

स्वामी श्रीविद्घनानंदकृत
श्रीमद्भगवद्गीता
गूढार्थदीपिका टीका सहित

(पांच रंगीन चित्रा साथे)

: भाषांतरकर्ता :
स्व. छायालाल यन्त्रशंकर शास्त्री

(द्वितीय आवृत्ति)

: प्रकाशक :
छ. स. १८८४ भां छम्भाराम स्वर्णनाभ देसाई संस्थापित
“गुजराती” प्रिन्टिंग प्रेस
रीजर्व् बेङ्कनी पाछण, कोट, मुम्बई-१.

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું :

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

રીઝર્વ બેંકની પછળ, કોટ, મુંબઈ ૧

અને

ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર ને ભારતભરના

બધા પ્રતિષ્ઠિત શુક્રસેલરો

દ્વિતીયાવૃત્તિના બે બોલ

પરમાત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રના કૃપાકટાક્ષથી પૂજ્ય સ્વામીશ્રી ચિદ્ધનાનંદની “ગીતા” શાસ્ત્ર ઉપર રચેલી ચમત્કારવાળી “ગૌડાર્થદીપિકા” ની ટીકાનો અન્ય બીજાવાર છાપવાનો પ્રસંગ આવ્યો, તેમાટે અમે તેમનાજ આભારી છીએ. જેમ એક સારા કવિ પોતાની કૃતિ બીજાઓના મોઢે ગવાતી સાંભળે છે ત્યારે તેને આનંદ થાય છે, તેમ શ્રીભગવાને ગાયેલી અને તેમના સ્વરૂપજ શ્રીવ્યાસ ભગવાને મહાભારતમાં શુંથી લીધેલા આ પરમ ઉત્કૃષ્ટ ગાનનું શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન ભગવાનને અમારા અલ્પ પ્રયાસદ્વારા ગમ્યું છે, એમ આ અન્ય છાપવાનો પુનઃ મંગળ પ્રસંગ આવ્યો તેથી અમે માનીએ છીએ. “શુજરાતી પત્ર” અને “શુજરાતી પ્રેસ” ના આદ્યદ્રષ્ટા અમારા પૂજ્ય પિતૃચરણ સદ્ગત ઇચ્છારામને શ્રીગીતા માટે અપૂર્વ લાભ નાનપણથી હતો. તેથી તેમણે પોતાના જીવનકાળમાં તેનો સતત પ્રચાર કર્યો છે. તેમણે બહુ ખર્ચને લોગે મળતી સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલી એવી પંદર ટીકાઓનો અપૂર્વ સંગ્રહ કરી મોટા ખર્ચે છપાવી હતી, જેની ખર્ચાત એકલા હિન્દમાંજ નહિ પણ જગત ભરમાં સંસ્કૃત વિદ્યાના બહુકારોમાં થઈ રહી છે. પરલોકવાસી લોકમાન્ય તિલકે પોતાના ‘કર્મયોગ રહસ્ય’માં પણ તેમના પરિશ્રમની કદર કરી છે. સદ્ગત અમારા પૂજ્ય પિતૃચરણની ગીતા ઉપર એક સરળ ટીકા શુજરાતી ભાષામાં રચવાનો વિચાર હતો, પણ અન્ય વ્યવહારોમાં રોકાઈ જવાથી તેમનો આ મનોરથ સરળ થયો ન હોતો. પણ તેમણે રવરચિત “અન્દ્રકાન્ત” મણિ નામક વેદાંત અન્ધના દ્વિતીય ભાગમાં ગીતા એ કેવળ શુદ્ધ વેદાંત અને સંન્યાસી થવા માટે નથી, પણ સંસાર વહેવારમાં ઉતારવા જેવું પુરતક છે, તે સિદ્ધ કરવા માટે જગજ્ઞગરના અલોક માર્ગ-પ્રવાસી અને મુમુક્ષુઓ માટે ‘પથદર્શિકા’ તરીકે બહુ સુંદર રીતે તેને ઓળખાવી છે, તે તરફ વાચકવૃન્દનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. તેમણે પોતાના પ્રેસદ્વારા ગીતાનાં સારાં ભાષાંતરો કરાવ્યાં છે. શ્રીધરી ટીકાનુસાર કરાવાયેલું ભાષાંતર હજી શુજરાતી પ્રજામાં પ્રેમપૂર્વક વંચાય છે અને તેનું રાજ મનન થાય છે. મહારાષ્ટ્રી ભટ્ટ શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજની ઓવીબદ્ધ ટીકાનું પણ સુંદર ભાષાંતર ડા. વરજીવનદાસ પાસે નહિ, પણ બાણીતા શિષ્ટ લેખક રા. રા. નારાયણ વિસનજી ઠક્કર પાસે કરાવીને પ્રકટ કર્યું છે. તેજ પ્રમાણે તેમણે સદ્ગત શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહર પાસે શંકરાચાર્યના ભાષ્ય પ્રમાણે શુજરાતી ભાષાંતર કરવાની ગોઠવણ કરી હતી, પણ શાસ્ત્રી ચારેક અધ્યાયોનું ભાષાંતર કરી શુજરી જવાથી તે કામ અપૂણ્ય રહી ગયું છે. શુજરાતી પ્રેસના આરંભકાળમાં ઠવિશ્રી નર્મદાશંકરનું ભાષાંતર, મહાત્મા તુલસીદાસજીનું હિન્દી પદ્ય ભાષાંતર, અને “પ્રમાણ સાહસી”દ્વારા દક્ષરનું ભાષાંતર પ્રકટ કરીને તેનો પણ ખૂબ પ્રચાર કર્યો હતો. તેજ પ્રમાણે બ્રાહ્મણાદિને સરળ થઈ પડે તે માટે બાલબોધ લિપિમાં શુજરાતી શ્રીધરી ભાષાંતર પણ છપાવ્યું હતું. આ પ્રમાણે શુજરાતી પ્રેસની ગીતાના પ્રચાર અર્થે સેવા છે. તેમાં આ અન્ધથી વિશેષ વૃદ્ધિ અમારા હસ્તક થાય છે તે માટે પરમેશ્વરનો પાઠ માનીએ છીએ.

સં. ૧૯૮૭
વસન્તપંચમી
મુંબઈ

નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ અને
“શુજરાતી” પ્રેસના માલિકો

પુસ્તક મળવાનું ઠંકાણું :

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

રીઝર્વ બેંકની પછળ, કોટ, મુંબઈ ૧

અને

ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર ને ભારતભરના

બધા પ્રતિષ્ઠિત છુકસેધરો

દ્વિતીય આવૃત્તિનું મૂળ પુસ્તક છાપનાર

સ્વ. મણીલાલ ધ્વિજારામ દેસાઈ, બી.એ.

Copyrights © 1911 :: “ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

દ્વિતીયાવૃત્તિના બે બાલ

પરમાત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રના કૃપાકટાક્ષથી પૂજ્ય સ્વામીશ્રી ચિદ્ધનાનંદની “ગીતા” શાસ્ત્ર ઉપર રચેલી ચમત્કારવાળી “ગૌડાર્થદીપિકા” ની ટીકાનો અન્ય બીજાવાર છાપવાનો પ્રસંગ આવ્યો, તેમાટે અમે તેમનાજ આભારી છીએ. જેમ એક સારા કવિ પોતાની કૃતિ બીજાઓના મોઢે ગવાતી સાંભળે છે ત્યારે તેને આનંદ થાય છે, તેમ શ્રીભગવાને ગાયેલી અને તેમના સ્વરૂપજ શ્રીવ્યાસ ભગવાને મહાભારતમાં શુંથી લીધેલા આ પરમ ઉત્કૃષ્ટ ગાનનું શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન ભગવાનને અમારા અલ્પ પ્રયાસદ્વારા ગરુડે છે, એમ આ અન્ય છાપવાનો પુનઃ મંગળ પ્રસંગ આવ્યો તેથી અમે માનીએ છીએ. “શુજરાતી પત્ર” અને “શુજરાતી પ્રેસ” ના આઘદ્રષ્ટા અમારા પૂજ્ય પિતૃચરણ સદ્ગત ઇન્દ્રારામને શ્રીગીતા માટે અપૂર્વ ભાવ નાનપણથી હતો, તેથી તેમણે પોતાના જીવનકાળમાં તેનો સતત પ્રચાર કર્યો છે. તેમણે બહુ અર્ચને લોગે મળતી સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલી એવી પંદર ટીકાઓનો અપૂર્વ સંગ્રહ કરી મોટા ખર્ચે છપાવી હતી, જેની ખર્ચાત એકલા હિન્દમાંજ નહિ પણ જગત ભરમાં સંસ્કૃત વિદ્યાના બહુકારોમાં થઈ રહી છે. પરલોકવાસી લોકમાન્ય તિલકે પોતાના ‘કર્મયોગ રહસ્ય’માં પણ તેમના પરિશ્રમની કદર કરી છે. સદ્ગત અમારા પૂજ્ય પિતૃચરણની ગીતા ઉપર એક સરળ ટીકા શુજરાતી ભાષામાં રચવાનો વિચાર હતો, પણ અન્ય વ્યવહારોમાં રોકાઈ જવાથી તેમનો આ મનોરથ સરળ થયો ન હોતો. પણ તેમણે રવરચિત “ચન્દ્રકાન્ત” મણિ નામક વેદાંત અન્યના દ્વિતીય ભાગમાં ગીતા એ કેવળ શુદ્ધ વેદાંત અને સંન્યાસી થવા માટે નથી, પણ સંસાર વહેવારમાં ઉતારવા જેવું પુરતક છે, તે સિદ્ધ કરવા માટે જગજ્ઞગરના અલેહ માર્ગ-પ્રવાસી અને મુમુક્ષુઓ માટે ‘પથદર્શિકા’ તરીકે બહુ સુંદર રીતે તેને ઓળખાવી છે, તે તરફ વાચકવૃન્દનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. તેમણે પોતાના પ્રેસદ્વારા ગીતાજીનાં સારાં ભાષાંતરો કરાવ્યાં છે. શ્રીધરી ટીકાનુસાર કરાવાયેલું ભાષાંતર હજી શુજરાતી પ્રજામાં પ્રેમપૂર્વક વંચાય છે અને તેનું રાજ મનન થાય છે. મહારાષ્ટ્રી ભકત શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજની ઓવીખદ ટીકાનું પણ સુંદર ભાષાંતર ડા. વરજીવનદાસ પાસે નહિ, પણ બાણીતા શિષ્ટ લેખક રા. રા. નારાયણ વિસનજી ઠક્કર પાસે કરાવીને પ્રકટ કર્યું છે. તેજ પ્રમાણે તેમણે સદ્ગત શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહર પાસે શંકરાચાર્યના ભાષ્ય પ્રમાણે શુજરાતી ભાષાંતર કરવાની ગોઠવણ કરી હતી, પણ શાસ્ત્રી આરેક અધ્યાયોનું ભાષાંતર કરી શુજરી જવાથી તે કામ અપૂણ્ય રહી ગયું છે. શુજરાતી પ્રેસના આરંભકાળમાં ઠવિશ્રી નર્મદાશંકરનું ભાષાંતર, મહાત્મા તુલસીદાસજીનું હિન્દી પદ્ય ભાષાંતર, અને “પ્રમાણ સાહસી”દ્વારા ઠક્કરનું ભાષાંતર પ્રકટ કરીને તેનો પણ ખૂબ પ્રચાર કર્યો હતો. તેજ પ્રમાણે બ્રાહ્મણાદિને સરળ થઈ પડે તે માટે બાલજોષી લિપિમાં શુજરાતી શ્રીધરી ભાષાંતર પણ છપાવ્યું હતું. આ પ્રમાણે શુજરાતી પ્રેસની ગીતાના પ્રચાર અર્થે સેવા છે. તેમાં આ અન્યથી વિશેષ વૃદ્ધિ અમારા હસ્તક થાય છે તે માટે પરમેશ્વરનો પાઠ માનીએ છીએ.

સં. ૧૯૮૭
વસન્તપંચમી
ગુંબઈ

નટવરલાલ ઇન્દ્રારામ દેસાઈ અને
“શુજરાતી” પ્રેસના માલિકો

સ્વામી શ્રી ચિદ્ધનનંદગિરિજીની હકીકત

ગીતા ગૂઢાર્થદીપિકા વગેરે ગ્રંથોના કર્તા સ્વામીશ્રી ચિદ્ધનનંદગિરિજીના જીવન સંબંધી ઝાઝી હકીકત મળી શકતી નથી. અમારી વિનંતિ ઉપરથી ભાવનગરના વિદ્વાન રા. રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતાએ નીચે પ્રમાણે હકીકત એકઠી કરીને મોકલી છે તેજ, વાચકોની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા માટે છાપીએ છીએ.

ભાવનગરના જૂતપૂર્વ દીવાન સાહેબ ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઓઝાના જીવનચરિત્રમાં તેઓ વિશે થોડી ધણી હકીકત ઉપલબ્ધ થાય છે.

આ સત્પુરુષ સંવત ૧૯૨૯ માં કાશીથી ભાવનગર પધાર્યા હતા અને ત્યાં સંવત ૧૯૪૨ સુધી રહ્યા હતા. એ દીર્ઘ સમયમાં તેમના ગુપ્તથી રા. રા. ગૌરીશંકરે ગીતા, આત્મપુરાણ, સિદ્ધાન્તદેશ, સ્વરાજ્યસિદ્ધિ, સંક્ષેપ શારીરક, ધોડશભાષ્ય આદિ અનેક સદ્ગ્રંથોનું શ્રવણ કર્યું હતું.

પોતાના ગુરુ સ્વામી ઉદ્ધવાનંદગિરિજી સમાધિસ્થ થયા પછી તેઓએ કાશીમાં ગુરુના આશ્રમમાંજ નિવાસ કર્યો હતો. તેઓના નિર્વાહનો ખર્ચ ભાવનગરના પ્રખ્યાત દીવાન સાહેબ ઓઝા ગગાભાઈ આપતા હતા.

સ્વામી શ્રી ચિદ્ધનનંદગિરિનાં હિન્દી ભાષામાં રચેલાં પુસ્તકો આર છે: ૧ આત્મપુરાણ, ૨ ગીતા ગૂઢાર્થદીપિકા, ૩ તત્ત્વાનુસંધાન; ૪ ન્યાયપ્રકાશ (આમાંથી ગીતા ગૂઢાર્થદીપિકાનું ગુજરાતી ભાષાંતર સ્વ. ઇન્દુજીરામ સૂર્યરામ દેશાઈએ કરાવેલું છે, અને જેની આ બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ છે.) આ સઘળા ગ્રંથો ભાવનગરમાં તેમણે રચ્યા છે.

તેઓ ગગાભાઈ સાહેબની વાડી પાસે વિદેહકૈવલ્ય વજ્રેશંકર ગુનાધરાય દેશાઈ, જેઓ પ્રથમ રાજ્યના મોટા અધિકારી હતા અને પાછળથી સંન્યાસી થયા હતા, તેઓની વાડીમાં રહેતા હતા, ત્યાં સવાર સાંજ વેદાન્તની કથા કરતા હતા. (કોઈ કોઈ વખતે માનશંકરભાઈ પણ કથા સાંભળવા જતા હતા.)

આત્મપુરાણનું હિંદી ભાષાંતર સ્વ. વજ્રેશંકર ગુનાધરાય દેશાઈએ છાપાની આપ્યું હતું.

ગીતા ગૂઢાર્થદીપિકા અને તત્ત્વાનુસંધાન આ બે ગગાભાઈ સાહેબે છાપાવેલ છે.

ન્યાયપ્રકાશની છત્રિશ્રીમાં સ્વામી શ્રી લખે છે કે:-

इति श्री परमहंस परित्राजकाचार्य श्री स्वामी ऊद्धवानंदगिरि पूज्यपादशिष्येण स्वामी चिद्धनानंदगिरिणा विरचित
न्यायप्रकाशप्रमाणादि षोडशपदार्थनिरूपणं नाम सप्तमपरिच्छेदः समाप्तः ॥

ગ્રંથ સમાપ્તિ કર્યાની મિતિ સં. ૧૯૪૧ ના માર્ગશીર્ષ સુદ ૪ ને વાર ગુરુ.

તેઓ પોતે પોતાના ગ્રંથોમાં પોતાને સાદા “સ્વામી” ઉપનામથીજ ઓળખાવે છે, છતાં ગંગાભાઈ માહેજે તેઓને “પરમહંસ પરિવ્રાજક” લખેલ છે, તેથી તેઓ એ રીતે પણ વિદ્વાનો-માં ઓળખાતા.

કાશીથી ૨૧. વિજયશકરભાઈ ઉપર તેઓનો એક પત્ર છે. તે પત્ર વિ. સં. ૧૯૪૮ માં લખાયો છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે તેઓ લાં સુધી હૈયાત હતા.

આત્મપુરાણ અને તત્ત્વાનુસંધાનમાં સ્વામીશ્રીએ પોતા વિશે જે કંઈ લખ્યું છે તે સંપ્રદાય અને જાતીએ છીએ.

-આત્મપુરાણ-

સંવત ૧૯૩૧ શાકે ૧૭૯૬ વૈશાખ સુદી ૩ રવિવાર કુંભારંભ કથા ॥ સંવત ૧૯૩૪ શાકે ૧૭૯૪ કાર્તિક શુક્રવાર કું સમાપ્ત મયા તા માપા આત્મપુરાણ ગ્રંથકી પ્રવૃત્તિ કરણે વાસ્તે શ્રી સ્વામી-જીકી આજ્ઞાનેં દેશાઈ વિગ્ગયશંકરને પ્રથમવાર માવનગર વિષે છપાઈ કે પ્રસિદ્ધ કિયા, અવ દુસરે વાર શ્રીસ્વામી ચિદ્ધનંદગિરિ કી આજ્ઞાસે મુંવઈ વંદર વિષે જગદેશ્વર છાપસાના વિષે શા. નારાયણજી ત્રિકમજી નેં તથા હરિપ્રસાદ મગીરથજીને છપાઈ પ્રસિદ્ધ કર્યા હૈ.

તત્ત્વાનુસંધાન-પ્રસ્તાવના

યા તેં અધિકારી પુરુષોં કે લોધકા હેતુ હોણે તૈ તિન માપા પ્રાંયોકી રચના મી સફલ હૈ ॥
 હસ પ્રકારકા વિચાર કરિ કે શ્રી માવનગર રાજધાની કે મુખ્ય પ્રધાન શ્રી વ્રહ્મનિષ્ઠ ગૌરીશંકરને ગુર્જર દેશકી માપા વિષે

ઔર અગી શ્રી સ્વામી સચિદાનંદ સરસ્વતીં નામયુક્ત સંન્યાસ આશ્રમકુંધારણ કરિ કે સ્થિતતીનોં ને હી સર્વ મુમુક્ષુ જનોંકે હિત વાસ્તે યહ તત્ત્વાનુસંધાન ગ્રંથ છપાઈ કે પ્રસિદ્ધ કર્યા હૈ ॥

યહ તત્ત્વાનુસંધાન મુંવઈ મધ્યે નિર્ણયસાગર છાપસાનામેં સંવત ૧૯૪૩ શાકે ૧૮૦૮ માસ કાર્તિક તિથિ ૧ વાગ શુક્ર છપા ગયા હૈ.

હિત શ્રી મત્પરમહંસ પરિવ્રાજિકાચાર્ય શ્રી સ્વામી હદ્ધવાનંદગિરિ પૂજ્યપાદ શિષ્યેણ સ્વામી ચિદ્ધનંદગિરિના વિરચિતે પ્રાકૃત તત્ત્વાનુસંધાને ચતુર્થઃ પરિષ્કેદઃ સમાપ્તઃ । સમાપ્તોડયં તત્ત્વાનુ-સંધાનનામા ગ્રંથઃ । શ્રીગુરુભ્યો નમઃ ॥ શ્રીશંકરાચાર્યેભ્યો નમઃ । શ્રીકાઝીત્રિશ્વેશ્વરાભ્યાં નમઃ ।

સાધુશ્રેયોંતું જવન સાહુજ હોય છે; તેમના ગ્રંથોરૂપી અક્ષર દેહમાં તેમનો પરમાત્મારૂપ જીવાત્મા આપણને દર્શન દે છે, એજ મુખ્યત્વે ઉપયોગી છે. આ દફતર પુરી પાડવા માટે રા. માનસંકર-ભાઈના અમે આભારી છીએ.

સંપાદક ન. ઈ. દેસાઈ

જેમ શ્રીશુક્રમુનિના પ્રખર મુખથી નિકળેલા વચનામૃતરૂપ શ્રીમદ્ભાગવતના રસનું પાન કરવાથી ભક્તજનોને તૃપ્તિ થતી નથી, તેમ આ અમૃતરૂપ ‘ગૃહાર્થદીપિકા’ જે સ્વામી શ્રીચિદ્ધનાનંદે, મુમુક્ષુજનોના હિતને અર્થે પ્રકટ કરી છે, તેનું પાન કરવાથી કદી અધિકારી જનોને તૃપ્તિ મળતી નથી, એમ એ અન્યનું પઠનપાઠન-સાધુસંતોમાં અને ગૃહસ્થોમાં થતું વાંચન-એતાં માનવાને કારણ મળે છે. ભાવનગરના માણ દીવાન બ્રહ્મનિધિ નાગર શ્રીમાન્ ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઉદ્દે ગંગા એઆને, સ્વામીશ્રીએ ગીતાશાસ્ત્ર, આત્મપુરાણાદિ સત્શાસ્ત્રનો જે કંઈ ઉપદેશ દીધો હતો, તેને અન્યરૂપે તેમણે પ્રકટ કરાવ્યો છે. આ ઉપદેશ-ટીકા મૂળ હિંદુસ્તાનીમાં થયેલી છે, પણ ગુર્જરાવાસીઓને આવા પ્રસ્થાનત્રયમાંના એકનો અમૂલ્ય લાભ આપે. મળવાથી તથા ગુર્જરવંશમાંથી ઘણાઓના આગ્રહથી, હાલમાં “ગુજરાતી” પ્રેસના માલીક તરફથી, ગુર્જરભાષામાં તેનું ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું છે. (તેની આ બીજી આવૃત્તિ છે.) સ્વામી શ્રીચિદ્ધનાનંદના ત્રણ મુખ્ય અન્યો છે: એક આત્મપુરાણ છે, જેનું હિંદુસ્તાનીમાંથી ગુજરાતી ભાષાંતર “ગુજરાતી” પ્રેસમાં જ ઠામ કરવા રા. રા. મણિલાલ છપ્પારામ ભટ્ટ તથા શાસ્ત્રી છોટાલાલ ચંદ્રશંકર તરફથી બહાર પાડવામાં આવ્યું છે. બીજે અન્ય આ ‘ગીતાગૃહાર્થદીપિકા’ છે. ‘ન્યાય પ્રકાશ’ નામનો ત્રીજો અન્ય હિંદુસ્તાનીમાં છે, જેમાં કણાદ મુનિકૃત વૈશેષિક શાસ્ત્રના દ્રવ્યાદિ સપ્ત પદાર્થોનું તથા ગૌતમ મુનિકૃત ન્યાયશાસ્ત્રના પ્રમાણ પ્રમેયાદિ સોળ પદાર્થોનું ઘણી જ સારી રીતે નિરૂપણ કર્યું છે. એ ઉપરાંત પણ અન્ય નાના નાના અન્યો છે. આ ગીતાગૃહાર્થદીપિકામાં, આત્મપુરાણમાં તેમ જ અન્ય પ્રાકૃત અન્યોમાં ન્યાયશાસ્ત્રની કોટીનું એવી તો સરળ રીતે એમણે દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે કે, એમની માફક ન્યાયશાસ્ત્રનું કોઈ પણ પ્રાકૃત અન્યમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરેલું ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. એમણે આ શ્રીમદ્ભાગવદ્ગીતાની “ગૃહાર્થદીપિકા”ના પ્રારંભમાં, અન્યના રહસ્ય સંબંધમાં જે પ્રસ્તાવના આપેલી છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:—

“શંકરે શંકરાચાર્ય વ્યાસે નારાયણાત્મકમ્ । સરસ્વતી ચ મદ્ધાણે પ્રણમામિ પુનઃ પુનઃ ॥ ૧ ॥

પ્રકાશિતે મદ્ધતત્ત્વે પ્રવૃટ્ટગુણચાલિનમ્ । પ્રણવસ્યોપદેશરે પ્રણમામ્યનિર્ણયુક્તમ્ ॥ ૨ ॥

શ્રીકૃષ્ણચરણદ્વંદ્વે પ્રણિપત્ય પુનઃ પુનઃ । પ્રાયઃ પ્રત્યક્ષરં કુર્વે ગીતાગૃહાર્થદીપિકામ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ:—સંકરરૂપ શ્રીશંકરાચાર્યને, નારાયણરૂપ વ્યાસને, સરસ્વતી દેરીને તથા તેના ભત્રીજાને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું.^૧ જે શ્રીકૃષ્ણે અમારા હૃદયમાં બ્રહ્મતત્ત્વ પ્રકાશ કર્યું છે, જે શુરુ વિવેક વૈરાગ્યાદિ ઉત્તમ ગુણોવડે યુક્ત છે તથા જે શુરુ અમે અધિકારી જનોને પ્રણવ મંત્રનેા ઉપદેશ કરે, તે શુરુને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું.^૨ ગીતાશાસ્ત્રના કર્તા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં બે ચરણકમલોને વારંવાર પ્રણામ કરી, મુમુક્ષુ જનોને શ્રીગીતાજીના દરેક અક્ષરોનેા નિશ્ચય કરાવવા માટે, શ્રીશંકરાચાર્યકૃત ભાષ્ય, સ્વામી શંકરાનંદકૃત ટીકા, સ્વામી ગંધુસનકૃત ટીકા તથા નીલકંઠ પંડિત કૃત ટીકા—આ ચારે ટીકાના અભિપ્રાયને લઈ, હું ગીતાગૃહાર્થદીપિકા નામની ટીકા કરું છું.^૩

આ લોકમાં મહાન્ તપ, બળ, તેજ તથા શક્તિવડે યુક્ત, સર્વ વિદ્યાના સમુદ્ર, સંપૂર્ણ સર્વજ્ઞોના ભૂપણરૂપ, સાક્ષાત્ નારાયણરૂપ તથા પરમ કૃપાળુ એવા શ્રીવ્યાસ ભગવાને, પોતાના પછી યનારા અન્ય અધિકારી જનોની શુદ્ધિને વિશે મંદતા જોઈ, તે અધિકારીઓને સર્વ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ કરાવવા માટે, પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિનાં સાધનને કહેવાવાળા વેદસમૂહના ઝગવેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ તથા અથર્વવેદ આમ ચાર

વિભાગો કૃપા. આ ઋગ્વેદિ ચારે વેદોનિશે રહેલા ઐતરેયાદિ અનેક શાખાઓમાંથી દરેક શાખાને પૈત્ર વેંશપાપનાદિ, શિષ્ય પ્રશિષ્યદ્વારા વિસ્તારને પમાડવા લાગ્યા. આ રીતે ઋગ્વેદિ વેદોના વિસ્તાર થવા છતાં વેદનો અર્થ પરમ સૂક્ષ્મ, અત્યંત ગૂઢ તથા ધણો જ દુર્વિશેષ છે-આમ હોવાથી વેદના અર્થો જાણવામાં અધિકારી જનોની ક્ષુદ્ધિ સમર્થ થતી નથી; તેથી અધિકારી જનોપ્રતિ અનુગ્રહ કરી, શ્રીબ્યાસ ભગવાને, તેઓને ધર્માદિ સર્વ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ કરાવવા, ધર્માદિ પુરુષાર્થના સાધનને કહેવાવાળી તથા એક લાખ શ્લોકવાળી ભારત (મહાભારત) નામની સંહિતા રચી. જેમ સર્વ નક્ષત્રમાળાના મધ્યમાં ચંદ્રમંડળ સ્થિત છે, તેમ ભારત નામની સંહિતાના મધ્યમાં શ્રીબ્યાસ ભગવાને, કાર્ય પ્રપંચ સહિત અનાદિ અવિદ્યાની નિવૃત્તિદ્વારા, સુમૃદ્ધને વિરેદ કેવલ્યરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ માટે, જીવ જ્ઞાતા અભેદને પ્રતિપાદન કરનારી, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તથા અર્જુનના સંવાદરૂપ, અદ્વૈતરૂપ અમૃતને વરસાવનારી તથા સાતસો શ્લોકવાળી ગીતા-ઉપનિષદ નામની જ્ઞાનવિદ્યા રચાવન કરી. આજ્ઞાન સહિત સર્વ પ્રપંચના અભાવરૂપ સત-ચિત્-આનંદ સ્વરૂપ તથા જીવથી અભિન્ન અદ્વિતીય જ્ઞાનરૂપ મોક્ષ, એજ ગીતારૂપી જ્ઞાનવિદ્યાનું પરમ પ્રયોજન છે; અદ્વિતીય જ્ઞાનરૂપ મોક્ષને શાસ્ત્રમાં વિષ્ણુનું પરમ પદ કહ્યું છે. આવા અદ્વિતીય જ્ઞાનરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે યૌગ્યતા આદિ કાળમાં સર્વજ્ઞ એવા ઈશ્વરે કર્મ, ઉપાસના તથા જ્ઞાન નામના ત્રણ ક્રિયાથી યુક્ત ઋગ્વેદિ વેદોને ઉત્પન્ન કયો, આ અદ્વાર અધ્યાયરૂપ ભગવદ્ગીતા પણ ઋગ્વેદરૂપ છે. ભગવદ્ગીતા પણ જીવ અધ્યાયરૂપી પદ્મકોવડે, કર્મ, ઉપાસના તથા જ્ઞાન આ ત્રણ ક્રિયારૂપ છે. જીવ અધ્યાયરૂપ પ્રથમ પદ્મમાં કર્મનિષ્ઠાનું નિરૂપણ કર્યું છે, જીવ અધ્યાયરૂપ દ્વિતીય પદ્મમાં ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા ઉપાસનાનું નિરૂપણ કર્યું છે તથા જીવ અધ્યાયરૂપ તૃતીય પદ્મમાં જ્ઞાનનિષ્ઠાનું કથન કર્યું છે. મધ્યના પદ્મમાં રહેલી ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા, કર્મનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિમાં તથા જ્ઞાનનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધક પાપરૂપ વિદ્યને નાશ કરવાવાળી છે; માટે ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા, કર્મનિષ્ઠામાં તેમ જ જ્ઞાનનિષ્ઠામાં અનુગત છે. આથી ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા કર્મમિત્ર, શુદ્ધ તથા જ્ઞાનમિત્રના બેદે કરી ત્રણ પ્રકારની કહેવાય છે તેમાં ગીતાના પ્રથમ પદ્મમાં રહેલી ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા કર્મમિત્ર કહેવાય છે. બીજા પદ્મમાં રહેલી ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા શુદ્ધ કહેવાય છે તથા ત્રીજા પદ્મમાં રહેલી ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા જ્ઞાનમિત્ર કહેવાય છે. કર્મનિષ્ઠાવડે મળેલી ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠાનું નામ કર્મમિત્ર છે, જ્ઞાનનિષ્ઠાવડે મળેલી ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠાનું નામ જ્ઞાનમિત્ર છે તથા કેવળ ભક્તિનિષ્ઠાનું નામ શુદ્ધ છે. આ પ્રમાણે ભગવદ્ગીતા ઋગ્વેદિ વેદનથીની માફક ત્રણકાંડરૂપ છે. તેમાં ગીતાના પ્રથમ પદ્મકરૂપ કર્મકાંડમાં, કર્મના તથા કર્મના ત્યાગના નિરૂપણ માર્ગવડે, અનેક પ્રકારની યુક્તિઓથી ત્વં પદના અર્થરૂપ કૃદંત્ય શુદ્ધ આત્માનું નિરૂપણ કર્યું છે; દ્વિતીય પદ્મકરૂપ ઉપાસનાકાંડમાં ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠાના વર્ણનરૂપ માર્ગવડે તત્ત્વ પદાર્થરૂપ પરમાત્મા દેવનું નિરૂપણ કર્યું છે; તથા તૃતીય પદ્મકરૂપ જ્ઞાનકાંડમાં શોધિત તત્ત્વ પદાર્થના અભેદરૂપ મહાવાક્યનો અર્થ નિરૂપણ કર્યો છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પદ્મકરૂપ ત્રણ કાંડોના પરસ્પર સંબંધ સંભવે છે. પૂર્વના અધ્યાયના અર્થનો ઉત્તરના અધ્યાયના અર્થ સાથે જે જે પ્રમાણે સંબંધ સંભવે છે, તે તે સંબંધ તે તે અધ્યાયના નિરૂપણ સમયે કથન કરવામાં આવ્યો છે. આ અદ્વાર અધ્યાયરૂપ ભગવદ્ગીતામાં જે જે મોક્ષનું સાધન વિસ્તારવડે નિરૂપણ કર્યું છે, તેનું પ્રથમ સંક્ષેપે કરી નિરૂપણ કર્યું છે. અધિકારી પુરુષે પ્રથમ સ્વર્ગાદિ ફળની પ્રાપ્તિ કરનારા કામ્યકર્મોના પરિત્યાગ કરી તથા નરકાદિ દુઃખને પ્રાપ્ત કરનારાં દ્વિસાદિ નિષિદ્ધ કર્મોના પરિત્યાગ કરી, ફળની ઇચ્છાથી રહિત કેવળ નિષ્કામ કર્મો કરવાં. નિષ્કામ કર્મમાં પણ પરમેશ્વરના નામનો જપ તથા સ્મૃતિ આદિ પરમ કર્મરૂપ છે. નિષ્કામ કર્મવડે તથા પરમેશ્વરના જપ સ્મૃતિ આદિવડે અધિકારી પુરુષનું ચિત્ત પ્રતિબંધકરૂપ સર્વ પાપથી રહિત યદ્યદિચ્છા કરવા યોગ્ય થાય છે. ત્યાર પછી અધિકારી પુરુષમાં નિલ અનિલ વસ્તુનો વિવેક ઉત્પન્ન થાય છે. વિવેક થયા પછી આ મોક્ષના વિષયસુખોમાં તથા સ્વર્ગાદિક લોકોના વિષય-

સુખોમાં દોષદષ્ટિપૂર્વક વશીકાર નામનો વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થયા પછી શમ, દમ, શ્રદ્ધા, સમાધાન, ઉપરતિ તથા તિતિક્ષા--આ છ સંપત્તી પ્રાપ્તિવડે સર્વના પરિત્યાગરૂપ સંન્યાસ પ્રાપ્ત થાય છે. સંન્યાસ પ્રાપ્ત થયા પછી, અધિકારી પુરુષને મોક્ષની પ્રાપ્તિની ઇચ્છારૂપ મુમુક્ષુતા પ્રાપ્ત થાય છે. મુમુક્ષુતાની પ્રાપ્તિ પછી અધિકારી શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુની સમીપ જાય છે. ત્યાર પછી તે અધિકારી બ્રહ્મવેત્તા ગુરુના મુખથી વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરે છે તથા શ્રવણ કરેલા અર્થનું મનન કરે છે. આ શ્રવણ તથા મનનમાં જ સર્વ ઉત્તર મીમાંસા શાસ્ત્રનો ઉપયોગ છે. શ્રવણ મનનની પરિપક્વતા થયા પછી અધિકારી નિદિધ્યાસનને પ્રાપ્ત થાય છે. આ નિદિધ્યાસનમાં જ સંપૂર્ણ યોગશાસ્ત્રનો ઉપયોગ છે. શ્રવણવડે વેદાંતશાસ્ત્રરૂપ પ્રમાણગત અસંભાવનાની નિવૃત્તિ થાય છે, મનનવડે આત્મારૂપ પ્રમેયગત અસંભાવનાની નિવૃત્તિ થાય છે તથા નિદિધ્યાસનવડે દેહાદિકમાં આત્મત્વ શુદ્ધિરૂપ વિપરીત ભાવનાની નિવૃત્તિ થાય છે. આ રીતે અસંભાવનાદિ દોષથી રહિત ચિત્તમાં, ગુરુપદિષ્ઠ મહાવાક્યથી, બ્રહ્માત્માનો સાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. બ્રહ્માત્માસાક્ષાત્કાર થયા પછી, અધિકારીની અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે. આવરણશુદ્ધિત પ્રધાનરૂપ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થયા પછી, અધિકારીના શ્રમ તથા સંશય નિવૃત્ત થાય છે; અને બાવી જન્મની પ્રાપ્તિ કરનારાં સર્વ સંચિત કર્મ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે તથા આત્મસાક્ષાત્કારના પ્રભાવથી આગામી કર્મની ઉત્પત્તિ થતી નથી. આમ થયા છતાં પ્રારબ્ધકર્મરૂપ વિશેષના વશથી, અધિકારીની વાસના નિવૃત્ત થતી નથી. એ જ વાસના સર્વ કરતાં વધારે બળવાન છે. બળવાન વાસના પણ સંયમરૂપ ઉપાયવડે નિવૃત્ત થાય છે. સંયમ પણ ધારણ, ધ્યાન તથા સમાધિના બેઠે કરી ત્રણ પ્રકારનો છે. સંયમની પ્રાપ્તિ માટે પ્રથમ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ તથા પ્રલાહાર આ પાંચનો ઉપયોગ થવો જોઈએ. અધિકારીને ઈશ્વરના પ્રજ્ઞાધાનથી સમાધિ શીઘ્ર પ્રાપ્ત થાય છે અને સમાધિવડે અધિકારીનો મનોનાશ તથા વાસનાક્ષય થાય છે. વળી તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાશ તથા વાસનાક્ષય આ ત્રણેનો એક સમયે અભ્યાસ કરવાથી અધિકારી પુરુષને જીવન્મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ જીવન્મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટે શ્રુતિમાં વિદ્વત્સંન્યાસનું કથન કર્યું છે. પૂર્વની સવિકલ્પ સમાધિવડે નિરોધને પ્રાપ્ત થયેલા ચિત્તમાં, ત્રણ ભૂમિકાવાળી નિર્વિકલ્પ સમાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં પ્રથમની ભૂમિકામાં વિદ્વાન્ પુરુષ પોતાની ઇચ્છાથી ઉત્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે; દ્વિતીય ભૂમિકામાં વિદ્વાન્ બીજાવડે યોધને કરાયેલા છતો, ઉત્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે તથા તૃતીય ભૂમિકામાં વિદ્વાન્ પોતાની ઇચ્છાવડે તથા બીજાવડે, ઉત્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે. આ સર્વકાળવિષે બ્રહ્માકારવૃત્તિ રહેલી જ હોય છે. આ રીતે નિર્વિકલ્પ સમાધિવાન પુરુષને શાસ્ત્રમાં બ્રહ્મણ, બ્રહ્મવિદરિષ્ઠ, ગુણાતીત, રિયનપ્રદ, વિશ્વબલ્કત, અતિવર્ણશ્રમી, જીવન્મુક્ત તથા આત્મરતિ કહેવામાં આવે છે. આવો જીવન્મુક્ત પુરુષ, કૃતકૃત્ય ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે; માટે શાસ્ત્ર પણ જીવન્મુક્ત પુરુષથી નિવૃત્ત થાય છે. સારાંશ એ કે, જીવન્મુક્ત પુરુષ ઉપર શાસ્ત્રનો કોઈ પણ વિધિનિષેધ નથી. વળી યત્ન દેવે પર ભક્તિયથા દેવે તથા ગુરો. તત્ત્વેતે કથિતા હ્યર્થાઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ ॥ (જે અધિકારીને પરમાત્મા વિશે પરમ ભક્તિ છે તથા જેવી પરમાત્મામાં પરમ-ભક્તિ છે તેવી જ ગુરુમાં પરમ ભક્તિ છે, તે જ અધિકારી પુરુષની શુદ્ધિમાં શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત અર્થ પ્રકાશમાન થાય છે.) આ શ્રુતિ પ્રમાણે શરીર, મન તથા વાણીકૃત ભગવદ્ભક્તિનો ઉદ્યોગ, સર્વ અવસ્થામાં સિદ્ધ થાય છે, તેમાં પ્રથમની ભૂમિકામાં કરાયેલી ભગવદ્ભક્તિ, ઉત્તર ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ કરે છે; કેમકે ભગવદ્ભક્તિ વિના વિદ્યો ધણું આવી પડવાથી ફળની પ્રાપ્તિ થવી અત્યંત દુર્લભ હોય છે, એમ, પૂર્વાન્યાયેન તેનૈવ દ્રિયતે હવશોડપિ સઃ । અનેકજન્મસંસિદ્ધઃ ઇત્યાદિ ભગવાનનાં વચનોથી સિદ્ધ થાય છે.

વળી પૂર્વ પૂર્વ જન્મમાં ઉત્પન્ન થયેલા સંસ્કાર અતિયંત સક્તિવાળો છે. આ પૂર્વ સંસ્કારના પ્રભાવથી જ જે પુરુષ, જેમ આકાશમાંથી ફળનો પાત થાય તેમ પ્રથમ જ કૃતકૃત્ય ભાવને પ્રાપ્ત થયો છે. તેવા પુરુષ માટે, શાસ્ત્રનો આરંભ નથી; કારણ પ્રથમના સિદ્ધિસાધનના અભ્યાસવડે ભગવદ્કૃપા અત્યંત દુર્લભ છે. આ રીતે પ્રથમ ભૂમિકા સિદ્ધ થયા છતાં, ઉત્તર ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ માટે, અધિકારીએ ભગવદ્ભક્તિ અવરણ

કરવી જ નોંધ્યો. ભગવદ્ભક્તિ વિના ઉત્તર ભૂમિકા સિદ્ધ જ થતી નથી. વળી જેવી રીતે પૂર્વ અવસ્થામાં ભગવદ્ભક્તિના ફળની કલ્પના થાય છે, તેમ જીવન્મુક્ત દશામાં ભગવદ્ભક્તિના ફળની કલ્પના થતી નથી. જીવન્મુક્ત વિદ્વાન પુરુષમાં જેમ દ્રેષ તથા ભેદના અભાવરૂપ ધર્મો સ્વભાવભૂત થઈ રહે છે, તેમ ભગવદ્ભક્તિ પણ સ્વભાવભૂત થઈ રહે છે. આ વાત તેમાં જ્ઞાનો નિત્યયુક્ત એકમર્તિવિશિષ્ટ્યતે ઇત્યાદિ વચનવડે શ્રીભગવાને પ્રતિપાદન કરી છે. માટે જીવન્મુક્ત વિદ્વાન પુરુષ જ, સુખ્ય પ્રેમભક્ત કહેવાય છે. આ રીતે સર્વ મોક્ષનું સાધન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને, ગીતાશાસ્ત્રમાં કથન કર્યું છે.

મોક્ષના સાધનને જોઈ શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય, સ્વામી શંકરાનંદે, સ્વામી મધુસૂદને તથા નીલકંઠ પંડિતે, વળી જ ઉત્સાહપૂર્વક ગીતાશાસ્ત્ર પર સંસ્કૃત ટીકા કરી છે. જે કે આ સંસ્કૃત ટીકાઓથી વ્યાકરણાદિ સાધનવાળા મુમુક્ષુજનોને ગીતાશાસ્ત્રના અર્થનો બોધ થઈ શકે છે, છતાં સંસ્કૃત ટીકાવડે વ્યાકરણાદિ સાધન સંપન્ન મુમુક્ષુજનોને ગીતાશાસ્ત્રના અર્થનો બોધ થઈ શકતો નથી. માટે મુમુક્ષુજનોને ગીતાશાસ્ત્રના અર્થનો બોધ કરાવવા, સંસ્કૃત ટીકાઓના અભિપ્રાયને લઈ, ‘ગીતાગૂરાર્થદીપિકા’ નામની પ્રાકૃત ટીકાના આરંભ કરવામાં આવ્યો છે. નિષ્કામ કર્મના અનુષ્ઠાનને શાસ્ત્રમાં મોક્ષના મૂળરૂપ કહ્યું છે તથા શોકમોહાદિ પાપરૂપ અસુર, મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધક કહ્યો છે; કારણ કે શોકમોહાદિ અસુરની પ્રાપ્તિથી, પુરુષ પોતાના વર્ણશ્રમધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય છે, શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તથા ફળની ઇચ્છાપૂર્વક અર્હકારરહિત નાના પ્રકારની દિવાને કરે છે. આ પ્રમાણે શોકમોહાદિ પાપરૂપ અસુરવડે નિત્યયુક્ત પુરુષ, મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત ન થઈ, જન્મ મરણાદિ અનેક દુઃખને પ્રાપ્ત થાય છે. આ દુઃખ સ્વભાવથી જ સર્વ પ્રાણીમાત્રના દેવનો વિષય છે. માટે દુઃખની નિવૃત્તિ અર્થે, દુઃખના સાધનરૂપ શોક મોહાદિ અવશ્ય ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે; કેમકે અનાદિ સંસારમાં દુઃખના કારણરૂપ શોકમોહાદિ અનેક જન્મોવડે દહતાને પામે છે; અને તે કારણથી શોકમોહાદિના ત્યાગ કરવો અત્યંત કઠિન છે. જે કે આ શોકમોહાદિની નિવૃત્તિ વિના મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી; માટે મારા શોકમોહાદિ કાષ્ઠપણ ઉપાયે કરી નાશને પ્રાપ્ત થાઓ—આ રીતની ઉત્કટ ઇચ્છાવાળો જે મુમુક્ષુ પુરુષ છે તેના બોધમાટે, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ગીતાશાસ્ત્ર કહ્યું છે. આ ગીતાશાસ્ત્રમાં જ્ઞાનોચ્ચાત્મવચોક્ત્યત્ત્વે ઇત્યાદિ શ્લોકે કરી, ‘શોકમોહાદિ અસુરની નિવૃત્તિના ઉપાયના ઉપદેશવડે પોતાના વર્ણશ્રમધર્મના અનુષ્ઠાનથી તું મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત થશે; આ રીતનો જે ભગવાનનો ઉપદેશ છે, તે ઉપદેશ સર્વ મુમુક્ષુ જનપ્રતિ સાધારણ છે; કેવળ એક અર્જુન પ્રતિ જ એ ઉપદેશ નથી.

કાઠ એવી શંકા કરે કે, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો જે મુમુક્ષુપ્રતિ આ સાધારણ ઉપદેશ હોય તો ગીતાશાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના તથા અર્જુનના સંવાદરૂપે આ આખ્યાયિકા શા માટે રાખી? તેના સમાધાનમાં જણાવવાનું કે, જેમ ઉપનિષદોનો ઉપદેશ સર્વ મુમુક્ષુ જનપ્રતિ સાધારણ છતાં ઉપનિષદમાં જનક યાજ્ઞવલ્ક્યાદિકના સંવાદરૂપે જ આખ્યાયિકા છે, તે ઉપનિષદરૂપ બ્રહ્મવિદ્યાની રત્નિ અર્થે છે; તેમ ગીતાશાસ્ત્રમાં જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તથા અર્જુનના સંવાદરૂપ આખ્યાયિકા છે તે આખ્યાયિકા પણ ગીતારૂપ બ્રહ્મવિદ્યાની રત્નિ વાસ્તે છે. આ રત્નિ આ પ્રમાણે છે—જેનો સર્વ લોક વિશે મહાન્ ભાવ છે એવો અર્જુન છે. આ અર્જુન રાજ્ય, ગુરુ, પુત્ર, મિત્ર આદિ પદાર્થમાં “હું એના છું તથા એ મારા છે” આ પ્રકારની ભુદ્ધિવડે રનેહને પ્રાપ્ત થયો. આ રનેહને લીધે અર્જુનને શોક તથા મોહ ઉત્પન્ન થયો તથા શોક મોહાદિથી તેનું વિવેકરૂપ વિદ્યાન નષ્ટ થયું. આ કારણથી સ્વભાવથી જ ક્ષત્રિયોની ધર્મરૂપ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્તિ છતાં, અર્જુન શોકમોહના પ્રભાવથી, ધર્મ-યુદ્ધમાંથી ઉપરામ થવા લાગ્યો. આ રીતે શોકમોહના વશથી અર્જુન મહાન્ અનર્થવિષે મગ્ન થતો હતો; પણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના ઉપદેશથી, અર્જુન ગીતારૂપ બ્રહ્મવિદ્યાને પ્રાપ્ત થઈ, શોકમોહથી રહિત થઈ, પુનઃ પોતાના યુદ્ધધર્મવશે પ્રવૃત્ત થયો. આ રીતે અર્જુન કૃતૃત્વ ભાવને પ્રાપ્ત થયો. ગીતારૂપ બ્રહ્મવિદ્યા આવા મહાન્ પ્રયોજનની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળી છે, માટે તે અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે.

જેમ અન્ય ધર્મોમાં દૈવી સંપત્ત તથા આસુરી સંપત્ત જોવામાં આવે છે, તેમ આપણા આર્યધર્મના પુસ્તકમાં પણ છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ૧૬ મા અધ્યાયમાં આસુરી તથા દૈવી સંપત્તનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ખ્રીસ્તી ધર્મમાં પણ “પેરેડાઇઝ ગેઇન્ડ તથા પેરેડાઇઝ લોસ્ટ” એ દૈવી તથા આસુરી સંપત્તના વર્ણનરૂપે છે. મુસલમાની ધર્મમાં પણ આ જ પ્રમાણેનો આશય જોવામાં આવે છે. પણ મુસલમાની ધર્મમાં આસુરી સંપત્તને ‘સૈતાન’ એવું નામ આપ્યું છે. ‘અસુર’ એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે:- ‘અસુ’ કહેતાં પ્રાણુ તેનું ‘ર’ કહેતાં જે રંજન કરે તે અસુર કહેવાય તથા આ રીતની પ્રકૃતિ અસુરોની જ હોય છે, માટે તેઓને આસુરી સંપદ્ધ પ કહેવામાં આવે છે. ‘દિવ્’ એટલે પ્રકાશવું. આ રીતનું સ્વરૂપ દેવાનું હોય છે, માટે પ્રકાશાત્મક સ્વરૂપ જેનું છે, તેને દૈવી સંપત્ત કહી કહેવામાં આવે છે. જેમ મશ્ચિ ખાણમાંથી કાઢવામાં આવેલો હોય છે, ત્યારે તેનું સ્વરૂપ મલાદિ દોષોથી વેષ્ટિત હોય છે; તે જ પ્રમાણે આસુરી સંપત્તવાળાનું સ્વરૂપ અજ્ઞાનાદિ દોષોથી વેષ્ટિત હોય છે. પણ તે મશ્ચિ જે સરાણુપર ચઢાવી શુદ્ધ કરવામાં આવ્યો હોય છે તો તેના પ્રકાશ અંધકારમાં પણ પડે છે. તે જ પ્રમાણે દૈવી સંપત્તવાળા પુરુષનું સ્વરૂપ સર્વત્ર પ્રકાશે છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ઉપનિષદના કેટલાક મંત્રો એમના એમ શબ્દશઃ મૂકી દીધેલા જોવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે કઠોપનિષદના ધણા મંત્રો, શબ્દે શબ્દ આ ગીતામાં જોવામાં આવે છે. ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધીનું જ્ઞાન ધણું ગુંચવાડાવાળું હોવાથી, આ ગીતામાં તે જ જ્ઞાન આખ્યાયિકાના રૂપમાં, અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તથા અર્જુન-અર્થાત્ જીવ અને ધર્મ, જે બે પક્ષીઓ નવદ્વારવાળા શરીરરૂપી પુરી (નગરી)ને વિશે રહે છે, તેમના સંવાદરૂપે આપેલું છે. આ દેહનું વર્ણન કરવામાં તેને અશ્વત્થ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ અશ્વત્થના બે અર્થો યદ્ય શકે છે. અશ્વત્થ એટલે પીપળાનું ઝાડ અથવા તો જ કહેતાં નહિ, જ કહેતાં આવતી કાલે તથા ત્ય અર્થાત્ સ્વ કહેતાં રહેનારું; એટલે દેહરૂપી વૃક્ષ એવું છે કે, જેને આવતી કાલે પર ભરેલો રહેતો નથી. આ જ પ્રમાણેનું વર્ણન મુંડકોપનિષદના ત્રીજા મુંડકના પથમ ખંડમાં આવ્યું છે. દ્વા મુષ્ણં સયુજા સલાયા સમાનં વૃક્ષં પરિપ્લવજાતે । તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્યત્તનશ્વત્થો અમિવાકશીતે ॥ (બે પક્ષીઓ સાથે જ ઉદ્ભવ પામેલા, સખારૂપે રહેલા, એક જ પીપળાના વૃક્ષને વિશે રહેલ છે. આ બે પક્ષીમાંથી એક તે વૃક્ષના મધુર એવાં ફળનું આસ્વાદન લે છે તથા બીજું પક્ષી તેનું આસ્વાદન લેતું નથી, પણ કેવળ જે પક્ષી ફળને ખાઈ છે તેને દ્રષ્ટારૂપે તે જોયા કરે છે.) તે જ રીતે ગીતાના પંદરમા અધ્યાયમાં શરીરનું અશ્વત્થવૃક્ષરૂપે વર્ણન કર્યું છે.

હવે આપણે ગીતાના કાળનિર્ણયપર આવીએ. ગીતા એ શબ્દનો અર્થ જ્ઞાન એમ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનવડે આ કથન કરાવ્યું, માટે એને ભગવદ્ગીતા (ભગવાને કરેલું જ્ઞાન) કહેવામાં આવે છે. આની રચનાના સંબંધમાં કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું અનુમાન એવું છે કે, યુદ્ધશ્રમિપર ઉભા હોવા આ રીતનો ધર્મોપદેશ કરવો, તે ‘પાગડે પગ ને બ્રહ્મોપદેશ’ના સરખો છે, માટે એ કાર્ત્ત બીજા કાષ્ઠએ રચી હશે. પણ ગીતા એ મહાભારતનો એક ભાગ તથા તેના કર્તા શ્રીઆસ ભગવાન હોય, એમાં કાષ્ઠપણ રીતે અનૌચિત્ય નથી. ગીતામાં યોગ તથા સાંખ્ય શબ્દોનો વારંવાર ઉપયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે. વળી કેટલીકવાર ગીતામાં એકબીજાનાં પરસ્પર વિરોધી વાક્યો પણ જોવામાં આવે છે. જેમકે એક ઠેકાણે કેવળ નૈકર્મ્યને ઉપદેશ કરે છે તથા ઠેકાણે કર્મ કરવાની આજ્ઞા કરે છે. આનો નિર્ણય એ રીતનો થઈ શકે છે કે, પ્રતિ હોવા છતાં નિવૃત્તિનો માર્ગ યોજનાના યત્નનું આ ગીતામાં પરિદેશન થાય છે. આ સવળાપરથી અનુમાન એ આવે છે કે, આર્ય ધર્મે કાષ્ઠ સ્થિરરૂપે ધારણ કર્યું હોય ત્યાર પૂર્વે, ગીતાનો ઉદ્ભવ હોવો જોઈએ. અર્થાત્ સામાન્ય રીતે ગીતાનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ થી ૩૦૦ પૂર્વે હોવો જોઈએ, એમ માનવામાં આવે છે. વેદ, બ્રાહ્મણ તથા ઉપનિષદોમાં દ્વો પ્રયોગ જોવો વારંવાર વાપરેલો જોવામાં આવે છે તેવો આમાં નથી. આ પરથી એમ થઈ શકે છે કે,

ઉપનિષદો રચાયાં તે સમયની લગભગ જ ગીતાની રચનાનો સમય હોવો જોઈએ. પદ્મદર્શનોમાં જેમ અદ્વૈત-
 ગાનનું જેવું જોઈએ તેવું પરિસ્ફોટન કર્યું નથી, તેમ ગીતામાં પણ નથી. પરંતુ પૃથ્વી રીતે અદ્વૈતગાનના
 ભંડારરૂપ આ ભગવદ્ગીતા છે. જેમકે સુલુચ્ચે સમે કૃત્વા લામાલમૌ જયાજયૌ । તતો મુદાય યુજ્યસ્વ નૈવ
 પાપમવાપ્સ્યમિ ॥ આમ અદ્વૈતદર્શનોને પ્રવાહ ગીતામાં અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વંથી લઈ અચ્છેયોડ્યમદાહ્યોયમ્
 સૂધી એક સરખો જ સાથો આવે છે તથા સર્વધર્માન પરિત્યજ્ય ધૃત્યાદિ શ્લોકવડે અખંડેકાનંદરસનો
 ઉપસંહાર કર્યો છે. ઉવટના અધારમા અધ્યાયમાં તત્ત્વગાનનું પૂર્ણપણે ગાન થવાના સંબંધમાં કહ્યું છે કે,
 ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देश्जुनं तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥ (અર્થાત્ ઈશ્વર પોતે અબેદરૂપ છતાં
 પ્રાણીમાત્રને સ્વરૂપાનુસંધાન થતાં સૂધી ચક્રપર ભ્રમણ કરાવ્યા કરે છે.) એ પદ્મદર્શનાદિ, અબેદ દર્શનનું
 પૂર્વરૂપ કહીએ તો ચાલે. પણ ગીતા એ અબેદદર્શનનું અંતિમરૂપ છે. અદ્વૈતસિદ્ધાંતના સંબંધમાં
 ભગવાન ગૌડપાદાચાર્યે એથા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે, “अस्ति नास्त्यस्ति नास्तीति नास्ति नास्तीति वा
 पुनः । चलस्थितोमयावैराग्योत्प्लेव वाक्छिन्ना ॥ કેટલાકા પરમાત્માનું અસ્તિત્વ સર્વથી ભિન્નરૂપે છે એમ
 માને છે; જેમકે વૈશેષિકદર્શનવાળા. પૈનાશિકમતવાળાએ પરમાત્માનું અસ્તિત્વ નથી એમ માને છે.
 અર્ધવૈનાશિકા એમ માને છે કે, પરમાત્માનું અસ્તિત્વ છે, તેમ નથી પણ અર્ક તથા શૂન્યવાદીઓનું
 માનવું એવું છે કે, પરમાત્માનું અસ્તિત્વ છે જ નહિ. આ રીતે સત્ અસદાદિ વાદીઓ પરમાર્થતત્ત્વનું
 ગાન નહિ પ્રાપ્ત કરતાં પરમાત્માનું ચલ, સ્થિર, તેમ જ ચલ તથા સ્થિરના અભાવરૂપ ભાવોવડે વર્ણન
 કરે છે. પણ તે સઘળા સ્વભાવમૂઢ છે.” હવે અદ્વૈતદર્શન પ્રમાણે ગાન ત્રણ પ્રકારનાં છે, -પારમાર્થિક
 ગાન, વ્યાવહારિક ગાન તથા પ્રાતિભાસિક ગાન. આ દરેક ગાન, મનુષ્યને જૂદી જૂદી અવસ્થાઓમાં
 થાય છે. જાગૃત્ત્વસ્થામાં વ્યાવહારિક ગાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, સ્વપ્નાવસ્થામાં પ્રાતિભાસિક ગાનનો
 ઉદ્ભાવ થાય છે તથા સુષુપ્તાવસ્થામાં પારમાર્થિક ગાનનો ઉદ્ભાવ થાય છે. સ્વપ્નાવસ્થાનું ગાન જોઈ
 છે, એમ તો આપણને ખુદ્દું જ જાગૃત્ત્વસ્થામાં આવતાં માલમ પડે છે; પણ વ્યાવહારિક ગાન જોઈ
 છે, એવો ભાસ આપણને એકદમ થતો નથી. સ્વપ્નાવસ્થામાં દૃષ્ટિના વિષયરૂપ કોઈ હોતું નથી, પણ
 કેવળ ચેતનગાન જ સર્વ પ્રકારના વ્યવહારને ઉત્પન્ન કરે છે; તે જ પ્રમાણે જાગૃત્ત્વસ્થામાં સર્વ વ્યવ-
 હારો કેવળ ઉત્પતિથી રોકત, મિથ્યા તથા પરમાર્થ તત્ત્વના સંકલ્પરૂપ છે. અદ્વૈતસિદ્ધાંત સ્વીકાર કરે
 છે કે, જાગૃત્ત્વસ્થા એ સ્વપ્નાવસ્થાના કારણની સ્મૃતિરૂપ છે તથા અબેદવાદીઓએ આ સ્મૃતિનું
 અધ્યાસ એવું નામ આપ્યું છે. જેમ છીપને વિશે રૂપાની ભ્રાંતિ થાય છે, તે અધ્યાસરૂપ, અર્થાત્
 અવિદ્યારૂપ છે; તેમજ જાગૃત્ત્વસ્થામાં આપણને દૃષ્ટિની સહાયતાથી મનને જે જૂદા જૂદા વિષયોનો
 સંકલ્પ કરાવે છે, તે સર્વ પણ તે અધ્યાસરૂપ છે. અહીં શંકા એ ઉદ્ભવે કે, દૃષ્ટાંતમાં જે છીપના તથા
 રૂપાના દાખલાઓ આપ્યા છે, તે છીપ તથા રૂપનું જેઠ જ્યારે મિથ્યા છે, ભારે પારમાર્થિક વિષય
 તેમ જ વ્યાવહારિક વિષય, બંને મિથ્યા થવા જોઈએ. પણ તેમ નથી. કારણ દરેક વ્યવહારના અધિ-
 ધાનરૂપ આત્મા છે તથા દરેક વ્યવહારનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ થવાથી તેના અધિધાનનું કદી મિથ્યાપણું
 સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. કેમકે જેમ જેમ તમે દરેક વ્યાવહારિક વસ્તુનો નિષેધ કરતા જાઓ છો, તેમ
 તેમ નિષેધકર્તૃરૂપ આત્માનો તમે સ્વીકાર કરતા જાઓ છો. આ પ્રમાણે અબેદાંત એ સર્વ ધર્મોના તથા
 સર્વ પ્રકારના મુખ્યદુઃખાદિના વિનાશકર્તૃરૂપ છે. આપણે જોઈએ છીએ કે, સ્વતંત્ર અસ્તિત્વવાળું કોઈ
 પણ અધિધાન વ્યવહારને હોતું નથી; કેમકે કોઈ પણ વસ્તુનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે તો અતંત
 પરમાણુ સિવાય બીજા કોઈ પણ વસ્તુ તમને મળી શકશે નહિ. હવે નામનું તથા રૂપનું આ રીતે મિથ્યા
 કહેવાનું કારણ એ કે, પૃથક્કરણ કરવાથી દરેક વસ્તુનું નામ તથા રૂપ બેઉ જતાં રહે છે, પણ કેવળ
 પરમાણુઓ જ સર્વ વસ્તુઓમાં અવશેષરૂપે રહે છે. વળી વ્યવહારના વિષયો સર્વ ચિત્તદ્રશ્ય છે તથા
 ચિત્ત જડ છે, તો પછી તેના વિષયો તો ક્યાંથી જ રૂદ્રે હોય ?

ગીતામાં ત્રણ કાંડો છે. પ્રથમના ૬ અધ્યાયોને કર્મકાંડ કહ્યો છે, બીજા ૬ અધ્યાયોને ઉપાસનાકાંડ કહ્યો છે તથા પાછળના ૬ અધ્યાયોને જ્ઞાનકાંડ કરી કહ્યો છે. જ્ઞાનમાર્ગની પ્રાપ્તિ પૂર્વે અર્થાત્ અમેદદર્શનની પ્રાપ્તિ પૂર્વે, ચિત્તશુદ્ધિને અર્થે એમાં કર્મો તથા ઉપાસના જોડાયાં છે. કર્મો ત્રણ પ્રકારનાં છે:- નિત્ય, નૈમિત્તિક તથા કામ્ય. આ સર્વ કર્મો ત્રણ લોક, અર્થાત્ મનુષ્યલોક, પિતૃલોક તથા દેવલોકની એપણના ફળરૂપે છે; અને એ એપણાવડે યુક્ત પુરુષ રેશમના કીડાની માફક પોતાના પ્રાસન્ન સ્થાનને જાણતો નથી. જેમકે તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે અમિતુચ્ચો હ વૈ ધૂમતાન્તઃ સ્વં લોકં ન પ્રતિજાનાતિ (અમિતવડે યુગ્મ યયવો તથા ધૂમથી દુઃખિત યયવો પુરુષ તેમાંથી બહાર નિકળવા શક્તિમાન થતો નથી), તેમ દામાસકત દામનાની આસક્તિમાંથી નિવૃત્ત થતો નથી. માટે કર્મ કરવા છતાં તેમાં અનાસક્તિ રાખવી, એ ગીતાનો મુખ્ય હેતુ છે. ઉપાસના એ શબ્દોમાં એ પદો છે: ઉપ તથા આસન. તેમાં ઉપ શબ્દનો અર્થ મનસા ઉપગમ્ય અર્થાત્ મનવડે સમીપ જવું એમ થાય છે; જેમ કે દેવાદિનું સ્વરૂપ ઉપાસનાવડે જાણી શકાય છે. બીજો શબ્દ આસન છે જેનો અર્થ એ થાય છે કે, લૌકિક વ્યવહારોના વ્યવધાન મિવાય, અર્થાત્ લૌકિક વ્યવહારમાં જેમ હું મનુષ્ય છું તેમ હું દેવતારૂપ પણ છું, આ પ્રમાણેનો વિચાર જ્યાં સુધી સ્ફુટ ન થાય ત્યાં સુધી ચિત્તન કયાં જવું. શુતિમાં પણ આ જ પ્રમાણે કહ્યું છે કે દેવો ભૂત્વા દેવાન્યેતિ (તેણે દેવતાના સ્વરૂપરૂપે યજ્ઞ દેવોની સમીપ જવું જોઈએ). આ પ્રમાણે ઉપાસના કરવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે તથા ચિત્તની શુદ્ધિ થવા પછી સર્વોત્તમાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ જ્યાં સુધી અધિકાર પ્રાપ્ત થયો નથી, ત્યાં સુધી સર્વોત્તમાવની પ્રાપ્તિ સંબંધીને ઉપદેશ પથરપર પાણી રેડવા જેવો જ છે. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને વિરાટ સ્વરૂપ અર્થાત્ સર્વોત્તમાવવાળું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું, ત્યારે જ તેણે કહ્યું કે, આપના આવા સ્વરૂપને જોઈ હું ભય પામું છું. જેમ કે કિરીટિનં ગદિનં ચક્રદસ્તમિચ્છામિ ત્વાં દ્વન્દ્મહં તથૈવ । તેનૈવ ભૂષેણ ચતુર્ભુજેન સદૃશમાહો ભવ વિશ્વમૂર્તે ॥ (હું અર્જુન કિરીટવાળા, મદાવાળા તથા હાથમાં ચક્રવાળા આપને પૂર્વની માફક જોવાની ઇચ્છા રાખું છું, માટે હે સદૃશ બાહુવાળા! હું વિશ્વમૂર્તિ! આપ આપના ચતુર્ભુજ સ્વરૂપે કરી પ્રકટ થાઓ.) અર્થાત્ સર્વોત્તમાવવાળું સ્વરૂપ જોવાનો, એટલે તે રૂપે થવાનો મારો એટલે અર્જુનનો દૃઢ અધિકાર નથી, માટે તેના ઉચ્ચ ભાવને પ્રાપ્ત થવાના સાધનરૂપ અઘ્તાનીને જાણવા યોગ્ય આપના ચતુર્ભુજ સ્વરૂપે કરીને જ પ્રકટ થાઓ.

વળી કાંઈ એમ શંકા કરે કે, ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેષુ વર્તન્તેતિ ધારયત્વા અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના ભોગો ભોગવે છે, પણ મારે તેમાં કાંઈ રીતે લેવા દેવા નથી. એમ પોપટની માફક વેદાંતને ઉચ્ચારનારાઓવડે શું જગત્ માત્ર કેવળ આનાયારની પરંપરામય નહિ યજ્ઞ ભય ? આના સમાધાન અર્થે કહ્યું છે કે, ચતુર્વિધા મર્જંતે માં જનાઃ ગુહ્યતિનોઽર્જુન । આત્મો જિજ્ઞાસુર્યાંયં જ્ઞાનો ચ ભૂતત્યમ ॥ (આ પ્રકારની અનિકારી જનો અર્થાત્ આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાની જનો કેવળ ઇશ્વરપરાયણ થાય છે, પણ પ્રાંચમા પ્રકારના તામસી પ્રતિનિવાળા જનો, જ્ઞાનનો સ્પર્શ પણ કરી શકતા નથી; તેઓ તો જગતને ઇશ્વરશૂન્ય માને છે તથા અનેક પ્રકારની નરકકથાતના ભોગવતા બ્રમણ કયાં કરે છે.) આ રીતે અધિકાર પ્રમાણે જિજ્ઞાસુ રચિએ ઉત્પન્ન થાય છે. આ જ રીતે મદિન સ્તોત્રમાં કહ્યું છે કે,

પ્રત્યો સાંસ્થ્યં યોગઃ પશુપતિમત્તં વૈષ્ણવમિતિ પ્રશ્નિતં પ્રશ્નને પુરમિદમદઃ પશ્યમિતિ ચ ।

સ્વર્ગો વૈષ્ણવ્યાદ્યુદ્ધિલ્લાનાપયજ્ઞ્યાં વૃણમેષો ગમ્યસ્ત્વમસિ પવણમર્ગે દવ ॥ ૧ ॥

(ત્રણ વેદો, સાંખ્ય, યોગ, પાશુપત તથા વૈષ્ણવ આદિ અનેક પ્રકારના પ્રસ્થાનોમાંથી આ ઉત્તમ છે, આ પથ છે એમ રચિની મિલતાને લીધે ત્રણ કુટિલ આદિ અનેક માર્ગોને લોહિા અનુસરે છે, છતાં જળ માત્ર જેમ સમુદ્રમાં એકઠું થાય છે, તેમ સંપ્રદાયો જો કે ઘણા છે, પણ તે સખ્યામાં ઉપાસ્ય એવો તું જ એક છે.) આ પ્રમાણે શાખાઓ જો કે મિલ છે, પણ તે સખ્યા શાખાઓનું પરમાત્મામાં એક્ય દર્શાવ્યું છે.

જો કે જગતમાં અનેક પ્રકારના ધર્મો રહેલા છે તથા તે ધર્માવલંબીઓ પોતપોતાના ધર્મને સત્ય કહે છે તથા તેઓ બીજાના ધર્મને અસત્ય કહે છે; પણ તે સર્વ વ્યવસ્થાનો અંત અધિકાર નિર્ણયવડે આવી જાય છે. સર્વ પોતપોતાના અધિકારાનુસાર વર્તતા હોવાથી કાંઈ કાંઈના દ્વેષનો વિષય જ હોતો નથી; સર્વ પોતાના અધિકારાનુસાર ઉત્તરોત્તર અધિકારની વૃદ્ધિ માટે ઇચ્છા કરે છે; ભગવાનની અમુકના પર કૃપા છે તથા અમુકના પર અકૃપા છે એમ છે જ નહિ. આ જ હેતુથી ગીતામાં કહ્યું છે કે, સમોદે સર્વમૂતેષુ ન મે દ્વેવ્યોડસ્તિ ન પ્રિયઃ (હું સર્વ જૂતમાત્રને વિશે સમાન છું, મને કોઈ દ્વેષ્ય નથી. તેમ જ મને કોઈ પ્રિય નથી.) બીજા ધર્માવલંબીઓ પણ અભેદરૂપ એક બ્રહ્મની જ ઉપાસના કરે છે, એમ જણાવવા કહ્યું છે કે વેપ્યન્યદેવતામકા યજેતે બ્રહ્માન્વિતાઃ । તેડપિ મામેવ કૌત્તેય યજન્ત્યવિધિપૂર્વકમ્ ॥ (જે જનો બ્રહ્માયુક્ત થઈ તથા અન્ય દેવ વિશે આસક્ત થઈ તેનું પૂજન કરે છે, તેઓ પણ મારું જ યજન કરે છે,)

આ રીતે ગીતામાં જોઇએ છીએ તો દરેક સ્થળે અદ્વૈતવાદ જ એવામાં આવે છે. કર્મ તથા ઉપાસના બેઉ અદ્વૈતવાદથી ઉત્પન્ન થયેલ અભેદપ્રાપ્તિના સાધનોરૂપે છે. આ અદ્વૈતનું સત્ય જ્ઞાન જાણવા તથા ગ્રહણ કરવા અધિકારીને પ્રથમ માનસિક બળ ઉત્પન્ન થવું જોઇએ તથા વેદાંતશાસ્ત્રના ગૂઢ રહસ્યને વિશે લીન થવાનો તેણે પ્રયાસ કરવો જોઇએ. આ તો ખુટલું જ છે કે, દ્વૈતસિદ્ધાંત વાદિભાવને અત્યંત દૃઢ કરે છે તથા સ્વાર્થ તરફ દોરવી લઇ જાય છે; પણ કેવળ અદ્વૈતનું વિજ્ઞાન થવાથી જ મનુષ્યની કામનાઓનો તથા સ્વાર્થતાનો લય થઈ જાય છે; અદ્વૈતજ્ઞાનવડે વર્ણ, જાતિ, ધર્માદિ અનેક પૃથક્તાઓનો અંત આવી જાય છે. ક્ષિત્રનાનો અંત લાવનારું તથા ઐક્યને વધારનારું એકલું આ અદ્વૈતજ્ઞાન જ છે. જ્યારે સર્વ પ્રકારના વ્યવહારનો ચેતનમાં રહેલ અવિદ્યારૂપ અનિર્વચનીય કાર્યમાં લય થાય છે તથા જ્યારે સુષ્પન્તી પ્રાપ્તિ કરવાવાળાં જ્ઞાનનો અર્થાત્ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે જ ચિંતન કરવા યોગ્ય આત્મા પોતાના અપ્રતિબદ્ધ કર્મવડે મનોરથસિદ્ધિમાં વર્તવાને છૂટા થાય છે. આ અદ્વૈતવાદને જ અભેદ, આત્માપલબ્ધિ અથવા જ્ઞાન કરી કહેવામાં આવે છે. જેમ જેમ પ્રભમાં કેળવણીનો પ્રચાર વધે તો જશે તેમ તેમ લોકોનું વલણ એ અભેદ ધર્મ તરફ જ વધતું જશે.

સ્વામી શ્રીચિદ્ધનાનંદગીર ઉપલી પ્રસ્તાવનામાં ગીતાશાસ્ત્ર અને અભેદ એકરસ-બ્રહ્મરસનું જ્ઞાન-જ્ઞાન કરાવ્યું છે તે બહુ બહુ રીતે મનનીય, પૂજનીય ને માન્ય રખાય તેવું છે. મૂળ ટીકા ઈર્ષક વધારે કઠિન ને સ્વામીશ્રી નૈયાયિક હોવાથી તેમનો હિંદી લેખ ઘણાઓને કઠિન પડે છે. આ ભાષાંતરના ગ્રંથમાં સરળ રીતે સમજાવવાનો બન્યો તેટલો પ્રયત્ન કીધો છે, છતાં સુસ્મરન દોષ માટે દૃષ્ટિ કરાવશે તો મોટો આભાર થશે. આ ટીકામાં ન્યાયના ઘણા શબ્દો હોવાથી, પાછા તનો કેશ આપ્યો છે, જો કે મૂળમાં, કેટલેક સ્થળે તેનો અર્થ સમજાવ્યો છે, પણ સર્વત્ર તેમ બની શક્યું નથી. તેનું કારણ એ જ કે, તેમ કરતાં વાંચનારને હરકત પડવાનો સંભવ રહે છે.

પ્રકટકર્તા તરફથી જેમ આ ચિદ્ધનાનંદગીર ભગવદ્ગીતાનો ગ્રંથ બહાર પાડવામાં આવ્યો છે, તેમ શ્રીધરી ટીકાને અનુસારે ગુજરાતીમાં શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહરનો કેરલો શબ્દશઃ ભાષાંતરરૂપ ગ્રંથ ભગવદ્ગીતા શુટકારૂપે બહાર પાડવામાં આવી ચૂક્યો છે તથા થોડા સમયમાં ડા. વરજીવન દામોદર એલ. એમ. અને એસ. ની જ્ઞાનેશ્વરી ટીકાવાળી ભગવદ્ગીતા, જે અત્યંત ગૂઢ રહસ્યથી ભરપૂર છે તે ગુજરાતીમાં બહાર પાડવામાં આવનાર છે, જેથી અભેદતત્ત્વના ત્રિજ્ઞાસુઓને તત્ત્વજ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં બહુ સહાય થઈ પડશે એવી આશા છે.

મુંબઈ,
સંવત ૧૯૬૬ એવી પૂર્ણિમા. }

છાટાજાલ ચન્દ્રશંકર શાસ્ત્રી.

॥ तत्सत्परमात्मने नमः ॥

श्रीमत्स्वामी चिद्धनानंदकृत

श्रीमद्भगवद्गीता

(गूढार्थदीपिका)

પ્રથમ પદ્ક (૧ થી ૬ અધ્યાય) કર્મકાંડ

शंकरं शंकराचार्यं व्यासं नारायणात्मकम् ।

सरस्वतीं च ब्रह्माणं प्रणमामि पुनः पुनः ॥

અર્થ:—શંકરરૂપ શ્રીશંકરાચાર્યને, નારાયણરૂપ વ્યાસને, સરસ્વતી દેવીને તથા બ્રહ્માને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું.

શ્રીમહાભારતાન્તર્ગત ભીષ્મપર્વમાં આ ગીતાશાસ્ત્ર કથન કરેલું છે. પાંડવ કૌરવ વચ્ચે યુદ્ધનો પ્રારંભ થયા પૂર્વે અર્જુનને મોહ થયો, ત્યારે પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને નિમિત્ત બનાવી, સર્વે ઉપનિષદ્ધ્યુક્ત વેદશાસ્ત્રના સારરૂપ આ ગીતાશાસ્ત્ર કહી સંભળાવ્યું હતું. અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન વચ્ચેની આ સંવાદાત્મક આખ્યાયિકા છે. એના છ છ અધ્યાયોના બ્રુમળા તેને પદ્ક કહે છે; એવાં ત્રણ પદ્ક છે. તત્ત્વમતિ એ પ્રદ્વનિધાનું તત્ત્વમય વાક્ય છે. પ્રથમ પદ્કમાં તદ્વ, દ્વિતીય પદ્કમાં ત્વં અને તૃતીય પદ્કમાં જ્ઞતિ શબ્દથી તદ્વ ને ત્વમ શબ્દનું ઐક્ય પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેમ જ આ ગીતાશાસ્ત્રના છ છ અધ્યાયોના બીજા પણ ત્રણ પદ્ક કદ્ધ્યા છે. પ્રથમ છ અધ્યાયોના પદ્કમાં કર્મકાંડનું બીજામાં ભગવદ્બલક્રિતાનું અને ત્રીજામાં જ્ઞાનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ગીતાશાસ્ત્રનું અથવા પ્રદ્વનિધાના ઉપદેશનું સુખ્ય રહસ્ય મનુષ્યપ્રાણીએ પ્રપંચમાં રહી નિયતિએ નિર્માણ કરેલા સ્વધર્મની યથાર્થ સેવા કરી એ દ્વારાએ પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવો, એ સુખ્ય છે અને તેજ વિષય સિદ્ધ કરેલો છે અર્થાત્

संसारमुं सरसो रह ने मन भारी पास;

संसारमां क्षिपाय नहि, ते लखु भारे दास. (धनदासકृत અર્જુનગીતા)

એ ઉપદેશ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કીધો છે અને સમજાવ્યું છે કે જો નિષ્કામભાવે વ્યાવહારિક-વર્ણોદ્ધમના ધર્મનું પાલન કરતાં પરમેશ્વરનું ચિંતન કરવામાં ન આવે તો જીવ બાદ થાય છે, અને તેને મોક્ષપ્રાપ્તિ યદ્ શકતી નથી.

શ્રીમદ્ધુસૂદનીય ભૂમિકા

અત્ર અત્યંત સૂક્ષ્મતાથી ભગવત્પૂજ્યપાદ શ્રીશંકરાચાર્યના ભાષ્યનું રહસ્ય વિચારપૂર્વક સમજ્યા પછી ગીતાના શ્લોકના દરેકે દરેક પાદનું વ્યાખ્યાન કહેવામાં આવ્યું છે. ૧ આ સંસાર કેવળ સ્વાર્થમય છે. આ સંસારમાંથી વિરક્ત થવું તે આ ગીતાશાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે, અર્થાત્ પરમ મોક્ષની પ્રાપ્તિ, એ આ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે. ૨ વિષ્ણુનું પરમ પદ, સચ્ચિદાનંરૂપ છે. આ પદ કેવળ આનંદથી ભરપૂર છે. આ પરમ પદ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું, તેને માટે ત્રણ વિભાગવાળા વેદો છે. ૩ હવે ક્રમે કરી ત્રણ વિભાગો કયા છે, તે હું કહું, તે તું સાંભળ. કર્મ, ઉપાસના તથા જ્ઞાન, આ ત્રણ પ્રકારના વિભાગોનું સૂચન કરવાવાળી અઢાર અધ્યાયોવાળી આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા છે. ૪ આ ગીતામાં છ છ અધ્યાયોના વિભાગ થઈ શકે છે. પ્રથમના છ અધ્યાયોમાં કર્મનિષ્ઠાનું નિરૂપણ છે તથા છેલ્લા છ અધ્યાયોમાં જ્ઞાનનિષ્ઠાનું નિરૂપણ છે. ૫

આથી કર્મ તથા જ્ઞાન બેઉ, જે અત્યંત વિરોધવાળાં છે, તેમનો સમાવેશ આ ગીતાશાસ્ત્રમાં કર્યો નથી. આ પહેલા તથા પાછલા બે વિભાગોની વચ્ચેમાં ભગવાનને વિશે કેવા પ્રકારની ભક્તિ કરવી, તે સંબંધી વ્યાખ્યા છે, ૬ કર્મમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ આ બેઉની મધ્યમાં રહેલો ભક્તિમાર્ગ, સર્વ પ્રકારના ભયને ટાળવાવાળો છે. આ ભક્તિમાર્ગ ત્રણ પ્રકારનો છે. જેવો કે કર્મમાર્ગથી મિશ્રિત થયેલો, કેવળ શુદ્ધ તથા જ્ઞાનમાર્ગથી મિશ્રિત. ૭ હવે પ્રથમકાંડમાં શું કહ્યું છે તે તું સાંભળ. પ્રથમમાં કર્મનું નિરૂપણ છે. વળી આ કર્મનો જ્યારે ત્યાગ કરવામાં આવે છે ત્યારે ત્વં પદાર્થરૂપ જે વિશુદ્ધ આત્મા છે, તેની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ સાક્ષાત્કાર થાય છે. એમ દર્શાવ્યું છે. ૮ હવે બીજા કાંડમાં શું કહ્યું છે, તે તું સાંભળ. તેમાં ભગવદ્ભક્તિ કેવા પ્રકારે કરવી, તે કહ્યું છે. આમ કરવાથી ભગવાન, કે જે પરમ આનંદ સ્વરૂપ છે તથા જે તત્ પદાર્થરૂપે કહેવાય છે તેનો નિશ્ચય થાય છે. ૯ ત્રીજા કાંડમાં કર્મમાર્ગ તથા ભક્તિમાર્ગ આ બેઉ માર્ગોની એકતા કરવા સંબંધી નિરૂપણ કર્યું છે. આ રીતે ત્રણે કાંડોનો એક બીજા સાથે સંબંધ છે. ૧૦

વળી આ કાંડમાં દરેક અધ્યાયમાં વિશેષ વિશેષ પ્રકારનું સૂચન કરેલું છે. સુક્ષિપ્તના સાધનરૂપ આ કર્મમાર્ગનું વર્ણન શાસ્ત્રીય રીતિથી કરવામાં આવેલું છે. ૧૧ કામનાવાળાં તથા નિબિડ કર્મો, આ બેઉ પ્રકારનાં કર્મોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, કેવળ નિષ્કામ કર્મનું સેવન કરવું જોઈએ. તેમાં પણ શ્રીભગવાનનાં જપ તથા સ્તુતિ આદિ ગાવાં એ પરમ ધર્મ, રૂપે છે. ૧૨ જ્યારે ચિત્તામાંથી પાપનો નાશ થાય છે અને ચિત્ત વિવેકવાળું બને છે ત્યારે તેનો આ વસ્તુ નિત્ય છે તથા આ વસ્તુ અનિત્ય છે, એ રીતનો વિવેક પરમાત્માને વિશે દૃઢ બને છે. ૧૩ ત્યાર પછી ક્રમે કરી આ લોક તેમજ પરલોક પણ નકામો છે, એમ થવાથી તે લોક વિશે બધાઓને વશ કરવાવાળું ચિત્ત અર્થવૈરાગ્યવાળું બને છે. ત્યાર બાદ શમ આદિ છ સંપત્તિવંદે મનને વિશે કર્મનો સંન્યાસ દૃઢ થાય છે. ૧૪ એવી રીતે સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ કર્યા પછી ચિત્તમાં મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા દૃઢ થાય છે ત્યારે તે શુરુ સમીપ જવા પ્રવૃત્ત થાય છે તથા તેનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરવા તત્પર બને છે. ૧૫

વેદાંતના શ્રવણાદિ કરવાથી મનમાં જે સંદેહ હોય છે, તેનો નાશ થાય છે. આમ થવા માટે આમાં સર્વ રીતે ઉત્તર મીમાંસાશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરેલો છે. ૧૬ આ રીતે મનનને વિશે ચિત્ત ચોંટવાથી તે નિદ્ધિધ્યાસનને વિશે જોડાય છે. આ થવા પછી સંપૂર્ણ યોગને વિશે ચિત્ત જોડાય છે. ૧૭ ન્યારે ચિત્તમાંથી સર્વ પ્રકારના દોષોનો ક્ષય થાય છે ત્યારે આ સર્વ વેદાંતનાં વચ્ચેનો લીધે ખુદ્ધિ તત્ત્વજ્ઞાનની લાલસાવાળી થાય છે. આ રીતે તત્ત્વમત્યાદિ મહાવાક્યથી મન વિશે કોઈ પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પથી રહિત એવા સાક્ષાત્કારનો ઉદ્ભવ થાય છે. ૧૮ આ પ્રમાણે ન્યારે અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે ચિત્તમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થવા માંડે છે. આમ અજ્ઞાનરૂપી આવરણનો નાશ થવા પછી મનમાં જે કાંઈ શ્રમ તથા સંશયો હોય છે તે જતા રહે છે. ૧૯ આ પ્રમાણે ન્યારે થાય છે ત્યારે જે કર્મોનો આરંભ કરેલો નથી હોતો, તેવાં કર્મોનું તત્ત્વજ્ઞાનવાળાને લેપન થતું નથી. તેમજ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રભાવથી આગામી કર્મોનો સંસર્ગ પણ તેને થતો નથી. ૨૦

જે કે પ્રારંભ કર્મોનો ક્ષય થાય છે, છતાં વાસનાનો નાશ થતો નથી. આ વાસનાનો ક્ષય તો પૂર્ણ સંયમવડેજ થાય છે. ૨૧ આ સંયમ ત્રણ પ્રકારનો છે, જેમકે ધારણા, ધ્યાન તથા સમાધિ. વાસનાના ક્ષયને માટે પ્રથમ યમાદિ પાંચ સાધનોની જરૂર છે. ૨૨ ઇન્ધ્રને વિશે પ્રણિધાન થવાથી સમાધિ જલદી સિદ્ધ થાય છે, આથી મનનો નાશ થાય છે તથા તેમ થવાથી વાસનાનો ક્ષય થાય છે. ૨૩ તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાશ તથા વાસનાનો ક્ષય આ ત્રણવડે જલદી જીવન્મુક્તિ હૃદ થશે. ૨૪ આ કારણથી વિદ્વત્સંન્યાસનું વર્ણન આ ગીતામાં આપવામાં આવેલું છે. આ વિદ્વત્સંન્યાસ પ્રથમ અસિદ્ધ હોવાથી તેની સિદ્ધિને માટે સુમુહ્યે યતન કરવો જોઈએ. ૨૫

ન્યારે ચિત્તનો નિરોધ સવિકલ્પ સમાધિવડે થાય છે ત્યારે નિર્વિકલ્પ સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ નિર્વિકલ્પ સમાધિ ત્રણ ભૂમિકાવાળી છે. ૨૬ પ્રથમની ભૂમિકામાં પોતે પોતાની મેળેજ તન્મયતામાંથી ખસી જાય છે. બીજી ભૂમિકામાં અન્ય વડે તે ખસી જાય છે. ત્રીજી ભૂમિકામાં પોતે પોતાની સાથે જાય છે. ૨૭ ન્યારે તે ત્રીજી ભૂમિકાને પામે છે ત્યારે તે જરા પણ તન્મયતામાંથી ખસતો નથી. ૨૮ ન્યારે આવી સ્થિતિને યોગી પામે છે, ત્યારે તેને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયો છે, એમ કહેવાય છે. તે યોગી બ્રહ્મજ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. કોઈ પ્રકારના શબ્દોનું તેને લેપન હોતું નથી. તે સ્થિત-પ્રજ્ઞ કહેવાય છે. તેમજ તે વિજ્યુલક્ષ્ય કહેવાય છે. ૨૯ આ રીતના યોગીને વર્ણશ્રમધર્મો પણ હોતા નથી. તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. તે આત્માના આનંદનો અનુભવ કરવાવાળો થાય છે. આત્મસાક્ષાત્કારરૂપી પોતાનું કર્તવ્ય તેણે સિદ્ધ કરેલું હોય છે. આ કારણથી કોઈ પણ શાસ્ત્રો તેને ગંધન કરનારાં હોતાં નથી. ૩૦ જેની દેવોમાં શ્રેષ્ઠ ભક્તિ છે તથા જેની દેવોમાં ભક્તિ છે તેવીજ શુરને વિશે છે, તેવા મહાત્માને જ ઉપર જણાવેલાં ગુણ રહસ્યોનું જ્ઞાન થાય છે. ૩૦

આ રીતના શ્રુતિના પ્રમાણવડે, કાયાવડે, મનવડે તથા વાણીવડે સર્વ અવસ્થામાં ભગવાનને વિશે ભક્તિ થવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. ૩૧ પ્રથમની ભૂમિકામાં ભક્તિ કરવી જોઈએ તથા તે ભક્તિને અન્ય ભૂમિકાને વિશે જોડવી જોઈએ. જો તેમ નહિ કરવામાં આવે તો અનેક વિધોનો ઉદ્ભવ થવાથી કુળની સિદ્ધિ થવી અતિદુર્લભ હોય છે. ૩૨ જો કે મનુષ્ય પરાધીન હોય, છતાં પૂર્વના અભ્યાસના ભળવડે તેને આત્મપ્રાપ્તિ થાય છે. આથી ભગવાને

કહ્યું છે કે, આત્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ થવામાં અનેક જન્મની જરૂર છે. ૩૩ પૂર્વ જન્મના સંસ્કારની ક્રોધને ખબર હોતી નથી. આથી પ્રથમથીજ કોઈ કૃતકૃત્ય હોય તો તેણે આકાશને વિશે રહેલા કૃણું પડવું ગમે તે સ્થળે થાય છે તે રીતે થવું જોઈએ. ૩૪ જે કૃતકૃત્ય થયેલો છે, તેને શાસ્ત્રના આરંભની જરૂર પડતી નથી. સાધન તથા અભ્યાસ સિદ્ધ થવા પૂર્વે ભગવાનની કૃપા હૃવિંચેય હોય છે. ૩૫

આ રીતે પ્રથમની ભૂમિકા પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તે પછીની ઉત્તરોત્તર ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ થવા માટે ભગવાનની ભક્તિ કરવી જોઈએ. ભગવાનને વિશે ભક્તિ વિના તેમની કૃપા સંપાદન કરવી અશક્ય છે. ૩૬ જેને જીવન્મુક્ત દશા પ્રાપ્ત થઈ છે, તેને ભક્તિથી ઉત્પન્ન થનારી કૃણની કલ્પના હોતી નથી. કોઈના પર દ્વેષ નહિ કરવો, એમ જીવન્મુક્તોનો જેમ સ્વભાવ હોય છે, તેજ પ્રમાણે તેઓનો સ્વભાવ આ રીતનો. પણ હોય છે કે, સર્વકાળ ભગવાનના ભજનને વિશે ગાળવો. ૩૭ જેઓ આત્માનાજ આનંદનો અનુભવ કરવાવાળા છે, જેઓ મનનશીલ છે, કોઈ પણ બંધનથી જેઓ રહિત છે, તેઓ કોઈ પણ સ્વાર્થ વિના વામન સ્વરૂપ ભગવાનને વિશે ભક્તિ કરે છે. ૩૮ આ રીતનાં જે ભક્તિવાળાઓ છે, તેઓમાંથી જે જ્ઞાની છે તે સર્વદા ઇશ્વરપરાયણ થઈ ગયો હોય છે તથા કેવળ એકને વિશેજ જેને ભક્તિ હોય છે તે ભક્ત શ્રેષ્ઠ છે. આ સર્વ કારણોને લીધે પ્રેમના આકર્ષણથી જે ભક્ત થયેલ હોય છે તે મુખ્ય કહેવાય છે. ૩૯ આ સર્વ જાળતોનું વર્ણન ભગવાને ગીતાશાસ્ત્રમાં કર્યું છે. આથી આ ગીતાનું રહસ્ય સંપૂર્ણ રીતે ખુલ્લું કરવા માફ મન, હે શિષ્ય! ઉત્સાહવાળું થાય છે. ૪૦

મોક્ષનું મૂળ કારણ એ કહેવાય છે કે, સર્વ પ્રકારનાં કર્મો નિષ્કામ કરવાં. શોકાદિ આસુરી સ્વભાવ તથા પાપનો આસંગ, આ સર્વ મુક્તિના દ્વારને બંધ કરવાવાળાં છે. ૪૧ આથી પોતાના ધર્મનો નાશ થાય છે, તેમજ જે ધર્મોનો પ્રતિપેદ કરેલો હોય છે તેવાં કર્મોનું તે સેવન કરે છે. આ રીતે જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે અહંકારચુકલ હોય છે, અથવા તો તેમાં કોઈ પણ પ્રકારના હેતુરૂપે કૃણ રહેલું હોય છે. ૪૨ એવી રીતે આસુરી ભાવને જે પામેલો હોય છે તથા જે પાપથી ભરપૂર હોય છે, તે મનુષ્ય પુરુષાર્થની અર્થાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિને માટે અયોગ્ય બને છે અને તેને એક પછી એક દુઃખ આવ્યા જ કરે છે. ૪૩ સર્વ પ્રાણી માત્ર એમ ચાહે છે કે, મને દુઃખ નહિ પડે તો સારુ. આથી શોક તથા મોહાદિ રૂપ જે દુઃખનાં સાધનો છે તેમનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૪૪ આ દુઃખનું કારણ અનેક જન્મપરંપરા વિશે ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે. આ શોક તથા મોહ આદિ દુઃખે કરી તણ શકાય છે. માટે કોઈપણ ઉપાયવડે તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૪૫

જે મનુષ્ય પુરુષાર્થ અર્થાત્ મોક્ષ વિષે તત્પર છે તથા જે આ રીતે ભગવાનની કૃપા સંપાદન કરવાની ઇચ્છાવાળો છે, તેવા પુરુષને ઉપદેશ કરવાની ઇચ્છાવાળા ભગવાન આ ઉત્તમ ગીતાશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરે છે. ૪૬

અવતરણિકા:—અશોચ્યાવન્વશોચસ્ત્વમ્ ઇત્યાદિ મૂળ શ્લોકમાં જે કહ્યું છે, તે વડે શોક મોહ આદિ સર્વ આસુરી ભાવ તથા પાપની નિવૃત્તિને માટે ઉપદેશ કર્યો છે. ૪૭ આ ઉપદેશ કરવાથી ભગવાન એમ કહે છે કે, મનુષ્યે પોતાના ધર્મનું જ સર્વદા સેવન કરવું તથા તેમ કરવાથી મનુષ્યને પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થશે.

આ રીતે સર્વ મનુષ્યને સાધારણ રીતનો ભગવાને ઉપદેશ કરેલો છે.

શિષ્ય:—આ ગીતામાં કેાણુ આખ્યાન કરે છે તથા કેાને આખ્યાન કહેવામાં આવ્યું છે, તે મને કહેશો.

શુરુ—ભગવદ્ગીતારૂપી આ આખ્યાયિકા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તથા અર્જુનના સંવાદરૂપે છે, આ આખ્યાયિકા પ્રજ્ઞાવિદ્યાની સ્તુતિને લઈને છે. જેમ ઉપનિષદમાં જનક તથા યાગવલ્ક્ય આદિનો સંવાદ છે તેમ આમાં અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણનો સંવાદ છે.

શિષ્ય:—અર્જુન પ્રસિદ્ધ રીતે મહાનુભાવવાળો છે. જો કે તે આવો પ્રભાવશાળી હતો, છતાં આ તો સંજય છે, આ મારા શુરુ છે, આ મારો પુત્ર થાય તથા આ મારા મિત્ર આદિ છે. આ રીતે આ હું છું તથા આ મારું છે, એ રીતના પ્રમાણને લઈ સ્નેહને વશ થઈ, શોક તથા મોહને વિશે દૂષી ગયો તથા તેના વિવેકરૂપી વિજ્ઞાનનો નાશ થયો. જો કે પોતે ક્ષત્રિયનો ધર્મ, જે યુદ્ધ કરવું તેને વિશે પ્રવૃત્ત થયો હતો, છતાં આ ક્ષાત્રધર્મથી તે શા કારણથી વિરામ પામ્યો? તેમજ અન્ય ધર્મ અર્થાત્ પ્રાજ્ઞાણુ આદિને અંગીકાર કરવા યોગ્ય ધર્મ, જે કે ભિક્ષા તથા છવન આદિ છે તથા જે ક્ષાત્રપુરુષોને પ્રતિષિદ્ધ છે, તે ધર્મનો સ્વીકાર કરવા અર્જુન કેમ પ્રવૃત્ત થયો? હે ભગવન્! આપ મને તે જણાવશો. વળી આ અર્જુન મોટા અનર્થમાં કેવી રીતે દૂષી ગયો?

શુરુ:—શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને જ્યારે તેને ઉપદેશ આપ્યો ત્યારે તેને પ્રજ્ઞાવિદ્યાની પ્રાપ્તિ થઈ. આ પ્રાપ્તિ થવાથી તેણે શોક તથા મોહનો ત્યાગ કર્યો તથા પોતાનો મૂળ ધર્મ જે ક્ષાત્રધર્મ તેને વિશે તે પ્રવૃત્ત થયો. તેમ કરવાથી અર્જુન પોતે કૃતકૃત્ય થયો. આ રીતે પ્રજ્ઞાવિદ્યા મહાન પ્રયોજનવાળી તથા અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે, એમ જણાય છે.

શિષ્ય:—ભગવાને અર્જુનને જ પ્રજ્ઞાવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો તથા પાંડવોમાંના બીજા કેઈ બાકીને કેમ ઉપદેશ કર્યો નહિ?

શુરુ—અર્જુનને ઉપદેશ કરવાનું કારણ એ કે, જે ઉપદેશને લાયક હોય, તેનેજ ઉપદેશ કરવો જોઈએ છે.

શિષ્ય:—વળી ગીતામાં કહ્યું છે કે, જો અર્જુનની સ્વધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થઈ હતી, છતાં શોક તથા મોહ, “કપ મીષમમ્ સંહ્યે” ઇત્યાદિ શ્લોકથી અર્જુને જણાવ્યા છે, તેનું શું કારણ? બીજું વિવેક વિના પણ અર્જુનની સ્વધર્મરૂપી યુદ્ધમાં શા કારણથી પ્રવૃત્તિ થઈ?

શુરુ—આ સર્વ બાબત દ્વદ્વાદ્શ પાંચવાનીક ઇત્યાદિ શ્લોકવડે પર સૈન્યનું વર્ણન કરી આ પ્રવૃત્તિનું કારણ જણાવ્યું છે. પ્રથમ શરુઆતમાં પર્વતેને ઇત્યાદિ શ્લોકવડે ધૃતરાષ્ટ્ર સંજયને પ્રશ્ન કરે છે. આ પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્ર જોડ્યા, આ રીતનું વચન વૈશંપાયન જનમેજયને કહે છે. ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોના જયનું કારણ અનેક રીતે સાંભળ્યું હતું. વળી પોતાના પુત્રોએ રાન્યનો નાશ કર્યો છે, આથી પોતાના પુત્રના જયના કારણની આશા રાખતો બચને પામેલો ધૃતરાષ્ટ્ર નીચે પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યો:—

ચિદ્ધનનંદી ગીતા

પ્રથમ અધ્યાય

—કર્તવ્યવિપાક—

અર્જુનવિપાકયોગ

વૈશંપાયન રાજા જનમેજયને કહે છે:—કુરુક્ષેત્રરૂપ ધર્મક્ષેત્રમાં પાંડવ કૌરવોનાં સૈન્યો ભેગાં મળ્યાં, ત્યાં દિવ્ય નેત્રથી સર્વદર્શી બનેલા સંજયને રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે પ્રશ્ન પૂછ્યું, કે પાંડવો અને મારા પુત્રો ભેગા મળ્યા પછી શું થયું અને સંજયે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનના સંવાદરૂપી આખ્યાયિકા ધૃતરાષ્ટ્રને અઢાર અધ્યાયોમાં કહી સંભળાવી, ત્યાંથી ગીતાશાસ્ત્રનો પ્રારંભ થાય છે, એ પ્રારંભ કરતાં પ્રથમાધ્યાયમાં જ્ઞાનનો અધિકારી કૌણ, તે કૃષ્ણાર્જુનના સંવાદરૂપે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. આ સંવાદ પર સ્વામી શ્રીચિદ્ધનનંદે જે ટીકા કરી છે, તદનુસાર આ ભાષાંતર છે. ધૃતરાષ્ટ્ર સંજયને પૂછે છે:—

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ—ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ ।

મામકાઃ પાંડવાશ્ચૈવ કિમકુર્વત સંજય ॥ ૧ ॥

૧. ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે:—હે સંજય ! ધર્મક્ષેત્રરૂપ કુરુક્ષેત્રમાં, એકઠા થયેલા તથા યુદ્ધની ઇચ્છા કરવાળા, મારા પુત્રો તથા રાજા પાંડુના પુત્રો શું શું કરવા લાગ્યા ?

(૧) ટીકા:—જેવી રીતે ઉત્તમ ભૂમિરૂપ ક્ષેત્ર, યવ અને ગોધૂમ આદિ અન્નની ઉત્પત્તિનું તથા તેની વૃદ્ધિનું કારણ થઈ પડે છે; તેજ રીતે પૂર્વે અવિદ્યમાન ધર્મની ઉત્પત્તિનું, તેમજ વિદ્યમાન ધર્મની વૃદ્ધિનું જે કારણ થયેલું હોય અથવા તો ધર્મના ક્ષયથી જે સ્થાન રક્ષણ કરનારું હોય, તેનું નામ ધર્મક્ષેત્ર છે; અને જે ભૂમિ કુરુ દેશની સીમામાં આવેલી હોય, તે કુરુક્ષેત્ર. એ પ્રમાણે, કેવળ નિવાસ માત્ર કરવાથી જે (સ્થળ) ધર્મ તથા ધર્મના ફળની પ્રાપ્તિ કરાવનાર ધર્મક્ષેત્રરૂપ કુરુક્ષેત્ર છે, તે શ્રુતિ અને સ્મૃતિ આદિક સર્વ શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ વિશે એક શ્રુતિ આ પ્રમાણે છે;—યત્ત્વં દુર્યોધન દેવાનાં દેવયજનં સર્વેષાં મૃતાનાં વ્રણસદનં હતિ । આનો અર્થ એવો થાય છે કે, ‘જે કુરુક્ષેત્ર સર્વ દેવતાઓના દેવયજનરૂપ છે તથા સર્વ ભત્રાણીઓ માટે બ્રહ્મરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિના સ્થાનરૂપ છે.’ એ શ્રુતિ બાબલ ઉપનિષદમાં, બૃહસ્પતિએ યાગવલ્ક્યને કહી છે. તેમજ કુરુક્ષેત્ર દેવયજનમ એ શ્રુતિ શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહેલી છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિ અને સ્મૃતિનાં પ્રમાણોવડે સિદ્ધ એવા ધર્મક્ષેત્રરૂપ કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધની ઇચ્છા કરીને એકઠા થયેલા દુર્યોધન આદિક મારા પુત્રો તથા સુશ્રીકર આદિ પાંડવોએ શું શું કર્યું, એમ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ સંજયને પૂછ્યું.

શંકા:—યુયુત્સવઃ (યુદ્ધની ઇચ્છા કરવાવાળા) વિશેષણથી ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના પુત્રો તથા પાંડવોમાં યુદ્ધ કરવા માટેની ઇચ્છાનું કથન કરેલું છે, અને આ લોકમાં એવો એક નિયમ છે કે, જે પુરુષને જે કાર્ય કરવાની પ્રથમ ઇચ્છા હોય છે, તે પુરુષ પોતાની તે ઇચ્છા પ્રમાણે તે જ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે; એટલે કે, બીજા કોઈ કાર્યમાં તેની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. એટલા માટે, કૌરવ અને પાંડવોનું પરસ્પર કેવા પ્રકારનું યુદ્ધ થયું, એવી જાણને પ્રશ્નજ ધૃતરાષ્ટ્રે કરવા બેઠો હતો. છતાં એ પ્રશ્નનો પરિત્યાગ કરીને, ‘મારા પુત્રો તથા પાંડવોએ શું કર્યું ?’ એવો જે ધૃતરાષ્ટ્રે પ્રશ્ન કર્યો છે, તે સર્વથા અયોગ્ય અને અપ્રાસંગિક જ લાગે છે.

સમાધાન:—ધૃતરાષ્ટ્રના એ પ્રશ્નનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે. ‘તે મારા (દુર્યોધન આદિ) પુત્રો તથા સુશ્રીકર આદિ પાંડવોએ, તેમના મનમાં પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલી ઇચ્છા પ્રમાણે યુદ્ધ જ કર્યું, કે કોઈ કારણથી એ યુદ્ધની ઇચ્છાનું નિવારણ થઈ જતાં, તેઓએ કોઈ બીજું જ કાર્ય કરવા માંડ્યું ?’ એમાં હવે યુદ્ધની ઇચ્છાની નિવૃત્તિનાં બે પ્રકારનાં કારણો સંભવે છે: એક તો દૃષ્ટ ભય અને

બીજું અદૃષ્ટ લાય. ભીષ્મ અને અર્જુન આદિક મહાન્ શૂરવીરોનાં દર્શનથી જે લય ઉત્પન્ન થાય, તે દૃષ્ટ લયને લીધે યુદ્ધની નિવૃત્તિનું કારણ સુપ્રસિદ્ધ જ છે. અત્ર એ દૃષ્ટ લયરૂપ નિમિત્તનું ધૃતરાષ્ટ્રે કથન કયું નથી. દ્વિતીય અદૃષ્ટ લયરૂપ કારણ કહેવા માટે તેણે કુરુક્ષેત્રને ધર્મક્ષેત્રનું વિશેષણ આપેલું છે. એવા ધર્મક્ષેત્રરૂપ કુરુક્ષેત્રમાં લડવાને ગયેલા યુધિષ્ઠિર આદિ પાંડવો પ્રથમથી જ ધર્મોત્તમા હોવાથી, કદાચિત્ ઉભય પક્ષમધ્યે થનારા હિંસાજન્ય અધર્મથી લયભીત થઈને યુદ્ધના કાર્યને ત્યાગી દેશે, તો મારા હુયોંધન આદિ પુત્રો અવશ્ય રાજ્યના સ્વામી બની જશે; અથવા તો, સ્વભાવથી જ પાપાત્મા મારા હુયોંધન આદિ પુત્રોનાં અંતઃકરણો, ધર્મક્ષેત્રરૂપ કુરુક્ષેત્રના પ્રભાવથી, કદાચિત્ શુદ્ધ થઈ ગયાં હશે, તો તેમનાં શુદ્ધ હૃદયમાં પાપનો પશ્ચાત્તાપ થતાં, કપટથી લીધેલાં રાજ્યને નહિ રાખી, તે તેઓ પાછું પાંડવોના હાથમાં સોંપી દેશે, તો મારા પુત્રો યુદ્ધ વિના જ સ્વાભાવિક રીતે નષ્ટ થઈ જશે ! એવી રીતે પોતાના પુત્રોને રાજ્યની પ્રાપ્તિ થવામાં અને પાંડવોને રાજ્યની અપ્રાપ્તિ થવામાં, દૃઢ ઉપાયને ન લેવાથી, ધૃતરાષ્ટ્રને મહાન્ ઉદ્વેગ થયો, એ જ આ પ્રશ્નનું મૂળ બીજ છે. 'હિ સંજય !' એ સંબોધનથી જ ધૃતરાષ્ટ્રે એ અર્થનો બોધ કરેલો છે. રાગ અને દ્વેષ આદિ દોષોને જ સારી રીતે જિતી લે છે, તે પુરુષ સંજય કહેવાય છે. આપ સર્વથા રાગ અને દ્વેષથી રહિત હોવાથી પક્ષપાતનો ત્યાગ કરી, જે સત્ય હોય તે સર્વ વૃત્તાંત મને કહી સંભળાવો, એવો ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રશ્નનો ઉદ્દેશ છે. આ શ્લોકમાં મામકાઃ કિમકુર્વત ? એ વચનોથી જ ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રશ્નની અને ઉદ્દેશની તત્કાળ સિદ્ધિ થઈ શકે છે; કારણ કે, યુધિષ્ઠિર આદિ પાંડવો પછી ધૃતરાષ્ટ્રના સમ્મુખે જ છે. એટલા માટે 'પાંડવાઃ' શબ્દનો ઉચ્ચાર વ્યર્થ જ દેખાય છે; પરંતુ એ 'પાંડવાઃ' શબ્દનો જૂદો ઉચ્ચાર કરીને, ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોમાં પોતાના મમતવને અભાવ-તિરસ્કાર-દેખાડી, પાંડવો પ્રતિના પોતાના દ્રોહનું દર્શન કરાવ્યું છે. (૧)

અવતરણિકાઃ—હે જનમેજય ! એવી રીતે કૃપારૂપ નેત્રોથી રહિત, લોકપ્રસિદ્ધ નેત્રથી પછી હીન અને માત્ર પોતાના સ્નેહમાં જ પ્રબુદ્ધ થયેલા ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રશ્નને સાંભળી તથા તેનાં અંતઃકરણના હેતુને જાણીને, ધર્મોત્તમા સંજય તેને ઉત્તર આપતો કહેવા લાગ્યો કે:-

સંજય ઉવાચ-દૃષ્ટ્વા તુ પાંડવાનીકં વ્યૂઠં હુયોંધનસ્તદા ।

આચાર્યમુપસંગમ્ય રાજા વચનમબ્રવીત ॥ ૨ ॥

૨. સંજયે કહ્યું:-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તે સંગ્રામના આરંભકાળમાં, પાંડવોની સેનાને વ્યૂહરચના યુક્ત ગોઠવાયલી જોઈને, રાજા હુયોંધને દ્રોણાચાર્યની સમીપ જઈને આ પ્રકારનું વચન કહ્યું.

(૨) ટીકાઃ—યુધિષ્ઠિર આદિક પાંડવોને જોઈને, ભીષ્મ આદિક વીર પુરુષોના મનમાં દૃષ્ટ લયની પ્રાપ્તિ થાય, એ કેવળ અસંભવિત વાત છે અને બાંધવોના હિંસાજન્ય અધ-પાપરૂપ-અદૃષ્ટથી અનુનને જે લાય થયું હતું, તે કેવળ મોહને લીધે જ થયું હતું. અનુનના એ અદૃષ્ટ લયનું પછી શ્રોત્રગવાને બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશથી નિવારણ કરી નાંખ્યું હતું. અર્થાત્ પાંડવોની ઉત્કૃષ્ટતાનો બોધ કરવા માટે, સંજયે 'દૃષ્ટ્વા તુ' વાક્યમાં, 'તુ' શબ્દનો ખાસ ઉપયોગ કરેલો છે. 'મારા હુયોંધન આદિ પુત્રો, ધર્મક્ષેત્રરૂપ કુરુક્ષેત્રના પ્રભાવથી શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા થઈને, કદાચિત્ પાંડવોને તેમનું રાજ્ય પાછું આપી દેશે, એવી શંકા લાવીને તું વૃથા ગ્લાનિને ધારણ મા કર,' એવી રીતે ધૃતરાષ્ટ્રના મનમાં સંતોષ કરાવવા માટે, સંજય પ્રથમ તો હુયોંધનના દૃષ્ટ સ્વભાવનું વર્ણન કરે છે. (દૃષ્ટા તુ) 'હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ મહાશૂરવીર પુરુષોએ વ્યૂહરચના કરીને સ્થાપિત કરેલી પાંડવોની સેનાને, પોતાનાં નેત્રોવડે પ્રત્યક્ષ જોઈ, રાજા હુયોંધન, ધનુર્વિદ્યાના સમપ્રદાયની પ્રવૃત્તિ કરવાવાળા

દ્રોણાચાર્યની પાસે પોતે જ જઇને, આ પ્રમાણે વચન કહેવા લાગ્યો. 'દ્રોણાચાર્યને પોતાની પાસે જોલાવી તેણે તેને એ વચન કહ્યું નહિ, એ ખાસ કરીને કથાનમાં રાખવાનું છે. રાજા દુર્યોધન પોતે જ ચાલી ચલાવીને દ્રોણાચાર્ય પાસે ગયો, એમ કહેવાથી પાંડવોની સેનાના દર્શનથી, દુર્યોધનના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલા ભયની સૂચના કરવામાં આવી છે. દુર્યોધન જો કે પોતાના મનમાં ભય ઉત્પન્ન થવાથી, પોતાની આત્મરક્ષા માટે જ દ્રોણાચાર્ય પાસે ગયો હતો; છતાં તે રાજનીતિમાં અત્યંત કુશળ અને પ્રવીણ હોવાથી, 'શિષ્યે પોતે જ શુરુ પાસે જવું ભયભર્યું,' એવી રીતે આચાર્યના મહત્ત્વને જાણવી, પોતાના ભયને તેણે પોતાના અંતરમાં જ છૂપાવી રાખ્યું-એ પ્રકારના અર્થનું જોધન કરવા માટે, સંજયે દુર્યોધનને રાજનું વિશેષણ લગાડેલું છે. 'દ્રોણાચાર્યને રાજા દુર્યોધને કહ્યું,' એટલા શબ્દોથી જ જો કે નિર્વાહ થઇ શકે એમ હતું-એટલે કે 'વચન' પદને લાવવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન હતું નહિ; વથાપિ 'વચન' શબ્દથી એ વાક્યમાં સંક્ષેપતા અને બહુ અર્થની પ્રતિપાદકતા ધરાવે અનેક ગુણપણનું કથન કરેલું છે; અથવા તો દુર્યોધન રાજાએ, વચન માત્ર જ કહ્યું, કિચિન્માત્ર પણ અર્થનો ઉલ્લેખ કર્યો નહિ, એ અર્થની પણ 'વચન' શબ્દથી સૂચના કરેલી છે.

અવતરણિકા:—હવે નીચેના ત્રીજા શ્લોકમાં રાજા દુર્યોધને દ્રોણાચાર્ય સમક્ષ જઈને જે વચન કહ્યું, તે વચનનું પરિણામ થી આરંભીને તત્ત્વ સંજનયન હર્ષમ્ શ્લોક ૧૨ પર્યંત વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. દ્રોણાચાર્યનો પાંડવોમાં, તેઓ પોતાના અત્યંત પ્રિય શિષ્ય હોવાથી, ઘણો જ સ્નેહ હતો. એટલે, આ દ્રોણાચાર્ય અમારા કૌરવોના પક્ષમાં રહીને પાંડવો સાથે યુદ્ધ તો નહિ જ કરે, એ પ્રકારના પોતાના મનમાં એક વિચાર બાંધીને પાંડવો માટે દ્રોણાચાર્યના મનમાં કોઈ ઉત્પન્ન કરાવવાના હેતુથી, રાજા દુર્યોધન દ્રોણાચાર્ય પાસે જઈને પાંડવોની અવગણના કથન કરતો (તિરસ્કાર દર્શાવતો), આ રીતનું વચન કહેવા લાગ્યો;—

પર્યૈતાં પાંડુપુત્રાણામાચાર્ય મહર્તી ચમૂમ્ ।

વ્યૂઠાં દુપદપુત્રેણ તવ શિષ્યેણ ધીમંતા ॥ ૩ ॥

૩. હે આચાર્ય ! પાંડુ રાજાના પુત્રની આ મહાન્ સેનાને તમે જુઓ, જે સેનાને તમારા બુદ્ધિમાન શિષ્ય દુપદપુત્રે વ્યૂઠરચનાયુક્ત કીધી છે.

(૩) ટીકા:—દુર્યોધને દ્રોણને કહ્યું:—હે આચાર્ય ! આપના જેવા મહાનુભાવ પુરુષોની અવગણ કરીને તથા ભયથી રહિત થઈને, સમીપમાં આવેલી તથા લડવાને તત્પર એવી પાંડવોની સેના અનેક અક્ષૌહિણી સંખ્યાવાળી હોવાથી મહત્ત્વે એટલી મોટી છે અને તેથી તેનો અટકવ કરવો અશક્ય છે. આ પાંડવોની સેનાને તમારાં નેત્રોવડે તમે પ્રત્યક્ષ જુઓ ! હું આપનો શિષ્ય હોવાથી માત્ર આપને એક પ્રાર્થના જ કરું છું-જ્યારે આપ એ પાંડવોની સેનાને નિહાળશો, તે વેળાએ પાંડવોએ, શુરુ છતાં, આપની કરેલી અવગણના આપને પોતાની મેળે જ નિશ્ચય થઈ જશે. આપને પ્રાર્થના એટલા માટે કરું છું કે, મારાથી આપને આજ્ઞા થઈ શકે નહિ.

શિષ્ય-પાંડવોએ કરેલી અવગણ નિવૃત્ત કરાવી અશક્ય છે; છતાં મારે એ અવગણના નાશ કેવી રીતે કરવો ? દ્રોણાચાર્યની શંકાનું શ્રવણ કરીને 'એ અવગણના નિવારણનો ઉપાય આપને અત્યંત સુગમ અને સુલભ છે,' એવા હેતુવાળું ઉત્તર આપતાં, દુર્યોધન દ્રોણાચાર્ય પ્રતિ કહે છે કે, 'હે આચાર્ય ! આપ પાસેથી જ ધનુર્વિદ્યા શીખીને પ્રવીણ થયેલા દુપદ-રાજાનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન છે. તે તમારો બુદ્ધિમાન શિષ્ય છે. આ દુપદપુત્રે જ

પાંડવસેનાને રથના આકારરૂપે તથા પદ્માદિ આકારે ગોઠવેલી છે. શિષ્યના કરતાં ગુરુમાં અધિકતા હોવી જ બોધ્યે, એ લોકશાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ છે. માટે જો આપ ધારે, તો એ અવજ્ઞાના નાશનો ઉપાય આપને અત્યંત સુગમ છે.”

અહીં ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પાંડવોની સેનાને વ્યૂહરચનાવાળી કરી છે, એમ કહેવાને બદલે, ‘દ્રુપદપુત્રે પાંડવી સેનાની વ્યૂહરચના યુક્ત કરી છે,’ એમ કહેવામાં હુયોંધનનો ગુદ આશય એ છે કે, દ્રુપદરાજા વિશેના પૂર્વ વૈરની સ્મૃતિ કરાવી, દ્રોણાચાર્યના મનમાં ક્રોધની ઉત્પત્તિ કરવી. વળી હુયોંધને દ્રુપદપુત્રને ‘ભુદ્ધિમાન’ વિશેષણ લગાડેલું છે. તે એટલા માટે કે, કદાચિત્ પણ આપે દ્રુપદપુત્રની ઉપેક્ષા કરવી નહિ. અર્થાત્ હે આચાર્ય ! અન્ય સમસ્ત કાર્યોનો ત્યાગ કરીને, આપ જલદી પધારી પાંડવોની સેનાને ભુવો.

અથવા તો એ શ્લોકનાં પદોની નીચે પ્રમાણે પણ યોજના કરી શકાય છે:—‘પાંડુવ્રાજા’ આ પદનો ‘બાચાર્ય’ પદ સાથે તથા ‘ચર્ચ’ પદ સાથે સંબંધ કરવો. એ પ્રમાણે પદોની યોજના કરવાથી, નીચે પ્રમાણે અર્થ સિદ્ધ થાય છે:—‘હિ પાંડુપુત્રોના અચાર્ય ! તમે પાંડવોની સેનાને ભુવો. પાંડવોમાં તમારો અત્યંત રત્ન હોવાથી આપ પાંડવોના જ આચાર્ય છો, પણ કાંઈ અમારા આચાર્ય તમે નથી. આ શિષ્યોએ તો તમારો ઘાટ ઘડવા જેવું તમારી સામે કૃત્ય કીધું છે, વળી તમારા શિષ્ય ‘દ્રુપદપુત્રે એ સેનાને વ્યૂહરચના યુક્ત કરી છે,’ એમ કહેવાથી હુયોંધને એવા અર્થની સૂચના કરેલી છે કે, આ દ્રુપદપુત્ર તમારા નાશ માટે જ ઉત્પન્ન થયેલો હોવા છતાં, તમોએ ધનુર્વિદ્યા શીખવી છે. આ તમારી કેવી મૂઢતા છે ? આ તમારી મૂઢતા જ અમારા નાશનું અથવા તો અનર્થનું મહાકારણ થઈ પડ્યું છે. તેમ જ દ્રુપદપુત્ર ભુદ્ધિમાન છે, એમ કહેવાથી હુયોંધને એવો ભાવ જણાવેલો છે કે, દ્રુપદપુત્રે પોતાના શત્રુઓ પાસેથી જ તેમને મારવાના ઉપાયરૂપ ધનુર્વિદ્યા શીખડાવી છે, એટલા માટે જ હું તેને અત્યંત ભુદ્ધિમાનના નામથી ઓળખું છું. હે આચાર્ય ! પોતાના શિષ્યોની સેનાને જોઈને માત્ર આપના મનમાં જ આનંદ થવાનો સંભવ છે. કારણ કે, તમે જ બ્રાંતિમાં પડી ગયા છો. બીજા કોઈ પણ બ્રાંતિહીન મનુષ્યને તો એ સેનાના નિરીક્ષણથી કોઈ કાળે પણ આનંદ થવાનો નથી જ. માટે પાંડવસેના હું બીજા કોઈને પણ બતાવી શકું તેમ નથી; એટલા માટે માત્ર આપ જ ચાલો અને પાંડવોની સેનાને ભુવો.

આ રીતે દ્રોણાચાર્યને પાંડવોની સેના બતાવતો બતાવતો હુયોંધન દ્રોણાચાર્યપ્રતિ શુભ દ્રેષ્ટાંટથી જોવા લાગ્યો. આમ કહેવામાં સંજયનો ધૃતરાષ્ટ્રને એવો અર્થ સમજાવવાનો ઉદ્દેશ હતો કે:—‘ધર્મક્ષેત્રમાં વિચરવા છતાં પણ, તમારા હુયોંધન આદિ પુત્રોના મનમાં, પોતાના ગુરુમાટે પણ દ્રેષ્યભુદ્ધિ ઉત્પન્ન થયેલી છે. હુયોંધન આદિ ધર્મક્ષેત્રના પ્રભાવથી પશ્ચાત્તાપ કરીને યુદ્ધ કર્યા વિના જ પાંડવોને રાજ્ય આપી દેશે, એવું તમારે ઠઠી પણ જાણવું નહિ. (૩)

અવતરણિકા:—શિષ્ય:—દ્રુપદપુત્ર સર્વ શૂરવીરોમાં એક સાધારણ વીર છે, એટલે દ્રુપદપુત્રથી કરાયેલી વ્યૂહરચનાવાળી પાંડવોની સેનાને તો આપણાંમાંના કોઈ એક સાધારણ યોધો પણ પરાજિત કરી નાંખશે, માટે આપ આ પાંડવની સેનાથી આટલા બધા ડરો છો શા માટે ?

ગુરુ:—આ રીતની જ દ્રોણાચાર્યની શંકા સાંભળી, હુયોંધન રાજ ‘જન શૂર’ ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે, પાંડવોની સેનામાંના શૂરવીર પુરુષોનાં નામો નીચે પ્રમાણે કહી સંભળાવે છે:—

અત્ર શૂરા મહેષ્વાસા મીમાર્જનસમા યુધિ ।

યુયુધાનો વિરાટશ્ચ દ્રુપદશ્ચ મહારથઃ ॥ ૪ ॥

ધૃષ્ટકેતુશ્ચેકિતાનઃ કાશિરાજશ્ચ વીર્યવાન્ ।
 પુરુજિત્કુંતિભોજશ્ચ શૈવ્યશ્ચ નરપુંગવઃ ॥ ૫ ॥
 યુધામન્યુશ્ચ વિક્રાંત ઉત્તમૌજાશ્ચ વીર્યવાન્ ।
 સૌભદ્રો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વ એવ મહારથાઃ ॥ ૬ ॥

આ પાંડવોની સેનામાં, યુદ્ધમાં ભીમ તથા અર્જુનની સમાન તથા મહાન્ ધનુષને ધરનારા બહુ શૂરવીર યોધાઓ રહેલા છે. તેઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:-મહારથી એવો યુધુ-ધાન નામનો રાજા, વિરાટ નામનો રાજા, દ્રુપદ નામનો રાજા,^૧ વિશેષ પરાક્રમવાળો ધૃષ્ટકેતુ નામનો રાજા, ચેકિતાન નામનો રાજા, કાશીરાજ, સર્વ મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ પુરુજિત નામનો રાજા, કુંતિભોજ નામનો રાજા, શૈવ્ય નામનો રાજા,^૨ વિશેષ પરાક્રમી યુધામન્યુ નામનો રાજા, વીર્યવાળો ઉત્તમૌજા નામનો રાજા, સૌભદ્ર નામનો રાજા તથા દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો છે. આ સર્વ મહારથી છે.^૩

ટીકા:-હે આચાર્ય ! પાંડવોની સેનામાં કેવાળ એક ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જ અર્થાત્ દ્રુપદ જ શૂરવીર નથી, કે જેથી આપણે એ પાંડવોની સેનાની ઉપેક્ષા કરી શકીએ. પણ એ પાંડવોની સેના-મધ્યે બીજા પણ અનેક શૂરવીર પડેલા છે. માટે એમને જિતવા માટે અવશ્ય આપણે બનતા પ્રયત્નો કરવા જ જોઈએ. તેમના સંબંધી બેદરકારી કરવી જોઈતી નથી. હવે આ શૂરવીરોનાં વિશેષણોનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે:-

‘મહેવાસા. इति’ ઇત્યુ એટલે બાણ તથા બાણો જેમના વિશે યોજવામાં આવતાં હોય, તે ‘ઈન્વાસાઃ’ કહેવાય. અર્થાત્ મહાન્ ઇન્વાસ કહેતાં ધનુષ જેમની પાસે હોય, તે ‘મહેવાસ,’ એવા નામથી ઓળખાય છે. સાર એ કે, આ સર્વ શૂરવીરો યોદ્ધાના બાણના સંધાનવડે દૂરથી જ શત્રુસેનાને નસાડી દેવાના કાર્યમાં કુશળ છે.

શિષ્ય:-આ શૂરવીરો મહાન્ ધનુષોને ધારણ કરવાવાળા હોવાથી કાંઈ યુદ્ધવિદ્યામાં પણ કુશળ હોઈ શકે, એવો નિયમ હોઈ શકે નહિ; માટે મહેવાસ કેવી રીતે કહેવાઈ શકે ?

શુર:-આ શંકાનું સમાધાન કરવા રાજા દુર્યોધન ઉત્તર આપે છે:-“હે આચાર્ય ! જેમનાં પરાક્રમે સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, એવા ભીમ અને અર્જુન સમાન જ યુદ્ધમાં તેમનાં પરા-ક્રમે કહેવાય છે. માટે તેઓને તરછોડી નાંખવા યોગ્ય નથી.”

શિષ્ય:-એવા પરાક્રમશાળી કયા કયા શૂરવીરો છે વારુ ?

શુર:-આ બાબત સ્પષ્ટ કરવા માટે દુર્યોધન દ્રોણાચાર્યને શૂર પુરુષોનાં નામો સ્પષ્ટ-તાથી કહી સંભળાવે છે. (વૃષ્ણાન इति) જે યુદ્ધનો અતિશય ઉદમ કરતો હોય, તે યુધુધાન કહેવાય અને આવો પાંડવોના સૈન્યમાં સાત્યકિ નામક રાજા છે. જે શત્રુને બ્રમણ કરાવે તે (વિરાટ નામથી ઓળખાય અને તેવા પ્રકારનો વિરાટ રાજા છે. તેમ જ દ્રુ એટલે વૃક્ષ તથા પદ એટલે ચિહ્ન; અર્થાત્ જેની ધ્વજમાં વૃક્ષનું ચિહ્ન હોય, તે દ્રુપદ. આવો દ્રુપદરાજ પણ સેનામાં ઉપસ્થિત છે. આ ત્રણે મહારથીઓ છે. (૪)

ટીકા-શત્રુઓને જે લયલીત કરી નાંખે, તે ધૃષ્ટકેતુ. કેતુનો અર્થ ધ્વજ થાય. જેની ધ્વજ શત્રુના લયનું કારણ હોય તે ધૃષ્ટકેતુ; અને ચિકિતાન નામક રાજાનો જે પુત્ર, તે ચેકિતાન. કાશીનો રાજકર્તા પુરુષ તે કાશીરાજ. એ ત્રણે રાજાઓ વીર્યવાન્ છે. તેજસ્વી અને બળવાન્ શત્રુઓને પણ જે વિવિધ પ્રકારના ઉપાયો કરીને નસાડી દે, તે વીરની સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. આવો વીર પુરુષનું જે કર્મ, તે વીર્ય કહેવાય છે. આ વીર્ય જેનામાં રહેલું હોય, તે વીર્યવાન્. આ પ્રમાણે વીર્યવાન્ શબ્દની વ્યાખ્યા છે. પુરુ એટલે બહુ અથવા અનેક. એટલે કે, બહુ શૂરવીરોને

પણ જે જિતી લે, તે પુરુજિત કહેવાય. કુન્તીના પિતાનું નામ કુન્તિલોજ છે. શિખિ નામના રાજાના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલાનું નામ શૈખ્ય અર્થાત્ પાંડવની સેનામાંના તે પુરુજિત કહેવાય. કુન્તિલોજ અને શૈખ્ય નામક ત્રણે રાજાઓ નરપુંગવ છે. સર્વ નરોમાં ઉત્કૃષ્ટ તે નરપુંગવના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. (૫)

ટીકા:-યુધા એટલે યુદ્ધ અને મન્યુ એટલે ક્રોધ. અર્થાત્ યુદ્ધમાં જે ક્રોધ સમાન વેગ અને આવેશ ધરાવતો હોય, તે યુધામન્યુના નામથી ઓળખાય. યુધામન્યુ પાંચાળ દેશનો રાજા છે અને તે વિક્રાંત છે. જેનામાં વિશેષ પરાક્રમનો વાસ હોય, તે વિક્રાંત કહેવાય. ઓજસ શબ્દનો અર્થ બળ થાય છે અને જેનું ઓજસ (બળ) ઉત્તમ હોય, તે ઉત્તમોત્તમ કહેવાય છે. ઉત્તમોત્તમ પાંચાળ દેશનો રાજા છે. આ રાજા વીર્યવાન છે. અથવા તો વીર્યવાન, નરપુંગવ અને વિક્રાંત એ ત્રણે વિશેષણો યુધુધાન આદિ સર્વ રાજાઓનાં છે, એમ પણ થઈ શકે. સુભદ્રાનો જે પુત્ર તે સૌભદ્ર કહેવાય. અહીં સૌભદ્રથી અભિમન્યુનો અર્થ લેવાનો છે. તેમ જ દ્રુપદની પુત્રી દ્રૌપદીના જે પ્રતિવિધ્ય આદિ પાંચ પુત્રો, તે સર્વ, દ્રૌપદેયના નામથી ઓળખાય છે અને ‘દ્રૌપદેવાથ’ એ પદમાં જે ‘વ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તે ‘વ’ થી પૂર્વોક્ત રાજાઓથી ભિન્ન પાંચરાજા અને ઘટોત્કચ આદિ અન્ય સર્વ રાજાઓનાં નામો પણ ગ્રહણ કરવાં. શુધિષ્ઠિર આદિ પાંચ પાંડવો મુખ્ય તેમ જ અત્યંત પ્રસિદ્ધ હોવાથી તથા આ યુદ્ધના કારણરૂપ હોવાથી, દુર્યોધને પાંચ પાંડવોની ગણના કરેલી નથી. અથવા ‘મીમાર્જુનસમા ઘૃષિ’ એ વચનના ઉચ્ચારણથી દુર્યોધને યુધુધાન આદિ સર્વ શૂરવીરોને ભીમ અને અર્જુનની ઉપમા આપેલી હોવાથી, ભીમ અને અર્જુન એ બે શબ્દો પાંચ પાંડવોના ઉપલક્ષકરૂપે થઈ શકે છે, એમ પણ માની લેવાય. આવી રીતે યુધુધાન રાજાથી લઈને દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રોપર્યંત ગણાવેલા સત્તર રાજાઓથી ભિન્ન બીજાં પણ તેમના અર્થાત્ પાંડવોના શૂરવીર સંબંધીઓ છે અને તે સઘળા મહારથી છે. એમનામાં માત્ર રથી અથવા અર્ધરથી કોઈપણ નથી. અહીં ‘મહારથા’ શબ્દથી અતિરથીનો પણ સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ. મહારથી, અતિરથી, રથી અને અર્ધરથીનાં લક્ષણોનો ઉલ્લેખ શાસ્ત્રોમાં નીચે પ્રમાણે કરેલો છે:-

“एको दशसहस्राणि योघयेद्यस्तु घन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥

अमितान्योघयेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथस्त्वेकेन यो योद्धा तन्यूनोऽर्धरथः स्मृतः ” ॥

જેનો અર્થ એવો થાય છે કે, જે પુરુષ એકલો જ ધનુર્ધરી દશ હજાર શૂરવીરો સાથે લડી શકે તથા પોતે શસ્ત્રવિદ્યા અને શાસ્ત્રવિદ્યામાં અત્યંત કુશલ હોય, તે પુરુષ મહારથી કહેવાય છે; જે પુરુષ એકલો જ અસંખ્ય શૂરવીરો સાથે સંગ્રામ કરે તથા શસ્ત્ર અને શાસ્ત્રવિદ્યામાં પણ અતિશય પ્રવીણ હોય તે પુરુષને અતિરથીના નામથી ઓળખાવામાં આવે છે; જે પુરુષ માત્ર એક શૂરવીર સાથે જ લડી શકે, તેનું નામ રથી છે અને જે નર આવા રથીથી પણ ન્યૂન બળ ધરાવતો હોય, તે અર્ધરથીની પદવીને યોગ્ય ગણાય. (૬)

અવતરણિકા:-શિખ-“હુ દુર્યોધન! આ પાંડવોની સેનામાંના આટલા બધા મહાન શૂરવીરોને જોઈને કહાણિત તમારા મનમાં ભીતિ ઉત્પન્ન થતી હોય, તો તમે પાંડવો સાથેની શત્રુતાનો ત્યાગ કરી, એમની સાથે મિત્રતા કેમ કરતા નથી ?”

શુરુ:-આવા આશયનો નાશ કરવા માટે જ દુર્યોધન પોતાની સેનામાંના શૂરવીરોનાં નામો નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:-

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।

नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

હે સર્વ બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ આચાર્ય ! આપણા સર્વની મધ્યમાં જે શ્રેષ્ઠ યોધા છે, તે યોધાઓનો આપ નિશ્ચય કરો. મારી સેનાના જે પ્રધાન નાયક છે, તેમાંથી યદ્ધિચિત્ (યોદ્ધાક) નાયકોનાં નામો ઉચ્ચારી, હું તમને કહું છું. ૭

ટીકા:-હે આચાર્ય ! અમારા સૈન્યમાં વિદ્યા, બળ, પૌરુષ, કુલ અને શીલ ઇત્યાદિ ગુણોવડે શ્રેષ્ઠ તથા અમારી સેનાને તે તે સ્થાનો પ્રતિ લઈ બધ એવા અસંખ્ય નાયકરૂપ યોધાઓનાં નામ માત્રથી જ નિર્દેશ કરી, હું મુખ્ય નાયકોનાં નામોનો જ આપ સમક્ષ ઉચ્ચાર કરું છું. એ સર્વ યોધાઓને આપ પ્રથમથી જ જાણો છો, એટલે કેટલાક અજાત વીરોને જાત કરવા માટે હું વર્ણન કરતો નથી, કિન્તુ પ્રસિદ્ધ યોધાઓનું યુનઃ સ્મરણ કરાવવા માટે જ હું આપ સમક્ષ આ યોધાઓનાં નામોનો ઉચ્ચાર કરું છું.

‘અસ્માકં તુ’ આ પદમાં જે ‘તુ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તેથી દુર્યોધને પોતાના અંતરમાં ઉત્પન્ન થયેલા બયનું બહાર પ્રકટીકરણ ન કરવાની ધીરતા બતાવેલી છે. ‘હે દ્વિજોત્તમ ! એ વિશેષણનો પ્રયોગ કરી દુર્યોધને દ્રોણાચાર્યની સ્તુતિ કરવા સાથે, યુદ્ધકાર્યમાં તેની પ્રવૃત્તિ કરાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે, અથવા તો ‘હે દ્વિજોત્તમ’ પદનો જો દ્રોણાચાર્યના દ્વેષ પક્ષમાં સમાવેશ કરવામાં આવે, તો દુર્યોધનની એવી ભાવના દેખાઈ આવે કે, ‘હિ આચાર્ય ! તમે બ્રાહ્મણ હોવાથી યુદ્ધમાં એટલા બધા કુશળ નથી; એટલે કદાચિત્ તમે અમારાથી વિરુદ્ધ અથવા વિમુખ થઇ, પાંડવોના પક્ષમાં પણ ચાલ્યા જશો, તો પણ અમારા પક્ષમાં લીધેલ આદિ શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિયો રહેલા હોવાથી, જેમ તારાઓથી અંધકારને લેશ પણ હાનિ થતી નથી, તેમ અમારી લેશ માત્ર પણ હાનિ થવા સંભવ નથી.’ તેમ જ ‘સંઘાર્યં તાનુ બ્રવીમિ તે’ એમ કહેવાથી દુર્યોધને એવા અર્થની સૂચના કરેલી છે કે, ‘પોતાના પ્રિય શિષ્ય પાંડવોની સેનાને જીતી, હવેથી જો કે આપનું મન વ્યાકુલ થયેલું છે, તોપણ આપે લીધેલ આદિ શૂર પુરુષોની વિસ્મૃતિ કરવી જીલ્દી નથી. અમારી સેનામાંના લીધેલ આદિ શૂર નરોની સ્મૃતિ કરાવવા માટે જ હું તે શૂરવીરોનાં નામોનું આપને જરાક કથન કરી સંભળાવું છું. વળી પાંડવ પક્ષના આ યોધાઓથી બ્રાંતિમાં પડવું નહિ કે આપણો જય થશે નહિ.’ (૭)

અવતરણિકા:-હવે રાજા દુર્યોધન દ્રોણાચાર્યની સમક્ષ પોતાની સેનામાંના શૂરવીર પુરુષોની ગણના નીચે પ્રમાણે કરે છે:-

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिजयः ।

अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

આપ દ્રોણાચાર્ય, લીધેલપિતામહ, કર્ણ, સંગ્રામને જિતવાવાળા કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, વિકર્ણ, સૌમદત્તિ, જ્યદ્રથ. ૮

ટીકા:-હે આચાર્ય ! અમારી સેનામાં પ્રથમ તો આપ ચોટે જ એક મહાન શૂરવીર પુરુષ છે; અને બીજા લીધેલપિતામહ, કર્ણ અને સંગ્રામવિજેતા કૃપાચાર્ય છે.

શિષ્ય:-દ્રોણાચાર્યના પુત્ર અશ્વત્થામાની કર્ણ પછી ગણના કરવાથી, કદાચિત્ આચાર્યના મનમાં કોપ શું ન થાય ?

શુરુ:-આ કોપનું નિવારણ કરવાના ઉદ્દેશથી દુર્યોધન યુનઃ કહેવા લાગ્યો કે:-“અશ્વત્થામા આદિક ચાર તો સર્વ શૂરવીરોમાં શ્રેષ્ઠ ને અમારી સેનાના મુખ્ય નાયક છે.” એવી ગણના કરવાના અભિપ્રાયથી તે કહેવા લાગ્યો કે:-“હે આચાર્ય ! આપનો પુત્ર અશ્વત્થામા, મારો કનિષ્ઠ બંધુ વિકર્ણ, સૌમદત્ત રાજાનો પુત્ર સૌમદત્તિ, કે જેને ભૂરિશ્રવાના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે તે અને

સિંહુદેશનો રાજા જયદ્રથ. એ ચાર તો મહા અદ્વિતીય શૂરવીર પુરુષો છે.” અહીં જે હુયોધને, ભીષ્મ આદિની પહેલાં દ્રોણાચાર્યની ગણના સર્વથી પ્રથમ કરેલી છે, તે માત્ર તેને પ્રસન્ન રાખવા માટે કરી છે. આ રીતે વિકર્ણુ આદિની પહેલાં દ્રોણાચાર્યના પુત્ર અશ્વત્થામાની ગણના પ્રથમ કરી છે, તે પણ એવા જ આશયને લીધે કરી છે. વિશ્વમાં એક સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત થઈ ગયો છે કે, પોતાની તથા પોતાના પુત્રની ઉત્કૃષ્ટતાની પ્રશંસા સાંભળી, સર્વના મનમાં આનંદની એક સરખી જ ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે. [અહીં ‘જયદ્રથ’ શબ્દને રથાને કોઈ કોઈ ગ્રંથમાં ‘તયૈવ ચ’ પાઠ પણ જોવામાં આવે છે.] (૮)

અવતરણિકા:—શિષ્ય:—અહીં, ‘હિ હુયોધન ! શું તારી સેનામાં માત્ર આટલા જ શૂરવીરો છે, એમ શું દ્રોણાચાર્યને શંકા નહિ થાય ?

ગુરુ:—આ શંકાનું સમાધાન કરવા માટે, ‘અમારી સેનામાં ખીલત પણ ઘણા શૂરવીરો છે,’ એમ દેખાડવા હુયોધન નીચે પ્રમાણેનું ઉત્તર આપે છે:—

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजिवीताः ।

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ૯ ॥

હે આચાર્ય ! અમારી સેનામાં પૂર્વે કહ્યા તે શૂરવીરો વિના ખીલત પણ ઘણા શૂરવીરો છે. આ શૂરવીરોએ મારા જયરૂપ પ્રયોજન વાસ્તે, પોતાના જીવવાની આશાનો પણ ત્યાગ કર્યો છે. તેઓની પાસે યુદ્ધનાં સાધનરૂપે નાના પ્રકારનાં શસ્ત્ર છે તથા તે સર્વ શૂરવીરો યુદ્ધકળામાં બહુ જ કુશળ છે. ૯

ટીકા:—હે આચાર્ય ! અમારી સેનામાં કેવળ પૂર્વે કહેલા ભીષ્મ આદિક જ નહિ, કિંતુ શક્ય, કૃતવર્મા અને ભગદત્ત ઇત્યાદિ ખીલત ઘણા શૂરવીરો છે, આ તે સર્વે ‘અમારા પ્રાણોનો પરિત્યાગ કરીને પણ અમે આ હુયોધનનો વિજય કરીશું,’ એવો દૃઢતમ નિશ્ચય ધરાવનારા છે. એ સર્વ યોધાઓ શૂલ, ચક્ર, ગદા અને ખડ્ગ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં યુદ્ધનાં સાધનરૂપ શસ્ત્રોને ધારણ કરનારા (વાપરી જાણનારા) છે અને યુદ્ધવિદ્યામાં અતિશય કુશળ છે.

અહીં ‘અન્ય:’ ઇત્યાદિ વિશેષણોવડે હુયોધને પોતાની સેનામાં પાંડવોની સેના કરતાં વિશેષ બાહુબળનો ભાવ દેખાડવાની ચેષ્ટા કરેલી છે તથા પોતામાં આ સેનાનો અનન્ય ભક્તિભાવ બતાવ્યો છે. પોતાના સૈન્યના શૌર્ય અને યુદ્ધની ઉદ્યમશીલતા તથા કુશલતાનું કથન કરીને જાણે હુયોધને એમ જ બતાવવા માગ્યું છે કે, ‘અમારી સેના સર્વ પ્રકારે પાંડવોની સેના કરતાં અધિક બળવાળી છે.’ (૯)

અવતરણિકા:—શિષ્ય:—જેવી રીતે હુયોધનની સેનામાં શસ્ત્રાશ્રવિદ્યાવિશારદ ભીષ્મ આદિક અનેક શૂરવીરો છે, તેવી જ રીતે પાંડવોની સેનામાં પણ શસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળતા ધરાવનારા અનેક શૂરવીરો છે; અર્થાત્ તમારી અને પાંડવોની એમ બંનેની સેના સમાન જ છે. તો પછી એક સારી અથવા નરસી કેવી રીતે કહેવાઈ શકે ?

ગુરુ:—આવી શંકાના નિવારણ માટે હુયોધન પાંડવોની સેના કરતાં પોતાની સેનાની વિશેષતાનું ખીલ રીતે દિગ્દર્શન નીચે પ્રમાણે કરાવે છે:—

अपर्याप्तं तदस्माकं चलं भीष्माभिरक्षितम् ।

पर्याप्तं त्विदमेतेषां चलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ ૧૦ ॥

હે આચાર્ય ! અમારી સેના અનંત છે તથા ભીષ્મથી સર્વ વરદક્ષી રક્ષણ ધરેલી છે; અને પાંડવોની સેના ન્યૂન છે તથા તે ભીષ્મથી રક્ષિત છે. ૧૦

ટીકા:-હે આચાર્ય ! અમારી સેના એકાદશ અશ્વોહિણી સંખ્યાવાળી છે. વળી સર્વ લોકમાં અત્યંત મહિમા ધરાવતા અને અત્યંત સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા ભીષ્મપિતામહવટે અમારી સેના રક્ષાયદી છે એટલા માટે જ અમારી સેના પાંડવોની સેના કરતાં મહા પ્રબળ છે. પાંડવોની સેના સપ્ત અશ્વોહિણી હોવાથી, અમારા કરતાં ન્યૂન હોય, એ દેખીતું જ છે. અતિશય ચપળ બુદ્ધિવાળા અને દુર્બળ ભીમસેન આ સેનાના સંરક્ષક હોવાથી, પાંડવોની સેના, અમારી સેના કરતાં, બહુ જ દુર્બળ અને શક્તિહીન પણ હોવી જ જોઈએ.

અથવા તો 'અપર્યાપ્તં તત્ત્વં ભક્ષ્યમાર્કં વલં મીમામિરશિતમ્-પર્યાપ્તં તુ દ્વં દ્વં દ્વં દ્વં વલં મીમામિરશિતમ્' એ દશમા શ્લોકનાં પદોની આવી રીતે પણ યોજના કરી શકાય છે, 'પાંડવોની સેના અમારા પરાજય કરવા સમર્થ નથી. સેના ભીષ્મવટે જ રક્ષાયદી છે, એટલે કે, મહાન્ પરાક્રમશાળી અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા ભીષ્મપિતામહની, અમે, પાંડવસેનાના પરાજય કરવાના કાર્ય માટે યોજના કરેલી છે. તો પછી અમારા વિજયમાં શંકા કેવી રીતે હોય ? અને અમારી સેના, ભીમામિરશિત હોવાથી, એટલે કે અમારી સેનાના પરાજય કરવા માટે ભીમની યોજના થયેલી હોવાથી, અમારા મનમાં પરાજયની લેશ માત્ર પણ ભીતિ નથી. અર્થાત્ ભીમ અત્યંત દુર્બળ અને અત્યંત સ્થૂલ બુદ્ધિવાળો હોવાથી, દુર્બળ પાંડવસેના કાંઈ પણ કરી શકે એમ નથી જ.'

અહીં પ્રથમ વ્યાખ્યામાં 'મીમેન-અમિરશિતમ્-મીમામિરશિતમ્' તથા 'મીમેન-અમિરશિતમ્-મીમામિરશિતમ્' એ તૃતીયા તત્પુરુષ સમાસવટે 'મીમામિરશિતમ્' એ દુર્યોધનની સેનાનું વિશેષણ છે અને મીમામિરશિતમ્ એ પાંડવોની સેનાનું વિશેષણ છે. તેમ જ બીજા પ્રકારની વ્યાખ્યા કરતાં 'મીમેન-અમિરશિતઃ' યસ્મૈ તત્ત્વ મીમામિરશિતમ્' અને ભીમેન-અમિરશિતઃ યસ્મૈ તત્ત્વ મીમામિરશિતમ્' એ પ્રમાણેના બહુવ્રીહિ સમાસવટે 'મીમામિરશિતમ્' એ પાંડવોની સેનાનું વિશેષણ અને 'મીમામિરશિતમ્' એ દુર્યોધનની સેનાનું વિશેષણ થાય. (૧૦)

અવતરણિકા:-શિષ્ય:-પાંડવોની સેના કરતાં દુર્યોધનની સેનાને પ્રબળ બાણીને, એ દુર્યોધન બયમુક્ત અર્થાત્ નિર્ભય બની ગયો હોય, તો પછી દુર્યોધને આવી કદબના કરવાની શી જરૂર છે? શુરુ:-આવી દ્રોણાચાર્યની આશંકાને સાંભળી, દુર્યોધન રાજા દ્રોણાચાર્યને હૃદયી નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:-

અયનેપુ ચ સર્વેપુ યયામાગમવસ્થિતાઃ ।

મીમમેવામિરક્ષંતુ મંવંતઃ સર્વ એવ હિ ॥ ૧૧ ॥

એટલા માટે, વ્યૂદયનાયુક્ત સેનાના સર્વ પ્રવેશમાર્ગો વિશે, પોતાપોતાના સ્થાનપર ગોઠવાયલા (દ્રોણાચાર્યદિક) તરે સર્વ ચોધાએ, આ ભીષ્મપિતામહનું સર્વ તરફથી રક્ષણ કરા. ૧૧ ટીકા:-[મયને જ] એ પદમાં જે 'ચ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તે જકારપૂર્વ કર્તવ્યની અપેક્ષાએ, એક વિશેષ કર્તવ્યનો ભોધક છે.

સુદના પ્રારંભાગમાં યથાયોગ્ય સુદભૂમિમધ્યે ચોધાએ, પૂર્વ ઉત્તર આદિ દિશાઓનાં વિભાગયુક્ત જે લડવાનાં સ્થાનો પ્રતિનિયત કરવામાં આવેલા હોય, તે સ્થાનોનું નામ અયન કહેવાય છે. સમસ્ત સેનાના નેતા અર્થાત્ નાયક તો સમસ્ત સેનાને આગ્રિત કરીને, પોતે સેનાના મધ્ય ભાગમાં જ હશે રહે છે. આપણી સેનાના સેનાપતિ ભીષ્મપિતામહ છે અને તે સુદમાં અત્યંત રક્ષાયલા હોવાથી પોતાના સન્નુષ્ઠ દેશપ્રતિ, દેશના પૃથ ભાગપ્રતિ, કિંવા પોતાના વામ અને દક્ષિણ ભાગપ્રતિ દિદિ દોષાવતા નથી, માટે દ્રોણાચાર્ય આદિ તમે સર્વ ચોધાએ, તમારે માટે નહીં કરવામાં આવેલી ભિન્નભિન્ન સુદભૂમિમાં દડ રહીને, સર્વ દિશાઓથી ભીષ્મપિતામહનું જ રક્ષણ કરવું, કે જેથી પરસેનામાંના કોઈપણ શત્રુને, કોઈપણ માર્ગમાંથી આવવાનો અને

લીભના શરીરપર શસ્ત્ર ચલાવવાનો પ્રસંગ જ મળી શકે નહિ. તમારે અત્યંત સાવધાનતા પૂર્વક લીભપિતામહનું રક્ષણ કરવાનું છે. જ્યારે તમે સર્વ યોધાઓ આપણા એ સેનાધ્યક્ષ લીભપિતામહના શરીરનું એવી રીતે સંરક્ષણ કરશો, ત્યારે એ લીભની કૃપાથી આપણુ સર્વનું પણ સંરક્ષણ થઈ શકશે.’ (૧૧)

અવતરણિકા:-શિષ્ય:-‘હે સંજય! જ્યારે દુર્યોધને આ રીતનાં વચનો ઉચ્ચાર્યાં, ત્યારે અવશ્ય એનું કાંઈપણ પરિણામ થયેલું હોતું જોઈએ. એ પછી લીભ આદિ યોધાઓએ મળીને શું કહ્યું ?’

શુરુ-આવા ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રશ્નને સાંભળી, ‘કોઈ અમારી સ્તુતિ કરે, કિંવા કોઈ નિંદા કરે, એની જરા પણ દરકાર ન કરતાં, રાજા દુર્યોધન માટે અમે અવશ્ય અમારા દેહનો ત્યાગ કરીશું-એવા અભિપ્રાયથી લીભપિતામહ, દુર્યોધનના ચિત્તમાં હર્ષ ઉત્પન્ન કરતાં સિંહનાદ અને શંખધ્વનિ કરવા લાગ્યા.’ એવા આંશયને લઈ સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:-

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।

सिंहनादं विनद्योच्चैः शंसं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

હે ધૃતરાષ્ટ્ર! મહાન્ પ્રતાપવાળા તથા કુરુવંશમાં વૃદ્ધ એવા લીભપિતામહે, એ દુર્યોધન રાજાને હર્ષ ઉત્પન્ન કર્યો, (પછી) સિંહના નાદ બેવા ઉંચે સ્વરે શખને વગાડ્યો. ૧૨

ટીકા:-‘હે ધૃતરાષ્ટ્ર! પાંડવોની સેનાને નિહાળીને, મનમાં લયલીત થયેલો તથા પોતાના લયનું નિવારણ કરવા માટે કપટભાવથી દ્રોણાચાર્યના શરણમાં આવી પડેલો રાજા દુર્યોધન, તેના ‘આવા કાળમાં પણ એ મારી સાથે કપટભાવથી વર્તે છે,’ એવો મનમાં અસંતોષ આવવાથી, દ્રોણાચાર્યે વચન માત્રથી પણ આદર કર્યો ન હોતો અને તેની એ બેદરકારીને જાણી લઈને જ ‘અયનેષુ ચ સર્વેષુ’ ઇત્યાદિ વચનોવડે દુર્યોધને લીભપિતામહની અત્યંત સ્તુતિ કરી હતી. દુર્યોધનના લયની નિવૃત્તિ કરનાર તથા તેના જયની સૂચના કરનાર શુદ્ધિમાં રહેલા ઉલ્લાસરૂપ હર્ષને ઉત્પન્ન કરતા લીભપિતામહ મહાન્ સિંહનાદ કરી, ઉચ્ચ સ્વરથી શંખ વગાડવા લાગ્યા.’

અહીં સંજયે લીભને કુરુવૃદ્ધ, પિતામહ અને પ્રતાપવાન્ એવાં ત્રણ વિશેષણો આપેલાં છે. ‘કુરુવૃદ્ધ’ ના પ્રથમ વિશેષણવડે દ્રોણાચાર્ય તથા દુર્યોધન રાજાના અભિપ્રાયના જ્ઞાનની સૂચના કરવામાં આવેલી છે, કે બેથી કરી, જનસમાજમાં વૃદ્ધ પુરુષોમાં પણ પુત્રાદિકોના અભિપ્રાયનું જ્ઞાન થાય છે. ‘પિતામહ’ એ ખીજા વિશેષણથી એ પ્રકારનો અભિપ્રાય સૂચિત કરવામાં આવેલો છે કે-‘એવી રીતે દ્રોણાચાર્યે, દુર્યોધનાદિ કૌરવોની ઉપેક્ષા કરી છે, તેની રીતે અમારે તેમની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી.’ અને ત્રીજા ‘પ્રતાપવાન્’ એ વિશેષણથી એવો ભાવ વ્યક્ત કરવામાં આવેલો છે કે, ‘સિંહનાદ સરખા ઉચ્ચ સ્વરથી લીભે જે શંખ વગાડ્યો, તેના શબ્દથી પાંડવોની સેનાને અવશ્ય લયની પ્રાપ્તિ થશે.’ (૧૨)

અવતરણિકા:-હવે સેનાપતિ લીભની આ પ્રવૃત્તિ દરમ્યાન જે કાર્યમાં ખીજા સઘળા યોધાઓ પ્રવૃત્ત થઈ રહ્યા હતા, તેનું વર્ણન કરતાં સંજય નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:-

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।

सहसैवाभ्यहन्यंत स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! સેનાપતિ લીભની પ્રવૃત્તિ પછી, હુયોધનની સેનામાં અનેક શંખ, અનેક ભેરી, અનેક પશુવ, અનેક આનક તથા અનેક ગોમુખ રીઝ વાગવા લાગ્યાં. એ શંખાદિનો શબ્દ મહાન્ (મોટો) થયો. ૧૩

ટીકા:-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! સેનાપતિ લીભના શંખનો ધ્વનિ સાંભળવાથી, દ્રોણાચાર્યદિક શોધાઓના હૃદયમાં સુદ્ધ કરવાનો ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થયો અને તેઓ પશુ પોતપોતાના શંખને જલદી વગાડવા લાગ્યા. બીજા સેનામાં રહેલા પુરુષો ભેરી, પશુવ, આનક, ગોમુખ ઇત્યાદિ વાદ્ય યંત્રો વગાડવા મંડી ગયા. આ શંખ તથા ભેરી વગેરેના મોટો ધ્વનિરૂપ શબ્દ થવા લાગ્યો, તે પશુ તે સાંભળવાથી પાંડવોના હૃદયમાં કિંચિત્ માત્ર પશુ ફોલ ઉત્પન્ન થયો નહિ. (અહીં પશુવનો અર્થ મૃદંગ, આનકનો નગાર અને ગોમુખનો અર્થ રણશિંગ; આ રીતે વાદ્યયંત્રો સમજવાં). (૧૩)

અવતરણિકા:-એ પ્રકારે હુયોધન રાજાની સેનાની પ્રવૃત્તિનું કથન કરી, પાંડવોની સેનાની પ્રવૃત્તિનું કથન કરતાં સંજય નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:-

તતઃ શ્વેતેર્હયૈર્યુક્તે મહતિ સ્પંદને સ્થિતૌ ।

માધવઃ પાંડવશ્ચૈવ દિવ્યૌ શંખૌ પ્રદધ્મતુઃ ॥ ૧૪ ॥

હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! લીભાદિકોના શંખાદિના શબ્દશ્રવણ પછી, પ્રવેતવર્ણ અમો જાહેલા છે એવા મહાન્ રથમાં સ્થિત (બેઠેલા) જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ તથા અર્જુન, તેઓને પશુ શંખ વગાડવા લાગ્યા. ૧૪

ટીકા:-યદપિ પાંડવોની સેનામાં અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ તથા બીજા સઘળા શોધાઓ પશુ પોતપોતાના રથમાં બેઠા હતા, એટલે માત્ર અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના રથને જ રથાવરૂપ વિશેષણ સંભવતું નથી; તથાપિ તતઃ શ્વેતેર્હયૈર્યુક્તે ઇત્યાદિ વિશેષણના ભાવયુક્ત રથમાં અર્જુન તથા ભગવાન્ બેઠા હતા, એમ કહેવામાં આવેલું છે. તે બીજા રથો કરતાં અર્જુનના રથની ઉત્કૃષ્ટતાનું બોધન કરવા માટે આ કહેવામાં આવેલું છે. ભાવાર્થ એ છે કે, અગ્નિ દેવતાએ અર્જુનને જે રથ આપ્યો હતો, તે રથ કોઈપણ શત્રુથી ચલાયમાન થઈ શકે નહિ તેવા હતો. વળી તેમાં અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ બેઠા હતા, કે તેથી કોઈ પશુ શત્રુથી તેમનો પરાભવ થાય એમ ન હતું. (૧૪)

અવતરણિકા:-હવે અર્જુન તથા શ્રીભગવાન્ જે જે શંખો વગાડતા હતા, તે તે શંખોનાં નામો તથા ભીમ વગેરેના શંખોનાં નામ બે શ્લોકમાં વર્ણવતાં સંજય કહેવા લાગ્યો કે:-

પાંચજન્યં હૃષીકેશો દેવદત્તં ધનંજયઃ ।

પૌંડ્રં દધ્મૌ મહાશંખં ભીમકર્મા વૃકોદરઃ ॥ ૧૫ ॥

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ પાંચજન્ય નામનો શંખ વગાડવા લાગ્યા; અર્જુન દેવદત્ત નામનો શંખ વગાડવા લાગ્યો અને લોકને ભય ઉપજાવનારાં કર્મ કરવાવાળો તથા વૃક નામના અગ્નિને ઉદરમાં ધારણ કરવાવાળો ભીમસેન પૌંડ્ર નામના મહાશંખને વગાડવા લાગ્યો. ૧૫

ટીકા:-પાંચ જન્યોની જે ઉત્પત્તિ થાય, તે પાંચજન્ય કહેવાય. તે પાંચજન્ય નામના શંખને હૃષીકેશ વગાડવા હવા. દેવતાઓએ આપેલો જે શંખ હોય, તે દેવદત્ત કહેવાય. આ દેવદત્ત નામના શંખને ધનંજય વગાડતા હતા.

અહીં સંજયે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને હૃષીકેશ કહેલ છે. તેના અભિપ્રાય એવો છે કે-‘હૃષીકેશ’ એ શબ્દમાં ‘હૃષીક’ અને ‘કેશ’ એવાં બે પદો રહેલાં છે. હૃષીક એટલે ઇન્દ્રિયો અને ઇંશ

એટલે તેનો પ્રેરક. તે બન્ને પદનો સમાસ કરીને, સર્વ ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરાવનાર અંતર્યામીને ઇશ્વર કહેલ છે. એવા સર્વના અંતર્યામી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પાંડવોની સહાયતામાં છે. પાંડવોને તમારા દુર્યોધનાદિ પુત્રો જિતી શકશે નહિ.

વળી સંજયે અર્જુનને ધનંજય કહેલ છે. સર્વ દિશાઓના જયઠાળ વિષે સર્વ રાજાઓને જિતીને અર્જુન ધનને લાઈ આવેલા છે, તે માટે અર્જુનને 'ધનંજય' કહેલો છે. એવો મહા પરાક્રમશાલી અર્જુન તમારા પુત્રોથી જિતશે નહિ.

સંજયે લીમસેનને 'વૃકોદર' એવું વિશેષણ આપેલું છે. તેના એ હેતુ છે કે, વૃક નામના અગ્નિની માફક લીમસેનમાં ઘણું અગ્નિ પાત્રન કરવાનું સામર્થ્ય રહેલું હતું. (૧૫)

અનંતવિજયં રાજા કુંતીપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ।

નકુલઃ સહદેવશ્ચ સુઘોષમણિપુષ્પકૌ ॥ ૧૬ ॥

કુંતીના પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિર, અનંતવિજય નામનો શંખ વગાડવા લાગ્યા અને નકુલ તથા સહદેવ, એ બંને યથાક્રમ સુઘોષ અને મણિપુષ્પક, એ બે શંખો વગાડવા લાગ્યા. ૧૬

ટીકા:-એનાથી નાશ ન થાય તેવો વિજય પ્રાપ્ત થાય, તેનું નામ 'અનંતવિજય,' એવા અનંતવિજય નામના શંખને કુંતીનો પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિર વગાડતો હતો. કુંતી માતાએ મહાતપ કરીને ધર્મરાજનું આરાધન કર્યું હતું અને તે ધર્મરાજથી કુંતીને યુધિષ્ઠિર પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. આથી 'યુધિષ્ઠિર રાજા મહાભાગવાન છે,' એ પ્રકારનો યુધિષ્ઠિરનો પ્રભાવ જણાવવા માટે સંજયે યુધિષ્ઠિરને 'કુંતીનો પુત્ર' એમ કહેલ છે. વળી તે યુધિષ્ઠિર રાજસૂય યજ્ઞને કરનાર છે, તેથી તેને 'રાજા' વિશેષણ આપેલું છે; કારણ કે રાજા શબ્દની મુખ્ય અર્થતા તો યુધિષ્ઠિરને જ ઘટે છે. જયરૂપ ફળનો લાગી બની, યુદ્ધમાં જે સ્થિત હોય, તેને યુધિષ્ઠિર કહે છે. યુધિષ્ઠિર શબ્દવડે સંજયે એવો અર્થ સચિત કરેલો છે કે, આ સંગ્રામમાં યુધિષ્ઠિર જ જયરૂપ ફળનો લાગી બની હશે રહેશે-સ્થિત રહેશે ! અને તેના પ્રતિપક્ષી દુર્યોધનાદિક કૌરવો જયરૂપ ફળના લાગી બની, સંગ્રામમાં હારા રહેશે નહિ.

એ બે શ્લોકોમાં પાંચજન્ય, કેવદત્ત, પૌંડ્ર, અનંતવિજય, સુઘોષ અને મણિપુષ્પક, એ છ શંખોનાં નામો કહેલાં છે. આ નામો આખી સંજયે એવો અર્થ જણાવ્યો છે કે, પાંડવોની સેનામાં તો આવાં આવાં નામોવડે પ્રસિદ્ધ આટઆટલા શંખો છે, પણ દુર્યોધન રાજાની સેનામાં આવા નામવાળો એક પણ પ્રસિદ્ધ શંખ નથી, તેથી પાંડવોની સેના તમારા દુર્યોધનાદિ પુત્રોની સેનાથી અત્યંત પ્રબળ છે. (૧૬)

અવતરણિકા:-ધૃતરાષ્ટ્રના હૃદયમાં પોતાના પુત્રોના જયની આશા છે, તે આશાનો નાશ કરી નાખવા પાંડવોના પક્ષમાં બીજા રાજાઓની એક સંમતિનું કથન કરતાં સંજય નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:-

કાશ્યશ્ચ પરમેષ્વાસઃ શિશુંડી ચ મહારથઃ

ધૃષ્ટદ્યુમ્નો વિરાટશ્ચ સાત્યકિશ્રાપરાજિતઃ ॥ ૧૭ ॥

દ્રુપદો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વશઃ પૃથિવીપતે ।

સૌભદ્રશ્ચ મહાવાહુઃ શંભાન્દહ્મુઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૧૮ ॥

હે પૃથ્વીપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર ! મહાધનુર્ધારી કાશીરાજ, મહારથી શિખંડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટરાજ, શત્રુઘ્નોથી નહિ જિતાય એવો સાત્યકિ,^{૧૭} દ્રુપદરાજ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો તથા મહાન્ સુભદ્રાનો પુત્ર (અભિમન્યુ) છે. આ સર્વ યોધા, યોતયોતાના ભિન્ન ભિન્ન શંખો વગાડવા લાગ્યા. ૧૭-૧૮

ટીકા:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સહિત અર્જુનાદિ પાંચ પાંડવોની પ્રવૃત્તિને જોઈને પાંડવોના પક્ષપાતી કાશીરાજ, શિખંડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, સાત્યકિ, દ્રુપદ, દ્રૌપદીના પ્રતિવિધ્યાદિ પાંચ પુત્રો તથા સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ, એ સર્વ યોધા યોતયોતાના જૂદા જૂદા શંખો વગાડવા લાગ્યા.

રમધુરૂપ (મૃદુરૂપ) કેશથી રહિતપણું-શિખંડ જેનામાં હોય તે શિખંડી કહેવાય. આ શિખંડી પંચાલ દેશનો રાજા છે. ‘ધૃષ્ટદ્યુમ્ન’ એ નામમાં ‘ધૃષ્ટ’ અને ‘દ્યુમ્ન’ એમ બે શબ્દો રહેલા છે. શત્રુઘ્નોને પીડા કરનાર ધૃષ્ટ કહેવાય છે અને દ્યુમ્નનો અર્થ બળ થાય છે. શત્રુઘ્નોને પીડા કરનું બળ જેને હોય, તેને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન કહેવો છે. સત્યક નામના રાજાના પુત્રનું નામ સાત્યકિ છે. ઘુટણ સૂધી જેના બાહુ લાંબા હોય તે મહાબાહુ કહેવાય છે.

આ શ્લોકમાં પરમેષ્વાસ: એ વિશેષણ કાશીરાજનું છે; મહાવાહુ: એ વિશેષણ સુભદ્રાના પુત્રનું છે. મહારપ: એ વિશેષણ શિખંડીનું છે. અપરાજિત: એ વિશેષણ સાત્યકિનું છે અથવા તો પરમેષ્વાસ:, મહારપ:, અપરાજિત. અને મહાવાહુ: એ ચારે વિશેષણો કાશીરાજ વગેરે સઘળા રાજાઓનાં પણ લઈ શકાય.” (૧૭-૧૮)

અવતરણિકા:—અર્જુનાદિ પાંડવોના શંખોના શબ્દો સાંભળી દુર્યોધનાદિ કૌરવોની કેવા પ્રકારની સ્થિતિ થઈ. તેવી ધૃતરાષ્ટ્રની શંકાનો તાશ કરવા સંજય કહેવા લાગ્યો:—

હૃષીકેશ તદા વાંક્યમિદમાહ મહીપતે ।

હે પૃથ્વીપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર ! શંખધ્વનિથી થયેલા ભયની ઉત્પત્તિ પછી યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયેલા ધૃતરાષ્ટ્રના સંબંધીઓને જોઈ, તે જ સમયે, શસ્ત્રપ્રહાર કરવામાં પ્રવૃત્ત થયેલા કપિધ્વજ અર્જુને, પોતાનું ગાંડીવ નામનું ધનુષ્ય હાથમાં લઈ, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને નીચે પ્રમાણે વચન કહ્યું. ૨૦-૨૦૧

ટીકા:-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! પાંડવોના શંખોના મહાન્ શબ્દો સાંભળી, તમારા હૃયોધનાદિના ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થયેલા ભયથી હૃયોધનાદિને જો કે પલાયન કરી જવાનો સમય આવી લાગ્યો હતો, તોપણ પોતાના દૃઢ સ્વભાવથી તેઓ યુદ્ધમાંથી પલાયન ન કરી જતાં, ઉલટા યુદ્ધના ઉદયમાં લાગ્યા અને રણક્ષેત્રમાં ઉભા રહ્યા. હૃયોધનાદિને એવી રીતે જોઈ, તે સમયે કપિધ્વજ અર્જુને, યુદ્ધ કરવા માટે ગાંડીવ નામનું ધનુષ્ય પોતાના હાથમાં ધારણ કરી, પોતાના સારથિ હૃષીકેશ ભગવાનને નીચે પ્રમાણેના શબ્દો કહ્યા:-

અહીં આખા વિશ્વમાં જેનું પરાક્રમ પ્રસિદ્ધ છે, તેવા હનુમાનને કપિ કહેલો છે અને કપિ (હનુમાન્) જેની ધ્વજમાં રહેલો છે તે 'કપિધ્વજ' કહેવાય. એ 'કપિધ્વજ' વિશેષણ અર્જુનને લગાડીને સંજયે એવા અર્થનું સૂચન કરેલું છે કે, જે હનુમાનની સહાયતાથી શ્રી-રામચંદ્રજીએ રાવણાદિ સઘળા અસુરોના નાશ કર્યો છે, તે હનુમાન્ અર્જુનની ધ્વજ વિષે રહેલો છે. આથી અર્જુનને કોઈ પણ યોધાથી ભય ઉત્પન્ન થશે નહિ. કુનેત્રાદિ સર્વ ઈંદ્રિયોના પ્રવર્તક હોવાથી અંતઃકરણની સર્વ વૃત્તિઓના જે જ્ઞાતા હોય, તે હૃષીકેશ કહેવાય. એવા અંતઃકર્તા શ્રીકૃષ્ણભગવાન્ પ્રત્યે અર્જુને નીચે પ્રમાણે શબ્દો કહ્યા. કૃષ્ણ ભગવાનની સંમતિ વિના સ્વતંત્રતાથી અર્જુન તે સમયે કોઈ પણ કાર્ય કરતો ન હતો. હે મહીપતે એ સંમિધનવદે સંજયે ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે એવા અર્થની સૂચના કરી છે કે, આ અર્જુનાદિ પાંડવો જે જે કાર્યોના આરંભ કરે છે, તે પ્રથમ વિચાર કરીને જ કરે છે. વિચાર કર્યા સિવાય તેઓ કોઈ પણ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી. એટલે કે પાંડવો રાજનીતિમાં તથા ધર્મમાં અત્યંત કુશળ છે અને તમે પાંડવોનું રાજ્ય લીધું છે, તે વિચાર કર્યા સિવાય લીધું છે. માટે તમારામાં રાજનીતિ કે ધર્મ બેમાંથી એકપણ નથી. આ કારણથી તમારો કદાપિ જય થવાનો નથી, પરંતુ નીતિ ધર્મવાળા પાંડવોનો જ જય થશે. (૨૦-૨૦૧)

અવતરણિકા:-હવે પછીના અઢી શ્લોકમાં અર્જુનનાં વચનોનું નિરૂપણ કરતાં સંજયે નીચે પ્રમાણે કહ્યું:-

સેનયોરુમયોર્મધ્યે રથં સ્થાપય મેઽચ્યુત ॥ ૨૧ ॥

યાવદેતાન્નિરીક્ષેઽહં યોદ્ધુકામાનવસ્થિતાન્ ।

કૈર્મયા સહ યોદ્ધવ્યમસ્મિન્નણસમુદયમે ॥ ૨૨ ॥

હે અચ્યુત ! મેં સેનાના મધ્યભાગમાં મારા રથને સ્થાપો (ઉભો રાખો). ૨૧

હે ભગવન્ ! યુદ્ધની કામનાવાળા તથા રણભૂમિમાં ઉભેલા આ ભીષ્માદિક યોધાઓને હું-અર્જુન સારી રીતે જોઈ શકું, તે સ્થળમાં લઈ જઈ મારા રથને ઉભો કરો કે, એ યુદ્ધરૂપ વ્યાપારમાં મારે કોની સાથે યુદ્ધ કરવું છે, તે હું જાણી શકું. ૨૨

ટીકા:-અર્જુને કહ્યું; હે શ્રીકૃષ્ણ ભગવન્ ! આ અમારી સેના છે અને આ અમારા પ્રતિ-પક્ષી હૃયોધનાદિની સેના છે. આ ઉભય સેનાઓના મધ્ય પ્રદેશમાં મારા રથને આપ ઉભો રાખો.

આ પ્રકારની આજ્ઞા અર્જુને ભગવાન્ પ્રત્યે કરી, એમ કહેવાથી એમ સૂચન કરવામાં આવેલું છે કે, પરમેશ્વરના અનન્ય ભક્તોને આ લોકમાં કોઈ પણ કાર્ય હુઈટ હોતું નથી. કારણ

કે સાક્ષાત્ પરમેશ્વર જ તેવા ભકતોની આજ્ઞાને અંગીકાર કરે છે. માટે પાંડવોનો અવશ્ય જય થશે. “હિ અર્જુન ! આ ઉલ્લેખ સેનાઓની મધ્યમાં જો હું તારા રથને ઉભો રાખીશ તો આ દુર્યોધનાદિ યત્નુઓ મને રથથી નીચે પાડી દેશે” એવી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને શંકા થવાથી, અર્જુન કહે છે—(અચ્યુત દ્રવિ) હે ભગવન ! સર્વ દેશમાં, સર્વ કાળમાં તથા સર્વ વસ્તુઓમાં જેનો નાશ થવાનો નથી, તેવા આપ ‘અચ્યુત’ છો. આવા આપને નીચે પાડી દેવાને ક્યો પુરુષ સમર્થ હોય ? અર્થાત્ તેમ કરવા કોઈ પણ પુરુષ સમર્થ નથી. અહીં જે અચ્યુત એવું સંબોધન કરી અર્જુને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનમાં રહેલ વિકારથી રહિતપણું સૂચન કરેલું છે અને વિકારથી રહિતપણામાં કોણાદિ વિકારનો કદી સંભવ હોતો નથી; જેથી ‘મારા રથને આપ સેનાઓની મધ્યમાં ઉભો રાખો,’ એવી અર્જુને આજ્ઞા કરેલ હોવાથી, અર્જુન ઉપર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના હૃદયમાં કોષ ઉત્પન્ન થવાની સંભાવના રહે છે. આ ક્રોધ પણ ‘અચ્યુત’ એવું સંબોધન કરી અર્જુને નાશ કર્યો છે. (૨૧)

શંકા—હિ અર્જુન ! આ ઉભય સેનાઓની મધ્યમાં તો હું તારો રથ લઈ જઈ છું, પરંતુ ત્યાં રથ લઈ જવાથી તારો ક્યો હેતુ સિદ્ધ થશે, તે તું મને કહે; કારણ કે કાંઈ પણ હેતુ વિના તો મંદબુદ્ધિવાળા પુરુષો પણ કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, તો બુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિ કાંઈ પણ પ્રયોજન વિના કેમ હોઈ શકે ? અર્થાત્ તેમ ન હોવું જોઈએ, એવી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની શંકાનું નિવારણ કરવા અર્જુન પોતાનો હેતુ જણાવતાં કહે છે—

ટીકા—હે ભગવન ! આ રણક્ષેત્રમાં ઉભા રહેલા લીભ, દ્રોણાચાર્ય વગેરે કે તેઓને અમારી સાથે યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છા (કામના) છે, તે સઘળા યોધાઓને, હું જે રથને જઈ જઈ શકું, તે રથને આપ મારા રથને લઈ જઈને ઉભો રાખો.

પાશ્વ એ શબ્દ કાળવાચક છે. અર્થાત્ લીભાદિ સર્વ યોધાઓને હું સારી રીતે જોઈ શકું, તેટલા સમયપર્યંત આપ મારા રથને ઉભય સેનાઓની મધ્યમાં ઉભો રાખો. વૌદુક્કામાન્ એ વિશેષણ વાપરીને અર્જુને એવો અર્થ સૂચિત કરેલો છે કે, લીભ દ્રોણાદિ કેવળ યુદ્ધની જ ઈચ્છાવાળા છે, તેથી તેઓ અમારી સાથે કદાપિ મિત્રતા કરવાના નથી. અવસ્થિતાન્ એ વિશેષણુ વડે અર્જુને એવો ભાવ બતાવ્યો છે કે, લીભ દ્રોણાદિ આ રણક્ષેત્રમાંથી કદાચિત્ ચલાયમાન થશે નહિ. “હિ અર્જુન ! તું તો યુદ્ધ કરનારો છે, કાંઈ યુદ્ધને જોનારો નથી, તો લીભ દ્રોણાદિ યોધાઓને જવાથી તારો શું હેતુ સિદ્ધ થશે ?” એવી ભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન યોધાઓને જવાનો હેતુ જણાવતાં કહે છે કે; “કૌરવો સદ્ય યોદ્ધાસ્તિ.”

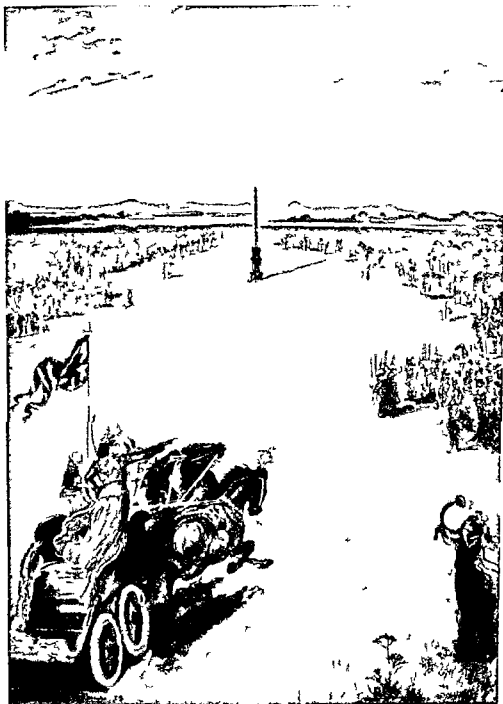
સદ્ય શબ્દનો કે. મયા એ બે શબ્દો સાથે સંબંધ સંભવે છે, જેથી એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, ભાઈઓમાં પણ પરસ્પર યુદ્ધ આ રણભૂમિમાં થયું છે. આવી આ ભૂમિમાં આવી રહેલા અમારા પ્રતિપક્ષી લીભ દ્રોણાદિ યોધાઓમાં કયા યોધાની સાથે મારે યુદ્ધ કરવું યોગ્ય છે તથા લીભ દ્રોણાદિ યોધાઓમાંથી કયા યોધાએ મારી સાથે યુદ્ધ કરવું યોગ્ય છે, તેવા એક માટા ઔતુકનું જ્ઞાન થાય, તે જ માત્ર આ બંને સેનાઓની મધ્યમાં રથને ઉભો રાખવાનું પ્રયોજન છે. (૨૨)

અવતરણિકા—શંકા—હિ અર્જુન ! એ લીભ તથા દ્રોણાદિ બંધુઓ જ યુદ્ધના સંકલ્પને ત્યજી કઈ, તમારી બંનેની વચ્ચે મિત્રતા કરાવશે, તો તું પોતે યુદ્ધનો સંકલ્પ શા માટે કરે છે ? એવી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કહે છે—

યોત્સ્યમાનાનવેક્ષ્યેઽહં ય ઇતેઽન્ન સમાગતાઃ ।

ધાર્તારાષ્ટ્રસ્ય દુર્બુદ્ધેર્યુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥ ૨૩ ॥

અર્જુનનો શ્રીકૃષ્ણને હુકમ

સેનયોદ્ધમયોર્મધ્યે રથં સ્થાપય મેઽવ્યુત । (અ. ૧ લો, શ્લો ૨૧ મો)

ભાવાર્થ:—અર્જુન-શ્રીકૃષ્ણને હુકમ કરે છે કે, હે અવ્યુત! બે સેનાના મધ્યભાગમાં મારા રથ ઉભો રાખો.

તેમ જ હર્ષુદ્ધિવાળા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનનું યુદ્ધમાં પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી, ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિઃ આ કુરુક્ષેત્ર ભૂમિમાં આવ્યા છે. માટે યુદ્ધની કામનાવાળા ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિઃ યોધાઓને, હું સારી રીતે જોઈ શકું. ૨૩

ટીકા:-હે ભગવન્ ! પોતાની રક્ષા કરેજુ એવા ઉપાયને નહિ જાણવો, તે હર્ષુદ્ધિ કહેવાય અને તેવી હર્ષુદ્ધિવાળો ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર દુર્યોધન છે. માત્ર યુદ્ધ કરીને જ દુર્યોધનનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છા રાખી, ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિ સર્વ યોધાઓ આ ધર્મક્ષેત્રરૂપ કુરુક્ષેત્રમાં આવેલા છે. યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિ યોધાઓને હું સારી રીતે જોઈ શકું, તે રીતે આપ મારા રથને રણમધ્યે ઉભો રાખો.

અહીં ઘટે પ્રિયચ્ચીર્ણવઃ એ વિશેષણો કહી અર્જુનને એવો અર્થ સૂચિત કરેલો છે કે, ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિ વૃદ્ધ પુરુષો પણ માત્ર યુદ્ધ કરીને દુર્યોધનનું હિત (પ્રિય) કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, પરંતુ દુર્યોધનના હર્ષુદ્ધિ આદિ દુર્ગુણોની નિવૃત્તિ કરી, દુર્યોધનનું હિત કરવાની ઇચ્છા કરતા નથી. આવા ભીષ્મ અને દ્રોણાદિ યોધાઓ અમારી બંનેની વચ્ચે મિત્રતા શું કરાવશે ? ચોક્કસ-માનાવ એ વિશેષણ કહીને અર્જુનને એવો અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિને કેવળ અમારી સાથે યુદ્ધ કરવાની જ ઇચ્છા છે. પરંતુ અમારી સાથે મિત્રતા કરવાની કાંઈ તેઓને ઇચ્છા નથી, તેથી તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાને મારે પ્રથમ તેમને જોવા, તે જ યોગ્ય છે. (૨૩)

અવતરણિકા:-શંકા -આવી રીતે અર્જુનથી પ્રેરિત થયેલા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, અહિંસારૂપ પરમ ધર્મના આશયથી અર્જુનને યુદ્ધમાંથી અવરય નિવૃત્ત કરશે, એવી ધૃતરાષ્ટ્રને શંકા થવાથી તે શંકાને નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા સંજયે, ધૃતરાષ્ટ્રને નીચે પ્રમાણે શબ્દો કહ્યા:- (આ પ્રમાણે વૈશંપાયન જનમેજયને કહે છે).

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ ૨૪ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ पर्यैतान्समवेतान्કુરૂનिति ॥ ૨૫ ॥

હે ભારત-ધૃતરાષ્ટ્ર ! એ પ્રકારે ગુડાકેશ અર્જુનના કહેવાથી હૃષીકેશ ભગવાને, બંને સેનાના મધ્યભાગમાં, ભીષ્મ તથા દ્રોણ બંનેની સન્મુખ તથા સર્વ રાજાઓની સન્મુખ ઉત્તમ રથને ઉભો રાખી કહ્યું કે, હે પાર્થ ! આ એકઠા થયેલા કૌરવોને તું જો. ૨૪-૨૫

ટીકા:-હે ભારત એ સંબોધન ધૃતરાષ્ટ્રને કરેલું છે. આ સંબોધનવડે સંજયે એવો અર્થ સૂચ્યો છે કે, તમારી ઉત્પત્તિ ભરતરાજના વંશમાં થઇ છે, તેથી તમારે ભરતવંશની મર્યાદાનો વિચાર કરી, પોતાના સંબંધીઓના દ્રોહનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે.

અર્જુનને ગુડાકેશ કહેવામાં આવેલ છે. 'ગુડાકેશ' શબ્દનો અર્થ એ છે કે-ગુડાવાયાઃ રૂઢાઃ=ગુડાકેશઃ અર્થાત્ 'ગુડાકા' નિદ્રાનો જે 'ઇશ' છે, તે 'ગુડાકેશ'; એટલે કે જોણે નિદ્રાને પોતાને વશ કરી છે તે 'ગુડાકેશ.' અથવા ગુરાક્ષ કેતા ગય સઃ ગુરાક્ષેત. । અંગુલતર્જનીયોગો ગુદાનામ્ની વ હ્રદિકા ॥ એ શાસ્ત્ર વચનાનુસાર હાથના અંગુળોનો તર્જની આંગળી સાથે જે સંબંધ છે, તેને 'ગુડાકુદ્રિકા' કહે છે. તે ગુડાકુદ્રિકા પ્રમાણે જેના અંગકેશ છે, તે 'ગુડાકેશ' કહેવાય, અથવા

ગુણં ભક્તિ યાપ્નોતીતિ ગુહ્યકઃ શિવઃ । સ શિવઃ હંતો વસ્વ સઃ ગુહ્યકેતઃ ॥ અર્થાત્ ગુહ્યો ગોતેજ્ઞપાત્કયોઃ એ શબ્દકેશના વચનાનુસાર 'શુદ્ધ' શબ્દનો અર્થ 'ગોળ' થાય છે. વળી પ્રહ્લાદને શુદ્ધ કહે છે. જેવી રીતે અગ્નિમાં તપાવેલા લોહના ગોળાની અંદર તેમ જ ખડાર, સર્વત્ર અગ્નિ વ્યાપી રહે છે, તેવી રીતે આ પ્રહ્લાદરૂપી ગોળાની અંદર, તેમ જ ખડાર જે વ્યાપી રહેલો હોય, તે 'શુદ્ધક' કહેવાય. આ શ્રીશિવ ભગવાન છે. શ્રુતિ કહે છે કે-વિશ્વત્કેન પરિવેદિતાર્ જ્ઞાત્વા શિવં । અર્થાત્ સર્વે વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા એક શિવને પોતાના આત્મારૂપ બાહ્ય પુરુષ મોક્ષ પામે છે. એવા શુદ્ધ અર્થાત્ શિવ જેના ઈશ, તે શુદ્ધકેશ, કહેવાય છે. અથવા ગુહ્યગ્નિપુત્રાન્ મક્તાન્ ભક્તિ યાપ્નોતીતિ ગુહ્યકઃ શિવઃ । સ શિવઃ હંતો વસ્વ સઃ ગુહ્યકેતઃ ॥ જેવી રીતે લોકપ્રસિદ્ધ શુદ્ધ (ગોળ) મધુર હોય છે, તેવી રીતે જે ભક્તજનોને મધુર બનીને પ્રાપ્ત થાય, તે શુદ્ધક કહેવાય. આવા શિવ ભગવાન છે. આવા શિવ ભગવાન જેના ઈશ, તે શુદ્ધકેશ કહેવાય.

હુષીક એટલે ઈદ્રિયો. સર્વે ઈદ્રિયોને જે પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરે, તે હુષીકેશ.

એવા હુષીકેશ ભગવાન પ્રત્યે જ્યારે શુદ્ધકેશ અનુભવે ઉભય સેનાઓની મધ્યમાં રથને લઈ જઈને ઉભો રાખવાની આજ્ઞા કરી, ત્યારે “આ અનુભવ મારે સેવક-કેન્દરરૂપે થઈને મને તેના સ્વામીને, સારથિપણાનું હલકું કામ કરવાની પ્રેરણા કરે છે” એવોદોષ મૂકીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અનુભવ ઉપર ક્રોધ કંઈ નહિ; કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સર્વદા ભક્તજનોને આધીન રહે છે. તેમ જ અનુભવને સુદ્ધમાંથી નિવૃત્ત ન કરતાં, તેનાં વચનોને અર્થાત્ તેની આજ્ઞાને માન્ય રાખી તે બંને સેનાઓના મધ્યસ્થાનમાં લીભ અને દ્રોણ એ બંનેની સન્મુખ તથા સર્વે રાજાઓની સન્મુખ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અનુભવના ઉત્તમ રથને લઈ જઈ ઉભો રાખ્યો. અહીં “સર્વે રાજાઓની સન્મુખ રથને લઈ જઈને ઉભો રાખ્યો” એમ કહેવાથી પણ લીભ તથા દ્રોણાદિ સર્વે રાજાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે, એટલે લીભ અને દ્રોણને જુદા જુદા કહેવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી. તે પણ સર્વે રાજાઓમાં લીભ તથા દ્રોણની અત્યંત પ્રધાનતાનું સૂચન કરવાને માટે તે બંનેનાં નામો જુદાં જુદાં કહ્યાં છે. વળી “ત્યાં રથને લઈ જઈ ઉભો રાખ્યો” એમ કહેવાથી પણ ચાલી શકે એમ છે. પરંતુ બીજા સઘળા રથોમાં તે રથની ઉત્કૃષ્ટતાનું જ્ઞાન થવા માટે તે રથને ‘ઉત્તમ’ એવું વિશેષણ જોડવામાં આવેલું છે. આ રથની ઉત્કૃષ્ટતામાં નીચે આપેલા ચાર હેતુઓ સૂચિત થાય છે. પહેલો હેતુ એ કે, આ રથ અસિદ્ધવ્રતાએ આપેલા છે; બીજો એ કે સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન આ રથને ચક્રાવનારા સારથિ છે; ત્રીજો હેતુ એ કે સાક્ષાત્ અનુભવ આ રથમાં બેઠેલો છે અને ચોથો એ કે, હનુમાન્ આ રથની સ્વચ્છતા રહેલા છે, આટલા હેતુઓ લઈ, આ રથમાં ઉત્કૃષ્ટતા રહેલી છે. આવા ઉત્તમ રથને બંને સેનાઓની મધ્યમાં ઉભો રાખ્યા પછી, સર્વના અંતરના શુદ્ધ વિચારોને બાલુનારા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પણ બાંધ્યું કે, અનુભવના હૃદયમાં પોતાના સંબંધીઓને જ્ઞવાથી શોક તથા મોહ ઉત્પન્ન થયો છે, તેથી ભગવાને ઉપહાસસહિત અનુભવને કહ્યું:-“હિ પાર્થ ! કુરુવંશ વિષે ઉત્પન્ન થયેલા લીભાદિ એકદા થયેલા છે, તેમને તું સારી રીતે જો.” અહીં દે પાર્થ એવું સંબોધન કરી ભગવાને એવો અર્થ સૂચવ્યો છે કે, પૃથા માતાનો પુત્ર, તે પાર્થ કહેવાય. પૃથા પોતાના સ્ત્રીસ્વભાવથી સર્વદા શોક તથા મોહથી સુક્ષ્મ છે. આ પૃથાને તું પુત્ર છે તેથી તારા હૃદયમાં પણ શોક તથા મોહ ઉત્પન્ન થયો છે. એવી રીતે ‘પાર્થ’ શબ્દવડે અનુભવને ઉપહાસ (હાસી) સૂચિત કરનાર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને પોતાના (હુષીકેશ શબ્દના અર્થરૂપ) અંતર્ધર્મીપણાનું સૂચન કયું છે. અથવા દે પાર્થ એવું સંબોધન કરીને ભગવાને એવો અર્થ સૂચવ્યો છે કે, મારા પિતાની બગીચી (બહેન) પૃથાને તું પુત્ર છે, તેથી તું મારો સંબંધી છે. માટે વારે એવી ચિંતા કદાપિ

ન જ કરવી કે, “આ કૃષ્ણ ભગવાન મારા સારથિપણું છોડી દઈ દુર્યોધનના પક્ષમાં જશે;” પરંતુ મારા સારથિપણુને માટે નિશ્ચિત થઈ, આ ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિ યોધાઓને સંશયરહિત થઈને તું જો. અહીં “આ ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિ યોધાઓને જો,” એ શબ્દો ભગવાને જે કહેલા છે, તેના હેતુ એ છે કે, હું તારા સારથિપણુમાં અત્યંત સાવધાન છું અને તું તો પ્રારંભમાં જ શોક તથા મોહને વશ થઈ, રથીપણુનો ત્યાગ કરવા ધ્વંષે છે અર્થાત્ રથમાંથી ઉતરી જવા ધ્વંષે છે તો આ સેનાને જોવાથી તારા કયો હેતુ સિદ્ધ થશે? આવી રીતે અર્જુનને ધૈર્ય આપવા માટે એ વચનો ભગવાને કહેલાં છે. નહિ તો એટલું જ કહેવું યોગ્ય હતું કે, “મેં બન્ને સેનાઓની મધ્યમાં રથને લઈ ઉભો રાખ્યો છે.” (૨૪-૨૫)

અવતરણિકા:-શંકા:-બન્ને સેનાઓની મધ્યમાં ઉભા રહીને અર્જુને શું જોયું? એવી ધૃત-રાષ્ટ્રને શંકા થતાં સંજય કહેવા લાગ્યો:-

તત્રાપર્યસ્થિત્તાનપાર્યઃ પિતૃનથ પિતામહાન્ ।

આચાર્યાન્માતુલાન્પ્રાતૃન્પુત્રાન્પૌત્રાન્સર્વીસ્તથા ॥

શ્વશુરાન્સુહૃદશ્ચૈવ સેનયૌરુમયોરપિ ॥ ૨૬ ॥

‘તે સેનાને જો’ એવી ભગવાનની આજ્ઞાપરથી, પાથે, બન્ને સેનામાં ઉભેલા પિતૃ, પિતા, પિતામહ, આચાર્ય, મામા, પ્રાતા, પુત્રો, પૌત્રો, સખા, સસરાઓ તથા સુહૃદોને જોયા. ૨૬

ટીકા:-હે ધૃતરાષ્ટ્ર! જ્યારે કૃષ્ણ ભગવાને યુદ્ધનો આરંભ કરવા માટે અર્જુનને સેના જોવાની આજ્ઞા કરી, ત્યારે અર્જુને બન્ને સેનાઓમાં ઉભેલા સર્વ યોધાઓને જોયા. સામેની સેનામાં અર્જુને પોતાના ભૂરિશ્વરા આદિ કાકાઓને જોયા, ભીષ્મ તથા સોમદત્ત આદિ પિતામહોને જોયા, દ્રોણ તથા કૃપ આદિ આચાર્યોને જોયા, શલ્ય તથા શકુનિ આદિ મામાઓને જોયા, તથા દુર્યોધનાદિ ભાઈઓને જોયા, લક્ષ્મણ આદિ પુત્રોને જોયા. તે લક્ષ્મણાદિ પુત્રોના પુત્રોને અર્થાત્ પૌત્રોને જોયા, પોતાની સમાન સામર્થ્યવાળા અશ્વત્થામા, જયદ્રથ આદિ સખાઓને જોયા તથા કૃતવર્મા તેમ જ ભગદત્ત આદિ સુહૃદોને જોયા! અહીં સ્પષ્ટ: શબ્દવડે બીજા પણુ જેટલા ઉપકાર કરનારા માતામહાદિ હોય, તેઓના પણ સમાવેશ સમજ લેવો.

આવી રીતે સામેની સેનામાં જેમ અર્જુને પોતાના કાકાદિ સંબંધીઓને જોયા, તેમ પોતાની સેનામાં પણ તેણે કાકા આદિ સંબંધીઓને જોયા. પોતાના પિતાના ભાઈને સંસ્કૃતમાં ‘પિતૃવ્ય’ અને માતાના ભાઈને ‘માતુલ’ કહેવામાં આવે છે. માતાના પિતાને માતામહ જણાવો. (૨૬).

અવતરણિકા:-આવી રીતે સર્વ સંબંધીઓને અર્જુને જોયા, તેથી “આ સંબંધીઓની હિંસા મહા અધર્મરૂપ છે” એવી મોહરૂપ વિપરીત બુદ્ધિથી તેની વિવેકબુદ્ધિ નષ્ટ થવા લાગી તથા “યુદ્ધમાં થતી હિંસા, શાસ્ત્રવિહિત હોવાથી ધર્મરૂપ છે” એવા યથાર્થ જ્ઞાનનો પ્રતિબંધ કરનારા અને મમતા બુદ્ધિમાંથી જન્મ પામેલા શોક તથા મોહરૂપ ચિત્તના વૈકલ્યથી તેનો વિવેક નષ્ટ થઈ ગયો અને આરંભ કરેલા યુદ્ધસ્વરૂપ ધર્મથી ઉપરામ પામવાની મહા અનર્થકારક ઇચ્છા અર્જુનને થઈ આવી. આ અર્થોત્તું નિરૂપણુ કરતાં સંજયે કહ્યું કે:-

તાન્સમીક્ષ્ય સ કૌંતેયઃ સર્વાન્વંધૂનવસ્થિતાન્ ।

કૃપયા પર્યાવિષ્ટો વિપીદન્નિદમન્નવીત્ ॥ ૨૭ ॥

કુન્તીપુત્ર અર્જુન, એ યુદ્ધમાં મળેલા સર્વ બાંધવોને સારી રીતે જોઈને, પરમ કૃપાવિષ્ટ થવાથી એક પાંચો અને આ પ્રમાણે બોલ્યો:-૨૭

ટીકા:-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તે સઘળા બધુઓને જોતાં અર્જુનના હૃદયમાં સ્વતઃસિદ્ધ કૃપા અને અત્યંત પરિવાપરૂપ વિષાદ વ્યાપી રહ્યા અને તેણે શ્રીભગવાનને નીચે પ્રમાણે કહ્યું-

અહીં અર્જુનમા સ્વતઃસિદ્ધ કૃપાનું સૂચન કરવા કૃપાને ‘પરા’ એવું વિશેષણ લગાડવામાં આવેલું છે. અથવા કૃપા પર્યાયિદ્ર એ શબ્દોનો કૃપા અપર્યાય આદિ. એ પ્રમાણે પદ્મચેદ કરતાં એવો અર્થ થશે કે, પોતાની સેનાને માટે તો પહેલાથી જ અર્જુનને કૃપા હતી, પરંતુ અત્યારે તો કૌરવોની સેના ઉપર પણ અર્જુનને અપરા અર્થાત્ પીછા કૃપા થઈ. અહીં વિપીવન્નિ-દર્મ્યવીર એ શબ્દોવડે વિષાદ અને શબ્દોની ઉચ્ચારણા, એ બંને ક્રિયાઓમા સમાનકાળપણે સૂચવેલું છે, જેથી તે શબ્દો ઉચ્ચારતી વખતે કંઠમા ગદ્ગદિતપણુ તથા અશ્રુપાત આદિ વિષાદના કાર્યોની સ્થિતિનું યોગ્યન કરેલું છે. આ સૃષ્ટિમા વિષાદવાનું પુરુષના વચનોમાં એ બાબત સ્પષ્ટ રીતે જોવામા આવે છે કૌતેય. એ શબ્દ વાપરવાનો હેતુ પ્રથમ શ્લોકમા કહેલા ‘પાર્થ’ શબ્દના હેતુની પેઠે જાણી લેવો. કુન્તીને જ પૃથા નામથી ઓળખાવવામા આવેલી છે (૨૭)

અવતરણિકા-હવે, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પ્રત્યે અર્જુનના શબ્દો અર્જુન ઇવાચ ત્યાથી પૂવઘ-ક્ત્વાર્જુનઃ સહ્યે એ વાક્ય સૂધી સંજયવડે કહેવાયલા હોય તોય ચાલે છે. સ્વધર્મમા પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ વારણજ્ઞાનને શોકનારુ અને પોતાના તેમ જ પારકા શરીરમા “આ મારું છે” એવા પ્રકારનું જે આત્મીયત્વ અભિમાન છે, તે અભિમાનવાળા તથા કેવળ અનાત્મ પદાર્થોને જાણનારા તથા “આ યુદ્ધથી અમારો તથા આ મારા બધુઓનો અવશ્ય નાશ થશે” એમ જોવાવાળા અર્જુનને મહાશોક થવા લાગ્યો. અર્જુનના શોકનું તથા તે શોકયુક્ત શરીરના અવધવોનું સૂચન નીચેના શ્લોકોમા કરવામાં આવ્યું છે -

અર્જુન ઉવાચ-દૃષ્ટ્વેમં સ્વજનં કૃષ્ણ યુયુત્સં સમુપસ્થિતમ્ ।

સીદન્તિ મમ ગાત્રાણિ મુખં ચ પરિશુબ્યતિ ॥ ૨૮ ॥

વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ।

હે કૃષ્ણ ! આ રણભૂમિમાં આવેલા યુદ્ધની ઈચ્છાવાળા આ બાધવોને જોઈને, મારાં હાથ પગાદિક અંગો વ્યથા પામે છે (ઢીલા થઈ જાય છે), મારું મુખ સૂકાઈ જાય છે, મારા શરીરમા કંપ ઉત્પન્ન થાય છે તથા મને રોમાચ થાય છે ૨૮-૨૮ા

ટીકા-હે કૃષ્ણ ભગવાન ! આ રણક્ષેત્રમા યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છાવાળા હૃયોધનાદિ અમારા બધુઓને જોઈ મારા ચિત્તામાં શોક ઉત્પન્ન થયો છે અને તે શોકથી મારા હાથ તથા પગ વગેરેમા અતિ વ્યથા થાય છે, મારું મુખ પણ સૂકાતું જાય છે, વળી મારા શરીરમા કંપ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જ મારા રૂવા ઉભા થાય છે

અહીં જો કે ક્ષત્ર ચ શુષ્પતિ એટલું કહેવાથી પણ ચાલી શકે તેમ છે, છતાં શ્રમ આદિ નિમિત્તોવડે મુખનું શોષણ થાય છે, તેની અપેક્ષાએ શોકજન્ય મુખના શોષણની અધિકવાનું કથન કરવા પરિણતિ શબ્દમા પરિ ઉપસર્ગ વાપરેલો છે. (૨૮-૨૮ા)

વળી-

। ગાંડીવં, સંસત્તે હસ્તાસ્ત્રકવૈવં પરિદહ્યતે ॥ ૨૯ ॥

ન ચ શક્નોમ્યવસ્થાતું ભ્રમંતીવ ચ મે મનઃ ।

નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાનિ કેશવ ॥ ૩૦ ॥

હે કેશવ ! મારા હાથમાથી ગાંડીવ પડી જાય છે, મારી ચામડી બળબળ થાય છે તથા

મારું મન બ્રમણ કરે છે, તેથી મારા શરીરને સ્થિર કરવા પણ હું સમર્થ નથી, તેમ જ હું વિપરીત નિમિત્તોને કેળું છું. ૨૮૧-૩૦

ટીકા:-હે ભગવન્ ! આ રીતના શોકને લીધે ગાંડીવ ધનુષ પણ મારા હાથમાંથી નીચે પડી જાય છે તથા મારી ત્વચામાં પણ અત્યંત દાહ ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં “મારુ ધનુષ નીચે પડી જાય છે” એ શબ્દોવડે અર્જુને પોતાના અધૈર્યરૂપ દોર્બલ્યનું સૂચન કરેલું છે અને “મારી ત્વચામાં દાહ ઉત્પન્ન થાય છે” એ શબ્દોવડે અર્જુને પોતાના અંતરનો સન્તાપ સૂચિત કરેલો છે. “અત્યારે હું મારા શરીરને ઉભું રાખવા પણ સમર્થ નથી” એ શબ્દોવડે અર્જુને પોતાની મૂર્છાવસ્થા જણાવી છે; કારણ કે, મૂર્છાવસ્થામાં પુરુષ પોતાના શરીરને ટટાર રાખી શકતો નથી. હવે તે મૂર્છાવસ્થાની પ્રાપ્તિનું કારણ એ છે કે, ધર્મતીર ધર્મ મન ઇતિ આ મારું મન બ્રમણ કરતા પુરુષની પેઠે બ્રમણ કરે છે. બ્રમણ કરતા પુરુષની સાદૃશ્યતારૂપ મનનો કેઈ એક વિકાર છે, જેને જ શબ્દોવડે જણાવેલ છે. આ વિકારવિશેષ મૂર્છાની પૂર્વ અવસ્થારૂપ છે. ન ચ ચક્ષોમિ એ શબ્દોમાં જે વિકાર છે, તેનો હેતુ એ છે કે, મારું મન તે મૂર્છાની પૂર્વગી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયું છે; તેથી હું મારા શરીરને અત્યારે ઉભું રાખી શકતો નથી. હવે તે શરીરને ઉભું રાખવાના અસામર્થ્યમાં ખીજું પણ કારણ કહેલું છે. નિમિત્તાતીતિ હે ભગવન્ ! “થોડા જ સમયમાં દુઃખની પ્રાપ્તિ થશે” એવી સૂચના કરનારાં નેત્રની સ્ફુરણા (જમણી આંખનું ફરકવું) વગેરે વિપરીત નિમિત્તોનાં હું અનુભવ કરું છું. આ કારણથી પણ હું હલો રહેવા સમર્થ નથી. અઘાવીસમા શ્લોકમાં દૃષ્ટેર્મ લ્વજન એ શબ્દોમાંના કૃણ એ સંબોધનવડે અર્જુને એવો અર્થ સૂચિત કરેલો છે કે, હું અર્જુન આત્મજ્ઞાની નહિ હોવાથી દુઃખી છું, જેથી હું શોકજન્ય કલેશને લોગલું છું.

કૃષિર્મુવાચકઃ શબ્દો ગણ નિર્વૃત્તિવાચકઃ । તયોરેક્યં પરં વ્રદા કૃણ્ણામિત્યભિધીયતે ॥

અર્થાત્-‘કૃષ્’ ધાતુ ‘સન્તા’ વાચક છે અને ‘ણ્ય’ પ્રત્યય ‘આનન્દ’ વાચક છે; તેથી સન્તા અને આનન્દ ઉભય શબ્દોની એકતાના ભાવરૂપ પરબ્રહ્મને કૃણ નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ શાસ્ત્રવચનાનુસાર આપ સત્ તથા આનન્દ સ્વરૂપે હોવાથી શોક તેમ જ મોહાદિ વિકારોથી રહિત છો. તાત્પર્ય એ છે કે, પોતાના ખંધુઓનું દર્શન જેમ મને થયું છે, તેમ તેઓનું દર્શન આપને પણ થયું છે. પરંતુ મારી પેઠે આપના ચિત્તમાં શોક તથા મોહાદિ વિકાર ઉત્પન્ન થયા નહિ. આટલી આપનામાં એક મહાન્ વિશેષતા છે, તેથી આપની માફક મને પણ શોકરહિત કરો. આ સઘળો અર્થ અર્જુને હે કૃણ સંબોધનવડે સૂચિત કર્યો છે. “તારા શોકને નિવૃત્ત કરવાનું મારામાં સામર્થ્ય નથી” એવી ભગવાનની શંકાનું નિવારણ કરવા અર્જુને હે કેશવ એ સંબોધનવડે ભગવાનમાં શોકને નિવૃત્ત કરવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે એમ સૂચિત કર્યું છે. કેતૌ વાતિ અવજંવતયા ગચ્છતીતિ કેશવ. અર્થાત્ જગતને ઉત્પન્ન કરનારા બ્રહ્માનું નામ ક છે અને જગતનો સહાર કરનાર રુદ્રનું નામ ર્જ છે. ફરી તે ગત્રને પોતાના અનુગ્રહના પાત્ર જાણીને જે પ્રાપ્ત થાય, તેનું નામ કેશવ છે. આ રીતે મારા શોકને નિવૃત્ત કરવામાં આપને કિંચિત્ માત્ર મુશ્કેલી નથી. અથવા કૃણ સંબોધનવડે અર્જુને શ્રી-ભગવાનનું ભક્તજનોના દુઃખના નાશપણનું સૂચન કર્યું છે અને કેશવ સંબોધનવડે કેશી આદિ દુષ્ટદૈત્યોની નિવૃત્તિ કરીને સર્વદા ભક્તજનોની પ્રતિપાલકતા સૂચવી છે. આવી રીતે આપનો સ્વભાવ છે. માટે મારા શોકની નિવૃત્તિ કરી મારું પણ આપ અવશ્ય પાલન કરશો. (૨૬-૩૦)

અવતરણિકા:-એવી રીતે સત્ પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ વત્તવજ્ઞાનને દોઢનારા શોકને પૂર્વ મુખ્યોપણાદિ ચિદ્દ્વારા ત્રણ શ્લોકોમાં જણાવ્યાં. હવે તે શોકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી વિપરીત પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ વિપરીત શુદ્ધિનું વર્ણન કરતાં કહ્યું કે:-

ન ચ શ્રેયોઽનુપશ્યામિ હત્વા સ્વજનમાહવે ।

આ સુદ્રમા આપણા બાંધવોને હણવાથી હું કોઈ પણ રીતનું શ્રેય જોતો નથી. (૩૦૧)
 'ટીકા.-હે ભગવન ! આ સુદ્રમાં હુયોધનાદિ બધુઓને મારવામાં હું મારું કંઈ શ્રેય જોતો નથી. અહીં શ્રેયનો અર્થ પુરુષાર્થ થાય છે અને અર્જુન જે પદાર્થની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાર્થના કરે છે તે પદાર્થ 'પુરુષાર્થ' છે. પુરુષાર્થરૂપ શ્રેય જે પ્રકારનું હોય છે. જેમકે દુષ્ટશ્રેય અને અદુષ્ટ-શ્રેય. આ સદૃશીમા રાજ્યાદિનું જે સુખ મળે છે, તે દુષ્ટશ્રેય કહેવાય છે અને સ્વર્ગમાં જે સુખ મળે છે તે અદુષ્ટશ્રેય કહેવાય છે. આ ઉભય પ્રકારના શ્રેયની પ્રાપ્તિ બંધુજનોને મારવાથી થાય, એમ હું કદી જોતો નથી, એમ તે કહે છે. ત્યારે ભગવાનને શંકા થઈ કે-“હે અર્જુન ! આ સુદ્રમાં સ્વજનોને મારવાથી શ્રેયની પ્રાપ્તિ થશે, પરંતુ શ્રેયરૂપ કૃણની પ્રાપ્તિ બહુ વિચાર કરવાથી જ પ્રતીત થાય છે, કાંઈ સહેજ વિચાર કરવાથી પ્રતીત થતી નથી.” ભગવાનની આ શંકાનું નિવારણ કરવા અર્જુને અઠપદ્યામિ શબ્દમાં અઠ ઉપસર્જનો ઉપયોગ કર્યો છે. અઠ શબ્દનો અર્થ પથાત્ થાય છે અને પૂર્વ વૃત્તાતની અપેક્ષાએ પથાત્ કહેવામાં આવે છે. તેથી એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, બહુ વિચાર કીધા પછી પણ હું બંધુઓને મારવામાં મારા શ્રેયની પ્રાપ્તિ જોતો નથી. સ્વજન એ શબ્દવડે અર્જુને એવો અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, જેઓ આપણા સંબંધી નથી, તેઓને પણ સુદ્રમા હણવાથી હું મારા શ્રેયની પ્રાપ્તિ જોતો નથી. કારણ કે શાસ્ત્રમા કહ્યું છે કે:-

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે સૂર્યમંડલવર્તિનો । પરિવ્રાટ્ યોગયુક્તઃ રણે ચામિમુચ્ચો હત્ ।।

અર્થ -આ સદૃશીમાં જે પ્રકારના પુરુષો સૂર્યમંડળમા વાસ કરી રહેલા હોય છે: એક તો યોગયુક્ત સંન્યાસી અને બીજો સુદ્રમાં લડીને મરણ પામેલો જે વીર પુરુષ હોય તો. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રવચનાનુસાર સુદ્રમાં મરણ પામેલા યોધાને પણ સ્વર્ગાદિ શ્રેયની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહેલું છે; પરંતુ સુદ્રમા હણનાર પુરુષને કાંઈ પણ શ્રેયની પ્રાપ્તિ શાસ્ત્રમા કહેલી નથી; તો સ્વજન સિવાયના યોધાઓને મારવાથી પણ જ્યારે શ્રેયની પ્રાપ્તિ થવાની નથી, તો આપણા સ્વજનોને જ મારવાથી શ્રેયની પ્રાપ્તિ કેમ થઈ શકે ? અર્થાત્ નહિ થાય. આ સદૃશી અર્થ અર્જુને સ્વજન એ શબ્દવડે સૂચવેલો છે, અને સિદ્ધ સાધનરૂપ દોષની નિવૃત્તિ કરવા અર્જુને બાહવે એ શબ્દ કહેલો છે. કારણ કે બાહવે એ 'સુદ્ર' વાચક શબ્દ જ ન કહે તો સુદ્ર વિના બંધુઓની હિંસા કરીને શ્રેયની પ્રાપ્તિ કોઈ પણ શાસ્ત્રવેત્તા પુરુષ અંગીકાર કરતો નથી આ અર્થ પણ અર્જુને સિદ્ધ કર્યો છે. કારણ કે સિદ્ધ અર્થના સાધનરૂપ સિદ્ધ સાધનદોષ અર્જુનને પ્રાપ્ત થાય. તે દોષની નિવૃત્તિ કરવા અર્જુને બાહવે શબ્દ કહેલો છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે, સુદ્રવિના મંબંધીઓને મારવાથી શ્રેયની પ્રાપ્તિ થાય છે, એવું કથન કોઈ પણ પુરુષ અંગીકાર કરતો નથી. વળી હું તો સુદ્રમાં સંબંધીઓને પણ મારવામાં શ્રેયની પ્રાપ્તિ જોતો નથી. (૩૦૧)

અવતરણિકા-શ્લોકા:-“હે અર્જુન ! સુદ્રમા સ્વજનને મારવાથી સ્વર્ગાદિરૂપ અદુષ્ટ શ્રેયની પ્રાપ્તિ તો નહિ થાય, પરંતુ તેમ કરવાથી તને રાજ્ય, વિજય અને વિષયસુખ, એ દુષ્ટશ્રેયની પ્રાપ્તિ થશે, એ વાત નિર્વિવાદિત છે” એ પ્રમાણે શ્રીભગવાનને શકા થતાં અર્જુન નીચે પ્રમાણે કહે છે:-

ન કાંક્ષે વિજયં કૃષ્ણ ન ચ રાજ્યં સુતાનિ ચ ॥ ૩૧ ॥

કિં નો રાજ્યેન ગોવિંદ કિં ભોગૈર્જીવિતેન વા ।

હે શ્રીકૃષ્ણ ! હું વિજયને ચહોતો નથી, રાજ્યને પણ ચહોતો નથી તથા સુખને પણ

અહાતો નથી. હે ગોવિંદ ! આ રાજ્ય મળવાથી મને શું ફળ છે ? વિષયસુખથી શું ફળ છે ? તથા વિજય કરવાથી શું ફળ છે ? આ બધાની પ્રાપ્તિથી કિંચિત્ માત્ર પશુ મને લાભ થશે નહિ. ૩૦૧-૩૧૧

શંકા:-હે કૃષ્ણ ભગવન્ ! પોતાના બંધુઓની હિંસા કરવાથી પ્રાપ્ત થનારા વિજયની પ્રાપ્તિની હું ઇચ્છા રાખતો નથી; વિજય થવા પછી જે રાજ્ય પ્રાપ્ત થવાનું છે, તે રાજ્યની પ્રાપ્તિની પશુ હું ઇચ્છા રાખતો નથી. વળી રાજ્યપ્રાપ્તિ પછી જે વિષયજન્ય સુખ મળવાનું છે, તે વિષય-સુખની પ્રાપ્તિની પશુ હું ઇચ્છા કરતો નથી. એટલું કહીને અર્જુને એવો અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, આ સ્થિતિમાં પુરુષને જે જે ફળ મેળવવાની ઇચ્છા હોય છે, તે પુરુષ તે તે ફળની પ્રાપ્તિના ઉપાયમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. પરંતુ ફળની ઇચ્છા વિનાના પુરુષ કોઈપણ ફળના ઉપાયમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી. જેવી રીતે લોજનરૂપ ફળની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરનારો પુરુષ જ લોજનરૂપ ફળની પ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ અન્નને રાંધવાની ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, પરંતુ તેવી ઇચ્છા વિનાના પુરુષ અન્નને રાંધવાની ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થતો નથી. આ રીતે વિજય, રાજ્ય અને વિષયસુખ એ ફળો પ્રાપ્ત કરવાની જે જે પુરુષને ઇચ્છા હોય, તે પુરુષ તે વિજ્યાદિ ફળોની પ્રાપ્તિના ઉપાય-રૂપ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, પરંતુ મને તો વિજય તથા રાજ્યાદિ ફળોની ઇચ્છા જ નથી, તેથી આ યુદ્ધરૂપ ઉપાયમાં મારી પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી. “હિ અર્જુન ! દુર્યોધનાદિની ઇચ્છાનો વિષય વિજય તથા રાજ્યાદિ છે, તો તારામાં તે ઇચ્છાનો અભાવ શા માટે થયો છે ?” એવી ભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કહે છે-કિંચો રાજ્યેનેતિ-હે ગોવિંદ ! “દુર્યોધનાદિ ધર્મ તેમજ અધર્મના સ્વરૂપને જાણતા નથી, તેથી તેઓને તો રાજ્યસુખાદિની ઇચ્છા હોય. કારણ કે તે મૂર્ખ છે-પરંતુ હું ધર્મના તેમ જ અધર્મના સ્વરૂપને જાણું છું તો પછી પ્રસિદ્ધ રાજ્યથી, વિષયસુખોથી તથા જીવનના સાધનરૂપ વિજયથી કેવા શ્રેયની પ્રાપ્તિ થવાની હતી ? અર્થાત્ રાજ્યાદિથી અમારું કિંચિત્ માત્ર પ્રયોજન સિદ્ધ નહિ થાય. તાત્પર્ય એ છે કે-વિજય, રાજ્ય અને લોગ એ ત્રણેની પ્રાપ્તિ વિના અમારું અર્થાત્ વનવાસીઓનું આ જગતમાં સંતોષવડે કીર્તિપૂર્વક જીવન આલશે. માટે આ રાજ્યાદિની પ્રાપ્તિની મને ઇચ્છા નથી. અહીં હે ગોવિંદ ! એ સંબોધનવડે અર્જુને એવો અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે-જો અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને અધિષ્ઠાનરૂપ કરીને જે હૃદયમાં જ પ્રાપ્ત થાય તેવા હે ગોવિંદ ! હે અન્તર્યામી સ્વરૂપ આપ આ લોકોની રાજ્યાદિની પ્રાપ્તિ કરતાં મારા વૈરાગ્યને સારી રીતે જાણો છો. (૩૦૧-૩૧૧)

અવતરણિકા-શંકા:-ભગવાનને એવી શંકા ઉત્પન્ન થઇ કે, “હિ અર્જુન ! ધર્મશાસ્ત્રમાં એમ કહ્યું છે કે:-વૃદ્ધો ચ માતાપિતૃ ભાર્યા સાઘ્વીસુતઃ શિશુઃ । જપ્યકાર્યેશત્ કૃત્વા ભર્તૃવ્યા મનુરત્રવિત્ ॥

અર્થાત્-પોતાનાં વૃદ્ધ માતાપિતા, પતિવ્રતા સ્ત્રી તથા બાલ્ય અવસ્થાવાળા પુત્રાદિ, એ સઘળા બંધુઓનું ન કરવા યોગ્ય અનેક કાર્યો કરીને પશુ ભરણપોષણ કરવું જોઈએ, એમ મનુ ભગવાને કહ્યું છે. ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવચનાનુસાર વૃદ્ધ માતાપિતાદિ સંબંધીઓના ભરણપોષણ અર્થે કરેલો અધર્મ પશુ પુરુષને માથે દોષ મૂકતો નથી. તેથી જો કદાચિત્ તને આ રાજ્ય સુખાદિથી વૈરાગ્ય થાય, તોપણ આ સર્વ તારા સંબંધીઓના રાજ્યસુખાદિને માટે તારે આ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ” આ શંકાનું નિવારણ કરતાં અર્જુન નીચે પ્રમાણે કહે છે.-

येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥ ३२ ॥

त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ।

હે ભગવન્ ! જે બાંધવોને વારંતે રાજ્ય, વિષય તથા સુખની અપેક્ષા અમે રાખીએ છીએ, તે બાંધવો તો પોતાના પ્રાણોની તથા ધનની આશાને ત્યાગ કરી, આ યુદ્ધમાં (મરવા) આવી ઉભા છે. ૩૧૧-૩૨૧

ટીકા:-હે ભગવન! એકાકી પુરુષને તો આ રાજ્યાદિની અપેક્ષા હોય નહિ અને જે બંધુઓને માટે અમને આ રાજ્યની, સુખના સાધનરૂપ વિષયની તેમ જ વિષયજન્ય સુખની અપેક્ષા છે, તે આ અમારા બંધુઓ તો, પોતાના પ્રાણોની આશાને છોડી દઈને તથા ધનની આશાનો પણ ત્યાગ કરી, માત્ર મરણ માટે જ, આ રણક્ષેત્રમાં આવીને ઉભા છે; તો અમારા પોતાના સ્વાર્થ માટે તથા સંબંધીઓના સ્વાર્થ માટે આ યુદ્ધરૂપ કાર્યમાં મારી પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી. આની પહેલાંના શ્લોકમાં 'લોભ' શબ્દવડે 'વિષયજન્ય સુખ'નો અર્થ જણાવ્યો હતો, છતાં આ શ્લોકમાં 'સુખ'ને 'ભોક્ષ' શબ્દથી જૂદો જણાવ્યો છે. તેથી અહીં 'ભોગ' શબ્દની લક્ષણાવૃત્તિ કરીને સુખના સાધનરૂપ સ્પર્શદિ વિષયોનો અર્થ સમજવો. પ્રાણસ્ત્યક્ત્વા યનાનિ ચ એ શબ્દોમાં પ્રાણોનો ત્યાગ તથા ધનનો ત્યાગ કહેલો છે; પરંતુ જીવિત અવસ્થામાં પ્રાણોનો ત્યાગ તથા ધનનો ત્યાગ સંભવતો નથી. 'પ્રાણ' શબ્દની લક્ષણાવૃત્તિ કરી 'પ્રાણની આશા' એવો અર્થ સમજવો અને 'ધન' શબ્દની લક્ષણાવૃત્તિ કરી 'ધનની આશા' એવો અર્થ સમજવો. પ્રાણ-દિની 'આશા'નો પરિત્યાગ, જીવિત અવસ્થામાં સંભવી શકે છે. "પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરીને પણ પોતાના બંધુઓના સુખને માટે ધનની આશાનો સંભવ હોઈ શકે છે." આ રીતની શંકાની નિવૃત્તિ કરવાને માટે 'ધન'નો અર્થ 'પ્રાણ'થી ભિન્ન જણાવેલો છે. (૩૧૧-૩૨૧)

અવતરણિકા:-શંકા:-"હિ અર્જુન! જે બંધુઓના સુખને અર્થે તને આ રાજ્યાદિની અપેક્ષા છે, તે તારા બંધુઓ આ યુદ્ધમાં આવ્યા નથી" એવી શ્રીભગવાનની શંકાનું નિવારણ કરતા અર્જુન તે બંધુઓનું વિશેષ કરીને વર્ણન કરતાં કહે છે:-

આચાર્યા: પિતર: પુત્રાસ્તથૈવ ચ પિતામહા: ॥ ૩૩ ॥

માતુલ: શ્વશુરા: પૌત્રા: શ્યાલા: સંવંધિનસ્તથા ।

હે ભગવન! આ યુદ્ધમાં કેઈ તો અમારા આચાર્ય છે, કેઈ પિતા છે, કેઈ પુત્ર છે, કેઈ પિતામહ છે, કેઈ મામા છે, કેઈ શ્વશુર છે, કેઈ પૌત્ર છે, કેઈ સાળા છે તથા કેઈ બીજા સંબંધી છે. ૩૨૧-૩૩૧

ટીકા:-આ શ્લોકોને અર્થ સ્પષ્ટ રીતે એવો છે કે, આ યુદ્ધભૂમિમાં જેટલા યોધાઓ એકઠા થયેલા છે, તે સર્વ યોધાઓ અમારા સંબંધી જ છે, તેઓમાં સંબંધ વિનાના કેાઈ નથી. તે સર્વ સંબંધીઓ અત્યારે મરવાને તૈયાર થયા છે, તો કયા સંબંધીના રાજ્ય સુખાદિને માટે હું આ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થાઉં ? (૩૨૧-૩૩૧)

અવતરણિકા:-શંકા:-"હિ અર્જુન! જો કદાપિ તું લીંગમ તથા દ્રોણાદિ ઉપર કૃપા કરીને તેમને મારીશ નહિ, તોપણ એ લીંગમ તથા દ્રોણાદિ રાજ્યના લોભથી તને અવશ્ય મારશે. માટે તું જ એ લીંગમ તથા દ્રોણાદિને હણી રાજ્યને લોભવ." એવી ભગવાનની શંકાનું નિવારણ કરતાં અર્જુન નીચે પ્રમાણે કહે છે:-

एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ॥ ૩૪ ॥

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ।

હે મધુસૂદન! મને હણે, તોપણ આ આચાર્યોદિકને, તથા લોકની રાજ્યપ્રાપ્તિ વાસ્તે પણ હણવાની હું ઇચ્છા કરું નહિ, તો આ પૃથ્વીના રાજ્યની પ્રાપ્તિ વાસ્તે તો તેમને હણવાની ઇચ્છા કેમ જ કરું ? ૩૩૧-૩૪૧

ટીકા:-હે મધુસૂદન ભગવન ! તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોવડે અમને હણુનારા પૂર્વોક્ત આચાર્યોને હણવાની ધ્વજા માત્ર પણ હું કરતો નથી, તો તે આચાર્યોદિને તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોવડે શામાટે હું હણું અર્થાત્ હું તેમને હણીશ નહિ, કિંવા તે આચાર્યોદિને હણવાથી-મારી નાંખવાથી-જે કદાચિત્ મને આ ભૂમિ, સ્વર્ગ અને પાતાલ એ ત્રણે લોકનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય, તો પણ હું આચાર્યોદિને હણવાની ધ્વજા કરું નહિ, તો માત્ર આ પૃથિવીના જ રાજ્યની પ્રાપ્તિને માટે તો હું તેમનું હનન કરીશ નહિ, એમ કહેવાની શું જરૂર છે ? [અહીં હે મધુસૂદન ! એ સંબોધનવડે અર્જુને શ્રીભગવાનનું વૈદિકમાર્ગનું પ્રવર્તકપણું સૂચ્યું છે-એવા] વૈદિકમાર્ગના પ્રવર્તક થઇને, આપ મને આચાર્યોદિને હણવામાં શામાટે પ્રવૃત્ત કરો છો ? (૩૩૧-૩૪૧)

અવતરણિકા-શંકા:-“હે અર્જુન ! આચાર્યોદિને મારવામાં તું દોષ માને છે, તો આચાર્યોને મૂકી દઈ ધૃતરાષ્ટ્રના દુર્યોધનાદિ બીજા પુત્રોને તું મારા કારણ કે દુર્યોધનાદિએ તમને લાક્ષાગૃહમાં દાહ વગેરે યુક્તિથી ઘણા પ્રકારનાં કારણ દુઃખો દીધાં હતાં. માટે દુર્યોધનાદિને હણવામાં તારી પ્રીતિ હોવી બેઠાં અર્થાત્ વારે તપર થવું બેઠાં.” એવી શ્રીભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કહે છે:-

નિહત્ય ધાર્તરાષ્ટ્રાન્નઃ કા પ્રીતિઃ સ્યાજ્જનાર્દન ॥ ૩૫ ॥

પાપમેવાશ્રયેદસ્માન્હત્વૈતાનાતતાયિનઃ ॥ ૩૬ ॥

હે જનાર્દન ! આ દુર્યોધન આદિને હણવાથી આપણને શું આનંદ થવાનો છે ? કોઇ પણ પ્રકારનો આનંદ થવાનો નથી. ઉલટું આતતાયીને હણવાથી અમારે પાપનો જ આશ્રય કરવો પડશે. ૩૫-૩૬

ટીકા:-હે જનાર્દન ! ધૃતરાષ્ટ્રના દુર્યોધનાદિ પુત્રો મારા ભાઈઓ હોવાથી તેમને હણવાવડે અમને શું સુખ થવાનું હતું ? અર્થાત્ તેમને હણવાથી અમને કિંચિત્ માત્ર પણ સુખની પ્રાપ્તિ નહિ થાય. તાત્પર્ય એ છે કે, મૂઠજનોની પ્રાપ્તિના વિષયો ક્ષણિક સુખાભાસવાળા છે. તે ક્ષણિક સુખાભાસને લોભ કરી, ઘણા કાળ સુધી નરકની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ બંધુઓની હિંસા કરવી મને યોગ્ય નથી. અહીં જે સુખરૂપતાથી રહિત હોય તથા સુખની પેઠે પ્રતીત થાય, તેને સુખાભાસ કહેલો છે. આવા પ્રકારનાં વિષયજન્ય સુખો છે. હે જનાર્દન એ સંબોધનવડે અર્જુને એવો અર્થ સૂચિત કરેલો છે કે, હે ભગવન ! જો કદાપિ દુર્યોધનાદિ મારી નાંખવાને યોગ્ય હોય તો આપ જ તેમને મારી નાખો; કારણ કે પ્રલયકાળમાં સર્વજનોને હણવાથી પણ આપને કિંચિત્ માત્ર પાપનો સ્પર્શ થતો નથી. ભગવાનને એવી શંકા ઉત્પન્ન થઈ કે-“હે અર્જુન ! શાસ્ત્રમાં તો એમ કહ્યું છે કે:-અગ્નિદો ગરદશ્વઃ ગજપાળિર્ધનાવહઃ । શ્વેતદારપહરી ચ પટેતે આતતાયિનઃ ॥ અર્થાત્-આગ લગાડનાર, વિષ દેનાર (દંશ મારનાર), જેના હાથમાં શસ્ત્ર હોય છે તે, પરધનનું હરણ કરનાર, પારકા શ્વેતનું હરણ કરનાર તથા પરસ્ત્રીનું હરણ કરનાર-એ છ આતતાયી કહેવાય છે. આ દુર્યોધનાદિમાં તો આ છએ પ્રકારનું આતતાયીપણું છે. વળી બીજા શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-આતતાયિનમાયાન્તે હૃન્વાદેવાવિચારયન્ । નાતતાયિવષે દોષો જન્મર્થેવતિ કથન ॥ અઠરમાત્ર આવેલા આતતાયી પુરુષને બુદ્ધિમાન પુરુષ તે વખતે જ હણે છે અને તેને હણવામાં કિંચિત્ માત્ર પણ વિચાર કરતો નથી. આતતાયી પુરુષને હણવામાં હણનાર પુરુષને કિંચિત્ માત્ર પણ દોષ લાગતો નથી. એ શાસ્ત્રવચનનાનુસાર આતતાયી પુરુષને મારવાથી દોષનો અભાવ પ્રતીત થાય છે. જેથી દુર્યોધનાદિ આતતાયી પુરુષોને તારે અવશ્ય હણવા યોગ્ય છે.”

લગવાનની આ શંકાનું નિવારણ કરવા અર્જુન કહે છે—(પાપમેવેતિ) દુર્યોધનાદિ આતતાથી પુરુષોને હણવાથી પણ અમને અવશ્ય પાપ લાગશે અથવા અમને હણવાથી એમને કેવળ પાપ લાગશે અને બીજા કોઈ દષ્ટ અથવા અદૃષ્ટ શ્રેયની પ્રાપ્તિ થશે નહિ. આતતાયિનં દન્યાવ એ પૂર્વોક્ત વચનોમાં જો કે આતતાથી પુરુષોને હણવાનું વિધાન કરેલું છે, તથાપિ તે વચનો અર્થશાસ્ત્રનાં છે, પણ કાંઈ ધર્મશાસ્ત્રનાં નથી, વળી અર્થશાસ્ત્ર કરતાં ધર્મશાસ્ત્ર બળવાન છે. ધર્મશાસ્ત્ર તો પ્રાણિ-માત્રની હિંસા કરવાનો નિષેધ કરે છે. અર્થશાસ્ત્ર તથા ધર્મશાસ્ત્ર નીચે પ્રમાણે કહે છે કે:—સ एव पापिष्ठतमो यः कृपांतुलनाशनं इति । न हिंसाय् सर्वभूतानि इति ॥ અર્થશાસ્ત્ર:—જે પુરુષ પોતાના કુળનો નાશ કરે છે, તે જ પુરુષને અત્યંત પાપિષ્ઠ બાણુવો. વળી ધર્મશાસ્ત્ર:—બુદ્ધિમાન પુરુષ સર્વ પ્રાણીઓની હિંસા કરતો નથી. આવું ધર્મશાસ્ત્ર પૂર્વોક્ત અર્થશાસ્ત્રથી બળવાન છે, તેથી આ બંધુઓને હણવા અમને યોગ્ય નથી.

પાપમેવાશયેવ ઇત્યાદિ અર્થ સ્વોક્તનો નીચે પ્રમાણે બીજા અર્થ પણ થાય છે:—“હું અર્જુન ! જો કે દુર્યોધનાદિને હણવામાં તને પ્રીતિ ઉપજતી નથી, છતાં તમને હણવામાં દુર્યોધનાદિ પ્રીતિ ધરાવે છે, માટે દુર્યોધનાદિ તમને અવશ્ય મારી નાંખશે.” એવી લગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કહે છે:—પાપમેવેતિ ॥ પાપં । एव । आशयेव । अस्मान् हत्वा । एताम् । आततायिनः अमने हणुवाथी दुर्योधनादि आततायीओने अवश्य पाप ज लागશે, પણ બીજું કાંઈ સુખ તેમને પ્રાપ્ત થશે નહિ. તાતપર્ય એ છે કે, દુર્યોધનાદિ પહેલાંથી જ આતતાથી છે અને નહિ સુદ્ધ કરનારા એવા અમને હણીને અત્યારે પણ તેઓ પાપી જ થશે. પાપ સાથે અમને કાંઈ સંબંધ રહેતો નથી, જેથી અમને કિંચિત્ માત્ર પણ હાનિ પ્રાપ્ત થશે નહિ. (૩૫૫—૩૬)

અવતરણિકા:—“અન્ય પ્રાણીઓની હિંસા કરવામાં કાંઈ ફળ નથી, ઉલટા અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી કોઈપણ પ્રાણીની હિંસા કરવી યોગ્ય નથી,” એ વિષે અર્જુને ન ચ શ્રેયોન્મુખદશામિ એ શબ્દોવડે કહ્યું. હવે તે બાળતની સમાપ્તિ કરતાં કહે છે:—

तस्मान्नाहं वयं हंतुं धार्तरा न्स्वबांधवान् ।

स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ૩૭ ॥

હે માધવ ! આ કારણથી અમારે અમારા બાંધવો, અર્થાત્ પુત્રસપ્તમા દુર્યોધનાદિક પુત્રો હણવા યોગ્ય નથી. અમારા બાંધવોને હણીને અમે કેમ સુખી થઈશું ? ૩૭

ટીકા:—અહીં તત્સાવ એ શબ્દ માટેના મૂળ શબ્દ તત્ (તે) વડે, પૂર્વે કહેલા બંધુઓની હિંસા કરવાથી થતો અદૃષ્ટ ફળનો અભાવ તથા અનર્થની પ્રાપ્તિ, એ બન્ને બાબતોનો અર્થ સમજવો. તેમ કરવાથી એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, બંધુઓની હિંસા કરવાથી સ્વર્ગાદિરૂપ અદૃષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પણ ઉલટું મહાન અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ કારણથી અમે અમારા દુર્યોધનાદિ બંધુઓને હણવાની ઇચ્છા કરતા નથી. “હું અર્જુન ! બંધુઓને હણવાથી સ્વર્ગાદિરૂપ અદૃષ્ટ સુખની પ્રાપ્તિ ન થાય, પરંતુ આ સૃષ્ટિનું દૃષ્ટ સુખ તો તમને અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે જ;” એવી લગવાનને શંકા થતાં, અર્જુન કહે છે—સ્વજનં હીતિ—હે માધવ ! પોતાના સંબંધીઓના સુખમાટે જ શ્રેષ્ઠ પુરુષોની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી પોતાના સંબંધીઓને હણીને અમે કેવી રીતે સુખ પામીશું ? ઉલટું દુઃખ જ પામીશું. [અહીં હે માધવ એ સંબંધાધનવડે અર્જુને એવો અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે—મા અર્થાત્ લક્ષ્મી અને ધવ અર્થાત્ પતિ—જે લક્ષ્મીનો પતિ હોય તે માધવ એવા લક્ષ્મીના પતિ હોવાથી આપ અમને લક્ષ્મીરહિત બંધુઓની હિંસારૂપ નિન્દિત કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરો છો તે યોગ્ય નથી.] (૩૭)

અવતરણિકા:-શંકા:-“હિ અર્જુન ! યુદ્ધમાં પોતાના બંધુઓની હિંસા કરવાથી જો કદાપિ કાંઈ દુષ્ટ તેમ જ અદુષ્ટ સુખની પ્રાપ્તિ ન થતી હોય પણ ઉલટી દોષની જ પ્રાપ્તિ થતી હોય, તો ભીષ્માદિ મહાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિ, કુળનો ક્ષય કરવામાં તથા સ્વજનોની હિંસા કરવામાં શા માટે થાય ? એવી શ્રીભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કહે છે:-

‘યદ્યપ્યેતે ન પશ્યંતિ લોભોપહતચેતસઃ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં મિત્રદ્રોહે ચ પાતકમ્ ॥ ૩૮ ॥

હિ ભગવન્ ! લોભશરત ચિત્તવાળા આ ભીષ્માદિક, જો કે કુળનો નાશ કરવાના દોષને તથા મિત્રદ્રોહના પાપને જાણતા નથી, છતાં હું તે જાણું છું. ૩૮

ટીકા-હિ ભગવન્ ! પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થનો ત્યાગ ન થઈ શકે તે લોભ કહેવાય તથા તેવા લોભમાં ભીષ્માદિનાં ચિત્ત ઘરત બની રહ્યાં છે. માટે કુળનો નાશ કરવાથી પ્રાપ્ત થનારા દોષનો તથા પોતાના મિત્રોની સાથે દ્રોહ કરવાથી પ્રાપ્ત થનારા પાતકને, જો કે ભીષ્માદિ વિચાર કરી જોતા નથી, તથાપિ તે દોષને તથા તે પાતકને અમે તો સારી રીતે જાણીએ છીએ. માટે યુદ્ધમાં ભીષ્માદિની પ્રવૃત્તિ સંભવે છે, પરંતુ તેમાં અમારી પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી. એમ કહીને અર્જુને એક શંકાનું નિવારણ કર્યું. શંકા એ છે કે-“હિ અર્જુન ! ભીષ્માદિ શિષ્ટ પુરુષ છે અને તેઓની પ્રવૃત્તિ પોતાના બંધુઓને મારવામાં જવામાં આવે છે. શિષ્ટ પુરુષોના જે જે આચાર હોય છે, તે વેદમૂલક જ હોય છે. શ્રાદ્ધ આદિ કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કરવામાં જે શિષ્ટ પુરુષોનો આચાર છે, તે વેદમૂલક છે. એમ શિષ્ટ પુરુષોના આચારને અનુસરીને જ બીજા પુરુષોની પ્રવૃત્તિ થાય છે; તેથી આ ભીષ્માદિ શિષ્ટ પુરુષોની પોતાના બંધુઓને હણવામાં પ્રવૃત્તિ જોઈને તમારે પણ તેમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ.” ભગવાનની આ શંકાનું નિવારણ અર્જુને લોભોપહતચેતસઃ એ વિશેષણવડે કરેલું છે. કારણ કે, શિષ્ટ પુરુષોના આચારમાં લોભાદિ દોષ કારણ ન હોય, પરંતુ કેવળ ધર્મબુદ્ધિ જ કારણ હોય છે. આચારમાં વેદમૂલકતાની કલ્પના કરી શકાય છે. વળી શિષ્ટ પુરુષોના આચાર બીજા જીવોએ અંગીકાર કરવા યોગ્ય હોય છે. પણ જો શિષ્ટ પુરુષના આચારમાં કેવળ લોભાદિ દોષ જ કારણ હોય, તો પછી શિષ્ટ પુરુષના આચારમાં વેદમૂલકતાની કલ્પના કરી શકાય નહિ. તેમ જ લોભાદિ દુર્ગુણથી યુક્ત શિષ્ટ પુરુષોના આચાર, ધર્મ પુરુષોએ અંગીકાર કરવા યોગ્ય પણ હોતા નથી. વળી ભીષ્માદિનો, બંધુઓને હણવામાં પ્રવૃત્તિરૂપ આચાર કેવળ લોભાદિ દોષના કારણરૂપ છે. આથી તમને આચાર વેદમૂલક નથી. એવા ભીષ્માદિના લોભમૂલક આચારને અહણ કરીને અમે બંધુઓની હિંસા કરવામાં શા માટે પ્રવૃત્ત થઈએ? અર્થાત્ તેવા કાર્યમાં અમે કદાપિ પ્રવૃત્ત થવાના નહિ. (૩૮)

અવતરણિકા-શંકા:-“હિ અર્જુન ! જો કે ભીષ્માદિ લોભથી યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયા છે; છતાં ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-“આદ્યતો ન નિવર્તેત વૃત્તાદપિ રણાદપિ ઇતિ તથા વિજિતં ક્ષત્રિયસ્ય ઇતિ ॥ અર્થાત્ ક્ષત્રિય રાજાને જો કોઈ પુરુષ દૂત (જુગાર) રમવાને માટે તથા યુદ્ધ કરવાને માટે જોલાયે તો તે ક્ષત્રિય રાજા દૂતથી કે યુદ્ધથી નિવૃત્ત નથી થતો; પરંતુ તે પુરુષની સાથે અવશ્ય દૂત ખેલે છે અથવા યુદ્ધ કરે છે. વળી યુદ્ધ કરીને એકું કરેલું ધન ક્ષત્રિયોનું ધર્મ્ય (ધર્મયુક્ત માર્ગથી મેળવેલું) ધન છે. આ રીતના ધર્મશાસ્ત્રના વચનાનુસાર ક્ષત્રિય રાજાનો યુદ્ધધર્મ સિદ્ધ થાય છે તથા યુદ્ધ કરીને એકું કરેલું ધન જ ધર્મ્ય ધન છે. વળી વને ભીષ્માદિએ યુદ્ધ કરવાને જ

બોલાવેલ છે, તેથી તારે આ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થવું જ બેઠેએ,” એવી ભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કહે છે:—

કથં ન જ્ઞેયમસ્માભિઃ પાપાદસ્માન્નિવર્તિતુમ્ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં પ્રપશ્યદ્ધિર્જનાર્દન ॥ ૩૯ ॥

હે જનાર્દન ! કુળનો નાશ કરવાના દોષને બલુવાવાળો હું, પાપના હેતુરૂપ આ યુદ્ધમાંથી નિવૃત્ત થવા વાસ્તે કેમ વિચાર ન કરું? અવશ્ય મારે વિચાર કરવો યોગ્ય જ છે. ૩૯

શિકા:—હે જનાર્દન ! પોતાના કુળનો નાશ કરવાથી ઉત્પન્ન થનારા દોષને અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ અને અમારે પાપ પ્રાપ્ત કરાવનારા આ યુદ્ધથી નિવૃત્ત થવા વિચાર કરવો, તે શું યોગ્ય નથી ? યુદ્ધથી નિવૃત્ત થવા અમારે વિચાર કરવો યોગ્ય જ છે. ક્રિમકાર્ય દુરાત્મનામ્ દુરાત્મા પુરુષોએ ક્યું કાર્ય કરવું યોગ્ય નથી ? દુરાત્મા પુરુષોએ તો સર્વ કાર્યો કરવાં યોગ્ય છે. એ ન્યાયનો અંગીકાર કરી જેવી રીતે દુર્યોધનાદિ રાજ્યના લોભથી પોતાના કુળનો નાશ કરે છે, તથા પોતાના મિત્રોની સાથે દ્રોહ કરે છે; એવી રીતે અમારે કરવું યોગ્ય નથી. વળી આજ્ઞાતો ન નિવર્તેત । એ ધર્મશાસ્ત્રનું વચન કેવળ લોભમૂલક છે. સર્વ પાપિત્તમો યઃ કર્યાત્કલ્પનાશ્ન એ શબ્દોથી કુળનો નાશ કરવો, તે વિશેષ પાપસૂચક થાય છે. એથી આપે કહેલું લોભમૂલક વચન અંગીકાર કરી, યુદ્ધમાં અમારી પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, જે પુરુષને જે કાર્યને માટે એમ જ્ઞાન થાય છે કે—“આ કાર્ય મારું શ્રેયઃસાધક છે” તે પુરુષ તે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, શ્રેયઃસાધનતાનું જ્ઞાન જ પુરુષોને ક્રોધ પણ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરનાર છે. જેની સાથે કદાપિ અશ્રેયનો સંબંધ નથી હોતો, તે ‘શ્રેય’ કહેવાય છે, જે આ બાળત અંગીકાર ન કરીએ તો શત્રુને મારવાને શ્યેનયજ્ઞ કરવામાં આવે છે. આ શ્યેનયજ્ઞ પણ ધર્મરૂપ હોવો જોઈએ; મરણ કે શત્રુના મરણરૂપ શ્રેયની સાધનતા શ્યેનયજ્ઞમાં પણ છે, પરંતુ શત્રુનું મરણરૂપ શ્રેય અશ્રેયનું સંબંધી નથી. કિન્તુ શ્યેનયજ્ઞવડે શત્રુને મારનારા પુરુષને નરકરૂપ અશ્રેયની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે શત્રુના મરણરૂપ શ્રેય, નરકરૂપ અશ્રેયની સાથે સંબંધ ધરાવનારું જ છે. આટલા માટે, શ્યેનયજ્ઞમાં ધર્મરૂપતા સંભવતી નથી. આ બાળત અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ કહેલી છે. ક્ષત્રોત્તમિ ચ વત્સર્મ માનર્પેનાવ્યોદ્યતે । કેવલં પ્રીતિદેતુત્વાદ્ વત્સર્મ દ્રવિ કપ્યતે ॥ જે કર્મ પોતાના કુળની પ્રાપ્તિથી પણ અનર્થની સાથે સંબંધ ધરાવતું નથી, કિન્તુ કેવળ સુખનો જ હેતુ હોય, તે કર્મને ‘ધર્મ’ કહેવામાં આવે છે. તેથી એ કે શ્યેનયજ્ઞ જ્યેનેનામિચરજ્ઞ વ્યેત ધત્યાદિ શબ્દોવડે શાસ્ત્રમાં વિધાન કરેલું છે, તથાપિ તે શ્યેનના શત્રુના મરણરૂપ કુળ નરકરૂપ અશ્રેયના સંબંધીવાળું છે. તેથી શ્રેષ્ઠ પુરુષોની શ્યેનયજ્ઞમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. એવી જ રીતે આ યુદ્ધ પણ આજ્ઞાતો ન નિવર્તેત ધત્યાદિ શાસ્ત્રનાં વચનોથી વિધાન કરેલું છે, તથાપિ યુદ્ધનું વિજયરૂપ રાજ્યાદિ કુળ, સર્વ પાપિત્તમો યઃ કર્યાત્કલ્પનાશ્ન આ વચન સાથે સંબંધ ધરાવે છે. માટે વિજયરૂપ રાજ્યાદિ કુળ શ્રેયરૂપ નથી. એવા વિજયરૂપ રાજ્યાદિની પ્રાપ્તિને માટે અમારે આ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થવું યોગ્ય નથી. (૩૯)

અવતરણિકા:—“યુદ્ધના કુળરૂપ વિજયરૂપ રાજ્યાદિ અશ્રેયરૂપ હોવાથી અમારી ધમ્મજ્ઞાના વિવેચો નથી. માટે વિજયરૂપ રાજ્યાદિની પ્રાપ્તિને અર્થે અમારે આ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થવું યોગ્ય નથી,” એવો અર્થ પૂર્વ શ્લોકમાં કહ્યો. હવે આ અર્થને પુનઃ દઢ કરવા અર્જુન વિજયરૂપ રાજ્યાદિમાં અનર્થના સંબંધીપણાનું કથન કરી, પાંચ શ્લોકમાં અશ્રેયરૂપતાનું વર્ણન કરે છે:—

કુલક્ષયે પ્રણયંતિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ।

ધર્મે નષ્ટે કુલં કૃત્સ્નમધર્મોઽભિભવત્યુત ॥ ૪૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભગવન! કુળનો નાશ થવાથી, પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા કુળના સર્વ ધર્મ નાશ પામે છે, વળી ધર્મનો નાશ થવાથી કુળમાં બચેલા સર્વેને, અધર્મ પોતાને વશ કરી લે છે (કુળમાં રહેલા અધર્મો થઇ જાય છે.) ૪૦

ટીકા:-પોતાના વંશપરંપરાથી મળેલા, પોતાના કુળને અનુસરતા, જાતિને અનુસરતા અને કરવા યોગ્ય એવા અગ્નિહોત્રાદિક ધર્મો છે. આ ધર્મોની પ્રવૃત્તિ કરનારા વૃદ્ધ પુરુષોના જ્યારે નાશ થાય છે, ત્યારે પ્રવૃત્તિ કરનારા પુરુષોના અભાવથી અગ્નિહોત્રાદિક કુળના સર્વ ધર્મો પણ નાશ પામે છે; તેમ જ વૃદ્ધ પુરુષોના નાશથી સર્વ ધર્મો નાશ પામે છે. કારણ કે શિક્ષા કરનારા વૃદ્ધ પુરુષોના અભાવથી, બાકી રહેલા સ્ત્રી તથા બાળક આદિથી બનેલો કુળને અનાચારરૂપ અધર્મ પોતાને વશ કરી લે છે. (૪૦)

વળી,

અધર્માભિભવાત્કૃણ્ણ પ્રદુષ્યંતિ કુલસ્ત્રિયઃ ।

સ્ત્રીષુ દુષ્ટાસુ વાષ્ણેય જાયતે વર્ણસંકરઃ ॥ ૪૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે કૃષ્ણ! અધર્મને વશ થવાથી, કુળની સર્વ સ્ત્રીઓ, વ્યભિચારિણી થઇ જાય છે. હે વાષ્ણેય! વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓથી વર્ણસંકર પુત્રો ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૧

ટીકા:-હે કૃષ્ણ! અધર્મની વૃદ્ધિ થવાથી કુળની સ્ત્રીઓ એવા કુતર્ક કરે છે કે, “અમારા પતિઓએ ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરીને જ્યારે કુળનો નાશ કર્યો છે, તો અમને પતિવ્રતા ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરી વ્યભિચાર કરવાથી શું હોય ભગવાનો હોતો?” આવા કુતર્કવાળી સ્ત્રીઓ વ્યભિચારકર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં “પતિના ધર્મધર્મના કૃણ સ્ત્રીને પણ મળે છે” એમ કહેલું છે, તેથી કુળનો નાશ કરીને પાપી બનેલા પતિ પતિઓના સંબંધથી સ્ત્રીઓની વ્યભિચાર કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. વળી વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓ સાથેના ઉચ્ચ જાતિવાળા પુરુષોના સંબંધથી અથવા નીચ જાતિવાળા પુરુષોના સંબંધથી વર્ણસંકર પુત્રોની ઉત્પત્તિ થાય છે. (૪૧)

વળી,

સંકરો નરકાયૈવ કુલધ્નાનાં કુલસ્ય ચ ।

પતંતિ પિતરો હ્યેષાં લુપ્તપિંડોદકક્રિયાઃ ॥ ૪૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-કુળમાં થયેલા વર્ણસંકર પુત્રો, કુળનો નાશ કરવાવાળા પુરુષોને નરકમાં નાંખવા માટે જ જન્મે છે. કુળનો નાશ કરવાવાળા પુરુષોના પિતરો, પિંડ અને જળની ક્રિયાથી રહિત થવાથી નરકમાં પડે છે. ૪૨

ટીકા:-હે ભગવન! કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા વર્ણસંકર પુત્રો, કુળનો નાશ કરનારા પુરુષોને નરક પ્રાપ્ત કરાવવા માટે જ હોય છે. એટલું જ નહિ પણ વર્ણસંકર પુત્રોથી, કુળનો નાશ કરનારા પુરુષોના પિતૃઓને પણ નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે. (વતંતીતિ) પોતાના પિતૃઓને માટે પિંડક્રિયા કરનારા વધા જલક્રિયા કરનારા પુત્રો પાછળ ન રહે તે માટે, જેમની પિંડક્રિયા

તથા જલક્રિયા નિવૃત્ત થઈ ગઇ છે તેવા અર્થાત કુળનો નાશ કરનાર પુરુષોના પિતૃઓ નરકની પ્રાપ્તિને માટે સ્વર્ગથી બ્રહ્મ થઈને નીચે પડે છે.

ઇતિહાસ પુરાણાદિમાં એક વાત નીચે પ્રમાણે છે:-એક વેળા પરશુરામ સર્વ ક્ષત્રિયોને હણતા હતા. તે દરમિયાન મરણ પામેલા ક્ષત્રિયોની સ્ત્રીઓ બ્રાહ્મણોના સમાગમથી પુત્રો ઉત્પન્ન કરતી હતી. જો કદાચિત્ અન્ય પુરુષથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રથી અપાયેલી પિંડક્રિયા તથા જલક્રિયા પિતાને પ્રાપ્ત ન થતી હોય, તો, ક્ષત્રિય રાજાઓની સ્ત્રીઓ, બ્રાહ્મણોના સમાગમથી શા માટે પુત્રો ઉત્પન્ન કરે? આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, જેવી રીતે સ્ત્રીરૂપ ક્ષેત્રમાં વીર્યરૂપ બીજ વાવનારા બીજપતિ પુરુષને પુત્રથી અપાયેલાં પિંડાદિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી રીતે સ્ત્રીરૂપ ક્ષેત્રના પતિરૂપ પુરુષને પુત્રથી અપાયેલાં પિંડાદિ પ્રાપ્ત થાય છે. જો કે પુરાણની કથા આવી છે, તથાપિ શ્રુતિમાં તો એમ કહ્યું છે કે, બીજપતિ પુરુષને જ પુત્રથી અપાયેલાં પિંડાદિ પ્રાપ્ત થાય છે અને ક્ષેત્રપતિરૂપ પુરુષને પુત્રથી અપાયેલાં પિંડાદિ પ્રાપ્ત થતાં નથી. શ્રુતિ જણાવે છે કે-ન દોષો અગ્રે અવ્યજાતમસ્તિ । હે અગ્નિ ! પોતાની સ્ત્રીના ઉદરમાં અન્ય પુરુષથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર તે ‘પુત્ર’ થતો નથી. યાસ્ક મુનિએ પણ કહ્યું છે કે-અન્યોદયો મનસાપિ ન મંતવ્યો મમાયં પુત્ર इति । પોતાની સ્ત્રીના ઉદરમાં અન્ય પુરુષથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને ક્ષેત્રપતિ પિતાએ “આ મારો જ પુત્ર છે” એ પ્રમાણે મનમાં પણ માનવું નહિ. શ્રુતિમાં પોતાના વર્તમાન પિતા માટે સંશય પણ કહ્યો છે કે-ને વજા-મદે इति । તથા યોદ્ધમસિ સ સત્વજે इति । જે અમે છીએ તે અમે યજ્ઞન કરીએ છીએ; અમે બ્રાહ્મણ છીએ કે અબ્રાહ્મણ છીએ એ વાત અમે જાણતા નથી; કારણ કે અમારો જે લોકપ્રસિદ્ધ વર્તમાન પિતા છે તે પિતા-“આ પિતાથી હું ઉત્પન્ન થયો છું અથવા કોઈ અન્ય પિતાથી હું ઉત્પન્ન થયો છું”-એ પ્રકારના સંશયથી યુક્ત છે: તેથી “આજ અમારો પિતા છે,” એ પ્રકારનો નિશ્ચય સંભવતો નથી; એ કારણથી “જે અમે છીએ તે અમે યજ્ઞન કરીએ છીએ.” એ શ્રુતિવચનાનુસાર બીજપતિરૂપ પિતાને જ પિંડાદિની પ્રાપ્તિ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ ક્ષેત્રપતિ પિતાને પિંડાદિની પ્રાપ્તિ સિદ્ધ થતી નથી. સ્ત્રીરૂપ ક્ષેત્રમાં અન્ય પુરુષથી પુત્રની ઉત્પત્તિ કરવાનું વિધાન જે સ્મૃતિ આદિ શાસ્ત્રોમાં કરેલું છે, તે વિધાનનો મુખ્ય હેતુ આ સ્મૃતિમાં માત્ર વંશ સ્થાપન કરવાનો છે; પરંતુ ક્ષેત્રપતિ પુરુષને આવા પુત્રથી અપાયેલાં પિંડાદિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેવો આ વિધાનનો જરાપણ હેતુ નથી. વર્ણસંસ્કર પુત્રો ઉત્પન્ન થવાથી કુળનો નાશ કરનાર પુરુષોના પિતૃઓ પિંડાદિ ક્રિયાથી રહિત હોવાથી અવશ્ય નરકમાં પડે છે. ‘યયિ’ થી અહીં સુધીનો સંઘર્ષો અર્થ પતંતિ વિતરો હિ एषाम એ શબ્દોવટે અર્ચુને સૂચિત કરેલો છે. (૪૨)

વળી,

દોષૈરેતૈઃ કુલપ્રાનાં વર્ણસંસ્કારકૈઃ ।

ઉત્સાદ્યંતે જાતિધર્માઃ કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાઃ ॥ ૪૩ ॥

અંશોદાર્થ:-હે ભગવન્ ! કુળને હણનારા પુરુષો, કુળને વર્ણસંસ્કર કરવાવાળા છે અને આ દોષથી પરાપૂર્વથી પ્રાપ્ત થયેલા જાતિના ધર્મોના તથા કુળના ધર્મોના નાશ કરે છે. ૪૩

ટીકા:-હે ભગવન્ ! જે પુરુષો “આ કાર્ય અમારે કરવું યોગ્ય છે અને આ કાર્ય અમારે કરવું યોગ્ય નથી” એ પ્રકારના વિચારનો ત્યાગ કરી, કામ ક્રોધ લોભાદિને વશ થઈ, કુલધર્મના પ્રવર્તક પુરુષોને હણે છે, તે પુરુષો કુલમ્ હરેવાય છે. આવા કુલમ્ પુરુષોના વર્ણસંસ્કરની ઉત્પત્તિ કરનારા પૂર્વોક્ત દોષો શુદ્ધિરમુવિમૂલક તથા પરંપરાથી મળેલા ક્ષત્રિયત્વાદિ જાતિપ્રયુક્ત ધર્મોનાં તથા અસાધારણ ધર્મોનાં (સર્વ પ્રકારના ધર્મોનાં) નાશ કરે છે. (૪૩)

જસનકુલધર્માણાં મનુષ્યાણાં જનાર્દન ।

નરકે નિયતં વાસો ભવતીત્યનુશુશ્રમ ॥ ૪૪ ॥

સ્લોકાર્થ:-હે જનાર્દન ! જેઓએ કુળ જાતિ આદિના ધર્મો નષ્ટ કીધા છે, એવા મનુષ્યોને અવધિરહિત નરકમાં રહેવું પડે છે, એમ અમે આચાર્યના સુખથી સાંભળ્યું છે. ૪૪

ટીકા:-હે જનાર્દન ! જે પુરુષ લોભને વશ થઈ, પોતાના કુળને હણી, પોતાના કુળધર્મનો તથા જાતિધર્મનો નાશ કરે છે. તે પુરુષોનો યુગ, મન્વંતર આદિ અવધિ વિના લાંબા કાળ સુધી સૈરવ નરકમાં નિવાસ થાય છે. અમે કેવળ અમારી બુદ્ધિની કલ્પનાથી આ નથી કહેતા, કિન્તુ પૂર્વથી આચાર્યોના સુખથી તથા મહાત્મ ઋષિઓના સુખથી અમે શ્રવણ કરતા આવ્યા છીએ, પ્રાયશ્ચિત્તમદ્વાળાં પાપેષ્વમિતા નરાઃ । અપશ્ચાતાપિનઃ પાપાન્ નિર્યાન્ યાંતિ શરણાન્ ॥ પાપમાં પ્રીતિવાળા, પાપની નિવૃત્તિને અર્થે પ્રાયશ્ચિત્ત નહિ કરનારા, પુરુષો પાપને વશ થવાથી હારણ નરકને પામે છે. એવા અનેક વચનોથી પાપી પુરુષોને નરકની પ્રાપ્તિનું કથન કરેલું છે. અહીં નરકે નિયતં એ શબ્દોમાં કેહારની પછી જકારનો લોપ માનીને જનિયતં એવું પદ્મછેદ કરેલું છે અને તે જનિયતં શબ્દ પ્રમાણે પહેલો અર્થ કહ્યો છે. જો ત્યાં જકારનો લોપ અંગીકાર ન કરીએ તો નિયતં એવું પદ્મછેદ કરવું. નિયતં શબ્દનો નિશ્ચયપૂર્વક અર્થ કરવો. એવા મનુષ્યોનો ખચીત નરકમાં નિવાસ થાય છે. (૪૪)

અવતરણિકા:-“પોતાના બંધુઓની હિંસામાં પર્યવસાનવાળો યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય પણ અત્યંત પાપિષ્ઠ છે, તો યુદ્ધરૂપ કર્મ અત્યંત પાપિષ્ઠ હોય તેમાં શું શંકા ?” એવો અર્થ સૂચિત કરવા પોતાના યુદ્ધના નિશ્ચયથી પોતાને ધિક્કાર આપતો અર્જુન કહે છે:-

અહો વત મહત્પાપં કર્તું વ્યવસિતા વયમ્ ।

યદ્રાજ્યસુખલોભેન હંતું સ્વજનમુદ્યતાઃ ॥ ૪૫ ॥

સ્લોકાર્થ:-અરે મહાત્મ આશ્ચર્ય છે ! મોટા ખેદની વાત છે કે હું મહાત્મ પાપ કરવાને નિશ્ચયવાળો બન્યો છું ને રાજ્યના સુખનો લોભ કરી, આપણા જ બાંધવોનો નાશ કરવા ઉદ્ધૃક્ત બન્યો છું એ જ મહાત્મ પાપ છે. ૪૫

ટીકા:-હે ભગવન્ ! અમને આ મોટું આશ્ચર્ય થાય છે તથા મોટો ખેદ થાય છે કે, અમે વિચારવાનું હોવા છતાં પણ મહાપાપ કરવાના પ્રયત્નમાં પડ્યા છીએ. “એવું કયું પાપ છે કે જે કરવાના પ્રયત્નમાં તમે પડ્યા છો ?” એવી ભગવાનને શંકા થતાં, અર્જુન નીચે પ્રમાણે કહે છે. યત્તિ-રાજ્યની પ્રાપ્તિથી પ્રાપ્ત થનારા ક્ષણભંગુર વિષયસુખમાં લંપટતારૂપ લોભ રહેલો છે. આ લોભવટે અમે અમારા પોતાના ભ્રાતા-પુત્રાદિ બંધુઓને, તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોવટે મારવાને ઉદ્ધૃક્ત (ઉદ્યમવાળા) થયા છીએ. આ જ મહાપાપ ! એથી મોટું બીજું કેદઈ પણ પાપ નથી. વાર્ત્તવ્ય એ કે-“જો તમારી એવી બુદ્ધિ છે તો યુદ્ધમાંટે તૈયાર થઈ તમે અહીં શા માટે આવ્યા છો ?” એ પ્રકારનાં વચનો આપે અમને કહેવાં નહિ કારણ કે વિચાર વિના કાર્ય કરનારા અમોએ એક મોટું ઉદ્ધતપણું કર્યું છે. (૪૫)

અવતરણિકા:-શંકા:-“હિ અર્જુન ! તને જો કે યુદ્ધાદિ કરવામાં વૈરાગ્ય થયો છે, છતાં બીમસેનાદિને તો યુદ્ધ કરવાની ખુબી ઉછા છે, તેથી બંધુઓનો નાશ તો અવશ્ય થવાનો જ. તો પછી તારે કયું કાર્ય કરવું યોગ્ય છે ?” એવી ભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કહે છે:-

યદિ મામપ્રતીકારમશ્ચં શસ્ત્રપાણયઃ ।

વાર્તરાઘ્ના રણે હન્યુસ્તન્મે ક્ષેમતરં ભવેત્ ॥ ૪૬ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે કદી પ્રતિકારથી રહિત તથા શસ્ત્રોથી રહિત અમને શસ્ત્રવાળા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રાદિક, આ યુદ્ધભૂમિમાં મારે, તો તે હનન—માર, અમાર અત્યંત ક્ષેમરૂપ બનશે. ૪૬

ટીકાઃ—ચોતાના પ્રાણોની રક્ષાને અર્થે કરેલો જે ઉપાય, તેને પ્રતિકાર કહે છે. ચોતાના પ્રાણોની રક્ષા કરવાને અર્થે આપણને તાડન કરણાર (મારનાર) પુરુષને આપણે તાડન કરીએ, તે ‘પ્રતિકાર’ (સામે લા કરવો) કહેવાય છે; આવો પ્રતિકાર ન કરવો તે ‘અપ્રતિકાર’ કહેવાય. ‘બંધુઓને હું મારી નાખીશ’ એ પ્રકારના નિશ્ચયથી જ પાપની નિવૃત્તિ કરનારા શરીરના નાશ શિવાયના અર્થાત્ અન્ય પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે. આ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રતિકાર કહેવાય છે. પ્રતિકાર ન કરવો તે ‘અપ્રતિકાર’ કહેવાય છે. આવા પ્રતિકારથી રહિત એવો હું અપ્રતિકારરૂપે છું. કારણ કે હું શસ્ત્રોથી રહિત છું. એવા પ્રતિકારરહિત તથા શસ્ત્રરહિત મને જો કદાચિત્ હસ્તમાં શસ્ત્રો ધારણ કરનારા ધૃતરાષ્ટ્રના દુર્યોધનાદિ પુત્રો, આ યુદ્ધભૂમિમાં હણશે અર્થાત્ મારશે, તો તે મારો ઘાત અમાર અત્યંત હિતને કરનારું થશે, કારણ કે અહિંસા પરમો ધર્મઃ ધૃત્યાદિ વચનોથી સૂચિત થતો સર્વલત્ પ્રાણીઓની અહિંસારૂપ ધર્મ આપણા પ્રાણોથી પણ ઉત્કૃષ્ટ છે. કારણ કે પ્રાણોને ધારણ કરવાથી અનેક પ્રકારના પાપની ઉત્પત્તિ થાય છે અને અહિંસા ધર્મથી કેાઈ પણ પાપની ઉત્પત્તિ થતી નથી; પરંતુ મહાન પુણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, માટે આજીવિકાની અપેક્ષાએ અમાર મરણ જ અત્યંત હિતરૂપ છે. અમારા બંધુઓને મારવાના સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થતા પાપની નિવૃત્તિ કરનાર ખીલુ એકે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી; કિંતુ અમાર મરણ જ તે પાપની નિવૃત્તિનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે માટે અમાર મરણ જ અત્યંત હિતરૂપ છે. (અહીં કેાઈ પુસ્તકમાં જન્મે પ્રિયતર મવેવ એવો પાઠ પણ હોય છે. આ પાઠનો પણ પૂર્વોક્ત અર્થ જ સમજવો.) અથવા તન્મે ક્ષેમતરં મવેવ એ શબ્દોનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવો—મરણ અમને ક્ષેમની પ્રાપ્તિ કરાવનારું જ થશે. શાસ્ત્રમાં ક્ષેમનું એવું સ્વરૂપ કહેલું છે કે—અપ્રાપ્તપ્રાપ્ત યોગઃ, ક્ષેમસ્થ સ્થિતરક્ષણં । અર્થાત્ અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય, તે યોગ કહેવાય અને પૂર્વસ્થિત (પ્રથમ સંઘડેલી) વસ્તુનું જે રક્ષણ તે ક્ષેમ કહેવાય. ક્ષેમથી પણ અધિક ક્ષેમ હોય તે ‘ક્ષેમતર’ કહેવાય. આ પ્રસંગે તે ‘ક્ષેમતર’ જ છે. ચોતાના કુળનો નાશ કરવાથી ઉત્પન્ન થનારા દોષવડે પ્રાપ્ત થનારી નરકની પ્રાપ્તિ તથા આ લોકમાં પ્રાપ્ત થનારી અપકીર્તિ ધૃત્યાદિ સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિપૂર્વક જે પૂર્વકૃત પુણ્યકર્મોના નાશનો અભાવ છે, તે જ ક્ષેમતર છે. આ ક્ષેમતર અમને અમારા મરણથી જ પ્રાપ્ત થશે, તેથી બંધુઓ સાથે યુદ્ધ કરવા કરતાં અમાર મરણ જ શ્રેષ્ઠ છે. (૪૬)

અવતરણિકાઃ—“અર્જુનના આ કથનની પછી શું વૃત્તાંત બન્યું” એવી ધૃતરાષ્ટ્રને શંકા થતાં સંજય કહે છે —

સંજય ઉવાચ—एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।

विमृज्य सशरं चापं शोकमंविशमानमः ॥ ૪૭ ॥

શ્લોકાર્થઃ—મન્ય કહે છે, હે ધૃતરાષ્ટ્ર એવું મન ચોકથી ખીડિત થયું છે એવો અર્જુન સશસ્ત્ર વિષે આવા પ્રકારનાં વચન કહીને, ધનુષ તથા ગાણનો ત્યાગ કરી, રથ (ની બેસણી) ઉપર બેસી ગયો. ૪૭

શ્રીમદ્વાનુવાચ-હૃતસ્ત્વા જડમહમિદં વિષમે સમુપનિષ્પત્તમ્ ।

અનાર્પણદમસ્તર્કમકીર્તિકરમર્હનં ॥ અ. ૨ જો, શ્લો. ૨ જો.

ભાવાર્થ:-શ્રીભગવાન જોડ્યા:-હે અર્જુન ! આવા સંકટની વેળાએ આર્પણ પુરુષોએ નહિ મેવેસો, સ્વર્ગ નહિ આપવાવાળો, અને અપપદ કરનારો આ મોઢ તને ક્યાંથી થયો ?

“શુભરાત્રી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, કોટ, મુંબઈ.

જીવનને શ્રીકૃષ્ણનો ઠપકો

શ્રીમદવાલુવાર-દુર્ગામા વર્ણન વિષયક ગ્રંથસંગ્રહ ।

અનાદિગુણના નિર્ણય ૧ । ૧૨મા પાના ૧૧ અ ૨ ભો, ૨ બો. ૨ ભો.

ભાવાર્થ:—શ્રીકૃષ્ણના જોશમાં આ જીવન આવા સંકટની વેળાએ આપને પુરોગા
-નહિ એવેશો, સ્વર્ગ નહિ આપવામાં, અને નાપાસ કરનારો આ મોઢ તને કપાથી થયો ?

“શુભાવી” પ્રિ દોષ ધેસ, કોટ મુંબઈ

ટીકા:-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! પોતાના બંધુઓના વિનાશરૂપે નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા શોકવડે પીડિત મનવાળા અર્જુને, કૃષ્ણ ભગવાનને પૂર્વોક્ત વચનો કહી, શરસહિત ધનુષ્યનો પરિત્યાગ કર્યો તથા તે રથ ઉપર બેઠો. (૪૭)

આ પ્રમાણે શ્રીમાન ભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદમાં અલ્પવિદ્યાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “અર્જુનવિપ્રાસ્થયોગ” નામના પ્રથમ અધ્યાય ઉપર શ્રીવિદ્ધનાનંદ સ્વામીની રચેલી “ગૃહાર્થદીપિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણપંથુમસ્તુ.

દ્વિતીય અધ્યાય

સાંખ્યયોગ

અવતરણિકા:-“સર્વ પ્રાણીઓની અહિંસા તથા ભિક્ષાના અમનું લોભન કરતું, એજ અમારો પરમ ધર્મ છે,” એ પ્રકારની બુદ્ધિથી અર્જુનની યુદ્ધમાંથી વિમુખતાનું શ્રવણ કરી, પોતાના દુર્યોધનાદિ પુત્રોના રાજ્યની અચ્છતાના નિશ્ચયથી સ્વસ્થ થયેલા ચિત્તવાળા ધૃતરાષ્ટ્રને હૃદયથી એવી આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થઈ કે “તે દરમ્યાન શુભ્વત્તાંત બન્યું” તે આકાંક્ષાની નિવૃત્તિ કરવાની ઇચ્છાવાળા સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને એવાં વચનો કહ્યાં કે:- (આ વૃત્તાંત વૈશંપાયન જનમેજય પ્રત્યે કહે છે):-

સંજય ઉવાચ-તં તથા કૃપયાવિષ્ટમશ્ચૂર્ણાકુલેક્ષણમ્ ।

વિપીદંતમિદં વાક્યમુવાચ મધુસૂદનઃ ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! એ પ્રમાણે કૃપાથી વ્યાપ્ત થયેલા અશ્વથી પૂર્ણ આકુલ નેત્રવાળા તથા વિષાદને પામેલા અર્જુન પ્રતિ, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન આ પ્રમાણેનું વચન કહેવા લાગ્યા. ૧

ટીકા:-“એ લીભ્મ-દુર્યોધનાદિ અમારા સંબંધી છે,” એ પ્રકારના વ્યામોહના કારણવાળા સ્નેહનું નામ ‘કૃપા’ છે. આ કૃપા અર્જુનના હૃદયમાં વ્યાપ્ત થઈ છે. અહીં કૃપાવિષ્ટ એટલું કહેવાથી અર્જુનમાં વ્યાપ્તિરૂપ ક્રિયાનું કર્મપણું કથન કરેલું છે, તથા સ્નેહરૂપ કૃપામાં વ્યાપ્તિરૂપ ક્રિયાનું કર્તાપણું કથન કરેલું છે. એમ કહેવાથી કૃપામાં આગંતુકપણું નિવૃત્ત થયું. એવી સ્વભાવસિદ્ધ કૃપાથી અર્જુન વ્યાપ્ત થયેલો છે, માટે અર્જુનને વિષાદ પ્રાપ્ત થયો છે. સ્નેહના વિષયરૂપ પોતાના બંધુઓના નાશની શંકાને લીધે શોકરૂપ ચિત્ત જ્યારે વ્યાકુલીભાવને પામે ત્યારે તેને ‘વિષાદ’ કહે છે. અહીં વિપીદંત એ શબ્દવડે વિષાદમાં પ્રાપ્તિરૂપ ક્રિયાનું કર્મપણું કહેલું છે; અને અર્જુનમાં પ્રાપ્તિરૂપ ક્રિયાનું કર્તાપણું કહેલું છે. એમ કહેવાથી વિષાદમાં આગંતુકપણું (આવવાપણું) સૂચિત થયું છે. કેઈ વખતે ઉત્પન્ન થનારા પદાર્થને ‘આગંતુક’ કહે છે. આગંતુક વિષાદને વશ થવાથી અશ્વરૂપ જળથી પૂર્ણ થયેલાં નેત્રવાળા, તથા વસ્તુના દર્શનની અસમર્થતારૂપ આકુળતાથી યુક્ત નેત્રવાળા અર્જુન પ્રત્યે મધુસૂદન ભગવાને અનેક પ્રકારની યુક્તિઓ સહિત નીચે પ્રમાણે વચનો કહ્યાં. અર્જુનની ભગવાને ઉપેક્ષા કરી નહિ; પણ તેને સમજાવ્યો કે લડ. અહીં સંજયે કૃષ્ણ ભગવાનને મધુસૂદનઃ એ નામ આપ્યું છે. આ નામવડે સંજયે ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે એવો અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, મહાત્મ્ય અર્થ દ્વાયતીતિ મધુસૂદનઃ અર્થાત્-મધુ નામના અસુરનો જેણે નાશ કર્યો તે મધુસૂદન કહેવાય; એવા દુષ્ટોનો સંહાર કરનારા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પોતાના સ્વભાવને અનુસરીને અર્જુન પ્રત્યે પણ વમારા દુર્યોધનાદિ દુષ્ટ પુત્રોને હણવાનો જ ઉપદેશ કરશે; અથવા પોતાનું ‘મધુસૂદન’ નામ સાર્થક કરવાને

કૃષ્ણ ભગવાન્ અર્જુનને નિમિત્ત માત્ર રાખીને પોતે જ તમારા દુષ્ટ પુત્રોને હણશે; તેથી તમારે તમારા પુત્રોના જયની આશા ઠઠાપિ કરવી નહિ. (૧)

અપતરણિકા:-હવે કૃષ્ણ ભગવાનના શબ્દોનું એ શ્લોકમાં સંજય કથન નીચે પ્રમાણે કરે છે:-

શ્રીભગવાનુવાચ—કુતસ્ત્વા કશ્મલમિદં વિષમે સમુપસ્થિતમ્ ।

અનાર્યજુષ્ટમસ્વર્ગ્યમકીર્તિકરમર્જુન ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ કહે છે:-હે અર્જુન ! આ ભયયુક્ત સ્થાનવિષે તને આ કશ્મલ અર્થાત્ જુસ્સાનો અવરોધ અર્થાત્ મોહ શો ? શ્રેષ્ઠ પુરુષોને આ મોહ સેવવા યોગ્ય નથી. તે સ્વર્ગનો વિરોધી તથા અપદ્ધીતિ કરાવનાર છે. ૨

ટીકા:-શ્રીભગવાનુવાચ એ વાક્યમાં રહેલા ભગવાન્ શબ્દનો અર્થ શાસ્ત્રમાં એવો કહેલો છે કે-ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्यापि मोक्षस्य पण्णां भग इतिगना ॥ (૨)

અર્થ:-સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય, સંપૂર્ણ ધર્મ, સંપૂર્ણ યશ, સંપૂર્ણ શ્રી, સંપૂર્ણ વૈરાગ્ય તથા સંપૂર્ણ જ્ઞાન એ છ વસ્તુઓનું નામ 'ભગ' છે. તે ઐશ્વર્યાદિ છ ભગ પ્રતિબંધ વિના નિત્યમેવ જેનામાં રહેલાં છે તે ભગવાન્ કહેવાય. ભગવાન્ શબ્દનો આ પ્રમાણે પણ અર્થ થાય છે:-उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम् । वेति विनामविनां च स वाच्यो भगवानिति ॥

અર્થ:-જે સર્વજ્ઞ પુરુષ સર્વ ભૂતો (પ્રાણીઓ)ની ઉત્પત્તિને તથા ઉત્પત્તિના કારણને જાણે છે, તે જ સર્વ ભૂતોના નાશને તથા નાશના કારણને જાણે છે; વળી જે સર્વજ્ઞ પુરુષ સર્વ ભૂતોની સંપદારૂપ આગતિને (પ્રાપ્તિને) તથા આપદારૂપ ગતિને જાણે છે, તેમ જ જે સર્વજ્ઞ પુરુષ વિદ્યાને તથા અવિદ્યાને જાણે છે તે સર્વજ્ઞ પુરુષને 'ભગવાન્' કહેવા યોગ્ય છે.

આવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને આ પ્રમાણે શબ્દો કહ્યાં-હે અર્જુન ! સ્નેહરૂપ કૃપા તથા પૂર્વોક્ત વિષાદ તથા અશ્રુપાત એ ત્રણ કારણોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું, તથા શિષ્ટ પુરુષોથી નિંદા પામેલું હોવાથી અત્યંત મલિન સ્વરૂપવાળું, આ શુદ્ધરૂપ ધર્મમાંથી નિવૃત્તિરૂપ કશ્મલ (જુસ્સાનો અવરોધ) આ રણક્ષેત્રમાં, સર્વ ક્ષત્રિયોથી શ્રેષ્ઠ એવા તને કયા કારણથી પ્રાપ્ત થયું ? અર્થાત્ આ શુદ્ધરૂપ સ્વધર્મમાંથી નિવૃત્તિરૂપ કશ્મલ અર્થાત્ મોહ તને મોક્ષની ઇચ્છારૂપ હેતુથી પ્રાપ્ત થયો, કે સ્વર્ગની ઇચ્છારૂપ હેતુથી પ્રાપ્ત થયો, કે કીર્તિની ઇચ્છારૂપ હેતુથી પ્રાપ્ત થયો ?

આ ત્રણે હેતુઓનો, ક્રમે કરીને અનાર્યજુષ્ટ, અસ્વાર્થ તથા અકીર્તિકર એ ત્રણે વિશેષણો વાપરીને શ્રીભગવાન્ નિષેધ કરે છે.

અનાર્યજુષ્ટ ઇત્યાદિ અર્થ શ્લોકથી એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે:-હે અર્જુન ! જે અશુદ્ધ અન્તઃકરણવાળા સુસુહુજનો પોતાના વર્ણાશ્રમના ધર્મવડે અન્તઃકરણની શુદ્ધિ કરીને મોક્ષની ઇચ્છા કરે છે, તેવા સુસુહુજનોએ તો આતું સ્વધર્મથી નિવૃત્તિરૂપ કશ્મલ ઠઠાપિ પણ સેવન કરવા યોગ્ય નથી. વળી સર્વ કર્મના સંન્યાસના અધિકારી તો શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળા જ હોય છે, એ વાત હું તને આગળ કહીશ. તેથી મોક્ષની ઇચ્છારૂપ હેતુથી તે કશ્મલની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી, અને આ સ્વધર્મથી નિવૃત્તિરૂપ કશ્મલ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવનારા ધર્મનું વિરોધી છે, માટે સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળા પુરુષે પણ કશ્મલ સેવન કરવા યોગ્ય નથી. વળી કશ્મલ આ લોકમાં કીર્તિને અભાવ કરાવનાર છે; અથવા તો અપદ્ધીતિ કરાવનાર છે, તેથી આ લોકમાં કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષોએ કશ્મલ સેવન કરવા યોગ્ય નથી. આ ઉપરથી એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે મોક્ષની ઇચ્છાવાળા પુરુષોએ, સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળા પુરુષોએ તથા કીર્તિની ઇચ્છાવાળા પુરુષોએ સ્વધર્મમાંથી નિવૃત્તિરૂપ મેલતો સર્વથા ત્યાગ

કરવો યોગ્ય છે; અને તું તો મોક્ષની, સ્વર્ગની તથા કીર્તિની ઇચ્છાવાળો હોવા છતાં પણ આ મેલનું સેવન કરે છે. આ તારો વ્યવહાર યોગ્ય નથી. (૨)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન! મારા અંધુઓની સેનાને જોવાથી ગભરાટ ઉત્પન્ન થવાને લીધે હું ગભરાટને વશ થયો છું. આથી ધનુષ્યને ધારણ કરવાને પણ હું અસમર્થ છું, તો હવે મારે શું કરવું યોગ્ય છે?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે:-

કૈવ્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્થ નૈતત્ત્વચુપપચતે ।

હુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પૃથાના પુત્ર! તું નપુંસકપણને પ્રાપ્ત મા થા; તારા જેવામાં-અર્જુનમાં આવો નપુંસકપણનો ભાવ થવો ન જોઈએ. હે પરંતપ! આ હુદ્ર હૃદયના દૌર્બલ્યને ત્યાગ કરી, તું યુદ્ધ વાસ્તે ઉઠી જઈ તૈયાર થા. ૩

ટીકા:-હે પૃથાના પુત્ર! જોજ કહેવાં તેજ આદિના ભંગરૂપ ગભરાટના કલીળ (નપુંસક) ભાવને પ્રાપ્ત તું ન થા. અહીં જે પાર્થ એ સંઘોધનવડે ભગવાને અર્જુનને એવો અર્થ સૂચવ્યો છે કે:-પૃથા માતાએ દેવતાનું આરાધન કર્યું હતું અને તે દેવતાના પ્રસાદથી તેમને તારી પ્રાપ્તિ થઈ હતી. તેથી તારામાં બળની અધિકતા અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. (અથવા તો પાતીતિ પઃ જન્મ મૃત્યુ-માંથી રક્ષણ કરે તે અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યા તથા પં ગ્રંથયતે इति ઇન્દ્રિયનાર તે પાર્થ એટલે બ્રહ્મજિજ્ઞાસુ. તું આવા નપુંસકભાવને યોગ્ય નથી.) હવે અર્જુન જેવા શૂરવીરને કલીળભાવની અયોગ્યતા નિરૂપણ કરે છે. નૈતદિતિ-સાક્ષાત્ મહેશ્વરની સાથે યુદ્ધ કરનારો તથા સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ મહાન પ્રતાપવાળો તું અર્જુન છે, તો પછી તારામાં આવો અધૈર્યરૂપ નપુંસકભાવ ક્વચિત્ પણ યોગ્ય નથી.

“હે ભગવન! ન જ શક્તોમ્યવસ્થાનું ધમતીવ ચ મે મનઃ-અર્થાત્-મારું મન ભ્રમણ કરે છે તેથી હું મારાં શરીરને ઉભું રાખવાને પણ સમર્થ નથી. એ પ્રમાણે મારું વૃત્તાંત મેં આપને પ્રથમ જ કહ્યું છે, છતાં વારંવાર મને હવે શા માટે કહે છે?” એમ અર્જુન કહે, એમ સમજી, શ્રીભગવાન કહે છે-શ્રદ્ધં इति-હે અર્જુન! જેને હૃદયનું દૌર્બલ્ય કહે છે તેવું મનનું ભ્રમણરૂપ અધૈર્ય છે. આ અધૈર્ય સ્વસત્તાવાળા પુરુષને હુદ્ર બનાવે છે. આ ભ્રમણાદિરૂપ અધૈર્યને સહેલાઈથી નિવૃત્ત કરી શકાય છે તેથી તે હુદ્રરૂપ છે. એવા હુદ્ર અધૈર્યના વિચારના બળથી સત્વર ત્યાગ કરીને આ સ્વધર્મરૂપ યુદ્ધ કરવા તું સાવધાન થા. અહીં જે પરંતપ એવું અર્જુનને સંઘોધન કરીને ભગવાને અર્જુનને એવો અર્થ સૂચવ્યો છે કે-પરં જનું તાપયતીતિ પરંતપઃ અર્થાત્-ચેતાના શત્રુઓને જે સંતાપ આપે તે ‘પરંતપ’ કહેવાય. આવો પરંતપ છતાં પણ તું અત્યંત હુદ્ર અધૈર્યરૂપ શત્રુનો નાશ નથી કરતો, એ મોટા આશ્ચર્યની વાત છે. તારું પરંતપ નામ સાર્થક કરવાને માટે વારે અધૈર્યરૂપ શત્રુનો નાશ અવશ્ય કરવો જોઈએ. (૩)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન! આ યુદ્ધનો હું પરિત્યાગ કરું છું તે કાંઈ શોક-મોહાદિને વશ થઈને કરતો નથી. પરંતુ આ યુદ્ધમાં ધર્મરૂપતા નથી અને ઉલટી અધર્મરૂપતા છે. માટે હું આ યુદ્ધનો પરિત્યાગ કરું છું,” આ પ્રકારના અર્જુનના વિચારને દર્શાવવા સંખ્ય ધૃતરાષ્ટ્રને અર્જુન શું જોડ્યો તે કહે છે:-

અર્જુન ઉવાચ—કથં મીઘમમહં સંખ્યે દ્રોણં ચ મધુસૂદન ।

દ્રુપુમિઃ પ્રતિયોત્સ્યામિ પૂજાર્હાવરિમૂદન ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-અર્જુન કહે છે-હે મધુસૂદન! હે અરિસૂદન! આ રણભૂમિમાં, પૂજાર્હા યોગ્ય ભીષ્મને તથા દ્રોણને બાણો મારી, હું અર્જુન, કેવા પ્રકારે હનન કરું? નહિ જ હનન કરું. ૪

ટીકા:-હે ભગવન ! અમારા કુળમાં વયે વૃદ્ધ તથા શુભ્રાવડે પણ વૃદ્ધ એવા લીભ પિતામહ છે તથા ધનુર્વિદ્યાના ગુરુ આ દ્રોણાચાર્ય છે. તેઓ બન્ને અમારા પિતાની પેઠે પુષ્પ, ચંદન તથા અક્ષતાદિથી પૂજવા યોગ્ય છે. એવા લીભ-દ્રોણાદિ વૃદ્ધોની સાથે ક્રીડારથાનમાં આનંદની પ્રાપ્તિને અર્થે લીલાયુદ્ધ કરવું, તે પણ મને યોગ્ય નથી; તો આ યુદ્ધક્ષેત્રમાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોવડે લીભ-દ્રોણાદિનું હનન કરવું મને કેવી રીતે યોગ્ય હોઈ શકે ? એ લીભાદિનું હનન કરવું મને યોગ્ય નથી. વાતપર્યં એ છે કે, હુયોંધનાદિ, લીભ પિતામહને તથા દ્રોણાચાર્યને એક બાળ્યએ રાખીને અર્થાત્ લીભાદિ વિના અમારી સાથે યુદ્ધ કરશે નહિ, કિંતુ લીભ-દ્રોણાદિને સન્મુખ રાખીને જ અમારી સાથે યુદ્ધ કરશે, અને લીભ તથા દ્રોણાચાર્ય સાથે યુદ્ધ કરવું ધર્મરૂપે નથી. કારણ કે વેદમાં વિદ્યાન કરેલો ક્ષણવાન્ અર્થ તે ધર્મ કહેવાય છે. આવા પ્રકારના ધર્મનું લક્ષણ લીભ-દ્રોણાદિના પૂજનમાં ઘટે છે, પણ તેમની સાથે યુદ્ધ કરવામાં તે લક્ષણ ઘટતું નથી; માટે આ યુદ્ધ ધર્મરૂપ નથી. (૪)

શંકા:-વૃદ્ધ પુરુષોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું શાસ્ત્રમાં વિદ્યાન કરવામાં આવ્યું નથી, તે જ પ્રમાણે વૃદ્ધ પુરુષ સાથે યુદ્ધ નહિ કરવું, એમ યુદ્ધનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ પણ કયો નથી. માટે આ યુદ્ધમાં અધર્મરૂપતા પણ સંભવતી નથી. શાસ્ત્રથી નિષેધ કરવામાં આવેલો જ અધર્મ કહેવાય.

સંભાધાન:-હે શિષ્ય ! શાસ્ત્રમાં એમ કહ્યું છે કે:-ગુરં હુકલ્ય હુકલ્ય વિપ્રાવિર્જિત્ય વાદતઃ । દમશને જાયતે દક્ષઃ કંકગુપ્તોષસેવિતઃ ॥ અર્થાત્-જે પુરુષ પોતાના ગુરુને હુકારા અને તુકારા કરે છે તથા સાધુ પ્રાદ્યષ્ઠોને વિવાદથી જીતે છે, તે પુરુષ મરીને રમશાનભૂમિમાં કંકગૃધ્ર આદિ પક્ષીઓથી યુક્ત વૃક્ષનાં શરીરને પામે છે.

આ વચનાનુસાર શબ્દવડે ગુરુનો દ્રોહ કરવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. જ્યારે શબ્દવડે કહેલો ગુરુદ્રોહ પણ અધર્મરૂપ છે ત્યારે લીભ તથા દ્રોણાદિ ગુરુઓની સાથે તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોવડે યુદ્ધ કરવું તે અધર્મરૂપ કેમ નહિ કહેવાય ?

અહીં હે મણુસૂદન અને હે જરિસૂદન એમ બે સંબોધનો અર્જુન ભગવાનને કરેલાં છે. આ બન્નેનો અર્થ એક જ છે; તોપણ અર્જુન તે વખતે શોકથી વ્યાકુળ બનેલો હતો, તેથી અર્જુનને પહેલાં ને છેલ્લા અર્થનું સ્મરણ રહ્યું નહિ, જેથી પુનરુક્તિનો દોષ અર્જુનને લાગે નહિ; સ્વસ્થ ચિત્તાળા પુરુષને જ પુનરુક્તિનો દોષ લાગે છે. અથવા તો મધુસૂદન તથા અરિસૂદન એ બે સંબોધનોવડે અર્જુને ભગવાન્ પ્રત્યે એવો અર્થ સૂચવ્યો છે કે, હે ભગવન ! આપ તો મધુ અસુરોદિ શત્રુઓને જ મારો છો અને પોતાના મિત્રોને મારતા નથી, તેથી “પૂજા કરવાને યોગ્ય લીભદ્રોણાદિ ગુરુઓને તું મારી નાંખ” એ પ્રકારનાં વચનો કહેવાં આપને યોગ્ય નથી.

અવતરણિકા:-“હે અર્જુન ! લીભપિતામહ, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય ઇત્યાદિમાં જે પૂજ્યતા છે તે પૂજ્યતા ગુરુપણને લીધે છે; ગુરુપણ વિના તેઓની પૂજ્યતાનું ખીજું કાંઈ પણ કારણ નથી. યદ્યપિ તે ગુરુપણું પૂર્વકાળમાં લીભ તથા દ્રોણાદિમાં રહેલું હતું, તથાપિ આ વખતે તે લીભ તથા દ્રોણાદિનું ગુરુપણું તેમને ગુરુરૂપ માનીને અંગીકાર કરવું તે તને ઉચિત નથી. કારણ કે ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-ગુરોરપ્યવચ્ચિત્ત્વ કાર્યાકાર્યવજાનતઃ । વત્સર્થ પ્રતિવત્સ્ય પરિત્યાગો વિર્ધાયતે ॥ અર્થાત્-જે ગુરુ અહંકારોદિ દોષોવડે ઉન્મત્તભાવને પામેલો હોય અને જે ગુરુ શાસ્ત્રવિદિત કરવા યોગ્ય અર્થને તથા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ નહિ કરવા યોગ્ય અર્થને બાજુતો ન હોય અને જે ગુરુ શાસ્ત્રનિષિદ્ધ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તો એવા ગુરુનો શિષ્યે ત્યાગ કરવો. આ સર્વ લક્ષણ આ લીભ તથા દ્રોણાદિમાં ઘટે છે. કારણ કે તેઓ યુદ્ધના ગર્વથી મહાઉન્મત્ત ભાવને પામેલા છે.

તેમ જ તેઓએ કપટવડે 'રાજ્યનું શ્રદ્ધા કયું છે તથા પોતાના શિષ્યોની સાથે દ્રોહ કયો છે. લીંબ તથા દ્રોણાદિ કાર્ય તેમ જ અકાર્યના જ્ઞાનથી પણ રહિત છે; તેથી જ તેઓ શાસ્ત્રનિષિદ્ધ માર્ગમાં ચાલનારા છે. એવા લીંબદ્રોણાદિનું હનન કરવું તે જ શ્રેષ્ઠ છે.' એવી ભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કહે છે -

ગુરુનહત્વા હિ મહાનુભાવાન્ શ્રેયો મોક્તું મૈક્ષ્યમપીહ લોકે ।

હત્વાર્યકામાંસ્તુ ગુરુનિહૈવ મુંજીય મોગાન્નુધિરપ્રદિગ્ધાન્ ॥ ૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભગવન્! એ કારણથી, આ મહાનુભાવ ગુરુઓને નહિ હણતાં, આ લોકમાં લિક્ષાના અજ્ઞનું ભોજન કરવું શ્રેષ્ઠ છે. અર્થકામવાળા ગુરુઓનો વધ કર તો આ લોકમાં રહી, મારે રુધિરથી લપટાયલા ભોગ જ ભોગવવાના છે. ૫

ટીકા:-હે ભગવન્! લીંબદ્રોણાદિઓને ગુરુઓને ન હણવાથી અમારુ પરલોક અવશ્ય સિદ્ધ થશે જ, અને આ સમયમાં તો લીંબાદિને ન હણવાથી રાજ્યરહિત થયેલા અઓને, રાજ્યઓને માટે શાસ્ત્રમાં નિષેધ કરેલું એવું લિક્ષાનું અજ્ઞ આણું તે પણ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે; પરંતુ લીંબદ્રોણાદિ ગુરુઓને હણીને અમારે રાજ્ય લેવું અમને શ્રેષ્ઠ નથી. કારણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-મૃત્વા પરંતપમગત્વા લલમંદિત્મ ॥ અઢેષયિત્વા ચાત્માન્ યદ્વપમપિ તદ્મદ્ ॥ અર્થ:-લીંબ પ્રાણીઓને સંતાપ ન આપતાં, વેદવિરુદ્ધ નારિતકોના રહેવાના સ્થાને ન જતાં તથા પોતાના આત્માને કલેશ નહિ પમાડતાં, એક પુરુષને જ અદ્ય પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય તો તે અદ્ય પદાર્થની પ્રાપ્તિને પણ તે પુરુષે ઘણી ઠરી માનવી. માટે લીંબ તથા દ્રોણાદિને મારવાથી પ્રાપ્ત થનારાં રાજ્ય કરતાં અમે લીંબાદિને ન મારીને લિક્ષાને જ ઘણું માની લઈએ છીએ. એ સર્વ અર્થ અર્જુને હિ શબ્દવડે સૂચ્યો છે.

“હું અર્જુન! ગુરોરપ્યવસ્થિત્વ એ પૂર્વોક્ત વચનવડે લીંબ તથા દ્રોણાદિમાં ગુરુપણનો અભાવ છે એમ હું કહી ગયો છું, છતાં વારંવાર તેઓમાં તું ગુરુબુદ્ધિ શા માટે રાખે છે ?” એવી શ્રીભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કહે છે. મહાનુભાવનિતિ-હે ભગવન્! શ્રવણ, અધ્યયન, તપ, આચાર ઇત્યાદિ શ્રેષ્ઠ ગુણોથી મહા પ્રભાવવાળા લીંબ તથા દ્રોણાદિ છે. લીંબાદિએ કાળ તેમ જ કામાદિને પણ પોતાને વશ કરેલા છે. એવા મહાપુણ્યવાળા તેઓને પૂર્વોક્ત ક્ષુદ્ર પાપકર્મનો સ્પર્શ માત્ર પણ થતો નથી. તેથી ક્ષિયિત અનુચિત કર્મ જોઈને, એવા મહાનુભાવ ગુરુઓમાંથી ગુરુત્વબુદ્ધિનો પરિત્યાગ કરવો અમને યોગ્ય નથી. અથવા હિમહાત્માવાત એ એક પદનો એવો અર્થ કરવો કે હિમં જાઢયમપહન્તીતિ હિમહા આદિત્યો ગરિવા, તત્ત્વૈવ અનુમાલ: સામર્થ્યં યેવામ તે હિમહાત્માવા તાત્ અર્થોત્-જડતારૂપ હિમનો જે નાશ કરે તે હિમહા કહેવાય અને તેવા સૂર્ય ભગવાન્ અથવા અગ્નિ છે. આવા સૂર્ય ભગવાન્ તથા અગ્નિના સરખા જેઓનું સામર્થ્ય હોય તેઓ ‘હિમહાનુભાવ’ કહેવાય. આવા અતિ તેજસ્વી લીંબ-દ્રોણાદિને પૂર્વોક્ત ક્ષુદ્ર પાપકર્મની પ્રાપ્તિ થઈ શકે નહિ. એ બાબત અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ કહી છે કે-પર્મૈવ્યતિકરો દૃષ્ટ ઈશ્વરાણાં ચ સાદૃશમ્ ॥ તેજીયતાં ન દોષાય વક્ત્રે: સર્વમુજો યથા ॥ અર્થ:-મહાન્ ગુરુઓમાં જે કાંઈ કર્મનું ઉલ્લેખન તથા સાહસ જોવામાં આવે છે તે તેજસ્વીઓને, જેમ અગ્નિ સર્વ વસ્તુનું લક્ષણ કરે છે છતાં તે તેના પ્રતાપવડે લેપાતો નથી તેમ, દોષ આપનારાં થતાં નથી.

“હે અર્જુન! જ્યારે લીંબ તથા દ્રોણાદિ પોતાના અર્થલોભથી આ બુદ્ધિમાં પ્રવૃત્ત થશે, ત્યારે પોતાના આત્માને વેચનારા લીંબ તથા દ્રોણાદિમાં પૂર્વોક્ત મહાત્મ્ય કેવી રીતે હોઈ શકશે? એ વાત લીંબ પિતામહે પોતે જ બુધિધરને કહેલી છે:-

અર્થસ્ય પુરુષો દાસો દાસસ્ત્વયોં ન કસ્યચિત્ । इति सत्यं महाराज वदोस्त्वय्येन कौरवैः ॥ અર્થ:-
હે મહારાજ શુધિષ્ઠિર । મનુષ્ય પૈસાનો દાસ છે, પણ પૈસો કોઈનો દાસ નથી. આમ
જે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તે સત્ય છે. વળી કૌરવોએ મને પૈસાથી બાંધી લીધેલ છે. માટે અર્થના
લોભવાળા લીંબ તથા દ્રોણાદિમાં પૂર્વોક્ત માહાત્મ્ય સંભવતું નથી, એવી ભગવાનને શંકા થતાં
અર્જુન કહે છે:-હવેતિ-હે ભગવન્ ! લીંબ તથા દ્રોણાદિ યદાપિ અર્થની કામનાવાળા છે,
છતાં તેઓ અપેક્ષાએ કરીને તો અમારા શુરુ જ છે-એ અર્થ અર્જુને પુનઃ શુરુ શબ્દ કહીને
સૂચ્યો છે. એવા અર્થકામનાવાળા શુરુઓને હણીને હું કેવળ વિષયો જ લોગવીશ કે તે
સિવાય બીજું વધારે ? હું મોક્ષને તો પ્રાપ્ત કરીશ નહિ જ. ત્રણી એ વિષયલોગ જ અમને
આ લોક વિષે પ્રાપ્ત થશે, પરલોકમાં વિષયલોગ અમને પ્રાપ્ત થવાનો નથી. વળી આ લોકમાં
પણ શ્રેષ્ઠ પુરુષોએ નિંદા નહિ કરેલા એવા વિષયલોગ અમને પ્રાપ્ત થશે નહિ, કિંતુ અપયશ-
રૂપી રૂધિરવટે વ્યાપ્ત થવાથી અત્યન્ત નિંદિત વિષયલોગ અમને પ્રાપ્ત થશે. તો પછી શામાટે લડી
શુરુજનને હણવા ? તાત્પર્ય એ છે કે લીંબ તથા દ્રોણાદિ શુરુઓને મારવાથી જ્યારે આ લોકમાં
પણ અમને આવા પ્રકારનું દુઃખ ઉત્પન્ન થશે, તો પરલોકનાં દુઃખનું હું શું વર્ણન કરું ?

અથવા અર્થકામજ્ઞ એ વિષયરૂપ લોગોનું વિશેષણ જાણતું, અને પછી એવો અર્થ કરવો
કે લીંબ તથા દ્રોણાદિ શુરુઓને હણીને હું કેવળ અર્થકામરૂપ વિષયોને જ લોગવીશ, પરંતુ
તેમને મારવાથી અમને કાંઈ ધર્મની કે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે નહિ. (પ)

અવતરણિકા:-“હે અર્જુન ! શિક્ષાના અગ્નિ લોજન કરવું ક્ષત્રિયોને માટે શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ
છે અને યુદ્ધ કરવું તે ક્ષત્રિયોને માટે શાસ્ત્રમાં વિહિત છે; તેથી યુદ્ધ કરવું એ તારો સ્વધર્મ
હોવાથી યુદ્ધ જ તમારું શ્રેય કરનારું છે” એવી ભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કહે છે:-

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભગવન્ ! શિક્ષા કે યુદ્ધ, એ બેમાં કયો ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે તે વાત અમે જાણતા
નથી. યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થઈને પણ અમે જીતવું કે અમને આ કૌરવો જીતશે (તે પણ અમે
જાણતા નથી), અથવા જે લીંબાદિક બાંધવોનો વધ કરી અમે જીવવાની પણ ઇચ્છા નથી કરતાં,
તે લીંબ દ્રોણાદિક બાંધવો અમારી સન્મુખ ઉભેલા છે. ૬

ટીકા:-હે ભગવન્ ! શિક્ષાના અગ્નિ લોજન તથા યુદ્ધ, એ બન્ને ધર્મોમાં અમારે માટે કયો
ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે ? હિંસારહિત હોવાથી શિક્ષાનું અગ્નિ શ્રેષ્ઠ છે કે સ્વધર્મ હોવાથી યુદ્ધ જ શ્રેષ્ઠ છે ?
એ બાબત અમે જાણી શકતા નથી.

“હે અર્જુન ! શિક્ષાના અગ્નિ લોજન તથા યુદ્ધ એ ઉભય ધર્મોમાં સ્વધર્મ હોવાથી
યુદ્ધ જ તમારે માટે શ્રેષ્ઠ છે” એવી ભગવાનની શંકાને નિવૃત્ત કરવાને અર્જુન કહે છે-યદ્વેતિ-
હે ભગવન્ ! જો કદાચિત્ અમે યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થઈએ તો પણ લીંબ તથા દ્રોણાદિને અમે
જીતવું કે લીંબ તથા દ્રોણાદિ અમને જીતશે, એ બાબત તો અમે જાણતા નથી. જો કદાચિત્
લીંબ તથા દ્રોણાદિ અમને જીતી લેશે તો અંતમાં અમને શિક્ષા માગીને જ લોજન કરવાની જરૂર
પડશે, અથવા તો અમારું મરણ થશે. એ ઉભય સ્થિતિમાંથી એક સ્થિતિ તો અવશ્ય થવાની જ;
તેથી યુદ્ધ કરવા કરતાં પ્રથમથી જ શિક્ષા માગીને લોજન કરવું અમારે માટે શ્રેષ્ઠ છે.

“હે અર્જુન ! અમારો જય થશે અથવા લીંબાદિનો જય થશે, એ પ્રકારનો સંશય

તું શા માટે ઠરે છે ? હું કૃષ્ણ ભગવાન તમારી સહાયતામાં છું, તેથી તમારો જ અવશ્ય જ થશે” એવી ભગવાનની શંકાની નિવૃત્તિ કરવા અર્જુન કહે છે:—પાનેવેતિ-હે ભગવન ! જો કદાચિત્ આપની સહાયતાથી અમારો જય પણ થાય, તોપણ તે જય અંતમાં તો અમારો એક પરાજય જ છે; કારણ કે ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિ બંધુઓને હણીને અમે અમારા પોતાના જીવન માત્રની પણ ઇચ્છા કરતા નથી, તો પછી તે બંધુઓને હણીને અમે વિષયલોભોની ઇચ્છા કેમ કરીશું ? અર્થાત્ એવી ઇચ્છા અમે કરતા નથી. “અમે યુદ્ધમાં મરીશું” એવો નિશ્ચય કરીને આ ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિ અમારી સન્નુબંધુ ઉલેલા છે. આ પ્રિય બંધુઓનો નાશ કરવાથી જે જય થાય, તે જય પણ પરાજયરૂપ જ છે; તેથી યુદ્ધ કરવા કરતાં લિક્ષાન્નનું લોભન કરવું એ જ શ્રેષ્ઠ છે.

અહીં કેાઇ ટીકાકારે ન ચૈતદ્વિષઃ કત્તલ્લો ગતીયો એ પ્રથમ પદનો એવો અર્થ કર્યો છે કે—“અમારી મધ્યમાં કઇ સેના મોટી છે, એ વાત અમે જાણતા નથી.” પણ એ અર્થ બંધાયેસતો નથી. આ શ્લોકની પછીના શ્લોકમાં વૃષ્ણમિ ત્વાં ધર્મસમૃદ્ધેતા, એ શબ્દોવડે અર્જુને ધર્મમાં પણ સંશય બતાવ્યો છે. માટે તે શબ્દોને અનુસરીને આ શ્લોકમાં પણ લિક્ષાન્ન અને યુદ્ધ, એ બન્ને ધર્મમાં જ અર્જુનનો સંશય સંભવે છે. પણ સેનાની અધિકતા વિષે સંશય સંભવતો નથી. કિંવા ન ચૈતદ્વિષઃ એ વચ્ચેનાવડે જો સેનાની અધિકતાનો સશય અંગીકાર કરીએ, તો તે સેનાની અધિકતાના સંશયથી જ જ્યનો સંશય સિદ્ધ હોઇ શકે છે. તેથી વદ્વા જયમ યદિ વા નો જયેવઃ એ બીજા પદમાં કહેવામાં આવેલો જ્યનો સંશય વ્યર્થ થઇ જશે. આ કારણથી પ્રથમ આપેલું વ્યાખ્યાન જ ઘણા ટીકાકારોને સંમત છે. (૬)

અપતરણિકા:—અહીં પૂર્વ ગ્રંથવડે સંસારના દોષોનું નિરૂપણ કરેલું છે અને તેવડે અધિકારી પુરુષનાં વિશેષણ કહેલાં છે. ન ચ શ્રેયોદયપામિ દત્ત્વા સ્વજનમાદૈવે આ ૩૧ મા શ્લોકના શબ્દોમાં રણમાં મરણ પામેલા શૂરવીરને યોગયુક્ત સંન્યાસીની પેઠે યોગક્ષેમની પ્રાપ્તિ કહેલી છે. તથા તેમ કહી અન્યચ્છેપોડ્ગ્યદૈવે પ્રેયઃ એ કકવહી શ્રુતિવડે સિદ્ધ મોક્ષરૂપ શ્રેયનું કથન કરેલું છે અર્થાત્ મોક્ષરૂપ શ્રેય કરતાં ઇતર પદાર્થોમાં અશ્રેયરૂપતા કહેલી છે. એમ કહી નિત્ય તથા અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક દર્શાવ્યો છે. વળી ન કાંલે વિજયં જૃણ આ રીતના ૩૨ મા શ્લોકવડે આ સૃષ્ટિનાં વિષયજન્ય સુખોથી વૈરાગ્ય દર્શાવ્યું છે; જપિ ત્રૈલોક્યરાજ્યસ્ય હેતોઃ આ રીતના ૩૩ મા શ્લોકના શબ્દોવડે સ્વર્ગાદિ લોકનાં વિષયજન્ય સુખોથી વૈરાગ્ય દર્શાવ્યું છે. નરકે નિવૃત્ત વાસો મવતિ આ રીતના ૪૪ મા શ્લોકના શબ્દોવડે આ સ્થૂલ શરીરથી ભિન્ન આત્માનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. કિં નો રાજ્યેન ગોવિંદ આ રીતે ૩૨ મા શ્લોકવડે મનનો નિઘડ્ડરૂપ શમ દર્શાવ્યો છે. તેમ જ કિં મોર્ગૈર્જીવિતેન વા આ શબ્દથી ઇન્દ્રિયોના નિઘડ્ડરૂપ શમ દર્શાવ્યો છે. યવ્યેતે ન વવૃતિ આ રીતે ૩૮ મા શ્લોકવડે નિર્લોભતાનું દર્શન કરાવ્યું છે. વળી તન્મે ક્ષેમતરં મવેવ આ ૪૬ મા શ્લોકથી તતિક્ષા દર્શાવી છે. આ રીતે ગીતાશાસ્ત્રના પ્રથમ અધ્યાયનો અર્થ સંન્યાસના સાધનો સૂચિત કરે છે; અને આ અધ્યાયમાં તો શ્રેયો મોક્ષતં મૈક્ષ્મપીઠ લોકે (૫) એ શબ્દોવડે લિક્ષાન્નના લોભનથી ઉપલક્ષિત સંન્યાસનું નિરૂપણ કર્યું છે; કારણ કે જે પુરુષે સંસારના સર્વ દોષો બાળેલા છે અને વળી જે પુરુષને આ લોક તથા પરલોકમાં વિષયજન્ય સુખોથી અત્યંત વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે અને વળી જે પુરુષ વિધિપૂર્વક પ્રદાવેતા શુરના શરણને પામેલો છે, તેવા સાધનસંપન્ન પુરુષને જ પ્રદાવિધા બહુલ કરવાનો અધિકાર છે. પૂર્વ ગ્રંથમાં ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિ સંકટને વશ થવાથી વૃત્તપાયાડપ મિશ્રાચર્ચે વર્તતિ એ શ્રુતિવડે સિદ્ધ લિક્ષાન્નયર્થવિષે અર્જુનની અભિલાષા દર્શાવી છે. હવે વિધિપૂર્વક પ્રદાવેતા શુરની સમીપમાં અર્જુનનું ગમન પણ ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિના સંકટના મિષ્ઠથી નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:—

કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ પૃચ્છામિ ત્વાં ધર્મસંમૂઢચેતાઃ ।

યચ્છ્રેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં બ્રૂહિ તન્મે શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ॥ ૭ ॥

સ્લોકાર્થઃ:-હે ભગવન્ ! કાર્પણ્યદોષથી તિરસ્કારને પ્રાપ્ત થયેલા સ્વભાવવાળો તથા ધર્મ-વિષયમાં સંશયથી વ્યાપ્ત થયેલ ચિત્તવાળો હું અર્જુન, તમારાથી શ્રેય જાણવા માણું છું; માટે જે શ્રેય નિશ્ચયપૂર્વક હોય, તે મને કહો. હું તમારા શિષ્ય છું, એટલે તમારે શરણે આવ્યો છું, માટે મને આપ શિક્ષા આપો (જે શ્રેય હોય તે સમજાવો). ૭

ટીકા:-ધનની હાનિને સહન નહિ કરી શકનાર કૃપણ કહેવાય છે. મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિથી રહિત સર્વ અનાત્મભવેતા અજ્ઞાની પુરુષ પણ કૃપણ પુરુષના સરખો હોવાથી, કૃપણ કહેવાય છે. યો વા પતદન્નં ગામ્યંવિદિત્વાઽત્માહોકાતૃત્યેતિ સ કૃષ્ણઃ અર્થોત્-હે ગાર્ગી ! અધિકારી મનુષ્યશરીરને પામીને જે પુરુષ આ અક્ષર આત્માને ન જાણી આ લોકમાંથી જાય છે, તે અજ્ઞાની પુરુષ કૃપણ જ છે. વળી સ્મૃતિ કહે છે કે-કૃષ્ણોઽન્નિર્દ્રિયઃ-અર્થોત્ જે પુરુષે પોતાની ધ્રિયોને છૂટી નથી, તે પુરુષ કૃપણ જ છે.

આ રીતનાં શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનાં પ્રમાણથી અજ્ઞાની પુરુષોમાં પણ કૃપણરૂપતા સિદ્ધ થાય છે. કૃપણ પુરુષોમાં દેહાદિ અનાત્મ પદાર્થોનો અધ્યાસ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી અધ્યાસ કૃપણતા કહેવાય છે. આ જન્મમાં એ જ અમારા બંધુઓ છે, તેઓનો નાશ થતા અમે છવીને શું કરીશું ? એ પ્રકારના કાર્પણ્યથી થયેલ અભિનિવેશરૂપ મમતાલક્ષણ દોષરૂપ છે. આ દોષથી યુદ્ધને ઉદયમરૂપ સ્વભાવ મને તિરસ્કારને પ્રાપ્ત થયો છે, તથા ધર્મનો નિર્ણય કરનારા પ્રમાણના અદર્શ-નથી લીભ તથા દ્રોણાદિને હણવા અમારો ધર્મ છે ? કે એ જ લીભાદિનું પાલન કરવું તે અમારો ધર્મ છે ? કે પૃથિવીનું પરિપાલન કરવું તે અમારો ધર્મ છે ? અથવા પૂર્વ પ્રાપ્ત વનમાં નિવાસ કરવો તે અમારો ધર્મ છે ? આવા અનેક સંશયોથી માર ચિત્ત વ્યાપ્ત થયું છે. એવા સંશયાત્મક ચિત્ત-વાળો હું અર્જુન આપને અમારુ શ્રેય પૂછું છું. તેથી જે પરમ પુરુષાર્થરૂપ શ્રેય અર્થોત્ એકાંતિકરૂપ તથા આત્મતિકરૂપ નિશ્ચય હોય તે શ્રેય આપ મને કહો. સ્વસાધનોની પ્રાપ્તિ પછી અવશ્ય જે લાવીપણું તે એકાંતિકપણું કહેવાય છે. અને એકવાર ઉત્પન્ન થયેલાનો પુનઃ કદાચિત્ જે નાશ ન થવો, તે આત્મતિકપણું કહેવાય છે. જેવી રીતે, સૃષ્ટિમાં ઔષધ કરવાથી કદાચિત્ રોગની નિવૃત્તિ ન પણ થાય અને એ કદાચિત્ તે ઔષધથી રોગની નિવૃત્તિ પણ થાય, તો પણ પુનઃ રોગની ઉત્પત્તિથી રોગની નિવૃત્તિનો નાશ થઈ જાય છે, તેવી રીતે યાગ કરવાથી પણ કોઈ પ્રતિબંધને વશ થવાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ ન પણ થાય અને તે યાગથી (યજ્ઞથી) પ્રાપ્ત થયેલો પણ સ્વર્ગ હુ ખથી મિશ્રિત થાય છે તથા નાશ પામે છે, તેથી રોગની નિવૃત્તિમાં તથા સ્વર્ગની પ્રાપ્તિમાં એકાંતિકપણું તથા આત્મતિકપણું સંભવતું નથી. પરન્તુ આત્મસાક્ષાત્કાર થવા પછી પરમ પુરુષાર્થરૂપ શ્રેય અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી શ્રેયમાં એકાંતિકપણું પણ છે અને એકવાર પ્રાપ્ત થયેલું આ શ્રેય કદાચિત્ નાશ પામતું નથી તેથી તે શ્રેયમાં આત્મતિકપણું પણ છે. આવા શ્રેયને અમને ઉપદેશ કરો.

“હે અર્જુન ! શ્રુતિમાં એવું કહ્યું છે કે નાણાવાશિષ્ઠાવ વૈ પુનઃ અર્થઃ-જે પુરુષ પુનઃ ભાવથી તથા શિષ્યભાવથી રહિત હોય, તે પુરુષ પ્રત્યે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો નહિ. તું મારો સખા છે, પણ મારો શિષ્ય નથી, તેથી તને હું શ્રેયનો ઉપદેશ કેવી રીતે કરું ?” એવી શ્રીભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કહે છે:-શિષ્યસ્તેહમિતિ-હે ભગવન્ ! આપની શિક્ષાને ચોખ્ખું હોવાથી હું આપનો શિષ્ય છું, પણ હું આપનો સખા નથી. સમાન જ્ઞાનવાળા પુરુષોને જ સખાભાવ હોય છે; ન્યૂનાધિક જ્ઞાનવાળા પુરુષોનો પરસ્પર સખાભાવ હોતો નથી. હું તમારા

કરતાં અત્યંત જૂનઝાનવાળો છું, તેથી હું આપનો સખા નથી, કિન્તુ શિષ્ય છું; માટે હું આપનાં શરણને પ્રાપ્ત થયો છું. શિષ્યરૂપ મને આપ કૃપા કરી શ્રેયનો ઉપદેશ કરો અને શિષ્યભાવરહિતપણાની શંકા દૂર કરી આપ મારી ઉપેક્ષા નહિ કરો.

અર્જુનના ઉપલાં શબ્દોવડે પ્રશ્નવેત્તા ગુરુની સમીપમાં શિષ્યના ગમનનું યોગદાન કરનારી એ શ્રુતિઓનો અર્થ નિરૂપણ કર્યો છે, જેમકે (૧) તદ્વિજ્ઞાનાયૈ સ ગુરુમેવાભિગચ્છેત્તમિત્પાણિઃ શ્રોત્રિય વ્રજાનિઘં હિતિ (૨) મૃગૈર્વૈ વારુણિ. વરુણં પિતરસુપસસાર અધીહિ મગવો વ્રજેતિ ॥ અર્થાત્-પ્રશ્નસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિને અર્થે અધિકારી પુરુષે પોતાના હસ્તોમાં સમિધ આદિ લેટો લઈ, ઔત્રિય પ્રહાનિષ્ઠ ગુરુની સમીપ જઈ, વરુણનો પુત્ર ભૃગુજીવિ, પ્રશ્નજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે પોતાના વરુણ પિતાની સમીપમાં ગયો; ત્યાં જઈને, હે ભગવન્ ! મને પ્રશ્નોનો ઉપદેશ કરો, એ પ્રશ્નોનો પ્રશ્ન કર્યો (આ વરુણ તથા ભૃગુનો સંવાદ આત્મપુરાણના ૬૨મા અધ્યાયમાં વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ કરેલો છે.) (૭)

અવતરણિકા:-“હે અર્જુન ! તું સર્વ શાસ્ત્રોનો વેત્તા (જાણનાર) ધૃષ્ટિ છે, તેથી તું પોતે જ શ્રેયનો વિચાર કર. તું મારો શિષ્ય શા માટે થાય છે ?” એવી ભગવાનની શંકાનું નિવારણ કરવા અર્જુન કહે છે—

નહિ પ્રપશ્યામિ મમાપનુદ્યાદ્યચ્છોકમુચ્છોપણમિન્દ્રિયાણામ્ ।

અવાપ્ય ભૂમાવસપત્નમૃદ્ધં રાજ્યં સુરાણામપિ ચાધિપત્યમ્ ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભગવન્ ! જે શ્રેય અમારી ઇન્દ્રિયોના સંતાપનો નાશ કરે તેવું શ્રેય હું જોતો નથી. આ ભૂમિમાં શત્રુઓથી રહિત થવાથી, ધનધાન્યયુક્ત રાજ્ય મળવાથી તથા દેવતાનું અધિપતિપણ મળવાથી પણ હું શ્રેય જોતો નથી. ૮

ટીકા:-હે ભગવન્ ! જે શ્રેય પ્રાપ્ત થવા પછી મારા શોકનું નિવારણ થાય તેવા શ્રેયને હું જાણતો નથી, માટે મને તેવા શ્રેયનો ઉપદેશ કરો. એમ કહી અર્જુને એ શ્રુતિનો અર્થ સૂચવ્યો છે કે-સોજ્ઞ મગર. શોષામિ તે મં મગવાઞ્છોકસ્ય પારં તારયતુ હિતિ ॥ અર્થ:-હે ભગવન્ સનત્કુમાર ! આત્મવેત્તા પુરુષ શોકને તરેલો છે, એ વાત મેં આપના સરખા વિદ્વાન્ પુરુષોના મુખથી સાંભળી છે અને હું નારદ તો શોકને પ્રાપ્ત થાઉં છું, તેથી હું આત્મવેત્તા નથી; મને નારદને આપ શોકથી પાર ઉતારો. તાત્પર્ય એ છે કે, પ્રશ્નવિદ્વાનો ઉપદેશ કરીને મારા શોકનો આપ નાશ કરો. (આ રીતનો સનત્કુમાર તથા નારદનો સંવાદ આત્મપુરાણના ૧૩ મા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરેલો છે.)

“હે અર્જુન ! જો શોક નિવૃત્ત ન થાય તો તેથી તને શું હાનિ છે ?” એવી શ્રીભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન શોકનાં વિશેષણ કહે છે.-ઈન્દ્રિયાણાચ્છોપણમિતિ હે ભગવન્ । શોક સંવેદા મારી ઇન્દ્રિયોને સંતાપ આપનારો છે. શોક થવાથી મને મોટી હાનિ છે; તેથી શોકની નિવૃત્તિ અવશ્ય કરવી જોઈએ.

“હે અર્જુન ! જો તું આ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થશે, તો તારા શોકની અવશ્ય નિવૃત્તિ થશે. યુદ્ધમાં જો તારો જય થશે, તો રાજ્યની પ્રાપ્તિથી તારા શોકની નિવૃત્તિ થશે અને જો યુદ્ધમાં તું મરણ પામશે, તો સ્વર્ગની પ્રાપ્તિથી તારા શોકની નિવૃત્તિ થશે; તેથી યુદ્ધ ત્યજી શોકની નિવૃત્તિને અર્થે તું બીજા ઉપાય શા માટે શોધે છે ?” એવી ભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કહે છે-અવાપ્ય ભૂમાવસપત્નમૃદ્ધં રાજ્યં સુરાણામપિ ચાધિપત્યમ્ ॥ ૮ ॥

પણુ દેખતો નથી. શોકની નિવૃત્તિ કરનારુ શ્રેય આ યુદ્ધ સિવાય કોઈ સિત્ત (બૂદ્ધ) જ છે. તાત્પર્ય એ છે કે, આ લોકના વિષયલોગમાં તથા સ્વર્ગોદ્દિલોકના વિષયલોગમાં, શ્રુતિપ્રમાણાનુસાર તેમ જ યુક્તિરૂપ અનુમાનપ્રમાણાનુસાર, અનિત્યતા જ સિદ્ધ થાય છે, તેથી અનિત્ય લોગોથી શોકની નિવૃત્તિ સંભવતી નથી. ઉલટાં લોગ ત્રણે કાલમાં પુરુષને શોકની પ્રાપ્તિ જ કરાવે છે બે લોગ પ્રાપ્ત થતા નથી તો લોગ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા પુરુષને શોકની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. વળી અંત-સમયે લોગ બૂદ્ધ પડીને (વિયોગથી) પુરુષને શોકની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. એવી રીતે શોક ઉત્પન્ન કરનારા અનિત્ય લોગોથી શોકની નિવૃત્તિ સંભવતી નથી. શ્રુતિ કહે છે કે:—તયપેહ કર્મચિતો લોકઃ ક્ષીયતે પદ્મમેવાશ્રય પુણ્યચિતો લોકઃ ક્ષીયતે इति—અર્થ જેવી રીતે કર્મવડે પ્રાપ્ત થયેલા આ લોકના પદાર્થો નાશ પામે છે, તેવી રીતે પુણ્યકર્મોથી પ્રાપ્ત થયેલા સ્વર્ગોદ્દિલોકના પદાર્થો પણ નાશ પામે છે." આ શ્રુતિથી સર્વ લોગોમાં અનિત્યતા સિદ્ધ થાય છે. આ લોકના તથા પરલોકના સર્વ પદાર્થ અનિત્ય હોવાને યોગ્ય છે. કાર્ય થઈ ગયા પછી જે જે કાર્ય થાય છે તે તે કાર્ય અનિત્ય જ હોય છે, જેમકે ઘટ (ઘડો) આદિ પદાર્થોના દષ્ટાંતો પ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રમાણે અનુમાનરૂપ યુક્તિવડે પણ સર્વ લોગોમાં અનિત્યતા સિદ્ધ થાય છે. વળી આ લોકમાહિના પદાર્થોનો નાશ સર્વ લોકોને પ્રત્યક્ષ જ પ્રતીત થાય છે. આવા અનિત્ય પદાર્થોની પ્રાપ્તિવડે, શોકની નિવૃત્તિ થવાનો સંભવ નથી. તેથી શોકની નિવૃત્તિને અર્થે મારે યુદ્ધ કરવું યોગ્ય નથી. એ રીતે આ લોક તથા પરલોકના લોગોનું વૈરાગ્ય અધિકારીના વિશેષણવડે જણાવેલ છે. (૮)

અવતરણિકા:—“હે સંજય ! એવા શબ્દો કહીને પછી અર્જુને શું કહ્યું ?” એવી ધૃતરાષ્ટ્રને આકાંક્ષા થવાથી સંજય કહે છે:—

સંજય ઉવાચ—एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।

न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—સંજય કહે છે:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! શત્રુઓને સંતાપ ઉપજાવનાર તથા નિદ્રાને છૂતનાર અર્જુન, હૃષીકેશ ભગવાન ગોવિંદ પ્રતિ પ્રથમ આ પ્રકારનાં વચનો કહી, અને તે પછી ‘હું યુદ્ધ નહિ કરીશ’ એ પ્રકારનાં વચનો કહી, તૂષ્ણીભાવને પ્રાપ્ત થયો. ૯

ટીકા:—ગુડાકેશ અર્થાત નિદ્રાને વશ કરનાર ગુડાકેશ કહેવાય છે. ગુડાકેશ શબ્દના બીજા અર્થો પ્રથમ અધ્યાયમાં આપવામાં આગ્યા છે. નિદ્રારૂપ આલસ્યથી રહિત તથા પોતાના શત્રુઓને સંતાપ આપનાર અર્જુને, હૃષીકેશ અર્થાત ઈંદ્રિયોના પ્રવર્તક અંતર્યામી કૃષ્ણ ભગવાન પ્રત્યે, પૂર્વોક્ત વચનો કહી, અંતે એવું કહ્યું કે, “આ લીભમ તથા દ્રોણાદિની સાથે હું ઠંઠાચિત્ત પણ યુદ્ધ કરીશ નહિ;” આ રીતે શ્રીગોવિંદને કહ્યા પછી, અર્જુન તૂષ્ણીભાવને પ્રાપ્ત થયો. ‘ગોવિંદ’ શબ્દનો શાસ્ત્રમાં એવો અર્થ ક્યાં છે કે:—ગોમિતંદાંતવાક્યૈરેવ વિરતે હમ્પતે इति ગોવિંદઃ અર્થાત ગો શબ્દ તત્ત્વમસિ, અહં વ્રજાદિ ઇત્યાદિ વેદાંતવાક્યોનો વાચક છે, આ વાક્યો ગો કહેવાય છે. વેદાંતવાક્યોથી જ જે પ્રાપ્ત થાય તેને ગોવિંદ કહેવા. અથવા નાં વેદલ્પણાં વર્ણો વિંદતીતિ ગોવિંદઃ અર્થાત નગ્, યજ્ઞપ, સામ અને અથર્વણ એ ચાર વેદરૂપ વાણીને જે સારી’ રીતે બાણે તેને ગોવિંદ કહેવા. એટલું કહેવામાં સર્વ વેદોના ઉપાદાન કારણત્વરૂપ કૃષ્ણ ભગવાનમાં સર્વજ્ઞતાનું સૂચન કહ્યું છે. આ શ્લોકનો પ્રારંભમાં एवमुक्त्वा એ શબ્દોથી એવો ભાવ સૂચિત થાય છે કે કપં મીમામહં લક્ષ્યે ઇત્યાદિ શબ્દોવડે, અર્જુને યુદ્ધના સ્વરૂપની અયોગ્યતા કથન કરી; અને તે પછી ન યોત્સ્યે એ શબ્દોવડે અર્જુને યુદ્ધના ક્રેળના અભાવનું વર્ણન કહ્યું. ત્યાર પછી અર્જુનને તૂષ્ણીભાવ પ્રાપ્ત થયો. તાત્પર્ય એ છે કે

નેત્રાદિ બાહ્ય ધૃદ્રિયોના દર્શનાદિ રૂપ સર્વ વ્યાપારની નિવૃત્તિ કરી અર્જુન નિર્ગોપાર થયો. એ જ અર્જુનનો તૂર્ણીભાવ અહીં બહુવો. કેવળ વાણીમાત્રનો નિરોધ તૂર્ણીભાવ નથી. અહીં ઘનુવ હ એ શબ્દોમાં જ શબ્દવડે એવો ભાવ સૂચવ્યો છે કે, સ્વભાવથી જ આલસ્યરહિત તથા સર્વ શત્રુઓને સંતાપ આપનાર અર્જુનમાં, આગનુક આલસ્ય તથા શત્રુઓનું અતાપકત્વ કદાચિત્ પશુ રહી શક્યો નહિ. વળી સર્વજ્ઞતા સૂચવનારા ‘ગોવિંદ’ શબ્દ તથા સર્વશક્તિસંપન્નતા સૂચવનારા ‘હૃષીકેશ’ શબ્દવડે અર્જુનના શોક તથા મોહની નિવૃત્તિ કરવામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના આયાસ (પ્રયત્ન)ના અભાવનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે—સર્વશક્તિસંપન્ન સર્વેશ્વર કૃષ્ણ ભગવાનને ઘણા જ અદ્ય શોક તથા મોહની નિવૃત્તિ કરવામાં શું પરિશ્રમ પડવાનો હતો! (૯)

અવતરણિકા:—“યુદ્ધની ઉપેક્ષા કરનાર અર્જુનની ભગવાને ઉપેક્ષા જ કરી હોવી જોઈએ,” એવી ધૃતરાષ્ટ્રની દુરાશાને નિવૃત્ત કરવા, “યુદ્ધ વિષે અર્જુનની ઉપેક્ષા જોવા છતાં કૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનની ઉપેક્ષા કરી નહિ.” એ પ્રમાણેનો ભાવ સૂચિત કરતાં સંખ્ય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે કે:—

તમુવાચ હૃષીકેશઃ પ્રહસન્નિવ ભારત ।

સેનયોરુમયોર્મધ્યે વિપીદંતમિદં વચઃ ॥ ૧૦ ॥

સ્ત્રોકાર્થ:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! હૃષીકેશ એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, ખંને સેનાની મધ્યે ઉભેલા વિષાદ પામેલા અર્જુન પ્રતિ આ પ્રમાણે વચન બોલ્યા. ૧૦

ટીકા:—હે ભરતવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! યુદ્ધના ઉદ્યમને અર્થે બાત્રે સેનાઓની મધ્યમાં આવી, ઉદ્યમના વિરોધી મોહરૂપ વિષાદને પામેલા અર્જુનના અનુચિત આચરણને પ્રકટ કરી, તેને લગ્નગરૂપ સસુદ્રમાં જેમ ડુબાડાય તેમ અંતર્યોમી ભગવાને અર્જુન પ્રત્યે, પરમ ગંભીર અર્થવાણા તથા અનુચિત આચરણને પ્રકાશ કરનારા મનોવ્યાપ્ત ધૃત્યાદિ વચનો કહ્યાં.

અહીં પ્રહસન્ન એ શબ્દોમાં જ શબ્દ રહેલો છે તેનો હેતુ એ છે કે, અન્ય પુરુષના અનુચિત આચરણોને પ્રકટ કરી તેને લગ્નગત કરવો, તેને ‘પ્રહાસ’ કહે છે. એ લગ્નગ દુઃખરૂપ પશુ હોય છે, તેથી જે પુરુષ જે પુરુષના દ્રેષનો વિષય હોય છે, તે પુરુષ જ પેલા પુરુષના પ્રહાસનો મુખ્ય વિષય છે. પરંતુ અર્જુન ભગવાનના દ્રેષનો વિષય નથી, કિંતુ અર્જુન ભગવાનની કૃપાનો વિષય છે; અને અર્જુનના અનુચિત આચરણને પ્રકટ કરી લગ્નગ ઉત્પન્ન કરવાનું અહીં કારણ નથી, પરંતુ અર્જુનને વિવેક ઉત્પન્ન કરવાનું કારણ છે. આથી અર્જુનવિષે પ્રહાસ ગોણ છે પણ મુખ્ય નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ કોઈ પુરુષ પોતાના શત્રુને લગ્નગ ઉત્પન્ન કરાવવાને તેનાં અનુચિત આચરણોને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પણ અર્જુનમાં વિવેકની ઉત્પત્તિ કરવા તેનાં અનુચિત આચરણો પ્રકટ કરવા હતા. લગ્નગની ઉત્પત્તિ, અનુચિત આચરણને પ્રકટ કરવાથી અવશ્ય થાય છે, તેથી લગ્નગની ઉત્પત્તિ થાઓ અથવા ન થાઓ, પરંતુ લગ્નગની ઉત્પત્તિ કરવાનો કોઈ ભગવાનનો હેતુ નથી; કેવળ વિવેકની ઉત્પત્તિ કરવાનો જ હેતુ છે. આ સઘળો અર્થ જ શબ્દવડે સૂચિત કરેલો છે. સેનયોરુમયોર્મધ્યે વિપીદંતમ એવું જે નિશ્ચય અર્જુનને લગાડવામાં આવ્યું છે, તેનો હેતુ એ છે કે—યુદ્ધનો આરંભ કર્યા પહેલાં જ પોતાના ઘરમાં બેસી રહીને જો તું કદાચિત્ યુદ્ધની ઉપેક્ષા કરતો હોત, તો તે તારું અનુચિત આચરણ કહેવાત નહિ, પરંતુ તું તો મહા ઉત્સાહપૂર્વક આ યુદ્ધભૂમિમાં આવીને ઉભો રહ્યો છે. હવે

યુદ્ધની ઉપેક્ષા કરે છે; તેથી આ તારું બહુ અનુચિત આચરણ કહેવાય. આ ભાગવત મનોવ્યાન ઇત્યાદિ શબ્દોમાં હવે પછી સ્પષ્ટ થશે. (૧૦)

અવતરણિકા:—યુદ્ધરૂપ સ્વધર્મમાં પૂર્વ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલી અર્જુનની પ્રવૃત્તિ બે પ્રકારના મોહવડે તથા મોહથી જન્મ પામેલા શોકવડે નાશ પામી. તેથી પુનઃ યુદ્ધરૂપ સ્વધર્મમાં અર્જુનની પ્રવૃત્તિ કરાવવાને અર્થે, અર્જુનનો બે પ્રકારનો મોહ અવશ્ય દૂર કરવા યોગ્ય છે. સર્વ સંસારધર્મોથી રહિત, સ્વપ્રકાશ પરમાનંદસ્વરૂપ આત્મામાં સ્થૂળ શરીર તથા સૂક્ષ્મ શરીર, એ બે શરીરો તથા તે ઉભય શરીરોનાં કારણરૂપ અવિદ્યા, એ ત્રણે ઉપાધિઓના અવિવેકથી, મિથ્યારૂપ સંસારમાં જે સત્યત્વ તથા આત્મધર્મ આદિ પ્રતીત થાય છે, તે પ્રથમ મોહરૂપે છે. આ મોહ સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલો છે, તથા તે સાધારણ છે. યુદ્ધરૂપ સ્વધર્મમાં હિંસાદિના બાહુ-લ્યથી જે અધર્મત્વની પ્રતીતિ, તે બીજો મોહ છે. આ બીજો મોહ કરુણાદિ દોષવડે કેવળ અર્જુનને જ પ્રાપ્ત થયો છે. તેથી બીજો મોહ અસાધારણ છે. સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ ઉપાધિઓના વિવેકથી પ્રાપ્ત થએલો યુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો બોધ, તે પ્રથમ (પહેલા પ્રકારના) મોહનો નાશ કરે છે; જેથી આ બોધ સર્વ પ્રાણીમાત્રને સાધારણ હોય છે. યુદ્ધમાં એ કે હિંસાદિ થાય છે, તથાપિ યુદ્ધ ક્ષત્રિયરાજાઓનો સ્વધર્મ છે, તેથી યુદ્ધમાં અધર્મરૂપતા નથી. આ પ્રકારનો બોધ બીજા પ્રકારના મોહનો નાશ કરે છે, બીજો બોધ કેવળ અર્જુન પ્રત્યે જ છે, તેથી તે અસાધારણ છે. આવી રીતે જ્યારે બે પ્રકારના બોધવડે બે પ્રકારના મોહની નિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે મોહરૂપ કારણ નિવૃત્ત થયા પછી, તેના શોકરૂપ કાર્યની ચોતાની મેળે જ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. શોકની નિવૃત્તિને અર્થે કોઈ બીજા સાધનની અપેક્ષા રહેતી નથી. આ પ્રકારના હેતુથી કૃષ્ણ ભગવાન, ઉભય પ્રકારના મોહ વિષે કથન કરતાં અર્જુન પ્રત્યે કહે છે:—

શ્રીમગવાનુવાચ—અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ માપસે ।

ગતાસૂનગતાસૂંશ્ચ નાનુશોચંતિ પંડિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

સ્લોકાર્થ:—શ્રી ભગવાન કહે છે:—હે અર્જુન ! શોક કરવા અયોગ્ય લીજ્ઞ તથા દ્રોણાદિને તું શોક કરે છે તેમ જ યુદ્ધિમાન્ પુરુષને ન ઘટે તેવાં અયોગ્ય વચનોનું તું કથન કરે છે, પણ પંડિત પુરુષો તો પ્રાણથી રહિત કે પ્રાણયુક્ત બાંધવોનો શોક કરવા નથી. ૧૧

ટીકા:—હે અર્જુન ! આત્મહૃદિથી, તેમ જ શરીરહૃદિથી શોક નહિ કરવા યોગ્ય લીજ્ઞ તથા દ્રોણાદિને માટે, તું પંડિત હોવા છતાં પણ શોક કરે છે એ શું ? વૃદ્ધેન્ સ્વજનં કૃણં ઇત્યાદિ વચનોવડે તું નીચે પ્રમાણે શોક કરે છે:—લીજ્ઞ તથા દ્રોણાદિ મારા નિમિત્તથી મૃત્યુ પામવાથી તેઓના વિના હું રાજ્ય તથા સુખાદિને શું કરીશ ? પરંતુ તેવો શોક કરવા તને ઉચિત નથી; કારણ કે શોક કરવાને અયોગ્ય પદાર્થમાં શોચત્વ યુદ્ધિરૂપ બ્રહ્મ, પણ પક્ષી આદિ સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં સાધારણ છે, પણ તું તો અત્યંત પંડિત હોવા છતાં પણ તેવા બ્રહ્મને પામ્યો છે, તેથી તને એવો ભ્રમ થયો અત્યંત અનુચિત છે. હતસ્ત્વા કમલમિદમ્ ઇત્યાદિ મારાં વચનોથી, “આ મેં બહુ અનુચિત કહ્યું છે” એવી તને વિચારની પ્રાપ્તિ થવી જોઈતી હતી; અને તું પોતે પણ યુદ્ધિમાન્ છે. એવો યુદ્ધિમાન્ હોવા છતાં પણ તું યુદ્ધિમાન્ પુરુષોએ નહિ કહેવા યોગ્ય કથ્થં મીઝમમં સંસ્મરે ઇત્યાદિ વચનો કહે છે, પરંતુ લલ્લમથી તૂંછીલાવને પામતો નથી, એથી મોટો બીજો શું અનુચિત વ્યવહાર હોઈ શકે ? તેથી યુદ્ધમાંથી નિવૃત્ત થવારૂપ અધર્મ વિષે જે ધર્મત્વ યુદ્ધિરૂપ પ્રાપ્તિ છે, તથા યુદ્ધરૂપ ધર્મ વિષે જે અધર્મત્વ યુદ્ધિરૂપ પ્રાપ્તિ છે, તેવી અસાધારણ પ્રાપ્તિ તને અર્થાત્ અત્યંત પંડિતને ઉચિત નથી.

પ્રજાવાદાંશ માપસે એ શબ્દોનો અર્થ એવો કરવો કે—આત્માને દેહથી ભિન્ન બાહ્યનારા પ્રજાવાન્ પુરુષોના (નરકે નિયતં વાસઃ । પતંતિ વિતરો હોવામ્ ઇત્યાદિ) વચનોને જ માત્ર તું કથન કરે છે; પરંતુ પ્રજાવાન્ પુરુષોની માફક વચનોના . યથાર્થ તાત્પર્યને તો તું બાહ્યતો જ નથી. એ તું શાસ્ત્રના વચનોનું યથાર્થ તાત્પર્ય બાહ્યતો હોત, તો તું શોક તથા મોહને પ્રાપ્ત થાત નહિ.

“હિ ભગવન્ ! વસિષ્ઠાદિ મહાન્ પુરુષોએ પણ પોતાના પુત્રાદિ બંધુઓનાં ભરવાથી મહા શોક કર્યો છે, તેથી પોતાના બંધુઓના ભરવાથી શોક કરવો અનુચિત કેમ ? શિષ્ટાચારવડે પ્રાપ્ત હોવાથી શોક કરવો ઉચિત જ છે.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં ભગવાન્ કહે છે—ગતાસુનિતિ—હે અર્જુન ! વિચારવડે પ્રાપ્ત થએલા આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપના જ્ઞાનવાળા પંડિત પુરુષો, પ્રાણુથી રહિત બંધુઓના શરીરોને તથા પ્રાણયુક્ત બંધુઓના શરીરોને શોક કરતા નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, “મૃત્યુ પામેલા અમારા બંધુઓ સર્વ પદાર્થોને પરિત્યાગ કરીને જાય છે, તેઓ અત્યારે શું કરતા હશે ? તથા કેવા સ્થળે રહેતા હશે ? અથવા અત્યારે જીવતા અમારા બંધુઓ મરણ પામેલા સંબંધીઓના વિયોગથી કેવી રીતે જીવશે ?” એવા પ્રકારના વ્યામોહને પંડિત પુરુષો કદી પણ પ્રાપ્ત થતા નથી. બ્રહ્મવેત્તા પંડિત પુરુષોને સમાધિખાળમાં તો બંધુઓની પ્રતીતિ જ થતી નથી અને સમાધિમાંથી ઉઠવાના સમયે જ્યેષ્ઠ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોને બંધુઓની પ્રતીતિ થાય છે, તથાપિ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ વ્યુત્થાન (સમાધિમાંથી ઉઠવાના) સમયમાં બંધુઓ છે, પણ તે મિથ્યા છે, એવો નિશ્ચય કરે છે. જેવી રીતે રમણ (દોરંડું) રૂપ અધિષ્ઠાનના સાક્ષાત્કારથી સર્વ હોવાના ભ્રમમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી, સર્પના ભ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલા ભય-કંપ આદિ પોતાની મેળે જ નિવૃત્ત થઈ જાય છે; અથવા પિત્તદોષયુક્ત રસનઈંદ્રિય (રસને ઓળખનારી ઈંદ્રિય—જિહ્વા—જીભ) વાળા પુરુષને કદાચિત્ત ઓળખમાં વિકૃત (તીખા) રસની પ્રતીતિ થતાં પણ, ઓળખમાં મધુર રસ હોવાનો નિશ્ચય પુરુષના હૃદયમાં બળવાન હોવાથી, વિકૃત રસની ઇચ્છાને તૃપ્ત કરવાને પુરુષની ઓળખ (ખાવા)માં પ્રવૃત્તિ થતી નથી; તેવી રીતે શોકના વિષય નહિ એવા પદાર્થોમાં શોક બુદ્ધિરૂપ ભ્રમ પણ અધિષ્ઠાન આત્માના અજ્ઞાનને બનેલો છે. જ્યારે અધિષ્ઠાન આત્માના સાક્ષાત્કારવડે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ શોકનો ભ્રમ પોતાની મેળે જ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. હવે વસિષ્ઠાદિ મહાન્ પુરુષોએ પ્રારબ્ધ કર્મની પ્રબળતાથી જે શોક-મોહાદિ કર્યા છે તે શોક-મોહાદિ શિષ્ટાચારરૂપ હોવાથી ગ્રહણ કરવા જોઈએ નહિ. કારણ કે શિષ્ટ પુરુષોએ ધર્મ બુદ્ધિવડે જે અલૌકિક વ્યવહાર અનુષ્ઠાન કર્યો છે, તે જ શિષ્ટાચાર કહેવાય છે, પણ અન્ય નહિ. શિષ્ટાચારનું લક્ષણ વસિષ્ઠાદિના શોક તથા મોહાદિમાં ઘટતું નથી; કારણ કે શોક તથા મોહાદિ, પશુ તથા પક્ષી આદિ સર્વ પ્રાણીઓને સ્વાભાવિક જ પ્રાપ્ત થયેલા છે. તેથી તેઓમાં અલૌકિકરૂપતા સંભવતી નથી. વળી વસિષ્ઠાદિએ કાંઈ ધર્મબુદ્ધિવડે શોક તથા મોહાદિ કર્યા નથી, તેથી પણ શોક તથા મોહાદિમાં શિષ્ટાચારરૂપતા સંભવતી નથી. આ પ્રકારના શિષ્ટાચારના લક્ષણને પરિત્યાગ કરીને જો સામાન્યતઃ શિષ્ટ પુરુષોના વ્યવહારમાત્રને જ પ્રમાણભૂત માનીએ, તો શિષ્ટ પુરુષોની મળમૂત્રાદિના પરિત્યાગરૂપ જે સ્વાભાવિક ચેષ્ટા છે, તે સ્વાભાવિક ચેષ્ટાને પણ શિષ્ટાચારરૂપ માનીને ગ્રહણ કરવી જોઈએ; પરંતુ સ્વાભાવિક ચેષ્ટાને કાંઈ પણ બુદ્ધિમાન પુરુષ, શિષ્ટાચારરૂપ માનીને ગ્રહણ કરતો નથી. એથી વસિષ્ઠાદિના શોક મોહને જોઈને તારે પણ શોક મોહ કરવો યોગ્ય નથી. (૧૧)

અવતરણિકા:—હવે નત્તેવાદ ઇત્યાદિ ૧૬ શ્લોકવડે બ્રહ્મચર્યાગ્નશોચસત્ત્વ એ શબ્દોના અર્થને વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે. ત્યારપછીસ્વર્ગમર્મણિ જાવેશ્વ ઇત્યાદિ ૮ શ્લોકોવડે પ્રજાવાદાંશ માપસે એ શબ્દોના અર્થને વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવશે. કારણ કે સાધારણ અને અસાધારણ એ

એ પ્રકારના મોહો ભિન્ન ભિન્ન પ્રયત્નવડે જ નિવૃત્ત થાય છે પણ એક પ્રયત્નવડે નિવૃત્ત થતા નથી. સ્થૂળ શરીરથી આત્માનો લેહ સિદ્ધ કરવા પ્રથમ આત્માના નિત્યત્વનું હોવાપણું સિદ્ધ કરે છે —

ન ત્વેવાહં જાતુ નાસં ન ત્વં નેમે જનાધિપાઃ ।

ન ચૈવ ન ભવિષ્યામઃ સર્વે વયમતઃ પરમ્ ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ — હે અર્જુન ! હું કૃષ્ણ ભગવાન આજથી પૂર્વે કદાચિત્ ન હતો એમ કહી શકાશે નહિ તેમ તું અર્જુન પણ આજથી પૂર્વે કદાચિત્ ન હતો એમ પણ કહી શકાશે નહિ આ સર્વે રાજાઓ આજથી પૂર્વે કદાચિત્ ન હતા એમ પણ કહી શકાશે નહિ, પરંતુ હું, તું, આ સર્વે રાજા પૂર્વે થયા હતા, હવે પછી આપણુ સર્વ નહિ હઈશું એમ પણ કહેવાશે નહિ, પરંતુ આપણુ, સર્વ હવે પછી પણ હોઈશું ૧૨

ટીકા — “હે અર્જુન ! જેવી રીતે સર્વ જગતનું કારણ હું કૃષ્ણ ભગવાન આજના સમયની પૂર્વે કદાપિ થયો ન હતો, તેમ કહી શકાય નહિ, કિંતુ આ પૂર્વે પણ હું હતો જ, તેવી જ રીતે તું અર્જુન તેમ જ ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિ સર્વ રાજાઓ પણ આ સમયની પૂર્વે કદાપિ થયા ન હતા એમ પણ કહી શકાય નહિ, કિંતુ તું, અર્જુન તથા ભીષ્માદિ રાજાઓ પણ આ સમયની પૂર્વે હતા જ” એમ કહીને શ્રીભગવાને આત્મા વિષે પ્રાગભાવનું અપ્રતિયોગીપણું દર્શાવ્યું. અર્થાત્ પ્રાદુનો અભાવ નથી. વળી “હું કૃષ્ણ ભગવાન, તું અર્જુન તથા ભીષ્મ અને દ્રોણાદિ સર્વ રાજાઓ, ભવિષ્યના સમયમાં કદાચિત્ નહિ થઈએ એમ પણ કહી શકાય નહિ કિંતુ આપણે સર્વ હવે પછીના સમયમાં પણ થઈશું જ.” એમ કહીને ભગવાને આત્મા વિષે પ્રદ્વંસાભાવનું અપ્રતિયોગીપણું દર્શાવ્યું અર્થાત્ પ્રદ્વંસનો અભાવ નથી.

આ ઉપરથી એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, ભૂતકાળમાં તથા ભવિષ્યત્કાળમાં તથા વર્તમાનકાળમાં જેઓ વિદ્યમાન હોય છે તે ‘નિત્ય’ કહેવાય છે આ નિત્યનું લક્ષણ આત્મામાં જ ઘટે છે, પણ આ સ્થૂળ દેહમાં ઘટતું નથી. તેથી આત્મા જ નિત્ય છે નિત્ય હોવાથી આત્મા સ્થૂળ શરીરથી વિલક્ષણ જ સિદ્ધ થાય છે. એ વિલક્ષણતાને નત્વેવાહં એ શબ્દોમાં રહેલા ત શબ્દવડે સ્થિત કરેલો છે (૧૨)

અવતરણિકાઃ — “હે ભગવાન ! ચિતનતા ધર્મથી વિશિષ્ટ આ સ્થૂળદેહ આત્મા છે,” એ પ્રકારની માન્યતા નારિતક આવીકની છે. આ સ્થૂળદેહને આત્મા માનવાથી તેઓના મતાનુસાર “હું સ્થૂળ છું”, “હું ગૌર (શ્વેત વર્ણવાળો) છું” “હું ચાલુ છું” ઇત્યાદિ જ્ઞાનોની પ્રામાણ્યતા પણ કાંઈ પણ પ્રકારના બાધવિના સિદ્ધ થાય છે આ દેહથી આત્માને જો ભિન્ન માનીએ તો તે સર્વ જ્ઞાન અપ્રમાણ્યરૂપ થશે તેથી આ સ્થૂળદેહથી આત્મા ભિન્ન નથી કિંતુ સ્થૂળત્વ, ગૌરત્વ આદિ ધર્મોવાળો આ સ્થૂળદેહ જ આત્મા છે. કિંવા આત્માને આ સ્થૂળ શરીરથી ભિન્ન અગીકાર કરીએ, તો પણ આત્મામાં જન્મમરણનો અભાવ સંભવે નહિ, કારણ કે “દેવદત્ત નામક પુરુષ જન્મ પામ્યો” તથા “દેવદત્ત નામક પુરુષ મરણ પામ્યો” એ પ્રકારની પ્રતીતિ સર્વ જનોને હોય છે, તેથી દેહના જન્મ સાથે આત્માનો પણ જન્મ સંભવે છે, તથા દેહના મરણ સાથે આત્માનું પણ મરણ સંભવે છે” એવી અર્જુનને શંકા થતા, શ્રી ભગવાન કહે છે —

દેહિનોઽસ્મિન્યથા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા ।

તથા દેહાંતરપ્રાપ્તિર્ધીરસ્તત્ર ન મુહ્યતિ ॥ ૧૩ ॥

સ્વોક્ષાર્થઃ—હે અર્જુન ! જેમ દેહી આત્માને આ દેહ વિષે ક્રોધાર, યૌવન ને જરો એ ત્રણ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ બીજા દેહની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમાં ધીર પુરુષને મોહ થતો નથી. ૧૩

ટીકાઃ—ભૂત, લવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણ કાળમાં આ જગત્સંકળવર્તી જેટલા દેહ છે, તે સર્વ દેહ જેના હોય તેને 'દેહી' કહે છે. તે એક જ દેહી આત્મા, વિભુ હોવાથી સર્વ દેહોની સાથે સંબંધવાળો છે. ચેતનસ્વરૂપ આત્માવડે જ સર્વ શરીરમાં વિવિધ પ્રકારની ચેષ્ટા સિદ્ધ થઈ શકે છે.

“દેહને લીધે આત્માને ભેદ માનવામાં ક્ષિયિત માત્ર પણ પ્રમાણ નથી,” એ અર્થ સૂચવવા જ દેહિનઃ શબ્દ એકવચન વાપરેલો છે. આ શ્લોકની પૂર્વના શ્લોકમાં તર્વે વચ્ચે પ્રમાણે બહુવચન કહેલું હતું. બહુવચનનું વાતપર્ય શરીરના ભેદ વિષે છે, પરંતુ આત્માના ભેદ વિષે નથી. તેથી પૂર્વ તથા ઉત્તર વચનોનો વિરોધ થતો નથી. આ વર્તમાન સ્થૂળ દેહમાં બાલ્યાવસ્થા, યૌવનાવસ્થા તથા વૃદ્ધાવસ્થા એવી પરસ્પર વિરુદ્ધ ત્રણ અવસ્થા, એવા એક જ દેહી આત્માની થાય છે. બાલ્યાદિ ત્રણ અવસ્થાના ભેદથી દેહી આત્માના ભેદ થતા નથી. કારણ કે જે હું પૂર્વની બાલ્યાવસ્થામાં મારા પોતાના માતાપિતાદિને અનુભવ કરતો હતો, તે જ હું અત્યારે વૃદ્ધાવસ્થામાં મારા પુત્ર તથા પૈત્રાદિને અનુભવ કરું છું. આ પ્રત્યક્ષિજ્ઞા જ્ઞાનના બળથી બાલ્યાવસ્થાના આત્માને તથા વૃદ્ધાવસ્થાના આત્માને અભેદ સિદ્ધ થાય છે. બાલ્યાવસ્થાના શરીરનો તથા વૃદ્ધાવસ્થાના શરીરનો ભેદ તો સર્વને પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય છે. તેથી દેહના ભેદવડે આત્માના ભેદ થતા નથી. આ રીતે જન્માદિ વિકારોથી રહિત આત્માને આ શરીર કરતાં અત્યંત વિલક્ષણ શરીરની પ્રાપ્તિ સ્વપ્નમાં તથા યોગના પ્રભાવજન્ય ઐશ્વર્યમાં થાય છે.

દરેક દેહના ભેદની પ્રતીતિ થતાં પણ “તેજ હું છું” આ પ્રકારના કેવળ પ્રત્યક્ષિજ્ઞા જ્ઞાનથી આત્માની એકતા સિદ્ધ થાય છે. જો કદાચિત્ આ સ્થૂળદેહ આત્મા હોય, તો બાલ્ય, યૌવનાદિ અવસ્થાઓના ભેદવડે, દેહના ભેદ સિદ્ધ થતાં, “તે જ હું છું” એ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાજ્ઞાન થવું જોઈએ નહિ. કારણકે એક પુરુષમાં રહેલા સંસ્કાર અન્ય પુરુષના પ્રત્યક્ષિજ્ઞા જ્ઞાનનું કારણ થાય નહિ. પણ એક અધિકારણમાં વર્તમાન સંસ્કારોનો તથા પ્રત્યક્ષિજ્ઞા જ્ઞાનનો પરસ્પર કારણ તથા કાર્યભાવ થાય છે. કિંતુ બાલ્ય, યૌવન અને વૃદ્ધ એ ત્રણ અવસ્થાઓના ભેદ થતાં પણ, અવસ્થારૂપ ધર્મોનો આશ્રય જે દેહ છે, તે દેહ બાલ્યાવસ્થાથી વૃદ્ધાવસ્થા પર્યંત એક જ રહે છે. “દેહની એકતાને પ્રત્યક્ષિજ્ઞા જ્ઞાન વિષય કરે છે. આત્માની એકતાને પ્રત્યક્ષિજ્ઞા જ્ઞાન વિષય કરતું નથી.” આ પ્રમાણે ચાર્વાક વાદીના જે વચનો છે, તે સંભવતા નથી; અર્થાત્ તે વચનો સત્ય નથી. કારણ કે સ્વપ્નમાં ભ્રૂત અવસ્થાવાળા દેહથી ભિન્ન દેહ હોય છે અને યોગના પ્રભાવથી યોગી પુરુષ અનેક દેહોને રચે છે. ત્યાં ધર્મીરૂપ દેહોનો જ ભેદ છે. તેથી ભેદમાં “તે જ હું છું” એ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાજ્ઞાન હોવું જોઈએ નહિ. “તેજ હું છું” એવું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાજ્ઞાન સ્વપ્નદ્રષ્ટા પુરુષને તથા યોગી પુરુષને હોય છે. દેહોની એકતાને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાજ્ઞાન વિષય કરતું નથી. આ હેતુને અર્થે બાલ્યાદિ અવસ્થા તથા સ્વપ્નદ્રષ્ટા યોગી પુરુષનો દેહ, એ એ પ્રકારનાં દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે. જેવી રીતે મરુ તથા મરીચિકાદિમાં જલાદિની બુદ્ધિ ભ્રાંતિરૂપ હોય છે, તેવી રીતે “હું સ્થૂળ છું,” “હું ગૌર છું,” “હું ચાતુરું છું” ઇત્યાદિ પ્રકારની બુદ્ધિ પણ ભ્રાંતિરૂપ જ છે. કારણકે અધિજ્ઞાન વસ્તુના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન બુદ્ધિનો બાધ થઈ જાય છે. અધિજ્ઞાનરૂપ આત્માના જ્ઞાનવડે જે વસ્તુનો બાધ થાય છે તે વસ્તુ ભ્રાંતિરૂપે રહેવાય. (આ વાત ન જાણે ઇત્યાદિ શબ્દોમાં આગળ જતાં સ્પષ્ટ થશે.) આવી રીતે દેહથી ભિન્ન રહેલો આત્મા, દેહ ઉત્પન્ન થતાં દેહની સાથે ઉત્પન્ન થાય છે તથા દેહનો નાશ થતાં દેહની સાથે નાશ પામે છે, એવું કહેનારનો પક્ષ પણ ખીડન

ચએલો બાણવો. કારણકે તે પક્ષમાં યદપિ બાહ્ય યૌવનાદિ અવસ્થાઓના લેહ થતાં પણ “તે હું જ છું” એ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાજ્ઞાન ધર્મીરૂપ દેહની એકતાના કારણથી સંભવિત હોઈ શકે છે; તથાપિ જે સ્વપ્નમાં તથા યોગજન્ય ઐશ્વર્યમાં ધર્મીરૂપ દેહોના લેહ હોય છે, તે સ્થળે “તે હું જ છું” એ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાજ્ઞાન સંભવશે નહિ. ત્યાં પણ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાજ્ઞાન તો હોય છે જ; તેથી દેહના ઉત્પત્તિ તથા નાશની સાથે આત્માના ઉત્પત્તિ તથા નાશ માનવા, તે અત્યંત વિરુદ્ધ છે.

દેહિનોઽસ્મિન્ એ શ્લોકનેા અર્થ બીજો પણ થાય છે. જેવી રીતે જન્માદિ વિકારોથી રહિત એક જ આત્માને ક્ષીમારુદિ ત્રણ અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી રીતે આ દેહમાંથી પ્રાણના ઉત્ક્રમણ પછી તેને બીમ દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યાં જેવી રીતે બાહ્યાદિ અવસ્થાઓના પ્રાપ્તિભાગમાં “તે હું જ છું” એ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાજ્ઞાન હોય છે, તેવી રીતે મરણ પછી બીજો દેહ પ્રાપ્ત થતાં “તે હું જ છું” એ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાજ્ઞાન હોતું નથી. “તે હું જ છું” એ પ્રકારના પ્રત્યક્ષિજ્ઞાજ્ઞાનવડે યદપિ ત્યાં પૂર્વ તથા ઉત્તર દેહોમાં આત્માની એકતા સિદ્ધ થતી નથી, તથાપિ યુક્તિવડે ત્યાં આત્માની એકતા સિદ્ધ થઈ શકે છે. તે યુક્તિ આ છે:-માતાના ઉદરમાંથી બહાર નીકળેલા બાળકને બાહ્યાવસ્થામાં હર્ષ, શોક તથા લય આદિની પ્રાપ્તિ હોય છે. આ હર્ષ, શોક તથા ભયાદિની પ્રાપ્તિનું બીજું તો કંઈ કારણ સંભવતું નથી, કિન્તુ કેવળ પૂર્વ જન્મના સંસ્કાર જ આ હર્ષોદિનું કારણ છે. જો કદાચિત્ આપણે પૂર્વજન્મસંસ્કારનો અંગીકાર ન કરીએ તો, માતાના ઉદરમાંથી બહાર નીકળેલા બાળકની માતાના સ્તન્ય (દૂધ) પાનાદિમાં જે પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ નહિ. કારણ કે ચેતનયુક્ત પ્રાણીને જે જે પ્રવૃત્તિ હોય છે, તે તે પ્રવૃત્તિ “આ વસ્તુ મારા ઈષ્ટનું સાધન છે” એ પ્રકારના ઈષ્ટસાધનતા જ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે. ઈષ્ટસાધનતાના જ્ઞાન વિના કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ થતી નથી. માટે માતાનું સ્તન્ય (દૂધ) પાન કરવામાં બાળકની પ્રથમ પ્રવૃત્તિની પૂર્વે “આ સ્તન્ય (દૂધ) પાન મારા ઈષ્ટનું સાધન છે” એ પ્રકારનું ઈષ્ટસાધનતાજ્ઞાન આ બાળકમાં અવરણ માનવું જોઈએ. જન્મકાળમાં ઈષ્ટસાધનતાનું જ્ઞાન અનુભવરૂપે સંભવતું નથી; પરન્તુ આ ઈષ્ટસાધનતાનું જ્ઞાન સ્મૃતિરૂપ માનવું જોઈએ. જે જે સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન થાય છે તે તે પૂર્વ અનુભવજન્ય સંસ્કારોથી જ થાય છે, સંસ્કારો વિના સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન હોતું નથી. તેથી બાળકને પૂર્વ જન્મોમાં “આ માતાનું સ્તન્ય (દૂધ) પાન મારી ક્ષુધાની નિવૃત્તિરૂપ ઈષ્ટનું સાધન છે.” એ પ્રકારનો અનુભવ બહુવાર થયેલો છે. આ અનુભવજન્ય સંસ્કારોથી જ બાળકને જન્મકાળમાં સ્મરણરૂપ ઈષ્ટસાધનતાનું જ્ઞાન હોય છે. આ પ્રમાણે અંગીકાર કરવું પડશે; અને સંસ્કાર પણ નહિ બોધન થએલા સ્મૃતિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે નહિ, કિન્તુ બોધન થએલા સ્મૃતિજ્ઞાનને જ ઉત્પન્ન કરે છે. જો નહિ બોધન થએલ સંસ્કારોથી પણ વસ્તુની સ્મૃતિ થતી હોય, તો સર્વ કાળમાં (હરેક વખતે) તે વસ્તુની સ્મૃતિ હોવી જોઈએ. તેથી જન્મકાળમાં બાળકના પૂર્વ જન્મના સંસ્કારોનું બોધન કરનારા પુરુષપાપરૂપ અદૃષ્ટ વિના બીજું કંઈ સંભવતું નથી. કિન્તુ જે પૂર્વ જન્મોના પુરુષપાપરૂપ અદૃષ્ટોએ આ વર્તમાન શરીર આપ્યું છે, તે પુરુષ પાપરૂપ અદૃષ્ટ જ જન્મકાળમાં પૂર્વ જન્મના સંસ્કારોનો બોધ કરે છે. પૂર્વ જન્મના સંસ્કાર તથા પુરુષ તેમ જ પાપરૂપ અદૃષ્ટ આત્મારૂપ આશ્રયવિના સ્વતંત્ર રહે નહિ. તેથી પૂર્વ જન્મમાં આત્માની વિદ્યમાનતા (હોવાપણું) અંગીકાર કરવી જોઈએ. આ પ્રકારની યુક્તિવડે જ પૂર્વ તથા ઉત્તર શરીરમાં આત્માની એકતા સિદ્ધ થાય છે.

અથવા દેહિનોઽસ્મિન્ આ શ્લોકનેા આ પ્રમાણે ત્રીજો અર્થ કરવો. જેવી રીતે એક જ દેહી આત્માના કમથી દેહની બાહ્યાદિ અવસ્થાઓના ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ હોવા છતાં ઉત્પત્તિઆદિ નિત્ય હોવાથી લેહ હોતો નથી, તેવી રીતે વિશુ હોવાથી એક જ

આત્માને એક જ કાળમાં સર્વ હેહોની પ્રાપ્તિ થાય છે. હવે જો આત્માને હેહાદિની માફક મધ્યમ પરિમાણવાળો માનીએ, તો આત્મામાં હેહાદિની પેઠે અનિત્યતા પ્રાપ્ત થશે. જો આત્માને અણુપરિમાણવાળો માનીએ, તો સર્વ શરીરમાં વ્યાપક સુખ દુઃખની પ્રતીતિ ન હોવી જોઈએ. એ બન્ને દોષોની નિવૃત્તિ કરવા માટે આત્માને “વિભુ” માનવો જોઈએ.

સર્વ શરીરોમાં અહમસ્મિ-અહમસ્મિ એ પ્રકારની એકાકાર પ્રતીતિ જોવામાં આવે છે, તેથી સર્વ શરીરોમાં એક જ આત્મા વ્યાપકસ્વરૂપે છે. આવી રીતે સર્વ શરીરોમાં આત્માની એકતા સિદ્ધ થયા છતાં પણ બીજમ તથા દ્રોણાદિ વધ્ય છે, અને હું અર્જુન તેમનો ઘાતક (હણનાર) છું, એ પ્રકારના ભેદની કલ્પના કરી, તું મોહને પ્રાપ્ત થયો હોય તો, તેમાં તારુ અવિદ્વાનપણું જ એક કારણ છે. જે પુરુષ સર્વ શરીરોમાં આત્માની એકતાને જાણે છે, તે વિદ્વાન તથા વિવેકી પુરુષ શરીરમાં મોહને પ્રાપ્ત થતો નથી; કારણકે “હું તેમનું હનન કરનારો છું અથવા મારાથી તેનું હનન થશે (તે હણાશે)” એ પ્રકારનું ભેદદર્શન વિદ્વાન પુરુષને હોતું નથી.

આમ કહી ભગવાને એવું અનુમાન સૂચિત કર્યું છે કે, વાદીઓના વિવાદના વિષયરૂપ આ બીજમ તથા દ્રોણાદિ સર્વેહેલ એકલોકતા આત્માયુક્તા છે અર્થાત્ દેહત્વધર્મવાળા હોવાથી બાહ્ય તથા યૌવનાદિ ધર્મોવાળા છે. હવે શ્વાત કહે છે કે (एको देवः सर्वभूतेषु गदः सर्वेषां सर्वभूतान्तरात्मा) એક જ આત્મા-દેવ સર્વભૂત પ્રાણીઓમાં વ્યાપક છે તથા કાલમાંહેના અગ્નિની પેઠે ગૂઢ છે તથા સર્વભૂત પ્રાણીઓના અંતરાત્મારૂપે છે.

એમ કહીને આત્મામાં નિત્યપણું તથા વિભુપણું સિદ્ધ કર્યું. આ સિદ્ધ થવાથી નીચેના મતોનું ખંડન કર્યું છે. નાસ્તિક એટલે ચાર્વાક આ સ્થૂલદેહને જ આત્મા માને છે. ચાર્વાકમાંથી કોઈક ધંદિયોને જ આત્મા માને છે અને કોઈ મનને આત્મા માને છે. એક પક્ષવાળા કેટલાક તો પ્રાણોને જ આત્મા માને છે. સૌગત ક્ષણિક વિજ્ઞાનને જ આત્મા માને છે. દિગંબર, આત્માને દેહથી ભિન્ન તથા સ્થિર સ્વભાવવાળો તથા દેહના સમાન પરિમાણવાળો માને છે, અને મધ્યમ પરિમાણવાળામાં નિત્યતા સંભવે નહિ, તેથી “નિત્ય તથા અણુપરિમાણવાળો આત્મા છે” એ પ્રમાણે દિગંબરોના એક પક્ષવાળા માને છે. સિદ્ધાન્તમાં આત્માને નિત્ય તથા વિભુ સિદ્ધ કરવામાં સર્વમતનું ખંડન થઈ જાય છે. (૧૩)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્! આત્મા નિત્ય છે તથા વિભુ છે, એ અર્થમાં હું વિવાદ કરતો નથી. પરંતુ સર્વ હેહોમાં આત્મા એક છે, એ અર્થને હું સમજી શકતો નથી. કારણકે ભુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્રેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ અને સંસ્કાર, એવા નવ શુણ્ણોવાળો નિત્ય વિભુ આત્મા હોય છે. આત્મા હરેક શરીરમાં ભિન્ન-ભિન્ન (નૂહો-નૂહો) હોય છે. આ પ્રમાણે વૈશેષિક મત અંગીકાર કરે છે. આ જ પક્ષને બીજા તાર્કિક-ત્રીમાંસક વગેરે પણ અંગીકાર કરે છે. આત્માને નિર્ગુણ માનનારા સાંખ્ય શાસ્ત્રવાળા તો આત્મા સુખ દુઃખાદિ શુણ્ણોવાળો છે એ અર્થનો જ વિવાદ કરે છે, તથાપિ આત્મા ભિન્ન ભિન્ન છે, એ અર્થવિષે સાંખ્યશાસ્ત્રવાળા પણ વિવાદ કરતા નથી. જો કહાયિત્ત સર્વ શરીરોમાં એક જ આત્મા અંગીકાર કરીએ, તો એક શરીરને સુખની પ્રાપ્તિ થતાં સર્વ શરીરોને સુખની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ; તેમ જ એક શરીરને દુઃખની પ્રાપ્તિ થતાં સર્વ શરીરોને દુઃખની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ. પણ એક શરીરને સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ થતાં સર્વ શરીરોને સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ થયલી જોવામાં આવતી નથી. તેથી હરેક શરીરમાં ભિન્ન ભિન્ન આત્મા માનવા જોઈએ. આ પ્રમાણે આત્માનો ભેદ સિદ્ધ થતાં બીજમ દ્રોણાદિથી ભિન્ન એવો હું આત્મા યદ્યપિ નિત્ય છું તથા વિભુ છું; તથાપિ હું આત્મા તથા સુખ દુઃખાદિ શુણ્ણોવાળો છું, તેથી આ બીજમ તથા દ્રોણાદિ બધુઓનો નાશ

યતાં મને સુખનો વિયોગ તથા દુઃખનો સંયોગ અવશ્ય થશે. તેથી માટે શોક મોહ કરવો અનુચિત નથી, કિન્તુ ઉચિત છે,” આ પ્રમાણે અર્જુનને શંકા થવાથી તેનું નિવારણ કરવા ભગવાન લિંગદેહનો વિવેક કરવા માટે નીચે પ્રમાણે કહે છે

માત્રાસ્પર્શસ્તુ કૌતેય શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ ।

આગમાપાયિનોઽનિત્યાસ્તાંસ્તિતિક્ષસ્વ ભારત ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે કુન્તીના પુત્ર ! હે ભરતવંશ વિષે જન્મેલા અર્જુન ! અનિયત સ્વભાવ-વાળી તથા વિષયોની સાથે સંબંધવાળી ઇન્દ્રિયો, ઉત્પત્તિ તથા નાશવાન અંતઃકરણને જ શીતોષ્ણની પ્રાપ્તિવડે સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ કરવાવાળી છે, તેને તું સહન કર. ૧૪

ટીકા:-જેવડે વિષય બળુવામાં આવે છે, તેનું નામ માત્રા (માપ) છે. આવી નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો છે. નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે જ રૂપાદિ વિષયો બળુવામાં આવે છે. નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના રૂપાદિ વિષયોની સાથના યથાયોગ્ય સંબંધનું નામ માત્રાસ્પર્શ છે. અથવા કૌષીતકિ ઉપનિષદમાં વાક્ (વાચ) આદિ દશ ઇન્દ્રિયોને પ્રજ્ઞામાત્રા કહી છે અને નામાદિ દશ વિષયોને ભૂતમાત્રા કહી છે. વાક્ આદિ દશ ઇન્દ્રિયો તથા નામાદિ દશ વિષયોનો અર્થ ‘માત્રા’ શબ્દવડે સમજ લેવો.

ઇન્દ્રિયના વિષયરૂપ માત્રાઓનો પરસ્પર વિષય તથા વિષયી ભાવરૂપ સંબંધ માત્રાસ્પર્શ કહેવાય છે. અથવા માત્રા એ પ્રમાતાનું વાચક તૃતીયા વિભક્તિનું ભિન્ન પદ બળુવું. પ્રમાતાની સાથે જે વિષય ઇન્દ્રિયોના સંબંધ છે તે માત્રા સ્પર્શ છે.

આગમ એટલે ઉત્પત્તિ અને અપાય એટલે નાશ. આગમ તથા અપાય જેમાં હોય તે આગમાપાયી કહેવાય. એવા આગમાપાયી અંતઃકરણને જ માત્રાસ્પર્શ, શીત ઉષ્ણાદિની પ્રાપ્તિદ્વારા સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે સર્વવ્યાપક નિત્ય આત્માને માત્રાસ્પર્શ સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ કરતો નથી, કારણકે નિત્યસ્વરૂપ આત્મા નિર્ગુણ તથા વિકારથી રહિત છે. શ્રુતિ કહે છે કે (સાધી વૈતા કેવલો નિર્ગુણઃ) આત્માદેવ સર્વના સાક્ષીરૂપે ચેતનરૂપે અદ્વિતીયરૂપે નિર્ગુણરૂપે તથા નિષ્કલરૂપે છે. એવા નિર્વિકાર નિત્ય આત્માને અનિત્ય અંતઃકરણના સુખદુઃખાદિ ધર્મોની આશ્રયતા સભાવે નહિ. કારણકે ધર્મ અને અધર્મ એ બન્નેમાં અલેદ જ હોય છે. અલેદ વિના તેગનો બીજો કોઈ સંબંધ સંભવતો નથી. નિત્ય તથા અનિત્યનો અલેદ કહેવો, તે અર્થત વિરુદ્ધ છે, તેથી સુખ દુઃખાદિ આત્માનો ધર્મ નથી તથા સુખ દુઃખાદિરૂપ સાક્ષ્ય પદાર્થોમાં સાક્ષી આત્માનું ધર્મપણું કદાચિત્ પણ સંભવે નહિ, તેથી પણ આ અર્થ સિદ્ધ થયો સુખદુઃખાદિ ધર્મોના આશ્રય કેવળ અંતઃકરણને જ છે આત્મા સુખદુઃખાદિ ધર્મોના આશ્રય રૂપ નથી. અંતઃકરણ દરેક શરીરમાં ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. અંતઃકરણના લેહને અંગીકાર કરીને જ કોઈ સુખી હોય છે, કોઈ દુઃખી હોય છે ઇત્યાદિ વ્યવસ્થાનો સંભવ હોઈ શકે છે; પણ સુખદુઃખાદિની વ્યવસ્થાની અનુપપત્તિથી દરેક શરીરમાં આત્માનો અલેદ માનવો, તે અર્થત અસંગત છે. એમ ન માને તો સર્વ જગતનો પ્રકાશ કરનાર તથા જન્માદિ વિકારોથી રહિત આત્મા સત્તરૂપવડે તથા સ્ફુરણરૂપવડે સર્વ પદાર્થોમાં અનુગત થયલો પ્રતીત થાય છે; તેથી તે સત્તાનું આત્માના લેહમાં સ્ફુરણરૂપે કોઈ પણ પ્રમાણ નથી. હેલતું ઈકો દેવઃ સર્વભૂતેષુ ગુરુ ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓ આત્માના અલેદનું જ પ્રમાણ છે.

સુખદુઃખાદિની ઉત્પત્તિમાં અંતઃકરણને કારણતા છે, એ વાત નૈયાયિકો તેમ જ સિદ્ધાંતીઓ એમ બન્ને અંગીકાર કરે છે. નૈયાયિકો તો મનરૂપ અંતઃકરણને સુખદુઃખાદિ ધર્મોનું નિમિત્તકારણ

માને છે અને આત્માને સુખદુઃખાદિનું સમવાયી કારણ માને છે. સિદ્ધાન્તમાં અંતઃકરણને જ સુખ-
દુઃખાદિનું ઉપાદાન કારણ માન્યું છે. ત્યાં સાચી જેમા કેવલો નિર્ગુણ્ય ધર્ત્યાદિ શ્રુતિઓએ આત્માને
નિર્ગુણ કહ્યો છે. નિર્ગુણ આત્મામાં ગુણની સમવાયી કારણતા કહેવી, એ શ્રુતિથી વિરુદ્ધ
છે. અંતઃકરણ વિના બીજા કોઈ પણ પદાર્થમાં સુખદુઃખાદિની સમવાયી કારણતા સંભવતી
નથી. નિમિત્ત કારણતાની અપેક્ષાએ સમવાયી કારણતા શ્રેષ્ઠ હોય છે. તેથી નૈયાયિકાએ અન્તઃ-
કરણને સુખદુઃખાદિનું સમવાયી કારણ માનવું જોઈએ. પણ કેવળ યુક્તિવડે જ અન્તઃકરણમાં
સુખદુઃખાદિ ધર્મોની ઉપાદાન કારણતા સિદ્ધ નથી, કિંતુ પ્રમાણવડે પણ સિદ્ધ થાય છે. શ્રુતિ કહે
છે કે (કામઃ સંકલ્પો વિચિકિત્સા શ્રદ્ધા બ્રહ્મ પૂતિરપુતિ દ્વૈર્ધર્મીર્મરિત્યેતત્ત્વે મન ધ્વેતિ) ધર્મશા, સંકલ્પ,
સંશય શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, ધૈર્ય, અધૈર્ય, લબ્ધ, જ્ઞાન અને લય, એ સર્વ મનરૂપ જ છે. શ્રુતિ
કામાદિ વિકારોનું મનની સાથે અલેદ કથન કરતાં મનને કામાદિ વિકારોનું ઉપાદાન કારણત્વ કથન
કરે છે. શ્રુતિમાં કામાદિ વિકાર સુખદુઃખાદિ ધર્મોના પણ ઉપલક્ષક (દર્શાવનાર) છે અને આત્માને
અનેક શ્રુતિઓએ સ્વપ્રકાશ-જ્ઞાનાનંદરૂપ કહેલો છે. તેથી આત્માને સુખદુઃખાદિ ધર્મોની આશ્ર-
યતા સંભવતી નથી. આથી નૈયાયિકા વગેરેએ આત્મામાં યથાલેદ જે વિકારીપણ અંગીકાર
કરેલું છે, તે કેવળ પ્રાંતિવડે જ અંગીકાર કરેલું છે.

હે અર્જુન ! આગમાપાથી હોવાથી તથા દૃશ્ય હોવાથી, નિત્યદ્રષ્ટા આત્માથી ભિન્ન
અન્તઃકરણમાં સુખદુઃખાદિની ઉત્પત્તિ કરનાર માત્રાસ્પર્શ નિયત સ્વભાવવાળા નથી, કિંતુ અનિ-
યત સ્વભાવવાળા છે. કારણકે એક સમયે સુખ ઉત્પન્ન કરનાર શીત તથા ઉષ્ણાદિ બીજે સમયે
દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. તે જ પ્રમાણે કોઈ સમયે દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર શીત તથા ઉષ્ણાદિ બીજે
સમયે સુખ ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી માત્રાસ્પર્શ અનિયત સ્વભાવવાળા છે. અહીં શીત તથા ઉષ્ણને
અર્થ આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક એમ ત્રણ પ્રકારના સુખદુઃખના અર્થને બોધક
છે. ન્વરાદિ વ્યાધિઓવડે અન્તઃકરણમાં ઉત્પન્ન થનાર દુઃખ આધ્યાત્મિક દુઃખ કહેવાય છે; સિંહ
તથા સર્પાદિ પ્રાણીઓવડે ઉત્પન્ન થનાર દુઃખ આધિભૌતિક દુઃખ કહેવાય છે; અને જળ, અગ્નિ
વગેરેથી ઉત્પન્ન થનાર દુઃખ આધિદૈવિક દુઃખ કહેવાય છે. આ રીતે સુખના પણ ત્રણલેદ જાણી લેવા.

હે અર્જુન ! અત્યંત સ્થિર સ્વભાવવાળા તથા નિર્વિકાર આત્માથી ભિન્ન વિકારી અંતઃકર-
ણને સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ કરાવનારા ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિના સંયોગરૂપ માત્રાસ્પર્શોને તું સહન
કર. તાત્પર્ય એ છે કે, “હું અવિકારી આત્માને કિંચિત્ માત્ર પણ હાનિ કરતો નથી,” એ
પ્રકારના વિવેકવડે તું માત્રાસ્પર્શોની ઉપેક્ષા કર તથા દુઃખાદિ ધર્મવાળા અન્તઃકરણના તાહાત્ય
અધ્યાસથી તું તારા આત્માને દુઃખી ન માન, એ જ માત્રાસ્પર્શોને સહન કરવાની ક્રિયા છે.

અહીં હે કૌતેપ હે મારત એ બન્ને સંયોધનવડે શ્રીભગવાને અર્જુન પ્રત્યે એવો અર્થ સૂચ્યો
છે કે, માતૃકુળ તથા પિતૃકુળ એમ ઉભય કુળોથી તું અત્યંત શુદ્ધ છે. માટે તને આ પ્રકારનું
અજ્ઞાન ઉચિત નથી. વળી કોઈ રીકામાં ભાગમાપાયિનઃ એ વિશેષણ માત્રાસ્પર્શોનું જ કરેલું છે.
આગમાપાથી હોવાથી માત્રાસ્પર્શ અનિત્ય છે, એ પ્રમાણે તેનો અર્થ કયો છે. પરંતુ આ
વ્યાખ્યાનમાં શીતોષ્ણસહદુઃખદાઃ એ શબ્દોવડે કથન કરેલી સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ માત્રાસ્પર્શ કોને
કરે છે, એ પ્રકારની જિજ્ઞાસા થતાં “અન્તઃકરણને સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ કરે છે” એ પ્રમાણે અર્થ
કરવાથી, ‘અન્તઃકરણ’નો અર્થ સૂચિત થાય છે. પૂર્વ વ્યાખ્યામાં ભાગમાપાયિનઃ એ શબ્દ અન્તઃ-
કરણનો જ વાચક છે, તેથી આગમાપાથીવડે અન્તઃકરણની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. (૧૪)

અવતરણિકા:—“હિ ભગવન્ ! અન્તઃકરણને જે સુખદુઃખનો આશ્રય માનશે, તે અંતઃકરણને
જ કર્તા ભોક્તાપણની પ્રાપ્તિવડે ચેતનરૂપતા અંગીકાર કરવી પડશે. અંતઃકરણને ચેતનરૂપતા

સિદ્ધ થશે, તો અન્તઃકરણથી ભિન્ન તથા અન્તઃકરણને પ્રકાશ કરવાવાળા ભોક્તા આત્માવિષે કાંઈ પ્રમાણ નથી. આથી કેવળ નામ માત્રમાં જ વિવાદ સિદ્ધ થશે, પણ નામોના અર્થમાં કાંઈ વિવાદ થશે નહિ. કેટલાક પક્ષીવાદીઓએ આત્માને અન્તઃકરણ શબ્દવડે કથન કર્યો, કેટલાકે એ તેને આત્મા કહ્યો. અન્તઃકરણથી ભિન્ન એ ચેતન આત્મા અંગીકાર કરશે તો વેદાન્ત-સિદ્ધાન્તમાં અંગીકાર કરેલી બંધ તથા મોક્ષ અને ઉભયની સમાનાધિકરણતા સિદ્ધ થશે નહિ; કિંતુ બંધ તથા મોક્ષનું ભિન્ન ભિન્ન અધિકરણ સિદ્ધ થશે. તેમ થવાથી સુખદુઃખ આશ્રયરૂપે હોવાથી અન્તઃકરણ બંધનું અધિકરણ થશે અને અન્તઃકરણથી ભિન્ન આત્મા મોક્ષનું અધિકરણ થશે.” એવી અર્જુનની શંકાને નિવૃત્ત કરવા શ્રીભગવાન કહે છે:—

યં હિ ન વ્યયંત્યેતે પુરુષં પુરુષર્પમ ।

સમદુઃખસુખં ધીરં સોઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥ ૧૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! સમાન સુખદુઃખવાળા ધીર પુરુષને માત્રાસ્પર્શો (ઈન્દ્રિયો) જે કારણથી વ્યથા કરતા નથી, તે જ કારણથી ધીર પુરુષ મોક્ષની પ્રાપ્તિને વાસ્તે ચોગ્ય હોય છે. ૧૫

ટીકા:—હે અર્જુન! (અર્થ: પુરુષ: સ્વયંજ્યોતિર્મંવતિ) -સ્વભાવસ્થામાં સૂર્યોદિ જ્યોતિષ્મિને। અભાવ થતાં આત્મા પુરુષ જ સ્વયંજ્યોતિ છે. આ શ્રુતિના પ્રમાણથી સ્વપ્રકાશરૂપવડે સિદ્ધ ચેતન આત્મા પોતાના પરિપૂર્ણ સ્વરૂપવડે સર્વ શરીરરૂપ પુરીઓમાં નિવાસ કરે છે. આ કારણથી શ્રુતિ ભગવતી ચેતન આત્માને ‘પુરુષ’ કહે છે અથવા આઠ પુરીઓમાં નિવાસ કરનાર ‘પુરુષ’ કહેવાય છે. એ આઠ પુરીઓ નીચે પ્રમાણે છે —

કર્મેન્દ્રિયાણિ ચલુ પન્થ તથા પરાણિ જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ મનઝાદિ ચતુષ્ટયં ચ ।

પ્રાણાદિ પંચક્રમયો વિચિત્રાદિકં ચ કામચ્ચ કર્મ ચ તમઃ પુનરષ્ટની પૂરિતિ ॥

અર્થ:—વાદ્ આદિ પાંચ કર્મ ઇન્દ્રિય, શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાન ઇન્દ્રિય, મન આદિ ચાર અન્તઃકરણ, પ્રાણાદિ પાંચ પ્રાણ, આઠશાદિ પંથભૂત, કામ, કર્મ ને તમઃ આ આઠનું ‘પુર’ છે. ‘અહીં તમ શબ્દવડે કારણ અજ્ઞાન અર્થ સમજવો. શ્રુતિ કહે છે કે (સર્વાયં શુરુષ: સર્વોઽસ પૂર્વં પરિ વા ગયઃ) આ ચેતન આત્મા શરીરાદિરૂપ સર્વ પુરીઓમાં નિવાસ કરતા હોવાથી, પુરુષસંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા શરીરરૂપ પુરીમાં શયન કરનાર હોવાથી પુરુષ કહેવાય છે. આવા સ્વયં-જ્યોતિ આત્માને અનાત્મ અન્તઃકરણના ધર્મરૂપવડે તથા દશ્યરૂપવડે સુખદુઃખ સમાન જ છે. આ કારણથી આત્માને સમાન સુખદુઃખ ધર્મવાળો કહે છે. અહીં દુઃખસુખનો અર્થ પૂર્વોક્ત અન્તઃકરણના કામ-સંકટપાદિ સર્વ ધર્મોનો ઉપલક્ષક છે. શ્રુતિ કહે છે કે (एष नित्यो महिमा प्राद्वनस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीयात्) આ આત્મા નિત્યસ્વરૂપ છે. બ્રહ્મરૂપ આત્માનો મહિમા એવો છે કે તે પુણ્યકર્મવડે સુખરૂપ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતો નથી અને પાપકર્મવડે દુઃખરૂપ કનિષ્ઠતાને પ્રાપ્ત થતો નથી.” આ શ્રુતિએ આત્મામાં સુખ દુઃખ બન્ને ધર્મોનો નિષેધ કર્યો છે. આ શ્રુતિથી આત્મામાં કામ સંકટપાદિ સર્વ ધર્મોનો નિષેધ પણ જાણી લેવો. સ્વયંજ્યોતિ આત્મા પોતાના ચિદાસાસદ્રાસ બુદ્ધિની સાથે તાહારમ્ય અધ્યાસને પ્રાપ્ત થઈને, બુદ્ધિને શુભાશુભ કાર્યમાં પ્રેરણા કરે છે. તેથી બુદ્ધિના પ્રેરકરૂપ સાક્ષી આત્માને ‘ધીર’ કહેવામાં આવે છે. વિચમીર્યતીતિ ધીર इति ॥ શ્રુતિ કહે છે કે (सपीः रामो वल्लभं लोचमतिक्रामति) બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિવાળો આત્માદેવ સ્વમને પ્રાપ્ત થઈ જાતનો પરિત્યાગ કરે છે.” એમ કહીને આત્મામાં બંધની પ્રસક્તિ દર્શાવી છે. જે અધિ-

કરણમાં જે વસ્તુ સ્વભાવથી હોય નહિ, તે અધિકરણમાં તે વસ્તુનો આરોપ કરવો, તેને 'અસક્તિ' કહેવામાં આવે છે. આ વાત બીજાં શાસ્ત્રોમાં પણ કહેલી છે.

યતો માનાનિ સિદ્ધયંતિ જાગૃદાદિત્રયં તથા ।

માત્રાભાવવિભાગશ્ચ સ પ્રજ્ઞાસ્મીતિ વોચ્યતે ॥

અર્થ:-જે સ્વયંજ્યોતિ આત્માથી પ્રત્યક્ષાદિ સર્વ પ્રમાણ સિદ્ધ થાય છે તથા જાગૃત અદિ ત્રણ અવસ્થા સિદ્ધ થાય છે તથા 'આ ભાવ પદાર્થ છે', અને 'આ અભાવ પદાર્થ છે' ઇત્યાદિ લોક સિદ્ધ થાય છે, તે સાક્ષી આત્માને 'હું બ્રહ્મસ્વરૂપે છું' (મજ્ઞાસ્મિ) ઇત્યાદિ મહાવાક્યોએ જણાવેલો છે. એવા સમદુઃખસુખધીર પુરુષને પૂર્વોક્ત સુખ દુઃખ દેનાર માત્રાસ્પર્શો (વિષયો) વાસ્તવિક રીતે વ્યથા દુઃખની પ્રાપ્તિ કરતા નથી, કારણ કે સ્વયંજ્યોતિ પુરુષ સર્વ વિકારોનો પ્રકાશક હોવાથી વિકારોને યોગ્ય નથી. શ્રુતિ કહે છે કે—

સૂર્યો યયા સર્વલોકસ્ય ચક્ષુર્ન લિપ્યતે ચાક્ષુર્વાર્વાહ્યદોષૈઃ ।

પરુસ્તથા સર્વભૂતાંતરાત્મા ન લિપ્યતે લોકદુઃખેન વાહાઃ ॥

અર્થ:-“જેવી રીતે સર્વ લોકના ચક્ષુ સૂર્ય ભાગવાન, ચક્ષુના વિષયરૂપ બાહ્ય દોષોથી લેપાયમાન થતા નથી, તેવી રીતે એક અદ્વિતીયરૂપ સર્વ પ્રાણીઓનો અંતરાત્મા, લોકના દુઃખોથી લેપાયમાન થતો નથી.” આ કારણથી ધીર પુરુષ પોતાના સ્વરૂપભૂત બ્રહ્માત્માની એકતાના જ્ઞાનવડે, સર્વ દુઃખોના ઉપાદાન કારણરૂપ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિપૂર્વક અદ્વિતીય, સ્વપ્રકાશ તથા પરમાનંદરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિને માટે યોગ્ય થાય છે. જે કદાચિત્ સ્વયંજ્યોતિ આત્મા આરોપણ કરેલા બંધનો આશ્રય ન હોય, પણ કિંતુ સ્વાભાવિક બંધનો આશ્રય હોય, તો ધર્મીની નિવૃત્તિવિના સ્વાભાવિક ધર્મીની નિવૃત્તિ થાય નહિ. જેવી રીતે અગ્નિરૂપ ધર્મીની નિવૃત્તિવિના તેના ઉષ્ણતાદિ સ્વાભાવિક ધર્મીની નિવૃત્તિ થતી નથી, તેવી રીતે આત્મારૂપ ધર્મીની નિવૃત્તિવિના સ્વાભાવિક બંધરૂપ ધર્મીની કદાચિત્ પણ નિવૃત્તિ થશે નહિ. આત્મા નિત્ય છે, તેથી આત્માની કદાચિત્ પણ નિવૃત્તિ સંભવતી નથી. એથી આત્મા કદાચિત્ પણ મુક્ત ન હોવો જોઈએ. આ બાબત અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ કહેલી છે. જેમ કે:-

આત્મા કર્ત્તાદિ રૂપથ્યેન્માકાંક્ષીસ્તદ્દિ મુક્તતામ્ ।

ન હિ સ્વભાવો માવાનાં વ્યાવર્તેતૈત્તેણ્યોપદ્રવૈઃ ॥

અર્થ:-આત્મા જે કદાચિત્ સ્વભાવથી જ કર્તૃત્વ લોકતૃત્વ આદિરૂપ બંધવાળો હોય, તો હે શિષ્ય ! તું મુક્તપણની ઇચ્છા કરતો ના. કારણ કે સૂર્યને ઉષ્ણતારૂપ સ્વાભાવિક ધર્મ, સૂર્યરૂપ ધર્મીની નિવૃત્તિવિના નિવૃત્ત થતો નથી તેમ. ભાવ પદાર્થોનો જે સ્વાભાવિક ધર્મ હોય છે તે ધર્મ, ભાવ પદાર્થરૂપ ધર્મીની નિવૃત્તિવિના કદાચિત્ પણ નિવૃત્ત થતો નથી. જેમ કે આત્મામાં સ્વાભાવિક બંધનો અંગીકાર કરવાથી કોઈને પણ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે નહિ, તેથી વિવક્ષ્ય વિવ્ર-
ચ્યતે જ્ઞાનાદેવ જ કેવલ્યમ ઇત્યાદિ જ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિનું કથન કરનારી અનેક શ્રુતિઓથી પણ આત્મામાં બંધ ભાવ વિરુદ્ધ છે.

શંકા:-આત્મામાં જે કદાચિત્ સ્વાભાવિક બંધ અંગીકાર કરીએ, તો આ પૂર્વોક્ત દોષ અમને પણ પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ આત્મામાં બંધ અમે સ્વાભાવિક રીતે જ અંગીકાર કરતા નથી, કિંતુ આત્મામાં બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિનું બંધ છે. શ્રુતિ કહે છે કે (ભાત્મેદ્રિયમનોપક્રમ મોક્ષેત્યાદુર્મંગીવિગ્નઃ) દેહ, ઇન્દ્રિય તથા મનરૂપ ઉપાધિથી યુક્ત આત્માને બુદ્ધિમાન પુરુષો ભોક્તા કહે છે. આ પ્રમાણે આત્મામાં ઉપાધિનું બંધનો અંગીકાર કરતાં અને આત્મારૂપ ધર્મી વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ ઔપાધિક બંધની નિવૃત્તિવડે મુક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

સમાધાન:-હે વિવાદ કરનાર ! તારા એ કથનથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, જે વસ્તુ પોતાના ધર્મોને અન્ય વસ્તુમાં સ્થિતરૂપ કરીને પ્રતીત કરાવે છે, તે વસ્તુ 'ઉપાધિ' કહેવાય છે. જેવી રીતે રાતા વર્ણવાળું જપા નામનું પુષ્પ (બાસુંદરીનું ફુલ), પોતાના રાતા વર્ણને સામે રહેલા સ્ફટિકમણિમાં સ્થિતરૂપ કરીને પ્રતીત કરાવે છે, તેથી સ્ફટિક જપા પુષ્પના ઉપાધિરૂપે કહે છે; તેવી રીતે બુદ્ધિ-આદિ પણ પોતાના સુખદુઃઆદિ ધર્મોને આત્મામાં સ્થિતરૂપ કરીને પ્રતીત કરાવે છે; તેથી બુદ્ધિ-આદિ પણ ઉપાધિ છે. પણ જે ધર્મ ઉપાધિકૃત હોય છે, તે અસત્ય પણ હોય છે. જેવી રીતે જપા પુષ્પરૂપ ઉપાધિએ કરેલી સ્ફટિકમણિમાં જે રકતતા (રતાશ) છે, તે રકતતા અસત્ય જ છે. તેવી રીતે બુદ્ધિઆદિ ઉપાધિએ કરેલા આત્મામાં કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વાદિ જે બંધ, તે પણ અસત્ય જ હોવો જોઈએ. એ પ્રમાણે બંધમાં ઔપાધિકતા માનીને અસત્યરૂપતાને અંગીકાર કરનાર તથા શંકા ઉઠાવનાર તું પણ જે અમે કહીએ છીએ તે જ કહે છે, તું મને અનુકૂળ છે પણ પ્રતિકૂળ નથી. વાસ્તવિક રીતે કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વાદિ સર્વ સંસારધર્મોના સંબંધથી રહિત આત્મામાં, અન્તઃકરણાદિ ઉપાધિના કારણથી, સંસારધર્મોના સંબંધની જે પ્રતીતિ છે, તે જ આત્મામાં બંધ છે અને પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપના જ્ઞાનથી, જ્યારે પોતાના સ્વરૂપના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે, તથા અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિઓની નિવૃત્તિ થાય છે તથા ઉપાધિકૃત સર્વ ભ્રમની નિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે સર્વ દૃશ્ય પ્રપંચના સંબંધથી રહિત હોવાથી, શુદ્ધરૂપ તથા સ્વપ્રકાશ પરમાનંદરૂપતાવડે સર્વેતર પરિપૂર્ણ રૂપ આત્માહેવનો સ્વતઃજ કૈવલ્યરૂપ મોક્ષ થાય છે. માટે બંધ તથા મોક્ષ એ બંનેનાં ભિન્નભિન્ન અધિકરણ નથી: પણ એક જ આત્મા બંનેનું અધિકરણ છે. આ કથનથી, 'અંતઃકરણ' અને 'આત્મા' એવાં નામ માત્રમાં જ વિવાદ છે, પણ તે બંને નામોનો અર્થ એક જ છે. એ પ્રમાણે જે પૂર્વે વાદિએ કહ્યું હતું, તેનું પણ ખંડન થયેલું બાબતું, કારણ કે પ્રકાશ અને પ્રકાશક એ ઉભયની એકતા સંભવતી નથી. જેવી રીતે પ્રકાશ ઘટાદિ પદાર્થ અને પ્રકાશક દીપકાદિ પદાર્થ, એ બંનેની એકતા સંભવતી નથી, તેવી રીતે પ્રકાશ્યરૂપ અંતઃકરણાદિ તથા પ્રકાશક સાક્ષી આત્મા, એ બંનેની પણ એકતા સંભવતી નથી. પણ પ્રકાશ્ય પદાર્થ પ્રકાશકથી ભિન્ન જ હોય છે. જો કહાયિત એક જ પદાર્થને પ્રકાશ્યરૂપ તથા પ્રકાશકરૂપ માનીએ, તો એક જ પદાર્થમાં પ્રકાશરૂપ ક્રિયાનું કર્ત્તાપણું તથા કર્મપણું પ્રાપ્ત થશે, જે અત્યંત વિરુદ્ધ છે. એક જ વસ્તુમાં એક ક્રિયાનું કર્ત્તાપણું તથા કર્મપણું કયાંય પણ જોવામાં આવતું નથી.

શંકા:-એક જ વસ્તુમાં જો પ્રકાશ્યતા તથા પ્રકાશકતા ન હોય, તો આત્મામાં પણ તે પ્રકાશ્યતા તથા પ્રકાશકતા કેવી રીતે સંભવે ?

સમાધાન:-સ્વયંજ્યોતિ આત્મામાં અમે કેવળ પ્રકાશકતા જ અંગીકાર કરીએ છીએ; ઘટાદિ પદાર્થોની પેઠે આત્મામાં પ્રકાશ્યતા અમે અંગીકાર કરતા નથી. આત્મામાં અંતઃકરણાદિનું પ્રકાશકપણું રહેલું છે, સ્વપ્રકાશ જ્ઞાન રૂપતાથી ભિન્ન નથી; પણ પ્રકાશકપણું સ્વપ્રકાશજ્ઞાનરૂપે જ હોય છે. આવી રીતનું પ્રકાશકપણું આત્માથી ભિન્ન અન્તઃકરણાદિમાં કદી સંભવતું નથી.

શંકા:-બુદ્ધિની વૃત્તિઓથી ભિન્ન બીજું કોઈ જ્ઞાન નથી, તેથી બુદ્ધિની વૃત્તિઓ જ જ્ઞાનરૂપે છે, એમ કહીએ તો શું ખોટું ?

સમાધાન:-જ્ઞાન સર્વ દેશમાં તથા સર્વકાળમાં અનુગત છે, તથા તે ભેદ કરનારા ધર્મોથી રહિત છે. તેથી જ્ઞાન વિશુ, નિત્ય તથા એક છે. વળી બુદ્ધિની પરિણામરૂપ વૃત્તિઓ પરિછન્ન છે, અનિત્ય તથા અનેક છે. એવા વિબુઢ્ઢ તથા અનિત્યરૂપ એક જ્ઞાનને પરિચ્છિન્ન, અનિત્ય તથા અનેક વૃત્તિરૂપતા સંભવે નહિ.

શંકા:-જ્ઞાનને જો નિત્ય તથા એક અંગીકાર કરશે તો “અમારામાં પૂર્વનું ઘટજ્ઞાન નહ થયું છે અને અત્યારે પટજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે” એ પ્રકારની પ્રતીતિ તથા જ્ઞાનના ઉત્પત્તિ નાશને તથા ભેદને વિષય કરનારી થશે નહિ.

સમાધાન:-આ પ્રતીતિ જ્ઞાનના ઉત્પત્તિ તથા નાશનો વિષય કરતી નથી, પણ સાક્ષી આત્મારૂપ જ્ઞાનના ઘટાદિ વિષયોની સાથે વૃત્તિદ્વારા સંબંધના ઉત્પત્તિ તથા નાશાદિને આ પ્રતીતિ વિષય કરે છે. જો એ પ્રમાણે અંગીકાર ન કરીએ, તો જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ, નાશ તથા ભેદ વગેરેની કલ્પના કરવામાં અત્યંત ગૌરવરૂપ દોષની પ્રાપ્તિ થશે. તેથી સાક્ષી આત્મારૂપ જ્ઞાન નિત્ય, વિભુ, એક તથા અદ્વિતીયરૂપ છે. શ્રુતિ કહે છે: “(ન હિ વ્યુદયે વિપરિણિવો વિષ્ણોઃ-વિનાશિત્વાત, આકાશવત્સર્વગતસ્ય નિત્યઃ મહદ્ગુણમંતમપાર વિશાળવન એવ તદેવ વ્રજા પૂર્વમનપરમનતરમવાદાનમયમાત્માવ્રજ સર્વાવસ્થિતિ) દ્રષ્ટા આત્માના સ્વરૂપભૂત જ્ઞાનરૂપ દૃષ્ટિ છે. આ દૃષ્ટિ નાશથી રહિત છે, તેથી દૃષ્ટિનો કોઈ પણ અવસ્થામાં અભાવ થશે નહિ. વળી જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા આકાશની જેમ સર્વત્ર વ્યાપક નિત્ય મહાન્ રૂપ છે, અનંત, અપાર તથા વિજ્ઞાનધન છે. આવા જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મ કારણથી રહિત છે. કાર્યથી રહિત, અંતરપણાથી રહિત તથા બાહ્યપણાથી રહિત છે. આવો જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા બ્રહ્મરૂપે છે. આવી અનેક શ્રુતિઓ આત્માને વિભુ, નિત્ય, સ્વપ્રકાશ તથા જ્ઞાનરૂપ કહે છે. આટલા કથનથી અવિદ્યારૂપ કારણ ઉપાધિથી પણ આત્માનો ભેદ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ કારણરૂપ અસત્ય ઉપાધિઓવડે કરેલા આત્મામાં જ બંધરૂપી ભ્રમ છે. તે બંધરૂપ ભ્રમની બંધારે આત્માના જ્ઞાનવડે નિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે સ્વયંબોધિત પુરુષને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. અમારા આ સિદ્ધાન્તમાં પૂર્વોક્ત કિંચિત્ ભ્રમ પણ દોષની પ્રાપ્તિ થશે નહિ.

અહીં જે પુરુષર્ષભ એ સંગોધનવડે લગવાને અર્જુન પ્રત્યે એવો અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, સ્વપ્રકાશ ચૈતન્યરૂપતાથી તારામાં જે પુરુષપણું છે, તથા પરમાનંદરૂપતાથી સર્વ દ્વૈત પ્રપંચની અપેક્ષાએ તારામાં જે શ્રેષ્ઠતારૂપ ઋષભપણું છે, તેને અર્થોત્ પુરુષપણાને તથા ઋષભપણાને નહિ બાંધવાથી જ તું શોકને પ્રાપ્ત થયો છું. આ શોકની નિવૃત્તિનો કોઈ બીજો ઉપાય નથી, પણ સ્વરૂપના સ્વજ્ઞાનથી જ તારા શોકની નિવૃત્તિ થશે. કહે છે કે, (તરતિ ચોક્ષમાત્મવિદ) આત્મભવેતા પુરુષ શોકથી રહિત હોય છે. આ શ્લોકમાં પુરુષ એમ એક વચનવાળા શબ્દવડે સાંખ્ય શાસ્ત્રના મતનું ખંડન કર્યું છે; કારણ કે સાંખ્ય શાસ્ત્રવાળાઓ અનેક પુરુષોનો અંગીકાર કરે છે. (૧૫).

શંકા:-હે ભગવન! યદ્યપિ ચૈતન આત્મા પુરુષ એક જ છે, તથાપિ પુરુષમાં સત્યરૂપ જડ પદાર્થોનો દ્રષ્ટાપણુરૂપ સંસાર અસત્ય નથી, પણ સંસાર સત્ય છે. વળી સંસાર સત્ય હોવાથી શીત તથા ઉષ્ણાદિરૂપ સુખ તથા દુઃખનાં કારણો વિદ્યમાન હોવાથી, સુખ તથા દુઃખનો ભોગ પણ અવશ્ય કરીને હોવો જોઈએ. સત્ય વસ્તુની જ્ઞાનથી નિવૃત્તિ થાય નહિ. જો સત્યવસ્તુની જ્ઞાનથી નિવૃત્તિ થતી હોય તો પછી સત્ય આત્માની પણ જ્ઞાનથી નિવૃત્તિ થવી જોઈએ. એથી પૂર્વોક્ત માત્રા સ્પર્શોની તતિક્ષા કેવી રીતે સંભવે તથા પુરુષ મોક્ષની પ્રાપ્તિને માટે કેવી રીતે યોગ્ય થાય?

સમાધાન:-હે અર્જુન! જેવી રીતે છીપમાં કલ્પિત જે રૂપું હોય છે, તે રૂપાની નિવૃત્તિ. છીપ રૂપ અધિજ્ઞાનના જ્ઞાનથી થાય છે, તેવી રીતે સર્વ દ્વૈત પ્રપંચ આત્મામાં કલ્પિત હોવાથી અધિજ્ઞાન આત્માના જ્ઞાનવડે કલ્પિત પ્રપંચની નિવૃત્તિ બની શકે છે.

અવતરણિકા:—“હે ભગવન ! જેવી રીતે આત્માની પ્રતીતિ થાય છે તેવી રીતે અનાત્મ પ્રપંચની પણ પ્રતીતિ થાય છે; તેથી આત્મા તથા અનાત્મા એ બેઉની સરખી પ્રતીતિ થતાં આત્માની પેઠે અનાત્મ જગત્ પણ સત્ય શા માટે ન હોય ? તથા અનાત્મ જગતની પેઠે આત્મા પણ અસત્ય શામાટે ન હોય ? એવી અર્જુનની શંકાનું નિવારણ કરવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બન્ને વિષે વિવરણ કરે છે.—

નાસતો વિદ્યતે ભાવો નામાવો વિદ્યતે સતઃ ।

ઉભયોરપિ દૃષ્ટોઽતસ્ત્વનયોસ્તસ્વદર્શિભિઃ ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! અસત્ વસ્તુની સત્તા સંભવતી નથી તથા સત્ વસ્તુને અભાવ સંભવતો નથી. એમ સત્ તથા અસત્ની મર્યાદા તત્ત્વદર્શી પુરુષોએ ભેદ છે. ૧૬

ટીકા:—કાળકૃત પરિચ્છેદ, દેશકૃત પરિચ્છેદ અને વસ્તુકૃત પરિચ્છેદ, એ ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદવાળો જે પદાર્થ હોય છે તે પદાર્થ અસત્ કહેવાય છે. આવા ઘટાદિ અનાત્મ પદાર્થો છે. પ્રાગભાવનું તથા પ્રધ્વંસાભાવનું પ્રતિયોગીપણું કાલપરિચ્છેદ કહેવાય છે. જેમ ઘટની ઉત્પત્તિની પૂર્વે ઘટનો મુક્તિકા (માટી)માં પ્રાગભાવ રહે છે, પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગીપણું ઘટમાં છે. વળી ઘટના નાશની પછી ઘટનો પ્રધ્વંસાભાવ ઘટના કપાલોમાં અર્થાત્ ઘટના ઠીકરામાં રહે છે. તે પ્રધ્વંસાભાવનું પ્રતિયોગીપણું ઘટમાં છે તેથી ઘટ કાળકૃત પરિચ્છેદવાળો છે. ઘટનો નાશ તથા પછી જે ઠીકરાં રહે છે તે ‘કપાલ’ કહેવાય છે.

અત્યંતાભાવનું પ્રતિયોગીપણું દેશ પરિચ્છેદ કહેવાય છે. જે દેશમાં ઘટ રહે છે તે દેશને છોડી (તે દેશ સિવાય) અન્ય સર્વ દેશમાં તે ઘટનો અત્યંતાભાવ રહે છે. આ અત્યંતાભાવનું પ્રતિયોગીપણું ઘટમાં રહે છે, તેથી ઘટ દેશકૃત પરિચ્છેદવાળો છે. વેદાન્ત-સિદ્ધાન્તમાં જો કે જે પદાર્થ કાળકૃત પરિચ્છેદવાળો હોય છે, તે પદાર્થ નિયમવટ દેશકૃત પરિચ્છેદવાળો પણ હોય છે, તેથી કાળકૃત પરિચ્છેદનું અહણ કરવાથી જ દેશકૃત પરિચ્છેદનો અર્થ પણ અહણ થઈ શકે છે. પણ દેશકૃત પરિચ્છેદને જુદો (ભિન્ન) અહણ કરવો સંભવતો નથી, છતાં નૈયાયિકો, પૃથિવી, જલ, તથા તેજ-વાયુએ ચારના પરમાણુઓને તથા મનને મૂર્તદ્રવ્ય રૂપે તથા નિત્ય સ્વરૂપે માને છે. તેથી નૈયાયિકો પરમાણુઓમાં તથા મનમાં કેવળ દેશકૃત પરિચ્છેદ જ અંગીકાર કરે છે તથા કાળકૃત પરિચ્છેદ અંગીકાર કરતા નથી. એ કારણથી અહીં કાળકૃત પરિચ્છેદથી દેશકૃત પરિચ્છેદ ભિન્ન અહણ કર્યો છે. સજ્જતીય ભેદ, વિજ્જતીય ભેદ અને સ્વગત ભેદ એ ત્રણ પ્રકારના ભેદનું નામ વસ્તુકૃત પરિચ્છેદ છે. એક વૃક્ષનો ખીલ વૃક્ષથી જે ભેદ છે તે સજ્જતીય ભેદ કહેવાય છે અને વૃક્ષનો પાપાણાદિથી જે ભેદ છે તે વિજ્જતીય ભેદ કહેવાય છે; વળી વૃક્ષનો પોતાના પત્ર-પુષ્પ તથા ફલાદિથી જે ભેદ છે, તે ભેદ સ્વગત ભેદ કહેવાય છે. અથવા (૧) છવ અને ઇંધરનો ભેદ, (૨) છવ અને જગતનો ભેદ, (૩) છવોનો પરસ્પર ભેદ, (૪) ઇંધર અને જગતનો ભેદ, તથા (૫) જગતનો પરસ્પર ભેદ, એ પાંચ પ્રકારનો ભેદ વસ્તુ પરિચ્છેદ કહેવાય છે. જોકે વેદાન્ત-સિદ્ધાન્તમાં તો જે પદાર્થ કાળકૃત પરિચ્છેદવાળો તથા દેશકૃત પરિચ્છેદવાળો હોય છે, તે પદાર્થ નિયમવટ વસ્તુ પરિચ્છેદવાળો પણ હોય છે; માટે કાળકૃત અને દેશકૃત પરિચ્છેદનું અહણ કરવાથી વસ્તુકૃત પરિચ્છેદનું પણ અહણ થઈ શકે છે. અર્થાત્ એવો અર્થ સૂચિત થઈ શકે છે કે વસ્તુકૃત પરિચ્છેદને ભિન્ન અહણ કરવો ઉચિત નથી, તથાપિ નૈયાયિકોના મત પ્રમાણે આકાશ-કાલ તથા દિશા એ ત્રણ નિત્ય, તથા વિભુ છે, તેથી આકાશાદિમાં નૈયાયિકો કાળકૃત પરિચ્છેદ તથા દેશકૃત પરિચ્છેદ માનતા નથી, કિન્તુ તેઓ આકાશાદિમાં વસ્તુકૃત પરિચ્છેદ તો અંગી-

કાર કરે છે. આ કારણથી કાળકૃત પરિચ્છેદ અને દેશકૃત પરિચ્છેદ એ બન્ને પરિચ્છેદોથી વસ્તુકૃત પરિચ્છેદને ભિન્ન ગ્રહણ કર્યો છે. અસત્ત્વ શીત ઉષ્ણાદિ સર્વ પ્રપંચો, આ પ્રકારે ત્રણ પરિચ્છેદવાળા હોવાથી, અસત્ પ્રપંચોના સત્ત્વરૂપ લાવ સંભવે નહિ. (અહીં સત્તા શબ્દવડે ત્રણ પરિચ્છેદોથી રહિત પારમાર્થિકપણનો અર્થ ગ્રહણ કરવો.) જેવી રીતે ઘટત્વ અને ઘટત્વનો અભાવ એ બન્ને ધર્મ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી એક અધિકરણમાં કદાચિત્ પણ રહેતા નથી, તેવી રીતે પરિચ્છિન્નરૂપ અસત્ત્વ તથા અપરિચ્છિન્નરૂપ સત્ત્વ આ બેઉ ધર્મ પણ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી, એક અધિકરણમાં કદાચિત્ પણ રહી શકે નહિ. તાત્પર્ય એ છે કે-અનાત્મરૂપ જેટલા દૃશ્ય પ્રપંચ છે, તે સર્વ દૃશ્ય પ્રપંચ સર્વત્ર વ્યાપી રહેલ નથી. કોઈ કાળમાં, કોઈ દેશમાં તથા કોઈ વસ્તુમાં દૃશ્ય પ્રપંચનો નિપેધ છે. ઉદાહરણ:-ઘટની ઉત્પત્તિના પૂર્વકાળમાં તેના નાશના ઉત્પત્તિના કાળમાં (નાશ પછીના કાળમાં), તેના અધિકરણ સિવાય અન્ય સર્વ દેશમાં તથા પટાદિ વસ્તુઓમાં ઘટો નાસ્તિ એ પ્રમાણેના નિપેધ જ થાય છે. હવે સત્ વસ્તુ સર્વત્ર અનુગત છે. તેથી સત્ વસ્તુનો કોઈ કાળે, કોઈ દેશમાં તથા કોઈ વસ્તુમાં કદાચિત્ પણ નિપેધ થતો નથી. એટલે એક જ હોરકાળમાં પ્રતીત થયેલા સર્પ, દંડ, જલધારા, માલા આદિ કદ્દિપત સર્પાદિમાં રજ્જુ (હોરકુ) અર્થ સર્પ; અર્થ દંડ: “આ સર્પ; આ દંડ”- એ પ્રમાણે હ્રદય “આ” રૂપવડે પ્રતીત થાય છે. તેથી રજ્જુ, કદ્દિપત સર્પ દંડાદિમાં વ્યાપ્ત છે. વળી સર્પની પ્રતીતિમાં દંડની પ્રતીતિ થાય નહિ અને દંડની પ્રતીતિમાં સર્પની પ્રતીતિ થાય નહિ. માટે કદ્દિપત સર્પ તથા દંડાદિ પરસ્પર વ્યભિચારી હોવાથી અનુગત નથી. આ કારણથી જ અનનુગત સર્પદંડાદિ અનુગત રજ્જુમાં કદ્દિપત છે. તેવી રીતે સ્વપ્નઃ, સ્વપ્નઃ,* એ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થોમાં સત્ વસ્તુત્વ: અનુગત હોઈને પ્રતીત થાય છે. તેથી સત્ વસ્તુ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. “ઘટ પટ નથી” તથા “પટ ઘટ નથી” એ પ્રમાણે ઘટ-પટાદિ પદાર્થ પરસ્પર વ્યભિચારી હોવાથી અનુગત નથી. માટે નહિ વ્યાપ્ત ઘટપટાદિ પ્રપંચ વ્યાપ્ત સત્ વસ્તુમાં કદ્દિપત છે.

અહીં અર્જુન શંકા કરે છે કે, “હે ભગવન્! અનુગતપણથી રહિત વ્યભિચારી વસ્તુને જો કદ્દિપત માનશો તો સત્ વસ્તુ પણ કદ્દિપત હોવી જોઈએ. કારણ કે સત્ વસ્તુ પણ શશશૃંગ (શશલાના સિંગડા) વંધ્યા પુત્રાદિ તુચ્છ પદાર્થોથી ભિન્ન હોવાથી વ્યભિચારી જ છે.” શ્રીભગવાન્ કહે છે (નામાનો વિષયે સતઃ इति) હે અર્જુન! સત્ અધિકરણમાં રહેનારા ભેદની વિરુદ્ધતાને વસ્તુ-પરિચ્છેદ કહે છે. જેમ ઘટરૂપ સત્ વસ્તુમાં રહેનારા પટના ભેદનું વિરોધીપણું પટમાં છે, તેમ જ પટમાં વસ્તુપરિચ્છેદ પણ છે. શશશૃંગ અને વંધ્યાપુત્રાદિ અસત્ પદાર્થોમાં સત્ત્વરૂપતા નથી, તેથી શશશૃંગાદિ અસત્ પદાર્થોથી સત્ વસ્તુનો ભેદ અંગીકાર કરતા હોવા છતાં પણ સત્વસ્તુમાં વસ્તુપરિચ્છેદની પ્રાપ્તિ થશે નહિ. હવે સ્વપ્રકાશ નિત્ય વિષ્ણુરૂપ એક જ સત્ વસ્તુ સર્વવ્યાપક છે, તેથી સત્વસ્તુમાં કોઈ પણ સત્વ્યક્રિતનો ભેદ સંભવશે નહિ; કારણ કે-*વટઃ સ્વપ્નઃ સ્વપ્નઃ* તથાદિ પ્રતીતિ સર્વ લોકોને હોય છે. તેથી સત્વસ્તુમાં ઘટાદિ પદાર્થોના રહેનારા ભેદનું વિરોધીપણું સંભવતું નથી. દેશના તથા કાલના અને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત સત્વસ્તુનો દેશ-કાલ-વસ્તુકૃત પરિચ્છિન્નત્વરૂપ અભાવ સંભવશે નહિ. કારણ કે જેવી રીતે ઘટત્વ અને ઘટત્વનો અભાવ, એ બન્ને ધર્મ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી એક અધિકરણમાં રહેતા નથી, તેવી રીતે પરિચ્છિન્નત્વ અને અપરિચ્છિન્નત્વ એ બન્ને ધર્મો પણ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી એક અધિકરણમાં રહેશે નહિ.

શંકા:-“જેમાં દેશ-કાલ-વસ્તુપરિચ્છેદનો નિપેધ કરો છો, એવી કોઈ સત્ વસ્તુ છે જ

નહિ, કિંતુ સત્તા નામની એક *પરાબ્રતિ છે. સત્તા બ્રતિ દ્રવ્ય-શુષ્ક-કર્મ એ ત્રણ પદાર્થોમાં તેા સમવાય સંબંધ કરીને રહે છે અને દ્રવ્યાદિમાં રહેનારા સામાન્ય-વિશેષ-સમવાયાં એ ત્રણ પદાર્થોમાં સત્તાબ્રતિ સામાનાધિકરણ સંબંધ કરીને રહે છે. આ કારણથી જ દ્રવ્યાદિ છ પદાર્થોમાં દ્રવ્ય સદ્ ગુણઃસદ્ ઇત્યાદિ સત્ વ્યવહાર થાય છે. તેથી ઉત્પત્તિની પૂર્વે વર્તમાન પ્રાગભાવ પ્રતિષેગી હોવાથી અસત્તરૂપ ઘટાદિ, કુંભારના હંડ ચકાદિ કારણોના વ્યાપારથી સત્પણ્ણરૂપે થાય છે, અને સત્તરૂપ ઘટાદિનો જ મૃત્તિકાદિ કારણોના નાશથી અભાવ પણ થાય છે. તેથી અસત્ પદાર્થનો ભાવ હોતો નથી અને સત્ વસ્તુનો અભાવ હોતો નથી, એવાં આપનાં વચનો સંભવતાં નથી.”

આ પ્રમાણે અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે. (ઝમવોરપીતિ) હે અર્જુન ! જે સત્ વસ્તુ હોય છે, તે સર્વ કાળમાં સત્ જ હોય છે, કદાપિ પણ અસત્ હોતી નથી. જે અસત્ વસ્તુ હોય છે, તે સર્વ કાળમાં અસત્ જ હોય છે, કદાપિ સત્ થતી નથી. આ પ્રકારનો મર્યાદારૂપ અંત, વસ્તુઓનાં યથાર્થ સ્વરૂપને બાળનારા બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોએ વિચારપૂર્વક શ્રુતિ સ્મૃતિ તથા સુક્ષિપ્તવડે નિશ્ચિત કર્યો છે. કુતાર્કિક એટલે નૈયાયિકાદિએ મર્યાદારૂપ અંતને નિશ્ચિત કર્યો નથી, શ્રુતિના તથા સ્મૃતિના પ્રમાણથી વિરુદ્ધ તર્ક કૃત્ક કંહેવાય છે. કૃત્કને કથન કરનારા વાદીઓને કુતાર્કિક કહ્યા છે. એવા કુતાર્કિક પુરુષોમાં પૂર્વોક્ત વિપરિત ભ્રમનો સંભવ હોઈ શકે છે.

અહીં શ્લોકમાં ઋત્સુ શબ્દોમાં રહેલ ત્ત શબ્દનો નિશ્ચયરૂપ અવધારણ અર્થ છે. ત્ત શબ્દનો ઋતઃ શબ્દની સાથે જો અન્વય કરીએ, તેા એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે-સત્ વસ્તુ સત્ જ હોય છે અને અસત્ વસ્તુ અસત્ જ હોય છે. આ પ્રકારનો સત્-અસત્નો નિયમ તત્ત્વદર્શી પુરુષોએ દેખ્યો છે, પણ સત્-અસત્ વસ્તુનો અનિયમ દેખ્યો નથી.

હવે ત્ત શબ્દનો તત્ત્વદર્શિનિઃ એ શબ્દની સાથે અન્વય કરીએ, તેા એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે-તત્ત્વદર્શી પુરુષોએ જ સત્-અસત્ વસ્તુનો નિયમ દેખ્યો છે, પણ અતત્ત્વદર્શી પુરુષોએ આ નિયમ દેખ્યો નથી. શ્રુતિ કહે છે કે સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીદ્ધિરુત્તરીતીયમિતિ, રેતદાત્મ્યમિદં સર્વં, તત્ત્વં, સ જ્ઞાતા તત્ત્વમસિ, શ્વેતકેતો ઇતિ “હે પ્રિયદર્શન ! આ જોવામાં આવતો પ્રપંચ પૂર્વે સત્ સ્વરૂપે હતો. તે એકસ્વરૂપે તથા દ્વૈતભાવથી રહિત હતો. આ સર્વ આત્મારૂપે હતું. તે સત્ છે, તે જ આત્મા છે. હે શ્વેતકેતુ ! તે તું છે.” (છાંદોગ્ય ઉપનિષદનો અધ્યાય છઠ્ઠો) આ શ્રુતિ સન્નતીય, વિઘ્નતીય તથા સ્વભવ ભેદથી રહિત એક અદ્વિતીય વસ્તુ જ કથન કરે છે. વળી સાચાર્નનં વિચારો નામધેયં મૃતિક્કેયેવ સત્ત્વમ ઇતિ ઘટ શરાવાદિ વિકાર કેવળ વાણીમાત્ર હોવાથી મિથ્યા છે; ઘટ-શરાવાદિ વિકારોના કારણરૂપ મૃત્તિકા જ સાચ છે. આ શ્રુતિ પરસ્પર વ્યભિચારીરૂપ ઘટ-શરાવાદિ વિકારોમાં મિથ્યાપણાં કથન કરે છે. તથા અન્નેન સૌમ્ય શુંગેનાપોમૂલમન્વિચ્છ અદ્વિઃ સૌમ્ય શુંગેન તેજોમૂલમન્વિચ્છ તેજસા સૌમ્ય શુંગેન સન્મૂલમન્વિચ્છ સન્મૂલાઃ સૌમ્યમાઃ સર્વાઃ પ્રજાઃ સદયાતનાઃ સત્પતિઃ ઇતિ “હે પ્રિયદર્શન શ્વેતકેતુ ! આ પૃથ્વીરૂપ કાર્યવડે તું જલરૂપ કારણોના નિશ્ચય કર, જળરૂપ કાર્યવડે તું તેજરૂપ કારણોના નિશ્ચય કર, તથા તેજરૂપ કાર્યવડે તું સત્ત્વવસ્તુરૂપ કારણોના નિશ્ચય કર. હે શ્વેતકેતુ ! આ સર્વ પ્રજા સદ્વસ્તુથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, સત્ત્વવસ્તુમાં જ સ્થિત થાય છે, તથા સત્ત્વવસ્તુમાં જ લયભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.” આ શ્રુતિ સત્ત્વવસ્તુમાં જ પૃથિવી આદિ સર્વ વિકારોનું કંદિપતપણું કહે છે. (સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીદ્ધ ઇત્યાદિ સર્વ શ્રુતિઓનો અર્થ આત્મપુરાણના બારમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી આપેલો છે.) કિંવા

* પરાબ્રતિ એટલે સત્તા બ્રતિ. તે દ્રવ્ય, શુષ્ક તથા કર્મમાં રહે છે અને અપ્રતિ તેની અપેક્ષાએ ન્યૂનમાં રહે છે.
† એક ભવનો સંબંધ છે, જેમ પદાર્થો માંથી રહેલી છે તે સમવાય સંબંધથી રહેલી છે. ‡ કાઠીયું.

દ્રવ્ય સ્વ, ગુણ: સત્ ઇત્યાદિ પ્રતીતિઓના વિષય જે સત્તા તે પરાજ્ઞતિરૂપ છે. એ પ્રમાણે નૈયાયિકોનું કથન છે તે અત્યંત અસંગત છે; કારણ કે *સત્ સત્ એ સત્તાને વિષય કરનારી પ્રતીતિ દ્રવ્યાદિ સર્વ પદાર્થમાત્રમાં સમાન હોય છે. કેવળ દ્રવ્ય, ગુણ તથા કર્મ એ ત્રણ પદાર્થોમાં પ્રતીતિ હોય નહિ; તેથી સત્ સત્ આ પ્રકારની પ્રતીતિવડે દ્રવ્ય, ગુણ તથા કર્મમાત્રમાં રહેનારી સત્તા-જ્ઞતિની કલ્પના થઈ શકે નહિ. હવે એકરૂપ પ્રતીતિ એકરૂપ વિષયવડે જ સિદ્ધ થાય છે. એકરૂપ પ્રતીતિમાં સંબંધનો ભેદ તથા સ્વરૂપનો ભેદ કલ્પવો અનુચિત છે. જેવી રીતે અનેક ઘટોમાં આ ઘટ, આ પટ અને એ પ્રકારની એકરૂપ પ્રતીતિ ઘટસ્વરૂપ એક રૂપ વિષયવડે જ સિદ્ધ થઈ શકે છે, તેથી ઘટવ્યક્તિઓમાં ઘટસ્વરૂપના સંબંધનો ભેદ કલ્પવો અનુચિત છે, તેવી રીતે સત્ સત્ એમ એકરૂપ પ્રતીતિ દ્રવ્ય, ગુણ તથા કર્મ એ ત્રણ પદાર્થોમાં તે સમવાય સંબંધ વિશિષ્ટ સત્તાને વિષય કરે છે અને સામાન્ય વિષય તથા સમવાય એ ત્રણ પદાર્થોમાં સામાનાધિકરણ સંબંધ વિશિષ્ટ સત્તાનો વિષય કરે છે. આ પ્રમાણે સંબંધનો ભેદ કલ્પવો ઉચિત નથી અને વિષયની એકરૂપતાનો અભાવ હોવા છતાં પણ જો કદાચિત્ પ્રતીતિની એકરૂપતા અંગીકાર કરશે તો તમારા મતમાં કોઈ પણ જ્ઞતિની સિદ્ધિ થશે નહિ. તેથી એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, નૈયાયિકોએ અંગીકાર કરેલી સત્તાજ્ઞતિ (ધ્વજ: સત્ પટ: સત્) ઇત્યાદિ સત્, વ્યવહારોના સાધકરૂપ નથી; પરંતુ સાત તથા અજ્ઞાત અવસ્થાને પ્રકાશ કરનારી તથા સ્વત: સ્ફુરણરૂપ એક જ સત્વસ્તુ પોતાના ઈલાદાત્મ્ય અધ્યાસવડે સર્વ પદાર્થોમાં સત્ સત્ એ પ્રકારના સત્ વ્યવહારના સાધકરૂપે થાય છે. કિંવા સત્વટ: સત્વટ: ઇત્યાદિ પ્રતીતિઓ ઘટ-પટાદિ વ્યક્તિઓમાં સત્તા વ્યક્તિના અલેદમાત્રને જ જણાવે છે. પણ ઘટ-પટાદિ વ્યક્તિઓમાં સત્તાજ્ઞતિના સમવાયીપણાને પ્રતીતિઓ વિષય કરતી નથી. કારણ કે અલેદને વિષય કરનારી પ્રતીતિનો, ભેદવડે થયેલ સમવાય સંબંધવડે નિર્વાહ થઈ શકે નહિ. આ પ્રમાણે દ્રવ્ય સ્વ ગુણ: સત્ ઇત્યાદિ પ્રતીતિઓવડે એક સત્ વસ્તુનો દ્રવ્યાદિ સર્વ પદાર્થોની સાથે અલેદ સિદ્ધ થતાં દ્રવ્ય-ગુણાદિ ધર્મોઓમાં સત્તાજ્ઞતિરૂપ ધર્મ પણ કલ્પાય નહિ.

તેથી સત્ વસ્તુરૂપ ધર્મોમાં દ્રવ્યગુણાદિ પદાર્થોના અલેદ જ અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે. જહનો તથા ચેતનનો અલેદ વાસ્તવિક રીતે સંભવે નહિ, કિન્તુ આધ્યાસિક અલેદ જ સંભવે છે. કિંવા નૈયાયિકોએ વિભુરૂપ કાળ પદાર્થનો સર્વ પદાર્થોની સાથે સંબંધ અંગીકાર કર્યો છે. કાળના સંબંધથી લિજ્ઞ, સત્તાજ્ઞતિરૂપ પદાર્થને માનવામાં, કોઈ પ્રમાણ નથી. તેથી એવો અર્થ સિદ્ધ સંબંધથી લિજ્ઞ, સત્તાજ્ઞતિરૂપ પદાર્થને માનવામાં, કોઈ પ્રમાણ નથી. તેથી એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, જેવી રીતે કોઈ દેશમાં તથા કોઈ કાળમાં અઘટરૂપ ઘટાદિ પદાર્થો હોય છે, તે પટાદિ પદાર્થોને અન્ય દેશમાં તથા અન્ય કાળમાં ઘટરૂપ સત્તા હોતી નથી. જેવી રીતે કોઈ દેશમાં તથા કોઈ કાળમાં ઘટરૂપવડે રિપત ઘટની અઘટરૂપતા અન્ય દેશમાં તથા અન્ય કાળમાં સાક્ષાત્ ઇદ્રથી પણ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ, તેવી રીતે કોઈ દેશમાં તથા કોઈ કાળમાં અસત્ રૂપવડે વિદ્યમાન પદાર્થનું અન્ય દેશમાં તથા અન્ય કાળમાં સત્ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. તેમજ કોઈ દેશમાં તથા કોઈ કાળમાં સત્ રૂપવડે વિદ્યમાન પદાર્થનું અન્ય દેશમાં તથા અન્ય કાળમાં અસત્ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. તેથી સત્-અસત્ ઉભયનાં નિયતરૂપ જ અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે. એક જ સત્ વસ્તુ માયા કલ્પિત અસત્યની નિવૃત્તિ કરી મોક્ષરૂપ અમૃતની પ્રાપ્તિને યોગ્ય થાય છે, તથા સત્ વસ્તુ માત્રની દૃષ્ટિવડે પૂર્વોક્ત તિતિક્ષા પણ સંભવિત થઈ શકે છે. ૧૬

અપતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! પૂર્વ કથન કરેલી દેશ, કાલ તથા વસ્તુ પરિચ્છેદથી રહિત

જે સત્ વસ્તુ છે, તે સત્ વસ્તુ જ્ઞાનરૂપ સ્ફુરણથી ભિન્ન છે અથવા અભિન્ન છે? ત્યાં પ્રથમ લેદ પક્ષ સંભવશે નહિ. કારણ કે સત્ વસ્તુને જ્ઞાનરૂપ સ્ફુરણથી ભિન્ન અંગીકાર કરશે, તો સત્ વસ્તુ લેદરૂપ વસ્તુ પરિચ્છેદવાળી હોવી જોઈએ. પરિચ્છિન્નતાની પ્રાપ્તિરૂપ હોવાની નિવૃત્તિને માટે સત્ વસ્તુ જ્ઞાનરૂપ સ્ફુરણથી અભિન્ન છે, એ બીજો પક્ષ અંગીકાર કરવો પડશે. જેવી રીતે ‘આ સર્પ છે,’ આ પ્રતીતિવડે રજનુમાં સર્પનો જ અલેદ પ્રતીત થાય છે, તે અલેદ વાસ્તવિક નથી, કિન્તુ તે અલેદ આધ્યાસિક છે. તેવી રીતે સત્ વસ્તુમાં જ્ઞાનરૂપ સ્ફુરણનો આધ્યાસિક અલેદ અંગીકાર કરશે, તો જ્ઞાનરૂપ સ્ફુરણથી વાસ્તવિક રીતે ભિન્ન હોનારી સત્ વસ્તુ, ઘટાદિ પદાર્થોની માફક જડ હોવી જોઈએ. માટે જડતા હોવાની નિવૃત્તિને માટે સત્ વસ્તુમાં જ્ઞાનરૂપ સ્ફુરણનો વાસ્તવિક અલેદ અંગીકાર કરવો પડશે. એ વાસ્તવિક અલેદને અંગીકાર કરતા છતાં પણ સત્વસ્તુમાં પુનઃ દેશ-કાલ-વસ્તુ-પરિચ્છેદની પ્રાપ્તિ થશે; કારણકે મારામાં પૂર્વના ઘટનું જ્ઞાન નાશ પામ્યું છે અને અત્યારે પડનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે, આ પ્રકારની પ્રતીતિ સર્વ લોકોને થાય છે. આ પ્રતીતિથી જ્ઞાનરૂપ સ્ફુરણની ઉત્પત્તિ તથા નાશ સિદ્ધ થાય છે. હું ઘટને જાણું છું, એ પ્રકારની પ્રતીતિ સર્વ લોકોને હોય છે. આ પ્રતીતિથી બ્રહ્મ-હું શબ્દના અર્થમાં જ્ઞાનરૂપ સ્ફુરણની આશ્રયતા સિદ્ધ થાય છે અને ઘટમાં જ્ઞાનરૂપ સ્ફુરણની વિષયતા સિદ્ધ થાય છે, તે જ્ઞાનરૂપ સ્ફુરણ દેશ, કાલ તથા વસ્તુ પરિચ્છેદવાળા જ સિદ્ધ થાય છે. આવા પરિચ્છિન્ન જ્ઞાનરૂપ સ્ફુરણથી જ્યારે સત્વસ્તુનો વાસ્તવિક રીતે અલેદ થશે ત્યારે સત્વસ્તુમાં પણ દેશ, કાલ તથા વસ્તુ પરિચ્છેદ પ્રાપ્ત થશે, એટલે સત્વસ્તુ દેશ, કાલ તથા વસ્તુ પરિચ્છેદથી રહિત છે, એવાં આપનાં વચનો સંભવતાં નથી.” એ પ્રમાણે અર્ચુનને શંકા યતાં શ્રીભગવાન કહે છે-

અવિનાશિ તુ તદ્વિદ્ધિ येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमवययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્ચુન! જે સત્વરૂપ સ્ફુરણને આ સર્વદૃશ્ય પ્રપંચ વ્યાપ્ત કરે છે, તે સત્વરૂપ સ્ફુરણને પરિચ્છેદરૂપ વિનાશથી રહિત તું જાણ. એ કારણથી આ અપરિચ્છિન્ન સત્વરૂપ સ્ફુરણનો પરિચ્છિન્નતારૂપ વિનાશ કોઈ પણ કરવા સમર્થ નથી. ૧૭

ટીકા:-દેશકૃત પરિચ્છેદ, કાલકૃત પરિચ્છેદ અને વસ્તુકૃત પરિચ્છેદ, આ ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદનું નામ વિનાશ છે. તે વિનાશ જેને પ્રાપ્ત થાય, તે વિનાશી કહેવાય છે. એવા પરિચ્છિન્ન પદાર્થો છે. વિનાશી પદાર્થોથી જે વિલક્ષણ હોય, તે અવિનાશી કહેવાય છે, અર્થાત્ ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત વસ્તુ અવિનાશી કહેવાય છે. હે અર્ચુન! સત્વસ્તુરૂપ સ્ફુરણને તું આ પ્રકારનું અવિનાશી જાણ. સત્વસ્તુરૂપ સ્ફુરણ કેવું છે કે, જે એક, અદ્વિતીય, નિત્ય અને વિભુરૂપ *સ્ફુરણે સ્વતઃ સત્તા સ્ફૂર્તિથી રહિત આ સર્વ દૃશ્ય પ્રપંચો વ્યાપ્ત કર્યો છે. જેવી રીતે રજનુરૂપ આધિકાને કલિપત સર્પ, દંડ તથા જલધારા આદિ વ્યાપ્ત કર્યાં છે, તેવી રીતે સત્વસ્તુરૂપ સ્ફુરણે પોતાની સત્તાસ્ફૂર્તિના અધ્યાસવડે સર્વ દૃશ્ય પ્રપંચ વ્યાપ્ત કર્યો છે. આવા સત્વસ્તુરૂપ સ્ફુરણને, હે અર્ચુન! તું પરિચ્છિન્નતારૂપ વિનાશથી રહિત જ જાણ. કારણ કે પરિચ્છેદરૂપ નાશથી રહિત તથા સર્વદા અપરોક્ષરૂપ સર્વત્ર વ્યાપક સત્વરૂપ સ્ફુરણરૂપે છે. આ સત્વરૂપ સ્ફુરણના પરિચ્છિન્નતારૂપ વિનાશને કોઈ આશ્રય અથવા કોઈ વિષય અથવા કોઈ ધ્વનિ, અર્થના સંબંધરૂપ હેતુ કરવામાં સમર્થ થશે નહિ. કારણ કે કલિપત વસ્તુ

અકલ્પિત વસ્તુને પરિચ્છેદ કરી શકે નહિ. જેવી રીતે રજ્જુમાં કલ્પિત સર્પદંડાદિ અકલ્પિત રજ્જુને પરિચ્છેદ કરી શકે નહિ, તેવી રીતે સત્વસ્તુરૂપ સ્ફુરણમાં કલ્પિત વિષયરૂપ ઇંદ્રિયાદિ અકલ્પિત સ્ફુરણને પરિચ્છેદ કરી શકે નહિ. જે વાદી સત્વસ્તુરૂપ સ્ફુરણમાં પરિચ્છિન્નપણુના આરોપને અંગીકાર કરે, તો ઔપાધિક પરિચ્છિન્નપણુનો અમારે પણ અંગીકાર કરવો જોઈએ. પરંતુ સ્ફુરણમાં વાસ્તવિક રીતે પરિચ્છિન્નપણું છે જ નહિ. કિંવા, 'હું ઘટને જાણું છું,' એવા જ્ઞાનમાં અહંકાર તો આશ્રયરૂપવડે પ્રતીત થાય છે, અને ઘટ વિષયરૂપવડે પ્રતીત થાય છે. ઉત્પત્તિવાળી તથા નાશવાળી ક્રોધ અંતઃકરણની વૃત્તિ સર્વજન્યાપક સત્ત્વરૂપ સ્ફુરણના *અભિન્યજઠતારૂપવડે પ્રતીત થાય છે. અભિન્યજઠ વૃત્તિરૂપ ઉપાધિના ઉત્પત્તિવડે તથા નાશવડે જ વૃત્તિ-કેપહિત સત્ત્વરૂપ સ્ફુરણમાં ઉત્પત્તિ તથા નાશ પ્રતીત થાય છે. વાસ્તવિક રીતે સત્ત્વરૂપ સ્ફુરણના ઉત્પત્તિ તથા નાશ થાય જ નહિ. અથવા તો આત્માનો તથા મનનો સંયોગ જ્ઞાનના કારણરૂપે હોય છે. એ પ્રમાણે નૈયાયિકોએ પણ અંગીકાર કર્યું છે. સંયોગરૂપ ઉપાધિના ઉત્પત્તિ તથા નાશવડે જ સંયોગ ઉપહિત સત્ત્વરૂપ સ્ફુરણમાં ઉત્પત્તિ તથા નાશ પ્રતીત થાય છે, પણ ખરી રીતે સ્ફુરણની ઉત્પત્તિ તથા નાશ થતાં નથી.

જેવી રીતે મીમાંસકોના મતપ્રમાણે, સ્વભાવથી ઉત્પત્તિરહિત તથા નાશરહિત જે વર્ણ-ત્મક શબ્દ છે, તે શબ્દમાં ધ્વનિરૂપ ઉપાધિના ઉત્પત્તિનો તથા નાશનો આરોપ થાય છે; અથવા નૈયાયિકોના મતપ્રમાણે વાસ્તવિક રીતે ઉત્પત્તિથી તથા નાશથી રહિત આકાશમાં ઘટરૂપ ઉપાધિના ઉત્પત્તિ તથા નાશનો આરોપ થાય છે, તેવી રીતે વેદાન્તના સિદ્ધાન્તમાં પણ વાસ્તવિક રીતે ઉત્પત્તિ તથા નાશથી રહિત જ્ઞાનરૂપ સ્ફુરણમાં અન્તઃકરણની વૃત્તિરૂપ ઉપાધિના ઉત્પત્તિ તથા નાશનો આરોપ થાય છે. આત્મા અને મનના સંયોગરૂપ ઉપાધિની ઉત્પત્તિનો તથા નાશનો આરોપ સ્ફુરણમાં થાય છે; પણ ખરી રીતે સત્વસ્તુરૂપ સ્ફુરણની ઉત્પત્તિ તથા નાશ થશે નહિ. જો કે સત્વસ્તુરૂપ સ્ફુરણમાં અહંકાર કલ્પિત છે, તેથી કલ્પિત અહંકારમાં સ્ફુરણની આશ્રયતા સંભવતી નથી; તથાપિ અહંકારની વૃત્તિની સાથે સ્ફુરણનો તાદાત્મ્ય-અધ્યાસ છે. આ કારણથી વૃત્તિના આશ્રયરૂપ અહંકારનું આશ્રિત થયતું સ્ફુરણ પ્રતીત થાય છે. પણ ખરી રીતે અહંકાર એ સ્ફુરણના પણ આશ્રયરૂપે નથી; કારણ કે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં અહંકારનો અભાવ થતાં તેનું સૂક્ષ્મ વાસનાયુક્ત અજ્ઞાનને પ્રકાશિત કરનારં ચૈતન્ય સ્વતઃ જ સ્ફુરણ થાય છે. કદાપિ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ચૈતન્ય સ્વતઃ સ્ફુરણરૂપે ન થાય, તો “આટલા વખત સૂધી મેં કિંચિત્ માત્ર પણ જાણ્યું નથી” એ પ્રકારનું અજ્ઞાન-વિષયક સ્મરણ સુષુપ્તિમાંથી ઉઠેલા પુરુષને થાય છે, તે ન થવું જોઈએ; પણ એ પ્રકારનું સ્મરણ સર્વ પુરુષોને થાય છે. એથી એમ જાણવામાં આવે છે કે, સુષુપ્તિ અવસ્થામાં અજ્ઞાનને પ્રકાશિત કરનારં ચૈતન્ય સ્વતઃ સ્ફુરણરૂપ છે. આ સ્ફુરણરૂપ અનુભવવડે જ જાણત અવસ્થામાં અજ્ઞાન વિષયનું સ્મરણ થાય છે. અથવા કેવળ જાણત અવસ્થાના સ્મરણની અનુપપત્તિથી જ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ચૈતન્યરૂપ સ્ફુરણની સિદ્ધિ થતી નથી; કિંતુ સાક્ષાત્ શ્રુતિપ્રમાણવડે જ જ્ઞાનરૂપ સ્ફુરણની સિદ્ધિ થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે (યદૈતન્ન પદ્યતિ પદ્યન્ન તદ્દદ્યેન પદ્યતિ ન હિ દદુર્કેદેર્વિપરિણો વિષયેઽગ્નિશિત્તાત્) “સુષુપ્તિ અવસ્થામાં આત્માદેવ દૈવ પ્રપંચને દેખતો નથી, પણ તેથી પોતાના ચૈતન્યરૂપ સ્ફુરણને અભાવ હોવાથી દેખતો નથી, એમ કહેવાય નહિ. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં આત્માદેવ પોતાના ચૈતન્યરૂપ સ્ફુરણવડે દેખતા હોવા

છતાં પણ, ત્યાં દ્વૈત પ્રપંચનો અભાવ હોવાથી દ્વૈત પ્રપંચને તે દેખતો નથી. કારણ કે દ્રષ્ટા આત્માના સ્વરૂપભૂત જે સ્કુરણરૂપ દૃષ્ટિ છે, તે દૃષ્ટિ નાશથી રહિત છે. તેથી સ્કુરણરૂપ દૃષ્ટિનો કોઈ પણ અવસ્થામાં અભાવ હોતો નથી.” આ શ્રુતિ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સ્વપ્રકાશરૂપ સ્કુરણના સદ્ભાવનું તથા નિત્યતાનું કથન કરે છે. હવે જેવી રીતે અહંકારાદિ, જ્ઞાનરૂપ સ્કુરણમાં કદિપત છે, તેવી રીતે ઘટાદિ વિષયોની અજ્ઞાત અવસ્થાને પ્રકાશિત કરનારું જે સત્ વસ્તુરૂપ સ્કુરણ છે, તે સ્કુરણમાં ઘટાદિ વિષય પણ કદિપત છે; કારણ કે “જે ઘટને અમે પૂર્વે જાણ્યો ન હતો, તે જ ઘટને અત્યારે અમે જાણ્યો છે” એ પ્રકારના અનુભવવડે જ ઘટની અજ્ઞાત અવસ્થા સિદ્ધ થાય છે. હવે જે જ્ઞાન અજ્ઞાત વસ્તુને પ્રકાશિત કરે છે, તે જ્ઞાન જ *પ્રમાજ્ઞાન હોય છે. આ પ્રમાણે અજ્ઞાત અર્થના સાપેક્ષત્વરૂપ પ્રમાજ્ઞાનનાં લક્ષણ સર્વ શાસ્ત્રવાળા અંગીકાર કરે છે. આ કારણથી જ નૈયાયિકોએ યથાયાંત્રમવઃ પ્રમા એ પ્રમાના લક્ષણમાં, †પૂર્વજ્ઞાત અર્થને વિષય કરનારી સ્મૃતિના નિવારણ કરવા વાસ્તે, અત્રમવ એ શબ્દ કથન કરેલો છે. હવે ઘટાદિ વિષયોમાં જે અજ્ઞાતપણું છે, તે અજ્ઞાતપણું નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોથી જાણવામાં આવતું નથી. કારણ કે અજ્ઞાતપણુને જાણવામાં નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનું સામર્થ્ય નથી, તેમ ઘટાદિ પદાર્થોનું અજ્ઞાતપણું અનુભવ પ્રમાણવડે પણ જાણવામાં આવતું નથી. જેમ પર્વતમાં રહેલા આગને જણાવનારું ધૂમ્રરૂપ લિંગ હોય છે, તેવી રીતે અજ્ઞાતપણુને જણાવનારું કોઈ લિંગ નથી. હવે વાદી જે અજ્ઞાતપણુની સિદ્ધિને વાસ્તે આ પ્રકારનું અનુમાન કરે કે, “એ ઘટ પૂર્વે અજ્ઞાત હતો, હાલના કાળમાં તે જ્ઞાત હોવાથી-,” તો એ પ્રકારના અનુમાનવડે પણ ઘટનું અજ્ઞાતપણું સિદ્ધ થશે નહિ; કારણ કે જ્યાં એક જ ઘટમાં વ્યાધાનથી રહિત ‘આ ઘટ, આ પટ’ એ પ્રકારનાં અનેક જ્ઞાન થાય છે, ત્યાં પ્રથમ જ્ઞાન સિવાય દ્વિતીય તથા તૃતીય આદિ જ્ઞાનોનો વિષય જે ઘટ છે, તે ઘટમાં હાલના કાળમાં જ્ઞાતપણુનો હેતુ તો રહે છે જ, પરંતુ પૂર્વના અજ્ઞાતપણુરૂપ સાધ્ય રહે નહિ; કારણ કે તે સ્થળે જ પૂર્વ પૂર્વ જ્ઞાનવડે જ્ઞાત ઘટનો જ ઉત્તર ઉત્તર જ્ઞાન વિષય કરે છે. તેથી ‡સાધ્યના અભાવવાળા ઘટમાં રહેનારો હેતુ વ્યભિચારી છે. આથી પૂર્વ અજ્ઞાતત્વરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ શકે નહિ. વળી હાલના જ્ઞાતત્વરૂપ હેતુનો પૂર્વ અજ્ઞાતત્વરૂપ સાધ્યથી ભેદ સિદ્ધ થશે નહિ. કારણ કે જે પૂર્વે અજ્ઞાત હોય છે તે હાલના કાળમાં જ્ઞાત થાય છે, તેને જ હાલના કાળમાં જ્ઞાત કહે છે. જે હેતુ પોતાના સાધ્યથી અભિજ્ઞ હોય છે, તે હેતુ સિદ્ધ-સાધનતાના દોષવાળો હોય છે. આ કારણથી પણ હુષ્ટ હેતુથી અજ્ઞાતત્વરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી. ઘટાદિની અજ્ઞાત અવસ્થાના જ્ઞાન વિના ઘટાદિ વિષે સ્વવિષયક પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના પ્રતિકારણતા અર્થાત જ્ઞાનને વિશે કારણરૂપતા ગ્રહણ કરવામાં આવશે નહિ. કારણ કે જે વસ્તુ વિષે જે કાર્યથી નિયમવડે પૂર્વવર્તીપણુનું જ્ઞાન થાય છે, તે વસ્તુ વિષે તે કાર્યની કારણતા ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. જેમ મૃત્તિકા વિષે ઘટરૂપ કાર્યથી પૂર્વવર્તીપણુનું જ્ઞાન થયા પછી જ મૃત્તિકા વિષે ઘટની કારણતા સમજાય છે. પૂર્વવર્તીપણુના જ્ઞાન વિના કારણતા સમજાશે નહિ, તેથી ઘટના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની પૂર્વે ઘટને અજ્ઞાત અવસ્થાના જ્ઞાનનો અવશ્ય અંગીકાર કરવો જોઈએ. વળી ઘટની અવસ્થાનું જ્ઞાન જે ન થતું હોય, તો “હું ઘટને જાણતો નથી” એ પ્રકારના સર્વ લોકના અનુભવનો વિરોધ થશે. તેથી એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, અજ્ઞાતરૂપ સ્કુરણ પોતાના સ્વયંજ્યોતિરૂપવડે પ્રકાશમાન થઈને પોતાનામાં કદિપત ઘટાદિ પદાર્થોને પણ પ્રકાશિત કરે છે. માટે અજ્ઞાતરૂપ સ્કુરણમાં જ ઘટાદિ પદાર્થોનું કદિપતપણું સિદ્ધ થાય છે.

* યથાર્થ જ્ઞાન.

† પ્રથમથી જાણેલું

‡ સાધ્યના શોધ્ય પદાર્થના

ને કદાપિ અજ્ઞાતરૂપ સ્કુરણુ ઘટાદિ પદાર્થોને પ્રકાશિત ન કરતું હોય, તો ઘટાદિ પદાર્થો સ્વભાવથી જડ હોવાથી, તેમનું અજ્ઞાતપણું તથા અજ્ઞાતપણાનું જ્ઞાન, એ બન્ને સિદ્ધ થશે નહિ. વળી સત્વસ્તુરૂપ સ્કુરણુમાં અજ્ઞાતપણું પોતાનામાં કલ્પિત અજ્ઞાનવડે જ છે; એ વાત અજ્ઞાનેનાટત્ જ્ઞાનં તેજ જુષ્ઠિતિ જતવઃ* એ શબ્દોવડે શ્રીભગવાન પોતે જ આગળ કહેશે.

આટલા કથનવડે સત્વસ્તુરૂપ સ્કુરણુમાં વિલુપણું સિદ્ધ કર્યું. હવે કહે છે કે-મહા-દ્વત્તમનંતવારં વિજ્ઞાનઘન પ્વેતિ સત્ત્વં જ્ઞાનમનંતં ઘનં હિતિ 'સત્વસ્તુરૂપ સ્કુરણુ મહાનરૂપે અનંત, અપાર, વિજ્ઞાનઘન, સત્ત્વ જ્ઞાનરૂપ તથા અનંત છે.' આ શ્રુતિ સત્વસ્તુરૂપ સ્કુરણુમાં મહત્ત્વપણું તથા અનંતપણું કથન કરે છે. જ્ઞાનરૂપ સ્કુરણુમાં કલ્પિત જે આ સર્વ જગત્ છે, તે સર્વ જગતની સાથે સ્કુરણુના જે કલ્પિત વાદાભ્ય સંબંધ છે, તે જ સ્કુરણુમાં મહત્ત્વપણું પણ છે. દેશ-કાલ-વસ્તુપરિચ્છેદથી જે રહિતપણું છે, તે જ તે સ્કુરણુમાં અનંતપણું છે, એથી શૂન્યવાદીઓના મતનું પણ ખંડન થયું. કારણ કે અધિજ્ઞાન વસ્તુવિના કોઈપણ ભ્રમ થશે નહિ તથા અધિજ્ઞાનવિના ભ્રમનો નાશ પણ થશે નહિ. શૂન્યવાદીઓના મતપ્રમાણે કોઈ સત્વસ્તુ અધિજ્ઞાન નથી, તેથી તેમનો મત અસંગત છે. શ્રુતિ કહે છે કે-પુરુષાત્ પરં વિચિત્તા કાઘા સા પરા ગતિઃ 'સ્વયંજ્યોતિરૂપ પુરુષથી બીજી કોઈ પણ વસ્તુ છે નહિ, કિન્તુ સ્વયંજ્યોતિ પુરુષ જ આ સર્વ જગતના અવધિરૂપે તથા પરાગતિરૂપે છે.' આ શ્રુતિ સર્વ જગતના બાધના અવધિરૂપવડે સ્વયંજ્યોતિ પુરુષનું કથન કરે છે. આ વાત ભગવાન ભાષ્યકારેએ પણ કહેલી છે. સર્વે વિનશ્યદ્રક્ષ્ણજાતં પુરુષાંતં વિનશ્યતિ પુરુષો વિનાશદેહમાવાપ વિનશ્યતિ અર્થઃ-“આ સ્થૂલ પ્રપંચથી અવ્યાકૃત પર્યંત જેટલી નાશવાન વસ્તુઓ છે, તે સર્વ વસ્તુ ચૈતન્યરૂપ પુરુષ પર્યંત નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. પુરુષનો નાશ કરનારું કોઈ કારણ નથી, તેથી પુરુષ નાશને પ્રાપ્ત થશે જ નહિ.” એ પ્રમાણથી ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદીઓના મતનું ખંડન થાય છે. કારણ કે ને કદાચિત્ આત્મા ક્ષણિક હોય, તો “જે હું બાહ્યાવસ્થામાં મારા માતાપિતાનો અનુભવ કરતો હતો, તે જ હું અત્યારે વૃદ્ધાવસ્થામાં માતાપિતાને સંભારું છું” એ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન કે જે સર્વ પ્રાણીઓને થાય છે, તે થવું જોઈએ નહિ. કારણ કે જે પુરુષ જે વસ્તુને દેખે છે તે જ પુરુષ કાળાંતરે તે વસ્તુને સંભારે છે. પણ અન્ય પુરુષવડે દેખેલી વસ્તુને અન્ય પુરુષ સંભારતો નથી. તેથી આત્મા ક્ષણિક નથી એમ કરે છે. એથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, સર્વંત્ર વ્યાપક તથા અદ્વિતીયરૂપ જે સ્વપ્રકાશ સ્કુરણુરૂપ સત્ વસ્તુ છે, તે સ્કુરણુરૂપ સત્ વસ્તુ પૂર્વોક્ત દેશ તથા કાલાદી સર્વ પરિચ્છેદથી રહિત છે. તેથી “સત્ વસ્તુનો અજ્ઞાત કદાચિત્ પણ થતો નથી,” એ પ્રમાણે શ્રીભગવાને જે કહ્યું છે તે યથાર્થ કહ્યું છે. (૧૭)

અવતરણિકાઃ-“પૂર્વે આપે સ્કુરણુરૂપ સત્વસ્તુને અવિનાશી કહી, તે સંભવતું નથી; કારણ કે જેવી રીતે પાન, કાંચ, ચૂનો અને સોપારી એ ચારેના સમુદાયરૂપ વાંખૂલમાં રક્તતા ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે પૃથ્વી, જલ, તેજ તથા વાયુ એ ચારે ભૂતોના સમુદાયરૂપ આ સ્થૂલ શરીરમાં એક ચૈતન્યતાધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી ચૈતન્યરૂપ સ્કુરણુ આ સ્થૂલ શરીરનો જ ધર્મ છે. હવે આ સ્થૂલ શરીર તો ક્ષણેક્ષણે નાશને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી શરીરરૂપ ધર્મનો નાશ થતાં જ્ઞાનરૂપ સ્કુરણુનો પણ અવશ્ય નાશ થવાનો.” આ પ્રકારની ભૂત ચૈતન્યવાદીઓની શંકા ઉઠી થાય છે. તેનું ખંડન કરવા શ્રીભગવાન નાત્તો વિષ્ણુ મારો એ પૂર્વોક્ત વચનોનો અર્થ વિસ્તારથી નિરૂપણુ કરે છે:-

અંતવંત ઇમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ।

અનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય તસ્માદ્વૃદ્ધયસ્વ ભારત ॥ ૧૮ ॥

પ્રતોક્કાર્થઃ—હે અર્જુન ! નિત્ય તથા શરીરરૂપ ઉપાધિવાળો, નાશથી રહિત તથા પ્રમેય-ભાવથી રહિત એવો જે સ્ફુરણરૂપ આત્મા છે, તે એક આત્મા જ છે. તે જ આ સર્વ નાશવંત દેહનું કથન કરે છે. માટે તું સુદ્ધ કર. ૧૮

ટીકાઃ—વૃદ્ધિવાળો તથા ક્ષયવાળો હોવાથી શરીર નામવડે પ્રસિદ્ધ તથા નાશરૂપ અંતવાળો જે આ પ્રત્યક્ષ દેહ છે, (અહીં દેહાઃ એ બહુ વચનવડે સ્થૂળ સૂક્ષ્મ અને કારણરૂપ જેટલા વિરાટ, સૂત્ર, અવ્યાકૃત નામના સમષ્ટિ તથા વ્યષ્ટિ શરીરો છે, તે સર્વ શરીરોનો અર્થ સમજવો) અને નિત્ય તથા વિનાશથી રહિત તથા આધ્યાસિક સંબંધવડે શરીરવાળો એવો જે સ્વપ્રકાશ સ્ફુર-ણરૂપ આત્મા છે, તે એક જ આત્માનાં સ્થૂળ સૂક્ષ્મ અને કારણરૂપ સર્વ શરીરો દૃશ્યરૂપ તથા લોભ્યરૂપ છે. તેથી શ્રુતિ ભગવતીએ તથા બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોએ સર્વ દેહને દૃશ્યત્વ-રૂપવડે તથા લોભ્યત્વરૂપવડે એક જ આત્માના સંબંધી કહેલા છે.

તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય એમ પાંચ કોશોની કલ્પના કરી છે. સર્વ કોશોના અધિષ્ઠાનરૂપ તથા અકલિપત પુચ્છ પ્રતિષ્ઠારૂપ બ્રહ્મ કથન કરેલો છે. (૧) પંચીકૃત પંચ મહાભૂતો તથા પચમહાભૂતોના કાર્યરૂપ જે સર્વ આકાર પદાર્થોના સમુદાયરૂપ વિરાટ છે, તે અન્નમય કોશ છે. એ સ્થૂળતા સમષ્ટિરૂપે છે. (૨) સ્થૂળ સમષ્ટિના કારણરૂપ જે અપંચીકૃત પચમહાભૂત છે તથા તે અપંચીકૃત ભૂતોના કાર્યરૂપ જે સર્વ નિરાકાર પદાર્થોના સમુદાયરૂપ સૂત્ર નામે હિરણ્યગર્ભ છે, તે સૂક્ષ્મ સમષ્ટિ રૂપે છે. જ્યં વા इदं नामरूपं कर्मेति—આ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદની શ્રુતિ છે. એમાં સૂક્ષ્મ સમષ્ટિનાં નામ, રૂપ તથા કર્મ એ ત્રણ રૂપ કહ્યાં છે. સૂક્ષ્મ સમષ્ટિ પોતામાં રહેલી કર્મરૂપતાવડે જ્યારે ક્રિયાશક્તિ માત્રને ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે પ્રાણમય સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે; (૩) અને સૂક્ષ્મ સમષ્ટિ પોતામાં રહેલી નામરૂપતાવડે, જ્યારે જ્ઞાન શક્તિમાત્રને ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે મનોમય સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે; (૪) વળી સૂક્ષ્મ સમષ્ટિ પોતામાં રહેલી સ્વરૂપતાવડે ક્રિયા અને નામ બન્નેનો આશ્રય થવાથી જ્યારે કર્તૃત્વ માત્રને ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે વિજ્ઞાનમય સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે એક જ હિરણ્યગર્ભ નામનો લિંગશરીરરૂપ કોશ પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય એ ત્રણ કોશરૂપ થાય છે. (૫) વળી હિરણ્યગર્ભરૂપ લિંગશરીરનો પણ કારણરૂપ તથા સર્વ પ્રપંચના વાસનારૂપ સંસ્કારોનો આશ્રયરૂપ, એવો જે અવ્યાકૃત નામે માયાયુક્ત ચૈતન્ય આત્મા છે, તે આનંદમય કોશ છે. અન્નમયાદિ સર્વ કોશને શ્રુતિ એક જ આત્માનાં શરીર-રૂપે કહે છે. શ્રુતિ કહે છે કે—(तस्यैव एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्येति ‘पूर्वं’ अन्नमय कોशोનો જે સત્ય તથા જ્ઞાન અનંતરૂપ શારીર આત્મા કહેલો છે, તે જ પ્રાણમય કોશનો પણ શારીર આત્મા છે.’ શરીરમાં જે (કંઈ વસ્તુ) વિદ્યમાન હોય, તે શારીર કહેવાય છે. આ પ્રકારનાં શ્રુતિવચન મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય એ ત્રણ કોશો વિશે પણ જાણી લેવાં. (એ પાંચે કોશોની પ્રક્રિયા આત્મપુરાણના દશમાં અધ્યાયમાં સવિસ્તર કહેવામાં આવેલી છે.)

અંતવંત ઇમે દેહા. આ શ્લોકના શબ્દોની આ પ્રકારે યોજના કરવી. ત્રણ લોકમાં રહેલ સર્વ પ્રાણીઓના સંબંધી સ્થાવરરૂપ તથા જંગમરૂપ સર્વ દેહ એક જ સ્વયંજ્યોતિ આત્માના છે, એમ (તેએ કહે છે કે—एको देहः सर्वभूतेषु गदः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । यमांघ्र्यः सर्व-

મૂતાપિગતઃ સ્વાદી ચેતા કેવલો નિર્ગુણઃ ॥ “એક અદ્વિતીય આત્માદેવ સર્વ શરીરોમાં ગૂઢ થઇને રહે છે, સર્વવ્યાપી છે, સર્વ ભૂતોનો અંતરાત્મા છે, પુણ્ય અને પાપનાં ઠમોના ક્ષણનો પ્રદાતા છે, સર્વભૂતોનો અધિષ્ઠાન છે, બુદ્ધિ આદિ સર્વ સમુદાયનો સાક્ષીરૂપે છે, ચૈતન્યરૂપ છે, અદ્વિતીયરૂપ છે, નિર્જીણ છે, નિષ્ક્રિય છે.” આ શ્રુતિ સ્થાવરરૂપ તથા જંગમરૂપ સર્વ શરીરોના સંબંધવાળા એક નિત્ય વિષુ આત્માનું નિરૂપણ કરે છે.

શંકા:—“હે ભગવન્ ! જ્યાં સૂધી આ કાળ રહે છે, ત્યાંસૂધી સ્થાયી હોવું, તે નિત્યપણું કહેવાય છે. તેથી કાળની સાથે આત્માના નાશનો અંગીકાર કરતાં છતાં પણ અવિદ્યાદિની માફક આત્મામાં પણ આ નિત્યપણુનો સંભવ હોઇ શકે છે.”

એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ કહે છે:—અનાશિનઃ ક્ષતિ-હે અર્જુન ! દેશ-કાલ-વસ્તુપરિચ્છેદવાળા અવિદ્યાદિ અધિષ્ઠાન આત્મામાં કદિપત હોવાથી યદપિ અનિત્ય છે, તદાપિ અવિદ્યાદિમાં યાવત્કાલ સ્થાયિત્વરૂપ ગૌણ નિત્યપણું પ્રતીત થાય છે, તે કાળમાં અબાધ્યત્વરૂપ મુખ્ય નિત્યત્વ અવિદ્યાદિમા હોતું નથી. વળી દેશ, કાલ અને વસ્તુપરિચ્છેદથી રહિત હોવાથી અકદિપત આત્માના નાશનું કંઈ કારણ નથી. આત્મામાં મુખ્ય જ કૃટસ્થરૂપ નિત્યત્વ છે. અવિદ્યાદિની માફક પરિણામીરૂપ નિત્યત્વ તથા યાવત્કાલ સ્થાયીત્વરૂપ નિત્યત્વ આ બન્ને આત્મામાં નથી.

શંકા:—“સર્વ દેહોના સંબંધવાળા ચૈતન્ય આત્મા વિષે કોઈ પ્રમાણ છે અથવા નથી ? ચૈતન્ય આત્મામાં કોઈ પ્રમાણ નથી, એ બીજો પક્ષ સંભવશે નહિ. કારણ કે જે વસ્તુમાં કોઈ પ્રમાણજન્ય જ્ઞાનનો વિષય નથી હોતો, તે વસ્તુ અસત્ય જ હોય છે. જેવી રીતે વંધ્યાપુત્ર તથા શશશૃંગ કોઈ પ્રમાણજન્ય જ્ઞાનના વિષય નથી, તેથી અસત્ય જ છે. તેવી રીતે પ્રમાણજન્ય જ્ઞાનનો અવિષય હોવાથી ચૈતન્ય આત્મા પણ અસત્ય જ થવાનો અને આત્માના સાક્ષાત્કારને વાસ્તે શાસ્ત્રનો આરંભ પણ વ્યર્થ જ થવાનો, ઇત્યાદિ સર્વ દોષોની નિવૃત્તિ કરવાને માટે દેહી આત્મામાં કોઈ પ્રમાણ છે, એ પ્રથમ પક્ષનો અવશ્ય કરીને અંગીકાર કરવો પડશે. કિંવા તાજ્ઞયોનિવાદ એ સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં ભગવાન્ ભાષ્યકારોએ પણ આત્માની સિદ્ધિ વિશે એક ઉપનિષદ્ધરૂપ શાસ્ત્ર જ પ્રમાણ કહ્યું છે તથા સંસ્કૃતનિષદ્ધે ઇત્યં વૃષ્ટામિ એ શ્રુતિએ પણ આત્માની સિદ્ધિવિષે ઉપનિષદ્ધરૂપ પ્રમાણ કથન કર્યું છે. તેથી પ્રમાણનો વિષય હોવાથી ચૈતન્યરૂપ આત્મામાં ભેદરૂપ વસ્તુપરિચ્છેદ અવશ્ય કરીને પ્રાપ્ત થશે.”

આ રીતની અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:—અપ્રમેયસ્યેતિ-હે અર્જુન ! જેવી રીતે ઘટપટાદિ સર્વ પદાર્થોને પ્રકાશિત કરનારા સૂર્ય ભગવાનને પોતાના પ્રકાશને વાસ્તે ઘટાદિ પદાર્થોની અપેક્ષા હોતી નથી, તેવી રીતે પ્રમાણ તથા પ્રમેયાદિ સર્વ જગતને પ્રકાશિત કરનારા સ્વપ્રકાશ ચૈતન્યરૂપ આત્માને પોતાનો પ્રકાશ કરવાને વાસ્તે પ્રમાણાદિની અપેક્ષા હોતી નથી. આ કારણથી આત્માદેવ અપ્રમેય છે. શ્રુતિ કહે છે કે-દર્શયેગવુદ્ધ્યમેતદપ્રમેયં પ્રથમપ્રમેયં ન તત્ર સ્વર્ગો માતિ ન ચંદ્રતારકં નેમા મિથુનો માંતિ દુતોઽયમગ્નિઃ ; તમેવમાતમગ્નતિ સર્વં વસ્ય માતા સર્વમિદં ત્રિપાતિ યેનેદ સર્વં ત્રિજાનાતિ ત કેન વિજાનીયાત્ વિજાતાત્મરેકેન વિજાનીયાત્ “આ ચૈતન્ય આત્મા એક પ્રકાર-વડે જ દેખવા યોગ્ય છે. આ આત્માદેવ અપ્રમેય, કૃટસ્થ તથા અપ્રમેય છે. આ સ્વયં-ચોતિ આત્મામાં ચૂર્ચ પણ પ્રકાશ કરી શકતો નથી, ચન્દ્ર અને તારકગણ પણ પ્રકાશ કરી શકતા નથી, વિદ્યુત્ પણ પ્રકાશ કરી શકતી નથી તથા અગ્નિ પણ પ્રકાશ કરતો નથી. આ સ્વયં-ચોતિ

આત્માના પ્રકાશનો આશ્રય કરવાથી જ સૂર્યચન્દ્રાદિ સર્વ પદાર્થો પ્રતીત થાય છે. વળી આત્માદેવના સ્વયંભ્યોતિ પ્રકાશવડે જ સૂર્યચન્દ્રાદિ સર્વ જગત્ પ્રકાશમાન થાય છે. જે સ્વયંભ્યોતિ આત્માવડે આ લોક સર્વ પદાર્થોને જાણે છે, સર્વના દ્રષ્ટા અર્થાત્ વિજ્ઞાનતારુપ તે આત્માને આ જીવ કયા પ્રમાણવડે જાણી શકશે? કોઈ પણ પ્રમાણવડે જાણી શકતો નથી.” આ સ્વયંભ્યોતિ આત્માને પોતાના પ્રકાશને વાસ્તે કોઈ પણ પ્રમાણની અપેક્ષા નથી, કિંતુ પોતામાં કલ્પિત અજ્ઞાનનું કાર્ય છે. કાર્યસહિત અજ્ઞાનની નિવૃત્તિને વાસ્તે સ્વયંભ્યોતિ આત્માને કલ્પિત વૃત્તિવિશેષની અપેક્ષા છે. જેવો યક્ષ હોય છે તેવું જ તેનું બલિ હોય છે, એ શાસ્ત્રના ન્યાય પ્રમાણે, કલ્પિત વસ્તુની કલ્પિત વસ્તુ જ વિરોધી સિદ્ધ થાય છે. તેથી કલ્પિત અંતઃકરણની નિવૃત્તિવડે કલ્પિત કાર્ય સહિત અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ સહાય છે. કલ્પિત સર્વ પ્રપંચની નિવૃત્તિ કરનારી અંતઃકરણની વૃત્તિવિશેષ કેવળ તત્ત્વમતિ આદિ વાક્ય માત્રથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોવડે ઉત્પન્ન થશે નહિ. તેથી આ વૃત્તિવિશેષની ઉત્પત્તિને વાસ્તે, શાસ્ત્રનો આરંભ પણ સફળ છે. શૈતન્યસ્વરૂપ આત્માદેવ સર્વ કાળમાં સ્વતઃજ પ્રકાશમાન સર્વ કલ્પનાના અધિષ્ઠાનરૂપે તથા સર્વ દૃશ્ય પ્રપંચના પ્રકાશકરૂપે છે. આવા સ્વપ્રકાશ અધિષ્ઠાન આત્મામાં વધ્યાપુત્ર તથા શશશૃંગાદિની પેઠે અસત્યરૂપતા સંભવશે નહિ. એકમેવાદિતીય સત્ય જ્ઞાનમર્તે વ્રજ ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર અદિતીય બ્રહ્મથી ભિન્ન સર્વ જગત્માં કલ્પિતપણાનું કથન કરતાં પોતામાં પણ કલ્પિતરૂપતાનું બોધન કરે છે. પણ જો કદાચિત્ શાસ્ત્ર પોતામાં કલ્પિતપણાનું બોધન નહિ કરશે, તો શાસ્ત્ર સદ્વિતીય બ્રહ્મન અદ્વિતીયરૂપવડે બોધન કરી પોતે જ અપ્રમાણરૂપ થશે. કલ્પિત વસ્તુ અકલ્પિત વસ્તુનો પરિચ્છેદ કરશે નહિ, એ વાત પૂર્વે કથન કરવામાં આવી છે. તેથી સ્વપ્રકાશ આત્મામાં લેહરૂપ વસ્તુ પરિચ્છેદની પણ પ્રાપ્તિ થશે નહિ. કિંવા સર્વ કાળમાં આત્માની સ્વપ્રકાશતા કેવળ શ્રુતિ પ્રમાણવડે જ સિદ્ધ નથી, કિન્તુ ભગવાન ભાષ્યકારોએ આત્માની સ્વપ્રકાશતા સિદ્ધ કરી છે.

તે યુક્તિ એ છે કે, જે પુરુષને જે વસ્તુમાં સંશય, વિપર્યય, વ્યતિરેક પ્રમા એ ત્રણમાંથી એકનું પણ જ્ઞાન થતું નથી, તે પુરુષને તે વસ્તુમાં તે સંશયાદિનું વિરોધી જ્ઞાન અવશ્ય કરીને થાય છે. આ પ્રકારનો નિયમ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. જે પુરુષને જે ઘટમાં ‘ઘટ છે અથવા નથી,’ એ પ્રકારનો સંશય, ‘ઘટ છે નહિ’ એ પ્રકારનો વિપર્યય તથા ‘ઘટ નથી જ’ એ પ્રકારની વ્યતિરેકપ્રમા એ ત્રણમાંથી એકનું પણ જ્ઞાન થતું નથી, તે પુરુષને ત્યાં સંશયાદિ ત્રણનું વિરોધી વદ.અસ્તિ ‘ઘટ છે’ એ પ્રકારનું જ્ઞાન અવશ્ય કરીને થાય છે. જો કદાચિત્ વિરોધી જ્ઞાન ત્યાં ન હોય, તો સંશયાદિ ત્રણમાંથી કોઈ એક અવશ્ય હોવું જોઈએ. હવે આત્મામાં તો કોઈ પણ પુરુષને ‘હું છું અથવા નથી’ એ પ્રકારનો સંશય, ‘હું છું નહિ’ એ પ્રકારનો વિપર્યય તથા ‘હું નથી’ એ પ્રકારની વ્યતિરેકપ્રમા એ ત્રણમાંથી એક પણ જ્ઞાન હોતું નથી, તેથી સર્વ પુરુષોને સર્વ કાળમાં સંશયાદિનું વિરોધી આત્માના વાસ્તવિકસ્વરૂપનું જ્ઞાન અવશ્ય કહેવું પડશે. કદાચિત્ આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોય, તો સંશયાદિ ત્રણમાંથી કોઈ એક જ્ઞાન પણ હોવું જ જોઈએ. પણ આત્મામાં સંશયાદિ હોતા નથી, તેથી આત્મા સર્વ કાળમાં સ્વપ્રકાશસ્વરૂપે છે.

વેદાન્ત સિદ્ધાન્તમાં સ્વપ્રકાશ જ્ઞાન આત્માને આશ્રિત નહિ રહે તેમ નથી; કારણ કે સ્વપ્રકાશ જ્ઞાનરૂપ જ આત્મા છે. કદાચિત્ આત્માને જ્ઞાનનો આશ્રય માનીએ તો જે વસ્તુ જે જ્ઞાનનો આશ્રયરૂપ કર્તા હોય છે, તે જ વસ્તુ તે જ જ્ઞાનનું વિષયરૂપ કર્મ થશે નહિ. કેમકે જ્ઞાનનો કર્તા તથા કર્મ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, તેથી જ્ઞાનવડે આત્માની સિદ્ધિ થશે નહિ. આત્માને જો જ્ઞાનથી ભિન્ન માનીએ તો જે જે પદાર્થ જ્ઞાનથી ભિન્ન હોય છે તે તે પદાર્થ

જડ જ હોય છે. જેવી રીતે જ્ઞાનથી ભિન્ન હોવાથી ઘટાદિ પદાર્થ જડરૂપ છે, તેવી રીતે જ્ઞાનથી ભિન્ન હોવાથી આત્મા પણ જડરૂપ થવાનો. વળી જે જે પદાર્થ જડ હોય છે, તે તે પદાર્થ કલ્પિત હોય છે. જેમ જડ હોવાથી ઘટાદિ પદાર્થ કલ્પિત છે, તેમ જડ થવાથી આત્મા પણ કલ્પિત થવાનો. વળી આત્મા કલ્પિત થતાં શૂન્યવાદની પ્રાપ્તિ થવાની. તેથી આત્મા જ્ઞાનથી ભિન્ન નથી, કિન્તુ આત્મા સ્વપ્રકાશ જ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે. સ્વપ્રકાશજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા અવિ-ધારૂપ ઉપાધિના સંબંધથી સાક્ષી કહેવામાં આવે છે. વળી વૃત્તિવાળા અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિના સંબંધથી પ્રમાતા કહેવામાં આવે છે. આ ચક્ષુઆદિ ઈન્દ્રિયો પ્રમાતાનું કારણ હોય છે. તે જ પ્રમાતા ચક્ષુઆદિ ઈન્દ્રિયોદ્ધારા અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ પરિણામની સાથે, બાહ્યઘટાદિ પદાર્થોને વ્યાખ્ય કરીને ઘટાદિના આકારરૂપે થાય છે. અંતઃકરણના એક જ વૃત્તિરૂપ પરિણામમાં ઘટાવચ્છિન્ન ચૈતન્ય તથા અંતઃકરણાવચ્છિન્ન ચૈતન્ય બન્ને એકતાના લાભને પ્રાપ્ત થાય છે. જેવી રીતે ગૃહમાં ઘટ પ્રાપ્ત થતાં ગૃહાકાશની તથા ઘટાકાશની એકતા થાય છે, તેવી રીતે વૃત્તિરૂપ ઉપાધિ અને ઘટરૂપ ઉપાધિ એક દેશમાં સ્થિત થતાં વૃત્તિઉપહિત ચૈતનની તથા ઘટઉપહિત ચૈતનની એકતા થાય છે. ઘટાવચ્છિન્ન ચૈતન્ય પ્રમાતા ચૈતન્યના અલેદથી પોતાના અજ્ઞાનને નાશ કરીને અપરોક્ષરૂપે થાય છે. વળી પોતાના ઉપાધિરૂપ ઘટને પોતાના તાદ્દશ્ય અધ્યાસથી ચૈતન્ય પ્રકાશિત કરે છે, અત્યંત સ્વચ્છ જે અંતઃકરણની પરિણામરૂપ વૃત્તિને વૃત્તિઉપહિત ચૈતન્ય પ્રકાશિત કરે છે. એ પ્રમાણે અંતઃકરણ, વૃત્તિ અને ઘટ એ ત્રણેની અપરોક્ષતા થાય છે. ‘અહં જાનામિ ષટ્મ-હું ઘડાને બળું છું’ એ ત્રણેની અપરોક્ષતાનો આકાર છે.

એ પ્રમાણે અંતર અને બહિર રહેલ સર્વ અનાત્મપદાર્થોને પ્રકાશિત કરનારું ચૈતન્ય, જો કે એકરૂપ છે, છતાં ઘટાદિ બાહ્ય પદાર્થોને પ્રકાશિત કરવામાં ચૈતન્યને અંતઃકરણની વૃત્તિની અપેક્ષા રહે છે. આ કારણથી જ ચૈતન્યમાં પ્રમાતાપણું છે, અને અંતઃકરણને તથા અંતઃકરણની વૃત્તિઓને પ્રકાશિત કરવામાં ચૈતન્યને કેઈ વૃત્તિની અપેક્ષા નથી. આ કારણથી જ ચૈતન્યમાં સાક્ષીરૂપતા છે. જો કદાચિત્ ચૈતન્ય અંતઃકરણની વૃત્તિને ઘટાદિની જેમ બીજી વૃત્તિની અપેક્ષાવડે પ્રકાશિત કરશે, તો બીજી વૃત્તિને ત્રીજી વૃત્તિની અપેક્ષાવડે પ્રકાશિત કરશે. ત્રીજી વૃત્તિને ચોથી વૃત્તિવડે પ્રકાશિત કરશે. એ પ્રમાણે વૃત્તિઓની ધારા માનવામાં અનવસ્થા દોષની પ્રાપ્તિ થશે. તેથી સાક્ષી આત્મા પોતાના સ્વરૂપથી જ અંતઃકરણને તથા તેની વૃત્તિઓને પ્રકાશિત કરે છે. તેમને પ્રકાશિત કરવામાં વૃત્તિની અપેક્ષા કરશે નહિ.

એથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, જે કારણથી પૂર્વોક્ત શ્રુતિઓવડે તથા સુક્તિઓવડે એક સ્વપ્રકાશ સ્ફુરણરૂપ આત્મા સર્વદા નિત્ય, સર્વત્ર વ્યાપક, જન્મ-મરણરૂપ સંસારથી રહિત સર્વ પદાર્થોના પ્રકાશકરૂપે તથા સર્વદા એકરૂપ છે, તે કારણથી અવિનાશી આત્માના નાશની શંકા કરીને, પોતાના સુદ્ધરૂપ ધર્મમાં પૂર્વ પ્રવૃત્ત થયેલા એવા તને, સુદ્ધથી નિવૃત્ત થવું યોગ્ય નથી.

આ પ્રકારના વચનો શ્રી ભગવાન અર્જુન પ્રત્યે કહે છે-તત્માયુદ્યસ્વ મારત્ત ઇતિ. વાતપર્યં એ છે કે, સ્વપ્રકાશ જ્ઞાનરૂપ આત્મા તો કદાચિત્ પણ નાશ પામતો નથી. વળી લીંગમ-દ્રોણાદિના શરીર તો મિથ્યારૂપ, અનિત્ય છે, તેથી આ શરીર પોતે જ નષ્ટ થયેલાં જેવાં છે. એવાં અનિત્ય શરીરોના હનનથી નિવૃત્ત થઈને તું તારા સ્વધર્મને નાશ કર નહિ.

અહીં વૃદ્ધવ્રત શબ્દવડે ભગવાને અર્જુન પ્રત્યે સુદ્ધરૂપ ધર્મનું વિધાન કર્યું નથી, કિન્તુ આ શબ્દવડે ભગવાને પૂર્વપ્રાપ્ત સુદ્ધતા અનુવાદ માત્ર કહ્યો છે. કારણ કે આત્મજ્ઞાનના ઉપદેશ પ્રસંગમાં સુદ્ધરૂપ ધર્મની વિધિ સંભવે નહિ, કિન્તુ ભગવાનના ઉપદેશવિના જ અર્જુન પૂર્વ

યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયો હતો, પરન્તુ શોકને તથા મોહને વશ થવાથી અર્જુન યુદ્ધથી નિવૃત્ત થયો હતો. શોક તથા મોહ ભગવાનના ઉપદેશજન્ય જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થયો. તેથી અપવાદાવવાદે વર્તમાન સ્થિતિઃ એ ન્યાયવડે યુદ્ધસ્થ ભગવાનનું વચન અનુવાદરૂપે છે, પણ વિધિરૂપે નથી. અહીં પૂર્વ પ્રાપ્ત યુદ્ધનો શોક મોહ અપવાદરૂપે છે અને શોકનું તથા મોહનું વિચારજન્ય જ્ઞાન અપવાદરૂપે છે. આ શોકરૂપ તથા મોહરૂપ અપવાદનો વિચારજન્ય જ્ઞાનરૂપ અપવાદ ચતાં પૂર્વ પ્રાપ્ત યુદ્ધરૂપ ઉત્સર્ગની જ સ્થિતિ થાય છે. જેવી રીતે ભોજન કરવામાં પ્રવૃત્ત થયેલો હુધાવાનું પુરુષ કોઈ અશુદ્ધિ આદિની શંકા કરીને ભોજનથી નિવૃત્ત થઈ જાય અને કોઈ ધર્માત્મા પુરુષ તેની શંકાની નિવૃત્તિ કરીને તે પુરુષપ્રત્યે “તું ભોજન કર” એ પ્રકારના વચન કહે ને ભોજન કરે તેમ અર્જુન યુદ્ધ માટે તૈયાર થાય છે. એમાં “તું ભોજન કર” એ પ્રકારના વચનો વિધિરૂપ નથી, કિન્તુ પૂર્વ પ્રાપ્ત ભોજનના અનુવાદરૂપ છે. પૂર્વે આપ્રાપ્ત અર્થનું યોધન કરનારાં વચન જ વિધિરૂપ હોય છે. કોઈક અન્યકાર તો યુદ્ધસ્થ એ શબ્દને વિધિરૂપ માનીને મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં જ્ઞાન અને કર્મ બન્નેનો સમુચ્ચય અંગીકાર કરે છે. પણ તેમનું તે કથન અસંગત છે. કારણ કે યુદ્ધસ્થ એ શબ્દથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ જ્ઞાન તથા કર્મ બેના સમુચ્ચયથી થાય છે, એ અર્થ પ્રતીત થતો નથી. જ્ઞાનના તથા કર્મના સમુચ્ચયનું આગળ વિસ્તારથી ખંડન કરવામાં આવશે. (૧૮)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન્! અસોચ્યાન્વગોચસ્ત્વમ ઇત્યાદિ વચનોવડે ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિ બંધુઓના નાશથી ઉત્પન્ન થતો શોકની નિવૃત્તિ ચતાં ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિના નાશ કરવાથી ઉત્પન્ન થનારા પાપને નિવૃત્ત કરવાનો કોઈ ઉપાય નથી. જો આપ એમ કહેા કે જ્યાં શોક થતો નથી ત્યાં પાપ થતું નથી, તો એ નિયમ સંભવતો નથી. માત્ર કે કોઈ પુરુષે પોતાના શત્રુરૂપ બ્રાહ્મણનું હતન કર્યું. શત્રુરૂપ બ્રાહ્મણને હણવાથી પુરુષને શોક થશે નહિ, અને તેથી પુરુષને બ્રહ્મહત્યાજન્ય પાપ પણ થતું નોંધ્યું નહિ. પણ શોક નહિ થવા છતાં તે પુરુષને પાપ તો અવશ્ય કરીને લાગે છે જ. તેથી ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિને હણનાર જે હું અર્જુન છું તથા તેમને હણવામાં મને પ્રેરણા કરનાર જે આપ છો, તે આપણને ઉભયને એ બંધુઓની હિંસાથી અવશ્ય કરીને પાપ થયો, તેથી “તું યુદ્ધ કર” એ શબ્દો આપે પહેલાં જે કહ્યાં છે, તે અસંગત છે.” એવી અર્જુનને શંકા ચતાં શ્રીભગવાન કઠવહલી ઉપનિષદના મંત્રવડે તે શંકાની નિવૃત્તિ કરતાં કહે છે:-

य एनं वेत्ति हंतारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

उमौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ ૧૯ ॥

સ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન! જે પુરુષ આત્માને હણનારો એમ કહે છે ને આત્માને હણ્યો એમ માને છે, તે બન્ને પુરુષ આત્માને ઓળખતા નથી; કેમકે આત્મા કોઈને હણ્યો નથી. તથા પોતે હણ્યો પણ નથી. ૧૯

ટીકા:-હે અર્જુન! પૂર્વે મેં કહેલા અવિનાશી અપ્રમેયરૂપ દેહી આત્માને જે પુરુષ “હું આ વસ્તુને હણનારો છું” એ પ્રમાણે હતનરૂપ ક્રિયાનો કર્તા બને છે, અને જે પુરુષ આ આત્માદેવને “દેહના હતનવડે હું હણ્યો છું” એ પ્રમાણે હતન ક્રિયાના કર્મરૂપે બને છે, તે ઉભય પુરુષો દેહભિમાની હોવાથી, કર્તા તથા કર્મભાવથી રહિત અવિકારી આત્માને શાસ્ત્રના પ્રમાણવડે દેહાદિથી ભિન્ન છે, એમ બજવા નથી. શા માટે બજવા નથી? જે કારણથી કે આત્માદેવ કોઈ પણ પ્રાણીને હતન કરતો નથી, તથા પોતે પણ કોઈનાથી હતન

થતા નથી, એવા હનનક્રિયાના દર્શત્વથી અર્થાત્ કર્મભાવથી રહિત આત્માદેવને જે મૂઢ પુરુષ હનનક્રિયાના કર્તારૂપે તથા કર્મરૂપે માને છે, તે મૂઢ પુરુષ આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને બાણુતો નથી જ.

(૧) અહીં યદ્યપિ ય एनं वेति હંતારં હત્તં વા એટલા શબ્દો માત્ર કહેવાથી જ પૂર્વોક્ત અર્થની સિદ્ધિ થઈ શકે છે, તેથી ય एनं वेति હંતારં યથૈનં મન્યતે હત્તં એ પદની બે વાર આવૃત્તિ કરવી નિષ્ફળ છે, તથાપિ આ પદોની આવૃત્તિ વાક્યના અલંકાર વાસ્તે છે. (૨) અથવા ય एनं वेति હંતારમ્ એ વચનવડે નૈયાયિકોનું કથન કર્યું છે. નૈયાયિક આત્માને જ હનનાદિ ક્રિયાઓનો કર્તા માને છે, અને યથૈનં મન્યતે હત્તં એ વચનવડે આર્વાકોનું કથન કર્યું છે. આર્વાકાદિ શરીરાદિરૂપ આત્માને નાશવાન્ માને છે. પણ નૈયાયિક અને આર્વાક બન્ને આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને બાણુતા નથી. આ પ્રમાણે વાદીઓનો લેદ જણાવવાને વાસ્તે તે પદની બે વાર આવૃત્તિ કરી છે. (૩) અથવા જે પુરુષ આત્માને હનનક્રિયાનો કર્તા જાણે છે, તે પુરુષ અત્યંત શૂરવીર છે, અને જે પુરુષ આત્માને હનનક્રિયાનું કર્મ માને છે, તે પુરુષ અત્યંત કાયર છે. એ પ્રકારના લેદ જણાવવાને વાસ્તે આ પદોની બે વાર આવૃત્તિ કરી છે. (૪) અહીં ય एनं वेति હંતારં યથૈનં મન્યતે હત્તમ્ આ શ્લોકના પૂર્વોદ્ધમાં હંતા જેન્મન્યતે હત્તં હત્તમેન્મન્યતે હત્તમ્ એ કઠવણી શ્રુતિના પૂર્વોદ્ધને અર્થ નિરૂપણ કર્યો છે. શ્રુતિનો તથા શ્લોકનો ઉત્તરાર્થ એક સરખો જ છે. (૧૯)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન! આત્માદેવ હનનરૂપ ક્રિયાના કર્તારૂપે તથા કર્મરૂપે કેવા કારણથી નથી થતો?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં “આત્માદેવ જન્માદિ સર્વ વિકારોથી રહિત છે, તેથી હનનરૂપ ક્રિયાના કર્તારૂપે તથા કર્મરૂપે થશે નહિ.” એ પ્રમાણે ઉત્તર શ્રીભગવાન કઠવણી ઉપનિષદના દ્વિતીય મન્ત્રવડે કથન કરે છે:—

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન! આત્માદેવ જન્મતો નથી, મરતો નથી; આત્મા પૂર્વે ન હતો એમ નથી, ઉત્તરમાં ન હશે એમ પણ નથી. એટલા માટે આત્મા અજ, નિત્ય, શાશ્વત તથા પુરાણરૂપે છે. આવો આત્મા, શરીર હણાયા છતાં હણાતો નથી. ૨૦

ટીકા:—જન્મ, અસ્તિ, વૃદ્ધિ, વિપરિણામ, અપક્ષ અને વિનાશ, એ છ ભાવવિકાર શાસ્ત્રમાં કહેલા છે. એ છ વિકારોમાં પ્રથમ જન્મરૂપ વિકારનું તથા છેલ્લું વિનાશવિકારનું શ્રીભગવાન ખંડન કરે છે. (ન જાયતે મ્રિયતે વેતિ) હે અર્જુન! આત્માદેવ જન્મને પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે આત્માદેવ કોઈ પણ કાળમાં પૂર્વે ન હોઈને પશ્ચાત્ ઉત્પત્તિવાળો થતો નથી. જે પદાર્થ પૂર્વે ન હોઈને પશ્ચાત્ થાય છે, તે પદાર્થ જ ઉત્પત્તિરૂપ વિક્રિયાને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કે ઘટાદિ પદાર્થ પૂર્વે ન હોઈને પશ્ચાત્ થાય છે, તેથી ઘટાદિ પદાર્થ ઉત્પત્તિરૂપ વિકારવાળો છે; પણ આત્માદેવ તો પૂર્વકાળમાં પણ વિદ્યમાન છે, તેથી આત્માદેવ ઉત્પત્તિરૂપ વિકારને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. આ કારણથી આત્માદેવ અજ છે.

આ આત્માદેવ મરણરૂપ વિકારને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે આત્માદેવ પૂર્વકાળમાં વિદ્યમાન હોઈને ઉત્તરકાળમાં ઠંદાચિત્ પણ અવિદ્યમાન હોતો નથી. જે પદાર્થ પૂર્વકાળમાં વિદ્યમાન હોઈને ઉત્તરકાળમાં અવિદ્યમાન હોય છે, તે પદાર્થ જ મરણરૂપ વિકારને પ્રાપ્ત

થાય છે. જેવી રીતે ઘટાદિ પદાર્થ પૂર્વકાળમાં વિદ્યમાન હોઇને ઉત્તરકાળમાં અવિદ્યમાન હોય છે; તેથી ઘટાદિ પદાર્થ નાશરૂપ વિકારને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ આત્માદેવ તો ઉત્તરકાળમાં પણ વિદ્યમાન છે, તેથી મરણરૂપ વિકારને પ્રાપ્ત થતો નથી. આ કારણથી આત્માદેવ નિત્ય છે,' અર્થાત્ વિનાશ થવાને યોગ્ય નથી.

અહીં ન જાયતે સિયતે વા એ વચનોવડે આત્માના જન્મના તથા મરણના અભાવની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. કદાચિત્વાયં બ્રૂતા ભવિતા વા ન મૃગઃ આ વચનોમાં રહેલાં પદોની એ પ્રકારથી યોજના કરીને તે પ્રતિજ્ઞાનું ઉપાદાન કર્યું અને બ્રહ્મો નિત્યઃ એ શબ્દોવડે તે પ્રતિજ્ઞાનો ઉપસંહાર કર્યો. જન્માદિ છ વિકારોમાં જન્મરૂપ આદિ વિકાર છે તથા મરણરૂપ અંતનો (છેલ્લો) વિકાર, આ બન્ને વિકારોનો નિષેધ કરીને યદ્યપિ બન્ને વિકારોના મધ્યવર્તી તથા તે બન્ને વિકારોના વ્યાપ્ત્ય જે ચારે વિકાર છે, તેમના નિષેધ થઈ શકે છે. તથાપિ અહીં નહિ કહેલા ગમન તથા આગમનાદિ સર્વ વિકારોનો નિષેધ જણાવવાને વારતે શ્રીભગવાન અપક્ષ્ય અને વૃદ્ધિ એ બન્ને વિકારોનો શાશ્વત અને પુરાણ એ બન્ને શબ્દોવડે નિષેધ કરે છે. શાશ્વત इति, આત્માદેવ કૃટસ્થતારૂપ નિત્યતાવાળો છે, તેથી આત્માદેવના સ્વરૂપથી અપક્ષ્ય થતો નથી. આત્માદેવ નિર્ગુણ છે, તેથી આત્માદેવના ગુણથી પણ અપક્ષ્ય થશે નહિ. આ કારણથી આત્માદેવ શાશ્વત છે. જે વસ્તુ અપક્ષ્યથી તથા અપચયથી રહિત હોઇને સર્વ કાળમાં વિદ્યમાન હોય છે, તે વસ્તુ શાશ્વત કહેવાય છે. એવો એકલો આત્માદેવ જ છે.

શંકાઃ—“હે ભગવન્ ! આત્માદેવ અપક્ષ્યને પ્રાપ્ત ન થાય; તો પણ વૃદ્ધિને શા માટે પ્રાપ્ત ન થાય ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં ભગવાન કહે છે;—પુરાણ इति-હે અર્જુન ! આત્માદેવ આજથી પૂર્વે પણ નવીન જ હતો. કાંઈ આ કાળમાં આત્માદેવ નવીન અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો નથી, તેથી આત્માદેવ પુરાણ છે. તાત્પર્ય એ છે કે, સર્વકાળમાં આત્માદેવ એકરૂપે છે. આ લોકમાં જે પદાર્થ કોઈ ઉપચયરૂપ નવીન અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પદાર્થ જ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે; જેવા શરીરાદિ પદાર્થો છે. હવે આત્માદેવ સર્વ કાળમાં એકરૂપે જ છે, તેથી આત્માદેવ અપચયને તથા ઉપચયને પ્રાપ્ત થતો નથી. આ કારણથી આત્માદેવ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતો નથી. અહીં જવરાદિ રોગોવડે શરીરના અવયવોની ક્ષીણતાને અપચય કહેવામાં આવે છે, અને અન્નાદિનું લક્ષણ કરવાથી શરીરના અવયવોની વૃદ્ધિને ઉપચય કરી કહેવામાં આવે છે. અહીં અસ્તિ અને વિપરિણામ એ બન્ને વિકારો જન્મ અને નાશ એ બે વિકારોના અંતર્ભૂત છે, તેથી બન્ને વિકારોનો પૃથક્ (જૂદો) નિષેધ કર્યો નથી, પરંતુ જન્મમરણના નિષેધવડે અસ્તિ અને વિપરિણામ એ બન્નેનો નિષેધ બાણી લેવો. હે અર્જુન ! જે કારણથી આત્માદેવ જન્માદિ સર્વ વિકારોથી રહિત છે, તે કારણથી અન્નાદિ ઉપાયોવડે આ શરીરનું હનન થતાં પણ શરીરના કદિપત સંબંધવાળો આત્માદેવ કોઈ ઉપચય કરીને હનનને પ્રાપ્ત થતો નથી. જેવી રીતે ઘટરૂપ ઉપાધિનો નાશ થતાં પણ આઠાશનો નાશ થતો નથી, તેવી રીતે દેહાદિ ઉપાધિઓનો નાશ થતાં પણ આત્માનો નાશ થતો નથી. શ્રુતિ કહે છે કે (મવિનાશીવા ચેરડ્યમાત્રા) હે મૈત્રેયી ! આત્માદેવ વિનાશથી રહિત છે. (૨૦)

અવતરણિકાઃ—પૂર્વે ય જ્ઞં વેતિ હંતારમ્ આ શ્લોકમાં નાર્યં હંતિ ન હન્યતે એ શબ્દોવડે એ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, આત્મા કોઈને હનન કરતો નથી અને કોઈનાથી હનન થતો નથી—‘આત્મા કોઈનાથી હણતો નથી.’ એ પ્રતિજ્ઞાનું તો પૂર્વે શ્લોકમાં વિસ્તારથી ઉપાદાન કર્યું.

રહિત છે, તેથી આત્માદેવ સત્યરૂપે છે તથા સર્વત્ર વ્યાપક છે. આ કથનથી એ અનુમાન સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મા અવિનાશી તથા નિત્ય હોવાને યોગ્ય છે. અજ અને અન્યથ હોવાથી જે પદાર્થ અવિનાશી તથા નિત્ય હોતો નથી, તે પદાર્થ અજ તથા અન્યથ પણ હોતો નથી; જેવા કે ઘટાદિ પદાર્થો છે.

આ પ્રમાણે અવિનાશીરૂપ, નિત્યરૂપ, અજરૂપ તથા અન્યથરૂપ આત્માદેવને જે પુરુષ શુરુ અને શાસ્ત્રના ઉપદેશથી, “હું જન્માદિ સર્વ વિકારોથી રહિત છું, બુદ્ધિ આદિ સર્વ પદાર્થોના પ્રકાશક છું, સર્વ દૈત પ્રપંચથી રહિત છું તથા પરમાનંદ બોધરૂપ છું” એ પ્રમાણે સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે વિદ્વાન્ પુરુષ કોને હજી છે? તથા કેમ રીતે હજી છે? અર્થાત્ વિદ્વાન્ પુરુષ કોમને પણ હનન કરતો નથી તથા કોમ પ્રકારે પણ હનન કરતો નથી. વળી તે વિદ્વાન્ શું કોમની પાસે હનન કરાવે છે અથવા કોમ પણ પ્રકારે કરી હનન કરાવે છે? ના, તે કોમની પાસે હજીવતો નથી તથા કોમ પ્રકારે કરી હજીવતો પણ નથી. કારણ કે જન્માદિ સર્વ વિકારોથી રહિત તથા કર્તાપણથી રહિત જે વિદ્વાન્ પુરુષ છે, તે વિદ્વાન્ પુરુષનું તે હનનરૂપ ક્રિયામા સાક્ષાત્કર્તાપણું તથા પ્રયોજકર્તાપણું સંભવે નહિ. શ્રુતિ કહે છે કે (આત્માનં ચેદ્વિજાની-યાદયમસ્મીતિ પૂરુષ । કિમિચ્છન્કસ્ય કામાય શરીરમનુસંજવેત્) વિદ્વાન્ પુરુષ જ્યારે “પરિપૂર્ણ આદ્રિ-તીય બ્રહ્મ હું છું” એ પ્રમાણે આત્માને બોલે છે, ત્યારે તે પુરુષ કંઈ વસ્તુની ઈચ્છા કરીને કોના પ્રયોજનને અર્થે આ શરીરનો સંતાપ કરશે? ” એવું બોલનાર કંઈ પણ ઈચ્છા, કોમના પણ પ્રયોજનાર્થે નહિ કરશે. આ શ્રુતિ, શુદ્ધ આત્માને બોલનાર વિદ્વાન્ પુરુષમાં કર્તૃત્વ તથા લોકતૃત્વ આદિ સંસારના અભાવનો બોધ કરે છે.

સારાશઃ-શુદ્ધ આત્માના જ્ઞાનવડે વિદ્વાન્ પુરુષના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે. અજ્ઞાન નિવૃત્ત થતા બ્રહ્મમ અધ્યાસની નિવૃત્તિ થાય છે, અધ્યાસ નિવૃત્તિ થતાં રાગદ્વેષાદિની નિવૃત્તિ થાય છે, રાગદ્વેષાદિ નિવૃત્ત થતાં કર્તૃત્વ તથા લોકતૃત્વ આદિની નિવૃત્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે આત્માનું જ્ઞાન જ સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિનું કારણ છે. આ શ્લોકમાં શ્રીભગવાનનો અર્જુનને કહેવાનો એ હેતુ છે કે, વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરીને બ્રહ્મ, તે આત્માદેવ સર્વ વિકારોથી રહિત છે, તેથી તે કોમ પણ કાર્યને કરતો નથી તથા કરાવતો નથી, તથાપિ મૂઠ પુરુષ અજ્ઞાનને વશ થઈ, સ્વપ્નની માફક પોતાના આત્મામાં કર્તૃત્વાદિ ધર્મ માને છે. આ વાત જોઈ તો ન વિજાનીત એ ગીતાના શબ્દો વડે પૂર્વે કહેવામાં આવી છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે, (ઘાયતીવ લેણ્યતીવ) વાસ્તવિક રીતે સર્વ વિકારોથી રહિત આત્માદેવ, બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિ જ્યારે ધ્યાન કરે છે ત્યારે, ધ્યાન કર્તાની જેમ પ્રતીત થાય છે અને જ્યારે બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિ ચલાયમાન થાય છે, ત્યારે આત્મા ચલાયમાન થવાની પેઠે પ્રતીત થાય છે. આ કારણથી સર્વ શાસ્ત્ર અવિદ્વાન્ અધિકારીને વાસ્તે જ કથન કરે છે. વિદ્વાન્ પુરુષને વાસ્તે કોમ પણ શાસ્ત્ર નથી. કારણ કે વિદ્વાન્ પુરુષ તે આત્મજ્ઞાનવડે, અજ્ઞાનરૂપ મૂલસહિત અધ્યાસથી નિવૃત્ત થયલા આત્મામાં, કર્તૃત્વાદિ માનતો નથી. જેવી રીતે સ્થાણુના વાસ્તવિક સ્વરૂપને બોલનારો પુરુષ સ્થાણુમાં ચોરપણું માનતો નથી, તેવી રીતે આત્માના અકર્તૃત્વાદિ જ વાસ્તવિક સ્વરૂપને બોલનારો વિદ્વાન્ પુરુષ, આત્મામાં કર્તાપણું માનતો નથી. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે, સર્વ વિકારોથી રહિત હોવાથી તથા અદ્વિતીયરૂપ હોવાથી વિદ્વાન્ પુરુષ હનનાદિ ક્રિયાને કરતો નથી તથા કરાવતો નથી. શ્રુતિ કહે છે કે જાનંદ વ્રજાણો વિદ્વાન્ ન વિમેતિ કૃતશ્વેતિ ‘બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત આનંદને બોલનારો વિદ્વાન્ પુરુષ કોમથી પણ ભયને પ્રાપ્ત થતો નથી.’ અહીં ભયના નિષેધવડે સર્વ વિકારોનો નિષેધ બોલ્યો.

એ પ્રમાણે વાસ્તવિક રીતે આત્મામાં ઠરતુંવાદિનો અભાવ થતાં પણ અર્જુને, પોતા વિષે હનનરૂપ ક્રિયાનું કર્તાપણુ આરોપણ કરીને તથા શ્રીભગવાનમાં હનનરૂપ ક્રિયાનું પ્રયોજક-કર્તાપણુ આરોપણ કરીને પોતા વિષે તથા ભગવાન વિષે હિસાબજન્ય દોષની શંકા કરી; અને શ્રીભગવાને પણ અર્જુનનો આ અભિપ્રાય બાણી લઈ, અર્જુન વિષે હનનરૂપ ક્રિયાના કર્તાપણુનો નિષેધ કર્યો અને પોતા વિષે હનનરૂપ ક્રિયાના પ્રયોજકકર્તાપણુનો નિષેધ કર્યો. જે પુરુષ પોતે ક્રિયા કરે નહિ, અને ક્રિયામાં બીજાને પ્રેરણા કરે છે તે પુરુષને પ્રયોજક કર્તા કહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, આત્માદેવ વાસ્તવિક રીતે સર્વ વિકારોથી રહિત છે, તેથી વારા પોતા વિષે હનનરૂપ ક્રિયાનું કર્તાપણુ આરોપણ કરી તથા મારા વિષે હનનરૂપ ક્રિયાનું પ્રયોજકકર્તાપણુ આરોપણ કરી તારે પાપની પ્રાપ્તિની શંકા કદાચિત્ પણ કરવી નહિ, અહીં શ્રીભગવાને આત્મામાં અવિક્રિયતા દર્શાવી કર્તૃત્વનો નિષેધ કર્યો છે, તેથી એમ બાણુ કે, શ્રીભગવાનનો હેતુ સર્વ કર્મોના નિષેધરૂપે છે, કેવળ હનનરૂપ ક્રિયાના નિષેધરૂપે હેતુ નથી. તેથી મૂળ શ્લોકમાં જે કેવળ હનનક્રિયાનો નિષેધ કર્યો છે, તે નિષેધ સર્વ કર્મોના નિષેધરૂપે કરી બાણુવો. પૂર્વ પ્રસંગમાં હનનરૂપ ક્રિયા જ પ્રાપ્ત છે, માટે ભગવાને હનનરૂપ ક્રિયાનો નિષેધ કર્યો છે. પરંતુ હનનરૂપ ક્રિયાના નિષેધવડે સર્વ કર્મોનો નિષેધ જ ભગવાનને સંમત છે. કારણ કે અવિક્રિયત્વરૂપ હેતુ આત્મામાં હનનરૂપ ક્રિયાનો જેવી રીતે નિષેધ કરે છે, તેવી રીતે બીજાં સર્વ કર્મોના પણ નિષેધ કરે છે. કેવળ હનનરૂપ ક્રિયાનો નિષેધ કરવામાં નથી આવ્યો. આ કારણથી જ તત્ત્વ ત્રય ન વિચિત્ર એ શબ્દોવડે શ્રીભગવાન પોતે જ સર્વ કર્મોનો નિષેધ આગળ જતાં કહી બતાવશે. આ કહેવાથી મૂઠ જનોની એક શંકાનું ખંડન થયલું બાણુવું.

તે શંકા નીચે પ્રમાણે છે:-કં વ્રતયતિ હંતિ કં એ શબ્દોવડે ભગવાને કેવળ હનનરૂપ ક્રિયાનો નિષેધ કર્યો છે, બીજાં કર્મોનો નિષેધ કર્યો નથી. તેથી હનનરૂપ કર્મથી ભિન્ન બીજાં કર્મોનો તો ભગવાને પણ કર્તૃત્વવાત્કરૂપવડે અંગીકાર કરેલો છે. આ શંકા સંભવી શકશે નહિ. કારણ કે તત્સાદુદયસ્વ મારત એ શબ્દોવડે હનનરૂપ કર્મનું તો ભગવાને પોતે જ વિધાન કર્યું છે, તેથી કં વ્રતયતિ હંતિ કં એ શબ્દોનો અર્થ જ એવો જ અંગીકાર કરવો પડશે કે, વાસ્તવિક રીતે આત્મા હનનરૂપ ક્રિયાનો કર્તા નથી. તેથી આત્મામાં કર્તાપણુનો અભાવ એવો હનનરૂપ ક્રિયા વિષે છે, તેવો જ બીજાં કર્મો વિષે પણ બાણી લેવો. (૨૧)

અવતરણિકા:-“હિ ભગવન! પૂર્વોક્ત શ્રુતિની યુક્તિએવડે યદપિ આત્મામાં અવિનાશી-પણું જ સિદ્ધ થાય છે, તથાપિ આ સ્થૂલ શરીરોમાં અવિનાશીપણું નથી. વળી શરીર નાશવાન છે; અને શરીરોનો નાશ કરવાનું સાધન યુદ્ધ છે. તેથી અનેક યુદ્ધ કર્મોના સાધનરૂપ ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિનાં શરીરોનો યુદ્ધ કરીને વિનાશ કરવો, તે અમને કેવી રીતે હચિત હોઈ શકે ? અર્થાત્ ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિનાં શરીરોનો નાશ કરવો, અમને હચિત નથી.” આવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે:-

વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય નવાનિ ગૃહ્ણાતિ નરોઽપરાણિ ।

તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણાન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ:-હિ અર્જુન! જેમ મનુષ્ય જીવું વસ્ત્રોનો પરિયાગ કરી, બીજાં નવાં વસ્ત્રો અદલ્ય કરે છે, તેમ દેહ પણ જીવું શરીરનો પરિયાગ કરી, બીજાં નવાં શરીરોને પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! જેવી રીતે વિક્રિયાથી રહિત થયેલો પુરુષ, પૂર્વનાં નિકૃષ્ટ અને જીર્ણ વસ્ત્રોને પરિત્યાગ કરી ખીજાં ઉત્કૃષ્ટ નવીન વસ્ત્રોને ગ્રહણ કરે છે, તેવી રીતે ઉત્તમ ધર્મને કરનાર લીભ તથા દ્રોણાદિ દેહી પણ, અવસ્થાવટે તથા તપવટે કૃશ થયેલાં લીભાદિ નાભોવાળાં શરીરોને પરિત્યાગ કરી, પૂર્વે સંપાદન કરેલાં પુણ્યકર્મોનાં ફળ ભોગવવાને વાસ્તે સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ દેવતાદિ શરીરોને પ્રાપ્ત થશે. શ્રુતિ કહે છે કે-અન્યત્રવતરં કલ્યાણતરં રૂપં કુરુતે વિજ્યં, વા ગાંધર્વં વા દૈવં વા પ્રાજાપત્યં વા બ્રાહ્મં વા હિતિ. આ જીવાત્મા પૂર્વનાં શરીરોને પરિત્યાગ કરી, પુણ્ય કર્મોને વશ થઈ પિતૃલોકમાં, ગંધર્વલોકમાં, દેવલોકમાં, બ્રહ્મર્ષિલોકમાં અથવા બ્રહ્મલોકમાં, ખીજા ઉત્કૃષ્ટ દેવતાનાં શરીરોને પ્રાપ્ત થાય છે.” આમ કહેવાથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, જીવન-કાલ પર્વત કરેલા ધર્મના અનુધાનથી ઉત્પન્ન થયેલા કલેશવટે, અત્યંત કૃશ શરીરવાળા થયેલા લીભ તથા દ્રોણાદિ આ વર્તમાન શરીરના નાશ વિના, ધર્મોનુધાનનાં ફળ ભોગવવામાં સમર્થ હોઈ શકે નહિ. કિન્તુ સ્વર્ગાદિ સુખોની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધક વર્તમાન શરીરોને નાશ થયા પછી જ લીભ તથા દ્રોણાદિ, સ્વર્ગાદિ સુખોને ભોગવવામાં સમર્થ થશે. તેથી ધર્મયુદ્ધ કરીને જ્યારે તું લીભ-દ્રોણાદિનાં વર્તમાન શરીરોને નાશ કરીશ, ત્યારે લીભ તથા દ્રોણાદિ આ જીર્ણ શરીરરૂપ પ્રતિબંધથી રહિત થઈ, સ્વર્ગાદિ લોકોમાં દિવ્ય શરીરને પ્રાપ્ત થઈ અનેક પ્રકારનાં સુખોને પ્રાપ્ત થશે. તેથી લીભ તથા દ્રોણાદિની ઉપર તારો મહાન્ ઉપકાર થશે, પણ લીભ તથા દ્રોણાદિ ઉપર મહાન્ ઉપકાર કરનારા આ યુદ્ધમાં તેમના પર અપકાર કરનારી યુદ્ધના બ્રમમાં તું પડ નહિ.

આ પ્રકારનો ભગવાનનો હેતુ અપરાધિ અગ્નિ સંપાત્તિ એ ત્રણ શબ્દોના કથનથી બાજુવામાં આવે છે. કોઈ ટીકામાં તો આ શ્લોકનો એ હેતુ વર્ણન કર્યો છે કે, જેવી રીતે દેવ-દેવતાદિ નાભવાળા પુરુષો, પૂર્વનાં જીર્ણ વસ્ત્રોને પરિત્યાગ કરી, ખીજાં નવીન વસ્ત્રોને ગ્રહણ કરે છે, તેવી રીતે દેહી આત્મા પણ પૂર્વના જીર્ણ શરીરોને પરિત્યાગ કરી, ખીજાં નવીન શરીરોને પ્રાપ્ત થાય છે. જેવી રીતે આગમન તથા નિર્ગમન તેમ જ નાભ-રૂપાદિની વિચિત્રતા તથા શિથિલતા ઇત્યાદિ સર્વ વિકાર વસ્ત્રોમાં જ હોય છે, પણ પુરુષમાં તે વિકાર હોતો નથી, તેવી રીતે ઉત્પત્તિ નાશાદિ સર્વ વિકારો શરીરોમાં હોય છે; પણ નિરવયવસ્ત્વરૂપ આત્મામાં ઉત્પત્તિ-નાશાદિરૂપ વિકાર હોતો નથી. આટલા કથનથી આત્મામાં દેહ તથા ઇંદ્રિયાદિથી ભિન્નપણું, સર્વ વિકારોથી રહિતપણું તથા નિત્યપણું સૂચિત કર્યું છે. (૨૨)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન્ ! જેવી રીતે અગ્નિવટે ગૃહ દગ્ધ થતાં ગૃહમાં રહેલો પુરુષ પણ દગ્ધ થાય છે, તેવી રીતે સ્થૂલ દેહનો નાશ થતાં દેહમાં રહેલા આત્માનો પણ નાશ થવાનો” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ ઉત્તર આપતાં કહે છે:-

नैनं छिंदन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! આત્માને ખડ્ગાદિ શસ્ત્ર પણ છેદન કરતું નથી, આત્માને અગ્નિ પણ દાહ કરી શકતો નથી, આત્માને જલ પણ ભીંજી શકતું નથી, તથા આત્માને વાયુ પણ શોષણ કરી શકતો નથી. ૨૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! જેવી રીતે ખડ્ગાદિ તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર સ્થૂલ શરીરનું છેદન કરે છે, તેવી રીતે આત્માને તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર છેદી શકતું નથી. જેવી રીતે અત્યંત પ્રજ્વલિત અગ્નિ આ શરીરને

ભસ્મ કરે છે, તેવી રીતે પ્રબલિત અગ્નિ આત્માને ભસ્મ કરી શકતો નથી. જેવી રીતે અત્યંત વેગવાળું જળ શરીરને આળી તેના અવયવોનું શિથિલતારૂપ કલેદન (ભીંજવી દેવાનું કર્મ) કરે છે, તેવી રીતે અત્યંત વેગવાળું જળ આત્માનું કલેદન (ભીંજવી દેવાપણું) કરી શકતું નથી. જેવી રીતે અત્યંત પ્રબળ વાયુ શરીરાદિનું નીરસતારૂપ શોષણ કરે છે, તેવી રીતે અત્યંત પ્રબળ વાયુ પણ આત્માનું શોષણ કરી શકતો નથી. જેટલા નાશ કરનારા પદાર્થો છે, તે સર્વ પદાર્થોના આત્મા વિષે નિષેધ કહેલ છે. તેથી કેવળ શસ્ત્રાદિનો નિષેધ કરવો ઉચિત નથી, પણ યુદ્ધના સમયમાં શસ્ત્રાદિજ પ્રાપ્ત છે, તેથી લગવાને શસ્ત્રાદિનો જ નિષેધ કર્યો છે; શસ્ત્રાદિનો નિષેધ, નાશ કરનારા સર્વ પદાર્થોના નિષેધને જણાવે છે. અથવા આ લોકમાં પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ એ ચારમાં જ નાશની કારણતા જોવામાં આવે છે. આકાશમાં કોઈ પણ પદાર્થના નાશની કારણતા જોવામાં આવતી નથી, તેથી અહીં પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ એ ચાર ભૂતો (તત્ત્વો)નું જ કથન કર્યું છે, પણ આકાશનું કથન કર્યું નથી. આ લોકમાં જેટલાં નાશનાં કારણો છે, તે સર્વ પૃથિવી આદિ ચાર ભૂતોની અંદર જ રહેલ છે, તેથી પૃથિવી આદિ ચાર ભૂતોના નિષેધ કરી નાશ કરનારા સર્વ પદાર્થોના નિષેધ સિદ્ધ થઈ શકે છે. અહીં અહંગાદિ શસ્ત્ર પૃથિવી વિશેષના વિકારરૂપે હોવાથી પૃથિવીના સ્વરૂપે છે. ૨૩

અવતરણિકા:—“હિ ભગવન્ ! આત્માને શસ્ત્રાદિ નાશ કરી શકતાં નથી, એ પ્રકારની માન પ્રતિજ્ઞાવડે જ અર્થની સિદ્ધિ થતી નથી, કિંતુ કોઈ હેતુથી જ અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. તેથી આત્માને શસ્ત્રાદિ નાશ કરી શકતાં નથી, એ પ્રતિજ્ઞામાં કયો હેતુ છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં, શસ્ત્રાદિની આત્માને નાશ કરવાની અસમર્થતા વિષે તથા આત્માના શસ્ત્રાદિજન્ય નાશની અયોગ્યતા વિષે ભગવાન હેતુ કહે છે:—

અચ્છેદ્યોડયમદાહ્યોડ્યમક્રેદ્યોડશોષ્ય એવ ચ ।

નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચ્છોડયં સનાતનઃ ॥ ૨૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—હિ અર્જુન ! આ આત્મા અચ્છેદ્ય છે, આ અદાહ્ય છે, આ અક્રેદ્ય (ન પલળી શકે તેવો) છે, આ અશોષ્ય (શોષાય નહિ તેવો) છે, આ નિત્ય, સર્વગત, સ્થાણુ, અચ્ચળ તથા સનાતન છે. ૨૪

ટીકા:—હિ અર્જુન ! જે કારણથી આત્મા છેદન કરવા અશક્ય છે, તે કારણથી આત્માને અહંગાદિ શસ્ત્ર છેદી શકતાં નથી. જે કારણથી આત્મા દહ્ન કરવાને અશક્ય છે, તે કારણથી આત્માને અગ્નિ દહ્ન કરી શકતો નથી. જે કારણથી આત્મા પલળવાને અશક્ય છે, તે કારણથી આત્માને જળ ભીંજવી શકતું નથી. જે કારણથી આત્મા શોષણ કરવાને અશક્ય છે, તે કારણથી આત્માને વાયુ શોષણ કરી શકતો નથી. આ રીતે યથાક્રમથી અચ્છેદ્યાદિ ચાર હેતુઓની પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલી પ્રતિજ્ઞા વિષે ચોજના કરવી. અહીં એવ ચ એ શબ્દોમાં રહેલો—એવ શબ્દ, અચ્છેદ્યત્વાદિ ચારેની સાથે સંગ્રંધને પ્રાપ્ત થયલા આત્મામાં છેદ્યતાદિ ધર્મોની વ્યાવૃત્તિ કરે છે; અર્થાત્ આત્મા અચ્છેદ્ય જ છે, પરંતુ છેદ્ય નથી. એ પ્રમાણે અદાહ્યત્વાદિ ધર્મો વિષે પણ જાણી લેવું. વળી ચ શબ્દ અચ્છેદ્યત્વાદિ ચારેનો સમુચ્ચય કરાવવાને વાસ્તે છે.

શંકા:—“હિ ભગવન્ ! જે અચ્છેદ્યત્વાદિ હેતુઓના બળથી આત્મામાં શસ્ત્રાદિકૃત છેદનાદિનો અભાવ સિદ્ધ કરે છે, તે અચ્છેદ્યત્વાદિ હેતુ આત્મામાં રહેતો નથી. તેથી અચ્છેદ્યત્વાદિ હેતુઓવડે આત્મામાં છેદનાદિનો અભાવ કેવી રીતે સિદ્ધ થશે ?”

સમાધાન:-અર્જુનને આ શંકા થતાં અચ્છેદત્વાદિ હેતુઓને સિદ્ધ કરવાને વાસ્તે શ્લોકના ઉત્તરાર્ધવડે શ્રીભગવાન હેતુનું કથન કરે છે-(નિત્યઃ હિતિ). હે અર્જુન ! જે પદાર્થ પૂર્વ અપર ભાવવાળો હોય છે, તે પદાર્થ અનિત્ય હોય છે. જેવી રીતે ઘટાદિ પદાર્થ પૂર્વ અપર ભાવવાળા હોવાથી અનિત્ય છે. આત્માદેવ પૂર્વના અપરભાવથી રહિત છે, તેથી નિત્ય છે. નિત્ય હોવાથી જ આત્માદેવ ઉત્પત્તિથી રહિત છે. જે પદાર્થ સર્વત્ર વ્યાપક હોતો નથી, તે પદાર્થ અનિત્ય જ હોય છે. જેવી રીતે ઘટાદિ પદાર્થ સર્વત્ર વ્યાપક નથી, તેથી અનિત્ય જ છે. તે જ રીતે આત્માદેવ પણ જો કદાચિત્ સર્વત્ર વ્યાપક ન હોય, તો અનિત્ય જ હોવો જોઈએ. જો કે નૈયાયિકોએ પૃથ્વી આદિના પરમાણુઓને અવ્યાપક માનીને પણ નિત્ય જ માન્યા છે, તેથી “જે અવ્યાપક હોય તે અનિત્ય જ હોય” એ પ્રકારનો નિયમ સંભવશે નહિ; તથાપિ વેદાન્તસિદ્ધાંત પ્રમાણે પરમાણુ નિત્યરૂપે નથી, તેથી નિયમનો ભંગ થતો નથી. આત્માદેવ તો અસ્તિ, ભાતિ તથા પ્રિયરૂપવડે સર્વત્ર વ્યાપક છે; આ કારણથી આત્માદેવ નિત્ય છે. આ કથનથી એ અનુમાન સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મા નિત્ય હોવાને યોગ્ય છે. કારણ કે તે સર્વત્ર વ્યાપકરૂપે છે. જે પદાર્થ નિત્ય હોતો નથી, તે પદાર્થ સર્વત્ર વ્યાપક પણ હોતો નથી. જેવા કે ઘટાદિ પદાર્થો છે. સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી આત્માદેવ પ્રાપ્તિનો વિષય પણ નથી. આ લોકમાં જે જે પદાર્થો વિકારી હોય છે, તે તે પદાર્થો સર્વત્ર વ્યાપક હોતા નથી. જેવી રીતે ઘટાદિ પદાર્થો વિકારી હોવાથી સર્વત્ર વ્યાપક નથી, તેવી રીતે જો કદાચિત્ આત્માદેવ પણ વિકારી હોય, તો સર્વત્ર વ્યાપક ન હોય. આત્માદેવ સ્થાણુ છે, અર્થાત્ અવિકારી છે; એ કારણથી “આત્માદેવ સર્વત્ર વ્યાપક છે.” એ કથનથી એ અનુમાન સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મા સર્વત્ર વ્યાપક હોવાને યોગ્ય છે-કારણ કે તે અવિકારી છે. જે જે પદાર્થો સર્વત્ર વ્યાપક હોતા નથી, તે તે પદાર્થો અવિકારી પણ હોતા નથી. જેવા કે ઘટાદિ પદાર્થો છે. આટલા કથનવડે આત્મા વિષે વિકાર્યત્વનો નિષેધ કર્યો.

હવે આ લોકમાં જે જે પદાર્થો ચલનરૂપ ક્રિયાવાળા હોય છે, તે તે પદાર્થો વિકારી જ હોય છે. જેવી રીતે ઘટાદિ પદાર્થો ચલનરૂપ ક્રિયાવાળા છે, તેથી વિકારી છે, તેવી રીતે આત્માદેવ પણ જો કદાચિત્ ચલનરૂપ ક્રિયાવાળો હોય, તો વિકારી જ હોવો જોઈએ. પણ આત્માદેવ ચલનરૂપ ક્રિયાથી રહિત અચલરૂપે છે, એ કારણથી આત્માદેવ વિકારી પણ નથી. આ કથનથી એ અનુમાન સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મા અવિકારી હોવાને યોગ્ય છે; કારણ કે તે અચલ છે. જે જે પદાર્થો અવિકારી હોતા નથી, તે તે પદાર્થો અચલ પણ હોતા નથી; જેવા કે ઘટાદિ પદાર્થો છે. આટલા કથનવડે આત્મા વિષે સંસ્કાર્યત્વનો નિષેધ કર્યો. અહીં પૂર્વાવસ્થાનો પરિત્યાગ કરીને જે બીજી અવસ્થાની પ્રાપ્તિ છે, તે વિક્રિયા કહેવાય છે. અવસ્થા એક હોતાં પણ જે ચલન માત્ર છે, તે ક્રિયા કહેવાય છે. તેથી અવિક્રિયત્વરૂપ સાધ્યની તથા અચલત્વરૂપ હેતુની એકતા સિદ્ધ થશે નહિ. જે કારણથી આત્માદેવ નિત્ય, સર્વગત, સ્થાણુ તથા અચલરૂપ છે, તે જ કારણથી આત્માદેવ સનાતન છે, અર્થાત્ સર્વદા એકરૂપ છે એટલે કે કોઈ પણ ક્રિયાના કર્મરૂપે તે નથી.

તત્પર્ય એ છે કે, જે પદાર્થ ક્રિયાજન્ય ક્ષણવાળો હોય છે, તે પદાર્થ કર્મ કહેવાય છે. ક્રિયાજન્ય ક્ષણ ઉત્પત્તિ, પ્રાપ્તિ, વિકૃતિ અને સંસ્કૃતિ એવા લેહવડે ચાર પ્રકારનાં હોય છે. આ રીતે ચાર પ્રકારનાં ક્ષણના યોગથી યથાક્રમે કર્મ પણ ઉત્પાદ્ય, પ્રાપ્ત્ય, વિકાર્ય અને સંસ્કાર્ય એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારનાં હોય છે. આત્માદેવ નિત્ય છે તેથી ઉત્પાદ્ય કર્મરૂપે નથી; અનિત્ય ઘટાદિ જ ઉત્પાદ્યરૂપ હોય છે અને આત્માદેવ સર્વત્ર વ્યાપક છે, તેથી પ્રાપ્ત્ય કર્મરૂપે પણ નથી, કારણ

પરિચિન્ન આમાદિ જ પ્રાપ્ત્યરૂપે હોય છે. આત્માદેવ સ્થાણુરૂપે છે, તેથી વિકાર્ય ઈર્મરૂપે પણ નથી, સ્થાણુભાવથી રહિત વિક્રિયાવાળા દીરાદિ પદાર્થો જ વિકાર્યરૂપ હોય છે. આત્માદેવ ચલનરૂપ ક્રિયાથી રહિત અચલ છે, તેથી સંસ્કાર્ય ઈર્મરૂપે પણ નથી. ક્રિયાવાળા ઈર્મણાદિ પદાર્થો જ સંસ્કાર્યરૂપ હોય છે. શ્રુતિ કહે છે કે—“આવાગતત્ત્વગતથ નિત્યઃ દ્રઢ દ્વસ્ત્વો વિનિ તિદ્વ્યેજ । નિષ્કલ નિષ્ક્રિયં શાંતં હિતિ—આત્માદેવ આકાશની પેઠે સર્વત્ર વ્યાપક, નિત્ય, મહાન્ વૃક્ષની પેઠે સ્થિર, પોતાના સ્વપ્રકાશરૂપમાં સ્થિત, એક તથા અદ્વિતીયરૂપે નિરવયવરૂપે ક્રિયાથી રહિત તથા શાંતસ્વરૂપે છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ આત્માદેવને નિત્ય, સર્વગત, સ્થાણુ તથા અચલરૂપ વડે ઈથન કરે છે. “યઃ પ્રચિદ્ગાં તિદ્ગ્ પ્રચિદ્ગાં અંતરો યોઽપ્સુ તિદ્ગ્દ્વયોતરો યસ્તેજસિ તિદ્ગ્તેજસોતરો યો વાયો તિદ્ગ્વાયોતરઃ હિતિ—આત્માદેવ પૃથિવીમાં રહેલ હોવાથી પૃથિવીની પણ અંતર (અંદર) હોય છે. તથા આત્માદેવ જળમાં રહેલ હોવાથી જળની પણ અંદર હોય છે. આત્માદેવ અગ્નિરૂપ તેજમાં રહેલ હોવાથી તેજની પણ અંદર હોય છે. આત્માદેવ વાયુમાં રહેલ હોવાથી વાયુની પણ અંદર હોય છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ સર્વત્ર વ્યાપક આત્માને સર્વના અંતર્યામીરૂપવડે ઈથન કરતાં, આત્મામાં શસ્ત્રાદિકૃત છેદનાદિની અવિધ્યતાનું ઈથન કરે છે.

તાર્પર્ય એ છે કે, જે પદાર્થ શસ્ત્રાદિની અંતર સ્થિત ન હોય, તે પદાર્થને જ શસ્ત્રાદિ છેદનાદિ કરે છે. પણ આત્માદેવ તો શસ્ત્રાદિ જડ પદાર્થોને સત્તા અર્થાત્ સ્ફુર્તિ દેનારો હોવાથી શસ્ત્રાદિના પણ પ્રેરક અંતર્યામીરૂપે છે. તેથી આત્માદેવને શસ્ત્રાદિ કેવી રીતે છેદનાદિ કરશે ? આ અર્થમાં યેન સ્વસ્તપતિ તેજસેદઃ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પણ પ્રમાણરૂપ બાણી લેવી. એ અર્થને આ ગીતાના સાતમા અધ્યાયમાં શ્રીભગવાન્ પોતે જ પ્રકટ કરશે. (૨૪)

અવતરણિકા:—ક્રિવા આત્મામાં છેદત્વ-દાહત્વ આદિને વિધ્ય કરનારાં કોઈ પ્રમાણુ પણ નથી. એ કારણથી આત્મામાં છેદત્વ-દાહત્વઆદિનો અભાવ છે. એ અર્થને (અવ્યક્તોઽયં) આ અર્ધે શ્લોકવડે શ્રીભગવાન્ ઈથન કરે છે:—

અવ્યક્તોઽયમર્ચિત્યોઽયમવિકાર્યોઽયમુચ્યતે ।

તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં નાનુશોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! વેદ ભગવાને આત્મા અવ્યક્ત, અર્ચિત્ય, તથા અવિકાર્ય (વિકાર રહિત) કહ્યો છે. તે માટે તું આ આત્માને એ પ્રકારે બાણીને, શોક કરવાને લાયક નથી. ૨૫.

ટીકા:—જે પદાર્થ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો વિષય હોય છે, તે પદાર્થ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષ હોવાથી તે પદાર્થ વ્યક્તરૂપે કહેવાય છે. જેવા રૂપાદિ શુણ્ણાવાળા ઘટાદિ પદાર્થ છે. આત્માદેવ તો રૂપાદિ શુણ્ણાથી રહિત હોવાથી નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો વિષય નથી, આ કારણથી આત્માદેવ અપ્રત્યક્ષ છે અપ્રત્યક્ષ હોવાથી આત્માદેવ અવ્યક્ત કહેવાય છે. આ કારણથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ આત્માના છેદત્વાદિને ગ્રહણ કરી શકશે નહિ.

અર્જુન:—“હે ભગવન્ ! આત્મામાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ અપ્રવૃત્ત હોવા છતાં પણ અનુમાન પ્રમાણુ અવૃત્ત થશે.”

શ્રીભગવાન્:—(અર્ચિત્યોઽયમર્ચિત્યોઽયમવિકાર્યોઽયમુચ્યતે) જે પદાર્થ અનુમાન પ્રમાણુજન્ય જ્ઞાનનો વિષય હોય, તે પદાર્થ ચિત્ય કહેવાય છે. જેવી રીતે પર્વતાદિમાં રહેલા અગ્નિ આદિ પદાર્થો અનુમાનજન્ય જ્ઞાનના વિષય હોવાથી ચિત્ય કહેવાય છે. આત્માદેવ તો અગ્નિ આદિ અનુમેય

પદાર્થોથી વિલક્ષણ છે, અર્થાત્ અનુમાનજન્ય જ્ઞાનનો વિષય નથી; તેથી આત્માદેવ અચિંત્ય કહેવાય છે.

તાત્પર્ય એ છે કે, જે પદાર્થ કોઈ પણ સ્થાનમાં પ્રત્યક્ષ હોય છે, તે પદાર્થનું જ અન્ય સ્થાનમાં અનુમાન થાય છે. જે પદાર્થ સર્વથા અપ્રત્યક્ષ હોય છે, તેનું અનુમાન થશે નહિ. જેવી રીતે ગૃહમાંહેના પ્રત્યક્ષ અગ્નિની ધૂમ્રમાં વ્યાપ્તિ નિશ્ચિત કરીને કોઈ પુરુષ પર્વતમાં ધૂમ્રને જોઈને “આ પર્વત અગ્નિવાળો છે” એ પ્રકારનું અનુમાન કરે છે અને જે પદાર્થ કોઈ પણ સ્થાનમાં પ્રત્યક્ષ થતો નથી, તે પદાર્થની વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન જ સંભવતું નથી, તેથી તે પદાર્થનું અનુમાન પણ થઈ શકતું નથી. આત્માનું તો નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો-વડે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી, તેથી અનુમાન પ્રમાણુવડે પણ આત્માના છેલ્લાવાદિનું ગ્રહણ થઈ શકશે નહિ.

અર્જુન:-“હિ ભગવન્ ! જે પદાર્થ કોઈ પણ સ્થાનમાં પ્રત્યક્ષ હોય છે, તે પદાર્થનું જ અન્ય સ્થાનમાં અનુમાન થાય છે. પણ સર્વથા અપ્રત્યક્ષ પદાર્થનું અનુમાન થશે નહિ. આવો જે નિયમ આપે કહો તે સંભવતો નથી, કારણ કે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનું તથા ધર્મનું તેમ જ અધર્મનું કોઈ પણ સ્થળે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી; પરંતુ તેઓમાં પણ અનુમાનની વિષયતા તો જોવામાં આવે છે. અનુમાનનો પ્રકાર એ છે કે:-રૂપાદિની પ્રતીતિ કરણુવડે સાધ્ય થવાને યોગ્ય છે તથા ક્રિયા હોવાથી જે જે ક્રિયા થાય છે તે તે કરણુવડે (ક્રિયામાં અત્યંત સાધક, જે વિના ક્રિયા થાય નહિ) સાધ્ય થાય છે. જેવી રીતે છેદનરૂપ ક્રિયા શસ્ત્રરૂપ કરણુવડે સાધ્ય થાય છે. આ પ્રકારના અનુમાનથી રૂપાદિની પ્રતીતિઓના કરણુસ્વરૂપ રૂપવડે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની સિદ્ધિ થાય છે. ‘બુખી હોવાથી આ પુરુષ ધર્મવાન છે અને દુઃખી હોવાથી આ પુરુષ અધર્મવાન છે,’ એ અનુમાનથી ધર્મની તેમ જ અધર્મની સિદ્ધિ થાય છે. આ રીતે સર્વથા અપ્રત્યક્ષ આત્મામાં પણ અનુમાનની વિષયતા બની શકે છે.”

શ્રીભગવાન્ કહે છે:- (અવિકાર્યોયં ઇતિ) હે અર્જુન ! અનેક પ્રકારની વિક્રિયાવાળા ઇન્દ્રિયાદિ પદાર્થો જ, પોતાના કાર્યની અન્યથા અનુપપત્તિવડે કલ્પ્યમાન થઈને, અર્થોપત્તિ પ્રમાણુના તથા અનુમાન પ્રમાણુના વિષયસ્વરૂપે થાય છે. આત્માદેવ તો સર્વ વિક્રિયાથી રહિત છે, એ કારણથી આત્માદેવ અર્થોપત્તિ પ્રમાણુનો તથા અનુમાન પ્રમાણુનો વિષય થશે નહિ. અનુમાનની જેમ લૌકિક શબ્દ પણ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુપૂર્વક જ હોય છે, તેથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુનો નિષેધ થતાં લૌકિક શબ્દનો પણ અર્થથી જ નિષેધ સિદ્ધ થાય છે.

અર્જુન:-“હિ ભગવન્ ! પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, અર્થોપત્તિ અને લૌકિક શબ્દ એ ત્યારે પ્રમાણુ આત્મામાં છેલ્લાવ-હાલ્લાવાદિને નહિ ગ્રહણ કરે, તથાપિ વેદ પ્રમાણુ છેલ્લાવાદિને ગ્રહણ કરશે જ.”

શ્રીભગવાન્ કહે છે:- (ચચ્યતે ઇતિ) હે અર્જુન ! વેદ ભગવાન્ તો આત્માને અચ્છેદ્ય રૂપ-વડે તથા અવ્યક્તરૂપવડે પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી લક્ષણુવૃત્તિવડે નિર્વિકાર આત્માને પ્રતિ-પાદન કરનારા વેદ ભગવાન્ આત્માના છેલ્લાવાદિ ધર્મોને કેવી રીતે પ્રતિપાદન કરશે ? તેમ તે વેદનું પ્રતિપાદન કરશે નહિ, તેથી આત્મામાં છેલ્લાવ-હાલ્લાવાદિ ધર્મોને વિષય કરનારું કોઈ પણ પ્રમાણુ નથી. આ કારણથી આત્માદેવ અચ્છેદ્યરૂપ તથા અહાલ્લરૂપ છે.

ત્રૈનં હિંદતિ જ્ઞાનિ એ શ્લોકવડે શસ્ત્ર તથા અગ્નિ આદિમાં આત્માનો નાશ કરવાનું અસામર્થ્ય કથન કર્યું, અને અચ્છેદ્યોપમરાજોડ્યં એ શ્લોકવડે આત્મામાં છેદન-હાલ્લાદિરૂપ ક્રિયાના કર્મપણુની અયોગ્યતા નિરૂપણુ કરી. વળી અવ્યક્તોપમચિત્તોડ્યં એ અર્ધ શ્લોક-વડે આત્મામાં છેલ્લાવાદિને ગ્રહણ કરનારાં પ્રમાણુનો અભાવ કહ્યો. આ કારણથી અહીં

પુનરુક્તિ દોષની પ્રાપ્તિ થયે નહિ. વેદાન્તિકાસિનં નિષં ધત્વાદિ શ્લોકોકામાં લગવાનું લાઘ્ય-
કારોએ અર્થવડે તથા શબ્દવડે પુનરુક્તિ દોષની નિવૃત્તિ કરી નહિ. આ વિષે લાઘ્યકારોનો
એ હેતુ છે કે, આત્માદેવ અત્યંત દુર્બોધ છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણ લગવાનું વારંવાર પ્રસંગને
પ્રાપ્ત કરી, આત્માદેવનું શબ્દાંતરે કરીને નિરૂપણ કરે છે. અધિકારી પુરુષોના સંસારની નિવૃત્તિ
કરવાને માટે આત્મવસ્તુ કોઈ પ્રકારે પણ જો અધિકારી પુરુષોની બુદ્ધિમાં આરુઢ થાય, તે
તે શ્રેષ્ઠ છે. તેથી દુર્વિજ્ઞેય આત્મવસ્તુનું પુનઃ પુનઃ કથન કરવામાં પુનરુક્તિ દોષની પ્રાપ્તિ
થતી નથી. લોકપ્રસિદ્ધ વસ્તુનું પુનઃ પુનઃ કથન કરવામાં જ પુનરુક્તિ દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

કોઈ ટીકામાં અન્યક્ત, અચિત્ય, અવિકાર્ય એ ત્રણે શબ્દોનો આ પ્રમાણે અર્થ કહ્યો
છે:-પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના વિષયરૂપ આ સ્થૂલ શરીર વ્યક્ત કહેવાય છે. તે સ્થૂલ શરીરથી પ્રત્યક્ષ
આત્મા ભિન્ન છે, તેથી પ્રત્યક્ષ આત્મા અવ્યક્ત કહેવાય છે. રૂપાદિના પ્રકાશરૂપ કાર્યવડે
અનુમાન કરવા યોગ્ય ચક્ષુઆદિના સંસુદાયરૂપ લિંગશરીર ચિત્ય કહેવાય છે. લિંગ
શરીરથી પણ આત્માદેવ ભિન્ન છે. તેથી આત્માદેવ અચિત્ય કહેવાય છે. વળી સ્થૂલરૂપ
તથા સૂક્ષ્મરૂપ કાર્યભાવવડે સ્થિત હોવા યોગ્ય જે ત્રિણુભૂતમક મૂલ અજ્ઞાનરૂપ કારણ
શરીર છે, તે અજ્ઞાનરૂપ કારણ શરીર કેવળ સાક્ષીવડે જ ગમ્ય છે, કારણશરીર વિકાર્ય કહે-
વાય છે. કારણશરીરથી પણ આત્મા ભિન્ન છે, તેથી આત્માદેવ અવિકાર્ય કહેવાય છે. આ
પ્રમાણે શુરુશાસ્ત્રના અધિકારી પુરુષો પ્રત્યે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરનો નિષેધમુખવડે
આત્માદેવ ઉપદેશ કરે છે. કોઈપણ ગોશુંગત્રાહિકાન્યાયવડે “આ પ્રકારનો આત્મા છે”
એ પ્રમાણે વિધિમુખ કરીને કથન કરતા નથી. કોઈએ પૂછ્યું: “મારી ગાય કંઈ છે?” આગળ
કોઈ પુરુષે ગાયને શિંગડાંથી પકડી કરીને “આ તમારી ગાય છે” એ પ્રમાણે ગાય જતાવી,
આનું નામ ગોશુંગત્રાહિકાન્યાય કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત અનેક પ્રકારની શુક્તિઓવડે આત્માની નિત્યતા તથા નિર્વિકારતા
સિદ્ધ થતાં તારે શોક કરવો ઉચિત નથી. એ પ્રમાણે ઉપસંહાર શ્રીભગવાન કરે છે-(તત્માદેવ)
ધત્વાદિ અર્થ શ્લોકવડે, હે અર્જુન ! પહેલાં જ મેં તારા પ્રત્યે નિત્ય તથા વિકારથી રહિત આત્માનું
સ્વરૂપ કથન કર્યું છે. આત્માના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર જ શોકના કારણરૂપ અજ્ઞાનનો નિવર્તક
છે. આત્મસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થયલા તને શોક કરવો ઉચિત નથી, કારણ કે અજ્ઞાન નિવૃત્ત
થતાં તેના કાર્યની પણ અવશ્ય નિવૃત્તિ થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, નિર્વિકાર તથા નિત્ય આત્માને
ન જાણીને જે તું પૂર્વે શોક કરતો હતો, તે તને ઉચિત હતું પરંતુ અત્યારે મારા ઉપદેશથી
આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણીને તારે શોક કરવો ઉચિત નથી. કેમકે શુતિ કહે છે
કે-(તરતિ શોકમાત્મવિત્) આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણનારો વિદ્વાન પુરુષ, સર્વ શોકથી
રહિત થાય છે. (૨૫)

અવતરણિકા:-પહેલાંના પ્રસંગમાં “આત્મા જન્મ-મરણાદિ વિકારોથી રહિત છે આ
કારણથી તું શોક કરવાને યોગ્ય નથી,” એ વાત લગવાને અર્જુન પ્રત્યે કહી. હવે “આત્મામાં
જન્મ-મરણાદિ વિકારોના અંગીકાર કરીને પણ તું શોક કરવાને યોગ્ય નથી” એ અર્થને
શ્રીભગવાન એ શ્લોકોવડે પ્રતિપાદન કરે છે.

આત્મા વિજ્ઞાનસ્વરૂપ છે તથા ક્ષણક્ષણમાં વિનાશને પ્રાપ્ત થાય છે, એ પ્રકારનો આત્મા
સૌગતો માને છે. આ સ્થૂલ દેહ જ આત્મા છે, સ્થૂલદેહરૂપ આત્મા સ્થિર હોઈને પણ ક્ષણ
ક્ષણમાં પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે, જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે, નાશને પ્રાપ્ત થાય છે તથા
પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવડે સિદ્ધ છે એ પ્રકારનો આત્મા લોકાયતિકો માને છે. આત્મા દેહથી ભિન્ન

હોઇને દેહની સાથે જ જન્મે છે, તથા દેહની સાથે જ નાશ પામે છે, એ પ્રકારનો આત્મા કેટલાક બીજા માને છે. વળી સૃષ્ટિના આદિ કાળમાં જેવી રીતે આકાશની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેવી રીતે આત્માની પણ ઉત્પત્તિ થાય છે અને દેહોનો ભેદ હોવા છતાં પણ આત્મા કદપચયં સ્થિર રહે છે, તથા કદપના અંતમાં આત્મા નાશને પ્રાપ્ત થાય છે; આ પ્રકારનો આત્મા બીજા માને છે. આત્મા નિત્ય છે, તથા નિત્ય જ આત્મા જન્મને તથા મરણને પ્રાપ્ત થાય છે, આ પ્રકારનો આત્મા તાર્કિકો માને છે. એ તાર્કિકોનો એવો અભિપ્રાય છે કે, અપૂર્વ દેહ ઇન્દ્રિયાદિના જે સંબંધ, તે જન્મ કહેવાય છે અને પૂર્વ દેહ ઇન્દ્રિયાદિના સંબંધની જે નિવૃત્તિ, તે મરણ કહેવાય છે. જન્મ તથા મરણ બન્ને ધર્મથી તેમ જ અધર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ધર્મના તથા અધર્મના આધારરૂપ નિત્ય વસ્તુનાં જ જન્મ-મરણ મુખ્ય છે. શરીરાદિ અનિત્ય વસ્તુમાં જો ધર્મ-અધર્મનું આધારપણું માનીએ, તો આશ્ચર્યના નાશથી ધર્મનો તથા અધર્મનો પણ નાશ થવાનો. તેથી કરેલાં કર્મોનાં ફળના લોભ વિના જ નિવૃત્તિરૂપ કૃતદાનિ દોષ તથા ન કરેલાં કર્મોનાં ફળના લોભરૂપ અકૃતાભ્યાગમરૂપ દોષ, એ બન્ને દોષોની પ્રાપ્તિ થશે; તેથી અનિત્ય વસ્તુમાં ધર્મનું તથા અધર્મનું આધારપણું સંભવશે નહિ. એ કારણથી શરીરાદિ અનિત્ય વસ્તુનાં જન્મ-મરણ મુખ્ય નથી, કિન્તુ ગૌણ છે. આ પ્રકારનો આત્મા તાર્કિકો માને છે. કોઇ શાસ્ત્રવાળા તો એમ માને છે કે, જેવી રીતે કલ્પશબ્દલિરૂપ ઉપાધિના જન્મથી શ્રોત્રરૂપ નિત્ય આકાશનો જન્મ થાય છે; અને કલ્પશબ્દલિરૂપ ઉપાધિના નાશથી તેનો નાશ થાય છે. વળી જન્મ તથા મરણ બન્ને ઔપાધિક હોવાથી અમુખ્ય છે. તેવી રીતે નિત્ય આત્માનો પણ દેહરૂપ ઉપાધિના જન્મથી જન્મ થાય છે અને દેહરૂપ ઉપાધિના મરણથી મરણ થાય છે. આ જન્મરૂપ તથા મરણરૂપ બન્ને ઔપાધિક હોવાથી અમુખ્ય છે, પણ મુખ્ય નથી. આ પ્રકારનો કોઇએક વાદીએ આત્માને અનિત્ય માને છે અને કેટલાક વાદીએ આત્માને નિત્ય માને છે. આત્મા અનિત્ય હોય તો એ પક્ષ વિષે પણ શ્રીભગવાન આત્માનાં શોકનો નિષેધ કરે છે:—

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥ ૨૬ ॥

પ્રયોકાર્થ:—(આત્મા અનિત્ય છે એમ માનીએ તો,) અનિત્ય પક્ષમાં પણ જો તું આત્માને નિત્ય જન્મ પામતો તથા નિત્ય મરણ પામતો માનતો હોય તો પણ, હે મહાબાહો અર્જુન ! આ પ્રકારનો શોક કરવાને તું યોગ્ય નથી. ૨૬

ટીકા:—હે અર્જુન ! આત્માદેવ અત્યંત દુર્બોધ છે તેથી વારંવાર આત્માને શ્રવણ કરતાં છતાં પણ આત્માનો નિશ્ચય કરવાની અસમર્થતાથી, પૂર્વે કથન કરેલા મારા પક્ષનો અંગીકાર નહિ કરીને, જો તું કોઇ બીજા પક્ષનો અંગીકાર કરતો હોય તો બીજા પક્ષમાં પણ આત્મા અનિત્ય છે. અનિત્ય પક્ષનો આશ્રય કરીને જો તું આત્માદેવને નિત્ય જ જન્મેલો તથા નિત્ય જ મરણ પામતો માનતો હોય તો પણ તારે શોક કરવો ઉચિત નથી. કેમકે જે નિત્ય જન્મે છે તે નિત્ય મરે છે. તેનો શોક દોષ પણ હાથે પુરુષ કરશે નહિ.

વિજ્ઞાનરૂપ આત્મા ક્ષણિક છે. આ ક્ષણિક પક્ષમાં 'નિત્ય' શબ્દનો અર્થ 'પ્રતિક્ષણ' કરવો અર્થાત્ આત્માને જો તું ક્ષણે ક્ષણે જન્મેલો તથા મરેલો માનતો હોય અને ક્ષણિક પક્ષથી ભિન્ન બીજા પક્ષોમાં નિત્ય શબ્દનો અર્થ આવશ્યક હોવાથી નિત્ય શબ્દનો નિયત અર્થ કરવો; અર્થાત્ દેવદત્ત નામનો પુરુષ જન્મે છે, તથા દેવદત્ત નામનો પુરુષ મૃત્યુ છે,

એ પ્રકારની લૌકિક પ્રતીતિને વશ રહી નિયમવડે જો તું આત્માનાં જન્મ તથા મરણ કહપતો હોય તો પણ, હે મહાબાહો અર્જુન ! (અહો વત મહાપાર્વ કર્તું વ્યવસ્થિતા વયં) એ પ્રકારનો શોક કરવાને તું યોગ્ય નથી. કારણ જેમ લીળમ-દ્રોણાદિ આત્મા નિત્ય જન્મવાળા તથા મરણવાળા છે, તેવો તું પોતે પણ નિત્ય જ જન્મવાળો તથા મરણવાળો છે. અહીં હે મહાવાહો ! એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને અર્જુનનું ઉપહાસ સૂચન કર્યું છે. જેવી રીતે આ લોકમાં જે કોઇ પુરુષ કોઇ નિકૃષ્ટ કર્મ કરે છે, તે વખતે તે પુરુષના માતાપિતાદિ વૃદ્ધ પુરુષો તે પુરુષ પ્રત્યે “તું અમારા કુળમાં સુપુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે” એ પ્રકારનાં વચન કહે છે. આ વચન તે પુરુષના ઉપહાસનું જ સૂચન કરે છે; તેવી રીતે અત્યંત બહિર્મુખ પુરુષોએ અંગીકાર કરેલા આત્માના અનિત્યપણાને અર્જુન અંગીકાર કરવા લાગ્યો. આ વખતે શ્રીભગવાને હે મહાવાહો એ સંબોધન અર્જુનને કર્યું છે. તેથી હે મહાવાહો એ સંબોધનવડે ભગવાને અર્જુનનો ઉપહાસ સૂચ્યો છે. અથવા હે મહાવાહો એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને અર્જુન ઉપર પોતાની કૃપા સૂચિત કરી. અર્થાત્ સર્વ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ જે તું અર્જુન છે, તેવા તારામાં “આત્મા અનિત્ય છે” એ પ્રકારની કુદૃષ્ટિ જરાપણ સંભવશે નથી.

વિજ્ઞાનરૂપ આત્મા ક્ષણિક છે, આ પ્રથમ પક્ષ પ્રમાણે તથા આ સ્થૂલ દેહ જ આત્મા છે એ રીતના બીજા પક્ષ પ્રમાણે તથા દેહની સાથે જ આત્મા જન્મને તથા મરણને પ્રાપ્ત થાય છે એ રીતના બીજા પક્ષ પ્રમાણે જન્મનો તો અભાવ જ છે. એથી એ ત્રણે પક્ષો પ્રમાણે પાપનો ભય તો સંભવતો જ નથી, અને તું તો પાપના ભયવડે જ ગુરુજનોને મારવાના ભયથી શોક કરે છે. પણ ઉપરોક્ત ત્રણ પક્ષોમાં ‘આત્મા ક્ષણિક છે’ એ પક્ષ પ્રમાણે તો દૃષ્ટ દુઃખ પણ સંભવતું નથી. કારણ કે જે બંધુઓના નાશના દર્શનથી તે દૃષ્ટ દુઃખ થાય છે, તે બંધુઓના નાશનું દર્શન ક્ષણિક આત્મા વિષે સંભવતું જ નથી. આ ક્ષણિક પક્ષમાં બીજા પક્ષો કરતાં અધિકતા છે અને ક્ષણિક પક્ષથી ભિન્ન બીજા પક્ષોમાં તો દૃષ્ટ દુઃખ તથા તે દૃષ્ટ દુઃખજન્ય શોક સંભવવાળા છે. [આ અર્થ જણાવવાને વાસ્તે જ શ્રીભગવાને સ્વયં શબ્દ કથન કર્યો છે. અર્થાત્ તે પક્ષ પ્રમાણે દૃષ્ટ દુઃખજન્ય શોકનો સંભવ હોતાં, પણ અદૃષ્ટ દુઃખજન્ય શોક કરવો, તે સર્વ પ્રકારથી વને ઉચિત નથી એમ કહ્યું છે.] (૨૬)

અવતરણિકા:—“હિ ભગવન્ ! પૂર્વોક્ત ત્રણ પક્ષોમાં યદ્યપિ શોક કરવો ઉચિત નથી, તથાપિ જે પક્ષમાં સૃષ્ટિના આદિકાળથી લઈને પ્રલયપર્યંત આત્મા સ્થિર રહે છે તથા જે વાર્કિકના પક્ષમાં આત્મા સર્વદા નિત્ય છે, તે બંને પક્ષોમાં દૃષ્ટ દુઃખ તથા અદૃષ્ટ દુઃખ એ બંને પ્રકારનાં દુઃખો સંભવે છે. તેથી, દૃષ્ટ-અદૃષ્ટ દુઃખના ભયવડે જ હું શોક કરું છું” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાને બીજા શ્લોકવડે તેનો ઉત્તર કહે છે:—

જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુર્ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ ।

તસ્માદપરિહાર્યેઽર્થે ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! જે કારણથી જન્મને પ્રાપ્ત થયેલો આત્મા અવશ્ય કરીને મૃત્યુને પામે છે, અને મરણને પ્રાપ્ત થયેલો અવશ્ય કરીને જન્મ પામે છે. તે કારણને નિવૃત્ત કરવા અશક્ય જન્મ-મરણરૂપ અર્થ વિષે તું શોક કરવા યોગ્ય નથી. ૨૭

ટીકા:—પૂર્વ જન્મોમાં કરેલાં પ્રુથ-પાપરૂપ કર્મોને વશ હોવાથી, શરીર-ઇન્દ્રિયાદિના સંબંધરૂપ જન્મ જેને પ્રાપ્ત થયો છે એવો સ્થિર સ્વભાવવાળો આત્મા છે. આત્માનાં પ્રાપ્ત

બ્રહ્મોના નાશની પછી, દેહ-ઇન્દ્રિયાદિના સંબંધની નિવૃત્તિરૂપ મરણ અવશ્ય કરીને થાય છે. કારણ કે આ લોકમાં જે જે પદાર્થોના સંયોગ, કર્મને વશ હોવાથી થાય છે, તે તે પદાર્થોના અંતમાં અવશ્ય કરીને વિયોગ થાય છે. વળી જે આત્માનું મરણ થાય છે તે આત્માનો, પૂર્વ શરીરમાં કરેલાં પુણ્ય કર્મોનાં તથા પાપ કર્મોનાં ફળ ભોગવવાને વારતે અવશ્ય કરીને જન્મ થાય છે. અહીં યદપિ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થયલાનો અવશ્ય કરીને જન્મ થાય છે, એ પ્રકારના નિયમનો જીવન્મુક્ત પુરુષો વિષે વ્યભિચાર થાય છે. કારણ કે જીવન્મુક્ત પુરુષોનું મૃત્યુ તો થાય છે, પરંતુ જીવન્મુક્ત પુરુષનો પુનર્જન્મ થતો નથી. તથાપિ સંચિત કર્મવાળા પુરુષનો જ મરણ પછી અવશ્ય કરીને જન્મ થાય છે. જીવન્મુક્ત પુરુષના જ્ઞાનરૂપ અગ્નિવડે સર્વ સંચિત કર્મ ભસ્મ થઈ જાય છે, તેથી જીવન્મુક્ત પુરુષને મરણ પછી પુનર્જન્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તે કારણથી નિવૃત્ત કરવાને અવશ્ય એવા જન્મ-મરણરૂપ અર્થ વિષે તું વિદ્વાન ચર્ચને શોક કરવાને યોગ્ય નથી. [આ વાત શ્રીભગવાન ક્ષતેડિ ત્વાં ન ભવિષ્યંતિ સર્વે એ શબ્દોવડે આગળ જતાં કથન કરશે.] વાતપર્યં એ છે કે, જે કદાચિત્ તારાથી સુદ્ધવડે નહિ હજીલા લીભ-દ્રોણાદિ જીવતા જ રહે, તો લીભ-દ્રોણાદિની સાથે સુદ્ધ કરવામાં તારે શોક કરવો ઉચિત ગણાય; પરંતુ લીભ-દ્રોણાદિ તો તારા સુદ્ધ વિના પણ પોતાની મેળે જ કર્મના ક્ષયથી કર્મ ભોગવવાનાં ભોગવાઈ રહ્યા પછી મૃત્યુને પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે લીભ-દ્રોણાદિનાં મૃત્યુને નિવૃત્ત કરવાનું તારું સામર્થ્ય નથી. તેથી તારે આ સમયે દૃષ્ટ દુઃખજન્ય શોક કરવો ઉચિત નથી. [આ પ્રમાણે અદૃષ્ટ દુઃખજન્ય શોકની શંકા વિષે પણ સત્માત્મવચ્ચિત્તેષાં ન સ્વં શોચિશ્વ મહેતિ એ જ ઉત્તર જાણી લેવો.]

અહીં આ લોકમાં બંધુઓનાં મરણજન્ય દુઃખને દૃષ્ટ દુઃખ કહે છે અને પરલોકમાં પાપ-કર્મજન્ય દુઃખ અદૃષ્ટ દુઃખ કહેવાય છે. અદૃષ્ટદુઃખજન્ય શોકના પક્ષમાં પણ અપરિદાઈએ એ શબ્દોનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવો:- જેવી રીતે બ્રાહ્મણને અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ નિયમથી કરવાં યોગ્ય છે, તેવી રીતે ક્ષત્રિય રાજાએ સુદ્ધરૂપ કર્મ પણ નિયમથી કરવું યોગ્ય છે. જેવી રીતે જ્યોતિષ્ઠોમાદિ યજ્ઞોમાં પશુઓની હિંસા કરવાથી દોષ થતો નથી; તેવી રીતે સુદ્ધમાં પણ બંધુઓ વગેરેની હિંસા કરવાથી દોષ થતો નથી. ગૌતમ સ્મૃતિ કહે છે કે-(ન દોષો હિંતાપામાન્યે રતિ) સુદ્ધમાં હિંસા કરવાથી દોષ થતો નથી. [આ સર્વ વાત સ્વર્ગમંત્રપિ વાયેશ્ય એ શ્લોકમાં આગળ જતાં સ્પષ્ટ થશે.] તેથી જેવી રીતે વેદ વિધાન કરેલાં અગ્નિહોત્રાદિ વિહિત કર્મો ન કરવાથી બ્રાહ્મણને પ્રત્યવાયની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોનો પરિત્યાગ કરવો અશક્ય છે, તેવી જ રીતે વેદવિહિત હોવાથી પરિત્યાગ કરવાને અશક્ય સુદ્ધરૂપ અર્થ વિષે તું અદૃષ્ટ દુઃખના ભયવડે શોક કરવાને યોગ્ય નથી.

વળી અગ્નિહોત્રાદિ નિત્ય કર્મોની માફક જે કદાચિત્ સુદ્ધનો નિત્ય કર્મરૂપે અંગીકાર ન કરીએ કિન્તુ તેનો કેવળ કામ્યકર્મરૂપે જ અંગીકાર કરીએ તો ચારાવલ્કય સ્મૃતિ કહે છે કે, (પ આદ્યેષુ સુરપતે ધર્મ્યમપરત્વહ્યાઃ । અદૃત્તાણ્યુપૌતિ તે સ્વર્ગ યોગિનો યપા) જે યોધા પુરુષો લુપ્તિના રાજ્યની પ્રાપ્તિને વારતે સુદ્ધમાં કપટથી સ્થિત થતોવડે સુદ્ધ કરે છે, તથા તે સુદ્ધથી વિમુખ થતા નથી, તે યોધા પુરુષો, યોગી પુરુષોની માફક સ્વર્ગને પામે છે. આ શબ્દોથી સુદ્ધમાં કામ્ય કર્મરૂપવા પ્રતીત થાય છે. હવે જો પ્રાત્સતિ સ્વર્ગ તિત્વા જો મોક્ષને મહીવ એ ભગવાનનાં વચનોથી પણ સુદ્ધ વિષે કામ્યકર્મરૂપવા જ પ્રતીત થાય છે. તથાપિ પ્રારંભ કરેલાં કામ્યકર્મ પણ અવશ્ય સમાપ્ત કરવા યોગ્ય છે તેથી તે પણ નિત્યકર્મની તુલ્ય જ હોય છે. સુદ્ધરૂપ કર્મ પણ પૂર્વ પ્રારંભ કરેલાં છે, તેથી તે વિષે કામ્ય કર્મરૂપવાનો અંગીકાર કરતાં છતાં પણ

નિત્યકર્મની પેઠે જ, તારે સુદૃઢપ કર્મનો પરિત્યાગ કરવો અશક્ય છે. અથવા અપ ચૈનં નિત્યજાતં એ શ્લોક તથા જાતસ્ય હિ ધુવો મૃત્યુઃ એ શ્લોક, એ બન્ને શ્લોકો આત્માના નિત્યત્વ પક્ષમાં જ છે. આત્માના અનિત્યત્વ પક્ષમાં એ બન્ને શ્લોકો નથી. કારણ કે પરમ આસ્તિક અર્જુનમાં વેદબાહ્ય નાસ્તિકોના મતનો અંગીકાર કરવો સંભવતો નથી. આ પક્ષમાં તે શ્લોકના અક્ષરોની આ પ્રમાણે યોજના કરવી:-જે વસ્તુ વાસ્તવિક રીતે નિત્ય હોઈને જ, દેહ-ઇન્દ્રિયાદિના સંબંધને વશ રહેવાથી, જન્મ પામ્યાની પેઠે પ્રતીત થાય છે, તે નિત્યજાત કહેવાય છે. એવા વાસ્તવિક રીતે નિત્ય આત્માને પણ જો તું જન્મેલો માને તથા મરેલો માને, તો પણ તું શોક કરવા યોગ્ય નથી.

આ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા પહેલા શ્લોકમાં કરીને તે પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ કરવાને વાસ્તે બીજા શ્લોકવડે હેતુ કહે છે-જાતસ્ય હિ દ્રવિ. યદપિ નિત્ય વસ્તુનાં જન્મ તથા મરણ સંભવતાં નથી તથાપિ ઉપાધિના જન્મ-મરણથી નિત્ય વસ્તુ વિષે પણ જન્મ-મરણનો વ્યવહાર પૂર્વે કથન કરવામાં આવ્યો છે. બીજો સઘળો અર્થ સ્પષ્ટ જ છે. (૨૭)

અવતરણિકા:-પૂર્વના પ્રસંગમાં સર્વ પ્રકારથી આત્માના અશોચ્યત્વનું નિરૂપણ કર્યું. હવે, “આત્મા શોકનો અવિષય હોવા છતાં પણ ભૂતો (તત્ત્વો)ના સમુદાયરૂપ બીજમ-દ્રોણાદિનાં શરીરોના ઉદ્દેશ કરીને હું શોક કરું છું” એ પ્રકારની અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન તેની નિવૃત્તિ કરતાં કહે છે:-

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।

અવ્યક્તનિધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૨૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભારત ! આ શરીર આદિકાળમાં અવ્યક્ત છે, તથા મધ્યકાળમાં વ્યક્ત છે, તથા મરણકાળમાં અવ્યક્ત છે, એવા શરીર માટે દુઃખજન્ય પ્રલાપ શાનો કરવો ? ૨૮

ટીકા:-હે ભારત ! પૃથિવી આદિ પંચભૂતોના સમુદાયરૂપ બીજમ-દ્રોણાદિ નામવાળાં સ્થૂળ શરીરો પોતાની ઉત્પત્તિની પૂર્વે પ્રતીત થતાં નથી. પણ એ શરીરો જન્મની પછી તથા મરણની પૂર્વે મધ્યકાળમાં પ્રતીત થાય છે; પરંતુ મરણની પછી એ શરીરો પ્રતીત થતાં નથી. તેથી એ શરીરો આદિકાળમાં તથા અંતકાળમાં તો અવ્યક્ત છે તથા મધ્યકાળમાં વ્યક્ત છે. ન પ્રતીત થાય તે અવ્યક્ત કહેવાય અને પ્રતીત થાય તે વ્યક્ત કહેવાય. જેવી રીતે સ્વપ્નના પદાર્થો, ઇન્દ્રિયજાતા પદાર્થો તથા રજ્જુ તેમ જ સર્પાદિ પોતાની પ્રતીતિના સમાનકાળમાં જ સ્થિત હોય છે, પોતાની પ્રતીતિના પૂર્વ તથા ઉત્તર કાળમાં સ્થિત હોતા નથી, તેવી જ રીતે એ શરીરો પણ કેવળ મધ્યકાળમાં જ પ્રતીત થાય છે, પૂર્વકાળમાં તથા ઉત્તર કાળમાં પ્રતીત થતાં નથી. (આદર્શતે ચ યદ્વાસ્તિ વર્તમાનેઽપિ તત્ત્વા) જે પદાર્થો આદિકાળમાં તથા અંતકાળમાં હોતા નથી, તે પદાર્થો મધ્યકાળમાં પણ હોતા નથી. જેવી રીતે સ્વપ્નાદિના પદાર્થો આદિકાળમાં તથા અંતકાળમાં હોતા નથી તેથી મધ્યકાળમાં પણ હોતા નથી, તેવી રીતે એ શરીરો પણ આદિકાળમાં તથા અંતકાળમાં નથી, તેથી મધ્યકાળમાં પણ નથી. એવા મિથ્યારૂપ અત્યંત સુષ્ણુ શરીરોમાં દુઃખજન્ય પ્રલાપ કરવો, તારા જેવાને ઉચિત નથી. જેવી રીતે સ્વપ્નમાં પોતાના અંધુઓને તથા ધનને પામીને જાગ્રત અવસ્થામાં તે અંધુ-ધનાદિના નાશથી કોઈ મૂઠ પુરુષ પણ શોક કરતો નથી, તેવી રીતે આ અનિત્ય બીજમ-દ્રોણાદિનાં શરીરોના ઉદ્દેશવડે તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી.

ભૂત શબ્દવડે આકાશાદિ પંચ મહાભૂતોનો અર્થ પણ ગ્રહણ કરાય છે. આ પક્ષ પ્રમાણે આ શ્લોકનાં પદોની નીચે પ્રમાણે યોજના કરવી:-અવ્યાકૃત નામે અવિદ્યથી ઉપહિત ચૈતન્ય

અવ્યક્ત કહેવાય છે. જે આકાશાદિ ભૂતોની પૂર્વાવસ્થા અવ્યક્ત હોય છે, તે આકાશાદિ ભૂતો અવ્યક્તાદિ કહેવાય છે. વળી જે આકાશાદિ ભૂતોની સ્થિતિ-અવસ્થા નામરૂપવડે પ્રકટરૂપે છે, તે આકાશાદિ ભૂતો વ્યક્તમધ્ય કહેવાય છે. જેવી રીતે ઘટ-શરાવાદિ કાર્યોને સૃષ્ટિકારૂપ ઉપાદાન કારણમાં લય થાય છે; તેવી રીતે આકાશાદિ ભૂતોનું અવ્યક્તરૂપ પોતાના કારણમાં નિધન અર્થાત્ પ્રલય છે. આકાશાદિ ભૂતો અવ્યક્ત નિધન કહેવાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે (તદેદં તદ્વ્યાવૃત્તમાસીતત્રામરૂપામ્પમેવ વ્યાક્રિયત ઇતિ) એ આકાશાદિ પોતાની ઉત્પત્તિની પૂર્વે અવ્યાકૃતરૂપ હતાં. અવ્યાકૃતરૂપ પ્રપંચ સૃષ્ટિકાળમાં નામરૂપવડે પ્રકટ થયાં.

ઇત્યાદિ શ્રુતિ માયાથી ઉપહૃત ચૈતન્યરૂપ અવ્યક્તને જ આકાશાદિ સર્વ પ્રપંચના ઉપાદાનરૂપે તથા આધારરૂપે કથન કરે છે; અને ઉપાદાનરૂપ અવ્યક્તને આકાશાદિ પ્રપંચના લયની સ્થાનરૂપતા તો અર્થથી જ સિદ્ધ થાય છે; કારણ કે પોતાના ઉપાદાન કારણમાં કાર્યનો લય જોવામાં આવે છે; ઉપાદાન કારણ સિવાય કોઈ અન્ય પદાર્થમાં કાર્યનો લય થતો નથી. એથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, અજ્ઞાનવડે કલ્પિત હોવાથી અત્યંત તુરંચ આકાશાદિ પંચભૂતોના ઉદ્દેશવડે પણ જ્યારે તારે શોક કરવો ઉચિત નથી, ત્યારે તે આકાશાદિ ભૂતોનાં કાર્યરૂપ ભીષ્મ-દ્રોણાદિ શરીરોના ઉદ્દેશવડે શોક કરવો ઉચિત નથી. તેમાં કહેવાનું જ શું?

અથવા આકાશાદિ પંચભૂત તથા તેનાં કાર્ય શરીરાદિ પોતાના અવ્યક્તરૂપવડે સર્વદા વિગ્રહાન છે. કોઈ પણ કાળમાં તેમનો નાશ થતો નથી, તેથી તેમના ઉદ્દેશવડે પ્રલાપ કરવો તને ઉચિત નથી. [અહીં હે મારત્ત એ સંબોધનવડે ભગવાને અર્જુન પ્રત્યે એ અર્થ સૂચવ્યો છે કે, તું શુદ્ધ વંશમાં ઉત્પન્ન થયો છે, તેથી તું શાસ્ત્રના અર્થનો નિશ્ચય કરવા યોગ્ય છે; તે શાસ્ત્રના અર્થનો તું કેમ નિશ્ચય કરતો નથી?] (૨૮)

અવતરણિકા:—(અર્જુનની શંકા) હે ભગવન્! આ લોકમાં શાસ્ત્રના અર્થને જાણનારા અતિ વિદ્વાન્ પુરુષો પણ શોક કરતા જોવામાં આવે છે; તેથી ‘તું વિદ્વાન્ હોઈને શોક શા માટે કરે છે’ એ પ્રકારનો ઉપાલંબ વારંવાર મને આપ શા માટે આપો છો? કિંવા શાસ્ત્રમાં એમ કહ્યું મેં કે (વતુરેવ દિત્તજ્ઞાદ્યં શ્રોતા યત્ર ન હૃદયતે) જ્યાં શ્રોતા બોધ પામે નહિ, ત્યાં વક્તાની જ જરૂર નહીં, તેથી તમારાં વચનોના અર્થનો બોધ ન થાય તેમાં મને દોષ નથી.

સમબાધન:—(શ્રીકૃષ્ણ કહે છે) હે અર્જુન! જેવી રીતે તને આત્માના અજ્ઞાનથી જ શોક થયો છે, તેવી રીતે બીજા વિદ્વાનોને પણ શોક આત્માના અજ્ઞાનથી જ થાય છે. જેવી રીતે અન્ય પુરુષોને આત્માનાં પ્રતિપાદક શાસ્ત્રના અર્થનો બોધ નથી થતો, તે પોતાના અંતઃકરણના દોષથી નથી થતો પણ કાંઈ વક્તા પુરુષના દોષથી નહિ; તેવી રીતે તને મારાં વચનના અર્થનો બોધ થયો નથી, તે પણ તારા પોતાના અંતઃકરણના દોષથી થયો નથી. એમાં કાંઈ મારો દોષ નથી. તેથી તારા પૂર્વોક્ત ઉભય દોષ સંભવતા નથી. આ પ્રકારના હેતુવડે શ્રીભગવાન્ આત્માની દુર્વિચેયતાનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે:—

આશ્ચર્યવત્પર્યત્તિ કશ્ચિદેનમાશ્ચર્યવદ્વદતિ તથૈવ ચાન્ય: ।

આશ્ચર્યવચ્ચૈનમન્ય: ગૃણોતિ શ્રુત્વાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્ ॥ ૨૯ ॥

પ્રલોકાર્થ:—હે અર્જુન! કોઈ પુરુષ આત્માને આશ્ચર્યવત્ જુએ છે, અન્ય કોઈ પુરુષ આત્માને આશ્ચર્યવત્ કથન કરે છે, અન્ય કોઈ પુરુષ આત્માને આશ્ચર્યવત્ શ્રવણ કરે છે, તથા કોઈક પુરુષ આત્માને શ્રવણ કરવા છતાં પણ જાણતો નથી. ૨૯

ટીકા:-(એ એ શબ્દવડે કથન કરેલું જે આત્મારૂપ કર્મ છે, પદ્યતિ એ શબ્દવડે કથન કરેલી જે દર્શનરૂપ ક્રિયા છે, તથા કશિદ્ શબ્દવડે કથન કરેલો જે અધિકારી પુરુષરૂપ કર્તા છે, એ ત્રણેનું જ આધાર્યત્વ એ વિશેષણ છે. હવે પ્રથમ આત્મારૂપ કર્મમાં આશ્ચર્યવત્પણું નિરૂપણ કરે છે.) હે અર્જુન ! આત્માદેવ આશ્ચર્યવત્ છે, અર્થાત્ અદ્ભુત પદાર્થની સમાન છે. તે અવિદ્યાવડે કલ્પિત અનેક પ્રકારના વિરુદ્ધ ધર્મવાળો પ્રતીત થાય છે. આ કારણથી આત્માદેવ વાસ્તવિક રીતે સર્વદા વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ અવિદ્યમાન હોય તેવી રીતે પ્રતીત થાય છે. આત્માદેવ સ્વપ્રકાશ ચૈતન્યરૂપ હોવા છતાં પણ જડની પેઠે પ્રતીત થાય છે. આત્માદેવ વાસ્તવિક રીતે આનંદરૂપ હોવા છતાં પણ દુઃખની પેઠે પ્રતીત થાય છે. સર્વ વિકારોથી રહિત હોવા છતાં તે વિકારવાનની પેઠે પ્રતીત થાય છે. નિત્ય હોવા છતાં અનિત્યની પેઠે તે પ્રતીત થાય છે. પ્રકાશમાન હોવા છતાં તે અપ્રકાશમાનની પેઠે પ્રતીત થાય છે. બ્રહ્મથી અભિન્ન હોવા છતાં બ્રહ્મથી ભિન્ન હોય તેમ તે પ્રતીત થાય છે, સર્વદા સુકૃત હોવા છતાં બદ્ધની પેઠે તે પ્રતીત થાય છે. આ રીતે તે અદ્વિતીયરૂપ હોવા છતાં દ્વિતીયની પેઠે પ્રતીત થાય છે. આવી આવી અનેક પ્રકારની આશ્ચર્યવત્ રૂપતા આત્મામાં છે. આવા આશ્ચર્યવત્ આત્માને, શમ-દમાદિ-સાધનસંપન્ન તથા અંત્ય શરીરવાળો કોઈક જ પુરુષ, શુરુશાસ્ત્રના ઉપદેશથી અવિદ્યારચિત સર્વ દ્વૈત પ્રપંચનો નિષેધ કરી, પરમાત્માના સ્વરૂપમાત્રને વિષય કરનારી, મહાવાક્યરૂપ વેદાન્તજન્ય તથા સર્વ પુણ્યકર્મોના ફળરૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિમાં, આત્મસાક્ષાત્કાર કરે છે.

હવે દર્શનરૂપ ક્રિયામાં આશ્ચર્યવત્ રૂપણાનું નિરૂપણ કરે છે. પદ્યતિ શબ્દના અર્થ-રૂપ આત્માની દર્શનરૂપ ક્રિયા પણ આશ્ચર્યવત્ છે. કારણ કે જે અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન, સ્વરૂપથી મિથ્યારૂપ હોવા છતાં પણ, સત્ય આત્માનું અભિયંત્રક છે; તથા જે જ્ઞાન અવિદ્યાના કાર્યરૂપ હોવા છતાં પણ અવિદ્યાનો નાશ કરે છે; તથા જે જ્ઞાન અવિદ્યારૂપ કારણનો નાશ કરતાં, તે અવિદ્યાનું કાર્ય હોવાથી, પોતાનો જ નાશ કરે છે; એવા પ્રકારની અનેક આશ્ચર્યવત્ રૂપતા જ્ઞાનરૂપ દર્શનમાં છે.

હવે દર્શનરૂપ ક્રિયાની વિદ્વાનરૂપ કર્તા વિષે આશ્ચર્યવત્ રૂપવાનું નિરૂપણ કરે છે. કશિદ્ શબ્દવડે કથન કરેલો આત્મસાક્ષાત્કારવાળો વિદ્વાન્ પુરુષ પણ આશ્ચર્યવત્ છે, કારણ કે વિદ્વાન્ પુરુષ આત્મસાક્ષાત્કારવડે અવિદ્યાથી તથા અવિદ્યાનાં કાર્યથી રહિત હોવા છતાં પણ પ્રારબ્ધ કર્મની પ્રળપતાથી અજ્ઞાની પુરુષની પેઠે વ્યવહાર કરે છે, સર્વદા સમાધિમાં સ્થિત હોવા છતાં પણ વ્યુત્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે તથા તે પુરુષ વ્યુત્થાનને પ્રાપ્ત થવા છતાં પુનઃ સમાધિને અનુભવે છે; આવી આવી અનેક પ્રકારની આશ્ચર્યવત્ રૂપતા વિદ્વાન્ પુરુષમાં હોય છે, તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મા, આત્માનું જ્ઞાન તથા આત્માને જાણનાર પુરુષ એ ત્રણે આશ્ચર્યરૂપ છે. આવા પરમ-દુર્વિજ્ઞેય આત્માને તું પ્રયત્ન વિના કેવી રીતે જાણી શકીશ? અર્થાત્ પ્રયત્ન વિના આત્માને જાણવો અત્યંત કઠિન છે.

એ પ્રમાણે ઉપદેશ કરનારા બ્રહ્મવેદા પુરુષોના અભાવથી પણ આત્મા દુર્વિજ્ઞેય છે. કારણ કે આત્માને અપરોક્ષરૂપે જાણનાર વિદ્વાન્ પુરુષ જ બીજા અધિકારી પુરુષ પ્રત્યે આત્માનો ઉપદેશ કરી શકે છે; પણ જે પુરુષ પોતે જ આત્માને જાણતો નથી, તે અજ્ઞાની પુરુષ બીજા કોઈ પ્રત્યે આત્માનો ઉપદેશ કરી શકતો નથી. પરંતુ આત્માને અપરોક્ષ જાણનાર વિદ્વાન્ પુરુષ વિશેષે કરીને સમાધિયુક્ત જ હોય છે. તેથી સમાધિમાં જૂડેલો બ્રહ્મ-વેદા પુરુષ બીજા અધિકારી પુરુષો પ્રત્યે કેવી રીતે આત્માનો ઉપદેશ કરશે? અર્થાત્ નહિ

કરશે. કારણ કે ચિત્તની બાહ્યવૃત્તિ વિના ઉપદેશ કરવો સંભવતો નથી. સંમાધિથી ંચુત્યાનને પ્રાપ્ત થયેલ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ, યદાપિ અધિકારી જનોની પ્રત્યે આત્માનો ઉપદેશ કરવા સમર્થ હોય, તોપણ તે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષને બીજા અધિકારી પુરુષોએ બાણવો ઠંઠન છે. કદાચિત્ અધિકારી પુરુષ ગમે તે પ્રકારે કરીને બ્રહ્મવેત્તા પુરુષને બાણે તોપણ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ લાભ, પૂત, ખ્યાતિ વગેરે પ્રયોજનની અપેક્ષા કરતો નથી. તેથી તે અધિકારી પુરુષ પ્રત્યે આત્માનો ઉપદેશ કરશે નહિ. કદાચિત્ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ કોઈપણ પ્રકારે કૃપા માત્ર કરીને અધિકારી પુરુષની પ્રત્યે આત્માનો ઉપદેશ પણ કરે, તો પણ કૃપાળુ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ ઈશ્વરની માફક મળવો અત્યંત દુર્લભ છે.

આ પ્રકારના હેતુથી શ્રીભગવાન્ અર્જુન પ્રત્યે કહે છે આશ્ચર્યવદ્વદતિ તપૈવ ચાન્યઃ ક્વતિ-હે અર્જુન ! આત્માદેવને અન્ય પુરુષ આશ્ચર્યવત્ કથન કરે છે. [અહીં-અન્યઃ શબ્દવડે સર્વ જાણી જનોથી વિલક્ષણ પુરુષનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. આત્માને કેવળનારા પુરુષથી ભિન્ન પુરુષનો અર્થ ગ્રહણ કરવો નહિ. કારણ કે જે પુરુષ જે વસ્તુને બાણે છે, તે પુરુષ તે વસ્તુનું કથન કરે છે. પણ તે વસ્તુના જ્ઞાન વિના તે વસ્તુનું કથન સંભવતું નથી, તેથી આત્માને બાણનાર પુરુષથી ભિન્ન પુરુષનો અર્થ અન્ય શબ્દવડે ગ્રહણ કરીએ, તો ‘વદતો વ્યાધાત’ દોષની પ્રાપ્તિ થશે] [અહીં પણ જન શબ્દવડે કહેલું આત્મારૂપ કર્મ, વસ્તિ એ શબ્દવડે કહેલી જોલવાની ક્રિયા તથા અન્ય શબ્દવડે કહેલી જોલવાની ક્રિયાનો કર્તા આ ત્રણેનું જ આચર્યક્ષ એ વિશેષણ બાણવું. આત્મારૂપ કર્મમાં તથા વિદ્વાન્ પુરુષરૂપ કર્તામાં આશ્ચર્યવત્સ્વરૂપતા આ શ્લોકમાં પૂર્વ કહેવામાં આવી છે, તે અહીં પણ બાણી લેવી.]

હવે જોલવાની ક્રિયામાં આશ્ચર્યવત્સ્વરૂપતાનું નિરૂપણ કરે છે:-હે અર્જુન ! સર્વ શબ્દોને અવાચ્ય એવા આત્માદેવનું કથન પણ આશ્ચર્યવત્ છે. શ્રુતિ કહે છે કે, (યત્તો વાચો નિવર્તતે ભપ્રાપ્ય મનસા સદ્) મન સહિત વાણી પણ આત્માને ન પ્રાપ્ત હોઈને આત્માથી નિવૃત્ત થઈ આવે છે. વાતપર્ય એ છે કે, અવિદ્યા-અંતઃકરણાદિ વિશિષ્ટ અર્થમાં જેમની શક્તિ છે તથા ભાગ-ત્યાગ-લક્ષણાવડે કદિપત જેમનો સંબંધ છે, એવા જે ત્વ અને ત્વષ્ આદિ શબ્દો છે તે શબ્દોવડે સર્વ ધર્મોથી રહિત શુદ્ધ આત્માનું નિર્વિકલ્પ સાક્ષાત્કારરૂપ પ્રતિપાદન અત્યંત આશ્ચર્ય-સ્વરૂપ છે. એ કારણથી લોકમાં કોઈ ભાતિ-શુણાદિ ધર્મોના અંગીકાર કરીને જ, શબ્દ પોતાના અર્થનો જોધ કરે છે. પણ ભતિ-શુણાદિ ધર્મો વિના કોઈ પણ અર્થનો જોધ શબ્દ કરતો નથી.

સુતેલા પુરુષને ઉઠાડનારાં વચનોની પેઠે તત્ત્વમતિ આદિ વાક્યો, શક્તિરૂપ સંબંધ વિના જ, લક્ષણરૂપ સંબંધ વિના જ તથા અન્ય કોઈ સંબંધ વિના જ, શુદ્ધાત્માનું પ્રતિપાદન કરે છે, તે અત્યંત આશ્ચર્યવત્ છે. આ માટે શબ્દનું સામર્થ્ય કોઈ પણ પુરુષથી ચિત્તન કરી શકાશે નહિ. શિષ્ય:-શક્તિ તથા લક્ષણાદિ સંબંધ વિના જ ગમે તે શબ્દ ભે કદાચિત્ પોતાના અર્થનો જોધ કરતો હોય, તો તે શબ્દથી કોઈ બીજા પદાર્થનો પણ જોધ થવો જોઈએ. શબ્દના સંબંધનો અભાવ સર્વ પદાર્થોમાં એકસરખો જ છે.

શુરુ:-એ દોષલક્ષણ અંગીકાર પદમાં પણ સરખી જ છે. શક્ય અર્થના સંબંધનું નામ લક્ષણ છે. આ શક્ય સંબંધરૂપ લક્ષણ અનેક પદાર્થોમાં રહે છે; તેથી સર્વ પદાર્થોનો જોધ થવો જોઈએ. જેવી રીતે “ગંગા વિપે શ્રામ છે” એ વાક્યમાં રહેલ ગંગા શબ્દથી તીર વિપે લક્ષણ ધાય છે. ગંગા શબ્દનો શક્ય અર્થ જે જળનો પ્રવાહ છે. તે જળના પ્રવાહનો જેવો તીરની સાથે સંયોગ અથવા સંબંધ છે, તેવો જ જળમાં રહેનારાં મત્સ્યાદિ તથા નૌકાદિ અનેક પદાર્થોની સાથે સંયોગ અથવા સંબંધ છે.

શિષ્ય:-એ કે શક્ય અર્થનો સંબંધ અનેક પદાર્થોની સાથે હોય છે, તથાપિ જે અર્થનો યોગ કરાવવાનો વક્તા પુરુષનો હેતુ હોય છે, તે જ અર્થનો તે શબ્દથી યોગ થાય છે, પણ તેથી અન્ય અર્થનો યોગ થતો નથી.

ગુરુ:-વક્તા પુરુષનો હેતુ પણ સર્વ શ્રોતા પુરુષો પ્રત્યે એક સરખો જ છે, પણ સર્વ શ્રોતા પુરુષોને વક્તાના હેતુથી તે જ અર્થનો યોગ થવો ભ્રમ છે, એવું પણ ભવામાં આવતું નથી.

શિષ્ય:-સર્વ શ્રોતા પુરુષોમાં કોઈ એક શ્રોતા જ વક્તા પુરુષના હેતુ વિશેષનો નિશ્ચય પણ કરે છે. સર્વ શ્રોતા પુરુષ તે હેતુનો નિશ્ચય કરી શકે નહિ.

ગુરુ:-તારા એ કથનથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, શ્રોતા પુરુષમાં સ્થૂલ નિર્દોષત્વરૂપ વિશેષ ધર્મ વક્તા પુરુષના હેતુનો નિશ્ચય કરનાર છે. આ હેતુનો નિશ્ચયાત્મક નિર્દોષત્વરૂપ વિશેષ ધર્મ અમારા મત પ્રમાણે પણ કોઈથી નિવૃત્ત કરી શકાશે નહિ. તેથી શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અધિકારી પુરુષને, ભાગ-ત્યાગ-લક્ષણાવડે, તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યના અર્થના યોગનો તું અંગીકાર કરે છે. શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અધિકારી પુરુષને તત્ત્વમસિ આદિ શબ્દ વિશેષ શક્તિ-લક્ષણાદિરૂપ સંબંધ વિના જ, અખંડ ચૈતન્ય વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. માટે અમારા શક્તિ-લક્ષણાદિ સંબંધ અંગીકાર ન કરવાના પક્ષમાં કિચિન્માન દોષની પ્રાપ્તિ થશે નહિ. પણ ઉલટું અમારા પક્ષમાં તો વાચો નિવૃત્તિ એ શ્રુતિનો અર્થ પણ સંકોચ વિના જ સિદ્ધ થાય છે. લક્ષણાનો અંગીકાર કરવાના પક્ષમાં તો આ શ્રુતિનું વચન શક્તિ-વૃત્તિવડે આત્માને યોગ કરી શકતું નથી. એ પ્રમાણે સંકોચ કરવો પડે છે.

એ જ ભગવાનનો અભિપ્રાય વાર્તિકકાર સુરેશ્વરાચાર્યે પણ ભગુદ્ગીતેવ સંવ્રમમિધાનાભિધેયોઃ । દિત્વા નિર્મા પ્રવચ્યંતે સુવ્રતે વોધિતાઃ પરે ઈત્યાદિ શ્લોકોવડે વર્ણવ્યો છે. તે શ્લોકોનો એ હેતુ છે કે- શબ્દની શક્તિ અચિત્ત હોય છે. જેવી રીતે સુપુસિને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષને તે વખતે શબ્દ તથા અર્થ એ જાનેના શક્તિ-લક્ષણાદિ સંબંધાતું જ્ઞાન નથી, તથાપિ તે સુપુસિ પુરુષને, “હિ દેવ-દત્ત ઉઠ” ઈત્યાદિ શબ્દોવડે તેને અન્ય પુરુષો યોગ કરે છે, ત્યારે તે સુપુસિથી ભગ્નવ થાય છે. તેવી રીતે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અધિકારી પુરુષ પણ શક્તિ-લક્ષણાદિ સંબંધના જ્ઞાન વિના જ તત્ત્વમસિ આદિ વાક્યોથી અદ્વિતીય બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. આવી આવી અનેક પ્રકારની આસ્થિયવત્ રૂપતા યોગવાની ક્રિયામાં સ્થૂલી છે.

આથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, વચનનો વિષય આત્મા, વચનનો વક્તા વિદ્વાન્ પુરુષ તથા વચનરૂપ ક્રિયા, એ ત્રણે અત્યંત આસ્થિયરૂપ છે. આ કારણથી આત્માદેવ અત્યંત દુર્વિરોધ છે.

હવે શ્રોતા પુરુષની દુર્લભતાના કથનવડે આત્માની દુર્વિરોધતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે- આશ્વર્થવચનમન્યઃ શૃણોતિ છત્વાષ્ટ્યેનં વેદ હતિ-હે અર્જુન ! આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરનારા તથા આત્માનું કથન કરનારા સુકત પુરુષથી જિજ્ઞાસુ જે મુમુક્ષુ જન છે, તે સંમિધાના જૂઠા હાથમાં લઈ વિધિપૂર્વક બ્રહ્મવેત્તા ગુરુની સમીપ જઈ, શ્રવણ કરે છે અર્થાત્ સર્વ વેદાંત વાક્યોના વાતપર્યન વિષયરૂપવડે આત્મા શું છે, કેવો છે ઈત્યાદિનો નિશ્ચય કરે છે. આ પણ અત્યંત આસ્થિયવત્ છે. બ્રહ્મવેત્તા ગુરુના મુખથી આત્માનું શ્રવણ કરીને પણ, મનનની તથા નિદિધ્યાસનની પરિપક્વતાવડે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો, પણ આસ્થિયવત્ છે. સાક્ષાત્કારની આસ્થિયરૂપતા આશ્વર્થ વચનમતિ કમિરેનમ એ શબ્દોવડે પૂર્વે કથન કરવામાં આવેલી છે. પૂર્વની પેઠે અહીં પણ શ્રવણનો વિષય આત્મા, શ્રવણરૂપ ક્રિયા તથા શ્રવણકર્તા પુરુષ એ ત્રણેનું જ આશ્વર્થવત્ વિરોધણ

વળી આત્મામાં તથા શ્રવણરૂપ ક્રિયામાં પૂર્વોક્ત આશ્ચર્યવત્ રૂપપણું જ નાણી લેવું. શ્રવણ-
ક્રિયા પુરુષમાં તા એવું આશ્ચર્યરૂપપણું છે કે, પૂર્વે અનેક જન્મોમાં અનુષ્ઠાન કરેલાં પુણ્ય
કર્મોવડે જેના મનને પાપરૂપ મળ નિવૃત્ત થઈ ગયો છે તથા ગુરુ તથા શાસ્ત્રનાં વચનોમાં જેની
અર્થવ શ્રદ્ધા છે, એવા ઉત્તમ અધિકારી પુરુષોની આ લોકમાં દુર્લભતા જ શ્રોતા પુરુષમાં
આશ્ચર્યરૂપ છે. [આ વાત શ્રીભગવાન પોતે જ મહત્વાણાં સહસ્રેષુ કથિતતિ સિદ્ધયે । યત્તા-
મપિ સિદ્ધાનાં કથિન્માં વેતિ તત્તતઃ ઇતિ એ શ્લોકમાં આગળ જતાં કથન કરશે.] શ્રુતિ કહે છે
(ધ્યનાયાપિ વદુભિર્થો ન લગ્નઃ કૃણ્વતોઽપિ વદ્વો યં ન વિદુઃ આશ્રયો વક્તા દુરાલોચ્ય લગ્ના શાશ્વયો
જ્ઞાતા કુશલાહશિષઃ ઇતિ) આત્માદેવ ઘણા પુરુષોને શ્રવણથી પણ પ્રાપ્ત થતો નથી; અને
ઘણા પુરુષો શ્રવણ કરવા છતાં પણ આત્માને નાણી શકતા નથી. આત્માદેવને વક્તા પુરુષ
પણ બહુ આશ્ચર્યરૂપ છે. વળી આત્માદેવને પ્રાપ્ત થનારો પુરુષ પણ અતિ કુશલ છે. અને
પ્રદ્યવેત્તા કુશલ ગુરવડે ઉપદેશ પામેલો આત્માને નાણુનારો વિદ્વાન પુરુષ પણ આશ્ચર્ય
સ્વરૂપ છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન! જે અધિકારી પુરુષ પ્રદ્યવેત્તા ગુરુના મુખથી વેદાન્ત
શાસ્ત્રનું શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન કરશે, તે અધિકારી પુરુષ આત્માનો અવશ્ય કરીને
સાક્ષાત્કાર કરશે, એમાં આશ્ચર્ય શું છે ?

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:— ન ચૈવ કશ્ચિદ્ ઇતિ એ શબ્દોમાં રહેલો ચક્રાર પૂર્વ વચનમાં
રહેલા જનં વેદ એ બાનેના અનુષંગ વાસ્તે છે. પૂર્વ વચનમાં રહેલા શબ્દનો ઉત્તર વચનમાં
સંબંધ કરવાનું નામ અનુષંગ કહેવાય છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, કોઈ પુરુષ પ્રદ્ય-
વેત્તા ગુરુના મુખથી શ્રવણાદિ કરતાં પણ કોઈ પ્રતિબંધથી આત્માને નાણી શકતો નથી.
જ્યારે શ્રવણાદિ કરતાં છતાં પણ કોઈ પુરુષ આત્માને નાણી શકતો નથી, ત્યારે શ્રવણાદિ
નહિ કરનાર પુરુષ આત્માને નાણે નહિ, તેમાં તે શું કહેવાનું ? આ વાત વાર્તિકકાર ભગવાને
પણ કહેલી છે. (કૃતસ્તજ્ઞાનમિતિ ચેત્તદિ બંધપરિણામ । ભક્તિર્વિષય ચ મૃતો વા મારી વા વર્તતેઽથવા)
આત્માનું જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, એવી શિષ્યને શંકા થતાં ગુરુ કહે છે કે, આત્માનું
જ્ઞાન પ્રતિબંધના નાશથી પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રતિબંધ પણ ભૂત પ્રતિબંધ, ભાવી પ્રતિબંધ અને
વર્તમાન પ્રતિબંધ એમ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. શ્રવણાદિ કાળમાં પૂર્વદૃષ્ટ અનાત્મ પદાર્થોનું
વારંવાર સ્મરણ થવું, તે ભૂત પ્રતિબંધ કહેવાય છે, જન્મદિની પ્રાપ્તિ કરાવનાર કોઈ પ્રબળ
અદૃષ્ટ વિશેષ ભાવી પ્રતિબંધ કહેવાય છે અને વિષયાસકિંત, મંદબુદ્ધિ, કુવર્તક તથા વિપરીત
અર્થમાં દુરાગ્રહ, એ ચાર પ્રકારનો વર્તમાન પ્રતિબંધ કહેવાય છે. આ ત્રણે પ્રતિબંધોમાંથી
એક પ્રતિબંધ પણ જે અધિકારી પુરુષમાં હોય છે તે અધિકારી પુરુષ શ્રવણાદિ કરતાં છતાં
પણ આત્માને નાણી શકતો નથી. જેવી રીતે વામદેવને ભાવી પ્રતિબંધની વશતાથી શ્રવણાદિવડે
એક જન્મમાં જ્ઞાન થયું નહિ, કિંતુ બીજા જન્મમાં માતાના ઉદરમાં પ્રતિબંધનો નાશ થતાં
વામદેવને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ છે. એ વાત આત્મપુરાણના પહેલા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી
કહેવામાં આવી છે. જ્ઞાનમુત્તવચ્ચે ઇંદ્રાં કયાત્પાપસ્ય કર્મણઃ આ સ્મૃતિમાં પણ પાપ કર્મરૂપ પ્રતિ-
બંધના નાશ પછી જ અધિકારી પુરુષોને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કથન કરેલી છે. વળી તે સર્વ પ્રતિબં-
ધોનો નાશ થવો અત્યંત દુર્લભ છે. એ કારણથી આત્માદેવ દુર્લભ છે.

અહીં છત્વાપ્ત્યેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિદ્ એ વાક્યનો જે પૂર્વોક્ત અર્થ ન કરીએ, કિંતુ આત્મા-
દેવને શ્રવણ કરીને પણ કોઈ પણ પુરુષ નાણી શકતો નથી, એ પ્રમાણે અર્થ કરીએ, તે
ભાષણો જ્ઞાતા કુશલાહશિષઃ એ શ્રુતિની સાથે આ ગીતાનાં વચનની એકવાક્યતા સિદ્ધ થશે નહિ.

તથા યત્તામપિ સિદ્ધાનાં કથિન્મા વેતિ તત્તત એ ભગવાનનાં વચનનો પણ વિરોધ થશે. અથવા ન વૈવ કથિત્ એ અંત્ય વચનનો કથિત્વનું ન વચન-કથિત્વ એન ન વચન-કથિત્વ એન ન શૂનોતિ-કથિત્વ સ્ત્વાપિ એન ન વેદ એ પ્રમાણે સર્વત્ર સંબંધ કરવો પડશે. તેમ કરવાથી આ પાંચ પ્રકાર સિદ્ધ થાય છે:- (૧) કેટલાક પુરુષો આત્માદેવને કેવળ બાળુ જ છે પણ કથન કરી શકતા નથી; (૨) કેટલાક પુરુષો તો આત્માદેવને બાળુ પણ છે તથા-કથન પણ કરે છે; (૩) કેટલાક પુરુષો તો વચનને શ્રવણ પણ કરે છે તથા તે વચનના અર્થને પણ બાળુ છે; (૪) કેટલાક પુરુષો વચનને શ્રવણ કરવા છતાં પણ તેના અર્થને બાળુતા નથી અને (૫) કેટલાક પુરુષો તો દર્શન, કથન તથા શ્રવણ એ સર્વથી બહિર્ભૂત હોય છે. અવિદ્વાન્ પક્ષમાં અસંભાવનાવડે તથા વિપરીત-ભાવનાવડે પ્રતિબદ્ધ થવાથી દર્શનમાં, વદન (બોલવા)માં તથા શ્રવણમાં આશ્ચર્યરૂપપણું છે. ખીજે સર્વ અર્થ સ્પષ્ટ છે.

કોઈ ટીકામાં તો આશ્ચર્યવશ્યતિ એ શ્લોકનો એ અર્થ કહ્યો છે કે, પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલા ભૂતભૌતિક પ્રપંચને કોઈ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ આશ્ચર્યવત્ દેખે છે, એટલે કે સ્વપ્રસમાન-ઐદ્રાવલિક પદાર્થોની તુલ્ય દેખે છે, અને અન્ય વિદ્વાન્ પુરુષ આ પ્રપંચને આશ્ચર્યવત્ કહે છે, એટલે કે સત્-અસત્થી વિલક્ષણ આ પ્રપંચને લોકમાં અપ્રસિદ્ધ અનિર્વચનીયરૂપે કહે છે. અન્ય પુરુષ આ પ્રપંચને આશ્ચર્યવત્ શ્રવણ કરે છે, એટલે કે અનાત્મરૂપવડે પ્રસિદ્ધ આ પ્રપંચમાં, હમે હોકા હમે દેવા હમે વેદા હર્દ સર્વ યદયમાત્મા ઈત્યાદિ શ્રુતિવડે પ્રત્યક્સ્વરૂપ આત્મ-રૂપતાનું શ્રવણ પણ આશ્ચર્યરૂપે છે. અને કોઈ પુરુષ તો આ પ્રપંચનું, શ્રવણ કરીને સ્વમાદિ દૃષ્ટાંતોથી કથન કરીને તથા સાક્ષાત્કાર કરીને પણ વાસ્તવિક રીતે આત્માને બાળુતો નથી. (૨૯)

અવતરણિકા-પૂર્વ શ્લોકમાં કથન કરેલો જે સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે સાધારણ ભ્રમની નિવૃત્તિના સાધનરૂપ વિચાર છે તે વિચારની હવે સમાપ્તિ કરે છે -

દેહી નિત્યમવધ્યોડયં દેહે સર્વસ્ય ભારત ।

તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥ ૩૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભારત ! સર્વ પ્રાણીઓનો નાશ થવા છતાં, દેહી આત્માનો નાશ થતો નથી એ વાત જેમ નિયત છે, તે કારણથી તું અર્જુન પણ સર્વ ભૂતોનો શોક કરવાને યોગ્ય નથી. ૩૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! બ્રહ્મથી લઈને એક પિપીલિકા અર્થાત્ કીડી પર્વત જેટલા પ્રાણીઓ છે, તે સર્વ પ્રાણીઓના દેહોનો નાશ થતાં છતાં પણ, આ લિંગદેહરૂપ ઉપાધિવાળો આત્મા નાશને પ્રાપ્ત થતો નથી. જેવી રીતે ઘટરૂપ ઉપાધિઓનો નાશ થતાં પણ ઘટોમાં રહેલા આકાશનો નાશ થતો નથી, તે રીતે દેહોનો નાશ થતાં પણ આત્માદેવ નાશને પામતો નથી. નિયમપૂર્વક આ બાબત લીઝમ-દ્રોણાદિ ભાવને પ્રાપ્ત થયેલા આ સ્થૂલરૂપ તથા સૂક્ષ્મરૂપ આકાશાદિ સર્વ ભૂતોના ઉદ્દેશવડે તું શોક કરવા યોગ્ય નથી.

વાતર્થ્ય એ છે કે-આ સ્થૂલ શરીરનો તો અવશ્ય કરીને નાશ થશે. નાશને નિવૃત્ત કરવા કોઈ પણ સમર્થ નથી.

આ સ્થૂલ શરીરનો શોક કરવો તને ઉચિત નથી. વળી સૂક્ષ્મ લિંગ દેહ તો આત્માનો માકૂક શઆદિવડે નષ્ટ થતો નથી, તેથી લિંગ દેહનો પણ શોક કરવો તને ઉચિત નથી, તેથી સ્થૂલ દેહ, લિંગ દેહ અને આત્મા એ ત્રણેનો શોક કરવો સંભવશે નહિ. (૩૦)

અવતરણિકા:-આ પ્રમાણે સ્થૂલ શરીર, સૂક્ષ્મ શરીર તથા બન્ને શરીરોના કારણરૂપ અવિદ્યા એ ત્રણ ઉપાધિઓના અવિવેકથી, મિથ્યારૂપ સંસારમાં સત્યત્વ તથા આત્મધર્મત્વ આદિની પ્રતીતિરૂપ તથા સર્વ પ્રાણીઓને સાધારણ ભ્રમની નિવૃત્તિ કરવાને વાસ્તે શ્રીભગવાને અર્જુન પ્રત્યે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ તથા કારણ એ ત્રણ ઉપાધિઓથી ભિન્ન કરીને, આત્માના સ્વરૂપનું કથન કર્યું. હવે, સુદ્ધરૂપ સ્વધર્મમાં હિંસાની બાહુલ્યતાવડે અધર્મત્વ બુદ્ધિરૂપ તથા કરુણાદિ દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા એવો અર્જુનનો સાધારણ ભ્રમ નિવૃત્ત કરવાને વાસ્તે શ્રી ભગવાન્ અર્જુન પ્રત્યે તે હિંસાપ્રધાન સુદ્ધમાં પણ સ્વધર્મતાવડે અધર્મપણાનો અભાવ કહે છે:-

સ્વધર્મમપિ चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ૩૧ ॥

પ્રતોઢાર્થ:-હે અર્જુન ! આપણો ક્ષત્રિયનો શો ધર્મ (છે તે) બેઈ (વિચારી) પણ તું સુદ્ધમાંથી ચલાયમાન થવા યોગ્ય નથી. ક્ષત્રિય રાજાને ધર્મરૂપ સુદ્ધથી બીજું કંઈ શ્રેયકારક સાધન હોતું નથી. ૩૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વોક્ત રીતિથી કેવળ પરમાર્થતત્ત્વના વિચારવડે જ તું સુદ્ધથી નિવૃત્ત થવા યોગ્ય નથી એટલું જ નહિ, કિન્તુ સુદ્ધથી પાછું નહિ હઠવું, એ પ્રકારનો ક્ષત્રિય રાજાઓના પરાક્રમ્યત્વરૂપ સ્વધર્મનો શાસ્ત્રથી વિચાર કરીને પણ તું સ્વધર્મરૂપ સુદ્ધથી અધર્મત્વની ભ્રાંતિ કરી નિવૃત્ત થવા યોગ્ય નથી. તેથી યજ્ઞમેતે ન વચ્ચંતિ એ શબ્દોથી તે નરકે નિયત વાસ્તો મળતિ એ શબ્દો સૂધીના સર્વ શબ્દોવડે સુદ્ધમાં કલ્પેલી પાપની કારણતા, કયં મીન્મમહં સંભવે ઇત્યાદિ શબ્દોવડે સુદ્ધમાં ગુરુઓના તથા બ્રાહ્મણના વધનો નિષેધ, આ સઘળી વાત તે ધર્મશાસ્ત્રના અવિચારથી કહી હતી. કારણ કે અપરાક્રમ્યત્વરૂપ ધર્મ સહિત સુદ્ધથી ક્ષત્રિય રાજાને બીજું કોઈ શ્રેયનું સાધન નથી. કિન્તુ સુદ્ધ એ જ પૃથિવીના જયદ્વારા પ્રભવનું રક્ષણ તથા બ્રાહ્મણોની શુશ્રૂષા ઇત્યાદિ ક્ષત્રિયોના ધર્મનો નિર્વાહ કરનાર છે. તેથી ક્ષત્રિય રાજાઓને સ્વધર્મોથી સુદ્ધ જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. આ વાત પરાશર ઋષિએ પણ કહી છે.

ક્ષત્રિયો हि प्रजा रक्षन् शस्त्रपाणिः प्रदंडवान् । निर्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥

અર્થ:-ક્ષત્રિય રાજાએ પોતાની પ્રભવનું રક્ષણ કરવું, શત્રોને હસ્તમાં ધારણ કરવાં, દુષ્ટજનોને દંડ આપવો, તથા અન્ય શત્રુઓના સૈન્યોને જિતીને ધર્મવડે પૃથિવીનું પાલન કરવું. વળી આ વાત મનુ ભગવાને પણ કહી છે:-

“समोत्तमाधमै राजा चाहूतः पालयन् प्रजाः । न निर्वर्तेत संग्रामात् क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥ ૧ ॥

સંગ્રામેષ્વનિર્વર્તિત્વં પ્રજાનાં ચૈવ પાલનમ્ । શુશ્રૂષા બ્રાહ્મણાતાં ચ રાજઃ શ્રેયસ્કરં પરમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ:-પોતાની પ્રભવોનું પાલન કરતા ક્ષત્રિય રાજાએ પોતાની સમાન ભતિવાળા ક્ષત્રિયોને, ઉત્તમ ભતિવાળા બ્રાહ્મણોને તથા અધમ ભતિવાળા વૈશ્યાદિકોને સંગ્રામ કરવાને વાસ્તે બોલાવવા, છતાં પોતાના ક્ષત્રિય ધર્મનું, સ્મરણ કરીને સંગ્રામથી નિવૃત્ત થવું નહિ. સુદ્ધમાંથી ભાગવું નહિ, પ્રભવનું પાલન કરવું તથા બ્રાહ્મણોની શુશ્રૂષા કરવી, એ ત્રણ ધર્મો, રાજાનું પરમ શ્રેય કરનારા છે.” ઇત્યાદિ સ્મૃતિવચનોથી સુદ્ધ જ ક્ષત્રિય રાજાનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ સિદ્ધ થાય છે. યદ્યપિ સુદ્ધથી ભિન્ન બીજા પણ અનેક ધર્મો ક્ષત્રિયના શ્રેયના સાધનરૂપે છે, તેથી સુદ્ધથી ભિન્ન બીજા કોઈ ધર્મ ક્ષત્રિયના શ્રેયનું સાધન નથી, એ પ્રકારનું કથન સંભવતું નથી. તથાપિ ક્ષત્રિય રાજાના સર્વ ધર્મોમાં સુદ્ધરૂપ ધર્મની શ્રેષ્ઠતા કહેવાને વાસ્તે શ્રીભગવાને આ વચનો કહેલાં છે. કાંઈ

બીજા ધર્મોનો નિષેધ કરવાને વારતે આ વચનો ભગવાને કહ્યાં નથી. યુદ્ધથી પણ અત્યંત શ્રેષ્ઠ કોઈ બીજો ધર્મ છે, તેથી ધર્મ કરવાને વારતે યુદ્ધથી નિવૃત્તિનો સંભવ હોઈ શકે છે, એ શંકાને પણ આટલા કથનથી નિવૃત્ત કરી છે તથા ન જ શ્રેયોઽપદ્વામિં દત્વા સ્વજનમાદને એ પ્રકારના અર્જુનના શબ્દોનું પણ ખંડન કર્યું છે. (૩૧)

અવતરણિકાઃ—અર્જુનની શંકા—“હે ભગવાન! યદ્યપિ ક્ષત્રિય રાજાનો ધર્મ હોવાથી યુદ્ધ અવશ્ય કરીને કરવું મને યોગ્ય છે, તથાપિ લીભ-દ્રોણાદિ ગુરુઓની સાથે યુદ્ધ કરવાનું ઉચિત નથી; કારણ કે પોતાના ગુરુઓની સાથે યુદ્ધ કરવું અત્યંત નિહિત કર્મ છે,” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રી ભગવાન ઉત્તર આપે છે:—

યદૃચ્છયા ચોપપન્નં સ્વર્ગદ્વારમપાવૃતમ્ ।

સુચિનઃ ક્ષત્રિયાઃ પાર્થ લભંતે યુદ્ધમોદશમ્ ॥ ૩૨ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પાર્થ! જે ક્ષત્રિય રાજાઓ પ્રયત્ન વિના પ્રાપ્ત થયલાં તથા પ્રતિબંધથી રહિત સ્વર્ગના સાધનરૂપ આ રીતનાં યુદ્ધને મેળવે છે, તે ક્ષત્રિયો સુખને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૨

ટીકાઃ—હે પૃથાના પુત્ર અર્જુન! “તમે અમારી સાથે યુદ્ધ કરો” એ પ્રકારના પ્રાર્થના-રૂપ પ્રયત્ન વિના જ આ યુદ્ધ પ્રાપ્ત થયું છે. એ યુદ્ધ કેવું છે? આ યુદ્ધ લીભ-દ્રોણાદિ વીર પુરુષો પ્રતિપક્ષી ઘર્ષને કરનારા છે, તેમ જ આ યુદ્ધ ક્રીષ્ણની તથા રાજ્યની પ્રાપ્તિ ઇત્યાદિ દૃષ્ટ ઇર્ષ્યાના સાધનરૂપે છે. આ યુદ્ધને પામનારા ક્ષત્રિય રાજાઓ પરમ સુખને પામે છે. કારણ કે યુદ્ધવડે જો કદાચિત્ જય થાય છે, તો પ્રયત્ન વિના જ આ લોકમાં યશની તથા રાજ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જો કદાચિત્ યુદ્ધથી પરાજય થાય છે, તો અત્યંત શીઘ્ર જ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ જ અર્થને શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—સ્વર્ગદ્વારમપાવૃત્તમ્ इति. આ યુદ્ધ કેવું છે? પ્રતિબંધથી રહિત સ્વર્ગની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપે છે. અર્થાત્ વ્યવધાન વિના જ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવનારું છે. યદ્યપિ જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞો પણ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવનારા છે, તથાપિ તે જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞ સ્વર્ગરૂપ ઇળની પ્રાપ્તિમાં વર્તમાન શરીરના નાશની તથા પ્રતિબંધના અભાવની અપેક્ષા કરે છે, તેથી જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞ ચિરકાળ પછી જ સ્વર્ગરૂપ ઇળની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. પણ યુદ્ધની માફક શીઘ્ર જ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવતા નથી. અહીં સ્વર્ગદ્વારમપાવૃત્ત એ શબ્દોવડે ભગવાને, જેમ શ્યેન યજ્ઞ કરવાથી પ્રત્યવાય થાય છે, તેમ યુદ્ધ કરવાથી પણ પ્રત્યવાય થશે, એ પ્રકારની અર્જુનની શંકાની નિવૃત્તિ કરી છે. જ્યેનામિષ્વર વ્રજેત ઇત્યાદિ વચનોવડે જો કે શ્યેનયજ્ઞાદિનું વિધાન કરવામાં આવે છે, તથાપિ તે શ્યેનયજ્ઞાદિ પોતાના ઇળના દોષે કરીને દુષ્ટ છે; કારણ કે શ્યેનયજ્ઞાદિના ઇળરૂપ શત્રુના મરણરૂપ ઇળ ન હિંસાત્મકોનિ મૃત્તાનિ-પ્રાણે ન હન્યાત “સર્વ પ્રાણીઓની હિંસા કરવી નહિ. પ્રાણીનું હત્યા ન કરવી.” ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવડે નિષિદ્ધ છે. તેથી શત્રુહનનરૂપ ઇળ પ્રત્યવાયને ઉત્પન્ન કરનાર છે, શ્યેનયજ્ઞના ઇળમાં કોઈ વિધિવચન પણ નથી; તેથી વિધિયુક્ત અર્થમાં નિષેધને અવકાશ હોય નહિ? એ પ્રકારના ન્યાયની પણ ત્યાં પ્રાપ્તિ થતી નથી. વળી યુદ્ધનું ઇળ જે સ્વર્ગ છે તે સ્વર્ગ કોઈ શાસ્ત્રવડે નિષિદ્ધ નથી, કિંતુ સ્વર્ગ શાસ્ત્રવડે વિહિત છે. આ વાત મનુ ભગવાને પણ કહેલી છે:—

આદ્યેષુ મિથોન્યોન્યં જિઘાંસંતો મહીક્ષિતઃ । યુદ્ધયમાનાઃ પરં શન્ત્યા સ્વર્ગં યાંત્યપરાદ્મુપાઃ ॥

અર્થઃ—યુદ્ધમાં પરસ્પર હનન કરવાની ઇચ્છાવાળા ક્ષત્રિય રાજાઓ યથાશક્તિપરિમાણ પરસ્પર યુદ્ધ કરતાં યુદ્ધથી પરાદ્મુખ નહિ થતાં સ્વર્ગને પામે છે, કિંવા જેવી રીતે અગ્નિપો-

મીઠ પશુમાલમેત એ વચને વિધાન કરેલી યજ્ઞમાં પશુની હિંસાને ન હિંસ્વાત્સર્વા મૃતાનિ એ નિષેધ સ્પર્શ કરી શકશે નહિ. તેવી રીતે આ યુદ્ધ પણ શાસ્ત્રવડે વિધાન કરેલું છે. તેથી આ યુદ્ધનો પણ નિષેધ સ્પર્શ કરી શકશે નહિ.

તાર્પય એ છે કે, ન હિંસ્વાત્સર્વામૃતાનિ એ તો સામાન્ય શાસ્ત્ર છે અને અગ્નિવોમીયં પશુમાલમેત એ વિશેષશાસ્ત્ર છે. સામાન્ય શાસ્ત્રની અપેક્ષાએ કરીને વિશેષશાસ્ત્ર બળવાનું હોય છે. તેથી વિશેષશાસ્ત્રવડે સામાન્યશાસ્ત્રનો સંકોચ કરવામાં આવે છે, માટે શાસ્ત્રવિહિત યુદ્ધ તથા યજ્ઞાદિ ભિન્ન સ્થળમાં કેાઇ પણ ગ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ. એ પ્રમાણે સામાન્યશાસ્ત્રનો સંકોચ કરવો સંભવે છે. જો કદાચિત્ ન હિંસ્વાત્સર્વામૃતાનિ સામાન્યશાસ્ત્રના અર્થનો આ પ્રમાણે સંકોચ ન કરીએ, તો અગ્નિવોમીયં પશુમાલમેત ઇત્યાદિ સર્વ વચન વ્યર્થ થશે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, જેવી રીતે અગ્નિવોમીય પશુની હિંસા શાસ્ત્રવિહિત હોવાથી પ્રત્યવાયને ઉત્પન્ન કરતી નથી, તેવી રીતે યુદ્ધમાં રહેલી હિંસા પણ શાસ્ત્રવિહિત હોવાથી પ્રત્યવાયને ઉત્પન્ન કરશે નહિ. વળી યુદ્ધમાં પણ ભીષ્મ-દ્રોણાદિ ગુરુઓના હનનવડે કહેવામાં આવતો દોષ સંભવતો નથી. કારણ કે ભીષ્મ-દ્રોણાદિ જો કે તારા ગુરુઓ છે, તથાપિ તે ભીષ્મ-દ્રોણાદિ આતતાથી છે, તેથી તેમનું હનન કરવાથી દોષ લાગશે નહિ. આ વાત મનુ ભગવાને પણ કહેલી છે.

“ગુરું વા બાલવૃદ્ધૌ વા વ્રાહ્મણં વા बहुश्रुतम् ।

આતતાયિનમાયાતં હન્યાદેવાવિચારયન્ ॥

નાતતાયિવધે દોષો હન્તુર્ભવતિ કચ્ચન ॥

અર્થ:—પોતાનો ગુરુહોય, જાળક હોય, વૃદ્ધ હોય અથવા શાસ્ત્રવેત્તા બ્રાહ્મણ હોય, પરંતુ જો તે આતતાથી હોય અને આપણી સન્મુખ પ્રાપ્ત થાય, તો છુદ્ધિમાન પુરુષે વિચાર વિના જ, તે આતતાથી પુરુષને હણવો. તે આતતાથીને હણવાથી છુદ્ધિમાન પુરુષને દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી” આતતાથીના લક્ષણો પ્રથમ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવેલાં છે. તેથી ભીષ્મ-દ્રોણાદિના હનનથી તને કિચિત્માન પણ દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અહીં સુલ્લિનઃ ક્ષત્રિયાઃ એ વચનવડે યુદ્ધકર્તા પુરુષને સુખની પ્રાપ્તિ કહેવામાં આવેલી છે. તેમ કરીને, અર્થાત્ સ્વજન્તં દિ કયં હત્વા સુલ્લિનઃ સ્વામ માધવ બંધુઓને મારીને હું સુખ પામીશ નહિ, એ અર્જુનના વચનનું ખંડન કર્યું છે. ૩૨

અવતરણિકા:—અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! જે પુરુષને જે કર્મનાં ફળની ઇચ્છા હોય છે, તે પુરુષ જ તે ફળની પ્રાપ્તિ વાસ્તે તે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ફળની ઇચ્છા વિના કોઈની પણ પ્રવૃત્તિ થતી નથી. આ વાત સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. મને યુદ્ધના ફળની ઇચ્છા નથી. આ કારણથી જ ‘ન કાંષે વિજયં કૃષ્ણ’ તથા ‘અપિ ત્રેલોક્યરાજ્યસ્ય’ એ પ્રકારના શબ્દો પૂર્વે મેં કહેલા છે. તેથી ફળની ઇચ્છાથી રહિત એવા મને યુદ્ધ કરવું ઉચિત નથી,” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ અર્જુન પ્રત્યે યુદ્ધ નહિ કરવાથી ધનારી દોષની પ્રાપ્તિનું કથન કરે છે:—

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ૩૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! જો કદાપિ તું ધર્મરૂપ સંગ્રામને વિષે નહિ જાહેરો તો સંગ્રામ નહિ કરવા થકી તું પોતાના ધર્મનો તથા કીર્તિનો ત્યાગ કરી પાપનો ભાગી થઈશ. ૩૩

ટીકા:—પૂર્વે યુદ્ધની કર્તૃત્વતા કહી. યુદ્ધની કર્તૃત્વતારૂપ પ્રથમ પક્ષની અપેક્ષાએ કરીને ‘યુદ્ધ ન કરવું’ એ બીજો પક્ષ છે. આ બીજા પક્ષનો ભોધ કરવાને વારને આ શ્લોકના પ્રારંભમાં અથ શબ્દ કહેવામાં આવ્યો છે. ભીષ્મ-દ્રોણાદિ વીર પુરુષો જેમાં પ્રતિયોગી છે, એવો જે આ સંગ્રામ છે, તે યુદ્ધરૂપ સંગ્રામ હિંસાદિ દોષોથી રહિત છે. તેથી તે ધર્મ્યરૂપ છે, અથવા શ્રેષ્ઠ પુરુષોના ધર્મથી અવિરુદ્ધ છે, ધર્મ્યરૂપ છે. શ્રેષ્ઠ પુરુષોનો ધર્મ મનુ ભગવાન એ કહે છે કે-ક્ષત્રિય રાજાએ રણભૂમિમાં યુદ્ધ કરતાં કપટથી રહિત આયુધોવાડે શત્રુઓનું હનન કરવું તથા રથવિના સમાન પૃથ્વી ઉપર ઉભેલા શત્રુને હણવો નહિ. નપુંસક શત્રુને પણ હણવો નહિ, તથા જે શત્રુ ‘હું તમારો છું’ એ પ્રમાણે કહે તેને પણ હણવો નહિ, જે શત્રુ નદ્રામાં સૂતો હોય, જે શત્રુ વસોથી રહિત નમ્મ હોય, જે શત્રુ આયુધોથી રહિત હોય, જે બીજાની સાથે કેવળ યુદ્ધ ભેવાને જ આવ્યો હોય, જે પરીક્ષા કરનારો હોય, જે રોગી હોય, જે પુરુષ ભયયુક્ત હોય, તથા જે પુરુષ યુદ્ધમાંથી પાછો ભાગેલો હોય, ઇત્યાદિ શત્રુ પુરુષોને યોદ્ધા પુરુષે હણવા નહિ; ઇત્યાદિ શ્રેષ્ઠ પુરુષોના ધર્મોનું ઉલ્લંઘન કરીને જે પુરુષ યુદ્ધ કરે છે તે પુરુષ યુદ્ધના સ્વર્ગોદિ ક્ષાને પામતો નથી, કિંતુ તે પુરુષ કેવળ પાપને જ પામે છે. તું અર્જુનને તો હુયોધનાદિ શત્રુઓએ યુદ્ધ કરવાને વાસ્તે બોલાવ્યા છતાં પણ જો સદ્ધર્મવડે યુક્ત આ યુદ્ધરૂપી સંગ્રામ નહિ કરશે, અર્થાત્ ધર્મથી અથવા લોકથી ભયભીન થઈને જો તું આ યુદ્ધથી પાછો ફરીશ, તો નિર્જિત્ય પરસૈન્યાનિ શિત્તિ ધર્મેળ પાલવેત્ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવડે વિધાન કરેલું યુદ્ધ નહિ લડવાથી પોતાના ધર્મના ત્યાગવડે, અર્થાત્ પોતાના ધર્મનું અનુપ્રાન ન કરીને તથા “આ અર્જુન સાક્ષાત્ મહાદેવાદિ ઇન્દ્રિયોની સાથે પણ યુદ્ધ કરતો હોતો તેથી એ અર્જુન મહાન્ પરાક્રમવાળો છે,” એ પ્રકારની પોતાની કીર્તિના પરિત્યાગવડે, ન નિવર્તેત સંપ્રામાત્ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવડે નિષિદ્ધ જે સંગ્રામથી નિવૃત્તિરૂપ આચરણ છે, તે નિષિદ્ધ આચરણજન્ય પાપને જ તું કેવળ પ્રાપ્ત થશે; પણ કોઈ ધર્મને તથા કીર્તિને પામશે નહિ.

અથવા સ્વર્ગને દિવા પાપમવાન્સ્યસિ એ શબ્દોને આ પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવો. પૂર્વે અનેક જન્મોમાં તે એકલા કરેલા પુણ્યરૂપી ધર્મોના પરિત્યાગવડે તું કેવળ રાજકૃત પાપને જ પામશે. તાત્પર્ય એ છે કે-જો કદાચિત્ તું આ યુદ્ધથી પાછો ફરીશ તોપણ એ હુયોધનાદિ હુદો અવશ્ય તારા હનન કરશે અને યુદ્ધથી પાછા હોઈને જો તું હુયોધનાદિના હસ્તથી માર્યો જઈશ, તો ઘણા જન્મોમાં એકઠાં કરેલાં તારાં પુણ્યકર્મોના પરિત્યાગવડે, એ હુયોધનાદિએ કરેલાં પાપકર્મોને જ તું પ્રાપ્ત થશે. તેથી એમ કરવું તને ઉચિત નથી. આ વાત મનુ ભગવાને પણ કહેલી છે:—

અર્થતરણિકા:-આ પ્રમાણે પૂર્વ શ્લોકમાં યુદ્ધનો પરિત્યાગ કરવાથી અર્જુનને કીર્તિરૂપ ઇષ્ટની તથા ધર્મરૂપ ઇષ્ટની અપ્રાપ્તિ ધ્વન કરી, તથા પાપરૂપ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ ધ્વન કરી. હવે પાપરૂપ અનિષ્ટ તો ઘણા કાળની પછી પરલોકમાં દુઃખરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ કરે છે અને શિષ્ટ પુરુષોએ કરેલ નિંદારૂપ અનિષ્ટ તો તુરત જ દુઃખરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ કરે છે તથા પુદ્ધિમાન પુરુષોએ તે નિંદાજન્ય દુઃખ સહન કરવું પણ અશક્ય છે, એ વાત શ્રીભગવાન અર્જુન પ્રત્યે ધ્વન કરે છે:-

અકીર્તિં चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ૩૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-તથા દેવ, ઋષિ અને મનુષ્ય તારી અકીર્તિ લાંબા સમય સુધી કહેશે તથા ગુણવાન પુરુષને અકીર્તિ મરણ કરતાં પણ અધિક છે. ૩૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! જો તું આ યુદ્ધથી નિવૃત્ત થશે, તો દેવતા, ઋષિ, મનુષ્યાદિ જેટલાં ભૂત પ્રાણીઓ છે તે સર્વ પ્રાણીઓ પરસ્પર કથા પ્રસંગમાં “આ અર્જુન ધર્માત્મા નથી, તેમ જ શરવીર પણ નથી” એ પ્રકારની તારી અકીર્તિનું દીર્ઘકાળ પર્યંત ધ્વન કરશે. અહીં જ અર્ષિ એ બંને શબ્દો પૂર્વે ધ્વન કરેલ કીર્તિના નાશનો તથા ધર્મના નાશનો સમુચ્ચય કરાવવાને વાર્તે છે, તેમ કરવાથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, આ યુદ્ધથી નિવૃત્ત થવાથી તું કીર્તિ અને ધર્મ એ બન્નેનો પરિત્યાગ કરી, કેવળ પાપને જ પામશે. એટલું જ નહિ, કિંતુ અકીર્તિને પણ તું પ્રાપ્ત થશે; તથા કેવળ તું તે અકીર્તિને પ્રાપ્ત થશે એટલું જ નહિ, પરંતુ ણીજા દેવ, ઋષિ, મનુષ્યાદિ પ્રાણી પણ તારી અકીર્તિનું ધ્વન કરશે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન ! યુદ્ધમાં પોતાના મરણનો સંદેહ રહે છે, તેથી મરણને નિવૃત્ત કરવાને વાર્તે પોતાની અકીર્તિ પણ સંહારવાને ચોગ્ય છે. માટે પોતાના આત્માની રક્ષા કરવી અત્યંત અપેક્ષિત છે. આ વાત મહાભારતના શાંતિપર્વમાં પણ કહી છે:-

“साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरुत वा पृथक् । विजेतुं प्रयतेतारीन् न युद्धयेत् कदाचन ॥ ૧ ॥

अनिरयो विजयो यस्माद्दृश्यते युद्धवमानयोः । पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् २

प्रयाणाम्युपायानां पूर्वोक्तानामसम्भवे । तथा युद्धयेत् संयत्तो विजयेत् रिपून्वया ॥ ૩ ॥

અર્થ:-સામ, દાન, ભેદ, એ ત્રણ ઉપાયોવડે અથવા એક એક ઉપાયવડે પુદ્ધિમાન પુરુષે પોતાના શત્રુઓને જીતવાને વાર્તે પ્રયત્ન કરવો. જે કારણથી સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરનાર પુરુષોના નિયમાનુસાર જ્ય જોવામાં આવતો નથી, કિંતુ ઘણાં સ્થળે પરાજય જ જોવામાં આવે છે, તે કારણથી પુદ્ધિમાન પુરુષે યુદ્ધ કરવું નહિ. અને પૂર્વે કહેલા સામ, દાન, ભેદ એ ત્રણ ઉપાયોના જ્યાં અસંભવ હોય ત્યાં તેણે એવી રીતે સાવધાન થઈને યુદ્ધ કરવું, કે જેથી પોતાના શત્રુઓને જીતી લેવાય. તેથી મરણથી ભયને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષને અકીર્તિજન્ય દુઃખ શું કરશે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન તે શંકાની નિવૃત્તિ કરે છે-સંભાવિતસ્ય ક્વચિદ્ અર્જુન ! “આ પુરુષ અત્યંત ધર્માત્મા છે તથા અત્યંત શરવીર છે” ઇત્યાદિ અનેક ગુણોવડે લોકોમાં એક મનઃકિંદો પુરુષ સંભાવિત કહેવાય છે. એવા સંભાવિત પુરુષની લોકોમાં ફેલાયેલી અકીર્તિ મરણથી પણ અધિક છે. તેથી તે અકીર્તિથી તો તે સંભાવિત પુરુષનું મરણ જ શ્રેષ્ઠ છે. તું અર્જુન પણ ધર્મનિષ્ઠાવડે તથા મહાદેવાદિ ઇશ્વરોની સાથેના યુદ્ધવડે લોકોમાં બહુ સંભાવિત છે, તેથી તું અકીર્તિજન્ય દુઃખને સહન કરી શકશે નહિ, અને પૂર્વે કહેલાં જે શાંતિ-

પર્વનાં વચનો છે, તે વચનો તો અર્થવાદરૂપ છે. તેથી ન નિવર્તેત સંપામાદ ધત્યાદિ વર્મશાસ્ત્રના વચનવડે આ વચન દુર્બલ છે. (૩૪)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હિ ભગવન્ ! આ લોકમાં શત્રુભાવથી તથા મિત્રભાવથી રહિત ઉદાસીન પુરુષો મને યુદ્ધથી વિમુખ થયેલો જોઈને મારી નિંદા કરે, તો, તે ભલે કરતા રહે, પરંતુ આ મહારથી ભીષ્મ-દ્રોણાદિ પુરુષો મને યુદ્ધથી નિવૃત્ત થયેલો જોઈને ‘અર્જુન બહુ કરુણાયુક્ત છે’ એ પ્રમાણે મારી સ્તુતિ શું નહિ કરશે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે:-

મયાદ્રણાદુપરતં મંસ્યંતે ત્વાં મહારથાઃ ।

યેપાં ચ ત્વં વહુમતો ભૂત્વા યાસ્યસિ લાઘવમ્ ॥ ૩૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! આ ભીષ્મ-દ્રોણાદિ મહારથીઓ તને ભયવડે રણમાંથી ઉપરામ પામેલો માનશે, ત્યારે જે ભીષ્મ-દ્રોણાદિકોને તું ઘણા જ ગુણવાળો માનવામાં આવ્યો છે તે ભીષ્મ-દ્રોણાદિને લેજે તું લઘુપણને પ્રાપ્ત થઈશ. ૩૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! જો તું યુદ્ધ નહિ કરશે, તો એ ભીષ્મ-દ્રોણાદિ મહારથીઓ “અર્જુન કહ્યાંદિ શૂરવીરોના ભયથી યુદ્ધથી નિવૃત્ત થયો છે, કાંઈ દયાવડે યુદ્ધથી નિવૃત્ત થયો નથી” એ પ્રમાણે તને માનશે.

અર્જુનની શંકા:-“હિ ભગવન્ ! પૂર્વે ભીષ્મ-દ્રોણાદિ મને ધર્મ, પરાક્રમ, ધૈર્ય ધત્યાદિ ગુણોવડે શ્રેષ્ઠ માનતા હતા, તેથી અત્યારે તે ભીષ્મ-દ્રોણાદિ મને કહ્યાંદિ શૂરવીરોના ભયથી યુદ્ધમાંથી નિવૃત્ત થયેલો કેવી રીતે માનશે ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-યેપાં ચ ત્વં વહુમતઃ इति-હે અર્જુન ! જે ભીષ્મ-દ્રોણાદિકોએ પૂર્વે તને “આ અર્જુન ધર્મ, પરાક્રમ, ધૈર્ય ધત્યાદિ અનેક ગુણોએ કરીને યુક્ત છે,” એ પ્રમાણે માન્યો હતો, તે હવે તું જો આ યુદ્ધથી નિવૃત્ત થશે તો તે જ ભીષ્મ-દ્રોણાદિના જ અનાદરરૂપ લાઘવને પ્રાપ્ત થશે. (૩૫)

અવતરણિકા:-“હિ ભગવન્ ! મને યુદ્ધથી નિવૃત્ત થયેલો જોઈને એ ભીષ્મ-દ્રોણાદિ મહારથી મને શ્રેષ્ઠ ન માને, પરંતુ યુદ્ધમાંથી મારી નિવૃત્તિ થવી તે મારા હુયોંધનાદિ શત્રુઓને બહુ અનુકૂળ છે, તેથી તે હુયોંધનાદિ શત્રુઓ તો મને યુદ્ધથી નિવૃત્ત થયેલો જોઈને શ્રેષ્ઠ માનશે જ.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ ઉત્તર આપે છે:-

અવાન્યવાદાંશ્ચ વહૂન્વદિબ્યંતિ તવાહિતાઃ ।

નિંદંતસ્તવ સામર્થ્યં તત્તો દુઃસ્વતરં તુ કિમ્ ॥ ૩૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! ત્યારે હુયોંધનાદિ શત્રુઓ તારા સામર્થ્યની નિંદા કરશે તથા નહિ કહેવા યોગ્ય અનેક પ્રકારનાં વચનો તને કહેશે, ત્યારે તે કરતાં અધિક દુઃખ તને ખીતું શું થવાનું છે ? ૩૬

ટીકા:-હે અર્જુન ! ત્યારે તું આ યુદ્ધથી નિવૃત્ત થશે, ત્યારે સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા તારા સામર્થ્યની નિંદા કરતાં હુયોંધન, તથા કઈ વિકર્ણાદિ તારા શત્રુઓ પશુ નહિ કહેવા યોગ્ય અનેક પ્રકારના ધિક્કાર જા. શબ્દો તારે માટે બે લશે.

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન! સુખ તથા દુઃખ આ બંનેને, લાભ તેમજ અલોભ, પ્રાપ્તિ તેમજ અપ્રાપ્તિ તથા જયને અને પરાજયને આ બેઉને સમાન ગણ્યા પછી તું યુદ્ધને માટે તૈયાર થઈ જા. આ પ્રમાણે યુદ્ધ કરવાથી તું કદી પાપનો ભાગી થઈશ નહિ. ૩૮

ટીકા:-(ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટ પદાર્થોની પ્રાપ્તિમાં રાગથી તથા દ્વેષથી રહિત થવું, તે સમતાભાવ કહેવાય છે.) સુખમાં તથા સુખના કારણરૂપ લાભમાં તથા લાભના કારણરૂપ અજયમાં રાગ ન કરીને, તેમજ દુઃખમાં તથા દુઃખના કારણરૂપ અલાભમાં તથા અલાભના કારણરૂપ અજયમાં દ્વેષ ન કરીને તું આ યુદ્ધ કરવાને વાસ્તે તૈયાર થા. આ પ્રમાણે સુખની કામનાનો પરિત્યાગ કરીને તથા દુઃખની નિવૃત્તિની કામનાનો પરિત્યાગ કરીને કેવળ સ્વધર્મ યુદ્ધિવડે જો તું આ યુદ્ધ કરીશ, તો યુરુએના તથા પ્રાહ્લણીના હનનથી ઉત્પન્ન થનારાં પાપને તથા નિત્યકર્મ નહિ કરવાથી ઉત્પન્ન થનારાં પાપને તું પ્રાપ્ત થઈશ નહિ. જે પુરુષ આ લોકોના ક્ષણી કામનાવડે યુદ્ધ કરે છે, તે પુરુષ યુરુ-પ્રાહ્લણીના નાશથી ઉત્પન્ન થનારાં પાપને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જે પુરુષ યુદ્ધ કરતો નથી, તે પુરુષ નિત્યકર્મને કરવાથી ઉત્પન્ન થનારાં પાપને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ક્ષણી ધૃત્વા વિના કેવળ સ્વધર્મ જાણીને યુદ્ધ કરવાથી પુરુષ બેઉ પ્રકારનાં પાપોને પ્રાપ્ત થતો નથી. હવે વા પ્રાપ્ત્યવિત્તિ સ્વર્ગે જિત્વા વા મોક્ષસ્થે મર્ણ્યે એ શબ્દોવડે જે મેં પૂર્વે યુદ્ધના ક્ષણનું કથન કર્યું છે, તે આનુબંધિક ક્ષણનું કથન કર્યું છે. તેથી પૂર્વ વચનનો પણ વિરોધ થતો નથી. એ વાત આપસ્તંભ ઋષિએ પણ નીચે પ્રમાણે કહેલી છે:- (તથાસદ્વે કલાર્થે નિર્મિતે હ્યાયગ્ગ દૃષ્ટ્વત્પચેતે એવં ધર્મં ચરમા-ગ્નપાં બ્રહ્મવચંતે મોક્ષેદનૂત્પચંતે ન પર્મહાનિર્મવતીતિ-) જેવી રીતે આ લોકમાં આત્મક્રોધોની પ્રાપ્તિવાસ્તે વાવવામાં આવેલા વૃક્ષની છાયા તથા સુગંધ અવશ્ય કરીને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાં જે છાયાની તથા સુગંધની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે વૃક્ષનું આનુબંધિક ક્ષણ છે, તેવી રીતે 'આ ધર્મ મારે અવશ્ય કરવા-યોગ્ય છે,' એ પ્રમાણે સ્વધર્મયુદ્ધિવડે કરેલા ધર્મવડે રાજ્ય તથા સ્વર્ગોદિ અર્થે પણ અવશ્ય કરીને પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ રાજ્ય તથા સ્વર્ગોદિ પદાર્થ ધર્મના આનુબંધિક ક્ષણરૂપે છે. જો કદાચિત્ રાજ્ય તથા સ્વર્ગોદિ અર્થ ન પણ પ્રાપ્ત થાય, તો પણ આ કરેલા ધર્મની હાનિ થતી નથી. તેથી યુદ્ધનું વિધાન કરનારું શાસ્ત્ર અર્થશાસ્ત્રરૂપે નથી, કિન્તુ ધર્મશાસ્ત્રરૂપે છે. આટલા કથનથી શ્રીભગવાને પાપમેવાધ્યેદસ્વાન્ ધૃત્યાદિ અર્જુનના શબ્દોનું ખંડન કર્યું. (૩૮)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્! સ્વધર્મની યુદ્ધિવડે યુદ્ધ કરનાર પુરુષને આપે પાપનો જે અભાવ કહ્યો, તે સત્ય છે, પણ મારા પ્રત્યે યુદ્ધ કરવાનો ઉપદેશ કરવો, આપને ઉચિત નથી. કારણ કે પૂર્વે આપે યદ્વં વેતિ હંતારં। કર્મં ત પુરુષઃ પાર્થ કં વાતપતિ હંતિ કમ્ ધૃત્યાદિ વચ્ચનાવડે, વિદ્વાન્ પુરુષમાં સર્વ કર્મોનો નિપેદ્ય કહેલો છે. હું અકર્તા, અલોકતા તથા શુદ્ધ સ્વરૂપ છું અને આ યુદ્ધ કરીને હું તેનાં ક્ષણે ભોગવીશ, એ પ્રકારનું જ્ઞાન પણ સંભવતું નથી, માટે અહીં અકર્તૃત્વ યુદ્ધિનો તથા કર્તૃત્વયુદ્ધિનો પરસ્પર વિરોધ છે. એક અધિકરણમાં (સ્થાનમાં) એક જ સમયે બંને યુદ્ધિ હોઈ શકે નહિ. જેવી રીતે પ્રકાશ તથા અંધકાર એ બંનેનો સમુચ્ચય થાય નહિ, તેવી રીતે જ્ઞાન તથા કર્મ એ બંનેનો પણ સમુચ્ચય થતો નથી. [આ અર્જુનનો અભિપ્રાય જ્ઞાપસી ચેવ આ શ્લોકમાં આગળ જતાં સ્પષ્ટ થશે.] તેથી એક જ હું-અર્જુનની પ્રત્યે, જ્ઞાનનો ઉપદેશ તથા કર્મનો ઉપદેશ સંભવતો નથી.”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-વિદ્વત્ અવસ્થાના તથા અવિદ્વત્ અવસ્થાના ભેદ કરીને એક જ પુરુષ પ્રત્યે જ્ઞાનનો ઉપદેશ તથા કર્મનો ઉપદેશ સંભવિત હોઈ શકે છે, આ રીતનો ઉત્તર નીચલા શ્લોકથી ભગવાન્ આપે છે:-

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धियोगे त्विमां गृण ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન । મેં તને આ રીતની બુદ્ધિ બ્રહ્મને વિષે કહેલી છે. હવે કર્મયોગને વિષે કહેવામાં આવતી બુદ્ધિનું તું શ્રવણ કર, કે જે શ્રવણ કર્યા પછી તે પ્રકારની બુદ્ધિવોળ શયલો તું, કર્મના બંધનો ત્યાગ કરશે. ૩૯

ટીકા:-હે અર્જુન । હવે આપણે દેહાદિ સર્વ ઉપાધિઓથી શિત્ત કરીને પરમાત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરીએ. આનું નામ સાંખ્ય અર્થાત્ જ્ઞાન છે. આનું ઉપનિષદ્ધરૂપ શાસ્ત્ર છે. ઉપનિષદ્ધવડે જે વસ્તુ પ્રતિપાદન કરીએ, તે વસ્તુ સાંખ્ય કહેવાય છે. એવું જીવનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પરમાત્મા દેવ છે. સાંખ્ય નામના પરમાત્મા દેવ વિષે, ન ત્વેવાઈ જાતુ નાઈ એ શ્લોકથી સ્પષ્ટમંત્રિ આવેદ્ય એ શ્લોકની પૂર્વના ૨૧ શ્લોકોવડે, જ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ મેં તારા પ્રત્યે કથન કરી છે. હવે તે બુદ્ધિ કેવી છે? જન્મ-મરણાદિ સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિના કારણરૂપ આત્મજ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ પણ જે અધિકારી પુરુષને પ્રાપ્ત થઈ છે, તે વિદ્વાન્ પુરુષની પ્રત્યે કદાપિ પણ મેં કર્મોની કર્તવ્યતા કથન કરી નથી, પણ તથ્ય કાર્ય ન વિચિત્ર એ વચનવડે, વિદ્વાન્ પુરુષમાં સર્વ કર્મોની કર્તવ્યતાનો અભાવ છે, તે આગળ મારે કથન કરવાનો છે. જો કે અત્યારે તો હું વિદ્વાન્ પુરુષમાં કર્મોની કર્તવ્યતાનું કથન કર અને, આગળ વિદ્વાન્ પુરુષમાં સર્વ કર્મોની કર્તવ્યતાનો અભાવ કથન કર, તો મારાં પૂર્વ અને ઉત્તર વચનોનો વિરોધ થાય; પણ વિદ્વાન્ પુરુષમાં કર્મોની કર્તવ્યતામાં મારો હેતુ નથી, કિન્તુ મારો હેતુ એ છે કે:-આ પ્રમાણે ઉપદેશ કરતાં છતાં પણ જો કદાચિત્ પોતાના ચિત્તના દોષથી તને બ્રહ્માત્માકાર બુદ્ધિ ઉત્પન્ન ન થાય, તો ચિત્તના દોષની નિવૃત્તિવડે આત્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ વાસ્તે તારે નિષ્કામ કર્મયોગ જ અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય છે. કર્મયોગમાં કરવા યોગ્ય સુલલ્લસે સમે જવા એ શ્લોકમાં કહેલી જે ઇચ્છાના ત્યાગરૂપ બુદ્ધિ છે, તે બુદ્ધિને હવે હું વિસ્તારથી કહું છું, તેનું તું શ્રવણ કર.

અહીં યોગી જી શબ્દોમાં રહેલ જી શબ્દ, પૂર્વે કથન કરેલી જ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિમાં કર્મયોગ વિપયાવના અભાવને સૂચિત કરે છે અને તેથી આ અર્થસિદ્ધ થાય છે કે, શુદ્ધ અંતઃકરણના અધિકારી પુરુષ પ્રત્યે તો આત્મજ્ઞાનનો જ ઉપદેશ કરવો યોગ્ય છે. પણ જે પુરુષનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું નથી, તે પુરુષ પ્રત્યે કર્મનો જ ઉપદેશ કરવો યોગ્ય છે. તેથી જ્ઞાન તથા કર્મ એ બન્નેના સમુચ્ચયની શકાવડે વિરોધની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

હવે કૃપાના કથનવડે કર્મયોગ વિષયક બુદ્ધિની સ્તુતિ કરે છે. શુદ્ધ જીવો યજ્ઞાદિ જે બધા સાચાત્મક બુદ્ધિવડે નિષ્કામ કર્મોમાં જોડાયેલા તું કર્મજન્ય અંતઃકરણની અશુદ્ધિરૂપ બંધનો પરિત્યાગ કરીશ. તાત્પર્ય એ છે કે પાપકર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ અંતઃકરણની અશુદ્ધિરૂપ જ્ઞાનનો પ્રતિબંધ ધર્મરૂપ કર્મવડે જ નિવૃત્ત થાય છે, ણીત કોઈ ઉપાયથી થતો નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે કે (ધર્મેણ વાપમવચ્ચતિ) અધિકારી પુરુષ નિષ્કામ કર્મરૂપ ધર્મ કરીને પાપને નિવૃત્ત કરે છે. હવે શ્રવણ-મનનાદિરૂપ વિચાર તો પાપકર્મરૂપ પ્રતિબંધથી રહિત પુરુષના અસંભાવનારૂપ તથા વિપરીત ભાવનારૂપ પ્રતિબંધને નિવૃત્ત કરે છે. તેથી પાપકર્મરૂપ પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ કરવાને માટે શ્રવણાદિરૂપ વિચારનો ઉપદેશ આવતો નથી. અત્યારના સમયે તારું અંતઃકરણ અત્યંત મલિન છે, તેથી અત્યારે તારે બહિર્લિંગ સાધનરૂપ કર્મ જ કરવા યોગ્ય છે. આ કાળે તારામાં શ્રવણાદિકની યોગ્યતા પણ ઉત્પન્ન થઈ નથી, તો જ્ઞાનની યોગ્યતા તારામાં કયાંથી હશે? અર્થાત્ આ સમયે જ્ઞાનની યોગ્યતા તારામાં નથી, એ જ વાત

કર્મણ્યેવાધિકારત્તે એ શ્લોકમાં આગળ જતાં કહેવામાં આવશે. આટલા કથનવડે ભગવાને એવા પ્રકારની શંકાનું ખંડન કર્યું છે કે-“સાંખ્યશુદ્ધિનાં શ્રવણાદિરૂપ અંતરંગસાધનોને ઓળીને, ભગવાન અર્જુન પ્રત્યે કર્મરૂપ અંતરંગસાધનનો ઉપદેશ શા વાસ્તે કરે છે ?” (૩૯)

અપતરણિકા:—અર્જુનની શંકા:—“હું ભગવન ! તમેતે વેદાદ્યવચ્ચેન ગ્રાહણા વિવિધિર્વિનિયજ્ઞેન દાનં તપસાઝાગ્રકેન આ શ્રુતિ કહે છે કે વિવિધિયાની પ્રાપ્તિને વાસ્તે તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને વાસ્તે યજ્ઞ, દાન, તપાદિનું વિધાન કર્યું છે, પણ યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મોવડે સાક્ષાત્ વિવિધિયાની તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કિન્તુ અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તે વિવિધિયાની તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ” આ કારણથી આપે મારા પ્રત્યે કર્મોના અનુધાનનું વિધાન કર્યું છે અને શ્રુતિએ તો કર્મનાં કૃણને નાશવાનું કહ્યું છે. શ્રુતિ કહે છે કે તપયેહ કર્મચિતો લોકઃ ક્ષીયતે એવમેવાસુર પુણ્યવિતો લોકઃ ક્ષીયતે જેવી રીતે આ લોકમાં કર્મવડે ઉત્પન્ન થવાથી ગૃહ્યાદિ પદાર્થ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી રીતે પરલોકમાં પુણ્ય કર્મવડે ઉત્પન્ન થવાથી સ્વર્ગાદિ પદાર્થ પણ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા જેવી રીતે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિને વાસ્તે કરેલાં જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞ કામ્ય કર્મરૂપ જ હોય છે, તેવી રીતે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને વાસ્તે અથવા જ્ઞાનની ઈચ્છારૂપ વિવિધિયાની પ્રાપ્તિને વાસ્તે કરેલાં યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મો પણ કામ્ય કર્મરૂપ જ થશે; અને જે જે કામ્ય કર્મ હોય છે, તે તે, સર્વ અંગોની સંપૂર્ણતાપૂર્વક અનુધાન કરવાથી જ કૃણને હેતુ થાય છે. કિંચિત્ અંગના વૈશુણ્યવડે તે કામ્ય કર્મ કૃણની પ્રાપ્તિ કરે નહિ. તેથી યત્કિંચિત્ અંગેની ન્યૂનતાવડે તથા અધિકતાવડે તે યજ્ઞ તથા દાનાદિ કર્મોમાં વૈશુણ્ય દોષની પ્રાપ્તિ સંભવે છે. ગચ્ચેન દાનેન આ શ્રુતિએ વિધાન કરેલાં યજ્ઞ-દાનાદિ સર્વ કર્મો પોતાના સો પર્વેના આયુષ્યની સમાપ્તિ પર્યંત પણ એક પુરુષ કરવા અશક્ય છે. તેથી કર્મવેપ્ પ્રહાલસિ એ વચનવડે આપે કથન કરેલ કર્મયોગની કૃણની પ્રાપ્તિની આશા મને થતી નથી.” આ અર્જુનની શંકાનો ભગવાન નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે:—

નેહામિક્રમનાશોઽસ્તિ પ્રત્યવાયો ન વિચતે ।

સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો ભયાત્ ॥ ૪૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—આ નિષ્કામ કર્મયોગ વિષે, કર્મના કૃણનો નાશ થતો નથી તથા પ્રત્યવાય (વિદ્ય) પણ હોતું નથી. વળી નિષ્કામ ધર્મભાવે જરા પણ ધર્મ થાય, તો તે પુરુષની મહાન ભયમાંથી રક્ષા કરે છે. ૪૦

ટીકા:—યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મોએ જે કૃણને પ્રારંભ કર્યો છે, તે કૃણ અલિક્રમ કહેવાય છે. શ્રુતિ-વચનવડે કથન કરેલો જે તે કૃણનો નાશ છે તે કૃણનાશ આ નિષ્કામ કર્મરૂપ યોગમાં કહાયિત્ પણ થતો નથી; કારણ કે તપયેહ કર્મચિતો આ શ્રુતિએ કર્મવડે પ્રાપ્ત થનારા લોકનો નાશ કથન કર્યો છે. અહીં લોક શબ્દ કેવળ ભોગ્ય પદાર્થોને જ વાચક છે. નિષ્કામ કર્મરૂપ યોગના કૃણરૂપ ચિત્તની શુદ્ધિ, પાપોના ક્ષયરૂપ છે. તેથી ચિત્તની શુદ્ધિરૂપ કૃણ વિષે લોક શબ્દની અર્થરૂપતા નથી. માટે ચિત્ત શુદ્ધિરૂપ કૃણનો સ્વર્ગાદિની માફક ક્ષય સંભવતો નથી. અથવા તત્ત્વ સાક્ષાત્કાર પર્યંત રહેનારી વિવિધિયા જ યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મોના કૃણરૂપ છે. વળી તે સાક્ષાત્કાર વ્યવધાન વિના જ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિરૂપ કૃણને ઉત્પન્ન કરનાર છે. જેવી રીતે સૂર્યોદિનો પ્રકાશ વ્યવધાન વિના જ અંધકારની નિવૃત્તિ કરે છે. માટે તત્ત્વ સાક્ષાત્કાર અજ્ઞાનની નિવૃત્તિરૂપ કૃણને ઉત્પન્ન કર્યાવિના નાશ પામતો નથી, પણ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિરૂપ કૃણને ઉત્પન્ન

કરીને જ તત્ત્વ સાક્ષાત્કાર નાશ પામે છે. જેવી રીતે સૂર્યાદિને પ્રકાશ અંધકારનો નાશ કરીને જ નિવૃત્ત થાય છે.

આ પ્રકારના હેતુવડે જ શ્રીભગવાને નેંહામિક્રમનાશોસ્તિ એ પ્રકારના શબ્દો કહ્યા છે. આ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કથન કરેલી છે. તથ્યેહેતિ યા નિંદા સા ફલે ન તુ કર્મણિ । ફલેચ્છાં તુ પરિત્યજ્ય કૃતં કર્મ વિશુદ્ધિકૃત્ ॥ તપ્યેહ કર્મચિત્તો લોકઃ ક્ષીયતે આ શ્રુતિવચ્ચને કથન કરેલી નિંદા સ્વર્ગોદિ ફલવિપયક જ છે; કાંઈ યજ્ઞ તથા દાનાદિ કર્મ વિપયક નિંદા નથી. માટે કૃણની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કરીને કરેલાં યજ્ઞ-દાનાદિકર્મ અધિકારી પુરુષના અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરનારાં છે. યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મોનાં અંગોની ન્યૂનતારૂપ તથા અધિકતારૂપ વૈશુણ્યે કરીને કરેલો જે તે કર્મોના વૈશુણ્યરૂપ પ્રત્યવાય છે, તે પ્રત્યવાય પણ નિષ્કામ કર્મરૂપ યોગમાં નથી. કારણ કે તમેતં વેદાનુચ્ચને આ શ્રુતિવચ્ચનવડે, યજ્ઞ તથા દાનાદિ નિત્ય કર્મોનો જ ઉપયોગ, પ્રતિઅંધક પાપોની નિવૃત્તિદ્વારા વિવિદિવા વિષે કથન કર્યો છે. પણ નિત્ય કર્મો વિષે સર્વ અંગોની સંપૂર્ણતાનો નિયમ હોતો નથી. તમેતં વેદાનુચ્ચને આ શ્રુતિએ યજ્ઞ તથા દાનાદિ કામ્ય કર્મોનો પણ વિવિદિવામાં ઉપયોગ કથન કર્યો છે. એ પદ્ધતિ અંગીકાર કરવા છતાં પણ કૃણની ઇચ્છાથી રહિત હોવાથી યજ્ઞ તથા દાનાદિ કામ્ય કર્મોને પણ નિત્યકર્મની જ તુલ્યતા છે. કારણ કે કામ્યકર્મરૂપ અગ્નિહોત્ર તથા નિત્ય કર્મરૂપ અગ્નિહોત્ર, આ ઉભય અગ્નિહોત્રોમાં સ્વરૂપથી તો કાંઈ વિશેષતા નથી, પરંતુ ભે અગ્નિહોત્ર સ્વર્ગોદિ કૃણની ઇચ્છાપૂર્વક કરવામાં આવે તો પછી અગ્નિહોત્રમાં કામ્યકર્મરૂપતાનો વ્યવહાર થાય છે. તેમ જ ભે અગ્નિહોત્ર સ્વર્ગોદિ કૃણની ઇચ્છા વિના કરવામાં આવે છે, તો તે અગ્નિહોત્રમાં નિત્ય કર્મરૂપતાનો વ્યવહાર હોય છે. આ પ્રમાણે સ્વર્ગોદિ કૃણની ઇચ્છાવડે તથા ઇચ્છાના અભાવવડે જ અગ્નિહોત્રમાં કામ્ય કર્મરૂપતા તથા નિત્ય કર્મરૂપતા સિદ્ધ થાય છે.

એથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, સ્વર્ગોદિ કૃણની પ્રાપ્તિવાસ્તે કરેલાં યજ્ઞ તથા દાનાદિ સકામ કર્મો વિષે તો યથાવિધિ સર્વ અંગોની પૂર્ણતા કરવાનો જ નિયમ છે. કદાચિત્ સકામ પુરુષ યથાવિધિ કર્મોનાં સર્વ અંગોની પૂર્ણતા ન કરે, તો યજ્ઞ તથા દાનાદિ કર્મ વૈશુણ્યભાવને પ્રાપ્ત થઇને કૃણની પ્રાપ્તિ કરશે નહિ. કૃણની ઇચ્છાથી રહિત થઇને કેવળ અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે કરેલાં યજ્ઞ તથા દાનાદિ નિષ્કામ કર્મોની યજ્ઞમાનરૂપ કર્ત્તાથી ભિન્ન પ્રતિનિધિ આદિવડે પણ સમાપ્તિ થઇ શકે છે; તેથી, એ નિષ્કામ કર્મોમાં અંગોનો વૈશુણ્યજન્ય પ્રત્યવાય હોતો નથી.

અહીં યજ્ઞમાન પુરુષ કોઇ રોગોદિ નિમિત્તથી જે કર્મ કરવામાં સમર્થ ન હોય, તે કર્મને જે બ્રાહ્મણદ્વારા સમાપ્ત કરાવે છે, તે બ્રાહ્મણ પ્રતિનિધિ કહેવાય છે. કિંવા તમેતં વેદાનુચ્ચને આ શ્રુતિએ અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે વિધાન કરેલા જે યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મો છે, તે કર્મની મધ્યમાં સંખ્યાવડે અથવા અંગોવડે ભગવાનના આરાધન માટે અનુષ્ઠાન કરો, સ્વરૂપ કર્મ પણ જનમરૂપ તથા મરણરૂપ સંસારના મહાન લયમાંથી અધિકારી પુરુષનું રક્ષણ કરે છે. આ વાત સ્મૃતિમાં પણ કહેલી છે. સર્વપાપમત્ત્કોડવિ ઘ્યાપન્નિમિષમચ્ચુતત્ત્વ ॥ ધ્યુસ્તપસ્વી ભવતિ પંક્તિપાત્રપાત્રઃ ॥ સર્વ પાપકર્મોમાં પ્રીતિવાળો થયેલો પુરુષ પણ અનન્ય થઇને એક નિગિષ માત્ર પણ અચ્યુત પરમાત્મા હેવનું ધ્યાન કરીને તે ધ્યાનના પ્રભાવથી પુનઃ તપસ્વી થાય છે તથા પંક્તિને પવિત્ર કરનાર પુરુષોને પણ પવિત્ર કરનાર થાય છે. અને તમેતં વેદાનુચ્ચને આ શ્રુતિવચ્ચનમાં સર્વ કર્મોના સમુચ્ચયનું વિધાન કરનાર કોઇ પણ વચ્ચન નથી. માટે અંતઃકરણની અશુદ્ધિની, ન્યૂનતાવડે તથા અધિકતાવડે યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મોના અનુષ્ઠાનની ન્યૂનતા તથા અધિકતાનો પણ સંભવ હોઇ શકે છે. તેથી કર્મવંધ પ્રહાત્વસિ એ મારા શબ્દો યથાર્થ છે. (૪૦)

અવતરણિકા:-હવે આ પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલા અર્થને સ્પષ્ટ કરવાને વાસ્તે, તમેતં વેદાદિવચનેન આ શ્રુતિએ વિધાન કરેલાં યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મોમાં એકાર્થતા નીચે પ્રમાણે નિરૂપણ કરે છે:-

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરેકેહ કુરુનંદન ।

વહુશાસ્ત્રા હ્યનંતાશ્ચ બુદ્ધયોઽવ્યવસાયિનામ્ ॥ ૪૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! એવના માર્ગમાં આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ એક જ કહેલી છે, પણ સકામ પુરુષોની બુદ્ધિઓ અનેક શાખાવાળી તથા અનંત હોય છે. ૪૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! મોક્ષરૂપ એવના માર્ગમાં અથવા તમેતં વેદાદિવચનેન આ શ્રુતિવચનમાં બ્રહ્મચર્ય, ગાર્હસ્થ્ય, વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યાસ એ ચારે આશ્રમોને, આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ એક જ સિદ્ધ કરવા વિવિધિત છે. કારણ કે વેદાદિવચનેન, યજ્ઞેન, ધાન્યેન, તપસ્યા, અગ્નિકેન આ શબ્દોમાં રહેલી તૃતીયા વિભક્તિ વેદાનુવચનાદિમાં પરસ્પર નિરપેક્ષ સાધનરૂપતાને બોધ કરે છે. ગુરુના મુખથી વેદોનું અધ્યયન કરવું, તે વેદાનુવચન કહેવાય છે. વળી વેદોનું અધ્યયન બ્રહ્મચારીના સર્વ ધર્મોમાં પ્રધાન ધર્મ છે. તેથી તે વેદાનુવચનવડે બ્રહ્મચારીના સર્વ ધર્મોનો અર્થ બ્રહ્મણ કરવો તથા યજ્ઞ અને દાન એ બે ગૃહસ્થના સર્વ ધર્મોમાં પ્રધાન ધર્મ છે. માટે યજ્ઞવડે તથા દાનવડે ગૃહસ્થોમાં સર્વ ધર્મોનો અર્થ બ્રહ્મણ કરવો. કુરુચર્યાંદ્રાયણનું નામ તપ છે. આ તપ, વાનપ્રસ્થના સર્વ ધર્મોમાં પ્રધાનધર્મ છે, તેથી તપવડે વાનપ્રસ્થના સર્વ ધર્મોનો અર્થ બ્રહ્મણ કરવો. મૃત્યુના કારણરૂપ અનશન મતની નિવૃત્તિ કરવાને વાસ્તે તપને ‘અનાશક’ એવું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે સર્વ ભૂત પ્રાણીઓને અભયદાન તથા પ્રણવાદિ મંત્રોનો જપ ઇત્યાદિ સંન્યાસીના ધર્મો પણ બાણી લેવા.

ભગવાન્ ભાષ્યકારેએ તો આ શ્લોકનું આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કર્યું છે. સાંખ્યવિષયક તથા યોગવિષયક બુદ્ધિ એક જ ફળને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી એક છે, તે બુદ્ધિ નિર્દોષ વેદવાક્યોથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી વ્યવસાયાત્મિકા (પ્રવૃત્તિવાળી) છે. અર્થાત્ તે સર્વ વિપરીત બુદ્ધિઓની બાધક છે અને અવ્યવસાયી અજ્ઞાની પુરુષોની બહુ શાખાવાળી અનંત બુદ્ધિઓ વિપરીત હોવાથી વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિવડે બાધ્ય છે.

કોઇ ટીકામાં તો એવો અર્થ કર્યો છે કે, ‘પરમેશ્વરના આરાધનવડે જ હું આ સંસાર સમુદ્રને તરીશ’ એવા પ્રકારની નિશ્ચયરૂપવાળી એકનિષ્ઠ બુદ્ધિ જ કર્મયોગ વિષે હોય છે.

સર્વ પ્રકારે જ્ઞાનકાંડને અનુસરી, સ્વસ્વમત્સ્વ ધર્મસ્વ ત્રાયતે મહતો મયાત્-આ વચનનો અર્થ સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે અને કર્મકાંડમાં તો સ્વર્ગાદિ ફળની કામનાવાળા અવ્યવસાયી પુરુષોની બુદ્ધિઓ બહુ શાખાવાળી થાય છે, અર્થાત્ કામનાઓના અનેક લેહોથી બુદ્ધિઓ પણ અનેક લેહવાળી થાય છે; તથા કર્મફળનો તેમ જ શુભફળાદિનો વિષય કરનારી ઉપશાખાઓના લેહથી તે બુદ્ધિઓ અનંત થાય છે.

અનંતાદિ આ શબ્દોમાં રહેલ દિ શબ્દ સકામ પુરુષોની બુદ્ધિઓમાં અનંતરૂપતાની પ્રસિદ્ધિનો બોધ કરવાને માટે છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરવાને વાસ્તે નિષ્કામ કર્મો, સકામ કર્મોની અપેક્ષાએ કરી મોટી વિશદ્વણતાવાળા છે. (૪૧)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! જેવી રીતે નિષ્કામ અધિકારી પુરુષોને એક જ વ્યવસાયાત્મિકા (પ્રવૃત્તિ કરાવનારી) બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી રીતે સકામ પુરુષોને તે વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ કેમ પ્રાપ્ત થતી નથી ? અર્થાત્ સકામ પુરુષોને પણ વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થવી જોઇએ, આ કારણથી જ શાસ્ત્રરૂપ પ્રમાણ તો બન્નેને એક સરખું જ પ્રાપ્ત

થાય છે." એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ 'પ્રતિબંધના વશથી સકામ પુરુષોને એક વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી' એ પ્રકારેના ઉત્તર ત્રણ શ્લોકોવડે કથન કરે છે:-

યામિમાં પુષ્પિતાં વાચં પ્રવદંત્યવિપશ્ચિતઃ ।

વેદવાદરતાઃ પાર્થ નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥ ૪૨ ॥

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।

ક્રિયાવિશેષવહુલાં ભોગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ ॥ ૪૩ ॥

ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં તયાપહતચેતસામ્ ।

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે ॥ ૪૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! અવિચારથી રમણિક, જન્મ કર્મનાં કૃણને દેવાવાળી તથા ભોગની તેમ જ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિને માટે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોના વિસ્તારને પ્રતિપાદન કરવાવાળી કર્મકાંડરૂપી વાણીને, વિચારહીન પુરુષ જ કથન કરે છે. (આવી વાણીને કહેવાવાળા વિચારહીન શામાટે કહેવામાં આવે છે ?) કારણ કે તેઓ કેવળ વેદના અર્થવાદોમાં જ પ્રીતિવાળા હોય છે, કર્મના કૃણથી ભિન્ન બીજું કંઈ જ્ઞાનનું કૃણ નથી એવું કહેવાવાળા છે, કામસ્વરૂપ હોય છે, તેઓ સ્વર્ગને જ ઉત્કૃષ્ટ માનવાવાળા છે, ભોગમાં તથા ઐશ્વર્યમાં જ આસક્તિવાળા હોય છે તથા કેવળ વાણીવડે જ તેઓનાં યોગાનાં ચિત્ત આચ્છાદિત થયલાં હોય છે. આ રીતના બહિર્મુખ પુરુષોનાં અંતઃકરણમાં, વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ હોતી જ નથી. ૪૨-૪૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! સ્વાપ્ચાયોડ્યેતક્યઃ અર્થાત્ અધિકારી પુરુષોએ વેદનું અધ્યયન કરવું. આ અધ્યયન વિધિથી પ્રાપ્ત થયેલી અત્યંત પ્રસિદ્ધ કર્મકાંડરૂપ વાણી છે. આ વાણી કેવી છે ? જેવી રીતે નિર્જંઘ પુષ્પોથી યુક્ત પલાશનું વૃક્ષ દરથી રમણિક લાગે છે, તેવી રીતે આ વાણી અવિચારથી જ રમણિક લાગે છે. કારણ કે તે વાણીવડે કેવળ સ્વર્ગોદ્ધે કૃણોનું, ચત્તાદિ સાધનોનું તથા બન્નેના પરસ્પર સંબંધનું જ જ્ઞાન થાય છે; કંઈ નિરવિશય આનંદસ્વરૂપ કૃણની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! કર્મકાંડરૂપ વાણીથી નિરવિશય આનંદરૂપ કૃણની પ્રાપ્તિ થતી નથી તેનું શું કારણ છે ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-જન્મકર્મફલપ્રદાંં ઇતિ. અપૂર્વ શરીરના અને ધૃત્રિયાદિના સંબંધરૂપ જન્મ, તે જન્મને અધીન વર્ણાશ્રમનાં અભિમાનજન્ય અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો અને તે કર્મોને અધીન પુત્ર, પશુ તથા સ્વર્ગોદ્ધેરૂપ નાશવાન્ કૃણો:-એ પ્રમાણે એ 'જન્મ કર્મ અને કૃણ, એ ત્રણેને, ઘટીયંત્રની પેઠે વિચ્છેદથી રહિત કર્મકાંડરૂપ વાણી પ્રાપ્ત કરે છે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! તે વાણી તે જન્માદિની જ પ્રાપ્તિ કરે છે, એ વાત કેવી રીતે બહુવામાં આવે ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-ભોગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ ક્રિયાવિશેષવહુલાં ઇતિ. અમૃતનું પાન, ઉર્વશી આદિ અપ્સરાઓની સાથે વિહાર તથા પારિજાત વૃક્ષની સુગંધ ઇત્યાદિ પદાર્થોની પ્રાપ્તિથી થયેલો ભોગ તથા તે ભોગના કારણરૂપ દેવતાઓના સ્વામીપણારૂપ ઐશ્વર્યો એ બન્નેની પ્રાપ્તિને માટે સાધનભૂત જે અગ્નિહોત્ર, દર્શ પૌર્ણમાસ, જ્યોતિષ્ઠોમ ઇત્યાદિ ક્રિયાવિશેષો છે

તે ક્રિયાવિશેષોવડે જે વાણી બહુ વિસ્તારને પ્રાપ્ત થઈ રહે છે; અર્થાત્ લોગ અને ઐશ્વર્ય એ બન્નેના સાધનભૂત ક્રિયાવિશેષોને જે વાણી અત્યંત વિસ્તારથી, પ્રતિપાદન કરનારી છે, તે વાણીનું કર્મકાંડમાં જ્ઞાનકાંડની અપેક્ષાએ કરીને અત્યંત વિસ્તારપાણું સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ જ. છે. એવી કર્મકાંડરૂપ વાણીને પરમાર્થરૂપ સ્વર્ગાદિ ફલની શ્રેષ્ઠતાત્ત્વે અંગીકાર કરે છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! તે કર્મકાંડરૂપ વાણીના સ્વર્ગાદિરૂપ ફલની ઉત્કૃષ્ટતાત્ત્વે કોણ અંગીકાર કરે છે ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:—અવિષધિતઃ इति. વિચારજન્ય તાત્પર્યજ્ઞાનથી રહિત પુરુષ જ તે વાણીને સ્વર્ગાદિરૂપ ફલની શ્રેષ્ઠતાત્ત્વે માને છે. આ કારણથી જ સકામ પુરુષ,—વેદમાં રહેલા (अन्नं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुदृढं भवति) ચાતુર્માસ્ય યજ્ઞને કરનારા પુરુષને અક્ષય સુકૃત થાય છે, ઇત્યાદિ અર્થવાદ યથાર્થ જ છે’ આ પ્રકારના મિથ્યા વિશ્વાસવડે સંતોષને પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી જ સકામ પુરુષ, એ પ્રકારનાં વચનો કહે છે કે, કર્મકાંડની અપેક્ષાએ કરીને કાંઈ જ્ઞાનકાંડ ભિન્ન નથી. પરંતુ જ્ઞાનકાંડ કર્મકાંડના જ શેષરૂપે (ભાગ) છે. જ્ઞાનકાંડમાં રહેલા ત્વ પદાર્થનાં ગોધક વચનો તો દેવતાના સ્વરૂપનું ગોધન કરે છે અને ત્વ પદાર્થનાં ગોધક વચનો તો કર્મકર્તા યજ્ઞમાનના સ્વરૂપનું ગોધન કરે છે, અને ત્વ ત્વ પદાર્થના અલોદનું ગોધન કરનારાં વચનો તો ‘કર્મકર્તા પુરુષ સાક્ષાત્ ઇશ્વરરૂપ છે’ એ પ્રમાણે કર્મકર્તા પુરુષની જ સ્તુતિ કરે છે. આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ વેદ કર્મપર જ છે ! અને કર્મના ફળરૂપ સ્વર્ગાદિની અપેક્ષાએ કરીને બીજા કોઈ જ્ઞાનનું નિરતિશય આનંદરૂપ ફળ નથી. આ પ્રમાણે સકામ પુરુષ અનેક પ્રકારની કલ્પનાવડે, સર્વે પ્રકારે જ્ઞાનકાંડથી વિરુદ્ધ અર્થ કરનારા છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! અર્હિર્જુન સકામ પુરુષ નિરતિશય આનંદરૂપ મોક્ષમાં શામાટે દ્વેષ કરે છે ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:—કામાત્માનઃ इति-હે અર્જુન ! કામનાઓના અનેક પ્રકારના વિષયોવડે તેનું ચિત્ત સર્વદા વ્યાકુળ થઈ રહ્યું હોય છે, તેથી કામમય પુરુષ સાક્ષાત્ મોક્ષવિષે પણ દ્વેષ કરે છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! સકામ પુરુષ જેવી રીતે બીજા વિષયોની કામના કરે છે, તેવી રીતે નિરતિશય આનંદરૂપ મોક્ષની કામના શમાટે કરતો નથી ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:—સ્વર્ગપરા. इति-હે અર્જુન ! ઉર્વશી, નંદનવન, અમૃત ઇત્યાદિ અનેક વિષયોથી યુક્ત સ્વર્ગ જ જેમને સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે, તથા સ્વર્ગથી ભિન્ન બીજું કોઈ પુરુષાર્થ નથી’ તેવા પુરુષોમાં વિવેક-વૈરાગ્યાદિ સાધનોનો અભાવ છે. તેથી ભ્રાંત પુરુષ મોક્ષની કથા માત્ર પણ સહી શકતો નથી, તો મૂઠ પુરુષોને મોક્ષની ઇચ્છા તો ક્યાંથી જ હોય ?

આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત લોગ અને ઐશ્વર્ય બન્નેમાં ક્ષયપણું, સાતિશયતા ઇત્યાદિ દોષોના અદર્શનવડે જેમનાં અંતઃકરણ અત્યંત આસક્ત થયાં છે, કર્મકાંડરૂપ વાણીવડે જેમનું વિવેક-જ્ઞાન આચ્છાદિત થઈ ગયું છે, તથા “अन्नं ह वै ઇત્યાદિ અર્થવાદનાં વચનો કેવળ સ્તુતિપર છે, પણ પ્રમાણાંતરવડે અભાધિત તાત્પર્યના વિષયભૂત અર્થમાં જ વેદોની પ્રમાણરૂપતા છે,” એ પ્રકારનો પ્રસિદ્ધ અર્થ પણ બાણવાને જે પુરુષો અસમર્થ છે, એવા સકામ પુરુષોના સમાધિ નામના અંતઃકરણમાં વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ હોતી નથી. સમાધિ શબ્દવડે પરમાત્માનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. પરમાત્માવિષયક વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ આવા પુરુષોને હોતી નથી. સમાધિવત્તેસ્મિન્ સર્વે ત સમાધિઃ આ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિવડે અંતઃકરણ વિષે તથા પરમાત્મા વિષે સમાધિ શબ્દની અર્થરૂપતાનો સંભાવ થઈ શકે છે.

કોઈ ટીકાકારે તો સમાધિ શબ્દનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે:—“હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારની સ્થિતિનું નામ સમાધિ છે. સમાધિના નિમિત્તથી પુરુષોની વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી નથી. પણ અહીં એ હેતુ છે કે, જો કે સ્વર્ગોદ્ધિ ક્રીડાની પ્રાપ્તિ કરનારાં અગ્નિહોત્રાદિ કામ્ય કર્મ, અંતઃકરણની શુદ્ધિને વાસ્તે કરવા યોગ્ય અગ્નિહોત્રાદિથી વિલક્ષણ નથી; તથાપિ સ્વર્ગોદ્ધિક્રીડાની ઇચ્છારૂપ દોષના કારણથી કામ્ય અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો, અંતઃકરણની શુદ્ધિને સંપાદન કરતાં નથી. યદ્યપિ ભોગોને અનુકૂળ અંતઃકરણની શુદ્ધિ સકામ કર્મોથી પણ થઈ શકે છે, તથાપિ અંતઃકરણની શુદ્ધિ આત્મજ્ઞાનના ઉપયોગની નથી. આ અર્થનું યોધન કરવાને વાસ્તે શ્રીભગવાને ભોગેશ્વરપ્રસક્તાનાં એ વચન પુનઃ કથન કરેલું છે. ક્રીડાની ઇચ્છા વિના કરેલાં અગ્નિહોત્રાદિ નિષ્કામ કર્મો તો આત્મજ્ઞાનને માટે ઉપયોગી અંતઃકરણની શુદ્ધિને જ પ્રાપ્ત કરે છે. એથી નિષ્કામ વિપશ્ચિત્ પુરુષોના ક્રીડામાં તથા સકામ અવિપશ્ચિત્ પુરુષોના ક્રીડામાં મહાન્ વિલક્ષણવા સિદ્ધ થાય છે. આ વાત આગળ જતાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવશે. (૪૨-૪૪)

અવતરણિકા:—અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્! સકામ પુરુષોને યોતાના અંતઃકરણના દોષથી વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ ન પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિવડે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોને કરનાર નિષ્કામ પુરુષોને અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોવડે સ્વાભાવિક સ્વર્ગોદ્ધિ ક્રીડાની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થશે; તેથી આત્મજ્ઞાનનો પ્રતિબંધ સકામ તથા નિષ્કામ ઉભયમાં સમાન જ છે,” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ ઉત્તર આપે છે:—

ત્રૈગુણ્યવિપયા વેદા નિર્જૈગુણ્યો ભવાર્જુન ।

નિર્વિદ્વો નિત્યસત્વસ્થો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્ ॥ ૪૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—કર્મકાંડરૂપી વેદો, ત્રણ ગુણોનો વિસ્તાર કરવાવાળા છે. માટે તું ત્રણ ગુણોથી રહિત થા, દ્વંદ્વ ધર્મોથી રહિત થા, તું સર્વદા ધૈર્યને વિશે સ્થિત રહે, તું યોગક્ષેમથી રહિત થા તથા આત્મવાન્ થા. ૪૫

ટીકા:—સત્ત્વ, રજઃ અને તમ એ ત્રણ ગુણોનું કાર્ય ત્રૈગુણ્ય કહેવાય છે. એવો કામમૂલક સંસાર છે. એ કામમૂલક સંસાર પ્રકાશતારૂપવડે જેમના વિષય છે, તે ત્રૈગુણ્ય વિષય કહેવાય છે. આવો કર્મકાંડરૂપ વેદ છે. અર્થાત્, જે પુરુષ જે ક્રીડાની પ્રાપ્તિની કામનાવાળો હોય છે, તે પુરુષ પ્રતિ વેદ તે ક્રીડાનું સૂચન કરે છે. તાત્પર્ય જે પુરુષ જે ક્રીડાની ઇચ્છાવડે જે કર્મનું અનુદાન કરે છે, તે પુરુષને તે કર્મ તેવા જ પ્રકારના ક્રીડાની પ્રાપ્તિ કરે છે; જે ક્રીડાની કામના વિના કોઈ પણ કર્મ ક્રીડાની પ્રાપ્તિ કરતું નથી. તેથી અન્વયવ્યતિરેકવડે પુરુષની કામના જ ક્રીડાની પ્રાપ્તિ વિષે કારણ છે. તેથી હે અર્જુન ! તું નિર્જૈગુણ્ય છે, અર્થાત્ સ્વર્ગોદ્ધિ ક્રીડાની કામનાથી રહિત એવા તને, સંસારની પ્રાપ્તિ થશે નહિ. [આટલા કથનથી “નિષ્કામ પુરુષોને પણ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોવડે સ્વભાવથી જ સ્વર્ગોદ્ધિ સંસારની પ્રાપ્તિ થશે” એવી અર્જુનની શંકાનું ખંડન કર્યું.]

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્! શીત-ઉષ્ણાદિની નિવૃત્તિ કરવાને વાસ્તે વસ્ત્રાદિ પદ્ધતિઓની અપેક્ષા અવશ્ય સંભવે છે. અપેક્ષા વિદ્યમાન હોતાં નિષ્કામતા કેવી રીતે સંભવે ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:—નિર્વિદ્વઃ इति. [અહીં નિર્જૈગુણ્યો મત્ત એ શબ્દોમાં રહેલ મત્ત શબ્દનો ઉત્તર શબ્દોમાં સર્વત્ર સંબંધ કરવો.] હે અર્જુન ! માત્રાસ્વાદ્ય આ શ્લોકમાં પૂર્વે કથન કરેલી યુક્તિવડે શીત ઉષ્ણ, સુખ દુઃખ, માન અપમાન, શત્રુ મિત્ર ઇત્યાદિ સર્વ દ્વંદ્વ ધર્મોથી તું રહિત થા; અર્થાત્ સર્વ દ્વંદ્વ ધર્મોના સહન સ્વભાવવાળો તું થા.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્! નહિ સહન કરવા યોગ્ય હુઃખ કઈ રીતે સહી શકાય ?”
ભગવાને કહેલું સમાધાન:-નિત્યસત્વસ્થઃ इति. નિત્ય એટલે અચલ એલું ધૈર્ય નામે સત્વ છે. સત્વમાં નિત્ય સત્વસ્થ કહેવાય છે. એવો નિત્ય સત્વસ્થ તું થા. જે પુરુષનું સત્વ, રજ અને તમ બન્નેવડે તિરસ્કારને પ્રાપ્ત હોય તે પુરુષ શીત-ઉષ્ણાદિથી ઉત્પન્ન થયેલી પીડાવડે “હું હમણાં મરીશ” એ પ્રમાણે પોતાને માનતાં સ્વધર્મથી વિમુખ થાય છે. તું તો રજ તથા તમ બન્નેનો તિરસ્કાર કરીને કેવળ સત્વધર્મનો આશ્રય કર.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્! શીત-ઉષ્ણાદિને સહન કરતાં છતાં પણ ક્ષુધા તથા તૃષ્ણાની નિવૃત્તિ કરવાને વાસ્તે, પૂર્વે નહિ પ્રાપ્ત થયેલા અન્નાદિ પદાર્થોની પ્રાપ્તિને વાસ્તે તથા પૂર્વે પ્રાપ્ત થયેલા અન્નાદિ પદાર્થોનું રક્ષણ કરવાને વાસ્તે અવરય પ્રયત્ન કરવો પડશે. પ્રયત્ન વિઘ્નમાન હોવા છતાં, નિત્યસત્વસ્થપણું કેવી રીતે હોય ? અર્થાત્ ન જ હોય.”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-નિયોગક્ષેમઃ इति-હે અર્જુન! પૂર્વે અપ્રાપ્ત વસ્તુની જે પ્રાપ્તિ તે યોગ કહેવાય છે અને પૂર્વે પ્રાપ્ત કરેલી વસ્તુનું જે રક્ષણ તે ક્ષેમ કહેવાય છે. યોગ અને ક્ષેમ ઉભયથી તું રહિત થા. અર્થાત્ ચિત્તના વિક્ષેપના હેતુરૂપ પદાર્થોના પરિગ્રહથી તું રહિત થા.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્! યોગથી તથા ક્ષેમથી રહિત જો હું થાઉં, તો હું કેવી રીતે જીવી શકું ? અર્થાત્ મારું જીવન રહેશે નહિ.”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-પોતાના જીવની ચિંતા ન કર, સર્વનો અંતર્યામી પરમેશ્વર જ તારા યોગ-ક્ષેમાદિનો નિર્વાહ કરશે.” આત્મવાન્ इति-જે પુરુષનો આત્મા તથા પરમાત્મા ધ્યેયતારૂપવડે તથા યોગ-ક્ષેમાદિના નિર્વાહ કર્તારૂપવડે વિઘ્નમાન હોય છે, તે પુરુષ આત્મવાન્ કહેવાય છે. એવો આત્મવાન્ તું થા. અર્થાત્ તું એ પ્રકારના નિશ્ચયવડે નિશ્ચિત થા કે-“સર્વ કામનાઓનો પરિત્યાગ કરીને પરમેશ્વરનું આરાધન કરનારા અને દેહની યાત્રા માટે અપેક્ષિત અન્ન-વસ્ત્રાદિ સર્વ પદાર્થોને અંતર્યામી ઈશ્વર જ સંપાદન કરશે.” આત્મવાન્ થા અર્થાત્ અપ્રમત્ત થા. (૪૫)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્! સ્વર્ગાદિ ફળવાળી સર્વ કામનાઓનો પરિત્યાગ કરીને કર્મોને કરનારો હું અર્જુન કર્મવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય સ્વર્ગાદિ આનંદોથી રહિત થઈશ; કારણ કે ‘કામના વિના સ્વર્ગાદિ આનંદોની પ્રાપ્તિ થતી નથી,’ એ વાત પૂર્વે આપ કથન કરી ગયા હો.”

જેવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ “બ્રહ્માનંદ પ્રાપ્ત થવાથી સર્વ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે” એ પ્રકારનું ઉત્તર નીચલા શ્લોકવડે આપે છે:-

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संछितोदके ।

तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ૪૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-જેમ અદ્ય જળવાળા સ્થાનમાં જેટલું સ્નાનપાનાદિરૂપ પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે; તે કરતાં વધારે સ્નાનપાનાદિરૂપ સર્વ પ્રયોજન મહાન્ જળવાળા તળાવમાં સિદ્ધ થાય છે, તેમ જ જેટલો હિરણ્યગર્ભના લોકપર્યંતનો આનંદ વેદમાં કહેલાં કાર્યકર્મોવડે સિદ્ધ થાય છે તે કરતાં વધારે આનંદ બ્રહ્માસક્ષાત્કારવાળા બ્રહ્મવેત્તા પુરુષને હોય છે. ૪૬

ટીકા:-હે અર્જુન! જેવી રીતે પર્વતમાંથી નીકળેલાં અનેક જળનાં ઝરણાં કોઈ નીચી ભૂમિમાં જઈને એકઠાં થાય છે ને તે ‘તળાવ’ નામે ઓળખાય છે; ત્યાં એક એક ઝરણાના

જળથી યથાક્રમથી સિદ્ધ થનારાં સ્નાન, પાન, વચ્ચપ્રક્ષાલન (વસ્ત્રોને ધોવા) આદિ સર્વ પ્રયોજન ઝરણાંનાં જળના સમૂહરૂપ મહાન્ તળાવમાં સિદ્ધ થાય છે; કારણ કે સર્વ ઝરણાંનાં જળનો, તળાવમાં જ અંતર્ભાવ છે; એવી જ રીતે વેદોમાં કહેલાં જેટલાં અસિદ્ધિાન, જ્યોતિષ્ટોમ, અન્વ-મેધ વગેરે કામ્ય કર્મો છે. તે કામ્ય કર્મોવડે સકામ પુરુષોને ક્રમવડે પ્રાપ્ત થનારો સ્વર્ગલોકથી તે બ્રહ્મલોક પર્યંતનો જે વિષયજન્ય આનંદ છે, તે સર્વ આનંદ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારવાન્ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષને, એક જ કાળમાં પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે લૂમિલોકથી લઈને બ્રહ્મલોક પર્યંત જેટલા વિષયજન્ય હુદ્ર આનંદો છે તે સર્વ બ્રહ્માનંદના અશરૂપ છે. તેથી સર્વ હુદ્ર આનંદો બ્રહ્માનંદના અંતર્ભૂત જ છે. શ્રુતિ કહે છે કે, (एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ति) બ્રહ્માથી માંડી સર્વ પ્રાણીમાત્ર સુધી પ્રત્યેક જન બ્રહ્માનંદના અંશમાત્રનો અંગીકાર કરીને આનંદપૂર્વક જીવે છે. યદ્યપિ એક અદ્વિતીય બ્રહ્માનંદમાં અંશ-અંશીભાવ સંભવતો નથી, તથાપિ જેવી રીતે એક જ આકાશમાં ઘટાદિ ઉપાધિઓની વશતાથી અંશ-અંશીભાવનો વ્યવહાર થાય છે, તેવી રીતે એક જ બ્રહ્માનંદમાં અવિદ્યાકૃત અંતઃકરણાદિ ઉપાધિઓની વશતાથી અંશ-અંશીભાવનો વ્યવહાર થાય છે; પણ વાસ્તવિક રીતે અંશ-અંશીભાવ છે જ નહિ. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, નિષ્કામ કર્મોવડે જ્યારે તાર અંતઃકરણ શુદ્ધ થશે, ત્યારે તને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે અને આત્મજ્ઞાનવડે તને બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ થશે અને તે બ્રહ્માનંદમાં જ હિરણ્યગર્ભાદિ સર્વ આનંદોનો અંતર્ભાવ છે. બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિવડે તને સર્વ આનંદોની પ્રાપ્તિ થશે. માટે વિષયજન્ય હુદ્ર આનંદોની પ્રાપ્તિ વાસ્તે તારે કામ્ય કર્મો કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી; પણ બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ કરનારાં આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વાસ્તે તું નિષ્કામ કર્મો કર.

કેટલાક દીકાકારોએ તો આ શ્લોકના શબ્દોની આ પ્રકારે યોજના કરીને અર્થ કયો છે. (यावान् अर्थः। उदयाने। सर्वतः। सञ्चतोदके। तावान्। सर्वतः। वेदेषु। ब्राह्मणस्य। विज्ञानतः। इति॥) જેવી રીતે સર્વ બાણથી મહાન્ જળવાળા મહાન્ તળાવમાં એક પુરુષનાં સ્નાન-પાનાદિ સર્વ પ્રયોજનો, એક ઘટ જેટલા જળવડે જ સિદ્ધ થાય છે, કાંઈ તે મહાન્ તળાવના સર્વ જળનો વ્યય કરવાથી સ્નાન-પાનાદિ સર્વ પ્રયોજનો સિદ્ધ થતાં નથી; તેવી રીતે શુદ્ધ ચિત્તવાળા સુસુક્ષ્મજનનાં સર્વ પ્રયોજનો સર્વ વેદોમાં ઉપનિષદ્ધરૂપ વેદના એક દેશનું શ્રવણ માત્ર કરવાથી જ સિદ્ધ થાય છે; સુસુક્ષ્મજનોને યોતાના પ્રયોજનની સિદ્ધિ વાસ્તે કાંઈ સર્વ વેદોના અર્થોના અનુ-ધ્યાનની અપેક્ષા રહેતી નથી. જેથી એક જન્મવડે સર્વ વેદોના અર્થોનું અનુધ્યાન કરતું, તે સંભવી શકતું નથી. આ બન્ને વ્યાખ્યાનોમાં પહેલું વ્યાખ્યાન ઘણા દીકાકારોને સંમત છે અને બીજું વ્યાખ્યાન કોઈ એક દીકાકારે કયું છે. પરંતુ પહેલા વ્યાખ્યાનમાં શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં બ્રહ્મણિ સ્વયં, તથા, મયતિ એ ચાર શબ્દોનો અધ્યાહાર કરવો પડે છે. અને શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં રહેલા હાઈટીવિક્ષ ભાગમાં, પૂર્વાર્ધની સાથે યાવાન્ તાવાન્ એ બંને શબ્દોનો અનુષંગ કરવો પડે છે. આ પદોનો અધ્યાહાર તથા અનુષંગ બીજા વ્યાખ્યાનમાં કરવો પડતો નથી. પૂર્વે નહિ કહેવાયેલ શબ્દોના વાક્ય વિષે સંબંધ કરવો, તે અધ્યાહાર કહેવાય છે અને પૂર્વ વાક્યમાં રહેલા શબ્દોના ઉત્તર વાક્ય વિષે સંબંધ કરવો, તે અનુષંગ કહેવાય છે. (૪૬)

અપતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! નિષ્કામ કર્મ સ્વતંત્ર થઈને બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ કરતું નથી, કિન્તુ અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા આત્મજ્ઞાનના સંપાદનવડે જ તે બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ કરે છે. તેથી જે આત્મજ્ઞાન વડે સાક્ષાત્ બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે આત્મજ્ઞાન જ મારે પ્રથમ સંપાદન કરવા યોગ્ય છે. આત્મજ્ઞાનને લ્યજીને, અતિ પ્રયત્નથી સિદ્ધ થનાર તથા બહિર્લંગ સાધનરૂપ એવા નિષ્કામ કર્મો કરવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી.”

એવી અર્જુનને શંકા થતાં ભગવાન્ “હવે તને નિષ્કામ કર્મોં વિષે જ અધિકાર છે” એ પ્રકારનો ઉત્તર નીચલા શ્લોકવડે આપે છે:—

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્મૂર્મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ ૪૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—કર્મને વિશે જ તારો અધિકાર થાયો, પણ કર્મના ફળ વિશે કદાપિ તારો અધિકાર થાયો ના. તું કર્મોંનાં ફળનો ઉત્પાદક થા નહિ, તેમ જ કર્મ નહિ કરવામાં તારી પ્રીતિ મા થાયો. ૪૭

ટીકા:—હે અર્જુન ! આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિને અયોગ્ય, અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા તને, હવે અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરનાર નિષ્કામ કર્મોંમાં જ અધિકાર હો; અર્થાત્ “હવે મારે નિષ્કામ કર્મોં જ કરવા યોગ્ય છે,” એ પ્રકારનો તને યોગ થાયો, જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ વેદાંતવાક્યોના વિચાર વિષે ઠત્તવ્યતાનો યોગ હવે તને મા થાયો. આ પ્રમાણે કર્મને કરનારા તને, કર્મોંનાં સ્વર્ગોદિ ફળો વિષે, કર્મોંના અનુષ્ઠાનથી પૂર્વના કાળ વિષે, કર્મોંના અનુષ્ઠાનના ઉત્તર કાળ વિષે તથા કર્મોંના અનુષ્ઠાન કાળ વિષે કદાચિત્ પણ અધિકાર હોતો નથી. અર્થાત્ “કર્મોંનાં સ્વર્ગોદિ ફળો મારે ભોગવવાં છે,” એ પ્રકારનો યોગ કદાચિત્ પણ તને નહિ થાયો.

અર્જુનની શંકા:—“હું ભગવન્ ! ‘મારે કર્મનાં સ્વર્ગોદિ ફળો ભોગવવાં છે’ એ પ્રકારની બુદ્ધિનો અભાવ થતાં પણ કર્મ પોતાના સામર્થ્યથી જ સ્વર્ગોદિ ફળોની પ્રાપ્તિ કરશે તેનું કેમ ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:—[“ફળની કામના વિના કર્મ ફળની પ્રાપ્તિ કરતું નથી.” આ ઉત્તર નીચલા વચ્ચન વડે આપે છે. જેમ કે મા વર્મફલહેતુર્મૂર્મા: इति.] હે અર્જુન ! ફળની કામનાવડે કર્મોંને કરતો પુરુષ ફળનો ઉત્પાદક થાય છે, અને તું અર્જુન તો ફળની કામનાથી રહિત થઈને કર્મનાં ફળનો ઉત્પાદક થા નહિ. કારણ કે—“નિષ્કામ પુરુષોએ ભગવદર્પણ બુદ્ધિવડે કરેલાં કર્મ, સ્વર્ગોદિ ફળની પ્રાપ્તિ કરતાં નથી,” એ વાત કથન કરવામાં આવી છે, તે તું પૂર્ણ રીતે જાણે છે.

અર્જુનની શંકા:—“હું ભગવન્ ! જો કદાચિત્ કર્મોં પોતાના સામર્થ્યથી ફળની પ્રાપ્તિ ન કરતાં હોય, તો એવાં નિષ્ફળ કર્મોંને કરવાનું જ શું પ્રયોજન છે ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:—મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ इति. જો કદાચિત્ સ્વર્ગોદિ ફળની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા ન હોય, તો હુષ્કારૂપ કર્મોંને કરવાનું જ શું પ્રયોજન છે ? એ પ્રકારની કર્મોંને ન કરવા વિષે તારી પ્રીતિ મા થાયો. (૪૭)

હવે પૂર્વે કથન કરેલા અર્થને જ વિસ્તારથી નિરૂપણ કરે છે:—

યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય ।

સિદ્ધયસિદ્ધયોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥ ૪૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! તું યોગને વિષે સ્થિતિવાળો થઈ, ફળની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કરી તથા ફળની પ્રાપ્તિ અને અપ્રાપ્તિ આ બંનેમાં હુર્વથી તથા શોકથી રહિત થઈ કર્મોં કર. હુર્વથી તથા શોકથી રહિત થવું તેને યોગ કહેવામાં આવે છે. ૪૮

ટીકા:—હે અર્જુન ! તું યોગમાં સ્થિત થઈને, સ્વર્ગોદિ ફળની ઇચ્છારૂપ સંગનો પરિત્યાગ કરીને તથા ‘હું આ કર્મનો કર્તા છું’ એ પ્રકારના ઠર્તૃત્વ અભિનિવેશનો પરિત્યાગ કરીને ભલે

કર્મો ઠર. (હવે સંગના ત્યાગનો ઉપાય કહે છે-સિદ્ધવસિદ્ધયોઃ સમો મૃત્વાદિતિ.) હે અર્જુન ! વેદોક્ત કર્મોનાં સ્વર્ગોદ્દિ ક્ષણીની પ્રાપ્તિમાં તું હર્ષનો પરિત્યાગ કરીને તથા સ્વર્ગોદ્દિ ક્ષણીની અપ્રાપ્તિમાં વિવાદનો પરિત્યાગ કરીને કેવળ ઈશ્વરના આરાધનની બુદ્ધિવડે જ કર્મો ઠર.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! પૂર્વે આપે યોગ શબ્દવડે કર્મોનું કથન કર્યું હતું અને અત્યારે આપ કહે છે કે, યોગવિષે સ્થિત થઈને તું કર્મો ઠર. તેથી આપનાં પૂર્વનાં તથા ઉત્તર વચનોનો અભિપ્રાય (ભાવ) હું બાણી શકતો નથી.”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-સમત્વ યોગ વચ્ચે-હે અર્જુન ! કર્મોના ક્ષણી પ્રાપ્તિવિષે તથા કર્મોના ક્ષણી અપ્રાપ્તિવિષે હર્ષ તથા વિવાદથી રહિતપણારૂપ સમત્વ જ અહીં યોગત્વઃ કૃત કર્મોણિ એ શબ્દોમાં રહેલા યોગ શબ્દવડે કથન કર્યું છે. અહીં યોગ શબ્દવડે કાંઈ કર્મોનું કથન કર્યું નથી, તેથી પૂર્વોત્તર વચનનો વિરોધ આવતો નથી. પૂર્વે સ્વલ્પસ્વલ્પ સમે કૃત્વા આ શ્લોકમાં જય તથા અજય આ બન્નેની સમતાવડે કેવળ યુદ્ધ માત્રની કર્તવ્યતા કથન કરી હતી. આ કારણથી પૂર્વ પ્રસંગમાં યુદ્ધની જ કર્તવ્યતા પ્રાપ્ત હતી, અને અહીં તો દૃષ્ટરૂપ તથા અદૃષ્ટરૂપ સર્વ ક્ષણોના પરિત્યાગવડે વલ્યુશ્રમનાં સર્વ કર્મોની કર્તવ્યતા કથન કરી છે. તેથી પૂર્વ તથા ઉત્તર વચનોમાં પુનરુક્તિ દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (૪૮)

અવતરણિકા:- અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! શું કેવળ કર્મોનું અનુષ્ઠાન જ પુરુષાર્થરૂપ છે, જે કારણથી ‘સર્વ કાળમાં નિષ્કામ કર્મો જ પુરુષે કરવાં’ એ પ્રમાણેનો ઉપદેશ આપ વારંવાર કરો છો ? કિંવા (પ્રયોજનમહાદિવ્ય મંદોષિ ન પ્રવર્તેતે)-કિંચિત્ ક્ષણરૂપ પ્રયોજનનો ઉદ્દેશ ક્યાં વિના, મૂઢ પુરુષ પણ કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી. આ રીતના આ લોકપ્રસિદ્ધ ન્યાયથી પણ નિષ્કામ કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી. તેથી ક્ષણી કામના વિના નિષ્ક્રમ કર્મો કરવા કરતાં ક્ષણી કામનાવડે કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું તે જ શ્રેષ્ઠ છે.” આવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે આનો ઉત્તર નીચલા શ્લોકથી હું જણાવું છું. તું સાંભળ.

द्वेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! નિષ્કામ કર્મના કરતાં કામ્ય કર્મ અત્યંત દૂરતાવડે અધમ છે, તેથી પરમાત્મબુદ્ધિ માટે નિષ્કામ કર્મ કરવાની તું ઇચ્છા-કર. જે પુરુષ ક્ષણી કામનાવાળો હોય છે, તે કૃપણ હોય છે. ૪૯

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે કારણથી, આત્મજ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિના સાધનરૂપ જે નિષ્કામ કર્મયોગ છે અર્થાત્ જેને બુદ્ધિયોગ કહેવામાં આવે છે તે બુદ્ધિયોગથી જન્મના તેમ જ મરણના હેતુરૂપ સકામકર્મ અત્યંત દૂરતાવડે અધમ છે; અથવા તો પરમાત્માવિષયક બુદ્ધિયોગથી પણ આ સંપૂર્ણ કર્મ અધમ છે. માટે સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિ કરનારી પરમાત્મવિષયકબુદ્ધિની પ્રાપ્તિવાસ્તે, પ્રતિબંધક પાપકર્મોની નિવૃત્તિદ્વારા નિષ્કામ કર્મયોગ કરવાની તું ઇચ્છા કર. હે અર્જુન ! સ્વર્ગોદ્દિ ક્ષણી કામનાવડે સકામ કર્મ કરનાર પુરુષ કૃપણ હોય છે; અર્થાત્ સકામ પુરુષ સર્વદા જન્મ-મરણહિરૂપ ધરીધંત્રના ભ્રમણવડે અનેક પ્રકારની દીન દશાઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે (યો વાત્સર્યં ગાર્ગ્યવિદિત્વાડ્લોકાત્તેતિ સ કૃપણઃ) “હે ગાર્ગી ! આ ભરતખંડમાં અધિકારી મનુષ્ય શરીરને પામ્યા પછી, જે પુરુષ અક્ષર પરમાત્મા દેવને ન બાણીને, આ મનુષ્ય લોકથી વિદાય થાય છે, તે પુરુષને કૃપણ જ બાણીવો.” હે અર્જુન ! આવી રીતના અધિકારી મનુષ્યો શરીરને પામીને પોતાનું કલ્યાણ કરી શકતા નથી, તેથી તેઓ જેમ કૃપણ છે તેમ તું

કૃપણ ન થા. કિંતુ જન્મ-મરણાદિ સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિ કરનારા આત્મજ્ઞાનને અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા ઉત્પન્ન કરનારા નિષ્કામ કર્મયોગને જ તું કર.

અહીં કૃપણાઃ એ શબ્દનું કથન કરીને શ્રીભગવાને અર્જુન પ્રત્યે એ અર્થ સૂચવ્યો છે કે, જેવી રીતે આ લોકમાં કોઈ કૃપણ પુરુષ અનેક પ્રકારનાં દુઃખોને સહન કરીને તથા અનેક પ્રકારનાં છળ-ઠપટ કરીને ધન એકઠું કરે છે, તે કૃપણ પુરુષ આ લોકના યત્કિંચિત્ વિષયજન્ય સુખના લોભે કરીને, તે ધનનું દાન કરતો નથી. અને બાકી તે કૃપણ પુરુષ, તે ધનના દાનથી ઉત્પન્ન થતાં મહાન્ સુખનો અનુભવ કરી શકતો નથી. આ ધનને એકઠું કરવામાં કરેલાં પાપકર્મોનાં નરકાદિ દુઃખોનો જ તે (કૃપણ પુરુષ) અનુભવ કરે છે; એમ તે કૃપણ પુરુષ પોતાની હાનિ પોતે જ કરે છે. તેવી રીતે સકામ પુરુષ પણ મહાન્ દુઃખોને સહન કરીને સ્વર્ગાદિકની પ્રાપ્તિનાં કર્મો કરે છે; પરંતુ સ્વર્ગ, ધન, પુત્ર, પશુ ઇત્યાદિ અલ્પ ફળોના લોભે કરીને તે સકામ પુરુષ કર્મો કરવાથી મોક્ષરૂપ પરમાત્મજ્ઞને પ્રાપ્ત થતો નથી; પરંતુ તે અનેક દુઃખોવડે મળેલાં સ્વર્ગાદિ તુચ્છ ફળોને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી સકામ પુરુષ પોતાની હાનિ પોતે જ કરે છે. આવા સકામ પુરુષોની દુર્ભાગ્યતાનો તથા મૂઢતાનો શુદ્ધિમાન્ પુરુષોને બહુ શોક થાય છે. (આ સર્વ અર્થ ભગવાને કૃષ્ણ શબ્દવડે સૂચિત કર્યો છે) (૪૯)

અવતરણિકાઃ-આ પ્રમાણે શુદ્ધિયોગનો અભાવ થતાં દોષનું નિરૂપણ કર્યું; હવે તે શુદ્ધિયોગ વિષયમાન હોતાં શુણ્ન નીચલા શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:-

વુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઉમે સુકૃતદુષ્કૃતે ।

તસ્માદ્યોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ॥ ૫૦ ॥

શ્લોકાર્થઃ-જે કારણથી આ કર્મમાં સમત્વ શુદ્ધિવાળો પુરુષ પુણ્ય તથા પાપ બંનેનો ત્યાગ કરે છે, તે કારણથી સમત્વ શુદ્ધિરૂપ યોગને માટે તું ઉદ્યમવાળો થા; કારણ યોગ એ જ કર્મને વિશે કુશળપણ છે. ૫૦

ટીકાઃ-હે અર્જુન ! શાસ્ત્રે વિધાન કરેલાં અગ્નિહોનાદિ કર્મોના ફળની પ્રાપ્તિમાં તથા ફળની આપ્રાપ્તિમાં, હર્ષથી તેમ જ વિષાદથી રહિતતારૂપ સમત્વશુદ્ધિયુક્ત અધિકારી પુરુષ જે કારણથી પુણ્ય તથા પાપ ઉભયને, અંતઃકરણની શુદ્ધિ અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા પરિત્યાગ કરે છે, તે કારણથી સમત્વશુદ્ધિરૂપ યોગની પ્રાપ્તિ વાસ્તે તું દૃઢ ઉદ્યમવાળો થા. કારણ કે સમત્વશુદ્ધિરૂપ યોગ જ, કર્મોમાં પ્રવર્તમાન પુરુષનું કુશળપણ છે.

વાત્પર્ય એ છે કે, વાસ્તવિક રીતે બંધના હેતુરૂપ કર્મોનો પણ જે સમત્વશુદ્ધિરૂપ યોગ-મોક્ષ વિષે ઉપયોગ સિદ્ધ કરે છે, તે જ સમત્વશુદ્ધિરૂપ યોગમાં મહાન્ કુશળતા છે. આટલા કથનથી ભગવાને અર્જુન પ્રત્યે એ અર્થ જણાવ્યો છે કે, સમત્વશુદ્ધિવડે યુક્ત કર્મયોગ પોતે કર્મરૂપ હોવા છતાં પણ પોતાનાં સન્નતીય દૃષ્ટ કર્મોનો નાશ કરે છે. તેથી કર્મયોગ મહાન્ (ઉત્તમ) કુશળ છે. અને તું અર્જુન તો ચેતનરૂપ હોવા છતાં પણ પોતાના સન્નતીય દુર્યોધનાદિ દુષ્ટોનો નાશ કરતો નથી, તેથી તું કુશળ નથી.

અથવા આ શ્લોકનો નીચે પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવો:- (વુદ્ધિયુક્તઃ । જહાતિ । હ । ઉમે । સુકૃતદુષ્કૃતે । તસ્માદ્ । યોગાય । યુજ્યસ્વ । યોગઃ । કર્મસુ । કૌશલમ્ ॥) સમત્વ શુદ્ધિયુક્ત કર્મો કરીને અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા પરમાત્મસાક્ષાત્કારવડે યુક્ત થયેલો પુરુષ, જે કારણથી પુણ્ય તથા પાપ બંનેનો પરિત્યાગ કરે છે તે કારણથી તું સમત્વશુદ્ધિયુક્ત કર્મયોગની પ્રાપ્તિ

વાસ્તે હૃદયમવાળો થા; કારણ કે સર્વ કર્મોની મધ્યે તે સમત્વબુદ્ધિયુક્ત કર્મયોગ હુકમોને નિવૃત્ત કરવામાં બહુ ચતુર હોય છે. (૫૦)

અવતરણિકા:—“હિ ભગવન્! અધિકારી પુરુષને પાપકર્મોની નિવૃત્તિ તો અપેક્ષિત છે, પરંતુ પુણ્યકર્મોની નિવૃત્તિ અપેક્ષિત નથી. જો પુણ્યકર્મોની પણ નિવૃત્તિ હોય, તો પુરુષાર્થની જ હાનિ થશે.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ સ્વર્ગોદિ તુચ્છ કૃણોતો ત્યાગ કરવાથી પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિરૂપ કૃણતું કથન કરે છે:—

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ ।

જન્મવંધવિનિર્મુક્તાઃ પદં ગચ્છંત્યનામયમ્ ॥ ૫૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—જેવી રીતે સમત્વબુદ્ધિવાળો પુરુષ કર્મજન્ય કૃણોતો ત્યાગ કરવાથી આત્મ-સાક્ષાત્કારવાળો થાય છે તથા જન્મરૂપ બંધનથી રહિત થઈ, અવિદ્યાદિ રોગથી રહિત મોક્ષરૂપ પદને પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ રીતે તું પણ પ્રાપ્ત કર. ૫૧

ટીકા:—હે અર્જુન! સમત્વબુદ્ધિવાળા પુરુષો, અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોવડે ઉત્પન્ન થતાં સ્વર્ગોદિરૂપ કૃણોતો પરિત્યાગ કરી કેવળ ઇન્દ્રના આરાધન વાસ્તે, કર્મોને કરતાં, અન્તઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તત્ત્વમસિ આદિ વાક્યથી ઉત્પન્ન થતા આત્માકાર બુદ્ધિરૂપ મનીષાવાળા થાય છે; અને આ પ્રમાણે આત્મજ્ઞાનરૂપ મનીષાને પ્રાપ્ત થઈને અધિકારી પુરુષ, જન્મરૂપ બંધથી અત્યંત મુક્ત થતાં, કાર્યસહિત અવિદ્યારૂપ રોગથી રહિત તથા સર્વ ભયથી રહિત જે પરમાનંદસ્વરૂપ, બ્રહ્મરૂપ મોક્ષ છે તે મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થને અલેહવડે પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં શ્રીભગવાનનો એ હેતુ છે કે, જે કારણથી કૃણની કામનાનો પરિત્યાગ કરી, સમત્વબુદ્ધિવડે પોતાનાં વર્ણાશ્રમનાં કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરનાર પુરુષ, નિષ્કામ કર્મોના પ્રભાવથી શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો થાય છે; અને અંતઃકરણની શુદ્ધિની પછી અધિકારી પુરુષ, તત્ત્વમસિ આદિ પ્રમાણોથી ઉત્પન્ન થયેલા આત્મજ્ઞાનના પ્રભાવથી, કાર્યસહિત અવિદ્યાથી રહિત થઈને, સર્વ અનર્થની નિવૃત્તિપૂર્વક, પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. આ મોક્ષને શાસ્ત્રમાં વિષ્ણુના પરમપદરૂપ કહેલો છે માટે તું અર્જુન પણ, ચત્વેઃ સ્થાનિથિતં વૃદ્ધિ તન્મે એ પૂર્વોક્ત વચનથી, મોક્ષરૂપ શ્રેયની ઇચ્છાવાળો પ્રતીત થાય છે; તેથી તું પણ મોક્ષની પ્રાપ્તિ વાસ્તે આ પ્રકારનો નિષ્કામ કર્મયોગ કર. (૫૧)

અવતરણિકા:—“હિ ભગવન્! આ પ્રમાણે નિષ્કામ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરતાં કયા કાળે મારા અંતઃકરણની શુદ્ધિ થશે?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ તે વિષે કાલના નિયમના અભાવને નીચલા શ્લોકવડે જણાવે છે:—

યદા તે મોહકલિલં બુદ્ધિર્વ્યતિતરિણ્યતિ ।

તદા ગંતાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥ ૫૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે સમયે તારું અંતઃકરણ અવિવેકરૂપ મેલનો ત્યાગ કરશે, તે સમયે શ્રવણ કરવા યોગ્ય કૃણના તથા શ્રવણ કીધેલા કર્મકૃણના વૈરાગ્યને તું પ્રાપ્ત થઈશ. ૫૨

ટીકા:—હે અર્જુન! નિષ્કામ કર્મો કરતાં આટલા કાળ પછી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે, એવા પ્રકારનો કાળનો નિયમ અહીં નથી. પરંતુ નિષ્કામ કર્મોને કરવા પછી જે કાળે તારું અંતઃકરણ, ‘તે હું છું’, ‘એ માર છે’ ઇત્યાદિ, અહંમમતા અભિમાનરૂપ તથા અવિવેકરૂપ કાણ-

બીજો પરિત્યાગ કરશે, અર્થાત્ રજોગુણરૂપ-તમોગુણરૂપ મળીને પરિત્યાગ કરીને કેવળ શુદ્ધ સત્ત્વભાવને પ્રાપ્ત થશે, તે કાળે તરત જ શ્રવણ કરવા યોગ્ય અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોનાં સ્વર્ગોદિ ફળોના વૈરાગ્યને તથા પૂર્વે શ્રવણ કરેલાં કર્મોનાં સ્વર્ગોદિ ફળોના વૈરાગ્યને તું પ્રાપ્ત થઈશ; અર્થાત્ સ્વર્ગોદિ ફળોને મિથ્યારૂપ જાણીને તેમની પ્રાપ્તિની તૃષ્ણાથી તું રહિત થઈશ. શ્રુતિ કહે છે કે, (પરીત્યજ્ય લોકાન્કર્મચિંતાન્ પ્રાણાણો નિવૈરમાવાદ) બ્રહ્મની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા અધિકારી પુરુષે, કર્મોવડે રચિત સ્વર્ગોદિકે લોકોને અનિત્ય હુઃખરૂપ જાણી, તેમનાથી વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થવું.

અહીં ભગવાનનું એ તાત્પર્ય છે કે, અશુદ્ધ અંતઃકરણમાં વૈરાગ્ય થતું નથી; પણ શુદ્ધ અંતઃકરણમાં જ વૈરાગ્ય થાય છે. તેથી જે કાળે તને આ લોકનાં વિષયસુખોમાં તથા સ્વર્ગોદિ લોકોનાં વિષયસુખોમાં દોષદષ્ટિપૂર્વક તીવ્ર વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય, તે કાળે વૈરાગ્યરૂપ ફળવડે તારે પોતાના અંતઃકરણની શુદ્ધિ જાણવી. જ્યાં સૂધી વિષયોથી વૈરાગ્ય ન થાય, ત્યાં સૂધી તારે પોતાના અંતઃકરણને મલિન જ જાણવું. (૫૨)

અવતરણિકા:-“હિ ભગવન્ ! નિષ્કામ કર્મોના અનુદ્યાનથી જેને અંતઃકરણની શુદ્ધિવડે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયું હોય છે, એવો કોઈ અધિકારી પુરુષ હોય તે અધિકારી પુરુષને કયે કાળે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે.

શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના તે યદા સ્થાસ્યતિ નિશ્ચલા ।

સમાધાવચ્ચલા બુદ્ધિસ્તદા યોગમવાપ્સ્યસિ ॥ ૫૩ ॥

સ્કેઃકાર્થ:-પૂર્વના નાના પ્રકારનાં ફળોના શ્રવણથી સંશયને પામેલો એવો જે તું, તે તારી બુદ્ધિ જે સમયે પરમાત્માને વિશે નિશ્ચળ થશે તથા તેને વિશે જ અચળ થઈને સ્થિતિ કરશે, ત્યારે તું જીવ-બ્રહ્મના અલેદ જ્ઞાનને પામીશ. ૫૩

ટીકા:-હું અર્જુન ! જેમનાં વાસ્તવિક તાત્પર્યને વિચાર ક્યો નથી, એવાં સ્વર્ગોદિ નાના પ્રકારનાં ફળોનાં શ્રવણોવડે પ્રાપ્ત થયેલી અનેક પ્રકારના સંશયવાળી વિપરીત ભાવનાઓ છે. આ સંશયવાળી વિપરીત ભાવનાઓવડે, પૂર્વે વિશ્લેષને પ્રાપ્ત થયેલી તારી બુદ્ધિ જે કાળે અંતઃકરણની શુદ્ધિથી પ્રાપ્ત થયેલા વિવેકજન્ય પદાર્થોમાં દોષતા-દર્શને કરીને, તે વિશ્લેષને પરિત્યાગ કરીને, અંતરપરમાત્માદેવમાં નિશ્ચલ થતાં, અર્થાત્ જાગૃત સ્વમદર્શનરૂપ વિશ્લેષથી રહિત થતાં તથા પરમાત્માદેવમાં અચલ થતાં, અર્થાત્ સુષુપ્તિ, મૂર્છા, સ્તબ્ધભાવ ઇત્યાદિ લયરૂપ ચલનથી રહિત થઈ સ્થિતિ કરશે-અર્થાત્ લય અને વિશ્લેષરૂપ બંનેને પરિત્યાગ કરીને બ્યારે તે પરમાત્માદેવમાં એકાગ્રભાવને પ્રાપ્ત થશે; (અથવા નિશ્ચલ જ્ઞાન એ બંનેને શબ્દોને આ પ્રમાણે અર્થ કરવો. નિશ્ચલ એટલે અસંભાવનાથી તથા વિપરીત ભાવનાથી રહિત થયેલી તથા જ્ઞાન એટલે હીર્ષકાળ, આદર, નિરંતર અને સત્કાર એ ચારેનું સેવન કરીને વિશ્વતીય વૃત્તિઓવડે નહિ દૂષિત થયેલી,) અર્થાત્ જે કાળે વાયુથી રહિત હીપકની જેમ પરમાત્મા દેવમાં તારી બુદ્ધિ સ્થિતિ કરશે તે કાળે તત્ત્વમતિ આદિ વાક્યોથી ઉત્પન્ન થયેલા જીવ-બ્રહ્મના અલેદ સાક્ષાત્કારરૂપ યોગને તું પ્રાપ્ત થઈશ. આવા જ્ઞાન કાળે બીજું કંઈ કર્તવ્ય નથી. તેથી તે કાળે તું કૃતકૃત્ય થશે તથા સ્થિતપ્રજ્ઞ થશે. (૫૩)

અર્જુન ઉવાચ-સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા ભાષા સમાધિસ્થસ્ય કેશવ ।

સ્થિતધીઃ કિં પ્રમાપેત કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ॥ ૫૪ ॥

શ્લોકાર્થઃ-અર્જુન પૂછે છે:-હે કેશવ ! સમાધિમાં રહેલા સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનું લક્ષણ કેવું છે, સમાધિમાંથી ઉઠેલો સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ કેવી રીતે ભાષણ કરે છે, કેવી રીતે તે બાહ્ય ઈન્દ્રિયોના નિગ્રહ કરે છે તથા તે કેવી રીતે વિષયોને પામે છે ? ૫૪

ટીકા:-અર્જુને પૂછ્યું, ‘હું બ્રહ્મરૂપ છું’ એ પ્રકારની જેની પ્રજ્ઞા નિશ્ચલ થઈ છે, તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ બે પ્રકારની અવસ્થાવાળો હોય છે; એક તે! સમાધિમાં સ્થિત હોય છે, અને બીજો સમાધિથી ઉત્થાન થયેલા ચિત્તવાળો હોય છે. આ કારણથી જ સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનું ‘સમાધિસ્થ’ એ વિશેષણ કહેવાય છે. એવા સમાધિમાં રહેલા સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનાં શું લક્ષણ છે ? અર્થાત્ સમાધિમાં રહેલો સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ બીજા કેવાં લક્ષણોવડે પુરુષોમાં ઓળખાય છે ? પ્રથમ પ્રશ્ન નીચે પ્રમાણે કરે છે:-સમાધિથી જેનું ચિત્ત વ્યુત્થાનને પ્રાપ્ત થયું હોય, એવી બીજી અવસ્થાવાળો સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ પોતાની સ્તુતિ વિષે તથા નિંદા વિષે હર્ષપૂર્વક તથા દ્વેષપૂર્વક વચ્ચો કેવી રીતે કથન કરે છે ? દ્વિતીય પ્રશ્ન નીચે પ્રમાણે કરે છે:-સમાધિથી વ્યુત્થાનને પ્રાપ્ત થયેલા ચિત્તનો નિગ્રહ કરવાને વાસ્તે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ નેનાદિ બાહ્ય ઈન્દ્રિયોના નિગ્રહ કેવા પ્રકારે કરે છે ? તૃતીય પ્રશ્ન નીચે પ્રમાણે છે:-બાહ્ય ઈન્દ્રિયોના નિગ્રહના અભાવકાળમાં સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ કયા પ્રકારે વિષયોને પ્રાપ્ત થાય છે ? ચતુર્થ પ્રશ્ન એ છે કે, વ્યુત્થાન ચિત્તવાળા સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનું ભાષણ, આસન અને ગમન એ ત્રણ અંગની પુરુષોના ભાષણદિથી કેવા પ્રકારે વિલક્ષણ છે ?

આ પ્રમાણે અર્જુનના ચાર પ્રશ્નો સિદ્ધ થાય છે. સમાધિમાં રહેલા સ્થિતપ્રજ્ઞ વિષે પ્રથમ એક પ્રશ્ન છે અને સમાધિથી ઉત્થાન ચિત્તવાળા સ્થિતપ્રજ્ઞ વિષે ત્રણ પ્રશ્નો છે. અહીં જે કેસર એ સંજોગનના કથનથી અર્જુને એ અર્થ સૂચવ્યો છે કે, સર્વના અંતર્યામી હોવાથી આપ જ આ રહસ્યના અર્થને કહેવામાં સમર્થ છો. (૫૪)

અવતરણિકા:-હવે શ્રીભગવાન એ ચારે પ્રશ્નોના ઉત્તરો યથાક્રમથી આ દ્વિતીય અધ્યાયની સમાપ્તિ પર્વત કથન કરે છે. એક શ્લોકવડે પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે:-

શ્રીભગવાનુવાચ-પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્પાર્થ મનોગતાન્ ।

આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ઠઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥ ૫૫ ॥

શ્લોકાર્થઃ-હે અર્જુન ! જે સમાધિસ્થ પુરુષ પોતાના મનમાં રહેલી સર્વ કામનાઓનો પરિત્યાગ કરે છે તથા આત્મામાં આત્માવડે જ તૃપ્ત થાય છે, તે સમયે તે સમાધિસ્થ પુરુષ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. ૫૫

ટીકા:-શ્રીભગવાને કહ્યું:-હે અર્જુન ! કામ-સંકલ્પાદિ મનની વૃત્તિઓને અન્ય શાસ્ત્રમાં પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિ એ લેદવડે પાંચ પ્રકારની કહેલી છે. આ કામ-સંકલ્પાદિ સર્વ વૃત્તિઓનો, જે કાળે વિદ્વાન પુરુષ, કારણના બાધવડે, પરિત્યાગ કરે છે; અર્થાત્ જે કાળે કામ-સંકલ્પાદિ સર્વ વૃત્તિઓથી રહિત થાય છે, તે કાળે સમાધિસ્થ વિદ્વાન પુરુષ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. (હવે કામ-સંકલ્પાદિ વિષે, અનાત્મ વસ્તુની ધર્મરૂપતાનું કથન કરીને, પરિત્યાગ કરવાની યોગ્યતાનું નિરૂપણ કરે છે.) મનોગતાન્ इति-હે અર્જુન ! કામ-સંકલ્પાદિ સર્વ ધર્મ મનના જ છે, પણ આત્માના ધર્મ નથી. જે કદાચિત્ કામ-

સંકલ્પાદિ આત્માના જ સ્વાભાવિક ધર્મ હોય તો જેવી રીતે અગ્નિનો સ્વાભાવિક ઉષ્ણતારુપ ધર્મ, અગ્નિ વિદ્યમાન હોતાં કદાચિત્ પણ નિવૃત્ત થતો નથી, તેવી રીતે આત્મા વિદ્યમાન હોતાં કામ-સંકલ્પાદિ ધર્મ કદાચિત્ પણ નિવૃત્ત થશે નહિ. કામ-સંકલ્પાદિ આત્માના ધર્મ નથી, પરંતુ મનના જ ધર્મ છે. તેથી કારણરૂપ મનનો પરિત્યાગ કર્યો પછી કામ-સંકલ્પાદિ ધર્મનો પરિત્યાગ કરવો શક્ય છે. કામ-સંકલ્પાદિ મનના જ ધર્મ છે. એ અર્થ વિષે કામઃ સંસ્પર્ષો વિચિકિત્સા ધત્યાદિ શ્રુતિ પણ પ્રમાણરૂપ છે. (આમ કહેવાથી, બુદ્ધિ, સુખ, ધૃત્ય, દ્રેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ અને અધર્મ એ આઠે આત્માના ધર્મ છે, એમ માનનારા નૈયાયિકોના મતનું ખંડન કરું)

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન્ ! સમાધિરથ સ્થિતપ્રજ્ઞ વિદ્વાનનું સુખ પ્રસન્ન થયલું પ્રતીત થાય છે. વળી સુખની પ્રસન્નતા અંતરના સંતોષ વિના થતી નથી. તેથી સુખની પ્રસન્નતારૂપ હેતુથી સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનો સંતોષવિશેષ અનુમાન કરી શકાય છે. આ સંતોષ સર્વ વૃત્તિઓનો પરિત્યાગ કરતાં કેવી રીતે સંભવશે ?

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-“ભાત્મન્યેવાત્મના તદ્દ દત્તિ. હે અર્જુન ! વિદ્વાન્ પુરુષ પરમાનન્દ સ્વરૂપ આત્મા વિષે જ પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિથી તૃપ્તિને પામે છેઃ કાંઈ અનાત્મ તુચ્છ પદાર્થો વિષે વિદ્વાન્ પુરુષ તૃપ્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી. પરમાનન્દસ્વરૂપ આત્મા વિષે પણ, સ્વપ્રકાશ જ્યૈત-ચત્તુષ્પવડે ભાસમાન આત્માવડે જ તૃપ્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, કાંઈ મનની વૃત્તિવિશેષવડે તૃપ્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી. માટે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષમાં મનની વૃત્તિ વિના પણ સંતોષના વિશેષનો સમ્ભવ હોઈ શકે છે, શ્રુતિ કહે છે કે, યદા તર્વે પ્રમુચ્યંતે કામા યેઽસ્ય દ્વિ શ્રિતાઃ ॥ અથ મર્ત્યો-ઽમૃતો મર્ત્યય પ્રજ્ઞ સમશ્વતે-અર્થઃ-પુરુષના મનમાં રહેલા કામ-સંકલ્પાદિ જે કાળે નિઃશેષથી નિવૃત્ત થાય છે, તે કાળે જીવ અમૃત ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તથા આ શરીરમાં આનન્દસ્વરૂપ પ્રહસને અનુભવે છે.” આથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, સમાધિ વિષે રહેલા સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ ઉપર કહેલા લક્ષણવાચક શબ્દોવડે કથન કરવામાં આવે છે. આ રીતે પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર સિદ્ધ થયો. (૫૫)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-હવે સમાધિથી ઉત્થાનને પ્રાપ્ત થયેલા સ્થિતપ્રજ્ઞનાં ભાષણ, આસન અને ગમન એ ત્રણમાં મૂઠ પુરુષોનાં ભાષણાદિથી શું વિલક્ષણતા છે તે વિલક્ષણતાનું સૂચન કરતાં શ્રીભગવાન્ કિં પ્રમાણે એ દ્વિતીય પ્રશ્નના ઉત્તરને બે શ્લોકોવડે કથન કરે છે:-

દુઃસ્વેષ્વનુદ્વિગ્નમનાઃ સુસ્વેપુ વિગતસ્પૃહઃ ।

વીતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥ ૫૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-દુઃખને વિશે ઉદ્વેગને નહિ પામે એવા મનવાળો, વિષયસુખો વિશે નિવૃત્ત પામેલી સ્પૃહાવાળો તથા રાગ, ભય અને ક્રોધ જેના નાશ પામ્યા છે એવા મનનશીલ પુરુષને સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવામાં આવે છે. ૫૬

ટીકા:-આધ્યાત્મિક દુઃખ, આધિભૌતિક દુઃખ અને આધિદૈવિક દુઃખ એ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો હોય છે. શોક-ગ્રોહાદિ આધિવડે ઉત્પન્ન થયેલાં દુઃખો તથા જનર-શૂલ આદિ વ્યાધિઓ-વડે થનારાં સર્વ દુઃખો આધ્યાત્મિક દુઃખો કહેવાય છે. વ્યાગ્રસર્પાદિવડે થનારાં સર્વ દુઃખો આધિભૌતિક દુઃખો કહેવાય છે અને અતિવાયુ, અતિવૃદ્ધિ, અગ્નિ આદિથી ઉત્પન્ન થનારાં દુઃખો આધિદૈવિક દુઃખો કહેવાય છે, સર્વ દુઃખ રમેશુણના પરિણામરૂપ તથા સંતોષરૂપ

અંતઃકરણની વૃત્તિવિશેષરૂપ હોય છે તથા પાપકર્મરૂપ પ્રારબ્ધવડે પ્રાપ્ત થાય છે. એવાં દુઃખોની પ્રાપ્તિ થતાં જેનું મન, તે દુઃખોને નિવૃત્ત કરવાની અસમર્થતાવડે, ઉદ્વેગને પ્રાપ્ત થતું નથી, તે અનુદ્વિગ્ન મનવાળો કહેવાય છે. અને અવિવેકી પુરુષોને તો દુઃખની પ્રાપ્તિકાળે આ પ્રકારનો ઉદ્વેગ થાય છે—“હું મોટો પાપાત્મા છું,” “આવાં દારણુ દુઃખો ભોગવનાર મને દુરાત્માને ધિક્કાર છે,” “એવાં મારાં દુઃખોને કોણ નિવૃત્ત કરશે ?” આ પ્રકારના અનુતાપરૂપ ભ્રાંતિ હોય છે. આ ભ્રાંતિરૂપ તમોગુણના પરિણામરૂપ જે અંતઃકરણની વૃત્તિવિશેષ હોય છે તેને ઉદ્વેગ કહે છે. અવિવેકી પુરુષોને દુઃખરૂપ જ્ઞાની પ્રાપ્તિના સમયમાં જેવો ઉદ્વેગ થાય છે, તેવો ઉદ્વેગ જો કદાચિત્ અવિવેકી પુરુષોને પાપકર્મો કરવાના કાળમાં થતો હોય તો પાપકર્મોની પ્રવૃત્તિનો પ્રતિબંધક થવાથી તે ઉદ્વેગ સંકુળ કહેવાય. પરંતુ પાપકર્મો કરવાના કાળમાં અવિવેકી પુરુષોને ઉદ્વેગ થતો જ નથી અને જેવી રીતે ગૃહને અગ્નિ લાગે ત્યારે અગ્નિની શાંતિ કરવાને વાસ્તે કૂપ ખોદવો નિષ્ફળ થાય છે, તેવી જ રીતે પાપકર્મોનાં દુઃખરૂપ જ્ઞાને ભોગવવાના કાળે ઉત્પન્ન થયેલો ઉદ્વેગ નિષ્ફળ જ થાય છે. કારણ કે પાપરૂપ કારણ વિદ્યમાન હોવાં તેનું દુઃખરૂપ કાર્ય અવશ્ય કરીને ઉત્પન્ન થાય છે. આ દુઃખની નિવૃત્તિ ઉદ્વેગથી થતી નથી. દુઃખનું પાપરૂપ કારણ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ ‘મને શા માટે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે ?’ એ પ્રકારનો અવિવેક ભ્રમરૂપ છે. તેથી ભ્રમરૂપ અવિવેક સ્થિતપ્રજ્ઞપુરુષમાં સંભવતો નથી. વિદ્વાન પુરુષનું શરીર પણ પુણ્ય અને પાપનાં કર્મોવડે રચાયેલું હોય છે, તેથી પ્રારબ્ધ પાપકર્મ વિદ્વાન પુરુષને કેવળ દુઃખમાત્રની જ પ્રાપ્તિ કરે છે; પરંતુ દુઃખની પ્રાપ્તિના ઉત્તર કાળમાં અવિવેકરૂપ ભ્રમની પ્રાપ્તિ કરતું નથી.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન! દુઃખની પ્રાપ્તિના ઉત્તર કાળમાં ઉત્પન્ન થયેલ અવિવેકરૂપ ભ્રમ બીજા દુઃખનું કારણ થાય છે. તેથી અવિવેકરૂપ ભ્રમ પણ બીજાં પ્રારબ્ધ કર્મોવડે જ પ્રાપ્ત થાય છે. વિદ્વાન પુરુષને પણ પ્રારબ્ધકર્મના વશથી અવિવેકરૂપ ભ્રમ અવશ્ય થવાનો.

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-હે અર્જુન! ભ્રમનું જે ઉપાદાન કારણ અજ્ઞાન છે, તે અજ્ઞાન સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનું નાશ થઈ ગયું હોય છે. તેથી સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષમાં અવિવેકરૂપ ભ્રમ સંભવતો નથી. તેમ વિદ્વાન પુરુષમાં, ભ્રમજન્ય દુઃખની પ્રાપ્તિ કરનારું પ્રારબ્ધ કર્મ પણ હોતું નથી. વળી કોઈ પણ પ્રકારે કરી વિદ્વાન પુરુષના હૃદયની યાત્રા માત્રનો નિર્વાહ કરનારા પ્રારબ્ધ કર્મના જ્ઞાના ભોગનો સંભવ ભ્રમનો નાશ હોવા છતાં પણ ખાધિતાનુવૃત્તિવડે, વિદ્વાન પુરુષ વિવે હોઈ શકે છે. (આ વાત આગળ વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે.) અથવા તો વિદ્વાન પુરુષ જેવી રીતે દુઃખોની પ્રાપ્તિમાં ઉદ્વેગથી રહિત હોય છે, તેવી રીતે સુખોની પ્રાપ્તિમાં સ્પૃહાથી પણ રહિત હોય છે. સત્ગુણના પરિણામરૂપ અંતઃકરણની પ્રીતિરૂપ વૃત્તિવિશેષ સુખ કહેવાય છે. સુખ પણ દુઃખની જેટલે આધ્યાત્મિક સુખ, આધિભૌતિક સુખ, અને આધિદેવિક સુખ-એવા લેહવડે ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. પ્રિય વસ્તુના ધ્યાનવડે તથા પાંડિત્યાદિના અભિમાનવડે ઉત્પન્ન થયેલું સુખ આધ્યાત્મિક સુખ કહેવાય છે. સ્ત્રીથી, પુત્રથી તથા મિત્રાદિથી ઉત્પન્ન થયેલું સુખ આધિભૌતિક સુખ કહેવાય છે અને મંદમંદ પવન તથા વૃદ્ધિ વગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલું સુખ આધિદેવિક સુખ કહેવાય છે.

[આ ગીતા શાસ્ત્રના અઢારમા અધ્યાયમાં કહેલી રીતિથી સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ લેહથી સુખ ત્રણ પ્રકારનાં થાય છે. અન્ય શાસ્ત્રોક્ત રીતિથી વૈષયિક, આભિમાનિક, માનોરથિક, આભ્યાસિક એવા લેહવડે સુખ ચાર પ્રકારનાં થાય છે. વિષયના સંબંધથી ઉત્પન્ન થનારું સુખ વૈષયિક સુખ કહેવાય છે; રાજ્યપાંડિત્યાદિના અભિમાનવડે ઉત્પન્ન થનારું સુખ આભિ-

માનિક કહેવાય છે; પ્રિય વિષયોનું ધ્યાન કરવાથી ઉત્પન્ન થનાર સુખ માનેરધિક સુખ કહેવાય છે; સૂર્ય લગવાનના નમસ્કારાદિવડે ઉત્પન્ન થનાર સુખ આલ્યાસિક સુખ કહેવાય છે.]

આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં સુખોને જાણવા વાસ્તે શ્રીભગવાને સુતેષ્ઠ એમ બહુવચન કહ્યું છે. આ સર્વ સુખો પુણ્યકર્મરૂપ પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ સુખોમાં વિદ્વાન પુરુષ સ્પૃહાથી રહિત હોય છે. સુખના અનુભવ કાળમાં, સુખનાં સમતીય થીન્ન સુખની પ્રાપ્તિ કરનારા ધર્મનું અનુષ્ઠાન ન કરીને, તે તે સુખની પ્રાપ્તિની આકાંક્ષારૂપ તામસી અંતઃકરણની વૃત્તિવિશેષ સ્પૃહા કહેવાય છે. આ સ્પૃહા પ્રાતિરૂપે છે; આવી પ્રાતિરૂપ સ્પૃહા અવિવેકી પુરુષોમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે, વિવેકી પુરુષોમાં પ્રાતિરૂપ સ્પૃહા ઉત્પન્ન થતી જ નથી.

એથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, જેવી રીતે પાપકર્મરૂપ કારણ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ દુઃખરૂપ કાર્ય મને ન પ્રાપ્ત થાય, એ પ્રકારનો વ્યર્થ આકાંક્ષારૂપ ઉદ્વેગ વિવેકી પુરુષોમાં સંભવતો નથી; તેવી રીતે પુણ્યકર્મરૂપ કારણ ન વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ સુખરૂપ કાર્ય મને પ્રાપ્ત થાય, એ પ્રકારની વ્યર્થ આકાંક્ષારૂપ સ્પૃહા તૃષ્ણા કહેવાય છે. આ તૃષ્ણારૂપ સ્પૃહા પણ વિવેકી પુરુષમાં સંભવતી નથી. પ્રારબ્ધ પુણ્યકર્મ તેા વિદ્વાન પુરુષને કેવળ સુખમાત્રની જ પ્રાપ્તિ કરે છે. કોઈ પ્રાતિરૂપ સ્પૃહાની પ્રાપ્તિ કરતું નથી. અથવા હર્ષરૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિવિશેષ છે તેને સ્પૃહા કહેવામાં આવે છે. “આતું ઉત્કૃષ્ટ સુખ મને પ્રાપ્ત થયું છે તેથી મને ધન્ય છે,” “ત્રણે લોકોમાં મારા સમાન સુખવાળો કોઈ પણ પ્રાણી નથી,” “કોઈ પણ ઉપાયે કરીને મારું સુખ નાશને પ્રાપ્ત નહિ થાય,” ઇત્યાદિ ઉત્કૃષ્ટારૂપ અંતઃકરણની તામસી વૃત્તિવિશેષ, હર્ષ કહેવાય છે. આ હર્ષરૂપ પણ સ્પૃહા પ્રાતિરૂપે જ છે. સ્પૃહા શબ્દનો અર્થ શ્રીભગવાન ન પ્રદ્યુત્તે મિત્રં પ્રાપ્ય નોદિતેત્રાપ્ય ચામિવમ્ આ શ્લોકમાં આગળ જતાં કહેશે.] હર્ષરૂપ પ્રાપ્તિ પણ વિદ્વાન પુરુષમાં સંભવતી નથી. રાગ, ભય, ક્રોધ વગેરે વિદ્વાન પુરુષના નિવૃત્ત યદ્ ગચલા હોય છે. “આ વિષય બહુ સુંદર છે” એ પ્રકારની શોભન પુદ્ધિરૂપ અધ્યાસવડે ઉત્પન્ન થયેલી રંજનરૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિવિશેષ તથા તેને વિશે અત્યંત અભિનિવેશ, રાગ કહેવાય છે; આ રાગના વિષયરૂપ પદાર્થનો નાશ કરનાર કોઈ કારણ પ્રાપ્ત થતાં, કારણને નિવૃત્ત કરવામાં પોતાને અસમર્થ માનનાર પુરુષની જે દીનતારૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિવિશેષ છે, તે ભય કહેવાય છે. વળી રાગના વિષયરૂપ પ્રિય વસ્તુનો નાશ કરનાર કોઈ કારણ પ્રાપ્ત થતાં, કારણને નિવૃત્ત કરવામાં પોતાને અસમર્થ માનનાર પુરુષની પ્રત્યક્ષરૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિવિશેષ, ક્રોધ કહેવાય છે; એ રાગ, ભય અને ક્રોધ ત્રણે, ભયરૂપ જ છે. જેતામાંથી ભ્રમરૂપ રાગ, ભય તથા ક્રોધ ત્રણે નિવૃત્ત થઈ ગયાં છે, તેને વીતરાગભય-ક્રોધ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારનો મનનશીલ સંન્યાસી સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, આવો સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ પોતાના અંતર અનુભવને પ્રકટ કરીને, પોતાના શિષ્યો પ્રત્યે શિક્ષા કરવાને વાસ્તે, ઉદ્વેગથી રહિતપણાનું, સ્પૃહાથી રહિતપણાનું તથા રાગ, ભય તથા ક્રોધથી રહિતપણાનું કથન કરનારાં વચનોને જ કથન કરે છે; અર્થાત્ મારી પેઠે થીન્ન પણ મુમુક્ષુ દુઃખોમાં ઉદ્વેગ ન કરે તથા સુખોમાં સ્પૃહા ન કરે તથા રાગ, ભય તથા ક્રોધથી રહિત થાય. (૫૬)

અને વળી:—

યઃ સર્વજ્ઞાનભિસ્નેહસ્તત્તત્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ।

નામિનંદતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે વિદ્વાન્ પુરુષ દેહાદિ સર્વ પદાર્થોમાં સ્નેહથી રહિત છે તથા પ્રિય અપ્રિય વિષયને પ્રાપ્ત થઈ તેની પ્રશંસા નથી કરતો, તેમ જ તેના દ્વેષ પણ નથી કરતો, તે વિદ્વાન્ પુરુષની પ્રજ્ઞા સ્થિત થાય છે. ૫૭

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે વિદ્વાન્ મુનિ પોતાના દેહ-જીવનાદિ સર્વ પદાર્થોમાં અભિસ્નેહથી રહિત હોય છે. જે વિદ્યમાન હોવાં, અન્ય વસ્તુની હાનિ તથા વૃદ્ધિ પોતામાં આરોપણ કરવામાં આવે, એવી અન્ય વસ્તુ વિષયક અંતઃકરણની તામસી વૃત્તિવિશેષને પ્રેમ ઠહે છે, તે સ્નેહ ઠહેવાય છે. આ સ્નેહની વશતાથી જ્યાં લોક પોતાનાં સ્ત્રી, પુત્ર ધનાદિ પદાર્થોની હાનિ તથા વૃદ્ધિને પોતાવિષે માને છે. આ સ્નેહથી સર્વ પ્રકારે રહિત હોનાર અનભિસ્નેહવાળો ઠહેવાય છે. આવા અનભિસ્નેહવાળો વિદ્વાન્ પુરુષ પણ પરમાનંદસ્વરૂપ આત્માદેવ વિષે તો સર્વ પ્રકારથી સ્નેહવાળો હોય છે. કારણ કે દેહાદિ અનાત્મ પદાર્થોના સ્નેહનો પરિત્યાગ અંતર આત્માના સ્નેહ વાસ્તે જ છે. આત્માના સ્નેહ વિના બાહ્ય પદાર્થોના સ્નેહનો પરિત્યાગ કરવો નિષ્ફળ છે. જે વિદ્વાન્ પુરુષ, પુણ્ય કર્મરૂપ પ્રારબ્ધે પ્રાપ્ત કરેલાં સુખના કારણરૂપ પ્રિય વિષયોને પામીને હર્ષવિશેષપૂર્વક વિષયોની પ્રશંસા કરતો નથી તે વિદ્વાન્ પુરુષ, પાપકર્મરૂપ પ્રારબ્ધે પ્રાપ્ત કરેલાં દુઃખના કારણરૂપ અપ્રિય વિષયોને પામીને, અસુખપૂર્વક અપ્રિય વિષયોની નિંદા કરતો નથી.

વાત્પર્ય એ છે કે, અજ્ઞાની પુરુષોનાં સુખના હેતુરૂપ જે પોતાનાં સ્ત્રી પુત્રાદિ પદાર્થો છે, તે પદાર્થો અજ્ઞાની પુરુષોને શુભ વિષયવાળા હોય છે. તે શુભ વિષયોના શુભનું કથન કરવામાં પ્રવૃત્ત કરનારી, અજ્ઞાની પુરુષોના અંતઃકરણની જે ભ્રાંતિરૂપ તામસી વૃત્તિવિશેષ છે તે અભિનંદન ઠહેવાય છે. આ સ્ત્રીપુત્રાદિ પદાર્થોના શુભનું કથન અન્ય પુરુષોની પ્રીતિને વાસ્તે નથી, માટે તે વ્યર્થ છે. આ પ્રમાણે અન્ય પુરુષોના વિદ્યા તથા પ્રતિષ્ઠાદિ શુભો ધર્મોની હત્પત્તિદ્વારા અજ્ઞાની પુરુષોને દુઃખનું જ કારણ છે. તેથી અન્ય પુરુષોના વિદ્યાદિ શુભ અજ્ઞાની પુરુષોને અશુભ વિષયવાળા છે. અશુભ વિષયોની નિંદાદિવિષે પ્રવૃત્ત કરનારી, અજ્ઞાની પુરુષોના અંતઃકરણની ભ્રાંતિરૂપ વૃત્તિવિશેષ, દ્વેષ ઠહેવાય છે. તે દ્વેષ પણ તમોગુણનું જ કારણ છે. આ અજ્ઞાની પુરુષે કદેલી નિંદા અન્ય પુરુષોની વિદ્યાદિ ઉત્કૃષ્ટતાનું નિવારણ કરી શકતી નથી, માટે તે નિંદા વ્યર્થ જ છે. એથી અભિનંદન તથા દ્વેષ બન્ને ભ્રાંતિરૂપ છે તથા તમોગુણનું પરિણામ છે. આનું અભિનંદન તથા દ્વેષ બન્ને ભ્રાંતિથી રહિત તથા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષમાં કેવી રીતે સંભવે ? અર્થાત્ ન જ સંભવે. દેહાદિ તામસીવૃત્તિ જ અંતઃકરણને ચલાયમાન કરનારી છે, દેહાદિનો અભાવ થતાં સ્નેહથી રહિત તથા હર્ષવિવાદથી રહિત વિદ્વાન્ મુનિની આત્મતત્ત્વ વિષયક પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત જ હોય છે, અર્થાત્ મોક્ષરૂપ જ્ઞાનમાં પર્યવસાનવાળી હોય છે અને તે જ મુનિ સ્થિતપ્રજ્ઞ ઠહેવાય છે. આ પ્રમાણે બીજા ગુણગુણે પણ સર્વ પદાર્થોમાં સ્નેહથી રહિત થઈ, પ્રિય વિષયોને પામીને તેમની પ્રશંસા ન કરવી તથા અપ્રિય વિષયોને પામીને તેમની નિંદા ન કરવી.

એથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, જેવી રીતે અજ્ઞાની પુરુષ શુભાશુભ પદાર્થોની પ્રાપ્તિના કાળમાં પ્રશંસારૂપ વચનો તથા નિંદારૂપ વચનો બોલે છે, તેવી રીતે તે વિદ્વાન્ પુરુષ શુભાશુભ પદાર્થોની પ્રાપ્તિના કાળમાં પ્રશંસારૂપ વચનો તથા નિંદારૂપ વચનો બોલતા નથી, કિન્તુ શુભાશુભ ઉભયની પ્રાપ્તિમાં તે વિદ્વાન્ પુરુષ ઉદાસીન જ રહે છે. (૫૮)

અવનરચંદ્રિકા:-હવે ત્રિમાસીક આ તૃતીય પ્રશ્નના ઉત્તરને શ્રીભગવાન છ શ્લોકોવાડે કથન કરે છે. જે ઇન્દ્રિયો પ્રારબ્ધકર્મની વશતાથી સમાધિમાંથી ઉત્થાનવડે વિદ્યેષને પ્રાપ્ત થઈ હોય છે,

તે ઇન્દ્રિયોને પુનઃ અંતર્મુખ કરી, સમાધિ વાસ્ને જ સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષની સ્થિતિ થાય છે, એ અર્થનું નિરૂપણ કરવાને વાસ્ને શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

યદા સંહરતે ચાયં ક્રૂર્મોઽગાનીવ સર્વશઃ ।

ઇન્દ્રિયાર્ણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-જેમ કાચમેા પોતાનાં શિરપાદાદિ અંગોનેા સંકોચ કરે છે, તેમ વિદ્વાન્ પુરુષ જે સમયે પોતાની સર્વ ઇન્દ્રિયોને શબ્દાદિક વિષયોમાંથી ફરીને સંકોચી લે છે, તે સમયે વિદ્વાન્ પુરુષની પ્રજ્ઞા સ્થિત થાય છે. ૫૮

ટીકા:-હે અર્જુન ! જેવી રીતે ક્રૂર્મ (કાચમેા) ખીખના લયથી પોતાનાં શિરપાદાદિ સર્વ અંગોનેા પોતાના શરીરમાં જ સંકોચ કરી લે છે, તેવી રીતે સમાધિમાંથી ઉત્થાનને પ્રાપ્ત થયેલા વિદ્વાન્ પુરુષ, જે કાળે રાગાદિ દોષોની પ્રાપ્તિના લયથી તથા સમાધિના વિષ્ણોના લયથી પોતાની શ્રોત્રાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોનેા શબ્દાદિ વિષયોમાંથી પુનઃ સંકોચ કરી લે છે, તે કાળે વિદ્વાન્ પુરુષની પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. ત્યાં પૂર્વના એ શ્લોકોવડે સમાધિમાંથી બુદ્ધિવાન હશાવિષે પણ વિદ્વાન્ પુરુષમાં સર્વ તામસ વૃત્તિઓનેા અભાવ કથન કર્યો; અને હવે આ શ્લોકવડે પુનઃ સમાધિ અવસ્થા વિષે સકલવૃત્તિઓનેા અભાવ કથન કર્યો છે. પૂર્વ કરતાં અહીં આટલી વિલક્ષણતા છે. (૫૮)

અપતરજીકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! શબ્દાદિ વિષયોથી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની નિવૃત્તિનેા કદાચિત્ સ્થિતપ્રજ્ઞતાનેા હેતુ હોય, તો રાગાદિ નિમિત્તની વશતાથી મૂઢ પુરુષોની શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની પણ શબ્દાદિ વિષયોથી નિવૃત્તિ જોવામાં આવે છે; તે માટે રાગાદિવાળા સર્વ મૂઢ પુરુષો સ્થિતપ્રજ્ઞ હોવા ભ્રમજો.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

વિષયા વિનિવર્ત્તેતે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ।

રસવર્જે રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તેતે ॥ ૫૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-ઇન્દ્રિયોવડે વિષયને ગ્રહણ કરવામાં અસમર્થ રાગી પુરુષના શબ્દાદિ વિષયો જો કે નિવૃત્ત થઈ જાય છે, પણ તેના વિષયનેા રાગ કદી નિવૃત્ત થતો નથી. તેમ છતાં સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષને તો પ્રજ્ઞનેા સાક્ષાત્કાર થયેલા હોવાથી તેનેા રાગ પણ નિવૃત્ત થઈ ગયેલા હોય છે. ૫૯

ટીકા:-શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે શબ્દાદિ વિષયોનું ગ્રહણ કરવામાં અસમર્થ એવેા દેહાલિ-માનવાળેા રાગી-મૂઢ પુરુષ છે, અથવા કાષ્ઠની પેઠે સર્વ ઇન્દ્રિયોને ચોદાથી રહિત તપસ્વી માફક રાગી આદિ મૂઢ પુરુષોના પણ તે શબ્દાદિ વિષયો નિવૃત્ત થઈ જાય છે; પરંતુ અજ્ઞાની પુરુષોનેા શબ્દાદિ વિષયોનેા રાગ નિવૃત્ત થતો નથી; પરંતુ વિષયોનેા રાગ કાળે પણ અજ્ઞાની પુરુષોનેા જ ધર્મ રહે છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષના તો ‘પરમાન્નંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મ હું છું’ એ પ્રકારના સાક્ષાત્કારવડે, શબ્દાદિ વિષયો તથા તે વિષયોનેા રાગ બન્ને નિવૃત્ત થઈ જાય છે. આ વાત યાવાનયં વદવાને આ શ્લોકમાં પૂર્વે કહેવામાં આવી છે, તેથી રાગસહિત વિષયોની નિવૃત્તિ જ સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણ છે. રાગાદિથી અસ્ત થયેલા મૂઢ પુરુષમાં આ લક્ષણની અતિબ્યાપ્તિ થઈ શકતી નથી.

આથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે પરમાત્મ હેવના યથાર્થ સાક્ષાત્કાર વિના, રાગસહિત વિષયોની નિવૃત્તિ થતી નથી. માટે અધિકારી પુરુષે રાગસહિત વિષયોને નિવૃત્ત કરનારી તથા યથાર્થજ્ઞાનરૂપ પ્રજ્ઞાની સ્થિરતાને, અવશ્ય સંપાદન કરવી જોઈએ. (૫૬)

અવતરણિકા:—પ્રજ્ઞાની સ્થિરતામાં બાહ્ય ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ તથા આંતર મનનો નિગ્રહ, આ બન્ને અસાધારણ કારણ છે. આ બન્નેનો અભાવ થતાં પ્રજ્ઞાનો નાશ જોવામાં આવે છે. આ અર્થ કહેવા પહેલાં બાહ્ય ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ નહિ કરવાથી થતા દોષનું વર્ણન નીચલા શ્લોકથી કરવામાં આવે છે:—

યતતો હ્યપિ કૌતેય પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ ।

ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ હરંતિ પ્રસમં મનઃ ॥ ૬૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે કુંતીના પુત્ર અર્જુન! યત્ન કરવાવાળા વિવેકી પુરુષના મનને પણ અત્યંત બળવાન શ્રોત્રાદિક ઇંદ્રિયો બળાત્કારે વિકારને પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૦

ટીકા:—હે અર્જુન! વારંવાર શબ્દાદિ વિષયોમાં દોષદર્શનરૂપ યત્ન કરનારા અત્યંત વિવેકી પુરુષના, ઘણામાત્ર નિર્વિકાર કરેલા મનને પણ શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયો નાના પ્રકારના વિકારોની પ્રાપ્તિ કરે છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્! વિકારનો વિરોધ કરનાર વિવેક વિદ્યમાન હોતાં વિવેકી પુરુષના મનને ઇંદ્રિયો વિકારની પ્રાપ્તિ કરી શકશે નહિ.”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:—ઇંદ્રિયોનો પ્રભાવ કેવો હોય છે, તે માટે પ્રમાણીને ઇત્યાદિ વિશેષણો આપ્યાં છે. હે અર્જુન! શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયો અત્યંત બળવાન છે, તેથી ઇંદ્રિયો વિવેકનો પરાભવ કરવામાં સમર્થ છે. વિચારવાનું પુરુષરૂપ સ્ત્રાગીને દેખતાં છતાં તથા વિવેકરૂપ રક્ષક વિદ્યમાન છતાં પણ, સર્વેનો પરાભવ કરીને, એ શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયો, તે વિવેકજન્ય પ્રજ્ઞાને, પ્રાપ્ત થયેલા મનને, પ્રજ્ઞાથી નિવૃત્ત કરીને પોતાના શબ્દાદિ વિષયોમાં જ બળાત્કારથી ઘસડી લાવે છે.

અહીં યત્નો હિ એ શબ્દોમાં રહેલો જે હિ શબ્દ છે, તે જ શબ્દવડે ભગવાને લોકપ્રસિદ્ધિનું યોગદાન કર્યું. આ વાત લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. જેવી રીતે કોઈ બળવાન શત્રુ, ધનવાન પુરુષોનો તથા ધનના રક્ષક પુરુષોનો તિરસ્કાર કરીને, તેમના દેખતાં છતાં પણ બળાત્કારથી તેમના ધનાદિ પદાર્થો લઈ જાય છે, તેવી રીતે શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયો પણ, શબ્દાદિ વિષયોની સમીપતાને પ્રાપ્ત થઈ, વિવેકાદિનો પરાભવ કરીને બળાત્કારથી મનને તે વિષયોમાં ઘસડી લઈ જાય છે. (૬૦)

અવતરણિકા:—અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્! તે શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયો, જો એવી બળવાન છે, તો તે ઇંદ્રિયોનો નિરોધ મારાથી કેવી રીતે થઈ શકશે?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન તે ઇન્દ્રિયોના નિરોધનો ઉપાય કહે છે:—

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ ।

વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૬૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—મારો અનન્યબક્ષત પોતાની સર્વ ઇંદ્રિયોને વશ કરી, પોતે નિગૃહિત મનવાળો થઈ રહે છે. આ રીતે જે પુરુષની ઇંદ્રિયો વશ રહે છે તે પુરુષની પ્રજ્ઞા સ્થિર થાય છે. ૬૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! જ્ઞાનના સાધનરૂપ શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનદ્રિયો છે તથા ક્રિયાના સાધનરૂપ જે વાક આદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે. તે સર્વ ઇન્દ્રિયોને પોતાને વશ કરીને, અર્થાત્ શબ્દાદિક વિષયોથી ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરીને વિવેકી પુરુષે મનના નિગ્રહવાળા થઈ રહેલું અર્થાત્ બાહ્ય અને આંતર સર્વ વ્યાપારોથી રહિત થઈને રહેલું.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! પૂર્વે આપે તે ઇન્દ્રિયોને મહાન્ બળવાન્ કહી છે. આવી બળવાન્ ઇન્દ્રિયોને પોતાને વશ કરવી, કેવી રીતે સંભવે ?”

ભગવાને કહેલું સમાધાન- (મત્તર इति.) હે અર્જુન ! સર્વ પ્રાણીમાત્રના આત્મારૂપ હું વાસુદેવ જ, જે પુરુષને સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છું, તે પુરુષ મત્તર કહેવાય છે. એવો મારો અનન્યભક્ત જ તે ઇન્દ્રિયોને પોતાને વશ કરે છે. (ન વાહ્યદેવમજ્ઞાનામશ્ચ મનસઃ કચિત્) સર્વ પ્રાણીમાત્રના આત્મારૂપ વાસુદેવના અનન્ય ભક્તોને કોઈ પણ કાર્યમાં અશુભની પ્રાપ્તિ થતી નથી; પરંતુ તેમનાં સર્વ કાર્ય નિર્વિઘ્ન સમાપ્ત થાય છે. એ વાત લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે કે, જ્યાં સૂધી એક પુરુષે કોઈ બળવાન્ મહારાજાનો આશ્રય લીધો નથી, ત્યાં સૂધી જ તે પુરુષને અન્ય શત્રુઓ દુઃખ પમાડે છે, પણ તે પુરુષ જ્યારે બળવાન્ મહારાજાનો આશ્રય પામે છે, ત્યારે “એ પુરુષ હવે મહારાજાના આશ્રયને પામ્યો છે, માટે તેનું હમન કરી શકાયો નહિ” એ પ્રમાણે માનીને તે શત્રુ પોતે જ તે પુરુષને વશ થઈ જાય છે. તેવી રીતે અધિકારી પુરુષ પણ જ્યાં સૂધી સર્વોત્કર્ષાત્મી ઈશ્વરના શરણુને પ્રાપ્ત થતો નથી, ત્યાંસૂધી જ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો અધિકારી પુરુષને બહિર્મુખ કરે છે. પણ અધિકારી પુરુષ જ્યારે અંતર્યામી ઈશ્વરના શરણુને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે “અધિકારી પુરુષ હવે અંતર્યામી ઈશ્વરના શરણુને પ્રાપ્ત થયો છે,” એ પ્રમાણે માનીને તે ઇન્દ્રિયો પોતે જ તે અધિકારી પુરુષને તાબે થઈ જાય છે.

એ સર્વ અર્થ વગેરે હિ માહિના હિ શબ્દવડે ભગવાને સૂચિત કર્યો છે. એવા ભગવદ્ભક્તિના મહાન્ પ્રભાવને આગળ વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ કરવામાં આવશે. હવે ભગવાન્ ઇન્દ્રિયોને વશ કરવાનું કૃણ કહે છે - वचे हि इति. હે અર્જુન ! જે વિદ્વાન્ પુરુષની શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો વશ થાય છે, તે વિદ્વાન્ પુરુષની શાસ્ત્રજન્ય પ્રજ્ઞા સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી કિમાસીત એ તૃતીય પ્રશ્નનો ઉત્તર સિદ્ધ થયો કે-તે વિદ્વાન્ પુરુષ શ્રોત્રાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોને પોતાને વશ કરીને રહે છે. (૬૧)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! મનવિષે જે અનર્થની કારણતા છે, તે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિદ્વારા જ છે. સ્વભાવથી મનવિષે અનર્થની કારણતા નથી. તેથી જે પુરુષે શ્રોત્રાદિ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કર્યો છે, તે પુરુષને-દાનોથી રહિત કરેલા સર્પની પેઠે, મનનો નિગ્રહ નહિ કરતાં છતાં પણ કોઈ અનર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી, કિંતુ બાહ્ય પ્રવૃત્તિના અભાવે કરીને જ તે પુરુષ કૃતકૃત્ય થાય છે. તેથી પૂર્વ શ્લોકમાં જણાવેલ એ શબ્દોવડે આપે કહેલો જે મનનો નિગ્રહ છે, તે વ્યર્થ જ કહેલો છે.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ સર્વ ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહવાન્ પુરુષને પણ-મનનો નિગ્રહ નહિ-કરતાં સર્વ અનર્થોની પ્રાપ્તિ થાય છે, તથા તે બાળત બે શ્લોકોવડે સમજાવે છે:-

ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ।

संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ૬૨ ॥

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણયતિ ॥ ૬૩ ॥

શ્લોકાર્થઃ—શબ્દાદિ વિષયોનું મનવડે ધ્યાન કરવાથી પુરુષનો વિષયમાં આસંગ થાય છે. આ પ્રમાણેના આસંગથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે, કામથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે, ક્રોધથી સંમોહ ઉત્પન્ન થાય છે, સંમોહથી સ્મૃતિનો નાશ થાય છે, સ્મૃતિના નાશથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે તથા બુદ્ધિના નાશને લીધે તેનો પોતાનો પણ નાશ થઈ જાય છે. ૬૨-૬૩

ટીકા—હો અર્જુન ! જે પુરુષ, પોતાની શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને શબ્દાદિ વિષયોમાંથી નિવેદ્ય કરીને પણ, મનવડે વારંવાર શબ્દાદિ વિષયોનું ચિંતન કરે છે, તે પુરુષનો વિષયો વિશે અવશ્ય સંગ ઉત્પન્ન થાય છે. “આ વિષય મારા સુખનું સાધન છે” એ પ્રકારના શોભન અધ્યાસરૂપ જે પ્રીતિવિશેષ છે, તે સંગ કહેવાય છે. વળી સુખના સાધનવાળો જ્ઞાનરૂપ સંગ વિષયોમાં પુરુષને કામ ઉત્પન્ન કરે છે. “એ વિષય મને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે ?” એ પ્રકારની તૃષ્ણાવિશેષ, તે કામ કહેવાય છે, અને કોઈ અન્ય પુરુષવડે હણાયલો જે તૃષ્ણારૂપ કામ છે, તે કામથી હનન કરનાર અન્ય પુરુષવિષયક અભિન્નવલનરૂપ ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે, અને અભિન્નવલનરૂપ ક્રોધથી કાર્યના તથા અકાર્યના વિવેકના નાશરૂપ સંમોહ ઉત્પન્ન થાય છે, અને સંમોહથી શુરવડે તથા શાસ્ત્રવડે ઉપદિષ્ટ અનર્થના અનુસંધાનરૂપ સ્મૃતિનો વિભ્રંશ થાય છે, અને સ્મૃતિના વિભ્રંશથી અદ્વિતીય આત્માકાર મનની વૃત્તિરૂપ બુદ્ધિનો નાશ થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, વિપરીત બાવનાની વૃદ્ધિરૂપ દોષવડે, પ્રતિબંધ હોવાથી બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ જ થતી નથી અને ઉત્પન્ન થયેલી બુદ્ધિનો, ક્ષણી પ્રાપ્તિ કરવામાં અયોગ્યતાવડે, વિલય થઈ જાય છે. તે જ બુદ્ધિનો નાશ છે. બુદ્ધિના નાશથી પુરુષ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ સર્વ પુરુષાર્થને અયોગ્ય થાય છે. કારણ કે આ લોકમાં પણ જે પુરુષ પુરુષાર્થને અયોગ્ય થાય છે, તે પુરુષ “એ મરી ગયેલો છે” એ પ્રકારે લોકોથી ઓળખાય છે, સર્વ પુરુષાર્થને અયોગ્ય થયેલો પુરુષ મૃત્યુ પામેલો જ જાણવો.

એથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, જે પુરુષ મનનો નિગ્રહ ન કરીને, કેવળ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો જ નિગ્રહ કરે છે, તે પુરુષને પણ જ્યારે મહાન્ અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે મન અને ઇન્દ્રિય બન્નેના નિગ્રહથી રહિત પુરુષને મહાન્ અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય, તેમા શું કહેવાનું છે ? માટે અધિકારી પુરુષે પ્રયત્ન કરીને પણ મનનો નિગ્રહ કરવો. મનના નિગ્રહ વિના કેવળ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવાથી સ્થિતપ્રજ્ઞતા પ્રાપ્ત થતી નથી. (૬૨-૬૩)

અપતરણિકા—પૂર્વ શ્લોકમાં બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરતાં છતાં પણ મનનો નિગ્રહ નહિ કરવાથી થતા દોષની પ્રાપ્તિનું કથન કર્યું; હવે જો કેાઈ મનનો નિગ્રહ કરે, પણ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ નહિ કરે છતાં તેને દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એ અર્થનું કથન કરતાં શ્રીભગવાન ક્ષિં મજેત એ અતુર્થ પ્રશ્નના ઉત્તરને આઠ શ્લોકોવડે કથન કરે છે—

રાગદ્વેપવિયુક્તૈસ્તુ વિપયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ ।

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥ ૬૪ ॥

શ્લોકાર્થઃ—મનોનિગ્રહવાળો પુરુષ રાગદ્વેષથી રહિત તથા મનને અધીન એવી ઇન્દ્રિયોવડે વિષયોને અહંસ કરે છે, છતાં તે ચિત્તથી સ્વચ્છતાને જ પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે, ૬૪

ટીકા:- જે પુરુષે મનના નિગ્રહ કર્યો નથી, તે પુરુષ બાહ્ય શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ કરીને પણ, રાગદ્વેષયુક્ત મનવડે, શબ્દાદિ વિષયોનું ચિંતન કરતાં, જેવી રીતે પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ થાય છે, તેવી રીતે મનના નિગ્રહવાળો પુરુષ પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ થતો નથી. આ પ્રકારની વિલક્ષણતાને બોધ કરવાને વાસ્તે શ્રીભગવાને રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ એ વચનમાં તુ શબ્દ કથન કરેલો છે. હે અર્જુન ! જે પુરુષે પોતાના મનના નિગ્રહ કર્યો છે, તે પુરુષ તો, વશીકૃત મનને અધીન વર્તનાર તથા રાગદ્વેષથી રહિત એવી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે શાસ્ત્રવિહિત શબ્દાદિ વિષયોને ગ્રહણ કરતાં છતાં પણ, પ્રસાદને જ પ્રાપ્ત થાય છે. (અહીં પરમાત્માના સાક્ષાત્કારની ચોગ્ય-તારૂપ જે ચિત્તની સ્વચ્છતા છે તે પ્રસાદ કહેવાય છે.) જે ઇન્દ્રિયો રાગદ્વેષવડે યુક્ત હોય છે તે ઇન્દ્રિયો જ દોષનું કારણ થાય છે, અને વિદ્વાન્ પુરુષ જ્યારે મનને પોતાને વશ કરી લે છે, રાગ-દ્વેષ ઉભયથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને તે રાગ-દ્વેષનો અભાવ થતાં તે રાગદ્વેષને અધીન ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થતી નથી; તથા પ્રારબ્ધ કર્મો વિષ્ણુમાન છતાં શબ્દાદિ વિષયોની પ્રતીતિ નિવૃત્ત થતી નથી; તેથી શાસ્ત્રવિહિત શબ્દાદિ વિષયોની પ્રતીતિ માત્ર વિદ્વાન્ પુરુષને દોષની પ્રાપ્તિ કરતી નથી, આટલા કથનથી એમ સૂચન કર્યું કે, શબ્દાદિ વિષયોનું સ્મરણ માત્ર પણ જ્યારે અનર્થનું કારણ છે, ત્યારે શબ્દાદિ વિષયોના ભોગ તો મહાન્ અનર્થનું કારણ જ થશે; તો પોતાના પ્રાણોની રક્ષા કરવાને શબ્દાદિ વિષયોને ભોગવનાર વિદ્વાન્ પુરુષ અનર્થને કેમ પ્રાપ્ત નહિ થશે ? અર્થાત્ વિદ્વાન્ પુરુષ પણ અવશ્ય કરીને અનર્થને પ્રાપ્ત થશે જ.- એથી કિંમ્બેજેત એ ચતુર્થ પ્રશ્નનો એ ઉત્તર સિદ્ધ થયો કે, રાગ-દ્વેષથી રહિત તથા પોતાને વશવર્તી એવી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે વિદ્વાન્ પુરુષ શાસ્ત્રવિહિત શબ્દાદિ વિષયોને પ્રાપ્ત થાય છે. (૬૪)

અવતરણિકા:- પૂર્વ શ્લોકમાં મનના નિગ્રહવાળો પુરુષ પ્રસાદને પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત કથન કરી. હવે ચિત્તની સ્વચ્છતારૂપ પ્રસાદને પ્રાપ્ત થતાં કર્યું ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે ? તે મને કહો. એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ તે પ્રસાદના ક્ષણનું કથન કરે છે.

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ।

પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥ ૬૫ ॥

શ્લોકાર્થ:- પ્રસાદને પામેલા વિદ્વાન્ સંન્યાસીનાં સર્વ દુઃખોનો નાશ થાય છે, જેથી સ્વચ્છ ચિત્તવાળા સંન્યાસીની બુદ્ધિ શીઘ્ર સ્થિર થાય છે. ૬૫

ટીકા:- ચિત્તની સ્વચ્છતારૂપ પ્રસાદને પ્રાપ્ત થતાં વિદ્વાન્ સંન્યાસીના અજ્ઞાનજન્ય આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક તથા આધિદેવિક સર્વ દુઃખોનો નાશ થાય છે અને તે કારણથી સ્વચ્છ ચિત્તવાળા સંન્યાસીની ગ્રહ્ય અને આત્મા એ બંનેના અભેદને વિષય કરનારી બુદ્ધિ શીઘ્ર જ સ્થિર થાય છે કારણ કે જે અસંભાવના તથા વિપરીત ભાવના એ બંને બુદ્ધિની સ્થિરતામાં પ્રતિબંધક થાય છે, તે અસંભાવના તથા વિપરીત ભાવના બંને, વિદ્વાન્ પુરુષમાં હોતી નથી. તેથી પ્રતિબંધથી રહિત થયેલી બુદ્ધિ શીઘ્ર જ સ્થિરભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, સમજવાનું એ કે, ચિત્તની સ્વચ્છતારૂપ પ્રસાદ પ્રાપ્ત થતાં પણ સાક્ષાત્ આધ્યાત્મિકાદિ દુઃખોની નિવૃત્તિ થતી નથી, કિન્તુ પરંપરાવડે તે દુઃખોની નિવૃત્તિ થાય છે. ચિત્તના પ્રસાદથી બુદ્ધિની સ્થિરતા થાય છે, બુદ્ધિની સ્થિરતાથી બુદ્ધિના વિશેષી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે, અજ્ઞાનની નિવૃત્તિથી અજ્ઞાનનાં કાર્યરૂપ સકળ દુઃખોની હાનિ થાય છે. આ પ્રકારની પરંપરાવડે દુઃખોની નિવૃત્તિ

થાય છે; તેથી ચિત્તનો પ્રસાદ હોતાં સર્વ હુ જોનો નાશ કથન કરવો, સંભવતો નથી. તથાપિ ચિત્તના પ્રસાદની પ્રાપ્તિ વાસ્તે પ્રયત્નની અધિકતાનું જ બોધન કરવા વાસ્તે, ચિત્તના પ્રસાદમાં સર્વ હુ:ખોના નાશની કારણતા કથન કરી છે. એથી કિંચિત્ માત્ર પણ વિરોધની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (૬૫)

અવતરણિકા-પૂર્વ શ્લોકમાં અન્વય સુખવડે કથન કરેલો જે અર્થ છે, તે અર્થને હવે વ્યતિરેક સુખવડે દઢ કરે છે:--

નાસ્તિ બુદ્ધિચુક્તસ્ય ન ચાચુક્તસ્ય ભાવના ।

ન ચાભાવયતઃ શાંતિરશાંતસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥ ૬૬ ॥

શ્લોકાર્થ-ચિત્તના જયથી રહિત (અચુક્ત) પુરુષને બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી નથી, તેમ જ અચુક્ત પુરુષને ભાવના ઉત્પન્ન થતી નથી તથા ભાવનાથી રહિત એવા પુરુષને શાંતિ ઉત્પન્ન થતી નથી અને શાંતિથી રહિત પુરુષને સુખ તો કયાથી જ હોય ? ૬૬

ટીકા-જે પુરુષે પોતાનાં ચિત્તને વશ કર્યું નથી, તે પુરુષ અચુક્ત કહેવાય છે. અચુક્ત પુરુષને, શ્રવણ-મનનરૂપ વેદાંત વિચારવડે ઉત્પન્ન થયેલી આત્મવિષયક બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી નથી. વળી બુદ્ધિનો અભાવ થતાં અચુક્ત પુરુષને, વિજ્ઞાતીય વૃત્તિઓના વ્યવધાનથી રહિત, સમ-તીય વૃત્તિઓના પ્રવાહરૂપ નિદિધ્યાસનરૂપ ભાવના ઉત્પન્ન થતી નથી. તેમ જ નિદિધ્યાસન-રૂપ ભાવનાથી રહિત પુરુષને, કાર્યસંહિત અવિદ્યાને નિવૃત્ત કરનારી તથા તત્ત્વમસિ આદિ વેદાંત વાક્યોથી ઉત્પન્ન થયેલી તથા જીવ-બ્રહ્માના અલેદને વિષય કરનારી સાક્ષાત્કારરૂપ શાંતિ ઉત્પન્ન થતી નથી. તથા આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ શાંતિથી રહિત પુરુષને ભોક્ષાનંદરૂપ સુખ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. (૬૬)

અવતરણિકા-અર્જુનની શંકા:--“હિ ભગવન્ ! અચુક્ત પુરુષમાં બુદ્ધિ કયા કારણથી થતી નથી ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ તે બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ ન થવાના કારણ વિશે કહે છે:--

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायુर्नावमिवांभसि ॥ ૬૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-જેમ જળમાં રહેલી નૌકાને પ્રતિકૂલ વાયુ હરણ કરે છે, તેમ જ ચોતપોતાના વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થયેલી ઇન્દ્રિયોના મધ્યમાંથી, જે એક પણ ઇન્દ્રિયને લક્ષ્ય કરી મન પ્રવૃત્ત થાય છે, તે એક ઇન્દ્રિય પણ સાધુ પુરુષની પ્રજ્ઞાનું હરણ કરે છે. ૬૭

ટીકા:-ચોતપોતાના શખ્ત્યાદિ વિષયોમાં પ્રવૃત્તમાન તથા નહિ વશ કરાયેલી એવી ઐત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની મધ્યમાંથી એક ઇન્દ્રિયને અનુસરી જે મન પ્રવૃત્ત થાય છે, તે મનની સાથે રહેલી એક ઇન્દ્રિય પણ સાધક પુરુષની અથવા તેના મનની શાસ્ત્રજન્ય આત્મવિષયક પ્રજ્ઞાને નિવૃત્ત કરી દે છે. જેવી રીતે જળમાં રહેલી નૌકાને પ્રતિકૂળ વાયુ પાયાણાદિમાં લઇ જઇને નષ્ટ કરી નાખે છે, તેવી રીતે એક ઇન્દ્રિય પણ અધિકારી પુરુષની પ્રજ્ઞાને બહિર્નુખતાવડે નષ્ટ કરી નાંખે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, રાગદ્વેષયુક્ત મનની સહાયતાને લઇને પોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્ત થયેલી એક ઇન્દ્રિય પણ જ્યારે અધિકારી પુરુષની પ્રજ્ઞાનો નાશ કરે છે, ત્યારે સર્વ ઇન્દ્રિયો અધિકારી પુરુષની પ્રજ્ઞાનો નાશ કરે, તેમાં તો શું જ કહેવાનું ? પ્રતિકૂળ વાયુમાં

જળમાં જ નૌકાને હરણુ કરવાનું સામર્થ્ય રહેતું છે, પૃથ્વીપર રહેલી નૌકાનું હરણુ કરવાનું તેનામાં સામર્થ્ય પણ હોતું નથી. એ અર્થનું સૂચન કરવાને વાસ્તે દૃષ્ટાંતમાં જમણિ એ શબ્દ કથન કરેલો છે. આ પ્રમાણે. દાષ્ટાંતિકમાં જળની સમાન મનની ચંચળતા વિદ્યમાન છતાં જ પ્રજાને હરણુ કરવાનું સામર્થ્ય ધન્દ્રિયને હોય છે અને પૃથ્વીની સમાન મનની સ્થિરતા વિદ્યમાન હોતાં પ્રજાનું હરણુ કરવાનું સામર્થ્ય ધન્દ્રિયને હોતું નથી. અહીં અન્ય ટીકાઓમાં પણ એ બંને શબ્દોથી મનનો અર્થ સમજાવે છે એ અર્થ કયો છે કે, વિષયોમાં પ્રવૃત્ત ધન્દ્રિયોને ક્ષણે ક્ષણે જે મન ધન્દ્રિયોનું અનુસારી થઈ પડે છે તે જ મન પુરુષની પ્રજાનું હરણુ કરે છે. (૬૭)

તસ્માદ્યસ્ય મહાવાહો નિગૃહીતાનિ સર્વશઃ ।

इन्द्रियार्णोद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

શ્લોકાર્થ:-આમ હોવાથી, હે મહાબાહુવાળા અર્જુન ! જે પુરુષની સર્વ ધન્દ્રિયો પોતા પોતાના શબ્દાદિક વિષયોથી નિવૃત્ત થાય છે તે જ પુરુષની પ્રજા સ્થિર થાય છે. ૬૮

ટીકા:-હે મહાન બાહુવાળા અર્જુન ! ધન્દ્રિયો બહિર્મુખ થયેલા પુરુષની પ્રજાને નષ્ટ કરતી હોવાથી તે પુરુષની મનસહિત આત્માદિ સર્વ ધન્દ્રિયો પોતાપોતાના શબ્દાદિ વિષયોમાંથી નિઃશ્રુતે પામેલી હોય છે. તત્ત્વવેત્તારૂપ સિદ્ધ પુરુષની જ અથવા સુસુપ્તરૂપ સાધક પુરુષની જ આત્મવિષયક પ્રજા સ્થિર હોય છે. ઇન્દ્રિયોના નિઃશ્રુતથી રહિત પુરુષની પ્રજા સ્થિર થતી નથી. અહીં હે મહાવાહો એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચવ્યો છે કે, તું અર્જુન સર્વ બાહ્ય શત્રુઓનું નિવારણ કરવામાં સમર્થ છે, તેથી આંતર ઇન્દ્રિયરૂપ શત્રુઓને નિવૃત્ત કરવામાં પણ તું સમર્થ છે. મનસહિત ઇન્દ્રિયોનો સંયમ તત્ત્વવેત્તા સ્થિતપ્રજા પુરુષના લક્ષણરૂપ છે અને સુસુપ્તજન પ્રતિ મનસહિત ઇન્દ્રિયોનો સંયમ પ્રજાની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ છે. આ કારણથી જ તત્ત્વ શબ્દવડે તત્ત્વવેત્તા તથા સુસુપ્ત એ બંનેનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. તેથી સુસુપ્ત જને પોતાની પ્રજાની સ્થિરતા કરવાને વાસ્તે અત્યંત પ્રયત્નપૂર્વક ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરવો જોઈએ. (૬૮)

અવતરણિકા:-હવે સ્થિતપ્રજાની સર્વ ઇન્દ્રિયોનો સંયમ સ્વતઃ જ સિદ્ધ છે, એ અર્થને શ્રીભગવાન કથન કરે છે:-

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! સાક્ષાત્કારરૂપ પ્રજા સર્વ અજ્ઞાની જનોની રાત્રિરૂપે છે. આ પ્રજા-રૂપી રાત્રિમાં ઇન્દ્રિયોના સંયમવાળો પુરુષ જાગે છે તથા જે અવિદ્યારૂપ નિદ્રામાં સર્વ અજ્ઞાની પુરુષ જાગે છે તે અવિદ્યા, જેને સાક્ષાત્કાર થયેલો છે એવા સ્થિતપ્રજાને રાત્રિરૂપે હોય છે. ૬૯

અજ્ઞાની પુરુષ, સ્વપ્નની માફક અનેક પ્રકારના વ્યવહારો કરે છે. અવિદ્યા, લોકપ્રસિદ્ધ રાત્રિની પેઠે, આત્મસાક્ષાત્કારવાનું સ્થિતપ્રજ્ઞની રાત્રિરૂપે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જ્યાં સૂધી પુરુષ નિદ્રામાંથી જાગત થતો નથી, ત્યાં સૂધી અનેક પ્રકારનાં સ્વપ્નનાં દર્શન થાય છે. પણ નિદ્રામાંથી જાગત થયા પછી સ્વપ્નનાં દર્શન થતાં નથી; કારણ કે બાધપર્યંત જ ભ્રમની વિદ્યમાનતા હોય છે. બાધના ઉત્તરકાળમાં ભ્રમ રહેતો નથી. જેવી રીતે “આ સર્પ નથી કિંતુ રજ્જુ છે,” એ પ્રકારના બાધ સૂધી જ સર્પભ્રમની સ્થિતિ હોય છે, પણ બાધ નિવૃત્ત થતાં સર્પભ્રમ રહેતો નથી. તેવી રીતે અધિકારી પુરુષને જ્યાંસૂધી તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ નથી, ત્યાંસૂધી જ સંસારભ્રમ રહે છે, અને તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં સંસારભ્રમ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. તેથી જ્ઞાનકાળમાં વિદ્વાન્ પુરુષને ભ્રમજન્ય કોઈપણ વ્યવહાર હોતો નથી. આ વાત વાર્તિક ગ્રંથના ઠત્તાં સુરેશ્વરાચાર્યે પણ કથન કરેલી છે:-

કારકવ્યવહારે हि शुद्धं वस्तुन वीक्ष्यते । शुद्धे वस्तुनि सिद्धे च कारकव्यावृत्तिस्तथा ॥ ૧ ॥

काकोल्लकनिशेवायं संसारोऽज्ञात्मवेदिनोः । या निशा सर्वभूतानामित्यवोचत्स्वयं हरिः ॥ ૨ ॥

बुद्धतत्त्वस्य लोकोऽयं जडोन्मत्तपિशाचवत् । बुद्धतत्त्वोऽपि लोकस्य जडोन्मत्तपિशाचवत् ॥ ૩ ॥

અર્થ-ઠત્તાં, કારણ ઈત્યાદિ કારકોના વ્યવહાર થતાં શુદ્ધ આત્મવસ્તુ જોવામાં આવતી નથી. શુદ્ધ આત્મવસ્તુ સિદ્ધ થતાં સર્વ વિકારોની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. (૧) જેવી રીતે ઠાક પક્ષીની રાત્રિ ઉલૂક (ધૂવડ) પક્ષીની નથી. કિંતુ ઉલૂક પક્ષી રાત્રિમાં અનેક પ્રકારના ખાનપાનાદિ વ્યવહાર કરે છે, અને ઉલૂક પક્ષીની જે લોક પ્રસિદ્ધ દિવસરૂપ રાત્રિ છે, તે દિવસે ઠાક (કાગડાની) પક્ષીની રાત્રિ નથી, કિંતુ દિવસમાં ઠાક અનેક પ્રકારના ખાનપાનાદિ વ્યવહારો કરે છે; તેવી રીતે જ અજ્ઞાની પુરુષને અને આત્મવેત્તા પુરુષને આ સંસાર છે આ વાત યા નિશા સર્વભૂતાનાં એ વચનવડે શ્રીભગવાને પોતે જ કહી છે. (૨) વળી જે પુરુષે પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણ્યું છે, તે વિદ્વાન્ પુરુષને આ સર્વ લોકો જડ ઉન્મત્ત પિશાચની માફક પ્રતીત થાય છે. સર્વ લોકોને પણ વિદ્વાન્ પુરુષ જડ ઉન્મત્ત પિશાચની પેઠે જણાય છે. (૩). આથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે;-જે પુરુષને જે વસ્તુનું વિપરીત દર્શન થાય છે, તે પુરુષને તે વસ્તુનું સમ્યક્ દર્શન થતું નથી. કારણ કે તે વસ્તુનું વિપરીત દર્શન, તે વસ્તુના સમ્યક્ દર્શનના અભાવમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે. તેમ જ જે પુરુષને જે વસ્તુનું સમ્યક્ દર્શન થયેલું હોય છે, તે પુરુષને તે વસ્તુનું વિપરીત દર્શન હોતું નથી. કારણ કે વિપરીત દર્શનના કારણરૂપ વસ્તુનું અદર્શન છે, તે અદર્શન તે વસ્તુના સમ્યક્ દર્શનથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે. જેવી રીતે, જે પુરુષને ‘આ સર્પ છે’ એ પ્રમાણે રજ્જુ વિષે વિપરીત દર્શન થયું હોય છે, તે પુરુષને તે કાળે ‘આ રજ્જુ છે’ એ પ્રકારનું સમ્યક્ દર્શન હોતું નથી, અને જે પુરુષને ‘આ રજ્જુ છે’ એ પ્રકારનું સમ્યક્ દર્શન થયું હોય છે, તે પુરુષને તે કાળે ‘આ સર્પ છે’ એ પ્રકારનું વિપરીત દર્શન થશે નહિ; તેવી રીતે આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણનાર વિદ્વાન્ પુરુષને પ્રપંચવિષયક વિપરીત દર્શન હોતું નથી. પ્રપંચવિષયક વિપરીત દર્શનવાળા અજ્ઞાની પુરુષને આત્માનું સમ્યક્ દર્શન હોતું નથી. શ્રુતિ કહે છે કે;-યત્ વા સન્ધરિવ સ્વાત્ત્રાન્યોઽન્યત્પદયેત્ દત્તિ । યત્ ત્વસ્ય સર્વમાતૈવાશ્રુતસ્કેન કં પદયેત્ દત્તિ ॥ અર્થ:-જે અવિદ્યાકાળે અદ્વિતીય આત્મા ટૂંતની માફક થાય છે, તે અવિદ્યાકાળે પુરુષ પોતાને અન્ય માનીને પોતાથી ભિન્ન અન્ય પદાર્થોને દેખે છે. પણ જે વિદ્યાકાળે વિદ્વાન્ પુરુષને આ સર્વ જગત્ પોતાના આત્મારૂપ થયેલું હોય છે, તે વિદ્યાકાળે વિદ્વાન્ પુરુષ કયા કારણ વડે કયા પદાર્થોને પોતાથી ભિન્ન દેખે? અર્થાત્ વિદ્વાન્ પુરુષ પોતાથી ભિન્ન કોઈપણ પદાર્થને દેખતો નથી. આ બન્ને શ્રુતિઓ યથા-

ક્રમથી અવિદ્યાની વ્યવસ્થાનું તથા વિદ્યાની વ્યવસ્થાનું કથન કરે છે. તેથી તત્ત્વદર્શી વિદ્વાન્ પુરુષ વિષે અવિદ્યાકૃત ક્રિયા-કારકાદિ વ્યવહાર કહાચિત્ પણ સંભવતો નથી. તેથી સ્થિતપ્રજ્ઞ વિદ્વાન્ પુરુષનો ઇન્દ્રિયોનો સંયમ, સ્વભાવથી જ સિદ્ધ છે. પણ સુસુપ્તની માફક કાંઈ અપ્રત્યક્ષ સાધ્ય હોતો નથી. (૬૯)

અવતરણિકા:—સ્થિતપ્રજ્ઞ વિદ્વાન્ પુરુષનો ઇન્દ્રિયોનો સંયમ જેવી રીતે સ્વભાવથી જ સિદ્ધ છે, તેવી રીતે સ્થિતપ્રજ્ઞ વિદ્વાન્ પુરુષના સર્વ વિદ્યોપની શાંતિ પણ સ્વભાવથી જ સિદ્ધ છે. આ અર્થને શ્રીભગવાન્ દૃષ્ટાંતવડે નિરૂપણ કરે છે.—

આપૂર્યમાણમચલપ્રતિષ્ઠં સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશંતિ યદ્વત્ ।

તદ્વત્કામા યં પ્રવિશંતિ સર્વે સ શાંતિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥ ૭૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—જેવી રીતે સર્વ નદીઓવડે પૂર્ણ થયેલ તથા અચળ પ્રતિષ્ઠાવાળા સમુદ્રને વિષે વર્ષાકાળનું જળ પ્રવેશ કરે છે, તેમ જ સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષને વિશે સર્વ શબ્દાદિ વિષયો પ્રવેશ કરે છે. આ રીતે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ જ સર્વ વિદ્યોપની નિવૃત્તિરૂપ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ વિષયોની કામનાવાળો પુરુષ શાંતિને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૭૦

ટીકા:—શ્રીગંગા, યમુના, ગોદાવરી, સિંધુ, સરસ્વતી ઇત્યાદિ સર્વ નદીઓના જળવડે સર્વ બાબુએથી પૂર્ણ થયેલા સમુદ્રમાં જ વૃદ્ધિ આદિથી ઉત્પન્ન થયેલું સર્વ જળ પ્રવેશ કરે છે. આ સર્વ જળને પ્રવેશ થતાં પણ તે સમુદ્ર અચલ-પ્રતિષ્ઠ જ રહે છે. જેણે પોતાની મર્યાદાના પરિત્યાગ કર્યો નથી, તે અચળ-પ્રતિષ્ઠ કહેવાય છે. મૈનાકાદિક પર્વતો અચલ કહેવાય છે. મૈનાકાદિ પર્વતોની સ્થિતિ જેમાં હોય છે, તે અચલપ્રતિષ્ઠ કહેવાય છે. આટલા કથનથી સમુદ્રની ગંભીરતાની અધિકતાનું કથન કર્યું. એવા મહાન ગંભીર સમુદ્રમાં જ સર્વ જળ પ્રવેશ કરે છે, પરંતુ જળના પ્રવેશ કરવાથી સમુદ્ર કંઈચિત્ માત્ર પણ ફોબને પ્રાપ્ત થતો નથી; એ વાત સર્વ લોકોને અનુભવસિદ્ધ છે. તેવી રીતે નિર્વિકારરૂપવડે રહેલા જે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષને, અજ્ઞાની પુરુષોની કામનાના શબ્દાદિ વિષયો, પ્રારબ્ધ કર્મની વશતાથી પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ શબ્દાદિ વિષયો જે વિદ્વાન્ પુરુષને વિકારની પ્રાપ્તિ કરી શકતા નથી, એવા મહાન્ સમુદ્રની સમાન સ્થિતપ્રજ્ઞ વિદ્વાન્ પુરુષ જ લૌકિક તથા વૈદિક સર્વ કર્મોની નિવૃત્તિરૂપ તથા કાર્યસંહિત અવિદ્યાની નિવૃત્તિરૂપ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. જે પુરુષ શબ્દાદિ વિષયોની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળો છે, તે પુરુષ શાંતિને પ્રાપ્ત થતો નથી, કિન્તુ વિષયાસક્ત પુરુષ સર્વ કાળે લૌકિક તથા વૈદિક કર્મરૂપ વિદ્યોપવડે મહાન્ કલેશરૂપ સમુદ્રમાં મગ્ન થયા કરે છે. આટલું કહેવાથી એ અર્થ દર્શાવ્યો છે કે, જે પુરુષને શુરુશાસ્ત્રના ઉપદેશથી આત્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ થઈ છે, તે જ્ઞાનવાન્ પુરુષને જ ક્ષણરૂપ વિદ્યોપન્યાસ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી જ્ઞાનવાન્ પુરુષને જ સર્વ વિદ્યોપની નિવૃત્તિરૂપ જીવન્મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે, તથા વિષયલોભને પ્રાપ્ત થતાં છતાં પણ તેને નિર્વિકારતા જ પ્રાપ્ત થાય છે. (૭૦)

અવતરણિકા:—વિષયોની કામનાવાળો પુરુષ શાંતિને પ્રાપ્ત થતો નથી. માટે પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોને, વિવેકી પુરુષે પરિત્યાગ જ કરવો જોઈએ. આ અર્થ ભગવાન્ હવે કહે છે.—

વિહાય કામાન્યઃ સર્વાન્પુમાંશ્વરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સ શાંતિમધિગચ્છતિ ॥ ૭૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે પુરુષ સર્વ કામનાઓના પરિત્યાગ કરી નિઃસ્પૃહ, નિર્મમ તથા નિરહંકાર થઈ વિચરે છે, તે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૭૧

ટીકા:-ગૃહ, ક્ષેત્ર, ધનાદિ જેટલાં બહારનાં કામ છે, મનોરાંજન્યરૂપ જેટલાં અંતરનાં કામ છે તથા વાસનારૂપ જેટલાં કામ છે, તે ત્રણ પ્રકારનાં કામોને જે પુરુષ માર્ગમાં ચાલતાં તુલ્યોના સ્પર્શની ભાકૃત તુચ્છ જાણીને તેમની ઉપેક્ષા કરી દે છે, તેમ જ જે પુરુષ પોતાના શરીરના જીવનમાત્રની ધૃત્તાથી પણ રહિત છે, તથા જે પુરુષ શરીર-ઇન્દ્રિયાદિ સંઘાત વિધે “એ જ હું છું” એ પ્રકારના અભિમાનરૂપ અહંકારથી રહિત છે, અથવા વિદ્યા, ઉત્તમ આશ્રમ વગેરેની પ્રાપ્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિરૂપ અહંકારથી જે રહિત જ છે તથા જે પુરુષ નિરહંકાર હોવાથી નિર્મમ છે અર્થાત્ શરીરના નિર્વાહ વાસ્તે આરબ્ધ કર્મો પ્રાપ્ત કરેલી કંથા કૌપીનાદિ પણ “એ મારાં છે.” એ પ્રકારના અભિમાનથી જે પુરુષ રહિત છે; એ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થોની ઉપેક્ષા કરીને, નિઃસ્પૃહ થઈને, નિરહંકાર થઈને તથા નિર્મમ થઈને જે પુરુષ આરબ્ધ કર્મની વશતાથી શાસ્ત્રવિહિત લોગોને લોગવે છે અથવા પોતાની ધૃત્તાપૂર્વક સર્વત્ર વિચરે છે, તે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ, સર્વ સંસારદુઃખોની ઉપરમતારૂપ કાર્યસહિત અવિદ્યાની નિવૃત્તિરૂપ શાંતિને, આત્મજ્ઞાનના બાળથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારનું ગમન સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનું હોય છે. આટલા કથનથી કિં વ્રજેત એ ચતુર્થ પ્રશ્નનો ઉત્તર સિદ્ધ થયો. (૭૧)

અવતરણિકા:-પૂર્વે અંધમાં એકું નિરૂપણ કર્યું છે કે, આર પ્રશ્નોના આર ઉત્તરોના નિમિત્તવડે સુસુજ્જને સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનાં સર્વ લક્ષણોને અવશ્ય સંપાદન કરવાં. હવે શ્રીભગવાન, નિષ્કામ કર્મયોગના ક્ષણરૂપ સાંખ્યનિષ્ઠાનું નિરૂપણ કરીને તેની સ્તુતિ કરતાં, તેનો ઉપસંહાર કરે છે.-

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वाऽस्यामंतकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥ ૭૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પાર્થ ! આ બ્રાહ્મી (બ્રહ્મની સાથે સંબંધ ધરાવનારી) સ્થિતિ જેને પ્રાપ્ત થઈ હોય છે તે મનુષ્યને કદી મોહ પ્રાપ્ત થતો નથી. છેવટની અવસ્થામાં પણ જો કોઈ પુરુષ પની આવી સ્થિતિ થાય છે તો તેનો બ્રહ્મને વિશે લય થાય છે. ૭૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વે મેં તારા સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનાં લક્ષણોના વ્યાખ્યવડે કથન કરેલી, તથા ઇષા તેજમિહિતા સાર્વત્ર્યે શુદ્ધિ. એ વચનવડે કથન કરેલી, સર્વ કર્મોના સંન્યાસપૂર્વક પર-આત્માના જ્ઞાનરૂપ સ્થિતિ પ્રત્યક્ અભિજ્ઞ બ્રહ્મને વિષય કરનારી છે. તેથી તે સ્થિતિ બ્રાહ્મી એવા નામે કહેવાય છે. એવી બ્રહ્મનિષ્ઠારૂપ સ્થિતિને જે કોઈ પુરુષ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પુરુષ યુગઃ કદાચિત્ પણ અજ્ઞાનરૂપ મોહને પ્રાપ્ત થતો નથી. કારણ અજ્ઞાન અનાદિ તથા ઉત્પત્તિથી રહિત છે. માટે આત્મજ્ઞાનવડે એકવાર નાશને પ્રાપ્ત થયેલું અજ્ઞાન યુગઃ કદાપિ પણ ઉત્પન્ન થતું નથી. આવી બ્રહ્મનિષ્ઠારૂપ સ્થિતિમાં જે કોઈ પુરુષ અંત્ય અવસ્થામાં પણ સ્થિત હોય છે, તે પુરુષ પણ બ્રહ્મ નિર્વાણને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મમાં જ આનંદને પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા બ્રહ્મરૂપ આનંદને “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારના અલેહરૂપવડે પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં નિર્વાણ એ શબ્દ આનંદનો બોધક છે. અને કોઈ ટીકામાં તો મત્ત નિર્વાણ એ બંને શબ્દો સિદ્ધ માની એ અર્થ કર્યો છે કે, -તે બ્રાહ્મી સ્થિતિમાં સ્થિત થઈને વિદ્વાન પુરુષ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે.

અર્જુનની શંકા:-“જેવી રીતે સ્વર્ગાદિ લોક, ગમનરૂપ ક્રિયાવડે પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી રીતે બ્રહ્મ પણ ગમનરૂપ ક્રિયાવડે શું પ્રાપ્ત થશે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં તે શંકાને નિવૃત્ત કરવાને વાસ્તે તે બ્રહ્મનું વિશેષણ કહે છે-નિર્વાળં इति. નિર્ગતં વાનં ગમનં यस्मिन्प्राप्ये ब्रह्मणि तन्निर्वाणं अर्थात्-નિવૃત્ત પાત્રી ગઈ છે ગમનરૂપ ક્રિયા જે બ્રહ્મ વિશે તે ‘નિર્વાણ’ કહેવાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે-ન તસ્ય પ્રાણા વત્કામંસપૃથ્વૈ સમવલીયંતે બ્રહ્મૈવ સન્ બ્રહ્માપ્યેતિ-અર્થ:-મરણકાળે જેવી રીતે અજ્ઞાની પુરુષોના પ્રાણ આ શરીરથી ઉત્ક્રમણ કરે છે, તેવી રીતે બ્રહ્મવેત્તા જ્ઞાની પુરુષના પ્રાણ આ શરીરમાંથી બહાર ઉત્ક્રમણ કરતા નથી, કિંતુ તે પ્રાણ આ શરીરની બીતરમાં જ લયલાવને પ્રાપ્ત થાય છે, અને એ વિદ્વાન્ પુરુષ બ્રહ્મરૂપ થઈને જ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં અંતકાલેડવિ એ શબ્દોમાં જે અર્થ શબ્દ રહેલો છે, તે અર્થ શબ્દવડે શ્રીભગવાને કૈશિક ન્યાય સૂચિત કરેલો છે. જે અધિકારી પુરુષ અંત્ય અવસ્થામાં પણ બ્રહ્મનિષ્ઠામાં રહેલો હોય છે તો તે આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મને જ પ્રાપ્ત થાય છે, તો પછી જે પુરુષ બ્રહ્મચર્ય આશ્રમથી જ સંન્યાસ કરીને મરણ પર્વેત આજ્ઞી સ્થિતિમાં સ્થિત થયેલો હોય તો તે પુરુષ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય તેમાં તો શું જ કહેવાનું ?

विज्ञाय चरमावस्थां देवताभ्यो नृपोत्तमः । खट्वांगनामा राजर्षिर्मुहूर्तं मुक्तिमेयिवान् ॥ इति.

અર્થ:-સર્વ રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ ખટ્વાંગ નામ રાજર્ષિ પોતાની અંત્ય અવસ્થાને જાણી દેવતાઓના ઉપદેશથી એક મુહૂર્ત માત્રમાં કૈવલ્ય મુક્તિને પ્રાપ્ત થયા હતા.

હવે આ દ્વિતીય અધ્યાયમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરેલા અર્થનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરનારો શ્લોક નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે:-

ज्ञानं तत्साधनं कर्म सत्त्वशुद्धिश्च तत्फलम् । तत्फलं ज्ञाननिष्ठैवेत्यध्यायेऽस्मिन्प्रकीर्तितम् ॥

અર્થ:-આ ભગવદ્ગીતાના દ્વિતીય અધ્યાયમાં આત્મજ્ઞાનનું કથન કર્યું છે, તથા જ્ઞાનની પરંપરાના સાધનરૂપ નિષ્કામ કર્મનું કથન કર્યું છે. નિષ્કામ કર્મનું અંતઃકરણની શુદ્ધિરૂપ ફળ કથન કર્યું છે, તેમ જ અંતઃકરણની શુદ્ધિનું જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ ફળ કથન કર્યું છે. એટલા વિષયો આ દ્વિતીય અધ્યાયમાં કથન કરેલા છે. (૭૨)

આ પ્રમાણે શ્રીમાન્ ભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “સાંખ્યયોગ” નામના દ્વિતીય અધ્યાય ઉપર શ્રીચિદ્ધવાનંદ સ્વામીની રચેલી “ગૂઢાર્થદીપિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણપ્રભુમરુટ.

તૃતીય અધ્યાય

કર્મયોગ

શ્રી ગીતાના અધ્યાયોની સંગતિ

આ લગવદ્ગીતાના પ્રથમ અધ્યાય વડે ઉપોદ્ધાત કરેલો સંપૂર્ણ ગીતાશાસ્ત્રનો અર્થ, સૂત્રરૂપ દ્વિતીય અધ્યાયવડે નીચે પ્રમાણે સૂચિત કર્યો છે. અધિકારી પુરુષને પ્રથમ નિષ્કામ કર્મનિષ્ઠા હોય છે; ત્યાર પછી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે; ત્યાર પછી શમદમાદિ સાધનપૂર્વક સર્વ કર્મોના સંન્યાસ થાય છે; ત્યાર પછી વેદાંતવાક્યોના વિચારસહિત લગવદ્લક્ષિતની નિષ્ઠા થાય છે; ત્યાર પછી તત્ત્વજ્ઞાનનિષ્ઠા થાય છે; ત્યાર પછી તત્ત્વજ્ઞાનનિષ્ઠાનું ત્રિશુણ્યાત્મક અવિદ્યાની નિવૃત્તિપૂર્વક જીવન-મુક્તિરૂપ ફળ થાય છે; જીવન-મુક્તિરૂપ ફળ પ્રારબ્ધ કર્મના ભોગપર્યંત રહે છે; પ્રારબ્ધકર્મ સમાપ્ત થયા પછી તેને વિદેહમુક્તિ થાય છે; જીવન-મુક્તિદશામાં પરમ-પુરુષાર્થના અવલંબનવડે પુરુષને પરમવૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે; પરમ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિમાં દેવીસંપદ નામે શુભવાસના ઉપયોગી હોય છે; તેથી શુભવાસના ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. આસુરી સંપદ નામે અશુભવાસના પરમ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિમાં વિરોધી હોવાથી અશુભવાસના પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. દેવી સંપદનું અસાધારણ કારણ સાત્ત્વિકીશ્રદ્ધા છે; આસુરી સંપદનું અસાધારણ કારણ રાજસી તથા તામસીશ્રદ્ધા છે. આ પ્રમાણે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય તથા પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય પદાર્થોના વિભાગવડે સર્વ ગીતાશાસ્ત્રના અર્થની પરિસમાપ્તિ થાય છે. આ સર્વ અર્થ આ ગીતાના સૂત્રરૂપે દ્વિતીય અધ્યાયમાં સૂચિત કર્યો છે. આ ગીતાના દ્વિતીય અધ્યાયમાં યોગત્વઃ કુરુ કર્માણિ ઇત્યાદિ વચનોવડે સૂચન કરેલી અંતઃકરણની શુદ્ધિના સાધન-રૂપ નિષ્કામ કર્મનિષ્ઠા છે. નિષ્કામ કર્મનિષ્ઠા સામાન્યરૂપવડે તથા વિશેષરૂપવડે આ ગીતાના તૃતીય અને ચતુર્થ એ બે અધ્યાયોમાં નિરૂપણ કરી છે. ત્યાર પછી વિદ્યાય કમામ્યઃ સર્વાં ઇત્યાદિ વચનોવડે સૂચન કરેલી શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અધિકારી પુરુષને શમદમાદિ સાધન સંપત્તિ-પૂર્વક સર્વ કર્મોના સંન્યાસની નિષ્ઠા છે. સર્વકર્મસંન્યાસનિષ્ઠા આ ગીતાના પંચમ અને ષષ્ઠ એ બે અધ્યાયોમાં નિરૂપણ કરી છે. એટલાથી ત્વં પદાર્થનું નિરૂપણ સિદ્ધ થાય છે.

ત્યારપછી યુક્ત શાશ્વત મત્વરઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે સૂચન કરેલી વેદાંતવાક્યોના વિચાર સહિત અનેક પ્રકારની લગવદ્લક્ષિતનિષ્ઠા છે. લગવદ્લક્ષિતનિષ્ઠા આ ગીતાના સપ્તમ, અષ્ટમ, નવમ, દશમ, એકાદશ અને દ્वादશ એ છ અધ્યાયોમાં નિરૂપણ કરી છે. એટલાથી ત્વં પદાર્થનું નિરૂપણ સંસિદ્ધ થાય છે. પૂર્વ પૂર્વ અધ્યાયના ઉત્તર ઉત્તર અધ્યાયની સાથે સંગંધરૂપ જે અવાંતર ગતિ છે, તથા અવાંતર પ્રયોજનોનો જે લેહ છે, તે જન્ને તે-તે અધ્યાયના ધ્યાનમાં નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

ત્યાર પછી વેદાવિનાશિનં નિત્યં ઇત્યાદિ વચનોવડે સૂચન કરેલી તત્ત્વ પદાર્થના અલેહ જ્ઞાનરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનનિષ્ઠા આ ગીતાના ત્રયોદશ (તેરમા) અધ્યાયમાં પ્રકૃતિપુરુષના વિવેક-દ્વારા નિરૂપણ કરી છે. ત્યાર પછી ત્રૈગુણ્યવિવેક વેદા ત્રૈગુણ્યો મહાર્જન ઇત્યાદિ વચનોવડે સૂચન કરેલું ત્રૈગુણ્યનિવૃત્તિરૂપ જ્ઞાનનિષ્ઠાનું ફળ આ ગીતાના ચૌદમા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરેલું છે. ત્રૈગુણ્યની નિવૃત્તિ એ જ જીવન-મુક્તિ છે. એ વાત શુણ્યાતીત પુરુષના લક્ષણોના

કથનવડે નિરૂપણ કરી છે. ત્યાર પછી તદ્વા ગંતાસિ નિર્વેદમ્ ઇત્યાદિ વચનોવડે સૂચન કરેલી પરમ વૈરાગ્ય નિષ્ઠા આ ગીતાના પંદરમા અધ્યાયમાં સંસારરૂપ વૃક્ષના ઉચ્છેદનદ્વારા નિરૂપણ કરી છે. ત્યાર પછી દુઃસ્તેષ્વદ્વિપ્રમનાઃ ઇત્યાદિ વચનોમાં સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષના લક્ષણવડે સૂચન કરેલી પરવૈરાગ્ય માટે ઉપયોગી ઘેવી દેવી સંપદ્ શ્રદ્ધણુ કરવા યોગ્ય છે અને યામિમાં ઉત્પિતાં વાચં ઇત્યાદિ વચનોવડે સૂચન કરેલી પરવૈરાગ્યની વિરોધી આસુરી સંપદ્ છે. આ આસુરી સંપદ્ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. આ સર્વ વાત આ ગીતાના સોળમા અધ્યાયમાં કથન કરેલી છે. ત્યારપછી નિર્દ્વેદો નિત્યસત્ત્વઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે સૂચન કરેલી દેવી સંપદના અસાધારણ કારણરૂપ સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા છે. સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા આ ગીતાના સત્તરમા અધ્યાયમાં, રાજસી અને તામસી શ્રદ્ધાની નિવૃત્તિપૂર્વક, કથન કરેલી છે. આ પ્રમાણે તેરમા અધ્યાયથી સત્તરમા અધ્યાયપર્યંત પાંચ અધ્યાયોમાં ક્ષણસહિત જ્ઞાનનિષ્ઠા નિરૂપણ કરી છે.

ત્યાર પછી આ ગીતાના અઠારમા અધ્યાયમાં પૂર્વે કથન કરેલા સર્વ અર્થોના ઉપસંહાર કર્યો છે. આ પ્રમાણે આખી ગીતાના અર્થોના પરસ્પર સંબંધ સિદ્ધ થાય છે. પૂર્વના દ્વિતીય અધ્યાયમાં સાંખ્ય છુદ્ધિનો આશ્રય કરીને શ્રીભગવાને પણ તેજમિહિતા સાંલ્લે હ્રદિઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે જ્ઞાનનિષ્ઠા કથન કરી હતી તથા યોગછુદ્ધિનો આશ્રય કરીને શ્રીભગવાને યોગે સ્વિમાં ધૃષ્ટ ત્યાંથી તે કર્મણેવાપિકારસ્તે મા તે સંગોસ્ત્ત્વકર્મણિ એ શબ્દો પર્યંત સર્વ વચનોવડે કર્મનિષ્ઠા કથન કરી હતી. પરંતુ જ્ઞાનનિષ્ઠા તથા કર્મનિષ્ઠા એ બન્ને નિષ્ઠાઓના અધિકારીઓના ભેદ શ્રીભગવાને સ્પષ્ટ કરીને કથન કર્યો નથી.

શંકા:-બન્ને નિષ્ઠાઓના એક જ અધિકારી છે. કારણ કે જ્ઞાન અને કર્મ ઉભયનો સમુચ્ચય જ મોક્ષની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ છે.

સમાધાન:-જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્નેનો સમુચ્ચય અંગીકાર કરીને બન્નેની એક અધિકારિતા શ્રીભગવાને વાંછિત નથી. કારણ કે દરેક જીવનું કર્મ હૃદયોગાદ્વનંજય એ વચનવડે શ્રીભગવાને, જ્ઞાનનિષ્ઠાની અપેક્ષાએ કરીને, કર્મનિષ્ઠા વિષે નિરૂપિતા કથન કરી છે. યાવાનર્થ હૃદયને એ વચનવડે શ્રીભગવાને આત્મજ્ઞાનના ક્ષણ વિષે સર્વ કર્મોના ક્ષણો અંતર્ભાવ દર્શાવે છે. તેમ જ સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનાં લક્ષણ કહીને શ્રીભગવાને પણ બ્રાહ્મી સ્થિતિઃ પર્મ એ વચનવડે પ્રશંસાસહિત જ્ઞાનના ક્ષણો ઉપસંહાર કર્યો છે. યા નિશા સર્વવૃત્તાનામ્ ઇત્યાદિ વચનોવડે શ્રીભગવાને જ્ઞાનવાન પુરુષને, દ્વૈવદર્શનના અભાવથી, કર્મોના અનુષ્ઠાનનો અસંભવ કથન કર્યો છે. જેમ લોકમાં અંધકારની નિવૃત્તિમાં કેવળ પ્રકાશ માત્ર જ કારણ હોય છે, તેવી રીતે અવિદ્યાની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષક્ષણમાં પણ કેવળ જ્ઞાન જ કારણ છે. શ્રુતિ પણ જ્ઞાનમાત્રથી જ મોક્ષની પ્રાપ્તિનું કથન કરે છે. શ્રુતિ કહે છે કે-નમેવ વિદિત્વાતિમૃણ્મૈતિ નાન્યઃ વંચા ચિત્તેડ્વનાય અર્થ-અધિકારી પુરુષ આનંદસ્વરૂપ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને, સંસારરૂપ મૃત્યુનો નાશ કરે છે, માટે મોક્ષની પ્રાપ્તિ વાસ્તે આત્મસાક્ષાત્કાર વિના બીજો કોઈ માર્ગ નથી. તેથી જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્નેનો સમુચ્ચય સંભવશે નહિ, તેમ જ એક અધિકારિતા પણ સંભવશે નહિ.

શંકા:-જેવી રીતે પ્રકાશ તથા અંધકાર એ બન્ને પરસ્પર વિરોધી છે, તેથી તે બન્નેનો સમુચ્ચય સંભવતો નથી, તેવી રીતે આત્મજ્ઞાન તથા કર્મ એ બન્ને પણ પરસ્પર વિરોધી છે; તેથી તે બન્નેનો પણ સમુચ્ચય સંભવશે નહિ. તેથી જ્ઞાન તથા કર્મ એ બન્નેનો સંભવ જ અધિકારી હોય છે.

સમાધાન:-જ્ઞાન તથા કર્મ એ બન્નેનો ભિન્ન ભિન્ન જ અધિકારી હોય છે, એ વાત યથાપિ સત્ય છે, તથાપિ એક જ અર્જુનની પ્રત્યે જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્નેનો ઉપદેશ કરવો સંભવતો નથી. કારણ કે જે દેહાભિમાની પુરુષ કર્મનો અધિકારી હોય છે, તે પુરુષની પ્રત્યે જ્ઞાન-નિષ્ઠાનો ઉપદેશ કરવો યોગ્ય હોતો નથી, અને જે દેહાભિમાનથી રહિત પુરુષ જ્ઞાનનો અધિકારી હોય છે, તે પુરુષની પ્રત્યે કર્મનિષ્ઠાનો ઉપદેશ કરવો યોગ્ય હોતો નથી.

શંકા:-શું એક જ પુરુષની પ્રત્યે વિકલ્પે કરીને જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્નેના ઉપદેશનો સંભવ હોઈ શકે છે ?

સમાધાન:-સમાન સ્વભાવવાળા પદાર્થોનું જ વિકલ્પે કરીને વિધાન થાય છે, જેવી રીતે હોમમાં સમાન સ્વભાવવાળા મીઠું-ચવાદિ પદાર્થોનું વિકલ્પે કરીને વિધાન થાય છે. પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ-નિકૃષ્ટ પદાર્થોનું વિકલ્પે કરીને વિધાન થતું નથી. આત્મજ્ઞાનની અપેક્ષાએ કરીને કર્મો વિષે નિકૃષ્ટતા, તથા કર્મોની અપેક્ષાએ કરીને આત્મજ્ઞાન વિષે ઉત્કૃષ્ટતા, દ્વેષ ભય કર્મ વૃદ્ધિયોગદ્વંજય ઇત્યાદિ વચનોવડે સ્પષ્ટ જ છે. તેથી જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્નેનો વિકલ્પ સંભવતો નથી. કિંવા કાર્યસહિત અવિધાની નિવૃત્તિવડે ઉપલક્ષિત બ્રહ્મ-નંદરૂપ મોક્ષ વિષે, કર્મોનાં સ્વર્ગોદિ ક્ષોણી માદૃક ન્યૂનાધિકતા સંભવતી નથી. આ કારણથી પણ જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્નેનો સમુચ્ચય સંભવે નહિ, તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાનનિષ્ઠા તથા કર્મનિષ્ઠા એ બન્ને નિષ્ઠાઓના ભેદ દર્શાવિત ભિન્ન ભિન્ન અધિકારી માનીએ તો એક પુરુષ પ્રત્યે બન્ને નિષ્ઠાઓનો ઉપદેશ સંભવે નહિ. બન્ને નિષ્ઠાઓનો ભેદ દર્શાવિત એક જ અધિકારી માનીએ, તો પરસ્પર વિરુદ્ધ એ બન્ને નિષ્ઠાઓનો સમુચ્ચય સંભવશે નહિ; તથા કર્મની અપેક્ષાએ કરીને આત્મજ્ઞાન વિષે શ્રેષ્ઠતા પણ સિદ્ધ થશે નહિ. ભેદ દર્શાવિત જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્નેના વિકલ્પનો અંગીકાર કરીએ, તો સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ તથા પરિશ્રમ વિના જ સિદ્ધ થનાર આત્મજ્ઞાનનો પરિત્યાગ કરી બહુ પરિશ્રમવડે સિદ્ધ થનાર તથા અત્યંત નિકૃષ્ટ એવું કર્મનું અનુષ્ઠાન કેાઈ પણ પુરુષ કરશે નહિ. આ પ્રકારના વિચારવડે અત્યંત વ્યાકુળ બુદ્ધિવાળો અર્જુન શ્રીભગવાનની પ્રત્યે આ પ્રકારનાં વચન કહેવા લાગ્યો:-

અર્જુન ઉવાચ-જ્યાયસી ચેત્કર્મણસ્તે મતા બુદ્ધિર્જનાર્દન ।

તત્કિં કર્મણિ ઘોરે માં નિયોજયસિ કેશવ ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે જનાર્દન ! આપને જ્યારે નિષ્કામ કર્મના કરતાં આત્માના વિષયવાળી બુદ્ધિ વધારે સંભવ છે, તો પછી હે કેશવ ! આપ મને હિંસારૂપ ઘોર કર્મને વિશે શા માટે પ્રેરણા કરો છો ? ૧

શ્લોક:-હે જનાર્દન ! ભેદ દર્શાવિત તમે નિષ્કામ કર્મોથી આત્મતત્ત્વ સંબંધી બુદ્ધિ અત્યંત શ્રેષ્ઠરૂપ છે, એમ માનો છો તો હે કેશવ ! હિંસાદિ અનેક આયાસોવડે યુક્ત આ યુદ્ધરૂપ ઘોર કર્મમાં મને અર્થાત્ આપના અત્યંત ભક્તને કર્મણેવાધિકારસ્થે ઇત્યાદિ વચનોવડે આપ વારંવાર શા માટે પ્રેરણા કરો છો ?

(સૌંદર્યેવંતે યાચ્યતે શ્વામિભવિતસિદ્ધયે હતિ જનાર્દનઃ) અર્થાત્ પોતપોતાના મનવાંછિત પદાર્થોની પ્રાપ્તિ વાસ્તે સર્વજનો જેના પ્રતિ યાચના કરે છે, તે જનાર્દન કહેવાય છે. અથવા, (જનં જનને ભક્ષાણમજ્ઞાનં ચ સ્વભાગાક્રોણાર્ણયતિ દિનસ્વીતિ જનાર્દન) અર્થ:-જનમનો તથા જનમના કારણ અજ્ઞાનનો જે પોતાના સાક્ષાત્કારવડે નાશ કરે છે, તે જનાર્દન કહેવાય છે. અહીં

દે જનાર્જન એ સંપ્રાધનવડે અર્જુને એ અર્થ સૂચન કર્યો છે કે, સર્વના ઈશ્વર તથા સર્વ ઈષ્ટ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ કરનાર આપ ભગવાન છો. એક આપના જ, શિષ્યસ્તેહ શાષિ માં ઇત્યાદિ પ્રાર્થનાપૂર્વક, શરણુને પ્રાપ્ત થયેલો હું ભક્ત અર્જુન છું. માટે મારી સાથે વંચના કરવી આપને ઉચિત નથી. (૧)

અપતરણિકા:-“હૈ અર્જુન ! હું કૃષ્ણ ભગવાન કોઈ પણ પ્રાણીની સાથે વંચના કરતો નથી, તો પછી અત્યંત પ્રિય ભક્ત એવા તારી સાથે હું કેવી રીતે વંચના કરીશ ? અર્થાત્ નહિ કરું. વળી તું અર્જુન વંચના કરવાનું કયું ચિદ્ર મારામાં દેખે છે ?” એવી ભગવાનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન પ્રત્યે અર્જુન કહે છે:-

વ્યામિશ્રેણેવ વાક્યેન બુદ્ધિં મોહયસીવ મે ।

તદેકં વદ નિશ્ચિત્ય યેન શ્રેયોઽહમાપ્નુયામ્ ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-હૈ ભગવન્ ! ભણતાં વચનો કહેવાથી ભ્રમ બુદ્ધિ વ્યાપ્તિને પામે છે, તેમ આપ મારી બુદ્ધિને વ્યાપ્તિમાં નાંખો છો. આપ મને એક જ અધિકારીના નિશ્ચય કરી કહેા, કે જેથી હું (અર્જુન) મોક્ષને પામું. ૨

ટીકા:-હૈ ભગવન્ ! ધૈગુણવિષયા વેદા નિર્ધૈગુણ્યો મવાર્જુન-ઇત્યાદિ વચનોવડે આપ પૂર્વે કોઈ સ્થળે તો વેદનિધાનો પરિત્યાગ કરાવતા હતા અને કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે ઇત્યાદિ વચનોવડે પૂર્વે કોઈ સ્થળે તો આપ વેદનિધાનું શ્રદ્ધણ કરાવતા હતા; તેમ જ નિર્દ્વેદો નિત્યસત્ત્વસ્યો નિર્યોગસ્યેમ્ ભાત્મવાન્ ઇત્યાદિ વચનોવડે પૂર્વે કોઈ સ્થળે આપ નિવૃત્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કરતા હતા, તેમ જ ધર્મ્યાદિ બુદ્ધાન્ત્રેયોન્યત્ત્રવિષય ન વિચતે ઇત્યાદિ વચનોવડે પૂર્વે કોઈ સ્થળે આપ પ્રવૃત્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કરતા હતા. આ પ્રમાણે જ્ઞાનનિધાનું તથા કર્મનિધાનું પ્રતિપાદન કરનારાં આપનાં વચનો યદ્યપિ એકત્ર મળેલા અર્થનું કથન કરતાં નથી, કિંતુ ભિન્ન ભિન્ન અર્થનું કથન કરે છે; તથાપિ મને (અર્જુનને) તો, પોતાની બુદ્ધિના કોયથી જ્ઞાનનિધા અને કર્મનિધા આ બન્નેનો એક જ અધિકારી છે, એ પ્રકારના સંશયવાળા આપનાં વચનો જણાય છે. (એ અર્થ અર્જુને વ્યામિશ્રેણેવ એ શબ્દોમાં રહેલ દ્વ શબ્દવડે સૂચન કર્યો.)

“હૈ ભગવન્ ! એવા જ્ઞાનકર્મનિધાનાં પ્રતિપાદક વ્યામિશ્રિત વાક્યોવડે આપ, હું મંદબુદ્ધિ એવા અર્જુનનાં અંતઃકરણને જાણે કે મોહની પ્રાપ્તિ કરો છો.” (અહીં મોહયસીવ એ શબ્દોમાં રહેલો જ દ્વ શબ્દ છે તે દ્વ શબ્દવડે અર્જુને એ અર્થ સૂચન કર્યો છે કે:-આપ પરમ કૃપાળુ છો, તેથી આપ મારા મોહને નિવૃત્ત કરવાને વાસ્તે જ પ્રવૃત્ત થયા છો, કાંઈ મારામાં મોહ ઉત્પન્ન કરવાને વાસ્તે આપ પ્રવૃત્ત થયા નથી; તથાપિ આપનાં વચનોને શ્રવણ કરવાથી મને થયેલ ભ્રમરૂપ મોહ કેવળ મારા અંતઃકરણના કોયથી જ થયો છે.)

“હૈ ભગવન્ ! જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્નેનો જો કદાચિત્ એક જ પુરુષ અધિકારી હોય, તો પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી જ્ઞાન અને કર્મ બન્નેનો સમુચ્ચય સંભવશે નહિ. જ્ઞાન તથા કર્મ બન્ને એક અર્થના હેતુ નથી, તેથી તે બન્નેનો વિકલ્પ પણ સંભવશે નહિ. પૂર્વોક્ત રીતિથી જો કદાચિત્ આપ જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્નેના અધિકારીના ભેદ માનતા હો, તો એક જ હું અર્જુનની પ્રત્યે, પરસ્પર વિરુદ્ધ, જ્ઞાનનિધા તથા કર્મનિધા એ બન્નેનો ઉપદેશ સંભવતો નથી. જેવી રીતે એક જ પુરુષ એક જ દેશ-કાળે પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્થિતિ તથા ગમન એ બન્ને કરવામાં સમર્થ હોય નહિ, તેવી રીતે એક જ હું અર્જુન એક જ કાળે પરસ્પર વિરુદ્ધ જ્ઞાનનિધા તથા

કર્મનિષ્ઠા એ બંનેનું અનુક્રાન કરવામાં સમર્થ હું નહિ. તેથી જ્ઞાનનો અધિકાર અને કર્મનો અધિકાર એ બંનેમાંથી એક જ અધિકારને આપ નિશ્ચયવડે મારા પ્રત્યે કથન કરો. આ અધિકારથી નિશ્ચયપૂર્વક આપનાં વચનવડે હું અર્જુન, જ્ઞાન અને કર્મ એ બંનેમાંથી એક, જ્ઞાનનું અથવા કર્મનું અનુક્રાન કરીને શોધરૂપ શ્રેયને પ્રાપ્ત થાઉં.” અહીં જ્ઞાનનિષ્ઠા અને કર્મનિષ્ઠા એ બંને નિષ્ઠાઓનો એ એક અધિકારી છે એમ અંગીકાર કરીએ, તો બંને નિષ્ઠાઓનો વિકલ્પ તથા સમુચ્ચય સંભવશે નહિ. તેથી બંને નિષ્ઠાઓના અધિકારીના ભેદ લક્ષવાને વારતે અહીં બે શ્લોકોવડે અર્જુન પ્રશ્ન પૂછે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૨)

અવતરણિકા:-આ પ્રમાણે જ્યારે અર્જુનને જ્ઞાનનિષ્ઠા તથા કર્મનિષ્ઠા એ બંને નિષ્ઠાઓના અધિકારીના ભેદનો પ્રશ્ન થયો, ત્યારે શ્રીભગવાન અર્જુનના પ્રશ્નોનો ઉત્તર કહેવા લાગ્યા:-

શ્રીભગવાનુવાચ-લોકેઽસ્મિન્દ્વિવિધા નિષ્ઠા પુરા પ્રોક્તા મયાઽનઘ ।

જ્ઞાનયોગેન સાંખ્યાનાં કર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પાપરહિત અર્જુન ! આ લોક વિષે, પૂર્વના અધ્યાયમાં, નિષ્ઠા બે પ્રકારની છે એમ મેં તને કહ્યું છે. તેમાં તત્ત્વવેત્તા પુરુષોને જ્ઞાનરૂપી યોગે કરી પ્રાપ્ત થનારી એક નિષ્ઠા છે તથા કર્મરૂપ યોગવાન પુરુષોને કર્મરૂપી યોગે કરી પ્રાપ્ત થનારી બીજી નિષ્ઠા છે. ૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! અધિકારીરૂપે કરી અંગીકાર કરેલા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા તથા અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા એવા બે પ્રકારના પુરુષરૂપ આ લોકમાં જ્ઞાનનિષ્ઠા તથા કર્મનિષ્ઠા એમ બે પ્રકારની સ્થિતિરૂપ નિષ્ઠા પૂર્વ અધ્યાયમાં મેં કૃષ્ણ ભગવાને તારા પ્રત્યે સ્પષ્ટરૂપવડે કથન કરી હતી. તેથી જ્ઞાનનિષ્ઠા તથા કર્મનિષ્ઠા એ બંને નિષ્ઠાઓમાં એક અધિકારી કેવી રીતે હોય એવી શંકાવડે હું જ્ઞાનિને પ્રાપ્ત ન થા.

(અહીં દેશનપ અર્થોત્-હે પાપોથી રહિત ! એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને અર્જુનમાં પ્રહાવિધાના ઉપદેશની યોગ્યતા સૂચિત કરી. કારણ કે જ્ઞાનસુત્રવચ્ચે ઉક્ત ધર્માત્માવસ્થા કર્મણઃ ધૃત્યાદિ શાસ્ત્રોના વચનોએ પાપકર્મથી રહિત પુરુષોમાં જ આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિની યોગ્યતા કથન કરી છે. એક જ સ્થિતિરૂપ નિષ્ઠા, સાધ્ય અવસ્થા તથા સાધન અવસ્થા એમ બે અવસ્થાઓના ભેદવડે બે પ્રકારની હોય છે. કાર્ણ બંને નિષ્ઠાઓ સ્વતંત્ર નથી, એ અર્થનું બોધન કરવાને વાસ્તે શ્રીભગવાને ત્રિશ શબ્દમાં એક વચન કહેલું છે. એ કદાચિત્ સ્વતંત્ર બંને નિષ્ઠા ભગવાનને અભિમત હોત તો મિત્રે એ પ્રકારનું દ્વિવચન જ ભગવાન કથન કરત. આ અર્થને એક સાંખ્ય ષ યોગ ચ યા વસ્તિ એ શબ્દોવડે શ્રીભગવાન આગળ જવાં કથન કરશે. હવે તે જ સ્થિતિરૂપ નિષ્ઠાને બે પ્રકારના રૂપવડે વર્ણન કરે છે.)

(જ્ઞાનયોગેન સાંખ્યાનાં હિતિ) પ્રત્યક્ અભિજ્ઞ ધ્વજને વિષય કરનારી યુદ્ધિ સાંખ્યા કહેવાય છે. આ સાંખ્યા નામની યુદ્ધિને પ્રાપ્ત થનાર તે સાંખ્ય કહેવાય છે. અર્થાત્ જે પુરુષોએ પ્રહાસ્યર્થોદ્ધમથી જ સંન્યાસને ધારણ કર્યો છે, જે પુરુષોએ વેદાંતના શ્રવણ-મનનાદિવડે આત્મવસ્તુનો નિશ્ચય કર્યો છે, તથા જે પુરુષો જ્ઞાનભૂમિકામાં આરુઢ થયા છે, એવા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા સાંખ્ય નામના પુરુષોને, તાતિ સર્વાંગિ સંવ્યયુક્ત આલીન મત્તરઃ ધૃત્યાદિ વચનોવડે, પૂર્વે, જ્ઞાનરૂપ યોગવડે જ નિષ્ઠા કથન કરી છે. (યુગ્મવતે વશ્વના બેન સ યોગઃ) અર્થાત્-અધિકારી પુરુષ જેવડે પ્રહાની સાથે ભોજાય છે તે યોગ કહેવાય છે. વળી અધિકારી પુરુષ જ્ઞાનવડે જ પ્રહાની સાથે અસેદ્ધભાવને પ્રાપ્ત થાય છે તેથી જ્ઞાન જ યોગરૂપે છે. જે પુરુષોનાં અંતઃકરણ શુદ્ધ થયાં નથી, તથા જે પુરુષો જ્ઞાનભૂમિકામાં આરુઢ થયા નથી, એવા કર્મીના અધિકારીરૂપ

યોગી પુરુષોને, અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા, જ્ઞાનભૂમિકામાં આસ્થા થવાને વાસ્તે, ધર્મોદ્ધિ
ગુદાચ્છેદોત્પન્નવિચર્ય ન વિચરે ઇત્યાદિ વચનોવડે, કર્મરૂપ યોગવડે જ પૂર્વે નિષ્ઠા કથન કરી છે.
સુગતે અંતઃકરણદ્વારા અને સ યોગ. અર્થાત્-અધિકારી પુરુષ જેવડે અંતઃકરણની શુદ્ધિની
સાથે જોડાય છે, તે યોગ કહેવાય છે. એવાં અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરનારાં નિષ્કામ કર્મ છે.
તેથી નિષ્કામ કર્મ જ યોગરૂપ છે. આ કથનથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, પૂર્વોક્ત પ્રકારે
જ્ઞાન તથા કર્મ એ બન્નેનો સમુચ્ચય તથા વિકલ્પ સંભવતો નથી. કિન્તુ પહેલાં નિષ્કામ
કર્મોવડે જેમનાં અંતઃકરણો શુદ્ધ થયાં હોય છે એવા અધિકારી પુરુષોને સર્વ કર્મોના
સંન્યાસવડે જ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી ચિત્તની શુદ્ધિરૂપ તથા ચિત્તની અશુદ્ધિ-
રૂપ બે અવસ્થાઓના લેદવડે એક જ તું-અર્જુનની પ્રત્યે મેં ૫૫ા તેડમિહિતા સાંભળે હૃદયોંગે
વિમાં શુષ્ઠ ઇત્યાદિ વચનોવડે બે પ્રકારની નિષ્ઠા કથન કરી છે. તેથી ભૂમિકાના લેદવડે
એક જ પુરુષની પ્રત્યે જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્નેનો ઉપયોગ સંભવિત હોઈ શકે છે. તેથી
જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્નેના અધિકારનો લેદ છતાં પણ ઉપદેશ વ્યર્થ જતો નથી.

આ અર્થ જણાવવાને વાસ્તે શ્રીભગવાન, આ તૃતીય અધ્યાયમાં, અશુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષને
ચિત્તની શુદ્ધિપર્યંત, નિષ્કામ કર્મોના અનુષ્ઠાનની કર્તવ્યતાના કર્મણામનારમાત્ર એ વાક્યથી મોઢે
પાર્ય સ જીવતિ એ વાક્ય સુધી ૧૩ શ્લોકોવડે કથન કરશે અને જે પુરુષોનાં ચિત્ત શુદ્ધ થયાં
છે, એવા જ્ઞાનવાન પુરુષોને તો તે કર્મો કિંચિત્ માત્ર પણ અપેક્ષિત નથી. આ અર્થને વસ્ત્વા-
ત્મરતિઃ ઇત્યાદિ શ્લોકોવડે કથન કરશે. ત્યાર પછી તત્માદસક્તઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે તો, બંધના
હેતુરૂપ કર્મોને પણ ક્ષણની ઇચ્છાથી રહિતપણાં રૂપ દૌશાયવડે, અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તથા
જ્ઞાનની ઉત્પત્તિદ્વારા મોક્ષનું જ કારણપણું સંભવે છે, એ અર્થ (ભગવાન) કથન કરશે. ત્યાર
પછી બધ કેન પ્રયત્નોઽય એ અર્જુનના પ્રશ્નોનું ઉત્તરપત્ર કરીને, કામદોષવડે જ કામ્ય કર્મોને
અંતઃકરણની શુદ્ધિનું કારણપણું નથી, તેથી કામથી રહિત થઈને કર્મો કરનાર તું અર્જુન
અંતઃકરણની શુદ્ધિવડે જ્ઞાનનો અધિકારી થશે; એ અર્થ શ્રીભગવાન આ તૃતીય અધ્યાયની
સમાપ્તિ પર્યંત કથન કરશે. (૩)

અવતરણિકા:-જેવી રીતે મુક્તિકા, દંડ, ચક્ર, કુલાલ વગેરે કારણોનો અભાવ થતાં ઘટરૂપ
કાર્યની ઉત્પત્તિ જ હોતી નથી, તેવી રીતે નિષ્કામ કર્મરૂપ કારણનો અભાવ થતાં જ્ઞાનરૂપ
કાર્યની ઉત્પત્તિ જ હોતી નથી. આ અર્થ શ્રીભગવાન અર્જુનની પ્રત્યે કથન કરે છે —

ન કર્મણામનારંભાન્નૈર્કર્મ્યં પુરુષોડશનુતે ।

ન ચ સંન્યસનાદેવ સિદ્ધિં સમધિગચ્છતિ ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! અધિકારી પુરુષ નિષ્કામ કર્મો ન કરવાથી જ નિષ્કર્મ ભાવને પ્રાપ્ત
થતો નથી. તેમ જ સંન્યાસથી પણ જ્ઞાનનિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૪

ટીકા:-તમેત વેદાત્તવચ્ચનેન વ્રાજ્ઞણા વિવિદિપંતિ યજ્ઞેન દાનેન તપસાનાયકેન આ શ્રુતિએ આત્મજ્ઞા-
નની પ્રાપ્તિ વાસ્તે કથન કરેલાં, પોતપોતાના વર્ણાશ્રમને અનુસાર, જે વેદાધ્યયન, યજ્ઞ, દાન,
તપ ઇત્યાદિ કર્મો છે, તે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોને જે પુરુષ નિષ્કામ થઈને કરતો નથી, તે
પુરુષનું અંતઃકરણ શુદ્ધ હોતું નથી અને અંતઃકરણની શુદ્ધિ વિના પુરુષ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને
યોગ્ય થતો નથી, તેથી નિષ્કામ કર્મો નહિ કરવાથી અશુદ્ધ ચિત્તવાળો પુરુષ સર્વ કર્મોથી
રહિતવારૂપ નૈષ્કર્મ્યને પ્રાપ્ત થતો નથી; અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપ યોગવડે નિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થતો નથી.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન્ ! શ્રુતિમાં સર્વ કર્મોના સંન્યાસથી જ જ્ઞાનનિધાની પ્રાપ્તિ કથન કરી છે તથા કર્મોવડે જ્ઞાનનિધાની પ્રાપ્તિનો નિષેધ પણ કથન કર્યો છે. શ્રુતિ કહે છે કે-પ્રત્યેક પ્રમાણનો છોકમિચ્છંતઃ પ્રવર્તેતિ હિતિ; ન કર્મણા, ન પ્રજપા, ન ધ્યેન; દ્વાયોનૈકેડમૃતત્વમાનસઃ. અર્થાત્-સંન્યાસીઓને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય જે અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપ લોક છે; તે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરતા અધિકારી પુરુષો સંન્યાસને ગ્રહણ કરે છે; અને પૂર્વેના કોઈ પણ વિદ્વાન્ પુરુષ બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષને, અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોવડે, પુત્રાદિ પ્રભવડે તથા સુવર્ણાદિ ધનવડે પ્રાપ્ત થતો નથી; કિન્તુ એક ત્યાગવડે જ મોક્ષરૂપ અમૃતને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે સર્વ કર્મોના સંન્યાસથી જ જ્ઞાનનિધા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પણ જ્ઞાનનિધાની પ્રાપ્તિ વારંતે કર્મો કરવાં વ્યર્થ છે.

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-ન ચ સંયત્તનાત્ હિતિ-હે અર્જુન ! નિષ્કામ કર્મોના અનુષ્ઠાનવડે અંતઃકરણની શુદ્ધિ કર્યા વિના જ કદેલો જે સંન્યાસ, તે સંન્યાસથી અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો પુરુષ, મોક્ષરૂપ જ્ઞાની પ્રાપ્તિ કરનારી જ્ઞાનનિધારૂપ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થતો નથી.

તાત્પર્ય એ છે કે, નિષ્કામ કર્મોના અનુષ્ઠાનથી ઉત્પન્ન થયેલી ચિત્તની શુદ્ધિ વિના પ્રથમ સંન્યાસ જ સંભવતો નથી. કારણ કે મદહરેચ વિરજેત તદહરેચ પ્રવર્જેત-અર્થ-અધિકારી પુરુષ જે દિવસે સર્વ વિષયસુખોમાંથી વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થાય, તે દિવસથી સંન્યાસને ગ્રહણ કરે. આ શ્રુતિએ વૈરાગ્યવાન્ પુરુષને જ સંન્યાસનો અધિકારી કહ્યો છે; પણ વૈરાગ્ય અશુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષને હોતો નથી. અશુદ્ધ ચિત્તવાળો પુરુષ જો કદાચિત્ દંડપ્રહનમાત્રેણ મરો નાતપ્ત્યો મયેદ અર્થાત્-દંડાદિ ચિન્હોને માત્ર ગ્રહણ કરીને જ પુરુષ નારાયણરૂપ થાય છે-ઇત્યાદિ પ્રેરણક વચનો શ્રવણ કરીને, ઔત્સુક્યમાત્રવડે સંન્યાસને ગ્રહણ કરે છે, તોપણ તે અશુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષને સંન્યાસ જ્ઞાનનિધારૂપ જ્ઞાની પ્રાપ્તિ કરતો નથી; પણ ઉલટું પ્રત્યવાયની જ પ્રાપ્તિ કરે છે. અહીં કાર્યના અધિકારનો તથા જ્ઞાનો વિચાર ન કરીને કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરનાર જે આહ્વાહ વિશેષ છે, તેનું નામ ઔત્સુક્ય છે. આ ઔત્સુક્યને કુતૂહલ પણ કહે છે. પૂર્વે સર્વ કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસવડે મોક્ષની પ્રાપ્તિનું કથન કરનાર જે શ્રુતિવચનો કહ્યાં હતાં, તે શ્રુતિવચનો શુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષ ઉપર છે, અશુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષ ઉપર નથી. (૪)

અવતરણિકા:-નિષ્કામ કર્મોના અનુષ્ઠાનવડે જે પુરુષનું ચિત્ત શુદ્ધ થયું નથી, તે પુરુષ સર્વકા બાંધકુંબ જ રહે છે. આ અર્થને શ્રીભગવાન્ અર્જુન ત્રત્યે કહે છે:-

નહિ કશ્ચિત્ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યકર્મકૃત્ ।

કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વં પ્રકૃતિજૈર્ગુણૈઃ ॥ ૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-કોઈ પણ અજ્ઞાની પુરુષ કદાપિ ક્ષણમાત્ર પણ કર્મોને નહિ કરતો છતો રહેતો નથી. માટે પ્રકૃતિજન્ય અર્થાત્ પ્રકૃતિથી થયેલા સાત્વાદિ ગુણો પરતંત્ર એવા સર્વ અજ્ઞાનીઓના પાસે લૌકિક તેમ જ વૈદિક સર્વ કર્મો કરાવે છે. ૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે પુરુષે મનસહિત ઇન્દ્રિયોને પોતાને વશ કરી નથી, એવો અજિતેન્દ્રિય કોઈપણ પુરુષ, જે કારણથી કદાચિત્ એક ક્ષણમાત્ર કાળ પર્યંત પણ ખાનપાનાદિ લૌકિક કર્મોને તથા અગ્નિહોત્રાદિ વૈદિક કર્મોને કર્યા વિના રહેતો નથી, કિન્તુ અજિતેન્દ્રિય પુરુષ લૌકિક-વૈદિક કર્મો કરતો જ રહે છે, તે કારણથી અશુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષને સર્વ કર્મોને સંન્યાસ કરવો સંભવતો નથી.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન્ ! અશુદ્ધ ચિત્તવાળો અવિદ્વાન્ પુરુષ લૌકિક-વૈદિક કર્મો કર્યા વિના રહેતો નથી, કિન્તુ તે કર્મોને કરતો જ રહે છે, તેનું શું કારણ છે?"

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-જાવે હિ હવિ-હે અર્જુન ! મૂળ પ્રકૃતિથી હૃત્પત્ત થયલા જે સત્ત્વ, રજઃ, તમ એ ત્રણ ગુણો છે અથવા સ્વભાવરૂપ પ્રકૃતિથી હૃત્પત્ત થયલા રાગદ્વેષાદિ ગુણો પ્રકૃતિવિજન્ય ગુણો કહેવાય છે. ચિત્તશુદ્ધિથી રહિત અસ્વતંત્ર સર્વ પ્રાણીઓને પ્રકૃતિવિજન્ય ગુણો લૌકિક-વૈદિક સર્વ કર્મ કરાવે છે, અથવા કાયિક, વાચિક અને માનસિક એ સર્વ કર્મ કરાવે છે. તે કારણથી અશુદ્ધ ચિત્તવાળો કોઈપણ અવિદ્યાનું પુરુષ કર્મો કર્યો સિવાય રહેતો નથી; કિંતુ પ્રકૃતિવિજન્ય ગુણોવડે ચલાયમાન થયેલો પરાધીન અજ્ઞાની પુરુષ સર્વ કાલે કર્મોને કરતો જ રહે છે. એવા અશુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષને સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ કરવો સંભવતો નથી. જ્યારે અશુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષને સંન્યાસ સંભવતો નથી, ત્યારે અશુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષને સંન્યાસજન્ય જ્ઞાનનિષ્ઠા સંભવતી નથી, તેમાં તો શું જ કહેવાનું ? (૫)

અવતરણિકા:-કિવા જે પુરુષે નિષ્કામ કર્મોના અનુજનથી પોતાના ચિત્તને શુદ્ધ કર્યું નથી, કિંતુ ઔત્સુક્યમાત્રવડે પ્રથમ સંન્યાસને જ ગ્રહણ કર્યો છે, એવો અશુદ્ધ ચિત્તવાળો પુરુષ સંન્યાસના ક્ષણે પ્રાપ્ત થતો નથી; એ અર્થને શ્રીભગવાન કથન કરે છે:-

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

ઇન્દ્રિયાર્થાન્વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે વિમૂઢાત્મા પુરુષ વાગાદિ કર્મેન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરે છે, પણ શબ્દાદિ વિષયોનું મનવડે સ્મરણ કરતો રહે છે તે પુરુષ મિથ્યા આચારવાળો (દગલી) કહેવાય છે. ૬

ટીકા:-રાગદ્વેષવડે જેનું અંતઃકરણ દૂષિત છે, એવા અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો જે પુરુષ કેવળ ઔત્સુક્ય માત્રથી વાક, પાણિ, પાદ આદિ કર્મેન્દ્રિયોનો નિષેધ કરીને અર્થાત્ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોવડે કર્મોને નહિ કરીને, રાગ-દ્વેષવડે પ્રેરિત મનવડે શબ્દ-સ્પર્શાદિ વિષયોને સ્મરણ કરતો રહે છે, પણ આત્મતત્ત્વનું સ્મરણ કરતો રહેતો નથી, અર્થાત્ “મેં સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ કર્યો છે” એ પ્રકારના અભિમાનવડે જે પુરુષ સર્વ કર્મોથી રહિત થઈ રહ્યો હોય છે, તે પુરુષ મિથ્યા આચારવાળો કહેવાય છે. વાતપર્યં એ છે કે, તે પુરુષનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થતું નથી. તેથી જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ ક્ષણની પ્રાપ્તિને અયોગ્ય થયેલો તે પુરુષ પાપ આચરણવાળો કહેવાય છે. આ વાત ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ કહેલી છે:-

ત્વંપદાર્થવિવેકાય સંન્યાસઃ સર્વકર્મણામ્ । શ્રુત્યેહ વિહિતો યસ્માત્તત્યાગી પતિતો ગયેત્ ॥

અર્થ:-શ્રુતિ ભગવતીએ, અધિકારી લોક વિષે ત્વં પદાર્થ આત્માનો વિચાર કરવા વાસ્તે જ સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ વિધાન કર્યો છે, માટે ઔત્સુક્ય માત્રવડે સંન્યાસને ગ્રહણ કરીને જે અશુદ્ધ ચિત્તવાળો પુરુષ ત્વં પદાર્થરૂપ આત્માનો વિચાર કરતો નથી, તે બહિર્ગુણ સંન્યાસી પતિત થાય છે. તેથી અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો પુરુષ સંન્યાસથી જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ શિદ્ધિને પ્રાપ્ત થતો નથી, એવી જે વાત શ્રીભગવાને કથન કરી છે, તે યથાર્થ છે. (૬)

અવતરણિકા:-હવે ચિત્તશુદ્ધિ વિના કેવળ ઔત્સુક્યમાત્રવડે સર્વ કર્મોનો જે સંન્યાસ છે, તે સંન્યાસને ન કરી, અધિકારી પુરુષે પોતાના ચિત્તની શુદ્ધિ વાસ્તે શાસ્ત્રવિદિત નિષ્કામ કર્મોને જ કરવાં. આ અર્થને શ્રીભગવાન અર્જુન પ્રત્યે કથન કરે છે:-

યસ્તિન્વિદ્રિયાણિ મનસા નિયમ્યારમ્ભતેઽર્જુન ।

કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમસક્તઃ સ વિશિષ્યતે ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! જે પુરુષ મનસહિત ઓત્રાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને રોકી ક્લેષછાથી રહિત થઇ વાગાદિ કર્મેન્દ્રિયોવડે નિષ્કામ કર્મોને કરે છે તે પુરુષ અશુદ્ધ ચિત્તવાળા સંન્યાસી કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. ૭

ટીકા:-હે અર્જુન ! અધિકારી પુરુષ ઓત્ર, ત્વક, ચક્ષુ, રસન, ધ્રાણ્ય એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને મનસહિત રોકીને અર્થાત્ પાપની ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ શબ્દાદિ વિષયોની આસક્તિથી ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને નિવૃત્ત કરીને અથવા વિવેક યુક્ત મનવડે ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને રોકીને, વાક-હસ્ત આદિ કર્મેન્દ્રિયોવડે શાસ્ત્ર વિહિત કર્મો કરે છે, પરંતુ કર્મોના ફળની ઇચ્છા કરતો નથી. આવો નિષ્કામ કર્મોને કરનાર અધિકારી પુરુષ પૂર્વોક્ત અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા મિથ્યાચાર સંન્યાસીથી બહુ શ્રેષ્ઠ છે. આ વિલક્ષણતા જણાવવાને વાસ્તે શ્રીભગવાને મૂળ શ્લોકમાં (વસ્તુ)નું શબ્દ કથન કર્યો છે. તાત્પર્ય એ છે કે, હે અર્જુન ! આ મહાન આશ્ચર્યને તું જાણે ! બન્ને પુરુષોને જો કે પરિશ્રમ તો તુલ્ય જ છે, તથાપિ એક પુરુષ તો વાગાદિ કર્મેન્દ્રિયોવડે, મનસહિત ઓત્રાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને, વિષયોમાં પ્રવૃત્ત કરતાં પરમ પુરુષાર્થરૂપ ફળથી રહિત થાય છે, અને બીજો પુરુષ તો મનસહિત ઓત્રાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને, શબ્દાદિ વિષયોથી નિવૃત્ત કરીને, વાગાદિ કર્મેન્દ્રિયોવડે કર્મોને કરતાં છતાં પણ પરમ પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ચિત્તશુદ્ધિથી રહિત સંન્યાસીથી નિષ્કામ કર્મો કરનાર પુરુષ બહુ શ્રેષ્ઠ છે. (૭)

અવતરણિકા:-અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા સંન્યાસી કરતાં નિષ્કામ કર્મો કરનાર પુરુષ બહુ શ્રેષ્ઠ છે. તે કારણથી તું મનસહિત જ્ઞાનેન્દ્રિયોને રોકીને, વાગાદિ કર્મેન્દ્રિયોવડે નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોને કર. આ અર્થને શ્રીભગવાન અર્જુન પ્રત્યે કથન કરે છે:-

નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં કર્મ જ્યાયો હ્યકર્મણઃ ।

શરીરયાત્રાપિ ચ તે ન પ્રસિદ્ધયેદકર્મણઃ ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! તું નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મોને કર; કારણ કે કર્મ ન કરવા કરતાં કર્મ કરવાં તે શ્રેષ્ઠ છે. વળી નિષ્કામ કર્મ કરવાથી કર્મથી રહિત થયલા એવા તને શરીરની યાત્રા અર્થાત્ દેહાદિ પ્રાપ્ત થશે નહિ. ૮

ટીકા:-હે અર્જુન ! અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરનાર કર્મોનાં અનુष्ठાનથી રહિત તું સ્વર્ગાદિ ફળોની ઇચ્છાથી રહિત થઇને, શ્રુતિએ તથા સ્મૃતિએ પ્રતિપાદન કરેલાં સંયોગાસનાદિ નિત્ય કર્મોને તથા શ્રદ્ધાને વિશે કરવાનાં નૈમિત્તિક કર્મોને તથા શ્રાદ્ધાદિ નૈમિત્તિક કર્મોને જ કર.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષે કયા કારણથી કર્મો જ કરવાં યોગ્ય છે ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-કર્મ જ્યાયો હ્યકર્મણઃ इति-નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો ન કરવા કરતાં નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો કરવાં, તે જ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. આ કારણથી અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષે ફળની ઇચ્છાથી રહિત થઇને નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો જ અવશ્ય કરીને કરવાં. જો કે સંન્યાસ પદાત્મરચય આ શ્રુતિએ ધર્માદિ સર્વ સાધના કરતાં સંન્યાસને જ શ્રેષ્ઠરૂપ કહેલો છે. તેથી સંન્યાસ કરતાં કર્મોમાં શ્રેષ્ઠતા કહેવી સંભવતી નથી. તોપણ જીવન-યુક્તિના સુખને વાસ્તે પ્રહલેતા પુરુષે કરેલો વિદ્વત્સંન્યાસ તેમ જ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને વાસ્તે શુદ્ધ ચિત્તવાળા મુમુક્ષુજને કરેલો વિવિદિયા સંન્યાસ, આ બન્ને પ્રકારના સંન્યાસ વિષે જ શ્રુતિએ ધર્માદિ સર્વ સાધના કરતાં, શ્રેષ્ઠતા કથન કરી છે. આ પ્રસંગે સંન્યાસ કરતાં કર્મોમાં જે શ્રેષ્ઠતા કથન કરી છે તે, અશુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષો કેવળ ઔત્સુક્યમાત્રવડે જે સંન્યાસ કરે

છે તે સંન્યાસ કરતાં નિષ્કામ કર્મોમાં શ્રેષ્ઠતા કથન કરી છે. કાંઈ સંન્યાસની નિંદા કરવાનો ભગવાનનો હેતુ નથી. (ધર્મ, સત્ય, તપ, દમ, શમ, દાન, પ્રજનન, આહિતાગ્નિ, અગ્નિહોત્ર, યજ્ઞ અને માનસ આ અગિયાર સાધનોથી સંન્યાસની અધિકતા આત્મપુરાણના દશમા અધ્યાયના અંતમાં વિસ્તારથી કથન કરવામાં આવેલ છે.) કિંવા હે અર્જુન ! નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો ન કરવાથી કેવળ તારા અંતઃકરણની શુદ્ધિનો અભાવ થશે, એટલું જ નહિ, પરંતુ સુદ્ધાદિ કર્મો નહિ કરવાથી તારા શરીરના ખાનપાનાદિ વ્યવહાર પણ સિદ્ધ થશે નહિ, અહીં ભગવાનનો એ હેતુ છે કે, તું અર્જુન ક્ષત્રિય છે, તેથી સંન્યાસાશ્રમ ધારણ કરીને ભિક્ષાવૃત્તિથી શરીરનો નિર્વાહ કરવાનો તારો અધિકાર નથી. કારણ કે શ્રુતિ-સ્મૃતિઓમાં બ્રાહ્મણને જ સંન્યાસ લેવાનો અધિકાર કહેલો છે.

શ્રુતિ કહે છે કે-બ્રાહ્મણઃ હૃવૈવળ્લાયથ વિસૈવળ્લાયથ કૌકૈવળ્લાયથ દ્યુસ્થાયાથ મિદ્ધાચર્મ ચરતિ इति-અર્થ-પુત્રની એપણુનો, વિત્તની એપણુનો તથા લોકની એપણુનો પરિત્યાગ કરીને વૈરાગ્યવાન બ્રાહ્મણ સંન્યાસપૂર્વક ભિક્ષાવૃત્તિ કરે છે. સ્મૃતિ કહે છે કે, -ચત્વાર બ્રાહ્મણસ્ય ત્રયો રાજન્યસ્ય દ્વૌ વૈશ્યસ્ય इति-અર્થ-બ્રહ્મચર્ય, ગાર્હસ્થ્ય, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એ ચાર આશ્રમો બ્રાહ્મણના હોય છે, બ્રહ્મચર્ય, ગાર્હસ્થ્ય અને વાનપ્રસ્થ એ ત્રણ આશ્રમો ક્ષત્રિયના હોય છે અને બ્રહ્મચર્ય તથા ગાર્હસ્થ્ય એ બે આશ્રમો વૈશ્યના હોય છે. એક બીજી સ્મૃતિ કહે છે કે, સુબ્રજાનામર્મ ધર્મો વૈષ્ણવં લિંગધારણમ્ ॥ શાદ્રુજાતોજ્જાતાનાં નામ ધર્મો વિધીયતે-અર્થ-પરમેશ્વરના સુખથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રાહ્મણોના જ ધર્મ એ છે કે દંડાદિ ચિહ્ન ધારણ કરીને સંન્યાસ લેવો. પરમેશ્વરના બાહુથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષત્રિયોના તથા પરમેશ્વરના ઉરુસ્થળથી ઉત્પન્ન થયેલા વૈશ્યોના લિંગસંન્યાસ વિધાન કર્યો નથી. ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિસ્મૃતિમાં બ્રાહ્મણોને જ સંન્યાસાશ્રમનો અધિકાર કહેલો છે. ક્ષત્રિયને તથા વૈશ્યને સંન્યાસનો અધિકાર કહેલો નથી. આ પ્રકારના હેતુથી જ શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે એમ કહ્યું છે કે, સુદ્ધાદિ કર્મોવિના તારા શરીરના ખાનપાનાદિ વ્યવહાર સિદ્ધ થશે નહિ. (૮)

અવતરણિકા:—“હિ ભગવન્ ! કર્મણ વચ્ચતે જંતુર્વિચયાઽય વિમુચ્યતે અર્થ-જીવ કર્મોવડે સંસારમાં બંધાય છે, અને વિધાવડે સંસારથી મુક્ત થાય છે. આ સ્મૃતિવચનવડે સર્વ કર્મો વિષે બંધનની હેતુતા જ સિદ્ધ થાય છે; તેથી સુમુદ્ધુજને બંધનનાં હેતુભૂત કર્મો કરવા યોગ્ય નથી.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન હવે એ પ્રકારનો ઉત્તર આપે છે કે:-કામ્ય કર્મોને જ બંધની હેતુતા છે, ઇશ્વરાર્પણ શુદ્ધિવડે કરેલાં કર્મોને બંધની હેતુતા નથી.

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः ।

तदर्थं कर्म कौंतेय मुक्तसंगः समाचर ॥ ૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! આ લોક પરમેશ્વરની આરાધના માટે એક કર્મમાંથી અન્ય કર્મ (વિશે, એમ કર્મ કરી બંધાય છે. માટે તું ક્ષણી ઇચ્છાથી રહિત યદ્ય, પરમેશ્વરની આરાધનાને માટે કર્મો કર. ૯

ટીકા:-યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ અર્થાત્-વિષ્ણુ ભગવાન્ યજ્ઞરૂપ છે. આ શ્રુતિથી યજ્ઞ શબ્દ પરમેશ્વરનો વાચક સિદ્ધ થાય છે. પરમેશ્વરના આરાધનને વાસ્તે કરવામાં આવતાં નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો યજ્ઞાર્થ કર્મો કહેવાય છે. એવાં નિષ્કામ કર્મોથી ભિન્ન, સ્વર્ગાદિ ક્ષેત્રોની આસિને વાસ્તે કામ્યકર્મોમાં પ્રવૃત્ત થયેલો કર્મોનો અધિકારી પુરુષ જ કામ્યકર્મોવડે બંધાય છે અને પરમેશ્વરના આરાધન અર્થે કરેલાં નિષ્કામ કર્મોવડે અધિકારી પુરુષ બંધાતો નથી. તેથી

કર્મણ વ્યયતે જન્તુઃ એ પૂર્વોક્ત સ્મૃતિમાં પણ કેવળ કામ્ય કર્મો વિષે જ બંધનની હેતુતા કથન કરી છે, નિષ્કામ કર્મોમાં બંધનની હેતુતા કથન કરી નથી. તેથી હે અર્જુન ! તું સ્વર્ગોદ્દિ ક્ષણોની ઈચ્છાથી રહિત થઈને કેવળ પરમેશ્વરની આરાધના માટે શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોને કર. (૯)

અવતરણિકા:—કિંવા ભગવાન્ પ્રભાપતિના વચનાનુસાર પણ અધિકારી પુરુષે કર્મ જ કરવા યોગ્ય છે, એ અર્થને શ્રીભગવાન્ ચાર પ્રલોકોવડે અર્જુનની પ્રત્યે કથન કરે છે:—

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ।

અનેન પ્રસવિષ્યધ્વમેપ વોઽસ્તિષ્ટકામધુક્ ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—કદ્ધના આદિમાં પ્રજાપતિ યજ્ઞની અધિકારી પ્રજાને ઉત્પન્ન કરી કહેવા લાગ્યા કે, હે પ્રજા ! આ યજ્ઞ જ તમોને મનવાંછિત ક્ષણની પ્રાપ્તિ કરવાવાળો છે, માટે યજ્ઞ કરી તમે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાઓ. ૧૦

ટીકા:—શ્રુતિ-સ્મૃતિઓવડે વિધાન કરેલાં સ્વવર્ણાશ્રમના યજ્ઞાદિરૂપ કર્મોની સાથે જે ભેદાયેલો હોય, તે સહયજ્ઞ કહેવાય છે. અર્થાત્ કર્મોના અધિકારીઓ સહયજ્ઞ કહેવાય છે. એવાં યજ્ઞાદિરૂપ કર્મોના અધિકારી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રૈવર્ણિક પ્રજાને સૃષ્ટિના આદિકાળમાં રચીને, પરમકૃપાળુ ભગવાન્ પ્રજાપતિએ ત્રૈવર્ણિક પ્રજાની પ્રત્યે એ પ્રકારનાં વચનો કહ્યાં કે,—હે પ્રજા ! પોતપોતાના વર્ણાશ્રમે કરીને ઉચિત યજ્ઞાદિરૂપ ધર્મ કરીને તમે ઉત્તરકાળે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાઓ ! પ્રજા પૂછે છે કે,—યજ્ઞાદિરૂપ ધર્મવડે કેવી રીતે વૃદ્ધિ થાય ? પ્રજાપતિ કહેવા લાગ્યા એ વોસ્તિષ્ટકામધુક્ इति—હે પ્રજા ! યજ્ઞાદિરૂપ ધર્મ જ તમોને અર્થાત્ અધિકારી જાને મનવાંછિત ક્ષણોની પ્રાપ્તિ કરનાર થાઓ.

શંકા:—સહયજ્ઞાઃ એ વચનમાં જે 'યજ્ઞ'નું અર્થ કરવામાં આવેલું છે, તે યજ્ઞનું અર્થ, અવશ્ય કરવા યોગ્ય નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોનું જ ઉપલક્ષક છે, પણ કામ્ય કર્મોનું ઉપલક્ષક નથી. કારણ કે તે કર્મો નહિ કરવાથી થનારી પ્રત્યવાયની પ્રાપ્તિ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો નહિ કરવાથી જ થાય છે; કામ્યકર્મો નહિ કરવાથી કાંઈ પ્રત્યવાયની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કિંવા, આ ગીતાશાસ્ત્રમાં કામ્ય કર્મો કહેવાને કોઈ પ્રસંગ પણ નથી; ઉલટાં માં કર્મકણ્ઠદુર્ભુઃ એ વચનવડે કામ્ય કર્મોનો નિષેધ જ કર્યો છે. તેથી નિષ્કામ કર્મોના પ્રસંગમાં યજ્ઞાદિરૂપ ધર્મ તને મનવાંછિત ક્ષણોની પ્રાપ્તિ કરશે, એ ક્ષણનું કથન અસંગત છે.

સમાધાન:—કામ્ય કર્મોની માફક નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોનું પણ આનુષંગિક ક્ષણ સંભવિત હોઈ શકે છે. આ વાત આપસ્તંબ ઋષિએ પણ કહેલી છે:—તત્પયાત્રે કલાર્પે નિર્મિતે વ્યાપાર્ગધે દત્યન્તપચેતે । एव धर्मं चर्यमाणमयां ज्ञापयन्ते । नो चेदव्यपयन्ते न धर्महानिर्मक्तीति । અર્થ—જેવી રીતે કોઈ પુરુષે ક્ષણોની પ્રાપ્તિ વાસ્તે વાવેલું જે આગ્રવૃક્ષ હોય છે, તે આગ્રવૃક્ષની છાયા અને સુગંધ બંને, આનુષંગિક ક્ષણ વાવનાર પુરુષને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; તેવી રીતે અધિકારી પુરુષે સ્વધર્મ બળીને કરેલાં નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો થયા પછી, કર્મકર્તા પુરુષને મનવાંછિત પદાર્થોની પ્રાપ્તિરૂપ આનુષંગિક ક્ષણ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, જો કદાચિત્ કર્મકર્તા પુરુષને આનુષંગિક ક્ષણ ન પ્રાપ્ત થાય, તોપણ નિત્ય-નૈમિત્તિકરૂપ ધર્મની હાનિ થશે નહિ. આથી અંત કરણની શુદ્ધિદ્વારા ભોક્ષરૂપ પરમક્ષણ પુરુષને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

અર્જુનની શંકા:—કામ્ય કર્મોની માફક જો કદાચિત્ નિત્ય કર્મોના પણ ક્ષણોનો અંગીકાર કરશે, તો કામ્ય કર્મો કરતાં નિત્ય કર્મોમાં વિલક્ષણતા શું નહિ સિદ્ધ થાય ?

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-કાર્યકર્મ તથા નિત્યકર્મ એ બન્નેમાં કૃણી કારણતા સમાન હોવા છતાં પણ કૃણી ઇચ્છાવડે કરેલાં કર્મને કાર્યકર્મ કહે છે અને કૃણી ઇચ્છાથી રહિત થઈને કરેલાં કર્મને નિત્યકર્મ કહે છે. આ રીતિથી કાર્યકર્મો કરતાં નિત્યકર્મોમાં વિલક્ષણતા સંભવે છે અને વસ્તુના સ્વભાવથી જ અનિચ્છિત કૃણની પણ ઉત્પત્તિનો અંગીકાર કરતાં બન્નેમાં વિશેષતા સંભવતી નથી. આ વાતનું આગળ વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવશે. માટે યજ્ઞાદિરૂપ ધર્મો તને મનવાંછિત કૃણોની પ્રાપ્તિ કરનાર થાઓ, એ વચન અસંગત નથી, કિંતુ યથાર્થ છે. સ્મૃતિ કહે છે કે:- (સંધ્યાષ્ટપાસતે હૃતિ) 'એ પુરુષ નિરંતર શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક સંધ્યાની ઉપાસના કરે છે, તે પુરુષ સર્વ પાપોથી રહિત થઈને રોગાદિ વિકારોથી રહિત બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે.' ઇત્યાદિ અનેક વચનોવડે સંધ્યા-ઉપાસનાદિ નિત્યકર્મોનું બ્રહ્મલોકાદિની પ્રાપ્તિરૂપ આતુર્ણગિઠ કૃણ કથન કર્યું છે. (૧૦)

અવતરણિકા:-“હિ ભગવન્ ! યજ્ઞાદિરૂપ ધર્મને મનવાંછિત કૃણોની પ્રાપ્તિનું હેતુપણું કયા પ્રકારે છે ?” એવી શંકા અર્જુનને થતાં તે પ્રકારનું નિરૂપણ કરતાં ભગવાન્ કહે છે કે:-

દેવાન્ભાવયતાડનેન તે દેવા ભાવયંતુ વઃ ।

પરસ્પરં ભાવયંતઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પ્રજા ! તમે અધિકારીઓ પ્રજાદિરૂપ ધર્મવડે ઇંદ્રાદિ દેવોને સંતુષ્ટ કરો, જેથી ઇંદ્રાદિ દેવો તમને સંતુષ્ટ કરશે. આ પ્રમાણે એક બીજાને સંતુષ્ટ કરવાથી તમે બન્ને પરમ શ્રેયને પ્રાપ્ત થશો. ૧૧

ટીકા:-હે પ્રજા ! તમે સર્વ યજ્ઞમાનો યજ્ઞાદિરૂપ ધર્મવડે ઇંદ્રાદિ દેવતાઓને સંતુષ્ટ કરો અને યજ્ઞમાંહિના હવિષ્ય ભાગોવડે તમેએ સંતુષ્ટ કરેલા ઇંદ્રાદિ દેવતાઓ જળની વૃદ્ધિ આદિથી અજ્ઞની ઉત્પત્તિદ્વારા તમને-યજ્ઞમાનને સંતુષ્ટ કરે. આ પ્રમાણે પરસ્પર સંતુષ્ટ કરતાં તમે પ્રજા તથા ઇંદ્રાદિ દેવતાઓ બન્ને મનવાંછિત અર્થરૂપ પરમ શ્રેયને પ્રાપ્ત થશો. તમને સંતુષ્ટ કરવાથી ઇંદ્રાદિ દેવતાઓ તૃપ્તિરૂપ પરમ શ્રેયને પ્રાપ્ત થશે અને ઇંદ્રાદિ દેવતાઓને સંતુષ્ટ કરવાથી તમે પ્રજા સ્વર્ગરૂપ પરમ શ્રેયને પ્રાપ્ત થશો. (૧૧)

અવતરણિકા:-હિવા યજ્ઞાદિરૂપ ધર્મવડે તમને પરલોકમાં રહેલાં સ્વર્ગાદિરૂપ કૃણની પ્રાપ્તિ થશે; એટલું જ નહિ, કિંતુ આ લોકમાં રહેલા અજ્ઞ, સુવર્ણ, પશુ વગેરે કૃણની પણ પ્રાપ્તિ થશે. આ અર્થયુક્ત વાત પ્રજાપતિ નીચલા શ્લોકથી જણાવે છે:-

ઇષાન્મોગાન્હિ વો દેવા દાસ્યંતે યજ્ઞમાવિતાઃ ।

તૈર્દત્તાનપ્રદાયૈમ્યો યો મુંક્તે સ્તેન એવ સઃ ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-કારણ, યજ્ઞવડે સંતુષ્ટ થયલા દેવતાઓ તમને મનવાંછિત ભોગો આપશે, પણ જે પુરુષ દેવતાઓને નહિ દઈને દેવોના આપેલા ભોગો ભોગવે છે તે પુરુષ ચોર-કુત્વની છે. ૧૨

ટીકા:-હે પ્રજા ! આ પ્રમાણે શ્રૌત-સ્માર્ત યજ્ઞરૂપ ધર્મવડે સંતુષ્ટ થયેલા ઇંદ્રાદિ દેવતાઓ તમને કર્મોક્ત્તા યજ્ઞમાનોને અજ્ઞ, પશુ, સુવર્ણ ઇત્યાદિ મનવાંછિત ભોગો આપશે અને જેવી રીતે કોઈ પુરુષ કોઈ અન્ય પુરુષને ઋણ આપે છે, તેવી રીતે ઇંદ્રાદિ દેવતાઓએ તમને આપેલા અજ્ઞાદિ ભોગોને, ઇંદ્રાદિ દેવતાઓને ન આપીને, અર્થાત્ ઇંદ્રાદિ દેવતાઓના ઉદ્દેશવડે ત્રીહિ-ચવાદિ પદાર્થોના ત્યાગરૂપ વૈશ્વદેવ, અગ્નિહોત્ર, જાતેષ્ટિ ઇત્યાદિ નિત્ય-નૈમિત્તિક યાગ

નહિ કરીને, જે પુરુષ કેવળ પોતાના દેહ-ઇંદ્રિયાદિની પુષ્ટિ કરવાને વાસ્તે અજ્ઞાદિ પદાર્થોને લોગવે છે, તે પુરુષ દેવતાઓનો ચોર જ છે તથા કૃતમ્મ છે; કારણ કે તે પુરુષે દેવતાઓના અજ્ઞાદિ પદાર્થોનું તો હરણુ કર્યું છે અને યજ્ઞાદિવડે દેવતાઓના ઋણની નિવૃત્તિ કરી નથી. (૧૨)

અવતરણિકા-કિંવા યજ્ઞાદિ ક્રમો ન કરવાથી અધિકારી પુરુષને કેવળ ચોર ભાવની તથા કૃતમ્મતાની જ પ્રાપ્તિ થતી નથી, પરંતુ યજ્ઞાદિ ક્રમો નહિ કરવાથી અધિકારી પુરુષને પ્રત્યવાયની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. આ અર્થને અન્વય-વ્યતિરેકવડે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે:—

યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સંતો મુચ્યંતે સર્વકિલ્બિષૈઃ ।

મુંજતે તે ત્વદં પાપા યે પચંત્યાત્મકારણાત્ ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે પુરુષ યજ્ઞના શેષરૂપ અન્નનું લોભન કરે છે તે શિષ્ટ પુરુષ સર્વ પાપોનો પરિત્યાગ કરે છે, તથા જે પાપાત્મા પુરુષ કેવળ પોતાને વાસ્તે જ અન્નને પકાવે છે, તે પુરુષ પાપનું જ લોભન કરે છે. ૧૩

ટીકા:-જે અધિકારી પુરુષ ઋષિયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ અને ભૂતયજ્ઞ, એ પાંચ યજ્ઞો કરીને પરિશેષ રહેલા અમૃતરૂપ અન્નનું લોભન કરે છે, તે પુરુષ જ શિષ્ટ કહેવાય છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક તથા ભક્તિપૂર્વક વેદવિહિત કર્મ કરનાર પુરુષને જ શાસ્ત્રમાં શિષ્ટ કહ્યો છે. સર્વ પાપો શિષ્ટ પુરુષનો પરિત્યાગ કરે છે. પ્રમાદવડે કરેલાં પાપો તથા પંચસૂનારૂપ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલાં પાપો તથા વિહિત કર્મો ન કરવાથી પ્રાપ્ત થયેલાં પાપો,—આ સર્વ પાપોથી રહિત તે પુરુષ થાય છે.

૬

આટલા કથનથી યજ્ઞાદિ કરનાર પુરુષને પાપની પ્રાપ્તિનો અભાવ કથન કર્યો. હવે તે યજ્ઞાદિ ક્રમો નહિ કરનાર પુરુષને થતી પ્રત્યવાયની પ્રાપ્તિનું કથન કરે છે.

મુંજતે તે હુ इति. પંચ મહાયજ્ઞો નહિ કરનાર જે પાપાત્મા પુરુષ કેવળ પોતાનું ઉદર ભરવાને વાસ્તે અન્નને પકાવે છે અને દેવતા-અતિથિ વગેરેને માટે અન્નને પકાવતો નથી, તે પુરુષ પણ અન્નનું લોભન કરતો નથી, કેવળ પાપનું જ લોભન કરે છે. બે કે પાપાત્મા પુરુષની દૃષ્ટિથી બેતાં તો તે અન્ન છે, તો પણ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિવડે બેતાં તથા દેવતાઓની દૃષ્ટિથી બેતાં તો તે અન્ન પાપરૂપ છે.

અહીં પાપાઃ અર્થ મુંજતે એ વચનવડે એ અર્થનો ભોધ કર્યો છે કે, જે પુરુષ પંચયજ્ઞો નહિ કરીને કેવળ પોતાના ઉદરને ભરવાને વાસ્તે જ અન્નને પકાવે છે તે પુરુષ પૂર્વે જ પંચસૂના-કૃત પાપવાળો તથા પ્રમાદકૃત હિંસાજન્ય પાપવાળો થઈને પણ પુનઃ વૈશ્વદેવાદિ નિત્ય કર્મો નહિ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા બીજા પાપને પ્રાપ્ત થાય છે. સ્મૃતિ કહે છે કે—“કંઠની વેપળી ઘડી રૂદ્રકુમી ચ માર્જની । પંચક્ષત્રા ગૃહસ્થસ્ય ત્ત્રિભિઃ સ્વર્ગે ન વિંદતિ ॥ ગૃહસ્થ પુરુષોના ગૃહમાં જીવેાની હિંસા થવાનાં પાંચ સ્થાનો હોય છે. એક તો બીજામાં અન્ન કૃતવાથી જીવેાની હિંસા થાય છે, પાંચાણથી ઘટ્ટીમાં અન્નને દળવાથી જીવેાની હિંસા થાય છે, અન્ન રાંધવાને વાસ્તે ચુલામાં અગ્નિ સજાગાવવાથી જીવેાની હિંસા થાય છે; વાસણમાં જળ ભરવાથી જીવેાની હિંસા થાય છે અને માટી જળ વગેરેથી ઘરનું ભાજન કરવાથી (લીંપવાથી) જીવેાની હિંસા થાય છે. આ પાંચ પ્રકારની જીવહિંસા કરીને ગૃહસ્થ પુરુષ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થતો નથી.” આ પાંચ હિંસાસ્થાનોથી ઉત્પન્ન થયેલાં પાપો પંચયજ્ઞોવડે નિવૃત્ત થાય છે. આ પંચ યજ્ઞ નીચે પ્રમાણેઃ—

ઋષિયજ્ઞ દેવયજ્ઞ ભૂતયજ્ઞ ચ સર્વદા । નૃયજ્ઞ પિતૃયજ્ઞ ચ યપાસકિ ન દાપયેત ॥ પ્રાદાણુદિ ગૃહસ્થ પુરુષે

સર્વદા ઋષિયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ અને પિતૃયજ્ઞ, એ પંચયજ્ઞ યથાશક્તિ કરવા. આ પંચયજ્ઞોના પરિત્યાગ કદાચિત્ પણ કરવો નહિ.” વેદનું પઠન-પાઠન કરવું તથા સંધ્યોપાસન કરવું, તે ઋષિયજ્ઞ કહેવાય છે; અગ્નિહોત્રાદિ કરવા, તે દેવયજ્ઞ કહેવાય છે; બલિદેશદેવ કરવો, તે ભૂતયજ્ઞ કહેવાય છે; ઘેર આવેલા અતિથિને અન્નાદિવડે સંતુષ્ટ કરવો, તે મનુષ્યયજ્ઞ કહેવાય છે ને શ્રાદ્ધ-તર્પણ કરવાં, તે પિતૃયજ્ઞ કહેવાય છે. આ યજ્ઞો નહિ કરનાર ગૃહસ્થ પુરુષને થતી દોષની પ્રાપ્તિ પારાશર સ્મૃતિમાં પણ કહેલી છે:—“વૈશ્વદેવમિદ્ધના વે અતિષ્વેન વિગર્જિતાઃ । સર્વે તે નરકં યાન્તિ કાલયોર્નિ વ્રજન્તિ સે ॥ જે બ્રાહ્મણાદિ ગૃહસ્થો વૈશ્વદેવ કરવાથી રહિત છે તથા અતિથિને લોજન આપવાથી રહિત છે, તે પુરુષો મરણ પામીને નરકને પ્રાપ્ત થાય છે; ત્યાર પછી કાઠ્યોર્નિને પ્રાપ્ત થાય છે.”

કિંવા જે ગૃહસ્થ પુરુષના ગૃહથી અતિથિ પુરુષ અન્નાદિની પ્રાપ્તિ વિના નિરાશ થઈ આવ્યો જાય છે, તે ગૃહસ્થ પુરુષે કાઠના હબરો ભારાવડે તથા ઘૂતના સેંકડો કુંભોવડે કરેલો હોમ તે પુરુષને કિંચિત્ માત્ર પણ ક્ષણની પ્રાપ્તિ કરતો નથી. અતિથિનાં લક્ષણો પારાશર-સ્મૃતિમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યાં છે કે:—“દુરાધ્યોપગતં શ્રાન્તં વૈશ્વદેવ વપસિયતમ । અતિથિં તં વિગાત્રીવાન્ના-તિથિઃ પૂર્વમાગતઃ ॥ ધૌરો વા યદિ ચાંચલઃ શત્રુર્ગાં પિતૃવાનકઃ । વૈશ્વદેવે શુ સંપ્રાતે સોગતિથિઃ સર્વસંગમઃ ॥ ન વૃષ્ટેદ્રોત્રચરણે સ્વાધ્યાયં વ પ્રતાપિ વ । દૃડ્યં કલ્પયેત્તસ્મિન્સર્વદેવમયો દિ સઃ ॥ જે પુરુષ દ્વરથી આહીને આવ્યો હોય, થાકેલો હોય તથા વૈશ્વદેવ કરવાના સમયે આવેલો હોય, તો તેને અતિથિ જાણવો. પણ તે પૂર્વે જ, જે પોતાના પુરોહિતાદિ આવેલા હોય તે અતિથિ કહેવાતા નથી. વૈશ્વદેવ કરવાના સમયે, બ્રાહ્મણાદિ ગૃહસ્થ પુરુષોને ઘેર જે કોઈ અન્નાર્થી ચોર, ચાંડાલ, શત્રુ અથવા પિતાનું હનન કરનાર આવે, તે અન્નાર્થી પુરુષને અતિથિ જાણવો તથા સર્વ સત્સંગાદિનું કારણ જાણવો. કિંવા ગૃહસ્થ પુરુષે પોતાને ઘેર આવેલા અન્નાર્થી અતિથિનું ગોત્ર પૂછવું નહિ, વેદની શાખાદિ પણ પૂછવી નહિ, ઋગ્વેદાદિનું અધ્યયન પણ પૂછવું નહિ તથા બ્રહ્મચર્યાદિ મત પણ પૂછવું નહિ, કિંતુ તે ગૃહસ્થ પુરુષ તે અતિથિ વિષે, એ અતિથિ સર્વ દેવમય વિષ્ણુરૂપ છે, એ પ્રકારની ભાવના કરીને તે અતિથિને અન્નાદિ આપવું.”

તેથી જે બ્રાહ્મણાદિ ગૃહસ્થ પુરુષ પૂર્વોક્ત પંચયજ્ઞો ન કરીને કેવળ પોતાના ઉદરભરણને વાસ્તે જ અન્નને પકાવે છે, તે પુરુષ અન્નરૂપે રહેલ પાપનું જ લોજન કરે છે. (૧૩)

અવનરણિકાઃ-કિંવા, કેવળ પૂર્વોક્ત અન્નપતિનાં વચનમાત્રથી જ તે યજ્ઞાદિ કર્મ કરવા યોગ્ય છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ આ જગત્પ્રકાર ચક્રની પ્રવૃત્તિને હેતુ હોવાથી પણ તે યજ્ઞાદિ કર્મ કરવા યોગ્ય છે. આ અર્થયુક્ત હુકીકત શ્રીભગવાન્ અર્જુન પ્રત્યે ત્રણ સ્લોકોવડે નીચે પ્રમાણે કહેશે:—

અન્નાદ્રવંતિ ભૂતાનિ પર્જન્યાદન્નસંભવઃ ।

યજ્ઞાદ્રવંતિ પર્જન્યો યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્રવઃ ॥ ૧૪ ॥

સ્લોકાર્થઃ-હે અર્જુન ! અતથી શરીર ઉત્પન્ન થાય છે, તે અતની ઉત્પત્તિ જળની વૃદ્ધિ-વડે થાય છે, જળની વૃદ્ધિ અપૂર્વરૂપ ધર્મવડે ઉત્પન્ન થાય છે તથા અપૂર્વરૂપ ધર્મ કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૪.

ટીકા:-હે અર્જુન ! લોજનદ્વારા પુરુષ, સ્ત્રીઓના શરીરમાં પ્રાપ્ત થઈને, શુક્ર-ચોષિત-રૂપવડે પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલું જે સીદ્ધિ-યવાદિ અન્ન છે, તે અતથી જ સર્વ મનુષ્યાદિ

પ્રાણીઓનાં શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે. તે ત્રીહિ-ચવાદિ અન્નની ઉત્પત્તિ જળની વૃદ્ધિ થાય છે, એ વાત સર્વ પ્રાણીઓને પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. કારીરી ઇદ્રિથી તથા અગ્નિહોત્રાદિથી ઉત્પન્ન થયેલા જે ધર્મને શાસ્ત્રમાં અપૂર્વ એટલે અદૃષ્ટ નામવડે કથન કરેલો છે, તે ધર્મરૂપ યજ્ઞથી જળની વૃદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. મનુસ્મૃતિ કહે છે કે:—“અગ્નૌ પ્રાસ્તાદ્ભૂતિઃ સમ્યગાદિત્યુપતિષ્ઠતે । આદિ-ર્યાજાપતે વૃદ્ધિર્વૃદ્ધિર્જનં સત્તઃ પ્રજાઃ ॥ વૈદિક અગ્નિમાં પ્રાતઃસાચંકાળમાં શ્રદ્ધા ભક્તિપૂર્વક નાંખેલી ધૃતાદિ પદાર્થોની આહુતિ સૂક્ષ્મરૂપે કરીને આદિત્યમાં રહે છે. આહુતિવિશિષ્ટ આદિત્યથી મેઘોદ્ધારા જળની વૃદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. જળની વૃદ્ધિથી ત્રીહિ-ચવાદિ અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે, અન્નથી આ મનુષ્યાદિ શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે તથા તે ધર્મરૂપ યજ્ઞ, અગ્નિહોત્ર તથા કારીરી-ઇદ્રિ આદિ ઈમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.” (૧૪)

વળી—

કર્મ વ્રહ્મોદ્ભવં વિદ્ધિ વ્રહ્માક્ષરસમુદ્ભવમ્ ।

તસ્માત્સર્વગતં વ્રહ્મ નિત્યં યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

રહસ્યકાર્થ:—હે અર્જુન ! અગ્નિહોત્રાદિક ઈમાંને તું વેદથી ઉત્પન્ન થયેલાં જાણુ તથા વેદોને પરમાત્મા દેવથી ઉત્પન્ન થયેલાં જાણુ. આ કારણથી જ સર્વ અર્થના પ્રકાશક તથા નાશથી રહિત વેદો ધર્મરૂપ યજ્ઞમાં રહેલા છે. ૧૫

ટીકા:—બ્રહ્મ એટલે વેદ. વેદરૂપ બ્રહ્મ જેમાં પ્રમાણ છે, તે બ્રહ્મોદ્ભવ કહેવાય છે. અગ્નિ-હોત્રાદિ ઈમાંને તું બ્રહ્મોદ્ભવ જાણુ. અર્થાત્ વેદે વિધાન કરેલાં અગ્નિહોત્રાદિ ઈમાંને જ તું અપૂર્વરૂપ ધર્મનું સાધન જાણુ, પણ ખીન્ન પાખંડ શાસ્ત્રોએ પ્રતિપાદન કરેલાં ઈમાંને તારે અપૂર્વરૂપ ધર્મનું સાધન જાણુ નહિ.

અર્જુનની શંકા:—હે ભગવન ! પાખંડ શાસ્ત્રોની અપેક્ષાએ કરીને વેદમાં શું વિલક્ષણતા છે, કે જે વિલક્ષણતાએ કરીને વેદપ્રતિપાદિત અર્થ જ ધર્મરૂપ હોય છે, પણ ખીન્ન પાખંડ શાસ્ત્રોએ પ્રતિપાદન કરેલા અર્થ ધર્મરૂપ હોતા નથી ?

ભગવાને કરેલું સમાધાન:—પાખંડ શાસ્ત્રોએ પ્રતિપાદન કરેલા અર્થ ધર્મરૂપે હોતા નથી. કારણ કે (વ્રહ્માક્ષરસમુદ્ભવં इति.) હે અર્જુન ! બ્રમ, પ્રમાદ, કરણોનું અપાટવ, વિપ્રલિપ્સા ઇત્યાદિ સર્વ દોષોથી રહિત જે પરમાત્મા દેવ છે, તે અક્ષર પરમાત્મા દેવથી જ, પુરુષના નિઃશ્વાસોની પેઠે, પ્રયત્ન વિના જ ઋગ્, યજુષ્, સામ અને અથર્વણુ એ ચાર વેદો પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા છે. આ કારણથી બ્રમ-પ્રમાદ વગેરે દોષોની શંકાથી રહિત થયેલાં અપૌરુષેય વેદોનાં વચનો જ, ધર્મરૂપ અતીંદ્રિય અર્થવિષયક પ્રમાણી અર્થાત્ યથાર્થજ્ઞાનની જનકતાવડે પ્રમાણરૂપે છે. બ્રમ પ્રમાદાદિ દોષોવાળા પુરુષોએ રચેલાં પાખંડ વાક્યો, અતીંદ્રિય ધર્મવિષયક પ્રમાણે ઉત્પન્ન કરતાં નથી. તેથી પાખંડશાસ્ત્ર ધર્મમાં પ્રમાણરૂપે નથી. અન્ય પદાર્થો વિષે અન્ય યુદ્ધિ કરવી, તે બ્રમ કહેવાય છે અને અવશ્ય કરવા યોગ્ય અર્થને પણ ન કરવો તે પ્રમાદ કહેવાય છે. નેત્રાદિ કરણોમાં અર્થાત્ ઇંદ્રિયોમાં વસ્તુની યથાર્થ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ ન હોવી, તે કરણાપાટવ એટલે ઇંદ્રિયોનું અઠોશલ્ય કહેવાય છે તથા અન્ય લોકોનું વંચન કરવાની જે ઇચ્છા, તે વિપ્રલિપ્સા કહેવાય છે.

હે અર્જુન ! અક્ષર પરમાત્મા દેવથી જ વેદોનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે, એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહી છે. શ્રુતિ કહે છે કે—(અસ્ય મહતો ભૂતસ્ય નિઃશ્વસિતમેત્યદવેદો યજુર્વેદઃ સામવેદોઽથર્વગિરસ इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यहङ्काराणां च व्याख्यानानि इति ॥) ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ,

સામવેદ, અથર્વણુવેદ એ ચાર વેદો મહાન્ પરમાત્મા દેવના નિઃશ્વાસરૂપે છે. આ ચાર વેદો, ઇતિહાસ, પુરાણ, વિદ્યા, ઉપનિષદ્, શ્લોક, સૂત્ર, અનુબ્યાખ્યાન અને વ્યાખ્યાન એ લેઢવડે અષ્ટ પ્રકારના થાય છે.

આ ઇતિહાસ પુરાણાદિ આંઠેના અર્થ આત્મપુરાણના સાતમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે સાક્ષાત્ પરમાત્માદેવથી જ ઉત્પન્ન થવાથી સર્વ અર્થના પ્રકાશક તથા અવિનાશી વેદ અતીન્દ્રિય ધર્મરૂપ યજ્ઞમાં પોતાના તાત્પર્યવડે સ્થિત થાય છે. તેથી પાપણક શાસ્ત્રવડે પ્રતિપાદિત નિષ્કૃષ્ટ ધર્મને પરિત્યાગ કરીને, અધિકારી પુરુષે વેદપ્રતિપાદિત ધર્મનું જ અનુધ્યાન કરવું. (૧૫)

અપતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! આ પ્રમાણે વેદાદિની ઉત્પત્તિ થાઓ, તેમ કહેવાથી આ પ્રસંગે કયા રૂપની સિદ્ધિ થાય છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! આ લોકમાં જે અધિકારી પુરુષ આ રીતે પ્રવૃત્ત થયલા ચક્રને નથી અંગીકાર કરતો, તે પાપી જીવનવાળો તથા ઇન્દ્રિયારામ પુરુષ વ્યર્થ જ જીવે છે. ૧૬

ટીકા:—હે અર્જુન ! સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરથી, સર્વ અર્થને પ્રકાશિત કરનાર તથા નિત્ય નિર્દોષ એવા વેદનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, ત્યાર પછી વેદોક્ત કર્મોનું જ્ઞાન થાય છે, કર્મોના જ્ઞાનની પછી કર્મોના અનુધ્યાનથી અપૂર્વરૂપ ધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે, ધર્મની ઉત્પત્તિ પછી જળની વૃદ્ધિ થાય છે અને જળની વૃદ્ધિથી ત્રીહિ—ચવાદિ અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે, અન્નથી મનુષ્યાદિ જૂતો ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાર પછી મનુષ્યાદિની પુનઃ કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે સર્વ જગતનો નિર્વાહ કરવાને વાસ્તે પરમેશ્વરે પ્રવૃત્ત કરેલા ચક્રને જે અધિકારી પુરુષ અંગીકાર કરતો નથી, તે પુરુષ પાપરૂપ જીવનવાળો હોવાથી જીવે છે, તોપણ વ્યર્થ જ જીવે છે. અર્થાત્ આવા પુરુષના જીવન કરતાં મરણ જ શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે શરીરનો પરિત્યાગ કરીને બીજા જન્મમાં પુરુષને કદાચિત્ જ ધર્મનું અનુધ્યાન સંભવિત હોઈ શકે છે તથા આ જન્મમાં વેદ-વિહિત કર્મો ન કરવાથી પાપનો જે સંગ્રહ થાય છે, તેથી પુનર્જન્મમાં પણ ધર્મપ્રવૃત્તિથી રહિત થાય છે, માટે પુરુષના જીવન કરતાં મરણ જ શ્રેષ્ઠ છે.

અર્જુનની શંકા:—હે ભગવન્ ! પૂર્વોક્ત ચક્રનો અંગીકાર ન કરનારા શ્રદ્ધાવેતા પુરુષનું પણ જીવન નિષ્ફળ થશે, એમ મારું માનવું છે.

ભગવાને કરેલું સમાધાન:—તારી માન્યતામાં ભૂલ છે. હું તને અજ્ઞાની પુરુષનાં વિશેષણ કહું છું. શ્રોત્રાદિક ઇન્દ્રિયોવડે શબ્દાદિ વિષયોમાં જે પુરુષ રમણ કરે છે, તે ઇન્દ્રિયારામ કહેવાય છે. એવો વિષયલંપટ પુરુષ કેવળ કર્મોનો જ અધિકારી હોય છે. કર્મોનો અધિકારી હોવા છતાં પણ જે પુરુષ કર્મો કરતો નથી, તે પુરુષ વિહિત કર્મો ન કરવાથી કેવળ પાપનો જ સંગ્રહ કરતાં વ્યર્થ જ જીવે છે અને જીવન્મુક્ત વિદ્વાન્ પુરુષ ઇન્દ્રિયારામ નથી, તેથી કર્મો ન કરવાથી વિદ્વાન્ પુરુષ પ્રત્યવાયને પ્રાપ્ત થતો નથી. (૧૬)

અપતરણિકા:—જે પુરુષ ઇન્દ્રિયારામ નથી તથા પરમાર્થ વસ્તુને સર્વદા ભ્રાન્ત છે, તે વિદ્વાન્ પુરુષ, આ જગત્તરૂપ ચક્રના હેતુભૂત કર્મોનું અનુધ્યાન નહિ કરતાં છતાં પણ પ્રત્યવાયને પ્રાપ્ત થતો નથી. પણ તે વિદ્વાન્ પુરુષ કૃતકૃત્યભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, એવું અર્થયુક્ત વચન શ્રીભગવાન્ બે શ્લોકવડે કથન કરે છે:—

યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યાદાત્મવૃત્તશ્ચ માનવઃ ।

આત્મન્યેવ ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિદ્યતે ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થઃ:-હે અર્જુન ! વળી જે મનુષ્ય આત્મા વિશે પ્રીતિવાળો હોય છે, આત્માવડે જ તૃપ્ત થયેલો છે તથા આત્મામાં જ સંતુષ્ટ હોય છે, તે પુરુષને કોઈપણ કાર્ય કરવુંય રહેતું નથી. ૧૭
ટીકા:-હે અર્જુન ! જે પુરુષ ઇદ્રિયારામ હોય છે, તે વિષયલંપટ પુરુષ સદૃ, ચંદન તથા વનિતા ઇત્યાદિ વિષયોની પ્રાપ્તિ કરીને જ રતિનેા અનુભવ કરે છે. આવો પુરુષ મનોહર અજ્ઞપાનાદિ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ કરીને જ તૃપ્તિનેા અનુભવ કરે છે. ઇદ્રિયારામ પુરુષ સુવર્ણ, પુત્ર, પશુ ઇત્યાદિ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ કરીને તથા રોગાદિની અપ્રાપ્તિ કરીને જ તુષ્ટિનેા અનુભવ કરે છે. વળી સુવર્ણાદિ પદાર્થો અપ્રાપ્ત થતાં, ઇદ્રિયારામ રાગી પુરુષોમાં યથાક્રમથી અરતિ, અતૃપ્તિ અને અતુષ્ટિ જ જોવામાં આવે છે. [અહીં રતિ, તૃપ્તિ અને તુષ્ટિ એ ત્રણ મનની વૃત્તિ-વિશેષ છે. આ ત્રણે સાક્ષીરૂપ અનુભવવડે સિદ્ધ છે.] જે વિદ્વાન્ પુરુષને પરમાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્મા દેવની પ્રાપ્તિ થયેલી હોય છે, તે વિદ્વાન્ પુરુષ દ્રૌત દર્શનના અભાવથી તથા વિષય-સુખોમાં તુચ્છ બુદ્ધિવાળો હોવાથી વિષયસુખોની ઇચ્છા જ કરતો નથી. [આ વાત યાવાનર્થ વ્દવાને એ શ્લોકમાં પૂર્વે કથન કરવામાં આવેલી છે.] આ કારણથી તે બ્રહ્મવેત્તા વિદ્વાન્ પુરુષ આનંદસ્વરૂપ આત્મામાં જ રતિ કરે છે, પણ સ્ત્રી આદિ વિષયોમાં તે રતિ કરતો નથી.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન્ ! આનંદસ્વરૂપ આત્મામાં તો સર્વ પ્રાણીમાત્રની નિરુપાધિક પ્રીતિ છે તથા પોતાના આત્માને વાસ્તે જ સ્ત્રીપુત્રાદિમાં પ્રીતિ હોય છે; તેથી આત્મ-રતિવાળા વિદ્વાન્ પુરુષમાં અજ્ઞાની પુરુષો કરતાં વિલક્ષણતા સિદ્ધ થતી નથી, તેનું કેમ ?

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-હે અર્જુન ! વિદ્વાન્ પુરુષ પરમાનંદ સ્વરૂપ આત્માવડે જ તૃપ્ત થાય છે. અજ્ઞાની પુરુષની જેમ વિદ્વાન્ પુરુષ કોઈ મનોરમા સ્ત્રીઓવડે તથા મિષ્ટાન્નવડે તૃપ્ત થતો નથી.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન્ ! જે પુરુષને જહરાગ્નિ રોગાદિવડે મંદ થયો છે તથા ધાતુક્ષય થઈ ગયો હોય છે, તે પુરુષ મિષ્ટાન્નવડે તૃપ્ત થતો નથી તથા મનોરમા સ્ત્રીઓમાં પણ રમણ કરતો નથી, તેથી રોગી પુરુષ કરતાં વિદ્વાન્ પુરુષમાં કોઈ રીતની વિલક્ષણતા જોવામાં આવતી નથી.

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-હે અર્જુન ! વિદ્વાન્ પુરુષ કેવળ આનંદસ્વરૂપ આત્મામાં સંતોષને પ્રાપ્ત થયો હોય છે, બીજા કોઈ અનાત્મ પદાર્થોમાં વિદ્વાન્ પુરુષ સંતોષને પ્રાપ્ત થતો નથી અને રોગાદિવડે જે પુરુષનેા જહરાગ્નિ મંદ થયો હોય છે તથા ધાતુક્ષય થયો હોય છે તે પુરુષ તો જહરાગ્નિને પ્રજ્વલિત કરવાને વાસ્તે તથા ધાતુની વૃદ્ધિ કરવાને વાસ્તે, અનેક પ્રકારનાં ઔષધોને અર્થે જ્યાં ત્યાં બ્રમણ કરે છે, પણ આનંદસ્વરૂપ આત્મામાં અજ્ઞાની પુરુષ સંતોષને પ્રાપ્ત થતો નથી.

આ વિલક્ષણતાનું મોઘન કરવાને વાસ્તે શ્રીભગવાને યસ્ત્વાત્મરતિઃ એ વચનમાં તુ શબ્દ કહેલો છે. શ્રુતિ કહે છે કે-“આત્મત્રીઢ આત્મરતિઃ ક્રિયાવાનેષ વ્રજવિદાં વરિઃ ॥ બ્રહ્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન્ પુરુષ આનંદસ્વરૂપ આત્માવિષે જ ક્રીડા કરે છે, તે આત્મા વિષે જ રતિ કરે છે તથા તે આત્મા વિષે જ ક્રિયાવાન્ થાય છે.”

આવા બ્રહ્મવેત્તા વિદ્વાન્ પુરુષ વિષે ઠરોના અધિકારીપણાને કોઈ હેતુ નથી. એ કારણથી વિદ્વાન્ પુરુષને કોઈ પણ લૌકિક કે વૈદિક કાર્ય કરવુંય નથી; કિન્તુ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ કૃતકૃત્ય

નથી. અહીં માનવઃ એ શબ્દવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચવ્યો છે કે, જે કોઈ પણ મનુષ્ય આ પ્રમાણે આત્મરતિ થાય છે, આત્મતૃપ્ત થાય છે તથા આત્મસંતુષ્ટ થાય છે, તે જ મનુષ્ય કૃતકૃત્યભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. કૃતકૃત્યભાવની પ્રાપ્તિમાં બ્રાહ્મણત્વાદિ ઉત્તમ જાતિનો કિંચિન્માત્ર પણ ઉપયોગ નથી. (૧૭)

અવતરણિકાઃ:-“હે ભગવન્ ! આત્મસાક્ષાત્કારવાન્ પુરુષને પણ સ્વર્ગાદિ સુખોની પ્રાપ્તિને વાસ્તે અથવા મોક્ષની પ્રાપ્તિને વાસ્તે અથવા પ્રત્યવાયની નિવૃત્તિને વાસ્તે અવશ્ય કર્મ કરવા યોગ્ય છે.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-

નૈવ તસ્ય કૃતેનાર્થો નાકૃતેનેહ કશ્ચન ।

ન ચાસ્ય સર્વભૂતેષુ કશ્ચિદર્થવ્યપાશ્રયઃ ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ:-હે અર્જુન ! વિદ્વાન્ પુરુષને કર્મવડે કંઈપણ પ્રયોજન નથી તથા કર્મના ન કરવાવડે આ લોકમાં કોઈ અર્થ પણ નથી. આ કારણથી વિદ્વાન્ પુરુષને સર્વ ભૂતોમાં કોઈ પણ પ્રયોજનનો સંબંધ નથી. ૧૮

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે પુરુષ આત્મરત છે, આત્મતૃપ્ત છે તથા આત્મસંતુષ્ટ છે, તે આત્મવેત્તા પુરુષને નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોવડે કોઈ પણ અભ્યુદયરૂપ પ્રયોજન તથા નિઃશ્રેયસરૂપ પ્રયોજન હોતું નથી. કારણ કે વિદ્વાન્ પુરુષને સ્વર્ગાદિરૂપ અભ્યુદયની પ્રાપ્તિની તો ઇચ્છા માત્ર પણ નથી; અને મોક્ષરૂપ નિઃશ્રેયસ્ તો કર્મોવડે સાધ્ય જ નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-‘પરીત્યજ્ય લોકાન્વર્મચિતાન્પ્રાણાણો નિર્વેદમાયાગાસ્ત્યજ્ઞતઃ કૃતેન ઇતિ ॥ અધિકારી બ્રાહ્મણે, પુણ્યકર્મોવડે સ્વેલાં સ્વર્ગાદિ લોકોને, અનિત્યતા, સાતિશયતા મગેરે હોયોવાળા જાણી, સ્વર્ગાદિ લોકોથી વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થવું’ આ કારણથી આત્મરૂપ નિત્ય મોક્ષ, નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોવડે પ્રાપ્ત થતો નથી. અહીં નૈવ તસ્ય એ શબ્દોમાં રહેલો જે એવ શબ્દ છે, તે એવ શબ્દ આત્મરૂપ નિત્ય મોક્ષ વિષે જ્ઞાનસાધ્યતાની પણ નિવૃત્તિ સૂચન કરે છે. અર્થાત્ આત્મરૂપ નિત્ય મોક્ષ જેવી રીતે કર્મોવડે સાધ્ય નથી, તેવી રીતે જ્ઞાનવડે પણ સાધ્ય નથી; કારણ કે આત્મરૂપ મોક્ષ વાસ્તવિક રીતે હોવાને નિત્ય જ પ્રાપ્ત છે. તથાપિ આત્માનું અજ્ઞાન જ મોક્ષની અપ્રાપ્તિરૂપ છે. અજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાનવડે જ નિવૃત્ત થાય છે. આ તત્ત્વજ્ઞાનવડે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થતાં વિદ્વાન્ પુરુષને કર્મોવડે સિદ્ધ થનાર તથા તત્ત્વજ્ઞાનવડે સિદ્ધ થનાર કાંઈપણ પ્રયોજન બાકી રહેતું નથી.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન્ ! નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો નહિ કરવાથી શાસ્ત્રમાં પ્રત્યવાયની પ્રાપ્તિ કહેલી છે, તેથી વિદ્વાન્ પુરુષે પણ પ્રત્યવાયની નિવૃત્તિ કરવાને વાસ્તે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે.

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-હે અર્જુન ! બ્રહ્મવેત્તા વિદ્વાન્ પુરુષને, નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો ન કરવાથી, આ લોકમાં કિંચિત્ માત્ર પણ નિંદારૂપ અનર્થ તથા પ્રત્યવાયની પ્રાપ્તિરૂપ અનર્થ થતો નથી. (આ શ્લોકના પૂર્વાર્દવડે કથન કરેલા સર્વ અર્થવિષે ન ચાસ્ય સર્વભૂતેષુ કશ્ચિદર્થવ્યપાશ્રયઃ આ યુક્તિનું ઉત્તરાર્દવડે કથન કરે છે.) હે અર્જુન ! એક બ્રહ્મવેત્તા પુરુષને, બ્રહ્મથી લઈને સ્થાવર પર્યંત સર્વ ભૂતોવિષે, કોઈપણ પ્રયોજનનો સંબંધ નથી. અર્થાત્ કોઈપણ ભૂતવિશેષનો આશય કરીને કોઈ ક્રિયા સાધ્ય અર્થે હોતી નથી આ કારણથી બ્રહ્મવેત્તા વિદ્વાન્ પુરુષને, નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો કરવાં તેમ જ ન કરવાં, એ બન્ને નિષ્પ્રયોજન છે. શ્રુતિ કહે છે કે (નૈવ વ્યવર્ત્તને વ્યવર્ત્તઃ ઇતિ-) બ્રહ્મવેત્તા વિદ્વાન્ પુરુષને કર્મોનું કરવું તથા ન કરવું, એ બન્ને તપાયમાન

અર્જુનની સંકાં:-હે ભગવન ! પ્રદાવેત્તા વિદ્વાન્ પુરુષ પણ, મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં ઇદ્રાદિ દેવતાઓ અનેક પ્રકારનાં વિદ્વેતા કરશે, તેથી તે વિદ્વેતાની નિવૃત્તિ કરવાને વાસ્તે તે પ્રદાવેત્તા પુરુષે પણ દેવતાઓના આરાધનરૂપ કર્મ અવશ્ય કરવું જોઈએ.

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-હે અર્જુન ! આત્મજ્ઞાનની ' પૂર્વે જ દેવતા વિદ્ય કરે છે. આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની પછી મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં દેવતા વિદ્ય કરવાને સમર્થ હોતા નથી. શ્રુતિ કહે છે કે (તસ્ય હ ન દેવાથ નામૃત્યા દૈશત આત્મા લેપાં સ મવતિ) પ્રદાવેત્તા પુરુષ દેવતાઓના આત્મરૂપે છે; આ કારણથી ઇદ્રાદિ દેવતા પ્રદાવેત્તા પુરુષને. પરાભવ કરવા સમર્થ નથી. તેથી પ્રદાવેત્તા પુરુષે, વિદ્વેતાની નિવૃત્તિ કરવાને વાસ્તે, દેવતાઓના આરાધનરૂપ કર્મ પણ કર્તવ્ય નથી.

આવા પ્રદાવેત્તા પુરુષને સત્ત્વભૂમિકાઓના લેદવડે વસિષ્ઠભગવાને પણ નિરૂપણ કરેલો છે. “જ્ઞાનમૃતિઃ શુભેચ્છાલયા પ્રથમા પરિકીર્તિતા ॥ ત્રિચારણા દ્વિતીયા ત્વાતૃતીયા તદ્દમાનસા ॥ સત્ત્વાપત્તિશ્ચત્વર્ણા સ્વાત્તોજ્ઞતક્તિનામિકા ॥ પદાર્થાભાવની પરી સપ્તમી તુર્યગા સ્મૃતા ॥ શુભેચ્છા, વિચારણા, તનુમાનસા, સત્ત્વાપત્તિ, અસંસક્રિત, પદાર્થાભાવની, તુરીયા, એ સપ્ત ભૂમિકા જ્ઞાનની હોય છે. તેમ જ નિત્યાનિત્ય વસ્તુને વિચાર તથા આ લોકના અને પરલોકના વિષયસુખોમાંથી વૈરાગ્ય તથા શમ-દમાદિષ્ઠ સંપત્તિ એ ત્રણે સાધનપૂર્વક જે મોક્ષની ઇચ્છા છે તથા જેને સુમુક્તતા કહે છે, તે શુભેચ્છા. શ્રોત્રિય પ્રદાવેત્તા શુરુની સગીપમાં જઈને વેદાંત વચનોનું શ્રવણ કરવું તથા શ્રવણ કરેલા અર્થનું મનન કરવું, તે વિચારણા. નિદિધ્યાસનરૂપ અભ્યાસથી મનની એકાગ્રતા કરીને મન વિષે જે સૂક્ષ્મ વસ્તુને ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા તે તનુમાનસા. આ ત્રણે ભૂમિકા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ છે અને આ ત્રણે ભૂમિકામાં સર્વ જગત્ લેદવડે વિશિષ્ટ થયેલું પ્રતીત થાય છે. તેથી એ ત્રણે ભૂમિકાઓને ‘જગત્ અવસ્થા’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ વાત પણ વસિષ્ઠ ભગવાને કથન કરેલી છે. મુનિકાવિત્ત્વં સ્વેતત્ત્વમજાગ્રદિતિ સ્થિતમ્ ॥ યયાયદ્વેદ્યદ્યદેવં જગજાપતિ દ્વષતે ॥ હેરામચંદ્ર ! જેવી રીતે જગત્ અવસ્થામાં આ જગત્ યથાવત્ લેદ યુદ્ધિવડે દેખાય છે તેવી રીતે આ ત્રણે ભૂમિકાઓમાં પણ આ સર્વ જગત્ યથાવત્ લેદયુદ્ધિવડે દેખાય છે.” તેથી શુભેચ્છા, વિચારણા અને તનુમાનસા એ ત્રણ ભૂમિકાઓને જગત્ અવસ્થા એવું નામ આપવામાં આવે છે. ત્યારપછી અધિકારી પુરુષને, તત્ત્વમતિ આદિ વેદાંત વાક્યોથી, નિર્વિકલ્પક પ્રજ્ઞાત્મ ઐક્યવિષયક જે સાક્ષાત્કાર થાય છે, તે સત્ત્વાપત્તિ. આ સત્ત્વાપત્તિ નામની ચતુર્થ ભૂમિકામાં આ સર્વ જગત્ સ્વપ્નની જેમ મિથ્યારૂપવડે પ્રતીત થાય છે. આ કારણથી દુર્ગરૂપ સત્ત્વાપત્તિને સ્વપ્ન અવસ્થા એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ વાત પણ વસિષ્ઠ ભગવાને કહી છે:-જદ્વેતે સ્યૈયમાયતે દ્વૈતે પ્રથમમાગતે ॥ પદ્યતિ સ્વપ્નલોકં ચતુર્થીભૂમિકા મતા ॥ જે કાળે અદ્વૈતની સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે, તથા દ્વૈતની નિવૃત્તિ થાય છે, તથા વિદ્વાન્ પુરુષ સર્વ જગતને સ્વપ્નની જેમ મિથ્યા દેખે છે, તે વખતે તેણે ચતુર્થી ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરી કહેવાય છે. ચતુર્થી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલો યોગી પુરુષ પ્રદાવિત્ કહેવાય છે. પાંચમી, છઠ્ઠી તથા સાતમી એ ત્રણ ભૂમિકાઓ જીવન્મુક્તિના જ અવાંતરલેદ છે. સવિકલ્પક સમાધિના અભ્યાસવડે નિરુદ્ધ થયેલા મન વિષે જે નિર્વિકલ્પક સમાધિ અવસ્થા છે, તે અસંસક્રિત નામની પાંચમી ભૂમિકાને સુધુષ્ઠિ નામવડે કહેવામાં આવે છે. એ પાંચમી ભૂમિકાવાળો યોગી પુરુષ પોતે જ સમાધિમાંથી વ્યુત્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી પાંચમી ભૂમિકાવાળો યોગી પુરુષ પ્રદાવિદ્વદ્ કહેવામાં આવે છે. ત્યાર પછી અસંસક્રિત નામની પાંચમી ભૂમિકાની પરિપક્વતાવડે ચિરકાલ પર્યંત સ્થિર થયેલી જે નિર્વિકલ્પક સમાધિ અવસ્થા, તે પદાર્થાભાવની. એ પદાર્થાભાવની નામની છઠ્ઠી ભૂમિકા ગાઢ સુધુષ્ઠિ કહેવાય છે. આ પદાર્થાભાવની નામની છઠ્ઠી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલો યોગી પુરુષ પોતે જ સમાધિમાંથી ઉઠતો નથી. કિંતુ

બીજા શિષ્યાદિના પ્રયત્નવડે જ તે યોગી પુરુષ સમાધિમાંથી વ્યુત્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે. તે છઠ્ઠી ભૂમિકાવાળો યોગી પુરુષ બ્રહ્મવિદ્રીયાન્ કહેવાય છે. આ વાત પણ વસિષ્ઠભગવાને કહેલી છે:—
 “વેચમીમૂર્મિરમેષ્ય સ્વપ્તિપદનામિકામ્ । પર્વો ગાદસુગુપ્ત્યાપ્ત્યાં ક્રમાત્પતતિ મૂર્મિકામ્ ॥ યોગી પુરુષ સુપ્રચિત્ત નામની પાંચમી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થઈને ક્રમથી ગાદ સુપ્રસિત્ત નામની છઠ્ઠી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થાય છે, તથા સમાધિ અવસ્થામાંથી યોગી પુરુષ પોતે પણ વ્યુત્થાનને પ્રાપ્ત થતો નથી તથા અન્ય શિષ્યાદિવડે પણ વ્યુત્થાનને પ્રાપ્ત થતો નથી, કિન્તુ સર્વથા ભેદદર્શનના અભાવથી તદ્દરૂપ જ થાય છે, તથા પોતાના પ્રયત્નવિના જ પરમેશ્વરવડે પ્રેરિત થએલા વિદ્વાન્ પુરુષના દેહને વ્યવહાર, પ્રાણવાયુની વશતાથી તથા પ્રારબ્ધ કર્મની વશતાથી અન્ય લોક જ સિદ્ધ કરે છે, તથા વિદ્વાન્ પુરુષ સર્વદા પરિપૂર્ણ પરમાનંદધન થઈને રહે છે. આ અવસ્થા તુરીયા નામની સાતમી ભૂમિકા કહેવાય છે. આ સાતમી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થએલો યોગી પુરુષ બ્રહ્મવિદ્રરિષ્ઠ કહેવાય છે.” આ સાત ભૂમિકાઓના સંગ્રહને આ શ્લોક છે:—

“ચતુર્થીમૂર્મિકાજ્ઞાનં તિસ્રસ્યુઃ સાધતં પુરા । જીવન્મુક્તેરવસ્થાસ્તુ પરાસ્તિત્ત્વઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

અર્થ:—શુભ ઇચ્છા, વિચારણા, તત્તુમાનસા એ પૂર્વની ત્રણ ભૂમિકાઓ સાધનરૂપે છે, સત્વાપત્તિ નામની ચોથી ભૂમિકા જ્ઞાનરૂપ છે અને અસંસક્રિત, પદાર્થોભાવની તથા તુરીયા એ ત્રણ ભૂમિકાઓ જીવન્મુક્તિની અવસ્થાવિશેષ છે.” આ સાત ભૂમિકાઓ કહેવાનું આ પ્રસંગે એ પ્રયોજન છે કે, જે પુરુષ શુભઇચ્છા, વિચારણા, તત્તુમાનસા સાધનરૂપ પહેલી ત્રણ ભૂમિકાઓને પ્રાપ્ત થયો છે, તે પુરુષ જ્યારે કર્મોને અધિકારી નથી, ત્યારે ચોથી ભૂમિકાવાળો જ્ઞાનવાન્ પુરુષ તથા છેલ્લી ત્રણ ભૂમિકાવાળો જીવન્મુક્ત પુરુષ કર્મોને અધિકારી ન હોય, તેમાં તો શું જ કહેવું. (૧૮)

અવતરણિકા:—તું અર્જુન આ પ્રકારના જ્ઞાનવાળો નથી, કિન્તુ કેવળ કર્મોને જ અધિકારી છે. માટે કૃણની ઇચ્છાથી રહિત થઈને તું નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો જ કર. આ પ્રકારના અર્થવાળી હકીકત શ્રીભગવાન્ અર્જુન પ્રત્યે કહે છે:—

તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।

અસક્તો હ્યાચરન્કર્મ પરમામોતિ પુરુષઃ ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—આ કારણથી તું કૃણની કામનાથી રહિત થઈ સર્વદા અવશ્ય કરવા યોગ્ય નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મને સારી રીતે કર. આ રીતે કરનારો પુરુષ કૃણની કામનાથી રહિત થઈ કર્મને કરતો છતો મોક્ષને જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૯

ટીકા:—હે અર્જુન! તું જ્ઞાનવાન્ નથી, કિન્તુ કેવળ કર્મોને જ અધિકારી છે. માટે યાજ-જીવમગ્નિહોતં હૃદયવાદ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ વિધાન કરેલાં, તથા તમેતં વેદાગ્રવચ્ચેન પ્રાણ્યા વિરિરિપંતિ વજ્રેન ક્ષત્રેન તપસાનાસકેન આ શ્રુતિએ આત્મજ્ઞાન વિષે જેનો ઉપયોગ કયન કર્યો છે, એવાં નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોને, તું કૃણની ઇચ્છાથી રહિત થઈને શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક નિરંતર કર. કારણ કે પુરુષ કૃણની ઇચ્છાથી રહિત થઈને, નિરંતર નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો કરવાં અંતઃકરણી શુદ્ધિ દ્વારા તથા આત્મજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષને જ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૯)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્! જ્ઞાનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા પુરુષને પણ, જ્ઞાનનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ વાસ્તે તથા શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસનના અનુદાનને અર્થે, સર્વ કર્મોને ત્યાગરૂપ સંન્યાસ શાસ્ત્રમાં વિધાન કર્યો છે. તેથી કેવળ જ્ઞાનવાન્ પુરુષને જ કર્મોને અધિકાર નથી, કિન્તુ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા વિરક્ત પુરુષને પણ કર્મોને અનધિકાર જ છે.”

પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળો તથા વિરક્ત એવો હું-અર્જુન પણ કર્મનો પરિત્યાગ કરવાને જ યોગ્ય છું.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન ક્ષત્રિય રાજાને સંન્યાસના અનધિકારનું પ્રતિપાદન કરીને, તે શંકાને નિવૃત્ત કરે છે:—

કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ।

લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપર્યયન્કર્તુમર્હસિ ॥ ૨૦ ॥

સ્લોકાર્થ:—જે પ્રમાણે પૂર્વે જનકાદિક ક્ષત્રિય રાજાએ કર્મો કરવાથી જ જ્ઞાનનિધાને પ્રાપ્ત થયા હતા, તે જ પ્રમાણે તું પણ કર્મને જ કરવા યોગ્ય છે. વળી લોકસંગ્રહને દેખતા છતાં પણ તું કર્મ કરવાને જ યોગ્ય છે. ૨૦

ટીકા:—હે અર્જુન ! શ્રુતિ-સ્મૃતિમાં પ્રસિદ્ધ જનક રાજા, અન્નતશત્રુ રાજા, અધ્યપતિ રાજા તથા ભગીરથ રાજા ઇત્યાદિ ક્ષત્રિય વિદ્વાન્ રાજાઓ પણ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો કરીને જ, અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા, શ્રવણ-મનનાદિવડે સાધ્ય જ્ઞાનનિધાને પ્રાપ્ત થયેલા છે; કાંઈ કર્મોના ત્યાગ કરીને જ્ઞાનનિધાને પ્રાપ્ત થયા નથી. આ વાત યથાર્થ છે, માટે તું ક્ષત્રિય અર્જુન પણ જ્ઞાનની ઇચ્છાવાળો હોવાથી અથવા વિદ્વાન્ હોવાથી સર્વ પ્રકારે કર્મ જ કરવાને યોગ્ય છે; કર્મોના ત્યાગ કરવાને તું યોગ્ય નથી. કારણ કે “પ્રાણના: ઉત્તેજનાવાથ ચિત્તેષનાવાથ લોકૈષનાવાથ વ્યુત્પાવાથ મિથાત્તર્વે ચરન્તિ-પ્રાણાણે પુનઃ, વિતતી અને લોકાની એવણા છોડી દઈ સંન્યાસી થયું.” એવું જે સંન્યાસાશ્રમનું વિધાયક શ્રુતિવચન છે, તે વચનમાં પ્રાણાણેના જ સંન્યાસ વિષે અધિકાર કથન કરેલો છે. ક્ષત્રિય-વૈશ્યનો અધિકાર કથન કર્યો નથી. જેવી રીતે “સ્વારાજ્યકામો રાજા રાજસ્યેન યજેત સ્વરાજ્યની કામનાવાળા રાજાએ રાજસૂય યજ્ઞ કરવો.” એ વચનમાં રાજસૂય યજ્ઞવિષે ક્ષત્રિય રાજાનો જ અધિકાર કથન કર્યો છે, પણ પ્રાણાણાદિનો અધિકાર કથન કર્યો નથી. અને “ચત્વાર વાઘના પ્રાણસ્ય યયો રાજન્યસ્ય દ્વૌ વૈશ્યસ્ય-અર્થાઃ-પ્રાણસ્ય, ગાર્હસ્થ્ય, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એ ચારે આશ્રમો પ્રાણાણના જ હોય છે, સંન્યાસ સિવાય ત્રણ આશ્રમો ક્ષત્રિય રાજાના હોય છે અને પ્રાણસ્ય તથા ગાર્હસ્થ્ય એ બે આશ્રમો વૈશ્યના હોય છે.” આ રીતના અનેક શ્રુતિ-સ્મૃતિવચનમાં ક્ષત્રિયને તથા વૈશ્યને સંન્યાસના અભાવનું કથન કરેલું છે. આ શ્રુતિ-સ્મૃતિ વચનોના તાત્પર્યને જાણનાર જનકાદિક ક્ષત્રિય રાજાઓ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો કરીને જ જ્ઞાન નિધાને પ્રાપ્ત થયા છે, પણ કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસવડે જનકાદિક રાજાઓ જ્ઞાનનિધાને પ્રાપ્ત થયા ન હતા. કિંવા, “સર્વે રાજામિતા ધર્મો રાજા ધર્મસ્ય ચારકઃ-અર્થાત્-શ્રુતિ-સ્મૃતિવડે પ્રતિ-પાદિત સર્વ ધર્મો રાજાનો આશ્રય કરી રહે છે તથા રાજા જ સર્વ ધર્મોના ધારણ-કરનાર થાય છે.” આ સ્મૃતિવચનથી સર્વ વર્ણાશ્રમોના ધર્મોનું પ્રવર્તકપણું ક્ષત્રિય રાજામાં સિદ્ધ થાય છે. આ કારણથી પણ ક્ષત્રિય રાજાએ અવશ્ય કરીને કર્મો કરવાં. આ અર્થને શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

લોકસંગ્રહમેવાપિ-લોકોને પોતપોતાના ધર્મ વિષે પ્રવૃત્ત કરવા તથા અધર્મમાંથી નિવૃત્ત કરવા તેનું નામ લોકસંગ્રહ કહેવાય છે. લોકસંગ્રહને દેખતાં છતાં તેમ જ પૂર્વે જનકાદિક ક્ષત્રિય રાજાઓના શિષ્ટાચારને દેખતાં છતાં પણ તું અર્જુન નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો કરવાને જ યોગ્ય છે. અર્થાત્ ક્ષત્રિયજનમની પ્રાપ્તિ કરનારાં કર્મોવડે આરંભાયેલા શરીરવાળો તું અર્જુન વિદ્વાન્ હોવા છતાં પણ જનકાદિકની જેમ, આરંભકર્મના બળવડે લોકસંગ્રહને વાસ્તે કર્મ કરવાને જ યોગ્ય છે; કાંઈ કર્મોના ત્યાગ કરવાને તું યોગ્ય નથી; કારણ કર્મોના સંન્યાસ કરવા યોગ્ય પ્રાણાણ શરીર તને પ્રાપ્ત થયું નથી.

આ પ્રકારના શ્રીભગવાનના અભિપ્રાયને જાણનારા ભગવાન્ સામ્યકારીએ એ પ્રકારનો નિર્ણય કર્યો છે કે—પ્રાણીઓને જ સંન્યાસનો અધિકાર છે, પણ અન્ય ક્ષત્રિયાદિને સંન્યાસનો અધિકાર નથી. કહ્યું છે કે, “સર્વાધિકારવિષ્ટોદિ જ્ઞાનં ચેદમ્બુધેયતે । કૃતોઽધિભારનિયમો ગુરુધાને ક્રિયતે વચ્ચત્ ॥ અર્થઃ—સર્વ અધિકારીનો વિષ્ટેષ કરનારું જ્ઞાન બ્યારે ક્ષત્રિયનો અને વૈશ્યનો અંગીકાર કરે છે, ત્યારે ‘સંન્યાસનો પ્રાણીઓને જ અધિકાર છે, પણ ક્ષત્રિયને અને વૈશ્યને નથી,’ એ પ્રકારના સંન્યાસના અધિકારના નિયમનો ખલાત્કારથી શામાટે અંગીકાર કરે? છતાં અર્થાત્ એ નિયમ પણ માનવો જોઈતો નથી,” ઇત્યાદિ વચ્ચનોવડે વાર્તિકકારે ક્ષત્રિયને અને વૈશ્યને પણ સંન્યાસનો એ અધિકાર સિદ્ધ કર્યો છે, તે પ્રૌઢિવાદથી સિદ્ધ કર્યો છે. સર્વથા અનુપપન્ન અર્થને પણ પોતાની પ્રજ્ઞાના બળથી સિદ્ધ કરી દેવો, તે પ્રૌઢિવાદ કહેવાય છે. અથવા ભરત-ઋષભાદિની માફક ક્ષત્રિયને અને વૈશ્યને સંન્યાસનું પ્રતિપાદન કરનારાં વચ્ચનોનું તાત્પર્ય અલિંગવિદ્વત્ સંન્યાસ વિષે છે. સર્વ પ્રકારે કેવળ દંડાદિચિહ્નપૂર્વક વિવિદિધા સંન્યાસનો અધિકાર પ્રાણીઓને જ છે, પણ ક્ષત્રિયાદિને નથી. (૨૦)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! જો કદાચિત્ હું અર્જુન તે કર્મો કરુ પણ ખરો, તોપણ બીજા લોક તે કર્મોને કેવી રીતે કરશે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ “બીજા લોક શ્રેષ્ઠ પુરુષોના આચારને અનુસરીને જ પ્રવૃત્ત થાય છે.” એ પ્રકારનો ઉત્તર આપે છે:—

યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ ।

સ યત્પ્રમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥ ૨૧ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે જે કર્મને કરે છે, તે તે કર્મને જ અન્ય જન પણ કરે છે તથા શ્રેષ્ઠ પુરુષ જેને પ્રમાણ કરે છે તેને જ અન્ય લોક પણ પ્રમાણ કરે છે. ૨૧

ટીકા:—હે અર્જુન ! સર્વ લોકોમાં પ્રધાનભૂત રાજાદિ શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે જે શુભ કર્મ તથા અશુભ કર્મ કરે છે, તે તે શુભ કર્મ તથા અશુભ કર્મ, રાજાદિની આજ્ઞાનુસાર ચાલનાર બીજા લોક પણ કરે છે. રાજાદિથી સ્વતંત્ર થઈ બીજા લોક ક્રિયિત માત્ર પણ કાર્ય કરતા નથી.

અર્જુનતી શંકા:—હે ભગવન્ ! બીજા લોક, શાસ્ત્રનો સારી રીતે વિચાર કરીને તથા શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ રાજાદિ શ્રેષ્ઠ પુરુષોના આચારનો પરિત્યાગ કરીને, કેવળ શાસ્ત્રવિહિત આચાર શામાટે કરતા નથી ?

ભગવાને કરેલું સમાધાન:—બીજા લોકોને, શ્રેષ્ઠાચારની જેમ, પ્રમાણપણાનો નિશ્ચય પણ શ્રેષ્ઠ પુરુષોને અનુસરીને જ થાય છે. તેથી જ મેં ઉપર કહ્યું છે કે—સ યત્પ્રમાણં કુરુતે इति. હે અર્જુન ! રાજાદિ શ્રેષ્ઠ પુરુષ, જે લૌકિક પદાર્થનો અથવા વૈદિક પદાર્થનો પ્રમાણરૂપવડે અંગીકાર કરે છે, તે જ લૌકિક પદાર્થને તથા વૈદિક પદાર્થને બીજા લોકો પણ પ્રમાણરૂપવડે અંગીકાર કરે છે. બીજા લોક રાજાદિ શ્રેષ્ઠ પુરુષોથી સ્વતંત્ર હોઈને, કોઈ પણ પદાર્થનો પ્રમાણરૂપવડે અંગીકાર કરતા નથી. તેથી હે અર્જુન ! સર્વ લોકોમાં પ્રધાનભૂત તથા રાજારૂપ એવા તારે, લોકોના સંરક્ષણવાસ્તે અવશ્ય કરીને કર્મો કરવા યોગ્ય છે. તારી શુભકર્મોમાં પ્રવૃત્તિ જોઈને બીજા લોકો પણ અવશ્ય શુભકર્મોમાં પ્રવૃત્ત થશે. માટે રાજાદિ પ્રધાન પુરુષોને અનુસરીને જ બીજા સર્વ લોકોના વ્યવહાર થાય છે. (૨૧)

અવતરણિકા:—“હે અર્જુન ! બીજા લોકોને શુભકર્મોમાં પ્રવૃત્ત કરવાને વાસ્તે, રાજાદિ શ્રેષ્ઠ પુરુષોએ અવશ્ય કરીને શુભકર્મોમાં પ્રવૃત્ત થવું, એ અર્થને માટે હું કૃષ્ણભગવાન્ જ દૃષ્ટાંત છું.” આ અર્થ ત્રણ શ્લોકોવડે શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

ન મે પાર્થાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિપુ લોકેષુ કિંચન ।
નાનવાપ્તમવાપ્તવ્યં વર્તે એવ ચ કર્મણિ ॥ ૨૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! મારે ત્રણ લોકોને વિશે કિંચિત્ માત્ર કાંઈ પણ કરવા યોગ્ય નથી, આથી મને પૂર્વેનું અપ્રાપ્ત ક્ષણ કિંચિત્ માત્ર પણ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી, છતાં હું કર્મ વિશે પ્રસિદ્ધ રીતે વર્તું છું. ૨૨

ટીકા:-જેવી રીતે ગૃહના સ્વામીને ગૃહમાં રહેલા સર્વ પદાર્થો પ્રાપ્ત જ છે, તેવી રીતે સર્વ બ્રહ્માંડના સ્વામીરૂપ (શ્રીકૃષ્ણ લગવાન) એવા મને બ્રહ્માંડમાં રહેલા સર્વ પદાર્થો પ્રાપ્ત જ છે. કોઈપણ પદાર્થ મને અપ્રાપ્ત નથી. આ લોકમાં પૂર્વે અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિને વાસ્તે જ પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, પૂર્વે પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ વાસ્તે કોઈપણ પ્રયત્ન કરતું નથી. તેથી લોકોમાં કોઈપણ પદાર્થની પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશવડે મને કિંચિત્ માત્ર પણ કર્તવ્ય નથી. તો પણ હું (કૃષ્ણલગવાન) વેદવિહિત શુભ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થાઉં જ છું, પણ શુભ કર્મોનાં હું ઠઠાચિત્ પણ પરિત્યાગ કરતો નથી. શુભ કર્મોમાં મારી પ્રવૃત્તિ તને પણ પ્રત્યક્ષ જ સિદ્ધ છે. (આ પ્રસિદ્ધિનું જ્ઞાન કરવા માટે શ્રીલગવાને વર્તે એવ જ એ શબ્દોમાં રહેલો જ શબ્દ કથન કર્યો છે, અને હે પાર્થ એ સંજોગનવડે મેં એવા અર્થનું સૂચન કર્યું છે કે,) શુદ્ધ ક્ષત્રિય વંશમાં ઉત્પન્ન થવાથી તું અર્જુન મારી સમાન જ શૂરવીર છે. તેથી મારી જેમ તારે પણ શુભ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું ઉચિત છે. (૨૨)

અવતરણિકા:-“હે લગવન ! પોતે શુભ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થઇને બીજા લોકોને પણ શુભ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત કરવા, એ પ્રકારનેા લોકસંગ્રહ કરવાનું કાંઈ પણ ક્ષણ નથી; તેથી લોકોનેા સંગ્રહ પણ તમારે કરવા યોગ્ય નથી.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીલગવાન ઉત્તર આપે છે:-

યદિ હ્યહં ન વર્તેયં જાતુ કર્મણ્યતંદ્રિતઃ ।

મમ વર્માનુવર્તેતે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! જો ઠઠાચિ હું (કૃષ્ણલગવાન) આજસથી રહિત થઇ શુભ કર્મમાં નહિ પ્રવર્તું તો કર્મના અધિકારી મનુષ્યો સર્વ રીતે મારા માર્ગનું જ અવલંબન કરશે. ૨૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! હું હવે કર્મો કરીને કૃતાર્થ થયો છું. હવે મારે કિંચિત્ માત્ર પણ સિદ્ધ કરવા યોગ્ય રહ્યું નથી. એ પ્રકારની કૃતકૃત્ય બુદ્ધિવડે જો ઠઠાચિત્ હું (કૃષ્ણ લગવાન) આજસથી રહિત થઇને શુભ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત ન થાઉં, તો જેટલા કર્મોના અધિકારી મનુષ્યો છે, તે સર્વ મનુષ્યો, મને શુભ કર્મોથી રહિત થયેલો જોઇને પોતે પણ શુભ કર્મોથી રહિત થશે. કારણ કે “આ કૃષ્ણ લગવાન સર્વશઃ છે,” એ પ્રકારની મારા વિષે સર્વજ્ઞત્વબુદ્ધિવડે, સર્વ અધિકારી મનુષ્યો સર્વ પ્રકારે મારા જ માર્ગનેા અંગીકાર કરે છે. (૨૩)

અવતરણિકા:-“હે લગવન ! સર્વ મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ એવા આપના શુભ કર્મોના ત્યાગ-રૂપ માર્ગનેા અંગીકાર કરવો એ, અધિકારી મનુષ્યોને ઉચિત જ છે; તેમ કરવાથી અધિકારી મનુષ્યોનેા શું હાપ છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીલગવાન ઉત્તર આપે છે:-

ઉત્સીદ્યુરિમે લોકા ન કુર્યાં કર્મ ચેદહમ્ ।

સંકરસ્ય ચ કર્તા સ્યામુપહન્યામિમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૨૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે કદાપિ હું ઈશ્વર શુભ કર્મને નહિ કરું તો આ સર્વ લોક નાશને પ્રાપ્ત થશે, હું જ વર્ણસંકરનો કર્તા થઈશ તથા આ સર્વ પ્રજાનો હનન કરનાર પણ હું જ બનીશ. ૨૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! સર્વનો ઈશ્વર હું (કૃષ્ણ ભગવાન) જે કદાચિત્ શાસ્ત્રવિહિત શુભ કર્મો ન કરું, તો મને અનુસરીને વર્તનાર મનુ આદિ શ્રેષ્ઠ પુરુષો પણ શુભ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થશે નહિ, તેથી જાણી વૃદ્ધિદારા સર્વ લોકોની સ્થિતિના કારણરૂપ, યજ્ઞાદિ સર્વ કર્મોનો લોપ થઈ જશે. સર્વ કર્મોનો લોપ થતાં આ સર્વ લોકો નાશને પ્રાપ્ત થશે. સર્વ લોકોનો નાશ થયા પછી જે વર્ણસંકર થવું, તે વર્ણસંકરનો કરનાર પણ હું જ થઈશ, અને તેમ કરીને હું જ આ સર્વ પ્રજાનો હણનાર થઈશ. તેથી એ વાત મને અત્યંત અનુચિત છે, કારણ કે સર્વ પ્રજાનો અનુગ્રહ કરવાને વાસ્તે પ્રવૃત્ત થયલા (કૃષ્ણ ભગવાન એવા) મારે, ધર્મનો લોપ કરીને, સર્વ પ્રજાનું હનન કરવું ઉચિત નથી.

અથવા વચસચરિત શ્રેષ્ઠ. ઇત્યાદિ આર શ્લોકોનો ખીન્ને અર્થ એ કરવો કે, હે અર્જુન ! કેવળ લોકસંગ્રહને દેખવાથી જ તું કર્મ કરવાને યોગ્ય નથી, કિન્તુ શ્રદ્ધાચારથી પણ કર્મ કરવાને યોગ્ય છે. આ અર્થે શ્રીભગવાન કહે છે-વચસચરિત શ્રેષ્ઠ દ્વિતિ. સર્વ પ્રાણીઓથી શ્રેષ્ઠ (શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન એવા) મારો જે પ્રકારનો આચાર છે, તે પ્રકારનો આચાર મને અનુસરીને વર્તનાર તું (અર્જુન) પણ કરવા યોગ્ય છે. મારાથી સ્વતંત્ર થઈને કિંચિત્ માત્ર પણ આચાર તારે કરવા યોગ્ય નથી.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન ! આપનો આચાર કયા પ્રકારનો છે કે, જે આચાર મારે અવશ્ય કરીને તેનો અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-આ શંકાનું નિવારણ મેં ન મેં પાપાંસ્તિ કત્તવ્યઃ ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે કથન કર્યું છે. (૨૪)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન ! આપ ઈશ્વર છો; તેથી લોકસંગ્રહ વાસ્તે શુભકર્મોને કરતાં છતાં પણ ‘હું સર્વદા અકર્તા છું,’ એ પ્રકારના કર્તાપણના અભિમાનના અભાવથી આપની કિંચિત્ માત્ર પણ હાનિ થતી નથી. અને હું અર્જુન તો જીવ છું, તેથી લોકસંગ્રહવાસ્તે શુભકર્મો કરવાથી ‘હું કર્મોનો કર્તા છું,’ એ પ્રકારના કર્તૃત્વના અભિમાનવડે મારા જ્ઞાનનો અભિભવ અવશ્ય કરીને થશે.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન ઉત્તર આપે છે:-

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વંતિ ભારત ।

કુર્વાદ્વિદ્વાંસ્તયાસક્તશ્ચિકીર્ણલોકસંયમ્ ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભારત ! જેમ અજ્ઞાની પુરુષ કર્મને વિશે અભિનિવેશવાળો થઈ કર્મને કરે છે, તેમ લોકસંગ્રહ કરવાની ઇચ્છાવાળો વિદ્વાન પુરુષ અભિનિવેશથી રહિત થઈ કર્મને કરે છે. ૨૫

ટીકા:-હે ભારત ! આત્મજ્ઞાનથી રહિત અજ્ઞાની પુરુષ, “હું કર્મોનો કર્તા છું,” એ પ્રકારના કર્તૃત્વ અભિમાનવડે તથા સ્વર્ગાદિ ફળોની ઇચ્છાવડે, યજ્ઞાદિ કર્મોમાં અભિનિવેશવાળો થતાં, જે પ્રકારે શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક યજ્ઞાદિ કર્મો કરે છે, તે પ્રકારે લોકસંગ્રહ કરવાની ઇચ્છાવાળા વિદ્વાન પુરુષે પણ શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક યજ્ઞાદિ કર્મો કરવાં. પરંતુ વિદ્વાન પુરુષે કર્તૃત્વના અભિમાનથી રહિત થઈને તથા સ્વર્ગાદિ ફળોની ઇચ્છાથી રહિત થઈને શુભકર્મો કરવાં.

અહીં જે માત્ર એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને અર્જુન પ્રત્યે એ અર્થ સૂચવ્યો છે વંશમાં જેની ઉત્પત્તિ થાય તે ભારત કહેવાય છે; અથવા ‘મા’ એટલે જ્ઞાન, ‘મ’

પ્રીતિવાળો હોય તો ભારત ઠહેવાય છે; એવા ભારત નામવાળો તું અર્જુન અજ્ઞાની પુરુષની માફક વિદ્વાન્ પુરુષે પણ લોકસંબંધ વાસ્તે શુભ કર્મો કરવાં, આ રીતના શાસ્ત્રના અર્થને ધારણ કરવાને તું યોગ્ય છે. અર્થને ધારણ કરવાથી જ તારામાં ભારત એ નામ સાર્થક થશે. (૨૫)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન્ ! વિદ્વાન્ પુરુષે, શુભકર્મોત્તું અનુધાન કરીને લોકસંબંધ કરવો; પણ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરીને લોકસંબંધ કરવો નહિ. તેમાં શો હેતુ છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ ઉત્તર આપે છે:-

ન બુદ્ધિમેદં જનयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ ૨૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! વિદ્વાન્ પુરુષ, કર્મના સંગી અવિવેકી પુરુષ વિશે બુદ્ધિભેદ ઉત્પન્ન કરતો નથી, પણ વિદ્વાન્ પુરુષ આદરપૂર્વક સર્વ કર્મોને કરતો છતો અવિવેકી પુરુષને પણ કર્મમાં જોડે છે. ૨૬

ટીકા:-હે અર્જુન ! કર્તૃત્વના અભિમાનવડે તથા સ્વર્ગાદિ ફળોની ઇચ્છાવડે, યજ્ઞાદિ કર્મોમાં અભિનિવેશવાળા અજ્ઞાની પુરુષોની જે બુદ્ધિ, “હું આ કર્મ કરીશ તથા હું આ ફળને લોગ-વીશ.” એ પ્રકારની બુદ્ધિમાં લેહને વિદ્વાન્ પુરુષ ઉત્પન્ન કરતો નથી. અર્થાત્ “તું આત્મા અકર્તા છે તથા અલોકાક્ષા છે” એ પ્રકારના ઉપદેશ વડે તે અજ્ઞાની પુરુષોની બુદ્ધિને, શુભ-કર્મોથી ચલાયમાન કરતો નથી. કિંતુ લોકસંબંધ કરવાની ઇચ્છાવાળો વિદ્વાન્ પુરુષ પોતે શ્રદ્ધા ભક્તિપૂર્વક શુભકર્મોને કરતો છતો, અજ્ઞાની પુરુષોની પણ શુભકર્મો વિષે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરીને તેઓને શુભકર્મોમાં જ નિરંતર જોડે છે. કારણ કે શાસ્ત્રવિહિત શુભકર્મોના અનુધાનથી જે પુરુષનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું છે, તે પુરુષ જ અકર્તા આત્માના ઉપદેશનો અધિકારી થાય છે. અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો પુરુષ અકર્તા આત્માના ઉપદેશનો અધિકારી થતો નથી. અન-ધિકારી પુરુષો પ્રત્યે અકર્તા આત્માના ઉપદેશ કરવાથી તેમની બુદ્ધિ શુભકર્મોથી ચલાયમાન થાય છે તથા તે અજ્ઞાની પુરુષોની શ્રદ્ધા શુભકર્મોથી નિવૃત્ત થાય છે. તેથી અજ્ઞાની પુરુષોને સ્વર્ગાદિ ઉત્તમ લોકોની પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી; તથા અશુદ્ધ અંતઃકરણમાં આત્માનું જ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થતું નથી. તેથી અજ્ઞાની પુરુષ લોભ અને મોક્ષ ઉભયથી બ્રહ્મ થાય છે.

આ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કહી છે:-અમત્સ્યાદં પ્રવૃદ્ધય સર્વં મન્નેતિ યો વેદેદ । મહાનિરયજાલેય સ તેન વિનિયોજિતઃ ॥ અર્થાત્-અંતઃકરણની શુદ્ધિથી રહિત, તથા વિષયોમાં આસક્ત એવો, જે કેવળ કર્મોનો અધિકારી, અર્દ્રપ્રબુદ્ધ, અજ્ઞાની પુરુષ છે, તે પ્રત્યે જે વિદ્વાન્ પુરુષ, “હું, હું અને આ સર્વ જગત્ પ્રકારૂપ જ છે,” એ પ્રકારનો ઉપદેશ કરે છે, તો તે વિદ્વાન્ પુરુષે, અજ્ઞાની પુરુષને મહારોરવ નરકાદિને વિશે પ્રાપ્ત કર્યો છે. તેથી વિદ્વાન્ પુરુષે પોતે શુભ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થઈને અજ્ઞાની પુરુષોને પણ શુભ કર્મોમાં જ પ્રવૃત્ત કરવા. શુભ કર્મો કરવાથી ન્યાયે અજ્ઞાની પુરુષોના અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય, ત્યાર પછી વિદ્વાન્ પુરુષે અજ્ઞાની પુરુષો પ્રત્યે અકર્તા અને અલોકાક્ષા આત્માનો ઉપદેશ કરવો. (૨૬)

અવતરણિકા:-અજ્ઞાની પુરુષ તથા જ્ઞાની પુરુષ એ બંનેમાં શુભ કર્મોના અનુધાનની સમાનતા હોવા છતાં પણ, કર્તૃત્વ અભિમાન તથા કર્તૃત્વ અભિમાનનો અભાવ, એ બંને હેતુઓ વડે અજ્ઞાની તથા જ્ઞાની બંનેની વિલક્ષણતા દર્શાવતાં, શ્રીભગવાન્ સવાઃ કર્મગ્નવિદ્વાસો એ પૂર્વોક્ત શ્લોકના અર્થનું જે શ્લોકોવડે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:-

પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ।

અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાઽહમિતિ મન્યતે ॥ ૨૭ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! માયાના ગુણને લીધે સર્વ રીતે કર્મો કરવામાં આવે છે, પણ અહંકારવડે જેનું અંતઃકરણ મૂઢ બનેલું છે એવો અજ્ઞાની પુરુષ ‘હું કર્મનો કર્તા છું’ આ પ્રમાણે માને છે. ૨૭
ટીકાઃ—હે અર્જુન ! માયા સત્, રજ, તમ એ ત્રણે ગુણોરૂપ છે, તથા તે મિથ્યા જ્ઞાનરૂપ છે. વળી દેવાત્મગતિ સ્વગુણેર્નિષ્કામ એ સ્વેતાસ્વેતર ઉપનિષદની શ્રુતિમાં જે માયાને પરમેશ્વરની શક્તિરૂપે કહેલી છે, તે માયા પ્રકૃતિ કહેવાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે—માયાં તુ પ્રજ્ઞતિં વિગમ્યામિતં તુ મહેશ્વરમ્ અર્થાત—માયાને જગતની પ્રકૃતિ જાણવી તથા માયોપાધિવાળાને મહેશ્વર જાણવો. એવી માયારૂપ પ્રકૃતિના વિકારરૂપ જેટલા દેહ-ઇન્દ્રિય-અંતઃકરણાદિ કાર્ય-કારણરૂપ ગુણો છે, તે ગુણો જ સર્વ પ્રકારે લૌકિક-વૈદિક સર્વ કર્મો કરે છે, પણ અસંગ આત્મા તે કર્મો કરતો નથી. તથાપિ કાર્ય-કારણરૂપ સંઘાતમાં, આત્મત્વ છુદ્ધિરૂપ જે અહંકાર છે, તે અહંકારવડે વિમૂઢ થયેલ એવો તથા વિવેક કરવામાં અસમર્થ એવો આત્માવાળો કહેવાય છે. અથવા તો તેનું અંતઃકરણ, અહંકારવડે વિમૂઢ આત્માવાળું કહેવાય છે. એવો અનાત્મ પદાર્થોમાં આત્મત્વનું અભિમાન કરનાર અજ્ઞાની પુરુષ, દેહાદિના અધ્યાસવડે, “હું જ કર્તા છું” એ પ્રમાણે પોતાના આત્માને જ સર્વ કર્મોનો કર્તા માને છે, પણ પ્રકૃતિના ગુણોને કર્મોનો કર્તા માનતો નથી. (૨૭)

અવતરણિકાઃ—હવે, જેવી રીતે અજ્ઞાની પુરુષ કર્મોના કર્તારૂપે પોતાના આત્માને જ માને છે, તેવી રીતે વિદ્વાન્ જ્ઞાની પુરુષ કર્મોના કર્તારૂપે પોતાના આત્માને માનતો નથી; એ અર્થે શ્રીભગવાન કથન કરે છેઃ—

તત્ત્વવિત્તુ મહાવાહો ગુણકર્મવિભાગયોઃ ।

ગુણાગુણેષુ વર્તત્ત્વમિતિ મત્વા ન સજ્જતે ॥ ૨૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે મહાન્ બાહુવાળા અર્જુન ! ગુણકર્મવિભાગના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણનારો વિદ્વાન્ પુરુષ તો, ઇન્દ્રિયાદિક સાધનો જ રૂપાદિ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, પણ અસંગ આત્મા પ્રવૃત્ત થતો નથી, એમ માની કર્તારૂપણું અભિમાન ધરતો નથી. ૨૮

ટીકાઃ—તત્ત્વ એટલે યથાર્થ સ્વરૂપ; તેને જાણનાર તે તત્ત્વવિત્ કહેવાય છે. અહીં તત્ત્વવિત્તુ માં રહેલો તુ શબ્દ, પૂર્વ શ્લોકમાં કથન કરેલી, અજ્ઞાની પુરુષ કરતાં તત્ત્વવેત્તા પુરુષની વિલક્ષણતાનું કથન કરે છે.

અર્જુનની શંકાઃ—“હે ભગવન્ ! વિદ્વાન્ પુરુષ કઈ વસ્તુના તત્ત્વને જાણે ?”

ભગવાને કહેલું સમાધાનઃ—ગુણકર્મવિભાગયોઃ इति ‘અહં’ અભિમાનના વિષયરૂપ દેહ, ઇન્દ્રિય-અંતઃકરણ છે. તેઓ ગુણરૂપ કહેવાય છે. વળી ‘મમ’ અભિમાનના વિષયરૂપ દેહ, ઇન્દ્રિય-અંતઃકરણનો વ્યાપાર છે. તે વ્યાપારો કર્મ કહેવાય છે. જે વસ્તુ સર્વ જડ વિકારોની પ્રકાશક હોવાથી, સર્વ જડ વિકારોથી પૃથક્ છે, તે વિભાગ કહેવાય છે. એવો સ્વપ્રકાશ જ્ઞાનરૂપ અસંગ આત્મા છે. ગુણકર્મ તો ભાર્ય, જડ અને વિકારીરૂપે છે. વિભાગરૂપ આત્મા હેવ તો ભાસક, ચેતન, નિર્વિકાર રૂપ છે. આ પ્રમાણે ગુણકર્મ અને વિભાગ એ બન્નેનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણનાર વિદ્વાન્ પુરુષ તો, “આ ઇન્દ્રિયાદિ કરણ જ વિકારી હોવાથી પોતપોતાના રૂપાદિ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, નિર્વિકાર આત્મા રૂપાદિ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી,” એ પ્રકારેના નિશ્ચય કરીને, અજ્ઞાની પુરુષની પેઠે પોતાના આત્મામાં ઈર્ષ્યત્વનું અભિમાન ધરતો નથી.

કોઈ ટીકામાં તો તત્ત્વવિત્ મહાવાહો આ શ્લોકનો એ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે કે, ચક્ષુ આદિ પાંચ સાન્દ્રિયો તથા વાઠઆદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, બુદ્ધિ અને મન એ સર્વે, શુષ્ક કહેવાય છે. વળી ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર કર્મે કહેવાય છે. ‘વિભાગ’ શબ્દનો ‘શુષ્ક’ શબ્દની સાથે તથા ‘કર્મે’ શબ્દની સાથે સંબંધ કરવો. તેમ કરવાથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, ચક્ષુ-શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની જ દર્શન-શ્રવણાદિ ક્રિયાઓ છે. વાહ-પાણિ (હાથ) વગેરે ઇન્દ્રિયોની જ વચન-આદાન (આપવું) વગેરે ક્રિયાઓ છે. બુદ્ધિની જ અંતઃકરણરૂપ ક્રિયા છે. મનની જ સંકલ્પરૂપ ક્રિયા છે. પરંતુ આત્માની કોઈપણ ક્રિયા નથી. કિંતુ આત્માદેવ સર્વદા કૃટસ્થ, અસંગ-ચિત્તરૂપ રહેલો છે. આ પ્રકારનો જે શુષ્કવિભાગ તથા કર્મેવિભાગ છે, તે બન્ને વિભાગોના તથા આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને સારી રીતે જાણનાર તત્ત્વવિત્ કહેવાય છે. તત્ત્વવેત્તા વિદ્વાન્ પુરુષ એવો નિશ્ચય કરે છે કે-“સર્વ કર્મોમાં આ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો જ રૂપાદિ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તથા વાહઆદિ ઇન્દ્રિયો જ વચનાદિમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. વળી બુદ્ધિ જ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોનાં કર્મોમાં ‘હું કર્તા છું’ એ પ્રકારનું અભિમાન કરે છે. હું આત્મા તો શ્રવણ કરતો નથી, દેખતો નથી, યોલતો નથી, કરતો નથી, ચાલતો નથી; કિંતુ કૃટસ્થ, અસંગ, ચેતનરૂપવડે સર્વદા તૃણી જ રહું છું.” આ પ્રકારનો નિશ્ચય કરીને તત્ત્વવેત્તા પુરુષ ઇન્દ્રિયાદિના કર્મોમાં ‘અહં મમ’ એવું અભિમાન કરતો નથી.

અને કોઈ ટીકામાં તો તત્ત્વવિત્ આ શ્લોકના શબ્દોની એ પ્રકારે યોજના કરી છે કે-યત્તત્ત્વવિત્ સ ગુણ ગુણેષુ વર્તેતે હતિ મત્ત્વા ગુણવિભાગે કર્મવિભાગે ચ ન સજ્જતે; અને અર્થ એ પ્રમાણે કર્યો છે કે, આત્મા અને અનાત્મા એ બન્નેના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણનારા વિદ્વાન્ પુરુષે, “બુદ્ધિ-ચક્ષુ આદિ ગુણો જ સુખરૂપાદિ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, આત્મા તો કોઈપણ વિષયમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી,” એ પ્રકારનો નિશ્ચય કરીને શુષ્કવિભાગમાં તથા કર્મેવિભાગમાં ‘અહં મમ’ અભિમાન કરવું નહિ. અહીં સત્ત્વ, રજ્જ તથા તમ એ ત્રણ ગુણોના, જે બુદ્ધિ, અહંકાર, જ્ઞાનેન્દ્રિય, કર્મેન્દ્રિયના વિષયવડે જે ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થા છે, તે શુષ્કવિભાગ કહેવાય છે. શુષ્કવિભાગમાં “હું બુદ્ધિ-અહંકારાદિ રૂપ છું.” એ પ્રકારનું અહં અભિમાન તત્ત્વવેત્તા પુરુષે કરવું નહિ. અને બુદ્ધિ અહંકારાદિનાં જે ભિન્ન ભિન્ન કર્મો છે, તે કર્મેવિભાગ કહેવાય છે. કર્મેવિભાગમાં “આ કર્મે મારું છે” એ પ્રકારનું મમ અભિમાન તત્ત્વવેત્તા પુરુષે કરવું નહિ.

અહીં જે મહાવાહો એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચવ્યો છે કે-જનનપર્યંત જેના દીર્ઘ બાહુ છે, તે મહાબાહુ કહેવાય છે; વળી સાસુદ્રિક શાસ્ત્રમાં મહાબાહુપણું શ્રેષ્ઠ પુરુષનું લક્ષણ કહ્યું છે. તેથી એવા શ્રેષ્ઠ પુરુષોના લક્ષણવાળા થઈને તું અન્ય પુરુષોની જેમ અવિવેકી થવાને યોગ્ય નથી. (૨૮)

અવતરણિકા:-પૂર્વ પ્રસંગમાં, વિદ્વાન્ તથા અવિદ્વાન્ એ બન્નેમાં કર્મોના અનુક્રમની સમાનતા કથન કરીને વિદ્વાન્ પુરુષે અવિદ્વાન્ પુરુષના બુદ્ધિભેદને ઉત્પન્ન કરવો નહિ, એ અર્થ કથન કર્યો. હવે તે અર્થનો ઉપસંહાર કરવામાં આવે છે:-

પ્રકૃતેર્ગુણસંમૂઢાઃ સજ્જન્તે ગુણકર્મસુ ।

તાનકૃત્સનવિદો મન્દાન્કૃત્સનવિન્ન વિચાલયેત્ ॥ ૨૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન! પ્રકૃતિના શુષ્કવડે મૂઢ થયેલો અજ્ઞાની છવ શુષ્કના કર્મમાં આસક્તિ કરે છે, અનાત્મવેત્તા અનધિકારી પુરુષને, આત્મવેત્તા વિદ્વાને શુભકર્મની શ્રદ્ધામાંથી અક્ષાયમાન કરવો નહિ. ૨૯

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વે કથન કરેલી માયારૂપ પ્રકૃતિના કાર્યરૂપે દેહ, ઇન્દ્રિય તથા અંતઃકરણાદિ વિકાર છે. વિકારરૂપ શુભોવડે સંમૂઢ થઇને અર્થાત્ સ્વરૂપના સ્કુરણુવડે દેહાદિને જ આત્મારૂપ માનીને, જે અજ્ઞાની પુરુષો, દેહ, ઇન્દ્રિય-અંતઃકરણાદિના વ્યાપારોમાં જ “અમે સ્વર્ગોદિ ક્ષણની પ્રાપ્તિ વાસ્તે કર્યો કરીએ છીએ,” એ પ્રકારની અત્યંત દૃઢ આત્મીયત્વ બુદ્ધિ કરે છે; તેવા કર્યોના અધિકારી, અનાત્મ પદાર્થોના અભિમાનવાળા તથા અશુદ્ધ ચિત્તવાળા હોવાથી, જ્ઞાનના અધિકારને નહિ પ્રાપ્ત થયેલા અજ્ઞાની પુરુષોને વિદ્વાને ઉપદેશ આપી શુભ કર્યોની શ્રદ્ધાથી ચલાયમાન કરવા નહિ.

આ ઉપદેશ નીચે પ્રમાણે છે:-“તારે ક્ષણની કામનાથી કર્યો કરવાં નહિ. અથવા કર્યોનાં ક્ષણ અસત્ છે, કર્યોના કરનાર મિથ્યા છે, તું બ્રહ્મરૂપ છે અથવા તારે ક્ષિત્તિમાન કર્તવ્ય નથી.” કિંતુ ઉલટાં શુભકર્યોની સ્તુતિ કરીને, વિદ્વાન્ પુરુષે અજ્ઞાની પુરુષોને શુભકર્યોમાં જ પ્રવૃત્ત કરવા. જે પુરુષ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો હોવાથી અધિકારી છે, તે પુરુષ તો ઉપદેશ વિના ચોતે જ, વિવેકની ઉત્પત્તિવડે ચલાયમાનતાથી રહિત જ્ઞાનના અધિકારને પ્રાપ્ત થાય છે.

જે વસ્તુનું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ તેથી અન્ય વસ્તુનું જ્ઞાન થાય નહિ, તથા જે વસ્તુનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં તેથી અન્ય વસ્તુનું જ્ઞાન થઈ જાય, તે વસ્તુ ‘અકૃત્સ્ન’ કહેવાય છે. જેવી રીતે એક ઘટનું જ્ઞાન નહિ થવા છતાં પણ ઘટથી ભિન્ન પટાદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન થતું નથી, અને ઘટનું જ્ઞાન નહિ થવા છતાં પણ ઘટથી ભિન્ન પટાદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન થઈ જાય છે; તેથી ઘટાદિ સર્વ અનાત્મ પદાર્થોને ‘અકૃત્સ્ન’ નામથી યોલાવવામાં આવે છે. જે એક વસ્તુનું જ્ઞાન થતાં સર્વ વસ્તુઓનું જ્ઞાન થઈ જાય તથા જે એક વસ્તુનું જ્ઞાન ન થતાં સર્વ વસ્તુઓનું જ્ઞાન ન થાય, તે વસ્તુ ‘કૃત્સ્ન’ કહેવાય છે. જેવી રીતે એક અદ્વિતીય આત્માનું જ્ઞાન થતાં સર્વ અનાત્મ પદાર્થોનું જ્ઞાન થઈ જાય છે, અને અદ્વિતીય આત્માનું જ્ઞાન નહિ થતાં સર્વ અનાત્મ પદાર્થોનું જ્ઞાન થતું નથી; તેથી અદ્વિતીય આત્માને “કૃત્સ્ન” એવા નામથી યોલાવવામાં આવે છે. શ્રુતિ કહે છે કે-આત્મનો બા અરે દર્શનેન ધ્રુવેન મત્વા વિજ્ઞાનેવેદં સર્વં વિદિતમ્-અર્થાત્-હે મૈત્રેયી ! અધિષ્ઠાનરૂપ આત્માના દર્શનવડે, શ્રવણવડે, મનનવડે તથા વિજ્ઞાનવડે આ સર્વ અનાત્મ જગત્ જાણવામાં આવે છે. આ પ્રકારે અકૃત્સ્ન તથા કૃત્સ્ન એ બન્ને શબ્દોનો અર્થ વાસ્તિક ઐયમાં સુદેશ્વરાચાર્યે કથન કર્યો છે.

કોઇ ટીકામાં તો પ્રકૃતે: શબ્દનો ગુણકર્મક શબ્દ સાથે અન્યથા કરીને એ અર્થ કર્યો છે કે, અહંકારાદિ શુભોવડે સંમૂઢ થયેલો અજ્ઞાની પુરુષ, પ્રકૃતિના દેહાદિ શુભોમાં તથા ગમનાદિ કર્યોમાં “હું બ્રાહ્મણ છું, યજ્ઞાદિ મારાં કર્યો છે,” એ પ્રકારનું અહંમમનું અભિમાન કરે છે. (૨૯)

અવતરણિકા:-પૂર્વે પ્રસંગમાં, અજ્ઞાની પુરુષ અને જ્ઞાનવાન્ પુરુષ, બન્નેમાં શુભકર્યોના અતુષ્ઠાનની સમાનતા છતાં પણ, અજ્ઞાની પુરુષમાં તો કર્તૃત્વનું અભિમાન રહે છે અને જ્ઞાની પુરુષમાં કર્તૃત્વના અભિમાનનો અભાવ રહે છે, એ પ્રકારે બન્નેની વિલક્ષણતા કથન કરી. હવે અજ્ઞાની પુરુષ પણ એ પ્રકારના હોય છે: એક મોક્ષની ઇચ્છાવાળો સુસુષુ અજ્ઞાની હોય છે, અને બીજો મોક્ષની ઇચ્છાથી રહિત અસુસુષુ અજ્ઞાની હોય છે. અસુસુષુ અજ્ઞાની અપેક્ષાએ કરીને સુસુષુ અજ્ઞાનીમાં, સર્વ કર્યોનું શ્રીભગવત્ અર્પણ તથા ક્ષણની ઇચ્છાનો અભાવ, એ પ્રકારની વિલક્ષણતાનું કથન કરતાં શ્રીભગવાન્, અર્જુન સુસુષુ અજ્ઞાની પણ કર્યોના અધિકારી છે, એમ સૂચવી કર્યોના અધિકારને દૃઢ કરે છે.-

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા ।

નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા યુદ્ધયસ્વ વિગતજ્વરઃ ॥ ૩૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! તું, હું પરમેશ્વર વિશે અધ્યાત્મ ચિત્તવડે સર્વ કર્મો સમર્પણ કરી તથા કામનાથી રહિત, મમતાથી રહિત અને શોકથી રહિત થઇ, આ યુદ્ધ કર. ૩૦

દીકા:-હે અર્જુન ! સર્વસ તથા સર્વ જગતનો નિયંતા તથા સર્વનો આત્મારૂપ એવો હું પરમેશ્વર વાસુદેવ છું. એવા હું સ્વરૂપ પરમેશ્વરમાં, તું સર્વ લૌકિક-વૈદિક કર્મોને અધ્યાત્મ ચિત્તવડે સમર્પણ કર. આત્માનું પ્રતિપાદન કરવાને વાસ્તે જે શાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થાય, તે શાસ્ત્ર અધ્યાત્મ કહેવાય છે; આત્મ ઉપનિષદ્ધરૂપ વેદાંત શાસ્ત્ર છે. અધ્યાત્મ શાસ્ત્રના વિચારમાં જે ચિત્ત તત્પર થાય, તે ચિત્ત અધ્યાત્મચેતસ્ કહેવાય છે. અર્થાત્ આત્મા-અનાત્માના વિવેકવાળું ચિત્ત અધ્યાત્મચેતસ્ કહેવાય છે. અધ્યાત્મ ચિત્તવડે તું સર્વ કર્મોને હું સ્વરૂપ પરમેશ્વરમાં તું સમર્પણ કર.

વાતપર્ય એ છે કે-“હું અર્જુન કર્તારૂપ અંતર્યામી ઈશ્વરને અધીન છું, અને જેવી રીતે ભૂત્ય (નોકર) મહારાજને વાસ્તે સર્વ કર્મો કરે છે, તેવી રીતે હું પણ ઈશ્વરને વાસ્તે જ સર્વ કર્મો કરું છું.” એ પ્રકારની બુદ્ધિવડે સર્વ કર્મોનું હું રૂપ ઈશ્વરમાં અર્પણ કરીને તથા સર્વ કામનાઓથી રહિત થઇને તથા દેહ-પુત્ર-પ્રાતાદિમાં મમતા અભિમાનથી રહિત થઇને તથા આ લોકમાં અપકીર્તિના હેતુરૂપ તથા પરલોકમાં નરકની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ જે શોકરૂપ જ્વર છે, તે શોકરૂપ જ્વરથી રહિત થઇને, તું મુમુક્ષુ અજ્ઞાની અર્જુન, આ યુદ્ધ કર. અર્થાત્ શાસ્ત્રવિહિત શુભ કર્મોને કર. (અહીં શ્રીભગવાન અર્પણ તથા નિષ્કામપણું એ બંને યુદ્ધ વિષે જ કથન કરે છે; કારણ કે યુદ્ધથી ભિન્ન કોઇ પણ કર્મમાં અર્જુનને મમતા તથા શોક પ્રાપ્ત નથી, કિન્તુ યુદ્ધમાં જ મમતા તથા શોક પ્રાપ્ત છે.) (૩૦)

અવતરણિકા:-સ્વર્ગાદિ કુળની ઇચ્છાથી રહિત થઇને તથા શ્રીભગવત્ અર્પણ બુદ્ધિવડે, વેદવિહિત શુભ કર્મોનું અનુષ્ઠાન જ અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તથા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા સુકૃતરૂપ કુળની પ્રાપ્તિ કરનાર છે. એ અર્થનું હવે શ્રીભગવાન કથન કરે છે:-

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

श्रद्धावंतोऽनसूयंतो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ૩૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! જે કોઇ મનુષ્ય શ્રદ્ધાવાન થઈ તથા અસૂયાથી રહિત થઈ, મારા આ નિત્ય મતને અંગીકાર કરે છે, તે પુરુષ પણ પુણ્ય તથા પાપ કર્મોનો પરિત્યાગ કરે છે. ૩૧

દીકા:-હે અર્જુન ! કુળની ઇચ્છાથી રહિત થઇને તથા શ્રીભગવત્ અર્પણ બુદ્ધિવડે અધિકારી પુરુષે, શાસ્ત્રવિહિત શુભ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું, એવો મારો મત નિત્ય એવા વેદવડે બાંધિત હોવાથી અનાદિ પરંપરાવડે પ્રાપ્ત છે, માટે તે નિત્ય છે. અથવા મારો મત અધિકારી પુરુષોએ અવશ્ય કરીને કરવા યોગ્ય હોવાથી નિત્ય છે. આ રીતના મારા નિત્ય મતનો જે કોઈ મનુષ્ય શ્રદ્ધાવાળો થઇને તથા અસૂયાથી રહિત થઇને અંગીકાર કરે છે, તે મનુષ્ય પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા યથાર્થ જ્ઞાનીની માફક પુણ્ય-પાપ કર્મોથી રહિત થાય છે.

શાસ્ત્રે તથા શુરુએ ઉપદેશ કરેલો અર્થ નો કદાચિત્ પોતાના અનુભવમાં ન પણ આવતો હેય તો પણ તે અર્થ વિષે “એ અર્થ આ પ્રકાર છે” એ પ્રકારના વિશ્વાસનું નામ શ્રદ્ધા કહેવાય છે. કોઈ પુરુષના શુભોપદેશો પ્રકટ કરવું તેનું નામ અસૂયા કહેવાય છે. આ પ્રસંગે અસૂયા એ પ્રકારની છે કે, આ હુ.ખરૂપ યુદ્ધધર્મમાં મને અર્થાત્ અર્જુનને પ્રવૃત્ત કરનાર આ ભગવાન ઠરણથી રહિત છે. એવી અસૂયાને સર્વ પ્રાણીઓના સુહૃદ્ધરૂપ તથા શુરુરૂપ હું વાસુદેવ

ભગવાનમાં નહિ કરતાં, જે મનુષ્ય મારા આ મતનો શ્રદ્ધાભાક્ષાપૂર્વક અંગીકાર કરે છે, તે મનુષ્ય પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા પુણ્ય-પાપ કર્મોનો પરિત્યાગ કરે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે, જ્ઞાનવાન પુરુષોનાં ભાવી શરીરોની પ્રાપ્તિ કરનાર જેટલાં પુણ્ય-પાપરૂપ સંચિત કર્મો છે, તે સંચિત કર્મો તો જ્ઞાનરૂપ અગ્નિવડે દુગ્ધ થઈ જાય છે; અને જે પ્રારબ્ધ કર્મોએ આ શરીર આપ્યું છે, તે પ્રારબ્ધ કર્મો ભોગવડે દાય પામે છે અને જ્ઞાનવાન આ વર્તમાન શરીરમાં જે પુણ્ય-પાપ કર્મ કરે છે, તે પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મ, જ્ઞાનવાન પુરુષની સેવા કરનાર ભક્તજન તથા નિંદા કરનાર દુષ્ટ જન લઈ જાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે (તસ્ય ઇમા દાયમુપવંતિ, સુદ્ધઃ સમ્યક્ કૃત્યાં, દ્વિવંતઃ પાપકૃત્યામ્) જ્ઞાનવાન પુરુષના ધનાદિ પદાર્થો તો મુન શિષ્યાદિ લઈ જાય છે, અને પુણ્ય કર્મો સેવા કરનાર ભક્તજન લઈ જાય છે તથા પાપકર્મો નિંદા કરનાર દુષ્ટજન લઈ જાય છે. આ પ્રમાણે વિદ્વાન પુરુષ સર્વ પુણ્યપાપ કર્મોથી રહિત થાય છે. અહીં મનુષ્યને જ શાસ્ત્રવિહિત નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોનો અધિકાર છે, અન્ય કોઈને અધિકાર નથી. તેથી ભગવાને માનવઃ એ શબ્દ કથન કર્યો છે. (૩૧)

અવતરણિકા:-પૂર્વ શ્લોકમાં, ભગવત અર્પણ બુદ્ધિવડે નિષ્કામ કર્મોના અનુદાનરૂપ ભગવાનના મતના અંગીકારરૂપ અન્વય વિષે, અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા, સર્વ કર્મોથી રહિતવારૂપ ગુણનું કથન કર્યું. હવે નીચેના શ્લોકમાં ભગવત્મતનો નહિ અંગીકાર કરવારૂપ વ્યતિરેકવિષે દોષની પ્રાપ્તિનું કથન કરે છે:-

ये त्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ૩૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! વળી જે પુરુષ મારા આ પૂર્વ કહેલ મતને વિશે દોષનું આરોપણ કરી તેનો અંગીકાર નથી કરતો, તેને તું દુષ્ટ ચિત્તવાળો જાણ, સર્વ જ્ઞાનને વિશે મૂઠ જાણ તથા તેને સર્વ પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ જાણ. ૩૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! નાસ્તિકપણથી ગુરુશાસ્ત્રનાં વચનોમાં શ્રદ્ધા નહિ કરનારા, ગુણોમાં દોષોના કથનરૂપ અસૂચા કરનારા, પૂર્વોક્ત મારા મતનો અંગીકાર નહિ કરનારા પુરુષોને તું અત્યંત દુષ્ટ ચિત્તવાળો જાણ. આ કારણથી કર્મવિષયક જ્ઞાનમાં તથા સગુણનિર્ગુણ બ્રહ્મવિષયક જ્ઞાનમાં પ્રમાણથી, પ્રમેયથી તથા પ્રયોજનથી પુરુષને વિશેષે કરીને મૂઠ થયેલા તું જાણ. તાત્પર્ય એ છે કે, કર્મવિષયક જ્ઞાન તથા સગુણનિર્ગુણ બ્રહ્મવિષયક જ્ઞાન કયા પ્રમાણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા તે જ્ઞાનોનો પ્રમેય કોણ છે તથા તે જ્ઞાનોનું પ્રયોજન કયું છે, એ અર્થને પુરુષ જાણી શકતો નથી. આ કારણથી જ તેના પુરુષોને તું સર્વ પુરુષાર્થોથી ભ્રષ્ટ થયેલા જાણ. (૩૨)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન ! જેવી રીતે આ શ્લોકમાં જે પુરુષો મહારાજાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે છે, તે પુરુષોને મહાન લયની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેવી રીતે આપ ઈશ્વરની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં મહાન લયની પ્રાપ્તિને દેખતાં છતાં પણ પુરુષો કયા કારણથી અસૂચા કરીને આપના મતનો અંગીકાર કરતા નથી ? તથા કયા કારણથી સર્વ પુરુષાર્થોનાં સાધનોમાં અવળી બુદ્ધિ કરે છે ?” એવી અર્જુનને શંકા યતાં શ્રીભગવાન નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે:-

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ૩૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! જ્ઞાનવાન્ પુરુષ પણ પોતાની પ્રકૃતિને અનુસાર ચેષ્ટા કરે છે. આથી સર્વ પ્રાણી પ્રકૃતિને જ અનુસરનારાં છે, તો પછી મારે નિશ્ચય શું કરી શકશે ? ૩૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વ જન્મોમાં કરેલા ધર્મ-અધર્મના તેમ જ જ્ઞાન-ઇચ્છાદિના જે સંસ્કારો છે, જે સંસ્કારો આ વર્તમાન જન્મમાં અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થયા છે, તે અભિવ્યક્ત સંસ્કારોનું નામ પ્રકૃતિ છે. પ્રકૃતિ સર્વ પ્રકારે બળવાન્ છે. આવી બળવાન્ પ્રકૃતિને અનુસરીને જ બ્રહ્મ-વેત્તા પુરુષ પણ ચેષ્ટા કરે છે. (અથવા જ્ઞાનવાન્ શબ્દવડે કેવળ શુણ્ણહોપને બાળુનાર પુરુષનો અર્થ ગ્રહણ કરવો) આચાર્યનું વચન એવું છે કે (વશાદિભિશ્ચાવિશેષાત્) ખાનપાનાદિના વ્યવહારના સમયમાં વિદ્વાન્ પુરુષની, પણ વગેરેની સાથે, તુલ્યતા જ છે. એવો બ્રહ્મવેત્તા જ્ઞાનવાન્ અથવા શુણ્ણહોપને બાળુનાર જ્ઞાનવાન્ પણ જ્યારે પોતાની સંસ્કારરૂપ પ્રકૃતિને અનુસરીને જ ચેષ્ટા કરે છે, ત્યારે બીજા અજ્ઞાની મૂર્ખ પુરુષ પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરીને જ ચેષ્ટા કરે, તેમાં શું નવાઈ છે ? તેથી પ્રકૃતિ જે કે અવિવેકી પ્રાણીઓને પુરુષાર્થથી બ્રહ્મ કરનારી છે, તથાપિ સર્વ પ્રાણીઓ પ્રકૃતિનું જ અનુસરણ કરે છે. તેમાં હું અર્થાત્ પરમેશ્વરકૃત નિશ્ચય તથા રાજકૃત નિશ્ચય શું કરશે ? અર્થાત્ ઉત્કટ રાગવડે પાપકર્મોમાં પ્રવૃત્ત થયેલા પુરુષોને નિશ્ચય પાપકર્મોથી નિવૃત્ત કરવા સમર્થ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, જે પુરુષ પાપકર્મોમાં મહાત્ નરકની સાધનાને બાળીને પણ દુર્વાસનાની પ્રબળતાથી પુનઃ પાપકર્મોમાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે, તે પુરુષ મારી આજ્ઞાના ઉલ્લંઘનથી ઉત્પન્ન થતા હોપથી કઠાચિત્ લય પામશે નહિ. (૩૩)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન ! જે કઠાચિત્ સર્વ પ્રાણી પોતપોતાની પ્રકૃતિના જ વશવર્તી હોય, તો લૌકિક પુરુષાર્થોના તથા વૈદિક પુરુષાર્થોના કાંઈ પણ વિષય થશે નહિ. તેથી સ્વર્ગકામો યજ્ઞેષ્ઠ ઇત્યાદિ વિધિવાક્યોમાં તથા પરદારા ન ગચ્છેત્ ઇત્યાદિ નિપેધવાક્યોમાં અનર્થતા પ્રાપ્ત થશે. કારણ કે આ લોકમાં પૂર્વ સંસ્કારરૂપ પ્રકૃતિથી રહિત કોઈ પણ પ્રાણી નથી, કે જેની પ્રતિ વિધિ-નિપેધ મુખવાક્યોને અર્થવત્પણું પ્રાપ્ત થાય,” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે:-

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेताौ ह्यस्य परिपंथिनौ ॥ ૩૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-દરેક ઇન્દ્રિયના શબ્દાદિક વિષયોમાં રાગ તથા દ્વેષ બન્ને સ્થિતિ કરીને રહેલા છે, પણ રાગ તથા દ્વેષ બન્ને આ પ્રાણીના શત્રુ જ છે; તેથી તે, રાગ તથા દ્વેષ બેઉને વશ થતો નથી. ૩૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! શ્રોત્ર, વક્, ચક્ષુ, રસના અને માણુ, આ પાંચ જ્ઞાનઇન્દ્રિયો છે, તથા વાક, પાણિ, પાદ, ઉપરચ અને પાથુ, આ પાંચ કર્મઇન્દ્રિયો છે. વળી જ્ઞાનઇન્દ્રિયોના અને કર્મઇન્દ્રિયોના ક્રમાનુસાર શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, વચન, તથા આદાન, ગમન, આનંદ, મલવિસર્જન એ દસ વિષયો છે. આવા શબ્દ-રૂપશોદિ વિષયોમાં તથા વચન આદાનાદિ વિષયોમાંથી જે જે વિષય પુરુષને અનુકૂલ હોય છે, તે તે વિષય જે કઠાચિત્ શાસ્ત્રવડે નિષિદ્ધ પણ હોય, તો પણ તે તે વિષયમાં પુરુષનો રાગ જ થાય છે, અને તે વિષયોમાં જે જે વિષય પુરુષને પ્રતિકૂળ હોય છે, તે તે વિષય જે કઠાચિત્ શાસ્ત્રવિદિત પણ હોય, તોપણ તે તે વિષયમાં પુરુષનો દ્વેષ જ થાય છે. આ પ્રમાણે શ્રોત્રાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોના શબ્દાદિ સર્વ વિષયોમાં, અનુકૂળતાવડે તથા પ્રતિકૂળતાવડે રાગ-દ્વેષ બન્ને નિયમપૂર્વક જ રહે છે. કાંઈ સર્વ વિષયોમાં રાગ-દ્વેષ નિયમ વિના જ રહેતા નથી. પુરુષે રાગ-દ્વેષને વશ ન થવું, તે જ પુરુષાર્થનો તથા શાસ્ત્રનો વિષય છે.

તાત્પર્ય એ છે કે-(૧)“પરસ્ત્રીગમનાદિ કર્મો મહાન્ નરકની પ્રાપ્તિ કરનાર છે” એ પ્રકારનું જે બળવત્ અનિષ્ટ સાધનતાનું જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન સાથે તેનો નાશ કરનારું જ્ઞાન જોડાયેલું હોય છે. જેમકે “આ પરસ્ત્રીગમનાદિ કર્મો મારા વિષય સુખરૂપ ઈષ્ટનાં સાધન છે” એ પ્રકારનું ઈષ્ટસાધનતાનું જ્ઞાન છે. આ ઈષ્ટસાધનતાના જ્ઞાનવડે ઉત્પન્ન થયેલાં પરસ્ત્રીગમનાદિ કર્મોમાં રાગનો અંગીકાર કરીને જ પ્રકૃતિ આ પુરુષને પરસ્ત્રીગમનાદિ નિષિદ્ધ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. (૨) એ જ પ્રમાણે “સંધ્યાવંદનાદિ કર્મો સ્વર્ગોદિ ક્ષણની પ્રાપ્તિ કરનાર છે,” એ પ્રકારનું જે ઈષ્ટસાધનતાનું જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન સાથે તેનો નાશ કરનારું જ્ઞાન જોડાયેલું હોય છે. જેમકે “એ સંધ્યાવંદનાદિ કર્મો મારાં હુઃખરૂપ અનિષ્ટનાં સાધન છે” એ પ્રકારનું અનિષ્ટસાધનતાનું જ્ઞાન છે. આ અનિષ્ટસાધનતાના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલાં સંધ્યાવંદનાદિ કર્મોમાં દ્રેષનો અંગીકાર કરીને જ પ્રકૃતિ પુરુષને સંધ્યાવંદન વિહિત કર્મોથી નિવૃત્ત કરે છે. (૩) જે કાળે ધર્મશાસ્ત્ર, પરસ્ત્રીગમનાદિ કર્મોમાં “પરસ્ત્રીગમનાદિ કર્મ નરકની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે” એ પ્રકારે આ અનિષ્ટસાધનતાનો યોગ કરે છે, તે કાળે જરાપણ અનિષ્ટસાધનતાના જ્ઞાનનો નાશ કદી થતો નથી. જેવી રીતે ઘટરૂપ પ્રતિયોગી વિષમાન હોવાં ઘટાભાવ રહે નહિ. વળી પરસ્ત્રીગમનાદિ નિષિદ્ધ કર્મો વિષે રાગની ઉત્પત્તિ કરવામાં ઈષ્ટસાધનતાના જ્ઞાનનું, બળાત્કારે અનિષ્ટસાધનતાના જ્ઞાનનો અભાવ જ, સહકારી કારણ હતું. આ સહકારી જ્ઞાનનો અભાવ થતાં કેવળ ઈષ્ટસાધનતાનું જ્ઞાન, પરસ્ત્રીગમનાદિ નિષિદ્ધ કર્મોમાં રાગ ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ. જેવી રીતે મધ અને વિષ એ બન્નેવડે યુક્ત જે અન્ન છે, તે અન્ન વિષે “આ અન્ન મારી ક્ષુધાની નિવૃત્તિનું સાધન છે” એ પ્રકારનું ઈષ્ટસાધનતાનું જ્ઞાન છતાં પણ, જે પુરુષને તે અન્નવિષે “આ અન્ન મારા મરણનું સાધન છે” એ પ્રકારનું અનિષ્ટસાધનતાનું જ્ઞાન થયું છે, તે પુરુષનું કેવળ ઈષ્ટસાધનતા જ્ઞાન, અન્નવિષે રાગ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી. (૪) આ પ્રમાણે જે કાળે, ધર્મશાસ્ત્ર, સંધ્યાવંદનાદિ વિહિત કર્મોવિષે “સંધ્યાવંદનાદિ કર્મ સ્વર્ગોદિ સુખની પ્રાપ્તિનાં સાધન છે” એ પ્રકારની બળવત્ ઈષ્ટસાધનતાનું સૂચન કરે છે, તે કાળે સંધ્યાવંદનાદિ વિહિત કર્મોવિષે બળવત્ ઈષ્ટસાધનતાના જ્ઞાનનો નાશ કદી થશે નહિ. જેવી રીતે ઘટરૂપ પ્રતિયોગીની સ્થિતિ છતાં ઘટાભાવ રહેતો નથી, તેમ વિધિ ગુપ્ત બળવાનુ થવાથી નિષેધ ગુપ્ત વચન વિશે રાગ જતો રહે છે. (૫) વળી સંધ્યાવંદનાદિ વિહિત કર્મોવિષે દ્રેષની ઉત્પત્તિ કરવામાં, અનિષ્ટસાધનતાના જ્ઞાનનું સહકારી કારણ બળવત્ ઈષ્ટસાધનતાના જ્ઞાનનો અભાવ જ હતું, તે સહકારી કારણનો અભાવ થતાં કેવળ અનિષ્ટસાધનતાનું જ્ઞાન, સંધ્યાવંદનાદિ વિહિત કર્મોવિષે, દ્રેષ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, શાસ્ત્ર પ્રતિગંધથી રહિત થયેલા પુરુષને સંધ્યાવંદનાદિ વિહિત કર્મોવિષે પ્રવૃત્ત કરે છે, અને પરસ્ત્રીગમનાદિ નિષિદ્ધ કર્મોથી નિવૃત્ત કરે છે. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રના વિચારજન્ય જ્ઞાનની પ્રબળતાવડે બ્યારે સ્વાભાવિક રાગદ્રેષના કારણની નિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે કારણની નિવૃત્તિવડે સ્વાભાવિક રાગદ્રેષરૂપ કાર્ય પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. તેથી તે પ્રકૃતિ શાસ્ત્ર વિશે દૃષ્ટિવાળા પુરુષને વિપરીત માર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરી શકતો નથી. તેથી શાસ્ત્રને તથા પુરુષાર્થને વ્યર્થતાની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ હેતુવડે શ્રીભગવાને તપોર્ન ષષ્ઠાગચ્છેત્ એ વચન કહ્યું છે. અર્થાત્ પુરુષ રાગદ્રેષને અધીન થઈ કોઈ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી અથવા કોઈ કર્મથી નિવૃત્ત થતો નથી. કિન્તુ શાસ્ત્રજન્ય જ્ઞાનવડે રાગદ્રેષના નાશદ્વારા તે રાગદ્રેષનો નાશ જ કરે છે. સ્વાભાવિક દોષજન્ય રાગ-દ્રેષ બંને મોક્ષરૂપ ત્રેધની ઇચ્છાવાળા પુરુષને શત્રુરૂપે થાય છે.

તાત્પર્ય એ છે કે, જેવી રીતે માર્ગમાં ચાલનાર પુરુષને દુષ્ટ ચોર અનેક પ્રકાર કરે છે, તેવી રીતે મોક્ષરૂપ શ્રેયના આત્મજ્ઞાનરૂપ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયેલા

રાગદ્વેષ ઉભય અનેક પ્રકારનાં વિદ્વેષ કરનારા છે. તેથી અધિકારી પુરુષે રાગ-દ્વેષનો અવસ્થ કરીને નાશ કરવો. (૩૪)

અવતરણિકા:—“હિ ભગવન્ ! સ્વાભાવિક રાગદ્વેષવડે ઉત્પન્ન થયેલી પશુ-મનુષ્યાદિ સર્વ પ્રાણીઓની સાધારણ પ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિવડે, જ્યારે પુરુષને શાસ્ત્ર વિહિતકર્મો જ કરવાં યોગ્ય થયાં, ત્યારે તો જેવી રીતે આ સુદ્ધમાં શાસ્ત્રવિહિત કર્મરૂપતા છે, તેવી રીતે સંન્યાસપૂર્વક લિક્ષાના અજ્ઞાન લોજન વિષે પણ શાસ્ત્રવિહિત કર્મરૂપતા છે. તેથી અત્યંત સુગમ તથા હિંસાદિથી રહિત જે લિક્ષાના અજ્ઞાન લોજન છે, તે જ મારે કરવા યોગ્ય છે. તો અત્યંત દુઃખરૂપ તથા હિંસાદિ પાપના કારણરૂપ આ સુદ્ધ કરવામાં મારું શું પ્રયોજન છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે:—

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।

સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ॥ ૩૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! સર્વ અંગોની સંપૂર્ણતાપૂર્વક કરાયેલા પરધર્મ કરતાં ઇંધ એક અંગોની ન્યૂનતા પૂર્વક કરાયેલા પોતાનો ધર્મ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. આ કારણથી પોતાના ધર્મમાં મરણ થાય તે પણ શ્રેષ્ઠ છે, પણ પરનો ધર્મ તો દેવળ લયને જ પ્રાપ્ત કરવાવાળો છે. ૩૫

ટીકા:—હે અર્જુન ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ જે ચાર વર્ણો છે, તથા બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એ ચાર આશ્રમો છે. આ ચાર વર્ણોમાં તથા ચાર આશ્રમોમાં જે જે વર્ણની પ્રત્યે તથા જે જે આશ્રમની પ્રત્યે, ધર્મશાસ્ત્રે જે જે ધર્મ વિધાન કર્યો હોય, તે તે ધર્મ તે તે વર્ણનો તથા તે તે આશ્રમનો સ્વધર્મ કહેવાય છે. તે તે ધર્મ બીજા વર્ણનો તથા બીજા આશ્રમનો પરધર્મ કહેવાય છે. જેવી રીતે બૃહસ્પતિસવ નામનો યજ્ઞ શાસ્ત્રે બ્રાહ્મણની પ્રત્યે જ વિધાન કર્યો છે, ક્ષત્રિયાદિ પ્રત્યે વિધાન કર્યો નથી. તેથી બૃહસ્પતિસવ નામનો યજ્ઞ બ્રાહ્મણનો સ્વધર્મ છે, પણ ક્ષત્રિયાદિનો પરધર્મ છે. એ જ પ્રમાણે રાજસૂય નામનો યજ્ઞ એક ક્ષત્રિયની પ્રત્યે જ વિધાન કર્યો છે, પણ બ્રાહ્મણાદિ પ્રત્યે વિધાન કર્યો નથી. તેથી રાજસૂય નામનો યજ્ઞ ક્ષત્રિયનો સ્વધર્મ છે, પણ બ્રાહ્મણાદિનો પરધર્મ છે. એ પ્રમાણે સર્વ અસાધારણ ધર્મોમાં સ્વધર્મતા તથા પરધર્મતા જાણી લેવી. ઇન્ધરના નામનું સ્મરણ કરતું વગેરે સાધારણ ધર્મોમાં સર્વ પ્રાણીમાત્રની સ્વધર્મતા જ રહે છે, કોઈપણ પ્રાણીની પરધર્મતા થતી નથી. આ કારણથી ધર્મ અસાધારણ કહ્યો છે. દ્રવ્ય, મંત્ર, દેવતા ઇત્યાદિ સર્વ અંગોની સંપૂર્ણતા વિના જ ધર્મ વિગુણ કહેવાય છે. આ પ્રકારનો વિગુણ કરવામાં આવતો સ્વધર્મ, સર્વ અંગોની સંપૂર્ણતા પૂર્વક કરેલા પરધર્મથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે એક વેદ પ્રમાણ સિવાય બીજું કોઈ પ્રમાણ ધર્મવિષે નથી. કિન્તુ ધર્મવિષે એક વેદ જ પ્રમાણ છે.

આ વાત સોદનાલ્લખ્ણોડ્યો વ્રમઃ એ પૂર્વ મીમાંસાના સૂત્રમાં વિસ્તારથી કથન કરી છે. તેથી “પરધર્મ પણ ધર્મ હોવાથી સ્વધર્મની જેમ અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય છે.” એ પ્રકારનું અનુમાન પ્રમાણ ધર્મવિષે હોઈ શકે નહિ. તેથી ચત્કિચિત્ અંગોની ન્યૂનતાવડે વિગુણભાવને પ્રાપ્ત થયેલ વિગુણ સ્વધર્મવિષે પણ રહેલા સ્વધર્મનિષ્ઠ પુરુષનું મરણ પણ, પરધર્મવિષે રહેલા પુરુષ કરતાં, અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે સ્વધર્મમાં રહેલા પુરુષનું મરણ આ લોક વિષે તે પુરુષને કીર્તિની પ્રાપ્તિ કરનાર છે, અને પરલોકવિષે સ્વર્ગોદિની પ્રાપ્તિ કરનાર છે. તેથી તે મરણ પણ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે, વળી પરધર્મ પુરુષને આ લોકવિષે અકીર્તિની પ્રાપ્તિ કરે છે,

અને પરલોકવિષે નરકાદિની પ્રાપ્તિ કરે છે. તેથી જેવી રીતે રાગદ્વેષથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ પુરુષે પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, તેવી રીતે પરધર્મે પણ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. પૂર્વ પ્રસંગમાં શ્રીભગવાનના મતનો અંગીકાર કરનાર પુરુષોને શ્રેયની પ્રાપ્તિ કથન કરી, તથા ભગવાનના મતનો નહિ અંગીકાર કરનાર પુરુષોને શ્રેયના માર્ગથી ભ્રષ્ટપણું કથન કર્યું તેમ જ શ્રેયના માર્ગથી ભ્રષ્ટ થવામાં, તથા કૃષ્ણની ઇચ્છાપૂર્વક કામ્યકર્મો કરવામાં તથા કેવળ પાપકર્મો કરવામાં, જે ત્વેતદમ્યઘ્યંતઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે બહુ કારણો કથન કર્યાં. તે સર્વ કારણોને સંક્ષેપમાં કથન કરનારો આ શ્લોક છે:-

અદાહાનિસ્તપાસુવાદુદ્ધચિત્તત્વદત્તે ॥ પ્રવૃત્તેર્વિનાશર્તિરકં રાગદ્વેષો ચ ગુણલો ॥ પરધર્મકચિત્ત્વંચેન્નક્ષત્વા દુર્માન્
ર્મવાહકાઃ અર્થ-શ્રદ્ધાથી રહિત થવું, અસૂચા કરવી, ચિત્તની દુષ્ટતા, મૂઢતા તથા પ્રકૃતિને વશવર્તી થવું, તથા પુષ્કળ રાગ-દ્વેષ તથા પરધર્મવિષે પ્રીતિ કરવી, એ સર્વ દુર્મર્ગો પ્રાપ્તિ કરનાર છે. (૩૫)

અવતરણિકા:-પુરુષની કામ્ય કર્મોવિષે પ્રીતિ કરાવનારા તેમ જ નિષિદ્ધ કર્મોવિષે પ્રીતિ કરાવનારા કારણની નિવૃત્તિ કરીને શ્રીભગવાનના પૂર્વોક્ત મતનું આશ્રયણ કરવાને વાસ્તે અર્જુન પહેલાં તે કારણનું સ્વરૂપ પૂછે છે:-

અર્જુન ઉવાચ-અથ કેન પ્રયુક્તોઽયં પાપં ચરતિ પૂરુષઃ ।

અનિચ્છન્નપિ વાર્ષ્ણેય વલાદિવ નિયોજિતઃ ॥ ૩૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-અર્જુન પૂછે છે:-હે વાર્ષ્ણેય ! પુરુષ પાપ કરવાની ઇચ્છા નહિ કરતા છતાં પણ બળાત્કારે પ્રવૃત્ત કરાયેલ પુરુષની માફક કેનાવડે પ્રવૃત્ત કરાયેલો પાપકર્મને કરે છે? ૩૬

ટીકા:-અર્જુને કહ્યું:-હે ભગવન! ધ્યાયતો વિષયાનુષ્ઠઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે પૂર્વે પણ આપે અનર્થનું મૂળ કથન કર્યું હતું અને અત્યારે પણ આપે પ્રવૃત્તિનિવૃત્તમૂલકઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે ઘણા પ્રકારના અનર્થનું મૂળ કથન કર્યું છે. તે સર્વ, સમાન પ્રધાનતાવડે અનર્થનાં જ કારણ છે અને તે સર્વમાં એક જ સુખ્ય કારણ છે, ખીજાં સર્વ ગૌણ છે. પ્રથમ પક્ષવિષે સર્વ કારણોને ભિન્ન ભિન્ન નિવૃત્ત કરવામાં મહાનું પરિશ્રમ પડશે; અને ખીજા પક્ષવિષે એક જ પ્રધાન કારણને નિવૃત્ત કરતાં પુરુષને કૃતકૃત્ય ભાવની પ્રાપ્તિ થશે. તેથી હે ભગવન! આપ એ વાત કહો છો કે, આપના મતનો નહિ અંગીકાર કરનાર તથા સર્વ જ્ઞાનોમાં મૂઢ પુરુષ, અનર્થની પ્રાપ્તિ કરનારા અનેક પ્રકારનાં નિષિદ્ધકર્મો તથા કામ્યકર્મો, કયા બળવાન કારણવડે પ્રવૃત્ત થઈને કરે છે? (અહીં પરસ્ત્રીગમનાદિ નિષિદ્ધ કર્મો છે અને શત્રુનો નાશ કરનારાં રથેન યસાદિ કામ્ય કર્મો છે. આ બન્ને પ્રકારનાં કર્મો પુરુષને અનર્થની જ પ્રાપ્તિ કરનારાં છે. માટે તે બન્ને પ્રકારનાં કર્મોનો અર્થ ‘પાપ’ શબ્દવડે ગ્રહણ કર્યો છે.)

હે ભગવન! પુરુષ ચોતે પાપકર્મો કરવાની નહિ ઇચ્છા કરતાં છતાં પણ બળાત્કારથી પાપકર્મો કરે છે, અને પરમ પુરુષાર્થના સાધનરૂપવડે આપે ઉપદેશ કરેલાં કર્મો કરવાની ઇચ્છા કરતા છતાં પણ પુરુષ તે કર્મો કરતો નથી. તેથી એમ જણાય છે કે, પુરુષ પરતંત્ર છે, પણ સ્વતંત્ર નથી; પરતંત્રતા વિના એ વાત સંભવતી નથી. તેથી હે ભગવન! જેમ મહારાજાએ બળાત્કારથી કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરેલો ભૂત્ય, કોઈ કાર્ય કરવાની નહિ ઇચ્છા કરતા છતાં પણ તે કાર્ય અવશ્ય કરે છે, તેમ જે બળવાન કારણવડે પ્રવૃત્ત થયેલો તે પુરુષ, તમારા મતના વિરોધી પાપકર્મોને સર્વ અનર્થોના મૂળ બોલવા છતાં પણ પાપકર્મો કરે છે. આવા અનર્થમાં પ્રવૃત્ત કરનાર કારણનું સ્વરૂપ આપ મારા પ્રત્યે કથન કરો, જે કારણના સ્વરૂપને જાણી હું અર્જુન તે કારણનો નાશ કરવાને વાસ્તે પ્રયત્ન કરું.

અહીં મનિચ્છન્નપિ એ વચનવડે અર્જુને એ અર્થ સૂચ્યો છે કે, પૂર્વે કથન કરેલા રાગ-
દ્રેવવિશે પણ પ્રવૃત્તિની કારણતા સંભવતી નથી. કારણ કે, રાગ વિદ્યમાન હોવાથી ઈચ્છા
અવશ્ય થાય છે. માટે પુરુષમાં ઈચ્છાનો અભાવ હોતાં તે રાગનો પણ અભાવ જ છે. જ્યારે
રાગવિષે અપ્રવર્તકતા સિદ્ધ થઈ, તો તે રાગજન્ય સંસ્કારોથી ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મ તથા
અધર્મમાં પણ પ્રવૃત્તિ સંભવશે નહિ. વળી ધર્મ-અધર્મ વિષે અપ્રવર્તકતા હોવાથી ધર્મ-
અધર્મની અપેક્ષા કરનારા ઈશ્વર વિષે પણ પ્રવર્તકતા સંભવશે નહિ.

હે વાળ્મેય આ સંબોધન કહીને અર્જુને એ અર્થ સૂચન કર્યો છે કે, મારા માતામહના કુળ
વૃષ્ણવંશમાં, પોતાના ભક્તજનોનો ઉદ્ધાર કરવા વાસ્તે આપે અવતાર ધારણ કર્યો છે. અને
હું અર્જુન પણ તેજ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલાં કુંતી માતાનો પુત્ર છું. તેથી મને આપનો જાણીને
આપે મારી ઉપેક્ષા કરવી નહિ, કિંતુ મારા આ પ્રશ્નનો આપે યથાર્થ ઉત્તર આપવો. (૩૬)

અવતરણિકા:-આ પ્રમાણે અર્જુનવડે પૂછેલા શ્રીભગવાન્ કામમય જ્વાલં પુરુષ: इति । आत्मैवे-
दमप्राप्तिदेक एव । सोऽकामयत्, जायामे स्यात्, अथ प्रजामे स्यात्, अथ वित्तमे स्यात्, अथ कर्मकुर्यात् ઇત્યાદિ
શ્રુતિઓવડે સિદ્ધ, તથા અકામસ્ય ક્રિયાવાચિત્વદ્વયતેનેહ કાર્ત્ત્વિચિત્ । ययद्विक्रुतेजस्तत्तत्कामस्यचेष्टितम् ॥
ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓવડે સિદ્ધ ઉત્તર આપવા લાગ્યા. તે શ્રુતિઓનો તથા સ્મૃતિવચનોનો એ અર્થ
છે કે, ‘પુરુષ કામમય જ છે. આ જગતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે એક આત્મા જ હતો. આત્માદેવ
એ પ્રકારની કામના કરવા લાગ્યો કે, મને જાયા પ્રાપ્ત થાય, મને પ્રજા પ્રાપ્ત થાય, મને
ધન પ્રાપ્ત થાય અને હું કર્મો કરુ.’ ‘આ લોકમાં કામનાથી રહિત પુરુષની કોઈ પણ ક્રિયા જોવામાં
આવતી નથી તેથી આ જીવ જે જે કર્મો કરે છે, તે સર્વ આ કામની જ ચેષ્ટા છે.’ ઇત્યાદિ
શ્રુતિ-સ્મૃતિથી સિદ્ધ ઉત્તર હું તને આપું છું તે તું સાંભળ:-

શ્રીમગવાનુવાચ—કામ एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ૩૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ કહે છે:-હે અર્જુન ! અનર્થ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરાવવાવાળો
કામ જ છે. આ કામ જ ક્રોધરૂપે છે. તે રજોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલ મહાન્ આહારવાળો તથા
અત્યંત ઉગ્ર છે. માટે આ સંસારને વિશે કામને જ તું પૈરીરૂપે જાણુ. ૩૭

ટીકા:-શ્રીભગવાને કહ્યું:-હે અર્જુન ! પુરુષને બળાતકારથી અનર્થ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરવાનું
કારણ જે તે પૂછ્યું, તે કારણ કામરૂપ મહાન્ શત્રુ જ છે. એ કામવડે જ સર્વ પ્રાણીઓને
સર્વ અનર્થોની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! જેમ એ કામ પ્રાણીઓને અનર્થમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. તેમ ક્રોધ
પણ પ્રાણીઓને સર્વ અનર્થમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, તેથી કેવળ કામ વિષે જ પ્રવર્તકતા સંભવતી નથી.”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-ક્ષોધ एष: इति-હે અર્જુન ! વિષયોની અલિલાવાત્કામથી
ક્રોધ સિદ્ધ નથી. કિંતુ કામ જ ક્રોધરૂપ હોય છે. વાતપર્ય એ છે કે, કોઈ પુરુષ કાંઈ ધનાદિ પદ્ધ-
થોની ઈચ્છા કરીને જ્યારે કોઈ ધનવાન્ પુરુષની સમીપ જાય, અને આગળ કોઈ દુષ્ટ પુરુષ
તે પુરુષની ઈચ્છા પૂર્ણ થવા દે નહિ, ત્યારે તે પુરુષનો ઈચ્છારૂપ કામ જ, તે દુષ્ટ પુરુષ ઉપર
ક્રોધરૂપ થઈ પરિણમીને પ્રાપ્ત થાય છે. આ વાત સર્વ લોકોને અનુભવસિદ્ધ છે. માટે કામ જ
ક્રોધરૂપ છે. કામરૂપ મહાશત્રુને નિવૃત્ત કરતાં પુરુષને સર્વ પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિ થાય છે.

હવે કામરૂપ શત્રુને નિવૃત્ત કરનારા ઉપાયો જાણવવાને વાસ્તે તે કામરૂપ શત્રુના કારણનું
કથન કરે છે-રજોગુણસમુદ્ભવ: इति-હે અર્જુન ! હુઃઅની પ્રવૃત્તિના સૈન્યરૂપે રજોગુણ છે, રજોગુણ

જેનું સમુદ્રવ એટલે કારણ છે, એવો કામ છે. વળી લોકમાં કારણના સમાન સ્વભાવવાળાં જ કાર્ય હોય છે: તેથી જેમ રમેશુલ્કરૂપ કારણ હુઃખની પ્રવૃત્તિ આદિરૂપ છે, તેમ કામરૂપ કાર્ય પણ હુઃખની પ્રવૃત્તિ આદિરૂપ જ છે. જો કે રમેશુલ્કની જેમ તમોશુલ્ક પણ તે કામનું કારણ છે, તેથી રજોગુણસમુદ્રવ: એ વચનની જેમ તમોગુણસમુદ્રવ: એ વચન પણ કહેવું ઉચિત હતું, તો પણ હુઃખવિષે તથા પ્રવૃત્તિવિષે રમેશુલ્કની જ પ્રધાનતા છે, પણ તમોશુલ્કની પ્રધાનતા નથી. તેથી અહીં રમેશુલ્કનું જ કથન કર્યું છે. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને એ અર્થનું બોધન કર્યું છે કે, સાત્ત્વિક વૃત્તિવડે ત્યારે રમેશુલ્કરૂપ કારણની નિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે કારણ નિવૃત્ત થતાં કામરૂપ કાર્ય પોતાની મેળે જ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. તેથી સાત્ત્વિક વૃત્તિ જ રમેશુલ્કની નિવૃત્તિદ્વારા કામની નિવૃત્તિને ઉપાય છે.

અથવા, “હે ભગવન્ ! કયા પ્રકારે અનર્થવિષે કામની પ્રવર્તકતા છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે રજોગુણસમુદ્રવ: इति-હે અર્જુન ! હુઃખની પ્રવૃત્તિ આદિરૂપ રમેશુલ્કની ઉત્પત્તિ જેનાવડે થાય છે, તે રમેશુલ્કસદૃવ કહેવાય છે. એવા રમેશુલ્કના કારણરૂપે કામ છે. તાત્પર્ય એ છે કે, વિષયોની અભિલાષારૂપ કામ પોતે પ્રકટ થઈને રમેશુલ્કને પ્રવૃત્ત કરતાં, પુરુષને હુઃખરૂપ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. તેથી અધિકારી પુરુષોએ કામરૂપ શત્રુને અવશ્ય જય કરવા યોગ્ય છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! આ લોકમાં શત્રુને જિતવાને વાસ્તે સામ, દાન, લેહ, દડ એ ચાર ઉપાયો હોય છે. સામ, દાન, લેહ, એ ત્રણ ઉપાયોથી જો શત્રુ વશ ન થાય તો તે શત્રુને જિતવાને વાસ્તે ચોથો દડરૂપ ઉપાય કરવો. પરંતુ ત્રણ ઉપાયો કર્યા વિના જ પહેલેથી જ દડરૂપ ઉપાય કરવો ઉચિત નથી.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કામરૂપ શત્રુને જિતવામાં પહેલા ત્રણ ઉપાયોના અસંભવ કહેવાને વાસ્તે, તે કામરૂપ શત્રુનાં જ વિશેષણો કહે છે. મહાશન: મહાપાપ્મા इति મહાન્ છે અશન એટલે આહાર જેનો તે મહાશન કહેવાય, એવો કામ છે. તાત્પર્ય એ છે કે, અનેક પ્રકારના મહાન્ ભોગોની પ્રાપ્તિવડે પણ કામ કદાચિત્ તૃપ્ત થતો નથી. એ વાત સ્મૃતિમાં પણ ઠહી છે:—

“न जातु कामः कामानास्रपभोगेन क्षाम्यति । हविषा कृष्णवस्त्रैर्बभूव एवाऽभिवर्धते ॥ ૧ ॥ दसवृषिर्ग्यां क्षीद्वियं द्विरण्यं पशयः त्रियः । नालमेकस्य उत्तर्वर्ममिति मत्वा शर्मं प्रगेत् ॥ ૨ ॥ અર્થ:—કામ ગમે તેટલા પદાર્થોના ભોગવડે કદાચિત્ પણ શાંતિને પ્રાપ્ત થતો નથી. કિન્તુ જેમ અગ્નિ, ધૂત-કાષ્ઠાદિ તેમાં નાંખવાથી, વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતો જાય છે તેમ કામ પણ ઘણા પદાર્થોના ભોગવડે દિવસે દિવસે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતો જાય છે અને આ પૃથિવીમાં જેટલાં ત્રીદ્વિ-ચવાદિ અશ છે, જેટલાં સુવર્ણાદિ ધન છે, જેટલાં ગો-અશ્વાદિ પશુઓ છે તથા જેટલી સુંદર સ્ત્રીઓ છે, તે સર્વ પદાર્થો જો કદાચિત્ કામનાવાળા કોઈ એક પુરુષને પ્રાપ્ત થાય, તો પણ તે સર્વ પદાર્થો તે પુરુષની કામનાને તૃપ્ત કરવા સમર્થ થતા નથી. તો પછી અદ્ય ભોગોવડે તે કામની શાંતિ કેવી રીતે થાય. અર્થાત્ ન જ થાય, આ પ્રકારનો વિચાર કરીને પુરુષે શાંતિને પ્રાપ્ત થવું.” તેથી દાનરૂપ ઉપાયોવડે કામરૂપ શત્રુ વશ થતો નથી. એ જ પ્રમાણે સામ અને લેહ એ બન્ને ઉપાયોવડે પણ કામરૂપ શત્રુ વશ થતો નથી. કારણ કામરૂપ શત્રુ મહાપાપ્મા એટલે અત્યંત ઉગ્ર છે. આ કારણથી જ કામવડે પ્રેરિત થયેલા પુરુષ, પાપકર્મોથી થતી હુઃખરૂપ ક્ષણની પ્રાપ્તિને જાણતાં છતાં પણ, પુનઃ તે પાપકર્મો જ કરે છે. એવો અત્યંત ઉગ્ર કામરૂપ શત્રુ સાગ અને લેહ એ બન્ને ઉપાયોવડે વશ થઈ શકે નહિ; કારણ કે લોકમાં

વવાળો શત્રુ જ સામ-લેહરૂપ ઉપાયવડે વશ થાય છે. તેથી હું અર્જુન ! આ સંસારમાં તું એ કામને જ શત્રુરૂપ ભણ. (૩૭)

અવતરણિકા:-પૂર્વ શ્લોકમાં કામ વિષે અત્યંત ઉગ્રરૂપવડે જે શત્રુપણું કથન કર્યું, તે શત્રુપણાને હવે ત્રણ દૃષ્ટિોવડે સ્પષ્ટ કરે છે:-

ધૂમેનાત્રિયતે વહિર્યથાડડદર્શો મલેન ચ ।

યથોલ્લેનાવૃતો ગર્ભસ્તથા તેનેદમાવૃતમ્ ॥ ૩૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! જેમ ધૂમ અગ્નિને આવૃત કરે છે, જેમ રજૂરૂપ મળ દર્પણને આવૃત કરે છે તથા જેમ જરાયુ ચર્મ ગર્ભને આવૃત કરે છે, તેમ કામ જ્ઞાનને આવૃત કરી રહે છે. ૩૮

ટીકા:-હે અર્જુન ! આ સ્થૂલ શરીરના આરંભની પૂર્વે, અંતઃકરણ કામાદિ વૃત્તિઓને પ્રાપ્ત થતું નથી, તેથી સ્થૂલ શરીરની ઉત્પત્તિની પૂર્વે અંતઃકરણ સૂક્ષ્મ કહેવાય છે અને શરીરનો આરંભ કરનાર પુણ્ય-પાપ કર્મોવડે રચાયેલ સ્થૂલ શરીર વિષે રહીને અંતઃકરણ કામાદિ વૃત્તિઓને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી સ્થૂલ શરીરાવશ્ચિન્ન અંતઃકરણમાં અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થયેલો કામ સ્થૂલ કહેવાય છે. તે જ કામ વિષયોની ચિંતન અવસ્થામાં પુનઃ પુનઃ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતાં સ્થૂલતર કહેવાય છે. તે જ કામ વિષયોની ભોગ અવસ્થામાં અત્યંત વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતાં સ્થૂલતમ કહેવાય છે. અને સ્થૂલથી પણ અધિક સ્થૂલ તે સ્થૂલતર અને સ્થૂલતરથી પણ અધિક સ્થૂલ તે સ્થૂલતમ કહેવાય છે. આ પ્રકારે એક જ કામ સ્થૂલ, સ્થૂલતર, અને સ્થૂલતમ એમ ત્રણ અવસ્થાવાળો થાય છે. કામની પ્રથમ સ્થૂલ અવસ્થા વિષે દૃષ્ટાંત કહે છે:-ધૂમેનાત્રિયતે વહિર્યથા ડડદર્શો અર્જુન ! જેમ અગ્નિની સાથે ઉત્પન્ન થયેલો અપ્રકાશરૂપ ધૂમ પ્રકાશરૂપ અગ્નિને આવૃત કરે છે, તેમ આ સ્થૂલ કામ જ્ઞાનને આવૃત કરે છે. હવે કામની બીજી સ્થૂલતર અવસ્થાવિષે દૃષ્ટાંત કહે છે. યથાડડદર્શો મલેન ચ ઇતિ-હે અર્જુન ! જેમ દર્પણની પશ્ચાત્ ઉત્પન્ન થયેલો રજૂરૂપ મલ દર્પણને આવૃત કરે છે, તેમ આ સ્થૂલતર કામ પણ જ્ઞાનને આવૃત કરે છે. હવે કામની ત્રીજી સ્થૂલતમ અવસ્થાવિષે દૃષ્ટાંત કથન કરે છે:-યથોલ્લેનાવૃતો ગર્ભઃ ઇતિ-હે અર્જુન ! જેમ માતાના ઉદરમાં રહેલા ગર્ભને સર્વ બાહ્યોએથી વીંટાળી રહેલું જરાયુ નામનું ચર્મ ગર્ભને આવૃત કરે છે, તેમ આ સ્થૂલતમ કામ જ્ઞાનને આવૃત કરે છે.

અહીં આ ત્રણ દૃષ્ટિોમાં પરસ્પર એટલી વિશેષતા છે કે, ધૂમવડે આવૃત થયેલો અગ્નિ દાહાદિરૂપ પોતાનું કાર્ય કરે જ છે, પણ રજૂરૂપ મલવડે આવૃત થયેલું દર્પણ તો પ્રતિબિંબના ગ્રહણરૂપ પોતાનું કાર્ય કરતું નથી. માટે દર્પણની સ્વચ્છતા માત્રનું તિરોધાન રજૂરૂપ મલવડે થઈ રહ્યું છે; પરંતુ તે દર્પણ સ્વરૂપથી તો પ્રતીત થઈ રહે છે. અને જરાયુ નામના ચર્મવડે આવૃત થયેલો ગર્ભ તો હસ્ત-પાદાદિના પ્રસારણરૂપ પોતાના કાર્યને પણ કરતો નથી તથા પોતાના સ્વરૂપથી પણ પ્રતીત થતો નથી. આ પ્રકારની દૃષ્ટિોની વિલક્ષણતાને અંગીકાર કરીને જ કામની સ્થૂલ, સ્થૂલતર અને સ્થૂલતમ, એ ત્રણ અવસ્થાઓ વિષે યથાક્રમથી ત્રણ દૃષ્ટિો કથન કર્યાં છે. (૩૮)

અવતરણિકા:-પૂર્વ શ્લોકમાં તથા તેનેદમાવૃત્ત એ જે સંપ્રહવચન કહ્યું હતું, તે સંપ્રહવચનના અર્થને હવે વિસ્તારપૂર્વક કથન કરે છે:-

આવૃત્તં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।

કામરૂપેણ કૌંતેય દુષ્પ્રેરણાનલેન ચ ॥ ૩૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે કૌંતેય ! આ કામ જ અજ્ઞાનને આવૃત્ત કરે છે. કામ જ્ઞાની પુરુષના નિત્ય વૈરીરૂપે ઇચ્છા તથા તૃષ્ણારૂપે છે તેમ જ તે અજ્ઞાની માફક તૃપ્તિથી રહિત છે. ૩૯

શિક્ષા:-હે અર્જુન ! જે વડે વસ્તુને જાણીએ તે જ્ઞાન કહેવાય છે. આથી અંતઃકરણ છે. અંતઃકરણવડે જ વસ્તુ જાણવામાં આવે છે અથવા અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ વિવેક વિજ્ઞાન તે જ્ઞાન કહેવાય છે. એવા જ્ઞાનને કામે જ આવૃત્ત કર્યું છે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! જો કે કામે જ્ઞાનને આવૃત્ત કર્યું છે; તથાપિ અવિચાર, સિદ્ધ સુખનો હેતુ હોવાથી કામ અહણ કરવા યોગ્ય છે તેનું કેમ ?”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા इति-હે અર્જુન ! કામ જ્ઞાની પુરુષોનો નિત્યનો વૈરી હોય છે; કારણ કે અજ્ઞાની પુરુષ તો વિષયલોગકાળે કામને મિત્રની માફક જાણે છે અને અજ્ઞાની પુરુષને જ્યારે કામનું કાર્યરૂપ દુઃખ આવી પડે છે, ત્યારે અજ્ઞાની પુરુષ “કામે જ મને આ દુઃખ આપ્યું છે” એ પ્રમાણે કામને શત્રુરૂપ જાણે છે, તેથી અજ્ઞાની પુરુષનો કામ નિત્યનો વૈરી નથી; કિંતુ દુઃખરૂપ પરિણામકાળે જ વૈરી છે અને જ્ઞાનવાન્ પુરુષ તો વિષય લોગકાળે પણ “આ કામે જ મને આ અનર્થમાં પ્રવૃત્ત કર્યો છે” એ પ્રમાણે તે કામને વૈરીરૂપે જાણે છે. તેથી જ્ઞાનવાન્ પુરુષ, વિષયલોગકાળે તથા તેના દુઃખરૂપ પરિણામકાળે કામવડે દુઃખી જ થાય છે. આ કારણથી કામ જ્ઞાનવાન્ પુરુષનો નિત્યનો વૈરી છે. એવા નિત્ય વૈરીરૂપ કામને જ્ઞાનવાન્ પુરુષે અવશ્ય કરીને હણવો.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! કામનું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના તેનું હનન સંભવે નહિ, તેથી કામનું સ્વરૂપ કહેવું જોઈએ.”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:- (કામરૂપેણ इति) ઇચ્છા-તૃષ્ણારૂપ કામ જ જેનું રૂપ છે, એવો એ કામ છે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! જો કે કામ વિવેકી પુરુષનો નિત્યનો વૈરી જ છે. તેથી વિવેકી પુરુષોએ તો તે કામનું અવશ્ય હનન કરવું, તથાપિ અવિવેકી પુરુષોનો કામ નિત્યનો વૈરી નથી, તેથી અવિવેકી પુરુષોએ તો કામનું અવશ્ય કરીને અહણ કરવું.”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-દુષ્પ્રેરણાલેન ચ इति-હે અર્જુન ! જેમ અગ્નિ, ધૂત-કાણાદિ વડે જુલમ થતો નથી, તેમ કામ પણ અનેક પ્રકારના લોભોવડે તુલમ થતો નથી. આ કારણથી કામ નિરંતર સંતાપનો જ હેતુ છે. તેથી વિવેકી પુરુષની જેમ અવિવેકી પુરુષે કામનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! આ લોકમાં જે જે ઇચ્છા થાય છે, તે તે ઇચ્છા પોતપોતાના વિષયની પ્રાપ્તિથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે. અને કામ પણ ઇચ્છારૂપ જ છે, તેથી કામ પણ તે તે વિષયોના લોભવડે પોતાની મેળે જ નિવૃત્ત થઈ જશે. કામની નિવૃત્તિ કરવાને વાસ્તે ખીજ ઉપાયનું કાંઈ પ્રયોજન નથી.”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-દુષ્પ્રેરણાલેન ચ इति-હે અર્જુન ! વિષયની પ્રાપ્તિના કાળે જો કે વિષયને ઇચ્છાનું વિરોધાન થાય છે; તથાપિ કાલાંતરે પુનઃ તે ઇચ્છાને પ્રાદુર્ભાવ થાય છે; તેથી વિષયની પ્રાપ્તિ ઇચ્છાને ટાળનાર નથી, કિંતુ વિષયો વિષે વારંવાર દોષ દષ્ટિ જ ઇચ્છાના નાશકરૂપે છે. (૩૯)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન્ ! આ લોકમાં જે શત્રુનું સ્થાન જ્ઞાત હોય છે, તે જ શત્રુ જિતાય છે. શત્રુના સ્થાનના જ્ઞાનવિના શત્રુ જિતાતો નથી. તેથી કામશત્રુને જિતવાને વાસ્તે પહેલાં તે કામનું અધિધાન બાણવું જોઈએ, કે જે અધિધાનનો આશ્રિત થઈને કામ લોકોને અનર્થની પ્રાપ્તિ કરે છે, તે કામનું અધિધાન કયું છે?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કામનું અધિધાન કહે છે:-

ઇન્દ્રિયાણિ મનોબુદ્ધિરસ્યાધિધાનમુચ્યતે ।

एतैर्विमोहयत्येव ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ૪૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! ઇન્દ્રિય, મન તથા બુદ્ધિ આ ત્રણ જ કામના અધિધાનરૂપે કહેવામાં આવે છે. આ ત્રણવડે આવૃત થયેલો કામ જ્ઞાનને આવૃત કરી દેહાભિમાની જીવને મોહની પ્રાપ્તિ કરે છે. ૪૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ આ પાંચેને યથાક્રમથી વિષય કરનાર શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, રસના અને ઘ્રાણ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે, તથા વચન, આદાન, ગમન, આનંદ અને વિસર્ગ એ પાંચ ક્રિયાઓને યથાક્રમથી ઉત્પન્ન કરનાર વાક્, પાણિ, પાદ, ઉપરથ અને પાયુ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે. એ દશ ઇન્દ્રિયો, તેમ જ સંકલ્પરૂપ મન અને નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ, એ ત્રણે આ કામનાં અધિધાન કહેવાય છે. એ ત્રણવડે જ કામ વિવેકજ્ઞાનને આવૃત કરી દેહાભિમાની પુરુષને અનેક પ્રકારના મોહની પ્રાપ્તિ કરે છે. (૪૦)

અવતરણિકા:-ઇન્દ્રિયાદિને આશ્રિત હોવાથી જ કામ દેહાભિમાની જીવોને અનેક પ્રકારના મોહની પ્રાપ્તિ કરે છે. માટે પહેલાં તું ઇન્દ્રિયાદિને જ જિતી લે. ઇન્દ્રિયાદિ જિતાતાં કામ પણ સુખે જ જિતાશે. આ અર્થ શ્રીભગવાન્ અર્જુન પ્રત્યે કથન કરે છે:-

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ૪૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! આ કારણથી તું અર્જુન પ્રથમ ઇન્દ્રિયોને વશ કરી સર્વ પાપોના મૂળભૂત તથા જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના નાશ કરવાવાળા કામનો જ નાશ કર. ૪૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! આ કામના અધિધાનરૂપે શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો જ છે. જેમ કોઈ રાજાનાં પર્વત, દુર્ગ વગેરે અધિધાન હોય છે, તેમ આ કામનાં શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો જ અધિધાનરૂપે છે. માટે તું અર્જુન કામકૃત મોહની પૂર્વે અથવા કામના નિરોધની પૂર્વે શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને પ્રથમ કામનો નાશ કર. ઇન્દ્રિયોને વશ કર્યા વિના કામનો નાશ થતો નથી. જેમ કોઈ પર્વતમાં તથા કોઈ દુર્ગાદિમાં રહેલા રાજાના પર્વત-દુર્ગાદિને પ્રથમ પોતાને વશ (તાબે) કરીને પછી અન્ય રાજાઓ રાજાનો નાશ કરે છે. પર્વત-દુર્ગાદિને વશ કર્યા વિના રાજાનો બીજા રાજાઓ નાશ કરી શકતા નથી. તેમ જ ઇન્દ્રિયોને વશ કર્યા વિના કામનો નાશ થતો નથી. તથા શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને વશ કર્યા પછી જ મન-બુદ્ધિ એ બન્નેનું પણ વશ કરવું સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે સંકલ્પરૂપ મન તથા નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ એ બન્ને બાહ્ય ઇન્દ્રિયજન્ય વૃત્તિદ્વારા જ અનર્થના કારણરૂપ હોય છે. બાહ્ય ઇન્દ્રિયજન્ય વૃત્તિ વિના બન્નેમાં અનર્થની કારણતા સંભવે નહિ, તેથી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો વશ થયા પછી મન અને બુદ્ધિ અવશ્ય કરીને વશ થાય છે. આ કારણથી જ પૂર્વે શ્લોકમાં રંદિવાણિ મનોબુદ્ધિઃ એ વચનવડે ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ એ ત્રણેનું ભિન્ન ભિન્ન કથન કરીને આ શ્લોકમાં ઇન્દ્રિયાણિ એ શબ્દવડે કેવળ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનું જ કથન કર્યું છે.

અથવા જેમ બાહ્ય શબ્દાદિના જ્ઞાન વિષે શ્રોત્રાદિને ઇન્દ્રિયરૂપતા છે, તેમ અંતર સુખદુઃખાદિના જ્ઞાન વિષે મન-બુદ્ધિને પણ ઇન્દ્રિયરૂપતા છે. તેથી ઇન્દ્રિયાણિ એ શબ્દવડે મન-બુદ્ધિનું પણ ગ્રહણ થઈ શકે છે. અહીં દે મત્તર્થમ એ સંભાધન કહીને શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચન કર્યો છે કે, મહાન્ ભરતવંશ વિષે તું ઉત્પન્ન થયો છે, તેથી ઇન્દ્રિયોને વશ કરવામાં તું સમર્થ છે.

અર્જુનની શંકા:—“હિ ભગવન્ ! આ લોકમાં જે કોઈ પુરુષ કોઈ મહાન્ અપરાધ કરે છે, તે પુરુષનો જ રાજ નાશ કરે છે. અપરાધ વિના કોઈનો પણ કોઈ નાશ કરતું નથી. તો પછી એવો અપરાધ આ કાગે શું કર્યો છે કે, જે અપરાધ માટે હું એનો નાશ કરું ?”

ભગવાને કરેલું સંભાધન:—કામકૃત અપરાધનું વર્ણન સાંભળ. પાપમાન જ્ઞાનવિજ્ઞાનજ્ઞાનંતિ—હિ અર્જુન ! જીવ કામને વશ થતાં જ સર્વ પાપો કરે છે. કામરહિત પુરુષ કોઈપણ પાપ કરતો નથી. તેથી અન્વયવ્યતિરેકવડે કામ જ સર્વ પાપકર્મોના મૂળરૂપ છે. પુનઃ કામ એવો છે કે—શુરુ-શાસ્ત્રના ઉપદેશથી ઉત્પન્ન થયેલ આત્માનું પરોક્ષજ્ઞાન તથા પરોક્ષજ્ઞાનના કૂળરૂપ આત્માના અપરોક્ષજ્ઞાનરૂપ વિજ્ઞાન, એ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન બન્ને પુરુષને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરનાર છે. માટે જ્ઞાન-વિજ્ઞાન બંનેનો નાશ કરનાર કામ છે. એવા મહાન્ અપરાધવાળા કામનો અવશ્ય કરીને નાશ કરવો જોઈએ.

અર્જુનની શંકા:—“હિ ભગવન્ ! કામનો નાશ કરવાને વાસ્તે પૂર્વે આપે ઇન્દ્રિયોનું વશ કરવું કથન કહ્યું. જો કે જે તે પ્રકારે બાહ્યશ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનું વશ કરવું તે તો સંભવિત હોઈ શકે છે, પણ અંતરની તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવો બહુ દુર્લભ છે.

ભગવાને કરેલું સંભાધન:—“હિ અર્જુન ! રસોપ્વલ્લ પરં દૃષ્ટા નિવર્તતે આ વચનમાં પૂર્વે હું, પરવસ્તુના દર્શનને રસરૂપ તૃષ્ણાની નિવૃત્તિ વિષે કારણરૂપે કથન કરી આવ્યો છું.” (૪૧)

અવતરણિકા:—“હિ ભગવન્ ! જે પરવસ્તુના દર્શનથી તૃષ્ણાની નિવૃત્તિ થાય છે, તે પરવસ્તુ કંઈ છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન, ‘પર’ શબ્દના અર્થરૂપ શુદ્ધ આત્માને દેહાદિથી ભિન્ન નિરૂપણ કરે છે:—

ઇન્દ્રિયાણિ પરાળ્યાહુરિન્દ્રિયેભ્યઃ પરં મનઃ ।

મનસસ્તુ પરા બુદ્ધિર્યો બુદ્ધેઃ પરતસ્તુ સઃ ॥ ૪૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—હિ અર્જુન ! વેદની શ્રુતિઓ શ્રોત્રાદિક ઇન્દ્રિયોને સ્થૂલ શરીરથી પર કહે છે. મન એ ઇન્દ્રિયોથી પર છે, બુદ્ધિ મનથી પર છે તથા બુદ્ધિથી જે પર અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ છે તે આત્મા છે. ૪૨

ટીકા:—હિ અર્જુન ! સ્થૂલ, જડ, પરિચ્છિન્ન તથા બાહ્ય એવા જે આ દેહાદિ અર્થો છે, તે દેહાદિ અર્થોની અપેક્ષાએ કરીને શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય સૂક્ષ્મરૂપે, પ્રકાશકરૂપે, વ્યાપકરૂપે તથા અંતરસ્થિતરૂપે છે. તેથી વેદવેત્તા પુરુષ અથવા વેદની શ્રુતિઓ તે શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને દેહાદિ અર્થો કરતાં પર કહે છે અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ કહે છે. એ પ્રમાણે આગળ પણ બાળી લેવું. વળી સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપ મન જ તે શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનું પ્રવર્તક છે. મનવિના ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. માટે મનની સાવધાનતા વિના સત્રીપ વસ્તુનું પણ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે ગ્રહણ થતું નથી. તેથી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો કરતાં સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપ મન પર છે અને નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિપૂર્વક જ મનનો સંકલ્પરૂપ ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. નિશ્ચયવિના સંકલ્પ થતો નથી, તેથી સંકલ્પરૂપ મન કરતાં નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ પર છે અને આત્માકેવ બુદ્ધિનો પ્રકાશક હોવાથી બુદ્ધિ કરતાં પણ પર છે. આ દેહીરૂપ

આત્માને, ઇન્દ્રિયાદિ આશ્રયોવડે યુક્ત થયેલો કામ, જ્ઞાનના આવરણદ્વારા મોહની પ્રાપ્તિ કરે છે. બુદ્ધિના દ્રષ્ટારૂપ આ સાક્ષી આત્મા જ 'પર' શબ્દને અર્થ છે.

અહીં બુદ્ધે: પરતસ્તુ સ: એ વચનમાં રહેલા સ: શબ્દવડે યદપિ વ્યવધાનથી રહિત વસ્તુનો જ પરામર્શ થાય છે, પણ વ્યવધાનથી યુક્ત વસ્તુનો પરામર્શ થતો નથી. તથાપિ જેમ શ્રુતિમાં બ્રાહ્મવેદમય બ્રાહ્મી એ વચનવડે આત્માનું પ્રતિપાદન કર્યો પછી અનેક પદ્ધતિઓનું પ્રતિપાદન કરીને ત્યારપછી સ: એપ્રેમ પ્રવિઢ: એ પ્રકારનું વચન કથન કર્યું છે. આ વચનમાં રહેલા સ: શબ્દવડે પૂર્વે બ્રાહ્મવેદમય બ્રાહ્મી એ વચનમાં કથન કરેલા વ્યવહિત આત્માનો પણ પરામર્શ કર્યો છે. તેમ અહીં પણ ચાળીસમા શ્લોકમાં દેહિનં એ શબ્દવડે કથન કરેલા વ્યવહિત આત્માનો, સ શબ્દવડે, પરામર્શ સંભવિત હોઈ શકે છે. શ્રુતિ કહે છે કે:-

ઈન્દ્રિયેભ્ય: પરા હ્યર્થાં બ્રથેભ્યઃ પરં મન: । મનસસ્તુ પરા બુદ્ધિર્બુદ્ધેરાત્મા મહાનપર: ॥ ૧ ॥

મહત: પરમવ્યક્તમવ્યક્તાત્પુરુષ: પર: । પુરુષાન્ન પરં કિંચિત્ સા કાષ્ઠા સા પરા ગતિ: ॥ ૨ ॥

અર્થ:-શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો કરતાં શબ્દાદિ અર્થો પર છે, અર્થો કરતાં મન પર છે, મન કરતાં વ્યવહિત બુદ્ધિ પર છે, વ્યવહિત બુદ્ધિ કરતાં હિરણ્યગર્ભની સમષ્ટિ બુદ્ધિ પર છે, સમષ્ટિ બુદ્ધિ કરતાં માયારૂપ અવ્યાકૃત પર છે અને માયારૂપ અવ્યાકૃત કરતાં સર્વ જડ પદ્ધતિઓને પ્રકાશિત કરનાર પૂર્ણાત્મા પર છે.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન્ ! આવા પરિપૂર્ણ આત્મા કરતાં પણ કોઈ પર હશે ?

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-સાક્ષાત્ શ્રુતિ ભગવતી કહે છે-પુરુષાન્ન પરં કિંચિદ્ ઇતિ-પરમાત્માદેવ કરતાં પર કોઈ પણ વસ્તુ નથી. કારણ કે તે પરમાત્મા દેવ જ કાષ્ઠારૂપ છે અર્થાત્ સર્વનું અધિષ્ઠાન હોવાથી સમાસિત્તરૂપ છે. તથા સોશ્વન: પરમાત્મેતિ તદ્વિષ્ણો: પરમં પદં ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે સિદ્ધ પરાગતિરૂપ પણ તે પરમાત્માદેવ જ છે. એ સર્વ અર્થો યો બુદ્ધે: પરતસ્તુ સ: એ વચનવડે શ્રીભગવાને કથન કર્યો છે. અહીં શ્રુતિનું તથા ભગવત્ વચનનું તાત્પર્ય આત્માના પરત્વ વિષે જ છે. કાંઈ ઇન્દ્રિયાદિના પરત્વ વિષે તાત્પર્ય નથી અને શ્રુતિમાં ઈન્દ્રિયેભ્ય: પરા હ્યર્થાં એવું જે વચન રહેલું છે, તે વચનને સ્થાને શ્રીભગવાને બ્રથેભ્ય: પરાગોંદ્રિયાણિ એ વચન કથન કર્યું છે. જેમ શબ્દાદિ અર્થો વિષે ઇન્દ્રિયો કરતાં પરત્વ સંભવે છે, તેમ પૂર્વોક્ત હેતુઓથી ઇન્દ્રિયો વિષે પણ દેહાદિ અર્થો કરતાં પરત્વનો સંભવ છે. તેથી શ્રુતિવચનની સાથે ભગવાનના વચનનો વિરોધ થતો નથી. આ બન્ને શ્રુતિઓનો અર્થ આત્મપુરાણના નવમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યો છે. (૪૨)

અવતરણિકા:-હવે પૂર્વ વચનોના કહેવાવડે સિદ્ધ થયેલો જે અર્થ છે, તે ક્ષિતાર્થનું શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:-

एवं बुद्धे: परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ૪૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે મહાન્ બાહુવાળા અર્જુન ! આ રીતે આત્માદેવને બુદ્ધિથી પર બાળી તથા મનને નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિવડે સ્થિર કરી તૃપ્તારૂપ તથા હુ-એ કરી વશ થનારા કામરૂપ શત્રુનો તું નાશ કર. ૪૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! રસોપ્સર પદ દ્વારા નિવર્તેતે જે આત્માદેવ 'પર' શબ્દવડે કથન કર્યો છે, તે પરિપૂર્ણ આત્માદેવને સાક્ષાત્કાર બુદ્ધિથી પર કરીને તથા સાક્ષી આત્મા બુદ્ધિ કરવાં પણ

પર છે, એ પ્રકારની નિશ્ચયરૂપ ભુદ્ધિવડે, મનને સ્થિર કરીને તું, સર્વ પુરુષાર્થનો નાશ કરનાર કામરૂપ શત્રુનો નાશ કર. એ કામરૂપ શત્રુ કેવો છે? જેનું સ્વરૂપ ઈચ્છા અને તૃષ્ણા છે. વળી તે કામનો પર આત્માના સાક્ષાત્કાર વિના બહુ દુઃખવડે પણ નાશ કરવો અશક્ય છે. એવા કામનો નાશ થયા પછી સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિ થાય છે. કામના નાશ વિના જન્મ-મરણાદિ અનર્થોની નિવૃત્તિ થતી નથી. અહીં દુરાસદ્ એ જે કામનું વિશેષણ છે, તે “કામનો નાશ કરવાને વાસ્તે અધિકારી પુરુષે અત્યંત અધિક પ્રયત્ન કરવો,” એ અર્થનું સૂચન કરવાને વાસ્તે કથન કર્યો છે. જે મહાબાહો એ સંયોધનવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, મહાન્ પરાક્રમવાળા તારે અર્થાત્ અર્જુનને, કામરૂપ શત્રુનો નાશ કરવો અત્યંત સુગમ છે. આ તૃતીય અધ્યાયના સર્વ અર્થને સંક્ષિપ્તમાં કથન કરનારો આ શ્લોક છે:-

વ્યાયઃ કર્મનિષાઢ પ્રાધ્યાયેનોપસંહતા । વ્વેવાજ્ઞાનવિષ્ણુ તદ્દુષ્ટતેન કીર્તિતા ॥ અર્થાત્ જ્ઞાનનિષ્ઠાના ઉપાયરૂપ નિષ્કામ કર્મનિષ્ઠા આ તૃતીય અધ્યાયમાં પ્રધાનરૂપે કથન કરી છે અને ક્ષેપરૂપ જ્ઞાનનિષ્ઠા તો તેના ગૌણ રૂપવડે કથન કરી છે. (૪૩)

આ પ્રમાણે શ્રીમાન્ ભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “કર્મયોગ” નામના તૃતીય અધ્યાય ઉપર શ્રીચિદ્ધનાનંદ સ્વામીની રચેલી “ગૃહાર્થદીપિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણાર્પણમરણ.

ચતુર્થ અધ્યાય

જ્ઞાનવિભાગયોગ

—સાધનયોગ—

પૂર્વ અધ્યાયમાં જો કે ઉપાયવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય ઉપેયરૂપ જ્ઞાનયોગ છે તથા જ્ઞાન-યોગના ઉપાયરૂપ કર્મયોગ છે. આ બન્ને યોગોનું, યથાક્રમથી ઉપેયરૂપવડે તથા ઉપાય-રૂપવડે, શ્રીભગવાને કથન કર્યું છે. તોપણ એક સાંખ્યે ચ વોગં ચ યઃ વદતિ સ વદતિ આ વક્ત્રમાણુ વચનની રીતથી સાધ્યરૂપ જ્ઞાનયોગ તથા તેના સાધનરૂપ કર્મયોગ એમ બન્ને યોગોના ક્ષણની એકતાથી એકતા કથન કરીને સાધનરૂપ કર્મયોગની તથા સાધ્યરૂપ જ્ઞાનયોગની-અનેક પ્રકારના શુભોના આધાન અર્થે-શ્રીભગવાન્ વિદ્યાવંશનું કથન કરીને સ્તુતિ કરે છે:-

શ્રીભગવાનુવાચ— इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान्मनवे प्राह मनुर्दिवाकवेऽब्रवीत् ॥ ૧ ॥

રાજ્યો વિષે બળનું આધાન કરીને, તે રાજ્યોને અધીન સર્વ જગતનું પાલન કરવાને વાસ્તે મેં-કૃષ્ણ ભગવાને તે રાજ્યો પ્રત્યે જ્ઞાનયોગનું કથન કર્યું હતું.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્! જ્ઞાનયોગવડે રાજ્યો વિષે કયા પ્રકારે બળનું આધાન થાય છે?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:- (જ્ઞાનયોગ વિષે વિશેષે કરી બળના આધાનની કારણતાનું નિત્ય પણુ કરે છે-અવ્યયં દત્તિ)-હે અર્જુન! નાશરહિત વેદ ભગવાન્ જ આ જ્ઞાનયોગના મૂળરૂપ છે. આ કારણથી જ્ઞાનયોગ અવ્યય કહેવાય છે. અથવા તે જ્ઞાનયોગના કૂળરૂપ મોક્ષ નાશથી રહિત છે. આ કારણથી પણ જ્ઞાનયોગ અવ્યય કહેવાય છે. આ પ્રકારે વેદરૂપ મૂળવડે તથા મોક્ષરૂપ કૂળવડે નાશથી રહિત જ્ઞાનયોગ છે. આવા જ્ઞાનયોગવિષે રાજ્યોના બળની આધાનકતા સંભવે છે. હે અર્જુન! મારા શિષ્ય સૂર્ય પોતાના વૈવસ્વત મનુ નામના પુત્રને જ્ઞાનયોગ કથન કર્યો અને વૈવસ્વત મનુએ પોતાના ઇક્ષ્વાકુ નામના પુત્રની પ્રત્યે જ્ઞાનયોગ કથન કર્યો. ઇક્ષ્વાકુ સર્વ રાજ્યો કરતાં આદિરાજ છે. જો કે શ્રીભગવાનનો એ ઉપદેશ દરેક મનવંતરમાં સ્વાયંભુવ મનુ આદિ સર્વ મનુઓ પ્રતિ સાધારણ જ છે, તોપણ આ (ચાલુ) કાળમાં વિદ્યમાન વૈવસ્વત મનવંતરના હેતુવડે શ્રીભગવાને સૂર્યથી લઈને વિદ્યાના સંપ્રદાયની ગણના કરી છે. (૧)

અને વળી—

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન! આ પ્રમાણે પરંપરાએ કરી પ્રાપ્ત આ જ્ઞાનયોગને રાજર્ષિઓ જાણે છે. આ જ્ઞાનયોગ હાલના સમયમાં દીર્ઘ સમય થયાં નષ્ટ થઈ રહ્યો છે. ૨

ટીકા:-હે અર્જુન! આ પ્રમાણે સૂર્યથી આદિ લઈને શુરુ-શિષ્યોની પરંપરાવડે પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનયોગને, નિમિ, જનક, અભતતશત્રુ, કૈકેય ઇત્યાદિ રાજર્ષિઓએ પોતપોતાના મૂલ્ય અર્થને જાણનાર આચાર્ય-પિતા વગેરે પાસેથી જાણેલ છે.

જે રાજ તેમ જ ઋષિ હોય તે તેને રાજઋષિ અથવા રાજર્ષિ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ ક્ષત્રિય રાજ્યો રાજર્ષિ કહેવાય છે. અથવા રાજર્ષય: એ શબ્દવડે રાજ્યોનો તથા ઋષિઓનો ભિન્ન ભિન્ન અર્થ ગ્રહણ કરવો. રાજ શબ્દવડે નિમિ, જનક, અભતતશત્રુ, કૈકેય ઇત્યાદિ રાજ્યોનો અર્થ સમજવો અને ઋષિ શબ્દવડે સનક, વસિષ્ઠ ઇત્યાદિ ઋષિઓનો અર્થ સમજવો. આ પ્રકારનો અર્થ કોઈ ટીકામાં કથન કર્યો છે અને કોઈ ટીકામાં તે રાજર્ષય: શબ્દવડે પૂર્વોક્ત રીતિથી ક્ષત્રિય રાજ્યોનો જ અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે, પરંતુ તે શબ્દને સનક, વસિષ્ઠ ઇત્યાદિ બ્રાહ્મણ ઋષિઓનો પણ ઉપલક્ષ્ય અંગીકાર કર્યો છે. તેથી એ જ્ઞાનયોગ, અનાદિ વેદ-મૂલક હોવાથી, તથા નાશથી રહિત મોક્ષરૂપ કૂળને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તથા અનાદિ શુરુ-શિષ્યોની પરંપરાવડે પ્રાપ્ત હોવાથી, કૃત્રિમ શંકાને વિષય થતો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે “જ્ઞાનયોગ પૂર્વે ન હતો કિંતુ આ કાળે જ થયો છે,” આ પ્રકારની કૃત્રિમ શંકા જ્ઞાનયોગ વિષે સંભવતી નથી. એવા મહાન પ્રભાવવાળો જ્ઞાનયોગ છે. એ પ્રકારે જ્ઞાનયોગ વિષે સુસુષ્ઠ જનોની અત્યંત શ્રદ્ધા કરાવવા વાસ્તે શ્રીભગવાને જ્ઞાનયોગની સ્તુતિ કથન કરી છે.

હે અર્જુન! એવા તે મહાન પ્રયોજનવાળો જ્ઞાનયોગ ધર્મની ન્યૂનતા કરનાર દીર્ઘ કાળવડે, આ દ્વાપરના અંતમાં મારા-તારા વ્યવહારકાળ વિષે, દુર્ગંજ-અજિતેન્દ્રિય-અનધિકારી પુરુષોને પ્રાપ્ત થઈને, કામ-ક્રોધાદિ વિકારાવડે અભિભવને પ્રાપ્ત થતાં વિચિત્ર સંપ્રદાયવાળો

થઈ ગયો છે. જ્ઞાનયોગવિના અધિકારીજનોને મોક્ષરૂપ પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેથી આ લોકોનું અત્યંત હુણીય છે.

અહીં જે પરંતપ એ સંયોધનવડે ભગવાને એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, પરં શત્રું તાપયતીતિ પરંતપઃ-અર્થાત્ કામ-ક્રોધાદિ શત્રુઓ પરં કહેવાય છે. કામ-ક્રોધાદિ શત્રુઓને જે પુરુષ પોતાના શૌર્યવડે, બળવાનુ વિવેકવડે અથવા તપવડે સૂર્યની જેમ તપાયમાન કરે છે, તે પુરુષ પરંતપ કહેવાય છે. અર્થાત્ જિતેન્દ્રિય પુરુષ પરંતપ છે. એવું તારુ જિતેન્દ્રિયપણુ સ્વર્ગની ઉર્વશી આદિ અપ્સરાઓની ઉપેક્ષા કરવાથી શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ જ છે. એવો જિતેન્દ્રિય હોવાથી તું અર્જુન આ જ્ઞાનયોગ વિષે અધિકારી છે. (૨)

અને વળી—

સ एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થઃ—તું અર્જુન મારો ભક્ત તથા સખા છે, તેથી જ આ અનાદિ જ્ઞાનયોગ આ સમયે મેં-કૃષ્ણ ભગવાને તને કહ્યો છે. કારણ આ જ્ઞાનયોગ ઉત્તમ તથા અત્યંત ગોપ્ય છે. ૩

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! જે જ્ઞાનયોગ પૂર્વે મેં સૂર્યાદિ શિષ્યોની પ્રતિ ઉપદેશ કરેલો, પણ વર્તમાન કાળમાં અધિકારી પુરુષોના અભાવથી જે વિચ્છિન્ન સંપ્રદાયવાળો થઈ ગયો છે, તથા જે જ્ઞાનયોગવિના પુરુષોને મોક્ષરૂપ પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તે જ-ગુરુ-શિષ્યોની પરંપરાવડે અનાદિ જ્ઞાનયોગ, આ સંપ્રદાયના વિષેદકાળે અતિ સ્નેહયુક્ત મેં અર્થાત્ કૃષ્ણ ભગવાને તું અર્થાત્ અર્જુન પ્રત્યે વિસ્તારથી કથન કર્યો છે. બીજા ગમે તે પુરુષની પ્રત્યે મેં જ્ઞાનયોગનો ઉપદેશ કર્યો નથી. તું અર્થાત્ અર્જુન મારો ભક્ત છે અર્થાત્ મારા શરણને પ્રાપ્ત થયો છે, અને તું મારામાં અત્યંત પ્રીતિ ધરાવે છે તથા તું અર્જુન મારો સખા છે અર્થાત્ મારી સમાન અવસ્થાવાળો, મારામાં સ્નેહવાળો તથા મારી સહાયતા કરનારો છે, એ કારણથી એ જ્ઞાનયોગ મેં તારી પ્રત્યે કથન કર્યો છે.

અર્જુનની શંકાઃ—“હે ભગવન્ ! આ જ્ઞાનયોગ મારા સિવાય બીજા પુરુષો પ્રત્યે આપે શા વારતે કથન નથી કર્યો ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાનઃ—રહસ્યં હ્યેતદુત્તમં इति—હે અર્જુન ! આ જ્ઞાનયોગ અત્યંત ઉત્તમ છે તથા અત્યંત ગોપ્ય રાખવા યોગ્ય છે. માટે મેં આ જ્ઞાનયોગ અન્ય કોઈ પુરુષપ્રત્યે કથન કર્યો નથી. શ્રુતિ કહે છે કે—विद्या ह वै ब्राह्मण मा जगाम गोपाय मा शेषविद्ब्रह्मस्मि ॥ એવળકાયા વ્રજેયતાય ન માં મૂયા વીર્વજતી તથા સ્વામ ॥ અર્થાત્ એક કાળે બ્રહ્મવિદ્યા બ્રહ્મવેત્તા બ્રાહ્મણોની સમીપ ગઈ. ત્યાં જઈને તેણે બ્રાહ્મણોની પ્રત્યે એ પ્રકારનાં વચનો કહ્યાં કે—“હે બ્રાહ્મણો ! તમે મને અત્યંત ગોપ્ય રાખો, તેમ કરવાથી હું તમને ભોગ અને મોક્ષ બન્નેની પ્રાપ્તિ કરાવીશ. જે કદાચિત્ કૃપાને વશ થઈને તમે મને ગોપ્ય નહિ રાખી શકો, તોપણુ વિવેક-વૈરાગ્યાદિ સાધનસંપન્ન અધિકારીઓની પ્રત્યે મારો ઉપદેશ કરો. પણ જે પુરુષ અસૂચાવાળો હોય તથા ઋણુભાવથી રહિત હોય તથા મનસહિત ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહથી રહિત હોય, એવા અનધિકારી પુરુષની પ્રત્યે મારો ઉપદેશ તમારે કદાચિત્ પણ ન કરવો. કિન્તુ અધિકારી પુરુષો પ્રત્યે જ ઉપદેશ કરવો, કે જેથી કરીને હું બ્રહ્મવિદ્યા કૃણને હેતુ થાઉં.” આ શ્રુતિનો સવિસ્તર અર્થ તો આત્મપુરાણના દ્વિતીય અધ્યાયમાં કથન કરવામાં આવેલો છે, તેથી અહીં સંક્ષેપમાં કહ્યો છે. (૩)

અવતરણિકા:-શાસ્ત્રવિચારથી રહિત મૂર્ખ લોકોને, વસુદેવના પુત્રરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન વિષે મનુષ્યત્વરૂપ હેતુવડે, જે અસર્વજ્ઞપણાની તથા અનિત્યપણાની શંકા થાય છે, તે શંકાને નિવૃત્ત કરવાને વાસ્તે, તે શંકાને અનુવાદ કરતો અર્જુન શ્રીભગવાન પ્રત્યે પ્રશ્ન કરે છે:-

અર્જુન ઉવાચ-અપરં ભવતો જન્મ પરં જન્મ વિવસ્વતઃ ।

કથમેતદ્વિજાનીયાં ત્વમાદૌ પ્રોક્તવાનિતિ ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-અર્જુન કહે છે:-હે ભગવન્! આપનો જન્મ તો હમણું જ થયેલો છે તથા સૂર્યનો જન્મ તો પૂર્વે થયેલો છે. માટે આપ કૃષ્ણ ભગવાને સૃષ્ટિના આદિકાળમાં સૂર્યને જ્ઞાનયોગ કહ્યો. આ વાતનો નિશ્ચય હું અર્જુન કેવી રીતે કરી શકું ? ૪

ટીકા:-અર્જુન કહે છે:-હે ભગવન્! આપ કૃષ્ણ ભગવાનનો શરીરના ગ્રહણરૂપ જન્મ તો આ દ્વાપરના અંતકાળમાં વસુદેવના ગૃહમાં થયો છે. વળી જન્મ પછી મનુષ્યત્વ ભતિવાળો હોવાથી નિકૃષ્ટ છે અને સૂર્યનો જન્મ તો સૃષ્ટિના આદિકાળમાં થયો છે. વળી સૂર્યનો જન્મ દેવત્વ ભતિવાળો હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ છે. (અહીં ન જાયતે મિચતે વા કદાચિત્ ઇત્યાદિ વચનોવડે પૂર્વે આત્માના જન્મનો અભાવ વિસ્તારથી કથન કરવામાં આવે છે. તેથી આત્માના જન્મ વિષે અર્જુનનો પ્રશ્ન સંભવતો નથી, કિન્તુ સ્થૂલ દેહના જન્મના હેતુવડે જ અર્જુનનો એ પ્રશ્ન છે.) તેથી હે ભગવન્! અત્યારે આ કાળે ઉત્પન્ન થયેલા તથા અસર્વજ્ઞરૂપ તથા મનુષ્ય-રૂપ તમે, પૂર્વે સૃષ્ટિના આદિકાળ વિષે ઉત્પન્ન થયેલા સર્વજ્ઞ સૂર્યની પ્રત્યે જ્ઞાનયોગ કથન કર્યો છે, એ અર્થ હું અર્જુન અવિરુદ્ધતાથી કંઈ રીતે નિશ્ચિત કરું ? કિન્તુ આપના એ વચનનો અર્થ મને અત્યંત વિરુદ્ધ પ્રતીત થાય છે.

અહીં અર્જુનનો એ હેતુ છે કે-સૂર્યની પ્રત્યે આપે જે જ્ઞાનયોગનો ઉપદેશ કર્યો હતો, તે વર્તમાન દેહથી ભિન્ન કોઈ બીજા દેહવડે ઉપદેશ કર્યો હોય, અથવા આ વર્તમાન દેહ-વડે જ ઉપદેશ કર્યો હોય. હવે તેમાં પ્રથમ પક્ષનો જો આપ અંગીકાર કરશો, તો તે સંભવશે નહિ. કારણ કે પૂર્વે જન્મમાં અનુભવ કરેલા અર્થનું સ્મરણ બીજા જન્મમાં અસર્વજ્ઞ પુરુષને હોતું નથી. જો કદાચિત્ પૂર્વે જન્મમાં અનુભવ કરેલા અર્થનું સ્મરણ, બીજા જન્મમાં પછી અસર્વજ્ઞ પુરુષને થતું હોય, તો મને અર્જુનને પછી પૂર્વે જન્મમાં અનુભવ કરેલા અર્થનું આ જન્મમાં સ્મરણ થતું જોઈએ. પછી તે સ્મરણ મને થતું નથી અને તમારામાં તથા મારામાં મનુષ્યરૂપતાવડે અસર્વજ્ઞપણું તુલ્ય જ છે. તેથી મારી માફક તમને પછી, જન્માંતરમાં અનુભવ કરેલા પદાર્થનું આ જન્મમાં સ્મરણ ન હોતું જોઈએ. વળી “આ વર્તમાન દેહવડે જ પૂર્વે સૂર્યની પ્રત્યે મેં જ્ઞાનયોગનો ઉપદેશ કર્યો છે” એ પ્રમાણે બીજા પક્ષનો અંગીકાર કરશો, તો તે પછી સંભવશે નહિ, કારણ કે વર્તમાન કાળમાં તમારો પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલો દેહ પૂર્વે સૃષ્ટિના આદિકાળે વિદ્યમાન હતો નહિ તેથી આ વર્તમાન દેહવડે પછી આપનો સૂર્યની પ્રત્યે ઉપદેશ સંભવશે નહિ. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે-આ દેહથી ભિન્ન બીજા કોઈ દેહવડે સૃષ્ટિના આદિકાળમાં આપની સ્થિતિનો સંભવ છતાં પછી, તે દેહવડે અનુભવ કરેલા અર્થનું આ વર્તમાન દેહ વિષે સ્મરણ સંભવશે નહિ; અને આ વર્તમાન દેહવડે સ્મરણની સિદ્ધિ છતાં પછી, સૃષ્ટિના આદિકાળમાં આ વર્તમાન દેહની સ્થિતિ સંભવશે નહિ. આ પ્રકારે અસર્વજ્ઞત્વ અને અનિત્યત્વ એ બંને હેતુઓવડે અર્જુનના જે પૂર્વે પક્ષ સિદ્ધ થાય છે. (૪)

અપતરણિકા:-હવે ભગવાન્ પોતાના વિષે સર્વસપ્તાનું કથન કરીને, પહેલાં પૂર્વ પક્ષના પરિહારનું કથન કરે છે:-

શ્રીભગવાનુવાચ- વહ્નિ મે વ્યતીતાનિ જન્માનિ તવ ચાર્જુન ।

તાન્યહં વેદ સર્વાણિ ન ત્વં વેત્ય પરંતપ ॥ ૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-ત્યારે ભગવાન્ કહે છે:-હે અર્જુન ! મારા તથા તારા અનેક જન્મો વ્યતીત થયા છે. આ સર્વ જન્મોને હું કૃષ્ણ ભગવાન્ જાણું છું પણ હું પરંતપ ! તું તે જન્મને જાણતો નથી. ૫

ટીકા:-શ્રી ભગવાન્ કહે છે:-હે અર્જુન ! જેમ આ લોક સર્વદા વિદ્યમાન્ સૂર્યનો પણ ઉદય માને છે, તેમ વાસ્તવિક રીતે જન્મથી રહિત છતાં પણ, લોકદૃષ્ટિના અભિપ્રાયે કરીને મારા કૃષ્ણના અર્થાત્ ભગવાનના-લીલા માનથી દેહના ગ્રહણરૂપ અનેક જન્મો પૂર્વે વ્યતીત થઈ ગયા છે અને આત્મજ્ઞાનથી રહિત તારા અર્જુનના પણ, પુણ્યપાપ કર્મોની વશતાથી, દેહના ગ્રહણરૂપ અનેક જન્મો પૂર્વે થઈ ગયા છે. અહીં ત્વ એ અર્જુનને માટે કહેવામાં આવેલો શબ્દ બીજા જીવોના પણ ઉપલક્ષકરૂપે છે. અથવા ત્વ શબ્દ એક જીવવાદના અભિપ્રાયે કરીને કથન કર્યો છે.

હે અર્જુન ! મારા પોતાના સર્વ જન્મોને, તારા સર્વ જન્મોને તથા અન્ય જીવોના સર્વ જન્મોને હું સર્વસ સર્વ શક્તિસંપન્ન ઈશ્વર જ જાણું છું. તું આવૃત જ્ઞાનશક્તિવાળો અજ્ઞાની અર્જુન આ સર્વ જન્મોને જાણતો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે-તું અર્જુન અજ્ઞાનરોપની વશતાથી ત્યારે પૂર્વે વ્યતીત થયેલા પોતાના જન્મોને પણ જાણતો નથી ત્યારે પૂર્વે વ્યતીત થયેલા મારા જન્મોને તથા અન્ય જીવોના જન્મોને તું કેવી રીતે જાણી શકે ? અર્થાત્ જાણી શકે નહિ.

અહીં હે અર્જુન ! એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે શાસ્ત્રમાં કોઈ વૃક્ષવિશેષને પણ અર્જુન નામવડે બોલવામાં આવે છે. આ અર્જુન નામના વૃક્ષની જ્ઞાનશક્તિ જેમ આવૃત રહે છે, તેમ તારી અર્જુનની પણ જ્ઞાનશક્તિ આવૃત થઈ રહી છે. તેથી તારા પોતાના જન્મોને તથા મારા જન્મોને તું જાણી શકતો નથી.

હે પરંતપ એ સંબોધન કહીને શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે,-પરં એટલે શત્રુને હેઠલદૃષ્ટિથી કલ્પના કરીને તે શત્રુનું હનન કરવામાં તું પ્રવૃત્ત થયો છે. જેવી રીતે કોઈ મૂઠ બાળક પોતાના શરીરને જ પિશાચ કલ્પીને તેનું હનન કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે રીતે તું પ્રવૃત્ત થયો છે. તેથી વિપરીતદશા હોવાથી તું અર્જુન બ્રાન્ત છે. અહીં હે અર્જુન, હે પરંતપ એ બન્ને સંબોધનવડે શ્રીભગવાને આવરણ અને વિદ્વેષ એ બન્ને વિષે અજ્ઞાનની ધર્મરૂપતા કથન કરી છે. (૫)

અપતરણિકા:-“હે ભગવન્ ! જો કદાચિત્ પૂર્વે વ્યતીત થયેલા પોતાના અનેક જન્મોનું આપ સ્મરણ કરેા હો, તો આપ પણ ભતિસ્મર નામના કોઈ જીવવિશેષ હશે. કારણ કે ભતિ-સ્મરયોગી પુરુષોને, સર્વોત્તમ અભિમાનવડે, બીજા જન્મોના જ્ઞાનનો પણ સંભવ હોઈ શકે છે. જેમ કે, વામદેવને સર્વોત્તમ અભિમાનવડે પૂર્વના અનેક જન્મોનું સ્મરણ થયતું હતું. આ વામદેવ માતાના ઉદરમાં રહીને એ પ્રકારનાં વચનો કહેતો હતો કે “હિ અધિકારીજનો ! હું વામદેવ જીવ હોવા છતાં પણ પૂર્વે મનુ થયો છું, સૂર્ય થયો છું તથા કક્ષીવાન્ ઋષિ થયો છું.” આ પ્રમાણે વામદેવ નામનો જીવ સર્વોત્તમ અભિમાનવડે પૂર્વના અનેક જન્મોનું,

હતો. જન્મેના સ્મરણુવડે જેમ વામદેવમાં મુખ્ય સર્વજ્ઞપણું સિદ્ધ થતું નથી, તેમ પૂર્વ જન્મેના સ્મરણુવડે આપવિષે પણ મુખ્ય સર્વજ્ઞપણું સિદ્ધ થશે નહિ. માટે ઇશ્વર ભાવથી રહિત એવા તમે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પૂર્વે સર્વજ્ઞ સૂર્યની પ્રત્યે, જ્ઞાનયોગ કેવી રીતે ઉપદેશ કરતા હતા ? અર્થાત્ સર્વજ્ઞ સૂર્ય પ્રત્યે આપનો ઉપદેશ સંભવતો નથી. હે ભગવન ! જીવમાં મુખ્ય સર્વજ્ઞપણું સંભવતું નથી. કારણ કે વ્યષ્ટિ ઉપાધિવાળા જીવ કહેવાય છે. જીવ પરિછિન્ન હોવાથી વ્યષ્ટિ ઉપાધિવાળો છે. તેથી પરિછિન્ન જીવનો ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન સર્વ પદાર્થોની સાથે સંગંધ સંભવતો નથી. વળી સર્વ પદાર્થોની સાથે સંગંધવિના સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન પણ સંભવતું નથી. હે ભગવન ! વ્યષ્ટિ ઉપાધિવાળાની શી વાત કરવી ! પરંતુ સમષ્ટિ ઉપાધિવાળા વિરાટવિશે તથા સમષ્ટિ ઉપાધિવાળા હિરણ્યગર્ભને વિશે પણ સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન સંભવતું નથી. કારણ કે સમષ્ટિ સ્થૂલ ભૂતરૂપ ઉપાધિવાળા વિરાટને યદ્યપિ સ્થૂલ ભૂતોનું કાર્યવિષયક જ્ઞાન સંભવે છે, તથાપિ વિરાટને સૂક્ષ્મ ભૂતોનું પરિણામવિષયક જ્ઞાન, તેમ જ માયાનું પરિણામ વિષયક જ્ઞાન સંભવતું નથી. એ પ્રમાણે સમષ્ટિ સૂક્ષ્મભૂતરૂપ ઉપાધિવાળા હિરણ્યગર્ભને યદ્યપિ સ્થૂલ ભૂતોનું પરિણામવિષયક જ્ઞાન તથા સૂક્ષ્મ ભૂતોનું પરિણામવિષયક જ્ઞાન સંભવી શકે છે, તથાપિ હિરણ્યગર્ભને, સૂક્ષ્મ ભૂતોના કારણરૂપ માયાના પરિણામરૂપ-આકાશાદિ, સ્પષ્ટિક્રમાદિ વિષયકજ્ઞાન સંભવતું નથી. તેથી વિરાટ વિષે તથા હિરણ્યગર્ભવિષે પણ મુખ્ય સર્વજ્ઞતા સંભવતી નથી, તો પછી વ્યષ્ટિ ઉપાધિવાળા જીવોવિષે તો મુખ્ય સર્વજ્ઞતા કેવી રીતે જ સંભવશે ! અર્થાત્ ન જ સંભવે. તેથી, માયારૂપ કારણ ઉપાધિવાળો હોવાથી, ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન સર્વ પદાર્થ વિષયક જ્ઞાનવાળો માયાઉપહિત ઇશ્વર જ મુખ્ય સર્વજ્ઞ છે. એવા જન્મ-મરણથી રહિત, નિત્ય, સર્વજ્ઞ ઇશ્વરવિષે પુણ્ય-પાપકર્મ નથી. તેથી પ્રથમ તો તે ઇશ્વરનો જન્મ થયો જ સંભવતો નથી, તો પૂર્વ વ્યતીત થયેલા અનેક જન્મ ઇશ્વરને કેમ સંભવશે ? અર્થાત્ સંભવશે નહિ. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, જે કદાચિત્ આપ જીવસ્વરૂપ હો તો મારી પેઠે આપમાં સર્વજ્ઞતા સંભવતી નથી અને જે કદાચિત્ આપ ઇશ્વરસ્વરૂપે હો, તો આપમાં દેહસ્વરૂપે ગ્રહણરૂપ જન્મ સંભવતો નથી.” એવી અભૂતનની બન્ને શંકાઓને નિવૃત્ત કરતાં શ્રીભગવાન પૂર્વે કથન કરેલા અનિત્યત્વ પક્ષના પણ પરિહારનું કથન કરે છે:—

અજોડપિ સન્નવ્યયાત્મા મૂતાનામિશ્વરોપિ સન્ ।

પ્રકૃતિં સ્વામધિષ્ઠાય સંભવામ્યાત્મમાયયા ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—હું કૃષ્ણ ભગવાન, જન્મથી રહિત છતાં, મરણથી રહિત છતાં તથા સર્વ ભૂતોના ઇશ્વર છતાં પણ મારી માયાનો આશ્રય કરી મારી માયાવડે જન્મવાળો થાઉં છું. ૬
દીકા-અપૂર્વ દેહ-ઇન્દ્રિયાદિનું જે ગ્રહણ છે, તે જન્મ કહેવાય છે અને પૂર્વે ગ્રહણ કરેલા દેહ-ઇન્દ્રિયાદિનું જે મરણ તે વ્યય કહેવાય છે. આ જન્મ-મરણ બન્નેને નૈયાયિકો પ્રેત્યભાવના નામથી જોલાવે છે. આ જન્મ-મરણનું બન્નેનું જાતસ્વ દિ મુલો મૃત્યુમુંબે જન્મ મૃત્યવ્વ ચ એ વચનવડે પૂર્વે કથન કરવામાં આવ્યું છે. આ જન્મ-મરણ બન્ને આ જીવને ધર્મ-અધર્મની વશતાથી પ્રાપ્ત થાય છે, અને ધર્મ-અધર્મનું વશપણું દેહાભિમાની અજ્ઞાની જીવને કમોના અધિકારીપણા વડે જ થાય છે. સર્વના કારણરૂપ સર્વજ્ઞ ઇશ્વરને આ પ્રકારનો દેહના ગ્રહણરૂપ જન્મ સંભવતો નથી, એમ જે પૂર્વે કથન કર્યું હતું, તે યદ્યર્થ જ છે. કારણ કે જે કદાચિત્ ઇશ્વરનું શરીર સ્થૂલ ભૂતોના કાર્યરૂપે હોય તથા સ્થૂલ ભૂતોના કાર્યરૂપે થયેલું શરીર જે

કદાચિત્ વ્યધિરૂપ હોય, તો જાણત અવસ્થામાં રહેલા અસ્મદાદિ વિશ્વનામના જીવોની તુલ્ય જ ઇશ્વર થશે. વળી જો કદાચિત્ ઇશ્વરનું શરીર સમઘટિરૂપ હોય, તો ઇશ્વર વિષે વિરાટ નામે જીવરૂપતા પ્રાપ્ત થશે. કારણ કે સમઘટિ સ્થૂળ ઉપાધિવાળો વિરાટ જ હોય છે અને ઇશ્વરનું શરીર જો કદાચિત્ સૂક્ષ્મ ભૂતોના કાર્યરૂપ હોય, અને સૂક્ષ્મ ભૂતોના કાર્યરૂપ છતાં પણ ઇશ્વરનું શરીર જો કદાચિત્ વ્યધિરૂપ હોય, તો ઇશ્વર વિષે, સ્વભાવસ્થામાં રહેલ, તૈન્મસ નામના જીવોની તુલ્યતા પ્રાપ્ત થશે. જો કદાચિત્ ઇશ્વરનું શરીર સમઘટિરૂપ હોય, તો ઇશ્વર વિષે હિરણ્યગર્ભ નામે જીવતારૂપ પ્રાપ્ત થશે. કારણ કે સમઘટિ સૂક્ષ્મ ઉપાધિવાળો હિરણ્યગર્ભ જ હોય છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, આકાશાદિ ભૂતોના કાર્યરૂપે તથા કોઈ પણ જીવે નહિ આશ્રય કરેલું એવું ભૌતિક શરીર ઇશ્વરનું સંભવતું નથી. જો કોઈ એમ કહે કે-કોઈ જીવવડે યુક્ત ભૌતિક શરીર વિષે, ભૂતાવેશની જેમ, ઇશ્વર પ્રવેશ કરે છે; તો તેમ કહેવું પણ સંભવતું નથી. કારણ કે જીવવડે યુક્ત ભૌતિક શરીર વિષે ઇશ્વર પ્રવેશ કયો છે. આ શરીરવડે જીવને સુખ-દુઃખનો ભોગ થાય છે અથવા શું નથી થતો? તેમાં જો પ્રથમ પક્ષનો અંગીકાર કરો, તો અવર્યામી રૂપવડે ઇશ્વરનો પ્રવેશ સર્વ શરીરોમાં વિદ્યમાન છે; તેથી ઇશ્વરનો અમુક શરીર વિશે પ્રવેશ માનવો વ્યર્થ થશે. જો બીજો પક્ષનો અંગીકાર કરો તો શરીર જીવનું સંભવશે નહિ. તેથી કોઈ પ્રકારે પણ ઇશ્વરનું ભૌતિક શરીર સંભવતું નથી. આ સર્વ અર્થનો શ્રીભગવાન્ શ્લોકના પૂર્વાર્દ્ધવડે અંગીકાર કરે છે. અજોપિ તત્ત્વવ્યાપ્તા મૃતનામી-જ્ઞોપિ તત્ત્વ-ઈતિ-હે અર્જુન ! અપૂર્વ દેહના ગ્રહણરૂપ જન્મથી પણ હું કૃષ્ણ ભગવાન રહિત છું અને પૂર્વ દેહના પરિત્યાગરૂપ અર્થાત્ મરણરૂપ વ્યયથી પણ હું કૃષ્ણ ભગવાન્ રહિત છું. બ્રહ્માથી લઈને સ્તંભ સુધીના સર્વ ભૂતોના હું કૃષ્ણ ભગવાન્ ઇશ્વર છું. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને પોતા વિષે ધર્મ-અધર્મનું વશપણું નિવૃત્ત કર્યું. કારણ કે જન્મ-મરણવાળો પરાધીન જીવ જ ધર્મ-અધર્મને વશ થાય છે; પણ સ્વતંત્ર ઇશ્વર ધર્મ-અધર્મને વશ થતો નથી.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! એવા જન્મ-મરણાદિ વિકારોથી રહિત આપ ઇશ્વરને દેહનું ગ્રહણ કયા પ્રકારે સંભવશે ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-(હું તારું શ્લોકના ઉત્તરાર્દ્ધવડે સમાધાન કરું છું. પ્રવૃત્તિ સ્વામયિષ્ઠ્ય સંમન્નામિ ઇતિ) હે અર્જુન ! જો કે વાસ્તવિક રીતે હું કૃષ્ણ ભગવાન્ જન્મ-મરણાદિ સર્વ વિકારોથી રહિત છું. તથાપિ હું પરમેશ્વરની ઉપાધિરૂપ તથા વિચિત્ર અનેક શક્તિઓવાળી, અઘટિતવદનાપરીક્ષી નામવાળી તથા સત્ત્વ, રજ, તમ એ ત્રિગુણરૂપ, એવી માયારૂપ પ્રકૃતિને પોતાના ચિદાભાસદ્વારા વશ કરીને માયાના પરિણામ વિશેષોવાડે જ, દેહવાળાની પેઠે તથા જન્મેલાની પેઠે પ્રતીત થાઉં છું. તાત્પર્ય એ છે કે, ઉત્પત્તિથી રહિત હોવાથી અનાદિ એવી માયા જ હું અર્થાત્ પરમાત્મા દેવની ઉપાધિ છે. માયા વ્યવહારકાળ-પર્યંત સ્થાયી હોવાથી નિત્ય છે તથા હું અર્થાત્ પરમાત્મા દેવ વિષે સર્વ જગતના કારણપણાની તે સંપાદક છે તથા હું અર્થાત્ પરમાત્મા દેવની ઇચ્છાવડે જ માયા પ્રવૃત્ત થાય છે, એવી માયા જ વિશુદ્ધ સત્ત્વરૂપવડે હું અર્થાત્ પરમાત્મા દેવની મૂર્તિ છે. આ માયારૂપ મૂર્તિવિશિષ્ટ હું અર્થાત્ પરમાત્મા દેવ વિષે, જન્મથી રહિતપણું, મરણથી રહિતપણું તથા સર્વ ભૂતોનું ઇશ્વરપણું સંભવિત હોઈ શકે છે. તેથી શુદ્ધ સત્ત્વપ્રધાન માયારૂપ નિત્ય દેહવડે જ હું અર્થાત્ પરમાત્માદેવ, સૃષ્ટિના આદિ કાળ વિષે સૃષ્ટિની પ્રત્યે તથા વર્તમાન કાળ વિષે હું અર્જુનની પ્રત્યે, આ જ્ઞાનયોગનો ઉપદેશ કરું છું. આ અર્થમાં કિંચિત્ માત્ર પણ પૂર્વોક્ત દોષોની પ્રાપ્તિ થતી શકે છે કે-આજ્ઞાનગતીરંત્ર-અર્થાત્ આકાશ નામવાળું માયારૂપ અવ્યાકૃતરૂપ

બ્રહ્મ છે, ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં માયા જ બ્રહ્મનું શરીર કહેલું છે. માયારૂપ શરીરવડે હું-પરમાત્માદેવની સ્થિતિ, જગતના ઉત્પત્તિકાળે, સ્થિતિકાળે તથા પ્રલયકાળે, સર્વદા સંભવિત હોઈ શકે છે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! એ કદાચિત્ કેવળ માયા જ આપનું શરીર હોય પણ ભૌતિક શરીર ન હોય, તો ભૌતિક શરીરના મનુષ્યત્વાદિ ધર્મ આપના શરીરમાં શા વાસ્તે પ્રતીત થાય છે?”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-આત્મામયયા इति હે અર્જુન ! મારામાં મનુષ્યત્વાદિ ધર્મ કાંઈ વાસ્તવિક રીતે નથી; કિંતુ લોકો ઉપર અનુબદ્ધ કરવા વાસ્તે મારી માયાવડે જ મનુષ્યત્વાદિ ધર્મ પ્રતીત થાય છે. આ વાત મોક્ષધર્મમાં પણ કહી છે—

માયા હોવા મયા સુષ્ટા યન્માં પश्यસિ નારદ । સર્વમૂતગુણેયુંકં ન તુ માં દ્રષ્ટમર્હસિ ॥

અર્થાત્-હે નારદ ! શરીરવિશિષ્ટ મને તું આ ચર્મચક્ષુઓવડે દેખે છે. આ શરીર મેં માયાવડે રચ્યું છે અને કારણ માયારૂપ શરીરવાળા મને તું આ ચર્મચક્ષુઓવડે દેખવા સમર્થ નથી. અનેક શક્તિઓવાળી તથા માયા નામવાળી માયારૂપ કારણ ઉપાધિ જ પરમેશ્વરના દેહરૂપે છે. એ પ્રમાણે ભગવાન બાહ્યકારોનો મત કથન કર્યો અને બીજા કોઈ શાસ્ત્રવાળા તો પરમેશ્વર વિષે દેહદેહી ભાવને માનતા નથી, કિંતુ સત્ ચિત્ આનંદધન ભગવાન વાસુદેવ પરિપૂર્ણ નિર્ગુણ પરમાત્મા જ પરમેશ્વરનું શરીર છે, બીજું કોઈ ભૌતિક શરીર તથા માયિક શરીર પરમેશ્વરનું નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-ત ભગવઃ કસ્મિન્પ્રતિચિતઃ સ્વે મહિન્નિ-અર્થાત્-હે ભગવન્ ! પરમાત્માદેવ કેનામાં રહે છે ?

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-પરમાત્માદેવ પોતાના સત્, ચિત્ તથા આનંદરૂપ મહિમામાં જ રહે છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં પરમાત્માદેવની, પોતાના સ્વરૂપવિષે જ સ્થિતિ કથન કરી છે, પણ કોઈ માયિક શરીરવિષે તથા ભૌતિક શરીરવિષે સ્થિતિ કથન કરી નથી. આ પક્ષમાં આ શ્લોકની નીચે પ્રમાણે યોજના કરવી-આકાશવત્સર્વગતય નિત્યઃ ॥ અવિનાશી વા ઔરોગ્યમાત્માઽચ્ચિત્તિ-ધર્મા ॥ અર્થાત્-પરમાત્માદેવ આકાશની જેમ સર્વત્રગ્યાપક છે તથા નિત્ય છે. હે મૈત્રેયી ! આત્માદેવ સ્વરૂપથી પણ નાશરહિત છે તથા ધર્મના નાશ પ્રચુક્ત નાશથી પણ રહિત છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિ પ્રમાણેથી, હું પરમાત્માદેવ, વાસ્તવિક રીતે જન્મ-મરણાદિ વિકારોથી રહિત હોવા છતાં, સર્વ જગતના પ્રકાશરૂપ હોવા છતાં તથા સર્વ જગતના કારણરૂપે માયાના અધિષ્ઠાનરૂપે હોવાથી સર્વ જૂતોના ઈશ્વરરૂપ હોવા છતાં પણ, સ્વાં પ્રજ્ઞતિ એટલે પોતાના, સ્વરૂપ-ભૂત સત્, ચિત્ તથા આનંદધન એકરસ સ્વભાવરૂપ પ્રકૃતિને અધિગમ્ય એટલે આશ્રય કરીને અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપવિષે સ્થિત થઈને સંભવા એટલે દેહદેહીભાવ વિના જ લોકપ્રસિદ્ધ દેહવાળા છોવાની જેમ “એ પરમેશ્વર દેહવાળા છે” એ પ્રકારના વ્યવહારનો વિષય થાઉં છું.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! માયિક દેહથી તથા ભૌતિક દેહથી રહિત સત્, ચિત્ આનંદધન જે આપ છે, તેવા આપ વિષે આ મનુષ્ય દેહત્વની પ્રતીતિ શા માટે થાય છે ?”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-આત્મામયયા इति-હે અર્જુન ! દેહદેહી ભાવથી રહિત હું નિત્ય, શુદ્ધ, સત્, ચિત્ આનંદધન ભગવાન વાસુદેવ છું. એવા હું પરમાત્માદેવ વિષે જે દેહ-દેહીરૂપ પ્રતીતિ છે, તે કેવળ માયામાત્ર છે. વાસ્તવિક રીતે મારામાં દેહ-દેહીભાવ નથી. આ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કહી છે:-

कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम् । जगद्धिताय सोप्यत्र देहीवाभाति मायया ॥ ૧ ॥

અહો આચમહો ભગ્યં નંદગોપત્રજૈકસામ્ । યન્મિત્રં પરમાનંદં પૂર્ણવ્રજ્ઞ સનાતનમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થાત્-આ કૃષ્ણ ભગવાનને તું સર્વ ભૂતપ્રાણીઓના આત્મારૂપ જાણ્યો. સર્વભૂત પ્રાણીઓના આત્મારૂપ હોવા છતાં પણ કૃષ્ણ ભગવાન આ લોકમાં ભક્તજનોનો ઉદ્ધાર કરવાને

વાસ્તે, પોતાની માયાવડે, દેહવાળા જીવોની માફક પ્રતીત થાય છે-કિંવા-નજીબૂમિમાં રહેનારા નંદ, ગોપ તથા ગોપીઓ સર્વેનાં અહોભાગ્ય છે. અહોભાગ્ય કે જે નજવાસી લોકોને, પરમાનંદ, પરિપૂર્ણ-સનાતન બ્રહ્મ, કૃષ્ણરૂપવડે, મિત્રભાવને પ્રાપ્ત થયા છે. કોઈક પુરુષ તો પરમાત્માદેવને નિત્ય, નિરવયવ, નિર્વિકાર, પરમાનંદરૂપ માનીને તે પરમાત્માદેવવિષે અવયવ-અવયવી ભાવને! વાસ્તવિક રીતે જ અંગીકાર કરે છે. એવા પુરુષોનું કથન અત્યંત નિયુંક્તિષ્ઠ છે. (૬)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન! એ પ્રકારે સત્, ચિત્-આનંદરૂપ આપનો કયા કાળે તથા કયા પ્રયોજનાર્યે દેહવાળા જીવની માફક વ્યવહાર થાય છે?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન ઉત્તર આપે છે:—

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।

અમ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાઽઽત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન! જે જે સમયે ધર્મની હાનિ થાય છે તથા અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે, તે તે સમયે હું પરમાત્મા દેહને ઉત્પન્ન કરું છું. ૭

ટીકા:—હે અર્જુન! વેદવડે વિધાન કરેલો પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિરૂપ ધર્મ છે. ધર્મ કામનાપૂર્વક કરવાથી પ્રાણીઓના સ્વર્ગાદિરૂપ અભ્યુદયના સાધનરૂપે થાય છે. વળી નિન્કામ ધર્મ કરવાથી પ્રાણીઓના મોક્ષરૂપ નિઃશ્રેયનું સાધન થાય છે. વળી ધર્મ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણોનો તથા બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એ ચાર આશ્રમોનો અભિવ્યંજક છે અર્થાત્ જણાવનાર છે. શ્રદ્ધા ભક્તિપૂર્વક અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો કરવાં, તે પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મ કહેવાય છે અને પરસ્પરી ગમનાદિ નહિ કરવાં તે નિવૃત્તિરૂપ ધર્મ કહેવાય છે. એવા ધર્મની જે જે કાળે હાનિ થાય છે અને વેદવડે નિષિદ્ધ કરેલા નાના પ્રકારનાં દુઃખોના સાધનરૂપ તથા ધર્મના વિરોધી અધર્મની જે જે કાળે વૃદ્ધિ થાય છે, તે તે કાળે હું પરમાત્મા દેવ પોતાના દેહને સર્જું છું. અર્થાત્ નિત્ય-સિદ્ધ પોતાના દેહને માયાવડે રચેલાની માફક દેખાડું છું. અહીં દે ભારત એ સંજોગન વડે ભગવાને એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, ભારતવંશમાં જે ઉત્પન્ન થાય તે ભારત કહેવાય છે. અથવા હા એટલે જ્ઞાન તેને વિષે જે રત હોય અર્થાત્ જ્ઞાનવિષે પ્રીતિવાળો હોય, તે ભારત કહેવાય છે. એવા ભારત નામવાળો તું અર્જુન ધર્મની હાનિને સહન કરવા સમર્થ નથી. (૭)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન! ધર્મની હાનિ તથા અધર્મની વૃદ્ધિ એ બન્ને આપના પરિ-તોષનું કારણ હશે, કે જેથી કરીને આપ તે કાળ વિષે જ અવતાર ધારણ કરો છો; તેથી આપનો અવતાર ઉલટો લોકોને અનર્થની પ્રાપ્તિ કરનાર જ થયો.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન ઉત્તર આપે છે:—

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્યાય સંભવામિ યુગે યુગે ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—સાધુ પુરુષોનું રક્ષણ કરવા, પાપી પુરુષોનો નાશ કરવા તથા ધર્મની સ્થાપના કરવા માટે હું પરમેશ્વર યુગે યુગે અવતારને ધારણ કરું છું. ૮

ટીકા:—હે અર્જુન! ધર્મની હાનિવડે હાનિને પ્રાપ્ત થયેલા તથા નિરંતર વેદ પ્રતિપાદિત માર્ગમાં રહેલા, એવા વેદ વિહિત પુરુષકર્મો કરનારા શ્રેષ્ઠ પુરુષો પોતાના પ્રાણોનો નાશ થતાં પણ પોતાના ધર્મનો પરિત્યાગ કરવા નથી. આવા શ્રેષ્ઠ પુરુષો સાધુ કહેવાય છે. તેવા સાધુ પુરુષોનું રક્ષણ કરવા વાક્યે અને અધર્મની વૃદ્ધિવડે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા તથા વેદમાર્ગના

વીતરાગભયક્રોધા મન્મયા મામુપાશ્રિતાઃ ।

વહ્નો જ્ઞાનતપસા પૂતા મદ્ભાવમાગતાઃ ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થઃ—રાગ, ભય તથા ક્રોધથી રહિત, મારે વિશે ચિત્તવાળા, મારાં શરણને પ્રાપ્ત થયેલા તથા જ્ઞાનતપવડે પાપથી રહિત થયેલા એવા ઘણા પુરુષો મારાં સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયા છે. ૧૦

ટીકાઃ—સ્વર્ગોદિ કૃષ્ણોની પ્રાપ્તિની જે તુલ્યા તે રાગ કહેવાય છે. અને “શ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિ સર્વ વિષયોના પરિત્યાગ કરીને જ્ઞાનમાર્ગમાં સ્થિત થતાં મારું કયા પ્રકારે જીવન રહેશે ?” એ પ્રકારનો જે ત્રાસ તે ભય કહેવાય છે. અને “સર્વ વિષયોના મૂળથી ઉચ્છેદન કરનારા જ્ઞાન-માર્ગથી કેવી રીતે મારું હિત થશે ? અર્થાત્ હિત નહિ થશે,” એ પ્રકારનો દ્વેષ ક્રોધ કહેવાય છે. એ રાગ-ભય-ક્રોધ ત્રણે વિષેકવડે જે પુરુષોના નિવૃત્ત થયા છે, તે પુરુષો વીતરાગભયક્રોધ કહેવાય છે, અર્થાત્ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા છે, વળી જેઓ મન્મયાઃ એટલે મને અર્થાત્ તત્પદાર્થરૂપ પરમાત્માદેવને ત્વંપદાર્થરૂપ પોતાના આત્માની સાથે અલેદવડે સાક્ષાત્કાર કરનાર અથવા મન્મયાઃ એટલે મારાવિશે અર્થાત્ એક પરમાત્માદેવ વિષે જ ચિત્તવાળા છે. વળી જેઓ મામુપાશ્રિતાઃ એટલે અનન્ય પ્રેમભક્તિવડે મારા-પરમાત્માદેવના જ શરણને પ્રાપ્ત થનારા અનેક શુદ્ધ-વામદેવાદિ પુરુષો જ્ઞાનરૂપ તપવડે સર્વ પાપોથી રહિત થઈને અર્થાત્ કાર્યસહિત અજ્ઞાનરૂપ મળથી રહિત થઈને મારા સત્-ચિત્-આનંદસ્વરૂપભૂત મોક્ષને પ્રાપ્ત થયેલા છે. અથવા જ્ઞાનતપસા પૂતાઃ એટલે જ્ઞાનરૂપ તપવડે જીવન્મુક્ત થયેલા પુરુષો મદ્ભાવમાગતાઃ એટલે હું અર્થાત્ પરમાત્માવિષયક રતિનામના પ્રેમભાવને પ્રાપ્ત થયેલા છે. આ અર્થ શ્રીભગવાન્ પોતે જ તેનાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત પદમર્તિવિશિષ્ટે એ વચનવડે આગળ કથન કરશે. (૧૦)

અવતરણિકાઃ—“હિ ભગવન્ ! જે પુરુષો જ્ઞાનરૂપ તપવડે પવિત્ર થયેલા છે, તે નિષ્કામ પુરુષો તો આપના ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, અને જે પુરુષો જ્ઞાનરૂપ તપવડે પવિત્ર નથી થયેલા, તે સકામ પુરુષો આપના ભાવને પ્રાપ્ત થતા નથી. એ પ્રમાણે નિષ્કામ પુરુષોને પોતાના (પરમાત્માના) ભાવની પ્રાપ્તિ કરનાર તથા સકામ પુરુષોને પોતાના ભાવની નહિ પ્રાપ્તિ કરનાર એવા આપ ઈશ્વર છે. આવા આપને વિષમતાદેવની પ્રાપ્તિ તથા નિર્દયતાના દેવની પ્રાપ્તિ અવશ્ય કરીને થશે, એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ ઉત્તર આપે છે—

યે યથા માં પ્રપદ્યંતે તાંસ્તથૈવ ભજામ્યહમ્ ।

મમ વર્તમાનુવર્તંતે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પાર્થ ! જે પુરુષ જે પ્રકારે કરી મને અર્થાત્ પરમેશ્વરને ભજે છે તે પુરુષને હું પરમેશ્વર તે પ્રકારે જ અનુગ્રહ કરું છું. કર્મોનો અધિકારી મનુષ્ય સર્વ પ્રકારે કરી મારા પરમેશ્વરના ભજનમાર્ગને જ અનુસરે છે. ૧૧

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! આ લોકમાં દુઃખવડે પીડિત જે આત્મ પુરુષો છે, ધનાદિ પદાર્થોની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરનાર જે અર્થોર્થી પુરુષો છે, આત્માને બંધુવાની ઇચ્છાવાળા જે જિજ્ઞાસુ પુરુષો છે તથા વત્ત્વસાક્ષાત્કારવાળા જે જ્ઞાની પુરુષો છે, તે ચારે પ્રકારના પુરુષો વિષે જે જે પુરુષ સકામપણાવડે તથા નિષ્કામપણાવડે, સર્વ કર્મોના ફલપ્રદાતા મને અર્થાત્ ઈશ્વરને ભજે છે, તે પુરુષોને તે તે મનવાંચિત્ત ફળની પ્રાપ્તિવડે હું અર્થાત્ પરમેશ્વર અનુગ્રહ કરું છું. તે ભકત જનોને હું અર્થાત્ પરમેશ્વર વિપરીત ફળની પ્રાપ્તિ કરતો નથી. મોક્ષની ઇચ્છાથી રહિત આત્મ ભક્તોને તો તેમની પીડાની નિવૃત્તિ કરીને હું અનુગ્રહ કરું છું. અને તમેત્ વેદાદ્યવચને પ્રાપ્ત થા

જ્ઞાનેન તપસાજ્ઞાચક્રેન આ શ્રુતિએ વિધાન કરેલાં નિષ્કામ કર્મો કરનારા જિજ્ઞાસુ ભકતોને તો આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિવડે હું અનુબ્રહ્મ કરું છું અને જ્ઞાનવાન્ ભકતોને મોક્ષની પ્રાપ્તિવડે અનુબ્રહ્મ કરું છું. એક વસ્તુની કામનાવાળા ભક્ત જનોને બીજી વસ્તુની પ્રાપ્તિ હું કરતો નથી, તેથી પુરુષોની ભાવનાનુસાર કૃષ્ણ આપનાર મારા વિષે અર્થાત્ પરમેશ્વરવિષે વિષમતાદોષની તથા નિર્દયપણાના દોષની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! યદ્યપિ આપ લોકોની ભાવનાનુસાર જ કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ કરો છો, તથાપિ પોતાના ભક્ત જનોની પ્રત્યે જ કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ કરો છો; અન્ય ઇંદ્રાદિ દેવતાઓના ભકતોને આપ કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ કરતા નથી. તેથી આપનાવિષે વિષમતાદોષ તથા નિર્દયતાદોષ રહેલો છે, તેનું કેમ ?

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-મમ વર્ત્તાઽવર્ત્તતે મહત્ત્વાઃ પાર્થ સર્વથાઃ કૃતિ-હે અર્જુન ! ઇંદ્ર, અગ્નિ, સૂર્ય ઇત્યાદિ દેવતાઓનું ભજન કરનાર તથા કર્મોના અધિકારી મનુષ્ય પણ હું-અંતર્યામી વાસુ-દેવના જ જ્ઞાન તથા કર્મરૂપ માર્ગનું અનુસરણ કરે છે, અર્થાત્ મનુષ્ય પણ મારું અર્થાત્ પરમેશ્વરનું ભજન કરે છે. ઇંદ્રાદિ દેવતાઓના ભકતોને પણ હું-પરમાત્માદેવ જ ઇંદ્રાદિરૂપવડે તેવા કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ કરું છું. તેથી પરમેશ્વરવિષે ક્ષિયિતમાત્ર પણ વિષમતાદોષની તથા નિર્દયતાદોષની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી. આ અર્થને ફલમત ઇપ્તેઃ એ સૂત્રવડે શ્રીભગવાને પણ કથન કરેલો છે. એ અર્થને વેપ્યન્યદેવતામક્તાઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે શ્રીભગવાન્ પોતે જ આગળ સ્પષ્ટ કરીને કથન કરશે. એ અર્થને હંદમિત્તવચ્ચમગ્નિમાદુઃ ઇત્યાદિ વેદના મંત્રો કથન કરે છે. (૧૧)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન્ ! આ પ્રકારે આપ ઈશ્વર જ ને કદાચિત્ ઇંદ્રાદિરૂપવડે સર્વ લોકોને પોતાના કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ કરનાર હો, તો સર્વજન સાક્ષાત્ આપ પરમેશ્વરને જ શા વાસ્તે નથી ભજવતા ? સાક્ષાત્ આપ ઈશ્વરને છોડીને ઇંદ્રાદિ દેવતાઓને શા વાસ્તે ભજવે છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ ઉત્તર આપે છે:-

કાંક્ષંતઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજંત ઇહ દેવતાઃ ।

ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ લોકમાં કર્મોનાં કૃષ્ણની ઇચ્છા કરનારા સકામ પુરુષ ઇંદ્રાદિ દેવોનું પૂજન કરે છે, જેથી આ મનુષ્યલોકમાં સકામ પુરુષને કર્મજન્ય કૃષ્ણ શીઘ્ર જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨
ટીકા:-હે અર્જુન ! જે પુરુષ આ લોક વિષે યજ્ઞાદિકર્મોથી ધન-પુત્રાદિ કૃષ્ણોની ઇચ્છા કરે છે, તે સકામ પુરુષ તો ઇંદ્ર, અગ્નિ, સૂર્ય વગેરે દેવતાઓનું જ પૂજન કરે છે. પુરુષ નિષ્કામ થઈને કદાચિત્ પણ મારું અર્થાત્ પરમેશ્વરનું પૂજન કરતો નથી. કારણ કે કૃષ્ણની ઇચ્છા કરીને ઇંદ્રાદિ દેવતાઓનું પૂજન કરનાર અર્થાત્ યજ્ઞાદિકર્મો કરીને ઇંદ્રાદિ દેવતાઓને પ્રસન્ન કરનાર સકામ પુરુષોને કર્મજન્ય કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ આ મનુષ્ય લોકમાં શીઘ્ર જ થાય છે અને આત્મજ્ઞાનનું મોક્ષરૂપ કૃષ્ણ તો અંતઃકરણની શુદ્ધિ વિના પ્રાપ્ત થતું નથી. કિંતુ જ્ઞાનનું કૃષ્ણ પોતાની પ્રાપ્તિ વિષે અંતઃકરણની શુદ્ધિની અપેક્ષા અવશ્ય કરે છે. વળી અંતઃકરણની શુદ્ધિ અનેક જન્મોના પુણ્ય કર્મવડે થાય છે, તેથી કર્મના કૃષ્ણની માફક જ્ઞાનનું કૃષ્ણ શીઘ્ર પ્રાપ્ત થતું નથી. “મનુષ્ય લોકમાં કર્મનું કૃષ્ણ શીઘ્ર જ પ્રાપ્ત થાય છે” એ વચન કહીને ભગવાને એ અર્થ સૂચિત કર્યો કે, આ મનુષ્ય લોકથી વિજ્ઞ બીજા લોકોમાં પણ વર્ણાશ્રમના ધર્મોથી વિજ્ઞ અન્ય કર્મો કરવાથી કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ અવશ્ય કરીને થાય છે. તેથી હે અર્જુન ! મોક્ષથી વિમુખ થયેલા સકામ પુરુષો તુચ્છ કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ વાસ્તે અન્ય ઇંદ્રાદિ દેવતાઓનું પૂજન

કરે છે. માટે જેમ સુમુક્તજન સાક્ષાત્ મારું અર્થાત્ પરમેશ્વરનું જ પૂજન કરે છે, તેમ સક્રમ પુરુષ સાક્ષાત્ મારું અર્થાત્ પરમેશ્વરનું પૂજન કરતો નથી. (૧૨)

અવતરણિકા:-પૂર્વ શ્લોકમાં સક્રમતાના તથા નિઃક્રમતાના લેહવડે, સર્વ પુરુષોમાં સમાન સ્વભાવતાનો અભાવ કથન કર્યો. હવે શરીરનો આરંભ કરનાર સત્વાદિ ગુણોની વિષમતાવડે પણ સર્વ પુરુષો વિષે સમાન સ્વભાવતાનો અભાવ કથન કરે છે:-

ચાતુર્વર્ણ્યં મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મ વિભાગશઃ ।

તસ્ય કર્તારમપિ માં વિદ્વ્યકર્તારમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-મેં અર્થાત્ પરમેશ્વરે ગુણ તથા કર્મના વિભાગે કરી ચાર વર્ણો ઉત્પન્ન કર્યા છે. આ ચારે વર્ણોનો હું કર્તારૂપ છું, છતાં મને અર્થાત્ પરમેશ્વરને તારે અકર્તારૂપે તથા અવ્યયરૂપે જાણવો. ૧૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! મેં ઈશ્વરે સૃષ્ટિના આદિ કાળવિષે સત્વાદિ ગુણોના લેહવડે તથા શમદમાદિ કર્મોના લેહવડે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર એ ચાર વર્ણો લિપ્ત લિપ્ત ઉત્પન્ન કર્યા છે. સત્ત્વગુણ પ્રધાનવાળા બ્રાહ્મણોના સત્ત્વગુણનાં કાર્યરૂપ શમદમાદિ જ કર્મ છે. સત્ત્વગુણ ગૌણ અને રજ્જેગુણ પ્રધાનવાળા ક્ષત્રિયોનાં તે તે ગુણનાં કાર્યરૂપ શૌર્ય તેજાદિ જ કર્મ છે. તમોગુણ ગૌણ અને રજ્જેગુણ પ્રધાનવાળા વૈશ્યોનાં તે તે ગુણના કાર્યરૂપ કૃષિ વાણિજ્યાદિ કર્મ છે. તમોગુણ પ્રધાનવાળા શૂદ્રોનાં તમોગુણનાં કાર્યરૂપ-ત્રૈવાલ્લિક પુરુષોની સેવા આદિ જે કર્મ છે. આ પ્રમાણે ગુણોના લેહવડે તથા કર્મોના લેહવડે ચારે વર્ણો રહેલા છે.

અર્જુનની શંકા:-“હિ ભગવન્ ! આ પ્રકારે ગુણ-કર્મના લેહવડે વિષમ સ્વભાવવાળા ચારે વર્ણોને ઉત્પન્ન કરનાર આપ ઈશ્વરમાં વિષમતા દેખીની પ્રાપ્તિ અવશ્ય કરીને થશે. તેનું કેમ ?

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-તસ્ય કર્તારમપિ માં વિદ્વ્યકર્તારમવ્યયમ્ इति-હે અર્જુન ! યદ્યપિ હું પરમેશ્વર વ્યવહાર દૃષ્ટિવડે વિષમ સ્વભાવવાળા ચારે વર્ણોને કર્તા છું, તથાપિ પરમાર્થ દૃષ્ટિવડે હું મને અકર્તારૂપ જ તથા અવ્યયરૂપ જાણુ, અર્થાત્ નિરહંકારતાવડે અભાધિત મહિ-

સાધારણ તથા અસાધારણ રૂપવડે ઉત્પન્ન કર્યો છે. તેથી જેમ પુત્રની પ્રસન્નતાવડે પિતાની પ્રસન્નતા થાય છે, તેમ ઈદ્રાદિ દેવતાઓની પ્રસન્નતાવડે મારી પરમેશ્વરની પણ પ્રસન્નતા થાય છે. એ પ્રકારે પ્રસન્નતાને પ્રાપ્ત થયેલો હું પરમેશ્વર ઈદ્રાદિ દેવતાઓના ભક્તોને પણ કર્મના ક્ષણની પ્રાપ્તિ કરું છું. (૧૩)

અવતરણિકા:—“હિ ભગવન્ ! પૂર્વે આપે “ઠર્ત્તારૂપ હું-પરમેશ્વરને તું અઠર્ત્તારૂપ બાણ” એ પ્રકારનું વચન કથન કર્યું, તે ઠર્ત્તાને અઠર્ત્તારૂપતા કયા પ્રકારે સંભવશે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન તે અર્થને સ્પષ્ટ કરીને નિરૂપણ કરે છે:—

ન માં કર્માણિ લિપંતિ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बद्ध्यते ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—મને પરમેશ્વરને આ કર્મ લેપાયમાન કરતાં નથી તથા મને કર્મનાં ક્ષણ વિશે તુષ્ણા પણ નથી. આ રીતે જે પુરુષ મને પરમેશ્વરને બાણ છે તે પુરુષ પણ કર્મવડે બંધાતો નથી. ૧૪

ટીકા:—હો અર્જુન ! નિરૂઢકારતાવડે ઠર્ત્તૃત્વ અભિમાનથી રહિત હું ભગવાન છું. મને આ જગતની ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિ આદિ કર્મ લેપાયમાન કરતાં નથી, અર્થાત્ જેમ અન્ય અજ્ઞાની પુરુષોને કર્મ દેહની આરંભતાવડે બાંધે છે, તેમ મને પરમેશ્વરને તે કર્મ બંધન કરતાં નથી. તેથી વ્યવહારદૃષ્ટિવડે હું કર્મોનો કર્તા હોવા છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે અઠર્ત્તારૂપ જ છું.

એ પ્રમાણે શ્રીભગવાન પોતાવિષે કર્ત્તાપણાનો નિષેધ કરીને હવે લોકતાપણાનો પણ નિષેધ કરે છે—ન મે કર્મફલે સ્પૃહા इति—હો અર્જુન ! જેમ અજ્ઞાની જીવોને કર્મોનાં સ્વર્ગોદિ ક્ષણો વિષે “એ ક્ષણ મને પ્રાપ્ત થાય” એ પ્રકારની તુષ્ણા થાય છે, તેમ મને એટલે કે આત્મકામ ઈશ્વરને કર્મોનાં ક્ષણો વિષે તુષ્ણા નથી. શ્રુતિ કહે છે કે—આત્મકામસ્ય કા સ્પૃહા इति—અર્થાત્—સર્વાત્મ દૃષ્ટિવડે સર્વ પદાર્થ મેળવનારો પુરુષ આત્મકામ કહેવાય છે. એવા આત્મકામ પુરુષને કિંચિન્માત્ર પણ કોઈ ક્ષણની તુષ્ણા થતી નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, આ લોકમાં અજ્ઞાની જીવોને જે કર્મ બંધન કરે છે, તેનું કારણ એ છે કે “હું આ કર્મોનો કર્તા છું તથા હું કર્મોના ક્ષણને પ્રાપ્ત થઈશ” એ પ્રકારનું ઠર્ત્તૃત્વનું અભિમાન તથા ક્ષણની તુષ્ણા એ બંને હોય છે. ઠર્ત્તૃત્વનું અભિમાન તથા ક્ષણની તુષ્ણા એ બંને વિના કર્મ કોઈને પણ બંધન કરતાં નથી. વળી ઠર્ત્તૃત્વનું અભિમાન તથા ક્ષણની તુષ્ણા એ બંને મારા વિશે અર્થાત્ આત્મકામ ઈશ્વર વિષે નથી. આ કારણથી કર્મ મને ઈશ્વરને બંધન કરતાં નથી. આ પ્રકારે કર્મોને કરતાં છતાં પણ હું ઈશ્વર વાસ્તવિક રીતે અઠર્ત્તારૂપ જ છું.

અર્જુનની શંકા:—“હિ ભગવન્ ! એ પ્રકારે આપ ઈશ્વર વિષે અઠર્ત્તાપણું તથા અલોકતાપણું સિદ્ધ થતાં તે બહુવાચી અમને લોકોને શું ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:—इति मां योऽभिजानाति इति—હો અર્જુન ! એ પ્રકારે જો કોઈ અન્ય પુરુષ પણ અઠર્ત્તા-અલોકતા મને પરમેશ્વરને પોતાના આત્મારૂપે બાણ છે, તે પુરુષ પણ મારી જેટલે કર્મોવડે બંધાતો નથી. અર્થાત્ અઠર્ત્તા આત્માના જ્ઞાનવડે તે પુરુષ પણ કર્મોથી શુદ્ધ જ થાય છે. (૧૪)

અવતરણિકા:—“હું ઠત્ત નથી તથા મને કર્મોનાં ક્ષણની તુષ્ણા પણ નથી.” એ પ્રકારના અઠર્ત્તા તથા અલોકતા આત્માના જ્ઞાનથી પુરુષ કર્મોવડે બંધાતો નથી. તે કારણથી પૂર્વ અનેક મહાન પુરુષો આત્માને અઠર્ત્તા તથા અલોકતા બાણને કર્મો જ કરતા હતા. તે પ્રકારે તું અર્જુન પણ કર્મો જ કર. આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि सुमुखभिः ।

કુરુ કર્મેવ તસ્માત્ત્વં પૂર્વેઃ પૂર્વતરં કૃતમ્ ॥ ૧૫ ॥

શ્લોકાર્થઃ—આ રીતે આત્માને અકર્તા તથા અલોકતા જાણી પૂર્વના સુમુખ્યોએ કર્મો કર્યા છે, તેમ જ તેઓના કરતાં પણ પૂર્વના સુમુખ્યોએ યુગાંતરમાં કર્મો જ કર્યા છે, માટે તું અર્જુન પણ કર્મને જ કર. ૧૫

ટીકા:—હે અર્જુન ! આ દ્વાપરયુગમાં પૂર્વે મોક્ષની ઇચ્છાવાળા યયાતિ રાજા, યદુરાજા ઇત્યાદિ રાજાઓ પણ આત્માદેવને અકર્તા તથા અલોકતા જાણીને પોતાના વર્ણાશ્રમનાં કર્મો જ કરતા હતા. તે કર્મોને પરિચાળ કરીને રાજાઓ તૃણભાવને તથા સંન્યાસને કરતા ન હતા. માટે તું અર્જુન પણ આત્માને અકર્તા તથા અલોકતા જાણીને કર્મો જ કર. તૃણભાવને તથા સંન્યાસને ધારણ ન કર. હે અર્જુન ! જો કદાચિત્ તું વત્સવેત્તા ન હોય, તો તું તારા પોતાના અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે કર્મો કર. જો કદાચિત્ તું વત્સવેત્તા હોય, તો તું લોકસંગ્રહ વાસ્તે કર્મો કર. સર્વ પ્રકારે તારે કર્મ કરવા યોગ્ય છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! આ દ્વાપરયુગમાં પૂર્વે યયાતિ તથા યદુ વગેરે રાજાઓ કર્મો કરતા હતા, એ પ્રકારતું વચન આપે કથન કર્યું, તે વડે એમ જાણવામાં આવે છે કે, કેવળ આ દ્વાપરયુગમાં જ કર્મો કરવાનો અધિકાર છે, પણ અન્ય ત્રેતાદિ યુગોમાં કર્મો કરવાનો અધિકાર નથી.”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:—પૂર્વેઃ પૂર્વતરં કૃતં કૃતિ—હે અર્જુન ! કેવળ આ દ્વાપરયુગ વિષે જ પૂર્વે યયાતિરાજા તથા યદુરાજા વગેરે રાજાઓ કર્મો કરતા હતા, એટલું જ નહિ પણ આ યુગની પૂર્વે ત્રેતાદિ યુગો વિષે જનકાદિ રાજાઓ પણ આત્માદેવને અકર્તા તથા અલોકતા જાણીને કર્મો કરતા હતા. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, આ યુગમાં તથા બીજા યુગોમાં પણ સુમુખ્ય રાજાઓ તથા વત્સવેત્તા રાજાઓ અંતઃકરણની શુદ્ધિને વાસ્તે અથવા લોકસંગ્રહને વાસ્તે પોતાનાં વર્ણાશ્રમનાં કર્મો અવશ્ય કરીને કરતા હતા. તેથી તે રાજાઓની ખેડે તું—અર્જુને પણ પોતાના વર્ણાશ્રમનાં કર્મો અવશ્ય કરીને કરવાં જોઈએ. (૧૫)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! શું કર્મોવિષે કાંઈ સંશય પણ છે, કે જેથી કરીને આપ “પૂર્વેઃ પૂર્વતરં કૃતં એ વચનવડે કર્મને અત્યંત દૃઢ કરો છો ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ “તે કર્મવિષે સંશય છે, એ કારણથી જ તે કર્મવિષે શુદ્ધિમાન્ પુરુષ પણ મોહને પ્રાપ્ત થાય છે” એ પ્રકારનો નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે:—

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

તત્તે કર્મ પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વા મોક્ષયસેશુભાત્ ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! કર્મ શું છે તથા અકર્મ શું છે, આના અર્થ વિષે શુદ્ધિમાન્ પુરુષ પણ મોહને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે હું તને કર્મ તથા અકર્મ કહું છું, જે જાણવાથી તું સંસારથી મુક્ત થશે. ૧૬

ટીકા:—હે અર્જુન ! નૌકામાં બેઠેલા પુરુષને, તીર ઉપર ઉભેલાં ગમનરૂપ ક્રિયાથી રહિત વૃક્ષાવિષે પણ ગમનરૂપ ક્રિયાનો ભ્રમ જોવામાં આવે છે તથા ગમનરૂપ ક્રિયાવાળા પુરુષોવિષે પણ દૂરથી ગમનક્રિયાના અસાવરૂપ ભ્રમ જોવામાં આવે છે. તેથી “વાસ્તવિક

રીતે કર્મ શી વસ્તુ છે ?" તથા "વાસ્તવિક રીતે અકર્મ શી વસ્તુ છે ?" એ પ્રકારના અર્થ વિષે બુદ્ધિમાન પુરુષો પણ મોહને પ્રાપ્ત થતા આવ્યા છે. અર્થાત્ તે કર્મ-અકર્મના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામાં અસમર્થ થતા આવ્યા છે.

કેાઈ ટીકામાં તો ક્રિં કર્મ કિમકર્મેતિ કવયોગ્યમ્ મોહિતાઃ આ અર્ધા પ્રલોકનો એ અર્થ કહ્યો છે કે, શ્રુતિસ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રવડે વિધાન કરેલ અર્થ કર્મ કહેવાય છે; અને શ્રુતિસ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રવડે નહિ વિધાન કરેલ અર્થ અકર્મ કહેવાય છે. એ પ્રકારે કેાઈક પંડિત પુરુષ કર્મ-અકર્મનું સ્વરૂપ કથન કરે છે. વળી કેટલાક પંડિત જનો એમ કહે છે કે, શ્રુતિસ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રવડે વિધાન કરેલ અર્થ કર્મ કહેવાય છે અને તે કર્મોના સંન્યાસનું નામ અકર્મ છે. કેટલાક શાસ્ત્રવેત્તા પુરુષો તો એમ કહે છે કે, ગમન-આગમનાદિ ક્રિયાઓ કર્મ કહેવાય છે અને ગમનાદિ ક્રિયાઓથી રહિત થઈને તૃષ્ણીસ્થિત થવું, તે અકર્મ કહેવાય છે. એ પ્રકારે કર્મ-અકર્મના સ્વરૂપવિષે ઘણા પ્રકારના વિવાદ જોવામાં આવે છે. તેથી કર્મ શબ્દનો વાચ્યાર્થ શું છે અને અકર્મ શબ્દનો વાચ્યાર્થ શું છે, એ પ્રકારના અર્થમાં શાસ્ત્રવેત્તા પુરુષ પણ મોહને પ્રાપ્ત થાય છે; અર્થાત્ તેઓ કર્મ અકર્મના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામાં અસમર્થ થાય છે. આ કારણથી હું કૃષ્ણ ભગવાન તારી અર્જુનની પ્રત્યે કર્મના સ્વરૂપને તથા અકર્મના સ્વરૂપને સંશયની નિવૃત્તિપૂર્વક કથન કરું છું.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! કર્મ-અકર્મને જાણવાથી શું ક્ષણની પ્રાપ્તિ થાય છે ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:—યજ્ઞાત્વા इति-હે અર્જુન ! તે કર્મના સ્વરૂપને તથા તે અકર્મના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણવાથી તું આ સંસારથી મુક્ત થઈશ અર્થાત્ આ સંસારથી મુક્તિ તે જ કર્મ-અકર્મના જ્ઞાનનું ફળ છે. જો કે તત્તે કર્મ પ્રવક્ષ્યામિ એ વચનમાં કેવળ કર્મક્ષણ જ છે, તો પણ તત્તે એ શબ્દની પછી અકાર સમજતાં અકર્મનું પણ ગ્રહણ થઈ શકે છે. (૧૬)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! કર્મ-અકર્મનું સ્વરૂપ સર્વ લોકવિષે પ્રસિદ્ધ જ છે. તેથી હું અર્જુન પણ કર્મ-અકર્મના સ્વરૂપને જાણું છું. દેહ તથા ઇન્દ્રિયાદિનો વ્યાપાર કર્મ કહેવાય છે અને સર્વ વ્યાપારથી રહિત થઈને તૃષ્ણીસ્થિત થવું તે અકર્મ કહેવાય છે. એવા સર્વ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ કર્મ-અકર્મના સ્વરૂપવિષે આપને ખીજું શું કહેવું છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે:—

કર્મણો હ્યપિ વોદ્ધવ્યં વોદ્ધવ્યં ચ વિકર્મણઃ ।

અકર્મણશ્ચ વોદ્ધવ્યં ગહના કર્મણો ગતિઃ ॥ ૧૭ ॥

પ્રલોકાર્થ:—શાસ્ત્રવિહિત કર્મનું તત્ત્વ પણ જાણવા યોગ્ય છે, નિષિદ્ધ કર્મનું તત્ત્વ પણ જાણવા યોગ્ય છે તથા અકર્મનું તત્ત્વ પણ જાણવા યોગ્ય છે. કારણ કે કર્મ, વિકર્મ તથા અકર્મનું તત્ત્વ અત્યંત દુર્બોધ છે. ૧૭

ટીકા:—(૧) હે અર્જુન ! શ્રુતિસ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રે વિધાન કરેલા અર્થનું નામ કર્મ છે. કર્મનું પણ વાસ્તવિક સ્વરૂપ તારે અવશ્ય જાણવા યોગ્ય છે. કારણ કે કર્મનું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના કર્મનું અનુદાન થઈ શકતું નથી. (૨) શ્રુતિસ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રે નિષેધ કરેલા અર્થનું નામ વિકર્મ છે. વિકર્મનું પણ વાસ્તવિક સ્વરૂપ તારે અવશ્ય કરીને જાણવા યોગ્ય છે. કારણ કે નિષિદ્ધ કર્મ જાણ્યા વિના નિષિદ્ધકર્મથી નિવૃત્ત થઈને અને સર્વ વ્યાપારથી રહિત થઈને જે તૃષ્ણી સ્થિત થવું, તે અકર્મ કહેવાય છે. (૩) અકર્મનું પણ વાસ્તવિક સ્વરૂપ તારે અવશ્ય કરીને જાણવા યોગ્ય છે, કારણ કે કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મ એ ત્રણેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ અત્યંત દુર્વિરોધ છે.

અહીં મહત્તા કર્મણો ગતિઃ એ વચનમાં રહેલો જે 'કર્મ' શબ્દ છે તે કર્મશબ્દ વિકર્મ અને અકર્મ એ બન્નેનો પણ ઉપલક્ષ્ય છે અર્થાત્ તે કર્મ શબ્દવડે કર્મ, વિકર્મ તથા અકર્મ એ ત્રણેનો અર્થ બ્રહ્મણ કરવો. વળી કર્મણઃ વિકર્મણઃ અકર્મણઃ એ ત્રણ શબ્દોની પછી તત્ત્વ એ શબ્દનો અધ્યાહાર કરવો તથા બોદધ્વ એ ત્રણે શબ્દોની પછી અસ્તિ એ શબ્દનો અધ્યાહાર કરવો. તેમ કરવાથી કર્મણસ્તત્ત્વં બોદધ્વમસ્તિ એ પ્રકારનાં ત્રણ વાક્યો સિદ્ધ થાય છે. તેથી કર્મોનું પણ વાસ્તવિક સ્વરૂપ તારે જાણવા યોગ્ય છે, એ પ્રકારનો તે વાક્યોનો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. (૧૭)

કર્મણ્યકર્મ યઃ પર્યેદકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ:-હે અર્જુન ! જે પુરુષ કર્મને વિષે અકર્મ દેખે છે તથા જે પુરુષ અકર્મ વિષે કર્મને દેખે છે, તે જ પુરુષ સર્વ મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન્, યોગયુક્ત અને સર્વ કર્મનો કર્તા છે. ૧૮

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! કર્મ, વિકર્મ તથા અકર્મ એ ત્રણેનું જે વાસ્તવિક સ્વરૂપ મારે અવશ્ય કરીને જાણવા યોગ્ય છે, તે ત્રણે કર્મોદિનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ કયા પ્રકારનું છે ?”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-હે અર્જુન ! કર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે, તે હું તને કહું છું. દેહ, ઈન્દ્રિય, બુદ્ધિ વગેરેના જે શૃતિસ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રવિહિત વ્યાપાર છે તથા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ વ્યાપાર છે તેનું નામ કર્મ છે. કર્મ વાસ્તવિક રીતે તો દેહ-ઈન્દ્રિયાદિકને વિષે જ રહે છે. અસંગ આત્માવિષે કર્મ રહેતું નથી. તો પણ તે વ્યાપારરૂપ કર્મ અંત્ર કરોમિ (હું કરું છું) એ ધર્મોધ્યાસરૂપ પ્રતીતિના બળથી આત્માવિષે આરોપણ કરવામાં આવે છે. જેમ નદીના તીર ઉપર ઉભેલાં વૃક્ષોમાં જ કે વાસ્તવિક રીતે ગમનરૂપ ક્રિયા નથી, તો પણ નૌકામાં બેઠેલા પુરુષ નૌકા ચાલવાથી, તે વૃક્ષોવિષે ગમનરૂપ ક્રિયાનું આરોપણ કરે છે; તેમ શાસ્ત્રવિચારથી રહિત મૂઠ પુરુષ, અક્રિય આત્માવિષે, દેહ ઈન્દ્રિયાદિના વ્યાપારરૂપ કર્મનું આરોપણ કરે છે. આત્માવિષે આરોપિત કર્મવિષે, વિદ્વાન્ પુરુષ આત્માના અકર્તાસ્વરૂપનો વિચાર કરીને વાસ્તવિક રીતે, કર્મના અભાવને જ દેખે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ નૌકામાં બેઠેલા પુરુષો યદ્યપિ તીરસ્થ વૃક્ષોવિષે ગમનરૂપ કર્મનું આરોપણ કરે છે, તથાપિ વાસ્તવિક રીતે વૃક્ષોવિષે ગમનરૂપ કર્મનો અભાવ જ છે, એમ જાણે છે. તેમ મૂઠ પુરુષો યદ્યપિ અક્રિય આત્માવિષે દેહાદિના વ્યાપારરૂપ કર્મનું આરોપણ કરે છે, તથાપિ તે અક્રિય આત્માવિષે વાસ્તવિક રીતે કર્મનો અભાવ જ છે.

આ પ્રકારે વિદ્વાન્ પુરુષ કર્મવિષે અકર્મને દેખે છે, અને સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોવાળી માયાનું પરિણામ હોવાથી સર્વ કાળવિષે વ્યાપારરૂપ કર્મવાળાં દેહ-ઈન્દ્રિયાદિ વિષે વાસ્તવિક રીતે કર્મનો અભાવ રહેતો નથી, કિંતુ દેહ-ઈન્દ્રિયાદિ વિષે કર્મના અભાવનું આરોપણ થાય છે. જેમ દૂર દેશમાં રહેલા ગમનરૂપ ક્રિયાવાળા પુરુષોવિષે યદ્યપિ વાસ્તવિક રીતે ગમનરૂપ ક્રિયાનો અભાવ નથી, તથાપિ દૂરત્વ દોષની વશતાથી તે પુરુષો વિષે ગમનરૂપ ક્રિયાના અભાવનું આરોપણ થાય છે; તથા જેમ આકાશમાં રહેલાં ચંદ્ર-તારકાદિ નક્ષત્રો વિષે યદ્યપિ ગમનરૂપ ક્રિયાનો અભાવ નથી, કિંતુ સર્વદા તેમના વિષે ગમનરૂપ ક્રિયા છે, છતાં દૂરત્વ દોષના કારણથી નક્ષત્રો વિષે ગમન ક્રિયાના અભાવનું આરોપણ થાય છે. તેમ સર્વદા વ્યાપારરૂપ કર્મવાળાં દેહ-ઈન્દ્રિયાદિ વિષે વાસ્તવિક રીતે કર્મનો અભાવ નથી, કિંતુ “હું તૂંછીં કિંચિત્ છું, કિંચિત્ માત્ર પણ કર્મ કરતો નથી,” એ પ્રકારની અધ્યાસરૂપ પ્રતીતિના બળથી

દેહ-ઇન્દ્રિયાદિ વિષે કર્મના અભાવનું આરોપણ કરવામાં આવે છે. એવું દેહ-ઇન્દ્રિયાદિ વિષે આરોપણ કરેલ વ્યાપારની ઉપરામતારૂપ અકર્મ વિષે, વિદ્વાન્ પુરુષ દેહ-ઇન્દ્રિયાદિના સર્વદા વ્યાપારત્વરૂપ વાસ્તવિક સ્વરૂપનો વિચાર કરીને, વાસ્તવિક રીતે કર્મને દેખે છે; અર્થાત્ આરોપિત અકર્મ વિષે, જેનું નામ કર્મ નિવૃત્તિ છે, એવા પ્રયત્નરૂપ વ્યાપારને નિગ્રહ પણ ઠહે છે. તે પ્રયત્નરૂપ કર્મને વિદ્વાન્ પુરુષ દેખે છે. તાત્પર્ય એ છે કે-જેમ ચક્ષુના સંબંધવાળા દૂર પ્રદેશમાં રહેલા પુરુષો વિશે તથા આકાશમાં રહેલા ગમનરૂપ ક્રિયાવાળાં કર્મ નિવૃત્તિનાં નક્ષત્રો વિષે જો કે દૂરત્વ દોષથી, ગમનરૂપ ક્રિયાનો અભાવ પ્રતીત થાય છે, તથાપિ તે પુરુષો તથા નક્ષત્રો વાસ્તવિક રીતે ગમનરૂપ ક્રિયાવાળાં જ છે; તેમ “હું તૂર્ણી સ્થિત થયેલો, ક્ષિપિત માત્ર પણ કરતો નથી.” એ પ્રકારની આયાસરૂપ પ્રતીતિના બળથી જો કે દેહ-ઇન્દ્રિયાદિ વિષે વ્યાપારરૂપ કર્મનો અભાવ પ્રતીત થાય છે, તથાપિ દેહ-ઇન્દ્રિયાદિક વાસ્તવિક રીતે કર્મવાળાં જ છે. વળી ઉદાસીન અવસ્થા વિષે પણ “હું ઉદાસીન થઇ રહ્યો હોતો,” એ પ્રકારનું અભિમાન જ એક કર્મ છે. એ પ્રકારે કર્મવિષે અકર્મને દેખનાર તથા અકર્મ વિષે કર્મને દેખનાર પરમાર્થદર્શી વિદ્વાન્ પુરુષ જ સર્વ મતુષ્યો વિષે બુદ્ધિમાન છે, તથા તે પુરુષ જ યોગયુક્ત છે, તથા તે પુરુષ જ સર્વ કર્મોનો કરનારો છે.

અહીં બુદ્ધિમત્ત્વ, યોગયુક્તત્વ, કૃત્તેનકર્મકૃત્ત્વ એ ત્રણ ધર્મોવડે શ્રીભગવાને પરમાર્થદર્શી પુરુષની સ્તુતિ કથન કરી છે. કર્મણ્યકર્મ યઃ પચેત્ એ પ્રથમ પાદવડે શ્રીભગવાને કર્મનું તથા વિકર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ દર્શાવ્યું. માટે ‘કર્મ’ શબ્દ, વિહિત કર્મ તથા નિષિદ્ધ કર્મ બંનેનો વાચક છે.

અર્કમણિ ચ કર્મ યઃ એ દ્વિતીય પાદવડે શ્રીભગવાને અકર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ દર્શાવ્યું. તેથી હે અર્જુન ! તું એમ માને છે, કે-“એ સર્વ કર્મ બંધના હેતુ છે. તેથી કર્મ મારે કરવા યોગ્ય નથી, કિંતુ મારે તૂર્ણી ભાવથી જ સુખપૂર્વક રહેવું યોગ્ય છે,” તો તે તારું માનવું ભ્રમ્ય જ છે, કારણ કે “હું કર્મોનો ઠર્તા છું” એ પ્રકારનું કર્તૃત્વ અભિમાન જ્યાં સૂધી પુરુષને હોય છે, ત્યાં સૂધી જ વિહિત કર્મ તથા નિષિદ્ધ કર્મ પુરુષને બંધનની પ્રાપ્તિ કરે છે; કર્તૃત્વ અભિમાનથી રહિત થઇને કેવળ દેહ તથા ઇન્દ્રિયાદિનો ધર્મ માનીને કરેલાં કર્મો પુરુષને બંધનની પ્રાપ્તિ કરવાં નથી. આ અર્થ ન માં કમાણિ લિપ્તિ ઇત્યાદિ વચનોવડે પૂર્વે કથન કરવામાં આવ્યો છે. હે અર્જુન ! કર્તૃત્વ અભિમાન વિદ્યમાન હોવાં, “હું તૂર્ણીસ્થિત હોતો” એ પ્રકારની ઉદાસીનતાના અભિમાનરૂપ કર્મ પણ પુરુષના બંધનો જ હેતુ થાય છે. કારણ કે કર્તૃત્વના અભિમાની પુરુષે વસ્તુનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણ્યું નથી. તેથી, હે અર્જુન ! કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મ એ ત્રણેના પૂર્વોક્ત વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણીને તથા વિકર્મ અને અકર્મ એ બેનો ત્યાગ કરીને, કર્તૃત્વના અભિમાનથી રહિત થઇને તથા ક્રૂણની ઇચ્છાથી રહિત થઇને તું શાસ્ત્ર વિહિત શુભ કર્મો જ કર.

અથવા આ શ્લોકનો આ પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવો:-પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણજન્ય જ્ઞાનનો વિષય કર્મ કહેવાય છે. આવો દૃશ્યરૂપ તથા જડરૂપ પ્રપંચ છે. જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણજન્ય જ્ઞાનનો વિષય ન હોય, તે વસ્તુ અકર્મ કહેવાય છે. એવું સ્વપ્રકાશરૂપ તથા સર્વ ભ્રમના અધિષ્ઠાનરૂપ ચૈતન્ય છે. જે પુરુષ જગત્ત્વ કર્મ વિષે, યોતાના સત્તાકુરુણ્યરૂપવડે રહેલ સ્વપ્રકાશ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યરૂપ અકર્મને, પરમાર્થ દૃષ્ટિવડે દેખે છે તથા જે પુરુષ સ્વપ્રકાશ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યરૂપ અકર્મ વિષે, આ માયામય દૃશ્ય પ્રપંચરૂપ કર્મને કદિપત દેખે છે, અર્થાત્ દ્રષ્ટા ચૈતન્યનો તથા દૃશ્ય પ્રપંચનો કાંઈ પણ સંબંધ સંભવતો નથી, તેથી દૃશ્ય પ્રપંચ દ્રષ્ટા ચૈતન્યવિષે વાસ્તવ

વિક રીતે નથી. આમ જ્ઞાનાર પરમાર્થદર્શી કહેવાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે-વસ્તુ સર્વાણિ જ્ઞાતાનિ આત્મન્યેવાત્મપદ્મયિતિ । સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં તત્તો ન વિચિન્નસત્તે ॥ અર્થાત્-જે પુરુષ સર્વ ભૂતોને અધિષ્ઠાન આત્માવિધે કદિપત દેખે છે, તથા સર્વ ભૂતો વિધે સત્તારકુરણુપવડે આત્માને અનુસ્થૂત દેખે છે, તે પરમાર્થદર્શી પુરુષ જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.

એ પ્રકારે ચૈતન્ય આત્માનો તથા દૃશ્ય જગતનો પરસ્પર અધ્યાસ થતાં પણ વાસ્તવિક રીતે શુદ્ધ ચૈતન્યને જ જ્ઞાનાર વિદ્વાન્ પુરુષ જ સર્વ મનુષ્યોની મધ્યમાં અત્યંત બુદ્ધિમાન્ છે. વિદ્વાન્ પુરુષથી ભિન્ન કોઈ પણ પુરુષ બુદ્ધિમાન્ નથી. કારણ કે આ લોકમાં પણ યથા-વત્ વસ્તુના સ્વરૂપને જાણનાર પુરુષને જ બુદ્ધિમાન્ કહેવામાં આવે છે. અયથાવત્ વસ્તુના સ્વરૂપને જાણનાર પુરુષ બુદ્ધિમાન્ કહેવાતો નથી. જેમ રજજીને રજજીરૂપ જાણનાર પુરુષ બુદ્ધિમાન્ કહેવાય છે અને રજજીને સર્પરૂપ જાણનાર પુરુષ બુદ્ધિમાન્ કહેવાતો નથી, તેમ સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યને દેખનાર પુરુષ જ પરમાર્થદર્શી હોવાથી બુદ્ધિમાન્ છે અને અનાત્મ પ્રપંચને દેખનાર અજ્ઞાની પુરુષ તો મિથ્યાદર્શી હોવાથી બુદ્ધિમાન્ કહેવાતો નથી. પરમાર્થદર્શી પુરુષ જ બુદ્ધિના સાધનરૂપ યોગવડે યુક્ત છે, અર્થાત્ અંતઃકરણની શુદ્ધિવડે એકાગ્ર ચિત્તવાળો છે. આ કારણથી તે જ પુરુષ અંતઃકરણની શુદ્ધિના સાધનરૂપ સર્વ કર્મોનો કર્તા છે. આ પ્રકારે બુદ્ધિમત્ત્વ, યોગયુક્તત્વ અને કૃત્સ્નકર્મકૃત્ત્વ એ વાસ્તવિક ત્રણ ધર્મોવડે પરમાર્થદર્શી પુરુષની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.

હે અર્જુન ! પરમાર્થદર્શી પુરુષ આ પ્રકારના મહાનુપણને પ્રાપ્ત હોય છે. માટે તું અર્જુન પણ પરમાર્થદર્શી થા. આ પરમાર્થદર્શીપણાવડે જ તારામાં સર્વ કર્મોનું કર્તાપણું સિદ્ધ થશે. તેથી કર્મ તથા અકર્મના સ્વરૂપને જાણીને તું આ સંસારથી મુક્ત થઈશ, એમ જે પૂર્વે કહ્યું હતું; તથા કર્મ, વિકર્મ, તથા અકર્મ એ ત્રણોનાં વાસ્તવિક સ્વરૂપ તારે જાણવા યોગ્ય છે, એમ જે પૂર્વે કહ્યું હતું; તથા તે જ પુરુષ બુદ્ધિમાન્ છે, ઇત્યાદિ જે સ્તુતિ કરી હતી, તે સર્વ વાત પરમાર્થ વસ્તુનું દર્શન થતાં જ સંભવી શકે છે, પણ અન્ય વસ્તુના દર્શનથી સંભવશે નહિ. કારણ કે ચૈતન્યરૂપ પરમાર્થ વસ્તુથી ભિન્ન જેટલા અનાત્મ પદાર્થો છે, તે અનાત્મ પદાર્થોના જ્ઞાનથી, અશુભ સંસારમાંથી મુક્તિ સંભવતી નથી, હલદા બંધની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. પરમાર્થ વસ્તુથી ભિન્ન સર્વ પદાર્થ અતત્ત્વરૂપે છે; તેથી તે અતત્ત્વરૂપ પદાર્થ અધિકારી પુરુષે જાણવા યોગ્ય નથી. અનાત્મ પદાર્થોનું જ્ઞાન થતાં પુરુષ વિધે બુદ્ધિમાનુપણું પણ સંભવતું નથી, તેથી પરમાર્થદર્શી પુરુષોનું પૂર્વોક્ત વ્યાખ્યાન યુક્ત છે.

કોઈ ટીકા વિધે તો કર્મણ્યકર્મ યઃ પશ્યેત્ એ શ્લોકનો એવો અર્થ થયો છે કે-પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા વાસ્તે કરેલાં અશિષ્ટોત્તર તથા સંકથોપાસન વગેરે નિત્ય કર્મો બંધના હેતુ થતાં નથી. તેથી નિત્યકર્મ વિધે જે પુરુષ એમ દેખે છે કે-‘એ નિત્યકર્મ બંધનો અહિતુ હોવાથી અકર્મરૂપ જ છે,’ અને નિત્યકર્મો ન કરવાં તે અકર્મ કહેવાય છે. નિત્યકર્મોના ન કરવારૂપ અકર્મ અધિકારી પુરુષના પ્રત્યવાયનો હેતુ થાય છે. તેથી અકર્મ વિધે જે પુરુષ એમ દેખે છે કે, ‘એ અકર્મપ્રત્યવાયનો હેતુ હોવાથી કર્મરૂપ જ છે,’ તે પુરુષ જ સર્વ મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન્ છે, યોગયુક્ત છે તથા સર્વ કર્મોનો કર્તા છે. પણ તે અર્થ અસંગત છે. કારણ કે ‘આ અકર્મ છે,’ એ પ્રકારનું જ્ઞાન નિત્યકર્મ વિધે છે, પણ તે જ્ઞાન રજજી વિધે સર્પના જ્ઞાનની જેમ બ્રાંતિરૂપ જ છે. તેથી તે પ્રાતિજ્ઞાન વિધે, યજ્ઞાત્મા મોદસેગ્ધમાત્ એ વચનવડે કથન કરેલી અશુભ સંસારમાંથી મોક્ષની હેતુવા સંભવતી નથી. કિંતુ તે જ્ઞાન મિથ્યારૂપ હોવાથી ચાતે જ અશુભરૂપ છે. વળી બ્રાંતિજ્ઞાન, બોદ્ધવ્યમ્ વચનવડે કથન કરેલા જાણવા યોગ્ય ..

નથી તથા ભ્રાંતિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં બુદ્ધિમત્ત્વ-યોગયુક્તત્વ ઇત્યાદિ સ્તુતિ પણ સંભવતી નથી, ઉદ્ઘોષે ભ્રાંતિજ્ઞાનવાળો પુરુષ મિથ્યાદર્શી જ કહેવાય છે અને નિત્યકર્મોનું અનુષ્ઠાન તો સ્વરૂપથી જ અંત કરણની શુદ્ધિદ્વારા આત્મજ્ઞાન વિષે ઉપયોગી છે ! નિત્યકર્મવિષે અકર્મબુદ્ધિ કોઈમાં પણ ઉપયોગી નથી. કારણ કે શાસ્ત્રવિહિત અર્થ અંતઃકરણની શુદ્ધિવિષે તથા જ્ઞાન-વિષે ઉપયોગી હોય છે. જેમ શાસ્ત્રે વાદ્ તથા મન ઇત્યાદિ વિષે બ્રહ્મદષ્ટિ વિધાન કરી છે, તેથી અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનવિષે દૃષ્ટિનો ઉપયોગ છે, તેમ ‘નિત્યકર્મ અકર્મરૂપ છે,’ એ પ્રકારની દૃષ્ટિ કોઈ શાસ્ત્રે વિધાન કરી નથી; તેથી તે દૃષ્ટિનો ઉપયોગ શાસ્ત્રવિષે સંભવતો નથી.

“કર્મણ્યકર્મ ય. પચ્ચેષ્ઠ એ ગીતાનું વચન જ કર્મવિષે અકર્મદૃષ્ટિનું વિધાન કરે છે” એ પ્રકારનું વચન કોઈ કથન કરે, તો તે પણ સંભવતું નથી. કારણ કે આ ગીતાવચનનો એ પ્રકારનો અર્થ માનવામાં, પૂર્વે યજ્ઞાત્મા મોદયસેન્નમાત્ ઇત્યાદિ ઉપક્રમાદિ વચનોનો વિરોધ કથન કરવામાં આવ્યો છે. એ પ્રકારે નિત્યકર્મોના નહિ કરવારૂપ અકર્મ પણ સ્વરૂપથી જ, નિત્યકર્મથી વિરુદ્ધ કર્મની લક્ષકતાવડે ઉપયોગી થાય છે. અકર્મવિષે કર્મદૃષ્ટિ કોઈપણ અર્થવિષે ઉપયોગી નથી તથા નિત્યકર્મ નહિ કરવાથી પ્રત્યવાય પણ થતો નથી. કારણ કે નિત્યકર્મ નહિ કરવાં તે અભાવરૂપ છે અને પ્રત્યવાય ભાવરૂપ છે. આ અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. જો કદાચિત્ અભાવથી પણ ભાવકાર્યની ઉત્પત્તિ થતી હોય, તો અભાવ સર્વ દેશકાળ વિષે વિદ્યમાન છે. તેથી સર્વ દેશ વિષે તથા સર્વ કાળ વિષે સર્વ કર્મોની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ. પણ એવું જોવામાં આવતું નથી તેથી અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ માનવી, એ અત્યંત વિરુદ્ધ છે. કિંવા ભાવરૂપ અર્થ જ ધર્મ-અધર્મરૂપ અપૂર્વને ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે, અભાવરૂપ અર્થ અપૂર્વને ઉત્પન્ન કરનાર હોવો જોઈએ નહિ. તેથી નિત્યકર્મોનો અભાવ પ્રત્યવાયને ઉત્પન્ન કરનાર નથી, કિંતુ નિત્યકર્મના અનુષ્ઠાન કાળ વિષે નિત્યકર્મોનાં વિરોધી શયન તથા ઉપવેશનાદિ નિત્યકર્મનું અકરણવડે જણાયેલ ભાવરૂપ કર્મ જ પ્રત્યવાયનો હેતુ છે. એ સર્વ વૈદિક પુરુષોનો સિદ્ધાંત છે. તેથી મિથ્યા જ્ઞાનના નિવૃત્તિપ્રસંગ વિષે, મિથ્યા જ્ઞાનનું જ વ્યાખ્યાન કરવું, એ અત્યંત વિરુદ્ધ છે.

જો કોઈ વિવાદ કરનાર વાદી એમ કહે કે-ભગવાનનું વચન નિત્યકર્મોના અનુષ્ઠાન ઉપર જ છે, તો એ કથન પણ સંભવતું નથી. કારણ કે ‘અધિકારી પુરુષે નિત્યકર્મો કરવાં, એ પ્રકારનો અર્થ, કર્મણ્યકર્મ ય. પચ્ચેષ્ઠ એ શબ્દો કથન કરતા નથી અને જો તે અર્થનો બોધ કરવાને વાસ્તે કદાચિત્ શ્રીભગવાન્ તે વચન કથન કરે, તો શ્રીભગવાન વિષે જ મિથ્યા-વાદીપણું સિદ્ધ થાય.

કોઈ ટીકામાં કર્મણ્યકર્મ ય: પચ્ચેષ્ઠ એ શ્લોકનો એવો અર્થ ક્યાં છે કે, પૂર્વે કર્મણો ભવિષ્યોદ્ધવ્ય એ શ્લોકમાં “કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મ એ ત્રણેની જે પરિવ્યવસાનરૂપ ગતિ છે, તે અત્યંત ગહન છે. તેથી અધિકારી પુરુષે કર્મોદિની ગતિ અવશ્ય કરીને જાણવા યોગ્ય છે” એ અર્થ શ્રીભગવાને કથન કર્યો હતો. તે અર્થનું જ વ્યાખ્યાનરૂપ કર્મણ્યકર્મ ય: પચ્ચેષ્ઠત્વેષ્ઠ બુદ્ધિમાત્ એ વચન આ પ્રમાણે છે:-કર્મણિ એ શબ્દવડે કર્મ, અકર્મ અને વિકર્મ એ ત્રણેનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. અને અકર્મ એ શબ્દવડે, કર્મ, અકર્મ તથા વિકર્મ એ ત્રણેથી વિપરીત ભાવનો અર્થ ગ્રહણ કરવો.

જે પુરુષ કર્મ વિષે અકર્મને દેખે છે, અર્થાત્ કર્મથી વિપરીતભાવને દેખે છે; તેમાં કર્મ, અકર્મ તથા વિકર્મ એ ત્રણેમાં, કર્મોદિકથી વિપરીતરૂપતા, શાસ્ત્રપ્રમાણથી જોવામાં આવે છે. જેમ કર્મવિષે શ્રદ્ધાથી રહિત પુરુષે કરેલું યજ્ઞરૂપ કર્મ ક્ષણે જ અહોત્ત હોવાથી, કર્મો છતાં પણ ન કર્યો

સમાન છે. તેથી શ્રદ્ધાહીન પુરુષે કરેલું યજ્ઞરૂપ કર્મ, અકર્મ વિષે જ પરિઅવસાનને પ્રાપ્ત થાય છે અને દ્વાંભિક પુરુષે કરેલું યજ્ઞરૂપ કર્મ વિકર્મ વિષે જ પરિઅવસાનને પ્રાપ્ત થાય છે. આ અર્થ શ્રીભગવાન પોતે જ અબદ્યતા દ્વંતં દત્તં તપસ્વતઃ દ્વંતં ચ ચત્ । અસદિત્થ્યતે પાર્યં ન ચ તત્તેષાં નો દ્વદ્ધ ॥ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં આગળ જતાં કથન કરશે.

(૧) આ પ્રકારે સર્વ વ્યાપારથી રહિત ઉદ્ધાસીનના યદ્યપિ અકર્મરૂપ છે, તથાપિ દુઃખી પુરુષોની રક્ષા કરવામાં સમર્થ પુરુષ ઉદ્ધાસીનતાને અંગીકાર કરીને, જો તે દુઃખી પુરુષોની રક્ષા કરતો નથી, તો તે સમર્થ પુરુષનું ઉદ્ધાસીનતારૂપ અકર્મ, વિકર્મ વિષે જ પરિઅવસાનને પ્રાપ્ત થાય છે. (૨) પિતૃયજ્ઞાદિ પાંચયજ્ઞો તેના વિહિતકાળે ન કરવા, તે યદ્યપિ અકર્મરૂપ છે, તથાપિ કાળને અનુસરી ઇન્ધિરના આરાધન વિષે જે પુરુષ અત્યંત આસક્ત હોય છે, તે પુરુષનું પચયજ્ઞાદિના નહિ કરવારૂપ અકર્મ પણ, કર્મ વિષે જ પરિઅવસાનને પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાત સર્વધર્માન્ સ્પરિત્યજ્ય મામેક દારણં મજ આ શ્લોકમાં શ્રીભગવાને પોતે જ કથન કરી છે. (૩) નિત્યકર્મના પરિત્યાગથી કથન કરેલ પાપની પ્રાપ્તિ પણ, નિત્યકર્મ કરવાના કાળ વિષે, શાસ્ત્રનિષિદ્ધ લૌકિક વ્યવહાર કરવાથી જ પાપની પ્રાપ્તિ કથન કરી છે; પરંતુ કાળને અનુસરી ઇન્ધિરના આરાધનમાં આસક્ત થયેલો પુરુષ પ્રત્યવાયને પ્રાપ્ત થતો નથી. આ કારણથી જ પૂર્વે જલ વગેરેની અંદર ઉભા રહીને તપ કરનાર ઋષિઓ, કાળપરત્વે નિત્યકર્મો નહિ કરવાથી પ્રત્યવાયને પ્રાપ્ત થયેલા નથી. (૪) એ જ પ્રકારે કોઈ પશુની હિંસા કરવી, તે જો કે વિકર્મરૂપ છે, તોપણ બ્રહ્મોનોમીયં પગમાલ્ભેત એ વચનથી, યજ્ઞમાં કરેલી પશુની હિંસા, કર્મ વિષે જ પરિઅવસાનને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી વ્યર્થ નષ્ટ કરાવતાં પશુની હિંસાથી કોઈ ધર્મરૂપ અપૂર્વ ઉત્પન્ન થતો નથી. તેથી પશુની હિંસા કર્મરૂપ પણ નથી અને કોઈ દામનવાળા પુરુષે પશુની હિંસા કરવી નહિ, તેથી હિંસા વિકર્મરૂપ પણ નથી, કિન્તુ પરિશેષથી કરેલી પશુની હિંસા નહિ ક્યાં તુલ્ય થાય છે. તેથી આ વ્યર્થ હિંસા અકર્મ વિષે જ પરિઅવસાનને પ્રાપ્ત થાય છે. (૫) તે જ પ્રમાણે ચોર પુરુષને છોડી દેવો, તે યદ્યપિ ચોરના સહવર્તી પુરુષોના કર્મરૂપ જ છે, તથાપિ ચોર પુરુષને છોડી દેવો, તે રાજાનું તો વિકર્મ જ છે. કારણ કે—સ્ત્રી પ્રજ્ઞો રાજાનિ વાપમાર્થે ઇત્યાદિ વચનો વિષે, ચોરને છોડી દેવો, તે રાજાને પાપની પ્રાપ્તિનેા હેતુ કહ્યો છે અને તે જ ચોરને છોડી દેવો, તે નિષ્કામ સંન્યાસીઓની ઉપેક્ષાનેા વિષય હોવાથી તેમના અકર્મરૂપ જ છે. (૬) એ જ પ્રમાણે સત્ય વચન કહેવું, તે જો કે કર્મરૂપ છે. તથાપિ જે સત્ય વચનથી કોઈ પ્રાણીની હિંસા થાય છે, તે સત્ય વચનરૂપ કર્મ પણ વિકર્મ વિષે જ પરિઅવસાનને પ્રાપ્ત થાય છે. (૭) એ જ પ્રમાણે મિથ્યા વચન કહેવું, તે જો કે વિકર્મરૂપ છે. તથાપિ જે મિથ્યા વચન કહેવાથી કોઈ પ્રાણીની રક્ષા થાય છે, તે મિથ્યા વચનરૂપ વિકર્મનું કર્મ વિષે જ પરિઅવસાન થાય છે. એ પ્રમાણે જે પુરુષ શાસ્ત્રપ્રમાણથી કર્મ વિષે અકર્મરૂપતાને દેખે છે, અને અકર્મ વિષે કર્મરૂપતાને તથા વિકર્મરૂપતાને દેખે છે અને વિકર્મ વિષે કર્મરૂપતાને તથા અકર્મરૂપતાને દેખે છે, તે કાર્ય-અકાર્યના વિભાગને નાણુનાર પુરુષ, કર્મોદિના વાસ્તવિક સ્વરૂપના ઓધવાળો હોવાથી યુદ્ધિમાન્ કહેવાય છે.

પૂર્વે કિં કર્મ કિમર્થેતિ એ શ્લોકમાં જે કર્મ-અકર્મના સ્વરૂપ વિષે કવિ (વિદ્વાન્) પુરુષોને કથન કરેલ મોહની પ્રાપ્તિ તથા યજ્ઞાત્મા મોહવસેન્દ્રમાદ્ એ વચનમાં કર્મ-અકર્મના જ્ઞાનને અશુભ સંસારથી કહેલ મોક્ષનેા હેતુ, તે કર્મ-અકર્મ બન્નેનું સ્વરૂપ હું તારી પ્રત્યે કથન કરુ છુ. આ પ્રકારના વચનો શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે કથન કર્યા હતાં. તે જ વચનના વ્યાખ્યાનરૂપ અર્જુનિ ચ કર્મ ય પદ્યેત્ત શ્વઃ એ વચન છે. આ વચનમાં રહેલા ચક્રાર

કર્મવિષે અકર્મદર્શન તથા અકર્મ વિષે કર્મદર્શન, એ બન્ને દર્શનોનો સમુચ્ચય કરાવવાને વાસ્તે છે. તેમ કરવાથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, જે પુરુષ બુદ્ધિમાન્ છે તથા યુક્ત છે, તે જ પુરુષ કૃત્તનકર્મકૃત્ છે. જે પુરુષ કેવળ બુદ્ધિમાન્ જ છે તથા યુક્ત નથી, તે પુરુષ કૃત્તનકર્મકૃત્ નથી. તેમ જ જે પુરુષ કેવળ યુક્ત જ છે પણ બુદ્ધિમાન્ નથી, તે પુરુષ પણ કૃત્તનકર્મકૃત્ નથી. આ અર્થ હવે સ્પષ્ટ કરીને દર્શાવવામાં આવે છે. જે પુરુષ અકર્મવિષે કર્મને દેખે છે, તે પુરુષ યુક્ત કહેવાય છે. તેમાં સ્પંદથી રહિત જે કૃત્તર આત્મા છે, તે અકર્મ કહેવાય છે અને સ્પંદ સહિત જે આકાશાદિ બાહ્ય પ્રપંચ છે, તથા મન બુદ્ધિ આદિ જે આંતર પ્રપંચ છે, તે બન્ને પ્રકારના પ્રપંચ કર્મ કહેવાય છે. કૃત્તર વસ્તુરૂપ અકર્મવિષે, પ્રપંચરૂપ કર્મને આધાર તથા આધેય ભાવવડે અથવા ઉપાદાન તથા ઉપાદેય ભાવવડે અથવા અધિષ્ઠાન તથા અધ્યસ્ત ભાવવડે દેખનાર શાસ્ત્રવેત્તા પુરુષ કર્મો કરે છે. (૧) તેમાં પ્રથમ સાંખ્ય શાસ્ત્રવાળાને તો જેમ જપા કુસુમની રક્તા રક્ષિટ વિષે પ્રતીત થાય છે તેમ “સંઘાતના ઠર્તૃત્વાદિ ધર્મ હું અસંગ કૃત્તર વિષે અવિવેકથી પ્રતીત થાય છે” એ પ્રકારની ભાવના કરતાં કર્મો કરે છે. (૨) વળી બીજો ઉપનિષદ શાસ્ત્રનો વેત્તા પુરુષ તો જેમ સુવર્ણથી ઉત્પન્ન થયેલાં કુંડલ-કંકણાદિ કાર્ય સુવર્ણરૂપ જ હોય છે, તેમ “બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલું આ સર્વ જગત્ પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે, તેથી યજ્ઞાદિ કર્મ તથા તે કર્મનાં દ્રવ્યદેવતાદિ સાધન તથા હું કર્મોનો કર્તા, આ સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ છે” એ પ્રકારની ભાવના કરતા છતાં કર્મો કરે છે, એ બન્ને યુક્ત કહેવાય છે. તેમાં પૂર્વોક્ત રીતિથી જે પુરુષ બુદ્ધિમાન્ છે, પરંતુ આ પ્રકારનો યુક્ત નથી, તે બુદ્ધિમાન્ અયુક્ત પુરુષ જે જે કર્મ કરે છે તે સર્વ કર્મ તે પુરુષનાં અસત્ જ હોય છે. તેથી તે કર્મ તે પુરુષને અશુભ સંસારમાંથી મુક્ત કરતું નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-યો વા દત્તદશરં ગાર્ગ્યવિદિત્વાડસ્મિન્ લોકે જહોતિ વ્યજતે તપસ્તપ્યતે વહ્નિર્વર્ષસદ્ભાષ્યતવદેવાસ્ય તદ્વચિતિ-અર્થાત્-હે ગાર્ગી! જે પુરુષ અક્ષર આત્માને ન બાળીને આ મનુષ્ય લોકમાં જે જે હોમ કરે છે, તથા જે જે યજ્ઞ કરે છે તથા અનેક સહસ્ર વર્ષ પર્વેત જે જે તપ કરે છે, તે સર્વ હોમ યજ્ઞાદિ કર્મ પુરુષને નાશવાન્ ફળની જ પ્રાપ્તિ કરે છે. જે પુરુષ યુક્ત તો છે, પરંતુ બુદ્ધિમાન્ નથી, તે પુરુષ નહિ કરવા ચોખ્ખ કર્મો પણ કરે છે. તથા તેથી તે પુરુષ પ્રત્યવાચને જ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ પાપના અસ્પર્શનું કારણ આત્માનું અપરોક્ષજ્ઞાન નિર્બુદ્ધિયુક્ત પુરુષને નથી; કિન્તુ યુક્ત પુરુષને કેવળ પરોક્ષજ્ઞાન જ છે. વિગાં જાવિગાં જ આ શ્રુતિએ, કર્મને તથા પરોક્ષજ્ઞાનને, અવિદ્યા ને વિદ્યા એ બે શબ્દોથી કથન કરીને, તે બન્નેનો સમુચ્ચય કથન કર્યો છે.

અથવા અકર્મ વિષે કર્મનું દર્શન બે પ્રકારનું હોય છે. એક તો પરોક્ષદર્શન હોય છે અને બીજું અપરોક્ષ દર્શન હોય છે. તેમાં પરોક્ષદર્શનવાળો જ્ઞાન તથા કર્મ બન્નેના સમુચ્ચયનું અનુદાન કરતો હોવાથી બુદ્ધિમાન્ કહેવાય છે અને બીજું અપરોક્ષદર્શન પણ બે પ્રકારનું હોય છે. એક તો ઉપાસ્ય સાક્ષાત્કારરૂપ, બીજું તત્ત્વસાક્ષાત્કારરૂપ તેમાં જે વસ્તુની ઉપાસના કરીએ તે ઉપાસ્ય કહેવાય છે. ઉપાસ્ય બે પ્રકારનું હોય છે. એક વ્યાકૃતરૂપ અને બીજું અવ્યાકૃતરૂપ. ઉપાસ્યના ભેદવડે ઉપાસ્યવિષયક સાક્ષાત્કાર પણ બે પ્રકારના થાય છે. તેમાં કાર્યરૂપ સૂત્ર આત્માનું નામ વ્યાકૃત છે અને સર્વ જગતના કારણનું નામ અવ્યાકૃત છે. તેમાં સૂત્રરૂપ વ્યાકૃતનો સાક્ષાત્કારવાન્ પુરુષ દેહાભિમાનથી રહિત હોવાથી યોગશાસ્ત્રમાં વિદેહ નામથી ઓળખાય છે. કારણરૂપ અવ્યાકૃતનો સાક્ષાત્કારવાન્ પુરુષ પ્રકૃતિભય નામથી ઓળખાય છે. અન્યદેવાદિઃ સંમવાર્ ઇત્યાદિ શ્રુતિએ, સંભવ અને અસંભવ એ બે શબ્દોથી બન્ને ઉપાસનાઓનું કથન કરીને, સમુચ્ચય વિધાન કર્યો છે. ઉપાસનાવાળો પુરુષ યુક્ત કહેવાય

છે. ઉપાસક યુક્ત પુરુષનાં આગળ બાકી કર્તવ્ય રહે છે. તેથી યુક્ત પુરુષ પણ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ થઈ શકે નહિ. કિન્તુ જે પુરુષને પ્રપંચરૂપ કર્મના બાધવડે કૃત્સ્ન આત્મારૂપ અકર્મનું મુખ્ય દર્શન પ્રાપ્ત થયું છે, તે તત્ત્વસાક્ષાત્કારવાન્ પુરુષ જ કૃતકૃત્ય હોવાથી મુખ્ય કૃત્સ્નકર્મકૃત્ કહેવાય છે. એ સર્વેમાં પ્રથમ જ્ઞાન તથા કર્મના સમુચ્ચયનું અનુષ્ઠાન કરનાર પુરુષ તો દેહાભિમાની મનુષ્યોમાં જ બુદ્ધિમાન્ છે. તેથી અકાંતદર્શી હોવાથી તે પુરુષ અકવિ જ છે. વ્યાકૃત ઉપાસ્ય-વિષયક સાક્ષાત્કારવાન્ તથા અખ્યાકૃત ઉપાસ્યવિષયક સાક્ષાત્કારવાન્, એમાંના બન્ને કાંતદર્શી હોવાથી યદપિ કવિ છે, તથાપિ તત્ત્વવસ્તુવિષે મૂઢ હોવાથી તે બન્ને કલ્પોપ્પન્ન મોહિતાઃ એ વચનવડે કથન કર્યા છે. આ બંનેની વ્યવધાનતાવડે અશુભ સંસારમાંથી મુક્તિ થાય છે અને તત્ત્વસાક્ષાત્કારવાન્ ઉત્તમ પુરુષ તો જીવતા છતાં જ અશુભ સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે. અહીં સૂક્ષ્મદર્શી પુરુષનું નામ કાંતદર્શી છે.

અથવા, કર્મણ્યકર્મ યઃ વચેત્ એ શ્લોકનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવો-પૂર્વે તત્તે કર્મ પ્રવક્ષ્યામિ એ વચનવિષે શ્રીભગવાને કર્મ અને અકર્મ બન્નેને વક્તવ્યરૂપવડે કથન કર્યા હતાં; અને કર્મજો જ્ઞપિ બોધ્ય્ એ વચનવિષે બન્નેને બોધ્યરૂપવડે કથન કર્યા હતાં. આ કર્મ-અકર્મનો બોધ લક્ષણાવિના હોતો નહિ. તેથી આ શ્લોકમાં બંનેનું લક્ષણ કથન કરવું તે જ ઉચિત છે. તેમાં કર્મણ્યકર્મ યઃ વચેત્ એ વચનવડે, “અકર્મથી વિશેષિત હોય છે તે જ કર્મ હોય છે પણ અન્ય કર્મ હોઈ શકે નહિ” એ કર્મનું લક્ષણ કથન કર્યું છે; અને અકર્મણિ ચ કર્મ યઃ એ વચનવડે “કર્મથી વિશેષિત હોય છે તે જ અકર્મ હોય છે” એ અકર્મનું લક્ષણ કથન કર્યું છે. આ વ્યાખ્યાનવિષે શ્લોકના અક્ષરોનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કરવો. દ્રવ્ય તથા દેવતાદિ સાધનો સહિત જે યજ્ઞાદિ છે તે કર્મ કહેવાય છે, અને સ્પંદથી રહિત કૃતસ્થ પ્રદ્યનું નામ અકર્મ છે. જે પુરુષ સાધનસહિત યજ્ઞાદિરૂપ કર્મવિષે કૃતસ્થ પ્રદ્યરૂપ અકર્મને દેખે છે, અર્થાત્-અહં કતુરહં યજ્ઞઃ સ્વધાદમહમૌપવમ્ । મંત્રોદમદમેવાગ્યમહમગ્રિહં દ્રુત્ ॥ એ ભગવત્તત્ત્વનોકત રીતિથી યજ્ઞાદિ કર્મવિષે તથા કર્મના દ્રવ્ય તથા દેવતાદિ અંગો વિષે પુરુષે પ્રદ્યદષ્ટિ કરવી. પ્રદ્યદષ્ટિવિના જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે કર્મ વ્યર્થ ચેષ્ટારૂપ જ હોય છે. આ કારણથી કર્મોની ગતિ અત્યંત ગહન છે.

અર્જુનની શંકા-“હે ભગવન્ ! જે અકર્મ કર્મવિષે આરોપિત છે, તે અકર્મ શી વસ્તુ છે?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન-અકર્મણિ ચ કર્મ યઃ હિતિ-હે અર્જુન ! જે વસ્તુવિષે પુણ્યપાપરૂપ કર્મ પુણ્યો વૈ પુણ્યેન કર્મણા મન્વતિ પાપઃ પાપેન આ શ્રુતિના બળથી પ્રતીત થાય છે તથા જે વસ્તુવિષે પુણ્યપાપ કર્મનું સુખ દુઃખરૂપ રૂણ, અહં સ્ત્રી-અહં દુઃસ્ત્રી એ પ્રતીતિના બળથી પ્રતીત થાય છે, તે પ્રત્યક્ ચેતન જ અકર્મરૂપ છે. જેમ સર્પભાવથી રહિત રજ્જુવિષે સર્પ અધ્યસ્ત હોય છે, તેમ સ્પંદભાવથી રહિત ચેતનરૂપ અકર્મવિષે સ્પંદરૂપ કર્મ અધ્યસ્ત છે. આ પ્રકારે પુરુષ અકર્મ-વિષે કર્મને દેખે છે. અહીં વાતપર્ય એ છે કે, જેમ રજ્જુવિષે અધ્યસ્ત સર્પને દેખનારા પુરુષને, “એ સર્પ નથી કિન્તુ રજ્જુ છે” એ પ્રકારના આસવક્તા પુરુષના વચનથી જ્ઞે કદાચિત્ વિજ્ઞેપની પ્રબળતાના કારણથી, રજ્જુત્વનું જ્ઞાન થતું નથી, તો તે આસવક્તા પુરુષ બ્રાંત પુરુષની પ્રત્યે “આ સર્પની તું રજ્જુદષ્ટિવડે ઉપાસના કર” એ પ્રકારનો જ્યારે ઉપદેશ કરે છે, ત્યારે તે બ્રાંત પુરુષ ઉપાસનાની દૃઢતાથી સર્પનું વિસ્મરણ કરીને, રજ્જુત્વનો જ સાક્ષાત્કાર કરે છે. જે પુરુષ “એ સર્પ નથી કિન્તુ રજ્જુ જ છે” એ પ્રકારના વચનથી જ રજ્જુના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણે છે, તે પુરુષને “એ સર્પ રજ્જુ જ છે,” એ પ્રકારની વૃત્તિઓની નિરંતર પ્રવાહરૂપ ઉપાસના કરવાનું કિંચિત્ માત્ર પણ પ્રયોજન નથી. એ પ્રકારે કૃતસ્થ પ્રદ્યરૂપ અકર્મવિષે અધ્યસ્ત જે કર્ત્તા તથા ક્રિયાદિ પ્રપંચરૂપ કર્મ છે, તે પ્રપંચરૂપ કર્મને તત્ત્વમતિ એ વચનથી બાધ કરીને

શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષને કૃતસ્થ પ્રજ્ઞરૂપ અઠર્મનો ભોધ થઈ શકે છે. જે પુરુષનું અંતઃકરણ શુદ્ધ નથી, તે પુરુષ જ્યારે અકર્મ દૃષ્ટિવડે ઠર્મની ઉપાસના કરે છે, ત્યારે ઉપાસનાની દૃઢતાથી તે પુરુષે પણ ઠર્મનું તિરોધાન કરીને, અકર્મના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવો. આ પ્રકારના વિલક્ષણ વ્યાખ્યાનવડે ટીકાકારે શ્રીભાષ્યકાર ભગવાનની આગળ આ પ્રકારની પ્રાર્થના કરી છે. “ ષ્ણાત્તવાત્તરપિ મેનાસ્તિ ભાવ્યકારેણ તુલ્યતા । મુદ્ધાવચોત્તિગોવ્યસ્તિ કિં રીપ-ત્યાર્તતુલ્યતા ॥ અર્થાત્—એ પ્રકારે વિલક્ષણ વ્યાખ્યાન પણ કરનાર જે હું છું તેવા મને ભગવાન ભાષ્યકારોની તુલ્યતા થાય નહિ, કે જેવી રીતે કોઈ ગુહાવિષે પ્રકાશ કરનાર દીપકની સાથે સૂર્ય ભગવાનની તુલ્યતા હોતી નથી. ” (૧૮)

અવતરણિકા:—હવે પૂર્વોક્ત પરમાર્થદર્શી પુરુષે ઈર્ષ્ય અભિમાનના અભાવથી, કર્મોવડે અલિપ્તપણે શ્રીભગવાન વચ્ચે સર્વે એ વચનથી લઈને મળકર્મ સમાપિના એ વચન સૂધી વિસ્તારથી કથન કરે છે:—

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે પુરુષનાં સર્વ કર્મો કામ સંકલ્પથી રહિત છે તથા ધ્યાનરૂપી અગ્નિવડે જેઓનાં કર્મો દગ્ધ થયેલાં છે તે પુરુષને પ્રજ્ઞાવેતા પંડિત કહે છે. ૧૯

ટીકા:—હે અર્જુન! પૂર્વ શ્લોકમાં કથન કરેલાં જે પુરુષનાં સર્વ લૌકિક-વૈદિક કર્મ કામથી રહિત તથા સંકલ્પથી રહિત થયાં છે, (સ્વર્ગોદ્દિ ક્ષણોની જે તૃષ્ણા છે, તે કામ કહેવાય છે અને હું કર્મોને કર્તા છું, એ પ્રકારનું જે ઈર્ષ્ય અભિમાન છે તે સંકલ્પ કહેવાય છે.) અર્થાત્ જે પુરુષનાં સર્વ કર્મ કેવળ લોકસંચર વાસ્તે અથવા શરીરના જીવન માત્ર વાસ્તે પ્રારબ્ધકર્મના વેગથી વ્યર્થ ચેષ્ટારૂપ થયાં છે તે પુરુષ પરમાર્થદર્શી છે.

પૂર્વ શ્લોકમાં કથન કરેલા પ્રપંચરૂપ કર્મવિષે, સત્તાસ્ફૂર્તિરૂપવડે, ચૈતન્ય પ્રજ્ઞરૂપ અઠર્મનું જે દર્શન તથા પ્રજ્ઞરૂપ અઠર્મવિષે, કલ્પિતરૂપવડે પ્રપંચરૂપ કર્મનું દર્શન, તે દર્શનનું નામ જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન પ્રસિદ્ધ અગ્નિની જેમ, સર્વ કર્મોનું દાહક હોવાથી અગ્નિરૂપ છે. જ્ઞાનરૂપ અગ્નિવડે પરમાર્થદર્શીનાં શુભ તથા અશુભ કર્મ દગ્ધ થઈ ગયાં હોય છે. શ્રીવ્યાસમૂત્ર કહે છે કે—(તદગ્નિમ ઉત્તરપૂર્વાર્ધવર્ણેપવિનાશો તદ્વ્યવશેષાત્—અર્થાત્ પરમાત્માદેવનો સાક્ષાત્કાર થતાં સાક્ષાત્કારની પછી કરેલાં પુણ્યપાપ કર્મોનો સંબંધ જ તે વિદ્વાન્ પુરુષને થતો નથી. અને તે સાક્ષાત્કારની પૂર્વે કરેલાં સંચિત કર્મોનો જ્ઞાનરૂપ અગ્નિવડે નાશ થઈ જાય છે. આ વાત ઘણી શ્રુતિ-સ્મૃતિઓમાં ભેવામાં આવે છે. એવા વિદ્વાન્ પુરુષને પ્રજ્ઞાવેતા પુરુષ વાસ્તવિક રીતે પંડિત કહે છે.

અહીં સર્વત્ર ચૈતન્ય પ્રજ્ઞને વિષય કરનારી અંતઃકરણની વૃત્તિનું નામ પંડા છે. આ પંડા નામની વૃત્તિ જે પુરુષના અંતઃકરણ વિષે ઉત્પન્ન થાય છે તે પુરુષ પંડિત છે, અને લોકવિષે પણ સમ્યક્દર્શી પુરુષ જ પંડિત કહેવાય છે. બ્રાંતપુરુષ પંડિત કહેવાતો નથી. સમ્યક્દર્શીપણું વિદ્વાન્ પુરુષવિષે જ હોય છે પણ અજ્ઞાની પુરુષ વિષે સમ્યક્દર્શીપણું હોતું નથી. તેથી વિદ્વાન્ પુરુષ જ પંડિત છે. (૧૯)

અવતરણિકા:—“ હે ભગવન્! જ્ઞાનરૂપ અગ્નિવડે, પૂર્વે આરંભ કરેલાં તથા પ્રારબ્ધ કર્મથી લિપ્ત એવાં કર્મોના નાશ થાઓ તથા આગામિક કર્મોની અનુત્પત્તિ થાઓ; પરંતુ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના કાળે કરેલું જે કર્મ છે તે કર્મ પૂર્વ કર્મો વિષે તથા ઉત્તર કર્મો વિષે અંતર્ભૂત થઈ શકે નહિ. તેથી કર્મ તો જ્ઞાનવાન્ પુરુષને અવશ્ય કરીને ક્ષણની પ્રાપ્તિ કરશે.” અર્જુનની એ પ્રમાણે શંકા હોય તો તેનું ભગવાન નીચે પ્રમાણે નિવારણ કરે છે:—

ત્યક્ત્વા કર્મફલાસંગં નિત્યતૃપ્તો નિરાશ્રયઃ ।

કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોઽપિ નૈવ કિંચિત્કરોતિ સઃ ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થઃ—કર્મફલના આસંગનો પરિત્યાગ કરી, નિત્યતૃપ્ત તથા નિરાશ્રય થઈ, કર્મમાં પ્રવૃત્ત છતાં પણ વિદ્વાન્ કિંચિત્ માત્ર પણ કરતો નથી. ૨૦

ટીકા:—હે અર્જુન ! નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોં વિષે “હું એ કર્મોંનો કર્તા છું” એ પ્રકારના કર્તૃત્વના અભિમાનનું નામ કર્મઆસંગ છે, અને કર્મોંનાં સ્વર્ગાદિક ફળોવિષે લોગની અભિલાષાનું નામ ફલઆસંગ છે. કર્મઆસંગનો તથા ફલઆસંગનો પરિત્યાગ કરીને અર્થાત્ અકર્તા તથા અલોક્તા આત્માના યથાર્થ જ્ઞાનવડે આસંગનો બાધ કરીને જે પુરુષ નિત્યતૃપ્ત થયો છે, અર્થાત્ પરમાનંદ સ્વરૂપના લાભવડે જે પુરુષ સર્વ પદાર્થોં વિષે નિરાકાંક્ષ થયો છે, તથા જે પુરુષ નિરાશ્રય થયો છે અર્થાત્ અદ્વૈત આત્મદર્શનવડે જે પુરુષ દેહ ઈંદ્રિયાદિરૂપ આશ્રયના અભિમાનથી રહિત થયો છે, તે જીવન્મુક્ત પુરુષ, સમાધિમાંહિથી વ્યુત્પાનદશામાં, પ્રારબ્ધ કર્મની વશતાના કારણથી લોકદૃષ્ટિવડે, લૌકિક તથા વૈદિક કર્મોંનું સાંગોપાંગ અનુષ્ઠાન કરવાને વાસ્તે પ્રવૃત્ત થયા છતાં પણ યોતાની પરમાર્થ દૃષ્ટિવડે કિંચિત્ માત્ર પણ કર્મ કરતો નથી. કારણ કે નિષ્ક્રિય આત્માના સાક્ષાત્કારવડે તે વિદ્વાન્ પુરુષનાં સર્વ કર્મ બાધભાવને પ્રાપ્ત થયાં છે. અહીં વિદ્વાન્ પુરુષનાં નિત્યતૃપ્તઃ નિરાશ્રયઃ એવાં જે બે વિશેષણો કહ્યાં છે, તે બન્ને વિશેષણો હેતુરૂપ છે. તેમાં ફળઆસંગની નિવૃત્તિ વિષે નિત્યતૃપ્તઃ એ હેતુ છે અને કર્મઆસંગની નિવૃત્તિ વિષે નિરાશ્રયઃ એ હેતુ છે. તેમ કરવાથી નીચે પ્રમાણે બે અનુમાન સિદ્ધ થાય છે;—વિદ્વાન્ પુરુષ નિત્યતૃપ્ત હોવાથી ફળની અભિલાષારૂપ ફલઆસંગથી રહિત છે. જે પુરુષ ફલઆસંગથી રહિત થતો નથી તે પુરુષ નિત્યતૃપ્ત પણ થતો નથી. જેવી રીતે અજ્ઞાની પુરુષ છે. વિદ્વાન્ પુરુષ નિરાશ્રય હોવાથી કર્તૃત્વ અભિમાનરૂપ કર્મઆસંગથી રહિત છે, જે પુરુષ કર્મઆસંગથી રહિત થતો નથી, તે પુરુષ નિરાશ્રય પણ થતો નથી, કે જેવી રીતે અજ્ઞાની પુરુષ છે. (૨૦)

અવતરાણુકાઃ—અત્યંત વિક્ષેપનો હેતુરૂપ ન્યોતિષ્ટામાદિ કર્મોંને પણ ન્યાયે સમ્યક્ જ્ઞાનની વશતાથી બંધની હેતુવા હોતી નથી, ત્યારે શરીરની સ્થિતિમાત્રનો હેતુ તથા વિક્ષેપની પ્રાપ્તિ નહિ કરનાર જે શિક્ષાટનાદિ યતિનાં કર્મોં છે, તે કર્મોંને સમ્યક્ દર્શનના બળથી બંધની હેતુવા ન હોય, તેમાં શું શંકા છે ? આ પ્રકારના કેમુતિક ન્યાયવડે શ્રીભગવાન્, શિક્ષાટનાદિ કર્મોંવિષે, બંધની હેતુતાનો અભાવ કથન કરે છે:—

નિરાશીર્યતાચિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ ।

શારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નામોતિ કિલ્વિપમ્ ॥ ૨૧ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે પુરુષ તૃણાથી રહિત છે, જેણે યોતાના ચિત્તાત્માને ત્યક્તો છે તથા જેણે સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કર્યો છે તે પુરુષ કર્તૃત્વ અભિમાનથી રહિત શરીરની સ્થિતિ વિષે ઉપયોગી શિક્ષાટનાદિ કર્મને કરતો છતાં પાપને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૨૧

ટીકા:—હે અર્જુન ! જે પુરુષ સ્વર્ગાદિક ફળની તૃણાથી રહિત છે તથા જે પુરુષે અંતઃકરણરૂપ ચિત્તનો તથા બાહ્યઈંદ્રિયસહિત દેહરૂપ આત્માનો પ્રત્યાહારવડે નિગ્રહ કર્યો છે, તે પુરુષ જિતેંદ્રિય છે, તેથી તે પુરુષ તૃણાથી રહિત હોવાથી ત્યક્તસર્વપરિગ્રહ છે. વિષયલોગના સાધનરૂપ જે ધનાદિ ઉપકરણ તે પરિગ્રહ કહેવાય છે; ને વિષયલોગના ઉપકરણરૂપ સર્વ પરિગ્રહનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે, તે ત્યક્તસર્વપરિગ્રહ કહેવાય છે. આવો નિરાશી, ચિત્ત

તથા ત્યક્તસર્વપરિશ્રદ્ધ સંન્યાસી, પ્રારબ્ધ કર્મની વશતાથી, શારીર કર્મને કરતાં છતાં કિલ્બિયને પ્રાપ્ત થતો નથી. શરીરની સ્થિતિમાત્ર જેમનું પ્રયોજન છે, એવાં જે, કયાં કૌપીનાદિના શ્રદ્ધ-લુપ્ત તથા ભિક્ષાટનાદિરૂપ વાચિક, વાચિક અને માનસિક કર્મો સંન્યાસી પ્રત્યે શાસ્ત્રે વિધાન કર્યો છે. આ કર્મો શારીરકર્મ કહેવાય છે. કર્તૃત્વ અભિમાનથી રહિત થઈને અન્યાસરૂપિત કર્તૃવસ્તુપવડે, શારીરકર્મોને કરનાર સંન્યાસી, ધર્મે-અધર્મના ક્ષણભૂત અનિદ્ર સંસારરૂપ કિલ્બિયને પ્રાપ્ત થતો નથી. જો કે પાપને જ કિલ્બિય કહે છે, તોપણ પાપની જેમ સકામ પુણ્ય પણ અનિદ્ર ક્ષણો જ હેતુ હોય છે, તેથી પુણ્ય પણ કિલ્બિયરૂપ જ છે.

(૧) કોઈ ટીકામાં શારીર શબ્દનો એવો અર્થ કર્યો છે કે, શરીરવડે જે કર્મ સિદ્ધ થાય છે, તે કર્મ શારીર કહેવાય છે. તેથી આ વ્યાખ્યાનમાં કેવળ કર્મ કુર્વન્ એટલું વચનમાત્ર કહેવાથી જે અર્થ સિદ્ધ થાય છે, તેથી અધિક અર્થ શારીર શબ્દ કહેવાથી સિદ્ધ થતો નથી. તેથી ઇતરકર્મોના અવ્યાવર્તક હોવાથી શારીર શબ્દ વ્યર્થ જ થશે. (૨) કોઈ ટીકાકારને એમ કહે કે, વાચિક તથા માનસિક કર્મની વ્યાવૃત્તિ કરવા વાસ્તે 'શારીર' શબ્દ છે, તો તેથી શારીર શબ્દ વ્યર્થ નથી તથા એ કથન પણ સંભવતું નથી. કારણ કે શારીર કેવળ કર્મ એ વચનમાં રહેલો જે કર્મ શબ્દ છે, તે કર્મ શબ્દ વિહિત કર્મોના વાચક છે, અથવા વિહિત, નિષિદ્ધ તથા સાધારણ કર્મોના વાચક છે. તેમાં કર્મ શબ્દ વિહિતકર્મોના વાચક છે, એ પ્રથમ પક્ષનો જો અંગીકાર કરીએ, તો તે વચનનો એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, શાસ્ત્રવિહિત શારીર કર્મોને કરનાર વિદ્વાન્ પુરુષ કિલ્બિયને પ્રાપ્ત થતો નથી. વિહિતકર્મ વિષે કિલ્બિયની હેતુતા કયાંય પણ પ્રાપ્ત નથી અને પ્રાપ્ત અર્થનો જ પ્રતિષેધ હોય છે, પણ અપ્રાપ્ત અર્થનો પ્રતિષેધ પણ હોતો નથી. તેથી અપ્રાપ્ત અર્થનું પ્રતિષેધક હોવાથી તે વચન અનર્થક થશે. શાસ્ત્રવિહિત શારીર કર્મોને કરનાર વિદ્વાન્ પુરુષ કિલ્બિયને પ્રાપ્ત થતો નથી. એ કથનથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, શાસ્ત્રવિહિત વાચિક તથા માનસિક કર્મોને કરનાર પુરુષ કિલ્બિયને પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી એ વાત શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ જ છે. કર્મ શબ્દ વિહિત, નિષિદ્ધ તથા સાધારણ કર્મોના વાચક છે. એ પ્રમાણે જો બીજા પક્ષનો અંગીકાર કરીએ, તો એ અર્થ સિદ્ધ થશે કે, શાસ્ત્રવિહિત તથા નિષિદ્ધ શારીર કર્મોને કરનાર વિદ્વાન્ પુરુષ કિલ્બિયને પ્રાપ્ત થતો નથી. એ કથન પણ પૂર્વની જેમ અત્યંત વિરુદ્ધ જ છે. તેથી 'શારીર' શબ્દનું વ્યાખ્યાન અત્યંત અસંગત છે, કિન્તુ પૂર્વોક્ત વ્યાખ્યાન જ સમીચીન છે. (૨૧)

અવતરણિકા:—જેણે સર્વ પરિશ્રદ્ધનો ત્યાગ કર્યો છે એવા' સંન્યાસીને શરીરની સ્થિતિ વિષે ઉપયોગી કર્મોની કર્તવ્યતા પૂર્વ શ્લોકમાં કથન કરી હતી. તેમાં, અજ્ઞવશ્ચાદિ વિના શરીરની સ્થિતિ જ સંભવતી નથી, તેથી યાચનાઆદિ ચોતાના પ્રયત્નવડે પણ સંન્યાસીએ અજ્ઞવશ્ચાદિને સંપાદન કરવાં, એ પ્રકારનો અર્થ પ્રાપ્ત થતાં, શ્રીભગવાન્ તે વિષે નિયમનું કથન કરે છે:—

યદ્દૃષ્ટાલાભસંતુષ્ટો દ્વંદ્વાતીતો વિમત્સર: ।

સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ કૃત્વાપિ ન નિવદ્ધયતે ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ:—હો અર્જુન! જે પુરુષ યદ્દૃષ્ટા લાભવડે સંતુષ્ટ છે, દ્વંદ્વ ધર્મોથી રહિત છે, મત્સરથી રહિત છે તથા પ્રાપ્તિ અને અપ્રાપ્તિમાં સમાન છે તે પુરુષ ભિક્ષાટનાદિ કર્મોને કરતો છતાં બંધને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૨૨

ટીકા:—સંન્યાસીની પ્રત્યે શાસ્ત્રે વિધાન કરેલો, શરીરની સ્થિતિ માત્ર વિષે ઉપયોગી શાસ્ત્રવિહિત પ્રયત્નથી ભિન્ન જેટલા યાચના, કૃષિ, સેવા, વાણિજ્ય વગેરે પ્રયત્નો છે, જે

પ્રયત્નો સંન્યાસીની પ્રત્યે શાસ્ત્રે નિયેધ કર્યા છે, તે શાસ્ત્રનિષિદ્ધ પ્રયત્નો ન કરવા, તે યદચ્છા કહેવાય છે. યદચ્છાવડે શાસ્ત્રવિહિત અન્નવસ્ત્રાદિ પદાર્થોના લાભવડે જે સંન્યાસી સંતુષ્ટ છે, અર્થાત્ તેથી અધિક પદાર્થોની તૃષ્ણાથી રહિત છે, તે સંન્યાસીનું નામ યદચ્છાલાભસંતુષ્ટ છે. શાસ્ત્રમાં મૈશ્વર્યં ચરેત્ એ વચનથી સંન્યાસીને શિક્ષાનું વિધાન કરીને પશ્ચાત્ એ વચન કહ્યું છે— જવાપિતમસંકલ્પપ્રવર્તન યદચ્છા—અર્થાત્—શિક્ષાટન કરવાને વાસ્તે જે ઉદ્યમ છે, તે ઉદ્યમના પૂર્વે કાળ-માં તે સંન્યાસીની પ્રત્યે કોઈ શ્રેષ્ઠ ગૃહસ્થે નિમંત્રણ કરેલું જે શિક્ષાજ્ઞ છે, તે શિક્ષાજ્ઞ (૧) અયાચિત કહેવાય છે. આ અયાચિત શિક્ષાજ્ઞને પણ સંન્યાસીએ ગ્રહણ કરવું અને સકલ્પ વિના જ પાંચ ગૃહોથી અથવા સાત ગૃહોથી માધુકરી વૃત્તિથી પ્રાપ્ત થયેલું અન્ન (૨) અસંકલ્પ કહેવાય છે. આ અસંકલ્પ અન્નને પણ સંન્યાસીએ ગ્રહણ કરવું. વળી પોતાના પ્રયત્ન વિના જ તે સંન્યાસીની સમીપ ભક્તજનોએ પ્રાપ્ત કરેલું પઠવઅન્ન (૩) ઉપપન્ન કહેવાય છે. એવા ઉપપન્ન અન્નને પણ સંન્યાસીએ ગ્રહણ કરવું. આ વાત અન્ય શાસ્ત્ર વિષે પણ કથન કરી છે:—માધુકરમસંકલ્પં પાક્-પ્રણીતમવાચિતં । તાત્કાલિકોપપન્નં ચ મૈશ્વર્યં પંચવિધં સ્મૃતમ્ ॥ અર્થાત્—માધુકર, પ્રાકપ્રણીત, અયાચિત, તાત્કાલિક અને ઉપપન્ન એ પાંચ પ્રકારનું શિક્ષાજ્ઞ સંન્યાસીને વાસ્તે હોય છે. મનના સંકલ્પના અવિષયભૂત જે ત્રણ ગૃહ, પાંચ ગૃહ અથવા સાત ગૃહ છે, તે ગૃહોથી જે અન્ન પ્રાપ્ત થાય છે, તે માધુકર કહેવાય છે (૧). શયનમાંથી ઉત્થાનની પૂર્વે કોઈ ભક્તજને કૌશી જે શિક્ષાજ્ઞની પ્રાર્થના છે, તે શિક્ષાજ્ઞ પ્રાકપ્રણીત કહેવાય છે (૨). શિક્ષાટનના ઉદ્યમની પૂર્વે કોઈ ભક્તજને શિક્ષાજ્ઞનું નિમંત્રણ આપ્યું હોય, તો તે શિક્ષાજ્ઞ અયાચિત કહેવાય છે (૩). શિક્ષાટનને વાસ્તે ઉદ્યમ કર્યા પછી કોઈ ભક્તજને શિક્ષા વાસ્તે પ્રાર્થના કરી હોય તો તે શિક્ષાજ્ઞ તાત્કાલિક કહેવાય છે (૪). શિક્ષાના સમયે પોતાના આસન ઉપર જ કોઈ ભક્તજન પકવ અન્ન લઈ આવે, તે અન્ન ઉપપન્ન કહેવાય છે (૫). ઇત્યાદિ શાસ્ત્રનાં વચનો સંન્યાસીની પ્રત્યે શિક્ષાજ્ઞના નિયમનું વિધાન કરતાં, યાચનાદિ પ્રયત્નોની નિવૃત્તિનું કથન કરે છે.

આ વાત મનુ ભગવાને પણ કહી છે:—ન ચોત્તાતનિમિત્તાભ્યાં ન નક્ષત્રાંગવિચયા । નાહશાસન-વાદાભ્યાં મિશ્રાં ઇન્તેત કર્હિચ્છિ ॥ અર્થાત્—સંન્યાસીએ ઉત્પાતવડે, નિમિત્તવડે, નક્ષત્ર વિધાવડે, અંગવિધાવડે, અનુશાસનવડે તથા વાદવડે કદાચિત્ પણ શિક્ષા ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા કરવી નહિ. અહીં ભૂકુંપોદિનાં શુભ તથા અશુભ ક્ષણનું કથન કરવું તે (૧) ઉત્પાત કહેવાય છે; અશુ આદિની સ્પંદરૂપ ક્રિયાનાં શુભ તથા અશુભ ક્ષણનું કથન કરવું તે (૨) નિમિત્ત કહેવાય છે; અશ્વિની આદિ નક્ષત્રોનાં શુભ તથા અશુભ ક્ષણનું કથન કરવું તે (૩) નક્ષત્રવિધા કહેવાય છે; હસ્તાદિની રેષાઓનાં શુભ તથા અશુભ ક્ષણનું કથન કરવું તે (૪) અંગવિધા કહેવાય છે; “એ નીતિમાર્ગ આ પ્રકારનો છે. આ પ્રકારે તમારે નીતિમાર્ગ વિષે વર્તવું.” આ પ્રકારનો ઉપદેશ (૫) અનુશાસન કહેવાય છે અને શાસ્ત્રના અર્થનું કથન કરવું તે (૬) વાદ કહેવાય છે. ઇત્યાદિ ઉપાયોવડે સંન્યાસીએ પોતાના શરીરનો નિર્વાહ કદાચિત્ પણ કરવો નહિ. કિન્તુ પૂર્વોક્ત રીતથી શિક્ષાજ્ઞથી શરીરનો નિર્વાહ કરવો. યવયો મિઝાર્ય ગ્રામં પ્રવિસંતિ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રે વિધાન કરેલો તે શાસ્ત્રવિહિત પ્રયત્ન તો સંન્યાસીએ અવશ્ય કરવો. શાસ્ત્રવિહિત પ્રયત્નવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય અન્ન તથા વસ્ત્રાદિ પદાર્થે પણ શાસ્ત્રવડે નિયત જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી શાસ્ત્રવિહિત પ્રયત્ન-વડે જે સંન્યાસીને શાસ્ત્રવિહિત અન્ન તથા વસ્ત્રાદિ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ યદચ્છા લાભરૂપ જ છે. આ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કથન કરી છે:—(કૌવીનણ્ડગલં વાસઃ ચથાં શ્રીતનિગાર્ણાં પાટકે ચાપિ મૂઢીવાદ કુર્ણાત્પાન્યસ્ય સંપ્રદમ્ ॥) અર્થાત્ સંન્યાસીએ જે કૌપીન, કૌપીન ઉપર બાંધવા વાસ્તે જે કટીવસ્ત્રો, શીતની નિવૃત્તિ કરવા વાસ્તે ઇંપલાદિરૂપ કંથા તથા પાટુકા ગ્રહણ કરવી. એથી અધિક દ્રવ્યાદિ પદાર્થોનો સંગ્રહ કરવો નહિ. એ પ્રકારે ઈર્ષ્યાં પણ વિધિ તથા નિયેધરૂપ વચનો ભણી લેવાં.

અર્જુને કરેલી શંકા:—“હે ભગવન! યાચનાદિ પ્રયત્ન વિના અગ્નિ વગેરે અપ્રાપ્ત થતાં, ક્ષુધા, શીત-ઉષ્ણ વગેરેવડે પીડિત થયેલા સંન્યાસી કયે પ્રકારે જીવે?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:— દ્વંદ્વાતીતઃ इति-હે અર્જુન! ક્ષુધા અને પિપાસા, શીત અને ઉષ્ણ, વાત અને વર્ષા ઇત્યાદિ સર્વ દ્વંદ્વધર્મોથી સંન્યાસી રહિત છે. તાત્પર્ય એ છે કે, સમાધિ દશા વિષે તો પ્રહ્લવેત્તા સંન્યાસીને દ્વંદ્વધર્મ સ્ફુરણ જ થતો નથી. સમાધિથી વ્યુત્થાનદશાવિષે યદ્યપિ દ્વંદ્વધર્મ સ્ફુરણ થાય છે, તથાપિ પરમાનંદરૂપ અદ્વિતીય, અકર્તા, અલોકતા આત્માના સાક્ષાત્કારવડે સર્વ દ્વંદ્વધર્મોના બાધ થઈ જાય છે. તેથી બાધિત દ્વંદ્વધર્મવડે હન્યમાન થયેલા સંન્યાસી ચિત્તના ક્ષોભથી રહિત જ હોય છે. પ્રહ્લવેત્તા સંન્યાસી દ્વંદ્વધર્મોથી રહિત છે, માટે પ્રહ્લવેત્તા સંન્યાસી, અન્ય પુરુષને કોઈ વસ્તુની પ્રાપ્તિ વિષે તથા પોતાને કોઈ વસ્તુની અપ્રાપ્તિવિષે વિમત્સર છે. પરંતુ ઉત્કૃષ્ટતાને નહિ સહન કરવાપૂર્વક જે પોતાની ઉત્કૃષ્ટતાની ઈચ્છા છે તે મત્સર કહેવાય છે. મત્સરથી જે રહિત હોય તે વિમત્સર છે. પ્રહ્લવેત્તા સંન્યાસી અદ્વિતીય આત્માના સાક્ષાત્કારવડે મત્સરથી રહિત છે, માટે પ્રહ્લવેત્તા સંન્યાસી યદ્યચ્છાલાભની પ્રાપ્તિવિષે તથા અપ્રાપ્તિવિષે સમાન છે. અર્થાત્ યદ્યચ્છાલાભની પ્રાપ્તિવિષે હર્ષથી રહિત છે અને અપ્રાપ્તિવિષે વિષાદથી રહિત છે. એવો પ્રહ્લવેત્તા સંન્યાસી પોતાના અનુભવવડે અકર્તા જ છે. પરંતુ અન્ય પુરુષોએ તેનાવિષે આરોપણ કરેલું જે કર્તૃત્વ છે તે આરોપિત કર્તૃત્વવડે પ્રહ્લવેત્તા સંન્યાસી, શરીરની સ્થિતિમાત્રવિષે ઉપયોગી ભિક્ષાટનાદિ શાસ્ત્રવિહિત કર્મોને કરતાં છતાં પણ, બંધને પ્રાપ્ત થતો નથી. કારણ કે પૂર્વોક્ત જ્ઞાનરૂપ અગ્નિવડે બંધન હેતુરૂપ તેના અજ્ઞાનસહિત કર્મોના દાહ થઈ ગયો હોય છે. (૨૨)

અવતરણિકા:—“ હે ભગવન! પૂર્વે આપે એમ કહ્યું હતું કે, જેણે સર્વ પરિશ્રદ્ધને ત્યાગ કર્યો છે તથા યદ્યચ્છાલાભ વડે જેનું ચિત્ત સંતોષને પ્રાપ્ત થયું છે, એવા સંન્યાસીના માત્ર શરીરની સ્થિતિ વિષે ઉપયોગી ભિક્ષાટનાદિ કર્મો કરતાં છતાં પણ પ્રહ્લવેત્તા સંન્યાસી બંધને પ્રાપ્ત થતો નથી. આ આપના કથનથી એ અર્થ પ્રતીત થાય છે કે, ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેલા જનક-અનંતશત્રુઆદિ પ્રહ્લવેત્તાઓનાં જે યજ્ઞાદિ કર્મો છે, તે યજ્ઞાદિ કર્મો અવશ્ય જનકાદિના બંધનાં હેતુ થશે ” એવી અર્જુનને શંકા થતાં તે શંકાની નિવૃત્તિ કરવાને વાસ્તે શ્રીભગવાન સ્વત્વા કર્મફલાસંગ ઇત્યાદિ વચનવડે કથન કરેલા અર્થને હવે સ્પષ્ટ રીતે કથન કરે છે:—

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે વિદ્વાન પુરુષ ક્ષણની અભિલાષથી રહિત તથા અધ્યાસથી રહિત છે, જેનું ચિત્ત જ્ઞાન વિષે સ્થિત છે તથા જે યજ્ઞાદિના રક્ષણ વાસ્તે કર્મોચરણ કરે છે, તે વિદ્વાન પુરુષના યજ્ઞાદિ કર્મ ક્ષણસહિત નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૩

ટીકા:—હે અર્જુન ! જે પુરુષ ગતસંગ છે અર્થાત્ સ્વર્ગોદિ ક્ષેત્રોની અભિલાષથી રહિત છે તથા જે પુરુષ મુક્ત છે અર્થાત્ “ હું કર્તા છું-હું લોકતા છું ” એ પ્રકારના કર્તૃત્વ-લોકતૃત્વ અધ્યાસથી રહિત છે તથા જે પુરુષ જ્ઞાનાવસ્થિત ચેતસ્ છે અર્થાત્ તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યોથી ઉત્પન્ન થતા નિર્વિકલ્પરૂપ જીવ-બ્રહ્માના અલેદ જ્ઞાનવિષે જેનું ચિત્ત અવસ્થિત થયું છે, તે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ છે. અહીં ગતસંગસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ એ ત્રણ શબ્દોવડે વિદ્વાન પુરુષનાં ત્રણ વિશેષણો કથન કર્યાં; તેમાં પૂર્વ પૂર્વ વિશેષણની સિદ્ધિવિષે ઉત્તર ઉત્તર વિશેષણ હેતુરૂપ છે. તેમ કરવાથી આ જે અનુમાન સિદ્ધ થાય છે: કર્તૃત્વ તથા

લોકતૃત્વ અધ્યાસથી રહિત હોવાથી વિદ્વાન્ પુરુષ કૃણની અભિલાષારૂપ સંગથી રહિત છે. જે પુરુષ સંગથી રહિત ન હોય, તે પુરુષ અધ્યાસથી રહિત પણ હોતો નથી; જેમ કે અજ્ઞાની પુરુષ છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ હોવાથી વિદ્વાન્ પુરુષ અધ્યાસથી રહિત છે. અધ્યાસથી રહિત પુરુષ સ્થિતપ્રજ્ઞ પણ હોતો નથી. જેમ કે અજ્ઞાની પુરુષ છે. બ્રહ્મચેત્તા વિદ્વાન્ પુરુષ પણ, આરબ્ધ કર્મને વશ રહીને વેદવિહિત યજ્ઞ-દાનાદિના સંરક્ષણ કરવાને વાસ્તે અર્થોત્ જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠાચારવડે લોકોની પ્રવૃત્તિ કરાવવા વાસ્તે અથવા યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ ઇત્યાદિ વચનોમાં ‘યજ્ઞ’ શબ્દવડે કથન કરેલા જે વિષ્ણુ છે તે વિષ્ણુની પ્રસન્નતા વાસ્તે, જો કે યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મોને કરે છે; છતાં વિદ્વાન્ પુરુષનાં યજ્ઞ-દાનાદિ સર્વ કર્મ સમગ્ર નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. (અથ એટલે કૃણ; કૃણરૂપ અગ્નિ સહિત તે સમગ્ર કહેવાય છે.) અર્થોત્ તત્ત્વ સાક્ષાત્કારના બાળથી, અવિદ્યારૂપ કારણની નિવૃત્તિ થતાં, વિદ્વાન્ પુરુષનાં કૃણસહિત કર્મ નાશને જ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે તથયેષીત્કાત્મમયૌ પ્રોત્ત પ્રદ્યેતૈર્વે હાસ્ય સર્વે પાપમાનઃ પ્રદ્યંતે इति—અર્થોત્—જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં પ્રાપ્ત થયેલો ઇંધીકાતૂલ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ બ્રહ્મચેત્તા વિદ્વાન્ પુરુષનાં સર્વ પુણ્ય તથા પાપ કર્મ, જ્ઞાનરૂપ અગ્નિવડે નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. આ અર્થ શ્રીભગવાન્ પોતે જ જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્કરુતે તથા આ શ્લોકમાં કથન કરશે. (૨૩)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! કિયમાણુ કર્મ કૃણ ઉત્પન્ન કરીને કેવી રીતે નાશને પ્રાપ્ત થશે ? અર્થોત્ કૃણ આપ્યા વિના કર્મનો નાશ થશે નહિ. કારણ કે (નામુક્ત ક્ષીયતે કર્વં વલ્લ-કોટિશતૈરપિ—અર્થોત્—કૃણના ભોગવિના શુભ—અશુભ કર્મ, કલ્પકોટિ શત વર્ષોવડે પણ નાશને પ્રાપ્ત થતાં નથી.) ઇત્યાદિ વચનોમાં કૃણના ભોગવિના કર્મોના નાશનો નિષેધ જ કર્યો છે.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્:—“બ્રહ્મ સાક્ષાત્કારવડે તે કર્મનાં કારણનો નાશ થવાથી કર્મ પણ નાશને જ પ્રાપ્ત થાય છે.” એ બાબત હવે સમજાવે છે.

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ ૨૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—અર્પણુ પણ બ્રહ્મ જ છે, હવિ પણ બ્રહ્મ છે, બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં બ્રહ્મરૂપ ઇર્ષ્યો કરેલ હોમ પણ બ્રહ્મ છે, હવનવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય સ્વર્ગોદિક પણ બ્રહ્મરૂપ છે તથા કર્મ વિષે બ્રહ્મ બુદ્ધિવાળા પુરુષનું ગંતવ્ય સ્થાન પણ પરમાનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મ જ છે. ૨૪

ટીકા:—કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન અને અધિકરણ એ પાંચ પ્રકારના કારકોવડે યજ્ઞાદિ-રૂપ ક્રિયા સિદ્ધ થાય છે. તેમાં ઇંદ્રાદિ દેવતાઓના ઉદ્દેશવડે ધૃતાદિરૂપ દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવો તે યાગ કહેવાય છે. આ યાગ ત્યાગ કરવા યોગ્ય ધૃતાદિ દ્રવ્યનો અગ્નિ વિષે પ્રક્ષેપ કરવાથી હોમ કહેવાય છે. તેમાં ઉદ્દિશ્યમાન ઇંદ્રાદિ દેવતા સંપ્રદાન છે અને ત્યાગ કરવા યોગ્ય ધૃતાદિને હવિષ્ કહેવામાં આવે છે. ધૃતાદિરૂપ હવિષ્, ત્યાગ પ્રક્ષેપરૂપ ધાતુ અર્થના સાક્ષાત્ કર્મરૂપ છે; અને તેના કૃણભૂત સ્વર્ગોદિક વ્યવહિત ભાવનાના કર્મરૂપ છે. અગ્નિવિષે ધૃતાદિરૂપ હવિષના પ્રક્ષેપમાં, જુહુ આદિ હવિષના ધારક હોવાથી, કરણરૂપ છે; તથા ઇંદ્રાદિ-રૂપ અર્થની પ્રકાશતાવડે હંદાય સ્વાહા એ મંત્રાદિ પણ કરણરૂપ જ છે. એ પ્રકારે કારક અને સાપદ લેઈવડે કરણ એ પ્રકારનાં હોય છે. દેવવાના ઉદ્દેશવડે ધૃતાદિ દ્રવ્યનો ત્યાગ તથા દ્રવ્યનો અગ્નિમાં પ્રક્ષેપ, એ બે પ્રકારની ક્રિયા થાય છે. તેમાં પ્રથમ ત્યાગરૂપ ક્રિયા વિષે તેો યજ્ઞમાન પુરુષ જ કર્તા હોય છે; અને બીજી પ્રક્ષેપરૂપ ક્રિયાવિષે, યજ્ઞમાન પુરુષે દક્ષિણા આપીને સ્થાપન કરેલો અધ્વર્યુ કર્તા હોય છે. આહુત્વનીયાદિ અગ્નિ હવિષના પ્રક્ષેપના .. હોય છે. એ પ્રકારે દેશ-કાળાદિ સર્વ ક્રિયાઓની પ્રત્યે સાધારણ અધિકરણરૂપ બાણ,

એ પ્રકારે જેટલા ક્રિયાકારક વ્યવહાર છે તે સર્વ પ્રદાના અજ્ઞાનવડે કલ્પિત છે. તેથી જેમ રજબુતના અજ્ઞાનવડે કલ્પિત સર્પ, દંડ તથા માળાનો રજબુતરૂપ અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનવડે બાધ થઈ જાય છે; તેમ અધિષ્ઠાન પ્રદાના સાક્ષાત્કારવડે, ક્રિયા—કારકાદિ સર્વ વ્યવહાર બાધને પ્રાપ્ત થાય છે તેથી વિદ્વાન્ પુરુષ વિષે, ક્રિયા—કારકાદિરૂપ વ્યવહારાભાસ, બાધિતાનુવૃત્તિવડે પ્રતીત થત દૃષ્યપટની જેમ કોઈ ક્ષણને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ થતા નથી. આ પ્રકારના અર્થને શ્રીભગવાન આ શ્લોકવડે કથન કરે છે તથા ‘પ્રદક્ષિણ સર્વ યસ્ય રૂપ છે’ એ પ્રકારે પ્રદક્ષિણી સ્તુતિ કરે છે.

હવે તે પ્રકાર દર્શાવે છે:—અર્ચ્યેતે અન્નેન તત્ત્વ અર્ચનમ્—અર્થાત્—જે વડે ધૃતાદિરૂપ હવિષ્ અગ્નિ વિષે અર્પણ કરવામાં આવે છે તે અર્પણ કહેવાય છે. આ પ્રકારની કરણવ્યુત્પત્તિવડે અર્પણ શબ્દ બ્રહ્માદિ કરણોનો તથા મંત્રાદિ કરણોનો વાચક છે. અર્ચ્યેતે અન્નેન તત્ત્વ અર્ચનમ્—અર્થાત્—ધૃતાદિરૂપ હવિષ્ જેની પ્રત્યે અર્પણ કરીએ તે અર્પણ કહેવાય છે. આ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિવડે અર્પણ શબ્દ ઇન્દ્રાદિ દેવતારૂપ સંપ્રદાનનો વાચક છે. તેમ જ અર્ચ્યેતે અન્નેન તત્ત્વ અર્ચનમ્—અર્થાત્—ધૃતાદિરૂપ હવિષ્ જેને વિષે અર્પણ કરીએ તે અર્પણ કહેવાય છે. આ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિવડે અર્પણ શબ્દ દેશ-કાળાદિરૂપ અધિકરણનો વાચક છે. આ પ્રકારે એક જ અર્પણ શબ્દ કરણ, સંપ્રદાન અને અધિકરણ એ ત્રણ કારકોનો વાચક છે, તેથી બ્રહ્મ તથા મંત્રાદિરૂપ કરણ કારક, દેવતાદિરૂપ સંપ્રદાનકારક તથા દેશ-કાળાદિરૂપ અધિકરણકારક એ સર્વ પ્રદાન વિષે કલ્પિત હોવાથી પ્રદારૂપ જ છે તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ રજબુત વિષે કલ્પિત સર્પ તથા દંડાદિ, રજબુતરૂપ અધિષ્ઠાનથી ભિન્નતાવડે અસત્ જ છે, તેમ કારક પણ અધિષ્ઠાન પ્રદાનથી ભિન્નતાવડે અસત્ જ છે. યજ્ઞગાનઠર્ત્વક ત્યાગરૂપ ક્રિયાના તથા અધ્વર્યુઠર્ત્વક પ્રદેશરૂપ ક્રિયાના સાક્ષાત્કાર્મરૂપ ધૃતાદિ હવિષ્ પ્રદારૂપ જ છે. આહવનીયાદિ અગ્નિ વિષે ધૃતાદિરૂપ હવિષ્ નાંખવામાં આવે છે. આ અગ્નિરૂપ અધિકરણકારક પણ પ્રદારૂપ જ છે. યજ્ઞમાને દેવતાના ઉદ્દેશવડે ધૃતાદિરૂપ હવિષનો ત્યાગ થયો છે તથા જે અધ્વર્યુએ ધૃતાદિરૂપ હવિષનો અગ્નિ વિષે પ્રદેશ થયો છે, તે યજ્ઞમાનરૂપ ઠર્ત્વાકારક તથા અધ્વર્યુરૂપ ઠર્ત્વાકારક બન્ને પ્રદારૂપ જ છે. હુત શબ્દવડે કથન કરેલો ત્યાગ ક્રિયારૂપ તથા પ્રદેશરૂપ હવન છે આ ક્રિયારૂપ હવન પણ પ્રદારૂપ જ છે. આ હવનરૂપ ક્રિયાવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય સ્વર્ગાદિરૂપ ઠર્મકારક પણ પ્રદારૂપ જ છે. આ પ્રકારે ઠર્મ વિષે પ્રદક્ષિણરૂપ સમાધિ જેને છે, તે ઠર્મસમાધિવાળો કહેવાય છે.

આ રીતે ઠર્મોનું અનુષ્ઠાન કરનાર પ્રદાવેતા પુરુષે પણ પરમાનન્દસ્વરૂપ અદ્વિતીય પ્રદાન ગંતવ્ય છે. અહીં કર્મસમાધિના એ શબ્દની પછી મત્ત ગંતવ્ય એ બન્ને શબ્દોનો, પૂર્વવાક્યથી અનુવંશ કરવો. અથવા અર્ચ્યેતે અન્નેન તત્ત્વ અર્ચનમ્—અર્થાત્—જે ક્ષણની પ્રાપ્તિને વાસ્તે હવિષ્ અર્પણ કરીએ તે અર્પણ કહેવાય છે. આ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિવડે ‘અર્પણ’ શબ્દથી જ સ્વર્ગાદિ ક્ષણોનો પણ અર્થ થઈ શકે. ગંતવ્ય શબ્દથી સ્વર્ગાદિનું ગ્રહણ કરવું નહિ. મત્તૈવ તેન ગંતવ્ય મત્ત કર્મસમાધિના એ શ્લોકનો ઉત્તરાર્ધ જ્ઞાનના ક્ષણનું કથન કરવા વાસ્તે જ છે. એ જ વ્યાખ્યાન સમીચીન છે. તેમાં આ બીજા વ્યાખ્યાનમાં મત્ત કર્મસમાધિના એ એક જ સમસ્ત પદ છે. અથવા મત્તૈવ તેન એમાં રહેલા મત્ત શબ્દનો, પૂર્વ હુત એ શબ્દની સાથે અન્વય કરવો. મત્ત કર્મસમાધિના એમાં રહેલા મત્ત શબ્દનો ગંતવ્ય શબ્દની સાથે અન્વય કરવો. તેથી મત્ત અને કર્મસમાધિના એ બન્ને શબ્દો ભિન્ન ભિન્ન જ છે. આ બીજા વ્યાખ્યાનમાં પૂર્વ વ્યાખ્યાનની માફક મત્ત અને ગંતવ્ય એ બન્ને શબ્દોના અનુવંશરૂપ કહેવાની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અહીં મત્તૈવ તેન ગંતવ્ય મત્ત કર્મસમાધિના એ વચનવડે શ્રીભગવાને પ્રદાવેતા પુરુષને જે પ્રદાનની પ્રાપ્તિ કથન કરી છે, તે ‘હુ પ્રદારૂપ હુ’ એ પ્રકારના અલેક્ષ્યવડે પ્રદાનની પ્રાપ્તિ કથન

કરી છે; કાંઈ સ્વર્ગાદિની ભાક્ષ ક્ષિત્ત રૂપવડે અથવા સ્વામીસેવક ભાવવડે પ્રાપ્તિ કથન કરી નથી. શ્રુતિ કહે છે કે મદ્ભવેદ મદ્ભવ મવતિ इति—અર્થ—પ્રદાને બાલુનાર પુરુષ પ્રદક્ષરૂપ જ હોય છે. આ કારણથી પ્રદક્ષવેત્તા પુરુષ સ્વર્ગાદિ તુચ્છ કૃષ્ણોને પ્રાપ્ત થતો નથી. કારણ કે પ્રદક્ષવેત્તા પુરુષના, પ્રદક્ષવિદ્યાવડે, અવિદ્યાકૃત સર્વ કારક વ્યવહાર નાશને પ્રાપ્ત થયા છે. આ વાત વાર્તિક અંથના કર્તા સુરેશ્વરાચાર્યે પણ નીચે પ્રમાણે કથન કરી છે:—

“કારકવ્યવહારે હિ શુદ્ધ વસ્તુ ન લીક્ષ્યતે । શુદ્ધ વસ્તુનિ સિદ્ધે ચ કારકવ્યવહારિઃ કૃતઃ ॥ અર્થ—કર્તા—કર્માદિ કારકોનો વ્યવહાર થતાં આત્મારૂપ શુદ્ધ વસ્તુ દેખવામાં આવતી નથી. શુદ્ધ વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થતાં કારકોનો વ્યાપાર થતો નથી.” કોઈ ટીકાકારે તો આ શ્લોકનું એવું વ્યાખ્યાન કર્યું છે કે—જેમ નામ, વાદ, મન ઇત્યાદિના સ્વરૂપનો બાધ ન કરીને, નામાદિ વિષે શ્રુતિએ પ્રદક્ષદિનું વિધાન કર્યું છે, તેમ અહીં શ્રીભગવાને પણ અર્પણાદિ કારકોના સ્વરૂપનો બાધ ન કરીને, અર્પણાદિ કારકો વિષે પ્રદક્ષદિનું વિધાન કર્યું છે. આ વ્યાખ્યાનનું, શ્રીભાષ્યકારોએ, તાત્પર્યના નિશ્ચયાત્મક ઉપક્રમાદિનો વિરોધ કરીને તથા “પ્રદક્ષવિદ્યાના પ્રકરણમાં સંપત્ ઉપાસનાની પ્રાપ્તિ જ નથી.” ઇત્યાદિ યુક્તિઓવડે, વિસ્તારથી ખંડન કર્યું છે. (૨૪)

અવતરણિકા:—પૂર્વે મહાવર્ણ આ મંત્રરૂપ શ્લોકમાં સર્વત્ર પ્રદક્ષદિરૂપ સમ્યક્ દર્શનની યજ્ઞરૂપવડે સ્તુતિ કથન કરી. હવે સમ્યક્ દર્શનની પુનઃ સ્તુતિ કરવા વાસ્તે શ્રીભગવાન ધીમ યજ્ઞોનું પણ કથન કરે છે:—

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—ધીમ કર્મી પુરુષો દૈવ યજ્ઞને જ સર્વદા કરે છે તથા ધીમ તત્ત્વવેત્તા પુરુષો પ્રદક્ષરૂપ અગ્નિ વિષે આત્માનો આત્મારૂપે કરી હોમ કરે છે. ૨૫

ટીકા:—હે અર્જુન ! ઇદ્ર, અગ્નિ, વાયુ આદિ દેવતાને જે કર્મવડે સંતુષ્ટ કરવામાં આવે છે, તેનું નામ દૈવ કર્મ છે. એવું દર્શ, પૂર્ણમાસ, જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞ કર્મ છે. દૈવ યજ્ઞ જ ધીમ કર્મી પુરુષો સર્વદા કરે છે. કર્મી પુરુષો જ્ઞાનયજ્ઞ કદાચિત્ પણ કરતા નથી. આ પ્રમાણે કર્મયજ્ઞનું કથન કરીને, અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા કર્મયજ્ઞના ક્ષણભૂત જ્ઞાનયજ્ઞનું શ્રીભગવાન કથન કરે છે—મહાગ્રો इति—હે અર્જુન ! સત્ય, જ્ઞાન, અનંત, આનંદરૂપ તથા સર્વ વિશેષોથી સ્થિત તત્ત્વદાર્થરૂપ પ્રદક્ષ છે. આ પ્રદક્ષ જ, જ્ઞાત થયલાં સર્વ કર્મોનો દાહક હોવાથી, અગ્નિની પેઠે અગ્નિરૂપ છે. તત્ત્વદાર્થ પ્રદક્ષરૂપ અગ્નિવિષે, ધીમ તત્ત્વવેત્તા સંન્યાસી, ત્વં પદાર્થરૂપ પ્રત્યક્ આત્માનો અભિન્નરૂપવડે હોમ કરે છે. અર્થાત્ ત્વં પદાર્થરૂપ પ્રત્યક્ આત્માને પ્રદક્ષરૂપે દેખે છે. અહીં યજ્ઞેનૈવ એમાં રહેલો એવ જીવ તથા પ્રદક્ષના લેહની નિવૃત્તિ કરવા વાસ્તે છે. અહીં જીવ તથા પ્રદક્ષના અલેહ જ્ઞાનને યજ્ઞરૂપે સંપાદન કરીને શ્રેયાન્ દ્રવ્યમવાયજ્ઞાન્જ્ઞાનયજ્ઞઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે જ્ઞાનયજ્ઞની સ્તુતિ કરવા વાસ્તે, જ્ઞાનયજ્ઞના સાધનરૂપ યજ્ઞોમાં, શ્રીભગવાને, જ્ઞાનયજ્ઞ કથન કર્યો છે. (૨૫)

અવતરણિકા:—શ્રીભગવાને મુખ્ય યજ્ઞ તથા ગૌણ યજ્ઞ એ બે યજ્ઞનું કથન કર્યું. હવે વેદમાં જેટલાં શ્રેયનાં સાધનો કથન કર્યાં છે, તે સર્વ સાધનો શ્રીભગવાન યજ્ઞરૂપે પ્રતિપાદન કરે છે:—

श्रोत्रादीर्नाद्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ।

शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥ ૨૬ ॥

પ્રલોકાર્થઃ—બીજા પુરુષો શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનો સંયમરૂપ અગ્નિ વિષે હોમ કરે છે તથા કેટલાક અન્ય પુરુષો શબ્દાદિ વિષયોને શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયરૂપ અગ્નિમાં હોમ કરે છે. ૨૬

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! યમ, નિયમ, આસન અને પ્રાણાયામ એ ચારેને સિદ્ધ કરીને કેવળ પ્રત્યાહાર પરાયણ અધિકારી પુરુષો શ્રોત્રાદિ પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને, પોતપોતાના શબ્દાદિ વિષયોથી નિવૃત્ત કરીને, સંયમરૂપ અગ્નિવિષે હોમ કરે છે. અહીં ત્રયમેક્ય સંયમઃ આ પતંજલિ ભગવાનના સૂત્રમાં એક વસ્તુને વિષય કરનાર ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણેનું સંયમ શબ્દવડે કથન કર્યું છે. તેમાં હૃદયકમળાદિ સ્થાનોમાં ચિરકાળ સૂષી મનનું સ્થાપન કરવું તે ધારણા કહેવાય છે. એક સ્થાનમાં ધારણ કરેલા ચિત્તનો, ઉત્તર-ઉત્તર વિભતીય વૃત્તિઓએ કરેલા વ્યવધાન સહિત, ભગવત્ આકાર સભતીય વૃત્તિઓનો પ્રવાહ ધ્યાન કહેવાય છે. ચિત્તના, વિભતીય વૃત્તિઓના વ્યવધાનથી રહિત, કેવળ ભગવત્ આકાર-સભતીય વૃત્તિઓનો પ્રવાહ સમાધિ કહેવાય છે. સમાધિ પણ ચિત્તની ભૂમિકાઓના ભેદવડે બે પ્રકારની હોય છે. એક તો સંપ્રજ્ઞાત નામે સમાધિ હોય છે અને બીજી અસંપ્રજ્ઞાત નામે સમાધિ હોય છે. ક્ષિપ્ત, મૂઢ, વિક્ષિપ્ત, એકાગ્ર, અને નિરુદ્ધ એ પાંચ ભૂમિકા ચિત્તની હોય છે. ભૂમિકાઓ એટલે અવસ્થાવિશેષ. રાગ દ્વેષાદિની વશતાથી વિષયોમાં અર્ચિત અભિનિવેશવાળું ચિત્ત ક્ષિપ્ત કહેવાય છે. નિદ્રાતન્દ્રાદિવડે ગ્રસ્ત થયેલું ચિત્ત મૂઢ કહેવાય છે. સર્વ કાળે વિષયોમાં આસક્ત છતાં પણ જે ચિત્ત કદાચિત્ત દૈવયોગથી ધ્યાનનિષ્ઠ હોય છે તે ચિત્ત ક્ષિપ્તથી શ્રેષ્ઠ હોવાથી વિક્ષિપ્ત કહેવાય છે. ક્ષિપ્ત ચિત્તમાં તથા મૂઢ ચિત્તમાં સમાધિ હોવાની શંકા જ થતી નથી. વિક્ષિપ્ત ચિત્તમાં તો કદાચિત્ત સમાધિ થાય પણ ખરી, પરંતુ વિદ્યેપની પ્રધાનતાથી તે સમાધિ યોગપક્ષવિષે વર્તતી નથી, કિન્તુ જેમ મહાન્ પવનવડે વિક્ષિપ્ત થયેલો દીપક પોતે જ નાશ પામી જાય છે, તેમ કદાચિત્ત તે સમાધિ પણ પોતાની મેળે જ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. ચિત્તમાં એક વસ્તુને વિષય કરનારી ધારણાદિ વૃત્તિઓનું જે સામર્થ્ય છે તે એકાગ્ર કહેવાય છે. તેમાં સત્ત્વશુભ્ણી વૃદ્ધિવડે તન્મોણુકૃત તન્દ્રાદિરૂપ લયનો અભાવ થતાં આમાત્કાર વૃત્તિ થાય છે. આત્માત્કાર વૃત્તિ, રન્નેણુકૃત ચંચલતારૂપ વિદ્યેપના અભાવથી, એક વસ્તુવિષયક જ થાય છે. આ પ્રકારે શુદ્ધ સત્ત્વશુભ્ણ થતાં જ ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે. એકાગ્ર ચિત્તમાં જ સંપ્રજ્ઞાત નામની સમાધિ થાય છે. સંપ્રજ્ઞાત નામની સમાધિમાં ધ્યેયાકાર વૃત્તિ પણ પ્રતીત થાય છે. જે કાળે તે ધ્યેયાકાર વૃત્તિ વિરોધને પ્રાપ્ત થાય છે, તે કાળે ચિત્ત નિરુદ્ધ કહેવાય છે. નિરુદ્ધ ચિત્તમાં અસંપ્રજ્ઞાત નામે સમાધિ થાય છે. એ જ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ સર્વ સુષોથી વિરક્ત યોગી પુરુષનો દૃઢ ભૂમિકારૂપ થયેલો ધર્મભેદ કહેવાય છે. આ પ્રકારે અનેકરૂપે ધારણાદિ સંયમોના ભેદ છે. તેથી સંયમાગ્રિપુ આ વચનમાં શ્રીભગવાને બહુ વચન કથન કર્યું છે. આવા સંયમરૂપ અગ્નિઓ વિષે કોઈક અધિકારી પુરુષ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનો હોમ કરે છે; અર્થાત્ ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણની સિદ્ધિવાસ્તે શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના વિષયોમાંથી પ્રત્યાહરણ કરે છે. પોતપોતાના વિષયોમાંથી નિગ્રહને પ્રાપ્ત થયેલી ઇન્દ્રિયો ચિત્તરૂપ જ થાય છે. તેને જ શાસ્ત્રમાં પ્રત્યાહાર કહેવામાં આવે છે. પ્રત્યાહારની પછી વિદ્યેપના અભાવથી તે ચિત્ત ધારણાદિને સંપાદન કરે છે. એટલા કથનથી પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ યોગના ચાર અંગો કથન કર્યાં, તેમ કરીને સમાધિ અવસ્થામાં સર્વ ઇન્દ્રિયજન્ય વૃત્તિઓના નિરોધને યગ્નરૂપે વર્ણન કર્યો.

હવે “સમાધિમાંથી વ્યુત્થાન દશામાં, રાગદ્વેષથી રહિત થઈને જે શાસ્ત્રવિદિત વિષયોનો ભોગ છે તે પણ એક યગ્નરૂપ જ છે” એ અર્થ શ્રીભગવાન કથન કરે છે—શત્રુદાદીન્ વિવચાનવ્યે દિવાગિદ્દિવ્યે દિવિ-હે અર્જુન ! સમાધિમાંથી વ્યુત્થાનને પ્રાપ્ત થયેલા યોગી પુરુષો રાગદ્વેષથી

રહિત થઈને ંયુત્થાનકાળે શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે, શાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ શબ્દાદિ વિષયોને ગ્રહણ કરે છે તથા તે જ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો વિષે શબ્દાદિ વિષયોનો હોમ કરે છે. (૨૬)

અવતરણિકા:—આ પૂર્વ શ્લોકમાં, પાતંજલ મતને અનુસરીને લયપૂર્વક સમાધિરૂપ તથા સમાધિમાંથી ંયુત્થાનદશારૂપ, એ બન્ને યથોત્તું કથન કર્યું. હવે આ શ્લોકમાં પ્રહવાદી પુરુષોના મતને અનુસરીને સર્વ સાધનોના ફળરૂપ તથા કારણના નાશવડે ંયુત્થાનથી રહિત એવા નિરોધપૂર્વક સમાધિરૂપ યગ્નાંતરને શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

સર્વાર્ણોદ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપરે ।

આત્મસંયમયોગમૌ જુહ્વતિ જ્ઞાનદીપિતે ॥ ૨૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—વળી કેટલાક અધિકારી તો સર્વ ઇન્દ્રિયોના કર્મને તથા પ્રાણનાં સર્વ કર્મોને જ્ઞાનવડે દીપિત આત્મસંયમ યોગરૂપ અગ્નિમાં હોમ કરે છે. ૨૭

ટીકા:—સમાધિ બે પ્રકારની હોય છે. એક લયપૂર્વક સમાધિ- અને બીજી બાધપૂર્વક સમાધિ. તેમાં તત્ત્વનિવૃત્તિમાર્ગગણજ્ઞાનવિધિ આ સૂત્રમાં શ્રીબ્રહ્મ ભગવાને કારણથી ભિન્ન કરીને કાર્યનું અસત્ત્વ કથન કર્યું છે. તેથી પંચીકૃત પંચભૂતોનું વ્યપ્તિરૂપ કાર્ય, સમપ્તિરૂપ વિરાટનું કાર્ય હોવાથી, વિરાટરૂપ કારણથી ભિન્ન નથી. સમપ્તિરૂપ પંચીકૃત પંચભૂતાત્મક કાર્ય પણ અપંચીકૃત પંચમહાભૂતોના કાર્યરૂપ હોવાથી, અપંચીકૃત પંચમહાભૂતરૂપ કારણથી ભિન્ન નથી. પંચભૂતોમાં પણ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ આ પાંચ શુભોવાળી પૃથિવી, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ આ ચાર શુભોવાળા જળનું કાર્ય હોવાથી જળરૂપ કારણથી ભિન્ન નથી તથા ચાર શુભોવાળું જળ પણ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ એ ત્રણ શુભોવાળા તેજનું કાર્ય હોવાથી, તેજ-રૂપ કારણથી ભિન્ન નથી. ત્રણ શુભોવાળું તેજ પણ શબ્દ તથા સ્પર્શ એ બે શુભોવાળા વાયુનું કાર્ય હોવાથી, વાયુરૂપ કારણથી ભિન્ન નથી. અને બે શુભોવાળા વાયુ પણ એક શબ્દ શુભોવાળા આકાશનું કાર્ય હોવાથી આકાશરૂપ કારણથી ભિન્ન નથી. શબ્દ શુભોવાળું આકાશ પણ, વદુક્ત્ય એ શ્રુતિએ કથન કરેલા પરમેશ્વરના સંકલ્પરૂપ અહંકારનું કાર્ય હોવાથી અહંકારરૂપ કારણથી ભિન્ન નથી. વળી સંકલ્પરૂપ અહંકાર પણ, તદૈક્ષત એ શ્રુતિએ કથન કરેલા માયા ઇક્ષણરૂપ મહત્ત્વનું કાર્ય હોવાથી, મહત્ત્વરૂપ કારણથી ભિન્ન નથી. ઇક્ષણરૂપ મહત્ત્વ પણ માયાનું પરિણામ હોવાથી તે માયારૂપ કારણથી ભિન્ન નથી. વળી માયારૂપ કારણ પણ જડરૂપ હોવાથી ચૈતન્યરૂપ પ્રહાવિષે અધ્યસ્ત છે, તેથી ચૈતન્ય પ્રહાથી માયારૂપ કારણ ભિન્ન નથી. આ પ્રકારે નિરંતર ચિંતન કરીને, કાર્ય-કારણરૂપ સર્વ પ્રપંચો વિષમાન હોતાં પણ બે ચૈતન્ય પ્રહા માત્ર વિષયક સમાધિ તે લયપૂર્વક સમાધિ કહેવાય છે. લય-પૂર્વક સમાધિ વિષે અધિકારી પુરુષને, તત્ત્વમસિ આદિ વેદાંત મહાવાક્યોના અર્થનું જ્ઞાન હોતું નથી. તેથી કાર્ય સહિત અવિદ્યાનો નાશ થયેલો હોતો નથી. કિન્તુ અવિદ્યા લયના ચિંતન કાળે વિષમાન જ છે. અવિદ્યા વિષમાન હોતાં અવિદ્યારૂપ કારણથી પુનઃ સંસારરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેથી લયપૂર્વક સમાધિ સુષુપ્તિની માફક સખીજ સમાધિ છે, પણ મુખ્ય નિર્બીજ સમાધિ નથી. બે કાળે તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યજન્ય સાક્ષાત્કારવડે અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે તથા ઉત્પત્તિ ક્રમથી અવિદ્યાના મહત્ત્વાદિ સર્વ કાર્યોની નિવૃત્તિ થાય છે, તેમ જ તત્ત્વસાક્ષાત્કારવડે એકવાર નાશને પ્રાપ્ત થયેલી અનાદિ વિદ્યા પુનઃ કદાચિત્ પણ ઉત્પાદનને પ્રાપ્ત થતી નથી તથા તે અવિદ્યાનું કાર્ય પણ પુનઃ ઉત્પાદનને પ્રાપ્ત થતું નથી, તે કાળે વિદ્યાનું

પુરુષને મુખ્ય નિર્ણીજ બાધપૂર્વક સમાધિ થાય છે. બાધપૂર્વક સમાધિ જ આ શ્લોકવડે શ્રી-ભગવાને કથન કરી છે.

આ પ્રમાણે આંતર અને બાહ્ય એવા બેદવડે ઇન્દ્રિય બે પ્રકારની હોય છે:-તેમાં શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, રસના અને ઘ્રાણ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા વાક્, પાણિ, પાદ, ઉપસ્થ અને પાયુ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય, એ પ્રમાણે દશ ઇન્દ્રિયો બાહ્ય ઇન્દ્રિય કહેવાય છે અને મન તથા બુદ્ધિ એ બે આંતર ઇન્દ્રિય કહેવાય છે. બાહ્ય અને આંતર સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં જેટલાં સ્થૂલરૂપ તથા સંસ્કારરૂપ કર્મો છે તે સઘળાં નીચે પ્રમાણે છે:-શબ્દનું શ્રવણ શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયનું કર્મ છે; સ્પર્શનું ગ્રહણ ત્વક્ ઇન્દ્રિયનું કર્મ છે; રૂપનું દર્શન ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનું કર્મ છે; રસનું ગ્રહણ રસન ઇન્દ્રિયનું કર્મ છે; ગંધનું ગ્રહણ ઘ્રાણ ઇન્દ્રિયનું કર્મ છે; વચનનું ઉચ્ચારણ વાક્ ઇન્દ્રિયનું કર્મ છે; વસ્તુનું ગ્રહણ પાણિ ઇન્દ્રિયનું કર્મ છે; ગમનાગમન પાદ ઇન્દ્રિયનું કર્મ છે; વિષયાનંદ ઉપસ્થ ઇન્દ્રિયનું કર્મ છે; મળનો પરિત્યાગ પાયુ ઇન્દ્રિયનું કર્મ છે; સંકલ્પ મનનું કર્મ છે; નિશ્ચય બુદ્ધિનું કર્મ છે. પ્રાણ, અપાન, ઓષાન, સમાન અને ઉદાન આ પાંચ પ્રાણોનાં સઘળાં કર્મો નીચે પ્રમાણે છે:-બહિર્ગમન પ્રાણનું કર્મ છે; અધોગમન અપાનનું કર્મ છે; હસ્ત-પાદાદિ અંગોનું આકુંચન તથા પ્રસારણ વગેરે ઓષાનનાં કર્મો છે; લોઝન કરેલા અન્ન અને જળનું સમાન કરવું સમાનનું કર્મ છે; અને ઉર્ધ્વગમન એ ઉદાનનું કર્મ છે. એ પ્રમાણે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ પ્રાણ અને મન તથા બુદ્ધિ, એ સપ્તદશ તત્ત્વોના સમુદાયરૂપ લિંગ શરીરનું કથન કર્યું. “આ સૂક્ષ્મ શરીર વિશે પણ સૂક્ષ્મ ભૂતોના સમષ્ટિરૂપ હિરણ્યગર્ભ જ વિવક્ષિત છે,” એ અર્થ જણાવવાને વાસ્તે શ્રીભગવાને ઇન્દ્રિયોનાં કર્મોનું તથા પ્રાણોનાં કર્મોનું તત્કાલિ એ વિશેષણવડે કથન કરેલું છે. એવા સપ્તદશ તત્ત્વરૂપ લિંગ શરીરનો હોમ અન્ય કોઈ વિદ્વાન્ પુરુષ, આત્મ-સંયમ યોગાસિ વિષે કરે છે. આત્માને વિષય કરનારા ધારણા, ધ્યાન એ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિરૂપ સંયમનો પરિપાક થવાથી સિદ્ધ થયેલા નિરોધ સમાધિરૂપ યોગ છે, તે આત્મસંયમ યોગ કહેવાય છે. આવા નિરોધ સમાધિરૂપ યોગને પતંજલિ ભગવાને પણ યોગસૂત્રોમાં કથન કરેલો છે:-
 “ચુત્યાનિરોધસંસ્કારયોરભિમત્ત્રાદિભાંતે નિરોધશ્ચિત્તાગ્વયો નિરોધપરિણામઃ” રૂતિ-અર્થોત્-ક્ષિત્ત, મૂહ અને વિક્ષિત્ત એ ત્રણ ભૂમિકાઓ ઓચુત્યાન કહેવાય છે. ઓચુત્યાનના સંસ્કાર સમાધિના વિરોધી હોય છે. વિરોધી સંસ્કાર, યોગી પુરુષના પ્રયત્નવડે દિવસે દિવસે તથા ક્ષણે ક્ષણે અભિભવને પ્રાપ્ત થાય છે. અને ઓચુત્યાન સંસ્કારના વિરોધીરૂપ જે નિરોધનો સંસ્કાર છે તે દિવસે દિવસે તથા ક્ષણે ક્ષણે પ્રાદુર્ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાર પછી નિરોધ માત્ર ક્ષણની સાથે જે ચિત્તનો અન્વય છે તે નિરોધપરિણામ કહેવાય છે. નિરોધપરિણામનાં કૃણને પતંજલિ ભગવાને યોગસૂત્રોમાં નીચે પ્રમાણે કથન કરેલ છે:-તસ્ય પ્રજ્ઞાંતરાદિતાલંકારાદિતિ-અર્થોત્-નિરોધપરિણામની પછી નિરોધ સંસ્કારોની દૃઢતાવડે ચિત્તને પ્રજ્ઞાંતરાદિતા થાય છે. અર્થોત્ તમેાગુણ તથા રન્નેગુણ એ બંને ગુણોનો નાશ થયા પછી, લયવિશેષ રોપથી રહિતપણાવડે શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ ચિત્ત પ્રજ્ઞાંત કહેવાય છે. વળી પૂર્વ પૂર્વ પ્રશમના સંસ્કારોની બાહુદયતાવડે થનારી અધિકૃતા પ્રજ્ઞાંત-વાહિવા કહેવાય છે. નિરોધ સમાધિના કારણને પણ પતંજલિ ભગવાને યોગસૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે કથન કરેલ છે:-વિરામપ્રત્યયાભ્યાસપૂર્વઃ સંસ્કારવિશેષોઽન્યઃ રૂતિ-અર્થોત્-વૃત્તિની ઉપરામતારૂપ વિરામનો જે પ્રત્યય એટલે કારણ છે અર્થોત્ વૃત્તિની ઉપરામતા વાસ્તે પુરુષના પ્રયત્નનો જે પુનઃ પુનઃ સંપાદનરૂપ અભ્યાસ છે, તે અભ્યાસજન્ય સંપ્રજ્ઞાત સમાધિથી વિલક્ષણ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ હોય છે. આ પ્રકારનો નિરોધ સમાધિરૂપ આત્મસંયમયોગ અભિરૂપ છે, તે આત્મ-સંયમયોગરૂપ અભિ જ્ઞાનવડે દીપિત છે, અર્થોત્ વેદાંતવાક્યથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મ સાક્ષા-

૧૬૨૧૮૬ ઠાવેસરિવ અવિધાના નાશદ્વારા અત્યંત ઉન્નતવલિવ છે. એવી જ્ઞાનવડે દીપિત આત્મ-સંયમ યોગાગ્નિરૂપ બાધપૂર્વક સમાધિ વિષે અન્ય કોઈ વિદ્વાન્ પુરુષ સમષ્ટિ લિંગ શરીરને હોમ કરે છે, અર્થાત્ તે સમાધિ વિષે લિંગ શરીરનું અવિલાપન કરે છે. અહીં સર્વાંગિ આત્મજ્ઞાનદીપિતે એ ત્રણ વિશેષણો કહીને તથા બ્રહ્મો એ એક વચન કહીને, પૂર્વે કથન કરેલા યજ્ઞથી આ યજ્ઞમાં વિલક્ષણતા સૂચન કરી છે. તેથી અહીં યુનરુક્તિ દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (૨૭)

અવતરણિકા:—પૂર્વે દેવમેવાપરે ચર્ચા ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોકાવડે શ્રીભગવાને પાંચ યજ્ઞોનું કથન કર્યું. હવે આ એક જ શ્લોકાવડે શ્રીભગવાને ૫૪ યજ્ઞોનું કથન કરે છે.

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः शंसितव्रताः ॥ २८ ॥

શ્રેણીકાર્ય:-કેટલાક અધિકારી પુરુષ દ્રવ્યના ત્યાગરૂપ યજ્ઞને કરે છે, કેટલાક અધિકારી પુરુષ વપરૂપ યજ્ઞને કરે છે, કેટલાક અધિકારી ચોગરૂપ યજ્ઞને કરે છે, કેટલાક અધિકારી વેદાભ્યાસ રૂપ યજ્ઞને તથા જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞને કરે છે તથા કેટલાક યત્નશીલ પુરુષ અત્યંત દૃઢમતરૂપ યજ્ઞને કરે છે. ૨૮

ટીકા:-હું અર્ચુન ! શાસ્ત્રની વિધિ પ્રમાણે દ્રવ્યના ત્યાગરૂપ યજ્ઞને જે કરે છે તે અધિકારી પુરુષો દ્રવ્યયજ્ઞવાળા કહેવાય છે; અર્થાત્ પૂર્ત દત્ત નામનાં સ્માર્ત કર્મને કરનાર પુરુષો દ્રવ્યયજ્ઞવાળા કહેવાય છે. પૂર્ત અને દત્ત એ બન્ને કર્મોનું સ્વરૂપ સ્મૃતિમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:-વાપી-કૃપતહાગાદિદેવતાયતનાનિ ચ । અન્નપ્રદાનમારામઃ પૂર્તમિષ્ઠમિધીયતે ॥ શરણાગતસંચાળં મૃતાનાં ચાપ્યહિતનમ્ ॥ ધર્મિર્વેદિ ચ યદ્દાનં દત્તમિષ્ઠમિધીયતે ॥ અર્થાત-વાવ બનાવવી, કૃપ ખોદાવવો, તળાવ બનાવવું, વિષ્ણુ તથા શિવાદિ દેવતાઓનાં મંદિર બનાવવાં, સુધાતુર પ્રાણીઓને અન્નપ્રદાન કરવું, લોકોના નિવાસ સુખને માટે ધર્મશાળા તથા બગીચા બનાવવા ઇત્યાદિ સર્વ કર્મ પૂર્ત કહેવાય છે. શરણાગત પ્રાણીઓની રક્ષા કરવી, કોઈ પણ ભૂતપ્રાણીની હિંસા ન કરવી તથા વેદીથી બાહ્ય જે દાન તે સર્વ કર્મ દત્ત કહેવાય છે. આ પ્રકારનાં પૂર્ત અને દત્ત નામનાં સ્માર્ત કર્મોને કરનાર પુરુષ દ્રવ્યયજ્ઞવાળો કહેવાય છે. ઇષ્ટ નામના શ્રૌતકર્મનું દૈમિવાપરે યજ્ઞ એ વચનવડે પૂર્વે કથન કરવામાં આવ્યું છે અને વેદીની અંદર આપવામાં આવતું દાન પણ શ્રૌતકર્મના અંતર્ભવ જ છે. (૧)

કૃત્યોદ્દાયણાદિરૂપ વપ જેમનાં યજ્ઞરૂપે છે, તે અધિકારી પુરુષો તપોયજ્ઞવાળા કહેવાય છે. અર્થાત્ કોઈ તપસ્વી પુરુષ કૃત્યોદ્દાયણાદિ તપરૂપ યજ્ઞને જ કરે છે. (૨) ચિત્તની વૃત્તિના નિરોધરૂપ અષ્ટાંગ યોગ જ જેમનાં યજ્ઞરૂપે છે, તે અધિકારી પુરુષો યોગયજ્ઞવાળા કહેવાય છે. અર્થાત્ કોઈ અધિકારી પુરુષ અષ્ટાંગયોગરૂપ યજ્ઞને જ કરે છે. (૧) યમ, (૨) નિયમ, (૩) આસન, (૪) પ્રાણાયામ, (૫) પ્રત્યાહાર, (૬) ધારણા, (૭) ધ્યાન, (૮) સમાધિ. એ યોગનાં અષ્ટ અંગો કહેવાય છે. તેમાં પ્રત્યાહારનું સ્વરૂપ ષોઘાદીનિર્દિયાણ્યે એ વચનમાં પૂર્વે કથન કરવામાં આવેલું છે. ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એમ ત્રણનું સ્વરૂપ આત્મસંવર્ણવોળાગ્રો એ વચનમાં પૂર્વે કથન કરવામાં આવેલું છે. પ્રાણાયામનું સ્વરૂપ જ્વાને જુહ્વતિ પ્રાણ એ આગળના શ્લોકમાં કથન કરવામાં આવશે. તેથી હવે યમ, નિયમ અને આસન એ ત્રણનું સ્વરૂપ કથન કરે છે. (૧) અહિંસા, (૨) સત્ય, (૩) અસ્તેય, (૪) બ્રહ્મચર્ય, (૫) અપરિગ્રહ એ પાંચ પ્રકારના યમ હોય છે. (૧) શૌચ, (૨) સંતોષ, (૩) વપ, (૪) સ્વાધ્યાય, (૫) ઈશ્વર પ્રણિધાન, એ પાંચ પ્રકારના નિયમ હોય છે, અને આસન તે પદ્મ, સ્વસ્તિકા, ભદ્રા ઇત્યાદિ લેહવડે અનેક પ્રકારનાં હોય છે.

શાસ્ત્રવડે અપ્રતિપાદિત કોઈ પ્રાણીનો વધ કરવો તે હિંસા કહેવાય છે. અહીં 'શાસ્ત્રવડે અપ્રતિપાદિત' એટલા કથનથી ગ્રામીણોનીય વસ્તુમાલમેત ઇત્યાદિ શાસ્ત્રે વિધાન કરેલા યજ્ઞ વિષે પશુના વધથી થનારી હિંસાપણાની નિવૃત્તિ કરી છે, હિંસા પણ કૃત, કારિત, અનુ-મોદિત એ લેહવડે ત્રણ પ્રકારની હોય છે. જે હિંસા પુરુષે પોતે જ કરી હોય તે કૃત કહેવાય છે. જે હિંસા પુરુષે કોઈ અન્યદ્વારા કરાવી હોય તે હિંસા કારિત કહેવાય છે. પુરુષે જે હિંસાની પ્રશંસા કરી હોય તે હિંસા અનુમોદિત કહેવાય છે. એ પ્રકારની હિંસામાંથી નિવૃત્તિરૂપ ઉપરામતા છે, તે અહિંસા કહેવાય છે. (૧) અયધાર્થ લાપણુ કરવું તથા નહિ હનન કરવા યોગ્ય પ્રાણિની હિંસાને અનુકૂળ સત્ય લાપણુ કરવું, તે બન્ને મિથ્યા લાપણુ કહેવાય છે. આ બન્ને પ્રકારનાં મિથ્યા લાપણુમાંથી નિવૃત્તિરૂપ ઉપરામતા તે સત્ય કહેવાય છે. (૨) શાસ્ત્રવડે અપ્રતિપાદિત માર્ગે પરદ્રવ્યનો સ્વીકાર કરવો, તે સ્તેય કહેવાય છે. સ્તેયમાંથી નિવૃત્તિ-રૂપ ઉપરામતા તે અસ્તેય કહેવાય છે. (૩) શાસ્ત્રવડે નિષિદ્ધ સ્ત્રી પુરુષના સંબંધરૂપ મૈથુનથી નિવૃત્તિરૂપ ઉપરામતા તે વ્રદાયર્થ કહેવાય છે. (૪) શાસ્ત્રનિષિદ્ધ માર્ગવડે, શરીરયાત્રાનાં નિર્વાહક લોગનાં સાધનોથી અધિક લોગનાં સાધનોનો સ્વીકાર કરવો, તે પરિગ્રહ કહેવાય છે. પરિગ્રહમાંથી નિવૃત્તિરૂપ ઉપરામતા તે અપરિગ્રહ કહેવાય છે,

હવે પાંચ પ્રકારના નિયમનું નિરૂપણ કરે છે. શૌચ એ પ્રકારનો હોય છે. એક બાહ્યશૌચ અને બીજો આંતરશૌચ. મૃતિકા—જળાદિવડે શરીરનું પ્રક્ષાલન કરવું તથા હિત, મિત, મેધ્ય અન્નાદિનું લોજન કરવું તે બાહ્યશૌચ કહેવાય છે. મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા, ઉપેક્ષા ઇત્યાદિ શુભોવડે ચિત્તાનુ-મદ-માનાદિરૂપ મળની નિવૃત્તિ કરવી, તે આંતરશૌચ કહેવાય છે. સુખી પ્રાણીઓ વિષે મિત્રસાવ કરવો, તે મૈત્રી કહેવાય છે. દુઃખી પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા કરવી, તે કરુણા કહેવાય છે. પુણ્યવાન પુરુષોને ભેધને પ્રસન્ન થવું, તે મુદિતા કહેવાય છે. પાપી દુષ્ટજનોના સંગનો પરિત્યાગ કરવો, તે ઉપેક્ષા કહેવાય છે. (૧) પોતાની સમીપ નિઘમાન લોગનાં સાધનોથી અધિક લોગનાં સાધનો નહિ સંપાદન કરવાની ઇચ્છારૂપ ચિત્તની વૃત્તિવિશેષ, તે સંતોષ કહેવાય છે. (૨) ક્ષુધા, તૃષ્ણા, શીત-ઉષ્ણ ઇત્યાદિ દ્રઢ ધર્મો સહન કરવા, તેમ જ કાષ્ઠમૌન અને આકારમૌન ઇત્યાદિ મત તે સર્વે તપ કહેવાય છે. હસતાદિ અંગોની ચોટા કરીને પણ પોતાના અભિપ્રાયને પ્રકટ ન કરવો, તે કાષ્ઠમૌન કહેવાય છે. હસતાદિ અંગોની ચોટા કરીને પોતાના અભિપ્રાયને પ્રકટ કરવો, પરંતુ સુખથી વચન ઉચ્ચારણ ન કરવાં, તે આકારમૌન કહેવાય છે. (૩) મોક્ષના પ્રતિપાદક વેદાંતશાસ્ત્રનું અધ્ય-યન અથવા પ્રભુવ મંત્રનો જપ, તે સ્વાધ્યાય કહેવાય છે. (૪) ક્ષાત્રી ઇચ્છાથી રહિત ધર્મને, સર્વ કર્મોને, પરમ શુરૂપ ઈશ્વર વિષે અર્પણ કરવાં, તે ઈશ્વર પ્રણિધાન કહેવાય છે. (૫) એ પ્રમાણે યોગશાસ્ત્રની રીતિથી પાંચ પ્રકારના યમ—નિયમનું નિરૂપણ કર્યું. પુરાણમાં (૧) સ્તેયકર્મ નિવૃત્તિ, (૨) કરુણા, (૩) આર્જવ, (૪) શાંતિ, (૫) શૌચ, (૬) ધૃતિ, (૭) મિતા-હાર, (૮) સત્ય લાપણુ, (૯) છવર્હિસન અને (૧૦) વ્રદાયર્થ. એ પ્રમાણે દશ પ્રકારના યમો કથન કર્યો છે. (૧) આસ્તિકત્વ, (૨) હર્ષ, (૩) તપ, (૪) સુરાચન, (૫) જ્ઞાન, (૬) લગ્ન, (૭) સદ્ગુણ, (૮) હોમ, (૯) સત્ શ્રવણ, (૧૦) જપ. એ પ્રમાણે દશ પ્રકારના નિયમો કથન કર્યો છે. તેમાંના વધારાના પાંચ યમો અને નિયમો પૂર્વોક્ત પાંચ યમો—નિયમોના અંત-ર્ભૂત જ છે. આ પ્રકારના યમનિયમાદિ અષ્ટ અંગો વિશે અભ્યાસ પરાયણુ અધિકારી પુરુષ યોગયજ્ઞ કહેવાય છે. (૩)

વિધિપૂર્વક શુરુની સમીપ નિવાસ કરીને જગાદિ વેદોનો અભ્યાસ કરનાર અધિકારી પુરુષ સ્વાધ્યાય યજ્ઞ કહેવાય છે અર્થાત્ કેટલાક અધિકારી પુરુષો વેદાભ્યાસરૂપ યજ્ઞને જ કરે છે. (૪)

અનેક પ્રકારની યુક્તિઓવડે વેદના અર્થનો નિશ્ચય કરનાર અધિકારી પુરુષ જ્ઞાનયજ્ઞ કહેવાય છે, અર્થાત્ કોઈ અધિકારી પુરુષ વેદના અર્થના નિશ્ચયરૂપ યજ્ઞને જ કહે છે. (૫)

હવે યજ્ઞાંતરનું કથન કરે છે-યજ્ઞ-સશિતમતાઃ इति-હે અર્જુન! કોઈ યત્નશીલ અધિકારી પુરુષ સંશિતમતરૂપ યજ્ઞને જ કહે છે. જેમનાં અહિંસાદિ ય્મો સારી રીતે અત્યંત દૃઢ થયાં છે, તે અધિકારી પુરુષો સંશિતમત કહેવાય છે. આ વાત લગવાનું પતંજલિએ પણ યોગશાસ્ત્રમાં કહી છે. “જાતિદેશકાલસમયાનવચ્છિન્નાઃ સાર્વભૌમામહાન્ત इति-અર્થાત્ અહિંસા, સાત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ, એ પાંચ ય્મો જાતિ, દેશ, કાળ, અને સમય એ ચારવડે અનવચ્છિન્ન હોવાથી, અત્યંત દૃઢ ભૂમિકારૂપ થયલાં મહાન્ત કહેવાય છે.” હવે અહિંસાદિ પાંચ ય્મો વિષે, જાતિ-દેશાદિવડે અનવચ્છિન્નતા સ્પષ્ટ કરવાને વાસ્તે, પ્રથમ અહિંસાદિવિષે જાતિ-દેશાદિવડે અનવચ્છિન્નતાનું નિરૂપણ કરે છે. (૧) “એક મૃગ સિવાય બીજાં ગાયઅશ્વાદિ પ્રાણીઓને હું કદાચિત્ પણ હણીશ નહિ,” એ પ્રકારનો સંકલ્પ મનમાં કરીને, ગાયઅશ્વાદિ પ્રાણીઓની અહિંસા તે અહિંસા જાતિ અવચ્છિન્ન કહેવાય છે. (૨) “તીર્થમાં હું કોઈ પણ જીવની હિંસા નહીં કરું.” એ પ્રકારનો સંકલ્પ મનમાં કરીને, તીર્થમાત્રમાં કોઈ પ્રાણીની હિંસા ન કરવી, તે અહિંસા દેશાવચ્છિન્ન કહેવાય છે (૩) “એકાદશીને દિવસે તથા અન્ય કોઈ પવિત્ર દિવસે હું કોઈ પણ જીવની હિંસા નહિ કરું,” એ પ્રકારનો સંકલ્પ મનમાં કરીને, એકાદશી આદિ પવિત્ર દિવસે કોઈ પણ જીવની હિંસા નહિ કરનાર તે અહિંસા કાલાવચ્છિન્ન કહેવાય છે. (૪) “દેવતા-ગ્રાહ્યજીવોના પ્રયોજનવિના અથવા યુદ્ધવિના હું કોઈ પણ જીવની હિંસા નહિ કરું” એ પ્રકારનો સંકલ્પ મનમાં કરીને, પ્રયોજનવિના કોઈ પણ જીવની હિંસા નહિ કરનાર તે અહિંસા સમયાવચ્છિન્ન કહેવાય છે. અહિં સમય શબ્દ પ્રયોજન વિશેષને માટે છે.

વસ્તુના વિચારવડે કામની નિવૃત્તિ થાય છે. અસ્તેય અને અપરિશ્વરરૂપ સંતોષવડે લોભની નિવૃત્તિ થાય છે. સત્યવડે તથા યથાર્થ જ્ઞાનરૂપ વિવેકવડે મોહની નિવૃત્તિ થાય છે. એ પ્રકારે કામ-ક્રોધાદિ નિવૃત્ત થયા પછી, કામ-ક્રોધાદિના કાર્યરૂપ સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિ થાય છે. અહિંસા-દિનાં બીજાં પણ અનેક ક્રોધો સકામ પુરુષોને વાસ્તે યોગશાસ્ત્રમાં કથન કર્યાં છે. ૨૮

અપતરણિકા:—હવે દોઢ શ્લોકવડે શ્રીભગવાન્ પ્રાણુયામરૂપ યજ્ઞનું કથન કરે છે:—

અપાને હૃદ્ધતિ પ્રાણં પ્રાણેડપાનં તથાડપે ।

પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધા પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥ ૨૯ ॥

અપે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્પ્રાણેષુ હૃદ્ધતિ ।

શ્લોકાર્થ:—અન્ય અધિકારી પુરુષ અપાનવિષે પ્રાણનો હોમ કરે' છે, પ્રાણ વિષે અપાનનો હોમ કરે છે તથા નિયત આહારવાળા અન્ય અધિકારી જન પ્રાણ અપાનની ગતિને રોકવાવડે પ્રાણાયામપરાયણ થઈ પ્રાણોમાં જ્ઞાનકર્મરૂપ ઇન્દ્રિયોનો હોમ કરે છે. ૨૯-૨૯॥

ટીકા:—હે અર્જુન! અધિકારી પુરુષો તો અપાનની પ્રશ્વાસરૂપ વૃત્તિ વિષે પ્રાણની શ્વાસરૂપ વૃત્તિનો હોમ કરે છે અર્થાત્ શરીરની અંદર બાહ્ય વાયુના પ્રવેશવડે પૂરક નામે પ્રાણાયામ કરે છે તથા તે અધિકારી પુરુષો પ્રાણની શ્વાસરૂપ વૃત્તિ વિષે અપાનની પ્રશ્વાસરૂપ વૃત્તિનો હોમ કરે છે, અર્થાત્ શરીરની અંદરના વાયુને બાહ્યદેશ વિષે નિર્ગમન કરીને રેચક નામનો પ્રાણાયામ કરે છે. અહીં પૂરક અને રેચક એ બે પ્રકારના પ્રાણાયામના કથનવડે શ્રીભગવાને બે પ્રકારના કુંભકનું પણ અર્થથી જ કથન કર્યું છે. કારણ કે પૂરક—રેચક વિના બે પ્રકારનો કુંભક સિદ્ધ થતો નથી. આંતરકુંભક અને બાહ્યકુંભક એવા ભેદવડે કુંભક બે પ્રકારનો હોય છે. યથાશક્તિ પરિમાણ બાહ્ય વાયુને નાસિકા દ્વારા શરીરની અંદર પૂરણ કરીને, ત્યાર પછી જે શ્વાસ-પ્રશ્વાસનો નિરોધ કરવામાં આવે છે, તે આંતરકુંભક કહેવાય છે. યથાશક્તિ પરિમાણ શરીરની અંદરના વાયુનો નાસિકાદ્વારા બાહ્ય પરિત્યાગ કરીને, ત્યારપછી જે શ્વાસ-પ્રશ્વાસનો નિરોધ કરવામાં આવે છે, તે બાહ્યકુંભક કહેવાય છે.

હવે, પૂર્વે કથન કરેલા પૂરક, રેચક અને કુંભક એ ત્રણ પ્રકારના પ્રાણાયામના અનુવાદપૂર્વક ચોથા કુંભકનું શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:—પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધા હૃદ્ધા ઇતિ—હે અર્જુન! સુખ અથવા નાસિકાદ્વારા શરીરની અંદરના વાયુનું બાહ્ય નિર્ગમન થાય છે. આ શ્વાસ પ્રાણની ગતિ છે. બહાર નિકળેલા વાયુનો સુખ અથવા નાસિકાદ્વારા, શરીરની અંદરનો પ્રવેશ તે પ્રશ્વાસ કહેવાય છે. પ્રશ્વાસ અપાનની ગતિ છે. તેમાં પૂરક વિષે પ્રાણના શ્વાસરૂપ ગતિનો નિરોધ થાય છે અને રેચકમાં અપાનના પ્રશ્વાસરૂપ ગતિનો નિરોધ થાય છે. કુંભકમાં બન્ને ગતિઓનો નિરોધ થાય છે. એ પ્રકારે કુમે કરીને તથા એક જ કાળે, પ્રાણ-અપાનની શ્વાસ-પ્રશ્વાસરૂપ ગતિને રોકીને, ત્રિવિધ પ્રાણાયામ પરાયણ થયેલા તથા આહાર અને નિયમાદિ યોગનાં સાધનોવડે વિશિષ્ટ થયેલા કોઈ અધિકારી જનો, બાહ્ય-આંતર કુંભકના અભ્યાસવડે નિઘ્રહ કરેલા પ્રાણો વિષે, જ્ઞાન-કર્મ-ઈન્દ્રિયરૂપ પ્રાણોનો હોમ કરે છે, અર્થાત્ અતુર્થ કુંભકના અભ્યાસવડે ઇન્દ્રિયોનો નિગૃહિત પ્રાણો વિષે લય કરે છે.

આ સર્વે અર્થ ભગવાન્ પતન્જલિએ યોગસૂત્રોમાં સંક્ષેપે કરીને તથા વિસ્તારથી કથન કર્યો છે. સંક્ષેપસૂત્ર આ પ્રમાણે—“તસ્મિન્સતિ શ્વાસપ્રશ્વાસયોર્ગતિવિચ્છેદલક્ષણ. પ્રાણાયામઃ ઇતિ—અર્થાત્ આસન સ્થિર થતાં પ્રાણાયામ કરવા યોગ્ય છે. પ્રાણાયામ શ્વાસ-પ્રશ્વાસની ગતિના નિરોધરૂપ

છે અર્થાત્ પ્રાણ-અપાન એ બન્નેના (ક્રમાનુસાર) ધર્મરૂપ જે શ્વાસ અને પ્રશ્વાસ છે, તે શ્વાસ-પ્રશ્વાસ બન્નેની, પુરુષ પ્રયત્ન વિના જ, જે સ્વાભાવિક ચલનરૂપ ગતિ છે, તે ગતિના ક્રમે કરીને તથા એક જ કાળે જે પુરુષપ્રયત્નવિશેષવડે જે નિરોધનું સ્વરૂપ તે પ્રાણાયામ કહેવાય છે. આ સંક્ષિપ્ત અર્થને હવે વિસ્તારથી કથન કરે છે:—“જાગ્યાવંતરત્તંભટ્તિર્દેશકાલત્ત્વામિ: પરિદૃષ્ટો દીર્ઘઃ સૂક્ષ્મ ઇતિ—અર્થાત્ પ્રાણાયામ બાહ્યવૃત્તિ, આભ્યંતરવૃત્તિ, સ્તંભવૃત્તિ અને તુરીય એ ભેદવડે ચાર પ્રકારનો હોય છે.” (૧) બાહ્યગતિના નિરોધરૂપ હોવાથી પૂરક બાહ્યવૃત્તિ કહેવાય છે. (૨) આંતરવૃત્તિના નિરોધરૂપ હોવાથી રેચક આંતરવૃત્તિ કહેવાય છે. અથવા બાહ્યવૃત્તિ શબ્દવડે રેચકનો અર્થ ગ્રહણ કરવો અને આભ્યંતરવૃત્તિ શબ્દવડે પૂરકનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. (૩) એક જ કાળે ઉભય ગતિઓનો જે નિરોધ છે, તે સ્તંભ કહેવાય છે. કુંભક સ્તંભરૂપ હોવાથી સ્તંભવૃત્તિ કહેવાય છે; અર્થાત્ જ્યાં શ્વાસ અને પ્રશ્વાસ બન્નેનો એક જ વિધારક પ્રયત્નથી અભાવ થાય છે અને પૂર્વની પેઠે પૂરણના પ્રયત્નનું પણ વિધારણ હોતું નથી તથા રેચનના પ્રયત્નનું પણ વિધારણ હોતું નથી, કિન્તુ જેમ અગ્નિવડે તપ થયલા પાષાણ ઉપર નાંખેલું જળ પરિશોષણને પ્રાપ્ત થતાં સર્વ બાલુઓથી સંકેચને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સર્વદા ચલન સ્વભાવવાળો પ્રાણવાયુ પણ બળવાન વિધારક પ્રયત્નવડે ચલન ક્રિયાથી રહિત થતાં શરીર વિષે જ સૂક્ષ્મ ઘટ્ટને રહે છે, તે કાળે તે સૂક્ષ્મ પ્રાણવાયુ પૂરણને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેથી પૂરક થતો નથી તથા સૂક્ષ્મ પ્રાણવાયુ રેચનને પ્રાપ્ત થતો નહિ હોવાથી રેચક પણ કહેવાય નહિ, કિન્તુ પરિશોષથી વિરુદ્ધ થયેલા પ્રાણવાયુ કુંભક જ કહેવાય છે. આ પૂરક, રેચક અને કુંભક ત્રણ પ્રકારનો પ્રાણાયામ દેશવડે, કાળવડે તથા સંખ્યાવડે પરીક્ષા કરેલો હોઈને સૂક્ષ્મ સંગ્રાને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ ઘનીભૂત તૂલનો પિંડ, પ્રસારણ કરતાં, વિરલતાવડે દીર્ઘ થાય છે તથા સૂક્ષ્મ થાય છે, તેમ પ્રાણવાયુ પણ દેશ-કાળ સંખ્યાની અધિકતાવડે અભ્યાસ કરેલો હોવાથી દીર્ઘ થાય છે તથા હર્લક્યતાવડે સૂક્ષ્મ પણ થાય છે. તે પ્રકાર નીચે પ્રમાણે:—પ્રાણની ગતિરૂપ શ્વાસ હૃદય દેશથી નીકળીને નાસિકાના અગ્ર ભાગની સન્નુખ બાર આંગળ સૂધી દેશમાં જઈને સમાપ્ત થાય છે, અને અપાનની ગતિરૂપ જે પ્રશ્વાસ તે પ્રવાસ શ્વાસની સમાપ્તિના દેશથી પુનઃ ઉભટીને (પાછો ફરીને) હૃદય દેશવિષે જઈને સમાપ્ત થાય છે. સર્વ મનુષ્યોના પ્રાણ-અપાનની આ સ્વાભાવિક ગતિ હોય છે અને અભ્યાસવડે પ્રાણવાયુ યથા-ક્રમે નાભિ દેશથી નીકળીને અથવા આધાર દેશથી નીકળીને, નાસિકાના અગ્રભાગની સન્નુખ ઓવીશ આંગળ સૂધીના દેશ વિષે અથવા છત્રીશ આંગળ સૂધીના દેશ વિષે જઈને સમાપ્ત થાય છે. પુનઃ સમાપ્તિ દેશથી જ ઉભટીને (ફરીને) નાસિકાદ્વારા નાભિ દેશ વિષે અથવા આધાર દેશ વિષે તે પ્રાપ્ત થાય છે. બાહ્ય દેશમાં વાયુનો સંબંધ, વાયુથી રહિત દેશમાં આપણી નાસિકાની સન્નુખ ઈંધીકાનું સૂક્ષ્મ તરણું રાખીને, તે તરણીની ચલનરૂપ ક્રિયાથી અનુમાન કરવામાં આવે છે. શરીરના અંતર દેશમાં, પ્રાણવાયુનો સંબંધ પિપીલિકા (કીડી)ના સ્પર્શની સમાન સ્પર્શવડે અનુમાન કરવામાં આવે છે. એ (૧) દેશપરીક્ષા કહેવાય છે. નેત્રોની નિમેષ ક્રિયાવચ્ચિત્ર કાળનો ઓથો ભાગ તે ક્ષણ કહેવાય છે. ક્ષણોની ધંયતાનો નિશ્ચય કરવો તે (૨) કાળપરીક્ષા કહેવાય છે. ચોતાના બનુર્મડલને ચોતાના હસ્તથી પ્રદક્ષિણાની માફક ત્રણ વાર સ્પર્શ કરીને ઊંટિકા મુદ્રા કરવી. તે ઊંટિકા મુદ્રાવચ્ચિત્ર કાળ તે માત્રા કહેવાય છે. તેવી છત્રીસ માત્રાઓ કરવાથી પ્રથમ ઉદ્ઘાત તે મંદ કહેવાય છે, અને તે જ ઉદ્ઘાત પૂર્વથી બમણા કરતાં બીજો મધ્ય કહેવાય છે. તે જ ઉદ્ઘાતને ત્રણગણા કરતાં ત્રીજો તીવ્ર કહેવાય છે. તેમાં નાભિ દેશથી ઉભવીને વિરેચન કરેલા પ્રાણવાયુનું જે શિરમાં અભિહનન તે ઉદ્ઘાત કહેવાય છે. આ (૩) સંખ્યાપરીક્ષા કહેવાય છે, અથવા પ્રણવ મંત્રના જપની આવૃત્તિના ભેદવડે સંખ્યાપ-

રીક્ષા બાલુવી. અથવા શ્વાસ પ્રદેશોની ગણના કરીને સંખ્યાપરીક્ષા બાલુવી. એ પ્રકારે કાલ અને સંખ્યા એ બન્નેના યત્કિચિત્ લેહનો અંગીકાર કરીને ભિન્ન ભિન્ન કથન કર્યું છે. એ કે કુંભક વિષે પૂરક—રેચકની પેઠે દેશવ્યાપ્તિ પ્રતીત થતી નથી, તો પણ કાળવ્યાપ્તિ તથા સંખ્યાવ્યાપ્તિ કુંભક વિષે પણ બાલુવામાં આવે છે. એ ત્રણ પ્રકારનો પ્રાણાયામ, હરદોજ અભ્યાસ કરવાથી, દિવસ-પક્ષ-માસ ઇત્યાદિ ક્રમે કરીને અધિક દેશ-કાળવિષે વ્યાપક થવાથી, દીર્ઘ કહેવામાં આવે છે; તથા પરમ નેપુણ્ય સમાધિવડે ગમ્ય થવાથી સૂક્ષ્મ કહેવાય છે. એવી રીતે પૂરક, રેચક, અને કુંભક એ ત્રણ પ્રકારના પ્રાણાયામનું કથન કર્યું.

હવે રૂપરૂપ ચતુર્થ પ્રાણાયામનું નિરૂપણ કરે છે. ભગવાન્ પતંજલિનું સૂત્ર કહે કે—પ્રાણાઃ મંચરવિષયલેપી ચતુર્થેતિ—અર્થાત્ બાહ્ય વિષય જે શ્વાસ તે રેચક કહેવાય છે, અને અંતર વિષય જે પ્રશ્વાસ તે પૂરક કહેવાય છે; અથવા ‘બાહ્ય વિષય’ શબ્દવડે પૂરકનો અર્થ ગ્રહણ કરવો અને ‘અભ્યંતર વિષય’ શબ્દવડે રેચકનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. રેચક અને પૂરક બન્નેની અપેક્ષાએ કરીને, એક જ ભગવાન્ વિદ્યારક પ્રયત્નની વશતાથી, બાહ્ય તથા અંતરલેહ વડે બે પ્રકારનો તૃતીય કુંભક થાય છે. રેચક-પૂરક બન્નેની ન અપેક્ષા કરીને, કેવળ કુંભકના અભ્યાસની દૃઢતાવડે, અનેકવાર પ્રયત્નવડે ચતુર્થ કુંભક થાય છે.

અથવા સૂત્રનું આ પ્રમાણે બીજું વ્યાખ્યાન કરવું:—પૂર્વે કથન કરેલા આર આંગળ સૂધી, ચોવીશ આંગળ સૂધી તથા છત્રીસ આંગળ સૂધી પ્રાણને જવાને બાહ્ય પ્રદેશ છે. આ બાહ્ય દેશ જ, ‘બાહ્ય વિષય’ શબ્દવડે સમજવો. ‘અભ્યંતર વિષય’ શબ્દવડે તો હૃદય-નાભિયકાંઠિનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. બન્ને વિષયોનો સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી નિશ્ચય કરીને સ્તંભરૂપ ગતિનો વિચ્છેદ છે, તે આ ચતુર્થ પ્રાણાયામ કહેવાય છે. ત્રીજો કુંભક નામે પ્રાણાયામ તો બાહ્યવિષય અને અભ્યંતર વિષય એ બન્ને વિષયોનો નિશ્ચય વિના જ શીઘ્ર થાય છે. આટલી જ ત્રીજા કુંભક નામના પ્રાણાયામ વિષે તથા ચોથા કુંભક નામના પ્રાણાયામ વિષે વિશેષતા છે. એ જ ચાર પ્રકારના પ્રાણાયામ શ્રીભગવાને અપાને જઞ્ઞતિ પ્રાણ ઇત્યાદિ દોઢ શ્લોક વડે કથન કર્યા છે. (૨૬-૨૯ા)

અપતરણિકા:—દૈર્ઘ્યવાપરે યજ્ઞં ત્યાંથી લઈને સાઠપાંચ શ્લોકોવડે દ્વાદશ યજ્ઞો કથન કર્યા. હવે દ્વાદશ પ્રકારના યજ્ઞોના બાલુનાર પુરુષોને તથા દ્વાદશ પ્રકારના યજ્ઞો કરનારા પુરુષોને જે રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે, તે રૂપ શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:—

સર્વેઽપ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ ॥ ૩૦ ॥

યજ્ઞશિષ્ટામૃતમુજો યાંતિ બ્રહ્મ સનાતનમ્ ।

નાયં લોકોઽસ્ત્યયજ્ઞસ્ય કુતોઽન્યઃ કુરુસત્તમ ॥ ૩૧ ॥

સ્વેકાર્થઃ—યજ્ઞના કરવાવાળા, યજ્ઞવડે નાશ થયેલા પાપવાળા, યજ્ઞના ઉત્તર કાળમાં અમૃતરૂપ અન્નનું લોઝન કરવાવાળા આ સર્વે અધિકારી જન નિત્ય બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. હે અર્જુન! આ યજ્ઞથી રહિત પુરુષને મનુષ્યલોક પણ પ્રાપ્ત થતો નથી તો સ્વર્ગોદિ લોક તો કયાંથી જ હોય ? ૩૦-૩૧

ટીકા:—હે અર્જુન! પૂર્વોક્ત દ્વાદશ યજ્ઞોને ચક્ર-શાસ્ત્રના ઉપદેશથી બાલુનાર અથવા તે દ્વાદશ યજ્ઞોને પ્રાપ્ત થનાર અર્થાત્ શ્રદ્ધાપૂર્વક યજ્ઞો કરનારા પુરુષો તે યજ્ઞવિદ્ કહેવાય છે. એવા યજ્ઞોને બાલુનારા તથા તે યજ્ઞો કરનારા પાપકર્મરૂપ કલ્મષ પૂર્વોક્ત યજ્ઞોવડે નાશને પામેલ તથા તે યજ્ઞો કરીને બાકી રહેલા કાળવિષે અમૃતરૂપ અન્નનું લોઝન કરનારા તે સર્વે અધિકારી

પુરુષ અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા નિત્ય બ્રહ્મને જ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ જન્મ-મરણાદિરૂપ સંસારથી તે પુરુષ મુક્ત થાય છે. એટલા કથનથી યજ્ઞ કરનાર પુરુષોને કૃપાની પ્રાપ્તિ કથન કરી. હવે યજ્ઞો નહિ કરનારા પુરુષોને દોષની પ્રાપ્તિ કથન કરે છે—નાય લોકોત્ત્વયશ્ચ્ચેતિ—હે અર્જુન ! પૂર્વોક્ત દ્વાદશ યજ્ઞોમાં કોઈ પણ યજ્ઞને જે પુરુષ કરતો નથી, તે અયજ્ઞ કહેવાય છે. એવા અયજ્ઞ પુરુષોને અદ્ય સુખવાળો મનુષ્ય લોક પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. કારણ કે તે અયજ્ઞ પુરુષ સર્વ શિષ્ટ પુરુષોવડે નિંદા હોવાથી દુઃખી જ છે. જ્યારે તે અયજ્ઞ પુરુષને અદ્ય સુખવાળો મનુષ્ય લોક પણ ન પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે મહાન્ પુણ્ય કર્મોવડે પ્રાપ્ત થનારો સ્વર્ગોદિરૂપ લોક તે અયજ્ઞ પુરુષને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? અર્થાત્ તે અયજ્ઞ પુરુષને કોઈ પણ લોક પ્રાપ્ત થતો નથી. (૩૦-૩૧)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! પૂર્વે આપે જે કૃપા સહિત યજ્ઞોનું કથન કર્યું છે, તે કેવળ પોતાની કલ્પનાવડે જ કથન કર્યું છે. તે કૃપા સહિત યજ્ઞો વિષે ખીજું કોઈ પ્રમાણ નથી.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ “સાક્ષાત્ વેદ જ આ યજ્ઞો વિષે પ્રમાણરૂપ છે.” એ પ્રકારનો ઉત્તર આપે છે:—

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान्बुद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ૩૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—આ રીતે અનેક પ્રકારના યજ્ઞો વેદના સુખ વિષે વિસ્તૃત છે. તે સર્વ યજ્ઞોને તું કર્મજન્ય જાણ. આ પ્રમાણે જાણવાથી તું આ સંસારથી મુક્ત થશે. ૩૨

ટીકા:—હે અર્જુન ! દૈવમેવાપરે યજ્ઞ એ વચનથી પ્રારંભ કરીને પૂર્વે કથન કરેલા દ્વાદશ યજ્ઞો સર્વ વૈદિક શ્રેયના સાધનરૂપ છે. આ સર્વ યજ્ઞો ઋગાદિ વેદના સુખ વિષે વિસ્તૃત છે, ઋગાદિ વેદદ્વારા જ તે સર્વ યજ્ઞો જાણવામાં આવે છે. કેવળ મારી પોતાની કલ્પનાવડે મેં તે યજ્ઞોનું કથન કર્યું નથી. હે અર્જુન ! તે સર્વ યજ્ઞોને તું કાયિક, વાચિક તથા માનસિક કર્મોથી જ ઉત્પન્ન થયેલા જાણ. આ યજ્ઞોને આત્માથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણવા નહિ “એ આત્માદેવ સર્વ વ્યાપારોથી રહિત છે માટે તે યજ્ઞો મારા અર્થાત્ આત્માના વ્યાપારરૂપ નથી. કિન્તુ હું આત્મા સર્વ વ્યાપારોથી રહિત અસંગ તથા ઉદાસીન છું” એ પ્રમાણે આત્માદેવને અસંગ તથા ઉદાસીન જાણીને તું અર્જુન આ સંસાર બંધથી મુક્ત થઈશ. (૩૨)

અવતરણિકા:—પૂર્વ પ્રસંગમાં શ્રીભગવાને સર્વ યજ્ઞોને તુલ્ય જ કહ્યા, તેથી “કર્મયજ્ઞ અને જ્ઞાનયજ્ઞ એ બન્ને યજ્ઞો સમાન જ થશે.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં, શ્રીભગવાન્ એ બન્ને યજ્ઞોની સમાનતાને નિવૃત્ત કરવાને વાસ્તે જ્ઞાનયજ્ઞની શ્રેષ્ઠતાનું કથન કરે છે:—

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्જ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥ ૩૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! દ્રવ્યમય યજ્ઞના કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. માટે હે પાર્થ ! સર્વ નિરવશેષ કર્મ, જ્ઞાન વિષે પરિઅવસાનને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૩

ટીકા:—હે અર્જુન ! દ્રવ્યમય યજ્ઞથી લઈને જેટલા જ્ઞાનથી શૂન્ય યજ્ઞો છે, તે સર્વ યજ્ઞો કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે જ્ઞાનથી શૂન્ય સર્વ યજ્ઞો સંસારરૂપ કૃપાની જ પ્રાપ્તિ કરનારા છે. જ્ઞાનયજ્ઞ તો સાક્ષાત્ મોક્ષરૂપ કૃપાની જ પ્રાપ્તિ કરનાર છે. શ્રુતિ કહે છે કે—જ્ઞાનદેવ તુ વૈવસ્વત્—અર્થાત્ અધિકારી પુરુષને જ્ઞાનથી જ વૈવસ્વ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. હવે

જ્ઞાનયજ્ઞની શ્રેષ્ઠતા વિષે શ્રીભગવાન હેતુ કહે છે—સર્વ કર્માર્થિલંકૃતિ-હે અર્જુન ! અગ્નિહોત્ર, જ્યોતિષ્ટોમ, સોમ યજ્ઞ, અને અયન યજ્ઞ વગેરે જેટલાં શ્રૌત કર્મો છે, તથા ઉપાસનાદિરૂપ જેટલાં સ્માર્ત કર્મો છે, તે સર્વ કર્મો નિરવશેષ થયલા પ્રજ્ઞાત્મ એકય જ્ઞાન વિષે જ સમાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ તે સર્વ શ્રૌત તથા સ્માર્ત કર્મો પાપરૂપ પ્રતિબંધની નિવૃત્તિદ્વારા આત્મજ્ઞાન વિષે જ પરિઅવસાનને પામે છે.

શ્રુતિ કહે છે કે—તમેવં વેદાણ્યવચ્ચેન વ્રાજાણા વિવિદિપંતિ યજ્ઞેન દાનેન તપસાનાશકેન હિતિ ॥ ધર્મેણ પાપમપહ્વતિ હિતિ—અર્થાત્—અધિકારી પ્રાણીય વેદનું અધ્યયન કરીને, યજ્ઞ કરીને, દાન કરીને તથા તપ કરીને આત્માદેવને જાણવાની ઇચ્છા કરે છે. અધિકારી ધર્મવડે પાપને નિવૃત્ત કરે છે. “પ્રતિબંધક પાપોની નિવૃત્તિદ્વારા આત્મજ્ઞાન વિષે જ સર્વ શુભ કર્મોનો ઉપયોગ છે.” આ અર્થ શ્રીભગવાન ભગવાને તથા ભાષ્યકારેએ સર્વોપેક્ષાયાદિશ્રુતેરષ્વત્ આ સૂત્રમાં વિસ્તારથી કથન કરેલ છે. તેથી જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞ જ સર્વ યજ્ઞોથી શ્રેષ્ઠ છે. (૩૩)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન ! જે આત્મજ્ઞાન વિષે સર્વ શુભ કર્મોનું પરિઅવસાન છે, તે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિષે અત્યંત સહેલો ઉપાય કયો છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન તે ઉપાયનું કથન કરે છે:—

તદ્વિદ્વિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ।

ઉપદેશ્યંતિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥ ૩૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—આત્મજ્ઞાનને તું પ્રશ્નવેત્તા શુરની સમીપ દંડવત્ પ્રણામવડે, પ્રશ્નવડે તથા સેવાવડે મેળવ. આ રીતે કરવાથી પ્રસન્ન થયેલ તત્ત્વદર્શી જ્ઞાની શુર તને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે. ૩૪

ટીકા:—હે અર્જુન ! સર્વ શુભ કર્મોના ફળભૂત આત્મજ્ઞાનને તું અવરણ કરીને પ્રાપ્ત થા. આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને વાસ્તે તું આ પ્રકારનો ઉપાય કર. આચાર્યવાન પુરુષો જે જો શ્રુતિએ, પ્રશ્નવેત્તા આચાર્યના ઉપદેશથી જ, જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કથન કરી છે. તેથી તું અર્જુન પણ પ્રશ્નવેત્તા આચાર્યની સમીપ જઈને પ્રથમ દંડવત્ પ્રણામ કર તથા સર્વ પ્રકારે આચાર્યોની અનુકૂળતાના સંપાદકરૂપ વ્યાપારવિશેષ સેવા કહેવાય છે. આવી સેવા તું કર. ત્યાર પછી “હે ભગવન ! હું કેાણ છું, હું કેવી રીતે બંધાયમાન થયો છું તથા કયા ઉપાયે હું આ સંસારથી મુક્ત થઈશ ?” એ પ્રકારનો પ્રશ્ન તું શુરની આગળ કર. આ પ્રકારે ભક્તિ શ્રદ્ધાપૂર્વક તારા દંડવત્ પ્રણામવડે તથા સેવાવડે પ્રસન્ન થયેલા તત્ત્વદર્શી જ્ઞાનવાન શુર તારી પ્રત્યે આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે, કે જે આત્મજ્ઞાન સાક્ષાત્ મોક્ષરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ કરનાર છે. પદોના (શબ્દોના) જ્ઞાનમાં, વાક્યોના જ્ઞાનમાં તથા અનેક પ્રકારની સુક્તિઓના જ્ઞાનમાં જે પુરુષો અત્યંત કુશળ હોય છે, તેઓ જ્ઞાની કહેવાય છે. જે પુરુષોને સંશય તથા વિપરીત ભાવનાથી રહિત આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો છે, તે પુરુષો તત્ત્વદર્શી કહેવાય છે. એવા જ્ઞાનવાન તત્ત્વદર્શી પુરુષોએ ઉપદેશ કરેલું આત્મજ્ઞાન જ મોક્ષરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ કરે છે. આ તત્ત્વદર્શીપણથી રહિત કેવળ પદ, વાક્ય તથા સુક્તિ આદિના જ્ઞાનમાં કુશલ પુરુષે ઉપદેશ કરેલું આત્મજ્ઞાન મોક્ષરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ કરતું નથી. અર્થાત્ શ્રોત્રિય પ્રક્ષનિષ્ઠ શુરએ ઉપદેશ કરેલું આત્મજ્ઞાન જ મોક્ષરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ કરે છે. તેમાં જ્ઞાનિનઃ એ શબ્દવડે શ્રીભગવાને શ્રોત્રિયનું કથન કર્યું છે. અને તત્ત્વજ્ઞાનઃ એ શબ્દવડે શ્રીભગવાને પ્રક્ષનિષ્ઠનું કથન કર્યું છે. આ અર્થ સાક્ષાત્ શ્રુતિ ભગવતી પણ કથન કરે છે કે—તદ્વિજ્ઞાતાર્યં સ ગુરુમેવાભિગચ્છેદ સમિત્પાણિઃ મોર્ચિય પ્રપન્નિઃ હિતિ—અર્થાત્—પરમાત્મા દેવના સાક્ષાત્કાર વાસ્તે અધિકારી પુરુષે યથાશક્તિ ભેટો

હસ્તમાં લઈને શ્રોત્રિય પ્રદાનિષ્ઠ શુરુની સમીપે જવું. અહીં જ્ઞાનિનઃ તત્ત્વદર્શિન એ આચાર્યના વાચક બને શબ્દોમાં ભગવાને કહેલ બહુ વચન આચાર્યની મહત્તાને યોગ્ય કરવા વાસ્તે કહ્યું છે. કાંઈ બહુવચનવડે ઘણા આચાર્ય ભગવાન વિવક્ષિત નથી. કારણ કે શ્રોત્રિયપ્રદાનિષ્ઠ એક જ આચાર્યથી અધિકારી શિષ્યને તત્ત્વ સાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. આ તત્ત્વ સાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ વાસ્તે ઘણા આચાર્યોની સમીપ જવાનું કિંચિત્ માત્ર પણ પ્રયોજન નથી. (૩૪)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન! આ પ્રકારના અત્યંત દૃઢ ઉપાયવડે આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન કર્યા છતાં તે જ્ઞાનવડે કયા કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ થાય છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન તે આત્મજ્ઞાનના કૃષ્ણનું વર્ણન કરે છે:—

યજ્ઞાત્વા ન પુનર્મોહમેવં યાસ્યસિ પાંડવ ।

યેન મૂતાન્યરોષેણ દ્રક્ષ્યસ્યાત્મન્યથો મયિ ॥ ૩૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! પૂર્વે જે જ્ઞાન કહ્યું છે તેને પ્રાપ્ત થઈ તું ફરી આ પ્રકારના મોહને પ્રાપ્ત થશે નહિ. આત્મજ્ઞાનવડે આ સર્વ ભૂતોને પોતાના આત્મા વિશે તથા મારા વિશે અર્થોત્ પરમેશ્વર વિશે અલેક્ષરૂપે કરી તું જોશે. ૩૫

ટીકા:—હે અર્જુન ! શ્રોત્રિય પ્રદાનિષ્ઠ શુરુએ ઉપદેશ કરેલા આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈને, બંધુઓના વધાદિ નિમિત્તવાળા જન્મરૂપ શોકને તું પુનઃ કદાચિત્ પણ પ્રાપ્ત થઈશ નહિ. કારણ કે આત્માના અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રજ્ઞાથી લઈને સ્તબ્ધ પર્યંત પિતા તથા પુત્રાદિ સર્વ ભૂત પ્રાણીઓને આત્મજ્ઞાનવડે, તું પોતાના ત્વંપદાર્થ આત્મા વિશે તથા વાસ્તવિક રીતે લેદથી રહિત સર્વના અધિજ્ઞાનભૂત હું તત્પદાર્થ પરમેશ્વર વિષે, અલેક્ષરૂપ દેખીશ. કારણ કે અધિજ્ઞાનથી ભિન્ન કદ્વિપત વસ્તુને અભાવ જ હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, મને અર્થોત્ ભગવાન વાસુદેવને પોતાના આત્મારૂપ જાણીને, અજ્ઞાનને નાશ થયા પછી સર્વ ભૂત પ્રાણી અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ રહેશે નહિ. કોઈ ટીકામાં તો જ્ઞાત્મનિ અને મયિ એ બન્ને શબ્દોનું સમાનાધિકરણ અંગીકાર કરીને “આત્મારૂપ મારા વિશે અર્થોત્ પરમેશ્વર વિષે સર્વ ભૂતોને તું જોઈશ.” એ પ્રકારનો અર્થ કથન કર્યો છે. (૩૫)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન! આ પ્રકારના આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈને પણ હું અર્જુન, લીભ તથા દ્રોણાદિ શુરુઓના તથા દુર્યોધનાદિ બંધુઓના વધથી ઉત્પન્ન થતા પાપથી સુકૃત થઈશ નહિ.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન આત્મજ્ઞાનનું પરમ માહાત્મ્ય કથન કરે છે.

અપિ ચેદાસિ પાપેભ્યઃ સર્વેભ્યઃ પાપકૃત્તમઃ ।

સર્વે જ્ઞાનપ્લવેનૈવ વૃજિનં સંતરિષ્યસિ ॥ ૩૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—જો કદાપિ તું સર્વ પાપ કરનારા પુરૂષો કરતાં અત્યંત પાપ કરવાવાળો

આત્મવેત્તા પુરુષ સર્વ સંસારરૂપ શોકને તરે છે. અહીં દક્ષિણ એ શબ્દવડે સંસારરૂપ કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ કરનાર સર્વ ધર્મ તથા અધર્મરૂપ કર્મોના અર્થ ગ્રહણ કરવો. કારણ કે મોક્ષની ઈચ્છા વાળા અધિકારી પુરુષને પાપ કર્મની માફક પુણ્ય કર્મ પણ અનિષ્ઠ જ છે. (૩૬)

અવતરણિકા:—“હે ભગવાન! અધિકારી પુરુષ આત્મજ્ઞાનરૂપ નૌકાવડે પુણ્ય પાપરૂપ સમુદ્રને તરે છે, એ વાત પૂર્વે આપે કથન કરી. પણ જેમ નૌકાવડે તર્યા છતાં પણ સમુદ્રનો નાશ થયો નથી, તેમ આત્મજ્ઞાનરૂપ નૌકાવડે પુણ્ય પાપરૂપ સમુદ્રને તર્યા છતાં પણ પુણ્ય પાપરૂપ કર્મનો નાશ થતો નથી.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન આત્મજ્ઞાનવડે કર્મોના નાશ વિષે ખીજું દહાંત કથન કરે છે:—

યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્મસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન ।

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥ ૩૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન! જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિ કાષ્ઠોને ભસ્મીભૂત કરે છે તેમ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વ કર્મોને ભસ્મીભૂત કરે છે. ૩૭

ટીકા:—હે અર્જુન! જેમ અત્યંત પ્રજ્વલિત અગ્નિ ઘણાં કાષ્ઠોને પણ ભસ્મીભૂત કરી નાંખે છે, તેમ “હું પ્રદ્ધરૂપ છું” એ પ્રકારનો આત્મજ્ઞાનરૂપ અગ્નિ પણ પ્રારબ્ધ કર્મથી ભિન્ન સર્વ પુણ્ય પાપકર્મોને ભસ્મીભૂત કરી નાંખે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ પુણ્યપાપ કર્મોના કારણભૂત અજ્ઞાનનો નાશ કરીને કર્મોનો પણ નાશ કરે છે. શ્રુતિ કહે છે કે:— “નિયતે દયર્થયિદિદિયંતે સસર્વથયા: । ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि तस्मिन्नेष्टेपरावरे ॥” અર્થાત્—પ્રદ્ધાદિ દેવતાઓથી પણ અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ પરમાત્મા દેવનો સાક્ષાત્કાર થતાં વિદ્વાન્ પુરુષની આત્મા તથા અનાત્માના અધ્યાસરૂપ હૃદયગ્રંથિ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે.” આત્મા દેહાદિથી ભિન્ન છે અથવા દેહાદિરૂપ છે. તેમાં દેહાદિથી ભિન્ન થયેલો આત્મા પ્રદ્ધરૂપ છે અથવા પ્રદ્ધથી ભિન્ન છે વગેરે આત્મવિષયક સંશય છે, તે સર્વ સંશય પણ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. જે પુણ્યપાપરૂપ પ્રારબ્ધ કર્મોએ આ શરીર આપ્યું છે, તે પ્રારબ્ધ કર્મો સિવાય બીજાં સર્વ કર્મો નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. આ વાત શ્રીગ્યાસ ભગવાને પ્રદ્ધસૂત્રોમાં કથન કરી છે:—તદપિગમત્તરૂર્વાવગોરહેવવિનાશૌ તદ્વ્યવશેષાદ્—અર્થાત્—“હું પ્રદ્ધરૂપ છું,” એ પ્રકારનો આત્મસાક્ષાત્કાર થતાં વિદ્વાન્ પુરુષનાં પૂર્વ સંચિત કર્મોનો નાશ થઈ જાય છે, અને જેમ જળમાં રહેલા પદ્મપત્રને જળનો સ્પર્શ થતો નથી, તેમ આત્મજ્ઞાનની પછી કરેલાં કર્મોનો વિદ્વાન્ પુરુષને સ્પર્શ જ થતો નથી.” આ વાત અનેક શ્રુતિ સ્મૃતિઓમાં કથન કરી છે. જે શરીર વિષે વિદ્વાન્ પુરુષને આત્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ થઈ છે, તે શરીરનો આરંભ કરનારો પુણ્ય તથા પાપરૂપ પ્રારબ્ધ કર્મોનો શરીરના નાશકાળમાં જ નાશ થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે, —“તस्य तावदेव चिरं यावदविमोक्षेण संपत्त्ये—અર્થાત્—વિદ્વાન્ પુરુષને વિદેહમોક્ષની પ્રાપ્તિવિષે તેટલા કાળ સૂધીના જ વિલંબ છે કે, જેટલા કાળસૂધી પ્રારબ્ધ કર્મોના ભોગપૂર્વક શરીરની નિવૃત્તિ થઈ નથી. એ શરીર નિવૃત્ત થયા પછી વિદ્વાન્ પુરુષ વિદેહ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે.” આ વાત શ્રીગ્યાસ ભગવાને પ્રદ્ધસૂત્રોમાં પણ કથન કરી છે:—“भोगेन त्वितरे क्षपयिष्य संवचते—અર્થાત્—સંચિત અને ક્રિયામાણ કર્મોથી ભિન્ન પુણ્ય-પાપરૂપ પ્રારબ્ધ કર્મોનો ભોગથી નાશ કરીને વિદ્વાન્ પુરુષ વિદેહ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે.” અને વસિષ્ઠ-સનકાદિ અધિકારક પુરુષોને તો જ્ઞાનની ઉત્પત્તિની પછી જ બીજાં શરીરોની પ્રાપ્તિ શાસ્ત્રોમાં જોવામાં આવે છે. તેથી “यावदपिनास्त्ववस्थितिर्निकारकानाम् એ સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં ભગવાન ભાષ્યકારોએ આ પ્રકારની વ્યવસ્થા કથન કરી

છે કે, વસિષ્ઠાદિને જે શરીરવિષે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ છે, તે શરીરનો આરંભ કરનાર પ્રારબ્ધ કર્મો જ વસિષ્ઠાદિનાં બીજાં શરીરોનો પણ આરંભ કરે છે.” તાત્પર્ય એ છે કે, અનેક શરીરોનો આરંભ કરનાર જે બળવાન પ્રારબ્ધ કર્મ છે, તે અધિકાર કહેવાય છે. આવો અધિકાર વસિષ્ઠાદિ ઉપાસક પુરુષોનો જ હોય છે, અન્ય જીવોનો હોતો નથી. આવો અધિકાર જ્યાં સૂધી રહે છે, ત્યાં સૂધી જ વસિષ્ઠાદિક અધિકારક પુરુષોની સ્થિતિ હોય છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, જે કર્મોએ પોતાનાં ફળનો આરંભ નથી કર્યો તે કર્મ આત્મજ્ઞાનરૂપ અગ્નિવટે નષ્ટ થઈ નાય છે. જે કર્મોએ પોતાના ફળનો આરંભ કર્યો છે, તે કર્મ તે લોભની સમાપ્તિ પર્યંત રહે છે. પ્રારબ્ધકર્મોનો ભોગ, અસ્મદ્વાદિ તત્ત્વવેત્તા જીવો વિષે એક જ દેહવટે થાય છે અને વસિષ્ઠાદિ અધિકારક પુરુષો વિષે તે ભોગ અનેક દેહોવટે થાય છે. (૩૭)

અવતરણિકા:—આ આત્મજ્ઞાનનો એવો મહાન્ પ્રભાવ છે. તે કારણથી આત્મજ્ઞાનની સમાપ્તિ બીજા કોઈ પદાર્થ નથી. આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:—

ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિહ વિદ્યતે ।

તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્માનિ વિંદતિ ॥ ૩૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—આ વેદ લોક વિશે જ્ઞાનની સમાપ્તિ કોઈ પણ પવિત્ર વસ્તુ વિદ્યમાન નથી માટે મહાન્ કાળે કરીને કર્મયોગથી જેનું ચિત્ત શુદ્ધ થયું છે એવો પુરુષ પોતે આ જ્ઞાનને પોતાના અંતઃકરણ વિશે પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૮

ટીકા:—હે અર્જુન! વેદોમાં અથવા લોકવ્યવહારમાં આત્મજ્ઞાનના જેવો બીજો કોઈ પદાર્થ શુદ્ધિ કરનારો નથી, કિન્તુ એક આત્મજ્ઞાન જ શુદ્ધિ કરનાર છે; કારણ કે આત્મજ્ઞાનથી ભિન્ન બીજાં કર્મ તથા ઉપાસના વગેરે ઉપાયો અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરતા નથી. આ ભિન્ન ઉપાયો અજ્ઞાનરૂપ મૂળસહિત પાપોની જો કે નિવૃત્તિ કરતા નથી, કિન્તુ યત્કિંચિત્ પાપની નિવૃત્તિ કરે છે. જેમ કે, પ્રાયશ્ચિત્ત યત્કિંચિત્ પાપની નિવૃત્તિ કરે છે. જ્યાં સૂધી સર્વ પાપોના મૂળકારણરૂપ અજ્ઞાન વિદ્યમાન હોય છે, ત્યાં સૂધી કોઈ પ્રાયશ્ચિત્તાદિ ઉપાયોવડે એક પાપનો નાશ થતાં પુનઃ બીજાં પાપ અવશ્ય કરીને ઉત્પન્ન થશે. આત્મજ્ઞાનવડે તો અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થતાં મૂળસહિત સર્વ પાપોની નિવૃત્તિ થાય છે. તેથી આત્મજ્ઞાનના જેવો બીજો કોઈ શુદ્ધિ કરવાનો ઉપાય નથી.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્! આત્માનું જ્ઞાન સર્વ પ્રાણીઓને શીઘ્ર જ શા વાસ્તે ઉત્પન્ન નથી થતું ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:—તત્સ્વયં યોગસિદ્ધઃ इति—હે અર્જુન! જે અધિકારી પુરુષ, ઘણા કાળ સૂધી પૂર્વોક્ત કર્મયોગવડે, અંતઃકરણની શુદ્ધિપૂર્વક, આત્મજ્ઞાનની યોગ્યતાને પ્રાપ્ત થયો છે, તે અધિકારી પુરુષ પોતે જ પોતાના અંતઃકરણમાં આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે. અંતઃકરણની શુદ્ધિરૂપ યોગ્યતાને નહિ પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થતો નથી. અન્ય કોઈ પુરુષે આપેલા જ્ઞાનને, પોતામાં સ્થિતરૂપ કરીને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી તથા અન્ય કોઈ પુરુષમાં રહેલા જ્ઞાનને પોતાનું કરીને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. કિન્તુ શુદ્ધ ચિત્તવાળો પુરુષ પોતે જ પોતાના અંતઃકરણમાં આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૮)

શ્રદ્ધાવાલ્લભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ।

જ્ઞાનં લब्ધ્વા પરમં શાંતિમચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ૩૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે પુરુષ શ્રદ્ધાવાન્ છે, ગુરુની ઉપાસનામાં તત્પર છે તથા જિતેન્દ્રિય છે, તે પુરુષ જ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે તથા આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ શીઘ્ર કૈવલ્ય મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૬

ટીકા:—હે અર્જુન! “એ વચ્ચેના યથાર્થ અર્થ જ કહેનારાં છે” એ પ્રકારે, પ્રહ્લવેતા ગુરુનાં વચ્ચેના વિષે તથા વેદાંતશાસ્ત્રનાં વચ્ચેના વિષે, પ્રમાણરૂપ આસ્તિક્યબુદ્ધિ શ્રદ્ધા કહેવાય છે. એવી શ્રદ્ધાવાળો પુરુષ જ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે.

અર્જુનની શંકા:—“એવો શ્રદ્ધાવાન્ છતાં પણ જે પુરુષ અત્યંત આળસુ હોય છે તે આળસુ પુરુષને પણ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ.”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:—શ્રીભગવાન્ કહે છે-તત્પર इति-હે અર્જુન! જે પુરુષ શ્રદ્ધાવાન્ હોય છે તથા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના ઉપાયભૂત પ્રહ્લવેતા ગુરુની ઉપાસનાદિ ઉપાયોમાં આલસ્યથી રહિત થઈને અત્યંત તત્પર થનાર તે પુરુષ જ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે. આ તત્પરતા વિના કેવળ શ્રદ્ધાવાન્ પુરુષ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થતો નથી.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્! જે પુરુષ શ્રદ્ધાવાન્, પ્રહ્લવેતા ગુરુની ઉપાસનાદિમાં તત્પર પણ છે. પરંતુ ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના શબ્દાદિ વિષયોમાંથી નિવૃત્ત નહિ કરનાર અજિતેન્દ્રિય પુરુષને પણ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ.”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:—સંવર્તેન્દ્રિય: इति-હે અર્જુન! શ્રદ્ધાવાન્ પુરુષે પોતાની ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને શબ્દાદિ વિષયોમાંથી નિવૃત્ત છતાં અજિતેન્દ્રિય પુરુષ પણ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થતો નથી. કિન્તુ શ્રદ્ધાવાન્, તત્પર, જિતેન્દ્રિય પુરુષ જ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે અને તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન આ શ્લોકમાં પૂર્વે પ્રણિપાત, પ્રશ્ન અને સેવા એ ત્રણ આત્મજ્ઞાનના કથન કરેલા ત્રણે બાદ્ય ઉપાયો તો દાંભિક-માયાવી પુરુષ વિષે પણ સંભવિત હોઈ શકે છે. તેથી પ્રણિપાતાદિ બાદ્ય ઉપાયના નિયમવડે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિષે હેતુ હોય નહિ. આ શ્લોકમાં કથન કરેલા શ્રદ્ધા, તત્પરતા તથા જિતેન્દ્રિયતા એ આંતર ત્રણ ઉપાયો તો નિયમ-પૂર્વક આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરે છે. એવા શ્રદ્ધાદિ ત્રણ ઉપાયોવડે અધિકારી પુરુષ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈને કાર્યસંહિત અવિદ્યાની નિવૃત્તિરૂપ કૈવલ્ય મુક્તિને વ્યવધાન વિના જ પ્રાપ્ત થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ કે દીપક પોતાની ઉત્પત્તિવડે જ અંધકારની નિવૃત્તિ કરે છે. આ અંધકારની નિવૃત્તિ કરવામાં દીપક કોઈ પણ સહકારી કારણની અપેક્ષા કરતો નથી, તેમ આત્મજ્ઞાન પણ માત્ર પોતાની ઉત્પત્તિવડે જ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરે છે. અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરવામાં આત્મજ્ઞાન વિશે બીજા કોઈ પણ પ્રસંગ્યાનાદિ ઉપાયોની અપેક્ષા હોતી નથી. (૩૬)

અવતરણિકા:—“આ પૂર્વોક્ત અર્થમાં તારે કદાચિત્ પણ સંશય કરવો નહિ, કારણ કે સંશયવાન્ પુરુષ મહાન્ અનર્થને પ્રાપ્ત થાય છે.” એ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:—

અજ્ઞાશ્રદ્ધધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનશ્યતિ ।

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ॥ ૪૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—અજ્ઞાની પુરુષ, અશ્રદ્ધાવાન્ પુરુષ તથા સંશયયુક્ત પુરુષ વિનાશને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંશયયુક્ત પુરુષને જેમ મનુષ્યલોક સિદ્ધ થતો નથી તથા સ્વર્ગોદિરૂપ પરલોક સિદ્ધ થતો નથી, તેમ ભોજનાદિથી ઉત્પન્ન થતું સુખ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૪૦

ટીકા:—હે અર્જુન! વેદાંતશાસ્ત્રના અધ્યયનથી રહિત હોવાથી આત્મજ્ઞાનથી શૂન્ય પુરુષ અજ્ઞ કહેવાય છે. પ્રહ્લવેતા ગુરુએ કથન કરેલા અર્થ વિશે તથા વેદાંત શાસ્ત્રે કથન કરેલા

અર્થ વિષે “આ અર્થ આ પ્રકારનો નથી” એ પ્રકારની વિષય્યરૂપ નાસ્તિક્ય બુદ્ધિવાળો પુરુષ અશ્રદ્ધાન કહેવાય છે. લૌકિક-વૈદિક સર્વ અર્થોવિષે “આ અર્થોઆ પ્રકારનો છે અથવા અન્ય પ્રકારનો છે,” એ પ્રકારના સંશયયુક્ત પુરુષો તે સંશયાત્મા કહેવાય છે. અરૂ પુરુષ, અશ્રદ્ધાન પુરુષ તથા સંશયાત્મા પુરુષ એ ત્રણે પુરુષો નાશને જ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ પોતાના અર્થથી બ્રહ્મ થાય છે. સંશયાત્મા પુરુષો જે પ્રકારના અનર્થને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રકારના અનર્થને અરૂ પુરુષો તથા અશ્રદ્ધાન પુરુષો પ્રાપ્ત થતા નથી, કિન્તુ તેથી ન્યૂન અનર્થને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારે સંશયાત્મા પુરુષ કરતાં અરૂ પુરુષવિષે તથા અશ્રદ્ધાન પુરુષવિષે ન્યૂનતાનું યોગ્યન કરવા વાસ્તે, બ્રહ્મના વાચક શબ્દોના અંતમાં ચક્રાર કથન કર્યો છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! સંશયાત્મા પુરુષ અરૂ પુરુષથી તથા અશ્રદ્ધાન પુરુષથી વધારે અનર્થને પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત કઈ રીતે બાબુવામાં આવે ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:—નાયં લોકં રક્તિ-હે અર્જુન ! સંશયાત્મા પુરુષ પોતાના મિત્રો વિષે પણ “એ મારા મિત્રો છે અથવા શત્રુ છે ?” એ પ્રકારનો સંશય જ કરે છે. સંશયાત્મા પુરુષ ધનાદિ પદાર્થો એકા કરવામાં પણ પ્રવૃત્ત થતો નથી, તેથી સંશયાત્મા પુરુષને આ મનુષ્ય લોક પણ સિદ્ધ થતો નથી. સંશયાત્મા પુરુષને વેદનાં વચ્ચેનાં વિષે પણ સર્વદા સંશય રહ્યા કરે છે, તેથી સંશયાત્મા પુરુષને ધર્મની તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. આ કારણથી સંશયાત્મા પુરુષને સ્વર્ગ-મોક્ષાદિરૂપ પરલોક પણ સિદ્ધ થતો નથી. વળી સંશયાત્મા પુરુષને લોજનાદિ વિષે પણ “આ લોજન હું કરું કે ન કરું ?” એ પ્રકારનો સંશય સર્વદા થયા કરે છે. તેથી તે સંશયાત્મા પુરુષને લોજનાદિકૃત વિષયસુખ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. વાતર્પ્ય એ છે કે, અરૂ પુરુષને તથા અશ્રદ્ધાન પુરુષને યદ્યપિ પરલોક પ્રાપ્ત થતો નથી, તથાપિ આ મનુષ્ય લોક તથા લોજનાદિકૃત વિષયસુખ એ બન્ને પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી શાસ્ત્રવેત્તા પુરુષોએ અરૂ પુરુષને સુસાધ્ય કહ્યો છે, અને અશ્રદ્ધાન પુરુષને પ્રયત્નસાધ્ય કહ્યો છે તથા સંશયાત્માને અસાધ્ય કહ્યો છે. જે પુરુષની સુખથી સન્માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થઈ શકે, તે પુરુષ સુસાધ્ય કહેવાય છે. જે પુરુષની બહુ પ્રયત્નવડે સન્માર્ગ વિષે પ્રવૃત્તિ થઈ શકે તે પુરુષ પ્રયત્નસાધ્ય કહેવાય છે; અને કોઈ પ્રકારે પણ જે પુરુષની સન્માર્ગ વિષે પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી, તે પુરુષ અસાધ્ય કહેવાય છે. તેથી સંશયાત્મા પુરુષ સર્વથી વધારે પાપિષ્ઠ છે. (૪૦)

અવનરણિકા:—એવા સર્વ અર્થોના મૂળભૂત સંશયને નિવૃત્ત કરવાને વાસ્તે આત્માના નિશ્ચયરૂપ ઉપાયને કથન કરતાં શ્રીભગવાન્ એ અધ્યાયોવડે કથન કરેલી જે પૂર્વ-ઉત્તર ભૂમિકાના લેહવડે કર્મ-જ્ઞાનમય જે પ્રકારની બ્રહ્મનિષ્ઠા છે, તેના હવે ઉપસંહાર કરે છે:—

યોગસંન્યસ્તકર્માણં જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ ।

આત્મવંતં ન કર્માણિ નિવન્ધન્તિ ધનંજય ॥ ૪૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! જેણે સમત્વ બુદ્ધિરૂપ યોગવડે કર્મને ભગવદ્ અર્પણ કર્યો છે તથા જેણે આત્મજ્ઞાનના ઉપાયવડે સંશયનું છેદન કર્યું છે, તેવા પ્રમાદથી રહિત પુરુષને કર્મો બંધનકારક થતાં નથી. ૪૧

ટીકા:—હે અર્જુન ! ભગવત્ આરાધનરૂપ સમત્વ બુદ્ધિયોગ કહેવાય છે. એવા યોગવડે મારા વિશે અર્થાત્-શ્રીભગવાન્ વિષે જેણે સર્વ કર્મો સમર્પણ કરેલાં છે, અથવા પરમાર્થ વસ્તુના દર્શનરૂપ યોગવડે સર્વ કર્મોના ત્યાગ કરનાર યોગસંન્યસ્તકર્મી કહેવાય છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! સંશય વિદ્યમાન હોતાં યોગસંન્યસ્તકર્મીપણ જ કયા પ્રકારે સંભવશે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-જ્ઞાનસંજ્ઞિતસદાયં ઇતિ-હે અર્જુન ! આત્માના નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન-વડે સંશયનું છેદન કરનારાને યોગ સંન્યસ્ત કર્મપણું સંભવે છે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! વિષયોની પરવશતારૂપ પ્રમાદ વિદ્યમાન હોતાં જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ જ સંભવશે નહિ.”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-આત્મવંત ઇતિ-હે અર્જુન ! પરવશતારૂપ પ્રમાદથી રહિત હોવાથી સાવધાન તથા પુરુષ અપ્રમાદી હોવાથી જ્ઞાનવાન્ યોગસંન્યસ્તકર્મો છે. તે વિદ્વાન્ પુરુષને, લોકસંગ્રહ વાસ્તે કરેલાં શુભ કર્મો અથવા વ્યર્થ ચેષ્ટારૂપ કર્મો ગંધન કરતાં નથી. અર્થાત્ તે કર્મો દેવતાદિરૂપ ઇષ્ટ શરીરનો, પશુઆદિરૂપ અનિષ્ટ શરીરનો તથા મનુષ્યાદિરૂપ મિશ્રિત શરીરનો આરંભ કરતાં નથી. (૪૧)

અવતરણિકા:-આત્મજ્ઞાનવડે જેનો સંશય નષ્ટ થયો છે, એવા વિદ્વાન્ પુરુષને આ લૌકિક-વૈદિક કર્મો ગંધન કરતાં નથી. તે કારણથી તું અર્જુન પણ આત્મજ્ઞાનવડે સંશયનું છેદન કરીને સ્વધર્મવિષે તત્પર થા. આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:-

તસ્માદ્જ્ઞાનસંભૂતં હૃત્સ્થં જ્ઞાનાસિનાડ્ડત્મનઃ ।

ચિત્ત્વૈનં સંશયં યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥ ૪૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! માટે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલ તથા બુદ્ધિ વિશે રહેલ આ સંશયનું આત્મજ્ઞાનરૂપ ખર્જવડે છેદન કરી તું નિષ્કામ કર્મને કર. માટે તું હાલ યુદ્ધને માટે તૈયાર થઈ જા. ૪૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! અવિવેકરૂપ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો તથા બુદ્ધિરૂપ હૃદયમાં રહેલો સર્વ અનર્થોના મૂળભૂત સંશયનું, આત્માને વિષય કરનાર નિશ્ચયરૂપ ખર્જવડે છેદન કરીને તું સમ્યક્ દર્શનના ઉપાયભૂત નિષ્કામ કર્મયોગ કર. આથી તું આ કાળે આ યુદ્ધ કરવાને વાસ્તે ઉઠીને ઉભો થા.

અહીં અજ્ઞાનસંભૂત એ શબ્દવડે શ્રીભગવાને સંશયના કારણનું કથન કર્યું; અને હૃત્સ્થ એ શબ્દવડે સંશયના આશ્રયનું કથન કર્યું તે કથનથી એ અર્થ જોધન કર્યો કે-જેમ લોકમાં શત્રુના કારણના આશ્રયનું જ્ઞાન થવાથી તે શત્રુ સુખથી હણી શકાય છે, તેમ આ સંશયરૂપ શત્રુના કારણનું તથા આશ્રયનું જ્ઞાન થયા પછી સંશયરૂપ શત્રુને પણ તેના કારણાદિની નિવૃત્તિવડે સુખથી જ નષ્ટ કરી શકાય છે. હે ભારત એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચવ્યો છે કે, ભરતવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા તારા અર્જુનના યુદ્ધનો ઉદ્યમ નિષ્ફળ નથી, કિન્તુ અંતઃકરણની શુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાનનો હેતુ હોવાથી સફળ છે. આ ચોથા અધ્યાયના સર્વ અર્થને સંક્ષેપમાં કથન કરનારો નીચેનો શ્લોક છે-સ્વાસ્થાનીશ્વરવાચેન મત્તિમદ્દે દ્વોદશતે । ખીદેતુઃ કર્મનિવ્રજ ઇતિનેદોપતદ્ધતા ॥

અર્થાત્-આ ચોથા અધ્યાયમાં શ્રીભગવાને પોતાના અનીશ્વરપણાની નિવૃત્તિ કરીને, પોતા વિષે અર્જુનની ભક્તિને તથા શ્રદ્ધાને દૃઢ કરી, અને આત્મજ્ઞાનના કારણરૂપ કર્મ-નિષ્ઠાનો ઉપસંહાર કર્યો. (૪૨)

આ પ્રમાણે શ્રીમાન્ ભગવાને ગાંધેવી ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “જ્ઞાનવિભાગયોગ” નામના ચતુર્થ અધ્યાય ઉપર શ્રીચિદ્ધનનાનંદ સ્વામીની રચેલી “ગૂઢાર્થદીપિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ.

પંચમ અધ્યાય

—+૦૬૮—

સંન્યાસયોગ-ભૂમિકા

—કલકત્તા-૧૯૫૮—

તૃતીય અને ચતુર્થ એ બંને અધ્યાયોવડે કર્મ અને જ્ઞાન એ બંનેનું નિરૂપણ કર્યું. હવે પંચમ અને ષષ્ઠ એ બે અધ્યાયોવડે કર્મ તથા કર્મના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ એ બેનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે. પૂર્વના તૃતીય અધ્યાયમાં જ્ઞાયસીવત્કર્મણત્તે ઇત્યાદિ વચનોવડે અર્જુને પ્રશ્ન કરતાં, શ્રીભગવાને, જ્ઞાન અને કર્મ એ બંનેના વિકલ્પનો તથા સમુચ્ચયનો અસંભવ કથન કરીને, અધિકારી પુરુષના લેહની વ્યવસ્થા કરીને લોચેસ્મિન્દ્વિવિધા નિજા પરા પ્રોક્તા મયાનય ઇત્યાદિ વચનોવડે નિર્ણય કર્યો. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, અર્જ પુરુષ જેનો અધિકારી છે, એવું કર્મ આત્મજ્ઞાનની સાથે સમુચ્ચયને પ્રાપ્ત થતું નથી. જેમ પ્રકાશરૂપ તંજ તથા અધકારરૂપ તિમિર એ બંનેનો પરસ્પર સમુચ્ચય સંભવતો નથી, તેમ જ્ઞાન તથા કર્મ એ બંનેનો પરસ્પર સમુચ્ચય પણ સંભવશે નહિ. કારણ કે કર્મોના હેતુરૂપ લેહબુદ્ધિનો નાશ કરનાર આત્મજ્ઞાન છે. તેથી આત્મજ્ઞાન કર્મોનું વિરોધી જ છે અને વિરોધી પદાર્થોનું એક દેશવિષે તથા એક કાળવિષે એકદા થવું કદાચિત્ પણ સંભવતું નથી. વળી કર્મ, જ્ઞાનની સાથે વિકલ્પને પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. કારણ કે જે બે પદાર્થો એક જ કાર્યની સિદ્ધિ કરવા વાસ્તે હોય છે, તે પદાર્થોનો જ પરસ્પર વિકલ્પ હોય છે. આ પ્રસંગે તો જ્ઞાન તથા કર્મ એ બંને એક કાર્યની સિદ્ધિ વાસ્તે નથી, કારણ કે આત્મજ્ઞાનનું કાર્ય અજ્ઞાનનો નાશ છે. અજ્ઞાનનો નાશ કર્મવડે થઇ શકતો નથી, કારણ કે આત્મજ્ઞાનનું કાર્ય અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે—“તમેવ વિદીત્વાતિષ્ઠ્યુમેતિ નાયઃ પંચા વિવેકોઽવગમ-અર્થાત્ આત્માદેવને જાણીને અધિકારી પુરુષ કાર્યસંહિત અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે. અવિદ્યાની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ વાસ્તે આત્મજ્ઞાન વિના ધીમે કોઈ માર્ગ નથી.” કિન્તુ એક આત્મજ્ઞાન જ મોક્ષની પ્રાપ્તિનો માર્ગ છે. આત્મજ્ઞાન ઉત્પત્ત થયા પછી કર્મોનું કાર્ય કિંચિત્માત્ર પણ અપેક્ષિત નથી. આ અર્થ પાવાનર્થ વદવાને આ શ્લોકમાં પૂર્વે કથન કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રકારે જ્ઞાનવાન પુરુષવિષે કર્મોના અનધિકારનો નિશ્ચય થતાં પ્રારબ્ધકર્મની વશતાથી વૃથા ચેટારૂપ કર્મોનું અનુદાન થાય અથવા સર્વ કર્મોના સંન્યાસ થાય, આ વાત નિર્વિવાદ રીતે ચોથા અધ્યાયમાં નિર્ણય કરી. જે પુરુષને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇ નથી, એવા અજ્ઞાની પુરુષે તો અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કરવા વાસ્તે કર્મો અવશ્ય કરવાં. શ્રુતિ કહે છે કે—તમેવ વેદાદવચનેન માત્રણા વિવિધિર્વતિ વજ્રેન દામેન તપસાનાશનેન इति—આ શ્રુતિએ વેદાધ્યયન, યજ્ઞ, દાન, તપ ઇત્યાદિ સર્વ કર્મોનો અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા આત્મજ્ઞાન વિષે ઉપયોગ કથન કર્યો છે. અને સર્વ કર્મોનાં પાર્થ શ્રાવે પરિતપાવ્યતે આ વચનમાં આત્મજ્ઞાન વિષે ઉપયોગ કથન કર્યો છે. અને સર્વ કર્મોનો આત્મજ્ઞાન વિષે ઉપયોગ કથન કર્યો છે. જેમ શ્રુતિએ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વાસ્તે કર્મોનું અનુદાન કહ્યું છે, તેમ શ્રુતિએ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વાસ્તે સર્વ કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ પણ કહ્યો છે. શ્રુતિ કહે છે કે—પ્રતમેવ પ્રમાણિતો લોકમિચ્છત. પ્રવર્જંતિ ॥ જાતો દાંત વપરસ્તિતિષ્ઠઃ સમાદિતો મૃત્વાઽસ્તમન્યેવાત્માર્નં વચ્ચેદ-અર્થાત્ સંન્યાસી પુરુષોને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય જ આત્મારૂપ લોક છે. આત્મારૂપ લોકની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરનાર અધિકારીજન સર્વે કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ તથા અધિકારી જન, શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા, અને સમાધાન એ યદ્સંપત્તિ યુક્ત હોઇને પોતાના હૃદયદેશ વિષે પ્રાયશ્ચ આત્માને કેળે છે.

જ્વરતિ શબ્દવડે 'સંન્યાસ'નો જ અર્થ ગ્રહણ કરવાનો છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ સર્વ કર્મોના સંન્યાસને જ આત્મજ્ઞાનનો હેતુ કહ્યો છે. તેમાં જેમ જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્નેનો સમુચ્ચય સંભવતો નથી, તેમ કર્મ તથા કર્મોનો ત્યાગ એ બન્નેનો સમુચ્ચય સંભવતો નથી, કારણ કે જે પદાર્થો એક જ કાળે એકઠા રહે છે, તે પદાર્થોનો જ પરસ્પર સમુચ્ચય થાય છે. જિજ્ઞેશ તથા કાલવૃત્તિવાળા પદાર્થોનો પરસ્પર સમુચ્ચય સંભવતો નથી. અને કર્મ તથા કર્મોનો ત્યાગ એ બંને પણ તેજ તથા તિમિરની જેમ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, તેથી તે બંનેનું એક જ કાળે એક જ વર્તન સંભવતું નથી. તેથી કર્મ તથા કર્મોનો ત્યાગ, એ બન્નેનો સમુચ્ચય સંભવતો નથી.

શંકા:-કર્મ અને કર્મોનો ત્યાગ એ બન્નેનું ક્ષણ આત્મજ્ઞાન જ છે. તેથી એકાર્થતા હોવાથી બંનેનો વિકલ્પ શા વાસ્તે ન થાય ?

સમાધાન:-આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કરવામાં કર્મનું તથા કર્મના ત્યાગનું દ્વાર જિજ્ઞેશ જ છે, તેથી બન્નેનો વિકલ્પ પણ સંભવતો નથી. જ્યાં જે પદાર્થોના એક કાર્યની ઉત્પત્તિ કરવામાં એક જ દ્વાર હોય છે ત્યાં જ બન્ને પદાર્થોનો વિકલ્પ થાય છે. તેમાં આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વિષે પ્રવિળંધક પાપકર્મોની નિવૃત્તિ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો કરવાથી જ થાય છે. તેથી નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોનું પાપોના નાશરૂપ અદ્વૈત જ દ્વાર છે. જે પુરુષનું ચિત્ત લૌકિક-વૈદિક કર્મોવડે અત્યંત વિક્ષિપ્ત છે, તે પુરુષને પણ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ વિદ્વેષની નિવૃત્તિ સંન્યાસવડે જ થાય છે. માટે કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસનું, વિદ્વેષની નિવૃત્તિવડે આત્મવિચારના અવસરની પ્રાપ્તિરૂપ દૃષ્ટ જ દ્વાર છે. તેથી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વાસ્તે થયેલાં કર્મો તથા કર્મોનો ત્યાગ એ બંને અદ્વૈત તથા દૃષ્ટ દોરના લેહવડે વિકલ્પને પ્રાપ્ત થતાં નથી. તેથી સમુચ્ચયનો તથા વિકલ્પનો અસંભવ થતાં કર્મો તથા કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ એ બંનેનું યથાક્રમે જ અનુષ્ઠાન કરવું. કુમળી બાળવતમાં પણ સંન્યાસની પછી કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું, તથા કર્મોના અનુષ્ઠાનની પછી સંન્યાસ કરવો. તેમાં સંન્યાસની પછી કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું, તે પ્રથમ પક્ષ તો સંભવશે નહિ; કારણ કે અધિકારી પુરુષ જ કદાચિત્ સંન્યાસની પછી પુનઃ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરે, તો પરિત્યાગ કરેલા પૂર્વના આશ્રમનો પુનઃ અંગીકાર કરવાપણું થાય; તેમ કરવાથી તે સંન્યાસી આત્મ પતિત થાય અને તે સંન્યાસી કર્મોના અધિકારી પણ નથી. તેથી સંન્યાસને ધારણ કરીને તે પુરુષ જ પુનઃ કર્મો કરે, તો તેણે પૂર્વ આચરણ કરેલો સંન્યાસ જ વ્યર્થ થાય. કારણ કે સંન્યાસ કર્મોની પેઠે અદ્વૈતાર્થક નથી, કિંતુ વિદ્વેષની નિવૃત્તિરૂપ દૃષ્ટાર્થક જ છે. અને પ્રથમ કરેલા સંન્યાસવડે જ પુરુષને જ્ઞાનના અધિકારની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. પણ સંન્યાસની પછી પુનઃ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું તે વ્યર્થ જ છે. તેથી સંન્યાસની પછી અધિકારી પુરુષે કર્મોનું અનુષ્ઠાન કદાચિત્ પણ કરવું નહિ. કિંતુ અધિકારી પુરુષે પ્રથમ ભગવત્ અર્પણ બુદ્ધિવડે નિષ્કામ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું. તે વડે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થયા પછી તીવ્ર વૈરાગ્યવડે ન્યારે દૃઢ આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છા થાય, કે જે ઇચ્છાને શ્રુતિમાં વિવિધિયા કહેલી છે, ત્યારે જ વેદાંત વાક્યોના શ્રવણ-મનનાદિરૂપ વિચાર કરવા વાસ્ત અધિકારી પુરુષે સંન્યાસ કરવો, એ જ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો ભવ છે તથા સર્વ વેદોનો ભવ છે. પોતાના ભવને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ન કર્મણામનારમણીર્કર્મ પુરોહિત્યત્તે એ વચનવડે પૂર્વ કથન કરેલ છે અને તે જ પોતાના ભવનું શ્રીભગવાન્ બ્રહ્મજીવેન્વેયોર્ગ કર્મ જારણકરવતે । યોગાદૃશ્ય તસ્યૈષ ઇમઃ કારણકરવતે ॥ આ શ્લોકવડે આગળ કથન કરશે.

અહીં યોગશબ્દવડે તીવ્ર વૈરાગ્ય પૂર્વક વિવિધિયાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, આ વાત વાસ્તિક દારે પણ કથન કરેલી છે.-પ્રવચિરિવિપતિદૃષ્ટે વૈરાગ્યકથનાદયઃ । પ્રમાણતે તુ તત્ત્વાગ દૃવ્યગીતે સુનેર્મજય ॥

અર્થાત્—તમેતં વેદાદ્યવચનેન આ શ્રુતિએ વિધાન કરેલાં વેદાધ્યયન, યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરે કર્યો છે, તે કર્યો તો પ્રત્યક્ આત્માને બાણવાની ઇચ્છારૂપ વિવિદિવાની પ્રાપ્તિ વાસ્તે જ છે, અને પ્રત્યક્ અભિજ્ઞ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ વાસ્તે તો દુતમેવપ્રનાજિનો લોકમિચ્છંતઃ પ્રવર્તતિ આ શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કરેલો સર્વ કર્યોનો ત્યાગ જ છે. સ્મૃતિ પણ કહે છે કે—‘કપાયે કર્મભિઃ પક્ષે તતો જ્ઞાનં પ્રવર્તતે અર્થાત્—નિષ્કામ કર્યોના અનુદાનવડે અંતઃકરણ શુદ્ધ થયા પછી સર્વ કર્યોના ત્યાગથી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમાં આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના હેતુભૂત વિવિદિવા સંન્યાસ પણ ક્રમસંન્યાસ અને અક્રમસંન્યાસ એ બેદવડે બે પ્રકારનો હોય છે. તેમાં પ્રથમ બ્રહ્મચર્યશ્રમ ધારણ કરવો. ત્યારપછી ગૃહસ્થાશ્રમ ધારણ કરવો. ત્યારપછી વાનપ્રસ્થાશ્રમ ધારણ કરવો. ત્યારપછી ચૌથી અવસ્થામાં સંન્યાસાશ્રમ ધારણ કરવો. આ ક્રમસંન્યાસ કહેવાય છે અને સંસારથી અત્યંત તીવ્ર વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થતાં, બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમોની પછી જ સંન્યાસાશ્રમ ધારણ કરવો, તે અક્રમ સંન્યાસ કહેવાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે—બ્રહ્મચર્યં તમાપ્ય ગૃહી ભવેદ્ગૃહાદ્વનીન્નૃત્વા પ્રવર્જેત્ ॥ યદિ વેનરથા વ્રત્તચર્યાદેવ પ્રવર્જેદ્વા ગૃહાદ્વા વનાદ્વા યદ્દરેવ ત્રિરજેત્તદ્દરેવ પ્રવર્જેત્ ॥ અર્થાત્—અધિકારી પુરુષ બ્રહ્મચર્યની સમાપ્તિ કરીને ગૃહસ્થ થાય છે તથા ગૃહસ્થાશ્રમની પછી તેણે વાનપ્રસ્થ થઈને સંન્યાસને શ્રદ્ધા કરવો. બે કદાચિત્ અધિકારી પુરુષને પૂર્વના પુણ્ય કર્યોના પ્રભાવથી પ્રથમ જ તીવ્ર વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય, તો તે અધિકારી પુરુષે બ્રહ્મચર્યાશ્રમની પછી જ સંન્યાસાશ્રમને ધારણ કરવો અથવા વાનપ્રસ્થાશ્રમની પછી સંન્યાસાશ્રમને ધારણ કરવો. તેમાં કિંચિત્ માત્ર પણ ક્રમ નથી. કિંતુ જે દિવસે અધિકારી પુરુષને તીવ્ર વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય, તે દિવસે તેણે સંન્યાસને ધારણ કરવો. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, અજ્ઞાની સુમુક્ષુજને વૈરાગ્યથી રહિત દશામાં નિષ્કામ કર્યોનું જ અનુદાન કરવું યોગ્ય છે. અજ્ઞાની સુમુક્ષુજને વૈરાગ્યદશામાં કર્યોનો સંન્યાય જ કરવો યોગ્ય છે. તે જ સંન્યાસ, શ્રવણ-મનન કરવા વાસ્તે અવસરની પ્રાપ્તિ થતાં, પુરુષના જ્ઞાનના અર્થે થાય છે. આ પ્રકારે અવિરક્તતાદશા તથા વિરક્તતાદશા એ બન્ને દશાઓના ભેદવડે, એક જ અજ્ઞાની સુમુક્ષુજની પ્રત્યે, કર્યોની ઈર્ષ્ટ્યતા તથા કર્યોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસની ઈર્ષ્ટ્યતા કહેવા વાસ્તે શ્રીભગવાને આ પાંચમા અધ્યાયનો તથા વક્ષ્યમાણ છઠ્ઠા અધ્યાયનો પ્રારંભ કર્યો છે. આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની પછી જીવન્મુક્તિના આનંદને વાસ્તે કરવા યોગ્ય વિદ્વત્સંન્યાસ તો આત્મજ્ઞાનના બળથી અર્થવડે જ સિદ્ધ છે. તે વિષે સંદેહનો અભાવ હોવાથી વિદ્વત્સંન્યાસનો અહીં વિચાર કર્યો નથી. કિંતુ વિનિદિવા સંન્યાસનો જ અહીં વિચાર કર્યો છે.

અવતરણિકા:—પૂર્વોક્ત શ્રીભગવાનના અભિપ્રાયને બાણવાવિના અર્જુનને આ પ્રમાણે સંશય થયો કે—શ્રીભગવાને એક અજ્ઞાની સુમુક્ષુની પ્રત્યે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વાસ્તે કર્યોનું તથા કર્યોના ત્યાગનું વિધાન કર્યું છે. કર્યો તથા કર્યોના ત્યાગ એ બે તેજ-વિભિરની માફક પરસ્પર વિરોધી હોવાથી, એક કાળે એક અધિકારી પુરુષવડે અનુદાન કરી શકાય નહિ; તેથી મારે વિરોધી હોવાથી, એક કાળે એક અધિકારી પુરુષવડે કરવા યોગ્ય છે? કે કર્યોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ જ અર્થાત્—સુમુક્ષુ અર્જુનને આ કાળે કર્યો જ કરવા યોગ્ય છે? કે કર્યોના ત્યાગવાનપ્રત્યે પ્રશ્ન કરે છે:—

અર્જુન ઉવાચ— સંન્યાસં કર્મણાં કૃષ્ણ પુનર્યોગં ચ શંસસિ ।

યચ્છ્રેય એતયોરેકં તન્મે વ્રૂહિ સુનિશ્ચિતમ્ ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—અર્જુન કહે છે—હે કૃષ્ણ ભગવન્! આપ કર્યોના સંન્યાસને કયન કરો છો. તે જ પ્રમાણે વળી કર્યોયોગને પણ કયન કરો છો. આ બેમાં જે એક શ્રેષ્ઠ હોય, તેનો નિશ્ચય કરી મારા પ્રતિ કયન કરો. ૧

ટીકા:-હે કૃષ્ણ અથવા હે સત્ય-આનંદરૂપ અથવા હે ભક્તજનોના હુ:ખને નષ્ટ કરનારા! યાવજીવમશિદોત્ર જુદોત્ર ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે વિધાન કરેલાં નિત્ય-નૈમિત્તિક ઈર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસને અજ્ઞાની મુમુક્ષુ જનની પ્રત્યે, ઇતમેવ પ્રમાજિનો છોકમિષ્છત: પ્રવક્તેતિ આ શ્રુતિના વચનવડે અથવા નિરાસીયત્તિત્તારમા વ્યક્તર્વવરિવ્રહ: । સારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નાનોતિ વિલ્લિપમ્ ॥ ઇત્યાદિ પૂર્વોક્ત ગીતાના વચનવડે કથન કરે છે; તથા તે ઈર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસથી અત્યંત વિરુદ્ધ જે ઈર્મોના અનુધાનરૂપ ઈર્મયોગ છે, તે ઈર્મયોગને પણ આપ તે અજ્ઞાની મુમુક્ષુ જનની પ્રત્યે, તમેતં વેદાલ્લવચ્ચેન દ્રાક્ષ્યા વિવિદિવંતિ યજ્ઞેન દાનેન તપતાનામકેન આ શ્રુતિવડે અથવા હિત્તૈનં તથા યોગમાતિશોતિષ્ ભારત આ પૂર્વોક્ત ગીતા વચનવડે, કથન કરે છે. અહીં યદ્યપિ “ઈર્મોના સંન્યાસને તથા ઈર્મયોગને આપ આ ગીતા-વચનવડે કથન કરે છે” એટલું જ માત્ર કહેવું સંભવે છે, પણ “આ શ્રુતિ વચનવડે કહે છે” એમ કહેવું સંભવતું નથી, તથાપિ ઇત્યર્થોગ ચ જ્ઞસંતિ એ વચનમાં રહેલો જે ઇત્ય: શબ્દ છે, તે ઇત્ય: શબ્દવડે અર્જુને એ અર્થ સૂચ્યો છે કે, જેમ અત્યારે આ ગીતાનાં વચનોવડે એક જ મુમુક્ષુ જનની પ્રત્યે ઈર્મોના સંન્યાસનું તથા ઈર્મયોગનું કથન કરે છે, તેમ સદ્ગિતા આદિકા-ળમાં પણ વેદોના કર્તા આપે વેદોમાં પણ આ પ્રકારે કથન કર્યું છે. હે ભગવન્ ! આ પ્રકારે એક જ અજ્ઞાની મુમુક્ષુ જનની પ્રત્યે આપે ઈર્મોનું તથા ઈર્મોના ત્યાગનું (બંનેનું) વિધાન કર્યું છે, તો તે બંનેનું એક જ કાળે અને એક જ અધિકારી પુરુષે અનુધાન કરવું, સંભવતું નથી. જેમ એક જ કાળે અને એક જ પુરુષવિષે સ્થિતિ તથા ગમન એ બંને સંભવતાં નથી; તેથી કર્મ તથા ઈર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ એ બંનેમાં ઈર્મને અથવા સંન્યાસને આ બેમાંથી જેને અત્યંત શ્રેષ્ઠ માનવા હો, તે ઈર્મયોગનું અથવા સંન્યાસનું આપ નિશ્ચયપૂર્વક મારી પ્રત્યે કથન કરો. જે આપના નિશ્ચિત મતને, હું અર્જુન પોતાના શ્રેયના સાધનરૂપ માનીને, અનુધાન કરીશ. (૧)

અવતરણિકા:-આ પ્રકારના અર્જુનના પ્રશ્નને શ્રવણ કરી ભગવાન્ હવે તે પ્રશ્નને ઉત્તર કહે છે.—

શ્રીભગવાનુવાચ- સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ નિઃશ્રેયસકરાવુભૌ ।

તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-શ્રીભગવાન્ કહે છે-હે અર્જુન! સંન્યાસ તથા ઈર્મયોગ આ બંને મોક્ષના હેતુ છે. તે બેમાં પણ કર્મના સંન્યાસ કરતાં ઈર્મયોગ શ્રેષ્ઠ છે. ૨

ટીકા:-હે અર્જુન! શાસ્ત્રની વિધિપૂર્વક સર્વ ઈર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ તથા પોતાનાં પોતાના વર્ણાશ્રમને અનુસરીને નિત્ય-નૈમિત્તિક ઈર્મોના અનુધાનરૂપ જે ઈર્મયોગ છે, તે બંને આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના હેતુ હોવાથી મોક્ષની જ પ્રાપ્તિ કરનારા છે. તથાપિ તે બંનેમાં અંતઃકરણની શુદ્ધિથી રહિત અનધિકારી પુરુષે કરેલા સંન્યાસ કરતાં ઈર્મયોગજ શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષે કરેલો સંન્યાસ, અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષમાં આત્મજ્ઞાનના અધિકારીપણુને સંપાદક થતો નથી અને નિષ્કામ ઈર્મયોગ તો પુરુષમાં આત્મજ્ઞાનના અધિકારીપણુને સંપાદક જ થાય છે; તેથી ઈર્મયોગ સંન્યાસ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. (૨)

અવતરણિકા:-હવે ત્રણ શ્લોકોવડે શ્રીભગવાન્ નિષ્કામ ઈર્મયોગની સ્તુતિ કરે છે, એ હેતુથી કે અધિકારી પુરુષે ઈર્મયોગ વિષે પ્રવૃત્ત થાય.

જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી યો ન દ્વેષ્ટિ ન કાંક્ષતિ ।

નિર્લેલ્લો હિ મહાવાહો સુલં વંધાત્પ્રમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

સ્ત્રીકાર્થ:-હે અર્જુન! જે પુરુષ દ્રેષ કરતો નથી, સ્વર્ગોદિ કૃણની ઈચ્છા કરતો નથી તથા રાગ દ્રેષથી રહિત છે, તે પુરુષને નિત્ય સંન્યાસી જાણવો. કારણ તે પુરુષ સુખપૂર્વક જ બંધથી મુક્ત થાય છે. ૩

ટીકા:-હે અર્જુન! ભગવત્ અર્પણ બુદ્ધિવડે કરેલાં નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોવિષે, જે પુરુષ “એ સર્વ કર્મ નિષ્ક્રાંત છે” એવી નિષ્ક્રાંતપણની શંકાવડે દ્રેષ કરતો નથી, તથા જે અધિકારી પુરુષ કર્મોનાં સ્વર્ગોદિ કૃણની ઈચ્છા કરતો નથી તથા અધિકારી પુરુષ રાગદ્રેષથી રહિત છે, એવા અધિકારી પુરુષને, પોતાના નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થયેલો છતાં, નિત્ય જ સંન્યાસી જાણવો, કારણ કે નિષ્કામ કર્મો કરનાર અધિકારી પુરુષ, અંતઃકરણની અશુદ્ધિરૂપ જ્ઞાનના પ્રતિબંધથી નિત્ય-અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક કરીને અનાયાસે જ મુક્ત થાય છે, અર્થાત્ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો થાય છે. (૩)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન્! જે પુરુષ પોતાનાં નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થયેલો છે, તે પુરુષને કઈ રીતે નિત્ય સંન્યાસી જાણવો? કિન્તુ કર્મકર્તા પુરુષવિષે સંન્યાસીપણું સંભવતું નથી. કારણ કે નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મ તથા તે કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ એ બન્ને તેજ-તિમિરની માફક સ્વરૂપથી જ વિરોધી છે. જ્યાં કર્મીપણું રહે છે, ત્યાં સંન્યાસીપણું રહેતું નથી, અને જ્યાં સંન્યાસીપણું રહે છે, ત્યાં કર્મીપણું રહેતું નથી. અને જો આપ એમ કહો કે, “કર્મ તથા કર્મોનો સંન્યાસ એ બન્નેનું કૃણ એક જ છે, તેથી નિષ્કામ કર્મોના કર્તા પુરુષવિષે સંન્યાસીપણું સંભવિત હોઈ શકે છે,” તો એ આપનું કહેવું પણ સંભવતું નથી. કારણ કે જે સાધનો સ્વરૂપથી વિરુદ્ધ હોય છે, તે સાધનોના કૃણવિષે પણ વિરોધ જ હોય છે. વિરુદ્ધ સાધનોનાં કૃણની એકતા કહી સલાવે નહિ. તેથી કર્મયોગ તથા કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ, એ બન્ને એક નિઃશ્ચયસભી પ્રાપ્તિ કરનારા છે એ પૂર્વોક્ત આપનું વચન અસંગત જ છે.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

સાંખ્યયોગૌ પૃથગ્વાલાઃ પ્રવદંતિ ન પંડિતાઃ ।

एकमप्यास्थितः सम्यग्भयोर्विन्दते फलम् ॥ ૪ ॥

સ્ત્રીકાર્થ:-વિચારહીન પુરુષો સંન્યાસ તથા કર્મયોગ બેઠને વિરુદ્ધ કૃણવાળા કથન કરે છે, પણ વિચારવાનું પડિત પુરુષો આ પ્રમાણે કહેતા નથી. કારણ જેમાંથી એકનો પણ આશ્રય કરનારો પુરુષ બેઠના કલ્યાણરૂપ કૃણને પ્રાપ્ત થાય છે. ૪

ટીકા:-હે અર્જુન! સંશય-વિપરીત ભાવનાથી રહિત જે યથાર્થ આત્માકાર બુદ્ધિ છે તે સખ્ય કહેવાય છે. આત્માકાર બુદ્ધિરૂપ સંખ્યાની જે પ્રાપ્તિ, તે સાખ્ય કહેવાય છે. આ સાંખ્ય આત્મજ્ઞાનનું અંતરંગ સાધન હોવાથી સંન્યાસરૂપ જ છે. એવો સાંખ્ય નામનો સંન્યાસ તથા પૂર્વે કથન કરેલો કર્મયોગ એ બન્ને ભિન્ન ભિન્ન કૃણના હેતુઓ છે. આ પ્રકારના વચનો, શાસ્ત્રાર્થના વિવેક-વિજ્ઞાનથી રહિત પુરુષ જ કહે છે. શાસ્ત્રાર્થના વિવેક-વિજ્ઞાનવાળા પડિત પુરુષો આ પ્રમાણે કહેતા નથી. (૪)

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્! પડિત પુરુષો જો આ પ્રકારનાં વચનો કહેતા નથી, તો પડિત પુરુષોનો શું મત છે?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-પડિત પુરુષોના મતનું વર્ણન હું કરું છું.-एकमप्यास्थितः इति-હે અર્જુન! પડિત પુરુષોનો મત છે કે, નિષ્કામ કર્મ તથા કર્મોનો સંન્યાસ એ બન્નેમાં એક જ કર્મયોગ અથવા સંન્યાસ, જે પુરુષ પોતાના અધિકારને અનુસાર શાસ્ત્રની વિધિપૂર્વક

કરે છે, તે અધિકારી પુરુષ આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિદ્વારા, બળેના એક જ મોહરૂપ ક્રીડને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી નિષ્કામ કર્મકર્તા પુરુષ વિષે સંન્યાસીપણું સંગવિત હોઈ શકે છે. (૪)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન્ ! સંન્યાસ તથા કર્મયોગ એ બંનેમાં એકનું અનુધાન કરવાથી અધિકારી પુરુષ બંનેનાં ક્રીડને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

યત્સાંખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્યોગૌરપિ ગમ્યતે ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ૫ ॥

સ્ત્રોતાર્થ:-સાંખ્યવાદી પુરુષોને જે સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે તે જ સ્થાનને યોગી પુરુષો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે જે અધિકારી પુરુષ સાંખ્યને તથા યોગને એકરૂપે જુએ છે, તે જ પુરુષ સમ્યક પ્રકારે જુએ છે. ૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! જ્ઞાનનિષ્ઠાચુક્ત સંન્યાસીઓ આ જન્મમાં કર્મોના અનુધાનથી રહિત છતાં પણ પૂર્વ જન્મનાં કર્મોવડે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા હોય છે. આવા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા સંન્યાસીઓ ધ્રુવ-મનનાદિ પૂર્વક જ્ઞાનનિષ્ઠાવડે મોહરૂપ સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં જે સ્થાનવિશે રહેવાથી વિદ્વાન્ પુરુષને કદાચિત્ પણ પુનરાવૃત્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તે સ્થાનવિશે કહેવામાં આવે છે. એવા સ્થાનરૂપ અવિદ્યાની નિવૃત્તિપૂર્વક અદ્વિતીય નિર્શુલ બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ તે મોક્ષ જ છે. આ મોક્ષથી ભિન્ન જેટલાં બ્રહ્મલોક, વૈકુંઠલોક, ગોલોક, રવર્ગલોક ઇત્યાદિ લોકોને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ પુનઃ જન્મ-મરણાદિરૂપ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાત શ્રીભગવાને પોને જ-ભાગ્યપુત્રનાલોકાઃ પુનરાવર્તિતોક્તે આ વચનવડે સ્પષ્ટ કરી છે. તેથી સ્થાન શબ્દવડે અહીં બ્રહ્મલોકાદિનું સ્થાન ગ્રહણ થઈ શકતું નથી. એવા બ્રહ્મરૂપ મોક્ષ યદ્યપિ અધિકારી પુરુષને નિત્ય જ પ્રાપ્ત છે, તથાપિ અજ્ઞાનની આવરણશક્તિવડે અપ્રાપ્ત થયેલાની આક્રમક ધર્મ રહ્યો છે. જેમ વિરમ્ભત ધર્મ ગયલા કંકમાં રહેલા ધરેણીની, તેના જ્ઞાન (સ્મૃતિ) વડે, પુનઃ પ્રાપ્ત કહેવાય છે, તેમ મહાવાક્યજન્ય વસ્તુસાક્ષાત્કારવડે ન્યાયે આવરણની નિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે તે મોક્ષ પ્રાપ્ત થયેલાની પેઠે પ્રાપ્ત કહેવાય છે. ક્રીડની ઇચ્છાથી રહિત યદને કેવળ ભગવત્ અર્પણ બુદ્ધિવડે કરેલાં શાસ્ત્રવિદિત નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોનું નામ યોગ છે. નિષ્કામ કર્મરૂપ યોગ જે અધિકારી પુરુષો વિષે વિદ્યમાન હોય, તે અધિકારી પુરુષો યોગી કહેવાય છે. એવા યોગી પુરુષો પણ, આ જન્મમાં અથવા યીત જન્મમાં, અંતઃકરણની શુદ્ધિવડે, સંન્યાસ પૂર્વક અવણુદિવડે પ્રાપ્ત થયેલી જ્ઞાનનિષ્ઠાવડે મોહરૂપ સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે સર્વ કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસનું તથા નિષ્કામ કર્મયોગનું એક જ મોક્ષરૂપ ક્રીડ છે. તેથી જે અધિકારી પુરુષ સાંખ્ય નામે સંન્યાસને તથા નિષ્કામ કર્મયોગને એકરૂપ દેખે છે, તે અધિકારી પુરુષ જ યથાર્થ દેખે છે અને જે પુરુષ તે બંનેને ભિન્ન ભિન્ન દેખે છે, તે પુરુષ યથાર્થદર્શી કહેવાતો નથી. કિન્તુ તે પુરુષ વિપરીતદર્શી કહેવાય છે. અહીં શ્રીભગવાનના એ હેતુ છે કે, જે અધિકારી પુરુષોમાં સંન્યાસપૂર્વક જ્ઞાનનિષ્ઠા ભેદમાં આવે છે અને કર્મનિષ્ઠા ભેદમાં આવતી નથી, તે પુરુષોવિષે સંન્યાસપૂર્વક જ્ઞાનનિષ્ઠા રૂપ લિંગવડે, પૂર્વે અનેક જન્મોમાં ભગવાન્ વિશે અર્પણ કરાયેલ કર્મનિષ્ઠાનું અનુધાન કરવામાં આવે છે. કારણકે વાના કાર્યની ઉત્પત્તિ હોતી નથી. જે કારણ કદાચિત્ પ્રલય પ્રતીત ન થતું હોય તો તે કાર્યરૂપ લિંગથી કારણનું અનુધાન કરવામાં આવે છે. જેમ વરસાદના કાર્યરૂપે નદીના જળની વૃદ્ધિ છે, તથા જળની વૃદ્ધિરૂપ હેતુથી દેશાંતરમાં વરસાદરૂપ કારણનું

યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ । સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે પુરુષ યોગે કરી યુક્ત હોય છે, વિશુદ્ધાત્મા છે, વિજિતાત્મા છે, જિતેન્દ્રિય છે તથા જેનો આત્મા સર્વ ભૂતોમાં આત્મારૂપ છે તેવો પુરુષ કર્મને કરતો છતાં પણ કર્મથી લેપાયમાન થતો નથી. ૭

ટીકા:-હે અર્જુન ! ભગવત્ અર્પણતા તથા ક્ષણની ઈચ્છાથી રહિતપણું ઇત્યાદિ શુભો વડે યુક્ત શાસ્ત્રવિહિત નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો યોગ કહેવાય છે. આ યોગવડે યુક્ત પુરુષ પ્રથમ વિશુદ્ધાત્મા થાય છે. વિશુદ્ધ એટલે રજ-તમથી રહિત, આત્મા એટલે અંતઃકરણ જેનું હોય છે, તે વિશુદ્ધાત્મા કહેવાય છે. એવો વિશુદ્ધાત્મા થવાથી પુરુષ વિજિતાત્મા થાય છે. આત્મા એટલે દેહ સમજવો, તે દેહ જેણે વશ કર્યો છે, તે વિજિતાત્મા કહેવાય છે. વિજિતાત્મા થઈને અધિકારી પુરુષ જિતેન્દ્રિય થાય છે. જેણે સર્વ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોને પોતાને વશ કરેલ છે, તે જિતેન્દ્રિય કહેવાય છે. અહીં વિશુદ્ધાત્મા, વિજિતાત્મા, જિતેન્દ્રિય એ ત્રણ શબ્દોવડે શ્રીભગવાને યથાક્રમે મનોદંડ, કાયદંડ તથા વાકદંડ એ ત્રણ દંડોથી યુક્ત ત્રિદંડીનું કથન કર્યું. આ વાત મનુષ્યે પણ કહી છે (વાગ્દોષ્ય મનોદંડ કાયદંડસ્તપૈવ ચ । યસ્યૈતે નિયતા દંડા. સ ત્રિંદંદીતિ કખ્યતે ॥ અર્થાત્-વાકદંડ, મનોદંડ અને કાયદંડ એ ત્રણ દંડોને નિયમ પૂર્વક ધારણ કરનાર પુરુષ ત્રિદંડી કહેવાય છે. અહીં વાક્ શબ્દ સર્વ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો ઉપલક્ષક છે. એવા ત્રિદંડી પુરુષને સર્વાત્મ-જ્ઞાન અવશ્ય કરીને થાય છે:) એ અર્થ શ્રીભગવાન્ કહે છે:-સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા इति બ્રહ્મથી લઈને સ્તબ્ધ પર્યંત જેટલા ચેતન ભૂત છે તથા આકાશાદિ જેટલા અચેતન ભૂત છે, તે ચેતન અચેતનરૂપ સર્વ ભૂતોના સ્વરૂપભૂત, જેનો પ્રત્યક્ચેતન આત્મા છે, તે સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે કુંડલ કઠાદિ ભૂષણોનું સુવર્ણ જ વાસ્તવિક સ્વરૂપ થાય છે, તેમ “સર્વ જડ અજડ પ્રપંચનું હું જ વાસ્તવિક સ્વરૂપ છું,” એ પ્રકારે જે પુરુષ સર્વ પ્રપંચને પોતાના આત્મારૂપ દેખે છે, તે પરમાર્થદર્શી વિદ્વાન્ પુરુષ, અન્ય પુરુષોની દૃષ્ટિવડે કર્મો કરતો હોવા છતાં પણ, કર્તૃત્વ અભિમાનના અભાવથી કર્મોવડે લેપાયમાન થતો નથી. અર્થાત્ કર્મ તે વિદ્વાન્ પુરુષને બંધની પ્રાપ્તિ કરતું નથી. કારણ કે સ્વદૃષ્ટિવડે જોતાં વિદ્વાન્ પુરુષ વિવે કર્મોનું કર્ત્તાપણું નથી.

અહીં કોઇ ટીકામાં તો સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા આ શબ્દનો એ અર્થ કર્યો છે કે સર્વ શબ્દ આકાશાદિ જડ પ્રપંચનો વાચક છે, અને આત્મ શબ્દ અજડ પ્રપંચનો વાચક છે. વળી સર્વ આત્મ એ બે શબ્દોની પછી જે મૂત શબ્દ છે, તે મૂત શબ્દ સ્વરૂપનો વાચક છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે સર્વભૂત તથા આત્મભૂત જેનો આત્મા છે તે સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા કહેવાય છે. આ પ્રકારના અર્થોનો જો અંગીકાર ન કરીએ, હિન્તુ “જેનો આત્મા સર્વભૂતોનો આત્મભૂત છે, તે સર્વભૂતાત્મા કહેવાય છે” એ પ્રકારના અર્થોનો જો અંગીકાર કરીએ, તો સર્વભૂતાત્મા એટલું જ માત્ર કહેવાથી વાંછિત અર્થની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. તેથી આત્મભૂત એ શબ્દ અધિક થશે. આ પ્રકારે પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં આત્મભૂત એ શબ્દની અધિકતારૂપ હ્રષણ હઈને કોઇ ટીકાકારે આ અર્થ કર્યો છે. આત્મભૂત શબ્દની અધિકતારૂપ હ્રષણ આ ટીકામાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે સર્વ શબ્દવડે જ સંપૂર્ણ જડ અજડ પ્રપંચનું ગ્રહણ થઈ શકે છે. સર્વ શબ્દનો સંકેત કરીને કેવળ જડ પ્રપંચનો અર્થ સર્વ શબ્દવડે ગ્રહણ કરવો, તે સભાવતું નથી તેથી સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા એ શબ્દનું, ભાષ્યકારોને અનુસરતું, પ્રથમ વ્યાખ્યાન જ સમીચીન છે. (૭)

અવતરણિકા:—હવે પૂર્વોક્ત અર્થને જે શ્લોકોવડે શ્રીભગવાન સ્પષ્ટ કરે છે:—

નૈવ કિંચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્ ।

પશ્યન્નૃપવન્સપૃશન્નિગ્રન્નશન્નાન્નસ્વપન્ શ્વસન્ ॥ ૮ ॥

પ્રલપન્નિવસૃજન્નૃહ્નુન્મિષન્નિમિષન્નપિ ।

ઇન્દ્રિયાર્ણીન્દ્રિયાર્થેષુ વર્તેત્તેતિ ધારયન્ ॥ ૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! યોગયુક્ત પરમાર્થદર્શી પુરુષ, જોતો છો, શ્રવણ કરતો છો, સ્પર્શ કરતો છો, ગંધને ગ્રહણ કરતો છો, લક્ષણ કરતો છો, ગમન કરતો છો, નિદ્રા કરતો છો, શ્વાસ લેતો છો, શબ્દને ઉચ્ચાર કરતો છો, મલને પરિત્યાગ કરતો છો, ગ્રહણ કરતો છો, ઉન્મેષ કરતો છો તેમ જ નિમેષને કરતો છો પણ ઇન્દ્રિયાદિકો જ પોત-પોતાના રૂપાદિ અર્થો વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે, પણ હું કંઈપણ કરતો નથી, આ પ્રકારે માને છે. (૮-૯)

ટીકા:—હે અર્જુન ! યુક્ત અર્થાત્ નિરુદ્ધ ચિત્તવાળો પુરુષ તત્ત્વવિત્ છે, અર્થાત્ પરમાર્થ-દર્શી છે. અથવા જે પુરુષ પ્રથમ તો નિષ્કામ કર્મયોગવડે યુક્ત છે અને ત્યાર પછી અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તત્ત્વવેત્તા થયો છે, એવો પરમાર્થદર્શી પુરુષ, યજ્ઞ આદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોવડે, વાક્ આદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોવડે, પ્રાણાદિ પાંચ પ્રાણોવડે તથા બુદ્ધિ આદિ ચાર અંતઃકરણોવડે, શાસ્ત્રવિદ્ધિત રૂપાદિ વિષયોને ગ્રહણ કરતો હોવા છતાં પણ, “એ ઇન્દ્રિયાદિ જ પ્રવર્ત્ત થાય છે, હું અસંગ આત્મા એ રૂપાદિ વિષયોમાં કદાચિત્ પણ પ્રવર્ત્ત થતો નથી” એ પ્રકારે રૂપાદિ વિષયો વિષે નિશ્ચય કરીને “હું અસંગ આત્મા કિંચિત્ માત્ર પણ કરતો નથી,” એ પ્રકારે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સર્વદા માને છે.

અહીં પદ્યન્, કુળ્પન્, સ્પૃશન્, જિગ્રન્, અભન્ આ પાંચ શબ્દોવડે શ્રીભગવાને યથાક્રમે ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ત્વક્, ગ્રાણુ, રસન એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વ્યાપાર કથન કર્યો છે. તેમાં રૂપાદિનું દર્શન કરતું એ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો વ્યાપાર છે, શબ્દશ્રવણ શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વ્યાપાર છે; સ્પર્શનું ગ્રહણ ત્વક્કેન્દ્રિયનો વ્યાપાર છે; ગંધનું ગ્રહણ ગ્રાણુકેન્દ્રિયનો વ્યાપાર છે; અને રસનું ગ્રહણ રસન-કેન્દ્રિયનો વ્યાપાર છે. ગચ્છન્, પ્રલપન્, વિચ્છન્, ગૃહ્ણન્, એ ચાર શબ્દોવડે શ્રીભગવાને યથા-ક્રમે પાદ, વાક્, પાણુ, હસ્ત એ ચાર કર્મેન્દ્રિયોના વ્યાપાર કથન કર્યો છે. તેમાં ગમન પાદ-કેન્દ્રિયનો વ્યાપાર છે; વચનનું ઉચ્ચારણ વાક્કેન્દ્રિયનો વ્યાપાર છે; મળનો વિસર્ગ પાણુકેન્દ્રિયનો વ્યાપાર છે; અને ગ્રહણ હસ્તકેન્દ્રિયનો વ્યાપાર છે. એ ચારે વ્યાપારો ઉપરથી ઇન્દ્રિયના વિષયા-નંદરૂપ વ્યાપારના ઉપલક્ષક પણ છે. જતન્ શબ્દવડે કથન કરેલો પ્રાણનો શ્વાસરૂપ વ્યાપાર પ્રાણુ, અપાન, સમાન, વ્યાન, ઉદાન એ પાંચ પ્રાણોના વ્યાપારોનો પણ ઉપલક્ષક છે. ષમિપન્ નિમિપન્ એ શબ્દોવડે કથન કરેલો ઉન્મેષ-નિમેષરૂપ વ્યાપાર નાગ, કૂર્મ, કુકલ, દેવદત્ત, ધનંજય એ પાંચ પ્રાણોના વ્યાપારોનો ઉપલક્ષક છે. સ્વપન્ એ શબ્દવડે કથન કરેલો બુદ્ધિનો નિદ્રારૂપ વ્યાપાર મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર આ ચાર અંતઃકરણના વ્યાપારોનો ઉપલક્ષક છે. આ પ્રકારે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સર્વ વ્યાપારોમાં આત્માને અકર્તારૂપ જ દેખે છે. આ કારણથી તત્ત્વવેત્તા પુરુષ, ઇન્દ્રિયાદિવડે સર્વ વ્યાપારો કરતો હોવા છતાં પણ, વ્યાપારો-વડે બંધાયમાન થતો નથી. (૮-૯)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! વિદ્વાન્ પુરુષ કર્તૃત્વ અભિમાનના અભાવથી સર્વ કર્મોને કરતો છતાં પણ લેપાયમાન થતો નથી. એ અર્થ પૂર્વે આપે કથન કર્યો. તેથી એમ જણાય

છે કે, -અવિદ્યાન્ પુરુષ તો કર્તૃત્વ અભિમાનની વશતાથી, કર્મોને કરવાથી અવશ્ય કરીને લેપાય-માન થશે. તેથી કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થયલા વિદ્યાન્ પુરુષને સંન્યાસપૂર્વક જ્ઞાનનિષ્ઠા કેવા પ્રકારે પ્રાપ્ત થશે ? અર્થાત્ પ્રાપ્ત થશે નહિ.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે પુરુષ પરમેશ્વર વિશે સમર્પણ કરી તથા કૃણની ઈચ્છાને પરિત્યાગ કરી કર્મને કરે છે, તે પુરુષ જેમ જળવડે કમળનું પત્ર લેપાયમાન થતું નથી તેમ કર્મવડે લેપાયમાન થતો નથી. ૧૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે પુરુષ પરમેશ્વરમાં લૌકિક-વૈદિક કર્મોનું સમર્પણ કરીને તથા કર્મોનાં સ્વર્ગોદિ કૃણોની ઈચ્છાને પરિત્યાગ કરીને, જેમ ભૂત્ય પોતાના સ્વામી વાસ્તે સર્વ કર્મો કરે છે, તેમ “હું પણ કેવળ પરમેશ્વરની પ્રસન્નતાને વાસ્તે જ સર્વ કર્મો કરું છું,” એ પ્રકારના અભિપ્રાયવડે, લૌકિક-વૈદિક સર્વ કર્મો કરનાર પુરુષ પણ વિદ્યાન્ પુરુષની માફક પુણ્ય-પાપકર્મોવડે લેપાયમાન થતો નથી. જેમ પદ્મના પત્ર ઉપર નાંખેલા જળવડે પદ્મનું પત્ર લેપાયમાન થતું નથી, તેમ ભગવત્ અર્પણ બુદ્ધિવડે કરેલાં કર્મોવડે અધિકારી પુરુષ લેપાયમાન થતો નથી. અર્થાત્ નિષ્કામ કર્મો અધિકારી પુરુષના બંધનેા હેતુ થતાં નથી, કિન્તુ તે નિષ્કામ કર્મો અધિકારી પુરુષના અંતઃકરણની શુદ્ધિના હેતુ થાય છે. (૧૦)

અવતરણિકા:-હવે આ અર્થને શ્રીભગવાન્ સ્પષ્ટ કરીને પ્રતિપાદન કરે છે:-

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वति संगं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-અધિકારી જન કૃણની ઈચ્છાને પરિત્યાગ કરી અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે કેવળ શરીરવડે, મનવડે, બુદ્ધિવડે તથા ઇન્દ્રિયોવડે કર્મને જ કરે છે. ૧૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! મોક્ષની ઈચ્છાવાળા અધિકારી જનો, પોતાનાં અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરવાને વાસ્તે, સ્વર્ગોદિ કૃણોની ઈચ્છાને પરિત્યાગ કરીને, કેવળ શરીરવડે, મનવડે, બુદ્ધિવડે તથા ઇન્દ્રિયોવડે, પોતાના વર્ણાશ્રમને અનુસાર નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો જ કરે છે. અહીં “એ કર્મોને હું ઇન્દ્રિયની પ્રસન્નતા વાસ્તે જ કરું છું, કાંઈ પોતાના સ્વર્ગોદિ કૃણોની પ્રાપ્તિ વાસ્તે હું એ કર્મો કરતો નથી.” એ પ્રકારના મમતાનેા જે અભાવ તે જ શરીર, મન, બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિય એ ચારે વિષે કેવળરૂપતા છે. (૧૧)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન્ ! કર્તૃત્વ-અભિમાનની સમાન થયેલાં તે જ કર્મો કરીને કોઈક પુરુષ મુક્ત થાય છે અને કોઈક પુરુષ બંધાયમાન થાય છે; આ પ્રકારની વિવેકતાવિષે શું હેતુ છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-યુક્ત પુરુષ કર્મના કૃણને પરિત્યાગ કરી કર્મને કરે છે, છતાં સત્ત્વ શુદ્ધિના કમથી ઉત્પન્ન થયેલ મોક્ષરૂપ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે તથા અયુક્ત પુરુષ તો કામનાને બીધે કૃણવિશે આસક્ત હોવાથી બંધાયમાન થાય છે. ૧૨

ટીકા:—હે અર્જુન ! “આ સર્વ કર્મ પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા વાસ્તે જ છે, મારા કૃણને વાસ્તે નથી.” આ પ્રકારના અભિપ્રાયવાળો પુરુષ યુક્ત કહેવાય છે. એ પ્રકારનો યુક્ત પુરુષ કર્મોનાં સ્વર્ગોદિ કૃણોનો પરિત્યાગ કરીને, નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોને કરતાં, મોક્ષરૂપ શાંતિને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ મોક્ષરૂપ શાંતિ નૈષ્ઠિકી છે, અર્થાત્ પ્રથમ અંતઃકરણની શુદ્ધિ, ત્યાર પછી નિત્ય-અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક, ત્યાર પછી સંન્યાસપૂર્વક જ્ઞાનનિષ્ઠા, એ કર્મે કરીને જે મોક્ષરૂપ શાંતિ ઉત્પન્ન થઈ છે, તે નૈષ્ઠિકી મોક્ષરૂપ શાંતિને યુક્ત પુરુષ પ્રાપ્ત થાય છે. જે પુરુષ અયુક્ત છે, અર્થાત્ “એ સર્વ કર્મ પરમેશ્વર વાસ્તે જ છે, મારા કૃણ વાસ્તે નથી,” એ પ્રકારના અભિપ્રાયથી જે પુરુષ રહિત છે, તે અયુક્ત પુરુષ કામનાવડે, કર્મોનાં સ્વર્ગોદિ કૃણોનિષે, “હું આ સ્વર્ગોદિની પ્રાપ્તિ વાસ્તે કર્મો કરું છું.” આ પ્રકારે આસક્ત થઈને, કર્મોવડે ગંધાધમાન થાય છે, અર્થાત્ સકામ કર્મોવડે અયુક્ત પુરુષ સંસારરૂપ ગંધને જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી હે અર્જુન ! તું પણ યુક્ત થઈને કર્મો જ કર. (૧૨)

અવતરણિકા:—અશુદ્ધ “ચિત્તવાળા પુરુષોને કેવળ સંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ જ શ્રેષ્ઠ છે” એ પૂર્વોક્ત અર્થને આટલે સૂધી વિસ્તારપૂર્વક કથન કર્યો. હવે “શુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષને સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ જ શ્રેષ્ઠ છે,” એ અર્થ શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

સર્વકર્માણિ મનસા સંન્યસ્યાસ્તે સુખં વશી ।

નવદ્વારે પુરે દેહી નૈવ કુર્વન્ન કારયન્ ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—સર્વ કર્મોના મનવડે પરિત્યાગ કરી દેહથી લિપ્ત આત્મદર્શી વશી પુરુષ નવ-દ્વારવાળા આ દેહવિશે કોઈપણ કાર્યને નહિ કરતો છતો તથા કોઈપણ કાર્યને નહિ કરાવતો છતો સુખપૂર્વક સ્થિત થાય છે. ૧૩

ટીકા:—હે અર્જુન ! નિત્ય, નૈમિત્તિક, કામ્ય અને પ્રતિબિદ્ધ એ ચાર પ્રકારનાં કર્મો છે. કર્મણ્યકર્મ યઃ પश्यેત્ આ શ્લોક વિષે કથન કરેલ અકર્તા આત્મસ્વરૂપના સમ્યક્ દર્શનયુક્ત મનવડે કર્મોના પરિત્યાગ કરીને પ્રારબ્ધ કર્મની વશતાથી સંન્યાસી સ્થિત થાય છે.

અર્જુનની શંકા:—સંન્યાસી શું હુઃખપૂર્વક રહે છે ?

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—ત્વં દત્તિ-હે અર્જુન ! શરીરનો વ્યાપાર, વાદ્યાદિ ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર તથા મનનો વ્યાપાર એ ત્રણ વ્યાપારો જ પ્રાણીઓને આધાસની પ્રાપ્તિ કરે છે. આધાસના હેતુરૂપ ત્રણ વ્યાપારો સંન્યાસી વિષે હોતા નથી, તેથી સંન્યાસી આધાસથી રહિત થઈને જ રહે છે.

અર્જુનની શંકા:—હે ભગવન્ ! સંન્યાસીનાં શરીર, ઇન્દ્રિય અને મન એ ત્રણ સ્વતંત્ર થઈને પોતપોતાના વ્યાપારમાં શા વાસ્તે પ્રવૃત્ત થતાં નથી ?

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—ક્ષતી દત્તિ-હે અર્જુન ! સંન્યાસીએ કાર્યકારણરૂપ સંઘાત પોતાને વશ કર્યો હોય છે, તેથી સંન્યાસીનાં શરીર, ઇન્દ્રિય અને મન એ ત્રણ સ્વતંત્ર થઈને કોઈ વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થતાં નથી.

અર્જુનની શંકા:—હે ભગવન્ ! સર્વ વ્યાપારથી રહિત સંન્યાસી કયા સ્થાનમાં સ્થિત થાય છે ?

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—નવદ્વારે પુરે દત્તિ-એ શ્રોત્ર, બે ચક્ષુ, બે નાસિકા, એક મુખ એ સપ્તદ્વાર તો માત્ર અસ્તક વિષે જ છે અને પાંચુ તથા ઉપસ્થ એ બે દ્વાર નીચે રહે છે. એ નવ દ્વારોવડે વિશિષ્ટ સ્થૂલ શરીરરૂપ પુરવિષે સંન્યાસી સ્થિત થાય છે.

અર્જુનની શંકા:—હે ભગવન્ ! સંન્યાસી-અસંન્યાસી, વિદ્વાન્-અવિદ્વાન્ ઈત્યાદિ સર્વ પ્રાણીમાત્ર નવ દ્વારવાળા દેહવિષે જ રહે છે, કેવળ સંન્યાસી જ દેહવિષે રહેતો નથી.

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:—દેહી હિતિ-હે અર્જુન ! વિદ્વાન્ સંન્યાસી આ નવ દ્વારવાળા દેહવિષે રહ્યા છતાં પણ દેહથી પોતાના આત્માને ભિન્નરૂપે દેખે છે, પણ દેહરૂપ આત્માને દેખતો નથી. આ કારણથી જ જેમ કોઈ પ્રવાસી પુરુષ કોઈ પરગૃહમાં નિવાસ કરે છે, પરંતુ તે ગૃહની વૃદ્ધિ-હાનિવડે પ્રવાસી પુરુષ હર્ષ-શોકને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ વિદ્વાન્ સંન્યાસી પણ આ શરીરના પૂજન-પરાલભ વડે હર્ષ-વિપાદને પ્રાપ્ત થતો નથી. કિન્તુ અહંતા-મમતાથી રહિત યદને આ દેહવિષે રહે છે અને અજ્ઞાની પુરુષ તો દેહના તાદાત્મ્ય અભિમાનથી પોતાને દેહરૂપ જ માને છે-દેહીરૂપ માનતો નથી. આ કારણથી જ અજ્ઞાની પુરુષ, આ દેહના અધિકરણને જ આત્માનું અધિકરણ માનીને “હું આ ગૃહવિષે સ્થિત છું, હું આ ભૂમિ વિષે સ્થિત છું, હું આ આસન વિષે સ્થિત છું” એ પ્રકારે જ પોતાને માને છે. “હું આ દેહવિષે સ્થિત છું” આ પ્રમાણે અજ્ઞાની પુરુષ પોતાને માનતો નથી. કારણ કે અજ્ઞાની પુરુષ પોતાના આત્માને આ દેહથી ભિન્ન જાણે છે નથી અને આત્માને સંધાતથી ભિન્ન જાણનાર સર્વ ઈર્ષ્યોના સંન્યાસી એવો વિદ્વાન્ સંન્યાસી તો “હું આ દેહ વિષે સ્થિત છું” એ પ્રમાણે જ પોતાને માને છે પણ પોતાને દેહરૂપ માનતો નથી. આ કારણથી અવિક્રિય આત્માવિષે અવિધાવડે આરોપિત દેહાદિના સર્વ વ્યાપારોનો જે તત્ત્વસાક્ષાત્કારવડે બાધ છે, તે જ સર્વ ઈર્ષ્યોના સંન્યાસ કહેવાય છે. આ પ્રકારની (અજ્ઞાની પુરુષ કરતાં) વિલક્ષણતાને અંગીકાર કરીને જ શ્રીભગવાને વિદ્વાન્ પુરુષનું નવદ્વારે ધ્રુવે આસ્તે એ વિશેષણ કથન કરેલું છે.

અર્જુનની શંકા:—હે ભગવન્ ! જેમ નૌકાના ચલનરૂપ વ્યાપારનું તીરપર રહેલા વૃક્ષ વિષે આરોપણ થાય છે, તેમ આત્માવિશે આરોપિત દેહાદિના વ્યાપારોનો વિધાવડે બાધ થતાં, આત્માવિષે પોતાના વ્યાપારવડે કર્તાપણું થશે તથા દેહાદિના વ્યાપાર વિષે પ્રયોજક કર્તાપણું થશે.

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:—નૈવ કુર્ત્ત કારણત્વ હિતિ-હે અર્જુન ! આત્મદેવ પોતે કોઈ પણ વ્યાપાર કરતો નથી તથા પ્રેરણાવડે દેહ-ઇન્દ્રિયાદિથી કોઈ વ્યાપાર કરાવતો પણ નથી, કિન્તુ ઉદાસીન રહે છે.

કોઈ ટીકામાં તો નવદ્વારે ધ્રુવે એ વચનનો એ અર્થ ક્યો છે કે, શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, રસન, પ્રાણ, પ્રાણ, યુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત એ નવ દ્વારવાળા શરીરરૂપ પુર વિષે વિદ્વાન્ પુરુષ રહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, લોકપ્રસિદ્ધ પુરના રાજાને પુરનાં દ્વારોવડે જ બહારના વિષયો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આ શરીરરૂપ પુરનો અધિપતિ છતાં આત્મારૂપ રાજા ભોગવારતે બહારના શબ્દાદિ વિષયોવિશે શ્રોત્રાદિ દ્વારોવડે પ્રવેશ કરે છે. તેથી શ્રોત્રાદિ પણ પ્રસિદ્ધ પુર અર્થાત્ નગરનાં દ્વારોની માફક દ્વારરૂપ છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! જેમ દેવહત્ત નામના પુરુષમાં વાસ્તવિક રીતે રહેલી ગુમનરૂપ ક્રિયા દેવહત્ત પુરુષના સ્થિતિકાળે હોતી નથી, તેમ આત્મામાં વાસ્તવિક રીતે રહેલાં કર્તૃત્વ તથા કારણિત્વ સંન્યાસકાળે આત્મામાં હોતાં નથી, એવું શું આપના કથનનું તાત્પર્ય છે? અથવા જેમ આકાશમાં વલ્લભલિનવાદિ વાસ્તવિક રીતે નથી, તેમ આત્માવિષે પણ કર્તૃત્વ તથા કારણિત્વ વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ, એવું શું આપના કથનનું તાત્પર્ય છે?” (૧૩)

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:—આ પ્રકારના વારા સંશયની નિવૃત્તિ કરવા હું કહું છું:—

ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રભુઃ ।

ન કર્મફલસંયોગં સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—આત્માદેવ દેહાદિકેના કર્તૃત્વને ઉત્પન્ન કરતો નથી, કર્મને ઉત્પન્ન કરતો નથી તથા કર્મના ફળના સંબંધને પણ ઉત્પન્ન કરતો નથી, છતાં અજ્ઞાનરૂપ માયાજ સર્વ કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૧૪

ટીકા:—હે અર્જુન ! દેહ-ઇન્દ્રિયાદિ સર્વ સંઘાતના સ્વામીરૂપ આત્માદેવ દેહ-ઇન્દ્રિયાદિના કર્તૃત્વને ઉત્પન્ન કરતો નથી અર્થાત્ “તમે આ કાર્ય કરો” એ પ્રકારની પ્રેરણાવડે આત્માદેવ કોઈ પણ કાર્ય કરાવતો નથી; તેથી આત્માદેવ વિષે પ્રયોજક કર્તાપણ્યરૂપ કારણિત્વ સંભવતું નથી. વળી દેહ-ઇન્દ્રિયાદિને વાંચિત જે ઘટાદિરૂપ કર્મો છે, તે ઘટાદિકરૂપ કર્મો પણ એ આત્માદેવ ઉત્પન્ન કરતો નથી. અર્થાત્ આત્માદેવ ઘટાદિ પદાર્થોના કર્તા પણ થતો નથી; તેમ જ એ આત્માદેવવિષે કર્તૃત્વ પણ નથી. કર્મો કરનાર લોકોના જે કર્મનાં ફળની સાથે સંબંધ છે, તે કર્મફળનો સંબંધ પણ એ આત્માદેવ ઉત્પન્ન કરતો નથી, અર્થાત્ એ આત્માદેવ કોઈને ફળ લોગવાવનાર નથી, તેમ જ પોને પણ ફળને લોગવતો નથી. તે આત્માદેવ વિષે લોજ-ચિતૃત્વ તથા લોકતૃત્વ પણ સંભવતું નથી. આ જ અર્થનું ચરીત્સોપિ કૌંતેય ન કલેષ્યતે એ ગીતાનું વચન પણ કથન કરે છે.

અર્જુનની શંકા:—હે ભગવન્ ! આત્માદેવ જ્યારે પોતે કિંચિત્ માત્ર કાર્ય કરતો નથી તથા કરાવતો પણ નથી, ત્યારે ખીલું કોણ કાર્યો કરવામાં તથા કરાવવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે ?

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—સ્વભાવસ્થ પ્રવર્તતે इति—હે અર્જુન ! અજ્ઞાનરૂપ જે દેવી માયા તે માયા પ્રકૃતિ પણ કહેવાય છે, તે માયારૂપ પ્રકૃતિ જ કાર્ય કરવામાં તથા કરાવવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

અહીં કોઈ ટીકામાં સ્વભાવસ્થ પ્રવર્તતે એ વચનનો એ અર્થ કથન કર્યો છે કે, ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મા સૂર્યની જેમ સર્વના પ્રકાશરૂપ છે, કોઈ કર્મોદિવિષે પ્રવર્તક નથી; કિન્તુ જે જે વસ્તુનો જેવો જેવો સ્વભાવ હોય છે, તે સ્વભાવ જ તે તે પ્રકારે પ્રવૃત્ત થાય છે. જેમ એક જ સૂર્યનો ઉદય થતાં કમળોના સ્વભાવથી જ વિકાસ થાય છે અને કુમુદોના સ્વભાવથી જ સંકોચ થાય છે, છતાં સૂર્ય કોઈ કોઈના વિકાસ કે સંકોચ કરતો નથી, તેમ એક જ આત્મા પ્રકાશમાન થતાં ઘટાદિ પદાર્થ એટલા કરતાં નથી અને મનુષ્યાદિ નાના પ્રકારની એટલા કરે છે, છતાં આત્માદેવ તો કોઈ પણ પદાર્થને પ્રવૃત્ત કે નિવૃત્ત કરતો નથી. (૧૪)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! ઈશ્વર તો પ્રેરણાવડે જીવની પ્રત્યે કર્મોના કરાવનાર છે અને જીવ કર્મો કરનાર છે, આ કારણથી ઈશ્વર વિષે તો કારણિત્વ છે અને જીવવિષે કર્તૃત્વ છે. આ વાત શ્રુતિમાં તથા સ્મૃતિમાં પણ કહી છે. શ્રુતિ કહે છે કે एष उ ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकैभ्य उचिनीयते । एष उ ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमघो निनीयते इति—અર્થાત્—પરમેશ્વર જે પુરુષને આ લોકની ઉપર સ્વર્ગાદિ લોકોમાં લઈ જવાની ઈચ્છા કરે છે, તે પુરુષને પ્રેરણાવડે પુણ્યકર્મ કરાવે છે, અને પરમેશ્વર જે પુરુષને નરકાદિ નીચ લોકોમાં લઈ જવાની ઈચ્છા કરે છે, તે પુરુષને પ્રેરણાવડે પાપકર્મો કરાવે છે. આ રીતે શ્રુતિ ઈશ્વરવિષે પુણ્ય-પાપ કર્મોનું કારણિત્વ કથન કરે છે, સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે—अज्ञो जतुल्लोशोऽयमात्मनः सद्य इन्द्रयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा नरमेव वा ॥ અર્થાત્—અજ્ઞની જીવ પોતાના સુખવિષે તથા દુઃખવિષે અસમર્થ જ છે, કિન્તુ ઈશ્વરવડે પ્રેરિત થયેલો એ જીવ પોતાનાં પુણ્ય-પાપની વશતાથી સ્વર્ગ-નરકાદિને પ્રાપ્ત થાય છે. જે પુરુષ પુણ્ય-પાપ કર્મોના કર્તા હોય છે તથા જે પુરુષ પ્રેરણાવડે પુણ્ય-પાપ કર્મોના કરાવનાર હોય છે, તે ગમેને જ પુણ્ય-પાપ કર્મોના લેપ અવશ્ય થાય છે. તેથી જીવવિષે કર્તાપણ્યવડે તથા ઈશ્વરવિષે કારણિતાપણ્યવડે, પુણ્ય-પાપ કર્મોના લેપ અવશ્ય ને

તેથી “એ આત્માદેવ કાંઈ કરતો નથી તથા કરાવતો નથી, કિન્તુ એ પ્રકૃતિરૂપ સ્વભાવ જ સર્વ કાર્યોવિષે પ્રવૃત્ત થાય છે,” “એ આપનું કહેવું શ્રુતિ-સ્મૃતિથી વિરુદ્ધ હોવાથી અસંગત છે,” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે:-

નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈવ સુકૃતં વિભુઃ ।

અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનં તેન મુહ્યંતિ જંતવઃ ॥ ૧૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-પરમેશ્વર કોઈપણ જીવના પાપને અહણુ કરતો નથી તેમ જ પુણ્યને પણ અહણુ કરતો નથી, છતાં અજ્ઞાને કરી આવૃત્ત જ્ઞાનવડે જીવ મોહને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી નિષ્ક્રિય પરમેશ્વર કોઈપણ જીવનાં પાપને તથા પુણ્યને અહણુ કરતો નથી. કારણ કે પરમાર્થ દૃષ્ટિવડે જોતાં જીવવિષે પુણ્ય-પાપ કર્મોનું કર્ત્તાપણું નથી અને ઈશ્વરવિષે પુણ્ય-પાપ કર્મોનું કારયિતાપણું નથી.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન ! જો કહાયિત્ પરમેશ્વર વિષે વાસ્તવિક રીતે કર્મોનું કારયિતૃત્વ ન હોય તથા જીવવિષે કર્મોનું કર્તૃત્વ ન હોય, તો પરમેશ્વર વિષે કર્મોના કારયિ-તૃત્વનું તથા જીવ વિષે કર્મોના કર્તૃત્વનું કથન કરનારી પૂર્વોક્ત શ્રુતિ-સ્મૃતિ અસંગત થયે; અને આ લોકમાં પણ શિષ્ટ પુરુષો ઈશ્વરની પ્રસન્નતા વાસ્તે શુભ કર્મો કરે છે અને શુભ કર્મો નહિ કરવાથી ભયને પ્રાપ્ત થાય છે, આ લોકોનો વ્યવહાર પણ અસંગત થયે.

શ્રીભગવાને કરેલુ સમાધાન:-અજ્ઞાનેનાદૃતં જ્ઞાનં તેન મુહ્યંતિ જંતવઃ इति-હે અર્જુન ! આવ-રણ-વિદ્વેષ-શક્તિવાળું માયારૂપ મિથ્યા અજ્ઞાન યુક્ત તમ (અંધકાર)વડે આવૃત્ત થયલું, જીવ-ઈશ્વર તથા જગતના લેદબ્રમના અધિષ્ઠાનરૂપ તથા નિત્ય-સ્વપ્રકાશ-સચ્ચિદાનંદ-અદ્વિતીયરૂપ તથા પરમાર્થ-સત્યરૂપ જે જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માના આવરણવડે પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને નહિ જાણનાર સંસારી જીવ મોહને પ્રાપ્ત થાય છે; અર્થાત્ પ્રમાતા-પ્રમાણ-પ્રમેય, કર્ત્તા-કર્મ-કરણ, લોકતા-લોગ્ય-લોગ એ નવ પ્રકારના સંસારબ્રમરૂપ વિદ્વેષવાળા મોહને જીવ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, વાસ્તવિક રીતે અકર્ત્તા-અલોક્તારૂપ પરમાનંદ-અદ્વિતીય આત્મા છે. તે આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપના અજ્ઞાનવડે જ, અવિવેકી મૂઢ પુરુષોને “એ જીવ છે,” “એ ઈશ્વર છે,” “એ જગત્ છે,” ઇત્યાદિ લેદબ્રમ પ્રતીત થાય, અર્થાત્ “જીવ પુણ્યપાપ કર્મોનો કર્ત્તા છે” અને “ઈશ્વર પુણ્યપાપ કર્મોનો કરાવનાર છે” ઇત્યાદિ લેદ-બ્રમ પ્રતીત થાય છે. એ જ જીવ છાણુ કર્મ કારણે ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિ-વચન, અજ્ઞાની મૂઢ પુરુષોના બ્રાંતિજ્ઞાનનો જ માત્ર અનુવાદ કરે છે, કાંઈ શ્રુતિ-સ્મૃતિ-વચનોનું વાત્પર્ય લેદબ્રમના બોધન વિષે નથી. તેથી વાસ્તવિક રીતે અદ્વિતીય આત્માનાં બોધક તત્ત્વમ્સિ આદિ મહાવાક્યો છે. આ મહાવાક્યોનાં જ શ્રુતિ-સ્મૃતિનાં-વચનો શેષરૂપ છે. તેથી શ્રુતિ-સ્મૃતિ વચનોનો પણ અહીં વિશેષ થતો નથી.

કોઈ ટીકામાં તો અજ્ઞાનેનાદૃતં જ્ઞાનં તેન મુહ્યંતિ જંતવઃ આ વચનનો એ હેતુ કહ્યો છે કે, જેમ ચક્રવર્તી મહારાજને જાણત અવસ્થામાં “હું સર્વ પ્રજાનો ઈશ્વર છું,” એ પ્રકારનું જ્ઞાન જ્યારે નિદ્રારૂપ અજ્ઞાનવડે આવૃત્ત થાય છે, ત્યારે ચક્રવર્તી રાજા સ્વઆવસ્થામાં અનેક પ્રકારનાં સંકટોને દેખે છે, તથા “હું અત્યંત દીન છું” “હું અત્યંત દુઃખી છું” એ પ્રકારના મોહને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જીવ પણ અંદાં પ્રમાણે ઇત્યાદિ વેદનાં વચનોથી પોતાના બ્રહ્માભાવને નહિ જાણીને તથા ઈશ્વરથી પોતાને જુદો માનીને અર્થાત્ ઈશ્વરને સ્વામી માનીને તથા પોતાને ઈશ્વરનો સેવક માનીને, વારંવાર જન્મ-મરણરૂપ મોહને પ્રાપ્ત થાય છે. આ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:-અથ યોડ્યોં દેવગણવાસ્તેન્યોડ્યમાવ્યોડ્યમિતિ ન સ વેદ યથા પદ્યરેવ સ દૈવતાં इति ॥ ૩૬સ્મતરં કુર્ણે

અથ તત્ત્વ મયં ભવતિ હતિ ॥ મૃત્યોઃ લ મૃત્યુમામોતિ ય દ્વદ નાનેવ વદયતિ હતિ ॥ અર્થાત્-જે પુરુષ “આ દેવતા સિન્ન છે તથા હું સિન્ન છું” એ પ્રકારે દેવતાથી પોતાને સિન્ન માનીને દેવતાનું ધ્યાન કરે છે, તે ભેદદર્શી પુરુષ દેવતાના સ્વરૂપને તથા પોતાના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણતો નથી, જેમ લોકપ્રસિદ્ધ અશ્વ-મહિષાદિ પશુ કિંચિત્ માત્ર પણ જાણતા નથી, તેમ ભેદદર્શી પુરુષ પણ દેવતાઓનો પશુ જ છે. ભેદદર્શી અજ્ઞાની પુરુષ દેવતાઓનો પશુ છે, એ વાત આત્મ-પુરાણના ચોથા અધ્યાયમાં દૃઢ્યદ્ અશ્વર્વણ-દેવરાજ ઇંદ્રના સવાહમાં વિસ્તારથી કથન કરવામાં આવેલ છે. જે પુરુષ ઇશ્વરથી પોતામાં કિંચિત્ માત્ર પણ ભેદનો અંગીકાર કરે છે, તે ભેદદર્શી પુરુષને મહાન્ લયની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે પુરુષ અદ્વિતીય બ્રહ્મ વિષે અનેક ભાવને દેખે છે, તે ભેદદર્શી પુરુષ મૃત્યુથી (પછી) મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ વારંવાર જન્મ-મરણને પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૫)

અપતરણિકાઃ-“હે લગવન! બ્યારે સર્વે જીવો અનાદિ અજ્ઞાનવડે આવૃત્ત થયા, ત્યારે આ જન્મ-મરણરૂપ સંસારની નિવૃત્તિ કઈરીતે થશે?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે:-

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેપાં નાશિતમાત્મનઃ ।

તેષામાદિત્યવજ્જ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થઃ-વળી જે પુરુષના અજ્ઞાનનો આત્માના જ્ઞાનવડે નાશ થયો છે તે પુરુષનું આત્મજ્ઞાન સૂર્યની માફક પરબ્રહ્મનો પ્રકાશ કરે છે. ૧૬

ટીકાઃ-હે અર્જુન! અજ્ઞાન આવરણ-વિશેષ-શક્તિવાળું છે, અનાદિ છે અર્થાત્ ઉત્પત્તિથી રહિત છે, અનિર્વચનીય છે અર્થાત્ સત્, અસત્ અને સત્ અસત્ એ ત્રણે પક્ષોથી રહિત છે. તે સર્વ અનર્થોના મૂળ કારણરૂપે છે તથા સ્વાશ્રય અભિન્ન વિષયક છે. જેમ આશ્રિત કરાયલા ગૃહને જ અંધકાર આવૃત્ત કરે છે, તેમ આશ્રિત અજ્ઞાન આત્માદેવને આવૃત્ત કરે છે, આ અજ્ઞાનને શાસ્ત્રમાં માયા, અવિદ્યા, પ્રકૃતિ, પ્રધાન, અવ્યક્ત, શક્તિ ઇત્યાદિ નામોવડે યોગાવવામાં આવે છે. અધિકારી પુરુષોના આત્મવિષયક જ્ઞાનવડે અજ્ઞાન નાશ પામે છે. આ જ્ઞાન બ્રહ્મવેત્તા શુરોએ ઉપદેશ કરેલા વેદાંત મહાવાક્યવડે ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાન શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસનની પરિપક્વતાવડે નિર્મળ થયલા અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપે છે તથા આ જ્ઞાન શોધિતતત્ત્વ પદાર્થોના અભેદરૂપ શુદ્ધ-સચ્ચિદાનંદ-અખંડ-એકરસરૂપે વસ્તુને વિષય કરનારું શોધિતતત્ત્વ પદાર્થોના અભેદરૂપ શુદ્ધ-સચ્ચિદાનંદ-અખંડ-એકરસરૂપે વસ્તુને વિષય કરનારું છે. નિર્વિકલ્પક આત્મસાક્ષાત્કારવડે અધિકારી પુરુષનું અજ્ઞાન નાશ પામે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ શુદ્ધિ વિષે રજતબ્રમ્હની પત્રી ઉત્પન્ન થયતું જે “એ શુદ્ધિ (હીપ)જ છે, રજત નથી” એ પ્રકારનું શુદ્ધિવિષયક જ્ઞાન શુદ્ધિ વિષે રજતના ત્રિકાલિક અસત્ત્વરૂપ બાધને કરે છે, તેમ આત્મજ્ઞાન પણ અદ્વિતીય બ્રહ્મ વિષે અજ્ઞાનના ત્રિકાલિક અસત્ત્વરૂપ બાધને કરે છે. જેમ સુફારનો પ્રહાર ઘટના સૂક્ષ્મ અવસ્થારૂપ ધ્વંસને કરે છે, તેમ આત્મજ્ઞાન કાંઈ અજ્ઞાનના સૂક્ષ્મ અવસ્થારૂપ ધ્વંસને કરતું નથી. અધિકારી જોનારું આત્મજ્ઞાન લોકપ્રસિદ્ધ સૂર્યની જેમ સત્ય, જ્ઞાન, અનંત, આનંદરૂપ-એક-અદ્વિતીય પરમાત્મતત્ત્વને પ્રકાશિત કરે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ એક સૂર્ય માત્ર પોતાના ઉદયવડે જ નિરવશેષ અંધકારની નિવૃત્તિ કરીને ઘટાદિ પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે, પણ અંધકારની નિવૃત્તિ કરવામાં સૂર્ય અન્ય કોઈની સહાયતાની અપેક્ષા કરતો નથી, તેમ શુદ્ધ સત્ત્વના પરિણામરૂપ હોવાથી વ્યાપક તથા પ્રકાશ-રૂપ બ્રહ્મજ્ઞાન પણ પોતાની માત્ર ઉત્પત્તિવડે જ કાર્ય સહિત અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરીને અદ્વિતીય પરમાત્મ તત્ત્વને પ્રકાશિત કરે છે. કાર્યસહિત અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરવામાં બ્રહ્મ

સાક્ષાત્કાર અન્ય કોઈની સહાયતાની અપેક્ષા કરતો નથી. અહીં તત્ત્વ જ્ઞાન પર પ્રકાશવતિ એ વચનવડે અદ્વિતીય-સ્વપ્રકાશ પ્રદાન વિષે જ્ઞાનકૃત પ્રકાશ્યતા કથન કરી છે. અજ્ઞાનરૂપ આવરણની નિવૃત્તિપૂર્વક પ્રદાનની અવ્યક્તિ માત્ર આ વિષે જાણી. આને વેદાંતશાસ્ત્રમાં વૃત્તિ-વ્યાપ્તિ એવા નામથી કહેવામાં આવે છે. અને અજ્ઞાનેશ્વર જ્ઞાન તથા જ્ઞાનેન તુ તદ્જ્ઞાન વેષાં નાશિતમાત્મનઃ આ બંને વચનોવડે શ્રીભગવાને અજ્ઞાન વિષે આવરણરૂપતા તથા જ્ઞાને કરીને નશ્યતા કથન કરી છે. આ કથનથી શ્રીભગવાને, અજ્ઞાનવિષે નૈયાયિકાએ અંગીકાર કરેલી જ્ઞાનાભાવરૂપતા નિવૃત્ત કરી. કારણ કે અભાવ કોઈ વસ્તુનું આવરણ કરતો નથી તથા જ્ઞાનનો અભાવ જ્ઞાનવડે નહિ પણ ઘર્ષ શકે નહિ, કારણ કે વિદ્યમાન વસ્તુઓના જ પરસ્પર નાશ્ય-નાશક ભાવ હોય છે, તેથી જ્ઞાનનો અભાવ અજ્ઞાન નથી, કિન્તુ “હું અજ્ઞાની છું, હું પોતાને તથા અન્યને જાણતો નથી” ઇત્યાદિ સાક્ષીરૂપ પ્રત્યક્ષવડે સિદ્ધ ભાવરૂપ જ અજ્ઞાન છે.

યેષામ તૈષામ એ બહુવચનમા સામાન્ય અર્થના વાચક વસ્તુ તથા એ બંને શબ્દોવડે શ્રીભગવાને “પ્રાદ્યણુવાદિ ઉત્તમ જાતિ વિષે જ તથા ઉત્તમ આશ્રમ વિષે જ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા જ્ઞાનવડે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે; તેથી સિત્ત જાતિ વિષે તથા તેથી સિત્ત આશ્રમ વિષે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેમ જ્ઞાનવડે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ પણ થતી નથી.” એ પ્રકારના નિયમનો અભાવ કથન કર્યો. કિન્તુ સર્વ જાતિઓવિષે તથા સર્વ આશ્રમોવિષે શ્રવણાદિ સાધનોવડે, આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તથા જ્ઞાનવડે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે. આ વાત શ્રુતિમાં પણ કહી છે:-તયો ગો દેવાના પ્રવણુદ્યવત સ एव तदमवतपर्याणां तथा मनुष्याणां इति-અર્થાત-દેવતાઓની મધ્યે જે જે દેવતા અદ્વિતીય પ્રદાને “હું પ્રદારૂપ છું” એ પ્રકારે પોતાના આત્મારૂપ જાણે છે, તે તે દેવતા અજ્ઞાનની નિવૃત્તિપૂર્વક પ્રદારૂપ જ થાય છે; તથા મનુષ્યોની મધ્યે જે જે ઋષિ અદ્વિતીય પ્રદાને પોતાના આત્મારૂપ જાણે છે, તે તે ઋષિ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિપૂર્વક પ્રદારૂપ જ થાય છે. મનુષ્યોની મધ્યે જે જે મનુષ્ય અદ્વિતીય પ્રદાને પોતાના આત્મારૂપ જાણે છે, તે તે મનુષ્ય અજ્ઞાનની નિવૃત્તિપૂર્વક પ્રદારૂપ જ થાય છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ મનુષ્યમાત્રને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તથા આત્મજ્ઞાનવડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ કથન કરી છે. તેથી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિષે તથા જ્ઞાનવડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ વિષે ઉત્તમ જાતિ-આશ્રમનો ઇચ્છિત માત્ર પણ નિયમ નથી, કિન્તુ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ શ્રવણ વિષે જ નિયમ છે. તેમાં પ્રાદ્યણુ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રૈવર્ણિક પુરુષોએ તો વેદવચનોના શ્રવણથી આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવું અને શૂદ્રાદિએ અદ્વૈતના પ્રતિપાદક પુરાણાદિનું શ્રવણ કરીને આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવું. આ શ્રવણના નિયમની પ્રક્રિયા આત્મપુરાણના સાતમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કથન કરવામાં આવેલ છે.

અહીં બ્રહ્મેશ્વર જ્ઞાન એ વચનવડે શ્રીભગવાને આત્માવિષે અજ્ઞાનકૃત આવરણ કથન કર્યું છે અને જ્ઞાનેન તુ તદ્જ્ઞાન વેષાં નાશિતમાત્મનઃ આ વચનવડે શ્રીભગવાને આત્મજ્ઞાનવડે આવરણની નિવૃત્તિ કથન કરી છે. અજ્ઞાનકૃત આવરણ એ પ્રકારનું હોય છે:-એક તો અસંસ્પર્શપાદક અને બીજું અભાનાપાદક. જેમ આવરણ એ પ્રકારનું હોય છે, તેમ આત્મજ્ઞાન પણ એ પ્રકારનું હોય છે. તેમાં એક પરોક્ષ જ્ઞાન અને બીજું અપરોક્ષ જ્ઞાન. અર્વાંતર વાક્યના શ્રવણથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન પરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે અને મહાવાક્યના શ્રવણથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન અપરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે. તદ્વપદાર્થરૂપ ઇશ્વરના તથા ત્વમ્ પદાર્થરૂપ જીવના સ્વરૂપ માત્રને કથન કરનારાં વાક્યો અર્વાંતર વાક્યો કહેવાય છે, જેમ કે સર્વ જ્ઞાનમત્તં બ્રહ્મ ઇત્યાદિ વાક્યો છે, ઇશ્વરના તથા જીવના અલેહને કથન કરનારાં વાક્યો

મહાવાક્યો કહેવાય છે જેમ કે સત્ત્વમસિ-અહં બ્રહ્માસમિ ઇત્યાદિ વાક્યો છે. તેમાં બ્રહ્મ નાસ્તિ એ પ્રકારના બ્રમને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રથમ અસત્ત્વાપાદક આવરણ તો પરોક્ષ, અપરોક્ષ તથા સાધારણ પ્રમાણુજન્ય જ્ઞાનવડે નિવૃત્ત થાય છે. કારણ કે જેમ પર્વતવિષે ધૂમ્રરૂપ હેતુના દર્શનથી “એ પર્વત અગ્નિવાળો છે,” એ પ્રકારનું અનુગિતિરૂપ પરોક્ષ જ્ઞાન થતાં પણ “પર્વત-વિષે અગ્નિ નથી,” એ પ્રકારના બ્રમની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે, તેમ સત્ય જ્ઞાનમનંતં બ્રહ્મ અસ્તિ એ વાક્યથી બ્રહ્મનો પરોક્ષ નિશ્ચય થતાં પણ “બ્રહ્મ નથી,” એ પ્રકારના બ્રમની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. “બ્રહ્મ તો છે, પરંતુ બ્રહ્મ મને લાગતો નથી,” એ પ્રકારના બ્રમને ઉત્પન્ન કરનાર અભાનાપાદક આવરણ તો “હું બ્રહ્મરૂપ છું,” એ પ્રકારના અપરોક્ષ જ્ઞાનથી જ નિવૃત્ત થાય છે. પરોક્ષ જ્ઞાનવડે અભાનાપાદક આવરણની નિવૃત્તિ થતી નથી. “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારનું જ્ઞાન, વાક્યથી ઉત્પન્ન થયું હોવા છતાં પણ, વશમસ્ત્વમસિ (દર્શનો તું છે.) એ વાક્યજન્ય જ્ઞાનની પેઠે અપરોક્ષરૂપ જ થાય છે એ વાત સર્વ વેદાંત શાસ્ત્રોમાં નિશ્ચિત જ છે. (૧૬)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્! આત્મજ્ઞાનવડે પરમાત્મ તત્ત્વ પ્રકાશ થયા પછી તે કેવા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ તે આત્મજ્ઞાનના વિદેહ સુકિતરૂપ ફળનું કથન કરે છે:—

તદ્બુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્તન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ।

ગચ્છંત્યપુનરાવૃત્તિં જ્ઞાનનિર્મૂલતકલ્મષાઃ ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—જેની પરબ્રહ્મ વિશે બુદ્ધિ છે, જેનો આત્મા પરબ્રહ્મરૂપ જ છે, જેની નિષ્ઠા પરબ્રહ્મ વિશે થઈ છે, જેને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય એક પરબ્રહ્મ જ છે તથા જ્ઞાનવડે જેનાં પુણ્ય અને પાપ કર્મો નાશ પામ્યાં છે તેવો વિદ્વાન્ સંન્યાસી અપુનરાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭

ટીકા:—હે અર્જુન! જ્ઞાનવડે પ્રકાશિત સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્મ તત્ત્વ વિશે બાહ્ય સર્વ વિષયોના પરિત્યાગ પૂર્વક, વિવેકાદિ સાધનોની પરિષ્કવતાથી અંતઃકરણની સાક્ષાત્કારરૂપ પરિ અવસાનને પ્રાપ્ત થયેલ વૃત્તિવાળા પુરુષો તદ્બુદ્ધિ કહેવાય છે અર્થાત્ તે પુરુષો સર્વદા નિર્વિદ્વદ્વપક સમાધિવાળા છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્! તદ્બુદ્ધયઃ એ વચનવડે જીવ વૃત્તિરૂપ બોધનો આશ્રય પ્રતીત થાય છે અને પરબ્રહ્મ વૃત્તિરૂપ બોધનો વિષય પ્રતીત થાય છે; તેથી જીવેનો તથા પરબ્રહ્મનો પરસ્પર બોદ્યબોદ્યવ્યરૂપ ભેદ અવશ્ય કરીને થશે. તેમાં બોધના આશ્રયનું નામ બોદ્ય છે અને બોધના વિષયનું નામ બોદ્યવ્ય છે.”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—તદાત્માનઃ ઇતિ-હે અર્જુન! જેમનો આત્મા પરબ્રહ્મ જ છે, એવા વિદ્વાન્ પુરુષો તદાત્મા કહેવાય છે; તેથી માયાવડે કલ્પિત બોદ્યબોદ્ય ભાવ વાસ્તવિક અભેદનો (વિરોધી) હોતો નથી.

અર્જુનની શંકા:—હે ભગવન્! વિદ્વાન્ પુરુષોનું તદાત્માનઃ એવું જે વિશેષણ આપે કથન કર્યું છે, તે વિશેષણ વ્યર્થ જ છે, કારણ કે જે વિશેષણ વિદ્વાન્ પુરુષોને બીજા અજ્ઞાની પુરુષોથી વ્યાવૃત્ત કરે છે, તે જ વિશેષણ વિદ્વાન્ પુરુષોનું સાર્થક થાય છે. વ્યાવર્તકપણું તદાત્માનઃ એ વિશેષણવિષે ઘટતું નથી. કારણ કે અજ્ઞાની પુરુષો પણ વાસ્તવિક રીતે પરબ્રહ્મરૂપ જ છે.

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—હે અર્જુન! તદાત્માનઃ એ વિશેષણનું તાત્પર્ય દેહાદિવિષે આત્મત્વબુદ્ધિ નિવૃત્ત કરવાનું છે. અહીં હેતુ એ છે કે, અજ્ઞાની પુરુષ વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મરૂપ થવા છતાં પણ પરબ્રહ્મવિષે આત્મબુદ્ધિ કરતો નથી, કિન્તુ અનાત્મરૂપ દેહાદિવિષે જ આત્મા-

જિભાન ઠરે છે. તેથી અજ્ઞાની પુરુષ તદાત્માનઃ કહેવાતા નથી અને જ્ઞાનવાન પુરુષ તો અનાત્મારૂપ દેહાદિવિષે આત્માજિભાન ઠરતો નથી, કિન્તુ પરબ્રહ્મવિષે જ આત્મભુદ્ધિ કરે છે તેથી જ્ઞાનવાન પુરુષ જ તદાત્માનઃ કહેવાય છે. તેથી તદાત્માનઃ એ જ્ઞાનવાનનું વિશેષણ સાર્થક છે.

અર્જુનની શંકા:—“હું ભગવન્! લૌકિક તથા વૈદિક કર્મોના અનુષ્ઠાનરૂપ વિદ્યેષ વિદ્યમાન હોતાં દેહાદિના અભિમાનની નિવૃત્તિ કેવી રીતે થશે? અર્થાત્ નહિ થાય.”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—તત્ત્વિઃ હિતિ-હું અર્જુન! સર્વ કર્મોના અનુષ્ઠાનરૂપ વિદ્યેષની નિવૃત્તિ કરીને પરબ્રહ્મવિષે જ જેમની સ્થિતિ છે, તે પુરુષો તત્ત્વિઃ કહેવાય છે, અર્થાત્ જે પુરુષો સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ કરીને, એક પરબ્રહ્મના વિચારપરાયણ થયા છે, તેઓ જ તત્ત્વિઃ કહેવાય છે.

અર્જુનની શંકા:—“હું ભગવન્! સ્વર્ગાદિ ક્ષણવિષયક રાગ વિદ્યમાન હોતાં ક્ષણાં સાધનરૂપ કર્મોનો પરિત્યાગ કેવી રીતે થશે? અર્થાત્ નહિ થશે,”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—તત્પરાયણા. હિતિ-હું અર્જુન! જેમને એક પરબ્રહ્મ જ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે, તે પુરુષો તત્પરાયણ કહેવાય છે અર્થાત્ જે પુરુષો સ્વર્ગાદિ સર્વ ક્ષણોથી વિરક્ત છે તેઓ તત્પરાયણ છે. અહીં તદ્બુદ્ધયઃ એ શબ્દવડે મેં બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનું કથન કર્યું છે અને તદાત્માનઃ, તત્ત્વિઃ, તત્પરાયણાઃ એ ત્રણ શબ્દોવડે મેં બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનાં સાધનો કથન કર્યાં છે. તેમાં તદાત્માનઃ એ શબ્દવડે મેં દેહાદિ અનાત્મ પદાર્થોવિષે આત્માજિભાનરૂપ વિપરીત ભાવનાની નિવૃત્તિના ક્ષણરૂપ પરિપક્વ નિદિધ્યાસનનું કથન કર્યું છે અને તત્ત્વિઃ એ શબ્દવડે મેં સર્વ કર્મોનાં સંન્યાસપૂર્વક પ્રમાણ તથા પ્રમેયગત અસંભાવનાની નિવૃત્તિના ક્ષણરૂપ પરિપક્વ શ્રવણ તથા મનનરૂપ વેદાંત વિચારનું કથન કર્યું છે અને તત્પરાયણાઃ એ વચનવડે મેં આ લોક તથા પરલોકનાં વિષય સુખોમાથી તીવ્ર વૈરાગ્યનું કથન કર્યું છે. તેમાં ઉત્તર-ઉત્તર સાધનને પૂર્વ-પૂર્વ સાધનની હેતુતા છે. જેમ કે બ્રહ્મસાક્ષાત્કારવિષે નિદિધ્યાસનની હેતુતા છે, નિદિધ્યાસન વિષે શ્રવણ તથા મનનરૂપ વેદાંત વિચારની હેતુતા છે, અને વેદાંત વિચારવિષે વૈરાગ્યની હેતુતા છે. આ પ્રકારે તદ્બુદ્ધય, તદાત્માનઃ, તત્ત્વિઃ, તત્પરાયણાઃ, એ ચારે વિશેષણોવડે સુક્ત સંન્યાસીઓ પુનઃ શરીરના સંબંધના અભાવરૂપ અપુનરાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ વિદેહસુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે.

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જ્ઞાનવાનુ પુરુષ વિદ્યા વિનયયુક્ત બ્રાહ્મણવિશે, ગાયવિશે, હસ્તીવિશે, શ્વાન-વિશે તથા ચાંડાલવિશે સમદર્શી જ હોય છે. ૧૮

ટીકા:—હે અર્જુન ! વેદના અર્થના સમ્યક્ જ્ઞાનરૂપે જે વિદ્યા છે અથવા અદ્વિતીય બ્રહ્મનું પ્રતિ-પાદન કરનારી બ્રહ્મવિદ્યારૂપે જે વિદ્યા છે, તે વિદ્યાદિને પ્રાપ્ત થઇને પણ નિરહંકારતારૂપે જે વિનય છે, તે વિદ્યા અને વિનય ઉભયસંપન્ન જે સર્વથી ઉત્તમ સાત્ત્વિક બ્રાહ્મણો છે અને તે બ્રાહ્મણોની અપેક્ષાવડે મધ્યમ તથા સંસ્કારોથી રહિત એવી જે રાજસ ગૌ (ગાય) છે તથા અત્યંત તમોગુણયુક્ત તથા સર્વથી અધમ એવા જે હસ્તી, શ્વાન, ચાંડાલ છે, અર્થાત્ યથાક્રમે ઉત્તમ-મધ્યમ-અધમરૂપ જેટલાં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ પ્રાણીઓ છે, તે પ્રાણીઓમાં જ્ઞાનવાનુ પુરુષો સમદર્શી જ હોય છે અર્થાત્ સત્તાદિ શુણ્ણવડે તથા શુણ્ણજન્ય સંસ્કારોવડે નહિ સ્પર્શ કરેલા પરબ્રહ્મનું નામ ‘સમ’ છે. આવા પરબ્રહ્મને જ વિદ્વાનુ પુરુષો સર્વત્ર દેખે છે. આ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કથન કરી છે:—

“અસ્તિ માતિ પ્રિયં રૂપં નામ ચેત્સર્વવક્ત્રમ । આયં વયં મદ્ધરૂપં જગદ્રૂપં તતો દ્વયમ્ ॥ અર્થાત્-અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયં, નામ અને રૂપ એ પાંચ અંશ જ સર્વત્ર વ્યાપક છે. તેમાં પહેલા ત્રણ અંશ બ્રહ્મરૂપે છે અને છેલ્લા બે અંશ જગત્તરૂપે છે.” આ પ્રકારે વિદ્વાનુ પુરુષો સર્વત્ર અસ્તિ-ભાતિ-પ્રિયરૂપ બ્રહ્મને દેખે છે. વાતપર્યં એ છે કે, જેમ અત્યંત પવિત્ર ગંગાજળમાં, તળાવના જળમાં, અત્યંત નિષિદ્ધ મહિરામાં તથા અત્યંત મલિન મૂત્રમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા સૂર્યને ગંગાજળાદિના શુણ્ણોપોનો સંબંધ થતો નથી; તેમ પોતાના ચિદાભાસદ્વારા સર્વ ઉચ-નીચ ઉપાધિઓમાં પ્રતિબિંબ ભાવને પ્રાપ્ત થયેલા બ્રહ્મને ઉચ-નીચ ઉપાધિઓના શુણ્ણોપોનો સંબંધ થતો નથી. આ પ્રકારનો નિરંતર વિચાર કરતા બ્રહ્મવેત્તા વિદ્વાનુ પુરુષો સર્વત્ર સમદૃષ્ટિવડે રાગદ્વેષથી રહિત થઇને, પરમાનન્દની સ્ફૂર્તિવડે જીવન્મુક્તિના સુખને જ સર્વદા અનુભવે છે. (૧૮)

અવતરશુક્રા:—“હે ભગવન્ ! પરસ્પર વિષમ સ્વભાવવાળા જે સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ પ્રાણીઓ છે, તે વિષમ સ્વભાવવાળા પ્રાણીઓવિષે સમત્વબુદ્ધિ કરવાનો ધર્મશાસ્ત્રમાં નિષેધ કયો છે. ગૌતમસ્મૃતિ કહે છે કે, તત્સ્યાત્મમોઞ્યં ભવતિ સગાત્માત્મા વિષમતમે પૂજાતઃ દતિ-અર્થાત્-આરે વેદોના જ્ઞાતારૂપવડે તુલ્ય તથા સદાચારવિષે પ્રવૃત્તિરૂપતાવડે તુલ્ય બે બ્રાહ્મણોમાંથી એક બ્રાહ્મણનું જે પુરુષ વસ્ત્ર-અલંકાર-અન્નાદિના હાનપૂર્વક જે પ્રકારનું પૂજન કરે છે, તે પ્રકારનું પૂજન તે બીજા બ્રાહ્મણનું કરતો નથી, કિન્તુ તે બ્રાહ્મણનું તેથી ન્યૂન પૂજન કરે છે. એક બ્રાહ્મણ આરે વેદોનો વક્તા છે તથા સદાચારથી યુક્ત છે અને બીજો બ્રાહ્મણ તેથી અલ્પ વેદનો વક્તા છે તથા સદાચારથી રહિત, છે તે અધિક-ન્યૂન બંને બ્રાહ્મણનું, અલ્પ વેદનો વક્તા છે તથા સદાચારથી હાનપૂર્વક, સમાન જ પૂજન કરે છે, તે પૂજન જે પુરુષ વસ્ત્રાલંકાર તથા અન્નાદિ પદાર્થોના હાનપૂર્વક, સમાન જ પૂજન કરે છે, તે પૂજન કરનાર પુરુષનું અન્ન શિષ્ટ પુરુષોએ લોજન કરવું નહિ. કિંવા સમ પુરુષોની વિષમ પૂજા કરનારા પુરુષને તથા વિષમ પુરુષોની સમાન પૂજા કરનારા પુરુષને ધર્મશાસ્ત્રે દોષની પણ પ્રાપ્તિ કથન કરી છે. ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે કે, પૂજયિતા પ્રતિપતિવિશેષમદૃષ્ટ્વ ધર્માદિનાં દોષેતે દતિ-અર્થાત્-પૂજન કરનારો પુરુષ, સમ-વિષમ ભાવનો વિચાર નહિ કરવાથી ધર્મથી અને ધનથી રહિત થાય છે. યદ્યપિ બ્રાહ્મણ ગૌ, હસ્તી, શ્વાન, ચાંડાલ ઇત્યાદિ સર્વ ઉચ-નીચ પદાર્થોવિષે સમબુદ્ધિ કરનારા બ્રહ્મવેત્તા સંન્યાસીઓ છે, તે સંન્યાસીઓ ધનન

તથા અજ્ઞાના સંગ્રહથી રહિત છે. તેથી તે સંન્યાસીઓ વિષે અભોજ્યાશ્રત્વ તથા ધનહીનત્વ સ્વતઃ જ વિદ્યમાન છે; તથાપિ સમખુદ્ધિથી સંન્યાસીઓવિષે પણ ધર્મની હાનિરૂપ દોષ અવશ્ય કરીને થશે; અને વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરીને જોઇએ તો તત્ત્વાન્નમજોગ્ય એ વચને જે અભોજ્યાશ્રત્વ કથન થયું છે, તે અભોજ્યાશ્રત્વ સમ ખુદ્ધિવાળા પુરુષોવિષે અશુચિપણાવડે પાપની ઉત્પત્તિનું જ ઉપલક્ષક છે. આ પાપની ઉત્પત્તિ સંન્યાસીઓવિષે પણ સંભવિત હોઇ શકે છે. તપસ્વી પુરુષોનું તપ જ ધન હોય છે, તેથી તપરૂપ ધનની હાનિ પણ સંન્યાસીઓવિષે સંભવિત હોઇ શકે છે. તેથી “સર્વત્ર સમદર્શી પંડિત પુરુષ જ જીવન્મુક્ત છે” એ આપનું વચન અસંગત છે;” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે:—

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! જે પુરુષનું મન બ્રહ્મભાવવિશે સ્થિત થયું છે તે પુરુષ આ જીવિત દશામાં જ દ્વૈત પ્રપંચનું અતિક્રમણ કરે છે. બ્રહ્મ નિર્દોષ તથા સમ હોવાથી સમદર્શી પુરુષ વિશે જ સ્થિત છે. ૧૯

ટીકા:-હે અર્જુન ! પરસ્પર વિષમ સ્વભાવવાળા સર્વ ભૂતોવિષે જે બ્રહ્મ, અસ્તિ-ભાતિ-પ્રિયરૂપ સમાનપણાથી રહેલા બ્રહ્મના સમભાવવિષે શુદ્ધ મનના નિશ્ચયવાળા સમદર્શી પંડિત પુરુષોએ જીવન દશામાં જ સર્વ દ્વૈત પ્રપંચ અતિક્રમણ કરેલો હોય છે, અર્થાત્ સર્વ દ્વૈત પ્રપંચનો બાધ કરેલો હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જ્યારે જીવન દશામાં જ વિદ્વાન્ પુરુષોએ દ્વૈત પ્રપંચનું અતિક્રમણ કરેલું હોય છે, ત્યારે આ શરીરના પાતળી પછી વિદ્વાન્ પુરુષો આ દ્વૈત પ્રપંચનું અતિક્રમણ કરે તેમાં શું સંશય ? પરબ્રહ્મ નિર્દોષ તથા સમ-રૂપે છે, અર્થાત્ પરબ્રહ્મ જન્મ તથા મરણાદિ સર્વ વિકારોથી રહિત છે, તથા કૂટસ્થ નિત્ય એકરસ તથા અદ્વિતીયરૂપે છે. આ કારણથી સમદર્શી વિદ્વાન્ પુરુષો અદ્વિતીય બ્રહ્મવિષે જ અલેહરૂપ રહે છે. અહીં શ્રીભગવાનનો એ હેતુ છે કે, કોઇ પણ વસ્તુમાં દુષ્ટપણ એ પ્રકારનું હોય છે:-એક તો સ્વભાવથી અદુષ્ટ વસ્તુને પણ કોઇ દુષ્ટ વસ્તુના સંબંધથી દુષ્ટપણ થાય છે, જેમ કે સ્વભાવથી અદુષ્ટ ગંગાજળને મૂતમાં નાંખવાથી તેને દુષ્ટપણ થાય છે; અને બીજું વસ્તુમાં સ્વભાવથી જ દુષ્ટપણ હોય છે, જેમ કે મૂત્રાદિ મલિન પદાર્થોમાં સ્વભાવથી જ દુષ્ટપણ હોય છે. તેમાં સ્વભાવથી દોષવાળા શ્વાન-ચાંડાલાદિ વિશે સ્પર્શ કરીને રહેલ બ્રહ્મ શ્વાનાદિના દોષોવડે અવશ્ય દુષ્ટતાને પ્રાપ્ત થશે. આ પ્રકારે વિચારીને મૂઢ પુરુષોએ અદ્વિતીય બ્રહ્મવિષે દુષ્ટપણ સંભાવના કરેલું હોવા છતાં પણ, બ્રહ્મ સર્વ દોષોના સંબંધથી રહિત જ છે; કારણ કે બ્રહ્મ આકાશની માફક અસંગ જ છે, અસંગ બ્રહ્મને કોઇપણ દોષનો સ્પર્શ થતો નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-અસંગો હ્યં પુરુષઃ इति ॥ અસંગો ન હિ સજ્જતે इति ॥ સૂર્યો યયા સર્વલોકસ્ય ષઙ્ગર્ન ઢિપ્પતે વાહપૈર્વાલદોષૈઃ ॥ ઇન્દ્રસ્તથા સર્વદૃશાંતરાત્મા ન લિપ્પતે લોકદુઃખેન વાહ इति ॥ અર્થાત્-આત્માદેવ અસંગ હોવાથી તે કોઇ પણ પદાર્થની સાથે સંબંધને પ્રાપ્ત થતો નથી. જેમ સર્વ લોકોના પ્રકાશક સૂર્ય ભગવાન્, પ્રકાશ્યરૂપ ઘટાદિ પદાર્થોના દોષોવડે લિપાયમાન થતો નથી, તેમ સર્વ ભૂતોનો અંતરાત્મારૂપ એક અદ્વિતીય બ્રહ્મ પણ દેહાદિના દુઃખાદિ ધર્મોવડે લિપાયમાન થતો નથી. તેથી દુષ્ટઉપાધિઓના સંબંધથી આત્માવિષે દુષ્ટતા સંભવી શકે નહિ. કામાદિ ધર્મવત્તાવડે આત્માદેવવિષે સ્વતઃ જ દુષ્ટપણ સંભવતું નથી. કારણ કે જો કામાદિ આત્માના ધર્મો હોત, તો કામાદિવડે આત્માવિષે સ્વતઃ જ દુષ્ટપણ હોત, પરંતુ કામાદિ આત્માના

ધર્મો નથી. કિંતુ કામઃ સંસ્કૃતો વિચિત્રિત્તા આ શ્રુતિમાં કામાદિ સર્વ ધર્મો અંતઃકરણના જ કથન કરેલા છે, પણ આત્માનો કોઈ પણ ધર્મ કથન કરેલો નથી. કિંતુ સાચી ચેતા કેવલો નિર્ગુણ્ય એ શ્રુતિ આત્માને સર્વ ધર્મોથી રહિત નિર્ગુણરૂપે કહે છે. આ પ્રકારે સર્વ દોષોથી રહિત બ્રહ્મને જ પોતાના આત્મારૂપ જાણનાર જીવન્મુક્ત સંન્યાસીએને, પાપની ઉત્પત્તિ, તપરૂપ ધનની હાનિ તથા ધર્મની હાનિ ઇત્યાદિ દોષોવડે, દુષ્ટ કહેવું અત્યંત વિરુદ્ધ છે. અને સમાસમાર્ગ્ય વિપક્ષમે પૂજાતઃ આ સ્મૃતિવચન તો અજ્ઞાની ગૃહસ્થવિષયક જ છે. બ્રહ્મવેત્તા સંન્યાસી વિષયક તે સ્મૃતિવચન નથી. કારણ કે સ્મૃતિમાં તત્સ્યાગમમોગ્યમ એ પ્રકારનો પ્રથમ ઉપક્રમ કર્યો છે; ત્યાર પછી મધ્યમાં સમાસમાર્ગ્ય વિપક્ષમે પૂજાતઃ એ વચન કથન કર્યું છે; અને ત્યાર પછી પૂજિતા પ્રતિપતિવિશેષમશ્વર્ગ ધનાદર્શન ઇષ્ટે એ પ્રકારનો ઉપસંહાર કર્યો છે. એ ઉપક્રમ-ઉપસંહારનાં વચનથી અવિદ્વાન્ ગૃહસ્થ જ પ્રતીત થાય છે. કારણ કે પ્રાપ્ત વસ્તુનો જ નિષેધ થાય છે, અપ્રાપ્ત વસ્તુનો નિષેધ હોતો નથી અને અજ્ઞનો સંગ્રહ તથા ધનનો સંગ્રહ ગૃહસ્થ પુરુષને જ પ્રાપ્ત છે, સંન્યાસીને અજ્ઞનો સંગ્રહ તથા ધનનો સંગ્રહ પ્રાપ્ત નથી. તેથી સમ પુરુષોની વિષમ પૂજા કરનારા પુરુષોનું તથા વિષમ પુરુષોની સમ પૂજા કરનારા પુરુષોનું અજ્ઞ લોભન કરવા યોગ્ય નથી. વળી “આ પ્રકારની પૂજા કરનારા પુરુષો ધનથી તથા ધર્મથી રહિત થાય છે” એ પ્રકારનો નિષેધ અવિદ્વાન્ ગૃહસ્થવિષે જ ઘટે છે; બ્રહ્મવેત્તા સંન્યાસીવિષે નિષેધ ઘટતો નથી. જાતમમોગ્યમ એ વચનનો મુખ્ય અર્થ છોડીને તે વચનવડે પાપની ઉત્પત્તિનો અર્થ ગ્રહણ કરવો તથા ધન શબ્દનો સુવર્ણોદિરૂપ મુખ્ય અર્થ છોડીને ધન શબ્દવડે તપનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, તે અત્યંત અસંગત છે. તેથી એ અર્થ મિદ્ધ થયો કે, જેમ સુવર્ણમય દેવતાની પ્રતિમા તથા સુવર્ણમય પ્રતિમાનું સિદ્ધાસન આ બન્નેવિષે સુવર્ણદ્રષ્ટા પુરુષ તો સમાનતા જ દેખે છે; અને સુવર્ણ દૃષ્ટિથી રહિત કેવળ આકારદૃષ્ટિવાળો પૂજક પુરુષ તો તે બન્નેમાં મહાન્ વિષમતા જ દેખે છે. તેમ બ્રહ્મવેત્તા વિદ્વાન્ પુરુષ, બ્રાહ્મણ, ગૌ, હસ્તી, શ્વાન, ચાંકાલાદિ પદાર્થોવિષે, એક પરિપૂર્ણ બ્રહ્મને જ દેખે છે અને અજ્ઞાની પુરુષ તે પદાર્થો વિષે મહાન્ વિષમતા દેખે છે. આથી પૂર્વસ્મૃતિ પ્રાતિકૃત ન્યૂનાધિકતાનો વિષય કરે છે, અને વિષાવિનયસપ્તે એ ભગવાનનું વચન પરમાર્થ વસ્તુનો વિષય કરે છે તેથી સ્મૃતિ-વચનનો અહીં વિરોધ થતો નથી. (૧૯)

અવતરશ્લોકાઃ—પરબ્રહ્મ નિર્દોષ છે, તથા સર્વત્ર સમ છે તે કારણથી તે નિર્દોષ સમ બ્રહ્મને પોતાના આત્મારૂપ જાણનાર બ્રહ્મવેત્તા વિદ્વાન્ પુરુષ પોતે પણ સગ-દેષાદિ દોષોથી રહિત થઈને રહે છે. આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:—

ન પ્રહૃષ્યેત્પ્રિયં પ્રાપ્ય નોદ્વિજેત્રાપ્ય ચાપ્રિયમ્ ।

સ્થિરબુદ્ધિરસંમૂઢો વ્રહ્મવિદ્વ્રહ્મણિ સ્થિતઃ ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થઃ—વિદ્વાન્ પુરુષ પ્રિય વસ્તુને પામી હર્ષને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ જ અપ્રિય વસ્તુને પામી ઉદ્વેગને પ્રાપ્ત થતો નથી. કારણ કે વિદ્વાન્ પુરુષ સ્થિરબુદ્ધિ, સંમોહથી રહિત, બ્રહ્મવિત્ તથા બ્રહ્મવિશે જ સ્થિત છે. ૨૦

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! સમદર્શી વિદ્વાન્ સંન્યાસી, મુખ કરનારા પ્રિય પદાર્થોને પ્રાપ્ત થઈને, હર્ષને પ્રાપ્ત થતો નથી; તથા દુઃખ કરનારા અપ્રિય પદાર્થોને પ્રાપ્ત થઈને વિષાદને પ્રાપ્ત થતો નથી, કિંતુ તે બન્નેને પોતાના આરબ્ધકર્મના ફળરૂપ જાણીને સર્વદા એકરસ જ રહે છે. આ સર્વ અર્થ દુઃખેષ્વદિવ્રત્તમતાઃ છતોઃ વિગતરૂપઃ આ શ્લોકમાં પૂર્વે વિસ્તારથી કહેવામાં આવેલો

છે. પ્રિય-અપ્રિય પદાર્થોને પ્રાપ્ત થઈને પણ હર્ષ-વિષાદથી રહિત થવું ઇત્યાદિ જીવન્મુક્ત પુરુષોનું સ્વાભાવિક ચરિત છે. આ સ્વાભાવિક ચરિતને મુમુક્ષુજને પ્રયત્નપૂર્વક સંપાદન કરવું બેઈએ. આ અર્થનું યોગદાન કરવાને વાસ્તે શ્રીભગવાને પ્રહ્લ્યાદ-નોદ્ધિજેત એ બન્ને શબ્દોમાં વિધિના હેતુ વાચક લિંગ પ્રત્યય કથન કર્યો છે, કાંઈ જીવન્મુક્ત પુરુષ ઉપર તે વિધિવચન નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, સર્વત્ર અદ્વિતીય આત્માને દેખનાર વિદ્વાન્ પુરુષને પોતાથી ભિન્નરૂપ કોઈ પણ પ્રિય-અપ્રિય પદાર્થની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી. લોકમાં પોતાથી ભિન્ન બાણવામાં આવેલો પદાર્થ જ હર્ષ-વિષાદનો હેતુ થાય છે, પોતાનો આત્મા કોઈના હર્ષ-વિષાદનો હેતુ થતો નથી. આ કારણથી પ્રિય-અપ્રિય પદાર્થની પ્રાપ્તિવડે વિદ્વાન્ પુરુષને હર્ષ-વિષાદની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી.

હવે જે અદ્વિતીય આત્માના જ્ઞાનવડે વિદ્વાન્ પુરુષને હર્ષ-વિષાદની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તે આત્મજ્ઞાનનું સાધનપૂર્વક અહીં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. સ્થિરહૃદયસંમુદો વ્રજવિદ્વજ્ઞાનિ સ્થિત ઇતિ સંન્યાસપૂર્વક વેદાંત વાક્યોના વિચારની પરિપકવતા વડે જેની બુદ્ધિ બ્રહ્મવિષે સંશયથી રહિત થઈ છે તે સ્થિર બુદ્ધિ કહેવાય છે અર્થાત્ અવશ્યના કૃણરૂપ પ્રમાણગત અસંભાવનાની નિવૃત્તિ છે, તથા મનના કૃણરૂપ પ્રમેયગત અસંભાવનાની નિવૃત્તિ છે. આ બન્ને કૃણને પ્રાપ્ત થનાર પુરુષ સ્થિર બુદ્ધિવાળો કહેવાય છે.

અર્જુનની શંકા:—“હિ ભગવન્ ! પ્રમાણગત અસંભાવનાથી તથા પ્રમેયગત અસંભાવનાથી રહિત પુરુષને પણ વિપરીત ભાવનારૂપ પ્રતિબંધની વશતાથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થશે નહિ.”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:—આ માટે નિદિધ્યાસનનું હું વર્ણન કરું છું તે સાંભળ-જસંમુદ ઇતિ-અનાત્માકાર વિભતીય વૃત્તિઓના વ્યવધાનથી રહિત આત્માકાર સભતીય વૃત્તિઓનો પ્રવાહ તે નિદિધ્યાસન કહેવાય છે. આ નિદિધ્યાસનની પરિપકવતાવડે વિપરીત ભાવનારૂપ સંગ્રોહથી રહિત પુરુષ અસંમુદ કહેવાય છે. વેદાંતશાસ્ત્ર શું જીવ-બ્રહ્માના અલેહનું પ્રતિપાદક છે અથવા લેહનું પ્રતિપાદક છે ? એ પ્રકારનો સંશય પ્રમાણગત અસંભાવના કહેવાય છે. અને જીવાત્મા શું બ્રહ્મરૂપે છે અથવા નથી ? ઇત્યાદિ સંશયો પ્રમેયગત અસંભાવના કહેવાય છે. દેહાદિવિષે આત્મવશબુદ્ધિ વિપરીત ભાવના કહેવાય છે. આ અસંભાવના અને વિપરીત ભાવના આત્મજ્ઞાનનો નાશ કરે છે. જ્યારે અવશ્ય-મનન-નિદિધ્યાસનથી અસંભાવના તથા વિપરીતભાવનાની નિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે સર્વ પ્રતિબંધોથી રહિત થયેલો પુરુષ બ્રહ્મવિત્ થાય છે અર્થાત્ “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારે બ્રહ્મનો પોતાના આત્મારૂપવડે સાક્ષાત્કાર કરે છે. ત્યાર પછી સમાધિની પરિપકવતાવડે વિદ્વાન્ પુરુષ નિર્દોષ-સમ બ્રહ્મવિષે જ અલેહરૂપ થઈ રહે છે તથા બ્રહ્મથી ભિન્ન બીજા કોઈ પદાર્થવિષે સ્થિત થતો નથી. આ પ્રકારે બ્રહ્મવિષે સ્થિત થયેલો વિદ્વાન્ પુરુષ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે તથા સ્થિતવ્રજ કહેવાય છે. આવા જીવન્મુક્ત પુરુષવિષે દ્વૈત પ્રપંચનું દર્શન નથી, તેથી તે જીવન્મુક્ત પુરુષને પ્રિય-અપ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતાં પણ કહેલ હર્ષ-વિષાદનો અભાવ ઉચિત જ છે. વળી સાધક મુમુક્ષુજને તો દ્વૈત દર્શન વિદ્યમાન હોતાં વિષયોમાં દોષદષ્ટિવડે, હર્ષ-વિષાદનો પ્રયત્ન કરીને પરિત્યાગ કરવો. (૨૦)

અવતરણિકા:—“હિ ભગવન્ ! બાહ્ય શબ્દાદિ વિષયોમાં જે પ્રીતિ છે, તે પ્રીતિ પૂર્વના અનેક જન્મોમાં અનુભૂત હોવાથી અત્યંત પ્રબળ છે. તેથી બાહ્ય વિષયોમાં જેનું ચિત્ત આસક્ત થયું છે, એવા પુરુષની-સર્વ દષ્ટ સુખોથી રહિત અલૌકિક બ્રહ્મવિષેની સ્થિતિ કેવી રીતે હોય અર્થાત્ ન જ હોય. અને જો આપ એમ કહો કે-બ્રહ્મ પરમાનંદરૂપ છે, તેથી બાહ્ય વિષયોની પ્રીતિના પરિત્યાગવડે બ્રહ્મવિષે પુરુષની સ્થિતિ સંભવિત થઈ શકે છે, તો તે આપનું કથન

પણ સંભવતું નથી. કારણ કે બ્રહ્માના આનંદનો અનુભવ થતો નથી, તેથી બ્રહ્માનંદને ચિત્તની સ્થિતિની હેતુતા સંભવતી નથી. અનુભવ કરેલો આનંદ જ ચિત્તની સ્થિતિનો હેતુ હોય છે.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે:—

વાહ્યસ્પર્શેષસક્તાત્મા વિંદત્યાત્મનિ યત્સુખમ્ ।

સ બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા સુખમક્ષય્યમશ્રુતે ॥ ૨૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—બાહ્ય શબ્દાદિક વિષયો વિશે આસક્તિથી રહિત પુરુષ અંતઃકરણ વિશે રહેલા સુખને પ્રાપ્ત થાય છે તથા તૃષ્ણાથી રહિત બ્રહ્મયોગને વિશે યુક્ત ચિત્તવાળો નાશથી રહિત સુખને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૧

ટીકા:—હે અર્જુન ! શ્રીનાદિ ઇંદ્રિયોત્તરે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય શબ્દાદિ વિષયો છે. આ શબ્દાદિ વિષયોમાં અનાત્મ વસ્તુનો ધર્મ હોવાથી બાહ્ય કહેવાય છે. આવા બાહ્ય શબ્દાદિ વિષયોમાં આસક્તિને નહિ પ્રાપ્ત થયેલ પુરુષ નિષ્કામ પુરુષ છે. નિષ્કામ પુરુષ તૃષ્ણાથી રહિત હોવાથી અત્યંત વિરક્ત થઈને, પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલ બાહ્ય વિષયોની અપેક્ષાથી રહિત ઉપશમરૂપ સુખનો જ નિર્મળ અંતઃકરણની વૃત્તિવડે અનુભવ કરે છે. આ વાત ભારતમાં કહેલી છે:—(“વચ કામદયલ્લે લોકે વચ દિવ્યં મહત્તલ્લમ્ । તૃણાક્ષયમુલ્લસ્યૈતે નાર્દતઃ પોદર્શી કલામ્ ॥ અર્થોત્) આ લોકમાં જે કામજન્ય સુખ તથા સ્વર્ગોદિ લોકોમાં જે મહાન્ દિવ્ય સુખ તે સર્વ સુખ તૃષ્ણાની નિવૃત્તિજન્ય સુખના સોળમા ભાગના સરખું પણ હોતું નથી.” અથવા આત્મનિ એ શબ્દવડે પ્રત્યક્ આત્માનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. આ પક્ષવિષે આ વચનનો નીચે પ્રમાણે અર્થ કરવો:—ત્વંપદાર્થરૂપ પ્રત્યક્ આત્માવિષે વિદ્યમાન સ્વરૂપભૂત સુખનો સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં સર્વ પ્રાણીઓને અનુભવ થાય છે. જે સુખ બાહ્ય વિષયોની આસક્તિરૂપ પ્રતિબંધની વશતાથી પ્રતીત થતું નથી, તે સ્વરૂપભૂત સુખને વિદ્વાન્ પુરુષ બાહ્ય વિષયોથી આસક્તિના અભાવથી પ્રાપ્ત થાય છે. વળી વિદ્વાન્ પુરુષ કેવળ ત્વંપદાર્થ આત્માના સુખને જ પ્રાપ્ત થતો નથી, કિંતુ ત્વંપદાર્થની એકતાના અનુભવવડે પૂર્ણ સુખને જ અનુભવે છે.

આ અર્થ શ્રીભગવાન કહે છે:—સ બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા સુખમક્ષય્યમશ્રુતે इति—પરમાત્મારૂપ બ્રહ્મ-વિષે જ સમાધિરૂપ યોગ બ્રહ્મયોગ છે. આ બ્રહ્મયોગવડે જેનો આત્મા અથવા અંતઃકરણ યુક્ત છે, અર્થાત્ બ્રહ્મયોગવિષે જેનું અંતઃકરણ સંલગ્ન છે, તે બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા કહેવાય છે. અથવા, બ્રહ્મ શબ્દવડે તત્ત્વપદાર્થનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. જેનો ત્વંપદાર્થરૂપ આત્મા, તત્ત્વપદાર્થરૂપ બ્રહ્મવિષે, મહાવાક્યાર્થના અનુભવરૂપ સમાધિયોગવડે યુક્ત થયો છે એટલે કે એકતાને પ્રાપ્ત થયો છે, તે બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા કહેવાય છે. એવો બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા વિદ્વાન્ પુરુષ ઉત્પત્તિ સુખાનુભવરૂપ જ થાય છે. યદ્યપિ આત્માસ્વરૂપ—નિત્ય સુખ વાસ્તવિક રીતે પુરુષને તત્ત્વ-સાક્ષાત્કારની પૂર્વે પણ પ્રાપ્ત જ છે, તેથી તેની પ્રાપ્તિ કહેવી સંભવતી નથી. કારણ કે પૂર્વે અપ્રાપ્ત વસ્તુની જ પ્રાપ્તિ થાય છે, તથાપિ તત્ત્વસાક્ષાત્કારની પૂર્વે નિત્ય સુખ અવિદ્યાવડે આવૃત્ત છે, એ જ નિત્ય સુખની અપ્રાપ્તિ છે; તત્ત્વસાક્ષાત્કારવડે અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે, એ જ સુખની પ્રાપ્તિ છે; અર્થાત્ નિત્ય સુખનું અજ્ઞાન તે જ નિત્ય સુખની અપ્રાપ્તિ છે. નિત્ય સુખનું અપરોક્ષ જ્ઞાન તે જ નિત્ય સુખની પ્રાપ્તિ છે. તેથી પ્રત્યક્ આત્માવિષે અલેહરૂપે રહેલ નિત્ય સુખના અનુભવની ઇચ્છા કરનાર અધિકારી પુરુષે; મહાન્ નરકોની પ્રાપ્તિ કરનારી તથા ક્ષણિક બાહ્ય વિષયોની પ્રીતિથી પોતાની ઇંદ્રિયોને નિવૃત્ત કરવી, તેમ કરવાથી જ પુરુષની પ્રત્યક્ અક્ષિત બ્રહ્મવિષે સ્થિતિ થાય છે. (૨૧)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન! બાહ્ય વિષયોની પ્રીતિની જ્યારે નિવૃત્તિ થાય ત્યારે આત્માના નિત્ય સુખનો અનુભવ થાય. આત્માના નિત્ય સુખનો જ્યારે અનુભવ થાય ત્યારે અનુભવના પ્રસાદથી બાહ્ય વિષયોની પ્રીતિની નિવૃત્તિ થાય છે. આ પ્રકારે નિત્ય સુખનો અનુભવ તથા બાહ્ય વિષયોની પ્રીતિની નિવૃત્તિ, એ બંનેની અન્યોઅન્ય આશ્રયતા પ્રાપ્ત થાય છે, જે જે પદાર્થોવિષે અન્યોઅન્ય આશ્રયતા પ્રાપ્ત થાય છે, તે પદાર્થોવિષે એક પછી પદાર્થ સિદ્ધ થતો નથી.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન “વિષયોવિષે દોષદર્શનના અભ્યાસવડે જ વિષયોની પ્રીતિની નિવૃત્તિ થાય છે, તેથી અન્યોઅન્ય આશ્રયતારૂપ દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી.” એ પ્રકારનો ઉત્તર આપે છે:—

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यंतवंतः कौतये न तेषु रमते बुधः ॥ ૨૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન! જેટલા વિષય ઇન્દ્રિયના સંબંધજન્ય ભોગ છે તે સર્વ ભોગ દુઃખના હેતુ છે તથા આદિ અંતવાળા છે, માટે વિવેકી પુરુષે તે ભોગો વિશે પ્રીતિ કરવી નહિ. ૨૨

ટીકા:—હે અર્જુન! શબ્દાદિ વિષયોની સાથે ઓનાદિ ઇન્દ્રિયોનો સંબંધ સંસ્પર્શ કહેવાય છે. આ સંસ્પર્શથી ઉત્પન્ન થતા અત્યંત દુર્લભ લેશમાત્ર સુખના અનુભવરૂપ સર્વ ભોગ, આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સગદ્વેષવડે વ્યાપ્ત હોવાથી દુઃખના જ હેતુઓ છે, અર્થાત્ મનુષ્ય-લોકથી લઈને બ્રહ્મલોક પર્યંત સર્વ ભોગ કાળે કરી દુઃખના જ હેતુઓ છે. આ વાત વિષ્ણુ-પુરાણમાં પણ કહી છે:—“યાવતઃ કલ્પતે જતઃ સંવંધાન્મનસઃ પ્રિયાન્ । તાવતોઽસ્ય નિશ્ચિન્ત્યંતે હૃદયે શોકઃ-ક્રમઃ ॥ અર્થાત્” છવ જેટલા મનના પ્રિય સંબંધો કરે છે, તેટલા જ શોકરૂપી શંકુ પુરુષના હૃદયમાં ઊંડર કરે છે.” આ પ્રકારના ભોગ પણ કાંઈ સ્થિર નથી, કિંતુ આદિ-અંતવાળા છે. અહીં વિષયઇન્દ્રિયના સંયોગનું નામ આદિ છે અને તેમના વિયોગનું નામ અંત છે. આ આદિ અંત બંને જેમનામાં વિદ્યમાન હોય તેઓ આદિ-અંતવંત કહેવાય છે. અર્થાત્ ભોગ આદિ કાળે પણ નથી તથા અંતકાળે પણ નથી, કિંતુ સ્વપ્નના પદાર્થોની પેઠે ભોગ કેવળ મધ્યકાળે જ પ્રતીત થાય છે તેથી ભોગ સ્વપ્નના પદાર્થોની પેઠે ક્ષણિક છે તથા મિથ્યારૂપ છે. આ વાત શ્રીગૌડપાદાચાર્યે પણ કહી છે—આદાવંતે ચ યન્નાસ્તિ વર્તમાનેવિ તત્તથા ઇતિ—અર્થાત્—જે પદાર્થ આદિ કાળે પણ હોતો નથી અને અંતકાળે પણ હોતો નથી, તે પદાર્થ વર્તમાનકાળે પણ વાસ્તવિક રીતે હોય નહિ, જેમ કે, સ્વપ્નના પદાર્થો છે. હે અર્જુન! વિષયજન્ય ભોગ આ પ્રકારના છે. તે કારણ માટે વિવેકી પુરુષ તે ભોગો વિષે રમણ કરતો નથી. અર્થાત્ ભોગોને પ્રતિકૂળ જાણીને વિવેકી પુરુષો ભોગો વિષે પ્રીતિનો અનુભવ કરતા નથી. આ વાત પતંજલિ ભગવાને પણ યોગસૂત્રોમાં કહેલી છે—પરિણામતાપર્વત્કારદુઃખૈર્ગુણવૃત્તિવિરોધાન્ન દુઃખમેવ સર્વ વિરેક્કિનઃ ઇતિ—અર્થાત્—જેણે સારી રીતે કલેશાદિના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કર્યો છે એવા વિવેકી પુરુષને આ લોકનાં તથા પર-લોકનાં સર્વ વિષયસુખ દુઃખરૂપ જ પ્રતીત થાય છે. પણ અવિવેકી પુરુષને વિષયસુખ દુઃખરૂપ પ્રતીત થતું નથી. આ કારણથી જ શાસ્ત્રમાં વિવેકી પુરુષને માત્ર નેત્રની તુલ્ય કહ્યો છે. જેમ જેમ ઉર્જુનાભિજંતુકૃત તંતુ અત્યંત સક્ષ્મ હોય છે તથા અત્યંત કોમળ હોય છે, એવો તંતુ પણ નેત્રમાં પડીને પોતાના સ્પર્શવડે નેત્રને દુઃખની જ પ્રાપ્તિ કરે છે, પણ નેત્રથી જિત્ત ધીજંતુ સુખ તથા નાસિ-કાદિ અંગેમાં પડીને તે તંતુ દુઃખની પ્રાપ્તિ કરતું નથી. તેમ મધુ અને વિષ (બજ્ર) લોળવેલા અજ્ઞાના લોજનની પેઠે, ત્રણે કાળ વિશે કલેશવડે વ્યાપ્ત વિષયભોગનાં સાધનો છે. આ વિષયભોગનાં સાધનો વિવેકી પુરુષને જ દુઃખની પ્રાપ્તિ કરે છે અર્થાત્ વિવેકી પુરુષ જ

તેમને દુઃખરૂપ માને છે અને રાત-ઢહાડો ઘણા પ્રકારનાં દુઃખોને સહન કરનારા અવિવેકી મૂઠ પુરુષને વિષયલોગનાં સાધનો દુઃખની પ્રાપ્તિ કરતાં નથી, અર્થાત્ અવિવેકી પુરુષ લોગનાં સાધનોને દુઃખરૂપ માનતો નથી. પરંતુ સૂત્રમાં પરિણામતાપસંસ્કારદુઃખ એ શબ્દવડે, ભૂત-વર્તમાન-ભવિષ્ય એ ત્રણે કાળમાં પણ, દુઃખવડે મિશ્રિત હોવાથી વિષયસુખો વિષે ઔપાધિક દુઃખરૂપતા કથન કરી છે. ગુણવૃત્તિવિરોધાત્ એ શબ્દવડે વિષયસુખો વિષે સ્વરૂપથી પણ દુઃખરૂપતા કથન કરી છે. તેમાં પરિણામતાપસંસ્કારદુઃખ એ વચનના અંતમાં રહેલા દુઃખ શબ્દનો પરિણામ, તાપ અને સંસ્કાર એ ત્રણે શબ્દોની સાથે સંબંધ કરવો. એમ કરવાથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, પરિણામદુઃખ-તાપદુઃખ તથા સંસ્કારદુઃખ એ ત્રણે રૂપતાવડે વિષયસુખો દુઃખરૂપ જ છે. જેટલા વિષયસુખના અનુભવ હોય છે, તે સર્વ રાગવડે યુક્ત જ હોય છે. રાગ વિના વિષયસુખનો અનુભવ હોતો નથી. કારણ કે જે પુરુષને જે વસ્તુવિષે રાગ હોય છે, તે પુરુષ જ તે વસ્તુની પ્રાપ્તિવડે સુખી થાય; તેમ જ જે પુરુષને જે વસ્તુવિષે રાગ હોતો નથી, તે પુરુષ તે વસ્તુની પ્રાપ્તિવડે સુખી થતો નથી. આ વાત સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેથી વિષયની પ્રાપ્તિની પૂર્વે ઉદ્ભૂત થયેલો રાગ જ વિષયની પ્રાપ્તિના કાળે સુખરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે રાગ ક્ષણ-ક્ષણે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતો જાય છે. રાગના વિષયરૂપ પદાર્થની જ્યારે અપ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે અવશ્ય દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી રાગ દુઃખરૂપ જ છે. ભોગોવિષે પરિતૃષ્ણતાવડે ઇદ્રિયોની જે ઉપશાંતિ તે સુખ કહેવાય છે. ભોગોવિષે લોભપતાથી ઇદ્રિયોની જે અનુપશાંતિ તે દુઃખ કહેવાય છે. બહુ ભોગો ભોગવવાવડે ઇદ્રિયોને તૃષ્ણાથી રહિત કરવામાં કોઈપણ પ્રાણી સમર્થ નથી. ઉલટા બહુ ભોગો ભોગવવાથી તૃષ્ણાની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. જેમકે અગ્નિમાં ઘૂત-કાષ્ટાદિ નાંખવાથી અગ્નિની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. તેથી વિષયસુખ દુઃખરૂપ રાગનું પરિણામ હોવાથી દુઃખરૂપ જ હોય છે. કાર્ય-કારણનો અલેહ જ હોય છે. કારણથી વિષયસુખ દુઃખરૂપ રાગનું પરિણામ હોવાથી દુઃખરૂપ જ છે. એવી રીતે વિષયસુખવિષે પરિણામે-દુઃખરૂપતા કથન કરી.

હવે તાપરૂપ-દુઃખરૂપતા કથન કરે છે. એક પુરુષ જે કાળે વિષયસુખનો અનુભવ કરે છે, તે કાળે તે વિષયસુખને પ્રતિકૂળ જેટલાં દુઃખનાં સાધનો છે, તે સર્વ દુઃખનાં સાધનોમાં મનુષ્ય દ્રેષ કરે છે. વળી દુઃખનાં સાધનરૂપ ભૂતોનું હનન નહિ કરવાથી વિષયસુખનો ભોગ સંભવતો નથી. આથી વિષયસુખવાસ્તે પુરુષ પ્રતિકૂલ ભૂતોને અવશ્ય હજી છે. તેમાં જેટલાં દુઃખનાં સાધનો છે, તે સર્વ દુઃખનાં સાધનો મને પ્રાપ્ત ન થાય, એ પ્રકારનો સંકલ્પવિરોધ તે દ્રેષ કહેવાય છે. દ્રેષના વિષયરૂપ જેટલાં દુઃખનાં સાધનો છે, તે સર્વની નિવૃત્તિ કરવામાં કોઈ પણ પ્રાણી સમર્થ હોતો નથી. તેથી વિષયસુખના અનુભવ કાલ વિષે પણ સુખનો વિરોધીવિ-પચક દ્રેષ સર્વદા થયા કરે છે. દ્રેષ વિદ્યમાન હોતાં તાપદુઃખને નિવૃત્ત કરવું અશક્ય છે. અહીં તાપને જ દ્રેષ કહે છે. આ પ્રકારે દુઃખનાં સાધનોને નિવૃત્ત કરવામાં અસમર્થ પુરુષ ત્રણે કાળે મોહને અવશ્ય કરીને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તાપદુઃખતાની માફક સંમોહદુઃખતા પણ નિવૃત્ત કરવી અશક્ય છે. તેમ તાપરૂપ દ્રેષથી કર્માશય ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે વિષયસુખનાં સાધનોની ઇચ્છા કરનાર પુરુષ શરીરવડે, મનવડે તથા વાણીવડે અવશ્ય પ્રવૃત્ત થાય છે. પ્રવૃત્તિની પછી પોતાને અનુકૂળ પ્રાણીઓ ઉપર અનુગ્રહ કરે છે અને પોતાને પ્રતિકૂળ પ્રાણીઓનું હનન કરે છે. અનુકૂળ પ્રાણીઓ ઉપરના અનુગ્રહથી તથા પ્રતિકૂળ પ્રાણીઓના હનનથી પુરુષ ધર્મ તેમ જ અધર્મને સંપાદન કરે છે, આનું નામ કર્માશય કહેવાય છે. આ કર્માશય લોભથી તથા મોહથી થાય છે. એવી રીતે વિષયસુખોવિષે તાપદુઃખતા કથન કરી.

હવે સંસ્કારની દુઃખતાનું કથન કરે છે. વર્તમાન કાળે જે વિષયસુખનો અનુભવ છે, તે વિષયસુખનો અનુભવ, પોતાના નાશકાળે, પુરુષના ચિત્તમાં સંસ્કારોને ઉત્પન્ન કરી બંધ છે. પ્રથમ સંસ્કારો સુખવિષયક સ્મરણને ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યાર પછી સુખવિષયક સ્મરણ સુખોવિષે રાગને ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યાર પછી સુખવિષયક રાગ સુખની પ્રાપ્તિવાસ્તે શરીર-મન-વાણીની ચેષ્ટાને ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યાર પછી શરીરાદિની ચેષ્ટા પુણ્યપાપરૂપ ઠમાંશયને ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યાર પછી પુણ્ય-પાપ કર્મ જન્માદિની પ્રાપ્તિ કરે છે: આનું નામ સંસ્કારદુઃખતા છે. એ પ્રકારે તાપ-મોહના સંસ્કાર પણ બાણી લેવા. એવી રીતે એ અર્થ કથન કર્યો કે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળવિષે દુઃખવડે યુક્ત હોવાથી સર્વ વિષયસુખ દુઃખરૂપ જ છે.

હવે વિષયસુખોવિષે સ્વરૂપવડે પણ દુઃખરૂપતાનું કથન ગુણદ્વિવિરોધાચ એ વચનવડે (કથન કરે છે). અહીં સુખરૂપ જે સત્ત્વગુણ છે, દુઃખરૂપ જે રજોગુણ છે તથા મોહરૂપ જે તમોગુણ છે, એ ત્રણેનો અર્થ ગુણ શબ્દવડે ગ્રહણ કરવો. સત્ત્વ-રજ-તમ ત્રણે ગુણ પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા હોવા છતાં પણ, જેમ તેલ-વર્તિ-અગ્નિ એ ત્રણે મળીને એક જ દીપકરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ પુરુષના ભોગને વાસ્તે ત્રિગુણાત્મક કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. ત્રિગુણાત્મક કાર્ય વિષે પણ એક ગુણની પ્રધાનતા હોય છે અને ખીજા બે ગુણોની ગૌણતા હોય છે. એક પ્રધાન ગુણનો અંગીકાર કરીને જ ત્રિગુણાત્મક કાર્ય પણ સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ પ્રમાણે એક એક ગુણે કરીને કહેવામાં આવે છે. તેમાં સુખના ઉપભોગરૂપ જે પ્રતીતિ તે ઉદ્ભૂત સત્ત્વગુણનું કાર્ય હોવા છતાં પણ અનુદ્ભૂત રજ-તમનું પણ કાર્ય થાય છે. પણ કેવળ સત્ત્વગુણનું પ્રતીતિ કાર્ય નથી, તેથી સુખના ઉપભોગરૂપ પ્રતીતિ પણ ત્રિગુણાત્મક જ છે. તેથી સુખના ઉપભોગરૂપ પ્રત્યયવિષે સુખરૂપતા તથા દુઃખરૂપતા તથા વિષાદરૂપતા એ ત્રણે વિદ્યમાન છે. આ કારણથી જ વિવેકી પુરુષને સર્વ વિષયસુખોનો અનુભવ દુઃખરૂપ જ છે. એવા દુઃખરૂપ વિષયસુખના ઉપભોગરૂપ પ્રતીતિ પણ કાંઈ સ્થિર નથી, કિંતુ તે શીઘ્ર જ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે; કારણ કે વર્તે હિ ગુણજ્ઞ એ વચનવડે ચિત્તને શીઘ્રપરિણામવાળું કથન કરેલું છે.

અર્જુનની શંકા:—એક જ પ્રત્યય એક જ કાળે પરસ્પર વિરુદ્ધ સુખદુઃખ બની મોહ-રૂપતાને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે ? અર્થાત્ નહિ પ્રાપ્ત થશે.

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—ઉદ્ભૂત-અનુદ્ભૂત એ બન્નેનો પરસ્પર વિરોધ હોય નહિ, કિંતુ સમ વૃત્તિવાળા ગુણોના જ એક કાળે પરસ્પર વિરોધ થાય છે, વિષમ વૃત્તિવાળા ગુણોના એક કાળે પરસ્પર વિરોધ થતો નથી. જેમ એક પુરુષમાં અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થયલાં ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય એ ચારે પોતાની ભાક્ષ અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થયલાં અધર્મ, અજ્ઞાન, અવૈરાગ્ય અને અનૈશ્વર્ય એ ચારેની સાથે જ યથાક્રમે વિરોધ કરે છે. અનભિવ્યક્ત અધર્મોદિની સાથે અભિવ્યક્ત ધર્મોદિ વિરોધ કરતાં નથી. આ લોકમાં પણ એક પ્રધાન પુરુષનો ખીજા પ્રધાન પુરુષની સાથે જ વિરોધ થાય છે. દુર્બલ પુરુષની સાથે પ્રધાન પુરુષનો વિરોધ હોતો નથી; તેમ સત્ત્વ, રજ, તમ એ ત્રણે ગુણો પણ એક કાળે પરસ્પર પ્રધાનતાને સહન કરતા નથી; તેમ જ એક-ખીજાના સદ્ભાવમાત્રને અસહન કરતા પણ નથી. આ પ્રકારે પરિણામદુઃખ, તાપદુઃખ, સંસ્કારદુઃખ એ ત્રણે વિષે પણ એક જ કાળે રાગ-દ્વેષ-મોહ એ ત્રણેનો સદ્ભાવ બાણી લેવો; કારણ કે રાગ-દ્વેષાદિ કલેશ, પ્રસુપ્ત, તણુ, વિચ્છિન્ન અને ઉદાર એ ચાર રૂપોવડે ચાર અવસ્થાઓવાળા જ હોય છે.

હવે કલેશોનું સ્વરૂપ યોગશાસ્ત્રની રીતિથી વર્ણન કરવામાં આવે છે. યોગ-સૂત્રો કહે છે કે-અવિપાકેષ્વતારાગદ્વેષાભિનિવેશાઃ ધ્વજ ક્રેમાઃ ॥ ૧ ॥ અવિપાકેષ્વતરેવાં પ્રહતતત્ત્વનિચ્છિન્નોત્તારાગામ્ ॥ ૨ ॥

અનિત્યાનુચિદુઃખાઝનાત્મક નિત્યનુચિસુખાત્મક્યાતિરવિચ્યા ॥ ૩ ॥ દૃઢર્શનશક્ત્યોરેકામતેવાસ્મિતા ॥ ૪ ॥
 સુલાનુસારી રાગઃ ॥ ૫ ॥ ૬ સ્વાદસારી દ્વેષઃ ॥ ૬ ॥ સ્વરત્વાદી વિદુષોઽપિ તપાસ્ત્વોઽભિનિવેશ. ॥ ૭ ॥ તે પ્રતિ-
 પ્રસવહેવા. સૂક્ષ્માઃ ॥ ૮ ॥ ધ્યાનહેવાસ્તદ્વૃત્તય ॥ ૯ ॥ ક્લેશમુલઃ કર્માચરો દૃષ્ટાદૃષ્ટજન્મરેદનીયઃ ॥ ૧૦ ॥ સત્તિ
 મૂલે તદ્વિપાકો જાત્યાયુર્મોગઃ ॥ ૧૧ ॥ હૃદયે યથાક્રમે એકાદશ સૂત્રાને અર્થ નિરૂપણ કરે છે.
 અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, અભિનિવેશ એ પાંચ કલેશ હોય છે. તેમાં કર્મના તથા તેનાં
 ફળના પ્રવર્તક થઇને જે પુરુષને દુઃખની પ્રાપ્તિ કરે છે, તે કલેશ કહેવાય છે. આ પ્રકારનું
 લક્ષણ અવિદ્યાદિ પાંચેમાં થટે છે, તેથી અવિદ્યાદિ પાંચે કલેશ કહેવાય છે (૧). આ પાંચ કલેશોમાં
 પણ પ્રથમ કલેશરૂપ અવિદ્યા જ પ્રસુપ્ત, તનુ, વિચ્છિન્ન, ઉદાર એ ચાર અવસ્થાવાળી હોય છે
 અને તે અસ્મિતાદિ ચાર કલેશોના કારણરૂપ છે. તેમાં તત્ત્વભાવવાળામાં તત્ત્વતાબુદ્ધિ, વિપર્યય,
 મિથ્યાજ્ઞાન અને અવિદ્યા એ ચારે શબ્દ એક જ અર્થના વાચક છે (૨). અવિદ્યા ચાર પ્રકારની
 હોય છે, તેમાં અનિત્ય પદાર્થો વિષે નિત્ય બુદ્ધિ કરવી, એ પ્રથમ અવિદ્યા છે. જેવી રીતે પૃથ્વી,
 ચંદ્ર, સૂર્ય, તારાગણ, સ્વર્ગ, દેવતા ઇત્યાદિ અનિત્ય પદાર્થો વિષે “આ સર્વ પદાર્થ નિત્ય છે” એ
 પ્રકારની બુદ્ધિ કરવી અને અશુચિ પદાર્થો વિષે શુચિની બુદ્ધિ કરવી, એ બીજી અવિદ્યા છે. જેવી
 રીતે સ્ત્રીના અશુચિ શરીર વિષે શુચિ બુદ્ધિ કરવી. એ વાત શ્રીભાસ ભગવાને પણ કહેલી છે -
 (સ્વાનાદ્વીજાદુષ્ટમાત્રિવંદાનિષનાદપિ ॥ કામમાયેયશૌચસ્વાત્પદ્ધિત્વશુચિં વિદુઃ ॥ અર્થાત્-શાસ્ત્રના યથાર્થ
 તાત્પર્યને જાણનાર વિદ્વાન્ પુરુષ શરીરને સ્થાન, બીજ, ઉપખંડલ, નિષ્પંદ, નિધન, આધેયશૌચ,
 એટલા હેતુઓથી અશુચિ જ જાણે છે. તેમાં વિદ્યા-મૂત્રાદિવટે યુક્ત માતાનું ઉદર સ્થાન કહેવાય
 છે એવા મહાન સ્થાનમાં શરીરની સ્થિતિ થાય છે. તેથી શરીર સ્થાનથી પણ અશુચિ જ છે.
 વળી પિતાનું જે સપ્તમ ધાતુરૂપ શુક છે તથા માતાનું જે સપ્તમ ધાતુરૂપ શોણિત છે, તે
 બીજ કહેવાય છે. એવા બીજથી આ શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે તેથી શરીર બીજથી પણ
 અશુચિ જ છે. અન્નના પરિણામરૂપ જે શ્લેષ્મ-રુધિરાદિ છે, તે ઉપખંડલ કહેવાય છે. એ
 ઉપખંડલથી પણ શરીર અશુચિ જ છે. સુખ, નાસિકા, કર્ણ, નેત્ર, પાચુ, હિપરથ એ સર્વ દ્વારોથી
 જે મળનું બહાર નીકળતું છે, તે નિષ્પંદ કહેવાય છે. આ નિષ્પંદથી પણ શરીર અશુચિ જ છે
 મરણ નિધન કહેવાય છે. તેમ જ મરણવટે વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણનું શરીર પણ અશુચિ થાય છે,
 નિધનથી પણ શરીર અશુચિ જ છે. સ્નાન-ચંદનલેપાદિવટે જે શરીરવિષે શુચિત્વનું અપાઘાન
 કરવું તે આધેયશૌચ કહેવાય છે. આ આધેયશૌચતાવડે પણ શરીર અશુચિ જ છે. એવા
 અશુચિ સ્ત્રીના શરીરવિષે શુચિ બુદ્ધિ કરવી તે બીજી અવિદ્યા છે. વળી દુઃખરૂપ વિષયના
 ભોગોવિષે સુખ બુદ્ધિ કરવી, તે ત્રીજી અવિદ્યા છે. દુઃખવિષે સુખ બુદ્ધિ તો પરિણમતાપસંસ્કાર-
 દુર્લૈપ્યગતિવિરોધાચ દુઃખમેવ સર્વં વિવેચિત્ત્વ આ સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં પૂર્વે કથન કરવામાં આવેલ
 છે અને અનાત્મ વસ્તુવિષે આત્મબુદ્ધિ કરવી એ ચોથી અવિદ્યા છે. જેમ અનાત્મરૂપ આ
 સ્થૂલ શરીરવિષે “હું મનુષ્ય છું, હું બ્રાહ્મણ છું” એ પ્રકારની આત્મબુદ્ધિ કરવી. એ પ્રમાણે
 ચાર પ્રકારના લેહવાળી અવિદ્યા જ અસ્મિતાદિ સર્વ કલેશોના મૂળભૂત છે. આ અવિદ્યાને શાસ્ત્રમાં
 તમ કહેવામાં આવે છે (૩). અને દૃઢચક્તિવાળો પુરુષ દર્શનશક્તિવાળો બુદ્ધિ આ બન્ને ભોક્તા
 ભોગ્યરૂપવડે અત્યંત ભિન્ન છે. પુરુષ અને બુદ્ધિ બન્નેનું જે અવિદ્યાકૃત અલેહાભિમાન છે, તે
 અસ્મિતા કહેવાય છે. આ અસ્મિતાને બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ હૃદયધ્યયિ કહે છે. આ અસ્મિતાને જ શાસ્ત્રમાં
 મોહ કહેવામાં આવે છે (૪). સુખની પ્રાપ્તિના જે સાધનો છે, તે સર્વ સાધનોથી રહિત પુરુ-
 ધનો જે, “સર્વ પ્રકારનાં સુખ મને પ્રાપ્ત થાય,” એ પ્રકારનો વિપર્યયવિશેષ છે, તે રાગ કહે-
 વાય છે. આ રાગને શાસ્ત્રમાં મહામોહ નામથી કહેવામાં આવે છે. (૫) દુઃખની પ્રાપ્તિ
 કરનાર સાધનો વિદ્યમાન હોવાં પણ “મને કેઇ પ્રકારનું દુઃખ પ્રાપ્ત ન થાય” એ પ્રકારનો

જે વિપર્યયવિશેષ છે, તે દ્વેષ કહેવાય છે. આ દ્વેષને શાસ્ત્રમાં તામિસ્ર કહેવામાં આવે છે. (૬).
 જીવનના હેતુરૂપ જે આયુષ્ય છે, તે આયુષ્યનો અભાવ થતાં પણ અનિત્ય એવા દેહથી ઈન્દ્રિ-
 યાદિની સાથે “મારો કદાચિત્ પણ વિયોગ થાય નહિ” એ પ્રકારનો જે વિદ્વાન્ અવિદ્વાન્ સર્વ
 પ્રાણીઓમાં સાધારણ મરણના ત્રાસરૂપ વિપર્યય છે, તે અભિનિવેશ કહેવાય છે. આ અભિ-
 નિવેશને શાસ્ત્રમાં અંધતામિસ્ર કહેવામાં આવે છે. (૭). એ વાત પુરાણમાં પણ કહેલી છે:-
 તમો મોહો મહામોહસ્તામિસ્રો જંપસંક્લિતઃ । અવિચા પંચપર્વેષા પ્રાદુર્ભૂતા મહાત્મનઃ ॥ અર્થાત્ પુરુષની
 અવિદ્યા તમ, મોહ, મહામોહ, તામિસ્ર અને અંધતામિસ્ર એ પાંચ પ્રકારોવડે પ્રાદુર્ભાવને
 પ્રાપ્ત થાય છે. અવિદ્યાદિ પાંચ કલેશો, પ્રસુપ્ત અવસ્થા, તનુ અવસ્થા, વિચ્છિન્ન અવસ્થા
 અને ઉદાર અવસ્થા એ ચાર અવસ્થાઓવાળા હોય છે. તેમાં, અસત્ કાર્યની કદાચિત્ પણ
 ઉત્પત્તિ હોતી નથી. અવિદ્યાદિ પાંચ કલેશોની, તેમની ઉત્પત્તિની પૂર્વે, જે અનભિવ્યક્તરૂપ
 સ્થિતિ છે, તે પ્રસુપ્ત અવસ્થા કહેવાય છે. અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થતાં પણ, કલેશોવિષે બીજાં
 સહકારી કારણોના અલાભથી જે કાર્યની અજનકતા છે, તે તનુ અવસ્થા કહેવાય છે. અભિ-
 વ્યક્તિને પ્રાપ્ત થયેલા તથા પોતપોતાનાં કાર્યને પણ ઉત્પન્ન કરનારા કલેશોનો બળવાન
 જ્ઞાનવડે અભિભવ છે. આ વિચ્છિન્ન અવસ્થા કહેવાય છે, અભિવ્યક્તિને પણ પ્રાપ્ત
 થયેલ તથા બીજાં સહકારી કારણોની સંપત્તિને પણ પ્રાપ્ત થયેલ કલેશો વિષે પ્રતિબંધથી રહિતપણા-
 વડે પોતપોતાનાં કાર્યોની જે જનકતા તે ઉદાર અવસ્થા કહેવાય છે. આ પ્રકારની ચાર અવસ્થાઓ-
 વડે વિશિષ્ટ તથા વિપર્યય બુદ્ધિરૂપ અસ્મિતાદિ ચાર કલેશોના ક્ષેત્રરૂપ અવિદ્યા છે. અર્થાત્
 અવિદ્યા આ ચારે કલેશોની ઉત્પત્તિની ભૂમિરૂપ છે. સર્વ કલેશોમાં વિપરીત બુદ્ધિરૂપતા
 પૂર્વે કથન કરવામાં આવી છે, તેથી અવિદ્યાની નિવૃત્તિવડે જ અસ્મિતાદિ સર્વ કલેશોની
 નિવૃત્તિ થાય છે. કલેશ પણ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ એ ભેદવડે બે પ્રકારના હોય છે. તેમાં
 પ્રકૃતિમાં લીન પુરુષોના જે સુક્ષ્મ કલેશ છે તથા વિરોધી ભાવનાવડે તનુ કરેલા જે યોગી
 પુરુષોના તનુ કલેશ છે, તે પ્રસુપ્તાવસ્થાવાળા કલેશ તથા તનુઅવસ્થાવાળા કલેશ બંને સૂક્ષ્મ
 કહેવાય છે. આ સૂક્ષ્મ કલેશ મનના નિરોધરૂપ નિર્બીજ સમાધિવડે જ નિવૃત્ત થાય છે. આ
 મનના નિરોધને સૂત્રમાં પ્રતિપ્રસવ કહેવામાં આવે છે (૮). સૂક્ષ્મ કલેશોના કાર્યરૂપ જે
 વિચ્છિન્ન અવસ્થાવાળા તથા ઉદાર અવસ્થાવાળા કલેશ છે, તે બન્ને પ્રકારના કલેશ સ્થૂલ
 કહેવાય છે. તેમાં જે કલેશ વચમાં વિચ્છેદને પ્રાપ્ત થઈને તે તે સ્વરૂપવડે પુનઃ પુનઃ પ્રાદુ-
 ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તે કલેશ વિચ્છિન્ન કહેવાય છે:-જેમકે રાગક્રોધે ક્રોધ વિદ્યમાન છતાં-
 પણ પ્રાદુર્ભૂત પામતો નથી, કિન્તુ કાળાંતરે ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ક્રોધ-વિચ્છિન્ન કહેવાય
 છે. એ પ્રકારે જે ક્રોધે ચૈત્ર નામે પુરુષ એક સ્ત્રીવિષે રાગવાળો હોય, તે ક્રોધે તે ચૈત્ર
 નામનો પુરુષ અન્ય સ્ત્રીઓવિષે કાંઈવૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થતો નથી, કિન્તુ તે ક્રોધે તે ચૈત્ર પુરુષનો
 રાગ એક સ્ત્રીવિષે વૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે અને અન્ય સ્ત્રીઓવિષે તે રાગ ભવિષ્યમાં વૃત્તિને
 પ્રાપ્ત થશે, તેથી તે ક્રોધે તે રાગ વિચ્છિન્ન કહેવાય છે. આ પ્રકારની રીતિ બીજા કલેશોવિષે
 પણ જાણી લેવી. જે કલેશ જે ક્રોધે વિષયોવિષે વૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, તે કલેશ તે ક્રોધે સર્વરૂપ-
 વાવડે પ્રાદુર્ભૂત થતાં ઉદાર કહેવાય છે. વિચ્છિન્ન અવસ્થાવાળા તથા ઉદાર અવસ્થાવાળા, બન્ને
 પ્રકારના કલેશો અત્યંત સ્થૂલ છે. તેથી બન્ને પ્રકારના કલેશની, શુદ્ધ-સત્ત્વમય ભગવાનની
 ધ્યાનવડે જ નિવૃત્તિ થાય છે. બન્ને સ્થૂલ કલેશ પોતાની નિવૃત્તિવિષે મનના નિરોધની અપેક્ષા
 કરતા નથી. સૂક્ષ્મ કલેશ જ પોતાની નિવૃત્તિવિષે મનના નિરોધની અપેક્ષા કરે છે. જેમ
 લોકમાં વજ્રનો જે સ્થૂલ મળ છે, તે સ્થૂલ મળ જળના પ્રક્ષાલનથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે,

અને વસ્ત્રમાં જે સૂક્ષ્મ મળ છે, તે સૂક્ષ્મ મળ કારાદિના સંયોગથી નિવૃત્ત થાય છે. તેમ સ્થૂલ કલેશ ભગવાનના ધ્યાનવડે નિવૃત્ત થાય છે અને સૂક્ષ્મ કલેશ મનના નિરોધવડે નિવૃત્ત થાય છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, પૂર્વોક્ત પરિણામદુઃખ, તાપદુઃખ તથા સંસ્કારદુઃખ એ ત્રણેવિધે પ્રસુપ્ત, તત્તુ, વિચિત્ર એ ત્રણ રૂપે કરીને સર્વ કલેશ સર્વદા રહે છે. ઉદાર અવસ્થા તો કોઈ કાળે કોઈ કલેશની જ હોય છે. અવિદ્યાદિ પાંચ, પીડારૂપ દુઃખને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી કલેશ શબ્દના વાચ્ય થાય છે (૯). ધર્મ-અધર્મરૂપ કર્મોશય કલેશ મૂલક જ હોય છે, અર્થાત્ કર્મોશયનો મૂળભૂત કલેશ જ છે. કલેશમૂલક કર્મોશય પણ જે પ્રકારના હોય છે. એક તો દૃષ્ટજન્મવેદનીય અને બીજો અદૃષ્ટજન્મવેદનીય. તેમાં જે દેહવડે ધર્મ-અધર્મરૂપ કર્મ થયા કરે છે, તે દેહવડે જે કર્મોનાં ફળનું ભોગવવું છે, તે દૃષ્ટજન્મવેદનીય કહેવાય છે. અને જે કર્મોશયનું ફળ આ શરીરવિષે ભોગવવામાં આવે નહિ, કિન્તુ જન્માંતરે ભોગવવામાં આવે તે કર્મોશય અદૃષ્ટજન્મવેદનીય કહેવાય છે (૧૦). મૂળભૂત કલેશો વિદ્યમાન હોતાં ધર્મ-અધર્મરૂપ કર્મોશયનું ફળ અવશ્યે કરીને થાય છે. આ કર્મોશયનું ફળ પણ જાતિ, આયુષ્ તથા ભોગ એ લેહવડે ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. તેમાં જન્મ જાતિરૂપે કહેવાય છે. અથવા પ્રાણજીવ, દેવત્વ વગેરે જાતિ કહેવાય છે અને દેહ તથા પ્રાણ એ બંનેનો જે ચિરકાળ પર્યંત સંબંધ છે, તે આયુષ્ કહેવાય છે. ઐત્યાદિ ઇન્દ્રિયોવડે શબ્દાદિ વિષયોનો જે અનુભવ તે ભોગ કહેવાય છે. એ ત્રણેમાં ભોગ મુખ્ય છે, અને જાતિ તથા આયુષ્ એ બે ભોગના શેષરૂપ છે (૧૧). આ પ્રમાણે અવિદ્યાદિ કલેશોની સંતતિ નિરંતર પ્રવૃત્ત થઈ રહી છે. આ પૂર્વોક્ત સર્વ અભિપ્રાયને મનના રાખીને શ્રીભગવાને યે હિ સ્વર્ણજા મોગા દુઃખયોગ્ય એવે તે । આર્યતત્ત્વતઃ એ વચન કથન કરેલું છે. તેમાં વિષયભોગોવિષે દુઃખયોગિત્વ તો પરિણામતાપસંસ્કારદુર્લેગુણત્તિવિરોધાદિ એ વચન વડે પૂર્વે કથન કર્યું છે, અને વિષયભોગોવિષે આદિઅંતત્વ ચલ હિ ગુણુત્તમ એ વચન વડે પૂર્વે કથન કર્યું છે. આ સર્વ વ્યાખ્યાન યોગશાસ્ત્રના મતાનુસાર કથન કર્યું છે.

યેનાંતમતમાં તો તેનો એ અર્થ છે કે, પ્રજાનું આશ્રિત તથા પ્રજાને વિષય કરનાર અનાદિભાવરૂપ અજ્ઞાન તે અવિદ્યા કહેવાય છે. સુખ દુઃખાદિ ધર્મસંહિત અહંકારનો જે આત્માવિષે અધ્યાસ તે અસ્મિતા કહેવાય છે. રાગ દ્રેષ તથા અભિનિવેશ એ ત્રણ અહંકારની વૃત્તિવિશેષ છે. આ પ્રકારે સંસાર અવિદ્યા મૂલક હોવાથી અવિદ્યારૂપ જ છે, તેથી સર્વ વિષયભોગ મિથ્યારૂપ હોવાથી, રજ્જુવિષે સર્પના અધ્યાસની પેઠે, દુઃખનાં જ કારણરૂપે છે; તથા સ્વપ્ન પદાર્થોની પેઠે માત્ર દૃષ્ટિસંહિત હોવાથી આદિ-અંતવાળા છે. અધિષ્ઠાન આત્માના સાક્ષાત્કારવડે જે પુરુષનો અજ્ઞાન સંહિત ભ્રમ નિવૃત્ત થઈ ગયો છે, એવો વિદ્વાન્ પુરુષ મિથ્યા વિષયભોગોમાં રમણ કરતો નથી. જેમ મૃગતૃષ્ણાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણનાર પુરુષ જાળની પ્રાપ્તિની ઈચ્છાવડે તેમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી, તેમ અધિષ્ઠાન આત્માના જ્ઞાનથી સર્વે પ્રપંચને મિથ્યા જાણનાર વિદ્વાન્ પુરુષ વિષય ભોગોમાં પ્રીતિ કરતો નથી, કિન્તુ “આ સંસારમાં સુખનો ગદ્ય માત્ર પણ નથી” એ પ્રકારનો નિશ્ચય કરીને વિદ્વાન્ પુરુષ સંસારમાંથી સર્વે ઇન્દ્રિયોને નિવૃત્ત કરે છે. (૨૨)

અવતરશ્લોકાઃ—સર્વ અનર્થોની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ, ઐયમાર્ગનો વિરોધી તથા અદ્ય પ્રયત્ન વડે દુર્નિવાર એવો અત્યંત કષ્ટરૂપ દોષ મહાન્ પ્રયત્નવડે પણ સુમુક્ષુ જનોએ નિવૃત્ત કરવો યોગ્ય છેઃ આ પ્રકારે પ્રયત્નની અધિકતાનું વિધાન કરવાને વાસ્તે શ્રીભગવાન્ પુનઃ કથન કરે છેઃ—

શક્તોત્તીહેવ યઃ સોહં પ્રાક્ શરીરવિમોક્ષણાત્ ।

કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્તઃ સ સુખી નરઃ ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાથઃ-જે વીર પુરુષ શરીરના નાશ પર્થત સંભાવ્યમાન તથા કામક્રોધથી ઉત્પન્ન થયલા વેગને બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ પૂર્વે સહન કરવામાં સમર્થ હોય છે, તે જ પુરુષ સુક્ત છે, તે જ પુરુષ સુખી છે તથા તે જ એક પુરુષ છે. ૨૩

ટીકા:-હે અર્જુન! પ્રત્યક્ષ દેખેલાં, શ્રવણ કરેલાં તથા સ્મરણ કરેલાં જેટલાં આત્માને અનુકૂળ વિષયસુખનાં સાધન છે, તે સુખ સાધનોના સૌંદર્યોદિ શુભેનું વારંવાર ચિંતન કરવાથી, વિષયસુખનાં સાધનોવિષે ઉત્પન્ન થયેલી, રતિ નામની અભિલાષા અર્થાત્ તૃષ્ણા અથવા લોભ તે 'કામ' કહેવાય છે. જો કે, સ્ત્રી-પુરુષ ઉભયની-પરસ્પર વિષય-સંગ્રામવિષે-જે અભિલાષા તે અભિલાષા વિષે જ કામ શબ્દ નિરૂદ્ધ છે. આ હેતુથી જ કામઃ ક્રોધત્તયા લોભઃ એ વચનમાં ધનની તૃષ્ણાનું નામ લોભ છે તથા સ્ત્રીના સંસર્ગની તૃષ્ણાનું નામ કામ છે; એ પ્રકારે કામ અને લોભ એ બન્ને ભિન્ન ભિન્ન કહેલા છે, તો પણ અહીં તો કામ અને લોભ, બન્નેવિષે અનુગત તૃષ્ણારૂપ સામાન્યના હેતુથી કેવળ 'કામ' શબ્દ જ કથન કર્યો છે. આ કામ શબ્દથી પૃથક્ (નૂદો) 'લોભ' શબ્દ કહ્યો નથી.

અને પ્રત્યક્ષ દેખેલાં, શ્રવણ કરેલાં તથા સ્મરણ કરેલાં જેટલાં-આત્માને પ્રતિકૂળ-દુઃખનાં સાધનો છે, તે દુઃખનાં સાધનો વિષે-વારંવાર ડોષોનું ચિંતન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલો જે પ્રબલનરૂપ દ્રેષ છે, જે દ્રેષને મન્યુ કહેવામાં આવે છે, તે ક્રોધ કહેવાય છે. આ કામ-ક્રોધ બન્નેની ઉત્કટ અવસ્થા, લોક-વેદના વિરોધ જ્ઞાનનો નાશ કરનાર હોવાથી, લોક-વેદથી વિરુદ્ધ અર્થવિષે પ્રવૃત્તિની ઉન્નિપજારૂપ છે. કામ-ક્રોધની ઉત્કટ અવસ્થા, પ્રસિદ્ધ નદીના વેગની સમાન હોવાથી, વેગ શબ્દવડે ઓળખવામાં આવે છે. જેમ લોક પ્રસિદ્ધ નદીનો વેગ વર્ષાકાળમાં અત્યંત પ્રબળતાવડે, લોક-વેદના વિરોધ જ્ઞાનથી ખાડાઆદિવિષે નહિ પડવાની ઇચ્છા કરનાર પુરુષને પણ બળાત્કારથી ખાડામાં નાંખીને ડૂબાવી દે છે, તથા અધોદેશમાં લઈ જાય છે; તેમ કામ-ક્રોધનો વેગ પણ નિરંતર વિષયોના ચિંતનરૂપ વર્ષાકાળવડે અત્યંત પ્રબળતાને પ્રાપ્ત થઈ, લોક-વેદના વિરોધજ્ઞાનથી, વિષયોની નહિ ઇચ્છા કરનાર પુરુષને પણ વિષયરૂપ ખાઈમાં નાંખીને, સંસારરૂપ સમુદ્રમાં ડૂબાવે છે તથા મહાન્ નરકરૂપ નીચેના દેશમાં લઈ જાય છે. આ સર્વ અર્થ શ્રીભગવાને વેગ શબ્દવડે સૂચિત કર્યો છે. આ સર્વ અર્થ જ્ય કેન વ્રજકોશ્યં પાપં ચરતિ પૂરુષઃ આ શ્લોકમાં પૂર્વે કથન કરવામાં આવેલ છે.

આ પ્રકારનો અંતઃકરણના ક્ષોભરૂપ જે કામનો વેગ છે તથા ક્રોધનો વેગ છે, જે કામ-ક્રોધનો વેગ અનેક પ્રકારના બાહ્ય વિકારરૂપ લિંગોવડે બહુવામાં આવે છે; તેમાં શેમાંથીનું ઉર્ણુ ઘણું, સુખની પ્રસન્નતા થવી તથા નેત્રોની પ્રસન્નતા થવી ઇત્યાદિ બાહ્ય ચિન્હોવડે 'કામનં' વેગનું અનુમાન કરવામાં આવે છે, અને શરીરમાં કમ્પ થવો, અસ્થિપ્રુ-ગીકર્ણ, પોતાનાં ઓઠોને દાંતોથી દબાવવા તથા નેત્રોની રક્તતા ઇત્યાદિ બાહ્ય ચિન્હોવડે ક્રોધના વેગનું અનુમાન કરવામાં આવે છે; આ કામક્રોધના વેગની શરીરના નાશ પર્થત અનેક પ્રકારનાં નિમિત્તોની વચ્ચેથી, સર્વદા સંભાવના કરવામાં આવે છે. અંતર, ઉત્પન્ન થયેલા કામ-ક્રોધના વેગને, જે ધૈર્યવાન સંન્યાસી, બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારરૂપ ખાઈમાં પાત થયા પહેલાં જ વારંવાર વિષયોવિષે દોષચિંતનજન્ય વશીકાર નામના વૈરાગ્યવડે, (વેગને) સહન કરવાને સમર્થ થાય છે, અર્થાત્ જેમ તિમિંગિલ નામનો મત્સ્ય પોતાના બળવડે નદીના વેગને સહન કરે છે, તેમ જે ધૈર્યવાન પુરુષ વૈરાગ્યના બળથી કામ-ક્રોધના વેગને સહન કરે છે, (તેમાં કામ-ક્રોધના વેગવડે બાહ્ય અનર્થવિષે પ્રવૃત્તિ તે પ્રવૃત્તિરૂપ કાર્યને ન સંપાદન કરીને, કામ-ક્રોધના વેગને જે નિષ્કૂળ કરવો તે જ કામ-ક્રોધના વેગને સહન કરવો કહેવાય છે), તે જ પુરુષ યોગી છે, તે જ પુરુષ સુખી છે તથા તે જ પરમ પુરુષાર્થનો સંપાદક હોવાથી પુરુષરૂપ છે; તેથી ભિન્ન જેટલા

વિષયાસક્ત પુરુષો છે, તે સર્વ આહાર, નિદ્રા, ભય, શૈથિલ્ય ઇત્યાદિ પશુઓના ધર્મમાં પ્રાપ્તિ-વાળા હોવાથી, મનુષ્યના આકારવાળા હોવા છતાં પણ પશુરૂપ જ છે. એ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કહેલી છે:—આહારરૂપતા યસ્ય છુત્તે સર્વસાક્ષિકી । તત્રોપેક્ષા મવેચસ્ય તદન્યઃ સ્યાત્પદ્યઃ કથમ્ ॥ અર્થાત્—જે આત્માદેવની આનંદરૂપતા સુપુષ્પિઅવસ્થાવિષે સર્વ પ્રાણીઓના અનુભવવડે સિદ્ધ છે, તે આનંદસ્વરૂપ આત્માવિષે જે વિષયાસક્ત પુરુષની ઉપેક્ષા જ રહે છે, તે બહિર્મુખ પુરુષથી મોટો બીજો કોણ પશુ છે? અર્થાત્ વિષયાસક્ત બહિર્મુખ પુરુષ જ પશુ છે.

કોઈ ટીકામાં તેા પ્રાક્સરીરવિમોક્ષણાત્ એ વચનનો એવો અર્થ કર્યો છે કે, જેમ મરણની પછી વિલાપ કરતી સુંદર સ્ત્રીઓએ આલિંગન કરેલો છતાં પણ તથા પુત્રાદિએ અગ્નિમાં દગ્ધ કરેલો છતાં પણ, પુરુષ પ્રાણીથી રહિત હોવાથી કામ-ક્રોધના વેગને સહન કરે છે, તેમ મરણની પૂર્વે જીવન અવસ્થામાં પણ જે પુરુષ કામ-ક્રોધના વેગને સહન કરે છે, તે પુરુષ જ યુક્ત તથા સુખી છે. આ વાત વસિષ્ઠ ભાગવાને પણ કથન કરેલી છે:—પ્રાણે ગતે યથા દેહઃ શબ્દં દુઃખં ન વિન્વતિ । તથા ચેદ્દ્રાણયુક્તોપિ સ કેવલ્યાત્રમે વસેત્ ॥ અર્થાત્—જેમ પ્રાણો ચાલી ગયા પછી દેહ સુખ-દુઃખને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ પ્રાણોવડે યુક્ત થયેલો પણ જે પુરુષ સુખ-દુઃખને પ્રાપ્ત થતો નથી, તે પુરુષ જ કેવલ્ય મોક્ષમાં રહે છે. પરંતુ આ પ્રકારનું વ્યાખ્યાન ત્યારે સિદ્ધ થાય કે, જ્યારે મરણ અવસ્થાની પેઠે જીવન-અવસ્થામાં પણ કામ-ક્રોધની ઉત્પત્તિના જ ન અંગીકાર કરીએ. આ પ્રસંગે કામ-ક્રોધના વેગની માત્ર અનુત્પત્તિ પ્રાપ્ત નથી, કિન્તુ અંતર ઉત્પન્ન થયેલા કામ-ક્રોધના વેગનું સહન જ અહીં પ્રાપ્ત છે. તેથી કામ-ક્રોધની માત્ર અનુત્પત્તિને દષ્ટાંતરૂપતા સંભાવે નહિ. તેથી પૂર્વોક્ત વ્યાખ્યાન જ સમીચીન છે.

કોઈ ટીકામાં તેા પ્રાક્સરીરવિમોક્ષણાત્ એ વચનનો એ અર્થ કર્યો છે કે, શરીર શબ્દવડે શરીરને આશ્રિત રહેનાર ગૃહસ્થાશ્રમનો અર્થ સમજવો. ગૃહસ્થાશ્રમના પરિત્યાગરૂપ સંન્યાસની પૂર્વે જ જે અધિકારી પુરુષ, વિવેક-વૈરાગ્યવડે, કામ-ક્રોધના વેગને સહન કરવામાં સમર્થ હોય છે, તે જ પુરુષ પદ્ધાત્ (પછીથી) સંન્યાસપૂર્વક શ્રવણાદિ સાધનાવડે આત્મજ્ઞાનને સંપાદન કરીને, બ્રહ્મયોગયુક્ત થવાને તથા બ્રહ્માનંદી થવાને યોગ્ય થાય છે. જે પુરુષ સંન્યાસની પૂર્વે કામ-ક્રોધના વેગને સહન કરતો નથી અર્થાત્ કામ-ક્રોધને જિતતો નથી, તે અશુદ્ધ ચિત્તવાળો પુરુષ, સંન્યાસાશ્રમવડે શ્રવણાદિ કરતાં છતાં પણ, આત્મજ્ઞાનને તથા જ્ઞાનના ફળરૂપ મોક્ષરૂપ સુખને પ્રાપ્ત થતો નથી. (૨૩)

અવતરણિકા:—અધિકારી પુરુષ કેવળ કામ-ક્રોધના વેગને માત્ર સહન કરીને જ મોક્ષને પ્રાપ્ત થતો નથી, કિન્તુ તેથી અધિક પણ કિચિત્ કર્તવ્ય છે: એ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

યોઽન્તઃસુખોઽન્તરામસ્તથાન્તર્જ્યોતિરેવ યઃ ।

સ યોગી બ્રહ્મ નિર્વાણં બ્રહ્મભ્રતોઽધિગચ્છતિ ॥ ૨૪ ॥

સુખનાં સાધનરૂપ સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિ વિષયોમાં જેને ક્રીડારૂપ આરામ નથી, તે અંતરાસમાં કહેવાય છે. અર્થાત્ જે પુરુષ સર્વ પરિશ્રદ્ધથી રહિત હોવાથી બાહ્ય વિષયસુખનાં સાધનોથી રહિત છે તે અંતરાસ છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્! સર્વ પરિશ્રદ્ધથી રહિત જે વિરક્ત સંન્યાસી-છે, તે સંન્યાસીને પણ યદ્યચ્છાથી પ્રાપ્ત થયલા કોઢિલાદિના મધુર શબ્દના શ્રવણુવડે, મંદ મંદ પવનના સ્પર્શવડે, ચંદ્રમાના દર્શનવડે, મયૂર નૃત્યના દર્શનવડે, અત્યંત મધુર તથા શીતલ ગંગાજળના પાનવડે તથા કેતકી કુસુમની સુગંધીના શ્રહણુવડે સુખની ઉત્પત્તિ સંભવિત હોઈ શકે છે. તેથી સંન્યાસીને બાહ્ય સુખનો અભાવ તથા સુખનાં સાધનોનો અભાવ કહેવો કેવી રીતે સંભવે?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—તથાંતર્જ્યોતિરેવ ય:—હે અર્જુન! જેમ વિદ્વાન્ પુરુષને અંતર આત્મા વિષે જ સુખ છે પણ બાહ્ય વિષયોવડે સુખ નથી; તેમ અંતર આત્માવિષે જ જેનું જ્યોતિ: એટલે વૃત્તિરૂપ વિજ્ઞાન છે, બાહ્ય ઇન્દ્રિયોવડે જેનું વિજ્ઞાનરૂપ જ્યોતિ નથી. તે અંતઃજ્યોતિ કહેવાય છે; અર્થાત્ જે પુરુષ આત્માદિ ઇન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થતા શબ્દાદિ વિષયોના જ્ઞાનથી રહિત છે તે અંતઃજ્યોતિ કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, વિદ્વાન્ પુરુષને સમાધિકાળે શબ્દાદિ વિષયોની પ્રતીતિ જ થતી નથી અને સમાધિમાંથી વ્યુત્થાનના કાળે યદ્યપિ વિદ્વાન્ પુરુષને શબ્દાદિની પ્રતીતિ થાય છે, તથાપિ વિદ્વાન્ પુરુષ શબ્દાદિ વિષયોને મૃગાતૃષ્ણાના જળની માફક મિથ્યા જ બાંધે છે. માટે વિદ્વાન્ પુરુષને બાહ્ય વિષયોવડે સુખની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. હે અર્જુન! એ પ્રકારે જે પુરુષ અંતઃસુખવાળો છે, અંતરાસ છે તથા અંતઃજ્યોતિ છે, તે વિદ્વાન્ પુરુષ જ મનસહિત સર્વ ઇન્દ્રિયોના નિરોધરૂપ યોગવાળો હોવાથી, યોગી છે. એવો યોગીપુરુષ જ તત્ત્વસાક્ષાત્કારવડે અવિદ્યારૂપ આવરણની નિવૃત્તિ કરીને પરમાનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મ નિર્વાણરૂપ છે અર્થાત્ કલ્પિત પ્રપંચની નિવૃત્તિરૂપ છે. કારણ કે કલ્પિત વસ્તુનો અભાવ અધિધાનરૂપ જ હોય છે, પણ અધિધાનથી ભિન્ન હોતો નથી. એવી રીતે દ્વૈત પ્રપંચરૂપ અનર્થની નિવૃત્તિપૂર્વક પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષનું કથન કર્યું. એવા નિર્વાણ બ્રહ્મને પણ, વિદ્વાન્ પુરુષ પોતે અબ્રહ્મરૂપ થઈને, પ્રાપ્ત થતો નથી, કિન્તુ વિદ્વાન્ પુરુષ પોતે સર્વદા બ્રહ્મરૂપ થઈને જ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ નિત્યપ્રાપ્ત બ્રહ્મને જ પ્રાપ્ત થાય છે, શ્રુતિ કહે છે કે-બ્રહ્મ સત્ત્વ પ્રજ્ઞાવ્યેતિ-અર્થાત્-વિદ્વાન્ પુરુષ જ્ઞાનની પૂર્વે જ વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મરૂપ થયા છતાં પણ, અજ્ઞાનકૃત વિરમૃતિ થતાં, આત્મજ્ઞાનવડે પુનઃ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૪)

અપતરણિકા:—મોક્ષની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ આત્મજ્ઞાનનાં અનેક પ્રકારનાં સાધનો પૂર્વે કથન કર્યાં છે. હવે આત્મજ્ઞાનનાં બીજાં સાધનોનું પણ શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:—

લભંતે બ્રહ્મ નિર્વાણમૃપયઃ ક્ષીણકલ્મષાઃ ।

છિન્નદ્વૈધા યતાત્માનઃ સર્વભૂતહિતે સ્તાઃ ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે પુરુષ પાપથી રહિત છે, સંન્યાસ શુદ્ધ છે, સંશયથી રહિત છે, એકાગ્ર ચિત્તવાળો છે તથા સર્વ ભૂતોના હિતવિશે પ્રીતિવાળો છે, તે જ પુરુષ નિર્વાણ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૫

ટીકા:—હે અર્જુન! જે પુરુષો પ્રથમ યજ્ઞ-દાનાદિ નિષ્ક્રમ કર્યો કરીને પાપરૂપ કલ્મષોથી રહિત થયા છે, ત્યાર પછી અંતઃકરણની શુદ્ધિવડે જે પુરુષો ઋષિભાવને પ્રાપ્ત થયા છે અર્થાત્ સદૃશ વસ્તુનો વિવેક કરવામાં સમર્થ એવા સંન્યાસી થયા છે, ત્યાર પછી જે પુરુષો વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણ-મનનની પરિપક્વતાવડે છિન્નદ્વૈધા થયા છે અર્થાત્ પ્રમાણગત સંશય-

પ્રમેયગત સંશય ઇત્યાદિ સર્વ સંશયથી રહિત થયા છે, ત્યાર પછી નિદ્ધિધ્યાસનની પરિપઠવતાવડે યતાત્મા થયા છે અર્થાત્ વિપરીત ભાવનાની નિવૃત્તિપૂર્વક એક પરમાત્માવિષે જ એકાગ્ર ચિત્તવાળા થયા છે, ત્યાર પછી દ્વૈત દર્શનના અભાવવડે જે પુરુષો સર્વ ભૂતોના હિતમાં પ્રીતિ-વાળા થયા છે અર્થાત્ શરીરવડે, મનવડે તથા વાણીવડે સર્વ ભૂત પ્રાણીઓની હિંસાથી રહિત થયા છે, એવા પ્રદ્ધવેત્તા પુરુષો જ સર્વ દ્વૈતની નિવૃત્તિરૂપ પરમાનંદસ્વરૂપ પ્રદ્ધને અલેદ્ધરૂપે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે-યસ્મિન્સર્વાણિ ભૂતાનિ જ્ઞાતૈર્વાશુદ્ધિજ્ઞાનતઃ । તવ લો મોદ કઃ શોક ઇકત્વમવપચત ઇતિ ॥ અર્થાત્-જે જ્ઞાનાવસ્થામાં વિદ્વાન્ પુરુષને સર્વ ભૂત પોતાના આત્મા-રૂપ જ થઈ રહે છે, તે જ્ઞાનાવસ્થામાં, એક અદ્વિતીય આત્માને દેખનાર પ્રદ્ધવેત્તા પુરુષને દ્વૈતદર્શનના અભાવ થતાં, કોઈ મોહની પ્રાપ્તિ તથા કોઈ શોકની પ્રાપ્તિ, કદાચિત્ પશુ થતી નથી. (૨૫)

અવતરણિકા:—પૂર્વે જાતોત્તરીય યઃ સોદં એ શ્લોકમાં “ઉત્પન્ન થયલા કામ-ક્રોધના વેગને” પુરુષે સહન કરવો” એ અર્થ કથન કર્યો હતો. હવે “અધિકારી પુરુષે કામ-ક્રોધની ઉત્પત્તિના જ પ્રતિબંધ કરવો, અર્થાત્ કામ-ક્રોધને ઉત્પન્ન જ ન થવા દેવા” એ અર્થ શ્રીભગવાન કહે છે:-

કામક્રોધવિયુક્તાનાં યતીનાં યતચેતસામ્ ।

અભિતો વ્રહ્મ નિર્વાણં વર્તતે વિદિતાત્મનામ્ ॥ ૨૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે પુરુષ કામક્રોધની ઉત્પત્તિથી રહિત છે, ચિત્તના નિગ્રહવાળો છે તથા આત્મસાક્ષાત્કારવાળો છે તે જ સંન્યાસીને સર્વ અવસ્થામાં નિર્વાણરૂપ પ્રદ્ધ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૬

ટીકા:—હે અર્જુન ! જે યતનશીલ સંન્યાસીઓ કામ-ક્રોધ ઉભયની અનુત્પત્તિથી યુક્ત છે, અર્થાત્ જેમને કામ-ક્રોધ ઉત્પન્ન જ થતા નથી, એ કારણથી જે પુરુષો ચિત્તના સંયમથી યુક્ત છે તથા તત્પદાર્થરૂપ પરમાત્માદેવને જેમણે પોતાના આત્મારૂપવડે સાક્ષાત્કાર કરેલ છે; એવા વિદ્વાન્ સંન્યાસીઓને જીવનકાળે તથા મરણકાળે નિર્વાણ પ્રદ્ધરૂપ મોક્ષ સર્વદા પ્રાપ્ત જ છે. કારણ કે પ્રદ્ધરૂપ મોક્ષ નિત્ય છે અર્થાત્ તે સ્વર્ગાદિની પેઠે સાધ્ય નથી. તેથી વિદ્વાન્ પુરુષોને પ્રદ્ધરૂપ મોક્ષ આગળ જતા પ્રાપ્ત થશે, એ પ્રકારનો ભવિષ્ય વ્યવહાર મોક્ષવિષે હોતો નથી. (૨૬)

અવતરણિકા:—પૂર્વ પ્રસંગે, એ વાત કહી હતી કે, જેણે સર્વ કર્મ ઇશ્વરવિષે અર્પણ કર્યો છે, એવા અધિકારી પુરુષના અંતઃકરણની શુદ્ધિ નિષ્કામ કર્મયોગવડે થાય છે; અતઃકરણની શુદ્ધિની પછી સર્વ કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ થાય છે; સંન્યાસની પછી શ્રત્રણુમનનાદિમાં તત્પર પુરુષને મોક્ષના સાધનરૂપ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ સર્વ વાત પૂર્વે કહી હતી. હવે, સ યોમી પ્રવ્રજિર્વાણમ એ પૂર્વ વચનમાં શ્રીભગવાને સૂચિત કરેલો જે ધ્યાનયોગ છે, તે ધ્યાનયોગ જ તત્ત્વસાક્ષાત્કારનું અંતરંગ સાધન છે. એ અર્થનું વિસ્તારથી કથન કરવાને વાસ્તે શ્રીભગવાન સૂત્રરૂપ ત્રણ શ્લોકો કહે છે. આગો છૂટો અધ્યાય સૂત્રરૂપ ત્રણ શ્લોકોના જ વ્યાખ્યાનરૂપ છે. આ ત્રણ શ્લોકોમાં પશુ પહેલા જે શ્લોકોવડે તે સંક્ષેપથી યોગનું કથન કર્યું છે અને ત્રીજા શ્લોકવડે ધ્યાનયોગના રૂપરૂપ આત્મજ્ઞાનનું કથન કર્યું છે:-

સ્પર્શાન્કૃત્વા વહિર્વાહ્યાંશ્ચશ્ચૈવાંતરે મુવોઃ ।

પ્રાણાપાનો સમૌ કૃત્વા નાસામ્યંતરચારિણૌ ॥ ૨૭ ॥

યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિર્મુનિર્મોક્ષપરાયણઃ ।

વિગતેચ્છાભયક્રોધો યઃ સદા મુક્ત એવ સઃ ॥ ૨૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! બાહ્ય રહેલ શબ્દાદિ વિષયોને ફરી બાહ્ય કરી, ચક્ષુને જે બુકુટીના મધ્ય વિશે રાખી તથા પ્રાણ અને અપાન બન્નેને સમાન નાસિકાની અંદર રોકી જેણે ઇન્દ્રિય, મન તથા બુદ્ધિને જિત્યાં છે, જેના ઇચ્છા, ભય તથા ક્રોધ નિવૃત્ત થયા છે તથા જે મનનશીલ સંન્યાસી સર્વ વિષયોથી વિરક્ત છે તે જ સંન્યાસી સર્વદા મુક્ત છે. ૨૭-૨૮

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! સ્વભાવથી બાહ્ય દેશમાં રહેનારા શબ્દાદિ વિષયો બાહ્ય છતાં પણ, શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયદ્વારા શબ્દાદિ આકારને પ્રાપ્ત થયતી અંતઃકરણની વૃત્તિને દ્વાર કરીને, અંતર ચિત્તમાં પ્રવેશ કરે છે. એવા શબ્દાદિ વિષયોને જે પુરુષ પુનઃ બાહ્ય જ કરે છે, અર્થાત્ જે પુરુષ ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યના પ્રભાવથી આ શબ્દાકારવૃત્તિને ઉત્પન્ન જ કરતો નથી, તે જ સંન્યાસી મુક્ત છે. અહીં શ્રીભગવાને શબ્દાદિ વિષયોનું જે લક્ષણ વિશેષણ કહ્યું છે, તેનો એ હેતુ છે કે, શબ્દાદિ વિષયોને કદાચિત્ સ્વભાવથી જ અંતર હોત, તો સદૃશ ઉપાયોવડે પણ વિષયોને પુનઃ બાહ્ય કરી શકાત નહિ; પણ જો સ્વભાવથી અંતરસ્થિત વિષયો બાહ્યરૂપે કરવામાં આવે, તો તે વિષયોના સ્વભાવની જ હાનિ થાય, પણ વસ્તુના સ્વભાવની હાનિ થશે નહિ. જેમકે અગ્નિના ઉષ્ણ સ્વભાવની કદાચિત્ પણ હાનિ હોતી નથી. શબ્દાદિ વિષયોનો જો સ્વભાવથી જ બાહ્ય અંગીકાર કરીએ, તો રાગની વશતાથી અંતર ચિત્તમાં પ્રવિષ્ટ થયલા શબ્દાદિ વિષયોનું, ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યની વશતાથી પુનઃ બહાર નીકળવું, સંભવિત હોઈ શકે છે. જેમકે સ્વભાવથી શુદ્ધ વસ્ત્રમાં બહારથી પ્રાપ્ત થયતી મૃતિકાને ક્ષાર અને જળના પ્રક્ષાલનથી નિવૃત્ત કરી શકાય છે. એવી રીતે શ્રીભગવાને વૈરાગ્યનું કથન કર્યું.

હવે અભ્યાસનું કથન કરે છે—વચુર્જ્વંતરે ધુવોઃ ઈતિ—હે અર્જુન ! અધિકારી પુરુષે પોતાની ચક્ષુની દૃષ્ટિને બંને બુકુટીની મધ્યમાં સ્થિત કરવી. બુકુટીની મધ્યમાં ચક્ષુની સ્થિતિ ચક્ષુના અર્ધ નિમ્નીલનવડે જ થાય છે. ચક્ષુના અત્યંત નિમ્નીલનવડે તથા અત્યંત ઉન્મીલનવડે ભુવોની મધ્યમાં સ્થિતિ થતી નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, અભ્યાસ કરનાર પુરુષ જો કદાચિત્ પોતાની ચક્ષુનું અત્યંત નિમ્નીલન કરે, તો પુરુષને નિદ્રારૂપ લયવૃત્તિ જ થશે; અને અધિકારી પુરુષ જો કદાચિત્ પોતાની ચક્ષુનું અત્યંત પ્રસારણ કરે તો પ્રમાણ, વિપર્યય, વક્રદષ, સ્મૃતિ એ ચાર પ્રકારની વિશેષરૂપ વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થશે. નિદ્રાદિ પાંચે વૃત્તિઓ યોગાભ્યાસની વિરોધી જ હોય છે, તેથી અધિકારી પુરુષે આ પાંચે વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો જ યોગ્ય છે. પાંચે વૃત્તિઓનો નિરોધ ભુવોની મધ્યમાં ચક્ષુને સ્થિત કરવાથી જ થાય છે. અધિકારી પુરુષે પોતાના પ્રાણ-અપાન બન્નેને સમ કરીને અર્થાત્ પ્રાણની ઉર્ધ્વ ગતિનો તથા અપાનની અધોગતિનો વિચ્છેદ કરીને કુંભકવડે પ્રાણ-અપાનને હૃદયાદિ સ્થાનમાં જ સ્થિત કરવો. આ પ્રકારના ઉપાયવડે જેનાં ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ નિરોધને પ્રાપ્ત થયાં છે, એવો જે મોક્ષપરાયણ પુરુષ છે, અર્થાત્ સર્વ વિષયોથી વિરક્ત છે, તે પુરુષ મુનિ થાય છે અર્થાત્ મનનશીલ થાય છે. જે પુરુષ વિગતેચ્છાભયક્રોધવાળો છે અર્થાત્ ઇચ્છા, ભય અને ક્રોધ એ ત્રણેથી રહિત છે, (વિગતેચ્છાભયક્રોધઃ એ વચનનો અર્થ ક્રોધતાગમ્યક્રોધઃ એ વચનનાં વ્યાખ્યાનમાં પૂર્વ વિસ્તારથી કથન કરવામાં આવેલ છે,) એ પ્રકારનાં લક્ષણોથી મુક્ત જે સંન્યાસી સર્વદા હોય છે, તે સંન્યાસી મુક્ત છે. આ સંન્યાસીને મોક્ષ કર્તવ્ય નથી અથવા

સદા એ શબ્દનો સ્મૃતિ જ્ઞાન શબ્દની સાથે અન્વય કરવો. તેમ કરવાથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, આ પ્રકારનો સંન્યાસી જીવતાં છતાં પણ મુક્ત જ છે. (૨૭-૨૮)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્! આ પ્રકારના યોગે કરીને મુક્ત જે પુરુષ છે, તે અધિકારી પુરુષ કંઈ વસ્તુને નાણીને મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

મોક્ષારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।

સુહૃદં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાંતિમૃચ્છતિ ॥ ૨૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન! સર્વ યજ્ઞના અને તપના લોકતારૂપ, સર્વ લોકના મહાન્ ઈશ્વરરૂપ તથા સર્વ ભૂત પ્રાણીઓના સુહૃદ્ રૂપ એવો જે હું ભગવાન્ છું, તેમને આત્મારૂપ નાણુવાથી યોગયુક્ત પુરુષ મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૯

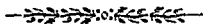
ટીકા:—હે અર્જુન! વેદવડે પ્રતિપાદિત જેટલા જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞો છે તથા જેટલાં કૃષ્ણ-ચાંદ્રાયણાદિ તપો છે, તે સર્વ યજ્ઞોના તથા સર્વ તપોના-યજ્ઞમાનાદિ કર્તારૂપવડે તથા ઈદ્રાદિ દેવતારૂપવડે-લોકતારૂપ તથા પાલન કરનાર જે હું પરમેશ્વર છું તથા સર્વ લોકોના મહાન્ ઈશ્વરરૂપ જે હું છું અર્થાત્ હિરણ્યગર્ભાદિ ઈશ્વરોને પણ મારી આશ્રયસાર ચલાવનાર જે હું પરમેશ્વર છું તથા સર્વ પ્રાણીઓના સુહૃદ્ રૂપ જે હું છું અર્થાત્ પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા વિના સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર ઉપકાર કરનાર જે હું પરમેશ્વર છું, સર્વવર્ત્યામી, સર્વના પ્રકાશક, પરિપૂર્ણ, સત-ચિત્-આનંદસ્વરૂપ, એકરસ, પરમાર્થસત્ય, સર્વના આત્મારૂપ હું નારાયણને, પોતાના આત્મારૂપે કરીને સાક્ષાત્કાર કરવાથી યોગયુક્ત પુરુષ, સર્વ સંસારની નિવૃત્તિભૂત મોક્ષરૂપ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્! રાંધ-ચક્ર-ગદા-પદ્મ એ ચારને ધારણ કરનારી જે આપની ચતુર્ભુજ વ્યક્તિ છે, જે વ્યક્તિ વસુદેવ-દેવકીથી ઉત્પન્ન થઈ છે તથા તે મારા રથમાં રહેલી છે, એવી આપની વ્યક્તિને નાણુતાં છતાં પણ હું-અર્જુન મુક્તિને કેમ ન પ્રાપ્ત થાઉં?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—મેં આ કારણથી જ મારાં સ્વરૂપનાં યજ્ઞતપસાં મોક્ષારં, સર્વલોકમહેશ્વર, સર્વભૂતાનાં સુહૃદ્મ એ ત્રણ વિશેષણો કથન કર્યા છે; અર્થાત્ આ પ્રકારના મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન મુક્તિના કારણરૂપે છે; દેવળ આ મારી સ્થૂત વ્યક્તિનું જ્ઞાન મુક્તિનું કારણ હોતું નથી.

આ પાંચમા અધ્યાયના સર્વ અર્થને સંક્ષેપમાં પ્રતિપાદન કરનારો નીચેનો શ્લોક છે:—જનેકસાધનામ્પ્રાસનિષ્પલ્લં દરિગેરિતમ્ । સ્વધર્મરૂપપરિજ્ઞાન સર્વેષાં મુનિસાધનમ્ ॥ इति ॥ અર્થાત્-અનેક પ્રકારનાં સાધનોના અભ્યાસવડે ઉત્પન્ન થયેલું તથા સર્વ અધિકારી જનોની મુક્તિના સાધનરૂપ એણું જે સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન શ્રીભગવાને આ પાંચમા અધ્યાયમાં કથન કર્યું છે. ૨૯

આ પ્રમાણે શ્રીમાન્ ભગવાને ગાયેથી ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “સંન્યાસયોગ” નામના પંચમ અધ્યાય ઉપર શ્રીવિદ્યનાનંદ સ્વામીની રચેલી “ગૃહ્યાર્થદીપિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ.

૫૪ અધ્યાય

અધ્યાત્મયોગ

ॐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

શ્લોક:-યોગસૂત્ર ત્રિમિઃ શ્લોકૈઃ પંચમાંતે યદીરિતં । પૃથુ આરમ્ભ્યતેઽધ્યાયસ્તદ્વ્યાખ્યાનાય વિસ્તરાત્ ॥

અર્થાત્-પાંચમા અધ્યાયના અંતમાં ત્રણ શ્લોકોવાડે કથન કરેલું જે યોગસૂત્ર છે. તે યોગસૂત્રનું વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન કરવાને વાસ્તે આ છઠ્ઠો અધ્યાય પ્રારંભવામાં આવ્યો છે. તેમાં સર્વ કર્મોના ત્યાગનું કથન કરીને શ્રીભગવાને યોગનું વિધાન કર્યું. તેથી સર્વ કર્મ ત્યાગવા યોગ્ય હોવાથી, સંન્યાસ કરતાં તથા યોગ કરતાં અત્યંત નિઃકૃષ્ટ હોવાં જોઈએ; એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન જે શ્લોકોવાડે પુનઃ કર્મયોગની સ્તુતિ કરે છે, એ હેતુથી કે અર્જુનને તે સુદ્ધરૂપ કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરવો.

શ્રીભગવાનુવાચ-અનાશ્રિતઃ કર્મફલં કાર્યં કર્મ કરોતિ યઃ ।

સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરગ્નિર્ન ચાક્રિયઃ ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! જે પુરુષ કર્મના ક્ષણને નહીં ધૃષ્ટિ કરતો હોય અવશ્ય કરવા યોગ્ય નિત્ય કર્મને કરે છે, તે પુરુષ, જે કે અગ્નિથી રહિત નથી તથા ક્રિયાથી રહિત નથી, છતાં તે પુરુષ સંન્યાસી તથા યોગી છે. ૧

ટીકા:-ભગવાને કહ્યું:-હે અર્જુન ! જે પુરુષ કર્મનાં સ્વર્ગોદિ ક્ષણોની ધૃષ્ટિથી રહિત થઈને, શાસ્ત્રે ઈર્તવ્યતારૂપ વિધાન કરેલાં અગ્નિહોત્રાદિ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોને શ્રદ્ધાપૂર્વક કરે છે, તે પુરુષ કર્મો હોવા છતાં પણ સંન્યાસી જ છે તથા યોગી છે. આ પ્રકારે કર્મો પુરુષની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. કારણ કે ત્યાગ સંન્યાસ કહેવાય છે અને ચિત્તમાં રહેલો વિદ્યેપનો અભાવ યોગ કહેવાય છે. આ પ્રકારનો સંન્યાસ તથા યોગ જાણે નિષ્કામ પુરુષમાં વિદ્યમાન છે, અર્થાત્ નિષ્કામ પુરુષ ક્ષણના ત્યાગવાળો હોવાથી સંન્યાસી છે તથા ક્ષણની તૃષ્ણારૂપ વિદ્યેપના અભાવવાળો હોવાથી યોગી છે. અહીં સકામ પુરુષોની અપેક્ષાએ કરીને નિષ્કામ પુરુષવિષે શ્રેયતા કથન કરવાને વાસ્તે, શ્રીભગવાને સંન્યાસ શબ્દની ગૌણી વૃત્તિનો અંગીકાર કરીને સંન્યાસ શબ્દવાડે, કર્મના ક્ષણના ત્યાગનું કથન કર્યું છે તથા યોગ શબ્દની ગૌણી વૃત્તિનો અંગીકાર કરીને યોગ શબ્દવાડે ક્ષણની તૃષ્ણાના ત્યાગનું કથન કર્યું છે. સંન્યાસ શબ્દનો, ક્ષણસંહિત સર્વ કર્મોના ત્યાગરૂપ, જે મુખ્ય અર્થ છે, તથા યોગ શબ્દનો, સર્વ ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધ-રૂપ, જે મુખ્ય અર્થ છે; તે જાણે આગળ જતાં નિષ્કામ પુરુષને અવશ્ય ઉત્પન્ન થનારાં છે. તેથી નિષ્કામ કર્મો કરનાર પુરુષ યદ્યપિ અગ્નિથી રહિત નથી અર્થાત્ અગ્નિવાડે સિદ્ધ થનારા અગ્નિહોત્રાદિ શ્રૌત કર્મોના ત્યાગવાળો નથી તથા કર્મો પુરુષ ક્રિયાથી રહિત પણ નથી અર્થાત્ અગ્નિની અપેક્ષાથી રહિત સ્માર્તક્રિયાના ત્યાગવાળો પણ નથી, છતાં નિષ્કામ કર્મો કરનાર કર્મો પુરુષને સંન્યાસી જ જાણવો તથા યોગી જાણવો. અથવા સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરગ્નિર્ન ચાક્રિયઃ આ વચનનો એ અર્થ કરવો કે, શ્રૌત અગ્નિથી રહિત પુરુષ કાંઈ સંન્યાસી કહેવાતો નથી તથા ક્રિયાથી રહિત પુરુષ કાંઈ યોગી કહેવાતો નથી; કિન્તુ શ્રૌત અગ્નિવાળો તથા ક્રિયાવાળો જે નિષ્કામ કર્મો કરનાર પુરુષ છે, તે કર્મો પુરુષને જ સંન્યાસી-યોગી જાણવો. આ પ્રકારે નિષ્કામ કર્મો પુરુષની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.

અહીં જો કે અક્રિય: શબ્દવડે જ સર્વ કર્મોના સંન્યાસની પ્રતીતિ થઈ શકે છે, તેથી ત્રિગ્ગિ: એ શબ્દ વ્યર્થ છે, તો પણ અગ્નિ શબ્દથી સર્વ કર્મોના અર્થ ગ્રહણ કરીને ત્રિગ્ગિ: શબ્દવડે સંન્યાસીનું કથન કર્યું છે. ક્રિયા શબ્દથી સર્વ ચિત્તની વૃત્તિઓનો અર્થ ગ્રહણ કરીને અક્રિય શબ્દવડે નિરુદ્ધ ચિત્તવૃત્તિવાળા યોગીનું કથન કર્યું છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, નિરગ્નિ પુરુષ સંન્યાસી કહેવાતો નથી તથા અક્રિય પુરુષ યોગી કહેવાતો નથી, કિન્તુ નિષ્કામ કર્મો કરનાર કર્મી પુરુષ જ સંન્યાસી તથા યોગી કહેવાય છે. (૧)

અપતરણિકા:-જેમ તિહો દેવદત્ત: એ વચનમાં પશુરૂપ સિંહથી ભિજ મનુષ્યરૂપ દેવદત્ત વિષે સિંહની સદૃશ (સરખી) શૂરતા-કૂરતા આદિ ગુણોનો અર્થ ગ્રહણ કરીને, સિંહ શબ્દ પ્રવૃત્ત થાય છે, તેમ અસંન્યાસ વિષે સંન્યાસ શબ્દની પ્રવૃત્તિના તથા અયોગ વિષે યોગ શબ્દની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તરૂપ જે સમાન ગુણ છે, તે ગુણનું શ્રીભગવાન કથન કરે છે:-

યં સંન્યાસમિતિ પ્રાહુર્યોગં તં વિદ્ધિ પાંડવ ।

ન હ્યસંન્યસ્તસંકલ્પો યોગો ભવતિ કશ્ચન ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! જેને શ્રુતિએ સંન્યાસ એવા નામે કરી કથન કરે છે તેને તું યોગારૂપે જાણ. કારણ કે સંકલ્પના ત્યાગથી રહિત કોઈ પણ પુરુષ યોગી હોતો નથી. ૨

ટીકા:-યાત દ્વાતિરેચયત્ । પ્રાણાનાં: ઉવૈષ્ણવાથાઽથ વિતૈષ્ણવાથાઽથ લોકૈષ્ણવાથાઽથ વ્યુત્પાયાથ મિદ્ધાચર્ય ચરંતિ ॥ ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિએ ક્ષણસહિત સર્વ કર્મોના ત્યાગને સંન્યાસ કહે છે. આ સંન્યાસને જ હું-અર્જુન યોગરૂપ જાણ. ક્ષણની ઇચ્છાનો તથા કર્તૃત્વના અભિમાનનો પરિત્યાગ કરીને શાસ્ત્રવિહિત શુભ કર્મોનું જે અનુષ્ઠાન તે યોગ કહેવાય છે, અર્થાત્ સંન્યાસને તું નિષ્કામ કર્મયોગરૂપ જાણ.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન ! જેમ અપ્રદાદત્તને “એ પ્રદાદત્ત છે” એ પ્રમાણે કોઈ કહે, તો તેમ કહેવાથી એમ જાણવામાં આવે કે, “તે પ્રદાદત્તના સદૃશ (જેવો) છે,” કારણ કે કોઈ અન્ય વસ્તુના વાયક શબ્દનું-જ્યારે કોઈ અન્ય વસ્તુ જણાવવાને વાસ્તે-ઉચ્ચારણ થાય છે, ત્યારે તે શબ્દ, ગૌણ વૃત્તિવડે અથવા તદ્દલાવના આરોપવડે અન્ય વસ્તુ વિષે સ્વવાચ્યોર્થની સદૃશ્યતાનું જ બોધન કરે છે. આ પ્રસંગે કયો સાદૃશ્ય ધર્મ છે ?”

શ્રીભગવાન તે સાદૃશ્ય ધર્મનું કથન કરે છે-ન હ્યસંન્યસ્તસંકલ્પો યોગો ભવતિ કશ્ચન इति-ક્ષણ સંકલ્પના ત્યાગથી રહિત કોઈ પણ પુરુષ યોગી થઈ શકતો નથી, કિન્તુ સર્વ યોગીજન ક્ષણ સંકલ્પના ત્યાગવાળા જ હોય છે. આ કારણથી ક્ષણના ત્યાગરૂપ સમાન ધર્મથી તથા તૃષ્ણારૂપ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધની સમાનતાથી ગૌણી વૃત્તિવડે કર્મી પુરુષ જ સંન્યાસી તથા યોગી છે. તાત્પર્ય એ છે કે, સંન્યાસી શબ્દનો મુખ્ય અર્થ એ છે કે, ‘ક્ષણ સહિત સર્વ કર્મોના ત્યાગી.’ આ ત્યાગી વિશે જેમ સ્વર્ગાદિ ક્ષણોના ત્યાગ રહે છે, તેમ નિષ્કામકર્મી પુરુષવિષે પણ સ્વર્ગાદિ ક્ષણોના ત્યાગ રહે છે. તેથી સંન્યાસી શબ્દ ગૌણી વૃત્તિવડે કર્મી પુરુષવિષે પ્રવૃત્ત થાય છે તથા યોગી શબ્દનો મુખ્ય અર્થ ‘સર્વ ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધવાળો થાય છે. આ નિરોધી વિષે જેમ ક્ષણની તૃષ્ણારૂપ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધ રહે છે, તેમ નિષ્કામ કર્મી વિષે પણ ક્ષણની તૃષ્ણારૂપ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધ રહે છે. તેથી યોગી શબ્દ પણ ગૌણી વૃત્તિવડે કર્મી પુરુષવિષે પ્રવૃત્ત થાય છે.

હવે આ અર્થને યોગસૂત્રોવડે સ્પષ્ટ કરે છે:-યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ ॥ પ્રમાણવિપર્યયવિવરન-નિદ્રાસ્થતયઃ इति ॥ અર્થાત્-ચિત્તની સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધનું નામ યોગ છે. ચિત્તની વૃત્તિઓ

(૧) પ્રમાણ, (૨) વિપર્યય, (૩) વિકલ્પ, (૪) નિદ્રા તથા (૫) રમૃતિ, એમ પાંચ પ્રકારની હોય છે. તેમાં પ્રમાણ કારણને પ્રમાણ કહે છે. પ્રમાણ પણ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ, ઉપમાન, અર્થોપપત્તિ તથા અનુપલબ્ધિ એમ છ પ્રકારનાં હોય છે; આમ વૈદિક પુરુષો અંગીકાર કરે છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ એમ ત્રણે પ્રકારનાં પ્રમાણનો અંગીકાર યોગશાસ્ત્રવાળા કરે છે. આનું કારણ એટલું કે કેટલાંક પ્રમાણનો ખીજાં પ્રમાણવિષે અંતર્ભાવ હોય છે, તથા કેટલાંક પ્રમાણનો ખીજાં પ્રમાણથી બહિર્ભાવ હોય છે. એ પ્રમાણે પ્રમાણનો પરસ્પર અંતર્ભાવ તથા બહિર્ભાવ અંગીકાર કરીને, કોઈ શાસ્ત્રમાં પ્રમાણનો સંકોચ થયો છે અને કોઈ શાસ્ત્રમાં પ્રમાણનો વિસ્તાર થયો છે. જેમ કે નૈયાયિકોના મત પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ એ ચાર જ પ્રમાણ હોય છે. તેમાં નૈયાયિકોએ અર્થોપપત્તિ પ્રમાણનો કેવળ વ્યતિરેકી અનુમાનવિષે અંતર્ભાવ થયો છે અને અનુપલબ્ધિ પ્રમાણનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવિષે અંતર્ભાવ થયો છે. એ પ્રમાણે અન્ય મતો પ્રમાણે પણ પ્રમાણની ન્યૂનાધિકતા બાણી લેવી. યદ્યપિ નૈયાયિકાદિના મત પ્રમાણે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણનાં કારણ હોવાથી, ઇન્દ્રિયાદિ જ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણરૂપે છે, તથાપિ યોગશાસ્ત્રના મત પ્રમાણે ઇન્દ્રિયાદિવડે ઉત્પન્ન થયેલી ચિત્તની વૃત્તિઓ જ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણરૂપ છે. વૃત્તિઓમાં ચેતનનું પ્રતિબિંબ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણરૂપે છે. તેથી પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણને ચિત્તની વૃત્તિરૂપે કથન કરેલ છે. (૧)

મિથ્યા જ્ઞાન વિપર્યય કહેવાય છે. વિપર્યય પણ અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્રેષ, અભિનિવેશ એ લેહવડે પાંચ પ્રકારનો હોય છે. અવિદ્યાદિ પાંચ કલેશોનું સ્વરૂપ પૂર્વે પાંચમો અધ્યાયમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે. (૨) હવે શબ્દશ્રવણની પછી ઉત્પન્ન થનારી તથા અર્થરૂપ વસ્તુથી રહિત એવી ચિત્તવૃત્તિવિશેષ તે વિકલ્પ કહેવાય છે; જેમ કે વંઘાપુત્રઃ સ્તિ, નરશૂંગઃ સ્તિ ઇત્યાદિ શબ્દોના શ્રવણની પછી, ઓતા પુરુષની વંધ્યાપુત્ર વિષયક તથા નરશૂંગ વિષયક ચિત્તની વૃત્તિ અવશ્ય કરીને ઉત્પન્ન થાય છે. હવે વૃત્તિના વિષયરૂપ વંધ્યાપુત્ર તથા નરશૂંગ અત્યંત અસત્ છે. તેથી અસત્ અર્થ વિષયક વૃત્તિઓ વિકલ્પરૂપે કહેવાય છે. વિકલ્પવૃત્તિ વિષયરૂપ વસ્તુથી રહિત હોવાથી પ્રમાણ કહેવાતી નથી. વિકલ્પ, બાધજ્ઞાન વિદ્યમાન હોતાં પણ અવશ્ય ઉત્પત્તિવાળો હોવાથી તથા વ્યવહારના હેતુરૂપે હોવાથી, વિપર્યયરૂપે પણ નથી. જેમકે “ચૈતન્યરૂપે પુરુષ હોય છે.” એ પ્રકારે ચૈતન્ય અને પુરુષ બંનેના અસેદનો નિશ્ચય થતાં “પુરુષનું ચૈતન્ય છે” એ પ્રકારના શબ્દશ્રવણની પછી ચૈતન્યયુક્ત પુરુષના લેહને વિષય કરનારું વિકલ્પજ્ઞાન થાય છે, તેથી વિકલ્પજ્ઞાન વિપર્યયરૂપે પણ નથી. બાધજ્ઞાન વિદ્યમાન હોતાં વિપર્યયજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી, કિન્તુ વિકલ્પજ્ઞાન પ્રમાણજ્ઞાનથી તથા ભ્રમજ્ઞાનથી વિલક્ષણ હોય છે. એ જ વિકલ્પનું સ્વરૂપ શબ્દજ્ઞાનપ્રાપ્તો વસ્તુશૂન્યો વિકલ્પઃ આ સૂત્રમાં પતંજલિ ભગવાને કથન કરેલ છે. (૩)

પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, રમૃતિ એ ચાર પ્રકારની વૃત્તિઓના અભાવના કારણરૂપ તમોણુને વિષય કરનારી વૃત્તિવિશેષ તે નિદ્રા છે. એટલા કથનથી “જ્ઞાનાદિના અભાવ માત્રનું નામ નિદ્રા છે.” એ મતનું પણ ખંડન કર્યું. એ જ નિદ્રાનું સ્વરૂપ અમાવપ્રત્યયાલંબના વૃત્તિર્નિદ્રા આ સૂત્રમાં પતંજલિ ભગવાને કથન કર્યું છે. (૪) પૂર્વના અનુભવજન્ય સંસ્કાર માત્રથી ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન રમૃતિ કહેવાય છે. રમૃતિ સર્વ વૃત્તિઓવડે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી પતંજલિ ભગવાને રમૃતિને સર્વ વૃત્તિઓના અંતમાં કથન કરેલ છે. (૫) યદ્યપિ લક્ષ્મીદિ અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓ હોય છે, તથાપિ લક્ષ્મીદિ સર્વ વૃત્તિઓનો પ્રમાણાદિ પાંચ વૃત્તિઓમાં જ અંતર્ભાવ થાય છે. આ પ્રકારની સર્વ ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ યોગ તથા સમાધિ કહેવાય છે. વળી કર્મોના કૃણનો સંકલ્પ પણ પાંચ પ્રકારના વિપર્યયમાં રાગ નામનો ત્રીજો વિપર્યયવિશેષ

છે. ચાગ્રુપ ક્ષણસંકલ્પના નિરોધ માત્રને જ અહીં ગૌણી વૃત્તિવડે, યોગ તથા સંન્યાસ શબ્દથી કથન કરેલ છે. તેથી અહીં ક્રિયિત્ માત્ર પણ વિરોધ થતો નથી. (૨)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્! પૂર્વે આપે કર્મયોગની શ્રેષ્ઠતા કથન કરી તેથી એમ બાણુવામાં આવે છે કે, શ્રેષ્ઠ હોવાથી કર્મયોગ જ અધિકારી પુરુષે જીવન-કાળ પર્યંત કરવા યોગ્ય છે. વળી યાવજીવમગ્નિદોઽ જુદોતિ એ શ્રુતિ પણ જીવનકાળ પર્યંત અશિદોત્રાદિ કર્મોની કર્તવ્યતાનું જ કથન કરે છે,” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ તે કર્મયોગની અવધિનું કથન કરે છે:—

આરુદ્ધોર્મુનેયોગં કર્મ કારણમુચ્યતે ।

યોગારુદ્ધસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે ॥૩॥

શ્લોકાર્થ:—યોગવિશે આરુદ્ધ થવાની ઇચ્છાવાળો મુનિને યોગની પ્રાપ્તિમાં નિત્યકર્મ સમાધાનરૂપ કથન કર્યું છે તથા યોગવિશે આરુદ્ધ થયેલા પુરુષને જ્ઞાન નિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ માટે સંન્યાસને સાધનરૂપે કથન કર્યો છે. ૩

ટીકા:—અંત:કરણની શુદ્ધિપૂર્વક, સર્વ વિષયમુખોમાંથી તીવ્ર વૈરાગ્ય, તે યોગ કહેવાય છે. આવા યોગમાં આરુદ્ધ થવાની ઇચ્છાવાળો પુરુષ આરુદ્ધ કહેવાય છે આરુદ્ધ પુરુષ અંત:કરણની શુદ્ધિની પછી આગળ સર્વ કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસવાળો થવાને છે, તેથી તેને મુનિ કહ્યો છે. અથવા તો ક્ષણની તૃણાથી રહિતને મુનિ કહ્યો છે આવા આરુદ્ધ મુનિની પ્રત્યે, યોગવિષે આરુદ્ધ થવાને વાસ્તે અર્થાત યોગની પ્રાપ્તિને વાસ્તે વેદવિહિત નિષ્કામવાળાં અશિદોત્રાદિ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો મેં તથા વેદ ભગવાને સાધનરૂપે વિધાન કરેલ છે. તે જ કર્મો પુરુષ જ્યારે નિષ્કામ કર્મોવડે અંત:કરણની શુદ્ધિરૂપ યોગને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે પુરુષ યોગારુદ્ધ કહેવાય છે. આવા યોગારુદ્ધ પુરુષને પુનઃ કર્મ કર્તવ્ય નથી; કિન્તુ યોગારુદ્ધ પુરુષને, જ્ઞાનનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ વાસ્તે, સર્વ કર્મોના સંન્યાસરૂપ શમ જ સાધનરૂપે વિધાન કર્યો છે. વાતપર્ય એ છે કે, જેટલા કાળ સૂધી અધિકારી પુરુષને અંત:કરણની શુદ્ધિપૂર્વક વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થઈ નથી, તેટલા કાળ સૂધી અધિકારી પુરુષે વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિવાસ્તે ક્ષણની ઇચ્છાથી રહિત થઈને શાસ્ત્રવિહિત નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો જ કરવાં. પણ જે કાળે અધિકારી પુરુષ નિષ્કામ કર્મો કરીને અંત:કરણની શુદ્ધિપૂર્વક વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થાય, તે કાળે અધિકારી પુરુષે પુનઃ કર્મો કરવાં નહિ; કિન્તુ તે કાળે શ્રવણ-મનનાદિ દ્વારા જ્ઞાનનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિવાસ્તે સર્વ કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ જ કરવો. તેથી અંત:કરણની શુદ્ધિ પર્યંત જ કર્મ કર્તવ્ય છે, પણ જીવનકાળ પર્યંત કર્મ કર્તવ્ય નથી. વળી યાવજીવ એ શ્રુતિ તો વૈરાગ્યહીન પુરુષવિષે છે, પણ વૈરાગ્યવાન્ પુરુષવિષે એ શ્રુતિ નથી. (૩)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્! યોગારુદ્ધ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલો અધિકારી પુરુષ સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરવાને અધિકારી થાય છે. તે યોગારુદ્ધ અવસ્થાને અધિકારી પુરુષ કયે કાળે પ્રાપ્ત થાય છે?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ તે કાળનું નિરૂપણ કરે છે:—

યદા હિ નૈદ્રિયાર્થેષુ ન કર્મસ્વનુપજ્જતે ।

સર્વસંકલ્પસંન્યાસી યોગારુદ્ધસ્તદોચ્યતે ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે કાળે અધિકારી પુરુષ શબ્દાદિક વિષય વિષે આસક્ત નથી થતો, તેમ કર્મવિશે આસક્ત હોતો નથી તથા સર્વ સંકલ્પથી રહિત હોય છે તે કાળે તે યોગારુદ્ધ

ટીકા:-હે અર્જુન ! ચિત્તના નિરોધના કાળે અધિકારી પુરુષ ઓનાદિ ઇન્દ્રિયોના શબ્દાદિ વિષયોમાં અનુવંગ કરતો નથી તથા નિત્યકર્મ, નૈમિત્તિકકર્મ, કામ્યકર્મ, લૌકિકકર્મ, પ્રતિષિદ્ધ-કર્મ ઇત્યાદિ કર્મોંવિષે અનુવંગ કરતો નથી. અર્થાત્ શબ્દાદિ વિષયોવિષે તથા કર્મોંવિષે મિથ્યા-ત્વબુદ્ધિવડે તેમ જ અકર્તા-અલોકતા-અદ્વિતીયરૂપ-પરમાનંદ સ્વરૂપ-આત્માના દર્શનવડે-વિષયોથી તથા કર્મોંથી સ્વપ્રયોજનના અભાવનો નિશ્ચય અધિકારીએ કરેલ હોય છે. “કર્મોંનો હું કર્તા છું તથા મારે શબ્દાદિ વિષયો ભોગવવા યોગ્ય છે” એ પ્રકારનો અભિનિવેશરૂપ અનુવંગ અધિકારી કરતો નથી. આ કારણથી અધિકારી સર્વ સંકલ્પોના સંન્યાસીરૂપે છે. અર્થાત્ “એ કર્મ મારે કરવું છે, એ કૃણ મારે ભોગવવું છે” એ પ્રકારના મનની વૃત્તિવિશેષ-રૂપ સંકલ્પોના વિષયભૂત નાના પ્રકારનાં કામોના સાધનરૂપ જેટલાં કર્મ છે, તે સર્વોંનો તેણે ત્યાગ કર્યો છે. આવા આસક્તિથી રહિત પુરુષ સમાધિરૂપ યોગવિષે આરૂઢ હોવાથી યોગારૂઢ કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, શબ્દાદિ વિષયોમાં તથા કર્મોંમાં અભિનિવેશરૂપ અનુવંગ તથા અનુવંગના કારણરૂપ સંકલ્પ આ બન્ને યોગારૂઢપણાના પ્રતિબંધકોને જે કાળે અભાવ થાય છે, તે કાળે અધિકારી પુરુષ યોગારૂઢ કહેવાય છે. (૪)

અવતરણિકા:-કિંવા, જે અધિકારી પુરુષ જે કાળે એ પ્રકારનો યોગારૂઢ થાય છે, તે અધિકારી પુરુષ તે કાળે પોતાના આત્માનો-આત્માવડે જ-આ સંસારસમુદ્રમાંથી ઉદ્ધાર કરે છે; તેથી અધિકારી પુરુષે યોગારૂઢ થઈને પોતાના આત્માનો સંસારસમુદ્રમાંથી અવશ્ય ઉદ્ધાર કરવો. આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કથન કરે છે:-

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-અધિકારી પુરુષે પોતાના જીવાત્માને વિવેકયુક્ત મનવડે આ સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કરવો; પણ જીવાત્માને સંસારસમુદ્રવિશે દુઘાવવો નહિ. કારણ પોતાનો આત્મા જ આત્માનો બંધુ છે તથા આત્મા જ આત્માનો શત્રુ છે. ૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! લોકપ્રસિદ્ધ સમુદ્રની પેઠે આ સંસારસમુદ્ર પણ સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, મિત્ર ઇત્યાદિ પદાર્થોંને વિષય કરનાર મહામોહરૂપ અનેક આવર્તોંવડે યુક્ત છે; કામ, ક્રોધ, લોભ, અહંકાર-મમકાર ઇત્યાદિ ચિત્તના વિકારરૂપ અનેક મહાગ્રાહોંવડે યુક્ત છે, અનેક પ્રકારના મહારોગરૂપ તિમિંગલોંવડે યુક્ત છે; અશનાયા-પિપાસાદિરૂપ મહાન્ કલ્લોલોં વડે યુક્ત છે, ત્રણ તાપરૂપ વડવાનલવડે યુક્ત છે, પ્રિય પદાર્થોંના વિયોગથી ઉત્પન્ન થતા અનેક પ્રકારના પ્રલાપરૂપ મહાધ્વનિરૂપ શબ્દવડે યુક્ત છે, નિત્ય નિરતર દુર્વોંસના-રૂપ શૈવાલપટલવડે યુક્ત છે તથા વિષયરૂપ વિષવડે પરિપૂર્ણ છે. આ પ્રકારના સંસારસમુદ્રમાં નિમગ્ન થયેલ જીવાત્માને અધિકારી પુરુષે વિવેકયુક્ત શુદ્ધ મનવડે સંસારસમુદ્રમાંથી બહાર કાઢવો. અર્થાત્ વિષયાસક્તિનો પરિત્યાગ કરીને યોગારૂઢતાને સંપાદન કરવી, એ જ જીવાત્માનું સંસારસમુદ્રમાંથી ઉદ્ધરણ છે. પરંતુ અધિકારી પુરુષે વિષયોમાં આસક્તિ કરીને પોતાના આત્માને સંસારસમુદ્રમાં નિમગ્ન કરવો નહિ. કારણ કે આત્મા પોતે જ પોતાનો હિતકારી બંધુ છે, અર્થાત્ સંસારબંધનમાંથી મુક્ત કરનાર છે. આત્માથી ભિન્ન બીજો કોઈ બંધુ આત્માનો હિતકારી નથી. કારણ કે આ લોકમાં પ્રસિદ્ધ સ્ત્રી-પુત્ર-ભ્રાતા આદિ બાંધવો પોતાવિષે સ્નેહની ઉત્પત્તિદ્વારા તથા ભરણપોષણની ચિતાદ્વારા જીવના બંધનના જ કારણરૂપે થાય છે. તેથી તેઓ વિષે બંધુરૂપતા સંભવતી નથી. જેમ કોશકાર જંતુ પોતે જ પોતાનો

અહિતકારી થાય છે, તેમ વિષયરૂપ બંધનબદ્ધમાં પ્રવેશ કરવાથી આત્મા પોતે જ પોતાનો અહિતકારી શત્રુ થાય છે. પણ બીજા કોઈ આત્માનો શત્રુ નથી. લોકપ્રસિદ્ધ બાહ્ય શત્રુ વિષે પણ આત્માએ જ શત્રુતા કરી છે, તેથી જીવાત્મા પોતે જ પોતાનો શત્રુ છે. (૫)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન! કયા પ્રકારનો આત્મા આપણો (પોતાનો) બંધુ થાય છે તથા કયા પ્રકારનો આત્મા આપણો શત્રુ થાય છે?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન બંધુરૂપ આત્માનાં તથા શત્રુરૂપ આત્માનાં લક્ષણો કહે છે:—

વંધુરાત્માઽઽત્મનસ્તસ્ય યેનાત્મેવાત્મના જિતઃ ।

અનાત્મનસ્તુ શત્રુત્વે વર્તેતાત્મેવ શત્રુવત ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે આત્માએ આ સંઘાત વિવેકયુક્ત મનવડે જિત્યો છે તે આત્માનું સ્વરૂપ જ આત્માના બંધુરૂપ છે, તથા અજિત આત્માનાં શત્રુભાવ વિશે બાહ્ય શત્રુની માફક પોતાનો આત્મા જ વર્તે છે. ૬

ટીકા:—હે અર્જુન! જે આત્માએ દેહ-ઈન્દ્રિયાદિરૂપ સંઘાતને કેવળ વિવેકયુક્ત શુદ્ધ મનવડે જ પોતાને વશ કર્યો છે, બીજા કોઈ શસ્ત્રાદિ ઉપાયોવડે સંઘાતને વશ કર્યો નથી, તે આત્માનો બંધુ આપણો આત્મા જ છે. કારણ કે જેમ શુંબલારૂપ બંધનયુક્ત પુરુષની યથા ઈચ્છાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ થતી નથી, તેમ આત્માની પણ યથા ઈચ્છાપૂર્વક કયાંય પણ પ્રવૃત્તિ થતી નથી. જીવાત્માની નેત્રાદિ ઈન્દ્રિયદ્વારા રૂપાદિ વિષયોવિષે પ્રવૃત્તિ જ આત્માના અનેક પ્રકારના અનર્થના હેતુરૂપ છે. પ્રવૃત્તિ દેહ-ઈન્દ્રિયાદિને વશ કરવાથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે. તેથી વિવેકયુક્ત મનવડે સંઘાતને વશ કરનાર આત્મા પોતે જ પોતાનો બંધુ છે. જે આત્માએ દેહ ઈન્દ્રિયાદિરૂપ સંઘાતને વિવેકયુક્ત મનવડે પોતાને વશ કરેલ નથી તે આત્માનું પોતાનું સ્વરૂપ જ બાહ્ય શત્રુની પેઠે શત્રુભાવવિષે વર્તે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ શુંબલારૂપ બંધનથી રહિત પુરુષ પોતાની ઈચ્છાપૂર્વક વિચરે છે, તેમ જે આત્માએ વિવેકયુક્ત મનવડે દેહ-ઈન્દ્રિયાદિરૂપ સંઘાતને પોતાને વશ કરેલ નથી, તે આત્મા પણ યથા ઈચ્છાપૂર્વક શબ્દાદિ વિષયોમાં વિચરે છે. વિષયપરાયણ પ્રવૃત્તિવડે આત્મા પોતે જ પોતાનો શત્રુ થાય છે. (૬)

અવતરણિકા:—હવે સંઘાતને વશ કરનાર આત્માનું પોતાનું બંધુપણું સ્પષ્ટરીતે કથન કરે છે:—

જિતાત્મનઃ પ્રશાંતસ્ય પરમાત્મા સમાહિતઃ ।

શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ તથા માનાપમાનયોઃ ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—શીત તથા ઉષ્ણતાવડે સુખ દુઃખને પ્રાપ્ત થવા છતાં તેમ જ માન અપમાનને પ્રાપ્ત થવા છતાં જે આત્મા જિતાત્મા તથા પ્રશાંત છે તે આત્માનો પરમાત્મા સમાધિના વિષયરૂપ છે. ૭

ટીકા:—હે અર્જુન! ચિત્તને વિદ્યેયની પ્રાપ્તિ કરનારા શીત-ઉષ્ણ, સુખ-દુઃખ ઇત્યાદિ દ્રવ્ય ધર્મો છે. છતાં દ્રવ્ય ધર્મો વિદ્યમાન ચિત્તને વિદ્યેયની પ્રાપ્તિ કરનાર પૂજ્યરૂપ માન તથા પરાલવરૂપ અપમાન છે. વળી માન-અપમાન વિદ્યમાન છતાં પણ, શીત-ઉષ્ણાદિની પ્રાપ્તિ વિષે સમત્વ-બુદ્ધિવડે જે આત્મા જિતાત્મા છે અર્થાત્ શ્રોત્રાદિ સર્વ ઈન્દ્રિયોને જેણે પોતાને વશ કરી છે, તથા જે આત્મા પ્રશાન્ત છે અર્થાત્ સર્વત્ર સમ બુદ્ધિવડે રાગદ્વેષાદિ વિકારોથી રહિત છે, તે જીવાત્માનો, સ્વપ્રકાશ-જ્ઞાનસ્વભાવવાળો આત્મા, સમાહિત એટલે સમાધિના વિષયરૂપ થાય છે અર્થાત્ યોગારૂઢ થાય છે.

પરમાત્મા એ વચનમાં પર અને આત્મા એ બે શબ્દ પૃથક્ કરવા. તેમાં પર શબ્દનો 'કેવળ' અર્થ કરવો. તેમ કરવાથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, જે આત્મા જિતાત્મા છે તથા પ્રસાંત છે, તે આત્માનો જ કેવળ આત્મા સમાહિત થાય છે. તેથી ભિન્ન આત્માનો આત્મા સમાહિત થતો નથી. તેથી જીવાત્મા જિતાત્મા તથા પ્રસાંત અવશ્ય કરીને થાય છે. (૭)

અને વળી—

જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા કૂટસ્થો વિજિતેન્દ્રિયઃ ।

યુક્ત ઇત્યુચ્યતે યોગી સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનવડે જેનું ચિત્ત તૃપ્ત થયું છે, જે સર્વ ક્રિયાથી રહિત છે, જેણે પોતાની ઇન્દ્રિયોને જિતી છે તથા જેને મૃત્પિંડ પાષાણ તથા કાંચન સમાન છે તેવા યોગી પુરુષને યોગારૂઢ કહેવામાં આવે છે. ૮

ટીકા:—ગુરુના ઉપદેશથી ઉત્પન્ન થયેલી તથા શાસ્ત્રોક્ત પદાર્થોને વિષય કરનારી બુદ્ધિ તે જ્ઞાન કહેવાય છે. વળી બુદ્ધિ વિષયક અપ્રામાણ્ય શંકાની નિવૃત્તનું કૃણ તે વિચાર છે. વિચારવડે આ રીતે શાસ્ત્રોક્ત પદાર્થોનું પોતાના અનુભવ વડે અપરેક્ષ કરવું તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે. એવા જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન બન્નેવડે જેનો આત્મા એટલે જેનું ચિત્ત તૃપ્ત થયું છે, તે જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાન તૃપ્તાત્માબોલો કહેવાય છે. આ કારણથી જ જે પુરુષ કૂટસ્થ છે અર્થાત્ જેમ હુહાર પુરુષનો કૂટ ચલાયમાનવાથી રહિત હોય છે તેમ જે પુરુષ વિષયો સમીપ પ્રાપ્ત થતાં પણ તથા વિષયો ભોગવવામાં સમર્થ છતાં પણ ચલાયમાન થતો નથી, તે યોગારૂઢ કહેવાય છે. જે પુરુષ (વિજિતેન્દ્રિય છે, (વિજિતેન્દ્રિયનો અર્થ નીચે પ્રમાણે:— રાગ-દ્વેષપૂર્વક શબ્દાદિ વિષયોના અહણ્યમાંથી જેણે પોતાની ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને (નિવૃત્ત કરેલ છે તે વિજિતેન્દ્રિય.) અને વિજિતેન્દ્રિય હોવાથી જ જે પુરુષ સમલોષ્ટાશ્મ કાંચન છે અર્થાત્ “એ વસ્તુ મારે અહણ્ય કરવા યોગ્ય છે, એ વસ્તુ મારે પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે” એ પ્રકારની અહણ્ય ત્યાગબુદ્ધિથી રહિત હોવાથી જેને લોષ્ટ (મૃત્પિંડ) તથા અશ્મ (પાષાણ) તથા કાંચન (સુવર્ણ) સઘળાં સમાન છે, એવો પરમહંસ-પરિત્યાગ-યોગી પરમવૈરાગ્યરૂપ યોગવડે યુક્ત થવાથી યોગારૂઢ કહેવાય છે. ૮

કિંવા, જે પુરુષની શત્રુ-મિત્રાદિવિષે સમબુદ્ધિ છે, તે પુરુષ તો સર્વ યોગી જનોથી શ્રેષ્ઠ છે: આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યવંધુપુ ।

સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥ ૯ ॥

શ્લોકાર્થઃ—સુહૃદ્, મિત્ર, અરિ, ઉદાસીન, મધ્યસ્થ, દ્વેષ્ય તથા વંધુ આ સર્વ વિશે, સાધુઓ વિશે, પાપીઓ વિશે તથા અન્ય સર્વ પ્રાણીઓ વિશે સમ બુદ્ધિ કરનારો પુરુષ સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે. ૯

ટીકા:—પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા ન કરીને પૂર્વ સ્નેહ વિના જ તથા પૂર્વ સંબંધ વિના જ જે પુરુષ ઉપકાર કરે છે, તે સુહૃદ્ કહેવાય છે. પૂર્વ સ્નેહની અપેક્ષાએ કરીને જે પુરુષ ઉપકાર કરે છે તે મિત્ર કહેવાય છે. સ્વકૃત અપકારની અપેક્ષા ન કરીને કેવળ પોતાના કુર સ્વભાવથી જે પુરુષ અપકાર કરે છે, તે અરિ કહેવાય છે. વળી પરસ્પર વિવાદ કરનાર બે પુરુષોના હિતની તથા અહિતની નાદિ ઇચ્છા કરનાર જે પુરુષ બંનેની ઉપેક્ષા જ કરે છે, તે

ઉદાસીન કહેવાય છે. પરસ્પર વિવાદ કરનાર બન્ને પુરુષોના હિતની ધ્વજા કરનાર જે પુરુષ હોય છે તે મધ્યસ્થ કહેવાય છે. સ્વકૃત અપકારની અપેક્ષાએ કરીને જ જે પુરુષ અપકાર કરે છે તે દ્રેષ્ય કહેવાય છે. કિંચિત્ સંબંધવડે જે પુરુષ ઉપકાર કરે છે તે બંધુ કહેવાય છે. જે પુરુષો શાસ્ત્રવિહિત શુભ કર્મો કરે છે તે સાધુ કહેવાય છે. જે પુરુષો શાસ્ત્રનિષિદ્ધ અશુભ કર્મો કરે છે તે પાપી કહેવાય છે. એ પ્રકારે સુંદર, મિત્ર, અરિ, ઉદાસીન, મધ્યસ્થ, દ્રેષ્ય, બંધુ, સાધુ તથા પાપી એ સર્વે વિષે તથા અન્ય સર્વ પ્રાણીઓ વિષે જે પુરુષ સમ બુદ્ધિ કરે છે, અર્થાત્ ‘કયો પુરુષ કયા કર્મવાળો છે.’ એ પ્રમાણે બુદ્ધિમાં ન લાવીને સર્વત્ર રાગદ્રેષથી રહિત છે, તેવા સમબુદ્ધિવાળો પુરુષ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે. કોઈ ગ્રંથમાં તો વિશિષ્ટતે એ શબ્દને સ્થાને વિશિષ્ટતે એમ પણ પાઠ છે. તે પક્ષવિષે એમ અર્થ કરવો કે, સર્વત્ર સમબુદ્ધિવાળો પુરુષ સંસારબંધનથી મુક્ત થાય છે. (૮)

અવતરણિકા:—પૂર્વ શ્લોકોમાં શ્રીભગવાને યોગારૂઢ પુરુષના લક્ષણનું તથા ક્ષણનું કથન કર્યું. હવે શ્રીભગવાન યોગી ઇંજીત સતતમ એ વચનથી લઈને સ યોગી પરમો મતઃ એ વચન સૂધીના ત્રેવીશ શ્લોકોવડે યોગારૂઢ પુરુષનાં અંગોસહિત યોગનું કથન કરે છે:—

યોગી ઇંજીત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

શ્લોકાર્થ:—યોગારૂઢ પુરુષે એકાંત દેશવિશે રિયત થઈ, એકાકી થઈ, યતચિત્તાત્માવાળા થઈ, નિરાશી થઈ તથા પરિગ્રહથી રહિત થઈ પોતાના ચિત્તને નિરંતર સમાહિત કરવું. ૧૦

ટીકા:—હે અર્જુન ! યોગારૂઢ પુરુષે પોતાના ચિત્તને નિરંતર સમાહિત કરવું, અર્થાત્ ક્ષિપ્ત-મૂઢ-વિક્ષિપ્ત એ ત્રણ ભૂમિકાઓનો પરિત્યાગ કરી એકાગ્ર-નિરાધ એ બે ભૂમિકાઓ વડે ચિત્તને સમાહિત કરવું. ૧૦

અર્જુનની શંકા:—“કયા પ્રકારના યોગારૂઢ પુરુષે ચિત્તને સમાહિત કરવું ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—રહસિ સ્થિતઃ इति-હે અર્જુન ! યોગારૂઢ પુરુષે, યોગની સિદ્ધિમાં પ્રતિબંધ કરનારા દુર્જનાદિથી રહિત, કોઈ પર્વતની ગુફા વગેરે એકાંત દેશમાં રહેવું તથા એકાકી થવું અર્થાત્ ગૃહના સર્વ પરિજનોનો પરિત્યાગ કરીને સંન્યાસી થવું, તેમ જ યતચિત્તાત્મા થવું.

અહીં ચિત્તવડે અંતઃકરણને સમજવું અને આત્મ શબ્દવડે ઇન્દ્રિયસહિત શરીર બાણવું. જેનાં ચિત્ત અને આત્મા યોગના પ્રતિબંધક વ્યાપારોથી રહિત થયાં છે, તે યતચિત્તાત્મા તથા નિરાશી કહેવાય છે. અર્થાત્ દોષદૃષ્ટિપૂર્વક વૈરાગ્યની દૃઢતાવડે સર્વ પદાર્થોની તૃણાથી રહિત થવું તથા અપરિગ્રહવાળા થવું અર્થાત્ યોગની સિદ્ધિમાં પ્રતિબંધ કરનારા પદાર્થોના સંગ્રહથી રહિત થવું. આ પ્રકારના થઈ યોગારૂઢ પુરુષે પોતાના ચિત્તને સમાહિત કરવું. અહીં સતત એ શબ્દવડે યોગાભ્યાસ કરવામાં નિરંતરતા કથન કરી છે અને તિરાગીઃ એ શબ્દવડે સત્કાર કથન કર્યો છે. અર્થાત્ નિરંતર સત્કારપૂર્વક કરેલ યોગાભ્યાસ જ ક્ષણના હેતુરૂપ થાય છે. (૧૦)

અવતરણિકા:—યોગની સિદ્ધિ વાસ્તે પ્રથમ આસનનો નિયમ અવશ્ય જોઈએ, તેથી આસનના નિયમનું શ્રીભગવાન એ શ્લોકોવડે કથન કરે છે:—

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥

શ્લોકાર્થ—યોગારૂઢ પુરુષે પવિત્ર દેશવિશે પોતાનું નિશ્ચલ આસન સ્થાપન કરવું. આ આસન અત્યંત ઉંચું ન હોવું જોઈએ, તથા અત્યંત નીચું નહીં હોવું જોઈએ. કુશના ઉપર મૃગચર્મ અને તેની ઉપર વસ્ત્ર રાખવું જોઈએ. ૧૧

ટીકા—હે અર્જુન ! જે દેશ સ્વભાવથી જ શુદ્ધ હોય અથવા મૃત્તિકાદિના લેપનથી જે દેશ શુદ્ધ કરેલો હોય, જે દેશ જનોના સમુદાયથી રહિત હોય તથા ભયથી રહિત હોય, એવા ગંગાતટ અથવા પર્વતની શુદ્ધ આદિ સમાન સ્થળમાં અધિકારી પુરુષે પોતાના નિશ્ચલ આસનનું સ્થાપન કરવું.

અહીં સ્થિર એ શબ્દવડે આસનની નિશ્ચલતા કથન કરી છે. આ નિશ્ચલતા મૃત્તિકામય સ્થલરૂપ આસનવિષે જ સંભવે છે, પણ કાષ્ઠમય આસનવિષે આવી નિશ્ચલતા સંભવની નથી. તેથી સ્થિર એ આસનના વિશેષણવડે કાષ્ઠમય આસનની વ્યાવૃત્તિ કથન કરી. આસન અત્યંત ઉંચું પણ હોવું જોઈએ નહિ તથા અત્યંત નીચું પણ હોવું જોઈએ નહિ. કારણ કે અત્યંત ઉંચા આસનથી તો કદાચિત્ પરવશતાવડે નીચે પતન થઈ જાય છે અને અત્યંત નીચા આસનથી શીત-ઉષ્ણ, વર્ષાઝળનો પ્રવેશ, પાષાણાદિનું ઘર્ષણ વગેરે થાય છે. તેથી કરીને યોગાભ્યાસમાં વિદ્ધ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી અત્યંત ઉંચું તથા અત્યંત નીચું આસન કરવું નહિ. કિન્તુ બનતેથી વિલક્ષણ કરવું. મૃત્તિકામય સ્થલરૂપ આસનની ઉપર પ્રથમ કુશ બિછાવવું; કુશની ઉપર અત્યંત કોમળ મૃગનું ચર્મ અથવા વ્યાઘ્રનું ચર્મ બિછાવવું; મૃગાદિના ચર્મ ઉપર કોમળ વસ્ત્ર બિછાવવું.

યદપિ વર્ષ દારિદ્ર્યદુઃસાય દારુ રોગાય ચોપલઃ એ સ્મૃતિવચનવડે વસ્ત્રનો નિપેધ ક્યો છે, તથાપિ તે નિપેધ કેવળ ગૃહસ્થવિષયક છે, પણ સંન્યાસીવિષયક આ નિપેધ નથી. અહીં બાત્મનઃ એ શબ્દવડે અન્ય પુરુષકૃત આસનની નિવૃત્તિ કથન કરી છે, કારણ કે અન્ય પુરુષની ઇચ્છાનો કંઈ નિયમ નથી. કદાચિત્ અન્ય પુરુષે ઇચ્છાથી કરેલું કાર્ય પોતાને અનુકૂળ પણ થાય છે અને કદાચિત્ પ્રતિકૂળ પણ થાય છે. તેથી અન્યપુરુષે કરેલું આસન યોગના વિદ્યેષના જ હેતુરૂપે થાય છે. તેથી અભ્યાસવાન પુરુષે પોતાનું આસન પોતાની મેળે જ સ્થાપિત કરવું. (૧૧)

અપતરાણુકાઃ—“હે ભગવન્ ! આ પ્રકારના આસનને સ્થાપિત કરીને યોગાભ્યાસવાન પુરુષે શું કાર્ય કરવું ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન તેની કર્તવ્યતા કથન કરે છે:-

તત્રૈકાર્યં મનઃ કૃત્વા યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ ।

ઉપવિશ્યાસને યુંજ્યાદ્યોગમાત્મવિશુદ્ધયે ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ—આવી રીતના આસનપર બેસી ચિત્ત તથા ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાના જયવાળા પુરુષે પોતાના મનને એકાગ્ર કરી અંતઃકરણની શુદ્ધિમાટે સમાધિના વિષયનો અભ્યાસ કરવો. ૧૨

ટીકા—હે અર્જુન ! યોગાભ્યાસ કરનાર પુરુષે પૂર્વોક્ત આસન ઉપર બેસીને તથા ચિત્તની ક્રિયાનો અને યોગાદિ ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાનો નિગ્રહ કરીને, સમાધિરૂપ યોગનો અભ્યાસ કરવો. શબ્દાદિ વિષયોનું સ્મરણ કરવું એ ચિત્તની ક્રિયા છે અને શબ્દાદિ વિષયોનું ગ્રહણ કરવું તે યોગાદિ ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા છે. આ બન્ને પ્રકારની ક્રિયા સમાધિરૂપ યોગને પ્રતિબંધક થાય છે. તેથી અભ્યાસવાન પુરુષે આ બેટ ક્રિયાઓનો નિગ્રહ અવશ્ય કરવો જોઈએ.

અર્જુનની શંકા—“હે ભગવન્ ! યોગના અભ્યાસવાળા પુરુષે કયા પ્રયોજનની સિદ્ધિવારને સમાધિનો અભ્યાસ કરવો ?”

જેવાને વાસ્તે તે વચન કથન કર્યું નથી. જો કદાચિત્ તે વચનવડે નાસિકાના અગ્રભાગનું દર્શન જ ભગવાનને વિવક્ષિત હોય, તો મન તદ્વાકારતાવડે નાસિકાના અગ્રભાગમાં જ સ્થિત થશે. તેમ કરવાથી ચિત્તની બ્રહ્મવિષે સ્થિતિ થશે નહિ અને બ્રહ્મવિષે જે ચિત્તનું સ્થાપન તે સમાધિ કહેવાય છે. એ જ સમાધિસ્વરૂપ શ્રીભગવાને આત્મસંત્યં મનઃ કૃત્વા એ વચનવડે કથન કર્યું છે. તેથી નાસિકાના અગ્રભાગને દેખવે, તે રૂપાદિના અગ્રહણને દર્શાવે છે. તેમ જ ચક્ષુર્દ્રિયની ચંચલતાની નિવૃત્તિ વાસ્તે છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, જેમ સંપ્રેક્ષ નાસિકાગ્રમ એ વચનવડે શ્રીભગવાનને, ચક્ષુવડે રૂપાદિ વિષયોનું અગ્રહણ, વિવક્ષિત છે, તેમ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે શબ્દાદિ વિષયોનું અગ્રહણ પણ વિવક્ષિત છે. કારણ કે જેમ ચક્ષુર્દ્રિયનો વ્યાપાર યોગનો પ્રતિબંધક છે, તેમ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયનો વ્યાપાર પણ યોગનો પ્રતિબંધક છે. યોગાભ્યાસવાનું પુરુષે પૂર્વ-પશ્ચિમાદિ દિશાઓને નહિ જોવાં બેસી રહેવું. યદ્યાપ નાસિકાના અગ્ર ભાગને જોવાથી જ દિશા આદિ સર્વ પદાર્થો જોવાનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે, તેથી પૃથક્ દિશાઓને દેખવાનો નિષેધ કરવો સંભવતો નથી. તથાપિ કદાચિત્ પૂર્વ-પશ્ચિમાદિ દિશાઓવિષે કોઈ ભયાનક વિપરીત શબ્દ ઉત્પન્ન થતાં તે દિશાઓ તરફ જોવાની સંભાવના હોઈ શકે છે. એવા વિપરીત શબ્દો ઉત્પન્ન થતાં પણ દિશાઓને જોવી નહિ.

દિશય એ શબ્દોમાં રહેલો જે ચ કાર છે, તે ચ કારવડે પોતાના શરીરનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. અર્થાત્ યોગાભ્યાસવાનું પુરુષે તે કાળે પોતાના શરીરને પણ જોવું નહિ. કારણ કે દિશાઓને જોવી તથા શરીરને જોવું એ બંને ચેતના પ્રતિબંધક જ છે. આ પ્રકારે સર્વ વૃત્તિઓનો નિરોધ કરીને યોગાભ્યાસવાનું પુરુષે આસન ઉપર સ્થિત થવું અર્થાત્ બેસવું. (૧૩)

અને વળી

પ્રશાંતાત્મા વિગતભીર્બ્રહ્મચારિવ્રતે સ્થિતઃ ।

મનઃ સંયમ્ય મચિતો યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થઃ—અભ્યાસવાનું પુરુષે, પ્રશાંત આત્મા થઈ, ભયથી રહિત થઈ, બ્રહ્મચારીના મત વિશે સ્થિત થઈ, મનનો નિયંત્ર કરી મારેવિશે ચિત્તવાળા થઈ, હું પરમેશ્વર વિશે પરાયણ થઈ તથા સંપ્રસાદ સમાધિવાળા થઈ સ્થિત થવું. ૧૪

ટીકાઃ—રાગ-દ્વેષાદિના કારણની નિવૃત્તિવડે જેનો આત્મા એટલે કે જેનું અંતઃકરણ પ્રશાંત થયું છે એટલે કે રાગ-દ્વેષાદિથી રહિત થયું છે, તે પ્રશાંતાત્મા કહેવાય છે. શાસ્ત્રના દૃઢ નિશ્ચયવડે જેનો ભય નિવૃત્ત થઈ ગયો છે, તે વિગતભી કહેવાય છે. તેમાં “સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરવો તે મને યુક્ત છે કે અયુક્ત છે?” એ પ્રકારની કર્મોના ત્યાગ વિષે જે શંકા તે ભય કહેવાય છે. જેનો શંકારૂપ ભય શાસ્ત્રના દૃઢ નિશ્ચયવડે નિવૃત્ત થઈ ગયો છે તથા બ્રહ્મચર્ય, શુશ્રુષ્ટ્ય, શિક્ષાભોજન ઇત્યાદિ જે બ્રહ્મચારીનાં વ્રતોવિષે સ્થિત થઈને, પોતાના મનને વિષયાકાર વૃત્તિઓમાંથી શૂન્ય કરીને, હું-પ્રત્યક્ ચૈતન્યરૂપ પરમેશ્વરના સચ્ચરુપરૂપિણે અથવા નિર્શુલ્કરૂપવિષે જેનું ચિત્ત છે, તે મચ્ચિત્ત છે, અર્થાત્ જે પુરુષ હું-પરમેશ્વરવિષયક જ ચિત્ત-વૃત્તિઓના પ્રવાહવાળો છે, તે મચ્ચિત્ત છે.

અર્જુનની શંકાઃ—“હું ભગવન્! ચિત્તન કરવાયોગ્ય સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિ પ્રિય પદાર્થો વિદ્યમાન હોવાં મચ્ચિત્તપણું કેવી રીતે થાય ?

શ્રીભગવાને કંરેલું સમાધાનઃ—મત્પરઃ હૃતિ—હું પરમેશ્વર જ પરમાનંદ સ્વરૂપ હોવાથી જેને પરમ પુરુષાર્થરૂપ હું અર્થાત્ પરમ પિયરૂપ છું, તે મત્પર કહેવાય છે; આવો મત્પર

પુરુષ અન્ય પદાર્થોને પ્રિયરૂપ બાણુનેા નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-વદેત્તત્રેયઃ દુઃખાદ્યેયો વિતાત્રેયો-
જન્યમાત્સર્વત્માદંતરં ચદ્યમાત્મા ક્ષતિ ॥ અર્થાત્-જે આનંદસ્વરૂપ આત્મા, દેહ-ઇન્દ્રિય-પ્રાણ-મન-
બુદ્ધિ આદિ સર્વ પદાર્થોથી અત્યંત અંતર છે, તે આત્માદેવ પુનઃથી પણ પ્રિય છે, ધનથી
પણ પ્રિય છે તથા અન્ય સર્વ પદાર્થોથી પણ પ્રિય છે. આ પ્રકારે વિષયાકાર સર્વ વૃત્તિઓના
નિરોધ કરીને જેણે ચિત્તાની વૃત્તિઓના પ્રવાહ એક ભગવત્ આકાર કર્યો છે, એવા સંપ્રજાત
સમાધિરૂપ યોગવાળા પુરુષે યથાશક્તિપરિમાણ ત્યાં સ્થિત થવું. સ્વેચ્છાએ કરીને શીઘ્ર જ
ત્યાંથી ઉઠવું નહિ.

અહીં મચિત્તઃ અને મત્ત્વઃ એ બન્ને શબ્દોના ભાષ્યકારોએ એ અર્થ કર્યો છે કે, જેમ
વિષયાસક્ત રાગીપુરુષ, પોતાના ચિત્તમાં નિરંતર સ્ત્રીનું ચિતન કરવાથી સ્ત્રીચિત્ત હોય છે, પરંતુ
તે રાગીપુરુષ તે સ્ત્રીને પરત્વરૂપ તથા આરાધ્યત્વરૂપે ગ્રહણ કરતો નથી (સમજતો નથી,) કિન્તુ
તે રાગીપુરુષ મહારાજને અથવા કોઈ દેવતાને પરત્વરૂપ તથા આરાધ્યત્વરૂપ ગ્રહણ કરે છે
અને અધિકારી પુરુષ તો એક હું-પરમેશ્વરવિષે જ મચિત્ત થાય છે તથા મત્ત્વર થાય છે.
અર્થાત્ સર્વ આરાધ્યસ્વરૂપ મને અર્થાત્-પરમેશ્વરને જ માને છે. આ પ્રકારના ભાષ્યકારોના
વ્યાખ્યાનથી ક્ષિયિત્ વિલક્ષણ પૂર્વોક્ત વ્યાખ્યાન કરીને ટીકાકારે શ્રીભાષ્યકારોથી આ પ્રમાણે
પોતાની ન્યૂનતા કથન કરી છે:—

શ્લોકઃ-વ્યાખ્યાનુત્તરેવિ મે નામ માપ્યકારેણ તુલ્યતા । ગુંગાવાઃ કિં વ હેન્મૈકતુલ્યારોદેપિ તુલ્યતા ॥

અર્થાત્-ગીતાનું વ્યાખ્યાન કરનાર તરીકે પણ મારી ભગવાન ભાષ્યકારોની સાથે તુલ્યતા
થતી નથી. જેમ એક જ તુલા (ત્રાજવું)માં સુવર્ણની સાથે આરુઢ થયતી ગુંબજોની સુવર્ણની
સાથે તુલ્યતા થતી નથી, તેમ એક જ ગીતાશાસ્ત્રનાં વ્યાખ્યાન કરવામાં પ્રવૃત્ત થયલા ભાષ્યકાર
તથા ટીકાકાર એવા મારી શ્રીભાષ્યકારોની સાથે તુલ્યતા થતી નથી. (૧૪)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્! આ પ્રમાણે સંપ્રજાત સમાધિરૂપ યોગવડે સ્થિત થયલો જે
પુરુષ છે, તે પુરુષને શું કૃણ પ્રાપ્ત થાય છે? એવી અર્જુનને શંકા થતાં, શ્રીભગવાન અધિકારી
જનોને સમાધિરૂપ યોગમાં પ્રવૃત્ત કરવાને વાસ્તે-તેના કૃણવું કથન કરે છે:—

યુંજન્નેવં સદાઽઽત્માનં યોગી નિયતમાનસઃ ।

શાંતિં નિર્વાણપરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥ ૧૫ ॥

શ્લોકાર્થઃ-પૂર્વે કહેલા પ્રકારે કરી પોતાના મનને સમાહિત કરનારો સર્વદા યોગાભ્યાસવાન
પુરુષ, મનના નિરોધવાળો થઈ મારા સ્વરૂપભૂત નિર્વાણ-પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫

ટીકા:—હે અર્જુન! એકાંત દેશમાં સ્થિતિથી લઈને જેટલા નિયમ પૂર્વે કહ્યા છે તે સર્વ
નિયમોવાડે પોતાના મનને અલ્પાસ-વૈરાગ્યના બળથી સમાહિત કરતો સર્વદા યોગાભ્યાસમાં
પરાયણ યોગી પુરુષ નિયતમાનસ થઈને શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

તેમાં અભ્યાસની દૃઢતાવડે જેણે પોતાનું મન નિરુદ્ધ કર્યું છે તે નિયતમાનસ કહેવાય છે.
અથવા અભ્યાસની દૃઢતાવડે જેણે મનના વૃત્તિરૂપ વિકાર નિવૃત્ત કર્યા છે, તે નિયતમાનસ કહેવાય
છે. આવો નિયતમાનસ યોગી પુરુષ સર્વ વૃત્તિઓની ઉપરામતારૂપ પ્રજ્ઞાવહિતા નામની
શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. આ શાંતિ નિર્વાણપરમા છે, અર્થાત્ આ શાંતિ-તત્ત્વસાક્ષાત્કારની ઉત્પત્તિ-
દ્વારા સર્વ કામના તથા કર્મરૂપ અવિદ્યાની નિવૃત્તિરૂપ મુક્તિવિષે પરિઅવસાનવાળી છે. પુનઃ
આ શાંતિ મત્સંસ્થા છે અર્થાત્ મારા પરમાનંદ સ્વરૂપની નિષ્કારૂપ છે. આ પ્રકારની શાંતિને જ
યોગી પુરુષ પ્રાપ્ત થાય છે. અનાત્મ વસ્તુઓને વિષય કરનારાં સાંસારિક એકધર્મરૂપ સમાધિનાં.

કુળોને યોગી પુરુષ પ્રાપ્ત થતો નથી; કારણ કે ઐશ્વર્યરૂપ સિદ્ધિઓ મોક્ષને ઉપયોગી સમાધિનાં વિષ્ણુરૂપ જ થાય છે.

એ વાત પતંજલિએ પણ યોગસૂત્રોમાં-સમાધિની તે વ્યાવહારિક સિદ્ધિરૂપ કુળોનું કથન કરીને કહી છે:-તે સમાધાતુપસર્ગાન્યુત્થાને સિદ્ધયઃ ॥૧॥ સ્વાનુપમંત્રજે સંગસ્મયાકર્ણ ઉવરતિદ્રષ્ટંગાદ ॥૨॥ અર્થાત્-પૂર્વે કથન કરેલી અનેક પ્રકારની સિદ્ધિઓવડે જ યોગી પુરુષ કૃતકૃત્ય થશે; એવી આશંકા કરીને શ્રીપતંજલિ ભગવાન્ કહે છે-મોક્ષરૂપ કુળની પ્રાપ્તિ કરનાર સમાધિમાં પ્રીતિમાન્ જે યોગી પુરુષ છે, તે યોગી પુરુષને પૂર્વાકૃત વ્યાવહારિક સિદ્ધિઓ વિષ્ણુરૂપ જ થાય છે, તેથી મોક્ષની પ્રાપ્તિની ઈચ્છાવાળા પુરુષે પ્રતિબંધક સિદ્ધિઓની ઉપેક્ષા જ કરવી; કારણ કે આત્મજ્ઞાન વિના કોઈ સિદ્ધિઓવડે પણ કૃતકૃત્યતા થતી નથી. જે યોગી પુરુષ મોક્ષના હેતુભૂત સમાધિ વિષે પ્રીતિમાન્ નથી, કિન્તુ વ્યુત્થાનવિષે જ પ્રીતિમાન્ છે તે યોગી પુરુષને તો વ્યાવહારિક સિદ્ધિઓ જ થાય છે. (૧) તેમાં અમુક સ્થાનના અધિપતિરૂપ મહેન્દ્રાદિ દેવતાઓ યોગી પુરુષની પ્રત્યે આ પ્રકારની પ્રાર્થના કરે છે-“હે યોગિન્! આ સ્વર્ગાદિ સ્થાનોમાં આપ આવીને નિવાસ કરો તથા રમણ કરો. જુઓ, આ દેવકન્યા કેવી રમણિક છે? તથા આ દિવ્ય ભોગ કેવા રમણિક છે? તથા આ રસાયન-અમૃતાદિ, જરા-મૃત્યુને નિવૃત્ત કરનારાં છે, તથા આ વિમાન કેવાં દિવ્ય છે? એવા દિવ્ય પદાર્થોને અહીં આવીને ભોગવો.” આ પ્રકારે દેવતાઓ પ્રાર્થના કરતા હોવા છતાં પણ, યોગી પુરુષ તે પદાર્થો વિષે કામરૂપ સંગ કદાચિત્ પણ કરતો નથી. વળી “આ મારા યોગને બહુ આશ્ચર્ય-રૂપ પ્રભાવ છે, જેથી કરીને સાક્ષાત્ દેવતા પણ મારી આગળ આ પ્રકારની પ્રાર્થના કરે છે,” આ પ્રકારનો ગર્વરૂપ સ્મય પણ યોગી પુરુષે કદાચિત્ કરવો નહિ. કિન્તુ યોગી પુરુષે વિષયભોગો વિષે આ પ્રકારની દોષદૃષ્ટિ કરવી-“ઘણા કાળથી આ સંસારરૂપ અગ્નિમાં બળતા તથા જન્મમરણના પ્રવાહરૂપ ચક્રમાં આરૂઢ થયેલા એવા મેં, કોઈ પૂર્વના પુણ્યકર્મના પ્રભાવથી તથા ઘણા પ્રયત્નથી આ કલેશકર્મરૂપ અંધકારનો નાશ કરનાર યોગરૂપ દીપક, પ્રજ્વલિત થયો છે. આ યોગરૂપ દીપકનો નાશ કરનાર, તૃષ્ણાને ઉત્પન્ન કરનાર, વિષયરૂપ વાયુ છે. એવા યોગરૂપ દીપકના પ્રકાશને પ્રાપ્ત થઈને હું, અનેકવાર આ વિષયરૂપ મૃગ-તૃષ્ણાના બળવડે વંચિત (ઠગાયેલો) થયા છતાં પણ, પુનઃ વિષયોની પ્રાપ્તિ વાસ્તે, મને-યોતાને સંસારરૂપ અગ્નિના કાષ્ઠરૂપ શામાટે કરું? અર્થાત્ પુનઃ એમ કરવું તે મને યોગ્ય નથી. તેથી કૃપણ પુરુષોએ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય તથા સ્વપ્રપદાર્થોની પેઠે મિથ્યારૂપ એવા ભોગોમાંથી હું ઉપરામ થાઉં.” આ પ્રમાણે ભોગોમાં દોષદૃષ્ટિ કરીને યોગી પુરુષે સમાધિને દૃઢ કરવી. કામનારૂપ સંગવિષે પતિતતા તથા ગર્વરૂપ સ્મયવિષે કૃતકૃત્યતા માનનાર પુરુષને યોગની સિદ્ધિ થતી નથી. સંગ-સ્મયની વશતાથી યોગબ્રહ્મ પુરુષને પુનઃ અનિષ્ટરૂપ સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી સંગ-સ્મય બંને ન કરવા; કારણ તે કેવળ મોક્ષના વિષ્ણુની નિવૃત્તિને ઉપાય છે. (૨)

તેમાં સુંજતેવં સદાત્માનં એ વચનવડે શ્રીભગવાને એકાદ્ય ભૂમિકાવિષે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહી અને નિપત્તમાનસઃ એ વચનવડે, નિરોધભૂમિકા વિષે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિના કુળભૂત અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહી. જાતિ એ શબ્દવડે નિરોધ સમાધિજન્ય સંસ્કારોના કુળભૂત પ્રજ્ઞાતવાહિતા કહી. વિર્ણણપરમાં એ વચનવડે ધર્મભેદ નામે સમાધિને, વસ્તુજ્ઞાનદાશ કેવલ્યસુખિતની હેતુતા કહી. અને માતંત્વાં એ વચનવડે વેદાંત-સિદ્ધાંતમાં અંગીકૃત કેવલ્યમોક્ષ કહ્યો. આ સમાધિઓનું યોગશાસ્ત્રમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કર્યું છે. આ પ્રકારના મહાન્ કુળની પ્રાપ્તિ કરનાર યોગ છે. તે કારણથી અધિકારી પુરુષે મહાન્ પ્રયત્નવડે પણ યોગ સંપાદન કરવો. (૧૫)

અપતરણિકા:—હવે શ્રીભગવાન્ જો શ્લોકોવડે યોગાભ્યાસવાન્ પુરુષના આહારાદિના નિયમનું કથન કરે છે:—

નાત્યશ્રતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાંતમનશ્રતઃ ।

ન ચાતિસ્વપ્નશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન! અત્યંત અગ્નનું લોજન કરનારાનો યોગ સિદ્ધ થતો નથી, છેક લોજન નહિ કરનારાનો યોગ સિદ્ધ થતો નથી, અત્યંત નિદ્રાળુ પુરુષનો યોગ સિદ્ધ થતો નથી તેમ જ અત્યંત જાગવાવાળો પુરુષનો યોગ પણ સિદ્ધ થતો નથી. ૧૬

ટીકા:—હે અર્જુન! જે અગ્ન-લોજન કરવાથી-જઠરાગ્નિવડે જીર્ણભાવને પ્રાપ્ત થઈ ભય છે તથા શરીરમાં કાર્ય કરવાની સમર્થતાને સંપાદન કરે છે, તે અગ્ન શાસ્ત્રમાં આત્મસંમિત કહેવાય છે. આ આત્મસંમિત અગ્નનું લોજન ન કરીને જે પુરુષ લોભની વશતાથી અધિક અગ્નનું લોજન કરે છે, તે પુરુષને પણ સમાધિરૂપ યોગ સિદ્ધ થતો નથી; કારણ કે લોજન કરેલું અધિક અગ્ન અજીર્ણભાવને પ્રાપ્ત થઈને પુરુષવિષે ધાતુઓની વિષમતાદ્વારા નાના પ્રકારની જ્વર-શૂલાદિ વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે. જ્વર-શૂલાદિ વ્યાધિઓવડે પીડિત થયલા પુરુષથી યોગાભ્યાસ થઈ શકતો નથી.

વળી જે પુરુષ અત્યંત અગ્નનું લોજન કરતો નથી અથવા અત્યંત અલ્પ અગ્નનું લોજન કરે છે, તે પુરુષનો પણ યોગ સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે અગ્નનું લોજન નહિ કરવાથી અથવા અત્યંત અલ્પ લોજન કરવાથી રસાદિ ધાતુઓવડે શરીરનું પોષણ થતું નથી; તેમ કરવાથી શરીર કોઈ પણ કાર્ય કરવામાં સમર્થ થાય નહિ; તથા હ્રુધાવડે પીડિત પુરુષની વૃત્તિ પણ એકાગ્ર થતી નથી. એવા અસમર્થ શરીરથી યોગાભ્યાસ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. એ વાત શતપથની શ્રુતિમાં પણ કહી છે—યદ્દ હ વા જાત્મસંમિતમગ્ન તદવતિ તગ્ન દિનસ્તિ વદ્દ્યુયો દિનસ્તિ તપત્કનીયો ન તદવતિ હતિ ॥ અર્થાત્—જે આત્મસંમિત અગ્નનું લોજન કરવામાં આવે છે, તે અગ્ન લોકતાપુરુષ વિષે, વેદ-અર્થના અનુદ્યાનની યોગ્યતા સંપાદન કરીને, અનુદ્યાનદ્વારા તે લોકતા પુરુષનું રક્ષણ કરે છે. આત્મસંમિત અગ્ન ધાતુઓની વિષમતા કરીને, જ્વર-શૂલાદિ વ્યાધિઓની ઉત્પત્તિદ્વારા લોકતા પુરુષનું હનન કરતું નથી અને આત્મસંમિત અગ્ન કરતા જે અધિક અગ્નનું લોજન કરવામાં આવે છે, તે અધિક અગ્ન તો ધાતુઓની વિષમતાદ્વારા જ્વર-શૂલાદિ વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરીને લોકતા પુરુષને હણે છે તથા તે પુરુષના ધર્મનો પણ નાશ કરે છે અને જે અલ્પ અગ્ન લોજન કરવામાં આવે છે, તો તે અલ્પ અગ્ન તો લોકતા પુરુષનું રક્ષણ કરતું નથી અર્થાત્ હ્રુધાની નિવૃત્તિ કરવા વાસ્તે તથા ધર્મનો નિર્વાહ કરવા વાસ્તે સમર્થ થતું નથી. તેથી યોગાભ્યાસવાન્ પુરુષે અત્યંત અધિક અગ્નનો, અત્યંત અલ્પ અગ્નનો તથા અત્યંત નહિ લોજન કરવાનો પરિત્યાગ કરીને, આત્મસંમિત અગ્ન જ લોજન કરવું. અથવા, પૂર્યેવશનેનાદં તૃતીયમુક્તેન જ્ઞ । વાયો સંચરણાયૌ જ્ઞતૃર્મવશેષેવ ॥ અર્થાત્—યોગાભ્યાસવાન્ પુરુષે પોતાના ઉદરના એ ભાગને અગ્નવડે પૂર્ણ કરવું, ત્રીજા ભાગને જળવડે પૂર્ણ કરવું અને પ્રાણવાયુના સુઅપૂર્વક સંચારને વાસ્તે અતુર્થ ભાગને ખાલી રાખવું. આ પ્રકારે યોગશાસ્ત્રમાં અગ્નનું લોજન કરવાનું પરિમાણ કથન કર્યું છે. આ પરિમાણથી ન્યૂન પરિમાણ અથવા અધિક પરિમાણ અગ્નનું લોજન કરવાથી યોગ સિદ્ધ થતો નથી, કિન્તુ યોગશાસ્ત્રોક્ત પરિમાણ અગ્નના લોજનથી જ યોગ સિદ્ધ થાય છે.

અને જે પુરુષ અત્યંત નિદ્રાવાળો હોય છે, તે પુરુષનો પણ યોગ સિદ્ધ થતો નથી; કારણ કે નિદ્રા યોગની પ્રતિબંધક જ છે. અને જે પુરુષ અત્યંત જાગરણ જ કરે છે, તે પુરુ-

પતે. પણ યોગ સિદ્ધ થતો નથી; કારણ કે અત્યંત જાગરણ કરવાથી યોગાભ્યાસકાળે અવશ્ય કરીને નિદ્રાની પ્રાપ્તિ થાય. જૈવ ચાર્જન એમાં રહેલો જે ચકાર છે, તે ચકાર આહીં નહિ કથન કરેલા દોષોનું શ્રદ્ધણ કરાવવા વાસ્તે છે. તે દોષ માર્ઝેય પુરાણમાં કથન કરેલ છે:—(તપ્માતઃ કુચિતઃ શ્રાંતો ન ચ વ્યાઘ્રલ્લેચનઃ ॥) અર્થાત્—હે રાજેન્દ્ર! અત્યંત અજ્ઞ આધીને શરીરમાં પ્રુલેલા, અત્યંત ક્ષુધાતુર થયેલા, અત્યંત શ્રમયુક્ત થયેલા તથા વ્યાકુળ ચિત્તવાળા યોગી પુરુષે યોગ કરવો નહિ. ૧ અત્યંત શીતકાળે, અત્યંત ઉષ્ણકાળે તથા અત્યંત પવનકાળે ધ્યાનપરાયણ પુરુષે યોગ કરવો નહિ. (૧૬)

અવતરણિકા:—પૂર્વ શ્લોકમાં, આહારાદિના નિયમથી રહિત પુરુષને યોગની પ્રાપ્તિ થતી નથી; એ પ્રકારના વ્યતિરેકવડે, આહારાદિના નિયમવિષે યોગની કારણતા કથન કરી. હવે, આહારાદિના નિયમવાળા પુરુષને યોગની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય છે; એ પ્રકારના અન્યથવડે પણ આહારાદિના નિયમવિષે, યોગની કારણતાનું શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃસ્વહા ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—જેનો આહાર તથા વિહાર નિયમિત છે, પ્રણવ જપાદિ કર્મમાં જેની પ્રવૃત્તિ નિયમિત છે તથા જેનાં નિદ્રા તથા જાગવું નિયમિત છે, એવા પુરુષને સમાધિરૂપ યોગ દુઃખનો નાશ કરનારો સિદ્ધ થાય છે. ૧૭

ટીકા:—હે અર્જુન! અજ્ઞરૂપ જે આહાર છે તથા ગમનરૂપ જે વિહાર છે, તે આહાર વિહાર બંને જેનાં યુક્ત છે એટલે નિયમપૂર્વક છે તથા પ્રણવાદિ મંત્રોનો જપ તથા ઉપનિષદોનો પાઠ ઇત્યાદિ જે કર્યો છે, તે કર્યોમાં જેની ચેષ્ટા (પ્રવૃત્તિ) યુક્ત છે એટલે કે કાળના નિયમપૂર્વક છે, તથા નિદ્રારૂપ જે સ્વપ્ન છે, અને જાગવરૂપ જે પ્રબોધ છે, તે બંને જેના યુક્ત છે, એટલે કે કાળના નિયમપૂર્વક છે, એવા સાધનસંપન્ન પુરુષનો જ, સાધનોની દૃઢતાવડે સમાધિરૂપ યોગ સિદ્ધ થાય છે. આહાર-વિહારાદિના નિયમથી રહિત પુરુષનો સમાધિરૂપ યોગ સિદ્ધ થતો નથી.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન! આ પ્રકારના પ્રત્યક્ત વિરોધવડે સંપાદન કરેલો જે યોગ છે તે યોગવડે યોગી પુરુષને શું કૃણ પ્રાપ્ત થાય છે?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—દુઃસ્વહા હતિ—હે અર્જુન! સંસાર સંબંધી સર્વ દુઃખોનું કારણ અવિદ્યા છે, તેનો નાશ કરનારી જે બ્રહ્મવિદ્યા છે, તે બ્રહ્મવિદ્યાને ઉત્પન્ન કરનાર યોગ છે. તેથી સમાધિરૂપ યોગ, બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પત્તિદ્વારા, મૂળ અવિદ્યાસદ્વિત સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિનો હેતુ છે. એવા મદ્દાન કૃણવાળા સમાધિરૂપ યોગને અધિકારી પુરુષે અવશ્ય સંપાદન કરવો. તેમાં આહારના નિયમો તો પૂર્વ શ્લોકમાં ચક્ર દવા એ શ્રુતિવચનવડે તથા પુણ્યદગ્નેતર્ક એ યોગશાસ્ત્રના વચનવડે કથન કરવામાં આવેલ છે અને ગમનાગમનરૂપ વિહારના નિયમો યોગત્ત્વ પરંતુ અર્થાત્ યોગનપરિમાણથી અધિક ન આવતું કિન્તુ યોગનપરિમાણની અંદર અંદર આવતું, ઇત્યાદિ વચનો વડે કથન કરેલ છે. અને વાર્તા આદિ ઇત્રિયોની ચપગવાનો જે પરિત્યાગ છે, એ જ તે જપાદિ કર્મોવિષે ચેષ્ટાનો નિયમ છે સૂચના અસ્તકાળથી લઇને પુનઃ ઉદયકાળ પર્થવ જેટલી રાત્રિ છે, તે સંપૂર્ણ રાત્રિના સરખા ત્રણ વિભાગમાં જાગરણ કરવું અને મધ્યવિભાગમાં નિદ્રા લેવી; એ જ ભગવાનો તથા નિદ્રા લેવાનો નિયમ છે. એવા એવા અનેક પ્રકારના નિયમો યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા છે. (૧૭)

અવતરણિકા:—પૂર્વ પ્રસંગમાં, એકાગ્ર ભૂમિકાવિષે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિનું કથન કર્યું. હવે નિરોધ ભૂમિકાવિષે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહેવાનો પ્રારંભ કરે છે:—

યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવતિष्ठते ।

નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો યુક્ત ઇત્યુચ્યતે તદા ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે કાળે નિરુદ્ધ થયેલું ચિત્ત આત્માવિશે સ્થિત થાય છે તથા સર્વ વિષયોથી નિઃસ્પૃહ થાય છે તે સમયે તેને યુક્ત એવા નામવડે કહેવામાં આવે છે. ૧૮

ટીકા:—હે અર્જુન ! જે કાળે અંતઃકરણરૂપ ચિત્ત, પોતાના સ્વસ્થ સ્વભાવની વશતાથી, સ્વવિષયના આકારને ગ્રહણ કરવામાં સમર્થ હોતાં પણ પરવૈરાગ્યની વશતાથી સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધવાળું થઈને તથા રજ-તમથી રહિત થઈને, પ્રત્યક્-ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્માવિષે જ સર્વદા અચલ સ્થિત થાય છે, તે સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધકાળે સમાધિરૂપ યોગવડે યુક્ત કહેવાય છે.

અર્જુનની શંકા:—“કોણ યુક્ત કહેવાય છે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યઃ ઇતિ. આ લોકના તથા પરલોકના જેટલા વિષય છે, તે કામ કહેવાય છે. તે વિષયરૂપ સર્વ કામોમાંથી જેની તૃણરૂપ સ્પૃહા નિવૃત્ત થઈ છે, તે નિઃસ્પૃહ કહેવાય છે. એવો નિઃસ્પૃહ પુરુષ યુક્ત કહેવાય છે. એવી રીતે, દોષ-દૃષ્ટિપૂર્વક પરવૈરાગ્યવિષે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિની સાધનરૂપતા કથન કરી. (૧૮)

અવતરણિકા:—હવે, સમાધિવિષે સર્વ વૃત્તિઓથી રહિત થયેલા ચિત્તના ઉપમાનું કથન કરે છે:—

યથા દીપો નિવાતસ્થો નેંગતે સોપમા સ્મૃતા ।

યોગિનો યતચિત્તસ્ય યુંજતો યોગમાત્મનઃ ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—જેમ વાયુથી રહિત દેશ વિશે રહેલો દીપક અલાયમાન થતો નથી, તે જ પ્રમાણે નિરુદ્ધ ચિત્તવાળા તથા યોગનું અનુદાન કરવાવાળા યોગી પુરુષનું અંતઃકરણ કથન કર્યું છે. ૧૯

ટીકા:—હે અર્જુન ! દીપકના અલનનો હેતુ જે વાયુ છે, તે વાયુથી રહિત દેશમાં રહેલો જે દીપક છે, તે દીપક જેમ અલાયમાન વાયુનો અભાવ હોવાથી અલાયમાન થતો નથી, તેમ જે યોગી પુરુષ એકાગ્ર ભૂમિકાવિષે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિરૂપ યોગવાળો છે તથા અભ્યાસની બાહ્યતાવડે જેણે ચિત્તની સર્વ વૃત્તિઓને નિરુદ્ધ કરી છે તથા જે યોગીપુરુષ નિરોધભૂમિકાવિષે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિરૂપ યોગનું અનુદાન કરનારો છે, એવા યોગી પુરુષનું અંતઃકરણ દીપકની પેઠે નિશ્ચલ તથા સત્ત્વગુણની અધિકતાવડે પ્રકાશક છે. તેથી યોગશાસ્ત્રવેત્તા પુરુષોએ, યોગીપુરુષના અંતઃકરણનું નિશ્ચલ દીપકરૂપે દર્શાવ કથન કર્યું; અર્થાત્ જેમ દીપક અલાયમાનતાથી રહિત હોય છે તેમ યોગીપુરુષનું અંતઃકરણ પણ અલાયમાનતાથી રહિત હોય છે.

કોઈ ટીકામાં તો આત્મનઃ એ શબ્દવડે અંતઃકરણનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો નથી, કિન્તુ આત્મ શબ્દવડે પ્રત્યક્ આત્માનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. તેમાં આત્મનઃ ચોગં યુજતઃ એ પ્રકારે શબ્દોનો અન્વય કરીને, “આત્માવિષયક યોગને કરનાર જે યોગીપુરુષ છે” એ પ્રકારનો અર્થ કર્યો છે. તથા એ વ્યાખ્યાનમાં દીપકરૂપ ઉપમાનનો કોઈ ઉપમેય સિદ્ધ થતો નથી. દર્શાવતું નામ ઉપમાન છે અને દર્શાવતું નામ ઉપમેય છે. કિંવા આ વ્યાખ્યાનમાં આત્મનઃ એ શબ્દ જ વ્યર્થ થાય છે; કારણ કે સર્વ અવસ્થામાં ચિત્તને આત્માકારતા સ્વભાવથી જ સિદ્ધ છે. કોઈ

યોગને ચિત્તની આત્માકારતા સંપાદન કરતી નથી. કિન્તુ ચિત્તવિષે કર્મજન્ય કોઈ વખત થનારી જે અનાત્માકારતા છે, તે અનાત્માકારતા યોગને નિવૃત્ત કરનારી છે. એ વાત સંક્ષિપ્ત-શારીરકમાં પણ કહેલી છે:-સ્વામાયિકો દિ વિયદન્વિતતા સ્થાદે: । ધીરદિ વસ્તુવદના પુનરન્ય દેતુ: । एवं धियामपि चिदन्वितताऽनिमित्तम् । शब्दादिवस्तुवदना खलु कर्महेतु: ॥

અર્થાત્-ઘટાદિનો આકાશની સાથે જે સંબંધ છે, તે તો સ્વાભાવિક જ છે, કોઈના પ્રયત્ન વડે કરેલો નથી અને ઘટાદિનો ક્ષીરાદિ પદાર્થોની સાથે જે સંબંધ છે, તે સંબંધ સ્વાભાવિક નથી કિન્તુ કર્મજન્ય છે. તેમ જ બુદ્ધિઓનો જે ચેતનની સાથે સંબંધ છે તે સંબંધ કર્મજન્ય નથી કિન્તુ તે સંબંધ સ્વભાવસિદ્ધ છે; અને બુદ્ધિઓનો વિષયોની સાથે જે સંબંધ છે તે સંબંધ તો કેવળ કર્મજન્ય જ છે, સ્વભાવસિદ્ધ નથી. તેથી આત્મન: એ શબ્દ પ્રત્યક્ આત્માનો વાચક નથી, કિન્તુ અંત:કરણરૂપ દાષ્ટાંતિકનો બોધક છે. અથવા આ વ્યાખ્યાનમાં દાષ્ટાંતિકના લાભને વાસ્તે યતચિત્તસ્ય એ શબ્દવિષે “યત્તં ચ ત્ત્વં ચિત્તં ચ-અર્થાત્-નિરુદ્ધ થયું એવું જે ચિત્ત છે” એ પ્રકારનો કર્મધારયસમાસ અંગીકાર કરીને ચિત્તનો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો. (૧૬)

અવતરણિકા:-આ પ્રકારે સામાન્ય રૂપથી સમાધિનું કથન કરીને, હવે અસંપ્રગત-નિરોધ-સમાધિનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરતાં શ્રીમગવાન પ્રારંભ કરે છે:-

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।

યત્ર ચૈવાત્મનાઽઽત્માનં પશ્યન્નાત્મનિ તુણ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-યોગાભ્યાસના સેવનવડે જેમ પરિણામ વિશેષ ઉત્પન્ન થવાથી નિરુદ્ધ થયું ચિત્ત ઉપશમને પ્રાપ્ત થાય છે તથા જે પરિણામને લીધે શુદ્ધ અંત:કરણવડે પ્રત્યક્ ચૈતન્ય આત્માને સાક્ષાત્કાર કરનારો પુરુષ આત્માને વિશે સંતોષને પ્રાપ્ત થાય છે તેને યોગ બોલુવો. ૨૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! નિરંતર શ્રદ્ધાપૂર્વક યોગાભ્યાસનું સેવન કરીને, જે પરિણામવિશેષ ઉત્પન્ન થતાં, નિરુદ્ધ થયું ચિત્ત, એક વસ્તુને વિષય કરનારી વૃત્તિઓના પ્રવાહરૂપ એકાગ્રતાનો પરિત્યાગ કરીને, ઈધનેાથી રહિત અગ્નિની પેઠે, ઉપશમને પ્રાપ્ત થાય છે; અર્થાત્-ચિત્ત સર્વ વૃત્તિઓથી રહિત હોવાથી સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે; તથા જે પરિણામવિશેષ ઉત્પન્ન થતાં રજ-તમવડે પરાભવને નહિ પ્રાપ્ત થયેલ શુદ્ધસત્ત્વમાત્રરૂપ અંત:કરણવડે, પરમાત્માથી અભિન્ન સત્-ચિત્-આનંદધન-અનંત-અદ્વિતીય-પ્રત્યક્ આત્માને, વેદાંત પ્રમાણુજન્ય વૃત્તિવડે, સાક્ષાત્કાર કરીને પરમાનંદધન આત્માવિષે જ તોષને પ્રાપ્ત થાય છે; આ આત્માથી ભિન્ન દેહ-ઇંદ્રિયાદિરૂપ સંઘાતવિષે તથા તે સંઘાતના લોભ્ય પદાર્થોવિષે તુષ્ટિને પ્રાપ્ત થતું નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-સ મોદતે મોત્તનીયં દિ લજ્જા-અર્થાત્-પ્રદ્વાથી લઈને સ્તંભપર્યંત સર્વં પ્રાણીઓને આનંદની પ્રાપ્તિ કરનાર જે પરમાત્માદેવ છે, તે પરમાત્માદેવને સાક્ષાત્કાર કરીને વિદ્વાન્ પુરુષ “હું કૃતાર્થ છું” એ પ્રકારના મોદને પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધરૂપ અંત:કરણના પરિણામને જ ‘યોગ’ શબ્દના અર્થરૂપ બોલુવો. આ પ્રકારે તં ત્રિગુણસંયોગ-એ ત્રેવીસમા શ્લોકની સાથે આ વીસમા શ્લોકનો તથા વક્ષ્યમાણ એકવીસમા અને બાવીસમા શ્લોકનો અન્વય કરવો.

અને કોઈ ટીકામાં તો યત્ર ઉપરમતે ચિત્તં એ વચનમાં રહેલા યત્ર શબ્દનો “જે કાળ વિષે” એ પ્રમાણે અર્થ કયો છે; તે આ વ્યાખ્યાનમાં તં ત્રિગુણ એ વક્ષ્યમાણ વચનમાં રહેલા તત્

શબ્દનો તે કાળની સાથે અન્વય સંભવતો નથી. કારણ કે કાળવિષે યોગ શબ્દની અર્થરૂપતા સંભવતી નથી, તેથી એ વ્યાખ્યાન સમીચીન નથી. (૨૦)

અવતરણિકા:-આ પૂર્વ શ્લોકમાં, પ્રત્યક્ આત્માવિષે જ તોપને પ્રાપ્ત થાય છે, એ અર્થ કથન કર્યો. હવે તે અર્થની સિદ્ધિવિષે હેતુનું કથન કરે છે:-

સુખમાત્યંતિકં યત્તદ્વુદ્ધિગ્રાહ્યમર્તાદ્રિયમ્ ।

વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥ ૨૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે સુખ અનંત છે, ઇન્દ્રિયનો અવિષય છે તથા કેવળ શુદ્ધ બુદ્ધિવડે ગ્રહણ થાય છે તે સુખનો, જે અવસ્થાવિશેષમાં યોગી પુરુષ અનુભવ કરે છે તથા જેને વિષે સ્થિત થયા પછી વિદ્વાન્ પોતાના આત્મસ્વરૂપથી કદાચિત્ પણ ચલાયમાન થતો નથી, તેને યોગ શબ્દના અર્થરૂપે જાણવો. ૨૧

ટીકા:-હે અર્જુન! જે સુખ આત્યંતિક છે, અર્થાત્ દેશ-કાલ-વસ્તુ પરિચેદ્યથી રહિત નિરવિશય પ્રકારૂપ છે; જે સુખ અર્તાદ્રિય છે, અર્થાત્ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના સંબંધજન્ય જ્ઞાનનો વિષય નથી; તથા જે સુખ રજ-તમરૂપ મળથી રહિત કેવળ સત્ત્વપ્રધાન બુદ્ધિવડે જ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, એવા સ્વરૂપસુખને યોગી પુરુષ જે અવસ્થાવિશેષવિષે અનુભવે છે, તથા જે અવસ્થાવિશેષવિષે રહેલો વિદ્વાન્ પુરુષ પોતાના પરિપૂર્ણ-અદ્વિતીય આત્મસ્વરૂપથી કદાચિત્ પણ ચલાયમાન થતો નથી, તે નિરોધ પરિણામરૂપ અવસ્થાને જ 'યોગ' શબ્દના અર્થરૂપે જાણવી.

અહીં શ્રીભગવાને સ્વરૂપસુખનાં જાત્યંતિક, અર્તાદ્રિય, વુદ્ધિગ્રાહ્ય એ ત્રણ વિશેષણો કથન કર્યાં. તેમાં જાત્યંતિક એ વિશેષણવડે, પ્રકારૂપ સુખનું યો વૈ મના તત્ત્વત્ત્વ એ શ્રુતિવડે સિદ્ધ, દેશ-કાળ-વસ્તુ પરિચેદ્યથી રહિત-અનંત સ્વરૂપ કથન કર્યું. અર્તાદ્રિય એ વિશેષણવડે પ્રકારૂપ સુખવિષે વિષયજન્ય સુખોથી ભિન્નપણું કથન કર્યું. કારણ કે વિષયજન્ય સુખ અવશ્ય વિષયઈન્દ્રિયના સંબંધની અપેક્ષા કરે છે. વુદ્ધિગ્રાહ્ય એ વિશેષણવડે પ્રકારૂપ સુખવિષે સુષુપ્તિના સુખથી ભિન્નપણું કથન કર્યું. કારણ કે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં તો બુદ્ધિને લય થવાથી સુષુપ્તિનું સુખ બુદ્ધિવડે ગ્રહણ થતું નથી અને સમાધિઅવસ્થામાં તો બુદ્ધિ સર્વ વૃત્તિઓથી રહિત થઈ રહે છે, તેથી સમાધિઅવસ્થામાં પ્રકારૂપ સુખ બુદ્ધિવડે ગ્રહણ થાય છે, એ વાત ગૌડપાદાચાર્યે પણ કહી છે. લીયતે તુ હ્યત્રી તત્ત્વિગૃહીતં ન લીયતે-અર્થાત્ મન સુષુપ્તિ અવસ્થામાં અજ્ઞાનમાં લયભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, અને સમાધિમાં તે નિગૃહીત મન લયભાવને પ્રાપ્ત થતું નથી. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહી છે:-સ્માધિનિર્દેશમણ્ય ચેત્સો નિવેશિત-સ્વાત્મનિ યત્તલ્લં મયેદ્ ॥ ન શક્ષતે વર્ણયિતું ગિરા તદા યદેતદંતઃકરુણેન ગૃણતે ॥ અર્થાત્-જેનો રજ-તમરૂપ મળ અથવા પાપરૂપ મળ સમાધિવડે નિવૃત્ત થઈ ગયો છે, એવું જે આત્માવિષે સ્થિત ચિત્ત છે, તે ચિત્તને તે કાળે જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સુખનું વાણીવડે વર્ણન થઈ શકતું નથી; કિન્તુ જેની સર્વ વૃત્તિઓ નિરુદ્ધ થઈ છે, એવા અંતઃકરણવડે જ તે સુખનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. કિંવા સમાધિ અવસ્થાવિષે વૃત્તિઓવડે સુખનું આસ્વાદન કરવું તે શ્રીગૌડપાદાચાર્યે જ નિષેધ કરેલું છે:-નાસ્માદયેસ્તુલં તત્ર નિઃસંગઃ પ્રજ્ઞા મયેદ્-અર્થાત્-સમાધિમાં "હું આ મદ્દાન સુખનો અનુભવ કરું છું" એ પ્રકારની સવિકલ્પક વૃત્તિનું નામ પ્રજ્ઞા છે; તે પ્રજ્ઞાવડે સુખનું જે આસ્વાદન છે, તે વ્યુત્થાનરૂપ હોવાથી સમાધિનું વિરોધી જ છે. તેથી પ્રજ્ઞાવડે સુખનું આસ્વાદન યોગી પુરુષે કદાચિત્ પણ કરવું નહિ. આ કારણથી યોગી પુરુષે પ્રજ્ઞાની સાથેના સંગથી રહિત થવું, અર્થાત્ વૃત્તિરૂપ પ્રજ્ઞાનો નિરોધ કરવો અને સર્વ વૃત્તિ

ઓથી રહિત ચિત્તવડે, સ્વરૂપસુખનો અનુભવ, ગૌડપાદાચાર્યે જ સ્વત્થં જ્ઞાતં સર્વિર્ગણમકુળં
સદમુક્તમ્ ઇત્યાદિવચનોવડે, પ્રતિપાદિત કર્યો છે. આ અર્થ આગળ જતાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે. (૨૧)

અવતરણિકા:—પૂર્વ શ્લોકમાં યત ન ચૈવાયં સ્થિતશ્ચલતિ તત્તતઃ એ વચનવડે જે અવસ્થા-
વિશેષવિષે સ્થિત થયેલો યોગી પુરુષ પોતાના અદ્વિતીય આત્મસ્વરૂપથી અલાયમાન થતો
નથી, એ અર્થ કથન કર્યો. હવે આ (નીચેના) શ્લોકવડે તે અર્થનું ઉપપાદન કરે છે:—

યં લઘ્વા ચાપરં લામં મન્યતે નાધિકં તતઃ ।

યસ્મિન્સ્થિતો ન દુઃસ્વેન ગુરુણાપિ વિચાલ્યતે ॥ ૨૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે અવસ્થાવિશેષને પ્રાપ્ત થયા પછી યોગી પુરુષ ખીબ લાભને તેથી
અધિક માનતો નથી તથા જે અવસ્થામાં સ્થિત થયા પછી મહાન્ દુઃખથી પણ અલાયમાન
થવાતું નથી. ૨૨

ટીકા:—હો અર્જુન ! નિરતિશય-આત્મસ્વરૂપ-નિત્ય સુખની અભિવ્યંજક, જે સર્વ વૃત્તિઓથી
રહિત ચિત્તની નિરોધનામે અવસ્થાવિશેષ છે, એવી જે અવસ્થાવિશેષને નિરંતર યોગાભ્યાસની
પરિપક્વતાથી સંપાદન કરીને યોગી પુરુષ જે અવસ્થાવિશેષથી મોટા ખીબ કોઈ લાભને અધિક
માનતો નથી, કિન્તુ તે અવસ્થાવિશેષની પ્રાપ્તિવડે જ યોગી પુરુષ પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે તથા
પ્રાપ્તપ્રાપ્તીય માને છે. અનેક ઉપાયોવડે પ્રાપ્ત થનારું સુખ જેને એક જ કાળે પ્રાપ્ત થાય
તેને પ્રાપ્તપ્રાપ્તીય કહે છે. સ્મૃતિ કહે છે કે, આત્મજામાત્ર પરં વિજયે-અર્થાત્-આનંદસ્વરૂપ
આત્માથી સિત્ત જેટલા સ્વર્ગલોક, વૈકુંઠલોક, ગોલોક, બ્રહ્મલોક ઇત્યાદિ લોક છે, તે સર્વ
સાતિશયતા, દીનતા, નીચે પડવાનો ભય તથા ધર્મ્ય ઇત્યાદિ દોષોવડે સર્વદા અસ્ત લોક છે,
તેથી તે સર્વ લોક અલાભરૂપ જ છે. યદપિ વેદાંત-સિદ્ધાંતમાં પ્રત્યક્-અભિગ્ન બ્રહ્માક્ષા-
કાર જ પરમ લાભ કહ્યો છે, તેથી ચિત્તની નિરોધ અવસ્થાને પરમ લાભરૂપતા સંભવતી
નથી. તથાપિ જેમ શ્રુતિમાં સત્ય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરનાર મહાવાક્યજન્ય વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનને પણ
સત્યરૂપ કથન કરેલ છે, તેમ અહીં શ્રીભગવાને પણ પરમ લાભરૂપ આત્મસાક્ષાત્કારની
પ્રાપ્તિ કરનારી ચિત્તની નિરોધ-અવસ્થાને પરમ લાભરૂપ કથન કરેલ છે. તેમાં શ્લોકના
પૂર્વાર્દ્ધવડે “બ્રાહ્મ વિષયોની વાસનાવડે યોગી પુરુષનું સમાધિમાંથી વિચલન થતું નથી” એ
વાક્ય કથન કરી. હવે, શીત, આવપ, વાયુમશક ઇત્યાદિએ કરેલો જે ઉપદ્રવ છે, “તે ઉપ-
દ્રવને નિવૃત્ત કરવાને વાસ્તે પણ યોગી પુરુષનું સમાધિમાંથી વિચલન થતું નથી” એ અર્થ
શ્લોકના ઉત્તરાર્દ્ધવડે કથન કરે છે:—યસ્મિન્સ્થિતઃ इति-જે આત્મસ્વરૂપ સુખની અભિવ્યંજક-
સર્વ વૃત્તિઓથી રહિત-ચિત્તની અવસ્થાવિશેષવિશે સ્થિત થયેલો યોગી પુરુષ, શસ્ત્રપ્રહારાદિ
નિમિત્તજન્ય મહાન્ દુઃખથી પણ અલાયમાન થતો નથી, તો-શીતઆતપાદિના ઉપદ્રવોથી
ઉત્પન્ન થતું અલ્પ દુઃખ તે યોગી પુરુષને કેવી રીતે અલાયમાન કરી શકશે? અર્થાત્ તે
દુઃખ તેને અલાયમાન કરી શકશે નહિ. (૨૨)

અવતરણિકા:—તેમાં, યત્રોપરમતે ચિત્તં એ શ્લોકથી લઇને પણ શ્લોકોવડે કથન કરેલી જે
ચિત્તની અવસ્થાવિશેષ છે, તે અવસ્થાવિશેષ વિશે શ્રીભગવાન્ ‘યોગ’ શબ્દની અર્થરૂપતાનું
કથન કરે છે.

તં વિદ્યાહુઃ સંયોગવિયોગં યોગસંજિતમ્ ।

સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો યોગો નિર્વિણ્ણચેતસા ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-દુઃખના સંબંધથી રહિત આ નિરોધ અવસ્થાને જ યોગ શબ્દનો અર્થ જાણવો. આ યોગનો નિશ્ચય કરી તથા ઉદ્દેગથી રહિત ચિત્તવડે અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. ૨૩

ટીકા:-યત્રોપરમતે ચિત્તં એ વચનથી લઇને ઘણાં વિશેષણોવડે ઠંથન કરેલી જે, સર્વ વૃત્તિઓથી રહિત તથા પરમાનંદના અભિવ્યંજક ચિત્તની નિરોધ નામે અવસ્થાવિશેષ છે, તે ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ [ચિત્તવૃત્તિમય સર્વ દુઃખોનો વિરોધી હોવાથી તે દુઃખોના સંબંધના વિયોગરૂપ જ છે. અર્થાત્ આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક તથા આધિભૌતિક જેટલાં દુઃખો છે, તે સર્વ દુઃખોના સંબંધનો જે નિરોધવિષે અભાવ છે, તેથી સર્વ વૃત્તિઓનો નિરોધ યદ્યપિ ‘વિયોગ’ એ નામે કહેવા યોગ્ય છે, તથાપિ વિરોધી લક્ષણવડે તે નિરોધને યોગ શબ્દનો અર્થ જાણવો. આ યોગ શબ્દના અનુસારે નિરોધ કિંચિત્ માત્ર પણ સંબંધને પ્રાપ્ત થતો નથી. આ અર્થ જાગવાનું પતંજલિએ પણ કહેલો છે:-યોગશિત્તવૃત્તિનિરોધઃ અર્થાત્-સર્વ ચિત્તવૃત્તિઓનો જે નિરોધ છે, તે યોગ કહેવાય છે. આટલા કથનથી, યોગો મવતિ દુઃલ્લહા એ વચનવડે જે પૂર્વ યોગનું કૃણ કથન કર્યું હતું, તેનો ઉપસંહાર થયો.

હવે નિશ્ચયવિષે તથા નિર્વેદથી રહિતપણાવિષે યોગની સાધનરૂપતાનું શ્રીભગવાન કથન કરે છે:-સ નિશ્ચયેન ચોક્તવ્યઃ-આ પ્રકારના મહાનું કૃણની પ્રાપ્તિ કરનારો યોગ, અધિકારી પુરુષે નિશ્ચય કરીને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. અહીં “આચાર્યનાં વચનોના તથા શાસ્ત્રનાં વચનોના તાત્પર્યનો વિષયીભૂત જે જે અર્થ છે, તે સર્વ અર્થ સત્ય છે” એ પ્રકારની દૃઢ છુદ્ધિનું નામ નિશ્ચય છે. એવા નિશ્ચયવડે યોગાભ્યાસ કરવો તથા અધિકારી પુરુષે નિર્વેદથી રહિત ઘડને પણ યોગાભ્યાસ કરવો. અહીં “આટલા કાળ સૂધી અભ્યાસ કરતાં છતાં પણ મને યોગ-સિદ્ધ થયો નહિ, તો એથી આગળ કેવી રીતે સિદ્ધ થશે ?” એ પ્રકારના અનુતાપનું નામ નિર્વેદ છે. એવા નિર્વેદથી રહિત ચિત્તવડે યોગાભ્યાસ કરવો; અર્થાત્ “નિરંતર અભ્યાસ કરતાં કરતાં આ જન્મમાં અથવા જન્મોત્તરમાં અવશ્ય યોગ સિદ્ધ થશે. તેમાં અતિ શીઘ્રતા કરવાનું

સજ્જાતીય પક્ષીઓનો દ્રોહ કરીને તમારુ જ અપમાન કરે છે.” આ પ્રકારનું વચન કહીને નારદચુનિએ ગરુડને ત્યાં મોકલ્યા, ગરુડની પાંખોના પવનવડે સુકાતો જતો સમુદ્ર પણ ભયભીત થઈને તે ઈંડાને ટિટિલ પક્ષીને પાછાં દેવા લાગ્યો. આ પ્રકારે જે યોગી પુરુષ ખેદથી રહિત થઈને મનના નિરોધરૂપ પરમ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે યોગી પુરુષ ઉપર સાક્ષાત્ પોતે ઈશ્વર જ અનુબ્રહ્મ કરે છે. ઈશ્વરના અનુબ્રહ્મ કરીને, ટિટિલ પક્ષીની જેમ, યોગી પુરુષનો પણ મનના નિગ્રહરૂપ વાંચ્છિત અર્થ અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે. એ ટિટિલ પક્ષીનું આખ્યાન આત્મ-પુરાણના અગીયારમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કથન કરવામાં આવેલ છે. (૨૩)

અપતરણિકા:—“કયા ઉપાયવડે યોગ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન યોગના ઉપાયનું વર્ણન કરે છે:—

સંકલ્પપ્રભવાન્કાર્માસ્ત્યક્ત્વા સર્વાનશેષતઃ ।

મનસૈવૈન્દ્રિયગ્રામં વિનિયમ્ય સમંતતઃ ॥ ૨૪ ॥

પ્રલોકાર્થ:—અધિકારી પુરુષે સંકલ્પજન્ય સર્વ કામનો વાસના રહિત પરિત્યાગ કરી તથા મનવડે ઇન્દ્રિયોના સમૂહને વિષયોથી રોકી મનનો નિરોધ કરવો. ૨૪

ટીકા:—જે વિષયો આ લોકમાં તથા પરલોકમાં અનર્થના હેતુ હોવાથી અત્યંત દુષ્ટ છે, એવા દુષ્ટ વિષયોમાં રહેલા અશોભનપણાને ન જોઈને “એ વિષય બહુ રમણીક છે” એ પ્રકારનો વિષયોવિષે જે શોભનપણાનો અધ્યાસ છે, તે સંકલ્પ કહેવાય છે. આ સંકલ્પમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા જે “એ વિષય મને પ્રાપ્ત થાય” આ પ્રકારની વિષય અભિલાષારૂપ કામ છે, તે શોભન અધ્યાસજન્ય વિષયની અભિલાષારૂપ સર્વ કામોનો અશેષતઃ (બિલકુલ) પરિત્યાગ કરીને, અધિકારી પુરુષે શનૈઃ શનૈઃ (ધીમે ધીમે) મનનો નિરોધ કરવો. અર્થાત્ અધ્યાત્મ-શાસ્ત્રના વિચારથી ઉત્પન્ન થયેલા જે વિષયોવિષે અશોભનવનો નિશ્ચય છે, તેનાવડે શોભનત્વ-અધ્યાસનો ખાધ થયા પછી, સ્કન્ધ-ચંદન-વનિતા આદિ દૃષ્ટિ વિષયોવિષે તથા ચંદ્રલોક-પારિજાત-અમૃત, અમ્સરા ઇત્યાદિ અદૃષ્ટ વિષયોવિષે શ્વાનના વમન કરેલા ગ્રાસની જેમ કામોનો-સૂક્ષ્મ વાસના સહિત પરિત્યાગ કરીને મનનો નિરોધ કરવો. વિષયની અભિલાષારૂપ કામપૂર્વક જ વિષયોવિષે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થાય છે; કામવિના ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. તેથી કામનો અભાવ થતાં વિવેકયુક્ત મનવડે ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયોના સમૂહને રૂપાદિ સર્વ વિષયોમાંથી નિવૃત્ત કરીને અધિકારી પુરુષે શનૈઃ શનૈઃ પોતાના મનનો નિરોધ કરવો આ પ્રકારે આગલા પ્રલોકની સાથે આ પ્રલોકનો અન્વય કરવો.

અહીં જ્યેષ્ઠ: એ શબ્દવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચવ્યો છે કે, જેમ કોઈ પાત્રમાં તેલ નાંખીને તે પાત્રમાંથી પુનઃ તે તેલ કાઢી નાંખીએ, તેથી તે પાત્રમાં જે લેપરૂપ તેલ રહે છે, તે શેષ કહેવાય છે. તેમ વિષય અભિલાષારૂપ કામનો પરિત્યાગ કર્યા છતાં પણ ન્યાં સૂધી કામની વાસનારૂપ શેષ રહે, ત્યાં સૂધી વાસનાઓવડે આકર્ષણને પ્રાપ્ત થયેલું મન આભાષિમાં રિષત થતું નથી. તેથી વાસનારૂપ શેષ જેમ બાકી ન રહે તેમ સર્વ કામોનો પરિત્યાગ કરવો. અને મનસૈવ એ વચનવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચવ્યો છે કે, આ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો મનના સંબંધ વિના કોઈપણ વિષયમાં સ્વતંત્ર રીતે પ્રવૃત્ત થતી નથી, કિન્તુ મનના સંબંધને પ્રાપ્ત થઈને જ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તેથી નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની સાથે મનનો સંબંધ ન કરવો, તે જ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના નિયમ છે. (૨૪)

શનૈઃશનૈરુપમેદ્વુદ્ધયા ધૃતિગૃહીતયા ।

આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિંતયેત્ ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થઃ—યોગી પુરુષે ધૈર્યયુક્ત બુદ્ધિવડે ધીમે ધીમે મનનો નિરોધ કરવો તથા પ્રત્યક્ આત્માવિશે રહેલ મનવડે ક્ષિયત્ માત્ર પણ ચિંતન કરવું નહિ. ૨૫

ટીકાઃ—ધૈર્યરૂપ જે ધૃતિ છે, તે ધૃતિવડે અનુગૃહીત જે અવશ્યકર્તવ્યતાના નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ છે, અર્થાત્ “જે—તે (કાઈપણ) કાળે એ યોગ અવશ્ય કરીને સિદ્ધ થશે, તેમાં બહુ શીઘ્રતા કરવાનું શું પ્રયોજન છે ?” એ પ્રકારના ધૈર્યવડે અનુગૃહીત જે બુદ્ધિ છે, તે બુદ્ધિવડે અધિકારી પુરુષે ગુરુ-ઉપદિષ્ટ માર્ગવડે ભૂમિકાના જય-ક્રમથી શનૈઃ શનૈઃ મનનો નિરોધ કરવો. આટલા ઠયનથી, પૂર્વે યોગના સાધનરૂપ કહેલા જે અનિર્વેદ તથા નિશ્ચય છે, તે બન્ને દર્શાવ્યા.

આ વાત શ્રુતિમાં પણ આ પ્રમાણે કહી છેઃ—અન્તેદ્વાહ્મનસીપ્રાજ્ઞસ્તયગ્નેજ્ઞાનઆત્મનિ ॥ જ્ઞાનમાત્મનિમદ્વતિનિચચ્છેત્તયચ્છેત્ચાત્માત્મનીતિ અર્થાત્—લૌકિક તથા વૈદિક જેટલી વાચ્યા છે, તે વાચ્યાનો બુદ્ધિમાન અધિકારીએ સંખ્યાપાર મનવિષે લય કરવો; અર્થાત્ વાક્યદ્વિયના સર્વ વ્યાપારનો પરિત્યાગ કરીને માત્ર મનના વ્યાપારવાળા થવું. શ્રુતિ કહે છે કે, નાદૃચ્ચવાદ્દૃષ્ટાન્નાદ્વાત્માવોચિગ્દાપર્વં હિ તત્—અર્થાત્—અનાત્મ પદાર્થોના વાચક ઘણા શબ્દોનો અધિકારી પુરુષે ઉચ્ચાર કરવો નહિ, કારણ કે શબ્દો વાક્યદ્વિયને કેવળ પરિશ્રમની જ પ્રાપ્તિ કરનારા છે અને વાક્ય-આદિ પાંચ કર્મેદ્રિયો તથા ઐન્દ્રિય પાંચ જ્ઞાનેદ્રિયો, એ દશ ઇન્દ્રિયો જેની સહકારિણી છે, તથા નાના પ્રકારના સંકલ્પ-વિકલ્પોના સાધનરૂપ એવું જે કારણરૂપ મન છે, તેના જ્ઞાનરૂપ આત્માવિષે લય કરવો. જ્ઞાનાતીતિ જ્ઞાન—અર્થાત્—જે વસ્તુને બાણી તેવું નામ જ્ઞાન. આ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિવડે જ્ઞાન શબ્દ જ્ઞાતાનો વાચક છે. એવા જ્ઞાતા આત્માવિષે મનનો લય કરવો; અર્થાત્ આત્માવિષે જ્ઞાતૃપણીની ઉપાધિ જે અહંકાર છે, તે અહંકારવિષે મનનો લય કરવો. તાત્પર્ય એ છે કે, મનના સંકલ્પવિકલ્પાદિ સર્વ વ્યાપારોનો પરિત્યાગ કરીને, માત્ર અહંકારને પરિશેષથી રાખવો. ત્યાર પછી જ્ઞાતૃપણીની ઉપાધિ અહંકારરૂપ જ્ઞાનને સર્વત્ર વ્યાપક—મહત્તરવ આત્માવિષે લય કરવો. અહંકાર જે પ્રકારનો હોય છે. એક તો વિશેષરૂપ અહંકાર અને બીજો સામાન્યરૂપ અહંકાર. “એ દેવદત્ત નામનો હું આ યજ્ઞદત્તનો પુત્ર હું” આ પ્રકારનું જે રૂપ અભિમાન છે, તે વિશેષરૂપ અહંકાર છે. એ જ વિશેષરૂપ અહંકાર વ્યદિ અહંકાર કહેવાય છે. અને અહમ અસ્મિ માત્ર એટલું જે અભિમાન છે, તે અભિમાન સામાન્ય અહંકાર કહેવાય છે. સામાન્ય અહંકાર જ સમષ્ટિ અહંકાર કહેવાય છે. સમષ્ટિ અહંકાર સર્વત્ર અનુસ્થૂત હોવાથી હિરણ્યગર્ભ તથા મહાન્ આત્મા કહેવાય છે. બન્ને પ્રકારના અહંકારથી પૃથક્ કરેલો જે સર્વના અંતર ચિદેકરસ આત્મા છે, તે શાંત આત્મા કહેવાય છે. તે શાંત આત્માવિષે સમષ્ટિ બુદ્ધિરૂપ મહાન્ આત્માનો લય કરવો. આ પ્રકારે સમષ્ટિ બુદ્ધિરૂપ મહત્તરવના કારણરૂપ જે અવ્યક્ત છે તે અવ્યક્તનો પણ શાંત આત્માવિષે લય કરવો. આ પ્રકારે સર્વ કાર્યકારણરૂપ સંઘાતનો લય કર્યા પછી અધિકારી પુરુષને સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત ત્વં પદના લક્ષ્ય અર્થરૂપ શુદ્ધ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તેમાં શુદ્ધ-ચિદેકરસ—પ્રત્યક્ આત્માવિષે જડ શક્તિરૂપ અનિર્વચનીય અવ્યક્ત નામે પ્રકૃતિ ઉપાધિરૂપ છે. આ પ્રકૃતિ પ્રથમ સામાન્ય અહંકારરૂપ મહત્તરવ નામને ધારણ કરીને પ્રકટ થાય છે. ત્યાર પછી બાહ્ય-વિશેષ અહંકારરૂપ પ્રકટ થાય છે; ત્યાર પછી તેથી પણ બાહ્ય મનરૂપ પ્રકટ થાય છે. ત્યાર પછી તે મનથી પણ બાહ્ય વાક્યદ્વિયરૂપ પ્રકટ થાય છે. એ સર્વ અર્થ સાક્ષાત્ શ્રુતિએ જ

કથન કરેલો છે:-દ્વિત્ર્યેમ્યઃ પરા દ્વર્ષાઃ અર્થેમ્યશ્ચ પરં મનઃ । મનસસ્તુ પરા હૃદિચુદેરાત્મા મહાનપરઃ ॥ ૧ ॥ મહતઃ પરમગ્ધાત્મગ્ધાત્મરુપઃ પરાઃ । પુરુષાન્ન પરં કિંચિત્તા કાશા સા પરા ગતિઃ ॥ ૨ ॥ અર્થાત્-શ્રોત્રાદિ ઈન્દ્રિયા કરતાં શબ્દાદિ અર્થો પર છે, અર્થો કરતાં મન પર છે, મન કરતાં વ્યષ્ટિબુદ્ધિ પર છે, અને વ્યષ્ટિબુદ્ધિ કરતાં મહત્તત્ત્વ નામે સમષ્ટિબુદ્ધિ પર છે. આ મહત્તત્ત્વ કરતાં અવ્યક્ત પર છે, અવ્યક્ત કરતાં અધિષ્ઠાનરૂપ પરમાત્મા પુરુષ પર છે અને તે પુરુષ કરતાં પર કોઈ પણ પદાર્થ નથી. કિન્તુ તે પુરુષ જ સર્વની અવધિરૂપ છે તથા પરાગતિરૂપ છે.

જેમ ગૌ-મહિષાદિ પશુઓવિષે વાક્યદ્વિધનો નિરોધ રહે છે, તેમ વાક્યદ્વિધનો નિરોધ કરવો તે પ્રથમ ભૂમિકા કહેવાય છે. અને જેમ બાળકવિષે તથા મૂઢ પુરુષવિષે નિર્મનસ્ત્વ રહે છે, તેમ નિર્મનસ્ત્વવાળા ધર્મ, એ બીજી ભૂમિકા કહેવાય છે. અને જેમ તંત્રા-અવસ્થામાં “હું બ્રાહ્મણ છું” “હું મનુષ્ય છું” એ પ્રકારનો અહંકાર રહેતો નથી; તેમ સર્વદા અહંકારથી રહિત થઈ તે ત્રીજી ભૂમિકા કહેવાય છે અને જેમ સુષુપ્તિમાં મહત્તત્ત્વ રહેતું નથી, તેમ મહત્તત્ત્વથી રહિતપણું તે ચોથી ભૂમિકા કહેવાય છે. આ ચારે ભૂમિકાઓની અપેક્ષાએ કરીને જ શ્રી-ભગવાને જ્ઞાનઃજ્ઞાનૈવરમેવ એ વચન કહેલું છે. અહીં યદ્યપિ મહત્તત્ત્વ તથા શાંત આત્મા એ બન્નેની મધ્ય, દ્વિત્ર્યેમ્યઃ પરા દ્વર્ષાઃ આ શ્રુતિએ મહત્તત્ત્વનું ઉપાદાન કારણ અવ્યાકૃત નામે તત્ત્વ કથન કરેલ છે, તથાપિ જેમ વાક્યાદિ તત્ત્વોનો મનાદિ તત્ત્વોવિષે લય શ્રુતિએ કથન કર્યો છે, તેમ મહત્તત્ત્વ નામે તત્ત્વનો અવ્યાકૃત નામે તત્ત્વવિષે લય શ્રુતિએ કથન કર્યો નથી. એનું કારણ એ છે કે, જે કદાચિત્ મહત્તત્ત્વનો અવ્યાકૃતવિષે લય કરીએ, તો સુષુપ્તિની પેઠે સ્વરૂપ લયની જ પ્રાપ્તિ થશે અને અવ્યાકૃતવિષે મહત્તત્ત્વનો લય લોગપ્રદ કર્મોના ક્ષય થયા પછી પુરુષ પ્રયત્ન વિના સ્વતઃજ સિદ્ધ છે તથા અવ્યક્તવિષે મહત્તત્ત્વનો લય તત્ત્વદર્શનવિષે ઉપયોગી પણ નથી. અને દરયે સ્વપ્નયાગદ્વાસૂક્ષ્મયાસૂદમદર્શિમિ. એ પ્રકારનું વચન પૂર્વે કથન કરીને, તે સૂક્ષ્મતાની સિદ્ધિ વાસ્તે યત્તેદ્વાદ્મનસી પ્રાપ્તઃ આ શ્રુતિએ નિરોધસમાધિનું વિધાન કર્યું છે. તેથી નિરોધ સમાધિ જિજ્ઞાસુ જનને તત્ત્વ સાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ વાસ્તે અપેક્ષિત છે અને તત્ત્વવેત્તા પુરુષને સર્વ કલેશોની નિવૃત્તિરૂપ જીવન્મુક્તિની પ્રાપ્તિવાસ્તે અપેક્ષિત છે. તેથી જિજ્ઞાસુ જને તથા તત્ત્વવેત્તા પુરુષે નિરોધ-સમાધિ અવશ્ય કરી સંપાદન કરવી.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન! શાંત આત્માવિષે અવિરુદ્ધ જે ચિત્ત છે, તે ચિત્ત તે કાળે સર્વ વૃત્તિઓથી રહિત છે, તેથી સુષુપ્ત ચિત્તની પેઠે ચિત્તવિષે આત્મદર્શનની હેતુતા જ સંભવતી નથી.

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-નિરોધકાળે સર્વ વૃત્તિઓનો અભાવ થતાં પણ નિરુદ્ધ ચિત્તવડે સ્વતઃસિદ્ધ જે આત્માનું દર્શન છે, તેને કોઈ પણ વાદી નિવૃત્ત કરવાને સમર્થ નથી. એ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કહી છે:-(આત્માનાત્માકારં સ્વમાનતોઽવશ્યિતં સદાચિત્તમ્ । આત્મૈક્ય-કારતવા તિરસ્કૃતા નાત્મદૌર્ઘ્યં વિદયીત ॥ અર્થાત્-ચિત્ત પોતાના સવિષય સ્વભાવથી જ સર્વદા આત્માકાર અથવા અનાત્માકાર થયેલું જ રહે છે. તેમાં અધિકારી પુરુષે ચિત્તની આત્મૈક્ય-કારતાને સંપાદન કરીને અનાત્મદૃષ્ટિના પરિત્યાગવડે ચિત્તનો નિરોધ કરવો.) અહીં એ તાર્પણ્ય છે કે, જેમ ઉત્પન્ન થયેલો ઘટ સ્વતઃ આકાશવડે પૂર્ણ થઈને જ ઉત્પન્ન થાય છે, કોઈ પુરુષ પ્રયત્નથી ઘટને આકાશવડે પૂર્ણ કરવામાં આવતો નથી અને ઘટવિષે જલ-તંદુલાદિ પદાર્થોનું જે પૂરણ હોય છે તે તો ઘટ ઉત્પન્ન થયા પછી પુરુષના પ્રયત્નવડે થાય છે. વળી ઘટમાંથી જલ-તંદુલાદિ કાઢી લેતાં છતાં પણ આકાશ તે ઘટમાંથી બહાર નીકળી જતું નથી તથા ઘટનું સુખ બંધ કર્યો છતાં પણ આકાશ ઘટની અંતર (અંદર) જ રહે છે. તેમ ચિત્ત

પણ ઉત્પન્ન થતાં જ ચૈતન્ય આત્માવડે પૂર્ણ જ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉત્પન્ન થયલા ચિત્તવિષે પશ્ચાત્, મૂધામાં-કુરડીમાં નાંખેલા દુતતામ્રની-પીગળાવેલા તામ્રની પેઠે, ઘટદુઃખાદિરૂપતા, યોગના હેતુ ધર્મ-અધર્મ સહકૃત સામગ્રીની વશતાથી, પ્રાપ્ત થાય છે. યોગાભ્યાસના ખળવડે ચિત્તમાંથી ઘટદુઃખાદિ અનાત્માકારતાને નિવૃત્ત કર્યા છતાં પણ, વિના નિમિત્તે ચિત્ત-વિષે જે ચિદાકારતા છે, તે ચિદાકારતાને ચિત્તમાંથી નિવૃત્ત કરી શકાતી નથી. તેથી નિરોધ-સમાધિવડે સર્વ વૃત્તિઓથી રહિત તથા માત્ર સંસ્કારરૂપ હોવાથી અત્યંત સૂક્ષ્મ એવું નિરુપાધિક્ષ ચૈતન આત્માનું અભિમુખ ચિત્ત છે. આ નિરુદ્ધ ચિત્તવડે, વૃત્તિવિના જ નિર્વિદ્ધ આત્માનો અનુભવ સંભવિત થઈ શકે છે. એ પૂર્વોક્ત સર્વ અર્થનું શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:-જાત્મ-લેખ્ય મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિંતયેત્ સર્વ ઉપાધિથી રહિત પ્રત્યક્ આત્માવિષે જેની સંસ્થા એટલે સમાપ્તિ છે તે આત્મસંસ્થ કહેવાય છે. અર્થાત્ સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓથી રહિત સ્વભાવસિદ્ધ આત્માકાર માત્ર જે મન છે, એવા આત્મસંસ્થ મનને પૂર્વોક્ત ધૈર્યવડે અનુગૃહીત ધૃદ્ધિથી-સંપાદન કરીને, અસંપ્રજાત સમાધિવિષે સ્થિત થયલા યોગી પુરુષે કોઈ પણ વસ્તુનું ચિતન કરવું નહિ. અર્થાત્ કોઈ અનાત્મ પદાર્થને અથવા પ્રત્યક્ આત્માને વૃત્તિવડે વિષય કરવો નહિ. કારણ કે અસંપ્રજાત સમાધિ-કાળે જે કદાચિત્ અનાત્માકાર વૃત્તિને ઉત્પન્ન કરે, તો તે સમાધિમાંથી વ્યુત્થાનને જ પ્રાપ્ત થાય; અને જે કદાચિત્ આત્માકાર વૃત્તિને ઉત્પન્ન કરે, તો સંપ્રજાત સમાધિ જ પ્રાપ્ત થાય; પણ અસંપ્રજાત સમાધિ રહે નહિ. તેથી યોગી પુરુષે અસં-પ્રજાત સમાધિની સ્થિરતા કરવાને વાસ્તે કોઈ પણ આત્માકાર વૃત્તિને અથવા અનાત્માકાર વૃત્તિને ઉત્પન્ન કરવી નહિ. (૨૫)

અવતરણિકા:-આ પ્રકારે નિરોધ સમાધિ કરનાર યોગી પુરુષે ચોતાના મનને સર્વ ખાલુએથી રોકીને અંતર આત્માવિષે નિરુદ્ધ કરવું: આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચંચલમસ્થિરમ્ ।

તતસ્તતો નિયમ્યૈતદાત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥ ૨૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે જે નિમિત્તવડે વિશ્લેષને પામેલું તથા લયને અભિમુખ થયલું મન વિષયકાર વૃત્તિને ઉત્પન્ન કરે છે તે તે નિમિત્તથી મનને રોકી તેને આત્માવિશે જ નિરોધ પ્રાપ્ત કરવો. ૨૬
ટીકા:-હે અર્જુન ! ચિત્તને વિશ્લેષની પ્રાપ્તિ કરનારા જે શબ્દાદિ વિષયો છે, તે શબ્દાદિ વિષયોની મધ્યે, જે જે શબ્દાદિ વિષયરૂપ નિમિત્તથી તથા રાગદ્વેષાદિ નિમિત્તથી વિશ્લેષના અભિમુખ થયલું મન નિશ્ચરે છે, અર્થાત્ વિષયની અભિમુખ થયલી જે પ્રમાણ, વિષયવ્યવહાર તથા સ્મૃતિ, એમ સમાધિની વિરોધી ચાર પ્રકારની વૃત્તિઓ છે, તે વૃત્તિઓમાં કોઈ પણ વૃત્તિને ઉત્પન્ન કરે છે; તથા લયના હેતુરૂપ નિદ્રાશેષ, બહુ અનલોચન, પરિશ્રમ ઇત્યાદિ નિમિત્તોની મધ્યમાં જે જે નિમિત્તથી લયના અભિમુખ થયલું મન નિશ્ચરે છે, અર્થાત્ લીન થઇને સમાધિની વિરોધી નિદ્રારૂપ વૃત્તિને ઉત્પન્ન કરે છે, તે તે વિશ્લેષના નિમિત્તથી તથા તે તે લયના નિમિત્તથી મનને નિયમમાં રાખીને અર્થાત્ સર્વ વૃત્તિઓથી રહિત કરીને તેને સ્વપ્રકાશ-પરમાનંદધન આત્માવિષે જ નિરુદ્ધ કરવું, કે જે આત્માવિષે નિરુદ્ધ થયલું મન વિશ્લેષને પ્રાપ્ત થતું નથી તથા લયને પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. એ સર્વ અર્થ શ્રીગોપાદ્યાચાર્યે પણ કહેલો છે:-

હયાયેન નિગૃહીવાદ્વિચિંતં કામમોગયોઃ ॥ સુપસંજં છયે ચૈવ યથા કામો હયસ્વથા ॥ ૧ ॥

દુઃખં સર્વમનુસ્મૃત્ય કામમોગાન્નિવર્તયેત્ ॥ અજં સર્વમનુસ્મૃત્ય જાતં નૈવ તુ પश्यતિ ॥ ૨ ॥

લયે સંબોધયેચિત્તં વિક્ષિપ્તં શમયેત્પુનઃ ॥ સકપાયં વિજ્ઞાનીયાત્સમપ્રાપ્તં ન ચાલયેત્ ॥ ૩ ॥

નાત્વાદયેત્સુખં તત્ર નિઃસંગઃ પ્રજ્ઞયા ભવેત્ ॥ નિઞ્ચલં નિઞ્ચરશ્ચિત્તમેકીકુર્યાત્પ્રયત્નતઃ ॥ ૪ ॥

યદા નલીયતે ચિત્તં તત્ર વિક્ષિપ્યતે પુનઃ ॥ અર્નિગનમનાભાસં નિષ્પન્નં વ્રહ્મ તત્તદા ॥ ૫ ॥

અર્થ:-કામ અને લોગ એ બન્નેવિષે વિક્ષિપ્ત જે મન છે, અર્થાત્ પ્રમાણુ-વિપર્યય-વિકલ્પ-સ્મૃતિ એ ચાર વૃત્તિઓમાં કોઈ પણ વૃત્તિરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થયલા મનને યોગી પુરુષે વક્ષ્યમાણુ વૈરાગ્યાભ્યાસરૂપ ઉપાયવડે પ્રત્યક્ આત્માવિષે જ નિરુદ્ધ કરવું. તેમાં શબ્દાદિ વિષયોની જે પ્રકારની અવસ્થા હોય છે:-એક તો ચિંત્યમાન અવસ્થા અને બીજી ભુજ્યમાન અવસ્થા. તેમાં શબ્દાદિ વિષયોનું ચિંતન કરવું તે ચિંત્યમાન અવસ્થા કહેવાય છે અને શબ્દાદિ વિષયોનો જે લોગ કરવો તે ભુજ્યમાન અવસ્થા કહેવાય છે. આ બન્ને અવસ્થાઓનું બોધન કરવા વાસ્તે કામભોગયોઃ એ શબ્દોમાં દ્વિવચન કહેવામાં આવેલું છે. આ બન્ને અવસ્થાઓ મનના વિદ્યેપના જ હેતુ થાય છે અને જેમાં લય લાવને પ્રાપ્ત થાય તેનું નામ લય છે તથા તે લયને સુષુપ્તિ કરી કહેવામાં આવે છે. આ સુષુપ્તિરૂપ લયવિષે મન સુપ્રસન્ન થાય છે, અર્થાત્ સર્વ આયાસથી રહિત થાય છે. એવા સુપ્રસન્ન મનનો પણ યોગી પુરુષે નિઞ્ચલ કરવો.

અર્જુનની શંકા:-“સુષુપ્તિમાં જો મન સર્વ વિદ્યેપરૂપઆયાસથી રહિત થાય છે, તો શા વાસ્તે મનનો નિઞ્ચલ કરવો?”

શ્રીકૃષ્ણવાને કરેલું સમાધાન:-યદા કામો લ્યસ્તથા ઇતિ જેમ કામ વિષયગોચર પ્રમાણુદિ વૃત્તિઓને ઉત્પન્ન કરીને સમાધિનો વિરોધી થાય છે, તેમ લય પણ નિદ્રારૂપ વૃત્તિને ઉત્પન્ન કરીને સમાધિનો વિરોધી જ થાય છે; કારણ કે સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધને સમાધિ કહેવામાં આવે છે. તેથી જેમ મન કામાદિકૃત વિદ્યેપમાંથી નિરુદ્ધ કરવા યોગ્ય છે, તેમ પરિશ્રમાદિકૃત લયમાંથી પણ મનનો નિરોધ કરવો યોગ્ય છે. (૧) પહેલા શ્લોકમાં વ્યાખ્યાન નિઞ્ચીયાત્ એ વચનવડે સામાન્યતઃ ઉપાયનું કથન કર્યું. મનનો નિઞ્ચલ કરવાનો ઉપાય શું છે? એવી શંકા થતાં તે ઉપાયનું કથન કરે છે:-દ્વયં સર્વમનુસ્મૃયેતિ. “અવિદ્યાવડે રચિત જેટલા દ્વૈત પ્રપંચ છે, તે સર્વ દ્વૈત પ્રપંચ પરિનિષ્ઠિત હોવાથી દુઃખરૂપ જ છે,” આ પ્રકારનું નિરંતર ચિંતન કરીને, અર્થાત્, યો વૈ શ્રમા તત્સુખં નાલ્પે સુખમસ્તિ અય યદ્વયં તન્મત્ત્યં તદુઃખમ્ ઇતિ-અર્થાત્ જે ચેતન દેશ-કાળ-વસ્તુ પરિચ્છેદથી રહિત છે તે જ સુખરૂપ છે, પણ પરિનિષ્ઠિત પદાર્થોવિષે સુખરૂપતા હોતી નથી. જે જે પદાર્થો પરિનિષ્ઠિત છે, તે તે પદાર્થો નાશવાન્ તથા દુઃખરૂપ છે, ઇત્યાદિ શ્રુતિઓના અર્થને શુરુના ઉપદેશની પછી નિશ્ચિત કરીને, યોગી પુરુષે કામભોગોને પોતાના મનમાંથી નિવૃત્ત કરવા; અર્થાત્ ચિંત્યમાન અવસ્થાવાળા વિષયોને તથા ભુજ્યમાન અવસ્થાવાળા વિષયોને પોતાના મનમાંથી નિવૃત્ત કરવા, અથવા તે કામભોગોમાંથી પોતાના મનને નિવૃત્ત કરવું. આટલા કથનવડે, દ્વૈત પ્રપંચના સ્મરણકાળે વૈરાગ્યભાવનામાં મનની નિઞ્ચલી ઉપાયરૂપતા કહી.

હવે સર્વ દ્વૈત પ્રપંચના સ્મરણરૂપ પરમ ઉપાયનું કથન કરે છે:-અજં સર્વગનુસ્મૃત્વ ઇતિ. “જન્મથી રહિત જે બ્રહ્મ છે, વદ્ધરૂપ જ આ સર્વ જગત્ છે, તે બ્રહ્મથી અવિરક્ત કિંચિત્માત્રં પણ વસ્તુ નથી.” આ પ્રમાણે શુરુશાસ્ત્રના ઉપદેશની પછી, વિચાર કરીને અદ્વિતીય બ્રહ્મથી વિપરીત દ્વૈત માનને યોગી પુરુષ દેખતો નથી; કારણ કે અધિગ્ઞાનનું જ્ઞાન થતાં કલિપત વસ્તુનો અભાવ જ થાય છે. જેમ રજ્જુરૂપ અધિગ્ઞાનનું જ્ઞાન થતાં, તેના વિષે કલિપત સર્પ-હંડાદિનો અભાવ જ થાય છે, તેમ અધિગ્ઞાન બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતાં તેના વિષે કલિપત દ્વૈત પ્રપંચનો અભાવ જ થાય છે. તેમાં વૈરાગ્ય ભાવનારૂપ પૂર્વોક્ત ઉપાયની અપેક્ષાએ કરીને,

સર્વ દ્રેતની નિવૃત્તિરૂપ ઉપાયવિષે વિલક્ષણતાનું ઓધન કરવાને વારતે શ્લોકમાં જ શબ્દ કહેવામાં આવ્યો છે.

(૨) આ પ્રકારે વૈરાગ્ય ભાવના તથા તત્ત્વદર્શન એ બંને ઉપાયોવડે વિષયોમાંથી નિવૃત્ત કરેલું ચિત્ત, જો કદાચિત્ દિવસે દિવસે લય થવાના અભ્યાસની વશતાથી લયનું અભિમુખ થાય, તો નિદ્રાશેષ, બહુ અન્નભોજન, અતિપરિશ્રમ ઇત્યાદિ લયનાં કારણોના નિરોધ કરીને યોગી પુરુષે ઉત્થાનના પ્રયત્નવડે ચિત્તને લયથી પ્રબોધન કરવું. આ પ્રકારે લયથી પ્રબોધન કરેલું ચિત્ત, જો કદાચિત્ દિવસે દિવસે પ્રબોધનના અભ્યાસની વશતાથી પુનઃ કામભોગવિષે વિક્ષિપ્ત થાય, તો પૂર્વોક્ત વૈરાગ્ય ભાવનાવડે તથા તત્ત્વસાક્ષાત્કારવડે પુનઃ તે ચિત્તને નિરુદ્ધ કરવું. આ પ્રકારે પુનઃ પુનઃ અભ્યાસના બળથી, લયથી પ્રબોધન કરેલું તથા શબ્દાદિ વિષયોમાંથી નિવૃત્ત કરેલું ચિત્ત, બ્રહ્મરૂપ સમભાવને પ્રાપ્ત થતું નથી, કિન્તુ મધ્યમાં રહેલું તે ચિત્ત સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. આ સ્તબ્ધભાવને કષાય દોષ કહે છે. કષાયદોષ રાગદ્વેષાદિની પ્રબળ વાસનારૂપ રાગની વશતાથી પ્રાપ્ત થાય છે. કષાયદોષથી યુક્ત જે ચિત્ત હોય છે, તે સકષાય કહેવાય છે. એવા સકષાય ચિત્તને યોગી પુરુષે સમાહિત ચિત્તથી વિવેકે કરીને જાણવું. ત્યાર પછી “એ મારું ચિત્ત અત્યારે સમાધિત થયું નથી” એ પ્રકારના નિશ્ચયવડે યોગી પુરુષે, જેમ લયવિક્ષેપદોષથી ચિત્તને નિવૃત્ત કર્યું હતું, તેમ કષાયદોષમાંથી પણ ચિત્તને નિવૃત્ત કરવું. ત્યારપછી લય-વિક્ષેપ-કષાયદોષથી રહિત થયેલું ચિત્ત પરિશેષથી સમરૂપ બ્રહ્મને જ પ્રાપ્ત થાય છે. સમબ્રહ્મવિષે પ્રાપ્ત થયેલા ચિત્તને યોગી પુરુષે કષાયલયની ભ્રાંતિવડે અલાયમાન કરવું નહિ, કિન્તુ ધૈર્યઅનુગૃહીત બુદ્ધિવડે લયકષાયની પ્રાપ્તિથી વિવેચન કરીને સમબ્રહ્મની પ્રાપ્તિવિષે જ અત્યંત પ્રયત્નવડે ચિત્તને સ્થાપન કરવું.

(૩) કિંવા નિરોધ સમાધિ યદ્યપિ પરમ સુખની અભિવ્યંજક છે, તથાપિ યોગી પુરુષે નિરોધ સમાધિવિષે સુખનું આસ્વાદન કરવું નહિ, અર્થાત્ “આટલા કાળ સૂધી હું સુખી થઈને રહેલો છું” એ પ્રકારની સુખના આસ્વાદનરૂપ વૃત્તિને યોગી પુરુષે ઉત્પન્ન કરવી નહિ. જો કદાચિત્ સુખાકાર વૃત્તિ કરવામાં આવે તો અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિના જ લંગ થશે, એ વાત પૂર્વે કથન કરવામાં આવી છે. કિંવા “પ્રજ્ઞાવડે જે સુખ પ્રતીત થાય છે, તે અવિદ્યાવડે કલ્પિત હોવાથી મિથ્યા જ છે” આ પ્રકારની ભાવનાવડે યોગી પુરુષે સર્વ સુખોવિષે નિઃસંગ થવું, અર્થાત્ સુખની ઇચ્છાથી રહિત થવું. અથવા નિઃસંગઃ પ્રજ્ઞા જાગે એ વચનનો આ પ્રમાણે ધીમે અર્થ કરવો:-સવિકલ્પ સુખાકાર વૃત્તિરૂપ પ્રજ્ઞાની સાથેના સંગનો યોગી પુરુષે પરિત્યાગ કરવો અને સર્વ વૃત્તિઓથી રહિત ચિત્તવડે જે સ્વરૂપસુખનો અનુભવ થાય છે, તેનો યોગી પુરુષે કદાચિત્ પણ પરિત્યાગ કરવો નહિ; કારણ કે વૃત્તિવિના સ્વભાવથી જ પ્રાપ્ત જે સ્વરૂપસુખનો અનુભવ છે તે નિવૃત્ત કરવો અશક્ય છે. આ પ્રકારે સર્વ બાબુઓથી નિવૃત્ત કરીને પ્રત્યયના બળથી નિશ્ચલ કરેલું ચિત્ત જો કદાચિત્ પોતાના ચંચળ સ્વભાવથી વિષયોની અભિમુખતાવડે બાહ્ય ગમન કરે, તોપણ યોગી પુરુષે નિરોધના પ્રયત્નથી ચિત્તને પુનઃ સમબ્રહ્મ વિષે એકતાને પ્રાપ્ત કરવું.

(૪) “સમબ્રહ્મવિષે પ્રાપ્ત થયેલું ચિત્ત કયા પ્રકારનું થાય છે?” એવી જિજ્ઞાસા થતાં તેનું સ્વરૂપ કહે છે:-વદા ન લીયતે દ્વિતિ,-જે કાળે ચિત્ત લયને પ્રાપ્ત થતું નથી, સ્તબ્ધભાવરૂપ કષાયને પ્રાપ્ત થતું નથી, શબ્દાદિ વિષયાકાર વૃત્તિરૂપ વિક્ષેપને પ્રાપ્ત થતું નથી તથા સમાધિના સુખને પણ વૃત્તિવડે આસ્વાદન કરતું નથી, તે કાળે પણ ચિત્તનો નિરોધ કરવો. યદ્યપિ શ્લોકમાં લય અને વિક્ષેપ એ બેનું જ કથન કરવામાં આવ્યું છે, કષાય

એ એનું કથન કરવામાં આવ્યું નથી, તથાપિ લય-કથાય એ બન્ને દોષ તમોશુણનાં કાર્ય છે. તેથી તામસત્વ ધર્મની સમાનતાને લઈને લય શબ્દ કથાયનો પણ ઉપલક્ષક છે. એ પ્રકારે વિદ્યેષ અને સુખાસ્વાદ એ બન્ને દોષ રન્નેશુણનાં કાર્ય છે, તેથી રાજસત્વ ધર્મની સમાનતાને લઈને વિદ્યેષ શબ્દ સુખાસ્વાદનો પણ ઉપલક્ષક છે. આ સુખાસ્વાદને યોગશાસ્ત્રમાં રસાસ્વાદ પણ કહે છે. અને પૂર્વે જે ચારે દોષોને પૃથક્ પૃથક્ કથન કર્યા હતા, તે લયાદિ દોષોની નિવૃત્તિ કરવાને વાસ્તે પૃથક્ પૃથક્ પ્રયત્ન કરવાને વાસ્તે કથન કર્યો હતા. આ પ્રકારે લય-કથાય એ બન્ને દોષોથી રહિત તથા વિદ્યેષ-સુખાસ્વાદ એ બન્ને દોષોથી રહિત ચિત્તને અનિગ્ન કહેવામાં આવે છે. ઇગ્ન એટલે ચલન. જેમ વાયુમાં રહેલો દીપક લયની અભિમુખ્યતારૂપ ઇગ્નવાળો હોય છે, તેમ લયની અભિમુખ્યતારૂપ ઇગ્નથી રહિત જે ચિત્ત તે અનિગ્ન કહેવાય છે. અર્થાત્ વાયુથી રહિત દેશમાં રહેલા દીપકની પેઠે ચિત્ત ચલનરૂપ ઇગ્નથી રહિત છે, તથા ચિત્ત અનાભાસ છે અર્થાત્ ચિત્ત કોઈપણ વિષયાકારે પ્રતીત થતું નથી. એ પ્રકારે જે કાળે ચિત્ત લય-કથાય-વિદ્યેષ-સુખાસ્વાદ એ ચારે દોષોથી રહિત થાય છે, તે કાળે તે સમગ્રજ્ઞને પ્રાપ્ત થાય છે.

(૫) આ પ્રકારને યોગ સાક્ષાત્ શ્રુતિએ પણ કથન કર્યો છે:—

યદાપંચાવતિષ્ઠેતે જ્ઞાનાનિ મનસા સદ્ । હૃદિશ્ચ ન વિષ્ટેતે તમાહુઃ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૧ ॥

તા યોગમિતિ મન્યંતે સ્થિરામિદ્રિયચારણામ્ । અપ્રવત્તસ્તદ્ ભવતિ યોગો હિ પ્રમવાપ્યયૌ ॥ ૨ ॥

અર્થાત્-જે કાળે મનસહિત પાંચ સાર્નેદ્રિય નિરોધને પ્રાપ્ત થાય છે, હૃદિ પણ કાંઈ ચેષ્ટા કરતી નથી તથા જે કાળે સ્થિર ઇદ્રિયોની ધારણાને યોગશાસ્ત્રવેત્તા પુરુષ પરમગતિ તથા યોગ કહે છે, તે કાળે વિના પ્રયત્ને જ ચિત્ત બ્રહ્માકારતાને પ્રાપ્ત થાય છે. મૂળભૂત શ્રુતિને અંગીકાર કરીને પતંજલિ ભગવાને યોગક્ષિત્તિનિરોધઃ એ સૂત્ર કથન કર્યું છે. તેથી તત્તત્તો નિચ્ચૈતદાત્મયેવ વર્ણનયેવ એનું વચન શ્રીભગવાને કથન કર્યું છે. આ શ્રુતિ-સૂત્રને અનુસરતી હોવાથી યથાર્થ છે. (૨૬)

અવતરણિકા:-આ પ્રકારે યોગાભ્યાસના બળથી યોગી પુરુષનું મન પ્રત્યક્ આત્માવિષે નિરોધને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી યોગી પુરુષને જે ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું હવે શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

પ્રશાંતમનસં હ્યેનં યોગિનં સુખમુત્તમમ્ ।

ઉપૈતિ શાંતરજસં બ્રહ્મભૂતમકલ્મષમ્ ॥ ૨૭ ॥

પ્રશ્નોર્થ:-જેનું મન પ્રશાંત છે, જેનો રન્નેશુણ નિવૃત્ત થયો છે, જેનો તમોશુણ નિવૃત્ત થયો છે તથા જે બ્રહ્મરૂપ છે, એવા યોગી પુરુષને નિરંતરિય સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૭

ટીકા:-જેનું મન પ્રશાંત થયું છે અર્થાત્ સર્વ વૃત્તિઓથી રહિતતાવડે સંસ્કાર માત્ર અવશેષ જેનું મન નિરુદ્ધ થયું છે, તે પ્રશાંતમનસ કહેવાય છે. એને શાસ્ત્રમાં નિર્મનસ્ક પણ કહે છે. હવે યોગી પુરુષની નિર્મનસ્કવાવિષે હેતુગભિત જે વિશેષણ કહે છે: શાંતરજસં બ્રહ્મ ભૂતમ્ इति. જેનો વિદ્યેષનો હેતુ રન્નેશુણ શાંત થયો છે એટલે કે નિવૃત્ત થયો છે તે શાંત-રજસ કહેવાય છે અર્થાત્ યોગી પુરુષ વિદ્યેષદોષથી રહિત છે. તથા જેનામાં કદમ્બ એટલે કે લયનો હેતુ તમોશુણ વિદ્યમાન નથી, તે અકદમ્બ કહેવાય છે અર્થાત્ યોગી પુરુષ લય-દોષથી રહિત છે. અહીં શાંતરજસં એ શબ્દને જ જે તમોશુણનું ઉપલક્ષણ અંગીકાર કરીએ, તો અકદમ્બ એ શબ્દનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવો:-સંસારના હેતુભૂત જે ધર્મ-અધર્મોદ્ભૂત

કદમ્બ છે, તે કદમ્બથી રહિત જે યોગી પુરુષ છે તે અકદમ્બ કહેવાય છે તથા જે યોગી પુરુષ પ્રદ્યુભૂત છે અર્થાત્ “આ સર્વ જગત્ પ્રદ્યુભૂત જ છે” એ પ્રકારના નિશ્ચય કરીને સમપ્રદ્યુભૂત પ્રાપ્ત થયેલા જે હૃદયમુક્તા પુરુષ છે, તેવા યોગી પુરુષને નિરતિશય સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં મન તથા મનની વૃત્તિ એ બંનેનો અભાવ થતાં પણ સુષુપ્તિવિષે સ્વસ્થપ્રસુપ્તનો અનુભવ પ્રસિદ્ધ જ છે. આ પ્રસિદ્ધિનું બોધન કરવાવાસ્તે મૂળ શ્લોકમાં હિ શબ્દ કથન કર્યો છે. આ વાત હલમાત્યંતિકં યત્ત્વ એ શ્લોકમાં પૂર્વે કથન કરવામાં આવેલ છે. (૨૭)

યુંજન્નેવ સદાઽઽત્માને યોગી વિગતકલ્મષઃ ।

સુખેન વ્રહ્મસંસ્પર્શમત્યંતં સુલ્લમશ્નુતે ॥ ૨૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ—આ રીતે સર્વદા યોગીના મનને આત્માવિષે સમાહિત કરવા પછી ધર્મ-અધર્મથી રહિત યોગી પુરુષ, અનાયાસથી પ્રદ્યુભૂત અપરિવિજ્ઞા સુખનો જ અનુભવ કરે છે. ૨૮

ટીકાઃ—મનસૈવેદિયમામં વિનિયમ્ય સમંતતઃ ઇત્યાદિ વચનોપરં પૂર્વે કથન કરેલા ક્રમવડે જે યોગી પુરુષ સર્વદા પ્રત્યક્ષ આત્માવિષે યોગીના મનને સમાહિત કરી રહે છે, તથા જે યોગી પુરુષ વિગતકદમ્બ છે અર્થાત્ સંસારની પ્રાપ્તિ કરનારો ધર્મ-અધર્મરૂપ કદમ્બ જેનો નિવૃત્ત થઈ ગયો છે, એવો યોગી પુરુષ ધર્મરના પ્રણિધાનથી સર્વ અંતરાયોની નિવૃત્તિ કરીને અનાયાસે જ સુખનો અનુભવ કરે છે. (

હવે ઉત્પન્ન થયેલા સુખની વ્યાવૃત્તિ કરવાને વાસ્તે સુખનાં બે વિશેષણ કહે છે—વ્રહ્મસંસ્પર્શ અત્યંતં દ્વિતિ. જે સુખવિષે વિષયના સ્પર્શથી રહિત પ્રદ્યુભૂત તાદાત્મ્યરૂપ સંસ્પર્શ છે, તે પ્રદ્યુભૂત સંસ્પર્શ કહેવાય છે. અર્થાત્ સુખ પ્રદ્યુભૂત જ છે તથા જે સુખ અત્યંત છે. અહીં ક્રેશ-ક્ષણ-વસ્તુ-પરિચ્છેદનું નામ અંત છે. પરિચ્છેદરૂપ અંતને જે સુખ અતિક્રમણ કરીને વર્તે છે, તે સુખનું નામ અત્યંત છે. આ અપરિવિજ્ઞા પ્રદ્યુભૂત સુખને જોઈ જુમા તત્ત્વ એ શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. એવા નિરતિશય પ્રદ્યુભૂતનો, યોગી પુરુષ સર્વ બાબુએથી નિવૃત્તિ કિંચિત્તવડે, લય-વિદ્યે-પથી વિદ્યક્ષણ અનુભવ કરે છે. તેમાં વિદ્યેપ વિદ્યમાન હોતાં વૃત્તિ અવશ્ય થાય છે, અને લય હોતાં મનના સ્વરૂપથી જ અસત્ત્વ થાય છે, તેથી સુખના અનુભવને લય-વિદ્યેપથી વિદ્યક્ષણ કહ્યો છે અને સર્વ વૃત્તિઓથી રહિત સૂક્ષ્મ મનવડે સુખનો અનુભવ કેવળ અસં-પ્રસાત સમાધિમાં જ થાય છે, અન્યત્ર યતો નથી. અહીં હુલેન એ શબ્દવડે પ્રતિબંધક અંત-રાયોની નિવૃત્તિ કથન કરી છે.

અંતરાયો યોગમુદ્રામાં પતંજલિ ભગવાને નીચે પ્રમાણે કહેલા છેઃ—વ્યાધિસ્ત્રવાનસંતય-પ્રમાદાલસ્યાવિરતિષાંતિદર્શનાલ્પચત્ત્વમિક્તવાનવસ્થિતત્વાનિ ચિત્તવિક્ષેપાન્મંતરાયાઃ ॥ અર્થાત્—(૧) વ્યાધિ, (૨) સ્થાન, (૩) સંશય, (૪) પ્રમાદ, (૫) આલસ્ય, (૬) અવિરતિ, (૭) પ્રાપ્તિદર્શન, (૮) અલબ્ધ ભૂમિકત્વ, (૯) અનવસ્થિતત્વ; એ નવ પ્રકારના ચિત્તવિક્ષેપરૂપ અંતરાયો કહેવાય છે. જે ચિત્તને યોગથી વિક્ષિપ્ત કરે છે અર્થાત્ યોગથી બહિર્મુખ કરે છે તેથી તે ચિત્ત-વિક્ષેપ કહેવાય છે. ચિત્તવિક્ષેપ યોગનો વિરોધી હોવાથી તે અંતરાય કહેવાય છે. તેમાં પણ સંશય અને ભ્રાંતિદર્શન એ બે તો વૃત્તિનિરોધકરૂપ યોગના સાક્ષાત્ જ વિરોધી થાય છે, અને વ્યાધિઆદિ બીજાં નિમિત્ત સર્વદા વૃત્તિના સહચરિત હોવાથી વૃત્તિના વિરોધી થાય છે. વાત-પિત્તાદિ ધાતુઓની વિષમતા જેમના વિષે નિમિત્ત છે, એવા જે જ્વરાદિ વિકારો છે, તે વ્યાધિ કહેવાય છે (૧). અકર્મણ્યતાનું નામ સ્થાન છે, અર્થાત્ યોગશાશ્રવેતા

પુરુષે શીખવેલા શિષ્યમાં પણ જે આસનાદિ કર્મોની અયોગ્યતા છે, તે સ્થાન કહેવાય છે (૨). “એ યોગ મારે સિદ્ધ કરવા યોગ્ય છે અથવા નથી,” એ પ્રકારે લાવ-અલાવરૂપ જે ક્રોટિઓને વિષય કરનાર જે જ્ઞાન છે, તે સંશય કહેવાય છે. ચદ્ધપિ વત્સભાષવાળાવિષે તત્ત્વચિહ્નરૂપતા વિપર્યયની પેઠે સંશયવિષે પણ છે, તેથી સંશય વિપર્યયના અંતર્ભૂત જ થઈ શકે છે. તથાપિ સંશયવિષે તો જે ક્રોટિઓનું જ્ઞાન થાય છે અને વિપર્યયવિષે એક જ ક્રોટિનું જ્ઞાન થાય છે. આટલી અવાંતરવિશેષતાનો અંગીકાર કરીને અહીં સંશયને વિપર્યયથી ભિન્ન કહ્યો છે (૩). અને સમાધિનાં સાધનોનું અનુદાન કરવાની સમર્થતા વિદ્યમાન હોતાં પણ સાધનોનું અનુદાન કરવું, તે પ્રમાદ કહેવાય છે, અર્થાત્ ખીન્ન વિષયોવિષે પ્રવૃત્તિપણુવડે યોગસાધનોવિષે જે ઉદાસીનતા છે તે પ્રમાદ કહેવાય છે (૪). આ ઉદાસીનતા નિવૃત્ત થત કદાદિ ધાતુઓની વૃદ્ધિવડે અથવા તમોણુણી વૃદ્ધિવડે જે શરીરવિષે તથા ચિત્તવિષે શુભ છે, તે આલસ્ય કહેવાય છે (૫). આ આલસ્ય વ્યાધિરૂપતાવડે અપ્રસિદ્ધ હોવા છતાં પણ યોગવિષે પ્રવૃત્તિનું વિરોધી જ છે. ક્રોધ વિષયવિશેષવિષે જે ચિત્તની નિરંતર અભિલાષા છે, તે અવિરતિ કહેવાય છે (૬). યોગનાં અસાધનોવિષે પણ જે યોગસાધનત્વ યુદ્ધિ છે, તે બ્રાવિદ્યેશન કહેવાય છે (૭). અને સમાધિની એકાગ્રતા ભૂમિકાનો જે અલાભ છે, અર્થાત્ ક્ષિપ્ત-મૂઢ-વિક્ષિપ્તરૂપ તેની જે પ્રાપ્તિ છે, તે અલબ્ધ ભૂમિકત્વ કહેવાય છે (૮). અને સમાધિની ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ થતાં પણ પોતાના પ્રયત્નની શિથિલતાવડે જે ચિત્તની ભૂમિકાવિષે નહિ-સ્થિતિ છે, તે અનવસ્થિતત્વ કહેવાય છે (૯). આ નવ પ્રકારના ચિત્તવિક્ષેપ યોગમલ કહેવાય છે, યોગપ્રતિપક્ષ કહેવાય છે તથા યોગઅંતરાય પણ કહેવાય છે.

કિંવા, આથી પણ ધીબ વિદ્યારૂપ અંતરાય પતંજલિ ભગવાને કહેલા છે:—દુઃખદૌર્ભવસાંગમેજયત્વશાસ્ત્રપ્રભાતવિશેષસદ્યુષ્ઠઃ ॥ અર્થાત્-૧ દુઃખ, ૨ દૌર્ભવનસ્ય, ૩ અંગમેજયત્વ, ૪ શ્વાસ, ૫ પ્રશ્વાસ, એ પાંચ અંતરાય સમાહિત ચિત્તને થતા નથી, કિન્તુ વિક્ષિપ્ત ચિત્તને જ થાય છે. તેથી એ પાંચે વિશેષસદ્યુષ્ઠઃ અંતરાય કહેવાય છે. તેમાં ચિત્તની બાધનારૂપ જે રાજસ પરિણામ તે દુઃખ કહેવાય છે. આ દુઃખો આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક તથા આધિદૈવિક એ ભેદે કરીને ત્રણ પ્રકારનાં થાય છે. તેમાં જ્વરાદિ વ્યાધિઓવડે ઉત્પન્ન થયેલું જે શારીર દુઃખ છે તથા કામ-ક્રોધાદિ વ્યાધિઓવડે ઉત્પન્ન થયેલું જે માનસ દુઃખ છે, તે બન્ને પ્રકારનાં દુઃખો આધ્યાત્મિક દુઃખ કહેવાય છે; અને વ્યાધિ-સર્પ-ચોરાદિવડે ઉત્પન્ન થયેલું જે દુઃખ તે આધિભૌતિક દુઃખ કહેવાય છે. અને ગ્રહપીડાદિવડે ઉત્પન્ન થયેલું દુઃખ તે આધિદૈવિક દુઃખ કહેવાય છે. આ ત્રિવિધ દુઃખ દ્રેષ્ઠરૂપ વિપર્યયનો હેતુ હોવાથી સમાધિનું વિરોધી જ છે. ૧. ઇચ્છાવિદ્યાતદિ બળવાન દુઃખના અનુભવવડે ઉત્પન્ન થયેલું જે ચિત્તનું વામસપરિણામ વિશેષ છે, તેને જ્ઞાન, સ્વબ્ધીભાવ અથવા દૌર્ભવનસ્ય પણ કહેવામાં આવે છે. આ દૌર્ભવનસ્ય કથાયરૂપ હોવાથી લયની પેઠે સમાધિનું વિરોધી છે. ૨. હસ્ત-પાદાદિ અંગાંતુ જે કંપન તેને અંગમેજયત્વ કહે છે. અંગમેજયત્વ આસનની સ્થિરતાનું વિરોધી છે. ૩. પ્રાણુવડે બાહ્ય વાયુનો જે અંતરપ્રવેશ તે શ્વાસ કહેવાય છે. આ શ્વાસ સમાધિના અંગભૂત રચકનો વિરોધી થાય છે ૪. પ્રાણુવડે અંદરના વાયુને જે બહાર કાઢવો તે પ્રશ્વાસ કહેવાય છે. પ્રશ્વાસ સમાધિના અંગભૂત પૂરકનો વિરોધી છે. ૫. પૂર્વોક્ત એ સૂત્રોવડે કંપન કરેલા જે અતુર્દશ વિદ્યારૂપ અંતરાયો છે, તે અવ્યાસ-વૈરાગ્યવડે નિવૃત્ત થાય છે, અથવા ઇન્દ્રિયપ્રણિધાનવડે નિવૃત્ત થાય છે. તોત્રસૈવાગાતાસત્ત્વઃ એ સૂત્રમાં તોત્ર વૈરાગ્યવાન પુરુષને અત્યંત સમીપ અસંપ્રજાત સમાધિનો લાભ કંપન કરીને, ઇન્દ્રિયવિવાનદા એ સૂત્રમાં

પક્ષાંતર કરીને, પ્રણિધેય ઇશ્વરના સ્વરૂપને ક્લેશકર્મવિપાકાગ્નૈરપરામુદ્ધઃ પુરુષવિશેષ ઈશ્વરઃ ॥ તત્ત્વ નિરતિશયં સર્વજ્ઞવીજં ॥ સ પૂર્વેવામપિ ગુરુઃ-કાલેનાનવચ્છેદાદ્ ॥ આ ત્રણ સૂત્રોથી પ્રતિપાદન કરીને શ્રીપતંજલિ ભગવાન્ યોગસૂત્રોમાં તે ઇશ્વરના પ્રણિધાનને તત્ત્વ વાચકઃ પ્રણવઃ ॥ તત્ત્વપ્રસ્તર્યમાવનં ॥ આ બે સૂત્રોવડે કથન કરે છે. ત્યાર પછી તે પતંજલિ ભગવાન્ તત્ત્વ પ્રત્યક્ષચેતનાધિગમોચ્ચંતરા-યામાવથ આ સૂત્રનું કથન કરે છે.

હવે ઈશ્વરપ્રણિધાનાદ્વા ॥ ૧ ॥ ક્લેશકર્મવિપાકાગ્નૈરપરામુદ્ધઃ પુરુષવિશેષ ઈશ્વરઃ ॥ ૨ ॥ તત્ત્વ નિરતિશયં સર્વજ્ઞવીજં ॥ ૩ ॥ સ પૂર્વેવામપિ ગુરુઃ કાલેનાનવચ્છેદાદ્ ॥ ૪ ॥ તત્ત્વ વાચકઃ પ્રણવઃ ॥ ૫ ॥ તત્ત્વપ્રસ્તર્યમાવનં ॥ ૬ ॥ તત્ત્વઃ પ્રત્યક્ષચેતનાધિગમોચ્ચંતરાયામાવથ ॥ ૭ ॥ આ સાત સૂત્રોનો યથાક્રમે અર્થ નિરૂપણ કરે છે. ઇશ્વરવિષે કાથિક-વાચિક-માનસ એ ત્રણ પ્રકારની ભક્તિવિશેષ ઇશ્વરપ્રણિધાન કહેવાય છે. આ ઇશ્વરપ્રણિધાનથી યોગીપુરુષને અત્યંત સમીપ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિનો લાભ થાય છે. પ્રથમ સૂત્રના અંતમાં રહેલો જે વા શબ્દ છે, તે વા શબ્દ, પૂર્વોક્ત ત્રિવૈરાગ્યરૂપ ઉપાયની સાથે ઇશ્વરપ્રણિધાનરૂપ ઉપાયના નિઃકલ્પનું ઓધન કરવાને વાસ્તે છે. અર્થાત્ જેમ ત્રિવૈરાગ્યથી સમાધિનો લાભ થાય છે, તેમ ઇશ્વરપ્રણિધાનથી પણ સમાધિનો લાભ થાય છે. કારણ કે ભક્તિવડે પ્રસન્ન થયેલો ઇશ્વર “ઇદં વસ્તુ ભક્તાજનને પ્રાપ્ત થાયો” એ પ્રકારનો અનુબ્રહ્મ અવસ્થા કરે છે ૧. હવે, જે ઇશ્વરના પ્રણિધાનથી અંતરાયની નિવૃત્તિપૂર્વક સમાધિનો લાભ થાય છે, તે ઇશ્વરના સ્વરૂપનું ત્રણ સૂત્રોવડે વર્ણન કરે છે. કલેશ-કર્મ-વિપાક-આશય એ ચારેવડે, ત્રણે કાળમાં અસંબદ્ધ, જે પુરુષવિશેષ છે તેનું નામ ઇશ્વર છે. અવિદ્યા-અસ્મિતા-રાગ-દ્વેષ-અભિનિવેશ એ પાંચનું નામ કલેશ છે. એ કલેશોનું સ્વરૂપ પૂર્વે પાંચમા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે અને વિહિત-પ્રતિવિદિ ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થતા ધર્મ-અધર્મનું નામ કર્મ છે. અને તે ધર્મ-અધર્મના ફળનું નામ વિપાક છે અને તે ફળ-લોગને અનુકૂળ સંસ્કારોનું નામ આશય છે. જેમકે એક પુરુષને જ્યારે પાપકર્મની વશતાથી ઉપદ્ર (ઉદ) નો જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેમાં કટક ભક્ષણ કરવાના સંસ્કાર ઉદ્ભવ થાય છે. આ પ્રકારે જીવ જે જે ભતિવાળા શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે, તે તે ભતિવાળા શરીરના લોગો-વિષે પૂર્વના સંસ્કારોની વશતાથી જ પ્રવૃત્ત થાય છે. સંસ્કારોના ઉદ્ભવવિના તે તે શરીરનું, જીવન જ સંભવતું નથી. એવા ચિત્ત વિષે રહેલા કલેશાદિવડે સંસારી પુરુષ જ સંબદ્ધ થાય છે. કલેશાદિ ત્રણે કાળે જેનામાં છે નહિ, એવો પુરુષવિશેષ ઇશ્વર કહેવાય. અહીં સૂત્રમાં રહેલો જે વિશેષ શબ્દ છે તે “ત્રણે કાળમાં અસંબદ્ધરૂપ” અર્થનો વાચક છે. એવા વિશેષ શબ્દ કરી ઇશ્વર વિષે સુક્ત પુરુષોથી વ્યાવૃત્તિ કથન કરી. જો કે સુક્ત પુરુષોવિષે તે કાળે કલેશાદિરૂપ બંધ નથી, તથાપિ તત્ત્વસાક્ષાત્કારના પૂર્વકાળમાં બંધ સુક્ત પુરુષોવિષે પણ વિદ્યમાન હતો. તેથી ત્રણે કાળમાં કલેશાદિના સંબંધનો અભાવ સુક્ત પુરુષોવિષે સંભવતો નથી; કિન્તુ યઃ સર્વજઃ સર્વવિદ્ધ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે પ્રતિપાદિત સર્વજ્ઞ ઇશ્વરવિષે જ તે સંભવે છે (૨). હવે ઇશ્વરની સર્વજ્ઞતાવિષે અનુમાન પ્રમાણનું કથન કહે છે. અરમ્ભાદિ જીવોનું જ્ઞાન સાતિશય હોવાથી નિરતિશય જ્ઞાનવડે વ્યાપ્ત છે. સાતિશય પદાર્થ યોગના સમાન-ભતીય નિરતિશય પદાર્થવડે વ્યાપ્ત જ હોય છે. જેમ કે ઘટનું પરિમાણ સાતિશય છે, તેથી ચરિમાણત્વરૂપથી યોગના સમાનભતીય વિભુપરિમાણવડે વ્યાપ્ત છે. એવું નિરતિશય જ્ઞાન કેવળ ઇશ્વર વિષે જ રહે છે, અન્ય કોઈમાં હોતું નથી. અને તે નિરતિશય જ્ઞાન જ સર્વજ્ઞતાનું પ્રાપ્તક હોય છે, અર્થાત્ જ્યાં નિરતિશય જ્ઞાન હોય છે ત્યાં સર્વજ્ઞતા જ ભણવામાં આવે છે. આવું નિરતિશય જ્ઞાન ઇશ્વર વિશે હોવાથી તે સર્વજ્ઞ કહેવાય છે (૩). હવે ઇશ્વરવિષે બ્રહ્માદિ

દેવતાઓ કરતાં વિશેષતા કથન કરે છે. સુધિના આદિકાળે ઉત્પન્ન થયેલા જે પ્રજાદિ દેવ-
તાઓ છે, તે સર્વ કાળપરિચ્છેદવાળા છે. એવા કાળપરિચ્છિન્ન પ્રજાદિનો પણ ઈશ્વર શુરુરૂપ
છે. કારણ કે ઈશ્વર કાળવડે અપરિચ્છિન્ન છે, અર્થાત્ આદિઅંતથી રહિત છે. શ્રુતિ કહે છે
કે-યો વ્રહ્માણં વિદધાતિ પૂર્વં યો વેદાંશ પ્રદિષોતિ તસ્મે ॥ અર્થાત્-ઈશ્વર સુધિના આદિકાળે હિરણ્ય-
ગર્ભરૂપ પ્રજ્ઞાને ઉત્પન્ન કરે છે તથા જે ઈશ્વરે પ્રજ્ઞાની પ્રત્યે સર્વ વેદ આપ્યા છે. ઈયાદિ
શ્રુતિવચનોથી ઈશ્વર વિષે પ્રજ્ઞાદિતું શુરુપણું સિદ્ધ થાય છે (૪) પૂર્વે ત્રણ સૂત્રોવડે કથન
કરેલા જે ઈશ્વર છે તે ઈશ્વરના પ્રણિધાનને હવે જે સૂત્રોવડે કથન કરે છે. પૂર્વાંકત ઈશ્વરના
વાચક હંકારરૂપ પ્રણવ છે (૫) આ ઈશ્વરના વાચક પ્રણવનો જે નિરંતર જપ તથા તે
પ્રણવના અર્થરૂપ ઈશ્વરનું જે ધ્યાન તે ઈશ્વરપ્રણિધાન કહેવાય છે (૬) પ્રણવના જપરૂપ તથા
પ્રણવના અર્થના ધ્યાનરૂપ ઈશ્વરપ્રણિધાનથી યોગી પુરુષને પ્રત્યક્ ચેતન આત્માનો સાક્ષાત્કાર
થાય છે; તથા પૂર્વે વ્યાખિત્ત્વાન ઇત્યાદિ જે સૂત્રોવડે કથન કરેલા અતુલંશ વિદ્યરૂપ અંતરાયોનો
પણ અભાવ થાય છે (૭).

જેમ ઈશ્વરના પ્રણિધાનથી અંતરાયોની નિવૃત્તિ થાય છે, તેમ અભ્યાસ વૈરાગ્યવડે પણ
અંતરાયોની નિવૃત્તિ થાય છે. તેમાં અભ્યાસ વૈરાગ્યવડે અંતરાયોની નિવૃત્તિ કરવામાં અભ્યા-
સની દૃઢતા કરવા વાસ્તે પતંજલિ ભગવાને આ બે સૂત્રો કહેલાં છે:-તત્પ્રતિષેવાર્થમેકત્ત્વાભ્યાસઃ
॥ ૧ ॥ મૈત્રી કળ્યાણહિતોપેક્ષાનાં સહદુઃખપુણ્યપુણ્યવિપવાળાં માવનાતથિતપ્રસાદનં ॥ ૨ ॥ અર્થાત્-પૂર્વે કથન
કરેલા વિદ્યરૂપ અંતરાયોની નિવૃત્તિ કરવા વાસ્તે યોગી પુરુષે કોઈ એક ઇષ્ટ તત્ત્વવિષે ચિત્તના
પુનઃપુનઃ નિવેશરૂપ અભ્યાસ કરવો. ૧. સુહૃદ્તાતું નામ મૈત્રી છે; કૃપાતું નામ કરુણા છે;
હર્ષતું નામ સુહિતા છે; ઉદાસીનતાતું નામ ઉપેક્ષા છે; અને સુખદુઃખ તથા પુણ્ય-અપુણ્ય એ
આર શબ્દો યથાક્રમે સુખવાળાના, દુઃખવાળાના, તથા પુણ્યવાળાના તથા અપુણ્યવાળાના
વાચક છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, સુખલોગવડે સંપન્ન સર્વ પ્રાણીઓવિષે “આ મારા
મિત્રોને જે સુખ પ્રાપ્ત થયું છે, તે સર્વદા રહ્યા કરે” એ પ્રકારની મૈત્રી અધિકારી પુરુષે
કરવી. સુખી પુરુષોને જોઈને “આ સુખ તેમને કેમ પ્રાપ્ત થયું ?” એ પ્રકારની ધર્ષી અધિકારી
પુરુષે કરવી નહિ અને આ લોકમાં દુઃખી પ્રાણીઓ વિષે અધિકારી પુરુષે “કોઈ પ્રકારે
તેમનાં દુઃખની નિવૃત્તિ થાય તો શ્રેષ્ઠ છે-સારું છે” એ પ્રકારની કૃપા જ કરવી. પણ દુઃખી
પ્રાણીઓવિષે ઉપેક્ષાબુદ્ધિ કરવી નહિ તથા ધર્ષી પણ કરવી નહિ. અને પુણ્યવાન પુરુષો
વિષે તો તેમનાં પુણ્યની સ્તુતિનું કથન કરતાં હર્ષ જ કરવો; પણ તેઓ વિશે દ્રેષ તથા ઉપેક્ષા
કરવાં નહિ. પાપાત્મા દુષ્ટ પુરુષો વિષે ઉદાસીનતારૂપ ઉપેક્ષા જ કરવી; પાપીઓ વિષે હર્ષ
તથા દ્રેષ કરવો નહિ. આ પ્રકારે મૈત્રી, કરુણા, સુહિતા, ઉપેક્ષા એ ચારેનું સેવન કરનાર
પુરુષવિષે એક શુક્લ ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. ધર્મવિશેષના પ્રભાવથી રાગદ્વેષાદિ મળથી રહિત
ચિત્ત પ્રસન્ન થઈને એકાગ્રતાને યોગ્ય થાય છે. ૨.

અહીં મૈત્રિઆદિ ચારે ધર્મો ણીજા દૈવીસંપત્તરૂપ ધર્મોનાં પણ ઉપલક્ષણ છે. ણીજ
ધર્મો, અમયં શત્ત્વસંઘટ્ઠિઃ ઇત્યાદિ વચનવડે તથા અમાનિત્ત્વમદંતિત્ત્વમ ઇત્યાદિ વચનવડે શ્રીભગવાન
પોતે જ, આગળ કથન કરશે. તે સર્વ ધર્મો શુભ વાસનારૂપ હોવાથી મહિન વાસનાના નિવર્તક
જ છે. તેથી સર્વ પુરુષાર્થના પ્રતિગંધક હોવાથી પરમ શત્રુરૂપ રાગદ્વેષાદિને અધિકારી પુરુષે
મહાન પ્રયત્નવડે પણ નિવૃત્ત કરવા, પતંજલિ ભગવાને યોગશાસ્ત્રમાં ચિત્તના પ્રસાદનવાસ્તે
જેમ મૈત્રી-કરુણાદિ ઉપાયો કથન કર્યાં છે, તેમ પ્રાણાયામાદિ ણીજા ઉપાયો પણ કથન કર્યાં
છે. આ પ્રમાણે ચિત્તનું પ્રસાદન ભગવાનના અનુગ્રહવડે જે પુરુષને ઉત્પન્ન થાય છે, તે ભગ-

વત્ અનુગ્રહીત પુરુષની પ્રત્યે જ જુલેન એ શબ્દ ભગવાને કથન કર્યો છે. ભગવત્ અનુગ્રહના વિના મનનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. (૨૮)

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।

ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥ ૨૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-યોગયુક્ત આત્મા સર્વ પ્રપંચમાં સમખુદ્ધિવાળો થવા પછી આત્માને સર્વભૂતો વિશે સ્થિત તથા સર્વ ભૂતોને આત્માવિશે સ્થિત જૂવે છે. ૨૯

ટીકા:-સ્થાવર-જંગમ શરીરરૂપ સર્વ ભૂતોવિષે લોકારૂપ રહેલો એક-અદ્વિતીય-વિભુ-સચ્ચિદાનંદરૂપ-પ્રત્યક્ સાક્ષી આત્મા છે. તે પ્રત્યક્ સાક્ષી આત્માને અનૂત-જડ-પરિચ્છિન્ન-દુઃખરૂપ-સાક્ષ્ય પદાર્થોથી પૃથક્કરૂપે સાક્ષાત્કાર કરે છે તથા તે પ્રત્યક્ સાક્ષી આત્માવિષે આધ્યાસિક સંબંધવડે સ્થિત જે મિથ્યાભૂત-પરિચ્છિન્ન-જડ-દુઃખરૂપ-સર્વ ભૂતો છે, તે સાક્ષ્યરૂપ સર્વ ભૂતોને પ્રત્યક્ સાક્ષી આત્માવિષે કલ્પિત રૂપવડે સાક્ષાત્કાર કરવામાં આવે છે. “કથો પુરુષ તેના સાક્ષાત્કાર કરે છે?” એવી જિજ્ઞાસા થતાં કહે છે:-યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ इति ॥ જેનો આત્મા એટલે કે જેનું અંતઃકરણ, વસ્તુના વિચારની પરમ કુશળતા-રૂપ યોગવડે યુક્ત થયું છે એટલે કે પ્રસાદને પ્રાપ્ત થયું છે, તે યોગયુક્તાત્મા કહેવાય છે. આ યોગજન્ય ઝટભર નામના પ્રત્યક્ષવડે એક જ કાળે સર્વ સૂક્ષ્મ વસ્તુઓને, વ્યવહિત વસ્તુઓને તથા વિપ્રકૃષ્ટ વસ્તુઓને તે તુલ્ય (સરખી) જ દેખે છે. આ પ્રકારે સર્વ વસ્તુઓવિષે જેને સમાન દર્શન છે તે સમદર્શન કહેવાય છે. એવો સમદર્શન થયેલો યોગયુક્ત આત્મા, પ્રત્યક્ આત્માને સખા તેના વિષે કલ્પિત અનાત્મપ્રપંચને, પૂર્વોક્ત રીતિથી ધધાવત્ જાણે છે, એ વાત યુક્ત છે.

અથવા, આ શ્લોકનો આ પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવો:-જે પુરુષ યોગયુક્તાત્મા છે તથા જે પુરુષ સર્વત્ર સમદર્શન છે, તે પુરુષ જ પ્રત્યક્ સાક્ષી આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. એટલા કથનથી, યોગી પુરુષ તથા સમદર્શી પુરુષ બન્નેને આત્મસાક્ષાત્કારના અધિકારી કહ્યા. તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ ચિત્તની વૃત્તિના નિરોધરૂપ યોગ સાક્ષી આત્માના સાક્ષાત્કારનો હેતુ છે; તેમ જડ-પ્રપંચના વિવેકવડે, સર્વત્ર અનુસ્યૂત ચૈતન્ય આત્માનો, જડ-પૃથક્ કરવારૂપ વિચાર પ્રપંચથી પણ, સાક્ષી આત્માના સાક્ષાત્કારનો હેતુ છે. આત્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિવિષે કેવળ યોગજ અવશ્ય અપેક્ષિત નથી. આ હેતુના કારણથી શ્રીવસિષ્ઠ ભગવાને રામચંદ્રની પ્રત્યે આ વચ્ચેનાં કહેલાં છે:-
 द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव । योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवैक्षणम् ॥ ૧ ॥
 वसाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचित्त्वनिश्चयः । प्रकारौ द्वौ तवो देवो जगाद परमः शिवः ॥ ૨ ॥
 અર્થાત્-હે રામચંદ્ર ! સાક્ષી આત્માના ઉપાધિભૂત ચિત્તને સાક્ષી આત્માથી પૃથક્ કરી જે સાક્ષી આત્માનું દર્શન તે જ ચિત્તનો નાશ છે. એવા ચિત્તનાશના બે ઉપાયો છે. એક તો યોગ ઉપાય છે અને બીજો જ્ઞાન ઉપાય છે. તેમાં સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધરૂપ અસંપ્રજાત સમાધિનું નામ યોગ છે. આ અસંપ્રજાત સમાધિની પ્રાપ્તિ સપ્રજાત સમાધિમાંથી થાય છે. સંપ્રજાત સમાધિમાં એક આત્માકાર વૃત્તિઓના પ્રવાહયુક્ત અંતઃકરણસત્ત્વનો સાક્ષી ચૈતન્ય અનુભવ કરે છે; અને અસંપ્રજાત સમાધિમાં તો સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધયુક્ત અંતઃકરણસત્ત્વ ઉપશાંત હોવાથી સાક્ષી ચૈતન્ય તેના અનુભવ કરતું નથી. આટલી જ બન્ને સમાધિઓમાં વિશેષતા છે અને “સાક્ષી આત્માવિષે કલ્પિત સાક્ષ્ય પ્રપંચ મિથ્યા હોવાથી ત્રણે કાળમાં નથી-એક સાક્ષી આત્મા જ પરમાર્થ સત્ય છે.” આ પ્રકારના સમ્યક્ વિચારનું નામ જ્ઞાન

છે. ૧. તેમાં કોઈ અધિકારી પુરુષને તો યોગ ઠઠિન પડે છે તથા વિચાર સુગમ પડે છે અને કોઈ અધિકારી પુરુષને યોગ સુગમ પડે છે તથા વિચાર ઠઠિન પડે છે. આ કારણથી પરમાત્મા દેવ શિવ બન્ને પ્રકારોનું કથન કરે છે. ૨.

આ બે ઉપાયોમાં પ્રથમ યોગરૂપ ઉપાયનો પ્રપંચને પરમાર્થ સત્ય માનનારા હૃદયગર્ભાદિ પુરુષ અંગીકાર કરે છે. તેમના મતમાં, પરમાર્થ સત્ય ચિત્તાના અદર્શનવડે સાક્ષી આત્માના દર્શન વિષે ચિત્ત નિરોધથી અતિરિક્ત બીજા કોઈ ઉપાય નથી; કિન્તુ કેવળ ચિત્તનો નિરોધ જ સાક્ષી આત્માના દર્શનનો ઉપાય છે. શ્રીમત્ શંકરાચાર્યના મતને અનુસરનારા તથા પ્રપંચને મિથ્યા માનનારા ઔપનિષદ પુરુષો તો બીજા વિચારરૂપ ઉપાયનો જ અંગીકાર કરે છે. ઔપનિષદ પુરુષોને અધિધાન ચેતનનો દૃઢ સાક્ષાત્કાર થવા પછી, અધિધાનવિષે કલ્પિત ચિત્તના તથા દૃશ્ય પ્રપંચના અદર્શનનો સંભવ અનાયાસે જ હોઈ શકે છે. પ્રપંચના અદર્શનવિષે તેમને યોગની અપેક્ષા રહેતી નથી. આ કારણથી શ્રીમત્ શંકરાચાર્યે કોઈ પણ સ્થળે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોને યોગની અપેક્ષા પ્રતિપાદન કરી નથી. માટે ઔપનિષદ પરમહંસ સંન્યાસી બ્રહ્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિવાસ્તે બ્રહ્મવેત્તા શુરુની સમીપમાં જઈને વેદાંતવાક્યોના શ્રવણમનનરૂપ વિચારવિષે જ પ્રવૃત્ત થાય છે, પણ યોગવિષે પ્રવૃત્ત થતા નથી. કારણ કે યોગવડે જે ચિત્તના કામ-ક્રોધાદિ દોષો નિવૃત્ત કરવામાં આવે છે તે, બે કદાચિત્ યોગવિના અન્ય કોઈ ઉપાયવડે નિવૃત્ત ન થાય, તો તે યોગ જ અવશ્ય અપેક્ષિત થાય; પરંતુ ચિત્તના દોષો તો વિચારવડે પણ નિવૃત્ત થઈ શકે છે; તેથી ઔપનિષદ પુરુષોને બ્રહ્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ વાસ્તે યોગ અવશ્ય અપેક્ષિત નથી, કિન્તુ વેદાંત વાક્યોના વિચાર જ અવશ્ય અપેક્ષિત છે. આ કારણથી તૈત્તિરીય ઉપ નિષદમાં વરુણ ઋષિ ભૃગુપુત્રની પ્રત્યે વારંવાર વિચારરૂપ તપનું જ વિધાન કરે છે. (૨૯)

અષ્ટતરણિકા:-આ પૂર્વ શ્લોકમાં શુદ્ધ ત્વં પદાર્થનું નિરૂપણ કર્યું. હવે નીચેના શ્લોકમાં શુદ્ધ તત્પદાર્થનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે:-

યો માં પश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ૩૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-જો યોગી પુરુષ સર્વ પ્રપંચમાં હું રૂપ પરમેશ્વરને જુવે છે તથા સર્વ પ્રપંચને હું રૂપ પરમેશ્વરવિશે દેખે છે, તે યોગી પુરુષને હું પરમેશ્વર પરીક્ષા હોતો નથી. તેમ જ તે યોગી પુરુષ હું રૂપ પરમેશ્વરને પણ પરીક્ષા હોતો નથી. ૩૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! તત્ત્વમસિ આ વાક્યમાં રહેલા તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થરૂપ જે હું પરમેશ્વર છું, તે હું માયાઉપાધિવાળો પરમેશ્વર સર્વ પ્રપંચના કારણરૂપ છું, વાસ્તવિક રીતે સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત છું, પરમાર્થસત્ય આનંદધન છું, દેશ-કાલ-વસ્તુપરિચ્છેદથી રહિત હાવાથી અનંતરૂપ છું તથા સર્વ પ્રપંચવિષે સત્તાદકુરણરૂપવડે અનુસ્યૂત છું. એવા પરમેશ્વરને જે યોગી પુરુષ સર્વ પ્રપંચવિષે વ્યાપક દેખે છે અર્થાત્ યોગજન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવડે મને અર્થાત્ પરમેશ્વરને અપરીક્ષા કરે છે, તથા જે યોગી પુરુષ આ સર્વ પ્રપંચને માટે, અર્થાત્ પરમેશ્વરવિષે દેખે છે અર્થાત્ હું રૂપ જે પરમેશ્વર તેને વિષે માયાવડે આશંકિત આ સર્વ પ્રપંચને, હું અધિધાન અર્થાત્ પરમેશ્વરથી પૃથક્ મિથ્યારૂપ જ દેખે છે; આ પ્રકારે હું અર્થાત્ પરમેશ્વરના સ્વરૂપને તથા પ્રપંચના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણનાર જે યોગી પુરુષને હું તત્પદાર્થરૂપ પરમેશ્વર કદાચિત્ પણ પરીક્ષા થતો નથી અર્થાત્ “તે ઈશ્વર મારાથી ભિન્ન છે,” એ પ્રકારે યોગી પુરુષના પરીક્ષા જ્ઞાનનો વિષય હું-પરમેશ્વર થતો નથી; કિન્તુ યોગી પુરુષના યોગજન્ય અપરીક્ષા જ્ઞાનનો

વિષયજ્ઞ હું-પરમેશ્વર થાઉં છું. યદ્યપિ તત્પદાર્થ ઈશ્વરવિષે જે વાક્યજ્ઞન્ય અપરોક્ષ જ્ઞાનની વિષયતા છે, તે ત્વં પદાર્થ જીવની સાથે અલેદ્વરૂપ જ છે. કેવળ ઈશ્વરવિષે વાક્યજ્ઞન્ય અપરોક્ષ જ્ઞાનની વિષયતા સંભવતી નથી. છતાં યોગજ્ઞન્ય અપરોક્ષ જ્ઞાનની વિષયતા કેવળ ઈશ્વર વિષે પણ સંભવિત હોઈ શકે છે. આ પ્રકારે યોગજ્ઞન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવડે પરમેશ્વર એવા મને અપરોક્ષ કરનાર યોગી પુરુષ હું જે પરમેશ્વર તેને પણ પરોક્ષ થતો નથી, કારણ કે વિદ્વાન્ પુરુષ મને-પરમેશ્વરને પોતાના આત્મરૂપ જ છે તથા અત્યંત પ્રિય છે. આ વાત જ્ઞાની સ્વાત્મ્ય મે મત ઇત્યાદિ વચનોવડે આગળ પણ દ્રષ્ટ થશે અને પોતાનો આત્મા કોઈને પણ પરોક્ષ થતો નથી, કિન્તુ સર્વને અપરોક્ષ જ થાય છે, તેથી વિદ્વાન્ પુરુષ સર્વદા મારા અપરોક્ષ જ્ઞાનનો જ વિષય થાય છે. એ સર્વ વાત યે યથા માં પ્રવર્તે તાંસ્તથૈવ મજામ્યહં આ ગીતાવચનથી જ સિદ્ધ છે અને આ વાત મહાભારતમાં યુધિષ્ઠિરની પ્રત્યે જગવાને પણ કહી છે:-અવિદ્વાંસ્તુ સ્વાત્માનમપિ સતં ભગવંતં ન પश्यति શ્વતો ભગવાન્ પદ્યત્વપિ તે ન પश्यति इति ॥ અર્થાત્ હે યુધિષ્ઠિર! આત્મજ્ઞાનથી રહિત અવિદ્વાન્ પુરુષ છે, પોતાના આત્મરૂપે કરીને વિદ્યમાન થયલા પરમેશ્વરને પણ દેખતો નથી. આ કારણથી પરમેશ્વર પણ પોતાના સર્વજ્ઞ સ્વભાવથી સર્વ પ્રપંચને દેખતા છતાં પણ અવિદ્વાન્ પુરુષને દેખતો નથી. આ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:-સ જ્ઞાનમવિદિતો ન જ્ઞાનકિ અર્થાત્ પરમાત્મા દેવ યદ્યપિ આ જીવના આત્મરૂપ જ છે, તથાપિ અજ્ઞાત થયેલો પરમાત્માદેવ જીવનું જન્મ-મરણરૂપ સસારમાંથી રક્ષણ કરતો નથી, કે જેવી રીતે ગૃહમાં રહેલો નિધિ, અજ્ઞાત હોવાથી એ ગૃહી પુરુષની દરિદ્રતાનું નિવૃત્ત કરી શકતો નથી અને વિદ્વાન્ પુરુષ તો સર્વદા અત્યંત સમીપ ભગવાનના અનુગ્રહને પાત્ર છે. ૩૦

અવતરણિકા-પૂર્વના બે શ્લોકોવડે શુદ્ધ ત્વં પદાર્થનું તથા શુદ્ધ તત્પદાર્થનું નિરૂપણ કર્યું. હવે, આ નીચેના શ્લોકમાં શુદ્ધ તત્ત્વં પદાર્થોના અલેદ્વરૂપ તત્ત્વમસિ એ વાક્યનો અર્થ નિરૂપણ કરે છે:-

સર્વભૂતસ્થિતં યો માં મજત્યેકત્વમાસ્થિતઃ ।

સર્વયા વર્તમાનોઽપિ સ યોગી મયિ વર્તતે ॥ ૩૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે યોગી પુરુષ સર્વ ભૂતોમાં સ્થિત હું રૂપ તત્પદાર્થને પોતાના ત્વંપદાર્થની સાથે અલેદ્વનો નિશ્ચય કર્યા પછી તેને અપરોક્ષ કરે છે, તે યોગી પુરુષ કોઈ પણ પ્રકારથી વ્યવહાર કરતો છતો હુંરૂપ પરમાત્માવિશે અલેદ્વરૂપે કરી વર્તે છે. ૩૧

ટીકા:-હે અર્જુન! સર્વ ભૂતોવિષે અધિષ્ઠાનરૂપ સ્થિત તથા સર્વ પ્રપંચવિષે સત્તા સ્કુરણરૂપ અનુસ્થૂત જે સત્તામાત્ર તત્પદના લક્ષ્યાર્થરૂપ હું-ઈશ્વર છું, તે હું-ઈશ્વરને, પોતાના ત્વંપદના લક્ષ્યાર્થરૂપ પ્રત્યક્ષ સાક્ષીની સાથે અલેદ્વ નિશ્ચય કરનાર, અર્થાત્ જેમ ઘટરૂપ ઉપાધિનો પરિત્યાગ કરતાં ઘટાકાશ મહાકાશરૂપ જ છે, તેમ અનિવા-અતઃકરણાદિ ઉપાધિઓનો પરિત્યાગ કરીને હું-પરમેશ્વરનો પોતાના આત્માની સાથે અલેદ્વ નિશ્ચય કરનાર, જે અધિકારી પુરુષ હું-પરમેશ્વરને ભજે છે, અર્થાત્ અહં વ્રજાસિ એ વેદાંત વાક્યવડે ઉત્પન્ન થતા સાક્ષાત્કારવડે જે પુરુષ હું-પરમેશ્વરને અપરોક્ષ કરે છે, તે અધિકારી પુરુષ કાર્યસહિત અવિદ્યાની નિવૃત્તિવડે જીવન્મુક્ત થઈને કૃતકૃત્ય થાય છે. આ જીવન્મુક્ત પુરુષને બાધિતાનુવૃત્તિવડે જેટલા કાળસૂઝી શરીરાદિનું દર્શન વિદ્યમાન છે, તેટલા કાળસૂઝી વિલક્ષણ પ્રારબ્ધ કર્મની પ્રબળતાથી, બ્રહ્મવેત્તા વિદ્વાન્ પુરુષ યાજ્ઞવલ્ક્યાદિની પેઠે સર્વ કર્મોના પરિત્યાગવડે વર્તમાન થતો, અથવા વસિષ્ઠ-જનકાદિની પેઠે અગ્નિહોત્રાદિ વિહિત કર્મોના અનુષ્ઠાનવડે વર્તમાન

અથવા હતાત્રેયાદિની પેઠે પ્રતિષિદ્ધ કર્મોપદે વર્તમાન થતો, કોઈપણ રૂપવડે વ્યવહાર કરતો હતો. “હું બ્રહ્મરૂપ હું” એ પ્રકારે જાણીને હું-પરમાત્માવિષે જ અભેદરૂપ વર્તે છે. મારા પરમાનંદસ્વરૂપથી તે વિદ્વાન્ પુરુષ કદાચિત્ પણ પ્રચ્યુત થતો નથી અર્થાત્ વિદ્વાન્ પુરુષને સર્વ પ્રકારે મોક્ષના પ્રતિબંધકની શંકા નથી એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:-તસ્ય હ ન રેવાજ નામૃત્યા ઈશત આત્મા જ્ઞેવાં સ ભવતિ ॥ અર્થાત્-મહાન્ પ્રભાવવાળા જે ઇદ્રાદિ દેવતાઓ છે, તે ઇદ્રાદિ દેવતાઓ પણ વિદ્વાન્ પુરુષના મોક્ષવિષે પ્રતિબંધ કરવામાં સમર્થ નથી. કરણ કે વિદ્વાન્ પુરુષ દેવતાઓના આત્મારૂપ જ છે, અને પોતાના આત્માની કાંઈ પણ હાનિ કરતો નથી. જ્યારે ઇદ્રાદિ દેવતાઓ પણ પ્રતિબંધ કરવાને સમર્થ થતા નથી, ત્યારે અન્ય ક્ષુદ્ર જીવ તેનો પ્રતિબંધ ન કરી શકે, એમાં તે શુ જ કહેવાનું? યદ્યપિ નિષિદ્ધ કર્મોવિષે પ્રવૃત્તિ કરનારા જે રાગદ્વેષ છે, તે રાગદ્વેષ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષમાં નથી, તેથી વિદ્વાન્ પુરુષની નિષિદ્ધ કર્મોવડે પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી, તથાપિ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષની નિષિદ્ધ કર્મોવિષે પ્રવૃત્તિના અંગીકાર કરીને આત્મજ્ઞાનની સ્તુતિ કરવાવાસ્ને શ્રીભગવાને સર્વથા વર્તમાનોપિ એ વચન કથન કર્યું છે. જેમ પૂર્વે હતાપિ સ ઇમાંહોક્તાઃ હંતિ ન નિવૃત્તયે એ વચન જ્ઞાનની સ્તુતિવાસ્ને કથન કર્યું હતું. તેમ સર્વથા વર્તમાનોડપિ એ વચન પણ જ્ઞાનની સ્તુતિવાસ્ને જ છે. હતાત્રેય ભગવાનની જે નિષિદ્ધ કર્મવિષે પ્રવૃત્તિ થઈ છે, તે કાંઈ રાગદ્વેષથી થઈ નથી, કિન્તુ ગહિર્મુખ લોકોના સહવાસની નિવૃત્તિ કરવા વાસ્તે થઈ છે. એ સર્વ વાત આત્મપુરાણના અગીઆરમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે. (૩૧)

અવતરશ્લોકઃ-આ પ્રકારે બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થતાં કોઈક વિદ્વાન્ પુરુષ, મનોનાશ અને વાસનાક્ષય એ બન્નેના અભાવથી જીવન્મુક્તિના સુખને અનુભવતો નથી તથા ચિત્તના વિક્ષેપ કરીને દુઃખ દુઃખને અનુભવે છે. વિદ્વાન્ પુરુષ અપરમયોગી કહેવાય છે. તે આ દેહને પાત થયા પછી વિદેહ કેવલ્યને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને આ શરીરના વિદ્યમાન કાળપર્યંત તે વિક્ષેપવડે દુઃખને અનુભવ કરે છે; માટે વિદ્વાન્ પુરુષ અપરમયોગી કહેવાય છે. અને જે વિદ્વાન્ પુરુષ તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાશ, વાસનાક્ષય એ ત્રણેનો એક કાળે અભ્યાસ કરવાથી, દુઃખની નિવૃત્તિપૂર્વક, જીવન્મુક્તિના સુખને અનુભવ કરીને, પ્રારબ્ધ કર્મની વશતાથી સમાધિમાંથી વ્યુત્થાનના કાળે સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના આત્માની તુલ્ય દેખે છે, તે જ વિદ્વાન્ પુરુષ પરમયોગી કહેવાય છે: આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:-

આત્મોપમ્યેન સર્વત્ર સમં પશ્યતિ યોડર્જુન ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ૩૨ ॥

શ્લોકાર્થઃ-હે અર્જુન! જે પુરુષ સર્વ પ્રાણીઓમાં પોતાના આત્માને દૃષ્ટાંત કરી સુખ તેમ જ દુઃખને તુલ્ય દેખે છે, તે બ્રહ્મવેત્તા યોગી પુરુષ શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે. ૩૨

ટીકાઃ-હે અર્જુન! વિદ્વાન્ પુરુષ સર્વ પ્રાણીમાત્ર વિષે સુખને અથવા દુઃખને પોતાના આત્માના દૃષ્ટાંતવડે તુલ્ય જ જાણે છે, અર્થાત્ વિદ્વાન્ પુરુષ દ્વેષથી રહિત હોવાથી જેમ પોતાના અનિદને સંપાદન કરતો નથી, તેમ અન્ય પ્રાણીઓના પણ અનિદને સંપાદન કરતો નથી. આ પ્રકારે વિદ્વાન્ પુરુષ રાગથી રહિત હોવાથી જેમ પોતાના ઇદને સંપાદન કરે છે, તેમ અન્ય પ્રાણીઓના પણ ઇદને સંપાદન કરે છે; તે નિર્વાસનતાવડે શાંત મનવાળો બ્રહ્મવેત્તા યોગી પુરુષ પૂર્વોક્ત અપરમ યોગીથી શ્રેષ્ઠ છે; અર્થાત્ મનોનાશ-વાસનાક્ષયથી રહિત કેવળ વરવેત્તા પુરુષ કરતાં મનોનાશ-વાસનાક્ષયવાળો વરવેત્તા પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે. આથી

તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાશ અને વાસનાશ્ચ એ ત્રણેનો યથાક્રમે અભ્યાસ કરવા વાસ્તે અધિકારી પુરુષે મહાન્ પ્રયત્ન કરવો.

હવે તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાશ અને વાસનાશ્ચ એ ત્રણેનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે. સર્વ દ્વૈત પ્રપંચ અદ્વિતીય-સચ્ચિદાનંદરૂપ પરમાત્મા દેવવિષે માયાવડે કલ્પિત હોવાથી મિથ્યાભૂત જ છે. એક પરમાત્મા દેવ જ. પરમાર્થ સત્યરૂપ છે. “એવો અદ્વિતીય પરમાત્માદેવ હું છું,” એ પ્રકારના જ્ઞાનને તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે અને પ્રકીપની જ્વાળાઓના સંતાનની પેઠે વૃત્તિઓના સંતાનરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલું અંતઃકરણરૂપ દ્રવ્ય છે, મનનરૂપતાવડે મન કહેવાય છે અને વૃત્તિરૂપ પરિણામના પરિચાગવડે સર્વ વૃત્તિઓનું વિરોધી જે નિરોધાકારવડે થતું પરિણામ છે, તે જ મનનો નાશ છે અને પૂર્વાપરના વિચાર વિના શીઘ્ર જ ઉત્પન્ન થયેલી જે ક્રોધાદિ વૃત્તિરિણેષ છે, તેના હેતુભૂત જે ચિત્તમાં રહેલા સંસ્કારવિશેષ છે, તે સંસ્કારોનું નામ વાસના છે. તેમાં વિવેકવડે ઉત્પન્ન થયેલી જે ચિત્તના પ્રકાશની દૃઢ વાસનાઓ છે, તેમની પ્રગળતાથી, ક્રોધાદિની ઉત્પત્તિ કરનારાં બાહ્ય નિમિત્તો વિદ્યમાન હોવાં પણ જે ક્રોધાદિની અનુત્પત્તિ છે, તે વાસનાશ્ચ કહેવાય છે.

હવે ત્રણેનાં પરસ્પર કાર્યકારણભાવ દર્શાવે છે. તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી મિથ્યાભૂત જગત વિષે, નરવિષાણાદિની પેઠે, છુદ્ધિની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતી નથી અને તે કાળે આત્મા અપરોક્ષ છે. તેથી આત્મા વિષે પણ વૃત્તિનો કાંઈ ઉપયોગ નથી; ઇધનોથી રહિત અગ્નિની પેઠે મન નાશને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતિથી તત્ત્વજ્ઞાન મનોનાશનું કારણ છે અને તેમનો નાશ થયા પછી સંસ્કારોનાં ઉદ્ગ્રોધક બાહ્ય નિમિત્તોની પ્રતીતિ થતી નથી. તેથી સંસ્કારરૂપ વાસનાનો પણ ક્ષય થઈ જાય છે. આ રીતિથી મનોનાશ વાસનાશ્ચનો હેતુ છે. અને વાસનાઓનો ક્ષય થયા પછી કારણનો અભાવ થવાથી ક્રોધાદિ વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થતી નથી. તેથી મનનો પણ નાશ થઈ જાય છે. આ રીતે વાસનાશ્ચ, મનોનાશ વિષે કારણ છે. અને મનનો નાશ થયા પછી રામ-દમાદિ સાધનોની સંપત્તિવડે તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે મનોનાશ તત્ત્વજ્ઞાનનું કારણ છે અને તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી રાગદ્વેષાદિરૂપ વાસનાનો પણ ક્ષય થઈ જાય છે. તેથી તત્ત્વજ્ઞાન વાસનાશ્ચનો હેતુ છે, અને વાસનાઓનો ક્ષય થયા પછી પ્રતિબંધનો અભાવ થવાથી તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી વાસનાશ્ચ તત્ત્વજ્ઞાનનો હેતુ છે. આ રીતે તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાશ, વાસનાશ્ચ એ ત્રણેનો પરસ્પર કાર્યકારણભાવ છે.

આ વાત વાસિષ્ઠ ગ્રન્થવિષે વસિષ્ઠ ભગવાને શ્રીરામચંદ્રની પ્રત્યે કથન કરી છે:—

તત્ત્વજ્ઞાનં મનોનાશો વાસનાશ્ચ ય ચ । મિથઃ કારણતાં ગત્વા દુ સાધ્યાનિ સ્થિતાનિ હિ ॥ ૧ ॥

તસ્માદ્રાગવ યત્નેન પૌરુષેઽગ વિરેક્ષિતા । મોગેચ્છાં દૂરતત્ત્વચન્તસા ત્રયમેતત્ત્વમાત્રયેત્ ॥ ૨ ॥

અર્થાત્-તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાશ અને વાસનાશ્ચ એ ત્રણે પરસ્પર કાર્યકારણભાવને પ્રાપ્ત થઈને અહીં દુઃસાધ્ય થઈ રહેલાં છે. (૧) આ કારણથી હે રામચંદ્ર! વિવેકયુક્ત પૌરુષ પ્રયત્ન કરીને ભોગની ઇચ્છાને દૂરથી પરિત્યાગ કરીને અધિકારી પુરુષે ત્રણેનું આશ્રયણ કરવું. “જે

અહીં એ હેતુ છે કે, અદ્વૈતવિદ્યાનો અધિકારી એ પ્રકારનો હોય છે; એક તો કૃતોપાસ્તિ છે અને બીજો અકૃતોપાસ્તિ છે. તેમાં જે પુરુષ ઉપાસ્ય દેવતાના સાક્ષાત્કાર પર્થત ઉપાસના કરીને પશ્ચાત્ તત્ત્વજ્ઞાનને વાસ્તે પ્રવૃત્ત થયો છે, તે પુરુષ કૃતોપાસ્તિ કહેવાય છે. કૃતોપાસ્તિ પુરુષને મનોનાશ, વાસનાક્ષય એ જે તત્ત્વજ્ઞાનની પૂર્વ જ દૃઢ છે. તેથી તત્ત્વજ્ઞાનની પછી કૃતોપાસ્તિ પુરુષને જીવન્મુક્તિ સ્વતઃજ સિદ્ધ થાય છે. અને જે પુરુષે તત્ત્વજ્ઞાનની પૂર્વ ઉપાસના કરી નથી, તે પુરુષ અકૃતોપાસ્તિ કહેવાય છે. અત્યારના કાળના મુમુક્ષુજનો વિશેષ કરીને તો અકૃતોપાસ્તિ જ હોય છે. અકૃતોપાસ્તિ મુમુક્ષુ ઔત્સુક્યમાત્રથી શીઘ્ર જ વિદ્યામાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને અસંપ્રજાત સમાધિરૂપ યોગ વિના જ માત્ર ચેતન-જડવસ્તુના વિવેકવડે જ તાત્કાલિક મનોનાશ-વાસનાક્ષયને સંપાદન કરીને, શમદમાદિ સંપત્તિવડે શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસને સંપાદન કરે છે. દૃઢ અભ્યાસ કરેલા શ્રવણાદિવડે સર્વ બંધોનો નાશ કરનાર તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનથી અવિદ્યાત્રયિ, અપ્રહ્મત્વ, હૃદયત્રયિ, સંશય, કર્મ, અસર્વ કામત્વ, મૃત્યુ, જન્મ, અસર્વત્વ ઇત્યાદિ સર્વ બંધો નિવૃત્ત થાય છે.

શ્રુતિ કહે છે કે:—પ્રયોગે વેદ નિર્દિતં ગુહ્યવાં સોઽવિદ્યાધર્મ્યં વિકિરતીતિ દે સોમ્ય ॥ પ્રથમ વેદ પ્રભૈવ ભવતિ ॥ મિથતે દ્વયમથિદિદ્વિષ્ટતે સર્વસંશયઃ । ક્ષીયન્તે વાસ્ય કર્મણિ તસ્મિન્દષ્ટે પરાવરે ॥ સર્વં જ્ઞાનમનંતં પ્રજ્ઞ યો વેદ નિર્દિત ગુહ્યવાં વરમે વ્યોમવ સોઽમુતે સર્વાન્કામાન્સહ ॥ તમેવ વિદિત્વાતિમુદ્યમેતિ ॥ યથ વિજ્ઞાનવાન્ મત્ત્યમનસ્કઃ સદાશુચિઃ । સ તુ તત્પરમામોતિ યત્સાદ્ધુયો ન જાણેતે ॥ ય પૂર્વ વેદાદં પ્રજ્ઞાભ્યોતિ સ ર્દં સર્વં ભવતિ ॥ હવે યથાક્રમે સર્વ શ્રુતિઓનો અર્થ નિરૂપણ કરે છે. “હે પ્રિયદર્શન! જે પુરુષ હૃદયરૂપ ગુહ્યમાં રહેલા આત્માદેવનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે પુરુષ અવિદ્યાત્રયિનો નાશ કરે છે. અને જે પુરુષ પ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે પુરુષ પ્રહ્મરૂપ થાય છે. પરમાત્માદેવનો સાક્ષાત્કાર થતાં વિદ્વાન્ પુરુષની હૃદયત્રયિ લેદનને પ્રાપ્ત થાય છે, સર્વ સંશયો છેદનને પ્રાપ્ત થાય છે તથા પ્રારબ્ધકર્મથી અતિરિક્ત સર્વ કર્મો પણ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. પરમ વ્યોમરૂપ હૃદયગુહ્યવિષે રહેલા સત્ય-જ્ઞાન-અનંત પ્રહ્મનો જે પુરુષ સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે પુરુષ સર્વ કામોને પ્રાપ્ત થાય છે. આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને પુરુષ મૃત્યુથી રહિત થાય છે. જે પુરુષ વિજ્ઞાનવ જો છે તથા મનના નિરોધવાળો છે તથા સર્વદા શુચિ છે, તે પુરુષ પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે, જેથી પુનઃ જન્મને પ્રાપ્ત થતો નથી. અને જે પુરુષ “હું પ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રમાણે જાણે છે, તે પુરુષ આ સર્વ જગતનો આત્મા થાય છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ તત્ત્વજ્ઞાનવડે સર્વ બંધોની નિવૃત્તિનું પ્રતિપાદન કરે છે. આ પ્રકારના સર્વ બંધોની નિવૃત્તિરૂપ વિદેહ્યમુક્તિ આ દેહ વિદ્યમાન હોતાં પણ તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સમાન કાળ જ જાણવી. કારણ કે અદ્વૈતવિષે અવિદ્યાવડે આરોપિત જે પૂર્વોક્ત બંધો છે, તે સર્વ બંધો તત્ત્વજ્ઞાનની પૂર્વ જ રહે છે. તત્ત્વજ્ઞાનવડે અવિદ્યાનો નાશ થયા પછી બંધ પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે, અને તત્ત્વજ્ઞાનવડે એકવાર નાશને પ્રાપ્ત થયેલા અવિદ્યાસહિત બંધ પુનઃ ઉત્પન્ન થતો નથી. તેથી તત્ત્વજ્ઞાનની શિથિલતા કરનાર કારણના અભાવથી તત્ત્વજ્ઞાન વિદ્વાન્ પુરુષનું તે પ્રકારનું થઈ રહે છે. અને પૂર્વ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વાસ્તે જે તાત્કાલિક મનોનાશ-વાસનાક્ષય સંપાદન કર્યો હતો, તે મનોનાશ અને વાસનાક્ષય દૃઢ અભ્યાસના અભાવથી તથા ભોગના દેનારા પ્રારબ્ધ કર્મવડે બાધ્યમાન હોવાથી, વાયુવાળા દેશમાં રહેલા પ્રહીપની પેઠે શીઘ્ર જ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. આ કારણથી અત્યારના કાળના અકૃતોપાસ્તિ તત્ત્વજ્ઞાનવાળા પુરુષને પૂર્વસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનવિષે કિંચિત્ માત્ર પણ પ્રયત્નની અપેક્ષા નથી; કિન્તુ તે વિદ્વાન્ પુરુષને મનોનાશ અને વાસનાક્ષય એ બંને પ્રયત્ન કરીને સાધ્ય છે. તેમાં મનનો નાશ તો પૂર્વે અસંપ્રજાત સમાધિના નિરૂપણવડે કથન કરવામાં આવ્યો છે.”

તેથી હવે વાસનાક્ષયનું નિરૂપણ કરે છે. વાસનાને જાણ્યા વિના વાસનાનો ક્ષય કરી શકાય નહિ, તેથી પ્રથમ વાસનાનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. વાસનાનું સ્વરૂપ વસિષ્ઠ ભગવાને નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—દ્વદશાવનયાણ્યકપૂર્વાપરવિચારણમ્ । યદાદાન પદાર્થસ્ય વાસના સા પ્રકીર્તિતા ॥ અર્થાત્-૬૯ ભાવનાવડે પૂર્વાપરના વિચારથી રહિત થઈને જે પદાર્થનું ગ્રહણ કરવું છે, તેનું નામ વાસના છે. અહીં પોતપોતાના દેશના આચારવિધે, પોતપોતાના કુળના ધર્મવિધે, પોતપોતાના સ્વભાવવિધે તથા પોતપોતાના દેશાદિવિધે રહેલા અપશબ્દો તથા સાધુશબ્દો વિધે પ્રાણીઓના જે અભિનિવેશ, તેનું નામ વાસના છે. એ પ્રમાણે સામાન્યતઃ વાસનાનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે વિશેષતઃ કહે છે. વાસના બે પ્રકારની હોય છે. એક તો શુદ્ધ વાસના છે અને બીજી મલિન વાસના છે. તેમાં અમાનિત્વ અહંભિત્વ ઇત્યાદિ વદ્યમાણુ દૈવીસંપત્ શુદ્ધવાસના વત્ત્વ-જ્ઞાનના સાધનરૂપ હોવાથી એકરૂપ જ હોય છે અને બીજી મલિન વાસના ત્રણ પ્રકારની હોય છે. પહેલી લોકવાસના, બીજી શાસ્ત્રવાસના અને ત્રીજી દેહવાસના. “સર્વ લોકો ભારી નિંદા ન કરે, કિન્તુ સ્તુતિ કરે, તે પ્રકારનાં આચરણ હું કરું” એ પ્રકારનો જે અશક્ય અર્થનો અભિનિવેશ છે, તેને લોકવાસના કહે છે. આ લોકવાસના સંપાદન કરવી અશક્ય છે. કારણ કે પૂર્વે જે રામકૃષ્ણાદિ અવતારો થયા છે, તેમની પણ સર્વ લોકોએ સ્તુતિ કરી નહિ, કિન્તુ કેાઇ દુષ્ટ લોકો તેમની પણ નિંદા કરતા રહે છે. જ્યારે સાક્ષાત્ ઈશ્વરની પણ સર્વ લોકોએ સ્તુતિ કરી નહિ, ત્યારે અત્યારના કાળના જીવોની સર્વ લોકો સ્તુતિ કેમ કરે? અર્થાત્ ન જ કરે. તેથી લોકવાસના સંપાદન કરવી અશક્ય છે. તથા લોકવાસના પુરુષર્થને ઉપયોગી પણ નથી,

વેદી પુરુષને ઉપાદેયરૂપ પ્રતીત થાય છે, તથાપિ એ ત્રણે વાસનાઓ જિજ્ઞાસુ પુરુષને તો જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વિષે વિરોધી છે, અને વિદ્વાન્ પુરુષને તો જ્ઞાનનિધાની વિરોધી છે. તેથી જિજ્ઞાસુ પુરુષે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિવાસ્તે એ ત્રણે વાસનાઓનો પરિત્યાગ કરવો યોગ્ય છે તથા વિદ્વાન્ પુરુષે પણ જ્ઞાનનિધાની પ્રાપ્તિવાસ્તે એ ત્રણે વાસનાઓનો પરિત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. આટલા કથનથી ત્રણ પ્રકારની બાહ્ય વિષય વાસના નિરૂપણ કરી.

હવે અંતર મલિન વાસના તો કામ-ક્રોધ-હંભ-દર્પ ઇત્યાદિ આસુર સંપત્તરૂપ હોય છે, તે આસુર સંપત્તરૂપ વાસના સર્વ અનર્થોના મૂળભૂત માનસવાસના કહેવાય છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, લોકવાસના, શાસ્ત્રવાસના, દેહવાસના એ ત્રણે બાહ્ય વાસનાઓ તથા આસુર સંપત્તરૂપ અંતર વાસના એ ચારે મલિન વાસનાઓનો અધિકારી પુરુષે શુભ વાસનાવડે નાશ કરવો. એ વાત વસિષ્ઠ ભગવાને પણ શ્રીરામચંદ્રની પ્રત્યે કથન કરી છે:-માનસીવાસનાઃ પૂર્વં ત્યક્ત્વા વિષયવાતનાઃ ॥ અર્થાત્-હે રામચંદ્ર ! લોકવાસના, શાસ્ત્રવાસના તથા દેહવાસના એ ત્રણે વાસનાઓનું નામ વિષયવાસના છે. એવી મલિન વિષયવાસનાઓનો પરિત્યાગ કરીને તથા કામ-ક્રોધ-હંભ-દર્પાદિ આસુર સંપત્તરૂપ મલિન માનસ વાસનાઓનો પરિત્યાગ કરીને, મૈત્રી, કરુણા, સુદૃઢા ઇત્યાદિ શુભ વાસનાઓને તું શ્રદ્ધ કર. અથવા આ શ્લોકમાં રહેલા વિષયવાતનાઃ માનસીવાસનાઃ એ બંને શબ્દોનો આ પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવો:-શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ એ પાંચે વિષયો કહેવાય છે. આ શબ્દાદિ વિષયોની બે દશા હોય છે. એક તો ભુજ્યમાનત્વદશા અને બીજી કામ્યમાનત્વદશા. તેમાં ભોગની વિષયતાનું નામ ભુજ્યમાનત્વ છે અને કામનાની વિષયતાનું નામ કામ્યમાનત્વ છે. શબ્દાદિ વિષયોની ભુજ્યમાનત્વદશાથી ઉત્પન્ન થતા સંસ્કારોનું નામ વિષયવાસના છે અને કામ્યમાનત્વદશાથી ઉત્પન્ન થતા સંસ્કારોનું નામ માનસવાસના છે. આ પક્ષમાં પૂર્વે કથન કરેલી ચાર પ્રકારની વાસનાઓનો આ બે વાસનાઓ વિષે જ અંતર્ભાવ છે; કારણ કે બાહ્ય અને આકર્ષ્યંતર એ બે પ્રકારની વાસનાઓથી ભિન્ન બીજી કોઈ વાસના નથી. સર્વ વાસનાઓનો એ બે વાસનાઓ વિષે જ અંતર્ભાવ છે. તેમાં મલિન વાસનાઓની વિરુદ્ધ મૈત્રી-કરુણાદિ શુભ વાસનાઓનું બે ઉત્પાદન છે, એ જ મલિન વાસનાઓનો પરિત્યાગ છે. મૈત્રીઆદિ શુભ વાસના પતંજલિ ભગવાને યોગસૂત્રોવિષે કહેલી છે.

યદપિ મૈત્રી આદિ શુભ વાસનાનું પૂર્વે સંક્ષેપથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે, તથાપિ તે પૂર્વોક્ત અર્થની દૃઢતા કરવા વાસ્તે યુગ્મ: તે મૈત્રી આદિનું સ્વરૂપ કથન કરે છે. એક પુરુષના ચિત્તને રાગ-દ્રેષ-પુણ્ય-અપુણ્ય એ ચાર જ મલિન કરે છે. તેમાં કોઈ સુખનો અનુભવ થયા પછી તે સુખના સ્મરણવડે સુખનાં સંભતીય બીજાં સુખોવિષે તથા તે સુખોનાં સાધનો વિષે, આ પ્રકારની અંતઃકરુણની રાજસ વૃત્તિ વિશેષરૂપ બે તૃણા થાય કે-“એ સાધનો સહિત સર્વ વિષયસુખ મને પ્રાપ્ત થાય,” તે તૃણા રાગ કહેવાય છે. આ સર્વ સુખોની પ્રાપ્તિ કરનારી બે દૃષ્ટ-અદૃષ્ટરૂપ કારણ સામગ્રી છે, તે સામગ્રીનો અભાવ થવાથી સર્વ સુખોને સંપાદન કરવાં અત્યંત અશક્ય છે. “તેથી વિષયની પ્રાપ્તિથી રહિત થયેલો રાગ, પુરુષના ચિત્તને મલિન કરે છે. અને અધિકારી પુરુષ જ્યારે સર્વ સુખી પ્રાણીઓ વિષે “એ સર્વ સુખી પ્રાણી મારાં જ છે” એ પ્રકારની મૈત્રી સંપાદન કરે છે, ત્યારે તે સર્વ પ્રાણીઓનું સુખ (તેનું) પોતાનું જ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રકારની ભાવના કરનાર પુરુષનો સુખો વિષેનો રાગ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. જેમ કોઈ રાજાને પોતાનો, રાજ્યથી વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થતાં પણ તે પોતાના પુત્રાદિનાં રાજ્યને જ પોતાનું રાજ્ય માને છે, તેમ પુરુષ પણ પોતાનાં સુખવિષયક રાગની નિવૃત્તિ થતાં બીજાં પ્રાણીઓના સુખને જ પોતાનું માને છે. આ પ્રમાણે મૈત્રી ભાવનાવડે જ્યારે રાગની નિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે વર્ષો નિવૃત્ત થયા પછી જેમ જ જ શુદ્ધ થાય છે તેમ ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે.

અને કોઈ દુઃખને અનુભવ થયા પછી તે દુઃખના સ્મરણવડે દુઃખનાં સ્મરનીય બીજાં દુઃખો-
વિષે તથા તે દુઃખોનાં સાધનો વિષે, આ પ્રકારની જે તમોચ્છુભિક્ષિત રહેચુછના પરિણામરૂપ
અંતઃકરણની વૃત્તિ વિશેષ થાય કે “એ સાધનો સહિત સર્વ દુઃખો મને કદાચિત્ પણ પ્રાપ્ત થાય
નહિ,” તેનું નામ દ્રેષ છે. દુઃખના હેતુરૂપ શત્રુ વ્યાઘ્રાદિ વિદ્યમાન હોતાં દુઃખને નિવૃત્ત કરવું
અશક્ય છે અને સર્વ દુઃખોના હેતુઓનું હનન કરવામાં પણ કોઈ સમર્થ નથી. તેથી
દ્રેષ એ પુરુષના ચિત્તને સર્વદા દગ્ધ કરે છે, અને અધિકારી પુરુષ, જ્યારે પોતાની પેઠે
“એ સર્વ પ્રાણીઓને એ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય નહિ” એ પ્રકારની કરુણા સર્વ દુઃખી પ્રાણીઓ
વિષે કરે છે, ત્યારે એ પુરુષને વૈરી આદિ વિષેનો દ્રેષ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. તે દ્રેષ નિવૃત્ત
થયા પછી અધિકારી પુરુષનું ચિત્ત નિર્મળ થાય છે. એ વાત સ્મૃતિમાં પણ કહી છે:-

શ્લોક: ॥ પ્રાણા યયાડ્ઠમનોડમીષા મૃતાનામપિ તે તથા । આત્મોપમ્યેન મૃતેષુ દયાં કુર્વન્તિ સાપચ: ॥

અર્થાત્-જેમ એક પુરુષને પોતાના પ્રાણ અત્યંત પ્રિય હોય છે, તેમ સર્વ જૂતોને પોતપોતાના
પ્રાણ અત્યંત પ્રિય હોય છે: આ પ્રકારનો વિચાર કરીને એક મહાત્મા પુરુષ પોતાના આત્માની
પેઠે સર્વ જૂત પ્રાણીઓ વિષે દયા જ કરે છે. આ અર્થ શ્રીભગવાન અહીં આત્મોપમ્યેન સર્વત્ર સમં
પર્યપિ યોડ્યન્ત એ શ્લોકમાં કથન કરે છે અને પ્રાણી સ્વભાવથી જ પુણ્ય કર્મોનું અનુદાન કરતો
નથી, પણ પાપ કર્મોનું અનુદાન કરે છે: એ વાત પણ શાસ્ત્રમાં કહેલી છે:-

પુણ્યસ્ય ફલમિચ્છંતિ પુણ્યં નેચ્છંતિ માનવા: । ન પાપફલમિચ્છંતિ પાપં કુર્વન્તિ યત્નત: ॥

અર્થ-મનુષ્ય પુણ્યકર્મના સુખરૂપ ફળની તો ઇચ્છા કરે છે, પરંતુ પુણ્યકર્મ કરવાની
ઇચ્છા કરતો નથી; અને મનુષ્ય પાપના દુઃખરૂપ ફળની ઇચ્છા કરતો નથી, પરંતુ પાપકર્મ તો
પ્રયત્નથી કરે છે. પુણ્યકર્મ નહિ કરવાથી પુરુષને પશ્ચાત્તાપની પ્રાપ્તિ થાય છે અને પાપકર્મ
કરવાથી પણ પુરુષને પશ્ચાત્તાપની પ્રાપ્તિ થાય છે: એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:-કિમિદ સાધુ
નાકરત્વં કિમિદં પાપમકરવન્ અર્થાત્ જે પુરુષ પાપકર્મો કરતો નથી, તે પુરુષ બીજા પુણ્યવાન
પુરુષોને સુખી થયેલા જોઈને “એવાં સુખની પ્રાપ્તિ કરનાર પુણ્યકર્મો મેં શા વાસ્તે ન કર્યા?”
એ પ્રમાણે પશ્ચાત્તાપ કરે છે; તેથી પુણ્યકર્મ નહિ કરવાથી પુરુષને પશ્ચાત્તાપની પ્રાપ્તિ થાય છે,
અને જે પુરુષ પાપકર્મ કરે છે, તે જ્યારે પાપકર્મનાં દુઃખરૂપ ફળને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે “એવાં
દુઃખની પ્રાપ્તિ કરનાર પાપકર્મો મેં શા વાસ્તે કર્યા?” એ પ્રમાણે પશ્ચાત્તાપ કરે છે; તેથી પાપકર્મ
કરવાથી પુરુષને પશ્ચાત્તાપની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને અધિકારી પુરુષ જ્યારે પુણ્યવાન પુરુષો વિષે
સુહૃદા કરે છે, ત્યારે તે શુભ વાસનાવાળો થયેલો પુરુષ પોતે પણ સાધધાન થઈને અશુકલકૃષ્ણ
નામે પુણ્ય વિશેષ વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે. એ વાત યોગસૂત્રોમાં પતંજલિ ભગવાને પણ કહેલી છે:-
કર્માચરણ યોગિનિરિષમિતરેપામ્ ॥ અર્થાત્ યોગી પુરુષોનાં કર્મો તો અશુકલકૃષ્ણ હોય છે અને
અયોગી પુરુષોનાં કર્મો તો શુકલ, કૃષ્ણ, શુકલકૃષ્ણ એ ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે. તેમાં જે કર્મ
કેવળ મન-નાણીવડે જ સાધ્ય થાય છે તથા એક સુખરૂપ ફળની જ પ્રાપ્તિ કરે છે, તે કર્મ
શુકલકર્મ કહેવાય છે. એવાં શુકલકર્મો વેદાધ્યયનપરાયણ બ્રહ્મચારી પુરુષોનાં તથા તપસ્વી
પુરુષોનાં હોય છે, અને જે કર્મ કેવળ દુઃખની જ પ્રાપ્તિ કરે છે, તે કર્મ કૃષ્ણકર્મ કહેવાય છે.
એવાં કૃષ્ણકર્મો તો દુરાત્મા પુરુષોનાં હોય છે, અને જે કર્મ સુખ-દુઃખમિશ્રિત ફળની પ્રાપ્તિ કરે
છે તથા ત્રીદિ-ચવાદિ બ્રાહ્મ સાધનોવડે સાધ્ય થાય છે, તે કર્મ શુકલકૃષ્ણ કહેવાય છે. શુકલકૃષ્ણ
કર્મો તો સોમયાગાદિ વિષે પ્રીતિમાન પુરુષોનાં હોય છે; કારણ કે સોમયાગાદિ વિષે ત્રીદિ
આદિને ખાંડવાથી પિપ્પીલિકા જેવા જંતુઓને પીડાની પ્રાપ્તિ થાય છે અને દક્ષિણઆદિ દેવાથી
બ્રાહ્મણાદિની પ્રસન્નતા પણ થાય છે, તેથી યાગિક પુરુષોનું કર્મ શુકલકૃષ્ણ કહેવાય છે. એ

ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો અયોગી પુરુષોનાં જ હોય છે, અને સંન્યાસી યોગી પુરુષે તો મીઠી-ચવાદિ બાદ્ય સાધનોવાડે સિદ્ધ થનારાં યાગાદિ કર્મોનો પરિત્યાગ કરેલો હોય છે તેથી યોગી પુરુષોનું શુક્લકૃષ્ણ કર્મ હોતું નથી. યોગી પુરુષ અવિદ્યદિ સર્વ કલેશોથી રહિત છે, તેથી યોગી પુરુષોનું કૃષ્ણકર્મ પણ હોય નહિ, તેમજ યોગી પુરુષ યોગજન્ય ધર્મનાં કૃણની ઇચ્છા ન કરીને ધર્મને ઈશ્વરવિષે અર્પણ કરે છે, તેથી યોગી પુરુષોનું શુક્લ કર્મ પણ હોતું નથી; કિન્તુ ચિત્તની શુદ્ધિદ્વારા તથા વિવેકજ્ઞાતિદ્વારા એક મોક્ષરૂપ કૃણની પ્રાપ્તિ કરનાર અશુક્લકૃષ્ણ નામે પુણ્યકર્મ યોગી પુરુષોનું હોય છે. જે અધિકારી પુરુષ પાપાત્મા પુરુષો વિષે ઉપેક્ષા કરે છે, તે અધિકારી પુરુષ વાસનાવાળો થઈને પોતે પણ પાપકર્મોથી નિવૃત્ત થાય છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, પુણ્યવાન્ પુરુષો વિષે સુદિતા કરનાર પુરુષને તથા પાપી પુરુષો વિષે ઉપેક્ષા કરનાર પુરુષને પુણ્યકર્મો ન કરવા નિમિત્તને. પશ્ચાત્તાપ તથા પાપકર્મો કરવા નિમિત્તને પશ્ચાત્તાપ પ્રાપ્ત થતો નથી. પશ્ચાત્તાપને અભાવ થતાં તે પુરુષનું ચિત્ત નિર્મળતાને પ્રાપ્ત થાય છે, કિંવા આ પ્રકારે સુખી પ્રાણીઓ વિષે મત્રીભાવના કરનાર પુરુષને કેવળ રાગજ એકલો નિવૃત્ત થતો નથી, કિન્તુ મૈત્રીભાવનાવાડે અસૂયા-ઈર્ષ્યો વગેરે પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. અન્ય પુરુષોના શુભોપિષે જે દોષો પ્રકટ કરવા, તે અસૂયા કહેવાય છે અને પરના શુભોને જે સહન ન કરવા, તે ઈર્ષ્યો કહેવાય છે. જ્યારે મૈત્રીભાવનાની વશતાથી અધિકારી પુરુષ સર્વ પ્રાણીઓના સુખને પોતાનું કરીને જ માને છે, ત્યારે પરશુભો વિષે તે પુરુષની અસૂયા તથા ઈર્ષ્યો કહાયિત પણ થતાં નથી. આ પ્રમાણે દુઃખી પ્રાણીઓ વિષે કરુણાની ભાવના કરનાર પુરુષનો, શત્રુઆદિનો વધ કરનારો દ્રેષ, જ્યારે નિવૃત્ત થઈ જાય છે, ત્યારે ખીલતે દુઃખી ભઈને તથા પોતાને સુખી ભઈને જે દર્પ ઉત્પન્ન થાય છે, તે દર્પ પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. એ પ્રકારે ખીલ દોષોની નિવૃત્તિ પણ ભણી લેવી. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, અધિકારી પુરુષે જીવન્મુક્તિના સુખ વાસ્તે તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાશ, વાસનાક્ષય એ ત્રણેનો અભ્યાસ કરવો.

કોઈ પણ પ્રકારે પુનઃ પુનઃ જે તત્ત્વનું સ્મરણ છે, તેને તત્ત્વજ્ઞાનાભ્યાસ કહેવામાં આવે છે, એ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કહેલી છે;—તત્ત્વિતં તત્ત્વજ્ઞાનમન્યોન્યં તત્ત્વપ્રવોચનમ્ । પુત્રેકપત્ત્વં ચ મદ્રામ્યાસં વિદુર્બુધઃ ॥૧॥ સર્ગાદિવે નોત્પન્ન દશ્યે નાસ્ત્યેવ તત્ત્વતા । इदं जगदहं चेति वोद्याम्याસं विदुः परम् ॥ ૨ ॥ અર્થ—અદ્વિતીય બ્રહ્મનું જે વારંવાર ચિંતન છે, બ્રહ્મનું જે વારંવાર કથન છે, પરસ્પર તેનું જે બોધન છે તથા જે નિરંતર એક બ્રહ્મપરતા છે, તેને વિદ્વાન્ પુરુષો બ્રહ્માભ્યાસ કહે છે. (૧) આ દશ્ય પ્રપંચ સદિના આદિકાળે જ ઉત્પન્ન થયો નથી, તેથી એ દશ્ય પ્રપંચ ત્રણે કાળમાં નથી. અને “હું સ્વયંજયોતિ અધિષ્ઠાન આત્મા સર્વદા વિદ્યમાન છું” એ પ્રકારનો જે નિરંતર વિચાર છે તેને બોધાભ્યાસ કહે છે. (૨) દશ્ય પ્રપંચના અવસાસનો વિરોધી જે યોગાભ્યાસ છે, તેને મનોનિરોધાભ્યાસ કહે છે. એ વાત પણ શાસ્ત્રમાં કહેલી છે;—અર્થતામાયસંપત્તૌ જ્ઞાતૃર્જ્યેષ્ઠ વસ્તુનઃ । ઇક્ત્યા શાસ્ત્રૈર્વર્તતે યે તેજ્વન્માશ્વસિનઃ સ્થિતાઃ ॥ અર્થ—જ્ઞાતા અને જ્યેષ્ઠ વસ્તુ એ બંને વિષે જે મિથ્યાત્વ ધ્રુવિ છે, તે અભાવ સંપત્તિ કહેવાય છે, અને તે બંનેની જે સ્વરૂપથી જ અપ્રતીતિ છે, તે અત્યંતાભાવસંપત્તિ કહેવાય છે. આ અત્યંતાભાવ સંપત્તિને વાસ્તે જે પુરુષો યોગવડે તથા શાસ્ત્રોવડે પ્રયત્ન કરે છે, તે પુરુષો મનોનિરોધના અભ્યાસ-વાળા રહેવાય છે અને દશ્ય પ્રપંચના અસંભવ બોધવડે જે રાગદ્રેષાદિની ક્ષીણતા કરવી, તેને વાસનાક્ષયનો અભ્યાસ કહેવામાં આવે છે; એ વાત પણ અન્ય શાસ્ત્રમાં કહેલી છે;—દશ્યાસંમયવોધેન રાગદ્રેષાદિતાનવે । રતિર્વોદિતા યાગ્ઘી મદ્રામ્યાસઃ । સ વચ્ચતે અર્થ—એ દશ્ય પ્રપંચના અસંભવ બોધવડે રાગ-દ્રેષાદિની ક્ષીણતા કરવામાં જે દૃઢ રતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે બ્રહ્માભ્યાસ

કહેવાય છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, જે પુરુષ તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસવડે, મનોનાશના અભ્યાસવડે તથા વાસનાક્ષયના અભ્યાસવડે રાગ દ્રેષાદિ વિકારોથી રહિત થઇને, ચેતાના તથા પરાયાં સુખ-દુઃખાદિ વિષે સમદૃષ્ટિવાળો છે, તે પુરુષ પરમયોગી છે, અને જે પુરુષ વિષમ દૃષ્ટિવાળો છે, તે પુરુષ તત્ત્વજ્ઞાનવાળો હોવા છતાં પણ અપરમ યોગી જ છે. (૩૨)

અવતરણિકા:—શ્રીભગવાને પૂર્વે વિસ્તારથી કથન કરેલો જે મનના નિરોધરૂપ યોગ છે, તેના નિષેધ કરતાં અર્જુન પ્રશ્ન કરે છે:-

અર્જુન ઉવાચ—યોડ્યં યોગસ્ત્વયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન મધુસૂદન ।

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वास्थितिं स्थिराम् ॥ ૩૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-અર્જુન કહે છે:-હે મધુસૂદન ! તમે જે યોગને સમત્વ કરી કથન કર્યો છે, તે યોગની સ્થિર સ્થિતિને, મન અત્યંત ચંચળ હોવાથી, હું અર્જુન જોઈ શકતો નથી. ૩૩

ટીકા:-અર્જુને કહ્યું છે મધુસૂદન ! અર્થાત્ હે સર્વ વૈદિક સંપ્રદાયના પ્રવર્તક ! તે-સર્વજ્ઞ ઇશ્વરે જે સર્વત્ર સમદૃષ્ટિરૂપ પરમયોગ, પૂર્વે સમભાવવડે કથન કર્યો છે, અર્થાત્ ચિત્તમાં રહેલા વિષમ દૃષ્ટિના હેતુભૂત જે રાગ-દ્રેષાદિ છે, તે રાગ-દ્રેષાદિના નિરાકરણવડે જે યોગ કથન કર્યો છે, તે સર્વ મનોવૃત્તિ-નિરોધરૂપ યોગની દીર્ઘકાળ પર્થત રહેનારી વિષમભાવતારૂપ સ્થિતિને હું-અર્જુન દેખતો નથી. અર્થાત્ એવા સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધરૂપ યોગની દીર્ઘકાળ પર્થત સ્થિતિ થાય છે, એ પ્રકારની સંભાવના મને થતી નથી.

શ્રીભગવાન:-“હે અર્જુન ! એવી સંભાવના તને શા વાસ્તે થતી નથી ?”

અર્જુન:-(ચંચલત્વાદિ) હે ભગવન્ ! આ મન અત્યંત ચંચલ છે, એક ક્ષણમાત્ર પણ સ્થિર થતું નથી, એ કારણથી તે અર્થની સંભાવના મને થતી નથી. (૩૩)

અવતરણિકા:-હવે અર્જુન મનના ચંચલ સ્વભાવનું-સર્વલોકશાસ્ત્રની પ્રસિદ્ધતાવડે-ઉપ-પાઠન કરે છે:-

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ૩૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે કૃષ્ણ ! આ મન જે પ્રસિદ્ધ રીતે ચંચળ છે, પ્રમાથિ છે, બળવાન છે તથા દૃઢ છે, તેના નિગ્રહને હું અર્જુન વાયુના નિગ્રહની માફક અત્યંત કઠિન માનું છું. ૩૪

ટીકા:-હે કૃષ્ણ ભગવન્ ! આ મન ચંચલ છે અર્થાત્ અત્યંત ચલનસ્વભાવવાળું છે, કદાચિત્ પણ સ્થિર થતું નથી. એવો મનનો ચંચલ સ્વભાવ સર્વ લોકોને અનુભવસિદ્ધ છે. હે ભગવન્ ! એ મન કેવળ ચંચળ જ નથી, કિન્તુ પ્રમાથિ પણ છે. શરીરને તથા ઇન્દ્રિયોને જોભની પ્રાપ્તિ કરવાના જેનો સ્વભાવ હોય છે, તે પ્રમાથિ કહેવાય છે. અર્થાત્ મન શરીર-ઇન્દ્રિયોનું જોભક હોવાથી શરીર-ઇન્દ્રિયોની વિવશતાનો હેતુ છે, તેથી પ્રમાથિ છે. હે ભગવન્ ! એ મન કેવળ ચંચલ તથા પ્રમાથિ નથી, કિન્તુ એ મન બળવાન પણ છે, અર્થાત્ મનને અભિપ્રેત વિષયથી કોઈ પણ ઉપાયવડે નિવૃત્ત કરવું અશક્ય છે. આ લોકમાં કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા જે પુરુષને કોઈ પણ અન્ય પુરુષ નિવૃત્ત કરવાને સમર્થ હોતો નથી, તે પુરુષને બળવાન કહેવામાં આવે છે; તેમ જ કોઈ વિષયમાં પ્રવૃત્ત થયેલા મનને તે વિષયમાંથી નિવૃત્ત કરી શકાતું નથી, તેથી એ મન અત્યંત બળવાન છે. મન દૃઢ છે, અર્થાત્ અન્ય જન્મોની અનેક સહસ્ર વિષયનાસનાઓવડે યુક્ત હોવાથી ભેદન કરવામાં અશક્ય છે,

તંતુનાગની પેઠે અરોધ હોવાથી એ મન દૃઢ છે. અહીં નાગપાથનું નામ તંતુનાગ છે. અથવા જળના મહાહર્દવિષે રહેનારા કોઈ જંતુવિશેષનું નામ તંતુનાગ છે. (જે જંતુવિશેષને ગુર્જરાદિ દેશોમાં 'તાંતની' નામથી કહેવામાં આવે છે.)

અર્જુને વંચનં, પ્રમાયિ, વસ્ત્વત્, દદં એ ચાર વિશેષણો 'મન'ને માટે કથન કર્યા છે. તે ચારે વિશેષણોમાં પૂર્વ-પૂર્વ વિશેષણની સિદ્ધિવિષે ઉત્તર-ઉત્તર વિશેષણ હેતુરૂપ છે. જેમ મન અત્યંત દૃઢ હોવાથી બળવાનું છે તથા બળવાનું હોવાથી મન પ્રમાયિ છે, તથા પ્રમાયિ હોવાથી તે અત્યંત ચંચળ છે. હે ભગવન્ ! જેમ મહામત્ત વનહંસ્તી (જંગલી હાથી)ને, નિઝહ કરવો તે અત્યંત કઠિન હોય છે, તેમ મનના નિઝહને અર્થોત્ (મનને) સર્વ વૃત્તિઓથી રહિત સ્થિત કરવાને હું-અર્જુન દુષ્કર માનું છું, અર્થોત્ સર્વ પ્રકારે મનને નિઝહ કરવો, તેને હું અશક્ય માનું છું. મનના નિઝહની અશક્યતાવિષે અર્જુન દુષ્ટાંત કહે છે-વાયોરિવ દ્વિ-હે ભગવન્ ! જેમ આકાશવિષે ચલાયમાન યધ રહેલો જે વાયુ છે, તે વાયુની નિશ્ચલતાને સંપાદન કરીને તે વાયુને નિરોધ કરવો તે અત્યંત અશક્ય છે, તેમ સર્વથા ચંચલ મનની નિશ્ચલતાને સંપાદન કરીને મનને નિરોધ કરવો તે પણ અત્યંત અશક્ય છે. એ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કહેલી છે:-અપ્યપ્પિવાનામ્હતઃ સમેરુન્મૂલતાદપિ । અપિ વદ્ધવશનાત્ સાધો વિપમથિતઃ નિપદઃ ॥ અર્થોત્-હે સાધો ! મહાન્ સમુદ્રનું પાન કરવા કરતાં, સુગેરુ પર્વતને મૂળમાંથી ઉખાડવા કરતાં તથા અગ્નિને લક્ષવા કરતાં પણ, ચિત્તને નિઝહ કરવો અત્યંત કઠિન છે.

અહીં દે જ્ઞ્ણ એ સંબોધનવડે અર્જુને શ્રીભગવાનની પ્રત્યે એ અર્થ સૂચવ્યો છે કે-દૌપાત્ જ્ઞવિ-નિરાપયતીતિ જ્ઞ્ણઃ ॥ અથવા પુરુષાર્થનાકર્ષવતિ-પ્રાપયતીતિ જ્ઞ્ણઃ ॥ અર્થોત્ ભક્તજનોના જે પાપાદિ દોષોને નિવૃત્ત કરવા અશક્ય છે, તે પાપાદિ દોષોને પણ જે નિવૃત્ત કરે છે, તેનું નામ કૃષ્ણ છે; અથવા ભક્તજનોને સર્વ પ્રકારે પ્રાપ્ત થવાને અશક્ય જે પુરુષાર્થો છે તે પુરુષાર્થોને પણ જે પ્રાપ્ત કરે છે, તેનું નામ કૃષ્ણ છે. એવા કૃષ્ણ નામવાળા આપ છે. તેથી ચોતાના નામને સાર્થક કરવાને વાસ્તે મારા ચિત્તની દુર્નિવાર ચંચલતાને આપ અવશ્ય નિવૃત્ત કરશે તથા દુઃપ્રાપ્ત સમાધિસુખને પણ આપ અવશ્ય પ્રાપ્ત કરશે.

અહીં અર્જુનનો એ હેતુ છે કે,-તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં પણ, પ્રારબ્ધ કર્મના લોભ વાસ્તે જીવતા વિદ્વાન્ પુરુષના કર્તૃત્વ, લોકકૃતૃત્વ, સુખ, દુઃખ, રાગ, દ્વેષ ઇત્યાદિ ચિત્તના ધર્મો બાધિતાનુ-વૃત્તિવડે વિદ્યમાન હોતાં પણ કલેશના હેતુ હોવાથી બંધરૂપ જ થાય છે અને સર્વ ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધરૂપ યોગવડે જે બંધની નિવૃત્તિ છે, તેનું નામ જીવન્મુક્તિ છે, કે જે જીવન્મુક્તિને સંપાદન કરવાથી વિદ્વાન્ પુરુષ પરમ યોગી કહેવાય છે. એ વાત આપે પૂર્વે કથન કરી છે. આ અર્થ વિષે મારું કહેવું એમ છે કે, બંધ સાક્ષી ચેતનથી નિવૃત્ત કરો છો ? અથવા ચિત્તથી બંધ નિવૃત્ત કરો છો ? તેમાં પ્રથમ પક્ષનો જ અંગીકાર કરો, તો તે સંભવતું નથી, કારણ કે પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા તત્ત્વજ્ઞાને જ સાક્ષીના બંધની નિવૃત્તિ કરી છે. બંધની નિવૃત્તિ વિષે યોગનો ક્ષિયિત માન પણ ઉપયોગ નથી. બંધ ચિત્તથી નિવૃત્ત કરાય છે, એમ બીજા પક્ષનો જ અંગીકાર કરો, તો તેમ પણ સંભવતું નથી. કારણ કે બંધ સાક્ષી ચેતન વિષે જેમ આરોપિત છે, તેમ જો ચિત્ત વિષે આરોપિત થાય, તો બંધ ચિત્તથી નિવૃત્ત કરી શકાય; પરંતુ બંધ એ ચિત્ત વિષે આરોપિત નથી, કિન્તુ બંધ ચિત્તનો સ્વભાવ જ છે; અને જે જેનો સ્વભાવ હોય છે, તે સ્વભાવની નિવૃત્તિ સદૃશ ઉપાયોવડે પણ થતી નથી. જેમ જળનો સ્વભાવ આદ્રપર્ણ છે તથા અગ્નિનો સ્વભાવ ઉલ્લપાલુ છે, તે સ્વભાવ જળમાંથી તથા અગ્નિમાંથી અનેક ઉપાયોવડે પણ નિવૃત્ત કરી શકાતો નથી; તેમ ચિત્તનો સ્વભાવ પણ નિવૃત્ત કરી શકાતો

નથી, અને શાસ્ત્રમાં ચિત્તને ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ સ્વભાવવાળું કથન કરેલું છે—પ્રતિજ્ઞાપરિણામિનો દિ માયા ક્રત્તે ચિત્તિશક્તે ॥ અર્થાત્—ચૈતન્ય આત્માથી ભિન્ન જેટલા અનાત્મ પદાર્થો છે, તે સર્વ અનાત્મ પદાર્થો ક્ષણે ક્ષણે પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે. કિંવા પ્રારબ્ધ કર્મરૂપ પ્રતિબંધ વિદ્યમાન હોતાં બંધની નિવૃત્તિ સંભવતી નથી. કારણ કે અવિદ્યાનો તથા અવિદ્યાનાં કાર્યનો નાશ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયેલું જે તત્ત્વજ્ઞાન છે તે તત્ત્વજ્ઞાનના પશુ પ્રતિબંધવડે પ્રારબ્ધકર્મ યોતાનાં કૃણે દેવાને વારતે આ દેહ—ઈન્દ્રિયાદિસંઘાતને સ્થિત કરે છે; અર્થાત્ તે સંઘાતને નિવૃત્ત થવા દેતું નથી અને ચિત્તની વૃત્તિઓ વિના પ્રારબ્ધકર્મ યોતાના સુખ-દુઃખના લોગરૂપ કૃણને સંપાદન કરી શકતું નથી. કારણ કે સુખાકાર તથા દુઃખાકાર ચિત્તની વૃત્તિને જ શાસ્ત્રમાં લોગ કહે છે. ચિત્તની વૃત્તિ વિના સુખ-દુઃખનો લોગ સંભવતો નથી. તેથી જ કે સ્વાભાવિક પશુ ચિત્તનાં પરિણામોના યોગવડે યથા કથંચિત્ (જેમ તેમ કરીને) અભિભવ થઈ શકે છે, તોપણ જેમ તત્ત્વજ્ઞાન કરતાં પ્રારબ્ધકર્મ પ્રબળ છે, તેમ પ્રારબ્ધકર્મ યોગ કરતાં પશુ પ્રબળ છે. એવો પ્રારબ્ધકર્મ વિદ્યમાન હોવાથી ચિત્તની ચંચલતા પશુ અવશ્ય રહેશે. તેથી યોગવડે ચિત્તની ચંચલતાને નિવૃત્ત કરવાને હું—અર્જુન યોતાના જ્ઞાનથી અશક્ય માતું છું, તેથી “યોતાના આત્માની પેઠે સર્વેન સમદર્શી પુરુષ પરમયોગી છે” એ આપનું વચન અનુપપન્ન છે. એ અર્જુનનો આશ્વેપ જ શ્લોકોવડે સિદ્ધ થયો. (૩૪)

અપતરણિકા:—હવે, શ્રીભગવાન્ અર્જુનના આશ્વેપને નિવૃત્ત કરતાં કહે છે:—

શ્રીમગવાનુવાચ—અસંશયં મહાવાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ।

અભ્યાસેન તુ કૌંતેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥ ૩૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—શ્રીભગવાન્ કહે છે:—હે મહાબાહુ! આ મન દુર્નિગ્રહ તથા ચંચળ છે, આ વાત સંશયથી રહિત છે. તેમ છતાં હે કૌંતેય! આ મનનો નિગ્રહ, અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યવડે ધર્મ શકે છે. ૩૫

ટીકા:—હે અર્જુન! વાસં વચનથી તારા ચિત્તનો વૃત્તાંત મેં સમ્યક્ (સારી પેઠે) જાણ્યો છે, પરંતુ “હું અર્જુન એ મનનો નિગ્રહ કરવાને સમર્થ છે” એ પ્રમાણે અર્જુનનો સંતોષ જાહેર કરવાને વારતે શ્રીભગવાન્ અર્જુનનું સંબોધન કરે છે:—હે મહાવાહો इति ॥ સાક્ષાત્ મહાદેવ સાથે પશુ સુદ્ધ કરવાથી જેના બંને બાહુ મહાન છે તે મહાબાહુ કહેવાય છે. એટલા કથ- નથી ભગવાને અર્જુનવિષે નિરતિશય ઉત્કૃષ્ટતાનું સૂચન કર્યું. અર્થાત્ એવી નિરતિશય ઉત્કૃ- ણતાવાળો તું અર્જુન મનનો નિગ્રહ કરવામાં અવશ્ય કરીને સમર્થ ધર્મશ. હે અર્જુન! પૂર્વે તેં વચન કર્યું હતું કે—આ મન દુર્નિગ્રહ છે અર્થાત્ પ્રારબ્ધકર્મની પ્રબળતાથી અસંયતાત્મા પુરુષને મન દુઃખે કરીને પશુ નિગ્રહ કરતું અશક્ય છે, તથા એ મન સ્વભાવથી જ ચંચલ છે. અહીં દુર્નિગ્રહ એ જે મનનું વિશેષણ કથન કર્યું છે, તે પૂર્વોક્ત પ્રમાણિ, વલ્લવ અને દૃઢ એ ત્રણ વિશેષણોને એકાં કરીને કથન કર્યું છે. આ તારા કહેવામાં કિંચિત્ માત્ર પશુ સંશય નથી અર્થાત્ તે વાર કહેવું સત્ય છે. તથાપિ સંયતાત્મા પુરુષ તો માત્ર સમાધિરૂપ ઉપાદ- વડે તથા યોગી પુરુષ અભ્યાસ-વૈરાગ્યરૂપ ઉપાયવડે મનનો નિગ્રહ કરે છે અર્થાત્ મનને સર્વ વૃત્તિઓથી શૂન્ય કરે છે. અહીં મનનો નિગ્રહ નહિ કરનાર અસંયતાત્મા પુરુષ કરતાં મનનો નિગ્રહ કરનાર સંયતાત્મા પુરુષવિષે વિશેષતાનું બોધન કરવાને વારતે શ્લોકમાં તુ શબ્દ કથન કર્યો છે. અને મનના નિગ્રહવિષે અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એ બંનેના સમુદયનું બોધન કરવાને વારતે ચ શબ્દ કથન કર્યો છે. અને હે વૌંતેય એ સંબોધનવડે ભગવાને અર્જુનની

એ અર્થ સૂચવ્યો છે કે, મારા પિતાની લગિનીનો તું પુત્ર છે. તેથી હું—મગવાનું તને અવશ્ય સુખની પ્રાપ્તિ કરીશ.

આહી આ શ્લોકના પૂર્વાર્દ્ધવડે શ્રીભગવાને “ચિત્તનો હઠનિગ્રહ સંભવતો નથી” એ અર્થ કથન કર્યો, અને શ્લોકના ઉત્તરાર્દ્ધવડે “ચિત્તનો ક્રમનિગ્રહ સંભવે છે” એ અર્થ કથન કર્યો. આહી ભગવાનનો એ હેતુ છે કે, મનનો નિગ્રહ એ પ્રકારથી થાય છે. એક તો હઠવડે મનનો નિગ્રહ થાય છે અને બીજો ક્રમવડે મનનો નિગ્રહ થાય છે. અહ્યુ-આનાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા વાક્-પાણિ આદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, એ દશ ઇન્દ્રિયોનો-જેમ-માત્ર ગોલકના નિરોધવડે હઠથી-નિગ્રહ કરવામાં આવે છે, તેમ “મનનો પણ હું હઠવડે નિગ્રહ કરીશ” એ પ્રકારની પ્રાંતિ મૂઠ પુરુષોને થાય છે. પરંતુ ઇન્દ્રિયોની પેઠે મનનો માત્ર હઠથી નિગ્રહ થઈ શકતો નથી. કારણ કે મનને રહેવાનું ગોલક જે હૃદયકમળ છે, તે હૃદયકમળનો નિરોધ કરવો અશક્ય છે. તેથી મનનો ક્રમે કરીને નિગ્રહ કરવો જ સુકૃત છે. એ વાત વસિષ્ઠ ભગવાને પણ કહેલી છે:—

વપવિશ્યોપવિશ્યૈવ ચિત્તદ્વેન મુદ્ધુર્મુદ્ધુઃ । શક્યતે ન મનો જેતું વિના યુક્તિર્નિર્નિદિતામ્ ॥૧॥

અંકુશેન વિના મત્તો યથા દુષ્ટમસંગજઃ । બધ્યાત્મવિદ્યાધિગમઃ સાધુસંગમ એવ ચ ॥૨॥

વાસનાસંપરિત્યાગઃ પ્રાણસ્પંદનિરોધનમ્ । ઇવાસ્તાં યુક્તયઃ પુષ્ટાઃ સંતિ ચિત્તજયે ફિલ ॥૩॥

સતીપુ યુક્તિષ્વેતાનુ હતાન્નિયમયંતિ ચે । ચેતસ્તે દીપમુત્સૃજ્ય વિનિર્નંતિ તમોઽજ્ઞૈઃ ॥૪॥

અર્થ-ચિત્તના સ્વભાવને જાણનારો પુરુષ ઉત્તમ યુક્તિવિના કેવળ વારંવાર આસન ઉપર બેસીને મનને જિતી શકતો નથી (૧). જેમ મહામત્ત દુષ્ટ હસ્તી અંકુશ વિના વશ થઈ શકતો નથી, તેમ મન પણ ઉત્તમ યુક્તિઓ વિના વશ થઈ શકતું નથી. આ યુક્તિઓ એ છે કે, એક તો અધ્યાત્મ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ અને બીજો મહાત્મા જનોનો સમાગમ (૨). ત્રીજો વાસનાઓનો પરિત્યાગ અને ચોથો પ્રાણોના સ્પંદનો નિરોધ: એ આરે યુક્તિઓ જ ચિત્તના જયના ઉપાયરૂપ છે (૩). એ આરે યુક્તિઓ વિધમાન હોવાં પણ જે પુરુષો હઠથી ચિત્તનો નિગ્રહ કરે છે, તે પુરુષો દીપકનો પરિત્યાગ કરીને તમને અંજનોવડે નિવૃત્ત કરે છે (૪).

હવે એ જ અર્થને સ્પષ્ટતાથી નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. ક્રમે કરીને મનના નિગ્રહ વિષે એક તો અધ્યાત્મ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ ઉપાય છે, કારણ કે અધ્યાત્મ વિદ્યા દૃશ્ય પ્રપંચ વિષે તો મિથ્યાત્વનું જ બોધન કરે છે; અને દ્રશ્ય સાક્ષી આત્મા વિષે પરમાર્થ સત્યરૂપતાનું તથા પરમાર્થ સ્વપ્રકાશતાનું બોધન કરે છે; એવો બોધ થયા પછી મન, પોતાના વિષયમૂલ દૃશ્ય પદાર્થો વિષે મિથ્યાત્વ હેતુથી પ્રયોજનના અભાવને નિશ્ચય કરતાં તથા પ્રયોજનવાળા પરમાર્થ સત્ય પરમાર્થ સ્વરૂપ દૃષ્ટા વિષે સ્વપ્રકાશવારૂપ હેતુથી પોતાની અવિષયતાનો નિશ્ચય કરતાં ઇષ્ટતાથી રહિત અગ્નિની પેઠે (તે મન) પોતાની મેળે જ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી અધ્યાત્મ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ મનના નિગ્રહના ઉપાયરૂપ છે. જે પુરુષ બોધન કરેલા તત્ત્વને પણ સમજી જાણી શકતો નથી, અથવા જે પુરુષ બોધન કરેલા તત્ત્વનું વિસ્મરણ કરી નાંખે છે, તે અને પ્રકારના પુરુષોને ગમના નિગ્રહવિષે સાધુસમાગમ જ ઉપાયરૂપ છે; કારણ કે મહાત્માજનો અધિકારી પુરુષને પુનઃ તત્ત્વનું બોધન કરે છે તથા પુનઃ પુનઃ તે તત્ત્વનું સ્મરણ કરાવે છે. જે પુરુષ વિદ્યામદાદિ દુર્વાસનાઓવડે પીડિત થઈને સાધુસમાગમ કરતો નથી, તે પુરુષને તો પૂર્વોક્તા વિષેકવડે વાસનાઓનો પરિત્યાગ જ મનના નિગ્રહવિષે ઉપાય છે. વાસનાઓ પણ અતિ પ્રબળ હોવાથી જે પુરુષ તે વાસનાઓનો ત્યાગ કરવાને સમર્થ નથી, તે પુરુષને પ્રાણોના સ્પંદનો નિરોધ એ મનના નિગ્રહનો ઉપાય છે, કારણ કે પ્રાણોના સ્પંદ તથા વાસના

એ બન્ને ચિત્તનાં પ્રેરક છે. બન્નેને નિરોધ થતાં ચિત્તની શાંતિ અવશ્ય થાય છે, એ વાત વસિષ્ઠ ભગવાને પણ કહેલી છે:—

દ્વે વીઝે ચિત્તવૃક્ષસ્ય પ્રાણસ્પંદનવાસને । एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वेपि विनश्यतः ॥ ૧ ॥

પ્રાણાયામદ્વાર્યાસર્થેયુક્ત્યા ચ ગુરુદત્ત્યા । આસનાશનયોગેન પ્રાણસ્પંદો નિરુદ્ધયતે ॥ ૨ ॥

અસંગવ્યવહારિત્વાદ્વ્યભાવનવર્જનાત્ । શરીરનાશદ્વશિત્વાદ્વાસના ન પ્રવર્તતે ॥ ૩ ॥

વસનાસંપરિત્યાગાચિત્તં ગચ્છત્યચિત્તામ્ । પ્રાણસ્પંદનિરોધાચ યથેચ્છસિ તથા કુરુ ॥ ૪ ॥

પ્રતાવન્માત્રકં મન્યે રૂપં ચિત્તસ્ય રાષત્ । યદ્ભાવનં વસ્તુનોંડતર્જસ્તુત્વેન રસેન ચ ॥ ૫ ॥

યદા ન ભાવ્યતે કિંચિદ્દેવોપાદેયરૂપિ યત્ । સ્થાયતે સકલં ત્યક્ત્વા તદા ચિત્તં ન જાયતે ॥ ૬ ॥

અવાસનત્વાત્ સતતં યદા ન મનુતે મનઃ । અમનસ્તા તદોદેતિ પરમાત્મવદ્પ્રદા ॥ ૭ ॥

અર્થ—હે રામચંદ્ર ! આ ચિત્તરૂપ વૃક્ષનાં બે બીજ છે. એક તો પ્રાણોના સ્પંદ અને બીજી વાસના. તે બન્ને બીજોમાં એકનો નાશ થતાં બન્નેનો નાશ થઈ જાય છે. (૧) તેમાં પ્રાણાયામના દ્વે અભ્યાસવડે તથા ગુરુએ બતાવેલી યુક્તિવડે તથા આસન-સોજનાદિના નિયમોવડે પ્રાણોના સ્પંદનો નિરોધ કરવામાં આવે છે. (૨) અને અસંગ વ્યવહાર રાખવાથી, પ્રપંચના ચિંતનના પરિત્યાગથી તથા શરીરને નાશવાનું દેખવાથી અધિકારી પુરુષની વાસના પ્રવૃત્ત થતી નથી. (૩) વાસનાના પરિત્યાગથી તથા પ્રાણસ્પંદના નિરોધથી ચિત્ત અચિત્ત બાવને પ્રાપ્ત થાય છે. આગળ જે તારી ધંચાં હોય તે કર. (૪) હે રાધવ ! બાહ્ય અનાત્મ પદાર્થોનું, વસ્તુત્વરૂપ વડે તથા રાગવડે, જે અંતર ચિંતન છે, એટલું જ માત્ર હું ચિત્તનું સ્વરૂપ માનું છું. (૫) અને જે કાળે પુરુષ પરિત્યાગ કરવા કરવાયોગ્ય તથા ગ્રહણ કરવાયોગ્ય કિંચિત્માત્ર વસ્તુનું પણ ચિંતન કરતો નથી, કિંતુ સર્વનો પરિત્યાગ કરી રહે છે, તે કાળે તે ચિત્ત ઉત્પન્ન થતું નથી. (૬) જે કાળે મન સર્વ વાસનાઓથી રહિત હોવાથી કિંચિત્ માત્ર પણ વસ્તુનું મન કરતું નથી, તે કાળે અમનસ્તા ઉત્પન્ન થાય છે, જે અમનસ્તા પરમાત્મપદને આપનારી છે. (૭) એટલા કથનથી આ બે ઉપાયો સિદ્ધ થયા. એક તો પ્રાણસ્પંદના નિરોધને વાસ્તે અભ્યાસરૂપ ઉપાય અને બીજો વાસનાના પરિત્યાગ વાસ્તે વૈરાગ્યરૂપ ઉપાય. અને સાધુ-સમાગમ તથા અધ્યાત્મ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ, એ બે ઉપાયો તો અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એ બેના ઉપપાદક હોવાથી અન્યથા સિદ્ધ છે, તેથી એ બન્ને ઉપાયો અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એ બેમાં જ અંતર્ભૂત છે. આ કારણથી જ શ્રીભગવાને અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એ બે ઉપાયો જ કથન કર્યા છે.

એ અર્થનું ભગવાન પતંજલિ પણ યોગસૂત્રોમાં કથન કરે છે:—અભ્યાસવૈરાગ્યાભ્યાં તન્નિરોધઃ—અર્થાત્—પૂર્વે કથન કરેલી જે પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા, સ્મૃતિ, એ પાંચ પ્રકારની વૃત્તિઓ છે, તે પાંચ વૃત્તિઓ અસુરત્વરૂપવડે કિલટ કહેવાય છે; અને દેવત્વરૂપવડે અકિલટ કહેવાય છે. એવી સર્વ વૃત્તિઓના જે નિરોધ છે, અર્થાત્ ધ્યનથી રહિત અગ્નિની પેઠે જે ઉપશમરૂપ પારણાભવિશેષ છે, તે નિરોધ અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એ બે ઉપાયોવડે થાય છે. એ વાત યોગભાષ્યમાં પણ શ્રીભ્યાસ ભગવાને કથન કરી છે:—ચિત્તનદીગામોમયતોગાહિની, વહતિ કલ્યાણાય વહતિ પાપાય ચ ॥ અર્થાત્ જેમ શ્રીગંગા-યમુનાદિ પ્રસિદ્ધ નદીઓ નિમ્ન (નીચી) ભૂમિવિષે આલીને સમુદ્રમાં જઈને પરિઅવસાનને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જે ચિત્તરૂપ નદી વિવેકરૂપ નિમ્નભૂમિવિષે આલીને કૈવલ્યરૂપ ક્ષેત્રવિષે પરિઅવસાનને પ્રાપ્ત થાય છે, તે ચિત્તરૂપ નદી કલ્યાણવહા કહેવાય છે. અને જે ચિત્તરૂપ નદી અવિવેકરૂપ નિમ્નભૂમિવિષે આલીને રંસારવિષે પરિઅવસાનને પ્રાપ્ત થાય છે, તે ચિત્તરૂપ નદી પાપવહા કહેવાય છે. આ પ્રકારે ચિત્તરૂપ નદી બન્ને તરફ ચાલે છે. વિષયોવિષે વારંવાર દોષદૃષ્ટિ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલું જે

વૈરાગ્ય છે, તે વૈરાગ્યથી તો ચિત્તરૂપ નહીનો વિષયોની તરફનો પ્રવાહ રોકાય છે; અને વિવેકદર્શનરૂપ અભ્યાસથી ચિત્તરૂપ નહીનો પ્રત્યક્ આત્માવિષે પ્રવાહ કરાય છે. આ પ્રકારે વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ એ બંનેને અધીન જ ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ છે. કેવળ વૈરાગ્યથી અથવા કેવળ અભ્યાસથી નિરોધ થતો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ તીવ્ર વેગવટે યુક્ત જે નદીનો પ્રવાહ છે, તે પ્રવાહને-કાશ્યપ્તિકાદિનો સેતુ બાંધીને-નિવૃત્ત કરીને ત્યાંથી ખાદ્ય-નદેર ખોદીને દોનની સન્મુખ બીજા એક વક્ર પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, તેમ વૈરાગ્યવટે ચિત્તરૂપ નદીના વિષયાભિમુખ પ્રવાહને નિવૃત્ત કરીને સમાધિના અભ્યાસવટે પ્રત્યક્ પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારે વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ એ બંનેનાં-ચિત્તના નિરોધવિષે-ભિન્ન ભિન્ન દ્વાર હોવાથી તે બંનેનો સમુચ્ચય જ સંભવે છે. જો કહાયિત્ બંનેનું એક જ દ્વાર હોય, તો જેમ એક જ દોરવિષે બીહિ-યવ એ બંનેનું એક જ દ્વાર હોવાથી વિકલ્પ છે. તેમ વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ એ બંનેનો પણ વિકલ્પ જ થશે.

શિષ્ય:-“મંત્ર, તપ, દેવતાધ્યાન વગેરે ક્રિયારૂપ છે. તેથી તે મંત્રાદિનો પુનઃ પુનઃ આવૃત્તિરૂપ અભ્યાસ સંભવે છે, પરંતુ સર્વ વ્યાપારોના ઉપશ્મરૂપ જે સમાધિ છે, તેનો કંઈ અભ્યાસ સંભવતો નથી.” એ પ્રકારની શિષ્યની શંકાને નિવૃત્ત કરવાને વાસ્તે પતંજલિ ભગવાન આ પ્રકારનું અભ્યાસનું સ્વરૂપ કહે છે:-તત્ત્વ સ્થિતૌ યત્નોઽભ્યાસઃ ॥ અર્થાત્-સ્વસ્વરૂપમાં રહેલા દૃઢ-શુદ્ધ-ચિદ્દાત્માવિષે, સર્વ વૃત્તિઓથી રહિત ચિત્તની પ્રજ્ઞાત વાહિતારૂપ નિશ્ચિત્ત સ્થિતિને વાસ્તે માનસ ઉત્સાહરૂપ યત્ન છે, અર્થાત્ પોતાના ચંચલ સ્વભાવથી ખાદ્ય પ્રવાહ-વાળા ચિત્તનો “હું સર્વ પ્રકારે નિરોધ કરીશ” એ પ્રકારનો જે મનમાં ઉત્સાહવિશેષ છે, તે ઉત્સાહરૂપ યત્ન વારંવાર આવૃત્તિ કરેલો અભ્યાસ કહેવાય છે. બીજું સૂત્ર એ છે કે-સઘ રીતિ-કાલનૈરતર્પણસ્ત્રારોવિતો વ્યવૃત્તિઃ ॥ અર્થાત્-પૂર્વોક્ત અભ્યાસનું, ઉદ્દેગથી રહિત હોઈને દીર્ઘ કાળ સૂઝી સેવન કરવાથી, વ્યવધાનના અભાવવડે નિરંતર સેવન કરવાથી તથા શ્રદ્ધા અતિશયરૂપ સત્કારવડે સેવન કરવાથી તે દૃઢભૂમિવાળો થાય છે; અર્થાત્ અભ્યાસ વિષયસુખની વાસનાઓ-વડે અભાવમાન થઈ શકતો નથી. અભ્યાસનું અદીર્ઘકાળ પર્યન્ત સેવન કરવાથી તથા દીર્ઘ કાળ પર્યન્ત સેવન કરતાં પણ વચમાં વ્યવધાન રાખીને સેવન કરવાથી તથા દીર્ઘકાળ નિરંતર સેવન કરતાં પણ શ્રદ્ધાઅતિશયનો અભાવ થતાં લય, વિહ્વેષ, કપાય, સુખાસ્વાદ એ ચારે નહિ નિવૃત્ત થવાથી, બુદ્ધિઆનના સંસ્કારોની પ્રમળતાથી અદૃઢભૂમિવાળો થયેલો અભ્યાસ ક્રાંતિ-વાસ્તે હોતો નથી. આ કારણથી પતંજલિ ભગવાને દીર્ઘકાળ, નૈરંતર્ય, સત્કાર એ ત્રણેનું કથન કર્યું છે, એટલા કથનથી અભ્યાસનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ કથન કરે છે. વૈરાગ્ય એ પ્રકારનો હોય છે, એક તો અપર વૈરાગ્ય અને બીજો પરવૈરાગ્ય. તેમાં યત્નમાન, વ્યતિરેક, એકેન્દ્રિય અને વશીકાર એ લેહવટે અપરવૈરાગ્ય ચાર પ્રકારનો હોય છે. તેમાં પૂર્વ ભૂમિકાના જથ્થે કરીને, ઉત્તર ભૂમિકાના સંપાદનની વિવશ્યએ કરીને પતંજલિ ભગવાન ચોથા વશીકાર નામના વૈરાગ્યનું જ કથન કરે છે:-દષ્ટાદશવિકવિપવિવૃત્તસ્ય વશીકારતઃ વેગમ્-અર્થાત્-શ્રી, અજ્ઞ, પાન, મૈથુન, એકર્થ ઇત્યાદિ વિષયો સર્વ લોકોને પ્રત્યક્ હોવાથી દૃઢ વિષયો કહેવાય છે. અને સ્વર્ગ, વિદેહતા, પ્રકૃતિલય ઇત્યાદિ વિષયો કેવળ શાસ્ત્રમાત્ર-વડે ગમ્ય હોવાથી આનુશ્રાવિક વિષયો કહેવાય છે. આ બંને પ્રકારના વિષયોની તૃષ્ણા થતાં પણ વિવેકની ન્યૂનાધિક્તવાવડે યત્નમાનાદિ તીવ્ર વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે. “આ જગતમાં કંઈ વસ્તુ સાર છે તથા કંઈ વસ્તુ અસાર છે, એ વાત હું શુરુ-શાસ્ત્રથી નિશ્ચિત્ત કરું” એ પ્રકારનો જે ઉદ્દેશ છે, તેને યત્નમાન વૈરાગ્ય કહે છે. અને પોતાના ચિત્તમાં પૂર્વ વિચમાન જે દોષો છે, તે દોષોની

મધ્યે અભ્યસ્યમાન વિવેકવટે “આટલા દોષો પકવ થતાં આટલા દોષો બાકી રહે છે” એ પ્રકારે નિશ્ચિંતિસાની પેઠે જે વિવેચન છે, તેને વ્યતિરેક વૈરાગ્ય કહેવામાં આવે છે. અને દૃઢ તથા આનુશ્રવિક વિષયોની પ્રવૃત્તિને દુઃખરૂપ બાણીને બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિને નહિ ઉત્પન્ન કરતી પણ તૃષ્ણાનું જે માત્ર ઔત્સુક્યવટે મનવિષે અવસ્થાન છે, તે એકેન્દ્રિય નામે વૈરાગ્ય છે. મનવિષે પણ તૃષ્ણાના અભાવવડે જે સર્વ પ્રકારથી વૈતૃષ્ણ્ય છે, અર્થાત્ તૃષ્ણાની વિરોધી જ્ઞાન-પ્રસાદરૂપ જે ચિત્તની વૃત્તિવિશેષ છે, તે વશીકાર નામે વૈરાગ્ય છે. આ વશીકાર નામે વૈરાગ્ય સંપ્રજ્ઞાત સમાધિનું અંતરંગ સાધન હોય છે, અને અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિનું બહિરંગ સાધન હોય છે. અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિનું તો પરવૈરાગ્ય જ અંતરંગ સાધન હોય છે. પરવૈરાગ્યનું સ્વરૂપ પત્ત-જલિ ભગવાને યોગસુત્રોમા એમ કહ્યું છે કે, તત્તર હ્રુપદ્યાત્તેર્જુણૈતૃષ્ણ્યમ્-અર્થાત્-સંપ્રજ્ઞાત સમાધિની દૃઢતાવડે નિશ્ચલતામક પ્રધાનથી પૃથક્ કરેલા પુરુષનો સાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. તે પછી સંપૂર્ણ ત્રણ શુભોના વ્યવહારોવિષે જે વૈતૃષ્ણ્ય થાય છે, તે પરવૈરાગ્ય કહેવાય છે, અર્થાત્ તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ ફળભૂત વૈરાગ્ય કહેવાય છે. પરવૈરાગ્યની પરિપાકતાથી ચિત્તના ઉપશમની પરિપાકતા થઈને શીઘ્ર જ કેવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સર્વ હેતુને લઈને શ્રીભગવાને અપ્યક્તેન તુ વૈતેય વૈરાગ્યેન ચ ગૃણતે એ વચન કથન કર્યું છે. (૩૫)

અવતરણિકા:-હે અર્જુન! પૂર્વે તે એમ કહ્યું હતું કે, તત્ત્વજ્ઞાનથી પણ પ્રબલ જે પ્રારબ્ધકર્મ છે, તે પ્રારબ્ધકર્મ પોતાનાં ફળ દેવાને વાસ્તે મનની વૃત્તિઓને અવશ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. વૃત્તિઓ વિના ફળનો લોગ બનતો નથી. આ રીતે મનની વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થતા વૃત્તિઓના નિરોધ કરી શકાય નહિ. એનો ઉત્તર હવે તું શ્રવણ કર,-

અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પ્રાપ્તિ મે મતિઃ ।

વશ્યાત્મના તુ યતતા શક્યોઽવાપ્તુમુપાયતઃ ॥ ૩૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન! અસંયતાત્માવાળા પુરુષને આ યોગ દુષ્પ્રાપ્તિ કરીને પણ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી, આ વાત મને પણ સંમત છે. તેમ છતાં યતમાન વશ્યાત્મા પુરુષને ઉપાયવડે આ યોગ પ્રાપ્ત થવાને શક્ય છે, ૩૬

ટીકા:-વત્સાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ વેદાંત શાસ્ત્રના વ્યાખ્યાનાદિ વિષે ચિત્તની સંલગ્નતાથી અથવા આલસ્યાદિ દોષોથી અભ્યાસ-વૈરાગ્યવડે જેલું અંતઃકરણને નિરુદ્ધ કર્યું નથી, તે અસંયતાત્મા કહેવાય છે. એવો અસંયતાત્મા પુરુષ યદપિ તત્ત્વસાક્ષાત્કારવાળો હોય, તથાપિ તે અસંયતાત્મા પુરુષ પ્રારબ્ધકર્મકૃત ચિત્તની ચંચલતાથી મનની સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધરૂપ યોગને દુષ્પ્રાપ્તિ કરીને પણ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. એ પ્રકારનું વચન જે તે કહ્યું છે, તે વારું કહેવું મારે પણ સંમત છે, અર્થાત્ તે વારું કહેવું યથાર્થ છે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્! અસંયતાત્મા પુરુષ જ્યાંયે યોગને પ્રાપ્ત થતો નથી ત્યારે બીજો કયો પુરુષ યોગને પ્રાપ્ત થાય છે?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-વશ્યાત્મના તુ યતિ-વૈરાગ્યના પરિપાકવડે વાસનાનો ક્ષય થતાં, જેનો આત્મા એટલે જેનું અંતઃકરણ વશ્ય થયું છે એટલે સ્વાધીન થયું છે, અર્થાત્ વિષયોની પરતંત્રતાથી શૂન્ય થયું છે, તેનું નામ વશ્યાત્મા છે. અહીં વશ્યાત્મના તુ એ વચનના અતમા રહેલો જે તુ શબ્દ છે, તે તુ શબ્દ પૂર્વોક્ત અસંયતાત્મા પુરુષ કરતાં વશ્યાત્મા પુરુષવિષે વિલક્ષણતાનું યોધન કરવાવાસ્તે છે અથવા નિશ્ચયાર્થક છે. જે પુરુષ વૈરાગ્યવડે ચિત્તરૂપ નદીના વિષયાભિમુખ પ્રવાહને રોકીને, પ્રત્યક્ આત્માની અભિમુખ તેનો પ્રવાહ કરવાને વાસ્તે

પૂર્વોક્ત અભ્યાસ કરે છે, તેનું નામ યતત્ છે. એવો વશ્યાત્મા યતમાન પુરુષ જ ચિત્તની ચંગતાતા કરનાર પ્રારબ્ધ કર્મનો અભિભવ કરીને, સર્વ ચિત્તવૃત્તિઓના નિરાધરૂપ યોગને પ્રાપ્ત થવાને વાસ્તે સમર્થ થાય છે.

અર્જુનની શંકા:-“અત્યંત બળવાનુ જે પ્રારબ્ધ કર્મ છે, તે પ્રારબ્ધ કર્મનો અભિભવ કયા પ્રકારે થાય છે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-સ્વામ્યત્ત્વમ્મિતિ-હે અર્જુન ! પુરુષ પ્રયત્નરૂપ ઉપાયથી જ પ્રારબ્ધ કર્મનો અભિભવ થાય છે. કારણ કે લૌકિક પુરુષપ્રયત્ન તથા વૈદિક પુરુષપ્રયત્ન પ્રારબ્ધ કર્મની અપેક્ષાએ કરીને પ્રબળ છે. જો કદાચિત્ પુરુષપ્રયત્નને પ્રારબ્ધ કર્મ કરતાં પ્રબળ ન યંગીકાર કરીએ, તો લૌકિક પુરુષોના કૃષિઆદિ પ્રયત્નને તથા વૈદિક પુરુષોના જ્યોતિષ્ટોમાદિ પ્રયત્નને વ્યર્થતા પ્રાપ્ત થશે અને સર્વ કાર્યવિષે પ્રારબ્ધ કર્મના સત્ત્વનો તથા અસત્ત્વનો વિકલ્પ જ પ્રાપ્ત થશે. તેમ કરવાથી કોઈ પણ કાર્યવિષે પ્રવૃત્તિ થશે નહિ, કારણ કે પ્રારબ્ધ કર્મની સત્ત્વતા થવાથી ક્ષણની પ્રાપ્તિ થઈ જશે. ક્ષણની પ્રાપ્તિવિષે પુરુષપ્રયત્નનું કોઈ પ્રયોજન નથી. અને પ્રારબ્ધ કર્મની અસત્ત્વતા થવાથી સર્વ પ્રકારે ક્ષણની પ્રાપ્તિ થવી અસંભવિત છે તેથી પુરુષ પ્રયત્નનું કોઈ પ્રયોજન નથી. આ પ્રકારનો વિચાર કરીને કોઈ પણ પુરુષ કોઈ પણ લૌકિક-વૈદિક કાર્યવિષે પ્રવૃત્ત થશે નહિ.

અર્જુનની શંકા:-પ્રારબ્ધ કર્મ પોતે અદૃષ્ટરૂપ છે. જે અદૃષ્ટકારણ હોય છે, તે દૃષ્ટ કારણવિના કાર્યને ઉત્પન્ન કરનાર હોતું નથી. કિન્તુ દૃષ્ટ કારણની સહાયતાવડે જ તે અદૃષ્ટ કારણ કાર્યને ઉત્પન્ન કરનાર થાય છે. તેથી અદૃષ્ટ કારણરૂપ પ્રારબ્ધ કર્મ પણ દૃષ્ટસાધન-સંપત્તિવિના ક્ષણની ઉત્પત્તિ કરવામાં સમર્થ થતું નથી. તેથી કૃષિઆદિ લૌકિક કાર્યવિષે તથા જ્યોતિષ્ટોમાદિ વૈદિક કાર્યવિષે પ્રારબ્ધ કર્મને પુરુષપ્રયત્ન અવશ્ય અપેક્ષિત છે.

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-એ વાત તો યોગાભ્યાસવિષે પણ સમાન જ છે. કારણ કે યોગાભ્યાસવડે સાધ્ય જે જીવન્મુક્તિ છે, તે જીવન્મુક્તિને પણ સુખાતિશયરૂપતા હોવાથી પ્રારબ્ધ કર્મના ક્ષણ વિષે જ અંતર્ભાવ છે. આ કારણથી અધ્યાત્મશાસ્ત્રોવિષે જીવન્મુક્તિને અનેક જન્મોનાં પુણ્ય કર્મોના ક્ષણરૂપ કથન કરી છે. તેથી જીવન્મુક્તિરૂપ ક્ષણની પ્રાપ્તિવાસ્તે દૃષ્ટકારણરૂપ યોગાભ્યાસને સંપાદન કરવો સંભવિત છે. અથવા તત્ત્વવેત્તા પુરુષના દેહ-ઈન્દ્રિયાદિ સંઘાતની દિયતિને દેખી, જેમ પ્રારબ્ધ કર્મને તત્ત્વજ્ઞાન કરતાં પ્રબળ કલ્પવામાં આવ્યું છે, તેમ પ્રારબ્ધ કર્મ કરતાં પણ યોગાભ્યાસ પ્રબળ હોવો જોઈએ; કારણ કે શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત યત્ન સર્વ કરતાં પ્રબળ જ જીવવામાં આવે છે.

એ વાત વસિષ્ઠ ભગવાને કહી છે:-

સર્વમેવેહ દિ સદ્ગા સંસારે રથુનન્દન । સમ્યક્પ્રયુક્તાત્સર્વેણ પૌરુષાત્સમવાપ્યતે ॥ ૧ ॥

વરઠાસં શાશ્વિતં ચેતિ પૌરુષં દ્વિવિધં સ્મૃતમ્ । તત્રોચ્છાસ્ત્રમનર્થાય પરમાર્થાય શાશ્વિતમ્ ॥૨॥

ગુમાનુમાખ્યાં માર્ગાભ્યાં વહન્તી વાસનામરિત્ । પૌરુષેણ પ્રયત્નેન યોજનોયા ગુમે પયિ ॥૩॥

અગ્રમેપુ સમાવિષ્ટં ગુમેષ્વેવાવતારય । સ્વમનઃ પુરુષાર્થેન ઘટેન યત્તિનાંચર ॥ ૪ ॥

પ્રાગખ્યાસવગ્ગાતાતિ યદ્વા તે વાસનોદયમ્ । તદ્વાઙ્માસત્ય સાકલ્યં વિદિત્ત્વમરિસદ્ ॥ ૫ ॥

સંદિગ્ધાયામપિ મૃદં ગુમામેવ સમાહર । ગુમાર્થાં વાસનાતૃદોં સાત્ દોપો ન કશ્ચન ॥ ૬ ॥

અસ્તુતત્રમના યાપ્યત્ત્વાનપ્રાતત્ત્વદઃ । ગુરુશાસ્ત્રપ્રમાણેસ્ત્યં નિર્ગાતં સાવદાચર ॥ ૭ ॥

તતઃ પચ્ચક્રપાદેણ નૂનં વિશાત્રવસ્તુના । ગુમો'વસૌ ત્વયા ત્યાગ્યો વામનો'યો નિરોમિતા ॥ ૮ ॥

ભાવાર્થ:-હે રઘુનંદન! આ લોકમાં સર્વ પુરુષ સારી રીતે કરેલા પુરુષપ્રયત્નથી સર્વે પદાર્થોને પ્રાપ્ત થાય છે. જોયો કેઈ પણ પદાર્થ નથી કે, જે પુરુષપ્રયત્નવડે પ્રાપ્ત ન થાય. (૧) હે રામચંદ્ર! પુરુષપ્રયત્નરૂપ પૌરુષ એ પ્રકારનું હોય છે, એક ઉત્તશાસ્ત્ર હોય છે અને બીજું શાસ્ત્રિત હોય છે. તેમાં શાસ્ત્રવડે પ્રવિવિદ્ધ પૌરુષને ઉત્તશાસ્ત્ર કહ્યું છે અને શાસ્ત્રવડે વિદ્ધિત પૌરુષને શાસ્ત્રિત કહે છે. ઉત્તશાસ્ત્ર પૌરુષ તો નરકની પ્રાપ્તિ વાસ્તે જ હોય છે અને શાસ્ત્રિત પૌરુષ અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા મોક્ષની પ્રાપ્તિ વાસ્તે હોય છે. (૨) હે રામચંદ્ર! એ વાસનારૂપ નદી શુભ અને અશુભ એ બંને માર્ગોથી વહન કરે છે. તેમાં અધિકારી પુરુષે પુરુષપ્રયત્નવડે એ વાસનારૂપ નદીને અશુભ માર્ગથી રોકીને શુભ માર્ગવિષે પ્રવૃત્ત કરવી. (૩) હે સર્વ બળવાન પુરુષોવિષે શ્રેષ્ઠ રામચંદ્ર! અશુભ કર્મોવિષે પ્રવૃત્ત થયેલા તારા મનને તું પુરુષપ્રયત્નવડે અશુભ કર્મોમાંથી નિવૃત્ત કરીને શુભ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત કર. (૪) હે શત્રુઓને નષ્ટ કરનાર રામચંદ્ર! પૂર્વના અભ્યાસની વશતાથી જ્યારે તારી શુભ વાસના ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે જ તારે પોતાના અભ્યાસની સફળતા જાણવી. (૫) વાસનાનો અનિર્ણય થતાં પણ તું નિરંતર શુભ વાસનાને જ સંપાદન કર. હે પુત્ર! શુભ વાસનાની વૃદ્ધિ થતાં કિંચિત્ માત્ર પણ દોષ થશે નહિ. અશુભ વાસનાની વૃદ્ધિથી જ દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૬) હે રામચંદ્ર! જ્યાં સૂધી તું અવ્યુત્પન્ન મનવાળો છે તથા પરમ પદના જ્ઞાનથી રહિત છે, ત્યાં સૂધી શુર-શાસ્ત્ર પ્રમાણવડે નિર્ણય અર્થને જ તું શ્રદ્ધા-ભક્તિપૂર્વક અનુકરણ કર. (૭) હે રામચંદ્ર! આ પ્રકારના ઉપાયથી જ્યારે પાપરૂપ કષાય નિવૃત્ત થાય, આત્મવસ્તુનો નિશ્ચય થાય તથા મનનો નિરોધ થાય, ત્યારે તારે શુભ વાસનાનો પણ પરિત્યાગ જ કરવો. (૮) આવાં આવાં અનેક વચનોવડે વસિષ્ઠ ભગવાને પુરુષપ્રયત્નની પ્રબળતા કથન કરી છે. તેથી શાસ્ત્રીય પુરુષપ્રયત્ન સર્વ કરતાં પ્રબળ છે. પુરુષપ્રયત્નવડે પ્રારબ્ધ કર્મનો અભિભવ સંભવે છે. એટલા કથનથી પૂર્વોક્ત અર્જુનના પ્રશ્નનો ઉત્તર સિદ્ધ થયો. સાક્ષી આત્માવિષે રહેલા અવિવેક સિદ્ધ સંસારબંધની નિવૃત્તિ, વિવેક સાક્ષાત્કારથી થતાં, પ્રારબ્ધ કર્મે સ્થિત કરેલા ચિત્તની સ્વાભાવિક વૃત્તિઓને યોગાભ્યાસના પ્રયત્નવડે નિવૃત્ત કરનાર જીવન્મુક્ત પુરુષ પરમ યોગી કહેવાય છે. અને આ ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ નહિ કરવાથી પુરુષ તત્ત્વજ્ઞાનવાળો હોવા છતાં પણ પરમયોગી કહેવાતો નથી, પરંતુ અપરમયોગી કહેવાય છે. (૩૬)

અવતરણિકા:-આ પૂર્વ ગ્રંથવડે એ વાત કહી કે, જે પુરુષને તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ છે, પરંતુ જીવન્મુક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ નથી, તે પુરુષ અપરમયોગી કહેવાય છે, તથા જે પુરુષને તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ છે તથા જીવન્મુક્તિની પણ પ્રાપ્તિ થઈ છે, તે પુરુષ પરમયોગી કહેવાય છે. અપરમયોગી તથા પરમયોગી બન્નેના તત્ત્વજ્ઞાનવડે અજ્ઞાનનો નાશ થતાં જ્યાંસૂધી પ્રારબ્ધ કર્મ વિદ્યમાન છે, ત્યાં સૂધી દેહ-ધૃત્રિય સંઘાત થયા કરે છે. અને પ્રારબ્ધ કર્મનો જ્યારે ભોગથી નાશ થાય છે, ત્યારે તે બન્નેના દેહ-ધૃત્રિય સંઘાતનો નાશ થઈ જાય છે અને એક વાર નાશને પ્રાપ્ત થયેલો સંઘાત પુનઃ કદાચિત્ પણ ઉત્પન્ન થતો નથી; કારણ કે તત્ત્વજ્ઞેતા પુરુષોના સંઘાતનાં ઉત્પાદક અવિદ્યા-કામ-કર્મ નષ્ટ થઈ ગયાં છે. તેથી બન્ને પ્રકારના વિદ્વાન પુરુષોને વિદેહ કેવલ્યની પ્રાપ્તિવિષે કિંચિત્ માત્ર પણ શંકા નથી. પરંતુ જે પુરુષ પૂર્વે કરેલાં નિષ્કામકર્મોવડે વિવિદિયા પર્યંત ચિત્તશુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયો છે, ત્યાર પછી શાસ્ત્રવિધિપૂર્વક સર્વ કર્મોને પરિત્યાગ કરીને વિવિદિયારૂપ પરમહંસ-સંન્યાસને પ્રાપ્ત થયો છે, ત્યાર પછી ઐતિય-બ્રહ્મનિષ્ઠ, જીવન્મુક્ત-સંન્યાસી શુરની સમીપ જઈને, બ્રહ્મજ્ઞેતા શુરથી પેદાંતમહાવાક્યના ઉપદેશને પ્રાપ્ત થઈને, ઉપદેશવિષે અસંભાવના-વિપરીત ભાવનારૂપ પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ

અપાતો યજ્ઞજિજ્ઞાસા એ સૂત્રથી લઈને અનાવૃત્તિઃ શબ્દાત્ એ સૂત્ર સૂધી સમગ્ર ચાર અધ્યાયરૂપ ઉત્તર મીમાંસા શાસ્ત્રવડે શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન કરવાનો શુરુના પ્રસાદથી આરંભ થયો છે, તે અધિકારી પુરુષ શ્રદ્ધાવાન, છતાં પણ આયુષની અદ્યપતાવડે અદ્ય પ્રયત્નવાળો હોવાથી આ જન્મમાં આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થતો નથી, કિન્તુ શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન કરતાં કરતાં જ મધ્યમાં જો મરણને પ્રાપ્ત થઈ જાય તો તે પુરુષ આત્મજ્ઞાનથી રહિત હોવાથી અજ્ઞાનના નાશથી રહિત છે, તેથી તે મોક્ષને પ્રાપ્ત થતો નથી. તેમ જ તે પુરુષે પૂર્વે કર્મોના તથા ઉપાસનાના પરિત્યાગ કર્યો છે, તેથી તે પુરુષ અર્ચિશદિ માર્ગવડે ઉપાસના સહિત કર્મના દેવલોકરૂપ ક્ષણે પણ પ્રાપ્ત થતો નથી, તથા તે પુરુષ ધૂમાદિ માર્ગવડે દેવળ કર્મોના પિતૃલોકરૂપ ક્ષણે પણ પ્રાપ્ત થતો નથી, કિન્તુ તે યોગશ્રદ્ધા પુરુષ, કીટ-પતંગાદિ ભાવની પ્રાપ્તિ કરીને, આત્મજ્ઞાનથી રહિત થયલા દેવયાન પિતૃયાન માર્ગના અસંબંધવાળો હોવાથી વર્ણ-શ્રમના આચારથી બ્રહ્મ થયલા પુરુષની માફક, કષ્ટગતિને પ્રાપ્ત થશે. અથવા તે પુરુષ શાસ્ત્ર-નિષિદ્ધ કર્મોના અભાવવાળો હોવાથી વામદેવની પેઠે કષ્ટગતિને નહિ પ્રાપ્ત થશે; આ રીતના સંશયવડે જેનું મન વ્યાકુળ થયું છે, તેવો અર્જુન સંશયની નિવૃત્તિ કરવા વારને શ્રીભગવાનની પ્રત્યે પ્રશ્ન કરે છે:-

અર્જુન ઉવાચ-અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્છલિતમાનસઃ ।

અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિં કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ ॥ ૩૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-અર્જુન કહે છે:-હે કૃષ્ણ ભગવન! જે પુરુષ અદ્ય પ્રયત્નવાળો છે, શ્રદ્ધાવડે યુક્ત છે તથા જેનું મન તત્ત્વ સાક્ષાત્કારથી ચલાયમાન થયું છે, તે પુરુષ તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષણે પ્રાપ્ત નહિ થવાથી, મરણને પાછા પછી કઈ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે? ૩૭

ટીકા:-અર્જુન કહે છે; હે કૃષ્ણ ભગવન! આયુષની અદ્યપતાવડે જે પુરુષ અદ્ય પ્રયત્નવાળો છે તથા શુરુ-વેદાંતવાક્યોમાં વિશ્વાસ યુદ્ધિરૂપ શ્રદ્ધાવડે યુક્ત છે. અહીં શ્રદ્ધા પોતાના સહવર્તી શમ-દમાદિનું પણ ઉપલક્ષણ છે. આ શ્રદ્ધા સહિત શમ-દમાદિ જ્ઞાંતોદ્ધૃત વપર-તસ્તિતિષ્ઠ બ્રહ્માન્વિતો યુક્તવાઙ્મયેવાત્માન વશપતિ આ શ્રુતિમાં કથન કરેલા છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, નિત્યાનિત્ય વસ્તુનો વિવેક (૧) તથા આ લોક-પરલોકના ક્ષણ લોભો વિવે વૈરાગ્ય (૨) શમ-દમ-ઉપરતિ-તિતિક્ષા-શ્રદ્ધા-સમાધાન એ પદ સંપત્તિ (૩) તથા મોક્ષની ઈચ્છારૂપ સુમુક્તતા (૪), એ ચાર સાધનોવડે સંપન્ન થયેલો જે પુરુષ ક્રાંતિય બ્રહ્મનિષ્ઠ શુરુની સ્ત્રીપ જઈને વેદાંત વાક્યોનાં શ્રવણ-મનનાદિ કરે છે, પરંતુ આયુષની અદ્યપતાવડે તથા મરણકાળમાં ઇન્દ્રિયોની વ્યાકુળતાવડે શ્રવણાદિ સાધનનોના દૃઢ અનુદાનના અસંભવથી, જે પુરુષ યોગથી ચલિત મનવાળો થાય છે. અહીં શ્રવણ-મનનાદિના પરિપાકવડે ઉત્પન્ન થયેલો જે તત્ત્વસાક્ષાત્કાર છે તેનું નામ યોગ છે. જેનું મન આ યોગથી ચલિત થયું છે, એટલે કે યોગના ક્ષણે પ્રાપ્ત થયું નથી, એવો જે પુરુષ છે, તે પુરુષ યોગસંસિદ્ધિને પ્રાપ્ત ન થઈને અર્થાત્ તત્ત્વસાક્ષાત્કારરૂપ યોગવડે પ્રાપ્ત થનારી જે અપુનરાવૃત્તિ સહિત-કાર્યસહિત અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ છે તે યોગ સંસિદ્ધિને પ્રાપ્ત ન થઈને, અતત્ત્વજ્ઞ થઈને જ, મધ્યમાં મૃત્યુ પામતાં કઈ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે? અર્થાત્ તે પુરુષ સુગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, અથવા દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે? તાત્પર્ય એ છે કે, તે પુરુષે નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોના પરિત્યાગ કર્યો છે તથા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ નથી, તેથી તે પુરુષને દુર્ગતિની પ્રાપ્તિની પણ સંભાવના છે. અને તે પુરુષે શાસ્ત્રોક્ત મોક્ષસાધનોનું અનુદાન કર્યું છે તે તથા શાસ્ત્રપ્રતિષિદ્ધ કર્મોના પરિત્યાગ કર્યો છે, તેથી તે પુરુષને સુગતિની પ્રાપ્તિની પણ સંભાવના છે. (૩૭)

અવતરણિકા:-હવે આ પૂર્વોક્ત સંશયના ખીજને સ્પષ્ટતાથી નિરૂપણ કરે છે:-

કચ્ચિન્નોભયવિમ્મદ્રાશ્ચિન્નાભ્રમિવ નશ્યતિ ।

અપ્રતિષ્ઠો મહાવાહો વિમૂઢો વ્રહ્મણઃ પથિ ॥ ૩૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે મહાન બાહુવાળા કૃષ્ણ ! બ્રહ્મપ્રાપ્તિના જ્ઞાનરૂપ માર્ગવિષે વિમૂઢ તથા કર્મોપાસનાથી રહિત એમ ઉભય બ્રહ્મ પુરુષ, વિચ્છિન્ન થયેલ અજ્ઞની માફક, શું નાશને નહિ પ્રાપ્ત થયો ? ૩૮

ટીકા:-હે મહાબાહો ! અર્થાત્ સર્વ ભક્તજનોના સર્વ ઉપદ્રવોને નિવૃત્ત કરવામાં જેની ચારે ભુજાઓ સમર્થ છે અથવા સર્વ ભક્તજનોની પ્રત્યે ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષ એ ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થો દેવામાં જેની ચારે ભુજાઓ સમર્થ છે, તે મહાબાહુ કહેવાય છે. અહીં હે મહાવાહો એ સંજોધનના કથનવડે અર્જુને શ્રીભગવાનવિષે સ્વપ્રશ્ન નિમિત્તક કોધનો અભાવ સૂચન કર્યો છે, તથા તે પ્રશ્નનો ઉત્તર દેવાનું સામર્થ્ય સૂચન કર્યું છે, અને કવિત્વ શબ્દ અભિલાષાસહિત પ્રશ્નનો વાચક છે, તે હવે દર્શાવે છે.

હે ભગવન્ ! જે પુરુષ અદ્વિતીય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિના આત્મજ્ઞાનરૂપ માર્ગવિષે વિમૂઢ છે અર્થાત્ બ્રહ્મઆત્માના એકય સાક્ષાત્કારની ઉત્પત્તિથી રહિત છે, તથા જે પુરુષ અપ્રતિષ્ઠ છે અર્થાત્ પિતૃયાન માર્ગવિષે ગમનના સાધનરૂપ જે કર્મ છે તથા દેવયાન માર્ગવિષે ગમનના સાધનરૂપ જે ઉપાસના છે, તે કર્મ-ઉપાસના બન્નેથી રહિત છે; કારણ કે ઉપાસનાસહિત સર્વ કર્મોના તે પુરુષે પૂર્વે જ પરિત્યાગ કર્યો છે, એવો જે ઉભયબ્રહ્મ પુરુષ છે અર્થાત્ કર્મ-માર્ગથી તથા જ્ઞાનમાર્ગથી બન્નેથી બ્રહ્મ છે, એવો પુરુષ છિન્ન અજ્ઞ(વાદળ)ની પેઠે શું નાશને પ્રાપ્ત થયો નહિ ? અર્થાત્ વાયુએ પૂર્વે મેઘથી પૃથક્ (જૂઠું) કરેલું જે અગ્નિ છે, તે અગ્નિ જેમ પૂર્વમેઘથી બ્રહ્મ થઈને તથા ઉત્તરમેઘને પ્રાપ્ત ન થઈને વૃદ્ધિને અયોગ્ય થતાં મધ્યમાં જ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તે યોગબ્રહ્મ પુરુષ પણ પૂર્વ કર્મમાર્ગથી વિચ્છિન્ન થઈને તથા ઉત્તર જ્ઞાન-માર્ગને પ્રાપ્ત ન થઈને મધ્યમાં જ શું નાશને નહિ પ્રાપ્ત થયો ? એવો યોગબ્રહ્મ પુરુષ કર્મના ક્ષણે તથા જ્ઞાનના ક્ષણે પ્રાપ્ત થવાને વાસ્તે અયોગ્ય નથી શું ?

આટલા કથનથી જ્ઞાન અને કર્મ બંનેના સમુચ્ચયનું નિરાકરણ કર્યું. એ સમુચ્ચયપક્ષમાં જ્ઞાનના ક્ષણેના અલાભ થતાં પણ કર્મના ક્ષણેના લાભ સંભવિત હોઈ શકે છે. તેથી તે સમુચ્ચયને કરનારા પુરુષવિષે ઉભયબ્રહ્મપણું સંભવતું નથી. અહીં જો કોઈ એમ શંકા કરે કે, પુરુષને કર્મોના સંભવ હોતાં પણ તે પુરુષે કર્મોના ક્ષણેના કામનાનો પરિત્યાગ કર્યો છે, તેથી કર્મ કરતાં છતાં પણ તે પુરુષવિષે ઉભયબ્રહ્મપણું સંભવિત હોઈ શકે છે: તે તે શંકા પણ સંભવતી નથી. કારણ કે જેમ સકામ કર્મોનાં ક્ષણ હોય છે તેમ નિષ્કામ કર્મોનાં પણ ક્ષણ હોય છે, એ વાત પૂર્વે આપસ્તંબ ઋષિનું વચન પ્રમાણ દઈને કથન કરવામાં આવેલ છે. તેથી જ્ઞાન અને કર્મ બંનેના સમુચ્ચયનું અતુલાન કરનારા પુરુષ ઉપર એ પ્રશ્ન નથી, કિન્તુ સર્વ કર્મોના ત્યાગી સંન્યાસી ઉપર જ એ પ્રશ્ન છે. જે કારણથી અનર્થની પ્રાપ્તિની શંકા સર્વ કર્મના ત્યાગી સંન્યાસીવિષે સંભવિત હોઈ શકે છે. (૩૯)

અવતરણિકા:-હવે પૂર્વોક્ત સંશયને નિવૃત્ત કરવાને વાસ્તે અર્જુન અંતર્યામી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ પ્રત્યે પ્રાર્થના કરે છે:-

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ૩૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે કૃષ્ણ ભગવન! આપ જ મારો આ સંશય પૂર્ણપણે નિવૃત્ત કરવાને યોગ્ય છો, કારણ આ સંશયનું છેદન કરનાર તમારાથી અન્ય કોઇપણ પુરુષનો સંભવ નથી. ૩૯

ટીકા:-હે કૃષ્ણ ભગવન! પૂર્વના બે શ્લોકોવડે મેં દર્શાવેલો જે મારો સંશય છે, તે મારા સંશયને અશેષત નિવૃત્ત કરવાને અર્થાત્ તે સંશયના મૂળભૂત જે અધર્માદિ છે, તે અધર્માદિના ઉચ્છેદન પૂર્વક સંશયને નિવૃત્ત કરવાને એક આપ જ યોગ્ય છો.

“હે અર્જુન! મારાવિના અન્ય કોઇ ઋષિ અથવા કોઇ દેવતા તારા એ સંશયને નિવૃત્ત કરશે,” એવું ભગવાનનું વચન સાંભળીને અર્જુન કહે છે:-ત્વદન્ય્વ ઇતિ-હે ભગવન! સર્વસ, સર્વ શાસ્ત્રોના કર્તા, પરમગુરુરૂપ તથા પરમ કૃપાળુ એવા જે આપ પરમેશ્વર છો, તે આપથી ભિન્ન જેટલા ઋષિ છે તથા જેટલા દેવતા છે, તે સર્વ અનીશ્વર હોવાથી અસર્વસ જ છે. તેથી કોઇ ઋષિ તથા કોઇ દેવતા યોગબ્રહ્મ પુરુષની પરલોકગતિવિષે સમ્યક્ ઉત્તર આપીને મારા સંશયનો નાશ કરે એમ સંભવતું નથી તેથી સર્વના પરમગુરુ તથા સર્વ અર્થને પ્રત્યક્ષ દેખનાર આપ ઇશ્વર જ એ મારા સંશયને નિવૃત્ત કરવાને યોગ્ય છો. (૩૯)

અવતરણિકા:-આ પ્રકારે અર્જુનની યોગી પુરુષના નાશની શક્તિને નિવૃત્ત કરવાને વાસ્તે શ્રીભગવાન ઉત્તર આપે છે -

શ્રીભગવાનુવાચ- પાર્થ નૈવેહ નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય વિદ્યતે ।

નહિ કલ્યાણકૃત્કશ્ચિદ્દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥ ૪૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે-હે પાર્થ! યોગબ્રહ્મ પુરુષનો આ લોકવિષે કદાપિ પણ વિનાશ થતો નથી તથા પરલોકવિષે પણ વિનાશ થતો નથી. કારણ હે વાત! શાસ્ત્રવિદ્ધિતકર્મ કરનારો કોઇપણ પુરુષ દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૪૦

ટીકા:-શ્રીભગવાન કહે છે.-હે અર્જુન! ઉભયબ્રહ્મ થયેલો યોગી પુરુષ નાશને જ પ્રાપ્ત થાય છે, એવું જે વચન પૂર્વે તેં કહ્યું હતું, તે વચનનો શું અર્થ છે? શું તે પુરુષ વેદવિદ્ધિત કર્મોનો પરિચાગ કરવાથી, આ લોકમાં કોઈ પ્રમાદી પુરુષની પેઠે, એમ પુરુષોવડે નિંદા કરવા યોગ્ય હોય છે? અથવા તે પુરુષ પરલોકવિષે નિકૃષ્ટ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે? જે પરલોકવિષે નિકૃષ્ટ ગતિ શ્રુતિએ કહેલી છે-અયૈત્યો પયોનં કતરેણ ચ ન તે કીટા પતંગા યદિદ દદશ્ક્રમ ॥ અર્થાત્-દેવલોકની પ્રાપ્તિના જે દેવયાન માર્ગ છે તથા પિતૃલોકની પ્રાપ્તિના જે પિતૃયાન માર્ગ છે, તે બન્ને માર્ગોમાં એક માર્ગવિષે પણ જે પુરુષો પ્રવૃત્ત થતા નથી, તે અજ્ઞાની પુરુષો કીટ-પતંગ-મશાકાદિ હ્રદ્ર શરીરોને વારંવાર પ્રાપ્ત થાય છે.

આ બેઉ પ્રકારનો નાશ યોગબ્રહ્મ પુરુષને થતો નથી, એ અર્થ શ્રીભગવાન કહે છે. હે પાર્થ! જે પુરુષે શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક સર્વ કર્મોના પરિચાગરૂપ સંન્યાસ કર્યો છે, જે સર્વથી વિરક્ત થયો છે, જે બ્રહ્મવેત્તા ગુરુની સમીપ જઈને વેદાત શાસ્ત્રનું શ્રવણ ધૃતિયાદિ કરે છે, તથા જે શ્રવણમનનાદિ કરતા જ મધ્યમા મરણને પ્રાપ્ત થાય છે, એવા યોગબ્રહ્મ પુરુષનો આ લોકમાં તથા પરલોકમાં વિનાશ થતો નથી.

એ અર્થવિષે શ્રીભગવાન, હેતુ કહે છે-ન હિ કલ્યાણજ્ઞઃ ઇતિ-હે વાત! જે કોઈ પુરુષ ઈચ્છિત માત્ર પણ શાસ્ત્રવિદ્ધિત અર્થનું અનુષ્ઠાન કરે છે તે પુરુષ આ લોકમાં અપકીર્તિરૂપ દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ જ પરલોકમાં કીટ-પતંગાદિ શરીરોની પ્રાપ્તિરૂપ દુર્ગતિને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. જ્યારે સામાન્યતઃ શાસ્ત્રવિદ્ધિત અર્થનું અનુષ્ઠાન કરનારો પુરુષ દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થતો નથી, ત્યારે સર્વથી કલ્પિત યોગબ્રહ્મ દુર્ગતિને પ્રાપ્ત નહિ થાય, એમાં તો શું જ કહેવું!

અહીં શ્રીભગવાને અર્જુનને 'હિ તાત' એ સંબોધનવડે જે કથન કર્યું છે, તેના એ હેતુ છે કે, તનોત્પાત્માનં ઉત્તરરેણેતિ તાત-અર્થાત્ જે પુરુષ પોતાના આત્માને જ પુનરુપે કરી વિસ્તાર કરે, તેને તાત કહે છે. આ રીતે તાત શબ્દ પિતાનો વાચક છે. તે પિતા જ પુનરુપે થાય છે, તેથી પુત્રને પણ 'તાત' કહેવામાં આવે છે. અને શિષ્ય પણ પુત્રની સમાન જ હોય છે, તેથી પુત્રને સ્થાને શિષ્યનું જે તાત સંબોધન છે, તે શિષ્ય ઉપરની કૃપાની અતિશયતાના સૂચન વાસ્તે છે.

તેમાં પૂર્વ પ્રશ્નવિષે જે એવું વચન કહ્યું હતું કે, યોગબ્રહ્મ પુરુષ અગ્નિની હોઈને દેવયાન-પિતૃયાન માર્ગના અસંબંધવાળો હોવાથી સ્વધર્મથી ભ્રષ્ટ પુરુષની પેઠે કષ્ટગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જે કહેવું તે અચુક છે; કારણ કે યોગબ્રહ્મ પુરુષ દેવયાન માર્ગના અસંબંધવાળો નથી, કિન્તુ તે દેવયાન માર્ગના સંબંધવાળો જ છે. તેથી અનુમાન વિષે તે હેતુ અસિદ્ધ છે અર્થાત્ યોગબ્રહ્મ પુરુષવિષે આ હેતુ રહેતો નથી. પંચાગ્નિ વિદ્યામાં એવું વચન કહ્યું છે કે-ય દત્ય વિદુર્વે વામી અરણ્યે ધદાં સત્યસુપાસતે તેજર્વિરભિસમવંતીતિ ॥ આ શ્રુતિમાં પંચાગ્નિના બાણનારા પુરુષોની પેઠે શ્રદ્ધાવાળા તથા સત્યવાળા સુમુક્ષુ જનોને પણ દેવયાન માર્ગદારા બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ કથન કરી છે. અને શ્રવણ-મનનાદિ કરનારો જે યોગબ્રહ્મ છે, તે યોગબ્રહ્મ પુરુષને યદાવિત્તો યુજ્ઞા આ પૂર્વોક્ત શ્રુતિવડે શ્રદ્ધા પણ પ્રાપ્ત જ છે; તથા ચાંતો દાંતઃ એ શ્રુતિ વચનવડે, મિથ્યા બાષણરૂપ જે વાક ઈંદ્રિયનો વ્યાપાર છે, તેના નિરોધરૂપ સત્ય પણ યોગબ્રહ્મને પ્રાપ્ત જ છે; કારણ કે શ્રીનાદિ ગાહ્ય ઈંદ્રિયોના વ્યાપારનો જે નિરોધ છે તેને દમ કહેવામાં આવે છે, આ દમ પ્રાપ્ત થતાં સત્ય પણ પ્રાપ્ત જ છે. અથવા યોગશાસ્ત્રમાં યોગના અંગરૂપ કહેલા જે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ એ પાંચ યમો છે તે પ્રાપ્ત થતાં સત્ય પણ પ્રાપ્ત જ છે. અને પૂર્વોક્ત સ્થિતિમાં રહેલા 'સત્ય' શબ્દવડે જો 'બ્રહ્મ'નો જ અર્થ ગ્રહણ કરીએ, તોપણ કાંઈ હાનિ નથી. કારણ કે વેદાંતશાસ્ત્રનાં શ્રવણાદિ પણ સત્ય બ્રહ્મના ચિંતનરૂપ જ છે. યદાપિ જે પુરુષની બુદ્ધિની જે વસ્તુ વિષે સ્થિતિ થાય છે, તે પુરુષ મરણની પછી તે જ વસ્તુને પ્રાપ્ત થાય છે: એ નિયમ શાસ્ત્રમાં કહેલો છે. તેથી સત્ય બ્રહ્મનું ચિંતન કરનારા પુરુષોને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ કહેવી સંભવતી નથી, તથાપિ એ નિયમ સર્વત્ર સંભવતો નથી. કારણ પંચાગ્નિવિદ્યાવિષે આ નિયમનો વ્યભિચાર છે. તેથી જેમ પંચાગ્નિવિદ્યાવાળા પુરુષોને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ સત્ય બ્રહ્મનું ચિંતન કરનારા પુરુષોને પણ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ સંભવે છે. સંન્યાસાદ્વ્રજ્ઞઃ સ્થાનમ એ સ્મૃતિએ સંન્યાસથી પણ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ કથન કરી છે અને પ્રતિદિન ભક્તિ-શ્રદ્ધાપૂર્વક જે વેદાંતશાસ્ત્રનો વિચાર છે, તે વિચારને અસીકૃચ્છના કૃષ્ણની તુલ્યતા સ્મૃતિમાં કથન કરેલી છે.

તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, શ્રદ્ધા, સત્ય, બ્રહ્મવિચાર, સંન્યાસ એ ચારમાં એક એકને પણ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિની સાધનરૂપતા છે, જ્યારે એક એકને પણ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિની સાધનરૂપતા છે, ત્યારે યોગબ્રહ્મ પુરુષવિષે રહેલા ચારેને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિની સાધનરૂપતા હોય એમાં શું જ કહેવું? આ કારણથી તેત્તિરીય શાખાવાળા બ્રાહ્મણ તસ્ય દ વા દર્વે વિદુરો યત્તસ્ય ઇત્યાદિ વચનોવડે યોગી પુરુષના ચરિતને સર્વ સુકૃતરૂપ કહે છે. સ્મૃતિમાં પણ એ વાત કહી છે કે-("સ્તાતં તેન સમસ્તતીર્થભલિકે સર્ગોપિ દત્તાડવનિર્ગમ્નાં ચ જૃતં સહસ્રમણિલા દેવાથ સપૂજિતાઃ । સંસારાચ સમુદ્રતાઃ સ્વવિતરલેલોક્યપૂરોગ્ણવસૌ યદ્ય મદ્રવિચારણે ક્ષણમપિ સ્વેયં મનઃ પ્રાઢય્યાત્ ॥ અર્થાત્)-જે પુરુષનું મન એક ક્ષણમાત્ર પણ બ્રહ્મવિચારવિષે સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થયું છે, તે પુરુષે સંપૂર્ણ તીર્થોના જળમાં પણ સ્નાન કર્યું છે, તેણે સર્વ પૃથ્વી પણ દાન કરી છે, તેણે સહસ્ર યજ્ઞો પણ

પ્રજ્ઞાદિ સર્વ દેવતાઓનું પૂજન પણ કર્યું છે, તેણે પોતાના પિતૃઓના સંસારસમુદ્રમાંથી ઉદ્ધાર પણ કર્યો છે તથા તે પુરુષ ત્રણે લોકોવડે પૂજ્ય છે. (૪૦)

અવતરણિકા:—“હિ ભગવન્! આ પ્રકારે યોગબ્રહ્મ પુરુષને, શુભકારિતાવડે બંને લોકમાં નાથનો અભાવ થતાં પણ બીજું શું ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં, શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાંલોકાનુપિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

શુચીનાં શ્રીમતાં મેહે યોગબ્રહ્મોઽભિજાયતે ॥ ૪૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન! યોગબ્રહ્મ પુરુષ પુરુષાત્મા પુરુષોને પ્રાપ્ત થનારા લોકોને પ્રાપ્ત થઈ, ત્યાં ઘણા સંવત્સર પર્યંત નિવાસ કરી, ત્યારપછી પવિત્ર શ્રીમાન્ પુરુષોના ગૃહવિષે જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૧

ટીકા:—હે અર્જુન! જે પુરુષ યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયો છે, જે પુરુષે સર્વ કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ કર્યો છે તથા જે પુરુષ નિરંતર વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ ઇત્યાદિ કરે છે. એ પ્રમાણે શ્રવણ-મનનાદિ કરતો જે પુરુષ મધ્યમાં જ મરણને પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વને વિશે પણ કોઈ યોગબ્રહ્મ પુરુષ તો પૂર્વે અનુભવેલા ભોગોની વાસનાના પ્રાદુર્ભાવથી વિષયોની ઇચ્છા કરે છે, અને કોઈ યોગબ્રહ્મ પુરુષ વૈરાગ્ય ભાવનાની દૃઢતાથી વિષયોની ઇચ્છા પણ કરતો નથી. આ બે પ્રકારના યોગબ્રહ્મોમાં પ્રથમ યોગબ્રહ્મનું વૃત્તાંત આ શ્લોકમાં કહેલું છે. તેમાં ઉપાસનાસહિત અશ્વમેધાદિ યજ્ઞો કરનાર પુરુષોને પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય પ્રજ્ઞલોકને, યોગબ્રહ્મ પુરુષ અગ્નિરાદિ માર્ગદ્વારા પ્રાપ્ત થઈને, ત્યાં પ્રજ્ઞાના આયુષ્પરિમાણ સંવત્સર પર્યંત નિવાસ કરીને, ત્યાર પછી પવિત્ર તથા વિભૂતિવાળા મહારાજ ચક્રવર્તી પુરુષોના કુળમાં ભોગવાસનાના શેષના સદ્ભાવથી અન્નતશત્રુ-જનકાદિની પેઠે જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ ભોગવાસનાની પ્રબળતાથી તે યોગ-બ્રહ્મ પુરુષ પ્રજ્ઞલોકના અંતમાં સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ કરવાને અયોગ્ય મહારાજ થાય છે.

અહીં એક જ પ્રજ્ઞલોકમાં લોકાન્ એવું જે બહુવચન કથન કર્યું છે, તે પ્રજ્ઞલોકમાં રહેલાં ભોગસ્થાનોના ભેદને લઈને કથન કરેલું છે. અને શ્રીમાન્ પુરુષ ધનવડે અનેક પાપકર્મો કરવાથી અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી યોગબ્રહ્મ પુરુષ પણ શ્રીમાન્ પુરુષોના ગૃહમાં જન્મ લઈને અધોગતિને જ પ્રાપ્ત થયો: એવી અર્જુનની શંકાનું નિવારણ કરવાને વાસ્તે શ્રીભગવાને શ્રીમાન્ પુરુષોનું ઘણું એ વિશેષણ કથન કર્યું છે. અર્થાત્ જે પવિત્ર શ્રીમાન્ હોય છે, તેઓ પાપકર્મોમાં ધનાદિનું ખર્ચ કરતા નથી, કિન્તુ શુભકાર્યોમાં ધનાદિ ખર્ચે છે તથા પૂર્વ સ્થાનની અપેક્ષાએ કરીને અત્યંત મહાન્ સ્થાનને સંપાદન કરે છે. (૪૧)

અવતરણિકા:—હવે, વિષયોની ઇચ્છાથી રહિત બીજા યોગ—બ્રહ્મની મરણ પછીની ગતિનું કથન કરે છે:—

અથવા યોગીનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

શ્લોકાર્થ:—અથવા યોગબ્રહ્મ પુરુષ પ્રજ્ઞવિદ્યાવાળા દરિદ્રી પ્રાણીઓના કુળવિષે જન્મ લે છે, કારણ કે આ લોકમાં આ પ્રકારનો જે જન્મ છે તે અત્યંત દુર્લભ છે. ૪૨

ટીકા:—હે અર્જુન! જે પુરુષ શ્રદ્ધા-વૈરાગ્યાદિ શુભ ગુણોની અધિકતાવડે વિષયભોગવાસનાથી રહિત છે, તે યોગબ્રહ્મ પુરુષ મરણની પછી પુરુષકારી પુરુષોના લોકોને પ્રાપ્ત ન

થઈને બ્રહ્મવિદ્યાવાળા તથા યોગાભ્યાસવાળા દરિદ્રી બ્રાહ્મણોના કુળમાં જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે; શ્રીમાન્ રાજાઓના કુળમાં તે યોગબ્રહ્મ પુરુષ જન્મને પ્રાપ્ત થતો નથી. હે અર્જુન ! એવા બ્રહ્મવેત્તા દરિદ્રી બ્રાહ્મણોના કુળમાં જે યોગબ્રહ્મ પુરુષનો જન્મ છે, તે જન્મ સર્વ પ્રમાદનાં કારણોથી રહિત હોવાથી હુલ્લભતર છે.

તાત્પર્ય એ છે કે, આ લોકમાં પવિત્ર શ્રીમાન્ રાજાઓનાં ગૃહમાં જે યોગબ્રહ્મ પુરુષનો જન્મ છે, તે જન્મ પણ અનેક સુકૃતોવડે પ્રાપ્ત થાય છે, તથા મોક્ષવિષે પરિવ્યવસાનવાળો છે, તેથી તે જન્મ પણ હુલ્લભ છે. પવિત્ર તથા બ્રહ્મવિદ્યાવાળા એવા દરિદ્રી બ્રાહ્મણોના કુળમાં જે જન્મ છે, તે જન્મ પ્રમાદના હેતુભૂત ધનાદિ પદાર્થોથી રહિત હોવાથી, હુલ્લભ જન્મ કરતાં પણ અત્યંત હુલ્લભ છે, તેથી એ જન્મ હુલ્લભતર છે. આ રીતે બીજો યોગબ્રહ્મ પુરુષ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે.

તાત્પર્ય એ છે કે, શ્રીમાન્ પુરુષોના ગૃહવિષે જન્મને પ્રાપ્ત થયેલો જે પ્રથમ યોગબ્રહ્મ પુરુષ છે, તેને ચિત્તનો વિશ્લેષ કરનારાં અનેક પ્રકારનાં નિમિત્તો પ્રાપ્ત છે; પણ આ સર્વ નિમિત્તો બીજા યોગબ્રહ્મને સ્વભાવથી જ અપ્રાપ્ત છે. ચિત્તનો વિશ્લેષ કરનારાં નિમિત્તો શાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે:—મનોહરાણાં મોગ્યાનાં શ્વત્તીનાં ચ વાસસામ્ । વિતસ્ત્યાપિ ચ સાન્નિધ્યાચ્છેષિતં સતામપિ ॥ તત્સાન્નિધયં તત્તરણ્યકત્વા મુચ્છુર્દૃશ્યો વસેત્ ॥ અર્થાત્—મનોહર ભોજન કરવા યોગ્ય પદાર્થોની સમીપતાથી, મનોહર ઓંચોની સમીપતાથી, મનોહર વસ્ત્રોની સમીપતાથી તથા ધનની સમીપતાથી એક પુરુષોનાં ચિત્તો પણ ચલાયમાન થઈ જાય છે. તે કારણથી મુચ્છુજને સર્વ પદાર્થોની સમીપતાનો પરિત્યાગ કરીને દૂર નિવાસ કરવો, સર્વ ભોગવાસનાઓથી રહિત થવાથી સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ કરવાને યોગ્ય દ્વિતીય યોગબ્રહ્મ પુરુષ પ્રથમ યોગબ્રહ્મ કરતાં એક છે. (૪૨)

અવતરણિકા:—અર્જુન:—“હે ભગવન્ ! તે યોગબ્રહ્મ પુરુષનો શુચિ શ્રીમાન્ રાજાઓના ગૃહવિષે જે જન્મ છે, તથા બ્રહ્મવિદ્યાવાળા દરિદ્રી બ્રાહ્મણોના ગૃહ વિષે જે જન્મ છે, તે બન્ને જન્મોને હુલ્લભતા કયા હેતુથી છે ?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીમદ્ભગવાન્ તે જન્મની હુલ્લભતા વિષે હેતુ કહે છે:—

તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ।

યતતે ચ તતો મૂયઃ સંસિદ્ધૌ કુરુનંદન ॥ ૪૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! આ યોગબ્રહ્મ પુરુષ બેઉ પ્રકારના જન્મમાં પૂર્વના દેહવિષે પ્રારંભ કરેલ જ્ઞાનના શ્રવણાદિ સાધનને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાર પછી મોક્ષની પ્રાપ્તિ નિમિત્તે પુનઃ અધિક પ્રયત્નને કરે છે. ૪૩

ટીકા:—હે અર્જુન ! બ્રહ્મ આત્માના ઐક્ય સાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ વાસ્તે, યોગબ્રહ્મ પુરુષે પૂર્વ દેહમાં પ્રારંભ કરેલાં જે વિવેકાદિ સાધન ચતુષ્ટય, સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ, બ્રહ્મવેત્તા ગુરુની સમીપ ગમન તથા ગુરુના મુખથી વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન ઇત્યાદિ જે સાધનો છે, તે સાધનોની મદ્યે જે જે સાધનતુ બ્યાં (જેટલે) સૂધી અનુષ્ઠાન કરીને યોગબ્રહ્મ પુરુષ મરણને પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે, તે તે સાધનને ત્યાં (જેટલે) સૂધી જ તે યોગબ્રહ્મ પુરુષ બન્ને પ્રકારના જન્મોમાં પ્રાપ્ત થાય છે; કાંઈ તે જન્મમાં યોગબ્રહ્મ પુરુષ પુનઃ આદિથી લઈને સાધનોનો પ્રારંભ કરતો નથી. જેમકે તીર્થ કરવાના ઉદ્દેશવડે પોતાના ગામથી નીકળેલો પુરુષ માર્ગમાં કાંઈ સ્થાને રાત્રિએ શયન કરીને, પ્રાતઃકાળમાં તે સ્થાનથી આગળ ચાલે છે, કાંઈ પુનઃ પોતાના ગામથી ચાલતો નથી. તેમ હે અર્જુન ! યોગબ્રહ્મ પુરુષ જન્મને

કેવળ પૂર્વનાં સાધનોને જ પ્રાપ્ત થયો નથી, કિન્તુ પૂર્વનાં સાધનોની પ્રાપ્તિની પછી મોક્ષની પ્રાપ્તિ નિમિત્તે પૂર્વનાં સાધનો કરતાં પણ પુનઃ અધિક સાધનો સંપાદન કરવાને પ્રયત્ન કરે છે. અર્થાત્ યોગબ્રહ્મ પુરુષે પૂર્વ જન્મમાં જે ભૂમિકા સંપાદન કરી છે, તેથી આગલી ભૂમિકાઓને જ ઉત્તર જન્મમાં મોક્ષની પ્રાપ્તિપર્યંત સંપાદન કરવી.

અહીં હે કુલનન્દન એ સળાધનના કથનવડે શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે એવો અર્થ સૂચ્યો છે કે, લોકમાં મહાન્ પ્રભાવવાળો, અત્યંત શુદ્ધ તથા અત્યંત શ્રીમાન્ એવા કુરુરાજના કુળમા તારો જન્મ થયો છે, તેથી એમ જાણવામાં આવે છે કે, તું અર્જુન પણ કેાઈ યોગ-બ્રહ્મ જ છે. તેથી પૂર્વ જન્મોના સંસ્કારની વશતાથી આ જન્મમાં તને થોડા જ પ્રયત્નથી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અવશ્ય કરીને થશે. એ સર્વ વાત વસિષ્ઠ ભગવાને પણ શ્રીરામચંદ્રની પ્રત્યે કથન કરી છે. તેમાં શ્રીરામચંદ્ર એવો પ્રશ્ન કર્યો છે કે:-દુકામય દ્વિતીયાં વા ત્વિતીયાં મુમિકા-મુત । આસ્વસ્પ મૃતસ્પાથ કીદશી મગવન્ ગતિઃ ॥ અર્થાત્-હે ભગવન્ ! એક ભૂમિકાને, બીજી ભૂમિકાને અથવા ત્રીજી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થઈને મરણને પ્રાપ્ત થયેલો જે પુરુષ છે, તે પુરુષની મરણની પછી કયા પ્રકારની ગતિ થાય છે ? સાત ભૂમિકાઓ આ ગીતાના તૃતીય અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કથન કરવામાં આવી છે. રામચંદ્રના એ પ્રશ્નનો એ હેતુ છે કે, નિત્યાનિત્ય વસ્તુના વિવેક-પૂર્વક તથા આ લોક-પરલોકના વિષયલોગોથી વૈરાગ્ય પૂર્વક, શમ-દમ્ભાદિ ૫૬ સપત્તિપૂર્વક તથા સર્વ કર્મોના સંન્યાસપૂર્વક જે ઉત્કટ મોક્ષની ઇચ્છારૂપ મુમુક્ષુતા છે, તેનું નામ શુભેચ્છા છે. આ શુભેચ્છા પ્રથમ ભૂમિકા છે. એ શુભેચ્છા વિવેકાદિ સાધન ચતુષ્ટયરૂપ છે. ત્યાર પછી બ્રહ્મવેદના ગુરુની સમીપ જઈને વેદાંત વાક્યોનો વિચાર કરવો, એ વિચારણા નામે બીજી ભૂમિકા શ્રવણ મનનરૂપ છે ત્યાર પછી શ્રવણ-મનનથી સિદ્ધ થયેલું જે તત્ત્વજ્ઞાન છે, તે તત્ત્વજ્ઞાન વિષે સંશયથી રહિત થયું, એ તત્ત્વમાનસા નામે ત્રીજી ભૂમિકા છે. આ ત્રીજી ભૂમિકા નિદિધ્યાસનરૂપ છે. ત્રણે ભૂમિકાઓ તત્ત્વ સાક્ષાત્કારના સાધનરૂપ છે અને સત્ત્વાપત્તિ નામે ચોથી ભૂમિકા તો તત્ત્વ સાક્ષાત્કારરૂપ જ છે. અસંસકિત નામે પાંચમી ભૂમિકા તથા પદાર્થભાવની નામે છઠી ભૂમિકા તથા તુરીયા નામે સાતમી ભૂમિકા. એ ત્રણ ભૂમિકાઓ તો જીવન્મુક્તિના જ અવાંતર લેહ છે. તેમાં ચોથી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થઈને મરણને પ્રાપ્ત થયેલો જે પુરુષ છે, તે પુરુષને જીવન્મુક્તિનો અભાવ યતાં વિદેહમુક્તિની પ્રાપ્તિ વિષે કિંચિત્ માત્ર પણ સંશય નથી. પાંચમી, છઠી તથા સાતમી એ ત્રણ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલો જે પુરુષ છે, તે પુરુષ તો જીવતાં છતાં પણ મુક્ત જ છે. જ્યારે પુરુષ જીવતાં છતાં પણ મુક્ત છે, ત્યારે તે પુરુષના વિદેહમોક્ષ વિષે શું કહેવું ? તેથી ચોથી, પાંચમી, છઠી અને સાતમી એ ચાર ભૂમિકાઓ વિષે તો કિંચિત્ માત્ર પણ શંકા નથી. પરંતુ પહેલી, બીજી અને ત્રીજી આ ત્રણ જે સાધન ભૂમિકા છે, તે ત્રણ ભૂમિકાઓ વિષે તો પુરુષે સર્વ કર્મોના પરિત્યાગ કર્યો હોય છે તથા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયેલી હોતી નથી, તેથી શંકા સંભવે છે આ કારણથી શ્રીરામચંદ્ર સાધનરૂપ ત્રણ ભૂમિકાઓ વિષે જ પ્રશ્ન કર્યો છે. એ પ્રશ્નનો વસિષ્ઠ ભગવાને એવો ઉત્તર આપ્યો છે કે:-

યોગભૂમિકયોત્ક્રાંતજીવિતસ્ય શરીરિણઃ । મૂમિકાંશાનુસારેણ ક્ષીયતે સર્વદુષ્કૃતમ્ ॥ ૧ ॥

તતઃ સુરવિમાનેપુ લોકપાલપુરેષુ ચ । મેરુપર્વતકુંજેપુ રમતે રમણીસહઃ ॥ ૨ ॥

તતઃ સુઠતસંભારે દુષ્કૃતે ચ પુરાકૃતે । મોગક્ષયાત્પરિક્ષીણે જાયંતે યોગિનો ભુવિ ॥ ૩ ॥

શુચીના શ્રીમતાં ગેદે ગુપ્તે ગુણવતા સત્તામ્ । જનિત્વા યોગમેવૈતે સેવંતે યોગવાસિતાઃ ॥ ૪ ॥

તત્ર પ્રાગ્માવનામ્યસ્તં યોગભૂમિકમં બુધાઃ । દૃષ્ટ્વા પરિપતંત્યુચ્યેત્તત્રં મૂમિકાક્રમમ્ ॥ ૫ ॥

આ પાંચ શ્લોકોવડે કહ્યું છે કે, જે પુરુષ જ્ઞાનયોગની ભૂમિકાને સંપાદન કરીને મરણને પ્રાપ્ત થયો છે, તે પુરુષનાં પૂર્વનાં પાપકર્મ યોગભૂમિકાને અનુસરીને નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧. મરણની પછી પુરુષ મેરુપર્વતની કુંજોમાં તથા ઇંદ્રાદિ લોકપાલોની પુરીઓમાં તથા દેવતાઓનાં વિમાનોમાં આરૂઢ થઈને અન્સરાઓની સાથે રમણ કરે છે. ૨. ત્યાર પછી પૂર્વે સંપાદન કરેલા સુકૃતોના સમૂહનો તથા હૃદયોનો ભોગવડે ક્ષય થતાં યોગબ્રહ્મ પુરુષો પુનઃ ભૂમિલોકમાં જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩. તેમાં આ ભૂમિલોકમાં જે પુરુષો પવિત્ર છે, શ્રીમાન્ છે તથા વિદ્યાદિ શ્રેષ્ઠ ગુણોવડે સંપન્ન છે, તેવા શ્રેષ્ઠ પુરુષોનાં ગુણગૃહમાં યોગબ્રહ્મ પુરુષો જન્મને પ્રાપ્ત થઈને પૂર્વના યોગભૂમિકાઓના સંસ્કારોની વશતાથી પુનઃ યોગભૂમિકાઓને જ સંપાદન કરે છે. ૪! પૂર્વ જન્મમાં અભ્યાસ કરેલો જે ભૂમિકાઓનો ક્રમ છે, તે ક્રમનો વિચાર કરીને બુદ્ધિમાન્ પુરુષો તે પછીની ભૂમિકાઓના ક્રમને પ્રયત્નથી સંપાદન કરે છે. ૫.

પૂર્વે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલી ભોગવાસનાઓની પ્રબળતાથી અદપકાળમાં અભ્યાસ કરેલી વૈરાગ્યવાસનાઓની દુર્બળતાવડે, પ્રાણોના ઉત્ક્રમણકાળે જેને ભોગોની સ્પૃહા પ્રાદુર્ભાવ પામી છે, એવો જે સર્વ કર્મોનો સંન્યાસી છે, તે જ યોગબ્રહ્મ પુરુષ વસિષ્ઠ ભગવાને કહેલો છે, અને જે પુરુષ વૈરાગ્યવાસનાઓની પ્રબળતાથી, પ્રકૃષ્ઠ પુણ્યકર્મોવડે પ્રાપ્ત પરમેશ્વરના પ્રસાદવડે તથા પ્રાણોના ઉત્ક્રમણકાળે ભોગોની સ્પૃહાથી રહિત છે, તે સંન્યાસી તો વિષયભોગોના વ્યવધાન વિના જ પ્રાદ્યવિદ્યાવાળા દરિદ્રી પ્રાદાણોના સર્વ પ્રમાદનાં કારણોથી રહિત કુળમાં જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. એવા યોગબ્રહ્મ પુરુષને પૂર્વે સંસ્કારોની અભિવ્યક્તિ વિના પ્રયત્ન જ થાય છે. તેથી પૂર્વે યોગબ્રહ્મ પુરુષની પેઠે આ દ્વિતીય યોગબ્રહ્મ પુરુષને મોક્ષવિષે ઈચ્છિત માત્ર પણ શંકા હોતી નથી. તેથી આ દ્વિતીય યોગબ્રહ્મ પુરુષ વસિષ્ઠ ભગવાને કહ્યો નહિ. કિન્તુ પરમ કૃપાળુ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને જ કપાળ યોગિનામેવ આ પક્ષાંતરનો અંગીકાર કરી કથન કર્યો છે. (૪૩)

અપતરણિકા:—“હે ભગવન્! જે પુરુષ પ્રદ્યવેત્તા દરિદ્રી પ્રાદાણોના કુળમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે પુરુષને મધ્યમાં વિષયભોગોનું વ્યવધાન છે, તેથી વ્યવધાનથી રહિત પૂર્વના સંસ્કારોના ઉદ્દ્યોધથી પુરુષને પુનઃ સર્વ કર્મોના સંન્યાસપૂર્વક જ્ઞાનનાં શ્રવણાદિ સાધનોનો લાભ થાય છે. પરંતુ જે પુરુષ શ્રીમાન્ મહારાજા ચક્રવર્તીઓના કુળમાં બહુ પ્રકારના વિષયભોગોના વ્યવધાનવડે ઉત્પન્ન થયો છે, તે પુરુષને વિષયભોગોની વાસનાઓની પ્રબળતાથી તથા ધનાદિ પ્રમાદનાં કારણોના સંભવ હોવાથી, વ્યવધાનથી રહિત પૂર્વના જ્ઞાન સંસ્કારોનો ઉદ્દ્યોધ કેવી રીતે થાય? તથા ક્ષત્રિય રાજા હોવાથી સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ કરવામાં અયોગ્ય એવા તે પુરુષને જ્ઞાનનાં સાધનોનો લાભ કેવી રીતે થાય? અર્થાત્ ન જ થાય.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ ઉત્તર આપે છે:—

પૂર્વાભ્યાસેન તેનૈવ દ્વિયતે હ્યવશોઽપિ સઃ ।

જિજ્ઞાસુરપિ યોગસ્ય શબ્દવ્રહ્માતિવર્તતે ॥ ૪૪ ॥

છે; અર્થાત્ પૂર્વના જ્ઞાનસંસ્કારો, અકસ્માત્ જ લોગવાસનાથી નિવૃત્ત કરીને, યોગબ્રહ્મ પુરુષને મોક્ષના સાધનોમાં પ્રવૃત્ત કરે છે.

હૈ અર્જુન! યદપિ જ્ઞાનવાસના ભે કે અદપ કાળની અભ્યાસ કરેલી છે તથા લોગવાસના ઘણા કાળની અભ્યાસ કરેલી છે, તથાપિ જ્ઞાનવાસના વસ્તુવિષયક છે અને લોગવાસના અવસ્તુ-વિષયક છે. તેથી અદપ કાળની અભ્યાસ કરેલી જ્ઞાનવાસના ઘણા કાળની અભ્યાસ કરેલી લોગ-વાસનાઓ કરતાં અત્યંત પ્રબળ છે. આ પ્રબળ જ્ઞાનવાસનાઓવડે અપ્રબળ લોગવાસનાઓનો અભિભવ સંભવે છે; જેમકે આદ્યાશમાંની લતાજ્ઞાનજન્ય વાસના ભે કે ઘણા કાળની અભ્યાસ કરેલી છે, તોપણ ‘આકાશ રૂપરહિત છે’ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રજન્ય અદપકાળની અભ્યાસ કરેલી વાસનાઓ તે વાસનાઓનો અભિભવ કરે છે; તેથી ઘણા કાળના અભ્યાસની વિષયતા વાસનાઓની પ્રબળતા વિષે પ્રયોજક નથી, તથા અદપકાળના અભ્યાસની વિષયતા વાસનાઓની દુર્બળતા વિષે પ્રયોજક નથી, કિન્તુ વસ્તુવિષયત્વ વાસનાઓની પ્રબળતા વિષે પ્રયોજક છે અને અવસ્તુ-વિષયત્વ વાસનાઓની દુર્બળતાવિષે પ્રયોજક છે. વસ્તુવિષયત્વ જ્ઞાનવાસનાઓમાં જ છે, પણ લોગવાસનાઓમાં નથી, તેથી જ્ઞાનવાસના લોગવાસના કરતાં પ્રબળ છે.

હૈ અર્જુન! એ વાત તું અન્યત્ર ન દેખ, પરંતુ પોતાના વિષે જ દેખ. તું પૂર્વે કેવળ યુદ્ધ કરવામાં જ પ્રવૃત્ત થયો હતો, કાંઈ જ્ઞાનને વાસ્તે પ્રવૃત્ત થયો ન હતો. પરંતુ પૂર્વની જ્ઞાન-વાસનાઓની પ્રબળતાથી અકસ્માત્ જ તું આ રણભૂમિમાં યુદ્ધથી ઉપરામ થઈને જ્ઞાનમાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે. આ કારણથી જ પૂર્વે મેં મેહામિક્ષનાસોંઘસિત્તિ એ વચન તારી પ્રત્યે કથન કર્યું હતું. તાત્પર્ય એ છે કે, અનેક સહસ્ર જન્મોના વ્યવધાનવાળો થવા છતાં પણ જ્ઞાનસંસ્કાર સર્વ વિરોધીઓનો નાશ કરીને પોતાના કાર્યને અવશ્ય સિદ્ધ કરે છે. યદપિ ક્ષત્રિય રાત્રને સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ કરવાનો અભાવ છે, તથાપિ ક્ષત્રિય રાત્રને જ્ઞાનનો અધિકાર તો પ્રાપ્ત જ છે.

અહીં ક્ષિપ્તે શબ્દવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચન કર્યો છે કે, જેમ ઘણા રક્ષક પુરુષોની મધ્યે વિદ્યમાન જે ગૌઅશ્વાદિ દ્રવ્ય છે, તે દ્રવ્ય પોતે જવાની ઇચ્છા નહિ કરવા છતાં પણ કૈાઈ ચોર પુરુષ તે સર્વ રક્ષક પુરુષોનો અભિભવ કરીને પોતાના સામાર્થ્યવિશેષથી જ હરણ કરી નાંચે છે, તેમ ઘણા જ્ઞાનના પ્રતિબંધકોમાં વિદ્યમાન જે યોગબ્રહ્મ પુરુષ છે, તે યોગબ્રહ્મ પુરુષ પોતે જ્ઞાનની ઇચ્છા નહિ કરવા છતાં પણ, પૂર્વ જન્મના બળવાન જ્ઞાનસંસ્કારો પોતાના સામાર્થ્યવિશેષથી સર્વ પ્રતિબંધકોનો અભિભવ કરીને યોગબ્રહ્મ પુરુષને પોતાને વશ કરે છે, અર્થાત્ પુનઃ જ્ઞાનવિષે પ્રવૃત્ત કરે છે. આ કારણથી જ સંસ્કારોની પ્રબળતાથી પ્રત્યક્ અભિજ્ઞ બ્રહ્માને જાણવાની ઇચ્છા કરતો અર્થાત્ શુભ ઇચ્છારૂપ પ્રથમ ભૂમિકા વિષે સ્થિત થયેલો જે સંન્યાસી છે, તે પ્રથમ ભૂમિકાવાળો સંન્યાસી પ્રથમ ભૂમિકા વિષે જ મરણને પ્રાપ્ત થઈને, મધ્યમાં ઘણા પ્રકારના વિષયોને લોગવીને મહારાત્ન એકવર્તીઓના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો તે યોગબ્રહ્મ પુરુષ, પૂર્વે સંપાદન કરેલા જ્ઞાનસંસ્કારોની પ્રબળતાથી, તે જ જન્મમાં કર્મના પ્રતિપાદક વેદલાગતું અતિક્રમણ કરીને રહે છે, અર્થાત્ કર્મના અધિકારનો પરિત્યાગ કરીને જ્ઞાનનો અધિકારી થાય છે. આ કથનવડે પણ જ્ઞાન અને કર્મ બન્નેનો સમુચ્ચય ખંડન થયેલો જાણવો; કારણ કે જ્ઞાન-કર્મના સમુચ્ચયના પક્ષમાં જ્ઞાનવાન પુરુષને પણ કર્મનો પરિત્યાગ સંભવતો નથી. (૪૪)

અવતરણિકા:-જ્યારે આ પ્રકારે પ્રથમ ભૂમિકા વિષે મરણને પ્રાપ્ત થવા છતાં, અનેક લોગવાસનાઓવડે વ્યવહિત થવા છતાં તથા નાના પ્રકારનાં પ્રમાદનાં કારણોવાળા મહારાત્નના કુળમાં જન્મ પામવા છતાં યોગબ્રહ્મ પુરુષ, પૂર્વે સંપાદન કરેલા જ્ઞાનસંસ્કારોની પ્રબળતાવડે કર્મના અધિકારનો પરિત્યાગ કરીને જ્ઞાનનો જ અધિકારી થાય છે; ત્યારે દ્વિતીય ભૂમિકામાં તથા તૃતીય ભૂમિકામાં મરણ પામીને ઉત્તમ લોકો વિષે નાના પ્રકારના લોગો લોગવીને

પશ્ચાત્ (પછી) મહારાજના કુળમાં જન્મને પ્રાપ્ત થયેલો જે પુરુષ છે, તે યોગબ્રહ્મ પુરુષ કર્મના અધિકારને પરિત્યાગ કરીને જ્ઞાનનો જ અધિકારી થાય છે, એમાં શું કહેવું? અથવા જે પુરુષ તે ભૂમિકાઓમાં મરણ પામીને ઉત્તમ લોકોમાં લોગો નહિ લોગવીને જ બ્રહ્મ-વિદ્યાવાળા બ્રાહ્મણના કુળમાં જન્મને પ્રાપ્ત થયો છે, તે નિરુપદ યોગબ્રહ્મ પુરુષ કર્મના અધિકારને પરિત્યાગ કરીને, કેવળ જ્ઞાનનો જ અધિકારી થઈને, જ્ઞાનનાં શ્રવણાદિ સાધનોને સંપાદન કરીને, સાધનોના જ્ઞાનરૂપ ક્ષણવટે સંસારબંધનથી મુક્ત થાય છે, એમાં શું કહેવું? આ પ્રકારના ટેમુતિક ન્યાયવટે સિદ્ધ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કહે છે:-

પ્રયત્નાદ્યતમાનસ્તુ યોગી સંશુદ્ધકિલ્બિષઃ ।

અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૪૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે યોગી પુરુષ પૂર્વના પ્રયત્નથી પણ અધિક પ્રયત્ન કરે છે, જેનાં પાપરૂપ કિલ્બિષ ધોવાઈ ગયાં છે તથા અનેક જન્મોના પુણ્ય કર્મને લીધે જેને અંત્ય જન્મ પ્રાપ્ત થયો છે તે યોગી પુરુષ સાધનોના પરિપાકથી પરમ મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૫

ટીકા:-હે અર્જુન! પૂર્વ જન્મમાં કરેલો જે પ્રયત્ન છે, તે પ્રયત્ન કરતાં પણ અધિક અધિક પ્રયત્ન કરતો જે યોગી પુરુષ છે અર્થાત્ પૂર્વજન્મમાં સંપાદન કરેલા જ્ઞાનસંસ્કારરૂપ યોગવટે મુક્ત જે પુરુષ છે, તથા તે યોગના પ્રયત્નરૂપ પુણ્યવટે જે પુરુષ સંશુદ્ધકિલ્બિષ છે, અર્થાત્ પુણ્યરૂપ જળવટે જેનો જ્ઞાનનો પ્રતિબંધક પાપરૂપ મળ ધોવાઈ ગયો છે, આથી જ્ઞાનસંસ્કારોની વૃદ્ધિથી તથા પુણ્યની વૃદ્ધિથી જે પુરુષ અનેક જન્મોવટે સંસિદ્ધ થયો છે અર્થાત્ પૂર્વના અનેક જન્મોના જ્ઞાનસંસ્કારોના પ્રભાવથી તથા પુણ્ય કર્મોના પ્રભાવથી જેને અંત્ય જન્મ પ્રાપ્ત થયો છે, એવો યોગબ્રહ્મ પુરુષ શ્રવણાદિ સાધનોના પરિપાકથી બ્રહ્માત્મ ઐક્ય સાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થઈને, પુનરાવૃત્તિથી રહિત પરમ મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. આ અર્થ વિષે કિંચિત્ માત્ર પણ સંશય નથી. (૪૫)

અવતરણિકા:-હવે, અર્જુનની પ્રત્યે શ્રદ્ધા અતિશયના ઉત્પાદનપૂર્વક પૂર્વોક્ત યોગનું વિધાન કરવાને વાસ્તે શ્રીભગવાન પૂર્વોક્ત યોગની સ્તુતિ કરે છે:-

તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપિ મતોઽધિકઃ ।

કર્મિભ્યશ્ચાધિકો યોગી તસ્માદ્યોગી ભવાર્જુન ॥ ૪૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ વત્તવેત્તા યોગી તપસ્વીઓથી પણ મને અધિક સંમત છે, પરોક્ષ જ્ઞાનીઓથી પણ અધિક સંમત છે તથા યોગી કર્મી પુરુષથી પણ અધિક સંમત છે; માટે હે

તે પરોક્ષજ્ઞાનીઓ કરતાં પણ અપરોક્ષ જ્ઞાનવાળો યોગી પુરુષ મારે અધિક સંમત છે. આ પ્રકારે આત્માના અપરોક્ષ જ્ઞાનવાળા જે પુરુષો છે કે જે અપરોક્ષ જ્ઞાનવાળા પુરુષો મનોનાશ-વાસનાક્ષયના અભાવથી જીવન્મુક્તિના સુખને પ્રાપ્ત થયા નથી, એવા જીવન્મુક્તિથી રહિત અપરોક્ષ જ્ઞાનીઓ કરતાં મનોનાશ-વાસનાક્ષયવાળો જીવન્મુક્ત યોગી પુરુષ મારે અધિક સંમત છે. તત્ત્વવેત્તા જીવન્મુક્ત યોગી પુરુષ મારે સર્વ કરતાં અધિક સંમત છે. તે ઠારણથી તું યોગપ્રદ અર્જુન આ કાળ વિષે અધિક પ્રયત્નના બાળથી તત્ત્વજ્ઞાન-મનોનાશ-વાસનાક્ષય એ ત્રણેને સંપાદન કરીને જીવન્મુક્ત યોગી થા. આ જીવન્મુક્ત યોગી ત કોઈ પરમો મતઃ એ વચનવડે પૂર્વે મેં તારી પ્રત્યે કથન કર્યો છે. અહીં હે મર્જન એ સંબોધનવડે શ્રી ભગવાને અર્જુનવિષે શુદ્ધતા બોધન કરી છે. તેમ કરીને અર્જુનવિષે યોગને સંપાદન કરવાની યોગ્યતા સૂચન કરી. (૪૬)

અપતરણિકા:-હવે, સર્વ યોગીઓથી શ્રેષ્ઠ યોગીઓનું કથન કરતાં શ્રીભગવાન આ છઠ્ઠા અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરે છે.-

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્વતેનાંતરાત્મના ।

શ્રદ્ધાવાન્મજતે યો માં સ મે યુક્તમો મતઃ ॥ ૪૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! જે પુરુષ શ્રદ્ધાવાન્ યદ્ય મારે વિષે સ્થિત અંતઃકરણવડે હું રૂપ પરમેશ્વરને ભજે છે, તે પુરુષ સર્વ યોગીઓના કરતાં પણ અત્યંત શ્રેષ્ઠ હું એવા પરમેશ્વરને માન્ય છે. ૪૭
ટીકા:-હે અર્જુન ! હું-ભગવાન વાસુદેવવિષે પુણ્યકર્મોના પરિપાકવિશેષથી ઉપજ થયેલી પ્રીતિની વશતાથી તથા મહાત્મા જનોના સત્સંગથી મારા ભજનમાં જ અત્યંત શ્રદ્ધાવાન્ થઇને મને-પરમેશ્વરને ભજે છે, અર્થાત્ ઈશ્વરોના પણ ઈશ્વરરૂપ મને-નાશયણને સંશુણને અથવા નિર્શુણને “ એ કૃષ્ણ ભગવાન મનુષ્ય છે તથા બીજા ઈશ્વરોની સમાન છે ” એ પ્રકારના ભમનો પરિત્યાગ કરીને જે પુરુષ નિરંતર ચિંતન કરે છે, તે પુરુષ હું-પરમેશ્વરને વસુ-રુદ્ર-આદિત્યાદિ અન્ય દેવતાઓનું ભજન કરનારા સર્વ યોગીઓ કરતાં યુક્ત-તમરૂપે કરીને અભિમત છે, અર્થાત્ સંપૂર્ણ સમાહિત ચિત્તવાળા યુક્ત પુરુષો કરતાં તે પુરુષને હું પરમેશ્વર અત્યંત શ્રેષ્ઠ માનું છું. વાત્પર્ય એ છે કે, યોગાભ્યાસનો કલેશ સમાન હોતાં તથા ભજનનો આયાસ સમાન હોતાં છતાં મારી ભક્તિથી રહિત યોગી પુરુષો કરતાં મારો ભક્ત અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. અને તું અર્જુન પણ મારો પરમ ભક્ત છે, તેથી તું અર્જુન વિના-આયાસે જ યુક્તતમ હોવાને સમર્થ છે.

આ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં શ્રીભગવાને આટલો અર્થ નિરૂપણ કર્યો:-તેમાં પ્રથમ ચિત્તશુદ્ધિના હેતુભૂત કર્મયોગની મર્યાદા કથન કરી; ત્યારપછી જેણે સર્વ કર્મોના સંન્યાસ કર્યો છે એવા પુરુષે કરવા યોગ્ય અંગો સહિત યોગ કથન કર્યો; ત્યારપછી અર્જુનના આશ્લેષના નિરાકરણ-પૂર્વક મનના નિગ્રહનો ઉપાય કથન કર્યો; ત્યારપછી યોગપ્રદ પુરુષના પુરુષાર્થની શૂન્યતાની ચીકોને ચિયિલ કરી, એટલા સર્વ અર્થનું કથન કરીને શ્રીભગવાને પ્રથમ ષટ્કરૂપ કર્મકાંડને તથા ત્વમ્ પદાર્થના નિરૂપણને સમાપ્ત કર્યું. હવે પછી વ્રહ્માવત્ મજતે યો મામ્ એ વચનવડે સૂચન કરેલો જે ભકિતયોગ છે તથા તે ભકિતયોગનો વિષય જે ત્વ પદાર્થરૂપ ભગવાન વાસુદેવ છે, તે બંનેનું નિરૂપણ કરવા વાસ્તે આગલા પદ અધ્યાયરૂપ ઉપાસના-કાંડનો આરંભ કરવામાં આવશે. ૪૭

આ પ્રમાણે શ્રીમાન ભગવાને ગાયેથી ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “ અધ્યાત્મયોગ ” નામના પદ અધ્યાય ઉપર શ્રીચિદ્ધનનન્દ સ્વામીની રચેલી “ગૂઢાર્થદીપિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણપંચમસ્તુ.

॥ तत्सत्परमात्मने नमः ॥

श्रीमत्स्वामी चिद्धनानंदकृत

श्रीमद्भगवद्गीता

(गूढार्थदीपिका)

—ॐ:०:—

દ્વિતીય પટ્ટક (૭ થી ૧૨ અધ્યાય) ઉપાસનાકાંડ

—ॐ:०:—

સપ્તમ અધ્યાય

જ્ઞાનયોગ

यद्भक्तिं न विना मुक्तिर्यं सेव्यः सर्वयोगिनाम् ।

तं वंदे परमानंदघनं श्रीनन्दनन्दनम् ॥

અર્થાત્:—મહત્તજ્ઞોનો ઉદ્ધાર કરવા વાસ્તે શ્રીનન્દના પુત્રભાવને પ્રાપ્ત થયલા જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે, જે કૃષ્ણ ભગવાનની ભક્તિ વિના અધિકારીજ્ઞોને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી, જે કૃષ્ણ ભગવાન સર્વ યોગી પુરુષોને સેવ્ય છે અર્થાત્ સર્વ યોગી પુરુષો જેનું સેવન કરે છે, તથા જે કૃષ્ણ ભગવાન પરમાનન્દધન છે, તે કૃષ્ણ ભગવાનને હું વારંવાર વંદન કરું છું.

સર્વ ઠમોના સંન્યાસરૂપ સાધન જેના વિષે પ્રધાન છે એવું જે પ્રથમ પટ્ટક છે તે પ્રથમ પટ્ટકવડે શ્રીભગવાને યોગસહિત સ્વરૂપના લક્ષ્યરૂપ જ્ઞેય વસ્તુનું પ્રતિપાદન કર્યું. હવે, જ્ઞેય બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન જેને વિષે પ્રધાન છે, એવું જે મધ્યમું દ્વિતીય પટ્ટક છે તે દ્વિતીય પટ્ટકવડે શ્રીભગવાન તત્ત્વ પદાર્થરૂપ પરમાત્માનું પ્રતિપાદન કરશે. દ્વિતીય પટ્ટક વિષે પણ—

योगિનામપિ सर्वेषां मन्त्रतेनांतरात्मना । यदावात्मजते यो मां स मे प्रकृतमो मतः ॥

એ શ્લોકવડે પૂર્વે કહેલું જે ભગવદ્ભજન છે, તે ભગવદ્ભજનનું વ્યાખ્યાન કરવા વાસ્તે શ્રી ભગવાને આ સપ્તમ અધ્યાયનો પ્રારંભ કર્યો છે. ત્યાં “કયા પ્રકારનું ભગવત્તું સ્વરૂપ ભજન કરવા યોગ્ય છે ?” તથા “તે ભગવતના સ્વરૂપવિષે મન કયા પ્રકારે રહે ?” એ

અર્જુને કરવા યોગ્ય હતા, પરંતુ એ બન્ને પ્રશ્નો અર્જુને શ્રીભગવાનની પ્રત્યે કયાં નથી, તો પણ પરમકૃપાળુ શ્રીભગવાન વિના પૂછ્યે અર્જુનની પ્રત્યે તે બન્ને પ્રશ્નોનો ઉત્તર કહે છે:-

શ્રીભગવાનુવાચ-મર્યાસક્તમનાઃ પાર્થ યોગં યુજન્મદાશ્રયઃ ।

અસંશયં સમગ્રં માં યથા જ્ઞાસ્યસિ તચ્છૃણુ ॥૧॥

શ્લોકાર્થ:-શ્રીભગવાન કહે છે:-હે અર્જુન! જેનું મન હું પરમેશ્વર વિશે આસક્ત છે, તથા હું એવા પરમેશ્વરનો જેને આશ્રય છે એવો તું પૂર્વોક્ત યોગને કરતો છતો, સંશયથી રહિતરૂપ તથા સર્વ વિભૂતિસંપન્ન હું પરમેશ્વરને જેવી રીતે બાણી શકે, તેવા પ્રકારને તું શ્રવણ કર. ૧

ટીકા:-હે અર્જુન! સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય વગેરે નાનાપ્રકારની વિભૂતિ-આવેદે યુક્ત હું પરમેશ્વર છું, તથા હું પરમેશ્વર વિષે જેનું મન આસક્ત છે એવો તું અર્જુન છે, એ કારણથી જ હું એક પરમેશ્વરના શરણને પ્રાપ્ત થયેલો તું છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જેવી રીતે રાજાનો ભૂત્ય (નોકર) તે રાજાનો આશ્રિત તો હોય છે, પરંતુ તે રાજા વિષે આસક્ત મનવાળો હોતો નથી, કિન્તુ પોતાનાં સ્ત્રી પુત્ર ધનાદિ પદાર્થો વિષે જ આસક્ત મનવાળો હોય છે, એ પ્રકારનો તું અર્જુન નથી. કિન્તુ તું અર્જુન તો હું એવા એક પરમેશ્વરનો જ આશ્રિત છે તથા હું એવા એક પરમેશ્વર વિષે જ આસક્ત મનવાળો છે. મુમુક્ષુ એવો તું અર્જુન અથવા તારા સરખો બીજો કોઈ પણ મુમુક્ષુ છકા અધ્યાયમાં કહેલી રીતથી મનના નિરોધરૂપ યોગ કરીને, જે પ્રકારે કોઈ પણ સંશય રહે નહિ તે પ્રકારે, બધા શક્તિ ઐશ્વર્યાદિ સર્વ વિભૂતિસંપન્ન હું પરમેશ્વરને જે રીતે બાણી શકાય, તે પ્રકારનું હું ભગવાન તારી પ્રત્યે કથન કરું છું, તે તું સાવધાન થઈને શ્રવણ કર. (૧)

અવતરણિકા:-પૂર્વ શ્લોકમાં માં જ્ઞાત્વસિ એ વચન શ્રીભગવાને કહ્યું. તે વચનથી એમ જણાવવામાં આવે છે કે-“ભગવત્વિષયકજ્ઞાન પરોક્ષ જ હોયું બોધ્યે,” એવી અર્જુનની શંકાને નિવૃત્ત કરવાં શ્રીભગવાન શ્રોતા પુરુષને જ્ઞાનનો અભિમુખ કરવાને વાસ્તે જ્ઞાનની સ્તુતિ કરે છે:-

જ્ઞાનં તેઽહં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશેષતઃ ।

યજ્ઞાત્વા નેહ ભૂયોઽન્યજ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ॥૨॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન! હું (પરમેશ્વર) તને (અર્જુનને) સાધન દ્વારે સહિત આ વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાનનું કથન કરું છું, જે ચૈતન્યરૂપ જ્ઞાનને બાણી, અહીં પુનઃ કોઈ અન્ય પદાર્થ બાણવા યોગ્ય બાકી રહેતો નથી. ૨

ટીકા:-હે અર્જુન! મારા અદ્વિતીય પરિપૂર્ણ સ્વરૂપને વિષય કરનારું જે જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન, સ્વભાવથી અપરોક્ષ હોવા છતાં પણ અસંભાવના-વિપરીત ભાવનારૂપ પ્રતિબંધની વશ-વાથી, પોતાનાં ક્રીડાને નહિ ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી પરોક્ષ કહેવાય છે. અને શ્રવણ-મનનાદિ રૂપ વિચારના પરિપાકવેદે, તે અસંભાવનાદિરૂપ પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ થયા પછી, વાક્યપ્રમાણ-વેદે ઉત્પન્ન થયેલું જે જ્ઞાન, પ્રતિબંધકના અભાવથી પોતાના ક્રીડાને ઉત્પન્ન કરે છે, તે અપરોક્ષ કહેવાય છે. એ રીતે શ્રવણ-મનનરૂપ વિચારવેદે ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી તે જ જ્ઞાન વિજ્ઞાન કહેવાય છે. એ પ્રકારના વિજ્ઞાનસહિત તથા મહાવાક્યથી ઉત્પન્ન થયેલા અપરોક્ષ જ્ઞાનનું હું યથાર્થ વક્તા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તારી પ્રત્યે અશેષતઃ કથન કરું છું. અર્થાત્ અપરોક્ષ જ્ઞાનનાં

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે આત્મજ્ઞાનની સ્તુતિવડે શ્રોતા પુરુષને જ્ઞાનનો અભિમુખ કરીને, હવે સર્વાત્મત્વરૂપ હેતુએ કરીને આત્માના પરિપૂર્ણત્વનું કથન કરવા વાસ્તે પ્રથમ શ્રીભગવાન અપર પ્રકૃતિનું કથન કરે છે:—મૂર્તિરૂપઃ સ્થિતિ અથવા યજ્ઞાવા નેહ મુયોઽન્યજ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે એ વચનવડે શ્રીભગવાને એક બ્રહ્માના જ્ઞાનથી સર્વ પ્રપંચના જ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. જ્યારે બ્રહ્માને સર્વ જગતના કારણનું અંગીકાર કરીએ, ત્યારે તે પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાય. કારણ કે લોકોવિષે ઉપાદાન કારણના જ્ઞાનવડે જ તેનાં સર્વ કાર્યોનું જ્ઞાન થાય છે. જેમકે એક મૃતિકારૂપ કારણનું જ્ઞાન થતાં જ મૃતિકાના કાર્યરૂપ ઘટશરવાદિ સર્વનું જ્ઞાન થાય છે. કારણના જ્ઞાન વિના તેના સર્વ કાર્યનું જ્ઞાન થતું નથી, તેથી પૂર્વની પ્રતિજ્ઞાનું ઉપાદાન કરવા વાસ્તે શ્રીભગવાન મૂર્તિરૂપઃ ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે, જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મામાથી જડ-અજડરૂપ સર્વ પ્રપંચની ઉત્પત્તિનું કથન કરે છે:—

મૂર્તિરૂપોઽનલો વાયુઃ સ્વં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ।

અહંકાર इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અનુન ! પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ તથા અહંકાર આ રીતની મારી (પરમેશ્વરની) પ્રકૃતિ આઠ પ્રકારના ભેદવાળી છે. ૪

ટીકા:—સાંખ્ય શાસ્ત્રવાળાઓ પંચતન્માત્રા, અહંકાર, મહત્તત્ત્વ, અવ્યક્ત આ આઠને પ્રકૃતિ કહે છે; અને પંચ મહાભૂત, પંચ કર્મેન્દ્રિય, પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, એક મન એ સોળને વિકાર કહે છે. આ આઠ પ્રકૃતિ તથા સોળ વિકાર બન્ને મળીને ચોવીસ તત્ત્વ કહેવાય છે. તેમાં ભૂમિ-આદિ ‘પંચ’ શબ્દવડે, લક્ષણાવૃત્તિથી, પૃથ્વીઆદિ પંચ મહાભૂતોની સૂક્ષ્મ અવસ્થારૂપ ગંધાદિ પંચ તન્માત્રાઓનો અર્થ ગ્રહણ કરવો; અર્થાત્ મૂર્તિ એ શબ્દવડે ગંધ તન્માત્રાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, આપઃ શબ્દવડે રસતન્માત્રાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, અનલ શબ્દવડે રૂપતન્માત્રાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, વાયુ શબ્દવડે સ્પર્શ તન્માત્રાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો અને સ્મ શબ્દવડે શબ્દ તન્માત્રાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. બુદ્ધિ અને અહંકાર એ બે શબ્દો પોતાના પ્રસિદ્ધ અર્થનું જ બોધન કરે છે. મન શબ્દવડે પરિશેષતા રહેલા અવ્યક્તનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, કારણ કે ‘મન’ શબ્દનું ‘પ્રકૃતિ’ શબ્દની સાથે સામાનાધિકરણ્ય છે, તેથી ‘મન’ શબ્દના સ્વાર્થનો પરિચય કરીને અવ્યક્તવિષે લક્ષણ કરવી ઉચિત છે; અથવા લક્ષણાવૃત્તિથી ‘મન’ શબ્દવડે મનના કારણરૂપ અહંકારનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. કારણ કે પૂર્વે ગંધાદિ પંચ તન્માત્રાનું જે કથન કર્યું છે, તે તન્માત્રાઓની અહંકારથી જ ઉત્પત્તિ થાય છે, તેથી તન્માત્રાઓની સંગીપતાથી અહીં ‘મન’ શબ્દવડે અહંકારનો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો ઉચિત છે. ‘બુદ્ધિ’ શબ્દ અહંકારના કારણરૂપ મહત્તત્ત્વને શક્તિરૂપ સુખ્યવૃત્તિવડે જ કથન કરે છે. અને અહંકાર શબ્દની લક્ષણાવૃત્તિવડે સર્વ વાસનાઓથી યુક્તા અવિદ્યારૂપ અવ્યક્તનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. કારણ કે પ્રવર્ત-ઈત્યાદિ અસાધારણ ધર્મે અહંકાર અને અવ્યક્ત બન્નેવિષે તુલ્ય જ રહે છે. તેથી અહંકાર શબ્દવડે અવ્યક્તનો અર્થ ગ્રહણ કરવો ઉચિત છે. એ પ્રકારે સાક્ષીઆત્માવડે ભાસ્યમાન હોવાથી અપરોક્ષરૂપ, પરમેશ્વરની શક્તિરૂપ, અનિર્વચનીય સ્વભાવવાળી તથા ત્રિશુભ્રાત્મક એવી જે માયારૂપ પ્રકૃતિ છે, તે માયારૂપ પ્રકૃતિ પંચતન્માત્રા, અહંકાર, મહત્તત્ત્વ, અવ્યક્ત એ આઠ પ્રકારે કરીને ભેદને પ્રાપ્ત થયેલી છે. આ આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિવિષે જ સંપૂર્ણ જડપ્રપંચ અંતર્ભૂત છે. એ વ્યાખ્યાન સાંખ્ય શાસ્ત્રની રીતિથી કથન કર્યું છે. વેદાંત શાસ્ત્રવિષે તો મૂર્તિ, આપઃ અનલઃ વાયુઃ સ્મ એ પાંચ શબ્દોવડે અપંચીકૃત પૃથ્વીઆદિ પંચ ભૂતોનો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો, બુદ્ધિ શબ્દવડે સૂષ્ણ્મા આદિ કાળવિષે પરમેશ્વરની માયાના પરિણામરૂપ ઇક્ષણનો અર્થ ગ્રહણ કરવો અને અહંકાર શબ્દવડે માયાના પરિણામરૂપ સંકલ્પનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. (૪)

અવતરણિકા:-પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલી જે ક્ષેત્રરૂપ આઠ પ્રકારની પ્રકૃત છે, તે પ્રકૃતિવિષે અપરપણું કથન કરવા શ્રીભગવાન હવે ક્ષેત્રરૂપ પરાપ્રકૃતિનું કથન કરે છે -

અપરેયમિતસ્ત્વન્યાં પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરમ્ ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન! આ પૂર્વોક્ત આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિને અપરા કરી કહેવામાં આવે છે. હવે આ અપરા પ્રકૃતિથી વિલક્ષણ મારી (પરમેશ્વરની) પરાપ્રકૃતિને તું જીવરૂપે જાણ, જે પરાપ્રકૃતિએ આ સર્વ જગતને ધારણ કર્યું છે. ૫

ટીકા:-હે અર્જુન! પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલી જે અચેતન વર્ગરૂપ ક્ષેત્ર નામે આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ છે, તે પ્રકૃતિ અપરા જાણવી, અર્થાત્ તે પ્રકૃતિ જડ હોવાથી, પરનો અર્થ હોવાથી તથા સંસારના બધરૂપ હોવાથી નિષ્કૃષ્ટ જ છે. આ અચેતન વર્ગરૂપ તથા ક્ષેત્રરૂપ અપરા પ્રકૃતિથી વિલક્ષણ તથા હું તત્પદાર્થરૂપ પરમેશ્વરના આત્મારૂપ, જે ચેતન જીવાત્મક ક્ષેત્રરૂપ પ્રકૃતિ છે, તે ક્ષેત્રરૂપ વિશુદ્ધ પ્રકૃતિને તું પ્રકૃતિ જાણ, અર્થાત્ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ જાણ

અહીં ક્ષેત્ર માં રહેલા જે તુ શબ્દ છે. તે તુ શબ્દ પૂર્વોક્ત ક્ષેત્રરૂપ જડ પ્રકૃતિ કરતા આ ક્ષેત્રરૂપ ચેતન પ્રકૃતિવિષે અત્યંત વિલક્ષણતાનું યોધન કરવાવાસ્તે છે, અર્થાત્ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રરૂપ બન્ને પ્રકૃતિઓની કોઈ અશે પણ ભેદતા થઈ શકે નહિ. હે અર્જુન! સર્વ સધાતોવિષે પ્રવિષ્ટ થયેલી જે ક્ષેત્ર નામે જીવરૂપ પરાપ્રકૃતિ છે, તે પરાપ્રકૃતિએ જ દેહ ઈન્દ્રિયાદિરૂપ જડ જગત ધારણ કર્યું છે. શ્રુતિ કહે છે—એને જીવેનાત્માનુપ્રવિશ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાણિ અર્થાત્ હું પરમાત્મ-દેવ આ પોતાના જીવરૂપે પ્રવેશ કરીને નામરૂપને પ્રકટ કર. એવી ક્ષેત્ર નામે જીવરૂપ પરાપ્રકૃતિએ જ આ સર્વ જગત ધારણ કર્યું છે. તે ચેતનજીવથી રહિત કોઈ પણ વસ્તુ કોઈ વસ્તુને ધારણ કરવા સમર્થ થતી નથી (૫)

અવતરણિકા:-પૂર્વે જે શ્લોકોવાડે અપરા પ્રકૃતિ તથા પરા પ્રકૃતિ એ બે પ્રકારની પ્રકૃતિ કહી. હવે, તે બે પ્રકારની પ્રકૃતિવિષે કાર્યક્રિયાક્રમ અનુમાન પ્રમાણને દર્શાવતા શ્રીભગવાન પોતાને તે પ્રકૃતિદ્વારા સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ આદિકોની કારણતાનું કથન કરે છે -

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન! આ સર્વ જગત આ બેઉ પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ છે, આ પ્રકારનો તું નિશ્ચય કર કારણ કે હું-પરમેશ્વર જ સપૂર્ણ જગતની ઉત્પત્તિના તથા પ્રલયના કારણરૂપ છું ૬

ટીકા:-હે અર્જુન! પૂર્વે અપરત્વરૂપે કરીને કથન કરેલી જે ક્ષેત્ર નામે પ્રકૃતિ છે, તથા પરત્વરૂપે કરીને કથન કરેલી જે ક્ષેત્રજ નામે પ્રકૃતિ છે, તે બન્ને પ્રકૃતિઓ જેમનું કારણ છે, તે એતદ્યોનિ કહેવાય છે. એવી એતદ્યોનિરૂપે ઉત્પત્તિ ધર્મવાળા ચેતન અચેતનરૂપ સર્વજ્ઞ-તોને તું જાણ તાત્પર્ય એ કે, સર્વ કાર્ય ચેતન અચેતનની અધિરૂપ છે. તેથી કાર્યરૂપ હેતુથી તેમની પ્રકૃતિરૂપ કારણને પણ ચેતન-અચેતનની અધિરૂપ અનુમાન કર. કારણ કે કાર્યકારણને સમાન સ્વભાવ જ લોકવિષે જોવામાં આવે છે. કારણથી ચેતન-અચેતનની અધિરૂપ કાર્યથી તેના ચેતન-અચેતનની અધિરૂપ કારણનું અનુમાન સંભવિત થઈ શકે છે. એ પ્રમાણે સર્વ-ભૂતોના કારણરૂપ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ નામે બે પ્રકારની પ્રકૃતિ મારી-પરમેશ્વરની ઉપાધિરૂપ છે. તેથી સર્વજ્ઞ સર્વનો ઈશ્વર તથા અનંત શક્તિવાળો માયાઉપહિત હું-પરમેશ્વર જ પૂર્વોક્ત પ્રકૃતિ-

દ્વારા આ ચરાચરરૂપ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ હું તથા સર્વ જગતના વિનાશનું કારણ હું, અર્થાત્ જેમ સ્વપ્નના પદાર્થોનું ઉપાદાન કારણ તથા દૃષ્ટા એક જ હોય છે, તેમ માયાનો આશ્રયવિષય હોવાથી હું-માયાવી પરમેશ્વર જ પોતાના માયિક જગતનું ઉપાદાન કારણ હું તથા દૃષ્ટારૂપ હું. (૬)

અવતરણિકા-હું-પરમેશ્વર જ પોતાની માયાશક્તિવડે સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયનો હેતુ છું, તે કારણથી પરમાર્થથી કોઈ પણ પદાર્થ મારાથી અર્થાત્ પરમેશ્વરથી ભિન્ન નથી; આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કહે છે:-મત્તઃ પરતરં દ્રુતિઃ; અથવા યજ્ઞાત્વા નેહ મુયોઽન્યજ્ઞાતમ્યમવશિષ્વતે એ વચનવડે પૂર્વે એક આત્મવસ્તુના જ્ઞાનથી સર્વ જગતના જ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. આ પ્રતિજ્ઞાનું ઉપાદાન કરવા વાસ્તે આત્માને સર્વ જગતનું ઉપાદાન કારણ કહ્યું. “ઉપાદાન કારણપણુવડે આત્માના નિર્વિકારિત્વ રૂપની હાનિ થશે” એવી શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે:-

મત્તઃ પરતરં નાન્યત્કિંચિદસ્તિ ધનંજય ।

મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિગણા ઇવ ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! મારાથી (પરમેશ્વરથી) અન્ય કોઈ પણ પદાર્થ પરમાર્થ સત્યરૂપે નથી. જેમ સૂત્ર વિષે મણિઓ પરાવવામાં આવેલાં હોય છે તેમ મારે વિષે અર્થાત્ પરમેશ્વર વિષે આ સર્વ જગત્ પરાવાયહું છે. ૭

ટીકા:-હે અર્જુન ! સર્વ દૃશ્ય પ્રપંચાકાર પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલી માયાના અધિષ્ઠાનરૂપ, સર્વ જગતનો પ્રકાશક, સત્તારકુરણુરૂપે કરીને સર્વ જગત્તરફે અતુરચૂત, સ્વપ્રકાશ-પરમાર્નદ-ચૈતન્યલન તથા પરમાર્થથી સત્યસ્વરૂપ એવો જે હું-પરમેશ્વર છું, તે મારાથી અર્થાત્ પરમેશ્વરથી ભિન્ન બીજો કોઈ પણ પદાર્થ પરમાર્થથી સત્ય નથી. જેમ સ્વપ્રદહાથી ભિન્ન સ્વપ્નના પદાર્થો પરમાર્થથી સત્ય નથી તથા માયાની પુરુષથી ભિન્ન માયિક પદાર્થો પરમાર્થથી સત્ય નથી તથા શુક્તિઅવચ્છિન્ન ચૈતન્યથી ભિન્ન કલ્પિત રજત પરમાર્થથી સત્ય નથી, તેમ મારે વિષે અર્થાત્ પરમેશ્વર વિષે કલ્પિત આ સર્વ જગત્ વાસ્તવિક રીતે મારાથી ભિન્ન નથી; એ સર્વ વાત તત્તત્ત્વત્વમાર્ગમજ્ઞાન્વાદિમ્ય. એ સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં શ્રીભાષ્યકારએ વિસ્તારથી નિરૂપણ કરી છે અને વ્યવહાર દૃષ્ટિવડે તો આ સર્વ જડ પ્રપંચ, હું-સત્ત્વરૂપ તથા રકુરણુરૂપ પરમેશ્વરવિષે જ અધિત છે અર્થાત્ મારી-પરમેશ્વરની સત્તાવડે આ સર્વ જગત્ સત્ત્વની પેઠે પ્રતીત થાય છે તથા મારા રકુરણુરૂપે કરીને રકુરણુની પેઠે પ્રતીત માય છે.

“આ સર્વ પ્રપંચ ચૈતન્યવિષે અધિત છે” એટલાં અંશવિષે દૃષ્ટાંત કહે છે-સૂત્રે મણિગણા ઇવ ઇતિ-હે અર્જુન ! જેમ સૂત્રવિષે મણિઓનો સમૂહ અધિત થાય છે તેમ સત્તારકુરણુરૂપ મારે વિષે અર્થાત્ પરમેશ્વરવિષે આ સર્વ જગત્ અધિત છે. અથવા સૂત્રે મણિગણા ઇવ એ વચનનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવો: હિરણ્યગર્ભરૂપ જે સ્વપ્નનો દૃષ્ટા તેજસ આત્મા છે તેનું નામ સૂત્ર છે. એવા સૂત્ર આત્માવિષે જેમ સ્વપ્નવિષે પ્રાપ્ત મણિઓનો સમૂહ અધિત થાય છે, તેમ મારે વિષે અર્થાત્ પરમેશ્વરવિષે આ સર્વ જગત્ અધિત છે. આ દ્વિતીય વ્યાખ્યાનવિષે કારણ-કાર્ય-ભાવ તથા દૃષ્ટાદૃશ્યભાવ ઇત્યાદિ સર્વ અંશોવિષે દૃષ્ટાંતનો સંભવ હોઈ શકે છે; અને પ્રથમ વ્યાખ્યાનવિષે તો કેવળ અધિતપણુવિષે જ તે દૃષ્ટાંત સંભવે છે.

અને કોઈ ટીકામાં તો આ શ્લોકનો આ પ્રમાણે અર્થ ક્યો છે.-હે અર્જુન ! સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિવાળો તથા સર્વના કારણરૂપ એવો જે હું-પરમેશ્વર છું, તે મારાથી અર્થાત્ પરમેશ્વરથી ભિન્ન બીજું કોઈ-આ જગતનાં ઉત્પત્તિ સંહારનું-સ્વતંત્ર કારણ પ્રસિદ્ધ નથી; કિન્તુ-હું-પરમેશ્વર જ

આ જગતનાં ઉત્પત્તિ-સંહારનું કારણ છે. હું પરમેશ્વર જ આ સર્વ જગતનું કારણ છું, તે કારણથી સર્વ જગતના કારણરૂપ હું-પરમેશ્વરવિષે જ કાર્યરૂપ સર્વ જગત્ પ્રથિત છે, મારાથી ભિન્ન અન્ય કોઈવિષે આ જગત્ પ્રથિત નથી. જેમકે મણિઓનો સમૂહ સૂત્રવિષે પ્રથિત હોય છે, અન્ય કોઈવિષે પ્રથિત હોતો નથી. અહીં સૂત્ર-મણિઓનું દૃષ્ટાંત માત્ર પ્રથિતત્વવિષે જ છે, કારણપણાવિષે એ દૃષ્ટાંત સંભવતું નથી, જેથી તે સૂત્ર મણિઓના કારણરૂપ નથી. આ કારણપણાવિષે સુવર્ણવિષે કુંડલ-કંકણાદિ ભૂષણોનું દૃષ્ટાંત સંભવે છે.

કોઈ ટીકામાં આ શ્લોકનો આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે:-અવહાર કાળે મૃત્તિકાદિરૂપ કારણનો તથા ઘટાદિરૂપ કાર્યનો પરસ્પર ભેદ પ્રતીત થાય છે, તેથી મૃત્તિકાદિરૂપ કારણથી ઘટાદિરૂપ કાર્યપર છે અર્થાત્ પૃથક્ છે. જેમ ઘટાદિ કાર્યોનું મૃત્તિકા ઉપાદાન કારણ છે, તેમ ગૌ-અશ્વાદિ કાર્યોનું મૃત્તિકા ઉપાદાન કારણ નથી; તેથી ગૌ-અશ્વાદિ કાર્ય મૃત્તિકાથી પરતર છે. તેવી રીતે હું-પરમાત્માદેવથી કોઈ પણ કાર્ય પરતર નથી, અર્થાત્ હું-પરમેશ્વર જે કાર્ય-વસ્તુનું ઉપાદાન કારણ નથી, એવી કોઈ કાર્ય-વસ્તુ નથી. આટલા કથનથી પ્રપંચવિષે બ્રહ્મનું અવ્યતિરેકપણું દર્શાવ્યું. હવે, બ્રહ્મવિષે પ્રપંચના વ્યતિરેકપણાનું દૃષ્ટાંતસહિત કથન કરે છે. મયિ સર્વે દત્તિ ॥ હિં અર્જુન! જેમ પરસ્પર વ્યાવૃત્ત તથા સૂત્રથી વ્યાવૃત્ત જે મણિઓ છે, તે મણિઓ, સર્વ મણિઓવિષે અનુસ્યૂત સૂત્રવિષે પ્રથિત થાય છે, તેમ સત્તારૂપે કરીને તથા સ્ફુરણરૂપે કરીને સર્વત્ર અનુસ્યૂત જે હું-પરમેશ્વર છું, તે હું પરમેશ્વરવિષે પરસ્પર વ્યાવૃત્ત પ્રપંચ પ્રથિત છે. અને જેમ વ્યાવૃત્ત મણિઓથી સર્વત્ર અનુસ્યૂત સૂત્ર ભિન્ન હોય છે, તેમ આ વ્યાવૃત્ત પ્રપંચથી સર્વત્ર અનુસ્યૂત હું-પરમેશ્વર પણ ભિન્ન છું. એ પ્રમાણે સર્વ પ્રપંચથી રહિત હું-પરમેશ્વરવિષે વિકારીપણું સંભવતું નથી. આ વ્યાખ્યાનને અનુસરી શ્લોકના પ્રારંભ-વિષે ‘અથવા’ ઇલાદિ અવતરણ કથ્યું હતું. (૭)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન! જળાદિકોનું તો રસાદિકોવિષે જ પ્રોતપણું પ્રતીત થાય છે. તેથી હું-પરમેશ્વરવિષે જ આ સર્વ જગત્ પ્રોત છે, એવું આપનું વચન કેવી રીતે સંગત થશે?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં, “હું-પરમેશ્વર જ રસાદિરૂપે કરીને રહેલો છું, તેથી રસાદિકોવિષે જે જળાદિકોનું પ્રોતપણું છે, તે હું-પરમેશ્વરવિષે જ પ્રોતપણું છે,” એ પ્રકારનો ઉત્તર શ્રીભગવાન પાંચ શ્લોકોવાડે કહે છે.—

રસોઽહમપ્સુ કૌતેય પ્રમાઽસ્મિ શશિસૂર્યયોઃ ।

પ્રણવઃ સર્વવેદેષુ શબ્દઃ સ્વે પૌરુષં નૃપુ ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન! જળ વિષે જે રસ છે તે રસ હું છું, ચંદ્ર સૂર્ય વિષે જે પ્રભા છે તે પ્રભા હું છું, સર્વ વેદો વિષે જે પ્રણવ છે તે પ્રણવ હું છું, આકાશ વિષે જે શબ્દ છે તે શબ્દ હું છું તથા સર્વ નરો વિષે જે પૌરુષ છે તે પૌરુષ હું છું. ૮

ટીકા:-હે અર્જુન! સર્વ જળવિષે રહેલો જે રસતન્માત્રારૂપ મધુરરસ છે, જે રસ સર્વ જલના સારભૂવ; સર્વ જલના કારણભૂત તથા સર્વ જળવિષે અનુસ્યૂત છે, તે રસ હું છું અર્થાત્ હું-પરમેશ્વરવિષે જ એવું રસરૂપ સર્વ જળ પ્રોત છે. ચંદ્રમા તથા સૂર્ય વિષે જે પ્રભારૂપ પ્રકાશ છે, જે પ્રકાશવડે સર્વ લોકોનો વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે, તે પ્રકાશ હું છું અર્થાત્ તે સામાન્ય પ્રકાશરૂપ હું-પરમેશ્વરવિષે જ ચંદ્રમા તથા સૂર્ય પ્રોત છે. સર્વ વેદોવિષે અનુસ્યૂત જે અક્ષરરૂપ પ્રણવ છે, તે પ્રણવ હું છું અર્થાત્ તે પ્રણવરૂપ હું-પરમેશ્વર વિષે જ સર્વવેદ પ્રોત છે. શ્રુતિ કહે છે કે, તપમા સંદના સર્વાણિ વર્ગાણિ સંદગ્માણિ પદ્મોત્તારેણ સર્વાં બાહ્યં સંતુળ્યાં દત્તિ ॥

અર્થાત્ જેમ સર્વ પશુ શંકુવટે અધિત છે, તેમ સર્વ વેદોનાં વચનો ઝંકારવટે અધિત છે. સંપૂર્ણ આકાશવિષે અનુસ્યૂત તથા આકાશના કારણરૂપ જે શબ્દ તન્માત્રારૂપ પુણ્ય શબ્દ છે, તે શબ્દ હું છું, અર્થાત્ શબ્દરૂપ હું પરમેશ્વરવિષે જ આકાશ પ્રોત છે. સર્વ પુરુષોવિષે અનુસ્યૂત થઈને રહેલું જે પુરુષત્વ સામાન્યરૂપ પૌરુષ છે, તે પૌરુષ હું છું, અર્થાત્ પૌરુષ-રૂપ હું-પરમેશ્વરવિષે જ સર્વ પુરુષો પ્રોત છે. અહીં એ તાત્પર્ય છે કે, જેમ સર્વ શબ્દોવિષે અનુગત શબ્દત્વ સામાન્યવિષે હુંદુલિ શબ્દત્વ આદિ વિશેષ પ્રોત થાય છે, તેમ રસાદિ સામાન્યરૂપ હું-પરમેશ્વરવિષે જ જલાદિ સર્વ વિશેષ પ્રોત છે. આ પ્રકારની રીતિ આગળના ચારે શ્લોકોમાં પણ સર્વત્ર જાણવી. તેમાં હુંદુલિ, શંખ, વીણા એ ત્રણ દૃષ્ટાંત આત્મપુરાણના સાતમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવેલાં છે. અહીં રસોદ્દમણ્ણ ધ્યાદિ પાંચ શ્લોકોવડે શ્રીભગવાને જે પોતાની વિભૂતિ કહી છે, તે દેવળ ધ્યાન કરવા વાસ્તે જ કહી છે. તેથી આ કથેય સ્વરૂપવિષે અત્યંત અભિનિવેશ કરવો નહિ. (૮)

પુણ્યો ગંધઃ પૃથિવ્યાં ચ તેજશ્ચાસ્મિ વિભાવસૌ ।

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન! પૃથ્વી વિષે જે પુણ્ય ગંધ છે તે ગંધ હું છું, અગ્નિ વિષે જે તેજ છે તે હું છું, સર્વ ભૂતો વિષે જે જીવન છે તે હું છું તથા તપસ્વી પુરુષો વિષે જે તપ છે તે હું છું. ૯

ટીકા:-હે અર્જુન! સર્વ પૃથિવીવિષે સામાન્યરૂપ, સર્વ પૃથિવીવિષે અનુસ્યૂત તથા તે પૃથિવીના કારણરૂપ એવો જે તન્માત્રારૂપ પુણ્ય ગંધ છે અર્થાત્ વિકારભાવથી રહિત જે સુરભિગંધ છે, તે પુણ્યગંધ હું છું અર્થાત્ તે પુણ્યગંધરૂપ હું-પરમેશ્વર વિષે જ પૃથિવી પ્રોત છે. અહીં પુણ્યો ગંધઃ પૃથિવ્યાં ચ એ વચનમાં જે ચકાર છે. તે ચકાર રસાદિકોવિષે પણ પુણ્યત્વનો સમુચ્ચય કરાવવા વાસ્તે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ પાંચેવિષે સ્વભાવથી તે પુણ્યત્વ જ રહે છે. પ્રાણીઓના અધર્મવિશેષથી શબ્દાદિકોવિષે અપુણ્યત્વ હોય છે, સ્વભાવથી અપુણ્યત્વ શબ્દાદિ વિષયોવિષે હોતું નથી. અહીં અસુરભિઆદિ વિકારભાવથી રહિતપણાનું નામ પુણ્યત્વ છે.

અગ્નિવિષે જે તેજ છે, જે તેજ સર્વ પદાર્થોના દહન-પ્રકાશના સામર્થ્યરૂપ છે, કૃષ્ણ સ્પર્શ સહિત છે, શ્વેત ભાસ્વરરૂપ છે તથા સર્વ અગ્નિવિષે અનુસ્યૂત છે, તે તેજ હું છું અર્થાત્ તે તેજરૂપ હું-પરમેશ્વરવિષે જ અગ્નિ પ્રોત છે. અહીં તેજશ્ચાસ્મિ એ વચનમાં રહેલો જે ચકાર છે, તે ચકારથી વાયુના સ્પર્શનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, અર્થાત્ કૃષ્ણ સ્પર્શવડે આતુર પુરુષોને શીતલતાની પ્રાપ્તિ કરનારો જે વાયુનો શીત સ્પર્શ છે તે શીત સ્પર્શ પણ હું છું. શીત સ્પર્શરૂપ હું-પરમેશ્વરવિષે જ વાયુ પ્રોત છે.

સ્થાવર જંગમરૂપ સર્વ પ્રાણીઓવિષે રહેલું જે પ્રાણોના ધારણરૂપ તથા આયુષરૂપ જે જીવન છે, તે આયુષરૂપ જીવન હું છું, અર્થાત્ આયુષરૂપ હું-પરમેશ્વરવિષે સર્વ પ્રાણી પ્રોત છે. અથવા જીવત્વમેતિ જીવનં અર્થાત્ જે વડે જીવનને પ્રાપ્ત થાય તેનું નામ જીવન છે. એ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિવડે 'જીવન' શબ્દ વિસદ્ધરૂપ સમગ્રિ અજ્ઞાનો વાચક છે. અજ્ઞરૂપ હું પરમેશ્વર વિષે જ સર્વભૂત પ્રોત છે.

દિવસે દિવસે તપવડે યુક્ત જે વાનપ્રસ્થાદિ છે, તે વાનપ્રસ્થાદિ તપસ્વીઓવિષે રહેલો જે શીત કૃષ્ણ ક્રુપા-પિપાસા ધ્યાદિ દ્રવ્યોને સહન કરવાના સામર્થ્યરૂપ તપ છે, તે તપ હું છું અર્થાત્ તે તપરૂપ હું-પરમેશ્વરવિષે જ તપસ્વી પુરુષો પ્રોત છે. અહીં તપશ્ચાસ્મિ એ વચનમાં

રહેલો જે ચક્રાર છે, તે ચક્રારવડે અંતર-આદ્ય સર્વ તપોનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. તમાં ચિત્તની એકાગ્રવાસ્તુ અંતર તપ છે અને ત્રિહુવા-ઉપસ્થાદિ ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહરૂપ બાહ્ય તપ છે. (૬)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન! આકાશદ્વાયુર્વાયોરગ્નિરેતરપઃ અદ્યઃ પૃથિવી એ શ્રુતિએ આકાશમાંથી વાયુની ઉત્પત્તિ કહી છે, વાયુમાંથી અગ્નિની ઉત્પત્તિ કહી છે, અગ્નિમાંથી જળની ઉત્પત્તિ કહી છે, જળમાંથી પૃથિવીની ઉત્પત્તિ કહી છે; અને કાર્યનું પોતપોતાના કારણવિષે જ પ્રોતપણું થાય છે. તેથી સર્વ ભૂત પોતપોતાના કારણવિષે જ પ્રોત છે. અકારણરૂપ વમારા-વિષે કોઈ પણ પદાર્થ પ્રોત નથી.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં, આત્મન આકાશઃ સમૂતઃ યતો વા હમાનિ મૃતાનિ જાયન્તે ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ હું-પરમેશ્વરથી જ સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિનું કથન કરે છે, તેથી હું-પરમેશ્વર જ સર્વ ભૂતોનું કારણ હું, એ પ્રકારનો ઉત્તર શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

વીજં માં સર્વભૂતાનાં વિદ્ધિ પાર્થ સનાતનમ્ ।

બુદ્ધિર્બુદ્ધિમતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! મને (પરમેશ્વરને) ઉત્પત્તિથી રહિત સર્વ ભૂતોના કારણરૂપે બાળ્ય. બુદ્ધિમાન પુરુષોની જે બુદ્ધિ છે તે બુદ્ધિ હું છું તથા તેજસ્વી પુરુષોનું જે તેજ છે તેજ હું છું. ૧૦

ટીકા:—હે અર્જુન ! સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ ભૂતોનું જે એક સનાતન બીજ છે અર્થાત્ પોતાની ઉત્પત્તિવિષે બીજાંતરની અપેક્ષાથી રહિત જે સર્વ ભૂતોનું એક નિત્ય કારણ છે, જે કારણ દરેક-વ્યક્તિવિષે લેહવાળું નથી તથા અનિત્ય નથી, એવા અવ્યાકૃત નામે સર્વ જગતના બીજ કારણરૂપ હું-પરમેશ્વરને જ તું બાળ્ય. હું-પરમેશ્વરથી ભિન્ન બીજ કોઈ વસ્તુ સર્વ ભૂતોના બીજરૂપ નથી. શ્રુતિમાં આકાશાદિમાંથી જે વાયુઆદિકોની ઉત્પત્તિ કહી છે, તે પણ કેવળ જડ આકાશાદિમાંથી જ વાયુઆદિકોની ઉત્પત્તિ કહી નથી, કિંતુ આકાશાદિ ઉપહિત હું-પરમેશ્વરથી જ વાયુઆદિકોની ઉત્પત્તિ કહી છે. તેથી સર્વ ભૂતોના અવ્યાકૃત નામે બીજરૂપ હું-પરમેશ્વરવિષે સર્વ ભૂતોનું પ્રોતપણું યુક્ત છે. કિંવા તત્ત્વ-અવત્ત્વ, વસ્તુના વિવેકનું જે સામર્થ્ય છે, તેનું નામ બુદ્ધિ છે. બુદ્ધિવાળા પુરુષોનું નામ બુદ્ધિમત્ છે અને બુદ્ધિમાન પુરુષોની બુદ્ધિ તે હું છું અર્થાત્ બુદ્ધિરૂપ હું-પરમેશ્વરવિષે જ બુદ્ધિમાન પુરુષો પ્રોત છે. અન્ય શત્રુઓનો અભિભવ કરવાનું જે સામર્થ્ય છે, જે સામર્થ્યવડે પુરુષ અન્ય પ્રાણીઓવડે અભિભવને પ્રાપ્ત થતો નથી, તે સામર્થ્યનું નામ તેજ છે. એવા તેજવાળા પુરુષો તેજસ્વી કહેવાય છે. તે તેજસ્વી પુરુષોનું જે તેજ છે તે હું છું અર્થાત્ તે તેજરૂપ હું-પરમેશ્વરવિષે જ તેજસ્વી પુરુષો પ્રોત છે. (૧૦)

અને વળી—

વલં વલવતામસ્મિ કામરાગવિવર્જિતમ્ ।

ધર્માવિરુદ્ધો ભૂતેષુ કામોઽસ્મિ ભરતર્પમ્ ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! ભલવાન પુરુષોનું કામ-રાગથી રહિત જે બળ છે તે બળ તથા સર્વ પ્રાણીઓમાં અવિરુદ્ધ જે કામ છે તે કામ હું છું. ૧૧

ટીકા:—જે વિષય અપ્રાપ્ત છે તે વિષયની પ્રાપ્તિ કરનારા કારણને અભવ પલ “એ વિષય મને પ્રાપ્ત થાય” એ પ્રકારની જે ચિત્તની વૃત્તિવિશેષ છે તે

છે. જે વિષય પ્રાપ્ત છે તે વિષયનો નાશ કરનાર કારણ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ “એ વિષય નાશને પ્રાપ્ત ન થાય” એ પ્રકારની જે રંજનાત્મક ચિત્તની વૃત્તિવિશેષ છે તેનું નામ રાજ છે. એવા કામ-રાગથી રહિત જે બળ છે, અર્થાત્ સર્વ પ્રકારે કામ-રાગને નહિ ઉત્પન્ન કરનાર તથા રજ-તમથી રહિત જે સ્વધર્મના અનુદ્યાન વાસ્તે ઠેહ-ઈંદ્રિયાદિકોના ધારણના સામર્થ્યરૂપ બળ છે, એવા સાત્ત્વિક બલવાળા પુરુષોનું નામ બલવત્ છે. આવા સંસારથી પરાડ્યુષ્ણ બળવાન પુરુષોનું બળ હું છું. અર્થાત્ સાત્ત્વિક બળરૂપ હું-પરમેશ્વરવિષે જ બળવાન પુરુષો પ્રોત્ છે. તાત્પર્ય એ છે કે, કામ-રાગથી રહિત બળ જ હું પરમેશ્વરના સ્વરૂપ ભૂતે કરીને ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. કામ-રાગને ઉત્પન્ન કરનાર જે વિષયાસક્ત પુરુષોનું બળ છે, તે બળ હું પરમેશ્વરના સ્વરૂપ ભૂતે કરીને ધ્યાન કરવા યોગ્ય નથી અથવા કામરાગચિત્તજિત્ત એ વચનમાં રહેલો જે રાગ શબ્દ છે, તે રાગ શબ્દવડે ક્રોધનો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો, ક્રિંવા ધર્મશાસ્ત્રનું નામ ધર્મ છે, તે ધર્મશાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ અર્થાત્ ધર્મશાસ્ત્રે નહિ નિષેધ કરેલો, અથવા ધર્મને અનુકૂળ એવો જે સર્વ ભવ પ્રાણીઓવિષે શાસ્ત્રને અનુસારે સ્ત્રી-પુત્રાદિ પદાર્થ વિષયક અભિલાષારૂપ કામ છે, તે કામ હું છું, અર્થાત્ શાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ કામરૂપ મારે વિશે (પરમેશ્વર વિશે) કામયુક્ત સર્વ પ્રાણી પ્રોત્ છે. (૧૧)

અવતરણિકા:-“હિ અર્જુન ! એ પ્રમાણે ઘણા પદાર્થોની ગણનાથી શું પ્રયોજન છે ? આ સર્વ જગત્ સારાથી (પરમેશ્વરથી) ઉત્પન્ન થયેલું છે તથા મારે વિશે (પરમેશ્વરવિષે જ) પ્રોત્ છે.” આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કહે છે:-

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે કાંઈ અન્ય સાત્ત્વિક પદાર્થ છે, જે કાંઈ રાજસ પદાર્થ છે તથા જે કાંઈ તામસ પદાર્થ છે, તે સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ પૂર્વોક્ત રીતે હું પરમેશ્વરથી જ બાણ. ૧૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વોક્ત પદાર્થોથી ભિન્ન જે કાંઈ બીજા પણ અંતઃકરણના પરિણામરૂપ શમ-દમાદિ સાત્ત્વિક ભાવો છે, હર્ષ-હયાદિ રાજસભાવો છે તથા શોક-માહાદિ તામસભાવો છે, જે સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસભાવ પ્રાણીઓને વિદ્યા-કર્મોદિકોની વશતાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે સર્વ ભાવોને જાદુ કલ્પત્ત્વ જગતઃ પ્રભવઃ ઇત્યાદિ વચનોક્ત રીતિથી મારાથી (પરમેશ્વરથી-ઉત્પન્ન થયેલા બાણ. અથવા જેમને વિષે સત્ત્વશુષ્ણુ પ્રધાન છે એવા જે સાત્ત્વિક ભાવો છે) જેવા કે દેવ, ઋષિ, બ્રાહ્મણ, શર્કરા ઇત્યાદિ પદાર્થો છે, તથા જેમનેવિષે રજેશુષ્ણુ પ્રધાન છે એવા જે રાજસ ભાવ છે જેવાકે ગંધર્વ, યક્ષ, સુનિય, મરચું ઇત્યાદિ પદાર્થો છે, તથા જેમનેવિષે તમેશુષ્ણુ પ્રધાન છે એવા જે તામસભાવો છે જેવાકે રાક્ષસ, કન્યાદ, શૂદ્ર, ગુંજન ઇત્યાદિ પદાર્થો છે, તે સર્વ પદાર્થો હું પરમેશ્વરથી જ ઉત્પન્ન થયેલા બાણ. હે અર્જુન ! એ પ્રકારે સર્વ પદાર્થો હું પરમેશ્વરથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, તેા પણ હું પરમેશ્વર તે જડ પદાર્થોવિષે આધેયરૂપે રહેલો નથી, અર્થાત્ જેમ રજ્જુરૂપ અધિષ્ઠાન કલિપત સર્પોદિકોનો વિકલ્પોવડે દ્વિપત થતું નથી, તેમ હું પરમેશ્વર પણ અનાત્મ પદાર્થોને વશવર્તી તથા તેમના વિકારોવડે દ્વિવિવ થતો નથી. જેમ સંસારી જીવ તેમને વશવર્તી તથા તેમના વિકારોવડે દ્વિવિવ થાય છે, તેમ હું પરમેશ્વર દ્વિવિવ થતો નથી. સર્વ જડ પદાર્થો તેા, જેમ રજ્જુવિષે સર્પોદિ કલિપત હોય છે, તેમ હું પરમેશ્વર વિષે જ કલિપત છે, અર્થાત્ હું પરમેશ્વરથી સત્તા સ્ફૂર્તિને પ્રાપ્ત થયેલા તે સર્વ પદાર્થો મને (પરમેશ્વરને) અધીન છે. (૧૨)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન્! સ્તોહમ્બુ કૌંતેય ઇત્યાદિ વચનોવડે આપે સર્વ જગતને પોતાનું સ્વરૂપ કહ્યું તથા પોતાને સ્વતંત્ર કહ્યા તથા નિત્ય-શુદ્ધ-સુકૃતસ્વભાવવાળા કહ્યા. એવા સ્વતંત્ર નિત્ય-શુદ્ધ-સુકૃતસ્વભાવવાળા આપ પરમેશ્વરથી અભિન્ન જે આ જગત છે, તે જગતવિષે સંસારીપણું કેવી રીતે સંભવશે? અર્થાત્ સંભવશે નહિ. “મારા સ્વતંત્ર નિત્યશુદ્ધ તથા સુકૃત સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી જ આ જગતવિષે સંસારીપણું થાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે થતું નથી” એવું વચન જો આપ કહેા, તો પણ તે આપના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન આ જગતમાં કયા કારણથી છે?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં, શ્રીભગવાન્ પોતાના સ્વરૂપના અજ્ઞાનવિષેના કારણનું કથન કરે છે.

ત્રિભિર્ગુણમયૈર્ભાવૈરેભિઃ સર્વમિદં જગત્ ।

મોહિતં નામિજાનાતિ મામેભ્યઃ પરમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-પૂર્વે કહેલા શુભમય ત્રણ પ્રકારના ભાવોવડે આ સર્વ જગત્ મોહિત થયું છે. માટે આ સર્વ શુભમય ભાવોથી પર તથા અવિક્ષિપ્તરૂપ મને (પરમેશ્વરને) કોઈ બાણી શકતું નથી. ૧૩

ટીકા:-હે અર્જુન! પૂર્વે કહેલા જે સત્ત્વ-રજ-તમ એ ત્રણ શુભોના વિકારરૂપ ત્રણ પ્રકારના ભાવો-પદાર્થો જ સર્વ પ્રાણીમાત્રને મોહિત કરે છે, અર્થાત્ નિત્ય-અનિત્ય વસ્તુના વિવેકની અયોગ્યતાને પ્રાપ્ત કરે છે. આ કારણથી જ પ્રાણીઓ મને-પરમાત્માદેવને બાણતા નથી. હું-પરમેશ્વર ત્રણ પ્રકારના ભાવોથી પર છું અર્થાત્ સર્વ ભાવોની કલ્પનાના અધિષ્ઠાનરૂપ છું તથા સર્વ ભાવોથી અત્યંત વિલક્ષણ છું. તે વિલક્ષણતાવિષે હેતુગામિત વિશેષણ કહે છે-અવ્યયં હતિ-અર્થાત્-જન્મ-મરણાદિ સર્વ વિકારોથી હું રહિત છું, દશ્ય પ્રપંચથી રહિત છું, આનંદદન છું, પોતાના સ્વયંજ્યોતિરૂપે કરીને પ્રકાશમાન છું તથા સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ છું, એવા અત્યંત સમીપ મને-પરમેશ્વરને પ્રાણી બાણતા નથી. તે પ્રત્યક્ અભિન્ન મારા (પરમેશ્વરના) અજ્ઞાનથી જ સર્વ પ્રાણીઓ વારંવાર જન્મ-મરણરૂપ સંસારને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી એ અવિવેકીજનોનું મોહું હૌશોગ્ય છે.

સત્ત્વાદિ શુભમય ભાવોથી સર્વ પ્રાણીઓ મોહને પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કહેલી છે:-

શ્લોક:-“ઇન્દ્રિયામ્યામજગ્યામ્યાં દ્વામ્યામેવ હતં જગત્ । અહો ઉપસ્થજિહ્વામ્યાં વ્રજાદિમશકાવધિ ॥

અર્થાત્-અત્પ યત્નવડે જય કરવાને અશક્ય જે ઉપસ્થ ઇન્દ્રિય છે તથા જિહ્વા ઇન્દ્રિય છે તે બે ઇન્દ્રિયોએ જ વ્રજાથી લઈને મશક (મચ્છર) સુધીના આ સર્વ જગતને હણેલું છે, એ મોહું આશ્ચર્ય છે. યદપિ પોતપોતાના વિષયોવિષે પ્રવૃત્ત થયેલી નેત્રાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયો પુરુષના અનર્થના હેતુઓ છે, તથાપિ સર્વ ઇન્દ્રિયોવિષે ઉપસ્થ અને જિહ્વા (જીભ) એ બે ઇન્દ્રિયો જ અત્યંત પ્રબળ છે, તેથી તે બે ઇન્દ્રિયોનું જ અહીં ગણણ કર્યું છે. (૧૩)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન્! પૂર્વે કહેલા જે અનાદિચ્છિદ માયાના સત્ત્વાદિ ત્રણ શુભો છે, તે ત્રણ શુભોવડે સંગદ થયેલા આ જગતને સ્વતંત્રતાને અભાવ હોવાથી, ત્રિશુભાત્મક માયાને નિવૃત્ત કરવાનું સામર્થ્ય નથી. તેથી કહાયિત્ પણ માયાની નિવૃત્તિ થશે નહિ, કારણ કે યથાર્થ વસ્તુના વિવેકનું જે અસામર્થ્ય છે, તે અસામર્થ્યના હેતુરૂપ ત્રિશુભાત્મક માયા સનાતન જ છે.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં, “અન્ય ઉપાયવડે યદપિ માયાની નિવૃત્તિ થતી નથી તથાપિ એક ભગવતની શરણુતાવડે પ્રાપ્ત થયેલા વત્સજ્ઞાનથી માયાની નિવૃત્તિ સંભવે છે” આ પ્રકારનો ઉત્તર શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

દૈવી હોવા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા ।

મામેવ યે પ્રપદ્યંતે માયામેતાં તરંતિ તે ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-મારી-પરમેશ્વરની સત્ત્વાદિ શુભરૂપ પ્રસિદ્ધ દૈવી માયા દુરતિક્રમા છે. જે પુરુષો મારો (પરમેશ્વરને) સાક્ષાત્કાર કરે છે તે પુરુષો જ આ માયાનો નાશ કરે છે. ૧૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! एको देवः सर्वभूतेषु गूढः धृत्यादि श्रुतिग्राये प्रतिपादन કરેલો જે સ્વપ્રકાશ-ચૈતન્ય-આનંદ સ્વરૂપ દેવ છે, જે દેવ જીવ-ઇશ્વર વિભાગથી રહિત છે, તે શુદ્ધ ચૈતન્ય માત્ર દેવના આશ્રયરૂપે કરીને તથા વિષયરૂપે કરીને જે માયા કહવામાં આવે છે, તેનું નામ દૈવી છે; અર્થાત્ જેમ જે ગૂઢને આશ્રિત રહે છે તે ગૂઢને જ આવૃત્ત કરે છે, તેમ માયા પણ જે શુદ્ધ ચૈતન્યદેવને આશ્રિત રહે છે તે શુદ્ધ ચૈતન્યદેવને વિષય કરે છે. આ પ્રકારે ચૈતન્યદેવને આશ્રિત તથા ચૈતન્યદેવવિષયક હોવાથી માયા ‘દૈવી’ કહેવાય છે. આ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કહેલી છે:-

શ્લોક:-આશ્રયત્વવિષયત્વમાયિનીનિર્વિભાગચિતિરેવ કેવલા ।

पूर्वसिद्धत्वमसौ हि पश्चिमो जात्रयो भवति नास्मिगोचरः ॥

અર્થાત્-જીવ-ઇશ્વરવિભાગથી રહિત કેવલ ચૈતન્યમાત્ર જ અનાદિસિદ્ધ અજ્ઞાનના આશ્રયત્વને તથા વિષયત્વને પ્રાપ્ત થાય છે, જે કારણથી તે અનાદિસિદ્ધ અજ્ઞાનનો પશ્ચાત્ ભાવી કોઈ પણ પદાર્થ-આશ્રય તથા વિષય થતો નથી. જે દૈવી માયા મામહ ન જાનામિ અર્થાત્ ‘હું પોતાને જાણતો નથી,’ એ પ્રકારના સાક્ષીરૂપ પ્રત્યક્ષે કરીને સિદ્ધ હોવાથી, તેનો અપભ્રાપ કરવામાં આવતો નથી; તથા જે માયા સ્વપ્નમાદિકોની અન્યથા અનુપપત્તિરૂપ અર્થાપતિ-પ્રમાણુવડે સિદ્ધ છે, તે માયાની પ્રસિદ્ધિ એા હિ એ બન્ને શબ્દોવડે કહી છે. તેમાં એા શબ્દવડે સાક્ષીપ્રત્યક્ષસિદ્ધતા કહી છે અને હિ શબ્દવડે અર્થાપતિ પ્રમાણુસિદ્ધતા કહી છે; તથા જે માયા શુભમયી છે અર્થાત્ સત્ત્વ-રજ-તમ એ ત્રણ શુભરૂપ છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેમ તેવડું કરેલું દોરડું અત્યંત દૃઢ હોવાથી પુરુષોના બંધનનો હેતુ હોય છે, તેમ અત્યંત દૃઢ હોવાથી એ ત્રિશુભાત્મક માયા પણ જીવોના બંધનનો હેતુ છે. આ અર્થનું બોધન કરવાવારતે જ શ્રીભગવાને માયાનું ‘શુભમયી’ એવું વિશેષણ કહેલું છે. આવી જે મારી-પરમેશ્વરની માયા છે, અર્થાત્ સર્વ જગતના કારણરૂપ, સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિસંપન્ન તથા માયાવી એવો જે હું પરમેશ્વર છું, તે મારા-ગૂઢી પુરુષના ગૂઢાદિકોની પેઠે-મમાત્મની વિષયીભૂત જે માયા છે, જે માયા મને-પરમેશ્વરને અધીન હોવાથી આ જગતની ઉત્પત્તિ આદિકોનો નિર્વાહ કરનારી છે; તથા જે માયા તત્ત્વવસ્તુના ભાનના પ્રતિબંધવડે અતત્ત્વવસ્તુના ભાનના હેતુરૂપ આવરણ-વિશેષશક્તિ-વાળી અવિદ્યારૂપ છે; તથા જે માયા સર્વ જગતની પ્રકૃતિરૂપ છે. જેમ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે મોર્ચાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્માવિર્નં ત મહેશ્વર-અર્થાત્-માયા આ સર્વ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે, અને માયાવાળો ‘મહેશ્વર’ કહેવાય છે

અહીં આ પ્રમાણે પ્રક્રિયા છે: જીવ, ઇશ્વર તથા જગત્ ધૃત્યાદિ વિભાગથી રહિત જે શુદ્ધ ચૈતન્ય છે, તે શુદ્ધ ચૈતન્યવિષે અકથસ્ત જે અનાદિ માયારૂપ અવિદ્યા છે, જે અવિદ્યા સત્ત્વશુભની પ્રધાનતાવડે અત્યંત સ્વચ્છ છે, એવી સ્વચ્છ અવિદ્યા જેમ સ્વચ્છ દર્પણ સુખના આભાસને ઘટ્ટણ કરે છે, તેમ ચૈતનના આભાસને શૂદ્ધ કરે છે. જેમ દર્પણરૂપ ઉપાધિના રથામતાદિ દોષો સુખરૂપ બિબ્બને રપસા કરતા નથી, તેમ અવિદ્યારૂપ ઉપાધિના દોષોવડે અસંબદ્ધ હોવાથી પરમેશ્વર બિબ્બરથાનીય છે. અને જેમ દર્પણવિષે સ્થિત પ્રતિબિંબ દર્પણના રથામતાદિ દોષોવડે સંબદ્ધ હોય છે, તેમ તે અવિદ્યારૂપ ઉપાધિના દોષોવડે સંબદ્ધ હોવાથી

જીવાત્મા પ્રતિબિંબસ્થાનીય છે. બિંબરૂપ ઈશ્વરથી જ તે જીવના લોગવાસ્તે આકાશાદિ ક્રમવડે, શરીર-ઈન્દ્રિયાદિ સંઘાત તથા તે સંઘાતના લોગ્યરૂપ સંપૂર્ણ પ્રપંચ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રકારની કલ્પના કરવામાં આવે છે. જેમ બિંબ અને પ્રતિબિંબ એ બન્નેવિધે શુદ્ધ સુખ અનુભવ હોય છે, તેમ ઈશ્વર અને જીવ એ બન્નેવિધે અનુભવ જે માયા ઉપહિતચૈતન્ય છે, તે ચૈતન્યસાક્ષી કહેવાય છે. સાક્ષીચૈતન્યથી જ પોતાના વિષે અધ્યસ્તમાયા તથા માયાના કાર્યરૂપ સર્વ પ્રપંચ પ્રકાશિત કરાય છે, તેથી સાક્ષીચૈતન્યના અભિપ્રાયવડે શ્રીભગવાને અવિદ્યારૂપ માયાને 'દૈવી' કહેલી છે, અને તે બિંબરૂપ ઈશ્વરના અભિપ્રાયવડે શ્રીભગવાને તે માયાને મમ માયા કહેલી છે. યદ્યપિ એક અવિદ્યા વિષે પ્રતિબિંબરૂપ એક જ જીવ સંભવે છે, તથાપિ એક અવિદ્યાવિષે રહેલા અંતઃકરણના સંસ્કારો ભિન્ન ભિન્ન છે. સંસ્કારોના ભેદે કરીને અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિવાળા જીવનો આ ગીતા વિષે તથા શ્રુતિ વિષે ભેદ કહેલો છે. તેમાં આ ગીતા વિષે મામેવ વે પ્રવચતે, દુષ્કૃતિનો મૂઢા ન પ્રવચતે, ચતુર્વિધા ભજંતે મામ ઇત્યાદિ વચનોવડે જીવનો ભેદ કહ્યો છે; અને શ્રુતિ વિષે તો તયો યો દેવાનાં પ્રત્યબુદ્ધ્યત સ એવ તદમવત્તયા કૃષીર્ણં તયા મદ્વ્યાગામ ઇત્યાદિ વચનોવડે જીવનો ભેદ કહ્યો છે. અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિના ભેદનો વિચાર ન કરીએ, તો જીવત્વની પ્રયોજક અવિદ્યારૂપ ઉપાધિનું એકત્વ હોવાથી, આ ગીતા વિષે તથા શ્રુતિ વિષે જીવને પણ એકત્વરૂપ જ કહેલ છે. આ ગીતામાં-ધેરુઃ પાર્શ્વે માં વિદ્ધિ સર્વ-ધેરેષુ મારત્ । પ્રજ્ઞતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્યનાદી રમાવપિ । સમૈવાંરો જીવજોકે જીવન્મૃતઃ સનાતનઃ ॥ ઇત્યાદિ વચનોવડે જીવનું એકત્વ કહ્યું છે, અને શ્રુતિમાં-મમ વા દ્વદમમ ભાસીતદાસ્યમાનમેવાવેદં વ્રણાસ્મીતિ તત્માત્તર્ત્તમમવત્ । એકો દેવઃ સર્વમૂતેષુ વૃદ્ધઃ । બને જીવેનાત્માસ્યપ્રવિચ્ચ । વાષાપ્રશતમાગત્ય ચતથા કલ્પિતત્ત્વ ચ । મામો જીવઃ સ વિદ્યેયઃ સ ચાન્તત્ત્વાય કલ્પતે ॥ ઇત્યાદિ વચનોવડે જીવનું એકત્વ કહ્યું છે. યદ્યપિ હર્ષણુ વિષે રહેલું જે ચૈત્ર નામે પુરુષનું પ્રતિબિંબ છે, તે પ્રતિબિંબ પોતાને તથા પરને જાણતું નથી, કારણ કે જડ-ચૈતનના સમુદાયરૂપ જે ચૈત્ર નામે પુરુષ છે, તે ચૈત્ર પુરુષના શરીરરૂપ અચૈતન અંશનું જ હર્ષણુ વિષે પ્રતિબિંબ રચ્ય છે, પણ હર્ષણુ વિષે ચૈતન અંશનું પ્રતિબિંબ હોતું નથી. તેથી તે પ્રતિબિંબ જડ હોવા ન પોતાને તથા પરને જાણતું નથી; તથાપિ અવિદ્યા વિષે જે ચૈતનનું પ્રતિબિંબ છે, તે પ્રતિબિંબ જે નરૂપ હોવાથી પોતાને તથા પરને જાણે છે; કારણ કે પ્રતિબિંબ પક્ષ વિષે પ્રતિબિંબ મિથ્ય. હોતું નથી. કિન્તુ તે બિંબ ચૈતન્ય વિષે માત્ર ઉપાધિસ્થત્વ જ દ્વિષિત હોય છે, અને આભાસ પક્ષ વિષે યદ્યપિ ચિદાભાસ શુદ્ધિ-રજવાદિકોની પેઠે આનર્વચનીય ઉત્પન્ન થાય છે, તથાપિ તે ચિદાભાસ ઘટાદિ જડ પદાર્થોથી વિવક્ષણુ છે. તેથી ચિદાભાસ વિષે પણ પોતાનું જ્ઞાન તથા પરનું જ્ઞાન સંભવે છે. એવો પ્રતિબિંબરૂપ જીવ જ્યાં સૂધી પોતાના પરમેશ્વરરૂપ બિંબની સાથે પોતાની એકતાને જાણતો નથી, ત્યાં સૂધી જેમ જળમાં રહેલો સૂર્ય જળના કંપાદિ વિકારોને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તે પ્રતિબિંબરૂપ જીવ પણ અવિદ્યારૂપ ઉપાધિના સહસ્ર વિકારોનો અનુભવ કરે છે: આ સર્વ અર્થ શ્રીભગવાન કહે છે: મમ માયા દુરત્તયા દ્વિતિ ॥ હે અર્જુન ! બિંબભૂત મારા-પરમેશ્વરના એકય સાક્ષાત્કારવિના આ મારી માયા તરવી અશક્ય છે, તેથી આ માયા દુરત્તયા કહેવાય છે. આ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:—

યદા ચર્મવદાકાશં વેદ્યવિવંતિ માનવાઃ । તદા દેવમવિજ્ઞાય દુઃસ્વત્વાન્તો મવિવ્યતિ ॥ જે કાળે, મનુષ્ય ચર્મની પેઠે આકાશને એકું કરી લેશે, તે કાળે "હું બ્રહ્મરૂપ છું" એ પ્રમાણે પરમાત્માદેવને ન જાણીને પણ અવિદ્યાદિ સર્વ દુઃખોનો નાશ થશે. તાત્પર્ય એ છે કે જેમ ચર્મની પેઠે નિરવયવ આકાશનું એકું કરવું અત્યંત અશક્ય છે, તેમ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારવિના અવિદ્યાદિ દુઃખોનો નાશ કરવો પણ અત્યંત અશક્ય છે. આ કારણથી જીવ અંતઃકરણાવશિષ્ટ હોવાથી, અંતઃકરણથી સંબંધ પદાર્થોને

નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોદ્ધારા પ્રકાશિત કરતો હોવાથી, અલ્પજ્ઞ કહેવાય છે. આ કારણથી જ જીવ “હું બાહ્ય છું, હું કરુ છું, હું લોગતું છું.” ઇત્યાદિ અધ્યાસરૂપ સહસ્ર અનર્થોને પાત્ર થાય છે, અને તે જ પ્રતિબિંબરૂપ જીવ જ્યારે પોતાના બિંબભૂત ઇશ્વરનું આરાધન કરે છે અર્થાત્ જે બિંબરૂપ ઇશ્વર અનંત શક્તિવાળો છે, અવિદ્યારૂપ માયાનો નિયંતા છે, સર્વ પ્રપંચને બાબનારો છે, સર્વ શુભ-અશુભ કર્મનાં ક્ષણેના પ્રદાતા છે, પરિપૂર્ણ આનંદધનભૂતિ છે, ભક્તજનોના ઉદ્ધાર કરવાવારતે અનેક અવતારો ધારણ કરે છે તથા સર્વનો પરમગુરુરૂપ છે, એવા બિંબભૂત પરમેશ્વરને પ્રતિબિંબરૂપ જીવ જ્યારે સર્વ કર્મોના સમર્પણવડે આરાધન કરે છે, ત્યારે બિંબ વિષે સમર્પણ કરેલા શુભોના પ્રતિબિંબ વિષે લાન થવાથી જીવ સર્વ પુરુષાર્થોને પ્રાપ્ત થાય છે.

એ વાત પ્રહ્લાદે પણ કહી છે:-તૈન્મયત્વન. પ્રચુરવં તિજલાભપૂર્ણં માનં જનાદવિદુષઃ કરુણો જ્ઞાતે। યદ્યજ્ઞો મગધતે વિદધીતમાન તચ્ચાત્મને પ્રતિમુલ્લસ્ય યયામુલ્ભચી ॥ અર્થાત્-દર્પણ વિષે પ્રતિબિંબિત મુખ વિષે જ્યારે તિલકાદિરૂપ શ્રી અપેક્ષિત હોય છે, ત્યારે બિંબભૂત મુખ વિષે જ તે તિલકાદિ ચિહ્નો કરવામાં આવે છે. તે બિંબભૂત મુખ વિષે કરેલાં તિલકાદિ ચિહ્નો જ પોતે પ્રતિબિંબ વિષે પ્રતીત થાય છે. બિંબભૂત મુખ વિષે તિલકાદિ કંઈ વિના પ્રતિબિંબ વિષે તિલકાદિકોને પ્રાપ્ત કરવાનો ખીજો કાંઈ ઉપાય નથી. તેવી રીતે બિંબભૂત ઇશ્વર વિષે સમર્પણ કરેલાં કર્મોદિ પુરુષાર્થોને જ પ્રતિબિંબરૂપ જીવ પ્રાપ્ત થાય છે. બિંબભૂત ઇશ્વર વિષે કર્મોદિકોને અર્પણ કર્યા વિના તે પ્રતિબિંબરૂપ જીવને પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ વિષે ખીજો કાંઈ ઉપાય નથી. એ પ્રકારે સર્વત્ર પરિપૂર્ણ ભગવાન્ વાસુદેવનું આરાધન કરનારા અધિકારી પુરુષનું અંતઃકરણ જ્યારે જ્ઞાનનાં પ્રતિબંધક પાપોથી રહિત થાય છે તથા જ્ઞાનને અનુકૂળ પુરુષોત્તમને યુક્ત થાય છે, ત્યારે જેમ અત્યંત નિર્મળ દર્પણ વિષે મુખ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે, તેમ સર્વ કર્મોના ત્યાગપૂર્વક તથા શમ-દમ્ભાદિ પૂર્વક બ્રહ્મવેત્તા ગુરુની સમીપે જઈને કરેલાં શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસનવડે સંસ્કૃત તથા અત્યંત સ્વચ્છ અંતઃકરણ વિષે “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારની સાક્ષાત્કારરૂપ વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. જે સાક્ષાત્કારરૂપ વૃત્તિ બ્રહ્મવેત્તા ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા તત્ત્વમતિ એ વેદાંત વાક્યવડે ઉત્પન્ન થયેલી છે, જે વૃત્તિ અનાત્માકારતાથી રહિત છે, તથા સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત શુદ્ધ ચૈતન્યનો આકાર છે. એવી સાક્ષાત્કારરૂપ વૃત્તિ વિષે પ્રતિબિંબિત થયેલું ચૈતન્ય, એ કાળે જેવી રીતે દીપક પોતાની ઉત્પત્તિના કાળે જ અધકારનો નાશ કરે છે, તેમ સ્વઆશ્રય અવિદ્યાનો નાશ કરે છે. અવિદ્યાનો નાશ થયા પછી વૃત્તિસહિત સર્વ કાર્ય પ્રપંચનો નાશ થાય છે. કારણ કે ઉપાદાન કારણનો નાશ થયા પછી ઉપાદેય કાર્યના નાશનો સર્વ શાસ્ત્રવાળાઓ અંગીકાર કરે છે. આ સર્વ અર્થ શ્રીભગવાન્ કહે છે:-મામેવ યે પ્રપચંતે માયામેવાં તરતિ તે દત્તિ। આત્મેત્પેગોપાસીત। તદાત્માવમેવાવેવ। તમેવ ધોરો વિજ્ઞાય તમેવ વિદિત્વાતિમ્તરમેતિ ॥ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં રહેલો જે જ્ઞ શબ્દ છે, તે જ્ઞકાર જેમ પ્રત્ય અભિન્ન બ્રહ્મ વિષે સર્વ ઉપાધિઓથી રહિતપણાનું યોધન કરે છે, તેવી રીતે મામેવ યે પ્રપચંતે એ ગીતાવચનમાં રહેલો જ્ઞકાર પણ પ્રત્યક્ અભિન્ન બ્રહ્મ વિષે સર્વ ઉપાધિઓથી રહિતપણાનું યોધન કરે છે; અર્થાત્ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ કારણરૂપ સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત સચ્ચિદાનંદ-અખડ-અદ્વિતીયરૂપ મને-પરમાત્માદેવને જે અધિકારી પુરુષો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે અધિકારી પુરુષો જ અવિદ્યારૂપ માયાનો નાશ કરે છે.

તાત્પર્ય એ કે, જે અંતઃકરણની વૃત્તિ તત્ત્વમતિ આદિ વેદાંતવાક્યોવડે ઉત્પન્ન થયેલી છે તથા નિર્વિકલ્પક સાક્ષાત્કારરૂપ છે તથા નિર્વચન કરવાને અયોગ્ય શુદ્ધ ચિદાકારત્વ ધર્મવડે વિદિષ્ટ છે, સર્વ સુકૃતોના ક્ષણરૂપ છે, નિદિધ્યાસનના પરિપાકથી ઉત્પન્ન થયેલી છે તથા સર્વ કાર્યસહિત

અજ્ઞાનની વિરોધિની છે. આવી સાક્ષાત્કારરૂપ નૃત્તિવડે જે અધિકારી પુરુષો મને તત્પદાર્થરૂપ પરમાત્માદેવને પોતાના આત્મારૂપે કરીને સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે અધિકારી પુરુષો જ મારી અવિદ્યારૂપ માયાનો વિના આધારે જ નાશ કરે છે. “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારના મારા સાક્ષાત્કારવિના બીજા અનેક ઉપાયોવડે પણ જે માયાનો નાશ કરી શકાતો નથી તથા જે માયા સર્વ અનર્થોના જન્મની ભૂમિરૂપ છે, એવી અવિદ્યારૂપ માયાને અધિકારી પુરુષો મારા-પરમાત્માદેવના સાક્ષાત્કારવડે સુખથી નષ્ટ કરી શકે છે, અર્થાત્ સર્વ ઉપાધિઓની નિવૃત્તિવડે પુરુષો સચ્ચિદાનંદધનરૂપે કરીને જ રહે છે. એવા બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોને કોઈ પણ પ્રતિબંધ કરી શકતું નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-તત્ત્વ જ્ઞાન દેવાથ ના ભૂત્યા ઈશત આત્મા ભેષા સ ભવતિ-અર્થાત્ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષનો અભિભવ કરવામાં ઇદ્રાદિ દેવતાઓ પણ સમર્થ થતા નથી. કારણુ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ સર્વ દેવતાઓના આત્મારૂપ જ છે. તેમાં જે તે એ બન્ને શબ્દોવિષે ઘણા પુરુષોનું વાચક જે બહુવચન ભગવાને કહ્યું છે, તે બહુવચન, દેહ-ઇન્દ્રિયરૂપ સંધાતના ભેદે કરીને કલ્પના કરેલા આત્માના ભેદભ્રમનો અનુવાદ કરે છે, તે બહુવચન કાંઈ વાસ્તવિક રીતે આત્માના ભેદનું યોગ્ય નથી.

મામેવ યે પ્રવચંતે એ વચનને સ્થાને મામેવ યે પ્રવચંતિ એ સાક્ષાત્કારવાચક વચન જ ભગવાનને કહેતું યોગ્ય હતું. કારણુ કે સાક્ષાત્કારવડે માયાની નિવૃત્તિ થાય છે પણ કર્મ ઉપાસનાદિકોવડે માયાની નિવૃત્તિ થતી નથી. આ વચન ન કહી શ્રીભગવાને જે મામેવ યે પ્રવચંતે એવું વચન કહ્યું છે, તે વડે એ અર્થ સૂચિત થયો છે કે, જે અધિકારી પુરુષો મારા-એક પરમેશ્વરના શરણુને પ્રાપ્ત થઈને પરમાનંદધન પરિપૂર્ણ ભગવાન વાસુદેવનું ચિતન કરતાં દિવસોને વ્યતીત કરે છે, તે અધિકારી પુરુષો મારા-પરમેશ્વરના પ્રેમજન્ય મહાન્ આનંદસમુદ્રવિષે મગ્ન મનવાળા હોવાથી આ મારી માયાના સંપૂર્ણ ગુણવિકારોથી અભિભવ પામતા નથી. કિન્તુ ઉલટી તે મારી માયા, “આ ભગવત્ શરણુ પુરુષ મારા વિલાસ વિનોદવિષે અકુશલ હોવાથી મારો નાશ કરવાને સમર્થ છે” એ પ્રકારની શંકા કરીને તે ભક્તજનોમાંથી પોતાની મેળેજ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે, જેવી રીતે કોધવાન તપસ્વી પુરુષો પાસેથી વારાંગન નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. તેથી અધિકારી પુરુષો મારી માયાના તરણવાસ્તે મારુ-પરિપૂર્ણ ભગવાન વાસુદેવનું નિરંતર ચિતન કરવું. (૧૪)

અવતરણિકા:—“હું ભગવન! એ પ્રકારે આપ પરમેશ્વરને શરણાગત થઈને આપના નિરંતર ચિતનથી જો માયાની નિવૃત્તિ થતી હોય, તો સર્વ અનર્થોના મૂળભૂત માયાનો નાશ કરવાવાસ્તે, સર્વ મનુષ્ય આપના શરણુને શા વાસ્તે પ્રાપ્ત નથી થતા?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં, “અનેક જન્મોવિષે સંચય કરેલા પાપરૂપ પ્રતિબંધની વશતાથી સર્વ મનુષ્યો મારા શરણુને પ્રાપ્ત થતા નથી,” એ પ્રકારનો ઉત્તર શ્રીભગવાન કહે છે:—

ન માં દુષ્કૃતિનો મૃદાઃ પ્રવચંતે નરાધમાઃ ।

માયયાપહતજ્ઞાના આસુરં માવમાશ્રિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે પુરુષો પાપકર્મવાળા છે, મૂઢ છે, નરોવિશે અધમ છે, જેઓનું જ્ઞાન માયાવડે નિવૃત્તિ થયું છે તથા જેઓએ દંભદર્પોદિરૂપ આસુરભાવનો આશ્રય કર્યો છે તેવા પુરુષો મને (પરમેશ્વરને) ભજતા નથી. ૧૫

ટીકા:—હું અર્જુન! જે પુરુષો પાપકર્મોવડે નિલ જ યુક્ત છે, અર્થાત્ જેઓ યુક્ત છે તે પુરુષો સર્વ મનુષ્યોવિષે અધમ છે. આ પાપાત્મા પુરુષો આ

પાવડે નિહા કરવા યોગ્ય હોય છે; અને પરલોકવિષે સહસ્ર અનર્થોને પ્રાપ્ત થાય છે, આ કારણથી તે પાપાત્મા પુરુષો સર્વમનુષ્યો વિષે અધમ છે.

અર્જુનની શંકા:—“હિ ભગવન્! પુરુષો અનર્થની પ્રાપ્તિ કરનારાં પાપકર્મો જ સર્વદા શા કારણથી કરે છે?”

શ્રીભગવાને ક્ષેત્રું સમાધાન:—મૂઢા: इति—હે અર્જુન! પુરુષો મૂઢ છે અર્થાત્ “આ કાર્ય મારા અર્થનું સાધન છે તથા આ કાર્ય મારા અનર્થનું સાધન છે.” એ પ્રકારના ઇષ્ટ-અનિષ્ટના વિવેકથી શૂન્ય છે; તે કારણથી તે પુરુષો સર્વદા પાપ જ કરે છે.

અર્જુનની શંકા:—“હિ ભગવન્! શાસ્ત્રપ્રમાણુ વિધમાન હોવા છતાં પુરુષો વિવેક શા વાસ્તે કરતા નથી?”

શ્રીભગવાને ક્ષેત્રું સમાધાન:—માયયાડપદ્મજ્ઞાના: इति—શરીર-ઇન્દ્રિયાદિ સંઘાત વિષે તાદાત્મ્ય પ્રાપ્તિરૂપે કરીને પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલી જે માયા છે, તે માયાવડે જેમનું વિવેક કરવાના સામર્થ્યરૂપ જ્ઞાન, પ્રવિણદ્ધ થયું છે, તેઓ માયયાડપદ્મજ્ઞાના: કહેવાય છે. તે પુરુષો માયયાપહુતજ્ઞાના: છે, તેથી તેઓ કાર્ય-અકાર્યને વિવેક કરતા નથી. આ કારણથી જ દેવો-દુર્વોદ્ધિમાનસઃ ક્રોધ: રાગદ્વેષઃ ચ ઇત્યાદિ વચનોવડે આગળ કહેવામાં આવનારો જે આસુરભાવ છે, તે હિંસા-અનૃતાદિરૂપ આસુર સ્વભાવનો જ જેમણે આશ્રય કર્યો છે, તે દુઃકૃતી પુરુષો મારા-પરમાત્માદેવના સાક્ષાત્કારને અયોગ્ય હોવાથી મને-પરમેશ્વરને ભજતા નથી, તેથી તે દુઃકૃતી પુરુષોનું કોઈ આશ્ચર્યરૂપ દોષાંગ્ય છે.

કોઈ ટીકામાં તો આ શ્લોકનો આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે: તે પુરુષો દુઃકૃતી છે. તે કારણથી ચિત્તની શુદ્ધિના અભાવથી પુરુષો મૂઢ છે. અર્થાત્ આત્મ-અનાત્મ વિવેકથી રહિત છે. આ કારણથી જ પુરુષો મનુષ્યોવિષે અધમ છે. એવા દુઃકૃતી નરાધમ પુરુષો મને-પરમેશ્વરને ભજતા નથી. “તે પુરુષો દુઃકૃતી કેમ છે?” એવી શંકા થતાં કહે છે—માયયાડપદ્મજ્ઞાના: इति—અવિદ્યારૂપ માયાવડે પુરુષોનું અખંડ સંવિદ પ્રદ્ધરૂપ જ્ઞાન આચ્છાદિત થઈ ગયું છે, તે કારણથી તે પુરુષો દુઃકૃતી છે. એટલા કથનથી માયાની આવરણશક્તિ કહી. જે પુરુષોએ આસુરભાવનો આશ્રય કર્યો છે અર્થાત્ “દેહ-ઇન્દ્રિયરૂપ સંઘાત જ આત્મા છે તેથી સંઘાતને જ સર્વ પ્રકારે તૃપ્ત કરવો” એ પ્રકારનો જે આસુરવિદાયનના ચિત્તનો અભિપ્રાય છે, તેનું નામ આસુરભાવ છે. એવા આસુરભાવનો જેમણે આશ્રય કર્યો છે, તેવા પુરુષો દુઃકૃત કર્મ કરે છે. આટલા કથનવડે માયાની વિદ્વેષશક્તિ કહી. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે માયાએ સ્વરૂપાનંદને આવરણ કરીને ઉત્પન્ન કરેલો જે દેહવિષે આત્મત્વસુદ્ધિરૂપ ભ્રમ છે, તે દેહાત્મ અભિમાનથી દેહાદિકોની પુદ્ધિ કરવાવાસ્તે પુરુષો અનેક પ્રકારનાં દુઃકૃતો કરે છે. પાપકર્મોવડે મૂઢ થયેલા તથા સર્વ મનુષ્યોવિષે અધમ થયેલા તે પુરુષો મને-પરમેશ્વરને ભજતા નથી. તેથી અવિદ્યારૂપ માયા જ સર્વ અનર્થોના મૂળભૂત છે. (૧૫)

અવતરણિકા:—હિંવા જે પુરુષો આસુરભાવથી રહિત છે, સર્વદા પુણ્યકર્મવાળા છે તથા ઇષ્ટ-અનિષ્ટ વસ્તુના વિવેકવાળા છે, તે પુરુષો, પુણ્યકર્મની ન્યૂનાધિકતાવડે ચાર પ્રકારના થઈને, મને-પરમેશ્વરને ભજે છે, તથા યથાક્રમે કરીને કામનાથી રહિત થયેલા તે પુરુષો મારા-પરમેશ્વરના પ્રસાદથી માયાને તરે છે: આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કહે છે:—

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભરતવંશવિશે શ્રેષ્ઠ એવા અર્જુન! આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી તથા જ્ઞાની આ ચાર પ્રકારના સુકૃતવાળા જનો મારું પરમેશ્વરનું ભજન કરે છે. ૧૬

ટીકા:-હે અર્જુન! જે પુરુષો સુકૃતી છે અર્થાત્ જે પુરુષોએ પૂર્વના અનેક જન્મોવિષે પુણ્યકર્મોના સંચય કર્યો છે, તે પુરુષો જ જનો છે અર્થાત્ સફળ જન્મવાળા છે. તેમનાથી લીધે પુરુષો નિષ્કામ જન્મવાળા છે. એવા સુકૃતી જનો જ મને-પરમેશ્વરને ભજે છે, અર્થાત્ મારું-પરમેશ્વરનું આરાધન કરે છે. મારું ભજન કરનારા જનો પણ આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાની એ લોકે કરીને ચાર પ્રકારના હોય છે. તે ચારેમાં આર્ત, જિજ્ઞાસુ તથા અર્થાર્થી એ ત્રણ સકામ હોય છે અને જ્ઞાની નિષ્કામ હોય છે. શત્રુ-વ્યાધાદિરૂપ આપદાનું નામ આર્તિ છે. તે આર્તિવડે જે ઘસ્ત હોય તેનું નામ આર્ત છે. એવો આર્તજન આપદારૂપ આર્તિને નિવૃત્ત કરવાવાસ્તે મારું-પરમેશ્વરનું આરાધન કરે છે. જેવી રીતે યજ્ઞના લંગવડે ક્રોધને પ્રાપ્ત થયેલા ઇંદ્ર મજ્જૂમિ વિષે ઘણો વરસાદ વરસાવ્યો અને તેવડે દુઃખી થયેલા મજ્જવાસી જનો મારું-પરમેશ્વરનું આરાધન કરવા લાગ્યા. જરાસંધ રાજાના બંધનગૃહ વિષે પ્રાપ્ત થયેલા સર્વ રાજાઓ આર્ત થઈને મારું પરમેશ્વરનું આરાધન કરવા લાગ્યા તથા દુર્યોધનની સભા વિષે વચ્ચો ઉતારવાથી આર્ત થયેલી દ્રૌપદી મારું-પરમેશ્વરનું આરાધન કરવા લાગી તથા ગ્રાહવડે ઘસ્ત થયેલો ગજેન્દ્ર આર્ત થઈને મારું-પરમેશ્વરનું આરાધન કરવા લાગ્યો. એ વગેરે ખીબ પણ અનેક જનો આર્ત થઈને મારું-પરમેશ્વરનું આરાધન કરવા લાગેલા છે.

જે પુરુષને સર્વદા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા છે તેને જિજ્ઞાસુ કહેવામાં આવે છે. જિજ્ઞાસુ પણ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિવાસ્તે મારું-પરમેશ્વરનું આરાધન કરે છે. જેવી રીતે સુયુ-કુંડ, જનકરામ તથા ઉદ્ધવ ઇત્યાદિ જિજ્ઞાસુ જનો આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વાસ્તે મારું-પરમેશ્વરનું આરાધન કરતા હતા.

આ લોકમાં રહેલાં તથા પર લોકમાં રહેલાં જે ધન, સ્ત્રી, પુત્રાદિ લોગનાં સાધનો છે તે અર્થ કહેવાય છે. આ અર્થની ઇચ્છા કરનારા પુરુષો અર્થાર્થી કહેવાય છે. એવા અર્થાર્થી જનો પણ ધનાદિરૂપ અર્થની પ્રાપ્તિવાસ્તે મારું-પરમેશ્વરનું આરાધન કરે છે; જેવી રીતે સુગ્રીવ, વિલીષણુ, ઉપમન્યુ ઇત્યાદિ અર્થાર્થી જનો આ લોકનાં લોગસાધનોની ઇચ્છા કરીને મારું-પરમેશ્વરનું આરાધન કરતા હતા અને ક્રુવાદિ અર્થાર્થી જનો પરલોકનાં લોગસાધનોની ઇચ્છા કરીને મારું-પરમેશ્વરનું આરાધન કરતા હતા. જેમ તરવવેત્તા પુરુષો માયાને તરે છે, તેમ આર્ત, જિજ્ઞાસુ તથા અર્થાર્થી એ ત્રણે પણ ભગવતના ભજનવડે માયાને તરે છે.

આ ત્રણેમાં પણ જિજ્ઞાસુ જન આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિવડે સાક્ષાત્ માયાને તરે છે, અને આર્ત તથા અર્થાર્થી એ બન્ને જિજ્ઞાસુપણાને પ્રાપ્ત થઈને માયાને તરે છે, એટલી તેમનામાં વિશેષતા છે. આર્તને તથા અર્થાર્થીને જિજ્ઞાસુપણાનો સંભવ હોઈ શકે છે અને જિજ્ઞાસુને પણ આર્તપણાનો તથા આત્મજ્ઞાનના સાધનરૂપ અર્થોના અર્થીપણાનો સંભવ હોઈ શકે છે. એ કારણથી શ્રીભગવાને આર્ત અને અર્થાર્થી એ બન્નેની વચ્ચે જિજ્ઞાસુનું કથન કર્યું છે. એવી રીતે આર્ત, જિજ્ઞાસુ તથા અર્થાર્થી એ ત્રણ સકામ ભક્તોનું કથન કર્યું.

હવે ચોથા નિષ્કામ ભક્તનું કથન કરે છે. જ્ઞાની ચ ક્વિ “સર્વત્ર પરિપૂર્ણ અદ્વિતીય પર-માત્માદેવ હું છું,” એ પ્રકારનો જે ભગવતના વાસ્તવસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર છે, તેનું નામ જ્ઞાન છે. આ રીતના જ્ઞાનવડે જે નિત્યયુક્ત હોય તે જ્ઞાની કહેવાય છે. જે જ્ઞાની જ્ઞાનવડે મારી માયાને તર્યો છે તથા સર્વ કામોથી રહિત છે, તે જ્ઞાની નિરંતર મારું-પરમાત્માદેવનું આરાધન કરે છે. અહીં જ્ઞાની ચ એ વચનમાં રહેલો જે ચક્રાર છે, તે ચક્રાર, જ્ઞાની વિષે હરકોઈ

નિષ્કામ પ્રેમભક્તતા અંતર્ભાવનું યોગ્ય કરવાવાસ્તે છે, અર્થાત્ નિષ્કામ પ્રેમભક્તનો જ્ઞાની વિષે અંતર્ભાવ છે. તેથી શ્રીભગવાનને પાંચ પ્રકારના ભક્તો કથન કરવા યોગ્ય હતા, એ પ્રકારની ન્યૂનતાશંકા સંભવતી નથી.

દે મતર્પમ એ સંયોગધનવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચિત કર્યો કે-તું અર્જુન પણ જિજ્ઞાસુ ભક્ત છે અથવા જ્ઞાની ભક્ત છે, તેથી “તે ચારે ભક્તોમાં હું-અર્જુન કેવો ભક્ત છું?” એ પ્રકારની શંકા તારે કરવી નહિ. સનકાદિ, નારદ, પ્રહ્લાદ, પૃથુરાજ તથા શુકદેવ ઇત્યાદિ સર્વ નિષ્કામ જ્ઞાની ભક્તો થયેલા છે અને નિષ્કામ પ્રેમભક્ત તો મળવાસી ગોપીપ્રિયો તથા અકૂર-યુધિષ્ઠિરાદિ છે. ઈસ-શિશુપાલાદિ યદ્યપિ ભયથી અથવા દ્રેષથી નિરંતર ભગવતનું ચિંતન કરતા રહે છે, તથાપિ તે ઈસ-શિશુપાલાદિ ભક્ત કહેવાય નહિ. કારણ કે પરમેશ્વરવિષે ઈસ-શિશુ-પાલાદિની ભગવત્ અનુરક્તિરૂપ ભક્તિ નથી, માટે દ્રેષ-ભયથી ભગવતનું ચિંતન કરતા હોવાથી ઈસાદિ ભગવત્ભક્ત કહેવાઈ શકે નહિ. (૧૬)

અવતરણિકા:—પૂર્વ શ્લોકમાં આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી, અને જ્ઞાની એ ચારેવિધે ભગવાને સુકૃતીપણું કહ્યું, તેથી શ્રીભગવાનને તે ચારેની તુલ્યતા અભિમત હોવી જોઈએ, એવી અર્જુનને શંકા થતા, તે ચારેવિધે યદ્યપિ સુકૃતીપણું નિશ્ચિત જ છે, તથાપિ સુકૃતની અધિકતાવડે પ્રાપ્ત થયેલી નિષ્કામતાવડે “પ્રેમની અધિકતાથી જ્ઞાની સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.” એ પ્રકારનો ઉત્તર શ્રીભગવાન કહે છે.

તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકમક્તિર્વિશિષ્યતે ।

પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોડત્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—આ ચારના મધ્યમાં નિત્યયુક્ત તથા એકભક્તિવાળો જ્ઞાની ઉત્કૃષ્ટ છે, જેથી હું-પરમેશ્વર તે જ્ઞાનીને અત્યંત પ્રિય છું તથા તે જ્ઞાની મને-પરમેશ્વરને અત્યંત પ્રિય છે ૧૭

ટીકા:—હે અર્જુન! આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાની એ ચાર પ્રકારના ભક્તોમાં, “સર્વન પરિપૂર્ણ અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપ હું છું” એ પ્રકારના તત્ત્વજ્ઞાનવાળો જે જ્ઞાની છે, કે જે જ્ઞાની સર્વ કામનાઓથી રહિત છે, તે જ્ઞાની સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે. હવે જ્ઞાનીની ઉત્કૃષ્ટતાવિષે જ્ઞાનીનાં હેતુગણિત બે વિશેષણો કહે છે-નિત્યયુક્ત: એકમક્તિ: इति ॥ જ્ઞાની નિત્યયુક્ત છે અર્થાત્ સર્વે વિદ્યેષના અભાવથી પ્રત્યક્ અભિજ્ઞ પરમાત્માદેવવિષે સર્વદા જેનું ચિત્ત સમાહિત છે તેવો છે. નિત્યયુક્ત હોવાથી જ્ઞાની એકભક્તિ છે અર્થાત્ તેની અનુરક્તિરૂપ ભક્તિ એક પ્રત્યક્ અભિજ્ઞ પરમાત્માવિષે જ છે, અન્ય કોઈ વિષે તેની ભક્તિ નથી. એ પ્રકારે નિત્યયુક્ત હોવાથી તથા એકભક્તિ હોવાથી જ્ઞાનવાનું સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. હવે એકભક્તિપણાવિષે હેતુ કહે છે-પ્રિયો હિ इति ॥ જ્ઞાનવાનું પુરુષને હું-પ્રત્યક્ અભિજ્ઞ પરમાત્માદેવ અત્યંત પ્રિય છું અર્થાત્ નિરુ-પાધિક પ્રીતિના વિષય છું. આ કારણથી જ્ઞાનવાનું પુરુષ એકભક્તિ (એકને વિશે જ જેની ભક્તિ હોય તેવો) છે. આ કારણથી જ્ઞાનવાનું પુરુષ પણ મને-પરમેશ્વરને અત્યંત પ્રિય છે.

પોતાનો આત્મા અત્યંત પ્રિય હોય છે, એ વાત શ્રુતિમાં તથા લોકમાં પ્રસિદ્ધ જ છે. કારણ કોઈ ટીકામાં તો આ શ્લોકનો આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે:—ચારેમાં એક જ્ઞાની જ શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે જ્ઞાની નિત્યયુક્ત છે અર્થાત્ સર્વદા મારા ભગ્નવિષે યુક્ત છે અને આર્તાર્થ સકામ ભક્તો તો ત્યાં સુધી કામનાની પૂર્ણતા ન થઈ હોય ત્યાં સુધી જ મારા ભગ્નવિષે યુક્ત થાય છે, કામનાની પૂર્ણતાની પછી મારા ભગ્નવિષે યુક્ત થતા નથી, તેથી આર્તાર્થ ભક્તો નિત્યયુક્ત કહેવાવા નથી. તથા જ્ઞાની એકભક્તિ છે અર્થાત્ મારું-પરમેશ્વરનું જ એકલાવે કરીને

ભજન કરે છે, અન્ય કોઈનું ભજન કરતા નથી. આત્મોદ્ધિકો એકલાં જ કરીને ભજન કરતા નથી; રોગગ્રસ્ત આત્મ પુરુષો સૂર્યનું ભજન કરે છે; જિજ્ઞાસુ જનો સરસ્વતીનું ભજન કરે છે અને અર્થાર્થી પુરુષો કુબેરાદિકોનું ભજન કરે છે: એ પ્રકારે આત્મોદ્ધિકોવિષે અનેક પ્રકારની કામની પ્રાપ્તિ વાસ્તે અનેકોની ભક્તિ જોવામાં આવે છે.

હવે જ્ઞાની પુરુષના નિત્યયુક્તપણાવિષે હેતુ કહે છે—મિયો હિ રતિ ॥ હું—પરમેશ્વર જ્ઞાનવાન પુરુષને અત્યંત પ્રિય હું, કારણ કે હું—પરમેશ્વર જ્ઞાનવાન પુરુષના આત્મારૂપ જ હું અને પોતાનો આત્મા નિરુપાધિક પ્રીતિના વિષય હોવાથી સર્વને પ્રિય જ હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રીતિ જે પ્રકારની હોય છે. સોપાધિક પ્રીતિ અને નિરુપાધિક પ્રીતિ. જે પ્રીતિ જે વસ્તુ-વિષે અન્ય વાસ્તે હોય છે, તે પ્રીતિ સોપાધિક પ્રીતિ કહેવાય છે; જેમકે પોતાના આત્માના સુખ વાસ્તે સ્ત્રી-યુગ્મનાદિકોવિષે પ્રીતિ છે તે અને જે પ્રીતિ જે વસ્તુવિષે કોઈ અન્યને વાસ્તે હોતી નથી, તે પ્રીતિ નિરુપાધિક પ્રીતિ કહેવાય છે, જેમકે પોતાના આત્માવિષે પ્રીતિ અન્ય કોઈ વાસ્તે નથી. તેથી આત્મા વિષયક પ્રીતિ નિરુપાધિક પ્રીતિ છે. શ્રુતિ કહે છે કે—નૌતેત્ત્રેયઃ પુત્રાત્રેયોઽન્યસ્માત્સર્વસ્માદંતરતરં યદયમાતમા રતિ ॥ અર્થાત્—યુદ્ધિઆદિ સર્વ સંઘાતની પછી જે આત્માદેવ છે તે આત્માદેવ પુત્ર કરતાં પણ અત્યંત પ્રિય છે, ધન કરતાં પણ અત્યંત પ્રિય છે, તથા અન્ય સર્વ પદાર્થો કરતાં પણ અત્યંત પ્રિય છે, અને એવો નિષ્કામ જ્ઞાની ભક્ત અત્યંત હૃદયભ છે તથા મારા (પરમેશ્વરના) આત્મારૂપ છે તેથી જ્ઞાની પુરુષ મને (પરમેશ્વરને) અત્યંત પ્રિય છે. ૧૭

અવતરણિકા:—“હું ભગવન્ ! ત્વમ મમ પ્રિયઃ એ આપના વચનથી એમ જાણવામાં આવે છે કે, એક જ્ઞાની ભક્ત જ આપને પ્રિય છે, બીજા આત્મ-જિજ્ઞાસુ-અર્થાર્થી એ ત્રણે ભક્તો આપને પ્રિય નથી.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં “આત્મોદ્ધિક ભક્ત પણ મને પ્રિય જ છે, પરંતુ તે આત્મોદ્ધિક ભક્ત મને અત્યંત પ્રિય નથી અને જ્ઞાનવાન ભક્ત તો મારા આત્મારૂપ હોવાથી અત્યંત પ્રિય છે.” એ પ્રકારનો ઉત્તર શ્રીભગવાન કહે છે:—

ઉદારાઃ સર્વ એવૈતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મત્તમ્ ।

આસ્થિતઃ સ હિ યુક્તાત્મા મામેવાનુત્તમાં ગતિમ્ ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ—આ આત્મોદ્ધિક જે ત્રણ છે તે ઉત્કૃષ્ટરૂપ છે, પણ બ્રહ્મજ્ઞાની તો મારા આત્મા-રૂપ જ મારો આ પ્રકારનો પરમેશ્વરનો નિશ્ચય છે. માટે બ્રહ્મજ્ઞાની મારેવિશે—પરમેશ્વરવિષે સમાહિત ચિત્તવાળો થઈ, સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ પરમ કૃણરૂપ એવો મારો પરમેશ્વરનો જ અંગી-કાર કરે છે. ૧૮

ટીકા:—હો અર્જુન ! આત્મ-જિજ્ઞાસુ-અર્થાર્થી એ ત્રણે મારા ભક્તો યદપિ સકામ છે, તથાપિ મારી ભક્તિથી રહિત પ્રાણીઓ કરતાં તે ત્રણે ભક્તો ઉત્કૃષ્ટ છે. કારણ કે પૂર્વ જન્મોવિષે પુરુષોએ અનેક સુકૃતો કરેલાં છે, કે જેવડે આ જન્મવિષે તેમને મારી ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે. પૂર્વનાં સુકૃતો વિના મારી ભક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. જો કદાચિત્ તેમના પૂર્વના જન્મોનાં અનેક સુકૃતો ન હોય તો તે પુરુષો મને (પરમેશ્વરને) કદાચિત્ પણ ભજે નહિ, જેવી રીતે આ લોકમાં મારાથી (પરમેશ્વરથી) બહિર્ભુજ થયેલા કેટલાક આત્મ તથા જિજ્ઞાસુ-અર્થાર્થી અન્ય ક્ષુદ્ર દેવતાઓનું જ ભજન કરતા જોવામાં આવે છે. તેથી આ જન્મમાં મારા (પરમેશ્વરના) ભજનથી પુરુષોના પૂર્વનાં જન્મોનાં સુકૃતોનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. એવા પૂર્વજન્મોના પુણ્ય-

કર્મોના પ્રભાવથી મારું (પરમેશ્વરનું) લગ્ન કરનારા જે આર્ત-જિજ્ઞાસુ-અર્થાર્થી પુરુષો છે, તે ત્રણે પણ મને પ્રિય જ છે. કોઈ પણ મારો ભક્ત જ્ઞાનવાન્ અથવા અજ્ઞાની મને અપ્રિય નથી. પરંતુ જે પુરુષની જે પ્રકારની મારા (પરમેશ્વર)વિષે પ્રીતિ છે, તે પુરુષવિષે તે પ્રકારની જ મારી (પરમેશ્વરની) પણ પ્રીતિ થાય છે. એ વાત સર્વ લોક વિષે સ્વભાવસિદ્ધ જ છે. આર્ત-જિજ્ઞાસુ-અર્થાર્થી એ ત્રણે સકામ ભક્તોને કેવળ હું(પરમેશ્વર) જ પ્રિય નથી, કિન્તુ કામનાના વિષય પદાર્થો પણ પ્રિય હોય છે તથા હું (પરમેશ્વર) પણ પ્રિય હોઈ છે, અને જ્ઞાનવાન્ પુરુષને તો મારા (પરમેશ્વર) વિના બીજા કોઈ પણ પદાર્થ પ્રિય હોતો નથી, કિન્તુ જ્ઞાનવાન્ પુરુષને એક હું-પરમેશ્વર જ નિરતિશય પ્રીતિનો વિષય છે. આ કારણથી નિષ્કામ જ્ઞાની ભક્ત મને (પરમેશ્વરને) નિરતિશય પ્રીતિનો વિષય છે. જો કદાચિત્ હું (પરમેશ્વર) જ્ઞાનવાન્ ભક્તવિષે નિરતિશય પ્રીતિ ન કરું, તો મારા (પરમેશ્વર)વિષે કૃતજ્ઞતા સિદ્ધ થતી નથી તથા કૃતજ્ઞતા પ્રાપ્ત થાય. તેથી પોતાનાવિષે કૃતજ્ઞતાની સિદ્ધિ વાસ્તે તથા કૃતજ્ઞતાની નિવૃત્તિ કરવાવાસ્તે હું (પરમેશ્વર) પણ જ્ઞાની ભક્તવિષે નિરતિશય પ્રીતિ કરું છું. આ કારણથી જ પૂર્વ સ્લોકવિષે અર્થ એ વિશેષણ કહેલું છે.

જેમ યદેવ વિચ્યા કતેતિ ધદ્યોપનિષદા સદેવ વીર્યવત્તરં સ્વતિ એ શ્રુતિમાં વિદ્યા શ્રદ્ધાદિકો-વડે કરેલા કર્મને વીર્યવત્તર કહેલ છે. અહીં વીર્યવત્તર એ વચનના અંતમાં રહેલો જે તર પ્રત્યય છે, તેનો અતિશયતારૂપ અર્થ વિવક્ષિત છે. તેવડે એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, વિદ્યાદિકોવડે કરેલું કર્મ અતિશય વીર્યવાળું હોય છે અને વિદ્યાદિકો વિના કરેલું કર્મ પણ વીર્યવાળું હોય છે; તેમ જ્ઞાનવાન્ ભક્તને હું (પરમેશ્વર) અત્યંત પ્રિય છું.

અર્થ પ્રિય: એ ભગવાનના વચનમાં રહેલો જે અર્થ શબ્દ છે, તેનો અતિશયતારૂપ અર્થ વિવક્ષિત છે. તેવડે એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, જ્ઞાનવાન્ પુરુષ મને (પરમેશ્વરને) અતિ-શય પ્રિય છે અને જ્ઞાનથી રહિત આર્તોદિ ભક્ત પણ મને (પરમેશ્વરને) પ્રિય તો છે જ. આ અભિપ્રાયે કરીને શ્રીભગવાને જ્ઞાનવાન્વિષે અર્થ એવું વિશેષણ કહેલું છે તથા એ અર્થને શ્રીભગવાને પોતે જ એ વચ માં પ્રવર્તે તાંત્રાયે મજામ્યહમ એ વચનવડે કથન કરેલ છે. આ કારણથી મને (પરમેશ્વરને) પોતાના આત્મારૂપ બાણનાર જ્ઞાનવાન્ ભક્ત મારા (પરમેશ્વરના) આત્મારૂપ જ છે. જ્ઞાનવાન્ ભક્ત હું પરમેશ્વરથી ભિન્ન નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-વ્રજ વેદ વ્રજૈવ ભવતિ અર્થાત્ “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારે પોતાના આત્માથી અલેહરૂપે કરીને બ્રહ્મને બાણનારો બ્રહ્મવેદના જ્ઞાની પુરુષ બ્રહ્મરૂપ જ થાય છે. આ પ્રકારનો મારો (પરમેશ્વરનો) નિશ્ચય છે. અહીં જ્ઞાની ત એ વચનમાં રહેલો જે ત શબ્દ સકામ તથા લેહદર્શી આર્તોદિ ત્રણે ભક્તોની અપેક્ષાએ કરીને જ્ઞાનવાન્ ભક્તવિષે નિષ્કામતારૂપ તથા અલેહ દર્શિતરૂપ વિશેષવાનું ઘોષન કરવાવાસ્તે છે.

હવે જ્ઞાનીની આત્મરૂપતાવિષે શ્રીભગવાન્ હેતુ કહે છે. સ હિ પુક્તાત્મા ઇતિ હે અર્જુન! જ્ઞાનવાન્ ભક્ત, પુક્તાત્મા થઈને અર્થાત્ “હું જ ભગવાન્ વાસુદેવ છું” એ પ્રકારના અલેહરૂપે કરીને મારા (પરમેશ્વરવિષે) સર્વદા સમાહિત ચિત્તવાળો થઈને, મને-આનંદધન પરમેશ્વરને જ સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ પરમ ફળરૂપે કરીને અંગીકાર કરે છે. હું પરમાત્મા દેવથી ભિન્ન બીજા કોઈ ફળને જ્ઞાનવાન્ પુરુષ માનતો નથી, તેથી બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષ મારા પરમેશ્વરના આત્મારૂપ જ છે. (૧૮)

અવતરણિકા:-હે અર્જુન! જ્ઞાનવાન્ પુરુષ મને (પરમેશ્વરને) જ પરમ ફળરૂપ માને છે, તે કારણથી જ્ઞાનવાન્ મને (પરમેશ્વરને) અલેહરૂપે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે, તથા જ્ઞાનવાન્ પુરુષ જ અત્યંત દુલ્ભ છે. આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

વહૂનાં જન્મનામંતે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપદ્યતે ।

વાસુદેવઃ સર્વમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે જ્ઞાનવાન્ પુરુષ ઘણા જન્મના અંત વિશે ‘આ સર્વ જગત્ વાસુદેવ-રૂપ છે,’ આ રીતના જ્ઞાનવાળો યદ્ય, મને (પરમેશ્વરને) અલેહરૂપે કરી ભજે છે, તે મહાત્મા અત્યંત દુર્લભ છે. ૧૯

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! કિંચિત્ કિંચિત્ પુણ્યના સંપાદનના હેતુરૂપ જે પૂર્વે વ્યતીત થયલા ઘણા જન્મો છે, તે ઘણા જન્મોના અંતમાં અર્થાત્ સર્વ સુકૃતોના ફળભૂત અંત્ય જન્મમાં જ્ઞાનવાન્ પુરુષ “આ સર્વ જગત્ વાસુદેવરૂપ છે” એ પ્રકારના જ્ઞાનવાળો યદ્યને નિરુપાધિક પ્રીતિના વિષયરૂપ મને(પરમેશ્વરને) જ સર્વદા સંપૂર્ણ પ્રેમના વિષયરૂપે કરી ભજે છે. કારણ કે “હું તથા આ સર્વ જગત્ પરમેશ્વર વાસુદેવરૂપ જ છે” એ પ્રકારની દૃષ્ટિવડે જ્ઞાનવાન્ પુરુષના સર્વ પ્રેમોર્ણ મારા (પરમેશ્વર)વિષે જ પરિઅવસાન થાય છે. આ કારણથી જ્ઞાનપૂર્વક મારી ભક્તિ કરનારો વિદ્વાન્ પુરુષ મહાત્મા છે અર્થાત્ અત્યંત શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો હોવાથી જીવન્મુક્ત પુરુષ સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે. જીવન્મુક્ત વિદ્વાનની સમાન બીજો કોઇ નથી. જ્યારે જીવન્મુક્ત પુરુષની સમાન પણ કોઈ થયો નથી, ત્યારે જીવન્મુક્ત પુરુષથી અધિક કયાંથી થાય ? આ કારણથી જીવન્મુક્ત વિદ્વાન્ પુરુષ સુદુર્લભ છે અર્થાત્ વિદ્વાન્ પુરુષ અનેક સહસ્ર મનુષ્યોવિષે દુઃખવડે પણ પ્રાપ્ત થવાને અશક્ય છે. એવા વિદ્વાન્ પુરુષની દુર્લભતા મત્તવ્યાનાં સદૃષ્ટે એ વચનમાં શ્રીભગવાને સ્પષ્ટ રીતે કહી છે. તેથી જીવન્મુક્ત પુરુષ મને (પરમેશ્વરને) નિરતિશય પ્રીતિનો વિષય છેઃ એ પૂર્વોક્ત અર્થ સુક્ત જ છે. (૧૯)

અવતરણિકાઃ—તેવાં જ્ઞાની નિત્યષ્ઠ એકપક્ષિર્વિશિષ્યતે એ વચનવડે શ્રીભગવાને આર્ત્તાદિની અપેક્ષાએ કરીને જ્ઞાનવાન્ ભક્તની ઉત્કૃષ્ટતાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે પ્રતિજ્ઞા આટલે સૂધી સિદ્ધ કરી અને સકામત્વ તથા લેહદશિત્વ એ બન્ને સમાન હોવા છતાં પણ બીજા દેવતાઓના ભક્તોની અપેક્ષાએ કરીને મારા (પરમેશ્વરના) આર્ત્તાદિ ત્રણે ભક્તો ઉત્કૃષ્ટ છે, આ પ્રકારની જે પ્રતિજ્ઞા શ્રીભગવાને વદારાઃ સર્વં જ્ઞેતે એ વચનવડે પૂર્વે કહી હતી. હવે આ સાતમા અધ્યાયની સમાપ્તિ પર્થત શ્રીભગવાન્ તે પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ કરે છે. અહીં પરમકૃપાળુ શ્રીભગવાનનો એ અભિપ્રાય છે કે, મારા આર્ત્તાદિ ત્રણ ભક્તોવિષે તથા અન્ય દેવતાઓના આર્ત્તાદિ ભક્તોવિષે યદ્યપિ આયાસ, સકામત્વ તથા લેહદશિત્વ ઇત્યાદિ ધર્મે સમાન જ છે, તથાપિ મારા (પરમેશ્વરના) ભક્ત તો ભૂમિકાઓના ક્રમે કરીને સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ મોક્ષરૂપ ફળને જ પ્રાપ્ત થાય છે અને હ્રદ્ર દેવતાના ભક્ત તો પુનઃ પુનઃ જન્મ-મરણની પ્રાપ્તિરૂપ હ્રદ્ર ફળને જ પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી સર્વ આર્ત્ત ભક્ત, નિરાસુ ભક્ત, તથા અર્થાર્થી ભક્ત મારા (પરમેશ્વરના) શરણાગતને પ્રાપ્ત થઇને વિનાઆયાસે જ સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ મોક્ષરૂપ ફળને પ્રાપ્ત થાય છે. મોક્ષરૂપ પરમપુરુષાર્થરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ કરનારાં મારાં (પરમેશ્વરનાં) ભજનની ઉપેક્ષા કરીને હ્રદ્ર ફળની પ્રાપ્તિ કરનારા હ્રદ્ર દેવતાઓના ભજનવિષે જે લોકોની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે પ્રવૃત્તિવિષે પૂર્વના સંસ્કારરૂપ વાસનાવિશેષ અસાધારણ કારણ છે; એ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ કથન કરે છેઃ—

કામૈસ્તૈસ્તૈર્હૃતજ્ઞાનાઃ પ્રપદ્યંતેઽન્યદેવતાઃ ।

તં તં નિયમમાસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—અનેક પ્રકારની કામનાઓને લીધે મારાથી (પરમેશ્વરથી) જેનું અંતઃકરણ વિમુખ થયું છે તેવો પુરુષ પોતાની પૂર્વ વાસનારૂપ પ્રકૃતિને વશ થયેલો છતો તે તે નિયમનો આશ્રય કરી અન્ય દેવતાઓને ભજે છે. ૨૦

ટીકા:—હે અર્જુન ! મારણ, મોહન, ઉચ્ચાટન, સ્તંભન, આકર્ષણ, વશીકરણ, ઇત્યાદિને વિષયો કરનારા જે અભિલાષારૂપ કામો છે, જે કામોના મારણ-મોહનાદિ વિષયો ભગવતની સેવાવડે પ્રાપ્ત થવાને લોકો અશક્ય માને છે, એવા હુદ્ર અભિલાષારૂપ જે કામો છે, તે કામોવડે જેમનું જ્ઞાન ઓટલે કે જેમનું અંતઃકરણ અપહૃત થયું છે એટલે કે ભગવાન વાસુદેવથી વિમુખ કરીને મારણાદિ કૃળના દાતારૂપ માનેલા હુદ્ર દેવતાઓને અભિમુખ કરેલું છે એવા મારાથી (પરમેશ્વરથી) બહિર્મુખ પુરુષ, મારાથી (પરમેશ્વરથી) અન્ય હુદ્રદેવતાઓને, તે તે દેવતાના આરાધનવિધે પ્રસિદ્ધ જે જપ-ઉપવાસ-પ્રદક્ષિણા-નમસ્કાર ઇત્યાદિ નિયમો છે તે તે નિયમોના આશ્રય કરીને, મારણ-મોહનાદિ હુદ્ર કૃળની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાએ કરીને ભજે છે. તે હુદ્ર દેવતાઓમાં પણ કોઈક પુરુષ તો પૂર્વ અભ્યાસજન્ય પોતાની અસાધારણ વાસનાને વશ થઈને કોઈ અમુક દેવતાને જ ભજે છે. (૨૦)

અવતરણિકા:—“હે ભગવાન ! જે પુરુષો અન્ય હુદ્ર દેવતાઓનું ભજન કરે છે, તે પુરુષોને પણ દેવતાના પ્રસાદથી સર્વના ઇશ્વરરૂપ ભગવાન વાસુદેવ વિધે અવશ્ય ભક્તિ થશે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે:—

યો યો યાં યાં તત્ત્વં ભક્તઃ શ્રદ્ધયાર્ચિતુમિચ્છતિ ।

તસ્ય તસ્યાચલાં શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યહમ્ ॥ ૨૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! જે સકામ પુરુષ ભક્તિયુક્ત થઈ જે દેવતામૂર્તિનું શ્રદ્ધાવડે અર્ચન કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે તે પુરુષની ભક્તિ હું-અંતર્યામી તે દેવતામૂર્તિપ્રતિ સ્થિર કરું છું. ૨૧

ટીકા:—હે અર્જુન ! અન્ય દેવતાઓનું ભજન કરનારા પુરુષોમાં જે સકામ પુરુષ ભક્તિવડે યુક્ત થઈને જે દેવતામૂર્તિને પૂર્વના જન્મની વાસનાઓના આળથી પ્રાદુર્ભૂત થયેલી શ્રદ્ધાવડે અર્ચન કરવા વાસ્તે પ્રવૃત્ત થાય છે, તે સકામ પુરુષની તે દેવતામૂર્તિવિષે જ પૂર્વ વાસનાઓની વશવાથી પ્રાપ્ત થયેલી ભક્તિરૂપ શ્રદ્ધાને હું-અંતર્યામી સ્થિર કરું છું. તે પુરુષની શ્રદ્ધા દેવતામાંથી હઠાવીને હું તેની શ્રદ્ધાને મારા-પોતાવિષે કરાવતો નથી.

કોઈ ટીકામાં તાં શબ્દવડે શ્રદ્ધાનો જ અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે, પરંતુ આ વ્યાખ્યાનમાં પૂર્વ કહેલા યાં યાં એ દેવતાવાચક ચ્વ શબ્દનો અન્વય થશે નહિ, અથવા તત્ શબ્દના અધ્યાહારવડે ચ્વ શબ્દનો અન્વય થશે. કારણ કે ચ્વ શબ્દને તત્ શબ્દની આકાંક્ષા અવશ્ય હોય છે. તેથી અહીં તાં શબ્દની આગળ પ્રતિ શબ્દનો અધ્યાહાર કરીને તા શબ્દવડે પૂર્વના યાં યાં એ ચ્વ શબ્દયુક્ત દેવતાનો પરામર્શ કર્યો છે. (૨૧)

અને વળી—

સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તસ્યારાધનમીહતે ।

લભતે ચ તતઃ કામાન્મયૈવ વિહિતાન્હિતાન્ ॥ ૨૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—તે સકામ પુરુષ શ્રદ્ધાવડે યુક્ત થયેલો છતો દેવતામૂર્તિનું પૂજન કરે છે તથા દેવતામૂર્તિથી મેં-પરમેશ્વરે રચેલ પૂર્વ સંકલિપ્ત કામોને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨

ટીકા:—હે અર્જુન ! મારણુ-મોહનાદિ અર્થોની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરનાર સકામ પુરુષ, મારા (પરમેશ્વર દેવતા) વિષે સ્થિર કરેલી શ્રદ્ધાવડે યુક્ત યદ્ધને, દેવતામૂર્તિનું જ પૂજન કરે છે, દેવતામૂર્તિ સિવાય માફે (પરમેશ્વરનું) પૂજન કરતો નથી. પૂજનવડે તે સકામ પુરુષ દેવતા-મૂર્તિથી જ પૂર્વે સંકટપ કરેલા મારણુ-મોહનાદિ કામ્યમાન પદાર્થોને પ્રાપ્ત થાય છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! જ્યારે અન્ય દેવતાઓ પણ પોતપોતાના ભક્તજનોની પ્રત્યે તે તે કર્મનાં ફળ દેવામાં સ્વતંત્ર જ થયા, ત્યારે આપ પરમેશ્વરવિષે સર્વ કર્મોનાં ફળનું દાતાપણું સિદ્ધ થયે નહિ.”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:—મયેવ વિદિતાન્વિત્ત્વમ્ ॥ હે અર્જુન ! સર્વ જીવોનાં પુણ્ય-પાપ કર્મોને જાણનારો, સર્વ કર્મોનાં ફળનો પ્રદાતા તથા સર્વ દેવતાઓનો અંતર્યામી એવો જે હું (પરમેશ્વર) છું, તે મેં (પરમેશ્વરે) જ કર્મના ફળવિપાક સમયવિષે મારણુ-મોહનાદિ અર્થોને જ ઉત્પન્ન કર્યા છે. મારા (પરમેશ્વર) વિના દેવતાઓ તે તે અર્થોને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ નથી. એવા મેં (અંતર્યામી પરમેશ્વરે) ઉત્પન્ન કરેલા મારણુ-મોહનાદિ અર્થોને જ સકામ પુરુષો દેવતાઓથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી હું-અંતર્યામી પરમેશ્વર જ સાક્ષાત્ અથવા કોઈ અન્યદ્વારા સર્વ કર્મોના ફળનો પ્રદાતા છું. એટલા ક્ષયનવડે શ્રીભગવાને સર્વ દેવતાઓવિષે પોતાની આજ્ઞાનું વશવર્તીપણું બોધિત કર્યું અથવા મૂળ શ્લોકવિષે દિત્તાન્વિત્ત્વ એ એક જ પદ જાણવું અર્થાત્ વાસ્તવિક રીતે અદિત્વરૂપ હોવા છતાં પણ મારણુ-મોહનાદિ અર્થ સકામ પુરુષોને દિત્તરૂપ પ્રતીત થાય છે. (૨૨)

અવતરણિકા:—યદ્યપિ સર્વે દેવતાઓ સર્વાત્મરૂપ મારી (પરમેશ્વરની) જ મૂર્તિ છે, તેથી દેવતાઓનું આરાધન પણ વાસ્તવિક રીતે માફે (પરમેશ્વરનું) જ આરાધન છે, તથા સર્વત્ર ફળપ્રદાતા પણ હું-અંતર્યામી ઇશ્વર જ છું, તથાપિ સાક્ષાત્ મારા (પરમેશ્વરના) ભક્તોને તથા અન્ય દેવતાઓના ભક્તોને જે વિષમ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે વસ્તુના વિવેકવડે તથા વસ્તુના અવિવેકવડે જ થાય છે. મારા (પરમેશ્વરના) ભક્તોવિષે વસ્તુનો વિવેક રહે છે, અને અન્ય દેવતાઓના ભક્તોવિષે વસ્તુનો અવિવેક રહે છે. આ કારણથી જ તેમને વિષમ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

અંતવત્તુ ફલં તેષાં તદ્ભવત્યત્પમેધસામ્ ।

દેવાન્દેવયજો યાંતિ મદ્ભક્તા યાંતિ મામપિ ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—અદ્યપ્યુદ્ધિવાજા પુરુષનું ફળ નાશવાન્ હોય છે, જેથી, દેવતાઓનું આરાધન કરનારો પુરુષ દેવતાઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે તથા મારો (અર્થાત્ પરમેશ્વરનો) ભક્ત તો મને- (પરમેશ્વરને) જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૩

ટીકા:—હે અર્જુન ! જેમની યુદ્ધિરૂપ મેધા અદ્ય છે અર્થાત્ મંદતાવડે યદ્યર્થ વસ્તુનો વિવેક કરવાવિષે જેમની યુદ્ધિરૂપ મેધા અસમર્થ છે, તેઓ અદ્યપમેધસ્ કહેવાય છે, એવા જે દેવતાઓના ભક્તો છે, તે અન્ય દેવતાઓના ભક્તોને યદ્યપિ મેં (અંતર્યામી પરમેશ્વરે) જ દેવતાનાં આરાધનજન્ય ફળો પ્રાપ્ત કરાવ્યાં છે, તથાપિ તેમનાં ફળો નાશવાન્ હોય છે, અર્થાત્ પરમાર્થ વસ્તુનો વિવેક કરનારા મારા (પરમેશ્વરના) ભક્તોનાં મોક્ષરૂપ ફળ જેમ નાશથી રહિત હોય છે, તેમ અન્ય દેવતાઓના ભક્તોનું મારણુ-મોહનાદિરૂપ ફળો નાશથી રહિત હોતું નથી, કિંતુ તે ફળ નાશવાન્ હોય છે. પરમાર્થ વસ્તુના વિવેકથી રહિત પુરુષોને કર્મોથી નાશવાન્

ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે: એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે—ઓ વા સત્દશરં ગાર્ગ્યઃવિદિત્વાસ્મિન્લોકે
હ્યેતિ યજ્ઞે તપસ્તપ્યતે વદ્ધિ વર્ષસહસ્રાણ્યંતર્વદેવાસ્ય તદ્વ્રતિ ॥ અર્થાત્—હે ગાર્ગી! જે પુરુષ અક્ષર
પરમાત્માદેવને ન જાણીને આ લોકવિષે હોમ કરે છે, યજ્ઞ કરે છે તથા અનેક સહસ્ર વર્ષ
પર્યંત તપ કરે છે, તે સર્વ કર્મ પુરુષને નાશવાન્ ફળની જ પ્રાપ્તિ કરે છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્! અન્ય દેવતાઓના ભક્તોને તો નાશવાન્ ફળની પ્રાપ્તિ
થાય છે અને તમારા ભક્તોને અવિનાશી ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, એનું શું કારણ છે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—દેવાન્દેવયજ્ઞઃ ઇતિ ॥ હે અર્જુન! મારા (પરમેશ્વર) સિવાયના
બીજા ઇદ્રાદિ દેવતાઓનું આરાધન કરનારા સકામ પુરુષો નાશવાન્ ઇદ્રાદિ દેવતાઓને જ પ્રાપ્ત
થાય છે, પણ મને (પરમેશ્વરને) તે પુરુષો પ્રાપ્ત થતા નથી. એ જ પ્રમાણે યક્ષ-રાક્ષસોના ભક્તો
યક્ષ-રાક્ષસોને જ પ્રાપ્ત થાય છે તથા ભૂત-પ્રેતોના ભક્તો ભૂત-પ્રેતોને જ પ્રાપ્ત થાય છે. ઇદ્રાદિ
દેવતા તથા તેમના ભક્તો બન્ને સાસ્ત્રિક છે, અને યક્ષ-રાક્ષસો તથા તેમના ભક્તો બન્ને
રાજસ છે, અને ભૂત-પ્રેત તથા તેમના ભક્તો એ બંને તામસ છે. જે પુરુષ જેનું આરાધન
કરે છે, તે પુરુષ તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:—કર્મણ વિતૃલ્લોકો વિચય
દેવલોકઃ। દેવો મૃત્વા દેવાન્યયેતિ ॥ અર્થાત્—પિતૃસંબંધી કર્મોંવડે પુરુષને પિતૃલોક પ્રાપ્ત થાય છે અને
દેવતાઓની ઉપાસનાવડે પુરુષને દેવલોક પ્રાપ્ત થાય છે. તે તે દેવતાનું આરાધન કરનારે પુરુષ
તે તે દેવતાભાવને પ્રાપ્ત થઈને તે તે દેવતાના લોકને પ્રાપ્ત થાય છે, ઇત્યાદિ શ્રુતિવચનો તે તે
દેવતાનું આરાધન કરનારા પુરુષને તે તે દેવતાની પ્રાપ્તિનું કથન કરે છે. જે આત્માદિ ત્રણ ભક્તો
સાક્ષાત્ માઁ (પરમેશ્વરનું) જ આરાધન કરે છે, તે ત્રણ ભક્તો મને (પરમેશ્વરને) જ પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં મામપિ માં રહેલો જે જપિ શબ્દ છે. તે જપિ શબ્દવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચવ્યો
છે કે, મારા આત્માદિ ત્રણ સકામ ભક્તો પ્રથમ તો મારા (પરમેશ્વરના) પ્રસાદથી મનવાંછિત
પદાર્થોને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાર પછી મારી (પરમેશ્વરની) ઉપાસનાના પરિપાકથી મને (અનંત
આનંદધન પરમેશ્વરને) પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે મારા (પરમેશ્વરના) આત્માદિ
ત્રણ ભક્તોવિષે તથા અન્ય દેવતાઓના આત્માદિ ભક્તોવિષે સકામતા સમાન હોવા છતાં
પણ નિત્ય ફળની પ્રાપ્તિવડે તથા અનિત્ય ફળની પ્રાપ્તિવડે બન્નેનો મહાન્ ભેદ છે. તેથી વ્દારા
સ્વં ર્વેતે એ પૂર્વોક્ત ભગવાનનું વચન સુક્ત છે. યદપિ પરમેશ્વરના આત્માદિ ત્રણ સકામ
ભક્તોને પોતપોતાની કામનાને અનુસારે જે દુઃખની નિવૃત્તિ તથા વાંછિત અર્થોની પ્રાપ્તિ
ઇત્યાદિ સાંસારિક ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સાંસારિક ફળ અનિત્ય છે; તથાપિ પરમેશ્વરના
આરાધનનું પરમ ફળ જે મોક્ષ છે તે નિત્ય છે. મોક્ષરૂપ ફળના હેતુએ કરીને પરમેશ્વરના
ભક્તોને નિત્ય ફળની પ્રાપ્તિ કહી છે.

અહીં કોઈ ટીકા વિષે જન્યમેષતા એ વચનનો એ અર્થ કહ્યો છે કે—અલ્પા મેધા યેવાં—અર્થાત્—
શ્રુતિએ ‘અલ્પ’ શબ્દવડે કથન કરેલો જે આ દ્વૈત પ્રપંચ છે, તે અલ્પ દ્વૈત વિષે જેમની
ચુદ્ધિરૂપ મેધા છે, તેઓ અલ્પમેધસ કહેવાય છે, અર્થાત્ બ્રહ્મ અર્થોની અભિલાષ કરનારા
પુરુષો અલ્પમેધસ છે. શ્રુતિ કહે છે કે—અપ યવાન્યત્પશ્યત્યન્યચ્છૂનોતિ અન્યન્મહત્તેડન્યદ્વિજ્ઞાનાતિ તત્ત્વં
અર્થાત્—જે દ્વૈતભાવ વિષે પુરુષ અન્ય વસ્તુને દેખે છે તથા અન્ય વસ્તુનું શ્રવણ કરે છે તથા
અન્ય વસ્તુનું મનન કરે છે તથા અન્ય વસ્તુને જાણે છે તે સર્વ દ્વૈત પ્રપંચ અલ્પ છે. (૨૩)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્! સાક્ષાત્ ભગવાનનું ભજન જે કદાચિત્ નાશથી રહિત
ઉત્તમ ફળની પ્રાપ્તિ કરતું હોય, તો આ લોકમાં વિશેષે કરીને મનુષ્ય ભગવાનથી વિમુખ શા

કારણથી થાય છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં, શ્રીભગવાન ઘણા મનુષ્યોની ભગવત વિશ્વ-
ખતા વિષે કારણ કહે છે:-

અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યંતે મામબુદ્ધયઃ ।

પરં ભાવમજાનંતો મપાવ્યયમનુત્તમમ્ ॥ ૨૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-વિવેકથી શૂન્ય પુરુષ મારા (પરમેશ્વરના) સર્વના કારણરૂપ તથા નિત્ય એવા સોપાધિક સ્વરૂપને તથા સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ નિરુપાધિક સ્વરૂપને જાણતો નથી તથા અવ્યક્ત એવા મને-પરમેશ્વરને વ્યક્તિને પ્રાપ્તિ થયેલો માને છે, માટે અવિવેકી પુરુષ મારાથી (પરમેશ્વરથી) વિમુખ રહે છે. ૨૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! વિવેકથી રહિત પુરુષ અવ્યક્તારૂપ મને (પરમેશ્વરને) વ્યક્તિભાવને પ્રાપ્ત થયેલો માને છે, અર્થાત્ આ દેહ ગ્રહણની પૂર્વે કાર્ય કરવાની અસામર્થ્યતારૂપ રહેલા મને (પરમેશ્વરને) અત્યારે આ સમયે વસુદેવના ગૃહ વિષે લૌકિક શરીરવડે કાર્ય કરવાના સામર્થ્યને પ્રાપ્ત થયેલો કોઈ જીવ વિશેષ જ માને છે. અથવા અવ્યક્ત એટલે સર્વના કારણરૂપ મને (પરમેશ્વરને) વ્યક્તિમાપન્ન એટલે મત્સ્ય ક્ષમોદિ અવતારરૂપે ઠરીને કાર્યભાવને પ્રાપ્ત થયેલો માને છે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! મનુષ્યો તમારા સ્વરૂપનો વિવેક શા કારણથી કરતા નથી ?”

શ્રીભગવાને કંરેલું સમાધાન:-અબુદ્ધયઃ इति-હે અર્જુન ! પુરુષો મારા સ્વરૂપનો વિવેક કરનારી બુદ્ધિથી રહિત છે, તે કારણથી તે પુરુષો અવ્યક્તારૂપ મને (પરમેશ્વરને) વ્યક્તિભાવને પ્રાપ્ત થયેલો માને છે. અવ્યક્તારૂપ પરમેશ્વરને વ્યક્તિભાવની પ્રાપ્તિ માનવા વિષે કહેલો જે અબુદ્ધયઃ હેતુ છે, તે હેતુને હવે સ્પષ્ટ રીતે નિરૂપણ કરે છે. પરં મામજાનન્ત इति હે અર્જુન ! મારા (પરમેશ્વરનો) જે પર અવ્યય ભાવ છે અર્થાત્ મારું (પરમેશ્વરનું) જે સર્વ જગતના કારણરૂપ તથા નિત્ય સોપાધિક સ્વરૂપ છે, તે મારા સોપાધિક સ્વરૂપને તે પુરુષો જાણતા નથી તથા મારા(પરમેશ્વરનો) જે અનુત્તમ ભાવ છે અર્થાત્ પુરુષાત્ પરં કિંચિત્-સા કાલ્પા તા વરા ગતિઃ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ કથન કરેલું જે સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ, અવિશયતાથી રહિત, અદ્વિતીય પરમાનંદધન તથા દેશ કાલ વસ્તુ પરિચ્છેદથી રહિત મારું (પરમેશ્વરનું) નિરુપાધિક સ્વરૂપ છે, તે મારા નિરુપાધિક સ્વરૂપને પણ તે પુરુષો જાણતા નથી. આ કારણથી વિવેકહીન પુરુષો અન્ય જીવોની પેઠે લીલારૂપી મારાં કાર્યને જોઈને મને પણ કોઈ જીવવિશેષ માને છે, પણ મને ઇશ્વરરૂપ માનવા નથી. આ કારણથી અવિવેકી પુરુષો મારા (પરમેશ્વરનો) પરિત્યાગ ઠરીને પ્રસિદ્ધ ઈર્ષાદિ દેવતાઓનું જ આરાધન કરે છે. આ રીતે અન્ય દેવતાઓના આરાધનથી તે પુરુષો નારાવાનું કૃપાને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આજ વાત શ્રીભગવાન અવજાનંતિ માં મદા માઢર્પી તદમાખિતમ એ વચનવડે આગળ પણ કહેશે. (૨૪)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન્ ! આપ કેવા છો ? આપના જન્મકાળે પણ સર્વ યોગીપુરુષો-વડે ધ્યાન કરવા યોગ્ય તથા શ્રીવૈકુંઠવિષે રહેલાં એવાં દિવ્ય ઇશ્વર સંબંધી સ્વરૂપને આપ આવિર્ભાવ કરતા રહો છો. અત્યારે વર્તમાનકાળે પણ શ્રીવત્સા, કૌસ્તુભમણિ, વનમાલા, સુકેટ, કુંડલ ઇત્યાદિ દિવ્ય અલંકારોવડે આપ સુક્રત છો; શંખ-ચક્ર-ગદા-પદ્મ એ ચારેને ધારણ કરનારી ચાર ભુવ્તઓવડે સુક્રત છો; શ્રી ગરુડ આપનું વાહન છે; સર્વ સુરલોકોવડે સંપાદિત રાજ-રાજેશ્વર અભિષેકઆદિ મહાવૈભવવડે આપ સુક્રત છો; સર્વ સુર-અસુરોના જય કરનારા છો; નાના

પ્રકારના દિવ્ય લીલાવિલાસો કરનારા છે; રામાદિ સર્વ અવતારોવિષે શિરોમણિ છે; સાક્ષાત્ વૈકુંઠ લોકના અધિપતિ છે; સર્વ લોકોના ઉદ્ધાર કરવા વાસ્તે આ ભૂમિલોકવિષે અવતારને ધારણ કરનારા છે; બ્રહ્માની સૃષ્ટિવિષે નહિ ઉત્પન્ન કરનારી નિરતિશય સુંદરતાને ધારણ કરનારા છે તથા આપની બાળ લીલાવડે સાક્ષાત્ બ્રહ્માને પણ મોહની પ્રાપ્તિ કરનારા છે. વળી આપ સૂર્યનાં કિરણોની સમાન ઉજ્જ્વલ દિવ્ય પીતાંબરને ધારણ કરનારા છે; ઉપમાથી રહિત શ્યામસુંદર સ્વરૂપને ધારણ કરનારા છે; પારિભ્રમકને વાસ્તે સાક્ષાત્ ઈંદ્રને પણ પરાજય પમાડનાર છે; બાણયુદ્ધવિષે સાક્ષાત્ મહાદેવને પણ પરાજય પમાડનારા છે તથા સંપૂર્ણ સુરઅસુરોને જિતનારા દેવોના પ્રાણપર્યંત સર્વ પદાર્થોને હરણ કરનારા છે. વળી આપ શ્રીદામાદિ પરમ રંકોની પ્રતિ મહાન્ વેલવની પ્રાપ્તિ કરનારા છે; એકજ ઠાળે સોળ હજાર દિવ્યસ્વરૂપોને ધારણ કરનારા છે; અપરિમિત શુભોવડે યુક્ત છે; મહાન્ મહિમાવાળા છે તથા નારદ-માકંડેય ઇત્યાદિ મહાન્ મુનિઓના સમુદાયવડે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે; ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના દિવ્ય શુભો આપનાવિષે છે કે જે દિવ્યશુભો કેઈપણ જીવવિષે સંભવતા નથી, કિન્તુ ઇશ્વર વિષે જ તે શુભો સંભવે છે. એવા આપ પરમેશ્વરવિષે અવિદેશી પુરુષોની મનુષ્યત્વશુદ્ધિ તથા જીવત્વશુદ્ધિ કેવી રીતે થાય છે?" એવી અર્જુનની શંકાને નિવૃત્ત કરવા શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ ।

મૂઢોઽયં નામિજાનાતિ લોકો મામજમલ્યયમ્ ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-હું-પરમેશ્વર સર્વ લોકોને પ્રલક્ષ થતો નથી, કારણ હું-પરમેશ્વર યોગમાયાથી આવૃત છું. આ કારણથી મૂઢ એવો આ લોક મને-પરમેશ્વરને જન્મથી રહિત તથા મરણથી રહિત જાણતો નથી. ૨૫

ટીકા:-હે અર્જુન! હું-પરમેશ્વર સર્વ લોકોને પોતાના સ્વરૂપે કરીને પ્રકટ થતો નથી. કિન્તુ મારા-પરમેશ્વરના જે કેઈ ભકતો છે તે ભકતોને જ હું-પરમેશ્વર પોતાના સ્વરૂપે કરીને પ્રકટ થાઉં છું. ૨૫

અર્જુને કરેલી શંકા:-“હિ ભગવન્ ! સર્વ લોકોને આપ કેમ પ્રકટ થતા નથી ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-યોગમાયા સમાવૃતઃ इति મારી (પરમેશ્વરની) ભક્તિથી રહિત પ્રાણી મને (પરમેશ્વરને) વાસ્તવસ્વરૂપવડે ન જાણે, એ પ્રકારનો જે મારો (પરમેશ્વરનો) સંકલ્પ છે. તેનું નામ યોગ છે. આ યોગને વશવર્તી જે અનાદિ-અનિર્વચનીય અવિધારૂપ માયા છે, તેનું નામ યોગમાયા છે. અર્થાત્ મારા (પરમેશ્વરના) સંકલ્પને અનુસારે વર્તનારી માયાનું નામ યોગમાયા છે. યોગમાયાવડે હું-પરમેશ્વર સમ્બધ્ આવૃત થયેલો છું, અર્થાત્ મારા સ્વરૂપવિષયક જ્ઞાનનું કારણ વિદ્યમાન હોવા છતાં યોગમાયાથી જ્ઞાનની વિષયતાને અયોગ્ય થયેલો છું. આ કારણથી સર્વ લોકોને હું-પરમેશ્વર પોતાના વાસ્તવસ્વરૂપે કરી પ્રકટ થતો નથી. તેથી પરંભાવમજારંતો મમાલ્યયમવત્તમમ્ એ વચનવડે જે પૂર્વે પોતાના સોપાનિક સ્વરૂપનું તથા નિરૂપાનિક સ્વરૂપનું અજ્ઞાન, લોકોને કશું હંતું, તે સ્વરૂપના અજ્ઞાન વિષે મારો (પરમેશ્વરનો) માયાનો પ્રેરક સંકલ્પ જ કારણ છે. આ કારણથી મારી યોગમાયાવડે મૂઢ થયેલા અર્થાત્ આવૃત જ્ઞાનશક્તિવાળા થયેલા પૂર્વોક્ત આત્માદિ ચાર પ્રકારના ભકતજનોથી નિતક્ષણ લોક, મારા (પરમેશ્વર) વિષયક જ્ઞાનનું કારણ વિદ્યમાન હોવા

છતાં પણ ઉત્પત્તિ-નાશથી રહિત મને (પરમેશ્વરને) જાણી શકતા નથી, કિન્તુ તે મૂઠ લોક વિપરીત દૃષ્ટિવડે મને (પરમેશ્વરને) કોઈ મનુષ્યવિશેષ જ માને છે. આ કારણથી જ તે વિપરીત દૃષ્ટિવાળા મૂઠ લોક મારો (પરમેશ્વરનો) પરિત્યાગ કરીને અન્ય ઇદ્રાદિ દેવતાઓને જ ભજે છે. વસ્તુના વિદ્યમાન યથાર્થ સ્વરૂપને આવરણ કરીને વસ્તુના અવિદ્યમાન અયથાર્થ સ્વરૂપને દેખાડતુ, એ માયાનો સ્વભાવ લૌકિક ઐન્દ્રજાલિક માયા વિષે પણ પ્રસિદ્ધ છે.

અહીં કોઈ ટીકામાં યોગમાયા એ વચનનો એ અર્થ ઠર્યો છે કે-પોતાની આવરણ શક્તિવડે પુરુષને જન્મ-મરણરૂપ દુઃખના પ્રવાહની સાથે જોડી દે, તેનું નામ યોગા છે એવી યોગા જે માયા છે તેનું નામ યોગમાયા છે; અને ભગવાન્ બાપ્યકારોએ તો યોગમાયા એ વચનનો એ પ્રમાણે અર્થ ઠર્યો છે કે-સરવાદિ ત્રણ ગુણોનો જે સંબંધ છે તેનું નામ યોગ છે તથા તે યોગવાળી જે માયા છે તેનું નામ યોગમાયા છે, અને કોઈ ટીકા વિષે તો યોગમાયાસમાદત. એ વચનમાં યોગ અને માયાસમાદત: એ બે વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે; તેમાં, જેને વિષે ચિત્તના નિરોધરૂપ યોગ વિદ્યમાન છે તેનું નામ યોગ છે, એ પ્રકારનો યોગ શબ્દનો અર્થ કરીને મોગિન્ શબ્દની પેઠે યોગ શબ્દને અર્જુનનું સંબોધન અંગીકાર કર્યું છે, અર્થાત્ હે મોગિન્ ! માયાવડે આવૃત્ થયેલો હું-પરમેશ્વર સર્વ લોકોને પ્રકટ થતો નથી. (૨૫)

અવતરણિકા:-હે અર્જુન ! એ પ્રકારે મને (પરમેશ્વરને) અધીન જે માયા છે, તે સ્વાધીન માયાવડે હું (પરમેશ્વર) સર્વ ભૂતોને મોહની પ્રાપ્તિ કરુ છું, તથા હું-ચોતે પરમેશ્વર પ્રતિબંધથી રહિત જ્ઞાનશક્તિવાળો છું, તેથી હું (પરમેશ્વર) સર્વ ભૂતોને જાણુ છું, અને મને (પરમેશ્વરને) મારી ભક્તિથી રહિત કોઈ પણ પ્રાણી જાણતો નથી; આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

વેદાહં સમતીતાનિ વર્તમાનાનિ ચાર્જુન ।

મવિપ્યાણિ ચ મૂતાનિ માં તુ વેદ ન કશ્ચન ॥ ૨૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! હું-પરમેશ્વર પૂર્વે વ્યતીત થયેલા, હાલનાં વર્તમાન તથા હવે પછી થનારાં સર્વ ભૂતોને જાણુ છું. પણ મને-પરમેશ્વરને તો કોઈપણ અભક્ત જાણતો નથી. ૨૬

ટીકા:-હે અર્જુન ! પ્રતિબંધથી રહિત સર્વ વિષયક જ્ઞાનવાળો હું-પરમેશ્વર પોતાની માયાવડે સર્વ લોકોને મોહની પ્રાપ્તિ કરતો હોવા છતાં પણ લાંબા કાળ થયાં નહિ થયેલા તથા હાલમાં વર્તમાન તથા ભવિષ્યમાં થનારા જેટલા ત્રણકાળવર્તી સ્થાવર-જંગમરૂપ ભૂતો છે, તે સર્વેને અપરોક્ષ જાણુ છું. આ કારણથી જ “હું સર્વજ્ઞ પરમેશ્વર છું.” એ અર્થ વિષે તારે કિંચિત્ માત્ર પણ સંશય કરવો નહિ. એવા સર્વદર્શી મને-પરમેશ્વરને મારી માયાવડે મોહિત થયેલા કોઈ પણ પ્રાણી જાણી શકતા નથી; અર્થાત્ જેમ લોકપ્રસિદ્ધ ઐન્દ્રજાલિક માયાવી પુરુષની માયાવડે મોહિત થયેલા લોક માયાવી પુરુષને જાણી શકતા નથી, કિન્તુ માયાવી પુરુષના અનુગ્રહના પાત્રભૂત જે માયાવી પુરુષના પુત્રાદિ છે તે પુત્રાદિ જ તે માયાવી પુરુષને જાણે છે, તેમ મારા-પરમેશ્વરના અનુગ્રહના પાત્રભૂત જે મારા ભક્તજનો છે તેમનાથી ભિન્ન બીજા સર્વ પ્રાણીઓ મારી યોગમાયાવડે મોહિત થવાથી મને-પરમેશ્વરને જાણી શકતા નથી, કિન્તુ ભક્તજનો જ મારી માયાવડે નહિ મોહિત થવાથી મને-પરમેશ્વરને વાસ્તવિકરૂપે જાણે છે. આ કારણથી મારા-પરમેશ્વરના વાસ્તવ સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી ઘણા મનુષ્યો મને-પરમેશ્વરને પણ કોઈ જીવવિશેષ માનીને માર્-પરમેશ્વરનું આરાધન કરતા નથી, કિન્તુ ઇદ્રાદિ દેવતાઓનું જ આરાધન કરે છે. અહીં માત્ર એ વચનમાં રહેલો જે ત શબ્દ છે, તે

હ શબ્દવડે શ્રીભગવાને અબક્ત પ્રાણીઓ વિષે પરમેશ્વર વિષયક જ્ઞાનનો પ્રતિબંધ સૂચિત કર્યો છે, અર્થાત્ કોઈ પ્રતિબંધની વશતાથી અબક્ત લોક અને-પરમેશ્વરને વાસ્તવિકરૂપે જાણી શકતા નથી. (૨૬)

અપતરણિકા:—પરમેશ્વરના વાસ્તવિક સ્વરૂપના જ્ઞાનનો જે પ્રતિબંધ છે, તે પ્રતિબંધવિષે પૂર્વની યોગઆધાને હેતુરૂપે કહી. હવે, પ્રતિબંધવિષે દેહ ઇન્દ્રિયરૂપ સંઘાતના અભિમાનની અતિશયતાપૂર્વક ભોગો વિષે અભિનિવેશરૂપ બીજા હેતુનું શ્રીભગવાન કંથન કરે છે:—

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि संमोहं सर्वे यांति परंतप ॥ ૨૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે ભારત ! હે પરંતપ ! આ સર્વ ભૂત પ્રાણી સ્થૂલ શરીરની ઉત્પત્તિ થયા પછી ઇચ્છા તથા દ્વેષથી ઉત્પન્ન થયેલા શીત અને ઉષ્ણાદિ દ્વંદ્વ ધર્મેના કારણરૂપ મોહે કદી સંમોહને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૭

ટીકા:—હે ભરતવંશ વિષે ઉત્પન્ન થયેલા તથા શત્રુઓનો નાશ કરાનારા અર્જુન ! અનુકૂળ વસ્તુને વિષય કરનારી જે “એ વસ્તુ મને પ્રાપ્ત થાય” એ પ્રકારની ઇચ્છા છે, તથા પ્રતિકૂળ વસ્તુને વિષય કરનારો જે “એ વસ્તુ મને પ્રાપ્ત ન થાય” એ પ્રકારનો દ્વેષ છે, તે ઇચ્છા તથા દ્વેષ બંનેવડે ઉત્પન્ન થયેલો તેમ જ શીત-ઉષ્ણ, દુઘા-પિપાસા, સુખ-દુઃખ ઇત્યાદિ દ્વંદ્વ ધર્મો જેની વિષે નિમિત્ત છે, એવો જે અહીં છતી જાંઘ દ્વારા ઇત્યાદિ વિષયરૂપ મોહ છે, તે મોહવડે સર્વ ભૂતપ્રાણી સ્થૂલ શરીરની ઉત્પત્તિની પછી નિત્ય-અનિત્ય વસ્તુના (વેબેકની અયોગ્યતારૂપ સંમોહને પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં હે ભારત એ સંજોગનવડે શ્રીભગવાને અર્જુન વિષે કુલના મહિમાનું કંથન કર્યું; અને હે પરંતપ એ સંજોગનવડે અર્જુન વિષે સ્વરૂપે કરીને શક્તિ કંથન કરી. તેમ કહીને શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે એ અર્થ સૂચિત કર્યો કે, એવા કુળ મહિમાવડે તથા સ્વરૂપ શક્તિવડે યુક્ત તારા-અર્જુનનો દ્વંદ્વ મોહરૂપ શત્રુ પરાજય કરવા સમર્થ નથી. કિન્તુ તું અર્જુન જ તે દ્વંદ્વ મોહનો પરાજય કરવાને સમર્થ છે. અહીં શ્રીભગવાનનું એ વાતપર્યં છે કે-ઇચ્છા-દ્વેષથી રહિત કોઇ પણ ભૂત-પ્રાણી નથી, કિન્તુ સર્વ ભૂત પ્રાણી ઇચ્છા-દ્વેષવડે વિશિષ્ટ છે, અને ઇચ્છા-દ્વેષવડે આવિષ્ટ પુરુષને જાણ વસ્તુ વિષયક જ્ઞાન પણ સંભવતું નથી, તો તે પુરુષને અંતર આત્મવિષયક જ્ઞાન કેવી રીતે જ થાય ? અર્થાત્ ન જ થાય. તેથી સર્વ ભૂત પ્રાણીઓ રાગ દ્વેષવડે વ્યાકુળ થયેલા અંતઃકરણવાળા હોવાથી અને-પરમેશ્વરને પોતાના આત્મારૂપ જાણવા નથી અને તેથી ભજન કરવા યોગ્ય અને-પરમેશ્વરને ભજવા નથી. (૨૭)

સંકા:—“હે ભગવન ! સર્વભૂતાનિ સંમોહં યાંતિ એ વચનવડે પૂર્વે આપે સર્વ ભૂત પ્રાણીઓને સંમોહની પ્રાપ્તિ કહી અને એ વચનની પછી પૂર્વે ચતુર્વિધા મજ્જે માં એ વચનવડે આત્મ, જિજ્ઞાસુ, અધોર્ધી, અને જ્ઞાની એ ચાર પ્રકારના ભક્તજનોને પરમેશ્વરના ભજનની પ્રાપ્તિ કહી. તે બંને વચનો પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થનું કંથન કરે છે. તેથી ચતુર્વિધા મજ્જે માં એ વચનને જે પ્રમાણભૂત માનશો, તો સર્વભૂતાનિ સંમોહં યાંતિ એ આપનું વચન અસંગત થશે; અને સર્વભૂતાનિ સંમોહં યાંતિ એ વચનને જે આપ પ્રમાણભૂત માનશો, તો ચતુર્વિધા મજ્જે માં એ આપનું વચન અસંગત થશે” એવી અર્જુનને શંકા થતાં, શ્રીભગવાન એવા પ્રકારનો ઉત્તર આપે છે કે-“પુરુષકર્મોની અતિશયતાવડે જે પુરુષોનાં સર્વ પાપકર્મ

નાશ પામી ગયાં છે, તે ભક્તજનો જ માર્ગ-પરમેશ્વરનું આરાધન કરે છે; એવા ભક્તજનો જ ચતુર્વિધા મળે તે માં એ વચનવડે પૂર્વે કહેલા છે; અને સર્વજ્ઞતા સંમોહ યાંત્રિ એ વચનવડે તો પુણ્યવાન ભક્તજનોથી ભિન્ન પ્રાણીઓનું કથન કર્યું છે, તેથી બધે વચનોનો પરસ્પર વિરોધ થતો નથી.”

येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते ब्रह्ममोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

શ્લોકાર્થ:—વળી જે પુણ્યકર્મવાળા જનનું પાપ નાશને પ્રાપ્ત થયું છે તે પુરુષ બ્રહ્મ ધર્મરૂપ મોહથી રહિત થવાથી તથા દૃઢ સંકલ્પવાળો થવાથી મને-પરમેશ્વરને જ ભજે છે. ૨૮

ટીકા:—હે અર્જુન ! પૂર્વે અનેક જન્મોવિષે જેમણે પુણ્ય કર્યો તે સંચય કર્યો છે અને એ કારણથી જ જેમનો જન્મ સફળ છે અને તેથી જ ઇતર સર્વ લોકોથી વિલક્ષણ એવા જે અધિકારી પુરુષોનાં જ્ઞાનનાં પ્રતિબંધક પાપ, પુણ્યકર્મોવડે નાશને પ્રાપ્ત થયાં છે, તે પુરુષો, પ્રતિબંધરૂપ પાપનો અભાવ થતાં બ્રહ્મમોહ નિર્મુક્ત થઈને અર્થાત્ પાપ જેનું નિમિત્ત કારણ છે એવો જે રાગ-દ્રેષાદિજન્ય અહંછલ્લી અહંકારી ઇત્યાદિ વિપર્યયરૂપ મોહ છે એવા બ્રહ્મ મોહથી રહિત પુરુષો દૃઢમત થઈને એટલે કે અચલ સંકલ્પવાળા થઈને અર્થાત્ “સર્વ પ્રકારે પરમેશ્વર જ ભજન કરવાયોગ્ય છે તથા તે પરમેશ્વર આ પ્રકારનો જ છે” એ પ્રકારનું જે શાસ્ત્રપ્રમાણજન્ય તથા અપ્રામાણ્ય શંકાથી રહિત જ્ઞાન છે તે જ્ઞાનવાળા થઈને માર્ગ-પરમેશ્વરનું આરાધન કરે છે, અર્થાત્, અનન્ય શરણ થઈને માર્ગ-પરમેશ્વરનું જ સેવન કરે છે. એવા અધિકારી જનો જ ચતુર્વિધા મળે તે માં જના: સુકૃતિમોઽર્જુન પૂર્વોક્ત વચન વિષે સ્મૃતિ શબ્દવડે કહેલા છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે-સર્વજ્ઞતા સંમોહ યાંત્રિ એ વચન તો ઉત્સર્ગરૂપ છે. સર્વ ભૂત પ્રાણીઓની મધ્યમાં જે પુરુષો પુણ્યકર્મવાળા છે, તે પુરુષો સંમોહથી રહિત થઈને મને-પરમેશ્વરને ભજે છે: એ અર્થનું યોગ્ય કરનાર જે ચતુર્વિધા મળે તે માં જના: સુકૃતિમોઽર્જુન પૂર્વોક્ત વચન છે તથા યેષાં સ્વંતગતં પાપં જનાનાં કૃપ્યકર્મણાં એ વચન છે, તે વચન ઉત્સર્ગના અપવાદરૂપ છે. સામાન્યતઃ સર્વત્ર જેની પ્રવૃત્તિ થાય તેને ઉત્સર્ગ કહે છે અને કોઈક સ્થાનવિશેષ વિષે જેની પ્રવૃત્તિ થાય તેને અપવાદ કહે છે. જે સ્થાને અપવાદની પ્રવૃત્તિ થાય છે તે સ્થાને ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિ થતી નથી કિન્તુ સ્થાનથી ભિન્ન સ્થાનવિષે જ ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિ થાય છે. જેમ કે ન હિંસ્યાત્સર્વાણિ જ્ઞતાંતિ એ સર્વ ભૂતોની હિંસાનો નિષેધ કરનારું વચન ઉત્સર્ગરૂપ છે અને અગ્નિયોમયં પશુમાલમંતે એ યજુર્વિષે પશુની હિંસાનું વિધાન કરનારું વચન અપવાદરૂપ છે. અપવાદસ્થાનવિષે ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિ થતી નથી, કિન્તુ તેથી ભિન્ન સ્થાનવિષે જ ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિ થાય છે, અર્થાત્ યજુર્વિષે તથા સુદથી ભિન્ન સ્થાનવિષે કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા ન કરવી, એ પ્રકારનો ઉત્સર્ગવા-કથનો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. તેની રીતે સર્વજ્ઞતા સંમોહ યાંત્રિ એ ઉત્સર્ગવચનની પણ આર્તોદિ ચાર પ્રકારના સુકૃતી જનો સિવાય અન્યત્ર જ પ્રવૃત્તિ થાય છે, અર્થાત્ મારા ભક્તોથી ભિન્ન અન્ય સર્વ પ્રાણી સંમોહને પ્રાપ્ત થાય છે એ પ્રકારનો ઉત્સર્ગ વચનનો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રકારનો ઉત્સર્ગ પૂર્વે ૧૧ વિમિર્ગુણમયૈર્માર્ગેભિઃ સર્વમિદં જગત્ । મોહિતં નાભિજ્ઞાનાતિ મામેમ્પ: પરમ-વ્યયમ્ ॥ આ શ્લોકવિષે કહ્યો હતો. તેથી સર્વજ્ઞતા સંમોહ યાંત્રિ ચતુર્વિધા મળે તે માં ઇત્યાદિ વચનોનો

પરસ્પર વિરોધ થતો નથી. માટે અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરનારાં પુણ્ય કર્મોનું સંપાદન કરવા વારતે અધિકારી પુરુષે-સર્વદા પ્રયત્ન કરવો. (૨૮)

અવતરણિકા:-હવે અર્જુનના વક્ત્રમાણુ પ્રશ્નનું ઉત્થાપન કરવાવાસ્તે શ્રીભગવાન્ સૂત્રભૂત બે શ્લોકોનું કથન કરે છે. આગળનો અષ્ટમ અધ્યાય આ સૂત્રભૂત બે શ્લોકોના વ્યાખ્યાનરૂપ થશે:

જરામરણમોક્ષાય મામાશ્રિત્ય યતંતિ ચે ।

તે બ્રહ્મ તદ્વિદુઃ કૃત્સ્નમધ્યાત્મં કર્મ ચાલિલમ્ ॥ ૨૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે પુરુષ જરા મરણાદિકથી નિવૃત્ત કરવા માટે મારો-સંશુલ્લ પરમેશ્વરનો આશ્રય કરી પ્રયત્ન કરે છે તે પુરુષ તત્પદના લક્ષ્ય અર્થરૂપ નિર્ગુણ બ્રહ્મને, અપરિચિન્ન ત્વંપદના લક્ષ્ય અર્થરૂપ આત્માને તથા સંપૂર્ણ શ્રવણાદિ સાધનોને જાણે છે. ૨૯

ટીકા:-હે અર્જુન! સંસારનાં જરા-મરણાદિ દુઃખોથી વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થયેલા જે અધિકારી જનો જરા-મરણાદિ નાના પ્રકારનાં દુઃસહ દુઃખોને નિવૃત્ત કરવા વારતે, સર્વ દુઃખોને નિવૃત્ત કરનારા મારો-સંશુલ્લ પરમેશ્વરનો આશ્રય કરીને અર્થોત્ ધૃતર સર્વથી વિમુખ થઇને, એક મારા-પરમેશ્વરના શરણને પ્રાપ્ત થઇને પ્રયત્ન કરે છે અર્થોત્ ક્ષણી ઇચ્છાથી રહિત થઇને મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે અર્પણ કરેલાં શાસ્ત્રવિહિત શુભ કર્મો કરે છે, તે અધિકારી જનો ક્રમે કરીને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા થઇ બ્રહ્મને જાણે છે, અર્થોત્ આ સર્વ જગતના કારણરૂપ જે માયા છે તે માયાના અધિપ્તાનરૂપ, તત્ પદના લક્ષ્યાર્થરૂપ તથા સર્વ ઉપાધિઓથી પર એવા નિર્ગુણ શુદ્ધ બ્રહ્મને તે અધિકારી પુરુષો જાણે છે. શરીરનો આશ્રય કરીને પ્રકાશમાન થવાથી અધ્યાત્મસંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થયેલો તથા ઉપાધિકૃત સર્વ પરિચ્છેદથી રહિત એવો જે ત્વંપદના લક્ષ્યાર્થરૂપ પ્રત્યક્ આત્મા છે, તે આત્માને પણ અધિકારીજનો જાણે છે. તેમ જ તત્ત્વંપદાર્થ વિષયક જ્ઞાનનાં જેટલાં, બ્રહ્મવેદના ગુરુની સમીપ નિવાસ-શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન ઇત્યાદિ સાધનો છે, કે જે સાધનો નિયમથી જ્ઞાનરૂપ ક્ષણી પ્રાપ્તિ કરે છે, તે સંપૂર્ણ સાધનોને પણ અધિકારી પુરુષો જાણે છે. (૨૯)

અને વળી—

સાધિભૂતાધિદૈવં માં સાધિયજ્ઞં ચ યે વિદુઃ ।

પ્રયાણકાલેઽપિ ચ માં તે વિદુર્યુક્તચેતસઃ ॥ ૩૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે અધિકારી જન અધિભૂત, અધિદૈવ તથા અધિયજ્ઞ સહિત મારું-પરમેશ્વરનું ચિત્તન કરે છે તે અધિકારી પુરુષ મારે વિશે-પરમેશ્વર વિશે યુક્ત ચિત્તવાળો થઇ મરણકાળ વિશે પણ મને-પરમેશ્વરને જાણે છે. ૩૦

ટીકા:-હે અર્જુન! આ પ્રકારના મારા ભક્તજનોને મરણકાળે પણ ઇન્દ્રિયાદિ કરણોની વિવશતાવડે મારા-પરમેશ્વરના વિરમરણની શંકા તારે કરવી નહિ; કારણ કે અધિભૂતસહિત, અધિદૈવસહિત તથા અધિયજ્ઞસહિત મારું (પરમેશ્વરનું) જે અધિકારી જનો સર્વદા ચિત્તન કરે છે તે અધિકારી જનો સર્વદા મારે વિશે (પરમેશ્વરવિષે) સમાહિત ચિત્તવાળા થઇ પૂર્વ અભ્યાસજન્ય સંસ્કારોની દહતાથી પ્રીણોના ઉત્ક્રમણકાળે પણ મારા રૂપ સર્વોત્મારૂપ (પરમેશ્વરને) જ જાણે છે,

અર્થાત્ મરણકાળે ઇંદ્રિયાદિ કરણો અસાવધાન હોવા છતાં પણ મારી (પરમેશ્વરની) કૃપાવડે તથા પૂર્વઅભ્યાસજન્ય સંસ્કારોની દૃઢતાવડે પુરુષોની ચિત્તની વૃત્તિ સમાધાર (પરમેશ્વરાકારજ) થાય છે, અન્ય કોઈ અનાત્મ પદાર્થોકાર થતી નથી. તેથી અધિકારીજનો મારા (પરમેશ્વરના) લક્ષિતયોગથી કૃતાર્થ જ થાય છે. તેમાં અધિભૂત, અને અધિદેવ, અધિયજ્ઞ એ શબ્દોના અર્થનો શ્રીભગવાન પોતાની મેળે જ આગળના અષ્ટમ અધ્યાયમાં, અર્જુનના પ્રશ્નપૂર્વક રૂપક રીતે કહેશે; તેથી અહીં એ શબ્દોનો અર્થ કહ્યો નથી. આ સમગ્ર અધ્યાયમાં શ્રીભગવાને ઉત્તમ અધિકારીની પ્રતિ લક્ષણાવૃત્તિવડે તથા પદ પ્રતિપાદ્ય સ્વેય બ્રહ્મનું કથન કર્યું અને મધ્યમ અધિકારીની પ્રતિ શક્તિરૂપ મુખ્યવૃત્તિવડે તથા પદ પ્રતિપાદ્ય ધ્યેય બ્રહ્મનું કથન કર્યું. (૩૦)

આ પ્રમાણે શ્રીમાન ભગવાને ગાયેની ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “જ્ઞાનયોગ” નામના સમગ્ર અધ્યાય ઉપર શ્રીચિદ્ધવાનંદ સ્વામીની રચેલી “ગૃહાર્થદીપિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણપૈથુમસ્તુ.

અષ્ટમ અધ્યાય

અક્ષરબ્રહ્મયોગ

અવતરણિકા—પૂર્વે સાતમા અધ્યાયના અંતમાં વેવ્રજ તદ્દિદઃ કૃષ્ણં ધત્યાદિ સાર્દ્ધં શ્લોકવડે શ્રીભગવાને સાત પદાર્થોને સ્વેયત્વરૂપે સૂચિત કર્યાં. સૂત્રરૂપ વચનવડે કથન કરેલા સમ પદાર્થોના જ વ્યાખ્યાનરૂપ આ સમગ્ર અષ્ટમઅધ્યાયનો શ્રીભગવાને પ્રારંભ કર્યો છે. પૂર્વે સૂત્રરૂપ વચનવડે સામાન્યરૂપે બોલેલા સમ પદાર્થોને પુનઃ વિશેષરૂપે બોલવાની ઇચ્છા કરતો અર્જુન બે શ્લોકોવડે સમ પદાર્થોના સ્વરૂપનો પ્રશ્ન કરે છે—

અર્જુન ઉવાચ—કિં તદ્વ્રજ કિમધ્યાત્મં કિં કર્મ પુરુષોત્તમ ।

અધિભૂતં ચ કિં પ્રોક્તમધિદૈવં કિમુચ્યતે ॥ ૧ ॥

અધિયજ્ઞઃ કથં કોઽત્ર દેહેઽસ્મિન્ મધુસૂદન ।

પ્રયાણકાલે ચ કથં જ્ઞેયોઽસિ નિયતાત્મભિઃ ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થઃ—અર્જુન પૂછે છેઃ—હે સર્વ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ મધુસૂદન ! આ બ્રહ્મ કોણ છે ? અધ્યાત્મ કોણ છે ? કર્મ કોણ છે ? કોણ અધિભૂતરૂપ કહેવાય ? અધિદેવ કોને કહેવામાં આવે છે ? અધિયજ્ઞ કોણ છે ? તે અધિયજ્ઞ કેવા પ્રકારવડે ચિંતન કરવા યોગ્ય છે ? આ અધિયજ્ઞ આ દેહો વિષે વર્તે છે અથવા દેહથી બાહ્ય વર્તે છે ? તથા મરણકાળ વિશે સમાહિત ચિત્તવાળા પુરુષને આપ પરમેશ્વર કેવા પ્રકારે કરી બોલવા યોગ્ય છે ? ૧-૨

ટીકા—હે ભગવન્ ! પૂર્વે આપે સ્વેયરૂપ કહેલો જે બ્રહ્મ છે, તે બ્રહ્મ કોણ છે ? અર્થાત્ બ્રહ્મ સોપાધિક છે કે નિરૂપાધિક છે ? એ પ્રથમ પ્રશ્ન. હે ભગવન્ ! આત્માના સંબંધવાળો હોવાથી આત્મ શબ્દવડે પ્રતિપાદિત જે આ દેહ છે. તે દેહરૂપ આત્માનો આશ્રય કરીને જે રહે તેનું નામ અધ્યાત્મ છે. આ અધ્યાત્મ શું છે ? અર્થાત્ શ્રોત્રાદિ કરણોના સમૂહનું

નામ અધ્યાત્મ છે કે પ્રત્યક્ ચૈતન્યનું નામ અધ્યાત્મ છે ? આ દ્વિતીય પ્રશ્ન. હે ભગવન્ ! કર્મ લાલિલ એ પૂર્વોક્ત વચન વિષે આપે કહેલું જે કર્મ છે, તે કર્મ શું છે ? અર્થાત્ તે કર્મ યજ્ઞરૂપ છે કે યજ્ઞથી કોઈ અન્ય વસ્તુરૂપ છે ? કે જેથી વિજ્ઞાને યજ્ઞ તરફે કર્માણિ તરફેવિ વ એ શ્રુતિમાં યજ્ઞ અને કર્મ એ બન્ને લિખ લિખ કહેલા છે ? આ તૃતીય પ્રશ્ન. હે ભગવન્ ! ભૂતોનો આશ્રય કરીને જે રહે તેને અધિભૂત કહે છે, તે અધિભૂત આપ કોને કહેો છો ? અર્થાત્ તે ‘અધિભૂત’ શબ્દવડે આપને પૃથિવી આદિ ભૂતોનો આશ્રય કરી રહેલું યત્કિચિત્ કાર્ય વિવક્ષિત છે કે સંપૂર્ણ કાર્ય વિવક્ષિત છે ? આ ચતુર્થ પ્રશ્ન. હે ભગવન્ ! દેવનો આશ્રય કરીને જે રહે તેને અધિદેવ કહે છે, તે અધિદેવ આપ કોને કહેો છો ? અર્થાત્ દેવતાવિષય જે ધ્યાન છે તેને અધિદેવ કહેો છો કે દેવતાઓના આદિત્ય મંડલાદિકો વિષે અનુરૂપત્ત જે ચૈતન્ય છે તેને અધિદેવ કહેો છો ? આ પંચમ પ્રશ્ન. હે ભગવન્ ! યજ્ઞને આશ્રય કરીને જે રહે તેનું નામ અધિયજ્ઞ છે. આ અધિયજ્ઞ અહીં શું છે ? અર્થાત્ કયા દેવતાવિશેષનું નામ અધિયજ્ઞ છે અથવા પરબ્રહ્મનું નામ અધિયજ્ઞ છે ? તે અધિયજ્ઞ પણ અધિકારી પુરુષે કયા પ્રકારે કરીને ચિંતન કરવા યોગ્ય છે ? અર્થાત્ તાદાત્મ્યરૂપે કરીને ચિંતન કરવા યોગ્ય છે કે અત્યંત અલેદરૂપે કરીને ચિંતન કરવા યોગ્ય છે ? તથા સર્વ પ્રકારે પણ અધિયજ્ઞ આ દેહ વિષે જ રહે છે કે આ દેહથી બહાર રહે છે ? જો કહેો કે આ દેહ વિષે રહે છે તો પણ આ દેહવિષે તે અધિયજ્ઞ કોણ છે ? અર્થાત્ બુદ્ધિઆદિરૂપ છે કે તે બુદ્ધિઆદિકોથી લિખ છે ? આ ષષ્ઠ પ્રશ્ન. હે ભગવન્ ! મરણકાળે શ્રોનાદિ સર્વ કરણોનો સમૂહ સાવધાનતાથી રહિત હોય છે, તેથી તે કાળે ચિત્તની સાવધાનતા સંભવતી નથી. એવા મરણકાળે સમાહિત ચિત્ત-વાળા પુરુષોએ આપ પરમેશ્વરને કયા પ્રકારે કરીને જાણવા ભેધએ ? આ સપ્તમ પ્રશ્ન. હે ભગવન્ ! સર્વજ્ઞ હોવાથી તથા પરમ કૃપાળુ હોવાથી આપ એ સર્વ અર્થ હું શરણાગત શિષ્યની પ્રત્યે કહેો. અહીં અર્જુને શ્રીભગવાનનાં દે હરણોત્તમ, દે મધુસૂદન એ બે સંજોધનો કહેલાં છે. “હે અર્જુન ! તું અને હું બન્ને સમાન છીએ, તેથી તું મને અધ્યાત્માદિકોનું સ્વરૂપ શા માટે પૂછે છે ?” એવી ભગવાનની શંકાને નિવૃત્ત કરવા વાસ્તે અર્જુને દે હરણોત્તમ એ સંજોધનવડે એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, સર્વ પુરુષો વિષે સર્વજ્ઞતાદિ શુભોવડે જે ઉત્તમ હોય તેનું નામ પુરુષોત્તમ છે. એવા સર્વજ્ઞ પુરુષોત્તમ આપ જ છો, તેથી આપને કોઈ પણ પદાર્થ અજ્ઞાત નથી, કિન્તુ આપને કરામલકળી પેઠે સર્વ પદાર્થ અપરોક્ષ જ છે; અને અલ્પજ્ઞતાવડે મને-અર્જુનને સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન નથી, તેથી આપ જ તે સર્વ અર્થ મારી પ્રત્યે કહેો. અને દે મધુસૂદન એ સંજોધનવડે અર્જુને એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, આપ પરમ ઠરણાવડે યુક્ત છો, તેથી મધુઆદિ દૈત્યોને હણીને મહાન્ આયાસવડે પણ સર્વ ઉપદ્રવોની નિવૃત્તિ કરો છો, એવા આપે વિના આયાસે જ આ મારા સંશયરૂપી તુચ્છ ઉપદ્રવની નિવૃત્તિ કરવી ઉચિત જ છે. (૧-૨)

અવતારલિખકા:—એ પ્રમાણે બે શ્લોકોવડે અર્જુને કરેલા જે સાત પ્રશ્નો છે તે સાત પ્રશ્નોનો ઉત્તર શ્રીભગવાન્ યથાક્રમે ત્રણ શ્લોકોવડે કથન કરે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ—અક્ષરં વ્રહ્મ પરમં સ્વભાવોઽધ્યાત્મસુચ્યતે ।

ભૂતભાવોદ્ભવકરો વિસર્ગઃ કર્મસંજ્ઞિતઃ ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—શ્રીભગવાન્ કહે છે:—હે અર્જુન ! બ્રહ્મને અક્ષર તથા પરમ કહેવામાં આવે છે, સ્વભાવને અધ્યાત્મ કહેવામાં આવે છે તથા ભૂતોની ઉત્પત્તિ તથા વૃદ્ધિ કરનારા યજ્ઞ-હાનાદિકને કર્મ કહેવામાં આવે છે. ૩

દીકા:—જે ક્રમે કરીને શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો હોય, તે ક્રમે કરીને જ્યારે શુરુ તે પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે, ત્યારે અનાયાસે જ તે પ્રશ્ન કરનારા શિષ્યના ઇચ્છની સિદ્ધિ થાય છે. આ અભિપ્રાયે કરીને શ્રીભગવાને પ્રથમ શ્લોકવિષે યથાક્રમે કરીને ત્રણ પ્રશ્નોના ઉત્તર કહેલા છે, દ્વિતીય શ્લોક વિષે પણ ત્રણ પ્રશ્નોના ઉત્તર કહેલા છે અને તૃતીય શ્લોક વિષે એક પ્રશ્નનો ઉત્તર કહેલો છે. અહીં બ્રહ્મ શબ્દવડે નિરુપાધિક બ્રહ્મ જ વિવક્ષિત છે પણ સોપાધિક બ્રહ્મ અહીં બ્રહ્મ શબ્દવડે વિવક્ષિત નથી: એ પ્રકારનો પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર શ્રીભગવાન કહે છે. ન ધરતિ ન નશ્યતીતિ અક્ષરમ્—અર્થાત્-જ્ઞાનવડે, અજ્ઞાનવડે, દેશકાળવડે તથા કોઈ અન્યવડે જે નાશને પ્રાપ્ત ન થાય તેને અક્ષર કહે છે. અથવા, અચ્ચતે સર્વમિતિ અક્ષરમ્—અર્થાત્-જેમ અગ્નિ લોહના પિંડને અંદર અને બહારથી વ્યાપ્ય કરીને રહે છે, તેમ અવ્યાકૃતને તથા તેના સર્વ કાર્યને અંદર-બહારથી વ્યાપ્ય કરીને જે રહે તેને અક્ષર કહે છે, અર્થાત્ ઉત્પત્તિ-નાશથી રહિત તથા સર્વત્ર વ્યાપક વસ્તુનું નામ અક્ષર છે. એ અક્ષરને બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્વિષે પણ કથન કરેલ છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય યુનિએ ગાર્ગીની પ્રત્યે એવું વચન કહેલું છે કે—તદ્વૈતદર્શન ગાર્ગિ માણના અભિવદન્તિ અત્યુલમનવહસ્વમદૌર્ધર્મ—અર્થાત્-હે ગાર્ગી! બ્રહ્મવેત્તા બ્રાહ્મણ અક્ષરને સ્થૂલ-ભાવથી રહિત, અણુભાવથી રહિત, હ્રસ્વભાવથી રહિત તથા દીર્ઘભાવથી રહિત કહે છે. આ પ્રકારના ઉપક્રમે કરીને મધ્યમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય યુનિ ગાર્ગીને પ્રત્યે એવા પ્રકારનું વચન કહેવા લાગ્યા કે—एतस्याक्षरस्य प्रज्ञाप्तने गार्गि क्षयाचन्द्रमसौ विधुतौ तित्ततः नान्योतोऽस्ति द्रष्टा—અર્થાત્-હે ગાર્ગી! અક્ષરના પ્રજ્ઞાસનવિષે આ સૂર્ય-ચંદ્ર નિયમપૂર્વક રહે છે. એ અક્ષરથી ભિન્ન બીજો કોઈ દ્રષ્ટા નથી, કિંતુ એ અક્ષર જ સર્વનો દ્રષ્ટા છે. આ પ્રકારનું વચન મધ્યમાં કહીને અંતમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય યુનિ એ પ્રકારનો ઉપસંહાર કરે છે કે—एतस्मिन्नु सत्त्वक्षरे गार्गाकाशश्च ओतश्च प्रोतश्च—અર્થાત્-હે ગાર્ગી! અક્ષરવિષે અવ્યાકૃત આકાશ એવાતપ્રોત છે. એ પ્રમાણે વાતપર્યંનો નિશ્ચય કરાવનારા ઉપક્રમ-ઉપસંહારાદિ સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત સૂર્ય-ચંદ્રાદિ સર્વ જગતના પ્રજ્ઞાસિતા, અવ્યા-કૃતરૂપ, આકાશપર્યંત સર્વ પ્રપંચના ધારક તથા આ શરીર-ઈંદ્રિયરૂપ સંઘાતવિષે વિજ્ઞાતા, એવું નિરુપાધિક ચૈતન્ય જ ‘અક્ષર’ શબ્દનો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. એવો ચૈતન્યસ્વરૂપ અક્ષર જ અહીં બ્રહ્મ શબ્દવડે વિવક્ષિત છે. એ અર્થને સ્પષ્ટ કરવા વાસ્તે અક્ષરનાં વિશેષણો કહે છે—परमं इति—અર્થાત્-અક્ષર સ્વપ્રકાશ પરમાનંદ સ્વરૂપ છે. વાતપર્યં એ છે કે—સૂર્ય-ચંદ્રાદિ કોઈ શાસિતાપણું, સર્વ જડ જગતનું ધારકપણું તથા સર્વનું દ્રષ્ટાપણું ઇત્યાદિ જે લિંગ શ્રુતિવિષે અક્ષરનાં કથ્યાં છે, તે સર્વ લિંગ બ્રહ્મવિષે જ સંભવે છે, બ્રહ્મથી ભિન્ન બીજા કોઈ પદાર્થ વિષે તે લિંગ સંભવતાં નથી. તેથી અક્ષર બ્રહ્મરૂપ જ છે. આ વાત વ્યાસ ભગવાને બ્રહ્મસૂત્રોવિષે પણ કહેલી છે:—अक्षरमवतत्ततः—અર્થાત્ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્વિષે અક્ષરને, અવ્યાકૃત નામના આકાશ પર્યંત, સર્વ જગતનું ધારકત્વ કહ્યું છે. આ સર્વ જગતનું વિધારકપણું બ્રહ્મવિષે જ સંભવે છે, અન્ય કોઈ પદાર્થવિષે સંભવતું નથી. તેથી અક્ષર શબ્દવડે બ્રહ્મનો જ અર્થ બ્રહ્મણ કરવો.

અર્જુનની શંકા:—હે ભગવન! ઓમિત્યેવદ્ધર્મ ઇત્યાદિ શ્રુતિવિષે તથા ઓમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ એ સ્મૃતિવિષે ઍકારરૂપ પ્રણુવને જ અક્ષર કહેલ છે અને લોકવિષે પણ અક્ષર શબ્દ વર્ણોવિષે રૂઢ છે. ઋત્વિર્ગોમપદ્ધરતિ અર્થાત્ પદની રૂઢિશક્તિ પદની યોગાશક્તિની બાધક થાય છે, એ ન્યાયે કરીને રૂઢિશક્તિની ન ધરતીતિ અક્ષરમ્ આ રીતની યોગાશક્તિ કરતાં પ્રબલતા સિદ્ધ થાય છે. તેથી અક્ષર શબ્દવડે ઍકારરૂપ પ્રણુવનો જ અર્થ બ્રહ્મણ કરવો. અથવા, સંજકમેત્ત્વ ધરમક્ષરં

વ ધત્યાદિ શ્રુતિઓ વિષે અવ્યક્તને પણ અક્ષર કહેલ છે. તેથી અક્ષર શબ્દવડે અવ્યક્તનો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો.

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—સર્વ જગતનું શાસિતાપણું, વિધારકપણું તથા દ્રષ્ટાપણું ધત્યાદિ જે લિંગ પૂર્વે અક્ષરનાં કહ્યાં છે, તે લિંગ ઔદારરૂપ પ્રણવવિષે તથા માયારૂપ અવ્યક્તવિષે સંભવતાં નથી તથા તત્ત્વ પ્રકૃતિલીનસ્વ એ શ્રુતિએ પ્રણવનો પણ પ્રલય કહ્યો છે; તથા તત્ત્વવિચાર વિતાતાં એ સ્મૃતિએ માયારૂપ અવ્યક્તનો પણ નાશ કહ્યો છે; તેથી અહીં અક્ષર શબ્દવડે વર્ણાત્મક પ્રણવનો તથા માયારૂપ અવ્યક્તનો અર્થ ગ્રહણ કરવામાં આવતો નથી. શ્રુતિમાં તથા સ્મૃતિમાં પ્રણવને અક્ષર કહેલ છે તે તેના નિત્યપણાને લઈને અક્ષર કહેલ નથી કિંતુ જેવી રીતે સત્યબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરનારા જ્ઞાનને શ્રુતિવિષે સત્ય કહેલ છે, તેવી રીતે અક્ષર બ્રહ્મનો વાચક હોવાથી પ્રણવને અક્ષર કહ્યો છે. એ જ પ્રમાણે અવ્યક્તને શ્રુતિવિષે જે અક્ષર કહેલ છે તે તેના નિત્યપણાને લઈને કહેલ નથી, કિંતુ સ્વકાર્યની અપેક્ષાએ કરીને અવ્યક્ત ચિરકાલપર્યંત રહે છે, તેથી તેને અક્ષર કહેલ છે. માટે ઘર પ્રધાનમયતાક્ષરં હતા એ શ્રુતિ પ્રધાનરૂપ અવ્યક્તને નાશવાનું કહીને પરબ્રહ્મને જ અક્ષર કહે છે અને પૂર્વે કહેલા જગત્વિધારકત્વાદિ અક્ષરનું લિંગ વર્ણાત્મક પ્રણવવિષે સંભવતું નથી, તેથી અહીં અક્ષર શબ્દની યોગાશક્તિ જ સૂઠશક્તિ કરતાં પ્રબલ છે. માટે અહીં અક્ષર શબ્દવડે ઉત્પત્તિ-નાશથી રહિત ચૈતન્યનો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો, પણ પ્રણવનો તથા અવ્યક્તનો અર્થ ગ્રહણ કરવો નહિ. પ્રણવ-અવ્યક્તની વ્યાવૃત્ત કરવા વાસ્તે જ શ્રીભગવાને અક્ષરને પરાં એવું વિશેષણ કહેલું છે. આટલે સૂધી કિં તદ્વ્રજ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહ્યો. ૧ હવે કિમપ્યાત્મ એ દ્વિતીય પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે—સ્વમાવોદ્યાત્મમુચ્યતે इति-હે અર્જુન! જે ઉત્પત્તિ-નાશથી રહિત અક્ષરને પૂર્વે બ્રહ્મરૂપ કહ્યો છે, તે અક્ષર બ્રહ્મનો જે સ્વભાવ છે અર્થાત્ અક્ષર બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત જે પ્રત્યક્ ચૈતન્ય છે, તે પ્રત્યક્ ચૈતન્ય જ આ દેહરૂપ મિથ્યા આરમાનો આશ્રય કરીને ભોક્તારૂપે વર્તમાન થઈને અધ્યાત્મ શબ્દવડે કહેવામાં આવે છે, પણ ભોક્તા ચૈતન્યથી લિજ્ઞ શ્રોતાદિ કરણોનો સમૂહ અધ્યાત્મ શબ્દવડે કહેવામાં આવતો નથી. આ દ્વિતીય પ્રશ્નનો ઉત્તર કહ્યો. હવે કિં કર્મ એ ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તરનું નિત્યપણું કરવામાં આવે છે:—વિસર્ગઃ કર્મસંજિતઃ इति ॥ હે અર્જુન! ઈદ્રાદિ દેવતાઓના ઉદ્દેશ કરીને દ્રવ્યના ત્યાગરૂપ જે યોગ છે, વૈદિક અગ્નિવિષે ધૂત યજ્ઞાદિ પદાર્થોના પ્રદોષરૂપ જે હોમ છે તથા બ્રાહ્મણોની પ્રભે સુવર્ણગૌ આદિ પદાર્થોની દક્ષિણારૂપ જે દાન છે, તે યાગ-હોમ-દાન ત્રણેવિષે ત્યાગરૂપતા અનુગત છે. તેથી ત્યાગનો વાચક જે વિસર્ગ શબ્દ છે, તે વિસર્ગ શબ્દવડે યાગ-હોમ-દાન એ ત્રણેનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. એવો યાગ-હોમ-દાનરૂપ વિસર્ગજ અહીં ‘કર્મ’ શબ્દવડે કથન કર્યો છે, કાંઈ ઉદારીન ક્રિયા માત્ર અહીં ‘કર્મ’ શબ્દવડે કથન કરી નથી. ત્યાગરૂપ વિસર્ગ ભૂતભાવોદ્ભવકર છે, અર્થાત્ સ્થાવર-જંગમરૂપ ભૂતોનો જે ઉત્પત્તિરૂપ ભાવ છે તથા વૃદ્ધિરૂપ ઉદ્ભવ છે તે બંનેને કરનારો છે. યજ્ઞ-હોમ-દાન કર્મોવડે જ સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ તથા વૃદ્ધિ શ્રુતિ-સ્મૃતિવિષે પ્રસિદ્ધ જ છે. સ્મૃતિ કહે છે કે—(અગ્રી પ્રાક્તા-इति: सत्यगदिवसुपतिष्ठते भादित्याजायते दष्टिष्टेरयं तव: प्रजा: ॥ અર્થાત્-વૈદિક અગ્નિવિષે શ્રદ્ધા-પૂર્વક નાંખેલી જે આહુતિ છે, તે આહુતિ સૂક્ષ્મરૂપે કરીને આદિત્યમંડલવિષે રહે છે. આહુતિ વિશિષ્ટ આદિત્યથી જળની વૃદ્ધિ થાય છે, જળની વૃદ્ધિથી નીલિ-યજ્ઞ-અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, અગ્નિથી સ્થાવર-જંગમરૂપ પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે તથા અગ્નિથી પ્રજાની વૃદ્ધિ થાય છે. (આ પ્રકારની પરંપરાએ કરીને યજ્ઞ-હોમ-દાન કર્મ જ સર્વભૂતોની ઉત્પત્તિ-વૃદ્ધિનું કારણ છે.)

આ અર્થને તે વાણે આજ્ઞાતી ચત્કાર્મતઃ ઇત્યાદિ શ્રુતિ પણ કથન કરે છે. કોઈ દીકામાં તો મૂતભાવોદ્ભવકરઃ એ વચનનો એ અર્થ ક્યાં છે કે-મૃત્યુઆદિ ભૂતોનો જે સાત્ત્વિક રાજસાદિરૂપ ભાવ છે તથા ઉત્પત્તિરૂપ ઉદ્ભવ છે, તે બંનેને જે કરે છે તેનું નામ ભૂતભાવોદ્ભવકર છે. ભૂતોની યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મોમાંથી ઉત્પત્તિ તો અગ્રી પ્રાપ્તાકૃતિઃ એ પૂર્વોક્ત રમૃતિ વચનવડે જ સિદ્ધ છે. એ પ્રમાણે ભૂતોના સાત્ત્વિકાદિ ભાવોની કર્મોમાંથી ઉત્પત્તિ પણ, ક્ષિદિઃ કર્મોદ્ધારિણી અર્થાત્ ચેતાનાં કર્મોને અનુસરીને જ, એક પુરુષની સાત્ત્વિક વા રાજસ ભુદિ થાય છે, ઇત્યાદિ રમૃતિવચનોવડે સિદ્ધ છે.

કોઈ દીકામાં તો મૂતભાવોદ્ભવકરઃ એ વચનનો એમ અર્થ ક્યાં છે કે-ભૂતરૂપ જે ભાવ હોય તેમને ભૂતભાવ કહેવામાં આવે છે અર્થાત્ સ્થાવર જંગમરૂપ જે પદાર્થો છે તે ભૂતભાવ કહેવાય છે. એવા ભૂતભાવોની ઉત્પત્તિરૂપ ઉદ્ભવને જે કરે છે તેનું નામ ભૂતભાવોદ્ભવકર છે. આ રીતનો તૃતીય પ્રશ્નનો ઉત્તર છે. (૩)

અવતરણિકાઃ—પૂર્વ શ્લોકમાં કિં તદ્વજ્ર, કિમધ્યાત્મં, કિં કર્મ એ ત્રણ પ્રશ્નોના ઉત્તરો કહ્યા. હવે અધિષ્ઠતં કિં, અધિદેવં કિં, અધિયજ્ઞઃ કઃ એ ત્રણ પ્રશ્નોના ઉત્તર નીચેના શ્લોકમાં શ્રીભગવાન કહે છે:—

અધિભૂતં શરો ભાવઃ પુરુષશ્ચાધિદૈવતમ્ ।

અધિયજ્ઞોઽહમેવાત્ર દેહે દેહમૃતાં વર ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! નાશવાત્ પદાર્થ અધિભૂત કહેવાય છે, હિરણ્યગર્ભ નામનો પુરુષ અધિદૈવ કહેવાય છે તથા વિષ્ણુરૂપ અધિયજ્ઞ હું વાસુદેવ છું, જે અધિયજ્ઞ આ મનુષ્ય દેહવિશે રહે છે. ૪

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! જે પદાર્થ વિનાશને પ્રાપ્ત થાય છે તેનું નામ શર છે, અને જે પદાર્થ ઉત્પત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે તેનું નામ ભાવ છે, એવા ઉત્પત્તિ-નાશવાન જેટલા પદાર્થો હોય છે, તે પદાર્થો સર્વ પ્રાણીરૂપ ભૂતોના આશ્રય કરીને જ હોય છે. તેથી ઉત્પત્તિ-નાશવાન પદાર્થ માત્ર અધિભૂત કહેવાય છે, કોઈ ચત્કાર્મત પદાર્થ અધિભૂત શબ્દવડે કહેવાતો નથી. આ ચતુર્થ પ્રશ્નનો ઉત્તર.

હવે અધિદૈવં કિમ્ એ પંચમ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે—પુરુષશ્ચાધિદૈવતં इति ॥ જેણે સર્વ કાર્યમાત્ર પૂર્ણ ક્યાં હોય તેનું નામ પુરુષ છે, અથવા શરીરરૂપ સર્વ પુરોવિષે જે નિવાસ કરે છે, તેનું નામ પુરુષ છે. એવો પુરુષ જે હિરણ્યગર્ભ સમગ્રિ લિંગસ્વરૂપ છે, જે હિરણ્યગર્ભ સૂર્યોદિરૂપે કરીને ચતુર્આદિ સર્વ વ્યવસ્થા કરેલાની ઉપર અનુબદ્ધ કરે છે તથા જે હિરણ્યગર્ભનું આત્મેવેદમત્ર આત્મેવરૂપવિષયઃ હિરણ્યગર્ભઃ સમવર્તતાયે મૃતસ્ય ॥ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ કથન કરે છે, તથા જે હિરણ્યગર્ભનું—જીકઃ—સ વૈ શરીરે પ્રયમઃ સ વૈ પુરુષ વચ્યતે ॥ આદિકર્તાં સ મૂતાનાં વ્રજાયે સમવર્તતે ॥ ઇત્યાદિ રમૃતિઓ કથન કરે છે, તે હિરણ્યગર્ભ પુરુષ આદિત્યાદિ દેવતાઓ આશ્રય કરીને ચતુર્આદિ કરેલાની ઉપર અનુબદ્ધ કરે છે, તેથી હિરણ્યગર્ભ પુરુષ ‘અધિદૈવ’ કહેવાય છે. દેવતાવિષયક ક્યાનાદિ ‘અધિદૈવ’ કહેવાતાં નથી. અહીં પુરુષ એ વચનમાં રહેલા ચ શબ્દવડે હિરણ્યગર્ભવિષે શ્રુતિ-રમૃતિવડે સિદ્ધ પ્રસિદ્ધતા કથન કરી, કોઈ દીકામાં તો પુરુષ એ વચનમાં રહેલા ચકારવડે ઓનાદિ ચતુર્દશ કરેલાના પ્રવર્તક દિશ્-વાત-

અર્થ આદિ ચતુર્દશ દેવતાઓનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે, અર્થાત્ હિરણ્યગર્ભ પુરુષ તથા દ્વિ-
વાત-અર્કાદિ દેવતાઓ સર્વે અધિદેવ કહેવાય છે. આ પંચમ પ્રશ્નનો ઉત્તર.

હવે અધિક્ષત્. કઃ એ છઠ્ઠા પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે-“અધિયજ્ઞોઽં જ્ઞાતિઃ ॥ સર્વં યજ્ઞોના અધિષ્ઠાનરૂપ
સર્વં યજ્ઞોનાં કૃણોતે પ્રદાતા તથા સર્વં યજ્ઞોના અભિમાનીરૂપ જે વિષ્ણુ દેવતા છે, તે વિષ્ણુદેવ
પૂર્વોક્ત વિસર્ગરૂપ યજ્ઞનો આશ્રય કરીને રહે છે, તેથી વિષ્ણુ અધિયજ્ઞ કહેવાય છે. જે વિષ્ણુને યજ્ઞો
વૈ વિષ્ણુઃ એ શ્રુતિ પણ યજ્ઞરૂપ કહે છે. એવા અંતર્યામી વિષ્ણુરૂપ અધિયજ્ઞ હું વાસુદેવ જ છું,
મારાથી (પરમેશ્વરથી) ભિન્ન કોઈ પણ વસ્તુ નથી. પૂર્વે છઠ્ઠા પ્રશ્નવિષે ક્યમ એ શબ્દવડે કહેલો જે
“અધિયજ્ઞ” તે તાદાત્મ્યરૂપે કરીને ચિંતન કરવા યોગ્ય છે અથવા અત્યંત અભેદરૂપે કરીને ચિંતન
કરવા યોગ્ય છે ?” એ પ્રકારનો સંદેહ હતો, તે સંદેહની પણ આટલા કથનવડે નિવૃત્તિ કરી
અર્થાત્ પરબ્રહ્મરૂપ વિષ્ણુ અત્યંત અભેદરૂપે કરીને જ ચિંતન કરવા યોગ્ય છે. એવો અધિ-
યજ્ઞરૂપ વિષ્ણુ આ મનુષ્યદેહવિષે જ યજ્ઞરૂપે વર્તે છે તથા તે વિષ્ણુ સર્વવ્યાપક હોવાથી
પરિચ્છિન્ન બુદ્ધિઆદિકોથી ભિન્ન છે. આ અધિયજ્ઞ દેહવિષે વર્તે છે કે દેહની બહાર વર્તે છે
અને દેહવિષે રહ્યા છતાં પણ તે અધિયજ્ઞ બુદ્ધિઆદિરૂપ છે કે બુદ્ધિઆદિકોથી ભિન્ન છે,
એ સંદેહની આટલા કથનવડે નિવૃત્તિ કરી; અર્થાત્ અધિયજ્ઞરૂપ વિષ્ણુ યજ્ઞરૂપે કરીને
મનુષ્ય દેહવિષે જ રહે છે તથા બુદ્ધિઆદિકોથી ભિન્ન છે એ ઉત્તર સિદ્ધ થયો.

અહીં, મનુષ્યદેહવડે જ યજ્ઞ સિદ્ધ થાય છે, અન્ય દેહવડે સિદ્ધ થતો નથી, તેથી મનુષ્ય
દેહવિષે જ યજ્ઞની સ્થિતિ કથન કરી છે. દેહે દેહમૃતાંતર-અર્થાત્-હે સર્વ પ્રાણીઓવિષે શ્રેષ્ઠ અર્જુન !
એવું જે અર્જુનનું સંબોધન ભગવાને કહ્યું છે, તે “ક્ષણે ક્ષણે મારા (પરમેશ્વરના) સંભાષણથી
કૃતકૃત્ય થયેલો તું અર્જુન મારા બોધને યોગ્ય છે,” એ પ્રકારનો ઉત્સાહ કરાવવા વારતે કહ્યું છે.
આ ષષ્ઠ પ્રશ્નનો ઉત્તર. (૪)

અવતરણિકા:-હવે, પ્રયાગકાલે કયં જ્યોત્સિ અર્થાત્ મરણકાળે સમાહિત ચિત્તવાળા
પુરુષોએ કયા પ્રકારે આપ પરમેશ્વરને જાણવા ભ્રમરૂપે ? એ સાતમા પ્રશ્નનો ઉત્તર શ્રી-
ભગવાન કહે છે:-

અંતકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્ત્વા કલેવરમ્ ।

યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥ ૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! જે પુરુષ મરણકાળે પણ મારું (પરમેશ્વરનું) જ ચિંતન કર્યું કરતો
છતો પોતાના શરીરનો પરિત્યાગ કરે છે તે પુરુષ મારા (પરમેશ્વરના) સ્વરૂપને જ પ્રાપ્ત થાય છે,
આ અર્થને વિશે કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય નથી. ૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે અધિકારી પુરુષ અધિયજ્ઞરૂપ મારું (સગુણ બ્રહ્મનું) અથવા પરમ
અક્ષરરૂપ મારું (નિર્ગુણ બ્રહ્મનું) સર્વ કાળે ચિંતન કરીને, તે ચિંતનના સંસ્કારોની દૃઢતાથી શ્રોત્રાદિ
સર્વ કર્ણોની અસાધવાનતાવાળા મરણકાળવિષે પણ સ્મરણ કરીને, આ કલેવરનો પરિત્યાગ
કરી અર્થાત્ આ શરીરવિષે અહં મમ અભિમાનનો પરિત્યાગ કરી, પ્રાણોના વિયોગકાળવિષે
ગમન કરે છે, તે પુરુષ મદ્ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ નિર્ગુણ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.
તેમાં, સગુણ બ્રહ્મના ધ્યાનપદ્ધતિવિષે તો અગ્રિયોત્તરહઃ ઘટ્ટઃ ધત્યાદિ વક્ષ્યમાણ શ્લોકવડે કથન
કરેલો જે દેવધ્યાન માર્ગ છે તે દેવધ્યાન માર્ગવડે જે ઉપાસક પુરુષ બ્રહ્મ લોકવિષે જાય છે, તે
ઉપાસક પુરુષ હિરણ્યગર્ભ લોકના ભોગોના અંતવિષે નિર્ગુણ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે; અને

નિર્ગુણ પ્રકાશ સ્વરૂપના સ્મરણપદ્યવિષે, “જે પુરુષ આ કલેવરનો પરિત્યાગ કરીને જાય છે” એ વચન કેવળ લોકદૃષ્ટિના અભિપ્રાયે કરીને જાણવું. કારણ કે “હું પ્રકારૂપ છું” એ પ્રકારનો નિર્ગુણ પ્રકાશનો સાક્ષાત્કાર જે પુરુષને પ્રાપ્ત થયો છે, તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષના પ્રાણોનું ઉત્ક્રમણ મરણકાળે આ શરીરમાંથી બહાર થતું નથી. શરીરમાંથી પ્રાણોના ઉત્ક્રમણવિના લોકાંતરવિષે ગમન સંભવતું નથી, એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહી છે;—તત્ત્વ પ્રાણા સ્ત્રામંત્યવૈવ સમવલીયંતે ॥ અર્થાત્—પ્રકારવેત્તા પુરુષના પ્રાણ આ શરીરમાંથી બહાર ઉત્ક્રમણ કરતા નથી, કિન્તુ આ શરીરની અંદર જ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યવિષે લયભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. એવો પ્રકારવેત્તા પુરુષ નિર્ગુણ પ્રકાશભાવને સાક્ષાત્ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે—અઘૌં સન્ મદ્યાપ્યેતિ—અર્થાત્ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પ્રકારૂપ થઇને પ્રકાશભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. હે અર્જુન ! દેહથી ભિન્ન આત્માવિષે તથા મારી (નિર્ગુણ પ્રકાશની) પ્રાપ્તિવિષે કાંઈ પણ સંશય નથી; અર્થાત્ આત્મા દેહથી ભિન્ન છે કે નથી તથા દેહથી ભિન્ન હોવા છતાં પણ આત્મા ધૃત્વરથી અભિન્ન છે કે ભિન્ન છે, એ પ્રકારનો કાંઈ પણ સંશય અહીં નથી, જે કારણથી તત્ત્વસાક્ષાત્કારની પછી હિંચંતે સર્વસંગ્યાઃ એ શ્રુતિએ સર્વ સંશયોની નિવૃત્તિ કથન કરી છે.

અહીં કલેવર છૂટવા પ્રયાતિ એ વચનવડે શ્રીભગવાને જીવાત્માનું આ દેહથી ભિન્નપણું કથન કર્યું છે, અને મદ્યાં વાતિ એ વચનવડે જીવાત્માનું ધૃત્વરથી અભિન્નપણું કથન કર્યું છે. આ જીવ-ધૃત્વરના અલેહને તત્ત્વમત્તિ, અઘં મદ્યાપ્તિ ઇત્યાદિ મહાવાક્યો પણ કથન કરે છે. આ સમમ પ્રશ્નોને ઉત્તર. (૫)

અવતરણિકાઃ—અંતકાળવિષે પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરનારા પુરુષને પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય છે, એ પૂર્વોક્ત અર્થને જ સ્પષ્ટ કરવા વાસ્તે શ્રીભગવાન ણીજ દેવતાઓનું ધ્યાન કરનારા પુરુષને પણ નિયમે કરીને તે તે દેવતાભાવની પ્રાપ્તિનું કથન કરે છે:—

યં યં વાપિ સ્મરન્ભાવં ત્યજત્યંતે કલેવરમ્ ।

તં તમેવૈતિ કૌંતેય સદા તદ્ભાવભાવિતઃ ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! સર્વ કાળવિશે દેવતાના વિષય ભાવવાળો પુરુષ મરણકાળે જે જે દેવતાવિશેષનું સ્મરણ કરતો હતો આ શરીરનો ત્યાગ કરે છે, તે પુરુષ તે તે દેવતાભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. ૬

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! મરણકાળે મારું (પરમેશ્વરનું) સ્મરણ કરનારો અધિકારી પુરુષ મારા (પરમેશ્વરના) ભાવને જ પ્રાપ્ત થાય છે એ જ કેવળ નિયમ નથી, કિન્તુ મરણકાળવિષે પુરુષ જે જે દેવતાવિશેષરૂપ ભાવને તથા અન્ય પણ કોઈ પ્રિય-અપ્રિય પદાર્થરૂપ ભાવને સ્મરણ કરતાં આ શરીરનો પરિત્યાગ કરે છે, તે પુરુષ મરણની પછી તે તે ભાવને જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી અન્ય ભાવને પ્રાપ્ત થતો નથી. અહીં તાત્પર્ય એ છે કે—જે પ્રાણી જે વસ્તુનું નિરંતર ધ્યાન કરે છે, તે પ્રાણીને તે ધ્યાનના બળથી દેહાંતરની પ્રાપ્તિવિના આ જીવનકાળવિષે જ તે વસ્તુભાવની પ્રાપ્તિ કોઈ સ્થળવિષે જોવામાં આવે છે. જેમકે લયની વશતાથી નિરંતર ભ્રમરનું ધ્યાન કરનારો જે કીટવિશેષ છે, તે કીટને ધ્યાનના પ્રભાવથી જીવતાં જ ભ્રમરરૂપતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને નંદિકેશ્વર મહાદેવનું નિરંતર ધ્યાન કરીને દેહાંતરની પ્રાપ્તિવિના જ મહાદેવની સમાનરૂપતાને પ્રાપ્ત થયેલ છે, એ વાત શાસ્ત્રવિષે પ્રસિદ્ધ છે. જ્યારે તે તે વસ્તુનું ધ્યાન કરનારા પુરુષને જીવતાં જ ધ્યાનના પ્રભાવથી તે તે ધ્યેય વસ્તુભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે,

ત્યારે તે તે દેવતાવિશેષનું સર્વદા ધ્યાન કરનારા પુરુષને મરણની પછી તે તે દેવતાવિશેષની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમાં શું શંકા હોય ?

મરણકાળે યદ્યપિ તે તે દેવતાવિશેષના સ્મરણનો ઉચ્ચ સંભવતો નથી, તથાપિ પૂર્વ કાળના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલી જે સંસ્કારરૂપ વાસનાઓ છે, તે વાસનાઓ જ મરણકાળે સ્મરણનો હેતુ છે. આ અર્થે શ્રીભગવાન કહે છે—સદા તદ્વાવભાવિત્વિતિ ॥ મરણની પૂર્વે સર્વ કાળે તે તે દેવતાદિકોવિષે જે ભાવ છે અર્થાત્ ભાવનાજન્ય સંસ્કારરૂપ વાસના છે તેનું નામ તદ્ભાવ છે, તદ્ભાવ જે પુરુષ સંપાદન કર્યો છે તેનું નામ તદ્ભાવભાવિત છે, અર્થાત્ પુરુષ પૂર્વે ધ્યાનજન્ય સંસ્કારોવડે યુક્ત છે. આ પુરુષને મરણકાળે સંસ્કારોના બળથી જ દેવતાદિકોનું સ્મરણ થાય છે.

અહીં હે કૌંતેય એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને અર્જુનવિષે પોતાના પિતાની ભગિનીની યુત્તરુપતા કહીને સ્નેહની અતિશયતા સૂચિત કરી. એમ કરીને “હું-પરમેશ્વર અવશ્ય કરીને તારી ઉપર અનુગ્રહ કરીશ” એ અર્થ સૂચિત કર્યો; તેવડે “આ ભગવાન મારી સાથે વંચના કરે છે” એ પ્રકારની શંકાના અભાવ સૂચિત કર્યો.

અહીં હોઈ ટીકાવિષે યં યં વાપિ એ પ્રકારનો મૂળ શ્લોકનો પાઠ કદાપિ યં યં શબ્દવડે તે તે દેવતાવિશેષનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે, અને જ કારથી અન્ય પણ જે-તે વસ્તુનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. પરંતુ ઘણાં મૂળ પુસ્તકોમાં યં યં વાપિ એ પ્રકારનો જ પાઠ હોય છે, તેથી તે જ અહીં લીધો છે. (૬)

અવતરણિકા:—હે અર્જુન ! પૂર્વ સ્મરણના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલી મરણકાળની અંત્યભાવના જ મરણકાળે પરવશ પુરુષને દેહાંતરની પ્રાપ્તિવિષે કારણ થાય છે. માટે તું-અર્જુન તે અંત્યભાવનાની ઉત્પત્તિ વાસ્તે સર્વ કાળે મારું (પરમેશ્વર)નું જ ચિંતન કર: આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુક્ત્ય ચ ।

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્મામેવૈગ્યસ્યસંશયમ્ ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—માટે સર્વ કાળે મારું (પરમેશ્વરનું) ચિંતન કર તથા યુક્ત કર. મારે વિશે (પરમેશ્વર વિશે) અર્પણ કરેલ છે મન તથા યુદ્ધિ તે જેણે એવો તું મને (પરમેશ્વરને) જ પ્રાપ્ત થશે, એમાં જરા પણ સંશય નથી. ૭

ટીકા:—હે અર્જુન ! પૂર્વોક્ત પ્રકારે પૂર્વના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલી અંત્યભાવના જ દેહાંતરની પ્રાપ્તિનું કારણ થાય છે. તે કારણથી મારા (પરમેશ્વર)વિષયક અંત્યભાવનાની ઉત્પત્તિ-વાસ્તે તું (અર્જુન) મરણની પૂર્વે જ સર્વ કાળે ઘણા આદરપૂર્વક નિરંતર મારું (સશુણ પરમેશ્વરનું) ચિંતન કર. જો કદાચિત્ પોતાના અંતઃકરણની અશુદ્ધિની વશતાથી નિરંતર મારું (પરમેશ્વરનું) ચિંતન કરવાવિષે તું સમર્થ ન હોઈ શકે, તો અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરવા વાસ્તે તું યુક્ત કર.

અહીં ‘યુક્ત’ શબ્દ સ્વવર્ણીક્રમનાં સર્વ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોનું ઉપલક્ષણ છે. પ્રસંગ-વિષે પૂર્વ યુક્ત જ પ્રાપ્ત છે, તેથી શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે યુક્ત કરવાનું વિધાન કર્યું છે, અર્થાત્ અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે તું યુદ્ધાદિ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો કર. એ પ્રકારે નિત્ય-

નૈમિત્તિક કર્મોના અનુદાનવડે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થયા પછી મારે વિશે (પરમેશ્વરવિષે) જે તે સંકેતરૂપ મન તથા નિશ્ચયરૂપ શુદ્ધિ અર્પણ કરેલ છે એવો તું અર્થાત્ સર્વ કાળે મારા (પરમેશ્વરના) ચિંતનને પરાયણ થયેલો તું મને (પરમેશ્વરને) જ પ્રાપ્ત થઈશ, એ અર્થ વિષે કિંચિત્ માત્ર પણ સંશય નથી. સગુણ બ્રહ્મનું ચિંતન ઉપાસક પુરુષની પ્રત્યે જ ભગવાને કથન કર્યું છે, જે કારણથી ઉપાસક પુરુષને મરણકાળની અંત્યભાવનાની અપેક્ષા અવશ્ય રહે છે અને જે પુરુષોને નિર્ગુણ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયો છે, તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષોને તો બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિકાળે જ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિરૂપ શુદ્ધિ સિદ્ધ છે, તેથી તત્ત્વવેત્તા પુરુષને અંત્ય-ભાવનાની કિંચિત્ માત્ર પણ અપેક્ષા નથી. અહીં ધ્યેય વસ્તુના આકારરૂપ ચિંતનની વૃત્તિનું નામ ભાવના છે. (૭)

અવતરણિકા:—એ પ્રકારે અર્જુનના સાત પ્રશ્નોના ઉત્તર કહીને, મરણકાળે પરમેશ્વરના સ્મરણનું જે પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિરૂપ ફળ કહ્યું છે, તેને વિસ્તારથી કહેવાનો શ્રીભગવાન આરંભ કરે છે:—

અભ્યાસયોગયુક્તેન ચેતસા નાન્યગામિના ।

પરમં પુરુષં દિવ્યં યાતિ પાર્થાનુચિંતયન્ ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—હું અર્જુન ! સર્વદા પરમાત્મા દેવનું ચિંતન કરનારો પુરુષ, અભ્યાસરૂપ યોગવડે યુક્ત તથા અન્ય વિષયમાં નહિ ગમન કરવાવાળા ચિત્તવડે પરમ દિવ્ય એવા પુરુષને પ્રાપ્ત થાય છે. ૮

ટીકા:—હું અર્જુન ! શુર-શાસ્ત્રના ઉપદેશની પછી નિરંતર પરમાત્માદેવનું ધ્યાન કરનારો અધિકારી પુરુષ ચિત્તવડે પરમાત્માદેવને પ્રાપ્ત થાય છે. હવે ચિત્તવિષે પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ કરવાની યોગ્યતાનું યોગ્ય ઠરવા વાસ્તે શ્રીભગવાન ચિત્તનાં બે વિશેષણો કહે છે: જમ્યાસ-યોગયુક્તેન ચેતસા નાન્યગામિના હિતિ ॥ મારે વિષે (પરમેશ્વર વિષે) વિજ્ઞાતીય વૃત્તિઓના વ્યવધાનથી રહિત જે સજ્જાતીય વૃત્તિઓનો પ્રવાહ છે તેનું નામ અભ્યાસ છે. જે અભ્યાસ પૂર્વે છઠ્ઠા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવેલ છે. તે અભ્યાસ જ સમાધિરૂપ યોગ છે. એવા અભ્યાસરૂપ યોગવડે યુક્ત જે ચિત્ત છે અર્થાત્ અનાત્માકાર સર્વ વૃત્તિઓના પરિત્યાગવડે અભ્યાસયોગવિષે જ અત્યંત સંદામ્બ જે ચિત્ત છે તથા જે ચિત્ત નાન્યગામી છે અર્થાત્ નિરોધના પ્રયત્ન વિના પણ જે ચિત્તનો અનાત્મપદાર્થો વિષે જવાનો સ્વભાવ નથી, એવા સમાધિત ચિત્તવડે જ અધિકારી પુરુષ પરમાત્માદેવને પ્રાપ્ત થાય છે, પરમાત્માદેવ પરમ છે અર્થાત્ નિરતિશય આનંદરૂપ છે, વળી પરમાત્માદેવ પુરુષ છે અર્થાત્ સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છે. વળી પરમાત્માદેવ દિવ્ય છે અર્થાત્ પ્રકાશરૂપ આદિત્યવિષે અંતર્યામીરૂપે રહેલો છે. યથાત્માદિત્યે એ શ્રુતિ પરમાત્માદેવની આદિત્યવિષે સ્થિતિ કહે છે. એવા પરમ દિવ્ય પુરુષને અલેદરૂપે કરીને ચિંતન કરનારો પુરુષ નદી-સમુદ્રની પેઠે પરમાત્માદેવને પ્રાપ્ત થાય છે એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:—યથા નયઃ સ્પંદમાનાઃ સમુદ્રે ભત્તં ગચ્છંતિ નામરૂપે વિદ્યામ । તથા વિદ્વાન્ ડ્રવ્યપાપે વિષ્ણુ પાતાત્પરં વ્રણયૈતિ દિવ્યમ ॥ અર્થાત્-જેવી રીતે શ્રી ગંગા-યમુનાદિ નદીઓ પોતાના નામરૂપને પરિત્યાગ કરીને સમુદ્રવિષે એકતાભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી રીતે વિદ્વાન્ પુરુષ પણ પુણ્ય-પાપ કર્મનો પરિત્યાગ કરીને સૂત્રાત્મા કરતાં પણ પર અંતર્યામી દિવ્ય પુરુષને અલેદરૂપે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે. (૮)

અવતરણિકા:—પૂર્વ શ્લોકમાં શ્રીભગવાને કહેલો જે, અધિકારી જ્ઞાનેએ ચિંતન કરવા યોગ્ય તથા પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય, પરમ દિવ્ય પુરુષ છે, તે પરમ દિવ્ય પુરુષને પુનઃ અનેક વિશેષણો વડે શ્રીભગવાન હવે કથન કરે છે:—

કવિં પુરાણમનુશાસિતારમણોરણીયાંસમનુસ્મરેદ્યઃ ।

સર્વસ્ય ધાતારમચિંત્યરૂપમાદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—સર્વજ્ઞ, અનાદિ, સર્વના નિર્યતા, સૂક્ષ્મથી પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ, સર્વના ધારણ કરવાવાળા, અચિંત્યરૂપવાળા, આદિત્યની માફક પ્રકાશવાળા તથા અજ્ઞાનથી પર રહેલ એવા દિવ્ય પુરુષનું જે કોઈ ચિંતન કરે છે તે પુરુષ દિવ્ય પુરુષને જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૯

ટીકા:—હે અર્જુન ! મોક્ષની કામનાવાળા અધિકારી જ્ઞાનેએ ચિંતન કરવા યોગ્ય તથા પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય જે પરમ દિવ્ય પુરુષ છે, તે પરમાત્માદેવ કવિ છે અર્થાત્ ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાન સર્વ વસ્તુઓનો દ્રષ્ટા હોવાથી સર્વજ્ઞ છે. તે પરમાત્માદેવ પુરાણ છે અર્થાત્ આ સર્વ જગતનું કારણ હોવાથી અનાદિ છે. તે પરમાત્માદેવ અનુશાસિતા છે અર્થાત્ સૂર્ય-ચંદ્રાદિ સર્વ જગતને નિયમપૂર્વક ચલાવનારો છે અથવા સર્વ પ્રાણિઓનાં હૃદયવિષે રહીને પ્રાણીઓનાં કર્મોનુસાર પ્રાણીઓને શુભ-અશુભ કાર્યવિષે પ્રવૃત્ત કરનારો છે. વળી તે પરમાત્માદેવ આકાશાદિ સર્વ પ્રપંચનું ઉપાદાન કારણ હોવાથી આકાશાદિ સૂક્ષ્મ પદાર્થો કરતાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. કાર્યની અપેક્ષાએ કરીને તેના ઉપાદાન કારણવિષે અત્યંત સૂક્ષ્મતા પદ-તંતુઆદિકોવિષે પ્રસિદ્ધ જ છે. અહીં સૂક્ષ્મતાવડે દુર્વિજ્ઞેયતા ગ્રહણ કરવી; નહિ તો મહતો મહીમાજ્ઞ એ શ્રુતિ અસંગત થશે. વળી પરમાત્માદેવ સર્વનો ધારણ કરનારો છે, અર્થાત્ પુણ્યપાપ કર્મોનાં જેટલાં ફળો છે, તે સર્વ ફળોને સર્વ પ્રાણીઓની પ્રત્યે પોતપોતાનાં પુણ્ય-પાપ કર્મોને અનુસરીને વિચિત્રરૂપે લિજ્જ લિજ્જ દેનારો છે. એ વાત પદ્મવત્ત્વપત્તેઃ એ સૂત્રના વ્યાખ્યાનવિષે શ્રીભાષ્યકારોએ વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરી છે. વળી પરમાત્માદેવ અચિંત્ય-રૂપ છે અર્થાત્ અપરિમિત મહિમાવાળો હોવાથી જેનું રૂપ નહિ ચિંતન કરવાને શક્ય છે, તેવો છે. વળી પરમાત્માદેવ આદિત્યવર્ણ છે; આદિત્યની પેઠે જેનો વર્ણ એટલે કે જેનો પ્રકાશ સર્વ જગતનો અવભાસક છે તે આદિત્યવર્ણ કહેવાય છે; અર્થાત્ પરમાત્માદેવ સૂર્યની પેઠે સર્વ જગતને પ્રકાશિત કરનારો છે અને પ્રકાશરૂપ હોવાથી જ પરમાત્માદેવ તમ કરતાં પર છે. અજ્ઞાનરૂપ જે મોહઅંધકાર છે તેનું નામ તમ છે. તે તમ કરતાં પર છે અર્થાત્ પ્રકાશરૂપ હોવાથી અજ્ઞાનરૂપ તમનો વિરોધી છે. એવા પરમાત્મારૂપ દિવ્ય પુરુષનું જે અધિકારી પુરુષ ચિંતન કરે છે, તે અધિકારી પુરુષ અઘ્યાસની દૃઢતાથી પરમ દિવ્ય પુરુષને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે આ શ્લોકનો પૂર્વના શ્લોકની સાથે અન્વય કરવો અથવા સ તં પરં હરણ્મૈતિ દિવ્ય એ આગલા શ્લોકની સાથે અન્વય કરવો; અન્વય કરવો એટલે સંબંધ કરવો. (૯)

અવતરણિકા: અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! આપ વારંવાર પરમેશ્વરના સ્મરણ-વિષે પ્રયત્નની અધિકતા કથન કરો છો, તે કયા કાળવિષે પરમેશ્વરના સ્મરણ વિષયક પ્રયત્નની અધિકતા કથન કરો છો ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન તે કાળનું કથન કરે છે:—

પ્રયાણકાલે મનસાઽવલેન ભક્ત્યા યુક્ત્યા યોગવલેન ચૈવ ।

સુવોર્મ્યે પ્રાણમાવેર્ય સમ્યક્ સ તં પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ:-જે પુરુષ મરણકાળવિશે એકાગ્ર મનવડે દિવ્ય પુરુષનું સ્મરણ કરે છે, જે ભક્તિવડે યુક્ત છે તથા જે યોગવડે યુક્ત છે તે પુરુષ જે જુદીના મધ્યને વિશે પ્રાણને સારી રીતે સ્થાપન કરી પરમ દિવ્ય પુરુષને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે ઉપાસક પુરુષ મરણકાળે એકાગ્ર મન કરીને દિવ્ય પુરુષનું સ્મરણ કરે તથા જે પુરુષ ભક્તિવડે યુક્ત છે અર્થાત્ પરમેશ્વરવિષયક પરમ પ્રેમવડે યુક્ત છે, જે પુરુષ યોગબળવડે યુક્ત છે, (અહીં સમાધિનું નામ યોગ છે. આ સમાધિરૂપ યોગનું જે બળ છે અર્થાત્ સમાધિરૂપ યોગવડે ઉત્પન્ન થયેલો જે સંસ્કારોનો સમૂહ છે કે જે સંસ્કારોનો સમૂહ સમાધિમાંથી બ્યુત્થાન કરનારા સંસ્કારોનો વિરોધી છે, એવા યોગબળવડે જે પુરુષ યુક્ત છે), તથા જે પુરુષ પ્રથમ પોતાના હૃદય કમળવિષે પ્રાણને વશ કરીને ત્યાર પછી હૃદયદેશમાંથી ઉર્ધ્વ ગમન કરનારી સુષુમ્ણા નાડીરૂપ માર્ગદ્વારા પૂર્વ પૂર્વ ભૂમિકાના જયક્રમે કરીને, બન્ને જુદીની મધ્યમાં રહેલા આગ્નિ ચક્રવિષે પ્રાણનું સ્થાપન કરીને સાવધાન થઈને દશમ દ્વારરૂપ અક્ષરબ્રહ્મમાંથી ઉત્ક્રમણ કરે છે, તે ઉપાસક પુરુષ જ કવિ-પુરાણ ઇત્યાદિ લક્ષણોવડે યુક્ત પરમ દિવ્ય પુરુષને પ્રાપ્ત થાય છે.

આધારચક્ર, સ્વાધિયાનચક્ર, મણિપૂરકચક્ર, અનાહતચક્ર, વિશુદ્ધચક્ર, આગ્નિચક્ર, એ છ ચક્રોનું સ્વરૂપ તથા તેમનાં સ્થાન તથા તેમના દેવતા તથા તે છ ચક્રો(વિષે) પ્રાણનું સ્થાપન કરવાનો પ્રકાર, એ સઘનું આત્મપુરાણના અગીઆરમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે. (૧૦)

અવતરણિકા:-પૂર્વ પ્રસંગમાં પરમેશ્વર ભાવની પ્રાપ્તિ વાસ્તે શ્રીભગવાને પરમેશ્વરનું સ્મરણ વિધાન કર્યું. તે કથનથી સંશય પ્રાપ્ત થાય છે કે-અધ્યાનકાળે જે-તે નામે કરીને પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરવું કે નિયમે કરીને કોઈ એક નામવડે જ પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરવું ? આ સંશયની નિવૃત્તિ કરવા વાસ્તે શ્રીભગવાન-સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ તપાન્તિ સર્વાન્તિ ચ શ્રદ્ધન્તિ ॥ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે પ્રતિપાદિત જે ઋક્ષરૂપ પ્રણવનામ છે, “તે પ્રણવનામવડે જ પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરવું-અન્ય મંત્રાદિકોવડે કરવું નહિ,” એ પ્રકારના નિયમનું હવે કથન કરે છે:-

યદક્ષરં વેદવિદો વદન્તિ વિશન્તિ યદ્યતયો વીતરાગાઃ ।

યદિચ્છન્તો વ્રહ્મચર્યં ચરન્તિ તત્તે પદં સંગ્રહેણ પ્રવક્ષ્યે ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-વેદવેત્તા પુરુષ જે અક્ષરનું કથન કરે છે, નિઃસ્પૃહ સંન્યાસી જે અક્ષરને પ્રાપ્ત થાય છે તથા સાધુ પુરુષ જે અક્ષરને ઇચ્છતો છતો અક્ષરચર્યને કરે છે તે અક્ષરનું કથન હું તમને સંક્ષેપથી કરું છું. ૧૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે ઋક્ષ નામવાળા અવિનાશી બ્રહ્મનું વેદવેત્તા પુરુષો કથન કરે છે, અર્થાત્ સર્વ તત્ત્વ સર્વ ગામિ ત્રાણના અમિદંતિ અત્પ્રહ્મનગ્નહૃત્વમરીષેઃ ઇત્યાદિ શ્રુતિવચનોવડે સ્થૂલાદિ સર્વ વિશેષ ધર્મોની નિવૃત્તિ કરીને જે અક્ષર બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે, હે અર્જુન ! તે અક્ષર બ્રહ્મને કેવળ પ્રમાણવિષે કુચલ વેદવેત્તા પુરુષોએ જ પ્રતિપાદન કરેલ નથી,

કિંતુ સુક્ત પુરુષોને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય હોવાથી તે અક્ષર બ્રહ્મને સુક્ત પુરુષોએ પણ અનુભવેલ છે.

આ સર્વ અર્થ શ્રીભગવાન કથન કરે છે-વિસંતિ इति ॥ હે અર્જુન ! સર્વ વિષય-સુખોની ઇચ્છાથી રહિત જે યત્નશીલ સંન્યાસીઓ છે, તે નિષ્કામ સંન્યાસીઓ પણ “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારના આત્મજ્ઞાનવડે જે અક્ષર બ્રહ્મને પોતાના સ્વરૂપ ભૂતે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે, તે અક્ષર બ્રહ્મને વત્તવેતા સિદ્ધ પુરુષોએ જ કેવળ અનુભવેલ નથી, કિંતુ સાધક સુસુક્ષ્મજનોના પણ સર્વ પ્રયત્ન તે અક્ષર બ્રહ્મની પ્રાપ્તિવાસ્તે જ છે:

એ અર્થ શ્રીભગવાન કહે છે-परिच्छन्ति इति ॥ હે અર્જુન ! જે અક્ષર બ્રહ્મને બાણુવાની ઇચ્છા કરનાર નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ગુરુકુળવિષે નિવાસ કરીને બ્રહ્મચર્યપૂર્વક વેદાંત શાસ્ત્રનાં શ્રવણ-મનનાદિ કરે છે, એવું અક્ષર બ્રહ્મરૂપ પદ હું ભગવાન તારી-અર્જુનની પ્રત્યે સંક્ષેપે કરીને કથન કરું છું અર્થાત્ જે પ્રકારે વને (અર્જુનને) અક્ષર બ્રહ્મનો સંશયથી રહિત યથાર્થ બોધ થાય, તે પ્રકારે હું તારી પ્રત્યે કથન કરું છું, તેથી “અક્ષર બ્રહ્મને હું અર્જુન કયા પ્રકારે બાણું ?” એ પ્રકારની ચિંતા કરીને તું વ્યાકુળ થા નહિ. એ ઝંકારરૂપ પ્રભુવ પરબ્રહ્મનો જ વાચક છે અથવા શાલગ્રામીદિ પ્રતિમાની પેઠે પરબ્રહ્મનો પ્રતીક છે, તેથી પરબ્રહ્મની વાચકવા-રૂપે કરીને તથા પ્રતીકતારૂપે કરીને શ્રુતિ ભગવતીએ મંદ-મધ્યમ ભુદ્ધિવાળા પુરુષોની પ્રત્યે ક્રમસુક્રિતરૂપ કૃણવાળી પ્રભુવની ઉપાસના કથન કરી છે. શ્રુતિ કહે છે કે-यः पुरैतह विमार्षणो-मित्रनेत्रैवाक्षरेण परं पुरुषमभिधायीत त तमयिगच्छति-અર્થાત્-જે પુરુષ જઠાર-જઠાર-મઠાર એ ત્રણ માત્રાઓવાળા હૈં અક્ષરવડે પરમ પુરુષનું ચિંતન કરે છે, તે પુરુષ પરમ પુરુષને જ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રકારે શ્રુતિ વિષે કથન કરેલી જે પ્રભુવની ઉપાસના છે, તે જ ઉપાસના અહીં ભગવાનને વિવક્ષિત છે. તેથી આ આક્રમા અધ્યાયની સમાપ્તિ પર્વેત શ્રીભગવાને યોગધારણા સહિત ઝંકારની ઉપાસના, તે ઉપાસનાનું સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ કૃણ તથા તે કૃણમાંથી અપુનરાવૃત્તિ તથા તેના માર્ગ એ સર્વ અર્થ કથન કરેલ છે. (૧૧)

અવતરણિકા:-તત્તે પદં પ્રવક્તે એ પૂર્વોક્ત વચનવડે પ્રતિજ્ઞા કરેલો જે અર્થ છે, એ અર્થને સાધનસહિત બે શ્લોકોવડે શ્રીભગવાન કથન કરે છે:-

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुद्धय च ।

मूढन्यायायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ ૧૨ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! જે ઉપાસક પુરુષ સર્વ ઇન્દ્રિયનાં દ્વારોને રોકી, મનને હૃદય વિશે નિરુદ્ધ કરીને તથા પ્રાણને મૂઢાં દેશવિષે સ્થિત કરી, આત્માવિષયક સમાધિરૂપ ધારણાને કરતો છતો, હૈં નામના બ્રહ્મરૂપ એક અક્ષરનું ઉચ્ચારણ કરતો છતો તથા પરમેશ્વરનું ચિંતન કરતો છતો, આ દેહનો પરિત્યાગ કરે છે તે ઉપાસક પુરુષ પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨-૧૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે ઉપાસક પુરુષ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયરૂપ દ્વારોને પોતપોતાના શબ્દાદિ વિષયોથી રોકીને રહેલો છે, અર્થાત્ શબ્દાદિ વિષયોવિષે વારંવાર દોષ દર્શનના અભ્યાસથી વિષયોથી વિમુખતાને પ્રાપ્ત થયેલી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે શબ્દાદિ વિષયોને નહિ ગ્રહણ કરીને રહેલો છે.....

અર્જુનની શંકા:-“હિ ભગવન્ ! શ્રોત્રાદિ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરવા છતાં પણ અંદર મનવડે વિષયોનું ચિંતન જ થશે, તેનું કેમ ?”

શ્રીભગવાને કંરેહું સમાધાન:- (મનો દરિ નિસ્ત્યજ ચ ॥) હે અર્જુન ! પૂર્વે છઠ્ઠા અધ્યાયવિષે વિસ્તારથી કથન કરેલા જે અભ્યાસ તથા વૈરાગ્ય છે, તે અભ્યાસ તથા વૈરાગ્ય બન્નેવડે જે પુરુષ મનને હૃદયદેશવિષે સર્વ વૃત્તિઓથી રહિત કરીને રહેલો છે, અર્થાત્ જે પુરુષ અંતર પણ વિષયોની ચિંતા નહિ કરી રહેલો છે; એ પ્રકારે બાહ્ય અંતર જ્ઞાનનાં દ્વારભૂત મનસહિત શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયરૂપ સર્વ દ્વારોનો નિરોધ કરીને જે પુરુષ ક્રિયાનાં દ્વારભૂત પ્રાણને પણ સર્વ દિશાઓથી નિગ્રહ કરીને, મૂર્દાદેશવિષે સ્થાપન કરીને રહેલો છે, અર્થાત્ જે પુરુષ શુરોએ દર્શાવેલ માર્ગવડે, પૂર્વ પૂર્વ ભૂમિના જયક્રમથી પ્રથમ પ્રાણને બન્ને ભુકૃટીઓની મધ્યમાં રાખીને, પશ્ચાત્ તેની ઉપરના મૂર્દાદેશવિષે સ્થાપન કરીને રહેલો છે તથા જે પુરુષ પ્રત્યક્-આત્માવિષયક સમાધિરૂપ ધારણાને ધારણ કરી રહેલો છે, તેથી (અહીંયા આત્મનઃ એ શબ્દ અન્ય દેવતાવિષયક ધારણાની વ્યાવૃત્તિ કરવા વાસ્તે છે, અને જે એક ઑ અક્ષર છે તે ઑ અક્ષર બ્રહ્મનો વાચક હોવાથી) અથવા શાલગ્રામાદિ પ્રતિમાની પેઠે આત્મા બ્રહ્મનો પ્રતીક હોવાથી બ્રહ્મરૂપ છે; એવા બ્રહ્મરૂપ ઑ અક્ષરનું ઉચ્ચારણ જે પુરુષ કરી રહેલો છે.

અહીં યદપિ ઑ ઇતિ વ્યાહરન્ એટલાવડે જ નિર્વીહ થઈ શકે છે (ચાલી શકે છે), એકાક્ષર કહેવાથી કાંઈ અધિક અર્થ સિદ્ધ થતો નથી, તથાપિ એકાક્ષર એ વચન અનાયાસતાનું કથન કરીને પ્રણવના ઉચ્ચારણની સ્તુતિ વાસ્તે છે. અથવા ઑ ઇતિ વ્યાહરન્ એકાક્ષર વ્રજ માં અલ્પમાત્ર એ પ્રકારે શબ્દોનો અન્વય કરવો, અર્થાત્ જે પુરુષ ઑ એ પ્રણવમંત્રનું ઉચ્ચારણ કરી રહેલો છે, તથા જે પુરુષ ઑકારના અર્થરૂપ અદ્વિતીય-અવિનાશી-સર્વત્રત્યાગી મારું (પરમેશ્વરનું) ચિંતન કરી રહેલો છે અને એ પ્રમાણે પ્રણવમંત્રનો જપ કરનાર તથા પ્રણવમંત્રના અર્થરૂપ મારું (પરમેશ્વરનું) ચિંતન કરનાર જે પુરુષ મરણકાળે સુષુપ્ત્યા નામક મૂર્દ્વન્ય નાડીરૂપ મારું કરીને, આ દેહનો પરિત્યાગ કરતાં ગમન કરે છે, તે ઉપાસક પુરુષ દેવધાન માર્ગદર્શક બ્રહ્મલોકવિષે જઈને બ્રહ્મલોકના દિવ્ય લોગો લોગીને અંતમાં પરમલોગોને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારના તત્વસાક્ષાત્કારવડે સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:- (દુષાન્સવ પરમા ગતિરેવાન્સવ પરમા સમ્પદેવોન્સવ પત્ત આનન્દઃ) એ અદ્વિતીય આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મ જ વિદ્વાન્ પુરુષની પરમગતિ છે તથા પરમ સંપત્ત છે તથા પરમ આનંદ છે. (૧૨-૧૩)

અવતરણિકા:-અર્જુન કહે છે કે; “હિ ભગવન્ ! પૂર્વોક્ત રીતે જે પુરુષ મરણકાળે પ્રાણવાયુના નિરોધના અભાવથી બન્ને ભુકૃટીઓની મધ્યવિષે પ્રાણને સ્થિત કરીને મૂર્દ્વન્ય નાડીવડે આ દેહનો પરિત્યાગ કરવાને પોતાની ઇચ્છાવડે સમર્થ થતો નથી, કિન્તુ પ્રારબ્ધ કર્મોનો નાશ થતાં મરણકાળે પરવશ થયેલો જે પુરુષ આ દેહનો પરિત્યાગ કરે છે, તે પુરુષને શું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે મને કહો.” શ્રીભગવાન્ તે ફળનું કથન કરે છે:-

અનન્યચેતાઃ સતતં યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ ।

તસ્યાહં સુલભઃ પાર્થ નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! જે પુરુષ અનન્ય ચિત્તવાળો થઈ, નિરંતર-જીવનકાળ પર્વત મારું (પરમેશ્વરનું) ચિંતન કરે છે તે સમાહિત ચિત્તવાળો યોગી પુરુષને હું જે પરમેશ્વર, તે અતિ સુલભ છું. ૧૪

ટીકા:-શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:-હે અર્જુન ! મારા (પરમેશ્વર) સિવાય બીજા કોઈ પણ પદાર્થ વિષે જેનું ચિત્ત આસક્ત નથી, તેનું નામ અનન્યચેતા છે. એવો અનન્યચેતા થયેલો જે પુરુષ નિરંતર એટલે જીવનકાળ પર્યંત, મારું (પરમેશ્વરનું) ચિંતન કરે છે, એવો નિરંતર સમાહિત ચત્તવાળો પુરુષ પૂર્વોક્ત રીતે સ્વાધીનતાવડે, આ દેહનો પરિત્યાગ કરે છે અથવા પરાધીનતાવડે આ દેહનો પરિત્યાગ કરે છે. સર્વ પ્રકારે એવા પુરુષને હું (પરમેશ્વર) અત્યંત સુલભ છું, અર્થાત્ ઇતર પુરુષોને અત્યંત દુર્લભ હોવા છતાં પણ, હું (પરમેશ્વર) તે પુરુષને સુખે કરીને જ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છું. હે અર્જુન ! તું પણ આ પ્રકારનો મારો અનન્ય ભક્ત છે, તેથી હું (પરમેશ્વર) તને પણ અત્યંત સુલભ છું. તેથી તું કોઈ પણ પ્રકારનો ભય કર નહિ.

અહીં ભગવદ્વાક્ય: એ વચનવડે શ્રીભગવાને પરમેશ્વરના સ્મરણવિષે અતિ આદરરૂપ સત્કાર કથન કર્યો અને સત્તત્ એ શબ્દવડે નિરંતરતા કહી, અને નિત્યમ્: એ શબ્દવડે દીર્ઘ કાલતા કહી. એમ કહીને શ્રીભગવાને સ તુ દીર્ઘકાલનૈરન્તર્યસત્કારસેવિતો દદમ્ભસિ: એ સૂત્રોક્ત પતંગલિના મતનું અનુસરણ કર્યું. યદ્યપિ આ સૂત્રવિષે સ: શબ્દવડે પતંગલિએ અભ્યાસનું કથન કર્યું છે અને અહીં શ્રીભગવાને માં સ્મરતિ એ વચનવડે સ્મરણનું કથન કર્યું છે, તથાપિ તે અભ્યાસનું પરમેશ્વરના સ્મરણવિષે જ પરિઅવસાન છે. એથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, બીજા સર્વ વિદ્યેષોથી રહિત થઇને અતિઆદરપૂર્વક, જીવનકાળ પર્યંત તથા વ્યવધાનથી રહિત નિરંતર પરમેશ્વરનું જે ચિંતન કરે છે, તે પરમેશ્વરનું ચિંતન જ મોક્ષરૂપ પરમગતિની પ્રાપ્તિનો હેતુ છે. એવા પરમેશ્વરના ચિંતનને પ્રાપ્ત થતાં પોતાની ઇચ્છાપૂર્વક સુખુચ્છા નાડી-દ્વારા પ્રાણોનું ઉત્ક્રમણ થાઓ અથવા ન થાઓ, તેના વિષે કોઈ અત્યંત આશ્ચર્ય નથી. સર્વ પ્રકારે પરમેશ્વરનું ચિંતન કરનારો પુરુષ પરમગતિને જ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૪)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન્ ! એ પ્રકારે સર્વદા પરમેશ્વરનું ચિંતન કરીને પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થયેલા જે અધિકારી જનો છે, તે અધિકારી જનો પુનઃ આવૃત્તિને-જન્મ મરણને પ્રાપ્ત થાય છે કે નહિ ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:-“ના, તે અધિકારી જનો પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતા નથી.”

મામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃસ્થાલયમશાશ્વતમ્ ।

નામુવંતિ મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ॥ ૧૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-ઉપાસક પુરુષ મને (પરમેશ્વરને) પ્રાપ્ત થઈ, પુનઃ સર્વદુઃખોના સ્થાનભૂત નાશવાન્ જન્મને પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે તે મહાત્મા જન સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! ઉપાસક પુરુષ, મને (પરમેશ્વરને) પ્રાપ્ત થઇને, પુનઃ મનુષ્યાદિ દેહના સંબંધરૂપ જન્મ-મરણને પ્રાપ્ત થતો નથી. કેમકે જન્મ એ જ દુઃખાલય છે; અર્થાત્ ગર્ભ-વાસ તથા યોનિદ્વારથી નિર્ગમન વગેરે જે ગર્ભઉપનિષદ્ધિવિષે દુઃખો કહેલાં છે તે સર્વ દુઃખોનું સ્થાનક છે. વળી જન્મ અશાશ્વત છે; અર્થાત્ સ્થિરપણથી રહિત છે તથા પોતાના દર્શન-કાળે પણ નાશ થાય તેવો છે. એવા શરીરના સંબંધરૂપ જન્મને, મારું (પરમેશ્વરનું) સ્મરણ કરનાર પુરુષો પ્રાપ્ત થતા નથી-તે પુરુષો પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતા નથી.

હવે તે પુનરાવૃત્તિ નહિ થવાવિષે ઉપાસક પુરુષોનાં હેતુરૂપ બે વિશેષણો કથન કરે છે. મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ હે અર્જુન ! તે પુરુષો મહાત્મા છે અર્થાત્ રજ-તમરૂપ મળથી રહિત શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા છે; તેથી તે પુરુષો પરમ સંસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા છે. તે ઉપાસક

પુરુષો મારા (પરમેશ્વરના) લોકને પ્રાપ્ત થઈને ત્યાં અનેક પ્રકારના દિવ્ય ભોગો ભોગવીને તેના અંતરવિષે બ્રહ્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈને સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ દેવદ્યુમુક્તિને પ્રાપ્ત થયેલા છે. આ કારણથી તે પુરુષો પુનરાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતા નથી. (અર્હી, “મને (પરમેશ્વરને) પ્રાપ્ત થઈને તે પુરુષો મોક્ષને પ્રાપ્ત થયેલા છે” એ વચન કહીને શ્રીભગવાને ઉપાસક પુરુષોને કમમુક્તિની પ્રાપ્તિ દર્શાવી છે.) ઉપાસનાના બળથી દેવયાનમાર્ગદ્વારા બ્રહ્મલોકવિષે જઈ, ત્યાં દિવ્ય ભોગો ભોગવીને તેના અંતરવિષે તત્ત્વજ્ઞાનવડે જે મુક્તિની પ્રાપ્તિ છે તેનું નામ કમમુક્તિ છે. (એ વાવ સ્મૃતિમાં પણ કહેલી છે:-ત્રાક્ષણા સદ તે સર્વે સંપ્રાપ્તે પ્રતિસંચરે । પરસ્ત્યંતે જ્ઞાતાત્માનઃ પ્રવિચંચિ પરં પદમ) ઉપાસક પુરુષો બ્રહ્મલોકવિષે જઈને ત્યાં બ્રહ્માના પ્રલયની પ્રાપ્તિ થતાં તત્ત્વસાક્ષાત્કારવાળા થઈ, બ્રહ્માનો નાશ થયા પછી બ્રહ્માની સાથે જ વિદેહમુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્હી, “મને (પરમેશ્વરને) પ્રાપ્ત થઈને ઉપાસક પુરુષો મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે” એ ભગવાનનાં વચનથી બ્રહ્મલોકથી ભિન્ન કાંઈ વિષ્ણુલોક જાણવો નહિ, કારણ કે જેમ પૌરાણિક બ્રહ્મલોક-વિષ્ણુલોક-રુદ્રલોક એ ત્રણ લોકોની ભિન્ન ભિન્ન ઉપર ઉપર કલ્પના કરે છે, તેમ વેદાંત સિદ્ધાન્તવિષે તે લોકોની ભિન્ન ભિન્ન ઉપર ઉપર કલ્પના નથી, કિંતુ વેદાંતસિદ્ધાન્તવિષે તે સર્વ લોક ‘સત્યલોક’ નામે બ્રહ્મલોકવિષે જ અંતર્ભૂત છે. તેમાં વિષ્ણુના ઉપસકોને તો બ્રહ્મલોક વિષ્ણુલોક થઈને પ્રતીત થાય છે અને રુદ્રના ઉપાસકોને બ્રહ્મલોક રુદ્રલોક થઈને પ્રતીત થાય છે. એ સર્વ વા પરાદિસોપાસનકર્મોર્ગિતિદિરણ્યગર્ભમાપ્તતા એ જૂઠુંદારપૃથક ઉપનિષદની શ્રુતિના વ્યાખ્યાનવિષે શ્રીભાષ્યકારોએ તથા ભાષ્યના વ્યાખ્યાન કરનારાઓએ સ્પષ્ટ રીતે કથન કરી છે. (૧૫)

અવતરણિકા:-પરમેશ્વરની ઉપાસનાથી પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થઈને, ત્યાં તત્ત્વસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થયેલા ઉપાસક પુરુષોની પુનરાવૃત્તિનું કથન કરી, પરમેશ્વરથી વિમુખ તથા વત્સાક્ષાત્કારથી સહિત એવા પુરુષોની બ્રહ્મલોકમાંથી પુનરાવૃત્તિ અર્થેવડે જ સિદ્ધ થાય છે. એ અર્થ હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કથન કરે છે:-

**આવ્રહ્મમુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ।
મામુપેત્ય તુ કૌંતેય પુનર્જન્મ ન વિચિતે ॥ ૧૬ ॥**

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! બ્રહ્મલોક સહિત સર્વ લોક પુનરાવૃત્તિવાળો છે. હે કૌંતેય ! એક પરમેશ્વરને જ પ્રાપ્ત થવાથી પુનર્જન્મ થતો નથી. ૧૬
 ટીકા:-હે અર્જુન ! મારાથી (પરમેશ્વરથી) વિમુખ તથા અસમ્યક્ દર્શનવાળા સર્વ પુરુષોને બ્રહ્મલોક સહિત સર્વ ભોગભૂમિરૂપ લોક પુનરાવૃત્તિવાળા જ હોય છે, અર્થાત્ મારાથી (પરમેશ્વરથી) વિમુખ પુરુષ બ્રહ્મલોકાદિ સર્વ લોકોથી નીચે પતન પામીને પુનઃ જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્જુન પૂછે છે:-“હે ભગવાન ! આપને (પરમેશ્વરને) પ્રાપ્ત થયેલા અધિકારી જનોને પણ પુરુષોની પેઠે શું પુનરાવૃત્તિની જ પ્રાપ્તિ થાય છે ?” (શ્રીભગવાન પૂર્વ કહેલા અર્થને જ પુનઃ દર્શ કરાવવા વાસ્તે કહે છે.)-(માદ્વેત્સ હ) હે કૌંતેય ! મને એક (પરમેશ્વરને) જ પ્રાપ્ત થઈને પરમ આનંદને પ્રાપ્ત થયેલા જે અધિકારી પુરુષો છે, તે અધિકારી પુરુષોનો પુનઃ કદાચિત્ પણ જન્મ થતો નથી, અર્થાત્ તે પુરુષોની કદાચિત્ પણ પુનરાવૃત્તિ થતી નથી. અર્હી હે જનક ! એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને અર્જુનવિષે સ્વભાવસિદ્ધ મહાતુલાવપલ્લુ કર્તુ અને હે કૌંતેય ! સંબોધનવડે માતાથી પણ મહાતુલાવપલ્લુ કર્તુ. એમ કહીને આત્મજ્ઞાનની, સિદ્ધિવાસ્તે અર્જુનવિષે સ્વરૂપથી શુદ્ધિ તથા કારણથી શુદ્ધિ સૂચિત કરી છે.

વળી આજ્ઞામવનાદ એ પ્રકારનો જો કોઈ પુસ્તકવિષે પાઠ હોય તોપણ પૂર્વોક્ત અર્થથી વિલક્ષણતા નથી; કારણ કે સ્વત્ત્વજ્ઞતાનીતિ શ્રવણ-અર્થોત્-જેને વિષે ભૂત વિદ્યમાન હોય તેનું નામ ભુવન છે. એ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિવડે ભુવન શબ્દ લોકનો વાચક છે. અને નિવાસના સ્થાનનું નામ ભવન છે. ભવન શબ્દ પણ લોકનો જ વાચક છે.

અહીં આજ્ઞામવનાલીલા: પુનરાવર્તિતોર્જુન એ પૂર્વાર્દ્રવડે શ્રીભગવાને બ્રહ્મલોકવિષે પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષોની પુનરાવૃત્તિ કથન કરી; અને માહવેત્ત્વ કૌતેય પુનર્જન્મ ન વિચિત્ર એ ઉત્તરાર્દ્રવડે બ્રહ્મલોકમાંથી અપુનરાવૃત્તિ કથન કરી. એ વિષે આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા છે:—જેમનું કૃણ ક્રમમુક્તિ છે એવી જે હંદરાદિ ઉપાસનાઓ છે, તે ઉપાસનાઓવડે જે પુરુષો દેવયાનમાર્ગદ્વારા બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થયેલા છે, તે ઉપાસક પુરુષોને જ ત્યાં ઉત્પન્ન થયેલા વસ્ત્રસાક્ષાત્કારવડે બ્રહ્માની સાથે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે; તેથી ઉપાસક પુરુષો પુનરાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતા નથી અને જે પુરુષો પંચાગ્નિ વિદ્યાદિકોવડે બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થયેલા છે, તે પુરુષોને ત્યાં વસ્ત્રસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ થતી નથી; તેથી તે પુરુષો તો ભોગોને ભોગવીને અવશ્ય પુનરાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તે ઉપાસક પુરુષો પણ જે કલ્પવિષે બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થયેલા છે, તે કલ્પવિષે પુનરાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતા નથી, કિન્તુ ધીબા કલ્પાવધે પુનરાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી વ્રજલોકમસિંધવતે ન સ્વપુનરાવર્તિતે ધર્ત્યાદિ શ્રુતિઓએ તથા જ્ઞાનદક્ષિ: જ્ઞાનાદ એ સૂત્રે, બ્રહ્મલોકવિષે પ્રાપ્ત થયેલા ઉપાસક પુરુષોની જે પુનરાવૃત્તિ કથન કરી છે, તે ક્રમમુક્તિવાળા ઉપાસક પુરુષોની અપુનરાવૃત્તિ કથન કરી છે અને જે શ્રુતિસ્મૃતિવચન બ્રહ્મલોકવિષે પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષોની પુનરાવૃત્તિનું કથન કરે છે, તે વચનો તો પંચાગ્નિવિદ્યાદિકોવડે બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષોની પુનરાવૃત્તિનું કથન કરે છે. તેથી, ઉપાસક પુરુષોની બ્રહ્મલોકવિષેથી અપુનરાવૃત્તિનું કથન કરનારાં વચનોને તથા તે બ્રહ્મલોકમાંથી પુનરાવૃત્તિનું કથન કરનારાં વચનોને, પરસ્પર વિરોધ થતો નથી. આ પંચાગ્નિવિદ્યાનું સ્વરૂપ આત્મપુરાણના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. (૧૬)

અવતરણિકા:—બ્રહ્મલોક સહિત સર્વ લોક કાળવડે પરિચિન્ન હોવાથી પુનરાવૃત્તિવાળા જ છે: એ અર્થનું હવે શ્રીભગવાન કથન કરે છે —

સંહસ્રયુગપર્યંતમહર્યદ્વ્રજ્જનો વિદુઃ ।

રાત્રિં યુગસહસ્રાં તાં તેહોરાત્રવિદો જનાઃ ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે પુરુષ બ્રહ્માના ચતુર્યુગ સહસ્ર પર્યંત દિવસને જાણે છે તથા ચતુર્યુગ સહસ્ર પર્યંત રાત્રિને જાણે છે, તે યોગીજન જ દિવસ તથા રાત્રિને જાણવાવાળો છે. ૧૭

ટીકા:—સત્તરલાખ અઠ્ઠાવીસ હજાર (૧૭૨૮૦૦૦) વર્ષ સત્ત્રયુગનું પરિમાણ હોય છે; બારલાખ છત્ત્ર હજાર વર્ષ (૧૨૬૬૦૦૦) ત્રેતાયુગનું પરિમાણ હોય છે; આઠ લાખ ચોસઠ હજાર વર્ષ (૮૬૪૦૦૦) ક્ષાપરયુગનું પરિમાણ હોય છે અને ચાર લાખ બત્રીસ હજાર વર્ષ (૪૩૨૦૦૦) કલિયુગનું પરિમાણ હોય છે. એ ચારે યુગ જ્યારે એક હજાર વાર વ્યતીત થાય છે, ત્યારે પ્રજાપતિ નામે બ્રહ્માનો એક દિવસ પૂર્ણ થાય છે. એ જ પ્રમાણે એ ચાર યુગ જ્યારે એક હજાર વાર વ્યતીત થાય છે, ત્યારે બ્રહ્માની એક રાત્રિ થાય છે. એ જ બ્રહ્માનું દિવસ-રાત્રિનું પરિમાણ ચતુર્યુગસદૃશ ત્રણે રિત્તુચ્યતે ધર્ત્યાદિ પુરાણનાં વચનોવિષે પણ કહેલું છે. એ પ્રકારના બ્રહ્માના દિવસને તથા રાત્રિને જે પુરુષો જાણે છે, તે યોગી જનો જ રાત્રિદિવસને જાણનાર કહેવાય છે અને જે પુરુષો, સૂર્ય-ચંદ્રની ગતિવડે દિવસ-રાત્રિને

જાણે છે, તે પુરુષો દિવસ-રાત્રિને જાણનારા કહેવાતા નથી, અને એ કારણથી તે પુરુષો અદૃશ્ય છે. (૧૭)

અવતરણિકા:-આ પ્રકારના બ્રહ્માનાં દિવસ અને રાત્રિ જ્યારે પંદર થાય છે, ત્યારે બ્રહ્માનું એક પક્ષ (પખવાડીઉં) કહેવાય છે; એવાં બે પક્ષોનો એક માસ કહેવાય છે; એવા બાર માસનું એક વર્ષ કહેવાય છે; એવાં એક શત વર્ષ (૧૦૦) બ્રહ્માનું પરમ આયુષ થાય છે. તેમાં પ્રથમ પચાસ વર્ષ પ્રથમ પરાર્દ કહેવાય છે, અને બીજાં પચાસ વર્ષ દ્વિતીય પરાર્દ કહેવાય છે. એવાં શત વર્ષનું આયુષ્ લોગવ્યા પછી બ્રહ્મા નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રકારે બ્રહ્મા પશુ કાળે કરીને પરિચ્છિન્ન હોવાથી અનિત્ય જ છે અને તેથી કમચુક્તિથી રહિત પુરુષોની પણ બ્રહ્મલોકમાંથી પુનરાવૃત્તિ યુક્ત જ છે. અને ઇંદ્રાદિ દેવતાઓ તો બ્રહ્માથી પણ નીચે છે. આ ઇંદ્રાદિ દેવતાઓ તો બ્રહ્માના એક દિનરૂપ કાળે કરીને જ પરિચ્છિન્ન છે તેથી, ઇંદ્રાદિ દેવતાઓના લોકોમાંથી એ પુરુષોની પુનરાવૃત્તિ થાય છે, એમાં કહેવું જ શું? આ વાત હવે શ્રીભગવાન કહે છે:-

અવ્યક્તાદ્યક્તયઃ સર્વાઃ પ્રભવંત્યહરાગમે ।

રાત્ર્યાગમે પ્રલીયંતે તત્રૈવાવ્યક્તસંજ્ઞકે ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-બ્રહ્માના દિવસના આગમન વિશે અવ્યક્તથી આ સર્વ વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તથા રાત્રિના આગમન વિશે તે સર્વ વ્યક્તિઓ અવ્યક્ત નામના કારણ વિશે જ લયલાવને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૮

ટીકા:-હે અર્જુન! પૂર્વે જે બ્રહ્માનો દિવસ કહ્યો, તે દિવસના આગમનવિષે અર્થાત્ બ્રહ્માના જાગૃત કાળવિષે, એ સર્વ વ્યક્તિઓ અવ્યક્તમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. યદ્યપિ અન્ય સ્થળવિષે ‘અવ્યક્ત’ શબ્દ ‘અવ્યાકૃત અવસ્થા’ નો જ વાચક હોય છે, તથાપિ અહીં ‘અવ્યક્ત’ શબ્દવડે ‘અવ્યાકૃત’ અવસ્થાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો નહિ, કારણ કે આ પ્રસંગે બ્રહ્માના દિન-દિનવિષે સૃષ્ટિને તથા રાત્રિ-રાત્રિવિષે પ્રલયને કથન કરવા વાસ્તે જ પ્રારંભ કર્યો છે. એ બ્રહ્માની દિનસૃષ્ટિવિષે તથા રાત્રિપ્રલયવિષે આકાશાદિ ભૂતોની ઉત્પત્તિ તથા નાશ થતો નથી, કિન્તુ તે આકાશાદિ ભૂતો જેમનાં તેમ રહે છે, તેથી અવ્યક્ત શબ્દવડે આકાશાદિકોનો કારણરૂપ અવ્યાકૃત અવસ્થાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો નહિ, કિન્તુ અવ્યક્ત શબ્દવડે બ્રહ્માની સુષુપ્તિ અવસ્થાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. અર્થાત્ સુષુપ્તિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા પ્રજાપતિનું નામ અવ્યક્ત છે, એ અવ્યક્તથી શરીરવિષયાદિરૂપ લોગની ભૂમિઓરૂપ વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ પૂર્વે સૂક્ષ્મરૂપે કરીને રહેલી વ્યક્તિઓ વ્યવહાર કરવામાં સમર્થવારૂપે કરીને અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રજાપતિ નામે બ્રહ્માના રાત્રિના આગમનવિષે, અર્થાત્ બ્રહ્માના સુષુપ્તિકાળવિષે, સર્વ વ્યક્તિઓ, જે અવ્યક્તરૂપ કારણથી પૂર્વે પ્રાદુર્ભૂત થઈ હતી, તે અવ્યક્ત નામના કારણવિષે લયલાવને પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૮)

અવતરણિકા:-આ પ્રમાણે આ સંસાર યદ્યપિ શીઘ્ર જ વિનાશને પ્રાપ્ત થાય છે, તથાપિ આ સંસારની નિવૃત્તિ થતી નથી. કારણ કે અવિદ્યા-કામ-કર્મ એ ત્રણવડે પરતંત્ર થયેલા આ સંસાર પુનઃ પુનઃ પ્રાદુર્ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે તથા પ્રાદુર્ભાવને પ્રાપ્ત થયેલા આ સંસારનો-અવિદ્યાકામકર્મની વશતાથી-પુનઃ પુનઃ વિરોધાવ થાય છે. એવા આગમાપાથી સંસારવિષે વર્તમાન પ્રાણીઓ પણ અવિદ્યા-કામ-કર્મવડે પરતંત્ર જ છે. એવાં પરતંત્ર પ્રાણી-

એને જ જન્મ-મરણાદિ દુઃખોની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી આ દુઃખરૂપ સંસારમાંથી નિવૃત્ત થવું, એ જ શ્રેષ્ઠ છે. એ પ્રકારના વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ વાસ્તે તથા આ સંસારનો નામ તથા રૂપે કરી પુનઃ પુનઃ પ્રાદુર્ભાવ થવાથી કૃતનાશ-અકૃતાભ્યાગમરૂપ દોષની નિવૃત્તિ કરવા વાસ્તે શ્રીભગવાન કહે છે:-

ભૂતગ્રામઃ સ એવાયં ભૂત્વા ભૂત્વા પ્રલીયતે ।

રાગ્યાગમેઽવશઃ પાર્થ પ્રમવત્યહરાગમે ॥ ૧૯ ॥

શ્રીકાર્થ:-હે અર્જુન ! જે પૂર્વકલ્પ વિશે થયો હોય છે તે જ આ પ્રાણીનો સમુદાય ઉત્તર ઉત્તર કલ્પવિશે અનેકવાર ઉત્પન્ન થઈ તથા પરવંત્ર થઈ, બ્રહ્માના દિવસના આગમન વિશે ઉત્પન્ન થાય છે તથા રાત્રિના આગમન વિશે લય થાય છે. ૧૯

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે સ્થાવર-જંગમ ભૂતોનો સમુદાય પૂર્વ કલ્પવિશે રહેલો હતો, તે જ ભૂતોનો સમુદાય, ઉત્તર-ઉત્તર કલ્પવિશે ઉત્પન્ન થાય છે. કલ્પ કલ્પવિશે અન્ય અન્ય નવીન ભૂતોનો સમુદાય ઉત્પન્ન થતો નથી, કારણ કે જેમ વાર્ષિકો અસત્ કાર્યની ઉત્પત્તિનો અંગીકાર કરે છે, તેમ વેદાંત સિદ્ધાંતવિષે અસત્ કાર્યની ઉત્પત્તિનો અંગીકાર નથી. જો કદાચિત્ અસત્ની પણ ઉત્પત્તિ થતી હોય, તો શશશંગ ને વંધ્યાપુત્રની પણ ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ. તેથી અસત્ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, કિન્તુ પોતાની ઉત્પત્તિની પૂર્વ પોતાના કારણવિષે સૂક્ષ્મરૂપે કરીને રહેલા કાર્યની જ કારણસામગ્રીની વશતાથી પુનઃ અભિવ્યક્તિ થાય છે.

જો કલ્પ કલ્પવિશે અન્ય અન્ય નવીન પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિનો અંગીકાર કરીએ, તો પૂર્વ કલ્પના અંતવિષે પ્રાણીઓએ કરેલાં જે પુણ્ય-પાપ કર્મો છે, તે કર્મોના આદિવિષે ભોગ-વિના જ નાશ થવો જોઈએ, અને આ કલ્પના આદિવિષે ઉત્પન્ન થયેલાં જે પ્રાણીઓ છે, તે પ્રાણીઓને પૂર્વે નહિ કરેલાં પુણ્ય-પાપ કર્મોનાં સુખદુઃખરૂપ ફળનો ભોગ થવો જોઈએ. આને જ શાસ્ત્રવિષે કૃતનાશ તથા અકૃતાભ્યાગમ કહે છે. આત્મજ્ઞાનથી રહિત પુરુષોને કરેલાં કર્મોના ફળના ભોગ વિના જ નાશ કહેવો તથા નહિ કરેલાં કર્મોના ફળનો ભોગ કહેવો તે શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે. શાસ્ત્રવિષે એમ કહ્યું છે કે-અવશમેવ મોક્ષર્થઃ કર્મ કર્મ શમાયમ્મ । ના મુક્ત્યં હીયતે કર્મ કલ્પકોટિગતૈરપિ ॥ અર્થ-આત્મજ્ઞાનથી રહિત અજ્ઞાની પુરુષે જે શુભ કર્મ કહ્યું છે અથવા અશુભ કર્મ કહ્યું છે, તે શુભ અશુભકર્મ અવશ્ય કરીને તેને ભોગવવું પડે છે. અજ્ઞાની પુરુષનાં શુભ-અશુભ કર્મો ભોગવ્યાવિના શત-કોટી કલ્પોવડે પણ નાશને પ્રાપ્ત થતાં નથી. આ કારણથી પણ કલ્પ કલ્પવિષે નવીન પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થતી નથી, કિન્તુ પૂર્વ પૂર્વ કલ્પવિષે રહેલાં પ્રાણીઓની જ ઉત્તર ઉત્તર કલ્પવિષે ઉત્પત્તિ થાય છે. એ વાત કેવળ યુક્તિવડે જ સિદ્ધ નથી, કિન્તુ સાક્ષાત્ શ્રુતિ ભગવતી જ એ અર્થનું કથન કરે છે:- દુર્લભં વદમહાં પાતા વપાપૂર્વમકલ્પયત્ । દિવં વ પૃથિવિં ચાંતરિક્ષમ-પોલ્લરિતિ ॥ અર્થાત્-સૂર્ય-ચંદ્રમા-પૃથિવી-અંતરિક્ષ-સ્વર્ગ વગેરે આ સર્વ જગત્ જે પ્રકારના પૂર્વ પૂર્વ કલ્પવિષે હતું તે તે પ્રકારના ઉત્તર ઉત્તર કલ્પવિષે પરમેશ્વર રચવા હવા. તે જ સ્થાવર-જંગમરૂપ ભૂતોનો સમુદાય અવિદ્યા-કામ-કર્મવડે પરવંત્ર થઈને બ્રહ્માના દિનના આગમનવિષે પૂર્વોક્તરૂપ કારણથી પ્રાદુર્ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, અને બ્રહ્માના રાત્રિના આગમન વિષે અવ્યક્તરૂપ કારણ વિષે લયલાવને પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૯)

અવતરણિકા:-એ પ્રકારે અવિદ્યાકામકર્મને અધીન પ્રાણીઓનો વારંવાર ઉત્પત્તિ-વિનાશ દર્શાવીને, ભાગ્યજ્ઞવાદ્યોક્તાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન, એ પૂર્વોક્ત વચનનો અર્થ ત્રણ શ્લોકોવડે

ઉપપાદન કર્યો. હવે માલવેત્ય પુનર્ગમ ન વિષયે, એ પૂર્વોક્ત વચનનો અર્થ એ શ્લોકોવડે શ્રીભગવાન ઉપપાદન કરે છે:—

પરસ્તસ્માલ્લુ ભાવોઽન્યો વ્યક્તાવ્યક્તાત્સનાતનઃ ।

યઃ સ સર્વેષુ ભૂતેષુ નશ્યત્સુ ન વિનશ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે સત્તારૂપ ભાવ આ અવ્યક્તથી પર છે, અત્યંત વિલક્ષણ છે, ઇન્દ્રિયનો અવિષય છે તથા નિત્ય છે તે સત્તારૂપ ભાવનો, સર્વભૂતોનો નાશ થવા છતાં પણ નાશ થતો નથી. ૨૦

ટીકા:—હે અર્જુન ! સર્વ કલ્પિત પ્રપંચવિષે અનુરૂપ જે સત્તારૂપ ભાવ છે, તે સત્તારૂપ ભાવ, પૂર્વે કહેલો જે ચરાચર સ્થૂલ પ્રપંચના કારણભૂત હિરણ્યગર્ભનામે અવ્યક્ત છે, તે અવ્યક્તથી પણ પર છે, અર્થાત્ તે અવ્યક્તથી વ્યતિરિક્ત છે અથવા તે અવ્યક્તથી શ્રેષ્ઠ છે; કારણ કે સત્તારૂપ ભાવ હિરણ્યગર્ભરૂપ અવ્યક્તના પણ કારણરૂપ છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! સત્તારૂપ ભાવને અવ્યક્તથી વ્યતિરિક્તતા હોવા છતાં પણ અવ્યક્તની સાદૃશ્યતા હોવી જોઈએ, જેમકે ગંધને ગૌથી વ્યતિરિક્તતા હોવા છતાં પણ ગૌની સાદૃશ્યતા છે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—(અન્ય દ્રવિ) “હે અર્જુન ! સત્તારૂપ ભાવ અવ્યક્તથી અન્ય છે, અર્થાત્ અત્યંત વિલક્ષણ છે—કોઈ પણ અંશે અવ્યક્તની સદૃશ નથી. શ્રુતિ કહે છે કે, ન તત્ત્વ પ્રતિમા અસ્તિ—અર્થાત્ સત્તારૂપ પરમાત્માની સદૃશ કોઈ પણ પદાર્થ નથી.”

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! એવો સત્તારૂપ ભાવ સર્વ લોકોને પ્રત્યક્ષ કેમ થતો નથી ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—(અવ્યક્ત હતિ) “હે અર્જુન ! સત્તારૂપ ભાવ અવ્યક્તરૂપ છે, અર્થાત્ રૂપાદિ યુક્તોથી રહિત હોવાથી ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયોનો અવિષય છે. શ્રુતિ કહે છે કે, ન ચક્ષુઃ પશ્યતિ કશ્ચિદેનમ્ આ આત્માદેવને ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોવડે કોઈ પણ દેખી શકતું નથી. વળી તે સત્તારૂપ ભાવ સનાતન છે, તે ઉત્પત્તિ-નાશથી રહિત હોવાથી સર્વકા નિત્ય છે. (અહીં ભક્ષાત્) એ વચનમાં રહેલો ત્વ શબ્દ, પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય અનિત્ય અવ્યક્તથી સત્તારૂપ નિત્ય અવ્યક્ત વિષે આદ્યત્વરૂપ વિલક્ષણતાનું સૂચન કરે છે; અથવા તે ત્વ શબ્દ નૈયાયિકોએ કલ્પેલી જાતિરૂપ સત્તાની વ્યાવૃત્તિનું જોધન કરે છે; કારણ કે તે જાતિરૂપ સત્તા દ્રવ્ય-શુભ્લ-કર્મ એ ત્રણ પદાર્થોવિષે અનુગત થયા છતાં પણ, સામાન્ય-વિશેષ-સમવાય-અભાવ એ ચાર પદાર્થોવિષે રહેતી નથી; અને જૈતન્યરૂપ સત્તા તો સર્વ પદાર્થોવિષે અનુરૂપ થઈને રહે છે. આ પ્રકારનો જે સત્તારૂપ ભાવ છે, તે સત્તારૂપ ભાવ અવ્યક્ત નામે હિરણ્યગર્ભની પેઠે સર્વ ભૂતોનો નાશ થવા છતાં પણ, નાશ પામતો નથી, તથા તે સર્વ ભૂતો ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ ઉત્પન્ન થતો નથી. અને અવ્યક્તનામે હિરણ્યગર્ભ તો પોતે કાર્યરૂપ છે. તથા ભૂતોનો અભિમાની છે, તેથી તે ભૂતોના ઉત્પત્તિ-નાશવડે હિરણ્યગર્ભના ઉત્પત્તિ-નાશ યુક્ત છે. અને ભૂતોનો અભિમાની નહિ એવો તથા ભૂતોના અધાર્યરૂપ જે સત્તારૂપ પરમાત્માદેવ છે, તે પરમાત્માદેવના, ભૂતોના ઉત્પત્તિ-નાશવડે, ઉત્પત્તિ-નાશ સંભવતાં નથી.” (૨૦)

અને વળી—

અવ્યક્તોઽક્ષર इत्युक्तस्तમાहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तते तद्धाम परमं मम ॥ ૨૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! જે સત્તારૂપ ભાવને અહીં અવ્યક્ત તથા અક્ષર નામે ઠરી ક્યન કયો છે, તે સત્તારૂપ ભાવને શ્રુતિ સ્મૃતિઓ પરમગતિ કહે છે. સત્તારૂપ ભાવને પ્રાપ્ત થઈ અધિકારીજન પુનઃ જન્મને પ્રાપ્ત થતો નથી. આ સત્તારૂપ ભાવ મારું (પરમેશ્વરનું) સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ છે. ૨૧

ટીકા:—હે અર્જુન ! જે સત્તારૂપ ભાવ (આ ગીતાશાસ્ત્રવિષે) ઇન્દ્રિયોના અવિષય હોવાથી ‘અવ્યક્ત’ એ નામવડે મેં પૂર્વે કહેલ છે, તથા જે સત્તારૂપભાવ નાશથી રહિત હોવાથી અથવા સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી ‘અક્ષર’ એ નામવડે પૂર્વે કહેવામાં આવેલો છે, તથા અન્ય શ્રુતિસ્મૃતિઓવિષે પણ ‘અવ્યક્ત’-‘અક્ષર’ એ નામવડે કહેવામાં આવેલ છે, તે સત્તારૂપ ભાવને શ્રુતિ-સ્મૃતિઓ પરમગતિરૂપ કહે છે. (અહીં પરમાં એ શબ્દવડે, ઉત્પત્તિ-નાશથી રહિત સ્વપ્રકાશ-પરમાનંદરૂપનો અર્થ ગ્રહણ કરવો.) સુમુક્ષુ જનોને એક આત્મજ્ઞાનવડે જ જે પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું નામ ગતિ છે, અર્થાત્ સત્તારૂપ ભાવને શ્રુતિ-સ્મૃતિઓ સ્વપ્રકાશ-પરમાનંદ સ્વરૂપ-પરમપુરુષાર્થરૂપ કહે છે; અથવા બ્રહ્મલોકપર્યંત જે ગતિ છે તે ગતિ કાર્યરૂપ હોવાથી અપરમ છે, અને એ ચૈતન્ય સત્તારૂપ ગતિ તો કાર્ય-કારણભાવથી રહિત હોવાથી, પરમ છે. શ્રુતિ કહે છે કે, “एषास्व परमा गतिः पुरुषात् परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः—એ સત્-ચિત્-આનંદસ્વરૂપ પરમાત્માદેવ જ, વિદ્વાન્ પુરુષની પરમગતિ છે. એવા પરમાત્માદેવથી પર કોઈ પણ વસ્તુ નથી; તે પરમાત્માદેવ જ સર્વનો અવધિ છે, પરમગતિ છે.” જે સત્તારૂપ ભાવને અધિકારીજન પ્રાપ્ત થઈને પુનઃ સંસારવિષે પતન થતો નથી-સંસારમાં પડતો નથી, અર્થાત્ પુનઃ જન્મને પ્રાપ્ત થતો નથી. તે સત્તારૂપ ભાવ મારું (પરમેશ્વરનું) પરમ ધામ છે. અર્થાત્ તે સત્તારૂપ ભાવ મારું (પરિપૂર્ણ વિષ્ણુનું) સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ તથા સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત વાસ્તવ સ્વરૂપ છે. શ્રુતિ કહે છે કે-तद्विष्णोः परमं पदं—જે સત્-ચિત્-આનંદ સ્વરૂપ અદ્વિતીય નિર્ગુણ બ્રહ્મને લક્ષ્મણાસ્મિ એ પ્રકારે અલેહરૂપથી પ્રાપ્ત થઈને, તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પુનઃ જન્મ મરણરૂપ સંસારને પ્રાપ્ત થતો નથી. તે અદ્વિતીય નિર્ગુણ જ વિષ્ણુનું પરમ પદ છે, અર્થાત્ તે વિષ્ણુનું વાસ્તવ સ્વરૂપ છે.

(અહીં રાહો: શિષ્ય પ્રશ્નસ્વ ચૈતન્યમ એ સ્થળે, જેમ રાહુશિરનો અલેહ હોવા છતાં તથા પુરુષચૈતન્યનો અલેહ હોવા છતાં પણ, લેહની કલ્પનાવડે છઠ્ઠી વિલક્ષિત છે. વાસ્તવિક રીતે રાહુશિરનો તથા પુરુષચૈતન્યનો અલેહ જ છે, તેમ મન ધામ એ વચનવિષે પણ પરમેશ્વરનો તથા સત્તારૂપ ધામનો વાસ્તવિક રીતે અલેહ હોવા છતાં પણ લેહની કલ્પનાવડે છઠ્ઠી વિલક્ષિત છે, તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, જે અક્ષર અવ્યક્તરૂપ ભાવને શ્રુતિઓ પરમગતિરૂપ કહે છે, તે પરમગતિ હું (પરમેશ્વર) જ છું. (૨૧)

અવતરણિકા:—અન્યધેતા: સતતં મો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ । તસ્યાહં સ્લભઃ પાર્થ નિરપ્પક્વસ્ય યોગિનઃ ॥ એ શ્લોકવડે પૂર્વે કહેલો જે ભક્તિયોગ છે, તે ભક્તિયોગ જ પરમગતિની પ્રાપ્તિને ઉપાય છે, એ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ ક્યન કરે છે:—

પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ મક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા ।

યસ્યાંતઃસ્થાનિ ભૂતાનિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥ ૨૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! આ પૂર્વોક્ત નિરવિથય પરમાત્મા પુરુષ અનન્ય ભક્તિવડે પ્રાપ્ત થાય છે, જે પરમાત્મા પુરુષનેવિષે સર્વ ભૂતો અતર્વર્તી છે તથા જે પુરુષે આ સર્વ જગતને વ્યાપ્ત કર્યું છે. ૨૨

અગ્નિઃપ્રોતિરહઃ શુક્રઃ પન્માસા ઉતરાયણમ્ । તત્ર પ્રવાતા ગચ્છંતિ વ્રજ્જ વ્રજવિદો જનાઃ ॥
ધૂમો રાત્રિસ્તથાકૃષ્ણઃ પન્માસા દક્ષિણાયનમ્ । તત્ર ચાંદ્રમસં જ્યોતિર્ગૌત્રી પ્રાપ્ય નિવર્તતે ॥

ભાવાર્થઃ—શ્રીમન્મવાન્ કહે છેઃ—અગ્નિ, જ્યોતિ, દિવસ, શુક્રાયણ, ઉતરાયણના છ માસ—એ સર્વના અભિમાની દેવતાઓ જ્યાં છે, તે કાળમાં મરણ પામેલા બ્રહ્મદેવતા ભક્તો પરબ્રહ્મને પામે છે. ધૂમ, રાત્રિ, કૃષ્ણાયણ, દક્ષિણાયનના છ માસ—આ સર્વના અભિમાની દેવતાઓ જ્યાં છે, તે કાળમાં મરણ પામેલા કર્મકાંડી ચન્દ્રમાના તેજને પાત્રી સ્વર્ગનું સુખ બોમવી ફરી આ લોકમાં આવે છે. (અ. ૮, શ્લો. ૨૪-૨૫.)

“શુભવાની” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, કાઠ, મુંબઈ.

ટીકા:—હે અર્જુન ! નિરતિશય પરમાત્મા પુરુષ હું જ છું—એવો હું—પરમાત્માદેવ એક અનન્ય ભક્તિવડે જ પ્રાપ્ત થાઉં છું. જેનેવિષે, મારા (પરમેશ્વર)વિના અન્ય વિષય વિદ્યમાન નથી, એવી જે પ્રેમલક્ષણાભક્તિ છે, તેનું નામ અનન્ય ભક્તિ છે.

અર્જુન પૂછે છે કે:—“એ નિરતિશય પુરુષ કોણ છે ?”

શ્રીભગવાન કહે છે:—તત્ત્વાંતાઃસ્થાનિ ઇતિ ॥ હે અર્જુન ! જે કારણ પુરુષનાં સર્વ કાર્યરૂપ ભૂત અંતર્વર્તી છે. કારણ કે આ લોકવિષે પણ જે જે કાર્ય થાય છે તે તે કાર્ય પોતાનાં ઉપાધાન કારણનાં જ અંતર્વર્તી હોય છે—જેમ ઘટ-શરાવાદિ કાર્ય મૃત્તિકારૂપ કારણનાં જ અંતર્વર્તી હોય છે; તેમ સર્વ કાર્યપ્રપંચ જે કારણરૂપ પુરુષનાં અંતર્વર્તી છે, એ કારણથી જ જે પુરુષે એ સર્વ કાર્યપ્રપંચ વ્યાપ્ત કર્યો છે; જેવી રીતે મૃત્તિકારૂપ કારણે ઘટ-શરાવાદિ સર્વ કાર્ય વ્યાપ્ત કર્યો છે.

શ્રુતિ કહે છે કે “યસ્માત્પરં ના પરમસ્તિ કિંચિયસ્માન્નાપીયો ન વ્યાપોસ્તિ કશ્ચિત્ । દષ્ટ દૃષ્તં સ્તન્વો દિનિ તિથ્યેઋત્તેનેદં પૂર્ણં પુરુષેણ સર્વમ્ ॥ યય કિંચિજ્ગમ્યસ્મિન્દૃશ્યતે દ્યુયતેઽપિ વા । અન્તર્વદિશ્ચ તત્તર્વં વ્યાપ્ય નારાયણઃ સ્થિતઃ ॥ જે પરમાત્માદેવથી કોઈ પણ વસ્તુ પર તથા અપર નથી; તથા જે પરમાત્માદેવથી કોઈ પણ વસ્તુ અત્યંત આણું તથા અત્યંત મહાનું નથી; તથા જે અદ્વિતીય પરમાત્માદેવ મહાનું વૃક્ષની પેઠે અલાયમાનતાથી રહિત છે; તથા પોતાના સ્વયંજ્યોતિ સ્વરૂપવિષે રહેલા છે; તે પરમાત્માદેવ પુરુષે જ આ સર્વ જગત પૂર્ણ કર્યું છે અને આ જગતવિષે જે કોઈ વસ્તુ જોવામાં આવે છે તથા શ્રવણ કરવામાં આવે છે, તે સર્વ જગતને અંદરથી અને બહારથી વ્યાપ્ત કરીને નારાયણ રહેલા છે,” ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓ પરમાત્માદેવની આપકતાનું કથન કરે છે. એવો હું—પરમાત્માદેવ કેવળ અનન્ય ભક્તિવડે જ પ્રાપ્ત થાઉં છું.

“હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારનું જે તત્ત્વજ્ઞાન છે, તે જ પરમાત્માદેવની પ્રાપ્તિ છે. પરમેશ્વરની અનન્ય ભક્તિ જ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:—“યસ્ય દેવે પર મકિર્યયા દેવે તથા શુરૌ । તસ્યૈતે કથિતા ઘર્માઃ પ્રકારાન્તે મહાત્મનઃ ॥ જે અધિકારી પુરુષની પરમેશ્વરવિષે અનન્ય ભક્તિ છે, અને જેવી પરમેશ્વરવિષે અનન્ય ભક્તિ છે, તેવી જ શુરુવિષે અનન્ય ભક્તિ છે, તે મહાત્મા પુરુષને જ વેદાંતવડે પ્રતિપાદિત અર્થ અપરોક્ષ થાય છે, ભક્તિથી રહિત પુરુષને તે અર્થ અપરોક્ષ થતો નથી.” તેથી જિજ્ઞાસુ જનને તે પરમેશ્વરની ભક્તિ અવશ્ય કર્તવ્ય છે. (૨૨)

અવતરણિકા:—પૂર્વે એ વાર્તા કહી હતી કે, જે સંશુલ્ય બ્રહ્મના ઉપાસકો સંશુલ્ય બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈને યુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતા નથી, કિંતુ ક્રમમુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે; તેમાં સંશુલ્ય બ્રહ્મલોકના લોગની પૂર્વે જેમને આત્મસાક્ષારકાર ઉત્પન્ન થયો નથી એવા જે ઉપાસક પુરુષો છે, તે ઉપાસક પુરુષોને બ્રહ્મલોકવિષે જવા વાસ્તે માર્ગની અપેક્ષા અવશ્ય કરીને રહે છે, તત્ત્વવેત્તા પુરુષોની પેઠે ઉપાસક પુરુષોને માર્ગની અનપેક્ષા નથી; તેથી ઉપાસક પુરુષોને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ વાસ્તે શ્રીભગવાન દેવયાન માર્ગનું કથન કરે છે અને પિતૃયાન માર્ગનું જે અહીં કથન કર્યું છે, તે દેવયાન માર્ગની સ્તુતિ વાસ્તે કથન કર્યું છે.

યત્ર કાલે ત્વનાવૃત્તિમાવૃત્તિં ચૈવ યોગિનઃ ।

પ્રયાતા યાંતિ તં કાલં વક્ષ્યામિ ભરતર્ષભ ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! જે માર્ગવિશે જવાવાળો ઉપાસક કર્મી પુરુષ, અનાવૃત્તિને તથા વૃત્તિને જ પ્રાપ્ત થાય છે તે માર્ગનું હું કથન કરું છું. ૨૩

ટીકા:—હે અર્જુન ! નિરતિશય પરમાત્મા પુરુષ હું જ છું—એવો હું—પરમાત્માદેવ એક અનન્ય ભક્તિવડે જ પ્રાપ્ત થાઉં છું. જેનેવિષે, મારા (પરમેશ્વર)વિના અન્ય વિષય વિધમાન નથી, એવી જે પ્રેમલક્ષણાભક્તિ છે, તેનું નામ અનન્ય ભક્તિ છે.

અર્જુન પૂછે છે કે:—“એ નિરતિશય પુરુષ કોણ છે ?”

શ્રીભગવાન કહે છે:—તત્ત્વાંતઃસ્થ્યાનિ ઇતિ ॥ હે અર્જુન ! જે કારણ પુરુષનાં સર્વ કાર્યરૂપ ભૂત અંતર્વર્તી છે, કારણ કે આ લોકવિષે પણ જે જે કાર્ય થાય છે તે તે કાર્ય પોતાનાં ઉપાધાન કારણનાં જ અંતર્વર્તી હોય છે—જેમ ઘટ-શરાવાદિ કાર્ય મૃત્તિકારૂપ કારણનાં જ અંતર્વર્તી હોય છે; તેમ સર્વ કાર્યપ્રપંચ જે કારણરૂપ પુરુષનાં અંતર્વર્તી છે, એ કારણથી જ જે પુરુષે એ સર્વ કાર્યપ્રપંચ વ્યાપ્ત કર્યો છે; જેવી રીતે મૃત્તિકારૂપ કારણે ઘટ-શરાવાદિ સર્વ કાર્ય વ્યાપ્ત કર્યો છે.

શ્રુતિ કહે છે કે “યસ્માત્પરં ના પરમસ્તિ કિંચિયસ્માન્નાત્મણીયો ન યયોયસ્તિ કશ્ચિદ્ । છદ્મ દ્વ સ્તન્યો દિવિ તિષ્ઠાયેકસ્તેનેરં પૂર્ણ પુરણેન સર્વમ્ ॥ યય કિંચિજ્ગત્યસ્મિન્દૃશ્યતે શ્રૂયતેઽપિ વા । અન્તર્બહિશ્ચ તત્તર્વં વ્યાપ્ય નારાયણઃ સ્થિતઃ ॥ જે પરમાત્માદેવથી કોઈ પણ વસ્તુ પર તથા અપર નથી; તથા જે પરમાત્માદેવથી કોઈ પણ વસ્તુ અત્યંત આણું તથા અત્યંત મહાન નથી; તથા જે અદ્વિતીય પરમાત્માદેવ મહાન વૃક્ષની પેઠે અલાયમાનતાથી રહિત છે; તથા પોતાના સ્વયંજ્યોતિ સ્વરૂપવિષે રહેલા છે; તે પરમાત્માદેવ પુરુષે જ આ સર્વ જગત પૂર્ણ કર્યું છે અને આ જગતવિષે જે કોઈ વસ્તુ જોવામાં આવે છે તથા શ્રવણ કરવામાં આવે છે, તે સર્વ જગતને અંદરથી અને બહારથી વ્યાપ્ત કરીને નારાયણ રહેલા છે,” ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓ પરમાત્માદેવની આપકતાનું કથન કરે છે. એવો હું—પરમાત્માદેવ કેવળ અનન્ય ભક્તિવડે જ પ્રાપ્ત થાઉં છું.

“હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારનું જે તત્ત્વજ્ઞાન છે, તે જ પરમાત્માદેવની પ્રાપ્તિ છે. પરમેશ્વરની અનન્ય ભક્તિ જ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:—“યસ્ય દેવે પરત્ત મકિર્યયા દેવે તથા શ્રુતૌ । તસ્યૈતે કષિતા ઈર્ષ્યાઃ પ્રકારાન્તે મહાત્મનઃ ॥ જે અધિકારી પુરુષની પરમેશ્વરવિષે અનન્ય ભક્તિ છે, અને જેવી પરમેશ્વરવિષે અનન્ય ભક્તિ છે, તેવી જ શુરુવિષે અનન્ય ભક્તિ છે, તે મહાત્મા પુરુષને જ વેદાંતવડે પ્રતિપાદિત અર્થ અપરોક્ષ થાય છે, ભક્તિથી રહિત પુરુષને તે અર્થ અપરોક્ષ થતો નથી.” તેથી જિજ્ઞાસુ જનને તે પરમેશ્વરની ભક્તિ અવશ્ય કર્તવ્ય છે. (૨૨)

અવતરણિકા:—પૂર્વે એ વાર્તા કહી હતી કે, જે સગુણ બ્રહ્મના ઉપાસકો સગુણ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈને પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતા નથી, કિંતુ ક્રમમુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે; તેમાં સગુણ બ્રહ્મલોકના લોગની પૂર્વે જેમને આત્મસાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થયો નથી એવા જે ઉપાસક પુરુષો છે, તે ઉપાસક પુરુષોને બ્રહ્મલોકવિષે જવા વાસ્તે માર્ગની અપેક્ષા અવશ્ય કરીને રહે છે, તત્ત્વવેત્તા પુરુષોની પેઠે ઉપાસક પુરુષોને માર્ગની અનપેક્ષા નથી; તેથી ઉપાસક પુરુષોને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ વાસ્તે શ્રીભગવાન દેવયાન માર્ગનું કથન કરે છે અને પિતૃયાન માર્ગનું જે અહીં કથન કર્યું છે, તે દેવયાન માર્ગની સ્તુતિ વાસ્તે કથન કર્યું છે.

યત્ર કાલે ત્વનાવૃત્તિમાવૃત્તિં ચૈવ યોગિનઃ ।

પ્રયાતા યાંતિ તં કાલં વક્ષ્યામિ ભરતર્ષભ ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! જે માર્ગવિશે જવાવાળો ઉપાસક કર્મો પુરુષ, અનાવૃત્તિને તથા આવૃત્તિને જ પ્રાપ્ત થાય છે તે માર્ગનું હું કથન કરું છું. ૨૩

અગ્નિચોતિરહ શુચ પગમાલા વતરાણમ્ । તત્ર પ્રવાતા ગન્ઠતિ મમ્ન મલ્લવિદો જના ॥
પ્રભો રાત્રિન્તયાદૃષ્ટા પગમાલા દગ્નિણવનમ્ । તત્ર ચાદ્રમસ જ્યોતિર્યોગી પ્રાય નિરર્તતે ॥

ભાનાર્થ:—શ્રીમથવાન્ કહે છે:—અમિ, જોનિ, દિવસ, શુક્રનપક્ષ, ઉત્તરાયણના છ માસ—
એ સર્વના અભિમાની દેવતાઓ જ્યાં છે, તે કાળમા મરણ પામેલા અકલેતા લોકો પરમહને
પામે છે. ધૂપ, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ, દક્ષિણાયનના છ માસ—આ સર્વના અભિમાની દેવતાઓ
જ્યાં છે, તે કાળમા મરણ પામેલો કર્મકારી ચન્દ્રમાના તેજને પાખી સ્વર્ગનું સુખ ભોગવી
ફરી આ લોકમા આવે છે. (અ. ૮, સ્તો. ૨૪-૨૫)

ટીકા:—હે અર્જુન ! નિરતિશય પરમાત્મા પુરુષ હું જ છું—એવો હું—પરમાત્માદેવ એક અનન્ય ભક્તિવડે જ પ્રાપ્ત થાઉં છું. જેનેવિષે, મારા (પરમેશ્વર) વિના અન્ય વિષય વિદ્યમાન નથી, એવી જે પ્રેમલક્ષણભક્તિ છે, તેનું નામ અનન્ય ભક્તિ છે.

અર્જુન પૂછે છે કે:—“એ નિરતિશય પુરુષ કોણ છે ?”

શ્રીભગવાન કહે છે:—તત્ત્વાંતઃસ્થાનિ રિતિ ॥ હે અર્જુન ! જે કારણ પુરુષનાં સર્વ કાર્યરૂપ ભૂત અંતર્વર્તી છે, કારણ કે આ લોકવિષે પણ જે જે કાર્ય થાય છે તે તે કાર્ય પોતાનાં ઉપાધાન કારણનાં જ અંતર્વર્તી હોય છે—જેમ ઘટ-શરાવાદિ કાર્ય મૃત્તિકારૂપ કારણનાં જ અંતર્વર્તી હોય છે; તેમ સર્વ કાર્યપ્રપંચ જે કારણરૂપ પુરુષનાં અંતર્વર્તી છે, એ કારણથી જ જે પુરુષે એ સર્વ કાર્યપ્રપંચ વ્યાપ્ત કર્યો છે; જેવી રીતે મૃત્તિકારૂપ કારણે ઘટ-શરાવાદિ સર્વ કાર્ય વ્યાપ્ત કર્યો છે.

શ્રુતિ કહે છે કે “યત્પ્રમાર્ગે ના પરમસ્તિ કિંચિદ્યત્પ્રમાણીયો ન જ્યાયોસ્તિ કશ્ચિત્ । વદ્ય દ્વ સ્તન્વો દિવિ તિષ્ઠ્યેકસ્તેનેદં પૂર્ણં પુરુષેણ સર્વમ્ ॥ યત્ કિંચિદ્ગત્યસ્મિન્નદ્યતે ક્ષયતેઽપિ વા । અન્તર્વેદિશ્ચ તત્ત્વં વ્યાપ્ય નારાયણઃ સ્થિતઃ ॥ જે પરમાત્માદેવથી કોઈ પણ વસ્તુ પર તથા અપર નથી; તથા જે પરમાત્માદેવથી કોઈ પણ વસ્તુ અત્યંત અણુ તથા અત્યંત મહાન નથી; તથા જે અદ્વિતીય પરમાત્માદેવ મહાન વૃક્ષની પેઠે ચલાયમાનતાથી રહિત છે; તથા પોતાના સ્વયંજ્યોતિ સ્વરૂપવિષે રહેલા છે; તે પરમાત્માદેવ પુરુષે જ આ સર્વ જગત પૂર્ણ કર્યું છે અને આ જગતવિષે જે કોઈ વસ્તુ જોવામાં આવે છે તથા શ્રવણ કરવામાં આવે છે, તે સર્વ જગતને અંદરથી અને બહારથી વ્યાપ્ત કરીને નારાયણ રહેલા છે,” ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓ પરમાત્માદેવની આપકતાનું કથન કરે છે. એવો હું—પરમાત્માદેવ કેવળ અનન્ય ભક્તિવડે જ પ્રાપ્ત થાઉં છું.

“હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારનું જે તત્ત્વજ્ઞાન છે, તે જ પરમાત્માદેવની પ્રાપ્તિ છે. પરમેશ્વરની અનન્ય ભક્તિ જ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:—“વત્સ દેવે પરા ભક્તિર્યથા દેવે તથા ગુરૌ । તસ્યૈતે કથિતા દ્વાયાઃ પ્રકારાન્તે મહાત્મનઃ ॥ જે અધિકારી પુરુષની પરમેશ્વરવિષે અનન્ય ભક્તિ છે, અને જેવી પરમેશ્વરવિષે અનન્ય ભક્તિ છે, તેવી જ ગુરુવિષે અનન્ય ભક્તિ છે, તે મહાત્મા પુરુષને જ વેદાંતવડે પ્રતિપાદિત અર્થ અપરોક્ષ થાય છે, ભક્તિથી રહિત પુરુષને તે અર્થ અપરોક્ષ થતો નથી.” તેથી જિજ્ઞાસુ જનને તે પરમેશ્વરની ભક્તિ અવશ્ય કર્તવ્ય છે. (૨૨)

અવતરણિકા:—પૂર્વે એ વાર્તા કહી હતી કે, જે સગુણ બ્રહ્મના ઉપાસકો સગુણ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈને પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતા નથી, કિંતુ ક્રમમુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે; તેમાં સગુણ બ્રહ્મલોકના લોગની પૂર્વે જેમને આત્મસાક્ષારહાર ઉત્પન્ન થયો નથી એવા જે ઉપાસક પુરુષો છે, તે ઉપાસક પુરુષોને બ્રહ્મલોકવિષે જવા વાસ્તે માર્ગની અપેક્ષા અવશ્ય કરીને રહે છે, તત્ત્વવેત્તા પુરુષોની પેઠે ઉપાસક પુરુષોને માર્ગની અનપેક્ષા નથી; તેથી ઉપાસક પુરુષોને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ વાસ્તે શ્રીભગવાન દેવયાન માર્ગનું કથન કરે છે અને પિતૃયાન માર્ગનું જે અર્હો કથન કર્યું છે, તે દેવયાન માર્ગની સ્તુતિ વાસ્તે કથન કર્યું છે.

યત્ર કાલે ત્વનાવૃત્તિમાવૃત્તિં ચૈવ યોગિનઃ ।

પ્રયાતા યાંતિ તં કાલં વક્ષ્યામિ ભરતર્ષભ ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! જે માર્ગવિશે જવાવાળો ઉપાસક કર્મી પુરુષ, અનાવૃત્તિને તથા આવૃત્તિને જ પ્રાપ્ત થાય છે તે માર્ગનું હું કથન કરું છું. ૨૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! આ શરીરમાંથી પ્રાણના ઉત્ક્રમણની પછી જે કાળે જનારા યોગી પુરુષો, અર્થાત્ દિન-રાત્રિ આદિ કાળના અભિમાની દેવતાઓવડે ઉપલક્ષિત માર્ગવિષે જનારા યોગી પુરુષો, અનાવૃત્તિને તથા આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, તે કાળ હું તારી પ્રત્યે કથન કરું છું. અર્થાત્ તે કાળના અભિમાની દેવતાઓવડે ઉપલક્ષિત અનાવૃત્તિને માર્ગ તથા આવૃત્તિને માર્ગ હું તારા પ્રત્યે કથન કરું છું.

(અહીં યોગિનઃ એ શબ્દવડે ઉપાસક પુરુષોનું તથા કર્મી પુરુષોનું-બન્નેનું અલ્પ કરવું, એમાં દેવયાન માર્ગવિષે જનારા ઉપાસક પુરુષો અનાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે અને પિતૃયાન માર્ગવિષે જનારા કર્મી પુરુષો આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. યદ્યપિ દેવયાન માર્ગવિષે જનારા ઉપાસક પુરુષો પણ પુનરાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત જ્ઞાનસુવનાલોકા. પુનરાવર્તિનોઽર્જુન એ વચનવિષે પૂર્વે કથન કરી છે, તથાપિ પિતૃયાન માર્ગવિષે જનારા જેટલા કર્મી પુરુષો છે, તે સર્વ કર્મી પુરુષો, નિયમે કરીને આવૃત્તિને જ પ્રાપ્ત થાય છેઃ કૌર્ધપણુ કર્મી પુરુષ ક્રમશઃક્રિતને પ્રાપ્ત થતો નથી. દેવયાન માર્ગવિષે જનારા જે ઉપાસક પુરુષો છે, તે ઉપાસકોમાં યદ્યપિ કૌર્ધક ઉપાસક પુરુષ બ્રહ્મલોકવિષે લોગો લોગવીને અંતવિષે પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે-જેમકે પંચાગ્નિ વિદ્યાદિ ઉપાસનાવડે, દેવયાન માર્ગદ્વારા બ્રહ્મલોક વિષે પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ ઉપાસક પુરુષો પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે; તથાપિ જે ઉપાસક પુરુષો દહર વિદ્યાદિ ઉપાસનાઓવડે દેવયાન માર્ગદ્વારા બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થયેલા છે, તે ઉપાસક પુરુષો પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતા નથી, કિંતુ બ્રહ્મલોકના લોગોના અંતવિષે ક્રમશઃક્રિતને જ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી જ દેવયાન માર્ગદ્વારા બ્રહ્મલોક વિષે પ્રાપ્ત થયેલા ઉપાસક પુરુષો, આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતા નથી. આ કારણથી જ પિતૃયાનમાર્ગ, નિયમે કરીને આવૃત્તિરૂપ ફળવાળો હોવાથી નિરુદ્ધ છે અને દેવયાનમાર્ગ અનાવૃત્તિરૂપ ફળવાળો હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ છે આ પ્રકારે દેવયાનમાર્ગની સ્તુતિ સંભવે છે. યદ્યપિ દેવયાન માર્ગદ્વારા ગયેલા કેટલાક પુરુષોની પુનઃ આવૃત્તિ થાય છે, તથાપિ દેવયાનમાર્ગદ્વારા ગયેલા કેટલાક ઉપાસક પુરુષોની પુનઃ આવૃત્તિ (જન્મમરણ) થતી નથી અને તેથી જ દેવયાનમાર્ગવિષે અનાવૃત્તિરૂપ ફળવત્તા સંભવે છે.)

(અહીં યવ કાલે તં કાલં એ વચનમાં રહેલો કાલ શબ્દ છે, તે કાલ શબ્દની-દિન-રાત્રિઆદિ કાળના અભિમાની દેવતાઓવડે ઉપલક્ષિત માર્ગવિષે જો લક્ષણોના અંગીકાર કરીએ નહિ, કિંતુ કાલ શબ્દના શ્રુત સુખ્ય અર્થોના જ અંગીકાર કરીએ, તો વક્ષ્યમાણુ પ્રલોકવિષે અગ્નિર્જ્યોતિર્મુઃ એ શબ્દોની અનુપપત્તિ થશે, જે કારણથી એ શબ્દોના અર્થ વિષે કાલરૂપતા નથી, તથા સ્પષ્ટ માર્ગના વાચક જે વક્ષ્યમાણુ ગતિ સ્તિ આ એ શબ્દો છે, તેમની પણ અનુપપત્તિ થશે. આ કારણથી કાલ શબ્દની માર્ગવિષે લક્ષણોના અંગીકાર કર્યો છે અને તે બન્ને માર્ગો વિષે કાળના અભિમાની દેવતા ઘણા છે. તેથી શ્રીભગવાને માર્ગોના ઉપલક્ષક કાળ શબ્દ કથન કર્યો છે.) (૨૩)

અવતરણિકા:-હવે પ્રથમ, ઉપાસક પુરુષોના દેવયાન માર્ગનું શ્રીભગવાન કથન કરે છે:-

અગ્નિર્જ્યોતિરહઃ શુક્લઃ પળમાસા ઉત્તરાયણમ્ ।

તત્ર પ્રયાતા ગચ્છંતિ વ્રહ્મ વ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥ ૨૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે માર્ગવિષે જ્યોતિરૂપ અગ્નિ, દિવસ, શુક્લ પક્ષ તથા માસરૂપ ઉત્તરાયણ ધર્યાદિ રહેલાં છે તે દેવયાન માર્ગવિષે ગમન કરવાવાળો સગુણ બ્રહ્મનો ઉપાસક પુરુષ, સગુણ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! એ દેવયાન માર્ગવિષે પ્રથમ જ્યોતિરૂપ અગ્નિ રહેલો છે. તેની પછી દિવસ રહેલો છે, તેની પછી શુકલ પક્ષ રહેલું છે. તેની પછી ૫૨ માસરૂપ ઉત્તરાયણ રહેલું છે.

અહીં અગ્નિર્જ્યોતિઃ એ શબ્દવડે અગ્નિના અભિમાની દેવતાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, અગ્નિને શ્રુતિવિષે અર્ચિઃ એ શબ્દવડે કહેવામાં આવેલ છે. બ્રહ્મ એ શબ્દવડે દિનના અભિમાની દેવતાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. શુકલ શબ્દવડે શુકલપક્ષના અભિમાની દેવતાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. જન્માન્તા ઉત્તરાયણ એ વચનવડે ૫૨ માસરૂપ ઉત્તરાયણના અભિમાની દેવતાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. એ કહેલા દેવતાઓ શ્રુત્યુક્ત બીજા દેવતાઓના પણ ઉપલક્ષક છે. શ્રુતિ કહે છે કે:- “તેષાંચિરમિસંવર્ત્યવિષોઽહરન્દ્ર આપૂર્વમાણવક્રમાપૂર્વમાણવક્રમાણ વજ્રદહિતિ માતાસ્તાન્માસેભ્યઃ સંવત્સરં સંવત્સરાદાદિત્યમાદિત્યાચંદ્રમતે ચંદ્રમસો વિપત્તં તત્પુરુષોદમાનવઃ સ एतावद् व्रक्ष गमयत्येव देवपथो व्रजपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तते इति ॥ ઉપાસક પુરુષો પ્રથમ અગ્નિના અભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે; ત્યાર પછી દિનના અભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે; ત્યાર પછી શુકલપક્ષના અભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે; ત્યાર પછી ૫૨ માસરૂપ ઉત્તરાયણના અભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે; ત્યાર પછી સંવત્સરના અભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે; ત્યાર પછી આદિત્યને પ્રાપ્ત થાય છે; ત્યાર પછી ચંદ્રમાને પ્રાપ્ત થાય છે; ત્યાર પછી વિદ્યુતને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાંથી અમાનવ પુરુષ આવીને એ ઉપાસક પુરુષોને બ્રહ્મલોક વિષે લઇ જાય છે, આનું નામ દેવમાર્ગ છે તથા બ્રહ્મમાર્ગ છે. આ દેવયાનમાર્ગવડે બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થયેલા ઉપાસક પુરુષો, આ માનવ આવર્તને પ્રાપ્ત થતા નથી.” આ શ્રુતિવિષે બીજી શ્રુતિને અનુસરીને સંવત્સરની પછી દેવલોક દેવતા, તેની પછી વાયુદેવતા અને તેની પછી આદિત્ય દેવતાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, તથા વિદ્યુતની પછી વરુણ, ઈન્દ્ર, પ્રજાપતિ એ ત્રણે દેવતાઓનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. એ પ્રમાણે શ્રીભાષ્યકારે નિર્ણય કર્યો છે. તે ઉપાસક પુરુષને પ્રથમ તો અગ્નિદેવતા લઇ જાય છે; તે અગ્નિલોકમાંથી દિનનો અભિમાની દેવતા પોતાના લોકવિષે લઇ જાય છે. એ રીતિ આગળ પણ જાણી લેવી. વિદ્યુત્ લોકવિષે બ્રહ્મલોકવાસી અમાનવ પુરુષ આવીને ઉપાસક પુરુષને વરુણલોકવિષે લઇ જાય છે. તે ઉપાસક તથા અમાનવ પુરુષ બંનેની સાથે વિદ્યુતનો અભિમાની દેવતા તે વરુણલોકપર્યંત જાય છે. ત્યારપછી તે વરુણદેવતા તે બંનેની સાથે ઈન્દ્રલોકપર્યંત જાય છે. ત્યારપછી તે ઈન્દ્રદેવતા બંનેની સાથે પ્રજાપતિલોકપર્યંત જાય છે. ત્યાર પછી પ્રજાપતિને બ્રહ્મલોકવિષે જવાનું સામર્થ્ય નથી, તેથી દેવજા અમાનવ પુરુષ જ તે ઉપાસકને બ્રહ્મલોકવિષે લઇ જાય છે, અહીં ‘પ્રજાપતિ’ શબ્દવડે ‘વિરાટ’ નો અર્થ ગ્રહણ કરવો. તેમાં શ્રીભગવાને તો અગ્નિનો અભિમાની દેવતા, દિનનો અભિમાની દેવતા, શુકલ પક્ષનો અભિમાની દેવતા, ઉત્તરાયણનો અભિમાની દેવતા, એ ચાર દેવતા જ અહીં કહેલા છે; સંવત્સર, દેવલોક, વાયુ, આદિત્ય, ચંદ્રમા, વિદ્યુત્, વરુણ, ઈન્દ્ર, પ્રજાપતિ એ સર્વ દેવતા અહીં કહેલા નથી. તો પણ શ્રુતિને અનુસારે તે સર્વ દેવતાઓનો અર્થ અહીં ગ્રહણ કરવો.

જે માર્ગવિષે અગ્નિઆદિથી લઇને પ્રજાપતિપર્યંત સર્વ દેવતા રહેલા છે. તે દેવયાનમાર્ગવિષે ગમન કરનારા સગુણ બ્રહ્મા ઉપાસક જો હિરણ્યગર્ભરૂપ સગુણ બ્રહ્મને જ પ્રાપ્ત થાય છે. તે સગુણ બ્રહ્મદ્વારા જ ઉપાસક પુરુષો નિર્શુણ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાત કાવ્ય ચારિત્ર્ય ગત્વજ્ઞપતેઃ એ સૂત્રવિષે ભગવાન ભાષ્યકારે વિસ્તારથી કહેલી છે. અહીં એને પ્રતિપચમાના હિમં માનવમાવર્તનાવર્તે આ શ્રુતિમાં હિમં વિશેષણ કહેલું છે. તે વિશેષણથી એ અર્થ પ્રતીત થાય છે

કે, આ કલ્પની પછી બીજા કલ્પવિષે કોઈ પંચાગ્નિવિદ્યાવાળા ઉપાસક પુરુષો બ્રહ્મલોકમાંથી પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમની જ આવૃત્તિ શ્રીભગવાને જાત્રઘસુવનાહોક્તા: પુનરાવર્તિનઃ એ વચનવડે કહેલી છે. આ કારણથી અહીં શ્રીભગવાને ઉક્તમાર્ગનું શ્રુતિપ્રતિપાદિત માર્ગના કથનવડે જ વ્યાખ્યાન કર્યું છે. આ દેવયાન માર્ગનું સવિસ્તર કથન તો આત્મપુરાણના છઠ્ઠા અધ્યાયવિષે પ્રસિદ્ધ છે. (૨૪)

અવતરણિકા:—હવે પૂર્વોક્ત દેવયાન માર્ગની સ્તુતિ કરવાવાસ્તે શ્રીભગવાન પિતૃયાન માર્ગનું કથન કરે છે:

ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણઃ પળ્પમાસા દક્ષિણાયનમ્ ।

તત્ર ચાંદ્રમસં જ્યોતિર્યોગી પ્રાપ્ય નિવર્તતે ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે માર્ગવિષે ધૂમ, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ તથા છ માસરૂપ દક્ષિણાયન ઇત્યાદિ રહેલાં છે, તે માર્ગવિશે ગમન કરવાવાળો ઠમો પુરુષ, ચંદ્રમાથી પ્રાપ્ત થયલા કર્મનાં ફળને પ્રાપ્ત થઈ, પુનરાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૫

ટીકા:—હે અર્જુન ! પિતૃયાન માર્ગવિષે પ્રથમ ધૂમ રહેલો છે. ત્યારપછી રાત્રિ રહેલી છે, ત્યારપછી કૃષ્ણપક્ષ રહેલું છે, ત્યારપછી ષટ્માસરૂપ દક્ષિણાયન રહેલું છે.

અહીં પણ ધૂમઃ શબ્દવડે ધૂમના અભિમાની દેવતાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. રાત્રિઃ શબ્દવડે રાત્રિના અભિમાની દેવતાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો; કૃષ્ણઃ શબ્દવડે કૃષ્ણપક્ષના અભિમાની દેવતાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો; અને પળ્પમાસા દક્ષિણાયન એ વચનવડે ષટ્માસરૂપ દક્ષિણાયનના અભિમાની દેવતાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. અહીં પણ કથન કરેલા ધૂમાદિ ચાર દેવતા, શ્રુત્યુક્ત બીજા દેવતાઓના પણ ઉપલક્ષક છે. શ્રુતિ કહે છે કે (“તે ધૂમમિતિમંત્રિ ધૂમાદ્રાત્રિ ત્રિવરપરવચ્ચમનં રપક્ષાપ્યાન્ પદ્મદક્ષિણેતિ માસાંસ્તાન્ માસેભ્યઃ ॥ પિતૃલોકં પિતૃલોગદાકારામાકાશાચન્દ્રમસં તસ્મિન્ યાવત્સ્-પાત્તમ્પવિત્વાયૈતમેવાધ્વાનં પુનર્નિવર્તતે દ્વિતી ॥”) ઠમો પુરુષો પ્રથમ ધૂમના અભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાર પછી રાત્રિના અભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાર પછી કૃષ્ણપક્ષના અભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાર પછી ષટ્માસરૂપ દક્ષિણાયનના અભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાર પછી પિતૃલોકના અભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાર પછી આકાશના અભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાર પછી ચંદ્રમાને પ્રાપ્ત થાય છે. તે સ્વર્ગનામે ચંદ્રલોકવિષે પુણ્યકર્મોના લોગ કાળપર્યંત નિવાસ કરીને પશ્ચાત્ પરિશેષ રહેલાં પુણ્ય-પાપ કર્મોની વશતાથી પુનઃ તે માર્ગદ્વારા નિવૃત્ત થાય છે.” અહીં શ્રીભગવાને ધૂમના અભિમાની દેવતા, રાત્રિનો અભિમાની દેવતા, કૃષ્ણપક્ષનો અભિમાની દેવતા, દક્ષિણાયનનો અભિમાની દેવતા એ ચાર દેવતા જ કહેલા છે. પિતૃલોકનો અભિમાની દેવતા, આકાશનો અભિમાની દેવતા, ચંદ્રમા દેવતા, એ ત્રણ દેવતા કહેલા નથી; તોપણ આ શ્રુતિને અનુસારે તે ત્રણ દેવતા પણ અહીં ગ્રહણ કરવા-આ પ્રકારે ધૂમના અભિમાની દેવતાથી લઈને ચંદ્રમાદેવતાપર્યંત કથન કરેલા સર્વ દેવતાઓ જે માર્ગવિષે રહેલા છે, તે પિતૃયાન માર્ગવિષે ગમન કરનારા ઇષ્ટ, પૂર્ત, દત્ત એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો કરનારા ઠમો પુરુષો, ચંદ્રલોકવિષે, ચંદ્રમાથી પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મોનાં સુખરૂપ ફળને પ્રાપ્ત થઈને કર્મોના ક્ષયની પછી પુનઃ આ મનુષ્યલોકવિષે આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી આ પિતૃયાનનામે આવૃત્તિના માર્ગ કરતાં દેવયાનનામે અનાવૃત્તિનો માર્ગ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. અહીં અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોનું નામ ઇષ્ટ કર્મ છે, વાપી-કૂપ-તળાવ-ધર્મશાળા ઇત્યાદિ કર્મોનું નામ પૂર્ત કર્મ છે, અને સુપાત્રની પ્રતિ ગૌ-સુવણોદિ પદાર્થોનું દાન કરવું એનું

નામ હતું કર્મ છે. એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોનું સ્વરૂપ પૂર્વે પણ વિસ્તારથી કહેવામાં આવેલું છે. (૨૫)

અવતરણિકા:—હવે, આ પૂર્વોક્ત બન્ને માર્ગોના ઉપસંહાર કરે છે:—

શુક્લકૃષ્ણે ગતી હ્યેતે જગતઃ શાશ્વતે મતે ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥

શ્લોકાર્થ:—આ લોકના આ પ્રસિદ્ધ શુક્લ તથા કૃષ્ણ બેઉ માર્ગો અનાદિસિદ્ધ છે. આ બે માર્ગોવિશે શુક્લ માર્ગવડે કોઈક ઉપાસક પુરુષ અનાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. તથા બીજા કૃષ્ણમાર્ગવડે તો સર્વજન પુનરાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૬

ટીકા:—હે અર્જુન ! પૂર્વે બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિના માર્ગરૂપ કહેલો જે દેવયાન માર્ગ છે, તે દેવયાન માર્ગ, જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશની અધિકતાવાળા અગ્નિ આદિ દેવતાઓવડે યુક્ત છે, તથા પ્રકાશરૂપ સગુણ બ્રહ્મવિદ્યાવડે પ્રાપ્ત થાય છે, તથા પ્રકાશમય લોક પણ તે માર્ગવિષે ઘણા છે, તથા સ્વપ્રકાશ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિને હેતુ હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ છે, તથા જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશમય છે. આ કારણથી દેવયાન માર્ગ ‘શુક્લ’ કહેવાય છે.

પૂર્વે સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિના માર્ગરૂપ કહેલો જે પિતૃયાન માર્ગ છે, તે પિતૃયાન માર્ગ જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશથી રહિત હોવાથી તમોમય છે તથા અપ્રકાશરૂપ ધૂમ-રાત્રિ આદિદેવતાવડે યુક્ત છે, તથા પુનઃ સંસારનો હેતુ હોવાથી નિઃકૃષ્ટ છે. આ કારણથી પિતૃયાન માર્ગ ‘કૃષ્ણ’ કહેવાય છે. એ પ્રકારે ‘શુક્લ’ ‘કૃષ્ણ’ નામવડે પ્રસિદ્ધ પૂર્વોક્ત બન્ને માર્ગો આ જગતના અનાદિસિદ્ધ છે, અર્થાત્ આ સંસાર અવાહરૂપે કરીને અનાદિ છે, તેથી તે સંસારવિષે વર્તનારા બન્ને માર્ગો પણ અનાદિ જ છે.

યદપિ જગત્ શબ્દ પ્રાણી માનવો વાચક છે, તથાપિ અહીં જગત્ શબ્દવડે, સગુણ વિદ્યાના અધિકારી તથા કર્મોના અધિકારી જે શાસ્ત્રજ મનુષ્યો છે, તેમનો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો, પ્રાણીમાનવો અર્થ ગ્રહણ કરવો નહિ. કારણ કે એ બન્ને માર્ગો સર્વ પ્રાણીને પ્રાપ્ત થતા નથી, કિન્તુ કેવલ ઉપાસક કર્મી પુરુષોને જ પ્રાપ્ત થાય છે. કર્મ ઉપાસનાથી રહિત પાપાત્મા અજ્ઞાની પુરુષોને તો અધોગતિને પ્રાપ્ત કરનારી તૃતીય સ્થાન નામનો માર્ગજ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી અહીં જગત્ શબ્દવડે ઉપાસક પુરુષોનો તથા કર્મી પુરુષોનો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો ઉચિત છે. હે અર્જુન ! બન્ને માર્ગોવિષે પ્રથમ દેવયાનરૂપ શુક્લ માર્ગવડે, બ્રહ્મલોકવિષે પ્રાપ્ત થયેલા ઉપાસક પુરુષોમાં કોઈક ઉપાસક પુરુષ અનાવૃત્તિને જ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે ન સ પુનરાવર્તતે હિતિ અર્થાત્ ક્રમયુક્તિવાળો ઉપાસક પુરુષ પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી અને બીજા પિતૃયાન નામે કૃષ્ણમાર્ગવડે સ્વર્ગમાં પ્રાપ્ત થયેલા કર્મી પુરુષો તો સર્વે પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે—‘પ્રાવૃત્તિર્ન કર્મણસ્તત્ત્વ યદિક્ષેદ્ કરોત્યયં । તસ્માદ્દોષાત્પુનરેતિ અસ્મૈ લોકાય કર્મજે ॥ પુરુષ આ મનુષ્યલોકવિષે જે જે પુણ્યકર્મ કરે છે, તે પુણ્યકર્મની વશતાથી સ્વર્ગલોકવિષે જઈને પુણ્યકર્મોના લોભથી નાશ કરીને સ્વર્ગલોકમાર્ગથી પુનઃ આ મનુષ્યલોકની પ્રાપ્તિ વાસ્તે આવે છે.’ (૨૬)

અવતરણિકા:—જેમ સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિનું કારણ છે, તેમ દેવયાન માર્ગનું ચિત્તન પણ કારણ છે, તેથી માર્ગની ઉપાસના કરાવવા વાસ્તે શ્રીભગવાન્ માર્ગના જ્ઞાનની સ્તુતિ કરે છે:—

नैते मृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે પાર્થ ! આ પૂર્વોક્ત બન્ને માર્ગોને બાજુતો છો તો એવો કોઈક ધ્યાન-પરાયણ પુરુષ મોહને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેથી હે અર્જુન ! સર્વ કાળવિષે તું ધ્યાન-યોગ-પરાયણ થા. ૨૭

ટીકા:—હે અર્જુન ! દેવયાનનામે શુકલમાર્ગ તો ક્રમચુક્તિની પ્રાપ્તિ કરનારો છે, અને પિતૃયાનનામે કૃષ્ણમાર્ગ તો પુનઃ સંસારની જ પ્રાપ્તિ કરનારો છે. આ પ્રકારે બન્ને માર્ગોને બાજુનારો સગુણ બ્રહ્માના ધ્યાનને પરાયણ કોઈ પણ પુરુષ મોહને પ્રાપ્ત થતો નથી, અર્થાત્ “પિતૃયાન માર્ગની પ્રાપ્તિ કરનારાં જે ધૃત-પૂર્ત કર્મો છે, તે કર્મો જ મારે કર્તવ્ય-કરવા હાયક છે, અન્ય કાંઈ કર્તવ્ય નથી” એ પ્રકારે કેવળ કર્મોને જ કર્તવ્યવાત્તરૂપ નિશ્ચય કરતો નથી; પણ હે અર્જુન ! સગુણ બ્રહ્માના ધ્યાનરૂપ યોગ અપુનરાવૃત્તિરૂપ ફળની જ પ્રાપ્તિ કરનારો છે. આ કારણથી તું (અર્જુન) અપુનરાવૃત્તિરૂપ ફળ વાસ્તે યોગે કરીને ચુક્ત થા, અર્થાત્ સમાહિત ચિત્તવાળો થા. (૨૭)

અવતરણિકા:—હવે ધ્યાનરૂપ યોગવિષે, અધિકારી જનોની વૃદ્ધિ કરાવવા વાસ્તે શ્રીભગવાન પુનઃ યોગની સ્તુતિ કરે છે:—

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।

अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपેति चाद्यम् ॥ ૨૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—વેદોવિશે, યજ્ઞોવિશે, તપવિશે તથા દાનવિશે જે પુણ્યનું સ્વર્ગોદ્ધિ ફળ શાસ્ત્રે કથન કર્યું છે તે સર્વને ધ્યાનનિષ્ઠ પુરુષ પૂર્વોક્ત અર્થને બાણી, તેનું અતિક્રમણ કરે છે-તથા સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ કારણરૂપ સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૮

ટીકા:—હે અર્જુન ! (૧) વેદોના અધ્યયનકાળે શાસ્ત્રે જે બ્રહ્મઅર્થોદ્ધિ નિયમો કહેલા છે તે નિયમોના પાલનપૂર્વક વ્યાકરણોદ્ધિ ષ્ઠ અંગો સહિત અધ્યયન કરેલા જે ઋગ્ગોદ્ધિ વેદો છે, તે વેદોનું અધ્યયન કરવાથી ‘અધ્યયન કરનાર પુરુષને શાસ્ત્રે જે પુણ્યનું ફળ કહેલું છે (૨) અને અંગઉપાંગો સહિત તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક સમ્યક્ અનુશાન કરેલા જે અશ્વમેધોદ્ધિ યજ્ઞો છે, તે યજ્ઞો કરવાથી ષ્ઠ કરનાર પુરુષને શાસ્ત્રે જે પુણ્યનું ફળ કહેલું છે, (૩) અને મન-બુદ્ધિ આદિકોની એકાગ્રતાવડે શ્રદ્ધાપૂર્વક કરેલાં જે શાસ્ત્રવિહિત કુચ્છચાંદ્રાયણોદ્ધિ તપ છે, તે તપો કરવાથી તપ કરનાર પુરુષને શાસ્ત્રે જે પુણ્યનું ફળ કહેલું છે, (૪) અને ઉત્તમ દેશ-કાળ વિષે સુપાત્રની પ્રત્યે શાસ્ત્રવિધિપૂર્વક તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક આપેલું જે ગૌ-સુવર્ણોદ્ધિ પદાર્થોનું દાન છે, તે દાન દેવાથી દાન આપનાર પુરુષને શાસ્ત્રે જે પુણ્યનું ફળ કહેલું છે; અર્થાત્ સાર્વભૌમના સુખથી લઈને વિરાટ લોકના સુખપર્યંત જેટલું તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં સો સો ગણ કે અધિક સુખ કહેલું છે, તે સર્વ પુણ્યના સુખરૂપ ફળોને તે ધ્યાનપરાયણ પુરુષ અતિક્રમણ કરે છે.

અર્જુનને કરેલી શંકા:—“કયા અર્થને બાણીને અતિક્રમણ કરે છે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—હૈં વિદિત્વા इति ॥ હે અર્જુન ! આ આઠમા અધ્યાય વિષે પૂર્વોક્ત સાવ પ્રશ્નોના નિરૂપણદ્વારા કહેલો જે અર્થ છે, તે સર્વ અર્થોના સમ્યક્ નિશ્ચય કરીને તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક તે અર્થનું અનુશાન કરીને સગુણ બ્રહ્માના ધ્યાનપરાયણ ઉપાસક પુરુષ સર્વ પુણ્ય કર્મોનાં ફળોનું અતિક્રમણ કરે છે.

અર્જુને કરેલી શંકા:--“હું ભગવન્ ! ઉપાસક પુરુષ કેવળ પુણ્યકર્મોનાં ફળોનું જ અતિ-ક્રમણ કરે છે કે તેને કોઈ બીજું પણ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:--પરં સ્થાનદ્વૈતિ ચાગમ-હે અર્જુન ! ધ્યાનપરાયણ પુરુષ કેવળ સ્વર્ગોદિ, ફળોનું જ અતિક્રમણ કરતો નથી, કિંતુ સર્વથી ઉચ્છ્રેષ્ઠ તથા સર્વના કારણ-રૂપ જે ઈશ્વરસંબંધી સ્થાન છે, તે સ્થાનને પણ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ ધ્યાનનિષ્ઠ ઉપાસક પુરુષ સર્વના કારણરૂપ બ્રહ્મને પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

(આ આઠમા અધ્યાયવડે શ્રીભગવાને ધ્યેયત્વરૂપે કરીને તત્પદાર્થનું નિરૂપણ કર્યું.) (૨૮)

આ પ્રમાણે શ્રીમાન્ ભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “અક્ષરબ્રહ્મયોગ” નામના અષ્ટમ અધ્યાય ઉપર શ્રીવિદ્વાનનંદ સ્વામીની રચેલી “ગૃહાર્થદીપિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણપ્રેમમસ્તુ.

નવમ અધ્યાય

રાજવિદ્યારાજગુહ્યયોગ

પૂર્વે આઠમા અધ્યાયવિષે એ વાત કહી હતી કે, જેનાવિષે સુપ્રમુખા નામે મૂર્ધન્યા નાડી ગમનનું દ્વાર છે, તથા જેનાવિષે હૃદય-ઠંઠ-લુએનું મધ્ય ઇત્યાદિ સ્થાનોવિષે પ્રાણોની ધારણા છે, તથા જેનાવિષે સર્વ ઇન્દ્રિયદ્વારોના સંયમરૂપ શુણ છે, એવો જે યોગ છે, તે યોગવડે પોતાની ઇચ્છાપૂર્વક આ શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણને પ્રાપ્ત થયેલા જેના પ્રાણો છે, તથા અંધિરાદિ ભોગવડે જેની બ્રહ્મલોકવિષે પ્રાપ્તિ થઈ છે, એવો જે ઉપાસક પુરુષ છે-જે ઉપાસક પુરુષને બ્રહ્મલોકવિષે દિવ્ય ભોગોના ભોગની પછી બ્રહ્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિવડે કલ્પના અંતવિષે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ ક્રમબુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ વાત પૂર્વ અધ્યાયવિષે કહી હતી. તેપર પૂર્વે એવી શંકા પ્રાપ્ત થઈ હતી કે-અધિકારી પુરુષને પૂર્વોક્ત પ્રકારે જ બુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે કે કોઈ અન્ય પ્રકારે પણ બુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે ? એવી શંકા પ્રાપ્ત થવાથી તે શકાની નિવૃત્તિ વાસ્તે-અવન્યચેતાઃ સતત યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ । તત્પદાર્થં સુલભ. પાર્થ નિત્યકુલ્લસ્ય યોગિનઃ ॥ ઇત્યાદિ વચનોવડે શ્રીભગવાનના વાસ્તવિક સ્વરૂપના વિજ્ઞાનથી અહીં જ સાક્ષાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કહી હતી. સાક્ષાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિવિષે અનન્ય ભગવદ્ભક્તિ જ અસાધારણ કારણ છે, એ વાત પણ ઉલ્લેખઃ સ પરઃ પાર્થ મક્ત્યા લમ્પસ્ત્વનન્યથા એ વચનવડે કહી હતી. ઇત્યાદિ સર્વ વાત પૂર્વે આઠમા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરી છે. પૂર્વોક્ત ધારણાપૂર્વક પ્રાણોનું ઉત્ક્રમણ તથા અંધિરાદિ ભોગવિષે ગમન તથા ઘણા કાળને વિલંબ ઇત્યાદિ કલેશોવિના જ સાક્ષાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિ વાસ્તે શ્રીભગવાનના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું તથા તેની ભક્તિનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવા વાસ્તે, આ નવમા અધ્યાયનો પ્રારંભ કરે છે. આઠમા અધ્યાયવિષે ધ્યેય બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરીને ધ્યેય બ્રહ્મના ધ્યાનપરાયણ પુરુષોની ગતિ કહી છે. આ નવમા અધ્યાય વિષે જ્ઞેય બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરીને જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષોની ગતિ કથન કરવામાં આવી છે; તેમાં વલ્લભાણુ જ્ઞાનની સ્તુતિ વાસ્તે શ્રીભગવાને પહેલાં ત્રણ શ્લોકો કહેલા છે:—

શ્રીમગવાનુવાચ--इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-શ્રીભગવાન્ ઠહે છે:-હે અર્જુન ! અસૂયાથી રહિત એવો એ (અર્જુન) હું આ અત્યંત શુદ્ધ તથા વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાનતું કથન કરૂં છું, જે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થવાથી તું સંસાર-બંધનથી મુક્ત થશે. ૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! કેવળ મહાવાક્યરૂપ શબ્દપ્રમાણુવડે ઉત્પન્ન થયેલું તથા પ્રત્યક્ અભિન્ન પ્રદાને વિષય કરનારું જે “હું પ્રદ્ધારૂપ છું” એ પ્રકારનું જ્ઞાન છે, કે જે જ્ઞાન પૂર્વે પણ અનેકવાર મેં તને કહેલું છે તથા આગળ પણ કહીશ, તથા હમણાં પણ કહીશ, તે જ્ઞાન હું (પરમેશ્વર) વારી પ્રત્યે કથન કરૂં છું, તે તું સાવધાન થઈને શ્રવણ કર.

(અહીં દરેકે તુ એ વચનમાં રહેલો જે તુ શબ્દ છે તે તુ શબ્દ, પૂર્વ અધ્યાયવિષે કહેલા સગુણ પ્રદાના ધ્યાન કરતાં આ જ્ઞાનવિષે વિલક્ષણતા ભરેલું છે તેનું કથન કરે છે, અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન જ સાક્ષાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિનું સાધન છે) એમ ઠહે છે. પૂર્વે કહેલું ધ્યાન સાક્ષાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિનું સાધન નથી, કારણ કે જેમ આત્મજ્ઞાન અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરે છે તેમ ધ્યાન અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરતું નથી; તેથી ધ્યાન સાક્ષાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિનું સાધન નથી, કિન્તુ ધ્યાન અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા એ આત્મજ્ઞાનને સંપાદન કરીને જ ક્રમે કરીને તે મોક્ષને ઉત્પન્ન કરે છે. (એ વાત પૂર્વ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવી ગઈ છે.) વળી જ્ઞાન શુદ્ધતમ છે, અર્થાત્ અતિરહસ્ય હોવાથી જ્ઞાન ગોપ્ય રાખવા યોગ્ય છે. હવે જ્ઞાનની ગોપ્યતાવિષે જ્ઞાનતું હેતુગણિત વિશેષણ છે તે કહું છું-વિજ્ઞાનસહિત્તિત્વં ઇતિ ॥ હે અર્જુન ! જ્ઞાન વિજ્ઞાનસહિત છે, અર્થાત્ “હું પ્રદ્ધારૂપ છું” એ પ્રકારનું અપદોક્ષ અનુભવપર્યંત છે. આ કારણથી જ જ્ઞાન ગોપ્ય રાખવા યોગ્ય છે, એવું અતિ રહસ્યરૂપ હોવા છતાં પણ એ જ્ઞાન હું (ભગવાન્ વાસુદેવ) વારી પ્રત્યે કથન કરું છું.

હવે અર્જુનવિષે તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવાની યોગ્યતાનું ગોષ્ઠન કરવાવિષે શ્રીભગવાન્ અર્જુનનું વિશેષણ ઠહે છે. અનક્ષયે ઇતિ ॥ હે અર્જુન ! તું અસૂયાથી રહિત છે, તેથી આ જ્ઞાનનો ઉપદેશનો તું અધિકારી છે. શુભવિષે દોષદષ્ટિ કરવી તેનું નામ અસૂયા છે. તે અસૂયાથી તું રહિત છે. (અર્થાત્ “આ કુળ ભગવાન્ મારી સગીપ સર્વદા પોતાનાં ઐશ્વર્યનું કથન કરીને પોતાની જ સ્તુતિ કરે છે” એ પ્રકારની અસૂયાથી તું રહિત છે.) (અહીં અસૂયાથી રહિતપણું એ બીજાપણ આજ્ઞવ-સંયમાદિ શિષ્યના શુભોનું ઉપલક્ષક છે; અર્થાત્ શિષ્યના સર્વ શુભોવડે સંપન્ન તું અર્જુનની પ્રત્યે હું એ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરું છું.)

અર્જુને કરેલી શંકા:-“હિ ભગવન્ ! એવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિવડે મને શું ફળ પ્રાપ્ત થશે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-(પજ્ઞાત્મા મોક્ષસેજ્ઞમાત્) -હે અર્જુન ! એ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈને તું શીઘ્ર જ આ સર્વ દુઃખોના કારણરૂપ સંસારબંધનથી મુક્ત થશે. (૧)

અવતરણિકા:-હવે, તે આત્મજ્ઞાન વિષે અધિકારી જનોની અભિમુખતા કરાવવા વાસ્તે શ્રીભગવાન્ પુનઃ તે જ્ઞાનની સ્તુતિ કરે છે:-

રાજવિદ્યા રાજગુહ્યં પવિત્રમિદમુત્તમમ્ ।

પ્રત્યક્ષાવગમં ધર્મ્યં સુસુખં કર્તુમવ્યયમ્ ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ આત્મજ્ઞાન સર્વ વિદ્યાના રાજરૂપ છે, સર્વ શુદ્ધ પદાર્થોના રાજરૂપ છે, સર્વથી ઉત્તમ પવિત્ર છે, તેને વિશે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ રહેલ છે, તે સર્વ ધર્મના ફળરૂપ છે, સુખપૂર્વક જ કરવાને શક્ય છે તથા અક્ષય ફળવાળું છે. ૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! જેટલી લૌકિક તથા શાસ્ત્રીય વિદ્યાઓ છે તે સર્વ વિદ્યાઓનો રાજ આત્મજ્ઞાન છે, અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન સર્વ વિદ્યાઓ કરતાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે

આત્મજ્ઞાન કાર્યસંહિત સંપૂર્ણ મૂલરૂપ અવિદ્યાનો નાશ કરનાર છે. વળી આ આત્મજ્ઞાનથી ભિન્ન બીજી વિદ્યાઓ સંપૂર્ણ મૂલરૂપ અવિદ્યાનો નાશ કરતી નથી, કિંતુ તે વિદ્યાઓ મૂલ અવિદ્યાના કોઈ એક દેશની વિરોધી હોય છે, જે એક દેશને શાસ્ત્રમાં તુલ્ય અવિદ્યા તથા અવસ્થાઅજ્ઞાન એ નામવડે કહેવામાં આવેલ છે.

વળી આત્મજ્ઞાન લોકશાસ્ત્રવિશેના સર્વ ગુહ્ય પદાર્થોનો રાજ છે અર્થાત્ સર્વ ગુહ્ય પદાર્થો કરતાં પણ અત્યંત ગુહ્ય છે. કારણ કે આત્મજ્ઞાન અનેક જન્મોવિષે કરેલાં નિષ્કામ પુણ્ય કર્મોવડે જ પ્રાપ્ત થાય છે. પુણ્યકર્મથી રહિત પુરુષો યદ્યપિ પોતાની બુદ્ધિના બળથી અનેક ગુહ્ય પદાર્થોને જાણે છે, તથાપિ આ આત્મજ્ઞાનને તે પુરુષો જાણી શકતા નથી. તેથી આત્મજ્ઞાન સર્વ ગુહ્ય પદાર્થો કરતાં અત્યંત ગુહ્ય છે.

વળી આત્મજ્ઞાન સર્વથી ઉત્તમ પવિત્ર છે, કારણ કે ધર્મશાસ્ત્રવિષે પાપની નિવૃત્તિ કરવાવાસ્તે જેટલાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલાં છે, તે પ્રાયશ્ચિત્ત પુરુષનાં સર્વ પાપોની નિવૃત્તિ કરતાં નથી, કિંતુ પ્રાયશ્ચિત્ત કોઈ એક પાપની જ નિવૃત્તિ કરે છે. પ્રાયશ્ચિત્તવડે નિવૃત્ત થવા છતાં પણ એક પાપ પોતાના કારણવિષે સૂક્ષ્મરૂપ ધર્મને રહે છે, કે જે પાપવાસનાથી પુરુષ પુનઃ પાપ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તેથી પ્રાયશ્ચિત્ત સર્વથી ઉત્તમ પવિત્ર નથી અને આત્મજ્ઞાન તો, અનેક સહસ્ર જન્મોવિષે સંચય કરેલાં તથા સ્થૂલ સૂક્ષ્મ અવસ્થાવાળાં સર્વ પાપોનો તથા તે પાપોના કારણરૂપ અજ્ઞાનનો શીઘ્ર જ નાશ કરે છે. તેથી આત્મજ્ઞાન સર્વથી ઉત્તમ પવિત્ર છે અર્થાત્ શુદ્ધિ કરનાર છે.

અર્જુને કરેલી શંકા:—“હિ ભગવન્ ! જેમ અતિ ઇન્દ્રિય ધર્મવિષે લોકોને સંદેહ રહે છે, તેમ આ જ્ઞાનવિષે પણ લોકોને સંદેહ જ રહેશે તેનું કેમ ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—“આત્મજ્ઞાન પોતાના સ્વરૂપથી તથા કૃણથી પ્રત્યક્ષ જ છે”—પ્રત્યક્ષાવગમં ઇતિ ॥ અવગમ્યતે અનેનેત્વગમો માર્ગ—અર્થાત્—જેવડે વસ્તુ જાણવામાં આવે છે તેનું નામ અવગમ છે. એ પ્રકારની ઔત્પત્તિવડે અવગમ શબ્દ પ્રમાણનો વાચક છે. અને અવગમ્યતે પ્રાપ્યતે ક્ષત્રવગમઃ કલં અર્થાત્—અધિકારી પુરુષોને જે પ્રાપ્ત થાય તેનું નામ અવગમ છે. આ પ્રકારની ઔત્પત્તિવડે અવગમ શબ્દ કૃણનો વાચક છે. તેમાં પ્રથમ અર્થવિષે, જેનીવિષે અવગમ એટલે પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ છે તેનું નામ પ્રત્યક્ષાવગમ છે. આ પ્રકારના બહુમીહિ સમાસવડે વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનવિષે સ્વરૂપથી સાક્ષી પ્રત્યક્ષ ગમ્યત્વ સિદ્ધ થાય છે. અને બીજા અર્થવિષે, જેનું અવગમ એટલે કૃણ પ્રત્યક્ષ છે તેનું નામ પ્રત્યક્ષાવગમ છે. આ પ્રકારના બહુમીહિ સમાસવડે વૃત્તિજ્ઞાનવિષે કૃણથી પણ સાક્ષી પ્રત્યક્ષગમ્યત્વ સિદ્ધ થાય છે. “મેં એ વસ્તુ જાણી છે, એ કારણથી હવે મારું વસ્તુવિષયક અજ્ઞાન નષ્ટ થયું છે” એ પ્રકારનો સાક્ષીરૂપ અનુભવ સર્વ લોકોને યાય છે. આ સાક્ષીરૂપ અનુભવ વૃત્તિજ્ઞાનને, સ્વરૂપથી તથા અજ્ઞાનની નિવૃત્તિરૂપ કૃણથી વિષય કરે છે. આ પ્રકારે વિદ્વાન્ લોકોના સાક્ષીરૂપ અનુભવવડે સિદ્ધ થયેલું હોવા છતાં પણ આત્મજ્ઞાન સ્વધર્મની પ્રતિકૂળ નથી કિંતુ ધર્મ્યરૂપ છે, અર્થાત્ અનેક જન્મોવિષે સંચય કરેલા નિષ્કામ ધર્મના કૃણરૂપ છે.

અર્જુને કરેલી શંકા:—“હિ ભગવન્ ! એવું આત્મજ્ઞાન અત્યંત હુઃખવડે સંપાદન થતું હોવું જોઈએ ખરું કેની ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—પુણ્યં કર્તું ઇતિ—હિ અર્જુન્ ! બ્રહ્મવેત્તા શુરુએ કૃપા કરીને પ્રાપ્ત કરેલો જે વિચાર જેનો સહકારી છે એવું જે તાત્કાલિક આદિ મહાવાક્ય છે, તે

મહાવાક્યવડે તત્ત્વજ્ઞાન સુખે કરીને જ સંપાદન કરવાને શક્ય છે. આ આત્મજ્ઞાન પોતાની ઉત્પત્તિવિષે દેશ-કાલાદિકાના વ્યવધાનની અપેક્ષા કરતું નથી, કારણ કે તે જ્ઞાન કેવળ વસ્તુ-પ્રમાણને જ અધીન હોય છે, પણ ધ્યાનની પેઠે જ્ઞાન પુરુષની ઇચ્છાને અધીન હોતું નથી. વસ્તુની સાથે પ્રમાણનો સંબંધ થયા પછી વસ્તુનું જ્ઞાન અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

અર્જુન પૂછે છે:-“હે ભગવન્ ! આ પ્રકારે વિનાઆયાસે જ આત્મજ્ઞાનની સિદ્ધિનો અંગીકાર કરશો, તો અલ્પ આયાસવડે સાધ્યક્રિયાનું અલ્પ જ ફળ થાય છે, પણ મહાન્ ફળ થતું નથી. તેથી આત્મજ્ઞાનનું પણ અલ્પ જ ફળ થતું જોઈએ-મહાન્ ફળ થશે નહિ. કારણ કે મહાન્ આયાસવડે સાધ્ય જે કર્યો છે તે કર્યોનું જ મહાન્ ફળ જોવામાં આવે છે.”

શ્રીભગવાન્ કહે છે:-અવ્યયં ઇતિ-હે અર્જુન ! આત્મજ્ઞાન યદપિ અનાયાસે જ સિદ્ધ થાય છે, તથાપિ આત્મજ્ઞાનના મોક્ષરૂપ ફળનો નાશ થતો નથી, તેથી આત્મજ્ઞાન અવ્યય છે અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન મોક્ષરૂપ અક્ષય ફળવાળું છે. યદપિ અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનવિષે અવ્યયરૂપતા સંભવતી નથી, તથાપિ જેમ શ્રુતિવિષે સત્ય શ્રદ્ધાની પ્રાપ્તતાવડે જ્ઞાનને સત્ય કહેલ છે, તેમ અહીં શ્રીભગવાને પણ મોક્ષરૂપ અવ્યય ફળની પ્રાપ્તતાવડે જ્ઞાનને અવ્યય કહેલું છે. અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ યદપિ મહાન્ આયાસવડે સાધ્ય છે તથાપિ તે કર્યોનું નાશવાન્ ફળ જ થાય છે. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:-યો વા एतदश्नं गार्ग्यवित्त्वस्मिन्नोके ण्होति यज्ञो तपस्तप्यते वह्निं वयंसहस्राण्यंसवदेवास्य तद्भवति ॥ અર્થાત્-હે ગાર્ગી ! જે પુરુષ અશ્ન પર-માત્મ દેવને ન જાણીને આ લોકમાં હોમ કરે છે, યજ્ઞ કરે છે તથા સહસ્ર વર્ષોપર્યંત તપ કરે છે, તે સર્વ કર્મ પુરુષને નાશવાન્ ફળની જ પ્રાપ્તિ કરે છે. એ પ્રકારે આત્મજ્ઞાન સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે. તેથી આત્મજ્ઞાનવિષે મુમુક્ષુ જનોએ અત્યંત શ્રદ્ધા કરવી યોગ્ય છે. (૨)

અવતરશ્લોકા:-“હે ભગવન્ ! એ પ્રકારે આત્મજ્ઞાન જો કઠાચિત્ અત્યંત સુગમ હોય, સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ હોય તથા મહાન્ ફળનો હેતુ હોય, તો સર્વ પ્રાણી આત્મજ્ઞાનવિષે શાવાસ્તે પ્રવૃત્ત થતા નથી ? અર્થાત્ સર્વ પ્રાણીઓ આત્મજ્ઞાનવિષે પ્રવૃત્ત થતાં જોઈએ. મહાન્ ફળવાળાં સુગમ-કાર્યવિષે તો સર્વલોક સ્વભાવથી જ પ્રવૃત્ત થાય છે, તેથી આત્મજ્ઞાનવિષે સર્વ પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ થતાં કોઈ પણ પ્રાણી સંસારી થશે નહિ. તેથી સંસારમાર્ગનો જ ઉચ્છેદ થશે.” એવી અર્જુનને શ્રદ્ધા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

અશ્રદ્ધધાનાઃ પુરુષા ધર્મસ્યાસ્ય પરંતપ ।

અપ્રાપ્ય માં નિવર્તંતે મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! આ આત્મજ્ઞાનરૂપ ધર્મની શ્રદ્ધાથી રહિત પુરુષ મને (પરમેશ્વરને) પ્રાપ્ત નહિ થઈને મૃત્યુયુક્ત સંસારરૂપ માર્ગવિશે નિરંતર ભ્રમણ કરે છે. ૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! આત્મજ્ઞાન યદપિ સંપાદન કરવાને અત્યંત સુગમ છે, સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે તથા મહાન્ ફળનો હેતુ છે, તથાપિ આત્મજ્ઞાનવિષે જે સર્વ પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ થતી નથી, તેનાવિષે પ્રાણીઓની અશ્રદ્ધા જ કારણ છે. હે અર્જુન ! આત્મજ્ઞાનરૂપ ધર્મનું જે સ્વરૂપ છે, સાધન છે તથા ફળ છે, તે ત્રણે યદપિ શાસ્ત્રવડે પ્રતિપાદિત છે, તથાપિ તેમનામાં જે શ્રદ્ધા નહિ કરનારા પુરુષો છે અર્થાત્ વેદના વિરોધી કૃત્સિવ હેતુ-ઓના દર્શનવડે દૂષિત અંતઃકરણવાળા હોવાથી જે પુરુષો આત્મજ્ઞાનનાં સ્વરૂપ, સાધન તથા ફળને અપ્રમાણરૂપ જ માને છે, તથા જે પુરુષો સર્વદા પાપકર્મો જ કરનારા છે, તથા જે પુરુષો પોતાની ભુદ્ધિથી કલ્પના કરેલા ઉપાયવડે યથા કથંચિત્ પ્રયત્ન કરતા હોવા

છતાં પણ શાસ્ત્રવિહિત અયત્નના અભાવથી મને (પરમેશ્વરને) પ્રાપ્ત થતા નથી તથા મારી (પરમેશ્વરની) પ્રાપ્તિનાં સાધનોને પણ પ્રાપ્ત થતા નથી. આ કારણથી જ શ્રદ્ધાહીન પુરુષે મૃત્યુયુક્ત સંસારરૂપ માર્ગવિષે ભ્રમણ કરે છે અર્થાત્ તે પુરુષે વારંવાર ક્રીટ-પતંગાદિ નારકીય યોનિઓવિષે જ ભ્રમણ કરે છે. (૩)

અવતરણિકા:-પૂર્વે શ્રીભગવાને અર્જુનને કહેવા વાસ્તે પ્રતિજ્ઞા કરેલું જે આત્મજ્ઞાન છે, તે આત્મજ્ઞાનની-વિધિમુખવડે તથા નિષેધમુખવડે-સ્તુતિ કથન કરી. તેમાં પ્રથમ જે શ્લોકોવડે આત્મજ્ઞાનની વિધિમુખવડે સ્તુતિ કરી; અને અન્નદ્વંષાના પુરુષાઃ એ ત્રીજા શ્લોકવડે આત્મજ્ઞાનની નિષેધમુખવડે સ્તુતિ કરી. જે વસ્તુની પ્રાપ્તિથી જે મહાન્ કૃણનું કથન છે, તે કથન તે વસ્તુની વિધિમુખ સ્તુતિ હોય છે અને જે વસ્તુની અપ્રાપ્તિથી જે મહાન્ અનર્થની પ્રાપ્તિનું કથન છે, તે કથન તે વસ્તુની નિષેધમુખ સ્તુતિ હોય છે. આ પ્રકારે ત્રણ શ્લોકોથી આત્મજ્ઞાનની સ્તુતિ કરીને આત્મજ્ઞાનને અભિમુખ કરેલા અર્જુનની પ્રત્યે શ્રીભગવાન હવે જે શ્લોકોવડે આત્મજ્ઞાનનું કથન કરે છે:-

મયા તતમિદં સર્વં જગદવ્યક્તમૂર્તિના ।

મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ ન ચાહં તેષ્વવસ્થિતઃ ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! અવ્યક્ત મૂર્તિવાળા મેં (પરમેશ્વરે) આ સર્વ જગત્ વ્યાપ્ત કર્યું છે. આથી સર્વભૂત મારેવિશે રહેલ છે, પણ હું (પરમેશ્વર) તે ભૂતોવિશે રહેલ નથી. ૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! ભૂત-ભૌતિકરૂપ તથા તે ભૂત-ભૌતિકોના પણ કારણરૂપ જેટલું આ દૃશ્ય જગત્ છે, કે જે જગત્ મારા (પરમેશ્વરના) અજ્ઞાનવડે કલ્પિત છે, તે સર્વ જગત્ મેં-અધિષ્ઠાનરૂપ તથા પરમાર્થ સત્સ્વરૂપે પરમેશ્વરથી સત્સ્વરૂપે કરીને તથા સ્કુરણરૂપે કરીને વ્યાપ્ત કરેલું છે. જેમ રજ્જુવિષે કલ્પિત જે સર્પ-દંડ-જલધારા- માલા આદિ છે તે સર્પાદિ કે રજ્જુરૂપ અધિષ્ઠાનને પોતાના અંશે કરીને વ્યાપ્ત કરેલ છે, તેમ મેં એટલે કે અધિષ્ઠાનરૂપ પરમેશ્વરે પોતાના સત્તાસ્કુરણરૂપે કરીને આ સર્વ જગત્ વ્યાપ્ત કરેલું છે.

અર્જુને કરેલી શંકા:-“હે ભગવન્ ! મારા રથવિષે રહેલા જે વસુદેવના પુત્ર આપ છો, તે આપ પરિચિત્ત છો. એવા પરિચિત્ત આપે આ સર્વ જગત્ કેવી રીતે વ્યાપ્ત કરેલું છે ? અર્થાત્ વ્યાપ્ત કર્યું નથી, કારણ કે આ આપના કહેલામાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિરોધ થાય છે.”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-અવ્યક્તમૂર્તિના ઇતિ જેની સ્વપ્રકાશ-અદ્વિતીય-સત્યવિત્ આનંદરૂપ મૂર્તિ નેત્રાદિ કરણોનો વિષય નથી, તેનું નામ અવ્યક્ત મૂર્તિ છે. એવા અવ્યક્ત મૂર્તિરૂપ મેં (પરમેશ્વરે) જ આ સર્વ જગત્ વ્યાપ્ત કર્યું છે. અને જે મારા સ્થૂલ શરીરને હું માંસમય નેત્રેવડે દેખે છે, તે શરીરવડે મેં કાંઈ સર્વ જગત્ વ્યાપ્ત કર્યું નથી. તેથી મારા કહેવામાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિરોધ થતો નથી. મેં (પરમેશ્વરે) આ સર્વ જગત્ વ્યાપ્ત કર્યું છે, તે કારણથી જ આ સ્થાવર જંગમરૂપ સર્વ ભૂત મારા (પરમેશ્વરના) સત્તાસ્કુરણરૂપે કરીને સત્ત્વી જેટ તથા સ્કુરણની જેટ રહેલાં છે. તથાપિ હું (પરમેશ્વર) તે કલ્પિત ભૂતોવિષે વાસ્તવિક રીતે રહેલો નથી. કારણ કે અકલ્પિતરૂપ જે હું (પરમેશ્વર) છું, તથા કલ્પિતરૂપ જે આ ભૂતો છે તે યનને કાંઈ સંબંધ જ સંભવતો નથી. સંબંધવિના ભૂતોવિષે વાસ્તવિક રીતે મારી સ્થિતિ સંભવતી નથી. આ કારણથી જ વેદવેત્તા પુરુષોએ એવું વચન કહેલું છે કે-
યત્તદવ્યક્તં તત્તત્તેન ગુણેન દ્વોષેણ વાચ્યમાત્રેણાપિ ન તત્તત્તત્તે-અર્થાત્-જે અધિષ્ઠાનવિષે જે વસ્ત

કલ્પિત હોય છે, તે કલ્પિત વસ્તુકૃત શુણ્ણી સાથે અથવા દોષની સાથે અધિષ્ઠાન ક્રિયિત માત્રપણ સંબંધને પ્રાપ્ત થતો નથી. (૪)

અવતરણિકા:—“હે ભગવાન્ ! સર્વ વિકારથી રહિત તથા સર્વત્ર પરિપૂર્ણ એવા જે આપ પરબ્રહ્મ છે, તે આપની ભૂતોવિષે વાસ્તવિક રીતે સ્થિતિ ભલે ન હોય, પરંતુ સર્વ ભૂતો તો આપ પરમેશ્વરવિષે વાસ્તવિક રીતે રહેલા હોવા ભ્રમ્યએ.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

ન ચ મત્સ્થાનિ ભૂતાનિ પश्य मे योगमैश्वरम् ।

ભૂતમૃન્ન ચ ભૂતસ્થો મમાત્મા ભૂતભાવનઃ ॥ ૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! આ સર્વ ભૂતો મારે વિશે (પરમેશ્વર વિશે) સ્થિત નથી. મારા (પરમેશ્વરના) અદ્ભુત પ્રભાવને તું જો. મારું (પરમેશ્વરનું) સન્નિધાનંદ સ્વરૂપ, જો કે ભૂતોને ધારણ કરે છે તથા ભૂતોને ઉત્પન્ન કરે છે, છતાં તે ભૂતોને વિશે સ્થિત નથી. ૫

ટીકા:—હે અર્જુન ! જેવી રીતે આઠાશમાં રહેલા સૂર્યવિષે જળાનું ચલન વગેરે વિકાર કલ્પિત હોય છે, તેવી રીતે મારે વિશે (પરમેશ્વરવિષે) કલ્પિત જે સર્વ ભૂતો છે, તે સર્વ ભૂતો વાસ્તવિક રીતે મારે વિશે (પરમેશ્વરવિષે) નથી. હે અર્જુન ! તું આ પ્રાકૃત મનુષ્યબુદ્ધિના પરિત્યાગ કરીને સૂક્ષ્મ વિચાર દૃષ્ટિવડે મારા (પરમેશ્વરના) યોગ ઐશ્વર્યને દેખ: અર્થાત્ જેમ લોકપ્રસિદ્ધ માયાવી પુરુષનો અઘટિત અર્થને બનાવવાની આતુર્યવાત્ત્વ પ્રભાવ છે, તેમ મહા માયાવીરૂપ મારા (પરમેશ્વરના) આ અઘટિત અર્થને બનાવવાની આતુર્યવાત્ત્વ પ્રભાવને તું દેખ. જો કે હું (પરમેશ્વર) વાસ્તવિક રીતે કોઈ વસ્તુના આધેયરૂપ પણ નથી તથા કોઈ વસ્તુના આધારરૂપ પણ નથી, તો પણ હું (પરમેશ્વર) સર્વ ભૂતોવિષે રહેલો છું તથા મારા વિષે (પરમેશ્વરવિષે) એ સર્વ ભૂતો રહેલા છે; એ મારી (પરમેશ્વરની) એક માટી માયા છે. હે અર્જુન ! મારું (પરમેશ્વરનું) જે સન્નિધાનંદધન-એકરસ પરમાર્થ સ્વરૂપ છે, તે મારું સ્વરૂપ જ ભૂતભૂત છે અર્થાત્ તે મારું સ્વરૂપ જ ઉપાદાન કારણત્વરૂપે કરીને સર્વ કાર્યરૂપ ભૂતોને ધારણ કરે છે તથા યોગણ કરે છે તેથી મારું તે સ્વરૂપ ભૂતભૂત કહેવાય છે અને મારું સ્વરૂપ જ કર્તારૂપે કરીને સર્વ ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનારું છે, તેથી મારું સ્વરૂપ ભૂતભાવન કહેવાય છે. એ પ્રકારે સર્વ ભૂતોના ઉપાદાન કારણત્વ તથા નિમિત્ત કારણત્વ હોવા છતાં પણ મારું સન્નિધાનંદ સ્વરૂપ વાસ્તવિક રીતે અસંગ-અદ્વિતીય સ્વરૂપ હોવાથી ભૂતો વિષે રહેલું નથી, અર્થાત્ જેમ સ્વપ્નદ્રષ્ટા પુરુષ વાસ્તવિક રીતે કલ્પિત સ્વપ્ન પદાર્થોના સંબંધી હોતો નથી, તેમ મારું સ્વરૂપ પણ વાસ્તવિક રીતે કલ્પિત ભૂતોનું સંબંધી હોતું નથી.

અર્હા મમ જાત્મા એ વચનમાં જે યદ્દી વિભક્તિ છે, તે લેહની કલ્પનાવડે છે, જેમકે તદ્દોઃ પિર: એ વચનમાં રાહુ અને ચિરનો અલેદ હોવા છતાં પણ લેહની કલ્પનાવડે યદ્દી વિભક્તિ છે. (૫)

અવતરણિકા:—પૂર્વ શ્લોકમાં શ્રીભગવાને એ અર્થ કહ્યો કે, “જો કે મારા (પરમેશ્વરનો) તથા સર્વ ભૂતોનો વાસ્તવિક રીતે કાંઈ પણ સંબંધ નથી તો પણ હું (પરમેશ્વર) એ ભૂતો વિષે રહેલો છું, તથા એ સર્વ ભૂતો મારાવિષે (પરમેશ્વર વિષે) રહેલા છે.” આ ભગવાનના કહેવામાં અર્જુનને એ શંકા પ્રાપ્ત થઈ કે, “જો આપ પરમેશ્વરનો તથા ભૂતોનો વાસ્તવિક રીતે કાંઈ સંબંધ નથી, તો આપ-પરમેશ્વરનો તથા એ ભૂતોનો પરસ્પર આધાર આધેયભાવ કેવી રીતે હોય ?”

એવી અર્જુનની શંકાને નિવૃત્ત કરવા માટે શ્રીભગવાન વાસ્તવિક રીતે પરસ્પર સંબંધથી રહિત પદાર્થોના પણ આધાર આધેય ભાવને લોકપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંતવડે કથન કરે છે:—

યથાઽઽકાશસ્થિતો નિત્યં વાયુઃ સર્વત્રગો મહાન્ ।

તથા સર્વાણિ ભૂતાનિ મસ્થાનીત્યુપધારય ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—જેમ સર્વ દિશાઓમાં ગમન કરનાર, મહત્ પરિમાણવાળો તથા સદા ચલન સ્વભાવવાળો વાયુ આકાશ વિશે સ્થિત છે તેમ, આ સર્વ ભૂતો મારે વિશે-પરમેશ્વર વિશે સ્થિત છે, એ રીતનો તું નિશ્ચય કર. ૬

ટીકા:—હે અર્જુન! જેવી રીતે, પૂર્વાદિ સર્વ દિશાઓ વિષે ગમન કરનારો, મહત્ પરિમાણવાળો તથા ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-સંહાર કાળે ચલન સ્વભાવવાળો વાયુ, અસંગ સ્વભાવવાળા આકાશ વિષે રહે છે, પરંતુ તે વાયુ અસંગ આકાશની સાથે વાસ્તવિક રીતે કદાચિત્ પણ સંબંધને પ્રાપ્ત થતો નથી; તેવી રીતે અસંગ સ્વભાવવાળા મારે વિશે-પરમેશ્વર વિષે સંબંધ વિના આકાશાદિ સર્વ ભૂતો રહેલા છે. તાત્પર્ય એ છે કે-જેમ અસંગ સ્વભાવવાળા આકાશ વિષે વાસ્તવિક રીતે વાયુનો સંબંધ નથી, તો પણ વાયુ આકાશમાં રહેલો કહીવાય છે, તેમ અસંગ સ્વભાવવાળા મારે વિશે-પરમેશ્વર વિષે વાસ્તવિક રીતે આકાશાદિ ભૂતોનો સંબંધ નથી, તો પણ એ આકાશાદિ ભૂતો મારે વિશે-પરમેશ્વર વિષે રહેલા કહીવાય છે. એ પ્રકારે વાસ્તવિક રીતે સંબંધનો અભાવ હોવા છતાં પણ મારે વિશે-પરમેશ્વર વિષે આ કદિપત પ્રપંચની આધારતાને તથા આ કદિપત પ્રપંચ વિષે મારી-પરમેશ્વરની આધેયતાને તું આકાશના દૃષ્ટાંતથી વિચારીને નિશ્ચિત કર.

કેવા અસંગો નવ પુરુષ: અસંગો નહિ સજ્જતે, ધૃત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓ પ્રત્યક્ અભિજ્ઞ અસંગ પ્રજ્ઞ વિષે આકાશાદિ સર્વ ભૂતોના સંબંધનો નિષેધ કરે છે, શ્રુતિઓ વિષે અવિશ્વાસ કરીને જે વાદી પ્રજ્ઞવિષે આકાશાદિ ભૂતોના સંબંધને અંગીકાર કરે છે, તે વાદીને એમ પૂછું જોધવે કે-અસંગ પ્રજ્ઞ વિષે ભૂતો સંયોગ સંબંધ કરીને રહે છે, તે સમવાય સંબંધ કરીને રહે છે કે તાદાત્મ્ય સંબંધ કરીને રહે છે? તેમાં પ્રથમ સંયોગ પક્ષ વિષે પણ પ્રજ્ઞને તથા ભૂતોને સર્વ બાબ્બુથી સંયોગ હોય છે અથવા એક દેશવડે સંયોગ હોય છે? તેમાંના પહેલો સર્વ બાબ્બુથી સંયોગ તો બને નહિ. કારણ કે પ્રજ્ઞ અપરિચ્છિન્ન છે અને ભૂતો પરિચ્છિન્ન છે. પરિચ્છિન્ન ભૂતોને અપરિચ્છિન્ન પ્રજ્ઞની સાથે સર્વ બાબ્બુથી સંયોગ બને નહિ. તેમ જ એક દેશવડે સંયોગ છે, એ દ્વિતીય પક્ષ પણ સંભવતો નથી. કારણ કે જે પદાર્થો સાવચળ હોય છે, તે પદાર્થોના જ આપસમાં એક દેશવડે સંયોગ થાય છે, જેમકે વૃક્ષ અને વાનર એ બંનેનો આપસમાં એક દેશવડે સંયોગ થાય છે. અને પ્રજ્ઞ તો નિરવચળ છે, તેથી તે નિરવચળ પ્રજ્ઞને તથા ભૂતોને એક દેશવડે પણ સંભવ નથી. અને પ્રજ્ઞવિષે આકાશાદિ ભૂતો સમવાય સંબંધ કરીને રહે છે, એ દ્વિતીય પક્ષનો જો વાદી અંગીકાર કરે તો તે પણ સંભવતો નથી; કારણ કે શુણ્ણ-ગુણીનો તથા જાતિ-વ્યક્તિનો તથા અવયવી-અવયવનો જ સમવાય સંબંધનો વાદીઓએ અંગીકાર કર્યો છે. અહીં ભૂતોનો તથા પ્રજ્ઞનો શુણ્ણ-ગુણીભાવ તથા જાતિ-વ્યક્તિભાવ તથા અવયવી-અવયવ ભાવ નથી. તેથી પ્રજ્ઞવિષે ભૂતોની સમવાય સંબંધવડે પણ સ્થિતિ સંભવતી નથી અને પ્રજ્ઞવિષે ભૂતો તાદાત્મ્ય સંબંધ કરીને રહે છે, એ ત્રીજા પક્ષનો જો વાદી અંગીકાર કરે તો તે પણ સંયોગ કારણકે પ્રજ્ઞ તો સત્ સ્થિત આનંદ પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ છે અને આકાશાદિ ભૂતો

જડ દુઃખ પરિચ્છિન્નસ્વરૂપ છે. એવા વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા આકાશાદિ ભૂતોનો પ્રદ્યવિષે વાદાત્મ્ય સંબંધ સંભવતો નથી. તેથી પરિશેષતઃ આકાશાદિ ભૂતોના પ્રદ્યવિષે અધ્યાસરૂપ કલ્પિત સંબંધનો જ અંગીકાર કરવો પડશે. તે તો મારે પણ ઇષ્ટ છે. કારણકે જે અધિધાનવિષે જે પદાર્થ અધ્યસ્ત હોય છે, તે કલ્પિત પદાર્થ તે અધિધાનવિષે નામ માત્ર જ હોય છે—વાસ્તવિક રીતે હોતો નથી. જેમ રજ્જુવિષે કલ્પિત સર્પ તથા શૂકિતવિષે કલ્પિત રજત નામમાત્ર જ હોય છે, વાસ્તવિક રીતે હોતાં નથી, તેમ પ્રદ્યવિષે અધ્યસ્ત આકાશાદિ ભૂતો પણ નામમાત્ર જ હોય છે, વાસ્તવિક રીતે હોતાં નથી. એવાં કલ્પિત ભૂતોનો અધ્યાસરૂપ સંબંધ થવા છતાં પણ અધિધાન પ્રદ્યવની સ્વાભાવિક અસંગરૂપતા નિવૃત્ત થતી નથી.

કેઇ ટીકાવિષે તો આ શ્લોકનો એવો અર્થ કયો છે કે—પૂર્વે આઠમા અધ્યાયમાં 'તદ્ વદન્' અર્થાત્—તે પ્રદ્ય કહ્યું છે ? એ પ્રશ્નનો, અદ્યરં પરમં વદન્—અર્થાત્—અક્ષર નામે શુદ્ધ ત્વં પદાર્થ જ નિરુપાધિક પ્રદ્ય છે, એમ જે ઉત્તર કહ્યો હતો, તે નિરુપાધિક પ્રદ્ય જ અહીં મયા તત્તમિદં સર્વં ધ્યાત્વિ શ્લોકવડે પ્રતિપાદન કયો છે. હવે તે નિરુપાધિક પ્રદ્યના અક્ષર નામે જીવની સાથેના અલેહનું દષ્ટાંતવડે કથન કરે છે—યથાકાશ્ચિત્તઃ ક્ષિતિઃ । અહીં વાયુઃ શબ્દવડે સૂત્રાત્માનું અહ્યુ કરવું. કારણકે વાયુવૈ ગૌતમચ્ચં એ શ્રુતિમાં સૂત્રાત્માને 'વાયુ' નામવડે કહેવામાં આવેલ છે. સૂત્રાત્મારૂપ વાયુ સર્વત્રગ છે, અર્થાત્ સમષ્ટિલિંગ દેહરૂપ હોવાથી સર્વત્ર વ્યાપક છે. વળી તે વાયુ મહાન્ છે અર્થાત્ આ બાહ્ય વાયુ કરતાં નિલક્ષ્ય છે. એવો સૂત્રાત્મારૂપ વાયુ જેમ નિત્ય જ સ્વકારણીભૂત અન્યાકૃત નામે આકાશવિષે રહેલો છે, (અહીં નિત્ય શબ્દવડે સૂત્રાત્માનો ત્રણ કાળવિષે અન્યાકૃત નામે આકાશની સાથે સંબંધ કહ્યો) તેમ સર્વ ભૂતો મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે રહેલાં છે. અહીં મૃત શબ્દવડે ઉપાધિથી રહિત ત્વં પદાર્થરૂપ જીવ ચેતનનો અર્થ અહ્યુ કરવો. આ જીવ ચેતન યદપિ વાસ્તવિક રીતે એક જ છે, તથાપિ લોકદષ્ટિવડે શ્રીભગવાને તે જીવ ચેતનનું બહુપણું કહ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેમ સર્વ કાર્ય, પોતાની ઉત્પત્તિની પૂર્વે, નાશની પછી તથા પોતાની સ્થિતિના કાળવિષે, પોતાના ઉપાદાન કારણવિષે જ અલેહરૂપે રહે છે; તેમ સર્વ જીવ, અંતઃકરણાદિ ઉપાધિની ઉત્પત્તિની પૂર્વે, ઉપાધિના નાશની પછી તથા મધ્યવિષે પરબ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, કિન્તુ અભિન્ન જ છે. જેવી રીતે ઘટાકાશ, ઘટરૂપ ઉપાધિની ઉત્પત્તિની પૂર્વે, ઘટરૂપ ઉપાધિના નાશની પછી તથા ઘટરૂપ ઉપાધિના વિદ્યમાનકાળવિષે, મહાકાશથી ભિન્ન નથી. કિન્તુ તે ઘટકાશ ત્રણ કાળમાં મહાકાશરૂપ જ છે; તેવી રીતે જીવ પણ ત્રણ કાળે પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. શ્રુતિ કહે છે કે—અયમાત્મા મદ્મ, જાં મદ્મસિ અર્થાત્—આ અત્યક્ આત્મા બ્રહ્મરૂપ છે, અને હું બ્રહ્મરૂપ છું. (૬)

અવતરણિકાઃ—પૂર્વે શ્લોકમાં આ પ્રપંચની ઉત્પત્તિના કાળે તથા સ્થિતિના કાળે પ્રપંચની સાથે અસંગ આત્માનો અસંબંધ કહ્યો. હવે, પ્રલયકાળે પણ પ્રપંચની સાથે અસંગ આત્માના અસંબંધનું શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

સર્વભૂતાનિ કૌંતેય પ્રકૃતિં યાંતિ મામિકામ્ ।

કલ્પક્ષયે પુનસ્તાનિ કલ્પાદૌ વિસૃજામ્યહમ્ ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે કૌંતેય ! પ્રલયકાળમાં આ સર્વ ભૂતો મારી-પરમેશ્વરની શક્તિરૂપ ત્રિશુભાત્મક પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થાય છે તથા પુનઃ સષ્ટિ કાળ વિશે હું પરમેશ્વર તે ભૂતોને ઉત્પન્ન કરું છું. ૭

ટીકા:-હે અર્જુન ! મારી પરમેશ્વરની શક્તિરૂપ કદપના કરેલી જે ત્રિગુણાત્મક માયા છે, કે જે માયાને માયાં તુ પ્રકૃતિ વિદ્યા એ શ્રુતિએ સર્વ જગતની પ્રકૃતિરૂપ કહેલી છે. એવી કારણરૂપ માયા પ્રકૃતિને જ આકાશાદિ સર્વ ભૂતો પ્રલયકાળવિષે પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત આકાશાદિ સર્વ ભૂતો પ્રલયકાળવિષે પોતાના કારણભૂત માયા નામે પ્રકૃતિવિષે જ સૂક્ષ્મરૂપે કરીને લયલાવને પ્રાપ્ત થાય છે. હે અર્જુન ! જે આકાશાદિ સર્વ ભૂતો પ્રલયકાળમાં પ્રકૃતિવિષે અવિભાગને પ્રાપ્ત થયાં હતાં, તે આકાશાદિ ભૂતોને જ હું-સર્વ શક્તિસમ્પન્ન સર્વજ્ઞ પરમેશ્વર સૃષ્ટિકાળવિષે ભિન્ન ભિન્ન રીતે ઉત્પન્ન કરું છું. (૭)

અવતરણિકા:-પરમેશ્વરની આ આકાશાદિ પ્રપંચની સૃષ્ટિ કયા પ્રયોજન વાસ્તે છે ? તે પરમેશ્વરના લોગવાસ્તે છે કે અન્ય કોઈના લોગવાસ્તે છે ? પરમેશ્વરના લોગવાસ્તે તો એ સૃષ્ટિ સંભવતી નથી, કારણ કે સર્વનો સાક્ષીરૂપ તથા ચૈતન્ય માત્રારૂપ જે પરમેશ્વર છે, તે પરમેશ્વરવિષે સુખદુઃખનું લોકતાપણું સંભવતું નથી. જો કદાચિત્ પરમેશ્વરવિષે પણ સુખદુઃખના લોકતાપણાનો અંગીકાર કરીએ, તો પરમેશ્વરવિષે પણ અસ્મદાદિ જીવોની પેઠે સંસારી-પણું જ પ્રાપ્ત થશે, તેથી પરમેશ્વરવિષે ધૃશ્વરપણું રહેશે નહિ; કારણ કે જેનીવિષે સંસારી-પણું રહે છે, તેનીવિષે ધૃશ્વરપણું રહેતું નથી અને જેનીવિષે ધૃશ્વરપણું રહે છે તેનીવિષે સંસારીપણું રહેતું નથી. તેથી પરમેશ્વરના લોગવાસ્તે સૃષ્ટિ સંભવતી નથી. અને પરમેશ્વર-વિના અન્ય કોઈ લોકતાવાસ્તે સૃષ્ટિ છે, એવો ખીન્ન પક્ષ પણ સંભવતો નથી. કારણ કે નાન્યો-જ્ઞોસ્તિ દ્રવ્ય ધત્યાદિ શ્રુતિઓએ પરમેશ્વરથી ભિન્ન ખીન્ન ચેતનનો અભાવ જ કહ્યો છે. અને જો કોઈ એમ કહે કે, પરમેશ્વરથી જીવચેતન ભિન્ન છે, તો તેમ કહેવું પણ સંભવતું નથી. કારણ કે અનેક જીવેનાત્મનાત્પ્રવિદ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાળિ ધત્યાદિ શ્રુતિઓએ પરમેશ્વરની જ સર્વજ્ઞ જીવસ્વરૂપે કરીને સ્થિતિ કહી છે. આ કારણથી જ તત્ત્વમસિ, અહં વદમાત્સિ ધત્યાદિ મહા-વાક્ય જીવને પ્રદક્ષરૂપ કહે છે. તેથી પરમેશ્વરથી ભિન્ન ખીન્ન કોઈ ચેતન નથી કે જે આ જગતનો લોકતા હોય. યદ્યપિ ચૈતન્યસ્વરૂપ પરમેશ્વરથી જડ પદાર્થો ભિન્ન છે, તથાપિ તે જડ પદાર્થોવિષે સુખદુઃખનું લોકતાપણું સંભવતું નથી, કિંવા તે સર્વ જડ પદાર્થો લોગ્યરૂપ જ છે. લોગ્ય પદાર્થોને જો લોકતા માનીએ તો લોકતા અને લોગ્યનો ભેદ સિદ્ધ થશે નહિ. તેથી જડ પદાર્થોના લોગવાસ્તે પણ સૃષ્ટિ સંભવતી નથી. કિંવા જેમ સૃષ્ટિ કોઈના લોગ-વાસ્તે સંભવતી નથી, તેમ સૃષ્ટિ કોઈના મોક્ષવાસ્તે પણ સંભવતી નથી, કારણ કે જો કોઈ ગંધ વાસ્તવિક રીતે હોય તો તેના મોક્ષવાસ્તે સૃષ્ટિ સંભવે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેવું કંઈ અન્ધન નથી. કિંવા સૃષ્ટિ મોક્ષની ઉલટી વિદેશિની છે. જે જેનો વિદેશી હોય છે તે તેની પ્રાપ્તિવાસ્તે હોય નહિ, તેથી કોઈના મોક્ષવાસ્તે પણ સૃષ્ટિ સંભવતી નથી, ધત્યાદિ અનેક પ્રકારની અનુપપત્તિઓ આ સૃષ્ટિવિષે પ્રાપ્ત થાય છે. આ અનુપપત્તિઓ જ આ સૃષ્ટિવિષે માયામયત્વની સિદ્ધિ કરે છે. તેથી અનુપપત્તિઓ અમે-સિદ્ધાંતીઓને પ્રતિકૂળ નથી, કિંતુ અનુકૂળ જ છે; કારણથી જ અનુપપત્તિઓ પરિહાર કરવાને યોગ્ય નથી. આ સર્વ અભિપ્રાયે કરીને શ્રીભગવાન આ પ્રપંચવિષે માયામયત્વહેતુથી મિથ્યાત્વ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન રહ્યો હોવો.

આરંભ કરે છે:-

પ્રકૃતિં સ્વામવષ્ટમ્ય વિસુજામિ પુનઃ પુનઃ ।

ભૂતયામમિમં કૃત્સ્નમવશં પ્રકૃતેર્વશાત્ ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! હું-પરમેશ્વર પોતાની માયારૂપ પ્રકૃતિને આશ્રય કરી માયાના પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયેલ આ સંપૂર્ણ આકાશાદિ ભૂતોના સમુદાયને ફરી ફરી ઉત્પન્ન કરું છું. ટીકા:-હે અર્જુન ! મારે (વશે-પરમેશ્વરને વિષે કદિપત તથા મને-પરમેશ્વરને અધીન એવી જે માયાનામે અનિર્વચનીય પ્રકૃતિ છે, તે પોતાની પ્રકૃતિને આશ્રય કરીને અર્થાત્ તે પ્રકૃતિને પોતાની સત્તાસ્ફૂર્તિની પ્રાપ્તિદ્વારા દૃઢ કરીને હું-માયાવી પરમેશ્વર, પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોવડે સિદ્ધ આ આકાશાદિ ભૂતોના સમુદાયરૂપ પ્રપંચને, જીવોનાં કર્મોને અનુસારે (વિવિધ પ્રકારે ઉત્પન્ન કરું છું; અર્થાત્ જેમ સ્વમદ્રષ્ટા પુરુષ સ્વમ પ્રપંચને કદ્દપનામાત્રે કરીને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ હું-પરમેશ્વર પણ આ આકાશાદિ પ્રપંચને કદ્દપનાએ કરીને ઉત્પન્ન કરું છું. એ આકાશાદિ ભૂતોના સમુદાય, પ્રકૃતિની વશતાથી જાયમાન છે અર્થાત્ માયારૂપ પ્રકૃતિને જે અવિદ્યાદિ પંચ કલેશોના કારણભૂત આવરણ-વિક્ષેપ શક્તિરૂપ પ્રભાવ છે, તે પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયેલો છે.

કેાઇ ટીકામાં તો જવનં પ્રજ્ઞેર્જ્ઞાત્ એ વચનનો એવો અર્થ કર્યો છે કે-પોતાના સ્વભાવનું નામ પ્રકૃતિ છે. આ સ્વભાવરૂપ પ્રકૃતિની વશતાથી પ્રપંચ અવશ છે, અર્થાત્ રાગ-દ્વેષાદિકોને અધીન છે. અને અન્ય કેાઇ ટીકાવિષે એ વચનનો એ અર્થ કર્યો છે કે, અવિદ્યા-અસ્મિતા-રાગ-દ્વેષ-અભિનિવેશ એ પાંચ કલેશ અહીં 'પ્રકૃતિ' શબ્દવડે ગ્રહણ કરવા. અવિદ્યાદિ પંચ કલેશરૂપ પ્રકૃતિની વશતાથી એટલે કે સ્વભાવથી ભૂતસમુદાય અવશ છે અર્થાત્ અસ્વતંત્ર છે. (૮)

અવતરણિકા:-આ જગત્ની સૃષ્ટિ આદિ કર્મ સ્વમ્ની પેઠે મિથ્યાભૂત જ છે. તે કારણથી સૃષ્ટિઆદિ કર્મો સ્વમદ્રષ્ટા પુરુષની પેઠે મને-પરમેશ્વરને બંધાયમાન કરતાં નથી; આ અર્થે હવે શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! ઉદાસીન પુરુષની માફક રહેલ તથા કર્મો વિશે આસક્તિથી રહિત મને-પરમેશ્વરને સૃષ્ટિ આદિ કર્મો બંધાયમાન કરતાં નથી. ૯

ટીકા:-હે અર્જુન ! જેમ માયાવી પુરુષ પોતાની માયાવડે અનેક પદાર્થોની સૃષ્ટિ સ્થિતિ-લય કરે છે, પરંતુ તે સૃષ્ટિ-સ્થિતિ-લયરૂપ કર્મ તે માયાવી પુરુષને બંધાયમાન કરતાં નથી; અને જેમ સ્વમદ્રષ્ટા પુરુષ સ્વમવિષે અનેક પદાર્થોની સૃષ્ટિ-સ્થિતિ-લય કરે છે, પરંતુ તે સૃષ્ટિ-સ્થિતિ-લયરૂપ કર્મ તે સ્વમદ્રષ્ટા પુરુષને બંધાયમાન કરતાં નથી; તેમ હું-પરમેશ્વર પણ પોતાની માયાશક્તિની વશતાથી આ આકાશાદિ પ્રપંચની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ તથા લય કરું છું, પરંતુ તે સૃષ્ટિઆદિ કર્મો મને-પરમેશ્વરને બંધાયમાન કરતાં નથી, અર્થાત્ તે સૃષ્ટિઆદિ કર્મો અનુગ્રહે કરીને મને-પરમેશ્વરને સુકૃતનો ભાગી કરતાં નથી તથા નિગ્રહે કરીને મને દુઃકૃતનો ભાગી કરતાં નથી, જે કારણથી તે સૃષ્ટિઆદિ કર્મો સ્વમ્ની પેઠે મિથ્યાભૂત જ છે.

અર્જુને કરેલી શંકા:-“હે ભગવન્ ! સૃષ્ટિ આદિ કર્મો આપને શાવાસ્તે બંધાયમાન કરતાં નથી ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-વદાસીનવદાસીનમ્ इति-હે અર્જુન ! પરસ્પર વિવાદ કરનાર બે પુરુષોના જય-અજયરૂપ કર્મના સમબંધથી રહિત તથા બંનેની ઉપેક્ષા કરનારો

જે કોઈ ઉદાસીન પુરુષ છે, તે ઉપેક્ષક ઉદાસીન પુરુષ જેમ વિવાહકર્તા પુરુષોના જથ્થા-અજયકૃત હર્ષ-વિષાદથી રહિત થઈને નિર્વિકારરૂપે રહેલો હોય છે, તેમ હું અસંગ પરમેશ્વર પણ સર્વદા નિર્વિકારરૂપે રહેલો છું. યદ્યપિ અહીં પરમેશ્વરરૂપ દ્વાર્ટાતિક વિષે ઉદાસીન પુરુષ-રૂપ દૃષ્ટાંતની માફક વિવાદ કરનારા બનેલો અભાવ છે, તથાપિ તે દૃષ્ટાંતવિષે તથા દ્વાર્ટાતિક વિષે ઉપેક્ષકપણું સમાન જ છે. માત્ર ઉપેક્ષકપણુને લઈને અહીં જ્ઞાતીનવદ શબ્દના અન્તમાં વદ પ્રત્યય કહેલો છે. હે અર્જુન! હું-પરમેશ્વર ઉદાસીન પુરુષની પેઠે હર્ષ-વિષાદાદિ નિશ્ચયથી રહિત થઈને રહેલો છું, તેથી હું-પરમેશ્વર સૃષ્ટિ આદિ કર્મો વિષે આસક્ત! છું. અર્થાત્ “હું આ કર્મ કરું છું” તથા “હું આ કર્મનાં ફળને ભોગવીશ” એ પ્રકારના કર્તૃત્વાભિમાનરૂપ તથા ફળની અભિલાષારૂપ સંગથી રહિત છું. આ કારણથી જ મને-પરમેશ્વરને સૃષ્ટિઆદિ કર્મો બંધાયમાન કરતાં નથી. આટલા કથનથી શ્રીભગવાને એ અર્થનું બોધન કર્યું કે, જેમ કર્તૃત્વાભિમાનથી રહિત તથા ફળની ઇચ્છાથી રહિત મને-પરમેશ્વરને સૃષ્ટિ આદિ કર્મો બંધાયમાન કરતાં નથી, તેમ બીજા પણ જે કોઈ અધિકારી પુરુષ કર્તૃત્વાભિમાનથી તથા ફળની ઇચ્છાથી રહિત થઈને કર્મો કરે છે, તે પુરુષને પણ લૌકિક-વૈદિક કર્મો બંધાયમાન કરતાં નથી. તે કર્તૃત્વાભિમાન તથા ફળની ઇચ્છા બંને વિદ્યમાન હોવાથી જ મૂઢ પુરુષ કોશકાર જંતુની પેઠે કર્મોવડે બંધાયમાન થાય છે. અહીં શ્રીભગવાને સ્વોપદિષ્ટ અર્થને ધારણ કરવામાં અર્જુનને ઉત્સાહ કરવા વાસ્તે હે ધર્મજય એ સંબોધનવડે અર્જુનના મહાન પ્રભાવનું સૂચન કર્યું છે; અર્થાત્ યુધિષ્ઠિર રાજાના રાજસૂય નામે યજ્ઞ વાસ્તે તું સર્વ રાજ્યોને જિતીને ધન લઈ આવ્યો છે, એ કારણથી તારું ધર્મજય એ નામ થયું છે, એવા મહાન પ્રભાવવાળો તું અર્જુન છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્! કોઈ પ્રાણી સુખી છે, કોઈ પ્રાણી દુઃખી છે, કોઈ ધની છે, કોઈ દરિદ્રી છે, કોઈ યુદ્ધિમાન છે, કોઈ મૂર્ખ છે; એ પ્રકારની વિષમ સૃષ્ટિને કરનારા આપ ઈશ્વરને વિષમતાદોષની તથા નિર્દયતાદોષની પ્રાપ્તિ અવશ્ય કરીને થવી જોઈએ.”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:—ન ચ માં તાનિ કર્માણિ હિ ॥ હે અર્જુન! વિષમ સૃષ્ટિરૂપ કર્મો મને-પરમેશ્વરને બંધાયમાન કરતાં નથી. તે વિષે હેતુ કહે છે—જ્ઞાતીનવદાસીનં હિ ॥ હે અર્જુન! જેમ મેઘ કોઈ બીજાવિષે દ્રેષ નહિ રાખીને ઉદાસીન થઈને જળની વૃષ્ટિ કરે છે, અને આગળ જતાં તે બીજાને અનુસારે સિન્ધુ બિન્ધુ ફળે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ હું-પરમેશ્વર પણ પુણ્યવાન પુરુષોવિષે રાગ નહિ રાખીને તથા પાપી પુરુષોવિષે દ્રેષ નહિ રાખીને આ જગતને ઉત્પન્ન કરું છું. આગળ જતાં પ્રાણીઓ પોતપોતાના પુણ્ય-પાપ કર્મોને અનુસારે સુખ દુઃખાદિરૂપ બિન્ધુ બિન્ધુ ફળને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી મને-પરમેશ્વરને વિષમતાદોષની પ્રાપ્તિ તથા નિર્દયતાદોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (૯)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્! પૂર્વે આપે મૃત્તામાં સજામિ એ વચનવડે પોતાને સર્વ ભૂતોનું કર્તાપણું કર્યું; અને જ્ઞાતીનવદાસીનમ્ એ વચનવડે પોતાને ઉદાસીનપણું કર્યું. એ બંને આપનાં વચનો પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થનાં બોધક હોવાથી અસંગત છે; કારણકે જેમાં કર્તાપણું રહે છે તેમાં ઉદાસીનપણું રહેતું નથી અને જેમાં ઉદાસીનપણું રહે છે તેમાં કર્તાપણું રહે નહિ.” એવી અર્જુનની શંકાને નિવૃત્ત કરવા વાસ્તે શ્રીભગવાન્ આ પ્રપંચવિષે પુનઃ માયામયત્વનું જ કથન કરે છે:—

મયાઽવ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂયતે સચરાચરમ્ ।

હેતુનાઽનેન કૌંતેય જગદ્વિપરિવર્તતે ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે કૌંતેય ! પ્રકાશરૂપ મેં-પરમેશ્વરે પ્રકાશિત કરેલી માયારૂપ પ્રકૃતિ જ આ ચરાચર જગતની ઉત્પત્તિ કરે છે. આ પ્રકાશકત્વરૂપ નિમિત્તવડે આ જગત વિવિધ પ્રકારે પરિવર્તન પામે છે. ૧૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! કેવળ દ્રષ્ટાસ્વરૂપ સર્વ વિકારોથી રહિત પોતાની સમીપતાવડે સર્વનો નિયંત્રતા તથા સર્વનો પ્રકાશક એવો જે હું-પરમેશ્વર છું, તે મેં-પરમેશ્વરે પ્રકાશિત કરેલી જે માયારૂપ પ્રકૃતિ છે, તે પ્રકૃતિ સત્ત્વ, રજઃ તથા તમ એ ત્રણ ગુણુસ્વરૂપ છે; તથા જે પ્રકૃતિ સત્ત્વરૂપે કરીને, અસત્ત્વરૂપે કરીને તથા સત્-અસત્ ઉભયરૂપે કરીને કથન કરવામાં આવતી નથી, એવી માયારૂપ પ્રકૃતિ જ આ સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. જેમ માયાવી પુરુષે પ્રવૃત્ત કરેલી માયા કલ્પિત ગજ-તુરગાદિ પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ મેં-પરમેશ્વરે પ્રકાશિત કરેલી માયા જ આ કલ્પિત જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. હું-પરમેશ્વર તો તે કાર્યસહિત માયાને કેવળ પ્રકાશિત જ કરું છું. કાર્યસહિત માયાના પ્રકાશમાનથી ભિન્ન બીજા કોઈ વ્યાપાર હું-પરમેશ્વર કરતો નથી. હે અર્જુન ! પ્રકાશકત્વરૂપ નિમિત્તે કરીને આ સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ જગત વિવિધ પ્રકારે પરિવર્તમાન થાય છે. અર્થાત્ આ જગત જન્મથી વિનાશ પર્થત અનેક પ્રકારના વિકારોને નિરંતર પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ભૂતગામં સ્વજામિ-અર્થાત્-હું-પરમેશ્વર આ સર્વ જગતને ઉત્પન્ન કરું છું, એવું જે વચન મેં પૂર્વે કહ્યું હતું, તે જગતના કારણરૂપ માયાના માત્ર પ્રકાશકત્વરૂપ વ્યાપારે કરીને કહ્યું હતું. જેમ આ લોકમાં સૂર્યાદિકોના પ્રકાશવડે જ સર્વ કાર્યોની ઉત્પત્તિ થાય છે, પરંતુ પ્રકાશકત્વવડે સૂર્યાદિકોને કર્તાપણું પ્રાપ્ત થતું નથી, તેવી રીતે કારણરૂપ માયાના પ્રકાશકત્વવડે મારેવિશે-પરમેશ્વરવિષે પણ કર્તાપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. આ અભિપ્રાયે કરીને જ પૂર્વે મેં હ્રદાસીનવદાસીનં એ વચન કહ્યું હતું. તેથી પૂર્વોક્ત જન્મે વચનોનો પરસ્પર વિરોધ થતો નથી. એ વાત અન્યશાસ્ત્રમાં પણ કહેલી છે:-

अस्य द्वैतद्रजालस्य यदुपादानकारणम् । अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्मकारणमुच्यते ॥

અર્થાત્-દ્વૈત પ્રપંચરૂપ ઇદ્રજાળનું જે અજ્ઞાનરૂપ ઉપાદાન કારણ છે, તે અજ્ઞાનની પ્રકાશકતાવડે જ બ્રહ્મ જગતનું કારણ કહેવાય છે. વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મ જગતનું કારણ નથી. અને કોઈ ટીકાવિષે તો આ શ્લોકનો એ હેતુ કહ્યો છે કે-જેમ ચુંબક પાવાણુ પોતાની સમીપતાવડે લોહને પ્રવૃત્ત કરતો હોવા છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે ઉદાસીન જ રહે છે, તેમ હું-પરમેશ્વર પણ પોતાની સમીપતાવડે માયારૂપ પ્રકૃતિને જગતની ઉત્પત્તિ કરવામાં પ્રવૃત્ત કરતો હોવા છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે ઉદાસીન જ રહું છું. તેથી ભૂતગામં સ્વજામિ અને હ્રદાસીનવદાસીનમ્ એ જન્મે વચનોનો પરસ્પર વિરોધ થતો નથી. (૧૦)

અવતરણિકા:-હે અર્જુન ! એ પ્રકારે નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, સુક્તસ્વભાવવાળા તથા સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ તથા આનંદધન તથા દેશ-કાલ-વસ્તુપરિચ્છેદથી રહિત એવા મને-પરમેશ્વરને અવિવેકી લોકો મનુષ્ય માનીને આદર કરતા નથી અને ઉલટા નિંદા કરે છે. એ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

अवजानंति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-અવિવેકી જનો મારા-પરમેશ્વરના સર્વ ભૂતોના મહાન્ ઇશ્વરરૂપ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ પારમાર્થિક તરફને જાણતા નહિ હોવાથી, આ મનુષ્ય મૂર્તિને ધારણ કરવાવાળા મારો-પરમેશ્વરનો અનાદર કરે છે. ૧૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! વિચારથી રહિત જે મૂઠ પુરુષો છે, તે મૂઠ પુરુષો મારી-પરમેશ્વરની પણ અવજ્ઞા કરે છે. અર્થાત્ તે મૂઠ પુરુષો મને-પરમેશ્વરને “આ કૃષ્ણ ભગવાન સાક્ષાત્ ઈશ્વર છે” એ પ્રમાણે આદર કરતા નથી, અને ઉલટા મારી નિંદા કરે છે. હવે, તે મૂઠ પુરુષોએ કરેલી અવજ્ઞાવિષે મૂઠ પુરુષોની પ્રાંતિકરૂપ હેતુનું કથન કરે છે-માતૃવી તદમાશ્રિતં હિતિ ॥ હે અર્જુન ! મનુષ્યરૂપે પ્રતીત થતી જે આ મૂર્તિ છે, તે મૂર્તિને હું-પરમેશ્વર પોતાની ઇચ્છાવડે ભક્તજનોના અનુગ્રહવાસ્તે ગ્રહણ કરું છું, અર્થાત્ મનુષ્યરૂપે પ્રતીત થતા આ દેહવડે હું-પરમેશ્વર વ્યવહાર કરું છું. આ કારણથી જ “આ કૃષ્ણ પણ મારા સરખો કોઈ મનુષ્ય જ છે” એ પ્રકારની પ્રાંતિવડે જેમનું અંતઃકરણ આવૃત થયું છે, એવા મૂઠ પુરુષો મારા-પરમેશ્વરના પરંભાવને નહિ જાણતા હોવાથી અર્થાત્ મારા-પરમેશ્વરના સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ પારમાર્થિક તત્ત્વને નહિ જાણતા હોવાથી પરમેશ્વરનો આદર કરતા નથી તથા મારી-પરમેશ્વરની નિંદા કરે છે, આ રીતનો પ્રકાર મૂઠ પુરુષોવિષે સંભવે છે. હે અર્જુન ! મારા જે પરંભાવને નહિ જાણવાથી મૂઠ પુરુષો મારી અવજ્ઞા કરે છે, તે મારો પરમ ભાવ સર્વ ભૂતોના મહાન ઈશ્વરરૂપ છે અર્થાત્ સર્વ ભૂતોનો નિયંત્રારૂપ છે. (૧૧)

અવતરણિકા:-હે અર્જુન ! એ પ્રકારે મારી-પરમેશ્વરની અવજ્ઞાવડે ઉત્પન્ન થયેલું જે મોટું પાપ છે, તે પાપવડે જેમની બુદ્ધિ પ્રતિબદ્ધ થઈ છે, એવા મૂઠ પુરુષો નિરંતર નરકવિષે જ નિવાસ કરવાને યોગ્ય હોય છે: એ અર્થને હવે શ્રીભગવાન કહે છે:-

મોઘાશા મોઘકર્માણો મોઘજ્ઞાના વિચેતસઃ ।

રાક્ષસીમાસુરીં ચૈવ પ્રકૃતિં મોહિનીં શ્રિતાઃ ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-જેમની આશા નિષ્ફળ છે, જેમનું કર્મ નિષ્ફળ છે તથા જેમનું જ્ઞાન નિષ્ફળ છે એવા વિચારહીન પુરુષો રાક્ષસી, આસુરી તથા મોહિની પ્રકૃતિનો જ આશ્રય કરે છે. ૧૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! “અંતર્યામી ઈશ્વરવિના કેવળ કર્મ જ મને ફળની પ્રાપ્તિ કરશે” એ પ્રકારની જેમની ફળની પ્રાર્થનારૂપ આશા નિષ્ફળ જ છે, તેઓ મોઘાશા કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, અંતર્યામી સર્વજ્ઞ ઈશ્વરવિના જડકર્મોવિષે સ્વતંત્ર ફળ હેવાનું સામર્થ્ય નથી. એવાં અસમર્થ કર્મોમાંથી જ ફળની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરવી તે નિષ્ફળ જ છે. આ કારણથી જ પરમેશ્વરથી વિરુદ્ધ હોવાથી જેમનાં અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો મોઘ છે એટલે કે કેવળ પરિશ્રમરૂપ છે તેઓ મોઘકર્મો કહેવાય છે. અર્થાત્ પરમેશ્વરથી વિરુદ્ધ પુરુષોનાં અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો કેવળ પરિશ્રમના જ હેતુ છે, બીજાં કાંઈ ફળની પ્રાપ્તિ કરતાં નથી. ઈશ્વરનું પ્રતિપાદન નહિ કરનારાં જે કુતર્કશાસ્ત્રો છે, તે શાસ્ત્રોવડે ઉત્પન્ન થવાથી જેમનું જ્ઞાન નિષ્ફળ છે તેઓ મોઘજ્ઞાન કહેવાય છે, અર્થાત્ જેમનેવિષે પરમેશ્વરનું પ્રતિપાદન છે એવાં જે અધ્યાત્મશાસ્ત્રો છે તે શાસ્ત્રોના વિચારથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન જ અધિકારી પુરુષને ફળની પ્રાપ્તિ કરે છે. જે શાસ્ત્રોવિષે પરમેશ્વરનું પ્રતિપાદન નથી અને ઉલટું પરમેશ્વરનું ખંડન છે, એવાં કુતર્કશાસ્ત્રોના વિચારથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન પુરુષને હિંચિત્ માત્ર પણ ફળની પ્રાપ્તિ કરતું નથી, તેથી જ્ઞાન નિષ્ફળ જ છે. હવે પૂર્વોક્ત અર્થવિષે હેતુ કહે છે. વિચેતસઃ: હિતિ । પરમેશ્વરની અવજ્ઞાવડે ઉત્પન્ન થયેલું જે મોટું પાપ છે તે પાપવડે જેમનું વિવેકવિજ્ઞાન પ્રતિબદ્ધ થયું છે તેઓ વિચેતસઃ કહેવાય છે, એવા વિચેતસઃ હોવાથી જ મૂઠ પુરુષો મોઘાશા, મોઘકર્મો, મોઘજ્ઞાન થાય છે. કિંવા મૂઠ પુરુષો મારી-પરમેશ્વરની અવજ્ઞાની વશતાથી

રાક્ષસી પ્રકૃતિનો, આસુરી પ્રકૃતિનો તથા મોહિની પ્રકૃતિનો આશ્રય કરે છે. શાસ્ત્રે અવિદિત હિંસાના હેતુભૂત જે દ્રેષ છે, તે દ્રેષ જેની વિષે પ્રધાન છે, એવી જે તામસી પ્રકૃતિ છે, તેનું નામ રાક્ષસી પ્રકૃતિ છે. શાસ્ત્રે અવિદિત વિષયલોભોના હેતુભૂત જે રાગ છે, તે રાગ જેની વિષે પ્રધાન છે, એવી જે રાજસી પ્રકૃતિ છે, તેનું નામ આસુરી પ્રકૃતિ છે. અને સત્શાસ્ત્રજન્ય જ્ઞાનથી બ્રહ્મ કરનારી જે પ્રકૃતિ છે તેનું નામ મોહિની પ્રકૃતિ છે. અહીં પ્રકૃતિનો અર્થ સ્વભાવ સમજવો. આ પ્રકારની રાક્ષસી-આસુરી-મોહિની પ્રકૃતિનો જ મૂઢ પુરુષો આશ્રય કરે છે. આ કારણથી જ મૂઢ પુરુષો નરકની પ્રાપ્તિનાં દ્વારોના બાગી થવાથી નિરંતર નરકયાતનાનો જ અનુભવ કરે છે. તે નરકનાં દ્વાર શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કહેલાં છે:-(ત્રિવિધં વરકલ્પેદ દ્વારં નાશનમાત્મનઃ । કામઃ ક્રોધસ્તપા લોભસ્તસ્માદેતત્ત્વય ત્યજેદ્ ॥ અર્થાત્—ક્રોધ, ક્રોધ, લોભ એ ત્રણે પુરુષને નરકની પ્રાપ્તિનાં દ્વારભૂત થાય છે, તેથી પુરુષે તે ત્રણેનો પરિત્યાગ કરવો.) (૧૨)

અવતરણિકા:—પૂર્વે કહ્યું છે કે, જે પુરુષો પરમેશ્વરથી વિરુદ્ધ છે, તે પુરુષોની જે ક્ષણની કામના છે, તથા તે ક્ષણની કામનાવડે કરેલું જે નિત્ય-નૈમિત્તિક કામ્ય કર્મોનું અનુદાન છે, તથા તે કર્મોના અનુદાનવિષે ઉપયોગી જે શાસ્ત્રજન્ય જ્ઞાન છે, તે સર્વ વ્યર્થ જ થાય છે. તેથી પુરુષો પરલોકનાં ક્ષણથી તથા તે ક્ષણનાં સાધનોથી શૂન્ય જ થાય છે, અને પુરુષોને આ લોકનું પણ કાંઈ ક્ષણ પ્રાપ્ત થતું નથી, જે કારણથી તે પુરુષો વિવેક-વિજ્ઞાનથી શૂન્ય થવાથી વિચેતસ્ જ છે: તેથી પરમેશ્વરથી વિરુદ્ધ દીન પુરુષો સર્વ પુરુષાર્થોથી બ્રહ્મ થવાથી સર્વ પ્રાણીઓને શોચ કરવા યોગ્ય છે: આ સર્વ અર્થ પૂર્વે કહ્યો છે. “સર્વ પુરુષાર્થોને પ્રાપ્ત થનારા તથા નહિ શોચ કરવા યોગ્ય એવા કયા પુરુષો છે?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં, “એક પરમેશ્વરના શરણાગતને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષો જ આ પ્રકારના છે” એ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કહે છે:—

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈર્ઘી પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ।

મજંત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા મૃતાદિમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

અલોકાર્થ:—હે અર્જુન! દૈર્ઘી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરનાર તથા જેમનું મન મારાથી-પરમેશ્વરથી અન્ય વિષે નથી, એવા મહાત્મા પુરુષો તો મને-પરમેશ્વરને સર્વ ભૂતોના કારણરૂપ તથા નાશથી રહિત બાળી બને છે. ૧૩

ટીકા:—હે અર્જુન! જેમનો આત્મા મહાન્ છે એટલે કે જેમનું અંતઃકરણ મોટું છે તે પુરુષો મહાત્મા કહેવાય છે, અર્થાત્ અનેક જન્મોમાં કરેલાં પુણ્યકર્મોવડે સંસ્કૃત તથા શુદ્ધ કામાદિ વિકારોવડે નહિ અભિભવ કરેલું એવું જેમનું અંતઃકરણ છે, તેઓ મહાત્મા કહેવાય છે. તે પુરુષો મહાત્મા હોવાથી જ અમર્ય સત્યસંજ્ઞિ: ઇત્યાદિ વચનોવડે આગળ કથન કરવાની જે દૈર્ઘી નામે સારિત્રી પ્રકૃતિ છે, તે દૈર્ઘી પ્રકૃતિનો તેમણે આશ્રય કરેલ છે અને તે કારણથી જ હું-પરમેશ્વર સિવાયની અન્ય વસ્તુવિષે જેમનું મન છે નહિ, એવા મહાત્મા પુરુષો તો મને-પરમેશ્વરને શુરુ-શાસ્ત્રના ઉપદેશથી સર્વ જગતના કારણરૂપ બાળીને તથા અવિનાશીરૂપ બાળીને બને છે, અર્થાત્ મારુ-પરમેશ્વરનું સેવન કરે છે. અહીં મહાત્માનસ્તુ એમાં રહેલો જે વ શબ્દ છે, તે વ શબ્દ પૂર્વે કહેલા મૂઢ પુરુષો કરતાં મહાત્મા પુરુષોવિષે મોટી વિવેકશુ-વાન સૂચન કરે છે. (૧૩)

અવતરણિકા:—“હું ભગવન્ ! મહાત્મા પુરુષો આપ-પરમેશ્વરને કયા પ્રકારે કરીને ભજે છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ ભજનના પ્રકારનું જે શ્લોકોવડે કથન કરે છે:—

સતતં કીર્તયંતો માં યતંતશ્ચ દૃઢવ્રતાઃ ।

નમસ્યંતશ્ચ માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—હું અર્જુન ! તે મહાત્મા પુરુષ સર્વદા મારું (પરબ્રહ્મનું) કીર્તન કરતો છતો, પ્રયત્ન કરતો છતો, દૃઢમતવાળો છતો, અને (પરમેશ્વરને) નમસ્કાર કરતો છતો તથા મારી (પરમેશ્વરની) ભક્તિવડે નિત્ય યુક્ત થઈ મારું (પરમેશ્વરનું) ચિંતન કરે છે. ૧૪

ટીકા:—હું અર્જુન ! મહાત્મા પુરુષો સર્વ કાળે મારું-પરમાત્માદેવનું જ કીર્તન કરે છે, અર્થાત્ સર્વ ઉપનિષદોવડે પ્રતિપાદ્ય જે હું-નિર્ગુણ પરમાત્માદેવ છું, તે હું નિર્ગુણ સ્વરૂપનું મહાત્મા પુરુષો બ્રહ્મવેત્તા શુરુની સમીપ જઈને વેદાંતવાક્યોના વિચારવડે કીર્તન કરે છે અને શુરુની સમીપતાથી ભિન્ન ક્ષણવિષે પ્રણવાદિ મંત્રોના જપવડે તથા ઉપનિષદોની આવૃત્તિવડે કીર્તન કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, મહાત્મા જનો મને-નિર્ગુણ બ્રહ્મને સર્વ કાળવિષે વેદાંતશાસ્ત્રના અધ્યયનરૂપ શ્રવણુગ્યાપારનો વિષય કરે છે. આટલા કથનથી શ્રવણુરૂપ સાધનનું નિરૂપણ કર્યું.

હવે મનનરૂપ સાધનનું નિરૂપણ કરે છે-યતંતઃઈતિ ॥ હું અર્જુન ! વળી મહાત્મા પુરુષો શુરુની સમીપ અથવા અન્યત્ર વેદાંતથી અવિરોધી તર્કોના અનુસંધાનવડે શુરુપદિષ્ટ મારા-પરમેશ્વરના નિર્ગુણ સ્વરૂપના નિશ્ચયને અપ્રમાણ શંકાથી રહિત કરવા વાસ્તે પ્રયત્ન કરે છે, અર્થાત્ શ્રવણુવડે નિશ્ચય કરેલા અર્થનો બાધ કરનારી શંકાઓને નિવૃત્ત કરનારા તર્કોના અનુસંધાનરૂપ મનનપરાયણ થાય છે. આટલા કથનવડે મનનું નિરૂપણ કર્યું.

હવે શ્રવણુમનનના અધિકાર વાસ્તે શમ-દમ્ભાદિ સાધનોનું નિરૂપણ કરે છે-દૃઢવ્રતાઃ ઇતિ ॥ હું અર્જુન ! મહાત્મા પુરુષો શ્રવણુ-મનનના અધિકારની પ્રાપ્તિ વાસ્તે પ્રથમ દૃઢમત થાય છે. જેમનાં અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિચ્છદ ઇત્યાદિ મતો દૃઢ છે એટલે કે પ્રતિપક્ષીઓવડે ચલાયમાન કરવાને અશક્ય છે, તેઓ દૃઢમત કહેવાય છે. અર્થાત્ મહાત્મા પુરુષો શમદમ્ભાદિ સાધનોવડે સંપન્ન હોય છે.

અહિંસાદિ મતોવિષે દૃઢરૂપતા યતંતશ્ચિ ભગવાને પણ યોગસૂત્રોમાં કહી છે:—અહિંસાત્પર્યાસ્તેયબ્રહ્મચર્યાપરિત્યાગા યમાઃ । જાતિદેશકાલસમયાનવચ્ચિન્નાઃ સાર્વભૌમાઃ મહામતૈઃ ॥ અર્થાત્-અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિચ્છદ, એ પાંચ યમ કહેવાય છે. આ અહિંસાદિ પાંચ યમની ક્ષિપ્ત, મૃદ, વિક્ષિપ્ત એ ત્રણ ભૂમિકાઓવિષે પણ સંભાવના કરવામાં આવે છે, તેથી પાંચ યમ સાર્વભૌમ કહેવાય છે. એવા અહિંસાદિ પાંચ યમ જાતિ-દેશ-કાળ સમય એ ચારવડે અનવચ્ચિન્ન હોવાથી મહામત કહેવાય છે. અહીં ‘જાતિ’ શબ્દવડે બ્રાહ્મણત્વાદિ જાતિનું ચર્ચણુ કરવું, ‘દેશ’ શબ્દવડે તીર્થોદિ ઉત્તમ દેશનું ચર્ચણુ કરવું, ‘કાળ’ શબ્દવડે એકાદશી-અમાવાસ્યાદિ પવિત્ર દિનોનું ચર્ચણુ કરવું અને ‘સમય’ શબ્દવડે પ્રયોજનવિશેષનું ચર્ચણુ કરવું. “બ્રાહ્મણાદિ ઉત્તમ પ્રાણીઓને હું હણીશ નહિ” એ પ્રકારનો સંકલ્પ કરીને બ્રાહ્મણોને નહિ હણવારૂપ અહિંસા, જાતિવડે અનવચ્ચિન્ન કહેવાય છે. “તીર્થોદિ ઉત્તમ દેશવિષે હું કોઈ પણ પ્રાણીને હણીશ નહિ” આ પ્રકારનો સંકલ્પ કરીને તીર્થોદિકોવિષે કોઈ પણ પ્રાણીનું હનન

ન કરવારૂપ અહિંસા, દેશવટે અવચ્છિન્ન કહેવાય છે. “એકાદશી આદિ પવિત્ર દિવસોમાં હું કોઈ પણ પ્રાણીને હતીશ નહિ” એ પ્રકારનો સંકલ્પ કરીને એકાદશીઆદિકૌવિપે કોઈ પણ પ્રાણીનું હતન નહિ કરવારૂપ અહિંસા, કાળવટે અવચ્છિન્ન કહેવાય છે. “યજ્ઞ યુદ્ધાદિ પ્રયોજન વિના હું કોઈ પણ પ્રાણીનું હતન કરીશ નહિ,” એ પ્રકારનો સંકલ્પ કરીને યજ્ઞ-યુદ્ધાદિ પ્રયોજન વિના કોઈ પણ પ્રાણીનું હતન ન કરવારૂપ અહિંસા, સમયવટે અવચ્છિન્ન કહેવાય છે. આ પ્રકારે સત્યાદિકૌવિપે પણ યથાયોગ્ય જાતિ આદિકૌવટે અવચ્છિન્નતા જાણી લેવી. “કોઈ પણ દેશવિપે, કોઈ પણ કાળવિપે તથા કોઈ પણ પ્રયોજન વાસ્તે કોઈ પણ જાતિવાળા જીવનું હું હતન કરીશ નહિ” એ પ્રકારનો સંકલ્પ કરીને સર્વ પ્રકારે કોઈ પણ પ્રાણીનું હતન નહિ કરવારૂપ અહિંસા, જાતિઆદિ ચારેવટે અનવચ્છિન્ન કહેવાય છે. આ પ્રકારે સત્યાદિ યમોવિપે પણ જાતિઆદિકૌવટે અનવચ્છિન્નતા જાણી લેવી. એ પ્રકારે જાતિ આદિકૌવટે અનવચ્છિન્ન થયેલા અહિંસાદિ યમો ‘મહાત્મવ’ કહેવાય છે. આ બન્ને યોગસૂત્રોનો સંવિસ્તર અર્થ તો આ ગીતાના ચોથા અધ્યાયમાં દ્રવ્યવજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞાઃ એ શ્લોકના વ્યાખ્યાનમાં કહેવામાં આવ્યો છે. એ પ્રકારે જેમનાં અહિંસાદિ મતો દૃઢ છે, તેઓ દૃઢમત કહેવાય છે. અને તે મહાત્મા જનો મને-પરમેશ્વરને જ નમસ્કાર કરે છે, અર્થાત્ તે મહાત્મા જનોના ઇષ્ટ દેવતારૂપે તથા ગુરુરૂપે રહેલો જે સર્વ શુભ શુભોના નિધાનરૂપ હું-ભગવાન્ વાસુદેવ છું, તે હું ભગવાન્ વાસુદેવને જ મહાત્માજનો શરીર-મન-વાણીવટે નમસ્કાર કરે છે.

અહીં નમસ્તંત્ર એ વચનમાં રહેલો જે ચકાર છે, તે ચકારવટે, શાસ્ત્રાંતરવિપે પ્રસિદ્ધ શ્રવણાદિકોનો અર્થ પણ અહંલુ કરવો. (શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ । અર્ચનં વંદનં દાસ્યં સત્પમાત્મનિવંદનમ્ ॥ અર્થોત્-સર્વેન વ્યાપક વિધિનું શ્રવણુ કરવું, કીર્તન કરવું, સ્મરણુ કરવું, તેના પાદોનું સેવન કરવું, અર્ચન કરવું, વંદન કરવું, દાસભાવ કરવો, સખાભાવ કરવો તથા પોતાના આત્માનું સમર્પણુ કરવું.) આ શ્લોકમાં વંદન પણ કહેલું છે. તે જ વંદન શ્રીભગવાને નમસ્તંત્ર એ વચનવટે કહેલું છે. તેથી આ શ્લોકમાં વંદનની સાથે વર્તનારાં શ્રવણાદિકોનું અહંલુ ચકારવટે સંભવે છે. યદ્યપિ પુષ્પચંદન અક્ષતાદિકૌવટે અર્ચન તથા પાદોનું સેવન સાક્ષાત્ ઈશ્વરનું સંભવતું નથી, તથાપિ ઈશ્વર જ ગુરુરૂપ હોઈને શિષ્યને ઉપદેશ કરે છે, એ વાત શાસ્ત્રમાં કહેલી છે, તેથી ગુરુરૂપ ઈશ્વરનું અર્ચન તથા પાદોનું સેવન સંભવે છે. અથવા (દ્વિ રૂપે વાસુદેવસ્ય ચલં પાવલમેવ ચ । ચલં સંન્યાસિનો રૂપચલં પ્રતિમારિકમ્ ॥ અર્થોત્-સર્વત્ર વ્યાપક ભગવાન્ વાસુદેવનાં એ રૂપો છે. એક તો ચાલનારું રૂપ અને બીજું અચલરૂપ. તેમાં સંન્યાસીનું સ્વરૂપ એ ચલરૂપ છે અને પ્રતિષ્ઠા કરેલી પાષાણમય અથવા ધાતુમય પ્રતિમાદિ અચલરૂપ છે.) ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવચનોમાં પ્રતિમાને પણ વિધિનું રૂપ કહેલ છે. તેથી પ્રતિમારૂપ વિધિનું અર્ચન તથા પાદસેવન બંને સંભવે છે. આ કારણથી જ શાસ્ત્રમાં બન્ને સ્વરૂપોને નહિ નમસ્કાર કરનારા પુરુષને નરકની પ્રાપ્તિ કહેલી છેઃ-(દેવતાપ્રતિમાં દૃષ્ટ્વા યતિં દૃષ્ટ્વા ચ દરિનમ્ । મણિવાતમઙ્ગલાંજો રૌપ્યં મરકં મમેષ્ ॥ અર્થોત્-વિધિ શિવાદિ દેવતાઓની પ્રતિમાને દેખીને તથા હંડયુક્ત સંન્યાસીને દેખીને જે પુરુષ તેમને નમસ્કાર કરતો નથી, તે પુરુષ શૈરવ નરકને પ્રાપ્ત થાય છે.)

અહીં નમસ્તંત્ર માં એ વચનમાં રહેલો જે માં શબ્દ બીજીવાર કહ્યો છે, તે સચ્ચરૂપનું યોધન કરવાવાસ્તે કહ્યો છે, જો એવો અંગીકાર ન કરીએ, તો કીર્તનંતો માં એ વચનમાં રહેલા માં શબ્દવટે જ અર્થની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. વળી માં શબ્દ કહેલો વ્યર્થ જ થયો, તેથી પ્રથમ માં

શબ્દ નિર્જુલ્ય સ્વરૂપનો ઓધક છે અને દ્વિતીય માં શબ્દ સચુલ્ય સ્વરૂપનો ઓધક છે, એ અર્થનો જ અંગીકાર કરવો ઉચિત છે. તથા મહાત્મા જનો સર્વદા હું-પરમેશ્વરવિષયક પરમ પ્રેમરૂપ લક્ષિતવડે યુક્ત હોય છે, એટલા કથનવડે સર્વ સાધનોની પુષ્કલતા તથા પ્રતિબંધ-કનો અભાવ દર્શાવ્યો, અર્થાત્ જે અધિકારી પુરુષો સર્વદા પરમેશ્વરની લક્ષિતવડે યુક્ત હોય છે તે અધિકારી પુરુષો લક્ષિતતા પ્રભાવથી સર્વ પ્રતિબંધકોથી રહિત થઈને શીઘ્ર જ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:- (યસ્ય દેવે પરા મર્તિર્વિષા દેવે તથા ઘુરી । તસ્યૈતે જપિત્વ દ્વયાંઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ ॥ અર્થાત્-જે અધિકારી પુરુષની પરમાત્મ દેવવિષે પરમ લક્ષિત છે, તથા જેમ પરમાત્મા દેવવિષે પરમ લક્ષિત છે, તેમ જ બ્રહ્માના ઉપદેશ શુરુવિષે પરમલક્ષિત છે, તે મહાત્મા અધિકારી પુરુષને જ વેદાંતપ્રતિપાદિત અર્થ બુદ્ધિવિષે પ્રકાશ-માન થાય છે.)

એ વાત પતંજલિ ભગવાને પણ યોગસૂત્રોમાં કહેલી છે-તતઃ પ્રત્યક્ ચેતનાધિગમોઽવ્યક્તરા-ગમાવચ્ચ ॥ અર્થાત્-પરમેશ્વરની અનન્ય લક્ષિતરૂપ પ્રણિધાનથી અધિકારી પુરુષને પ્રત્યક્ ચેતનનેા સાક્ષાત્કાર થાય છે, તથા સર્વ વિઘ્નોનેા અભાવ પણ થાય છે. આ પ્રકારે મહાત્માજનો શમ-દમાદિ-સાધનોવડે સંપન્ન થઈને વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણ-મનનને પરાયણ થઈને તથા પરમ શુરુરૂપ પરમેશ્વરવિષે પરમ પ્રેમવડે તથા નમસ્કારાદિકોવડે સર્વ વિઘ્નોથી રહિત થઈને મારી-પરમેશ્વરની ઉપાસના કરે છે, અર્થાત્ શ્રવણમનનની પરિપક્વતાથી ઉત્તર ભાવી જે અનાત્માકાર વિજાતીય વૃત્તિઓના વ્યવધાનથી રહિત પરમેશ્વરાકાર સ્વભાવી વૃત્તિઓના પ્રવાહ છે, તે વડે નિરંતર માર્ગ-પરમેશ્વરનું ચિંતન કરે છે. આટલા કથનવડે શ્રીભગવાને તત્ત્વસાક્ષાત્કારના સમીપ થવાથી પરમ સાધનરૂપ નિદિધ્યાસન દર્શાવ્યું.

આ પ્રમાણે શ્રવણાદિક સાધનોની પુષ્કલતા થતાં, અધિકારી પુરુષવિષે, વેદાંતવાક્યજન્ય તથા અખંડ વસ્તુવિષયક તથા “હું-બ્રહ્મરૂપ હું” એવા સાક્ષાત્કારરૂપ જે આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે સર્વ સાધનોના ક્ષણભૂત આત્મજ્ઞાન, સંપૂર્ણ શંકારૂપી કલંકોથી રહિત થઈને કેવળ પોતાની ઉત્પત્તિવડે જ સંપૂર્ણ અજ્ઞાનનો તથા કાર્યરૂપ સર્વ પ્રપંચનો નાશ કરે છે. જેમ દીપક પોતાની ઉત્પત્તિવડે જ અંધકારનો નાશ કરે છે, પણ તે અંધકારનો નાશ કરવામાં બીજા કોઈ સાધનની અપેક્ષા કરતો નથી, કિંતુ તે દીપક પોતાની ઉત્પત્તિવિષે જ તેલદીવેટ આદિ સાધનોની અપેક્ષા કરે છે, તેમ આત્મજ્ઞાન પણ કાર્યસહિત અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરવા-વિષે બીજા કોઈ સાધનની અપેક્ષા કરતું નથી, કિંતુ આત્મજ્ઞાન પોતાની ઉત્પત્તિવિષે જ શ્રવણાદિ સાધનોની અપેક્ષા કરે છે. તેથી આત્મજ્ઞાન નિરપેક્ષ હોવાથી સાક્ષાત્ મોક્ષનો હેતુ છે.

મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવામાં આત્મસાક્ષાત્કાર ભૂમિકાઓના જયક્રમે કરીને ભુકૃતીઓની મધ્યમાં પ્રાણોના પ્રવેશની અપેક્ષા કરતું નથી, સુષુપ્ત્ત્વા નામે મૂર્દ્ધન્ય નાદીવડે પ્રાણોના ઉત્ક્રમણની અપેક્ષા કરતું નથી તથા અગ્નિશાદિ માર્ગવડે બ્રહ્મલોકવિષે ગમન કરવાની પણ અપેક્ષા કરતું નથી તથા તે બ્રહ્મલોકના ભોગના અંતકાળપર્યંત વિલંબની પણ અપેક્ષા કરતું નથી. તેથી શ્રીભગવાને હવે તુ તે ગુહ્યતમં પ્રવક્ષ્યામ્યનુષ્ણમે જ્ઞાનમ એ વચનવડે પૂર્વ જ્ઞાનના ઉપદેશની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે જ્ઞાન આ શ્લોકમાં શ્રીભગવાને કહ્યું છે. અને એ આત્મજ્ઞાનનું જે અશુભ સંસારમાંથી યુક્તિરૂપ ક્ષણ છે, તે ક્ષણ તો શ્રીભગવાને પૂર્વે જ કહ્યું હતું, તેથી અહીં પુનઃ તે ક્ષણ કહ્યું નથી. આ પ્રકારનો ગંભીર અભિપ્રાય શ્રીભગવાનના આ શ્લોકવિષે છે, અને આ શ્લોકનો ઉપરનો અર્થ તો પ્રકટ જ છે. (૧૪)

અવતરણકાઃ—પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલાં જે તત્ત્વજ્ઞાનનાં સાધનરૂપ શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન છે, તે શ્રવણાદિ કરવાને જે પુરુષો સમર્થ નથી, તે પુરુષો પણ ઉત્તમ-મધ્યમ-મંદ એ લેહે કરીને ત્રણ પ્રકારના હોય છે. તે સર્વ પોત-પોતાની બુદ્ધિને અનુસાર માફ (પરમેશ્વરનું) જ ચિંતન કરે છે: આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કહે છે:—

જ્ઞાનયજ્ઞેન चाप्यन्ये यजंतो मामुपासते ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ ૧૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન! અન્ય કોઈક ઉત્તમ અધિકારીજન તો જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞવટે માફ પૂજન કરતો છતો કેવળ એકત્વરૂપે કરી માફ-પરમેશ્વરનું જ ચિંતન કરે છે તથા કેટલાક મધ્યમ અધિકારીજન તો લેહરૂપે કરીને જ ચિંતન કરે છે તથા કેટલાક મંદ જન તો અનેક પ્રકારવટે માફ વિશ્વરૂપ પરમેશ્વરનું ચિંતન કરે છે. ૧૫

ટીકા:—હે અર્જુન! પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલાં જે શ્રવણાદિ સાધનો છે તે શ્રવણાદિ સાધનેનું અનુદાન કરવાને અસમર્થ જે કોઈ અધિકારીજનો છે, તે અધિકારીજનો માફ-પરમેશ્વરનું જ જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞવટે ચિંતન કરે છે. આ અધિકારી જનોવિષે પણ કોઈ ઉત્તમ અધિકારીજનો, કેવળ એકત્વ જ્ઞાનયજ્ઞવટે જ ચિંતન કરે છે. અહીં શ્રુતિમાં કહેલી જે ઉપાસ્ય-ઉપાસકના અલેહ ચિંતનરૂપ અહંબ્રહ્મ ઉપાસના છે તેનું નામ જ્ઞાન છે. શ્રુતિ કહે છે કે સ્વં વા અહમસ્મિ મમો દેવ તે અહં વૈ ત્વમસિ-અર્થાત્-હે ભગવન્! સગુણ દેવતા, નિર્ગુણ દેવતા તથા જે તું છે તે હું છું અને જે હું છું તે તું છે, તારા-મારામાં કિંચિત્ માત્ર પણ લેહ નથી, આ પ્રકારની અહંબ્રહ્મ ઉપાસનારૂપી જ્ઞાન જ પરમેશ્વરના યજ્ઞનરૂપ હોવાથી યજ્ઞરૂપ છે.

અહીં જ્ઞાનયજ્ઞેન चाप्यन्यે એ વચનમાં રહેલા જે ચ અને અપિ એ બે શબ્દો છે, તે બન્ને શબ્દોમાં પ્રથમ ચ શબ્દ એવ કારના અવધારણરૂપ અર્થનો બોધક છે. તે ચ શબ્દનો માં શબ્દની સાથે અન્વય કરવો અને બીજો અપિ શબ્દ તો બીજાં સાધનોની નિવૃત્તિનો બોધક છે; તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે કોઈ અધિકારીજનો તો બીજાં સાધનોની ઇચ્છાથી રહિત થઈને ઉપાસ્ય-ઉપાસકના અલેહચિંતનરૂપ અહંબ્રહ્મ ઉપાસનારૂપ જ્ઞાન યજ્ઞવટે માફ-પરમેશ્વરનું ચિંતન કરે છે. આ પ્રકારે અહંબ્રહ્મ ઉપાસનારૂપ જ્ઞાનયજ્ઞવટે માફ-પરમેશ્વરનું ચિંતન કરનારા પુરુષો ઉત્તમ કહેવાય છે. બીજા કોઈ મધ્યમ અધિકારીજનો તો પૃથક્ત્વરૂપે કરીને માફ-પરમેશ્વરનું જ ચિંતન કરે છે, અર્થાત્ આદિત્યો વ્રજેત્યોદેસ: મનો વ્રજ ઇત્યાદિ શ્રુતિ-આયો કહેલી જે ઉપાસ્ય-ઉપાસકના લેહરૂપ પ્રતીક ઉપાસના છે, તે પ્રતીક ઉપાસનારૂપ જ્ઞાનયજ્ઞવટે માફ-પરમેશ્વરનું જ ચિંતન કરે છે. આ અહંબ્રહ્મ ઉપાસના કરવાને તથા પ્રતીક ઉપાસના કરવાને અસમર્થ જે કોઈ મંદ પુરુષો છે તે મંદ પુરુષો તો હરકોઈ અન્ય દેવતાની ઉપાસના કરીને તથા હરકોઈ ઈર્મો કરીને, બહુ-બહુ પ્રકારે પણ, વિશ્વરૂપ માફ-પરમેશ્વરનું જ તે તે દેવતાની ઉપાસનારૂપ જ્ઞાનયજ્ઞવટે ચિંતન કરે છે. આ જ્ઞાનવટે ઉત્તર ઉત્તર પુરુષોને ક્રમે કરીને પૂર્વ પૂર્વ ભૂમિકાનો લાલ અવશ્ય થાય છે.

કોઈ ટીકામાં તો આ શ્લોકનો અર્થ એ ક્યાં છે કે, યોગશાસ્ત્રવાળા પાતંજલો તો નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ જ્ઞાનયજ્ઞવટે માફ-પરમેશ્વરનું જ ચિંતન કરે છે; અને ઔપનિષદ પુરુષો “હું જ ભગવાન્ વાસુદેવસ્વરૂપ છું” એ પ્રકારે અલેહરૂપ એકત્વવટે માફ-પરમેશ્વરનું જ ચિંતન કરે છે; અને વિચારહીન પ્રાકૃતજનો “એ ઇશ્વર મારો સ્વામી છે-હું એનો દાસ છું” એ પ્રકારે પૃથક્ત્વરૂપે કરીને માફ-પરમેશ્વરનું જ ચિંતન કરે છે; અને બીજા કેટલાક જનો બહુ પ્રકારે

વિશ્વતોમુખ જેમ હોય તેમ માફ ચિંતન કરે છે. અર્થાત્ જે કોઈ વસ્તુ નોવામાં આવે છે તે વસ્તુ ભગવત્તુ જ સ્વરૂપ છે અને જે જે શબ્દ શ્રવણ કરવામાં આવે છે તે તે શબ્દ ભગવત્તુ જ નામ છે અને જે કોઈ વસ્તુ કોઈને આપવામાં આવે છે, તથા જે કોઈ પદાર્થ ભોગવવામાં આવે છે તે સર્વ ભગવત્તુવિષે જ અર્પણ થાય છે, એ પ્રકારે સર્વદ્વારોવડે માર્ગ-પર-સ્વરત્તુ જ ચિંતન કરે છે. (૧૫)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન્ ! જ્યારે પુરુષો બહુ પ્રકારે ઉપાસના કરે છે, ત્યારે “તે સર્વ માર્ગ-પરમેશ્વરત્તુ જ ચિંતન કરે છે” એ આપત્તુ વચન કેવી રીતે સંગત થશે? એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ આર શ્લોકોવડે પોતાની વિશ્વરૂપતાત્તુ વર્ણન કરે છે:-

અહં ક્રતુરહં યજ્ઞઃ સ્વધાઽહમહમૌષધમ્ ।

મંત્રોઽહમહમેવાજ્યમહમશિરહં હૃતમ્ ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! હું-પરમેશ્વર જ ક્રતુરૂપ છું, હું જ યજ્ઞરૂપ છું, હું જ સ્વધારૂપ છું, હું જ ઔષધરૂપ છું, હું જ મંત્રરૂપ છું, હું-પરમેશ્વર જ આજ્યરૂપ છું, હું જ અશિરૂપ છું તથા હું જ હવનરૂપ છું. ૧૬

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે શ્રીતર્કમ કહેવાય છે એવાં જે અશિષ્ટોમાદિ કર્મો છે, તે ક્રતુ કહેવાય છે. તે ક્રતુરૂપ હું-પરમેશ્વર જ છું. જે સ્માર્ત કર્મ કહેવાય છે એવાં જે વૈશ્વદેવાદિ કર્મો છે કે જે વૈશ્વદેવાદિકોને શ્રુતિ-સ્મૃતિઓમાં મહા યજ્ઞરૂપ કહેલ છે, તે વૈશ્વદેવાદિક સ્માર્ત કર્મોનું નામ યજ્ઞ છે; તે યજ્ઞરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. પિતરોની પ્રત્યે આપવામાં આવેલું જે અન્ન છે તે અન્નનું નામ સ્વધા છે, તે સ્વધારૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. વનસ્પતિરૂપ ઔષધિઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું જે અન્ન છે કે જે અન્નનું સર્વ પ્રાણીઓ ભોજન કરે છે, તે અન્નનું નામ ઔષધ છે; અથવા તે રોગની નિવૃત્તિના ઉપાયરૂપ જે લેષજ છે તેનું નામ ઔષધ છે, તે ઔષધરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. ‘સ્વાહા,’ ‘સ્વધા’ એવા શબ્દો જેમના અંતમાં આવેલા છે એવાં જે વેદનાં વચનો છે, કે જે વચનોના ઉચ્ચારણવડે દેવતાઓની પ્રત્યે તથા પિતરોની પ્રત્યે હવિષ્ આપવામાં આવે છે, તે વેદવચનોનું નામ મંત્ર છે, જેમકે દ્વંદ્વ સ્વાહા, વિશ્વમ્: સ્વધા ઇત્યાદિ, મંત્રરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. એ મંત્રોવડે અગ્નિમાં નાંખવામાં આવેલું જે ઘૃત છે તે ઘૃતનું નામ આજ્ય છે. આ ઘૃતરૂપ આજ્ય જે ત્રીદિ-ચવાદિ સર્વ હવિષ્ પદાર્થોનું ઉપલક્ષણ છે, તે ઘૃતાદિહવિષ્તરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. ઘૃતાદિરૂપ હવિષ્ના પ્રદોષના અધિકરણરૂપ જે આહવનીય આદિ અગ્નિ છે, તે અગ્નિરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. અગ્નિવિષે ઘૃતાદિરૂપ હવિષ્ના પ્રદોષરૂપ જે હવન છે તેનું નામ હૃત છે, તે હવનરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. અહીં યદપિ એક જ અહં શબ્દના ઉચ્ચારણથી ઉક્ત અર્થની સિદ્ધિ થઈ શકે છે, તથાપિ એક એક ક્રતુયજ્ઞાદિ શબ્દની સાથે જે જાહે શબ્દનું ઉચ્ચારણ થયું છે, તે “ક્રતુયજ્ઞાદિકોવિષે એક એકનું જ્ઞાન પણ મારી-પરમેશ્વરની જ ઉપાસના છે;” એ અર્થનું યોગ્ય કરવા વાસ્તે ઉચ્ચારણ થયું છે. આ શ્લોકનો સારાંશ એ છે કે, -જેટલી ક્રિયાઓ છે, તે ક્રિયાની સિદ્ધિ કરનારા જેટલા કારકો છે તથા તે ક્રિયાવડે જે સાધ્ય ક્ષણ છે, તે સર્વ ક્રિયાકારક-ક્ષણ માર્ગ-પરમેશ્વરત્તુ જ સ્વરૂપ છે. મારાથી-પરમેશ્વરથી અતિરિક્ત કોઈ પણ ક્રિયાકારક-ક્ષણ નથી. અહીં કોઈ શબ્દવડે દેવતાવિષયક ધ્યાનરૂપ સંકલ્પનો અર્થ બહુ થયો છે, તથા ‘યજ્ઞ’ સ્માર્ત કર્મોના અર્થે ગ્રહણ થયો છે. (૧૬)

પિતાઽહમસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ ।

વેદં પવિત્રમોંકાર ઋક્ સામ યજુરેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! આ જગતના પિતારૂપ, માતારૂપ, ધાતારૂપ તથા પિતામહ-
રૂપ હું-પરમેશ્વર જ છું. તેમ જ વેદ વસ્તુરૂપ, પવિત્ર વસ્તુરૂપ, ઋકારૂપ, ઋગ્વેદરૂપ,
સામવેદરૂપ તથા યજુર્વેદરૂપ હું-પરમેશ્વર જ છું. ૧૭

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! આ સર્વે પ્રાણીરૂપ જે જગત છે, તે જગતને ઉત્પન્ન કરનારા પિતા-
રૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું; તથા આ જગતને ઉત્પન્ન કરનારી માતારૂપ પણ હું પરમે-
શ્વર જ છું; તથા આ જગતના ધાતારૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું અર્થાત આ જગતનું પોષણ
કરનારો અથવા તેા પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મનાં સુખ-દુઃખરૂપ ફળ દેનારો પણ હું-પરમેશ્વર જ
છું. પ્રાણીઓના પિતાનો પણ જે પિતા હોય તેનું નામ પિતામહ છે. આ પિતામહરૂપ પણ
હું-પરમેશ્વર જ છું. અહીં કોઈ ટીકામાં ‘જગત્’ શબ્દવડે આકાશાદિ સર્વ કાર્યપ્રપંચનું ગ્રહણ
કરીને માયાવિશિષ્ટ શબ્દબ્રહ્મને જગતના પિતારૂપ કહ્યા છે. અને અવ્યક્ત નામે અપરા
પ્રકૃતિને માતારૂપ કહેલ છે અને માયાવડે ઉપહિત અક્ષરને પિતામહરૂપ કહેલ છે. અધિકારી
જનોએ જાણવા યોગ્ય જે પરબ્રહ્મ વસ્તુ છે તેનું નામ વેદ છે. તે વેદ વસ્તુરૂપ પણ હું-
પરમેશ્વર જ છું. અથવા સર્વ વડે જાણવા યોગ્ય જે શબ્દ-સ્પર્શ-રૂપાદિ વસ્તુઓ છે, તેમનું
નામ વેદ છે, તે વેદ વસ્તુરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. અધિકારી જનો જેવડે શુદ્ધિને
પ્રાપ્ત થાય તેનું નામ પવિત્ર છે. એવી શુદ્ધિ કરનારાં ગંગાસ્નાન-ગાયત્રીજપાદિ જે પવિત્ર
છે તે રૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. જાણવા યોગ્ય બ્રહ્મના જ્ઞાનના સાધનરૂપ જે ઋકાર
છે, તે ઋકારરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. અગ્નિહોત્રાદિ ઈર્મોની સિદ્ધિવિષે હપયોગી તથા
વેદ બ્રહ્મવિષે પ્રમાણભૂત જે ઋગ્વેદ છે, સામવેદ છે તથા યજુર્વેદ છે, તે ઋગ્વેદ વેદરૂપ પણ
હું-પરમેશ્વર જ છું. અહીં યજુરેવ ચ એ વચનમાં રહેલો જે વહાર છે, તે વહારવડે અથર્વણ
વેદનું પણ ગ્રહણ કરવું. (૧૭)

ગતિર્મર્તા પ્રમુઃ સાક્ષી નિવાસઃ શરણં સુહૃત્ ।

પ્રભવઃ પ્રલયઃ સ્થાનં નિધાનં વીજમત્યયમ્ ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! હું પરમેશ્વર જ ગતિરૂપ છું, ભર્તારૂપ છું, પ્રભુરૂપ છું, સાક્ષીરૂપ
છું, નિવાસરૂપ છું, શરણરૂપ છું, સુહૃત્રૂપ છું, પ્રભવરૂપ છું, પ્રલયરૂપ છું, સ્થાનરૂપ છું,
નિધાનરૂપ છું તથા નાશથી રહિત બીજરૂપ છું. ૧૮

ટીકાઃ—ઈર્મોવડે જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ફળનું નામ ગતિ છે. એવાં સ્વર્ગોદિ ફળો જે
ગતિરૂપ છે, તે પણ હું-પરમેશ્વર જ છું, સુખનાં સાધનોની પ્રાપ્તિવડે જે પોષણ કરે છે
તેનું નામ ભર્તા છે. આ ભર્તારૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. “આ પુત્રાદિ પદાર્થો
મારા જ છે” આ પ્રકારે પુત્રાદિ પદાર્થોનો સ્વીકાર કરનારો જે સ્વામી છે તેનું નામ પ્રભુ
છે. તે પ્રભુરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. સર્વ પ્રાણીઓનાં શુભાશુભ કર્મોને જે દેખનારો
છે તેનું નામ સાક્ષી છે, જેવા કે સૂર્ય ચંદ્રાદિ છે, તે સાક્ષીરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું.
જેની વિષે વાસ કરીએ તેનું નામ નિવાસ છે. અર્થાત ભોગના સ્થાનનું નામ નિવાસ છે,
તે નિવાસરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. જેની સમીપ હાજો વિનાશને પ્રાપ્ત થાય, તેનું

નામ શરણુ છે અર્થાત્ શરણુગતને પ્રાપ્ત થયેલા જનોનાં દુઃખનો નાશ કરનારાનું નામ શરણુ છે, તે શરણુરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા ન કરીને જે ઉપકાર કરે છે તેનું નામ સુહૃત્ છે, તે સુહૃત્રૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. ઉત્પત્તિ એટલે પ્રભવ અને વિનાશ એટલે પ્રલય અને સ્થિતિ એટલે સ્થાન, તે પ્રભવ-પ્રલય-સ્થાનરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. અથવા જેવડે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તેનું નામ પ્રભવ છે અર્થાત્ સ્રષ્ટાનું નામ પ્રભવ છે અને તે કાર્ય લયભાવને જેવડે પ્રાપ્ત થાય તેનું નામ પ્રલય છે અર્થાત્ સંહારાનું નામ પ્રલય છે અને કાર્ય જેની વિષે રહે તેનું નામ સ્થાન છે અર્થાત્ આધારનું નામ સ્થાન છે. આ પ્રભવ-પ્રલય-સ્થાનરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. કાળે લોગની અયોગ્યતાથી કાળાંતરવિષે લોગવવા યોગ્ય વસ્તુ જેની વિષે રાખીએ તેનું નામ નિધાન છે, અર્થાત્ સુક્ષ્મરૂપ સર્વ વસ્તુઓનું અધિકરણ જે પ્રલયસ્થાન છે તેનું નામ નિધાન છે, અથવા શંખ-પત્રાદિ નિધિનું નામ નિધાન છે. તે નિધાનરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. અને ઉત્પત્તિનું જે કારણ હોય તેનું નામ બીજ છે કે જે બીજ અવ્યય છે, અર્થાત્ જેમ ત્રીહિ-ચવાદિ બીજ વિનાશને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ જે બીજ વિનાશને પ્રાપ્ત થતું નથી, એવું ઉત્પત્તિ વિનાશથી રહિત સર્વના કારણરૂપ બીજ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. (૧૮)

અને વળી—

તપામ્યહમહં વર્ષં નિગ્લામ્યુત્સુજામિ ચ ।

અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ સદસચાહમર્જુન ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! હું પરમેશ્વર જ તાપને કરું છું, હું પરમેશ્વર જ જળરૂપ રસનું આકર્ષણ કરું છું, તે રસને ફરી ભૂમિ વિશે પરિત્યાગ કરું છું, હું પરમેશ્વર જ અમૃતરૂપ છું, મૃત્યુરૂપ છું, સત્ત્વરૂપ છું તથા અસત્ત્વરૂપ છું. ૧૯

ટીકા:—હે અર્જુન ! સર્વના આત્મારૂપ હું-અંતર્યામી પરમેશ્વર જ સૂર્યરૂપ થઇને આ લોકમાં તાપ કરું છું; અને તે તાપની વશતાથી સૂર્યરૂપ હું-પરમેશ્વર જ પૂર્વે કરેલી વૃષ્ટિરૂપી રસને, કેટલાંક મારાં કિરણોવડે, કાતિકાદિ અષ્ટ માસોવિષે આ પૃથિવીમાંથી આકર્ષણ કરું છું. ત્યાર પછી તે સૂર્યરૂપ હું-પરમેશ્વર જ તે આકર્ષણ કરેલા રસને આવાઢાદિ ચાર માસો વિષે કેટલાંક મારાં કિરણોવડે આ પૃથિવીવિષે વૃષ્ટિરૂપે પરિત્યાગ કરું છું. દેવતાઓએ બક્ષણ કરવા યોગ્ય જે અન્ન છે, કે જે અન્નનું બક્ષણ કરીને દેવતાઓ મરણને પ્રાપ્ત થતા નથી, તે અન્નનું નામ અમૃત છે અથવા સર્વ પ્રાણીઓના જીવનનું નામ અમૃત છે, તે અમૃતરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. સર્વ પ્રાણીઓના જે નાશ કરે છે તેનું નામ મૃત્યુ છે, અથવા સર્વ પ્રાણીઓના જે વિનાશ છે તેનું નામ મૃત્યુ છે. આ મૃત્યુરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. જે વસ્તુ જે આધારના સંબંધવાળી હોઇને વિદ્યમાન હોય છે, તે વસ્તુ તે આધારવિષે સત્ કહેવાય છે, અને જે વસ્તુ જે આધારના સંબંધવાળી હોઇને વિદ્યમાન હોતી નથી, તે વસ્તુ તે અધિકરણવિષે અસત્ કહેવાય છે; જેમ કે રૂપ પૃથિવી-જલ-તેજરૂપ આધારના સંબંધવાળું હોઇને વિદ્યમાન હોય છે, તેથી તે રૂપ પૃથિવી-જલ-તેજરૂપ આધારવિષે સત્ કહેવાય છે, અને તેજરૂપ વાયુ-આકાશરૂપ આધારના સંબંધવાળું હોઇને વિદ્યમાન હોતું નથી, તેથી તે રૂપ વાયુ-આકાશવિષે અસત્ કહેવાય છે. એવી સત્ અસત્ત્વપતા અન્ય પદાર્થોવિષે પણ જાણી લેવી. સત્ત્વરૂપ તથા અસત્ત્વરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. કેાઇ ટીકામાં તો સત્ અને અસત્ એ બંને શાબ્દોનો એ અર્થ કર્યો છે કે, શાસ્ત્રવિકૃત સાધુ કર્મનું નામ

સત્ છે અને શાસ્ત્રનિષિદ્ધ અસાધુ કર્મનું નામ અસત્ છે. અન્ય કોઈ ટીકામાં સત્-અસતનો એ અર્થ કર્યો છે કે, જે વસ્તુ દ્વમસ્તિ, દ્વમસ્તિ એ પ્રકારે કરીને કહેવામાં આવે છે, તે વસ્તુ વ્યક્ત કહેવાય છે. જોવા વ્યક્તરૂપ જે નામરૂપાત્મક કાર્યમાત્ર છે, તે વ્યક્ત નામે કાર્ય સત્ કહેવાય છે, અને તે કાર્યરૂપ વ્યક્તતથી વિલક્ષણ તથા નામરૂપના કારણરૂપ જે અવ્યક્ત છે, તે અવ્યક્ત અસત્ કહેવાય છે. અથવા સ્થૂલરૂપ દશ્યનું નામ સત્ છે અને સૂક્ષ્મરૂપ અદશ્યનું નામ અસત્ છે. તે સત્રૂપ તથા અસત્રૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. સદસ્ય એ વચનમાં રહેલો જે ચકાર છે તે ચકાર, વ્યક્ત-અવ્યક્તરૂપ સત્-અસત્ બંનેનો નિષેધ કરીને, તે નિષેધના અવધિરૂપે રહેલો તથા કાર્ય-કારણભાવથી રહિત જે નિર્વિશેષ પરબ્રહ્મ છે તે પણ હું જ છું, એ અર્થનું સૂચન કરવા વાસ્તે છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, સર્વના આત્મારૂપ હું-પરમેશ્વરને જાણીને અધિકારી જનો પોતપોતાના અધિકારાનુસાર પૂર્વોક્ત ઘણે પ્રકારે કરીને મારુ-પરમેશ્વરનું જ ચિંતન કરે છે. (૧૯)

અવતરણિકા:-એ પ્રકારે અહંબદ્ધ ઉપાસનારૂપ એક ભાવવડે, પ્રતીક ઉપાસનારૂપ પૃથક્ ભાવવડે તથા અન્ય ઘણા પ્રકારોવડે મારુ-પરમેશ્વરનું નિષ્કામ થઈને ચિંતન કરનારા જે પૂર્વોક્ત ઉત્તમ-મધ્યમ-મંદ એ ત્રણ પ્રકારના અધિકારીજનો છે તે અધિકારીજનો અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તથા આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિદ્વારા ક્રમે કરીને શુદ્ધિને જ પ્રાપ્ત થાય છે. અને જે પુરુષો સકામ થઈને કોઈ પણ પ્રકારે મારુ-પરમેશ્વરનું ચિંતન કરતા નથી, કિંતુ પોતપોતાની કામનાના વિષયભૂત જે સ્વર્ગોદિ વિષયસુખો છે, તેમની પ્રાપ્તિવાસ્તે કામ્ય કર્મો જ કરે છે, તે સકામ પુરુષો અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરનારાં નિષ્કામ કર્મોના અભાવવડે આત્મજ્ઞાનના શ્રવણોદિ સાધનોને અધોગ્ય થઈને વારંવાર જન્મ-મરણરૂપ સંસારને જ અનુભવે છે; આ અર્થનું હવે શ્રીભગવાન એ શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે:-

ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ પૂતપાપા યજ્ઞૈરિષ્ટા સ્વર્ગતિં પ્રાર્થયંતે ।

તે પુણ્યમાસાદ્ય સુરેંદ્રલોકમશ્નન્તિ દિવ્યાન્દિવિ દેવમોગાન્ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ:-જે ઋગાદિ ત્રણ વેદોને જાણુવાવાળો પુરુષ કામ્ય યજ્ઞવડે મારુ-પરમેશ્વરનું પૂજન કરી સોમરસનું પાન કરતો છતો તથા પાપથી રહિત થતો છતો, સ્વર્ગની પ્રાપ્તિને આકે છે તે સકામ પુરુષ પુણ્યના કૃણરૂપ સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત થઈ સ્વર્ગલોક વિશે રહેલા દિવ્ય દેવોના ભોગોને ભોગવે છે. ૨૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! યજ્ઞવિધે હોતાકૃત જે કર્મ છે, અધ્વર્યુકૃત જે કર્મ છે તથા ઉદ્ગાતાકૃત જે કર્મ છે, તે કર્મના જ્ઞાનના હેતુભૂત, ઋગ્વેદ-યજુર્વેદ-સામવેદ એ ત્રણ વિદ્યા જે પુરુષોની હોય છે, તે પુરુષો ત્રૈવિદ્ય કહેવાય છે. અથવા તે ઋગાદિ ત્રણ વિદ્યાઓને જેઓ સારી રીતે જાણતા હોય તેઓ ત્રૈવિદ્ય કહેવાય છે. ત્રણ વેદોક્ત કર્મ કરાવવાવિધે તથા પોતાની મેળે કરવાવિધે જે સામર્થ્ય છે, તે જ ત્રણ વેદોનું સારી રીતે જાણવું છે એવા ત્રણ વેદોને જાણનારા યાજ્ઞિક પુરુષો અગ્નિષ્ટોમાદિ કામ્ય યજ્ઞોવડે ઇદ્ર-વસુ-રુદ્ર-આદિત્યરૂપ મારુ-પરમેશ્વરનું પૂજન કરીને, અર્થાત્ “પરમેશ્વર જ ઇદ્રાદિરૂપ છે” એ પ્રકારે ઇદ્રાદિરૂપે કરીને મને-પરમેશ્વરને નહિ જાણતા હોવા છતાં પણ સકામ પુરુષો વસ્તુગતથી ઇદ્રાદિ દેવતાઓના પૂજનથી હું-અંતર્યામી પરમેશ્વરનું જ પૂજન કરીને સોમપ થાય છે. સોમવહ્નીનો રસ કાઢીને રસરૂપ સોમને જ વૈદિક અગ્નિવિધે હવન કરીને પરિશેષ રહેલા સોમનું જે પુરુષો પાન કરે છે તેઓ સોમપ કહેવાય છે. સોમના પાનવડે જ પૂતપાપ થયેલા અર્થાત્ સ્વર્ગભોગોનાં પ્રતિબંધક

પાપકર્મોથી રહિત થયેલા જે સકામ પુરુષો કેવળ સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિની જ ઇચ્છા કરે છે, પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિની તથા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની જે પુરુષો ઇચ્છા કરતા નથી અર્થાત્ “સ્વર્ગલોકવિષે કિંચિત્ માન પણ ભય હોતો નથી તથા સ્વર્ગવાળી દેવતા અમૃતભાવને પ્રાપ્ત થાય છે” એ પ્રકારનાં અર્થવાદ્યઅને શ્રવણ કરીને જે સકામ પુરુષો “સ્વર્ગલોક મને પ્રાપ્ત થાય” એ પ્રકારે કેવળ સ્વર્ગસુખની પ્રાપ્તિની જ ઇચ્છા કરે છે, તે સ્વર્ગની કામનાવાળા સકામ પુરુષો અગ્નિષ્ટોમાદિ પુણ્યકર્મોનાં ફળરૂપ દેવરાજ ઇંદ્રના સ્વર્ગલોકરૂપ સ્થાનને પ્રાપ્ત થઈને સ્વર્ગલોકવિષે દિવ્ય દેવલોગો લોગવે છે. જે લોગો મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થતા નથી તે લોગોને દિવ્ય લોગો કહે છે, અને જે લોગો કેવળ દેવતાદેહવડે જ લોગવવામાં આવે છે તે લોગોને દેવલોગો કહે છે અથવા સ્વર્ગવિષે દેવતાઓએ પ્રાપ્ત કરેલા જે લોગો છે તે દેવલોગો કહેવાય છે. અહીં લોગ શબ્દવડે વિષયસુખનો અર્થ ગ્રહણ કરવો અથવા લોગ શબ્દવડે સુખનાં સાધનરૂપ વિષયોને અર્થ ગ્રહણ કરવો. વિષયસુખનું નામ લોગ છે, એ પક્ષવિષે જમંતિ એ શબ્દનો અર્થ અત્મમંતિ એવો કરવો. અને વિષયોનું નામ લોગ છે, એ પક્ષવિષે જમંતિ શબ્દનો અર્થ મુજતે કરવો. અર્થાત્ સકામ પુરુષો સ્વર્ગલોકવિષે વિષયજન્ય દિવ્યસુખનો અનુભવ કરે છે, અથવા દિવ્ય વિષયોને લોગવે છે. (૨૦)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! સ્વર્ગલોકવિષે દિવ્ય લોગો લોગવવાથી સકામ પુરુષોને કયા અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થાય છે?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં, શ્રીભગવાન્ સકામ પુરુષોને થતી મોટાં અનિષ્ટની પ્રાપ્તિનું કથન કરે છે:—

તે તં મુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ ।

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ ૨૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—સકામ પુરુષ વિશાલ સ્વર્ગલોકને લોગવી પુણ્યનો નાશ થવા પછી ફરી આ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રનાણે પ્રસિદ્ધ વેદપ્રતિપાદિત કામ્ય કર્મોનો પુનઃ નિશ્ચય કરતો છતો તથા દિવ્ય લોગોની કામના કરતો છતો સકામ પુરુષ વારંવાર ગમન અગમનને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૧

ટીકા:—હે અર્જુન ! સકામ પુરુષો કામ્યરૂપ પુણ્ય કર્મવડે પ્રાપ્ત થયેલા વિસ્તારવાળા સ્વર્ગલોકને લોગવીને અર્થાત્ પોતપોતાનાં પુણ્ય કર્મની અધિકતાથી સ્વર્ગલોકના અધિક સુખનો અનુભવ કરીને, લોગને ઉત્પન્ન કરનાર પુણ્યકર્મોનો નાશ થવા પછી દેવતાદેહને નાશ થતાં પુનઃ દેહના ગ્રહણ વાસ્તે આ મનુષ્યલોકને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ પુનઃ ગર્ભવાસ વગેરે અનેક પ્રકારનાં દુઃખોનો અનુભવ કરે છે. જેમ પૂર્વે મનુષ્યદેહવિષે કર્મો પુરુષોએ ત્રૈધર્મ્યના નિશ્ચય કર્યો હતો, તેમ આ મનુષ્યદેહવિષે પણ તે ત્રૈધર્મ્યનો જ નિશ્ચય કરે છે, અર્થાત્ ત્રૈધર્મ્યના અનુદાનવિષે જ વત્પર થાય છે. ઋણ, યજ્ઞુષ્, સામ એ ત્રણ વેદોવડે પ્રતિપાદિત જે હોવાનો, અધ્વર્યુનો તથા ઉદ્ગાતાનો ધર્મવિશેષ છે, તે ત્રણ ધર્મોને યોગ્ય જે જ્યોતિષ્ટોમાદિ કામ્ય કર્મો છે, તે કામ્ય કર્મોનું નામ ત્રૈધર્મ્ય છે. એવં ત્રયીધર્મમનુપ્રપન્ના: એ પ્રકારનો જો મૂળ શ્લોકવિષે પાઠ હોય, તો પણ પૂર્વોક્ત અર્થ કરતાં વિલક્ષણ અર્થ સિદ્ધ થતો નથી, કિન્તુ પૂર્વોક્ત અર્થ જ સિદ્ધ થાય છે. ઋણવેદ, યજ્ઞવેદ, સામવેદ એ ત્રણ વેદો ત્રયી કહેવાય છે. તે ત્રણવેદરૂપ ત્રયીવડે પ્રતિપાદિત જે જ્યોતિષ્ટોમાદિ કામ્ય ધર્મ છે, તેનું નામ ત્રયીધર્મ છે. હોવા, અધ્વર્યુ, ઉદ્ગાતા એ ત્રણ નામો, યજ્ઞ કરાવનારા બ્રાહ્મણોનાં હોય છે,

અને અગ્નિષ્ટોમ, જ્યોતિષ્ટોમ એ યજ્ઞવિશેષ હોય છે. અઘ્રપત્નાઃ એ વચનના આદિમાં રહેલો જે અઘ્ર શબ્દ છે તે અઘ્ર શબ્દ, ઉત્તર ઉત્તર જન્મના કર્મવિષયક નિશ્ચયવિષે પૂર્વ પૂર્વ જન્મના કર્મવિષયક નિશ્ચયની અપેક્ષાનું સૂચન કરે છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, વિકર્મજન્મતત્તિ જન્મમૃત્યુ દક્ષિણાવંતો અમૃતત્વં મજંતે ॥ અર્થાત્-ત્રણે વેદોએ પ્રતિપાદન કરેલાં કર્મો કરનારા પુરુષો જન્મ-મૃત્યુથી રહિત થાય છે અને દક્ષિણાવાળા પુરુષો અમૃતલાવને પ્રાપ્ત થાય છે. ઇત્યાદિ સ્તુતિરૂપ અર્થવાદોના કથનપૂર્વક ઋગાદિ વેદોએ પ્રતિપાદન કરેલાં જે જ્યોતિષ્ટોમાદિ કામ્ય કર્મો છે, તે કામ્યકર્મો જ ભોગ-મોક્ષની પ્રાપ્તિવિષે પરમ કારણ છે. મનના નિશ્ચયરૂપ શમ, ધર્મ-યોના નિશ્ચયરૂપ દમ, સર્વ કર્મોના સંન્યાસ, આત્મજ્ઞાન તથા ઈશ્વર એ સર્વેમાં કોઈ પણ સાધન, ભોગ-મોક્ષનું કારણ નથી. આ પ્રકારના પૂર્વ પૂર્વ જન્મના નિશ્ચયને લઈને ઉત્તર ઉત્તર જન્મવિષે પણ સકામ પુરુષો તે પ્રકારના નિશ્ચયને પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી જ સકામ પુરુષો પુનઃ પણ દિવ્ય ભોગોની ઇચ્છા કરીને ગતાગતને જ પ્રાપ્ત થાય છે. પુણ્યકર્મવડે આ મનુષ્ય લોકમાંથી સ્વર્ગલોકપ્રતિ જઈ, તેનું નામ ગત છે અને પુણ્યકર્મોના ક્ષય થતાં સ્વર્ગલોકમાંથી પુનઃ આ મનુષ્ય લોકવિષે આવવું તેનું નામ આગત છે; અર્થાત્ સકામ પુરુષો કામ્ય કર્મો કરીને સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે અને પુણ્યકર્મોના ક્ષય થયા પછી સ્વર્ગલોકમાંથી મનુષ્યલોકવિષે આવીને તે સકામ પુરુષો પૂર્વના સંસ્કારોની વશતાથી પુનઃ કર્મો કરે છે. કર્મોના ભોગવાસ્તે પુનઃ સ્વર્ગમાં જાય છે. ત્યાંથી પુનઃ મનુષ્યલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારે સકામ પુરુષોને ગર્ભાવાસ વગેરે અનેક પ્રકારનાં દુઃખોનો પ્રવાહ નિરંતર થયા કરે છે. એ જ સકામ પુરુષોને મહાન્ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ છે. આ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ મુંઝક ઉપનિષદ્ગ્રંથી શ્રુતિમાં પણ કહેલી છેઃ—જ્વા શેતે અદ્દા યજ્ઞરૂપા અદ્દાદશોષમવરં યેષુ કર્મં । एतच्छ्रेयो यस्मिन् नदन्ति मृदा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥ અર્થાત્-સોળ ઋતિજ, યજ્ઞમાન અને તેની સ્ત્રી એ અદાર જેમના ચલાવનારા ધીવર છે, એવા જે કામ્ય કર્મરૂપ અદ્દ દશવ છે, તે કામ્ય કર્મરૂપ પ્લવ પુરુષને મહાન્ સંસારસમુદ્રમાંથી પાર કરતા નથી. એવાં કામ્ય કર્મોને પોતાના શ્રેયનું સાધન માનીને જે મૂઠ પુરુષો હર્ષને પ્રાપ્ત થાય છે, તે સકામ પુરુષો પુનઃ પુનઃ જરા-મરણને પ્રાપ્ત થાય છે. આ શ્રુતિનો અર્થ આત્મપુરાણના સોળમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે, તેથી અહીં સંક્ષેપથી નિરૂપણ કરેલ છે. અને યદપિ ઘણાં મૂળ પુસ્તકોમાં एवं प्रयत्नमन्ववपन्नाઃ એ પ્રકારનો જ પાઠ હોય છે, તથા શ્રીશંકરાનન્દ સ્વામીએ અને શ્રીનીલકંઠ પંડિતે પણ આ પ્રકારના પાઠનો અંગીકાર કરીને વ્યાખ્યાન કર્યું છે, તથાપિ ગીતાશાખ્યનું વ્યાખ્યાન કરનારા શ્રીસ્વામી આનન્દગિરિએ તથા શ્રીસ્વામી મધુસૂદને એવં हि त्रैषम्यन्ववपन्नाઃ એ પ્રકારના પાઠનો અંગીકાર કરીને જ વ્યાખ્યાન કર્યું છે. આ કારણથી આ ગ્રંથમાં પણ એવં हि त्रैषम्यન્વવपन्ना એ જ પાઠ રાખ્યો છે. (૨૧)

અવતરણિકાઃ-પૂર્વે જે પ્રલોકોવડે સમ્યક્ જ્ઞાનથી રહિત સકામ પુરુષોની ગતિ કથન કરી. હવે સમ્યક્ જ્ઞાનવાળા નિષ્કામ પુરુષોની ગતિનું શ્રીભગવાન કથન કરે છેઃ-

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ ૨૨ ॥

પ્રલોકાર્થઃ-જે અધિકારીજન અનન્ય યદ્ય ચિંતન કરતો છતો મારો-પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે તે નિત્યયુક્ત પુરુષના યોગક્ષેમને હું-પરમેશ્વર જ પ્રાપ્ત કરું છું. ૨૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! અન્ય એટલે લેહદૃષ્ટિનો વિષય જેમને વિદ્યમાન નથી તેઓ અનન્ય કહેવાય છે, અર્થાત્ જે પુરુષો સર્વત્ર અદ્વિતીય બ્રહ્મને જ દેખે છે તથા સર્વ વિષયલોભોની ઇચ્છાથી રહિત છે તથા “હું જ ભગવાન વાસુદેવ સર્વાત્મારૂપ છું, મારાથી ભિન્ન કશિયત્ માત્ર પણ વસ્તુ નથી” એ પ્રકારનો નિશ્ચય કરીને પ્રત્યક્ આત્માને સર્વદા ચિંતન કરતાં જે સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન વિરક્ત સંન્યાસી મને-પરબ્રહ્મને પોતાના આત્મારૂપે કરીને સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષો મારા-પરિપૂર્ણ બ્રહ્મા અલોક બાવે કરીને કૃતકૃત્ય જ થાય છે. એવા તત્ત્વવેત્તા પુરુષોને પુનઃ સંસારની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

અર્જુને કરેલી શંકા:-“હે ભગવન્ ! એકેત્વદર્શનવિષે જેમની નિષ્ઠા છે તથા અત્યંત નિષ્કામતાવડે યુક્ત તથા પોતાની ઇચ્છાપૂર્વક પ્રયત્ન નહિ કરનારા એવા જે તત્ત્વવેત્તા પુરુષો છે તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષોનો આ શરીરના રક્ષણ વાસ્તેનો યોગક્ષેમ કયા પ્રકારે સિદ્ધ થશે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં હિતિ ॥ નિરંતર આદરપૂર્વક પરમેશ્વરના ધ્યાનવિષે જે તત્પર હોય તે નિત્યાભિયુક્ત કહેવાય છે. જે ધ્યાનનિષ્ઠ પુરુષો માત્ર પોતાના દેહની યાત્રાવાસ્તે પણ પ્રયત્ન કરતા નથી, એવા તત્ત્વવેત્તા પુરુષોના યોગને તથા ક્ષેમને હું-પરમેશ્વર જ પ્રાપ્ત કરું છું. પૂર્વે અપ્રાપ્ત અન્ન-વસ્ત્રાદિ પદાર્થોની જે પ્રાપ્તિ છે તેનું નામ યોગ છે અને પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થોનું જે પરિરક્ષણ છે તેનું નામ ક્ષેમ છે. યદ્યપિ તત્ત્વવેત્તા પુરુષો પોતાના શરીરની સ્થિતિવાસ્તે યોગક્ષેમની ઇચ્છા કરતા નથી, તથાપિ હું-અંતર્યામી ઇશ્વર પોતાની મેળે જ તેમના યોગક્ષેમને સિદ્ધ કરું છું. જેમ પોતાની ઇચ્છાથી રહિત બાળકના યોગક્ષેમને તેનાં માતા-પિતા જ સિદ્ધ કરે છે, તેમ હું-પરમેશ્વર જ તત્ત્વવેત્તા પુરુષનાં યોગક્ષેમને સિદ્ધ કરું છું. જે કારણથી મિયો દિજ્ઞાનિર્ણયર્પમહં સ ચ મમ મિયઃ ॥ વહારાઃ સર્વં શૈત્વે જ્ઞાની સ્વાત્મેવ મે મતમ્ ॥ ઇત્યાદિ વચનોવડે હું-પરમેશ્વર જ્ઞાનવાન્ પુરુષોને પોતાના આત્મારૂપ કથન કરાયેલા છું તથા પોતાના આત્મારૂપ હોવાથી જ જ્ઞાનવાન્ પુરુષ મને-પરમેશ્વરને અત્યંત પ્રિય છે અને હું-પરમેશ્વર તે જ્ઞાનવાન્ પુરુષને અત્યંત પ્રિય છું. એવા આત્મારૂપ તથા અત્યંત પ્રિય જ્ઞાનવાન્ પુરુષના યોગક્ષેમને સિદ્ધ કરવો મને-પરમેશ્વરને ઉચિત જ છે. યદ્યપિ સર્વ પ્રાણીઓના યોગક્ષેમને હું-પરમેશ્વર જ પ્રાપ્ત કરું છું, કેવળ જ્ઞાનવાન્ પુરુષોના જ યોગક્ષેમને પ્રાપ્ત કરતો નથી, તથાપિ અન્ય પ્રાણીઓના યોગક્ષેમને જે પરમેશ્વર પ્રાપ્ત કરે છે, તે પ્રાણીઓના પ્રયત્નને પ્રથમ ઉત્પન્ન કરીને તે પ્રયત્નદ્વારા જ પ્રાણીઓને યોગક્ષેમની પ્રાપ્તિ કરે છે, પણ પ્રયત્નવિના પ્રાપ્તિ કરતા નથી. અને જ્ઞાનવાન્ પુરુષ તો યોગક્ષેમની પ્રાપ્તિવાસ્તે પ્રયત્ન ઉત્પન્ન નહિ કરીને જ યોગક્ષેમની પ્રાપ્તિ કરે છે. આટલી બળવિષે વિશેષતા છે. અને કોઇ ટીકાવિષે તો યોગક્ષેમનો એ અર્થ કયો છે કે, પૂર્વે અપ્રાપ્ત યોગલૂભિકાની જે પ્રાપ્તિ છે તેનું નામ યોગ છે, અને પૂર્વે પ્રાપ્ત યોગલૂભિકાનું જે રક્ષણ છે તેનું નામ ક્ષેમ છે. કોઇ ટીકામાં યોગત્વ ક્ષેમ યોગક્ષેમ એ પ્રકારનો સમાસ કરીને તે ‘યોગક્ષેમ’ નો એ અર્થ કયો છે કે, નિરંતર બ્રહ્મનિષ્ઠાનું નામ યોગ છે. આ બ્રહ્મનિષ્ઠારૂપ યોગનો જે ક્ષેમ છે અર્થાત્ આધ્યાત્મિક આદિ ઉપદ્રવોવડે જે વિચ્છેદથી રહિતપણું છે તેનું નામ યોગક્ષેમ છે. એવા યોગક્ષેમને હું-પરમેશ્વર જ સર્વદા સિદ્ધ કરું છું. (૨૨)

અપતરણિકા:-“હે ભગવન્ ! આપ-પરમેશ્વરથી ભિન્ન બીજી કોઇ વસ્તુ નથી, કિન્તુ સર્વ પદાર્થ તમારું જ સ્વરૂપ છે, તેથી ઇદ્રાદિ અન્ય દેવતાઓ પણ તમારું જ સ્વરૂપ છે. ઇદ્રાદિ દેવતા તમારાથી જુદા નથી. તેથી જેમ સાક્ષાત્ તમારા ભક્તો તમને-પરમેશ્વરને જ બળે છે, તેમ ઇદ્રાદિ અન્ય દેવતાઓના ભક્તો પણ વસ્તુગતિથી તમને-પરમેશ્વરને જ બળે છે.

આ રીતે તમારા ભક્તોવિષે તથા અન્ય દેવતાઓના ભક્તોવિષે દ્વિચિત્ર માત્ર પણ વિશેષતા સિદ્ધ થતી નથી. તેથી ઇદ્રાદિ અન્ય દેવતાઓના ભક્તો પુનઃ પુનઃ ગમન-આગમનને પ્રાપ્ત થાય છે અને મને-પરમેશ્વરને અનન્ય ધર્મને ચિંતન કરનારા જ્ઞાનવાન ભક્તો કૃતકૃત્ય થાય છે, એ પૂર્વોક્ત આપનું વચન કેવી રીતે સંગત થશે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

યેઽપ્યન્યદેવતામક્તા યજંતે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।

તેઽપિ મામેવ કૌંતેય યજંત્યવિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે કૌંતેય ! અન્ય દેવતાઓના પણ જે ભક્ત શ્રદ્ધાશુક્ત ધર્મ પૂજન કરે છે તે ભક્ત પણ અજ્ઞાનપૂર્વક માફ-પરમેશ્વરનું જ પૂજન કરે છે. ૨૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! જેમ મારા (પરમેશ્વરના) ભક્તો માફ (પરમેશ્વરનું) જ પૂજન કરે છે, તેમ જે ઇદ્રાદિ અન્ય દેવતાઓના ભક્તો પણ આસ્તિક્ય શુદ્ધિરૂપ શ્રદ્ધાવટે શુક્ત ધર્મને જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞો કરીને ઇદ્રાદિ દેવતાઓનું પૂજન કરે છે, તે અન્ય દેવતાઓના ભક્તો પણ વસ્તુગતિથી તે તે દેવતારૂપે રહેલા માફ (પરમેશ્વરનું) જ પૂજન કરે છે. પરંતુ અન્ય દેવતાઓના ભક્તો માફ (પરમેશ્વરનું) અવિધિપૂર્વક જ પૂજન કરે છે, એટલે કે અજ્ઞાનપૂર્વક જ પૂજન કરે છે, અર્થાત્ “પરમેશ્વર જ સર્વના આત્મારૂપ છે” એ પ્રકારે મને (પરમેશ્વરને) સર્વના આત્મારૂપ ન જાણીને તથા ઇદ્રાદિ દેવતાઓને મારાથી (પરમેશ્વરથી) ભિન્ન કંઈપણ અન્ય દેવતાઓના ભક્તો માફ (પરમેશ્વરનું) પૂજન કરે છે. આ કારણથી જ ઇદ્રાદિ દેવતાઓના ભક્તો પુનઃ પુનઃ જન્મ-મરણરૂપ સંસારને પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ ટીકાવિષે ભવિષ્યપૂર્વક એ વચનનો એવો અર્થ કર્યો છે કે-અલેહશુદ્ધિનું નામ વિધિ છે. આ અલેહશુદ્ધિરૂપ વિધિથી પુરુષો રહિત હોય છે તેથી અન્ય દેવતાઓના ભક્તો વસ્તુગતિથી હું-સર્વાત્મારૂપ પરમેશ્વરનું પૂજન કરવા હોવા છતાં પણ તેમનું પૂજન અવિધાપૂર્વક જ છે. અલેહશુદ્ધિપૂર્વક કરેલું માફ (પરમેશ્વરનું) પૂજન જ વિધિપૂર્વક પૂજન હોય છે. (૨૩)

અવતરણિકા:-હવે શ્રીભગવાન્ સકામ પુરુષોના ભગનવિષે અવિધિપૂર્વકપણાને સ્પષ્ટ કરીને સકામ પુરુષોની-સ્વર્ગીદિ ક્ષણથી પણ-પ્રવ્યુત્તિનું કથન કરે છે:-

અહં हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रसुरेव च ।

न तु मामभिजानंति तत्त्वेनातश्च्यवंति ते ॥ ૨૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-હું-પરમેશ્વર જ સર્વ યજ્ઞોના ભોક્તા છું તથા ક્ષણપ્રકાતા છું, આ વાત પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ સકામ પુરુષ મને-પરમેશ્વરને તે રૂપે કરી જાણતો નહિ હોવાથી પુનઃ સર્વુત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે ૨૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! અધિકારી જનોની પ્રત્યે શાસ્ત્રે વિધાન કરેલા જોડલા શ્રૌત તથા સ્માર્ત યજ્ઞો છે, તે સર્વ યજ્ઞોના હું-પરમેશ્વર જ ઇદ્રાદિ દેવતારૂપે કરીને ભોક્તા છું, તથા હું-પરમેશ્વર જ પોતાના અંતર્યામીરૂપે કરીને અધિયત્તરૂપ હોવાથી યજ્ઞોના ક્ષણનો પ્રકાતા છું, એ વાત શ્રુતિ-સ્મૃતિઓવિષે પ્રસિદ્ધ જ છે. એવા મને-પરમેશ્વરને અન્ય દેવતાઓના સકામ ભક્તો વસ્તુરૂપે કરીને જાણતા નથી. અર્થાત્ “ભગવાન્ વાસુદેવ જ ઇદ્રાદિ દેવતારૂપે કરીને સર્વ યજ્ઞોના ભોક્તારૂપ છે અને પોતાના અંતર્યામીસ્વરૂપે કરીને યજ્ઞોના ક્ષણનો પ્રકાતા છે, એવા સર્વાત્મારૂપ પરમેશ્વરથી ભિન્ન બીજો કોઈ આરાધન કરવા યોગ્ય નથી.”

એ પ્રકારના સ્વરૂપે કરીને સકામ પુરુષો મને-પરમેશ્વરને બાંધતા નથી. આ પ્રકારથી જ અન્ય દેવતાઓના સકામ ભક્તો કૃણથી પ્રચ્યુતિને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ મારા-પરમેશ્વરના વાસ્તવિક સ્વરૂપને નહિ બાળીને સકામ પુરુષો મહાન્ આયાસવડે ઇંદ્રાદિ દેવતાઓનું પૂજન કરતા હોવા છતાં પણ મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે તે કર્મોનું અર્પણ નહિ કરીને કામ્ય કર્મોના પ્રભાવથી પૂર્વોક્ત ધૂમાદિ માર્ગવડે તે તે દેવતાના લોકોને પ્રાપ્ત થઈને તે લોકના ભોગના અન્તવિષે ત્યાંથી પ્રચ્યુત થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, તે તે લોકના ભોગોનાં જનક જે પુણ્ય-કર્મો છે, તે કર્મોના ભોગવડે નાશ થયા પછી સકામ કર્મી પુરુષો તે તે દેવતાના દેહાદિકાથી વિયોગવાળા થતાં યુગ દેહના અદ્ભુત વાસ્તે આ મનુષ્ય લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. અને જે અધિકારીજનો ઇંદ્રાદિ સર્વ દેવતાઓવિષે સર્વ અન્તર્યામીરૂપ ભગવાનને જ દેખતાં યજ્ઞાદિ કર્મો કરે છે તથા સર્વ કર્મોને અંતર્યામી પરમેશ્વરવિષે જ અર્પણ કરે છે, તે નિષ્કામ પુરુષો ઉપાસનાસહિત કર્મોના પ્રભાવથી પૂર્વોક્ત અગ્નિદાદિ માર્ગદ્વારા બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થઈને, તેમાં આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈને બ્રહ્મલોકના ભોગોના અંતવિષે કેવલ્યમોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારે સકામ પુરુષોનાં કૃણવિષે તથા નિષ્કામ પુરુષોનાં કૃણવિષે મહાન્ ભેદ છે. (૨૪)

અવતરણિકા:-ઇંદ્રાદિ અન્ય દેવતાઓનું પૂજન કરનારા પુરુષોને અનાવૃત્તિરૂપ કૃણને અભાવ થવા છતાં પણ તે તે દેવતાના પૂજનને અનુસાર તે તે ક્ષુદ્રકૃણની પ્રાપ્તિ અવશ્ય કરીને થાય છે: આ અર્થનું કથન કરતાં શ્રીભગવાન્, સાક્ષાત્ પરમેશ્વરનું પૂજન કરનારા ભક્તજનોની અન્ય દેવતાઓના ભક્તોથી વિલક્ષણતાનું કથન કરે છે:-

યાંતિ દેવવ્રતા દેવાન્ પિતૃન્યાંતિ પિતૃવ્રતાઃ ।

ભૂતાનિ યાંતિ ભૂતેજ્યા યાંતિ મદ્યાજિનોઽપિ મામ્ ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-દેવતાઓના પૂજક દેવતાઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે, પિતરોના પૂજક પિતરોને પ્રાપ્ત થાય છે, ભૂતોના પૂજક ભૂતોને પ્રાપ્ત થાય છે તથા મારા-પરમેશ્વરનો પૂજક મને-પરમેશ્વરને જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! અન્તઃકરણરૂપ ઉપાધિના સત્-રજ-તમ એ ત્રણ ગુણોના લેહવડે તે અવિધિપૂર્વક ભજન કરનારા પુરુષો પણ સાર્વિક, રાજસ, તામસ એ ભેદે કરીને ત્રણ પ્રકારના હોય છે. તેમાં ઇંદ્રાદિ દેવતાઓનું બલિહાર, પ્રદક્ષિણા, નમસ્કાર ઇત્યાદિ પૂજનરૂપ જેમને મત છે, તે પુરુષોનું નામ દેવમત છે. એવા દેવતાઓનું પૂજન કરનારા પુરુષો ઇંદ્રાદિ દેવતાઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે. દેવતાઓનું પૂજન કરનારા પુરુષો સાર્વિક કહેવાય છે. શ્રાદ્ધાદિ કર્મોવડે અગ્નિવાતાદિ પિતરોનું આરાધન કરનારા જે પુરુષો છે તેઓ પિતૃ-મત કહેવાય છે. એવા પિતરોનું આરાધન કરનારા પુરુષો પિતરોને જ પ્રાપ્ત થાય છે. પિતરોનું આરાધન કરનારા પુરુષો રાજસ કહેવાય છે. યજ્ઞ, રાક્ષસ, વિનાયક, માતૃગણ ઇત્યાદિ ભૂતોનું પૂજન કરનારા જે પુરુષો છે, તેઓ ભૂતેજ્ય કહેવાય છે. એવા ભૂતોનું પૂજન કરનારા પુરુષો ભૂતોને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ભૂતોનું પૂજન કરનારા પુરુષો તામસ કહેવાય છે. આટલા કથનવડે, પરમેશ્વરથી અન્ય દેવતાઓના આરાધનનું તે તે દેવતારૂપની પ્રાપ્તિરૂપ નાશવાન્ કૃણ કહ્યું. હવે પરમેશ્વરના આરાધનનાં પરમેશ્વરરૂપતાની પ્રાપ્તિરૂપ અવિનાશી કૃણનું કથન કરે છે:-યાંતિ મદ્યાજિનોપિ માં ॥ હે અર્જુન ! મારુ-પરમેશ્વરનું જ પૂજન કરવાનો જેમનો સ્વભાવ છે, તેઓ મદ્યાજ્ય કહેવાય છે, અર્થાત્ જે પુરુષો ઇંદ્રાદિ

દેવતાઓવિષે મને-પરમેશ્વરને જ વ્યાપક દેખીને નિરંતર મને-પરમેશ્વરને જ આરાધનપરાયણ થાય છે, તે મારા ભકતો મને-પરમેશ્વરને જ અલેક્ષરૂપે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે. જે જેનું આરાધન કરે છે તે તે ભાવને જ પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે. તે વખતે યથોચિત્તે તદેવ મવતિ ॥ અર્થાત્ જે પુરુષ જે જે દેવતાની ઉપાસના કરે છે, તે પુરુષ મરણની પછી તે તે દેવતાભાવને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ શ્લોકમાં શ્રીભગવાનનો એ અભિપ્રાય છે કે-પરમેશ્વરનું આરાધન કરવાવિષે તથા ઇદ્રાદિ અન્ય દેવતાઓનું આરાધન કરવાવિષે આયાસ સમાન હોવા છતાં પણ જીવ અવિનાશી કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ કરનારા અંતર્યામી પરમેશ્વરનું આરાધન ન કરીને અન્ય ઇદ્રાદિ દેવતાઓનું આરાધન કરીને નાશવાન કૃષ્ણને જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી અજ્ઞાની જીવોના દૃષ્ટ અદૃષ્ટનો પ્રભાવ કાંઈ આશ્ચર્યરૂપ છે, કે જે દૃષ્ટ અદૃષ્ટના પ્રભાવથી અજ્ઞાની જીવ સુક્ષિત કરનારા પરમેશ્વરના આરાધનનો પરિત્યાગ કરીને તુચ્છ કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ વારંતે ઇદ્રાદિ દેવતાઓનું જ આરાધન કરે છે. (૨૫)

અવતરણિકાઃ-માટે પરમેશ્વરથી અન્ય દેવતાઓનો પરિત્યાગ કરીને અધિકારી જને કેવળ પરમેશ્વરનું જ આરાધન કરવું. જે કારણથી પરમેશ્વરનું આરાધન અધિકારી પુરુષને મોક્ષરૂપ અવિનાશી કૃષ્ણની જ પ્રાપ્તિ કરે છે તથા અન્ય દેવતાઓનું આરાધન કરવાવિષે પુરુષને દ્રવ્યનું ખર્ચ વગેરે જેટલો આયાસ થાય છે, તેટલો આયાસ પરમેશ્વરનું આરાધન કરવામાં થતો નથી, કિન્તુ પરમેશ્વરનું આરાધન અત્યંત સુગમ છે; એ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કહે છે:-

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।

તદહં ભક્ત્યુપહૃતમશ્રામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥ ૨૬ ॥

શ્લોકાર્થઃ-જે કોઈ પુરુષ મને-પરમેશ્વરને ભક્તિવડે પત્ર, પુષ્પ, ફળ અથવા જળ આપે છે તે શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા પુરુષના ભક્તિપૂર્વક અર્પણ કરેલ પત્ર પુષ્પાદિકનો હું-પરમેશ્વર અંગીકાર કરું. ૨૬

ટીકાઃ-હે અર્જુન ! પત્ર, પુષ્પ, ફળ, જળ ઇત્યાદિ જે કોઈ વસ્તુ વિના પ્રયત્ન પ્રાપ્ત થાય છે, તે અત્યંત સુલભ વસ્તુઓમાંથી હરકોઈ પત્ર-પુષ્પાદિ વસ્તુને જે કોઈ મનુષ્ય અનંત મહાન વિભૂતિવાળા મારી-પરમેશ્વરની પ્રત્યે ભક્તિવડે અર્પે છે, અર્થાત્ “પરમેશ્વરથી પર ખીન્નું કોઈ નથી” એ પ્રકારની બુદ્ધિપૂર્વક જે નિરતિશય પ્રીતિ છે તે પ્રીતિવડે જે પુરુષ જીવની પેઠે મારી-પરમેશ્વરની પ્રત્યે તે વસ્તુનું અર્પણ કરે છે; તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ એક મહારાજાના રાજ્યમાં રહેલા જેટલા પદાર્થો છે તે સર્વ પદાર્થ વસ્તુગતિથી તે મહારાજાના જ છે. તે મહારાજાના પદાર્થોને જ જીવલોક પ્રીતિપૂર્વક મહારાજાની પ્રત્યે અર્પણ કરે છે. તેવડે તે મહારાજા પરિતોષને પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ આ જગતમાં જેટલા પદાર્થો છે તે સર્વ પદાર્થો મારા-પરમેશ્વરના જ છે; એવો કોઈ પણ પદાર્થ આ જગતમાં નથી કે જે પદાર્થ મારા-પરમેશ્વરનો ન હોય; એવા મારા-પરમેશ્વરના પદાર્થોને જ જે પુરુષો પ્રીતિપૂર્વક મારી-પરમેશ્વરની પ્રત્યે અર્પણ કરે છે, તે પ્રીતિપૂર્વક અર્પણ કરેલાં શુદ્ધબુદ્ધિવાળા પુરુષોનાં પત્ર-પુષ્પાદિ અત્યંત તુચ્છ પદાર્થોને પણ હું-પરમેશ્વર ભોજન કરું છું; અર્થાત્ જેમ કોઈ પુરુષ અન્નનું ભોજન કરીને તૃપ્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ હું-પરમેશ્વર પણ પત્ર-પુષ્પાદિ પદાર્થોનો પ્રીતિપૂર્વક સ્વીકાર કરીને જ તૃપ્તિને પ્રાપ્ત થાઉં છું. યદપિ ભ્રામિ એ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ ભ્રમણ કર્તવ્ય જ છે, તથાપિ તે મુખ્ય અર્થનો પરિત્યાગ કરીને તે શબ્દની લક્ષણાવૃત્તિથી જે પ્રીતિપૂર્વક સ્વીકૃત્તરૂપ અર્થનો અંગીકાર કર્યો છે, તે પ્રીતિની અતિશયવાની ઉત્તુવાનું

બોધન કરવાવાસ્તે ક્યો છે. અર્થાત્ લક્ષિતપૂર્વક અર્પણ કરેલાં પત્ર-પુષ્પાદિ પદાર્થોના સ્વીકાર માત્રથી જ હું-પરમેશ્વર અત્યંત પ્રસન્ન થાઉં છું. અને શ્રુતિમાં પણ દેવતાઓવિષે મનુષ્યોની પેઠે લોભન કર્તૃત્વનો નિષેધ જ ક્યો છે. આ કારણથી પણ અમામિ શબ્દની સ્વીકારરૂપ અર્થવિષે લક્ષણ કરવી ઉચિત છે. શ્રુતિ કહે છે કે-ન હ વ દેવા અમંતિ ન પિવંતિ एतदे-વામ્નં દુષ્ટા નૃવ્યન્તિ-અર્થાત્-જેમ એક મનુષ્ય અભાદિ પદાર્થોનું લોભન કરે છે તથા જલાદિ-કોનું પાન કરે છે, તેમ દેવતા અભાદિકોનું લોભન કરતા નથી તથા જલાદિકોનું પાન પણ કરતા નથી. કિંતુ દેવતાઓ કેવળ અમૃતદર્શનવડે જ તૃપ્તિને પ્રાપ્ત થાય છે.

અર્જુને કરેલી સંકા:-“હે ભગવન્! આપ સાક્ષાત્ પરમેશ્વર હોઇને એવી પત્ર-પુષ્પાદિ તુચ્છ વસ્તુઓનો શાવાસ્તે સ્વીકાર કરો છો? મહાન્ પુરુષોએ તો મોટી વસ્તુનો જ સ્વીકાર કરવો ઉચિત છે.”

શ્રીભગવાન્ તે તુચ્છ વસ્તુઓનો સ્વીકાર કરવાવિષે હેતુનું કથન કરે છે-મક્ષ્ણપદ્ધતં દત્તિ-પત્ર-પુષ્પાદિ વસ્તુઓ યદપિ તુચ્છ છે, તથાપિ તે મુક્ત જનોએ / પત્રપુષ્પાદિ અત્યંત પ્રીતિરૂપ લક્ષિતવડે મારી-પરમેશ્વરની પ્રત્યે અર્પણ કરેલાં છે. એ કારણથી-હું-પરમેશ્વર તે પત્ર-પુષ્પાદિ તુચ્છ પદાર્થોને પણ મહાન્ પદાર્થરૂપ માનીને તેમનો સ્વીકાર કરું છું; અર્થાત્ તે તે વસ્તુનો સ્વીકાર કરવાવિષે કોઇ તે તે વસ્તુની સુંદરતા વા મહત્તા નિમિત્ત નથી, કિંતુ અત્યંત પ્રીતિપૂર્વક સમર્પણ જ તે વસ્તુનો સ્વીકાર કરવાવિષે નિમિત્ત છે. અહીં મક્ષ્યા પ્રવચ્છતિ એ વચનમાં લક્ષિતનું કથન કરીને, પુનઃ મક્ષ્ણપદ્ધતં એ વચનવિષે જે ભગવાને લક્ષિતનું કથન કર્યું છે, તે એ અર્થનું સૂચન કરવાવાસ્તે કથન કર્યું છે કે-જે પુરુષ બ્રાહ્મણ છે તથા બહુ તપસ્વી છે, પરંતુ મારી-પરમેશ્વરની લક્ષિતથી રહિત છે, તે તે લક્ષિતહીન તપસ્વી બ્રાહ્મણે કોઇ મોટી વસ્તુ અર્પી હોવા છતાં પણ હું-પરમેશ્વર તે વસ્તુનો સ્વીકાર કરતો નથી. તેથી હું-પરમેશ્વરકૃત વસ્તુનો સ્વીકાર કરવાવિષે કોઇ બ્રાહ્મણત્વાદિ ઉત્તમ જાતિ તથા તપસ્વીપણું નિમિત્ત નથી, કિંતુ દેનારા પુરુષની કેવળ પરમ પ્રીતિ જ તે સ્વીકાર કરવાવિષે નિમિત્ત છે. અથવા જેમ અત્યંત પ્રીતિપૂર્વક માતાએ આપેલા પદાર્થોને બાળક ભક્ષ્યાભક્ષ્ય વિચારથી રહિત થઇને ભક્ષણ કરે, તેમ ભક્ત જનોની અત્યંત પ્રીતિવડે જેનું ભક્ષ્યાભક્ષ્ય વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રતિબદ્ધ થયું છે, એવો જે હું-પરમેશ્વર છું, તે હું-પરમેશ્વર લક્ષિતપૂર્વક અર્પણ કરેલા ભક્તજનોના પત્ર-પુષ્પાદિ પદાર્થોને પોતાની લીલાના અવતારોવડે સાક્ષાત્ જ ભક્ષણ કરું છું; જેમકે શ્રીહામા બ્રાહ્મણે અત્યંત પ્રીતિપૂર્વક આપેલા વાંદુલને મેં-પરમેશ્વરે ભક્ષણ કરેલ છે તથા શળરીએ અત્યંત પ્રીતિપૂર્વક આપેલા બદરીશ્વેલને મેં-પરમેશ્વરે ભક્ષણ કરેલ છે. તેથી કેવળ અનન્ય લક્ષિત જ મારા-પરમેશ્વરના પરિતોષનું નિમિત્ત છે. બીજા ઇંદ્રાદિ દેવતાઓનો પરિતોષ કરવાવિષે જેમ ઘણા દ્રવ્યનો ખર્ચ તથા શરીરનો આયાસ ઇત્યાદિ નિમિત્ત હોય છે, તેમ મારો-પરમેશ્વરનો પરિતોષ કરવાવિષે નિમિત્ત અવશ્ય અપેક્ષિત નથી; કિંતુ કેવળ એક ભક્ત જ અપેક્ષિત છે. તેથી અધિકારી જનોએ બીજા દેવતાઓનો પરિત્યાગ કરીને એક માફ-પરમેશ્વરનું આરાધન કરવું. અને કોઈ ટીકામાં તો વર્ત્ત્ત્વ એ શ્લોકનો એ અર્થ ક્યો છે કે-(દેવે રૂપે વાછેરવ ચલં વાચલમેવ ચ । ચલં સંન્યાસિનો રૂપમચલં પ્રતિમાદિરુમ્ ॥ અર્થાત્-પરમેશ્વર વાસુદેવનાં ચલ અને અચલ એ બે રૂપો હોય છે. તેમાં સંન્યાસી ચલરૂપ છે અને શાલિગ્રામ-પ્રતિમાદિ અચલરૂપ છે.) આ શાસ્ત્રનાં વચનવિષે સંન્યાસી તથા શાલિગ્રામ-પ્રતિમાદિ પરમેશ્વરનું રૂપ કહેલું છે. અમ્યાગતઃ સ્વયં વિષ્ણુઃ-અર્થાત્-લોભનને સમયે ગૃહવિષે પ્રાપ્ત થયેલો અતિથિ સાક્ષાત્ વિષ્ણુરૂપ હોય છે, આ સ્મૃતિમાં પણ અતિથિને વિષ્ણુરૂપ કહેલ છે. તેથી જે અધિકારી પુરુષ શાલિગ્રામવિષે અથવા પ્રતિમાવિષે લક્ષિતપૂર્વક પત્રપુષ્પાદિ મારી-પરમેશ્વરની

પ્રત્યે અર્પણ કરે છે, તે ભક્તિપૂર્વક અર્પણ કરેલાં પત્ર-પુષ્પાદિકોના હું-પરમેશ્વર અંગીકાર કરું છું. અથવા ભોજનકાળવિષે ગૃહવિષે પ્રાપ્ત થયેલો જે અતિથિ છે, તે અન્નાર્થી અતિથિની પ્રત્યે જે પુરુષ જેમ શાક-ફલાદિ ભોજન કરે છે તેમ, શાકફલાદિ ભક્તિપૂર્વક આપે છે, તે પુરુષનાં ભક્તિપૂર્વક આપેલાં પત્ર-પુષ્પાદિકોને હું-પરમેશ્વર સાક્ષાત્ તે અતિથિના સુખવડે ભોજન કરું છું. (૨૬)

અવતરણિકા:-“હિ ભગવન્ ! જે ભજનવડે આપ પ્રસન્ન થાઓ છો, તે આપનું ભજન કયા પ્રકારનું હોય છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ તે ભજનના પ્રકારનું કથન કરે છે:-

યત્કરોપિ યદશ્રાસિ યજ્જુહોસિ દદાસિ યત્ ।

યત્પસ્યસિ કૌંતેય તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥ ૨૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે કૌંતેય ! તું જે કરે છે, જે ભોજન કરે છે, જે હોમ કરે છે, જે દાન કરે છે તથા જે તપ કરે છે તે સર્વને તું મને-પરમેશ્વરને અર્પણ કર. ૨૭

ટીકા:-હે અર્જુન ! શાસ્ત્રની આજ્ઞા વિના જ કેવળ રાગવડે પ્રાપ્ત જે ગમન-આગમન-રૂપ લૌકિક કર્મને તું કરે છે, પોતાની તૃપ્તિ વાસ્તે અથવા કર્મોની સિદ્ધિ વાસ્તે જે અન્નનું તું ભોજન કરે છે તથા શાસ્ત્રના બળથી જે નિત્ય અગ્નિહોત્રાદિ હોમ તું કરે છે, (અહીં જુદોપિ એ હોમનો વાચક શબ્દ શ્રૌત-સ્માર્ત્ત સર્વ હોમોનું ઉપલક્ષણ છે) અર્થાત્ શ્રૌત-સ્માર્ત્તરૂપ જેટલા હોમો તું કરે છે, અતિથિ બ્રાહ્મણાદિકોની પ્રત્યે જે તું અન્ન-સુવર્ણાદિ પદાર્થો આપે છે, તથા પ્રતિવર્ષે અશ્વાત પાપોની અને પ્રમાદકૃત પાપોની નિવૃત્તિ કરવા વારને જે તું ચાંદ્રાયણ ત્રતાદિ તપ કરે છે, અથવા યથેચ્છાપૂર્વક પ્રવૃત્તિને નિવૃત્ત કરવા વાસ્તે શરીર-ધર્મ-યોના સંયમરૂપ તપ જે તું કરે છે, (એ તપ સર્વ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોનું ઉપલક્ષણ છે), તે સર્વ કર્મ તું મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે અર્પણ કર અર્થાત્ પોતાના પ્રાણીસ્વભાવની વશતાથી જે તારે શાસ્ત્ર વિના પણ અવશ્ય કરવા યોગ્ય ગમન-આગમનાદિ લૌકિક કર્મો છે, તથા જે તારે શાસ્ત્રના બળથી અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોમદાનાદિ વૈદિક કર્મો છે, કે જે લૌકિક-વૈદિક કર્મો કોઈ અન્ય જ નિમિત્તવડે કરેલાં છે, તે સર્વ લૌકિક-વૈદિક કર્મો જેમ મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે જ અપિત થાય તેમ તે સર્વ કર્મો તું કર. અહીં કલ્પ્ય એ શબ્દવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ બોધિત કર્યો કે, આ પ્રકારે જે પુરુષ મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે જ સર્વ કર્મોનું સમર્પણ કરે છે, તે સમર્પણનું ચોક્ષરૂપ ફળ સમર્પક પુરુષને જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેવડે મને-પરમેશ્વરને કિંચિત્ માત્ર પણ ફળ થતું નથી. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, અવશ્ય કરવા યોગ્ય કર્મોનું જે પરમ-શુરૂપ મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે અર્પણ છે તે અર્પણ જ મારું-પરમેશ્વરનું ભજન છે. આ ભજન વાસ્તે બીજા કોઈ જુદો વ્યાપાર કરવા યોગ્ય નથી. (૨૭)

અવતરણિકા:-હવે, અધિકારી જનોને ભજનવિષે પ્રવૃત્ત કરવા વાસ્તે, પૂર્વોક્ત ભજનના ફળનું શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:-

શુભાશુભફલૈરેવં મોક્ષયસે કર્મવંધનૈઃ ।

સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા વિમુક્તો મામુપૈવ્યસિ ॥ ૨૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ રીતે ભજનને પ્રાપ્ત થયેલો તું અર્જુન ઇદ્ર તથા અનિદ્ર ફળવાળા કર્મબંધનનો પરિત્યાગ કરી શરીશ તથા સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા થયેલો અને કર્મબંધનથી વિમુક્ત થયેલો તું મને-પરમ્પ્રદાને પ્રાપ્ત થશે. ૨૮

ટીકા:—હે અર્જુન ! પૂર્વોક્ત પ્રકારે વિના આયારો સિદ્ધ થયેલું જે સર્વ કર્મોનું મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે અર્પણરૂપ જે ભજન છે, તે મારા ભજનને પ્રાપ્ત થયેલાં, જેમનાં ઇષ્ટરૂપ તથા અનિષ્ટરૂપ ફળ છે એવાં જે બંધનરૂપ લૌકિક વૈદિક કર્મો છે, તે કર્મોથી તું-અર્જુન પરિત્યાગને પામશે. અર્થાત્ તે સર્વ કર્મો મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે અર્પિત થવાથી તારા-અર્જુનનો કર્મોની સાથે સંબંધ જ સંભવતો નથી. તેથી કર્મોવડે તથા કર્મોનાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટ ફળોવડે તું વિમ્બાયમાન થશે નહિ. ત્યાર પછી સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા થયેલો તું કહેવાશે. સર્વ કર્મોનું જે પરમેશ્વરવિષે અર્પણ છે તેનું નામ સંન્યાસ છે. આ સંન્યાસ જ યોગની પેઠે ચિત્તનો શોષક હોવાથી યોગરૂપ છે. જેનો આત્મા એટલે કે જેનું અંતઃકરણ એવા સંન્યાસ-યોગવડે યુક્ત છે એટલે કે શોધિત છે, તેનું નામ સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા છે. અથવા જેનો આત્મા એટલે કે જેનું મન સંન્યાસયોગવિષે યુક્ત છે એટલે કે આસક્ત છે, તેનું નામ સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા છે. અથવા ફળસહિત સર્વ કર્મોના પરિત્યાગનું નામ સંન્યાસયોગ છે. જેનું ચિત્ત સંન્યાસયોગવડે યુક્ત છે, તેનું નામ સંન્યાસ-યોગ-યુક્તાત્મા છે. એવો સંન્યાસ યોગયુક્તાત્મા થયેલો તથા જીવતાં જ બંધનરૂપ કર્મોથી વિમુક્ત થયેલો તું-અર્જુન મને-પરમેશ્વરને જ પ્રાપ્ત થઈશ, અર્થાત્ સમ્યક્ દર્શનવડે અજ્ઞાનરૂપ આવરણની નિવૃત્તિ કરીને મારો-પરબ્રહ્મનો જ અંદ મજાસિ એ પ્રકારે તું સાક્ષાત્કાર કરીશ. ત્યારપછી લોગવડે પ્રારબ્ધ કર્મનો નાશ થવાથી આ શરીરનો પાત થતાં તું વિદેહ દૈવલ્યરૂપ મને-પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈશ; અને આ વર્તમાન કાળવિષે પણ હું-પરબ્રહ્મસ્વરૂપ થયેલો એવો તું સર્વ ઉપાધિઓની નિવૃત્તિ કરીને માયાકૃત ભેદ-વ્યવહારનો વિષય થશે નહિ (૨૮)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! ન્યારે તમે પોતાના ભક્તો ઉપર જ અનુગ્રહ કરો છો, પણ અભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કરતા નથી, ત્યારે અસ્મદ્વાદિ જીવોની પેઠે તમે પણ રાગ-દ્વેષવાળા હોવાથી પરમેશ્વર કેવી રીતે હો ? અર્થાત્ અસ્મદ્વાદિ જીવોની પેઠે તમે પણ કોઈ જીવવિશેષ જ હોવા ભય છે.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે:—

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યે ભજંતિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ॥ ૨૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! હું-પરમેશ્વર સર્વ પ્રાણી વિશે સમાન છું, જેથી કોઈપણ પ્રાણી મારા-પરમેશ્વરના દ્વેષનો વિષય નથી તથા પ્રીતિનો વિષય નથી. તો પણ જે પુરુષ મારું-પરમેશ્વરનું ભક્તિવડે સેવન કરે છે તે પુરુષ જ મારે વિષે-પરમેશ્વરવિશે વર્તે છે તથા હું-પરમેશ્વર પણ તે પુરુષવિષે વર્તું છું. ૨૯

ટીકા:—હે અર્જુન ! જેટલાં પ્રાણી મારા-પરમેશ્વરના ભક્તો છે તથા જેટલાં પ્રાણી મારાથી-પરમેશ્વરથી વિમુખ અભક્ત છે, તે સર્વ પ્રાણીઓવિષે હું-પરમેશ્વર સમાન જ છું. અર્થાત્ મારા-પરમેશ્વરનું જે પ્રકારનું રૂપ છે, એક તો સ્વાભાવિક રૂપ અને બીજું ઔપાધિક રૂપ. સત્તા, સ્ફુરણ, આનંદ એ ત્રણ મારાં સ્વાભાવિક રૂપો છે અને અંતર્યામીપણ એ ઔપાધિક રૂપ છે. આ સ્વાભાવિક સત્તારૂપવડે, સ્ફુરણરૂપવડે તથા આનંદરૂપવડે પણ હું-પરમેશ્વર સર્વ પ્રાણીઓવિષે સમાન છું તથા ઔપાધિક અંતર્યામીરૂપવડે પણ હું-પરમેશ્વર સર્વ પ્રાણીઓવિષે સમાન છું. આ કારણથી જ કોઈ પણ પ્રાણી મારા-પરમેશ્વરના દ્વેષનો વિષય નથી તથા કોઈ પણ પ્રાણી મારી-પરમેશ્વરની પ્રીતિનો વિષય નથી, અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રાણીવિષે મારો-પરમેશ્વરનો દ્વેષ તથા પ્રીતિ નથી. જેમકે આ

વ્યાપક જે સૂર્યનો પ્રકાશ છે, તે પ્રકાશને કોઈ પણ પદાર્થવિષે દ્રેષ તથા પ્રીતિ નથી, કિંતુ સૂર્યનો પ્રકાશ સર્વત્ર સમાન જ હોય છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન ! જો કોઈ પણ પ્રાણીવિષે તમારો દ્રેષ તથા પ્રીતિ ન હોય, તો તમારા ભક્તોવિષે તથા અભક્તોવિષે કૃપાની વિષમતા ક્યાંથી હોય છે ?”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:—જે મર્જતિ इति-હે અર્જુન ! જે પુરુષો મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે સર્વ કર્મોના અર્પણરૂપ ભક્તિવડે મારું-પરમેશ્વરનું સેવન કરે છે, તે ભક્તજનો શ્રેષ્ઠ છે અહીં જે મર્જતિ જુ એ વચનમાં રહેલો જે જ શબ્દ છે તે જ શબ્દ અભક્તોની અપેક્ષા કરીને ભક્તોની વિશેષતાનું બોધન કરવા વાસ્તે છે.

અર્જુનની શંકા:—“તે વિશેષતા શું છે ?”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:—મયિ તે તેષુ चाप्यहं इति હે અર્જુન ! મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે અર્પણ કરેલાં નિષ્કામ કર્મોવડે જે પુરુષો શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા થયેલા છે, તે પુરુષો જ મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે વર્તે છે, અર્થાત્ જેનો રજ-તમરૂપ મળ નિવૃત્ત થઈ ગયો છે તથા સત્ત્વ ગુણની અધિકતાવડે અત્યંત સ્વચ્છ થયેલું એવું જે અંતઃકરણ છે, એવા અંતઃકરણની હું-પરમેશ્વરશકાર વૃત્તિને, ઉપનિષદ્વરૂપ પ્રમાણવડે, ઉત્પન્ન કરનારા ભક્તજનો જ મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે વર્તે છે. અભક્તજનો એ પ્રકારે મારે વિશે-પરમેશ્વર વિષે વર્તતા નથી. અને હું-પરમેશ્વર પણ તે ભક્તજનોવિષે જ વર્તું છું અર્થાત્ હું-પરમેશ્વર પણ ભક્તજનોના અત્યંત સ્વચ્છ ચિત્તની વૃત્તિવિષે પ્રતિબિંબિત થઈને ભક્તોવિષે જ વર્તું છું; કારણ કે આ લોકમાં જે જે સ્વચ્છ દ્રવ્ય છે તે સ્વચ્છ દ્રવ્યનો એ જ સ્વભાવ હોય છે કે, જે પદાર્થની સાથે તે સ્વચ્છ દ્રવ્યનો સંબંધ થાય છે, તે પદાર્થના આકારને તે સ્વચ્છ દ્રવ્ય પોતાનાવિષે ઘડી કરે છે. અને તે સ્વચ્છ દ્રવ્યના સંબંધવાળો જે પદાર્થ હોય છે, તે પદાર્થનો પણ એ જ સ્વભાવ હોય છે કે, તે સ્વચ્છ દ્રવ્યવિષે પ્રતિબિંબલાવને પ્રાપ્ત થવું. આ લોકમાં જે જે અસ્વચ્છ દ્રવ્ય હોય છે, તે અસ્વચ્છ દ્રવ્યનો પણ એ જ સ્વભાવ હોય છે કે, પોતાના સંબંધવાળા પદાર્થના આકારને પણ પોતાનાવિષે ઘડી કરવો નહિ અને અસ્વચ્છ દ્રવ્યના સંબંધવાળા પદાર્થનો પણ એ જ સ્વભાવ હોય છે કે, તે અસ્વચ્છ દ્રવ્યવિષે પ્રતિબિંબલાવને પ્રાપ્ત ન થવું. જેમ સર્વત્ર સમાન વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ સૂર્યનો પ્રકાશ સ્વચ્છ દર્પણાદિકો વિષે જ અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, અસ્વચ્છ ઘટાદિકોવિષે અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી, આટલેથી પ્રકાશનો દર્પણાદિકોવિષે કંઈ રાગ સિદ્ધ થતો નથી તથા ઘટાદિકોવિષે કંઈ દ્રેષ સિદ્ધ થતો નથી; તેમ સર્વત્ર સમાન હોવા છતાં પણ હું-પરમેશ્વર ભક્તજનોના અત્યંત સ્વચ્છ ચિત્તવિષે જ અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાઉં છું પણ અભક્તજનોના અત્યંત અસ્વચ્છ ચિત્તવિષે અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી. માત્ર એટલેથી જ મારો-પરમેશ્વરનો ભક્તજનોવિષે કંઈ રાગ સિદ્ધ થતો નથી તથા અભક્તજનોવિષે કંઈ દ્રેષ સિદ્ધ થતો નથી. તેથી મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે ક્ષિયિત માત્ર પણ વિષમતા નથી. તાત્પર્ય એ છે કે જેમ રાગ-દ્રેષથી રહિત હોવા છતાં પણ અગ્નિ પોતાની સમીપે રહેલા પ્રાણીઓના જ શૈત્યની નિવૃત્તિ કરે છે, પણ દૂર રહેલા પ્રાણીઓના શૈત્યની નિવૃત્તિ કરતો નથી; તથા જેમ રાગ-દ્રેષથી રહિત હોવા છતાં પણ કદપવૃક્ષ પોતાની સમીપે રહેલાં મનુષ્યોને જ મનવાંછિત પદાર્થોની પ્રાપ્તિ કરે છે, દૂર રહેલાં મનુષ્યોને મનવાંછિત પદાર્થોની પ્રાપ્તિ કરતું નથી; એટલેથી જ માત્ર અગ્નિવિષે તથા કદપવૃક્ષવિષે વિષમતા હોવાની પ્રાપ્તિ થતી નથી; તેમ રાગ-દ્રેષથી રહિત છતાં પણ હું-પરમેશ્વર શરણાગતને પ્રાપ્ત થયેલા ભક્તજનોનાં જ બંધનને નિવૃત્ત કરું છું, પણ અન્ય

પ્રાણીઓનાં બંધનને નિવૃત્ત કરતો નથી. માત્ર એટલેથી જ મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે પણ વિષમતાદોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (૨૯)

અવતરણિકા:—હે અર્જુન ! મારી-પરમેશ્વરની લક્ષિતને જ એ પ્રભાવ છે કે, સર્વત્ર સમાન મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે પણ વિષમતા દેખાઈ આવે છે. તે મારી લક્ષિતના પ્રભાવને તું હવે શ્રવણ કર:—

અપિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામનન્યભાકૃ ।

સાધુરેવ સ મંતવ્યઃ સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ ॥ ૩૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે કોઈ પુરુષ અત્યંત દુરાચારવાળો છતાં જો અનન્ય ચિત્તવાળો થઈ મને-પરમેશ્વરને ભજે છે તો તે પુરુષને સાધુ માનવો, કારણ તે પુરુષ સારા નિશ્ચયવાળો છે. ૩૦

ટીકા:—હે અર્જુન ! જે કોઈ પુરુષ અભિલાષિકોની પેઠે પૂર્વે, અત્યંત દુરાચારવાળો હોવા છતાં પણ જ્યારે કોઈ પૂર્વનાં પુણ્ય કર્મના ઉદયથી અનન્યચિત્તવાળો થઈને મારું-પરમેશ્વરનું સેવન કરે છે ત્યારે તે પુરુષને પૂર્વે અસાધુ હોવા છતાં પણ ભગ્નકાળવિષે સાધુ જ માનવો. કારણ કે તે પુરુષ તે કાળે સાધુ નિશ્ચયવાળો જ છે. દુરાચારી પુરુષ પણ પરમેશ્વરના આરાધનથી સાધુ જ થાય છે, એ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ ઠંડેલી છે:—મતિવાપ્રસન્નોઽપિ દ્વ્યાપતિમિષમચ્ચસમ્ । મૂયસ્તપસ્વી ભવતિ પંક્તિપાવનપાગ્નઃ ॥ ૧ ॥ પ્રાયથિતામ્યશેષાણિ તપઃ કર્માન્નિશ્ચિન્તિ વૈ । યાત્રિ લેપામશેષાણાં જ્ઞાનાત્સ્મરણં પરમ્ ॥ ૨ ॥ અર્થાત્—અત્યંત પાપકર્મોવિષે પ્રસક્ત પુરુષ પણ જ્યારે અનન્યચિત્ત થઈને એક નિમેષ કાલપર્યંત પણ પરમેશ્વરનું આરાધન કરે છે, ત્યારે તે પરમેશ્વરના આરાધનના પ્રભાવથી તે પુરુષ સર્વ પાપોથી રહિત થઈને પુનઃ તપસ્વી થાય છે, તથા તે પુરુષ પંક્તિને પાવન કરનારા સદાચારવાળા પુરુષોને પણ પોતાનાં દર્શનથી પાવન કરે છે કિંવા પાપની નિવૃત્તિ કરવાવાસ્તે ધર્મશાસ્ત્રે વિધાન કરેલાં જે કૃષ્ણ, અતિકૃષ્ણ, મહાકૃષ્ણ, ચાંદ્રાચલ્યાદિ તપરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, તથા જે વાજપેયયજ્ઞ, રાજસૂયયજ્ઞ, અશ્વમેધ યજ્ઞ ઇત્યાદિ કર્મરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, તે સર્વ પ્રાયશ્ચિત્તો કરતાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું સ્મરણ અધિક છે. તાત્પર્ય એ છે કે, કૃષ્ણાદિ પ્રાયશ્ચિત્ત જે જે પાપની નિવૃત્તિ કરવાવાસ્તે કરવામાં આવે છે, તે તે પાપની જ તે નિવૃત્તિ કરે છે, અન્ય પાપની નિવૃત્તિ કરવાં નથી. અને પરમેશ્વરનું સ્મરણ તો શતકોટિ કલ્પોના પાપોનો નાશ કરે છે, એ વાત પણ શાસ્ત્રમાં ઠંડેલી છે:—અર્ધં દ્રવ્યેતિ માં ઘ્યાયત્રેકાગ્રમનસાસદૃત્ । સર્વં તરતિ પાપ્માનં કન્પક્ષોદિગૈઃ જૃતમ્ ॥ અર્થાત્—જે પુરુષ એકાગ્ર મનવડે એકવાર પણ “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારે અલોહરૂપે કરીને મારું-પરમેશ્વરનું ચિન્તન કરે છે, તે પુરુષ શતકોટિ કલ્પોવડે કરેલાં સર્વ પાપોનો નાશ કરે છે. (૩૦)

અવતરણિકા:—અનન્યચિત્ત થઈને જે પરમેશ્વરનું સ્મરણ કર્યું, તે સ્મરણ જ મોક્ષનું સાધન છે, એ પ્રકારના સમગ્ર નિશ્ચયથી પુરુષ પૂર્વની દુરાચારવાને પરિત્યાગ કરીને શીઘ્ર જ ધર્માત્મા થાય છે: આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન ઠંડે છે:—

ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વન્છાંતિં નિગચ્છતિ ।

કૌંતેય પ્રતિજાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ ॥ ૩૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—તે પુરુષ શીઘ્ર જ ધર્માત્મા થાય છે તથા નિત્ય એવી શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. હે કૌંતેય ! મારો (પરમેશ્વરનો) ભક્ત નાશને પામતો નથી, એવો તું નિશ્ચય કર. ૩૧

દીકા:—હે અર્જુન ! જે પુરુષ પૂર્વે ઘણા કાળનો અધર્મોત્તમા હોય છે, તે પુરુષ પણ મારા (પરમેશ્વરના) ભજનના પ્રભાવથી શીઘ્ર જ ધર્મોત્તમા થાય છે, અર્થાત્ તે પુરુષ ભજનના પ્રભાવથી પૂર્વના દુરાચરણપણાનો શીઘ્ર પરિત્યાગ કરીને ધર્મવિષે પ્રીતિવાળો થાય છે; ક્રિયા મારા ભક્તને કેવળ એટલું જ ફળ થતું નથી, કિંતુ એથી અધિક પણ ફળ થાય છે: એ અર્થ શ્રીભગવાન્ કહે છે:—અધર્મચારિત્તિ નિગચ્છતિ—હે અર્જુન ! મારા ભજનના પ્રભાવથી પુરુષ નિત્ય-શાંતિને પણ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ મારા (પરમેશ્વરના) ભજનવડે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો થયેલો પુરુષ તીવ્ર વૈરાગ્યવાન્ થઈને સર્વ વિષયલોભોની ઇચ્છાથી રહિત થાય છે.

અર્જુને કહેલી શંકા:—“હે ભગવન્ ! પરમેશ્વરનું પૂજન કરનારો પણ ભક્ત, પૂર્વે અભ્યાસ કરેલા દુરાચારનો ત્યાગ નહિ કરીને ધર્મોત્તમા ન પણ થાય તેથી ભક્ત તો નાશને જ પ્રાપ્ત થયો જોઈએ.”

શ્રીભગવાન્ ભક્ત જનોની ઉપર કરુણાની પરવશતાવડે ક્રોધવાન્ થયેલાની પેઠે અર્જુનની પ્રત્યે કહે છે:—ક્ષોભેષ્વરિત્વમિતિ ॥ હે અર્જુન ! પૂર્વે દુરાચારી હોવા છતાં પણ પુરુષ મારા (પરમેશ્વરના) ભજનના પ્રભાવથી દુરાચારનો પરિત્યાગ કરીને શીઘ્ર જ ધર્મોત્તમા થાય છે તથા નિત્યશાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. આ વાતને તારે કાંઈ આશ્ચર્યરૂપ માનવી નહિ. કિંતુ એ મારી ભક્તિનો પ્રભાવ નિશ્ચિત જ છે. તેથી હે અર્જુન ! આ મારી ભક્તિના પ્રભાવવિષે વિવાદ કરનારા જે પ્રતિવાદી છે, તે પ્રતિવાદીઓની સન્મુખ ઉભા રહીને તથા ઉચ્ચી ભુમ્મ કરીને પ્રતિવાદીઓની અવજ્ઞાપૂર્વક તથા ગર્વપૂર્વક તું આ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા કર. મારો (પરમેશ્વરનો) ભક્ત અત્યંત દુરાચારી હોવા છતાં, પ્રાણસંકટને પ્રાપ્ત થયેલો હોવા છતાં તથા અત્યંત મૂઠ અને અશરણુ હોવા છતાં પણ નાશને પ્રાપ્ત થતો નથી, અર્થાત્ દુર્ગને પ્રાપ્ત થતો નથી, કિંતુ સર્વ પ્રકારે મારો ભક્ત કૃતાર્થ જ થાય છે. હે અર્જુન ! આ મારા ભક્તિના પ્રભાવવિષે અજ્ઞમિત્વ, પ્રહ્લાદ, ધ્રુવ, ગજેન્દ્ર ઇત્યાદિ અનેક દૃષ્ટાંતો પ્રસિદ્ધ છે. તથા ન વાસુદેવમક્તાનામયમં વિચિતે ક્વચિત્—અર્થાત્—પરમેશ્વરના ભક્તોને કદાચિત્ પણ અશુભની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ વિશે અનેક શાસ્ત્રનાં વચનો પ્રમાણરૂપ છે. (૩૧)

અવતરણિકા:—“પૂર્વે શ્લોકમાં, આગંતુક દોષવડે દુષ્ટ પુરુષોનો ભગવદ્ભક્તિના પ્રભાવથી નિસ્તાર કથન થયો. હવે, સ્વાભાવિક દોષવડે દુષ્ટ પુરુષોનો પણ ભગવદ્ભક્તિના પ્રભાવથી નિસ્તાર કથન કરે છે:—

માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેઽપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ।

સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેઽપિ યાંતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૩૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! મારો (પરમેશ્વરનો) આશ્રય કરી જે પુરુષો પાપ યોનિવાળા હોય છે, સ્ત્રીઓ હોય છે, વૈશ્યો હોય છે તથા શૂદ્રા હોય છે તે સર્વ પણ પરમગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, આ વાત નિશ્ચયપૂર્વક છે. ૩૨ :

દીકા:—હે અર્જુન ! મારા (પરમેશ્વરના) શરણાગતને પ્રાપ્ત થઈને જે પ્રાણીઓ પાપયોનિ-વાળા છે, અર્થાત્ જાવિદોષવડે દુષ્ટ જે ચાંડાલાદિ છે અથવા જે પ્રાણીઓ સર્પોદિ તિર્થંક્રુઓનિ-વાળા છે, તથા વેદના અધ્યયનાદિકાથી રહિત હોવાથી અતિ નિકૃષ્ટ જે સ્ત્રીઓ છે, તથા કૃષિ-વાણિજ્યાદિ લૌકિક વ્યાપારોવિષે તત્પર જે વૈશ્યો છે, તથા શૂદ્રત્વ ભવિત્થી જ વેદના અધ્યય-નાદિકોના અભાવવડે પરમગતિને અયોગ્ય જે શૂદ્રો છે, તે સર્વે મારી (પરમેશ્વરની) ભક્તિના

પ્રભાવથી શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા થઇને બ્રહ્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિદ્વારા મોક્ષરૂપ પરમગતિને જ પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત તારે નિશ્ચિત જ જાણવી. એમાં કિચિત્ માત્ર પણ સંશય કરવો નહિ.

અહીં માં હિ એમાં રહેલો જે હિ શબ્દ છે, તે હિ શબ્દવડે આ અર્થવિષે શાસ્ત્રપ્રમાણની પ્રસિદ્ધિ યોધિત કરી છે. આ શાસ્ત્રપ્રમાણ આ પ્રમાણે છે:-કિરાતદ્વળાંપુર્ણિદવૃક્ષતા આમીરકં-કા યવનાઃ લસાદયઃ । યેજ્ઞે ચ પાપા યદુપાશ્વયાશ્વયાઃ શુદ્ધયંતિ તસ્મૈ પ્રમચિજ્ઞવે નમઃ ॥ અર્થાત્-કિરાત, હુણ, આંધ્ર, પુલિંદ, પુલ્કસ, આલીર, કંક, યવન, ખશ ઇત્યાદિ જે નીચ જાતિવાળાં પ્રાણીઓ છે તથા જે અન્ય પણ પાપાચરણવાળાં છે, તે સર્વ પ્રાણીઓ જે પરમેશ્વરના શરણાગતને પ્રાપ્ત થઇને શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પરમેશ્વરની પ્રત્યે મારા નમસ્કાર છે. અહીં તેકવિ શબ્દો માંહેના અપિ શબ્દવડે અપિ ચેત્સદુરાચારો એ પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલા દુરાચારી પુરુષોનેા અર્થ પણ ગ્રહણ કરવો. (૩૨)

અવતરણિકા:-આ પ્રકારનાં સ્ત્રી-શુદ્રાદિ પ્રાણીઓ પણ જ્યારે પરમેશ્વરની ભક્તિથી પર-મગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે બ્રાહ્મણાદિ ઉત્તમ મનુષ્યો ભગવદ્ભક્તિથી પરમગતિને પ્રાપ્ત થાય, એમાં શું આશ્ચર્ય છે? આ પ્રકારના કૈમુતિકન્યાયવડે શ્રીભગવાન્, ઉત્તમ મનુષ્યોને ભક્તિવિષે પ્રવૃત્ત કરવાને વાસ્તે ભગવદ્ભક્તિના પ્રભાવનું વર્ણન કરે છે:-

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ૩૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન! મારો ભક્ત જે ઉત્તમ જાતિવાળો બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય હોય છે તેા પરમગતિને પ્રાપ્ત થાય તેમાં તો શું જ કહેવું? માટે તું આ અનિત્ય તથા દુઃખયુક્ત મનુષ્યદેહને પ્રાપ્ત થઈ માફ-પરમેશ્વરનું આરાધન કર. ૩૩

ટીકા:-હે અર્જુન! જ્યારે પૂર્વોક્ત સ્ત્રી-શુદ્રાદિ પ્રાણીઓ પણ મારી-પરમેશ્વરની ભક્તિ-વડે બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા મોક્ષરૂપ પરમગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે શ્રેષ્ઠ આચારવાળા તથા ઉત્તમ જાતિવાળા જે બ્રાહ્મણો છે તથા સૂક્ષ્મ વસ્તુનેા વિવેક કરનારા જે ક્ષત્રિયો છે, તે બ્રાહ્મણો તથા ક્ષત્રિયો મારા-પરમેશ્વરના ભક્ત થઈને ભક્તિવડે મોક્ષરૂપ પરમગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં શું આશ્ચર્ય છે? અર્થાત્ એ વાતમાં કોઈને પણ સંશય નથી. હે અર્જુન! મારી-પરમેશ્વરની ભક્તિનેા મહાન્ પ્રભાવ છે. એ કારણથી સર્વ પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરવાને યોગ્ય તથા અત્યંત દુર્લભ આ અધિકારી મનુષ્યદેહને પ્રાપ્ત થઈને તું, ત્યાં સૂધી આ મનુષ્યદેહ નાશને પ્રાપ્ત થયો નથી તથા રોગાદિકોવડે ગ્રસ્ત થયો નથી, ત્યાં સૂધી અતિ શીઘ્રતાથી મહાન્ પ્રયત્નવડે, મારા-પરમેશ્વરના શરણાગતને પ્રાપ્ત થા. હે અર્જુન! આ મનુષ્યદેહ અનિત્ય છે, અર્થાત્ શીઘ્ર નાશ પામનારો છે. વળી આ દેહ અસુખ છે અર્થાત્ ગર્ભવાસ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં દુઃખોવડે ગ્રસ્ત છે. હે અર્જુન! આ શરીર અનિત્ય છે તથા અસુખરૂપ છે, તેથી તું મારા-પરમેશ્વરના ભજનવિષે વિલંબ ન કર તથા આ શરીરના સુખવાસ્તે ઉદ્યમ ન કર. હે અર્જુન! જેમ પૂર્વે શ્રેષ્ઠ આચારવાળા જનકાદિ રાજર્ષિઓએ મારા-પરમેશ્વરના ભજનવડે પોતાના જન્મને સફળ કરેલ છે, તેમ તું અર્જુન પણ મારા-પરમેશ્વરના ભજનવડે પોતાના જન્મને સફળ કર. જે તું આ અધિકારી મનુષ્યશરીરને પ્રાપ્ત થઈને મને-પરમેશ્વરને ચિન્તનપરાયણ નહિ થયો, તો આ વાફ અધિકારી મનુષ્યશરીર

મરો.

આ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે—હ્રદ ચેદવેદીય સત્યમસ્તિ ન ચેદવેદીન્મહતી વિનટિઃ—અર્થાત્—ભરત-ખડ્ગ-વિષે અધિકારી મનુષ્યશરીરને પ્રાપ્ત થઈને પુરુષ જ્યારે પરમાત્માદેવને સાક્ષાત્કાર કરે છે ત્યારે પુરુષને મોક્ષરૂપ સત્ય કૃપાની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. અને પુરુષ જ્યારે આ અધિકારી મનુષ્યશરીરને પામીને પરમાત્માદેવનો સાક્ષાત્કાર કરતો નથી, ત્યારે તે પુરુષને વારંવાર જન્મ-મરણરૂપ સંસારની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. (૩૩)

અવતરણિકાઃ—હવે પૂર્વે, કહેલા ભજનના પ્રકારનું કથન કરતાં શ્રીભગવાન આ નવમા અધ્યાયની સમાપ્તિ કરે છે:—

મન્મના ભવ મદ્રક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ।

મામેવૈષ્યસિ યુક્તૈવમાત્માનં મત્પરાયણઃ ॥ ૩૪ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! તું મારે વિશે-પરમેશ્વર વિશે મનવાળો થા, મારો ભક્ત થા, મારા પૂજનવિષે પરાયણ થા તથા મને-પરમેશ્વરને નમસ્કાર કર. આ પ્રકારે મારા-પરમેશ્વરના શરણને પ્રાપ્ત થયેલો તું, તારા અંતઃકરણને મારેવિષે-પરમેશ્વરવિષે યોજવાથી, મને-પરમેશ્વરને જ પ્રાપ્ત થશે. ૩૪

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! જે પુરુષનું મન કેવળ મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે જ સંલગ્ન છે, અન્ય પુત્ર-ભાઈ-દિકોવિષે સંલગ્ન નથી, તે પુરુષનું નામ ‘મન્મના’ કહેવાય છે; એવો મન્મના તું થા અને જે પુરુષ એક મારો-પરમેશ્વરનો જ ભક્ત છે, ધનાદિ પદ્ધાર્થોની પ્રાપ્તિવાસ્તે અન્ય રાજાદિકોનો ભક્ત નથી, તે પુરુષ ‘મદ્રક્ત’ કહેવાય છે; એવો મદ્રભક્ત તું થા. તાત્પર્ય એ છે કે, આ લોકમાં રાજાદિકોનો જે ભૂત્ય હોય છે, તે ભૂત્ય ધનાદિ પદ્ધાર્થોની પ્રાપ્તિવાસ્તે રાજાદિકોનો ભક્ત હોવા છતાં પણ રાજાદિકોવિષે તે ભૂત્યનું મન સંલગ્ન થતું નથી. કિન્તુ તે ભૂત્યનું મન પોતાનાં સ્ત્રી-પુત્રાદિકોવિષે જ સંલગ્ન હોય છે. તેથી તે ભૂત્ય રાજાનો ભક્ત હોવા છતાં પણ તન્મના હોતો નથી અને પોતાનાં સ્ત્રી-પુત્રાદિકોવિષે તે ભૂત્ય તન્મના હોવા છતાં પણ સ્ત્રી-પુત્રાદિકોનો ભક્ત થતો નથી. તેમ તું અર્જુન મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે ભક્તિવાળો હોવા છતાં પણ અન્યમાં મનવાળો થા નહિ અને મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે મનવાળો હોવા છતાં પણ અન્યવિષે ભક્તિવાળો થા નહિ, કિન્તુ તું-અર્જુન મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે જ મનવાળો તથા ભક્તિવાળો થા તથા તું અર્જુન મદ્યાજી થા, અર્થાત્ એક મારે વિષે-પરમેશ્વરને વિષે જ પૂજનપરાયણ થા તથા શરીર-મન-વાણીવડે તું મને-પરમેશ્વરને જ નમસ્કાર કર. આ પ્રકારે મત્પરાયણ થયેલો તું અર્થાત્ મારા-પરમેશ્વરના એકના જ શરણાગતને પ્રાપ્ત થયેલો તું, તારા અંતઃકરણને મારા-પરમેશ્વરના ચિન્તન વિષે જોડીને, મને-પરમાનંદધન-સ્વપ્રકાશ-સર્વ ઉપદ્રવોથી રહિત અભય પ્રાપ્તને જ, ઘટાકાશ-મહાકાશની પેઠે તથા નદી સમુદ્રની પેઠે અલેહરૂપે કરીને પ્રાપ્ત થઈશ. તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ ઘટરૂપ ઉપાધિની નિવૃત્તિ થતાં ઘટાકાશ અલેહરૂપે કરીને મહાકાશ બાવને પ્રાપ્ત થાય છે તથા જેમ શ્રીગંગા-યમુનાદિ નદીઓ પોતાનાં નામરૂપને પરિત્યાગ કરીને સમુદ્રવિષે એકતા-બાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તું-અર્જુન પણ મારી-પરમેશ્વરની ભક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રહસાક્ષાત્કારવડે, અવિદ્યાદિ સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત થયેલા અલેહરૂપે કરીને, મને-નિર્ગુણ પ્રાપ્તને જ પ્રાપ્ત થશે.

શ્રુતિ કહે છે કેઃ—યથા નયઃ સ્પન્દમાનાઃ સમુદેસ્ત્વં ગચ્છતિ નામરૂપં વિદ્યાય । તથા વિદ્યાનામરૂપા-દ્વિષ્ઠઃ પરાત્પરં ધરવર્ણયતિ રિવ્યમ્ ॥ અર્થાત્—જેમ ગંગા-યમુનાદિ નદીઓ પોતાનાં નામરૂપને

પરિત્યાગ કરીને, સમુદ્રવિષે જઈને એકતા ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ વિદ્વાન્ પુરુષ પણ નામરૂપથી રહિત થઈને, સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ સ્વયંજ્યોતિ પરમાત્મા પુરુષને જ અલેદરૂપે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે. કેાઈ દીકામાં તો મામેય આત્માનુ અપ્યસિ એ પ્રકારે શબ્દોની યોજના કરીને આત્માનું એ શબ્દવડે પરમાત્માનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. (૩૪)

આ પ્રમાણે શ્રીમાન્ ભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “રાજવિઘારાજગુહ્યયોગ” નામના નવમા અધ્યાય ઉપર શ્રીચિદ્ધનનાંદ સ્વામીની રચેલી “ગૂઢાર્થદીપિકા” નામની દીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ.

દશમ અધ્યાય

વિભૂતિયોગ

પૂર્વે સાતમા, આઠમા અને નવમા એ ત્રણ અધ્યાયોવડે તત્ત્વપદાર્થરૂપ પરમેશ્વરનું સોપાનિક સ્વરૂપ તથા નિરુપાધિક સ્વરૂપ દર્શાવ્યું. આ તત્ત્વપદાર્થરૂપ પરમેશ્વરની જે વિભૂતિઓ છે, તે વિભૂતિઓ સોપાનિક સ્વરૂપના ધ્યાનવિષે ઉપાયભૂત છે, અને તે વિભૂતિઓ નિરુપાધિક સ્વરૂપના જ્ઞાનવિષે ઉપાયભૂત છે. એવી પરમેશ્વરની વિભૂતિઓ પણ સાતમા અધ્યાયમાં રસોદમસ્તુ કૌતેય ઇત્યાદિ વચનોવડે અને નવમા અધ્યાયમાં ગદ્ગતુરંદં યત્તઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે સંક્ષેપથી કહેવામાં આવી. આ સંક્ષેપથી કહેલી વિભૂતિઓનો વિસ્તાર હવે અવશ્ય કરીને કહેવા યોગ્ય છે, કારણ કે કેટલાક બહિર્મુખ લોકોને પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ ધ્યાન કરવા માટે પણ અત્યંત દુર્વિજ્ઞેય છે. એવા સ્વરૂપનું જે પુનઃ પુનઃ કથન છે, તે સ્વરૂપના જ્ઞાન વાસ્તે જ છે. આ કારણથી શ્રીભગવાને આ દશમા અધ્યાયનો પ્રારંભ કર્યો છે. તેમાં પ્રથમ, અર્જુનના ચિત્તવિષે ઉત્સાહ કરાવવા વાસ્તે પરમ કૃપાળુ શ્રીભગવાન્ વિના પૃછ્યે અર્જુનની પ્રત્યે કહે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ-ભૂય એવ મહાનાહો ગૃણ મે પરમં વચઃ ।

યત્તેહં પ્રીયમાણાય વક્ષ્યામિ હિતકામ્યયા ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-શ્રીભગવાન્ કહે છે:-હે અર્જુન ! કરીથી મારા-પરમેશ્વરના ઉત્કૃષ્ટ વચનને તું શ્રવણ કર, જે વચન હું-પરમેશ્વર તારા હિતની કામનાવડે પ્રીતિવાળા એવા તને કથન કરું છું. ૧

દીકા:-હે મહાન્ બાહુવાળા અર્જુન ! તું પુનઃ મારું-પરમેશ્વરનું ઉત્કૃષ્ટ વચન શ્રવણ કર, કે જે વચન હું-પરમ આપ્ત પરમેશ્વર તારા ઇશની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરીને તારી પ્રત્યે કરું છું.

હારી પુરુષની પ્રત્યે જ તત્ત્વવેત્તા પુરુષે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો, પણ પ્રીતિથી સહિત પુરુષની પ્રત્યે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો નહિ. અને તે વચનનું જે પરમ એવું વિશેષણ કહ્યું છે, તે પરમ વિશેષણવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, મારું વચન અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ છે, માટે એ મારાં વચનના શ્રવણથી તને અવશ્ય ઇષ્ટ અર્થની પ્રાપ્તિ થશે.

અર્જુનની શંકા:—“હિ ભગવન્ ! એવાં વચનો તો પૂર્વે ધણીવાર આપે મારી પ્રત્યે કહેલાં છે, તે જ વચનો પુનઃ અત્યારે શા વાસ્તે કહેા છે ?”

શ્રીભગવાને કરેલો બુઢાસો:—“હર્ષિજ્ઞેય વસ્તુનો પુનઃ પુનઃ ઉપદેશ કરવાથી જ જોષ થાય છે” એ પ્રકારના અભિપ્રાયવડે પોતાના સ્વરૂપની હર્ષિજ્ઞેયતાનું કથન કરે છે. (૧)

અવતરણિકા:—અર્જુનની શંકા:—“હિ ભગવન્ ! મારી પ્રત્યે આપ પરમેશ્વરના સ્વરૂપનો ઉપદેશ કરનારા ઇંદ્રાદિક દેવતાઓ તથા ભૃગુઆદિ ઋષિઓ ઘણા છે; તેમનાં વચનો સાંભળવાથી જ મને આપના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થશે; તો એવિષે આપને કહેવાનું શું પ્રયોજન છે ?”

શ્રીભગવાને કરેલો બુઢાસો:—“જે ઇંદ્રાદિકોનાં વચનથી તું મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન ચાહે છે, તે ઇંદ્રાદિકોને જ મારું સ્વરૂપ હર્ષિજ્ઞેય છે.” એ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કહે છે:—

ન મે વિદુઃ સુરગણાઃ પ્રભવં ન મહર્ષયઃ ।

અહમાદિર્હિ દેવાનાં મહર્ષીનાં ચ સર્વશઃ ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—મારા-પરમેશ્વરના પ્રભાવને ઇંદ્રાદિક દેવતા જાણતા નથી તથા ભૃગુઆદિ મહાન ઋષિઓ પણ જાણતા નથી, માટે હું-પરમેશ્વર તે દેવતાઓના તથા મહાન ઋષિઓના સર્વ પ્રકારે કારણરૂપ છું. ૨

ટીકા:—હે અર્જુન ! મારો-પરમેશ્વરનો જે પ્રભાવ છે, અર્થાત્ આકાશાદિ સર્વ પ્રપંચની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-સંહાર-પ્રવેશ-નિયમન-નિબંધ-અનુબંધ ઇત્યાદિ કરવાના સામર્થ્યરૂપ જે પ્રભાવ છે, અથવા અનેક વિભૂતિઓવડે આવિર્ભાવરૂપ જે પ્રભાવ છે, તે મારા પ્રભાવને ઇંદ્રાદિક દેવતાઓ તથા ભૃગુઆદિ મહાન ઋષિઓ સર્વજ્ઞ હોવા છતાં પણ જાણી શકતા નથી,

અર્જુને કરેલી શંકા:—“હિ ભગવન્ ! ઇંદ્રાદિક દેવતા તથા ભૃગુઆદિ મહાન ઋષિઓ આપના પ્રભાવને શા કારણથી જાણતા નથી ?”

શ્રીભગવાન તે ન જાણવાવિષે હેતુ કહે છે—અહમાદિર્હિ इति ॥ હે અર્જુન ! હું-પરમેશ્વર ઇંદ્રાદિક દેવતાઓનું તથા ભૃગુઆદિ મહાન ઋષિઓનું સર્વ પ્રકારે કારણ છું, અર્થાત્ હું-પરમેશ્વર ઇંદ્રાદિક દેવતાઓના તથા ભૃગુઆદિ ઋષિઓના ઉત્પાદકપણવડે તથા બુદ્ધિ આદિકોના પ્રવર્તકપણવડે કારણ છું; અથવા હું-પરમેશ્વર તેમના ઉપાધાનરૂપે કરીને તથા નિમિત્તરૂપે કરીને કારણ છું; તેથી ઇંદ્રાદિક દેવતા તથા ભૃગુઆદિ ઋષિઓ મારા-પરમેશ્વરના કાર્યરૂપ હોવાથી કારણરૂપ મારા-પરમેશ્વરના પ્રભાવને જાણી શકતા નથી, જેમકે પિતાના પ્રભાવને પુત્ર જાણી શકતો નથી. તેથી હું-પરમેશ્વર જ પોતાનો પ્રભાવ તારી પ્રત્યે કહું છું. પરમેશ્વરથી જ સર્વ દેવતાઓની તથા સર્વ ઋષિઓની ઉત્પત્તિ થાય છે, એ વાત તત્ત્વાત્ત્વ દેવા વૃદ્ધા સંપ્રજ્ઞાઃ પશિમ્ન્યાઃ મહર્ષયો દેવતાશ્ચ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવિષે પ્રસિદ્ધ જ છે. (૨)

અવતરણિકા:—આ પરમેશ્વરના પ્રભાવનું જ્ઞાન મહાન ક્ષણને હેતુ છે. તેથી કોઈક અધિકારી જન જ પરમેશ્વરના પ્રભાવને જાણે છે: આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કહે છે. અથવા, શંકા-હે ભગવન્ ! ઇંદ્રાદિક દેવતાઓ તથા ભૃગુઆદિ ઋષિઓ જો કહાચિત્ આપના-પરમેશ્વરના પ્રભાવનો ઉપદેશ કરવાને સમર્થ નથી, તો આપ જ મારી પ્રત્યે આપના પ્રભાવનો ઉપદેશ

કરે; પરંતુ આપના પ્રભાવને જાણનાથી મને શું કળ પ્રાપ્ત થશે ?" એવી અભ્યુત્થાનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન તે જ્ઞાનનું કળ કહે છે:—

યો મામજમનાદિં ચ વેતિ લોકમહૈશ્વરમ્ ।

અસંમૂઢઃ સ મત્યેર્પુર્વં સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—જન્મથી રહિત, કારણથી રહિત તથા સર્વ લોકોના મહાન્ ઇશ્વર એવા મને—પરમેશ્વરને જે પુરુષ જાણે છે તે પુરુષ સર્વ મનુષ્યોના મધ્યમાં સંભોદથી રહિત થયેલો છતાં સર્વ પાપોના પરિત્યાગ કરે છે. ૩

ટીકા:—હે અભ્યુત્થાન ! હું-પરમેશ્વર જ સર્વ જગતનું કારણ છું; તેથી જેનો આદિ એટલે કે જેનું કારણ વિદ્યમાન નથી તેનું નામ અનાદિ છે; એવા અનાદિરૂપ હું-પરમેશ્વર છું. અને અનાદિ હોવાથી જ હું-પરમેશ્વર અજ છું, અર્થાત્ ઉત્પત્તિરૂપ જન્મથી રહિત છું તથા સર્વ લોકોના મહેશ્વર છું. એવા મને-પરમેશ્વરને જે અધિકારી પુરુષ પોતાના આત્માથી અભિન્નરૂપે કરીને સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે પુરુષ સર્વ મનુષ્યોમાં અસંમૂઢ થઈને, અર્થાત્ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિદ્વારા આત્મા-અનાત્માના તાદાત્મ્ય અધ્યાસરૂપ સંભોદથી રહિત થઈને, સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે, અર્થાત્ બુદ્ધિપૂર્વક કરેલાં તથા અબુદ્ધિપૂર્વક કરેલાં ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાન સર્વ પાપોથી તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ મુક્ત થાય છે.

અહીં પ્રશ્ન્યતે એ વચનમાં રહેલો જે પ્ર શબ્દ છે, તે પ્ર શબ્દવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, યદપિ અજ્ઞાની પુરુષ પણ પાપકર્મોના લોગવડે તથા પ્રાયશ્ચિત્તવડે પાપકર્મોથી મુક્ત થાય છે, તથાપિ અજ્ઞાની પુરુષ તેમ કરીને પાપકર્મોથી અત્યંત મુક્ત થતો નથી, કારણ કે સર્વ પાપકર્મોના કારણરૂપ જે અજ્ઞાન છે, તથા તે અજ્ઞાનકૃત જે દેહાદિકોવિષે અહંમમ અધ્યાસ છે, તે અજ્ઞાન તથા અધ્યાસ અજ્ઞાની પુરુષોવિષે વિદ્યમાન છે, તેથી પુનઃ પાપોની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને લોગવડે નિવૃત્ત થયા છતાં પણ પાપકર્મો સંસ્કારરૂપે તે અજ્ઞાની પુરુષોવિષે થયા કરે છે. એ કારણથી સંસ્કારોની વશતાને લીધે અજ્ઞાની પુરુષો પુનઃ પાપકર્મોવિષે પ્રવૃત્ત થાય છે અને તત્ત્વવેત્તા પુરુષ તો આત્મસાક્ષાત્કારવડે અજ્ઞાનરૂપ મૂળ કારણથી, તત્ત્વજ્ઞ અહંમમ અધ્યાસથી તથા સંસ્કારસહિત સર્વ પાપકર્મોથી નિઃશેષતઃ નિવૃત્ત થઈ જાય છે; તેથી તત્ત્વવેત્તા પુરુષ જ સર્વ પાપકર્મોથી અત્યંત મુક્ત થાય છે. આ અર્થવિષે-ક્ષીયંતે વાસ્તવ કમણિ તસ્મિન્ દષ્ટે પરાવરે ॥ ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિ-સ્મૃતિવચન પ્રમાણરૂપ છે. (૩)

અવતરણિકા:—પૂર્વ શ્લોકમાં લોકમહેશ્વર એ વચનવડે શ્રીભગવાને પોતાવિષે સર્વ લોકોનું મહેશ્વરપણું કથન કર્યું. હવે સર્વલોકમહેશ્વરપણાનું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરે છે:—

બુદ્ધિર્જ્ઞાનમસંમોહઃ ક્ષમા સત્યં દમઃ શમઃ ।

સુખં દુઃખં ભવો ભાવો ભયં ચાભયમેવ ચ ॥ ૪ ॥

અહિંસા સમતા તુષ્ટિસ્તપો દાનં યશોઽયશઃ ।

ભવંતિ ભાવા ભૂતાનાં મત્ત એવ પૃથગ્વિદ્યાઃ ॥ ૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—બુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસંમોહ, ક્ષમા, સત્ય, દમ, શમ, સુખ, દુઃખ, ભવ, ભાવ, ભય, અભય, અહિંસા, સમતા, તુષ્ટિ, તપ, દાન, યશ તથા અયશ આ લોકપ્રસિદ્ધ નાનાં પ્રકારનાં કાર્યવિશેષો, સર્વ પ્રાણીઓને મારાથી-પરમેશ્વરથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. ૪-૫

ટીકા:-હે અન્તુન ! બુદ્ધિથી લઈને અથવા સૂઝીનાં સર્વ ગ્રાણીઓનાં કાર્યવિશેષ મારાથી-પરમેશ્વરથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, અન્ય કોઈથી ઉત્પન્ન થતાં નથી. હવે તે બુદ્ધિઆદિકોના સ્વરૂપનું કથન કરે છે (૧) અંત કરણવિષે જે સૂક્ષ્મ અર્થનો વિવેક કરવાનું સામર્થ્ય છે તેનું નામ બુદ્ધિ છે. (૨) આત્મા-અનાત્મારૂપ સર્વ પદાર્થોનો જે અવગ્રેહ છે તેનું નામ જ્ઞાન છે. (૩) જ્ઞાતવ્યતારૂપે કરીને અથવા ઈર્તવ્યતારૂપે કરીને પ્રાપ્ત થયલા જે પદાર્થો છે, તે પદાર્થોવિષે-ચાકુગતાથી રહિત થઈને-જે વિવેકપૂર્વક પ્રવૃત્તિ છે અર્થાત્ તેના ઇષ્ટ-અનિષ્ટરૂપ કૃત્તિના વિચારપૂર્વક જે પ્રવૃત્તિ છે તેનું નામ અસંમોહ છે. (૪) ઠંડો વાણીવડે અથવા દંડાદિકોવડે તાડન કરેલા પુરુષના ચિત્તનું જે નિર્વિકારપણું છે અર્થાત્ તાડન કરનારા ગ્રાણીના અનિષ્ટનું ચિંતન નહિ કરવું, તેનું નામ ક્ષમા છે, અથવા આધ્યાત્મિક-આધિદૈવિક-આધિલૌકિક એ ત્રણ પ્રકારના ઉપદ્રવોને સહન કરવાનો જે સ્વભાવ છે તેનું નામ ક્ષમા છે. જનરાદિ રોગ આધ્યાત્મિક ઉપદ્રવ કહેવાય છે; અતિશીત-અતિતમ-અતિવર્ષા ઇત્યાદિ આધિદૈવિક ઉપદ્રવ કહેવાય છે; અને વ્યાધિ-સર્પ-શત્રુ ઇત્યાદિ આદિલૌકિક ઉપદ્રવ કહેવાય છે. (૫) પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોવડે જે અર્થ જે પ્રકારે નિર્ણય

ઉત્પન્ન થાય છે, પણ અન્ય કોઈથી આ બુદ્ધિઆદિ ઉત્પન્ન થતાં નથી. એવા સર્વના કારણરૂપ મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે સર્વ લોકોનું મહેશ્વરપણું હોય, તેમાં કહેલુ શું? (૪-૫)

અવતરણિકા:—હે અર્જુન! દેવળ બુદ્ધિઆદિકોનું કારણ હોવાથી મારે વિશે-પરમેશ્વર-વિષે સર્વ લોકોનું મહેશ્વરપણું નથી, કિન્તુ ભૂગુઆદિ મહાન્ ઋષિઓનું તથા સ્વયંભુતાદિ મનુ-ઓનું કારણ હોવાથી પણ મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે સર્વ લોકોનું મહેશ્વરપણું છે: આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ કહે છે.—

મહર્ષય: સપ્ત પૂર્વે ચત્વારો મનવસ્તથા ।

મદ્ભાવા માનસા જાતા યેપાં લોકે દ્વિમા: પ્રજા: ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—સૃષ્ટિના આદિ કાળવિષે ઉત્પન્ન થયેલા ને ભૂગુ આદિ સપ્ત મહા ઋષિઓ છે તથા સાવર્ણિ આદિ ચાર મનુ છે, ને ભૂગુ આદિ માગ-પરમેશ્વરના ચિન્તનપરાયણ છે, ને મનના સંકલ્પમાત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા છે તથા ને ભૂગુ આદિકોની આ લોકમાં ગ્રાહણાદિ પ્રજા છે તે ભૂગુ આદિ પણ મારાથી-પરમેશ્વરથી જ ઉત્પન્ન થયા છે. ૬

ટીકા:—હે અર્જુન! પૂર્વે સૃષ્ટિના આદિકાળવિષે ઉત્પન્ન થયેલા ભૂગુઆદિ સપ્ત મહા ઋષિઓ વેદોના પાઠને તથા વેદોના અર્થને સારી રીતે જાણનારા છે, સર્વજ્ઞ છે તથા વેદવિદ્યાના સંપ્રદાયની પ્રવૃત્તિ કરનારા છે. આ કારણથી જ ભૂગુઆદિ સપ્ત ઋષિઓને શાસ્ત્રવિષે મહાઋષિઓ કહેલા છે. આ ભૂગુઆદિ સપ્ત ઋષિઓનાં નામ તથા સૃષ્ટિના આદિ-કાળવિષે તેમની ઉત્પત્તિ પુરાણોવિષે પણ કહેલી છે. મૃગ મરીચિમત્રિ ચ પુલસ્ત્ય પુલહ, કતુ, વસિષ્ઠ એ સપ્ત ઋષિરૂપ યુગોને મહાન્ તેજવાળા બ્રહ્માએ સૃષ્ટિના આદિ કાળવિષે પોતાના મનવડે ઉત્પન્ન કર્યા હતા.

તથા સૃષ્ટિના આદિ કાળવિષે ઉત્પન્ન થયેલા ને સાવર્ણિઆદિ નામવડે પ્રસિદ્ધ ચાર મનુઓ છે, અથવા મહર્ષય: સપ્ત એ વચનવડે ભૂગુઆદિ સપ્ત મહર્ષિઓનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, અને પૂર્વે ચત્વાર: એ વચનવડે ભૂગુઆદિ સપ્ત ઋષિઓ પણ પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા સનકાદિ ચાર મહર્ષિઓનો અર્થ ગ્રહણ કરવો; અને મનવસ્તથા એ વચનવડે સ્વાયંભુવ આદિ ચતુર્દશ ૧૪ મનુઓનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. ભૂગુઆદિ સર્વ મદ્ભાવ છે. મારેવિષે-પરમેશ્વર-વિષે જેમનો ભાવ એટલે કે જેમની ભાવના છે તેઓ મદ્ભાવ કહેવાય છે, અર્થાત્ મારા-પરમેશ્વરના ચિન્તનરૂપ ભાવનાની વશતાથી જેમને મારુ-પરમેશ્વરનું જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય તથા નાના પ્રકારની શક્તિઓ આર્જિત થયેલી છે, તેઓ મદ્ભાવ કહેવાય છે.

વળી ભૂગુઓદિ માનસ છે અર્થાત્ બ્રહ્માના મનના સંકલ્પમાત્રથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે, અન્ય મનુઓની પેઠે યોનિથી ઉત્પન્ન થયેલા નથી. આ કારણથી જ વિશુદ્ધ જન્મવાળા હોવાથી ભૂગુઆદિ સર્વ ગ્રાણીઓથી શ્રેષ્ઠ છે. શાસ્ત્રમા યોનિ ત્રિના ન ત્રીરં એવું ને વચન કહેલું છે, તેમા યોનિ શબ્દ સ્ત્રીના યોનિનો વાચક નથી, કિન્તુ યોનિ શબ્દ કારણનો વાચક છે, અર્થાત્ કારણવિના શરીર ઉત્પન્ન થતું નથી. એવા ભૂગુઆદિ સપ્ત મહાઋષિઓ, સનકાદિ ચાર મહાઋષિઓ તથા સ્વાયંભુતાદિ ચતુર્દશ મનુ, એ સર્વ, સૃષ્ટિના આદિ કાળવિષે હિગ્ગ્ધ-ગર્ભરૂપ મારાથી-પરમેશ્વરથી જ ઉત્પન્ન થયેલ છે, કે ને ભૂગુઆદિ સપ્ત ઋષિઓની, સનકાદિ

ચાર મહાઋષિઓની તથા સ્વાયંભુવાદિ ચતુર્દશ મનુષ્યોની, આ લોકવિષે જન્મવડે તથા વિદ્યાવડે, બ્રાહ્મણાદિ સર્વે પ્રજા સતતરૂપ છે.

કોઈ ટીકાવિષે તો લોક દ્વારા એ વચનવિષે લોક એમ પ્રથમા વિભક્ત્યન્તપદ ગ્રહણ કરીને એ અર્થ કયો છે કે, ભૂગુઆદિકોની જરાયુભદિ ચાર પ્રકારની પ્રજા તથા તે પ્રજાના નિવાસના આધારભૂત આ લોક એ બન્ને સંતતરૂપ છે. અથવા વેળાં એ છઠ્ઠી વિભક્તિ કેળ્પઃ એ પચમી વિભક્તિના અર્થવિષે છે, તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, જે ભૂગુઆદિકોથી આ જરાયુભદિ ચાર પ્રકારની પ્રજા તથા આ લોક ઉત્પન્ન થયું છે, એવા ભૂગુઆદિકોના પણ કારણરૂપ મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે સર્વે લોકોનું મહેશ્વરપણું હોય, એમાં શું આશ્ચર્ય? (૬)

અવતરણિકાઃ—આ કારણથી સોપાધિક પરમેશ્વરના પ્રભાવનું કથન કરીને હવે પ્રભાવના જ્ઞાનના ક્ષણનું કથન કરે છે:—

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે પુરુષ મારી-પરમેશ્વરની આ પૂર્વોક્ત વિભૂતિને તથા યોગને યથાવત જાણે છે તે પુરુષ અચળ યોગે કરી યુક્ત થાય છે, આમા કોઈપણ રીતના સંશય નથી. ૭

ટીકાઃ—હે અર્જુન! પૂર્વે હૃદિજ્ઞાન ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે કહેલી જે બુદ્ધિથી અચળ સુધીની મારી-પરમેશ્વરની વિભૂતિ છે તથા ભૂગુઆદિ સમ્પ્ર મહાઋષિરૂપ સનકાદિ ચાર મહાઋષિરૂપ તથા સ્વાયંભુવાદિ ચતુર્દશ મનુરૂપ જે મારી વિભૂતિ છે, અર્થાત્ તે તે બુદ્ધિઆદિરૂપે કરીને તથા તે તે મહાઋષિઆદિરૂપે કરીને જે મારી-પરમેશ્વરની સ્થિતિ છે, એવી મારી-પરમેશ્વરની વિભૂતિને જે અધિકારી પુરુષ શુરુ-શાસ્ત્રના ઉપદેશથી યથાવત જાણે છે, તથા જે અધિકારી પુરુષ મારા-પરમેશ્વરના યોગને યથાવત જાણે છે (અહીં તે તે અર્થને ઉત્પન્ન કરવાના સામર્થ્યરૂપ જે પરમ ઐશ્વર્ય છે તેનું નામ યોગ છે, એવા પરમ ઐશ્વર્યરૂપ યોગને જે પુરુષ જાણે છે), તે અધિકારી પુરુષ અભાયમાનતાથી રહિત યોગવડે યુક્ત થાય છે, અર્થાત્ તે પુરુષ તત્ત્વજ્ઞાનની સ્થિરતારૂપ સમાધિવડે યુક્ત થાય છે. હે અર્જુન! આ મારી વિભૂતિને તથા યોગને જાણનારા પુરુષને સમાધિરૂપ યોગની પ્રાપ્તિવિષે કોઈ પણ સંશય નથી, અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રતિબંધ કરનાર નથી. (૭)

અવતરણિકાઃ—પરમેશ્વરના વિભૂતિ તથા યોગ એ બન્નેના જ્ઞાનવડે અધિકારી પુરુષને અચળ સમાધિરૂપ યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ જ્ઞાનના સ્વરૂપનું હવે શ્રીભગવાન ચાર શ્લોકોવડે વર્ણન કરે છે:—

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હું પરમેશ્વર જ સર્વ જગતના ઉત્પત્તિ કારણરૂપ છું તથા મારાથી-પરમેશ્વરથી સર્વ પ્રવૃત્ત થાય છે. આમ માની બુદ્ધિમાન પુરુષ, પ્રેમરૂપ ભાવે કરી યુક્ત થયેલા મારું-પરમેશ્વરનું આરાધન કરે છે. ૮

ટીકાઃ—હે અર્જુન! વાસુદેવ નામે હું-પરબ્રહ્મ જ આ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ છું, અર્થાત્ હું-પરમેશ્વર જ સર્વ જગતના ઉપાદાન કારણરૂપ છું, નિમિત્ત કારણરૂપ છું તથા આ જગતના સ્થિતિ-નાશાદિ સર્વ વ્યવહાર પણ મારાથી-પરમેશ્વરથી જ પ્રવૃત્ત થાય છે,

અર્થાત્ સર્વ શક્તિસંપન્ન તથા સર્વજ્ઞ એવા હું—અંતર્યામી પરમેશ્વરવડે પ્રેરણા કરેલું આ સૂર્ય-ચંદ્રમાદિ સર્વ જગત્ પોતપોતાની મર્યાદાનું ઉદ્ભવન ન કરીને પ્રવૃત્ત થાય છે; અથવા પ્રત્યક્ સાક્ષીઆત્મારૂપ મારી-પરમેશ્વરની સત્તા-સ્ફૂર્તિને પામીને બુદ્ધિ-ઇંદ્રિયાદિ સર્વ પ્રપંચ નાના પ્રકારની ચેષ્ટા કરે છે. આ પ્રકારના મારા-પરમેશ્વરના સ્વરૂપને જાણીને જેમણે વિવેકવડે તત્ત્વવસ્તુને જાણેલ છે, એવા બુદ્ધિમાન પુરુષો પરમાર્થ તત્ત્વના શ્રદ્ધાસ્થિર પ્રેમરૂપ ભાવવડે યુક્ત થઈને મને-પરમેશ્વરને ભજે છે, અર્થાત્ નિત્ય નિરંતર માફ-પરમેશ્વરનું જ ચિન્તન કરે છે. (૮)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! આપનું પ્રેમપૂર્વક ભજન કેલું હોય છે ?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન્ પ્રેમપૂર્વક ભજનના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:—

મચિત્તા મદ્રતપ્રાણા બોધયંતઃ પરસ્પરમ્ ।

કથયંતશ્ચ માં નિત્યં તુષ્યંતિ ચ રમંતિ ચ ॥ ૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—જેમનું ચિત્ત મારે વિશે-પરમેશ્વર વિશે છે, જેમનો પ્રાણ મને-પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થયો છે, પરસ્પર માફ-પરમેશ્વરનું જ બોધન કરે છે તથા નિત્ય માફ-પરમેશ્વરનું જ કથન કરે છે, તેવી રીતના મારા ભક્તો સંતોષને પામે છે તથા સુખનો અનુભવ કરે છે. ૬

ટીકા:—હે અર્જુન ! મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે જ જેમનું ચિત્ત છે તેઓ મચિત્ત કહેવાય છે, અથવા હું-પરબ્રહ્મ જ જેમનાં ચિત્તવિષે હું તેઓ મચિત્ત કહેવાય છે, અર્થાત્ જે પુરુષો ચિત્તવડે માફ-પરમેશ્વરનું જ સર્વદા ચિન્તન કરે છે તેઓ મચિત્ત કહેવાય છે.

જેમના પ્રાણ એટલે કે જેમની ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયો મને-પરમેશ્વરને જ પ્રાપ્ત થયેલી છે, તેઓ મદ્રગતપ્રાણ કહેવાય છે, અર્થાત્ મારા-પરમેશ્વરના ભજન વાસ્તે જ જેમને ચક્ષુ-આદિ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર છે તેઓ મદ્રગતપ્રાણ કહેવાય છે, અથવા બાહ્ય વિષયોથી નિવૃત્ત કરીને મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે જ જેમણે ચક્ષુઆદિ સર્વ ઈન્દ્રિયોના લય કરેલો છે તેઓ મદ્રગતપ્રાણ કહેવાય છે અથવા જેમનો પ્રાણ એટલે કે જેમનું જીવન મારા-પરમેશ્વરના ભજનને અર્થે છે, અન્ય કોઈ પ્રયોજન વાસ્તે જેમનું જીવન નથી, તેઓ મદ્રગતપ્રાણ કહેવાય છે.

જે પુરુષો વિદ્વાન્ પુરુષોની સભાવિષે શ્રુતિવચનોવડે તથા શ્રુત્યનુકૂળ યુક્તિવડે અન્યોન્ય માફ-પરમેશ્વરનું જ બોધન કરે છે, તથા જે પુરુષો નિત્યમેવ પોતાના શ્રદ્ધાવાન્ શિષ્યોની પ્રત્યે મારો-પરમેશ્વરનો જ સેયરૂપે કરીને તથા દ્યેયરૂપે કરીને ઉપદેશ કરે છે. એ પ્રકારે મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે ચિત્તનું અર્પણ છે, બાહ્ય નેત્રાદિ ઈન્દ્રિયોનું અર્પણ છે, પોતાના જીવનનું અર્પણ છે, સ્વસમાન પુરુષોનું જે પરસ્પર માફ-પરમેશ્વરનું બોધન તથા પોતાથી ન્યૂન બુદ્ધિ-વાળા શિષ્યોની પ્રત્યે જે મારો-પરમેશ્વરનો ઉપદેશ કરવો છે, એ જ માફ-પરમેશ્વરનું ભજન છે. આ પ્રકારના મારા-પરમેશ્વરના ભજનવડે જ વિદ્વાન્ પુરુષો સંતોષને પ્રાપ્ત થયેલા છે, અર્થાત્ “પરમેશ્વરના ભજનની પ્રાપ્તિવડે જ અમે કૃતકૃત્ય થયા છીએ, આ ભગવદ્ભજનથી અન્ય કોઈ પણ પદાર્થ અમારા ઇષ્ટનું સાધન નથી” એ પ્રકારના જ્ઞાનરૂપ સંતોષને પ્રાપ્ત થયેલા વિદ્વાન્ જનો સર્વથી ઉત્તમ સુખનો અનુભવ કરે છે.

સંતોષવડે જ ઉત્તમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ વાત પતંજલિ ભગવાને પણ કહી છે:—
સંતોષાત્તત્તમઃ સ્વલગ્નઃ ક્વિ-અર્થાત્-અધિકારી પુરુષને સંતોષથી જ સર્વથી ઉત્તમ સુખ પ્રાપ્તિ

થાય છે. એ વાત પુરાણમાં પણ કહેલી છે:—યથ કામચલં લોકો યથ દિવ્યં મહાસુભ્યમ્ । તૃપ્ત્યા-
શ્વમુલ્લસ્યૈતે નાર્હતઃ પોદશાં કલામ્ ॥ અર્થાત્—આ લોકમાં જેટલાં વિષયજન્ય સુખો છે તથા
સ્વર્ગાદિ લોકોવિષે જેટલાં વિષયજન્ય મોટાં દિવ્ય સુખો છે, તે સર્વ સુખો, તૃપ્ત્યાની નિવૃ-
ત્તિરૂપ સંતોષજન્ય સુખના સોળમા ભાગની તુલ્ય પણ થતાં નથી. (૯)

અવતરણિકા:—હે અર્જુન ! જે અધિકારી જનો પૂર્વોક્ત પ્રકારે મારું-પરમેશ્વરનું ભજન
કરે છે, તે અધિકારી જનોને, હું-પરમેશ્વર પણ બુદ્ધિયોગની પ્રાપ્તિવડે પોતાના નિર્ણય સ્વરૂ-
પની જ પ્રાપ્તિ કરું છું; આ અર્થે હવે શ્રીભગવાન કહે છે:—

તેષાં સતતયુક્તાનાં ભજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।

દદામિ બુદ્ધિયોગં તં યેન મામુપયાંતિ તે ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—મારે વિષે-પરમેશ્વર વિષે જેમની એકાગ્ર બુદ્ધિ છે તેમને વિષે તથા જેઓ
પ્રીતિપૂર્વક મારું-પરમેશ્વરનું ભજન કરે છે, તેમને વિષે જે બુદ્ધિયોગે કરી તે ભક્તજનો મને-
પરમેશ્વરને પોતાના આત્મરૂપે કરી પ્રાપ્ત થાય, તં બુદ્ધિયોગ હું-પરમેશ્વર ઉપજ કરું છું. ૧૦

ટીકા:—હે અર્જુન ! પૂર્વે મહિમા મદનવપ્રાપ્તિ: એ શ્લોકવડે કહેલો જે મારા-પરમેશ્વરના
ભજનનો પ્રકાર છે, તે પ્રકારવડે જે પુરુષો મારું-પરમેશ્વરનું ભજન કરે છે, તથા સર્વ કાળે
મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે જેમની એકાગ્ર બુદ્ધિ છે અને એ કારણથી જે પુરુષો લાલ-
પૂજા-પ્રથાદિ ઈત્યાદિ લૌકિક પ્રયોજનોની ઇચ્છા નહિ કરીને અત્યંત પ્રીતિપૂર્વક એક મારું-
પરમેશ્વરનું જ ભજન કરે છે, તે ભક્તજનોના પૂર્વોક્ત બુદ્ધિયોગને હું-પરમેશ્વર જ ઉપજ
કરું છું, અર્થાત્ સોલ્લિલેન યોગેન ઇચ્છતે એ વચનવડે પૂર્વે કહેલો જે મારા-પરમેશ્વરના
વાસ્તવિક સ્વરૂપને વિષય કરનારો સમ્યક્ દર્શનરૂપ બુદ્ધિયોગ છે, તે બુદ્ધિયોગને હું-
પરમેશ્વર જ ઉપજ કરું છું.

અર્જુને કહેલી શંકા:—“હિ ભગવન્ ! બુદ્ધિયોગવડે અધિકારી જનોને શું ફળ પ્રાપ્ત
થાય છે ?”

શ્રીભગવાન બુદ્ધિયોગનું ફળ કહે છે—યેન મામુપયાંતિ તે इति ॥ હે અર્જુન ! જે બુદ્ધિયોગ-
વડે મારા ભક્તજનો મને-પરમેશ્વરને જ પોતાના આત્મરૂપે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્
જેમ ઘટરૂપ ઉપાધિની નિવૃત્તિ થતાં ઘટાકાશ અલેહરૂપે કરીને મહાકાશને પ્રાપ્ત થાય છે
તથા જેમ શ્રીગંગા-યમુનાદિ નદીઓ પોતપોતાના નામરૂપને પરિત્યાગ કરીને સમુદ્રવિષે
અલેહભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ મારા ભક્તજનો પણ મારી ભક્તિવડે ઉત્પન્ન થયેલ
તત્ત્વસાક્ષાત્કારવડે મને-પરમેશ્વરને અલેહરૂપે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ મને-અદ્વિતીય
નિર્ણય પરમેશ્વરને પોતાના આત્મરૂપે જ ભણે છે. (૧૦)

અવતરણિકા:—પોતાના ભક્તજનોની પ્રત્યે પરમેશ્વરે પ્રાપ્ત કરેલો જે તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ-
યોગ છે, તે બુદ્ધિયોગ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિરૂપ વ્યાપારવાળો થઈને આનંદસ્વરૂપ આત્માની પ્રાપ્તિ-
રૂપ ફળની પ્રાપ્તિ કરે છે. આ મધ્યવર્તી વ્યાપારનું હવે શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

તેષામેવાનુકંપાર્થમહમજ્ઞાનર્જં તમઃ ।

નાશયામ્યાત્મભાવસ્થો જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—તે ભક્ત જનોના જ અનુકર્ય અર્થે તેની આત્માશ્વર વૃત્તિ વિષે રહેલો છતો
હું-પરબ્રહ્મ, ચિદાભાસયુક્ત વૃત્તિજ્ઞાનરૂપ દીપકેકરી તેઓનાં અજ્ઞાનજન્ય આવરણરૂપ તમને
નાશ કરું છું. ૧૧

દીકા:-હે અર્જુન! પૂર્વોક્ત રીતે જે આધિકારી જનો માફ-પરમેશ્વરનું ભજન કરે છે, તે ભક્તજનોની જ અનુકંપાને અર્થે અર્થાત્ મારા ભક્તજનોનું કોઈ પણ પ્રકારે શ્રેય થાય એ પ્રકારના અનુગ્રહવાસ્તે હું-સ્વપ્રકાશ-ચૈતન્ય-આનંદ-અદ્વિતીયરૂપ-પ્રત્યક્ આત્મા, ભક્ત જનોના આત્મભાવવિષે સ્થિત થઈને અર્થાત્ ભક્તજનોની મહાવાક્યજન્ય જે આત્માકાર અંતઃકરણની વૃત્તિ છે તે વૃત્તિવિષે વિષયતારૂપે કરીને સ્થિત થઈ, તે જ ચિદ્વાસયુક્ત અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનદીપકવડે અજ્ઞાનજન્ય તમનો નાશ કરે છું, અર્થાત્ જેનું ઉપાધાન કારણ અજ્ઞાન છે એવો જે મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ આત્માવિષયક આવરણરૂપ અંધકાર છે, તે આવરણરૂપ તમનો, તેના ઉપાધાન કારણરૂપ અજ્ઞાનનો નાશ કરીને નાશ કરે છું. કારણ કે લોકપ્રસિદ્ધ સર્વ ભ્રમસ્થળવિષે ભ્રમનું ઉપાધાન કારણ જે અજ્ઞાન છે તે અજ્ઞાન અધિધાનના જ્ઞાનવડે જ નિવૃત્ત થાય છે પણ અન્ય કોઈ ઉપાયવડે આ અજ્ઞાન નિવૃત્ત થતું નથી. જેમકે સર્પ-રજ-વાદિરૂપ ભ્રમનું ઉપાધાન કારણ જે અજ્ઞાન છે, તે અજ્ઞાન રજજી-શુક્તિઆદિ અધિધાનનાં જ્ઞાનવડે જ નિવૃત્ત થાય છે, અન્ય કોઈ ઉપાયવડે તે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થતી નથી; તથા સર્વ સ્થળે ઉપાધાન કારણના નાશવડે ઉપાદેયરૂપ કાર્યનો પણ અવશ્ય કરીને નાશ થાય છે, જેમકે મૃત્તિકા-તંતુઆદિ ઉપાધાન કારણના નાશવડે ઉપાદેયરૂપ ઘટાદિ કાર્યનો પણ અવશ્ય કરીને નાશ થાય છે; તેમ આત્માકાર અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનવડે અજ્ઞાનરૂપ ઉપાધાન કારણનો નાશ થતાં તમરૂપ ઉપાદેયનો નાશ પણ અવશ્ય કરીને થાય છે.

અહીં જ્ઞાનદીપેન એ વચનવડે શ્રીભગવાને આત્મજ્ઞાનવિષે દીપકની સાદૃશ્યતારૂપ રૂપાલોકાર કહ્યો. આ રૂપાલોકારવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચિત કર્યો કે, જેમ દીપકવડે અંધકારની નિવૃત્તિ કરવામાં કેવળ દીપકની ઉત્પત્તિ જ અપેક્ષિત હોય છે, પણ દીપકની ઉત્પત્તિથી ભિન્ન બીજા કોઈ કર્મની અથવા અભ્યાસની અપેક્ષા હોતી નથી અને તે દીપકવડે અંધકારની નિવૃત્તિ થયા પછી પૂર્વે વિદ્યમાન ઘટાદિ વસ્તુઓની જ અભિવ્યક્તિ થાય છે, પણ પૂર્વે નહિ ઉત્પન્ન થયેલી કોઈ વસ્તુની ઉત્પત્તિ થતી નથી; તેમ જ આત્મજ્ઞાનવડે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરવામાં આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ જ અપેક્ષિત હોય છે, પણ આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિથી ભિન્ન બીજા કોઈ કર્મની અથવા અભ્યાસની અપેક્ષા હોતી નથી. આ આત્મજ્ઞાનવડે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થયા પછી પૂર્વે વિદ્યમાન થયેલા જ પ્રજ્ઞાભાવરૂપ મોક્ષની અભિવ્યક્તિ થાય છે, કાંઈ પૂર્વે નહિ ઉત્પન્ન થયેલા મોક્ષની આત્મજ્ઞાનથી ઉત્પત્તિ થતી નથી કારણ કે ઉત્પત્તિવડે મોક્ષ વિષે પણ સ્વર્ગાદિ ફળોની પેઠે નાશવાનુષ્ઠાન અથવા કર્માદિકોની અપેક્ષા થાય. માત્રતા એ વચનવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, જેમ વાયુથી રહિત દેશવિષે રહેલા પ્રકાશમાન દીપકવિષે તીવ્ર પવનાદિ પ્રતિબંધક હોય નહિ, તેમ મારી-પરમેશ્વરની ભક્તિવડે પ્રાપ્ત થયેલા આત્મજ્ઞાનવિષે અસંભાવનાદિ દોષ પ્રતિબંધક થતા નથી. (૧૧)

અવતરણિકા:-એ પ્રકારે પરમેશ્વરની વિભૂતિને તથા યોગને સામાન્યતઃ શ્રવણ કરીને પુનઃ વિશેષે કરીને તે વિભૂતિ-યોગનું શ્રવણ કરવાની પરમ ઉત્કંઠાને પ્રાપ્ત થયેલો અર્જુન પ્રથમ શ્રીભગવાનની સ્તુતિ કરે છે.—

અર્જુન ઉવાચ-પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં ભવાન્ ।

પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમાદિદેવમર્જં વિશુમ્ ॥ ૧૨ ॥

આદુસ્ત્વામૃષયઃ સર્વે દેવર્ષિર્નારદસ્તથા ।

અસિતો દેવલો વ્યાસઃ સ્વયં ચૈવ વ્રવીષિ મે ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થઃ-અર્જુન કહે છે:-હે ભગવન્ ! પરમ બ્રહ્મ, પરમ ધામ તથા પરમ પવિત્ર આપ જ છો, જેથી બુદ્ધિઆદિ સર્વ ઋષિઓ, દેવર્ષિ નારદ, અસિત, દેવલ તથા વ્યાસ, આ સર્વ મારી આગળ આપને પુરુષ, શાશ્વત, દિવ્ય, આદિદેવ, અજ તથા વિભુરૂપે કથન કરે છે તથા સાક્ષાત્ આપ પણ કથન કરો છો. ૧૨-૧૩

ટીકા:-હે ભગવન્ ! આપ પરબ્રહ્મરૂપ છો અર્થાત્ તત્ત્વવેત્તા પુરુષોને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય જે સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત નિર્વિશેષ બ્રહ્મ છે તે આપ જ છો. અહીં પરં એ વિશેષણવડે ઉપાસના કરવા યોગ્ય સોપાધિક અપર બ્રહ્મની વ્યાવૃત્તિ કથન કરી છે; કારણ કે જો ત્વં નમ્ ત્વં વિદિ નેદં પરિદૃષ્ટવાસ્તે એ શ્રુતિ ઉપાસના કરવા યોગ્ય સોપાધિક અપર બ્રહ્મનો નિષેધ કરીને નિર્વિશેષ ચૈતન્યને જ બ્રહ્મ કહે છે. વળી આપ પરધામ છો અર્થાત્ સ્થૂલથી અબ્યાકૃત સૂક્ષ્મના સર્વ પ્રપંચના આશ્રયરૂપ છો, અથવા પરમપ્રકાશરૂપ છો. અહીં પણ પરં એ વિશેષણવડે વૃત્તિરૂપ અપર પ્રકાશની વ્યાવૃત્તિ કથન કરી છે. કારણ કે હોર્ધામીરિત્વતઃકર્ષે નમ્ એ શ્રુતિ વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનને મનના પરિણામવિશેષ કહે છે. વળી આપ પરમપવિત્ર છો. અર્થાત્ લોકશાસ્ત્રવિષે પ્રસિદ્ધ જેટલાં પાવન કરનારાં તીર્થોદિ છે, તે સર્વ કરતાં આપ પરમ ઉત્તમ પાવન કરનારા છો, કારણ કે શ્રદ્ધાપૂર્વક કરેલાં તીર્થોદિ પુરુષના કેવળ પાપ-કર્મોના જ નાશ કરે છે, પણ પાપકર્મોના કારણરૂપ અજ્ઞાનનો નાશ કરવાં નથી, અને આપ પરબ્રહ્મ તો અધિકારી પુરુષોની વૃત્તિવિષે આરુદ્ધ થઇને અજ્ઞાનરૂપ કારણસહિત સર્વ પાપ કર્મોનો નાશ કરો છો. આ કારણથી જ પવિત્રાણં પવિત્ર યો મંગલનાં ચ મંગલમ્ ઇત્યાદિ સ્મૃતિ-વચન, આપને પવિત્ર કરનારાં તીર્થોદિ સર્વ પવિત્રોને પણ પવિત્ર કરનારા કહે છે તથા સર્વ મંત્રલોના પણ મંગલરૂપ કહે છે.

શ્રીભગવાન:-“હે અર્જુન ! તેં આતું મારું સ્વરૂપ કેવળ પોતાની (તારી) બુદ્ધિવડે નિશ્ચિત કયું છે કે કોઇ પ્રમાણથી નિશ્ચિત કયું છે ?” એવી ભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન તે ઉક્ત સ્વરૂપવિષે પરમ આમરૂપ ઋષિઓનાં તથા સાક્ષાત્ શ્રીભગવાનનાં વચનરૂપ પ્રમાણરૂપ પ્રવર્ણ જાત ઇત્યાદિ અર્દ્ધ શ્લોકવડે કથન કરે છે. હે ભગવન્ ! જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળા બુદ્ધિ-વસિષ્ઠાદિ સર્વ ઋષિઓ તેમ જ દેવઋષિ નારદ, અસિત ઋષિ, દેવલ ઋષિ તથા સાક્ષાત્ વિષ્ણુના અવતારરૂપ જે વ્યાસ મુનિ છે, એ સર્વ ઋષિઓએ પણ મારી પ્રત્યે એ પ્રકારના તમારા સ્વરૂપનું કથન કરેલ છે.

“બુદ્ધિઆદિ સર્વ ઋષિઓએ કયા પ્રકારના મારા સ્વરૂપનું કથન કરેલ છે ?” એવી શ્રીભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કહે છે. પ્રવર્ણં હિતિ ॥ હે ભગવન્ ! બુદ્ધિઆદિ સર્વ ઋષિઓ પણ અનેત મહિમાવાળા આપ પરમેશ્વરને પુરુષ કહે છે, અર્થાત્ પ્રજ્ઞાત્ તં ક્ષિપ્ત્વા જામ તા વરાગતિઃ એ શ્રુતિ વિષે ‘પુરુષ’ શબ્દવડે કથન કરેલ જે નિર્વિશેષ પરબ્રહ્મ છે તે પરબ્રહ્મરૂપ આપને કહે છે. તેમ જ તે ઋષિઓ આપને શાશ્વત કહે છે અર્થાત્ બૃહત્-અવિધ્ય-વર્તમાન એ સર્વ કાળવિષે એક રૂપ કહે છે. તે ઋષિઓ આપને દિવ્ય કહે છે. વર્મે જોમન્ તર્ગાં ધૃતામિ એ ધૃતિમાં ‘પરમજોમ’ શબ્દવડે કહેલું જે સ્વસ્વરૂપ છે, તે સ્વસ્વરૂપનું નામ દિવ છે. આ દિવ વિષે જે ત્રિરાજમાન ધાય તેનું નામ દિવ્ય છે. એકા દિવ્યરૂપ આપને કહે છે, અર્થાત્ સર્વ પ્રપંચથી રહિત કહે છે તથા ઋષિઓ આપને

આદિદેવ કહે છે. સર્વ જગતના કારણનું નામ આદિ છે અને સ્વપ્રકાશનું નામ દેવ છે; જે આદિ હોય તથા દેવ હોય તેનું નામ આદિદેવ છે, અર્થાત્ ઋષિઓ આપને સર્વ જગતના કારણરૂપ તથા સ્વપ્રકાશરૂપ કહે છે. અહીં કારણની સ્વપ્રકાશતા કહીને, નેયાયિકાએ કલ્પના કરેલા પરમાણુરૂપ કારણની તથા સાંખ્યોએ કલ્પના કરેલા પ્રધાનરૂપ કારણની વ્યાવૃત્તિ કરી. પ્રધાન પરમાણુઆદિ સર્વ જડ હોવાથી પરપ્રકાશ જ છે તથા ઋષિઓ આપને અજ કહે છે અર્થાત્ જનમથી રહિત કહે છે. ઋષિઓ આપને વિભુ કહે છે અર્થાત્ સર્વત્ર વ્યાપક કહે છે. હે ભગવન્ ! કેવળ ભૃગુઆદિ ઋષિઓ જ મારી પ્રત્યે એ પ્રકારના તમારા સ્વરૂપનું કથન કરતા નથી, કિન્તુ આપ પરમેશ્વરનાં વેદરૂપ વચનોને અનુસરનારા ભૃગુઆદિ ઋષિઓનાં વચન પણ પ્રમાણરૂપ થાય છે, એવા સાક્ષાત્ ભગવાન જ મારી પ્રત્યે મોક્ષાર્થ વચ્ચત્પત્તાં સર્વ-મૂલસ્થિતં ચો માં ઇત્યાદિ વચનો વડે આ પ્રકારના આપના સ્વરૂપનું કથન કરે છે.

અહીં યદપિ આદ્યત્ત્વામૃતયઃ સર્વે એ વચનમાં રહેલો જે સર્વ શબ્દ છે તે સર્વ શબ્દવડે જ નારદાદિ સર્વ ઋષિઓનું ગ્રહણ થઈ શકે છે, તથાપિ નારદ-અસિત-દેવલ-શ્રીવ્યાસ એ ચારેનાં નામ લઈને અર્જુને જે પૃથક્ ગ્રહણ કર્યું છે, તે સાક્ષાત્ પરમેશ્વરના સ્વરૂપના વક્તાપણાવડે નારદાદિકોની અત્યંત શ્રેષ્ઠતાનું ભાધન કરવા વારતે છે, અને આદ્યત્ત્વામૃતયઃ સર્વે એ વચનવડે જે અર્જુને પોતાના નિશ્ચયવિષે ઋષિઓનાં વચનોની સંમતિ કહી છે, તેવડે એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, અધિકારી પુરુષોએ શાસ્ત્રદ્વારા પોતાની બુદ્ધિવડે નિશ્ચય કર્યો હોવા છતાં પણ આત્માના સ્વરૂપવિષે યુનઃ સંશયની અનુત્પત્તિ વારતે બ્રહ્મવેત્તા વિદ્વાન્ પુરુષોની સંમતિ અવશ્ય ગ્રહણ કરવી. (૧૨-૧૩)

અવતરણિકા:-ચુરુ શાસ્ત્રે ઉપદેશ કરેલા અર્થવિષે અધિકારી પુરુષે કદાચિત્ પણ સંશય કરવો નહિ, કિન્તુ ચુરુએ-શાસ્ત્રે ઉપદેશ કરેલો સર્વ અર્થ સત્ય છે, એ પ્રકારની સત્યત્વ બુદ્ધિ જ કરવી. એ અર્થનું સૂચન કરતાં અર્જુન તે વચનોવિષે પોતાની સત્યત્વ બુદ્ધિનું કથન કરે છે-

સર્વમેતદતં મન્યે યન્માં વદસિ કેશવ ।

નહિ તે ભગવન્વ્યત્કિં વિદુર્દેવા ન દાનવાઃ ॥ ૧૪ ॥

સ્લોકાર્થ:-હે કેશવ ! મારી-અર્જુનની પ્રત્યે જે વચન આપ કથન કરે છે તે સર્વ વચન સત્ય માનું છું. કારણ કે હે ભગવન્ ! દેવો તેમ જ દાનવો પણ આપના પ્રભાવને બળી શકતા નથી. ૧૪

ટીકા:-હે કેશવ ! મારી-અર્જુનની પ્રત્યે જે પૂર્વે આપે આપનું સ્વરૂપ કહ્યું તથા ભૃગુ આદિ સર્વ ઋષિઓએ જે આપનું સ્વરૂપ કહ્યું છે, તે સર્વ વચનોને હું અર્જુન સત્ય જ માનું છું. હે ભગવન્ ! તમારાં વચનોવિષે મને ક્રિયત્ માત્ર પણ અપ્રમાણપણાની શંકા નથી. આ મારા હૃદયની વાતને સર્વજ્ઞ હોવાથી આપ બાળો છે. (એ અર્થ અર્જુને 'કેશવ' એ સંબોધનવડે સૂચન કર્યો. કેસૌં વાતિ અલકંપ્યતયા અવગચ્છતીતિ કેશવ:-અર્થાત્-ક એટલે બ્રહ્મા અને હૃષ એટલે રુદ્ર; તે બંનેને અનુગ્રહવડે જે પ્રાપ્ત થાય તેનું નામ કેશવ છે. એ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિવડે 'કેશવ' શબ્દ નિરવિશય ઐશ્વર્યનો જ પ્રતિપાદક છે. એવા કેશવ નામવાળા આપ પરમેશ્વર જ મારા હૃદયના વૃત્તાંતને બાળો છે.) તેથી હે ભગવન્ ! પૂર્વે આપે જે ન મે વિદુઃ સ્મરણાઃ પ્રપર્વં ન મહર્ષયઃ ઇત્યાદિ વચનો કહ્યાં હતાં, તે સર્વ આપનાં વચન યથાર્થ જ છે. હે ભગવન્ ! અર્થાત્ હે સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિ પશ્ચાત્સંપન્ન ! તમારા પ્રભાવને બહુ બુદ્ધિમાન્ ઇદ્રાદિ દેવવાઓ પણ બાળી શકવા નથી, તથા તમારા પ્રભાવને મધુઆદિદાનવ

પણ જાણી શકતા નથી તથા તમારા પ્રભાવને જૂથુઆદિ મહાન્ ઋષિઓ પણ જાણી શકતા નથી. જ્યારે તમારા પ્રભાવને સર્વશ્રદ્ધદ્રાદિ દેવતા તથા મધુઆદિ દાનવ તથા જૂથુઆદિ મહાન્ ઋષિ પણ જાણી શકતા નથી, ત્યારે વર્તમાન કાળના અદ્વપસ મનુષ્યો આપના પ્રભાવને ન જાણે, એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? (૧૪)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! આપ પરમેશ્વર દેવતા-ઋષિઆદિ સર્વેના આદિકારણ છો તથા દેવતાઓ પણ આપને જાણવાને અશક્ત છે. આ કારણથી આપ જ આપના પ્રભાવને યથાવત્ જાણો છો” એ અર્થનું હવે અર્જુન કથન કરે છે:—

સ્વયમેવાત્મનાડડત્માનં વેત્ય ત્વં પુરુષોત્તમ ।

મૃતભાવન મૃતેશ દેવદેવ જગત્પતે ॥ ૧૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે પુરુષોત્તમ ! હે ભૂતભાવન ! હે ભૂતેશ ! હે દેવદેવ ! હે જગત્પતે ! અન્ય કોઈના પણ ઉપદેશવિના શ્રીભગવાન્ એવા આપ પોતાના સ્વરૂપે કરી પોતાના આત્માને જાણો છો. ૧૫

ટીકા:—હે ભગવન્ ! અન્ય કોઈના ઉપદેશવિના જ આપ આપની મેળે પોતાના સ્વપ્રકાશ સ્વરૂપવડે પોતાના નિરૂપાધિક સ્વરૂપને તથા સોપાધિક સ્વરૂપને જાણો છો. તેમાં પોતાના નિરૂપાધિક શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષરૂપે કરીને તથા અવિષયતારૂપે કરી જાણો છો અને પોતાના સોપાધિક સ્વરૂપને નિરતિશય જ્ઞાન-ઐશ્વર્યાદિ શક્તિમદ્રૂપે કરીને જાણો છો. અન્ય કોઈ દેવતા, ઋષિ, દાનવ વા મનુષ્ય આપના સ્વરૂપને જાણતા નથી.

શ્રીભગવાન:—“હે અર્જુન ! અન્ય દેવતાઓવડે જાણવાને અશક્ય સ્વરૂપને હું-પરમેશ્વર પણ કેવી રીતે જાણી શકું ?” એવી ભગવાનની શંકાને નિવૃત્ત કરતાં અર્જુન આયંત પ્રેમની ઉત્કંઠાવડે શ્રીભગવાનનાં ઘણાં સંજોધનો કહે છે. હે પુરુષોત્તમ અર્થાત્ હે સર્વ પુરુષોત્તમવે શ્રેષ્ઠ ! વાત્પર્ય એ છે કે, તમારી અપેક્ષાએ કરીને બીજા સર્વ પુરુષો અપકૃષ્ટ જ છે, તેથી બીજા પુરુષોને જે અર્થ જાણવાને અશક્ય છે, તે અર્થને સર્વથી ઉત્તમ આપ પરમેશ્વર જાણવાને શક્તા છો.

હવે પરમેશ્વર વિષે કહેલું જે પુરુષોત્તમપણું છે, તે પુરુષોત્તમપણાને પુનઃ આર સંજોધનવડે પ્રતિપાદન કરે છે:—હે મૃતભાવન इति ॥ સર્વ ભૂતોને જે ઉત્પન્ન કરે છે તેનું નામ ભૂતભાવન છે, અર્થાત્ હે સર્વ ભૂતોના પિતા ! આ લોકમાં કોઈ પુરુષ પિતા હોવા છતાં પણ પુત્રાદિકોનો નિયંતા હોતો નથી, તેમ પરમેશ્વર પણ સર્વ ભૂતોના પિતા હોવા છતાં પણ સર્વ ભૂતોના નિયંતા નહિ હોય, કિન્તુ પરમેશ્વરથી ભિન્ન જ કોઈ ભૂતોનો નિયંતા હોવો જોઈએ; એવી શંકાને નિવૃત્ત કરવાવાસ્તે અર્જુન પરમેશ્વરનું અન્ય સંજોધન કહે છે—હે મૃતેશ इति-અર્થાત્—હે સર્વ ભૂતોના નિયંતા ! આ લોકમાં કોઈ રાજાદિ પુરુષ પોતાની પ્રજાદિકોનો નિયંતા હોવા છતાં પણ પ્રજાદિકોવડે આરાધન કરવા યોગ્ય હોતો નથી, તેમ પરમેશ્વર પણ તે સર્વ ભૂતોનો નિયંતા હોવા છતાં પણ સર્વ ભૂતોવડે આરાધન કરવા યોગ્ય નહિ હોય, કિન્તુ પરમેશ્વરથી ભિન્ન જ કોઈ આરાધન કરવા યોગ્ય હોવો જોઈએ; એવી શંકાને નિવૃત્ત કરવાવાસ્તે અર્જુન પરમેશ્વરનું અન્ય સંજોધન કહે છે—હે દેવદેવ इति. સર્વ પ્રાણીઓવડે આરાધન કરવા યોગ્ય જે ધ્રાદ્રાદિ દેવતાઓ છે, તે ધ્રાદ્રાદિ દેવતાઓવડે પણ જેનું આરાધન કરાય છે તેનું નામ દેવદેવ છે, અર્થાત્ દેવતાઓ ઈત્યાદિ સર્વ પ્રાણીઓવડે આરાધન કરવા યોગ્ય હે દેવ ! આ લોકમાં કોઈ પુરુષ આરાધન કરવા યોગ્ય હોવા છતાં પણ પાલનકર્તારૂપે કરીને પતિ હોતો

નથી, તેમ પરમેશ્વર પણ આરાધન કરવા યોગ્ય હોવા છતાં પણ પાલનકર્તારૂપે કરીને પતિ નહિ હોય, કિન્તુ પરમેશ્વરથી ભિન્ન જ કોઈ આ જગતનો પતિ હોવો જોઈએ: એવી શંકાને નિવૃત્ત કરવા વાસ્તે અર્જુન તે પરમેશ્વરનું અન્ય સંબોધન કહે છે—હે જગત્પતે હિતિ—અર્થાત્ અધિકારી જનોની પ્રત્યે હિતનો ઉપદેશ કરીને શુભ કર્મોવિષે પ્રવૃત્ત કરનારો તથા અહિતનો ઉપદેશ કરીને અશુભ કર્મોથી નિવૃત્ત કરનારો એવો જે દેવ છે, તે દેવને સૃષ્ટિના આદિ કાળવિષે ઉત્પન્ન કરીને આપ જ આ સર્વ જગતનું પાલન કરો છો. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, આ પ્રકારનાં સર્વ વિશેષભાવડે વિશિષ્ટ આપ પરમેશ્વર જ સર્વ પ્રાણીઓના પિતા છો, સર્વ પ્રાણીઓના ગુરુ છો તથા સર્વ પ્રાણીઓના રાજા છો. આ કારણથી જ આપ સર્વ પ્રકારે કરીને સર્વ પ્રાણીઓને આરાધન કરવા યોગ્ય છો. એવા મહાન પ્રભાવવાળા આપવિષે પુરુષોત્તમપણું હોય, એમાં શું આશ્ચર્ય ? (૧૫)

અવતરણિકા:—હે ભગવન્ ! આપ પરમેશ્વરની વિભૂતિઓને અન્ય કોઈ પણ દેવતા, ઋષિ, દાનવ વા મનુષ્ય જાણી શકતો નથી, અને તે આપની વિભૂતિઓ મારે અવશ્ય જાણવી જોઈએ. તે કારણથી આપની વિભૂતિઓ આપ જ મારી પ્રત્યે વિસ્તારથી કહો. એ પ્રકારની પ્રાર્થના અર્જુન કરે છે:—

વક્તુમર્હસ્યશેષેણ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ।

યામિર્વિભૂતિમિર્લોકાનિમાસ્ત્વં વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે ભગવન્ ! જે વિભૂતિઓવડે આ સર્વ લોકોને વ્યાપી આપ રહેલા છો, તે વિભૂતિઓ દિવ્ય છે, માટે આપ જ તે સમગ્ર પોતાની વિભૂતિઓને કહેવા યોગ્ય છો. ૧૬

ટીકા:—હે ભગવન્ ! જે પોતાની વિભૂતિઓવડે આપ આ મનુષ્યલોકથી પ્રદ્યુલોક સુધીના સર્વ લોકોને વ્યાપ્ત કરીને રહેલા છો, તે આપની અસાધારણ વિભૂતિઓ દિવ્ય છે અર્થાત્ અસમઘાદિ અસર્વજ્ઞ પુરુષો પોતે જ તે જાણવાને અશક્ત છે તથા અવશ્ય તે જાણવી જોઈએ. આ કારણથી આપ સર્વજ્ઞ જ તમારી (પોતાની) તે સમગ્ર વિભૂતિઓ કહેવાને યોગ્ય છો. (૧૬)

અવતરણિકા:—“હે અર્જુન ! લોકવિષે પ્રયોજન વિના કોઈ પણ ચેતન પ્રાણીની પ્રવૃત્તિ થતી નથી, કિન્તુ કોઈ પ્રયોજનના ઉદ્દેશવડે જ સર્વ પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેથી વિભૂતિઓના જાણવાથી તારું જે પ્રયોજન સિદ્ધ થતું હોય, તે પોતાનું પ્રયોજન તું પ્રથમ મારી પ્રત્યે કહે, પશ્ચાત્ હું તારી પ્રત્યે મારી વિભૂતિઓ કહીશ.” એવી શ્રીભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન એ શ્લોકોવડે પોતાનું પ્રયોજન કહે છે:—

કથં વિદ્યામહં યોગિંસ્ત્વાં સદા પરિચિંતયન્ ।

કેપુ કેપુ ચ ભાવેપુ ચિંત્યોઽસિ ભગવન્મયા ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે યોગિન્ ! હું સ્થૂલણુદિવાણે અર્જુન સદા ચિંતન કરતો છતાં આપને કેવા પ્રકારે કરી જાણું ? હે ભગવન્ ! કઈ કઈ વસ્તુઓવિશે મારે—અર્જુને આપનું—પરમેશ્વરનું ચિંતન કરવું યોગ્ય છે ? ૧૭

ટીકા:—હે યોગિન્ ! (અહીં નિરતિશય ઐશ્વર્યોદિ શક્તિનું નામ યોગ છે. આ યોગ જેની વિષે વિદ્યમાન હોય તે યોગિન્ કહેવાય છે) અર્થાત્ હે નિરતિશય ઐશ્વર્યોદિ શક્તિવાળા કૃષ્ણ ભગવન્ ! અત્યંત સ્થૂલણુદિવાણે હું—અર્જુન, સર્વ કાળે તમારું ધ્યાન કરનારા દેવાદિકોવડે પણ જાણવાને અશક્ય એવા આપને—પરમેશ્વરને, કેવી રીતે જાણું ?

શંકા:—“હું અર્જુન ! મારી વિભૂતિઓવિષે માફે-પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરનારો તું, મને-પરમેશ્વરને જાણીશ. એ જ મને જાણવાનો પ્રકાર છે.” એવી શ્રીભગવાનને શંકા થતાં, “જે વિભૂતિઓવિષે સ્થિત એવા આપનું ધ્યાન કરતાં હું આપને જાણું, તે વિભૂતિઓ જ હું પ્રથમ જાણતો નથી.” એ પ્રકારનો ઉત્તર અર્જુન કહે છે-કેડુ કેડુ જ માથેડુ હતિ-હે ભગવન્ ! તમારી વિભૂતિરૂપ કંઈ કંઈ ચેતન-અચેતનરૂપ વસ્તુઓવિશે મારાથી-અર્જુનથી આપ ચિન્તન કરવા યોગ્ય છે ? અર્થાત્ કંઈ કંઈ વિભૂતિઓવિષે હું-અર્જુન આપનું ચિન્તન કરું ? (૧૭)

અવતરણિકા:—હે ભગવન્ ! જે જે વિભૂતિઓવિષે આપ ચિન્તન કરવા યોગ્ય છે, તે વિભૂતિઓને હું-અર્જુન જાણતો નથી. એ કારણથી આપ જ કૃપા કરીને આપની વિભૂતિઓનું કથન કરો. એ પ્રકારની પ્રાર્થના હવે અર્જુન કરે છે:—

વિસ્તરેणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।

भूयः कथय तृप्तिर्हि गृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે જનાર્દન ! આપ પોતાના યોગનો તથા વિભૂતિનો પુનઃ વિસ્તાર કરી કથન કરો. કારણ કે આપનાં વચનરૂપ અમૃતનું શ્રવણરૂપી પાન કરવાથી મને-અર્જુનને કદી તૃપ્તિ થતી નથી. ૧૮

ટીકા:—હે જનાર્દન ! સર્વજ્ઞપણું તથા સર્વશક્તિસંપન્નપણું ઇત્યાદિ ઐશ્વર્યરૂપ જે યોગ છે તથા અધિકારી જનોના ધ્યાનના આલંબનરૂપ જે વિભૂતિ છે, એવા પોતાના યોગનું તથા વિભૂતિનું આપ પુનઃ વિસ્તારવડે કથન કરો. યદ્યપિ આપના યોગનું તથા વિભૂતિનું આપે પૂર્વે સાતમા અધ્યાયમાં તથા નવમા અધ્યાયમાં સંક્ષેપથી કથન કર્યું છે. તથાપિ અત્યારે તે યોગનું તથા વિભૂતિનું વિસ્તારવડે કથન કરો. એ અર્થ અર્જુનને ધ્યયઃ એ શબ્દ કહીને સૂચિત કર્યો. અને જે જનાર્દન એ સંબોધનવડે અર્જુનને શ્રીભગવાનની પ્રત્યે એ અર્થ સૂચિત કર્યો કે, સર્વજ્ઞો સ્વર્ગાદિ સુખોની પ્રાપ્તિ વાસ્તે તથા મોક્ષની પ્રાપ્તિ વાસ્તે જેની પ્રત્યે યાચના કરે છે, તેનું નામ જનાર્દન છે. આવા જનાર્દનની આગળ મારી યાચના પણ ઉચિત છે.

શંકા:—“હું અર્જુન ! પૂર્વે કહેલા અર્થને પુનઃ કહેવાની યાચના તું શા વાસ્તે કરે છે ? પૂર્વે કહેલા અર્થોનું પુનઃ કથન કરવું, તે હજોલા અશ્નને પુનઃ હજવાની પેઠે સંભવતું નથી ?” એવી શ્રીભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન પુનઃ કથન કરવાની યાચના વિષે કારણ કહે છે-તૃપ્તિર્હિ ગૃણ્વતો નાસ્તિ મેઽમૃતમ્ ॥ હું ભગવન્ ! અમૃતની પેઠે દરેક પદવિષે સ્વાદુ એવાં જે આપનાં વચનો છે, તે આપનાં અમૃતમય વચનોને શ્રવણઈન્દ્રિયરૂપ સુખવડે પાન કરતાં મારી-અર્જુનની તૃપ્તિ થતી નથી, અર્થાત્ “એ વચનો શ્રવણ કરીને અત્યારે હું તૃપ્ત થયો છું” એ પ્રકારની અર્દ-ભુદ્ધિવડે તે વચનોને શ્રવણ કરવાની મારી ઇચ્છા નિવૃત્ત થતી નથી. આ કારણથી આપના યોગને તથા વિભૂતિને પુનઃ મારી પ્રત્યે વિસ્તારથી કહો. (૧૮)

અવતરણિકા:—હવે અર્જુનના પૂર્વોક્ત પ્રશ્નનો ઉત્તર શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ-હંત તે કથયिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यंतो विस्तरस्य मे ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—શ્રીભગવાન્ કહે છે:—હે કુરુવંશવિશે શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! હું હવે તને પ્રસિદ્ધ તથા દિવ્ય એવી વિભૂતિઓને પ્રાધાન્યપણાથી કથન કરું છું. કારણ મારી-પરમેશ્વરની વિભૂતિના વિસ્તારનો કદી પાર નથી. ૧૯

ટીકા:—અહીં હંત શબ્દ અત્યારના કાળનો વાચક છે, અર્થાત્ અત્યારે જ વિભૂતિઓ હું તારી પ્રત્યે કથન કરું છું; અથવા હંત શબ્દ અનુભવિનો વાચક છે, અર્થાત્ મારી-પરમેશ્વરની આગળ તેં જે અર્થ બાંધવાની પ્રાર્થના કરી છે, તે અર્થ અવશ્ય હું તારી પ્રત્યે કહીશ; તું વ્યાકુળ થા મા. આ પ્રકારે અર્જુનને ધૈર્ય દઇને શ્રીભગવાન્ અર્થ કહેવાનો પ્રારંભ કરે છે. હે અર્જુન! મારી-પરમેશ્વરની જે અસાધારણ વિભૂતિઓ દિવ્યરૂપે કરીને પ્રસિદ્ધ છે, તે પોતાની વિભૂતિઓ હું-પરમેશ્વર તારી-અર્જુનની પ્રત્યે પ્રધાનતાએ કરીને કથન કરું છું, અર્થાત્ દરેક મુખ્ય વિભૂતિઓનું હું કથન કરું છું.

શંકા:—“હે ભગવન્! જેટલી આપની પ્રધાનરૂપ તથા અપ્રધાનરૂપ વિભૂતિઓ છે, તે સર્વ વિભૂતિઓ આપ મારી પ્રત્યે કહો. કેવળ દરેક પ્રધાન વિભૂતિઓનું આપ શા માટે કથન કરો છો?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ પોતાની વિભૂતિઓની અનંતતાનું કથન કરે છે:—નાસ્ત્યંતો વિસ્તરસ્ય મે હિતિ ॥ હે અર્જુન! મારી-પરમેશ્વરની જેટલી પ્રધાનરૂપ તથા અપ્રધાનરૂપ સર્વ વિભૂતિઓ છે તે સર્વ વિભૂતિઓનું કથન કરવું અશક્ય છે. કારણ કે મારી-પરમેશ્વરની વિભૂતિઓના વિસ્તારનો કાંઈ અંત જ નથી, અર્થાત્ “સર્વ વિભૂતિઓ આટલી છે” એ પ્રકારની ધૈર્યતા સંખ્યાથી રહિત છે, તેથી જેટલીક મુખ્ય મુખ્ય વિભૂતિઓ જ હું તારી પ્રત્યે કહું છું. (૧૯)

અવતરણિકા:—આ દરેક પ્રધાન વિભૂતિઓવિષે પણ જે પ્રથમ પ્રધાન વસ્તુ ચિન્તન કરવા યોગ્ય છે તેનું તું શ્રવણ કર:—

અહમાત્મા ગુહાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ।

અહમાદિશ્ચ મધ્યં ચ ભૂતાનામંત એવ ચ ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે ગુહાકેશ અર્જુન! સર્વ ભૂતોના હૃદયદેશવિષે રહેલ ચૈતન્ય આનંદધન હું જ છું તથા હું-પરમેશ્વર જ સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા વિનાશરૂપ પણ છું. ૨૦

ટીકા:—હે ગુહાકેશ અર્જુન! સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયદેશવિષે અંતર્યામીરૂપે કરીને તથા પ્રત્યક્ આત્મારૂપે કરીને રહેલો જે ચૈતન્યસ્વરૂપ-આનંદધન પરમાત્મા દેવ છે, તે પરમાત્મા વાસુદેવ હું જ છું. એ પ્રકારે અભેદરૂપે કરીને તારે માર્ગ-પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરવું. અહીં હે ગુહાકેશ એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચિત કયો કે, ગુહા એટલે નિદ્રા, તે નિદ્રાને જે પોતાને વશ કરે છે તેનું નામ ગુહાકેશ છે. એવા નિદ્રાદિ વિકારોને પોતાને વશ કરનારો તું અર્જુન અભેદરૂપે કરીને માર્ગ-પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરવાને સમર્થ છે. એવી રીતે ઉત્તમ અધિકારી પુરુષોના ધ્યાનનો પ્રકાર કહ્યો.

હવે મધ્યમ અધિકારી પુરુષોના ધ્યાનના પ્રકારનું નિરૂપણ કરે છે:—અહમાદિઃ इति ॥ હે અર્જુન! આ પ્રકારે અભેદરૂપે કરીને માર્ગ-પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરવાને જે તું સમર્થ ન હોય, તો આગળ કથન કરવા યોગ્ય ધ્યાન તારે કરવા યોગ્ય છે. વક્ષ્યમાણ ધ્યાનોવિષે પણ પ્રથમ જે વસ્તુ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે તેનું શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે—અહમાદિઃ इति ॥ હે અર્જુન! લોકવિષે ચૈતન્યરૂપે કરીને પ્રસિદ્ધ જેટલા પ્રાણીઓ છે, તે સર્વ પ્રાણીઓની હું-પરમેશ્વર જ ઉત્પત્તિ છું, તથા હું-પરમેશ્વર જ તે સર્વ પ્રાણીઓની સ્થિતિ છું, તેમ જ હું-પરમેશ્વર જ તે સર્વ પ્રાણીઓનો વિનાશ છું, અર્થાત્ તે સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-નાશરૂપે કરીને તથા તે સર્વ પ્રાણીઓના કારણરૂપે કરીને હું-પરમેશ્વર જ તારે ધ્યાન કરવા યોગ્ય છું. એવી રીતે મધ્યમ અધિકારી પુરુષોના ધ્યાનનો પ્રકાર કથન કયો. (૨૦)

અવતરણિકા:-હે અર્જુન ! એ પ્રકારનું ધ્યાન કરવાને પણ જો તું સમર્થ ન હોય, તો આગળ કરવા યોગ્ય બાહ્ય ધ્યાન જ તારે કથન કરવા યોગ્ય છે; એ પ્રકારના અભિપ્રાયે કરીને શ્રીભગવાનું મંદ અધિકારી પુરુષો ઉપર અનુગ્રહ કરીને બાહ્ય ધ્યાનોનું આ દશમા અધ્યાયની સમાપ્તિ પર્થેત વિસ્તારથી કથન કરે છે;

આદિત્યાનામહં વિષ્ણુર્જ્યોતિષાં રવિરંશુમાન્ ।

મરીચિર્મરુતામસ્મિ નક્ષત્રાણામહં શશી ॥ ૨૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! આદિત્યના મધ્યમાં વિષ્ણુ નામે આદિત્ય હું-પરમેશ્વર હું, પ્રકાશ-કોના મધ્યમાં વ્યાપક પ્રકાશવાળો રવિ હું છું; મરુદ્ગણોના મધ્યમાં મરીચિ નામેના મરુત હું છું, તથા નક્ષત્રોના મધ્યમાં ચંદ્રમા હું છું. ૨૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! દ્વાદશ આદિત્યોની મધ્યમાં વિષ્ણુ નામે આદિત્ય હું છું અથવા વિષ્ણુ કહેતા વામનાવતાર હું છું; તથા અગ્નિઆદિ જેટલા પ્રકાશ કરનારા છે તે સર્વ પ્રકાશકોની મધ્યે જેનો પ્રકાશ સર્વ વિશ્વવિષે વ્યાપક છે એવો જે સૂર્ય છે તે હું છું; તથા મરુત માટે જે આગણુપચાસ દેવતાવિશેષ છે તે મરુતોની મધ્યે મરીચિ નામે મરુત હું છું; તથા અશ્વિની આદિ જેટલા આકાશવિષે જેટલા તારાગણરૂપ નક્ષત્રો છે, તે સર્વ નક્ષત્રોની મધ્યે સર્વ નક્ષત્રોના અધિપતિ ચંદ્રમારૂપ હું છું; વાત્પર્ય એ છે કે, દ્વાદશ સૂર્ય, અગ્નિઆદિ સર્વ જ્યોતિ, આગણુપચાસ મરુદ્ગણુ તથા અશ્વિની આદિ સર્વ નક્ષત્ર એ સર્વ યથાપિ સામાન્યરૂપે મારી-પરમેશ્વરની જ વિભૂતિઓ છે, તથાપિ તેઓની મધ્યે વિષ્ણુ નામે આદિત્ય, રવિ નામે જ્યોતિ, મરીચિ નામે મરુત તથા ચંદ્રમા નામે નક્ષત્ર, એ સર્વ પ્રભાવની અધિકતાવડે મારી વિશેષ વિભૂતિ છે. તેથી દ્વાદશ આદિત્યોવિષે વિષ્ણુ નામે આદિત્ય પરમેશ્વર જ છે, એ પ્રકારે મારી-પરમેશ્વરની બુદ્ધિ કરીને વિષ્ણુ નામે આદિત્ય અધિકારી પુરુષોએ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. આ પ્રકારે રવિ, મરીચિ, ચંદ્રમા એ ત્રણે હું રૂપે-પરમેશ્વરરૂપે કરીને ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. એ ધ્યાનની રીતિ આ દશમા અધ્યાયની સમાપ્તિપર્થેત સર્વ પર્થોયોવિષે બાણી લેવી.

અહીં યથાપિ વામન, રામ ઇત્યાદિ સાક્ષાત્ પરમેશ્વરના અવતાર જ છે તથા સર્વ ઐશ્વર્યવાળા છે, આદિત્યાદિકોની જેમ પરમેશ્વરની વિભૂતિરૂપ નથી, તથાપિ જેમ દુષ્ટોનાં વાણુદેવોઃસિ એ વક્ષ્યમાણુ વચનવિષે શ્રીભગવાને વાણુદેવરૂપથી પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરાવવાવાસ્તે પોતાનું પણ વિભૂતિઓવિષે જ પઠન કર્યું છે, તેમ વામન-રામાદિકોનું પણ તે તે રૂપથી પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરાવવા વાસ્તે શ્રીભગવાને પોતાની વિભૂતિઓવિષે જ પઠન કર્યું છે. (૨૧) વળી—

વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ દેવાનામસ્મિ વાસવઃ ।

ઈન્દ્રિયાણાં મનશ્ચાસ્મિ મૂતાનામસ્મિ ચેતના ॥ ૨૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-વેદોના મધ્યમાં સામવેદ હું છું, દેવતાઓના મધ્યમાં ઇન્દ્ર હું છું, ઇન્દ્ર-યોના મધ્યમાં મન હું છું તથા ભૂતોના મધ્યમાં ચેતના હું છું. ૨૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! ઋગ્-યજુર્-સામ-અથર્વણુ એ ચાર વેદોની મધ્યે ગાયત્રીની મધુરવા-વડે અત્યંત રમણીય જે સામવેદ છે, તે સામવેદ હું છું; અગ્નિ-વાયુ આદિ સર્વ દેવતાઓની મધ્યે સર્વ દેવતાઓનો અધિપતિ જે ઇન્દ્ર છે, તે ઇન્દ્ર હું છું; ચક્ષુ-શ્રોત્ર-ત્વક્-રસન-ઘ્રાણુ-વાક્-પાણિ-પાદ-ઉપરધ-પાયુ-મન એ એકાદશ ઇન્દ્રિયોની મધ્યે સર્વ ઇન્દ્રિયોનું પ્રવર્તક જે

મન છે, તે મન હું હું તથા સર્વ પ્રાણીઓનાં સંબંધી જેટલાં પરિણામ છે તેઓનું નામ ભૂત છે, એવા પરિણામરૂપ ભૂતોની મધ્યે ચેતન્યની અભિન્યક્તિ કરનારી જે બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ ચેતના છે, તે ચેતના હું હું. (૨૨)

વળી—

રુદ્રાણાં શંકરશ્ચાસ્મિ વિત્તેશો યક્ષરક્ષસામ્ ।

વસૂનાં પાવકશ્ચાસ્મિ સેરુઃ શિશ્વરિણામહમ્ ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—રુદ્રોના મધ્યમાં શંકરરૂપ હું હું, યક્ષ રાક્ષસોની મધ્યમાં કુબેર હું હું, વસુઓના મધ્યમાં અગ્નિ હું હું તથા રતનવાળા પર્વતોના મધ્યમાં સુમેરુ પર્વત હું હું. ૨૩

ટીકા:—હે અર્જુન ! એકાદશ રુદ્રોની મધ્યે, પેતાના ભક્તજનોની પ્રત્યે નિરતિશય ભક્ષરૂપ આનંદની પ્રાપ્તિ કરનારા જે શંકર નામે રુદ્ર છે, તે શંકર હું હું; યક્ષોની અને રાક્ષસોની મધ્યે સંપૂર્ણ ધનના અધિપતિ જે કુબેર છે તે કુબેર હું હું; અષ્ટ વસુઓની મધ્યે અત્યંત શ્રેષ્ઠ જે અગ્નિ છે, તે અગ્નિ હું હું તથા નાના પ્રકારના રતનરૂપ શિખરાવાળા જેટલા પર્વતો છે તે સર્વ પર્વતોની મધ્યે સુવર્ણમય અત્યંત રમણીય જે સુમેરુ છે, તે સુમેરુ પર્વત હું હું (૨૩)

વળી—

પુરોધસાં ચ મુખ્યં માં વિદ્ધિ પાર્થ બૃહસ્પતિમ્ ।

સેનાનીનામહં સ્કંદઃ સરસામસ્મિ સાગરઃ ॥ ૨૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! સર્વ પુરોહિતોના મધ્યમાં તું મને—પરમેશ્વરને સર્વથી શ્રેષ્ઠ બૃહસ્પતિરૂપે જાણ તથા સેનાપતિઓના મધ્યમાં સ્કંદરૂપ હું હું તથા જળાશયોના મધ્યમાં સાગરરૂપ હું હું. ૨૪

ટીકા:—સર્વ રાજાઓની વિષે ત્રિલોકીના પતિ દેવરાજ ઇન્દ્ર શ્રેષ્ઠ છે, એવા દેવરાજ ઇન્દ્રનો પણ પુરોહિત જે બૃહસ્પતિ છે, તે બૃહસ્પતિ સર્વ રાજાઓના પુરોહિતોથી શ્રેષ્ઠ છે, આટલે સર્વ પુરોહિતોની મધ્યમાં મને—પરમેશ્વરને તું બૃહસ્પતિરૂપે જાણ; તથા સર્વ સેનાપતિઓની મધ્યે દેવતાઓના સેનાપતિ જે સ્કંદ છે તે સ્કંદ હું હું તથા દેવતાઓએ ખોદેલાં જેટલા જળોને રહેવાનાં સ્થાન છે તે જલાશયરૂપ સરોવરોની મધ્યે સગરના પુત્રોએ ખોદેલો જે સાગર છે, તે સાગરરૂપ હું હું. (૨૪)

વળી—

મહર્ષીણાં ભૃગુરહં ગિરામસ્મ્યેકમક્ષરમ્ ।

યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ સ્થાવરાણાં હિમાલયઃ ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—મહા ઋષિઓના મધ્યમાં ભૃગુ નામનો ઋષિ હું હું, સર્વ વાણીઓના મધ્યમાં ઔપકારરૂપ એક અક્ષર હું હું, સર્વ યજ્ઞોના મધ્યમાં જપરૂપ યજ્ઞ હું હું તથા સર્વ સ્થાવરોના મધ્યમાં હિમાલય પર્વત હું હું. ૨૫

ટીકા:—હે અર્જુન ! બ્રહ્માના પુત્રરૂપ જેટલા મહાઋષિઓ છે, તે સર્વ મહાઋષિઓની મધ્યે અત્યંત તેજસ્વી જે ભૃગુઋષિ છે, તે ભૃગુઋષિ હું હું; અર્થાત્ વાચક પદરૂપ જેટલી

વાણીઓ છે, તે સર્વ વાણીઓની મધ્યે બ્રહ્મના વાયક જે એક અક્ષરરૂપ ઓંકાર શબ્દ છે, તે ઓંકાર હું છું; અશ્વમેધ-જ્યોતિષ્ટોમ ઇત્યાદિ જેટલા વેદવિષે યજ્ઞ કહેલા છે, તે સર્વ યજ્ઞોની મધ્યે હિંસાદિ સર્વ દોષોથી રહિત હોવાથી અત્યંત શુદ્ધ કરનારો જે જપરૂપ યજ્ઞ છે, તે જપરૂપ યજ્ઞ હું છું તથા આ લોકમાં ચલાયમાનતાથી રહિત જેટલા સ્થિતિવાળા સ્થાવર પદાર્થો છે, તે સર્વ સ્થાવર પદાર્થોની મધ્યે હિમાલય પર્વત હું છું. (૨૫)

વળી—

અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણાં દેવર્ષીણાં ચ નારદઃ ।

ગંધર્વાણાં ચિત્રરથઃ સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ ॥ ૨૬ ॥

શ્લોકાર્થઃ—સર્વ વૃક્ષોના મધ્યમાં પીપળાનું વૃક્ષ હું છું, સર્વ દેવર્ષિઓના મધ્યમાં નારદ હું છું, સર્વ ગંધર્વોના મધ્યમાં ચિત્રરથ નામનો ગંધર્વ હું છું તથા સર્વ સિદ્ધોના મધ્યમાં કપિલમુનિ હું છું. ૨૬

ટીકા:—હે અર્જુન! વનરૂપતિરૂપ જેટલાં વૃક્ષો છે, તે સર્વ વૃક્ષો મધ્યે પીપળો નામનું વૃક્ષ હું છું; જેઓ દેવતા હોવાથી જ વેદમંત્રોના દર્શનવડે ઋષિભાવને પ્રાપ્ત થયેલા છે, તેઓ દેવઋષિ કહેવાય છે, એવા દેવઋષિઓની મધ્યે નારદનામે દેવઋષિ હું છું; ગાયન કરનારા જેટલા ગંધર્વો છે, તે સર્વ ગંધર્વોની મધ્યે ચિત્રરથ નામનો ગંધર્વ હું છું તથા જે પુરુષો વિનાશ્રયને માત્ર જન્મવડે જ ધર્મ-જ્ઞાન-વૈરાગ્ય-ઐશ્વર્ય ઇત્યાદિ શુભોને પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે તથા જેઓએ પરમાર્થ વસ્તુનો નિશ્ચય કર્યો હોય છે, તેવા પુરુષો સિદ્ધ કહેવાય છે; એવા સિદ્ધોની મધ્યે કપિલમુનિ નામે સિદ્ધ હું છું. (૨૬)

વળી—

ઉચ્ચૈઃશ્રવસમશ્વાનાં વિદ્ધિ મામમૃતોદ્ભવમ્ ।

ૐરાવતં ગર્જેદ્રાણાં નરાણાં ચ નરાધિપમ્ ॥ ૨૭ ॥

શ્લોકાર્થઃ—સર્વ અશ્વોના મધ્યમાં અમૃતનું મથન કરતી વખતે ઉત્પન્ન થયેલો ઉચ્ચૈઃશ્રવસ નામનો અશ્વ તું મને બાણ, સર્વ ગભેના મધ્યમાં ઐરાવત નામનો ગજ તું મને બાણ તથા સર્વ નરોના મધ્યમાં રાજરૂપ તું મને બાણ. ૨૭

ટીકા:—હે અર્જુન! સર્વ અશ્વોની મધ્યે અત્યંત શ્રેષ્ઠ જે ઉચ્ચૈઃશ્રવસ નામે અશ્વ છે, કે જે ઉચ્ચૈઃશ્રવસનામે અશ્વ અમૃતની પ્રાપ્તિ વાસ્તે દેવતાઓએ તથા દૈત્યોએ મથન કરેલા સમુદ્રમાંથી પ્રકટ થયેલો છે, એવો ઉચ્ચૈઃશ્રવસ નામે અશ્વ તું મને બાણ; સર્વ ગભેની મધ્યે ઐરાવત નામે ગજ તું મને બાણ, કે જે ઐરાવતનામે ગજ અમૃતની પ્રાપ્તિ વાસ્તે દેવતાઓએ તથા દૈત્યોએ મથન કરેલા સમુદ્રમાંથી પ્રકટ થયેલો છે તથા સર્વ નરોની મધ્યે સર્વ પ્રબળને ધર્મવિષે પ્રવૃત્ત કરનારો તથા અધર્મમાંથી નિવૃત્ત કરનારો જે રાજા છે, તે રાજા તું મને બાણ. (૨૭)

વળી—

આયુધાનામહં વજ્રં ધેનૂનામસ્મિ કામધુક્ ।

પ્રજનશ્ચાસ્મિ કંદર્પઃ સર્પાણામસ્મિ વાસુકિઃ ॥ ૨૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-સર્વ આયુષોના મધ્યમાં વજ્જરૂપ હું છું, સર્વ ધેતુઓના મધ્યમાં કામધેતુ હું છું, સર્વ કામોના મધ્યમાં પુત્રની ઉત્પત્તિ અર્થે કામરૂપ હું છું તથા સર્વ સર્પોના મધ્યમાં વાસુકિ નામનો સર્પ હું છું. ૨૮

ટીકા:-હે અર્જુન! અચ્ચરૂપ જેટલાં આયુષો છે, તે સર્વ આયુષોના મધ્યમાં દ્વધીચિનાં અસ્થિઓથી ઉત્પન્ન થયેલું જે વજ્જ છે, તે વજ્જરૂપ હું છું; દ્વધની પ્રાપ્તિ કરનારી જેટલી ગાયો છે, તે સર્વ ગાયોની મધ્યે મનવાંછિત કર્મોની પ્રાપ્તિ કરનારી તથા સમુદ્રના મથનથી પ્રકટ થયેલી જે વસિષ્ઠની કામધેતુ છે, તે કામધેતુ હું છું. મૈથુનની અભિલાષારૂપ સર્વ કામોની મધ્યે પુત્રની ઉત્પત્તિવાસ્તે જે કામરૂપ કંદર્પ છે, તે કામરૂપ કંદર્પ હું છું. અહીં પ્રજનશ્ચ એ વચનમાં રહેલો જે વકાર છે, તે વકાર પુત્રની ઉત્પત્તિવિના વ્યર્થ મૈથુનના હેતુરૂપ કામની નિવૃત્તિનું યોધન કરે છે. સર્વ સર્પોની મધ્યે સર્વ સર્પોનો રાજા જે વાસુકિ છે, તે વાસુકિ હું છું. (૨૮)

અપતરણિકા:-સર્પ જાતિથી નાગજાતિ ભિન્ન હોય છે. સર્પ વિષવાળા હોય છે અને નાગ વિષથી રહિત હોય છે, એટલો તે બન્ને વિષે ભેદ હોય છે તો પછી નાગજાતિ વિષે ભગવાનની શી વિભૂતિ છે એ બાલુવાની અર્જુનની ધૃષ્ટા થતાં શ્રીભગવાન મનંતશ્ચાસ્મિ નાગાનામ એ વચનવડે સમાધાન કરે છે

અનંતશ્ચાસ્મિ નાગાનાં વરુણો યાદસામહમ્ ।

પિતૃણામર્યમા ચાસ્મિ યમઃ સંયમતામહમ્ ॥ ૨૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-નાગોના મધ્યમાં અનંત નાગ હું છું, જલચરોના મધ્યમાં વરુણ હું છું, પિતરોના મધ્યમાં અર્યમા હું છું તથા નિયમ કરવાવાળાઓના મધ્યમાં યમરૂપે હું છું. ૨૯

ટીકા:-હે અર્જુન! સર્વ નાગોની મધ્યે સર્વ નાગોના રાજરૂપ જે શેષનામે અનંત નાગ છે તે અનંત નાગ હું છું; જળવિષે વિચરનારા સર્વ જીવોની મધ્યે સર્વ જલચારી જીવોના રાજરૂપ જે વરુણ છે તે વરુણ હું છું; સર્વ પિતરોની મધ્યે સર્વ પિતરોના રાજરૂપ જે અર્યમા નામે પિતર છે તે અર્યમા હું છું તથા ધર્મ-અધર્મના સુખ-દુઃખરૂપ રૂઝની પ્રાપ્તિવડે અનુગ્રહ-નિષ્ઠાકરૂપ સંયમને કરનારા જેટલા સમર્થ પુરુષો છે, તે સર્વ નિયમન કરનારાઓની મધ્યમાં યમરૂપ હું છું. (૨૯)

વળી—

પ્રહ્લાદશ્ચાસ્મિ દૈત્યાનાં કાલઃ કલયતામહમ્ ।

મૃગાનાં ચ મૃગેન્દ્રોઽહં વૈનતેયશ્ચ પક્ષિણામ્ ॥ ૩૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-દૈત્યોના મધ્યમાં પ્રહ્લાદરૂપ હું છું, સંખ્યાની ગણતરી કરનારાના મધ્યમાં કાળરૂપ હું છું, મૃગાદિ પશુઓના મધ્યમાં સિંહ હું છું તથા સર્વ પક્ષીઓના મધ્યમાં ગરુડ હું છું. ૩૦

ટીકા:-હે અર્જુન! દિવિના વંશવિષે ઉત્પન્ન થયેલા જેટલા દૈત્યો છે, તે સર્વ દૈત્યોની મધ્યમાં, પોતાના સાત્વિક સ્વભાવવડે સર્વ પ્રાણીઓને અવિશય આનંદની પ્રાપ્તિ કરનારા જે પ્રહ્લાદ છે, તે પ્રહ્લાદ હું છું; જેટલા સંખ્યાની ગણતરી કરનારા છે, તે સર્વેના મધ્યમાં કાળરૂપ હું છું; મૃગાદિ જેટલાં પશુઓ છે તે મૃગાદિ સર્વ પશુઓની મધ્યે સર્વ પશુઓનો રાજા જે

સિંહ છે, તે સિંહ હું છું તથા સર્વ પદ્મીઓની મધ્યે સર્વ પદ્મીઓના રાગરૂપ તથા વિનવાને પુત્ર જે ગરુડ છે તે ગરુડ હું છું (૩૦)

વળી—

પવનઃ પવતામસ્મિ રામઃ શશ્વભૂતામહમ્ ।

જ્ઞાપાણાં મકરશ્ચાસ્મિ સ્રોતસામસ્મિ જાહ્નવી ॥ ૩૧ ॥

શ્લોકાર્થઃ—વેગવાળાઓના મધ્યમાં વાયુરૂપે હું છું, શશ્વધારીઓના મધ્યમાં રામ હું છું, મત્સ્યોના મધ્યમાં મગર હું છું અને નદીઓના મધ્યમાં ગંગાજી હું છું. ૩૧

ટીકા:—હે અર્જુન ! જેટલા પાવન કરનારા પદાર્થો છે અથવા જેટલા વેગવાળા પદાર્થો છે તે સર્વેની મધ્યે પવનરૂપ હું છું; યુદ્ધવિષે અત્યંત કુશળ જેટલા શસ્ત્રોને ધારણ કરનારા યોધા છે, તે સર્વેની મધ્યે સર્વ રાક્ષસોના કુળનો નાશ કરનાર પરમ યુરવીર જે દશરથનો પુત્ર શ્રીરામ છે, તે શ્રીરામરૂપે હું છું, સર્વ મત્સ્યોની મધ્યમાં મકર નામે મત્સ્ય હું છું તથા જેમની વિષે વેગવટે જળ ચલાયમાન છે એવી જે યમુના-ગોદાવરી આદિ સર્વ નદીઓ છે, તે સર્વ નદીઓના મધ્યમાં સર્વ નદીઓ કરતાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ શ્રી-ગંગાજીરૂપે હું છું. (૩૧)

વળી—

સર્ગાણામાદિરંતશ્ચ મધ્યં ચૈવાહમર્જુન ।

અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનાં વાદઃ પ્રવદતામહમ્ ॥ ૩૨ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! અચેતનરૂપ કાર્યોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયરૂપે હું પરમેશ્વર જ છું, સર્વ વિદ્યાઓના મધ્યમાં અધ્યાત્મવિદ્યા હું છું તથા વિવાદકર્તા પુરુષોની કથાના મધ્યમાં વાદનામની કથા હું છું. ૩૨

ટીકા:—હે અર્જુન ! અચેતનરૂપે કરીને પ્રસિદ્ધ જેટલાં ઉત્પત્તિમાત્ર કાર્યો છે, તે સર્વ કાર્યોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયરૂપ હું-પરમેશ્વર જ છું. યદ્યપિ જ્ઞમાદિશ્ચ મધ્યં ચ મૃતાનામં-ત્ત ઇવ ચ એ વચનવિષે પૂર્વે પણ શ્રીભગવાને યોતાને સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લયરૂપ કહેલ હતા; તથાપિ પૂર્વે તો એતનરૂપે કરીને પ્રસિદ્ધ ભૂતોની જ ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લયરૂપતા કહી હતી અને અહીં તો અચેતનરૂપે કરીને પ્રસિદ્ધ ભૂતોની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લયરૂપતા કહી છે. તેથી અહીં પુનરુક્તિદોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

સર્વ વિદ્યાઓની મધ્યે યોક્ષની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ તથા જીવ-બ્રહ્માના અભેદની પ્રતિપાદક એવી જે ઉપનિષદ્ધરૂપ અધ્યાત્મવિદ્યા છે, તે અધ્યાત્મવિદ્યારૂપ હું છું. પરસ્પર વિવાદકર્તા પુરુષોની જે વાદ-જ્ઞપ-વિતંડા એ ત્રણ પ્રકારની કથાઓ છે, તે કથાઓની મધ્યે વાદ નામની કથા હું છું. અહીં યદ્યપિ પ્રવક્તા એ શબ્દ વિવાદકર્તા પુરુષોનો જ વાચક છે, પણ વિવાદકર્તા પુરુષોની કથાઓનો વાચક નથી, તથાપિ જેમ પૂર્વે મૃતાનામસ્તિ ચેતના એ વચનવિષે મૃતાનાં શબ્દની ભૂતસંબંધી પરિણામે વિષે લક્ષણોનો અંગીકાર કર્યો હતો, તેમ અહીં પણ પ્રવક્તા એ શબ્દની વિવાદકર્તા પુરુષસંબંધી કથાઓવિષે લક્ષણોનો અંગીકાર કરવો ઉચિત છે. પરસ્પર ગાગ્રેષ્યથી રહિત, પરસ્પર જય-પરાજયની ઇચ્છાથી રહિત તથા પરસ્પર તત્ત્વજિજ્ઞાસ કરવાની ઈચ્છાવાળા એવા એક શુરુની પાસે અધ્યયન કરનારા જે બે શિષ્યો છે અથવા શુરુ-શિષ્ય બન્ને છે, તે બન્નેની જે વ્યવનિર્ણય પર્વત પરસ્પર પ્રત્યેકપરસ્પર કથા છે તેનું નામ વાદકથા છે. આ

વાદંકથાના ફળરૂપ જે તત્ત્વનિર્ણય છે તે તત્ત્વનિર્ણયનું, પ્રતિવાદીઓના ખંડનવડે સંરક્ષણ કરવા વાસ્તે, પરસ્પર જિતવાની ઉચ્છાવાળા એ પુરુષોની જે જય-પરાજય પથે વડે પરસ્પર કથા છે, તેનું નામ જલ્પ તથા વિતંડા કથા છે. તેમાં છળ, જાતિ, નિઘ્રહસ્થાન એ ત્રણુવડે પરપક્ષને દૂષિત કરવો, એટલો અંશ તો જલ્પ કથાવિષે તેમ જ વિતંડા કથાવિષે સમાન જ હોય છે, તથાપિ વિતંડા કથાવિષે એક પુરુષ પોતાના પક્ષનું કેવળ સ્થાપન જ કરે છે, પણ પરપક્ષવિષે દૂષણ દેતો નથી, અને અન્ય પુરુષ તો પરપક્ષવિષે કેવળ દૂષણ જ દે છે અને પોતાના મતનું સ્થાપન કરતો નથી. જલ્પ કથાવિષે વિવાદકર્તા બન્ને પુરુષો પોતપોતાના પક્ષનું સ્થાપન પણ કરે છે તથા બન્ને પરપક્ષને દૂષિત પણ કરે છે. એટલો જલ્પ-વિતંડાનો પરસ્પર ભેદ છે. અન્ય અર્થના અભિપ્રાયે કરીને ઉચ્ચારણ કરેલા વચનનો અન્ય અર્થ કલ્પીને વક્તા પુરુષને જે દૂષણ દેણું તેનું નામ છલ છે. અસત્ ઉત્તરનું નામ જાતિ છે અને પરાજયના હેતુનું નામ નિઘ્રહસ્થાન છે. છલ-જાતિ-નિઘ્રહસ્થાન એ ત્રણેનો વિભાગ તથા ઉદાહરણ ન્યાયશ્રંધોવિષે પ્રસિદ્ધ છે. (૩૨)

પંખી—

અક્ષરોણામકારોઽસ્મિ દ્વંદ્વઃ સામાસિકસ્ય ચ ।

અહમેવાક્ષયઃ કાલો ધાતાઽહં વિશ્વતોમુખઃ ॥ ૩૩ ॥

શ્લોકાર્થઃ—અક્ષરોના મધ્યમાં અક્ષર અક્ષર હું છું, સમાસ સમૂહના મધ્યમાં દ્વંદ્વ સમાસ હું છું, હું-પરમેશ્વર જ ક્ષયથી રહિત કાળરૂપે છું તથા સર્વ ફલપ્રદાતાઓના મધ્યમાં સર્વ કર્મોનો ફલપ્રદાતા હું અંતર્યામી ઈશ્વર છું. ૩૩

ટીકા—હે અર્જુન ! સર્વ વર્ણરૂપ અક્ષરોની મધ્યે બ્રહ્મા એ સર્વવાક્ય એ શ્રુતિએ સર્વ વાક્યરૂપ કહેલો જે 'અ'ક્ષર અક્ષર છે, તે 'અ'ક્ષર અક્ષર હું છું. સર્વ સમાસોના જે સમૂહ છે તેનું નામ સામાસિક છે; એવા સમાસસમૂહની મધ્યે ઉભય પદાર્થપ્રધાન જે રામકૃષ્ણો એ દ્વંદ્વ સમાસ છે, તે દ્વંદ્વ સમાસ હું છું. ઉપદેશ ઇત્યાદિ અન્યથીભાવ સમાસમાં પૂર્વ પદાર્થ પ્રધાન હોય છે; રાજવૃત્તઃ ઇત્યાદિ તત્પુરુષ સમાસમાં ઉત્તર પદાર્થ પ્રધાન હોય છે; અને ચિત્રા ઇત્યાદિ બહુવ્રીહિ સમાસમાં અન્ય પદાર્થ પ્રધાન હોય છે; એ પ્રકારે દ્વંદ્વ સમાસથી ભિન્ન કોઈપણ સમાસ વિષે ઉભયપદાર્થ પ્રધાન હોવા નથી; તેથી સર્વ સમાસો કરતાં દ્વંદ્વ સમાસ ઉત્કૃષ્ટ છે.

ક્ષણ જે ઘટિકાદિ નાશવાન કાળના અભિમાનીરૂપે છે તથા સર્વ કાળને બાણનારો જે પરમેશ્વર નામે અક્ષય કાળ છે કે જે પરમેશ્વરરૂપ અક્ષય કાળને કાલકાલો ઘુળી સર્વવિષ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ કાળના પણ કાળરૂપ પ્રતિપાદન કરે છે, તે અક્ષય કાળરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. યદ્યપિ કાલઃ કલયતામહ એ વચનવડે શ્રીભગવાને પૂર્વે જ પોતાને કાળરૂપતા કહી હતી, તથાપિ પૂર્વે શ્રીભગવાને પોતાને નાશવાન કાળરૂપતા કહી હતી અને અત્યારે અહીં અક્ષય કાળરૂપતા કહી છે. તેથી આ વચન વિષે સુનરુક્ષિતદોષની પ્રાપ્તિ થતી બંધી. કરેલાં કર્મોનાં ફળની પ્રાપ્તિ કરનારા જે રાજાદિ છે, તે સર્વ ફળપ્રદાતાઓની મધ્યે સર્વ કર્મોનાં ફળનો પ્રદાતા જે ઈશ્વર છે, તે અંતર્યામી ઈશ્વર હું છું.

અહીં કોઈ ટીકા વિષે દ્વંદ્વઃ સામાસિકસ્ય ચ એ વચનનો અર્થ કહ્યો છે કે, વેદ મંત્રોના અર્થનું કથન કરવા વાસ્તે જે વિદ્વાન પુરુષોનું અથવા શુરુ શિષ્યનું એકત્ર અવસ્થાન છે તેનું નામ સમાસ છે. આ સમાસ વિષે સર્વેએ જેટલો અર્થનિર્ણય કર્યો છે તે સર્વ અર્થનું નામ સામાસિક

છે. આ સર્વ અર્થની મધ્યે દ્વન્દ્વ એટલે કે રહસ્ય અર્થ હું છું. તેમાં દ્વન્દ્વ રહસ્ય એ સૂત્ર વિષે શાબ્દિક પુરુષોએ દ્વન્દ્વ શબ્દને રહસ્યાર્થનો વાચક કહ્યો છે. (૩૩)

વળી-

મૃત્યુઃ સર્વહરશ્ચાહમુદ્ભવશ્ચ ભવિષ્યતામ્ ।

કીર્તિઃ શ્રીર્વાક્ ચ નારીણાં સ્મૃતિર્મેધા ધૃતિઃ ક્ષમા ॥ ૩૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-તેમ જ સર્વ સંહાર કરનારાઓના મધ્યમાં મૃત્યુરૂપ હું છું, ભાવી કલ્યાણના મધ્યમાં ઉત્તરૂપ ઉદ્ભવ હું છું તથા સર્વ નારીઓના મધ્યમાં કીર્તિ, શ્રી, વાક્, સ્મૃતિ, મેધા, ધૃતિ, ક્ષમા આ ધર્મની સાત પત્નીરૂપે હું છું. ૩૪

ટીકા:-હે અર્જુન! આ લોકમાં જેટલા સંહાર કરનારા છે, તે સર્વેની મધ્યે સર્વ જગતનો સંહાર કરનારો જે મૃત્યુ છે, તે મૃત્યુ હું છું. જેટલાં કલ્યાણ છે, તે સર્વ કલ્યાણની મધ્યે ઐશ્વર્યના ઉત્તરૂપ જે ઉદ્ભવ છે તે ઉદ્ભવ હું છું.

સર્વ નારીઓની મધ્યે ધર્મની પત્નીઓરૂપ જે કીર્તિ, શ્રી, વાક્, સ્મૃતિ, મેધા, ધૃતિ, ક્ષમા એ સાત નારીઓ છે, તે નારીરૂપ હું છું. (૧) જેને વિષે પુરુષનું ધર્મપણું નિમિત્ત છે એવી જે પ્રસિદ્ધપણવડે ચારે દિશાઓમાં રહેલા અનેક દેશોમાં રહેનારા લોકોના જ્ઞાનની વિષયતારૂપ જે પ્રખ્યાતિ છે તેનું નામ કીર્તિ કહેવાય છે. (૨) ધર્મ-અર્થ-કામ એ ત્રણનું નામ શ્રી છે, શરીરની ચોભાતું નામ શ્રી છે અથવા ઉત્તમવલ કાન્તિનું નામ શ્રી છે. (૩) સર્વ અર્થને પ્રકાશિત કરનારી જે સંસ્કૃતવાણીરૂપ સરસ્વતી છે તેનું નામ વાક્ છે. (૪) પૂર્વે અનુભવેલા અર્થની ઘણા સમય પછી પણ સ્મરણ કરવાની જ શક્તિ છે તેનું નામ સ્મૃતિ છે. (૫) અનેક પ્રથોના અર્થ ધારણ કરવા જે શક્તિ છે, તેનું નામ મેધા છે. (૬) અનેક પ્રકારની પીડાને ત્રાસ થવા છતાં પણ શરીર ઇન્દ્રિયરૂપ સંઘાતની સ્થિરતા કરવાની જે શક્તિ છે, તેનું નામ ધૃતિ છે અથવા યથેચ્છાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરાવનારા કારણવડે ચપલતા ત્રાસ થવા છતાં પણ પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્ત કરવાની જે શક્તિ છે તેનું નામ ધૃતિ છે. (૭) હર્ષ-વિષાદ બંનેવિષે જે ચિત્તની અવિહારતા છે તેનું નામ ક્ષમા છે. આ કીર્તિ આદિ સાત નારીઓના માત્ર આભાસસંબંધવડે પણ જનો સર્વ લોકોવડે આદર કરવાયોગ્ય થાય છે, તેવી કીર્તિઆદિ સાત નારીઓનું સર્વ નારીઓ કરતાં ઉત્તમપણું અર્થ પ્રસિદ્ધ છે. (૩૪)

વૃહત્સામ તથા સામ્નાં ગાયત્રી છંદસામહમ્ ।

માસાનાં માર્ગશીર્ષોઽહમૃતૂનાં કુસુમાકરઃ ॥ ૩૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-ગીતિવિશેષરૂપ સામના મધ્યમાં વૃહત્સામ હું છું, છંદોના મધ્યમાં ગાયત્રી છંદ હું છું, માસોના મધ્યમાં માર્ગશીર્ષ માસ હું છું તથા ઋતુઓના મધ્યમાં વર્ષવં ઋતુ હું છું. ૩૫

ટીકા:-હે અર્જુન! કગાદિ ચાર વેદોની મધ્યે સામવેદ હું છું, એ પ્રકારના વચનવડે સામવેદની ઉત્કૃષ્ટતા પૂર્વે મેં કહી હતી. આ સામવેદવિષે પણ અન્ય વિશેષતા એ છે કે ઋચાઓના અક્ષરોવિષે આજ્ઞા જે ગીતિવિશેષરૂપ સામ છે, તે સર્વ સામોની મધ્યે જ્ઞાનિદિ જ્ઞાનવેદ એ ઋચાવિષે રહેલ ગીતિવિશેષરૂપ તથા સર્વના ઇન્દ્રિયરૂપે કરીને ઇન્દ્રની સ્તુતિરૂપક જે વૃહત્સામ છે, તે વૃહત્સામ હું છું. જેના અક્ષર તથા પાદ નિયમપૂર્વક છે, તેનું નામ છંદ છે. એવા છંદભાવે કરીને વિસિદ્ધ જે વેદની ઋચા છે તે સર્વ છંદોની મધ્યે દ્વિગુણના

સંપાદક જે ચોવીસ અક્ષરોવાળી ગાયત્રી છે, જે ગાયત્રી ગાયત્રી વા ફરં સર્વ મૂતં ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે પ્રતિપાદિત છે, એવો ગાયત્રી નામે છંદ હું છું; તથા બાર માસની મધ્યે અત્યંત શીતથી અને આતપથી રહિત હોવાથી સુખના હેતુરૂપ જે માર્ગશીર્ષ માસ છે તે માર્ગશીર્ષ માસ હું છું. તેમ જ પદ્મજાતિની મધ્યે સર્વ સુગંધવાળાં પુષ્પોનો આકરરૂપ-ખાણુરૂપ હોવાથી અત્યંત રમણીય તથા ષંતે પ્રાણગુણવત, ષંતે પ્રાણગોડીનાદવત, ષંતે જ્યોતિષા યજેત ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે પ્રસિદ્ધ જે વસંત ઋતુ છે, તે વસંત ઋતુ હું છું. (૩૫)

વળી—

દ્યૂતં છલયતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ।

જયોઽસ્મિ વ્યવસાયોઽસ્મિ સત્ત્વં સત્ત્વવતામહમ્ ॥ ૩૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—છળ કરનારા પુરુષોના મધ્યમાં જુગારરૂપ છળ હું છું, તેજસ્વી પુરુષોનું તેજ હું છું, જય કરવાવાળા પુરુષોના મધ્યમાં જયરૂપ હું છું, વ્યવસાયવાળા પુરુષોમાં વ્યવસાયરૂપે હું છું તથા સત્ત્વવાળા પુરુષોના મધ્યમાં સત્ત્વવાળો હું છું. (૩૬)

ટીકા:—હે અર્જુન! પરના વચનરૂપ છળ કરનારા જે ધૂર્ત પુરુષો છે, તે છળવાળા પુરુષોનો જે જુગાર (દ્યૂત)રૂપ છળ સર્વસ્વ-સર્વ સંપત્ત હરણ કરવાનું કારણરૂપ છે, તે જુગારરૂપ છળ હું છું. અત્યંત ઉચ્ચ પ્રભાવવાળા જે તેજસ્વી પુરુષો છે, તે તેજસ્વી પુરુષોનું જે અપ્રતિહત આકારરૂપ તેજ છે, તે તેજ હું છું. જય કરનારા પુરુષોનો, પરાજય પામેલા પુરુષોની અપેક્ષાએ કરીને, જે ઉત્કૃષ્ટતારૂપ જય છે, તે જય હું છું. તેમ જ વ્યવસાયવાળા પુરુષોનો નિયમથી ફળની પ્રાપ્તિ કરનારો જે ઉદ્યમરૂપ વ્યવસાય છે, તે વ્યવસાય હું છું. વળી સાત્ત્વિક પુરુષોનું ધર્મ-જ્ઞાન-વૈરાગ્ય-ઐશ્વર્યરૂપ જે સત્ત્વ છે અર્થાત્ સત્ત્વશુભનું કાર્ય છે, તે સત્ત્વ હું છું. (૩૬)

વળી—

વૃષ્ણીનાં વાસુદેવોઽસ્મિ પાંડવાનાં ધનંજય: ।

મુનીનામપ્યહં વ્યાસઃ કવીનામુશના કવિ: ॥ ૩૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—ચાહવોના મધ્યમાં વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણરૂપે હું છું, પાંડવોના મધ્યમાં ધનંજય હું છું, મુનિઓના મધ્યમાં વ્યાસમુનિ હું છું તથા કવિઓના મધ્યમાં શુક કવિ હું છું. (૩૭)

ટીકા:—હે અર્જુન! સર્વ યાદવોની મધ્યે વસુદેવના પુત્રરૂપે પ્રસિદ્ધ તથા તારી પ્રત્યે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરનારો કૃષ્ણરૂપ હું છું સર્વ પાંડવોની મધ્યે ધનંજય નામે જે તું અર્જુન છે તે હું છું; તેમ જ મનનશીલ મુનિઓની મધ્યે શ્રી-વ્યાસમુનિ હું છું, તથા સૂક્ષ્મ અર્થોનો વિવેક કરનારો કવિઓની મધ્યે શુક નામે કવિ હું છું. (૩૭)

વળી—

દંડો દમયતામસ્મિ નીતિરસ્મિ જિગીપતામ્ ।

મૌનં ચૈવાસ્મિ ગુહ્યાનાં જ્ઞાનં જ્ઞાનવતામહમ્ ॥ ૩૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—શિક્ષા કરનારા પુરુષોના દંડરૂપે હું છું, જિતવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષોની મધ્યે ન્યાયરૂપ નીતિ હું છું, શુદ્ધ અર્થોમાં મૌનરૂપે હું છું તથા જ્ઞાનવાળા પુરુષોના મધ્યમાં જ્ઞાનરૂપે હું છું. (૩૮)

ટીકા—હે અર્જુન ! અશિક્ષિત દુષ્ટ પુરુષોને કુમાર્ગમાંથી નિવૃત્ત કરીને કુમાર્ગવિષે પ્રવૃત્ત કરનારા જે રાજાદિ પુરુષો છે, તે રાજાદિકોનો, દુષ્ટ પુરુષોને કુમાર્ગમાંથી નિવૃત્ત કરવાના હેતુરૂપ, જે દંડ છે તે દંડ હું છું; જિતવાની ધ્વજાવાળા પુરુષોની, જયના ઉપાયના પ્રકાશક ન્યાયરૂપ જે નીતિ છે તે નીતિ હું છું; શુદ્ધ અર્થોને શુભ રાખવાના હેતુરૂપ વાંક ઇંદ્રિયના નિગ્રહરૂપ જે મૌન છે, તે મૌન હું છું. તાત્પર્ય એ છે કે, જે પુરુષ વાંક ઇંદ્રિયનો નિગ્રહ કરીને તૃણીન્દ્રિય તથા છે, (મુંગો રહે છે,) તે પુરુષના અંતરના અભિપ્રાયને કોઈ પણ જાણી શકતું નથી; તેથી વાણીનો નિગ્રહ મૌન અર્થને શુભ રાખવાના હેતુરૂપ છે. અથવા તેો એનો આ પ્રમાણે પણ અર્થ કરવો—ગોપ્ય પદાર્થોની મધ્યે સંન્યાસરહિત શ્રવણ-મનનપૂર્વક જે આત્માના નિદિધ્યાસનરૂપ મૌન છે, તે મૌન હું છું તથા જ્ઞાનવાળા સર્વ જ્ઞાની પુરુષોનું વેદાંત શાસ્ત્રના શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસનવડે ઉત્પન્ન થયેલું તથા સર્વ અજ્ઞાનનું વિરોધી “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારનું જે આત્મજ્ઞાન છે, તે આત્મજ્ઞાન હું છું. (૩૮)

અને વળી—

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ૩૯ ॥

ટ્રોકાર્થ—હે અર્જુન ! વળી જે ચેતન સર્વ ભૂતોના કારણરૂપ છે તે કારણ પણ હું છું. મારા વિના-પરમેશ્વર વિના અચર્યરૂપ જે વસ્તુ હોય છે તે વસ્તુ હોતી નથી. ૩૯

ટીકા—હે અર્જુન ! જેમ પ્રસિદ્ધ વૃક્ષોના પ્રરોહનું કારણ ખીજ હોય છે, તેમ સર્વ ભૂતોના પ્રરોહના કારણરૂપ જે માયાથી ઉપહિત ચેતનરૂપ ખીજ છે, તે ખીજરૂપ કારણ પણ હું જ છું. હે અર્જુન ! મારા-પરમેશ્વરના વિના કોઈ પણ ચર-અચરરૂપ વસ્તુ વિદ્યમાન હોતી નથી, કિન્તુ સર્વ ભૂતો મારાં પરમેશ્વરનાં ખીજરૂપ કાર્યરૂપ હોવાથી સત્તારકુરણરૂપ મારાવડે-પરમેશ્વરવડે જ વ્યાપ્ત છે. (૩૯)

અવતરણિકા—હવે આ વિભૂતિપ્રકરણના અર્થનો ઉપસંહાર કરતાં શ્રીભગવાન તે વિભૂતિને સંકોપથી કહે છે:—

नातोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ૪૦ ॥

ટ્રોકાર્થ—હે અર્જુન ! મારી-પરમેશ્વરની દિવ્ય વિભૂતિઓનો કદી અંત હોતો નથી તથા મેં અહીં તારા પ્રતિ વિભૂતિનો જે વિસ્તાર કથન કર્યો છે તે એક દેશો કરી કથન કર્યો છે. ૪૦

ટીકા—હે પરંતપ અર્થાત્ હે કામ-ક્રોધાદિ શત્રુઓને તાપ પમાડનારા અર્જુન ! મારી-પરમેશ્વરની દિવ્ય વિભૂતિઓનો કોઈ અંત નથી, અર્થાત્ તે સર્વ વિભૂતિઓ આટલી છે, એ પ્રકારની તે વિભૂતિઓની સંખ્યા નથી. તેથી સર્વજ્ઞ પુરુષો મારી વિભૂતિઓની સંખ્યા જાણવાને વા કહેવાને સમર્થ થતા નથી. (૪૦)

અવતરણિકા—“હે ભગવત્ ! જ્યારે સર્વજ્ઞ પુરુષ પણ વિભૂતિઓ કહેવાને સમર્થ નથી, ત્યારે આદિયાનામદં વિષ્ણુઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે પોતાની વિભૂતિઓ આપ કેવી રીતે કહ્યો, છો ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે—અપ હુ ઇતિ—હે અર્જુન ! આ જે મેં તારી પ્રત્યે મારી વિભૂતિનો વિસ્તાર કહ્યો છે, તે પણ કોઈ એક દેશવડે કહ્યો છે. (૪૦)

વળી—

યદ્યદ્વિભૂતિમત્સત્ત્વં શ્રીમદ્વિજિતમેવ વા ।

તત્તદેવાવગચ્છ ત્વં મમ તેજોઽશસંભવમ્ ॥ ૪૧ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે જે પ્રાણી ઐશ્વર્યવાળું, લક્ષ્મીવાળું તથા બળવાળું હોય છે તે તે પ્રાણીને જ તું મારી-પરમેશ્વરની શક્તિના અંશે કરી ઉત્પન્ન થયેલું બાણ. ૪૧

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! આ લોકમાં જે જે પ્રાણી ઐશ્વર્યરૂપ વિભૂતિવડે યુક્ત છે તથા જે જે પ્રાણી શ્રીમાન્ છે અર્થાત્ લક્ષ્મીવડે, સંપદવડે, શોભાવડે વા કાંતિવડે યુક્ત છે તથા જે જે પ્રાણી અત્યંત બળાદિવડે યુક્ત છે, તે તે પ્રાણીને જ તું મારી-પરમેશ્વરની શક્તિના અંશવડે ઉત્પન્ન થયેલ બાણ. ભગવાનનું આ પ્રકારનું વચન પૂર્વે નહિ કહેલી વિભૂતિઓના -પણ સંગ્રહ કરાવવા વાસ્તે છે. (૪૧)

અવતરણિકાઃ—એ પ્રકારે એક દેશરૂપ અવયવવડે વિભૂતિનું કથન કરીને હવે સકલતા-રૂપે કરી તે વિભૂતિઓ કહેવામાં આવે છેઃ—

અથવા बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ૪૨ ॥

શ્લોકાર્થઃ—અથવા હે અર્જુન ! આ પ્રકારના બહુ જ્ઞાનવડે તારું શું પ્રયોજન સિદ્ધ થશે ? આ સર્વ જગતને હું-પરમેશ્વર એક દેશવડે ધારણ કરીને રહેલો છું. ૪૨

ટીકાઃ—અહીં ‘અથવા’ શબ્દ, પૂર્વોક્ત વિભૂતિપક્ષથી ભિન્ન પક્ષના વાચક છે. આ શબ્દ પક્ષાંતરનું કથન કરે છેઃ—હે અર્જુન ! આદિત્યાનામહં વિષ્ણુઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે મહં અધિકારી પુરુષોના ધ્યાન વાસ્તે કહેલી મારી તે ઘણા પ્રકારની સાવશેષ વિભૂતિઓના જ્ઞાનવડે તને—ઉત્તમ અધિકારીને શું ક્ષણ છે ? અર્થાત્—તેમાં તને કંઈ પણ ક્ષણ નથી. પૂર્વોક્ત યત્ કિંચિત્ વિભૂતિનું જ્ઞાન થવા છતાં પણ મારી સર્વ વિભૂતિઓનું જ્ઞાન થતું નથી, તેથી તારે—ઉત્તમ અધિકારીએ તો આ પ્રકારે મારું ધ્યાન કરવું જોઈએ. હે અર્જુન ! હું-પરમાત્માદેવ સર્વ જગતને માત્ર પોતાના એક દેશવડે ધારણ કરીને અથવા વ્યાપ્ત કરીને રહેલો છું. મારાથી-પરમાત્માદેવથી ભિન્ન કોઈ પણ વસ્તુ નથી. શ્રુતિ કહે છે કે—પારોક્ષ્ય વિશામૃતાનિ ત્રિપારસ્પાયૃતં દિવિ-અર્થાત્—પરમાત્માદેવનું આ સર્વ વિશ્વ એક પાદ છે અને ત્રણ પાદ તો પોતાના નિર્જીવ સ્વયંભૂતોત્સ્વરૂપ વિષે રહેલા છે. તેથી હે અર્જુન ! દ્વાદશ આદિત્યોવિષે વિષ્ણુ નામે આદિત્ય હું છું તથા નક્ષત્રોની મધ્યે ચંદ્રમારૂપ હું છું. ઇત્યાદિ પરિચ્છિન્ન દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરી તું સર્વ જગતવિષે મને-પરમાત્માદેવને વ્યાપકરૂપે જા. જો કે નિરવયવ-નિરાકાર પરમાત્માનો અંશ તથા પાદ સંભવતા નથી, તથાપિ જેમ નિરવયવ આકાશની ઘટ-મઠાદિ ઉપાધિ-ઓવડે ઘટાકાશ-મઠાકાશ-મેઘાકાશ ઇત્યાદિ અંશેની કલ્પના થાય છે, તેમ નિરવયવ-નિરાકાર પરમાત્માદેવના પણ અવિદ્યાદિ ઉપાધિઓવડે અંશ તથા પાદ કલ્પવામાં આવે છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તો તેને અંશ તથા પાદ હોતા નથી. (૪૨)

આ પ્રમાણે શ્રીમાન્ ભગવાને ગાયેત્રી ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “વિભૂતિયોગ” નામના દશમા અધ્યાય ઉપર શ્રીચિદ્ધનાનંદ સ્વામીની રચેલી “ગૂઢાર્થદીપિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ.

એકાદશ અધ્યાય

વિશ્વરૂપદર્શનયોગ

પૂર્વે દશમા અધ્યાયમાં શ્રીભગવાને નાના પ્રકારની વિભૂતિઓનું કથન કરીને તેના અંતરિયે વિદ્યમાનનિદં કૃત્તમેકાંગેય સ્થિતો જગદ્ એ વચનવડે પરમેશ્વરના સર્વ વિશ્વાત્મક સ્વરૂપનું કથન કર્યું. તેનું શ્રવણ કરીને પરમ ઉત્કંઠાને પ્રાપ્ત થયેલો અર્જુન, પરમેશ્વરના સર્વ વિશ્વાત્મક સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવાની ઇચ્છા કરતાં તથા પૂર્વોક્ત અર્ચની પ્રશંસા કરતાં, આ પ્રકારનું વચન કહેવા લાગ્યો:-

અર્જુન ઉવાચ-મદનુગ્રહાય પરમં સુહ્યમધ્યાત્મસંજ્ઞિતમ્ ।

યત્ત્વયોક્તં વચસ્તેન મોહોડયં વિગતો મમ ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-અર્જુન કહે છે:-હે ભગવન્! મારા અનુગ્રહ અર્થે આપે પરમ સુહ્ય તથા અધ્યાત્મ નામવાળું જે વચન કથન કર્યું છે, તે વચને કરી મારો-અર્જુનનો આ મોહ નષ્ટ થયો છે. ૧

ટીકા:-હે ભગવન્! આ મારા બ્રાતા-પુત્રાદિ સર્વ ઝંધુઓ મરણને પ્રાપ્ત થાય છે, અને હું-અર્જુન તેમને હણું છું, એ પ્રકારના શોક-મોહરૂપ સાગરવિષે હુમેલો જે હું-અર્જુન છું, તેવા મારા-અર્જુનના અનુગ્રહ વાસ્તે અર્થાત્ શોક-મોહની નિવૃત્તિરૂપ ઉપકારવાસ્તે પરમ કૃપાળુ સર્વજ્ઞ આપે અસોચ્યાનવશોષસ્ત્વમ્ એ વચનથી લાંઘને છડા. અધ્યાયની સમાપ્તિ પર્થવ ત્વં પદાર્થના નિરૂપક જે વાક્ય કથન કર્યું છે, તે વાક્ય પરમ છે, અર્થાત્ નિરવિશય મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થવિષે પર્થવજ્ઞાનવાળું છે; અથવા પરમ એટલે શીઘ્ર શોક-મોહનું નિવર્તક હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ છે. વળી તે વચન સુહ્ય છે, અર્થાત્ શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મવિષે પ્રવૃત્ત, શ્રદ્ધાથી રહિત તથા વિષયોવિષે આસક્ત એવા અનધિકારી પુરુષોને આપવા યોગ્ય નથી. વળી તે વચન અધ્યાત્મસંજ્ઞિત છે, અર્થાત્ આત્મા-અનાત્માના વિવેકને વિષય કરનાર છે. આત્મા-અનાત્માનો વિવેક કરવાવાસ્તે જે શાસ્ત્ર છે તેનું નામ અધ્યાત્મ છે. જેની સંજ્ઞા એટલે નામ અધ્યાત્મ છે તે અધ્યાત્મસંજ્ઞિત છે. એવા આપનાં વચનવડે મારો-અર્જુનનો સ્વાતુલવ-સિદ્ધિ મોહ નષ્ટ થયો છે, અર્થાત્ હું-અર્જુન લીળમ-દ્રોણાદિકૌને હણું છું તથા મારાથી-અર્જુનથી લીળમ-દ્રોણાદિ હણાય છે, ઇત્યાદિ નાના પ્રકારનો વિપર્યયરૂપ મોહ આપનાં વચનવડે નષ્ટ થયો છે. પૂર્વોક્ત વચનવિષે 'નાયં હંતિ ન હન્યતે, ન લાયતે મિયતે વા કદાચિદ્, વેદાવિનાશિનં નિત્યં અચ્છેયોઽયમ-સાનોઽયમ' ઇત્યાદિ વચનોવડે આત્માને આપે સર્વ વિકારોથી રહિત કહેલ છે, તે કારણથી મારો મોહ અત્યાદે નષ્ટ થયો છે. આ શ્લોકના પ્રથમ પાદવિષે જે એક અક્ષર અધિક છે, તે આર્થ છે, અર્થાત્ નભિપ્રણીત હોવાથી દોષયુક્ત નથી. (૧)

અવતરણિકા:-જેમ, જેનીવિષે ત્વં પદાર્થનો નિર્ણય પ્રધાન છે, એવા છડા અધ્યાય પર્થવ આપનું કથન મેં સાંભળ્યું છે, તેમ જેનીવિષે તત્ત્વ પદાર્થનો નિર્ણય પ્રધાન છે એવું સાતમા અધ્યાયથી દશમા અધ્યાય સૂધીનું આપનું કથન પણ મેં સાંભળ્યું છે; એ વાત અર્જુન કહે છે:-

ભવાપ્યયૌ હિ ભૂતાનાં શ્રુતૌ વિસ્તરશો મયા ।

તત્ત્વઃ કમલપત્રાક્ષ માહાત્મ્યમપિ ચાવ્યયમ્ ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે કમલપત્રાક્ષ ! આપ ભગવાન્ વરદશી જ મેં આ ભૂતોનાં ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય અને શ્રવણ કર્યા છે, તેમજ આપના સોપાધિક માહાત્મ્યનું તથા નિરુપાધિક અવ્યય-રૂપ માહાત્મ્યનું પણ મેં શ્રવણ કર્યું છે. ૨

ટીકા:-હે કમલપત્રાક્ષ શ્રીભગવન્ ! અહીં કમલપત્રની પેઠે દીર્ઘ, વિશાલ, કિચિત્ રક્તતાયુક્ત તથા અત્યંત મનોરમ જેની અક્ષિ એટલે નેત્રો છે, તેનું નામ કમલપત્રાક્ષ છે. આ સંબોધનવડે અર્જુને ભગવાનની જે અત્યંત સુંદરતા કહી છે, તે પરમેશ્વરવિષયક પ્રેમની અતિશયતાથી કહી છે. અથવા હે કમલપત્રાક્ષ એ સંબોધનનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવો:- કં બદ્ધતિ પ્રકાશયતિ इति कमलं आत्मज्ञानम्-અર્થાત્-સ્વસ્વરૂપાનંદરૂપ જે બ્રહ્મસુખ છે તેનું નામ કં છે; તે બ્રહ્મસુખને જે પ્રકાશિત કરે છે, તેનું નામ કમલ છે. એવું મહાવાક્યજન્ય આત્મજ્ઞાન છે. આત્મજ્ઞાનવડે જ બ્રહ્મસુખનો પ્રકાશ થાય છે તથા પત્તાજીવાયેતે इति पत्रं-અર્થાત્-અધિકારીનું જન્મ-મરણના પ્રવાહરૂપ સંસારસમુદ્રવિષે પતનથી જે રક્ષણ કરે છે તેનું નામ પત્ર છે; એવું પત્રરૂપ પણ આત્મજ્ઞાન જ છે; અર્થાત્ કમલરૂપ હોય તથા તે જ પત્રરૂપ હોય તેનું નામ કમલપત્ર છે. કમલપત્રેણ બદ્ધયતે प्राप्यते इति कमलपत्राक्षः-અર્થાત્ કમલપત્ર એટલે આત્મજ્ઞાને કરી જે પ્રાપ્ત થાય તેનું નામ કમલપત્રાક્ષ છે.

અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય શુદ્ધ હે પરબ્રહ્મ ! આપ પરમેશ્વર પાસેથી જ આ સર્વ ભૂતોના ઉત્પત્તિ-પ્રલય મેં (અર્હ વૃત્તસ્વ જગતઃ પ્રમથઃ પ્રલપ્તપા જ. ૭ શ્લો. ૬ ॥ પ્રજર્તિ ત્વામવશ્યમ્ જ. ૯. શ્લો. ૮ ॥ જર્હં સર્વસ્ય પ્રમથઃ જ. ૧૦ શ્લો. ૮ ॥) ઇત્યાદિ વચનોવડે વિસ્તારથી શ્રવણ કરેલ છે-કાંઈ સંશ્લેષથી એક જ વાર શ્રવણ કરેલ નથી. હે ભગવન્ ! આપની-પરમેશ્વરની પાસેથી આ સર્વ ભૂતોનાં ઉત્પત્તિ-પ્રલય જ કેવળ મેં શ્રવણ કરેલ નથી, કિન્તુ તમારું માહાત્મ્ય પણ ઘણીવાર શ્રવણ કરેલ છે.

મહાત્મારૂપ પરમેશ્વરનો જે નિરતિશય ઐશ્વર્યરૂપ ભાવ છે, તેનું નામ માહાત્મ્ય છે. આ માહાત્મ્ય નીચે પ્રમાણે છે:-આ લોકમાં જે કર્તા હોય છે તે વિકારી જ હોય છે અને પરમેશ્વર તો આ જગતની ઉત્પત્તિ આદિકોને કરનાર હોવા છતાં પણ અવિકારીરૂપ જ છે. આ લોકમાં જે પુરુષ બીજાઓને પ્રેરણા કરીને શુભ-અશુભ કર્મો કરાવે છે, તે પુરુષ વિષમતાના દોષવાળો જ હોય છે અને પરમેશ્વર તો જીવોને પ્રેરણા કરીને શુભ અશુભ કર્મો કરાવતો હોવા છતાં પણ વિષમતાના દોષથી રહિત છે. આ લોકમાં જે પુરુષ વિચિત્ર કૃપાનો પ્રદાતા હોય છે, તે પુરુષ અસંગ ઉદાસીન હોતો નથી અને પરમેશ્વર તો બંધ-મોહાદિ વિચિત્ર કૃપાનો પ્રદાતા હોવા છતાં પણ અસંગ ઉદાસીન જ છે. ઇત્યાદિ બીજાં પણ સર્વાત્મત્વ આદિ સોપાધિક માહાત્મ્ય મેં ઘણીવાર શ્રવણ કરેલ છે. હે ભગવન્ ! આપનું-પરમેશ્વરનું કેવળ સોપાધિક માહાત્મ્ય જ મેં શ્રવણ કર્યું નથી, કિન્તુ આપનું-પરમેશ્વરનું નિરુપાધિક અવ્યય-રૂપ માહાત્મ્ય પણ શ્રવણ કર્યું છે. વ્યય એટલે નાશ, તે નાશથી જે રહિત હોય તેનું નામ અવ્યય છે. (૨)

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमेश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પરમેશ્વર ! જેવી રીતે આપ આપના આત્માનું કથન કરો છો તે આપનું કહેવું યથાર્થ જ છે. છતાં હે પુરુષોત્તમ ! હું આપના ઈશ્વરસમન્ધિ સ્વરૂપનું દર્શન કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. ૩

ટીકા:-હે પરમેશ્વર ! જે સોપાધિઠ નિરતિશય ઐશ્વર્યરૂપે કરીને તથા જે નિરુપાધિઠ નિરતિશય ઐશ્વર્યરૂપે કરીને આપ પોતાના સ્વરૂપનું કથન કરો છો, તે આપનું કથન યથાર્થ જ છે. કોઈ પણ કાળે આપનું કથન અયથાર્થ નથી, અર્થાત્ તમારાં વચનવિષે કયાંય પણ મને અવિશ્વાસની શંકા નથી. હે પુરુષોત્તમ ! યદ્યપિ આપનાં વચનો વિષે મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે, તથાપિ કૃતાર્થ થવાની ઇચ્છાવડે હું-અર્જુન તમારું ઐશ્વર્ય રૂપ જોવાની ઇચ્છા કરું છું, અર્થાત્ જ્ઞાન-ઐશ્વર્ય-શક્તિ-બળ-વીર્ય-તેજ-ઇત્યાદિ શુભોપદે સંપન્ન આપનું-ઈશ્વરનું જે અદ્ભુત સ્વરૂપ છે, તેનું નામ ઐશ્વર્ય રૂપ છે. આ રૂપ જોવાની હું ઇચ્છા કરું છું.

સર્વ પુરુષો કરતાં સર્વસત્તાદિ શુભોપદે જે ઉત્તમ હોય તેનું નામ પુરુષોત્તમ છે. એવા ‘પુરુષોત્તમ’ સંબોધનવડે અર્જુને શ્રીભગવાનની પ્રત્યે એ અર્થ સૂચિત કર્યો કે, હે ભગવન ! તમારાં વચનવિષે મને અવિશ્વાસ નથી તથા આપનું તે ઐશ્વર્ય રૂપ જોવાની ઇચ્છા મને બહુ છે; એ મારા હૃદયના વૃત્તાંતને આપ સર્વસત્ હોવાથી તથા અંતર્યામી હોવાથી જાણો છો. (૩)

અવતરણિકા:-“હે અર્જુન ! તારાવડે દેખવાને અશક્ય જે મારું સ્વરૂપ છે, તે સ્વરૂપને દેખવાની ઇચ્છા કરવી તે ઉચિત હોય છે” એવી શ્રીભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કહે છે:-

મન્યસે यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પ્રભો ! આપનું ઐશ્વર્ય સ્વરૂપ મારાવડે-અર્જુનવડે જોવા શક્ય છે એ પ્રકારે જો આપ માનતા હો તો હે યોગીઓના ઈશ્વર ! આપ મને નાશથી રહિત એવું ઐશ્વર્યરૂપવિશિષ્ટ આત્માનું દર્શન કરાવો. ૪

ટીકા:-સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, સંહાર, પ્રવેશ, પ્રશાસન એ પાંચે કરવાને જે સમર્થ હોય તેનું નામ પ્રભુ છે. હે પ્રભો અર્થાત્ હે સર્વના સ્વામિનું ! આપનું ઐશ્વર્ય રૂપ અર્જુનને જોવા માટે શક્ય છે, એવું જો આપ માનતા હો અર્થાત્ એવું જો આપ જાણતા હો, અથવા “એ અર્જુન આ મારું રૂપ દેખે” એવી જો આપ ઇચ્છા કરતા હો, તો હે સર્વ યોગીઓના ઈશ્વર ! આપની ઇચ્છાની વશતાથી મને-અત્યંત જિજ્ઞાસુ અર્જુનને પરમ કારણિક આપ ઐશ્વર્યરૂપવિશિષ્ટ તથા નાશથી રહિત આત્માને દર્શાવો-દેખાડો. અર્થાત્ આપનાં સ્વરૂ-

દેખાડવાની ઇચ્છા કરશે તો હું-અર્જુન આપનાં સ્વરૂપને અવશ્ય દેખીશ. અથવા દે યોગેષ્વર એ સંબોધનનો આ પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવો. “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારનો જે છવ-બ્રહ્મનો એકત્વના દર્શનરૂપ જ્ઞાનયોગ છે, તેનું નામ યોગ છે. આ યોગનો જે ઇશ્વર હોય, અર્થાત્ અધિકારી જનોની પ્રત્યે જ્ઞાનયોગની પ્રાપ્તિ કરવાવિષે જે સમર્થ હોય તેનું નામ યોગેશ્વર છે. (૪)

અવતરણિકા:—આ પ્રકારે અત્યંત લક્ષ્ય અર્જુને પ્રાર્થના કરવાથી, શ્રીભગવાન્ અર્જુનની પ્રત્યે પોતાનું સ્વરૂપ દેખાડવાની ઇચ્છા કરતાં કહે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ-પશ્ય મે પાર્થ રૂપાણિ શતશોઽથ સહસ્રશઃ ।

નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણકૃત્તીનિ ચ ॥ ૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—શ્રીભગવાન્ કહે છે:—હે પાર્થ ! જેના નાના પ્રકારના વર્ણો તથા આકૃતિઓ છે, એવા મારાં-પરમેશ્વરનાં નાના પ્રકારનાં અદ્ભુત, સંકટો તથા હાનિો રૂપોને તું જો. ૫

ટીકા:—આ શ્લોકથી લઇને આગળના ચાર શ્લોકોવિષે કૃમે કરીને પશ્ય એ શબ્દની આવૃત્તિ કરીને શ્રીભગવાને “મારું દિવ્યરૂપ હું તને દેખાડું છું, તું સાવધાન થા” એ પ્રકારે અર્જુનને અભિયુગ કરેલ છે. શતશઃ અથ સહસ્રશઃ એ સંખ્યાવાચક બન્ને શબ્દોવડે શ્રીભગવાને આ રૂપોવિષે અપરિમિતિ રૂપતા કહી છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, હે અર્જુન ! વિલક્ષણ નીલ-પીતાદિ વર્ણો જેમના છે તથા વિલક્ષણ અવયવોની રચનાવિશેષ-રૂપ જેમની આકૃતિઓ છે, એવાં જે અનેક પ્રકારનાં તથા અત્યંત અદ્ભુત તથા અપરિમિત સંખ્યાવાળાં મારાં-પરમેશ્વરનાં રૂપો છે, તે રૂપોને તું દેખ, અર્થાત્ તે રૂપોને દેખવાને તું યોગ્ય થા. (૫)

અવતરણિકા:—પૂર્વ શ્લોકોવિષે શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે પોતાનાં દિવ્ય રૂપો દેખાડવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. હવે આ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવા માટે શ્રીભગવાન્ અર્જુન પ્રત્યે બે શ્લોકોવડે પોતાનું યત્કિંચિત્ રૂપ કહે છે:—

પશ્યાદિત્યાન્વસૂન્ રુદ્રાનશ્વિનો મરુતસ્તથા ।

વહૂન્યદૃષ્ટપૂર્વાણિ પશ્યાશ્ચર્યાણિ ભારત ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! તું આદિત્યોને, વસુઓને, રુદ્રોને, અશ્વિનીકુમારોને તથા મરુતોને જો. તેમજ પૂર્વે નહિ જોયલાં એવાં અનેક અદ્ભુત રૂપોને તું જો. ૬

ટીકા:—હે અર્જુન ! તું દ્રાઢશ આદિત્યોને દેખ, અથ વસુઓને દેખ, એકાદશ રુદ્રોને દેખ, બે અશ્વિનીકુમારોને દેખ, ચોગણપચાસ મરુતોને દેખ તથા તે સિવાયના બીજાં પણ દેવતાઓને તું દેખ. હે અર્જુન ! જે રૂપો અર્જુને તથા કોઇ અન્ય પ્રાણીએ આ મનુષ્યલોકમાં ક્યારે પણ દેખેલ નથી, એવાં બહુ અદ્ભુત રૂપોને અત્યારે તું દેખ. તેમાં વૃદ્ધિ એ વચન શતશોઽથ સહસ્રશઃ એ પૂર્વોક્ત વચનના વ્યાખ્યાનરૂપ છે. આદિત્યાન્વસૂન્ રુદ્રાનશ્વિનો મરુતસ્તથા એ વચન નાનાવિધાનિ એ પૂર્વોક્ત વચનના વ્યાખ્યાનરૂપ છે. અદૃષ્ટપૂર્વાણિ એ વચન દિવ્યાનિ એ પૂર્વોક્ત વચનના વ્યાખ્યાનરૂપ છે—અને આશ્ચર્યાણિ એ વચન નાનાવર્ણકૃત્તીનિ ચ એ પૂર્વોક્ત વચનના વ્યાખ્યાનરૂપ છે. (૬)

અવતરણિકા:-હે અર્જુન ! કેવળ એટલાં રૂપોને જ તું દેખવા યોગ્ય નથી, કિન્તુ આ સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ જગત્ જ મારા દેહવિષે રહેલું તું દેખ: આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કહે છે:-

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! મારા આ દેહવિષે એક અવયવવિષે રહેલા સ્થાવરજંગમ સહિત સમસ્ત જગતને તું આજે જો, તેમ જ અન્ય જે કોઈ જય પરાજય આદિક જોવાની ઇચ્છા કરે છે તેને પણ તું જો. ૭

ટીકા:-હે ગુડાકેશ ! અર્થાત્ હે નિદ્રાને જિતનારા અર્જુન ! આ મારા દેહવિષે કોઈ એક નખના અગ્રરૂપ અવયવવિષે રહેલા આ સ્થાવર જંગમ સહિત સમસ્ત જગતને તું અત્યારે દેખ, જે સર્વ જગત્, તે તે સ્થાનવિષે ભ્રમણ કરીને શત કોટિ વર્ષો પર્યંત પણ દેખાવાને અશક્ય છે, તે સર્વ જગતને તું અત્યારે એકત્ર રહેલું દેખ. હે અર્જુન ! જે કોઈ પણ અન્ય પણ જય-પરાજયાદિકોને દેખવાની ઇચ્છા કરતો હોય, તે જય-પરાજયાદિકોને પણ તું પોતાના સંશયની નિવૃત્તિ કરવા વાસ્તે આ મારા દેહવિષે દેખ. (૭)

અવતરણિકા:-મન્યસે યદિ તચ્છબ્દં મયા દ્રષ્ટુમિતિ પ્રભો-અર્થાત્ આપનું ઐશ્વર્ય રૂપ મારાથી-અર્જુનથી દેખાવું શક્ય છે, આ પ્રમાણે જો આપ માનતા હો, તો તે રૂપ મને દેખાડો. એવું જે વચન પૂર્વે અર્જુને શ્રીભગવાનની પ્રત્યે કહ્યું હતું, તે રૂપ દેખાવાવિષે શ્રીભગવાન હવે કિંચિત્ વિશેષતા કહે છે:-

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-વળી તું આ તારા (માનુષિક) ચક્ષુવટે દિવ્ય સ્વરૂપ એવા મને-પરમેશ્વરને કદાપિ પણ જોવાને સમર્થ નથી. આ કારણને લીધે હું-પરમેશ્વર તને દિવ્ય ચક્ષુ આપું છું જે દિવ્ય ચક્ષુની સહાયતાથી મારા-પરમેશ્વરના ઐશ્વર્યરૂપ યોગને તું જો. ૮

ટીકા:-હે અર્જુન ! આ સ્વભાવસિદ્ધ જે તારા પ્રાકૃત ચક્ષુઓ છે, તે પ્રાકૃત ચક્ષુઓવડે દિવ્યરૂપવાળા મને-પરમેશ્વરને દેખવાને તું કદાચિત્ પણ સમર્થ નથી.

અર્જુને કરેલી શંકા:-“હે ભગવન્ ! ત્યારે હું અર્જુન આપના સ્વરૂપને કેવી રીતે દેખી શકીશ ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-દિવ્યં इति હે અર્જુન ! મારા-પરમેશ્વરનાં દિવ્ય રૂપને દેખવાવિષે સમર્થ એવું દિવ્ય એટલે અપ્રાકૃત ચક્ષુ હું-પરમેશ્વર તને આપું છું. તે દિવ્ય ચક્ષુવડે તું-અર્જુન મારા-પરમેશ્વરના યોગને અર્થાત્ ન જનતા અર્થને જનાવવાની સમર્થતારૂપ યોગને દેખ. આ યોગ ઐશ્વર્ય છે, અર્થાત્ મારો-ઈશ્વરનો જ સાધારણ ધર્મ છે; અન્ય કોઈ વિષે આ યોગ રહેતો નથી. અહીં કોઈ યુસ્તકમાં ન ત માં શક્યસે એ પ્રકારનો પણ પાઠ હોય છે. તે પાઠનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવો. તું-અર્જુન આ ચક્ષુવડે દિવ્યરૂપવાળા મને-પરમેશ્વરને દેખવાને સમર્થ થશે નહિ. (૮)

અવતરણિકાઃ—ત્યાં, શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે પોતાનું દિવ્ય રૂપ દેખાડ્યું. આ રૂપને જોઈને અત્યંત વિસ્મયને પ્રાપ્ત થયેલો અર્જુન શ્રીભગવાનની પ્રત્યે દેખેલા દિવ્ય રૂપને કહેવા લાગ્યોઃ આ વૃત્તાંત એવઘક્ત્વા ઇત્યાદિ ૫૬ શ્લોકોવડે ધૃતરાષ્ટ્રની પ્રત્યે સંજય કહે છેઃ—

સંજય ઉવાચ—एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ૯ ॥

શ્લોકાર્થઃ—સંજય કહે છેઃ—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ત્યારપછી મહાન યોગેશ્વર એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, આ રીતનું વચન કહ્યા પછી અર્જુનને પોતાનું એશ્વર રૂપ દર્શાવવા લાગ્યા. ટીકાઃ—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તે મહા યોગેશ્વર હરિ અર્થાત્ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ, સર્વ યોગી જનોના ઇશ્વર તથા પોતાના ભક્તજનોના સર્વ કલેશોને હરનાર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, “આ પ્રાકૃત ચક્ષુવડે તું-અર્જુન દિવ્યરૂપ મને-પરમેશ્વરને દેખી શકીશ નહિ, તેથી હું તને દિવ્ય ચક્ષુ આપું છું” એ પ્રકારનું વચન અર્જુનની પ્રત્યે કહીને, દિવ્ય ચક્ષુઓ દીધા પછી અનન્ય ભક્ત અર્જુનની પ્રત્યે, દેખવાને અશક્ય હોવા છતાં પણ પોતાનું દિવ્ય એશ્વરરૂપ દેખાડવા લાગ્યા. (૯)

અવતરણિકાઃ—હવે, તે દિવ્યરૂપનું અનેક વિશેષણોવડે યુક્ત કથન કરે છેઃ—

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે રાજન્ ! જેને વિષે અનેક યુગ્મો તથા નેત્રો છે, જેને વિષે અનેક અદ્ભુત વસ્તુઓનું દર્શન છે, જેને વિષે અનેક દિવ્ય ભૂષણો છે તથા જેને વિષે સજ્જ કરેલાં અનેક દિવ્ય આયુધો છે એવાં રૂપનું શ્રીભગવાન દર્શન કરાવવા લાગ્યા. ૧૦

ટીકાઃ—હે રાજન્ ! જે રૂપવિષે અનેક યુગ્મો તથા નેત્રો છે, જે રૂપવિષે વિસ્મયની પ્રાપ્તિ કરનારી અનેક વસ્તુઓનું દર્શન છે, જે રૂપવિષે અનેક દિવ્ય ભૂષણો છે તથા જે સ્વરૂપવિષે ચક્ર-ગદાદિ અનેક દિવ્ય આયુધો સજ્જ કરેલાં છે, એવું સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનની પ્રત્યે દેખાડવા લાગ્યા. (૧૦)

વળી—

दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनम् ।

सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જેણે દિવ્ય માળા તથા વસ્ત્ર ધારણ કરેલાં છે, જેને વિષે દિવ્ય ગંધવાળી વસ્તુઓનું લેપન છે તથા જે સર્વ આશ્ચર્યમય, પ્રકાશસ્વરૂપ, અપરિચિન્ન અને સર્વ તરફથી મુખવાળું છે એવાં સ્વરૂપને દેખાડવા લાગ્યા. ૧૧

ટીકાઃ—હે રાજન્ ! યુગ્મમય તથા સ્તનમય એવી જે દિવ્યમાળાઓ છે, તે દિવ્યમાળાઓને જેણે ધારણ કરી છે, પીતાંજરાદિ દિવ્ય વસ્ત્રોને જેણે ધારણ કરેલ છે, જેને વિષે દિવ્ય-ગંધવાળાં કપૂર-ચંદનાદિકોનું લેપન છે, જે સર્વાશ્ચર્યમય છે અર્થાત્ તેજ-અજ-વીર્ય-શક્તિ-રૂપ-શુભ્ર-અવયવ-અવસ્થાન ઇત્યાદિ સર્વ વિશેષોવડે અનેક અદ્ભુતવાળું છે, જે રૂપ દેવ છે અર્થાત્ પ્રકાશસ્વરૂપ છે, જે સ્વપ અર્નત છે અર્થાત્ દેશ-કાળ-વસ્તુ-પરિચ્છેદથી રહિત

છે તથા જે રૂપ વિશ્વતોમુખ છે અર્થાત્ જેને વિષે સર્વ જાણુએથી મુખ રહેલાં છે, એવા પોતાના સ્વરૂપને શ્રીભગવાન્ અર્જુનની પ્રત્યે દેખાડવા લાગ્યા. આ પ્રકારે પૂર્વના આઠમા શ્લોકમાં રહેલા દર્શનાત્મક શબ્દની સાથે આ બન્ને શ્લોકોને આન્વય કરવો; અથવા અર્જુનો દર્શન એ શબ્દના અર્થબાહારવડે આ બન્ને શ્લોકોને આન્વય કરવો. અર્થાત્ એવા સ્વરૂપને અર્જુન દેખવા લાગ્યો. (૧૧)

અવતરણિકા:—પૂર્વ શ્લોકવિષે વિશ્વરૂપનું દેવં એ વિશેષણ કહ્યું હતું. હવે તે વિશેષણનું આ શ્લોકમાં વિસ્તારથી વર્ણન કરે છે:—

દિવિ સૂર્યસહસ્રસ્ય ભવેદ્યુગપદુત્થિતા ।

યદિ માઃ સદશી સા સ્યાદ્વાસસ્તસ્ય મહાત્મનઃ ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—આકાશવિષે એક જ કાળમાં જ્યારે સહસ્ર સૂર્યોની પ્રભા ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે પ્રભા વિશ્વરૂપની પ્રભાના તુલ્ય થાય છે. ૧૨

ટીકા:—હે રાજન્ ! આકાશવિષે સહસ્ર સૂર્યોની અર્થાત્ એક જ કાળે ઉદય પામેલા અપરિમિત સૂર્યોના સમૂહની પ્રભા એક જ કાળે જે કદાચિત્ ઉત્પિત થઈ હોય, તે તે પ્રભા વિશ્વરૂપની પ્રભાની તુલ્ય હોય અથવા તુલ્ય ન પણ હોય. અને હું તો એમ મારું છું કે, સૂર્યોની પ્રભા કરતાં પણ વિશ્વરૂપની પ્રભા આયંત ઉત્કૃષ્ટ છે; એથી પર બીજી કોઈ ઉપમા નથી. એક જ કાળે અપરિમિત સૂર્યોને ઉદય થવો જ સંભવતો નથી, એ ઉપમા અભૂત છે. આ અભૂત ઉપમાવડે એ અર્થ સૂચિત કર્યો કે, સર્વ પ્રકારે વિશ્વરૂપની પ્રભાની ઉપમા સંભવતી નથી. (૧૨)

અવતરણિકા:—પૂર્વ શ્લોકમાં જગત્કૃત્ત્વ પદ્માય સત્તાચરમ એ વચનવડે શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે પોતાના દેહના કોઈ અવયવવિષે સર્વ જગતને દેખવાની આજ્ઞા કરી હતી. તથા અર્જુન તે અર્થને અનુભવ કરવા લાગ્યો: એ વાત પણ સંજ્ઞ્ય ધૃતરાષ્ટ્રની પ્રત્યે કહે છે:—

તત્રૈકસ્યં જગત્કૃત્ત્વં પ્રવિભક્તમનેકધા ।

અપશ્યદેવદેવસ્ય શરીરે પાંડવસ્તદા ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—આ સમયે અર્જુન દેવોવડે પૂજ્ય એવા ભગવાનના આ વિશ્વરૂપ શરીરવિષે કોઈ એક દેશવિષે રહેલ તથા અનેક પ્રકારે કરી ભિન્ન એવા સર્વ જગતને જોવા લાગ્યો. ૧૩

ટીકા:—હે રાજન્ ! જે કાળે શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે આશ્ચર્યમય વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું તે કાળે અર્જુન ઈદ્રાદિ સર્વ દેવતાઓવડે પૂજ્ય ભગવાનના તે વિશ્વરૂપ શરીરવિષે કોઈ એક અવયવવિષે સર્વ જગતને દેખવા લાગ્યો. તે જગત્ દેવ-પિતર-મનુષ્ય ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારોવડે ભિન્ન ભિન્ન છે. (૧૩)

અવતરણિકા:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! આ પ્રકારે અદ્ભુત વિશ્વરૂપનું દર્શન થવા છતાં પણ અર્જુન ભયને પ્રાપ્ત થયો નહિ, તે રૂપને દેખીને અર્જુને પોતાનાં નેત્રોને પણ સંકોચ્યાં નહિ, સંભ-મની વશતાથી અર્જુન તે કાળે અવશ્ય કર્તવ્ય અર્થને વિસરી પણ ગયો નહિ તથા ભયભીત થઈને અર્જુન તે દેશમાંથી નાશી પણ ગયો નહિ, કિન્તુ મહાન્ ચિત્કોશને પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ આયંત ધૈર્યવાળો હોવાથી અર્જુન તે કાળે ઉચિત વ્યવહાર જ કરવા લાગ્યો; એ સર્વ અર્થ સંજ્ઞ્ય ધૃતરાષ્ટ્રની પ્રત્યે કહે છે:—

તતઃ સ વિસ્મયાવિષ્ટો હૃદયોમા ધનંજયઃ ।

પ્રણમ્ય શિરસા દેવં કૃતાંજલિરભાષત ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થ- ત્યાર પછી વિસ્મયવડે વ્યાપ્ત તથા પુલકિત-રોમાંચવાળો ધનંજય નારાયણ દેવને પોતાના મસ્તકવડે નમસ્કાર કરી, બે હાથ જોડી નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો. ૧૪

ટીકા-હે રાજન ! યુધિષ્ઠિર રાજના રાજસૂય યજ્ઞ વાસ્તે સર્વ રાજ્યોને જિતીને અર્જુન ધન લઈ આગ્યો હતો, તેથી અર્જુનને ધનંજય કહ્યો છે; તથા અર્જુને સાક્ષાત્ મહાદેવની સાથે પણ સુદ્ધ કરેલું છે; એવો અત્યંત પ્રસિદ્ધ પરાક્રમવાળો, અગ્નિની પેઠે અત્યંત તેજસ્વી તથા અત્યંત ધૈર્યવાન અર્જુન વિશ્વરૂપનાં દર્શનની પછી વિસ્મયવડે આવિષ્ટ થયો અર્થાત્ અદ્ભુતરૂપના દર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલો જે ચિત્તના કોઈ અલૌકિક ચમત્કારરૂપ વિસ્મય છે, તે વિસ્મયવડે વ્યાપ્ત થયો. આ કારણથી જ હૃદયોમા થયો અર્થાત્ વિસ્મયવડે તેનાં શરીરનાં સર્વ રોમાંચો પુલકિત થયાં. એવો અર્જુન વિશ્વરૂપને ધારણ કરનારા નારાયણ દેવને ભૂમિપર રાખેલા પોતાના મસ્તકવડે અત્યંત શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર કરીને તથા પોતાના બન્ને હાથો જોડીને નીચે પ્રમાણે વચ્ચે કહેવા લાગ્યો. (૧૪)

અવતરણિકા-શ્રીભગવાને મને જે વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું છે, તે વિશ્વરૂપ યદ્યપિ સર્વ લોકોવડે દેખવું અશક્ય છે, તથાપિ શ્રીભગવાને પ્રાપ્ત કરેલાં દિવ્ય ચક્ષુવડે હું-અર્જુન તે વિશ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ દેખું છું, તેથી મારું અહોભાગ્ય છે: એ પ્રમાણે પોતાનો અનુભવ પ્રકટ કરતાં અર્જુન શ્રીભગવાનની પ્રત્યે કહે છે:-

અર્જુન ઉવાચ-પશ્યામિ દેવાંસ્તવ દેવ દેહે સર્વાંસ્તથા ભૂતવિશેષસંઘાન્ ।

બ્રહ્માણમીશં કમલાસનસ્થમૃષીંશ્ચ સર્વાનુરગાંશ્ચ દિવ્યાન્ ॥ ૧૫ ॥

શ્લોકાર્થ-અર્જુન કહે છે:-હે દેવ ! આપના આ વિશ્વરૂપ દેહવિષે હું-અર્જુન સર્વ દેવતાઓને જોઈ છું, સ્થાવર જંગમરૂપ ભૂતોના સમૂહને જોઈ છું, કમલરૂપ આસનવિષે રહેલ સર્વતા નિર્યંતા ચતુર્મુખ બ્રહ્માને જોઈ છું, સર્વ ઋષિઓને જોઈ છું તથા દિવ્ય સર્પોને જોઈ છું. ૧૫

ટીકા-હે વિશ્વરૂપને ધારણ કરનારા નારાયણ દેવ ! તમારા આ (વિશ્વરૂપ દેહવિષે હું-અર્જુન વસુ-રુદ્ર-આદિત્ય ઇત્યાદિ સર્વ દેવતાઓને દેખું છું, અર્થાત્ હું આ દિવ્ય ચક્ષુજન્ય જ્ઞાનને વિષય કરું છું. આ પ્રકારનો પશ્યામિ શબ્દનો અર્થ આગળ પણ સર્વ પર્યોધોવિષે જાણી લેવો. આ તમારા વિશ્વરૂપ દેહવિષે હું-અર્જુન સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ ભૂતોના સમૂહને પણ દેખું છું. વળી સર્વ ભૂતોના નિર્યંતા જે ચતુર્મુખ બ્રહ્મા છે, કે જે બ્રહ્મા કમલરૂપ આસનવિષે રહેલા છે, અર્થાત્ પૃથિવીરૂપ કમલની ટણિકારૂપ જે સુમેરુ છે, તે સુમેરુરૂપ આસનાવિષે રહેલા છે, અથવા ભગવાનના નાભિકમલરૂપ આસનવિષે રહેલા છે, એવા ચતુર્મુખ બ્રહ્માને પણ હું-અર્જુન તમારા આ વિશ્વરૂપ દેહવિષે દેખું છું. વળી વસિષ્ઠી લઈને જે બ્રહ્માના પુત્રરૂપ નારદ-સનકાદિ ઋષિઓ છે, તે સર્વ ઋષિઓને પણ હું તમારા આ વિશ્વરૂપ દેહવિષે દેખું છું તથા આ લોકવિષે અપ્રસિદ્ધ જે વાસુકિ આદિ સર્પો છે, તે સર્પોને પણ હું તમારા આ વિશ્વરૂપ દેહવિષે દેખું છું. (૧૫)

અવતરણિકા-ભગવાનના જે વિશ્વરૂપ દેહવિષે અર્જુન પૂવેક્ષિત સર્વ પદાર્થોને દેખવા લાગ્યો, તે વિશ્વરૂપ દેહનું અર્જુન હવે અનેક અદ્ભુત વિશેષણોવડે વર્ણન કરે છે:-

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनंतरूपम् ।

નાતં ન મધ્યં ન પુનસ્તવાદિં પશ્યામિ વિશ્વેશ્વર વિશ્વરૂપમ્ ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ:-હે સર્વ વિશ્વોના ઈશ્વર ! હે સર્વ વિશ્વરૂપ ! જેને વિષે અનેક બાહુ, ઉદર, યુગ્ધો તથા નેત્રો છે, જેનું રૂપ સર્વત્ર તથા અનંતરૂપ છે એવા તમોને હું-અર્જુન જોઉં છું, વળી આપના અંતને હું જોઈ શકતો નથી, આપના મધ્યને હું જોઈ શકતો નથી તેમ જ આદિને પણ હું જોઈ શકતો નથી. ૧૬

ટીકા:-હે સર્વ વિશ્વના ઈશ્વર તથા હે સર્વ વિશ્વરૂપ શ્રીભગવન્ ! જેને વિષે અનેક બાહુ છે, જેને વિષે અનેક ઉદર છે, જેને વિષે અનેક યુગ્ધો છે તથા જેને વિષે અનેક નેત્રો છે, એવાં તમારાં વિશ્વરૂપને હું-અર્જુન આ દિવ્ય ચક્ષુવડે દેખું છું તથા જેનાં રૂપો સર્વત્ર અનંત છે, એવા તમને હું દેખું છું. તમારા અવસાનરૂપ અંતને પણ હું દેખતો નથી. તમારા મધ્યને પણ હું દેખતો નથી, તેમ જ તમારા આદિને પણ હું દેખતો નથી. કારણ કે જે પદાર્થ દેશવડે અથવા ક્ષણવડે પરિવિંચાઈ જાય છે, તે પદાર્થના જ આદિ-મધ્ય-અંત હોય છે. પણ આપ તો સર્વ દેશવિષે તથા સર્વ ક્ષણવિષે વિદ્યમાન છો, તેથી આપના આદિ-મધ્ય-અંત સંભવતા નથી. અહીં જે વિશેષર જે વિશ્વરૂપ એવાં જે બે સંબોધનો ભગવાનને અર્જુને લગાડેલાં છે, તે સંબોધનો તે સમયે અતિ સંભ્રમથી લગાડેલાં છે. (૧૬)

અવતરણિકા:-હવે, અર્જુન વિશ્વરૂપ ભગવાનને અન્ય પ્રકારે અનેક વિશેષણોને યુક્ત કહે છે:-

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमंतम् ।

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंताद् दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભગવન્ ! કિરીટને ધારણ કરવાવાળા, ગદાને ધારણ કરવાવાળા, ચક્રને ધારણ કરવાવાળા, તેજના સમૂહરૂપ, સર્વ બાળુએથી પ્રકાશમાન, ભોવાને અશક્ય, પ્રકાશમાન અગ્નિ તથા સૂર્યની પ્રભાની માફક પ્રભાવાળા તથા અપ્રમેય એવા આપને હું-અર્જુન સર્વ તરફથી જોઉં છું. ૧૭

ટીકા:-હે ભગવન્ ! આપનું વિશ્વરૂપ, મસ્તકઉપર મુકુટને ધારણ કરનારું છે, હસ્ત-વિષે ગદાને ધારણ કરનારું છે, ચક્રને ધારણ કરનારું છે, સર્વ દિશાએથી પ્રકાશમાન છે તથા સર્વ તેજના સમૂહરૂપ છે કે જેથી તે દુર્નિરીક્ષ્ય છે અર્થાત્ આ દિવ્ય ચક્ષુવિના કોઈ પણ દેખવાને અશક્ય છે. અહીં દુર્નિરીક્ષ્ય એ પ્રકારનો જો મૂળ શ્લોકવિષે પાઠ હોય, તો દુઃશબ્દ નિષેધનો વાચક બાણુવો, અર્થાત્ આપનું સ્વરૂપ દેખવામાં આવતું નથી. વળી અત્યંત દીપ્તિમાન જે અગ્નિ-સૂર્ય છે, તે અગ્નિ-સૂર્ય ગત્રેની પ્રભાની પેઠે પ્રભાવાળું એવું તે વિશ્વરૂપ છે. વળી તે વિશ્વરૂપ અપ્રમેય છે અર્થાત્ “આ પ્રકારનું એ સ્વરૂપ છે” એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરવાને અશક્ય છે. એવા સ્વરૂપને ધારણ કરનારા તમને સર્વ બાળુએથી હું-અર્જુન આ દિવ્ય ચક્ષુવડે દેખું છું. યદ્યપિ દુર્નિરીક્ષ્ય એ વચનવડે અર્જુને વિશ્વરૂપનાં દર્શનનો નિષેધ કહ્યો હતો અને વરણિ એ વચનવડે વિશ્વરૂપનું દર્શન કયું છે; તેથી પૂર્વ તથા ઉત્તર વચનનો વિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે, તથાપિ અધિકારીના લેદૃશી તે બન્ને વચનો સંભવે છે. દિવ્ય ચક્ષુથી સ્થિત પુરુષને વિશ્વરૂપ દેખવું અશક્ય છે અને દિવ્ય ચક્ષુવાળા પુરુષને તે વિશ્વરૂપ દેખવું શક્ય છે. (૧૭)

અવતરણિકા:—હે ભગવન્ ! બુદ્ધિમાન્ પુરુષોવડે પણ તર્ક ન કરવાને અશક્ય એવું જે આપનું નિરવિશય ઐશ્વર્ય છે, તે ઐશ્વર્યના દર્શનથી હું-અર્જુન આપને-પરમેશ્વરને આ પ્રકારના માનું છું; એ વાત અર્જુન કહે છે:—

ત્વમક્ષરં પરમં વેદિતવ્યં ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

ત્વમઽવ્યયઃ શાશ્વત્તધર્મગોપ્તા સનાતનસ્ત્વં પુરુષો મતો મે ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે ભગવન્ ! આપ જ પરમ અક્ષરરૂપ છો, આપ જ જાણુવા યોગ્ય છો, આપ જ આ જગતના પરમ આશ્રયરૂપ છો, આપ જ અઽવ્યય છો, અનાદિ ધર્મના પાલક છો તથા આપ જ સનાતન પરમાત્મા પુરુષ મને સંમત છો. ૧૮

ટીકા:—હે ભગવન્ ! ઇતદ્વૈતદર્શન ગાર્ગિ ઇત્યાદિ શ્રુતિએ અક્ષરરૂપે કરીને પ્રતિપાદન કરેલો તથા અવ્યયસ્વરૂપ; પરઃ ઇત્યાદિ શ્રુતિએ સર્વથી પરરૂપે કરીને પ્રતિપાદન કરેલો જે નિર્ગુણ પ્રાદા છે, તે નિર્ગુણ પ્રાદારૂપ પણ આપ જ છો. આપ નિર્ગુણ પ્રાદારૂપ છો, એ કારણથી આપ જ સુસુક્ષ્મનેએ વેદાંત-શાસ્ત્રના શ્રવણાદિકાવડે જાણુવા યોગ્ય છો, તથા આપ જ આ સર્વ જગતના પરમ આશ્રયરૂપ છો અર્થાત્ આ સર્વ ઈદિપત પ્રપંચના અધિષ્ઠાનરૂપ છો. એ કારણથી જ આપ અઽવ્યય છો અર્થાત્ નિત્ય છો. નિત્ય વેદવડે પ્રતિપાદિત હોવાથી શાશ્વત્ત-રૂપ વર્ણાશ્રમના પણ આપ જ પાલન કરનારા છો. અથવા જ્ઞાત ધર્મગોપ્તા એ જે શબ્દો જાણુવા. તેમાં જ્ઞાત શબ્દ શ્રીભગવાનનું સંબોધન છે, અર્થાત્ હે શાશ્વત ! હે નિત્યરૂપ ! આ પક્ષવિષે અઽવ્યયઃ એ શબ્દનો વિનાશથી રહિત એમ અર્થ કરવો. આ કારણથી જ જે સનાતન પરમાત્માદેવરૂપ પુરુષ છે, તે પરમાત્મા પુરુષ પણ હું આપને જ માનું છું. (૧૮)

વળી—

અન્નાદિમધ્યાંતમનંતવીર્યમનંતઞ્ચાદું શશિસૂર્યનેત્રમ્ ।

પશ્યામિ ત્વાં દીપ્તહૃતાશવકર્ત્રં સ્વતેજસા વિશ્વમિદં તપંતમ્ ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે ભગવન્ ! ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા નાશથી રહિત, અનંત પ્રભાવવાળા, અનંત બાહુવાળા, જેને ચંદ્ર તથા સૂર્યરૂપી નેત્રો છે એવા, જેમનાં મુખવિષે પ્રજ્વલિત અગ્નિ છે એવા તથા પોતાના તેજ કરી આ સર્વ વિશ્વને તપાયમાન કરનારાં એવાં આપનાં સ્વરૂપને હું-અર્જુન જોઉં છું. ૧૯

ટીકા:—હે ભગવન્ ! વળી આપનું વિશ્વરૂપ ઉત્પત્તિથી રહિત છે, સ્થિતિથી રહિત છે, વિનાશથી રહિત છે, અપરિમિત વીર્ય એટલે પ્રભાવવાળું છે તથા અનંત બાહુવાળું છે. અહીં જનંતઞ્ચાદું એ શબ્દ મુખાદિ સર્વ અવયવોની અનંતતાનું ઉપલક્ષણ છે તથા સૂર્ય-ચંદ્ર એ જે જેનાં નેત્રો છે તથા જેનું મુખ પ્રજ્વલિત અગ્નિ છે અથવા જેનાં મુખોવિષે પ્રજ્વલિત અગ્નિ છે તથા જે પોતાના તેજવડે આ સર્વ જગતને તપાયમાન કરનારું છે, એવા તમારા આ વિશ્વરૂપને હું-અર્જુન આ દિવ્ય ચક્ષુવડે દેખું છું. (૧૯)

અવતરણિકા:—હવે અર્જુન ભગવાનના વિશ્વરૂપની સર્વત્ર વ્યાપકતાનું કથન કરે છે:—

દ્યાવાપૃથિવ્યોરિદમંતરં હિ વ્યાપ્તં ત્વયૈકેન દિશશ્ચ સર્વાઃ ।

દૃષ્ટાડ્દ્ભુતં રૂપમુગ્રં તવેદં લોકત્રયં પ્રવ્યથિતં મહાત્મન્ ॥ ૨૦ ॥

જેઓ યુદ્ધને દેખવાવાસ્તે આવેલા છે, તેઓ સર્વ વિશ્વના વિનાશને નિવૃત્ત કરવાવાસ્તે, પરિપૂર્ણ અર્થનાં યોધક તથા ગુણોની ઉત્કૃષ્ટતાનું પ્રતિપાદન કરનારાં એવાં વચનોવડે આપની-પરમેશ્વરની સ્તુતિ કરે છે. (૨૧)

વળી—

સ્ત્રાદિત્યા વસવો યે ચ સાધ્યા વિશ્વેઽશ્વિનો મરુતશ્ચોઽમપાશ્ચ ।

ગંધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસંઘા વીક્ષંતે ત્વાં વિસ્મિતાશ્ચૈવ સર્વે ॥ ૨૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભગવન્ ! રુદ્ર, આદિત્ય, વસુ, સાધ્ય, વિશ્વદેવ, અશ્વિનીકુમાર, મરુત, ઉષ્મપા તેમ જ ગંધર્વ, યક્ષ, અસુર તથા સિદ્ધોનો સમૂહ આ સર્વ જ આપને જીવે છે તથા વિસ્મયને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨

ટીકા:-હે ભગવન્ ! જેમનું નામ રુદ્ર છે, એવો જે દેવતાઓનો સમૂહ છે, જેમનું નામ આદિત્ય છે એવો જે દેવતાઓનો સમૂહ છે, જેમનું નામ વસુ છે એવો જે દેવતાઓનો સમૂહ છે, જેમનું નામ સાધ્ય છે એવો જે દેવતાઓનો સમૂહ છે, જેમનું નામ વિશ્વ છે એવો જે દેવતાઓનો સમૂહ છે, જે બે અશ્વિનીકુમાર છે, જેમનું નામ મરુત છે એવા જે આગ-ણપથાસ દેવતાવિશેષ છે, જેમનું નામ ઉષ્મપા છે એવો જે પિતરોનો સમૂહ છે કે જે પિતર ષપ્તમાગા હિ પિતરઃ એ શ્રુતિવિષે ઉષ્મપા નામવડે ઠહેવામાં આવેલ છે, ગંધર્વોનો જે સમૂહ છે, યક્ષોનો જે સમૂહ છે, અસુરોનો જે સમૂહ છે તથા સિદ્ધોનો જે સમૂહ છે, તે સર્વ સમૂહો આપ વિશ્વરૂપવાળા પરમેશ્વરને દેખે છે તથા અદ્ભુત રૂપનાં દર્શનની પછી તે સર્વ વિસ્મયને પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૨)

અવતરણિકા:-પૂર્વે વીશમા શ્લોકવિષે લોકત્રય પ્રવ્યથિતં મહાત્મન્ એ વચનવડે વિશ્વરૂપનાં દર્શનથી ત્રણ લોકોને ભયની પ્રાપ્તિ ઠહી હતી. હવે આ પૂર્વોક્ત અર્થનો ઉપસંહાર કરે છે:-

રૂપં મહત્તે વહુવક્ત્રનેત્રં મહાવાહો વહુવાહૂરૂપાદમ્ ।

વહૂદરં વહુદંટ્રાકરાલં દૃષ્ટ્વા લોકાઃ પ્રવ્યથિતાસ્તથાઽહમ્ ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે મહાબાહુવાળા ભગવન્ ! અત્યંત મહાન્, ઘણાં ગુપ્ત નેત્રવાળાં, ઘણા બાહુ, ઉરુ તથા પગવાળાં, ઘણાં ઉદરવાળાં, તેમ જ ઘણી દંટ્રાઓવડે અતિ ભયાનક એવાં આપનાં આ વિશ્વરૂપને જોઈ, સર્વ પ્રાણી તથા હું-અર્જુન વ્યથાને પ્રાપ્ત થાઉં છું. ૨૩

ટીકા:-હે મહાન્ ભુજવાળા વિશ્વરૂપ ભગવન્ ! તમારાં આ અદ્ભુત વિશ્વરૂપને દેખીને સર્વ પ્રાણી ભયવડે અતિવ્યથાને પ્રાપ્ત થવા લાગ્યાં છે તથા હું-અર્જુન પણ તે રૂપને દેખીને ભયવડે અતિ વ્યથાને પ્રાપ્ત થયો છું. તમારું આ વિશ્વરૂપ મહત્ છે અર્થાત્ અત્યંત મહત્ પરિમાણવાળું છે. વળી આપનું રૂપ ઘણાં ગુપ્તવાળું, ઘણા નેત્રોવાળું, ઘણી ભુજઓવાળું, ઘણી ઉરુઓવાળું, ઘણા પાદોવાળું, ઘણાં ઉદરોવાળું તથા ઘણી દંટ્રાઓવાળું હોવાથી અત્યંત ભયાનક છે. એવાં આપનાં રૂપને દેખવાથી જ હું સહિત સર્વ પ્રાણી, ભયવડે પીડિત થવા લાગ્યાં છે. (૨૩)

અવતરણિકા:-હવે અર્જુન પરમેશ્વરના વિશ્વરૂપવિષે ભયાનકપણું સ્પષ્ટ રીતે નિરૂપી કરે છે:-

શ્લોકાર્થ:-હે મહાત્મન! આપ એકલાએ જ સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીના મધ્યવિષે રહેલ અંતરિક્ષને વ્યાપ્ત કર્યું છે તથા સર્વ દિશાઓને વ્યાપ્ત કરી છે. આપનાં આ અદ્ભુત તથા ઉચ્ચ રૂપને જોઈ ત્રણ લોક અત્યંત ભયચુકત થાય છે. ૨૦

ટીકા:-હે મહાત્મન! અર્થાત્ હે સાધુ પુરુષોને અભયની પ્રાપ્તિ કરનારા વિશ્વરૂપ ભગવન્! સ્વર્ગ અને પૃથ્વી એ જોડેની મધ્યમાં રહેલું જે અંતરિક્ષ લોક છે, તે અંતરિક્ષ આપ એક પરમેશ્વર જ વ્યાપ્ત કર્યું છે તથા પૂર્વ-પશ્ચિમાદિ સર્વ દિશાઓ પાસુ આપ-વિશ્વરૂપે જ વ્યાપ્ત કરેલ છે. અહીં અંતરિક્ષનું તથા દિશાઓનું ગ્રંથણ સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ વિશ્વનું ઉપલક્ષણ છે, અર્થાત્ આ સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ વિશ્વ આપ-વિશ્વરૂપ પરમેશ્વર જ વ્યાપ્ત કર્યું છે અને જે વસ્તુ જેનાથી વ્યાપ્ત થાય છે, તે વસ્તુ તેનું સ્વરૂપ જ હોય છે. જેમ મુક્તિદાએ વ્યાપ્ત કરેલાં ઘટ-શરાવાદિ કાર્યો મુક્તિકાસ્વરૂપ જ હોય છે, તેમ આપ-પરમેશ્વરે વ્યાપ્ત કરેલું આ સર્વ વિશ્વ આપનું જ સ્વરૂપ છે અર્થાત્ સર્વ વિશ્વરૂપ આપ જ છો. શ્રુતિ કહે છે કે-મઘૈવેદં સર્વમ-અર્થાત્ આ સર્વ જગત્ પ્રકારનું જ છે. હે ભગવન્! તમારાં આ વિશ્વરૂપને દેખીને ત્રણ લોક ભયવડે અત્યંત વ્યથાને પ્રાપ્ત થયેલાં છે. હવે તે વિશ્વરૂપનાં દર્શનવિષે ભયની હેતુતા સિદ્ધ કરવાવાસ્તે વિશ્વરૂપનાં હેતુગણિત જે વિશેષણ અર્જુન કહે છે-અનુત્તરં ધર્મં હિતિ. હે ભગવન્! આપનું વિશ્વરૂપ અદ્ભુત છે અર્થાત્ પોતાના દર્શનથી અત્યંત વિસ્મયની પ્રાપ્તિ કરનારું છે. વળી તે રૂપ ઉચ્ચ છે અર્થાત્ મહાન્ તેજસ્વી હોવાથી અત્યંત હુઃખવડે જાણવામાં આવે છે. તેથી હે ભગવન્! હવે આ આપના વિશ્વરૂપને અંતર્યામિ કરો. (૨૦)

અવતરણિકા:-હવે, “હું-પરમેશ્વર જ સર્વ પૃથ્વીના ભારને સંહાર કરનાર છું.” એ પ્રકારે પોતાવિષે સર્વ પૃથ્વીના ભારનું સંહારકર્તાપણું પ્રકટ કરનારા ભગવાનને દેખીને અર્જુન કહે છે:-

अमी हि त्वां सुरसंघा विशन्ति केचिद्धीताः प्रांजलयो गृणन्ति ।

स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः स्तुवंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભગવન્! આ દેવતાઓનો સમૂહ આપને વિષે જ પ્રવેશ કરે છે, કેટલાક ભયને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષો જે હાથ જોડી આપની સ્તુતિ કરે છે તથા મહર્ષિઓ અને સિદ્ધ પુરુષો ‘આ જગતનું કલ્યાણ થાઓ,’ આ રીતનું વચન કહી, આપની-પરમેશ્વરની, પરિપૂર્ણ અર્થનાં બોધવાળાં વચનોવડે સ્તુતિ કરે છે. ૨૧

ટીકા:-હે ભગવન્! પૃથ્વીના ભારને ઉતારવાને વાસ્તે મનુષ્યરૂપે કરીને અવતારને પ્રાપ્ત થયેલા તથા હુષ્ટ જનોનો વિનાશ કરવાવાસ્તે યુદ્ધ કરનારા, જે આ વસુ-આદિત્ય ઇત્યાદિ દેવતાઓનો સમૂહ છે, તે સર્વ દેવગણ તમારાવિષે જ પ્રવેશ કરતું મારા જોવામાં આવે છે. અહીં જ્યાં અસરકારકતા: એ પ્રકારના પદ્મચેદવડે એ વચનનો આ પ્રમાણે બીજો પણ અર્થ કરવો: અસં-રોના અંશરૂપ હોવાથી અસુરરૂપ જે આ દુર્યોધનાદિ છે, તે દુર્યોધનાદિરૂપ અસુરગણ પૃથ્વીવિષે ભારરૂપ છે. માટે દુર્યોધનાદિ અસુરગણ, હુષ્ટ અદૃષ્ટોવડે મેરણા કરેલા પોતાના મરણવાસ્તે તમારાવિષે પ્રવેશ કરે છે, જેમકે પતંગ પોતાના મરણવાસ્તે અગ્નિવિષે પ્રવેશ કરે છે. બન્ને સેનાઓની મધ્યે કોઈ પુરુષો ભીત થઈને અર્થાત્ ભાગવાને પણ અસમર્થ થઈને પોતાના બન્ને હાથ જોડીને દુરથી જ તમારી સ્તુતિ કરે છે. આ પ્રકારે મહાન્ યુદ્ધથી પ્રાપ્ત થયેલા ઉત્પાતાદિકોના નિમિત્તોને દેખીને “આ સર્વ વિશ્વનું સ્વસ્તિ થાઓ અર્થાત્ રક્ષણ થાઓ.” એ પ્રકારનાં વચનો કહીને, નારદાદિ સર્વ મહામુનિ તથા કપિલાદિ સર્વ સિદ્ધ કે

જેઓ યુદ્ધને દેખવાવાસ્તે આવેલા છે, તેઓ સર્વ વિશ્વના વિનાશને નિવૃત્ત કરવાવાસ્તે, પરિપૂર્ણ અર્થનાં યોધક તથા યુદ્ધોની ઉત્કૃષ્ટતાનું પ્રતિપાદન કરનારાં એવાં વચનોવડે આપની-પરમેશ્વરની સ્તુતિ કરે છે. (૨૧)

વળી—

સ્ત્રાદિત્યા વસવો યે ચ સાધ્યા વિશ્વેઽશ્વિનો મરુત્શ્ચોમ્પાશ્ચ ।

ગંધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસંઘા વીક્ષંતે ત્વાં વિસ્મિતાશ્ચૈવ સર્વે ॥ ૨૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભગવન્ ! રુદ્ર, આદિત્ય, વસુ, સાધ્ય, વિશ્વેદેવ, અશ્વિનીકુમાર, મરુત્, ઉમ્પા તેમ જ ગંધર્વ, યક્ષ, અસુર તથા સિદ્ધોનો સમૂહ આ સર્વ જ આપને જીવે છે તથા વિસ્મયને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨

ટીકા:-હે ભગવન્ ! જેમનું નામ રુદ્ર છે, એવો જે દેવતાઓનો સમૂહ છે, જેમનું નામ આદિત્ય છે એવો જે દેવતાઓનો સમૂહ છે, જેમનું નામ વસુ છે એવો જે દેવતાઓનો સમૂહ છે, જેમનું નામ સાધ્ય છે એવો જે દેવતાઓનો સમૂહ છે, જેમનું નામ વિશ્વ છે એવો જે દેવતાઓનો સમૂહ છે, જે બે અશ્વિનીકુમાર છે, જેમનું નામ મરુત છે એવા જે યોગ-લુપ્તયાસ દેવતાવિશેષ છે, જેમનું નામ ઉમ્પા છે એવો જે પિતરોનો સમૂહ છે કે જે પિતર ઇષ્માળા દ્વિ વિતરઃ એ શ્રુતિવિષે ઉમ્પા નામવડે ઠહેવામાં આવેલ છે, ગંધર્વોનો જે સમૂહ છે, યક્ષોનો જે સમૂહ છે, અસુરોનો જે સમૂહ છે તથા સિદ્ધોનો જે સમૂહ છે, તે સર્વ સમૂહો આપ વિશ્વરૂપવાળા પરમેશ્વરને દેખે છે તથા અદ્ભુત રૂપનાં દર્શનની પછી તે સર્વ વિસ્મયને પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૨)

અવતરણિકા:-પૂર્વે વીશમા શ્લોકવિષે લોકજગત્ પ્રવ્યયિતં મહાત્મન્ એ વચનવડે વિશ્વરૂપનાં દર્શનથી ત્રણ લોકોને ભયની પ્રાપ્તિ ઠહી હતી. હવે આ પૂર્વોક્ત અર્થનો ઉપસંહાર કરે છે:-

રૂપં મહત્તે बहुवचनेनं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।

बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्ययितास्तथाऽहम् ॥ २३ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે મહાબાહુવાળા ભગવન્ ! અત્યંત મહાન્, ઘણાં યુગ નેત્રવાળાં, ઘણા બાહુ, ઉરુ તથા પગવાળાં, ઘણાં ઉદરવાળાં, તેમ જ ઘણી દંડાઓવડે અતિ ભયાનક એવાં આપનાં આ વિશ્વરૂપને જોઈ, સર્વ પ્રાણી તથા હું-અર્જુન વ્યથાને પ્રાપ્ત થાઉં છું. ૨૩

ટીકા:-હે મહાન્ ભુજવાળા વિશ્વરૂપ ભગવન્ ! તમારાં આ અદ્ભુત વિશ્વરૂપને દેખીને સર્વ પ્રાણી ભયવડે અતિવ્યથાને પ્રાપ્ત થવા લાગ્યાં છે તથા હું-અર્જુન પણ તે રૂપને દેખીને ભયવડે અતિ વ્યથાને પ્રાપ્ત થયો છું. તમારું આ વિશ્વરૂપ મહત્ છે અર્થાત્ અત્યંત મહત્ પરિભાલુવાળું છે. વળી આપનું રૂપ ઘણાં યુગોવાળું, ઘણાં નેત્રોવાળું, ઘણી ભુજાઓવાળું, ઘણી ઉરુઓવાળું, ઘણા પાદોવાળું, ઘણાં ઉદરોવાળું તથા ઘણી દંડાઓવાળું હોવાથી અત્યંત ભયાનક છે. એવાં આપનાં રૂપને દેખવાથી જ હું સહિત સર્વ પ્રાણી, ભયવડે પીડિત થવા લાગ્યાં છે. (૨૩)

અવતરણિકા:-હવે અર્જુન પરમેશ્વરના વિશ્વરૂપવિષે ભયાનકપણું સ્પષ્ટ રીતે નિરૂપણ કરે છે:-

પ્રલોકાર્થ:-હે મહાત્મન ! આપ એકલાએ જ સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીના મધ્યવિષે રહેલ રક્ષિતે વ્યાસ કર્યું છે તથા સર્વ દિશાઓને વ્યાસ કરી છે. આપનાં આ અદ્ભુત તત્ત્વને જોઈ ત્રણ લોક અત્યંત ભયભૂત થાય છે. ૨૦

ટીકા:-હે મહાત્મન અર્થાત્ હે સાધુ પુરુષોને અભયની પ્રાપ્તિ કરનારા ભગવન ! સ્વર્ગ અને પૃથ્વી એ બંનેની મધ્યમાં રહેલું જે અંતરિક્ષ લોક છે, તે આપ એક પરમેશ્વરે જ વ્યાસ કર્યું છે તથા પૂર્વ-પશ્ચિમાદિ સર્વ દિશાઓ પણ આ રૂપે જ વ્યાસ કરેલ છે. અહીં અંતરિક્ષનું તથા દિશાઓનું ગ્રહણ સ્થાવરજંગમ વિશ્વનું ઉપલક્ષણ છે, અર્થાત્ આ સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ વિશ્વ આપ-વિશ્વરૂપ જ વ્યાસ કર્યું છે અને જે વસ્તુ બેનાથી વ્યાસ થાય છે, તે વસ્તુ તેનું સ્વરૂપ જેમ મૃત્તિકાએ વ્યાસ કરેલાં ઘટ-શરાવાદિ કાર્યો મૃત્તિકાસ્વરૂપ જ હોય છે, પરમેશ્વરે વ્યાસ કરેલું આ સર્વ વિશ્વ આપનું જ સ્વરૂપ છે અર્થાત્ સર્વ વિ જ છે. શ્રુતિ કહે છે કે-ઘર્ષેવેદં સર્વમ-અર્થાત્ આ સર્વ જગત્ પ્રધારૂપ જ છે. તમારાં આ વિશ્વરૂપને દેખીને ત્રણ લોક ભયવડે અત્યંત વ્યથાને પ્રાપ્ત થયેલાં વિશ્વરૂપનાં દર્શનવિષે ભયની હેતુતા સિદ્ધ કરવાવાસ્તે વિશ્વરૂપનાં હેતુગણિત અર્જુન કહે છે-અદ્ભુતં કયંં હતિ. હે ભગવન ! આપનું વિશ્વરૂપ અદ્ભુત છે અ દર્શનથી અત્યંત વિસ્મયની પ્રાપ્તિ કરનારું છે. વળી તે રૂપ ઉગ્ર છે અર્થાત્ ગ હોવાથી અત્યંત દુઃખવડે બાણવામાં આવે છે. તેથી હે ભગવન ! હવે આ રૂપને અંતર્યામી કરો. (૨૦)

નમઃસ્પૃશં દીપ્તમનેકવર્ણં વ્યાત્તાનનં દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ।

દૃષ્ટ્વા હિ ત્વાં પ્રવ્યથિતાંતરાત્મા ધૃતિં ન વિંદામિ શમં ચ વિષ્ણો ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ:-હે વિષ્ણુ ભગવન્ ! સંપૂર્ણ આકાશવિષે વ્યાપક, અત્યંત પ્રબલિત, અનેક વર્ણવાળા, વિસ્ફારિત મુખવાળા તથા પ્રબલિત વિશાળ નેત્રવાળા એવા આપને જોઈને જ જેનું મન વ્યથાને પ્રાપ્ત થયું છે એવો હું-અર્જુન ધૈર્યને તથા શમને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૨૪

ટીકા:-હે વિષ્ણુ અર્થાત્ હે સર્વત્ર વ્યાપક ભગવન્ ! હું-અર્જુન તમને દેખીને ભયવડે કેવળ વ્યથાને જ પ્રાપ્ત થયો નથી, કિન્તુ જેનો અંતરાત્મા એટલે કે જેનું મન ભયવડે અત્યંત વ્યથાને પ્રાપ્ત થયું છે, એવો હું-અર્જુન તમને દેખીને જ ધૃતિને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી અર્થાત્ દેહ-ઇન્દ્રિયાદિ સંઘાતને ધારણ કરવાના સામર્થ્યરૂપ ધૈર્યને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ જ મનની સ્થિતિરતારૂપ શમને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. આપનું સ્વરૂપ આ સંપૂર્ણ આકાશરૂપ અંતરિક્ષ લોકવિષે વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું છે. અથવા આકાશની પેઠે સર્વ પદાર્થોને સ્પર્શ કરી રહ્યું છે. વળી આપનું સ્વરૂપ દીપ્ત છે અર્થાત્ મહાન્ અગ્નિની પેઠે અત્યંત પ્રબલિત છે. વળી આપનું સ્વરૂપ અનેકવર્ણ છે અર્થાત્ ભયની પ્રાપ્તિ કરનારાં અનેક રૂપોવડે યુક્ત છે. વળી તે સ્વરૂપ વિસ્ફારિત મુખવાળું અર્થાત્ કાઠેલાં મુખવાળું છે. વળી તે સ્વરૂપ સૂર્યમંડળની પેઠે પ્રબલિત તથા વિશાળ નેત્રોવાળું છે. એવાં આપનાં સ્વરૂપને દેખીને જ જેનું મન ભયવડે વ્યથાને પ્રાપ્ત થયું છે એવો હું-અર્જુન ધૃતિને તથા શમને પ્રાપ્ત થતો નથી. અહીં હે વિષ્ણો એ સંબોધનવડે અર્જુને વિશ્વરૂપ ભગવાનની વ્યાપકતા કહી. તેમ કરીને એ અર્થ બોધિત થયો કે, આપ વિશ્વરૂપ સર્વત્ર વ્યાપક છો તે કારણથી તમારાવડે યુક્ત ભયાનક દેશને પરિત્યાગ કરીને હું-અર્જુન અન્યત્ર જવાને સમર્થ નથી. તેથી આ ભયાનક વિશ્વરૂપ આપે અંતર્ધાન કર્યું જોઈએ. (૨૪)

અવતરણિકા:-હવે, આ પૂર્વોક્ત અર્થને જ પુનઃ બીજા પ્રકારે કથન કરતાં અર્જુન શ્રીભગવાનની પ્રસન્નતાની પ્રાર્થના કરે છે.

દંટ્રાકરાલાનિ ચ તે મુખાનિ દૃષ્ટ્વૈવ કાલાનલસંનિમાનિ ।

દિશો ન જાને ન લમે ચ શર્મ પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભગવન્ ! દંટ્રાઓવડે ભયંકર તથા પ્રલયકાળના અગ્નિના સરખાં આપનાં મુખોને જોઈને હું-અર્જુન દિશાઓને પણ જાણતો નથી તથા સુખને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. માટે હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! આપ મારાપર પ્રસન્ન થાઓ. ૨૫

ટીકા:-હે ભગવન્ ! દંટ્રાઓવડે અત્યંત વિકરાલ હોવાથી ભયની પ્રાપ્તિ કરનારાં તથા પ્રલયકાળના અગ્નિની તુલ્ય એવાં જે આપનાં મુખો છે, તે આપનાં મુખોવિષે યદ્યપિ હું-અર્જુન પ્રાપ્ત થયો નથી, તથાપિ તે આપનાં મુખોને કેવળ દેખીને જ ભયની વશતાથી હું-અર્જુન પૂર્વ-અપર ઇત્યાદિ ભેદવડે દિશાઓને પણ જાણતો નથી. આ કારણથી જ હું-અર્જુન તમારું દર્શન યથા છતાં પણ સુખને પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! આપ મારી ઉપર પ્રસન્ન થાઓ, કે જેથી ભયથી રહિત થઈ, હું-અર્જુન તમારા દર્શનજન્ય સુખને પ્રાપ્ત થાઉં. અન્ય કોઈની અપેક્ષા નહિ કરીને જે પોતાની ભેળે જ પ્રકાશમાન થાય તેનું નામ દેવ છે અને માત્ર પોતાની સમીપતાથી જે સર્વને એકા કરાવે તેનું નામ ઇશ છે. જે દેવ હોય

કાલોત્તમા ભગવાન—(સંહાર સ્વરૂપ)

અર્જુન ઉવાચ—નમઃ સૃષ્ટા દીપામનેષ્વરેણ, સ્વાત્તાનનં દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ।

દૃષ્ટ્વા તિ મ્માં પ્રત્યપિતાતરાત્મા, ધૃતિ મ વિદ્વાસિ શમ ષ વિષ્ણો ॥ અ. ૧૧, શ્લો. ૨૪.

ભાવાર્થ —અર્જુન કહે છે —હે વિષ્ણુ ! આકાશને અગ્નિલા, પ્રકાશગાન, અનેક રંગવાળા, ફાડેલા મુખવાળા, અનેક પ્રકાશિત વિદ્યાગ નેત્રવાળા એવા તમને જોઈને માફ મન ભયભીત થયું છે અને મને ઠીરજ તથા શાન્તિ રહેતી નથી.

નમઃસ્પૃશં દીપ્તમનેકવર્ણં વ્યાત્તાનનં દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ।

દૃષ્ટ્વા હિ ત્વાં પ્રવ્યથિતાંતરાત્મા ધૃતિં ન વિંદામિ શમં ચ વિષ્ણો ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ:-હે વિષ્ણુ ભગવન્ ! સંપૂર્ણ આકાશવિષે વ્યાપક, અત્યંત પ્રજ્વલિત, અનેક વર્ણવાળા, વિસ્ફારિત મુખવાળા તથા પ્રજ્વલિત વિશાળ નેત્રવાળા એવા આપને જોઈને જ જેનું મન વ્યથાને પ્રાપ્ત થયું છે એવો હું-અર્જુન ધૈર્યને તથા શમને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૨૪

ટીકા:-હે વિષ્ણુ અર્થાત્ હે સર્વત્ર વ્યાપક ભગવન્ ! હું-અર્જુન તમને દેખીને ભયવડે કેવળ વ્યથાને જ પ્રાપ્ત થયો નથી, કિન્તુ જેનો અંતરાત્મા એટલે કે જેનું મન ભયવડે અત્યંત વ્યથાને પ્રાપ્ત થયું છે, એવો હું-અર્જુન તમને દેખીને જ ધૃતિને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી અર્થાત્ દેહ-ઇન્દ્રિયાદિ સંઘાતને ધારણ કરવાના સામર્થ્યરૂપ ધૈર્યને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ જ મનની સ્થિરતારૂપ શમને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. આપનું સ્વરૂપ આ સંપૂર્ણ આકાશરૂપ અંતરિક્ષ લોકવિષે વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું છે અથવા આકાશની પેઠે સર્વ પદાર્થોને સ્પર્શ કરી રહ્યું છે, વળી આપનું સ્વરૂપ દીપ્ત છે અર્થાત્ મહાન્ અગ્નિની પેઠે અત્યંત પ્રજ્વલિત છે, વળી આપનું સ્વરૂપ-અનેકવર્ણુ છે અર્થાત્ ભયની પ્રાપ્તિ કરનારાં અનેક રૂપોવડે યુક્ત છે. વળી તે સ્વરૂપ વિસ્ફારિત મુખવાળું અર્થાત્ કાંઠાં મુખવાળું છે વળી તે સ્વરૂપ સૂર્યમંડળની પેઠે પ્રજ્વલિત તથા વિશાલ નેત્રોવાળું છે, એવાં આપનાં સ્વરૂપને દેખીને જ જેનું મન ભયવડે વ્યથાને પ્રાપ્ત થયું છે એવો હું-અર્જુન ધૃતિને તથા શમને પ્રાપ્ત થતો નથી. અહીં દે વિષ્ણો એ સંજોગનવડે અર્જુને વિશ્વરૂપ ભગવાનની વ્યાપકતા ઠહી. તેમ કરીને એ અર્થ યોગિત કર્યો કે, આપ વિશ્વરૂપ સર્વત્ર વ્યાપક છો તે કારણથી તમારાવડે યુક્ત ભયાનક દેશનો પરિત્યાગ કરીને હું-અર્જુન અન્યત્ર જવાને સમર્થ નથી. તેથી આ ભયાનક વિશ્વરૂપ આપે અંતર્ધાન કરવું જોઈએ. (૨૪)

અવતરણિકા:-હવે, આ પૂર્વોક્ત અર્થને જ યુનઃ બીજા પ્રકારે કથન કરતાં અર્જુન શ્રીભગવાનની પ્રસન્નતાની પ્રાર્થના કરે છે.

દંટ્રાકરારાણિ ચ તે સુખાણિ દૃષ્ટ્વૈવ કાલાનલસંનિમાણિ ।

દિશો ન જાને ન લભે ચ શર્મ પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભગવન્ ! દંટ્રાઓવડે ભયંકર તથા પ્રલયકાળના અગ્નિના સરખાં આપનાં મુખોને જોઈને હું-અર્જુન દિશાઓને પણ જાણતો નથી તથા સુખને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. માટે હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! આપ મારાપર પ્રસન્ન થાઓ. ૨૫

ટીકા:-હે ભગવન્ ! દંટ્રાઓવડે અત્યંત વિકરાલ હોવાથી ભયની પ્રાપ્તિ કરનારાં તથા પ્રલયકાળના અગ્નિની તુલ્ય એવાં જે આપનાં મુખો છે, તે આપનાં મુખોવિષે યદ્યપિ હું-અર્જુન પ્રાપ્ત થયો નથી, તથાપિ તે આપનાં મુખોને કેવળ દેખીને જ ભયની વશતાથી હું-અર્જુન પૂર્વ-અપર ઇત્યાદિ લેહવડે દિશાઓને પણ જાણતો નથી. આ કારણથી જ હું-અર્જુન તમારે દર્શન થવા છતાં પણ સુખને પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! આપ મારી ઉપર પ્રસન્ન થાઓ, કે જેથી ભયથી રહિત થઈ, હું-અર્જુન તમારા દર્શનજન્ય સુખને પ્રાપ્ત થાઉં. અન્ય કોઈની અપેક્ષા નહિ કરીને જે પોતાની મેળે જ પ્રકાશમાન થાય તેનું નામ દેવ છે અને માત્ર પોતાની સમીપતાથી જે સર્વને ચોટા કરાવે તેનું નામ ઇશ છે. જે દેવ હોય

કાલ્યાણી ભગવાન- (સંહાર સ્વરૂપ)

જહનુન લવાલ-નમ-પ્રસ દીક્ષમનેશ્વરે, શ્યામલનં દીક્ષવિશાલનેશ્વર ।

જુદા નિ સર્વ પ્રવચિતારાત્મા, ધૃતિ ન વિદામિ શમ ચ વિષ્ણો ॥ અ. ૧૧, સ્તો. ૨૪.

ભાવાર્થ.—જહનુન મને છે -હે વિષ્ણુ ! આકાશને અડકેલા, પ્રકાશમાન, અનેક રમવાળા, રહેલા મુખવાળા, અનેક પ્રકાશિત વિદ્યાગ નેત્રવાળા એવા તમને જોઈને માફ મન અચક્ષીત થયું છે અને મને ધીરજ તથા શાન્તિ રહેતી નથી.

ત્વીક્ષ્મનેત્ર્યર્થો વ્યાત્તનનં દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ।

ત્વાં પ્રવ્યથિતાંતરાત્મા ધૃતિં ન વિદામિ શર્મં ચ વિષ્ણો ॥૨૪॥

અર્થ:-હે વિષ્ણુ ભગવન્ ! સંપૂર્ણ આકાશવિષે વ્યાપક, અત્યંત પ્રજ્વલિત, નિષ્કાવાળા, વિસ્ફારિત સુખવાળા તથા પ્રજ્વલિત વિશાળ નેત્રવાળા એવા આપને જોઈને જ જેનું મન વ્યથાને પ્રાપ્ત થયું છે એવો હું-અર્જુન ધૈર્યને તથા શમને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૨૪

ટીકા:-હે વિષ્ણુ અર્થાત્ હે સર્વત્ર વ્યાપક ભગવન્ ! હું-અર્જુન તમને દેખીને ભયવડે કેવળ વ્યથાને જ પ્રાપ્ત થયો નથી, કિન્તુ જેનો અંતરાત્મા એટલે કે જેનું મન ભયવડે અત્યંત વ્યથાને પ્રાપ્ત થયું છે, એવો હું-અર્જુન તમને દેખીને જ ધૃતિને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી અર્થાત્ દેહ-ધર્ત્રિયાદિ સંઘાતને ધારણ કરવાના સામર્થ્યરૂપ ધૈર્યને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ જ મનની સ્થિરતારૂપ શમને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. આપનું સ્વરૂપ આ સંપૂર્ણ આકાશરૂપ અંતરિક્ષ હોઈવિશે વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું છે. અથવા આકાશની પેઠે સર્વ પદાર્થોને સ્પર્શ કરી રહ્યું છે. વળી આપનું સ્વરૂપ દીપ્ત છે અર્થાત્ મહાન્ અગ્નિની પેઠે અત્યંત પ્રજ્વલિત છે. વળી આપનું સ્વરૂપ નિષ્કાવાળું છે અર્થાત્ ભયની પ્રાપ્તિ કરનારાં અનેક રૂપોવડે સુક્ત છે. વળી તે સ્વરૂપ વિસ્ફારિત સુખવાળું અર્થાત્ ફાટેલાં સુખવાળું છે. વળી તે સ્વરૂપ સૂર્યમંડળની પેઠે પ્રજ્વલિત તથા વિશાલ નેત્રોવાળું છે. એવાં આપનાં સ્વરૂપને દેખીને જ જેનું મન ભયવડે વ્યથાને પ્રાપ્ત થયું છે એવો હું-અર્જુન ધૃતિને તથા શમને પ્રાપ્ત થતો નથી. અહીં જે વિષ્ણો એ સંજોગનવડે અર્જુને વિશ્વરૂપ ભગવાનની વ્યાપકતા કહી. તેમ કરીને એ અર્થ બોધિત થયો કે, આપ વિશ્વરૂપ સર્વત્ર વ્યાપક છે તે કારણથી તમારાવડે સુક્ત ભયાનક દેશને પરિત્યાગ કરીને હું-અર્જુન અન્યત્ર જવાને સમર્થ નથી. તેથી આ ભયાનક વિશ્વરૂપ આપે અંતર્ધાન કરતું જોઈએ. (૨૪)

અવતરણિકા:-હવે, આ પૂર્વોક્ત અર્થને જ પુનઃ બીજા પ્રકારે કથન કરતાં અર્જુન શ્રીમદ્-વાનની પ્રસન્નતાની પ્રાર્થના કરે છે.

દંટ્રાકરાલાનિ ચ તે સુખાનિ દૃષ્ટ્વૈવ કાલાનલસંનિમાનિ ।

દિશો ન જાને ન લમે ચ શર્મ પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:-હે ભગવન્ ! દંટ્રાઓવડે ભયંકર તથા પ્રલયકાળના અગ્નિના સરખાં આપનાં સુખોને જોઈને હું-અર્જુન દિશાઓને પણ ભણુતો નથી તથા સુખને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. માટે હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! આપ મારાપર પ્રસન્ન થાઓ. ૨૫

ટીકા:-હે ભગવન્ ! દંટ્રાઓવડે અત્યંત વિકરાલ હોવાથી ભયની પ્રાપ્તિ કરનારાં તથા પ્રલયકાળના અગ્નિની તુલ્ય એવાં જે આપનાં સુખો છે, તે આપનાં સુખોવિષે યદ્યપિ હું-અર્જુન પ્રાપ્ત થયો નથી, તથાપિ તે આપનાં સુખોને કેવળ દેખીને જ ભયની વશતાથી હું-અર્જુન પૂર્વ-અપર ઇત્યાદિ ભેદવડે દિશાઓને પણ ભણુતો નથી. આ કારણથી જ હું-અર્જુન તમારે દર્શન થવા છતાં પણ સુખને પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! આપ મારી ઉપર પ્રસન્ન થાઓ, કે જેથી ભયથી રહિત યદ્ય, હું-અર્જુન તમારા દર્શનજન્ય સુખને પ્રાપ્ત થાઉં. અન્ય કોઈની અપેક્ષા નહિ કરીને જે પોતાની મેળે જ પ્રકાશમાન થાય તેનું નામ દેવ છે અને માત્ર પોતાની સમીપતાથી જે સર્વને યોગ કરાવે તેનું નામ ઇશ છે. જે દેવ હોય

અર્જુન હવાચ-નમ સ્પૃશં દીપ્તમનેશવર્ણ, વ્યાત્તાનનં દીપ્તવિશાલનેત્રમ ।

દૃષ્ટ્વા હિ ત્વાં પ્રવ્યથિતાંતરાત્મા, ધૃતિ ન વિદામિ શમં ચ વિષ્ણો ॥ અ. ૧૧, શ્લો. ૨૪.

ભાવાર્થ:-અર્જુન કહે છે:-હે વિષ્ણુ ! આકાશને અડીલા, પ્રકાશમાન, અનેક રંગવાળા, ફોડેલા મુખવાળા, અનેક પ્રકાશિત વિશાળ નેત્રવાળા એવા તમને જોઈને માફ મન લયબીત થયું છે અને મને ધીરજ તથા શાંતિ રહેતી નથી.

તેમ જ ઈશ હોય તેનું નામ દેવેશ છે, અર્થાત્ સ્વપ્રકાશરૂપ સર્વના પ્રેરકનું નામ દેવેશ છે. અર્થવા ઈદ્રાદિ સર્વ દેવતાઓનો જે ઈશ હોય તેનું નામ દેવેશ છે. આ સર્વ જગતનો જે નેવાસ હોય અર્થાત્ અધિષ્ઠાન હોય તેનું નામ જગન્નિવાસ છે. (૨૫)

અવતરણિકા:-પૂર્વે આ અગ્નીઆરમા અધ્યાયના સાતમા શ્લોકમાં મમ દેહે ગુદાકેશ ચવામ્પ-
દુમિષ્ઠસિ એ વચનવડે શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે એ વાત કહી હતી કે, સર્વદા તારા જયને
તથા દુર્યોધનના પરાજયને દેખાડવો, એ જ મને ઈષ્ટ છે. તે જય-પરાજયને પણ તું આ મારા
કેહવિષે જ દેખ. હવે "પોતાના જયને તથા દુર્યોધનાદિકોના પરાજયને પણ હું દેખું છું" એ
વર્ણ અર્જુન પાંચ શ્લોકોવડે કહે છે.

અમી ચ ત્વાં ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રાઃ સર્વે સહૈવાવનિપાલસંઘૈઃ ।

મીષ્મો દ્રોણઃ સૂતપુત્રસ્તથાસૌ સહાસ્મદીયૈરપિ યોધમુખ્યૈઃ ॥૨૬॥

વક્ત્રાણિ તે ત્વરમાણા વિશંતિ દંષ્ટ્રાકરાલાનિ મયાનકાનિ ।

કેચિદ્વિલગ્ના દશનાંતરેષુ સંદ્રશ્યંતે ચૂર્ણિતૈરુત્તમાંગૈઃ ॥ ૨૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભગવન્! વળી આ ધૃતરાષ્ટ્રના દુર્યોધનાદિક પુત્રો, સર્વે રાજાઓના સમૂહ
સહિત જ અત્યંત શીઘ્રતાવાળા થઈ આપ પરમેશ્વરવિષે પ્રવેશ કરે છે. તેમ જ ભીષ્મ, દ્રોણ
તથા કર્ણ આ ત્રણ, મારા સંઘંધીરૂપ મુખ્ય યોધાઓની સાથે આપને વિષે પ્રવેશ કરે છે.
હે ભગવન્! દંષ્ટ્રાઓવડે વિકરાળ તથા અત્યંત લયાનક એવાં આપનાં મુખોવિષે આ દુર્યો-
ધનાદિક સર્વે શીઘ્ર જ પ્રવેશ કરે છે. તેમાં મસ્તક જેઓનાં ચૂર્ણ થયેલાં છે એવા કેટલાક
યોધાઓ તો હાંતોની મધ્ય સંધિવિષે સંલગ્ન થયેલાં જોવામાં આવે છે. ૨૬-૨૭

ટીકા:-હે ભગવન્! એ ધૃતરાષ્ટ્રના દુર્યોધનાદિ સર્વ પુત્રો, શબ્દચરાળ ઇત્યાદિ સર્વ
રાજાઓ સહિત જ અત્યંત શીઘ્રતાથી આપ પરમેશ્વરવિષે પ્રવેશ કરે છે. હે ભગવન્! કેવળ
એ દુર્યોધનાદિક જ આપનેવિષે પ્રવેશ કરવા નથી, કિન્તુ સર્વ લોકોએ અજેયતારૂપે કરી
સંભાવના કરેલા જે આ ભીષ્મ પિતામહ, દ્રોણાચાર્ય તથા સર્વકાળે મારો દ્વેષી જે આ
સૂતપુત્ર કર્ણ છે, એ ત્રણ પણ મારા સંઘંધીરૂપ ધૃષ્ટદ્યુમ્નાદિ મુખ્ય યોધાઓ સહિત આપ
વિષે-પરમેશ્વર વિષે પ્રવેશ કરે છે.

હવે વિશ્વરૂપ ભગવાનવિષે દુર્યોધનાદિકોના પ્રવેશનું દ્વાર કહે છે. વક્ત્રાણિ इति-હે ભગ-
વન્! જે આપનાં મુખો દંષ્ટ્રાઓવડે અત્યંત વિકરાળ છે અને એ કારણથી જ અત્યંત
લયાનક છે, એવાં આપનાં મુખોવિષે જ દુર્યોધનાદિ સર્વ અત્યંત શીઘ્રતાથી પ્રવેશ કરે છે.
આ પ્રવેશ કરનારાઓવિષે પણ કેટલાક યોધાઓ તો ચૂર્ણભાવને પ્રાપ્ત થયેલાં મસ્તકોવડે યુક્ત
થયેલા તથા આપના હાંતોના મધ્ય સંધિઓવિષે લાગેલા મને દેખાય છે.

કોઈ ટીકાવિષે આ જે શ્લોકોના પદોની અમી ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રાઃ ત્વાં વિશંતિ મીષ્મદ્રોણ-
સ્યઃ તે વક્ત્રાણિ વિશંતિ એ પ્રમાણે યોજના કરીને એ અર્થ કહ્યો છે કે, ધૃતરાષ્ટ્રના અત્યંત
પાપિષ્ઠ દુર્યોધનાદિ પુત્રો પણ ત્રણ લોકરૂપ શરીરવાળા આપ પરમેશ્વરવિષે જ પ્રવેશ કરે
છે; અર્થાત્ તે દુર્યોધનાદિ પોતાના પાપકર્મોને અનુસારે આપ-વિશ્વરૂપ ભગવાનના પાપુ
સ્થાનવિષે રહેલાં નરકોને જ પ્રાપ્ત થાય છે. અને એ ભીષ્મ-દ્રોણાદિ આપ-પરમેશ્વરના
લકતો છે, તેથી એ ભીષ્મ-દ્રોણાદિ આપ-પરમેશ્વરનાં જે મુખોથી અગ્નિ-પ્રાદાલ્ય-દેવતા

ઉત્પન્ન થયેલા છે તે મુખોવિષે પ્રવેશ કરે છે. આ પ્રકારે હુયોધનાદિકોની તથા બીજાદિકોની ગતિની વિલક્ષણતાનું બોધન કરવા વાસ્તે આ પ્રમાણે પદોનો અન્વય કરવો યુક્ત છે. (૨૬-૨૭).

અવતરણિકા:-પૂર્વે શ્લોકવિષે, હુયોધનાદિ સર્વ રાજાઓનો ભગવાનનાં મુખોવિષે પ્રવેશ કહ્યો. તે પ્રવેશ બે પ્રકારનો હોય છે. એક પ્રવેશ અબુદ્ધિપૂર્વક હોય છે, બીજો પ્રવેશ બુદ્ધિ-પૂર્વક હોય છે. નહિ બાણીને જે પ્રવેશ કરવામાં આવે છે તે અબુદ્ધિપૂર્વક પ્રવેશ કહેવાય છે અને બાણીને જે પ્રવેશ કરવામાં આવે છે તે બુદ્ધિપૂર્વક પ્રવેશ કહેવાય છે. તેમાં ભગવાનનાં મુખોવિષે રાજાઓના અબુદ્ધિપૂર્વક પ્રવેશવિષે અર્જુન દ્વંષ્ટાંત કહે છે:-

યથા નદીનાં વહવોંડબુવેગાઃ સમુદ્રમેવાભિમુલા દ્રવંતિ ।

તથા તવામી નરલોકવીરા વિશંતિ વક્ત્રાણ્યભિવિજ્વલંતિ ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભગવન્ ! જેમ નદીઓનો અતિશય પાણીનો વેગ સમુદ્રની અભિમુખ થઈ સમુદ્રને વિષે જ પ્રવેશ કરે છે તેમ આ મનુષ્યલોકના વીરો આપનાં સર્વ તરફથી પ્રકાશમાન એવાં મુખોને વિષે પ્રવેશ કરે છે. ૨૮

ટીકા:-હે ભગવન્ ! જેમ અનેક માર્ગોવિષે પ્રવૃત્ત થયેલી શ્રીગંગા-યમુનાદિ નદીઓના ઘણા જળના વેગવાળા પ્રવાહો સમુદ્રને અભિમુખ થઈને સમુદ્રવિષે જ અબુદ્ધિપૂર્વક પ્રવેશ કરે છે; તેમ આ મનુષ્યલોકવિષે શૂરવીર હુયોધનાદિ રાજાઓ આપ-પરમેશ્વરનાં સર્વ બાહ્ય-એથી પ્રકાશમાન મુખોવિષે અબુદ્ધિપૂર્વક પ્રવેશ કરે છે. કેટલાંક પુસ્તકોવિષે અભિવિજ્વલંતિ એ વચનને સ્થાને ભમિતો જ્વલંતિ એ પ્રકારનો પણ પાઠ હોય છે. એ પ્રકારનો પાઠ હોવા છતાં પણ પૂર્વોક્ત અર્થ જ બાલ્યવો. (૨૮)

અવતરણિકા:-હવે, શ્રીવિશ્વરૂપ ભગવાનનાં મુખોવિષે રાજાઓના બુદ્ધિપૂર્વક પ્રવેશવિષે અર્જુન દ્વંષ્ટાંત કહે છે:-

યથા પ્રદીપ્ત જ્વલનં પતંગા વિશંતિ નાશાય સમૃદ્ધવેગાઃ ।

તથૈવ નાશાય વિશંતિ લોકાસ્તવાપિ વક્ત્રાણિ સમૃદ્ધવેગાઃ ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થ:-જેમ પતંગ અત્યંત વેગવાળું થઈ, પોતાના નાશને માટે પ્રજ્વલિત અગ્નિવિષે પ્રવેશ કરે છે તેમ જ આ હુયોધનાદિક પણ અત્યંત વેગવાળા થઈ, પોતાના નાશને માટે આપનાં મુખોવિષે પ્રવેશ કરે છે. ૨૯

ટીકા:-હે ભગવન્ ! જેમ પતંગિયાં અત્યંત વેગવાળાં થઈને પોતાનાં મરણવાસ્તે પ્રજ્વલિત અગ્નિવિષે બુદ્ધિપૂર્વક પ્રવેશ કરે છે, તેમ આ હુયોધનાદિ સર્વ રાજાઓ પણ અત્યંત વેગવાળા થઈને પોતાનાં મરણવાસ્તે આપનાં-પરમેશ્વરનાં મુખોવિષે બુદ્ધિપૂર્વક પ્રવેશ કરે છે. (૨૯)

અવતરણિકા:-પૂર્વે, યુદ્ધની કામનાવાળા રાજાઓના ભગવાનનાં મુખોવિષે પ્રવેશનો પ્રકાર કહ્યો. હવે પ્રવેશકાળે શ્રીભગવાનની પ્રવૃત્તિના પ્રકારને તથા ભગવાનના દ્વિસિરૂપ પ્રકાશોની પ્રવૃત્તિના પ્રકારને અર્જુન કહે છે:-

લેલિહ્યસે ગ્રસમાનઃ સર્મતાલોકાન્સમગ્રાન્ વદનૈર્જ્વલદ્ધિઃ ।

તેજોમિરાપૂર્ય જગત્સમગ્રં ભાસસ્તવોગ્રાઃ પ્રતપંતિ વિષ્ણો ॥ ૩૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે વિષ્ણુ ભગવન્ ! સંપૂર્ણ લોકોને આસ કરનારા એવા આપ પોતાના પ્રજ્વલિત મુખે કરી સર્વ તરફથી આસ્વાદન કરો છો. આપની હીમિએ સમગ્ર જગતને સર્વ તરફથી પૂર્ણ કરે છે, જેથી આપની આ ઉગ્ર હીમિએ સંતાપને ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૦

ટીકા:-હે વિષ્ણુ ! અર્થાત્ હે સર્વમ વ્યાપક વિશ્વરૂપ ભગવન્ ! આ પ્રકારે અત્યંત વેગવડે તમારાં મુખવિષે પ્રવેશ કરતા હુયોધનાદિ સર્વ રાજાઓને તમે આસ કરતાં અર્થાત્ પોતાનાં મુખોદ્ધારા પોતાનાં ઉદરવિષે પ્રવેશ કરાવતાં પોતાનાં પ્રજ્વલિત મુખો-પડે સર્વ બાળુએથી આસ્વાદ કરો છો; અર્થાત્ જેમ કોઈ મનુષ્ય કોઈ સ્વાદુ વસ્તુનું લક્ષણ કરીને પોતાની જિહ્વાવડે વાલુ-ઓષ્ઠાદિને ચાટે છે, તેમ તમે-પરમેશ્વર પણ હુયોધનાદિ રાજાઓને લક્ષણ કરીને, પોતાના હીમિરૂપ તેજોવડે આ સમગ્ર જગતને સર્વ બાળુથી પરિપૂર્ણ કરીને, પોતાની જિહ્વાવડે વાલુ-ઓષ્ઠાદિને ચાટે છે. હે ભગવન્ ! તમે પોતાની હીમિ-ઓવડે આ સર્વ જગતને સર્વ બાળુએથી પરિપૂર્ણ કરો છો, તે કારણથી તમારી અત્યંત તીવ્ર હીમિએ પ્રજ્વલિત અગ્નિની પેઠે સંતાપને ઉત્પન્ન કરે છે. (૩૦)

અવતરણિકા:-આ પ્રકારે ભગવાનની હીમિઓવડે વ્યાકુળ થયેલો અર્જુન “આ સાક્ષાત્ પરિપૂર્ણ ભગવાન્ છે” એ પ્રમાણે ભગવાનના સ્વરૂપનું સ્મરણ ન કરીને ભગવાનની પ્રત્યે ઠંડે છે:-

આચ્યાહિ મે કો ભવાનુગ્રરૂપો નમોઽસ્તુ તે દેવવર પ્રસીદ્ધ ।

વિજ્ઞાતુમિચ્છામિ ભવંતમાયં ન હિ પ્રજાનામિ તવ પ્રવૃત્તિમ્ ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભગવન્ ! આવા ઉગ્રરૂપવાળા આપ કોણ છો, તે આપ મને કથન કરો. હે સર્વ દેવતાઓવિષે શ્રેષ્ઠ ! આપને મારા નમસ્કાર હો. આપ મારાપર પ્રસન્ન થાઓ. હું-અર્જુન સર્વના કારણરૂપ એવા આપને જાણવાની ઇચ્છા રાખું છું, કારણ આપની ચેષ્ટાને હું જાણી શકતો નથી. ૩૧

ટીકા:-જેનું રૂપ એટલે જેના આકાર ઉગ્ર છે એટલે અત્યંત ક્રૂર છે, તેનું નામ ઉગ્રરૂપ છે; અથવા પ્રલયકાળવિષે સર્વ જગતનો સંહાર કરનાર જે રુદ્ર છે, તેનું નામ ઉગ્ર છે. ઉગ્રના રૂપની પેઠે જેનું રૂપ એટલે જેના આકાર છે, તેનું નામ ઉગ્રરૂપ છે; અથવા જેનું રૂપ ઉગ્ર છે એટલે સર્વ લોકોને બચાવી પ્રાપ્તિ કરનાર છે, તેનું નામ ઉગ્રરૂપ છે; અથવા જેનું રૂપ એટલે જેનું કર્મ ઉગ્ર એટલે ક્રૂર છે તેનું નામ ઉગ્રરૂપ છે. એવા ઉગ્રરૂપવાળા આપ કોણ છો ? અર્થાત્ પ્રલયકાળના રુદ્ર છો, પ્રલયકાળના અગ્નિ છો, મહાન્ સૃષ્ટિ છો, કાલાંતક છો, પરમ પુરુષ છો, કે આ સર્વથી કોઈ અન્ય છો ? જે અત્યારે આપનું સ્વરૂપ છે, તે સ્વરૂપ મારી-અર્જુનની પ્રત્યે આપ કૃપા કરીને ઠંડો. આ કારણથી જ મારા-અર્જુનના આપને-સર્વ જગતના શુરૂપ પરમેશ્વરને નમસ્કાર છે. હે સર્વ દેવતાઓવિષે શ્રેષ્ઠ ભગવન્ ! આપ મારી ઉપર પ્રસાદ કરો અર્થાત્ ક્રૂરતાનો પરિત્યાગ કરીને પ્રસન્ન થાઓ. હે ભગવન્ ! સર્વ જગતના કારણરૂપ આપને-પરમેશ્વરને હું-અર્જુન વિશેષરૂપે જાણવાની ઇચ્છા કરું છું.

શંકા:-“હે અર્જુન ! મારું-પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ તો મારી ચેષ્ટાના દર્શનથી જ જાણવાને શક્ય છે, તેથી કો મનાજ એવો તારો મશ્ન સંભવતો નથી” એવી ભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન ઠંડે છે-“નહિ પ્રજાનામિ”-હે ભગવન્ ! હું-અર્જુન આપનો-પરમેશ્વરનો સખા

હોવા છતાં પણ આપની ચેષ્ટારૂપ પ્રવૃત્તિને બાંધતો નથી. માટે આપ જ આપનું સ્વરૂપ મારી પ્રત્યે કહેા. (૩૧)

અવતરણિકા:—આ પ્રકારે અર્જુનવડે પ્રાર્થના કરાયલા શ્રીભગવાન, પોતાનું સ્વરૂપ તથા કાર્ય કરવા વાસ્તે પોતાની પ્રવૃત્તિ, આ સર્વ ત્રણ શ્લોકોવડે અર્જુનની પ્રત્યે કહે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ—કાલોઽસ્મિ લોકક્ષયકૃતપ્રવૃદ્ધો લોકાન્સમાહર્તુમિહ પ્રવૃત્તઃ ।

ક્ષતેપિ ત્વા ન ભવિષ્યંતિ સર્વે યેઽવસ્થિતાઃ પ્રત્યનીકેપુ યોધાઃ ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ:—શ્રીભગવાન કહે છે:—હે અર્જુન ! સર્વ લોકોનો સંહારકર્તા તથા અત્યંત વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા કાળરૂપ પરમેશ્વર હું છું. આ સમયે હું દુર્યોધનાદિકોને બક્ષણ કરવા માટે પ્રવૃત્ત થયો છું, માટે પ્રતિપક્ષીઓની સેનામાં જે યોધાઓ, રહેલ છે તે સર્વ યોધાઓ, તારા યુદ્ધરૂપ વ્યાપાર નહિ હોય તોપણ, વિદ્યમાન રહેશે નહિ. ૩૨

ટીકા:—હે અર્જુન ! ભૂમિવિષે ભારરૂપ જે દુષ્ટ પ્રાણીઓ છે, તે પ્રાણીઓનો નાશ કરનારો અથવા પ્રલયકાળવિષે સર્વ પ્રાણીઓનો નાશ કરનારો તથા મહાન્ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા ક્રિયાશક્તિથી ઉપહિત કાળરૂપ પરમેશ્વર હું છું.

આ રીતે પોતાના સ્વરૂપનું કથન કરીને શ્રીભગવાન પોતાની પ્રવૃત્તિનું હવે કથન કરે છે—લોકાન્ પ્રવૃત્તિઃ । હે અર્જુન ! જે કાર્ય કરવાવાસ્તે હું-ભગવાન અત્યારે પ્રવૃત્ત થયો છું, તેને તું શ્રવણ કર. ભૂમિવિષે ભારરૂપ દુર્યોધનાદિ લોકોને બક્ષણ કરવાવાસ્તે હાલ હું પ્રવૃત્ત થયો છું. અર્જુનની શંકા—“હે ભગવન્ ! મારી-અર્જુનની પ્રવૃત્તિવિના આપ એ દુર્યોધનાદિકોને કેવી રીતે નાશ કરશો ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—ક્ષતેપિ ત્વા હતિ ॥ હે અર્જુન તારાવિના પણ અર્થાત્ તારા યુદ્ધરૂપ વ્યાપારવિના પણ, મારા-પરમેશ્વરના વ્યાપારવડે એ લીભ-દ્રોણ-કર્ણાદિ સર્વ યોધાઓ નાશને પ્રાપ્ત થશે. આ દુર્યોધનની સેનાવિષે લીભ-દ્રોણાદિકોથી ભિન્ન બીજા પણ જેટલા યોધાઓ રહેલા છે, તે સર્વ યોધાઓ મેં-પરમેશ્વરે જ હણવા રાજેલા છે. તેથી તેમને હણવાવિષે તારી-અર્જુનની યુદ્ધરૂપ વ્યાપારની કાંઈ અત્યંત જરૂર નથી; તારા વ્યાપારવિના પણ દુર્યોધનાદિ સર્વ નાશ પામતા જશે. (૩૨)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! મારા યુદ્ધરૂપ વ્યાપારવિના જ ભે કહાચિત્ એ દુર્યોધનાદિ નાશ પામતા હોય, તો આપ વારંવાર મને યુદ્ધ કરવાવિષે શા વાસ્તે પ્રવૃત્ત કરો છો ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે:—

તસ્માત્ત્વમુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ જિત્વા શત્રૂન્ સુંદ્ર રાજ્યં સમૃદ્ધમ્ ।

મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ નિમિત્તમાત્રં ભવ સવ્યસાચિન્ ॥ ૩૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—માટે તું યુદ્ધને માટે ઉદ્યમવાળો થા, યશને પ્રાપ્ત કર તથા શત્રુઓને જિતી નિષ્કંટક રાજ્ય લોગવ. હે સવ્યસાચી ! આ તારા શત્રુઓને તારા યુદ્ધની પૂર્વે જ મેં-પરમેશ્વરે જ હનન કરી મૂકેલા છે, તું તો એક નિમિત્તમાત્ર જ થા. ૩૩

ટીકા:—હે અર્જુન ! તારા યુદ્ધરૂપ વ્યાપારવિના પણ લીભ-દ્રોણાદિ અવશ્ય નાશને પ્રાપ્ત થશે. માટે તું-અર્જુન અત્યારે યુદ્ધ કરવાવાસ્તે ઉદ્યમવાળો થા. યુદ્ધવિષે લીભ-દ્રોણાદિકોને હણીને તું યશને પ્રાપ્ત કર, અર્થાત્ “જે લીભ-દ્રોણાદિ ઇંદ્રાદિ દેવતાઓવડે પણ હુજ્ય હવા,

તે લીભ-દ્રોણાદિ અતિરથીને આ અર્જુને શીઘ્ર જિતી લીધા” એ પ્રકારના યશને તું પ્રાપ્ત થા. આ પ્રકારનો યશ મહાન્ પુણ્યકર્મોવડે પ્રાપ્ત થાય છે. માટે એવા યશની પ્રાપ્તિવાસ્તે તું આ યુદ્ધવિષે પ્રવૃત્ત થા, અર્થાત્ તને આ પ્રકારના મહાન્ યશની પ્રાપ્તિ કરવાવાસ્તે જ હું-ભગવાન્ તને આ યુદ્ધવિષે પ્રવૃત્ત કરું છું. કાંઈ તારા યુદ્ધવિના આ લીભ-દ્રોણાદિ નાશ નહિ પામશે, એવા કારણથી હું તને યુદ્ધવિષે પ્રવૃત્ત કરતો નથી. હે અર્જુન ! આ શત્રુઓને મારવાવડે તને કેવળ યશની જ પ્રાપ્તિ થશે નહિ, કિન્તુ આ દુર્યોધનાદિ શત્રુઓને વિના પ્રયત્ને જિતીને સર્વ ઐશ્વર્યસંપન્ન નિષ્કંટક રાજ્યને પણ તું ભોગવ.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! લીભ-દ્રોણાદિ અતિરથી યોધાઓ વિઘ્નમાન હોવાં દુર્યોધનાદિ શત્રુઓને જિતવા અત્યંત દુર્લભ છે.”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—મયૈવેત્તે હિતિ ॥ હે અર્જુન ! તારા યુદ્ધરૂપ વ્યાપારની પૂર્વે જ લીભ-દ્રોણાદિને કાળરૂપ મે-પરમેશ્વરે આયુષથી રહિત કરી રાખ્યા છે, કેવળ તને લોકવિષે યશની પ્રાપ્તિ કરવાવાસ્તે તે લીભ-દ્રોણાદિ સર્વ યોધાઓને મે રથની નીચે નાંખ્યા નથી. તેથી હે સવ્યસાચિન્ ! તું કેવળ નિમિત્ત માત્ર થા, અર્થાત્ “લીભ-દ્રોણાદિ યોધાઓને અર્જુને જ જિત્યા છે” એ પ્રકારનાં સર્વ લોકોનાં વચનોના આરપદરૂપ તું થા, વામ હસ્તવડે પણ શરોને ચલાવવાનો જેનો સ્વભાવ હોય તેનું નામ સવ્યસાચિન્ છે. તાર્પર્ય એ કે, એવા મહાન્ પરાક્રમવાળા તને-અર્જુનને લીભ-દ્રોણાદિકો જિતવા, એ કાંઈ અસંભવિત નથી, કિન્તુ સંભવિત જ છે. તેથી તારા યુદ્ધરૂપ વ્યાપારની પછી હું-પરમેશ્વર લીભ-દ્રોણાદિકોને રથથી નીચે નાંખીશ. તે દેખીને સર્વ લોક એવી કલ્પના કરશે કે, અર્જુને જ આ લીભ-દ્રોણાદિકોને હણેલ છે. (૩૩)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! દુર્યોધનની સેનામાં રહેલા દ્રોણાચાર્ય સર્વ બ્રાહ્મણો વિષે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ છે, ધનુર્વેદના આચાર્ય છે, અમ-સર્વેના ગુરુ છે તથા દિવ્ય અસ્ત્રોવડે સંપન્ન છે. આ દુર્યોધનની સેનામાં રહેલા લીભપિતામહ પોતાની ઇચ્છાથી મરનારા છે તથા દિવ્ય અસ્ત્રોવડે સંપન્ન છે કે જે પિતામહનો પરશુરામે પણ પરાજય કર્યો નથી. દુર્યોધનની સેનામાં રહેલો જે જ્યદ્રથનો વૃદ્ધક્ષત્ર નામે પિતા “જે યોધો મારા પુત્રનું શિર ભૂમિપર પાડશે તે યોધાનું પણ શિર તે કાળે ભૂમિપર પડશે” એ પ્રકારનો સંકલ્પ કરીને તપ કરી રહેલો છે; તથા તે જ્યદ્રથ પોતે પણ સર્વદા મહાદેવને આરાધનપરાયણ છે તથા દિવ્ય અસ્ત્રોવડે સંપન્ન છે, એવો જ્યદ્રથ રાજા પણ જિતવાને વિષે અશક્ય છે. આ દુર્યોધનની સેનામાં રહેલો કણ્વ સાક્ષાત્ સૂર્યની સમાન છે તથા સૂર્ય ભગવાનના આરાધનવડે તેને દિવ્ય અસ્ત્ર પ્રાપ્ત થયું છે તથા ઇંદ્ર આપેલી જે એક પુરુષનો નાશ કરનારી તથા વ્યર્થ કરવાને પણ અશક્ય એવી શક્તિવડે યુક્ત છે. તે સિવાય બીજા પણ કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, બુરિશ્રવા ઇત્યાદિ જે મહાન્ પ્રભાવવાળા યોધાઓ છે, તે સર્વ યોધાઓ સર્વ પ્રકારે દુર્જય જ છે. એવા લીભ-દ્રોણાદિ મહાન્ યોધાઓ વિઘ્નમાન હોવાં, હું-અર્જુન એ દુર્યોધનાદિ શત્રુઓને જિતીને નિષ્કંટક રાજ્ય કેવી રીતે ભોગવીશ ? તથા યશને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈશ ?” એવી અર્જુનની શંકાને નિવૃત્ત કરવા શ્રીભગવાન્ તે શંકાના વિષયભૂત યોધાઓનું સ્વસ્વવાચક નામોવડે કથન કરતાં કહે છે:—

દ્રોણં ચ ભીષ્મં ચ જયદ્રથં ચ કર્ણં તથાઽન્યાનપિ યોધવીરાન્ ।

મયા હતાસ્ત્વં જહિ મા વ્યથિષ્ઠા યુદ્ધયસ્વ જેતાઽસિ રણે સપત્નાન્ ॥૩૪॥

શ્લોકાર્થ:—દ્રોણાચાર્યને, લીભ પિતામહને, જ્યદ્રથને, કર્ણને તથા એથી અન્ય પણ જે યોધાઓને મેં-પરમેશ્વરે જ હનન કરી રાખેલા છે તે સર્વ યોધાઓને તું અર્જુન હનન કર. તું વ્યથાને પ્રાપ્ત થા મા તથા યુદ્ધ કર. આ સંગ્રામમાં શત્રુઓને તું અવશ્ય જિતશે. ૩૪

ટીકા:—હે અર્જુન ! દ્રોણાચાર્ય, લીભ પિતામહ, જ્યદ્રથ, કર્ણ તથા તેઓ સિવાયના બીજા પણ બેટલા મહાન યોધાઓ છે કે જે લીભાદિ યોધાઓ, “આ લીભાદિને કેવી રીતે જીતારો ?” એ પ્રકારની તારી શંકાના વિષયભૂત છે તે લીભ-દ્રોણાદિ સર્વ યોધાઓને કાલરૂપ મેં-પરમેશ્વરે તારા યુદ્ધની પૂર્વે જ હણી રાખ્યા છે. એવા લીભ-દ્રોણાદિ યોધાઓને તું-અર્જુન અત્યારે હનન કર. પૂર્વે હનન કરી રાખેલા યોધાઓનું હનન કરવાવિષે તને શું પરિશ્રમ પડશે ? અર્થાત્ તેમને હનન કરવાવિષે તને કંઈ પણ પરિશ્રમ પડશે નહિ, તું વ્યથાને પ્રાપ્ત થા મા. અર્થાત્ “એ લીભ-દ્રોણાદિ મહાન યોધાઓ કેવી રીતે હણાશે ?” એ પ્રકારની ભયનિમિત્તક પીડારૂપ વ્યથાને તું પ્રાપ્ત થા નહિ. હે અર્જુન ! ભયનો પરિત્યાગ કરીને તું યુદ્ધ કર. એ પ્રકારે ભયનો પરિત્યાગ કરીને જ્યારે તું યુદ્ધ કરીશ ત્યારે આ સંગ્રામવિષે થોડા જ કાળમાં દુર્યોધનાદિ સર્વ શત્રુઓને જિતીશ. વાતપર્યં એ છે કે એમાંના દુર્યોધનની સેનાવિષે રહેલા લીભાદિ યોધાઓવિષે કોઈ પણ યોધાથી તું તારી પોતાના પરાજયની શંકા મા કર તથા કોઈ પણ યોધાના હનનવડે ઉત્પન્ન થતા પાપની શંકા તું કર નહિ. (૩૪)

અવતરણિકા:—દુર્યોધનનો જય થવાની આશાના વિષયભૂત જે દ્રોણાચાર્ય, લીભપિતામહ, જ્યદ્રથ તથા કર્ણ એ ચાર યોધાઓ છે, તે ચારેનું હનન થયા પછી નિરાશ્રય થયેલા દુર્યોધનનું પણ હનન જ થશે: એ પ્રકારના વિચારવડે ધૃતરાષ્ટ્ર, પોતાના જયની આશાનો પરિત્યાગ કરીને, જ્યારે પાંડવોની સાથે મિત્રભાવ કરીને યુદ્ધથી નિવૃત્ત થશે, ત્યારે પાંડવોની તથા કૌરવોની બન્નેની શાંતિ થશે. એ પ્રકારના અભિપ્રાયવાળો સંજય, “ત્યાર પછી શું વૃત્તાંત બન્યું ?” એવી ધૃતરાષ્ટ્રને જિજ્ઞાસા થતાં, કહે છે:—

સંજય ઉવાચ—एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृतांजलिवैपमानः किरीटी ।

નમસ્કૃત્વા ભૂય ઇવાહ કૃષ્ણં સગદ્ગદં મીતમીતઃ પ્રણમ્ય ॥૩૫॥

શ્લોકાર્થ:—સંજય કહે છે:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! શ્રીભગવાનનાં આ પૂર્વોક્ત વચનને શ્રવણ કરી, જે હાથ જોડેલો, કંપાયમાન થયેલો તથા અત્યંત ભયયુક્ત થયેલો અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને નમસ્કાર કરી તથા અત્યંત નમ્ર થઈ ગદ્ગદિત વાણીવડે ફરીથી પણ કહેવા લાગ્યો. ૩૫

ટીકા:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ભગવાનનાં પૂર્વોક્ત વચનને શ્રવણ કરી કિરીટી અર્જુન અર્થાત્ જેને ઇંદ્રે કિરીટ આપેલો છે એવો પરમ વીરરૂપે કરીને પ્રસિદ્ધ અર્જુન કંપાયમાન થયો, અર્થાત્ પરમ આશ્ચર્યના દર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલા સંભ્રમવડે કંપાયમાન થયેલો તે અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને નમસ્કાર કરીને, જેમ સગદ્ગદ થાય તેમ, પુનઃ કહેવા લાગ્યો. ભયવડે અથવા હર્ષવડે નીકળેલા અશ્રુજળવડે નેત્રો પૂર્ણ થતાં, તેમ જ કંઈવડે અવરુદ્ધ થયેલા કંઠથી, વાણીનું જે મંદપણ તથા સર્કપપણ ધ્યાદિ વિકાર છે, તેનું નામ સગદ્ગદ છે. એવા સગદ્ગદ થઈ યુક્ત અર્જુન, અત્યંત ભયવડે યુક્ત થવાથી પૂર્વે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને નમસ્કાર કર્યા હતા

છતાં ફરી પ્રભામ કરીને અર્થાત્ અત્યંત નમ્ર થઇને, પુનઃ વક્ષ્યમાણુ નીચે પ્રમાણે વચન કહેવા લાગ્યો.

અહીં કોઈ ટીકાવિષે જ્ઞાત એ વચનવિષે જ્ઞાત એ પ્રકારનો પદ્મચેદન કરીને 'અહ શબ્દને પ્રસિદ્ધિનો વાયક અગ્રય શબ્દ માન્યો છે; કારણ કે જ્ઞાત એ પ્રકારના પદ્મચેદનને જ્ઞાત શબ્દને જો વચનરૂપ ક્રિયાનો વાયક માનીએ, તો પુનઃ અર્જુન ઉવાચ એ વક્ષ્યમાણુ વચન પુનરુક્ત થયો. તેથી પ્રણમ્ય અર્જુન ઉવાચ એ પ્રકારે જ પદોનો સંબંધ કરવો; પણ પ્રણમ્ય જ્ઞાત એ પ્રકારે પદોનો સંબંધ કરવો નહિ. (૩૫)

અવતરણિકા:-હવે અગીઆર શ્લોકોવાડે અર્જુન શ્રીભગવાનની પ્રત્યે તે વચન કહે છે:-
અર્જુન ઉવાચ-સ્થાને હૃષીકેશ તવ પ્રકીર્ત્યા જગત્પ્રહૃણ્યત્યનુરજ્યતે ચ ।

રક્ષાંસિ મીતાનિ દિશો દ્રવંતિ સર્વે નમસ્યંતિ ચ સિદ્ધસંઘાઃ॥૩૬॥

શ્લોકાર્થ:-અર્જુન કહે છે:-હે હૃષીકેશ ! આ યુક્ત જ છે કે, આપની પ્રકીર્તિવડે આ સર્વ જગત્ હર્ષને પ્રાપ્ત થાય છે, અનુરાગને પ્રાપ્ત થાય છે, રાક્ષસ લયને પ્રાપ્ત થઇ સર્વ દિશાઓમાં નાશી જાય છે તથા સર્વ સિદ્ધોનો સમૂહ નમસ્કાર કરે છે. ૩૬

ટીકા:-હે હૃષીકેશ અર્થાત્ હે સર્વ ઈન્દ્રિયોના પ્રવર્તક ! તમે-પરમેશ્વર અત્યંત અદ્ભુત પ્રભાવવાળા છો તથા ભક્તવત્સલ છો, માટે તમારી પ્રકીર્તિવડે અર્થાત્ તમારી નિરતિશય ઉત્કૃષ્ટતાના કીર્તનવડે તથા શ્રવણવડે કેવળ હું-અર્જુન જ અત્યંત હર્ષને પ્રાપ્ત થતો નથી, કિન્તુ રાક્ષસોનું વિરોધી જેટલું ચેતનરૂપ જગત્ છે, તે સર્વ જગત્ પણ આપની પ્રકીર્તિવડે મહાન્ હર્ષને પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત પણ યુક્ત જ છે. આપની પ્રકીર્તિવડે આ સર્વ જગત્, આપ-પરમેશ્વરવિષયક જે અનુરાગને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પણ યુક્ત જ છે. તમારી પ્રકીર્તિવડે સર્વ રાક્ષસ લયને પ્રાપ્ત થઇને, જે સર્વ દિશાઓવિષે લાગી જાય છે, તે પણ યુક્ત જ છે. સર્વ ઈપિલાદિ સિદ્ધોનો સમૂહ આપની-પરમેશ્વરની પ્રત્યે જે શ્રદ્ધાભક્તિ-પૂર્વક નમસ્કાર કરે છે, તે પણ યુક્ત જ છે.

અને કોઈ ટીકાવિષે તો સ્થાને હૃષીકેશ એ શ્લોકનો એ અર્થ ક્યો છે કે, હે હૃષીકેશ ! કાલોસ્મિ લોકક્ષયવૃત્ત્યદ્વો લોકાન્સમાહર્તુમિદ પ્રવૃત્ત:-અર્થાત્-ભૂમિવિષે ભારરૂપ જે દુષ્ટજનો છે, તે સર્વ દુષ્ટ લોકોનો સંહાર કરવા વાસ્તે હું-કાળરૂપ પરમેશ્વર પ્રવૃત્ત થયો છું, એ જે વચન આપે પૂર્વે કહ્યું હતું, તે આપની પ્રકૃષ્ટ વચનરૂપ પ્રકીર્તિને શ્રવણ કરીને આ સાધુલોકરૂપ જગત્, જે પરમ સંતોષને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પણ યુક્ત જ છે. અર્થાત્ સાધુ લોકોના રક્ષણવાસ્તે પરમેશ્વરે સર્વ દુષ્ટ જનોનો સંહાર કરવાથી સાધુ લોકોને પરમ સંતોષની જ પ્રાપ્તિ થવી, તે યુક્ત જ છે; આપના-પરમેશ્વરના પ્રકૃષ્ટ વચનને શ્રવણ કરીને સાધુ લોક આપ-ભક્તવત્સલ તથા સર્વ ભૂતોના સુહૃદ્રૂપ પરમાત્માદેવવિષે જે અનુરાગ કરે છે, તે પણ યુક્ત જ છે અર્થાત્ સર્વ લોકોના ઉપદ્રવને નિવૃત્ત કરવા વાસ્તે ઉદયમવાળા તથા પરમકૃપાળુરૂપ એવા આપને વિષે-પરમેશ્વરવિષે સાધુ લોકોના અનુરાગ થવો, તે યુક્ત જ છે. આપના-પરમેશ્વરના પ્રકૃષ્ટ વચનો શ્રવણ કરીને સર્વ રાક્ષસો લયને પ્રાપ્ત થઇને જે પૂર્વાદિ દિશાઓના ખુણાઓવિષે લાગી જાય છે તે પણ યુક્ત જ છે. આપના-પરમેશ્વરના પ્રકૃષ્ટ વચનો શ્રવણ કરીને સર્વ લોકોનાં સુખની ઇચ્છા કરનારા સર્વ સિદ્ધોનો સમૂહ આપને-પરમેશ્વરને જે નમસ્કાર કરે છે તે પણ યુક્ત જ છે. અહીં 'સિદ્ધ' શબ્દ માત્ર દેવભવિનું ઉપ-

લક્ષણ છે, અર્થાત્ દેવ-ઋષિ-સિદ્ધ-ગંધર્વ-ચારણ ઇત્યાદિ સર્વ દેવતા જાતિવાળા પુરુષો, “હે સ્વામિન્ !” તમે દુષ્ટજનેનો સંહાર કરવાની જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે પ્રતિજ્ઞા અવશ્ય પૂર્ણ કરવી,” એ પ્રકારની પ્રાર્થનાપૂર્વક આપની-પરમેશ્વરની પ્રત્યે જે પ્રણામ કરે છે, તે પણ યુક્ત જ છે.

ત્યાજે દ્વૈષકેષ એ શ્લોક રક્ષોમ્ નામે મંત્રરૂપે કરીને મંત્રશાસ્ત્રવિષે પ્રસિદ્ધ છે. જે મંત્રના અનુષ્ઠાનવડે દુષ્ટ રાક્ષસોનું હનન થાય, તે મંત્રનું નામ રક્ષોમ્ મંત્ર છે. (૩૬)

અવતરણિકાઃ—પૂર્વ શ્લોકવિષે અર્જુને શ્રીભગવાન વિષે સર્વ લોકોના હૃદયની વિષયતા, અનુરાગની વિષયતા તથા નમસ્કાર્યતા કહી. હવે, તે અર્થની સિદ્ધિ કરવાવિષે અર્જુન હેતુ કહે છે.—

કસ્માચ્ચ તે ન નમેસ્મહાત્મન્ ગરીયસે વ્રહ્મણોઽપ્યાદિકર્ત્તે ।

અનંત દેવેશ જગન્નિવાસ ત્વમક્ષરં સદસત્તત્પરં ચત્ ॥ ૩૭ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે મહાત્મન્ ! હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! બ્રહ્માના પણ શુરુરૂપ તથા જનરૂપ એવા આપને સર્વ દેવતા શામાટે નમસ્કાર નહિ કરે ? અર્થાત્ આપને નમસ્કાર કરે જ. હે ભગવન્ ! આપ જ સત્ત્વરૂપ છો, અસત્ત્વરૂપ છો તથા સદસત્ત્વથી પર જે અક્ષર બ્રહ્મ છે તે પણ આપ જ છો. ૩૭

ટીકાઃ—હે મહાત્મન્ અર્થાત્ હે પરમ ઉદ્ધાર ચિત્તવાળા ! હે અનંત અર્થાત્ હે દેશ-કાળ-વસ્તુ પરિચ્છેદથી રહિત ! હે દેવેશ અર્થાત્ હે હિરણ્યગર્ભાદિ સર્વ દેવતાઓના નિયંતા ! હે જગન્નિવાસ અર્થાત્ હે સર્વ જગતના આશ્રયરૂપ ! તમારી પ્રત્યે સર્વ સિદ્ધોનો સમૂહ તથા સર્વ દેવતા શાવાસ્તે નમસ્કાર નહિ કરે ? અર્થાત્ આપને જે સર્વ લોકો નમસ્કાર કરે છે તે ઉચિત જ છે, આપ સર્વ જગતના શુરુરૂપ જે બ્રહ્મા છે તે બ્રહ્માના પણ અત્યંત શુરુરૂપ છો. આ સર્વ જગતના જનક જે બ્રહ્મા છે તે બ્રહ્માના પણ આપ જનક છો, એવા આપની પ્રત્યે સર્વ સિદ્ધાદિકોના નમસ્કાર ઉચિત જ છે.

અહીં કસ્માચ્ચ એ વચનના અંતવિષે જે ચકાર છે, તે ચકારવડે અર્જુને એ અર્થ સૂચિત કર્યો કે—બ્રહ્માદિ દેવતાઓનું પણ નિયંતાપણું, ઉપદેષ્ટાપણું તથા જનકપણું ઇત્યાદિ હેતુઓમાનો દરેક હેતુ, આપ પરમેશ્વરવિષે સર્વ સિદ્ધોની નમસ્કાર્યતાનો પ્રયોજક છે. ત્યારે દરેક હેતુ આપવિષે નમસ્કાર્યતાનો પ્રયોજક છે, ત્યારે મહાત્માપણું, અનંતપણું તથા જગન્નિવાસપણું ઇત્યાદિ અનેક શુભ શુભોત્તર યુક્ત થયેલો હેતુ આપવિષે નમસ્કાર્યતાનો પ્રયોજક હોય, એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? વળી આપ સત્ત્વરૂપ છો તથા અસત્ત્વરૂપ છો. જ્ઞાતિ એ પ્રકારની વિધિયુગ્મ પ્રતીતિવડે જે વસ્તુ પ્રતીત થાય છે તે વસ્તુનું નામ સત્ છે અને નાસ્તિ એ પ્રકારની નિષેધયુગ્મ પ્રતીતિવડે જે વસ્તુ પ્રતીત થાય છે તે વસ્તુનું નામ અસત્ છે. અથવા વ્યક્તનું નામ સત્ છે અને અવ્યક્તનું નામ અસત્ છે. આ સત્-અસત્ત્વરૂપ પણ આપ જ છો તથા તે સત્-અસત્ત્વથી પણ સૂક્ષ્મ, જે સર્વના મૂળ કારણરૂપ અક્ષર બ્રહ્મ છે તે અક્ષર બ્રહ્મ પણ આપ જ છો. આપથી-પરમેશ્વરથી ભિન્ન કોઈ પણ વસ્તુ નથી શ્રુતિ કહે છે કે—સર્વે ભેદવૃક્ષ-અર્થાત્ આ સર્વ જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે. હે ભગવન્ ! આ પૂર્વોક્ત સર્વ હેતુઓવડે સિદ્ધાદિ સર્વ લોકો આપની-પરમેશ્વરની પ્રત્યે નમસ્કાર કરે છે તથા અત્યંત હૃદય તથા અનુરાગ કરે છે, એમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી. (૩૭)

અવતરણિકા:-હવે અત્યંત ભક્તિના વેગથી અર્જુન પુનઃ શ્રીકૃષ્ણભગવાનની સ્તુતિ કરે છે:-

ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણસ્ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

વેત્તાઽસિ વેદ્યં ચ પરં ચ ધામ ત્વયા તતં વિશ્વમનંતરૂપ ॥ ૩૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અનંતરૂપ ! આપ-પરમેશ્વર જ આદિ દેવ છે, પુરુષ છે, પુરાણ છે, આપ જ આ વિશ્વના પરમ નિધાનરૂપ છે, સર્વના જાણનારા છે. આપને સર્વ દશ્યરૂપ છે, આપ પરમ ધામરૂપ છે તથા આપે જ આ સર્વ વિશ્વ વ્યાપ્ત કર્યું છે. ૩૮

ટીકા:-હે અનંતરૂપ અર્થાત્ હે દેશ-કાળ-વસ્તુ પરિચ્છેદથી રહિત સ્વરૂપ ! આ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ હોવાથી તમે જ આદિદેવ છે તથા સર્વં અસ્તિ-ભાતિ-પ્રિય-રૂપે કરીને પૂર્ણ હોવાથી તમે જ પુરુષ છે. સર્વ શરીરરૂપ પુરીઆવિષે શયનકર્તા હોવાથી તમે જ પુરુષ છે તથા તમે જ પુરાણ છે; અર્થાત્ અનાદિ છે અથવા આ શરીરનો નાશ થવા છતાં પણ આપનો નાશ થતો નથી તેથી પુરાણ છે. તમે જ આ સર્વ વિશ્વના પરમ નિધાન છે અર્થાત્ આ સર્વ વિશ્વના લયના સ્થાનરૂપ છે. અહીં આદિદેવઃ પરં નિધાનમ્ એ બન્ને શબ્દોવડે અર્જુને શ્રીભગવાનવિષે સર્વ જગતની ઉત્પત્તિનું હેતુપણું તથા લયનું સ્થાનપણું કથન કર્યું. આથી પરમેશ્વરવિષે સર્વ જગતનું ઉપાદાન કારણપણું કથન કર્યું. કારણ કે જેમાંથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તથા જેનેવિષે કાર્ય લય પામે છે તેને ઉપાદાન કારણ કહેવામાં આવે છે. જેમકે ઘટરૂપ કાર્ય મૃત્તિકામાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે તથા મૃત્તિકાવિષે જ લય પામે છે તેથી તે મૃત્તિકા ઘટનું ઉપાદાન કારણ થાય છે.

આ પ્રકારે પરમેશ્વરવિષે સર્વ જગતનું ઉપાદાન કારણપણું કહીને, હવે સર્વજ્ઞતારૂપ હેતુવડે સાંખ્યશાસ્ત્રકલ્પિત જડપ્રધાનરૂપ કારણની વ્યાવૃત્તિ કરતાં અર્જુન પરમેશ્વરવિષે જગતનું નિમિત્ત કારણપણું પણ કહે છે-વેત્તાસિ इति ॥ હે ભગવન્ ! સર્વં હોવાથી આપ જ આ સર્વ જગતના જાણનારા છે. અર્થાત્ આપ જ આ સર્વ જગતના કર્તારૂપ નિમિત્ત કારણ છે. આ સર્વ જગતનો જો પરમેશ્વરથી જિજ્ઞાસુ અંગીકાર કરીએ તો દ્વૈતભાવની પ્રાપ્તિ થશે. આ દ્વૈતભાવની નિવૃત્તિ કરવાવાસ્તે અર્જુન કહે છે-વેદ્યં इति ॥ હે ભગવન્ ! જે આ દૃશ્ય પ્રપંચ છે તે પણ તમે જ છે, અર્થાત્ જ્ઞાનસ્વરૂપ આપ-પરમેશ્વરવિષે આ જડરૂપ દૃશ્ય પ્રપંચનો કાંઈપણ વાસ્તવિક સંબંધ નથી. તેથી આ સર્વ દૃશ્ય પ્રપંચ આપ-પરમેશ્વરવિષે કલ્પિત જ છે; અને કલ્પિત વસ્તુ અધિષ્ઠાનથી પૃથક્ હોય નહિ, જેમકે કલ્પિત સપોદિ રત્નજ્યુરૂપ અધિષ્ઠાનથી પૃથક્ હોતા નથી, તેથી દ્વૈતભાવની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ કારણથી જ આપ પરમધામ છે. અર્થાત્ સત્-ચિત્-આનંદધન તથા કાર્યસહિત અવિદ્યાથી રહિત જે વ્યાપક વિષ્ણુનું પરમપદ છે, તે પરમપદ પણ આપ જ છે. હે ભગવન્ ! સ્વતઃ સત્તા-સ્ફુર્તિથી રહિત જે આ સર્વ વિશ્વ છે, તે આ સર્વ વિશ્વ, રિયતિ કાળવિષે માયિક સંબંધવડે આપ સત્તા-સ્ફુર્તિરૂપ કારણથી જ વ્યાપ્ત થયેલું છે. જેમ રત્નજ્યુરૂપ અધિષ્ઠાનથી, પોતાના દમ્ભ રૂપવડે, કલ્પિત સર્પ દંડાદિ વ્યાપ્ત કરાય છે, તેમ આપથી-પરમેશ્વરથી જ, પોતાના અસ્તિ-ભાતિ-પ્રિયરૂપવડે, આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત કરાયું છે. (૩૮)

અવતરણિકા:-હવે અર્જુન શ્રીભગવાનની સર્વ દેવતારૂપે કરીને સ્તુતિ કરે છે:-

વાયુર્યમોઽર્ધિર્વરુણઃ શશાંકઃ પ્રજાપતિસ્ત્વં પ્રપિતામહશ્ચ ।

નમો નમસ્તેઽસ્તુ સહસ્રકૃત્વઃ પુનશ્ચ ભૂયોઽપિ નમો નમસ્તે-॥ ૩૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે ભગવન્! વાયુ, યમ, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્રમા, પ્રજાપતિ તથા પ્રપિતામહ ઈત્યાદિ સર્વ દેવતારૂપ આપ પરમેશ્વર જ છે. માટે આપને-પરમેશ્વરને મારા હૃદયે વાર નમસ્કાર થાઓ તથા આપને ફરીથી પણ વારંવાર નમસ્કાર થાઓ. ૩૯

ટીકા:—હે ભગવન્! તમે પરમેશ્વર જ વાયુરૂપ છો, યમરૂપ છો, વરુણરૂપ છો તથા તમે પરમેશ્વર જ ચંદ્રમારૂપ છો. અહીં શાકાંક: એ શબ્દ સૂર્યાદિ દેવતાઓનાં પણ ઉપલક્ષ્ય છે અર્થાત્ તમે-પરમેશ્વર જ સૂર્યાદિ દેવતારૂપ છે તથા તમે-પરમેશ્વર જ પ્રજાપતિરૂપ છો. અહીં પ્રજાપતિ: શબ્દવડે વિરાટનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, હિરણ્યગર્ભનો અર્થ ગ્રહણ કરવો અથવા દક્ષાદિતોનો અર્થ ગ્રહણ કરવો તથા તમે-પરમેશ્વર જ પ્રપિતામહરૂપ છો અર્થાત્ હિરણ્યગર્ભનાં પણ પિતારૂપ જે કારણબદ્ધ છે તે પણ આપ-પરમેશ્વર જ છો. હે ભગવન્! સર્વ દેવતારૂપ હોવાથી તમે-પરમેશ્વર સર્વ પ્રાણીઓવડે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. આ કારણથી મારા-અત્યંત અનાથ અર્જુનનાં પણ તમને અનેક સહસ્રવાર નમસ્કાર હો તથા પુનઃ પણ આપને નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો. અહીં પુનઃ પુનઃ નમસ્કારની આવૃત્તિવડે અર્જુને ભક્તિ-શ્રદ્ધા-પૂર્વક ભગવતના નમસ્કારોવિષે અલંબુદ્ધિનો અભાવ સૂચિત થયો, અર્થાત્ આપને-પરમેશ્વરને શ્રદ્ધા-ભક્તિપૂર્વક પુનઃ પુનઃ નમસ્કારો કરવાથી મારી-અર્જુનની તૃપ્તિ થતી નથી. (૩૯)

વળી—

નમઃ પુરસ્તાદય પૃષ્ઠસ્તે નમોઽસ્તુ તે સર્વેત એવ સર્વ ।

અનંતવીર્યામિતવિક્રમસ્ત્વં સર્વં સમાપ્રોપિ તતોઽસિ સર્વઃ ॥ ૪૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે સર્વ! આપના અગ્રભાગવિષે મારા નમસ્કાર થાઓ, પૃથ્થવિષે પણ નમસ્કાર થાઓ, આપને સર્વ દિશાઓમાં નમસ્કાર થાઓ. આપ-પરમેશ્વર અનંત-વીર્ય તથા અમિત પરાક્રમવાળા છો. આપે સર્વ જગતને વ્યાપ્ત કર્યું છે, માટે આપને સર્વ પરમેશ્વર કરી કહે છે. ૪૦

ટીકા:—હે સર્વ અર્થાત્ હે સર્વાત્મારૂપ ભગવન્! આપને-પરમેશ્વરને મારા-અર્જુનનાં નમસ્કાર અગ્રભાગવિષે પણ હો. આપને-પરમેશ્વરને પૃથ્થભાગવિષે પણ મારા-અર્જુનનાં નમસ્કાર હો તથા આપ-પરમેશ્વરને સર્વ દિશાઓવિષે મારા-અર્જુનનાં નમસ્કાર હો. અહીં યદ્યપ્ય સર્વાત્મારૂપ વ્યાપક પરમેશ્વરના અગ્રભાગ-પૃથ્થભાગાદિ સંભવતા નથી, પરિચ્છિન્ન પદાર્થોનાં જ અગ્રભાગાદિ હોય છે, તથાપિ અર્જુને સર્વાત્મારૂપ પરમેશ્વરના અગ્રભાગાદિ કલ્પીને કથન કર્યું છે. વારતવિક રીતે સર્વાત્મારૂપ પરમેશ્વરના અગ્રભાગાદિ નથી અને કોઈ દીક્ષવિષે તો પુરસ્તાવ એ શબ્દનો “કર્મોના આદિવિષે” એવો અર્થ કહ્યો છે, અને પૃષ્ઠ: એ શબ્દનો “કર્મોની સમાપ્તિવિષે” એવો અર્થ કહ્યો છે, અને સર્વતઃ એ શબ્દનો “કર્મોના મધ્ય-વિષે” અર્થ કહ્યો છે, અર્થાત્ કર્મોના આદિવિષે પણ આપને-પરમેશ્વરને મારા નમસ્કાર હો, કર્મોની સમાપ્તિવિષે પણ આપને-પરમેશ્વરને મારા નમસ્કાર હો તથા કર્મોના મધ્ય-વિષે પણ આપને-પરમેશ્વરને મારા નમસ્કાર હો. આ વ્યાખ્યાનવિષે સર્વાત્મારૂપ પરમેશ્વરના અગ્રભાગાદિ કલ્પવામાં આવવા નાહ જોઈએ.

હે ભગવન્! આપ અનંતવીર્ય-અમિતવિક્રમ છો. જેનું વીર્ય અનંત છે તથા જેનું વિક્રમ અમિત છે તેનું નામ અનંતવીર્ય-અમિતવિક્રમ છે. શરીરના બળનું નામ વીર્ય છે અને શિશ્યાશરણના પ્રયોગની જે કુશળતા છે તેનું નામ વિક્રમ છે. એક વિક્રમવડે જ અધિકતા તો લીમ-હુરેધનાદિકોવિષે તથા અન્ય રાજાઓવિષે પણ વિદ્યમાન છે, પરંતુ અનંતવીર્યવડે અધિ-

વા તથા અમિત વિક્રમવડે અધિકતા આપ-પરમેશ્વરવિના બીજા કોઈવિધે નથી, કિંતુ મેક આપવિધે જ છે.

અથવા અનંતવીર્ય અમિતવિક્રમઃ એ એ જુદાં પદો જાણવાં. અનંતવીર્ય એ શબ્દ “હે મનંતવીર્ય” એ પ્રકારે શ્રીભગવાનનું સંબોધન છે. અર્જુને શ્રીભગવાનનું હે સર્વ એ સંબોધન હું હતું, તે સર્વ શબ્દનો અર્થ હવે અર્જુન કહે છે-સર્વ સમાપ્તોષિ તતોષિ સર્વં-હે ભગવન્ ! મે-પરમેશ્વર આ સર્વ જગતને પોતાના સત્તા-સ્ફુરણરૂપે કરીને વ્યાપ્ત કરી રહ્યા છો. માટે તમે-પરમેશ્વર સર્વ કહેવાઓ છો, અર્થાત્ આપથી-પરમેશ્વરથી અતિારક્ત કોઈ પણ વસ્તુ નથી.(૪૦)

અવતરણિકાઃ—હે ભગવન્ ! મે-અર્જુને આપના-પરમેશ્વરના માહાત્મ્યના અશા-થી આપના અનેક અપરાધો કરેલા છે, માટે પરમ કૃપાળુરૂપ આપને-પરમેશ્વરને ડવટ પ્રણામ કરીને હું-અર્જુન મારા અપરાધોની ક્ષમા માગું છુંઃ આ અર્થ હવે અર્જુન ને શ્લોકોવડે કહે છે:--

સર્વેતિ મત્વા પ્રસમેં યદુક્તં હે કૃણ્ણ હે યાદવ હે સર્વેતિ ।

અજાનતા મહિમાનં તવેદં મયા પ્રમાદાત્પ્રણયેન વાપિ ॥ ૪૧ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે ભગવન્ ! આપનાં આ વિશ્વરૂપને તથા ઐશ્વર્યરૂપને નહિ જાણવા-વાળા મે-અર્જુને, ‘આ કૃષ્ણ તો મારો સખા છે,’ આ રીતે માની, ચિત્તના વિદ્વેષથી અથવા સ્નેહવડે પણ ‘હે કૃષ્ણ, હે યાદવ, હે સખા,’ આ રીતનાં અભિભવપૂર્વક જે વચનો કહ્યાં છે તે સર્વ આપ ક્ષમા કરો. ૪૧

ટીકાઃ—હે ભગવન્ ! “આ કૃષ્ણ ભગવાન્ મારો સખા છે અર્થાત્ સમાન વયવાળો છે અથવા મારા મામાનો પુત્ર છે” એ પ્રકારના તમને માનીને મેં પોતાના ચિત્તના વિદ્વેષ-પરૂપ પ્રમાદથી અથવા સ્નેહવડે આપની પ્રત્યે જે પ્રસભ વચનો કહેલાં છે, અર્થાત્ પોતાની ઉત્કૃષ્ટતાના ખ્યાપનરૂપ અભિભવવડે જે અનુચિત વચનો કહેલાં છે, તે સર્વ મારા અપરાધો આપ ક્ષમા કરો.

ભગવાનની શંકાઃ—“હે અર્જુન ! એવાં અનુચિત વચન તેં કયા હેતુથી કહેલાં છે ?”

અર્જુને કહેલો ખુલાસોઃ—અજાનતા મહિમાનં તવેદં-હે ભગવન્ ! તમારા આ વિશ્વ-રૂપને તથા તમારા ઐશ્વર્યરૂપ મહિમાને હું જાણતો ન હતો, માટે મેં આપની પ્રત્યે અનુ-ચિત વચનો કહેલાં છે.

ભગવાને કરેલી શંકાઃ—“હે અર્જુન ! તેં મને એવાં શું અનુચિત વચનો કહેલાં છે ?”

અર્જુને કહેલો ખુલાસોઃ—હે કૃણ્ણ ! હે યાદવ ! હે સખા ! હિતિ । હે ભગવન્ ! સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-ભય કરનારા તથા પ્રહ્લાદિ સર્વ દેવતાઓના પણ ગુરુરૂપ એવા આપને-પરમેશ્વરને મેં-અર્જુને “હે કૃષ્ણ ! હે યાદવ ! હે સખા !” એ પ્રકારના સંબોધનવડે બોલાવેલ છે.

કોઈ મૂળ પુસ્તકમાં મહિમાનં તવેદં એ પ્રકારનો પણ પાઠ હોય છે. એ પ્રકારના પાઠવિધે મહિમાનં હમં એ બન્ને શબ્દોનું સામાનાધિકરણ જ જાણવું, અર્થાત્ તમારા આ વિશ્વરૂપ મહિ-માને હું-અર્જુન પૂર્વે જાણતો ન હતો. (૪૧)

વળી—

યચ્ચાવહાસાર્થમસત્કૃતોઽસિ વિહારશય્યાસનમોજનેષુ ।

एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ૪૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-તથા પરિહાસને અર્થે, હે અચ્યુત ! વિહારમાં, શય્યામાં, આસનમાં તથા લોજનમાં, એકલો સ્થિત હોતો ત્યારે અથવા કદાચિત્ સખાઓની સન્મુખ સ્થિત હોતો ત્યારે આપનો-પરમેશ્વરનો મેં-અર્જુને જે પરાભવ કયો છે, તે સર્વ અપરાધને માટે, હું-અર્જુન આપની અગ્રમેયની ક્ષમા ચાચું છું. ૪૨

ટીકા:-હે અચ્યુત અર્થાત્ હે સર્વદા નિર્વિકાર ! ક્રોડારૂપ જે વિહાર છે તે વિહારમાં, વસ્ત્ર-તૂલિકાદિકોવડે રચેલી જે શયન કરવાના સ્થાનરૂપ શય્યા છે તે શય્યામાં, સિંહાસનાદિરૂપ જે આસન છે તે આસનમાં તથા સજાતીય ઘણા પુરુષોની પંક્તિમાં, અજ્ઞના ભક્ષ્યરૂપ જે લોજન છે તે લોજનમાં, સર્વ સખાઓસિવાય એકલા રહેલા આપનો અથવા પરિહાસ કરતા સખાઓની સમીપે રહેલા આપનો, મેં-અર્જુને ઉપહાસને વાસ્તે જે પરાભવ કયો છે, તે અનુચિત વચનરૂપ સર્વ અપરાધ અથવા અસત્કરણરૂપ સર્વ અપરાધ હું-અર્જુન તમારી પાસે ક્ષમા કરાવું છું. આપ અગ્રમેય છો અર્થાત્ અચિંત્ય પ્રભાવવાળા છો; તાત્પર્ય એ છે કે, અચિંત્ય પ્રભાવવાળા, સર્વ વિકારોથી રહિત તથા પરમ કૃપાળુરૂપ એવા આપે-પરમેશ્વરે, આપના પ્રભાવને ન બાંધનારા મારા-અર્જુનના તે સર્વ અપરાધો ક્ષમા કરવા ભેધએ. (૪૨)

અવતરણિકા:-હવે અર્જુન શ્રીભગવાનની પ્રત્યે પૂર્વોક્ત અચિંત્ય પ્રભાવતાનું સ્પષ્ટ રીતે વર્ણન કરે છે:-

પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય ત્વમસ્ય પૂજ્યશ્ચ યુરુર્ગરીયાન્ ।

ન ત્વત્સમોઽસ્ત્યમ્બધિકઃ કુતોઽન્યો લોકત્રયેઽપ્યપ્રતિમપ્રભાવઃ ॥૪૩॥

શ્લોકાર્થ:- હે ઉપમાથી રહિત પ્રભાવવાળા ! આ ચરાચરરૂપ સર્વ લોકના તમે પિતારૂપ છો, પૂજ્ય છો, શુરુરૂપ છો તથા શુરુતર છો. આ લોકમાં તમારા સમાન કોઈ પણ અન્ય નથી તો પછી આપનાથી અધિક તો ક્યાંથી જ હોય ? ૪૩

ટીકા:-હે ભગવન્ ! આ સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ જગત્ માત્રના આપ પિતા છો અર્થાત્ જનક છો. શ્રુતિ કહે છે કે, યતો વા इमानि भूतानि जायन्ते-અર્થાત્-જે પરમાત્મા દેવથી આ સર્વ ભૂત પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે; ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ આપને-પરમેશ્વરને સર્વ જગતના જનક કહે છે, સર્વના ઇશ્વર હોવાથી આપ જ પૂજ્ય છો તથા શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરનારા શુરુરૂપ છો. આ કારણથી જ સર્વ પ્રકારે કરીને આપ શુરુતર છો, અર્થાત્ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છો. આ કારણથી જ હે ભગવન્ ! ત્રણે લોકોમાં આપની-પરમેશ્વરની સમાન બીજો કોઈ નથી, તો તે ત્રણે લોકોમાં આપ પરમેશ્વરથી અધિક તો બીજો ક્યાંથી હશે ? અર્થાત્ કોઈ પણ અધિક નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, આપની-પરમેશ્વરની સમાન બીજો કોઈ નથી. કારણ કે જો કદા. ચિત્ આપની-પરમેશ્વરની સમાન બીજો કોઈનો અંગીકાર કરીએ, તો તે બીજો પણ ઇશ્વર જ સિદ્ધ થાય. તેમાં એક ઇશ્વર આ જગતને ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા કરે અને બીજો ઇશ્વર તે કાળે આ જગતનો સંહાર કરવાની ઇચ્છા કરે, તેથી કોઈ પણ વ્યવહાર સિદ્ધ થાય નહિ, કિન્તુ સર્વ વ્યવહારોનો લોપ થાય. તેથી આપની-પરમેશ્વરની સમાન બીજો કોઈ નથી. જ્યારે ત્રણે લોકોમાં આપની-પરમેશ્વરની સમાન બીજો કોઈ નથી, ત્યારે આપથી અધિક તો કોણ હોય ? અર્થાત્ સર્વ પ્રકારે તમારાથી અધિક કોઈ નથી. શ્રુતિ કહે છે કે, ન ત્વત્સ-મશ્ચામ્બધિકઃ દસ્યતે-અર્થાત્-પરમેશ્વરની સમાન કોઈ જોવામાં આવતો નથી તથા તે પરમેશ્વરથી અધિક પણ કોઈ જોવામાં આવતો નથી.

અહીં “આપ-પરમેશ્વરના સમાન પુરુષનો જ અસંભવ છે” એ પૂર્વોક્ત અર્થમાં અર્જુન હેતુ કહે છે: દે અપ્રતિમપ્રમાણ હૃતિ। અહીં સાદૃશ્યનો અર્થ પ્રતિમા છે. સાદૃશ્યરૂપ પ્રતિમા જેને વિદ્યમાન નથી તેનું નામ અપ્રતિમ છે તથા જેનો પ્રભાવ એટલે જેનું સામર્થ્ય અપ્રતિમ છે તેનું નામ અપ્રતિમપ્રભાવ કહેવામાં આવે છે. (૪૩)

અવતરણિકા:—આપ એવા છે, તે કારણથી હું-અર્જુન પોતાના અપરાધોને ક્ષમા કરાવવા માટે આપની આગળ દંડવત પ્રણામ કરીને પ્રાર્થના કરું છું; આ અર્થ હવે અર્જુન કહે છે:—

તસ્માત્પ્રણમ્ય પ્રણિધાય કાયં પ્રસાદયે ત્વામહમીશમીલ્યમ્ ।

પિતેવ પુત્રસ્ય સસ્રેવ સચ્ચુઃ પ્રિયઃ પ્રિયાયાર્હસિ દેવ સોહમ્ ॥ ૪૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે ભગવન્ ! આ કારણથી આપને-પરમેશ્વરને નમસ્કાર કરી વધા મારા દેહને ભૂમિવિષે દંડની માફક ધારણુ કરી, હું-અર્જુન, ‘સર્વવટે સ્તુતિ કરવા એમ આપ-પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાઓ’ એવી પ્રાર્થના કરું છું. કારણ કે દેવ ! પુત્રના અપરાધને પિતાની માફક, સખાના અપરાધને સખાની માફક તથા પ્રિયાના અપરાધને પતિની માફક આપ મારા અપરાધને ક્ષમા કરવા યોગ્ય છો. ૪૪

ટીકા:—હે ભગવન્ ! આપ-પરમેશ્વર આ સર્વ લોકના પિતારૂપ છો તથા સર્વના ગુરુ-રૂપ છો. માટે હું- અર્જુન આપને-પરમેશ્વરને નમસ્કાર કરીને વધા પોતાની કાયાને અત્યંત નીચે ધારણુ કરીને અર્થાત્ દંડની પેઠે ભૂમિપર પડીને, આપની-પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા થવા-માટે પ્રાર્થના કરું છું અર્થાત્ હું-અપરાધી અર્જુન મારા અપરાધોની ક્ષમા કરાવવાવાસ્તે “મારી-અર્જુનની ઉપર આપ પ્રસન્ન થાઓ” એ પ્રકારની પ્રાર્થના આપની આગળ કરું છું. આપ ઈશ છે અર્થાત્ આ સર્વ જગતના નિર્ધતા છે. વળી આપ ઈશ છે. અર્થાત્ બ્રહ્માદિ દેવતા-એવાં બધાં સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે. આ કારણથી જ હે દેવ અર્જુન હે સ્વપ્રકાશરૂપ ! જેમ પુત્રના અપરાધને પિતા ક્ષમા કરે છે, જેમ સખાના અપરાધને સખા ક્ષમા કરે છે તથા જેમ પતિતવા પ્રિયાના અપરાધને પતિ ક્ષમા કરે છે, તેમ અસ-અર્જુનના અપરાધને પણ આપ-પરમેશ્વર ક્ષમા કરવાને યોગ્ય છે. હું-અર્જુન કેવલ વધારે જ શરણુ છું-અન્ય કોઈને શરણુ નથી. આ કારણથી આપ મારા અપરાધને ક્ષમા કરવા યોગ્ય છો.

ટીકા:-હે ભગવન્ ! મેં-અર્જુને પૂર્વે કદાચિત્ પણ નહિ દેખેલું એવું જે આપનું આ વિશ્વરૂપ છે, તે આપના વિશ્વરૂપને દેખી, હું-અર્જુન હર્ષને પ્રાપ્ત થયો છું; તથા તે વિકરાલ રૂપનાં દર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલો જે ભય છે, તે ભયવડે મારું મન વ્યાકુળ થયું છે. તેથી હે ભગવન્ ! મારી-અર્જુનની પ્રત્યે પ્રાણીથી પણ પ્રિય આપનું પૂર્વરૂપ જ દેખાડો. હે દેવ અર્થાત્ હે સ્વપ્રકાશરૂપ, હે દેવેશ અર્થાત્ હે સર્વ દેવતાઓના નિયંતા તથા હે જગન્નિવાસ અર્થાત્ હે સર્વ જગતના આધારરૂપ ! મારી-અર્જુનની ઉપર પૂર્વનાં રૂપનાં દર્શનરૂપ પ્રસાદ કરો. (૪૫)

અવતરણિકા:-હવે, જે પૂર્વનાં રૂપનાં દર્શનની અર્જુને પ્રાર્થના કરી છે, તે રૂપનું અર્જુન વિશેષજ્ઞોવડે કથન કરે છે:-

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।

तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ૪૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભગવન્ ! હું-અર્જુન કિરીટવાળા, ગદાવાળા તથા હાથમાં ચક્રવાળા આપને પૂર્વની માફક જોવાની ઇચ્છા રાખું છું, માટે હે સહસ્ર બાહુવાળા ! હે વિશ્વમૂર્તિ ! હવે આપ આપનાં પૂર્વનાં ચતુર્ભુજ સ્વરૂપે કરી પ્રકટ થાઓ. ૪૬

ટીકા:-હે ભગવન્ ! કિરીટને ધારણ કરનારા, ગદાને ધારણ કરનારા તથા જેના હસ્તમાં ચક્ર છે એવા આપને-પરમેશ્વરને હું-અર્જુન આ વિશ્વરૂપની પહેલાં જેમ દેખતો હતો, તે આપના સુંદર સ્વરૂપને અત્યારે હું-અર્જુન દેખવાની ઇચ્છા કરું છું, તેથી હે સહસ્રબાહો અર્થાત્ હે અનેક સહસ્ર ભુજઓવાળા ! તથા હે વિશ્વમૂર્તે અર્થાત્ હે સર્વ વિશ્વરૂપ મૂર્તિને ધારણ કરનારા શ્રીભગવન્ ! અત્યારે આ સમયે આપના વિશ્વરૂપને ઉપસંહાર કરીને આપ પૂર્વનાં ચતુર્ભુજ સ્વરૂપવડે પ્રકટ થાઓ. આટલા કથનવડે એ અર્થ સૂચિત કયો કે-અર્જુને સર્વ કાળે શ્રીભગવાનનું ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ જ જોયલું છે. (૪૬)

અવતરણિકા:-આ પ્રકારે અર્જુનવડે પ્રાર્થના કરાયેલા શ્રીભગવાન, અર્જુનને ભયવડે પીડિત થયેલો ભેદ, તે વિશ્વરૂપને ઉપસંહાર કરીને ઉચિત વચનોવડે અર્જુનને આસ્વાસન આપતાં કહે છે:-

श्रीभगवानुवाच-मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।

तेजोमयं विश्वमनंतमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ૪૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-ભગવાન્ કહે છે:-હે અર્જુન ! પ્રસન્નતાવાળા મેં-પરમેશ્વરે મારા સામર્થ્યથી તને આ વિશ્વાત્મક શ્રેષ્ઠરૂપ દર્શાવ્યું છે. આ રૂપ તેજોમય છે, સર્વ વિશ્વરૂપ છે, અનંત છે તથા અનાદિ છે. આ રીતનું મારું સ્વરૂપ તારા સિવાય અન્ય કોઈએ પણ પૂર્વે જોયું નથી. ૪૭

ટીકા:-હે અર્જુન ! તું આ મારા વિશ્વરૂપને દેખીને ભયને પ્રાપ્ત મા થા; કાંઈ તને ભયની પ્રાપ્તિ કરવાવાસ્તે મેં આ વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું નથી, કિન્તુ પ્રસન્નતાવાળા મેં-પરમેશ્વરે અર્થાત્ તારી-અર્જુનનીપર અવિશય કૃપાવાળા મેં-પરમેશ્વરે તારી અર્જુનની પ્રત્યે આ પોતાનું વિશ્વરૂપાત્મક શ્રેષ્ઠરૂપ પોતાના સામર્થ્યથી દેખાડ્યું છે, તે કેવળ તારી ઉપર કૃપાદષ્ટિવડે જ દેખાડ્યું છે. પરં એ વિશેષણવડે વિશ્વરૂપમાં કહેલું જે શ્રેષ્ઠસ્વરૂપ પરત્વે છે, તે પ્રતત્વને જ હવે સ્પષ્ટ રીતે કથન કરે છે-તેજોમયં इति । હે અર્જુન ! તે મારું વિશ્વરૂપ તેજોમય છે અર્થાત્

તેનો પ્રકાશ કોટી સૂર્યોના પ્રકાશસમાન છે. વળી તે રૂપ વિશ્વ છે અર્થાત્ સર્વ વિશ્વરૂપ છે. વળી તે રૂપ આદિ-અંતથી રહિત છે. એવું યોતાનું વિશ્વાત્મક રૂપ મેં-પરમેશ્વર કેવળ તને-અત્યંત પ્રિય ભક્ત અર્જુનને જ દેખાડ્યું છે.

અર્જુનની શંકા:-“ હે ભગવન્ ! એ વિશ્વાત્મક રૂપ મેં-પરમેશ્વરે પ્રસન્ન થઈને કેવળ તને-અર્જુનને જ દેખાડ્યું છે ’ એ આપનું કહેલું સંભવતું નથી. કારણ કે ધૃતરાષ્ટ્રના શુભમાં ભીષ્માદિકોને પણ એ વિશ્વરૂપ આપે દેખાડ્યું હતું તથા બાલ્ય અવસ્થામાં યશોદા માતાને પણ એ વિશ્વરૂપ આપે દેખાડ્યું હતું તથા અકૂરને પણ એ વિશ્વરૂપ આપે દેખાડ્યું હતું.”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-“ હે અર્જુન ! ભીષ્માદિકોને જે મેં વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું હતું, તે આ વિશ્વરૂપના એક અવાંતરરૂપ જ હતું, તેથી તે રૂપ સર્વથી ઉત્તમ નહિ હતું; અને આ જે વિશ્વાત્મકરૂપ મેં તને દેખાડ્યું છે, તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, બીજા કોઈએ પણ પૂર્વે એ રૂપ જોયું નથી. ” એ પ્રકારનો ઉત્તર શ્રીભગવાન્ કહે છે:-યન્મે રૂપમિદં ॥ હે અર્જુન ! જે આ માફે વિશ્વાત્મકરૂપ તારા સિવાય અન્ય કોઈએ પણ પૂર્વે જોયું નથી, તે આ વિશ્વાત્મક માફે સ્વરૂપ મેં-પરમેશ્વરે કૃપા કરીને તને-અર્જુનને જ અત્યારે દેખાડ્યું છે. (૪૭)

અવતરણિકા:-હે અર્જુન ! આ વિશ્વરૂપનાં દર્શનરૂપ જે અત્યંત દુર્લભ મારા પ્રસાદ છે, તે મારા પ્રસાદને પ્રાપ્ત થઈને તું-અર્જુન હવે કૃપાર્થ જ યયો છે. એ અભિપ્રાયે કરીને શ્રી-ભગવાન્ હવે વિશ્વરૂપની દુર્લભતાનું કથન કરે છે:-

ન વેદયજ્ઞાધ્યયનૈર્ન દાનૈર્ન ચ ક્રિયાભિર્ન તપોભિર્યૈઃ ।

एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે કુરુવંશવિષે અતિ શૂરવીર અર્જુન ! આ મનુષ્યલોકમાં આ પ્રકારના વિશ્વ-રૂપવાળો હું-ભગવાન્ તારા સિવાય અન્ય પુરુષોથી વેદોના તથા યજ્ઞોના અધ્યયનવડે દેખવાને શક્ય નથી, દાને કરી દેખવાને શક્ય નથી, કર્મ કરી દેખવાને શક્ય નથી, તેમ ઉચ્ચતપવડે કરીને પણ દેખવાને શક્ય નથી. ૪૮

ટીકા:-હે અર્જુન ! ઋગ્-યજુષ્-સામ-અથર્વણુ એ ચાર વેદોનું જે શુરુશુભથી અક્ષ-રોના ગ્રહણરૂપ અધ્યયન છે તથા પૂર્વ સીમાંસા-કંઠપસૂત ઇત્યાદિકોવડે વેદબોધિતકર્મરૂપ યજ્ઞોનું જે અર્થવિચારરૂપ અધ્યયન છે, તે વેદોના અધ્યયનવડે, યજ્ઞોના અધ્યયનવડે તથા તુલાપુરુષદાન-ઠન્યાદાન-ગૌસુવર્ણદાન અન્નદાન ઇત્યાદિ દાનોવડે, અગ્નિહોત્રાદિ શ્રીત-સ્માર્ત્ત કર્મો-વડે તથા કાયદંદ્રિયોના શોષક હોવાથી કરવામાં અત્યંત કઠિન એવાં જે કૃષ્ણ-ચાંદ્રાયણાદિ તપ છે એવાં તપોવડે, આ મનુષ્યલોકમાં આ પ્રકારના વિશ્વરૂપવાળા મને-પરમેશ્વરને તારા સિવાય અન્ય પુરુષો જોઈ શકે તેમ નથી; અર્થાત્ મારા-પરમેશ્વરના અનુગ્રહથી રહિત પુરુષ વેદોના અધ્યયનવડે, વેદમતિપાદિત કર્મોના યથાર્થ જ્ઞાનવડે, દાનોવડે તથા ઉચ્ચ તપોવડે મારા આ વિશ્વરૂપને (તેઓ) દેખી શકવા નથી. એવું અત્યંત દુર્લભ આ વિશ્વરૂપ મેં કૃપા કરીને તને દેખાડ્યું છે. આ રૂપનાં દર્શનથી અત્યારે તું કૃપાર્થ યયો છે.

મૂળ શ્લોકમાં શક્યઃ અહં એ વચનને સ્થાને યદપિ શક્યોઽહં એ પ્રકારનું વચન જ કરવું યોગ્ય હતું તથા શક્યઃ અહં એ વચનમાં જે શક્ય શબ્દની પછી વિસર્ગનો લોપ છે તે છાંદસ છે. યદપિ એક નકારના પઠનથી જ અધ્યયન, દાન, ક્રિયા, તપ એ સર્વોના નિષેધ થઈ શકે છે, છતાં અધ્યયન, ક્રિયા, દાન તથા તપ એ ચારેની સાથે જે ભિન્નભિન્ન નકારનું

પઠન કંઈ છે, તે વિશ્વરૂપના દર્શનમાં, અધ્યયનાદિકોના નિષેધની દૃઢતા વાસ્તે કંઈ છે અને ન ચ ક્રિયામિ. એ વચનમાં રહેલો જે ચક્રાર છે, તે ચક્રાર અહીં નહિ કહેલાં બીજાં સાધનોના પશુ સમુચ્ચય કરાવવા માટે છે, અર્થાત્ મારા-પરમેશ્વરના અનુગ્રહવિના બીજા કોઈ પણ સાધનવડે મારુ વિશ્વરૂપ દેખવામાં આવતું નથી. (૪૮)

અવતરણિકા:—હે અર્જુન ! તારા અનુગ્રહ વાસ્તે મેં-પરમેશ્વરે પ્રકટ કરેલાં આ મારાં વિશ્વરૂપવડે જો કદાચિત્ તને ઉદ્દેશ પ્રાપ્ત થયો હોય, તો હું-પરમેશ્વર આ મારા વિશ્વરૂપને હવે ઉપસંહાર કરુ છું, તું વ્યથાને પ્રાપ્ત મા થા. આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ અર્જુનની પ્રત્યે કહે છે:—

મા તે વ્યથા મા ચ વિમૂઢભાવો દૃષ્ટ્વા રૂપં ઘોરમીદૃઢમમેદમ્ ।

વ્યપેતમીઃ પ્રીતમનાઃ પુનસ્ત્વં તદેવ મે રૂપમિદં પ્રપશ્ય ॥ ૪૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—મારાં-પરમેશ્વરનાં આ ઘોર સ્વરૂપને જોઇ તને-અર્જુનને વ્યથા મા થાઓ તથા વિમૂઢભાવ પણ મા થાઓ. પણ ભયથી રહિત પ્રસન્ન મનવાળો થઇ તું અર્જુન, ફરીથી મારાં-પરમેશ્વરનાં પૂર્વનાં આ રૂપને જ જો, ૪૯

ટીકા:—હે અર્જુન ! અનેક ખાહુ-ગુખાદિકોવડે સુક્ત હોવાથી અત્યંત ભયાનક જે આ મારું વિશ્વરૂપ છે, તે મારા વિશ્વરૂપને દેખી રહેલા એવા તને વ્યથા પ્રાપ્ત મા થાઓ અર્થાત્ ભયરૂપ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલી ખીડા પ્રાપ્ત ન થાઓ તથા મારા આ વિશ્વરૂપનું દર્શન થવા છતાં પણ જે તને વિમૂઢભાવ પ્રાપ્ત થયો છે અર્થાત્ ચિત્તાની વ્યાકુલતા તથા અપરિતોષ પ્રાપ્ત થયાં છે, તે વિમૂઢભાવ પણ તને પ્રાપ્ત મા થાઓ, કિંતુ ભયથી રહિત થઇને તથા પ્રસન્નમન થઇને તું-અર્જુન પુનઃ મારાં અતુલ્ય રૂપને દેખ, અર્થાત્ આ વિશ્વરૂપની પૂર્વે તું અર્જુન જે મારાં અતુલ્ય વાસુદેવરૂપને સર્વદા દેખતો હતો, તે મારાં અતુલ્યરૂપને તું અત્યારે ભયથી રહિત થઇને તથા સંતોષયુક્ત થઇને દેખ.

અહીં ભયથી રહિતપણું તથા સંતોષ એ બન્ને, શ્રીભગવાને પ્રપશ્ય એ વચનમાં રહેલા પ્ર ઉપસંગવડે કહેલ છે. (૪૯)

અવતરણિકા:—હવે સંજય ધૃતરાષ્ટ્રની પ્રત્યે કહે છે:—

સંજય ઉવાચ--इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

આશ્વાસયામાસ ચ મીતમેનં ભૂત્વા પુનઃ સૌમ્યવપુર્મહાત્મા ॥૫૦॥

શ્લોકાર્થ:—સંજય કહે છે:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ અર્જુનને આ રીતનું વચન કહી, પોતાનું આ રીતનું અતુલ્ય રૂપ ફરી દેખાડવા લાગ્યા તથા તે પરમ કૃપાળુ ભગવાન્ ફરીથી સૌમ્ય શરીરવાળા થઇ, અર્જુનનું આશ્વાસન કરવા લાગ્યા. ૫૦

ટીકા:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ અર્જુનની પ્રત્યે એ પૂર્વોક્ત વચન કહીને, વિશ્વરૂપધારણની પૂર્વે જે પ્રકારના રૂપવાળા હતા, તે પ્રકારનું પોતાનું રૂપ અર્જુનની પ્રત્યે પુનઃ દેખાડવા લાગ્યા, અર્થાત્ મરતક ઉપર કિરીટને ધારણ કરનાર, કાનોમાં મઠરાકાર કુંડલો ધારણ કરનાર, ચાર ભુજાઓમાં શેખ-ચક્ર-ગદા-પદ્મ એ ચારેને ધારણ કરનાર તથા શ્રીવત્સ-ઠોરતુલ-વનમાલા-પીતાંબર-ધૃત્યાદિકોવડે શોભાયમાન, એ પ્રકારનાં પોતાના પૂર્વનાં રૂપને અર્જુનની પ્રત્યે પુનઃ દેખાડવા લાગ્યા તથા તે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ અર્થાત્ પરમ

કારણિક, સર્વના ઈશ્વર તથા સર્વજ્ઞ ઇત્યાદિ કલ્યાણોના આકારરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ પુનઃ પુનઃ સૌમ્યવપુ યદને, અર્થાત્ પરમ અનુગ્રહરૂપ શરીરવાળા યદને, પૂર્વે વિશ્વરૂપનાં દર્શનથી ભયને પ્રાપ્ત થયેલા અર્જુનની પ્રત્યે ધૈર્યયુક્ત વચ્ચનોવડે આશ્વાસન આપવા લાગ્યા. (૫૦)

અવતરણિકાઃ—શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં પૂર્વનાં અતુલ્ય સ્વરૂપનાં દર્શનની પછી અર્જુન, ભયથી રહિત યદને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની પ્રત્યે આ પ્રકારનું વચન કહેવા લાગ્યોઃ—

અર્જુન ઉવાચ—દૃષ્ટ્વદં માનુષં રૂપં તવ સૌમ્યં જનાર્દન ।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ૫૧ ॥

શ્લોકાર્થઃ—અર્જુન કહે છેઃ—હે જનાર્દન ! આપના આ માનુષ સૌમ્ય સ્વરૂપને જોઈ, હું—અર્જુન અવ્યાકુળ થયો છું તથા સ્વસ્થતાને પ્રાપ્ત થયો છું. ૫૧

ટીકાઃ—હે જનાર્દન ! તમારાં આ સૌમ્ય માનુષ રૂપને દેખીને હું—અર્જુન અત્યારે સચેત થયો છું, અર્થાત્ પૂર્વે વિશ્વરૂપના દર્શનજન્ય ભયવડે થયેલા વ્યામોહના અભાવવડે અત્યારે હું ચિત્તની વ્યાકુલતાથી રહિત થયો છું; તેમ જ હું—અર્જુન અત્યારે પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થયો છું, અર્થાત્ ભયજન્ય વ્યથાથી રહિત હોવાથી સ્વસ્થ ભાવને પ્રાપ્ત થયો છું. (૫૧)

અવતરણિકાઃ—અર્જુનની ઉપર પોતે કરેલા વિશ્વરૂપના દર્શનરૂપ અનુગ્રહની દુર્લભતાનું શ્રીભગવાન્ હવે ચાર શ્લોકોવડે કથન કરે છેઃ—

શ્રીભગવાનુવાચ—સુદુર્દર્શમિદં રૂપં દૃષ્ટ્વાનસિ યન્મમ ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः ॥ ૫૨ ॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રીભગવાન્ કહે છેઃ—મારા-પરમેશ્વરનાં જે વિશ્વરૂપને તું હમણાં જોતો હતો તે માફ વિશ્વરૂપ અત્યંત દેખવાને અશક્ય છે. કારણ દેવતા પણ નિત્ય આ વિશ્વરૂપનાં દર્શનની ઇચ્છા કરે છે. ૫૨

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! મારા-પરમેશ્વરના જે વિશ્વરૂપને તું અત્યારે દેખી રહ્યો છે, તે માફ વિશ્વરૂપ અત્યંત દેખવાને અશક્ય છે. કારણ ઇદ્રાદિ દેવતા પણ સર્વદા આ મારાં વિશ્વરૂપનાં દર્શનની ઇચ્છા જ કરતા રહે છે, પરંતુ જેમ તું—અર્જુન આ મારાં વિશ્વરૂપને દેખી રહ્યો છે, તેમ ઇદ્રાદિ દેવતાઓ પૂર્વે આ મારા વિશ્વરૂપને દેખી શક્યા નથી અને ભવિષ્યમાં પણ દેખી શકશે નહિ. (૫૨)

અવતરણિકાઃ—“હે ભગવન્ ! ઇદ્રાદિ દેવતાઓ આ આપનાં વિશ્વરૂપને શું કારણથી દેખી શક્યા નથી અને શામાટે ભવિષ્યમાં દેખશે નહિ ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં, “મારી-પરમેશ્વરની અનન્ય ભક્તિથી રહિત હોવાથી તે દેવતાઓ આ મારાં વિશ્વરૂપને પૂર્વે દેખી શક્યા નથી, અને ભવિષ્યમાં દેખશે નહિ.” એ પ્રકારનો ઉત્તર શ્રીભગવાન્ કહે છેઃ—

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्ट्वाનसि मां यथा ॥ ૫૩ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે રીતનાં મારાં વિશ્વરૂપને તેં જોયું તે રીતનાં વિશ્વરૂપવાળો હું—પરમેશ્વર વેદના અધ્યયનવડે દેખાવા શક્ય નથી, તપે કરી દેખાવા શક્ય નથી, દાને કરી દેખાવા શક્ય નથી, તેમ અગ્નિહોત્રાદિ ઠઠ્ઠાં કરી પણ દેખાવા શક્ય નથી. ૫૩

ટીકા:-મને-વિશ્વરૂપ પરમેશ્વરને જે પ્રકારે તે-અર્જુનને અત્યારે દેખેલ છે, એ પ્રકારનાં વિશ્વરૂપવાળો હું-પરમેશ્વર, જગાદિ ચાર વેદોના અધ્યયનવડે પણ, દેખાવા શક્ય નથી; કૃષ્ણચંદ્રાચ્છાદિ તપવડે પણ હું દેખાવા શક્ય નથી; તુલાપુરુષ-કન્યા-ગૌ-સુવર્ણ-અશ ઇત્યાદિ પદાર્થોના દાનવડે પણ હું દેખાવા શક્ય નથી; તથા અગ્નિહોત્રાદિ શ્રીત-સ્માર્ત કર્મોવડે પણ હું દેખાવા શક્ય નથી.

પૂર્વે જ વેદયજ્ઞાપયમૈઃ એ શ્લોકમાં જે અર્થ કહ્યો હતો, તે જ અર્થ નાહં વેદૈર્ન તપસા એ શ્લોકમાં અત્યારે પુનઃ કહ્યો છે, તે વિશ્વરૂપનાં દર્શનની અત્યંત દુર્લભતાનું બોધન કરવા વાસ્તે કહ્યો છે. તેથી આ શ્લોકમાં પુનરુક્તિદોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (૫૩)

અવતરણિકા:-“હું ભગવન્ ! આ પ્રકારના વિશ્વરૂપવાળા તમે જ્યારે વેદોના અધ્યયનવડે, તપવડે, દાનવડે તથા અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોવડે દેખાવા અશક્ય છો ત્યારે ખીલ કયા ઉપાયવડે તમે દેખાવા શક્ય છો ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન વિશ્વરૂપના દર્શનનો ઉપાય કહે છે:-

મક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવંવિધોઽર્જુન ।

જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥ ૫૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-હું અર્જુન ! હું પરંતપ ! આ રીતના વિશ્વરૂપવાળો હું-પરમેશ્વર અનન્ય ભક્તિવડે જ જણાવા શક્ય છું, વાસ્તવ સ્વરૂપે ઠરી સાક્ષાત્કાર કરવા શક્ય છું તથા અલોકરૂપે ઠરી પ્રાપ્ત થવા શક્ય છું. ૫૪

ટીકા:-હું પરંતપ ! અર્થાત્ હું અજ્ઞાનરૂપ શત્રુનો નાશ કરનારા અર્જુન ! આ પ્રકારનાં દિવ્ય વિશ્વરૂપને ધારણ કરનારો હું-પરમેશ્વર એક અનન્ય ભક્તિવડે જ જણાવા શક્ય છું; અર્થાત્ સર્વ વિષયવાસનાના પરિત્યાગવડે એક હું-પરમેશ્વરવિષયક જે નિરતિશય પ્રીતિરૂપ અનન્ય ભક્તિ છે, તે અનન્ય ભક્તિવડે જ અધિકારી જનો શાસ્ત્રરૂપ પ્રમાણથી મને-પરમેશ્વરને જાણી શકે છે, અન્ય કોઈ પણ ઉપાયવડે જાણી શકતા નથી. હું અર્જુન ! અનન્ય ભક્તિવડે શાસ્ત્રપ્રમાણથી હું-પરમેશ્વર કેવળ જણાવા શક્ય નથી, કિન્તુ અનન્ય ભક્તિ સાથે હું-પરમેશ્વર વેદાંત વાક્યોના શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસનની પરિપાકતાવડે પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપથી સાક્ષાત્કાર કરવાને (માટે) પણ શક્ય છું, અર્થાત્ અનન્ય ભક્તિવડે અધિકારી પુરુષ શ્રવણ-મનનાદિ સાધનોવડે મારો-પરમેશ્વરનો “હું પ્રદ્ધારૂપ છું” એ પ્રકારે સાક્ષાત્કાર કરે છે. આ સાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિની પછી સાક્ષાત્કારવડે અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થતાં હું-પરમેશ્વર વસ્તવેષ્ટા ભક્તજનોને પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપથી પ્રાપ્ત થવાને શક્ય છું, અર્થાત્ વસ્તવેષ્ટા ભક્તજનોને હું-પરમેશ્વર પોતાના આત્મારૂપે કરીને પ્રાપ્ત થાઉં છું.

અહીં દે પરંતપ એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને અર્જુનને અજ્ઞાનરૂપ શત્રુની નિવૃત્તિવડે પોતાના અદ્વિતીય નિર્ગુણ સ્વરૂપમાં અલોકરૂપે કરીને પ્રવેશની યોગ્યતા સ્થિત કરી; અને શક્ય: અહં એ વચનને સ્થાને યદાપિ શૌંક્યોઽહમ્ એ પ્રકારનું વચન ભેદર્પતું હતું, તથાપિ શક્ય એ શબ્દની પછી જે વિસર્ગોના લોપ થયો છે, તે પૂર્વની પેઠે છાંદસ છે. (૫૪)

અવતરણિકા:-હવે શ્રીભગવાન સમગ્ર ગીતાશાસ્ત્રનો સારભૂત અર્થ સુસુષુબ્ધોના અનુદાન વાસ્તે અઠઠો કરીને કહે છે:-

મત્કર્મકૃન્મત્પરમો મદ્ગત્તઃ સંગવર્જિતઃ ।

નિર્વેરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાંડવ ॥ ૫૫ ॥

શ્લોકાર્થ-હે પાંડવ ! જે પુરુષ મલમ્બકૃત છે, મત્પરમ છે, મારો ભક્ત છે; સંગથી રહિત છે તથા સર્વ જૂતોમાં નિવૈર છે તે પુરુષ જ મને-પરમેશ્વરને અલેહરૂપે કરી પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૫

ટીકા-હે પાંડવ અર્થાત્ પાંડુરાજના પુત્ર અર્જુન ! જે અધિકારી પુરુષ મલમ્બકૃત છે. અર્થાત્ જે અધિકારી પુરુષ મારી-પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા વાસ્તે જ વેદવિદિત અગ્નિહોત્રાદિ શ્રોત-સ્માર્ત કર્મો કરે છે.

અર્જુનની શંકા-“હિ ભગવન્ ! સ્વર્ગાદિ કૃણોતી કામનાઓ વિચ્છેદન હોવાં અધિકારી પુરુષમાં મલમ્બકૃતપણું કેવી રીતે સંભવશે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન-મત્પરમઃ इति ॥ હે અર્જુન ! જે અધિકારી પુરુષ મત્પરમ છે, અર્થાત્ જેને હું-પરમેશ્વર જ પ્રાપ્ત્યરૂપે કરીને નિશ્ચિત છું, બીજાં સ્વર્ગાદિ કૃણો જેને પ્રાપ્ત્યરૂપે કરીને નિશ્ચિત નથી, તે પુરુષનું નામ મત્પરમ છે. તે અધિકારી પુરુષ મલમ્બકૃત છે તથા મત્પરમ છે, તે કારણથી જ તે અધિકારી પુરુષ મદ્ભક્ત છે અર્થાત્ મારી-પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિની આશાવડે તે અધિકારી પુરુષ સર્વ પ્રકારે કરીને મારા-પરમેશ્વરના ભજનવિષે પરાયણ છે.

અર્જુનની શંકા-“હિ ભગવન્ ! પુત્રાદિ પદાર્થોમાં સ્નેહ વિચ્છેદન હોવાં અધિકારી પુરુષમાં તમારુ ભક્તપણું કેવી રીતે સંભવશે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન-તત્ત્વજિતઃ इति ॥ અધિકારી પુરુષ સંગથી રહિત હોય છે અર્થાત્ પુત્ર-સ્ત્રી-ધન-ગૃહ વગેરે બેટલા બાહ્ય અનાત્મ પદાર્થો છે તે સર્વ પદાર્થોની ઇચ્છાથી રહિત હોય છે.

અર્જુનની શંકા-“હિ ભગવન્ ! શત્રુઓમાં દ્રેષ વિચ્છેદન હોવાં તે અધિકારી પુરુષમાં સંગથી રહિતપણું પણ કેવી રીતે સંભવશે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન-નિવૈરઃ સર્વંશતેષુ इति-હે અર્જુન ! અધિકારી પુરુષ સર્વ જૂતોમાં વૈરથી રહિત હોય છે અર્થાત્ જે પ્રાણી પોતાનો અપકાર કરે છે એવા અપકારી પ્રાણીઓમાં પણ તે પુરુષ દ્રેષથી રહિત હોય છે. હે અર્જુન ! આ પ્રકારે જે અધિકારી પુરુષ મલમ્બકૃત છે, મત્પરમ છે, મદ્ભક્ત છે, સંગથી રહિત છે તથા સર્વ જૂતોમાં નિવૈર છે, તે અધિકારી પુરુષ જ મને-પરમેશ્વરને અલેહરૂપે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે. હે અર્જુન ! આ જે સર્વ શાસ્ત્રોનો સારભૂત અર્થ, મેં તારી પ્રત્યે ઉપદેશ કર્યો છે, તે અર્થ જ તારે જાણવાયોગ્ય

તો લેહ્યુદ્ધિવાળા આધિકારી પુરુષમાં નિર્વેરતા જ સંભવશે નહિ. આ પ્રકારે આ શ્લોક સર્વ ગીતાશાસ્ત્રના સારભૂત અર્થનું કથન કરે છે. જે પાંચ એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને અર્જુનનો વિશુદ્ધ વંશમાં જન્મ કહ્યો તેમ કરીને એ અર્થ સૂચિત કર્યો કે-તું-અર્જુન આ સર્વ શાસ્ત્રોના સારભૂત અર્થને જાણવામાં સમર્થ છે. (૫૫)

આ પ્રમાણે શ્રીમાન ભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “વિશ્વરૂપદર્શનયોગ” નામના એકાદશ અધ્યાય ઉપર શ્રીચિદ્ધનનન્દ સ્વામીની રચેલી “ગૂઢાર્થદીપિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ.

દ્વાદશ અધ્યાય

લક્ષિતયોગ

અવતરણિકા:-પૂર્વે અગિયારમા અધ્યાયના અંતમાં-મત્કર્મકૃન્મત્પરમો મદ્રતઃ સંગવર્જિતઃ ॥ એ શ્લોકમાં શ્રીભગવાને ચારવાર મત્ શબ્દનું કથન કર્યું છે, તે મત્ શબ્દના અર્થમાં એ સંશય થાય છે કે-શ્રીભગવાને મત્ શબ્દવડે નિરાકાર વસ્તુનું કથન કર્યું છે કે સાકાર વસ્તુનું કથન કર્યું છે ? આ પ્રકારના સંશયની ઉત્પત્તિમાં શ્રીભગવાનનું પૂર્વોક્ત વચન જ કારણ છે. કારણ કે શ્રીભગવાને મત્કર્મકૃત્ એ શ્લોકની પૂર્વે નિરાકાર વસ્તુનું તથા સાકાર વસ્તુનું બન્નેનું મત્ શબ્દવડે કથન કર્યું છે. વદ્વન્નાં જન્મતામંતે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપચતે ॥ ઇત્યાદિ વચનોવડે શ્રીભગવાને મત્ શબ્દવડે નિરાકાર વસ્તુનું જ કથન કર્યું છે અને વિશ્વરૂપનાં દર્શનની પછી-નાદં વેદૈર્ન ત્પતા ન દામેન ન જેજયયા ॥ ઇત્યાદિ વચનોવડે શ્રીભગવાને મત્ શબ્દવડે સાકાર વસ્તુનું જ કથન કર્યું છે. શ્રીભગવાનના બન્ને પ્રકારના ઉપદેશોની વ્યવસ્થા અધિકારી પુરુષના લેહવડે જ કરવી પડશે. એ કહાયિત્ અધિકારી પુરુષના લેહવડે બન્ને પ્રકારના ઉપદેશોની વ્યવસ્થા ન કરીએ, તો તે બન્ને પ્રકારના ઉપદેશોનો પરસ્પર વિરોધ પ્રાપ્ત થશે. “આ પ્રકારે અધિકારી પુરુષના લેહવડે બન્ને પ્રકારના ઉપદેશોની વ્યવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં મારે-સુસુક્ષ્મ અર્જુને નિરાકાર વસ્તુ ચિંતન કરવા યોગ્ય છે કે સાકાર વસ્તુ ચિન્તન કરવા યોગ્ય છે ?” એ પ્રકારે પોતાના અધિકારનો નિશ્ચય કરવા માટે સગુણ વિદ્યા તથા નિર્ગુણ વિદ્યા એ બન્ને વિદ્યાઓની વિશેષતા જાણવાની ઇચ્છા કરતાં અર્જુન શ્રીભગવાનની પ્રત્યે પ્રશ્ન કરે છે:-

અર્જુન ઉવાચ-एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-અર્જુન કહે છે:-હે ભગવન્ ! આ રીતે નિરંતર યુક્ત થયેલો તથા એક સાકાર વસ્તુને શરણે ગયેલો જે અધિકારી પુરુષ સાકાર પરમેશ્વરનું નિરંતર ચિંતન કરે છે તથા જે વિરક્ત પુરુષ અક્ષર તથા અવ્યક્તરૂપ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું જ નિરંતર ચિન્તન કરે છે, તે બેઉના અંધમાં કોણ પુરુષ અવિશય યોગને જાણવાવાળો છે ? ૧

ટીકા:-હે ભગવન્ ! જે અધિકારી જનો મત્કર્મકૃન્મત્પરમઃ એ પૂર્વ શ્લોકોક્ત પ્રકારે કરીને સતતયુક્ત છે અર્થાત્ જે પુરુષો નિરંતર ભગવાનને અર્પણ કરેલાં કર્મોદિદેહમાં આબધાનવાવડે

પ્રવૃત્ત થયેલા છે તથા જે અધિકારી પુરુષો ભક્ત છે અર્થાત્ જે પુરુષો એક સાકાર વસ્તુના જ શરણને પ્રાપ્ત થયેલા છે, એ પ્રકારે સતતયુક્ત થયેલા તથા ભક્ત થયેલા અધિકારી પુરુષો સાકાર રૂપવાળા આપનું-પરમેશ્વરનું શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક નિરંતર ચિન્તન કરે છે. આટલા કથનવડે સંશુભ પ્રદાનું ચિન્તન કરનારા ભક્તજનોનું કથન કર્યું.

હવે નિર્ણય પ્રદાનું ચિન્તન કરનારા ભક્તજનોનું કથન કરે છે - જે જાગ્યશરૂ હૃતિ-હે ભગવન્ ! જે અધિકારી પુરુષો સર્વ સંસારથી વિરક્ત થઈને તથા સર્વ કર્મોના ત્યાગવાળા થઈને અક્ષર રૂપ તથા અવ્યક્તરૂપ આપનું-પરમેશ્વરનું નિરંતર ચિન્તન કરે છે. ન ક્ષરતિ અવરૂતે વા હૃત્યશરૂ-અર્થાત્-જે વસ્તુ ઠંઠાચિત્ પણ નાશને પ્રાપ્ત ન થાય તેનું નામ અક્ષર છે, અથવા જે વસ્તુ પોતાનાં સત્તાસ્પુરુષરૂપવડે આ સર્વ જગતને વ્યાપ્ત કરે છે તેનું નામ અક્ષર છે. એવા અક્ષર રૂપ નિર્ણય પ્રદા છે. આ નિર્ણય પ્રદારૂપ અક્ષરને, બૃહદ્દારણ્યક ઉપનિષદમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિએ ગાર્ગીની પ્રત્યે સ્થૂલ-સૂક્ષ્માદિ સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત કહેલ છે -સ્તદ્વૈવદશર ગાર્ગિ પ્રાશ્નના અભિવંદ્યત્વમનગ્ન-હસ્તમદીર્વચ્-અર્થાત્-હે ગાર્ગી ! આ નિર્ણય પ્રદારૂપ અક્ષરને પ્રદા-વેત્તા પ્રાશ્નસ્થૂલભાવથી રહિત કહે છે, અણુભાવથી રહિત કહે છે, હસ્તભાવથી રહિત કહે છે તથા દીર્ઘભાવથી રહિત કહે છે. આ નિર્ણય પ્રદારૂપ અક્ષર સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત છે, માટે તે નિર્ણય પ્રદારૂપ અક્ષર અવ્યક્ત છે, અર્થાત્ નેત્રાદિ સર્વ ઈન્દ્રિયોના અવિષય છે. એવા અક્ષરરૂપ તથા અવ્યક્તરૂપ આપનું-નિરાકાર નિર્ણય પરમેશ્વરનું જે અધિકારી પુરુષો શ્રદ્ધા-ભક્તિપૂર્વક નિરંતર ચિન્તન કરે છે, તે બંને પ્રકારના અધિકારીજનોની મધ્યે કયો અધિકારીજન યોગવિત્તમ છે અર્થાત્ કયો અધિકારીજન અતિશયત યોગને બાજુનારા છે, અથવા કયો અધિકારીજન અતિશયત સમાધિરૂપ યોગને પ્રાપ્ત થયેલો છે ?

સમાધિરૂપ યોગને જે પુરુષો બાંધે છે અથવા પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓ યોગવિત્ કહેવાય છે. યોગવિત્ પુરુષોના મધ્યમાં જે અત્યંત શ્રેષ્ઠ હોય તેઓ યોગવિત્તમ કહેવાય છે. અર્થાત્ આ પ્રકારના યોગવિત્ બંને પ્રકારના અધિકારીજનો છે, તે પણ બંને પ્રકારના અધિકારી જનોની મધ્યે કયા અધિકારી જનો અત્યંત શ્રેષ્ઠ યોગવિત્ છે અર્થાત્ કયા અધિકારી પુરુષોનું જ્ઞાન મારે-અર્જુને અનુસરણ કરવા યોગ્ય છે ? વાતર્થ એ કે-સંશુભ પ્રદાને બાજુનારા પુરુષોનું જ્ઞાન મારે-અર્જુને અનુસરણ કરવા યોગ્ય છે કે નિર્ણય પ્રદાને બાજુનારા પુરુષોનું જ્ઞાન મારે અનુસરણ કરવા યોગ્ય છે, તે મને સમજાવો. (૧)

અવતરણિકા-સર્વેશ શ્રીકૃષ્ણ લગવાન્, સંશુભ વિદ્યામાજ અર્જુનનો અધિકાર કેખવા, અર્જુનની પ્રત્યે સંશુભ વિદ્યાનું જ વિધાન કરશે તથા યથાધિકારને અનુસારે તે વિધાનાં ન્યૂનાધિક્તાવાળા સાધનોનું પણ વિધાન કરશે એ ક્ષરણથી પ્રથમ સાકાર પ્રદાવિદ્યામા અર્જુનની રુચિ કરવામાટે સાકાર પ્રદાવિદ્યાની સ્તુતિ કરતાં “પ્રથમ સાકાર પ્રદાવિદ્યા જ શ્રેષ્ઠ છે” એ પ્રકારનો ઉત્તર કહે છે -

શ્રીમગવાનુવાચ-મર્યાદેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ।

શ્રદ્ધયા પર્યોપેતાસ્તે મે યુક્તતમા મતાઃ ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થ-શ્રીમગવાન્ કહે છે-હે અર્જુન ! જે અધિકારી પુરુષ પોતાના મનને મારેવિષે-સંશુભ પ્રદાવિષે એકાગ્ર કરી, નિત્યયુક્ત થયેલો તથા સાત્વિક શ્રદ્ધાએ કરી યુક્ત થયેલો મારૂ-સાકાર પ્રદાનું ચિન્તન કરે છે તે અધિકારી જનને હું-પરમેશ્વર શ્રદ્ધાતમ માનું છું. ૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! મારામાં-ભગવાન વાસુદેવરૂપ તથા પરમેશ્વરરૂપ સગુણ પ્રદ્ધમાં પોતાના મનને આવેશ કરીને અર્થોત્ અનન્ય શરણુતાવડે તથા નિરતિશય પ્રિયતાવડે પોતાના મનને મારામાં-સગુણ પ્રદ્ધમાં પ્રવેશ કરીને, જેમ હિંચુલના રંગી સાથે મળીને લાખ તન્મય થઇ બંધ છે તેમ પોતાના મનને હું-પરમેશ્વરમય કરીને, જે અધિકારી પુરુષો નિત્યયુક્ત થઇને અર્થોત્ નિરંતર મારા-પરમેશ્વરના ચિન્તનવિષયક ઉદ્દમવાળા થઇને તથા જે અધિકારી પુરુષો પરમશ્રદ્ધાવડે યુક્ત થઇને અર્થોત્ “આરાધેલા આ સગુણ પરમેશ્વર અવશ્ય મારો નિસ્તાર કરશે” આ પ્રકારની આસ્તિક્યબુદ્ધિરૂપ સાર્વિકશ્રદ્ધાવડે યુક્ત થઇને, સર્વ યોગેશ્વરોના પણ ઇશ્વરરૂપ, સર્વજ્ઞ તથા સમગ્ર કલ્યાણ શુભોના સ્થાનરૂપ એવા સાકાર પ્રદ્ધરૂપ મારું-પરમેશ્વરનું સર્વદા ચિંતન કરે છે, તે અધિકારી જનો જ મને-પરમેશ્વરને યુક્તવત્ત્વે કરીને અભિમત છે. અર્થોત્ તે અધિકારી પુરુષો સર્વકાળે મારામાં-પરમેશ્વરમાં આસક્ત ચિન્તવાળા હોવાથી સર્વ વિષયોથી વિમુખ થઇને મારું-પરમેશ્વરનું ચિન્તન કરતાં સંપૂર્ણ દિન-રાત્રિએને વ્યતીત કરે છે. તેથી તે સગુણ પ્રદ્ધનું ચિંતન કરનારા અધિકારી-જનો જ મને-પરમેશ્વરને યુક્તવત્ત્વે કરીને અભિપ્રેત છે અર્થોત્ હું-પરમેશ્વર અધિકારી-જનોને સર્વ યોગીજનોથી શ્રેષ્ઠ માનું છું. (૨)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન ! નિર્જુણ પ્રદ્ધને બળુનારા પુરુષોની અપેક્ષાએ કરીને સગુણ પ્રદ્ધને બળુનારા પુરુષોમાં શું અતિશયતા છે કે, જે અતિશયતાવડે સગુણ પ્રદ્ધને બળુનારા પુરુષો જ આપને યુક્તવત્ત્વે કરીને અભિમત છે ?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન તે અતિશયતાનું કથન કરતાં, પ્રથમ અતિશયતાના નિરૂપક નિર્જુણ પ્રદ્ધના વેત્તા-ઓની સ્તુતિનું બે શ્લોકોવડે કથન કરે છે:-

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचित्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ૩ ॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते स्ताः ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! વળી જે અધિકારી જન ઇન્દ્રિયોના સમૂહને નિરુદ્ધ કરી, સર્વત્ર સમબુદ્ધિવાળો થઇ તથા સર્વભૂતોના હિતમાં પ્રીતિવાળો થઇ, અનિર્દેશ્ય, અવ્યક્ત, સર્વત્ર વ્યાપક, અચિત્ય, કૂટસ્થ, અચલ, ધ્રુવ એવા નિર્જુણ પ્રદ્ધરૂપ અક્ષરનું નિરંતર ચિંતન કરે છે તે અધિકારી પુરુષો પણ મને-નિર્જુણ પ્રદ્ધને જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩-૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે અધિકારીજનો અક્ષરરૂપ મારું-નિર્જુણ પ્રદ્ધનું નિરંતર ચિંતન કરે છે, તે અધિકારી પુરુષો મને-અક્ષરરૂપે નિર્જુણ પ્રદ્ધને જ પ્રાપ્ત થાય છે. જે અક્ષરરૂપ નિર્જુણ પ્રદ્ધ બૃહદ્દારણ્યક ઉપનિષદમાં યાગવલ્ક્ય મુનિએ ગાર્ગીની પ્રત્યે પતદ્વૈતદર્શન ગાર્ગિ પ્રાજ્ઞાના અભિવર્દ્યસ્પલમનગ્વન્હસ્વમદીર્ઘ ઇત્યાદિ વચનોવડે કહેવામાં આવેલ છે.

અહીં યે તુ એમાં રહેલો જે તુ શબ્દ છે, તે તુ શબ્દ પૂર્વે કહેલા સગુણ પ્રદ્ધના ઉપાસકોથી નિર્જુણ પ્રદ્ધના ઉપાસકોમાં વિલક્ષણતાનું બોધન કરવા માટે છે. હવે અક્ષરમાં નિર્જુણ પ્રદ્ધરૂપતા સિદ્ધ કરવા માટે શ્રીભગવાન અક્ષરનાં સાત વિશેષણો કહે છે. હે અર્જુન ! નિર્વિશેષ પ્રદ્ધરૂપ અક્ષર અનિર્દેશ્ય છે અર્થોત્ તે અક્ષરપ્રદ્ધ કોઇ શબ્દવડે કથન કરવાને અશક્ય છે.

શંકા:-“હિ ભગવન્! અક્ષર બ્રહ્મ, શબ્દવડે કેમ કહેવામાં આવતો નથી?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન્ અનિર્દેશ્યપણામાં હેતુ કહે છે. અવ્યક્તમિતિ-હે અર્જુન! અક્ષર અવ્યક્ત છે, અર્થાત્ શબ્દની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તભૂત જે જાતિ-ગુણ-ક્રિયાસંબંધ એ ચાર ધર્મો છે તે ચારે ધર્મોથી રહિત અક્ષર બ્રહ્મ છે. માટે અક્ષર બ્રહ્મ કોઈ પણ શબ્દવડે કહેવામાં આવતો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે-લોકવિષે જે જે અર્થમાં જે જે શબ્દ પ્રવૃત્ત થાય છે, તે તે શબ્દ તે તે અર્થમાં જાતિને, ગુણને, ક્રિયાને અથવા સંબંધને દ્વારભૂતે કરી પ્રવૃત્ત થાય છે, જેમકે “બ્રાહ્મણ” ઇત્યાદિ શબ્દ બ્રાહ્મણત્વાદિ જાતિને લઈને જ સ્વ-સ્વ અર્થમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, અને “શુકલ” “નીલ” ઇત્યાદિ શબ્દ શુકલ-નીલાદિ ગુણોને લઈને જ સ્વ-સ્વ અર્થમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, અને “પાત્રક” “પાકક” ઇત્યાદિ શબ્દ પાકાદિરૂપ ક્રિયાને લઈને જ સ્વ-સ્વ અર્થમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. અને “પિતા પુત્ર” ઇત્યાદિ શબ્દ જન્ય-જનકભાવાદિ સંબંધને લઈને સ્વ-સ્વ અર્થમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આ પ્રકારે સર્વ શબ્દ જાતિ-ગુણાદિ નિમિત્તને લઈને જ પોતપોતાના અર્થમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. નિર્વિશેષ અક્ષર બ્રહ્મમાં જાતિ-ગુણાદિ વિશેષ ધર્મ નથી, તેથી અક્ષર બ્રહ્મમાં કોઈ પણ શબ્દની પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

અર્જુનની શંકા:-“હિ ભગવન્! અક્ષર બ્રહ્મ જાતિગુણાદિ ધર્મોથી રહિત કયા હેતુથી છે?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-સર્વત્રગં હિતિ । હે અર્જુન! જે હેતુથી અક્ષરબ્રહ્મ સર્વત્રગ છે અર્થાત્ સર્વત્ર વ્યાપક છે તથા સર્વનું કારણ છે, તે હેતુથી અક્ષરબ્રહ્મ જાતિ-ગુણાદિકોથી રહિત છે. જે પદાર્થ પરિચ્છિન્ન હોય છે તથા કાર્યરૂપ હોય છે, તે પદાર્થ જાતિ-ગુણાદિ ધર્મવાળો હોય છે. યદ્યપિ નૈયાયિકો, આકાશ-કાલ-દિશા એ ત્રણેમાં અકાર્યપણાને તથા વ્યાપકપણાને અંગીકાર કરી, ત્રણેમાં જાતિ-ગુણાદિનો અંગીકાર કરે છે, તેથી પરિચ્છિન્ન કાર્યમાં જ જાતિ-ગુણાદિ રહે છે, એ નિયમ સંભવતો નથી, તથાપિ વેદાંત-સિદ્ધાંતમાં તો આકાશાદિકોવિષે પણ કાર્યપણાને તથા પરિચ્છિન્નપણાને અંગીકાર કર્યો છે. માત્રન આકાશ: સંપૂર્ણ: અર્થાત્ આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ આકાશાદિકોની આત્મામાંથી ઉત્પત્તિ કહી છે; અને યો વૈ ભૂમા તત્સુખં, નાલ્પે હ્રમમસ્તિ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ વ્યાપક આત્માથી ભિન્ન આકાશાદિ સર્વ પ્રપંચને પરિચ્છિન્ન કહેલ છે, માટે આકાશાદિકોમાં નિયમનો ભંગ થતો નથી.

અક્ષર બ્રહ્મ સર્વત્ર વ્યાપક છે, માટે અક્ષર બ્રહ્મ અચિત્ત્ય છે, અર્થાત્ અક્ષરબ્રહ્મ જેમ શબ્દની પ્રવૃત્તિને વિષય નથી તેમ મનની પ્રવૃત્તિને પણ વિષય નથી. શબ્દની પ્રવૃત્તિની પેઠે મનની પ્રવૃત્તિ પણ પરિચ્છિન્ન વસ્તુનો જ વિષય કરે છે. અક્ષર બ્રહ્મમાં પરિચ્છિન્નપણું નથી, તેથી અક્ષર બ્રહ્મમાં મનની પ્રવૃત્તિની પણ વિષયતા સંભવતી નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-યતો વાચો નિવર્તતે અગ્રાપ્ય મનસા સહ હિતિ । અર્થાત્ મનસહિત વાણી જે અક્ષરબ્રહ્મને ન પ્રાપ્ત થઈને જે અક્ષર બ્રહ્મથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

અર્જુનની શંકા:-“હિ ભગવન્! અક્ષર બ્રહ્મ બે કદાચિત્ વાણીનો તથા મનનો વિષય ન હોય તો શ્રુતિવચન તથા વ્યાસસૂત્ર બ્રહ્મમાં વાણીની વિષયતા તથા મનની વિષયતા શાવાસ્તે કહે છે? શ્રુતિ કહે છે કે-ત્ત્વૌપનિષદ્ ઇતિ । હ્યતે ત્વચપયા ઇત્યા સૂક્ષ્મયા સૂક્ષ્મદર્શિભિઃ હિતિ । મનસૈવાવદ્રશ્યં હિતિ-અર્થાત્ હે સાહત્ય । કેવળ ઉપનિષદ્ પ્રમાણવડે જાણવા યોગ્ય જે પરબ્રહ્મ છે, તે પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ હું યાગવલ્કય તને પૂછું છું. સૂક્ષ્મદર્શી વિદ્વાન્ પુરુષોથી વિષયવાસનાથી રહિત એકાગ્ર સૂક્ષ્મ ભુદ્ધિવડે જ આત્માદેવનો સાક્ષાત્કાર કરાય છે. આત્માદેવ કેવળ

શુદ્ધ મનવડે જ ભવામાં આવે છે. વ્યાસસૂત્ર કહે છે કે-જાણ્યોનિત્વાદ-અર્થાત્-જેનીવિષે ઉપ-નિષદ્ધરૂપ શાસ્ત્ર યોગિ એટલે પ્રમાણ છે એવો પરબ્રહ્મ છે, ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સૂત્રવચનો પરબ્રહ્મમાં પણ ઉપનિષદ્ધરૂપ વાણીની વિષયતા તથા શુદ્ધ મનની વિષયતા કથન કરે છે. બ્રહ્મને અવિષય માનવામાં સર્વ અસંગત થશે.”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-હે અર્જુન ! મહાવાક્યરૂપ શબ્દપ્રમાણથી ઉત્પન્ન થયેલી જે બુદ્ધિની અંત્યવૃત્તિ છે, તે બુદ્ધિની વૃત્તિમાં અવિદ્યાકલ્પિત સંબંધવડે પરમાનંદબોધરૂપ શુદ્ધ વસ્તુ પ્રતિબિંબિત થવાથી જ કલ્પિતરૂપ અવિદ્યાની તથા અવિદ્યાના કાર્યની નિવૃત્તિ થાય છે. આ કારણથી માત્ર ઉપચારથી પરબ્રહ્મમાં વાણીની વિષયતા તથા બુદ્ધિની વિષયતા કહી છે, અર્થાત્ મહાવાક્યજન્ય શુદ્ધ બુદ્ધિની વૃત્તિ ચિદાભાસવડે યુક્ત થઈને બ્રહ્માશ્રિત તથા બ્રહ્મવિષયક અવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરે છે.

જેને શાસ્ત્રમાં વૃત્તિવ્યાપ્તિ કહે છે, તેનો અંગીકાર કરીને જ શ્રુતિ-સૂત્રવચનોએ બ્રહ્મમાં વાણીની તથા મનની વિષયતા કહી છે. જેમ દેહાદિ અનાત્મ પદાર્થોમાં કૃલવ્યાપ્તિરૂપ મુખ્ય વિષયતા છે, તેમ બ્રહ્મમાં કાંઈ મુખ્ય વિષયતા કહી નથી. આ સર્વ અભિપ્રાયે કરીને શ્રીભગવાન્ અક્ષર બ્રહ્મમાં કલ્પિત અવિદ્યાના સંબંધનું ઉપપાદન કરવા માટે કહે છે-કૃત્યં ઇતિ । જે વસ્તુ વાસ્તવિક રીતે મિથ્યાભૂત હોવા છતાં પણ સત્યરૂપે કરીને પ્રતીત થાય છે, તે વસ્તુને લોકમાં કૃત કહેવામાં આવે છે. જેમ આ લોકમાં જે સાક્ષી પુરુષ વાસ્તવિક રીતે મિથ્યાવાદી હોવા છતાં પણ સત્યવાદી પુરુષની પેઠે પ્રતીત થાય છે તે સાક્ષીને કૃત સાક્ષી કહે છે, તેમ માયા-અવિદ્યારૂપ અજ્ઞાન પણ ચોતાના કાર્યપ્રપંચસહિત વાસ્તવિક રીતે મિથ્યાભૂત હોવા છતાં પણ વિચારહીન પુરુષોને સત્યરૂપે કરીને પ્રતીત થાય છે, તેથી કાર્યપ્રપંચસહિત અજ્ઞાન પણ ‘કૃત’ કહેવાય છે. આ કાર્યપ્રપંચસહિત અજ્ઞાન નામના કૃતમાં જે વસ્તુ આધ્યાસિક સંબંધે કરીને અધિષ્ઠાનરૂપે રહે છે, તે વસ્તુનું નામ કૃતસ્થ છે, અર્થાત્ કાર્યપ્રપંચસહિત અજ્ઞાનના અધિષ્ઠાનરૂપ જે પરબ્રહ્મ છે તેનું નામ કૃતસ્થ છે. આટલા કથનવડે પૂર્વોક્ત સર્વ અનુપપત્તિઓનો પરિહાર થયો. માટે સર્વ વિકારો અવિદ્યાવડે કલ્પિત હોવાથી અવિદ્યાના અધિષ્ઠાનરૂપ સાક્ષી ચૈતન્ય નિર્વિકાર છે.

આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ કહે છે-અચલં ઇતિ । વિકાર એટલે ચલન. આ ચલનરૂપ વિકારથી જે રહિત હોય તેનું નામ અચલ છે. અચલ હોવાથી જ અક્ષર બ્રહ્મ ક્રિય છે અર્થાત્ પરિણામી ભાવથી રહિત હોવાથી નિત્ય છે. આ પ્રકારના અક્ષરશુદ્ધ પરબ્રહ્મરૂપ મારું-પરમેશ્વરનું જે અધિકારીજનો ચિંતન કરે છે, અર્થાત્ બ્રહ્મેત્તા ગુરુના મુખથી વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરીને પ્રમાણગત અસંભાવનાની નિવૃત્તિવડે તથા મનનવડે પ્રમેયગત અસંભાવનાની નિવૃત્તિ થયો પછી વિપરીત ભાવનાની નિવૃત્તિ કરવા માટે જે અધિકારી પુરુષો ધ્યાન કરે છે, અર્થાત્ અનાત્માકાર વિભતીય વૃત્તિઓનો તિરસ્કાર કરીને તેલધારાની પેઠે વિચ્છેદથી રહિત સજાતીય વૃત્તિઓના પ્રવાહરૂપ નિદિધ્યાસનભૂત ધ્યાનવડે અધિકારી પુરુષો મને નિર્શુલ બ્રહ્મનો વિષય કરે છે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! આત્માદિ ઇન્દ્રિયોનો પોત-પોતાના શબ્દાદિ વિષયોની સાથે સંબંધ છતાં વિભતીય વૃત્તિઓનો તિરસ્કાર કેવી રીતે થશે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-સત્તિયમ્યેદ્રિયવાનં ઇતિ-હે અર્જુન ! અધિકારી જનો પોતાની આત્માદિ ઇન્દ્રિયોના સમૂહને પોતપોતાના શબ્દાદિ વિષયોથી નિવૃત્ત કરીને મારું-નિર્શુલ બ્રહ્મનું ધ્યાન કરે છે. એટલા કથનવડે શ્રીભગવાને શમદમાદિ ષટ્સંપત્તિનું કથન કર્યું.

અર્જુનની શંકા:—“હિ ભગવન્ ! વિષયલોગની વાસના વિદ્યમાન હોતાં શબ્દાદિ વિષયોથી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની નિવૃત્તિ કેવી રીતે સંભવશે ?”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:—સર્વત્ર સમગ્રદય: કૃતિ-હે અર્જુન ! જેમની બુદ્ધિ સર્વ વિષયોમાં સમ છે એટલે કે તુલ્ય છે, અર્થાત્ જેમની બુદ્ધિ હર્ષ-વિષાદથી રહિત તેમ જ રાગ-દ્રેષથી રહિત છે, તેઓ સર્વત્ર સમબુદ્ધિ ઠહેવાય છે. તાર્પય એ છે કે-સમ્યક્ જ્ઞાનવડે જે પુરુષોનું હર્ષ-વિષાદાદિકોના કારણરૂપ અજ્ઞાન નિવૃત્ત થઈ ગયું છે તથા વિષયોમાં દોષદર્શનના અભ્યાસવડે જે પુરુષોની સર્વ વિષયોની ઇચ્છા નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે, એવા તત્ત્વવેત્તા પુરુષો સર્વત્ર સમબુદ્ધિ ઠહેવાય છે.

એવા સર્વત્ર સમબુદ્ધિવાળા થયેલા જે અધિકારી પુરુષો માર્ગ-નિર્ણય પ્રદાનું ચિન્તન કરે છે, એમ કહીને શ્રીભગવાને વશીકાર નામે વેરાચ્ચનું કથન કર્યું. આ કારણથી જ સર્વત્ર આત્મદૃષ્ટિવડે હિંસાના કારણરૂપ દ્રેષથી રહિત હોવાથી અધિકારી પુરુષો સર્વ ભૂતોના હિતમાં પ્રીતિવાળા છે, અર્થાત્ જન્ય સર્વભૂતેભ્યો મત્તઃ સ્વાદ્યા એ મંત્રવડે સર્વ ભૂત પ્રાણીઓની પ્રત્યે અભયરૂપ દક્ષિણા આપેલી છે, એવા પરમહંસ સંન્યાસીઓ છે. કારણ સંન્યાસીઓએ સર્વ ભૂત પ્રાણીઓને અભયદાન આપ્યું, એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહિલી છે: જન્ય સર્વભૂતેભ્યો દત્ત્વા સંન્યાસમાચરેત્-અર્થાત્-અધિકારી પુરુષે શરીરવડે તથા મનવડે સર્વ સ્થાવર જંગમરૂપ પ્રાણીઓને અભયદાન દઈને સંન્યાસ આશ્રમને ગ્રહણ કરવો. આ પ્રકારનાં સર્વ સાધનોવડે સંપન્ન થયેલા સર્વથી વિરક્ત અધિકારીજનો પોતે પ્રદ્ધરૂપ હોવા છતાં પણ સર્વ સાધનોના ફળભૂત તથા સંશયથી રહિત એવા આત્મસાક્ષાત્કારવડે મને-અક્ષર પ્રદ્ધરૂપને જ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષો તત્ત્વસાક્ષાત્કારની પૂર્વે પણ હું-નિર્ણય પ્રદ્ધરૂપ થતાં જ તત્ત્વસાક્ષાત્કારવડે અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થતાં હરૂપ-નિર્ણય પ્રદ્ધરૂપ થઈને જ રહે છે. શ્રુતિ કહે છે કે-મઘૈવ સન્ મજ્ઞાપ્યેતિ, મજ્ઞાવિદ્મઘૈવ ભવતિ અર્થાત્-અધિકારીજન પ્રદ્ધરૂપ થઈને જ પ્રદ્ધને પ્રાપ્ત થાય છે, અને “હું પ્રદ્ધરૂપ છું” એ પ્રકારે પોતાના આત્મારૂપે કરીને પ્રદ્ધને જાણનારો પુરુષ પ્રદ્ધરૂપ જ થાય છે. જ્ઞાનવાન પુરુષ પ્રદ્ધરૂપ જ છે: એ વાત જ્ઞાનો જ્ઞાતૈવ મે મતં એ વચનવડે શ્રીભગવાને પોતે જ ગીતાશાસ્ત્રમાં કહી છે. (૩-૪)

અવતરણિકા:—હવે, નિર્ણય પ્રદ્ધનું ચિંતન કરનારા અધિકારી જનો કરતાં પૂર્વે ઠહેલા સચુલ પ્રદ્ધનું ચિંતન કરનારા અધિકારીજનોની અતિશયતા દર્શાવતાં શ્રીભગવાન અર્જુનની પ્રત્યે કહે છે:—

ક્રેશોઽધિકતરસ્તેપામવ્યક્તાસક્તચેતસામ્ ।

અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃસ્વં દેહવદ્ધિરવાપ્યતે ॥ ૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—જેનું ચિત્ત નિર્ણય પ્રદ્ધમાં આસક્ત હોય છે તે પુરુષને અતિ અધિક કલેશ હોય છે; કારણ દેહાભિમાની પુરુષથી નિર્ણય પ્રદ્ધ અત્યંત દુઃખે પડી પ્રાપ્ત થાય છે. ૫

ટીકા:—હે અર્જુન ! સચુલ પ્રદ્ધનું ચિન્તન કરનારા જે અધિકારી પુરુષો પૂર્વે કદા હતા, તે અધિકારીજનોને પણ, સર્વ વિષયોથી પોતાના મનને નિવૃત્ત કરી, સચુલ પ્રદ્ધમાં મનને બેધવાવિષે, નિરંતર પરમેશ્વરની પ્રસન્નતાને અર્થે નિષ્કામકર્મપરાયણ થવાવિષે તથા પરમ સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાવડે યુક્ત થવાવિષે, જ કે અધિક કલેશ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ સચુલ પ્રદ્ધનું ચિન્તન કરનારા પુરુષોને અધિકતર કલેશ પ્રાપ્ત થતો નથી; અર્થાત્ અત્યંત અધિક કલેશ પ્રાપ્ત થતો નથી. જેમનાં ચિત્ત નિર્ણય પ્રદ્ધના ચિત્તને પરાયણ છે એવા જે પૂર્વોક્ત શ્રવ-

જાદિ સાધનોવાળા અધિકારી જનો છે, તે નિર્જુલ્ય બ્રહ્મના ચિન્તનપરાયણ અધિકારી જનોને તો અધિકતર કલેશ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ અતિશય અધિક આયાસરૂપ કલેશ પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે, આ પૂર્વોક્ત અર્થમાં શ્રીભગવાન્ હેતુ કહે છે: અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃસમ્મિતી ॥ અર્થાત્-દેહવિષે ‘અહં મમ’ અભિમાનવાળા પુરુષો અવ્યક્તરૂપ ગતિને બહુ દુઃખે કરીને પામે છે. સુસુષુજનો તત્ત્વજ્ઞાનવડે જેને પ્રાપ્ત થાય, એવો જે ગંતવ્ય કૃણરૂપ નિર્જુલ્ય બ્રહ્મ છે, તેનું નામ ગતિ છે. શ્રુતિ કહે છે કે-તા કાઠા તા પરા ગતિઃ અર્થાત્-નિર્જુલ્ય બ્રહ્મ જ સર્વના અવધિરૂપ છે તથા પરાગતિરૂપ છે. નિર્જુલ્ય બ્રહ્મ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષય નથી, તેથી નિર્જુલ્ય બ્રહ્મરૂપ ગતિને અવ્યક્ત કહી છે, અર્થાત્ દેહાભિમાની પુરુષો અક્ષર બ્રહ્મરૂપ ગતિને બહુ દુઃખવડે પામે છે. તેમાં પ્રથમ વિવેક-વૈરાગ્ય-શમદમાદિ ષડ્ સંપત્તિ-સુસુષુવા એ ચાર સાધનોવડે સંપન્ન થવું, ત્યાર પછી વિધિપૂર્વક સર્વ કર્મોના સંન્યાસવડે ઔનિય બ્રહ્મનિષ્ઠ શુરુની સમીપ જવું, ત્યારપછી બ્રહ્મવેત્તા શુરુના મુખથી વેદાંતવાક્યોનું શ્રવણ કરવું, ત્યાર પછી તે તે વાક્યના વિચારવડે બ્રમ્હની નિવૃત્તિ કરવી, ઇત્યાદિ સાધનો કરવામાં દેહાભિમાની પુરુષોને મહાન્ પ્રયાસની પ્રાપ્તિ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે. આ અભિપ્રાયે કરીને શ્રીભગવાને ક્ષેત્રોપેક્ષાસ્તેષામ્ એ વચન કહ્યું છે. યદપિ સશુલ્ય બ્રહ્મને બાલુનારા પુરુષોને તથા નિર્જુલ્ય બ્રહ્મને બાલુનારા પુરુષોને એક જ મોક્ષરૂપ કૃણની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી નિર્જુલ્ય બ્રહ્મવેત્તા પુરુષો કરતાં સશુલ્ય બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠતા કહેવી સંભવતી નથી, તથાપિ એક જ કૃણને જે પુરુષો દુષ્કર ઉપાયે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પુરુષોની અપેક્ષાએ કરી, તે જ કૃણને જે પુરુષો સુગમ ઉપાયવડે પ્રાપ્ત થાય છે તે પુરુષો શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે, એ ભગવાનનો અભિપ્રાય છે.

યદપિ પૂર્વે નવમા અધ્યાયના ણીજા શ્લોકમાં સ્વલ્પે કર્તુમશ્વર્ગ એ વચનવડે શ્રીભગવાને અધિકારી પુરુષોને સુખે કરીને બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કહી હતી અને અહીં અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃસમ્મિતી એ વચનવડે બહુ દુઃખવડે નિર્જુલ્ય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કહી છે, તેથી પૂર્વ-ઉત્તર વચનનો પરસ્પર વિરોધ પ્રતીત થાય છે, તથાપિ શ્રીભગવાનનો એ અભિપ્રાય છે કે, વિવેકાદિ સર્વ સાધનોવડે સંપન્ન જે નિષ્કામ અધિકારી જનો છે, તે અધિકારી જનોને તો સુખે કરીને જ નિર્જુલ્ય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે; અને જે પુરુષોનું દેહાદિકામાં ‘અહંમમ’ અભિમાન છે એવા સકામ પુરુષોને બહુ દુઃખે કરીને નિર્જુલ્ય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ અભિપ્રાયે કરીને શ્રીભગવાને અહીં દેહવદ્ધિઃ એ વચનવડે દેહાભિમાની પુરુષ જ કહેલા છે. એવા દેહાભિમાની પુરુષોને સશુલ્ય બ્રહ્મનું ચિન્તન જ સુગમ છે, તેથી પૂર્વ-ઉત્તર વચનોનો વિરોધ આવતો નથી. (૫)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-‘હિ ભગવન્ ! સશુલ્યબ્રહ્મવેત્તા પુરુષોને તથા નિર્જુલ્ય-બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોને જે કદાચિત્ એક જ કૃણની પ્રાપ્તિ થતી હોય, તો કલેશની અલ્પતાવડે સશુલ્યબ્રહ્મવેત્તા પુરુષોમાં ઉત્કૃષ્ટતા થાય અને કલેશની અધિકતાવડે નિર્જુલ્યબ્રહ્મવેત્તા પુરુષોમાં નિકૃષ્ટતા થાય; પરંતુ જન્મેને એક કૃણની પ્રાપ્તિ થતી નથી, કિન્તુ તે જન્મેને ભિન્ન ભિન્ન કૃણની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમાં નિર્જુલ્યબ્રહ્મવેત્તા પુરુષોને, અવિદ્યાની તથા તેના કાર્યપ્રપંચની નિવૃત્તિ-પૂર્વક, નિર્દોષ-પરમાર્થ બ્રહ્મરૂપતાની પ્રાપ્તિરૂપ કૃણ પ્રાપ્ત થાય છે; અને સશુલ્યબ્રહ્મ-વેત્તા પુરુષોને અધિજ્ઞાનરૂપ નિર્જુલ્ય બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી, તેથી તેમની અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થતી નથી. કિન્તુ સશુલ્યબ્રહ્મવેત્તા પુરુષો હિરણ્યગર્ભરૂપ કાર્યબ્રહ્મના લોકમાં જઈને યાં ઐશ્વર્યવિશેષરૂપ કૃણને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી નિર્જુલ્યબ્રહ્મવેત્તા પુરુષોને, મોક્ષરૂપ અધિક કૃણની પ્રાપ્તિ માટે જે આયાસની અધિકતા છે, તે આયાસની અધિકતા નિર્જુલ્ય-

બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોમાં ન્યૂનતાની પ્રાપ્તિ કરતી નથી. અલ્પ કૃણ માટે આયાસની અધિકતા જ ન્યૂનતાની પ્રાપ્તિ કરે છે.”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન-હે અર્જુન ! સશુલ્ય બ્રહ્મની ઉપાસનાવડે જેમના સર્વ પ્રતિબંધ નિવૃત્ત થઈ ગયા છે, એવા જે સશુલ્ય બ્રહ્મા ઉપાસકો છે, તે ઉપાસક પુરુષોને બ્રહ્મલોકમાં કેવળ ઐશ્વર્યવિશેષની પ્રાપ્તિરૂપ કૃણ જ પ્રાપ્ત થતું નથી, કિન્તુ તે ઉપાસક પુરુષોને બ્રહ્મલોકમાં શુરતા ઉપદેશવિના જ તથા શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસનાદિકોની આવૃત્તિ-રૂપ કલેશવિના જ, ઈશ્વરની પ્રસન્નતાવડે સહકૃત તથા પોતાની મેળે જ સ્ફુરણ પામેલા એવા વેદાંતવાક્યોવડે તત્ત્વજ્ઞાનની પલ્લ ઉત્પત્તિ થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનવડે કાર્યસહિત અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થતાં બ્રહ્મલોકવિષે જ ઐશ્વર્યલોગના અંતવિષે ઉપાસક પુરુષોને નિર્ગુણબ્રહ્મવિદ્યાના કૃણરૂપ પરમ કૈવલ્ય સુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે-સ एतस्माज्जीवयनात्परात्परં પુરીતયં પુરુષમીક્ષતે અર્થાત્-જેને હિરણ્યગર્ભનું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયું છે એવો ઉપાસક પુરુષ, બ્રહ્મ-લોકના ઐશ્વર્યલોગના અંતમાં, સર્વ જીવોના સમષ્ટિરૂપ તથા શ્રેષ્ઠ એવા હિરણ્યગર્ભ કરતાં પણ પર એટલે વિલક્ષણ તથા શ્રેષ્ઠ તથા હૃદયરૂપ શુદ્ધમાં રહેલો તથા સર્વત્ર પરિપૂર્ણ એવો જે પ્રત્યક્-અભિજ્ઞ દ્વિતીય પરમાત્માદેવ છે, તે પરમાત્માદેવનો સાક્ષાત્કાર કરે છે અર્થાત્ તે બ્રહ્મલોકવિષે શુરતા ઉપદેશવિના પોતાની મેળે જ સ્ફુરણ પામેલું જે વેદાંતવાક્ય-રૂપ પ્રમાણ છે, તે પ્રમાણવડે ઉપાસક પુરુષ પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. આ સાક્ષાત્કાર-વડે ઉપાસક પુરુષ બ્રહ્મલોકમાં કૈવલ્ય સુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારે પૂર્વાંકત કલેશ-વિના જ સશુલ્યબ્રહ્મવેત્તા પુરુષોને ઈશ્વરના પ્રસાદથી નિર્ગુણબ્રહ્મવિદ્યાનું ચોક્ષરૂપ કૃણ પ્રાપ્ત થાય છે-આ સર્વ અર્થ શ્રીભગવાન જે શ્લોકોવડે કહે છે:-

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ॥ ૬ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात्પાર્થ મર્યાવેશિતચેતસામ્ ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પાર્થ ! વળી જે પુરુષો સર્વ કર્મોને મારામાં-સશુલ્ય બ્રહ્મમાં અર્પણ કરી, મારા વિષે પરાયણ થઈ તથા અનન્ય સમાધિરૂપ યોગે કરી મારું-પરમેશ્વરનું જ ચિંતન કરતો છતો મારી ઉપાસના કરે છે તે મારામાં-પરમેશ્વરમાં આવેશિત ચિત્તવાળા પુરુષોને, હું-પરમેશ્વર મૃત્યુસુક્ત સંસારસમુદ્રથી શીઘ્ર ઉદ્ધાર કરું છું. ૬-૭

ટીકા:-અહીં જે તુ માં રહેલો જે તુ શબ્દ છે, તે તુ શબ્દ પૂર્વાંકત અર્જુનની શંકાને નિવૃત્ત કરવા માટે છે. હે અર્જુન ! અધિકારી જનો મારામાં-સશુલ્ય પરમેશ્વરમાં નિત્ય-નૈમિ-ત્તિક-સ્વાભાવિક ઇત્યાદિ સર્વ કર્મોને અર્પણ કરીને મત્પર થયેલા છે. અર્થાત્ જેમને હું-ભગવાન વાસુદેવ જ પર એટલે પ્રકૃષ્ટ પ્રીતિનો વિષય છું તેઓ મત્પર કહેવાય છે, અથવા હું-પરમેશ્વર જ જેમને પર એટલે સર્વ કર્મોવડે પ્રાપ્ય છું, તેઓ મત્પર કહેવાય છે અથવા હું-પરમેશ્વર જ જેમને પર એટલે ધ્યાનનો વિષય છું તેઓ મત્પર કહેવાય છે, અથવા હું-વિશ્વરૂપ પરમાત્મા જ જેમને પર એટલે પોતા સિવાયનો અન્ય જ્ઞાતૃ-દ્રષ્ટૃ પઢાર્થ છું તેઓ મત્પર કહેવાય છે અર્થાત્ પોતા સિવાયની અન્ય વસ્તુમાં સર્વત્ર મને-પરમેશ્વરને કેળનાશ પુરુષો મત્પર કહેવાય છે, એવા મત્પર થયેલા અધિકારી પુરુષો અનન્ય યોગવડે

મારું-પરમેશ્વરનું ચિંતન કરે છે. હું-ભગવાન્ વાસુદેવ સિવાય અન્ય આલંબન જેનામાં વિદ્યમાન નથી તેનું નામ અનન્ય છે. એવા અનન્ય સમાધિરૂપ યોગને શાસ્ત્રમાં એકાંત ભક્તિયોગ કહેવામાં આવેલ છે. આ અનન્ય યોગવડે મારું-પરમેશ્વરનું ચિંતન કરનારા અર્થાત્ સર્વ સૌંદર્યના સારના નિધાનરૂપ, આનંદધનરૂપ વિગ્રહવાળો તથા બે ભુજાઓવડે યુક્ત અથવા આર ભુજાઓવડે યુક્ત સર્વજનોના મનને મોહ પમાડનારી મુરલીને અતિ મનોહર સહ સ્વરોવડે વગાડનારો તથા શંખ-ચક્ર-ગદા-પદ્મ એ ચારેને હસ્તોમાં ધારણ કરનારો એવો જે હું-ભગવાન્ વાસુદેવ છું તે મારું-ભગવાન્ વાસુદેવનું ચિંતન કરનારા, અથવા નરસિંહ-રાધવ-વામન ઇત્યાદિરૂપ મારું-પરમેશ્વરનું ચિંતન કરનારા અથવા પૂર્વે દર્શાવેલા વિશ્વરૂપ મારું-પરમેશ્વરનું ચિંતન કરનારા જે અધિકારીજનો મારી-પરમેશ્વરની ઉપાસના કરે છે અર્થાત્ વ્યવધાનથી રહિત સર્ગાતીય ચિત્તવૃત્તિઓના પ્રવાહને મારો-પરમેશ્વરનો વિષય અધિકારી પુરુષો કરે છે, અથવા ક્ષણે એ શબ્દનો આ પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવો; જે અધિકારીજનો મારા-પરમેશ્વરના સમીપવર્તીપણાવડે રહે છે, તેઓ મારામાં-પરમેશ્વરમાં આવેશિત ચિત્તવાળા પુરુષો છે, અર્થાત્ પૂર્વોક્ત મારામાં-સગુણ બ્રહ્માં જેમણે ચિત્તને આવેશિત કર્યું છે એટલે કે એકાગ્રતાવડે પ્રવેશિત થયું છે તેઓ મર્યાદેશિતચેતસ કહેવાય છે. એવા સગુણ બ્રહ્માના ચિંતનવિષે પરાયણ પુરુષોનો હું-ભગવાન્ વાસુદેવ મૃત્યુરૂપ સંસારસાગરમાંથી સમુદ્ધર્તા થાઉં છું. મૃત્યુવડે યુક્ત જે મિથ્યા અજ્ઞાન તથા તે અજ્ઞાનના કાર્યભૂત આ સંસાર જ પ્રસિદ્ધ સાગરની પેઠે દુસ્તર હોવાથી સાગરરૂપ છે. એવા મૃત્યુરૂપ સંસારસાગરમાંથી હું-પરમેશ્વર ઉપાસક પુરુષોનો સમુદ્ધર્તા થાઉં છું અર્થાત્ ઉપાસક પુરુષોને હું-પરમેશ્વર જ્ઞાનરૂપ આશ્રયની પ્રાપ્તિ કરીને, વિના આયાસે તથા થોડા જ કાળમાં, સર્વ પ્રપંચના બાધના અવધિભૂત શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ ઊર્ધ્વસ્થાનમાં ધારણ કરનારો થાઉં છું.

અહીં દે વર્ણ એવું જે અર્જુનનું સંબોધન ભગવાને કર્યું છે, તે “ તું અર્જુન મારા પિતાની ભગિનીના પુત્ર છે તથા મારો અનન્ય ભક્ત છે, તેથી આ મૃત્યુયુક્ત સંસારસાગરમાંથી તારો-અર્જુનનો પણ હું-પરમેશ્વર અવશ્ય ઉદ્ધાર કરીશ, તું ભય રાખ નહિ.” એ પ્રકારનું આશ્વાસન આપવા વાસ્તે કર્યું છે. (૬-૭)

અવતરણિકા:—અહીં સૂધી સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાની સ્તુતિ કરી. હવે સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાનું વિધાન કરે છે.

મય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ બુદ્ધિં નિવેશય ।

નિવસિષ્યસિ મય્યેવ અત ऊર્ध्वં ન સંશયઃ ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! તું તારા મનને મારામાં-સગુણ બ્રહ્માં જ સ્થિત કર તથા તારી બુદ્ધિને પણ મારામાં-સગુણ બ્રહ્માં જ સ્થિત કર. આમ કરવાથી આ દેહનો પાત થવા પછી તું મારામાં-શુદ્ધ બ્રહ્માં જ અભેદરૂપે કરી નિવાસ કરશે. આ વિષે તારે કોઈ પણ રીતનો સંશય કરવો નહિ. ૮

ટીકા:—હે અર્જુન ! તું પોતાના સંકલ્પવિકલ્પરૂપ મનને મારામાં-સગુણ બ્રહ્માં જ સ્થિત કર, અર્થાત્ મનની સર્વ વૃત્તિઓને સગુણ પરમેશ્વરનો વિષય કર; પણ મારાથી-પરમેશ્વરથી ભિન્ન બીજા શબ્દાદિ વિષયોને મનની વૃત્તિઓના વિષયરૂપ કર નહિ. પોતાની નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિને પણ મારામાં-સગુણ બ્રહ્માં જ સ્થિત કર, અર્થાત્ બુદ્ધિની સર્વ વૃત્તિ-

એને મારો-સગુણ પ્રદાનો વિષય કર. તાર્પય એ છે કે, બીજા સર્વ વિષયોનો પરિત્યાગ કરીને તું સર્વ કાળે મારું સગુણ પ્રદાનું જ ચિંતન કર.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! એ પ્રકારે આપ સગુણ પ્રદાનું ચિંતન કરવાથી મને શું ફળ પ્રાપ્ત થશે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—નિવસિષ્ણસિ હતિ । હે અર્જુન ! એ પ્રકારે ન્યારે તું નિરંતર મારું-સગુણ પ્રદાનું ચિંતન કરીશ, ત્યારે “હું પ્રદક્ષત્પ છું,” એ પ્રકારના આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈને, તું આ દેહના પાતળી પછી મારે વિષે-નિર્ગુણ શુદ્ધ પ્રદાવિષે જ અભેદરૂપે કરીને નિવાસ કરીશ. આ પ્રકારના સગુણ પ્રદાની ઉપાસનાના મોક્ષરૂપ ફળમાં તારે કિંચિત્ માત્ર પણ સંશય કરવો નહિ અર્થાત્ સગુણ પ્રદાના ઉપાસકને મોક્ષરૂપ ફળની પ્રાપ્તિમાં તારે કિંચિત્ માત્ર પણ પ્રતિબંધકની શંકા કરવી નહિ. અહીં યદ્યપિ એ જ્ઞેય વચનમાં એવા જ્ઞેય એ પ્રકારની સંધિ કરવી ભેદથી હતી, તથાપિ શ્રીભગવાને જે અહીં સંધિ નથી કરી, તે શ્લોકને પૂર્ણ કરવા માટે કરી નથી. (૮)

અવતરણિકા:—પૂર્વ શ્લોકમાં સગુણ પ્રદાના ધ્યાનનો પ્રકાર કહ્યો; હવે સગુણ પ્રદાનું ધ્યાન કરવામાં પણ અશક્ત જે અધિકારી જનો છે, તે અધિકારી જનોએ અશક્તિની તારતમ્યતાવડે પ્રથમ તો પ્રતિમાદિ બાહ્ય વસ્તુઓમાં ભગવાનના ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવો અર્થાત્ પ્રતિમાદિકોવિષે ભગવત્પુદ્ધિ કરવી. પ્રતિમાદિકોનું ધ્યાન કરવામાં પણ જે પુરુષો અશક્ત છે, તે અધિકારી જનોએ શ્રવણ-કીર્તનાદિરૂપ ભગવાનના ધર્મોનું અનુદાન કરવું અને ભગવાનના ધર્મોનું અનુદાન કરવામાં પણ જે પુરુષો અશક્ત છે, તે અધિકારી જનોએ તો સર્વ ધર્મોનાં ફળનો પરિત્યાગ કરવો અર્થાત્ ફળની ઇચ્છાથી રહિત થઈને ધર્મો કરવાં આ પ્રકારનાં ત્રણ સાધનોનું ત્રણ શ્લોકોવડે શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:—

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે ધનંજય ! જે તું મારામાં-સગુણ પ્રદાનમાં પોતાના ચિત્તને સ્થિર રીતે સ્થાપન કરવા અસમર્થ હોય તો અભ્યાસના યોગે કરી મને-પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થવાના અર્થની ઇચ્છા કર. ૯

ટીકા:—અહીં શ્લોકના આદિમાં સ્લેષો જે જય શબ્દ છે, તે જય શબ્દ પૂર્વોક્ત પક્ષની અપેક્ષાએ કરીને બીજા પક્ષના આરંભનો બોધક છે. હે ધનંજય ! ન્યારે તું મારામાં-સગુણ પ્રદાનમાં જેવી રીતે ચિત્ત સ્થિર થાય તેમ પોતાના ચિત્તને સ્થાપન કરવામાં અશક્ત હોય, ત્યારે તું અભ્યાસયોગવડે મને-પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થવા માટે ઇચ્છા કર, અર્થાત્ પ્રયત્ન કર. સુવર્ણાદિ ધાતુમય અથવા પાષાણમય જે વિષ્ણુ-શિવાદિકોની પ્રતિમાઓ છે, તે બાહ્ય પ્રતિમાદિના આલંબનમાં સર્વ બાહ્યોએથી નિવૃત્ત કરેલા ચિત્તનું જે પુનઃ પુનઃ સ્થાપન છે તેનું નામ અભ્યાસ છે. આ અભ્યાસપૂર્વક જે સમાધિરૂપ યોગ છે તેનું નામ અભ્યાસયોગ છે. એવા અભ્યાસ-યોગે કરીને મને-પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થવા માટે તું પ્રયત્ન કર.

અહીં શ્રીભગવાને જે ધનંજય એ સંજોધન કહીને એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, યુધિષ્ઠિર-રાજાના રાજસૂય યજ્ઞ માટે ઘણા શત્રુઓને જિતી કરીને તું ધન લઈ આવેલો છે, તેથી તારું ‘ધનંજય’ એ નામ થયું છે; એવા ધનંજય નામવાળા તારે-અર્જુને એક મનરૂપ શત્રુને જિતીને વસ્ત્રજ્ઞાનરૂપ ધનને હરણ કરવું, એ વાત તારામાં કાંઈ આશ્ચર્યરૂપ નથી. (૯)

અભ્યાસેડ્યસમર્થોઽસિ મત્કર્મપરમો ભવ ।

મદર્થમેપિ કર્માણિ કુર્વન્સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! પૂર્વોક્ત અભ્યાસમાં પણ જો તું અસમર્થ હોય તો તું ભગવત્કર્મ-પરાયણ થા. મારે-પરમેશ્વરને અર્થે કર્મોને કરવા છતાં પણ, તું પ્રહલાવને પ્રાપ્ત થશે. ૧૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલો જે અભ્યાસ છે, તે અભ્યાસ કરવામાં પણ જ્યારે તું અસમર્થ હોય ત્યારે તું મત્કર્મપરમ થા. મારી-પરમેશ્વરની પ્રસન્નતાને અર્થે જે કર્મો છે, તે કર્મો મત્કર્મ કહેવાય છે. ભગવાનની પ્રસન્નતા માટે ભજનરૂપ કર્મો શાસ્ત્રમાં નવ પ્રકારનાં કહ્યાં છે:- (ધ્વજ્ય કીર્તનં તિળ્લોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ । અર્ચનં વંદનં દાસ્યં સહ્યમાત્મનિવેદનમ્ ॥ અર્થાત્-સર્વત્રોપાપક વિષ્ણુ ભગવાનનાં રામ-કૃષ્ણાદિ નામોનું શ્રવણ કરવું (૧), વિષ્ણુનાં તે નામોનું પોતાના મુખવટે ઠંથન કરવું (૨), પોતાના મનવટે તે વિષ્ણુનું સર્વદા રમરણ કરવું (૩), તે વિષ્ણુના પાદોનું સેવન કરવું (૪), ચંદન-અક્ષત-પુષ્પ-મૂપ-દ્રીપ ઇત્યાદિ પદાર્થોવટે તે વિષ્ણુનું અર્ચન કરવું (૫), શરીર-મન-વાણીવટે તે વિષ્ણુની પ્રત્યે નમસ્કારરૂપ વંદન કરવું (૬), તે વિષ્ણુનો દાસભાવ કરવો (૭), તે વિષ્ણુનો સખાભાવ કરવો (૮) તથા તે વિષ્ણુને પોતાના શરીરરૂપ આત્માનું અર્પણ કરવું (૯). યદપિ સર્વત્રોપાપક વિષ્ણુના સાક્ષાત્ પાદોનું સેવન તથા અર્ચન સંભવતું નથી, તથાપિ-દ્વે રૂપે વાસુદેવસ્ય ચલં ચાષ્ઠમેવ ચ । ચંદં સંન્યાસિનો રૂપમચલં પ્રતિમા-દિક્ષમ્ ॥ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રના વચનમાં વિષ્ણુનાં જે રૂપો કહેલાં છે. તેમાં સંન્યાસી એ વિષ્ણુનું ચલ-રૂપ છે અને સુવર્ણાદિ ધાતુમય તથા પાષાણમય પ્રતિમાદિ વિષ્ણુનું અચલરૂપ છે.) સંન્યાસીના અથવા વિષ્ણુની પ્રતિમાના પાદોનું સેવન તથા અર્ચન સંભવતું નથી. આ શ્રવણાદિ નવ પ્રકારના ભજનને શાસ્ત્રમાં ભાગવત ધર્મ કહ્યો છે. આ ભાગવત ધર્મનાં મત્કર્મો કરવામાં તું તત્પર થા. આ પ્રકારે મારી-પરમેશ્વરની પ્રસન્નતાવારતે શ્રવણકીર્તનાદિ ભાગવત કર્મોને કરતાં કરતાં, તું અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તથા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા નિર્જીવ પ્રહલાવની પ્રાપ્તિરૂપ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈશ. (૧૦)

અર્થેતદપ્યશક્તોઽસિ કર્તુ મધોગમાશ્રિતઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગં તતઃ કુરુ યતાત્મવાન્ ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-જો તું પૂર્વોક્ત ભગવત્સંગથી કર્મ કરવાને પણ અશક્ત હોય તો મારા-પરમેશ્વરના યોગને આશ્રય કરતો તથા યતાત્મવાન્ થયેલો એવો તું સર્વ કર્મના ક્ષણે ત્યાગ કર. ૧૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! બાહ્ય વિષયોમાં પ્રીતિમાન એવું જે ચિત્ત છે, એવા બહિર્બુધ ચિત્તવાળો હોવાથી જ્યારે તું પૂર્વ શ્લોકોકત શ્રવણકીર્તનાદિ ભાગવત ધર્મોને પણ સંપાદન કરવામાં અસમર્થ હોય, ત્યારે તું મધોગને આશ્રિત થઈને અર્થાત્ એક મારી-પરમેશ્વરની શરણુતાનો આશ્રય કરીને અથવા મારામાં-પરમેશ્વરમાં સર્વ કર્મોના અર્પણરૂપ મધોગને આશ્રય કરીને તથા યતાત્મવાન્ થઈને તું-અર્જુન પૂર્વોક્ત શ્રૌત-સ્માર્ત્તરૂપ સર્વ કર્મોનાં ક્ષણે ત્યાગ કર અર્થાત્ કર્મોનાં ક્ષણની ઇચ્છાને તું પરિત્યાગ કર. જેણે શબ્દાદિ સર્વ વિષયોથી શ્રીનાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોને નિવૃત્ત કરી છે, તેનું નામ યત છે અને વિવેકીનું નામ આત્મવાન્ છે. જે યત હોય તેજ આત્મવાન્ હોય છે તથા તેનું નામ યતાત્મવાન્ છે અર્થાત્ શ્રીનાદિ સર્વ

ધર્મ્યોના નિરોધવાળા વિવેકી પુરુષનું નામ યતાત્મવાન્ છે. આવો યતાત્મવાન્ થયેલો તું અર્જુન પૂર્વોક્ત શ્રીતત્ત્વાર્તરૂપ સર્વ કર્મોનાં ફળો ત્યાગ કર અર્થાત્ કર્મોની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કર. (૧૧)

અવતરણિકા:-પૂર્વે સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના, અભ્યાસયોગ, ભાગવત ધર્મ, કર્મોનાં ફળો ત્યાગ, એ ચાર સાધનોનાં અધિકારીના લેહથી વિધાન કર્યાં. તે ચાર સાધનોની મધ્યે અંતમાં વિધાન કરેલું જે કર્મોના ફળના ત્યાગરૂપ સાધન છે, તે ત્યાગરૂપ સાધનમાં જ પૂર્વોક્ત સાધનોના વિધાનનું પર્યવસાન છે. આ કારણથી શ્રીભગવાન્, તે કર્મોના ફલત્યાગરૂપ સાધનમાં અધિકારી જનોની પ્રવૃત્તિ કરવા માટે, સર્વ કર્મોના ફળના ત્યાગરૂપ સાધનની સ્તુતિ કરે છે:-

શ્રેયો હિ જ્ઞાનમભ્યાસાજ્ઞાનાદ્ધ્યાનં વિશિષ્યતે ।

ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગસ્ત્યાગાચ્છાંતિરનંતરમ્ ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-અભ્યાસથી જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાનથી ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે તથા ધ્યાનથી કર્મના ફળો ત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે; જે ત્યાગ થવા પછી મોક્ષરૂપ શાંતિ થાય છે. ૧૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે કરેલો જે શ્રવણનો અભ્યાસ છે તે અભ્યાસ કરતાં જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે, અર્થાત્ શ્રવણવડે તથા મનનવડે ઉત્પન્ન થયેલું જે આત્મવિષયક નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન છે, જે જ્ઞાનને શ્રવણજ્ઞાન તથા મનનજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે તથા જે જ્ઞાન પ્રમાણુગત અસંભાવનાનું તથા પ્રમેયગત અસંભાવનાનું નિવર્તક છે, તે જ્ઞાન અભ્યાસ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. શ્રવણ-મનનજન્ય જ્ઞાનથી નિદિધ્યાસનરૂપ ધ્યાન અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે નિદિધ્યાસનરૂપ ધ્યાન વ્યવધાનથી રહિત હોવાથી આત્મસાક્ષાત્કારનો હેતુ છે અને શ્રવણજ્ઞાન તથા મનનજ્ઞાન નિદિધ્યાસનદ્વારા આત્મસાક્ષાત્કારનો હેતુ થાય છે. વ્યવધાનથી રહિત થયેલું જ્ઞાન આત્મસાક્ષાત્કારનો હેતુ ન હોવાથી જ્ઞાન કરતાં નિદિધ્યાસનરૂપ ધ્યાનની શ્રેષ્ઠતા સુક્ત છે. આ પ્રકારે નિદિધ્યાસનરૂપ ધ્યાન યદપિ સર્વ સાધનો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, તથાપિ અજ્ઞાની પુરુષે કરેલો સર્વ કર્મોનાં ફળો ત્યાગ તેને ધ્યાન કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે.

આ અભિપ્રાયે કરીને શ્રીભગવાન્ કર્મફળના ત્યાગની સ્તુતિ કરે છે-ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગઃ इति ॥ હે અર્જુન ! અજ્ઞાની પુરુષે કરેલો કર્મોનાં ફળો ત્યાગ અજ્ઞાની પુરુષને નિદિધ્યાસનરૂપ ધ્યાન કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે નિગૂહીત ચિત્તવાળા પુરુષ કરેલો જે સર્વ કર્મોનાં ફળો ત્યાગ છે, તે ત્યાગથી અધિકારી પુરુષને અજ્ઞાનસહિત સર્વ સંસારના ઉપશમ્ભરૂપ શાંતિ વ્યવધાન વિના પ્રાપ્ત થાય છે. આ શાંતિ કાલાંતરની અપેક્ષા કરતી નથી. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે.-યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામા યેસ્ય દ્વિ સ્થિતાઃ । અય મર્ત્યોઽપ્યતો પ્રવત્યન્ પ્રજ્ઞ સમશ્વતે ॥ અર્થાત્ આ જીવના હૃદયમાં રહેલા જે કામો છે, તે સર્વ કામો જે કાળે નિવૃત્ત થાય છે, તે કાળે જ જીવ અમૃત થાય છે તથા આ દેહમાં બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિવચનોથી સર્વ કામોના ત્યાગમાં મોક્ષનું સાધનપણું બાણુવામાં આવે છે. આ ગીતાશાસ્ત્રમાં પણ સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનાં લક્ષણોમાં પ્રજ્ઞાતિ યદા કામાન્ સર્વાન્ પાર્યં મનોગતાન્ એ વચનવડે શ્રીભગવાને પોતે જ સર્વ કામોના ત્યાગમાં મોક્ષનું સાધનપણું કહ્યું છે. યદપિ શ્રુતિમાં તથા સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણોમાં સર્વ કામોના ત્યાગને જ મોક્ષનું સાધનપણું કહ્યું છે તથા કર્મોનાં ફળો ત્યાગને મોક્ષનું સાધનપણું કહ્યું નથી, તથાપિ કર્મોનાં

પણ કામરૂપ જ છે. તેથી કર્મોનાં ફળોનો જે ત્યાગ છે તે ત્યાગ પણ કામનો ત્યાગ જ છે. કામત્યાગવત્ત્વ સામાન્ય ધર્મને લઈ, ભગવાને કર્મફળના ત્યાગની કામત્યાગના ફળવટે સ્તુતિ કરી છે. જેમ પૂર્વે અગત્ય બ્રાહ્મણે સમુદ્રનું પાન કર્યું હતું અને પરશુરામ બ્રાહ્મણે આ પૃથિવીને ક્ષત્રિય રાજાઓથી રહિત કરી હતી, તે બ્રાહ્મણપણું વર્તમાન કાળના બ્રાહ્મણોમાં પણ છે, તેથી બ્રાહ્મણત્વરૂપ સામાન્ય ધર્મને લઈને, વર્તમાન કાળના બ્રાહ્મણોની પણ અપરિમિત પરાક્રમપણુને લીધે સત્તાવટે સ્તુતિ કરવામાં આવે છે, તેમ કર્મનાં ફળના ત્યાગની પણ, કામત્યાગના ફળવટે સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.

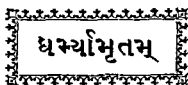
કોઈ ટીકામાં તે એવો હિ જ્ઞાનમખ્યાતાવ એ શ્લોકનો એ અર્થ ઠર્યો છે કે-નિહિધ્યાસનરૂપ અભ્યાસ કરતાં શ્રવણમનનજન્ય પરાક્ષજ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે અને પરાક્ષજ્ઞાન કરતાં વિષ્ણુનાં નામોના શ્રવણકીર્તનરૂપ ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે અને ધ્યાન કરતાં કર્મોનાં ફળોનો ત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે. કર્મોનાં ફળોના ત્યાગની પછી વ્યવધાન વિના જ ચિત્તશુદ્ધિઆદિકોની ઉત્પત્તિદ્વારા મોક્ષરૂપ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં યદપિ નિહિધ્યાસનરૂપ અભ્યાસની અપેક્ષાએ કરીને પરાક્ષ જ્ઞાન બાહ્ય સાધન છે અને પરાક્ષ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ કરીને શ્રવણ-કીર્તનાદિરૂપ ધ્યાન બાહ્ય સાધન છે અને ધ્યાનની અપેક્ષાએ કરીને કર્મોનાં ફળોનો ત્યાગ બાહ્ય સાધન છે, તેથી અંતર સાધનની અપેક્ષાએ કરીને બાહ્ય સાધનમાં શ્રેષ્ઠતા કહેવી અસંગત છે, તથાપિ અંતર સાધનની અપેક્ષાએ કરીને બાહ્ય સાધન કરવાને સુગમ હોય છે; અને સોપાન ક્રમે કરીને બાહ્ય સાધનોની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી શ્રીભગવાને બાહ્ય સાધનોમાં અધિકારી જનોની પ્રવૃત્તિ કરાવવા માટે પૂર્વ પૂર્વ સાધનોની અપેક્ષાએ કરીને બાહ્ય સાધનમાં શ્રેષ્ઠતા કહી છે.

નિર્ગુણ અક્ષરબ્રહ્મની ઉપાસના મંદ અધિકારીને અતિ દુષ્કર હોવાથી તેની નિન્દા કરીને અતિ સુગમ સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાનું પૂર્વ વિધાન કર્યું છે. સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરવામાં પણ જે પુરુષો અસમર્થ છે, તે પુરુષોની અશક્તિની વારતમ્બવાને અનુસારે ધીર્મા પણ અભ્યાસાદિ ત્રણ સાધનોનાં શ્રીભગવાને વિધાન કર્યો. સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાનું વિધાન કરવામાં તથા અભ્યાસાદિ ત્રણ સાધનોના કહેવામાં શ્રીભગવાનનો આ અભિપ્રાય છે કે, અધિકારીજને કોઈ પણ પ્રકારે કરીને સર્વ પ્રતિબંધકોથી રહિત થઈને તથા ઉત્તમ અધિકારી થઈને સર્વ સાધનોના ફળરૂપ નિર્ગુણ બ્રહ્મવિદ્યામાં પ્રવેશ કરવો. સાધનોનું જે વિધાન હોય છે, તે ફળની પ્રાપ્તિ વાસ્તે જ હોય છે. ફળ વિના સાધનોનું વિધાન હોય નહિ, તેથી અહીં શ્રીભગવાને જે સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના તથા અભ્યાસાદિ ત્રણ સાધનોનાં વિધાન કર્યો છે, તે સર્વ સાધનોનાં નિર્ગુણ બ્રહ્મવિદ્યારૂપ ફળની પ્રાપ્તિ વાસ્તે જ વિધાન કર્યો છે.

એ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કહી છે:-નિર્વિશેષં પરં મજ સામ્પ્રાકર્તુમનીષરાઃ । યે મંદાસ્તેલ્લખ્યંતે સચિશેષનિરૂપણૈઃ ॥ ૧ ॥ વસીકૃતે મનસ્વેષાં સગુણબ્રહ્મજીવનાત્ । તદેવાવિર્ભવેસ્ત્રાપ્તદેવોપાધિકલ્પનમ્ ॥૨॥ અર્થાત્-જે મંદ અધિકારીજનો નિર્વિશેષ પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાને સમર્થ હોતા નથી, તે મંદ અધિકારીજનો સગુણ બ્રહ્મના નિરૂપણવટે અનુબ્રહ્મનો વિષય થાય છે અર્થાત્ શ્રુતિ ભગવતીએ તથા બ્રહ્મવેદા પુરુષોએ મંદ અધિકારી પુરુષોની ઉપર અનુબ્રહ્મ કરીને સગુણ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કર્યું છે. (૧) સગુણ બ્રહ્મના ધ્યાનથી જ્યારે મંદ અધિકારી પુરુષોનું મન વશ થાય છે, ત્યારે અધિકારી જનોને સર્વ ઉપાધિઓની કદપનાથી રહિત નિર્ગુણ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. (૨) આ વાત પતંજલિ ભગવાને પણ યોગસૂત્રોમાં કહી છે:-સમાધિસિદ્ધિરિશ્વરપ્રણિયાનાત્ । તતઃ પ્રત્યક્ષેતનાધિગમોપ્યંતરાયામાવાચ ॥ અર્થાત્-અધિકારી જનને ઈશ્વર

પ્રણિધાનથી સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઇશ્વરના પ્રણિધાનથી જ અધિકારી પુરુષને પ્રત્યક્ ચેતનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તથા વિદ્યારૂપ અંતરાયોનો અભાવ થાય છે. તેથી પૂર્વ હેતુવિ-
કલ્પસ્તેષાં ઇત્યાદિ વચનોવડે જે નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાની નિદા કરી હતી, તે સગુણ
બ્રહ્મની ઉપાસનાની સ્તુતિ વાસ્તે કરી હતી, કાંઈ નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાનો નિષેધ કરવા
વાસ્તે કરી હતી નહિ. જેમ ઉદિતહોમના વિધાનમાં જે અનુદિત હોમની નિદા
કરી છે, તે નિન્દા ઉદિત હોમની સ્તુતિ વાસ્તે જ કરી છે, કાંઈ અનુદિત હોમના નિષેધ માટે
તે નિન્દા કરી નથી; (સૂર્યનો ઉદય થતાં જે હોમ કરવામાં આવે છે તેને ઉદિત હોમ કહે-
વામાં આવે છે અને સૂર્યનો ઉદય થયા પહેલાં જે હોમ કરવામાં આવે છે તેને અનુદિત
હોમ કહેવામાં આવે છે); તેમ સગુણ ઉપાસનાના વિધાનમાં જે નિર્ગુણ ઉપાસનાની નિદા
કરી છે તે નિદા પણ સગુણ ઉપાસનાની સ્તુતિ વાસ્તે છે, કાંઈ નિર્ગુણ ઉપાસનાના નિષેધવાસ્તે
નથી; કારણ કે શાસ્ત્રકારોએ એ ન્યાય કહ્યો છે કે—નદિ નિર્ગમ્ય નિર્ગમ્ય પ્રવર્તેત્તિ વ્યવસ્થા સ્તો-
તમ-અર્થાત્ શાસ્ત્રમાં જે નિન્દાવચન હોય છે, તે નિદા વસ્તુનું નિન્દન કરવા માટે પ્રવૃત્ત થતાં
નથી, કિન્તુ પ્રસંગવિષે પ્રાપ્ત વિષેય અર્થની સ્તુતિ કરવા માટે તે નિદાવચન પ્રવૃત્ત થાય
છે. તેથી નિર્ગુણ અક્ષર બ્રહ્મના ઉપાસકો જ વાસ્તવિક રીતે યોગવિત્તમ છે. એવા નિર્ગુણ
બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોને જ શ્રીભગવાને—પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોજ્ઞયર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ । વશાઃ સર્વં એવેત્ જ્ઞાની
ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ॥ ઇત્યાદિ વચનોવડે પુનઃ પુનઃ શ્રેષ્ઠવાક્યે કરી કહેલા છે. હે અર્જુન ! તારે
પણ અધિકારને સંપાદન કરીને નિર્ગુણ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોનું જ જ્ઞાન તથા સર્વ ધર્મ અનુસ-
રણ કરવા યોગ્ય છે. (૧૨)

અવતરણિકા:—આ પ્રકારે અર્જુનની પ્રત્યે યોધ કરવાની ઇચ્છા કરતા તથા અર્જુનના
પરમ હિતની ઇચ્છા કરતા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સાત શ્લોકોવડે અલેહ દર્શનવાળા તથા કૃપ-
કૃત્યભાવને પ્રાપ્ત થયેલા નિર્ગુણ બ્રહ્મના ઉપાસકોની સ્તુતિ કરે છે:—

અદ્રેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે પુરુષ સર્વ ભૂતોનાપર દ્રેષથી રહિત છે, મૈત્રીવાળો છે, તેમ જ કરુણા-
વાળો છે, નિર્મમ છે, નિરહંકાર છે, જેને સુખ યા દુઃખ સરખાં છે તથા જે ક્ષમાવાળો છે. ૧૩

ટીકા:—હે અર્જુન ! નિર્ગુણ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ ભૂતોને પોતાના
આત્મારૂપ દેખે છે: તેથી જે પદાર્થ પોતાના દુઃખનો પણ હેતુ છે તે પદાર્થમાં પણ તત્ત્વ-
વેત્તા પુરુષની પ્રતિકૂળ બુદ્ધિ થતી નથી, અને જે વસ્તુમાં “એ વસ્તુ મારા દુઃખનું સાધન
છે” એ પ્રકારની પ્રતિકૂળ બુદ્ધિ થાય છે, તે વસ્તુવિષે દ્રેષ થાય છે; પણ પ્રતિકૂળ બુદ્ધિ-
વિના દ્રેષ થતો નથી. પ્રતિકૂળ બુદ્ધિનો અભાવ થતાં તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સર્વ ભૂતોનો દ્રેષ કરતો
નથી, કિન્તુ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સર્વ ભૂતોમાં મૈત્રીવાળો જ થાય છે. અર્થાત્ સર્વ ભૂતોવિષે
સ્નેહવાળો જ થાય છે.

હવે મૈત્રીભાવવિષે હેતુ કહે છે—કર્ણઃ દત્તિ । હે' અર્જુન । વત્સવન્તા પુરુષ' કરુણાવાળો છે। એ કારણથી વત્સવેન્તા પુરુષ સર્વ ભૂતોવિષે 'મૈત્રીવાળો છે' હુઃખી પ્રાણીઓવિષે દયા કરવી તે કરુણા કહેવાય છે. એવી કરુણાવાળા પુરુષો કરુણ કહેવાય છે. અર્થાત્ વત્સવેન્તા પુરુષ સર્વ ભૂતોને અભયદાન દેનારો પરમહંસ સંન્યાસી/છે, તથા તે વત્સવેન્તા પુરુષ નિર્મમ છે અર્થાત્ પોતાના હેઠમાં પણ "આ હેઠ મારો છે" એ પ્રકારની મમતા બુદ્ધિથી રહિત છે; તથા તે પુરુષ નિરહંકાર છે, અર્થાત્ જેમ અજ્ઞાની પુરુષ શ્રેષ્ઠ આચારવટે તથા વેદવિદ્યાદિકોવડે અહંકારને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ તે વત્સવેન્તા પુરુષ શ્રેષ્ઠ આચારવિદ્યાદિકોવડે અહંકારને પ્રાપ્ત થતો નથી, તથા દ્રેષ-રાગ એ બન્નેથી રહિત હોવાથી તેને દુઃખ-સુખ ઉભય સમ છે; એ કારણથી જ વત્સવેન્તા પુરુષ ક્ષમાવાળો છે અર્થાત્ વાડનાદિકોવડે પણ વિક્રિયાને પ્રાપ્ત થતો નથી. (૧૩)

અવતરણિકા:—હવે, પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલા નિર્ગુણ બ્રહ્મવેન્તા પુરુષનાં અન્ય પણ વિશે-
પણ કહે છે.—

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્યો મદ્રક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે પુરુષ સર્વદા સંતુષ્ટ છે, સમાહિત ચિત્તવાળો છે, જેણે સંઘાતને વશ કર્યો છે, જેનો નિશ્ચય દૃઢ છે તથા જેણે મન તથા બુદ્ધિ મારામાં-પરમેશ્વરમાં અર્પણ કરી છે એવો જે મારો ભક્ત છે, તે ભક્ત મને-પરમેશ્વરને પ્રિય છે. ૧૪

ટીકા:—હે અર્જુન । જે પુરુષ સર્વ કાળે સંતુષ્ટ છે અર્થાત્ શરીરની સ્થિતિના કારણરૂપ અગ્રવશ્ચાદિ પદાર્થોની પ્રાપ્તિમાં અથવા અપ્રાપ્તિમાં જે પુરુષ સર્વદા સંતોષવાળો છે, (અહીં સતત એ શબ્દનો સર્વ વિશેષણની સાથે સંબંધ કરવો), જે પુરુષ સર્વદા યોગી છે અર્થાત્ સર્વ કાળે જે પુરુષ સમાહિત ચિત્તવાળો છે, જે પુરુષ યતાત્મા છે અર્થાત્ જેણે શરીર-ધૃત્રિયાદિરૂપ સંઘાત પોતાને વશ કર્યો છે, જે પુરુષ દૃઢ નિશ્ચયવાળો છે, (જેનો નિશ્ચય એટલે કે "અકર્તા-અલોકતા-સચ્ચિદાનંદ-અદિતીય બ્રહ્મ હું છું" એ પ્રકારનું જેનું જ્ઞાન, દૃઢ છે એટલે કે કુતાર્કિક પુરુષો અભિભાવ કરવાને અશક્ત હોવાથી જે પુરુષો સ્થિર છે, તેઓને દૃઢ નિશ્ચય કહેવામાં આવે છે અર્થાત્ સ્થિરબ્રહ્મ પુરુષ દૃઢનિશ્ચયી કહેવાય છે,) તથા જેણે મારામાં-નિર્ગુણ શુદ્ધ બ્રહ્મમાં શંકદૃષ્ટ-વિકલ્પાત્મક મન તથા નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ સમર્પણ કરેલ છે, એ પ્રકારનો જે મારો ભક્ત છે અર્થાત્ સર્વ ઉપાધિથી રહિત શુદ્ધ અક્ષર બ્રહ્મને પોતાના આત્મારૂપ બળુનારો જે વત્સવેન્તા પુરુષ છે, તે બ્રહ્મવેન્તા પુરુષ મને-પરમેશ્વરને પોતાના આત્મારૂપ હોવાથી અત્યંત પ્રિય છે. આ પ્રકારનો અર્થ આગલા શ્લોકોમાં બતાવી લેવો. (૧૪)

અવતરણિકા:—હવે, પુનઃ વત્સવેન્તા પુરુષનાં વિશેષણોનું નિરૂપણ કરે છે — :

યસ્માન્નોદિજતે લોકો લોકાન્નોદિજતે ચ યઃ ।

હર્ષામર્ષમયોદેગૈર્મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે પુરુષથી આ લોક સંતાપને પ્રાપ્ત થતો નથી તથા આ લોકથી જે પુરુષ સતાપને પ્રાપ્ત થતો નથી તથા જે પુરુષે હર્ષ, અમર્ષ, લય તથા ઉદ્વેગ આ ચારનો પરિત્યાગ કર્યો છે તે વત્સવેન્તા પુરુષ મને-પરમેશ્વરને અત્યંત પ્રિય છે. ૧૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! સર્વ આણીઓને અભયની પ્રાપ્તિ કરનારા જે પરમહંસ સંન્યાસીથી કોઈ પણ આણી સંતાપને પ્રાપ્ત થતા નથી અર્થાત્ જે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ કોઈ પણ આણીને શરીર-મન-વાણીવડે પીડાની પ્રાપ્તિ કરતો નથી; તથા વિના અપરાધે જ સંતાપની પ્રાપ્તિ કરનારા જે હુદ્ર આણીઓ છે, એવા હુદ્ર આણીરૂપ હોદ્દથી જે પુરુષો સંતાપને પ્રાપ્ત થતા નથી, જે કારણથી તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સર્વત્ર અદ્વૈત આત્મદર્શી છે તથા પરમ કારણિક હોવાથી ક્ષમા સ્વભાવવાળા છે; જે પુરુષનો હર્ષ-અમર્ષ-ભય-ઉદ્વેગ એ ચારેએ પરિત્યાગ કર્યો છે. અહીં ઈષ્ટ વસ્તુનો લાભ થતાં જે સોમાંય-અશ્રુપાતાદિકોના હેતુરૂપ તથા આનંદની અભિ-વ્યંજક ચિત્તની વૃત્તિવિશેષનું નામ હર્ષ છે; ધીમની ઉત્ક્રુષ્ટતાના અસહનરૂપ ચિત્તની વૃત્તિવિશેષનું નામ અમર્ષ છે, વ્યાધ-ચોર-શત્રુ ઇત્યાદિ અનિષ્ટ વસ્તુઓના દર્શનથી ઉત્પન્ન થતી ત્રાસરૂપ ચિત્તની વૃત્તિવિશેષનું નામ ભય છે અને “જનોથી રહિત એકાંત સ્થાનમાં સર્વ પરિગ્રહથી શૂન્ય એકાકી (એકલો) રહેલો હું કેવી રીતે જીવીશ ?” એ પ્રકારની વ્યાકુળતારૂપ ચિત્તની વૃત્તિવિશેષનું નામ ઉદ્વેગ છે. એવા હર્ષ-અમર્ષ-ભય-ઉદ્વેગ એ ચારેએ જે પુરુષનો પરિત્યાગ કર્યો છે અર્થાત્ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ અદ્વૈતદર્શી હોવાથી હર્ષાદિકોને યોગ્ય નથી, તેથી હર્ષાદિકોએ પોતે જ તત્ત્વવેત્તા પુરુષનો પરિત્યાગ કરી દીધો છે, કાંઈ તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પોતે હર્ષાદિકોના ત્યાગવાસ્તે વ્યાપારવાળો થયો નથી.

આ વાત સ્મૃતિમાં પણ કહેલી છે:-યથા પર્વતમાદીતં નાશયંતિ સ્વદ્વિજ્ઞાઃ । તદ્વત્સર્વદોષોપાતા-
યંતે કદાચન ॥ ૧ ॥ મંત્રોપયજ્ઞર્ષદ્વજીર્ણે મથિતં વિપત્ત્ ॥ તદ્વત્સર્વાણિ કર્માણિ જીર્ણે જ્ઞાનિનઃ ક્ષણાત્ ॥ ૨ ॥
અર્થાત્-જેમ અગ્નિવડે દગ્ધ થયેલા પર્વતનો મૃગાદિ પશુઓ તથા પક્ષીઓ આશ્રય કરતા નથી, તેમ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષનો રાગ-દ્વેષાદિ દોષ આશ્રય કરતા નથી(૧) અને જેમ ભક્ષણ કરેલું વિષ મેત્ર ઔષધિના બાળવડે જીર્ણભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે તેમ જ્ઞાનવાન્ પુરુષનાં પુણ્ય-પાપરૂપ સર્વ કર્મો એક ક્ષણમાત્રમાં નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. (૨) આ પ્રકારના શુદ્ધિવાળો જે મારો-પરમેશ્વરનો ભક્ત છે, તે બ્રહ્મવેત્તા ભક્ત મને-પરમેશ્વરને પોતાના આત્મારૂપ હોવાથી અત્યંત પ્રિય છે. (૧૫)

વળી—

અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષ ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ।

સર્વારંભપરિત્યાગી યો મદ્રક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે પુરુષ નિરપેક્ષ છે, શુચિ છે, દક્ષ છે, ઉદાસીન છે, ગતવ્યથ છે તથા જેણે સર્વ આરંભનો પરિત્યાગ કર્યો છે, એવો ભક્ત મને-પરમેશ્વરને અત્યંત પ્રિય છે. ૧૬

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે પુરુષ અનપેક્ષ છે અર્થાત્ વિના પ્રયત્ને જ યદ્યદ્ગ માનવવડે પ્રાપ્ત થયેલાં સર્વ લોગનાં સાધનોમાં જે પુરુષ નિસ્પૃહ છે; તથા જે પુરુષ શુચિ છે અર્થાત્ બાહ્ય અને આંતર બે પ્રકારના શૌચવડે યુક્ત થાય છે (જલ-મૃત્તિકાદિકોવડે શરીરનું પ્રક્ષાલન કરવું, તેનું નામ બાહ્ય શૌચ છે અને મૈત્રી-કરુણાદિકોવડે અંતઃ કરવું તે રાગ-દ્વેષાદિકોથી રહિત કરવું, તેનું નામ આંતર શૌચ છે); તથા જે પુરુષ દક્ષ છે અર્થાત્ અવશ્ય જાણવા યોગ્ય તથા અવશ્ય કરવા યોગ્ય એવા અર્થો પ્રાપ્ત થતાં, જે પુરુષ તે અર્થને જાણવાને તથા કરવાને સમર્થ છે; તથા જે પુરુષ ઉદાસીન છે અર્થાત્ જે પુરુષ કોઈ પણ મિનાદિકોના પક્ષને મંદણ કરતો નથી; વળી જે પુરુષ ગતવ્યથ છે અર્થાત્ કોઈ હુદ્ર પુરુષોએ વાડન કરવા છતાં પણ જેને પીડારૂપ વ્યથા ઉત્પન્ન થઈ નથી; તથા જે પુરુષ સર્વારંભપરિત્યાગી છે, અહીં આ

લોકનાં કૃણની પ્રાપ્તિ કરનારાં તથા પરલોકનાં કૃણની પ્રાપ્તિ કરનારાં જેટલાં લૌકિક-વૈદિક કર્મો છે, તે કર્મો સર્વાંશ કહેવાય છે. એવા સર્વાંશોના જેણે પરિત્યાગ કર્યો છે, એવો જે પરમ-હંસ સંન્યાસી છે, તે સર્વાંશપરિત્યાગી કહેવાય છે. આ પ્રકારનો જે મારો-પરમેશ્વરનો ભક્ત છે, તે બ્રહ્મવેત્તા ભક્ત મને-પરમેશ્વરને પોતાના આત્મારૂપ હોવાથી અત્યંત પ્રિય છે. (૧૬)

વળી—

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે પુરુષ હર્ષને કરતો નથી, દ્વેષને કરતો નથી, શોક કરતો નથી, ઇચ્છા કરતો નથી તથા જેણે શુભ અશુભ કર્મોના પરિત્યાગ કર્યો છે એવો જે ભક્તિમાન પુરુષ છે, તે પુરુષ મને-પરમેશ્વરને પ્રિય છે. ૧૭

ટીકા:-પૂર્વે તેરમા શ્લોકમાં જે સમદુઃખજન એ વિશેષણ કહ્યું હતું, તે વિશેષણનું જ હવે વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે:-હે અર્જુન ! જે પુરુષ પ્રિય વસ્તુને પ્રાપ્ત થતાં હર્ષને પ્રાપ્ત થતો નથી તથા અપ્રિય વસ્તુને પ્રાપ્ત થતાં જે પુરુષ દ્વેષને પ્રાપ્ત થતો નથી, પ્રાપ્ત પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ થતાં જે પુરુષ શોક કરતો નથી તથા જે પુરુષ ઇષ્ટ વસ્તુના સંયોગની તથા અનિષ્ટ વસ્તુના વિયોગની ઇચ્છા કરતો નથી. વળી અહીં સર્વાંશપરિત્યાગી એ પૂર્વોક્ત વિશેષણનું વર્ણન કર્યું છે-શુભાશુભપરિત્યાગી રતિ । હે અર્જુન ! સુખની પ્રાપ્તિ કરનારાં જે શુભ કર્મો છે તથા દુઃખની પ્રાપ્તિ કરનારાં જે અશુભ કર્મો છે, તે બન્ને પ્રકારનાં કર્મોના જેણે પરિત્યાગ કર્યો છે-એવો મારી-પરમેશ્વરની ભક્તિવાળો બ્રહ્મવેત્તા ભક્ત મને-પરમેશ્વરને પોતાના આત્મારૂપ હોવાથી અત્યંત પ્રિય છે. (૧૭)

વળી—

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-વળી જે પુરુષ શત્રુમાં તથા મિત્રમાં સમાન છે, માન તથા અપમાન બન્નેમાં સમાન છે, શીત ઉષ્ણ તથા સુખ દુઃખ આ સર્વમાં સમાન છે તથા જે સંગથી રહિત છે, તે મને પ્રિય છે. ૧૮

ટીકા:-હે અર્જુન ! આ લોકમાં જે પ્રાણી કોઈના અપકાર કરે છે તેને શત્રુ કહે છે, અને જે પ્રાણી કોઈના ઉપકાર કરે છે તેને મિત્ર કહે છે. એવા અપકાર કરનારા શત્રુમાં તથા ઉપકાર કરનારા મિત્રમાં જે પુરુષ સમ છે, અર્થાત્ “પોતાનાં પાપપુણ્યરૂપ પ્રારબ્ધકર્મની વશતાથી જ આ દેહનો કોઈ પ્રાણી અપકારકર્તા શત્રુ થાય છે તથા કોઈ પ્રાણી ઉપકારકર્તા મિત્ર થાય છે,” આ પ્રકારે મનમાં વિચાર કરીને જે પુરુષ શત્રુમાં તથા મિત્રમાં સમદૃષ્ટિ જ થાય છે; તથા જે પુરુષ સુહૃદ્ રૂપ પુરુષોએ કરેલા પૂજનરૂપ માનમાં અને દુષ્ટ પુરુષોએ કરેલા તિરસ્કારરૂપ અપમાનમાં સમ છે, અર્થાત્ માન-અપમાનકૃત હર્ષવિવાદરૂપ વિકારને પ્રાપ્ત થતો નથી તથા પ્રારબ્ધ કર્મની વશતાથી પ્રાપ્ત થયેલા જે શીત-ઉષ્ણ, સુખ-દુઃખ ઇત્યાદિ દ્રઢ ધર્મોમાં પણ જે પુરુષ સમાન છે તથા જે પુરુષ સંગથી રહિત છે અર્થાત્ આ લોકમાં ચેતનરૂપે કરીને પ્રસિદ્ધ તથા અચેતનરૂપે કરીને પ્રસિદ્ધ જેટલા પદાર્થો છે તે સર્વ પદાર્થોના “આ પદાર્થ અત્યંત રમણીય છે” એ પ્રકારના શોભન અધ્યાસથી રહિત છે, તે બ્રહ્મવેત્તા ભક્ત મને-પરમેશ્વરને અત્યંત પ્રિય છે. (૧૮)

વળી—

તુલ્યનિંદાસ્તુતિર્મૌની સંતુષ્ટો યેન કેનચિત્ ।

અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્ભક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જેને નિન્દા કે સ્તુતિ સરખી છે, જે પુરુષ મૌનવાળો છે, જે ગમે તેવાં વચ્ચાદિકોવડે સંતુષ્ટ છે, ગૃહથી રહિત છે તથા જેની મતિ સ્થિર છે, એવો ભક્તિમાન્ પુરુષ મને—પરમેશ્વરને પ્રિય છે. ૧૯

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! કોઇના કોષોનું કથન કરવું, એનું નામ નિન્દા છે અને કોઇના ગુણોનું કથન કરવું, એનું નામ સ્તુતિ છે. એવી નિન્દા તથા સ્તુતિ બન્ને જેને તુલ્ય છે અર્થાત્ જેમ અજ્ઞાની પુરુષ પોતાની સ્તુતિનું શ્રવણ કરીને સુખી થાય છે તથા પોતાની નિન્દાનું શ્રવણ કરીને દુઃખી થાય છે, તેમ જે પુરુષ પોતાની સ્તુતિ કે નિન્દાવડે સુખ-દુઃખને પ્રાપ્ત થતો નથી; તથા જે પુરુષ મૌની છે અર્થાત્ જે પુરુષે પોતાની વાક્યદ્રિયનો નિરોધ કર્યો છે.

અર્જુનની શંકાઃ—“હિ ભગવન ! પોતાની શરીરયાત્રાના નિર્વાહવાસ્તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષને પણ વાક્યદ્રિયનો વ્યાપાર અવશ્ય અપેક્ષિત હોવો એઈએ.”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાનઃ—સંતુષ્ટો યેન કેનચિત્ત્વમિતિ—હે અર્જુન ! પોતાના પ્રયત્ન વિના જ અળવાનું આરબ્ધ કર્મ પ્રાપ્ત કરેલાં જે શરીરની સ્થિતિના હેતુરૂપ હરકોઇ પ્રકારના અન્ન-વચ્ચાદિ પદાર્થોવડે જે પુરુષ સંતુષ્ટ છે અર્થાત્ તેથી અધિક પદાર્થોની ઇચ્છાથી રહિત છે; જે પુરુષ અનિકેત છે અર્થાત્ નિયમપૂર્વક એક સ્થાનમાં નિવાસથી રહિત છે, જે પુરુષ સ્થિરમતિ છે અર્થાત્ જેની મતિ એટલે કે બુદ્ધિની વૃત્તિ સ્થિર છે એટલે કે પરમાર્થ સત્ય વસ્તુના વિષયવાળી છે, તેનું નામ સ્થિરમતિ છે; આ પ્રકારનો જે ભક્તિમાન્ પુરુષ છે, તે ભક્તિમાન્ પુરુષ મને—પરમેશ્વરને પોતાના આત્મારૂપ હોવાથી અત્યંત પ્રિય છે.

શાસ્ત્રમાં નિર્ણય પ્રદાની ભક્તિનું આ પ્રમાણે લક્ષણ કહ્યું છેઃ—एकान्तमक्तिर्गोविंदे यत्तत्त्वं तदीक्षणम् । सदैवकल्पवहिता या मक्तिः पुरुषोत्तमे ॥ कर्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् । અર્થાત્—સર્વ પ્રપંચમાં અસ્તિ-ભાતિ-પ્રિયરૂપે કરીને જે પરમાત્માહેવનું દર્શન છે, એ જ પરમાત્માહેવમાં એકાંત ભક્તિ છે અર્થાત્ અનન્ય ભક્તિ છે, અને વિપરીત ભાવનાની નિવૃત્તિ આદિ પ્રયોજનથી રહિત તથા વિજાતીય વૃત્તિના વ્યવધાનથી રહિત એવી જે પ્રદા-વેત્તા પુરુષોની પ્રત્યક્ અભિન્ન પરમાત્માહેવમાં અખંડકાર વૃત્તિરૂપ ભક્તિ છે, એને જ વિદ્વાન્ પુરુષોએ નિર્ણય પ્રદાવિષયક ભક્તિનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. આ પ્રકારની ભક્તિવાળા પ્રદાવેત્તા પુરુષને જ અહીં શ્રીભગવાને ‘ભક્તિમાત્’ તથા ‘ભક્ત’ કહેલો છે.

અહીં શ્રીભગવાને પુનઃ પુનઃ જે ભક્તિનું કથન કર્યું છે, તે “પરમેશ્વરની અનન્ય ભક્તિ જ મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં મોટું કારણ છે” એ અર્થને દૃઢ કરાવવા માટે કથન કર્યું છે. આ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છેઃ—यस्य देव परा मक्तिरथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ અર્થાત્—જે અધિકારી પુરુષની પરમાત્મા હેવવિષે અનન્ય ભક્તિ છે તથા જેમ પરમાત્મા હેવમાં અનન્ય ભક્તિ છે તેમ જ પ્રદાવેત્તા ગુરુમાં અનન્ય ભક્તિ છે, તે મહાત્મા પુરુષને જ વેદવડે પ્રતિપાદિત અર્થ પ્રકાશમાન થાય છે. (૧૯)

અષ્ટતરણિકાઃ—અદ્વેષ સર્વજ્ઞતાનાં ઇત્યાદિ શ્લોકોવડે નિર્ણય અક્ષર પ્રદાનું ચિંતન કરનારા છવ્વનુક્રમ પરમહંસ સંન્યાસીઓનાં લક્ષણરૂપ તથા સ્વભાવથી જ સિદ્ધ અદ્વૈતવાદિ ધર્મ કથા. એ વાત વાર્તિક ગ્રંથમાં સુરેશ્વરચાર્યે પણ કહી છેઃ—अपनायावबोधव सद्देहात्मनो

ગુણાઃ । અવત્નતો ભવન્યેવ ન તુ સાત્ત્વરૂપિણઃ ॥ અર્થાત્-જે પુરુષને ગુરુશાસ્ત્રના ઉપદેશથી “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારનો આત્માસાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થયો છે, તે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષના ભગવ-
દુક્ત અદ્રેષ્ટૃત્વાદિ શુભો વિના-પ્રયત્ને સ્વભાવથી જ સિદ્ધ થાય છે. જેમ સુમુક્ષુ જનમાં અદ્રેષ્ટૃત્વાદિ શુભો પ્રયત્નવડે સાધ્ય થાય છે તથા સાધનરૂપ થાય છે, તેમ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષમાં અદ્રેષ્ટૃત્વાદિ શુભો પ્રયત્નવડે સાધ્ય થતા નથી તથા સાધનરૂપ પણ થતા નથી. એ જે અદ્રેષ્ટૃત્વાદિ ધર્મો પૂર્વે કહેલા સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનાં લક્ષણરૂપે કરીને કહ્યા હતા, તે જ અદ્રેષ્ટ-
ત્વાદિ પ્રયત્નવડે સંપાદન કીધેલા હોવાથી સુમુક્ષુ જનના મોક્ષના સાધનરૂપ થાય છે. આ અર્થનું પ્રતિપાદન કરતાં શ્રીભગવાન્ આ ખારમા અધ્યાયની સમાપ્તિ કરે છે.

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

શ્રદ્ધધાના મત્પરમા મક્તાસ્તેસ્તીવ મે પ્રિયાઃ ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-વળી જે સુમુક્ષુજન શ્રદ્ધાવાન્ થઈ તથા મારામાં-પરમેશ્વરમાં પરાયણ થઈ આ પૂર્વોક્ત ધર્મરૂપ અમૃતને સંપાદન કરે છે, તે સુમુક્ષુ ભક્તજન પણ મને-પરમેશ્વરને અત્યંત પ્રિય છે. ૨૦

ટીકા:-હે અર્જુન! પૂર્વે કહેલા જીવન્મુક્ત પુરુષોથી વિલક્ષણ જે મોક્ષની ઇચ્છાવાળા સંન્યાસી શ્રદ્ધાવાન્ થઈને અર્થાત્ “અદ્રેષ્ટૃત્વાદિ ધર્મ જ મુક્તિનાં સાધન છે” એ પ્રકારની વિશ્વાસરૂપ શ્રદ્ધાવડે મુક્ત થઈને તથા જે સુમુક્ષુજનો મત્પરમ થઈને અર્થાત્ જેમને હું-અક્ષર નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ પરમ છું એટલે કે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નિરતિશય ગતિ છું, એવા મત્પરમ થઈને, આ પૂર્વોક્ત ધર્મરૂપ અમૃતને સંપાદન કરે છે અર્થાત્ મોક્ષરૂપ અમૃતમાં સાધન હોવાથી અમૃતરૂપ અથવા અમૃતની પેઠે આસ્વાદન કરવા યોગ્ય હોવાથી અમૃતરૂપ એવા જે અદ્રેષ્ટા સર્વજ્ઞતાનાં ઇત્યાદિ વચનોવડે કહેલા અદ્રેષ્ટૃત્વાદિ ધર્મો છે, તે ધર્મરૂપ અમૃતને જે સુમુક્ષુજનો પ્રયત્નથી સંપાદન કરે છે, તે ભક્તજનો અર્થાત્ મારુ-નિરુપાધિક બ્રહ્મનું ભજન કરનારા પુરુષો મને-પરમેશ્વરને અત્યંત પ્રિય છે. એ શ્રીભગવાનનું વચન પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોત્પર્યમ્ હિ ત્વ મમ પ્રિયઃ એ પૂર્વોક્ત વચનવડે સૂચન કરેલા અર્થના ઉપસંહારરૂપ છે. તેથી આ શ્લોકનો આ અર્થ સિદ્ધ થયો-અદ્રેષ્ટૃત્વાદિ ધર્મરૂપ અમૃતને શ્રદ્ધાવડે સંપાદન કરનારો અધિકારી પુરુષ પરમેશ્વરને અત્યંત પ્રિય હોય છે, માટે સ્વભાવસિદ્ધ હોવાથી જ્ઞાનવાન્ પુરુષનાં લક્ષણરૂપ હોવા છતાં પણ અદ્રેષ્ટૃત્વાદિ ધર્મો, તત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છા-વાળા તથા વિષ્ણુના પરમપદની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા એવા સુમુક્ષુજનોએ, આત્મજ્ઞાનના ઉપાયરૂપે કરીને અત્યંત પ્રયત્નથી સંપાદન કરવા.

તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે-પૂર્વોક્ત સોપાધિક સગુણ બ્રહ્મના ધ્યાનની પરિપઠવ-તાની પછી નિરુપાધિક નિર્ગુણ બ્રહ્મનું ચિન્તન કરનારો, અદ્રેષ્ટૃત્વાદિ ધર્મોવડે મુક્ત તથા નિરંતર શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન કરનારો એવો જે ઉત્તમ અધિકારી પુરુષ છે, તે ઉત્તમ અધિકારી પુરુષને વેદાંતવાક્યોના અર્થનો તત્ત્વસાક્ષાત્કાર અવશ્ય થાય છે. તત્ત્વસાક્ષાત્કારથી અધિકારી પુરુષને અવશ્ય મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી મુક્તિના હેતુરૂપ જે વેદાંતમહાવાક્યોનો અર્થ છે, તે અર્થના અન્વયયોગ્ય જે તત્પદાર્થરૂપ પરમેશ્વર છે, તે તત્પદાર્થરૂપ પરમેશ્વરનું અધિકારી જનોએ અવશ્ય ચિન્તન કરવું. આ અર્થ ઉપાસનાકાંડરૂપ આ મધ્યના ષટ્કવડે સિદ્ધ થયો. (૨૦)

આ પ્રમાણે શ્રીમાન્ ભગવાને ગાયેલી ઉપાનિષદમાં બ્રહ્મવિધાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “ભક્તિયોગ” નામના દ્વાદશ અધ્યાય ઉપર ચિદ્રધનાનન્દ સ્વામીની રચેલી “ગૂઢાર્થદીપિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણપૃથ્વીમસ્તુ.

श्रीमत्स्वामी चिद्धनानन्दकृत
श्रीमद्भगवद्गीता
(गूढार्थदीपिका)

— श्रीमद्भगवद्गीता —

तृतीय पट्टक-ज्ञानकांड.

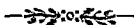

॥ तत्सत्परमात्मने नमः ॥

श्रीमत्स्वामी चिद्धनानंदकृत

श्रीमद्भगवद्गीता

(गूढार्थदीपिका)

તૃતીય પટક (૧૩ થી ૧૮ અધ્યાય) જ્ઞાનકાંડ

ત્રયોદશ અધ્યાય

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ

પ્રથમ અધ્યાયથી લઈને છઠ્ઠા અધ્યાય પર્યંત પ્રથમ પટકમાં ત્વં પદાર્થનું નિરૂપણ કર્યું અને સત્તમ અધ્યાયથી લઈને દ્વાદશ અધ્યાય પર્યંત દ્વિતીય પટકમાં ત્વં પદાર્થનું નિરૂપણ કર્યું. હવે શોધિત ત્વં અને ત્વચ્ પદાર્થના અલેક્ષ્ય મહાવાક્યના અર્થને સૂચવનાર અતિ પદ તથા જેનામાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રધાન છે એનું ત્રયોદશ અધ્યાયથી લઈને અઠારમા અધ્યાય પર્યંત તૃતીય પટક છે. તે તૃતીય પટકનો આ રીતે આરંભ કરવામાં આવે છે. પૂર્વે બારમા અધ્યાયમાં તેજામહં સમૃદ્ધતાં મૃત્યુસંસારસાગરાત્ । મવામિ० (૧૨-૭) એ વચનવડે શ્રીભગવાને પોતામાં અધિકારી જનોનું મૃત્યુસંસારસાગરમાંથી ઉદ્ધારકર્તાપણ કથન કર્યું. આ આત્મવિષયક અજ્ઞાનરૂપ મૃત્યુમાંથી અધિકારી જનોનું ઉદ્ધારણ આત્માના જ્ઞાનવિના સંભવતું નથી; કિંતુ તત્ત્વિ શોકમાત્સર્ય, તત્ત્વવિષયં વિતતાં હદિ યસ્મિન્નિવેશિતે અર્થાત્ આત્માને બાળુનારો શોકને તરી બંધ છે; જેના હૃદયમાં આત્મા પ્રવેશ કરે છે અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનવડે આત્માને બાંધે છે તે અવિદ્યાને તરી બંધ છે, ધત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિવચન આત્માના જ્ઞાનથી જ અવિદ્યારૂપ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કથન કરે છે. તેથી જે પ્રકારના આત્મજ્ઞાનવડે મૃત્યુસંસારની નિવૃત્તિ થાય છે તથા જે તત્ત્વજ્ઞાનવડે ચુકત અદ્રેષિપણું વગેરે ગુણોવાળો સંન્યાસી પૂર્વે બારમા અધ્યાયમાં વર્ણવેલો હોતો તે આત્મતત્ત્વજ્ઞાન અત્યાદે અવશ્ય કહેવા યોગ્ય છે, અને તે તત્ત્વજ્ઞાન અદ્વિતીય પરમાત્માની સાથે જીવાત્માના અલેક્ષ્ય જ વિષય કરે છે. કારણ કે જન્મ-મરણથી લઈને સર્વ અનર્થોનું કારણ જીવ-

બ્રહ્મનો લેહબ્રમ જ છે. શ્રુતિ કહે છે કે-મૃત્યોઃ સ મૃત્યમામોતિ ય દ્વઃ નાનેવ પશ્યતિ-અર્થાત્ જે પુરુષ આ અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં દૈવભાવને દેખે છે, તે પુરુષ વારંવાર જન્મમરણને પ્રાપ્ત થાય છે. એવા લેહબ્રમની નિવૃત્તિ, જીવ-બ્રહ્મના અલેહજ્ઞાનવિના થતી નથી, કિન્તુ જીવ-બ્રહ્મના અલેહજ્ઞાનથી જ આ લેહબ્રમની નિવૃત્તિ થાય છે.

અહીં શંકા થાય છે કે-હું સુખી છું, હું દુઃખી છું, હું કર્તા છું, હું લોકતા છું, એ પ્રકારનો અનુભવ સર્વ પ્રાણીઓમાં થાય છે; તેથી જીવાત્મા તો સુખ-દુઃખાદિરૂપ સંસારવાળો છે તથા દરેક શરીરમાં ભિન્ન ભિન્ન છે. જો કદાચિત્ સર્વ શરીરોમાં એક જ આત્મા હોય, તો એક શરીરમાં સુખદુઃખનો અનુભવ થતાં સર્વ શરીરોમાં સુખદુઃખનો અનુભવ થવો જોઈએ, જે થતો નથી; તેથી દરેક શરીરમાં આત્મા ભિન્ન ભિન્ન છે અને પરમાત્માદેવ તો સુખદુઃખાદિરૂપ સંસારથી રહિત છે તથા એક સ્વરૂપે છે. એવા અનેક સંસારી જીવોનો એક અસંસારી પરમાત્માની સાથે અલેહ સંભવતો નથી; એવી શંકા પ્રાપ્ત થતાં સુખદુઃખાદિરૂપ સંસાર તથા ભિન્નપણું અવિદ્યાકલ્પિત અનાત્મ વસ્તુના જ ધર્મ છે અને જીવાત્માનું સંસારીપણું તથા ભિન્નપણું એ ધર્મ નથી, એ પ્રકારનું વિવેચન અવશ્ય કરવું જોઈએ. આ વિવેચનનો અર્થ દેહ, ઇન્દ્રિય, અંતઃકરણ, પ્રાણ ઇત્યાદિરૂપ ક્ષેત્રોથી ભિન્ન ક્ષેત્રજ્ઞ નામે જીવાત્મા પુરુષ સર્વ ક્ષેત્રોવિષે એક જ છે તથા નિર્વિકાર છે, એ અર્થનું પ્રતિપાદન કરવાને વાસ્તે આ તેરમા અધ્યાયમાં ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનું વિવેચન કર્યું છે.

અવતરણિકા:-પૂર્વે સપ્તમ અધ્યાયમાં શ્રીભગવાને જે ભૂમિઆદિ આઠ પ્રકારની અપરા નામે પ્રકૃતિ ક્ષેત્રરૂપ સૂચન કરી હતી તથા જીવરૂપે પરાપ્રકૃતિ ક્ષેત્રજ્ઞરૂપે સૂચન કરી હતી, તે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞરૂપ બન્ને પ્રકૃતિઓના સ્વરૂપને ભિન્ન ભિન્ન નિરૂપણ કરતાં શ્રીભગવાન અર્જુનની પ્રત્યે કહે છે:-

શ્રીમગવાનુવાચ-इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-શ્રીભગવાન કહે છે:-હે અર્જુન ! આ શરીરને ક્ષેત્ર એવા નામવડે કહેવામાં આવે છે. વળી આ ક્ષેત્રને જે જાણે છે તેને ક્ષેત્રના જાણવાવાળા પુરુષો ક્ષેત્રજ્ઞ એવે નામે કથન કરે છે. ૧

ટીકા:-હે કૌંતેય અર્થાત્ હે કુંતી માતાના પુત્ર અર્જુન ! શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો સહિત, ચાર અંતઃકરણ સહિત તથા પાંચ પ્રાણ સહિત જે આ સુખદુઃખના લોગના આચતનરૂપ-આશ્રયરૂપ શરીર છે, તે શરીર “ક્ષેત્ર” કહેવાય છે.

હવે ક્ષેત્ર શબ્દનો અર્થ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. અવિદ્યાવડે જે આત્માનો ક્ષય કરે છે તથા વિદ્યાવડે આત્માનું જે રક્ષણ કરે છે તેનું નામ ક્ષેત્ર છે; અથવા રાગ-દ્વેષાદિ દોષોએ કરીને યુક્ત પુરુષ જે વડે ક્ષયને પ્રાપ્ત થાય, તેનું નામ ક્ષેત્ર છે; અથવા શમ-દમ્ભાદિ સાધનયુક્ત પુરુષનું જન્મમરણાદિ અર્થરૂપ ક્ષયમાંથી જે રક્ષણ કરે છે, તેનું નામ ક્ષેત્ર છે; અથવા સર્વ કાળે દીપશિખા (દીવાની જ્વાલા)ની પેઠે જે પોતે ક્ષયને પ્રાપ્ત થતો જાય છે તેનું નામ ક્ષેત્ર છે; અથવા સુખદુઃખાદિરૂપ ક્ષણી ઉત્પત્તિમાં, જે લોકપ્રસિદ્ધ ભૂમિરૂપ ક્ષેત્રની પેઠે આચરણ કરે છે, તેનું નામ ક્ષેત્ર છે.

હે અર્જુન ! આ પૂર્વોક્ત ક્ષેત્રનું તથા ક્ષેત્રજ્ઞનું જે જ્ઞાન છે, તેજ જ્ઞાન મોક્ષનું સાધન છે. અર્થાત્ માયાવડે કલ્પિત હોવાથી ક્ષેત્ર નામનો રબળ સંપન્ની પેઠે મિથ્યારૂપ છે; પણ ક્ષેત્રરૂપ જનનું અધિષ્ઠાન હોવાથી ક્ષેત્રજ્ઞ નામનો આત્મા પરમાર્થ સત્ય છે; એ પ્રકારે જે ક્ષેત્રનું તથા ક્ષેત્રજ્ઞનું જ્ઞાન છે, તે જ જ્ઞાન મોક્ષનું સાધન હોવાથી, મને-પરમેશ્વરને જ્ઞાનથી ભિન્ન બીજું જેટલું લૌકિક અને વૈદિક જ્ઞાન છે, તે સર્વ જ્ઞાન અવિદ્યાનું વિરોધી નથી. તેથી એ સર્વ જ્ઞાન, અજ્ઞાનરૂપે કરીને સંભવ છે; અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનને હું-પરમેશ્વર અવિદ્યાના વિરોધી પ્રકાશરૂપ માનું છું, અર્થાત્ તે આ પ્રકારના જ્ઞાનરૂપ જ છે.

અહીં કોઈ ટીકામાં તો ક્ષેત્રજ્ઞ ચાપિ એ વચનમાં શેઠા ચક્રારવડે પૂર્વોક્ત ક્ષેત્રનું પણ અહણ્ય કહ્યું છે. અર્થાત્ ક્ષેત્રજ્ઞરૂપ તથા ક્ષેત્રરૂપ મને-પરમેશ્વરને જ તું બાણ. તેમાં ક્ષેત્રજ્ઞ નામે જીવાત્માની બ્રહ્મરૂપતામાં તો પૂર્વે જ શ્રુતિરૂપ પ્રમાણ કથન કર્યું છે; અને ક્ષેત્રની બ્રહ્મરૂપતામાં તો વ્રહ્મવેદે સર્વમ્ । સર્વં લક્ષિતં વ્રજ્ઞ ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિવચનો પ્રમાણરૂપ છે. (૨)

અવતરણિકા:-પૂર્વના જે શ્લોકોવડે સંક્ષેપથી કથન કરેલા અર્થને હવે વિસ્તારથી કહેવાનો શ્રીભગવાન્ આરંભ કરે છે:-

તત્ક્ષેત્રં યચ યાદૃક્ ચ યદ્વિકારિ યતશ્ચ યત્ ।

સ ચ યો યત્પ્રભાવશ્ચ તત્સમાસેન મે ગૃણુ ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ શરીરરૂપ ક્ષેત્ર જેવા સ્વભાવવાળું છે, જેવા ઇચ્છાદિ ધર્મોવાળું છે, જેવા ઇન્દ્રિયાદિકના વિકારવાળું છે તથા ક્ષેત્રરૂપ કારણથી જે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જ ક્ષેત્રજ્ઞ જેવા સ્વભાવવાળો તથા જેવા પ્રભાવવાળો છે, તે ક્ષેત્રના તથા ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપને મારા વચનથી તું સંક્ષેપે કરી શ્રવણ કર. ૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! આ શરીર કૌંતેય ક્ષેત્રમિત્યભિધીયતે એ પૂર્વોક્ત વચનવડે કથન કરેલું જે દેહ, ઇન્દ્રિય, અંતઃકરણ ઇત્યાદિ જડ વર્ગરૂપ ક્ષેત્ર છે, તે ક્ષેત્ર પોતાના સ્વરૂપે કરીને જડ-દશ્ય-પરિચ્છિન્ન આદિ સ્વભાવવાળું છે; તે ક્ષેત્ર ઇચ્છા-દ્રેષ્યાદિ ધર્મોવાળું છે; તે ક્ષેત્ર ઇન્દ્રિયાદિ વિકારોવડે યુક્ત છે તથા જે ક્ષેત્રરૂપ કારણથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે; અથવા યત્ત્ર યદ્ એ શબ્દોનો આ પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવો:-તે ક્ષેત્ર પ્રકૃતિ-પુરુષના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા સ્થાવર-જંગમોદિ લેહવડે ભિન્ન ભિન્ન છે; એટલા કથનથી ક્ષેત્રના સ્વરૂપનો વિચાર કર્યો.

હવે ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં આવે છે. સ ચ इति-હે અર્જુન ! તત્ત્વો વેતિ તં માત્રઃ ક્ષેત્રજ્ઞ इति તદ્વિત્ત્વઃ એ વચનવડે પૂર્વે કથન કરેલો ક્ષેત્રજ્ઞ પણ પોતાના સ્વરૂપથી સ્વપ્રકાશ-ચૈતન્ય-આનંદ સ્વભાવવાળો તથા ઉપાધિકૃત શક્તિરૂપ પ્રભાવોવાળો છે, તે સર્વ વિશેષણોવડે વિશિષ્ટ ક્ષેત્રના યથાર્થ સ્વરૂપને તથા ક્ષેત્રજ્ઞના યથાર્થ સ્વરૂપને તું-અર્જુન મારા-પરમેશ્વરનાં વચનથી સંક્ષેપે કરી શ્રવણ કર, અર્થાત્ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપને શ્રવણ કરીને તું નિશ્ચય કર. (૩)

અવતરણિકા:-અર્જુનની સંકા:-હે ભગવન્ ! પૂર્વે શ્લોકમાં આપે એમ કહ્યું હતું કે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપને તું મારાં વચનથી સંક્ષેપે કરી શ્રવણ કર. તે આપનું કહેલું ત્યારે સંભવે કે, જ્યારે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ પૂર્વે કોઈએ વિસ્તારથી કહેલું હોય. કારણ કે જે અર્થ પૂર્વે કોઈએ વિસ્તારથી કહેલો છે, તે અર્થ જ પશ્ચાત્ સંક્ષેપે કરીને કહેવામાં આવે છે. પૂર્વે વિસ્તારથી નહિ કથન કરેલા અર્થનું સંક્ષેપે કથન કરવું સંભવતું નથી. તો આ ક્ષેત્ર-

ક્ષેત્રજ્ઞ સ્વરૂપ પૂર્વે કોણે વિસ્તારથી કથન કર્યું છે કે, જે વિસ્તારથી કથન કરેલા અર્થનું આપ અત્યારે સંક્ષેપે કરીને કથન કરે છે ?

એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ શ્રોતા પુરુષોની બુદ્ધિમાં ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપવિષયક પ્રીતિને ઉત્પન્ન કરવા માટે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપની સ્તુતિ કરતાં કહે છે:-

ઋષિર્ભિર્વૃધા ગીતં છન્દોર્ભિર્વિવિધૈઃ પૃથક્ ।

બ્રહ્મસૂત્રપદૈશ્ચૈવ હેતુમદ્ભિર્વિનિશ્ચિતૈઃ ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ ક્ષેત્રનું તથા ક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓએ અનેક પ્રકારે નિરૂપણ કર્યું છે, ઋગાદિક વેદોએ પણ બહુ પ્રકારની ભિન્ન ભિન્નતાવડે કથન કર્યું છે, તેમ જ યુક્તિ-ઓવાળા તથા નિશ્ચય અર્થવાળાં બ્રહ્મસૂત્રનાં પદોએ પણ આ સ્વરૂપ અનેક પ્રકારે કથન કર્યું છે. ૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! આ ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓએ પણ યોગશાસ્ત્રમાં ધારણા-ધ્યાનના વિષયરૂપે કરીને ઘણા પ્રકારે નિરૂપણ કર્યું છે. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને તે સ્વરૂપમાં યોગશાસ્ત્રે કરીને પ્રતિપાદ્યપણું કથન કર્યું; તથા વિવિધ છંદોએ પણ તે સ્વરૂપને પૃથક્ પૃથક્ નિરૂપણ કર્યું છે અર્થાત્ નિત્ય-નૈમિત્તિક કામ્ય કર્મોદિને વિષય કરનાર ઋગાદિ વેદોના મંત્રોએ તથા બ્રાહ્મણોએ પણ ભિન્ન ભિન્ન રૂપમાં ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને તે સ્વરૂપમાં કર્મકાંડવડે પ્રતિપાદ્યપણું કથન કર્યું તથા બ્રહ્મસૂત્રનાં પદોએ પણ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપને અનેક પ્રકારે નિરૂપણ કર્યું છે.

તેમાં 'બ્રહ્મ' એ શબ્દનો 'સૂત્ર' શબ્દની સાથે અન્વય કરવાથી, તેમ જ તેનો 'પદ' શબ્દની સાથે અન્વય, કરવાથી 'બ્રહ્મસૂત્ર' તથા 'બ્રહ્મપદ' એ બે પ્રકારનાં વચ્ચેના સિદ્ધ થાય છે. તેમાં જે વાક્યોએ ક્રિયિત્ માત્ર વ્યવધાનવડે બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તે વાક્યોનું નામ બ્રહ્મસૂત્ર છે; જેમકે, યદો વા હમાનિ મૃતાનિ જાયંતે, ચેન જાતાનિ જીવંતિ, યત્રયંચમિસંવિસંતિ સદ્વચન ॥ અર્થાત્-જેથી સર્વ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ ભૂતો જેથી કરીને જીવે છે તથા વિનાશને પ્રાપ્ત થવા પછી તે સર્વ ભૂતો જેનામાં લયલાવને પ્રાપ્ત થાય છે તે જ બ્રહ્મ છે. આ ઇત્યાદિ બ્રહ્મના તત્ત્વ લક્ષણને પ્રતિપાદન કરનારાં ઉપનિષદ્વાક્યોનું નામ બ્રહ્મસૂત્ર છે, અને જે વાક્યોએ સાક્ષાત્ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, તે વાક્યોનું નામ બ્રહ્મપદ છે. આવાં બ્રહ્મનાં સ્વરૂપ લક્ષણને પ્રતિપાદન કરનારાં સર્વ જ્ઞાનમર્મં વ્રજ ઇત્યાદિ ઉપનિષદ્વાક્યો છે. આ બ્રહ્મસૂત્રરૂપ વાક્યોએ તથા બ્રહ્મપદરૂપ વાક્યોએ પણ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ ઘણે પ્રકારે નિરૂપણ કર્યું છે.

આ બ્રહ્મસૂત્રપદરૂપ વાક્યો કેવા હેતુવાળાં છે ? તેઓ ઇદ્ર અર્થનાં સાધક અનેક યુક્તિઓનાં પ્રતિપાદક છે. આ યુક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં ઉદાહરક ઋષિએ ચેતકેતુ પુત્રની પ્રત્યે એમ કહ્યું છે કે-સદેવ સોમ્યેદમગ્ર બાષીદેકમેવાદ્વિતીય-અર્થાત્-હે પ્રિયદર્શન ચેતકેતુ ! આ દૃશ્યમાન જગત્ પોતાની ઉત્પત્તિની પૂર્વે સત્પરૂપ હતું. તે સત્ એક-અદ્વિતીયરૂપ હતું. આ પ્રકારનાં ઉપક્રમ કરીને પશ્ચાત્ એમ કહ્યું છે કે-તદૈક બાહુરસદેવેદમગ્ર બાષીદેકમેવાદ્વિતીયં તત્ત્વાત્સતઃ; તજ્ઞાયેવ-અર્થાત્-કેાઈક વાદી તો એમ કહે છે કે, આ દૃશ્યમાન જગત્ પોતાની ઉત્પત્તિની પૂર્વે અસત્ હતું. તે અસત્ એક અને અદ્વિતીયરૂપ હતું. આ અસત્ કારણથી સત્ કાર્ય ઉત્પન્ન થયું. આ વચનવડે નારિવકોના મતનું કથન કરીને ત્યાર-

પછી ઉદ્ધાલક ઋષિએ એ પ્રકારનાં વચનો કહ્યાં કે—ફક્તજી લઈ સોમ્યેવે સ્વાદિતિ હોવાચ કયમત્તઃ સચ્ચાવેત ॥ અર્થાત્—હે પ્રિયદર્શન શ્રેષ્ઠકેતુ ! નાસ્તિકોનું કથન કેવી રીતે સંભવશે અર્થાત્ સંભવશે નહિ, માટે અસત્ કારણથી સત્ કાર્યની ઉત્પત્તિ કદાચિત્ પણ થતી નથી. જો કદાચિત્ અસત્થી પણ સત્ની ઉત્પત્તિ થતી હોય, તો અસત્ વંધ્યાપુત્રથી પણ સત્પુત્રની ઉત્પત્તિ થવી બેધએ, પણ તે થતી નથી. ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની યુક્તિઓનું પ્રતિપાદન કરનારાં બ્રહ્મસૂત્રપદરૂપ વચનો છે.

પુનઃ આ બ્રહ્મસૂત્રપદરૂપ વચનો વિનિશ્ચિત છે, અર્થાત્ ઉપક્રમ-ઉપસંહાર વાક્યોની એકવાક્યતાવડે સંશયથી રહિત અર્થનાં પ્રતિપાદક છે. આ પ્રકારના બ્રહ્મસૂત્રપદરૂપ વાક્યોએ પણ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ અનેક પ્રકારે નિરૂપણ કર્યું છે. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપમાં જ્ઞાનકાંડવડે પ્રતિપાદ્યપણું નિરૂપણ કર્યું.

એ પ્રકારે પૂર્વે વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓએ, ઋગ્વાદિ વેદોના મંત્રોએ તથા બ્રહ્મસૂત્ર પદોએ અત્યંત વિસ્તારથી કથન કરેલું જે ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞનું યથાર્થ સ્વરૂપ છે, તે સ્વરૂપને હું કૃષ્ણ ભગવાન પારી-અર્જુનની પ્રત્યે સક્ષેપે કરીને કથન કરું છું, તે તું શ્રવણ કર.

અથવા વ્રજસૂત્રપદઃ એ વચનમાં જે બ્રહ્મસૂત્ર હોય તે જ પદ હોય, એ પ્રકારના કર્મ-ધારય સમાસનો અંગીકાર કરવો. તેમાં આત્મેત્વેવોપાસીત અર્થાત્-અધિકારી પુરુષે “સર્વં વ્યાપક આત્મા હું છું” એ પ્રકારનું ચિંતન કરવું, ઇત્યાદિ વાક્ય વિદ્યાસૂત્ર કહેવાય છે અને ન ત વેદ યથા પદ્યઃ અર્થાત્-પોતાના આત્માથી દેવતાને લિખ માનીને જે પુરુષ દેવતાની ઉપાસના કરે છે, તે ભેદદર્શી પુરુષ પશુની પેઠે દ્રિચિત્ માત્ર પણ બાણુતો નથી, ઇત્યાદિ વચન અવિદ્યાસૂત્ર કહેવાય છે. કોઈ ટીકામાં તો વ્રજસૂત્રપદઃ એ વચનવડે જન્માત્મ્ય મતઃ ઇત્યાદિ વેદાંતસૂત્રોનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. (પણ તે સંભવિત નથી.) (૪)

અવતરણિકાઃ—આ પ્રકારે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપને બાણુવામાં અર્જુનની રુચિ ઉત્પન્ન કરીને, હવે શ્રીભગવાન અર્જુનની પ્રત્યે જે શ્લોકોવાડે પહેલવહેલાં ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ કહે છેઃ—

મહાભૂતાન્યહંકારો બુદ્ધિરવ્યક્તમેવ ચ ।

ઇન્દ્રિયાણિ દર્શકં ચ પંચ ચૈન્દ્રિયગોચરાઃ ॥ ૫ ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! પચ મહાભૂતો, અહંકાર, બુદ્ધિ તથા અવ્યક્ત તથા દશ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો તથા એક મન તથા શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયો, પાંચ શબ્દાદિકો, ઇચ્છા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ, સંઘાત, ચેતના તથા ધૃતિ આ સર્વને તેના વિકારસહિત ક્ષેત્રરૂપ કહેવામાં આવે છે. ૫-૬

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ જે પાંચ મહાભૂતો છે, આ પાંચ મહાભૂતોના કારણરૂપ જે અભિમાન લક્ષણ અહંકાર છે, અહંકારના કારણરૂપ જે અધ્યવસાયલક્ષણ મહત્તત્ત્વ નામે બુદ્ધિ છે તથા મહત્તત્ત્વ નામે બુદ્ધિના કારણરૂપ તથા સત્ત્વ-રજ-તમ ગુણમય એવો જે પ્રધાનરૂપ અવ્યક્ત છે, જે અવ્યક્ત સર્વના કારણરૂપ છે, પણ દેહધના કાર્યરૂપ નથી, એ મહાભૂતોથી લઈને અવ્યક્ત પર્યંત આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ કહેવાય છે. એ અર્થ સાંખ્યમતને અનુસરીને કથન કર્યો.

હવે વેદાંત મતને અનુસરીને અર્થ કરે છે. તેમાં અવ્યક્ત શબ્દવડે અનિર્વચનીય અવ્યાકૃતનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, કે જે અવ્યાકૃતને મમ માયા દુરત્યયા એ વચનવડે શ્રીભગવાને માયા નામે પરમેશ્વરની શક્તિરૂપ કહ્યો છે. બુદ્ધિ શબ્દવડે, સૂત્રિના આદિકાળે સરજવાયોગ્ય પ્રપંચવિષયક માયાની વૃત્તિરૂપ ઇક્ષણનો અર્થ ગ્રહણ કરવો; તથા અહંકાર શબ્દવડે, ઇક્ષણની પછી થનાર માયાની વૃત્તિરૂપ બહુ હોવાના સંકટપનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. સંકટપની પછી આકાશાદિ ક્રમવડે પંચમહાભૂતોની ઉત્પત્તિ ગ્રહણ કરવી. સાંખ્યશાસ્ત્રવડે સિદ્ધ જે અવ્યક્ત, મહત્તરૂપ, અહંકાર એ ત્રણ તરવો છે, તે ત્રણેના વેદાંતસિદ્ધાંતમાં અંગીકાર કયો નથી. ઉલટાં દૈક્ષેનાં શબ્દમ્ ઇત્યાદિ સૂત્રોના વ્યાખ્યાનમાં શ્રીભાષ્યકારેએ સાંખ્યશાસ્ત્રે કદપેલા પ્રધાનાદિ પદાર્થોનું બહુ વિસ્તારથી ખંડન કર્યું છે. તેમાં માયાં તુ પ્રકૃતિં ત્રિગુણમિતિ વ મહેશ્વરમ્ । તે ધ્યાનયોગાનુગતો અપરમ-દેવાત્મશક્તિં સ્વપુણેનિગદ્યામ્ ॥ એ શ્રુતિવડે પ્રતિપાદન કરેલી માયા નામે પરમેશ્વરની શક્તિ જ અહીં શ્રીભગવાને અવ્યક્ત શબ્દવડે કથન કરી છે. અને તદૈક્ષત એ શ્રુતિએ કથન કરેલું સપ્તમ્ય જગત્ વિષયક માયાની વૃત્તિરૂપ ઇક્ષણ જ અહીં શ્રીભગવાને બુદ્ધિ શબ્દવડે કથન કર્યું છે. અને વહુ સ્વાં પ્રજાયેય એ શ્રુતિએ કથન કરેલો માયાની વૃત્તિરૂપ બહુ હોવાનો પરમેશ્વરનો સંકટપ જ અહીં શ્રીભગવાને અહંકાર શબ્દવડે કથન કર્યો છે. ત્યાર પછી તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશ. સંયુત, આકાશાદ્વાયુર્વાયોરગ્રિરગ્રેરાપ, અદ્ભવઃ વૃષિવી-એ શ્રુતિએ યથાક્રમે આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ કથન કરી છે. આ ઇત્યાદિ શ્રુતિના પ્રમાણે કરીને સિદ્ધ વેદાંતપક્ષ જ શ્રેષ્ઠ છે.

અને શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, રસન, ઘ્રાણ, એ જે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે; તથા વાક્, પાણિ, પાદ, પાચુ, ઉપસ્થ, એ જે પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે, એ બંને મળીને દશ ઇન્દ્રિયો થાય છે; સંકટપ વિકટપરૂપ જે એક મન છે; શ્રોત્રાદિ દશ ઇન્દ્રિયોના જે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ પાંચ વિષયો છે, તેમાં શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના શબ્દાદિ પાંચ જ્ઞાપ્યત્વરૂપ વિષયો છે અને વાગાદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોના શબ્દાદિ પાંચ કાર્યત્વરૂપ વિષયો છે. એ રીતે પૂર્વે કથન કરેલી આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ વિષયો અને એક મન, એ સર્વને સાંખ્યશાસ્ત્રવાળા ચૌવીસ તરવો કહે છે.

સુખમાં તથા સુખનાં સાધનમાં “એ સુખ મને પ્રાપ્ત થાય તથા એ સુખનાં સાધન મને પ્રાપ્ત થાય” એ પ્રકારની સ્પૃહારૂપ જે ચિત્તની વૃત્તિવિશેષ છે, જેને શાસ્ત્રમાં કામ પણ કહે છે તથા રાગ પણ કહે છે, તેનું નામ ઇચ્છા છે; દુઃખમાં તથા દુઃખનાં સાધનોમાં “એ દુઃખ મને પ્રાપ્ત ન થાય તથા દુઃખનાં સાધન મને પ્રાપ્ત ન થાય” એ પ્રકારની જે પૂર્વોક્ત સ્પૃહાની વિરોધી ચિત્તની વૃત્તિવિશેષ છે, જેને શાસ્ત્રમાં ક્રોધ પણ કહે છે તથા ઇષ્યો પણ કહે છે, તેનું નામ દ્રેષ છે.

નિરુપાધિક ઇચ્છાના વિષયભૂત તથા જેનું અસાધારણ કારણ ધર્મ છે તથા પરમાત્મસુખની અભિવ્યંજક એવી જે ચિત્તની વૃત્તિવિશેષ છે તેનું નામ સુખ છે; નિરુપાધિક દ્રેષના વિષયભૂત તથા જેનું અસાધારણ કારણ અધર્મ છે, એવી જે ચિત્તની વૃત્તિવિશેષ છે તેનું નામ દુઃખ છે. પંચ મહાભૂતોના પરિણામરૂપ એવું જે ઇન્દ્રિયો સહિત શરીર છે, તેનું નામ સંઘાત છે. સ્વરૂપજ્ઞાનનું અભિવ્યંજક તથા જેનું અસાધારણ કારણ પ્રમાણ છે, એવી જે પ્રમાજ્ઞાન નામે ચિત્તની વૃત્તિવિશેષ છે, તેનું નામ ચેતના છે. તથા વ્યાકુલતાને પ્રાપ્ત થતા દેહ-ઇન્દ્રિયોને સ્થિત કરવાના હેતુરૂપ જે પ્રયત્ન છે તેનું નામ ધૃતિ છે.

અહીં ઇચ્છાદિનું અહણ અંતઃકરણના સર્વ ધર્મોનું ઉપદક્ષણ છે. અંતઃકરણના ધર્મો શ્રુતિમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે—જ્ઞાનઃ સંકલ્પો વિચિત્રિત્તા મદામદા ઇતિચતિર્હૃદીર્ધર્મીરિત્યેતત્ત્વં મન ઇત્યર્થાત્-ઇચ્છા, સંકલ્પ, સંશય, શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, ધૃતિ, અધૃતિ, લજ્જા, વૃત્તિજ્ઞાન, ભય એ સર્વ મનરૂપ જ છે. આ શ્રુતિવચન મુદ્ધતઃ એ વચનની પેઠે મનરૂપ ઉપાદાન કારણની સાથે કામાદિ કાર્યોના અભેદ કથન કરીને, કામાદિ કાર્યોમાં મનનું ધર્મપણું કથન કરે છે.

આ પ્રકારે પાંચ મહાભૂતોથી લઇને ધૃતિપર્યંત પૂર્વે કથન કરેલા જેટલા જડ પદાર્થો છે, તે સર્વ જડ પદાર્થો હોતરા નામે સાક્ષીવડે લાસ્યમાન થવાથી, તેઓ હોતરા સાક્ષીથી ભિન્ન છે. આ સર્વ જડ પદાર્થો સંશેષે કરીને હોતરા શબ્દવડે કથન કર્યા છે તથા તે હોતરા સર્વ પદાર્થો લાસ્ય અચેતનરૂપ છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્! શરીર ઇદ્રિયોનો સંઘાત ચેતનરૂપ હોવાથી હોતરા છે, એ પ્રમાણે લોકાયતિકા માને છે, અને ચેતનરૂપ ક્ષણિક વિજ્ઞાન જ આત્મા છે, એ પ્રમાણે સુગત માને છે. ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, સુખ, દુઃખ, જ્ઞાન એ સર્વ આત્માના લિંગ છે, એ પ્રમાણે નૈયાયિકા માને છે. તેથી પંચ મહાભૂતોથી લઇને ધૃતિપર્યંત સઘણું હોતરા છે, એ આપનું કહેવું કેવી રીતે સંભવશે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—હવે હોતરાનાં લક્ષણો કહે છે—સવિકારં રિતિ । જનમથી લઇને વિનાશ પર્વતનું જે પરિણામ છે, તેનું નામ વિકાર છે. જે વિકારસહિત હોય તેનું નામ સવિકાર છે અર્થાત્ ઉત્પત્તિ-નાશાદિ વિકારોવાળાનું નામ સવિકાર છે. પંચ મહાભૂતોથી લઇને ધૃતિપર્યંત જે પદાર્થો પૂર્વે કહ્યા છે, તે સર્વ પદાર્થો સવિકારરૂપ છે. માટે સર્વ પદાર્થો વિકારના સાક્ષી થઇ શકે નહિ. કારણ કે પોતાની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ પોતાવડે જ્ઞવામાં આવતાં નથી. અને ઉત્પત્તિ નાશથી ભિન્ન છીજા પણ જેટલા આપણા ધર્મો છે, તે ધર્મોનું દર્શન પણ આપણાં દર્શન વિના સંભવતું નથી; જે કારણથી ધર્મોના દર્શનની પછી જ તેના ધર્મોનાં દર્શન થાય છે. જે કદાચિત્ આપણુવડે જ આપણું દર્શન માનીએ તો તે દર્શનરૂપ ક્રિયાનું કર્તાપણું તથા કર્મપણું આપણામાં પ્રાપ્ત થશે. એક જ વસ્તુમાં એક જ કાળે એક જ ક્રિયાનું કર્તાપણું તથા કર્મપણું અત્યંત વિરુદ્ધ છે. તેથી સવિકાર વસ્તુ ઉત્પત્તિ-નાશાદિ વિકારનો સાક્ષી હોઇ શકે નહિ, કિંતુ નિર્વિકાર વસ્તુ જ સર્વ વિકારોનો સાક્ષી સિદ્ધ થાય છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થશે કે, વિકારીપણું જ હોતરાનું ચિહ્ન છે, અર્થાત્ જે જે પદાર્થમાં વિકારીપણું છે તે તે પદાર્થ હોતરારૂપ જ જાણવો; કાંઇ નામ લઇને કરવામાં આવેલી ગણના, હોતરાનું ચિહ્ન નથી. (૫-૬)

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે હોતરા સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરીને, હોતરાને હોતરાથી ભિન્ન ગણીને વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરવા માટે હોતરાના જ્ઞાનની યોગ્યતાને અર્થે શ્રીભગવાન પહેલ વહેતાં અમાનિત્વાદિ વીશ સાધનોનું પાંચ સ્તોત્રોવડે કથન કરે છે:—

અમાનિત્વમદંભિત્વમર્હિસા ક્ષાંતિરાજર્જવમ્ ।

આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમાત્માવિનિગ્રહઃ ॥ ૭ ॥

સ્તોત્રાર્થ:—અમાનિપણું, અદંભિપણું, અર્હિસા, ક્ષાંતિ, આર્જવ, આચાર્યની ઉપાસના, શૌચ, સ્થૈર્ય, આત્માનો નિગ્રહ આ સર્વ જ્ઞાનનાં સાધનો હોવાથી તેઓ જ્ઞાનરૂપ છે. ૭

ટીકા:-જે શુભો આપણામાં વિદ્યમાન છે તથા જે શુભો આપણામાં વિદ્યમાન નથી, એવા વિદ્યમાન શુભોએ કરીને તથા અવિદ્યમાન શુભોએ કરીને જે આપણી સ્તુતિ તેનું નામ માનીપણું છે. માનીપણાથી રહિત હોયું તેનું નામ અમાનિપણું છે (૧). લાભ-પૂજ-ખ્યાતિને વાસ્તે લોકોની આગળ આપણા ધર્મોનું પ્રકટ કરવું, તે દંભીપણું છે, આ દંભીપણાથી રહિત હોયું, તેનું નામ અદંભિપણું છે (૨). શરીર-મન-વાણીવટે પ્રાણીઓને પીડવાં, તેનું નામ હિંસા છે. આ હિંસાથી રહિત હોયું, તેનું નામ અહિંસા છે (૩). ચિત્તના ક્રોધાદિ વિકારોના કારણ-રૂપ દુષ્ટ પુરુષોએ કરેલો અપરાધ પ્રાપ્ત થતાં પણ જે ચિત્તના નિર્વિકારપણાથી અપરાધોને સહન કરવા, તેનું નામ ક્ષાંતિ છે (૪). જેવું આપણા હૃદયમાં હોય, તેવો જ બાહ્ય વ્યવહાર કરવો એ પ્રકારનું જે અકુટિલપણું તેનું નામ આર્જવ છે અર્થાત્ અન્ય પ્રાણી-ઓની વચના કરવાથી રહિત હોવાનું નામ આર્જવ છે (૫). બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરનારા આચાર્યનું શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક પૂજન-નમસ્કારાદિવડે જે સેવન તેનું નામ આચાર્યોપાસન છે (૬). શુદ્ધિનું નામ શૌચ છે. આ શૌચ બે પ્રકારના હોય છે. પહેલો બાહ્ય શૌચ અને બીજો આંતર શૌચ. જલ-મૃત્તિકાવડે શરીરના મળનું જે પ્રક્ષાલન તેનું નામ બાહ્ય શૌચ છે અને વિષયોમાં દોષદર્શનરૂપ વિરોધી વાસનાઓવડે મનના રાગદ્વેષાદિ મળની જે નિવૃત્તિ કરવી તેનું નામ આંતર શૌચ છે (૭). મોક્ષનાં સાધનોમાં પ્રવૃત્ત થયલા પુરુષને અનેક પ્રકારનાં વિદ્વો પ્રાપ્ત થતાં પણ ઉદ્યમનો પરિત્યાગ ન કરીને યુગ્મ યુગ્મ પ્રયત્નની જે અધિકતા તેનું નામ સ્થૈર્ય છે (૮). અને દેહ-ઇન્દ્રિયોના સંઘાતરૂપ આત્માની, મોક્ષથી પ્રતિકૂળમાં, સ્વભાવથી પ્રાપ્ત થતી પ્રવૃત્તિને વિરુદ્ધ કરી મોક્ષનાં સાધનોમાં જે વ્યવસ્થાપન તેનું નામ આત્મ-વિનિગ્રહ છે (૯). અમાનિત્વાદિ સર્વ, જ્ઞાનનાં સાધન હોવાથી જ્ઞાનરૂપ ઠંડેવાય છે. આ શ્લોકનો તથા વધ્યમાણ શ્લોકનો, અગ્નીઆરમા શ્લોકના તત્ત્વજ્ઞાનમિતિ પ્રોક્તમ એ વચનની સાથે અન્વય કરવો. (૭)

વળી—

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

શ્લોકાર્થ:-શ્રોત્રાદિક ઇન્દ્રિયોના શબ્દાદિ વિષયોમાં જે વૈરાગ્ય, અહંકારથી જે રહિતપણું તથા જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ, દુઃખ તથા દોષ, આ સર્વનું જે ફરી ફરી દર્શન છે; ૮ ટીકા:-હે અર્જુન ! શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના શબ્દાદિ વિષયોમાં તથા આ લોકના અને પરલોકના વિષયલોગોમાં રાગની વિરોધી, જે અસ્પૃહારૂપ ચિત્તની વૃત્તિવિશેષ છે, તેનું નામ વૈરાગ્ય છે (૧૦). લોકમાં પોતાની સ્તુતિનો અભાવ થવા છતાં પણ મનમાં પ્રકટ થયેલો જે “હું સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છું” એ પ્રકારનો ગર્વ છે, તેનું નામ અહંકાર છે. આ અહંકારનો જે અભાવ છે તેનું નામ અનહંકાર છે (૧૧).

માતાના ઉદરમાં નવમાસ પર્થેવ નિવાસ કરીને યોનિદ્વારા જે બહાર નીકળવું તેનું નામ જન્મ છે અને પ્રાણોના ઉત્ક્રમણકાળે સર્વ મર્મસ્થાનોનું જે છેદન છે તેનું નામ મૃત્યુ છે. અને જે અવસ્થામાં યુદ્ધિની મંદતા, સર્વ અંગોની શિથિલતા, તથા સ્વજનાદિકૃત પરિભવ ઇંત્યાદિ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે તે અવસ્થાનું નામ જરા છે. જ્વર-અતિસારાદિ રોગોનું નામ વ્યાધિ છે. અધ્યાત્મ-અધિભૂત-અધિદેવ એ ત્રણ ઉપદ્રવો જેનામાં નિમિત્ત છે, એવું જે ઇષ્ટ વસ્તુના વિયોગથી ઉત્પન્ન થયલું તથા અનિષ્ટ વસ્તુના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયલું ચિત્તના પરિ-

તાપરૂપ પરિણામવિશેષ છે, તેનું નામ દુઃખ છે. વાત-પિત્ત-સ્લેષ્મ-મળ-મૂત્ર ઇત્યાદિવડે પરિપૂર્ણ હોવાથી જે આ શરીરમાં નિદિવપાઈ છે તેનું નામ દોષ છે. એવી રીતે જન્મ-મૃત્યુ, જરાનું, વ્યાધિઓનું, દુષ્ટોનું તથા દોષોનું અનુદર્શન કરવું, અર્થાત્ પુનઃ પુનઃ વિચાર કરીને દેખવું, અથવા જન્મ-મૃત્યુ-જરા-વ્યાધિ-દુઃખ એ પાંચમાં દોષનું પુનઃ પુનઃ દર્શન કરવું, અથવા જન્મ-મૃત્યુ-જરા-વ્યાધિ એ ચારમાં દુઃખરૂપ દોષનું જે પુનઃ પુનઃ દર્શન કરેલું, અથવા જન્મ-મૃત્યુ-જરા-વ્યાધિ એ ચારમાં દુઃખનું તથા દોષોનું જે પુનઃ પુનઃ દર્શન કરેલું. તેમાં જન્મવિષે માતાના ઉદરમાં તવ માસપર્યંત અત્યંત સંકુચિત થઈને સ્થિત થવું, માતાના મળવિષે રહેલા કૃમિઓવડે દંશિત થવું, માતાના જઠરાગ્નિવડે દગ્ધ થવું તથા જરાયુ ચર્મવડે વેદિત થવું; જન્મકાળે પ્રસવવાયુવડે આકર્ષિત થવું તથા અત્યંત અદપચેનિયંત્રથી નીકળવું તથા મળ-મૂત્રમાં રહેલું, વગેરે અનેક પ્રકારનાં દુઃખ તથા દોષ છે તેનું ફરી ફરી દર્શન કરવું તેમ જ મૃત્યુવિષે સર્વ નાડીઓનું આહર્ષણ થવું તથા મર્મસ્થાનોનું છેદન થવું, પ્રાણોનું આકુંચન થવું, ઊર્ધ્વ શ્વાસ થવો, અત્યંત વ્યથાવડે મળ-મૂત્રાદિનું બહાર નીકળવું, વગેરે અનેક પ્રકારના દુઃખ તથા દોષ છે. જરા અવસ્થામાં સર્વ અંગોની શિથિલતા થવી, શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની મંદતા થવી, શરીરવિષે કંપાદિ થવા, ક્ષાસ્થાસ થવો, ઉઠતાં નીચે પડી જવું, આપણા સ્વજનોવડે નિરાદરને પ્રાપ્ત થવું, શરીરનાં દ્વારોથી મળ-મૂત્ર-લાળ વગેરેને પ્રાપ્ત થવું ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં દુઃખ તથા દોષ છે; અને જવરાદિ વ્યાધિઓવિષે શરીરમાં દુર્બળતા થવી, રીત જવરાદિના વેગવડે પરિતાપાદિ થવા, અત્યંત કટુ-કષાય ઔષધોનું પાન કરવું, દેહવિષે દુર્ગંધ થવી, સ્વેદાદિનું નીકળવું વગેરે અનેક પ્રકારનાં દુઃખ તથા દોષ છે. આ જન્મ-મરણાદિનાં દુઃખ તથા દોષ આત્મપુરાણના પ્રથમ અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવેલા છે, તેથી અહીં સંક્ષેપથી કહેલાં છે. આ પ્રકારનાં દુઃખ તથા દોષોનું દર્શન વિષયો-માંથી વૈરાગ્યનો હેતુ હોવાથી આત્મજ્ઞાનમાં ઉપકાર કરે છે, તેથી અધિકારી જનોએ દુઃખ-દોષોનું દર્શન અવશ્ય કરીને સંપાદન કરવું (૧૨) (૮).

અસત્તિરનભિષ્વંગઃ પુત્રદારંગૃહાદિપુ ।

નિત્યં ચ સમચિત્તત્ત્વમિશાનિષ્ઠોપપત્તિપુ ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થઃ-પુત્ર, સ્ત્રી તથા ગૃહાદિ પદાર્થોમાં આસક્તિથી રહિત થવું, અભિષ્વંગથી રહિત થવું તથા ઇષ્ટ અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં સર્વદા સમચિત્ત રહેવું. ૯

ટીકાઃ-હે અર્જુન ! “એ પદાર્થો મારા છે” એટલા માત્ર અભિમાનવડે પદાર્થવિષે જે પ્રીતિ તેનું નામ સક્તિ છે. આ સક્તિથી રહિતવાનું નામ અસક્તિ છે (૧૩).

“એ પદાર્થ હું જ છું” એ પ્રકારની અલોહસાવનાવડે પદાર્થોમાં જે પ્રીતિની અતિશયતા છે, અર્થાત્ પદાર્થો સુખી-દુઃખી થતાં “હું જ સુખી-દુઃખી થાઉં છું” એ પ્રકારનો જે અત્યંત અભિનિવેશ છે તેનું નામ અભિષ્વંગ છે. આ અભિષ્વંગથી રહિત થવાનું નામ અનભિષ્વંગ છે.

અર્જુનની શંકા-“હિ ભગવન્ ! સક્તિ અને અભિષ્વંગ આ બન્ને કયા પદાર્થોમાં પરિણમી શકે છે ?”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાનઃ-પુત્રદારંગૃહાદિ ઇતિ । હે અર્જુન ! પુત્રોમાં, સ્ત્રીઓમાં તથા ગૃહોમાં આસક્તિ તથા અભિષ્વંગ પરિણમી શકે છે. અહીં પુત્રદારંગૃહાદિ એ વચનમાં રહેલા આદિ શબ્દવડે એનાથી ભિન્ન બીજા પણ જેટલા સ્નેહના વિષય ધન ભૂત્ય વગેરે

પદાર્થો છે, તે સર્વનો પરિત્યાગ કરવાનો અર્થ અહિંથી કરવો; અર્થાત્ સ્નેહના વિષયરૂપ સર્વ પદાર્થોમાં સંક્રિતથી તથા અભિષ્વંગથી રહિત થવું; (૧૪) અને ઇષ્ટ-અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં સર્વદા સમચિત્ત થવું અર્થાત્ પ્રિય પદાર્થોની પ્રાપ્તિમાં હર્ષ નહિ કરવો અને અપ્રિય પદાર્થોની પ્રાપ્તિમાં વિપદા નહિ કરવો, એનું નામ સમચિત્તપણું છે (૧૫).-(૯)

અને વળી—

મયિ ચાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી ।

વિવિક્તદેશસેવિત્વમરતિજનસંસદિ ॥ ૧૦ ॥

શ્ર્લોકાર્થઃ—અનન્ય યોગે કરી અવ્યભિચારિણી એવી મારામાં—પરમેશ્વરમાં જે ભક્તિ છે, એકાંત દેશનું જે સેવન છે તથા વિષયી જનોની સભામાં જે અપ્રીતિ છે, ૧૦

ટીકાઃ—હું અર્જુન ! મારામાં—ભગવાન્ વાસુદેવ પરમેશ્વરમાં ભક્તિ હોવી જોઈએ અર્થાત્ “પરમેશ્વર । સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે” એ પ્રકારના સર્વથી ઉત્કૃષ્ટતાના જ્ઞાનપૂર્વક મારામાં નિર-તિશય પ્રીતિ હોવી જોઈએ. આ ભક્તિ કેવી હોવી જોઈએ ? અનન્ય યોગે કરી અવ્યભિચારિણી હોવી જોઈએ. “ભગવાન્ વાસુદેવ સિવાય બીજો કોઈ દેવ નથી, તેથી ભગવાન્ વાસુદેવ જ અમારી ગતિ છે,” એ પ્રકારના નિશ્ચયનું નામ અનન્યયોગ છે. એવા અનન્યયોગે કરીને જે ભક્તિ અવ્યભિચારિણી છે અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રતિકૂળ હેતુએ કરી નિવૃત્ત કરવાને અશક્ય છે, એવી ભક્તિ જ્ઞાનનો હેતુ હોય છે. આ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કહી છે. પ્રીતિર્નિવાનમ્મયિ વાઘદેવે ન મુચ્યતે દેહયોગેન તાવ્ અર્થાત્—જ્યાં સૂધી અધિકારી પુરુષની મારામાં—ભગવાન્ વાસુદેવમાં નિરતિશય પ્રીતિ નથી ત્યાં સૂધી અધિકારી પુરુષ દેહના સંબંધથી રહિત થતો નથી (૧૧).

વિવિક્ત દેશનું સેવવાપણું, એટલે જે દેશ સ્વભાવથી જ શુદ્ધ હોય અથવા સસ્કારોવડે શુદ્ધ કરવામાં આવ્યો હોય, અશુચિ સર્પ-વ્યાઘ્રાદિથી રહિત હોય તથા ચિત્તને પ્રસન્ન કરે તેવો હોય, તે દેશ વિવિક્ત દેશ કહેવાય છે. એવા નદી તીર, ચર્વતની શુદ્ધ વગેરે જે પ્રદેશ છે, તે વિવિક્ત દેશનું સેવન કરવાનો જે સ્વભાવ, તેનું નામ વિવિક્તદેશસેવિત્વ છે (૧૦). આત્મજ્ઞાનથી વિમુખ તથા વિષયભાગ લંપટતાને ઉપદેશ કરનારા એવા વિષયી બહિર્મુખ જનોની સભા કે જે તત્ત્વજ્ઞાનને અત્યંત પ્રતિકૂળ હોય છે, તે વિષયી પુરુષોની સભામાં અરતિ અર્થાત્ તે સભામાં જે નહિ રમણ કરવું તે અરતિ કહેવાય છે (૧૮). તત્ત્વજ્ઞાનને અતુકૂળ એવી મહાત્મા જનોની જે સભા છે તે સભામાં અધિકારી જને અવશ્ય કરીને પ્રીતિ કરવી એ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કહી છે—સંગઃ સર્વાત્માના દેયઃ સત્ત્વગુણે ન શક્યતે । સ સદ્ગિઃ સદ્ગત્ત્વમ્ સત્તાં સત્તો દિ મેષજમ્ અર્થાત્—અધિકારી જને સર્વ પ્રકારે કરીને સંગનો પરિત્યાગ કરવો; અને જો કદાચિત્ સર્વ પ્રકારે સંગનો પરિત્યાગ કરવામાં ન આવે, તો પણ અધિકારી જને વિષયી એવા બહિર્મુખપુરુષોનો સંગ કદાચિત્ પણ કરવો નહિ, કિંતુ મહાત્મા જનોની સાથે તે સંગ કરવો; કારણ કે મહાત્મા જનોનો સંગ આ સંસારરૂપ રોગને નિવૃત્ત કરવાનું લેખજ છે. (૧૦)

વળી—

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ।

एतज्જ્ઞાનેમિતિ પ્રોક્તમજ્ઞાનં યદતોજ્ઞન્યથા ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં જે નિષ્ઠા છે, તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રયોજનનું જે દર્શન છે, આ અમાનિત્વાદિ સર્વ, જેને જ્ઞાન એવા નામે કરી કથન કરવામાં આવે છે; તેથી વિપરીત જે માનિત્વાદિ છે તે સર્વ અજ્ઞાનરૂપ જ છે. ૧૧

ટીકા:-હે અર્જુન! આત્માને આશ્રય કરીને પ્રવૃત્ત થયેલું આત્માનું તથા અનાત્માનું વિવેકજ્ઞાન તેનું નામ અધ્યાત્મજ્ઞાન છે. આ અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં જે અત્યંત નિષ્ઠા તેનું નામ અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વ છે. વિવેકમાં નિષ્ઠાવાન પુરુષ જ મહાવાક્યોના અર્થના જ્ઞાનમાં સમર્થ હોય છે માટે અધિકારી પુરુષે અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં નિષ્ઠા અવશ્ય કરવી (૧૯).

વળી તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થનું જે દર્શન છે એટલે જ્ઞં બ્રહ્મત્ત્વ, તત્ત્વમસિ ઇત્યાદિ વેદાંત વાક્ય જેનાં સાધન છે તથા અમાનિત્વાદિ સર્વ સાધનોના પરિપાકના કૃણરૂપ એવા “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારના સાક્ષાત્કારનું નામ તત્ત્વજ્ઞાન છે. એવા તત્ત્વજ્ઞાનનો જે અર્થ છે અર્થાત્ અવિ-દ્યાદિ સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિરૂપ તથા પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ જે મોક્ષરૂપ પ્રયોજન છે, તે તત્ત્વજ્ઞાનના મોક્ષરૂપ અર્થનું જે દર્શન છે અર્થાત્ પુનઃ પુનઃ વિચાર કરીને દેખવું, તે તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શન કહેવાય છે (૨૦). આવું તત્ત્વજ્ઞાનાર્થ દર્શન પણ અધિકારી પુરુષે અવશ્ય કરી કર્તવ્ય છે. કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાનના કૃણનું દર્શન થયા પછી જ તેનાં સાધનોમાં પ્રવૃત્ત થવાય છે. કૃણના જ્ઞાનવિના સાધનોમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

આ પ્રકારે અમાનિત્વથી લઇને તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શન પર્યંત કથન કરેલાં વીશ સાધનો આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ હોવાથી તેમને “જ્ઞાન” કરી કહેવામાં આવે છે. આ અમાનિત્વાદિ સાધનોથી વિપરીત જે માનિત્વ-દંભિત્વ-હિંસા-અક્ષાંતિ-અનાર્જવ ઇત્યાદિ છે, તે માનિત્વાદિ આત્મજ્ઞાનના વિરોધી હોવાથી તેમને અજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. તેથી અધિકારી પુરુષેએ અજ્ઞાન નામના માનિત્વ-દંભિત્વાદિનો પરિત્યાગ કરી, જ્ઞાન નામના અમાનિત્વ-અદંભિત્વાદિ વીશ સાધનો અવશ્ય સંપાદન કરવાં. (૧૧)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્! અમાનિત્વથી લઇને તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શન પર્યંત પૂર્વે કથન કરેલાં જે જ્ઞાન નામે વીશ સાધનો છે, તે સાધનોવડે કઇ વસ્તુ જાણવા યોગ્ય છે?” અર્જુનની આ શંકાનું શ્રીભગવાન્ છે શ્લોકોવડે સ્પષ્ટ વસ્તુનું નિરૂપણ કરવાં તેનું સમાધાન કરે છે.

જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વાઽમૃતમશ્રુતે ।

અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તન્નાસદુચ્યતે ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-મુમુક્ષુ જને જે વસ્તુ જાણવા યોગ્ય છે તે સ્વેય વસ્તુ હું વને કથન કરુ છું. આ સ્વેય વસ્તુને જાણી મુમુક્ષુ અમૃતભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. તે સ્વેય વસ્તુ અનાદિમત્ પરબ્રહ્મ છે. આ બ્રહ્મને સત્ કહેવામાં આવતું નથી તેમ જ તેને અસત્ પણ કહેવામાં આવતું નથી. ૧૨

ટીકા:-હે અર્જુન! મુમુક્ષુજને પૂર્વોક્ત અમાનિત્વાદિ સાધનોવડે જે વસ્તુ જાણવા યોગ્ય છે, તે સ્વેય વસ્તુ, હું-ભગવાન્ તારી-અર્જુનની પ્રત્યે સ્પષ્ટતાથી કથન કરુ છું.

હવે શ્રીભગવાન્ શ્રોતા અર્જુનની પ્રત્યે સ્વેય વસ્તુને અભિમુખ કરવા માટે ઉત્તમ કૃણવડે સ્વેય વસ્તુની સ્તુતિ કરે છે-પગાત્વાઽમૃતમશ્રુતે इति । હે અર્જુન! વક્ષ્યમાણુ સ્વેય વસ્તુને જાણી અધિકારી પુરુષ અમૃતભાવને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ અનર્થરૂપ સંસારથી મુક્ત થાય છે.

અર્જુનની શક્તિ:-“હે ભગવન્ ! જે જોય વસ્તુને બાણી અધિકારી પુરુષ સુક્રત થાય છે, તે જોય વસ્તુ કેવી છે ?”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:-પરં મત્ત્વમ્મિતિ । હે અર્જુન ! પરં એટલે અતિશયતાથી રહિત તથા પ્રદ્ધ એટલે દેશ-કાળ-વસ્તુપરિવ્રેદથી રહિત એવા પરમાત્મા દેવ જ જોયસ્વરૂપ છે, અર્થાત્ સુસુક્ષ્મ જને પૂર્વોક્ત સાધનોએ કરીને જાણવા યોગ્ય છે. આ પરપ્રદ્ધ અનાદિમત્ છે. ત્યાં કારણત્વ નામ આદિ છે અથવા ઉત્પત્તિનું નામ આદિ છે. આ પ્રકારની આદિ જે વસ્તુને હોય તે વસ્તુ આદિમત્ કહેવામાં આવે છે. આવા આદિમત્ દેહાદિ પદાર્થો છે. આદિમત્ પદાર્થોથી જે વિલક્ષણ હોય અર્થાત્ કારણથી તથા ઉત્પત્તિથી રહિત હોય, તેનું નામ અનાદિમત્ છે. અર્થાત્ સર્વ વિકારોથી વિલક્ષણ વસ્તુ અનાદિમત્ કહેવાય છે.

કોઈ ટીકામાં તો અનાદિમત્ત્વ એ એક જ પદનો અંગીકાર કરીને એવો અર્થ કર્યો છે કે-કાર્ય એટલે આદિમત્, કારણ એટલે પર, અને તે કાર્ય-કારણ ઉભયથી જે અન્ય હોય, તેનું નામ અનાદિમત્પર છે. અને કોઈ ટીકામાં તો અનાદિમત્ત્વ એ પ્રકારે જ શબ્દોનો અંગીકાર કરીને એવો અર્થ કર્યો છે કે-પ્રદ્ધ અનાદિ છે અર્થાત્ ઉત્પત્તિથી રહિત છે તથા પ્રદ્ધ મત્પર છે અર્થાત્ મારાથી-સશુણ્ણ પ્રદ્ધથી પર નિર્વિશેષરૂપ છે. વળી કોઈ ટીકામાં તો મત્પર એ શબ્દનો એવો અર્થ કર્યો છે કે-હું-ભગવાન્ વાસુદેવ જેની પરા શક્તિ છું, તે મત્પર કહેવાય છે. આ વ્યાખ્યાન સત્તરીચીન નથી, કારણ કે જે જોય વસ્તુને બાણીને અધિકારી પુરુષ અમૃતલાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તે જોય વસ્તુ હું તારી પ્રત્યે કથન કરું છું. આ પ્રકારનું વચન શ્રીભગવાને પૂર્વે કહેલું છે. મોક્ષની પ્રાપ્તિ નિર્વિશેષ શુદ્ધ પ્રજ્ઞના જ્ઞાનથી જ થાય છે, પણ શક્તિવાળા સર્વિશેષ પ્રજ્ઞના જ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેથી અહીં શ્રીભગવાને નિર્વિશેષ પ્રદ્ધ જ કથન કરેલ છે. એવા નિર્વિશેષ પ્રદ્ધમાં શક્તિમત્ત્વ કહેલું અસંગત છે.

હવે શ્રીભગવાન્ જોય પ્રજ્ઞની નિર્વિશેષતાનું કથન કરે છે. ન સત્ત્વાસદ્યુચ્યતે इति-જે વસ્તુ જલ્પિ એ પ્રકારે વિધિયુએ કરીને પ્રમાણનો વિષય હોય છે તે વસ્તુ સર્વ કહેવાય છે અને જે વસ્તુ નાસ્તિ એ પ્રકારે નિષેધયુએ કરીને પ્રમાણનો વિષય હોય છે તે વસ્તુ અસત્ કહેવાય છે. તેમ જ જોય પ્રદ્ધ તો નિર્વિશેષ તથા સ્વપ્રકાશ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, તેથી તે પ્રદ્ધ સત્ અસત્ ઉભયથી વિલક્ષણ હોવાથી સત્ પણ કહેવાતો નથી તથા અસત્ પણ કહેવાતો નથી. કૃતિ કહે છે કે-યતો વાચો નિવર્તતે અગ્રાણ્ય મનસા સદ-અર્થાત્-મનસહિત વાણી નિર્જુણ પ્રજ્ઞને ન પ્રાપ્ત થઈ, નિર્જુણ પ્રદ્ધથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે. હે અર્જુન ! આ જોય પ્રદ્ધ સત્ નથી અર્થાત્ ભાવત્વ-ધર્મોના આશ્રય નથી, તેમ જ અસત્ નથી અર્થાત્ ભાવત્વધર્મોના આશ્રય નથી. એ કારણથી જોય પ્રદ્ધનું કોઈ પણ શબ્દ શક્તિરૂપ યુગ્મ્ય વૃત્તિવડે કથન કર્યું નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, જાતિ, શુણ્ણ, ક્રિયા, સંબંધ એ ચાર શબ્દની પ્રવૃત્તિ હેતુ હોય છે; કે જેવી રીતે જો-અથ ઇત્યાદિ શબ્દો જોત્વ, અશ્વત્વ ઇત્યાદિ જાતિઓને લઈને પોતપોતાના અર્થવિષે પ્રવૃત્ત થાય છે; અને શુદ્ધ-કૃણ્ણ ઇત્યાદિ શબ્દો શુદ્ધ-નીલ ઇત્યાદિ શુણ્ણને લઈને પોતપોતાના અર્થમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; અને પાચક-પાકક ઇત્યાદિ શબ્દો પાક, પાક ઇત્યાદિ ક્રિયાઓને લઈને પોતપોતાના અર્થમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને ધની-ગોમાન ઇત્યાદિ શબ્દો સ્વસ્વામીભાવ આદિ સંબંધોને લઈ, પોતપોતાના અર્થમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. અહીં શુણ્ણ, ક્રિયા, સંબંધ એ ત્રણથી ભિન્ન ભવિત્ત્વ તથા ઉપાધિરૂપ સર્વ ધર્મો જાતિ શબ્દવડે સમજી લેવા. તેમાં ન સત્ત્વાસદ્યુચ્યતે આ વચનવડે શ્રીભગવાને જોય પ્રદ્ધમાં જાતિનો નિષેધ કથન કર્યો છે. આ જાતિનો નિષેધ શુણ્ણ-

ક્રિયા-સંબંધ એ ત્રણેના નિષેધનું પણ ઉપલક્ષણ છે, અર્થાત્ જેય પ્રદ્ધમાં જાતિ-ગુણ-ક્રિયા-સંબંધ એ ચારે નથી. एकमेवाद्वितीय આ શ્રુતિ પ્રદ્ધને એક અદ્વિતીયરૂપ કહી, પ્રદ્ધમાં જાતિનો નિષેધ કરે છે. કારણ કે અનેક વ્યક્તિઓમાં રહેનારો જે એક ધર્મ છે, તેને જાતિ કહેવામાં આવે છે; જેમ કે અનેક ગૌવ્યક્તિઓમાં રહેનારો જે એક ગોત્ર ધર્મ છે, તેને જાતિ કહેવામાં આવે છે. એવી જાતિ એક અદ્વિતીય પ્રદ્ધમાં સંભવતી નથી અને નિર્ગુણ નિષ્ક્રિય જ્ઞાતિ એ શ્રુતિ યથાક્રમે પ્રદ્ધમાં ગુણ-ક્રિયા-સંબંધ એ ત્રણેના નિષેધ કરે છે. તેમાં નિર્ગુણ એ શબ્દવડે ગુણોનો નિષેધ કરે છે. નિષ્ક્રિય એ શબ્દવડે ક્રિયાનો નિષેધ કરે છે અને જ્ઞાતિ એ શબ્દવડે સંબંધનો નિષેધ કરે છે. અસંગો હ્યં પુરુષઃ અને અપાત આદેશો નેતિ નેતિ એ બન્ને શ્રુતિઓ જેયપ્રદ્ધમાં સર્વ પ્રપંચ માત્રનો નિષેધ કરે છે. એવા જાતિ આદિ સર્વ ધર્મોથી રહિત નિર્ગુણ પ્રદ્ધનું કોઈ પણ શબ્દ કથન કરી શકતો નથી.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન્ ! નિર્ગુણ પ્રદ્ધ બે કદાચિત્ કોઈ પણ શબ્દ કરી કથન કરી શકતો નથી તો જેયં વસ્તુવદ્યમિ અર્થાત્ જે જેય વસ્તુ છે તેને હું તારી પ્રત્યે કથન કરું છું, એ આપનું વચન કેવી રીતે સંગત થશે ? તથા જ્ઞાત્રયોનિત્વાત્ અર્થાત્-જેનામાં ઉપ-નિષદ્ધરૂપ વેદાંત શાસ્ત્ર યોનિ એટલે પ્રમાણ છે એવો પ્રદ્ધ છે. આ રીતનું વ્યાસ ભગવાનનું સૂત્ર પણ કેવી રીતે સંગત થશે ?

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન -હે અર્જુન ! નિર્ગુણ પ્રદ્ધને ઉપનિષદ્ધરૂપ શાસ્ત્ર જે પ્રતિ-પાદન કરે છે, તે શક્તિરૂપ સુખ્ય વૃત્તિવડે પ્રતિપાદન કરતું નથી, કિન્તુ યથાકથંચિત્ લક્ષણાવૃત્તિવડે તે શબ્દ નિર્ગુણ પ્રદ્ધનું પ્રતિપાદન કરે છે આ પ્રતિપાદન કરવાનો પ્રકાર તો દ્વિતીય અધ્યાયમાં આશ્રયવસ્તુવદ્યમિ કચિદેન એ શ્લોકમાં વિસ્તારથી કથન કરવામાં આવ્યો છે, તેથી જેયપ્રદ્ધમાં શબ્દની પ્રવૃત્તિનો નિષેધ કરનારા ન સત્ત્વાસદ્વ્યત્તે એ વચ-નની સાથે જેયં વસ્તુવદ્યમિ એ મારા વચનનો તથા જ્ઞાત્રયોનિત્વાત્ એ સૂત્રના વચનનો વિરોધ આવતો નથી.

અને કોઈ ટીકામાં તો ન સત્ત્વાસદ્વ્યત્તે એ વચનનો એવો અર્થ કર્યો છે કે, જેય પ્રદ્ધને પ્રધાન પરમાણુ આદિની પેઠે સત્ કહેવામાં આવતો નથી તથા શુન્યની પેઠે અસત્ પણ કહેવામાં આવતો નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-નાસદાસીનો સદાસીત્તદાર્જી નાસીદનો નો વ્યોમાપરો યરિતિ-અર્થાત્-આ સૃષ્ટિની પૂર્વે શૂન્ય પણ હતું નહિ, ત્રિગુણાત્મક પ્રધાન પણ હતું નહિ, પરમાણુઓ પણ હતાં નહિ તથા અવ્યક્ત પણ હતો નહિ. (૧૨)

અપતરણિકા:-પૂર્વના શ્લોકમાં ન સત્ વચ્યતે એ વચનવડે નિરુપાધિક શુદ્ધ પ્રદ્ધમાં સત્શબ્દની તથા સત્શબ્દજન્ય જ્ઞાનની અવિધયતા કથન કરી. આ કથનથી એ શંકા પ્રાપ્ત થાય છે કે-જેય પ્રદ્ધને બે કદાચિત્ સત્શબ્દનો તથા સત્ શબ્દજન્ય જ્ઞાનનો અવિધય માન્યો, તો પ્રદ્ધ, વંધ્યાપુત્ર તથા શશશૃંગની પેઠે અસત્ જ થશે. આ પ્રકારની શંકાને શ્રીભગવાને નાસદ્વ્યત્તે એ વચનવડે સામાન્યતઃ નિવૃત્ત કરી.

હવે અસત્પણની શંકાને વિસ્તારથી નિવૃત્ત કરવા માટે શ્રીભગવાન્, સર્વ પ્રાણી-ઓનાં શ્રોત્રાદિ ઈન્દ્રિયરૂપ ઉપાધિદ્રારા, ચેતન ક્ષેત્રજ્ઞરૂપતાવડે, જેય પ્રદ્ધના અસ્તિત્વપણનું પ્રતિપાદન કરે છે:-

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमण्डोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ રોય પ્રદાના હસ્ત પાદાદિ સર્વ દેહવિશે સ્થિત છે, તેનાં નેત્ર, શિર, મુખ સર્વ દેહમાં રહેલાં છે, તે સર્વ દેહોમાં શ્રવણેન્દ્રિયવાળો છે, તેમ જ તે સર્વ પ્રાણીઓના શરીરમાં સર્વ અચેતન વર્ગને વ્યાપી રહેલ છે. ૧૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વે મેં કથન કરેલો રોય પ્રદા સર્વત પાણિપાદ છે. સર્વ દેહોવિષે રહેલા અચેતનરૂપ સર્વ પાણિ તથા પાદને જે ચેતનરૂપ ક્ષેત્રજે પોતપોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કર્યા છે, તે ચેતનનું નામ સર્વત: પાણિપાદ છે. લોકમાં જેટલી અચેતન પદાર્થોની પ્રવૃત્તિઓ છે, તે સર્વ પ્રવૃત્તિઓ ચેતનરૂપ અધિષ્ઠાન પૂર્વક જ થાય છે. ચેતનરૂપ અધિષ્ઠાન વિના જડ પદાર્થોની પ્રવૃત્તિ ક્યાંક પણ જોવામાં આવતી નથી. જેમ રથાદિ જડ પદાર્થોની પ્રવૃત્તિ ચેતન પુરુષપૂર્વક જ હોય છે, તેમ હસ્તપાદાદિ સર્વ જડ પદાર્થોની પ્રવૃત્તિઓ પણ ચેતન પ્રદાપૂર્વક જ હોય છે. એવી જ રીતે હસ્તપાદાદિ સર્વ જડવર્ગના પ્રવર્તક ચેતન ક્ષેત્રરૂપ પ્રદામાં નાસ્તિકપણાની શકા કદાચિત્ પણ સંભવતી નથી. આ પ્રકારની સુક્ષ્મ સર્વંતોક્ષિશિરોમુખ ઇત્યાદિ સર્વ પર્યાયોમાં જાણી લેવી. અહીં પાણિપાદ એ બે ઇન્દ્રિયોનું ગ્રહણ વાક્ આદિ સર્વ કર્મેન્દ્રિયોનું ઉપલક્ષણ છે.

પુન:-રોય પ્રદા સર્વંતોક્ષિશિરોમુખ છે. સર્વ દેહોમાં જેટલાં (આંખ) આંક્ષિ, શિર તથા મુખ છે, તે સર્વને જે ચેતન્ય પોતપોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, તેનું નામ સર્વંતોક્ષિશિરોમુખ છે. પુન: પરપ્રદા સર્વત: શ્રુતિમત્ છે. સર્વ દેહોમાં રહેલી જેટલી શ્રવણેન્દ્રિયો છે, તે સર્વને જે ચેતન્ય પોતપોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, તેનું નામ સર્વત: શ્રુતિમત્ છે. અહીં આંક્ષિ-શ્રોત્ર એ બે ઇન્દ્રિયોનું ગ્રહણ, સર્વ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું તથા મન-બુદ્ધિ આદિનું ઉપલક્ષણ છે.

વળી પરપ્રદા સર્વ દેહોમાં એક જ, નિત્ય, વિભુ, ચેતન સર્વ જડવર્ગને આધ્યાસિક સંબધવડે પોતાના સત્તા-સ્ફૂર્તિરૂપથી વ્યાપ્ત કરીને રહેલા છે અર્થાત નિર્વિકાર સ્થિતિને જ પ્રાપ્ત થયા છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ જ્ઞાનરૂપ અધિષ્ઠાન પોતામાં કદિપત સર્પાદિનાં ગુણોવડે તથા દોષોવડે લેખાતો નથી, તેમ પોતાવિષે અધ્યસ્ત જડપ્રપંચના દોષોવડે તથા ગુણોવડે ચેતનદેવ લેશમાત્ર પણ બંધાતો નથી સર્વ દેહોવિષે એક જ ચેતન છે. તે ચેતન નિત્ય છે તથા વિભુ છે; દરેક દેહવિષે લિપ્ત લિપ્ત ચેતન નથી; એ સર્વ વાત પૂર્વે વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવી છે. આ શ્લોકવડે શ્રીભગવાને આ બે અનુમાનો સૂચિત કર્યા છે: શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, વાક્ આદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, મન-બુદ્ધિ આદિ અંતઃકરણ ચતુષ્ટય એ સર્વ ચેતનશક્તિ નિમિત્તક સ્વ-સ્વ-વ્યાપારવાળાં છે. કારણ કે તેઓ ચર્મમય અથવા કાષ્ઠમય પ્રતિમાદિની પેઠે સ્વભાવથી જડ છે. બીજા ચેતન અધિષ્ઠાતાની બુદ્ધિપૂર્વક પ્રવૃત્તિવાળા હોવાથી રથાદિની પેઠે, દેહ-ઇન્દ્રિયાદિ સર્વ સ્વભાવથી જડ છે. એ પ્રકારે સર્વ પ્રાણીઓની દેહ-ઇન્દ્રિયાદિ ઉપાધિઓવડે રોય પ્રદાના અસ્તિપણુને નિશ્ચય કરવામાં આવે છે. (૧૩)

અવતરણિકા:-અધ્યારોપવાદાન્યાં વિ:પ્રવચ પ્રવચ્યતે-અર્થાત-પહેલાં શુદ્ધ પ્રદામાં એ સર્વ પ્રપંચનો અધ્યારોપ કરીને, ત્યાર પછી સર્વ પ્રપંચના નિપેધરૂપ અપવાદવડે શુદ્ધ પ્રદાનું, શ્રુતિ ભગવતીએ તથા પ્રદાવેત્તા પુરુષોએ અધિકારી શિષ્યોની પ્રત્યે, આત્મારૂપે કરીને પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ વૃદ્ધ પુરુષોના ન્યાયને અનુસરી, રોય પ્રદાવિષે સર્વ પ્રપંચનો અધ્યારોપ કરીને અનાદિ મત્તરં વ્રજ એ પૂર્વોક્ત વચનનું પૂર્વના શ્લોકમાં વ્યાખ્યાન કર્યું. હવે અધ્યારોપિત સર્વ પ્રપંચના અપવાદે કરી, ન સત્તાસદૃચ્યતે એ પૂર્વોક્ત વચન

(અધિકારી જનોની પ્રત્યે નિરુપાધિક સ્વરૂપ જણાવવાને વાસ્તે) વ્યાખ્યાન કરવાનો શ્રીભગ-
વાન્ આરંભ કરે છે:—

વળી—

સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ ।

અસક્તં સર્વમૃચૈવ નિર્ગુણં ગુણભોક્તૃ ચ ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—આ જેવ બ્રહ્મ સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે, સર્વ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારવડે ભાસ-
માન છે, સર્વ સંબંધોથી રહિત છે, સર્વને ધારણ કરવાવાળો છે, સત્વાદિ ગુણોથી રહિત છે તથા
તે સત્વાદિ ગુણોનો ભોક્તા છે. ૧૪

ટીકા:—હે અર્જુન ! જેવ પરબ્રહ્મ પરમાર્થથી આત્માદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે તથા
પોતાની માયાવડે સર્વ ઇન્દ્રિયોના ગુણોએ કરીને ભાસમાન છે. તેમાં બાહ્યકરણરૂપ જે
આત્મવાદાદિ દશ ઇન્દ્રિયો છે તથા અંતઃકરણરૂપ જે મન-બુદ્ધિ છે, તે સર્વ ઇન્દ્રિયોના જે
ગુણ છે, અર્થાત્ શ્રવણ, વચન, સંકલ્પ, નિશ્ચય ઇત્યાદિ જે વ્યાપાર છે, તે સર્વ ઇન્દ્રિયોના
ગુણોએ કરી, જેવ બ્રહ્મ ભાસમાન થાય છે, અર્થાત્ પરબ્રહ્મ સર્વ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારવડે
વ્યાપારવાળાની પેઠે પ્રતીત થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે-ધ્યાયતીવ લેખયતીવ અર્થાત્ બુદ્ધિઆદિ
ઉપાધિઓના સંબંધથી આત્માદેવ ધ્યાન કરવાની પેઠે તથા ચલાયમાન થવાની પેઠે પ્રતીત
થાય છે. આ શ્રુતિમાં ધ્યાયતિ એ શબ્દવડે ધ્યન કરેલું ધ્યાન સર્વ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર-
રોનું ઉપલક્ષણ છે અને લેખયતિ શબ્દવડે ધ્યન કરેલું જે ચલનરૂપ લેલાયન છે, તે
સર્વ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારોનું ઉપલક્ષણ છે; અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોના તાદાત્મ્ય અધ્યાસથી આત્મા-
દેવ ‘હું દેખું છું’, ‘હું શ્રવણ કરું છું’, ‘હું ચાલું છું’ એ પ્રકારે તે તે ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર-
વિશિષ્ટ થતો પ્રતીત થાય છે, અને વાસ્તવિક રીતે તો તે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે. શ્રુતિ
કહે છે કે-પરવત્યવદ્ધઃ સ ગુણોત્પલ્લવઃ । મવાગ્નિપદો જનનો મુદ્ધતા ॥ અર્થાત્—આત્માદેવ
વાસ્તવિક રીતે ચક્ષુથી રહિત હોવા છતાં પણ દેખે છે, વાસ્તવિક રીતે શ્રોત્રેન્દ્રિયથી રહિત
હોવા છતાં પણ શબ્દને શ્રવણ કરે છે, વાસ્તવિક રીતે હસ્તેન્દ્રિયથી રહિત હોવા છતાં
પણ વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે તથા વાસ્તવિક રીતે પાદેન્દ્રિયથી રહિત હોવા છતાં પણ
શીઘ્ર ગમનવાળો છે.

વળી પરબ્રહ્મ પરમાર્થ રીતે સર્વ સંબંધોથી રહિત છે. શ્રુતિ કહે છે કે—અસંગો હર્ષ પુરુષઃ ।
અસંગો નહિ સજ્જતે ॥ અર્થાત્ પરમાત્મા પુરુષ સર્વ સંગથી રહિત હોવાથી અસંગ છે, તથા
આ અસંગ આત્માદેવ કોઈપણ પદાર્થની સાથે સંબંધને પ્રાપ્ત થતો નથી. આ પ્રકારે પર-
માર્થથી અસંગ હોવા છતાં પણ પરબ્રહ્મ પોતાની માયાશક્તિવડે સર્વભૂત છે. લોકમાં અધિ-
ષ્ઠાનવિના કોઈપણ ભ્રમ થતો નથી, કિંતુ રમ્યબુદ્ધિઆદિ અધિષ્ઠાનમાં જ સર્પ-રજવાદિનો
ભ્રમ થાય છે. તેથી ચૈતન્ય પોતાના સત્ત્વરૂપવડે સર્વ કદિષ્પત પ્રપંચને ધારણ કરે છે તથા
પોષણ કરે છે, તેથી તેનું નામ સર્વભૂત છે.

વળી જેવ બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે અર્થાત્ પરમાર્થથી સત્ત્વ-રજ-તમ એ ત્રણ ગુણોથી રહિત
છે તથા ગુણોનો ભોક્તા છે અર્થાત્ શબ્દ-સ્પર્શોદિ વિષયદ્વારા સુખ-દુઃખ-મોહના આકારવડે
પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલા જે સત્ત્વ-રજ-તમ એ ગુણોનો ભોક્તા તથા ઉપલબ્ધ છે. શ્રુતિ
કહે છે કે—સાક્ષી ચેતા કેવલો નિર્ગુણઃ અર્થાત્—પરમાત્માદેવ સર્વના સાક્ષી ચેતન અદ્વિતીય તથા
અત્વાદિ સર્વ ગુણોથી રહિત છે. (૧૪)

વહિરંતશ્ર મૂતાનામચરં ચરમેવ ચ ।

સૂક્ષ્મત્વાત્તદવિજ્ઞેયં દૂરસ્થં ચાંતિકે ચ તત્ ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થઃ—આ રોય પ્રદ્ધ જ સર્વ ભૂતોની બાહ્ય છે, અંતર છે, સ્થાવરરૂપ છે, જંગમરૂપ છે, સૂક્ષ્મ હોવાથી અવિજ્ઞેય છે, તેમ જ આ રોય પ્રદ્ધ અત્યંત દૂર રહેલ છે તથા તે અત્યંત સમીપ છે. ૧૫

ટીકા:—હે અર્જુન ! વળી આ રોય પ્રદ્ધ કેવો છે ? ઉત્પત્તિ ધર્મવાળાં સર્વ કલ્પિત કાર્યોની બાહ્ય તથા અંતર તે એક જ અકલ્પિત અધિષ્ઠાનરૂપ પ્રદ્ધ વ્યાપક છે; અર્થાત્ જેમ રજ્જુમાં કલ્પિત સર્પ-દંડ-માલા-જલધારા આદિની બાહ્ય તથા અંતર રજ્જુરૂપ અધિષ્ઠાન જ વ્યાપક હોય છે, તેમ સર્વ ભૂતોની બાહ્ય તથા અંતર અધિષ્ઠાનરૂપ એક પ્રદ્ધ જ સર્વ પ્રકારે ઠરીને વ્યાપક છે. શ્રુતિ કહે છે કે-તરંતસ્વ તર્વસ્ય તદ્ સર્વસ્યાત્ બ્રહ્મતઃ-અર્થાત્-અધિષ્ઠાનરૂપ પરબ્રહ્મ જ સર્વ પ્રપંચની અંતર તથા બાહ્ય વ્યાપક છે.

સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી પરબ્રહ્મ જ સર્વ સ્થાવરભૂતરૂપ છે તથા સર્વ જંગમભૂતરૂપ છે. કારણ કે આ લોકમાં કલ્પિત પદાર્થ અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન સત્તાવાળો હોતો નથી, કિંતુ કલ્પિત પદાર્થ અધિષ્ઠાનરૂપ જ હોય છે. જેમ રજ્જુમાં કલ્પિત સર્પોદિ અધિષ્ઠાન રજ્જુરૂપ જ છે, તેમ અધિષ્ઠાન પ્રદ્ધમાં કલ્પિત સ્થાવરજંગમરૂપ જગત્ પણ અધિષ્ઠાન પ્રદ્ધથી ભિન્ન સત્તાવાળું નથી, કિંતુ અધિષ્ઠાન પ્રદ્ધરૂપ જ છે. તેથી સ્થાવર જંગમ પદાર્થોને અધિષ્ઠાન પ્રદ્ધરૂપતા યુક્ત જ છે. શ્રુતિ કહે છે કે-તર્વં દ્યોત્વજ્ઞ-અર્થાત્ આ સ્થાવર જંગમરૂપ સર્વ જગત્ પ્રદ્ધરૂપ જ છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન ! આ પ્રકારે રોય પ્રદ્ધ ભો સર્વના આત્મારૂપ છે, તો સર્વ પ્રાણી પરબ્રહ્મને સ્પષ્ટ રીતે કેમ બોલતા નથી ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—સૂક્ષ્મત્વાત્તદવિજ્ઞેયં इति હે અર્જુન ! પરબ્રહ્મ સર્વના આત્મારૂપ હોવા છતાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી તથા રૂપાદિ ગુણોથી રહિત હોવાથી અવિજ્ઞેય છે; અર્થાત્-આ પ્રદ્ધ આ જ પ્રકારનો છે, આ રીતે સ્પષ્ટ જ્ઞાનને યોગ્ય હોતો નથી. શ્રુતિ કહે છે કે, સૂક્ષ્માત્સૂક્ષ્મતરં નિત્યં-અર્થાત્-પરબ્રહ્મ આકાશાદિ સૂક્ષ્મ પદાર્થો કરતાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે તથા નિત્ય છે. આ કારણથી જ પરબ્રહ્મ વિવેક-વૈરાગ્યાદિ સાધનોથી રહિત પુરુષોને સહસ્ર કોટી વર્ષોએ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી પરબ્રહ્મ અહિંસુખ પુરુષોને દૂરસ્થ છે, અર્થાત્ લક્ષ્કોટી યોજન માર્ગના અંતરાયવાળા દેશની પેઠે અત્યંત દૂર છે, અને વિવેક-વૈરાગ્યાદિ સાધનોવડે સંપન્ન પુરુષોને પરબ્રહ્મ પોતાના આત્મારૂપ હોવાથી અત્યંત સમીપ છે. શ્રુતિ કહે છે કે-દૂરાત્સુદુરે તદિદાંતિકે ચ વશસ્ત્રિદૈવ નિર્જિતં ગુહાયમા અર્થાત્-વિવેક-વૈરાગ્યાદિ સાધનોથી રહિત અહિંસુખ પુરુષોને પરમાત્માદેવ અત્યંત દૂર આવેલા લોકાલોક પર્વત કરતાં પણ અત્યંત દૂર છે. અને વિવેક-વૈરાગ્યાદિ સાધનસંપન્ન થઈને પ્રદ્ધવેત્તા ગુરુના શરણને પ્રાપ્ત થયેલા ઉત્તમ અધિકારી પુરુષોને પરબ્રહ્મ અત્યંત સમીપ હૃદય દેશમાં જ સાક્ષાત્કાર થઈ રહે છે. (૧૫)

અવતરણિકા:—પૂર્વે તેરમા શ્લોકમાં તર્વમાત્ર્ય તિષ્ઠતિ એ વચનવડે એક જ પરમાત્માદેવ સર્વ જડ વર્ગને વ્યાપીને રહેલા છે, એ અર્થ સામાન્યતઃ કથન કયો હતો. હવે શ્રીભગવાન આ અર્થનું સ્પષ્ટ રીતે વર્ણન કરે છે. ઠરેઠ દેહમાં આત્માના લેહ માનનારા વાદીઓનું ખંડન કરવાને વાસ્તે વર્ણન કરે છે.—

અવિમક્તં ચ ભૂતેષુ વિમક્તમિવ ચ સ્થિતમ્ ।

ભૂતમર્ત્ત ચ તજ્ઞેયં ગ્રસિષ્ણુ પ્રભવિષ્ણુ ચ ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-વળી આ પરબ્રહ્મ સર્વ પ્રાણીઓમાં એક જ છે તથા ભિન્ન હોય તેમ સ્થિત છે, આ પરબ્રહ્મને સર્વ ભૂતોના ધારણ કરવાવાળા, સંહાર કરવાવાળા તથા ઉત્પન્ન કરવાવાળ વારે બાણવા. ૧૬

ટીકા:-હે અર્જુન ! પરબ્રહ્મ સર્વ પ્રાણીઓમાં એક જ વ્યાપક છે; અર્થાત્ દરેક દેહમાં તે ભિન્ન ભિન્ન નથી, જે કારણથી પરબ્રહ્મ આકાશની પેઠે સર્વત્ર વ્યાપક છે. શ્રુતિ કહે છે કે-एको देवः सर्वभूतेषु गूढः-અર્થાત્-જેમ સર્વ ઠાઠામાં અગ્નિ ગુહ્ય રીતે રહ્યો છે, તેમ એક જ પરમાત્માદેવ સર્વ ભૂતોવિષે ગુહ્ય રીતે રહ્યો છે. આ પ્રકારે વાસ્તવિક રીતે એક અદ્વિતીયરૂપ હોવા છતાં પણ પરબ્રહ્મ આ દેહોની સાથે વાદાત્મ્યવડે પ્રતીત થાય છે. તેથી પરબ્રહ્મ પ્રત્યેક દેહ વિષે ભિન્ન ભિન્ન હોવાની પેઠે રહે છે; અર્થાત્ જેમ એક જ આકાશમાં ઘટ-મઠાદિ ઉપાધિઓવડે મિથ્યા ભેદ પ્રતીત થાય છે, તે મિથ્યા ભેદ વાસ્તવિક રીતે આકાશની એકતાને નિવૃત્ત કરી શકતો નથી; તેમ એક જ પરમાત્મા દેવમાં દેહાદિ ઉપાધિઓવડે મિથ્યા ભેદ પ્રતીત થાય છે. આ મિથ્યા ભેદ પરમાત્મા દેવની વાસ્તવિક એકતાને નિવૃત્ત કરી શકતો નથી.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન ! આ પ્રકારે ક્ષેત્રજ્ઞ ચેતન સર્વ ભૂતોમાં વ્યાપક હોય, પરંતુ સર્વ જગતનું કારણ જે બ્રહ્મ છે, તે કારણબ્રહ્મ તો ક્ષેત્રજ્ઞ ચેતનથી ભિન્ન નથી?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-“ભૂતમર્ત્ત ચ”-હે અર્જુન ! બ્રહ્મ ભૂતભર્તૃ છે; અર્થાત્ જે બ્રહ્મ સ્થિતિકાળવિષે અધિષ્ઠાનવાત્સલ્યવડે ભૂતોને ધારણ કરે છે તથા પોષણ કરે છે, જે બ્રહ્મ પ્રલયકાળવિષે સર્વ ભૂતોના સંહાર કરે છે તથા જે બ્રહ્મ સૃષ્ટિકાળવિષે સર્વ ભૂતોને ઉત્પન્ન કરે છે; જેમ રત્નચુઆદિ અધિષ્ઠાન માયાઠકિપત સર્પોદિના ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લયનાં કારણ હોય છે, તેમ આ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લયનાં કારણરૂપ જે બ્રહ્મ છે, તે બ્રહ્મ જ સર્વ દેહાવિષે એક ક્ષેત્રજ્ઞરૂપ વારે બાણવો. આ બ્રહ્મથી ક્ષેત્રજ્ઞ ચેતન ભિન્ન બાણવો નહિ.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન ! સર્વત્ર વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ જ્ઞેય બ્રહ્મ ન્યારે પ્રતીત થતો નથી, ત્યારે જ્ઞેય બ્રહ્મ જડ જ હોવો ભ્રમ્યે”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-“જ્ઞેય બ્રહ્મ નહિ પ્રતીત થવાથી જ જડ હોતો નથી, કારણ કે યદપિ પરબ્રહ્મ સ્વયંજ્યોતિરૂપ છે તથા પરબ્રહ્મ રૂપાદિ ગુણોથી રહિત છે, તેથી પરબ્રહ્મવિષે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનની અવિષયતા સંભવિત હોઈ શકે છે.” (૧૬)

અવતરણિકા:-પૂર્વ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધવડે જ્ઞેય બ્રહ્મનું, જગતની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લય-કર્તાત્વરૂપ તટસ્થ લક્ષણ કથન કર્યું હતું. હવે જ્યોતિષામપિ તજ્ઞયોતિઃ એ શ્લોકવડે જ્ઞેય બ્રહ્મનું સ્વરૂપલક્ષણ કહે છે:-

જ્યોતિષામપિ તજ્ઞયોતિસ્તમસઃ પરમુચ્યતે ।

જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યં હૃદિ સર્વસ્ય વિષ્ટિતમ્ ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ જ્ઞેય બ્રહ્મ સૂર્યાદિ જ્યોતિના । પણ જ્યોતિરુપ છે, તેને જડવર્ગરૂપથી પર કહ્યા છે, તે જ્ઞાનરૂપ છે, જ્ઞેયરૂપ છે, જ્ઞાને કરી આપ્ય છે તથા સર્વ પ્રાણીઓની બુદ્ધિમાં સ્થિત છે. ૧૭

ટીકા:-હે અર્જુન! વળી જ્ઞેય બ્રહ્મ જ્યોતિઓને પણ જ્યોતિ છે; અર્થાત્ અનાત્મ પદાર્થોને પ્રકાશિત કરનાર જે આદિત્ય, ચંદ્રમા, અગ્નિ, વિદ્યુત્ ઇત્યાદિ બ્રહ્મ જ્યોતિ છે, તથા મન-બુદ્ધિ આંતરજ્યોતિ છે, તે સર્વ બ્રહ્મ તેમજ આંતર જ્યોતિઓને પણ પરબ્રહ્મ પ્રકાશિત કરનાર છે. તેમાં ચૈતન્ય જ્યોતિવિષે સૂર્યાદિ જડ જ્યોતિઓનું પ્રકાશકપણું સુક્તિવડે પણ સંભવિત હોઈ શકે છે. આ જ અર્થનું સાક્ષાત્ શ્રુતિ ભગવતી પણ કથન કરે છે, કે-એન સર્વસ્તપતિ તેજસ્વઃ । તસ્ય માસા સર્વમિદં વિભાતિ ॥ અર્થાત્ સ્વયંજ્યોતિ પરમાત્માદેવના તેજવડે સુક્ત થઈ સૂર્ય તપાયમાન થાય છે, તથા પરમાત્માદેવના પ્રકાશવડે સૂર્ય-ચંદ્રાદિ સર્વ જગત્ પ્રકાશમાન થાય છે. આ વાત શ્રીભગવાન પોતે જ વદાદિત્યગતં તેજઃ ઇત્યાદિ વચનવડે કથન કર્યો. તેથી ચૈતન્ય બ્રહ્મરૂપ જ્યોતિવડે સૂર્યાદિ જડ જ્યોતિઓને પ્રકાશ સંભવે છે. ॥

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન ! ચૈતન્ય સ્વરૂપ બ્રહ્મ સ્વભાવથી જડપણાથી રહિત હોવા છતાં પણ જડ પદાર્થોની સાથે સંબંધવાળો શી રીતે હોઈ શકે ?” ॥

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-તમસઃ પરશ્ચયતે ક્ષતિ-હે અર્જુન ! પરબ્રહ્મને જડવર્ગરૂપ તમ કરતાં પર કહ્યો છે, અર્થાત્ અવિદ્યા તથા અવિદ્યાના કાર્યરૂપ સર્વ પ્રપંચ બન્ને અપાર-માર્થિક છે, અને ચૈતન્યરૂપ જ્ઞેય બ્રહ્મ પારમાર્થિક છે. અસત્ જગતને તથા સત્ બ્રહ્મને કાંઈપણ સંબંધ સંભવતો નથી, તેથી શ્રુતિ ભગવતીએ તથા બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોએ જ્ઞેય બ્રહ્મને અવિદ્યાના તથા તેના કાર્યરૂપ પ્રપંચના સંબંધથી રહિત કહેલો છે. શ્રુતિ કહે છે કે-જઞ્જઞત્તવ-ત્તઃ પરઃ । આદિત્યવર્ગે તમસ પરસ્તાવ ॥ અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનવિના અન્ય ઉપાયવડે નહિ નાશ પામનારી તથા પોતાના કાર્યની અપેક્ષાએ કરીને પર એવી અવિદ્યાથી પણ પરબ્રહ્મ પર છે. આ પરબ્રહ્મ સૂર્યની પેઠે બીજા પ્રકાશની અપેક્ષા નહિ કરીને સર્વ પ્રપંચને પ્રકાશિત કરે છે તથા અવિદ્યારૂપ તમથી પર છે. એ વાત બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોએ પણ કહેલી છે. ॥

નિઃસંગસ્યેવ સંગેન કૃટસ્થસ્ય વિકારિણા । આત્મનોડનાત્મના યોગો વાસ્તવો નોપપચતે ॥

અર્થાત્-સર્વ સંગથી રહિત કૃટસ્થ આત્માનો, સંગવાન વિકારી, અનાત્મ વસ્તુની સાથે વાસ્તવિક સંબંધ સંભવતો નથી. અથવા તમસ પરશ્ચયતે એ વચનવડે શ્રીભગવાને જ્ઞેય બ્રહ્મવિષે જડવર્ગરૂપ તમથી ભિન્નપણું કથન કર્યું છે. આ ભિન્નપણુની સિદ્ધિ કરવા વાસ્તે, જ્ઞેય બ્રહ્મનું જ્યોતિષામપિ સ્વજ્યોતિઃ એ વચનવડે હેતુગણિત વિશેષણું કથન કર્યું છે. તે વડે એણે અનુમાન-સિદ્ધ થાય છે કે-જ્ઞેય બ્રહ્મ જડવર્ગરૂપ બ્રહ્મથી ભિન્ન હોવાને યોગ્ય છે, કારણ કે તે જ્યોતિ-ઓની પણ જ્યોતિરૂપ છે જે પદાર્થ જડવર્ગથી ભિન્ન હોતો નથી, તે પદાર્થ જ્યોતિરૂપ પણ હોતો નથી, જેવા ઘટાદિ જડ પદાર્થો છે. જ્ઞેય બ્રહ્મ સ્વયંજ્યોતિરૂપ છે તથા સર્વ જડ પદાર્થોના સંબંધથી રહિત છે, માટે જ્ઞેય બ્રહ્મ જ્ઞાનરૂપ છે. ॥

અર્જુનની શંકા -“હે ભગવન ! જેવી રીતે ચંદ્રરૂપ જ્યોતિને પ્રકાશિત કરનાર, તથા ભૌતિકસ્વરૂપ વડે ચંદ્રના સંભવતીય, સૂર્યરૂપ જ્યોતિ છે, એમ જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે; તેવી રીતે સૂર્યાદિ જ્યોતિઓને પ્રકાશિત કરનાર તથા સૂર્યાદિના સંભવતીય, હોઈ અલૌકિક જ્યોતિ શું નહિ હોવી બોધ્ય છે ?”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:-જ્ઞાનં ઇતિ-હે અર્જુન ! સૂર્યોદિ ન્યોતિઓને પ્રકાશિત કરનાર સેય પ્રદ્ય છે; કે જે જ્ઞાનરૂપ છે; અર્થાત્ પ્રમાણુનન્ય ચિત્તવૃત્તિવડે અભિવ્યક્ત સંવિત્તરૂપ છે, પણ કોઈ અલૌકિક ભૌતિક ન્યોતિ નથી. આવો જ્ઞાનરૂપ હોવાથી જ પરબ્રહ્મ સેયરૂપ છે, અર્થાત્ અજ્ઞાત હોવાથી પરબ્રહ્મ અધિકારી જનોએ જાણવા યોગ્ય છે. જ્ઞાનરૂપ પ્રદ્યથી ભિન્ન જડ પદાર્થોમાં અજ્ઞાતપણું રહેતું નથી, તેથી જડ પદાર્થ જાણવા યોગ્ય નથી.

અર્જુનની શંકા:-“હું ભગવન્ ! આવા જોય બ્રહ્મને આ સર્વ પ્રાણીઓ શા વાસ્તે
જાણવા નથી ?”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:-જ્ઞાનગમ્યં હિતિ-હે અર્જુન ! પૂર્વે અમાનિત્વથી લઇને વસ્તુ-જ્ઞાનાર્થે દર્શનપર્યંત કથન કરેલાં વીંશ સાધનો જ્ઞાનના હેતુ હોવાથી જ્ઞાન શબ્દવડે કહેલા છે, એવાં જ્ઞાનરૂપ સાધનોવડે જ જોય પ્રજ્ઞ પ્રાપ્ત થાય છે; પ્રજ્ઞ સાધનોવિના પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી અમાનિત્વાદિ સાધનસંપન્ન પુરુષ જ જોય પ્રજ્ઞને પ્રાપ્ત થાય છે; સાધનોથી રહિત બહિઃ-સંખ પુરુષ જોય પ્રજ્ઞને પ્રાપ્ત થતો નથી.

અર્જુનની શંકા:—“હિ ભગવન! યજ્ઞાદિ સાધનોવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય સ્વર્ગોદિ જેવી રીતે દેશકાળે કરીને વ્યવહિત હોય છે, તેવી રીતે અમાનિત્વાદિ સાધનોવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય સ્નેહ પ્રદાન પણ દેશકાળે કરીને વ્યવહિત કેમ નહિ હોવે? ભ્રમ્યો”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-હૃદિ સર્વત્પ વિશિષ્ટં દત્તિ-હે અર્જુન! જેણે બ્રહ્મ સ્વર્ગોદિની પેઠે કંઈ વ્યવહિત નથી, કિંતુ સર્વે પ્રાણીઓની બુદ્ધિવિષે જ સ્થિત છે; અર્થાત્ જેણે બ્રહ્મ સામાન્યતઃ સર્વે પ્રપંચવિષે સ્થિત હોવા છતાં પણ વિશેષરૂપે કરીને બુદ્ધિવિષે જ જીવરૂપવડે તથા અંતર્યામીરૂપવડે અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ સામાન્યતઃ સર્વે પદાર્થોવિષે સ્થિત હોવા છતાં પણ સૂર્યનું તેજ, દર્પણ-સૂર્યકાંતમણિ ઇત્યાદિ સ્વચ્છ પદાર્થોવિષે વિશેષરૂપે કરીને અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે; તેવી રીતે સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વે જગતમાં સામાન્યરૂપે હોવા છતાં પણ પરબ્રહ્મ બુદ્ધિમાં વિશેષરૂપે કરીને અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, પરબ્રહ્મ સર્વે પ્રાણીઓના પોતાના આત્મારૂપ હોવાથી, વાસ્તવિક રીતે અત્યંત અવ્યવહિત હોવા છતાં પણ, શાંતિવડે વ્યવહિતની પેઠે પ્રતીત થાય છે. તે જ જેણે બ્રહ્મ વત્સ્વજ્ઞાનવડે સર્વે ભ્રમનાં કારણરૂપ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરીને પોતાના આત્મારૂપે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૭)

અવતરણિકા:-પૂર્વે કથન કરેલા ક્ષેત્રાદિને, અધિકારીને તથા ક્રાળને કથન કરવાં શ્રીભગવાન પૂર્વના પ્રસંગનો ઉપસંહાર કરે છે:-

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥

શ્રોતાકાર્ય:-મેં પરમેશ્વરે વને આ પૂવોક્ત પ્રકારે કરી છે, જ્ઞાન તથા ચેતનું સંકેપે કરી કથન કર્યું. મારે ઠોઠ પક્ષ બક્ત આ છેનાદિ તરુને જાણવાથી મારા જાવની પ્રાપ્તિ માટે ચોખ્ખ થાય છે. ૧૮

રોકાણ-પૂર્વોક્ત રીતે મેં-પરમોશ્વરે વારી પ્રત્યે મહાભૂતોથી લઇને મૃતિ પર્યંત કોનું સ્વરૂપ સંશેષે કરીને કહ્યું, તથા અમાનિતથી લઇને તત્ત્વજ્ઞાનાર્થે દર્શન પર્યંત જ્ઞાન પણ સંશેષે કરીને કથન કર્યું; તથા જગત્તરિ મત્સરં પ્રમ બે વચનથી લઇને દરિ સર્વત્વ વિગિતમ બે વચન પર્યંત રૂપ પ્રકાશનું પણ સંશેષે કરીને કથન કર્યું. અર્થાત્ જે કોન, જ્ઞાન, રૂપ એ ત્રણે યતિ-સ્મૃતિમાં

મત્યંત વિસ્તારથી કહેલાં છે, તે ત્રણે શ્રુતિ-સ્મૃતિનાં વચનોથી આકર્ષણ કરીને મંદબુદ્ધિ પુરુષોના મનુશ્રદ્ધને વાસ્તે, મે-પરમેશ્વર સંદેષે કરીને વારી પ્રત્યે કથન કરેલાં છે. આટલો જ સર્વ વેદોનો અર્થ છે તથા આ ગીતાશાસ્ત્રનો અર્થ છે.

આ અર્થમાં, પૂર્વે ખારમા અધ્યાયમાં કહેલાં જેનાં લક્ષણો હોય છે એવો જે મારો-પરમેશ્વરનો લક્ષ્ય છે, તે મારો લક્ષ્ય જ અધિકારી છે. આ અર્થ શ્રીભગવાન્ કહે છે-મદ્વક્ષિતિ-અર્થાત્-પરમ શુરુરૂપ મારામાં-ભગવાન્ વાસુદેવમાં જેણે સર્વ કર્મો સમર્પણ કર્યા છે એવો, તથા એક મારો-પરમેશ્વરના જ શરણને પ્રાપ્ત થયેલો એવો મારો-પરમેશ્વરનો લક્ષ્ય જ પૂર્વોક્ત ક્ષેત્ર-જ્ઞાન-જ્ઞેય એ ત્રણે સારી રીતે જાણીને મારા ભાવની પ્રાપ્તિને વાસ્તે યોગ્ય થાય છે; અર્થાત્ સર્વ અનર્થોથી રહિત પરમાનંદ બ્રહ્માભાવરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિવાસ્તે યોગ્ય થાય છે. પરમેશ્વરની લક્ષિતવડે જ અધિકારી પુરુષને બ્રહ્માભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે કે-

યસ્ય દેવે પરા મર્તિર્યથા દેવે તથા ગુરૌ । તત્સ્યેતે કથિતા દ્યૌર્ધાઃ પ્રકાશંતે મહાત્મનઃ ॥

અર્થાત્-જે અધિકારી પુરુષની પરમાત્મા દેવવિષે અનન્ય લક્ષિત છે અને જેવી પરમાત્માદેવવિષે અનન્ય લક્ષિત છે, તેવી જ બ્રહ્મવેત્તા શુરુવિષે અનન્ય લક્ષિત છે, તે મહાત્મા પુરુષને જ વેદાંતપ્રતિપાદિત અર્થ હૃદયમાં પ્રકાશમાન્ થાય છે અને તે અધિકારી પુરુષ જ્ઞેય બ્રહ્મને પોતાના આત્મારૂપ જાણીને બ્રહ્મરૂપ થાય છે, આ વાત પણ શ્રુતિમાં કહેલી છે કે-
નમ વેદ ઇદૈવ ભવતિ ॥ અર્થાત્-અધિકારી પુરુષ “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારે બ્રહ્મને પોતાના આત્મારૂપ જાણીને બ્રહ્મરૂપ જ થાય છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા અધિકારી પુરુષે અત્યંત તુચ્છ વિષયભોગોની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કરીને સર્વ કાળે એક મને-પરમેશ્વરને શરણ થતાં આત્મજ્ઞાનનાં અમાનિત્વાદિ સાધનોને જ પ્રયત્નથી સંપાદન કરવાં. (૧૮)

અવતરણિકા:-આ પૂર્વોક્ત તત્ત્વેનં યદ્દ શાદ્દક ચંચવડે એ વચનનું વ્યાખ્યાન કર્યું. હવે યદ્દિકારિ યત્તદ્દ યદ્દ, સ ચ યો યત્તપ્રમાવદ્દ એ વચનનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બન્નેને સંસારનું હેતુપણું કથન કરીને યદ્દિકારિ યત્તદ્દ યદ્દ એ વચનનો અર્થ પ્રકૃતિ પ્રરં ચૈવ ઇત્યાદિ બે શ્લોકોવડે વિસ્તારથી કથન કરશે અને સ ચ યો યત્તપ્રમાવદ્દ એ વચનનો અર્થ પુરુષ: પ્રકૃતિસ્થો દિ ઇત્યાદિ બે શ્લોકોવડે વિસ્તારથી કથન કરવામાં આવશે. તેમાં પૂર્વે સાતમા અધ્યાયમાં ક્ષેત્ર નામે અપરા પ્રકૃતિ તથા ક્ષેત્રજ્ઞશ્વ નામે પરા પ્રકૃતિ, એ બન્ને પ્રકૃતિઓનું કથન કરીને સ્તવોનીની મૂર્ત્તિ એ વચનવડે બન્ને પ્રકૃતિઓવિષે સર્વ ભૂતોની કારણતા કથન કરી હતી. હવે બન્ને પ્રકૃતિઓવિષે અનાદિપણુનું કથન કરીને સર્વ ભૂતોવિષે બન્ને પ્રકૃતિઓના કાર્યપણુનું શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે.-

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્ધયનાદી ઉભાવપિ ।

વિકારાંશ્ચ ગુણાંશ્ચૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસમ્ભવાન્ ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-પ્રકૃતિને તથા પુરુષને આ બેઉને પણ તું અનાદિ જ જાણ તથા વિકારોને વદ્દ શુણોને આ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા તું જાણ. ૧૯

ટીકા:-હે અર્જુન! માયા, અજ્ઞાન, અવિદ્યા એવાં જેનાં નામ છે એવી, પરમેશ્વરની શક્તિ છે. માયાશક્તિ પૂર્વે સાતમા અધ્યાયમાં આઠ પ્રકારની કહી

અપરા પ્રકૃતિ એ નામે કરીને કથન કરી હતી. આ હોત્ર નામે અપરા પ્રકૃતિ અહીં પ્રકૃતિ શબ્દવડે ગ્રહણ કરવી-સમજવી; અને પૂર્વે સાતમા અધ્યાયમાં જે હોત્રરૂપ જીવ નામે પરાપ્રકૃતિ કથન કરી હતી, તે જીવ નામે પરાપ્રકૃતિ જ અહીં પુરુષ શબ્દવડે ગ્રહણ કરવી. એવાં પ્રકૃતિ-પુરુષ ઉભયને પણ તું અનાદિ જ બાણ. જેનો આદિ એટલે કારણ અવિદ્યમાન છે તે અનાદિ કહેવાય છે. આવાં અનાદિરૂપ જ બંનેને તું બાણ. મારાં હ પ્રકૃતિ વિષાદ એ શ્રુતિએ માયારૂપ પ્રકૃતિને જ સર્વ જગત્તુ કારણ કહ્યું છે. એવી સર્વ જગતના કારણરૂપ પ્રકૃતિવિષે અનાદિપણુ યુક્ત છે; કારણ કે જો કદાચિત્ માયા નામે પ્રકૃતિને પણ અન્ય કોઈ કારણની અપેક્ષા માનીએ, તો પ્રકૃતિનાં કારણને પણ કોઈ અન્ય કારણની અપેક્ષા હોવી જોઈએ અને અન્ય કારણને પણ કોઈ અન્ય કારણની અપેક્ષા હોવી જોઈએ. એ પ્રકારે કારણોની અનવસ્થા પ્રાપ્ત થશે. તેથી માયારૂપ પ્રકૃતિવિષે અનાદિપણુ જ માનવા યોગ્ય છે. કિંવા માયારૂપ પ્રકૃતિવિષે કેવળ યુક્તિવડે જ અનાદિપણુ નથી, કિંતુ બ્રહ્માનાં બોધિતશ્રુત્ત્વનાં એ સાક્ષાત્ શ્રુતિ પણ પ્રકૃતિવિષે અનાદિપણુનું કથન કરે છે.

કિંવા જેમ માયારૂપ પ્રકૃતિવિષે અનાદિપણુ યુક્તિવડે તથા શ્રુતિવડે સિદ્ધ છે, તેમ હોત્રરૂ નામે જીવાત્મા પુરુષમાં પણ અનાદિપણુ યુક્તિવડે તથા શ્રુતિવડે સિદ્ધ છે: તે આ પ્રમાણે:-સર્વ પ્રાણીમાત્રને જન્યકાળે જ હર્ષ, શોક, ભય, સુખ, દુઃખ, પ્રવૃત્તિ ઇત્યાદિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ હર્ષ શોકાદિમાં આ જન્મનાં ધર્મ-અધર્મ-સંસ્કાર કારણ નથી, કિંતુ જીવોને હર્ષ શોકાદિ, પૂર્વ જન્મના ધર્મ-અધર્મવડે તથા સંસ્કારોવડે જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ધર્મ-અધર્મોદિ ધર્મ આશ્રયવિના સંભવતા નથી. તેથી આ જન્મની પૂર્વના જન્મોમાં પણ જીવાત્માની વિદ્યમાનતા અંગીકાર કરવી પડશે. આ પ્રકારે ધર્મ-અધર્મોદિની આશ્રયતારૂપે કરી, આ જીવાત્મામાં અનાદિપણુ સિદ્ધ થાય છે.

કિંવા આ જીવાત્માને જો કદાપિ અનાદિ ન માનીએ, કિંતુ ઉત્પત્તિવાળો માનીએ, તો પૂર્વે કરેલાં પુણ્યપાપકર્મોનાં, સુખદુઃખરૂપ ફળના લોગવિના જ નાશ થશે; તથા પૂર્વે નહિ કરેલાં પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મોનાં સુખદુઃખરૂપ ફળને લોગ થશે. આ રીતે કૃતનાશ તથા અકૃતાભ્યાગમ નામના બંને દોષો પ્રાપ્ત થશે. આ બંને દોષોની નિવૃત્તિવાસ્તે પણ જીવાત્માને અનાદિ જ માનવો જોઈએ અને બજો ભેલો હવમાળોડગેતે ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પણ જીવાત્માને અનાદિ જ કહે છે.

હે અર્જુન ! માયા નામની પ્રકૃતિ અનાદિ છે, માટે માયા નામની પ્રકૃતિમાં જે પૂર્વે સર્વ જીવોનું કારણપણું કથન કર્યું, તે સંભવિત કોઈ શકે છે: એ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કહે છે-વિકારાંચેતિ-હે અર્જુન ! આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, પૃથિવી આ જે પાંચ મહા-ભૂતો છે તથા શ્રોત્ર, વાક્, ચક્ષુ, રસન, ઘ્રાણ, વાંઘ, પાણિ, પાદ, ઉપસ્થ, પાંચુ, મન એ જે એકાદશ ઇન્દ્રિયો છે, તે સોળેનું નામ વિકાર છે; તથા સુખ, દુઃખ, મોહરૂપ જે સત્ત્વ-રજ-તમ એ ત્રણ ગુણો છે, તે સોળ વિકારોને તથા ત્રણ ગુણોને તું માયારૂપ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા બાણ. (૧૯)

અવતરણિકા:-હવે વિકારોમાં પ્રકૃતિજન્યત્વનું વિવેચન કરતાં શ્રીભગવાન હોત્રરૂ પુરુષમાં સંસારનું હેતુપણું દર્શાવે છે:-

કાર્યકરણકર્તૃત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે ।

પુરુષઃ સુલ્લદુઃલાનાં મોક્ષતૃત્વે હેતુરુચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-કાર્ય તથા કરણના કર્તાપણમાં પ્રકૃતિ જ હેતુ કહેવાય છે, તેમ જ સુખ દુઃખના લોકતાપણમાં પુરુષ જ હેતુ કહેવાય છે. ૨૦

ટીકા:-અહીં શરીરનું નામ કાર્ય છે; અને શરીરમાં રહેલી જે પાંચ જ્ઞાન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત આ તેર ઇન્દ્રિયોનું નામ કરણ છે. આ દેહને આરંભ કરનારા આકાશાદિ પચભૂતો તથા શબ્દાદિ પાંચ વિષયો, એ સર્વ શરીરરૂપ કાર્યના ગ્રહણે કરી ગ્રહણ કરવા-સમજવા અને સુખ-દુઃખ-મોહરૂપ સત્ત્વ-રજ-તમ એ ત્રણ ગુણો, કરણના આશ્રિત હોવાથી કરણના ગ્રહણે કરીને ગ્રહણ કરવા. એવાં કાર્યોનાં તથા કરણોનાં કર્તૃત્વમાં અર્થાત્ કાર્ય-કરણના આકારપરિણામમાં મહર્ષિઓએ માયારૂપ પ્રકૃતિ જ કારણરૂપ ઠહી છે. કેાઇ પુસ્તકમાં કાર્યકારણજ્ઞત્વે એ પ્રકારનો પણ પાઠ છે. એ પ્રકારના પાઠમાં પણ પૂર્વીકત અર્થ જ બાજવો.

એ પ્રમાણે માયારૂપ પ્રકૃતિમાં સંસારનું કારણપણું કથન કરીને હવે દ્વેતજ્ઞ નામે પુરુષમાં પણ જે પ્રકારનું કારણપણું છે, તેનું શ્રીભગવાન કથન કરે છે. ક્વત્પ દ્વિત્તે અન્યનું ! જે દ્વેતજ્ઞરૂપ છવ નામનો પુરુષ પૂર્વે ‘પરાપ્રકૃતિ’ એ નામથી કહેવામાં આવ્યો હતો, તે દ્વેતજ્ઞ પુરુષ સુખદુઃખના લોકત્વમાં કારણ કહેવાય છે, અર્થાત્ સુખ-દુઃખ-મોહરૂપ સર્વ-લોભ્ય પદાર્થોના વૃત્તિયુક્ત અનુભવમાં કારણ કહેવાય છે.

કેાઇ ટીકામાં તો કાર્યકારણજ્ઞત્વે એ શ્લોકનો એવો અર્થ કર્યો છે કે-દ્વેતજ્ઞ પુરુષના કાર્યપણામાં, કરણપણામાં તથા કર્તાપણામાં માયારૂપ પ્રકૃતિ જ, પુરુષની સાથે તાદાત્મ્યભાવને પ્રાપ્ત થઈને કારણ થાય છે. જેમ અગ્નિની સાથે તાદાત્મ્યભાવને પ્રાપ્ત થયું લોહ, અગ્નિના ચતુષ્કોણત્વ આદિનું કારણ થાય છે, તેમ પુરુષની સાથે તાદાત્મ્યભાવને પ્રાપ્ત થયેલી માયારૂપ પ્રકૃતિ જ પુરુષના કાર્યપણામાં, કર્તાપણામાં, તથા કરણપણામાં કારણ થાય છે. આ પ્રકારે પ્રકૃતિના સુખદુઃખોના લોકતાપણામાં દ્વેતજ્ઞ પુરુષ જ પ્રકૃતિવિષે પોતાની આભાસરૂપ છાયાની પ્રાપ્તિવડે કારણ થાય છે. જેમ અગ્નિ, લોહમાં પોતાની છાયાની પ્રાપ્તિ કરીને લોહના દાહકર્તાપણાવિષે કારણ થાય છે, તેવી રીતે દ્વેતજ્ઞ પુરુષ પણ પ્રકૃતિવિષે પોતાની છાયાની પ્રાપ્તિ કરીને, પ્રકૃતિના સુખદુઃખોના લોકતાપણાવિષે કારણ થાય છે. તે આ પ્રમાણે-કાર્યપણું, કરણપણું, કર્તાપણું, એ ત્રણ વાસ્તવિક રીતે પ્રકૃતિના વિકારરૂપ દેહ-ઇન્દ્રિય-બુદ્ધિના ધર્મ હોવા છતાં પણ ચેતન આત્માવિષે (તેમનું) આરોપણ કરવામાં આવે છે. જેવી રીતે “હું ગૌર છું,” “હું આ મનુષ્યનો પુત્ર છું” “હું કાણો છું,” “હું ખંડ છું,” “હું કર્તા છું” એ પ્રકારે દેહાદિના કાર્યવાદિ ધર્મ ચેતન આત્માવિષે આરોપિત થયેલા પ્રતીત થાય છે; અને તે ચેતન આત્માના આભાસરૂપ છાયાને પ્રાપ્ત થયેલી બુદ્ધિ પણ “હું ચેતનતાવાળી છું” તથા “સુખ દુઃખાદિને હું બાણું છું” એ પ્રકારે ચેતન આત્માના ધર્મોને પોતાવિષે માને છે. આ પ્રકારનો જે પ્રકૃતિ પુરુષ બંનેમાં પરસ્પર ધર્મોના અધ્યાસ છે, તે અધ્યાસ જ આ સંસારનું કારણ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. આટલા કથનથી જે જે સાંખ્યવાદીઓએ કેવળ પુરુષવિષે જ લોકતાપણું માન્યું છે, તેનું પણ ખંડન થયેલું બાજવું. એ કદાચિત્ એમ અંગીકાર ન કરીએ, કિન્તુ પ્રકૃતિને કર્તા માનીએ અને પુરુષને લોકતા માનીએ, તો કર્તૃત્વ-લોકત્વ એ બંનેનું એક અધિકરણ સિદ્ધ થશે નહિ, કિન્તુ લિંગલિંગ અધિકરણ સિદ્ધ થશે, જે અત્યંત વિરુદ્ધ છે તથા લોકતા પુરુષવિષે નિર્વિકારપણું પણ સિદ્ધ થશે નહિ. (૨૦)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! પુરુષ: સુખદુઃખાનાં મોકલ્લે દેવરુચ્યતે એ વચનવડે પૂર્વે આપે હેત્રજ્ઞ નામના પુરુષમાં સુખદુઃખના ભોક્તૃત્વરૂપ સંસારીપણું કયન કર્યું. આ પુરુષના સંસારીપણા વિષે કાંઈ નિમિત્ત છે અથવા નથી? કાંઈ નિમિત્તવિના એ પુરુષવિષે સંસારીપણું માનશો, તો મુક્તિકાળે પણ પુરુષવિષે સંસારીપણું હોવું જોઈએ. આ હોવાની નિવૃત્તિ કરવાને વાસ્તે પુરુષના સંસારીપણાવિષે કાંઈ નિમિત્તનો અંગીકાર કરવો પડ્યો. તે નિમિત્ત શું છે?”

એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ તે નિમિત્તનું કયન કરે છે:-

પુરુષ: પ્રકૃતિસ્થો હિ મુંક્તે પ્રકૃતિજાનગુણાન્ ।

કારણં ગુણસંગોઽસ્ય સદસ્યોનિજન્મસુ ॥ ૨? ॥

શ્લોકાર્થ:-આ હેત્રજ્ઞ પુરુષ માયારૂપ પ્રકૃતિમાં સ્થિત થઈને જ પ્રકૃતિજન્ય સુખ દુઃખાદિ શુભોને ભોગવે છે, માટે સત્ તથા અસત્ યોનિના જન્મવામાં પુરુષનું, ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ સાથેનું તાદાત્મ્ય જ કારણ છે. ૨૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! હેત્રજ્ઞ પુરુષ પ્રકૃતિવિષે સ્થિત થઈને જ અર્થાત્ માયારૂપ પ્રકૃતિની સાથે મિથ્યા તાદાત્મ્યભાવને પ્રાપ્ત થઈને જ, પ્રકૃતિજન્ય સુખદુઃખાદિ શુભોને ભોગવે છે; અર્થાત્ અંતઃકરણની વૃત્તિવડે સુખદુઃખાદિનો અનુભવ કરે છે. તેથી પ્રકૃતિજન્ય સુખદુઃખાદિ શુભોના ભોગના સ્થાનરૂપ, જે સત્ યોનિવિષે જન્મ છે તથા જે અસત્ યોનિવિષે જન્મ છે, તેમ જ સત્-અસત્ મિશ્ર યોનિવિષે જે જન્મ છે, તે જન્મોની પ્રાપ્તિવિષે હેત્રજ્ઞ નામના પુરુષનો શુલ્કસંગ જ કારણ છે: અર્થાત્ સત્-રજ-તમ એ ત્રિગુણાત્મક માયારૂપ પ્રકૃતિવિષે પુરુષનું તાદાત્મ્ય અભિમાન જ કારણ છે. પ્રકૃતિના તાદાત્મ્ય અભિમાનવિના અસંગ પુરુષને સ્વભાવથી ક્ષલ્લોકતૃત્વરૂપ સંસાર સંભવતો નથી. તેમાં ઇદ્રાદિ દેવતાશરીરો સત્ યોનિવિષે જન્મવાળાં છે, તેથી દેવતાશરીરોમાં સાત્વિક ઇષ્ટ કૃણ જ ભોગવાય છે; અને પશુઆદિ, અસત્ યોનિવિષે જન્મવાળાં છે, તેથી પશુઆદિ શરીરોમાં તામસ અનિષ્ટ કૃણ જ ભોગવાય છે; અને પ્રાણીઆદિ મનુષ્યશરીરો ધર્મ-અધર્મ ઉભયવડે મિશ્રિત હોવાથી સત્-અસત્ યોનિવિષે જન્મવાળાં છે, તેથી તે મનુષ્યશરીરોવિષે રાજસ ઇષ્ટ-અનિષ્ટ મિશ્રિત કૃણ ભોગવાય છે.

અથવા ગુણસંગ: એ વચનનો આ પ્રમાણે ખીજો અર્થ કરવો. સુખ-દુઃખ-ગોહરૂપ શબ્દાદિ વિષયરૂપ શુભોવિષે, પુરુષના અભિલાષારૂપ સંગને શાસ્ત્રમાં કામ કહેવામાં આવે છે. એવો શુલ્કસંગ જ પુરુષને સત્ અસત્ યોનિવિષે જન્મોનું કારણ થાય છે. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:-સ યથા કામો મવતિ તત્કર્ત્ત્વંતિ યાકર્ત્ત્વંતિ તત્કર્મ કૃત્તે તદ્મિસંવચતે-અર્થાત્-પુરુષ જે વસ્તુવિષયક અભિલાષારૂપ કામવાળો થાય છે, તે વસ્તુ વિષયક જ નિશ્ચયવાળો થાય છે; અને જે વસ્તુવિષયક નિશ્ચયવાળો થાય છે, તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ વાસ્તે જ કર્મ કરે છે; અને જે વસ્તુની પ્રાપ્તિ વાસ્તે કર્મ કરે છે, તે જ વસ્તુને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પછે પણ સંસારના મૂળ કારણરૂપે કરીને ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિના તાદાત્મ્ય અભિમાનને જ અંગીકાર કરવું.

કાંઈ ટીકામાં તો કવચ: પ્રતિત્ત્વો દિ મુંક્તે પ્રતિજાનગુણાન્ એ વચનનો એવો અર્થ કર્યો છે કે-દેહ, ઇન્દ્રિય, મન ઇત્યાદિ સંઘાતનું નામ પ્રકૃતિ છે. એવી પ્રકૃતિવિષે તાદાત્મ્યભાવને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ પ્રકૃતિજન્ય સુખ-દુઃખ-ગોહરૂપ શુભોને ભોગવે છે. જે કાળે સુપ્રસિ-

સમાધિ-મૂર્છાવિષે પુરુષનું પ્રકૃતિવિષે સ્થિતપણું નથી, તે કાળે સુષુપ્તિ-સમાધિ-મૂર્છાદિવિષે પુરુષ સુખદુઃખાદિને પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી સુખદુઃખાદિ કેવળ ઉપાધિવિષે જ સ્થિત છે. ઉપાધિનો અભાવ થતાં સુખદુઃખાદિ પ્રતીત થતાં નથી, એવો અર્થ સિદ્ધ થયો. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે કે-આત્મેદિયમત્તો ઇક્તં મોક્ષેત્યાદુર્મતીરિણઃ અર્થાત્ દેહ-શ્રોત્રાદિ ઈન્દ્રિયોવડે તથા મનવડે યુક્ત થયેલો આત્મા લોકતા થાય છે, એ પ્રમાણે તત્ત્વવેત્તા પુરુષો કહે છે. એ શ્રુતિ દેહ-ઈન્દ્રિય-મનના યોગથી જ આત્માવિષે લોકતાપણાને દર્શાવતાં કેવળ શુદ્ધ આત્માવિષે લોકતાપણાનો નિષેધ કરે છે.

કોઈ ટીકામાં તો શુભઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ એ શ્લોકનો એવો અર્થ ક્યો છે કે, દેહ-ઈન્દ્રિય-મન ઈત્યાદિ જડ પદાર્થોના સંઘાતરૂપ પ્રકૃતિવિષે રહેલો વિદ્વાન્ પુરુષ અથવા અવિદ્વાન્ પુરુષ પ્રકૃતિજન્ય સુખદુઃખાદિ શુભોને સમાન જ લોગવે છે. એ વાત બ્રહ્મસૂત્રોમાં શ્રીસાખ્યકાર ભગવાને પણ કહેલી છે:-પચાદિનિષાધિકોષાદ્ અર્થાત્ વ્યવહારકાળે વિદ્વાન્ પુરુષની પણ આદિની સાથે તુલ્યતા જ થાય છે, અર્થાત્ જેમ પણ આદિ ઈષ્ટ વસ્તુને દેખીને પ્રવૃત્ત થાય છે અને અનિષ્ટ વસ્તુને દેખી નિવૃત્ત થાય છે, તેમ વિદ્વાન્ પુરુષ પણ ઈષ્ટ વસ્તુને દેખીને પ્રવૃત્ત થાય છે અને અનિષ્ટ વસ્તુને દેખીને નિવૃત્ત થાય છે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! પ્રકૃતિવિષે સ્થિત થઈને પ્રકૃતિજન્ય સુખદુઃખાદિ શુભોના લોગવિષે જો વિદ્વાન્ પુરુષની અને અવિદ્વાન્ પુરુષની સમાનતાનો જ અંગીકાર કરશે, તો જેવી રીતે વિદ્વાન્ પુરુષ યુક્ત છે તેવી રીતે અવિદ્વાન્ પુરુષ પણ કેમ યુક્ત થતો નથી ? તથા જેમ અવિદ્વાન્ પુરુષ બંધાયમાન છે તેમ વિદ્વાન્ પુરુષ પણ કેમ બંધાયમાન થતો નથી ?”

શ્રીભગવાને કવેલું સમાધાન:-વારણં ગુણસંગોસ્થ સદસયોનિજન્મહ હિતિ હે અર્જુન ! દેહ-ઈન્દ્રિય-વિષયરૂપ શુભોવિષે જે પુરુષનો સંગ છે અર્થાત્ “એ હું છું,” “એ મારું છે,” એ પ્રકારનો જે અહંમમ અભિમાનરૂપ અભિનિવેશ છે, તે શુભસંગ જ પુરુષના સત્ અસત યોનિવિષે જન્મોત્તું કારણ છે. વિદ્વાન્ પુરુષોવિષે જન્મના કારણરૂપ શુભસંગ નથી, તેથી વિદ્વાન્ પુરુષ જન્માદિ બંધને પ્રાપ્ત થતો નથી; અને અવિદ્વાન્ પુરુષોવિષે જન્મના કારણરૂપ શુભસંગ વિદ્યમાન છે, તેથી અવિદ્વાન્ પુરુષ યુક્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી. તે વિષે દ્વણ્ડવ:-જેમ કોઈ પુરુષના દેહમાં પિશાચ પ્રવેશ કરે છે, તેમાં દેહવિષે પિશાચનો પણ સંબંધ છે તથા દેહપતિ જીવનો પણ સંબંધ હોય છે. આ દેહ વિષે જન્મેનો સંબંધ સમાન હોવા છતાં પણ જે કાળે પિશાચ દેહના અભિમાનને ધારણ કરે છે, તે કાળે તો પિશાચ જ દેહની પીડાવડે પીડિત થાય છે, પણ દેહપતિ જીવ દેહની પીડાવડે પીડિત થતો નથી; અને જે કાળે દેહપતિ જીવ જ દેહના અભિમાનને ધારણ કરે છે, તે કાળે તે દેહપતિ જીવ જ દેહની પીડાવડે પીડિત થાય છે; પણ પિશાચ દેહની પીડાવડે પીડિત થતો નથી. એ પ્રકારે અહંમમ અભિમાનરૂપ સંગવિષે જ બંધકપણું પ્રસિદ્ધ રીતે જોવામાં આવે છે. માત્ર સમીપતાવડે આ બંધકપણું જોવામાં આવતું નથી, માટે વિદ્વાન્ પુરુષમાં તથા અવિદ્વાન્ પુરુષમાં દેહસંબંધ જો કે સમાન હોવા છતાં પણ અહંમમ અભિમાનરૂપ સંગવડે તથા સંગના અભાવવડે મહાન્ વિશેષતા છે. (૨૧)

અવતરણિકા:-પૂર્વ શ્લોકમાં, પ્રકૃતિના મિથ્યા તાદાત્મ્ય અધ્યાસથી જ પુરુષને સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ પ્રકૃતિના તાદાત્મ્યવિના સ્વરૂપથી પુરુષવિષે તે જન્મેમાં સંસાર નથી, એ વાત કહી. હવે, ક્ષેત્રજ્ઞ નામના પુરુષનું કેવા પ્રકારનું વારતવિક્ત સ્વરૂપ છે, જે સ્વરૂપવિષે

સંસાર સંભવતો નથી, એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન્ ક્ષેત્રજ્ઞ નામના પુરુષના સ્વરૂપને સાક્ષાત્ દર્શાવતાં કહે છે:—

ઉપદ્રષ્ટાનુમંતા ચ ભર્તા મોક્તા મહેશ્વરઃ ।

પરમાત્મેતિ ચાપ્યુક્તો દેહેડસ્મિન્પુરુષઃ પરઃ ॥ ૨૨ ॥

શ્લોકાર્થઃ—આ દેહવિશે વર્તમાન છતાં પણ પુરુષ સર્વથી ભિન્ન છે, માટે પુરુષ ઉપદ્રષ્ટા છે, અનુમંતા છે, ભર્તા છે, ભોક્તા છે, મહેશ્વર છે તથા તેને શ્રુતિમાં પરમાત્માના નામવડે કથન કરવામાં આવ્યા છે. ૨૨

ટીકા—હે અર્જુન ! માયારૂપ પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ દેહવિષે જીવરૂપે કરીને વર્તમાન હોવા છતાં પણ ક્ષેત્રજ્ઞ નામનો પુરુષ પર છે, અર્થાત્ પ્રકૃતિજન્ય શુણ્ણના સંબંધથી રહિવ છે તથા પોતાના સ્વરૂપે કરીને પરમાર્થથી અસંસારી છે.

હવે, પુરુષના વાસ્તવિક અસંગપણાવિષે શ્રીભગવાન્ ઉપદ્રષ્ટા, અનુમંતા, ભર્તા, ભોક્તા, મહેશ્વર, પરમાત્મા એ છ હેતુગણિત વિશેષણોનું કથન કરે છે—અપદ્રષ્ટા इति—હે અર્જુન ! ક્ષેત્રજ્ઞ નામે પુરુષ ઉપદ્રષ્ટા છે, અર્થાત્ જેમ યજ્ઞરૂપ કર્મની સિદ્ધિ કરવાને વાસ્તે વ્યાપારવાળા થયેલા ઋત્વિક્ અને યજ્ઞમાનની સમીપવર્તી કોઈ અન્ય પુરુષ પોતે, યજ્ઞના અનુકૂળ વ્યાપારથી રહિત હોવા છતાં પણ, યજ્ઞવિધાવિષે કુશળ હોવાથી, ઋત્વિક્-યજ્ઞમાનના વ્યાપારોમાં રહેલા શુલ્લોષોને દેખે છે; તેમ ક્ષેત્રજ્ઞ નામનો પુરુષ દેહ-ઇન્દ્રિયાદિના વ્યાપારમાં પોતે વ્યાપારવાળો નહિ હોવાથી, તથા દેહ ઇન્દ્રિયાદિથી વિલક્ષણ હોવાથી, વ્યાપાર રહિત દેહ-ઇન્દ્રિયાદિની સમીપમાં સ્થિર થઈને (રહીને) દેખે છે. ક્ષેત્રજ્ઞ નામે પુરુષ દેહ-ઇન્દ્રિયાદિની પેઠે પોતે ઠર્તા થતો નથી, તેથી આત્માદેવ ઉપદ્રષ્ટા કહેવાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે—સ યત્ર કિંચિત્પદ્મવત્તત્ત્વગતસ્તેન મવત્સંગો જ્યં પુરુષઃ અર્થાત્ આત્માદેવ પુરુષ જ્યેષ્ઠ સ્વમાદિ અવસ્થાઓમાં જે જે પદાર્થને દેખે છે તે તે પદાર્થની સાથે સંબંધ વાળો હોતો નથી, જે કારણથી આત્માપુરુષ અસંગ કહેવાય છે. અથવા દેહ, ચક્ષુ, મન, શ્રુતિ, આત્મા એ પાંચ દ્રષ્ટાઓની મધ્યમાં બાહ્ય દેહાદિ ચાર દ્રષ્ટાઓની અપેક્ષાએ કરીને અવ્યવહિત દ્રષ્ટા આત્માપુરુષ ઉપદ્રષ્ટા કહેવાય છે. તેમાં ‘ઉપદ્રષ્ટા’ શબ્દમાં રહેલા ‘ઉપ’ શબ્દનો અર્થ ‘સમીપતા’ થાય છે. આ અવ્યવધાનરૂપ સમીપતા અર્થ પ્રત્યક્ આત્મામાં જ ઘટે છે; અન્ય કોઈ અનાત્મ પદાર્થમાં ઘટતો નથી. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને એવું અનુમાન સૂચિત કર્યું કે—આત્મા, ઉપદ્રષ્ટા હોવાથી દેહ ઇન્દ્રિયાદિથી ભિન્ન છે. જેમકે યજ્ઞને ઉપદ્રષ્ટા પુરુષ યજ્ઞના કર્તા ઋત્વિક્ યજ્ઞમાનથી ભિન્ન હોય છે.

વળી ક્ષેત્રજ્ઞ આત્માપુરુષ અનુમંતા છે, અર્થાત્ દેહઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિવિષે પોતે નહિ પ્રવૃત્ત થવા છતાં પણ, પ્રવૃત્ત થવાની પેઠે, માત્ર સમીપતાએ કરીને તેમને અનુકૂળ હોવાથી ક્ષેત્રજ્ઞ પુરુષ અનુમંતા કહેવાય છે. અથવા પોતપોતાના વ્યાપારોમાં પ્રવૃત્ત થયેલા દેહઇન્દ્રિયાદિને, જો કદાચિત્ પોતાના વ્યાપારમાંથી નિવૃત્ત કરતો નથી, તો તે દેહઇન્દ્રિયાદિનો સાક્ષીરૂપ પુરુષ અનુમંતા કહેવાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે અનુમંતા સાક્ષી ચ અપદ્રષ્ટાનુમંતૈવ આત્મા—અર્થાત્—આત્માદેવ અનુમંતા છે, સાક્ષી છે, ઉપદ્રષ્ટા છે તથા અનુમંતા છે. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને એવું અનુમાન સૂચિત કર્યું કે, આત્મા અનુમંતા હોવાથી દેહઇન્દ્રિયાદિથી ભિન્ન છે; જેમકે વિવાહકર્તા પુરુષથી તટસ્થ પુરુષ ભિન્ન હોય છે.

વળી ક્ષેત્રજ્ઞ પુરુષ ભર્તા છે, અર્થાત્ ચૈતન્યના આભાસવડે યુક્ત તથા સંઘાતભાવને પ્રાપ્ત થયેલાં દેહ-ઇન્દ્રિય-મન-બુદ્ધિને ક્ષેત્રજ્ઞ આત્મા પુરુષ પોતાની સત્તાએ કરીને તથા ઈન્દ્રિયે કરીને ધારણ કરનારો છે તથા પોષણ કરનારો છે. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને એવું અનુમાન સૂચિત કર્યું કે-આત્મા ભર્તા હોવાથી દેહઇન્દ્રિયાદિથી ભિન્ન છે. જેમ કે પુત્રાદિનું ભરણ કરનારો પિતા પુત્રાદિથી ભિન્ન હોય છે.

વળી ક્ષેત્રજ્ઞ આત્મા પુરુષ લોકતા છે અર્થાત્ બુદ્ધિની સુખ-દુઃખ-મોક્ષરૂપ જે વૃત્તિવિશેષ છે, તે વૃત્તિઓને સ્વરૂપચૈતન્યે કરીને પ્રકાશિત કરતો આત્માદેવ નિર્વિકાર સુખાદિના ઉપલબ્ધ છે. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને એવું અનુમાન સૂચિત કર્યું કે-આત્મા લોકતા હોવાથી બુદ્ધિ આદિથી ભિન્ન છે. જેમકે દેવહત્ત નામનો લોકતા પુરુષ અન્નાદિ લોભ્ય પદાર્થોથી ભિન્ન હોય છે.

વળી ક્ષેત્રજ્ઞ પુરુષ મહેશ્વર છે. જે મહાન્ હોય તે જ ઈશ્વર હોય, તેનું નામ મહેશ્વર છે. સર્વના આત્મારૂપ હોવાથી ક્ષેત્રજ્ઞ પુરુષ મહાન્ કહેવાય છે અને સ્વતંત્ર હોવાથી ઈશ્વર કહેવાય છે. જેમ ચુંબકપાષાણની સમીપતાએ કરીને લોહ ચેદા કરે છે, તેમ જેની સમીપતાએ કરીને બુદ્ધિ આદિ સર્વ પદાર્થો નાના પ્રકારની ચેદા કરે છે, તે ક્ષેત્રજ્ઞ આત્મા ઈશ્વર કહેવાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે-મહતો મહીયાન્ ઈશાનો મૃતમવ્યય-અર્થાત્-આત્માદેવ આકાશાદિ મહાન્ પદાર્થોથી પણ અત્યંત મહાન્ છે તથા ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાન સર્વ જગતને પ્રેરણા કરનારા ઇશાનરૂપ છે. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને એવું અનુમાન સૂચિત કર્યું કે, આત્મા, મહેશ્વર હોવાથી, પ્રકૃતિથી તથા તેના કાર્યથી ભિન્ન હોવાને યોગ્ય છે; જેમકે મહારાજા પોતાની પ્રજાથી ભિન્ન હોય છે.

પુનઃ ક્ષેત્રજ્ઞ પુરુષને શ્રુતિમાં પરમાત્મા કહેવામાં આવેલ છે; અર્થાત્ અવિદ્યાની તથા તાથી આત્મત્વરૂપવડે કલ્પેલા, દેહથી લાધને બુદ્ધિપર્યંત, સર્વ જડ પદાર્થોથી જે ઉત્કૃષ્ટ હોય તેને પરમ કહે છે; એવો પરમ પૂર્વોક્ત ઉપદ્રવૃત્તાદિ વિશેષણવિશિષ્ટ જે આત્મા છે, તેનું નામ પરમાત્મા છે. એ વાત ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્ય પરમાત્મેષ્વરાદ્યતઃ એ વચનવડે શ્રીભગવાન્ પોતે જ આગળ કથન કરશે. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને એવું અનુમાન સૂચિત કર્યું છે કે, આત્મા પરમાત્મા હોવાથી દેહ ઇન્દ્રિયાદિથી ભિન્ન છે. જે દેહ ઇન્દ્રિયાદિ ભિન્ન હોતો નથી તે પરમાત્મા પણ હોતો નથી; જેમ કે દેહ-ઇન્દ્રિયાદિ છે.

કોઈ ટીકામાં તો ઉપદ્રવજ્ઞમંતા ચ શ્લોકનો આવો અર્થ કર્યો છે: પૂર્વે જ ચ યો યત્પ્રમાવશ એ વચનવડે ક્ષેત્રજ્ઞ તથા ક્ષેત્રજ્ઞનો પ્રભાવ એ જનનેનું વર્ણન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી; તેમજ ક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ તો પૂર્વે વર્ણવ્યું. હવે આ શ્લોકવડે ક્ષેત્રજ્ઞના પ્રભાવનું વર્ણન કરે છે. ઉપદ્રવઃ इति પૂર્વે શ્લોકમાં, પુરુષનો દેહ-ઇન્દ્રિય-મનઆદિ શુભોની સાથેનો સંગ જ પુરુષના જન્મનું કારણ છે. એ વાત કહી હતી.

શુભસંગ આર પ્રકારનો હોય છે. એક તો પુરુષનો નિયેષ કરીને શુભમાત્રની પ્રધાનતાએ કરીને શુભસંગ થાય છે. બીજા પુરુષને અંતરભૂત કરીને શુભની પ્રધાનતાવડે શુભસંગ થાય છે; ત્રીજા પુરુષની તથા શુભોની સમપ્રધાનતાવડે શુભસંગ થાય છે અને ચોથો શુભોની અપ્રધાનતાવડે તથા પુરુષની પ્રધાનતાવડે શુભસંગ થાય છે. તેમાં પ્રથમ શુભસંગવિષે દેહ-ઇન્દ્રિય-મનઆદિરૂપ શુભોના સંઘાતને જ આત્મારૂપ કેપનાર પુરુષ લોકતા કહેવાય જેમકે દેહાદિને જ આત્મા માનનારા આર્વાકાદિઓ છે, બીજા શુભસંગમાં દેહ

રૂપ શુણ્ણને જ પ્રધાનતા હોવાથી આત્માવિષે વાસ્તવિક ઠર્તુવાદિ અભિમાનવડે પુરુષ કર્મના કૃપાને ભર્તા કહેવાય છે, જેના જેવા નૈયાયિકાદિઓ છે. ત્રીજા શુણ્ણસંગમાં આત્માની સાથે શુણ્ણની સમપ્રધાનતાવડે શુણ્ણમાં રહેલા લોકતાપણુને અસંગ આત્માવિષે માનનાર પુરુષ અનુમંતા કહેવાય છે, જેવા સાંખ્ય શાસ્ત્રવાળા પુરુષો છે અને ચોથા શુણ્ણસંગમાં સર્વ પ્રકારે શુણ્ણના ધર્મોનો આત્માવિષે પ્રવેશ નહિ દેખતો છતાં ઉદાસીનની બાધરૂપતાએ કરીને સર્વ શુણ્ણના પ્રચારોને દેખનારો પુરુષ ઉપદ્રષ્ટા કહેવાય છે, જે અમાદા-વેદાંતીઓનો સાક્ષી આત્મા છે.

પૂર્વે કહેલા જે લોકતા, ભર્તા, અનુમંતા, ઉપદ્રષ્ટા એ ચાર શુણ્ણના સંગવાળા છે, તે ચારે શુણ્ણસંગીઓમાં ઉપદ્રષ્ટા ઉત્તમ છે, અનુમંતા મધ્યમ છે, ભર્તા અધમ છે અને લોકતા અધમ કરતાં પણ અધમ છે. અને જે ચૈતન્યદેવ શુણ્ણના સંગથી લોકતાદિ ભાવને પ્રાપ્ત થયો છે, તે જ ચૈતન્યદેવ જે કાળે સર્વ શુણ્ણને પોતાને વશ કરીને ફીડા કરે છે, તે કાળે મહેશ્વર કહેવાય છે. અને જે ચૈતન્યદેવ આ જગતનો ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લયનો ઠર્તા પ્રભુ અંતર્યામી છે, તે જ ચૈતન્યદેવ સર્વ શુણ્ણનો પરિત્યાગ કરીને રહેલો પરમાત્મા કહેવાય છે. યદ્યપિ ઉપદ્રષ્ટા પણ શુણ્ણનો પરિત્યાગ કરીને શુણ્ણના સાક્ષી રૂપવડે સ્થિત થાય છે, તથાપિ સંઘાત ઉપહિત તે જ ઉપદ્રષ્ટાને ધીજી સંઘાતના પ્રચારનું દ્રષ્ટાપણું નથી; અને પરમાત્મા-દેવ તો સર્વ સંઘાતોના પ્રચારોનો દ્રષ્ટા છે, તેથી સર્વથી ઉદ્દુષ્ટ હોવાથી પરમ આત્મા છે એવા પરમાત્માનું ક્તમ: પરમાત્મેત્યુદાહત: । યો લોકત્રયમાવિશ્ય વિમર્શ્યવ્યપ્ત ઈશર ॥ આ શ્લોકે કરી શ્રીભગવાન્ આગળ કથન કરશે. તેમાં મહેશ્વર અને પરમાત્મા બન્ને શુણ્ણસંગી જ છે.

તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે-આ દેહમાં વિદ્યમાન તથા સર્વ શુણ્ણનો પોતાને વિષે લય કરીને રહેલો, એવો જે સર્વ શુણ્ણથી રહિત, અખંડ, એકરસ, અદ્વિતીય આત્મા છે તે એક આત્માદેવ જ શુણ્ણસંગવડે ઉપદ્રષ્ટા, અનુમંતા, ભર્તા, લોકતા, મહેશ્વર, પરમાત્મા એ છ પ્રકારનો થાય છે. એ જ ક્ષેત્રજ્ઞ આત્માનો પ્રભાવ છે. તેમાં અનુમંતા, ભર્તા, લોકતા એ ત્રણ રૂપોવડે આત્માદેવ બંધાયમાન થાય છે, અને ઉપદ્રષ્ટા, મહેશ્વર, પરમાત્મા એ ત્રણ રૂપોવડે આત્માદેવ નિત્યમુક્ત-એક-અદ્વિતીયરૂપ જ થાય છે. (૨૨)

અવતરણિકા:-પૂર્વે સ ચ યો યસ્માન્નવ્ય એ વચનનું વ્યાખ્યાન કર્યું, અર્થાત્ ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપનું તથા તેના પ્રભાવનું વર્ણન કર્યું: હવે યજ્ઞાત્વાચ્યતમઃસ્વતે એવું જે વચન પૂર્વે કર્યું હતું, તેનો ઉપસંહાર કરે છે:-

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भ्रयोऽभिजायते ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે અધિકારી પુરુષ આ પૂર્વોક્ત પ્રકારે કરી ક્ષેત્રજ્ઞ પુરુષને તથા પોતાના વિકારો સહિત અવિધારૂપ પ્રકૃતિને જાણે છે, તે પુરુષ સર્વ પ્રકારે વર્તમાન છતાં પણ પુનઃ જન્મને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૨૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે અધિકારી પુરુષ આ પૂર્વોક્ત પ્રકારે કરીને ક્ષેત્રજ્ઞ નામના પુરુષને જાણે છે, અર્થાત્ “સર્વેત્ર વ્યાપક પરમાત્માદેવ હું છું” આ પ્રકારે જે પુરુષ ક્ષેત્રજ્ઞ આત્માને શુરશાસ્ત્રના ઉપદેશથી સાક્ષાત્કાર કરે છે, તથા જે પુરુષ દેહાદિ વિકારો સહિત અવિધારૂપ પ્રકૃતિને જાણે છે; અર્થાત્ “દેહાદિ વિકારો સહિત અવિધારૂપ પ્રકૃતિ આત્મજ્ઞાનવડે બાધિત

હોવાથી મિથ્યાભૂત છે, અને આત્મજ્ઞાનવડે મારું અજ્ઞાન તથા અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ પ્રપંચ એ બન્ને નિવૃત્ત થઈ ગયાં છે” એ પ્રમાણે જે પુરુષ શુદ્ધસહિત પ્રકૃતિને જાણે છે, તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સર્વથા વર્તમાન હોવા છતાં પણ, અર્થાત્ અતિ પ્રબલ પ્રારબ્ધ કર્મ કરીને દેવરાજ ઇન્દ્રની પેઠે શાસ્ત્રવિધિનું ઉલ્લંઘન કરીને વર્તતો હોવા છતાં પણ, પુનઃ જન્મને પ્રાપ્ત થતો નથી; અર્થાત્ વિદ્વાન્ પુરુષને જે શરીરમાં આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ તે શરીરનો પાત થયા પછી તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પુનઃ દ્વિતીય દેહને ગ્રહણ કરતો નથી. કારણ કે અવિદ્યાવડે જ પુરુષને પુનઃ જન્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. બ્રહ્મવિદ્યાવડે અવિદ્યારૂપ કારણનો ન્યાયે નાશ થાય છે, ત્યારે અવિદ્યાના જન્માદિ કાર્યોના પણ અભાવ થઈ જાય છે. એ વાત પૂર્વે ઘણીવાર કહેવામાં આવેલી છે.

કેવા પુણ્યપાપ કર્મોવડે પુરુષને પુનઃ જન્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, પુણ્યપાપ કર્મ તત્ત્વવેત્તા પુરુષના આત્મજ્ઞાનવડે નાશ પામી જાય છે. આ કારણથી પણ તત્ત્વવેત્તા પુરુષને પુનઃ જન્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એ વાત બ્રહ્મસૂત્રોમાં શ્રીન્યાસ ભગવાને પણ કહેલી છે. તે સૂત્ર આ પ્રમાણે: તદધિગમ ઉત્તરપૂર્વાવયોરષ્ટેપવિતાસૌ તદ્વ્યવદેશાત્-અર્થાત્-“હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારેના આત્મસાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત થતાં તત્ત્વવેત્તા પુરુષનાં પૂર્વનાં પુણ્ય પાપરૂપ સર્વ સંચિત કર્મ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે અને આત્મજ્ઞાનની પછી કરેલાં કર્મોના તત્ત્વવેત્તા પુરુષને સ્પર્શ જ થતો નથી; એ વાત અનેક શુદ્ધિ-સ્મૃતિઓમાં કહેલી છે.

અહીં સર્વથા વર્તમાનોપિ એ વચનમાં રહેલા અપિ શબ્દવડે શ્રીભગવાને એ કેમુતિક-ન્યાય સૂચિત કર્યો છે કે, અતિ પ્રબળ પ્રારબ્ધ કર્મની વશતાથી દેવરાજ ઇન્દ્રની પેઠે શાસ્ત્રવિધિનું ઉલ્લંઘન કરીને વર્તમાન થતો હોવા છતાં પણ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ ન્યાયે પુનઃ જન્મને પ્રાપ્ત થતો નથી, ત્યારે શાસ્ત્રવિધિનું ઉલ્લંઘન ન કરીને પોતાના શ્રેષ્ઠાચારમાં વર્તમાન થતો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પુનઃ જન્મને પ્રાપ્ત ન થાય, એમાં શું શંકા હોઈ શકે ? દેવરાજ ઇન્દ્રે શાસ્ત્રવિધિનું ઉલ્લંઘન કરીને જેમ વિશ્વરૂપ નામે પુરોહિતને તથા અનેક સંન્યાસીઓને હણેલા છે, એ સર્વ વાત આત્મપુરાણના દ્વિતીય અધ્યાયમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે. (૨૩)

અવતરણિકા:—પૂર્વે કહેલા ક્ષણ સહિત આત્મજ્ઞાનવિષે, અધિકારી જનોના લોકે કરીને, સાધનોના વિઠલ્પોનું હુવે શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:—

ધ્યાનેનાત્મનિ પર્યંતિ કેચિદાત્માનમાત્મના ।

અન્યે સાંખ્યેન યોગેન કર્મયોગેન ચાપરે ॥ ૨૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—કેટલાક અધિકારી જન તો ધ્યાનવડે પોતાની બુદ્ધિમાં ધ્યાનયુક્ત અંતઃકરણે કરી પ્રત્યક્ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, કેટલાક અધિકારી જન તો સાંખ્ય યોગે કરી આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે તથા અન્ય કેટલાક અધિકારી તો કર્મ યોગે કરી આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. ૨૪

ટીકા:—આ શ્લોકમાં ચાર ચાર પ્રકારના અધિકારી જનો હોય છે. તે પ્રકાર ઉત્તમ, મધ્યમ, મંદ અને મંદતર એ પ્રમાણે છે. આ ચારમાં પહેલા ઉત્તમ અધિકારી જનોના આત્મજ્ઞાનના સાધનોનું શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે—ધ્યાનેન દત્તિ. દેહાદિ અનાત્મ પદાર્થોકાર વિજાતીય વૃત્તિઓના વ્યવધાનથી રહિત, આત્માકાર સજાતીય વૃત્તિઓના પ્રવાહરૂપ આત્મચિત્તને શાસ્ત્રમાં

નિદ્ધિયાસન કહેલ છે; જે આત્મચિંતન શ્રવણ મનનના ફળરૂપ છે, તથા જે આત્મચિંતન-વટે દેહાદિવિષે આત્મત્વ યુદ્ધિરૂપ વિપરીત ભાવનાની નિવૃત્તિ થાય છે, તે નિદ્ધિયાસનરૂપ આત્મચિંતનનું નામ ધ્યાન છે, એવા ધ્યાનવટે જ કોઈક ઉત્તમ અધિકારીજન પોતાની યુદ્ધિવિષે પ્રત્યક્ ચેતનરૂપ આત્માને ધ્યાનયુક્ત શુદ્ધ અંતઃકરણવડે સાક્ષાત્કાર કરે છે.

હવે મધ્યમ અધિકારી જનોના આત્મજ્ઞાનનાં સાધનોનું શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે-જન્મે ક્ષાંત્યેન યોગેન ઇતિ પૂર્વોક્ત નિદ્ધિયાસનરૂપ ધ્યાનનું પૂર્વભાવી એવું જે શ્રવણમનનરૂપ આત્મ-ચિંતન, નિત્યાનિત્ય વસ્તુનો વિવેક, વૈરાગ્ય, શમદમાદિ વદ સંપત્તિ, મુમુક્ષુતા એ ચાર સાધ-નોની પછી કરવામાં આવે છે તથા જે આત્મચિંતન “ત્રિગુણાત્મક માયાના પરિણામરૂપ સર્વ અનાત્મ પદાર્થ મિથ્યાભૂત છે અને સર્વ મિથ્યા પદાર્થોના સાક્ષીરૂપ નિત્ય-વિશુ-નિર્વિ-કાર-સત્ય, સમસ્ત જઠ પદાર્થોના સંબંધથી રહિત, એવા જે પ્રત્યક્ ચેતન આત્મા છે, તે હું છું” એ પ્રકારના વેદાંતવાક્યોના વિચારવડે ઉત્પન્ન થયેલું છે તથા જે આત્મચિંતન પ્રમા-ણગત અસંભાવનાનું તથા પ્રત્યેયગત અસંભાવનાનું નિવર્તક છે, તે શ્રવણમનનરૂપ આત્મ-ચિંતનનું નામ સાંખ્યયોગ છે. એવા સાંખ્યયોગવડે કોઈ મધ્યમ અધિકારી જન પોતાની યુદ્ધિવિષે પ્રત્યક્ આત્માને ધ્યાનની ઉત્પત્તિદ્વારા સાક્ષાત્કાર કરે છે.

હવે ત્રીજા મંદ અધિકારી જનોના આત્મજ્ઞાનનાં સાધનોનું શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે-કર્મયોગેન વાપરે ઇતિ-ફળની ઇચ્છાથી રહિત યદને કેવળ ઇશ્વરાર્પણ યુદ્ધિવડે કરેલાં એવાં જે વહ્નીશ્રમને ઉચિત અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોનું નામ કર્મયોગ છે. એવા કર્મયોગવડે કોઈ મંદ અધિકારી જન પોતાની યુદ્ધિવિષે પ્રત્યક્ આત્માને, અંતઃકરણની શુદ્ધિ, શ્રવણ, મનન, ધ્યાન એ ચારેની ઉત્પત્તિદ્વારા સાક્ષાત્કાર કરે છે. (૨૪)

અવતરણિકા:-હવે ચોથા મંદતર અધિકારી જનોના આત્મજ્ઞાનનાં સાધનોનું શ્રીભગ-વાન્ કથન કરે છે:-

અન્યે ત્વેવમજાનંતઃ શ્રુત્વાજ્ઞેભ્ય ઉપાસતે ।

તેઽપિ ચાતિતરંત્યેવં મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥ ૨૫ ॥

સ્લોકાર્થ:-વળી અન્ય અધિકારીજનો તે પૂર્વોક્ત ઉપાયે કરી આત્માને નહિ ઓળખતાં છતાં અન્ય ગુરુઓના શ્રવણવડે આત્માનું ચિંતન કરે છે. આવા અધિકારીજનો પણ શ્રવણ-પરાયણ થઈ, આ મૃત્યુયુક્ત સંસારનું અવશ્ય અતિક્રમણ કરે છે. ૨૫

ટીકા:-અહીં જન્મે ત્વેવં આ વચનમાં રહેલો જ શબ્દ પૂર્વ સ્લોકમાં કહેલા ત્રણ પ્રકારના અધિ-કારીઓ કરતાં આ મંદતર અધિકારીઓમાં વિલક્ષણતાનું ઓપન કરવા વાસ્તે છે. તે વિલક્ષણતા આ પ્રમાણે છે અનુનં ! પૂર્વ સ્લોકમાં કહેલા જે ધ્યાન, સાંખ્યયોગ, અને કર્મયોગ એ ત્રણ ઉપાયોમાં કોઈ પણ ઉપાયે કરીને આત્માને નહિ જાણનાર કોઈ મંદતર અધિકારીજન અન્ય પરમ કારણિક આચાર્યથી શ્રવણ કરીને ઉપાસના કરે છે, અર્થાત્ “તમે આ આત્માનું આ પ્રકારે ચિંતન કરો,” એ પ્રમાણે કૃપાળુ આચાર્યોવડે ઉપદેશ પામીને તથા ગુરુઓનાં વચનોમાં અત્યંત શ્રદ્ધાવાળો થઈને, આ પ્રકારે આત્માનું ચિંતન કરે છે. તેવા શ્રુતિપરાયણ પુરુષ પણ અર્થાત્ પોતાની યુદ્ધિવડે વિચારમાં અસમર્થ હોવા છતાં પણ, અત્યંત શ્રદ્ધાવાનુ થવાથી ગુરુના ઉપદેશને માત્ર શ્રવણ પરાયણ થતાં જ મૃત્યુયુક્ત આ સંસારનું અવશ્ય અતિક્રમણ કરે છે. વાતપર્ય એ છે કે, ધ્યાનમાં પ્રવૃત્તિની અવિશ્યવધાથી પુરુષોને ચિંતની શુદ્ધિ વાસ્તે કર્મોની પણ

અપેક્ષા નથી; અને વેદોક્ત તત્ત્વવિષે દૃઢ નિશ્ચયથી પુરુષોને અસંભાવનાની નિવૃત્તિ વાસ્તે શ્રવણ મનનની પણ અપેક્ષા નથી.

અહીં તેજપિ શબ્દોમાં સહેલા અપિ શબ્દવડે શ્રીભગવાને કેમુતિક ન્યાય સૂચિત કર્યો છે કે, જે પુરુષ પોતે વિચાર કરવામાં સમર્થ નથી, કિન્તુ અન્ય શુરુઓથી, માત્ર શ્રવણ કરીને આત્માનું ચિન્તન કરે છે, તે પુરુષ પણ ન્યારે આ મૃત્યુયુક્ત સંસારનું અતિક્રમણ કરે છે, ત્યારે વિચારમાં સમર્થ પુરુષ પોતે આ મૃત્યુયુક્ત સંસારનું અતિક્રમણ કરે છે. એમાં શું શંકા હોઈ શકે? આત્મજ્ઞાનવડે કાર્યસહિત અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરવી, એ જ મૃત્યુયુક્ત સંસારનું અતિક્રમણ છે. (૨૫)

અવતરણિકા:-અધિષ્ઠાન બ્રહ્મને આશ્રિત રહેનારી તથા બ્રહ્મને જ વિષય કરનારી એવી અનિર્વચનીયા અવિદ્યાવડે જ આ સર્વ સંસાર ઉત્પન્ન થયો છે. તેથી અધિષ્ઠાન બ્રહ્મને વિષય કરનારી જે “હું બ્રહ્મરૂપ હું” એ પ્રકારની આત્મજ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મવિદ્યાવડે, અવિદ્યામાંથી નિવૃત્તિ થવાં, અધિકારી પુરુષને જોક્ષાની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. આ અર્થને નિશ્ચય કરાવવાને વાસ્તે આ તેરમા અધ્યાયની સમાપ્તિપર્યંત શ્રીભગવાને સંસારનું તથા સંસારના નિવર્તક આત્મજ્ઞાનનું એમ બંનેનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કર્યું છે. તેમાં કારણગુણસંગોક્ત્ય સદસ્યોત્તિજન્મસ્ય એવું જે વચન પૂર્વે કહ્યું હતું, તે વચનના અર્થનું જ હવે શ્રીભગવાન સ્પષ્ટ રીતે નિરૂપણ કરે છે.—

યાવત્સંજાયતે કિંચિત્ત્વં સ્થાવરજંગમમ્ ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્તદ્વિદ્ધિ ભરતર્ષભ ॥ ૨૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હું ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! જેટલી જેટલી સ્થાવર જંગમરૂપ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સર્વને તું ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞ આ બેના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલ જાણ. ૨૬

ટીકા:-હું અર્જુન ! ત્રણ શ્લોકમાં જેટલીક વસ્તુ સ્થાવરરૂપ તથા કેલીક જંગમરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સર્વ વસ્તુઓને તું ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ બંનેના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલી જાણ. તેમાં અવિદ્યા અને તેના કાર્યરૂપ જેટલા જડ અનિર્વચનીય ભાવ તથા અભાવરૂપ દૃશ્ય પ્રપંચ છે, તે સર્વ ક્ષેત્રરૂપ છે; અને ક્ષેત્રથી વિલક્ષણ, ક્ષેત્રને પ્રકાશક, સ્વપ્રકાશ, પરમાર્થ સત્, અસંગ, ઉદાસીન તથા સર્વ ધર્મોથી રહિત એવા આદિતીય ચૈતન્યનું નામ ક્ષેત્રજ્ઞ છે. એવા ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ ઉભયને જે આયાની વશતાથી પરસ્પર અવિવેક નિમિત્તક સત્ય-અનૃતતા મિથુની કરણરૂપ મિથ્યા વાદાત્મ્ય અધ્યાસ છે, તે જ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞને સંયોગ છે. એવા ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગથી જ સ્થાવર જંગમરૂપ સર્વ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે; આ પ્રકારને નિશ્ચય તું કર.

એ કહેવાથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી જ સંસાર પ્રતીત થાય છે તથા વાસ્તવિક સ્વરૂપના જ્ઞાનથી સંસાર નાશને પ્રાપ્ત થાય છે; જેમ સ્વમાદિ મિથ્યા પદાર્થો અધિષ્ઠાન વસ્તુના ચથાર્થ સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી જ પ્રતીત થાય છે અને તે સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે. (૨૬)

અવતરણિકા:-આ પ્રકારે અવિદ્યારૂપ સંસારનું કથન કરીને હવે સંસારની નિવૃત્તિ કરનારી બ્રહ્મવિદ્યાનું કથન કરવા વાસ્તે ચ જ્ઞેતિ પુરુષમ્ એ પૂર્વોક્ત વચનના અર્થનું શ્રીભગવાન સ્પષ્ટ રીતે કથન કરે છે:-

સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠંતં પરમેશ્વરમ્ !

વિનશ્યત્સ્વવિનશ્યંતં યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥ ૨૭ ॥

શ્લોકાર્થઃ—નાથવાન્ એવા સર્વ ભૂતોમાં સમ, નિર્વિકારરૂપથી સ્થિત, વિનાશથી રહિ તથા પરમેશ્વરરૂપ એવા આત્માદેવને જે પુરુષ જુવે છે તે પુરુષ જ ખરો જ્ઞેનારો છે. ૨૭

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! ઉત્પત્તિ ધર્મવાળા જેટલા સ્થાવરજંગમ પ્રાણીરૂપ સર્વ ભૂત, અને પ્રકારના જન્માદિ પરિણામો સ્વભાવપણાએ કરીને તથા ગુણપ્રધાન ભાવની પ્રાપ્તિએ કંઈ વિષમ સ્વભાવવાળા છે. આ કારણથી ભૂત અત્યંત ચંચળ છે અર્થાત્ ક્ષણ ક્ષણ વિં પરિણામી છે. તેઓ પરિણામને પ્રાપ્ત થઈને એક ક્ષણમાત્ર પણ રહેવા સમર્થ નથી આ કારણથી જ સર્વ ભૂત પરસ્પર બાંધ બાંધક ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી જ સર્વ ભૂત વિનાશવાન્ છે અર્થાત્ માયા-ગંધર્વ નગરાદિની જેટ દૃષ્ટનષ્ટ સ્વભાવવાળા છે. જે પદાર્થ દેખતાં દેખતામાં જ નષ્ટ થઈ જાય છે, તે પદાર્થ દૃષ્ટનષ્ટ સ્વભાવવાળો કહેવાય છે એવા સર્વ સ્થાવર-જંગમરૂપ ભૂતોવિષે આત્માદેવ સમ છે, અર્થાત્ સર્વત્ર એકરૂપ છે.

સર્વ દેહોવિષે એક છે તથા જે આત્માદેવ તે સર્વ ભૂતોવિષે જન્માદિ પરિણામોથી રહિતવામાં નિર્વિકારરૂપે રહે છે, તથા જે આત્માદેવ પરમેશ્વર છે અર્થાત્ દેહાદિ સર્વ જડવર્ગની પ્રત્યે સત્તા-સ્ફુર્તિનો પ્રહાવા હોવાથી બાંધ બાંધક ભાવથી રહિત છે. (નાથ થવા યોગ્ય વસ્તુ બાંધ કહે છે અને નાથ કરનાર વસ્તુને બાંધક કહે છે) તથા જે સર્વે દેહોથી રહિત છે, આત્માદેવ અવિનાશી છે, અર્થાત્ માયા-ગંધર્વ નગરાદિની જેટ દૃષ્ટનષ્ટ પ્રાય સર્વ દ્રેષ્ય ભાવનો બાંધ થવા છતાં પણ જેને બાંધ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેવા છે. શ્રુતિ કહે છે કે—અવિ નાશી યા મેષ્યમાત્મા—અર્થાત્—હે મૈત્રેયી ! આત્મા દેવ નાશથી રહિત છે. એ રીતે સર્વ પ્રકાર કરીને જડ પ્રપંચથી વિલક્ષણ પ્રત્યક્ આત્માને જે અધિકારીજન વેદાંતશાસ્ત્રરૂપ અશુભ સર્વ જડવર્ગથી ભિન્ન દેખે છે, તે જ અધિકારીજન આત્માને દેખે છે. જેમ જાગૃતના બોધ વડે સ્વપ્નભ્રમને નિવૃત્ત કરનાર પુરુષ જ સમ્યક્ દેખે છે. પણ જે પુરુષ એ પ્રકારે આત્મા દેખતો નથી, તે અજ્ઞાની પુરુષ તો સ્વપ્નદર્શી પુરુષની જેટ ભ્રાંતિવડે વિપરીત દેખતાં છતાં પણ દેખતો જ નથી. કારણ કે જે જે ભ્રમ હોય છે, તે તે ભ્રમ અદર્શનરૂપ જ હોય છે ભ્રમમાં દર્શનરૂપતા સંભવતી નથી; જેમકે રજ્જુને સર્પરૂપે દેખાવા છતાં પણ ભ્રાંત પુરુષ “એ દેખે છે” એમ કહેતો નથી, કિન્તુ “એ દેખતો નથી” એ પ્રમાણે જ કહે છે. કારણ કે કલ્પિત સર્પનું દર્શન રજ્જુના અદર્શનરૂપ જ છે. રજ્જુના અદર્શનથી સર્પનું દર્શન ભિન્ન નથી. તેથી સર્પને દેખતા છતાં પણ ભ્રાંત પુરુષ દેખતો જ નથી. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયે કે, આ પ્રકારના-સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત-શુદ્ધ આત્માના દર્શનથી, આત્માના અદર્શનરૂપ અવિદ્યા નિવૃત્ત થઈ જાય છે. અવિદ્યારૂપ કારણની નિવૃત્તિની પછી તેના કાર્યરૂપ સંસારની પણ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. એવું આત્મજ્ઞાન અધિકારી પુરુષે અવશ્ય સંપાદન કરવું.

આ શ્લોકમાં યદપિ શ્રીભગવાને જ્ઞાતમાન એ પ્રકારનું આત્મરૂપ વિશેષ્યનું વાચકપદ કથન કર્યું નથી, તથાપિ ત્યાં વિશેષ્યલ્પવાચક પદ હોય છે, ત્યાં વિશેષ્યવાચક પદની અર્થથી જ પ્રાપ્તિ થાય છે, એવો શાસ્ત્રવેત્તા પુરુષોનો નિયમ છે. વિશેષ્યલ્પ વાચક પદ અહીં પણ ભ્રમ તિલક પત્તેજર્ અગ્નિદગ્ધત્વ એ વિદ્યમાન છે, તેથી આત્મારૂપ વિશેષ્યનો લાભ અહીં અર્થથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા પત્તેજર્ એ શબ્દ જ આત્મારૂપ વિશેષ્યનો વાચક બાલુવો. (૨૭)

અવતરણિકાઃ—હવે, આત્મદર્શનવિષે અધિકારી જ્ઞેનોની રૂચિ ઉત્પન્ન કરવા વાસ્તે આ પૂર્વ શ્લોકોક્ત આત્મદર્શનની, શ્રીભગવાન્ કૃપાવડે સ્તુતિ કરે છે:—

સમં પર્યન્ હિ સર્વત્ર સમવસ્થિતમીશ્વરમ્ ।

ન હિનસ્ત્યાત્મનાઽઽત્માનં તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૨૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-સર્વ ભૂતોમાં સમ, સમવસ્થિત તથા ધર્મસ્વરૂપ એવા આત્માને બેનારો વિદ્વાન્ પુરુષ આત્માવડે આત્માનું હનન કરતો નથી, જેથી તે પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૮

ટીકા:-હે અર્જુન! સ્થાવરજંગમરૂપ સર્વ ભૂતો વિષે જે આત્મા સમ છે અર્થાત્ સર્વત્ર એકરૂપ છે, તથા જે આત્મા સમવસ્થિત છે અર્થાત્ જન્મથી લઇને વિનાશપર્યંત સર્વ ભાવ-વિકારોથી રહિત થઇને રહે છે, તથા જે આત્મા ધર્મસ્વરૂપ છે અર્થાત્ સર્વ પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિનું કારણ છે; એ પ્રકારનાં પૂર્વોક્ત સર્વ વિશેષણોવડે (વશિષ્ઠ આત્માને દેખનાર અર્થાત્ “આ પ્રકારનો આત્માદેવ હું છું” એ પ્રમાણે શાસ્ત્રદ્રષ્ટવડે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરનાર વિદ્વાન્ પુરુષ પોતાના આત્માવડે પોતાના આત્માને હણતો નથી. આ કારણથી વિદ્વાન્ પુરુષ પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ લોકમાં સર્વ અજ્ઞાની જનો, પરમાર્થથી સત્, એક, અદ્વિતીયરૂપ, અઠર્તા-અલો-કારૂપ, પરમાનંદરૂપ, એવા આત્માને, અસ્તિભાવિતરૂપ વસ્તુવિષે પણ નાસ્તિ ન માતિ એ પ્રકારની પ્રતીતિ કરાવવામાં સમર્થ એવી અવિદ્યાવડે, પોતે જ તિરસ્કારને કરતો હોય અથવા ન કરતો હોય તેમ કરે છે. તેથી સર્વ અજ્ઞાની જન આત્માને હણે છે અથવા અવિદ્યાવડે આત્મત્વરૂપે કરીને શૂન્ય કરેલા દેહદુઃખદિવાદિના સંઘાતરૂપ પુરાતન આત્માને હણીને પુણ્ય-પાપ કર્મની વશતાથી પુનઃ નવીન સંઘાતરૂપ આત્માને શૂન્ય કરે છે. આ કારણથી પણ અજ્ઞાની જનો આત્માને હણે છે. એ રીતે જે પ્રકારે સર્વ અજ્ઞાનીજનો આત્મહત્યારા જ છે.

એવા આત્મહત્યારા અજ્ઞાનીજનોને લક્ષ્ય કરીને જ આ શકુંતલાની વચનરૂપી સ્મૃતિ પ્રવૃત્ત થઇ છે:-કિં તેન ન જ્ઞતં પાપં ચૌરેણાત્માપહારિણા । યોજ્યપા સંતમાતાનમન્યપા પ્રતિવચતે ॥ અર્થાત્-જે પુરુષ સત ચિત્ આનંદ વિભુ આત્માને અસત જડ દુઃખ પરિચ્છિન્નરૂપ માને છે, તે આત્માનું અપહરણ કરનાર ચોર પુરુષે કયું પાપ કર્યું નથી? અર્થાત્ તે પુરુષે સર્વ પાપો કર્યાં છે. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે-અસુપ્તો નામ તે લોકો અંધેન ઘમસાદતા । તાંસ્ટે પ્રેત્યાભિગચ્છન્તિ ચંકે પાત્મહનો જનાઃ ॥ અર્થાત્-દંભદર્પીદિ આસુરી સંપદવાળા પુરુષોને પ્રાપ્ત થનાર તથા અંધ તમવડે આવૃત્ત એવા નરકાદિક લોકોને, આત્મહન્ પુરુષો મૂઆ' પછી પ્રાપ્ત થાય છે. દેહાદિ અનાત્મ પદાર્થોવિષે જે પુરુષો આત્માભિમાન કરે છે તે પુરુષો આત્મહન્ કહેવાય છે તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, જે પુરુષ શુરુશાસ્ત્રના ઉપદેશથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે પુરુષ દેહાદિ અનાત્મ પદાર્થોમાં આત્માભિમાનને, શુદ્ધ આત્માના દર્શને કરીને નષ્ટ કરે છે. તેથી પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપના લાભથી તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પોતપોતાના આત્માનો પોતાના આત્માવડે નાશ કરતા નથી. એ કારણથી જ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પરા ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ કાર્ય સહિત અવિદ્યાની નિવૃત્તિપૂર્વક પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ સુકૃતિને તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૮)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! શુભ અશુભ કર્મો કરનારા દરેક દેહાવધે ભિન્ન ભિન્ન જ આત્મા છે, તથા સુખદુઃખાદિકરૂપ વિચિત્ર ક્ષણના લોકતા હોવાથી આત્મા વિષમ સ્વભાવવાળા પણ છે. તેથી સર્વ ભૂતોમાં રહેલા એક આત્માને સમ દેખનાર પુરુષ પોતાના આત્માવડે પોતાના આત્માને હણતો નથી, એવું આપણું વચન કેવી રીતે સંગત થશે ?”

એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે —

પ્રકૃત્યૈવ ચ કર્માણિ ક્રિયમાણાનિ સર્વશઃ ।

યઃ પશ્યતિ તથાત્માનમકર્તારં સ પશ્યતિ ॥ ૨૯ ॥

શ્લોકાર્થઃ:-‘માયારૂપ પ્રકૃતિવડે જ સર્વ પ્રકારે કરી સર્વ ઈર્મ કરવામાં આવે છે,’ આ પ્રકારે જ વિવેકી પુરુષ જૂવે છે તથા જે ક્ષેત્રજ્ઞ આત્માને અકર્તા જૂવે છે તે જ પુરુષ સમ્યક્

તથા પૃથક્કલાવને સ્વભભાયાની થેઠે વિચાર કરીને દેખે છે, તે કાળે સજાતીય-વિજાતીય ભેદદર્શનના અભાવથી સર્વ અનર્થોથી શૂન્ય એક બ્રહ્મરૂપ જ થાય છે, એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:-

यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥

અર્થાત્-જે જ્ઞાનાવસ્થામાં વિદ્વાન્ પુરુષને સ્થાવર જંગમરૂપ સર્વ ભૂત પોતાના આત્મારૂપ જ થયેલ છે, તે જ્ઞાનાવસ્થામાં આત્માના એક અદ્વિતીય ભાવને દેખનાર વત્સવેત્તા પુરુષને શોક તથા મોહ કદાચિત્ પણ થતાં નથી. તેમાં પ્રજ્ઞાત્મક વાતો કયાંયે એ પૂર્વ શ્લોકમાં તે શ્રીભગવાને ક્ષેત્રજ્ઞ આત્માના ભેદનો નિષેધ કર્યો હતો, અને યદા મુતશૃણ્મ્યઃ એ શ્લોકમાં શ્રીભગવાને ક્ષેત્રરૂપ આત્મપદાર્થોના ભેદનો નિષેધ કર્યો છે. એટલી આ બન્ને શ્લોકમાં વિશેષતા છે. (૩૦)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! આત્માને સ્વભાવથી અકર્તાપણું હોવા છતાં પણ શરીરના સંબંધરૂપ ઉપાધિવડે કર્તાપણું હોવું જોઈએ” એવી અર્જુનની શંકાને નિવૃત્ત કરતાં શ્રીભગવાન્ યઃ પश्यति तयात्मानमकर्तां स पश्यति એ પૂર્વોક્ત વચનના અર્થને હવે સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવે છે:-

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्माऽयमव्ययः ।

शरीरस्योऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ૩૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! અનાદિ તથા નિર્ગુણ હોવાથી પરમાત્મા અવ્યય છે; આ આત્માદેવ આ શરીરમાં સ્થિત છતાં પણ કશું કરતા નથી તથા કશાથી લિપાયમાન થતા નથી. ૩૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! પરમેશ્વરથી અભિન્ન હોવાથી પરમાત્મા જે અપરોક્ષ પ્રત્યક્ આત્મા છે, તે આત્મા અવ્યય છે. જન્મમરણાદિ વિકારોનું નામ વ્યય છે. વિકારરૂપ વ્યયને જે પ્રાપ્ત થતો નથી તે અવ્યય કહેવાય છે, અર્થાત્ જન્મમરણાદિ સર્વ વિકારો રહિત વસ્તુનું નામ અવ્યય છે. વ્યય જે પ્રકારના હોય છે. એક તો ધર્મીના સ્વરૂપને જ ઉત્પત્તિવાળા હોવાથી, વ્યય હોય છે, અને બીજો ધર્મીના સ્વરૂપની અનુત્પત્તિ હોવા છતાં તેના ધર્મો ઉત્પત્તિવાળા હોવાથી, વ્યય થાય છે.

તેમાં શ્રીભગવાન્ આત્માવિષે પ્રથમ વ્યયનો નિષેધ કરે છે-અનાદિત્વાદિત્તિ તેમાં પૂર્વની અસત્ત્વ અવસ્થાનું નામ આદિ છે. જેમકે ઘટાદિ પદાર્થોની-પોતાની ઉત્પત્તિની પૂર્વ-જે અસત્ત્વ અવસ્થા હોય છે, તે અસત્ત્વ અવસ્થા જ ઘટાદિની આદિ અવસ્થા છે. આ આદિ અવસ્થા જે વસ્તુને ન હોય તે વસ્તુ અનાદિ કહેવાય છે. એવા અનાદિ સર્વ કાળે સત્ય આત્મા છે. એવા અનાદિ હોવાથી આત્માદેવ કારણના અભાવવાળા હોવાથી જન્મને પ્રાપ્ત થતા નથી. કારણ કે જે વસ્તુ આદિવત્ હોય છે તે વસ્તુને જ જન્મ થાય છે, જેમકે ઘટાદિ પદાર્થો આદિવાળા હોવાથી જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે અને આત્માને આદિ નથી, તેથી આત્માનો જન્મ પણ થતો નથી અને જન્મની પછી જ મરણપર્યંત સર્વ ભાવવિકાર પ્રાપ્ત થાય છે; જન્મરૂપ આદિ વિકારનો અભાવ થતાં આત્માદેવને મરણપર્યંત સર્વ ભાવવિકાર પણ પ્રાપ્ત થતા નથી. તેથી આત્માદેવ પોતાના સ્વરૂપથી જન્માદિ વિકારરૂપ વ્યયને પ્રાપ્ત થતા નથી. શ્રુતિ કહે છે કે- ન વ્યય કથિજ્જનિતા ન વાપિય:-અર્થાત્-આત્માદેવનું કોઈ પણ ઉત્પન્ન કરનારું કારણ નથી, તથા આત્માદેવના કોઈ પણ અધિષ્ઠાતા નથી.

હવે બીજા વ્યયનો નિષેધ કરે છે-નિર્ગુણત્વાદિત્તિ-હે અર્જુન ! આત્માદેવ સર્વ ધર્મોથી રહિત હોવાથી અવ્યય છે; કારણ કે આ શ્લોકમાં રૂપરસાદિ સર્વ ધર્મોનું પોતાના ધર્મીની

પ્રકૃત્યૈવ ચ કર્માણિ ક્રિયમાણાનિ સર્વશઃ ।

યઃ પશ્યતિ તથાત્માનમકર્તારં સ પશ્યતિ ॥ ૨૯ ॥

શ્લોકાર્થઃ—‘માયારૂપ પ્રકૃતિવડે જ સર્વ પ્રકારે કરી સર્વ કર્મ કરવામાં આવે છે,’ આ પ્રકારે જ વિવેકી પુરુષ જુએ છે તથા જે ક્ષેત્રજ્ઞ આત્માને અકર્તા જુએ છે તે જ પુરુષ સમ્યક્ પ્રકારે જુએ છે. ૨૯

ટીકા:—હે અર્જુન ! શરીરવડે, મનવડે તથા વાણીવડે આરંભ કરવા યોગ્ય લૌકિક તથા વૈદિક સર્વ કર્મો સર્વ પ્રકારે પ્રકૃતિ જ કરે છે, અર્થાત્ દેહ ઇંદ્રિયાદિરૂપ સંઘાતના આકારપરિણામને પ્રાપ્ત થયેલી તથા સર્વ વિકારોના કારણરૂપ એવી ત્રિગુણાત્મક ભગવતની માયારૂપ પ્રકૃતિ જ સર્વ કર્મો કરે છે. સર્વ વિકારોથી શૂન્ય ક્ષેત્રજ્ઞ નામનો પુરુષ કોઈ પણ કર્મ કરતો નથી. આ પ્રકારે જે વિવેકી પુરુષ શાસ્ત્રરૂપ ચક્ષુવડે દેખે છે, પ્રકૃતિરૂપ ક્ષેત્રે કરેલાં સર્વ કર્મોમાં જે પુરુષ ક્ષેત્રજ્ઞ આત્માને અકર્તારૂપ દેખે છે, સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત દેખે છે, સર્વત્ર એક દેખે છે તથા સર્વત્ર સમ દેખે છે, તે પુરુષ જ પરમાર્થદર્શી હોવાથી દેખતો છે. એવા આત્માના સ્વરૂપને ન જાણનાર સર્વે અજ્ઞાની જન અંધ જ છે.

તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, જન્મ મરણાદિ વિકારવાળા ક્ષેત્રના, વિચિત્ર કર્મના કર્તારૂપણવડે, પ્રત્યેક દેહ વિષે લેહ છતાં તથા વિષમતા છતાં પણ નિર્વિશેષ અકર્તા આત્માના લેહવિષે તથા વિષમતાવિષે કિંચિત્ માત્ર પણ પ્રમાણ નથી. જેમ ઘટમઠાદિ સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત આકાશના લેહવિષે તથા વિષમતાવિષે કિંચિત્ માત્ર પણ પ્રમાણ નથી, તેમ નિર્વિશેષ અકર્તા આત્માના લેહવિષે તથા વિષમતાવિષે કિંચિત્ માત્ર પણ પ્રમાણ નથી, એ વાત પૂર્વે અનેકવાર પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ છે. (૨૯)

અવતરણિકા:—પૂર્વે ક્ષેત્રના લેહદર્શનનું કથન કરીને ક્ષેત્રજ્ઞના લેહદર્શનનો નિષેધ કર્યો. હવે શ્રીભગવાન ક્ષેત્રના લેહદર્શનનો પણ માયિકત્વરૂપ હેતુવડે નિષેધ કરે છે:—

યદા ભૂતપૃથગ્ભાવમેકસ્થમનુપश्यति ।

તત એવ ચ વિસ્તારં બ્રહ્મ સંપચ્યતે તદા ॥ ૩૦ ॥

શ્લોકાર્થઃ—અધિકારી પુરુષ જે સમયે ભૂતોના પૃથક્ ભાવને એક આત્માવશે સ્થિત દેખે છે, તથા એક આત્માથી જ ભૂતોના વિસ્તારને જુએ છે, તે સમયે તે એક બ્રહ્મરૂપ જ થઈ રહે છે. ૩૦

ટીકા:—હે અર્જુન ! અધિકારી પુરુષ, જે કાળે સ્થાવરજંગમરૂપ સર્વ જડ ભૂતોના પરસ્પર ભિન્નત્વરૂપ પૃથક્ભાવને, એકમાં રહેલો દેખે છે, અર્થાત્ એક જ સત્ત્વરૂપ અધિષ્ઠાન આત્માવિષે ભૂતોના પૃથક્ભાવને કદિપત દેખે છે; તાત્પર્ય એ છે કે કદિપત વસ્તુ અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન હોતી નથી; જેમકે રજ્જુવિષે કદિપત સર્પ દંડાદિ રજ્જુરૂપ અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન હોતાં નથી, તથા જેમ કનકવિષે કદિપત કુંડલ કંકણાદિ ભૂષણો કનકથી ભિન્ન હોતાં નથી; તેમ સત્ત્વરૂપ આત્મામાં કદિપત સર્વ ભૂતોના પૃથક્ભાવ પણ અધિષ્ઠાન આત્માથી ભિન્ન નથી; એ પ્રકારે શુરુશાસ્ત્રનો ઉપદેશ થયા પછી જે પુરુષ ચોતાના સ્વરૂપનો વિચાર કરે છે, અર્થાત્ “આ સર્વ જગત્ આત્મારૂપ જ છે, પણ આત્માથી ભિન્ન સત્તાવાળું આ જગત્ નથી” એ પ્રમાણે જે પુરુષ વિચાર કરીને દેખે છે, તથા અધિષ્ઠાન આત્માથી સર્વ ભૂતોના વિસ્તારને

તથા પૃથક્ભાવને સ્વપ્રમાયાની યેઠે વિચાર કરીને દેખે છે, તે કાળે સમતીય-વિખતીય બેદરદશીનના અભાવથી સર્વ અનર્થોથી શૂન્ય એક પ્રદારૂપ જ થાય છે. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે -

यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभ्युद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥

અર્થાત્-જે જ્ઞાનાવસ્થામાં વિદ્વાન્ પુરુષને સ્થાવર જંગમરૂપ સર્વ ભૂત પોતાના આત્મા-રૂપ જ થયેલ છે, તે જ્ઞાનાવસ્થામાં આત્માના એક અદ્વિતીય ભાવને દેખનાર તરવેલેતા પુરુષને શોક તથા મોહ કદાચિત્ પણ થતાં નથી. તેમાં પ્રજ્ઞૈવ ચ ક્રમાંણિ એ પૂર્વ શ્લોકમાં તો શ્રીભગવાને ક્ષેત્રજ્ઞ આત્માના ભેદનો નિષેધ કર્યો હતો, અને યદા ભૂતદૃષ્યમ્નાત્ એ શ્લોકમાં શ્રીભગવાને ક્ષેત્રરૂપ આત્મપદ્માર્થોના ભેદનો નિષેધ કર્યો છે. એટલી આ બન્ને શ્લોકમાં વિશેષતા છે. (૩૦)

અવતરણિકા:-અર્ચુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! આત્માને સ્વભાવથી અઠર્તાપણું હોવા છતાં પણ શરીરના સંબંધરૂપ ઉપાધિવડે ઠર્તાપણું હોવું ભેદએ” એવી અર્ચુનની શંકાને નિવૃત્ત કરતાં શ્રીભગવાન્ યઃ પશ્યતિ તમાત્માનમકર્તાં સ પશ્યતિ એ પૂર્વોક્ત વચનના અર્થને હવે સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવે છે:-

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्माऽयमव्ययः ।

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ૩૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્ચુન ! અનાદિ તથા નિર્ગુણ હોવાથી પરમાત્મા અવ્યય છે; આ આત્માદેવ આ શરીરમાં સ્થિત છતાં પણ કશું કરતા નથી તથા કશાથી લિપાયમાન થતા નથી. ૩૧

ટીકા:-હે અર્ચુન ! પરમેશ્વરથી અલિપ્ત હોવાથી પરમાત્મા જે અપરોક્ષ પ્રત્યક્ આત્મા છે, તે આત્મા અવ્યય છે. જન્મમરણાદિ વિકારોનું નામ વ્યય છે. વિકારરૂપ વ્યયને જે પ્રાપ્ત થતો નથી તે અવ્યય કહેવાય છે, અર્થાત્ જન્મમરણાદિ સર્વ વિકારો રહિત વસ્તુનું નામ અવ્યય છે. વ્યય બે પ્રકારના હોય છે. એક તો ધર્મોના સ્વરૂપને જ ઉત્પત્તિવાળા હોવાથી, વ્યય હોય છે, અને બીજો ધર્મોના સ્વરૂપની અનુત્પત્તિ હોવા છતાં તેના ધર્મો ઉત્પત્તિવાળા હોવાથી, વ્યય થાય છે.

તેમાં શ્રીભગવાન્ આત્માવિષે પ્રથમ વ્યયનો નિષેધ કરે છે-અનાદિત્વાદિત્તિ તેમાં પૂર્વની અસત્ત્વ અવસ્થાનું નામ આદિ છે. જેમકે ઘટાદિ પદાર્થોની-પોતાની ઉત્પત્તિની પૂર્વ-જે અસત્ત્વ અવસ્થા હોય છે, તે અસત્ત્વ અવસ્થા જ ઘટાદિની આદિ અવસ્થા છે. આ આદિ અવસ્થા જે વસ્તુને ન હોય તે વસ્તુ અનાદિ કહેવાય છે. એવા અનાદિ સર્વ કાળે સત્ત્વ આત્મા છે. એવા અનાદિ હોવાથી આત્માદેવ કારણના અભાવવાળા હોવાથી જન્મને પ્રાપ્ત થતા નથી. કારણ કે જે વસ્તુ આદિવત્ હોય છે તે વસ્તુનો જ જન્મ થાય છે, જેમકે ઘટાદિ પદાર્થો આદિવાળા હોવાથી જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે અને આત્માને આદિ નથી, તેથી આત્માનો જન્મ પણ થતો નથી અને જન્મની પછી જ મરણપર્યંત સર્વ ભાવવિકાર પ્રાપ્ત થાય છે; જન્મરૂપ આદિ વિકારનો અભાવ થતાં આત્માદેવને મરણપર્યંત સર્વ ભાવવિકાર પણ પ્રાપ્ત થતા નથી. તેથી આત્માદેવ પોતાના સ્વરૂપથી જન્માદિ વિકારરૂપ વ્યયને પ્રાપ્ત થતા નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-ન કસ્ય કશિઞ્ચનિગ્ધા ન વાચિત્-અર્થાત્-આત્માદેવનું કોઈ પણ ઉત્પન્ન કરનારું કારણ નથી, તથા આત્માદેવના કોઈ પણ અધિષ્ઠાતા નથી.

હવે બીજા વ્યયનો નિષેધ કરે છે-નિર્ગુણત્વાદિત્તિ-હે અર્ચુન ! આત્માદેવ સર્વ ધર્મોથી રહિત હોવાથી અવ્યય છે; કારણ કે આ શ્લોકમાં રૂપરસાદિ સર્વ ધર્મોનું પોતાના ધર્મોની

સાથે તાદાત્મ્ય જ હોય છે. માટે રૂપાદિ ધર્મો પોતાના ધર્મોને વિકારભાવની પ્રાપ્તિ ન કરવાથી ઉત્પન્ન થવા નહિ થતા નથી, કિંતુ પોતાના ધર્મોને વિકારભાવની પ્રાપ્તિ કરીને જ ધર્મો ઉત્પન્ન થાય છે તથા નષ્ટ થાય છે. આત્મા તો સર્વ ધર્મોથી રહિત છે, તેથી આત્માદેવ ધર્મોના વ્યયવડે પણ વ્યયને પ્રાપ્ત થતા નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-અવિનાશી વા ષોડશમાત્માલ્લચ્છિતિ ધર્મો ॥ અર્થાત્-હે મૈત્રેયી ! આત્માદેવ સ્વરૂપથી પણ નાશાદિ વિકારોથી રહિત છે તથા ધર્મોના નાશાદિ વિકારો વડે પણ નાશાદિ વિકારોને પ્રાપ્ત થતા નથી. આત્માદેવ સર્વ ધર્મોથી રહિત છે.

•હે અર્જુન ! તેથી આત્માદેવ જન્મ, અસ્તિ, વૃદ્ધિ, વિપરિણામ, અપક્ષય, વિનાશ-એ છ ભાવવિકારોથી રહિત છે, માટે આત્માદેવ આધ્યાસિક સંબંધે કરીને, આ શરીરમાં સ્થિત હોવા છતાં, તેમ જ શરીર પ્રવૃત્ત થવા છતાં પણ આત્માદેવ કિંચિત્માત્ર પણ કરતા નથી. જેવી રીતે આધ્યાસિક સંબંધે કરીને જળમાં રહ્યા છતાં પણ સૂર્ય, જળના ચલાયમાન થવાથી ચલાયમાન થતા નથી, તેવી રીતે આધ્યાસિક સંબંધે કરીને આ શરીરમાં રહેતા છતાં પણ આત્માદેવ શરીરની પ્રવૃત્તિ થવા છતાં કિંચિત્માત્ર પણ કરવા નથી.

હે અર્જુન ! આત્માદેવ કોઇ પણ લૌકિક કર્મ કરવા નથી. તે કારણથી આત્માદેવ કોઇ પણ કર્મનાં ફળવડે લિપાયમાન થતા નથી; કારણ કે આ લોકમાં જે પુરુષ જે શુભ અશુભ કર્મ કરે છે, તે પુરુષ જ તે કર્મનાં સુખ દુઃખરૂપ ફળવડે લિપાયમાન થાય છે. કર્મ નહિ કરનાર પુરુષ કર્મનાં ફળવડે લિપાયમાન થતો નથી અને આત્મા પણ કોઇ કર્મ કરતો નથી, તેથી આત્માદેવ કોઇ પણ કર્મનાં ફળવડે લિપાયમાન થતો નથી. તેમાં ઇચ્છા દ્વેષઃ છલ્લ દુર્લ્લ ઇત્યાદિ વચનવડે ઇચ્છાદ્રેષાદિવિષે ક્ષેત્રનું જ ધર્મપણું કહેલું છે; અને પ્રકૃતૈવ ચ કર્મોણિ ક્રિયમાણાનિ એ વચનવડે સર્વ કર્મોવિષે માયાનું જ કાર્યપણું કહેલું છે. અસંગ આત્માનો કોઇ ધર્મ નથી તથા કોઇ કાર્ય નથી. આ કારણથી જ પરમાર્થદર્શી વિદ્વાન્ પુરુષોને સર્વ કર્મોના અધિકારનો અભાવ પૂર્વે કહેવામાં આવ્યો છે. એ રીતે આત્માવિષે સર્વ ધર્મોથી રહિતપણાનું કથન કરીને સ્વગત લેહ નિવૃત્ત કર્યો.

પ્રકૃતૈવ ચ કર્મોણિ એ શ્લોકમાં પૂર્વે સન્નતીય લેહ નિવૃત્ત કર્યો હતો અને યદા મૃતપૃથ્વ્યમાર્દ એ શ્લોકમાં પૂર્વે વિન્નતીય લેહ નિવૃત્ત કર્યો હતો, અને જનાદિત્વાદ નિર્ગુણત્વાદ એ શ્લોકવડે સ્વગત લેહ નિવૃત્ત કર્યો છે. તેથી સન્નતીય લેહ, વિન્નતીય લેહ તથા સ્વગત લેહ-આ ત્રણ લેહોથી રહિત હોવાથી આત્મા અદ્વિતીય પ્રકારૂપ જ છે, એ અર્થ સિદ્ધ થયો.

સમાન જાતિવાળા પદાર્થોના જે પરસ્પર લેહ છે તે સન્નતીય લેહ કહેવાય છે; જેમકે એક વૃક્ષમાં બીજા વૃક્ષનો લેહ છે. વિરુદ્ધ જાતિવાળા પદાર્થોના જે પરસ્પર લેહ છે, તેનું નામ વિન્નતીય લેહ છે; જેમકે વૃક્ષવિષે પાષાણનો લેહ છે. એક જ વસ્તુવિષે પોતાના અવયવોએ કરીને લેહ છે, તેનું નામ સ્વગત લેહ છે; જેમ કે એક જ વૃક્ષવિષે શાખા-પત્ર પુષ્પ ફળ ઇત્યાદિ અવયવોએ કરીને લેહ છે. ઈકો દેવઃ સર્વવૃત્તેષુ ગદઃ આ શ્રુતિ સર્વ ભૂતો-વિષે એક જ આત્મા કહે છે. આત્માનો સમાન જાતિવાળો બીજા કોઇ આત્મા નથી, તેથી આત્માવિષે સન્નતીય લેહ સંભવતો નથી. જ્ઞાતોજ્ઞ્યદાર્ત એ શ્રુતિ આત્માથી ભિન્ન સર્વ જગતને કલ્પિત કહે છે અને કલ્પિત વસ્તુના અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન સત્તા હોતી નથી, તેથી આત્માવિષે વિન્નતીય લેહ પણ સંભવતો નથી; અને નિષ્કલ્પ નિર્ગુણ નિષ્કલ્પિય ણાંતે એ શ્રુતિ આત્માને નિરવયવ નિર્ગુણ નિષ્કલ્પ કહે છે, તેથી આત્માવિષે સ્વગતલેહ પણ સંભવતો નથી. (૩૧)

અવતરણિકા:-શરીરમાં રહેલો પણ એ આત્માદેવ પોતે અસંગ હોવાથી, તે શરીરનાં ઠમોં ઠરીને લિપાયમાન થતો નથી, એ અર્થ પૂર્વ શ્લોકમાં કથન થયો. હવે શ્રીભગવાન્ તે પૂર્વોક્ત અર્થવિષે દૃષ્ટાંત કહે છે:-

યથા સર્વગતં સૌકમ્યાદાકાશં નોપલિપ્યતે ।

સર્વત્રાવસ્થિતો દેહે તથાત્મા નોપલિપ્યતે ॥ ૩૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-જેમ સર્વત્ર વ્યાપક આકાશ અસંગ સ્વભાવવાળું હોવાથી લિપાયમાન થતું નથી, તેમ સર્વ દેહવિષે આત્માદેવ સ્થિત હોવા છતાં, અસંગ સ્વભાવવાળા હોવાથી લિપાયમાન થતા નથી. ૩૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! જેમ ઘટમઠથી લધને જેટલા દુષ્ટ તથા અદુષ્ટ મૂર્ત દ્રવ્યો છે, તે સર્વ દ્રવ્યો વિષે અંતર તથા બાહ્ય વ્યાપેલું વર્તમાન થતું આકાશ સૂક્ષ્મ હોવાથી અધોત્ અસંગ સ્વભાવવાળું હોવાથી મૂર્ત દ્રવ્યોના સુગંધ, દુર્ગંધ, વર્ષા, આતપ, અગ્નિ, ધૂમ, રજ, પંક ઇત્યાદિ ગુણદોષોવડે લિપાયમાન થતું નથી; તેમ દેવ, મનુષ્ય, પશુ ઇત્યાદિ ઉચ્ચ-નીચ સર્વ દેહોવિષે અંતર-બાહ્ય સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા આત્માદેવ અસંગ સ્વભાવવાળા હોવાથી દેહોદ્દિકૃત શુભઅશુભ ઠમોંવડે લિપાયમાન થતા નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-અસંગો ન હિ જજ્ઞતે અર્થાત્-આત્માદેવ અસંગ હોવાથી કંઈ પણ વસ્તુની સાથે સંબંધને પ્રાપ્ત થતા નથી. (૩૨)

અવતરણિકા:-વળી આત્માદેવવિષે કેવળ અસંગતારૂપ હેતુથી જ અલેપતા નથી, કિંતુ પ્રકાશકત્વરૂપ હેતુથી પણ આત્માદેવવિષે અલેપતા છે; આ અર્થનું હવે શ્રીભગવાન્ દૃષ્ટાંતવડે કથન કરે છે:-

યથા પ્રકાશયત્યેકઃ કૃત્સ્નં લોકમિમં રવિઃ ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ ભારત ॥ ૩૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! જેમ એક જ સૂર્ય આ સર્વ લોકને પ્રકાશ કરે છે તેમ ક્ષેત્રજ્ઞ નામનો આત્મા આ સર્વ ક્ષેત્રોને પ્રકાશ કરે છે. ૩૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! જેમ એક જ સૂર્ય આ રૂપવાન્ દેહોદ્દિકૃત સર્વ વસ્તુઓને પ્રકાશિત કરે છે, પરંતુ પ્રકાશ્યરૂપ દેહોદ્દિકૃત સર્વ વસ્તુઓના ધર્મોંવડે સૂર્ય લિપાયમાન થતો નથી, તથા પ્રકાશ્યરૂપ દેહોદ્દિકૃત વસ્તુઓના લેહવડે સૂર્ય લેહને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી; તેમ એક જ ક્ષેત્રજ્ઞ આત્મા પૂર્વોક્ત સર્વ ક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરે છે. આ કારણથી જ ક્ષેત્રજ્ઞ આત્મા પ્રકાશ્યરૂપ ક્ષેત્રના ધર્મોંવડે લિપાયમાન થતો નથી, તથા પ્રકાશ્યરૂપ ક્ષેત્રના લેહવડે તે ક્ષેત્રજ્ઞ આત્મા લેહને પ્રાપ્ત થતો નથી. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને એવું અનુમાન સૂચિત કર્યું કે, ક્ષેત્રજ્ઞ આત્મા ક્ષેત્રના ધર્મોંવડે લિપાયમાન થતો નથી તથા ક્ષેત્રજ્ઞના લેહવડે લેહને પ્રાપ્ત થતો નથી; કારણ કે તે ક્ષેત્રનો પ્રકાશક હોય છે. જે જે વસ્તુનો પ્રકાશક હોય છે તે તે પ્રકાશ્ય વસ્તુના ધર્મોંવડે લિપાયમાન થતો નથી તથા પ્રકાશ્ય વસ્તુના લેહવડે પણ લેહને પ્રાપ્ત થતો નથી; જેવો કે સૂર્ય છે.

કિંવા ક્ષેત્રજ્ઞ આત્મા ક્ષેત્રજ્ઞના ધર્મોંવડે લિપાયમાન થતો નથી, એ વાત કેવળ અનુમાન પ્રમાણવડે જ સિદ્ધ નથી, કિંતુ સાક્ષાત્ શ્રુતિ ભગવતી પણ એ અર્થનું કથન કરે છે કે:-

ધર્મો યથા સર્વલોકસ્ય વ્યક્તિ લિપ્યતે વાહ્યપૈર્વાઘરોપે । એવસ્તથા સર્વભૂતાન્તરાત્મા ન લિપ્યતે લોકદુઃખેન
જાણ: ॥ અર્થાત્ જેમ સર્વ લોકના ચક્ષુરૂપ સૂર્ય, ચક્ષુના વિષયરૂપ બાહ્ય પદાર્થોના દોષોવડે
લિપાયમાન થતા નથી, તેમ સર્વ જડ પદાર્થોને પ્રકાશિત કરનાર તથા દેહાદિ સંઘાતથી
ભિન્ન એવા જે સર્વ જૂતોના અંતરાત્મા છે, તે એક અદ્વિતીય આત્મા પણ પ્રકાશ્યરૂપ દેહા-
દિનાં દુઃખોવડે લિપાયમાન થતો નથી. (૩૩)

અવતરણિકા:—હવે શ્રીભગવાન્ આ તેરમા અધ્યાયના અર્થનો ફળસંહિત ઉપસંહાર
કરે છે:—

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોરેવમંતરં જ્ઞાનચક્ષુષા ।

ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં ચ યે વિદુર્યાતિ તે પરમ્ ॥ ૩૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે પુરુષ ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞ આ બન્નેની વિલક્ષણતાને પૂર્વોક્ત પ્રકારે કરી
જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુવડે બાંહે છે તથા જૂતોના કારણરૂપ માયાના અત્યંતાભાવને બાંહે છે, તે અધિ-
કારી પુરુષ કેવલ્ય મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૪

ટીકા:—હે અર્જુન! પૂર્વે કહેલું જે ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞ છે, તે બન્નેની વિલક્ષણતાને જે
પુરુષ જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુવડે બાંહે છે, અર્થાત્ “એ ક્ષેત્ર જડ છે, કર્તા છે, વિકારી છે તથા
પરિચ્છિન્ન છે” અને “ક્ષેત્રજ્ઞ આત્મા તો ચેતન છે, અકર્તા છે, અવિકારી છે તથા અપ-
રિચ્છિન્ન છે” એ પ્રકારની બન્નેની વિલક્ષણતાને જે અધિકારી પુરુષો ગુરુશાસ્ત્રના ઉપદેશજન્ય
આત્મજ્ઞાનરૂપ ચક્ષુવડે બાંહે છે, તથા જે અધિકારી પુરુષો ભૂતપ્રકૃતિના મોક્ષને બાંહે
છે, તે મુક્તિને પામે છે.

તેમાં આકાશાદિ સર્વ જૂતોના કારણરૂપ જે માયા, અવિદ્યા, અજ્ઞાન ઇત્યાદિ નામે-
વાળી પરમેશ્વરની શક્તિ છે, આ માયાશક્તિનું માયાં ત્વ પ્રકૃતિ વિચાર ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ કથન
કરે છે, તે માયાશક્તિ ભૂતપ્રકૃતિ કહેવાય છે. આ ભૂતપ્રકૃતિની, જે ‘હું પ્રકૃતરૂપ હું,’ એ
પ્રકારની પરમાર્થભૂત આત્મવિદ્યાવડે, આત્મતિક નિવૃત્તિ છે, તે ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષ કહેવાય છે.
એવા ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષને પણ જે અધિકારી પુરુષો જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુવડે બાંહે છે, તે અધિકારી
જનો જ પરમાર્થ આત્મવસ્તુ સ્વરૂપ કેવલ્ય મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. એવી કેવલ્ય મુક્તિને
પ્રાપ્ત થઈને અધિકારી જનો પુનઃ દેહને ગ્રહણ કરે નહિ. આથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે,
જે પુરુષ પૂર્વોક્ત અમાનિત્વાદિ સાધનોએ કરીને સંપન્ન છે, તથા પૂર્વોક્ત ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ બન્નેની
વિલક્ષણતાના જ્ઞાનવાળો છે, તે અધિકારી પુરુષને જ સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિવડે પરમ પુરુ-
ષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે; તેથી પરમ પુરુષાર્થની ઇચ્છાવાળા પુરુષે અમાનિત્વાદિ સાધનો અવશ્ય
સંપાદન કરવાં, તથા ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ ઉભયનું વિવેકજ્ઞાન અવશ્ય સંપાદન કરવું. (૩૪)

આ પ્રમાણે શ્રીમાન્ ભગવાને આપેલી ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ
અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ” નામના ત્રીપાદશ અધ્યાય ઉપર શ્રીચિદ્ધ-
નાન્દ સ્વામીની રચેલી ‘ગૃહાર્થદીપિકા’ નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણપૈલુપરવુ.

ચતુર્દશ અધ્યાય

શુભ્રત્રયવિભાગયોગ

અવતરણિકા:-પૂર્વે તેરમા અધ્યાયમાં—

યાવત્સંજાયતે કિંચિત્તત્ત્વં સ્થાવરજંગમમ્ । ક્ષેત્રક્ષેત્રજલંયોગાત્તદ્વિદિ ભરતર્પમ ॥

એ શ્લોકવડે શ્રીભગવાને ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ ઉભયના સંયોગથી સર્વ સ્થાવરજંગમ ભૂતોની ઉત્પત્તિ ઠહી હતી. તેમાં ઇશ્વરને નહિ અંગીકાર કરનાર નિરીશ્વર સાંખ્યમતના ખંડનવડે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજના સંયોગને ઇશ્વરનું અધીનપણું અવશ્ય ઠહેલું જોઇએ તથા તેરમા અધ્યાયમાં વારણ ગુણ-ગોણ્ય લક્ષ્યોનિજન્મસુ એ વચનવડે શ્રીભગવાને શુણોના સંગને જ જન્મનું કારણ કહ્યું હતું. તેમાં કયા શુણવિષે કયા પ્રકારે કરીને સંગ થાય છે તથા તે શુણ કેવો છે તથા તે શુણ કેવા પ્રકારે કરી જીવને બન્ધન કરે છે, એ અર્થ પણ અવશ્ય કરીને ઠહેલો જોઇએ. મૂતમહ-તિમોક્ષે ચ યે વિદુર્વાંતિ તે પરમ્ એ વચનવડે શ્રીભગવાને ભૂતપ્રકૃતિના મોક્ષનું કથન કર્યું હતું. તેમાં ભૂતપ્રકૃતિ નામવાળા સત્ત્વાદિ શુણોથી અધિકારી પુરુષનો કયા પ્રકારે મોક્ષ થાય છે, તથા મુક્ત થયેલા પુરુષનાં કયાં લક્ષણો છે, એ અર્થ પણ અવશ્ય ઠહેલો જોઇએ. એ સર્વ અર્થ વિસ્તારથી ઠહેવાને વારને શ્રીભગવાને આ યૌદ્ધમા અધ્યાયનો પ્રારંભ કર્યો છે. તેમાં યોગી પુરુષોની રુચિ ઉત્પન્ન કરવા વાસ્તે શ્રીભગવાન વક્ષ્યમાણ અર્થની બે શ્લોકોવડે સ્તુતિ કરવાં ઠહે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ-પરં ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાનાનાં જ્ઞાનમુત્તમમ્ ।

યજ્ઞાત્વા મુનયઃ સર્વે પરાં સિદ્ધિમતો ગતાઃ ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-શ્રીભગવાનું ઠહે છે:-હે અર્જુન ! જ્ઞાનના સાધનોની વિષે ઉત્તમ તથા શ્રેષ્ઠ એવા જ્ઞાનસાધનને હું (ભગવાનું) ફરીથી પણ તારા પ્રતિ કથન કરું છું, જે સાધનના અનુ-ધાનવડે સર્વ મુનિઓ આ દેહબન્ધનથી પરમ કેવલ્ય મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧

ટીકા:-શ્રીભગવાને કહ્યું જાણ્યેતેનેતિ જ્ઞાનં અર્થાત્ જે સાધનવડે આત્મવસ્તુ જાણવામાં આવે છે, તેનું નામ જ્ઞાન છે. એ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિવડે અહીં જ્ઞાન શબ્દ પરમાત્મવિષયક જ્ઞાનનાં સાધનને વાચક છે. આ જ્ઞાન પર છે અર્થાત્ પરમાત્મરૂપ પરવસ્તુવિષયક જ્ઞાનાથી શ્રેષ્ઠ છે. વળી તે જ્ઞાન જ્ઞાનોની મધ્યમાં ઉત્તમ છે અર્થાત્ તમેતં વેદાન્તવચ્ચેન પ્રાપ્તિના વિચિત્રિયંતિ યજ્ઞેન વૈનન તપસાઽજ્ઞાનકેન એ શ્રુતિએ વિધાન કરેલાં જે યજ્ઞ-જ્ઞાનાદિ જ્ઞાનનાં સર્વ બહિર્ગ સાધનોની મધ્યમાં જ્ઞાન ઉત્તમ ક્રીણે છે તે જ્ઞાનાથી, જ્ઞાન ઉત્તમ છે. કાંઈ પૂર્વોક્ત અમાનિત્વાદિ સાધનોની મધ્યમાં જ્ઞાન ઉત્તમ નથી; કારણ કે અમાનિત્વાદિ સાધનો પણ અંતર્ગ સાધનો હોવાથી ઉત્તમ ક્રીણના જ હેતુઓ છે. તેમાં પરમ્ એ વિશેષણવડે જ્ઞાનવિષે ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુ વિષ-યકત્વ કથન કર્યું અને જ્ઞાનમ્ એ વિશેષણવડે જ્ઞાનવિષે ઉત્કૃષ્ટ ફલપણું કથન કર્યું. તેથી બન્ને શબ્દોવિષે પુનરુક્તિ દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. એવા ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુને વિષય કરનાર તથા ઉત્કૃષ્ટ ક્રીણની પ્રાપ્તિ કરનાર આત્મજ્ઞાનના સાધનરૂપ જ્ઞાનને હું-શ્રીભગવાનું તારી-અર્જુનની પ્રત્યે પુનઃ પણ કથન કરું છું; અર્થાત્ પૂર્વના અધ્યાયોમાં જે જ્ઞાન અનેકવાર મેં વારી

પ્રત્યે કથન કર્યું છે, તે જ જ્ઞાન અત્યારે પુનઃ પણ પૂર્વોક્ત રીતે ઠિચિત્ત વિલક્ષણ પ્રકારે કરીને, હું તારી પ્રત્યે કથન કરું છું, કે જે સાધનરૂપ જ્ઞાનને શ્રદ્ધા ભક્તિપૂર્વક અનુધ્યાન કરીને, સર્વ મનનશીલ સંન્યાસીઓ આ દેહબંધનમાંથી ટેવલ્યમોક્ષરૂપ પરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા છે. (૧)

અવતરણિકા:-સાધનરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં પુરુષને મોક્ષરૂપ પરમ સિદ્ધિ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, એ પ્રકારના નિયમનું હવે શ્રીભગવાન કથન કરે છે:-

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

समोऽपि नोपजायंते प्रलयेन व्यथंति च ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ સાધનરૂપ જ્ઞાનના અનુધ્યાનવડે મારા-પરમેશ્વરના અદ્વિતીય નિર્ગુણ સ્વરૂપને અત્યંત અલેહકે કરી પ્રાપ્ત થયેલા વિદ્વાન્ પુરુષ યદ્ધિકાળમાં ઉત્પન્ન થતો નથી તથા પ્રલયકાળવિષે પણ તેના લય થતો નથી. ૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! સાધનરૂપ જ્ઞાનનું શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક અનુધ્યાન કરી, મારા-પરમેશ્વરના અદ્વિતીય નિર્ગુણ સ્વરૂપને અત્યંત અલેહરૂપે કરી, પ્રાપ્ત થનાર અર્થાત્ “હું જ અદ્વિતીય નિર્ગુણ બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારે પોતાના આત્માને અદ્વિતીય નિર્ગુણ બ્રહ્મરૂપ બાણનાર વિદ્વાન્ પુરુષ, સર્ગમાં ઉત્પન્ન થતો નથી તથા પ્રલયમાં લય પણ પામતો નથી, અર્થાત્ હિરણ્યગર્ભોદિ ઉત્પન્ન થતા પણ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ ઉત્પન્ન થતો નથી તથા હિરણ્યગર્ભના વિનાશકાળરૂપ પ્રલયવિષે પણ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ લયલાવને પ્રાપ્ત થતો નથી. (૨)

અવતરણિકા:-એ પ્રમાણે જે શ્લોકોવાડે જ્ઞાનની પ્રથંસા કરીને શ્રીભગવાને શ્રોતા પુરુષોને જ્ઞાનના અભિમુખ કર્યા હવે પરમેશ્વરને અધીન વર્તનાર પ્રકૃતિ અને પુરુષ બન્નેને જ સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિનું કારણપણું છે, સાંખ્ય શાસ્ત્રની પેઠે સ્વતંત્ર રીતે તે પ્રકૃતિ-પુરુષ બન્નેમા સર્વ ભૂતોનું કારણપણું નથી, એ વિવક્ષિત અર્થનું શ્રીભગવાન જે શ્લોકોવાડે કથન કરે છે:-

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भे दधाम्यहम् ।

संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભારત ! ત્રિગુણાત્મક માયા માર્ફ-ધર્શરનું ગર્ભાધાનનું સ્થાન છે. આ માયાવિષે હું-ધર્શર સંકલ્પરૂપ ગર્ભને ધારણ કરું છું તથા આ ગર્ભાધાનથી જ સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે ૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! મારી-પરમેશ્વરની મહદ્બ્રહ્મ એ યોનિ છે. અહીં મહદ્બ્રહ્મ શબ્દવડે અવ્યાકૃતનો અર્થ બહુ કરવો, જે અવ્યાકૃતને શાસ્ત્રમાં અવિદ્યા, અજ્ઞાન, પ્રકૃતિ, ત્રિગુણાત્મિકા માયા ઇત્યાદિ નામોવડે કહેવામાં આવી છે. આ અવ્યાકૃત પોતાનાં આકાશાદિ સર્વ કાર્યોની અપેક્ષાએ કરી અધિક હોવાથી મહદ્ કહેવાય છે, તથા પોતાનાં સર્વ કાર્યોની વૃદ્ધિને હેતુ હોવાથી બ્રહ્મ કહેવાય છે, અથવા બ્રહ્મની ઉપાધિરૂપ હોવાથી તે અવ્યાકૃત બ્રહ્મ કહેવાય છે, અથવા મહત્ત્વ નામના પ્રથમ કાર્યની વૃદ્ધિને હેતુ હોવાથી, તે અવ્યાકૃત પણ મહદ્બ્રહ્મ કહેવાય છે. એવા મહદ્બ્રહ્મ નામવાળી ત્રિગુણાત્મિકા માયા મારી-પરમેશ્વરની યોનિ છે અર્થાત્ ગર્ભાધાન કરવાના સ્થાનરૂપ છે.

એવી માયારૂપ યોનિમાં હું-પરમેશ્વર ગર્ભને ધારણ કરું છું, અર્થાત્ સર્વ ભૂતોના જન્મના કારણરૂપ જે પુરોહિત્વ પ્રજાપેય એ પ્રકારનો ઇક્ષણરૂપ સંકલ્પ છે, તે સંકલ્પ-રૂપ ગર્ભને માયારૂપ યોનિમાં હું ધારણ કરું છું, અર્થાત્ તે સંકલ્પનો વિષય કરું છું. જેવી રીતે આ લોકમાં કોઈ પિતા, પુણ્યપાપવટે યુક્ત થયેલા તથા ત્રીહિયવાદિ આહારરૂપવડે પોતામાં લીન થયેલા એવા પુત્રનો સ્થૂલ શરીરની સાથે સંબંધ કરવા વાસ્તે, પોતાની યોનિ-વિષે વીર્યના સિંચનપૂર્વક ગર્ભને ધારણ કરે છે. આ ગર્ભાધાનથી પુત્ર સ્થૂલ શરીરની સાથે સંબંધવાળો થાય છે, તથા શરીરના સંબંધ વાસ્તે મધ્યમાં કલિલ, છુદ્ધિ આદિ અનેક અવ-સ્થાઓ થાય છે; તેવી રીતે પ્રલયકાળમાં મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે લીન થયેલા જે અવિધા-કામ કર્મવાળા ક્ષેત્રજ્ઞ નામે જીવોને સદ્ધિકાળે કાર્યકારણના સંધાતરૂપ ભોગ્ય ક્ષેત્રની સાથે સંબંધ કરવા વાસ્તે જ હું-પરમેશ્વર ચિદાભાસરૂપ વીર્યના સિંચનપૂર્વક માયાની વૃત્તિરૂપ ગર્ભને ધારણ કરું છું. શરીરના સમ્બન્ધ વાસ્તે મધ્યમાં આકાશ-તેજ-વાયુ-જલ-પૃથિવી ઇત્યાદિની ઉત્પત્તિરૂપ અવસ્થા થાય છે. માયારૂપ યોનિવિષે હું-પરમેશ્વરકૃત ગર્ભાધાનથી જ હિરણ્ય-ગર્ભાદિ સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. હું-પરમેશ્વરકૃત ગર્ભાધાનવિના સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ કદી પણ થતી નથી. (૩)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! માયારૂપ યોનિવિષે આપ-પરમેશ્વરકૃત ગર્ભાધાનથી સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે સંભવશે ? કારણ કે દેવતાદિ દેહવિશેષોનાં બીજાં કારણો પણ સંભવિત હોઈ શકે છે” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

સર્વયોનિષુ કૌતેય મૂર્તયઃ સંભવંતિ યાઃ ।

તાસાં બ્રહ્મ મહદ્યોનિરહં વીજપ્રદઃ પિતા ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે કૌતેય ! દેવાદિ સર્વ યોનિઓમાં ઉત્પન્ન થનારાં શરીરોની, માયા માતા-રૂપે છે તથા હું-પરમેશ્વર ગર્ભાધાનના કર્તા પિતારૂપ છું. ૪

ટીકા:—હે અર્જુન ! દેવ, પિતર, મનુષ્ય, પશુ, મૃગ ઇત્યાદિ સર્વ યોનિઓમાં ઉત્પન્ન થનાર મૂર્તિઓ અર્થાત્ જરાયુજ, અંકજ, સ્વેદજ, ઉદ્ભિજ એવા ભેદ કરીને વિલક્ષણ તથા નાના પ્રકારના આહારવાળાં ઉત્પન્ન થનાર શરીરરૂપ સર્વ મૂર્તિઓની, મૂર્તિના કારણભાવને પ્રાપ્ત થયેલી અવ્યાકૃત નામની માયા જ માતારૂપ છે; અને હું-પરમેશ્વર તો માયારૂપ યોનિવિષે ગર્ભાધાન કરનારો સર્વ શરીરોના પિતારૂપ છું. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, દેવાદિ શરીરોનાં પ્રતીત થનારાં લોકપ્રસિદ્ધ સર્વ કારણો અવ્યાકૃત નામે માયારૂપ પ્રજ્ઞાના જ અવસ્થાવિશેષરૂપ છે. તેથી સંપન્ન સર્વજ્ઞતાનાં તત્તો મવક્તિ મારત એ ભગવાનનું વચન યુક્ત જ છે. (૪)

અવતરણિકા:—પૂર્વ ઇશ્વરને નહિ અંગીકાર કરનારા નિરીશ્વરવાદી એવા સાંખ્ય શાસ્ત્રનું ખંડન કરીને, ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગને ઇશ્વરનું અધીનપણું કહ્યું. હવે, કયા ગુણોવિષે કયા પ્રકારે કરીને સંગ થાય છે, તથા તે ગુણો કયા છે તથા તે ગુણો કઈ રીતે પુરુષને બંધાયમાન કરે છે; એ સર્વ અર્થ, શ્રીભગવાન્ સર્વ રજસ્તમઃ એ શ્લોકથી શરૂ કરીને માન્ય ગુણેષ્વર કર્તાર એ શ્લોકથી પ્રથમના ચૌદ શ્લોકોવડે કહે છે:—

સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ ગુણાઃ પ્રકૃતિસંભવાઃ ।

નિવૃદ્ધંતિ મહાબાહો દેહે દેહિનમવ્યયમ્ ॥ ૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે મહાન્ બાહુવાળા અર્જુન ! સત્ત્વ, રજઃ તથા તમ આ માયાથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્રણ ગુણો આ દેહ વિષે અવ્યય જીવાત્માને બંધાયમાન કરે છે. ૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! સત્ત્વ, રજઃ તથા તમ એ નામવાળા સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો ચૈતન્ય પુરુષની પ્રત્યે નિત્ય જ પરતંત્ર છે, કદાપિ પણ સ્વતંત્ર હોતા નથી. કારણ કે સર્વ અચેતનરૂપ પદાર્થો ચૈતન્ય પુરુષને અર્થે જ હોય છે; જેમ ગૃહાદિ અચેતન પદાર્થો ચેતન ગૃહી પુરુષને અર્થે જ છે, તેમ સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો પણ અચેતન હોવાથી ચેતન પુરુષને અર્થે જ છે. જેમ નૈયાયિકો રૂપાદિ ગુણોને પૃથિવીઆદિ દ્રવ્યના આશ્રિત માને છે, તેમ સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો કેાઈ દ્રવ્યના આશ્રિત નથી. જેમ નૈયાયિકો રૂપાદિ ગુણોને પૃથિવીઆદિ ગુણી દ્રવ્યથી ભિન્ન માને છે, તેમ આ સિદ્ધાંતમાં સત્ત્વાદિ ગુણોનું માયારૂપ પ્રકૃતિથી ભિન્નપણું વિવક્ષિત નથી, કારણ કે સિદ્ધાંતમાં તે માયારૂપ પ્રકૃતિ સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોરૂપ જ છે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો જો કદાચિત્ પ્રકૃતિરૂપ જ હોય તો પ્રકૃતિસંભવા એ વચનવડે ગુણોની ઉત્પત્તિ પ્રકૃતિથી શા માટે કહી છે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-પ્રકૃતિસંભવાઃ ક્વિતિ હે અર્જુન ! સત્ત્વ, રજઃ, તમ એ ત્રણ ગુણોની સામ્ય અવસ્થા, પ્રકૃતિ કહેવાય છે. આજ પ્રકૃતિને શાસ્ત્રમાં મારી-ભગવાનની માયા કહેવામાં આવી છે. આવી માયારૂપ પ્રકૃતિથી સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો પરસ્પર અંગઅંગીભાવવડે વિષમતાએ કરીને પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી સત્ત્વાદિ ગુણોને પ્રકૃતિસંભવા એ નામવડે કહેવામાં આવ્યા છે. સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો આ દેહમાં અર્થોત્ પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ શરીરઈદ્રિય સંઘાતવિષે અવ્યયરૂપ દેહીને જ અર્થોત્ વાસ્તવિક રીતે જન્મમરણાદિ સર્વ વિકારોથી રહિત હોવાથી અવ્યયરૂપ તથા અવિદ્યાવડે દેહની સાથે તાદાત્મ્યભાવને પ્રાપ્ત થયેલા જીવને બંધાયમાન કરે છે. અર્થોત્ વાસ્તવિક રીતે નિર્વિકારરૂપ-જીવાત્માને સત્ત્વાદિ ગુણો પોતાના વિકારોવડે યુક્ત થયેલાની પેઠે દર્શાવે છે. એ જ સત્ત્વાદિ ગુણોવડે કરવામાં આવતો જીવાત્માવિષે બંધ છે. આ પ્રકારનો નિવર્તન એ શબ્દનો અર્થ આગલા શ્લોકોમાં પણ જાણી લેવો. તેવિષે દૃષ્ટાંત:-જેમ જળથી ભરેલું પાત્ર આકાશમાં રહેલા સૂર્યને પ્રતિબિંબાક્યાસવડે પોતામાં રહેલા કંપાદિ વિકારોવડે યુક્ત થયેલાની પેઠે દર્શાવે છે, તેમ સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો પણ વાસ્તવિક રીતે નિર્વિકાર આત્માને પણ પોતામાં રહેલા વિકારોવડે યુક્ત થયેલાની પેઠે દર્શાવે છે-દેખાડે છે. આત્માવિષે વાસ્તવિક રીતે બંધ સંસલવતો નથી, તેમ શરીરત્યોપિ કૌંતિય ન ક્ષોતિ ન લિપ્યતે એ વચનમાં પૂર્વ વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યું છે. (૫)

અવતરણિકા:-પૂર્વ શ્લોકમાં સત્ત્વ, રજઃ, તમ એ ત્રણ ગુણોવિષે જીવાત્માનું બંધકપણું કહ્યું. હવે, ક્યો ગુણ કેાના સંગવડે જીવાત્માને બંધાયમાન કરે છે, એ અર્થ શ્રીભગવાત્ કહે છે.—

તત્ર સત્ત્વં નિર્મલત્વાત્પ્રકાશકમનામયમ્ ।

સુખસંગેન વન્નાતિ જ્ઞાનસંગેન ચાનય ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે સર્વ વ્યસનોથી રહિત અર્જુન ! આ સઘળા ગુણોવિશે, સત્ત્વગુણ સ્વચ્છ હોવાથી પ્રકાશક તથા દુઃખથી રહિત છે તથા તે જીવાત્માને સુખના સંગવડે તથા જ્ઞાનના સંગવડે બંધાયમાન કરે છે. ૬

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વ કહેલા સત્ત્વ-રજઃ-તમ, એ ત્રણ ગુણોમાં પહેલો સત્ત્વગુણ પ્રકાશક છે, અર્થોત્ ચૈતન્યના તમોગુણકૃત આવરણને નાશ કરનાર છે. આ પ્રકાશવામાં શું

હેતુ છે તે કહે છે:-નિર્મલ્લાદ્ इति-અર્થાત્-પોતાની સ્વચ્છ સ્વભાવતાવડે ચેતનના પ્રતિબિંબને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હોવાથી સત્ત્વગુણ પ્રકાશક છે. કિંવા સત્ત્વગુણ કેવળ ચેતન્યનો જ અભિ-વ્યંજક નથી કિંતુ અનામય પણ છે, અર્થાત્ દુઃખરૂપ આમયના વિરોધી સુખનો પણ સત્ત્વગુણ અભિવ્યંજક છે. એ પ્રમાણે ચેતન્યનો તથા સુખનો સત્ત્વગુણ જીવાત્માને સુખસંગવડે તથા જ્ઞાનસંગવડે બંધાયમાન કરે છે.

અહીં સુખ શબ્દવડે તથા જ્ઞાન શબ્દવડે અંતઃકરણના પરિણામરૂપ સુખનો તથા જ્ઞાનનો અર્થ ગ્રહણ કરવો; સુખ તથા જ્ઞાનશબ્દવડે આત્મસ્વરૂપ સુખનો તથા જ્ઞાનનો અર્થ ગ્રહણ કરવો નહિ; કારણ કે इच्छा द्वेषः ह्यहं दुःखं संघातश्चेतना घृतिः એ પૂર્વોક્ત શ્લોકમાં સુખને તથા ચેતનારૂપ જ્ઞાનને પણ ઇચ્છાદ્વેષાદિની પેઠે ક્ષેત્રના જ ધર્મરૂપ કહેલ છે. તેમાં અંતઃકરણના ધર્મરૂપ સુખ તથા જ્ઞાન એ ઉભયનો આત્માવિષે જે અધ્યાસ છે, જે અધ્યાસ “હું સુખી છું” “હું જ્ઞાતુ છું” એ પ્રકારની પ્રતીતિવડે સિદ્ધ છે, તેનું નામ સુખસંગ તથા જ્ઞાનસંગ છે. એવા સુખસંગવડે તથા જ્ઞાનસંગવડે સત્ત્વગુણ જીવાત્માને બંધાયમાન કરે છે. વિષયનો ધર્મ પ્રકાશકરૂપ વિષયી હોતો નથી, જેમકે ઘટાદિ વિષયોનો ધર્મ પ્રકાશક સૂર્યનો હોતો નથી. તેથી સર્વ બંધ માત્ર અવિદ્યા જ છે, એ વાત પૂર્વે અનેકવાર કહેવામાં આવી છે. (૬)

રજો રાગાત્મકં વિદ્ધિ તૃષ્ણાસંગસમુદ્ભવम् ।

તન્નિવૃન્નાતિ કૌંતેય કર્મસંગેન દેહિનમ્ ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે કૌંતેય ! જેનાથી તૃષ્ણા તથા સંગની ઉત્પત્તિ થાય છે, એવા રજોગુણને તું રાગરૂપે જાણ. આ રજોગુણ દેહાભિમાની જીવને કર્મના સંગે કરી બંધાયમાન કરે છે. ૭

ટીકા:-પુરુષ શબ્દાદિ વિષયોમાં રંજનને પ્રાપ્ત થતો હોવાથી તેને રાગ કહેવામાં આવે છે. આ રાગ જ જેનો આત્મા એટલે સ્વરૂપ છે તે રાગાત્મક, કહેવાય છે. એવો રાગાત્મક તું રજોગુણને જાણ. યદ્યપિ રાગ રજોગુણનો ધર્મ છે, તથાપિ ધર્મ-ધર્મી જાણેનું તાદાત્મ્ય થાય છે, તેથી રજોગુણને રાગરૂપ કહ્યો છે. આ કારણથી જ રજોગુણ તૃષ્ણા સંગવડે થનાર છે. અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિની અભિલાષા, તેનું નામ તૃષ્ણા કહેવાય છે અને પ્રાપ્ત વસ્તુનો વિનાશ થતાં પણ વસ્તુનું રક્ષણ કરવાની અભિલાષા, તેનું નામ આસંગ છે. જેથી તૃષ્ણા અને આસંગ ઉભયની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેનું નામ તૃષ્ણાસંગસમુદ્ભવ (તૃષ્ણાના સંગથી થનાર) છે. એવો રજોગુણ વાસ્તવિક રીતે અકર્તારૂપ હોવા છતાં પણ કર્તૃત્વ અભિમાનવાળા જીવાત્માને કર્મ-સંગવડે બંધાયમાન કરે છે. આ લોકના ક્ષણના હેતુરૂપ તથા પરલોકના ક્ષણના હેતુરૂપ લૌકિક-વૈદિક કર્મોમાં “હું આ કર્મ કરુ છું, હું આ કર્મના ફળો લોગવીશ” એ પ્રકારના અભિ-નિવેશવિશેષનું નામ કર્મસંગ છે. આ કર્મસંગવડે રજોગુણ જીવાત્માને બંધાયમાન કરે છે. જે કારણથી રજોગુણ કેવળ પ્રવૃત્તિનો જ હેતુ છે. (૭)

તમસ્ત્વજ્ઞાનજં વિદ્ધિ મોહનં સર્વદેહિનામ્ ।

પ્રમાદાલસ્યનિદ્રામિસ્તન્નિવૃન્નાતિ મારત ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભારત ! વળી તમોગુણને તું અજ્ઞાનજન્ય જાણજે. જે તમોગુણ સર્વ જીવને જાતિની ઉત્પત્તિ કરે છે તે તમોગુણ પ્રમાદ, આલસ્ય તથા નિદ્રાવડે આ જીવને બંધાયમાન કરે છે. ૮

ટીકા:-તમસ્વ એમાં રહેલો જે હ શબ્દ છે, તે હ શબ્દ, પૂર્વોક્ત સત્ત્વ-રજ એ બેની અપેક્ષાએ કરીને, તમોશુષ્ણુવિષે વિલક્ષણતાનું મોઢન કરવા વાસ્તે છે. હે અર્જુન ! તમોશુષ્ણુને, તું આવરણશક્તિરૂપ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલું બાણ. આ કારણથી જ તમોશુષ્ણુ સર્વ દેહાભિમાની જીવનું મોહન છે, અર્થાત્ અવિવેકરૂપતાવડે ભ્રાંતિનો જનક છે. આવો તમોશુષ્ણુ દેહાભિમાની જીવને પ્રમાદવડે, આલસ્યવડે તથા નિદ્રાવડે બન્ધાયમાન કરે છે. વસ્તુના વિવેક કરવાના અસામર્થ્યનું નામ પ્રમાદ છે. આ પ્રમાદ સત્ત્વશુષ્ણુના પ્રકાશરૂપ કાર્યનો વિરોધી હોય છે. પ્રવૃત્તિ કરવાના અસામર્થ્યનું નામ આલસ્ય છે, આ આલસ્ય રજોશુષ્ણુની પ્રવૃત્તિરૂપ કાર્યનું વિરોધી છે. તમોશુષ્ણુનું આલંબન કરનારી લયરૂપ વૃત્તિવિશેષનું નામ નિદ્રા છે. આ નિદ્રા સત્ત્વશુષ્ણુના કાર્યની તથા રજોશુષ્ણુના કાર્યની વિરોધવાળી છે. (૮)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! પૂર્વોક્ત કાર્યોની મધ્યમાં કયા કાર્ય વિષે કયા શુષ્ણુ ઉત્કર્ષતા છે ?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

સત્ત્વં સુખે સંજયતિ રજઃ કર્મેણ ભારત ।

જ્ઞાનમાવૃત્ય તુ તમઃ પ્રમાદે સંજયત્યુત ॥ ૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભારત ! સત્ત્વશુષ્ણુ પુરુષને સુખવિષે યુક્ત કરે છે, રજોશુષ્ણુ કર્મ વિષે યુક્ત કરે છે તથા તમોશુષ્ણુ તો જ્ઞાનને આચ્છાદન કરી પ્રમાદ વિષે યુક્ત કરે છે. ૯

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વોક્ત સત્ત્વશુષ્ણુ, ઉત્કર્ષતાને પામવાથી થયેલા એ દેહાભિમાની જીવને સુખવિષે યુક્ત કરે છે અર્થાત્ દુઃખનાં કારણોનો અભિભવ કરીને પુરુષને સુખમાં ભેડે છે. એ પ્રમાણે, રજોશુષ્ણુ પણ ઉત્કર્ષતાને પામવાથી સુખનાં કારણોનો અભિભવ કરીને જીવાત્માને લૌકિક-વૈદિક કર્મોવિષે યુક્ત કરે છે, અને તમોશુષ્ણુ જેટલા પ્રમાણમાં ઉત્કર્ષતાને પામે છે, તેટલા પ્રમાણમાં સત્ત્વશુષ્ણુના કાર્યરૂપ જ્ઞાનને આવૃત્ત કરી, પુરુષને પ્રમાદવિષે યુક્ત કરે છે. જે વસ્તુનું બાણનું અવશ્ય કરીને પ્રાપ્ત થાય, તે વસ્તુને પણ બાણવી નહિ, તે પ્રમાદ કહેવાય છે. એવા પ્રમાદવિષે તમોશુષ્ણુ પુરુષને ભેડે છે.

અહીં સંજયત્યત્ત એ વચનમાં રહેલો વત શબ્દ અવિ શબ્દના અર્થનો વચ્ચક છે. તે વડે આલસ્ય અને નિદ્રા એ બેનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. અર્થાત્ તમોશુષ્ણુ જીવાત્માને આલસ્યવિષે તથા નિદ્રાવિષે ભેડે છે. તેમાં જે કાર્ય અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, તે કાર્ય પણ ન કરવું, તે આલસ્ય કહેવાય છે અને લય નામની વામસી વૃત્તિવિશેષનું નામ નિદ્રા છે. (૯)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! આ પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલાં સત્ત્વાદિ ત્રણ શુણોનાં કાર્યોને સત્ત્વાદિ ત્રણ શુણો કયે કાળે કરે છે ?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

રજસ્તમશ્રામિભૂય સત્ત્વં ભવતિ ભારત ।

રજઃ સત્ત્વં તમશ્ચૈવ તમઃ સત્ત્વં રજસ્તથા ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભારત ! રજોશુષ્ણુ તથા તમોશુષ્ણુના અભિભવડે જ્યારે સત્ત્વશુષ્ણુ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે તથા રજોશુષ્ણુ અને સત્ત્વશુષ્ણુના અભિભવવડે જ્યારે તમોશુષ્ણુ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે તથા તમોશુષ્ણુના અને સત્ત્વશુષ્ણુના અભિભવવડે જ્યારે રજોશુષ્ણુ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે સત્ત્વાદિ ત્રણો યોગ્યતાનાં કાર્યો કરે છે. ૧૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે કાળે ૨૪-તમ એ બન્ને શુભોનો એક જ કાળે અભિભવ થવા-વડે અર્થોત્તર વિરસ્કાર કરવાથી સત્ત્વશુષ્ક વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે, તે કાળે સત્ત્વશુષ્ક પૂર્વોક્ત પોતાના કાર્યને અસાધારણતારૂપવડે ઉત્પન્ન કરે છે. એ પ્રમાણે જે કાળે સત્ત્વશુષ્કનો તથા તમોશુષ્કનો બન્નેનો એક જ કાળે અભિભવ કરી રજોશુષ્ક વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે, તે કાળે રજોશુષ્ક પૂર્વોક્ત પોતાના કાર્યને અસાધારણતારૂપે કરીને ઉત્પન્ન કરે છે. એ પ્રમાણે જ્યારે સત્ત્વશુષ્કનો તથા રજોશુષ્કનો બન્નેનો એક જ કાળે અભિભવ કરીને તમોશુષ્ક વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તમોશુષ્ક પૂર્વોક્ત પોતાના કાર્યને અસાધારણતારૂપે કરીને ઉત્પન્ન કરે છે. (૧૦)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હિ ભગવન્ ! સત્ત્વાદિ ત્રણ શુભોની વૃદ્ધિ કયા લિંગવડે બાણી શકાય ? શું વૃદ્ધિતુ જ્ઞાન થતાં જ પુરુષ તેને નિવૃત્ત કરવાને સમર્થ થઈ શકશે ?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન્ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા સત્ત્વાદિ ત્રણ શુભોનાં ચિન્હોનું ત્રણ શ્લોકોવડે કથન કરે છે:-

સર્વદ્વારેષુ દેહેઽસ્મિન્પ્રકાશ ઉપજાયતે ।

જ્ઞાનં યદા તદા વિદ્યાદિવૃદ્ધં સત્ત્વમિત્યુત ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! આ દેહ વિષે શ્રોત્રાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં જે સમયે જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે તે સમયે સત્ત્વશુષ્ક વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયો છે, એમ તારે બાણું. ૧૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! જીવાત્માના સુખ-દુઃખના લોભના સ્થાનરૂપ દેહમાં રહેલાં, શબ્દાદિ વિષયોની ઉપલબ્ધિનાં સાધનરૂપ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયરૂપે સર્વદ્વારો છે, જેમ દીપક પોતાના વિષય-રૂપ ઘટાદિ પદાર્થોના અંધકારરૂપ આવરણનો વિરોધી હોય છે. તેમ પોતાના શબ્દાદિ વિષયોના આવરણનું વિરોધી એવું જે, શબ્દાદિ વિષયાકાર શુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ, પરિણામવિ-શેષ છે તેનું નામ પ્રકાશ છે. એવો જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ સર્વ ઇન્દ્રિયરૂપ દ્વારોવિષે જે કાળે ઉત્પન્ન થાય છે, તે કાળે જ્ઞાનપ્રકાશરૂપ લિંગવડે પુરુષે “હવે હું પ્રકાશરૂપ સત્ત્વશુષ્કની વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયો છું” એ પ્રમાણે બાણું.

અર્હાં વિવૃદ્ધં સત્ત્વમિત્યુત એ વચનના અંતમાં રહેલો વ્ત શબ્દ અર્થે શબ્દના અર્થને વાચક છે. તેમ કરીને એવો અર્થ સૂચિત કર્યો કે-જેમ જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશવડે સત્ત્વશુષ્કની વૃદ્ધિ બાણુવામાં આવે છે, તેમ સુખાદિ લિંગોવડે પણ પુરુષે સત્ત્વશુષ્કની વૃદ્ધિને બાણવી. અને કોઈ ટીકામાં વ્ત શબ્દનો એવો અર્થ કર્યો છે કે-સત્ત્વશુષ્કની વૃદ્ધિની પેઠે પુરુષે જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશવડે ૨૪-તમ એ બન્ને શુભોની ક્ષીણતાને પણ બાણવી. (૧૧)

લોભઃ પ્રવૃત્તિરારંભઃ કર્મણામશમઃ સ્પૃહા ।

રજસ્યેતાનિ જાયંતે વિવૃદ્ધે ભરતર્પમ ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભરતર્પમ ! રજોશુષ્કની વૃદ્ધિ થતાં લોભ, પ્રવૃત્તિ, કર્મોના આરંભ, અશમ તથા સ્પૃહા આ સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! રાગાત્મક રજોશુષ્ક વૃદ્ધિમાન થતાં પુરુષમાં લોભ, પ્રવૃત્તિ, કર્મોના આરંભ, અશમ, સ્પૃહા, એટલાં રાગાત્મક લિંગ ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થોત્તર લોભાદિ લિંગોવડે પુરુષે રજોશુષ્કની વૃદ્ધિને બાણવી. મહાન્ ધનાદિ પદાર્થો પ્રાપ્ત થતાં પણ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલી જે ધનાદિ પદાર્થોની પ્રાપ્તિની અભિલાષા, તેનું નામ લોભ છે. અર્થોત્તર પોતાના વિષયની પ્રાપ્તિવડે પણ નહિ નિવૃત્ત થયેલી ઇચ્છાવિશેષનું નામ લોભ છે.

નિરંતર પ્રયત્નવાળા થવું તેનું નામ પ્રવૃત્તિ છે. બહુ ધનનો ખર્ચ કરવાથી સિદ્ધ થનારા તથા શરીરને આચાસની પ્રાપ્તિ કરનારા એવા કાર્ય-નિષિદ્ધ-લૌકિક-મહાગૃહાદિ વિષયક વ્યાપારો, તે કર્મ કહેવાય છે. એવાં કર્મોના જે ઉદ્યમ, તેનું નામ આરંભ કહેવાય છે. “આ કાર્ય કરીને પુનઃ હું આ બીજું કાર્ય કરીશ” “આ બીજું કાર્ય કરીને પુનઃ હું આ ત્રીજું કાર્ય કરીશ” એ પ્રકારના સંકલ્પોના પ્રવાહની ઉપરમતા ન થવી, તેનું નામ અશમ છે પરધન ભવાથી જ ગમે તે ઉપાયે કરીને પરધન ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય તેનું નામ સ્પૃહા છે. એ પ્રમાણે લોભથી લઈને સ્પૃહા સૂધી કહેલાં લિંગોવડે પુરુષે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા રજોગુણને જાણવો. (૧૨)

અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો મોહ એવ ચ ।

તમસ્યેતાનિ જાયંતે વિવૃદ્ધે કુરુનંદન ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! તમોગુણની વૃદ્ધિ થતાં જ અપ્રકાશ, અપ્રવૃત્તિ, પ્રમાદ તથા મોહ આટલાં ચિહ્નો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે કાળે તમોગુણની વૃદ્ધિ થાય છે, તે કાળે અપ્રકાશ, અપ્રવૃત્તિ, પ્રમાદ, મોહ, એટલાં લિંગો ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્ પુરુષે એટલાં અવ્યભિચારી લિંગોવડે જ તમોગુણની વૃદ્ધિને બાંધવી. શુરુશાસ્ત્રાદિ બોધનાં કારણો વિદ્યમાન છતાં પણ જે સર્વ પ્રકારે બોધની અયોગ્યતા છે, તેનું નામ અપ્રકાશ છે. પોતાના અર્થનો બોધ ઉત્પન્ન કરનાર એવા પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ અગ્નિદોષ જ્વરાત્ ઈત્યાદિ શાસ્ત્ર વિદ્યમાન છતાં પણ સર્વ પ્રકારે અગ્નિ-હોત્રાદિ કર્મોવિષે પ્રવૃત્તિની અયોગ્યતા, તેનું નામ અપ્રવૃત્તિ છે. કોઈ કાળે કર્તવ્યતારૂપે પ્રાપ્ત થયેલા અર્થનું તે કાળે સ્મરણ નહિ થવું, તેનું નામ પ્રમાદ છે અને નિદ્રા તથા વિષય-યનું નામ મોહ છે. (૧૩)

અવતરણિકા:-હવે, મરણકાળે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા સત્વાદિ ત્રણ ગુણોના ફળવિશેષનું શ્રીભગવાન જે શ્લોકોવડે કથન કરે છે.—

યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલયં યાતિ દેહમૃત્ ।

તદોત્તમવિદાં લોકાનમલાન્પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-વળી આ દેહાભિમાની જીવ જ્યારે સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ હોતાં મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે, ઉપાસક પુરુષોના મળરહિત લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! દેહાભિમાની જીવ જ્યારે સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થતાં મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે જીવ ઉત્તમવિત્ પુરુષોના લોકોને પ્રાપ્ત થાય છે. હિરણ્યગભાદિ દેવતાઓ ઉત્તમ કહેવાય છે. આવા ઉત્તમોને જે પુરુષો જાણે છે અર્થાત્ હિરણ્યગભાદિ દેવતાઓની જે પુરુષો ઉપાસના કરે છે, તે પુરુષો ઉત્તમવિત્ કહેવાય છે. આ ઉત્તમવિત્ પુરુષોવાળો જે લોક છે અર્થાત્ જે લોક દિવ્ય સુખોના લોગનાં સ્થાનવિશેષ છે, જે લોક અમલ છે અર્થાત્ રજ-તમરૂપ મળથી રહિત છે, એવા લોકોને સત્ત્વગુણી પુરુષ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૪)

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસંગિષુ જાયતે ।

તથા પ્રલીનસ્તમસિ મૂઢયોનિષુ જાયતે ॥ ૧૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—આ દેહાભિમાની જીવ રજેશુભ્રની વૃદ્ધિ હોતાં મૃત્યુને પ્રાપ્ત થઈ, કર્મના અધિકારી મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે તથા તમોશુભ્રની વૃદ્ધિ હોતાં મરણને પ્રાપ્ત થઈ, પશ્ચાદ્ધિક યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૫

ટીકા:—હે અર્જુન ! દેહાભિમાની જીવ જ્યારે રજેશુભ્રની વૃદ્ધિ થતાં મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે કર્મસંગીઓવિષે ઉત્પન્ન થાય છે; અર્થાત્ શ્રુતિસ્મૃતિએ વિધાન કરેલાં અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો તથા શ્રુતિસ્મૃતિએ નિષેધ કરેલાં હિંસાદિ કર્મોવિષે તથા તે કર્મોના ફળોવિષે જે મનુષ્યો અધિકારી હોય છે, તે કર્મસંગી કહેવાય છે. એવા કર્મસંગી મનુષ્યોવિષે રજેશુભ્રી જીવ જન્મે છે. એ પ્રમાણે તમોશુભ્રની વૃદ્ધિ થતાં જીવ જ્યારે મૃત્યુને પામે છે, ત્યારે એ તમોશુભ્રી જીવ કાર્યાકાર્યના વિચારોથી રહિત પશ્ચાદ્ધિક મૂઢ યોનિઓમાં જન્મે છે. (૧૫)

અવતરણિકા:—હવે સત્ત્વાદિ ત્રણ શુભ્રોવિષે પોતાને અનુસાર કર્મદ્વારા વિચિત્ર ફળની હેતુતાનું શ્રીભગવાન્ સંક્ષેપે કરીને કથન કરે છે:—

કર્મણઃ સુકૃતસ્યાદુઃ સાત્વિકં નિર્મલં ફલમ્ ।

રજસસ્તુ ફલં દુઃસ્વમજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! મહર્ષિજનો સાત્વિક કર્મનું સાત્વિક નિર્મળ ફળ કથન કરે છે, રાજસ કર્મનું દુઃખરૂપ ફળ કહે છે તથા તામસ કર્મનું અજ્ઞાનરૂપ ફળ કહે છે. ૧૬

ટીકા:—હે અર્જુન ! મહર્ષિજનો ઉત્તમ સાત્વિક કર્મનું સાત્વિક તથા નિર્મળ ફળ કહે છે, અર્થાત્ સત્ત્વશુભ્રવડે પ્રાપ્ત થયેલું તથા રજ તમરૂપ મળથી નહિ મિશ્રિત થયેલું એવું સુખરૂપ ફળ સાત્વિક કર્મનું કહેવાય છે, પાપમિશ્રિત પુણ્યરૂપ રાજસ કર્મનું મહર્ષિઓ રાજસ દુઃખરૂપ ફળ કહે છે; અર્થાત્ રજેશુભ્રી ઉત્પન્ન થયેલું, બહુ દુઃખવડે મિશ્રિત અદ્ય સુખ તે રાજસ કર્મનું ફળ કહેવાય છે. કારણ કે જે જે કાર્ય થાય છે તે તે કાર્ય પોતાના કારણના સદૃશ જ હોય છે. તેથી પાપમિશ્રિત પુણ્યરૂપ રાજસ કર્મનું બહુ દુઃખવડે મિશ્રિત અદ્ય સુખરૂપ ફળ યુક્ત જ છે. મહર્ષિજનો તામસ કર્મનું અજ્ઞાનરૂપ ફળ કહે છે, અર્થાત્ તમોશુભ્રવડે ઉત્પન્ન થવાથી તામસરૂપ એવું અવિવેકયુક્ત દુઃખ એ તામસ કર્મનું ફળ કહેવાય છે. તેમાં સાત્વિકાદિ કર્મોનું લક્ષણ તો નિવૃત્ત સંગરહિત ધૃત્યાદિ વચનોવડે અદારમા અધ્યાયમાં શ્રીભગવાન્ પોતે જ કહેશે. અહીં આ શ્લોકમાં શ્રીભગવાને રજ અને તમ એ બે શબ્દોનો, રજેશુભ્રના કાર્યરૂપ કર્મોવિષે તથા તમોશુભ્રના કાર્યરૂપ કર્મોવિષે જે પ્રયોગ કર્યો છે તે, કાર્ય અને કારણ એ બેના અલેક્ષનો અંગીકાર કરીને કર્યો છે. (૧૬)

અવતરણિકા:—હવે શ્રીભગવાન્ આ પ્રકારના ફળની વિચિત્રતાવિષે પૂર્વોક્ત હેતુનું કથન કરે છે:—

સત્ત્વાત્સંજાયતે જ્ઞાનં રજસો લોભ એવ ચ ।

પ્રમાદમોહૌ તમસો ભવતોઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! સત્ત્વશુભ્રથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, રજેશુભ્રથી લોભ ઉત્પન્ન થાય છે તથા તમોશુભ્રથી પ્રમાદ તથા મોહ બન્ને ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જ અજ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૭

ટીકા:-હે અર્જુન ! શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો જેનાં દ્વાર છે, એવું જે શબ્દાદિ વિષયજ્ઞાન છે, તે પ્રકાશરૂપ જ્ઞાન દેવળ સત્ત્વગુણથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે પ્રકાશરૂપ જ્ઞાનનાં અનુસારી સાત્ત્વિક કર્મોના પ્રકાશની બાહુલ્યવાવાળું સુખરૂપ કૃણ જ હોય છે. કોટી વિષયોની પ્રાપ્તિવટે પણ નિવૃત્ત કરવાને અશક્ય એવી અભિલાષાવિશેષ તેનું નામ લોભ છે. આવો લોભ રજ્જોગુણથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. નિરંતર વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા અને પૂર્ણ કરવાને અશક્ય એવા લોભને દુઃખનું હેતુપણું પ્રસિદ્ધ છે, તેથી લોભપૂર્વક કરેલા રાજસ કર્મનું પણ દુઃખ જ કૃણ હોય છે. તમોગુણથી પ્રમાદ-મોહ એ બન્ને ઉત્પન્ન થાય છે, તથા અજ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં અજ્ઞાન શબ્દવટે અપ્રકાશનો અર્થ ગ્રહણ કરવો અને પ્રમાદ તથા મોહ એ બે શબ્દનો અર્થ તો અપ્રકાશોપદ્રવિશ્ચ એ પૂર્વોક્ત સ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યો છે. (૧૭)

અપતરણિકા:-હવે સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોના વૃત્તમાં રહેલા પુરુષોનું વદા સત્ત્વે પ્રટટે હુ એ પૂર્વોક્ત સ્લોકમાં કહેલું જે કૃણ છે, તે કૃણનું કર્ત્વિભાવવડે તથા અધોભાવવડે કથન કરે છે:-

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ ૧૮ ॥

સ્લોકાર્થ:-સત્ત્વવૃત્ત વિષે સ્થિત પુરુષ ઉપરના લોકમાં જાય છે, રજ્જોવૃત્ત વિષે સ્થિત પુરુષ મનુષ્યલોક વિષે સ્થિત થાય છે તથા નિકૃષ્ટ તમોગુણના વૃત્ત વિષે સ્થિત તામસપુરુષ અધોગમન કરે છે. ૧૮

ટીકા:-નીચ તમોગુણના અંતમાં ‘વૃત્ત’ એવો શબ્દ શ્રીભગવાને કથન કર્યો છે. તેથી સત્ત્વ અને રજ્જો એ પહેલા બે ગુણોના અંતમાં પણ વૃત્ત શબ્દ શ્રીભગવાને વિવક્ષિત કર્યો છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, સત્ત્વગુણનું જે શાસ્ત્રજન્ય જ્ઞાનરૂપ શુભ કર્મરૂપ વૃત્ત છે, તે સત્ત્વગુણના વૃત્તમાં રહેલા અર્થાત્ શ્રદ્ધાપૂર્વક વૃત્તને ધારણ કરનારા પુરુષો બ્રહ્મલોક પર્યંત ઉપરના દેવલોકોને પ્રાપ્ત થાય છે; અર્થાત્ જ્ઞાનકર્મની ન્યૂનતા-અધિકતાવડે પુરુષો ન્યૂનતા અધિકતાવાળા દેવતાઓવિષે જ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ મનુષ્ય શરીરને તથા પશ્ચાદિ શરીરને સાત્ત્વિક પુરુષો પ્રાપ્ત થતા નથી.

જે પુરુષો રજ્જોગુણના લોભાદિપૂર્વક રાજસ કર્મરૂપ વૃત્તમાં રહેલા છે, અર્થાત્ જે પુરુષો રાજસ કર્મરૂપ વૃત્તને અત્યંત પ્રીતિપૂર્વક કરે છે, તે રાજસ પુરુષો પુણ્યપાપ મિશ્રિત આ મનુષ્યલોકમાં જ રહે છે, પણ રાજસ પુરુષો દેવશરીરને તથા પશ્ચાદિ શરીરને પ્રાપ્ત થતા નથી; ક્રિતુ આ મનુષ્યોમાં જ રાજસ પુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે.

સત્ત્વ-રજ્જો એ બન્ને ગુણોની અપેક્ષાએ કરી પાછળથી થનારો તથા બન્નેથી નિકૃષ્ટ એવા તમોગુણના નિદ્રા-આલસ્યારૂપ વૃત્તવિષે પ્રીતિવાળા તામસ પુરુષો અધોગમન કરે છે, અર્થાત્ પશ્ચાદિ ચોનિઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તામસ પુરુષો મનુષ્યશરીરને તથા દેવતાશરીરને પ્રાપ્ત થતા નથી.

અર્જુનની શંકા:-“સાત્ત્વિક પુરુષ તથા રાજસ પુરુષ પણ કહાયિત્ તમોગુણના નિદ્રા આલસ્યાદિ વૃત્તવિષે રહે છે, તેથી તેમને પણ પશ્ચાદિ શરીરોની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ”

આ શંકાને નિવૃત્ત કરવા શ્રીભગવાન તમોગુણના વૃત્તમાં રહેલા પુરુષોનું વિશેષણ કહે છે- તામસાઃ इति જે પુરુષોમાં સર્વ કાળે તમોગુણ જ પ્રધાન છે, તેઓ તામસ કહેવાય છે. એવા

તામસ પુરુષો જ પૃથ્વીદિ યોનિઓમાં જન્મે છે, અને જો કે સાત્ત્વિક પુરુષ તથા રાજસ પુરુષ કદાચિત્ તમોગુણના નિદ્રાઆલસ્યાદિ વૃત્ત વિષે પણ રહે છે, તોપણ તેમનામાં તમોગુણ પ્રધાન હોતો નથી, કિંતુ અત્યંત ગૌણ હોય છે. તેથી સાત્ત્વિક પુરુષ તથા રાજસ પુરુષ પૃથ્વીદિ યોનિઓવિષે ઉત્પન્ન થતા નથી. અત્ર કોઈ મૂળ પુસ્તકમાં જગન્વગુણત્રિવિધાઃ એ પ્રકારનો પણ પાઠ હોય છે, એ પાઠ વિષે પણ પૂર્વોક્ત અર્થ જ બાજુવો. (૧૮)

અવતરણિકાઃ—આ ચૌદમા અધ્યાયમાં શ્રીભગવાને ત્રણ અર્થો કહેવાની પ્રવિણા કરી હતી. ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ બનેના સંયોગનું ઇશ્વરને અધીનપણું (૧), ત્રણ ગુણો કયા છે તથા તે ગુણો કયા પ્રકારે જીવાત્માને બંધાયમાન કરે છે (૨), એ ત્રણ ગુણોથી પુરુષનો કયા પ્રકારે મોક્ષ થાય છે તથા તે ગુણાતીત સુક્ત પુરુષનું શું લક્ષણ છે (૩), એ ત્રણ અર્થોમાં પહેલા બે અર્થો તો પૂર્વે વિસ્તારથી કહ્યા હવે ત્રીજો અર્થ કહેવાનો બાકી રહ્યો. તેમાં પણ સત્ત્વ-રાજ-તમ એ ત્રણ ગુણો મિથ્યા જ્ઞાનરૂપ હોવાથી પુરુષનો સમ્યક્ જ્ઞાનવડે, આ ત્રણ ગુણોમાંથી મોક્ષ થાય છેઃ એ અર્થનું હવે શ્રીભગવાન કથન કરે છેઃ—

નાન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં યદા દ્રષ્ટાનુપश्यति ।

ગુણેભ્યશ્ચ પરં વેત્તિ મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે સમયે દ્રષ્ટા પુરુષ સત્ત્વાદિ ગુણોથી અન્ય કર્તાને દેખતો નથી તથા તે ગુણોથી આત્માને પર બાજુ છે તે સમયે દ્રષ્ટા પુરુષ પ્રદાભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૯

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! કાર્ય, કારણ, વિષય એ ત્રણ આકારોવડે પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલા સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો સિવાય બીજા કોઈ કર્તાને વિચારમાં કુશળ થયેલો દ્રષ્ટા પુરુષ દેખતો નથી, અર્થાત્ વિચારની પૂર્વે, ગુણોથી અન્ય (બીજા) આત્માને કર્તારૂપ દેખતાં છતાં પણ જે પુરુષ, વિચારની પછી, સત્ત્વાદિ ગુણોથી અન્ય કર્તાને દેખતો નથી, કિંતુ સત્ત્વાદિ ગુણો જ અંતઃકરણ, બહિઃકરણ, શરીર, વિષય ઇત્યાદિ ભાવને પ્રાપ્ત થઈને સર્વ લૌકિક વૈદિક કર્મોના કર્તા થાય છે. આ પ્રમાણે પુરુષ સત્ત્વાદિ ગુણોને જ કર્તા દેખે છે; તથા તે તે અવસ્થાવિશેષરૂપે કરીને પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલા સત્ત્વાદિ ગુણો કરતાં આત્માને પુરુષ પર બાજુ છે. અર્થાત્ જેમ આકાશમાં રહેલો સૂર્ય ભૂમિમાં રહેલા જળની સાથે તથા તે જળના ઠંપાદિ વિકારોની સાથે સંબંધવાળો હોતો નથી; તેમ આત્માદેવ સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોની સાથે તથા તે ગુણોનાં કાર્યોની સાથે સંબંધવાળો થતો નથી; વળી તે કાર્યસહિત ગુણોના પ્રકાશક છે તથા જન્મમરણાદિ સર્વ વિકારોથી રહિત છે, સર્વ પ્રપંચનો સાક્ષી છે તથા સર્વત્ર સમ છે. આવા એક અદ્વિતીયરૂપ ક્ષેત્રજ્ઞ આત્માને જ્યારે દ્રષ્ટા પુરુષ ગુરુશાસ્ત્રના ઉપદેશથી બાજુ છે, ત્યારે તે મારા-પરમેશ્વરના ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે; અર્થાત્ તે પુરુષ “હું જ પ્રદારૂપ છું” એ પ્રમાણે અલેદરૂપે કરીને મને-નિર્જેણુ પ્રદાને પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે—મદ્ વેદ મદૈવ મવતિ—અર્થાત્—“હું પ્રદારૂપ છું” એ પ્રમાણે પ્રદાને પોતાના આત્મારૂપ બાજુનાર પુરુષ પ્રદારૂપ જ થાય છે. (૧૯)

અવતરણિકાઃ—અર્જુનની શંકાઃ—હે ભગવન ! “એ પ્રમાણે સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોને જ કર્તાપણું દેખનાર તથા આત્માને તે ગુણો કરતાં પર દેખનાર પુરુષ નિર્જેણુ પ્રદાભાવને કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન તે રીત કહે છેઃ—

ગુણાનેતાનતીત્ય ત્રીન્દેહી દેહસમુદ્ભવાન્ ।

જન્મમૃત્યુજરાદુઃખૈર્વિમુક્તોઽમૃતમશ્નુતે ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-દેહની ઉત્પત્તિના બીજરૂપ આ સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોનો પરિત્યાગ કરી, જન્મ, મૃત્યુ, જરા તથા દુઃખ આ સર્વથી વિમુક્ત થયેલો વિદ્વાન્ પુરુષ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! દેહની ઉત્પત્તિનાં બીજરૂપ એવા માયારૂપ સત્ત્વ-રજ-તમ એ ત્રણ ગુણો છે. તે ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કરીને અર્થાત્ જીવનકાળમાં જ તત્ત્વજ્ઞાનવડે તે ગુણોનો બાધ કરીને જન્મવડે, મૃત્યુવડે, જરાવડે તથા આધ્યાત્મિકાદિ દુઃખોવડે વિમુક્ત થયેલો અર્થાત્ જીવનકાળમાં જ માયામય જન્મ મૃત્યુ આદિના સંબંધથી રહિત થયેલો વિદ્વાન્ પુરુષ અમૃતભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિપૂર્વક બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૦)

અવતરણિકા:-આ સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કરીને વિદ્વાન્ પુરુષ જીવનકાળમાં જ મોક્ષરૂપ અમૃતને પ્રાપ્ત થાય છે. એ પૂર્વોક્ત અર્થનું શ્રવણ કરી, અર્જુન, ગુણાતીત પુરુષનાં લક્ષણો જાણવાની, આચાર જાણવાની તથા ગુણાતીતપણાના ઉપાય જાણવાની ધ્યાન કરવાં શ્રીભગવાનની પ્રત્યે પ્રશ્ન કરે છે:-

અર્જુન ઉવાચ-કૈર્લિંગૈઃ સ્ત્રીન્ગુણાનેતાનતીતો ભવતિ પ્રભો ।

કિમાચારઃ કથં ચૈતાંસ્ત્રીન્ગુણાનતિવર્તતે ॥ ૨૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-અર્જુન કહે છે:-હે પ્રભો ! આ સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કરનાર પુરુષ કેવા ચિદ્ધનોવડે વિશિષ્ટ થાય છે, કેવા આચારવાળો હોય છે તથા આ ત્રણ ગુણોનું કેવા પ્રકારવડે અતિક્રમણ કરે છે ? ૨૧

ટીકા:-હે પ્રભો ! સત્ત્વ-રજ-તમ એ ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કરનાર (ગુણાતીત) તત્ત્વવેત્તા પુરુષ કયા લિંગોવડે વિશિષ્ટ હોય છે ? અર્થાત્ જે લક્ષણરૂપ લિંગોવડે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ જાણવામાં આવે છે, તે લક્ષણરૂપ લિંગ આપ મારી પ્રત્યે કહો. આ રીતે પ્રથમ પ્રશ્નનું નિરૂપણ થયું.

ગુણાતીત તત્ત્વવેત્તા પુરુષનો કેવો આચાર હોય છે ? અર્થાત્ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ શું યથેષ્ટ ચેષ્ટાવાળો હોય છે અથવા નિયમપૂર્વક ચેષ્ટાવાળો હોય છે ? તત્ત્વવેત્તા પુરુષનો તે સર્વ આચાર પણ આપ મારી પ્રત્યે કહો. એમ દ્વિતીય પ્રશ્ન પૂછ્યો.

તત્ત્વવેત્તા પુરુષ કેવી રીતે ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કરે છે ? અર્થાત્ ગુણાતીતપણાનો ઉપાય શું છે, તે ઉપાય પણ આપ મારી પ્રત્યે કહો, આમ ત્રીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

અહીં હે પ્રભો એ સંબોધન કરીને અર્જુને શ્રીભગવાનની પ્રત્યે એ અર્થ સૂચિત કર્યો કે, દુઃખાદિને નિવૃત્ત કરવામાં જે સમર્થ હોય તે પ્રભુ કહેવાય છે. જેમ રાજાદિ સમર્થ પુરુષ પોતાના ભૂતોનાં દુઃખોને નિવૃત્ત કરે છે, તેમ સમર્થ હોવાથી આપ ભગવાને જ મારું ભૂત્યનું દુઃખ નિવૃત્ત કરવું યોગ્ય છે. (૨૧)

અવતરણિકા:-અહાપિ આ ગીતારાત્રના દ્વિતીય અધ્યાયમાં સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય વા માપા ઇત્યાદિ વચનોવડે એ સર્વ અર્થ પૂર્વે જ અર્જુને પૂછ્યો હતો, તથા પ્રજ્ઞાતિ યદા વામાન્ ઇત્યાદિ વચનોવડે મે ભગવાને જ તેનો ઉત્તર પણ પૂર્વે જ કહ્યો હતો; તથાપિ આ પૂર્વોક્ત અર્થને

અર્જુન પુનઃ પ્રકારાંવર વડે જાણવાની ઇચ્છા કરીને અત્યારે પૂછે છે. આ પ્રકારના અર્જુનના અભિપ્રાયને જાણીને શ્રીભગવાન્, પૂર્વોક્ત પ્રકારથી વિલક્ષણ પ્રકારે કરીને વત્તવેતા પુરુષનાં લક્ષણાદિનું પાંચ શ્લોકો વડે કથન કરે છે. તેમાં શુભ્રાતીત પુરુષ ક્યાં લક્ષણરૂપ લિંગાવડે વિશિષ્ટ હોય છે, એ પ્રથમ પ્રશ્નના ઉત્તરનું એક શ્લોકવડે કથન કરે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ-પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેવ ચ પાંડવ ।

ન દેદિ સંપ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાંક્ષતિ ॥ ૨૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-શ્રીભગવાન્ કહે છે:-હે અર્જુન! જે પુરુષ પ્રવૃત્તિવાળો છતાં પ્રકાશનો, પ્રવૃત્તિનો તથા મોહનો કદાપિ દ્રેષ કરતો નથી તથા નિવૃત્તિવાળો છતાં તેની ઇચ્છા કરતો નથી, તે પુરુષ શુભ્રાતીત કહેવાય છે. ૨૨

ટીકા:-હે અર્જુન! સત્ત્વ શુભ્રના કાર્યરૂપ જે પ્રકાશ છે, રજ્જેશુભ્રના કાર્યરૂપ જે પ્રવૃત્તિ છે તથા તમોશુભ્રના કાર્યરૂપ જે મોહ છે, (અહીં પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ, મોહ એ ત્રણે કાર્યો સત્ત્વાદિ ત્રણ શુભ્રોનાં બીજાં પણ સર્વ કાર્યોનાં ઉપલક્ષણ છે) તે સત્ત્વાદિ ત્રણ શુભ્રોનાં પ્રકાશાદિ સર્વ કાર્યો પોતપોતાની કારણ સામગ્રીની વશતાથી ઉત્પન્ન થઇને યદ્યપિ દુઃખરૂપ જ હોય છે, તથાપિ વિદ્વાન્ પુરુષ દુઃખ છુદ્ધિવડે તે કાર્યોમાં દ્રેષ કરતો નથી; અર્થાત્ “એ દુઃખરૂપ શુભ્રોનાં કાર્યો શા માટે ઉત્પન્ન થયાં છે?” એ પ્રમાણે વિદ્વાન્ પુરુષ, તેમને વિષે દ્રેષ કરતો નથી; અને સત્ત્વાદિ શુભ્રોનાં પ્રકાશાદિ કાર્યો પોતપોતાના વિનાશની સામગ્રીની વશતાથી નિવૃત્ત થઇને યદ્યપિ સુખરૂપ જ થાય છે, તથાપિ વિદ્વાન્ પુરુષ સુખછુદ્ધિ વડે તેમની ઇચ્છા કરતો નથી, અર્થાત્ “સુખરૂપ શુભ્રોનાં કાર્યોની નિવૃત્તિ મને સર્વદા પ્રાપ્ત થાય” એ પ્રમાણે પુરુષ ઇચ્છા કરતો નથી; કારણ કે વિદ્વાન્ પુરુષ સત્ત્વાદિ શુભ્રોને તથા સત્ત્વાદિ શુભ્રોનાં કાર્યોને સ્વમની જેઠ મિથ્યારૂપ જ જાણે છે અને મિથ્યારૂપ જાણેલો પદાર્થ પુરુષના રાગનો વા દ્રેષનો વિષય હોતો નથી; જેમકે મિથ્યારૂપ જાણવામાં આવેલ શુક્તિરજત પુરુષના રાગનો વિષય થતું નથી અને મિથ્યારૂપ જાણેલો રજ્જુસર્પ પુરુષના દ્રેષનો વિષય થતો નથી. એ પ્રમાણે સત્ત્વાદિ ત્રણ શુભ્રોનાં પ્રકાશાદિ કાર્યોની પ્રવૃત્તિ વિષે જે પુરુષ દ્રેષથી રહિત છે, તથા કાર્યોની નિવૃત્તિ વિષે જે પુરુષ રાગથી રહિત છે, તે વિદ્વાન્ પુરુષ શુભ્રાતીત કહેવાય છે. એ પ્રમાણે આ શ્લોકનો, ચોથા શ્લોકમાં (૨૫ માં શ્લોકમાં) રહેલા ગુણાતીતઃ સ જ્યયતે એ વચનની સાથે, અન્વય કરવો.

શ્રીભગવાને જે શુભ્રાતીત પુરુષનું લક્ષણ કહ્યું છે તે લક્ષણ શુભ્રાતીત પુરુષને જ પ્રત્યક્ષ છે, બીજા કોઇને પ્રત્યક્ષ નથી. કારણ કે એક પુરુષના અંતઃકરણમાં રહેલો દ્રેષ, દ્રેષનો અભાવ, રાગ તથા રાગનો અભાવ છે, તે દ્રેષાદિને બીજો પુરુષ જાણી શકતો નથી. તેથી શુભ્રાતીત પુરુષનું લક્ષણ સ્વાર્થ લક્ષણ છે, પણ પરાર્થ લક્ષણ નથી. જે લક્ષણ કેવળ પોતાને જ જ્ઞાત થાય છે, તે લક્ષણ સ્વાર્થ લક્ષણ કહેવાય છે, અને જે લક્ષણ બીજાને પણ જ્ઞાત થાય છે, તે લક્ષણ પરાર્થ લક્ષણ કહેવાય છે. આ સ્વાર્થ લક્ષણને શાસ્ત્રમાં સ્વસંવેદ્ય કહે છે અને પરાર્થ લક્ષણને શાસ્ત્રમાં પરસંવેદ્ય કહે છે. (૨૨)

અવતરણિકા:-હવે, શુભ્રાતીત પુરુષ કેવા આચારવાળો હોય, એ બીજા પ્રશ્નના ઉત્તરનું શ્રીભગવાન્ ત્રણ શ્લોકોવડે વર્ણન કરે છે:-

ઉદાસીનવદાસીનો ગુણૈર્યો ન વિચાલ્યતે ।

ગુણા વર્તેત ઇત્યેવ યોઽવતિષ્ઠતિ નેંગતે ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે પુરુષ ઉદાસીન પુરુષની માફક સ્થિત છે, જે સત્ત્વાદિ ગુણોવડે ચલાયમાન થતો નથી તથા ગુણો જ પરસ્પર વર્તનારા છે, આ રીતનો નિશ્ચય કરી જે પુરુષ સ્થિત થાય છે તથા ઠિંચિત્ માત્ર પણ વ્યાપાર કરતો નથી, તે પુરુષ ગુણાતીત કહેવાય છે. ૨૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! પરસ્પર વિવાહ કરનારા એ પુરુષોની મધ્યમાં કોઈના પણ પક્ષનો જે પુરુષ અંગીકાર કરતો નથી, તે ઉદાસીન કહેવાય છે. ઉદાસીન પુરુષ કોઈ પુરુષવિષે રાગ પણ કરતો નથી તથા કોઈ પુરુષવિષે દ્વેષ પણ કરતો નથી. કિન્તુ ઉદાસીન પુરુષ રાગ-દ્વેષોથી રહિત થઈને રહે છે, તથા સુખદુઃખાદિરૂપ આકારવડે પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલા સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોથી પણ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પોતાના સ્વરૂપની સ્થિતિથી ચલાયમાન થતો નથી; કિન્તુ “દેહ, ઇન્દ્રિય, વિષય” ઇત્યાદિરૂપ તથા આકારવડે પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલા સત્ત્વાદિ ગુણો જ પોતપોતાને વિષે સાધક-આધક ભાવવડે, ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક ભાવવડે, ઉપકાર્ય-ઉપકારક ભાવવડે વર્તે છે; પણ એ સર્વ ગુણોના પ્રકાશક જે હું આત્મા છું, તે હું રૂપ આત્માનો કોઈ પણ પ્રકાશ્ય વસ્તુના ધર્મની સાથે સંબંધ નથી; જેમકે ઘટાદિ સર્વ પદાર્થોને પ્રકાશિત કરનાર સૂર્યનો કોઈપણ પ્રકાશ્યરૂપ ઘટાદિ પદાર્થોના ધર્મોની સાથે સંબંધ નથી, અને સર્વ પ્રપંચ દર્શ્યરૂપ છે, જડરૂપ છે તથા સ્વપ્નની જેમ મિથ્યા જ છે, અને હું આત્મા દ્રઢ છું, સ્વયં-જ્યોતિસ્વરૂપ છું, પરમાર્થ સત્ય છું, સર્વ વિકારોથી રહિત છું તથા દ્વૈતભાવથી રહિત છું.” એ પ્રકારનો નિશ્ચય કરીને જે પુરુષ પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે તથા કોઈપણ કાર્યની સિદ્ધિ વાસ્તે વ્યાપારવાળો થતો નથી, તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ ગુણાતીત કહેવાય છે. એ પ્રમાણે આ શ્લોકનો ત્રીજા શ્લોકમાં રહેલા ગુણાતીતઃ સ ઇત્યેતે એ વચનની સાથે અન્યથા કરવો.

અહીં યોઽવતિષ્ઠતિ એ તત્ત્વનના સ્થાને યોઽવતિષ્ઠતિ એ પ્રકારનો પણ કોઈ પુસ્તકમાં પાઠ હોય છે; એ પ્રકારના પાઠવિષે પણ પૂર્વોક્ત અર્થ જ જાણવો. (૨૩)

વળી—

સમદુઃખસુખઃ સ્વસ્થઃ સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ ।

તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધીરસ્તુલ્યનિંદાત્મસંસ્તુતિઃ ॥ ૨૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-જેને સુખ તથા દુઃખ સમાન છે, જેની સ્થિતિ સ્વરૂપ વિષે છે, જેને લોહું, પથ્થર તથા સોનું સમાન છે, જેને પ્રિય તથા અપ્રિય બેઠ સરખાં છે, જેને પોતાની નિન્દા તથા સ્તુતિ સરખાં છે, એવો ધીર પુરુષ ગુણાતીત કહેવાય છે. ૨૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! તત્ત્વવેત્તા પુરુષને દુઃખમાં દ્વેષ નથી તથા સુખમાં રાગ નથી. સુખ દુઃખ બન્ને અનાત્મારૂપ અંતઃકરણના જ ધર્મો છે તથા સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યારૂપ છે. તેથી રાગ-દ્વેષથી રહિતપણાવડે, અનાત્મ ધર્મપણાવડે, તથા મિથ્યાપણાવડે જે પુરુષને સુખ દુઃખ બન્ને સમ છે, તે પુરુષ સમસુખદુઃખ એટલે સરખા સુખદુઃખવાળો કહેવાય છે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! તત્ત્વવેત્તા પુરુષને સુખ દુઃખ બન્ને કયા હેતુથી સમ છે ?”

શ્રીભગવાને ક્ષેરું સમાધાન:-સ્વસ્થઃ ક્ષિતિ-હે અર્જુન ! તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સ્વસ્થ છે, અર્થાત્ દ્વૈતદર્શનથી રહિત હોવાથી તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પોતાના આનંદસ્વરૂપ આત્માવિષે જ રહે છે,

એ કારણથી જ તત્ત્વવેત્તા પુરુષને સુખ દુઃખ બન્ને સમ છે. આત્માવિષે સ્થિતિથી રહિત બહિર્મુખ પુરુષને જ સુખ દુઃખ બન્નેવિષે વિષમતા હોય છે. હે અર્જુન ! તત્ત્વવેત્તા પુરુષ આનંદસ્વરૂપ આત્માવિષે જ રહે છે, તે કારણથી તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સમ-લોહાશમ-કાંચન છે. જેને લોહ, અશમ, કાંચન એ ત્રણે સમ છે એટલે શ્રદ્ધા અથવા ત્યાગલાવણી રહિત છે, તે સમ-લોહાશમકાંચન કહેવાય છે. તેમાં મૃત્તિકાના પિન્ડનું નામ લોહ છે, પાષાણનું નામ અશમ છે અને સુવર્ણનું નામ કાંચન છે, અર્થાત્ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ લોહાદિ તુચ્છ વસ્તુઓવિષે ત્યાગબુદ્ધિથી રહિત છે, તથા સુવર્ણાદિ મહાન્ પદાર્થોવિષે શ્રદ્ધાબુદ્ધિથી રહિત છે.

હે અર્જુન ! તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સમ-લોહાશમ-કાંચન છે, માટે જ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ તુલ્ય-પ્રિયાપ્રિય કહેવાય છે. સુખના સાધનરૂપ પ્રિય તથા દુઃખના સાધનરૂપ અપ્રિય, એ બન્ને જે પુરુષને તુલ્ય (સરખા) છે, તે પુરુષ તુલ્યપ્રિયાપ્રિય કહેવાય છે. અર્થાત્ જે તત્ત્વવેત્તા પુરુષને “પ્રિય પદાર્થ મારા હિતનું સાધન છે” એ પ્રકારે પ્રિય પદાર્થ, હિતના સાધનપણાની બુદ્ધિનો વિષય થતો નથી, અને “અપ્રિય પદાર્થ મારા અહિતનું સાધન છે” એ પ્રકારે અપ્રિય પદાર્થ, અહિતના સાધનપણાની બુદ્ધિનો વિષય થતો નથી, કિન્તુ પ્રિય અપ્રિય ઉભય તત્ત્વવેત્તા પુરુષથી ઉપેક્ષા બુદ્ધિના જ વિષયો હોય છે.

તથા તે પુરુષ ધીર છે અર્થાત્ બુદ્ધિમાન છે અથવા ધૃતિમાન છે. હે અર્જુન ! તત્ત્વવેત્તા પુરુષ ધીર છે, એ કારણથી જ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ તુલ્યનિન્દાત્મસંસ્તુતિ છે. પોતાના દોષોનું કથન તે નિન્દા કહેવાય છે, અને પોતાના ગુણોનું કથન તે સ્તુતિ કહેવાય છે. પોતાની નિન્દા તથા પોતાની સ્તુતિ એ બન્ને જે પુરુષને તુલ્ય છે, તે તુલ્ય-નિન્દાત્મસંસ્તુતિ કહેવાય છે. એવો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ શુભ્રાતીત કહેવાય છે. આ પ્રકારે આ શ્લોકનો, બીજા શ્લોકમાં રહેલા ગુણાતીતઃ સ ઇચ્યતે એ વચનની સાથે અન્વય કરવો. (૨૪)

વળી—

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ।

સર્વારંભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઇચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે પુરુષ માન તથા અપમાન બેઉ વિષે સમાન છે, જે મિત્રપક્ષ તથા શત્રુપક્ષ બેઉ વિષે સમાન છે તથા જેણે સર્વ આરંભનો પરિત્યાગ કર્યો છે, તે પુરુષ શુભ્રાતીત કહેવાય છે. ૨૫

ટીકા—હે અર્જુન ! તત્ત્વવેત્તા પુરુષ માન અને અપમાન બન્ને વિષે તુલ્ય છે, (સત્કાર એટલે માન કે જે સત્કારને લોકોમાં આદર કહે છે, અને તિરસ્કાર એટલે અપમાન કે જે તિરસ્કારને લોકોમાં અનાદર કહે છે) અર્થાત્ માનની પ્રાપ્તિ વિષે વિદ્વાન્ પુરુષને હર્ષ થતો નથી તથા અપમાનની પ્રાપ્તિ વિષે તે પુરુષને વિષાદ થતો નથી. પૂર્વે શ્લોકમાં તુલ્યનિન્દાત્મસંસ્તુતિઃ એ વચનવડે કહેલી જે નિન્દા-સ્તુતિ છે તથા આ શ્લોકમાં કહેલું જે માનાપમાન છે, તે બન્નેમાં આટલો ભેદ છે. નિન્દા-સ્તુતિ એ બન્ને તો શબ્દરૂપ જ હોય છે, કારણ કે દોષોના કથનનું નામ નિન્દા છે અને ગુણોના કથનનું નામ સ્તુતિ છે. આ કથન કેવળ શબ્દરૂપ છે; અને માન અપમાન તો શબ્દ વિના શરીર તથા મનના વ્યાપારવિશેષરૂપ પણ હોય છે, એટલે બન્ને વિષે ભેદ છે. કોઈ મૂળ પુસ્તકમાં તો માનાપમાનશેત્કન્યઃ એ પ્રકારનો પણ પાઠ હોય છે. એ પ્રકારના પાઠ વિષે પૂર્વોક્ત અર્થ જ લેણો.

તત્ત્વવેત્તા પુરુષ મિત્રપક્ષ તથા શત્રુપક્ષ બંને વિષે તુલ્ય છે, અર્થાત્ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ જેમ મિત્રપક્ષના દ્વેષનો અવિષય હોય છે તેમ શત્રુપક્ષના પણ દ્વેષનો અવિષય હોય છે, અથવા તત્ત્વવેત્તા પુરુષ મિત્રપક્ષ વિષે અનુગ્રહ કરતો નથી અને શત્રુપક્ષ વિષે વિગ્રહ કરતો નથી તથા તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સર્વાંશ પરિત્યાગી છે, તે પુરુષ શુણ્યાતીત કહેવાય છે. અહીં શરીર, મન અને વાણી વડે જેમનો આરંભ કરવામાં આવે છે તે આરંભ કહેવાય છે. આવા લૌકિક વૈદિક કર્મોરૂપ સર્વ આરંભોનો જેણે પરિત્યાગ કર્યો છે, તેનું નામ સર્વાંશપરિત્યાગી છે, અર્થાત્ આ દેહની યાત્રામાં જ ઉપયોગી ભિક્ષાટનાદિ કર્મોથી ભિન્ન બીજાં સર્વ કર્મોનો જેણે પરિત્યાગ કર્યો છે, તેનું નામ સર્વાંશપરિત્યાગી છે.

આ પ્રમાણે જ્ઞાતીનવદાસીનઃ ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે કહેલા આચારોવડે યુક્ત તત્ત્વવેત્તા પુરુષ જ શુણ્યાતીત કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્ઞાતીનવદાસીનઃ ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે કહેલા જે ઉપેક્ષકત્વાદિ ધર્મો છે, તે ઉપેક્ષકત્વાદિ ધર્મો આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિની પૂર્વ પ્રયત્નસાધ્ય હોય છે, અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છાવાળા અધિકારી પુરુષે આત્મજ્ઞાનનાં સાધનરૂપ ઉપેક્ષકત્વાદિ ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું અને આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પછી શુણ્યાતીત જીવન્મુક્ત પુરુષે ઉપેક્ષકત્વાદિ ધર્મો વિના પ્રયત્ને જ સિદ્ધ લક્ષણરૂપ થઈને રહે છે. (૨૫)

અવતરણિકા:—હવે અધિકારી પુરુષ કયા ઉપાયવડે શુણું અતિક્રમણ કરે છે, એ તૃતીય પ્રશ્નનો ઉત્તર શ્રીભગવાન કહે છે:—

માં ચ યોઽવ્યમિચારેણ મક્તિયોગેન સેવતે ।

સ ગુણાન્સમતીત્યૈતાન્ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ ૨૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—વળી જે પુરુષ મારું-પરમેશ્વરનું અનન્ય ભક્તિ યોગે કરી ચિન્તન કરે છે, તે મારો ભક્ત પૂર્વોક્ત સત્ત્વાદિ શુણું અતિક્રમણ કરી, બ્રહ્મ બનવા માટે સમર્થ થાય છે. ૨૬

ટીકા:—હે અર્જુન ! સર્વ જૂતોનો અંતર્યામી તથા પોતાની માયાશક્તિવડે ક્ષેત્રજીભાવને પ્રાપ્ત થયેલા એવા મને-પરમાત્મનું ભગવાન વાસુદેવને અધિકારી પુરુષ અવ્યભિચારી ભક્તિયોગવડે સેવન કરે છે. અહીં હું-પરમાત્માદેવ વિષય વિજાતીય વૃત્તિઓના વ્યવધાનથી રહિત તેલની ધારાની માફક સ્વચ્છતીય વૃત્તિઓનો પ્રવાહ છું, આ રીતના પ્રવાહને અવ્યભિચારી ભક્તિયોગ કહેવામાં આવે છે. આ ભક્તિયોગ પૂર્વે બારમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરેલો છે. આવા પરમ પ્રેમરૂપ અનન્ય ભક્તિયોગવડે જે પુરુષ મારું-નારાયણનું સર્વદા ચિન્તન કરે છે, તે મારો-પરમેશ્વરનો અનન્ય ભક્ત પૂર્વોક્ત સત્ત્વાદિ ત્રણ શુણું અતિક્રમણ કરીને અર્થાત્ અદ્વૈત દર્શનવડે સત્ત્વાદિ ત્રણ શુણું બાધ કરીને નિર્જેલ બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષવાસ્તે સમર્થ થાય છે, તેથી સર્વ કાળે મારું-પરમેશ્વરનું ચિન્તન જ શુણ્યાતીતપણાનો ઉપાય છે. (૨૬)

અવતરણિકા—મારું-પરમાત્માદેવનું ચિન્તન કરનારો પુરુષ મોક્ષને જ પ્રાપ્ત થાય છે; એ પૂર્વોક્ત અર્થવિષે શ્રીભગવાન પોતાની મહત્ત્ત્વરૂપ હેતુનું કથન કરે છે:—

બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાહમમૃતસ્યાવ્યયસ્ય ચ ।

શાશ્વતસ્ય ચ ધર્મસ્ય સુલસ્યૈકાંતિકસ્ય ચ ॥ ૨૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-કારણ કે હું-નિરુપાધિક વાસુદેવ, પ્રતિષ્ઠારૂપ, અમૃતરૂપ, અન્યથારૂપ, શાશ્વતરૂપ, ધર્મરૂપ તથા અવ્યભિચારી સુખરૂપ સોપાધિક કારણપ્રદાનું વાસ્તવસ્વરૂપ છું, માટે મારી-પરમેશ્વરની ભક્તિવડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ યુક્ત છે. ૨૭

ટીકા:-હે અર્જુન! તત્ત્વમસિ એ વાક્યમાં રહેલો જે ત્વ શબ્દ છે, તે ત્વ શબ્દનો વાચ્યાર્થરૂપ તથા સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયનાં કારણરૂપ એવા માયાવિશિષ્ટ સોપાધિક પ્રદાનો હું-નિર્વિકલ્પક વાસુદેવ પ્રતિષ્ઠા છું, અર્થાત્ પારમાર્થિકરૂપ, નિર્વિકલ્પકરૂપ તથા સતચિત્આનંદરૂપ એવો જે સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત ત્વ શબ્દનો લક્ષ્ય અર્થ છે, તે લક્ષ્યાર્થરૂપ હું જ છું. પ્રતિષ્ઠ્યમેતિ પ્રતિષ્ઠા એ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિવડે કલ્પિતરૂપથી રહિત અકલ્પિતરૂપ જ પ્રતિષ્ઠા શબ્દનો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. હે અર્જુન! હું-નિરુપાધિક શુદ્ધ પ્રદા સોપાધિક પ્રદાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છું. માટે જે અધિકારી પુરુષ તાર-નિરુપાધિક શુદ્ધ પ્રદાનું નિરંતર ચિન્તન કરે છે, તે અધિકારી પુરુષ મારી-નિર્ગુણ પ્રદાભાવની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષને વાસ્તે સમર્થ થાય છે, એ પૂર્વોક્ત અર્થ યુક્ત જ છે.

અર્જુનની શંકા-“હે ભગવન્! કયા પ્રકારના પ્રદાની આપ પ્રતિષ્ઠા છો?”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:-અમૃતસ્ય इति હે અર્જુન! જે પ્રદાનો હું-પરમેશ્વર પ્રતિષ્ઠારૂપ છું, તે પ્રદા અમૃત છે, અર્થાત્ વિનાશથી રહિત છે. શ્રુતિ કહે છે કે-एतदमृतममयमेतद्ब्रह्म અર્થાત્ પ્રદાજ અમૃતરૂપ તથા અભયરૂપ છે. વળી પ્રદા અન્યથ છે અર્થાત્ વિપરિણામથી રહિત છે. તે પ્રદા શાશ્વત છે અર્થાત્ અપક્ષયથી રહિત છે. અહીં વિનાશ, વિપરિણામ તથા અપક્ષય આ ત્રણ વિકારોનો નિષેધ જન્મ, અસ્તિ તથા વૃદ્ધિ એ ત્રણ વિકારોના નિષેધનું ઉપલક્ષણ છે અર્થાત્ પ્રદા ૫૮ વિકારોથી રહિત છે.

વળી તે ધર્મરૂપ છે અર્થાત્ જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ ધર્મવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે. વળી પ્રદા સુખરૂપ છે અર્થાત્ પરમાનંદરૂપ છે. હવે તે સુખ વિષે, વિષય અને ઈન્દ્રિયના સંયોગવડે ઉત્પન્ન થયેલા સુખને નિવૃત્ત કરવાને તે સુખનું વિશેષણ કહે છે. एकात्मिकस्य इति અર્થાત્ તે સુખ એકાત્મિક છે, એટલે કે તે સુખ વિષયજન્ય સુખની પેઠે વ્યભિચારી નથી, કિંતુ સર્વ દેશમાં તથા સર્વ કાળમાં તે સુખ વિદ્યમાન છે. એ જ વ્યાપક સુખનું યો વૈ મૃગા તત્ત્વમ્ એ શ્રુતિ કથન કરે છે. એવા અમૃતાદિ સર્વ વિશેષણોવડે વિશિષ્ટ પ્રદાનું હું-પરમેશ્વર વાસ્તવિકરૂપ છું, માટે મારો-પરમેશ્વરનો અનન્ય ભક્ત આ સંસારાર્ણવથી મુક્ત થાય છે.

આ પ્રકારનું શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું સ્વરૂપ પ્રદાએ પણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની પ્રત્યે કહેલું છે. एकत्वमात्मा पुरुष- પુરાણ. सत्यः स्वयंज्योतिरन्तः आद्यः । नित्योऽज्ञोऽगस्त्यो निर्गुणः पूर्णोद्भयो घृक् वषाणितोऽमृतः ॥ અર્થાત્-હે શ્રીકૃષ્ણ ભગવન્! આપ એક છો, અર્થાત્ સર્વત્ર એકરૂપ છો, સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ છો, પુરુષ છો. અર્થાત્ સર્વ શરીરરૂપ પુરીઓવિષે અસ્તિ-ભાવિ-પ્રિયરૂપે રહો છો, પુરાણ છો. અર્થાત્ આજથી પૂર્વે પણ વિદ્યમાન છો, સત્ય છો. અર્થાત્ ત્રણે કાળમાં બાધથી રહિત છો, સ્વયંજ્યોતિ છો. અર્થાત્ પોતાના પ્રકાશવાસ્તે ઈતર પ્રકાશની અપેક્ષાથી રહિત છો, અનંત છો. અર્થાત્ દેશ-કાળ-વસ્તુ પરિચેદ્યથી રહિત છો, આદ્ય છો. અર્થાત્ સર્વના આદિકારણ છો, નિત્ય છો. અર્થાત્ ઉત્પત્તિ વિનાશથી રહિત છો, અક્ષર છો, વ્યાપકસુખસ્વરૂપ છો, નિરંજન છો. અર્થાત્ અજ્ઞાનરૂપ અંબનથી રહિત છો, સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છો, દ્રેવભાવથી રહિત છો, સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત છો તથા અમૃતરૂપ છો. અર્થાત્

મોક્ષસ્વરૂપ છે. આ પ્રલોકમાં શ્રીબ્રહ્માએ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને સર્વ ઉપાધિઓથી રહિ આત્મારૂપ તથા બ્રહ્મરૂપ કહ્યા છે.

આ જ પ્રકારનું શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું સ્વરૂપ શ્રીશુકદેવે પણ સ્તુતિપ્રસંગવિના કહ્યું છે:- સર્વોપામેવ વસ્તૂનાં ભાવાર્થો ભગતિ સ્થિતઃ । તસ્યાપિ ભગવાન્ કૃષ્ણઃ કિમતદ્વસ્તુ રુપ્વતામ્ અર્થોત્ સર્વ ધાર્યરૂપ વસ્તુઓના જે ભાવાર્થ છે, એટલે સત્તારૂપ પરમાર્થ સ્વરૂપ । તે ભાવાર્થ કાર્યરૂપે કરીને જાયમાન સોપાધિક બ્રહ્મ વિષે જ રહે છે. કારણ કે સિદ્ધાંત કારણની સત્તાથી પૃથક્ કાર્યની સત્તા અંગીકૃત નથી. જેવી રીતે કુંડલ કંઠજ્યાદિ ભૂપણુક કાર્યોની સત્તા સુવર્ણરૂપ કારણની સત્તાથી પૃથક્ નથી, તથા જેવી રીતે ઘટ શરાવાદિ કાર્યો સત્તા મૃત્તિકારૂપ કારણની સત્તાથી પૃથક્ નથી, તેવી રીતે આ પ્રપંચરૂપ કાર્યની સત્તા સોપાધિક બ્રહ્મરૂપ કારણની સત્તાથી પૃથક્ નથી. આ વાત તદનન્યત્વમારંભણશબ્દાદિભ્યઃ આ સૂત્ર વ્યાખ્યાનમાં શ્રીભાષ્યકારેએ વિસ્તારથી કહી છે, અને તે કારણરૂપ સોપાધિક બ્રહ્મનો પ સત્તારૂપ ભાવાર્થ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે. કારણ કે સોપાધિક કારણબ્રહ્મ નિરુપાધિક બ્રહ્મવિ જ કલ્પિત છે. જે જે કલ્પિત વસ્તુ હોય છે, તે તે અધિષ્ઠાનથી પૃથક્ હોતી નથી. જે કે રજ્જુવિષે કલ્પિત સર્પ, રજ્જુરૂપ અધિષ્ઠાનથી પૃથક્ નથી. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જ સ કલ્પનાઓના અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાથી પરમાર્થ સત્ય નિરુપાધિક બ્રહ્મરૂપ છે. તેથી નિરુપાધિક બ્રહ્મરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જ કારણરૂપ સોપાધિક બ્રહ્મના પરમાર્થ સત્તારૂપ ભાવા છે. એવા અધિષ્ઠાન બ્રહ્મરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જ કારણરૂપ સોપાધિક બ્રહ્મનો પરમાર્થ સત્તારૂપ ભાવાર્થ છે. એવા અધિષ્ઠાન બ્રહ્મરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સિવાય અન્ય કોઈ પ વસ્તુ પારમાર્થિક નથી, કિન્તુ પરબ્રહ્મરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જ એક પારમાર્થિક છે. આ અર્થ શ્રીભગવાને અહીં યજ્ઞો હિ પ્રતિગ્રહમ્ એ વચનવડે કથન કર્યો છે અથવા યજ્ઞો પ્રતિગ્રહમ્ એ પ્રલોકનો નીચે પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવો:-

ઐકાંતિક સુખની પણ હું જ પરિઅવસાનરૂપ પ્રતિષ્ઠા છું, અર્થાત્ પરમાનંદ સ્વરૂપ હોવાથી હું પરમાત્માદેવ જ સર્વ સુસુક્ષ્મજનોને અલેહરૂપે કરીને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છું. મારાથી-પરમાત્માદેવથી ભિન્ન બીજું કિંચિત્ માત્ર પણ સુખ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-યો વૈ શ્રુતા તત્સુખં નાત્મે સુખમસ્તિ-અર્થાત્ દેશકાલ-વસ્તુ-પરિચ્છેદથી રહિત સર્વ વ્યાપક પરમાત્માદેવ જ સુખરૂપ છે, પરિચ્છિન્ન પદાર્થોવિષે કિંચિત્માત્ર પણ સુખ નથી. હે અર્જુન ! હું-પરમાત્માદેવ આ પ્રકારનો છું, તે માટે મારો-પરમાત્માદેવનો અનન્ય ભક્ત બ્રહ્માવાને જ પ્રાપ્ત થાય છે, એ પૂર્વોક્ત અર્થ સુક્ત છે.

કોઇ ટીકામાં તો વ્રજ્ઞો હિ પ્રતિષ્ઠાદ્ય એ શ્લોકનો નીચે પ્રમાણે અર્થ કયો છે. જેમ ગીતાના ચતુર્થ અધ્યાયમાં એવં બદ્ધવિષા યજ્ઞા ચિત્તા વ્રજ્ઞો સુખે એ વચનમાં રહેલા વ્રજ શબ્દ-વડે વેદનો જ અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે, તેમ અહીં પણ વ્રજ શબ્દવડે વેદનો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો. એવા બ્રહ્માનામે વેદનો હું-પરમાત્મા જ પ્રતિષ્ઠા છું અર્થાત્ સર્વ વેદોના પરિઅવસાનનું સ્થાન હું-પરબ્રહ્મ જ છું. શ્રુતિ કહે છે કે-સર્વે વેદા યત્પદમામનંતિ અર્થાત્-કર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાન એ ત્રણ કાંડરૂપ જે ઋગાદિ સર્વ વેદો સાક્ષાત્ વા પરંપરાએ કરીને પરબ્રહ્મરૂપ પહોંતું જ ઠયન કરે છે, તે વેદ અમૃત છે. અર્થાત્ વેદ એ કર્મ તથા બ્રહ્મ એ બન્ને પ્રતિપાદનદ્વારા મોક્ષરૂપ અમૃતનું સાધન છે. વળી આ વેદ અવ્યય છે અર્થાત્ ઉત્પત્તિ વિનારાથી રહિત હોવાથી તે અપૌરુષેય કહેવાય છે. અપૌરુષેય હોવાથી જ વેદ અપ્રામાણ્ય શંકારૂપ કલંકથી રહિત સ્વતંત્રપ્રમાણરૂપ છે. શાશ્વત ધર્મની પણ હું જ પ્રતિષ્ઠા છું, અર્થાત્ જેમ કામ્યધર્મ સ્વર્ગોદિ ફળની પ્રાપ્તિવડે નષ્ટ થઇ જાય છે, તેમ ભગવતવિષે અર્પણ કરેલો નિત્ય ધર્મ નાશ પામતો નથી, પણ વિવિધિષાદિની ઉત્પત્તિદ્વારા મોક્ષરૂપ શાશ્વત ફળનો હેતુ થાય છે. તેથી ભગવતવિષે અર્પણ કરેલો નિત્યધર્મ શાશ્વતધર્મ કહેવાય છે. એવા શાશ્વત ધર્મવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય પરમફળરૂપ પણ હું-પરમાત્માદેવ જ છું. વળી વિષયના સંબંધજન્ય સુખથી રહિત એવું જે સ્વરૂપભૂત મોક્ષ સુખ છે, તેનું નામ ઐકાંતિક સુખ છે. એવા ઐકાંતિક સુખની પણ હું-પરમાત્માદેવ જ પ્રતિષ્ઠા છું, અર્થાત્ પરાક્રાષ્ટરૂપ છું. હે અર્જુન ! હું-પરમાત્માદેવ આ પ્રકારનો મારો-પરમાત્માદેવનું ચિંતન કરનારો અધિકારી જન બ્રહ્માવાને જ પ્રાપ્ત થાય છે, એ અર્થ સુક્ત જ છે. (૨૭)

મોક્ષસ્વરૂપ છે. આ શ્લોકમાં શ્રીબ્રહ્માએ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત આત્મારૂપ તથા બ્રહ્મારૂપ કહ્યા છે.

આ જ પ્રકારનું શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું સ્વરૂપ શ્રીશુકદેવે પણ સ્તુતિપ્રસંગવિના જ કહ્યું છે:— સર્વેષામેવ વસ્તૂનાં ભાવાર્થો ભવતિ સ્થિતઃ । તસ્યાપિ ભગવાન્ કૃષ્ણઃ કિમતદ્વસ્તુ રૂપ્યતામ્ ॥ અર્થાત્ સર્વ કાર્યરૂપ વસ્તુઓનો જે ભાવાર્થ છે, એટલે સત્તારૂપ પરમાર્થ સ્વરૂપ છે, તે ભાવાર્થ કાર્યરૂપે ઠરીને જાયમાન સોપાધિત બ્રહ્મ વિષે જ રહે છે. કારણ કે સિદ્ધાંતમાં કારણની સત્તાથી પૃથક્ કાર્યની સત્તા અંગીકૃત નથી. જેવી રીતે કુંડલ કંકણાદિ ભૂષણરૂપ કાર્યોની સત્તા સુવર્ણરૂપ કારણની સત્તાથી પૃથક્ નથી, તથા જેવી રીતે ઘટ શરાવાદિ કાર્યોની સત્તા મૃત્તિકારૂપ કારણની સત્તાથી પૃથક્ નથી, તેવી રીતે આ પ્રપચરૂપ કાર્યની સત્તા સોપાધિત બ્રહ્મારૂપ કારણની સત્તાથી પૃથક્ નથી. આ વાત તદનવ્યત્ત્વારંભણશબ્દાદિભ્યઃ આ સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં શ્રીભાષ્યકારેએ વિસ્તારથી કહી છે, અને તે કારણરૂપ સોપાધિત બ્રહ્મનો પણ સત્તારૂપ ભાવાર્થ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે. કારણ કે સોપાધિત કારણબ્રહ્મ નિરુપાધિત બ્રહ્મવિષે જ કલ્પિત છે. જે જે કલ્પિત વસ્તુ હોય છે, તે તે અધિષ્ઠાનથી પૃથક્ હોતી નથી. જેમ કે રત્નજીવિષે કલ્પિત સર્પ, રત્નજીવરૂપ અધિષ્ઠાનથી પૃથક્ નથી. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જ સર્વ કલ્પનાઓના અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાથી પરમાર્થ સત્ય નિરુપાધિત બ્રહ્મારૂપ છે. તેથી નિરુપાધિત બ્રહ્મારૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જ કારણરૂપ સોપાધિત બ્રહ્મના પરમાર્થ સત્તારૂપ ભાવાર્થ છે. એવા અધિષ્ઠાન બ્રહ્મારૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જ કારણરૂપ સોપાધિત બ્રહ્મનો પરમાર્થ સત્તારૂપ ભાવાર્થ છે. એવા અધિષ્ઠાન બ્રહ્મરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સિવાય અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ પારમાર્થિક નથી, કિન્તુ પરબ્રહ્મારૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જ એક પારમાર્થિક છે. આ જ અર્થ શ્રીભગવાને અહીં વ્રજળો હિ પ્રતિગ્રહમ એ વચનવડે કથન કર્યો છે અથવા વ્રજળો હિ પ્રતિગ્રહમ એ શ્લોકનો નીચે પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવો:—

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! જે પુરુષ જે દેવતાનું ધ્યાન કરે છે, તે પુરુષ તે જ દેવતાભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તમારો ભક્ત તમારા ભાવને તો પ્રાપ્ત થશે, પરંતુ તમારો ભક્ત બ્રહ્માભાવને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે? અર્થાત્ બ્રહ્માભાવને પ્રાપ્ત થશે નહિ. કારણ કે આપ બ્રહ્મથી જુદા જ છો.”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—વ્રજળો હિ પ્રતિગ્રહમ્ इति—હે અર્જુન ! સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત પરમાત્માદેવરૂપ શુદ્ધ બ્રહ્મના પરિચવસાનરૂપ પ્રતિષ્ઠા હું જ છું, અર્થાત્ મારાથી પરબ્રહ્મ ભિન્ન નથી. કિન્તુ હું જ પરબ્રહ્મારૂપ છું તથા અવ્યયરૂપ અમૃતની પણ હું જ પ્રતિષ્ઠા છું. સર્વ અનર્થની નિવૃત્તિપૂર્વક પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષનું નામ અમૃત છે. આ મોક્ષરૂપ અમૃત કોઈ પ્રકારે પણ નષ્ટ થતું નથી, તેથી મોક્ષરૂપ અમૃત અવ્યય કહેવાય છે. એવા વિનાશથી રહિત મોક્ષરૂપ અમૃતનું પણ હું—પરમાત્માદેવ જ પરિચવસાન છું, અર્થાત્ મારી—પરમાત્માદેવની અલેહરૂપ પ્રાપ્તિ એ જ મોક્ષ છે.

શાશ્વત ધર્મની પણ હું જ પ્રતિષ્ઠા છું. જેનું કૃણ નિત્ય મોક્ષ છે એવો જે જ્ઞાનનિષ્ઠા-રૂપ ધર્મ છે, તેનું નામ શાશ્વત ધર્મ છે. એવા મોક્ષરૂપ ધર્મની પ્રાપ્તિ કરનારો જ્ઞાનનિષ્ઠા-રૂપ ધર્મ પણ મારે વિષે—પરમેશ્વરવિષે જ પરિચવસાનવાળો છે, અર્થાત્ જ્ઞાનનિષ્ઠા-રૂપ ધર્મવડે મારાથી—પરમાત્માદેવથી ભિન્ન બીજી કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી નથી, કિન્તુ હું—પરમાત્માદેવ જ જ્ઞાનનિષ્ઠા-રૂપ ધર્મવડે પ્રાપ્ત થાઉં છું.

ઐકાંતિક સુખની પણ હું જ પરિઅવસાનરૂપ પ્રતિષ્ઠા છું, અર્થાત્ પરમાનંદ સ્વરૂપ હોવાથી હું પરમાત્માદેવ જ સર્વ સુસુક્ષ્મજનોને અલેહરૂપે કરીને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છું. મારાથી-પરમાત્માદેવથી ભિન્ન બીજું કિચિત્ માત્ર પણ સુખ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-યો વૈ મૃમા તસ્યુલ્લં નાલ્પે સુલ્લમસ્તિ-અર્થાત્ દેશકાલ-વસ્તુ-પરિચ્છેદથી રહિત સર્વ વ્યાપક પરમાત્માદેવ જ સુખરૂપ છે, પરિચ્છિન્ન પદાર્થોવિષે કિચિત્માત્ર પણ સુખ નથી. હે અર્જુન! હું-પરમાત્માદેવ આ પ્રકારનો છું, તે માટે મારો-પરમાત્માદેવનો અનન્ય લક્ષ્ય પ્રહ્લાભાવને જ પ્રાપ્ત થાય છે, એ પૂર્વોક્ત અર્થ યુક્ત છે.

કોઇ ટીકામા તો વ્રજળો હિ પ્રતિગ્રહમ્ એ શ્લોકનો નીચે પ્રમાણે અર્થ કયો છે. જેમ ગીતાના ચતુર્થ અધ્યાયમાં એવં બહુવિધા યજ્ઞા વિતતા વ્રજળો મુલે એ વચનમાં રહેલા વ્રજ શબ્દ-વડે વેદનો જ અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે, તેમ અહીં પણ વ્રજ શબ્દવડે વેદનો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો. એવા પ્રહ્લાભને વેદનો હું-પરમાત્મા જ પ્રતિષ્ઠા છું અર્થાત્ સર્વ વેદોના પરિઅવસાનનું સ્થાન હું-પરબ્રહ્મ જ છું શ્રુતિ કહે છે કે-સર્વે વેદા યત્પદમામમંતિ અર્થાત્-કર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાન એ ત્રણ કાંડરૂપ જે ઋગાદિ સર્વ વેદો સાક્ષાત્ વા પરંપરાએ કરીને પરબ્રહ્મરૂપ પહોં જ કથન કરે છે, તે વેદ અમૃત છે. અર્થાત્ વેદ એ કર્મ તથા બ્રહ્મ એ બન્ને પ્રતિપાદનદ્વારા મોક્ષરૂપ અમૃતનું સાધન છે. વળી આ વેદ અવ્યય છે અર્થાત્ ઉત્પત્તિ વિનાશથી રહિત હોવાથી તે અપૌરુષેય કહેવાય છે. અપૌરુષેય હોવાથી જ વેદ અપ્રમાણ્ય શકારૂપ કલંકથી રહિત સ્વત પ્રમાણરૂપ છે. શાશ્વત ધર્મની પણ હું જ પ્રતિષ્ઠા છું, અર્થાત્ જેમ કામ્યધર્મ સ્વર્ગોદ્દેશી કૃણની પ્રાપ્તિવડે નષ્ટ થઇ જાય છે, તેમ ભગવતવિષે અર્પણ કરેલો નિત્ય ધર્મ નાશ પામતો નથી, પણ વિવિદિધાદિની ઉત્પત્તિદ્વારા મોક્ષરૂપ શાશ્વત કૃણનો હેતુ થાય છે તેથી ભગવતવિષે અર્પણ કરેલો નિત્યધર્મ શાશ્વતધર્મ કહેવાય છે. એવા શાશ્વત ધર્મવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય પરમકૃણરૂપ પણ હું-પરમાત્માદેવ જ છું. વળી વિષયના સંબંધજન્ય સુખથી રહિત એવું જે સ્વરૂપભૂત મોક્ષ સુખ છે, તેનું નામ ઐકાંતિક સુખ છે. એવા ઐકાંતિક સુખની પણ હું-પરમાત્માદેવ જ પ્રતિષ્ઠા છું, અર્થાત્ પરાકાષ્ઠારૂપ છું. હે અર્જુન! હું-પરમાત્માદેવ આ પ્રકારનો છું, માટે મારું-પરમાત્માદેવનું ચિંતન કરનારો અધિકારી જન પ્રહ્લાભાવને જ પ્રાપ્ત થાય છે, એ પૂર્વોક્ત અર્થ યુક્ત જ છે. (૨૭)

આ પ્રમાણે શ્રીમાન્ ભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદ્માં પ્રહ્લાવધાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “શુશ્રુત્યવિભાગયોગ” નામના ચતુર્દશ અધ્યાય ઉપર શ્રીચિદ્ધ-નાનંદ સ્વામીની રચેલી “ગૃહ્યાર્થીટીપિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણપૈણ્ડમસ્તુ.

પંચદશ અધ્યાય

પુરુષોત્તમયોગ

અવતરણિકા:-પૂર્વે ઔદભા અધ્યાયમાં સંસારબંધનના હેતુભૂત સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોનું કથન કરીને, અધિકારી પુરુષને મારા-પરમેશ્વરના અનન્ય ભક્તિયોગવડે સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોના અતિક્રમણપૂર્વકે બ્રહ્મભાવરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, એ અર્થ શ્રીભગવાને-માં વ મોક્ષમિચારેણ મક્તિયોગેન સેવતે । સયુગાન્તમવીતૈતાન્ પ્રજ્ઞવૃણ્ય જલ્પતે ॥ ઇત્યાદિ વચનોવડે કહ્યો. તેમાં મનુષ્યના ભક્તિયોગવડે અધિકારી પુરુષને બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થશે ? અર્થાત્ નહિ થશે. એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાને પોતાવિષે બ્રહ્મરૂપતાનું બોધન કરવાને વાસ્તે-જ્ઞે ॥ વ્રજ્ઞો હિ પ્રતિષ્ઠાદમમૃતસ્યાવ્યયસ્ય ચ । શાશ્વતસ્ય ચ ધર્મસ્ય સુલ્લસૈકાંતિકસ્ય ચ ॥ ઇત્યાદિ સૂત્રરૂપ શ્લોક કહ્યો. આ સૂત્રભૂત શ્લોકના અર્થનું વિસ્તારથી વર્ણન કરનારો આવૃત્તિરૂપ પંચદશ અધ્યાય શ્રીભગવાને પ્રારંભ કર્યો છે. માટે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણી, તેના નિરતિશય પ્રેમરૂપ ભજનવડે શુણ્ણાતીત થયેલા અધિકારી લોક કોઇ પણ પ્રકારે કરીને બ્રહ્મભાવરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય. વ્રજ્ઞો હિ પ્રતિષ્ઠાદ ઇત્યાદિ ભગવાંનનાં વચનને શ્રવણ કરી, મારી-અર્જુનની તુલ્ય મનુષ્યરૂપ આ કૃષ્ણ “બ્રહ્મનો પણ હું પ્રતિષ્ઠા છું.” એ પ્રકારનું વચન કેવી રીતે કહે છે ? એ પ્રકારના વિસ્મયવડે યુક્ત થયેલા તથા પૂછવા યોગ્ય અર્થની અસ્તુ-ર્તિરૂપ અપ્રતિભાવડે તથા ભજનવડે કિંચિત્ માત્ર પણ પૂછવાને અસમર્થ થયેલા એવા અર્જુનને જાણીને, કૃપા કરીને, અર્જુનની પ્રત્યે પોતાનું સ્વરૂપ કહેવાની ઇચ્છા કરતાં શ્રીભગવાન નીચે પ્રમાણે કહે છે.

સંસારથી વિરક્ત પુરુષને જ પરમેશ્વરના વાસ્તવિક સ્વરૂપના જ્ઞાનવિષે અધિકાર છે-વૈરાગ્યથી રહિત પુરુષને જ્ઞાનવિષે અધિકાર નથી, તેથી વૈરાગ્ય સંપાદન કરવું જોઇએ. પૂર્વ અધ્યાયમાં કહેલ પરમેશ્વરને અર્ધીન વર્તનાર પ્રકૃતિપુરુષના સંયોગના કાર્યરૂપ સંસારને, સંસારમાંથી વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિવાસ્તે, વૃક્ષરૂપ કદ્ધીને વર્ણન કરે છે, કારણ કે વૈરાગ્ય પણ પૂર્વોક્ત શુણ્ણાતીતપણાના ઉપાયરૂપ જ છે.

શ્રીભગવાનુવાચ-ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-શ્રીભગવાન કહે છે-શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ વિશે આ સંસારવૃક્ષને ઊર્ધ્વ મૂળવાળું, અધઃ શાખાવાળું, અશ્વત્થ તથા અવ્યય કહેવામાં આવ્યું છે. આ સંસારવૃક્ષનાં ઠમ્ કાંડરૂપ વેદો પણ છે. જે પુરુષ આ સંસારરૂપ વૃક્ષને જાણે છે, તે પુરુષ જ વેદવેત્તા છે. ૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! આ સંસારરૂપ વૃક્ષ ઊર્ધ્વમૂલ છે. સ્વપ્રકાશ પરમાન્દરરૂપ હોવાથી તથા નિત્ય હોવાથી સર્વથી ઉપર કારણરૂપ બ્રહ્મનું નામ ઊર્ધ્વ છે, અને એ જેને મૂળ અથવા કારણ છે, તેનું નામ ઊર્ધ્વમૂળ છે. અથવા સર્વ સંસારનો બાધ થતાં પણ બાધથી રહિત તથા સર્વ સંસારશ્રમનું અધિષ્ઠાન એવા બ્રહ્મનું નામ ઊર્ધ્વ છે. આ ઊર્ધ્વ પોતાની માયા નામની શક્તિવડે જેનું મૂળ અથવા કારણ છે, તેનું નામ ઊર્ધ્વમૂળ છે.

વળી આ સંસારરૂપ વૃક્ષ અધઃશાખ છે. અહીં જયઃ શબ્દવડે પશ્ચાત્ ઉત્પન્ન થયેલા કાર્યરૂપ ઉપાધિવાળા હિરણ્યગર્ભાદિનો અર્થ ગ્રહણ કરવો અને જેમ લોકપ્રસિદ્ધ વૃક્ષની શાખા પૂર્વ પશ્ચિમાદિ દિશાઓમાં પ્રસૂત થાય છે, તેમ હિરણ્યગર્ભાદિ પણ જૂદી જૂદી દિશાઓમાં પ્રસૂત થાય છે. તેથી હિરણ્યગર્ભાદિ પ્રસિદ્ધ શાખાઓની પેઠે જેની શાખા છે, તેનું નામ અધઃશાખ છે.

વળી સંસારરૂપ વૃક્ષ અશ્વત્થ છે. ‘આ વસ્તુ હવે પછી રહેશે’ એ પ્રકારના વિશ્વાસને અયોગ્ય જે વસ્તુ ન હોય તેનું નામ અશ્વત્થ છે. એ પ્રકારના વિશ્વાસને અયોગ્ય હોવાથી સંસારવૃક્ષ અશ્વત્થ છે. વળી સંસારરૂપ વૃક્ષ અન્યથ છે, અર્થાત્ અનાદિ અનંતરૂપ જે આ દેહાદિનો પ્રવાહ છે તેનો, આ સંસારરૂપ વૃક્ષ, આશ્રય છે તથા આત્મજ્ઞાનવિના અન્ય કોઈ ઉપાયવડે સંસારવૃક્ષનો ઉત્તેજ થતો નથી, તેથી સંસારવૃક્ષ અન્યથ છે. એ પ્રમાણે શ્રુતિ-સ્મૃતિઓ આ માયામય સંસારવૃક્ષને ઉર્ધ્વ મૂળવાળું, અધઃશાખાવાળું, અશ્વત્થરૂપ તથા અન્યથરૂપ કહે છે.

શ્રુતિ કહે છે કે—ऊर्ध्वमूलोऽर्वाकृशाखएषोऽश्वत्थः—સનાતનઃ અર્થાત્—સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ જે પ્રદ્ધ છે તેનું નામ ઉર્ધ્વ છે. ઉર્ધ્વ જેનું મૂળ અથવા કારણ છે, તેનું નામ ઉર્ધ્વમૂળ છે. અર્વાકૃનો અર્થ નિકૃષ્ટ થાય છે. નિકૃષ્ટ કાર્યરૂપ ઉપાધિવાળા હિરણ્યગર્ભાદિ છે, અથવા મહત્ત્વ-અહંકાર-પંચતન્માના ઈત્યાદિ છે. આ હિરણ્યગર્ભાદિ અથવા મહત્ત્વ અહંકારાદિ પ્રસિદ્ધ શાખાની પેઠે જેની શાખા છે, તેનું નામ અર્વાકૃશાખ છે. એનું ઉર્ધ્વમૂલ તથા અર્વાકૃશાખ-વાળું આ સંસારરૂપ અશ્વત્થ વૃક્ષ સનાતન છે. ઈત્યાદિ શ્રુતિઓ કંઠવણી ઉપનિષદમાં પકન કરવામાં આવી છે. આ શ્રુતિમાં રહેલો જે અર્વાકૃશાખઃ શબ્દ છે. તે શબ્દ મૂળ શ્લોકમાં રહેલા જયઃ શાખમ શબ્દના સમાન અર્થવાળો છે અને શ્રુતિમાં રહેલો જે સનાતનઃ શબ્દ છે, તે શબ્દ મૂળ શ્લોકવિશે રહેલ અવ્યયમ શબ્દના સમાન અર્થવાળો છે.

આ પ્રકારના આ સંસારરૂપ વૃક્ષને સ્મૃતિવચન પણ ક્યન કરે છેઃ—अव्यक्तब्रह्मप्रभवस्तत्त्वेनावृणोत्येतः । बुद्धिर्ब्रह्मवर्धयेव इन्द्रियांतत्कोटरः ॥ ૧ ॥ મહાભૂતગિણાવશ વિષયઃ પત્રવાંસ્તથા । પર્માવર્મ-છપુષ્પચ સહદ્રઃત્વફોદયઃ ॥ ૨ ॥ આજીવ્યઃ સર્વભૂતાનાં વ્રઢટલઃ સનાતનઃ । પુત્રદ્વગ્નવનં ચૈવ વદ્ર ચિરતિ-સાચિવત્ ॥ ૩ ॥ સ્વચ્છિત્વા ચ મિત્વા ચ જ્ઞાનેન પરમાસિના । તત્ત્વાત્મગતિપ્રાપ્તતાત્માનાવર્તતે પુનઃ ॥ ૪ ॥ અર્થાત્—જેનું નામ અન્યાકૃત કહેવાય છે, એવા માયાવિશિષ્ટ પ્રદ્ધનું નામ અન્યકૃત છે. આ અન્યકૃત જ મૂળ એટલે કારણરૂપ છે. એવા અન્યકૃતરૂપ મૂળથી જેનો પ્રભવ એટલે ઉત્પત્તિ છે, તેનું નામ અન્યકૃતમૂલ છે. એવું આ સંસારરૂપ વૃક્ષ છે. આ અન્યકૃતરૂપ મૂળના અનુગ્રહથી જ સંસારવૃક્ષ ઉત્પત્તિ થયું છે, અર્થાત્ અન્યકૃતરૂપ મૂળના દહપણાથી જ આ સંસારરૂપ વૃક્ષ મહાન વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયું છે. જેમ લોકપ્રસિદ્ધ વૃક્ષની શાખા-સ્કંધથી ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ બુદ્ધિથી જ આ સંસારનાં નાના પ્રકારનાં પરિણામો ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રકારના સમાનધર્મપણાવડે બુદ્ધિ જ સ્કંધરૂપ છે. આ સંસારવૃક્ષ બુદ્ધિરૂપ સ્કંધવાળું હોવાથી બુદ્ધિસ્કંધમય કહેવાય છે અને જેમ વૃક્ષની લીતરમાં છિદ્રરૂપ કોટર હોય છે, તેમ આ સંસારવૃક્ષમાં શ્રોત્રાદિ ઈન્દ્રિયોનાં છિદ્ર કોટરરૂપ છે. (૧) જેમ લોકપ્રસિદ્ધ વૃક્ષ અનેક શાખાઓવાળું હોય છે, તેમ આ સંસારરૂપ વૃક્ષ પણ આકાશાદિ પંચ મહાભૂતરૂપ વિવિધ પ્રકારની શાખાઓવાળું છે. અથવા ‘વિશાખા’ એ શબ્દ સ્તંભનો વાચક છે, તેથી મહાભૂતો જેના વિશાખ એટલે સ્તંભ છે, તેનું નામ મહાભૂત-વિશાખ છે. જેમ લોકપ્રસિદ્ધ વૃક્ષ પત્રોવાળું હોય છે, તેમ આ સંસારરૂપ વૃક્ષ પણ શબ્દ-રૂપાદિ વિષયરૂપ

પત્રોવાળું છે. જેમ લોકપ્રસિદ્ધ વૃક્ષવિષે પુષ્પો હોય છે તથા તે પુષ્પોથી ફળ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ સંસારવૃક્ષ પણ ધર્માધર્મરૂપ પુષ્પોવાળું છે તથા ધર્માધર્મરૂપ પુષ્પોથી ઉત્પન્ન થયેલાં સુખદુઃખરૂપ ફળોવાળું છે. (૨) જેમ લોકપ્રસિદ્ધ વૃક્ષ પક્ષી આદિનું ઉપ-
જીવ્ય હોય છે. તેમ સંસારરૂપ વૃક્ષ પણ સર્વ ભૂત પ્રાણીઓનું ઉપજીવ્ય છે. જેમાંથી ઉપજીવન થાય તે ઉપજીવ્ય કહેવાય છે. આ સંસારરૂપ વૃક્ષને પરમાત્માદેવ પ્રદક્ષ આશ્રિત કર્યું છે, તેથી સંસારવૃક્ષને પ્રદક્ષવૃક્ષ કહે છે. એ સંસારવૃક્ષ આત્મજ્ઞાન વિના બીજા કોઈ પણ ઉપાયવડે છેદન કરી શકાતું નથી, તેથી તે સનાતન કહેવાય છે. એ સંસારવૃક્ષ જીવા-
ત્મારૂપ પ્રદક્ષનું જીવ્ય છે, તેથી એ સંસારવૃક્ષને પ્રદક્ષવન કહે છે. આવા સંસારરૂપ વૃક્ષ વિષે શુદ્ધ પ્રદક્ષ, સાક્ષીની પેઠે વિરાજમાન છે અર્થાત્ આ સંસારના ગુણ દોષોવડે પ્રદક્ષ લિપાયમાન થતો નથી. (૩) એવા સંસારવૃક્ષનું બહુ વ્રજાસિ એ પ્રકારના દૃઢ આત્મજ્ઞાનરૂપ ખડ્ગવડે છેદન કરીને તથા લેદન કરીને અર્થાત્ મૂળ સહિત તેનો નાશ કરીને અધિક્ષરી પુરુષ આત્મારૂપ ગતિને પ્રાપ્ત થઈ, આત્મારૂપ મોક્ષમાંથી પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી. (૪) ઇત્યાદિ અનેક સ્મૃતિઓ આ સંસારનું વૃક્ષરૂપે કરીને વર્ણન કરે છે.

યદપિ લોક વિષે એવું કેઈ વૃક્ષ પ્રસિદ્ધ નથી કે, જેનું મૂળ ઉપર હોય અને શાખા નીચે હોય, તથાપિ શ્રીગંગાજીના તરંગોવડે તુટેલા ગંગાજીના ઉંચા તીર ઉપરથી વાયુએ નીચે પાડેલા મહાનુ અશ્વત્થ વૃક્ષનું મૂળ ઉપર હોય છે અને શાખા નીચે હોય છે. આવા અશ્વત્થ વૃક્ષના ઉપમાનવડે શ્રીભગવાને આ સંસારરૂપ વૃક્ષને ઉર્ધ્વ મૂળવાળું અને અધઃશાખાવાળું કહ્યું છે, તેથી ભગવાનનાં એ વચન વિષે કિંચિત્ માત્ર પણ વિરોધની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

વળી એ માયામય સંસારરૂપ અશ્વત્થ વૃક્ષ કેવું છે? વેદરૂપ છંદ જેનાં પર્ણો છે અર્થાત્ વાત્સ વસ્તુના આવરક હોવાથી અથવા સંસારરૂપ વૃક્ષના રક્ષક હોવાથી કર્મ-
કાંડરૂપ ઋણ, યજ્ઞ, સામ, અથર્વણ ચારે વેદો પ્રસિદ્ધ પર્ણો (પાંદડાં) ની પેઠે, સંસારરૂપ વૃક્ષનાં પર્ણરૂપ છે; વાત્સર્થ એ છે કે, જેમ પ્રસિદ્ધ પર્ણો વૃક્ષના પરિરક્ષણ વાસ્તે જ હોય છે, તેમ કર્મકાંડરૂપ વેદો પણ આ સંસારરૂપ વૃક્ષના પરિરક્ષણવાસ્તે જ છે. કારણ કે કર્મકાંડરૂપ વેદ ધર્મ, અધર્મ, તેમનાં ફલ તથા તેમનાં ફળ એ ચારેને પ્રકાશિત કરે છે. આ રીતે કર્મ-
કાંડરૂપ વેદ આ સંસારરૂપ વૃક્ષનું પરિરક્ષણ કરે છે, તેથી કર્મકાંડરૂપ વેદો વિષે સંસારરૂપ વૃક્ષની પર્ણરૂપતા યુક્ત જ છે.

હે અર્જુન! જે અધિકારી પુરુષ આ પ્રકારના મૂળ સહિત માયામય અશ્વત્થરૂપ સંસારવૃક્ષને જાણે છે, તે જ અધિકારી પુરુષ વેદવિત્ છે; અર્થાત્ કર્મકાંડરૂપ વેદનો જે કર્મરૂપ અર્થ છે તથા જ્ઞાનકાંડરૂપ વેદનો જે પ્રદક્ષરૂપ અર્થ છે, તે કર્મરૂપ અર્થને તથા પ્રદક્ષરૂપ અર્થને તે જ અધિકારી પુરુષ જાણે છે. આ સંસારવૃક્ષનું મૂળ પ્રદક્ષ છે અને હિરણ્યગર્ભાદિ જીવો આ સંસારવૃક્ષની શાખારૂપ છે. એવું આ સંસારવૃક્ષ પોતાના સ્વરૂ-
પવડે તો વિનાશવાન જ છે અને પ્રવાહરૂપવડે એ સંસારવૃક્ષ અનંત છે. એવું આ સંસારવૃક્ષ વેદોક્ત કર્મરૂપ જાણવડે સિયન કરવામાં આવે છે, અને પ્રદક્ષ જ્ઞાનરૂપ ખડ્ગવડે છેદન કરવામાં આવે છે; એટલો જ સર્વ વેદોનો અર્થ છે. આ પ્રકારના વેદના અર્થને જે અધિકારી પુરુષ જાણે છે, તે અધિકારી પુરુષ જ સર્વ અર્થોને જાણે છે. એ પ્રમાણે મૂળસહિત સંસારવૃક્ષના જ્ઞાનની શ્રીભગવાન્ સ્તુતિ કરે છે, યત્તં વેદ જ વેદવિત્ (૧)

અવતરણિકા:—હવે શ્રીભગવાન્ પૂર્વોક્ત સંસારવૃક્ષના અવયવોની બીજી પણ કથના કરે છે:—

અધશ્ચોર્ધ્વં પ્રસૂતાસ્તસ્ય શાખા ગુણપ્રવૃદ્ધા વિપયપ્રવાલાઃ ।

અધશ્ચ મૂલાન્યનુસંતતાનિ કર્માનુવંધીનિ મનુષ્યલોકે ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ સંસારવૃક્ષની શાખા ઉપર તથા નીચે પથરાયેલી છે, જે શાખા શબ્દાદિ વિષયરૂપ પલ્લવોવાળી છે તથા આ સંસારવૃક્ષનાં વાસનારૂપ મૂળો નીચે તથા ઉપર અનુસ્યૂત છે. આ મૂળો અધિકારી મનુષ્યના દેહ વિષે પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨

ટીકા:-પૂર્વ શ્લોકમાં કાર્યરૂપ ઉપાધિવાળા હિરણ્યગર્ભાદિ જીવોને આ સંસારવૃક્ષની શાખા-રૂપ કહ્યા હતા. હવે તે શાખાઓમાં પણ જે વિશેષતા રહેલી છે, તે વિશેષતાનું શ્રીભગવાન કથન કરે છે-અધશ્ચોર્ધ્વં હિતિ-હે અર્જુન ! આ શાખારૂપ જીવોવિષે નિષિદ્ધ આચરણવાળા દુષ્ટતા જીવો આ સંસારવૃક્ષની નીચે પ્રસરેલી શાખાઓ છે, અર્થાત્ પાપી જીવો પશ્ચાદિ નીચે ચોનિઓમાં વિસ્તારને પ્રાપ્ત થયેલી શાખાઓ છે. શાસ્ત્રવિહિત આચરણવાળા જે સુકૃતી જીવો છે, તે ધર્માત્મા જીવો આ સંસારવૃક્ષની ઉપર પ્રસરેલી શાખાઓ છે, અર્થાત્ ધર્માત્મા પુરુષો દેવાદિ ચોનિઓવિષે વિસ્તારને પ્રાપ્ત થયેલી શાખાઓ છે. આ પ્રમાણે મનુષ્યલોકથી લઈને પશુ-પક્ષી-વૃક્ષ-નારકીય શરીર પર્યંત નીચેનાં સ્થાનોમાં તથા મનુષ્ય-લોકથી લઈને બ્રહ્મલોક પર્યંત ઉપરનાં સ્થાનોમાં સંસારરૂપ વૃક્ષની જીવરૂપ શાખાઓ વિસ્તારને પ્રાપ્ત થયેલી છે.

— આ શાખાઓ ગુણોવડે પ્રવૃદ્ધ થયેલી છે, અર્થાત્ જેમ એક વૃક્ષની શાખાઓ જળના સિંચનવડે સ્થૂલભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ દેહ, ઇન્દ્રિય, વિષય ઇત્યાદિ આકાશવડે પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલા સત્ત્વ-રજ-તમ એ ત્રણ ગુણરૂપ જળવડે જીવરૂપ શાખાઓ સ્થૂલ ભાવને પ્રાપ્ત થયેલી છે. વળી તે શાખાઓ વિષયરૂપ પલ્લવોવાળી છે, અર્થાત્ જેમ એક વૃક્ષની શાખાઓના અગ્ર ભાગની સાથે કોમળ અંકુરરૂપ પલ્લવોનો સંબંધ હોય છે, તેમ પૂર્વોક્ત જીવરૂપ શાખાઓના અગ્રભાગને સ્થાને ઇન્દ્રિયજન્ય વૃત્તિઓ છે, જે વૃત્તિઓની સાથે શબ્દાદિ વિષયોનો સંબંધ થાય છે. આ કારણથી શબ્દાદિ વિષયો તે શાખાઓના કોમળ પલ્લવરૂપ છે. પુનઃ એ સંસારરૂપ વૃક્ષ એવું છે કે, જે સંસારવૃક્ષનાં અવાંતર મૂળ નીચે તથા ઉપર અનુસ્યૂત થઈને રહ્યાં છે. પદાર્થના લોગવડે ઉત્પન્ન થયેલી જે રાગદ્વેષાદિ વાસનાઓ છે, તે વાસનાઓ પુરુષની ધર્મ-અધર્મવિષે પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, માટે રાગદ્વેષાદિ વાસનાઓ જ સંસાર-વૃક્ષનાં અવાંતર મૂળ છે. પૂર્વ શ્લોકમાં આ સંસારવૃક્ષનું જે માયાવિશિષ્ટ બ્રહ્મરૂપ મૂળ કહ્યું હતું, તે સુખ્ય મૂળ કહ્યું હતું અને અત્યારે વાસનારૂપ અવાંતર મૂળ કહ્યું છે. તેથી અહીં યુનરુક્તિ દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ વાસનારૂપ અવાંતર મૂળ કર્માનુ-વંધી છે. જેનાં ધર્માધર્મરૂપ કર્મ પશ્ચાદ્ભાવી છે, તેનું નામ કર્માનુવંધી છે, અર્થાત્ રાગદ્વેષાદિ વાસનારૂપ અવાંતર મૂળ પહેલાં પોતે ઉત્પન્ન થઈને પશ્ચાત્ ધર્માધર્મરૂપ કર્મને ઉત્પન્ન કરે છે.

અર્જુનની શંકા:-આ વાસનારૂપ મૂળ કયા સ્થાનમાં ધર્માધર્મરૂપ કર્મને ઉત્પન્ન કરે છે ?

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:- મનુષ્યલોકે. હિતિ ॥ જ્યાં મનુષ્યો રહેવા હોય તે લોકનું નામ મનુષ્યલોક છે અર્થાત્ અધિકારી બ્રાહ્મણાદિ દેહોનું નામ મનુષ્યલોક છે. એવાં અધિકારી બ્રાહ્મણાદિ શરીરોવિષે વાસનારૂપ મૂળ બાહ્યતાએ કરીને ધર્માધર્મરૂપ કર્મને ઉત્પન્ન કરે છે, જે કારણથી શાસ્ત્રમાં મનુષ્યને જ કર્મનો અધિકાર કથન કર્યો છે. (૨)

અવતરણિકા:-હવે, શ્રીભગવાન પૂર્વોક્ત સંસારવિષે અનિવૃત્તનીયતાનું કથન કરીને, તેના છેદનના ઉપાયનું કથન કરે છે:-

ન રૂપમસ્યેહ તથોપલભ્યતે નાંતો ન ચાદિર્ન ચ સંપ્રતિષ્ઠા ।

અશ્વત્થમેનં સુવિરુદ્ધમૂલમસંગશસ્ત્રેણ દૃઢેન છિત્વા ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! આ સંસારવિષે રહેલાં પ્રાણીઓ આ સંસારવૃક્ષના આ પ્રકારના રૂપને જાણતા નથી, તેના અંતને જાણતા નથી, આદિને જાણતા નથી, તેમ જ તેના મધ્યને પણ જાણતા નથી. આવા દૃઢ મૂળવાળા અશ્વત્થરૂપ સંસારવૃક્ષનું અત્યંત દૃઢ વૈરાગ્યરૂપ શસ્ત્રવડે છેદન કરી, તેઓએ બ્રહ્મ જાણવા યોગ્ય છે. ૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વે વર્ણન કરેલું જે સંસારરૂપ વૃક્ષ છે, તે કેવું છે ? એ સંસારવૃક્ષનું, જે પ્રકારનું ઊર્ધ્વમૂલ-અથવા શાખા ઇત્યાદિરૂપે પૂર્વે વર્ણન કર્યું છે, તે પ્રકારનું રૂપ આ સંસારમાં રહેલા પ્રાણીઓ જાણતા નથી કારણ કે જેમ સ્વપ્નના પદાર્થો, મૃગતૃષ્ણાનું જળ, માયારચિત પદાર્થો તથા ગંધર્વનગર એ સર્વ મિથ્યા હોવાથી દૃઢનદ્ય રૂપવાળા જ છે, તેમ સંસારવૃક્ષ પણ મિથ્યા હોવાથી દૃઢનદ્યરૂપવાળું જ છે. જે પદાર્થ જોતજોતામાં નદ્ય થઈ જાય છે, તેનું નામ દૃઢનદ્ય છે. એવા દૃઢનદ્ય સ્વભાવવાળા સંસારવૃક્ષનાં પૂર્વોક્ત ઊર્ધ્વમૂળ અથવા શાખા ઇત્યાદિ રૂપો જીવોના દેખવામાં આવતાં નથી. એ કારણથી જ સંસારવૃક્ષનો અવસ્થાનરૂપ અંત પણ પ્રતીત થતો નથી, અર્થાત્ “આટલો ઠાણ વ્યતીત થયા પછી સંસારવૃક્ષ સમાપ્તિને પ્રાપ્ત થશે” એ પ્રમાણે સંસારવૃક્ષનો અંત પણ જાણવામાં આવતો નથી. માટે એ સંસારવૃક્ષ પારિઅવસ્થાનરૂપ અનતથી રહિત છે. એ સંસારવૃક્ષનો આદિ પણ પ્રતીત થતો નથી, અર્થાત્ “અસુક ઠાણથી એ સંસારવૃક્ષ પ્રવૃત્ત થયું છે” એ પ્રમાણે સંસારવૃક્ષનો આદિ પણ જાણવામાં આવતો નથી, માટે એ સંસારવૃક્ષ અનાદિ છે. તથા એ સંસારવૃક્ષની સ્થિતિરૂપ પ્રતિષ્ઠા પણ પ્રતીત થતી નથી, અર્થાત્ મધ્ય પણ પ્રતીત થતો નથી. કારણ કે આદિ કે અન્ત હોયની અપેક્ષાએ કરી અંધ બહેવાય છે; તેનું આદિ-અન્ત અસિદ્ધ થતાં મધ્ય પણ સિદ્ધ થતું નથી.

એ પ્રકારનું સંસારવૃક્ષ દુરુષેષ છે તથા સર્વ અનર્થો કરનારું છે. તે કારણથી અનાદિ અજ્ઞાનવડે જેનું સૂણ અત્યંત દૃઢ બાંધ્યું છે, એવા આ પૂર્વોક્ત અશ્વત્થરૂપ સંસારવૃક્ષનું દૃઢ અસંગશસ્ત્રવડે અધિકારી પુરુષે છેદન કરવું. વિષયસુખની સ્પૃહાનું નામ સંગ છે અને તે સંગના વિરોધી વૈરાગ્યનું નામ અસંગ છે, અર્થાત્ પુત્રએષણ, વિત્તએષણ, લોકએષણ, એ ત્રણ એષણોના ત્યાગરૂપ વૈરાગ્યનું નામ અસંગ છે. જેમ લોકપ્રસિદ્ધ કુહાર (કુહાડો) આદિ શસ્ત્રો લોકપ્રસિદ્ધ વૃક્ષનાં વિરોધી હોય છે, તેમ વૈરાગ્ય પણ રાગદ્વેષાદિરૂપ સંસારવૃક્ષનું વિરોધી છે, તેથી વૈરાગ્ય પણ શસ્ત્રરૂપ છે. એ વૈરાગ્યરૂપ અસંગ શસ્ત્ર દૃઢ છે, અર્થાત્ “દુ બ્રહ્મરૂપ છુ” એ પ્રકારના બ્રહ્મજ્ઞાનની ઉત્કટ ઇચ્છાવડે દૃઢ કરેલું છે. જેમ લોકપ્રસિદ્ધ શસ્ત્ર પાળાણવિશેષના ઘર્ષણથી તીક્ષ્ણ થાય છે, તેમ જે વૈરાગ્યરૂપ અસંગ શસ્ત્ર પુનઃ પુનઃ વિવેકાભ્યાસવડે તીક્ષ્ણ થયું છે. એવા દૃઢ અસંગશસ્ત્રવડે અધિકારી પુરુષે પૂર્વોક્ત સંસારવૃક્ષનું મૂળસંહિત ઉન્નિષ્ઠ કરવું. અર્થાત્ વૈરાગ્ય-શમ-દમ-ઇત્યાદિ સાધનસંપત્તિવડે સર્વ ક્રમોનો સંન્યાસ કરવો, એ જ સંસારવૃક્ષનું છેદન છે. (૩)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હિ ભગવન્ ! એવા સંસારરૂપ અશ્વત્થ વૃક્ષનું અસંગ શસ્ત્રથી છેદન કરીને અધિકારી પુરુષને ત્યાર પછી પણ કાંઈ કર્તવ્ય છે કે એટલાથી જ ક્વત્કૃત્યતા થાય છે ?” એવી અર્જુનની જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન્ ત્યાર પછીની કર્તવ્યતાનું કથન કરે છે:-

તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યં યસ્મિન્ગતા ન નિવર્તતિ મુયઃ ।

તમેવ ચાદ્યં પુરુષં પ્રપદ્યે યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૂતા પુરાણી ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે પદ વિષે સ્થિત થયેલા વિદ્વાન્ પુરુષ પુનઃ જન્મને પ્રાપ્ત થતો નથી, એવા બ્રહ્મ પદને ત્યાર પછી જાણવા યોગ્ય છે તથા જે પુરુષથી આ સંસારવૃક્ષની પ્રવૃત્તિ અનાદિ અસરેલી છે તે આદ્ય પુરુષને જ હું શરણુ પ્રાપ્ત થયો છું. ૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! અધિકારી પુરુષ વૈરાગ્યરૂપ અસંગ શસ્ત્રવડે સંસારરૂપ વૃક્ષનું મૂળ-સહિત ઉઘેદન કરીને ત્યાર પછી શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુની સત્રીપ જઈને, સંસારરૂપ અશ્વત્થ વૃક્ષથી ઉર્ધ્વસ્થિત (ઉપર-ઉંચે રહેલું) જે શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ વૈષ્ણવપદ છે, જે પદ તદ્વિષ્ણોઃ વર્ત્તમ વદમ્ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ પ્રતિપાદન કર્યું છે, તે શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ પદ જ અધિકારી પુરુષે શ્રવણ મનનરૂપ વેદાંતવાક્યોના વિચારવડે જાણવા યોગ્ય છે. શ્રુતિ કહે છે કે-સોઽન્વેષ્યઃ સઃ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ-અર્થાત-પરબ્રહ્મ જ અધિકારી પુરુષને અન્વેષણ કરવાને યોગ્ય છે તથા તે પરબ્રહ્મ જ અધિકારી પુરુષને જાણવાની ઈચ્છા કરવા યોગ્ય છે. માર્ગવડે (આંજોવડે જોઈને) વસ્તુને જોળવી, તેનું નામ અન્વેષણ છે.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન્ ! સર્વ કર્મોના સંન્યાસપૂર્વક શ્રવણાદિ સાધનોવડે અધિકારી પુરુષે જે પદ જાણવા યોગ્ય છે, તે પદ કયું છે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-યસ્મિન્ગતા ન નિવર્તતિ મુયઃ-હિ અર્જુન ! જે પદમાં જહં વ્રજાસિ એ પ્રકારના જ્ઞાનવડે પ્રાપ્ત થયેલા તત્ત્વવેત્તા પુરુષો પુનઃ સંસારની પ્રાપ્તિવાસ્તે આવતા નથી, અર્થાત્ પુનઃ જન્મને પ્રાપ્ત થતા નથી, તે અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપ પદ જ અધિકારી પુરુષે શ્રવણાદિ સાધનોવડે જાણવા યોગ્ય છે.

અર્જુનની શંકા:-“હિ ભગવન્ ! નિર્જુણ બ્રહ્મરૂપ પદ કયા ઉપાયવડે જાણવામાં આવે ?”

શ્રીભગવાન્ તે પદને જાણવાનો ઉપાય કહે છે:-તમેવ ચાદ્યં વરુપઃ પ્રપદ્યે-હિ અર્જુન ! પૂર્વે જે અદ્વિતીય નિર્જુણ બ્રહ્મ-પદ શબ્દે કરીને કથન કરેલ છે “તે જ પરબ્રહ્મરૂપ આદ્ય પુરુષના શરણને હું અધિકારી જન પ્રાપ્ત થયો છું” એ પ્રમાણે એક પરબ્રહ્મની શરણતાવડે જ પરબ્રહ્મરૂપ પદ જાણવામાં આવે છે. સર્વ જગતના આદિમાં જે વિદ્યમાન હોય છે, તે આદ્ય કહેવાય છે અને આ સર્વ જગત જેણે પોતાના અસ્તિ-ભાતિ-પ્રિયરૂપવડે પૂર્ણ કર્યું છે, તેનું નામ પુરુષ છે, અથવા આ શરીરરૂપ સર્વ પુરિયોમાં જે અધિષ્ઠાનરૂપે રાચન કરે છે, તેનું નામ પુરુષ છે. એવા આદ્ય પુરુષરૂપ પરબ્રહ્મના નિરંતર ચિન્તનરૂપ અનન્ય ભક્તિ જ પરબ્રહ્મરૂપ પદના સાક્ષાત્કારનો ઉપાય છે.

અર્જુનની શંકા:-“હિ ભગવન્ ! તે પુરુષ કોણ છે કે જેના શરણને પ્રાપ્ત થઈને અધિકારી પુરુષ વૈષ્ણવપદને જાણે છે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૂતા પુરાણી-હિ અર્જુન ! આદ્ય પુરુષથી આપાના યોગવડે આ માયામય સંસારવૃક્ષની અનાદિ પ્રવૃત્તિ ચાલી રહે છે. જેમ અંદ્ર-

ભલિક પુરુષથી માયામય હસ્તિઆદિની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેમ જ આદ્ય પુરુષથી આ માયા-મય સંસારવૃક્ષની પ્રવૃત્તિ થઈ છે, એવા આદ્ય પુરુષના શરણુની પ્રાપ્તિ જ તે પદને જાણવાનો ઉપાય છે. (૪)

અવતરણિકા:-હવે, તે વૈષ્ણવપદના જ્ઞાનપૂર્વક તે વૈષ્ણવપદને પ્રાપ્ત થનારા અધિકારી પુરુષોનાં પદની પ્રાપ્તિ વાસ્તેનાં બીજાં સાધનોનું પણ શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

નિર્માનમોહાજિતસંગદોષા અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામાઃ ।

દ્વંદ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુલ્લદુઃસસંજૈર્ગચ્છન્ત્યમૂઢાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥ ૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-એનાં માન તથા મોહ નિવૃત્ત થયાં છે, જેણે સંગ તથા દોષને જિત્યા છે, જેણે પરમાત્માના વિચાર વિષે તત્પર છે, જેઓની કામનાઓ નિવૃત્ત થઈ છે તથા જેણે સુખદુઃખ નામવાળા શીત ઉષ્ણાદિક દ્વંદ્વોના પરિત્યાગ કર્યો છે, એવા વિદ્વાન પુરુષ અવ્યય પદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! ગર્વ અથવા અહંકારનું નામ ‘માન’ છે. અવિવેક મોહ કહેવાય છે અથવા વિપર્યય મોહ કહેવાય છે. માન અને મોહ બન્નેમાંથી નીકળેલા પુરુષો નિર્માનમોહવાળા કહેવાય છે, અથવા માન-મોહ બન્ને જેમનામાંથી નિવૃત્ત થયેલા છે, તેઓ નિર્માનમોહ છે. પ્રિય-અપ્રિય પદાર્થોની સમીપતા પ્રાપ્ત થતાં પણ જ્ઞાની પુરુષો રાગદ્વેષથી રહિત હોય છે. જેમણે સંગ તથા દોષને જિતેલા છે, તેઓ જિતસંગદોષ કહેવાય છે. અહીં ‘સંગ’ શબ્દવડે “હું કર્તા છું” એ પ્રકારના કર્તૃત્વ અભિમાનનો અર્થ ગ્રહણ કરવો અને ‘દોષ’ શબ્દવડે રાગદ્વેષાદિ દોષોનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. એ પ્રકારના નિર્માનમોહ પુરુષો, જિતસંગદોષ પુરુષો તથા જે પુરુષો અધ્યાત્મનિત્ય છે અર્થાત્ જે પુરુષો પરમાત્માદેવના વાસ્તવિક સ્વરૂપના વિચારવિષે નિર્વૃત્ત તત્પર છે, તેઓ પરબ્રહ્મરૂપ પદને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ જ જે પુરુષો વિનિવૃત્તકામ છે અર્થાત્ વિશેષ કરીને જેમના વિષયલોગરૂપ કામ નિવૃત્ત થાય છે તેવા અથવા જે પુરુષોએ વિવેક-વૈરાગ્યદ્વારા સર્વ કર્મોના ત્યાગ કર્યો છે તથા સુખદુઃખના હેતુ હોવાથી સુખદુઃખ નામવાળાં એવાં જે શીત, ઉષ્ણ, ક્ષુધા-પિપાસા ઇત્યાદિ દ્વંદ્વોએ જે પુરુષોનો પરિત્યાગ કર્યો છે, તેઓ પરબ્રહ્મરૂપ પદને પ્રાપ્ત છે.

કેાઇ મૂળ પુસ્તકમાં છત્વદ્વયસંગૈઃ એવો પણ પાઠ હોય છે, તેનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવો. સુખદુઃખ બન્નેની સાથે જેમનો સંગ એટલે સંગંધ છે એવાં જે શીત-ઉષ્ણાદિ દ્વંદ્વોએ જે પુરુષોનો પરિત્યાગ કર્યો છે તેવા અમૂઢ પુરુષો અર્થાત્ વેદાંતપ્રમાણથી ઉત્પન્ન થયેલા સમ્યક્ આત્મજ્ઞાનવડે, જેમણે આત્માનું અજ્ઞાન નિવૃત્ત કર્યું છે, એવા તત્ત્વવેત્તા પુરુષો જ પૂર્વોક્ત અવિનાશી પરબ્રહ્મરૂપ પદને પ્રાપ્ત થાય છે. (૫)

અવતરણિકા:-પૂર્વોક્ત સાધનોવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય જે અદ્વિતીય નિર્ગુણ બ્રહ્મરૂપ વૈષ્ણવપદ છે, તે જ અંતવ્ય પદનું હવે શ્રીભગવાન વિશેષણોવડે કથન કરે છે:—

ન તદ્વાસયતે સૂર્યો ન શશાંકો ન પાવકઃ ।

યદ્વત્વા ન નિવર્તતે તદ્દામ પરમં મમ ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે પદને પ્રાપ્ત થઈ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી, તે પદને સૂર્ય ભગવાન પણ પ્રકાશિત કરી શકતા નથી, ચંદ્રમા પણ પ્રકાશિત કરી શકતા નથી તથા

તે પહેને અગ્નિ દેવતા પણ પ્રકાશિત કરી શકતા નથી. માટે-મારું-વિષ્ણુનું સ્વરૂપભૂત આ પદ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ સ્વયંપ્રકાશરૂપ છે. ૬

શંકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વોક્ત સાધનોવડે જે નિર્જુલ્ય અદિતીય બ્રહ્મરૂપ વૈષ્ણવ પદને પ્રાપ્ત થઈને તત્ત્વવેત્તા પુરુષો પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતા નથી, અર્થાત્ પુનઃ જન્મને પ્રાપ્ત થતા નથી, તે પરબ્રહ્મરૂપ પદને, સર્વ જગતને પ્રકાશિત કરવાની શક્તિવાળા સૂર્ય ભગવાન પણ પ્રકાશિત કરી શકતા નથી.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! સૂર્યને અસ્ત થતાં પણ ચંદ્રમાકૃત પ્રકાશ જોવામાં આવે છે, તેથી ચંદ્રમા જ તે પદને પ્રકાશિત કરતા હશે તો ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-ન વાતકઃ इति હે અર્જુન ! ચંદ્રમા પણ તે પદને પ્રકાશિત કરી શકતા નથી.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! સૂર્ય ચંદ્ર ઉભયને અસ્ત થતાં પણ અગ્નિકૃત પ્રકાશ જોવામાં આવે છે, તેથી અગ્નિ દેવ તે પદને પ્રકાશિત કરતા હોવા જોઈએ.”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-ન વાતકઃ इति હે અર્જુન ! અગ્નિ પણ તે પદને પ્રકાશિત કરી શકતા નથી.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! સૂર્ય-ચંદ્ર-અગ્નિ એ ત્રણે તે પદને પ્રકાશિત કરી શકતા નથી. એ પ્રકારની માત્ર પ્રતિજ્ઞાથી તે અર્થની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. જો કદાચિત્ પ્રતિજ્ઞા માત્રથી જ અર્થની સિદ્ધિ થતી હોય, તો ‘વંધ્યાપુત્રોઽસ્તિ’ એવી માત્ર પ્રતિજ્ઞાથી જ વંધ્યાપુત્રની પણ સિદ્ધિ થવી જોઈએ, પરંતુ તે થતી નથી, તેથી પ્રતિજ્ઞા કરેલા અર્થની સિદ્ધિ વિષે કાંઈ હેતુ કહેવો જોઈએ. તે હેતુ શું છે ?”

શ્રીભગવાને તેના વિષે પરબ્રહ્મની સ્વયંપ્રકાશતારૂપ હેતુનું કથન કરે છે. તદ્વામ વર્તમમ इति હે અર્જુન ! મારા-અથાપદ વિષ્ણુના સ્વરૂપભૂત તે પદ ધામરૂપ છે અર્થાત્ સ્વપ્રકાશરૂપ છે, સૂર્ય-ચંદ્ર-અગ્નિ ઇત્યાદિ સર્વે જડ જ્યોતિષોને પ્રકાશિત કરનાર છે, તથા પરમ છે. અર્થાત્ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે. તે માટે સૂર્ય-ચંદ્રાદિ તે પદને પ્રકાશિત કરી શકતા નથી. આ લોકમાં પણ જે વસ્તુ જ્યોતિષવડે ભાસ્યમાન થાય છે, તે ભાસ્ય વસ્તુ સ્વભાસક જ્યોતિષને પ્રકાશિત કરી શકતી નથી. જેમ સૂર્યરૂપ જ્યોતિષવડે ભાસ્યમાન ઘટાદિ પદાર્થો સ્વભાસક સૂર્યરૂપ જ્યોતિષને પ્રકાશિત કરી શકતા નથી, તેમ સૂર્યચંદ્રાદિ જડ જ્યોતિષ પણ સ્વભાસક જ્યોતિષ પરબ્રહ્મરૂપ જ્યોતિષને પ્રકાશિત કરી શકતી નથી.

એટલા કથનથી શ્રીભગવાને એ અતુમાન સૂચિત કર્યું કે, સૂર્ય-ચંદ્રાદિ પરબ્રહ્મના પ્રકાશરૂપ નથી; પરબ્રહ્મવડે ભાસ્યમાન હોવાથી જે વસ્તુ જે જ્યોતિષવડે ભાસ્યમાન થાય છે, તે ભાસ્ય વસ્તુ તે સ્વભાસક જ્યોતિષને પ્રકાશિત કરતી નથી. જેમકે ઘટાદિ પદાર્થો સૂર્યને પ્રકાશિત કરતા નથી. આ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે. ન ત્વ યૌ માતિ, ન ચંદ્રતાર્ક, નેમા નિયુતો માતિ इत्योऽयમग्निः । तमेव भौतमनुमाति सर्वं तस्य भासा तस्मिन् विभाति ॥ અર્થાત્ પરબ્રહ્મરૂપ પદને સૂર્ય પણ પ્રકાશિત કરી શકતો નથી, ચંદ્ર અને વારાગણ પણ પ્રકાશિત કરી શકતાં નથી તથા વિષ્ણુ પણ પ્રકાશિત કરી શકતો નથી; તો એ અસ્પ પ્રકાશવાળો અગ્નિ પરબ્રહ્મને કેવી રીતે પ્રકાશિત કરી શકશે ? અર્થાત્ પ્રકાશિત કરી શકે નહિ. વળી પરબ્રહ્મ પ્રકાશમાન થયા પછી જ આ સર્વ જગત્ પ્રકાશમાન થાય છે તથા પરબ્રહ્મની પ્રકાશરૂપ દીપ્તિવડે જ આ સર્વ જગત્ પ્રતીત થાય છે.

આ પરબ્રહ્મરૂપ પદની સ્વપ્રકાશરૂપતા કહીને શ્રીભગવાને એક શંકાની નિવૃત્તિ કરી કે-પરબ્રહ્મરૂપ વૈશ્ણવપદ વેદ છે અથવા નથી ? અથવા કોઈના જ્ઞાનનો વિષય છે અથવા નથી ? જો કહે કે તે પદ વેદ છે, તો જે વસ્તુ વેદ હોય છે, તે વસ્તુ પોતાથી ભિન્ન વેદિત્-જ્ઞાણનારા પુરુષની અપેક્ષા અવશ્ય કરે છે. જેમ ઘટાદિ વેદ વસ્તુઓ પોતાથી ભિન્ન વેદિત્ પુરુષની અપેક્ષા અવશ્ય કરે છે, તેમ વેદ પદ પણ પોતાથી ભિન્ન કોઈ વેદિત્ પુરુષની અપેક્ષા અવશ્ય કરશે, તેથી તમારા મતવિષે દ્વૈતભાવની પ્રાપ્તિ થશે. વળી આ પદ અવેદ છે, એમ બીજા પક્ષનો અંગીકાર કરો, તો તે પદ વિષે અપુરુષાર્થરૂપતા પ્રાપ્ત થશે, જે કારણથી અવેદ પદવિષે પુરુષાર્થરૂપતા સંભવતી નથી.

આ શંકાની નિવૃત્તિ કરતાં કહ્યું છે કે, પરબ્રહ્મરૂપ પદ અવેદ હોવા છતાં પણ પોતે અપરોક્ષરૂપ જ છે. શ્રુતિ કહે છે કે-યસ્યાશ્ચાદ્યપરોક્ષાદ્યમ્ । અર્થાત્-બ્રહ્મ સાક્ષાત્ અપરોક્ષરૂપ છે, તેથી દ્વૈતભાવની પ્રાપ્તિ તથા પુરુષાર્થરૂપતાની હાનિ થતી નથી. તેમાં પરબ્રહ્મરૂપ પદ વિષે અવેદરૂપતા તો શ્રીભગવાને ન તદ્વાસયતે સૂર્યો એ શ્લોકમાં સૂર્યોદિવડે અભાસ્યમાનત્વરૂપ હેતુવડે કથન કરી છે અને સર્વની પ્રકાશકતાવડે સ્વયં અપરોક્ષપણું વદાદિવગતં તેજઃ એ વક્ષ્યમાણુ શ્લોકમાં શ્રીભગવાન્ કથન કરશે. આ પ્રમાણે બન્ને શ્લોકોકેવડે શ્રીભગવાને ન તત્ર સૂર્યો માતિ એ પૂર્વોક્ત શ્રુતિના બન્ને વિભાગોનો અર્થ કથન કર્યો.

કોઈ ટીકામાં તો ન તદ્વાસયતે સૂર્યો એ શ્લોકનો એવો અર્થ કર્યો છે કે-પરબ્રહ્મરૂપ પદને સૂર્ય પણ પ્રકાશિત કરતો નથી. કારણ કે તે પદ રૂપાદિ ચુલોથી રહિત હોવાથી અક્ષુ ઇન્દ્રિયનો વિષય નથી. જે રૂપવાન્ વસ્તુ અક્ષુ ઇન્દ્રિયનો વિષય થાય છે, તે રૂપવાન્ વસ્તુ જ અક્ષુ ઉપર અનુબ્રહ્મ કરનાર સૂર્યથી પ્રકાશિત કરાય છે, જેમ કે રૂપવાન્ ઘટાદિ પદાર્થો અક્ષુ ઇન્દ્રિયનો વિષય થવાથી સૂર્યથી પ્રકાશિત કરાય છે અને પરબ્રહ્મરૂપ પદ તો રૂપવાન્ હોવા છતાં અક્ષુ ઇન્દ્રિયનો વિષય નથી, તેથી એ પદને-સૂર્ય પ્રકાશિત કરી શકતો નથી. ન તત્ર ચક્ષુર્ગચ્છતિ ન ચક્ષુષા ગૃણ્તે ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પરબ્રહ્મવિષે અક્ષુ ઇન્દ્રિયની અવિ-ધયતાનું કથન કરે છે. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને તે પદ વિષે સર્વ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની નિવૃત્તિ કથન કરી.

હવે તે પદ વિષે મનની વ્યાવૃત્તિનું કથન કરે છે-ન ચચાંક ઇતિ । હે અર્જુન ! તે પદને ચંદ્ર પણ પ્રકાશિત કરી શકતો નથી, કારણ કે જે વસ્તુ મનવડે બ્રહ્મણ કરવામાં આવે છે, તે વસ્તુને જ મન ઉપર અનુબ્રહ્મ કરનારો ચંદ્ર પ્રકાશિત કરે છે અને પરબ્રહ્મરૂપ પદ તો મનવડે બ્રહ્મણ થતું નથી, તેથી પરબ્રહ્મને ચંદ્ર પણ પ્રકાશિત કરી શકતો નથી. ચમનસા ન મણ્તે ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ બ્રહ્મરૂપ પદ વિષે મનની વિષયતાનો નિષેધ કરે છે.

અને પરબ્રહ્મરૂપ પદને અગ્નિ પણ પ્રકાશિત કરી શકતો નથી, કારણ કે જે વસ્તુ વાક ઇન્દ્રિયનો વિષય હોય છે, તે વસ્તુને જ વાક ઇન્દ્રિય ઉપર અનુબ્રહ્મ કરનારો અગ્નિ પ્રકાશિત કરે છે. વાક ઇન્દ્રિયની અવિધય વસ્તુને અગ્નિ પ્રકાશિત કરી શકતો નથી અને વદ્વાચાનમ્વદિ-તમ । ન ચક્ષુષા ગૃણ્તે નાપિ વાચા ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ પરબ્રહ્મવિષે વાક ઇન્દ્રિયની વિષયતાનો નિષેધ કર્યો છે. તેથી પરબ્રહ્મને અગ્નિ પ્રકાશિત કરી શકતો નથી. હે અર્જુન ! પરબ્રહ્મરૂપ પદ અક્ષુ-મન-વાક એ ત્રણનો અવિધય છે, તે કારણથી પરબ્રહ્મરૂપ પદ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ કારણરૂપ સર્વ અર્થ્યથી રહિત પ્રત્યક્ અદ્રિતીયરૂપ છે. આ પ્રમાણે નાંતઃપ્રજ્ઞ ન બહિઃપ્રજ્ઞ અસ્તુલમનગ્રહસ્ત્વમદોષમ્ । ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ સર્વ ધર્મોથી રહિત, જે પ્રત્યક્ અભિજ્ઞ અદ્રિતીય

બ્રહ્મ પ્રતિપાદન કર્યો છે, તે અદ્વિતીય બ્રહ્મ મારું-પરમેશ્વરનું પરમધામ છે, અર્થાત્ પરમભાવથી રહિત અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનથી ભિન્ન ચિન્માત્ર જ્યોતિરૂપ છે.

અહીં શ્લોકોઃ શિરઃ એ વાક્યમાં 'રાહુ' શબ્દની પછી સંબંધવાચક પછી વિભક્તિ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ જેમ 'રાહુનું શિર છે' એ પ્રકારનો બોધ થતો નથી, કિન્તુ 'રાહુથી અભિન્ન શિર છે' એ પ્રકારનો અલેહ બોધ જ થાય છે, તેમ તદ્દામ પરમ મમ એ વચનમાં મમ શબ્દની પછી સંબંધવાચક પછી વિભક્તિ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ 'મારું પરમ ધામ છે' એ પ્રકારનો બોધ થતો નથી, કિન્તુ મારાથી-પરમેશ્વરથી અભિન્ન સ્વપ્રકાશ બ્રહ્મરૂપ ધામ છે, એ પ્રકારનો અલેહબોધ જ થાય છે. હે અર્જુન ! અદ્વિતીય સ્વયંજ્યોતિ બ્રહ્મરૂપ પદ મારું-પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ જ છે. એ કારણથી તે પદને 'અહં મહાશિવ' એવા જ્ઞાનપૂર્વક પ્રાપ્ત થઈને, વિદ્વાન્ પુરુષો પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતા નથી, અર્થાત્ પુનઃ જન્મને પ્રાપ્ત થતા નથી. કારણ કે પુનઃ આવૃત્તિના કારણરૂપ જે પુરુષોનું મૂળ અજ્ઞાન તે મારા-પરબ્રહ્મના અલેહ જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થઈ ગયું છે, તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષો પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતા નથી.

આ પ્રમાણે આ શ્લોકનું વ્યાખ્યાન કરવાથી જ પદા છેવે પદ્મસ્મિન્નદ્યેઽનાત્મ્યેઽનિરુક્તેઽનિ-લપ્તેઽમર્ષ પ્રતિષ્ઠાં વિદતે જ્ઞ ચ સોઽમર્ષ ગતો ભવતિ એ શ્રુતિના અર્થની તે શ્લોકવિષે અનુકૂળતા થાય છે. આ શ્રુતિનો એ અર્થ છે કે-જે કાળે અધિકારી પુરુષ આ અદૃશ્ય, અનાત્મ્ય, અનિરુક્ત, અનિલયન બ્રહ્મવિષે ભયથી રહિત સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તે કાળે અધિકારી પુરુષ પુનરા-વૃત્તિના ભયથી રહિત બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. આ શ્રુતિમાં અદૃશ્ય, અનાત્મ્ય, અનિરુક્ત, અનિલયન એ ચાર વિશેષણો બ્રહ્મને લગાડેલાં છે. તેમાં ચતુર્ની દૃષ્ટિનો જે અવિષય હોય તે અદૃશ્ય કહેવાય છે. આ 'અદૃશ્ય' વિશેષણવડે બ્રહ્મવિષે સૂર્યકૃત ભાસ્યત્વનો નિષેધ કર્યો. મનરૂપ આત્માનો જે વિષય હોય છે તે આત્મ્ય કહેવાય છે એ તેથી જે ભિન્ન હોય તે અનાત્મ્ય કહેવાય છે. આ 'અનાત્મ્ય' વિશેષણવડે બ્રહ્મવિષે મનની અવિષયતાનું કથન કરીને ચંદ્રમાકૃત ભાસ્યત્વનો નિષેધ કર્યો. સ્થૂલ-સૂક્ષ્મરૂપ સર્વ જગત્ જેનાવિષે લયને પ્રાપ્ત થાય તે નિલયન કહેવાય છે. આ એનું અવ્યાકૃત એવા કારણરૂપ નિલયનથી જે ભિન્ન હોય, તે અનિલયન કહેવાય છે. આ કારણથી જ બ્રહ્મ અનિરુક્ત છે અર્થાત્ કથન કરવાને અયોગ્ય છે. આ અનિરુક્ત વિશેષણવડે પરબ્રહ્મવિષે વાક્ય ઇન્દ્રિયની અવિષયતા કહીને અસિદ્ધવત પ્રકાશનો નિષેધ કર્યો.

કોઈ કોઈ લેહવાદીઓ તો ન તદ્દાવસ્થે સૂર્યો એ શ્લોકનો એવો અર્થ કરે છે કે-સૂર્ય-ચંદ્ર-અગ્નિ એ ત્રણેવડે અપ્રકાશ્ય, અચિંરાદિ માર્ગવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય, બ્રહ્મલોકથી પણ ઉપર રહેલ, અપ્રાકૃત તથા નિત્ય એનું વૈભવપદ દેશાંતરવિષે રહેલું છે. વૈભવપદને અચિંરાદિ માર્ગદ્વારા પ્રાપ્ત થઈને અધિકારી જનો પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતા નથી. લેહ-વાદીઓનો આ અર્થ અત્યંત વિરુદ્ધ છે. કારણ કે ન જ્ઞપમસ્વેદ તથોષ્ણમ્યતે એ શ્લોકમાં સર્વ દૃશ્ય પદાર્થો મિથ્યારૂપ જ કહેલા છે અને અતોઽન્વરાત્ અર્થાત્ આ પરમાત્માદેવથી ભિન્ન સર્વ અનાત્મ પદાર્થો મિથ્યા છે. આ શ્રુતિએ પણ પરમાત્માદેવથી ભિન્ન સર્વ દૃશ્ય પદાર્થોને મિથ્યા કહ્યા છે. આ દૃશ્યપણું જેમ આ લોકોમાં છે, તેમ વૈભવ લોક-વિષે પણ દૃશ્યપણું તુલ્ય જ છે. તેથી દેશાંતરમાં આવેલ વૈભવ લોકવિષે પણ મિથ્યાપણું અવશ્ય હોવું જોઈએ. એવા મિથ્યા લોકવિષે પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષોની પુનરાવૃત્તિ પણ અવશ્ય કરીને હોવી જોઈએ. આ લેહવાદીઓનું વ્યાખ્યાન સમીચીન નથી, કિન્તુ પૂર્વોક્ત વ્યાખ્યાન જ સમીચીન છે.

અર્જુનતી શંકા:-હે ભગવન ! મદ્ ગણ ન નિવર્તે એ આપનું વચન અસંગત લાગે છે. કારણ કે જો કદાચિત્ અધિકારી પુરુષો તે પદ વિષે જાય, તો તે પદથી અવશ્ય નિવૃત્ત પણ થવા જોઈએ. જેમકે સ્વર્ગમાં ગયેલા કર્મી પુરુષો સ્વર્ગમાંથી અવશ્ય પાછા આવે છે અને અધિકારી પુરુષો જો કદાચિત્ તે પદથી પાછા ન આવે, તો તે પદવિષે જાય પણ નહિ. તેથી અધિકારી પુરુષો તે પદવિષે જાય છે અને તે પદથી પુનઃ આવતા નથી, એ ધર્મે વચનો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. જે જ્યાં જાય છે, તે ત્યાંથી અવશ્ય પાછો આવે છે, એ વાત શાસ્ત્રમાં પણ કહેલી છે નત્તે ક્ષત્રી તથા નિષ્ઠાવા પત્નનાં તથા સમુદ્રાદિ. સંયોગા વિષયોનાં તથા સર્ગનાં દિ નીલિત્વ ॥ અર્થાત્-જે પદાર્થો વૃદ્ધિવાળા છે, તે પદાર્થો અંતમાં અવશ્ય ક્ષયવાળા થાય છે, જે પદાર્થો ઉચ્ચ સ્થાનને પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે, તે પદાર્થો અંતમાં અવશ્ય નીચે પડે છે, જે પદાર્થો સંયોગવાળા થયા છે, તે પદાર્થો અંતમાં અવશ્ય વિયોગવાળા થાય છે અને જે પદાર્થોના જન્મ થયો છે, તે પદાર્થ અંતમાં અવશ્ય મરણને પ્રાપ્ત થાય છે.) જો આપ એમ કહેા કે, અનાત્મ વસ્તુની પ્રાપ્તિ જ અંતમાં પુનરાવૃત્તિવાળી થાય છે, પણ આત્માની પ્રાપ્તિ અંતમાં પુનરાવૃત્તિવાળી થતી નથી, તો એ આપનું કહેવું પણ સંભવું નથી. કારણ કે સત્તા સૌમ્ય તથા સંપન્નો ભવતિ । એ શ્રુતિએ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સર્વ પ્રાણી માત્રને આત્મશાવની પ્રાપ્તિ કથન કરી છે, પરંતુ આત્મશાવની પ્રાપ્તિ અંતમાં પુનરાવૃત્તિવાળી જ છે. જો કદાચિત્ સુષુપ્તિવિષે આત્મશાવને પ્રાપ્ત થયેલા પ્રાણીઓની ભગૃતિવિષે પુનરાવૃત્તિને અંગીકાર ન કરીએ, તો માત્ર સુષુપ્તિવડે જ સર્વે પ્રાણીઓ સુકૃત થવા જોઈએ માટે સુકૃત થયેલા સુષુપ્ત પુરુષોનું પુનઃ ઉત્થાન થવું જોઈએ નહિ અને તે સુષુપ્ત પુરુષોની પુનરાવૃત્તિ તો જોવામાં આવે છે, તેથી પરબ્રહ્મરૂપ પદની પ્રાપ્તિવિષે યત્નતા એ વચન કહેવું સંભવું નથી. જો આ ગમનને ગૌણ માનીએ, તો પણ તે પદથી અનિવૃત્તિ સંભવતી નથી.

શ્રીભગવાને કહેવું સમાધાન:-હે અર્જુન ! બ્રહ્મરૂપ પદને પ્રાપ્ત થનારો જે જીવાત્મા છે, તે જીવાત્મા ગંતવ્ય બ્રહ્મથી કાંઈ ભિન્ન નથી, કિન્તુ એ જીવાત્મા ગંતવ્ય બ્રહ્મથી અભિન્ન જ છે. એ જીવાત્મા બ્રહ્મરૂપ જ છે, એ અર્થને તત્ત્વમસિ, અર્થે પ્રજ્ઞાસિ, પ્રજ્ઞાનમાર્ગે જ્ઞાન, અવમાત્મા વદ્દ ઈત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓ કથન કરે છે. તેથી યદ્વા ન નિવર્તે એ વચનવડે કહેલી જીવાત્માને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિની જેટલે સુખ્ય નથી, કિન્તુ તે પ્રાપ્તિ ગૌણ છે, અર્થાત્ માત્ર અજ્ઞાનવડે વ્યવહિત બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ અર્થે પ્રજ્ઞાસિ એ પ્રકારના માત્ર જ્ઞાનરૂપ જ કહેવાય છે. તેમાં જે પક્ષપ્રમાણે અંતઃકરણવિષે અથવા અવિદ્યાવિષે બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ જીવ છે, તે પક્ષપ્રમાણે તો, જેમ જગમાં પડેલું સૂર્યનું પ્રતિબિંબ જગનો અભાવ થતાં બિંબભૂત થતી નથી, તેમ અંતઃકરણાદિ ઉપાધિઓનો અભાવ થતાં પ્રતિબિંબરૂપ જીવનું પણ નિરૂપાથતી નથી. જે પક્ષપ્રમાણે, શુદ્ધિ-અવચ્છિન્ન બ્રહ્મના ભાગનું નામ જીવ છે, તે પક્ષપ્રમાણે જેમ ઘટાકાશનું-ઘટરૂપ ઉપાધિ નિવૃત્ત થતા મહાકાશની પ્રતિ-ગમન થાય છે તથા મહાકાશથી ઘટાકાશની પુનઃ આવૃત્તિ થતી નથી, તેમ આ જીવાત્માનું પણ-શુદ્ધિરૂપ ઉપાધિ નિવૃત્ત થતાં બ્રહ્મની પ્રતિ-ગમન થાય છે તથા બ્રહ્મથી જીવાત્માની પુનઃ આવૃત્તિ થતી નથી. અર્હો, જેમ વાસ્તવિક બિંબરૂપ સૂર્યથી અભિન્ન પ્રતિબિંબરૂપ સૂર્યનું બિંબરૂપ સૂર્યના વરદ્ ગમન તથા તેમાંથી અનાવૃત્તિ, એ જાણે ગૌણ છે-સુખ્ય નથી, અને જેમ વાસ્તવિક રીતે મહાકાશથી અભિન્ન ઘટાકાશનું મહાકાશની વરદ્ ગમન તથા ત્યાંથી અના-

વૃત્તિ, એ બંને ગૌણ છે—મુખ્ય નથી, અને જેમ વાસ્તવિક રીતે મહાકાશથી અભિન્ન ઘટા-કાશનું મહાકાશની તરફ ગમન તથા ત્યાંથી અનાવૃત્તિ, એ બંને ગૌણ છે—મુખ્ય નથી, તેમ વાસ્તવિક રીતે પ્રજ્ઞથી અભિન્ન જીવાત્માનું જે પ્રજ્ઞની તરફ ગમન છે તથા તે પ્રજ્ઞથી અનાવૃત્તિ છે, એ બંને પણ ગૌણ છે, પણ મુખ્ય નથી. પોતાથી બિન્ન વસ્તુની પ્રતિ જે ગમન તથા તેથી અનાવૃત્તિ, તે ગમન તથા અનાવૃત્તિ બંને મુખ્ય કહેવાય છે. એ પ્રમાણે વાસ્તવિક રીતે જીવ-પ્રજ્ઞનો અલેહ હોવા છતાં પણ જે તેમનો લેહભ્રમ થાય છે, તે લેહભ્રમ કેવળ અન્તઃકરણાદિ ઉપાધિની વશતાથી જ થાય છે. જેમકે ઘટરૂપ ઉપાધિની વશતાથી ઘટાકાશનો મહાકાશથી લેહ-ભ્રમ થાય છે. આ અન્તઃકરણાદિ ઉપાધિ નિવૃત્ત થતાં લેહભ્રમ પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. અને સુષુપ્તિ અવસ્થાવિષે જીવના ઉપાધિભૂત સંસ્કાર, કર્મોદિ વિશિષ્ટ અન્તઃકરણ પોતાના કારણરૂપ અજ્ઞાનવિષે સૂક્ષ્મરૂપે રહે છે. તેથી અજ્ઞાનરૂપ કારણથી જ અન્તઃકરણનો પુનઃ ઉદ્ભવ થાય છે. આત્મજ્ઞાનવડે જ્યારે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે અજ્ઞાનરૂપ કારણનો અભાવ થતાં અન્તઃકરણાદિ કાર્યોની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થશે ? અર્થાત્ ઉત્પત્તિ થશે નહિ.

તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે,—અહં પ્રજ્ઞસ્મિ એ પ્રકારના વેદાંતવાક્યજન્ય જીવના સાક્ષાત્કારથી, “હું પ્રજ્ઞ નથી” એ પ્રકારના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ જ શ્રીભગવાને યદ્વત્વા એ વચનવડે કથન કરી છે. આત્મસાક્ષાત્કારવડે નિવૃત્ત થયેલા અનાદિ અજ્ઞાનના પુનઃ ઉત્થા-નના અભાવથી અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ સંસારનો અભાવ હોય છે, તથા આ સંસારનો અભાવ જ શ્રીભગવાને ન નિવર્તતે એ વચનવડે કહ્યો છે. તેથી શ્રીભગવાનનાં વચનોવિષે ઠિચિત્ત માત્ર-પણ વિરોધની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (૬)

અવતરણિકા:—વળી આ જીવનું પારમાર્થિકસ્વરૂપ પ્રજ્ઞ જ છે, એ વાત પૂર્વે અનેકવાર કહેવામાં આવેલ છે. એ પૂર્વોક્ત સર્વ અર્થ શ્રીભગવાન હવે પછી પ્રતિપાદન કરશે. જીવાત્મા વાસ્તવિક રીતે પ્રજ્ઞરૂપ જ છે. માટે પ્રજ્ઞસાક્ષાત્કારવડે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થતાં, પ્રજ્ઞરૂપતાને પ્રાપ્ત થયેલા જીવની પ્રજ્ઞરૂપતાથી પુનઃ આવૃત્તિ થતી નથી. એ અર્થ શ્રીભગવાન મંમેવાંતો જીવલોકે જીવમૃતઃ સનાતનઃ । એ અર્થ શ્લોકવડે કહેશે અને સુષુપ્તિ અવસ્થાવિષે તો સર્વ કાર્યોના સંસ્કારસહિત અજ્ઞાન વિદ્યમાન છે, એ કારણથી જ જીવાત્માને સુષુપ્તિથી પુનઃ સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે: આ અર્થ શ્રીભગવાન મનઃ ષણ્ઠોદ્રિયાણિ પ્રજ્ઞસ્થિતિ વર્ણયંતિ ॥ એ અર્થ શ્લોકવડે કથન કરશે. ત્યાર પછી, વાસ્તવિક રીતે અસંસારી હોવા છતાં પણ માયાવડે સંસારીભાવને પ્રાપ્ત થયેલા તથા મન્દમતિ પુરુષોએ દેહની સાથે વાદાત્મ્યભાવને પ્રાપ્ત કરેલા જીવાત્માના દેહથી વ્યતિરેકપણ્યનું શ્રીભગવાન શરીરં યદવાનોતિ—એ શ્લોકવડે કથન કરશે અને શબ્દાદિ વિષયો-વિષે શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને પ્રવૃત્ત કરનારા જીવાત્માનું શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોથી વ્યતિરેકપણ્ય શ્રીભગવાન ઓત્રં વદ્ઃ સ્પર્શનં ચ—એ શ્લોકવડે કથન કરશે. “આ પ્રમાણે દેહ ઇન્દ્રિયાદિથી વિલક્ષણ આત્માને ઉત્ક્રાંતિ આદિ અવસ્થાઓવિષે સર્વ પ્રાણીઓ શા વાસ્તે દેખવા નથી?” એવી શંકા થતાં શ્રીભગવાન વક્ત્રામન્તં સ્થિતં વાવિ એ શ્લોકવડે એવો ઉત્તર આપશે કે, વિષયવાસનાવડે વિક્ષિપ્ત ચિત્ત-વાળા પુરુષો દર્શનયોગ્ય પણ આત્માદેવને દેખી શકતા નથી. વક્ત્રામન્તં એ શ્લોકમાં રહેલા પદવન્તિ જ્ઞાનચત્ત્વઃ ॥ એ વચનનાં અર્થનું શ્રીભગવાન યતન્તો યોગિનયૈનં પદ્યન્ત્યત્મન્વચસ્થિતમ્ । એ અર્થ શ્લોકવડે વર્ણન કરશે. અને નિમ્નઃ નાટપદવન્તિ—એ વચનનાં અર્થનું યતન્તોપ્પટ્ટાત્માનો વૈનં પદ્યન્ત્યેતલ્લ ॥ એ અર્થ શ્લોકવડે વર્ણન કરશે. એ પ્રમાણે વક્ષ્યમાણ પાંચ શ્લોકોની પરસ્પર સંબંધરૂપ સંગતિ સિદ્ધ થાય છે, હવે, આગળ પાંચ શ્લોકોના કેવળ અક્ષરોના અર્થનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

મમેવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ ।

મનઃ પથાનોંદ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થઃ—આ સંસારમાં મારો—પરમાત્માનો જ અંશ સનાતન જીવરૂપ છે. જેને વિષે મન છડું છે એવી પ્રકૃતિને વિષે રહેલી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનું આ જીવ આકર્ષણ કરે છે. ૭

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! વાસ્તવિક રીતે અંશ તથા અંશી ભાવથી રહિત હું—પરમાત્માદેવ છું. આ મારું—પરમાત્માદેવનું અંશરૂપ, માયાવડે કલિપત અંશની પેઠે, આ સંસારમાં વિદ્યમાન છે; અર્થાત્ જેમ વાસ્તવિક રીતે અંશ—અંશી ભાવથી રહિત સૂર્યનું, જળવિષે રહેલા મિથ્યાલેહવાળા અંશની પેઠે અંશરૂપ પ્રતિબિંબ થાય છે તથા જેમ વાસ્તવિક રીતે અંશ—અંશી ભાવથી રહિત મહાકાશનું, ઘટમાં રહેલા મિથ્યાલેહવાળા અંશની પેઠે અંશરૂપ ઘટાકાશ થાય છે, તેમ વાસ્તવિક રીતે અંશ—અંશી ભાવથી રહિત મારો—પરમાત્માદેવનો પણ, આ સંસારવિષે મિથ્યાલેહવાળા અંશની પેઠે અંશ વિદ્યમાન છે. મારો—પરમાત્માદેવનો અંશ પ્રાણોના ધારણરૂપ ઉપાધિવડે જીવભૂત થયેલો છે, અર્થાત્ કર્તા—લોકતા—સંસારી એ પ્રકારની મિથ્યા પ્રસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો છે.

આ જીવરૂપ અંશ સનાતન છે એટલે નિત્ય છે, અર્થાત્ અન્તઃકરણાદિ ઉપાધિકૃત પરિચ્છિન્નતા હોવા છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે જીવાત્મા પરમાત્મસ્વરૂપ જ છે. કારણ કે શ્રુતિમાં પરમાત્માદેવનો આ શરીરવિષે જીવરૂપે કરીને પ્રવેશ કહ્યો છે. શ્રુતિ કહે છે કે—ત્વં હૃદ પ્રવિષ્ઠ આનલામેષ્ઃ । તત્સદ્વા તદેવાત્પ્રાવિન્નત્ ॥ અર્થાત્—પરમાત્મા દેવે જ આ સંઘાતવિષે નખના અગ્ર ભાગથી લઇને પ્રવેશ કર્યો અને પરમાત્માદેવે આ સંઘાતને ઉત્પન્ન કરી, પોતે જ જીવરૂપ થઇને આ સંઘાતવિષે પ્રવેશ કર્યો. તેથી, આત્મજ્ઞાનથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થતાં જીવાત્મા પોતાના સ્વરૂપભૂત બ્રહ્માને પ્રાપ્ત થઇને બ્રહ્મથી પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી, એવો જે અર્થ પૂર્વે કહ્યો હતો, તે યુક્ત જ છે.

અર્જુનની શંકાઃ—હે ભગવન્ ! સ્વસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલો આ જીવાત્મા સુષુપ્તિ અવસ્થાથી પુનઃ કંઈ રીતે આવે છે ?

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાનઃ—મનઃ પથાનિ હૃતિ ॥ હે અર્જુન ! જેમનીવિષે મન છડું છે, એવી જે શ્રોત્ર—સ્પર્શ—ચક્ષુ—રસન—શ્રાણુ નામની પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે, અર્થાત્ ઇન્દ્રરૂપ આત્માના શબ્દાદિ વિષયોના ઉપલબ્ધિ કારણરૂપે કરી, લિંગરૂપ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો છે, આ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો જાગ્રત સ્વપ્નનાં લોભજનક કર્મોના ક્ષય થતાં પ્રકૃતિવિષે રહે છે અર્થાત્ અજ્ઞાનરૂપ પ્રકૃતિવિષે સૂક્ષ્મરૂપે કરી રહે છે. આ રીતે મનસહિત ઇન્દ્રિયોને જીવાત્મા, પુનઃ જાગ્રત લોભોનાં જનક કર્મોના ઉદય થતાં, લોભોને વાસ્તે આકર્ષણ કરે છે. અર્થાત્ જેમ કૂર્મ (કાચબા) નામે જન્તુ પોતાના શરીરવિષે લીન કરેલા શિરપાદાદિ અંગોને પુનઃ પોતાના શરીરથી બાદ પ્રકટ કરે છે, તેમ જીવાત્મા પણ અજ્ઞાનરૂપ પ્રકૃતિથી મનસહિત ઇન્દ્રિયોને શબ્દાદિ વિષયોના અહલુની ગોચ્યતારૂપે કરીને પુનઃ પ્રકટ કરે છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મજ્ઞાનથી અનાવૃત્તિ થતાં પણ અજ્ઞાનથી પુનઃ આવૃત્તિ કાંઈ અનુપપન્ન નથી, કિન્તુ અજ્ઞાનથી જીવાત્માની પુનઃ આવૃત્તિ યુક્ત જ છે. (૭)

અવતરણિકાઃ—અર્જુનની શંકાઃ—હે ભગવન્ ! જીવાત્મા કયે કાળે મનસહિત ઇન્દ્રિયોનું આકર્ષણ કરે છે ? એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છેઃ—

શરીરં યદવાપ્નોતિ યચ્છાપ્યુત્ક્રામતીશ્વરઃ ।

ગૃહીત્વૈતાનિ સંયાતિ વાયુર્ગંધાનિવાશયાત્ ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે સમયે આ જીવાત્મા ઉત્ક્રમણ કરે છે, તે સમયે ઇન્દ્રિયોનું આકર્ષણ કરે છે તથા જેમ પુષ્પાદિક સ્થાનથી વાયુ ગંધને ગ્રહણ કરી લે છે તેમ, જે સમયે તે બીજા શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે તે સમયે મન સહિત ઇન્દ્રિયોને ગ્રહણ કરીને જાય છે. ૮

ટીકા:—હે અર્જુન ! દેહ ઇન્દ્રિયરૂપ સંઘાતનો સ્વામી હોવાથી, ઇન્દ્રિયરૂપ જીવાત્મા જે કાળે ઉત્ક્રમણ કરે છે અર્થાત્ આ દેહમાંથી બહાર નિર્ગમન કરે છે, તે કાળે તે દેહમાંથી મન-સહિત શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનું આકર્ષણ કરે છે. હે અર્જુન ! જીવાત્મા મનસહિત ઇન્દ્રિયોનું કેવળ આકર્ષણ જ કરતો નથી, કિન્તુ જીવાત્મા જે કાળે પૂર્વ શરીરમાંથી બીજા શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે, તે કાળે તે મનસહિત શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને ગ્રહણ કરીને જાય છે, પણ તે ઇન્દ્રિયોને છોડીને જતો નથી. અર્થાત્ જેમ પરિત્યાગ કરેલા પૂર્વના શરીર વિષે પુનઃ આવી શકે નહીં તેમ તે ઇન્દ્રિયોને ગ્રહણ કરીને જાય છે. એ અર્થ સંપાતિ એ શબ્દમાં રહેલા સં ઉપસર્ગવડે શ્રીભગવાને સૂચિત થયો.

હવે, આ સ્થૂલ શરીર વિષયમાં હોતાં જ શરીરથી ઇન્દ્રિયોનું ગ્રહણ કરવા વિષે શ્રીભગવાન દર્શાવે છે—વાયુર્ગંધાનિવાશયાત્ હિતિ । હે અર્જુન ! જેમ પુષ્પાદિક સ્થાનોથી ગંધરૂપ સુગંધ અંશોને ગ્રહણ કરીને વાયુ પૂર્વાદિ દિશાઓમાં ગમન કરે છે, તેમ જીવાત્મા પણ આ સ્થૂલ દેહમાંથી મનસહિત ઇન્દ્રિયોનું ગ્રહણ કરીને પરલોક વિષે ગમન કરે છે. (૮)

અવતરણિકા:—હવે, શ્રીભગવાન ઇન્દ્રિયોનું કથન કરતાં, જે પ્રયોજન વાસ્તે જીવાત્મા ઇન્દ્રિયોનું ગ્રહણ કરીને નિર્ગમન કરે છે, તે પ્રયોજનનું કથન કરે છે:—

શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં ગ્રાણમેવ ચ ।

અધિષ્ઠાય મનશ્રાયં વિષયાનુપસેવતે ॥ ૯ ॥

શ્લોકાર્થઃ—આ જીવાત્મા મનના આશ્રયવડે શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયના, ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના, ત્વક્ ઇન્દ્રિયના, રસન ઇન્દ્રિયના તથા ગ્રાણુ ઇન્દ્રિયના શબ્દાદિક વિષયોને લોગવે છે. ૯

ટીકા:—હે અર્જુન ! જીવાત્મા મનના આશ્રય કરીને શ્રોત્રેન્દ્રિયવડે, ચક્ષુ ઇન્દ્રિયવડે, ત્વક્ ઇન્દ્રિયવડે, રસન ઇન્દ્રિયવડે તથા ગ્રાણુન્દ્રિયવડે શબ્દ-સ્પર્શાદિ વિષયોને લોગવે છે. અહીં ગ્રાણમેવ એ વચનમાં રહેલા ચકારવડે વાગાદિ પાંચ ઈન્દ્રિયોનો તથા ગ્રાણુનો પણ અર્થ ગ્રહણ કરવો અને મન એ વચનમાં રહેલા ચકારવડે બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એ ત્રણેનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. અર્થાત્ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ ઈન્દ્રિયો, ગ્રાણુ તથા અંતઃકરણ ચતુષ્ટય એ સર્વેનો આશ્રય કરીને જ જીવાત્મા, શબ્દાદિ વિષયોને લોગવે છે. ઇન્દ્રિયાદિનો આશ્રય કર્યા વિના કેવળ શુદ્ધ આત્મા શબ્દાદિ વિષયોને લોગવતો નથી, એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહી છે—આત્મેન્દ્રિયમનોયુક્તં મોક્ષેવાદ્યમનવીષયિણઃ । અર્થાત્ દેહ-શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે તથા મનવડે યુક્ત થયેલો આત્મા લોકતા થાય છે, એ પ્રમાણે વેદવેત્તા બુદ્ધિમાન પુરુષો કહે છે. (૯)

અવતરણિકા:—એવા દર્શનયોગ્ય આત્માને મૂઢ પુરુષો દેખતા નથી, કિન્તુ વિવેકી પુરુષો જ જાણે છે, એ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કહે છે:—

ઉત્ક્રામંતં સ્થિતં વાપિ મુંજાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ।

વિમૂઢા નાનુપश्यंति पश्यंति ज्ञानचक्षुषः ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-ઉત્ક્રમણને કરતા, દેહવિષે સ્થિત થયેલા અથવા વિષયને લોગવતા તેમ જ ગુણોવડે યુક્ત એવા આત્માને પણ મૂઢ પુરુષો દેખી શકતા નથી, પણ જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુવાળા પુરુષો જ આ આત્માને દેખી શકે છે. ૧૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! વાસ્તવિક રીતે ગમનાદિ સર્વ વિકારોથી રહિત હોવા છતાં પણ અંતઃકરણાદિ ઉપાધિના તાદાત્મ્ય અધ્યાસથી પૂર્વ શરીરનો પરિત્યાગ કરીને, ધીમ શરીરની પ્રતિ ગમન કરતો જે આત્મા છે, અથવા પૂર્વના શરીર વિષે જ રહેલો જે આત્મા છે, અથવા ધીમ શરીર વિષે શબ્દાદિ વિષયોને લોગવતો જે આત્મા છે, તથા સુખ-દુઃખ-મોહરૂપ સત્ત્વ-રજ-તમ એ ગુણોવડે યુક્ત જે આત્મા છે, તે (આ પ્રકારની સર્વ અવસ્થાઓ વિષે દર્શનયોગ્ય) આત્માને વિમૂઢ પુરુષો જોઈ શકતા નથી. આ લોકના વિષયલોગોની તથા સ્વર્ગાદિ લોકોના વિષયલોગોની વાસનાઓવડે જેમનાં ચિત્ત આકર્ષિત થયાં છે, એવા આત્મા-અનાત્માનો વિવેક કરવામાં અયોગ્ય પુરુષો વિમૂઢ કહેવાય છે. એવા વિમૂઢ પુરુષો ઉત્ક્રમણાદિ અવસ્થાઓ વિષે આત્માદેવને દેહાદિથી ભિન્ન જાણી શકતા નથી, એ મોઢું કદ છે; પણ જે પુરુષો શ્રુતિપ્રમાણજન્ય જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુવાળા છે, તે વિવેકી પુરુષો તો ઉત્ક્રમણાદિ સર્વ અવસ્થાઓ વિષે આત્માદેવને દેહાદિથી ભિન્ન દેખે છે. (૧૦)

અવતરણિકા:-હવે, પશ્યંતિ જ્ઞાનચક્ષુઃ ॥ એ વચનના અર્થને તથા વિમૂઢા નાનુપश्यंति-એ વચનના અર્થને યથાક્રમે સ્પષ્ટ રીતે સર્જન કરે છે:-

યતંતો યોગિનશ્ચૈનં પश्यंत्यात्मन्यवस्थितम् ।

યતંતોઽપ્યકૃતાત્માનો નૈનં પश्यंत્યचेतसः ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-પ્રયત્નને કરતા યોગી પુરુષો જ પોતાની બુદ્ધિવિષે સ્થિત આ આત્માને દેખે છે તથા પ્રયત્નને કરતા છતાં પણ અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અવિવેકી પુરુષો, આ આત્માને દેખી શકતા નથી. ૧૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! ધ્યાનાદિ ઉપાયોવડે પ્રયત્ન કરતા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા યોગી પુરુષો જ પોતાની બુદ્ધિ વિષે રહેલા આનંદસ્વરૂપ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, પણ જેમણે યજ્ઞાદિ નિષ્કામ કર્યો કરીને પોતાનાં અંતઃકરણોને શુદ્ધ કર્યાં નથી, તેમ જ અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા હોવાથી જેઓ આત્મા અનાત્માના વિવેકથી રહિત છે, તે અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અવિવેકી પુરુષો પ્રયત્ન કરતા છતાં પણ આત્માદેવને સાક્ષાત્કાર કરી શકતા નથી. (૧૧)

અવતરણિકા:-સર્વ જગતને પ્રકાશિત કરવામાં સમર્થ હોવા છતાં પણ સૂર્ય-ચન્દ્રાદિ જે પરબ્રહ્મરૂપ પદને પ્રકાશિત કરવામાં સમર્થ થતા નથી તથા જે પદને પ્રાપ્ત થયેલા સુસુપ્ત જનો પુનઃ સંસારની પ્રાપ્તિને વારં વાર આવતા નથી અને જેમ પ્રકાશમાંથી ઘટાદિ ઉપાધિકૃત લેહવાળા થયેલા ઘટાકાશાદિ, મહાકાશના કલ્પિત અંશભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ પરબ્રહ્મરૂપ પદના ઉપાધિકૃત લેહને પ્રાપ્ત થઈને કલ્પિત અંશભાવને પ્રાપ્ત થયેલા જીવો મિથ્યા સંસારનો અનુભવ કરે છે અને ઘટાદિ ઉપાધિઓની નિવૃત્તિ થતાં, ઘટાકાશાદિ જેમ મહાકાશની સાથે અલેહભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ મહાવાક્યજન્ય સાક્ષાત્કારવડે અવિદ્યાદિ ઉપાધિઓની

નિવૃત્તિ થતાં છુએ, પરબ્રહ્મરૂપ પદની સાથે અલેહાવાને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પરબ્રહ્મરૂપ પદના સર્વોત્તમપણાને દર્શાવી તથા સર્વ વ્યવહારોના સાધકપણાને દર્શાવી વ્રજાનો હિ પ્રતિગદ્ગમ એ પૂર્વ અધ્યાયમાં કહેલા વચનના અર્થનું વર્ણન કરવા વાસ્તે, હવે આર શ્લોકોવડે શ્રીભગવાન પોતાની વિભૂતિઓનું સંક્ષેપમાં કથન કરે છે:—

યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્વાસયતેઽશ્વિલમ્ ।

યચ્ચંદ્રમસિ યચ્ચામૌ તત્તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—આદિત્ય વિષે રહેલું જે તેજ છે, ચન્દ્રમામાં રહેલું જે તેજ છે, અગ્નિ વિષે રહેલું જે તેજ છે અર્થાત્ જે સર્વ તેજ અગ્નિહ જગતને પ્રકાશ કરે છે, તે તેજને તું મારા પોતાનું સ્વરૂપ જ જાણુ. ૧૨

ટીકા:—ન તત્ર સૂર્યો માતિ ન ચંદ્રતારકં નેમા વિયુતો માંતિ ક્ષુતોઽપમગ્નિઃ એ શ્રુતિના અર્ધભાગનું વ્યાખ્યાન પૂર્વે ન તદ્વાસયતે સર્વ: ઇત્યાદિ શ્લોકોવડે કર્યું હતું. હવે, તમેવ માંતમદ્વખતિ સર્વે તસ્ય ખાતા સર્વમિદં વિખતિ એ શ્રુતિના અર્ધભાગનું વ્યાખ્યાન શ્રીભગવાન્ યદાદિત્યગતં તેજો આ શ્લોકોવડે કરે છે. હે અર્જુન! આદિત્યમાં રહેલું જે ચૈતન્યાત્મક જ્યોતિરૂપ તેજ છે, ચન્દ્રમાં રહેલું જે ચૈતન્યાત્મક જ્યોતિરૂપ તેજ છે તથા અગ્નિમાં રહેલું જે ચૈતન્યાત્મક જ્યોતિરૂપ તેજ છે, અર્થાત્ જે ચૈતન્ય જ્યોતિરૂપ તેજ આ સર્વ જગતને પ્રકાશિત કરે છે, તે ચૈતન્યાત્મક જ્યોતિરૂપ તેજને તું-અર્જુન મારા-પરમાત્માના સ્વરૂપભૂત જ જાણુ.

યદપિ સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ પદાર્થો ચૈતન્યાત્મક જ્યોતિસમાન જ છે, તથાપિ સત્ત્વગુણની ઉત્કર્ષતાવડે આદિત્યાદિ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે. આ કારણથી આદિત્યાદિ વિષે જ ચૈતન્યરૂપ જ્યોતિ બહુધા અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. તમોગુણપ્રધાન તથા રજોગુણપ્રધાન અન્ય પદાર્થોમાં સ્વરૂપે કરી જે કે વિદ્યમાન છતાં પણ, ચૈતન્યરૂપ જ્યોતિ સ્પષ્ટ રીતે અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થતું નથી, તેથી તે પદાર્થોની અપેક્ષાએ કરીને આદિત્યાદિ વિષે વિરોધ્યતાનું યોગ્ય કરવા વાસ્તે શ્રીભગવાને અર્જુ આદિત્ય-ચંદ્રાદિને ગ્રહણ કરેલ છે અર્થાત્ કથન કરેલ છે. જેવી રીતે સુખની સમીપતા તુલ્ય હોવા છતાં પણ કાષ્ઠભિત્તિ આદિ અસ્વચ્છ પદાર્થોમાં સુખ પ્રતિબિમ્બરૂપે કરીને અભિવ્યક્ત થતું નથી અને સ્વચ્છ તથા અતિસ્વચ્છ એવા દર્પણાદિ પદાર્થોમાં સ્વચ્છતાની ન્યૂનાધિકતા પ્રમાણે સુખ પણ ન્યૂનાધિક ભાવથી પ્રતિબિમ્બરૂપે અભિવ્યક્ત થાય છે, તેવી રીતે ચૈતન્યરૂપ જ્યોતિ પણ સ્વરૂપથી સર્વ પદાર્થોમાં વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ સત્ત્વગુણપ્રધાન આદિત્યાદિમાં સ્પષ્ટ રીતે અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે; પણ તમોગુણપ્રધાન ઘટાદિ પદાર્થોમાં સ્પષ્ટ રીતે અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થતું નથી.

અથવા યદાદિત્યગતં તેજો એ વચનમાં ‘તેજ’ શબ્દનું કથન કરીને તત્તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ એ વચનમાં જે પુનઃ ‘તેજ’ શબ્દનું કથન કર્યું છે, તેથી આ શ્લોકનો આ પ્રમાણે બીજો અર્થ પણ પ્રતીત થાય છે; આદિત્યમાં, ચન્દ્રમાં તથા અગ્નિમાં રહેલું જે પરને પ્રકાશિત કરવામાં સમર્થ ચૈત લાસ્કરરૂપ તેજ છે, જે તેજ રૂપવાન્ સર્વ વસ્તુરૂપ જગતને પ્રકાશિત કરે છે, તે તેજ મારું-પરમેશ્વરનું જ તું જાણુ, અર્થાત્ મારી-પરમેશ્વરની વિભૂતિરૂપ તે તેજવિષે તું મારી-પરમેશ્વરની શુદ્ધિ કર. આ પ્રમાણે પરમેશ્વરની વિભૂતિનું કથન કરવા વાસ્તે એ બીજો અર્થ પણ સંભવિત હોઈ શકે છે. જે કદાચિત્ આ શ્લોકનો પરમેશ્વરની

વિભૂતિના કથનવડે અંગીકાર ન કરીએ, તો પુનઃ 'તેજ' શબ્દ કહ્યા વિના જ તન્મામકં વિદિ માત્ર એટલા વચનનું શ્રીશ્રવણાન્ કથન કરત.

ટીકા ટીકામાં તો યદાદિત્યગતં તેજો એ પ્રલોકનો એવો અર્થ કર્યો છે કે, આદિત્ય-ચંદ્ર-અગ્નિ એ શબ્દોવડે અક્ષુઆદિ કરણોના અધિષ્ઠાતારૂપ સૂર્યાદિ દેવતાઓનો તથા સૂર્યાદિ દેવતાઓવડે અનુગ્રહીત અક્ષુઆદિ કરણોનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, અક્ષુઆદિ બાહ્ય કરણોના અધિષ્ઠાતારૂપ સૂર્યાદિ દેવતાઓવડે અનુગ્રહીત અક્ષુઆદિ બાહ્ય કરણો છે, તે બન્નેવિષે વિદ્યમાન રૂપાદિ વિષયોને પ્રકાશિત કરવાના સામર્થ્યરૂપ તેજને માર-પરમેશ્વરનું તેજ તું જાણુ. શ્રુતિ કહે છે કે, યેન ઈર્ષસ્તપતિ તેજસેદઃ યેન ચક્ષુષિ પદવન્તિ-અર્થાત્-જે ચૈતન્યરૂપ તેજવડે પ્રદીપ્ત થયેલો સૂર્ય તમે છે તથા અક્ષુઓ રૂપાદિ પદાર્થોને દેખે છે, તે પ્રદીપ્ત તેજ છે. આ પ્રમાણે મનવિષે તથા તે મનના અભિમાની ચંદ્રમા દેવતાવિષે જે જે અંતર પ્રપંચને પ્રકાશિત સામર્થ્યરૂપ તેજ છે, તે તેજને પણ તું માર-પરમેશ્વરનું જ તેજ જાણુ. એ જ પ્રમાણે વાક્યદ્રવ્યવિષે તથા વાક્યદ્રવ્યના અભિમાની અગ્નિ દેવતાવિષે, જે અવ્યાકૃતઆદિ વિષયોને પ્રકાશિત કરવાના સામર્થ્યરૂપ તેજ છે, તેને પણ તું માર-પરમેશ્વરનું જ તેજ જાણુ. (૧૨)

વળી:-

ગામાવિશ્ય ચ મૂતાનિ ધારયામ્યહમોજસા ।

પુષ્ણામિ ચૌષધીઃ સર્વાઃ સોમો મૂત્વા રસાત્મકઃ ॥ ૧૩ ॥

પ્રલોકાર્થ:-વળી પોતાના બળવડે, આ પૃથ્વીને અત્યંત દૃઢ કરી, હું-પરમેશ્વર જ સર્વ ભૂતોને ધારણ કરું છું તથા સર્વ રસસ્વભાવવાળા સોમરૂપે થઈ, સર્વ ઔષધિઓને હું-પરમેશ્વર જ પુષ્ટિવાળી કરું છું. ૧૩

ટીકા:-હૈ અર્જુન ! હું-પરમેશ્વર જ, પૃથિવીદેવતારૂપે કરી, આ પૃથિવીને સર્વ બાબુએથી વ્યાપ્ત કરી તથા વિખરાઈ જતી ધૂળની મૂઠીની જેવી આ પૃથિવીને પોતાના બળવડે અત્યંત દૃઢ કરી, આ પૃથિવી ઉપર રહેનારા સ્થાવરજંગમરૂપ સર્વ ભૂતોને ધારણ કરું છું. જેમ વાયુ પોતાની શક્તિવડે મેઘમંડળમાં પ્રવેશ કરીને મેઘમંડળમાં રહેલા જળને ધારણ કરે છે, તેમ હું-પરમેશ્વર પણ પૃથિવી દેવતારૂપે કરી આ પૃથિવીમાં પ્રવેશ કરીને, પોતાની શક્તિવડે આ પૃથિવીને અત્યંત દૃઢ કરીને, સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ ભૂતોને ધારણ કરું છું. જે કદાપિ હું-પરમેશ્વર પોતાના બળવડે આ પૃથિવીને અત્યંત દૃઢ કરીને એ સર્વ ભૂતોને ધારણ કરતો ન હોઈ તો સિંકતાની સુષ્ટિતુલ્ય આ પૃથિવી શીઘ્ર જ વિશીર્ણુભાવને પ્રાપ્ત થાય અથવા આ પૃથિવી અધોદેશમાં ચાલી જાય. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે-યેન ઘૌણા પ્રથિવી ચ દદા । સરાવાર પ્રથિવીમ અર્થાત્ પરમાત્માદેવે સ્વર્ગલોકને તથા મહાન્ પૃથિવીને અત્યંત દૃઢ કરેલ છે, જેથી ગુરુત્વધર્મવાળાં હોવા છતાં પણ સ્વર્ગ તથા પૃથિવી નીચે પડી જતાં નથી. વળી પૃથિવી સત્ય પરમાત્માદેવનો જ આધાર છે. સર્વ રસસ્વભાવવાળો સોમરૂપ થઈને હું-પરમેશ્વર જ પૃથિવીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી નીહિ-યવાદિ સર્વ ઔષધિઓને પુષ્ટિમાનું કરું છું તથા સ્વાદ રસવાળી કરું છું. (૧૩)

વળી:-

અહં વૈશ્વાનરો મૂત્વા પ્રાણિનાં દેહમાશ્રિતઃ ।

પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્ ॥ ૧૪ ॥

સ્તોકાર્થ:-હું પરમેશ્વર જ જઠરાગ્નિરૂપ થઈ સર્વ પ્રાણીઓના દેહનો આશ્રય કરું છું તથા પ્રાણ અપાનવડે પ્રજવલિત થયેલા ચાર પ્રકારના અજનું પાચન કરું છું. ૧૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! જ્યમગ્નિવૈજાનરો મોડપમંતઃપુરુષે યેનેદમનં પચ્યતે-અર્થાત્-જે અગ્નિ પુરુષના અંતરમાં રહેલો છે તથા જે અગ્નિથી ચાર પ્રકારનાં અજન પાચન કરાય છે, તે અગ્નિ વૈશ્વાનર છે. આ શ્રુતિએ વૈશ્વાનર નામવડે કથન કરેલો જઠરાગ્નિરૂપ થઈને હું-પરમેશ્વર જ સર્વ પ્રાણીઓના દેહોની અંદર પ્રવિષ્ટ થઈને તથા તે જઠરાગ્નિનું પ્રજ્વલાન કરનાર પ્રાણ અપાનવડે યુક્ત થઈને, પ્રાણીઓએ ભોજન કરેલા ભક્ષ્ય-ભોજ્ય-લેહ્ય-ચોષ્ય એ ચાર પ્રકારના અજને પાચન કરું છું.

ઠાંતોથી ભૂકો કરીને જે વસ્તુ ભક્ષવામાં આવે છે, તે વસ્તુ ભક્ષ્ય કહેવાય છે; જેવા કે કૂળ-કંદ-સાકર વિગેરે પદાર્થો, આ ભક્ષ્યવસ્તુને ચર્ચ પણ કહે છે. જે વસ્તુને ઠાંતોના વ્યાપાર વિના જ કેવળ જિહ્વાથી હલાવીને અંદર ઉતારવામાં આવે છે, તે વસ્તુ ભોજ્ય કહેવાય છે; જેવા પાચસ સૂપાદિ છે. જે વસ્તુ જિહ્વાને પ્રાપ્ત થતાં જ રસનાસ્વાદ માત્રવડે અંદર ઉતરી જાય છે તથા ક્રિચિત્ દ્રવીભૂત થાય છે તે વસ્તુને લેહ્ય કહે છે; જેવા ગોળ-આમ્રરસ વગેરે પદાર્થો છે. જે વસ્તુને ઠાંતોથી નિબીડન કરીને તેના રસાંશને અંદર ઉતારીને પરિશેષ રહેલા અસાર અંશનો બહાર પરિત્યાગ કરવામાં આવે છે, તે વસ્તુને ચોષ્ય કહે છે; જેવા ઈંદુદંડાદિ પદાર્થો.

કેઈ ટીકામાં તેા પવામ્યન્તં ચતુર્વિધમ્ એ વચનનો એવો અર્થ કર્યો છે કે, હું-પરમેશ્વર જ જઠરાગ્નિરૂપ થઈને અને મનુષ્યાદિ સર્વ પ્રાણીઓના અંતરમાં રહીને પાર્થિવ-આપ્ય-તૈજસ-વાયવ્ય એ ચાર પ્રકારનાં અજને પાચન કરું છું. તેમાં મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓનું ત્રીહિ-ચવાદિ પાર્થિવ અજ છે, ચાવકાદિ પ્રાણીઓનું જળરૂપ આપ્ય અજ છે, વાલખિલ્યાદિ પ્રાણીઓનું અગ્નિરૂપ તૈજસ અજ છે અને સર્પાદિ પ્રાણીઓનું વાયુરૂપ વાયવ્ય અજ છે. તેમાં જે ભોક્તા છે, તે અગ્નિ વૈશ્વાનરરૂપ છે અને જે ભોજ્ય અજ છે, તે સોમરૂપ છે. એ પ્રમાણે અગ્નિ-સોમ બન્ને સર્વરૂપ છે. આ પ્રકારનું ધ્યાન કરનારા પુરુષોને અજના દોષનો લેપ થતો નથી. એ પ્રકારનું જે શાસ્ત્રમાં કૂળસહિત ધ્યાન કહેલું છે, તે પણ અહીં જાણી લેવું. (૧૪)

વળી—

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदांतकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ ૧૫ ॥

સ્તોકાર્થ:-વળી હું-પરમાત્માદેવ જ સર્વ પ્રાણીઓની બુદ્ધિમાં જીવાત્મારૂપ થઈ પ્રવિષ્ટ થયેલો છું, માટે મારાથી-આત્માદેવથી જ સર્વ પ્રાણીને સ્મૃતિ, જ્ઞાન, તેમ જ સ્મૃતિનો અને જ્ઞાનનો અભાવ થાય છે; સર્વ વેદોવડે હું-પરમેશ્વર જ જાણુવા યોગ્ય છું, હું વેદાંતના અર્થના સંપ્રદાયનો પ્રવર્તક છું તથા હું-પરમેશ્વર જ સર્વ વેદોના અર્થનો વેત્તા છું. ૧૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! પ્રજ્ઞાથી લઈને સ્થાવર પર્યંત ઉચ્ચ-નીચ સર્વ પ્રાણીઓની બુદ્ધિમાં હું-પરમાત્માદેવ જ જીવાત્મારૂપ થઈ પ્રવિષ્ટ થયેલો છું. શ્રુતિ કહે છે કે-ત્ત પવ દ્વ પ્રવિષ્ઠઃ જનેન જીવેભાત્માનાદપ્રવિષ્ઠ માત્રરૂપે વ્યાકરવાણિ અર્થાત્-પરમાત્મા દેવે જીવાત્મારૂપે કરીને આ સંધા-વિધિ પ્રવેશ કરી હું-પરમાત્માદેવ નામરૂપને સ્પષ્ટ કરું છું. આ ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓ સર્વ

સંઘતોવિષે પરમાત્માદેવના જ જીવાત્મારૂપ પ્રવેશનું કથન કરે છે. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને જીવ-પ્રજ્ઞાનો અલેહ કહ્યો. એ જ જીવ-પ્રજ્ઞાના અલેહને તત્ત્વમસિ, અહં બ્રહ્માસિ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પણ કથન કરે છે. હે અર્જુન ! હું-પરમાત્માદેવ જ સર્વ પ્રાણીઓની પુદ્ગિમાં જીવાત્મારૂપ યદને પ્રવિષ્ટ થયો છું, માટે એ સર્વ પ્રાણીઓને થનારાં સ્મૃતિ તથા જ્ઞાન મારાથી-આત્માદેવથી જ થાય છે. પૂર્વે અનુભવેલા અર્થોના વિષય કરનારી જે સંસ્કારજન્ય અંતઃકરણની વૃત્તિવિશેષ છે, તે સ્મૃતિ કહેવાય છે. આ સ્મૃતિ અયોગી પુરુષોને આ જન્મમાં પૂર્વે અનુભવેલા અર્થવિષયક પણ થાય છે, પણ યોગી પુરુષોને તો જન્માંતરે અનુભવેલા અર્થવિષયક પણ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પણ અયોગી પુરુષોને વિષયઈંદ્રિયના સંયોગજન્ય જ હોય છે અને યોગી પુરુષોને તો દેશકાળે કરીને વ્યવહિત વસ્તુનું પણ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે. આ બન્ને પ્રકારનાં જ્ઞાન તથા સ્મૃતિ મારાથી-આત્માદેવથી જ થાય છે. વળી કામ-ક્રોધ-મોહ ઇત્યાદિવડે જેમનાં ચિત્ત વ્યાકુળ થયેલાં છે, એવા પુરુષોને સ્મૃતિનું તથા જ્ઞાનનું અભાવરૂપ અપોહન પણ મારાથી-આત્માદેવથી જ થાય છે.

આ પ્રમાણે શ્રીભગવાન પોતાની જીવરૂપતાનું કથન કરીને હવે પ્રજ્ઞારૂપતાનું કથન કરે છેઃ સૈવૈશ્વ સર્વૈઃ ક્ષતિઃ । હે અર્જુન ! ઋગ્-યજુષ્-સામ-અથર્વણુ એ ચારે વેદોવડે હું-પરમાત્માદેવ જ બાણુવાયોગ્ય છું. શ્રુતિ કહે છે કે-સર્વે વેદા યત્ત્વદમામનન્તિ-અર્થાત્-કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ, જ્ઞાનકાંડ એ ત્રણ કાંડરૂપ ઋગાદિ સર્વ વેદો આ પરમાત્માદેવરૂપ પદનું કથન કરે છે. યદ્યપિ ઋગાદિ વેદોનાં કર્મકાંડ તથા ઉપાસનાકાંડ ઇંદ્રાદિ દેવતાઓનું જ કથન કરે છે, તથાપિ હું-પરમાત્માદેવ જ ઇંદ્રાદિ સર્વ દેવતાઓનો આત્મારૂપ છું. તેથી ઇંદ્રાદિ દેવતાઓનું કથન કરવા છતાં પણ કર્મ-ઉપાસનાકાંડ માંડું-પરમાત્માપદનું જ કથન કરે છે. પરમાત્માદેવ જ ઇંદ્રાદિ સર્વદેવતારૂપ છે, એ અર્થનું (હન્દ્રં મિત્રં વરુણમગ્નિમાહુરયો વિશ્વઃ સ છપ્તૌ ગરુત્માન્ । એકં સદ્વિપ્રા વહુષા વર્દત્યર્ગિર્મ માતરિચાનમાદ્રઃ । એ વ હ્રેવ સર્વે દેવાઃ ॥ પરપ્રજ્ઞસ્વરૂપ જીવાત્માને જ આ ઇંદ્ર, મિત્ર, વરુણ, અગ્નિ, કહે છે. જ્ઞાનવેત્તા પુરુષો જે એક છે તેને બહુરૂપે કથન કરે છે, જેમ કે અગ્નિ યમ, વાયુ ઇત્યાદિ. પરપ્રજ્ઞ એ જ સર્વ દેવસ્વરૂપ છે. ઇત્યાદિ) અનેક શ્રુતિઓ કથન કરે છે.

વળી હું-પરમાત્માદેવ વેદાંતકૃત્ છું, અર્થાત્ વેદવ્યાસાદિરૂપે કરીને હું-પરમાત્માદેવ જ ઉપનિષદ્ધરૂપ વેદાંતના અર્થોના સંપ્રદાયનો પ્રવર્તક છું. હે અર્જુન ! કેવળ વેદાંતાર્થના સંપ્રદાયનો જ હું પ્રવર્તક નથી, કિન્તુ વેદવિત પણ હું જ છું, અર્થાત્ કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ તથા જ્ઞાનકાંડ એ મંત્ર છાંદાણુરૂપ ત્રણ કાંડરૂપ સર્વ વેદોના અર્થોને બાણુનારો પણ હું-પરમાત્માદેવ જ છું. તેથી ઘણો દિ પ્રતિગ્રહ એવું જે વચન પૂર્વે અધ્યાયમાં કહ્યું હતું, તે યથાર્થ જ છે.

કોઈ ટીકામાં તો સર્વસ્વ ચાહમ એ શ્લોકનો એવો અર્થ કર્યો છે કે, સર્વ પ્રાણીઓની પુદ્ગિરૂપ શુદ્ધિમાં હું-પરમાત્માદેવ ક્ષેત્રજ્ઞ નામે જીવરૂપવડે અત્યંત સમીપ યદને રહું છું, માટે સર્વ પ્રાણીરૂપ હું-પરમેશ્વર જ છું. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને જીવ-પ્રજ્ઞામાં લેહકદિ કહાચિત્ પણ કરવી નહિ, એ અર્થ સૂચિત કર્યો. આ સર્વ જગત્ પરમેશ્વરરૂપ જ છે, એ પ્રમાણે સર્વત્ર પરમેશ્વરપુદ્ગિ કરીને જે પુરુષો પરમેશ્વરની ઉપાસના કરે છે તથા જે પુરુષો ઉપાસના કરતા નથી, તે બન્ને પ્રકારના પુરુષોને જે ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ક્ષણ શ્રીભગવાન કથન કરે છે-મત્તાઃ સ્મૃતિશૌનમપોહત્વં જ ક્ષતિઃ । હે અર્જુન ! મારી-પરમેશ્વરની ઉપાસનાવડે જેમનાં અંતઃકરણ શુદ્ધ થયાં છે, એવા અધિકારી પુરુષોને તો મારાથી-પરમેશ્વરથી શુરુશાશ્વના

શ્લોકાર્થ:-સંસાર વિષે જે જ પુરુષો છે, એક ક્ષર પુરુષ છે તથા બીજો અક્ષર પુરુષ છે. તેમ કાર્યરૂપ સર્વભૂતો ક્ષરપુરુષ કહેવાય છે તથા કારણરૂપ માયા અક્ષર પુરુષ કહેવાય છે. ૧૬

ટીકા:-હે અર્જુન ! ચૈતન્ય પુરુષનું ઉપાધિરૂપ હોવાથી ‘પુરુષ’ શબ્દે કરીને કહેલા જે પુરુષો જ આ સંસારમાં છે. “આ જે પુરુષો કોણ છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે-ક્ષરઆક્ષર એ વાત જ્ઞાતિ । હે અર્જુન ! એક ક્ષર નામે પુરુષ છે અને બીજો અક્ષર નામે પુરુષ છે; અર્થાત્ ઉત્પત્તિ-વિનાશવાળો બધો કાર્યસમૂહ ક્ષર નામે પુરુષ છે અને આત્મજ્ઞાનવિના વિનાશથી રહિત તથા ક્ષર નામે પુરુષની ઉત્પત્તિના બીજરૂપ એવી ભગવાનની કારણઉપાધિરૂપ માયાશક્તિ અક્ષર નામે બીજો પુરુષ છે.

આ પ્રકારના બન્ને પુરુષોના સ્વરૂપનું શ્રીભગવાન્ પોતે જ સ્પષ્ટ રીતે કથન કરે છે:-
ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ જ્ઞાતિ-હે અર્જુન ! ઉત્પત્તિ-વિનાશવાળાં સર્વ કાર્યો ક્ષર, અને કૃતસ્થ અક્ષર કહેવાય છે. યથાર્થ વસ્તુનું આચ્છાદન કરીને અયથાર્થ વસ્તુનું જે પ્રકાશન છે, જેને વચન તથા માયા પણ કહે છે, તેનું નામ કૃત છે. આ કૃતરૂપે કરીને જે સ્થિત હોય, તે કૃતસ્થ કહેવાય છે અર્થાત્ આવરણશક્તિ અને વિદ્યેષશક્તિ એ બન્ને રૂપોએ કરીને જે સ્થિત થાય, તેનું નામ કૃતસ્થ છે. એવા કૃતસ્થ નામવાળી ભગવાનની માયા શક્તિરૂપ કારણ ઉપાધિ છે. આ માયા શક્તિરૂપ કારણ ઉપાધિ સર્વસંસારના બીજરૂપ હોવાથી તથા આત્મજ્ઞાનવિના અન્ય ઉપાયે કરીને નહિ નાશ પામે તેવી હોવાથી અનંત છે. તેથી માયા શક્તિરૂપ કારણ ઉપાધિ અક્ષર કહેવાય છે.

કોઈ ટીકામાં તો ક્ષર શબ્દવડે સર્વ અચેતન વર્ગનો અર્થ ગ્રહણ કરીને કૃતસ્થોક્ષર વચ્ચે એ વચનવડે ક્ષેત્રજ્ઞ નામે જ્ઞાતાત્માનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. પણ તે બ્યાખ્યાન સમીચીન નથી. કારણ કે ક્ષેત્રજ્ઞ: વસ્તુ: વસ્તુસ્વભાવ: એ વક્ષ્યમાણ વચનવડે ક્ષેત્રજ્ઞ આત્માનું જ પુરુષોત્તમરૂપે કરીને પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેથી અહીં ક્ષર અને અક્ષર એ બે શબ્દોવડે કાર્યઉપાધિ અને કારણઉપાધિ એ બે જઠ ઉપાધિઓ જ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. (૧૬)

અવતરણિકા:-પૂર્વ શ્લોકમાં ક્ષર શબ્દવડે સર્વકાર્યરૂપ ઉપાધિનું કથન કર્યું અને અક્ષર શબ્દવડે ભગવાનની માયાશક્તિરૂપ કારણ ઉપાધિનું કથન કર્યું. હવે આ શ્લોકમાં ક્ષર-અક્ષર-રૂપ બન્ને ઉપાધિઓથી વિલક્ષણ તથા બન્ને ઉપાધિઓના દોષોવડે અલિપ્તપાયમાન એવો જે નિત્ય શુદ્ધ શુદ્ધ-સુક્તસ્વભાવ ઉત્તમ પુરુષ છે, તે ઉત્તમ પુરુષનું શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:-

ઉત્તમઃ પુરુષસ્તવન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહતઃ ।

યો લોકત્રયમાવિશ્ય વિભર્ત્યવ્યય ઈશ્વરઃ ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-વળી અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ ચેતન પુરુષ ક્ષર તથા અક્ષર બેઉથી ભિન્ન છે તથા તેને પરમાત્મા એવા નામવડે કહેવામાં આવે છે. આ ચેતન પુરુષ ત્રણ લોકોને સ્વાશ્રિત કરી તેને ધારણ કરે છે તથા તે અવ્યયરૂપ અને ઈશ્વરરૂપ છે. ૧૭

ટીકા:-હે અર્જુન ! અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ પ્રત્યક્ષ ચેતન આત્મારૂપ પુરુષ અન્ય જ છે, અર્થાત્ ક્ષર શબ્દવડે કથન કરેલો જે કાર્યસમૂહ તથા અક્ષર શબ્દવડે કથન કરેલી જે માયારૂપ કારણઉપાધિ છે, તે બન્ને જઠ ઉપાધિઓથી અત્યંત વિલક્ષણ તથા તે બન્ને ઉપાધિઓને પ્રકાશિત કરનાર પ્રત્યક્ષ ચેતનસ્વરૂપ ઉત્તમ પુરુષ ત્રીજો જ છે. આ ચેતન પુરુષને વેદાંત-શાસ્ત્રોમાં પરમાત્મા કહેલો છે અર્થાત્ અજ્ઞમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય, આનંદમય

એવા જે પાંચ કોશોને વાદીઓ અજ્ઞાનવડે આત્મારૂપે કહે છે, તે પાંચ કોશોથી પણ જે પરમ હોય છે તથા જે આત્મારૂપ હોય છે તેનું નામ પરમાત્મા છે. આ ચેતનરૂપ ઉત્તમ પુરુષ અઠદિપત હોવાથી ઠદિપત પાંચ કોશોથી અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ હોઈને પરમ છે; તથા મન પુચ્છં પ્રતિષ્ઠા શ્રુતિમાં તેને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ કહેલ છે; તથા તે સર્વ ભૂતોના પ્રત્યક્ષચેતનરૂપ છે, એ કારણથી વેદાંતશાસ્ત્રોમાં આ ચેતનરૂપ ઉત્તમ પુરુષને ‘પરમાત્મા’ શબ્દવડે કથન કરેલ છે. હે અર્જુન ! તે પરમાત્માદેવ ભૂલોક-ભુવલોક-સ્વરલોક એ ત્રણ લોકરૂપ સર્વ જગતને પોતાની માયાશક્તિથી સ્વાશ્રિત કરીને, પોતાની સત્તાસ્ફૂર્તિ દઈને ધારણ કરે છે તથા પોષણ કરે છે. શ્રુતિ કહે છે કે-અવ્યક્તમ્ ક્ષતે વિશ્વમીશઃ અર્થાત્-કાર્યકારણરૂપ સર્વ જગતને પરમેશ્વર ધારણ કરે છે તથા ભરણ કરે છે.

વળી પરમાત્મા અવ્યય છે અર્થાત્ જન્મ-મરણાદિ સર્વ વિકારોથી શૂન્ય છે; ઈશ્વર છે અર્થાત્ સૂર્ય-ચંદ્રાદિ સર્વ જગતના નિયંતા નારાયણરૂપે છે. એવા ઉત્તમ પુરુષને વેદાં-તોમાં ‘પરમાત્મા’ કહેલ છે. શ્રુતિ કહે છે કે સ વત્તમઃ પુરુષઃ અર્થાત્-પરમાત્માદેવ જ ઉત્તમ પુરુષ છે. અહીં પ્રત્યક્ષચેતનરૂપ આત્માનાં જે અવ્યય ઈશ્વર એ જે વિશેષણો કહેલાં છે, તે બન્ને હેતુગણિત વિશેષણો છે. તેમ કરવાથી આ જે અનુમાનો સિદ્ધ થાય છેઃ ચેતન આત્મા પૂર્વોક્ત ક્ષર-અક્ષર નામના જે પુરુષોથી ભિન્ન હોવાને યોગ્ય છે, કારણ તે અવ્યય છે. જે વસ્તુ ક્ષર-અક્ષર બન્નેથી ભિન્ન હોતી નથી, તે વસ્તુ અવ્યય પણ હોતી નથી, જેમ કે બુદ્ધિ વગેરે છે; તથા ચેતન આત્મા ક્ષર-અક્ષર બન્નેથી ભિન્ન હોવાને યોગ્ય છે, કારણ કે તે ઈશ્વર છે, જેમકે પ્રજાનો નિયંતા મહારાજા પ્રજાથી ભિન્ન જ હોય છે. (૧૭)

અવતરણિકાઃ-હવે, પૂર્વે કહેલા ક્ષર-અક્ષર બન્નેથી વિલક્ષણ પરમાત્મા કેવળ ‘પુરુષોત્તમ’ એવું પ્રસિદ્ધ નામ કથન કરીને, મક્ષણો દિ પ્રતિગ્રહ, તદ્દામ પરમં મમ ઇત્યાદિ વચનોવડે પૂર્વે કહેલા પોતાના મહિમાનો નિશ્ચય કરાવવા વાસ્તે, શ્રીભગવાન્, “એવો પરમાત્માદેવ હું જ છું,” એ પ્રમાણે પોતાના સ્વરૂપને દર્શાવે છેઃ-

યસ્માત્ક્ષરમતીતોઽહમક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ ।

અતોઽસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ-મે-પરમેશ્વરે ક્ષરનું અતિક્રમણ કરેલ છે તથા હું અક્ષરથી પણ અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ છું; માટે આ લોક વિષે તથા વેદ વિષે હું પુરુષોત્તમ એવા નામવડે પ્રસિદ્ધ છું. ૧૮

ટીકાઃ-હે અર્જુન ! કાર્યરૂપ હોવાથી વિનાશવાન્ તથા સ્વપ્નાદિની પેઠે માયામય એવા અશ્વત્થ નામે સંસારવૃક્ષરૂપ ક્ષરનું મેં-પરમેશ્વરે અતિક્રમણ કરેલું છે; તેમ જ માયા-અવિદ્યા-અજ્ઞાન-ભગવત્શક્તિ ઇત્યાદિ નામોવડે પ્રસિદ્ધ જે અવ્યક્તરૂપ કારણને અધરાત્પરતઃ પરઃ એ શ્રુતિમાં અક્ષર એવા નામવડે કહેલ છે, તથા જે માયારૂપ અક્ષર આ સંસારવૃક્ષના ધીજરૂપ છે, એવા સર્વ જગતના કારણરૂપ માયા નામે અક્ષરથી પણ હું-પરમેશ્વર ઉત્તમ છું, અર્થાત્ ચેતન્યરૂપ હોવાથી હું-પરમેશ્વર જડરૂપ અક્ષરથી અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ છું. આ કારણથી અર્થાત્ ચેતન પુરુષની ઉપાધિરૂપ ક્ષર-અક્ષર બન્ને ચેતન પુરુષના તાદાત્મ્ય અધ્યાસથી ‘પુરુષ’ કહેવાય છે, એવી ક્ષર અક્ષરરૂપ બન્ને ઉપાધિઓથી અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી હું-પરમેશ્વર આ લોકમાં તથા વેદમાં ‘પુરુષોત્તમ’ એવા નામવડે પ્રસિદ્ધ થયો છું. કિંવ પુરુષોએ રચેલાં કાવ્યાદિરૂપ લોકમાં હરિવર્ષકઃ કુલોત્તમઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે હું-પરમેશ્વર પુરુષોત્તમ

નામવડે પ્રસિદ્ધ હું, અને વેદોમાં સ વ્રતમઃ પુરુષઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે હું-પરમેશ્વર પુરુષોત્તમ નામવડે પ્રસિદ્ધ હું. (૧૮)

અવતરણિકા:-હવે, શ્રીભગવાન્ પૂર્વોક્ત અર્થસહિત પુરુષોત્તમ નામના જ્ઞાનના ફળતું વર્ણન કરે છે:-

યો મામેવમસંમૂઢો જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્ ।

સ સર્વવિદ્ભજતિ માં સર્વભાવેન ભારત ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! જે પુરુષ સંમોહથી રહિત થઇ, મને પરમેશ્વરને આ રીતે પુરુષોત્તમરૂપે જાણે છે, તે પુરુષ જ સર્વજ્ઞ થાય છે તથા ભક્તિયોગે કરી મારું-પરમેશ્વરનું સેવન કરે છે. ૧૯

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે અધિકારી પુરુષ અસંમૂઢ થઇને અર્થાત્ “એ કૃષ્ણ પણ કોઇ મનુષ્યવિશેષ જ છે” એ પ્રકારના સંમોહથી રહિત થઇને મને-પરમેશ્વરને પુરુષોત્તમ નામના અર્થના જ્ઞાનપૂર્વક પુરુષોત્તમરૂપ જ જાણે છે, પણ મનુષ્યરૂપે જાણતો નથી, તે અધિકારી પુરુષ જ મને-પરમેશ્વરને નિરતિશય પ્રેમલક્ષણુ ભક્તિયોગવડે સેવન કરે છે તથા તે અધિકારી પુરુષ જ સર્વવિત્ છે, અર્થાત્ મને-પરમેશ્વરને સર્વના આત્મારૂપ જાણનારો પુરુષ જ સર્વજ્ઞ છે. તેથી-માં જ ચોડવ્યમિચરેણ મક્તિયોગેન સેવતે ॥ એવું જે વચન પૂર્વે કહ્યું હતું, તે વચન યુક્ત જ છે તથા વ્રજળોદિ પ્રતિઘાહમ્ એવું જે વચન પૂર્વે કહ્યું હતું, તે વચન પણ યુક્ત જ છે. (૧૯)

અવતરણિકા:-હવે, શ્રીભગવાન્ આ પંચદશ અધ્યાયના અર્થની સ્તુતિ કરતાં આ અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરે છે:-

इति उद्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ।

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्કृतકृत्यश्च ભારત ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે સર્વ વ્યસનોથી રહિત ભારત ! મેં-ભગવાને તને આ પૂર્વોક્ત પ્રકારે કરી અત્યંત રહસ્યરૂપ તથા સંપૂર્ણ શાસ્ત્રરૂપ આ પંદર અધ્યાયો કથન કર્યા છે. આને જાણવાથી પુરુષ આત્મજ્ઞાનવાળો થાય છે તથા કૃતકૃત્ય થાય છે. ૨૦

ટીકા:-હે અનઘ ! અર્થાત્ સર્વ વ્યસનોથી રહિત ! તથા હે ભારત ! અર્થાત્ હે ભરત-વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા અર્જુન ! મેં-ભગવાને તારી-અર્જુનની પ્રત્યે આ પંચદશ અધ્યાયમાં પૂર્વોક્ત પ્રકારે કરીને અત્યંત રહસ્યરૂપ સંપૂર્ણ શાસ્ત્ર જ સંક્ષેપે કરીને કથન કર્યું છે, અર્થાત્ અષ્ટાદશ અધ્યાયરૂપ સર્વ ગીતાશાસ્ત્રનો સંપૂર્ણ અર્થ મેં સંક્ષેપે કરીને આ પંદરમા અધ્યાયમાં તારી પ્રત્યે કથન કર્યો છે. તેથી આ પંચદશ અધ્યાયના અર્થનો પ્રદ્ધવેત્તા ગુરુના મુખથી નિશ્ચય કરીને અધિકારી પુરુષ બુદ્ધિમાન્ થાય છે, અર્થાત્ ‘હું પ્રદ્ધરૂપ છું’ એ પ્રકારના આત્મજ્ઞાનવાળો તેમ જ કૃતકૃત્ય પણ થાય છે. જે અધિકારી પુરુષે વર્ણાશ્રમમાં કરવા યોગ્ય સર્વે શુભ કર્મો કરેલાં છે અર્થાત્ જે પુરુષને પુનઃ કાંઈ પણ કર્મ કરવા યોગ્ય રહેતું નથી, તે પુરુષ કૃતકૃત્ય કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, શ્રેષ્ઠ કુળમાં જન્મને પ્રાપ્ત થયેલા પ્રાદ્ધણે શાસ્ત્રવિહિત જે જે કર્મો કરવા યોગ્ય છે, તે સર્વ કર્મો તેને પરમાત્માદેવના સાક્ષાત્કાર થતાં થઈ જાય છે. પરમાત્માદેવના સાક્ષાત્કાર વિના કોઈ પણ પુરુષનાં કર્તવ્ય કર્મોની સમાપ્તિ થતી નથી.

અહીં હે જનવ હે મારત એ જે સંયોધનોવડે શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, આ પંદરમા અધ્યાયના અર્થને જાણીને જ્યારે સાધારણ પુરુષ પણ આત્મજ્ઞાન-વાળો થઈને કૃતકૃત્ય થાય છે, ત્યારે તું અર્જુન તો મહાકુળમા જન્મ પામ્યો છે તથા પોતે સર્વ વ્યસનોથી રહિત છે, તેથી કુળના શુભોવડે તથા પોતાના શુભોવડે સુકૃત એવો તું-અર્જુન, આ પંદરમા અધ્યાયના અર્થને જાણીને આત્મજ્ઞાનવાળો થઈને કૃતકૃત્ય થઈશ, તેમાં શુ કહેવાતું હોય ? અને હે જનવ એ સંયોધનોવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ પણ સૂચિત કર્યો છે કે-સર્વવ્યસનોરહિત અધિકારી પુરુષની પ્રત્યે જ બ્રહ્મવેદના ગુરુએ અત્યંત શુદ્ધ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો; પણ વ્યસનોવાળા પુરુષને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો નહિ. (૨૦)

આ પ્રમાણે શ્રીમાન ભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “પુરુષોત્તમયોગ” નામના પંચદશ અધ્યાય ઉપર શ્રીચિદ્ધ-નાનંદ સ્વામીની રચેલી “ગૃહ્યાર્થદીપિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ.

—મ—

ષોડશ અધ્યાય

દૈવાસુરસંપદ્ધિભાગયોગ

અવતરણિકા:-પૂર્વના અધ્યાયમા અષ્ટ મૂલ્યાવૃક્તતાનિ જ્ઞાત્વન્ધીનિ મહુપ્યલોકે એ વચન-વડે શ્રીભગવાને, મનુષ્યદેહમાં પૂર્વનાં પુણ્ય પાપ કર્મોને અનુસરીને, અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થયેલી શુભ વાસનાઓને, સંસારવૃક્ષના અવાતર મૂળરૂપે કહી. આ વાસના જ પૂર્વે નવમા અધ્યાયમાં પ્રાણીઓની પ્રકૃતિરૂપે કરી દેવી, આસુરી, રાક્ષસી એમ ત્રણ પ્રકારની સૂચિત કરી. વેદે જોધન કરેલાં જે નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો છે તથા આત્મજ્ઞાનના શમ-દમાદિ ઉપાયો છે, તે જોધનુ અનુષ્ઠાન કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારી સાત્ત્વિકી શુભ વાસના દેવી પ્રકૃતિ કહેવાય છે અને વેદોક્ત નિષેધનુ ઉલ્લંઘન કરીને સ્વભાવથી સિદ્ધ રાગ-દ્રેષને અનુસરતી તથા સર્વ અનર્થોના કારણરૂપ પ્રવૃત્તિના હેતુભૂત રાજસી-તામસીરૂપ અશુભ વાસના, આસુરી પ્રકૃતિ તથા રાક્ષસી પ્રકૃતિ કહેવાય છે. તેમાં વિષયજોગોની પ્રધાનતાવડે રાગની પ્રબળતાથી આ અશુભ વાસનામા આસુરી પ્રકૃતિપણું હોય છે અને હિંસાની પ્રધાનતાવડે દ્રેષની પ્રબળતાથી આ અશુભ વાસનામાં રાક્ષસી પ્રકૃતિપણું હોય છે આટલો જોડમા અવાતર લેહ છે.

હવે આ અધ્યાયમા એ વાત કહે છે કે-શાસ્ત્રને અનુસરવાવડે શાસ્ત્રવિદિત અર્થમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારી સાત્ત્વિકી શુભ વાસના દેવીસંપદ્ધ કહેવાય છે અને શાસ્ત્રનું ઉલ્લંઘન કરી શાસ્ત્રનિષિદ્ધ વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારી રાજસી-તામસીરૂપ અશુભ વાસના રાક્ષસી અને આસુરી એ બન્નેની એકતાએ કરી આસુરી સંપદ્ધ કહેવાય છે. એ રીતે શુભરૂપતાવડે તથા અશુભરૂપતાવડે જે પ્રકારની વાસનાઓનો લેહ છે. એ જ જે પ્રકારનો લેહ દ્વાદશ પ્રાજ્ઞ-પત્યા દેવાશ્રાસુરાશ્ર ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમા પણ કહેલો છે. તેમાં દેવી સંપદ્ધ શુભ વાસના અધિકારી પુરુષના મોક્ષનો હેતુ છે અને આસુરી સંપદ્ધ અશુભ વાસના પુરુષના બંધનો હેતુ છે. તેથી દેવી સંપદ્ધ શુભ વાસના અધિકારી પુરુષે અવશ્ય બ્રહ્મ કરવા યોગ્ય

છે અને આસુરી સંપદ્મ અશુભ વાસના અવશ્ય પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. આ શુભ વાસનાઓનું ગ્રહણ અને અશુભ વાસનાઓનો પરિત્યાગ, શુભ વાસનાઓનું સ્વરૂપ બહુયા વિના થતો નથી. તેથી શ્રીભગવાને શુભ વાસનાઓનું ગ્રહણ કરાવવા વાસ્તે તથા અશુભ વાસનાઓનો પરિત્યાગ કરાવવા વાસ્તે શુભ વાસનાઓના સ્વરૂપનું કથન કરનારો આ સોળમા અધ્યાયનો પ્રારંભ કર્યો છે. તેમાં પહેલા ત્રણ શ્લોકોવાડે શ્રીભગવાન ગ્રહણ કરવા યોગ્ય દેવી સંપદના સ્વરૂપનું કથન કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ-અમયં સત્ત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ।

દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રીભગવાન કહે છે.—હે અર્જુન ! અભય, અંતઃકરણની શુદ્ધિ, જ્ઞાનને વિષે તથા યોગને વિષે સ્થિતિ, દાન, દમ, યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, તપ તથા આર્જવ આ સર્વ દેવી સંપદ્મ છે. ૧

ટીકા—હે અર્જુન ! શાસ્ત્રે ઉપદેશ કરેલા અર્થવિષે સંશયથી રહિત થઈને તે અર્થનું અનુદાન કરવામાં જે તત્પરતા છે તેનું નામ અભય છે; અથવા “સર્વ પરિગ્રહથી રહિત એકાકી રહેલો હું કેવી રીતે જીવીશ ?” એ પ્રકારના ભયથી જે રહિતપણું છે, તેનું નામ અભય છે (૧). અંતઃકરણની જે સમ્યક્ નિર્મળતા છે, તેનું નામ સત્ત્વસંશુદ્ધિ છે તથા અંતઃકરણની શુદ્ધિમાં પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ બહુવાની જે યોગ્યતા છે, તે અંતઃકરણની શુદ્ધિમાં સમ્યક્ષણું છે, અથવા પરવંચન, માયા, અનૃત ઇત્યાદિનો જે પરિત્યાગ છે, તેનું નામ સત્ત્વસંશુદ્ધિ છે. પોતાના અર્થની સિદ્ધિ કરવા માટે જે મિષ (જહાનું) કરીને પરને વશ કરવો, તે પરવંચન કહેવાય છે. હૃદયમાં અન્ય પ્રકારનો હેતુ રાખીને બહારથી અન્ય પ્રકારનો વ્યવહાર કરવો, તે માયા કહેવાય છે અને જેવું વૃત્તાંત દેખ્યું હોય, તેવું વૃત્તાંત મુખથી ન કહેવું, કિન્તુ તેથી અન્યથા કહેવું, તેનું નામ અનૃત છે. આ પરવંચન, માયા, અનૃત ઇત્યાદિથી રહિતપણું તે સત્ત્વસંશુદ્ધિ કહેવાય છે (૨). અધ્યાત્મશાસ્ત્રથી જે આત્માના સ્વરૂપનો નિશ્ચય છે, તેનું નામ જ્ઞાન છે અને ચિત્તની એકાગ્રતાવાડે સ્વરૂપનું જે પોતાના અનુભવવિષે આસ્થાપણું છે, તેનું નામ યોગ છે. આ જ્ઞાન અને યોગ બન્નેમાં જે વ્યવસ્થિતિ છે અર્થાત્ સર્વ ક્ષણમાં તત્પરતા છે, તેનું નામ જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિ છે (૩).

અથવા અમયં સત્ત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિ એ વચનનો આ પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવો. અમયં સર્વભૂતેષ્વો મત્તઃ ત્વાહા-અર્થાત્-મારાથી સર્વ ભૂત પ્રાણીઓની પ્રત્યે અભય પ્રાપ્ત થાય, એ પ્રકારનું અભયદાન દેવાનો જે સંકલ્પ સંન્યાસના ગ્રહણકાળે થાય છે, તે સંકલ્પનું જે પરિપાલન છે અર્થાત્ શરીર-મન-વાણીવાડે જે કોઈ પણ પ્રાણીને ભયની પ્રાપ્તિ નહિ કરવી, તેનું નામ અભય છે (૧). આ અભયરૂપ ધર્મ બીજા પણ પરમહંસોના સર્વ ધર્મોનું ઉપલક્ષણ છે. શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન એ ત્રણની પરિપકવતાવાડે, અંતઃકરણના અસંભાવના-વિપરીત ભાવનાદિ મલોથી જે રહિતપણું છે, તેનું નામ સત્ત્વસંશુદ્ધિ છે (૨). બહુ વ્રતારિન એ પ્રકારનો જે આત્મસાક્ષાત્કાર છે, તેનું નામ જ્ઞાન છે અને મનોનાથ તથા વાસનાક્ષય, એ બન્નેને અનુકૂળ જે પુરુષપ્રયત્ન છે, તેનું નામ યોગ છે. આ જ્ઞાન તથા યોગ બન્નેવાડે જે સંસારી જનોથી વિલક્ષણ જીવન્મુક્તિરૂપ વ્યવસ્થિતિ છે, તેનું નામ જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિ છે (૩). આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરેલી અભય દિ દેવીસંપદ્મરૂપ જ બહુવી. તેમાં ભગવ-

દ્રક્ષિત વિના અંતઃકરણની શુદ્ધિ થતી નથી, તેથી અંતઃકરણની શુદ્ધિના કથનવડે ભગવદ્રક્ષિત પણ કથન થયેલી જાણવી; કારણ કે-મહાત્માનસ્તુ માં પાંચ દેવી પ્રકૃતિમાખિતાઃ ॥ એ નવમા અધ્યાયના શ્લોકમાં દેવી સંપદ્ધિવિષે ભગવદ્રક્ષિતનું પણ કથન કર્યું હતું અને તે ભગવદ્રક્ષિત અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે, તેથી શ્રીભગવાને અહીં અભયાદિની સાથે ભગવદ્રક્ષિતનું કથન કર્યું નથી.

આ પ્રમાણે મહાન્ ભાગ્યવાળા પરમહંસ-સંન્યાસીઓનાં કૃણભૂત દેવી સંપદ્ધનું કથન કરીને શ્રીભગવાન્ હવે સંન્યાસીઓથી અન્ય ગૃહસ્થાદિનાં સાધનભૂત દેવી સંપદ્ધનું કથન કરે છેઃ દાનં દમયઃ ક્ષતિઃ ॥ પોતાના મમત્વઅભિમાનના વિષય જે અન્ન, સુતર્યુ, ગૌ, ભૂમિ, ગૃહ ઇત્યાદિ પદાર્થો છે, તે અન્નાદિ પદાર્થો, અતિથિ આદ્યાણાદિની પ્રત્યે યથાશક્તિ પરિભાણુ તથા શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક આપવા, તેનું નામ દાન છે (૪); અને શ્રોત્રાદિ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો સ્વસ્વવિષયથી નિવૃત્તિરૂપ જે સંયમ છે, તેનું નામ દમ છે. યદપિ ગૃહસ્થ પુરુષોમાં સર્વ પ્રકારે ઇન્દ્રિયોનો સંયમ સંભવતો નથી, તથાપિ ઋતુકાળાદિથી અતિરિક્ત કાળમાં જે મૈથુનાદિ નહિ કરવું, એ જ ગૃહસ્થોનો ઇન્દ્રિયોનો સંયમ છે. અહીં દમયઃ એ વચનમાં રહેલો ચકાર અહીં નહિ કહેલા બીજા પણ નિવૃત્તિરૂપ ધર્મોનો સમુચ્ચય કરાવવા વારતે છે (૫). શાસ્ત્રવિહિત ધર્મવિશેષનું નામ યજ્ઞ છે. આ યજ્ઞ જે પ્રકારનો હોય છે. એક શ્રૌતયજ્ઞ અને બીજો સ્માર્ત્તયજ્ઞ. અગ્નિહોત્ર, ઈશપર્ણ્યમાસ, સોમયાગ ઇત્યાદિ શ્રૌતયજ્ઞ કહેવાય છે અને દેવયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ, એ ચાર સ્માર્ત્તયજ્ઞ કહેવાય છે. યદપિ બ્રહ્મયજ્ઞ પણ સ્માર્ત્તયજ્ઞ જ કહેવાય છે, તથાપિ અહીં બ્રહ્મયજ્ઞનું ‘સ્વાધ્યાય’ પદે કરીને પૃથક્ કથન કર્યું છે. તેથી અહીં ‘યજ્ઞ’ શબ્દવડે ચારે સ્માર્ત્ત યજ્ઞનું ગ્રહણ કર્યું છે. અહીં યજ્ઞ એ વચનમાં રહેલો ચકાર અહીં નહિ કહેલા બીજા પણ પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મોનો સમુચ્ચય કરવા માટે છે (૬). દાન-દમ-યજ્ઞ એ ત્રણે ગૃહસ્થ પુરુષના જ દેવી સંપદ્ધરૂપ છે. પુણ્યવિશેષની ઉત્પત્તિવાસ્તે જે ઋગ્ગાદિ વેદોનું અધ્યયન છે, તેનું નામ સ્વાધ્યાય છે. એ સ્વાધ્યાયને બ્રહ્મયજ્ઞ કહે છે. યદપિ પૂર્વોક્ત યજ્ઞ શબ્દવડે પાંચ પ્રકારના સ્માર્ત્ત યજ્ઞનું કથન સંભવિત હોય શકે છે, તથાપિ તે સ્વાધ્યાયવિષે બ્રહ્મચારીનું અસાધારણ ધર્મપાણું કથન કરવા માટે શ્રીભગવાને અહીં સ્વાધ્યાયનું પૃથક્ કથન કર્યું છે (૭). આગળ જતાં સત્તરમા અધ્યાયમાં કહેલો શારીર-ત્રાચિક-માનસિક એ ત્રણ પ્રકારનો તપ પણ અહીં ‘તપ’ શબ્દવડે ગ્રહણ કરવો-સમજવો. આ તપ વાનપ્રસ્થનો અસાધારણ ધર્મ છે (૮).

આ પ્રકારે સંન્યાસ, ગૃહસ્થ, બ્રહ્મચર્ય તથા વાનપ્રસ્થ એ ચાર પ્રકારના આશ્રમોના અસાધારણ ધર્મોનું કથન કરીને હવે બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય-શૂદ્ર એ ચાર વર્ણોના અસાધારણ ધર્મોનું કથન કરે છે-ઝાનંત્વં ક્ષત્રિયઃ ॥ તેમાં વક્રભાવનો જે પરિત્યાગ છે, તેનું નામ આર્જવ છે, અર્થાત્ શ્રદ્ધાવાન્ શ્રોતાઓની સમીપ નિશ્ચય કરેલા અર્થને જે ગુપ્ત નહિ રાખવો, તેનું નામ આર્જવ છે (૯). (૧)

વળી—

અહિંસા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગઃ શાંતિરપૈશુનમ્ ।

દયા ભૂતેષ્વલોલુપ્ત્વં માર્દવં હીરચાપલમ્ ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થઃ— અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, શાંતિ, અપૈશુન, સર્વ ભૂતો વિષે દયા, અલો-
હૃત્વ, માર્દવ, હી, તથા અચાપલ આ સર્વ દેવીસંપદ્ધરૂપ છે. ૨

દીકા:-હે અર્જુન ! પ્રાણીઓની જીવિત્કારૂપ વૃત્તિનું જે છેદન છે, તેનું નામ હિંસા છે. તે હિંસાથી જે રહિતપણું છે, તેનું નામ અહિંસા છે. અર્થાત્ જે જે પ્રાણીનું જે જે વૃત્તિથી જીવન થતું હોય, તે તે પ્રાણીની તે તે વૃત્તિનું કદાચિત્ પણ છેદન નહીં કરવું, તેનું નામ અહિંસા છે (૧૦). અનર્થનું અજનક એવું જે યથાર્થ અર્થનું બોધન વચન છે, તે વચનનું સર્વદા ઉચ્ચારણ કરવું, તેનું નામ સત્ય છે. જે યથાર્થ અર્થના બોધક વચનના ઉચ્ચારણથી બ્રાહ્મણાદિની હિંસા થતી હોય, તે વિષે સત્યતાની નિવૃત્તિ કરવા માટે અનર્થનું અજનક એવું વિશેષણ કહ્યું છે (૧૧). અન્ય પ્રાણીઓએ વાણીવડે નિરાદર કરવાથી તથા તાડન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલો જે ક્રોધ છે, તે ક્રોધનું તે કાળે જે ઉપશમન છે, તેનું નામ અક્રોધ છે (૧૨). શાસ્ત્રની વિધિપૂર્વક સર્વ કર્મોના જે સંન્યાસ છે, તેનું નામ ત્યાગ છે. યદ્યપિ ક્રોધવાર દાનને પણ ત્યાગ કહે છે, તથાપિ તે દાન પૂર્વ શ્લોકમાં કહેવામાં આવી ગયું, તેથી અહીં ‘ત્યાગ’ શબ્દવડે સર્વ કર્મોના સંન્યાસનો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો (૧૩). અંતઃકરણનો જે ઉપશમ છે તેનું નામ શાંતિ છે (૧૪) તથા પરોક્ષકાળે અન્ય પુરુષના દોષોને અન્ય પુરુષની આગળ જે પ્રકટ કરવા, તેનું નામ પૈશુન છે. આ પૈશુનના અભાવનું નામ અપૈશુન છે (૧૬). દુઃખી પ્રાણીઓની ઉપર જે કૃપા છે, તેનું નામ દયા છે (૧૬). વિષયોની સમીપતા પ્રાપ્ત થતાં તથા ભોગની સમર્થતા વિદ્યમાન છતાં પણ, જે ઇંદ્રિયોનું અવિક્રિયપણું છે, તેનું નામ અલો-લુપ્ત છે (૧૭). ક્રૂર સ્વભાવથી રહિતપણાનું નામ માર્દવ છે, અર્થાત્ વ્યર્થ પૂર્વ પક્ષાદિને કરનારા શિખ્યાદિની પ્રત્યે પણ અગ્રિય વાણીથી રહિત થઈને, જે પ્રિય વાણીવડે બોધન કરવું, તેનું નામ માર્દવ છે (૧૮). નહિ કરવા યોગ્ય કાર્યવિષયક પ્રવૃત્તિના આરંભમાં તે પ્રવૃત્તિની પ્રતિબંધક જે લોકલજ્ઞતા છે, તેનું નામ હી છે (૧૯). પ્રયોજન વિના પણ જે વાફ, પાણિ, પાદ ઇત્યાદિ ઇંદ્રિયોનો વ્યાપાર કરવો, તેનું નામ આપલ છે. આ આપલનો જે અભાવ તેનું નામ અઆપલ છે (૨૦). આજ્ઞવથી લઈને અઆપલ પર્યંત પૂર્વોક્ત સર્વે, બ્રાહ્મણના દેવી સંપદ્ધરૂપ અસાધારણ ધર્મો છે. (૨)

વળી—

તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતા ।

મવંતિ સંપદં દૈવીમભિજાતસ્ય ભારત ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભારત ! તેજ, ક્ષમા, ધૃતિ, શૌચ, અદ્રોહ તથા અતિમાનિતાનો અભાવ, આ સર્વ સત્યગુણયુક્ત વાસનાના સંપાદનવડે જન્મને પામેલા પુરુષને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩

દીકા:-હે અર્જુન ! પ્રગટભતાનો અર્થ તેજ થાય છે, અર્થાત્ સ્ત્રી બાલકાદિ મૂઢજનોવડે જે અભિભવને પ્રાપ્ત ન થવું, તેનું નામ તેજ છે (૨૧). સામર્થ્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ પરિભવ કરનારા પુરુષોની ઉપર જે ક્રોધ ન કરવો, તેનું નામ ક્ષમા છે. વ્યાકુળતાને પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ, દેહ-ઇંદ્રિયોની સ્થિરતા કરવાનો જે પ્રયત્નવિશેષ છે, જે પ્રયત્નવિશેષવડે સ્થિર કરેલાં શરીર-ઇંદ્રિય, વ્યાકુલતાને પ્રાપ્ત થતાં નથી, તે પ્રયત્નવિશેષનું નામ ધૃતિ છે (૨૨). આ તેજ, ક્ષમા, ધૃતિ ત્રણે ક્ષત્રિયના દેવી સંપદ્ધરૂપ અસાધારણ ધર્મો છે.

ધનાદિ અર્થોના સંપાદનાદિમાં જે માયા-અનુતાદિથી રહિતપણું છે, તેનું નામ શૌચ છે. આ શૌચ તે અંતરનો શૌચ જ બાજુવો (૨૩). મૃત્તિકા-જળાદિવડે થતો શરીરની શુદ્ધિરૂપ બાહ્ય શૌચનો અર્થ અહીં ‘શૌચ’ શબ્દવડે ગ્રહણ કરવો નહિ, કારણ કે શૌચને શરીરની શુદ્ધિરૂપતાવડે બાહ્યપણું હોવાથી અંતઃકરણની વાસનારૂપતા નથી; અને આ પ્રસંગે તો

સાત્ત્વિકાદિ લોકોવડે ભિન્ન અંતઃકરણની વાસનાઓનું જ, દેવી-આસુરી સંપદ્ધરૂપે કરીને, પ્રતિ-પાદન વિવક્ષિત છે. તેથી 'શૌચ' શબ્દવડે બાહ્ય શૌચનો અર્થ ગ્રહણ કરવો નહિ. સ્વાધ્યાયની પેઠે પણ કોઈ રૂપે કરી બાહ્ય શૌચનો પણ જો વાસનારૂપે અંગીકાર કરીએ, તે 'શૌચ' શબ્દવડે બાહ્ય શૌચનો પણ અર્થ ગ્રહણ કરવો. કોઈ પણ પ્રાણીને હણવાની ઇચ્છાવડે જે સત્ત્વાદિનું ગ્રહણ કરવું છે, તેનું નામ દ્રોહ છે. આ દ્રોહમાંથી જે નિવૃત્તિ છે, તેનું નામ અદ્રોહ છે (૨૪). શૌચ, અદ્રોહ બન્ને વૈશ્યના દેવી સંપદ્ધરૂપ અસાધારણ ધર્મો છે.

અત્યંત માનીપણાનું નામ અતિમાનિતા છે, અર્થાત્ પોતાવિષે પૂજ્યતાવિશયની જે ભાવના છે, તેનું નામ અતિમાનિતા છે. આ અતિમાનિતાનો જે અભાવ છે, તેનું નામ નાતિમાનિતા છે, અર્થાત્ પોતાવડે પૂજ્ય જે ગ્રાહ્ય-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણો છે, તેમની આગળ જે નમ્રભાવ છે, તેનું નામ નાતિમાનિતા છે (૨૫). એ નાતિમાનિતા શૂદ્રનો દેવી સંપદ્ધરૂપ અસાધારણ ધર્મ છે. તમેત વેદાત્તવચ્ચેન વ્રાહ્મણા વિવિદિપંતિ વ્યોન દાનેન તપસાડનાશકેન ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છાના ઉપાયરૂપ કહેલા અસાધારણરૂપ તથા સાધારણરૂપ વર્ણાશ્રમના સર્વે ધર્મો અહીં દેવીસંપદ્ધરૂપ ગ્રહણ કરવા.

આ પ્રમાણે અભય ધર્મથી લઇને નાતિમાનિતા ધર્મપર્યંત, ત્રણ શ્લોકોવડે કહેલા જે ભિન્ન ભિન્ન (૨૬) વર્ણાશ્રમના ધર્મો છે, તે ધર્મો આ પુરુષમાં ઉત્પન્ન થાય છે. “કયા પ્રકારના પુરુષમાં તે ધર્મો ઉત્પન્ન થાય છે?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે-સંપદં દૈર્ઘ્યં અભિજાતસ્ય ઇતિ-હે અર્જુન ! આ શરીરના આરંભ કાળમાં પૂર્વનાં પુણ્યકર્મોવડે અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થયેલો જે શુદ્ધ સત્ત્વગુણમય વાસનાઓનો સમૂહ છે, તે શુભ વાસનાઓના સમૂહનો પોતાના અંતઃકરણમાં પ્રાદુર્ભાવ થયેલો જોઇને જન્મને પ્રાપ્ત થયેલો જે પુરુષ છે, અર્થાત્ જે પુરુષને આગળ શ્રેયની પ્રાપ્તિ થવાની છે, તે પુરુષને જ અભયાદિ ધર્મો પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે-પુણ્યઃ પુણ્યેન કર્મણા ભવતિ પાપઃ પાપેન-અર્થાત્-પૂર્વ પૂર્વ જન્મનાં પુણ્યકર્મોની વાસનાવડે પુરુષ ઉત્તર-ઉત્તર જન્મમાં પુણ્યવાન થાય છે; અને પૂર્વ પૂર્વ જન્મનાં પાપકર્મોની વાસનાવડે પુરુષ ઉત્તર ઉત્તર જન્મમાં પાપવાન થાય છે.

અહીં હે મારત્ત એ સંબોધન કહીને શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે-શુદ્ધ વંશમાં ઉત્પન્ન થવાથી તું-અર્જુન અત્યંત પવિત્ર છે, તેથી તું-અર્જુન પૂર્વોક્ત દેવી સંપદ્ધરૂપ ધર્મોને સંપાદન કરવાને યોગ્ય છે. (૩)

અવતરણિકા:-પૂર્વ ત્રણ શ્લોકોવડે ગ્રાહ્યતારૂપે કરીને દેવી સંપદનું કથન કર્યું. હવે શ્રીભગવાન પરિત્યાગતારૂપવડે આસુરી સંપદનું એક શ્લોકવડે સંક્ષેપમાં કથન કરે છે:-

દમ્ભો દર્પોડતિમાનશ્ચ ક્રોધઃ પારુષ્યમેવ ચ ।

અજ્ઞાનં ચાભિજાતસ્ય પાર્થ સંપદમાસુરીમ્ ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પાર્થ ! રજોગુણમય તથા તમોગુણમય અશુભ વાસનાના સંપાદનવડે જન્મેલા પુરુષને, દંભ, દર્પ, અતિમાન, ક્રોધ, પારુષ્ય તથા અજ્ઞાન આ સર્વે દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. ૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! પોતાના મહાનુપણાની સિદ્ધિ વાસ્ને લોકોની સમીપમાં પોતાને અત્યંત ધર્માત્માપણાવડે પ્રસિદ્ધિ આપવી, તેનું નામ દંભ છે (૧). ધન, વિદ્યા, કુળ, સ્વજન, રૂપ, કર્મ ઇત્યાદિ જેની વિષે નિમિત્ત છે, એવો જે શ્રેષ્ઠ પુરુષોનું અપમાન કરવાનો હેતુ-

ભૂત ગર્વવિશેષ છે, તેનું નામ દર્પ છે (૨). પોતામાં જે અત્યંત પૂજ્યત્વરૂપ અતિશયતાનો આરોપ છે, તેનું નામ અતિમાન છે (૩). જે અતિમાનવડે અસુરો પરાભવને પ્રાપ્ત થયેલા છે. આ વાત દેશાચ વા અસુરાશ્રોમયે પ્રાજાપત્યાઃ પસ્વધિરે । તતોઽસુરા અતિમાનેનૈવ કસ્મિન્વયં હુદ્વપમેતિ રોએવાસ્વેષુ હુદ્વતથેસ્તેઽતિમાનેનૈવ પરાવશુસ્તસ્માત્રાતિમન્યેત ॥ પરામવસ્ય હેતન્નુવં યદતિમાનઃ ॥ હિતિ । અર્થાત્-દેવ અને દૈત્ય આ બન્ને એક જ પ્રજાપતિ (કશ્યપ) નામના પિતાના પુત્રો થાય. પણ તે પરસ્પર સ્પર્ધા કરવા લાગ્યા, દેવોએ અભિમાન છોડી વેદશાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિ પ્રમાણે અગ્નિદ્વારા જ હવનાદિ ક્રિયાઓ કરી, તેથી તેઓનો જય થયો, અને દૈત્યો મોટા અભિમાની હોવાથી કંહેવા લાગ્યા કે, અમારે શા માટે હવન હોમ આદિ કર્મો કરવાં ભ્રમ છે ? (અગ્નિ દેવ જ છે, તેમાં શા માટે હોમ કરવો ?) એવો વિચાર કરીને છેવટે દૈત્યોએ અભિમાનના ભોગ થઈ પડીને પોતપોતાના મુખમાં હોમ કર્યો. આ અભિમાનના યોગથી દૈત્યોનો પરાભવ થયો. એટલા માટે મનુષ્ય માને કદિ પણ અભિમાન કરવું નહિ; કારણ કે અભિમાન જ પરાભવ થવાનું મુખ્ય કારણ છે. આ બાબત શતપથબ્રાહ્મણમાં કહેલી છે.

પોતાનું અનિષ્ટ કરવામાં તથા પરનું અનિષ્ટ કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારી જે અભિજ્ઞવ-લનરૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિવિશેષ છે, જેને હોમ પણ કહે છે, તેનું નામ ક્રોધ છે (૪). પ્રત્યક્ષ અર્થત રૂક્ષ વચનનું જે ઉચ્ચારણ છે, તેનું નામ પારુષ્ય છે (૫). અહીં પારુષ્યમેવ ચ એ વચનમાં રહેલો ચકાર, અહીં નહિ કહેલા જે ભાવરૂપ ચપલતાદિ દોષો છે, તે સર્વ દોષોનો સમુચ્ચય કરાવવા વાસ્તે છે. “આ કાર્ય મારે કરવા યોગ્ય છે” તથા “આ કાર્ય મારે કરવા યોગ્ય નથી” એ પ્રકારનો જે કર્તવ્ય અકર્તવ્યવિષયક વિવેક છે, તે વિવેકના અભાવનું નામ અજ્ઞાન છે (૬). અહીં જ્ઞાનં ચ એ વચનમાં રહેલો ચકાર, અહીં નહિ કહેલા જે અભાવરૂપ અધૃતિ આદિ દોષો છે, તે દોષોનો પણ સમુચ્ચય કરાવવા માટે છે.

અર્જુનની શંકા:—“એવા દંભાદિ દોષો કયા પુરુષને પ્રાપ્ત થાય છે?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—આસુરો સર્વ જમિજાતસ્ય હે અર્જુન ! શરીરના આરંભકાળે પૂર્વનાં પાપ કર્મોવડે અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થયેલો તથા અસુર પુરુષોની પ્રીતિનો વિષય એવો રક્ત-તમેાશુણ્મય અશુભ વાસનાઓના સમૂહને પોતાના અંતઃકરણમાં પ્રાદુર્ભાવ થયેલો દેખીને, જન્મને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષનું આગળ અગ્રેય થવાનું હોય છે. એવા નિન્દિત પુરુષને દંભથી અજ્ઞાન સૂધીના સર્વ દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વોક્ત અભયાદિ શુભો પુરુષને કદાચિત પણ પ્રાપ્ત થતા નથી.

અહીં દે વાર્થ એ સંબોધન કહીને શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે-વિશુદ્ધ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ પૃથ્વા માતાનો તું પુત્ર છે. તેથી એ દંભ-દર્પાદિ આસુરી સંપદને તું યોગ્ય નથી. અહીં મૂળ શ્લોકમાં અતિમાનથ એ શબ્દને સ્થાને અભિમાનથ એ પ્રકારનો પાઠ યદ્યપિ ઘણાં પુસ્તકોમાં છે, તથાપિ શ્રીભાષ્યકારોએ તથા ભાષ્યના વ્યાખ્યાનકર્તા શ્રીસ્વામી આનંદગિરિએ તથા શ્રીસ્વામી મધુસૂદને અતિમાનથ એ પ્રકારના પાઠનો અંગીકાર કરીને જ વ્યાખ્યાન કર્યું છે. તેથી અહીં અતિમાનથ એ પ્રકારનો જ પાઠ લખ્યો છે. (૪)

અવતરણિકા:—પૂર્વે ચાર શ્લોકોવડે દેવી સંપદ્ એમ તથા આસુરી સંપદ્ એમ બે પ્રકારની સંપદનું ધ્યન કર્યું. હવે શ્રીભગવાન અધિકારી જનોને દેવી સંપદમાં પ્રવૃત્ત કરવાને વાસ્તે તથા આસુરી સંપદથી નિવૃત્ત કરવાને વાસ્તે, એ બન્ને સંપદોના ભિન્ન ભિન્ન ફળનું ધ્યન કરે છે:—

દૈવી સંપદ્ધિમોક્ષાય નિવન્ધાયાસુરી મતા ।

મા શુચઃ સંપદં દૈવીમભિજાતોઽસિ પાંડવ ॥ ૫ ॥

શ્લોકાર્થઃ-દૈવી સંપત્ત મોક્ષને અર્થે હોય છે તથા આસુરી સંપત્ત બન્ધને માટે માનેલ છે. હે પાંડવ ! તું દૈવી સંપત્તને સંપાદન કરી જન્મ્યો છે, માટે તું શોક મા કર. ૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! બ્રહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય-શૂદ્ર એ ચાર વર્ણોની મધ્યમાં તથા બ્રહ્મચર્ય-ગૃહસ્થ-વાનપ્રસ્થ-સંન્યાસ એ ચાર આશ્રમોની મધ્યમાં, જે જે વર્ણની પ્રત્યે તથા જે જે આશ્રમની પ્રત્યે વેદ ભગવાને જે જે કૃણની ઇચ્છાથી રહિત, સાર્વત્રિકી ક્રિયા વિધાન કરી છે, તે તે ક્રિયા તે તે વર્ણની તથા તે તે આશ્રમની દૈવી સંપત્ત કહેવાય છે. દૈવી સંપત્ત, સત્ત્વશુદ્ધિ, ભગવદ્ભક્તિ તથા જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિ સુધી સિદ્ધ થતાં, અધિકારી પુરુષને સસારબન્ધન-માથી વિમોક્ષ વાસ્તે જ ઉપયોગી થાય છે, અર્થાત્ દૈવી સંપત્ત અધિકારી પુરુષને દૈવદય મોક્ષની જ પ્રાપ્તિ કરે છે. તેથી પોતાના શ્રેયની ઇચ્છા કરનારા પુરુષોએ દૈવી સંપત્ત જ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે.

ચારે વર્ણોની મધ્યમાં તથા ચારે આશ્રમોની મધ્યમાં જે જે વર્ણની પ્રત્યે તથા જે જે આશ્રમની પ્રત્યે વેદ ભગવાને જે જે કૃણની ઇચ્છાપૂર્વક તથા અહંકારપૂર્વક, રાજસી તામસી ક્રિયા નિષિદ્ધ કરી છે, તે તે નિષિદ્ધ ક્રિયા તે તે વર્ણની તથા તે તે આશ્રમની આસુરી સંપત્ત કહેવાય છે. આ આસુરી સંપત્તમાં જ રાક્ષસી પ્રકૃતિનો અન્તર્ભાવ થાય છે. આ આસુરી સંપત્ત તો સંસારરૂપ બન્ધન વાસ્તે ઉપયોગી છે, એમ નિયમવડે જ શાસ્ત્રોને તથા શાસ્ત્રવેત્તા પુરુષોને સંમત છે, અર્થાત્ સર્વે શાસ્ત્રો તથા શાસ્ત્રવેત્તા પુરુષો, આસુરી સંપત્તને વારંવાર જન્મ-મરણરૂપ સંસારબન્ધનું જ કારણ કહે છે તેથી શ્રેયની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા અધિકારી પુરુષોએ આસુરીસંપત્ત અવશ્ય કરીને પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

અર્જુનની શંકા:-“હું અર્જુન દૈવીસંપદ્ધવડે યુક્ત છું કે આસુરીસંપદ્ધવડે યુક્ત છું ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-મા શુચ દૃતિ-હે અર્જુન ! “હું અર્જુન આસુરીસંપદ્ધવડે યુક્ત છું” એ પ્રકારની શંકાવડે તું શોકને પ્રાપ્તિ થા નહિ. તું અર્જુન પણ, આ શરીરના આરંભકાળે, પૂર્વનાં યુદ્ધ કર્મોવડે અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થયેલી સાર્વત્રિકી શુભ વાસનાઓનો પોતાના અંતઃકરણમાં પ્રાદુર્ભાવ થયેલો જોઈને જ, આ જન્મને પ્રાપ્ત થયેલો છે, અર્થાત્ આ જન્મની પૂર્વે તે કલ્યાણ જ સંપાદન કર્યું છે અને આગળ તારું કલ્યાણ જ થવાનું છે. આ કારણથી પોતાનાવિષે આસુરીસંપદ્ધની શંકા કરીને તારે શોક કરવો ઉચિત નથી.

અહીં હે પાંડવ એ સંજોધનવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, જ્યારે પાંડુ-રાબળના બીજા યુગ્રેમાં પણ દૈવીસંપદ્ધ પ્રસિદ્ધ રીતે જ જોવામાં આવે છે, ત્યારે મારો-પરમેશ્વરનો અનન્યભક્ત એવા તારે વિષે-અર્જુનવિષે દૈવી સંપત્ત હોય, તેમા શંકા શા માટે રાખવી ! (૫)

અપતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! રાક્ષસીપ્રકૃતિનો આસુરીસંપત્તવિષે અંતર્ભાવ થાય, કારણ કે શાસ્ત્રનિષિદ્ધ ક્રિયાની અભિસુખતા આસુરીસંપદ્ધવિષે તથા રાક્ષસી પ્રકૃતિવિષે તુલ્ય જ છે અને કોઈ સ્થળે આસુરીસંપત્ત અને રાક્ષસીપ્રકૃતિ એ બંનેનું જે ભિન્ન ભિન્ન કથન કર્યું છે, તે પણ વિષયલોગની પ્રધાનતાવડે તથા છવર્ણિસાની પ્રધાનતાવડે સંભવિત હોઈ શકે છે; પરંતુ દૈવી સંપત્ત અને આસુરી સંપત્ત એ બંનેથી ભિન્ન ત્રીજી માનુષીપ્રકૃતિ

તો જૂદી જ છે. કારણ કે શ્રુતિમાં માનુષીપ્રકૃતિ જૂદી જ કહેલી છે. શ્રુતિ કહે છે કે-ત્રયઃ પ્રાજાપત્યાઃ પ્રજાપતૌ વિતરિ મદ્રાચર્યમુરૂંવા મહત્ત્વા અહરા ઇતિ અર્થોત્-પ્રજાપતિથી ઉત્પન્ન થયેલા દેવતા, મનુષ્ય, અસુર એ ત્રણે પ્રજાપતિ પિતાની સમીપ બ્રહ્મચર્ય કરતા હતા. તેથી ત્રીજી માનુષીપ્રકૃતિ પણ આસુરી સંપત્તી પેઠે હેય (ત્યાગ કરવા યોગ્ય) કોટિમાં કહેવી જોઈએ કે દેવીસંપત્તી પેઠે ઉપાદેય (અહણ કરવા યોગ્ય) કોટિમાં કહેવી જોઈએ? એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

દ્વૌ ભૂતસર્ગો લોકેઽસ્મિન્દૈવ આસુર એવ ચ ।

દૈવો વિસ્તરશઃ પ્રોક્ત આસુરં પાર્થ મે શૃણુ ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે પાર્થ ! આ લોકમાં બે પ્રકારના જ ભૂત સર્ગો છે. એક દૈવસર્ગ છે તથા બીજો આસુર છે. તેમાં દૈવસર્ગ તો મેં તને પૂર્વે વિસ્તારથી કથન કર્યો છે, હવે આસુર સર્ગના સંબંધમાં તું મારી પાસેથી શ્રવણ કર. ૬

ટીકા:—હે અર્જુન ! આ સંસારમાં બે પ્રકારના જ ભૂતસર્ગો છે અર્થાત્ બે પ્રકારની જ મનુષ્યોની સૃષ્ટિ છે. “બે પ્રકારના સર્ગો કયા છે?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે—દૈવ આસુર એવ ચ—હે અર્જુન ! એક દૈવસર્ગ અને બીજો આસુરસર્ગ છે. આ બન્ને સર્ગોથી ભિન્ન ત્રીજો કોઈ રાક્ષસસર્ગ અથવા માનુષસર્ગ નથી. જે મનુષ્ય જે કાળે શાસ્ત્રજન્ય સંસ્કારની પ્રબળતાવડે સ્વભાવસિદ્ધ રાગદ્વેષનો અભિભવ કરીને કેવળ ધર્મપરાયણ જ થાય છે, તે મનુષ્ય તે કાળે દેવ કહેવાય છે અને જે મનુષ્ય જે કાળે સ્વભાવસિદ્ધ રાગદ્વેષની પ્રબળતાવડે શાસ્ત્રજન્ય સંસ્કારોનો અભિભવ કરીને, કેવળ અધર્મપરાયણ જ થાય છે, તે મનુષ્ય તે કાળે અસુર કહેવાય છે. એ રીતે બે પ્રકારનો મનુષ્યસર્ગ સિદ્ધ થાય છે. જે કારણથી ધર્મ અને અધર્મ એ બન્નેથી ભિન્ન ત્રીજો કોઈ કોટિ નથી, કિન્તુ લોકમાં તથા વેદમાં ધર્મ અને અધર્મ એ બે કોટિ જ પ્રસિદ્ધ છે.

બે પ્રકારનો ભૂતસર્ગ છે, એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહી છે. દ્વયાદ પ્રાજાપત્યા દેવાશ્વાસુરાદિ તતઃ કર્ત્રીયસા એવ દેવા જ્યાવન્તા અહરાઃ ॥ અર્થાત્ પ્રજાપતિથી ઉત્પન્ન થયેલા બે પ્રકારના જ ભૂતસર્ગો છે; દેવ અને અસુર. તેમાં અસુરોથી દેવતા નાના છે અને દેવતાથી અસુરો મોટા છે. હમ, દાન, દયા એ ત્રણેનો વિરોધ કરનારું જે ત્રયઃ પ્રાજાપત્યાઃ ઇત્યાદિ વાક્ય છે, તે વાક્યમાં હમ, દાન, દયા એ ત્રણેથી રહિત મનુષ્ય જ અસુરભાવવાળા થઈ, કોઈ એક સમાન ધર્મવડે દેવ કહેવાય છે, મનુષ્ય કહેવાય છે તથા અસુર કહેવાય છે. તેથી તે વાક્યથી ત્રીજો ભૂતસર્ગની સિદ્ધિ થતી નથી. આ પ્રસંગે પ્રજાપતિએ એક જ ૬ અક્ષરવડે હમથી રહિત મનુષ્યોની પ્રત્યે ઈદ્રિયોના નિઃશ્વરૂપ હમનો ઉપદેશ કર્યો છે, દાનથી રહિત મનુષ્યોની પ્રત્યે દાનનો ઉપદેશ કર્યો છે અને દયાથી રહિત મનુષ્યોની પ્રત્યે દયાનો ઉપદેશ કર્યો છે. એ પ્રમાણે એક મનુષ્ય જાતિવાળા મનુષ્યોની પ્રત્યે જ પ્રજાપતિએ અધિકારસ્થેદથી હમ, દાન, દયા એ ત્રણેનો ઉપદેશ કર્યો છે; કાંઈ આ વચનમાં પરસ્પર વિભત્તીય દેવ, અસુર, તથા મનુષ્ય એ ત્રણે વિવક્ષિત નથી, જે કારણથી શાસ્ત્રના ઉપદેશનો એક મનુષ્ય જ અધિકારી થાય છે, પણ દેવતા તથા અસુર શાસ્ત્રના ઉપદેશના અધિકારી થતા નથી. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, રાક્ષસી પ્રકૃતિ તથા માનુષી પ્રકૃતિ એ બન્ને પ્રકૃતિઓ આસુરી સંપત્તિવે જ અંતર્ભૂત છે. આસુરી સંપત્તિ તે બન્ને ભિન્ન નથી. તેથી દૈવસર્ગ અને આસુરસર્ગ એ બે પ્રકારના જ ભૂતસર્ગ છે,

એવું જે વચન પૂર્વે કહ્યું હતું, તે સુક્ત જ છે. હે અર્જુન ! આ જે પ્રકારના જૂતસર્ગોમાં પ્રથમ દૈવજૂતસર્ગ મેં તારી પ્રત્યે પૂર્વે વિસ્તારથી કહ્યો.

(હવે દ્વિતીય અધ્યાયમાં રિષતપ્રજા પુરુષનાં લક્ષણોમાં દૈવજૂતસર્ગ કથન કર્યો છે. બારમા અધ્યાયમાં ભગવદ્ગતનાં લક્ષણોમાં દૈવજૂતસર્ગ કથન કર્યો છે; તેરમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનનાં લક્ષણોમાં દૈવસર્ગ કથન કર્યો છે; ચૌદમા અધ્યાયમાં ગુણાતીત પુરુષનાં લક્ષણોમાં દૈવસર્ગ કથન કર્યો છે અને આ સોળમા અધ્યાયમાં અમર સત્તત્તદ્વિદિઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે દૈવસર્ગ કથન કર્યો છે.)

હવે, બીજા અસુરજૂત સર્ગનું હું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરું છું, તે તું શ્રવણ કર. અર્થાત્ અસુરજૂત સર્ગનો પરિત્યાગ કરવા માટે પ્રથમ આ અસુરજૂત સર્ગનો તું નિશ્ચય કર; કારણ કે જે અનિષ્ટ પદાર્થનું સારી રીતે જ્ઞાન થાય છે, તે અનિષ્ટ પદાર્થ જ પરિત્યાગનામાં આવે છે. તે પદાર્થનું સ્વરૂપ જાણ્યાવિના તે પદાર્થનો પરિત્યાગ કરવામાં આવતો નથી. હે પાર્થ એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને અર્જુનવિષે પોતાનું સંબંધીપણું કથન કર્યું; તેમ કરીને અર્જુનવિષયક ઉપેક્ષાનો અભાવ સૂચિત કર્યો, અર્થાત્ હું-પરમેશ્વર કદાચિત્ પણ તારી ઉપેક્ષા કરીશ નહિ. (૬)

અવતરણિકા:-હવે, શ્રીભગવાન, તાવહં દ્વિપતઃ કૂતાઃ એ શ્લોકની પૂર્વે આવેલા બાર શ્લોકોવડે, પ્રાણીઓનાં વિશેષલુપ્તે કરી, પરિત્યાગ કરવાયોગ્ય આસુરીસંપદનું કથન કરે છે:-

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।

न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-અસુર સ્વભાવવાળા મનુષ્યો ધર્મને તેમ જ અધર્મને જાણતા નથી, માટે આસુર મનુષ્યોમાં શૌચ રહેતો નથી, આચાર રહેતો નથી, તેમ સત્ય પણ રહેતું નથી. ૭

ટીકા:-હે અર્જુન ! દંભ-દ્વર્પોદ્ધિરૂપ અસુરસ્વભાવવાળા મનુષ્યો પ્રવૃત્તિને પણ જાણતા નથી, અર્થાત્ પ્રવૃત્તિના વિષયજૂત ધર્મને પણ આસુર મનુષ્યો જાણતા નથી. અહીં પ્રવૃત્તિ ચ એ વચનમાં રહેલા ચકારવડે ધર્મના પ્રતિપાદક વિધિવાક્યનો અર્થ ગ્રહણ કરવો; અર્થાત્ ધર્મના પ્રતિપાદક વિધિવાક્યને પણ આસુર મનુષ્યો જાણતા નથી, તેમ જ આસુરમનુષ્યો નિવૃત્તિને પણ જાણતા નથી, અર્થાત્ નિવૃત્તિના વિષયજૂત અધર્મને પણ આસુરમનુષ્યો જાણતા નથી. અહીં નિવૃત્તિ ચ એ વચનમાં રહેલા ચકારવડે અધર્મના પ્રતિપાદક નિષેધવાક્યનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. અર્થાત્ અધર્મના પ્રતિપાદક નિષેધવાક્યને પણ આસુરમનુષ્યો જાણતા નથી. આ કારણથી જ આસુર મનુષ્યોવિષે બાહ્ય શૌચ તથા આંતરશૌચ એ જે પ્રકારનાં શૌચ પણ રહેતાં નથી. જળ-મૃત્તિકાદિવડે જે શરીરની શુદ્ધિ છે, તેનું નામ બાહ્યશૌચ છે અને મૈત્રી કરુણાદિવડે જે રાગદ્વેષાદિથી રહિતપણું છે, તેનું નામ આંતરશૌચ છે. મનુ-આદિ શ્રેષ્ઠ પુરુષોએ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલો આચાર પણ આસુરમનુષ્યોમાં રહેતો નથી તથા પ્રિય-હિત-અર્થાર્થ ભાષણરૂપ સત્ય પણ આસુર પુરુષોમાં રહેતું નથી. એવા શૌચથી રહિત, આચારથી રહિત તથા મિત્રવાદી માયાવી આસુર મનુષ્યો આ લોકમાં પ્રસિદ્ધ જ છે. (૭)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-હે ભગવત્ ! પ્રવૃત્તિના વિષયજૂત જે ધર્મ છે તથા નિવૃત્તિના વિષયજૂત જે અધર્મ છે, તે ધર્મ-અધર્મ બન્નેનું પ્રતિપાદક વેદરૂપ પ્રમાણ વિધિ-માન જ છે. આ વેદરૂપ પ્રમાણ બ્રમબ્રમદાદિ સર્વ દોષોથી રહિત છે, સાક્ષાત્ પરમેશ્વરની

આજ્ઞારૂપ છે તથા સર્વ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. વેદનાં અનુસારી સ્મૃતિ-પુરાણ-ઇતિહાસાદિ પણ તે ધર્મ-અધર્મનાં પ્રતિપાદક વિદ્યમાન છે. એવા પ્રમાણભૂત વેદો તથા સ્મૃતિ-પુરાણ-ઇતિહાસાદિ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ આસુર પુરુષોને ધર્મ-અધર્મનું જ્ઞાન તથા તેના પ્રમાણનું અજ્ઞાન કયા કારણથી હોય છે? અને તે પુરુષોને ધર્મ-અધર્મનું તથા તેના બોધક પ્રમાણનું જ્ઞાન હોવા છતાં, વેદરૂપ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનારા પુરુષોને શાસન કરનાર પરમેશ્વર વિદ્યમાન હોવા છતાં, તેઓને, વેદોક્ત અર્થનું અનુયાન ન કરવાથી થતું શૌચ આચારાદિથી રહિતપણું પણ કયા કારણથી હોય છે? કારણ કે દુષ્ટ જનોને શાસન કરનારા પરમેશ્વર, લોકવિષે તથા વેદવિષે પ્રસિદ્ધ જ છે, એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનીશ્વરમ્ ।

અપરસ્પરસંભૂતં કિમન્યત્કામહેતુકમ્ ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—આસુર પુરુષો જગતને અસત્ય, અપ્રતિષ્ઠ, અનીશ્વર, અપરસ્પરસંભૂત તથા કામહેતુક કહે છે. તેમ જ તેઓ કહે છે કે, આ જગતનું બીજું કોઈ પણ કારણ નથી. ૮

ટીકા:—હે અર્જુન! આસુર પુરુષો આ જગતને અસત્ય કહે છે. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોવડે જેના તાત્પર્યનો વિષય બાધને પ્રાપ્ત થયેલો નથી, એવું જે તત્ત્વવસ્તુબોધક વેદરૂપ પ્રમાણ છે તથા તેને અનુસરતાં જે સ્મૃતિ-પુરાણ-ઇતિહાસાદિ છે, તે સત્ય કહેવાય છે. જેના વિષે એવું સત્ય વિદ્યમાન નથી, તેનું નામ અસત્ય છે. આસુર પુરુષો આ જગતને અસત્યરૂપ કહે છે. યદ્યપિ જગાદિ આર વેદો, મનુસ્મૃતિઆદિ સ્મૃતિઓ, ભાગવતાદિ અષ્ટાદશ પુરાણો તથા મહાભારતાદિ ઇતિહાસો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણોવડે સિદ્ધ છે તથા પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ વેદાદિનો નિષેધ કરવો સંભવતો નથી, તથાપિ આસુર પુરુષો વેદોની તથા સ્મૃતિ-પુરાણ-ઇતિહાસાદિની પ્રમાણતાનો અંગીકાર કરતા નથી. તેથી પ્રમાણતારૂપ વિશેષણના અભાવથી પ્રમાણતાવિશિષ્ટ વેદાદિનો અભાવ કહ્યો છે.

અસત્ય હોવાથી જ આ જગતને આસુર પુરુષો અપ્રતિષ્ઠ કહે છે. જેની વ્યવસ્થાનો હેતુ ધર્મ-અધર્મરૂપ પ્રતિષ્ઠા નથી, તેનું નામ અપ્રતિષ્ઠ છે. અર્થાત્ આસુર પુરુષો ધર્મ અધર્મને આ જગતની વ્યવસ્થાનો હેતુ માનતા નથી. આસુર પુરુષો આ જગતને અનીશ્વર કહે છે. શુભ-અશુભ કર્મોનાં સુખદુઃખરૂપ ફળ દેવામાં જેનો ઈશ્વર-નિયંતા નથી, તેનું નામ અનીશ્વર છે. તેઓ આ જગતને અનીશ્વર કહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, બળવાન પાપરૂપ પ્રતિબંધની વશતાથી આસુર પુરુષો વેદોને તથા સ્મૃતિ-પુરાણ-ઇતિહાસાદિને પ્રમાણરૂપ માનતા નથી. આ કારણથી જ આસુર પુરુષો વેદ-સ્મૃતિ આદિવડે બોધિત ધર્મ-અધર્મનો તથા ઈશ્વરનો અંગીકાર કરતા નથી. આ કારણથી આસુર પુરુષો નિર્ભય થઈને નિષિદ્ધ આચરણ કરી, ધર્મરૂપ પુરુષાર્થથી તથા મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ થાય છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્! કેવળ શાસ્ત્રપ્રમાણોવડે જાણવા યોગ્ય ધર્મ-અધર્મની સહાયતાવડે, આ સર્વ જગતના કારણરૂપ પ્રકૃતિના અધિષ્ઠાતા પરમેશ્વરથી રહિત આ જગતનો આસુર પુરુષો જે અંગીકાર કરે, તો કારણનો અભાવ હોવાથી જગતરૂપ કાંઈની ઉત્પત્તિ તેમના મતવિષે કેવી રીતે થાય?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—અપરસ્પરસંભૂતમ્ इति—હે અર્જુન! આસુર પુરુષો આ જગતને ઈશ્વરથી ઉત્પન્ન થયેલું માનતા નથી, કિંતુ આ જગતને અપરસ્પરસંભૂત માને છે, અર્થાત્

તેઓ માને છે કે વિષયસુખની અભિલાષારૂપ કામે પ્રેરિત કરેલા પુરુષ તથા સ્ત્રી બન્નેના સંયોગથી જ આ જગત્ ઉત્પન્ન થયેલું છે, તેથી આ જગત્ કામહૈતુક છે, અર્થાત્ કામ જ આ જગતનું કારણ છે, પણ કામથી ભિન્ન બીજું કંઈ આ જગતનું કારણ નથી.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! આ જગતની ઉત્પત્તિવિષે ધર્મ-અધર્મને પણ કારણ માનવું જોઈએ; કારણ કે જો કદાચિત્ ધર્મ-અધર્મને આ જગતનું કારણ ન માનીએ, તો આ જગતમાં કોઈ પ્રાણી હુ:ખી છે, કોઈ પ્રાણી સુખી છે, કોઈ પ્રાણી મૂર્ખ છે, કોઈ પ્રાણી પ્રિય છે, એ પ્રકારની વ્યવસ્થા હોય નહિ અને ધર્મ-અધર્મને આ જગતનું કારણ માનવાવડે તે વ્યવસ્થા સિદ્ધ થઈ શકે છે.”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-કિમન્યત્ હૃતિ-હે અર્જુન ! આસુર પુરુષો ધર્મ-અધર્મરૂપ અદૃષ્ટને આ જગતનું કારણ માનતા નથી, કારણ કે ધર્મ-અધર્મરૂપ અદૃષ્ટનો અંગીકાર કરવા છતાં પણ અંતમાં તેનું સ્વભાવવિષે જ પર્યવસાન થશે. આ સ્વભાવવડે આ જગતવિષે સુખદુઃખાદિની વિચિત્રતા સંભવિત હોઈ શકે છે. આ વિચિત્રતાને વાસ્તે ધર્મ-અધર્મરૂપ અદૃષ્ટની કલ્પના શા વાસ્તે કરવી ? અને શાસ્ત્રવિષે પણ એ નિયમ કહ્યો છે કે-દૃષ્ટે સંભવતિ અદૃષ્ટકલ્પનાવા અન્યાયત્વાદ્-અર્થાત્-કાર્યની ઉત્પત્તિવિષે દૃષ્ટ કારણનો સંભવ થતાં અદૃષ્ટ કારણની કલ્પના કરવી અયુક્ત છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, કામ જ સર્વ પ્રાણીઓનું કારણ છે. કામથી ભિન્ન બીજું કંઈ ધર્મ-અધર્મરૂપ અદૃષ્ટ તથા ઈશ્વરાદિ આ જગતનું કારણ નથી. એ રીતે આસુર પુરુષો આ જગતને કેવળ કામહૈતુક જ કહે છે. આ પૂર્વોક્ત દૃષ્ટિ દેહાત્મવાદી લોકાયતિક પુરુષોની કથન કરી છે. (૮)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા-“હે ભગવન્ ! આ પૂર્વોક્ત લોકાયતિક પુરુષોની દૃષ્ટિ પણ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિની પેઠે ઇષ્ટરૂપ જ હોવી જોઈએ.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં, શ્રીભગવાન મુમુક્ષુ જનોને આ દૃષ્ટિની નિવૃત્ત કરવાને વાસ્તે, તે દૃષ્ટિમાં અનિષ્ટરૂપતાનું કથન કરે છે:-

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ પૂર્વોક્ત દૃષ્ટિના આશ્રયવડે નષ્ટાત્મા, અલ્પ બુદ્ધિવાળા તથા ઉગ્ર કર્મ કરવાવાળા શત્રુ પુરુષો, સર્વ પ્રાણીઓનો નાશ કરવા માટે વ્યાઘ્ર સર્પાદિરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. ૯

ટીકા:-હે અર્જુન ! એ પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલી લોકાયતિક પુરુષોની દૃષ્ટિનો આશ્રય કરીને આસુર પુરુષો નષ્ટાત્મા થાય છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ ઇત્યાદિરૂપ રજ-તમહોષવડે, જેમને આત્મા, એટલે જેમની વિવેકબુદ્ધિ નષ્ટ થઈ છે એટલે કે આવૃત્ત થઈ છે, તેઓ નષ્ટાત્મા કહેવાય છે; અર્થાત્ આસુર પુરુષો પરલોકનાં સાધનોથી બ્રહ્મ થયેલા છે.

વળી આસુર પુરુષો અલ્પબુદ્ધિ છે. અર્થત તુચ્છ સંક, ચંદન, વનિતા ઇત્યાદિ વિષયોના લોભનું નામ અલ્પ કહેવાય છે. એવા વિષયલોભરૂપ અલ્પવસ્તુવિષે જેમની બુદ્ધિ છે, તેમનું નામ અલ્પબુદ્ધિ છે. અથવા મળ, માંસ, રુધિર, અસ્થિ, મગ્ગ ઇત્યાદિ નિદિત પદાર્થોના સમૂહરૂપ જે આ દેહ છે, તેનું નામ અલ્પ છે. એવા અલ્પ દેહવિષે જેમની અહંબુદ્ધિ છે, તેમનું નામ અલ્પબુદ્ધિ છે. અર્થાત્ દૃષ્ટ વિષયસુખના જ ઉદ્દેશવડે જેમની બુદ્ધિ પ્રવૃત્ત થઈ છે, તેમનું નામ અલ્પબુદ્ધિ છે.

વળી આસુર પુરુષો ઉચ્ચકર્મા છે. જેમનાં કર્મો ઉચ્ચ છે એટલે કે અત્યંત દૂર છે, તેઓ ઉચ્ચકર્મો કહેવાય છે; અર્થાત્ જેમનું પ્રયોજન દેહમાત્રનું પોષણ છે તથા જેમને વિષે જીવોની હિંસા પ્રધાન છે, એવાં શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મો જ આસુર પુરુષો સર્વદા કરે છે.

વળી આસુર પુરુષો અહિત છે, અર્થાત્ અપકાર કર્યા વિના જ સર્વ પ્રાણી માત્રના શત્રુઓ છે. એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત લોકાયતિક પુરુષોની દૃષ્ટિના આશ્રય કરીને નદ્યાત્મા થયેલા, અલ્પબુદ્ધિ થયેલા, ઉચ્ચકર્મો થયેલા તથા શત્રુ થયેલા આસુર પુરુષો, સર્વ પ્રાણી માત્રનો નાશ કરવા વાસ્તે, વ્યાઘ્ર-સર્પાદિરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી આ પૂર્વ શ્લોકોક્ત લોકાયતિક પુરુષોની દૃષ્ટિ જ અત્યંત અધોગતિનો હેતુ છે. આ કારણથી શ્રેયની ઈચ્છાવાળા પુરુષોએ સર્વ પ્રકારે કરીને આ દૃષ્ટિના પરિત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. (૬)

અવતરણિકા:-આ પ્રમાણે વ્યાઘ્ર-સર્પાદિ તામસી યોનિઓમાં ઘણા કાળ સૂધી ભ્રમણ કરતા આસુર પુરુષો જ્યારે કોઈ કર્મની વશતાથી પુનઃ મનુષ્યયોનિને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે પણ આસુર પુરુષો પોતાના શ્રેયના ઉપાયમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી, કિન્તુ અશ્રેયના ઉપાયમાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે; આ અર્થનું હવે શ્રીભગવાન કથન કરે છે:-

કામમાશ્રિત્ય દુષ્પૂરં દંભમાનમદાન્વિતાઃ ।

મોહાદ્દહીત્વાઽસદ્યાહાન્પ્રવર્તેતેઽશુચિવ્રતાઃ ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-દુષ્પૂર એવી કામનાના આશ્રયવડે દંભ, માન તથા મદ કરી યુક્ત તથા અશુચિવ્રતવાળા આસુર પુરુષો, અવિવેકને લીધે અશુભ નિશ્ચયના ગ્રહણવડે વેદવિરુદ્ધ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૧૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! શતકોટી વર્ષો પર્યંત પણ વિષયોના લોગવડે નહિ પૂર્ણ થનારો એવો દૃષ્ટ વિષયોની અભિલાષારૂપ કામ છે. આવા દુષ્પૂર કામનો આશ્રય કરી આસુર પુરુષો દંભ, માન-મદ એ ત્રણવડે યુક્ત થાય છે. અંતરથી ધર્મનિષ્ઠાથી રહિત થઈ, બાહ્યપણુથી લોકોની આગળ પોતાનું ધર્માત્માપણું પ્રકટ કરવું, તેનું નામ દંભ છે; વાસ્તવિક રીતે પૂજ્ય ભાવને અયોગ્ય હોવા છતાં પણ જે લોકોની આગળ પોતાનું પૂજ્યપણું પ્રકટ કરવું, તેનું નામ માન છે. વાસ્તવિક રીતે અધિકતાથી રહિત હોવા છતાં પણ જે પોતાની વિષે અધિકતાનું આરોપણ કરવું, તેનું નામ મદ છે. જે મદ શ્રેષ્ઠ પુરુષોનું અપમાન કરવાના હેતુરૂપ છે. એવા દંભ, માન અને મદ એ ત્રણવડે યુક્ત આસુર પુરુષો કેવળ અવિવેકથી અસત્ આહોને ગ્રહણ કરે છે; અર્થાત્ “આ મંત્રવડે આ દેવતાનું આરાધન કરીને હું આ સ્ત્રીઓનું આકર્ષણ કરીશ.” “આ મંત્રવડે આ દેવતાનું આરાધન કરીને હું મહાન નિધિઓને સંપાદન કરીશ” તથા “આ મંત્રવડે આ દેવતાનું આરાધન કરીને હું આ શત્રુને મારીશ” ઇત્યાદિ દુરાગ્રહરૂપ અશુભ નિશ્ચયોને કેવળ અવિવેકરૂપ મોહથી ગ્રહણ કરી, આસુર પુરુષો અશુચિવ્રતવાળા થાય છે. સ્મશાનાદિ દેશ, ઉચ્છિષ્ટવાદિ અવસ્થા તથા મધ માંસાદિનું ભક્ષણ ઇત્યાદિ અશૌચની અપેક્ષાએ કરીને સિદ્ધ થનારાં વામવર્તેષ્ઠ મતો છે. આવાં અશુચિવ્રતો જેમનાં હોય તેઓ અશુચિવ્રત કહેવાય છે. એવા અશુચિવ્રત થયેલા આસુર પુરુષો કેવળ દૃષ્ટ રૂઢાની પ્રાપ્તિ કરનારાં ભ્રૂદ દેવતાઓના આરાધનરૂપ કોઈ પણ વેદવિરુદ્ધ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એવા આસુર પુરુષો મરીને અશુચિ નરકમાં પડે છે. એ પ્રમાણે આ શ્લોકોના પતંતિ નરકેઽનુષ્ઠી એ વક્ષમાણ વચનની સાથે અન્વય કરવો. (૧૦)

અવતરણિકા:-હવે, શ્રીભગવાન, પૂર્વોક્ત આસુર પુરુષોનું જ, પુનઃ આસુરી સંપદ્ધિ અનેક વિશેષભાવે કથન કરે છે.

ચિંતામપરિમેયાં ચ પ્રલયાંતામુપાશ્રિતાઃ ।

કામોપભોગપરમા एतावदिति निश्चिताः ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-તથા જેઓએ મરણ પર્વે તરહેલ અપરિમિત ચિન્તાનો આશ્રય કરેલ છે, જેઓનો શબ્દાદિક વિષયનો ભોગ જ પરમ પુરુષાર્થ છે તથા વિષયજન્ય દૃષ્ટ સુખ જ સુખરૂપ છે, એવો જેમનો નિશ્ચય છે તેઓ આસુર પુરુષો છે. ૧૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! અપ્રાપ્ત વસ્તુનો પ્રાપ્તિરૂપ જે યોગ છે તથા પ્રાપ્ત વસ્તુનું પરિરક્ષણરૂપ જે ક્ષેમ છે, તે યોગક્ષેમના ઉપાયની ચિન્તાનરૂપ ચિન્તા અપરિમેય છે; અર્થાત્ પદાર્થ અસંખ્યાત વિષયક હોવાથી ચિન્તા પણ અસંખ્યાત છે. આ ચિન્તા આટલી સંખ્યાવાળી છે, એ પ્રભાવે નિશ્ચય કરવો અશક્ય છે. વળી તે ચિન્તા પ્રલયાંત છે. અહીં મરણનો અર્થ પ્રલય છે, મરણરૂપ પ્રલય જેનો અંત છે, તેનું નામ પ્રલયાંત છે, અર્થાત્ જીવત્કાલપર્યંત વર્તમાન એવી અપરિમેય તથા પ્રલયાંત ચિન્તાનો આસુર પુરુષો આશ્રય કરે છે. ચિંતામપરિમેયાં ચ એ વચનમાં રહેલો ચક્રાર પૂર્વોક્ત અશુચિમતનો સમુચ્ચય કરાવવા વાસ્તે છે; અર્થાત્ આસુર પુરુષો કેવળ અશુચિમતવાળા હોઈને જ વેદવિરુદ્ધ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી, કિન્તુ આ પ્રકારની ચિન્તાનો આશ્રય કરીને પણ આસુર પુરુષો વેદવિરુદ્ધ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

હે અર્જુન ! આસુર પુરુષો સર્વ કાળે અનંત ચિન્તાવડે યુક્ત હોવા છતાં પણ કદાચિત્ પરલોકની ચિન્તાવડે યુક્ત હોતા નથી. કિન્તુ આસુર પુરુષો કામોપભોગપરમ જ હોય છે. કૃપણ પુરુષોની કામનાના વિષયભૂત જે શબ્દ-સ્પર્શાદિ દૃષ્ટ વિષયો છે, તે કામ કહેવાય છે. આ શબ્દાદિ વિષયરૂપ કામોનો ઉપભોગ જેમને પરમ છે એટલે કે પુરુષાર્થરૂપે છે, પણ જેમને ધર્મોદિ પુરુષાર્થરૂપ નથી, તેઓ કામોપભોગપરમ કહેવાય છે. અર્થાત્ આસુર પુરુષો આ લોકના સદ્-ચંદન-વનિતા આદિ વિષયોના ભોગને જ પરમ પુરુષાર્થરૂપ માને છે, પણ ધર્મને તથા મોક્ષને પુરુષાર્થરૂપ માનતા નથી.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! આસુર પુરુષો જેમ આ લોકનાં વિષયજન્ય સુખની કામના કરે છે, તેમ પરલોકનાં ઉત્તમ સુખની કામના શા વાસ્તે કરતા નથી ?”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:-एतावदिति निश्चिताः ॥ આ લોકમાં શબ્દ-સ્પર્શાદિ વિષયોના ભોગથી ઉત્પન્ન થયેલું જે દૃષ્ટ સુખ છે, તે જ સુખ છે. એ દૃષ્ટ સુખથી ભિન્ન, આ શરીરનો વિયોગ થયા પછી, ભોગવવા યોગ્ય બીજું કંઈ સુખ નથી. કારણ કે આ સ્થૂલ શરીરથી ભિન્ન બીજો કંઈ ભોક્તા નથી, કે જે ભોક્તા પરલોકમાં જઈને ભોગવે; કિન્તુ આ સ્થૂલ શરીર જ ભોક્તા આત્મા છે. આ પ્રકારના નિશ્ચયવાળા આસુર પુરુષો પરલોકનાં સુખની કામના કરતા નથી.

આ આસુર પુરુષોનો મત યૃહસ્પતિએ પણ એમ કહ્યો છે કે-ચૈતન્યવિશિષ્ટઃ કાયઃ પુરુષઃ । કામ દૈવકઃ ઉત્તરાર્યઃ ॥ અર્થાત્-ચૈતન્યરૂપ ધર્મવડે વિશિષ્ટ સ્થૂલ શરીર જ આત્મા છે અને આ લોકના સદ્-ચંદન-વનિતાદિ વિષયોનો ભોગ જ પરમ પુરુષાર્થ છે. ચલપિ યૃહસ્પતિ વૈદિક પુરુષ છે, તથાપિ અસુરોને મોહ કરવા વાસ્તે યૃહસ્પતિએ આ પ્રકારનાં સૂત્રો રચ્યાં છે, આ કારણથી જ વૈદિક પુરુષો યૃહસ્પતિનાં સૂત્રોને પ્રમાણરૂપ માનતા નથી. (૧૧)

વળી—

આશાપાશશતૈર્વદ્ધાઃ કામક્રોધપરાયણાઃ ।

ઈહંતે કામભોગાર્થમન્યાયેનાર્થસંચયાન્ ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જેઓ આશારૂપ પાશવડે બંધાયેલા છે, જેઓને કામનો તથા ક્રોધનો આશ્રય છે, એવા આસુર પુરુષો જ વિષયલોભ માટે અન્યાયવડે ધનાદિ પદાર્થોની ઇચ્છા કરે છે. ૧૨

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! જે વસ્તુની પ્રાપ્તિનો ઉપાય કરવો અશક્ય હોય તે વસ્તુની પ્રાપ્તિની પ્રાર્થનાનું નામ આશા છે; અથવા જે વસ્તુની પ્રાપ્તિનો ઉપાય પોતાને જ્ઞાત નથી, તે વસ્તુની પ્રાપ્તિની પ્રાર્થનાનું નામ આશા જ છે. આ આશા લોકપ્રસિદ્ધ પાશની પેઠે પુરુષના બંધનનો હેતુ હોવાથી પાશરૂપ છે એવા આશારૂપ પાશોના અનેક શતોવડે અર્થાત્ અનેક સમૂહોવડે આસુર પુરુષો બંધાયેલા છે. અર્થાત્ જેવી રીતે લોકપ્રસિદ્ધ રમ્ભુઆદિ પાશોવડે બંધાયેલા ઔરાદિ હુદ્દ પુરુષોને, રમ્ભુઆદિ પાશો, તેમનાં ગૃહાદિ સ્થાનોમાંથી દૂર કાઢીને, જ્યાં ત્યાં ભ્રમણ કરાવે છે, તેવી રીતે આશારૂપ પાશોવડે બંધાયેલા આસુર પુરુષોને પણ, આશારૂપ પાશો, ત્રેયરૂપ સ્વસ્થાનોમાંથી હાંકી કાઢીને, જ્યાં ત્યાં ભ્રમણ કરાવે છે.

વળી આસુર પુરુષો કામક્રોધપરાયણ છે. કામ અને ક્રોધ એ બન્ને જેમનું પર અયન કહેવાં જેમનો આશ્રય છે, તેઓ કામક્રોધપરાયણ કહેવાય છે; અર્થાત્ પરસ્ત્રીઓના સંલોગની અભિલાષાવડે તથા પરતું અનિષ્ટ કરવાની અભિલાષાવડે આસુર પુરુષો સર્વદા યુક્ત છે. એવા આસુર પુરુષો કેવળ સ્કન્ધ-ચંદન-વનિતાઆદિ વિષયોના લોભવાસ્તે જ ધનાદિ પદાર્થોને એકઠા કરવાની ઇચ્છા કરે છે, પણ કાંઈ ધર્મને વાસ્તે આસુર પુરુષો ધનાદિ પદાર્થોને એકઠા કરવાની ઇચ્છા કરતા નથી.

વળી આ આસુર પુરુષો વિષયલોભ વાસ્તે જે ધનને એકઠું કરવાની ઇચ્છા કરે તે પણ શાસ્ત્રોક્ત માર્ગવડે ધનને એકઠું કરવાની ઇચ્છા કરતા નથી, કિન્તુ કેવળ અન્યાયવડે જ ધનને એકઠું કરવાની ઇચ્છા કરે છે. છજકપટથી અથવા બળાત્કારથી પારકાના ધનનું હરણ કરવું તે અન્યાય કહેવાય છે, અર્થાત્ શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ માર્ગે જે ધનનું સંપાદન કરવું, તેનું નામ અન્યાય છે.

અહીં અર્થસંચયાન્ એ બહુવચનવડે શ્રીભગવાને આસુર પુરુષોમાં લોભ દર્શાવ્યો છે, કારણ કે આસુર પુરુષોને ધનની પ્રાપ્તિ થવા છતાં પણ ધનની તૃષ્ણા નિવૃત્ત થતી નથી, કિન્તુ તે ધનની તૃષ્ણા દિવસે દિવસે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતી જાય છે. ધનાદિ વિષયો પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ જે દિવસે દિવસે વિષયોની તૃષ્ણાની વૃદ્ધિ છે, તેને જ શાસ્ત્રમાં તથા લોકમાં લોભ કહે છે. (૧૨)

અવતરણિકા—અર્જુનની શંકાઃ—“હે ભગવત્ ! આસુર પુરુષોનાં ચિત્તમાં આ પ્રકારની ધનની તૃષ્ણા છે, એ વાત કેવી રીતે બંધુવામાં આવે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્, આસુર પુરુષોની આ પ્રકારની ધનની તૃષ્ણાને, આસુર પુરુષોનાં મનોરાજ્યોના કથનવડે, વર્ણન કરે છે:—

ઇદમદ્ય મયા લબ્ધમિમં પ્રાપ્સ્યે મનોરથમ્ ।

ઇદમસ્તીદમપિ મે ભવિષ્યતિ પુનર્ધનમ્ ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ ધન આ સમયે મને પ્રાપ્ત થયું છે, આ મનોરથને હું શીઘ્ર પ્રાપ્ત થઈશ, આ ધન પૂર્વે મારા ઘરમાં વિદ્યમાન છે તથા આ ધન ભવિષ્યમાં મને ફરી ધણું થશે. ૧૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! આસુર પુરુષો નિરંતર ધનની તૃષ્ણાવડે યુક્ત છે. આ કારણથી જ આસુર પુરુષો આ પ્રકારનાં મનોરાજ્ય કરે છે-આ ધન મેં અત્યારે આ ઉપાયવડે પ્રાપ્ત કર્યું છે, અને આ ધન સિવાય બીજી પણ્ય મનની તુષ્ટિ કરનાર ધન હું અત્યારે શીઘ્ર જ પ્રાપ્ત કરીશ. વળી આ ધન મારા ગૃહમાં પૂર્વે એકદું કરેલું છે. આ ધન પણ્ય આ ઉપાયવડે આગળનાં વર્ષમાં પુનઃ વધારે થશે. આ પ્રકારની ધનની તૃષ્ણાવડે યુક્ત થયેલા આસુર પુરુષો અશુચિ નરકમાં પડે છે. આ પ્રમાણે આ શ્લોકનો પતંતિ નરકેશ્વરો એ વક્ત્રમાણુ વચનની સાથે અનન્વય કરવો. (૧૩)

અવતરણિકા:-આ પ્રમાણે આસુર પુરુષોના તૃષ્ણારૂપ લોભાનું વર્ણન કરીને, હવે આસુર પુરુષોના અભિપ્રાયના કથનવડે આસુર પુરુષોના કોધનું ભગવાનું વર્ણન કરે છે—

અસૌ મયા હતઃ શત્રુર્હનિષ્યે ચાપરાનપિ ।

ઈશ્વરોઽહમહં ભોગી સિદ્ધોઽહં બલવાન્સુખી ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-મેં આ શત્રુનો નાશ કર્યો, વળી બીજા શત્રુઓનો હું નાશ કરીશ, હું ઈશ્વર છું, હું ભોગી છું, હું સિદ્ધ છું, હું બળવાનું છું તથા હું સુખી છું. ૧૪

ટીકા:-અત્યંત દુર્જય જે દેવદત્ત નામે મારા શત્રુ હતો, તે શત્રુને મેં હણ્યો છે; તેથી હવે હું વિનાઆયાસે જ બીજા પણ્ય શત્રુઓને હણીશ. મારાથી કેાઈ પણ્ય શત્રુ જીવનને પ્રાપ્ત થશે નહિ. અહીં હનિષ્યે ચ એ વચનમાં રહેલા ચક્રારવડે એ અભિપ્રાય સૂચિત કર્યો છે કે, શત્રુઓને હું કેવળ હણીશ જ નહિ, કિન્તુ શત્રુઓના ધન-દારાદિ પદાર્થોનું પણ્ય હું હરણ કરીશ.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન્ ! આ આસુર પુરુષને બીજો કેાઈ સામે પૂછે કે તારા સરખા અથવા તારાથી પણ્ય અધિક બીજા શત્રુઓ વિદ્યમાન છે, તેથી સર્વ શત્રુઓનો નાશ કરવાનું સામર્થ્ય તારામાં કયા હેતુથી છે, તો એનો આસુર પુરુષ શુ જવાબ આપી શકશે ?

શ્રીભગવાન તેના ખુલાસો કરે છે:-હે અર્જુન ! આવો સવાલ પૂછાયલો આસુર પુરુષ આ પ્રમાણે કહે છે:-ઈશ્વરોઽહમિતિ હું ઈશ્વર છું, પણ્ય કેવળ મનુષ્ય નથી, કે જે મનુષ્યપણ્યવડે મારા સરખા અથવા મારાથી અધિક કેાઈ પુરુષો હોય. એ અત્યંત તુચ્છ બળવાળા દીન બનેા મારી શું હાનિ કરશે ? સર્વ પ્રકારે મારા સરખો કેાઈ પણ્ય પ્રાણી નથી. આ હેતુએ કરીને આસુર પુરુષ પોતાના ઈશ્વરપણ્યનું વર્ણન કરે છે કે-અહં ભોગી इति-હું જ ભોગી છું અર્થાત્ વિષયભોગોનાં સર્વ સાધનોવડે હું જ યુક્ત છું, હું જ સિદ્ધ છું અર્થાત્ બ્રાતા-પુત્ર-ભૃત્ય ઇત્યાદિ સહાયવડે હું જ સંપન્ન છું. સ્વતઃ પણ્ય હું બળવાનું છું અર્થાત્ અત્યંત યોજ્યસવાળો છું તથા હું જ સુખી છું અર્થાત્ સર્વ પ્રકારે નીરાગી છું. આ કારણથી હું ઈશ્વર જ છું. (૧૪)

અવતરણિકા:-“ધનવડે અથવા કુળવડે શું કેાઈ પુરુષ મારા સરખો હશે ?” એવી શંકાને નિવૃત્ત કરવા માટે આસુર પુરુષ કહે છે:-

આદ્યોઽભિજનવાનસ્મિ કોઽન્યોઽસ્તિ સદૃશો મયા ।

યક્ષ્યે દાસ્યામિ મોદિષ્યે इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ ૧૫ ॥

અહંકારં બલં દર્પં કામં ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ ।

મામાત્મપરદેહેષુ પ્રદ્વિપન્તોઽભ્યસૂચકાઃ ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ—અહંકારનો, બળનો, દર્પનો, કામનો તથા ક્રોધનો આશ્રય કરનારો તથા પોતાના દેહમાં તેમ જ પારકાના દેહવિષે મારો-પરમાત્માનો દ્રેષ કરનાર તથા અસૂચના દોષવાળો આસુર પુરુષ નરકમાં જ પડે છે. ૧૮

ટીકા:—હે અર્જુન ! અહં અભિમાનરૂપ અહંકાર સર્વ પ્રાણીઓમાં સાધારણ છે, તેથી સાધારણ અહંકાર અહીં અહંકાર શબ્દવડે ગ્રહણ કરવો નહિ; કિન્તુ જે શુભો પોતાવિષે નથી તે શુભોનું પોતાવિષે આરોપણ કરીને આરોપિત શુભોવડે જે પોતાના મહાનુપણાનું અભિમાન છે, તેનું નામ અહંકાર છે.

આ પ્રમાણે, શરીરવિષે કાર્ય કરવાનું સામર્થ્યરૂપ બળ સર્વ પ્રાણીઓવિષે સાધારણ છે, તેથી સાધારણ બળ અહીં ‘બળ’ શબ્દવડે ગ્રહણ કરવું નહિ; કિન્તુ અન્ય પ્રાણીઓનો પરા-ભવ કરવાને વાસ્તે જે શરીરમાં રહેલું સામર્થ્યવિશેષ છે, તેનું નામ બળ છે.

અન્ય પ્રાણીઓની અવજ્ઞારૂપ તથા શુરુ આદિ મહાનુ પુરુષોનું ઉલ્લંઘન કરવાના કારણ-રૂપ એવો જે ચિત્તનો દોષવિશેષ છે, તેનું નામ દર્પ છે. ઇષ્ટ વસ્તુવિષયક જે અભિલાષ છે, તેનું નામ કામ છે. અનિષ્ટ વસ્તુવિષયક જે દ્રેષ છે, તેનું નામ ક્રોધ છે. અહીં ક્રોધં ચ એ વચનમાં રહેલા ચક્રાવડે, પર શુભોને નહિ સહન કરવાના સ્વભાવરૂપ માત્સર્યનો તથા અન્ય પણ મહાનુ દોષોનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. એવા અહંકાર, બળ, દર્પ, કામ, ક્રોધ, માત્સર્ય ઇત્યાદિ મહાનુ દોષોનો આસુર પુરુષો સર્વદા આશ્રય કરે છે. માટે આસુર પુરુષો નરકમાં જ પડે છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! આ પ્રકારે પતિત હોવા છતાં પણ જો આસુર પુરુષો આપની-પરમેશ્વરની ભક્તિ કરે તો પાવન થતાં નરકમાં પડશે નહિ.”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—હે અર્જુન ! આસુર પુરુષોમાં ભગવદ્ભક્તિનો અસંભવ ‘કહે છે:—મામાત્મપરદેહ પ્રદ્વિપન્તઃ’ इति ॥ અહીં દેહ શબ્દનો, આત્મ શબ્દના અંતમાં તથા પર શબ્દના અંતમાં સંબંધ કરવાથી માં આત્મદેહ પરદેહ પ્રદ્વિપન્તઃ એ પ્રકારનું વાક્ય સિદ્ધ થાય છે. આત્મ-દેહ એ શબ્દવડે આસુર પુરુષોના દેહોનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. તેથી મામાત્મપરદેહ પ્રદ્વિપન્તઃ એ વચનનો એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, આસુર પુરુષોના પ્રેમના વિષયભૂત પોતાના દેહોમાં તથા પુત્રભાયાદિના દેહોમાં, તેમનાં પુત્રિ-કર્માદિના સાક્ષીરૂપે કરી વિદ્યમાન તથા નિરતિશય પ્રીતિનો વિષય એવો જે હું-પરમેશ્વર છું, તે મારો-પરમેશ્વરનો દ્રેષ આસુર પુરુષો કરે છે. મારી-પરમેશ્વરની આજ્ઞારૂપ શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્ર છે. આ શાસ્ત્રોક્ત અર્થના અનુદાનથી રહિતપણાવડે જે શાસ્ત્રરૂપ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન છે, એ જ હું-પરમેશ્વર વિષયક દ્રેષ છે. આ લોકમાં પણ રાજાદિ મહાનુ પુરુષોની આજ્ઞાનું જે પુરુષ ઉલ્લંઘન કરે છે, તે પુરુષ રાજાદિના દ્રેષી કહેવાય છે. એવી રીતે મારો-પરમેશ્વરનો દ્રેષ કરનારા આસુર પુરુષોમાં મારી-પરમેશ્વરની ભક્તિ થવી, તે અત્યંત દુર્ઘટ છે.

અર્જુનની શંકા:—હે ભગવન્ ! એવા આસુર પુરુષોને તેમના શુરુઆદિ મહાનુ પુરુષો કેમ શિક્ષા નથી કરતા ?

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—અમ્બણકા. इति—હે અર્જુન ! વેદપ્રતિપાદિત માર્ગમાં રહેલા શુરુઆદિ વૃદ્ધ પુરુષોમાં રહેલ કરુણાદિ શુભોમાં આસુર પુરુષો વંચનાદિ દોષોનું આરોપણ

કરે છે. અસૂયાદોષવાળા આસુર પુરુષોને શુરુઓનાં વચનોમાં શ્રદ્ધા જ હોતી નથી. તેથી શુરુ પણ આસુર પુરુષોને શિક્ષા કરતા નથી. એવી રીતે બહિરંગરૂપ તથા અંતરંગરૂપ સર્વ સાધનોથી શૂન્ય થયેલા આસુર પુરુષો કેવળ નરકમાં જ પડે છે.

અથવા મામાત્મપરદેહેષુ પ્રદ્વિપન્તઃ એ વચનનો આ પ્રમાણે ખીન્ને અર્થ કરવો:-આત્મપરદેહેષુ એ શબ્દવડે આસુર પુરુષોના હેહોનો અર્થ ગ્રહણ કરવો અને પરદેહેષુ એ શબ્દવડે પશ્ચાદિના હેહોનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. તેમ કરવાથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે-આસુર પુરુષોના હેહોમાં તથા પશ્ચાદિના હેહોમાં ચૈતન્ય અંશવડે રહેલો હું-પરમેશ્વરવિષયક દ્રેષ કરનારા આસુર પુરુષો યજ્ઞન કરે છે. દંભપૂર્વક કરેલા યજ્ઞોમાં આસુર પુરુષોની શ્રદ્ધા નથી, તેથી શ્રદ્ધાહીન યજ્ઞોનું ખીલું તો કાંઈ ફળ થતું નથી, કિન્તુ દીક્ષાદિ નિયમોવડે આસુર પુરુષોના આત્માને કેવળ વ્યર્થ જ ખીડાની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ પ્રમાણે પશ્ચાદિની પણ અવિધિપૂર્વક હિંસા કરવાથી ખીલું કાંઈ ફળ થતું નથી, કિન્તુ હિંસાવડે કેવળ ચૈતન્યનો દ્રાહજ સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે પોતાના હેહોમાં રહેલા તથા પશ્ચાદિના હેહોમાં રહેલા ચૈતન્યરૂપ મારો-પરમેશ્વરનો દ્રેષ કરનારા આસુર પુરુષો યજ્ઞન કરે છે.

અથવા મામાત્મપરદેહેષુ પ્રદ્વિપન્તઃ એ વચનનો આ પ્રમાણે ત્રીજો અર્થ કરવો:-આત્મપરદેહેષુ એ શબ્દવડે પરમેશ્વરના લીલા નિગ્રહરૂપ રામ-કૃષ્ણાદિ નામવાળા હેહોનો અર્થ ગ્રહણ કરવો અને પરદેહેષુ એ શબ્દવડે પ્રદ્ધાદ-વિભીષણાદિ નામવાળા ભક્તજનોના હેહોનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. તેમ કરવાથી આ પ્રમાણે અર્થ સિદ્ધ થાય છે: મારા-પરમેશ્વરના લીલા નિગ્રહરૂપ વાસુદેવાદિ નામવાળા હેહોમાં મનુષ્યત્વબુદ્ધિરૂપ જમવડે આસુર પુરુષો હું-પરમેશ્વર-વિષયક દ્રેષ કરે છે તથા પ્રદ્ધાદ-વિભીષણ ઇત્યાદિ નામોવાળા ભક્તજનોના હેહોમાં સર્વદા આવિર્ભાવને પ્રાપ્ત થયેલો જે હું-પરમેશ્વર છું, તે હું-પરમેશ્વરવિષયક દ્રેષને આસુર પુરુષો કરે છે. એ વાત પૂર્વે નવમા અધ્યાયમાં જાણાવેલું છે. માત્ર માત્રથી તદ્દમાખિતમં ઇત્યાદિ જે શ્લોકોવડે ઠંધન કરી છે. તથા એ જ વાત અવ્યર્ક વ્યક્તિમાપનં મન્યતે મામગુહ્ય એ વચનવડે પણ પૂર્વે કહી હતી. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, જે પરમેશ્વરની ભક્તિવડે અધિકારી જોના પાવન થાય છે, તે પરમેશ્વરમાં આસુર પુરુષોનો દ્રેષ હોય છે. એવા દ્રેષી પુરુષોમાં મારી-પરમેશ્વરની ભક્તિ થવી અત્યંત દુર્લભ છે. તેથી આસુર પુરુષો કોઈ પણ પ્રકારે પાવન થતા નથી. (૧૮)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્! આપ પરમેશ્વરની કૃપાવડે આસુર પુરુષોનો પણ કદાચિત નિસ્તાર થશે.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં “આસુર પુરુષોનો કદાચિત પણ નિસ્તાર થવાનો નથી” એ પ્રકારનો ઉત્તર શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:-

તાનહં દ્વિપતઃ ક્રૂરાન્સંસારેષુ નરાધમાન્ ।

ક્ષિપામ્યજસ્રમશુભાનાસુરીષ્વેવ યોનિષુ ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-દ્રેષ કરનારા, કૂર, નરોમાં અધમ તથા નિરંતર અશુભ કર્મને કરવાવાળા આસુર પુરુષોને હું-પરમેશ્વર નરક તરફ જવાના માર્ગમાં હડસેહું છું તથા પછી તેઓને અત્યંત કૂર વ્યાઘ્ર સર્પાદિ યોનિઓમાં નાંખું છું. ૧૯

ટીકા:-હે અર્જુન! શાઅપ્રતિપાદિત સન્માર્ગના વિરોધી આસુર પુરુષો મારો-પરમેશ્વરનો તથા સાધુજનોનો સર્વદા દ્રેષ કરનારા છે. વળી આસુર પુરુષો કૂર છે, અર્થાત્ સર્વદા છુવોની

હિંસામાં જ પ્રીતિવાળા છે. આ કારણથી આસુર પુરુષો સર્વ નરોમાં અધમ છે, અર્થાત્ અત્યંત નિંદિત છે. વળી આસુર પુરુષો અશુભ છે અર્થાત્ નિરંતર શાસ્ત્રનિષિદ્ધ અશુભ કર્મો જ કરનારા છે. એવા આસુર પુરુષોને, કર્મનાં ફળનો પ્રહાવા હું-પરમેશ્વર, નરકે જવાના માર્ગોમાં ધક્કેલું છું અને તે આસુર પુરુષો પોતાનાં પાપકર્મોની વશતાથી નરકોમાં ઘણા કાળ સૂધી અનેક પ્રકારનાં દુઃખોનો અનુભવ કરીને જ્યારે નરકમાંથી બહાર આવે છે, ત્યારે હું-પરમેશ્વર તે આસુર પુરુષોને પૂર્વની કર્મવાસનાઓને અનુસરીને વ્યાધ-સર્પોદ્ધિ અત્યંત દૂર યોનિઓમાં નાંખું છું. એવા મારા-પરમેશ્વરના દ્રોહી તથા સાધુ પુરુષોના દ્રોહી આસુર પુરુષોની ઉપર મારી-પરમેશ્વરની કહાપિ કૃપા થતી નથી.

આ પ્રકારના પાપાત્મા આસુર પુરુષો નીચ યોનિઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:-અથ કપૂયચરણાભ્યાસો દયતે કપૂયાં ચોનિમાયચેસ્ત્ જ્યોર્નિ વા શ્રક્ષ્ણચોર્નિ વા ચન્દાલ્યોર્નિ વા ઇતિ અર્થાત્-શાસ્ત્રનિષિદ્ધ પાપકર્મો કરનારા પુરુષો શીઘ્ર જ નીચ યોનિઓને પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈવાર શ્વાનયોનિને પ્રાપ્ત થાય છે, કોઈવાર શૂકર યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે, કોઈવાર ચાંડાલયોનિને પ્રાપ્ત થાય છે, વગેરે અનેક નીચ યોનિઓને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રમાણે જીવોનાં પૂર્વપૂર્વ કર્મોને અનુસરીને ફળની પ્રાપ્તિ કરનારા ઈશ્વરમાં વિષમતા-દોષની તથા નિર્દયતાદોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી; એ વાત બ્રહ્મસૂત્રોમાં શ્રીવ્યાસ ભગવાને પણ કહેલી છે: વૈષમ્યનૈર્વૃણ્ણેન સાપેક્ષતાત્ત્યાદિ દર્શયતિ ॥ અર્થાત્-આ લોકમાં કોઈ પ્રાણી દુઃખી છે, કોઈ પ્રાણી ધની છે, કોઈ પ્રાણી દરિદ્રી છે, કોઈ પ્રાણી પંડિત છે, કોઈ પ્રાણી મૂર્ખ છે: એ પ્રકારના વિષમ જગતની ઉત્પત્તિ કરનારા ઈશ્વરમાં વિષમતાદોષની તથા નિર્દયતાદોષની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થવી જોઈએ; એવી શંકાને નિવૃત્ત કરવા શ્રીવ્યાસ ભગવાન કહે છે-પરમેશ્વર, જીવોનાં પુણ્યપાપ કર્મોની અપેક્ષાએ કરીને, આ વિષમ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. પુણ્ય-પાપકર્મને અનુસરીને જ કોઈ પ્રાણી સુખી હોય છે તથા કોઈ પ્રાણી દુઃખી હોય છે, તેથી પરમેશ્વરમાં વિષમતાદોષની તથા નિર્દયતાદોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ પ્રકારનો અર્થ અથ કપૂયચરણા ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ કથન કરે છે.

એવા સર્વ જગતના કારણરૂપ અંતર્યામી પરમેશ્વર આસુર પુરુષોને કેવળ પાપકર્મ જ કરાવે છે, પણ પુણ્ય કર્મ કરાવતા નથી; કારણ કે આસુર પુરુષોમાં કેવળ પાપકર્મોનું જ બીજ વિદ્યમાન હોય છે, પણ પુણ્યકર્મોનું બીજ તેમનામાં હોતું નથી અને બીજને અનુસરીને જ અંકુરની ઉત્પત્તિ થાય છે, અન્ય બીજથી અન્ય અંકુરની ઉત્પત્તિ થતી નથી; જેમ કે નીંબના બીજથી નીંબના અંકુરની જ ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ નીંબના બીજથી આમ્રના અંકુરની ઉત્પત્તિ થતી નથી. યદ્યાપિ પરમેશ્વર પરમ કૃપાળુ છે, તથાપિ પરમેશ્વર આસુર પુરુષોનાં પાપોનો નાશ કરતો નથી. કારણ કે પાપોનો નાશ કરનારાં પુણ્યકર્મો આસુર પુરુષોમાં નથી, તેથી પરમેશ્વર આસુર પુરુષોનાં પાપોનો નાશ કરતો નથી અને આસુર પુરુષોમાં પુણ્યકર્મો કરવાની યોગ્યતા હોતી નથી, તેથી પરમેશ્વર આસુર પુરુષોને પુણ્યકર્મો કરાવતો પણ નથી, કે જે પુણ્યકર્મોવડે તેમનાં પાપોનો નાશ થાય; કારણ કે કાર્યની ઉત્પત્તિ કરવામાં સમર્થ હોવા છતાં પણ પરમેશ્વર જે વસ્તુમાં જે કાર્યની ઉત્પત્તિની યોગ્યતા હોય છે, તે વસ્તુથી જ તે કાર્યની ઉત્પત્તિ કરે છે, અયોગ્ય વસ્તુથી તે કાર્યની ઉત્પત્તિ કરતો નથી. જેમ પાષાણોમાં યવના અંકુરની ઉત્પત્તિની યોગ્યતા હોતી નથી, તેથી પરમેશ્વર પાષાણોમાં પણ યવના અંકુરની ઉત્પત્તિ કરતો નથી, કિંતુ યવનાં બીજોમાં જ યવના અંકુરની ઉત્પત્તિ કરે છે. તેમ પુણ્યકર્મની ઉત્પત્તિને અયોગ્ય આસુર પુરુષોમાં ઈશ્વર પણ પુણ્યકર્મોને ઉત્પન્ન કરતો નથી.

જે કોઈ વાદી એમ કહે કે, કાર્ય કરવાને, ન કરવાને તથા અન્યથા કરવાને જે સમર્થ હોય, તે જ ઈશ્વર કહેવાય છે અને એવો ઈશ્વર હોવાથી પરમેશ્વર પુણ્યકર્મોને અયોગ્ય પણ આસુર પુરુષોમાં પુણ્યકર્મની યોગ્યતાને સંપાદન કરવામાં સમર્થ જ છે. આમ કહેવું યથાપિ સત્ય છે; તથાપિ પરમેશ્વર સત્યસંકલ્પ છે, તેથી પરમેશ્વર, જે કહાચિત્ આસુર પુરુષોમાં પુણ્યકર્મની યોગ્યતા થાય, એ પ્રકારનો સંકલ્પ કરે, તો આસુર પુરુષોમાં પુણ્યકર્મની યોગ્યતા થઈ જાય; પરંતુ પરમેશ્વર આ પ્રકારનો સંકલ્પ જ કરતો નથી, કારણ કે પરમેશ્વરની આત્મારૂપ શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રનું ઉદ્દેશન કરનારા તથા પરમેશ્વરના ભક્તોના દ્રોહીઓએ હારામાં આસુર પુરુષો ઉપર પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા હોતી નથી તથા પ્રસન્નતા વિના પરમેશ્વર સંકલ્પ કેવી રીતે કરે? અર્થાત્ કહાચિત્ પણ કરે નહિ. એ વાત શ્વેતિમાં પણ કહી છે: एष एव साधु कर्म कारयति, तं यद्विनीयते एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमयो निनीयते अर्थात्—એ પરમેશ્વર પ્રસન્ન થઈને જે પુરુષને ઉપરના સ્વર્ગોદિ લોકોમાં લઈ જવાની ઈચ્છા કરે છે, તે પુરુષને પુણ્યકર્મ કરાવે છે; અને પરમેશ્વર અપ્રસન્ન થઈને જે પુરુષને નરકોદિ અધોલોકોમાં લઈ જવાની ઈચ્છા કરે છે, તે પુરુષને પાપકર્મ જ કરાવે છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, પરમેશ્વરની પ્રસન્નતાના કારણરૂપ પરમેશ્વરની વેદરૂપ આજ્ઞાનું પાલન જે પુરુષોમાં વિદ્યમાન છે, તે પુરુષો ઉપર પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા થાય છે; અને જે પુરુષોમાં પરમેશ્વરની આજ્ઞાનું પાલન નથી, તે પુરુષો ઉપર પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા હોતી નથી. કારણ વિદ્યમાન હોવાથી જ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ કારણનો અભાવ હોવાથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, એ વાત લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ જ છે. એમાં પરમેશ્વરને વિષમતા તથા નિર્દયતા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે? અર્થાત્ પ્રાપ્ત થશે નહિ. (૧૬)

અવતરણિકા:—અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! એવા આસુર પુરુષોનું પણ ક્રમે કરીને ઘણા જન્મોના અંતમાં શ્રેય થતું હોતું જોઈએ” એવી અર્જુનને શંકા થતાં, “એવા આસુર પુરુષોનું કહાચિત્ પણ શ્રેય થવાનું નથી” એ પ્રકારનો ઉત્તર શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

આસુરીં યોનિમાપન્ના મૃદા જન્મનિ જન્મનિ ।

મામપ્રાપ્યૈવ કૌંતેય તતો યાંત્યધર્માં ગતિમ્ ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે કોન્તેય ! જે પુરુષ કદાપિ આસુરી યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પુરુષ દરેક જન્મમાં અવિવેકી હોવાથી વેદમાર્ગને પ્રાપ્ત થતો નથી, એટલું જ નહિ, પણ તે કરવાં વધારે અધમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૦

ટીકા:—હે અર્જુન ! આસુરી યોનિને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષો જન્મો જન્મ મૂઢ થઈને અર્થાત્ તમોગુણનાં બાહુલ્યવટે વિવેકથી રૂઝ થઈને, મને પ્રાપ્ત ન થઈને અર્થાત્ મારાથી—પરમેશ્વરથી ઉપદિષ્ટ વેદમાર્ગને પ્રાપ્ત નથી થતા, એટલું જ નહિ પણ અત્યંત નિકૃષ્ટ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં મામપ્રાપ્યૈવ એ વચનના અંતમાં રહેલો એ શબ્દ તિર્થંક-સ્થાવરાદિ યોનિઓમાં વેદમાર્ગની પ્રાપ્તિની અયોગ્યતાનું બોધન કરે છે, અર્થાત્ તિર્થંક-સ્થાવરાદિ યોનિઓમાં વેદમાર્ગની પ્રાપ્તિની યોગ્યતા નથી. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, અત્યંત તમોગુણનાં બાહુલ્યવટે આસુર પુરુષો વેદમાર્ગની પ્રાપ્તિને અયોગ્ય થઈને પૂર્વ પૂર્વ નિકૃષ્ટ યોનિઓથી ઉત્તર ઉત્તર અત્યંત નિકૃષ્ટ અધમ યોનિઓને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે વ્યાઘ્રયોનિથી સર્પયોનિ નિકૃષ્ટ છે, સર્પયોનિથી પણ કીટપતંગાદિ યોનિ નિકૃષ્ટ છે, કીટપતંગાદિ યોનિથી પણ વૃક્ષાદિ યોનિ નિકૃષ્ટ છે.

અહીં યદપિ મામ્ અપ્રાપ્ય એ વચનમાં રહેલા મામ્ શબ્દવડે પરમેશ્વરરૂપ અર્થની જ પ્રતીતિ થાય છે, તથાપિ મામ્ શબ્દવડે પરમેશ્વરનો અર્થ ગ્રહણ કરવો નહિ, કિન્તુ મામ્ શબ્દવડે પરમેશ્વરે ઉપહિંટ વેદમાર્ગનો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો. કારણ કે જે વસ્તુમાં જે અર્થ કોઈ પણ પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે, તે વસ્તુવિષે જે અર્થનો નિષેધ થાય છે, પણ સર્વ પ્રકારે અપ્રાપ્ત અર્થનો તેમાં નિષેધ થતો નથી. આસુર પુરુષોમાં પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિની કોઈ શંકા માત્ર પણ થતી નથી, કે જે પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિનો અપ્રાપ્ય શબ્દવડે નિષેધ થાય. યદપિ આસુર પુરુષોમાં વેદમાર્ગની પણ પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી, તથાપિ આસુર પુરુષોમાં વેદમાર્ગની પ્રાપ્તિની શંકા માત્ર કદાચિત્ થઈ શકે છે. વેદમાર્ગની પ્રાપ્તિનો જ અપ્રાપ્ય શબ્દ નિષેધ કરે છે. તેથી મામ્ શબ્દની લક્ષણાવૃત્તિથી પરમેશ્વરવડે ઉપહિંટ વેદમાર્ગનો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો ઉચિત છે.

કોઈ ટીકામાં તો મામ્ શબ્દની લક્ષણાવૃત્તિવડે પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ અધિકારી મનુષ્યદેહનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. તેથી આ શ્લોકનો એ સમુદાયઅર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, એકવાર પણ આસુરી યોગિને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષોને તેથી ઉત્તરોત્તર નિષ્કૃષ્ટતર તથા નિષ્કૃષ્ટતમ યોગિઓની જ પ્રાપ્તિ થાય છે, અને અત્યંત તમોગુણનાં બાહુલ્યવડે આસુર પુરુષોમાં નિષ્કૃષ્ટ યોગિઓમાંથી નિવૃત્ત થવાનું સામર્થ્ય હોય નહિ; તે કારણથી જેટલા કાળ સૂધી અધિકારી મનુષ્યદેહની પ્રાપ્તિ છે, તેટલા કાળ સૂધી, મહાન્ પ્રયત્ન કરીને, પરમ નિષ્કૃષ્ટ આસુરી સંપદાઓને નિવૃત્ત કરવા વાસ્તે, શીઘ્ર જ શ્રેયની દૃષ્ટાવાળા પુરુષોએ યથાશક્તિ-પરિભાણુ દૈવી સંપદાઓનું સંપાદન કરવું જ કદાચિત્ આસુરી સંપદાઓને નિવૃત્ત કરવાને વાસ્તે પુરુષ દૈવી સંપદાઓનું સંપાદન ન કરે, તો આસુરી સંપદાઓની વશતાથી, વ્યાઘ્ર-સર્પાદિ નીચ દેહોની પ્રાપ્તિ થયા પછી, શ્રેયના સાધનોનું અનુષ્ઠાન કરવામાં અયોગ્ય થવાથી, તે પુરુષનો કદાચિત્ પણ નિસ્તાર થતો નથી. એ પ્રમાણે પુરુષ મહાન્ સંકટોને પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કહેલી છે - રહેવ નરવગ્ધાધેશિકિત્સાં ન કરોતિ યઃ । ગત્વા નિરોપધં સ્થાનં ત-રજઃ કિં જિત્વ્યતિ ॥ અર્થાત્-આસુરી સંપત્તરૂપ નિમિત્તે કરીને ઉત્પન્ન થનારી નરકરૂપ વ્યાધિથી નિવૃત્ત કરનારી દૈવી સંપત્તરૂપ ચિકિત્સાને, જે પુરુષ, અધિકારી મનુષ્યશરીરમાં કરતો નથી, તે રોગી પુરુષ, દૈવી સંપત્તરૂપ ઔષધથી રહિત સ્થાનમાં જઈને, નરકરૂપ વ્યાધિને નિવૃત્ત કરવાને શુ ઉપાય કર્યો? અર્થાત્ ત્યાં કોઈ પણ ઉપાય કરી શકશે નહિ. (૨૦)

અવતરણિકા:-“હો ભગવન્ ! હંમો દર્શોઽમિમાનમ્ ઇત્યાદિ વચનોવારે પૂર્વે આપે કથન કરેલી આસુર સંપત્ત અનેક પ્રકારની છે. તેથી સર્વ આસુર સંપત્તને, પોતાના આયુષ્યની સમાપ્તિ-પર્યંત પ્રયત્ન કરીને પણ, પુરુષ નિવૃત્ત કરવાને અશક્ત છે” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ આસુર સંપત્તું સંક્ષેપે કરી કથન કરે છે:-

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્રયં ત્યજેત્ ॥ ૨૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ પુરુષને અધમ યોગિની પ્રાપ્તિ કરનારાં ત્રણ પ્રકારનાં નરકનાં દ્વાર છે, જેવાં કે કામ, ક્રોધ તથા લોભ; માટે આ ત્રણે દ્વારોનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. ૨૧

ટીકા:-હો અર્જુન ! નરકની પ્રાપ્તિનું દ્વાર એટલે સાધન ત્રણ પ્રકારનું છે. એ ત્રણ પ્રકારનું દ્વાર જ પૂર્વોક્ત સર્વ આસુર સંપત્તું મૂળભૂત છે તથા આત્માનો નાશ કરનારું છે;

અર્થાત્ ધર્મ મોક્ષાદિ સર્વ પુરુષાર્થોની અયોગ્યતાનું સંપાદન કરીને પુરુષોને અત્યવ અધમ યોનિઓની પ્રાપ્તિ કરનાર છે.

અર્જુનની શંકા:—આ ત્રણ પ્રકારનું નરકનું દ્વાર કયું છે ?

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન—‘જામ કોષતયા લોભ. ક્ષતિ-હે અર્જુન ! કામ-ક્રોધ-લોભ એ ત્રણે પુરુષને નરકની પ્રાપ્તિ કરનારા છે તથા વ્યાઘ્ર-સર્પ-ક્રીટ-પતંગ-વૃક્ષ ઇત્યાદિ અર્થતઃ અધમ યોનિઓની પ્રાપ્તિ કરનારા છે અને એ ત્રણે પ્રાપ્ત થયા પછી જ પુરુષને સર્વ આસુર સંપત્ત પ્રાપ્ત થાય છે. હે અર્જુન ! કામ-ક્રોધ-લોભ એ ત્રણે પુરુષને સર્વ અનર્થોના મૂળભૂત છે, માટે અધિકારી પુરુષે એ ત્રણેનો અવશ્ય પરિત્યાગ કરવો. એ ત્રણેના પરિત્યાગવડે જ પૂર્વોક્ત સર્વ આસુર સંપત્તોના પરિત્યાગ થાય છે. ચિત્તમા ઉત્પન્ન થયેલા કામ-ક્રોધ-લોભનું જે અનર્થમાં પ્રવૃત્તિરૂપ કાર્ય છે, તે કાર્યનો વિવેકવડે જે પ્રતિબંધ છે તથા તે પછી તે કામાદિની જે અનુત્પત્તિ છે, એ જ કામાદિનો પારિત્યાગ છે. કામ-ક્રોધ-લોભ એ ત્રણેનું સ્વરૂપ આ અધ્યાયમા પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે. (૨૧)

અવતરણિકા:—‘હે ભગવન્ ! કામ-ક્રોધ-લોભ એ ત્રણેનો ત્યાગ કરનારા પુરુષને શુ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે ?’ એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતા શ્રીભગવાન કહે છે —

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ ૨૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે કૌન્તેય ! નરકના દ્વારભૂત કામ, ક્રોધ તથા લોભ આ ત્રણેનો જેણે પરિત્યાગ કર્યો છે, તે જ પુરુષ પોતાના શ્રેયને સિદ્ધ કરે છે તથા તેથી પરમગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨

ટીકા:—હે અર્જુન ! નરકની પ્રાપ્તિનાં સાધનભૂત તથા અત્યવ અધમ યોનિની પ્રાપ્તિનાં સાધનભૂત કામ-ક્રોધ-લોભ એ ત્રણેથી રહિત થયેલો પુરુષ પોતાના શ્રેયને જ સિદ્ધ કરે છે, અર્થાત્ અધિકારી પુરુષની પ્રત્યે વેદ ભગવાને હિતરૂપ વિધાન કરેલા ભગવત્ ભજનાદિ અર્થોનું જ પુરુષ અનુદાન કરે છે. હે અર્જુન ! કામ-ક્રોધ-લોભ એ ત્રણેના પરિત્યાગની પૂર્વે કામાદિવડે પ્રતિબંધ થયેલો પુરુષ પોતાના શ્રેયને સિદ્ધ કરતો નથી, કે જેથી એ પુરુષને મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય, પરંતુ કલટો પુરુષ પોતાના અશ્રેયને જ સંપાદન કરે છે, જેથી તે પુરુષ નરકમા જ પડે છે. ત્યારે કામ-ક્રોધાદિરૂપ પ્રતિબંધથી રહિત થયેલો પુરુષ પોતાના અશ્રેયને સંપાદન કરતો નથી, કિન્તુ પોતાના શ્રેયને જ સંપાદન કરે છે આ શ્રેયના સંપાદનથી આ લોકનાં સુખોનો અનુભવ કરીને અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તથા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા મોક્ષરૂપ પરમગતિને અધિકારી પુરુષ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી મોક્ષની ઇચ્છાવાળા અધિકારી પુરુષોએ કામાદિ ત્રણેનો અવશ્ય પરિત્યાગ કરવો (૨૨)

અવતરણિકા:—અશ્રેયનું નહિ આચરણ કરવાનું તથા શ્રેયનું આચરણ કરવાનું, તેમાં કેવળ શાસ્ત્ર જ નિમિત્ત છે. કારણ કે અશ્રેયનું નહિ આચરણ તથા શ્રેયનું આચરણ એ બન્ને કેવળ શાસ્ત્રપ્રમાણવડે જ બલુવામા આવે છે, અન્ય કોઈ પ્રમાણવડે બલુવામા આવતા નથી, માટે શાસ્ત્રનો પરિત્યાગ કરીને પોતાની ઇચ્છાપૂર્વક વર્તનારો પુરુષ કોઈ પણ પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત થતો નથી, આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કહે છે —

યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય વર્ત્તેતે કામકારતઃ ।

ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્ ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે પુરુષ શાસ્ત્રવિધિનો પરિત્યાગ કરી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે, તે પુરુષ અંતઃકરણની શુદ્ધિને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી, આ લોકના સુખને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ સ્વર્ગમોક્ષરૂપ ઉત્કૃષ્ટ ગતિને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. ૨૩

ટીકા—હે અર્જુન ! અધિકારી જનોની પ્રત્યે અપૂર્વ અર્થનો બોધ જેણે કર્યો છે, તે શાસ્ત્ર કહેવાય છે. એવા શાસ્ત્રરૂપ જગાદિ આર વેદો છે તથા તે વેદનાં અનુસારી સ્મૃતિ, પુરાણ, ઇતિહાસ, સૂત્ર ઇત્યાદિ પણ શાસ્ત્રરૂપ જ છે. આ શાસ્ત્રની પણ વિધિ છે, અર્થાત્ અધિકારી પુરુષે આ કાર્ય કરવું અને પેલું કાર્ય ન કરવું, એ પ્રકારના કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય જ્ઞાનના હેતુભૂત પ્રવર્તક-નિવર્તક વિધિનિષેધવચનો હોય છે. તેમાં જહરહઃ સંઘ્યાસુપાસીત અર્થાત્ ત્રૈવેણિક પુરુષે દરરોજ સંધ્યા કરવી, ઇત્યાદિ વચનો વિધિવચન કહેવાય છે; અને પરત્વરાત ગચ્છેત્ અર્થાત્ પુરુષે પરસ્ત્રીની સાથે મૈથુન કરવું નહિ, ઇત્યાદિ વચનો નિષેધવચન કહેવાય છે; એવી શાસ્ત્રવિધિનો અશ્રદ્ધાવડે પરિત્યાગ કરીને જે પુરુષ માત્ર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે, અર્થાત્ જે પુરુષ શાસ્ત્રવિહિત કર્મ પણ કરતો નથી તથા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મ જ કરે છે, તે શાસ્ત્રવિધિનો પરિત્યાગ કરનારો પુરુષ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિની યોગ્યતારૂપ અંતઃકરણની શુદ્ધિને, કર્મોને કરવા છતાં પણ, પ્રાપ્ત થતો નથી. આ પુરુષ આ લોકનાં સુખને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી તથા સ્વર્ગરૂપ ઉત્કૃષ્ટ ગતિને અથવા મોક્ષરૂપ ઉત્કૃષ્ટ ગતિને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. કિન્તુ શાસ્ત્રની વિધિનું ઉલ્લંઘન કરનારો પુરુષ સર્વ પુરુષાર્થોથી પ્રષ્ટ થાય છે.

અહીં શાસ્ત્રવિધિ એ વચનમાં લગવાને જે વિધિ શબ્દ કહેલો છે, તે તે વિધિનિષેધવચનોથી અતિરિક્ત પ્રત્યક્ અભિન્ન પ્રદ્ધાનાં પ્રતિપાદક “તત્ત્વમસિ-જહં જહામ્સિ ઇત્યાદિ વેદાંત-વચનો પણ શાસ્ત્રરૂપ જ છે” એ અર્થનું સૂચન કરવા માટે કથન કર્યો છે. (૨૩)

અવતરણિકા—શાસ્ત્રથી વિમુખ થઇને પોતાની ઇચ્છાપૂર્વક પ્રવૃત્ત થનારા પુરુષો સર્વ પુરુષાર્થોથી પ્રષ્ટ થાય છે, તે માટે અધિકારી પુરુષોએ શાસ્ત્રની વિધિવડે જ કર્મો કરવાં. આ અર્થનું કથન કરતાં શ્રીભગવાન્ આ સોબમા અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરે છે:—

તસ્માન્છાસ્ત્વં પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ ।

જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિહાર્હસિ ॥ ૨૪ ॥

શ્લોકાર્થઃ—માટે તને-અર્જુનને કાર્યની તથા અકાર્યની વ્યવસ્થામાં શાસ્ત્ર જ પ્રમાણ છે, માટે કર્મના અધિકારયુક્ત ભૂમિમાં શાસ્ત્રના વિધાનવડે કથન કરાયેલાં કર્મને જાણી, તું યુદ્ધાદિ કર્મ કરવા યોગ્ય છે. ૨૪

ટીકા—હે અર્જુન ! શાસ્ત્રવિધિનો પરિત્યાગ કરી, પોતાની ઇચ્છાપૂર્વક વર્તનાર પુરુષ આ લોકના તથા પરલોકના સર્વ પુરુષાર્થોને અયોગ્ય હોય છે, માટે શ્રેયની ઇચ્છાવાળા તને-અર્જુનને કાર્ય-અકાર્યની વ્યવસ્થામાં કેવળ શાસ્ત્ર જ પ્રમાણરૂપ છે, અર્થાત્ “માટે શું કરવા યોગ્ય છે અને શું નહિ કરવા યોગ્ય છે” એ પ્રકારની કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય અર્થની વ્યવસ્થામાં શ્રુતિ-સ્મૃતિ-પુરાણ-ઇતિહાસાદિરૂપ શાસ્ત્રપ્રમાણ જ બોધક છે, પણ પોતાની ભુદ્ધિ તથા વૃદ્ધાદિનાં વાકયો આ વ્યવસ્થામાં પ્રમાણરૂપ નથી. તેથી કર્મની અધિકારભૂમિમાં, “આ પુરુષે

આ ઠમ્ ઠરણું અને પેલું કર્મ ન કરણું” એ પ્રકારનાં પ્રવર્તક-નિવર્તકરૂપ શાસ્ત્રનાં વિધાને ઠથન ઠરેલાં વિહિત-પ્રતિવિદ્ધ કર્મોને સારી રીતે જાણી, શાસ્ત્રનિધિદ્ધ ઠર્મોને પરિત્યાગ કરી, પોતાના અંતઃકરણની શુદ્ધિ પર્યંત, શાસ્ત્રવિહિત પોતાનાં યુદ્ધાદિ કર્મો જ કરવાને તું યોગ્ય છે.

આ સોળમા અધ્યાયમાં શ્રીભગવાને આ પ્રમાણે અર્થ ઠથન કયોઃ પૂર્વોક્ત હંમહર્ષાદિ સર્વ આસુર સંપતના મૂળભૂત, સર્વ અશ્રેયની પ્રાપ્તિ કરનારા તથા સર્વ શ્રેયના પ્રતિબંધક એવા કામ-ક્રોધ-લોભ એ ત્રણ મહાન્ દોષોને પરિત્યાગ કરી, શ્રેયની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા અધિકારી પુરુષે અત્યંત શ્રદ્ધાપૂર્વક શાસ્ત્રશ્રવણપરાયણ થયું તથા શાસ્ત્રોપદિષ્ટ અર્થને અનુદાનપરાયણ થયું; એ અર્થને શ્રીભગવાને, દૈવી સંપત્ત તથા આસુરી સંપત્ત, એ બે સંપત્તિઓનું જિજ્ઞાસુ ઠથન કરીને, નિર્ણય કયો. (૨૪)

આ પ્રમાણે શ્રીમાન્ ભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “દૈવાસુરસંપદ્વિભાગયોગ” નામના પોડશ અધ્યાય ઉપર શ્રીચિદ્ધ-નાનંદ સ્વામીની રચેલી “ગૂઢાર્થકોપિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ.

સસદશ અધ્યાય

શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ

અવતરણિકાઃ-ઠર્મોનું અનુદાન કરનારા પુરુષો ત્રણ પ્રકારના હોય છે. કેટલાક પુરુષો, શાસ્ત્રની વિધિને જાણીને પણ અશ્રદ્ધારૂપ દોષથી શાસ્ત્રવિધિને પરિત્યાગ કરી, માત્ર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે, ચત્ક્રિચિત્ કર્મોનું અનુદાન કરે છે, એવા પુરુષો સર્વ પુરુષાર્થોને અયોગ્ય હોવાથી આસુર કહેવાય છે. કેટલાક પુરુષો, શાસ્ત્રની વિધિને જાણીને અત્યંત શ્રદ્ધાવાન્ થઈ, શાસ્ત્રવિધિને અનુસરીને જ નિધિદ્ધ કર્મોને પરિત્યાગ કરી, શાસ્ત્રવિહિત કર્મોનું અનુદાન કરે છે, એવા પુરુષો સર્વ પુરુષાર્થોને યોગ્ય હોવાથી દેવ કહેવાય છે. એ અર્થને પૂર્વે જોળમા અધ્યાયના અંતમાં નિર્ણય કયો. જે પુરુષે, આલસ્યાદિ દોષની વશતાથી શાસ્ત્રની વિધિને પરિત્યાગ કરી, પોતાના પિતા-પિતામહાદિ વૃદ્ધ પુરુષોના માત્ર વ્યવહાર કરીને શ્રદ્ધાપૂર્વક નિધિદ્ધ કર્મોને પરિત્યાગ કરી, વિહિત કર્મોનું અનુદાન કરે છે, તે પુરુષોમાં અસુરોના ધર્મ ઘટે છે તથા દેવતાઓના ધર્મ પણ ઘટે છે. શાસ્ત્રની વિધિને પરિત્યાગ કરવો, એ અસુરોના ધર્મ તેમનામાં ઘટે છે. એ પ્રમાણે અસુરોના ધર્મ કરીને તથા દેવતાઓના ધર્મ કરીને યુક્ત થયેલા પુરુષો શું અસુરોમાં અંતર્ભૂત છે? અથવા શું દેવતાઓમાં અંતર્ભૂત છે? એ પ્રમાણે બન્ને કર્મોનાં દર્શનથી તથા એક કોટિક નિશ્ચય કરાવનાર અર્થના દર્શનથી સંશયને પ્રાપ્ત થયેલા અર્જુન શ્રીભગવાનની પ્રત્યે પ્રશ્ન કરે છે:-

અર્જુન ઉવાચ-યે શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય યજન્તે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।

તેષાં નિષ્ઠા તુ કા કૃષ્ણ સત્વમાહો રજસ્તમઃ ॥ ૧ ॥

સ્લોકાર્થ:-અર્જુન કહે છે:-હે કૃષ્ણ ! જે પુરુષ શાસ્ત્રવિધિનો પરિત્યાગ કરી, શ્રદ્ધાવડે યુક્ત થઈ દેવપૂજનાદિક કરે છે, તે પુરુષની વળી કેવા પ્રકારની નિષ્ઠા હોય છે ? સાત્ત્વિકી હોય છે કે રાજસી હોય છે કે તામસી હોય છે ? ૧

ટીકા:-હે કૃષ્ણ અર્થાત્ હે સત્ય આનંદરૂપ ! જેમ દેવતા પુરુષો શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રને અનુસરનારા હોય છે, તેમ શાસ્ત્રને નહિ અનુસરનારા પુરુષો શ્રુતિસ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રની વિધિનો આલસ્યાદિ દોષની વશતાથી પરિત્યાગ કરી વર્તે છે. અને જેમ આસુર પુરુષો શ્રદ્ધાથી રહિત હોય છે તેમ જે પુરુષો શ્રદ્ધાથી રહિત નથી, કિન્તુ જે પુરુષો પોતાના પિતા-પિતામહાદિ વૃદ્ધ પુરુષોનાં વ્યવહારના અનુસરણુ માત્રથી શ્રદ્ધાવડે યુક્ત થયેલા છે; એ પ્રમાણે આલસ્યાદિ દોષની વશતાથી શાસ્ત્રવિધિનો પરિત્યાગ કરીને તથા પોતાના વૃદ્ધ પુરુષોના વ્યવહારના અનુસરણુમાત્રથી શ્રદ્ધાવડે યુક્ત થયેલા જે પુરુષો દેવ-પૂજનાદિક કર્યો કરે છે, તે પુરુષોની કયા પ્રકારની નિષ્ઠા છે ? અર્થાત્ શાસ્ત્રવિધિની ઉપેક્ષા પણ માત્ર વૃદ્ધ વ્યવહારથી રહેલી શ્રદ્ધા એ બન્નેવડે જે પુરુષો પૂર્વોક્થાયોક્ત દેવ-આસુર પુરુષોથી વિલક્ષણ છે, તે પુરુષોની, શાસ્ત્રવિધિની અપેક્ષાથી રહિત શ્રદ્ધાપૂર્વક દેવ-પૂજનાદિકરૂપ ક્રિયાની વ્યવસ્થિત કયા પ્રકારની છે ? સાત્ત્વિકી છે કે રાજસી કે તામસી છે ? તે પુરુષોની નિષ્ઠા બે કદાચિત્ સાત્ત્વિકી હોય તો સાત્ત્વિક સ્વભાવવાળા હોવાથી તે પુરુષો દેવતા જ હોવા બેધએ; અને તે પુરુષોની નિષ્ઠા બે કદાચિત્ રાજસી-તામસી હોય તો રાજસ-તામસ સ્વભાવવાળા હોવાથી તે પુરુષો અસુર જ હોવા બેધએ.

અર્હી સત્ત્વ એ શબ્દવડે અર્જુને સંશયની એક કોટિ કથન કરી છે; અને રજસ્તમઃ એ શબ્દવડે સંશયની બીજી કોટિ કથન કરી છે. આ વિભાગ જણાવવાને વાસ્તે તે બન્નેની મધ્યમાં બાહો એ શબ્દનું કથન કર્યું છે, તેથી સાત્ત્વિકી, રાજસી, તામસી એ ત્રણ કોટિ અર્હી અદ્યણુ કરવી નહિ. (૧)

અધતરણિકા:-શાસ્ત્રવિધિનો પરિત્યાગ કરીને શ્રદ્ધાપૂર્વક દેવપૂજનાદિક કર્યો કરનારા પુરુષો શ્રદ્ધાના ભેદે કરીને ભેદવાળા જ હોય છે. સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધાવડે યુક્ત પુરુષો દેવ કહેવાય છે. એવા સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાવાળા દેવ પુરુષો શ્રુતિસ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રોક્ત સાધનોવિષે અધિકારી ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે તથા સાધનોથી ઉત્પન્ન થતા ફળને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. રાજસી શ્રદ્ધાવડે તથા તામસી શ્રદ્ધાવડે યુક્ત પુરુષો અસુર કહેવાય છે. એવા અસુર પુરુષો શાસ્ત્રોક્ત સાધનોમાં અધિકારી ભાવને પ્રાપ્ત થતા નથી, તથા સાધનોથી ઉત્પન્ન થતા ફળને પણ પ્રાપ્ત થતા નથી; એ પ્રકારના વિવેકે કરીને, અર્જુનની શંકાને નિવૃત્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા શ્રીભગવાન તે શ્રદ્ધાના ભેદનું કથન કરે છે:-

શ્રીભગવાનુવાચ-ત્રિવિધા ભવતિ શ્રદ્ધા દેહિનાં સા સ્વભાવજા ।

સાત્ત્વિકી રાજસી ચૈવ તામસી ચેતિ તાં શૃણુ ॥ ૨ ॥

સ્લોકાર્થ:-શ્રીભગવાન કહે છે-દેહાભિમાનવાળા પુરુષની સ્વભાવજન્ય શ્રદ્ધા સાત્ત્વિકી, રાજસી તથા તામસી-આ ત્રણ પ્રકારની જ થાય છે; આ શ્રદ્ધાને તું શ્રવણ કર. ૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે શ્રદ્ધાવડે યુક્ત થયેલાં પ્રાણી, શાસ્ત્રવિધિનો પરિત્યાગ કરી, દેવપૂજનાદિક કર્યો કરનારા દેહાભિમાની પુરુષોની સ્વભાવજન્ય શ્રદ્ધા ત્રણ પ્રકારની હોય છે. જન્માન્તરોમાં સંપાદન કરેલા ધર્મોધર્મ આદિના જે સંસ્કારોએ આ જન્મનો અપ્પ્રેક્ષ કર્યો

છે, તે સંસ્કારોનું નામ સ્વભાવ છે. જીવોનો સ્વભાવ સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ભેદ કરીને ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. ત્રણ પ્રકારના સ્વભાવવડે ઉત્પન્ન થયેલી શ્રદ્ધા પણ સાત્ત્વિકી-રાજસી-તામસી એ ભેદ કરીને ત્રણ પ્રકારની જ હોય છે; કારણ કે લોકમાં જે જે કાર્ય થાય છે તે તે કાર્ય પોતાના કારણના સરખું (સદૃશ) જ હોય છે; કારણથી વિસદૃશ કાર્ય હોતું નથી. સાત્ત્વિકસ્વભાવજન્ય શ્રદ્ધા સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા કહેવાય છે; રાજસસ્વભાવજન્ય શ્રદ્ધા રાજસી કહેવાય છે અને તામસસ્વભાવજન્ય શ્રદ્ધા તામસી શ્રદ્ધા કહેવાય છે. એ પ્રમાણે સંસ્કારરૂપ સ્વભાવના ત્રિવિધપણ્યવડે શ્રદ્ધા પણ ત્રણ પ્રકારની જ હોય છે.

અહીં રાજસી સ્વ એ વચનમાં રહેલા સ-એ એ શબ્દોમાં પ્રથમ સ શબ્દવડે શ્રીભગવાને એ અર્થનું બોધન કર્યું છે કે, આરંભ થયેલા જન્મમાં કેવળ શાસ્ત્રના સંસ્કારવડે જ ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્યાનું પુરુષોની શ્રદ્ધા, કારણની એકરૂપતાએ કરીને એક સાત્ત્વિકીરૂપ જ હોય છે, પણ રાજસીરૂપ તથા તામસીરૂપ હોતી નથી. ખીજા એ શબ્દવડે શ્રીભગવાને એ અર્થનું બોધન કર્યું છે કે, શાસ્ત્રની અપેક્ષાથી રહિત, પ્રાણીમાત્રવિષે સાધારણ તથા પૂર્વોક્ત સ્વભાવવડે ઉત્પન્ન થયેલી શ્રદ્ધા જ સ્વભાવના ત્રિવિધપણ્યવડે ત્રણ પ્રકારની હોય છે. તામસી સ એ વચનમાં રહેલો સ્કાર તે ત્રણ પ્રકારનો સમુચ્ચય કરાવવા વાસ્તે છે.

હે અર્જુન ! પૂર્વજન્મની વાસનારૂપ સ્વભાવનો અભિભવ કરનાર શાસ્ત્રજન્ય વિવેક-વિજ્ઞાન, શાસ્ત્રવિધિનું ઉલ્લંઘન કરનારા પુરુષોને નથી; માટે પૂર્વ વાસનારૂપ સ્વભાવની વશતાથી પુરુષોની શ્રદ્ધા ત્રણ પ્રકારની હોય છે; આ ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધાને તું શ્રવણ કર. આ શ્રદ્ધાનું શ્રવણ કરવાથી પુરુષોવિષેના દેવભાવનો અથવા આસુરભાવનો નિશ્ચય તું પોતાની મેળે જ કરીશ. (૨)

અપતરણિકા:-પૂર્વ શ્લોકવિષે, અંતઃકરણમાં રહેલી પૂર્વજન્મની વાસનારૂપ નિમિત્ત કારણની વિચિત્રતાવડે શ્રદ્ધાની વિચિત્રતા કહી. હવે, શ્રીભગવાન શ્રદ્ધાના ઉપાદાન કારણરૂપ અંતઃકરણની વિચિત્રતાવડે પણ શ્રદ્ધાની વિચિત્રતાનું કથન કરે છે:-

સત્સાનુરૂપા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ ભારત ।

શ્રદ્ધામયોઽયં પુરુષો યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભારત ! સર્વ પ્રાણીમાત્રને પોતાના અંતઃકરણને અનુસાર શ્રદ્ધા હોય છે. આ પુરુષ શ્રદ્ધામય હોય છે, તેથી જે પુરુષ જે શ્રદ્ધાવાળો હોય છે તે પુરુષ તે સદૃશ જ થાય છે. ૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! જેમનામાં સત્ત્વશુભ પ્રધાન છે એવા ત્રિશુભાત્મક અપંચીકૃત પંચ મહાભૂતોથી ઉત્પન્ન થયેલું અંતઃકરણ પ્રકાશસ્વભાવવાળું હોવાથી 'સત્ત્વ' કહેવાય છે. તે અંતઃકરણ કોઈ શરીરમાં તો ઉદ્ભૂત સત્ત્વશુભવાળું જ હોય છે; જેવું કે દેવતાઓનું અંતઃકરણ છે. કોઈ શરીરમાં તો તે અંતઃકરણ રજેશુભવડે અભિભૂત સત્ત્વશુભવાળું હોય છે; જેવું કે યક્ષાદિનું અંતઃકરણ છે અને કોઈ શરીરમાં તે અંતઃકરણ તમોશુભવડે અભિભૂત સત્ત્વશુભવાળું હોય છે; જેવું કે ભૂત-પ્રેતાદિનું અંતઃકરણ છે. મનુષ્યનું અંતઃકરણ મહુધા વ્યાપ્તિશીત જ હોય છે. પણ મનુષ્યોનું અંતઃકરણ શાસ્ત્રજન્ય વિવેક જ્ઞાનવડે, રજે-તમો-શુભના અભિભવવડે ઉદ્ભૂત સત્ત્વશુભવાળું કરવામાં આવે છે. જે પુરુષો શાસ્ત્રજન્ય વિવેકજ્ઞાનથી શૂન્ય છે, તે સર્વ પ્રાણીમાત્રની પોતપોતાના અંતઃકરણને અનુસાર જ શ્રદ્ધા હોય છે, અર્થાત્ અંતઃકર-

જુની વિચિત્રતાથી પ્રાણીઓની શ્રદ્ધા પણ વિચિત્ર જ હોય છે. જેમાં સત્ત્વગુણ પ્રધાન છે એવાં અંતઃકરણોમાં સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા થાય છે, જેમાં રજોગુણ પ્રધાન હોય છે એવાં અંતઃકરણોમાં રાજસી શ્રદ્ધા થાય છે અને જેમાં તમોગુણ પ્રધાન હોય છે એવાં અંતઃકરણોમાં તામસી શ્રદ્ધા થાય છે.

હે અર્જુન ! પુરુષોની નિષ્ઠા કયા પ્રકારની હોય છે ? એવો જે પ્રશ્ન પૂર્વે તે ક્યો હતો, તે પ્રશ્નનો ઉત્તર હવે તું શ્રવણ કર. શાસ્ત્રજન્ય જ્ઞાનથી રહિત તથા કર્મોના અધિકારી ત્રિગુણાત્મક અંતઃકરણવિશિષ્ટ પુરુષ શ્રદ્ધામય હોય છે. જેનામાં શ્રદ્ધાનું બાહુલ્ય હોય છે તે શ્રદ્ધામય કહેવાય છે: જેમકે અન્નના બાહુલ્યવાળા યજ્ઞને અન્નમય યજ્ઞ કહે છે શ્રદ્ધામય થવાથી જ જે પુરુષ જે શ્રદ્ધાવાળો છે, અર્થાત્ જે પુરુષ જે સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધાવાળો છે, રાજસી શ્રદ્ધાવાળો છે અથવા તામસી શ્રદ્ધાવાળો છે, તે પુરુષ તે પોતાની શ્રદ્ધાને અનુસરીને જ સાત્ત્વિક કહેવાય છે અથવા રાજસ કહેવાય છે અથવા તામસ કહેવાય છે. તેથી એ પુરુષની શ્રદ્ધાવડે જ તે નિષ્ઠા બાળુવામાં આવે છે.

મહાત્ ભરતકુળમાં જે ઉત્પન્ન થયેલો હોય તેનું નામ ભારત છે અથવા શાસ્ત્રજન્ય જ્ઞાનનું નામ જા છે, તેના વિષે જે પ્રીતિવાળો હોય તેનું નામ ભારત છે. આ ભારત સંબોધનવડે શ્રીભગવાને અર્જુનમાં શુદ્ધ સાત્ત્વિકપણુનું સૂચન કર્યું છે. (૩)

અવતરણિકા-અર્જુન પૂછે છે:-“હે ભગવન્ ! પુરુષની શ્રદ્ધા જ પુરુષની નિષ્ઠાને દર્શાવે છે, એણે વચન પૂર્વે આપે કહ્યું તે સત્ય છે; પરંતુ શ્રદ્ધા પોતે અજ્ઞાત હોવાથી નિષ્ઠાને જણાવશે નહિ; કિન્તુ પોતે જ્ઞાત થયેલી તે શ્રદ્ધા જ તે નિષ્ઠાને જણાવશે, તેથી એ પુરુષની તે શ્રદ્ધા કયા ઉપાયે કરીને બાળુવામાં આવે ?”

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, “દેવપૂજનાદિ મર્ચરૂપ લિંગવડે શ્રદ્ધાનું અનુમાન કરવામાં આવે છે.”

યજંતે સાત્ત્વિકા દેવાન્યક્ષરક્ષાંસિ રાજસાઃ ।

પ્રેતાન્મૃતગણાંશ્ચાન્યે યજંતે તામસા જનાઃ ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ-જે પુરુષો દેવતાઓનું પૂજન કરે છે તે પુરુષોને સાત્ત્વિક બાળુવા, જે પુરુષો યક્ષરાક્ષસનું પૂજન કરે છે તે પુરુષોને રાજસ બાળુવા, તથા જે પુરુષો પ્રેતોનું અને ભૂતગણોનું પૂજન કરે છે તે અન્ય પુરુષોને તામસ બાળુવા. ૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! શાસ્ત્રજન્ય વિવેકજ્ઞાનથી રહિત જે પુરુષો દેવભાવજન્ય શ્રદ્ધાવડે વસુ-રુદ્રાદિ સાત્ત્વિક દેવતાઓનું પૂજન કરે છે, તે સર્વ પુરુષોને સાત્ત્વિક બાળુવા; શાસ્ત્રજન્ય વિવેક જ્ઞાનથી રહિત જે પુરુષો દેવભાવજન્ય શ્રદ્ધાવડે રજોગુણવાળા કુમેરાદિ યક્ષોનું તથા મેઝવાદિ રાક્ષસોનું પૂજન કરે છે, તે સર્વ પુરુષોને રાજસ બાળુવા અને શાસ્ત્રજન્ય વિવેક જ્ઞાનથી રહિત જે પુરુષો દેવભાવજન્ય શ્રદ્ધાવડે તમોગુણવાળા પ્રેતોનું તથા ભૂતગણોનું પૂજન કરે છે, તે સર્વ પુરુષોને તામસ બાળુવા.

જે બ્રાહ્મણાદિ પોતાના ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય છે, તે બ્રાહ્મણાદિના શરીરનો પાત થયા પછી વાયુમય દેહને પ્રાપ્ત થઈને ઉદ્ધકામુખ-કંટ-પૂતનાદિ નામવાળાં પ્રેત થાય છે; અથવા પિશાચ્યવશેષ પણ પ્રેત કહેવાય છે. સસમાતૃક આદિનું નામ ભૂતગણ છે. અહીં મૃતગણાં-જ્ઞાન્યે એ વચનના અંતમાં રહેલા અન્ય શબ્દોનો સાત્ત્વિકા; રાજસાઃ; તામસાઃ એ ત્રણ શબ્દોની સાથે સંબંધ કરવો. તેમ કરવાથી સાત્ત્વિક, રાજસ, તામસ એ ત્રણ પ્રકારના પુરુષો માં પરસ્પર વિરક્ષણતા સિદ્ધ થાય છે. (૪)

અવતરણિકા:-એ પ્રમાણે શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રનો પરિત્યાગ કરનારા પુરુષોની સાત્ત્વ-કાર્ત્ત્વ્ય નિષ્ઠા, દેવપૂજનાદિ કાર્યથી નિર્ણય કરી, તેમાં, કોઈ રાજસ-તામસ પુરુષ પણ પૂર્વનાં કોઈ પુણ્યકર્મના પરિપાઠથી સાત્ત્વિક થઈને શાસ્ત્રોક્ત સાધનોમાં અધિકારીપણાને પ્રાપ્ત થાય છે; અને જે પુરુષો પોતાના દુરાચર્યવડે તથા પૂર્વનાં કોઈ પાપકર્મના પરિપાઠથી પ્રાપ્ત થયેલા દુર્જનસંગાદિ દોષોવડે રાજસ-તામસ ભાવનો પરિત્યાગ કરવા નથી, તે પુરુષો શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત સન્માર્ગથી બદ્ધ થઈને શાસ્ત્રનિષિદ્ધ અસન્માર્ગના અનુસરણવડે, આ લોકમાં તથા પરલોકમાં કેવળ દુઃખના જ લોગી થાય છે; આ અર્થનું હવે શ્રીમદ્ગાનું જ શ્લોકોકાવડે પ્રતિપાદન કરે છે.—

અશાસ્ત્રવિહિતં ધોરં તપ્યંતે ચે તપો જનાઃ ।

દંભાહંકારસંયુક્તાઃ કામરાગચ્છલાન્વિતાઃ ॥ ૫ ॥

કર્પયંતઃ શરીરસ્યં ભૂતગ્રામમચેતસઃ ।

માં ચૈવાંતઃશરીરસ્યં તાન્વિદ્ધ્યાસુરનિશ્ચયાન્ ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે પુરુષ અશાસ્ત્રવિહિત ધોર તપ કરે છે, હંભવડે અને અહંકારવડે સંયુક્ત છે, કામવડે, રાગવડે તથા બળવડે યુક્ત છે, શરીરમાં રહેલા ભૂતોના સમૂહને કૃષ્ટ કરે છે તથા અંતર શરીરમાં રહેલા મને-પરમેશ્વરને પણ કૃષ્ટ કરે છે, તેમ જ જેઓ વિવેકથી રહિત છે, તે પુરુષોને તું આસુર નિશ્ચયવાળા જ બાણ. ૫-૬

ટીકા:-હો અર્જુન! જગાદિ વેદોત્તું નામ શાસ્ત્ર છે. તે વેદરૂપ શાસ્ત્ર કેટલુંક અત્યારના કાળમાં પઠન-પાઠન કરવામાં પ્રસિદ્ધ છે તે તો પ્રત્યક્ષ છે, અને જે વેદનો ભાગ અત્યારના કાળમાં કયાંય પણ પઠન-પાઠન કરવામાં પ્રસિદ્ધ નથી, તે વેદના ભાગનું સ્મૃત્યાદિમાં કથન કરેલા અર્થના મૂળરૂપે કરીને અનુમાન કરવામાં આવે છે. એવા પ્રત્યક્ષરૂપ શાસ્ત્રે તથા અનુમેય-રૂપ શાસ્ત્રે જે તપનું વિધાન કહ્યું નથી, તે અશાસ્ત્રવિહિત તપ કહેવાય છે. અથવા વેદના વિરોધી યૌદ્ધાદિકોએ રચેલું જે આગમ છે તેનું નામ અશાસ્ત્ર છે. આ અશાસ્ત્રે વિધાન કરેલું જે વસશિવાદોહલ્ય આદિ તપ છે, તેનું નામ અશાસ્ત્રવિહિત તપ છે તે તપ ધોર છે. અર્થાત્ કર્તા પુરુષને તથા અન્ય પ્રાણીઓને કેવળ પીડાની જ પ્રાપ્તિ કરનારું છે; એવું અશાસ્ત્રવિહિત ધોર તપ જ જે પુરુષો સર્વદા કરે છે તેઓ આસુર કહેવાય છે.

જે પુરુષો હંભવડે અને અહંકારવડે સંયુક્ત છે, તેઓને આસુર નિશ્ચયવાળા બાણવા. તેમાં “સર્વ લોક મને ધર્માત્મા કહે” એ પ્રકારની ઇચ્છા રાખીને લોકોમાં જે પોતાનું ધામિક-પણું પ્રકટ કરવું તે હંભ કહેવાય છે અને “સર્વ જીવોવડે હું જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છું” એ પ્રકારનું જે દુષ્ટ અભિમાન છે તે અહંકાર કહેવાય છે; એવા હંભ-અહંકાર બન્નેવડે જે પુરુષો સમ્યક્યુક્ત છે (હંભ-અહંકારના યોગમાં જે આયાસ વિના જ વિયોગની ઉત્પત્તિ કરવાનું અસા-મર્થ્ય છે, એ જ સમ્યક્યુક્ત) તેઓ આસુર કહેવાય છે.

જે પુરુષો કામરાગબળવડે યુક્ત છે તેઓ આસુર કહેવાય છે. અહીં કામનાના વિષય-બૃત્ત શબ્દરૂપશોદિ વિષયો ‘કામ’ કહેવાય છે. આ વિષયરૂપ કામોમાં જે અત્યંત આસક્તિ છે તે રાગ કહેવાય છે; આ રાગ જેનામાં નિમિત્ત છે, એવું જે અતિ ઉમ્મ દુઃખોને સહન કરવાનું સામર્થ્ય છે તે બળ કહેવાય છે. એવા કામરાગબળવડે જે પુરુષો સર્વદા કૃષ્ટ

અથવા શબ્દરૂપશીદિ વિષયોમાં જે અભિલાષા છે તે કામ કહેવાય છે અને સર્વદા તે વિષયોવિષે અભિનિવિષ્નરૂપ જે અભિર્વગ છે તે રાગ કહેવાય છે અને “એ વિષયને હું અવશ્ય સંપાદન કરીશ” એ પ્રકારનો જે આગ્રહ છે તે બળ કહેવાય છે, એવા કામ-રાગ-બળ એ ત્રણેવડે જે પુરુષો સર્વદા યુક્ત હોય છે તેઓ આસુર કહેવાય છે.

આ કારણથી જ બળવાન-મોટું દુઃખ જોઈને પણ નહિ નિવર્તમાન થતાં-જે પુરુષો શરીરમાં રહેલા ભૂતોના સમૂહને કૃશ કરે છે, અર્થાત્ દેહ ધ્વંસીકારૂપ સંઘાતના આકારવડે પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલ. પૃથ્વી આદિ પંચભૂતોના સમૂહને જે પુરુષો વ્યર્થ ઉપવાસાદિવડે કૃશ કરે છે તથા શરીરની અંદર લોકતારૂપે રહેલા હું પરમેશ્વરને પણ જે પુરુષો જોઈ લોભ્ય શરીરને કૃશ કરવાદ્વારા કૃશ કરે છે, અથવા અંતર્યામીરૂપે જોઈ શરીરમાં રહેલો જે બુદ્ધિનો તથા બુદ્ધિની વૃત્તિઓનો સાક્ષીરૂપ મને-પરમેશ્વરને જે પુરુષો મારી શાસ્ત્રરૂપ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને કૃશ કરે છે, તે પુરુષો અચેત્સ છે અર્થાત્ વિવેકથી શૂન્ય છે;

એવા અશાસ્ત્રવિહિત ધોર તપ કરનારા, તથા દમવડે અને અહંકારુવડે સંયુક્ત, કામરાગબળ-યુક્ત, શરીરના ભૂતોના સમૂહને કૃશ કરનારા, મને-પરમેશ્વરને પણ કૃશ કરનારા તથા વિવેકથી રહિત આ લોકના સર્વ ભોગોથી વિમુખ તથા પરલોકમાં અધમ ગતિને પ્રાપ્ત થનારા સર્વ પુરુષાર્થોથી અપ્ર પુરુષોને તું અર્જુન આસુર નિશ્ચયવાળા બાલુ. જેમનો વેદાર્થનો વિરોધી નિશ્ચય આસુર છે એટલે કે વિપરીત લાવનાયુક્ત છે, તેઓ આસુરનિશ્ચયવાળા કહેવાય છે. અર્થાત્ પુરુષો યદપિ મનુષ્યરૂપે પ્રતીત થાય છે, તથાપિ તે પુરુષો અસુરોનાં જ કર્મો કરે છે, તેથી તે પુરુષોને તું-અર્જુન અસુરરૂપ જ બાલુ, અર્થાત્ તે પુરુષોને અસુરરૂપ બાળીને તેમની ઉપેક્ષા કર.

અહીં આહરનિશ્ચય એ વચનમાં પુરુષોના નિશ્ચયવિષે આસુરપણું કથન કર્યું, તેથી નિશ્ચયપૂર્વક પુરુષોના અંતઃકરણની સર્વ વૃત્તિઓમાં પણ આસુરપણું જ બાલુલું. અસુરત્વ-ભતિથી રહિત મનુષ્યોવિષે સાક્ષાત્ અસુરપણું રહેતું નથી, કિન્તુ દુષ્ટ કર્મો કરવાવડે જ મનુષ્યોવિષે અસુરપણું પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી જ શ્રીભગવાને તાત્કાલિકાન્વિદિ એ પ્રમાણે પુરુષોમાં સાક્ષાત્ અસુરપણું કથન કર્યું નથી, કિન્તુ આસુર નિશ્ચયવડે જ તેમનાવિષે અસુરપણું કથન કર્યું છે (૫-૬)

અપતરણિકા:-જે સાત્ત્વિક છે તે દેવ છે અને જે રાજસ તથા તામસ છે તે વિપરીત બુદ્ધિવાળા હોવાથી અસુર છે, એ અર્થનો પૂર્વે નિર્ણય કર્યો. હવે શ્રીભગવાન સાત્ત્વિકોનું શ્રદ્ધા કરાવવા વાસ્તે તથા રાજસ તામસોના પરિત્યાગ કરાવવા વાસ્તે આહાર-યજ્ઞ-તપ-દાન એ ચારેના ત્રિવિધપણાનું કથન કરે છે.—

આહારસ્તપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિયઃ ।

યજ્ઞસ્તપસ્તથા દાનં તેષાં ભેદમિમં ઋણુ ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-વળી સર્વ પ્રાણીઓનો પ્રિય આહાર પણ ત્રણ પ્રકારનો જ હોય છે તથા યજ્ઞ, તપ, દાન, આ પણ ત્રણ પ્રકારના જ હોય છે. તું આહારાદિકોના આ સાત્ત્વિકાદિ ભેદોને શ્રવણ કર. ૭

ટીકા:-હે અર્જુન! પૂર્વે કહેલી શ્રદ્ધા જ કેવળ ત્રણ પ્રકારની હોતી નથી, કિન્તુ સર્વ પ્રાણીઓનો પ્રિય આહાર પણ સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ભેદ કરીને ત્રણ પ્રકારનો હોય છે,

પણ ચાર પ્રકારનો હોતો નથી; કારણ કે સર્વ પદાર્થો ત્રિગુણાત્મક હોવાથી તેથી ભિન્ન કોઈ ચોથો પ્રકાર સંભવતો નથી. ભક્ત્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય, ચોખ્ખ-એ જે ચાર પ્રકારનું અન્ન છે, તે આહાર કહેવાય છે. હે અર્જુન ! બુધાની નિવૃત્તિરૂપ દૃષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ કરનારા આહાર જેમ સાર્વિકાદિ લેહે કરીને ત્રણ પ્રકારનો છે, તેમ ધર્મની ઉત્પત્તિદ્વારા સ્વર્ગોદ્ધરૂપ અદૃષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ કરનારા યજ્ઞ-તપ-દાન એ ત્રણે પણ, સાર્વિક-રાજસ-તામસ એ લેહે કરીને ત્રણ પ્રકારના જ હોય છે.

અગ્નિ આદિ દેવતાઓના ઉદ્દેશવટે જે ધૃતાદિ દ્રવ્યોનો પરિત્યાગ છે તેનું નામ યજ્ઞ છે, શરીર-ઈન્દ્રિયોનું શોષણ કરનારાં જે કૃચ્છ-આંદ્રાયણાદિ મતો છે તેમનું નામ તપ છે અને પોતાના મમત્વના વિષયભૂત સુવર્ણ-ગૌ-અન્ન-ગૃહ ઇત્યાદિ પદાર્થો વિષે પોતાના મમત્વનો પરિત્યાગ કરીને જે બ્રાહ્મણાદિનું મમત્વ સંપાદન કરવું તેનું નામ દાન છે. એવા આહાર, યજ્ઞ, તપ, દાન એ ચારેનો જે સાર્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારનો લેહ છે, તે હું તારી પ્રત્યે સ્પષ્ટ રીતે કહું છું, તે લેહને તું સાવધાન થઈને શ્રવણ કર. (૭)

આવતરણિકા:-હવે આહાર, યજ્ઞ, તપ, દાન એ ચારેના સાર્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારના લેહનું શ્રીભગવાન પંદર શ્લોકોવડે કથન કરે છે. તેમાં પણ પ્રથમ આહારના સાર્વિકાદિ લેહનું ત્રણ શ્લોકોવડે કથન કરે છે:-

આયુઃ સત્ત્વલારોગ્યસ્ત્વપ્રીતિવિવર્ધનાઃ ।

સ્થ્યાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા હૃદ્યા આહારાઃ સાર્વિકપ્રિયાઃ ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-આયુષ્, સર્વ, બળ, આરોગ્ય, સુખ તથા પ્રીતિ આ સર્વને વધારનાર તથા રસ્ય, સ્નિગ્ધ, સ્થિર, હૃદ્ય એવા આહાર સાર્વિક પુરુષને પ્રિય હોય છે. ૮

ટીકા:-ચિરકાળપર્યંત જીવનનું નામ આયુષ્ છે; બળવાન દુઃખ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ નિર્વિકારપણાના સંપાદક ચિત્તના ધૈર્યનું નામ સર્વ છે, અથવા ઉત્સાહનું નામ સર્વ છે; પોતાને કરવાના ઉચિત કાર્ય વિષે પરિશ્રમના અભાવનું પ્રયોજક જે શરીરનું સામર્થ્ય છે, તેનું નામ બળ છે; જનર-શુદ્ધાદિ વ્યાધિઓના અભાવનું નામ આરોગ્ય છે; ભોજનની પછી જે અંતર આહ્લાદત્વિષ્ છે, તેનું નામ સુખ છે; ભોજનકાળે જે અરુચિથી રહિતપણું છે અર્થાત્ તે ભોજનવિષયક ઇચ્છાની ઉત્કટતા, તેનું નામ પ્રીતિ છે. એવાં આયુષ્, સર્વ, બળ, આરોગ્ય, સુખ, પ્રીતિ એ સર્વને જે આહાર વધારનારા છે, તે સાર્વિક કહેવાય છે. તથા જે આહાર રસ્ય છે, અર્થાત્ મધુર રસની પ્રધાનતાવડે જે આહાર અત્યંત સ્વાદુ છે; તથા જે આહાર સ્નિગ્ધ છે, અર્થાત્ સ્વભાવસિદ્ધ રસોદ્ભવે તથા આંગતુક ધૃતાદિરૂપ રસોદ્ભવે જે આહાર યુક્ત છે; તથા જે આહાર સ્થિર છે, અર્થાત્ જે આહાર રસાદિ અંશવડે શરીરમાં ચિરકાળ પર્યંત સ્થાયી છે; તથા જે આહાર હૃદ્ય છે, અર્થાત્ દુર્ગંધ-અશુચિવાદિક દષ્ટાદૃષ્ટ દોષોથી રહિત હોવાથી જે આહાર પોતાના હર્શનવડે જ હૃદયની પ્રસન્નતા કરનારા છે, એ પ્રકારના યુગ્મોવડે યુક્ત ભક્ત્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય, ચોખ્ખ-એ ચાર પ્રકારના આહારો સાર્વિક પુરુષોને જ પ્રિય હોય છે; અર્થાત્ પૂર્વોક્ત લક્ષણોવડે તે આહાર સાર્વિક બાલુવા તથા સાર્વિકપણાની ઇચ્છા કરનારા પુરુષોએ પૂર્વોક્ત આહાર જ શ્રદ્ધણ કરવા યોગ્ય છે. (૮)

કટ્વમ્લલવણાત્યુબ્જતીક્ષ્ણરૂક્ષવિદાહિનઃ ।

આહારા રાજસસ્યેષ્ઠા દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ ॥ ૯ ॥

શ્લોકાર્થ:- કટુ, અમ્લ, લવણુ, અતિ ઉષ્ણ, તીષ્ણ, રૂક્ષ, દાહને કરવાવાળો તથા દુઃખ, શોક અને રોગ આ ત્રણની પ્રાપ્તિ કરવાવાળો આહાર રાજસ પુરુષોને પ્રિય હોય છે. ૯

ટીકા:-આ શ્લોકમાં અણુગ્ણ વચનમાં રહેલા અતિ શબ્દનો કટુ આદિ સાત શબ્દોની સાથે અન્વય કરવો. તેમ કરવાથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે જે આહાર અતિ કટુ છે, અતિ અમ્લ છે, અતિ લવણુ (ખારો) છે, અતિ ઉષ્ણ છે, અતિ તીક્ષ્ણ છે, અતિ રૂક્ષ છે, અતિ દાહ કરનારો છે, તે આહાર રાજસ પુરુષોને પ્રિય છે.

એમાં નિમ્બાદિ (લીંબડો આદિનો) આહાર અતિ કટુ કહેવાય છે; લોણુ આદિનો આહાર અતિ અમ્લ કહેવાય છે; સંઘવાદિ આહાર અતિ લવણુ (ખારો) કહેવાય છે; જે આહારનું લક્ષણ કરતાં મ્હોં તથા હાથ દાઝે છે તે આહાર અતિ ઉષ્ણ કહેવાય છે; મરચાં વગેરેનો આહાર તે અતિ તીક્ષ્ણ કહેવાય છે; રનેહથી રહિત જે ઠંડુ (હંગ) કેદ્રવ (કેદરા) આદિ આહાર તે અતિ રૂક્ષ કહેવાય છે; અને અત્યંત સંતાપની પ્રાપ્તિ કરનારો જે રાજિકાદિ (રાઈ) આહાર છે તે અતિ નિદાહી કહેવાય છે; તથા કેટલાક આહારો દુઃખ-શોક-આમય એ ત્રણની પ્રાપ્તિ કરનારો છે. તાત્કાલિક પીડાનું નામ દુઃખ કહેવાય છે; પશ્ચ તલાવિ (પાછળથી સંતાપ ઉત્પન્ન કરનાર) જે દૌર્ભનસ્ય છે તે શોક કહેવાય છે અને જ્વરાદિ રોગો આમય કહેવાય છે; એવાં દુઃખ-શોક-આમયને જે આહાર વાવપિત્તાદિ ધાતુઓની વિષમતાદ્વારા પ્રાપ્ત કરે છે, તે આહારો-દુઃખશોકામયગ્રહ કહેવાય છે. એવા આહાર રાજસ પુરુષોને જ પ્રિય હોય છે, અર્થાત્ પૂર્વોક્ત લક્ષણોવડે તે આહાર રાજસ જાણવા. એવા રાજસ આહારનો સાત્વિક પુરુષોએ અવશ્ય પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. (૯)

યાતયામં ગતરસં પૂતિ પર્યુપિતં ચ યત્ ।

ઉચ્છિષ્ટમપિ ચામેધ્યં મોજનં તામસપ્રિયમ્ ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે આહાર અર્ધપકવ છે, જતા રહેલા રસવાળો છે, પૂતિ અર્થાત્ દુર્ગંધવાળો છે, પર્યુપિત અર્થાત્ રાત્રિના વ્યવધાને કરી ઉન્માદને કરનારો છે તથા અમેધ્ય અર્થાત્ અપવિત્ર છે, તેવો આહાર તામસ પુરુષોને પ્રિય હોય છે. ૧૦

ટીકા:-હું અર્જુન! અર્ધપકવ થયેલો આહાર અથવા અગ્નિવડે પકવ થયેલો જે બ્રાહ્મણાદિ આહાર પ્રદુરારદિ કાળના વ્યવધાનવડે શીતળતાને પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે, તે યાતયામ કહેવાય છે. અત્યંત પાકવાથી અથવા રંધાઈ જવાથી રસરહિત થયેલો આહાર અથવા સારાંશ કાઢી લીધેલો આહાર ગતરસ કહેવાય છે; જેનું કે મધન કરેલું દુધ વગેરે. દુર્ગંધવાળો આહાર પૂતિ કહેવાય છે. એક રાત્રિના વ્યવધાનવડે લોજન કર્યા પુરુષને તાત્કાલિક ઉન્માદ કરનારો આહાર પર્યુપિત કહેવાય છે. અર્હાં પર્યુપિતં ચ યત્ એ વચનમાં રહેલો ચ શબ્દ એ પ્રકારના અત્યંત દુષ્ટપણુવડે પ્રસિદ્ધ અન્ય આહારોનો પણ સમુચ્ચય કરાવવા વાસ્તે છે.

લોજન કર્યા પછી ગાડી રહેલું જે (એકું) અન્ન છે, તે અત્યંત ઉચ્છિષ્ટ આહાર કહેવાય છે. યગ્ને અયોગ્ય જે અશુચિ માંસ-મત્યાદિ છે, તે આહાર અમેધ્ય કહેવાય છે. અર્હાં ઉચ્છિષ્ટમપિ ચામેધ્ય એ વચનમાં રહેલો અપિ ચ શબ્દ વૈધક શાસ્ત્રમાં કથન કરેલા અપચ્ચ આહારોનો સમુચ્ચય કરાવવા વાસ્તે છે. એ પ્રકારનાં લક્ષણોવડે યુક્ત જે આહાર છે, તે આહાર તામસ પુરુષોને જ પ્રિય હોય છે, અર્થાત્ પૂર્વોક્ત લક્ષણોવડે આહારને તામસ જાણવો. એવા તામસ આહાર સારિત્થક પુરુષોએ અત્યંત દૂરથી જ ત્યાજ્ય દેવો. એવા તામસ

આહારોવિષે દુઃખ શોકાદિની કારણતા અત્યંત પ્રસિદ્ધ જ છે, તે મે-શ્રીભગવાને સાક્ષાત્ સુખથી કથન કરી નથી,

અહીં શ્રીભગવાને યથાક્રમે 'કરીને ત્રણ પ્રકારના' આહારવર્ગ કથન કર્યા છે, તેમાં સ્વા. ઇત્યાદિ સાત્ત્વિક આહારવર્ગ કથન કર્યો છે, કટુત્ત્વ ઇત્યાદિ રાજસ આહારવર્ગો કથન કર્યો છે અને વાતયામમ ઇત્યાદિ તામસ આહારવર્ગ કથન કર્યો છે; એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના આહારવર્ગો કથન કર્યા છે. રાજસ આહારવર્ગ તથા તામસ આહારવર્ગ એ બન્ને વર્ગોમાં સાત્ત્વિક આહારવર્ગનું વિરોધીપણું જ બાણીયું. આ પ્રકાર હવે નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે. અતિ કટુત્વાદિ રસ્યત્વના વિરોધી જ હોય છે, જે કારણથી અતિ કટુઆદિ આહાર અત્યંત સ્વાદુ હોય નહિ, એ વાત સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ જ છે; રુક્ષપણું, સ્નિગ્ધપણું વિરોધી હોય છે; અતિ તીક્ષ્ણપણું તથા અતિ વિદાહકપણું એ બન્ને, ધાતુઓના પોષણના વિરોધી હોવાથી સ્થિરતાના વિરોધી જ હોય છે; અતિ ઉષ્ણત્વાદિ હૃદયત્વાદિના વિરોધી હોય છે; આમયપ્રદત્વ, આયુષસત્ત્વ-બળ-આરોગ્ય એ આરતું વિરોધી હોય છે અને દુઃખશોકપ્રદત્વ, સુખ તથા પ્રીતિ એ બન્નેનું વિરોધી હોય છે. એ રીતે રાજસ આહારવર્ગોવિષે સાત્ત્વિક આહારવર્ગનું વિરોધીપણું સ્પષ્ટ જ છે.

એ જ પ્રમાણે તામસ આહારવર્ગોવિષે પણ ગતરસત્વ, ચાતયામત્વ, પર્યુષિત્વ એ ત્રણે યથાયોગ્ય રસ્યત્વ, સ્નિગ્ધત્વ, સ્થિરત્વ એ ત્રણેનાં વિરોધી જ છે. પૂતિત્વ, ઉત્તિષ્ઠત્વ, અમેધ્યત્વ એ ત્રણે હૃદયત્વનાં વિરોધી છે અને તામસ આહારવર્ગોવિષે આયુષસત્ત્વાદિનું વિરોધીપણું તો સ્પષ્ટ જ છે. રાજસ આહારવર્ગોવિષે કેવળ દુષ્ટ વિરોધ જ હોય છે અને તામસ આહારવર્ગોવિષે દુષ્ટ વિરોધ તથા અદુષ્ટ વિરોધ બન્ને હોય છે-એટલી બન્નેમાં પરસ્પર વિશેષતા છે. (૧૦)

અવતરણિકા:-પૂર્વે, આગ્રસત્ત્વ ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે શ્રીભગવાને યથાક્રમે સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ પ્રકારના આહારનું કથન કર્યું. હવે, બજાકાંક્ષિનિઃ ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે શ્રીભગવાન યથાક્રમે સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારના યજ્ઞોનું કથન કરે છે-

અફલાકાંક્ષિભિર્યજ્ઞો વિધિદૃષ્ટો ય જ્ઞયતે ।

યદ્યવ્યમેવેતિ મનઃ સમાધાય સ સાત્ત્વિકઃ ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-કૃષ્ણની ઇચ્છાથી રહિત 'પુરુષે આ અવશ્ય કર્તવ્ય જ છે' આ પ્રકારે મનવડે નિશ્ચય કરી, જે શાસ્ત્રવિધિવ યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે, તે યજ્ઞ સાત્ત્વિક કહેવાય છે. ૧૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! અગ્નિહોત્ર, હર્યપૂર્ણ માસ, ચાતુર્માસ્ય, જ્યોતિષ્ટોમ ઇત્યાદિ યજ્ઞો કહેવાય છે. તે યજ્ઞો બે પ્રકારના હોય છે: કામ્યયજ્ઞ અને નિત્યયજ્ઞ. દર્શપૂર્ણમાસાભ્યાં સ્વાર્ગચામો યજેત ઇત્યાદિ વચનોએ સ્વાર્ગાદિ કૃષ્ણના સંયોગવડે વિધાન કરેલા યજ્ઞ કામ્યયજ્ઞ કહેવાય છે. તે કામ્યયજ્ઞનું સર્વ અંગોની સંપૂર્ણતાપૂર્વક, એ પુરુષ પોતે જ અનુષ્ઠાન કરે છે, ગ્રાહણાદિ પ્રતિનિધિદ્વારા અનુષ્ઠાન કરતો નથી. અને યાગ્નીમમિદોષો યદોતિ ઇત્યાદિ વચનોએ કૃષ્ણના સંયોગ વિના જ કેવળ જીવનાદિ નિમિત્તના સંયોગે કરીને વિધાન કરેલા યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન, સર્વ અંગેની સંપૂર્ણતાને અભાવ હોતાં, ગ્રાહણાદિ પ્રતિનિધિવડે પણ કરવામાં આવે છે, તે યજ્ઞ નિત્યયજ્ઞ કહેવાય છે. "સર્વ અંગની સંપૂર્ણતાને અભાવ હોવા છતાં પણ પ્રતિનિધિનુ શબ્દ

કરીને મારે અવશ્ય તે નિત્યકર્મ કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે પ્રત્યવાયની નિવૃત્તિ કરવા વાસ્તે વેદ ભગવાને આવશ્યક જીવનાદિ નિમિત્તે કરીને તે નિત્ય કર્મનું વિધાન કર્યું છે” એ પ્રમાણે પોતાના મનમાં નિશ્ચિત કરીને અંતઃકરણની શુદ્ધિની ઇચ્છાવાળા હોવાથી, કામ્ય કર્મોના અનુષ્ઠાનથી વિમુખ પુરુષો શાસ્ત્રપ્રમાણથી નિશ્ચય કરેલા જે યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરે છે, તે શાસ્ત્રપ્રમાણથી અંતઃકરણની શુદ્ધિવાસ્તે અનુષ્ઠાન કરેલો નિત્યયજ્ઞ સાર્વત્રિક કહેવાય છે. (૧૧)

અભિસંધાય તુ ફલં દંભાર્થમપિ ચૈવ યત્ ।

ઈજ્યતે ભરતશ્રેષ્ઠ તં યજ્ઞં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ—હે ભરતવંશમા શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! વળી સ્વર્ગોદિ કૃણા ઉદ્દેશવડે તથા દંભને માટે પણ જે યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે, તે યજ્ઞને તું રાજસ યજ્ઞ જાણ. ૧૨

ટીકા—હે ભરતકુળમા શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! પુરુષોની કામનાના વિષયભૂત સ્વર્ગોદિ કૃણા ઉદ્દેશ કરીને જે યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે, પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિના ઉદ્દેશ કરીને જે યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવતું નથી, તે રાજસ યજ્ઞ છે. “અને આ સર્વ લોક મને ધર્માત્મા કહે” એ પ્રકારની ઇચ્છાવડે જે, લોકો વિષે પોતાનું ધર્માત્માપણું પ્રકટ કરવું તે દંભ કહેવાય છે. એવા દંભ વાસ્તે પણ જે યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે, તે રાજસ યજ્ઞ કહેવાય છે.

અહીં અપિ ચૈવ એ વચન વિકલ્પ અને સમુચ્ચય એ બંનેના કથનવડે ત્રણ પક્ષોનું સૂચન કરવા વાસ્તે છે; કેાઈ યજ્ઞ દંભને વાસ્તે નહિ કરવામાં આવતાં પારલૌકિક સ્વર્ગોદિ કૃણા ઉદ્દેશ કરીને જ કરવામાં આવે છે; કેાઈ યજ્ઞ પારલૌકિક સ્વર્ગોદિ કૃણા ઉદ્દેશ કરીને નહિ કરવામાં આવતાં કેવળ દંભને વાસ્તે જ કરવામાં આવે છે, એ પ્રકારના વિકલ્પવડે જે પક્ષ સિદ્ધ થાય છે; અને કેાઈ યજ્ઞ પારલૌકિક સ્વર્ગોદિ કૃણ વાસ્તે તથા આ લોકના દંભ વાસ્તે પણ કરવામાં આવે છે, એ પ્રમાણે બંનેના સમુચ્ચયવડે એક પક્ષ સિદ્ધ થાય છે; એ પ્રમાણે દૃષ્ટ કૃણા ઉદ્દેશ કરીને અથવા અદૃષ્ટ કૃણા ઉદ્દેશ કરીને અથવા દૃષ્ટ-અદૃષ્ટ બંને કૃણોના ઉદ્દેશ કરીને, શાસ્ત્રાનુસાર જે યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે, તે યજ્ઞને તું રાજસ યજ્ઞ જાણ. અર્થાત્ તે યજ્ઞને તું રાજસ જાણીને તેના પરિત્યાગ કર.

હે મરતશ્રેષ્ઠ એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને અર્જુન વિષે તે રાજસકર્મનો પરિત્યાગ કરવાની યોગ્યતા સૂચિત કરી અને અભિસંધાય તુ એના અંવમાં રહેલો તુ શબ્દ, પૂર્વશ્લોકોક્ત નિત્ય કર્મરૂપ સાર્વત્રિક યજ્ઞથી, આ કામ્ય કર્મરૂપ રાજસ યજ્ઞ વિષે વિલક્ષણતાનું સૂચન કરવા વાસ્તે છે. (૧૨)

વિધિહીનમસૃષ્ટાન્નં મંત્રહીનમદક્ષિણમ્ ।

શ્રદ્ધાવિરહિતં યજ્ઞં તામસં પરિચક્ષતે ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ—જે યજ્ઞ શાસ્ત્રની વિધિથી રહિત છે, અન્નદાનથી રહિત છે, મંત્રથી રહિત છે, દક્ષિણાથી રહિત છે તથા શ્રદ્ધાથી રહિત છે, એવા યજ્ઞને વેદવેત્તા શિષ્ટ પુરુષો તામસ યજ્ઞ કહે છે ૧૩

ટીકા—હે અર્જુન ! જે યજ્ઞ વિધિહીન છે અર્થાત્ જે પ્રકારે શાસ્ત્રે તે યજ્ઞ કરવાનું વિધાન કર્યું છે તે શાસ્ત્રોક્ત રીતિથી જે યજ્ઞ વિપરીત છે, તથા જે યજ્ઞ અસૃષ્ટાન્ન છે અર્થાત્ જે

યજ્ઞ વિષે બ્રાહ્મણદિકોની પ્રત્યે અજ્ઞાન કરવામાં આવતું નથી; તથા જે યજ્ઞ મંત્રહીન છે અર્થાત્ ઉદાત્તાર્થિ સ્વરોવડે તથા ઠકારાર્થિ વર્ણોવડે મંત્રોથી રહિત છે; તથા જે યજ્ઞ દક્ષિણાથી રહિત છે; તથા જીવિજ બ્રાહ્મણવિષયક દેવાદિવડે જ જે યજ્ઞ શ્રદ્ધાથી રહિત છે, એવા યજ્ઞને વેદવેત્તા શિષ્ટ પુરુષો તામસ યજ્ઞ કહે છે.

વિધિહીનત્વ, અસપ્તાન્ત્વ, મંત્રહીનત્વ, અદક્ષિણત્વ અને શ્રદ્ધાવિરહિતત્વ એ પાંચ વિશેષ-જ્ઞોની વચ્ચે એક એક વિશેષણવડે યુક્ત થયેલો તે તામસયજ્ઞ પાંચ પ્રકારનો સિદ્ધ થાય છે, અને આ પાંચે વિશેષણોવડે યુક્ત થયેલો તે તામસયજ્ઞ એક પ્રકારનો સિદ્ધ થાય છે; એ પ્રમાણે છ તામસયજ્ઞ સિદ્ધ થાય છે; અને આ પાંચે વિશેષણોમાં જે વિશેષણોવડે યુક્ત થયેલો તે તામસયજ્ઞ ભિન્ન સિદ્ધ થાય છે, ત્રણ વિશેષણોવડે યુક્ત થયેલો તામસ યજ્ઞ ભિન્ન સિદ્ધ થાય છે અને ચાર વિશેષણોવડે યુક્ત થયેલો તામસ યજ્ઞ ભિન્ન સિદ્ધ થાય છે. એ પ્રમાણે તામસ યજ્ઞના ઘણા પ્રકારના ભેદો સિદ્ધ થાય છે. પૂર્વોક્ત રાજસ યજ્ઞમાં અંતઃકરણની શુદ્ધિનો અભાવ હોવા છતાં પણ સ્વર્ગોદિ કૃણોની પ્રાપ્તિ કરનારો ધર્મરૂપ અપૂર્વ, અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે રાજસયજ્ઞનું અનુદાન શાસ્ત્રની વિધિપ્રમાણે જ કરવામાં આવે છે અને તામસયજ્ઞનું અનુદાન શાસ્ત્રની વિધિપ્રમાણે કરવામાં આવતું નથી. તેથી તામસયજ્ઞથી ઘેર્ષ પણ ધર્મરૂપ અપૂર્વ ઉત્પન્ન થતો નથી. એટલો તે બન્નેમાં પરસ્પર ભેદ છે. (૧૩)

અવતરણિકાઃ-અક્લાન્તશિખિઃ ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે, શ્રીભગવાને યથાક્રમે સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારના યજ્ઞનું કથન કર્યું. હવે, સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારના તપનું કથન કરવા વાસ્તે શ્રીભગવાન, પહેલા ત્રણ શ્લોકોવડે, યથાક્રમે શારીર, વાચિક, માનસ એ ભેદે કરીને તપની ત્રણ પ્રકારતાનું કથન કરે છે:—

દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનં શૌચમાર્જવમ્ ।

બ્રહ્મચર્યમહિંસા ચ શારીરં તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થઃ-દેવ, દ્વિજ, ગુરુ તથા પ્રાજ્ઞ આ સર્વનું પૂજન, શરીરની શુદ્ધિ, આર્જવ, બ્રહ્મચર્ય તથા અહિંસા-આ સર્વ શારીર તપ કહેવાય છે. ૧૪

ટીકાઃ-હે અભ્યંતર ! બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, સૂર્ય, અગ્નિ, હગ્ગા ઇત્યાદિ દેવ કહેવાય છે. એવા બ્રહ્માદિ દેવોનું જે પૂજન છે, સદાચારવડે યુક્ત હૃત્તમ બ્રાહ્મણોનું એટલે દ્વિજોનું જે પૂજન છે, પિતામાતા, આચાર્ય ઇત્યાદિ વૃદ્ધ પુરુષોરૂપ ગુરુઓનું જે પૂજન છે અને વેદોના પાઠને તથા વેદોના અર્થને બાણનારા પ્રાણીનું જે પૂજન છે, તે શારીર તપ કહેવાય છે. વળી શાસ્ત્રની વિધિ પ્રમાણે શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક યથાયોગ્ય જે દેવતાદિકોની પ્રત્યે પ્રણામ-શુશ્રૂષા-પ્રદક્ષિણા-અજ્ઞાન ઇત્યાદિ કરવું, એ જ દેવતાદિનું પૂજન કહેવાય છે.

મૃત્તિકાવડે અથવા જળવડે જે શરીરની શુદ્ધિરૂપ શૌચ છે અને જે આર્જવ છે, (તેમાં અન્તઃકરણની અકુટિલવારૂપ આર્જવને માવસંચરિઃ એ શબ્દવડે શ્રીભગવાન આગળ માન-સત્વવિષે કથન કરશે, તેથી અહીં ભાર્જવ શબ્દવડે અકુટિલતાનો અર્થ અહંણ કરવો નહિ. કિન્તુ શાસ્ત્રવિહિત કર્મમાં જે પ્રવૃત્તિ છે તથા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મથી જે નિવૃત્તિ છે, તે એકરૂપ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિનો જ અર્થ અહીં ભાર્જવ શબ્દવડે અહંણ કરવો) અને શાસ્ત્રનિષિદ્ધ મૈથુનથી નિવૃત્તિરૂપ જે બ્રહ્મચર્ય છે અને શાસ્ત્રનિષિદ્ધ પ્રાણીઓના પીડનના અભાવરૂપ જે અહિંસા જે (અહીં અહિંસા ચ એમાં રહેલા વધારાવડે અસ્તેષ અને અપરિગ્રહ એ બન્નેનો અર્થ અહિંસા કરવો), તે સર્વ (દેવપૂજનથી લઇને અહિંસા પર્યંતના અર્થ) શારીર તપ કહેવાય છે.

એમના વિષે શરીર પ્રધાન છે એવા કત્તાદિકવડે જે તપ સિદ્ધ થાય છે, તે શારીર તપ કહેવાય છે; પણ કેવળ શરીરવડે જે તપ સિદ્ધ થાય છે તે શારીર તપ કહેવાતું નથી; કારણ કે—જોકે—અધિષ્ઠાન તથા કર્તા કર્ણે ચ વ્યવિચમ્ ઇત્યાદિ જે પ્રલોકોવડે શ્રીભગવાન આગળ અદ્વારમાં અધ્યાયમાં અધિષ્ઠાન, કત્તા, કારણ, ચેષ્ટા, દૈવ એ પાંચે વિષે સર્વ કૃમોની કારણતાનું કથન કરશે. આ પ્રકારની રીતિ આગળ વાચિક તપવિષે તથા માનસ તપવિષે પણ જાણી લેવી.

કેાઈ ટીકામાં તો પ્રાજ્ઞ શબ્દવડે પ્રજ્ઞવેત્તા પુરુષોનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. “હું પ્રજ્ઞરૂપ છું” એ પ્રકારની પ્રજ્ઞા જે પુરુષને પ્રાપ્ત થયેલી છે, તે પ્રાજ્ઞ કહેવાય છે. અહીં દ્વિજ શબ્દવડે કથન કરેલા દ્વિજાતિ પુરુષોથી શ્રીભગવાને જે પ્રાજ્ઞ પુરુષોનું પૃથક્ કથન કર્યું છે તે આ અર્થનું સૂચન કરવા માટે કથન કર્યું છે:—પૂર્વનાં અનેક જન્મોનાં પુણ્યકર્મોવડે પ્રાપ્ત થયેલી ઈશ્વરની પ્રસન્નતાવડે પ્રજ્ઞાનિષ્ઠત્વરૂપ પ્રાજ્ઞત્વ, દ્વિજાતિ પુરુષોથી ભિન્ન શૂદ્રાદિકોમાં પણ સંભવિત હોઈ શકે છે. જેમકે વિદુર—ધર્મવ્યાધ ઇત્યાદિકોમાં પ્રજ્ઞાનિષ્ઠત્વરૂપ પ્રાજ્ઞત્વ શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ જ છે. વળી જિયો વૈશ્યાસ્તથા શ્દ્રાસ્તેઽપિ વાંતિ પરાં ગતિમ્ એ વચનવડે શ્રીભગવાને ચોતે જ પૂર્વે કથન કરેલ છે. એવા પ્રજ્ઞાનિષ્ઠત્વરૂપ પ્રાજ્ઞપણાવડે સુક્ત શુકાદિકો પણ પૂજન કરવા યોગ્ય છે, એ અર્થનું જોષન કરવા વાસ્તે શ્રીભગવાને, દ્વિજાતિપુરુષોથી પ્રાજ્ઞ પુરુષોનું પૃથક્ કથન કર્યું છે. (૧૪)

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મવિનિગ્રહઃ ।

ભવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થઃ—મનનો પ્રસાદ, સૌમ્યત્વ, મૌન, મનનો વિનિગ્રહ તથા હૃદયની શુદ્ધિ, આ રીતનું સર્વ તપ માનસ તપ કહેવાય છે. ૧૬

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! વિષયોની ચિંતાકૃત વ્યાકુલતાથી રહિતવાત્કરૂપ જે મનની સ્વસ્થતા તેનું નામ મનઃપ્રસાદ છે. સર્વ લોકોના હિતની ઇચ્છા કરવી, તથા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ પદાર્થોનું ચિંતન ન કરવું, એ પ્રકારના સૌમનસ્યનું નામ સૌમ્યત્વ છે. એકાગ્રતાવટે આત્માના ચિન્તન-રૂપ જે નિહિદ્યાસન તે સુનિભાવ કહેવાય છે. આ સુનિભાવનું નામ મૌન છે, અથવા વાક્યદ્રિયના સંયમના હેતુ ભૂત જે મનનો સંયમ તેનું નામ મૌન છે. એ પ્રમાણે બાળ્યકારોએ ‘મૌન’ શબ્દનો અર્થ ઠયો છે. મનની સર્વ વૃત્તિઓનો જે વિશેષ કરીને નિગ્રહ છે, જેને અસં-પ્રસાદ નામે નિરોધ સમાધિ કહે છે, તેનું નામ આત્મવિનિગ્રહ છે. હૃદયરૂપ ભાવની, કામ-ક્રોધ લોભાદિરૂપ મગ્નની નિવૃત્તિરૂપ, જે સમ્યક્ શુદ્ધિ છે, તેનું નામ ભાવસંશુદ્ધિ છે. હૃદયમાં કામ-ક્રોધાદિરૂપ અશુદ્ધિની જે પુનઃ ઉત્પત્તિ ન થવી, એજ શુદ્ધિ વિષે સમ્યક્પણું છે; અથવા અન્ય પુરુષોની સાથે વ્યવહારકાળે જે છળકપટરૂપ માયાથી રહિતપણું છે, તેનું નામ ભાવસંશુદ્ધિ છે. એ પ્રકારનો અર્થ બાળ્યકારોએ કર્યો છે. એ પ્રમાણે મનઃપ્રસાદથી લઈને ભાવસંશુદ્ધિ પર્યંત સર્વ તપ માનસ તપ કહેવાય છે. (૧૬)

અવતરણિકાઃ—તેવંદ્રિયગુણાન્-ધ્યાન ત્રણ શ્લોકોવડે શારીર-વાચિક-માનસ એ લેહે કરીને ત્રણ પ્રકારનો તપ કહ્યો. હવે ત્રણ પ્રકારના તપના સાત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારના લેહ શ્રીભગવાન ત્રણ શ્લોકોવડે કહે છે:—

શ્રદ્ધયા પરયા તપ્તં તપસ્તત્ત્રિવિધં નરૈઃ ।

અફલાકાંક્ષિમિર્યુકૈઃ સાત્વિકં પરિચક્ષતે ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! કૃષ્ણની ઇચ્છાથી રહિત એકાગ્ર ચિત્તાવાળા પુરુષે ધરમ શ્રદ્ધાવડે કરેલું જે પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકારનું તપ છે, તે તપને શિષ્ટ પુરુષ સાત્વિક તપ કહે છે. ૧૭

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! કૃષ્ણની અભિલાષથી રહિત એવા જે સુક્ત પુરુષો છે અર્થાત કાર્યની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ બંનેમાં હર્ષ વિષાદરૂપ વિકારભાવથી રહિત જે સમાહિતચિત્તાવાળા અધિકારી પુરુષો છે, એવા નિષ્કામ અધિકારી પુરુષોએ અપ્રામાણ્ય શંકારૂપ કલંકથી શુન્ય તથા આસ્તિક્ય યુદ્ધિરૂપ શ્રદ્ધાવડે અનુશાન કરેલા પૂર્વોક્ત શારીર-વાચિક-માનસ એવા ત્રણ પ્રકારના તપને વેદવેત્તા શિષ્ટ પુરુષો સાત્વિક તપ કહે છે. (૧૭)

સત્કારમાનપૂજાર્થં તપો દમ્ભેન ચૈવ યત્ ।

ક્રિયતે તદિહ પ્રોક્તં રાજસં ચલમધુવમ્ ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ—વળી જે તપ, સત્કાર, માન તથા પૂજા માટે દંભવડે જ કરવામાં આવે છે તે તપને શિષ્ટ પુરુષો રાજસ તપ કહે છે. આ તપ આ લોકમાં જ કૃષ્ણ હેવાવાળું છે, સ્વત છે તથા અધુવ છે. ૧૮

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! “આ તપસ્વી પ્રાણાયમ બહુ જ એક છે” એ પ્રમાણે અવિવેકી પુરુષોએ કરેલી સ્તુતિ સત્કાર કહેવાય છે, અવિવેકી પુરુષોએ કરેલા અભ્યુત્થાનાદિ માન

જેમના વિષે શરીર પ્રધાન છે એવા કર્તાદિકવડે જે તપ સિદ્ધ થાય છે, તે શરીર તપ કહેવાય છે; પણ કેવળ શરીરવડે જે તપ સિદ્ધ થાય છે તે શરીર તપ કહેવાનું નથી; કારણ કે-જોક-અધિગતં તથા કર્તા કર્ણં ચ દુષ્કૃતિપમ્ ઇત્યાદિ જે શ્લોકોવડે શ્રીભગવાન આગળ અદારમા અધ્યાયમાં અધિધાન, કર્તા, કારણ, ચેષ્ટા, દૈવ એ પાંચ વિષે સર્વ ઈર્મોની કારણવાનું કથન કર્યો. આ પ્રકારની રીતિ આગળ વાચિક તપવિષે તથા માનસ તપવિષે પણ બાણી સેવી.

કોઈ ટીકામાં તો પ્રજ્ઞ શબ્દવડે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારની પ્રજ્ઞા જે પુરુષને પ્રાપ્ત થયેલી છે, તે પ્રાપ્ત કહેવાય છે. અહીં દ્વિજ શબ્દવડે કથન કરેલા દ્વિભૂતિ પુરુષોથી શ્રીભગવાને જે પ્રાપ્ત પુરુષોનું પૃથક્ કથન કર્યું છે તે આ અર્થનું સૂચન કરવા માટે કથન કર્યું છે;—પૂર્વનાં અનેક જન્મોનાં પુણ્યકર્મોવડે પ્રાપ્ત થયેલી ઈશ્વરની પ્રસન્નતાવડે બ્રહ્મનિષ્ઠત્વરૂપ પ્રાગત્વ, દ્વિભૂતિ પુરુષોથી ભિન્ન શદ્રાદિકોમાં પણ સંભવિત હોઈ શકે છે. જેમકે વિદુર-ધર્મવ્યાધ ઇત્યાદિકોમાં બ્રહ્મનિષ્ઠત્વરૂપ પ્રાગત્વ શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ જ છે. વળી ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શદ્રાસ્તેઽપિ ચાતિ પરાં ગતિમ્ એ વચનવડે શ્રીભગવાને જોતે જ પૂર્વે કથન કરેલ છે. એવા બ્રહ્મનિષ્ઠત્વરૂપ પ્રાગત્વવાળાવડે સુક્ત શુદ્ધાદિકો પણ પૂજન કરવા યોગ્ય છે, એ અર્થનું યોધન કરવા વાસ્તે શ્રીભગવાને, દ્વિભૂતિપુરુષોથી પ્રાપ્ત પુરુષોનું પૃથક્ કથન કર્યું છે. (૧૪)

અનુદેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ ।

સ્વાધ્યાયાભ્યસનં ચૈવ વાઙ્મયં તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-હું:ખની નહિ પ્રાપ્તિ કરનારું, સત્ય તથા પ્રિય હિત એનું જે વાક્ય છે તથા વેદોનો જે અભ્યાસ છે, તે સર્વ વાઙ્મય તપ કહેવાય છે. ૧૫

ટીકા:-હું અર્જુન ! જે વાક્ય અનુદેગકર છે અર્થાત્ જે વાક્ય કોઈ પણ શ્રોતા માણીને હું:ખની પ્રાપ્તિ કરતું નથી, તથા જે વાક્ય સત્ય અર્થાત્ કોઈ પ્રમાણમૂલક છે, જે વાક્યનો અર્થ કોઈ જાન્ય પ્રમાણવડે આધિત નથી, જે વાક્ય પ્રિય છે અર્થાત્ તેના ઉચ્ચારણ-કાળે જ શ્રોતા પુરુષની શ્રોત્રેન્દ્રિયને સુખની પ્રાપ્તિ કરનારું છે તથા જે વાક્ય હિત છે અર્થાત્ જે વાક્ય આગળ પરિણામવિષે પણ શ્રોતા પુરુષને સુખની જ પ્રાપ્તિ કરનારું છે, તે સર્વ વાઙ્મય તપ છે.

અહીં પ્રિયહિતં ચ યત્ એ વચનમાં રહેલો ચ શબ્દ અનુદેગકરત્વ-સત્યત્વ-પ્રિયત્વ-હિતત્વ એ ચારે વિશેષણોનો સમુચ્ચય કરાવવા વાસ્તે છે, અર્થાત્ જે વાક્ય અનુદેગકરત્વ આદિ ચારે વિશેષણોવડે વિશિષ્ટ છે-કોઈ એક વિશેષણવડે પણ ત્યૂન નથી, તે વાણીનું તપ કહેવાય છે. જેમકે જાતો મન વત્ત લાક્ષણ્યં યોગ ચાદતિથ તથા તે યંયો મલિન્નમિતિ ઇત્યાદિ વાક્યો છે, અર્થાત્-હે પુત્ર ! તું જાત યા, વેદાભ્યાસ અને ચિંતાના નિરોધરૂપ યોગ તું કર કે જેથી તારુ ક્ષેપ થશે. આ વચનમાં અનુદેગકરત્વ-સત્યત્વ-પ્રિયત્વ-હિતત્વ એ ચાર વિશેષણો વિદ્યમાન છે, એવા વચનનું ઉચ્ચારણ વાઙ્મય તપ કહેવાય છે અર્થાત્ વાચિક તપ કહેવાય છે અને શાસ્ત્રે મેકોના અભ્યસનકાળે જે જે નિયમો કહેલા છે, તે શાસ્ત્રોક્ત નિયમપૂર્વક જે જાગ્રદિવેદોનો અભ્યાસ છે, તે વેદોનો અભ્યાસ પણ વાચિક તપ કહેવાય છે. (૧૫)

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મવિનિગ્રહઃ ।

ભવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થઃ—મનનો પ્રસાદ, સૌમ્યત્વ, મૌન, મનનો વિનિગ્રહ તથા હૃદયની શુદ્ધિ, આ રીતનું સર્વ તપ માનસ તપ કહેવાય છે. ૧૬

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! વિષયોની ચિંતાકૃત વ્યાકુલતાથી રહિતવાત્સર્ય જે મનની સ્વચર્યતા તેનું નામ મનઃપ્રસાદ છે. સર્વ લોકોના હિતની ધૃષ્ટિ કરવી, તથા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ પદાર્થોનું ચિંતન ન કરવું, એ પ્રકારના સૌમનસ્યનું નામ સૌમ્યત્વ છે. એકાગ્રતાવટે આત્માના ચિન્તન-રૂપ જે નિદિધ્યાસન તે મુનિભાવ કહેવાય છે. આ મુનિભાવનું નામ મૌન છે, અથવા વાક્યદ્વિયના સંયમના હેતુ ભૂત જે મનનો સંયમ તેનું નામ મૌન છે. એ પ્રમાણે બાહ્યકારોએ 'મૌન' શબ્દનો અર્થ કર્યો છે. મનની સર્વ વૃત્તિઓનો જે વિશેષ કરીને નિગ્રહ છે, જેને અસ-પ્રજ્ઞાત નામે નિરોધ સમાધિ કહે છે, તેનું નામ આત્મવિનિગ્રહ છે. હૃદયરૂપ ભાવની, કામ-ક્રોધ લોભાદિરૂપ મળની નિવૃત્તિરૂપ, જે સમ્યક્ શુદ્ધિ છે, તેનું નામ ભાવસંશુદ્ધિ છે. હૃદયમાં કામ-ક્રોધાદિરૂપ અશુદ્ધિની જે પુનઃ ઉત્પત્તિ ન થવી, એજ શુદ્ધિ વિષે સમ્યક્પણું છે; અથવા અન્ય પુરુષોની સાથે વ્યવહારકાળે જે છળકપટરૂપ માયાથી રહિતપણું છે, તેનું નામ ભાવસંશુદ્ધિ છે. એ પ્રકારનો અર્થ બાહ્યકારોએ કર્યો છે. એ પ્રમાણે મનઃપ્રસાદથી લઈને ભાવસંશુદ્ધિ પર્યંત સર્વે તપ માનસ તપ કહેવાય છે. (૧૬)

અવતરણિકાઃ—દેવદ્વિજગુરુમાત્ર-ધર્માદિ ત્રણ શ્લોકોવડે શારીર-વાચિક-માનસ એ લેહે કરીને ત્રણ પ્રકારનો તપ કહ્યો. હવે ત્રણ પ્રકારના તપના સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારના લેહ શ્રીભગવાન્ ત્રણ શ્લોકોવડે કહે છે:—

શ્રદ્ધયા પરયા તપ્તં તપસ્તત્ત્રિવિધં નરૈઃ ।

અફલાકાંક્ષિભિર્યુક્તૈઃ સાત્ત્વિકં પરિક્ષતે ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! ક્ષણની ધૃષ્ટિથી રહિત એકાગ્ર ચિત્તવાળા પુરુષે પરમ શ્રદ્ધાવડે કરેલું જે પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકારનું તપ છે, તે તપને શિષ્ટ પુરુષ સાત્ત્વિક તપ કહે છે. ૧૭

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! ક્ષણની અભિલાષાથી રહિત એવા જે યુક્ત પુરુષો છે અર્થાત્ કાર્યની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ બન્નેમાં હર્ષ વિષાદરૂપ વિકારભાવથી રહિત જે સમાહિતચિત્તવાળા અધિકારી પુરુષો છે, એવા નિષ્કામ અધિકારી પુરુષોએ અપ્રમાણ્ય શંકારૂપ કલંકથી શૂન્ય તથા આસ્તિક્ય બુદ્ધિરૂપ શ્રદ્ધાવડે અનુશાન કરેલા પૂર્વોક્ત શારીર-વાચિક-માનસ એવા ત્રણ પ્રકારના તપને વેદવેદાંત શિષ્ટ પુરુષો સાત્ત્વિક તપ કહે છે. (૧૭)

સત્કારમાનપૂજાર્થં તપો દમ્ભેન ચૈવ યત્ ।

ક્રિયતે તદિહ પ્રોક્તં રાજસં ચલમધુવમ્ ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ—વળી જે તપ, સત્કાર, માન તથા પૂજા માટે દંભવડે જ કરવામાં આવે છે તે તપને શિષ્ટ પુરુષો રાજસ તપ કહે છે. આ તપ આ લોકમાં જ ક્ષણ દેવાવાળું છે, ભ્રષ્ટ છે તથા અધુવ છે. ૧૮

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! “આ તપસ્વી પ્રાણણ બહુ જ શ્રેષ્ઠ છે” એ પ્રમાણે અવિવેકી પુરુષોએ કરેલી કૃતિ સત્કાર કહેવાય છે. અવિવેકી પુરુષોએ કરેલાં અવ્યુત્થાનાદિ માન

કહેવાય છે. અનિવેકી પુરુષોએ કરેલું જે પાહોનું પ્રક્ષાલન તે અર્થન છે તથા ધનાદિ પદાર્થોનું જે દાન તે પૂજા કહેવાય છે. એવા સત્કાર વાસ્તે, માન વાસ્તે તથા પૂજા વાસ્તે કેવળ હંભવડે જે તપ કરવામાં આવે છે, પણ આસ્તિક્ય બુદ્ધિરૂપ શ્રદ્ધાવડે જે તપ કરવામાં આવતું નથી, તે તપને શાસ્ત્રવેત્તા શિષ્ટ પુરુષો રાજસ તપ કહે છે.

રાજસ તપ કેવળ આ લોકનાં કૃણની જ પ્રાપ્તિ કરે છે, પણ પારલૌકિક કૃણની પ્રાપ્તિ કરતું નથી. રાજસ તપ ચલ છે, અર્થાત્ અત્યંત અદ્વપકાળ પર્યન્ત સ્થાયી છે. વળી રાજસ તપ અધ્રુવ છે અર્થાત્ કૃણની જનકતાના નિયમથી રહિત છે, કારણ કે રાજસ તપ કરનારા સર્વ પુરુષોને નિયમવડે સત્કાર-માન-પૂજાદિ પ્રાપ્ત થતા નથી, કિન્તુ કોઈ કોઈ પુરુષને જ સત્કાર માનપૂજાદિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી રાજસ તપ નિયમે કરીને આ લોકના કૃણવિષે પણ હેતુ નથી. (૧૮)

મૃદગ્રાહેणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે તપ દુરાગ્રહવડે આ સંઘાતને પીડા ઉત્પન્ન કરીને કરવામાં આવે છે અથવા અન્ય પ્રાણીના વિનાશ કરવા માટે કરવામાં આવે છે, તે તપને શિષ્ટ પુરુષ તામસ તપ કહે છે. ૧૯

ટીકા:-હે અર્જુન ! અનિવેકની અતિશયતાવડે કરેલા દુરાગ્રહવડે દેહ-ઇન્દ્રિયરૂપ સંઘાતની પીડાએ કરીને જે તપ કરવામાં આવે છે, અથવા અન્ય કોઈ પ્રાણીનો નાશ કરવા વાસ્તે જે તપ કરવામાં આવે છે, તે તપને શાસ્ત્રવેત્તા શિષ્ટ પુરુષોએ તામસ તપ કહ્યું છે. (૧૯)

અવતરણિકા:-પૂર્વે અઢવા પરમા તત્ત્વ ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે યથાક્રમે સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારનો તપ કહ્યો. હવે, દાતવ્યમિતિ યદાનં ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે યથાક્રમે દાનના સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારના લેહનું શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:-

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-‘આ દાન અવશ્ય કર્તવ્ય છે,’ આ પ્રકારનો નિશ્ચય કરી, જે દાન ઉત્તમ દેશમાં, ઉત્તમ કાળમાં તથા અનુપકારી પાત્રને દેવામાં આવે છે, તે દાન સાત્ત્વિક કહેવાય છે. ૨૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! “શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રે આ દાન મારી પ્રત્યે વિધાન કરેલું છે, તેથી શાસ્ત્રની આજ્ઞાની વશતાથી એ દાન મારે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે” એ પ્રકારનો નિશ્ચય કરીને તથા તે દાનના કૃણની ઇચ્છાથી રહિત થઇને, જે સુવર્ણ-અન્ન-ભૂમિ-ગૌ ઇત્યાદિ પદાર્થોનું દાન, ઉત્તમ દેશ વિષે તથા ઉત્તમ કાળ વિષે, અનુપકારી પાત્રની પ્રત્યે આપવામાં આવે છે, તે દાનને શાસ્ત્રવેત્તા શિષ્ટ પુરુષોએ સાત્ત્વિક કહ્યું છે.

કુરુક્ષેત્રાદિ તીર્થભૂમિનું નામ ઉત્તમ દેશ છે. સૂર્યગ્રહણાદિ કાળોનું નામ ઉત્તમ કાળ છે. જે પુરુષ પોતાની ઉપર કહાચિત્ પણ કોઈ ઉપકાર ન કરતો હોય તેનું નામ અનુપકારી છે. વિદ્યા અને તપ બન્નેવડે જે પુરુષ યુક્ત હોય તેનું નામ પાત્ર છે અથવા પોતાનું તથા દાતા પુરુષનું જે રક્ષણ કરનારો છે તેનું નામ પાત્ર છે. શાસ્ત્રવચન એવું છે કે-ત્રિવાત્સોમ્યા-મારમનો રાદ્ય પાઠ્યજ્ઞાન પથ મતિપૂર્ણવાદ-અર્થાત્ જે બ્રાહ્મણ વિદ્યાવડે તથા તપવડે પોતાનું

રક્ષણ કરવામાં તથા હાવા પુરુષનું રક્ષણ કરવામાં સમર્થ હોય, તે બ્રાહ્મણે જ હાતા પુરુષ પાસેથી પ્રતિગ્રહને ગ્રહણ કરવું. જે બ્રાહ્મણ વિદ્યાથી રહિત છે તથા તપથી પણ રહિત છે, તે બ્રાહ્મણે કદાચિત્ પણ પ્રતિગ્રહ લેવો નહિ. એવા અનુપકારી પાત્રની પ્રત્યે, ઉત્તમ દેશ-કાળમાં નિષ્કામ યજ્ઞને, શાસ્ત્રની વિધિપૂર્વક આપેલું જે સુવર્ણાદિ પદાર્થોનું દાન તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે. (૨૦)

યત્તુ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલમુદ્દિશ્ય વા પુનઃ ।

દીયતે ચ પરિક્ષિપ્તં તદ્દાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-વળી જે દાન પ્રત્યુપકાર વાસ્તે અથવા સ્વર્ગાદિ ફળના ઉદ્દેશે કરી તથા પશ્ચાત્તાપયુક્ત દેવામાં આવે છે, તે દાન રાજસ કહેવાય છે. ૨૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે દાન પ્રત્યુપકાર વાસ્તે આપવામાં આવે છે અર્થાત્ “આ બ્રાહ્મણને જે હું આ દાન આપીશ તો એ બ્રાહ્મણ કેાઈ કાળે મારી ઉપર કાંઈ ઉપકાર કરશે ” એ પ્રકારની યુદ્ધિવડે દેવળ દ્વા પ્રયોજનની સિદ્ધિ વાસ્તે જ જે દાન આપવામાં આવે છે, અથવા “આ દાનવડે મને સ્વર્ગાદિ ફળ પ્રાપ્ત થશે ” એ પ્રમાણે સ્વર્ગાદિ ફળના ઉદ્દેશે કરી જે દાન આપવામાં આવે છે, તથા “આટલું મન મેં શા વાસ્તે ખર્ચ્યું ?” એ પ્રમાણે પશ્ચાત્તાપવાળા યજ્ઞને જે દાન આપવામાં આવે છે, તે દાનને શાસ્ત્રવેત્તા શિષ્ટ પુરુષોએ રાજસ દાન કહ્યું છે. અહીં યત્તુ એમાં રહેલો જ શબ્દ, પૂર્વોક્ત સાત્ત્વિક દાનમાં વિલક્ષણતાનું યોધન કરવા વાસ્તે છે. (૨૧)

અદેશકાલે યદ્દાનમપાત્રેભ્યશ્ચ દીયતે ।

અસત્કૃતમવજ્ઞાતં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-વળી જે દાન અદેશકાળવિષે અપાત્રને સત્કારથી રહિત તથા અવજ્ઞાપૂર્વક દેવામાં આવે છે, તે દાનને શિષ્ટ પુરુષ તામસ દાન કહે છે. ૨૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! સ્વભાવથી અથવા દુર્જન પુરુષોના સંબંધથી પાપના હેતુરૂપ જે અશુચિ સ્થાન છે તે અદેશ કહેવાય છે. પુણ્યના હેતુરૂપે કરીને અપ્રસિદ્ધ જે કેાઈ કાળ છે, તે અક્ષાળ કહેવાય છે અથવા અશીલ્ય કાળનું નામ અક્ષાળ છે. એવા અદેશવિષે તથા અક્ષાળવિષે વિદ્યાતપથી રહિત નટ-વિટાદિ અપાત્રોની પ્રત્યે જે સુવર્ણાદિ પદાર્થોનું દાન આપવામાં આવે છે, તે દાનને શાસ્ત્રવેત્તા શિષ્ટ પુરુષોએ તામસ કહ્યું છે અને ઉત્તમ દેશ, ઉત્તમ કાળ, ઉત્તમ પાત્ર એ ત્રણે પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ જે દાન અસત્કૃત આપવામાં આવે છે, અર્થાત્ પ્રિય ભાષણ, પાદોનું પ્રક્ષાલન, ચઢન-પુષ્પ-અક્ષતાદિવડે પૂજન ધૃત્યાદિરૂપ સત્કારથી રહિત જે દાન આપવામાં આવે છે, તે દાનને પણ શાસ્ત્રવેત્તા પુરુષોએ તામસ જ કહ્યું છે. (૨૨)

અવતરણિકા:-પૂર્વ પ્રસંગમાં, આહાર-યજ્ઞ-તપ-દાન એ ચારેના સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારના લેહ કહીને “સાત્ત્વિક આહારાદિ અવશ્ય ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે અને રાજસ-તામસ આહારાદિ અવશ્ય પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે” એ અર્થ કહ્યો. તેમાં આહાર દેવળ ક્ષુધાની નિવૃત્તિરૂપ દ્વા અર્ચની જ સિદ્ધિ કરે છે, ધર્મની ઉત્પત્તિદ્વારા સ્વર્ગાદિરૂપ અદૃષ્ટ અર્ચની સિદ્ધિ કરવો નથી. તેથી કેાઈ અંગની વિચુલતાવડે આહારના ફળના અભા-

વળી રોકા થતી નથી. ધર્મની ઉત્પત્તિદ્વારા, અંતઃકરણની શુદ્ધિરૂપ અથવા સ્વર્ગાદિરૂપ ચાહુટ અર્થની પ્રાપ્તિ કરનારા યજ્ઞ-તપ-દાન એ ત્રણેનો, કોઈ મંત્રાદિરૂપ અંગની વિશુલ્લ-તાથી, ધર્મરૂપ અપૂર્વ કૃણ નહિ ઉત્પન્ન થતાં, તે કૃણનો અભાવ જ થાય છે. આ કારણથી સાત્ત્વિક હોવા છતાં પણ યજ્ઞ-તપ-દાનવિષે નિષ્કૃણતા જ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે યજ્ઞ-તપ-દાનનું અનુદાન કરનારા મનુષ્યોમા પ્રમાદનું બાહુલ્ય હોવાથી, યજ્ઞાદિ કરતાં કોઈને કોઈ અંગની વિશુલ્લતા અવશ્ય થાય છે. માટે તે વિશુલ્લતાની નિવૃત્તિ કરવાને વાસ્તે એ તત્ત્વ એ ભગવતના નામના ઉચ્ચારણરૂપ સામાન્ય પ્રોથેશ્ચિત્તનો પેરમકૃપાળુ શ્રીભગવાન અધિકારી જોનોની પ્રત્યે, ઉપદેશ કરે છે:—

ઉત્તસદિતિ નિર્દેશો ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ ૨૩ ॥

સ્લોકાર્થ.—‘ઉત્તસત’ આ રીતનું ત્રણ અવયવવાળું પરબ્રહ્મનું નામ સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે. આ નામવડે સૃષ્ટિના આદિકાળમાં પ્રજાપતિએ બ્રાહ્મણાદિક કર્તા, કારણરૂપ વેદ તથા કર્મરૂપ યજ્ઞ ઉત્પન્ન કર્યા છે. ૨૩

ટીકા:—હે અર્જુન ! જેમ અકાર, વકાર અને મકાર એ ત્રણ અવયવોવાળું એક જ પ્રણવ નામ પરબ્રહ્મનું હોય છે, તેમ જ એ, તત્ત્વ, સત્ત્વ, એ ત્રણેનાં અવયવોવાળું એ તત્ત્વ એ એક જ નામ (પરબ્રહ્મનું) વેદાત્તવેત્તા પુરુષોએ સ્મરણ કર્યું છે. હે અર્જુન ! પૂર્વે વેદાત્તવેત્તા મહર્ષિઓએ પણ એ તત્ત્વ એ પરબ્રહ્મનું નામ અવશ્ય સ્મરણ કર્યું, એવું કહેલું છે. એવા નામનું સ્મરણ કરવાથી અધિકારી પુરુષને યજ્ઞ-તપ-દાનાદિ કર્મોમા વિશુલ્લતા દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

એ વાત સ્મૃતિમા પણ કહેલી છે:—પ્રમાદાત્કર્વતાં કર્મ મચ્ચવેતાદ્ધરેષુ યત્ । સ્મરણાદેવ તદ્વિખ્નોઃ સંપૂર્ણ સ્વાદિતિ છુતિઃ—અર્થાત્-યજ્ઞાદિ કર્મો કરનારા પુરુષના યજ્ઞાદિ કર્મોમાં કોઈ પ્રમાદની વશ-તાથી, જે કોઈ મંત્રાદિરૂપ અંગનો ભંગ થઈ જાય છે, તે મંત્રાદિરૂપ અંગ વિષ્ણુ ભગવાનના સ્મરણથી જ પરિપૂર્ણ થાય છે, એ પ્રમાણે શ્રુતિ ભગવતી કથન કરે છે. વેદવેત્તા શિષ્ટ પુરુષો પણ જે જે વૈદિક કર્મોના આરભ કરે છે, તે તે કર્મના આરંભમાં એ તત્ત્વ એ નામનું સ્મરણ કરીને જ તે તે કર્મ કરે છે. તેથી શિષ્ટાચારપ્રમાણથી પણ તે નામના સ્મરણનું વિશુલ્લતાદોષની નિવૃત્તિરૂપ કૃણ સિદ્ધ થાય છે.

હવે, એ તત્ત્વ એ નામના સ્મરણમાં યજ્ઞાદિ કર્મોની વિશુલ્લતા દોષની નિવૃત્તિ કરવાનું સામર્થ્ય કથન કરવાવાસ્તે શ્રીભગવાન બ્રહ્મના નામની સ્તુતિ કરે છે—બ્રાહ્મણાસ્તેન દિતિ ॥ અહીં બ્રાહ્મણ-શબ્દ, બ્રાહ્મણ-સત્રિય-વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણોનું ઉપલક્ષણ છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે—પૂર્વે સૃષ્ટિના આદિકાળે પ્રજાપતિ બ્રહ્માએ જે બ્રાહ્મણાદિ કર્મોના કર્તા તથા કારણરૂપ વેદ તથા કર્મરૂપ યજ્ઞ ઉત્પન્ન કર્યા છે, તે એ તત્ત્વ એ બ્રહ્મના નામવડે જ ઉત્પન્ન કર્યા છે. તેથી યજ્ઞાદિ સૃષ્ટિના હેતુ હોવાથી એ મહાન પ્રભાવવાળું બ્રહ્મનું નામ વિશુલ્લતાદોષને નિવૃત્ત કરવા સમર્થ જ છે. (૨૩)

અપતરણિકા:—અકાર, વકાર, મકાર એ ત્રણ અવયવોના બ્યાખ્યાનવડે જેમ અકારાદિ ત્રણ અવયવોના સમુદાયરૂપ એકારનું બ્યાખ્યાન થાય છે, તેમ એ તત્ત્વ સત્ત્વ એ ત્રણ અવયવોના બ્યાખ્યાનવડે એકારાદિ ત્રણ અવયવોના સમુદાયરૂપ એ તત્ત્વ એ બ્રહ્મના નામનું બ્યાખ્યાન,

બ્રહ્મના નામની સ્તુતિની અતિશયતા વાસ્તે, શ્રીભગવાન્ આર શ્લોકોવડે કથન કરે છે. તેમાં પ્રથમ અંકાર શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરે છે:-

તસ્માદોમિત્યુદાહૃત્ય યજ્ઞદાનતપઃક્રિયાઃ ।

પ્રવર્તેતે વિધાનોક્તાઃ સતતં બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥ ૨૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-માટે જ એ રીતના શબ્દનો ઉચ્ચાર કરી વેદવેત્તા પુરુષોની વિધિશાસ્ત્રોક્ત યજ્ઞ, દાન તથા તપરૂપ ક્રિયા નિરંતર પ્રવૃત્ત થાય છે. ૨૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! ઓમિતિ વ્રણ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવિષે એ શબ્દ-બ્રહ્મનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. તે કારણથી એ શબ્દના ઉચ્ચારણવડે જ વેદવેત્તા પુરુષોની વિધિશાસ્ત્રોપદિત યજ્ઞ-દાન-તપરૂપ સર્વ ક્રિયા નિરંતર પ્રવૃત્ત થાય છે, અર્થાત્ વેદવેત્તા પુરુષો જે જે શાસ્ત્રવિહિત યજ્ઞ-દાન-તપાદિરૂપ ક્રિયાઓ કરે છે, તે તે ક્રિયાની પૂર્વે એ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરીને જ પશ્ચાત્ તે તે ક્રિયાઓ કરે છે. એ કારના ઉચ્ચારણના પ્રભાવથી વેદવેત્તા પુરુષોની યજ્ઞ દાનાદિરૂપ ક્રિયા વિશુલ્લતાદોષથી રહિત થઈને સમાપ્ત થાય છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, જે એ તત્ત્વ એ નામ માહિના એ એવા એક અવયવના ઉચ્ચારણથી પણ જ્યારે સર્વ વિશુલ્લતાદોષની નિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે સંપૂર્ણ નામના ઉચ્ચારણથી વિશુલ્લતાદોષની નિવૃત્તિ થાય, તેમાં તે વળી શું કહેવાનું હોય ? (૨૪)

અવતરણિકા:-પૂર્વે શ્લોકમાં, કામ્ય યજ્ઞાદિ કર્મોમાં તથા નિષ્કામ યજ્ઞાદિ કર્મોમાં સાધા-રણતારૂપે કરીને એ શબ્દનો ઉપયોગ કહ્યો. હવે, સુમુક્ષુજનકૃત કેવળ નિષ્કામ કર્મમાં તથા શબ્દના ઉપયોગનું કથન કરતાં શ્રીભગવાન્ તથા શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરે છે:-

તદિત્યનભિસંઘાય ફલં યજ્ઞતપઃક્રિયાઃ ।

દાનક્રિયાશ્ચ વિવિધાઃ ક્રિયંતે મોક્ષકાંક્ષિભિઃ ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-મોક્ષની ઇચ્છાવાળા પુરુષો તત્ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરી, ફળની ઇચ્છા નહિ રાખી, નાના પ્રકારની યજ્ઞ તથા તપરૂપ ક્રિયા તેમ જ દાનરૂપ ક્રિયા કરે છે. ૨૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! તત્ત્વમસિ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં પ્રસિદ્ધ જે તત્ત્વ એ બ્રહ્મનું નામ છે, તે તત્ત્વ નામનું ઉચ્ચારણ કરીને જ ફળની ઇચ્છાથી રહિત થઈને, સુમુક્ષુ જનો પોતાના અન્તઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે નાના પ્રકારની યજ્ઞરૂપ ક્રિયાઓ, નાના પ્રકારની તપરૂપ ક્રિયાઓ અને નાના પ્રકારની દાનરૂપ ક્રિયાઓ કરે છે. તથા શબ્દના ઉચ્ચારણના પ્રભાવથી સુમુક્ષુ જનોની યજ્ઞ-તપ-દાના-દિરૂપ સર્વ ક્રિયાઓ નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થાય છે, તેથી એ તથા શબ્દ પણ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. (૨૫)

અવતરણિકા:-હવે, શ્રીભગવાન્ ત્રીજા સર્વ શબ્દનું એ શ્લોકોવડે વ્યાખ્યાન કરે છે:-

સદ્ભાવે સાધુભાવે ચ સદિત્યેતત્પ્રયુજ્યતે ।

પ્રશસ્તે કર્મણિ તથા સચ્છન્દઃ પાર્થ યુજ્યતે ॥ ૨૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પાર્થ ! સદ્ભાવમાં તથા સાધુભાવમાં શિષ્ટ પુરુષે સત્ત્વ એ રીતના શબ્દનું ઉચ્ચારણ કર્યું છે તથા પ્રશસ્ત કર્મમાં પણ સત્ત્વ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કર્યું છે. ૨૬

ટીકા:-હે અર્જુન ! સદેવ સૌન્દર્યમ આસીવ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં પ્રસિદ્ધ જે સત્ત્વ એ બ્રહ્મનું નામ છે, તે સત્ત્વ શબ્દને શાસ્ત્રવેત્તા શિષ્ટ પુરુષો સદ્ભાવવિષે ઉચ્ચારે છે, અર્થાત્ જે વસ્તુના

અવિદ્યમાનપણની શંકા થાય છે, તે વસ્તુના વિદ્યમાનપણાવિષે સત્ શબ્દનું ઉચ્ચારણ થાય છે. શિષ્ટ પુરુષો સાધુભાવવિષે પણ સત્ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરે છે, અર્થાત્ જે વસ્તુના અસાધુ-પણની શંકા થાય છે, તે વસ્તુના સાધુપણાવિષે પણ સત્ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરાય છે. તેથી સત્ શબ્દ વિશુદ્ધતાદોષની નિવૃત્તિ કરીને યજ્ઞાદિ કર્મોનું સાધુત્વ કરવાને તથા યજ્ઞાદિ કર્મોનાં ફળની વિદ્યમાનતા કરવાને સમર્થ છે. હે અર્જુન! જેમ સદ્ભાવ વિષે તથા સાધુભાવવિષે સત્ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરાય છે, તેમ પ્રતિબન્ધથી રહિત યજ્ઞને શીઘ્ર ભુખને ઉત્પન્ન કરનારાં વિવાહાદિ માંગલિક કર્મોમાં પણ શિષ્ટ પુરુષો સત્ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરે છે; તેથી એ સત્ શબ્દ, વિશુદ્ધતાદોષની નિવૃત્તિ કરીને, યજ્ઞાદિ કર્મો વિષે પ્રતિબન્ધથી રહિત શીઘ્ર ફળની જનકતા સંપાદન કરવા સમર્થ છે. આ કારણથી એ સત્ શબ્દ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. (૨૬)

યજ્ઞે તપસિ દાને ચ સ્થિતિઃ સદિતિ ચોચ્યતે ।

કર્મ ચૈવ તદર્થાયં સદિત્યેવાભિધીયતે ॥ ૨૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-વળી યજ્ઞમાં, તપમાં તથા દાનમાં સ્થિતિ પણ સત્ એ રીતે કથન કરી છે તથા તદર્થાયં કર્મ પણ સત્ એ પ્રકારે જ કથન કરવામાં આવ્યું છે. ૨૭

પ્રીકા:-હે અર્જુન! યજ્ઞમાં, તપમાં તથા દાનમાં જે સ્થિતિ છે, અર્થાત્ તત્પરતાવડે જે અવસ્થિતિરૂપ નિદ્રા છે, તે નિદ્રારૂપ સ્થિતિને પણ વિદ્વાન્ પુરુષો સત્ કહે છે તથા તદર્થાયં કર્મને પણ સત્ એ નામવડે જ કથન કરે છે. યજ્ઞ-તપ-દાનરૂપ અર્થોમાં ઉત્પન્ન થયેલા જે યજ્ઞાદિકોને અનુકૂળ કર્મવિશેષ છે તેને તદર્થાયં કર્મ કહે છે; અથવા જે પ્રદાનું સત્ નામ કહેલું છે, તે પ્રદાન જેનો અર્થ એટલે વિષય છે, તે તદર્થ કહેવાય છે. એવું શુદ્ધ પ્રદાનવિષયક જ્ઞાન છે. પ્રદાનજ્ઞાનને અનુકૂળ કર્મો તદર્થાયં કર્મો કહેવાય છે; અથવા ભગવદ્વૈષ્ણુ ભુદિવડે કરેલું કર્મ તે તદર્થાયં કર્મ કહેવાય છે. અથવા પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ વાસ્તે કરેલું કર્મ તે તદર્થાયં કર્મ કહેવાય છે. એવા તદર્થાયં કર્મને પણ વિદ્વાન્ પુરુષોએ સત્ કહેલ છે. તેથી સત્ એ નામ યજ્ઞાદિ કર્મોના વિશુદ્ધતાદોષની નિવૃત્તિ કરવામાં સમર્થ હોવાથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. તેથી એ ભાવાર્થ સિદ્ધ થયો કે-જે જે તત્ત્વ એ પ્રદાનના નામના એક-એક ક્રિયા-દિરૂપ અવયવનું પણ આ પ્રકારનું માહાત્મ્ય છે, તે ક્રિયાદિ ત્રણ અવયવોના સમુદાયરૂપ જે તત્ત્વ એ નામનું અત્યંત અદ્ભુત માહાત્મ્ય હોય, એમાં શું કહેવાનું હોય? (૨૭)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા-“હે ભગવન્! આલસ્યાદિ દોષવડે શાસ્ત્રીય વિધિનો પરિત્યાગ કરીને, શ્રદ્ધાવાન્ યજ્ઞને કેવળ વૃદ્ધ પુરુષોના વ્યવહારે કરીને યજ્ઞ-તપ-દાનાદિ કર્મો કરનારા પુરુષોને દોષ પ્રમાદની વશતાથી તે કર્મોમાં વિશુદ્ધતાદોષ પ્રાપ્ત થતાં, જે તત્ત્વ એ પ્રદાનના નામવડે જ્યારે વિશુદ્ધતાદોષની નિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે શ્રદ્ધાથી રહિતપણાવડે શાસ્ત્રીય વિધિનો પરિત્યાગ કરીને માત્ર પોતાની ઇચ્છાવડે ચતુર્થિચિત્ યજ્ઞાદિ કર્મો કરનારા આસુરી પુરુષોના પણ વિશુદ્ધતાદોષની નિવૃત્તિ જે તત્ત્વ એ નામવડે જ થયો, તેથી યજ્ઞાદિ કર્મોના સાત્ત્વિકપણાના હેતુભૂત શ્રદ્ધાનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી” એવી અર્જુનને શંકા થતા શ્રીભગવાન્, શ્રદ્ધાવિના કરેલાં સર્વ કર્મોની નિષ્ફળતાનું કથન કરે છે—

અશ્રદ્ધયા હૃતં દત્તં તપસ્તાપ્તં કૃતં ચ યત્ ।

અસદિત્યુચ્યતે પાર્થ ન ચ તત્પ્રેત્ય નો હહ ॥ ૨૮ ॥

અષ્ટાદશ અધ્યાય

સંન્યાસયોગ

અવતરણિકા:-પૂર્વે સત્તરમા અધ્યાયમાં શ્રદ્ધાના સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારના લેહનું કથન કરીને કર્મી પુરુષોના સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારના લેહ કહ્યા. સાત્ત્વિકોનું શ્રદ્ધા કરાવવા વાસ્તે તથા રાજસ-તામસોના પરિત્યાગ કરાવવા વાસ્તે એ લેહો કથન કર્યા. હવે, સંન્યાસના સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ પ્રકારના ત્રિવિધપણું કથન કરીને સંન્યાસીઓનું પણ સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ પ્રકારનું ત્રિવિધપણું અવશ્ય કહેવું જોઈએ.

આત્મસાક્ષાત્કારની પછી કરવા યોગ્ય જે ક્ષણભૂત સર્વ કર્મોના સંન્યાસને શાસ્ત્રમાં વિદ્વત્સંન્યાસ કહે છે, તે ક્ષણભૂત સંન્યાસનું પૂર્વે ઔદ્ધમા અધ્યાયમાં શુદ્ધાતીતરૂપે કરીને વ્યાખ્યાન કર્યું હતું. માટે તે ક્ષણભૂત વિદ્વત્સંન્યાસ સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ પ્રકારના ત્રિવિધ લેહને યોગ્ય નથી.

આત્મસાક્ષાત્કારની પૂર્વે આત્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ અર્થે જે સર્વ કર્મોના સંન્યાસ છે, જે સંન્યાસ આત્મસાક્ષાત્કારની ઇચ્છાવાળો પુરુષ વેદાંતવાક્યોના વિચાર વાસ્તે કરે છે અને જે સંન્યાસને શાસ્ત્રમાં વિવિધિયા સંન્યાસ કહે છે, તેનું પણ ત્રૈગુણ્યવિપયા વેદા નિષ્કેણ્યો મવાર્જન ઇત્યાદિ વચનોવડે પૂર્વે નિર્ણયરૂપે કરીને વ્યાખ્યાન કર્યું હતું. માટે વિવિધિયા સંન્યાસ પણ સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ પ્રકારના ત્રિવિધપણને યોગ્ય નથી.

કિન્તુ ક્ષણભૂત વિદ્વત્સંન્યાસ તથા વિવિધિયા સંન્યાસ એ બન્ને સંન્યાસ શુદ્ધાતીત સંન્યાસ કહેવાય છે અને જે પુરુષોને આત્મસાક્ષાત્કારની ઉત્પત્તિ થઈ નથી તથા આત્મસાક્ષાત્કારની ઇચ્છારૂપ વિવિધિયાની પણ ઉત્પત્તિ થઈ નથી, એવા તત્ત્વવેત્તાપણાથી રહિત તથા જિજ્ઞાસુપણાથી રહિત પુરુષોના કર્મોના સંન્યાસનું વ્યાખ્યાન, પૂર્વે સ સંન્યાસી ચ મોગી ચ ઇત્યાદિ વચનોવડે, ગૌણ સંન્યાસરૂપે કરીને કર્યું હતું, તે સંન્યાસનું સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રિવિધપણું સંભવિત હોઈ શકે છે, તે જ સંન્યાસની વિશેષતા જાણવાની ઇચ્છા કરતો અર્જુન શ્રીભગવાનની પ્રત્યે પ્રશ્ન કરે છે:-

અર્જુન ઉવાચ-સંન્યાસસ્ય મહાવાહો તત્ત્વમિચ્છામિ વેદિતુમ્ ।

ત્યાગસ્ય ચ હૃષીકેશ પૃથકેશિનિપૂદન ॥ ૧ ॥

પ્રત્યોકાર્થ:-અર્જુન કહે છે:-હે મહાબાહુ ! હે હૃષીકેશ ! હે કેશિનિપૂદન ! સંન્યાસના તથા ત્યાગના સ્વરૂપને હું-અર્જુન પૃથક્ જાણવાની ઇચ્છા રાખું છું, માટે કૃપા કરી તે મને કહો. ૧

ટીકા:-હે મહાબાહુ ! હે હૃષીકેશ ! હે કેશિનિપૂદન ભગવન્ ! જે પુરુષોને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ નથી તથા જે પુરુષોને આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છારૂપ વિવિધિયા પણ ઉત્પન્ન થઈ નથી, એવા કર્મોના અધિકારી પુરુષોએ કરેલો જે કિંચિત્ કર્મોના અદ્યવ્યવેષ્ટિ કિંચિત્ કર્મોના પરિત્યાગ, તે ત્યાગ અંશરૂપ શુદ્ધના યોગથી ગૌણી વૃત્તિથી સંન્યાસ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે અવિદ્વાન કર્મના અધિકારી પુરુષોએ કરેલો સંન્યાસ સર્વ પ્રકારે કર્મોના ત્યાગરૂપ નથી, કિન્તુ કાંઈક રૂપે કરીને કર્મોના ત્યાગરૂપ છે. એ પ્રકારના

સંન્યાસના સ્વરૂપને હું અર્જુન, સાસ્ત્રિક-રાજસ-તામસ એ પ્રકારના ભેદવડે જાણવાની ઇચ્છા કરું છું તથા ત્યાગના સ્વરૂપને પણ હું સાસ્ત્રિકાદિ ભેદ કરીને જાણવાની ઇચ્છા કરું છું.

તેમાં સંન્યાસ અને ત્યાગ એ બે શબ્દો ઘટ અને પટ એ બે શબ્દોની પેઠે ભિન્નભિન્ન જાતિવાળા અર્થના વાચક છે કે ઘટ અને કલશ એ બે શબ્દોની પેઠે એક જ જાતિવાળા અર્થના વાચક છે? એ બન્ને પક્ષોમાં ભે પહેલા પક્ષનો અંગીકાર થાય તો ત્યાગના સ્વરૂપને સંન્યાસથી પૃથક્ કરીને હું જાણવાની ઇચ્છા કરું છું અને ભે દ્વિતીય પક્ષનો અંગીકાર થાય તો સંન્યાસ અને ત્યાગ એ બન્ને શબ્દોની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તભૂત અર્વાતર ઉપાધિનો ભેદ માત્ર કહેવો જોઈએ. સંન્યાસ અને ત્યાગ એ બેમાં એકના વ્યાખ્યાનવડે જ બન્નેનું વ્યાખ્યાન સિદ્ધ થશે.

જેના બન્ને બાહુ મહાન છે તે મહાબાહુ કહેવાય છે. કેશિ નામના દૈત્યનો જેણે નાશ કર્યો છે તે કેશિનિબૂદન કહેવાય છે. એ બન્ને સંબોધનવડે અર્જુને શ્રીભગવાનના બાહુ ઉપદ્રવોને નિવૃત્ત કરવાનું સામર્થ્ય સૂચિત કર્યું. હુષીક નામ ઇંદ્રિયોનું છે; તે ઇંદ્રિયોના જે ઇંદ્રિય હોય અર્થાત્ પ્રવૃત્ત હોય તે હુષીકેશ કહેવાય છે. એ સંબોધનવડે અર્જુને શ્રીભગવાનને વિષે અંતરના કામ-દોષાદિ ઉપદ્રવોને નિવૃત્ત કરવાનું સામર્થ્ય સૂચિત કર્યું. અહીં ભગવદ્વિષયક અત્યંત અનુરાગથી અર્જુને ભગવાનનાં ત્રણ સંબોધનો કર્યાં છે.

આ શ્લોકમાં અર્જુનના બે પ્રશ્નો સિદ્ધ થયા. કર્મના અધિકારી અવિદ્વાન્ પુરુષે કરેલા સંન્યાસવિષે પૂર્વોક્ત યજ્ઞાદિ કર્મોનું સાધર્મ્ય પણ રહે છે તથા પૂર્વોક્ત શુણ્ઠાતીતરૂપ બે પ્રકારના સંન્યાસનું સાધર્મ્ય પણ રહે છે. જેમ પૂર્વોક્ત યજ્ઞાદિ કર્મો કર્મના અધિકારી પુરુષથી જ કરાય છે, તેમ સંન્યાસ પણ કર્મના અધિકારી પુરુષથી જ કરવામાં આવે છે. એ જ એ સંન્યાસવિષે પૂર્વોક્ત યજ્ઞાદિ કર્મોના સમાન ધર્મે છે અને જેમ પૂર્વોક્ત શુણ્ઠાતીત નામે બે પ્રકારનો સંન્યાસ, સંન્યાસશબ્દવડે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે, તેમ એ સંન્યાસ પણ સંન્યાસશબ્દવડે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે, એ જ આ સંન્યાસમાં પૂર્વોક્ત શુણ્ઠાતીત નામના બે પ્રકારના સંન્યાસનો સમાન ધર્મ છે. એ પ્રમાણે યજ્ઞાદિકોના સમાન ધર્મવડે તથા શુણ્ઠાતીત નામના બન્ને સંન્યાસોના સમાન ધર્મવડે સંન્યાસવિષે, ત્રિશુણ્ઠાના સંભવ-અસંભવ બન્નેવડે ચનારો સંશય પ્રથમ પ્રશ્નના બીજરૂપ છે અને સંન્યાસ તથા ત્યાગ એ બન્ને શબ્દોને ઘટ તથા કલશ એ બે શબ્દોની પેઠે પર્યોયરૂપતા હોવાથી, કર્મોના ત્યાગરૂપે કરીને તથા કર્મ ક્ષણના ત્યાગરૂપે કરીને તે બન્નેની વિલક્ષણતાના કથનથી ઉત્પન્ન થયેલો સંશય દ્વિતીય પ્રશ્નના બીજરૂપ છે. (૧)

અવતરણિકા:-જેમ હુદાર પુરુષ અતિ પ્રયત્ન કરીને સાધ્ય કટાહને ઓડીને પહેલાં અદ્યપ્રયત્ન સાધ્ય સૂચીને બનાવે છે, તેમ બહુ વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય અર્થને ઓડી, પહેલાં યોદ્ધામાં પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય અર્થનું કથન કરવું, તે સૂચીકટાહન્યાય કહેવાય છે. આ સૂચીકટાહન્યાયવડે અંત્ય-પ્રશ્નને નિવૃત્ત કરવાને વાસ્તે શ્રીભગવાન્ ઉત્તર આપે છે:-

શ્રીભગવાનુવાચ-કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગં પ્રાહુસ્ત્યાગં વિવક્ષણાઃ ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-શ્રીભગવાન્ કહે છે:-હે અર્જુન ! કામ્ય કર્મના ત્યાગને સક્ષમદર્શી પુરુષે સંન્યાસ જાણે છે તથા વિચાર વિષે કુશળ પુરુષે સર્વ કર્મોના ક્ષણના ત્યાગને ત્યાગ કહે છે. ૨

દીકા:-હે અર્જુન ! સ્વર્ગકામો યજેત, પુત્રકામો યજેત, પશુકામો યજેત ઇત્યાદિ વિધિવચનોએ સ્વર્ગોદ્ધિ ક્ષણી કામનાવાળા પુરુષોની પ્રત્યે વિધાન કરેલા જ્યોતિષ્ટોમાદિ કામ્યકર્મો અંતઃકરણની શુદ્ધિવિષે ક્ષિયિતમાત્ર પણ ઉપયોગ કરતા નથી, એવાં કામ્યકર્મોના ત્યાગને કેટલાક સૂક્ષ્મદર્શી પુરુષો સંન્યાસરૂપ જાણે છે. કારણ કે તમેતં વેદાદ્વચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિપંતિ, યજેન દાનેન તપસાનાશકેન એ શ્રુતિએ, પ્રતિબંધક પાપોની નિવૃત્તિદ્વારા, નિત્યકર્મોનો જ આત્મજ્ઞાન વિષે ઉપયોગ કહ્યો છે. આ શ્રુતિમાં વેદાદ્વચન શબ્દ બ્રહ્મચારીના સર્વ કર્મોનું ઉપલક્ષણ છે અને યજ્ઞ તથા દાન એ બે શબ્દો ગૃહસ્થના સર્વ કર્મોનું ઉપલક્ષણ છે. તેમ જ તપ તથા જનાશ્રમ એ બે શબ્દો વાનપ્રસ્થના સર્વ કર્મોનું ઉપલક્ષણ છે. જ્ઞાનસંપન્નતે પૂર્ણ કયાત્વાવસ્થા કર્મણઃ ઇત્યાદિ વચનોએ પણ પ્રતિબંધક પાપની નિવૃત્તિદ્વારા આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં નિત્ય કર્મોનો જ ઉપયોગ કહ્યો છે. તેથી આત્મજ્ઞાનમાં અથવા આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છારૂપ વિવિદિધામાં નિત્ય કર્મોનો જ ઉપયોગ છે, પણ કામ્યકર્મોનો આત્મજ્ઞાનમાં તથા વિવિદિધામાં ક્ષિયિત માત્ર પણ ઉપયોગ નથી. તેથી અંતઃકરણની શુદ્ધિપૂર્વક તથા વિવિદિધાની ઉત્પત્તિપૂર્વક આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા પુરુષે ભગવદર્પણ બુદ્ધિવડે નિત્ય કર્મોનું જ અનુષ્ઠાન કરવું અને કામ્ય કર્મોના ક્ષણસહિત પરિત્યાગ કરવો. એ પ્રમાણે એક મત કહ્યો.

હવે બીજા મતનું કથન કરે છે. સર્વકર્મફલત્યાગં પ્રાપ્તુમ્પ્રયત્નં વિચક્ષણાઃ હિતિ ॥ હે અર્જુન ! સર્વે કામ્ય કર્મોના તથા સર્વે નિત્ય કર્મોના ક્ષણનો જે ત્યાગ છે, અર્થાત્ અંતઃકરણની શુદ્ધિની ઇચ્છાવડે વિવિદિધાની પ્રાપ્તિ વાસ્તે જે કામ્ય અને નિત્યરૂપ સર્વ કર્મોનું અનુષ્ઠાન છે, તે સર્વ કર્મોના ક્ષણના ત્યાગને વિચારવિષે કુશલ પુરુષો ત્યાગરૂપ કહે છે. યદપિ સ્વર્ગકામો યજેત । પશુકામો યજેત ઇત્યાદિ વચનોએ જ્યોતિષ્ટોમાદિ કામ્ય કર્મોનાં સ્વર્ગ-પુત્ર-પશુ ઇત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન ક્ષણો જ કથન કર્યાં છે, તથાપિ અધિકારી પુરુષે સ્વર્ગોદ્ધિ ક્ષણની ઇચ્છા ન કરીને કામ્ય કર્મો પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે જ કરવાં; કારણ કે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોમાં સ્વભાવથી તો નિત્યપણું અથવા કામ્યપણું હોતું નથી, કિન્તુ કર્તા પુરુષના અભિપ્રાય-વિશેષે કરીને જ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોમાં નિત્યપણું અથવા કામ્યપણું સિદ્ધ થાય છે. જે અગ્નિહોત્ર સ્વર્ગોદ્ધિ ક્ષણની ઇચ્છાપૂર્વક કરવામાં આવે છે, તે અગ્નિહોત્રમાં કામ્યપણું હોય છે, પણ જે અગ્નિહોત્ર સ્વર્ગોદ્ધિ ક્ષણની ઇચ્છાથી રહિત થઇને કેવળ ભગવદર્પણ બુદ્ધિ-વડે કરવામાં આવે છે, તે અગ્નિહોત્રમાં નિત્યપણું હોય છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છારૂપ વિવિદિધાવિષે કેવળ નિત્ય કર્મોનો જ ઉપયોગ હોય છે, પણ વિવિદિધામાં કામ્ય કર્મોનો ક્ષિયિત માત્ર પણ ઉપયોગ હોતો નથી. તેથી મુમુક્ષુજને કામ્ય કર્મોનો ક્ષણસહિત સ્વરૂપથી જ પરિત્યાગ કરવો. એ પ્રમાણે આ પ્રલોકના પૂર્વાર્ધનો અર્થ સિદ્ધ થયો.

વિવિદિધાવિષે જેમ નિત્ય કર્મોનો ઉપયોગ હોય છે, તેમ ક્ષણની ઇચ્છાથી રહિત કામ્ય કર્મોનો પણ ઉપયોગ હોય છે. તેથી વિવિદિધાની પ્રાપ્તિ વાસ્તે કામ્ય કર્મોનું તથા નિત્ય કર્મોનું સ્વરૂપથી અનુષ્ઠાન કરવા છતાં પણ અધિકારી પુરુષે કર્મનાં ક્ષણની ઇચ્છા માત્રનો પરિત્યાગ કરવો. એ પ્રમાણે આ પ્રલોકના ઉત્તરાર્ધનો અર્થ સિદ્ધ થયો. આ કહેવાવડે એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, ક્ષણસહિત કામ્ય કર્મોનો ત્યાગ ‘સંન્યાસ’ શબ્દનો અર્થ છે અને નિત્ય અને કામ્યરૂપ સર્વ કર્મોના ક્ષણની ઇચ્છાનો જે પરિત્યાગ તે ત્યાગ ‘દયાગ’ શબ્દનો અર્થ છે. તેથી જેમ ઘટ અને પટ એ બંને શબ્દોનો ભિન્ન ભિન્ન બલિવાળો અર્થ થાય

છે, તેમ સંન્યાસ અને ત્યાગ એ બે શબ્દોનો ભિન્ન ભિન્ન ભાવિવાળો અર્થ નથી, કિંતુ અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે સ્વરૂપથી કર્મોનું અનુષ્ઠાન થવા છતાં પણ કર્મનાં ફળની ધ્યાનના પરિત્યાગરૂપ એક જ અર્થ બન્ને શબ્દોનો સિદ્ધ ઘાય છે. એ પ્રમાણે આ શ્લોકવડે એક પ્રશ્નનો નિર્ણય સિદ્ધ થયો. (૨)

અવતરણિકા:—હવે, દ્વિતીય પ્રશ્નનો ઉત્તર કહેવા વાસ્તે, સંન્યાસ શબ્દના અર્થમાં તથા ત્યાગ શબ્દના અર્થમાં ત્રિવિધપણાનું નિરૂપણ કરવા વાસ્તે પહેલા અર્થવિષે વાદીઓની વિપ્રતિપત્તિનું કથન કરે છે:—

ત્યાજ્યં દોષવદિત્યેકે કર્મ પ્રાહુર્મનીષિણઃ ।

યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યમિતિ ચાપરે ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—રાગદ્વેષાદિ દોષની માફક કર્મ પણ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, આ રીતે કેટલાક બુદ્ધિમાન્ પુરુષો કહે છે તથા યજ્ઞ, દાન તથા તપરૂપ કર્મ ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી, એ પ્રકારે અન્ય બુદ્ધિમાન્ પુરુષો કહે છે. ૩

ટીકા:—હે અર્જુન ! નિત્ય, નૈમિત્તિક, કામ્ય, પ્રાયશ્ચિત્ત ઇત્યાદિ સર્વે કર્મો પુરુષના બંધના હેતુ હોવાથી દોષવત છે અર્થાત્ સર્વે કર્મો દોષવાળા છે. તેથી અંતઃકરણની શુદ્ધિથી રહિત કર્મના અધિકારી પુરુષોએ પણ સર્વે કર્મો પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. એ પ્રમાણે કેાઇ બુદ્ધિમાન્ પુરુષો કહે છે. અથવા એ વચનનો આ પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવો. જેમ અધિકારી પુરુષે રાગદ્વેષાદિ દોષ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, તેમ જેમને આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું નથી તથા જેમને વિવિદિધા ઉત્પન્ન થઇ નથી, એવા કર્મોના અધિકારી પુરુષોએ પણ પોતાના બંધનો હેતુ બાણીને સર્વે કર્મો પરિત્યાગ જ કરવા યોગ્ય છે. આ પ્રમાણે શ્લોકના પૂર્વાર્ધવડે એક પક્ષ સિદ્ધ થયો.

હવે શ્લોકના ઉત્તરાર્ધવડે દ્વિતીય પક્ષ કહે છે:—યજ્ઞદાનતપઃ કર્મં ઇતિ ॥ હે અર્જુન ! અંતઃકરણની શુદ્ધિથી રહિત કર્મોના અધિકારી પુરુષોએ અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા વિવિદિધાની ઉત્પત્તિ વાસ્તે યજ્ઞ-દાન-તપરૂપ કર્મોનો કદાચિત્ પણ પરિત્યાગ કરવો નહિ; એ પ્રમાણે કેાઇ બીજા બુદ્ધિમાન્ પુરુષો કહે છે. (૩)

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે કર્મોના પરિત્યાગવિષે વાદીઓની વિપ્રતિપત્તિનું કથન કરીને હવે શ્રીભગવાન્ પોતાના નિશ્ચયનું કથન કરે છે:—

નિશ્ચયં શ્રુણુ મે તત્ર ત્યાગે ભરતસત્તમ ।

ત્યાગો હિ પુરુષવ્યાઘ્ર ત્રિવિધઃ સંપ્રકીર્તિતઃ ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે ભરતકુળવિષે શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! આ કર્મત્યાગમાં મારા જે નિશ્ચય છે, તે તું શ્રવણ કર. હે સર્વ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! ત્યાગ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે. ૪

ટીકા:—હે અર્જુન ! અંતઃકરણની શુદ્ધિથી રહિત કર્મોના જે અધિકારી પુરુષ ક્રતા છે તથા સંન્યાસ અને ત્યાગ એ બે શબ્દોવડે પ્રતિપાદન કરેલો એવો જે ફળની ધ્યાનપૂર્વક કર્મોનો પરિત્યાગ છે, જે ત્યાગનું સ્વરૂપ પૂર્વે તે મને પૂછ્યું છે. આ ત્યાગવિષે પૂર્વે આચાર્યોએ કરેલા નિશ્ચયને તું-અર્જુન મારા-પરમેશ્વરના વચનવડે શ્રવણ કર.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! આ ત્યાગવિષે એવી શું હવિષ્યતા છે કે, જેને તું આપનાં વચનવડે શ્રવણ કરે?”

શ્રીભગવાન્ તે ત્યાગની દુર્વિજ્ઞેયતાનું કથન કરે છે-ત્વાગો हि इति ॥ હે અર્જુન ! કર્મોનેા અધિકારી પુરુષ જેનો કર્તા છે, એવો જે કૃણી ઇચ્છાપૂર્વક કર્મોનેા ત્યાગ છે, તે ત્યાગ વેદવેદા પુરુષોએ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે. અર્થાત્ તામસ-રાજસ-સાત્ત્વિક એ લેટે કરીને ત્યાગ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે.

અથવા ત્રિવિધઃ સંપ્રકીર્તિતઃ એ વચનનેા આ પ્રમાણે અર્થ કરવેા. કૃણી ઇચ્છારૂપ વિશેષણ કરીને વિશિષ્ટ કર્મોનેા જે ત્યાગ તે વિશિષ્ટાભાવરૂપ ત્યાગ, વિશેષણના અભાવથી અથવા વિશેષ્યના અભાવથી અથવા વિશેષણ-વિશેષ્ય બન્નેના વિશિષ્ટ અભાવથી ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે. એ પ્રકાર આ પ્રમાણે-કયાંક વિશેષણના અભાવથી વિશિષ્ટનો અભાવ હોય છે, કયાંક વિશેષ્યના અભાવથી વિશિષ્ટનો અભાવ હોય છે અને કયાંક વિશેષણ-વિશેષ્ય બન્નેના અભાવથી વિશિષ્ટનો અભાવ હોય છે; જેમ હંડરૂપ વિશેષણવડે વિશિષ્ટ હંડી પુરુષનો જે અભાવ છે તે વિશિષ્ટાભાવ કહેવાય છે. આ વિશિષ્ટનો અભાવ વિશેષણના અભાવથી અથવા વિશેષ્યના અભાવથી અથવા વિશેષણ-વિશેષ્ય બન્નેના અભાવથી થાય છે. જ્યાં પુરુષરૂપ વિશેષ્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ હંડરૂપ વિશેષણનો અભાવ હોય છે ત્યાં પણ “હંડી પુરુષ નથી” એ પ્રકારની વિશિષ્ટની અભાવવિષયક પ્રતીતિ થાય છે. એમાં હંડરૂપ વિશેષણના અભાવથી હંડવિશિષ્ટ પુરુષનો અભાવ થાય છે; અને જ્યાં હંડરૂપ વિશેષણ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ પુરુષરૂપ વિશેષ્યનો અભાવ હોય છે, ત્યાં પણ “હંડી પુરુષ નથી” એ પ્રકારની વિશિષ્ટાભાવવિષયક પ્રતીતિ થાય છે. એમાં પુરુષરૂપ વિશેષ્યના અભાવથી હંડવિશિષ્ટ પુરુષનો અભાવ થાય છે અને જ્યાં હંડરૂપ વિશેષણનો પણ અભાવ હોય છે તથા પુરુષરૂપ વિશેષ્યનો પણ અભાવ હોય છે, ત્યાં પણ “હંડી પુરુષ નથી” એ પ્રકારની વિશિષ્ટાભાવવિષયક પ્રતીતિ થાય છે. એમાં હંડરૂપ વિશેષણના તથા પુરુષરૂપ વિશેષ્યના-બન્નેના અભાવથી હંડવિશિષ્ટ પુરુષનો અભાવ થાય છે.

તેમ આ પ્રસંગવિષે, કૃણી ઇચ્છારૂપ વિશેષણવડે વિશિષ્ટ જે કર્મ છે, તે વિશિષ્ટ કર્મના ત્યાગરૂપ વિશિષ્ટાભાવ પણ, ઇચ્છારૂપ વિશેષણના અભાવથી, કર્મરૂપ વિશેષ્યના અભાવથી, અથવા ઇચ્છારૂપ વિશેષણના તથા કર્મરૂપ વિશેષ્યના-બન્નેના અભાવથી ત્રણ પ્રકારનો થાય છે. તેમાં કર્મરૂપ વિશેષ્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ કૃણી ઇચ્છારૂપ વિશેષણના પરિત્યાગથી જે ઇચ્છાવિશિષ્ટ કર્મોનેા ત્યાગ છે, તે ઇચ્છારૂપ વિશેષણના અભાવથી ઇચ્છાવિશિષ્ટ કર્મના અભાવરૂપ જે ત્યાગ છે તે પ્રથમ ત્યાગ છે; કૃણુ ઇચ્છારૂપ વિશેષણ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ કર્મરૂપ વિશેષ્યનો જે પરિત્યાગ છે, તે કર્મરૂપ વિશેષ્યના અભાવથી ઇચ્છાવિશિષ્ટ કર્મના અભાવરૂપ જે ત્યાગ છે તે બીજો ત્યાગ છે અને કૃણના ઇચ્છારૂપ વિશેષણના તથા કર્મરૂપ વિશેષ્યના બન્નેના પરિત્યાગથી જે ઇચ્છાવિશિષ્ટ કર્મોનેા પરિત્યાગ છે, તે વિશેષણ-વિશેષ્ય બન્નેના અભાવથી ઇચ્છાવિશિષ્ટ કર્મના અભાવરૂપ જે ત્યાગ છે તે ત્રીજો ત્યાગ છે.

તેમાં પ્રથમ કર્મોનેા ત્યાગ સાત્ત્વિક હોવાથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, બીજો ત્યાગ રાજસ તામસ એ લેટે કરીને બે પ્રકારનો હોય છે. આ બન્ને પ્રકારનો બીજો ત્યાગ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. દુઃખશુદ્ધિવડે કરેલો કર્મોનેા ત્યાગ રાજસ કહેવાય છે અને બ્રાંતિરૂપ વિપર્યાસવડે કરેલો કર્મોનેા ત્યાગ તામસ કહેવાય છે. એ પ્રકારનો કર્મના અધિકારી પુરુષોએ કરેલો જે કર્મોનેા ત્યાગ છે, તે ત્યાગ જ અર્હી અર્જુનના પ્રશ્નનો વિષય છે. શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો હોવાથી

કર્મોના અનધિકારી પુરુષ જેનો કર્તા છે, એવો જે ત્રીજો શુભાતીત નામે ત્યાગ છે, તે ત્યાગ અહીં અર્જુનના પ્રશ્નનો વિષય નથી.

શુભાતીત નામે કર્મોના ત્યાગ પણ એ પ્રકારનો હોય છે. એક સાધનરૂપ હોય છે અને બીજો કૃણરૂપ હોય છે. કૃણની ઇચ્છાના ત્યાગપૂર્વક કર્મોના અનુષ્ઠાનરૂપ સાત્ત્વિક ત્યાગવડે જેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું છે, આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છારૂપ વિવિદિયા જેને ઉત્પન્ન થય છે તથા આત્મજ્ઞાનનાં સાધનભૂત શ્રવણ-મનનરૂપ વેદાંત વિચારને વાસ્તે સ્વર્ગોદિ સર્વ કૃષ્ણોની ઇચ્છાથી રહિત એવા અધિકારી પુરુષે અંતઃકરણની શુદ્ધિની પછી કરેલો શુદ્ધિનાં સાધનભૂત સર્વ કર્મોના પરિત્યાગ પ્રથમ સાધનરૂપ ત્યાગ કહેવાય છે. આ સાધનરૂપ ત્યાગને શાસ્ત્રવેદા પુરુષો વિવિદિયા સંન્યાસ કહે છે. આ સાધનરૂપ વિવિદિયા સંન્યાસનું, શ્રીભગવાન આગળ નૈકર્મ્યસિદ્ધિ પરમાર્થ એ વચનવડે, કથન કરશે. જન્માંતરોમાં કરેલાં શ્રવણોદિ સાધનોના અભ્યાસના પરિપાકથી આ જન્મમાં જેને પહેલવહેલો જ આત્મસાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થયો છે, એવા કૃતકૃત્ય વિદ્વાન્ પુરુષે સ્વતઃજ કરેલો જે કૃણની ઇચ્છાનો તથા કર્મોના પરિત્યાગ તે બીજો કૃણરૂપ ત્યાગ કહેવાય છે. આ કૃણરૂપ ત્યાગને શાસ્ત્રવેદા પુરુષો વિદ્વત્સંન્યાસ કહે છે. કૃણભૂત વિદ્વત્સંન્યાસનું શ્રીભગવાને વસ્તુત્તરતિરેવ સ્વાત્ ઇત્યાદિ બે શ્લોકોવાડે પૂર્વે વ્યાખ્યાન કરેલ છે તથા સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનાં લક્ષણોદિકોવડે પણ પૂર્વે બહુ વિસ્તારથી કથન કર્યું છે.

હે અર્જુન ! આ પૂર્વોક્ત રીતે ત્યાગનું સ્વરૂપ અત્યંત દુર્વિજ્ઞેય છે અને તે ત્યાગસ્ય તત્ત્વં વૈતિમિચ્છામિ એ વચનવડે પૂર્વે ત્યાગનું સ્વરૂપ જાણવાની પ્રાર્થના કરી છે, માટે મારાં-સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરનાં વચનથી જ ત્યાગના યથાર્થ સ્વરૂપનો તું-અર્જુન નિશ્ચય કર.

અહીં દે મરતસત્તમ ! દે દુરુપવ્યાગ્ર ! એ બે સંબોધનોવડે શ્રીભગવાને અર્જુનમાં યથાક્રમે કુલ-નિમિત્તક ઉત્કર્ષ તથા સ્વપૌરુષનિમિત્તક ઉત્કર્ષનું કથન કર્યું. તેમ કરીને અર્જુનમાં ત્યાગનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવાની યોગ્યતા સૂચિત કરી. (૪)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન્ ! ત્યાગ્યં કોવદિત્યેકે એ શ્લોકમાં કહેલી વાદીઓની વિપ્રતિપત્તિના કોટીભૂત બન્ને પક્ષોમાં આપનો નિશ્ચય શું છે ? “પ્રથમ પક્ષે આપનો નિશ્ચય છે કે દ્વિતીય પક્ષે આપનો નિશ્ચય છે ? અથવા એ બન્ને પક્ષોથી સિત્ત કોઈ ત્રીજા જ પક્ષે આપનો નિશ્ચય છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાગ્યમિતિ ચાપરે એ વચનવડે કહેલો જે દ્વિતીય પક્ષ છે, “તે દ્વિતીયપક્ષ જ મારો નિશ્ચય છે” એ પ્રકારનો ઉત્તર, શ્રીભગવાન બે શ્લોકોવાડે કથન કરે છે:-

યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાગ્યં કાર્યમેવ તત્ ।

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-યજ્ઞ, દાન તથા તપરૂપ કર્મ નહિ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, કિન્તુ તે કર્મ કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે યજ્ઞ, દાન તથા તપ આ ત્રણ, કૃણની ઇચ્છાથી રહિત પુરુષને પાવન કરનારા જ છે. ૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! શ્રૌતસ્માર્ત્તરૂપ જે અશિલોત્રાદિરૂપ યજ્ઞ છે, ઉત્તમ દેશકાળવિપે સુપાત્રની પ્રત્યે શાસ્ત્રની વિધિ પ્રમાણે જે ગૌ-સુવર્ણ-અન્નાદિ પદાર્થોનું દાન છે, તથા કૃત્શ્ચ-ચાંદ્રાયણાદિરૂપ જે તપ છે, (અહીં યજ્ઞ-દાન-તપ એ ત્રણે કર્મો પ્રદેશચારી-ગૃહસ્થ-વાનપ્રસ્થ

એ ત્રણે આશ્રમોનાં શાસ્ત્રવિદિત સર્વ કર્મોનાં ઉપલક્ષણ છે) તે યજ્ઞ-દાન-તપરૂપ કર્મો, યજ્ઞાદિ કર્મોનાં સ્વર્ગોદિ કૃણની ઇચ્છાથી રહિત પુરુષોને પાવન કરનારાં છે, અર્થાત્ યજ્ઞ-દાન-તપરૂપ કર્મો, જ્ઞાનના પ્રતિબંધક પાપરૂપ મળની નિવૃત્તિ કરીને તથા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિની ચોચ્યતારૂપ પુણ્યશુભનું આધાન કરીને, કૃણની ઇચ્છાથી રહિત પુરુષોનાં શોધક જ થાય છે. (અહીં અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિની શુદ્ધિવડે જ અંતઃકરણ ઉપરિત પુરુષોની શુદ્ધિ ભગવાનને અભિપ્રેત છે.) હે અર્જુન ! યજ્ઞ-દાન-તપરૂપ કર્મો, કૃણની ઇચ્છાથી રહિત પુરુષોનાં અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરનારાં છે; માટે અંતઃકરણની શુદ્ધિની ઇચ્છાવાળા કર્મના અધિકારી પુરુષે કૃણની ઇચ્છાથી રહિત યજ્ઞ-દાન-તપરૂપ કર્મોના કદાચિત્ પણ પરિત્યાગ કરવો નહિ, કિન્તુ યજ્ઞ-દાન-તપરૂપ કર્મો અવશ્ય કરવાં.

યદપિ ન ત્યાગ્યં એ વચનવડે શ્રીભગવાને યજ્ઞ-દાન-તપરૂપ કર્મનું જે અત્યાગપણ કથન કર્યું છે, તે અત્યાગપણવડે અર્થથી યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મોની કર્તવ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે, માટે પુનઃ કાર્યમેવ તત્ત્વ એ વચનવડે યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મોની કર્તવ્યતા કથન કરવી સંભવતી નથી; તથાપિ યજ્ઞ-દાનાદિરૂપ કર્મોની કર્તવ્યતાના અત્યંત આદર વાસ્તે શ્રીભગવાને પુનઃ કાર્યમેવ તત્ત્વ એ વચન કથન કર્યું છે. અથવા યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાગ્યં કાર્યમેવ તત્ત્વ એ વચનનો આ પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવો; યજ્ઞ-દાન-તપરૂપ કર્મ 'કાર્ય' છે અર્થાત્ કર્તવ્યતારૂપે કરીને વેદે વિધાન કર્યું છે, તે કારણથી યજ્ઞ-દાન-તપરૂપ કર્મોના અધિકારી પુરુષે કદાચિત્ પણ ત્યાગ કરવો નહિ. (૫)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! યજ્ઞ-દાન-તપરૂપ કર્મોનું જો કદાચિત્ અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરવામાં સામર્થ્ય હોય, તો સ્વર્ગોદિ કૃણની ઇચ્છાવડે કરેલાં યજ્ઞ-દાન-તપરૂપ કર્મો તે અંતઃકરણનાં શોધક હોવાં જોઈએ; તેથી કૃણની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કરવો વ્યર્થ જ છે.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પાર્થ ! વળી આ પૂર્વોક્ત યજ્ઞદાનાદિ કર્મ પણ કર્તવ્ય અભિમાનના તથા સ્વર્ગોદિ કૃણના પરિત્યાગવડે કરવા ચોગ્ય છે, આ રીતનો મારો-પરમેશ્વરનો નિશ્ચિત શ્રેષ્ઠ મત છે. ૬

ટીકા:-અહીં એતાન્યપિ ત્ત્વ એ વચનમાં રહેલો ત્ત્વ શબ્દ પૂર્વોક્ત શંકાની નિવૃત્તિ કરવા વાસ્તે છે. હે અર્જુન ! યદપિ કામ્ય કર્મો પણ કર્મસ્વભાવથી પુરુષના અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરે છે, તથાપિ તે કામ્યકર્મજન્ય અંતઃકરણની શુદ્ધિ, કામ્ય કર્મોનાં સુખરૂપ કૃણના ભોગમાં જ ઉપયોગી હોય છે. પણ આવી અંતઃકરણની શુદ્ધિ આત્મજ્ઞાનમાં કિંચિત્ માત્ર પણ ઉપયોગી હોતી નથી.

એ વાત વાસ્તિક અંધના કર્તા શ્રીસુરેશ્વરાચાર્ય પણ કહેલી છે:-કામ્યેષિ 'હુદિરસ્ત્યેવ ભોગસિદ્ધર્પમેવ સા । મિદ્ ષતદ્વાદિ દેહેત ન લૈન્દ્રં મુચ્યતે ફલમ્ ॥ અર્થાત્-કામ્ય કર્મો કરવા છતાં પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિ તો થાય છે, પરંતુ કામ્ય કર્મજન્ય અંતઃકરણની શુદ્ધિ, કેવળ ભોગની સિદ્ધિ વાસ્તે જ થાય છે, જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વાસ્તે હોતી નથી, માટે ઈદ્ર સંગંધી સુખરૂપ

ફળ મલિન અંતઃકરણવાળા વિદ-વરાહાદિ દેહવડે ભોગવવામાં આવતું નથી, કિન્તુ શુદ્ધ અંતઃકરણ વાળા દેવદેહવડે જ તે ફળ ભોગવવામાં આવે છે.

અને જે યજ્ઞ-દાન-તપાદિ કર્મો જ્ઞાનવિષે ઉપયોગી અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરે છે, તે સ્વર્ગાદિ ફળની ઇચ્છાપૂર્વક કરેલા બંધના હેતુરૂપ હોવા છતાં પણ, ફળની ઇચ્છા વિના કરેલા હોવાથી બંધના હેતુરૂપ થતા નથી. તેથી સુસુહુજનોએ ફળની ઇચ્છાપૂર્વક યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મો કરવાં નહિ, કિન્તુ સુસુહુજનોએ સંગનો તથા ક્રોધનો પરિત્યાગ કરીને જ કર્મો કરવાં યોગ્ય છે.

તેમાં “યૌવનાદિ અવસ્થા, બ્રાહ્મણાદિ વર્ણ તથા ગૃહસ્થાદિ આશ્રમ ઇત્યાદિ જેનામાં નિમિત્ત છે એવો હું આ કર્મોનો કર્તા છું, માટે આ કર્મો અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે” એ પ્રકારનું જે કર્તૃત્વ અભિમાન છે તે સંગ કહેવાય છે; અને કામનાના વિષયભત જે કર્મવડે પ્રાપ્ત થનારા સ્વર્ગાદિ પદાર્થો છે, તે ફળ કહેવાય છે. એવા સંગનો તથા ક્રોધનો પરિત્યાગ કરીને અધિકારી પુરુષે અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે જ યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મો કરવા યોગ્ય છે, એ પ્રકારનો ભગવાનનો નિશ્ચિત મત છે. આ કારણથી જ, હે પાર્થ ! કર્મના અધિકારી પુરુષાએ યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મો ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે કે નહિ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, એ બંને મતોવિષે “કર્મો નહિ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે” એ પ્રકારનો માર્ગ-ભગવાનનો મત અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. શ્રીભગવાને પૂર્વે વિચાર્યું મૂળ મે વ્રજ એ વચનવડે જે પોતાનો નિશ્ચય કહ્યો હતો, તે પોતાના નિશ્ચયનો આ શ્લોકવિષે ઉપસંહાર કર્યો. (૬)

અવતરશિક્ષા:-યજ્ઞદાનતપાકર્મ ન ત્યાગ્યમિતિ ચાચરે એ વચનવડે શ્રીભગવાને પૂર્વે કહેલો જે પોતાનો પક્ષ હતો, તે આટલે સુધી સ્થાપન કર્યો. હવે, ત્યાગ્યે શોષદિવેકે કર્મ પ્રાદુર્ભવીણિ: એ વચનવડે પૂર્વે કહેલા પરપક્ષનો, પૂર્વોક્ત ત્યાગના નિવિધપણાનું વ્યાખ્યાન કરીને, નિવેધ કરવાનો આરંભ કરે છે:-

નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપદ્યતે ।

મોહાત્તસ્ય પરિત્યાગસ્તામસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-વળી નિત્ય કર્મનો ત્યાગ સંભવતો નથી, નિત્ય કર્મના મોહવડે કરેલા પરિ-ત્યાગને તામસ ત્યાગ કહ્યો છે. ૭

ટીકા:-હે અર્જુન ! સ્વર્ગાદિ ફળની ઇચ્છાપૂર્વક કરેલાં કામ્ય કર્મો અંતઃકરણની શુદ્ધિના હેતુ હોતાં નથી, હવેતાં તે કામ્ય કર્મો પુરુષના બંધના જ હેતુ થાય છે. તેથી કામ્ય કર્મો દોષવાળાં જ છે, માટે બંધનની નિવૃત્તિના કારણરૂપ આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છાવાળા પુરુષે કરેલો કામ્ય કર્મોનો ત્યાગ શાસ્ત્રવડે તથા યુક્તિવડે સંભવતો જ નથી. પરંતુ અંતઃકરણની શુદ્ધિના હેતુ હોવાથી દોષરહિત એવાં જે શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રવિહિત અગ્નિહોત્ર-સંધ્યોપાસનાદિ નિત્ય કર્મો છે, તે નિત્ય કર્મોનો ત્યાગ કરવો, તે અંતઃકરણની શુદ્ધિની ઇચ્છાવાળા સુસુહુ જનોને શાસ્ત્ર-વડે તથા યુક્તિવડે સંભવતું નથી. કિન્તુ અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે સુસુહુ જનોએ નિત્ય કર્મોનું અવશ્ય અનુદાન કરવું, એ અર્થ બાહ્યક્રમોનેયોગે કર્મ કારણક્રમને એ વચનવડે પૂર્વે પણ પ્રવિષાદન કરવામાં આવેલ છે. હે અર્જુન ! એવાં અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરનારાં નિત્ય કર્મોનો જે મોહની વશતાથી પરિત્યાગ છે, તે તામસ ત્યાગ કહેવાય છે. વેદવિહિત નિત્ય કર્મોવિષે જે નિષિદ્ધપણાનું જ્ઞાન છે, અનર્થના અહેતુરૂપ કર્મોવિષે જે અનર્થના હેતુપણાનું જ્ઞાન છે.

ધર્મરૂપ કર્મોવિષે જે અધર્મપણું જ્ઞાન છે તથા અનુદ્યાન કરવા યોગ્ય કર્મોવિષે જે નહિ અનુદ્યાનપણું જ્ઞાન છે, તે સર્વ બ્રાતિજ્ઞાનરૂપ વિપર્યાયને મોહ કહેવામાં આવે છે. એવો મોહની વશતાથી જે નિત્ય કર્મોનો પરિત્યાગ છે, તે તામસ ત્યાગ કહેવાય છે.

આ પ્રકારનો વિપર્યાયરૂપ મોહ સાંખ્યશાસ્ત્રવાળા પુરુષોને હોય છે. સાંખ્યશાસ્ત્ર-વાળાઓનો એ અભિપ્રાય છે કે, જેમ કામ્ય કર્મો દોષવાળાં હોય છે, તેમ અગ્નિહોત્ર-દર્શ-પૂર્ણમાસ-ચાતુર્માસ્ય-જ્યોતિષ્ટોમ-ધૃત્યાદિ નિત્ય કર્મો પણ દોષવાળાં જ છે. કારણ કે નિત્ય કર્મોમાં પણ ત્રીદિ આદિકોને કૃતવાવડે, યજ્ઞશાળાના માર્જનવડે તથા અગ્નિવિષે હોમ કરવાવડે જીવોની હિંસા થાય છે તથા પશુઓની હિંસા થાય છે, તેથી નિત્ય કર્મો પણ હિંસારૂપ દોષવાળાં હોવાથી કામ્ય કર્મોની પેઠે દુષ્ટ જ છે અને ન હિંસાત્ત્વવાંનુતાનિ એ શ્રુતિએ સર્વ જૂતોની હિંસાનો નિષેધ કર્યો છે, તેથી યજ્ઞવિષે પશુની હિંસા પણ નિષિદ્ધ જ છે અને અંતઃકરણની શુદ્ધિ તો હિંસા પ્રધાનવાળાં નિત્ય કર્મો વિના ગાયત્રી આદિ મંત્રોના જપવડે પણ થઈ શકે છે. એ વાત મહાભારતમાં પણ કહેલી છે.— (જપસ્તુ સર્વધર્મેભ્યઃ પરમો ધર્મ સ્વપ્તે । અર્હિતયા હિ મૂતાનાં જપયજઃ પ્રવર્તેતે ॥ અર્થાત્—ગાયત્રી મંત્રાદિનો જપ સર્વ ધર્મોથી પરમ ધર્મ કહેવાય છે, કારણ કે જપયજ્ઞથી ભિન્ન જેટલા જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞો છે, તે સર્વ યજ્ઞો જૂતોની હિંસાવડે જ પ્રવૃત્ત થાય છે; અને જપયજ્ઞ તો જૂતોની અહિંસાવડે જ પ્રવૃત્ત થાય છે.) આ કારણથી જપયજ્ઞ સર્વ ધર્મોથી પરમધર્મ કહેવાય છે. એ વાત મનુએ પણ કહેલી છે:— (જાગૈર્નૈવ તુ સંતિદ્વેદ્વાદ્વણો નાત્ર સંશયઃ । કુર્વાંમ્યજ વા કુર્વાંમૈત્રો દ્વાદ્વજ સ્વપ્તે ॥ અર્થાત્—ગાયત્રી મંત્રાદિકોના જપવડે જ બ્રાહ્મણ અંતઃકરણની શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે, એ અર્થ વિષે ઉચિત્તમાત્ર પણ સંશય નથી. અંતઃકરણની શુદ્ધિ વારંતે અધિકારી પુરુષ ધીર્જ કોઈ કર્મો કરે અથવા ન કરે, અહિંસારૂપ મૈત્રીવાળો પુરુષ જ બ્રાહ્મણ કહેવાય છે.) ધૃત્યાદિ શાસ્ત્રનાં વચનોએ હિંસા દોષવાળાં નિત્ય કર્મોનો નિષેધ કરી, અંતઃકરણની શુદ્ધિ-વાસ્તે, ગાયત્રી મંત્રાદિકોના જપનું જે વિધાન કર્યું છે, તેથી અંતઃકરણની શુદ્ધિથી રહિત કર્મના અધિકારી પુરુષોએ પણ યજ્ઞાદિ નિત્ય કર્મોનો પરિત્યાગ જ કરવો.

આ પ્રમાણે સાંખ્યવાદીઓનું કહેવું અત્યંત વિરુદ્ધ છે. કારણ કે યજ્ઞમાં જે પશુઆદિકોની હિંસા પુરુષના અનર્થનો હેતુ નથી, કિન્તુ યજ્ઞવિના જે પશુઆદિકોની હિંસા જ પુરુષના અનર્થના હેતુ થાય છે અને ન હિંસાત્ત્વવાંનુતાનિ એ શ્રુતિવચન જે જૂતોની હિંસાનો નિષેધ કરે છે, તે પણ યજ્ઞ-યુદ્ધાદિકોવિના જીવોની હિંસાનો નિષેધ કરે છે. જો કહાશિત્ત ન હિંસાત્ત્વ-વાંનુતાનિ એ વચન સર્વ હિંસાનો નિષેધ કરતું હોય તો અગ્નિયોમીયં પશુમાત્ત્વેત ધૃત્યાદિ વેદનું વચન કે જે યજ્ઞમાં પશુહિંસાનું વિધાન કરે છે, તે સર્વ વચનો વ્યર્થ હોવાં જોઈએ. વેદનાં વચનોને વ્યર્થ કહેવાં તે અત્યંત વિરુદ્ધ છે, તેથી બન્ને પ્રકારનાં વચનોનો પરસ્પર ઉત્સર્ગરૂપ, અપવાદરૂપ માનીને વ્યવસ્થા કરવી ઉચિત છે. ન હિંસાત્ત્વવાંનુતાનિ એ વચન ઉત્સર્ગરૂપ છે અને અગ્નિયોમીયં પશુમાત્ત્વેત એ વચન ઉત્સર્ગના અપવાદરૂપ છે. અપવાદ સ્થળ સિવાય અન્યત્ર ઉત્સર્ગ વચનની પ્રવૃત્તિ થાય છે, અર્થાત્ “યજ્ઞયુદ્ધાદિકો વિના પુરુષે કોઈ જીવની હિંસા ન કરવી” એ પ્રકારનો ઉત્સર્ગ વચનનો. અર્થ સિદ્ધ થાય છે, તેથી શાસ્ત્રત્રિવિધ યજ્ઞ-સંબંધી હિંસા દોષરૂપ નથી. પૂર્વોક્ત મહાભારતનું વચન તથા મનુનું વચન તો કેવળ જપ-યજ્ઞની સ્તુતિપર છે. કાંઈ તે વચન યજ્ઞસંબંધી હિંસાવિષે અધર્મપણું બોધન કરતું નથી. કારણ “યજ્ઞસંબંધી હિંસા અધર્મરૂપ છે” એ અર્થવિષે તે વચનનું વાતપર્ય નથી, કિન્તુ કેવળ જપની સ્તુતિવિષે જ તે વચનનું વાતપર્ય છે. જે વચનનું જે અર્થવિષે વાતપર્ય હોય છે તે

વચનનો તેજ અર્થ થાય છે. તેથી સાંખ્યવાદીઓનું, વેદવિહિત અગ્નિ હોત્ર-દર્શ પૂર્ણમાસ-ચાતુ-
મોર્ય ઇત્યાદિ નિત્ય કર્મોવિષે જે નિષિદ્ધપણાનું જ્ઞાન છે તથા અનર્થના અહેતુરૂપ તે કર્મો-
વિષે જે અનર્થના હેતુપણાનું જ્ઞાન છે તથા ધર્મરૂપ કર્મોવિષે જે અધર્મપણાનું જ્ઞાન છે તથા
અનુદાન કરવા યોગ્ય કર્મોવિષે જે નહિ અનુદાન કરવાનું જ્ઞાન છે, તે સર્વ વિપર્યયરૂપ જ્ઞાન
મોહરૂપ જ છે. એવા મોહની વશતાથી જે નિત્ય કર્મોનો પરિત્યાગ તે વામસત્યાગ કહેવાય
છે; માટે મોહ વમરૂપ જ છે. (૭)

અવતરણિકા:-આ પ્રમાણે વામસત્યાગના સ્વરૂપનું કથન કરીને હવે શ્રીમગવાત્ રાજસ-
ત્યાગના સ્વરૂપનું કથન કરે છે —

દુઃખમિત્યેવ યત્કર્મ કાયક્રેશમયાત્યજેત્ ।

સ કૃત્વા રાજસં ત્યાગં નૈવ ત્યાગફલં લભેત્ ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ કર્મ દુઃખરૂપ જ છે, એ રીતે માની, શરીરના ક્રેશના ભયથી નિત્ય
કર્મોનો જે ત્યાગ કરવામાં આવે છે તે ત્યાગ રાજસ છે. આવા રાજસ ત્યાગવડે પુરુષ ત્યાગના
ફળને કદાચિત્ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. ૮

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વોક્ત મોહનો અભાવ હોવા છતાં પણ જે પુરુષનું અંતઃકરણ શુદ્ધ
થયું નથી, એવો કર્મોનો અધિકારી પુરુષ, “આ અગ્નિહોત્ર સંધ્યોપાસનાદિ સર્વે નિત્ય
કર્મો દુઃખરૂપ જ છે,” એ પ્રમાણે નિત્ય કર્મોને દુઃખરૂપ માનીને તથા તે નિત્ય કર્મો કર-
વાથી શરીરવિષે થતા ક્રેશના ભયથી, નિત્ય કર્મોનો જે પરિત્યાગ કરે છે તે પરિત્યાગ રાજસ-
ત્યાગ કહેવાય છે. માટે તે દુઃખ રજ્જેશુલ્કરૂપ જ થાય છે. આ કારણથી પૂર્વોક્ત મોહથી રહિત
થયેલો રાજસ પુરુષ રાજસ ત્યાગ કરીને ત્યાગના ફળને પ્રાપ્ત થતો નથી, અર્થાત્ વક્ષમાણ
સાત્ત્વિક ત્યાગના જ્ઞાનનિદ્ધારૂપ ફળને રાજસ ત્યાગવાળો પુરુષ પ્રાપ્ત થતો નથી (૮)

અવતરણિકા:-પૂર્વે જે શ્લોકોવડે નિત્ય કર્મોનો વામસત્યાગ તથા રાજસત્યાગ પરિત્યા-
ગવત્કારૂપે કરીને દર્શાવ્યો તેથી “વામસ-રાજસ ત્યાગના પરિત્યાગવડે અધિકારી પુરુષે કયાં
કર્મોનો ત્યાગ અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે ?” એવી અર્જુનને વિજ્ઞાસ થતાં “અધિકારી પુરુષે
સાત્ત્વિક ત્યાગ જ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે” એ અર્થનું કથન કરતાં શ્રીમગવાત્ સાત્ત્વિક
ત્યાગના સ્વરૂપનું કથન કરે છે:—

કાર્યમિત્યેવ યત્કર્મ નિયતં ક્રિયતેઽર્જુન ।

સંગં ત્યક્ત્વા ફલં ચૈવ સ ત્યાગઃ સાત્ત્વિકો મતઃ ॥ ૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! આ કર્મ કરવા યોગ્ય જ છે, આ પ્રકારે માની, જે નિત્ય કર્મ,
સંગનો તથા ફળનો ત્યાગ કરી કરવામાં આવે છે, તે ત્યાગને શિષ્ટ પુરુષોએ સાત્ત્વિક માન્યો છે. ૯

ટીકા:-હે અર્જુન ! અગ્નિહોત્ર-સંધ્યોપાસના ઇત્યાદિ નિત્ય કર્મોનું વિધાન કરનારાં
અગ્નિદોષ હોય છે । અદરદઃ સંન્યાસુગામીત્ ॥ ઇત્યાદિ વચનોમાં યદપિ નિત્ય કર્મોનું ફળ કથન કર્યું
નથી, તથાપિ “વેદવિહિત હોવાથી એ નિત્ય કર્મ માટે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે” એ પ્રકા-
રનો નિશ્ચય કરીને, નિત્યકર્મોના કર્તૃત્વ અભિનિવેશરૂપ સંગનો તથા સ્વર્ગોદિ ફળનો પરિ-
ત્યાગ કરી, અધિકારી પુરુષ પોતાના અંતઃકરણની શુદ્ધિ પર્વત, જે અગ્નિહોત્ર-સંધ્યોપાસનાદિ
નિત્ય કર્મો કરે છે, તેા તે ત્યાગને શિષ્ટ પુરુષોએ સાત્ત્વિક માન્યો છે, અર્થાત્ ફળની ઇચ્છાના
ત્યાગપૂર્વક તથા કર્તૃત્વ અભિમાનના ત્યાગપૂર્વક નિત્ય કર્મોના અનુદાનરૂપ સાત્ત્વિક ત્યાગ

શિષ્ટ પુરુષોને, અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે આદ્યતારૂપે કરી, અભિમત છે, પણ પૂર્વોક્ત રાજસ-તામસ ત્યાગની પેઠે પરિત્યાગ્યતારૂપે કરી અભિમત નથી.

અર્જુનની શંકા:-સ્વર્ગકામો યજેત । પુત્રકામો યજેત । પશુકામો યજેત । ઇત્યાદિ વચનોએ જેમ સ્વર્ગ-પુત્ર-પશુઆદિ ક્રોધોના ઉદ્દેશવડે કામ્ય કર્મોનું વિધાન કર્યું છે, તેમ નિત્ય કર્મોનું વિધાન કરનારાં વચનોએ સ્વર્ગોદિ ક્રોધોના ઉદ્દેશવડે નિત્ય કર્મોનું વિધાન કર્યું નથી. તેથી એમ બાણુવામાં આવે છે કે-નિત્ય કર્મોનું કાંઈ ક્રૂણ જ નથી. તેથી ફલં ત્યક્ત્વા એનું વચન આપે શામાટે કહ્યું છે ?

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-યથાપિ નિત્ય કર્મોનું વિધાન કરનારાં વચનોએ સ્વર્ગોદિ ક્રોધોના ઉદ્દેશવડે નિત્ય કર્મોનું વિધાન કર્યું નથી, તથાપિ નિત્ય કર્મોનાં કાંઈ ક્રૂણો અવશ્ય અંગીકાર કરવો જોઈએ. એ નિત્ય કર્મોનાં ક્રૂણો અંગીકાર ન કરીએ, તો ફલં ત્યક્ત્વા એ મારુ-ભગવાનનું વચન જ અસંગત થાય. કારણ કે પ્રાપ્ત વસ્તુને જ નિષેધ થાય છે, પણ અપ્રાપ્ત વસ્તુને નિષેધ થતો નથી. જો કદાચિત્ નિત્ય કર્મોનું કાંઈ ક્રૂણ ન થતું હોય, તો ફલં ત્યક્ત્વા એ વચનવડે હું-શ્રીભગવાન નિત્ય કર્મોનાં ક્રૂણો નિષેધ કરત નહિ. તેથી નિત્ય કર્મોનું પણ કાંઈક ક્રૂણ છે, એ અર્થ ફલં ત્યક્ત્વા એ મારુ-ભગવાનના વચનથી જ બાણુવામાં આવે છે.

કેવા શાસ્ત્રકારોએ આ પ્રકારનેા ન્યાય કથન કર્યો છે:-પ્રયોજનગતરિચ મન્દોડપિ ન પ્રવર્તતે અર્થાત્ ક્રૂણરૂપ પ્રયોજનના ઉદ્દેશ વિના મૂઢ પુરુષ પણ કોઈ કાર્યવિષે પ્રવૃત્ત થતો નથી, તો શુદ્ધિમાન પુરુષ પ્રયોજનના ઉદ્દેશ વિના કાર્યવિષે શા માટે પ્રવૃત્ત થાય ? એટલે કે પ્રવૃત્ત ન જ થાય. તેથી નિત્ય કર્મોનાં જો કાંઈ પણ ક્રૂણો અંગીકાર ન કરીએ, તો નિષ્ક્રૂણ એવાં નિત્ય કર્મો વિષે કોઈ પણ પુરુષ પ્રવૃત્ત થાય નહિ. આ કારણથી પણ નિત્ય કર્મોનાં કાંઈ ક્રૂણો અંગીકાર કરવો જોઈએ.

કેવા આપસ્તંબ ઋષિએ પણ નિત્ય કર્મોનું ક્રૂણ કહ્યું છે કે, તપયાન્ને કલાર્થં નિર્મિતેચ્છાયા ગન્ધ દૃવ્યરૂપયેત । एवं धर्मं वर्तमानमथां भक्षयन्न्તે અર્થાત્-જેવી રીતે, જે પુરુષે આન્નક્રૂણોની પ્રાપ્તિ વાસ્તે આન્નનું વૃક્ષ વાળું હોય છે, તે પુરુષને આન્નવૃક્ષની છાયા-સુગંધરૂપ આનુબંગિક ક્રૂણ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી રીતે જે પુરુષે સ્વધર્મ બાણીને નિત્ય કર્મોનું અનુષ્ઠાન કર્યું હોય છે, તે પુરુષને નિત્ય કર્મોનાં સ્વર્ગોદિરૂપ આનુબંગિક ક્રૂણ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. મહાન્ ક્રૂણની પ્રાપ્તિની પૂર્વે ઇચ્છા વિના જ જે ક્રૂણ પ્રાપ્ત થાય છે, તે આનુબંગિક ક્રૂણ કહેવાય છે. અંતઃકર-ણની શુદ્ધિદ્વારા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિવડે જે મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે, તે જ નિત્ય કર્મોનું મહાન્ ક્રૂણ છે. મહાન્ ક્રૂણ આ પુરુષને જ્યાં સુધી પ્રાપ્ત થતું નથી, ત્યાં સુધી પુરુષને નિત્ય કર્મોની વશતાથી સ્વર્ગોદિ આનુબંગિક ક્રૂણ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આપસ્તંબ ઋષિના વચનથી પણ નિત્ય કર્મોનું ક્રૂણ સિદ્ધ થાય છે.

કેવા અગ્નિહોત્ર-સંધ્યોપાસનાદિ નિત્ય કર્મો નહિ કરવાથી જે પ્રત્યવાય ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રત્યવાય નિત્ય કર્મો કરવાવડે ઉત્પન્ન થતો નથી. તેથી પ્રત્યવાયની નિવૃત્તિ પણ નિત્ય કર્મોનું જ ક્રૂણ છે. નિત્ય કર્મો નહિ કરવાથી અધિકારી પુરુષને થતી પ્રત્યવાયની પ્રાપ્તિ શ્રુતિમાં તથા સ્મૃતિમાં પણ કહી છે. શ્રુતિ કહે છે:-અદત્તા વૈદિકં નિત્યં પ્રત્યવાયો મનેઃપ્ર-અર્થાત્-વેદપ્રતિપાદિત અગ્નિહોત્ર-સંધ્યોપાસનાદિ નિત્ય કર્મો ન કરવાથી અધિકારી પુરુષને પાપરૂપ પ્રત્યવાય પ્રાપ્ત થાય છે. સ્મૃતિ કહે છે કે-(યોને ચાપિ તયા સ્વાર્ત્તં કર્મોલ્ભય વસે-દિઃ । તદ્વિહીનઃ પતત્યેવ જ્ઞાતન્નરહિતાંપવત્ ॥ અર્થાત્ શ્રીત એવા નિત્ય કર્મોનો તથા સ્માર્ત્ત

નિત્ય કર્મોના આશ્રય કરીને દિવે રહેવું જોઈએ. શ્રૌત-સ્માર્ત કર્મોથી રહિત થયેલો દિવ્ય અવસ્થા અધોપતન પામે છે; જેવી રીતે યજ્ઞિકા (લોકડી) આદિ આદંબનથી રહિત અંધ પુરુષ ગર્ત્તવિષે પતન પામે છે અર્થાત્ પડે છે). એક બીજી સ્મૃતિ કહે છે કે—(પરાંદે જવહાનસ્ત સંવ્યાહનો દિવ્યમ્ । દ્વાદશાદમનગ્રિથ શૂદ્ર એવ ન સંચયઃ ॥ અર્થાત્—જે અધિકારી બ્રાહ્મણ એક દિવસ સૂધી જપથી રહિત રહે છે, તથા ત્રણ દિવસ સૂધી સંધ્યાથી રહિત રહે છે તથા બાર દિવસ સૂધી અગ્નિહોત્રથી રહિત રહે છે, તે બ્રાહ્મણને શૂદ્ર જ બાલ્યે, એમાં કિંચિત્ માત્ર પણ સંશય નથી.)—એક સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે (અહં સંવ્યાવિરહિતો દ્વાદશાદં નિરઘિકઃ । ચતુર્દશતો વિપ્રઃ શૂદ્ર એવ ન સંચયઃ ॥ અર્થાત્—જે બ્રાહ્મણ ત્રણ દિવસ સૂધી સંધ્યાપાસનાથી રહિત છે તથા બાર દિવસ સૂધી અગ્નિહોત્રથી રહિત છે, તે બ્રાહ્મણ ચાર વેદોનો પાઠક હોવા છતાં પણ શૂદ્ર જ બાલ્યે, એ અર્થ વિષે કિંચિત્ માત્ર પણ સંશય નથી.)—(તસ્માન્ન હંચયોસંધ્યાં સાવપ્રાતઃ સમા-હિતઃ । લઙ્ગવપતિ યો મોહાત્સ યાતિ નરકં ધ્રુવમ્ ॥ અર્થાત્—સંધ્યાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી બ્રાહ્મણવિષે શૂદ્ર-ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે આધિકારી બ્રાહ્મણે સંધ્યાનું કદાચિત્ પણ ઉલ્લંઘન કરવું નહિ. કિંતુ સાવંકાલવિષે તથા પ્રાતઃકાલવિષે બ્રાહ્મણે સાવધાન થઈને સંધ્યા કરવી. જે બ્રાહ્મણ પ્રમાદની વશતાથી સંધ્યાનો પરિત્યાગ કરે છે, તે બ્રાહ્મણ અવસ્થા નરકને પ્રાપ્ત થાય છે.) ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિવચનોએ, અગ્નિહોત્ર-સંધ્યાપાસનાદિ નિત્ય કર્મો નહિ કરવાથી, અધિકારી પુરુષને પ્રત્યવાયની પ્રાપ્તિ થયેન કરી છે. ધર્મેણ પાપમવહતિ તસ્માદ્ધર્મે વર્મં વદન્તિ—અર્થાત્—અધિકારી પુરુષ અગ્નિહોત્રાદિ નિત્ય ધર્મ કરીને પ્રતિબંધક પાપોને નિવૃત્ત કરે છે, માટે વેદવેત્તા પુરુષો નિત્ય-ધર્મને પરમ ધર્મ કહે છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિવચનોએ, જ્ઞાનના પ્રતિબંધક પાપોની નિવૃત્તિરૂપ તથા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિની યોગ્યતારૂપ પુણ્યની ઉત્પત્તિરૂપ આત્મસંસ્કારને જ, નિત્ય કર્મોનું ફળ કહ્યું છે. કોઇ શાસ્ત્રવિષે તો સંધ્યાપાસનરૂપ નિત્ય કર્મનું બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિરૂપ ફળ કહ્યું છે.—સંધ્યામુપાસતે ચેતુ સતતં સંશિતવ્રતાઃ । વિષ્ણુતપાપાસ્તે યાંતિ બ્રહ્મલોકમનામયમ્ ॥ અર્થાત્—જે અધિકારી પુરુષો દૈનંતવાળા થઈને સંધ્યાની ઉપાસના કરે છે, તે પુરુષો સર્વ પાપોથી રહિત થઈને બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે.

એ પ્રમાણે શ્રુતિ-સ્મૃતિઆદિ શાસ્ત્રોમાં નિત્ય કર્મોનું પણ ફળ કહ્યું છે. ફળની ઇચ્છાને પરિત્યાગ કરી અધિકારી પુરુષે નિત્ય કર્મો કરવાં. આ અભિપ્રાયવડે શ્રીભગવાને અહીં કલં સ્પષ્ટતા એ વચનવડે નિત્ય કર્મોનાં ફળનો પરિત્યાગ કહ્યો છે, તેથી શ્રીભગવાનનાં વચનવિષે કિંચિત્ માત્ર પણ વિરોધની શંકા સંભવતી નથી. કિંતુ ત્યાગ અને સંન્યાસ એ બંને શબ્દો ઘટ અને પટ એ બંને શબ્દોની યેઠે ભિન્ન ભિન્ન ભવિતાવાળા અર્થના વાચક નથી, કિન્તુ ફળની ઇચ્છાપૂર્વક કર્મોના ત્યાગ જ બંને શબ્દોનો અર્થ છે; માટે જે અર્થ પૂર્વે કહ્યો હતો, તે અર્થનું અહીં પણ વિસ્તરણ કરવું નહિ.

ફળની ઇચ્છા વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ પૂવેક્તિ મોહની વશતાથી અથવા શરીરના કલેશના ભયથી જે નિત્ય કર્મોના પરિત્યાગ છે, તે ત્યાગ કર્મરૂપ વિશેષ્યના અભાવકૃત વિશિષ્ટા-ભાવરૂપ છે. વિશેષ્યાભાવ પ્રયુક્ત વિશિષ્ટાભાવરૂપ ત્યાગના તામસપણાવડે તથા રાજસપણાવડે પૂર્વે નિહા કરી. રૂવે નિત્ય કર્મો વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ કર્મોનાં ફળની ઇચ્છાને જે પરિત્યાગ છે, તે ત્યાગ ફળની ઇચ્છારૂપ વિશેષ્યના અભાવકૃત વિશિષ્ટાભાવરૂપ છે. આ વિશેષ્યભાવ પ્રયુક્ત વિશિષ્ટાભાવરૂપ ત્યાગની સાત્ત્વિકપણાવડે સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે વિશેષ્યના અભાવકૃત વિશિષ્ટાભાવવિષે તથા વિશેષ્યના અભાવકૃત વિશિષ્ટાભાવ વિષે વિશિષ્ટાભાવપણું સરખું જ છે. તેથી શ્રીભગવાનનાં પૂર્વોપર વચનોમાં કોઇ પણ પ્રકારે

વિદોષ થતો નથી અને કૃણી ઇચ્છારૂપ વિશેષણના તથા કર્મરૂપ વિશેષ્યના અભાવકૃત જે વિશિષ્ટાભાવરૂપ કર્મોના ત્યાગ છે, તે ત્યાગ સત્ત્વદિ ત્રણ ગુણોથી રહિત હોવાથી નિર્ગુણરૂપ જ છે. તેથી નિર્ગુણત્યાગ સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારના ત્યાગવિષે ગણવામાં આવતો નથી. એટલા કથનથી આ પ્રકારના અકુશલતારૂપ દોષની પણ નિવૃત્તિ કરી.

તે દોષ આ પ્રમાણે-સ્વાગો દિ દુરુષ્ણાગ્ર વિવિધઃ સંપ્રકીર્તિતઃ એ વચનોવડે પહેલાં ત્રણ પ્રકારના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા કરીને, ત્યારપછી જે પ્રકારના કર્મત્યાગનું કથન કરીને, પશ્ચાત્ તે પ્રતિજ્ઞાને પ્રતિકૂળ કર્મના અનુદાનરૂપ ત્રીજા પ્રકારનું શ્રીભગવાને કથન કર્યું છે, તેથી શ્રીભગવાનને પ્રકટ રીતે અકુશલતારૂપ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે કોઈ પુરુષ ' ત્રણ બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવું' એ પ્રકારનું વચન પ્રથમ કહે અને પછી એવું વચન કહે કે-એ કંઠકૌંડિન્ય નામે બ્રાહ્મણો અને ત્રીજો ક્ષત્રિય. એ પ્રકારનું વચન કહેનારા પુરુષને પ્રકટ રીતે જ અકુશલતાદોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણ કે પહેલાં ત્રણ બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને પશ્ચાત્ જે બ્રાહ્મણો કહેવા અને ત્રીજો ક્ષત્રિય કહેવો, એ વાત પૂર્વ પ્રતિજ્ઞાની વિસ્મૃતિરૂપ અકુશલતાદોષથી જ થાય છે. તેવી રીતે પહેલાં ત્રણ પ્રકારના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી જે પ્રકારના કર્મોના ત્યાગ કહેવો અને ત્રીજું કર્મોનું અનુદાન કહેવું, એ વાત અકુશલતાદોષથી થાય છે. આ દોષ અહીં સંભવતો નથી, કારણ કે ત્રણ પ્રકારના વિશિષ્ટાભાવરૂપ ત્યાગ સામાન્યપણે કરીને એક બીજીપણું પૂર્વ વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ છે. તેથી શ્રીભગવાનવિષે અકુશલતાનું કથન કરવું, એ જ પુરુષોવિષે મહાન્ અકુશલતા છે. (૯)

અવતરણિકા:-હવે, પૂર્વોક્ત સાત્ત્વિક ત્યાગનું ગ્રહણ કરાવવા વાસ્તે શ્રીભગવાન્ સાત્ત્વિક ત્યાગની સંનિધારૂપ કૃણું અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા કથન કરે છે:-

ન દેષ્યકુશલં કર્મ કુશલે નાનુપજ્જતે ।

ત્યાગી સત્ત્વસમાવિષ્ઠો મેધાવી છિન્નસંશયઃ ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ પૂર્વોક્ત સાત્ત્વિકત્યાગવાળો પુરુષ જ્યારે સત્ત્વવડે વ્યાપી હોય છે ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાનવાળો હોય છે, સર્વ સંશયથી રહિત હોય છે, અશોભન કર્મને પ્રતિકૂળ માનતો નથી તેમ જ શોભન કર્મમાં પ્રીતિ પણ કરતો નથી. ૧૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! સાત્ત્વિક ત્યાગવડે યુક્ત અર્થાત્ પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલા પ્રકારે કરીને કર્તૃત્વ અભિનિવેશનો તથા સ્વર્ગાદિ કૃણી ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કરીને, અંતઃકરણની શુદ્ધિ-વાસ્તે વેદવિહિત નિત્ય કર્મોનું અનુદાન કરનાર ત્યાગી પુરુષ સત્ત્વવડે સમ્યક્ આવિષ્ટ થાય છે. અહીં આત્મ-અનાત્મવિવેક જ્ઞાનના હેતુભૂત, ચિત્તમાં રહેલી-સમ્યક્ જ્ઞાનના પ્રતિબંધક રજ-તમરૂપ મળના રાહિત્યરૂપ જે અવિશયતા છે, તે સત્ત્વ કહેવાય છે. આ સત્ત્વવડે ત્યાગી પુરુષ સમ્યક્ વ્યાસ હોય છે. ઉક્ત સત્ત્વની વ્યાસિમાં જે નિયમવડે આત્મજ્ઞાનરૂપ કૃણું જનકપણું છે, એ જ સમ્યક્પણું છે. અર્થાત્ ભગવદર્પિત નિત્ય કર્મોના અનુદાનથી પાપરૂપ મળના અપકર્ષરૂપ સંસ્કારવડે તથા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિની યોગ્યવાત્કરૂપ પુણ્ય ગુણના આધારરૂપ સંસ્કારવડે જ્યારે અંતઃકરણ સંસ્કૃત થાય છે, ત્યારે ત્યાગી પુરુષ મેધાવી કહેવાય છે.

વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ-દમ્ભાદિ ષટ્ સંપત્તિ, સુશુક્ષ્મતા, સર્વ કર્મોના વિધિવત્ પરિત્યાગ તથા બ્રહ્મવેત્તા ગુરુની સમીપે ગમન ઇત્યાદિ સાધનોવડે તથા બ્રહ્મવેત્તા ગુરુના સુખથી વેદાંત-શાસ્ત્રનું શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન એ ત્રણ સાધનોવડે ઉત્પન્ન થયેલું તથા તત્ત્વમતિ આદિ વેદાંત મહાવાક્ય જેનું કરણ છે તથા જેમાંથી સર્વ અપ્રામાણ્ય શંકા નિવૃત્ત થઈ છે તથા

અખંડ-અદ્વિતીય-ચૈતન્ય વસ્તુને વિષય નહિ કરનાર એવું જે અર્હમ્માત્મિ એ પ્રકારનું બ્રહ્મા-ત્માનું ઐક્ય જ્ઞાન જેને મેધા કહેવામાં આવે છે, તે વડે જે પુરુષ નિત્ય જ યુક્ત હોય છે તે મેધાવી કહેવાય છે. આવેા પુરુષ મેધાવી થાય છે અર્થાત્ સ્થિતપ્રજ્ઞ થાય છે. સ્થિતપ્રજ્ઞતાના ક્ષણવિષે તે પુરુષ છિન્નસંશય થાય છે. આત્મસાક્ષાત્કારવડે જેના સર્વ સંશયો છિન્ન થયા છે, એટલે કે નિવૃત્ત થયા છે, તે છિન્નસંશય કહેવાય છે, તાત્પર્ય એ છે કે, અર્હમ્માત્મિ એ પ્રકારની બ્રહ્મવિધારૂપ મેધાવડે પુરુષની અવિદ્યા નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને આ અવિદ્યા જ સર્વ સંશયોની ઉત્પત્તિવિષે કારણ છે. માટે કારણરૂપ અવિદ્યા નિવૃત્ત થયા પછી અવિદ્યાના કાર્યરૂપ સર્વ સંશયોથી તથા વિપર્યયોથી તત્ત્વવેત્તા પુરુષ રહિત થાય છે.

આત્મસાક્ષાત્કારવડે અવિદ્યાની નિવૃત્તિદ્વારા જે સંશયોની નિવૃત્તિ થાય છે, તે સંશયો આ પ્રમાણે છે:-સંચિત, આગામિ, વર્તમાન એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોવડે મને કોઈ લેપ છે કે નથી? અને કર્તૃત્વ-લોકતૃત્વાદિ સંસાર આત્માને યાય છે કે અંતઃકરણાદિ અનાત્માને યાય છે? મોક્ષનો આ હેતુ યોગ છે, ઉપાસના છે, કર્મ છે કે આત્મસાક્ષાત્કાર છે? અને સાલોક્ય-સામીપ્ય-સાસ્પૃશ્ય-સાશુભ્ય એ જ મોક્ષ છે કે આ જન્મમાં બ્રહ્માત્મરૂપે સ્થિતિ મોક્ષ છે? આ સર્વ સંશયોવિષે અંત્યની કોટિ સિદ્ધાંતરૂપ જાણવી અને આદિની કોટિ પૂર્વ પદ્યરૂપ જાણવી. ઇત્યાદિ સર્વ સંશયોથી તથા દેહાદિકોવિષે આત્મતત્ત્વબુદ્ધિરૂપ સર્વ વિપર્યયોથી તત્ત્વવેત્તા પુરુષ જ્યારે રહિત થાય છે, ત્યારે સર્વ કર્મોથી રહિત હોવાથી તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ અંદુશલ કર્મોવિષે દ્વેષ કરતો નથી અર્થાત્ અજ્ઞાની પુરુષોના બધનનો હેતુ હોવાથી અશોભનરૂપ કામ્ય અર્થાત્ નિષિદ્ધ કર્મોને તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પ્રતિકૂલતારૂપ માનતો નથી અને અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા આત્મજ્ઞાનનો હેતુ હોવાથી શોભનરૂપ નિત્ય કર્મોવિષે પણ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પ્રીતિ કરતો નથી, જેથી કર્તૃત્વ-લોકતૃત્વ અભિમાનથી રહિત હોવાથી તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ કૃપકૃત્ય જ છે. એવા કૃતકૃત્ય તત્ત્વવેત્તા પુરુષનો કોઈ કર્મમાં દ્વેષ તથા કોઈ કર્મમાં પ્રીતિ સંભવતી નથી. એ સર્વ અર્થ શ્રુતિમાં પણ કહ્યો છે:-નિયતે હૃદયચંચિદિચંચે સર્વસંયદાઃ ॥-અર્થાત્-“હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારનો બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત થવાં તત્ત્વવેત્તા પુરુષની ચિત્તની જડબંધિ લોહિત થાય છે, પૂર્વોક્ત સર્વ સંશયો પણ હેઠાય છે તથા પુણ્યપાપરૂપ સર્વ કર્મો પણ ક્ષય પામે છે. હે અર્જુન! સાત્ત્વિક ત્યાગનું આ પ્રકારનું મહાન્ ફળ છે, માટે અધિકારી પુરુષે મહાન્ પ્રયત્નવડે પણ સાત્ત્વિક ત્યાગ જ સંપાદન કરવો. (૧૦)

અપતરણિકા:-કર્મોવિષે પ્રવૃત્તિના હેતુજ્ઞ જે રાગદ્વેષાદિ છે, તે રાગદ્વેષાદિ જ્ઞાનવાન્ પુરુષવિષે નથી; તેથી જ્ઞાનવાન્ પુરુષવિષે સર્વ કર્મોનો પરિત્યાગ સંભવિત હોઈ શકે છે. એ અર્થ પૂર્વ શ્લોકમાં કહ્યો. હવે, અજ્ઞાની પુરુષવિષે સર્વ કર્મોનો પરિત્યાગ સંભવતો નથી; એ અર્થવિષે શ્રીભગવાન્ હેતુ કહે છે:-

નહિ દેહમૃતા શક્યં ત્યક્તું કર્માપ્યરોપતઃ ।

યસ્તુ કર્મફલત્યાગી સ ત્યાગીત્યભિધોતે ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-દેહાભિમાની પુરુષે નિરોધપણથી કર્મત્યાગ કરવો શક્ય નથી, માટે જે અજ્ઞાની પુરુષ કર્મના ફળનો ત્યાગી છે તે અજ્ઞાની પુરુષ પણ ત્યાગી એવા નામવડે કહેવામાં આવે છે. ૧૧

ટીકા:-“હું મનુષ્ય છું,” “હું બ્રાહ્મણ છું” “હું ગૃહસ્થ છું” એ પ્રકારના અબોધિત અભિમાનવડે જે પુરુષ દેહને ધારણ કરે છે અથવા પોષણ કરે છે, તેનું નામ દેહજુત છે

અર્થાત્ કર્મના અધિકારના હેતુભૂત જે બ્રાહ્મણાદિક વર્ણો છે તથા ગૃહસ્થાદિક આશ્રમોના આશ્રયરૂપ તથા ઠનૃત્વ-લોકતૃત્વાદિકોના આશ્રયરૂપ એવો જે સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ શરીર-ઈન્દ્રિયાદિકોના સંઘાતરૂપ દેહ છે, તે અનાદિ અવિદ્યારૂપ વાસનાઓની વશતાથી વ્યવહારની યોગ્યતારૂપે કરીને ઠહિપત હોવાથી અસત્ય છે, અને એવા અસત્ય દેહને સત્યરૂપ દેખનાર તથા પોતાથી ભિન્ન હોવા છતાં પણ તે દેહને પોતાથી અભિન્ન દેખનાર જે પુરુષ પૂર્વોક્ત અભિમાનવડે તે દેહને ધારણ કરે છે અથવા પોષણ કરે છે, તેનું નામ દેહભૂત છે. વાતપર્યં એ છે કે, જેનું કર્મના અધિકારના હેતુભૂત દેહાભિમાન નિવૃત્ત થયું નથી, તેનું નામ દેહભૂત છે. આ દેહભૂત પુરુષ કેવો છે? કર્મોવિષે પ્રવૃત્તિના હેતુભૂત રાગદ્રેષાદિકોનાં બાહુલ્યવડે નિરંતર તે કર્મોવિષે પ્રવર્તમાન છે. એવો વિવેક-જ્ઞાનથી શૂન્ય દેહાભિમાની પુરુષ તત્ત્વવેત્તા પુરુષની પેઠે નિઃશેષતઃ કર્મોના પરિત્યાગ કરી શકતો નથી; કારણ કે જ્યાં સૂધી કારણ સામગ્રી વિદ્યમાન હોય છે, ત્યાં સૂધી કાર્યનો પરિત્યાગ નિઃશેષતઃ કરવામાં આવતો નથી. રાગદ્રેષાદિરૂપ કારણ સામગ્રી અજ્ઞાની પુરુષવિષે વિદ્યમાન છે, તેથી જે અજ્ઞાની અધિકારી અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે કર્મો કરતો હોવા છતાં પણ, પરમેશ્વરની કૃપાની વશતાથી કર્મોનાં ફળોનો પરિત્યાગ કરે છે, તે અધિકારી પુરુષ પણ ત્યાગી કહેવાય છે. અર્થાત્ કર્મકર્તા અજ્ઞાની પુરુષ વાસ્તવિક રીતે અત્યાગી હોવા છતાં પણ સ્તુતિને વાસ્તે ‘ત્યાગ’ શબ્દની ગોણી વૃત્તિવડે ત્યાગી કહેવાય છે તથા નિઃશેષતઃ સર્વ કર્મોના પરિત્યાગ તો દેહાભિમાનથી રહિત પરમાર્થદર્શી પુરુષ જ કરી શકે છે. તેથી પરમાર્થદર્શી તત્ત્વવેત્તા પુરુષ જ ‘ત્યાગ’ શબ્દની મુખ્ય વૃત્તિવડે ‘ત્યાગી’ એ નામવડે કહેવામાં આવે છે.

અહીં યદ્ધ એ વચનમાં રહેલો જ શબ્દ કર્મફલત્યાગી પુરુષની દુર્લભતાનું યોધન કરવા વાસ્તે છે, અર્થાત્ ફળની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કરીને અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે નિત્ય કર્મો કરનારો પુરુષ પણ દુર્લભ જ છે. (૧૧)

અવતરણિકાઃ-અર્જુનની શંકાઃ-હે ભગવન્ ! દેહાભિમાનવાળો તથા પરમાત્મજ્ઞાનથી રહિત એવો કર્મી પુરુષ પણ ફળની ઇચ્છાના પરિત્યાગ માત્રથી ગૌણ સંન્યાસી કહેવાય છે, અને દેહાભિમાનથી રહિત તથા પરમાત્મજ્ઞાનવાળો અને ફળસહિત સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરનારો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ મુખ્ય સંન્યાસી કહેવાય છે. એ અર્થ પૂર્વ સ્ત્રોત્રમાં આવે કહ્યો. તેમાં ગૌણ સંન્યાસીના ફળવિષે તથા મુખ્ય સંન્યાસીના ફળવિષે શી વિશેષતા છે, કે જે વિશેષતાના અભાવવડે એક સંન્યાસીવિષે ગૌણપણું હોય છે અને જે વિશેષતાના લાભવડે બીજા સંન્યાસીવિષે મુખ્યપણું હોય છે? કર્મનાં ફળનું ત્યાગીપણું તો બન્નેવિષે સરખું જ હોય છે. તેથી તેમ કરવાથી પણ વિશેષતા સંભવતી નથી, કિન્તુ એથી કેાઇ બીજું જ વિશેષ કહેવું નેઇએ, એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

અનિષ્ટમિદં મિશ્રં ચ ત્રિવિધં કર્મણઃ ફલમ્ ।

ભવત્યત્યાગિનાં પ્રેત્ય ન તુ સંન્યાસિનાં ક્વચિત્ ॥ ૧૨ ॥

સ્ત્રોત્રાર્થઃ-ગૌણ સંન્યાસીઓને તો મરણ પછી કર્મનું અનિષ્ટ, ઇષ્ટ તથા મિશ્ર આ ત્રણ પ્રકારનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તથા મુખ્ય સંન્યાસીઓને તો કેાઇપણ વખત ત્રિવિધ ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૧૨

ટીકાઃ-હે અર્જુન ! કર્મોનાં સ્વર્ગાદિ ફળોના ત્યાગવાળા હોવા છતાં પણ કર્મોનું અનુદાન કરનારા જે આત્મજ્ઞાનથી રહિત ગૌણ સંન્યાસીઓ છે, તેઓ અત્યાગી કહેવાય છે. આ

આત્માગી પુરુષો આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છારૂપ વિવિધિવાની ઉત્પત્તિપર્યંત અંતઃકરણની શુદ્ધિ સંપાદન કરતાં પૂર્વે જ મરણને પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે; માટે આત્માગી પુરુષોને મરણની પછી, પૂર્વ કરેલાં કર્મોનાં શરીરના અહલ્યરૂપ ક્ષણ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં કર્મજન્ય એ શબ્દવડે યદ્યપિ એક જ કર્મનું કથન કર્યું છે, તથાપિ એક કર્મવિષે ત્રણ પ્રકારનાં ક્ષણની જનકતા સંભવતી નથી. તેથી કર્મજન્ય એ શબ્દ, કર્મત્વજાતિવિશિષ્ટ પુણ્ય-પાપ-મિશ્રિત ત્રણ પ્રકારનાં જ કર્મોના વાચક છે. શરીરના અહલ્યરૂપ કર્મનું ક્ષણ, કારણરૂપ કર્મોના ત્રિવિધપણ્યવડે અનિષ્ટ-ઇષ્ટ-મિશ્ર એ ત્રણ પ્રકારનું જ થાય છે. તેમાં પાપ કર્મનું અનિષ્ટ ક્ષણ થાય છે, પુણ્ય કર્મનું ઇષ્ટ ક્ષણ થાય છે અને પુણ્ય-પાપ બંને કર્મોનું મિશ્ર ક્ષણ થાય છે. “આ શરીર મને પ્રાપ્ત ન થાય” એ પ્રકારના પ્રતિકૂલતાજ્ઞાનનાં વિષય નારકીય-વિર્યેક શરીરોની પ્રાપ્તિ અનિષ્ટ ક્ષણ કહેવાય છે. “આ શરીર મને પ્રાપ્ત થાય” એ પ્રકારનાં અનુકૂલતાજ્ઞાનનાં વિષય દેવાદિ શરીરોની પ્રાપ્તિ ઇષ્ટક્ષણ કહેવાય છે અને પાપકર્મોના ક્ષણ-યુક્ત તથા પુણ્યકર્મોના ક્ષણયુક્ત મનુષ્યશરીરોની પ્રાપ્તિ મિશ્ર ક્ષણ કહેવાય છે. યદ્યપિ અનિષ્ટિષ્ઠિ મિશ્રં ચ એ વચનવડે જ કર્મોનાં ક્ષણવિષે ત્રિવિધપણું સિદ્ધ થઈ શકે છે, તેથી પુનઃ ત્રિવિધં એ વચન કહેતું અસંગત છે, તથાપિ ત્રિવિધં એ વચનવડે જે પુનઃ ક્ષણના ત્રિવિધપણ્યોના અનુવાદ કર્યો છે, તે ત્રિવિધ ક્ષણનો પરિત્યાગ કરાવવા વાસ્તે કર્યો છે; અર્થાત્ સુસુક્ષ્મજને ત્રણે પ્રકારનાં ક્ષણનો પરિત્યાગ કરવો. આટલા કથનથી એ અર્થ કહ્યો કે ગૌણ સંન્યાસીઓને મરણની પછી કર્મોની વશતાથી શરીરની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય છે.

હવે, શ્રીભગવાન્, મુખ્ય સંન્યાસીઓને બ્રહ્મસાક્ષાત્કારવડે કાયંસહિત અવિધાની નિવૃત્તિ થતાં વિદેહ કેવલ્યરૂપ મોક્ષ જ પ્રાપ્ત થાય છે, એ અર્થનું કથન કરે છે: ન તુ સંન્યાસિનાં ક્વચિત્ ક્વચિત્-હૃદે અભ્યુત્થાનં । જેમણે વિધિવત્ સર્વ કર્મોના પરિત્યાગ કર્યો છે તથા “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારના પરમાત્મસાક્ષાત્કારવડે યુક્ત એવા પરમહેસ પરિવ્રાજક મુખ્ય સંન્યાસીઓને, મરણની પછી, કર્મોના શરીરના અહલ્યરૂપ અનિષ્ટ ક્ષણ, ઇષ્ટ ક્ષણ, અથવા મિશ્ર ક્ષણ કોઈપણ દેશવિષે તથા કોઈપણ કાળવિષે પ્રાપ્ત થતું નથી; કારણ કે બ્રહ્મવેત્તા મુખ્ય સંન્યાસીઓનું અજ્ઞાન આત્મસાક્ષાત્કારવડે નિવૃત્ત થઈ ગયું હોય છે. અજ્ઞાનરૂપ કારણ નિવૃત્ત થતાં અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ તેમનાં સર્વ કર્મો પણ નિવૃત્ત થઈ ગયાં હોય છે. જન્મની પ્રાપ્તિવિષે અજ્ઞાન તથા અજ્ઞાનજન્ય કર્મ જ કારણ છે. તેમની નિવૃત્તિ થતાં તત્ત્વવેત્તા મુખ્ય સંન્યાસીઓને પુનઃ જન્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

આ વાત શ્રુતિમાં પણ કહી છે:—નિયતે દ્વદવર્ગયિદિગ્ચતે તર્વસદાયા । શ્રીયંતે વાસ્ય જમાંણિ તસ્મિન્ન્ટે વતવરે ॥ અર્થાત્-“હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રમાણે પરમાત્માદેવનો સાક્ષાત્કાર થતાં તત્ત્વવેત્તા પુરુષની ચિત્ત જડચેતિ લેહાય છે, સર્વે સંશયો છેદાય છે તથા સર્વે કર્મો હાય પામે છે. વળી એ વાત બ્રહ્મસૂત્રોમાં પણ શ્રીગ્યાસ ભગવાને કહી છે—તદધિગમ ઉત્તરણૌધિમોત્તરેવિના-શૌ વદ્વયવેદગત્-અર્થાત્-પ્રત્યેક અભિજ્ઞ બ્રહ્મોના સાક્ષાત્કાર થતાં તત્ત્વવેત્તા પુરુષનાં પૂર્વનાં સંચિત કર્મો વિનાશ પામે છે અને તત્ત્વસાક્ષાત્કારની પછી કરેલાં કર્મોના તત્ત્વવેત્તા પુરુષને સ્પર્શ જ થતો નથી. આ પ્રકારનો અર્થ શ્રુતિ-સ્મૃતિમાં પણ કહ્યો છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિ-વચનો પરમાત્માના જ્ઞાનથી જ સર્વ કર્મોના નાશનું કથન કરે છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, પૂર્વોક્ત ગૌણ સંન્યાસીઓને, પૂર્વનાં પુણ્યપાપ કર્મોની વશતાથી, પુનઃ શરીરના અહલ્યરૂપ સંસાર અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; અને તત્ત્વવેત્તા મુખ્ય સંન્યાસીઓને અવિધા-કર્મોદિકાના

પુણ્ય-પાપરૂપ કારણ, વિદ્યમાન હોવાથી શરીરના અહલ્યરૂપ કાર્ય અવશ્ય ઉત્પન્ન થતું જોઈએ. આત્મજ્ઞાનથી રહિત પુરુષ પુણ્ય-પાપ કર્મની વશતાથી અવશ્ય જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહી છે-યો વા પતદક્ષરં ગાર્ગ્યવિદિત્વાસ્માન્લોકાદૈતિ સ જ્વળ-અર્થાત-હો ગાર્ગી! જે પુરુષ અક્ષર બ્રહ્મને ન જાણીને આ મનુષ્ય લોકમાંથી ગમન કરે છે, તે પુરુષને કુપણ જ જાણવો. તેથી અંતઃકરણની શુદ્ધિના કૃણમૃત આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિવાસ્તે નિષ્કામ કર્મી પુરુષને અધિકારી શરીરની પ્રાપ્તિને અવશ્ય અંગીકાર કરવો પડશે. આ કારણથી જ પૂર્વ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં શુચીનાં શ્રીમતાં ગેદે વોગવદ્દોષમિજાવતે ઈત્યાદિ વચનોવડે આ અર્થને નિર્ણય કર્યો હતો:-અંતઃકરણની શુદ્ધિની પછી શાસ્ત્રની વિધિપૂર્વક કૃણસહિત સર્વ કર્મોના જેણે પરિત્યાગ કર્યો છે તથા બ્રહ્મવેત્તા ગુરુની સમીપ જઈને બ્રહ્મવેત્તા ગુરુના મુખથી વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણાદિ કરતો જે પુરુષ આત્મજ્ઞાનને ન પ્રાપ્ત થઈને મધ્યમાં જ મરણને પ્રાપ્ત થયો છે, એવા યોગબ્રહ્મ વિવિદિવા સંન્યાસીને લોગેચ્છા વિદ્યમાન હોવાથી તે મરણની પછી પવિત્ર શ્રીમાન્ પુરુષોના ગૃહવિષે જઈને જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે અને લોગેચ્છા અવિદ્યમાન હોય તેવા યોગબ્રહ્મ પુરુષ બ્રહ્મવેત્તા યોગી પુરુષોના ગૃહવિષે જઈને પ્રાપ્ત થાય છે. એ સર્વ અર્થ પૂર્વ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યો હતો. એ કથનથી આ પ્રમાણે કેમુત્તર ન્યાય સિદ્ધ થાય છે:-જ્યારે આત્મજ્ઞાનથી રહિત સર્વ કર્મના ત્યાગી વિવિદિવા સંન્યાસીને પણ શરીરનું અહલ્ય અવશ્ય કરીને થાય છે, ત્યારે આત્મજ્ઞાનથી રહિત કર્મી પુરુષને શરીરનું અહલ્ય અવશ્ય કરીને થાય, એમાં તો શું જ કહેવાનું હોય? તેથી અજ્ઞાની પુરુષને પૂર્વનાં કર્મની વશતાથી શરીરનું અહલ્ય અવશ્ય કરીને થાય છે. આ રીતને અર્થ અર્થની મર્યાદાવડે સિદ્ધ થયો. તેથી ન ત્વ સંન્યાસિનાં ક્ષત્તિ એ વચનમાં રહેલા ‘સંન્યાસી’ શબ્દવડે નિષ્કામ કર્મી પુરુષોનો જ અર્થ અહલ્ય કરવો, એ રીતનું ભવિકવાદીઓનું વ્યાખ્યાન અત્યંત અસંગત છે, કિતુ પૂર્વોક્ત ભાષ્યકારોનું વ્યાખ્યાન જ સમીચીન છે.

આ શ્લોકમાં શ્રીભગવાનનો એ અભિપ્રાય છે કે -અકર્તા-અલોકતા-પરમાનંદ-અદ્વિતીય-સત્ય-સ્વપ્રકાશ એવો જે બ્રહ્મ છે, “તે બ્રહ્મ હું હું” એ પ્રકારનો બ્રહ્માત્મસાક્ષાત્કાર નિર્વિકલ્પ છે તથા વેદાંતનો મહાવાક્યવડે ઉત્પન્ન થયેલો છે તથા જેનું પ્રામાણ્ય વિચારવડે નિશ્ચિત કહે છે તથા સર્વ પ્રકારે અપ્રામાણ્ય શંકાથી રહિત છે, એવા બ્રહ્માત્મસાક્ષાત્કારવડે બ્રહ્માત્માના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થયા પછી અવિદ્યાના કાર્યરૂપ કર્તૃત્વ-લોકતૃત્વાદિ અભિમાનથી રહિત એવો જે વાસ્તવ મુખ્ય સંન્યાસી છે, તે અવિદ્યા સહિત સર્વ કર્મોના નાશથી કેવળ શુદ્ધ સ્વરૂપ થઈને, અવિદ્યાના કર્મોદિનિમિત્તક પુનઃ શરીરના અહલ્યને કદાપિ પણ અનુભવતો નથી. માટે વરવેત્તા પુરુષના સર્વ ભ્રમોના અવિદ્યારૂપ કારણના નાશવડે નાશ થઈ ગયો હોય છે. અને જે પુરુષ અવિદ્યાવાળો છે, કર્તૃત્વ-લોકતૃત્વ અભિમાનવાળો છે તથા દેહભૂત છે, તે અવિદ્યાવાળું, દેહભૂત તથા પુરુષ એમ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. રાગદ્વેષાદિ દોષોની પ્રભલતાથી માત્ર પોતાની ઈચ્છાથી કામ્યકર્મોને તથા નિષિદ્ધ કર્મોને કરનારો એવો જે મોક્ષશાસ્ત્રનો અનધિકારી પુરુષ છે, તે પ્રથમ છે. પૂર્વ કરેલા પુણ્યકર્મોની વશતાથી જેના રાગાદિ દોષો ક્રિયિતમાત્ર નહીં થયા છે તથા વિધિપૂર્વક સર્વ કર્મોના પરિત્યાગ કરવા વિષે અસમર્થ હોવા છતાં પણ જે પુરુષ નિષિદ્ધ કર્મોના તથા કામ્ય કર્મોના પરિત્યાગ કરીને અંતઃકરણની શુદ્ધિવાસ્તે કૃણની ઈચ્છાનો પરિત્યાગ કરી, નિત્ય કર્મો તથા નૈમિત્તિક કર્મો જ કરે છે, એવો જે મોક્ષશાસ્ત્રનો અધિકારી ગૌણ સંન્યાસી છે, તે ગૌણ સંન્યાસી બીજો છે તેમ જ નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોના અનુજ્ઞાનવડે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થયા પછી આત્મજ્ઞાનની ઈચ્છારૂપ

અભાવથી પુનઃ તે સંસાર પ્રાપ્ત થતો નથી, કિન્તુ મોક્ષ જ પ્રાપ્ત થાય છે. તે બન્નેનાં ફળમાં આ પ્રકારની વિશેષતા છે.

અહીં કૌર્મક વાદી આ પ્રમાણે કહે છે—અનામિત, કર્મફલ વાચ્ય કર્મ વરોતિ યઃ ॥૧૬ સ્વપ્નાસી ઇત્યાદિ વચનોમા કર્મોના ફળના ત્યાગવડે કર્મો કરનારા કર્મી પુરુષોમા પણ ‘સંન્યાસી’ એ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે; તેથી ન ત્ત સંન્યાસિનાં ક્વચિદ્ એ વચનમા પણ સંન્યાસી શબ્દવડે કર્મફળનો ત્યાગ કરનારા કર્મી પુરુષોનો અર્થ જ શ્રદ્ધા કરવો અને ન ત્ત સંન્યાસિનાં ક્વચિદ્ એ વચનમા જે પૂર્વોક્ત અનિષ્ટ-ઇષ્ટ-મિશ્ર એ ત્રણ પ્રકારના ફળનો સંન્યાસીશોવિષે નિષેધ કર્યો છે, તે પણ સાત્ત્વિક કર્મી પુરુષોવિષે સંભવિત હોઈ શકે છે. કારણ કે નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો નહિ કરવાવડે તથા નિષિદ્ધ કર્મો કરવાવડે પુરુષોવિષે જે પાપની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે સાત્ત્વિક કર્મી પુરુષોવિષે નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો કરવાવડે તથા નિષિદ્ધ કર્મોના પરિત્યાગવડે થતો નથી. તેથી કર્મી પુરુષોને અનિષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી અને કર્મી પુરુષો ક્રોધ કર્મો કરતા નથી તથા ઈશ્વરને અર્પણ કરવાની યુદ્ધિવડે તે કર્મી પુરુષોએ સ્વર્ગોદિ ફળોનો પરિત્યાગ કર્યો હોય છે, તેથી કર્મી પુરુષોને ઇષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ પણ થતી નથી. આ કારણથી જ કર્મી પુરુષોને મિશ્ર ફળની પ્રાપ્તિ પણ થતી નથી. એ રીતે સાત્ત્વિક કર્મી પુરુષોવિષે અનિષ્ટ-ઇષ્ટ-મિશ્ર એ ત્રણ પ્રકારનું ફળ સંભવતું જ નથી. આ કારણથી જ શાસ્ત્રમા એમ કહ્યું છે કે—મોક્ષાર્થો ન પ્રવર્તત તત્ર કામ્યનિષિદ્ધયો । નિત્યનૈમિત્તિકે કુર્વાદ પ્રત્યવાયજિહાસયા ॥ અર્થાત્—મોક્ષની ઇચ્છાવાળો અધિકારી પુરુષ કામ્ય કર્મોવિષે તથા નિષિદ્ધ કર્મોવિષે પ્રવૃત્ત થતો નથી, કિન્તુ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો નહિ કરવાથી જે પ્રત્યવાય પ્રાપ્ત થાય છે, તેના પરિત્યાગની ઇચ્છાવડે મોક્ષાર્થી પુરુષે નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો જ કરવા, માત્ર એટલાવડે જ અધિકારી પુરુષને સંસારનો અભાવ થાય છે.

ઉપર પ્રમાણે એક ભવિકવાદની રીતથી ભગવાનના વચનનું વ્યાખ્યાન કરનારા વાદી-ઓની પ્રત્યે એવો ખુલાસો કરવો જોઈએ કે, શબ્દની મર્યાદા તથા અર્થની મર્યાદા તમે નિર્ણય કરી નથી, માટે તમે શ્રીભગવાનનાં વચનોનું આ પ્રકારનું વ્યાખ્યાન કરો છો. ગૌણ અર્થ તથા મુખ્ય અર્થ એ બન્ને અર્થોની મધ્યમા કોઈ બાધક અવિદ્યમાન હોવાથી, મુખ્ય અર્થોવિષે જ શબ્દ બોધને ઉત્પન્ન કરે છે. એ શબ્દની મર્યાદા છે. તેમ જ આ પ્રસંગે ‘ફળ-સાક્ષિત સર્વ કર્મોનો ત્યાગી પુરુષ’ સંન્યાસી શબ્દનો મુખ્ય અર્થ છે અને જેમ મુખ્ય સંન્યાસીવિષે કર્મોના ફળનું ત્યાગીપણું રહે છે, તેમ નિષ્કામ કર્મી પુરુષવિષે પણ ફળનું ત્યાગીપણું રહે છે. તેથી ફલત્યાગિવસ્તુ સમાન શુભને લઈને સંન્યાસી શબ્દ કર્મી પુરુષવિષે પણ પ્રવૃત્ત થાય છે. તેથી કર્મી પુરુષ સંન્યાસી શબ્દનો ગૌણ અર્થ છે. ન ત્ત સંન્યાસિનાં ક્વચિદ્ એ વચનમાં રહેલા ‘સંન્યાસી’ શબ્દના મુખ્ય અર્થને શ્રદ્ધા કરવામા કોઈ બાધક નથી. તેથી અહીં મુખ્ય અર્થનું જ શ્રદ્ધા ‘સંન્યાસી’ શબ્દવડે કરવું ઉચિત છે. એ અર્થ શબ્દની મર્યાદાથી જ સિદ્ધ થાય છે. કારણરૂપ સામગ્રી વિદ્યમાન હોવાથી કાર્યની ઉત્પત્તિ અવશ્ય થાય છે, એ અર્થમર્યાદા કહેવાય છે. આ અર્થમર્યાદાવડે પણ પૂર્વોક્ત અર્થ જ સિદ્ધ થાય છે તે પ્રકાર આ પ્રમાણે—જે પુરુષે ઈશ્વરાર્પણ યુદ્ધિવડે કર્મોના ફળનો પરિત્યાગ કર્યો છે તથા જે પુરુષ અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે નિત્ય કર્મોનું અનુદાન કરે છે, તે પુરુષ અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનનિદાને પ્રાપ્ત ન થઈને જ્યારે મધ્યમા જ મરણ પામે છે, ત્યારે તે પુરુષને—પૂર્વના પુણ્યપાપ કર્મોની વશતાથી—ત્રણ પ્રકારના શરીરના શબ્દરૂપ સંસારની પ્રાપ્તિ કેનાથી નિવૃત્ત કરી શકાય? અર્થાત્ કોઈ પણ પુરુષ તેને નિવૃત્ત કરવા સમર્થ નથી

પુણ્ય-પાપરૂપ કારણ વિષમભાન હોવાથી શરીરના અહલ્યરૂપ કાર્ય અવશ્ય ઉત્પન્ન થવું જોઈએ. આત્મજ્ઞાનથી રહિત પુરુષ પુણ્ય-પાપ કર્મની વશતાથી અવશ્ય જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહી છે-યો વા પતદક્ષરં ગાર્યંચિદિત્વાસ્મોલોકાતૈતિ સ ક્ષણ-અર્થાત્-હે ગાર્ગી ! જે પુરુષ અક્ષર બ્રહ્મને ન જાણીને આ મનુષ્ય લોકમાંથી ગમન કરે છે, તે પુરુષને કૃષણ જ બાળ્યવો. તેથી અંતઃકરણની શુદ્ધિના કૃણમૂત આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિવાસ્તે નિષ્કામ કર્મી પુરુષને અધિકારી શરીરની પ્રાપ્તિને અવશ્ય અંગીકાર કરવો પડશે. આ કારણથી જ પૂર્વ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ઘુચીનાં શ્રીમતાં મેદે વોગવદોઽમિજાણ્તે ઇત્યાદિ વચનોવડે આ અર્થનો નિર્ણય કર્યો હતો:-અંતઃકરણની શુદ્ધિની પછી શાસ્ત્રની વિધિપૂર્વક કૃણસહિત સર્વ કર્મોનો જેણે પરિત્યાગ કર્યો છે તથા બ્રહ્મવેત્તા ગુરુની સમીપ જઈને બ્રહ્મવેત્તા ગુરુના મુખથી વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણાદિ કરતો જે પુરુષ આત્મજ્ઞાનને ન પ્રાપ્ત થઈને મધ્યમાં જ મરણને પ્રાપ્ત થયો છે, એવા યોગબ્રહ્મ વિવિદિવા સંન્યાસીને ભોગેચ્છા વિષમભાન હોવાથી તે મરણની પછા પવિત્ર શ્રીમાત્ પુરુષોના ગૃહવિષે જઈને જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે અને ભોગેચ્છા અવિષમભાન હોય તેવો યોગબ્રહ્મ પુરુષ બ્રહ્મવેત્તા યોગી પુરુષોના ગૃહવિષે જઈને પ્રાપ્ત થાય છે. એ સર્વ અર્થ પૂર્વ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યો હતો. એ ઠયનથી આ પ્રમાણે કેમુતિક ન્યાય સિદ્ધ થાય છે:-જ્યારે આત્મજ્ઞાનથી રહિત સર્વ કર્મના ત્યાગી વિવિદિવા સંન્યાસીને પણ શરીરનું અહલ્ય અવશ્ય કરીને થાય છે, ત્યારે આત્મજ્ઞાનથી રહિત કર્મી પુરુષને શરીરનું અહલ્ય અવશ્ય કરીને થાય, એમાં તો શું જ કહેવાનું હોય ? તેથી અજ્ઞાની પુરુષને પૂર્વનાં કર્મની વશતાથી શરીરનું અહલ્ય અવશ્ય કરીને થાય છે. આ રીતનો અર્થ અર્થની મર્થોદાવડે સિદ્ધ થયો. તેથી ન ત્વ સંન્યાસિનાં ક્વચિત્ એ વચનમાં રહેલા ‘સંન્યાસી’ શબ્દવડે નિષ્કામ કર્મી પુરુષોનો જ અર્થ અહલ્ય કરવો, જે રીતનું ભવિકવાહીઓનું વ્યાખ્યાન અત્યંત અસંગત છે, કિંતુ પૂર્વોક્ત ભાવ્યકારણનું વ્યાખ્યાન જ સમીચીન છે.

આ મ્લેકમાં શ્રીભગવાનનો એ અભિપ્રાય છે કે:-અકર્તા-અલોકતા-પરમાનંદ-અદ્વિતીય-સત્ય-સ્વપ્રકાશ એવો જે બ્રહ્મ છે, ‘તે બ્રહ્મ હું છું’ એ પ્રકારનો બ્રહ્માત્મસાક્ષાત્કાર નિર્વિકલ્પ છે તથા વેદાંતના મહાવાક્યવડે ઉત્પન્ન થયેલો છે તથા જેનું પ્રામાણ્ય વિચારવડે નિશ્ચિત કર્યું છે તથા સર્વ પ્રકારે અપ્રામાણ્ય શંકાથી રહિત છે, એવા બ્રહ્માત્મસાક્ષાત્કારવડે બ્રહ્માત્માના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થયા પછી અવિધાના કાર્યરૂપ કર્તૃત્વ-લોકતૃત્વાદિ અભિમાનથી રહિત એવો જે વાસ્તવ મુખ્ય સંન્યાસી છે, તે અવિધા સહિત સર્વ કર્મોના નાશથી કેવળ શુદ્ધ સ્વરૂપ થઈને, અવિધાના કર્મોદ્દિનિમિત્તક પુનઃ શરીરના અહલ્યને કદાપિ પણ અનુભવતો નથી. માટે વત્સવેત્તા પુરુષના સર્વ કર્મોનો અવિધારૂપ કારણના નાશવડે નાશ થઈ ગયો હોય છે. અને જે પુરુષ અવિધાવાળો છે, કર્તૃત્વ-લોકતૃત્વ અભિમાનવાળો છે તથા દેહભૂત છે, તે અવિધાવાળું, દેહભૂત તથા પુરુષ એમ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. રાગદ્વેષાદિ દોષોની પ્રબલતાથી માત્ર પોતાની ઇચ્છાથી કામ્યકર્મોને તથા નિષિદ્ધ કર્મોને કરનારો એવો જે મોક્ષશાસ્ત્રનો માન્યધિકારી પુરુષ છે, તે પ્રથમ છે. પૂર્વ કરેલા પુણ્યકર્મોની વશતાથી જેના રાગાદિ દોષો કિંચિત્માત્ર નબ્ત થયા છે તથા વિધિપૂર્વક સર્વ કર્મોનો પરિત્યાગ કરવા વિષે અસમર્થ હોવા છતાં પણ જે પુરુષ નિષિદ્ધ કર્મોનો તથા કામ્ય કર્મોનો પરિત્યાગ કરીને અંતઃકરણની શુદ્ધિવાસ્તે કૃણની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કરી, નિત્ય કર્મો તથા નૈમિત્તિક કર્મો જ કરે છે, એવો જે મોક્ષશાસ્ત્રનો અધિકારી ગૌણ સંન્યાસી છે, તે ગૌણ સંન્યાસી બીજો છે તેમ જ નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોના અનુદાનવડે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થયા પછી આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છારૂપ

વિવિદિષા જેને ઉત્પન્ન થઈ છે તથા શ્રવણાદિ સાધનોવડે મોક્ષનાં સાધનરૂપ આત્મજ્ઞાનને સંપાદન કરવાની ઈચ્છાવાળો તથા શાસ્ત્રની વિધિપૂર્વક સર્વ કર્મોના પરિત્યાગ કરીને વેદાંતશાસ્ત્રના વિચારવાસ્તે ઓગ્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ શુરના શરણુને પ્રાપ્ત થયેલો એવો જે વિવિદિષા સંન્યાસી છે, તે વિવિદિષા સંન્યાસી ત્રીજો છે. તેમાં પ્રથમ પુરુષને તો શરીરના બહુલરૂપ સંસારીપણું સર્વને પ્રસિદ્ધ જ છે, બીજા પુરુષને સંસારીપણું અનિષ્ઠમિદ્ર મિથ્ય ચ એ વચનવડે કથન કર્યું છે અને ત્રીજા પુરુષને સંસારીપણું છઠ્ઠા અધ્યાયમાં બચતિઃ શ્રદ્ધયોપેતઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે પ્રશ્નનું ઉત્થાપન કરીને નિર્ણય કર્યું છે. તેથી અવિદ્યા-કર્મોદિ કારણ સામગ્રી વિદ્યમાન હોવાથી અજ્ઞાની પુરુષને સંસારીપણું અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં કોઈ અજ્ઞાની પુરુષને તો જ્ઞાનને પ્રતિકૂળ શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે અને કોઈ અજ્ઞાની પુરુષને જ્ઞાનને અનુકૂળ શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે; એટલી તેમનામાં વિશેષતા છે. તત્ત્વવેત્તા પુરુષને તો અવિદ્યા-કર્મોદિ સંસારના કારણનો અભાવ હોવાથી સ્વતઃ જ કૈવલ્ય મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે. એ પ્રમાણે શ્રીભગવાને આ શ્લોકમાં બે પદાર્થો સૂચિત કર્યા છે. (૧૨)

અવતરણિકા:-આત્મજ્ઞાનથી રહિત અજ્ઞાની પુરુષના સંસારીપણામાં કર્મોના પરિત્યાગનો અસંભવરૂપ હેતુ, નદિ દેહમૃતા શબ્દ ત્વક્તુ કર્માણ્યયોગતઃ એ વચનવડે પૂર્વે કહ્યો. તેમાં અજ્ઞાની પુરુષને કર્મોના ત્યાગના અસંભવવિષે શું હેતુ છે? અર્થાત્ કયા હેતુથી અજ્ઞાની પુરુષ કર્મોના ત્યાગ કરી શકેતો નથી? એવી અર્જુનને જણાવતા, “કર્મના હેતુરૂપ જે અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો છે, તે પાંચેમાં અજ્ઞાની પુરુષનું તાદાત્મ્ય અભિમાન જ કર્મત્યાગના અસંભવવિષે હેતુ છે” એ અર્થ હવે શ્રીભગવાન આર શ્લોકોવડે વર્ણવે છે. તેમાં અધિષ્ઠાનાદિ પાંચે વેદાંત-શાસ્ત્રરૂપ પ્રમાણપૂર્વક છે. એવા અધિષ્ઠાનાદિ પાંચે પરિત્યાગ કરવા વાસ્તે અધિકારી પુરુષે અવશ્ય કરીને તે જાણવા યોગ્ય છે. એ અર્થ શ્રીભગવાન પહેલા શ્લોકવડે કહે છે:-

પંચેમાનિ મહાવાહો કારણાનિ નિવોધ મે ।

સાંસ્યે કૃતાંતે પ્રોક્તાનિ સિદ્ધયે સર્વકર્મણામ્ ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે મહાન્ બાહુવાળા અર્જુન ! સર્વ કર્મોની સિદ્ધિ માટે આ વક્ષ્યમાણ અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણોનો તું મારા વચનવડે નિશ્ચય કર, જે પાંચ કારણો સર્વ કર્મોની સમાપ્તિ-વાળા વેદાંત શાસ્ત્રમાં કથન કર્યા છે. ૧૩

ટીકા:-હે મહાન્ બાહુવાળા અર્જુન ! લૌકિક-વૈદિક સર્વ કર્મોની સિદ્ધિવાસ્તે, વક્ષ્યમાણ અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણોનો મારા-સર્વજ્ઞ-પરમાત્મા-પરમેશ્વરના વચનથી તું નિશ્ચય કર, અર્થાત્ અધિષ્ઠાનાદિ પાંચેનું સ્વરૂપ જાણવા વાસ્તે તું સાવધાન થા. અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો કાંઈ અત્યંત હર્વિજ્ઞેય નથી, કિન્તુ સાવધાન ચિત્તવાળો પુરુષ અધિષ્ઠાનાદિ જાણી શકે છે. એ પ્રમાણે પાંચે કારણોના જ્ઞાન વાસ્તે ચિત્તના મમાધાનનું વિધાન કરીને શ્રીભગવાને અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણોની સ્તુતિ કરી છે. હે મહાવાહો એ સંપ્રોધનવડે શ્રીભગવાને પાંચ કારણોની સ્તુતિ વાસ્તે એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો જાણવાવિષે મહાન્ પરાક્રમવાળા શ્રેષ્ઠ પુરુષે જ સમર્થ હોય છે, પણ અશ્રેષ્ઠ પુરુષે સમર્થ હોતા નથી. એવો મહાન્ પરાક્રમવાળો શ્રેષ્ઠ પુરુષ તું અર્જુન પણ છે, તેથી તું અર્જુન પણ એ પાંચે કારણો જાણવાવિષે સમર્થ છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! જે અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો આપનાં વચનથી જાણવા યોગ્ય છે, તે અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો કોઈ અન્ય પ્રમાણુવડે સિદ્ધ છે કે કેવળ આપનાં વચનથી જ સિદ્ધ છે ?”

શ્રીભગવાન્ યોતાના વચનવિષે અર્જુનનો વિશ્વાસ બેસાડવા માટે પાંચ કારણોની સિદ્ધિવિષે વેદાંતશાસ્ત્રરૂપ પ્રમાણુનું કથન કરે છે:—સાંખ્યે કૃતાંતે પ્રોત્તમિ દૃતિ-હે અર્જુન! અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો કૃતાંતરૂપ સામ્યશાસ્ત્રવિષે કહેલાં છે. બ્રહ્માનંદરૂપ નિરતિશય પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિવાસ્તે તથા જન્મ-મરણાદિ સર્વે અનર્થોની નિવૃત્તિ વાસ્તે અધિકારી પુરુષે જાણવા યોગ્ય જીવની અને બ્રહ્મની એકતાના બોધને ઉપયોગી શ્રવણમનનાદિ સાધનરૂપ સર્વે પદાર્થો જે શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલા છે, તે શાસ્ત્રનું નામ સાંખ્ય છે. એવા સાંખ્ય નામવાળું ઉપનિષદરૂપ વેદાંતશાસ્ત્ર છે. એવા સાંખ્ય નામના વેદાંતશાસ્ત્રવિષે અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો પ્રતિપાદન કરેલાં છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! કેવળ આત્મવસ્તુના પ્રતિપાદક વેદાંતશાસ્ત્રમાં લોકપ્રસિદ્ધ અનાત્મરૂપ તથા અવસ્તુરૂપ પાંચ કર્મનાં કારણો શામાટે પ્રતિપાદન કર્યાં છે ?”

શ્રીભગવાન્ વેદાંતશાસ્ત્રનાં વિશેષણોનું કથન કરે છે:—કૃતાંતે દૃતિ ॥ ક્રિયતે દૃતિ કૃતં અર્થાત્ પુરુષથી પ્રયત્નવડે જે કરાય છે તેનું નામ કૃત છે. એ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિવડે કૃત શબ્દ સર્વ કર્મોનો વાચક છે. આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વડે જે શાસ્ત્રવિષે સર્વે કર્મોનો અંત છે એટલે કે પરિસમાપ્તિ છે, તે શાસ્ત્રનું કૃતાંત નામ છે અથવા નિષ્કલ્લં નિષ્કલ્પ જ્ઞાતં ઇત્યાદિ વચનોવડે, જે શાસ્ત્રવિષે, કૃત એટલે સ્પષ્ટ કર્યો છે અંત એટલે આત્મ-અનાત્મ બંનેનો તત્ત્વનિશ્ચય જેને વિષે, તે શાસ્ત્રનું નામ કૃતાંત છે. અથવા વેદપ્રતિપાદિત નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોનું નામ કૃત છે. જે શાસ્ત્રના શ્રવણવાસ્તે (કૃત) કર્મોનો અંત એટલે પરિત્યાગ છે, તે શાસ્ત્રનું નામ કૃતાંત છે. સંન્યસ શ્રવણ કર્યાં એ શ્રુતિએ, વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવા વાસ્તે સર્વ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોનો સંન્યાસ કથન કર્યો છે. એવા કૃતાંતરૂપ વેદાંતશાસ્ત્રવિષે અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો કહેલાં છે. અર્થાત્ લોકવિષે પ્રસિદ્ધ તથા અનાત્મરૂપ એવાં અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો મિથ્યા જ્ઞાનકૃત અધ્યાદેશવડે લોકોએ આત્મારૂપ ગ્રહણ કરેલાં છે. એવાં પાંચ કારણોને આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનવડે બાધ કરવા વાસ્તે વેદાંતશાસ્ત્રમાં પરિત્યાગ્યરૂપ કહ્યાં છે. કાંઈ તે કારણોનું કથન કરવાવિષે વેદાંતશાસ્ત્રનું તાત્પર્ય નથી, કિન્તુ અદ્વિતીય આત્માના પ્રતિપાદનવિષે જ વેદાંતશાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે. અહીં એ હેતુ છે કે-દેહાદિ અનાત્મ પદાર્થોના ધર્મરૂપ કર્મ જ અસંગ આત્માવિષે અવિદ્યાવડે અધ્યાદેશિત થાય છે, વાસ્તવિક રીતે આત્માવિષે તે કર્મ નથી. એ પ્રમાણે જ્યારે વેદાંતશાસ્ત્ર આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરે છે, ત્યારે શુદ્ધ આત્માના જ્ઞાનવડે અધ્યાદેશિત કર્મોને બાધ હોવાથી સર્વ કર્મોનો અંત કરવામાં આવે છે. અધિજ્ઞાન, આત્માના જ્ઞાનવિના ણીજ કોઈપણ ઉપાયે કર્મોનો અંત કરવામાં આવતો નથી. આ કારણથી અસંગ આત્માવિષે કર્મોના અસંગંધનું પ્રતિપાદન કરવા વાસ્તે માધાકદિપત અનાત્મશ્રુત પાંચ કર્મોનાં કારણોનો વેદાંતશાસ્ત્રમાં અનુવાદ કર્યો છે, પણ કાંઈ પાંચ કારણોનું પ્રતિપાદન કરવાવિષે વેદાંતશાસ્ત્રનું તાત્પર્ય નથી. તેથી અદ્વૈત આત્મ માત્રવિષે જે વેદાંતશાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે તે તાત્પર્યની અહીં હાનિ થતી નથી. તેથી કૃતાંતે એ વિશેષણુવડે શ્રીભગવાને વેદાંતશાસ્ત્રવિષે જે સર્વ કર્મોનું અંતપણું કહ્યું છે તે સુક્ત જ છે. આ અર્થ શ્રીભગવાને સર્વ કર્માત્મિક પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્તે એ વચનવડે પણ કહ્યો છે.

અત્ર કેટલાંક મૂળ પુસ્તકોમાં પંચેમાનિ એ પ્રકારનો પાઠ છે અને કેટલાંક મૂળ પુસ્તકોમાં પંચેતાનિ એ પ્રકારનો પાઠ છે. પરંતુ શ્રીભાષ્યકારોએ, શ્રીમધુસૂદને તથા નીલકંઠ પંડિતે પંચેમાનિ એ પ્રકારના પાઠનો અંગીકાર કરીને વ્યાખ્યાન કર્યું છે, તેથી આ પુસ્તકમાં પણ પંચેમાનિ એ પ્રકારનો જ પાઠ રાખ્યો છે. (૧૩)

અવતરણિકા:-જેમનાવિષે વેદાંત-શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે, એવાં કર્મનાં પાંચ કારણો આત્માના અકર્તાપણાની સિદ્ધિવાસ્તે પરિધાન્યરૂપ જાણવા યોગ્ય છે:-એ અર્થ પૂર્વે કહ્યો. આ પાંચ કારણો કયાં છે ? એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન્ બીજા શ્લોકવડે તે પાંચેનાં સ્વરૂપ કહે છે:-

અધિष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चेवात्र पञ्चमम् ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-અધિષ્ઠાન, કર્તા, નાના પ્રકારનું કરણ, નાના પ્રકારની ભિન્ન ભિન્ન ચેષ્ટા તથા તેમાં પાંચમું દૈવ, આ પાંચ કર્મનાં કારણ છે. ૧૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! ઇચ્છા-દ્રેષ-સુખ-દુઃખ-ચેતના ઇત્યાદિ ધર્મોની અભિવ્યક્તિના આશ્રયરૂપ, પંચીકૃત પંચભૂતોના કાર્યરૂપ સ્થૂલ શરીરનું નામ અધિષ્ઠાન છે (૧) “હું કર્તા છું” એ પ્રકારના અભિમાનવાળો તથા જ્ઞાનશક્તિ પ્રધાન અપંચીકૃત પચમહાભૂતોના કાર્યરૂપ એવો અહંકાર, જેને અંતઃકરણ-બુદ્ધિ-વિજ્ઞાન ઇત્યાદિ નામોવડે બોલવામાં આવે છે, તથા જે અહંકાર આત્માની સાથે તાદાત્મ્ય અધ્યાસવડે સ્વનિષ્ઠ કર્તૃત્વાદિ ધર્મોને આત્માવિષે આરોપણ કરનારો છે, તેનું નામ કર્તા છે. (૨) અહીં તથા કર્તા એ વચનમાં રહેલા તથા શબ્દવડે શ્રીભગવાને અહંકારરૂપ કર્તાવિષે પૂર્વોક્ત શરીરરૂપ અધિષ્ઠાનની સાદૃશ્યતા કહી છે; અર્થાત્ જેમ શરીરરૂપ અધિષ્ઠાન અનાત્મારૂપ છે, આકાશાદિ પંચભૂતોના કાર્યરૂપ છે તથા સ્વપ્નના પદાર્થોની પેઠે ભાયાવડે કલિપત છે, તેમ અહંકારરૂપ કર્તા પણ અનાત્મારૂપ છે, ભૂતોના કાર્યરૂપ છે તથા સ્વપ્નપદાર્થોની પેઠે કલિપત છે. તાત્પર્ય એ છે કે, આ સ્થૂલ શરીરને યદપિ લોકાયતિક પુરુષોએ આત્મારૂપ ગ્રહણ કર્યો છે, તથાપિ અન્ય શાસ્ત્રવેદા પુરુષોએ તે સ્થૂલ શરીરને અનાત્મારૂપ જ નિશ્ચિત કર્યો છે. એવા સ્થૂલ શરીરને જ્યારે કર્તા વિષે દૃષ્ટાંતરૂપ કથન કર્યું, ત્યારે તાર્કિક પુરુષોએ આત્મારૂપ ગ્રહણ કરેલા કર્તાવિષે અનાત્મભૂતતાનો નિશ્ચય અત્યંત સુગમ થાય છે.

અપંચીકૃત પંચમહાભૂતોથી ઉત્પન્ન થયેલી તથા શબ્દાદિ વિષયોની ઉપલબ્ધિના સાધનરૂપ એવી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનું નામ કરણ છે. (૩) આ કરણ પૃથગ્વિધ છે અર્થાત્ શ્રોત્રાદિ પાંચ જાનેન્દ્રિયો, વાગાદિ પાંચ ઠર્મેન્દ્રિયો તથા મન અને બુદ્ધિ એ બાર ભેદે કરીને કરણો વિવિધ પ્રકારનાં છે. યદપિ શાસ્ત્રમાં મન-બુદ્ધિ-ચિત્ત-અહંકાર એ ચાર જ અંતઃકરણના ભેદ કહ્યા છે, તથાપિ આ કરણ વર્ગમાં રહેલાં મન અને બુદ્ધિ એ બે અંતઃકરણરૂપ અહંકારના વૃત્તિવિશેષ ગણવા અને તે વૃત્તિઓવાળો અહંકાર કેવળ કર્તારૂપ જ છે, પણ કરણરૂપ નથી. ચેતનનો આભાસ તો સર્વત્ર સરખો જ છે. અંતઃકરણરૂપ અહંકારવિષે કર્તાપણું વિજ્ઞાને યજ્ઞં વવતે ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ વિષે પ્રસિદ્ધ જ છે. અહીં કર્ણં ચ એમાં રહેલો ચક્રાર પૂર્વવચનમાં રહેલા તથા શબ્દની અનુવૃત્તિ કરવા વાસ્તે છે; અર્થાત્ જેમ પૂર્વોક્ત શરીરરૂપ અધિષ્ઠાન તથા અહંકારરૂપ કર્તા અનાત્મારૂપ છે, ભૌતિક છે તથા કલિપત છે, તેમ બાર પ્રકારનું કરણ પણ અનાત્મરૂપ છે, ભૌતિકરૂપ છે તથા કલિપત છે.

જેમનાવિષે ક્રિયાશક્તિ પ્રધાન છે, એવા અપંચીકૃત પંચ મહાભૂતોના કાર્યરૂપ, ક્રિયા પ્રધાનત્વરૂપ તથા વાયવીયત્વરૂપ કહેલા એવા ક્રિયારૂપ પ્રાણાદિકોનું નામ એષ્ટા છે. (૪) આ એષ્ટા વિવિધા છે. અર્થાત્ પ્રાણ-અપાન-વ્યાન-ઉદાન-સમાન એ લેહે કરીને પાંચ પ્રકારની છે અથવા નાગ-કૂર્મ-કૃકલ-દેવદત્ત-ધનંજય એ પાંચેને મેળવીએ તો દશ પ્રકારની છે. આ નાગાદિ પાંચ, પ્રાણાદિ પાંચના અંતર્ભૂત જ છે, તેથી ઘણું સ્થળે પાંચ જ પ્રાણ કહ્યા છે. વગી પ્રાણરૂપ એષ્ટા પૃથક્ છે અર્થાત્ સ્થાનના લેહથી તથા કાર્યના લેહથી ભિન્ન ભિન્ન છે. અહીં વિવિધાશ્ચ એ વચનમાં રહેલો ચકાર પૂર્વ વચનમાં રહેલા તથા શબ્દની અનુવૃત્તિ કરવા વારતે છે; અર્થાત્ જેમ પૂર્વોક્ત અધિધાન-કર્તા-કરણ એ ત્રણે અનાત્મરૂપ છે, અલૌતિકરૂપ છે તથા માયાવડે કલ્પિત છે, તેમ પ્રાણરૂપ એષ્ટા પણ અનાત્મરૂપ છે, લૌતિકરૂપ છે તથા માયાવડે કલ્પિત છે.

અહીં કોઇક વિદ્વાન્ પુરુષો એમ કહે છે કે-સુષુપ્તિ અવસ્થામાં કર્તારૂપ અંતઃકરણને લય થવા છતાં પણ પ્રાણને વ્યાપાર એવામાં આવે છે અને જ્યાં ત્યાં પ્રાણને અંતઃકરણથી ભિન્ન કહ્યો છે, તેથી પ્રાણ અંતઃકરણથી અત્યંત ભિન્નની પેઠે છે; અને કોઇ સૂક્ષ્મદર્શી વિદ્વાન્ પુરુષ તો એમ કહે છે કે, ક્રિયાશક્તિવાળું તથા જ્ઞાનશક્તિવાળું એક જ અપંચીકૃત પંચ મહાભૂતોનું કાર્ય ચેતનનાં જીવપણુને ઉપાધિ છે અને તે જીવપણુના ઉપાધિરૂપ એક જ કાર્ય ક્રિયાશક્તિની પ્રધાનતાવડે 'પ્રાણ' કહેવાય છે તથા જ્ઞાનશક્તિની પ્રધાનતાવડે અંતઃકરણ કહેવાય છે. કારણ કે સ ર્ક્ષાંચકે કસ્મિન્નવદ્વત્કાંતે ચત્તાંતો ભવિષ્યમિ, કસ્મિન્વા પ્રતિગિતે પ્રતિગં વાસ્વામીતિ સ પ્રાણમમૃજતઃ-અર્થાત્ કોણ ઉત્ક્રાંતિને પામે, તો હું ઉત્ક્રાંતિને પામીશ અથવા કોણ પ્રતિધાને પામે, તો હું પ્રતિધાને પામીશ વારુ? એવી રીતે તેણે જોયું અને પ્રાણ સરભ્યો-એ શ્રુતિમાં ઉત્ક્રાંતિ-સ્થિતિ આદિકોનું ઉપાધિપણું પ્રાણવિષે કથન કર્યું છે અને સ્વીઃ સ્વપ્નો મુલેમં જોક્મતિક્રામતિ મૃત્યો રુચાણિ ધ્યાયતીવ લેલાયતીવઃ-પ્રુદ્ધિસંહિત પ્રાણ સ્વપ્નરૂપ યદ્યપિ આ લોકનું અતિક્રમણ કરે છે અને જાણે કે મૃત્યુના રૂપેનું ધ્યાન કરતો હોયની અથવા તેમને આટતો હોયની એવો ભાસ થાય છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં ઉત્ક્રાંતિ આદિકોનું ઉપાધિપણું અંતઃકરણરૂપ પ્રુદ્ધિવિષે કહ્યું છે. અહીં જો કહાચિત્ પ્રાણ અને અંતઃકરણ એ બન્ને ઉપાધિઓના સ્વતંત્ર જ લેહને અંગીકાર કરીએ તો જવાતમાને પણ લેહની પ્રાપ્તિ થશે. જીવને લેહ ચિદ્રાતમાં અંગીકૃત નથી. તેથી અંતઃકરણ અને પ્રાણ એ બન્નેને, એકરૂપે કરીને જ ઉત્ક્રાંતિ આદિકોનું ઉપાધિપણું યુક્ત છે અને પ્રાણ તથા અંતઃકરણ એ બન્નેના જ લેહ કહ્યો છે, તે લેહ તો તેમના એક ભાવવિષે પણ ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ એ બન્ને શક્તિઓના લેહવડે સંભવિત હોઇ શકે છે. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જ્ઞાનશક્તિભાગને લય થવા છતાં પણ ક્રિયાશક્તિભાગનું જો દર્શન છે, તે દર્શન પ્રાણ અને અંતઃકરણના એક ભાવવિષે પણ વિરુદ્ધ નથી અને દૃષ્ટિ સૃષ્ટિ લયવિષે સર્વેના લય થવા છતાં પણ પ્રાણના વ્યાપારવાળા સુષુપ્ત પુરુષનું શરીર અન્ય પુરુષોથી "અંજ સૂતેહું છે" એ પ્રમાણે કલ્પના કરાય છે, તેથી બન્ને પ્રકારે પણ પ્રાણ અને અંતઃકરણ એ બન્નેના લેહનું કથન સંભવિત હોઇ શકે છે.

પૂર્વોક્ત શરીરરૂપ અધિધાન, અહરકારૂપ કર્તા તથા દ્વાદશ પ્રકારનું કરણ તથા પ્રાણાદિરૂપ એષ્ટા એ સર્વેની ઉપર યથાક્રમે અનુગ્રહ કરનારા દેવતાઓનું નામ દેવ છે. (૫)તે દેવ અહીં કારણવર્ગવિષે પંચમ છે, અર્થાત્ પંચત્વ સંખ્યાને પૂર્ણ કરનાર છે. અહીં દેવં ચ એ વચનમાં રહેલો ચકાર પૂર્વ વચનમાં રહેલા તથા શબ્દની અનુવૃત્તિ કરાવવા વારતે છે. અર્થાત્ પૂર્વોક્ત અધિધાનાદિકોની પેઠે દેવ પણ અનાત્મરૂપ છે, લૌતિક છે તથા માયાવડે કલ્પિત

છે. કર્તા, કરણ, ચેષ્ટા એ ત્રણેનું અધિષ્ઠાન શરીર છે. આ શરીરરૂપ અધિષ્ઠાનનો પૃથ્વી દેવતા છે. કારણ કે યજ્ઞસ્ય પુરુષસ્ય મૃતસ્યાગ્નિં વાગવ્યેતિ, વાતં પ્રાણશ્ચક્રાદિત્યં, મનશ્ચંદ્ર, દિશઃ શ્રોત્રં, પૃથિર્વૌ જરીરં અર્થાત્ એ શ્રુતિમાં વાગાદિકોના અધિષ્ઠાતા અગ્નિ આદિકોની સાથે શરીરના અધિષ્ઠાતારૂપે ઠરી પૃથ્વીનું પકન કર્યું છે, તેથી શ્રુતિપ્રમાણથી શરીરરૂપ અધિષ્ઠાનનો દેવતા પૃથિવી જ સિદ્ધ થાય છે. કર્તારૂપ અહંકારનો દેવતા રુદ્ર છે, જે પુરાણાદિકોવિષે પ્રસિદ્ધ છે. એ પ્રમાણે શ્રોત્રાદિ કરણોના અધિષ્ઠાતા દેવતા પણ પ્રસિદ્ધ જ છે. શ્રોત્ર-ત્વક્-ચક્ષુ-રસન-ગ્રાણુ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના યથાક્રમે દિક્-વાત-અર્ક-પ્રચેતા-અશ્વિની આ પાંચ દેવતાઓ છે. વાક્-પાણિ-પાદ-પાણુ-ઉપસ્થ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોના યથાક્રમે વહ્નિ-ઇદ્ર-ઉપેદ્ર-ભિન્ન-પ્રજાપતિ એ પાંચ દેવતાઓ છે અને મન તથા બુદ્ધિ એ બેના યથાક્રમે ચંદ્ર અને બૃહસ્પતિ એ બે દેવતાઓ છે. ગ્રાણુ-અપાન-વ્યાન-ઉદ્દાન-સમાન એ ચેષ્ટારૂપ પાંચ પ્રાણોના યથાક્રમે સઘોળત-વામ-દેવ-અઘોર-તત્પુરુષ-ઈશાન એ પાંચ દેવતાઓ છે, જે પુરાણાદિકોવિષે પ્રસિદ્ધ જ છે. કોઈ ટીકામાં દૈવ શબ્દવડે ધર્મ-અધર્મનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. (૧૪)

અવતરણિકા:-પૂર્વ શ્લોકમાં અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણોનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે, આ ત્રીજા શ્લોકવડે શ્રીભગવાન્ પાંચેવિષે સર્વ કર્મોના કારણપણાનું કથન કરે છે.-

શરીરવાદ્ધ્મનોભિર્યત્કર્મ પ્રારમ્ભતે નરઃ ।

ન્યાયં વા વિપરીતં વા પંચૈતે તસ્ય હેતવઃ ॥ ૧૫ ॥

પ્રારમ્ભે શબ્દવડે ચેષ્ટાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો તથા ન્યાય વા વિપરીત વા એ વચનવડે ધર્મ-અધર્મરૂપ દેવનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. યદ્યપિ સર્વ કર્મોવિષે અધિષ્ઠાનાદિ પાંચે કારણોનો ઉપયોગ સમાન છે, કારણ કે પાંચે વિના કોઈ પણ કર્મ સિદ્ધ થતું નથી, તથાપિ શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રવિષે વિધિપ્રતિષેધરૂપ શારીર-વાચિક-માનસિક એ ત્રણ પ્રકારનું જ કર્મ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી “એ કર્મ શારીર છે,” “એ કર્મ વાચિક છે,” “એ કર્મ માનસ છે” એ પ્રકારનું કથન તે તે કર્મવિષે તે તે શરીરાદિકોની પ્રધાનતાની અવેક્ષાએ કરીને છે, કાંઈ તે કથન શરીરાદિ કર્મોવિષે અધિષ્ઠાનાદિ પાંચેની હેતુતાને નિવૃત્ત કરતું નથી, તેથી ઠિચિત્ માત્ર પણ અહીં વિરોધ આવતો નથી. (૧૫)

અવતરણિકા:-પૂર્વોક્ત અધિષ્ઠાનાદિ પાંચેને સર્વ કર્મોનું કર્તાપણું હોવાથી અસંગ આત્માને કર્મોનું કર્તાપણું નથી, એ પ્રકારનું જે આત્માવિષે અકર્તાપણાનું જ્ઞાન છે તથા અધિષ્ઠાનાદિ પાંચેવિષે કર્તાપણાનું જે જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન અધિષ્ઠાનાદિ પાંચેના નિરૂપણનું કૃણ છે. એવા કૃણનું, હવે, શ્રીભગવાન્ આત્માને કર્તા માનનારા મૂઠ પુરુષોની નિન્દાપૂર્વક આ ચોથા શ્લોકવડે કથન કરે છે:-

તત્રૈવં સતિ કર્તારમાત્માનં કેવલં તુ યઃ ।

પર્યત્યકૃતબુદ્ધિત્વાન્ન સ પર્યતિ દુર્મતિઃ ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ સર્વ કર્મમાં અધિષ્ઠાનાદિ પાંચવડે ઉત્પન્ન થયેલો જે મૂઠ પુરુષ, અસંગ તથા ઉદાસીનરૂપ જ આત્માને કર્તારૂપ દેખે છે, તે દુર્મતિ પુરુષ શાસ્ત્રજન્ય વિવેકબુદ્ધિથી રહિત હોવાથી દેખતો નથી. ૧૬

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વે કહેલા ધર્મ-અધર્મરૂપ સર્વ કર્મોવિષે પૂર્વોક્ત અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણોવડે જન્યતા સિદ્ધ થવા છતાં પણ, વાસ્તવિક રીતે અસંગ ઉદાસીનરૂપ જ આત્માને મૂઠ પુરુષ કર્તારૂપ દેખે છે; અર્થાત્ આત્માદેવ સર્વ જડ પ્રપંચનો પ્રકાશક છે, સત્ત્વાસ્તિક્તરૂપ છે, સ્વપ્રકાશ-પરમાનન્દધન છે, બાધથી રહિત છે, અસંગ ઉદાસીન છે, અકર્તા છે, અવિક્રિય છે, અદ્વિતીય છે. આ રીતે ખરો જોતાં અસંગ-ઉદાસીન-અકર્તારૂપ હોવા છતાં પણ આત્માદેવ અવિદ્યાવડે પૂર્વોક્ત અધિષ્ઠાનાદિ પાંચે કારણોવિષે પ્રતિબિંબિત થાય છે; જેવી રીતે સૂર્ય જળમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. જલાદિને પ્રકાશિત કરનાર સૂર્ય યદ્યપિ જલાદિકોથી ભિન્ન છે, તથાપિ જલની સાથે તે સૂર્યનો તાદાત્મ્યભાવ કલ્પીને મૂઠ પુરુષ, જેમ જળના ચલનવડે સૂર્યને ચલાયમાન થતો માને છે, તેમ અધિષ્ઠાનાદિકોને પ્રકાશિત કરનાર અસંગ-અદ્વિતીય આત્માનો, અધિષ્ઠાનાદિકોની સાથે તાદાત્મ્યભાવ કલ્પીને, અધિષ્ઠાનાદિકોનાં કર્મોનું અસંગ આત્માવિષે આદેષણ કરીને મૂઠ પુરુષ “હું જ કર્મોનો કર્તા છું” એ પ્રમાણે સર્વના સાક્ષીરૂપ આત્માને ક્રિયાના આશ્રયરૂપ દેખે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ રત્નનુના વાસ્તવિક સ્વરૂપને નહિ જાણનારો પુરુષ રત્નનુને ભુજંગરૂપ કલ્પે છે, તેમ આત્માના અસંગ-અકર્તારૂપ વાસ્તવિક સ્વરૂપને નહિ જાણનાર જે પુરુષ અવિદ્યાવડે અસંગ આત્માને હેલાકિકોનાં કર્મના આશ્રયરૂપ માને છે, તે બ્રાંત પુરુષ આ પ્રમાણે આત્માને દેખતો હોવા છતાં પણ દેખતો નથી. જેમ રત્નનુને સર્પરૂપ દેખતો હોવા છતાં પણ બ્રાંત પુરુષ રત્નનુને દેખતો નથી, તેમ વાસ્તવિક રીતે અસંગ ઉદાસીન અકર્તા આત્માને કર્તારૂપ દેખતો હોવા છતાં પણ બ્રાંત પુરુષ આત્માને દેખતો નથી.

છે. કર્તા, કરણ, ચેષ્ટા એ ત્રણેનું અધિધાન શરીર છે. આ શરીરરૂપ અધિધાનનો પૃથ્વી દેવતા છે. કારણ કે યજ્ઞસ્ય પુરુસ્ય મૃતર્યાપિં વાગવ્યેતિ, વાતં પ્રાણબહુરારિત્યં, મનઅંદં, દિશઃ શ્રોત્રં, પૃથિવીં જરીરં અર્થાત્ એ શ્રુતિમાં વાગાદિકોના અધિધાતા અગ્નિ આદિકોની સાથે શરીરના અધિધાતારૂપે કરી પૃથ્વીનું પઠન કર્યું છે, તેથી શ્રુતિપ્રમાણથી શરીરરૂપ અધિધાનનો દેવતા પૃથિવી જ સિદ્ધ થાય છે. કર્તારૂપ અહંકારનો દેવતા રુદ્ર છે, જે પુરાણાદિકોવિષે પ્રસિદ્ધ છે. એ પ્રમાણે શ્રોત્રાદિ કરણોના અધિધાતા દેવતા પણ પ્રસિદ્ધ જ છે. શ્રોત્ર-ત્વક્-ચક્ષુ-રસન-ગ્રાણુ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના યથાક્રમે દિક્ષ-વાત-અર્ક-પ્રચેતા-અગ્નિની આ પાંચ દેવતાઓ છે. વાક્-પાણિ-પાદ-પાચુ-ઉપસ્થ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોના યથાક્રમે વહિ-ઇંદ્ર-ઉપેન્દ્ર-મિત્ર-પ્રજાપતિ એ પાંચ દેવતાઓ છે અને મન તથા બુદ્ધિ એ બેના યથાક્રમે ચંદ્ર અને બૃહસ્પતિ એ બે દેવતાઓ છે. ગ્રાણુ-અપાન-વ્યાન-ઉદાન-સમાન એ ચેષ્ટારૂપ પાંચ પ્રાણોના યથાક્રમે સચોળત-વામ-દેવ-અધોર-તત્પુરુષ-ઈશાન એ પાંચ દેવતાઓ છે, જે પુરાણાદિકોવિષે પ્રસિદ્ધ જ છે. કોઈ દીકામાં દેવ શબ્દવડે ધર્મ-અધર્મનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. (૧૪)

અવતરણિકા:-પૂર્વ શ્લોકમાં અધિધાનાદિ પાંચ કારણોનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે, આ ત્રીજા શ્લોકવડે શ્રીભગવાન પાંચવિષે સર્વ કર્મોના કારણુપણાનું કથન કરે છે:-

શરીરવાઙ્મનોભિર્યત્કર્મ પ્રારમ્ભતે નરઃ ।

ન્યાય્યં વા વિપરીતં વા પંચૈતે તસ્ય હેતવઃ ॥ ૧૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ પુરુષ શરીર, વાક્ તથા મન આ ત્રણવડે જે ધર્મરૂપ અથવા અધર્મરૂપ કર્મોના પ્રારંભ કરે છે, તે સર્વ કર્મોનાં અધિધાનાદિ પાંચ કારણુરૂપ છે. ૧૫

ટીકા:-શારીર, વાચિક, માનસિક એ વિધિનિયેધરૂપ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ ધર્મશાસ્ત્રવિષે પ્રસિદ્ધ છે તથા પ્રજ્ઞતિર્વાગ્દિશરીરારમ્ભ-એ વચનવડે અક્ષપાદે પણ ત્રણ પ્રકારનાં જ કર્મ કહ્યાં છે. તેથી પ્રધાનતાના અભિપ્રાયે કરીને શ્રીભગવાન કહે છે:-હું અર્જુન ! અધિકારી પુરુષ શરીરવડે, વાક્વડે અથવા મનવડે જે ન્યાય્યરૂપ કર્મોના અથવા વિપરીતરૂપ કર્મોના પ્રારંભ કરે છે, તે સર્વ કર્મોનાં, પૂર્વોક્ત અધિધાનાદિ પાંચ જ કારણુરૂપ છે. શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રવડે વિહિત જે અગ્નિહોત્રાદિ ધર્મો છે, તેને ન્યાય્ય કહે છે અને શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રવડે નિષિદ્ધ જે હિંસાદિ અધર્મ છે, તેને વિપરીત કહે છે. જીવનના હેતુભૂત જે ઉચ્ચૈશ-નિઃશ્વાસ-નિમેષ-ઉન્મેષ-ક્ષુત-ભૂંભણ ઇત્યાદિ સ્વાભાવિક કર્મો છે તથા અન્ય પણ જે કોઈ વિહિત-પ્રતિષિદ્ધની સમાન કર્મો છે, તે સર્વ કર્મો પૂર્વ કરેલા ધર્મ-અધર્મ એ બંનેનાં કાર્યરૂપ છે. તેથી સર્વ કર્મો ન્યાય્ય અને વિપરીત એ બે કર્મોવિષે જ અંતર્ભૂત છે. તેથી શ્રીભગવાનના વચનવિષે ન્યૂનતાદોષની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી. શાસ્ત્રનો તથા શાસ્ત્રોક્ત કર્મોના અધિકારી મનુષ્ય જ હોય છે:-એ અર્થનું બોધન કરવાવાસ્તે શ્રીભગવાને મનુષ્યનો વાચક નરઃ શબ્દ કથન કર્યો છે.

કોઈ દીકામાં આ શ્લોકનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે:-

અર્જુનની શંકા:-“શરીર-વાક્-મન એવડે જે કર્મોના પ્રારંભ કરવામાં આવે છે” એ પ્રકારનું વચન કહીને પશ્ચાત્ “તે સર્વ કર્મોનાં અધિધાનાદિ પાંચ કારણો છે” એવું વચન કહેવું તે અત્યંત વિરુદ્ધ છે.

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-અહીં જરીર શબ્દવડે અધિધાનનો અર્થ ગ્રહણ કરવો અને નરઃ શબ્દવડે કર્તાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, વાઙ્મનઃ શબ્દવડે કરણનો અર્થ ગ્રહણ કરવો,

પ્રાત્નતે શબ્દવડે ચેષ્ટાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો તથા મ્યાત્મ્યં વા વિપરીતં વા એ વચનવડે ધર્મ-અધર્મરૂપ હૈવનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. યદપિ સર્વ કર્મોંવિષે અધિષ્ઠાનાદિ પાંચે કારણોનો ઉપયોગ સમાન છે, કારણ કે પાંચે વિના કોઈ પણ કર્મ સિદ્ધ થતું નથી, તથાપિ શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રવિષે વિધિપ્રતિષેધરૂપ શારીર-વાચિક-માનસિક એ ત્રણ પ્રકારનું જ કર્મ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી “એ કર્મ શારીર છે,” “એ કર્મ વાચિક છે,” “એ કર્મ માનસ છે” એ પ્રકારનું કથન તે તે કર્મવિષે તે તે શરીરાદિકોની પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ કરીને છે, કાંઈ તે કથન શરીરાદિ કર્મોંવિષે અધિષ્ઠાનાદિ પાંચેની હેતુતાને નિવૃત્ત કરતું નથી, તેથી ઠિચિત્ત માત્ર પણ અહીં વિરોધ આવતો નથી. (૧૫)

અવતરણિકા:-પૂર્વોક્ત અધિષ્ઠાનાદિ પાંચેને સર્વ કર્મોંનું કર્તાપણું હોવાથી અસંગ આત્માને કર્મોંનું કર્તાપણું નથી, એ પ્રકારનું જે આત્માવિષે અકર્તાપણાનું જ્ઞાન છે તથા અધિષ્ઠાનાદિ પાંચેવિષે કર્તાપણાનું જે જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન અધિષ્ઠાનાદિ પાંચેના નિરૂપણનું કૃણ છે. એવા કૃણનું, હવે, શ્રીભગવાન્ આત્માને કર્તા માનનારા મૂઢ પુરુષોની નિન્દાપૂર્વક આ ચોથા શ્લોકવડે કથન કરે છે:-

તત્રૈવં સતિ કર્તારમાત્માનં કેવલં તુ યઃ ।

પશ્યત્યકૃત્ત્વદ્વિત્વાન્ન સ પશ્યતિ દુર્મતિઃ ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ સર્વ કર્મમાં અધિષ્ઠાનાદિ પાંચવડે ઉત્પન્ન થયેલો જે મૂઢ પુરુષ, અસંગ તથા ઉદાસીનરૂપ જ આત્માને કર્તારૂપ દેખે છે, તે દુર્મતિ પુરુષ શાસ્ત્રજન્ય વિવેકશુદ્ધિથી રહિત હોવાથી દેખતો નથી. ૧૬

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વે કહેલા ધર્મ-અધર્મરૂપ સર્વ કર્મોંવિષે પૂર્વોક્ત અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણોવડે જન્યતા સિદ્ધ થવા છતાં પણ, વાસ્તવિક રીતે અસંગ ઉદાસીનરૂપ જ આત્માને મૂઢ પુરુષ કર્તારૂપ દેખે છે; અર્થાત્ આત્માદેવ સર્વ જડ પ્રપંચનો પ્રકાશક છે, સત્તારકૃત્તિરૂપ છે, સ્વપ્રકાશ-પરમાનંદધન છે, બાધથી રહિત છે, અસંગ ઉદાસીન છે, અકર્તા છે, અવિક્રિય છે, અદ્વિતીય છે. આ રીતે ખરું જોતાં અસંગ-ઉદાસીન-અકર્તારૂપ હોવા છતાં પણ આત્માદેવ અવિદ્યાવડે પૂર્વોક્ત અધિષ્ઠાનાદિ પાંચે કારણોવિષે પ્રતિબિંબિત થાય છે; જેવી રીતે સૂર્ય જળમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. જલાદિને પ્રકાશિત કરનાર સૂર્ય યદપિ જલાદિકોથી ભિન્ન છે, તથાપિ જલની સાથે તે સૂર્યનો તાદાત્મ્યભાવ કલ્પીને મૂઢ પુરુષ, જેમ જળના ચલનવડે સૂર્યને ચલાયમાન થતો માને છે, તેમ અધિષ્ઠાનાદિકોને પ્રકાશિત કરનાર અસંગ-અદ્વિતીય આત્માનો, અધિષ્ઠાનાદિકોની સાથે તાદાત્મ્યભાવ કલ્પીને, અધિષ્ઠાનાદિકોનાં કર્મોંનું અસંગ આત્માવિષે આદેશપણું કરીને મૂઢ પુરુષ “હું જ કર્મોંનો કર્તા છું” એ પ્રમાણે સર્વના સાક્ષીરૂપ આત્માને ક્રિયાના આશ્રયરૂપ દેખે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ રત્નજુતા વાસ્તવિક સ્વરૂપને નહિ જાણનારો પુરુષ રત્નજુને ભુવંગરૂપ કલ્પે છે, તેમ આત્માના અસંગ-અકર્તારૂપ વાસ્તવિક સ્વરૂપને નહિ જાણનાર જે પુરુષ અવિદ્યાવડે અસંગ આત્માને હેઠાદિકોનાં કર્મોંના આશ્રયરૂપ માને છે, તે ભ્રાંત પુરુષ આ પ્રમાણે આત્માને દેખતો હોવા છતાં પણ દેખતો નથી. જેમ રત્નજુને સર્પરૂપ દેખતો હોવા છતાં પણ ભ્રાંત પુરુષ રત્નજુને દેખતો નથી, તેમ વાસ્તવિક રીતે અસંગ ઉદાસીન અકર્તા આત્માને કર્તારૂપ દેખતો હોવા છતાં પણ ભ્રાંત પુરુષ આત્માને દેખતો નથી.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન્ ! મૂઠ પુરુષ પ્રાપ્તિવડે આત્માને વિપરીત જ દેખે છે, પણ આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને દેખતો નથી, એ વિષે શું હેતુ છે ?

શ્રીભગવાન્ તે વિપરીત દર્શનવિષે હેતુ કહે છે-અકૃતબુદ્ધિત્વાદ્વિત્તિ ॥ ગુરુશાસ્ત્રના ઉપદેશવડે જેણે વિવેકબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી નથી, તેનું નામ અકૃતબુદ્ધિ છે. એવો અકૃતબુદ્ધિ હોવાથી પુરુષ આત્માને વિપરીત જ દેખે છે, અર્થાત્ વાસ્તવિક રીતે અસંગ-ઉદાસીન-અકર્તારૂપ આત્માને ભ્રાંત પુરુષ કર્તારૂપ જ દેખે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જેવી રીતે પુરુષને જ્યાં સૂધી રજઘ્નના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થયો નથી, ત્યાં સૂધી તે પુરુષ સર્પભ્રમને કાંઈપણ ઉપાયે નિવૃત્ત કરી શકતો નથી, તેવી રીતે પુરુષને જ્યાંસૂધી સત્ય-જ્ઞાન-અનંત-અકર્તા-અલોકતા-પરમાનંદ-ત્રણ અવસ્થાઓથી રહિત-અસંગ-ઉદાસીન “એવો બ્રહ્મ હું છું” એ પ્રકારનો બ્રહ્માત્મસાક્ષાત્કાર ગુરુશાસ્ત્રના ઉપદેશથી ઉત્પન્ન થયો નથી, ત્યાં સૂધી પુરુષ કર્તૃત્વભ્રમને કાંઈ પણ ઉપાયે નિવૃત્ત કરી શકતો નથી.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! તે પુરુષ બ્રહ્મવેત્તા ગુરુની સમીપ જઈને વેદાંત વાક્યોના વિચારવડે એ પ્રકારના બ્રહ્માત્મસાક્ષાત્કારને શા વાસ્તે ઉત્પન્ન નથી કરતો ?”

શ્રીભગવાન્ તેનાવિષે હેતુ કહે છે-દુર્મતિઃ ॥ વિવેકનાં પ્રતિબંધક પાપકર્મોવડે જેની મતિ મલિન થઈ છે તેનું નામ દુર્મતિ છે. એવો દુર્મતિ હોવાથી જ ભ્રાંત પુરુષ બ્રહ્મવેત્તા ગુરુની સમીપ જઈને વેદાંત વાક્યોનો વિચાર કરતો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, પાપકર્મોવડે અશુદ્ધ બુદ્ધિવાળો હોવાથી, નિત્ય-અનિત્ય વસ્તુ વિવેકાદિકોથી રહિતપણાવડે બ્રહ્માત્મજ્ઞાનને અયોગ્ય હોવાથી ભ્રાંત પુરુષ અવિદ્યાવડે, અકર્તારૂપ આત્માની કર્તારૂપે કલ્પના કરે છે તથા કેવલરૂપ આત્માની અકેવલરૂપ કલ્પના કરે છે. તેમ જ કર્મના કર્તારૂપ અધિષ્ઠાનાદિ પાંચેવિષે તાદાત્મ્ય આશ્રમાનને લીધે કર્મોના ત્યાગ કરવાને અસમર્થ હોવાથી તે, સંસારી-કર્મોના અધિકારી-હેતુભૂત-અકૃતબુદ્ધિ-ધૃત્યાદિ સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થઈ, સર્વ પ્રકારે જન્મ-મરણની પ્રાપ્તિ કરીને અનિદ્ર-દ્રુત-મિથ્ર એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોનાં ફળનો અનુભવ કરે છે. આ કથનથી, જે તાર્કિક દેહાદિકોવિના આત્માને જ કેવલ કર્તા દેખે છે, તે તાર્કિકને પણ અકૃતબુદ્ધિ જ બાલુવો, એ અર્થનું યોધન કર્યું.

કોઈ વાદી તો તૃત્રૈવ સત્તિ કર્તાત્મામાને કેવલં તુ યઃ એ પ્રલોકનો આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે: આત્મા કેવલ કર્તા નથી, કિન્તુ પૂર્વોક્ત અધિષ્ઠાનાદિકોની સાથે મળેલો આત્મા કર્તા હોય છે. એ પ્રમાણે વાસ્તવિક રીતે અધિષ્ઠાનાદિકોની સાથે મળીને કર્તાભાવને પ્રાપ્ત થયેલા આત્માને જે પુરુષ કેવળ કર્તા દેખે છે, અર્થાત્ અધિષ્ઠાનાદિકોના સંબંધવિના કેવળ એક આત્માને જ કર્તારૂપ દેખે છે, તે પુરુષ દુર્મતિ છે. આ પ્રકારનો અર્થ કેવલ શબ્દના પ્રયોગથી સિદ્ધ થાય છે. વાદીઓનો આ અર્થ સમીચીન નથી, કારણ કે સર્વ ક્રિયાઓથી રહિત અસંગ આત્માનું અધિષ્ઠાનાદિકોની સાથે મીલન (મળવું) જ સંભવતું નથી. જળ-સૂર્યની પેઠે અધિષ્ઠાનાદિકોની સાથે અસંગ આત્માનાં જો આવિધક (કલ્પના માત્ર) મીલનનો અંગીકાર કરીએ, તો તે આવિધક મીલનવડે આત્માવિષે કર્તૃત્વ પણ આવિધક જ હોવું જોઈએ અને અધિષ્ઠાનાદિ પણ સર્વ આવિધક જ છે. એવા કલ્પિત અધિષ્ઠાનાદિકોની સાથે આત્માનું વાસ્તવિક સંબંધપણું સંભવતું નથી, કેવલ એ શબ્દ તો સ્વભાવથી સિદ્ધ જ આત્માના અસંગ-અદ્વિતીય-રૂપનો અનુવાદ કરે છે; આત્માને કર્તા માનનારા પુરુષોમાં દુર્મતિપણુનું યોધન કરવા વાસ્તે કેવલ શબ્દ ઉપયોગી થઈ પડે છે, તેથી કેવલ શબ્દથી વાદીનો અર્થ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. (૧૬)

અવતરણિકાઃ-વજ્રવાનિ મહામહો ઇત્યાદિ ચાર શ્લોકોવડે અનિષ્ટનિષેધ વિષયં ચ ત્રિવિધં વર્મણઃ
વ્રતમ્ ॥ મત્રવત્યાગિનાં પ્રેત્ય એ પૂર્વોક્ત શ્લોકનાં ત્રણ ચરણોનું વ્યાખ્યાન કર્યું. હવે, ન હ
સંન્યાસિનાં કષિદ્ એ ચોથા ચરણનું વ્યાખ્યાન શ્રીભગવાન્ એક શ્લોકવડે કરે છે:—

યસ્ય નાહંકૃતો ભાવો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ।

હત્વાપિ સ ઇમાંલોકાન્ન હન્તિ ન નિવદ્યયતે ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થઃ-હે અર્જુન ! જે વિદ્વાન્ પુરુષની “હું કર્તા છું” આ રીતની વૃત્તિ હોતી
નથી તથા જે વિદ્વાન્ પુરુષની બુદ્ધિ વિપાયામાન થતી નથી, તે વિદ્વાન્ પુરુષ આ લોકનું
હનન કરતો છતાં હનન કરતો નથી, તેમ બંધાયમાન પણ થતો નથી. ૧૭

ટીકાઃ-હે અર્જુન ! પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલા દુર્મતિ પુરુષથી અત્યંત વિલક્ષણ અધિકારી
પુરુષ, પૂર્વનાં પુણ્ય કર્મોવડે વિવેકના વિરોધી પાપકર્મોને ક્ષય થતાં, વિવેક-વૈરાગ્ય-શમાદિ
ષડ સંપત્-સુસુક્ષ્મા એ ચાર સાધનોને પ્રાપ્ત થયો છે તથા જેને શુરશાસ્ત્રના ઉપદેશથી
“અકર્તા-અભોક્તા-સ્વપ્રકાશ-પરમાનન્દ-અદ્વિતીય બ્રહ્મ હું છું” એ પ્રકારનો બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર
હિપ્ત થયો હોય છે, તેમ જ જે વિદ્વાન્ પુરુષનો અહંકૃતભાવ નષ્ટ થઈ ગયો છે અર્થાત્
તત્ત્વસાક્ષાત્કારવડે કાર્યસહિત અજ્ઞાન બાધિત થતાં જે તત્ત્વવેત્તા પુરુષની “હું કર્તા છું” એ
પ્રકારની વૃત્તિ કદાચિત્ પણ થતી નથી, તે બંધાયમાન થતો નથી.

અથવા યસ્ય નાહંકૃતો ભાવઃ એ વચનનો આ પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવોઃ જે તત્ત્વવેત્તા
પુરુષનો ભાવ એટલે કે સદ્ભાવ અહંકૃતો ન એટલે કે અહં એ પ્રકારના કથનને યોગ્ય નથી,
તે બંધાયમાન થતો નથી; કારણ કે તત્ત્વસાક્ષાત્કારવડે અહંકારનો બાધ થતાં તત્ત્વવેત્તા પુરુષનું
શુદ્ધ સ્વરૂપ જ પરિશેષ રહે છે. આ શુદ્ધસ્વરૂપવિષે મન-વાણીની વિષયતા નથી.

અથવા યસ્ય નાહંકૃતો ભાવઃ એ વચનનો આ પ્રમાણે ત્રીજો અર્થ કરવોઃ જે તત્ત્વવેત્તા
પુરુષને અહંકૃતઃ એટલે અહંકારનો ભાવ અર્થાત્ વાહાત્મ્ય અધ્યાસ નથી, તે કશાથી બંધાતો
નથી. કારણ કે તત્ત્વવેત્તા પુરુષનો વાહાત્મ્ય અધ્યાસ વિવેકવડે નિવૃત્ત થઈ ગયો હોય છે.
યદ્યપિ વ્યવહારકાળે તત્ત્વવેત્તા પુરુષવિષે પણ બાધિતાનુવૃત્તિવડે કર્તાપણું પ્રતીત થાય છે,
તથાપિ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ એક પ્રકારનો વિચાર કરીને પોતાના આત્માવિષે કર્તાપણું માનતો નથી,
કિન્તુ પૂર્વોક્ત અધિષ્ઠાનાદિ પાંચવિષે જ કર્તાપણું માને છે. તે શું વિચાર કરીને એમ માને
છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—સર્વાત્મા ભારાવિષે ભાગ્યવડે કલ્પિત જે પૂર્વોક્ત અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ
કલ્પિત સંબંધવડે હું-સ્વપ્રકાશ-અસંગ એતન્યથી પ્રકાશિત કરાય છે, તે અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ જ
સર્વ કર્મોના કર્તા છે, પણ હું-અસંગ આત્મા કદાચિત્ પણ તે કર્મોનો કર્તા નથી; કિન્તુ હું-
આત્માદેવ તો અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કર્તાઓનો તથા તેમના વ્યાપારોનો સાક્ષીભૂત છું, ક્રિયા-
શક્તિવાળા પ્રાણરૂપ ઉપાધિથી અને જ્ઞાનશક્તિવાળા અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિથી હું રહિત છું,
હું શુદ્ધ છું, સર્વ કાર્ય-કારણોના સંબંધથી હું રહિત છું, કુટરથ નિત્ય છું, હું સર્વ દ્રેવથી
રહિત છું તથા જન્મ-મરણાદિ સર્વ વિદારોથી રહિત છું; એ પ્રકારના ભારા સ્વરૂપને ભક્તોને
અર્પે ઉપરઃ સાક્ષી જેવા કેવલો નિર્ગુણ્ય ભમાળો ઘમનાઃ શુભો અગ્રાત્પરતઃ પરઃ ॥ ભજઃ ભાતમા મહાન્
મુઃ સલિલ દુર્ગો દયા દૈતઃ અજો નિરયઃ શાવતોઽયં હ્રાતઃ નિવૃત્ત નિવિષ્ટં શાતં નિરવયં નિરજનમ્ ॥
ઇત્યાદિ સ્તુતિઓ પણ પ્રતિપાદન કરે છે; તથા એ પ્રકારના ભારા સ્વરૂપને અવિશ્વાયોપસૃષ્ટને
મજ્જતેઃ ક્રિયમાણાનિ શુભેઃ કર્માણિ સર્વથઃ ॥ અહંકારવિદ્વન્મત્તા ક્તાંદમિવિ મપ્યતે । તત્ત્વચિત્તુ ન સમ્પતે ।

પ્રકાર સર્વ કર્મોના આરંભ કરે છે. એ ત્રણેના સમુચ્ચય વિના કોઈ પણ કર્મનો આરંભ થતો નથી. કારણ કે જ્ઞેય તથા જ્ઞાતા વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ જ્ઞાનનો અભાવ થતાં પુરુષની પ્રવૃત્તિ થતી નથી; તેથી પ્રવૃત્તિવિષે જ્ઞાનને અવશ્ય હેતુ માનવો જોઈએ. જ્ઞાન તથા જ્ઞાતા વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ દેશ-કાળવડે જ્ઞેય વ્યવહિત હોવાથી પુરુષની પ્રવૃત્તિ થતી નથી; તેથી તે પ્રવૃત્તિવિષે જ્ઞેયને પણ અવશ્ય હેતુ માનવો જોઈએ. સુષુપ્તિ અવસ્થાવિષે સંસ્કારરૂપ જ્ઞાન અને જ્ઞેય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ જ્ઞાતાના અભાવથી પુરુષની પ્રવૃત્તિ થતી નથી; તેથી તે પ્રવૃત્તિવિષે પરિજ્ઞાતાને પણ અવશ્ય હેતુ માનવો જોઈએ. તેથી જ્ઞાન, જ્ઞેય અને પરિજ્ઞાતા એ ત્રણે પરસ્પર સમુચ્ચયભાવને પ્રાપ્ત થઈને જ સર્વ કર્મોના આરંભ થાય છે. આ અર્થે શ્રીભગવાન કહે છે -ત્રિવિધા કર્મચોદના इति ॥ અહીં 'ચોદના' નામ પ્રવર્તકનું છે, અર્થાત્ જ્ઞાન, જ્ઞેય અને પરિજ્ઞાતા એ સમુચ્ચય થયેલા ત્રણે કર્મના પ્રવર્તક છે. યદ્યપિ પૂર્વે ભીમાંસાવિષે ક્રિયાવિષે પ્રવર્તક વચનને જ 'ચોદના' કહેલ છે, તથાપિ અહીં જ્ઞાનાદિકૌવિષે વચનરૂપતા સંભવતી નથી; તેથી વચનપણાનો પરિત્યાગ કરીને માત્ર ક્રિયાના પ્રવર્તકવિષે અહીં 'ચોદના' શબ્દની લક્ષણા કરવી. તેથી એ અર્થે સિદ્ધ થયો કે, અનાત્મ પદ્ધતિવિષે જ પ્રેરણીયત્વ તથા પ્રેરકત્વ છે; પણ અસંગ આત્માવિષે પ્રેરણીયત્વ તથા પ્રેરકત્વ નથી. એવી રીતે જ્ઞાન જ્ઞેય પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા કર્મચોદના એ પૂર્વાર્દનો અર્થ થયો.

હવે કારણ કર્મ કર્તેતિ ત્રિવિધ કર્મસપ્ત એ ઉત્તરાર્દનો અર્થ કહે છે. (૧) જેના વ્યાપારની પછી ક્રિયાની સિદ્ધિ થાય છે, તેનું નામ કરણ છે. આ કરણ બાહ્ય અને અંતરના ભેદવડે બે પ્રકારનું હોય છે. તેમાં બ્રોત્રાદિ ધર્મિય બાહ્ય કરણ છે અને મન-બુદ્ધિઆદિ અંતર કરણ છે. (૨) કર્તા પુરુષને ક્રિયાવડે પ્રાપ્ત થવાને ઇષ્ટ જે કારક છે તેનું નામ કર્મ છે કર્મ ઉત્પાદ્ય, આપ્ય, સંસ્કાર્ય, વિકાર્ય એ ભેદ કરીને ચાર પ્રકારનું હોય છે. જે વસ્તુ ઉત્પત્તિને યોગ્ય હોય છે તેને ઉત્પાદ્ય કહે છે, અથવા જે વસ્તુ પૂર્વે ન હોઈને પશ્ચાત્ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ઉત્પાદ્ય કહે છે. જે વસ્તુ પૂર્વે સિદ્ધ થઈને જ પ્રાપ્ત થાય છે તેને આપ્ય કહે છે. શુભાદાન મલાપકર્મરૂપ સંસ્કારને યોગ્ય જે વસ્તુ છે, તેને સંસ્કાર્ય કહે છે. પૂર્વ અવસ્થાના પરિત્યાગવડે અવસ્થાંતરની જે પ્રાપ્તિ છે, તેનું નામ વિકાર છે. આ વિકારને જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તેને વિકાર્ય કહે છે. (૩) જે ઇતર કારકોવડે અપ્રયોજ્ય હોય તથા સકલ કારકોનો પ્રયોજક હોય, તેનું નામ કર્તા છે. આ કર્તા અહીં ચિત્-અચિત્ની અનિત્યરૂપ લેવો. કરણ-કર્મ-કર્તા ત્રણે પરસ્પર સમુચ્ચયભાવને પ્રાપ્ત થવાથી કર્મસંપ્રદ્ય કહેવાય છે, અર્થાત્ કર્મોના આશ્રયરૂપ છે. તેમાં કર્ણ કર્મ કર્તેતિ એ વચનના અંતમાં રહેલા इति શબ્દથી સંપ્રદાન-અપાદાન-અધિકરણ એ ત્રણ કારકોના પણ ઠરણાદિ ત્રણ કારકોવિષે જ અંતરભાવ ગ્રહણ કરવો. સમ્યક્ શ્રેયબુદ્ધિવડે જેની પ્રત્યે વસ્તુ આપવામાં આવે છે, તેને સંપ્રદાન કહે છે, જેમકે વેદવેત્તા બ્રાહ્મણની પ્રત્યે ગૌ આપવામાં આવે છે. અહીં વેદવેત્તા બ્રાહ્મણ સંપ્રદાન કારક છે. સંયોગપૂર્વક વિભાગવિષે જે અવધિ છે તેને અપાદાન કહે છે, જેમકે પર્વત (મા)થી શ્રી ગંગાજી ઉતરે છે. અહીં પર્વત અપાદાન કારક છે. આધારનું નામ અધિકરણ છે. આ પ્રકારના કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન, અધિકરણ એ ૫૬ (૭) કારક વ્યાકરણમાં પ્રસિદ્ધ જ છે. સંપ્રદાન-અપાદાન-અધિકરણ એ ત્રણ કારકોના કર્તાદિકૌવિષે અંતરભાવવડે શ્રીભગવાને અહીં કર્તા-કર્મ-કરણ એ ત્રણ પ્રકારના કારક કહ્યા છે. એ પ્રમાણે ત્રિવિધભાવને પ્રાપ્ત થયેલું કારકપદ્ધત્ જ સર્વ ક્રિયાનો આશ્રય છે, પણ કુટસ્થ આત્મા કોઈ પણ ક્રિયાનો આશ્રય નથી. તેથી આ મ્લોકવડે એ ભાવાર્થ સિદ્ધ થયો કે, જે જે કર્મના પ્રેરક હોય છે તથા જે જે કર્મના આશ્રય હોય છે, તે સર્વ

કારકરૂપ જ હોય છે તથા ત્રિશુણ્નમક જ હોય છે અને આત્માદેવ તો કારકભાવથી રહિત છે તથા ત્રણ શુણ્નોથી પણ રહિત છે, તેથી આત્માદેવ સર્વ કર્મોના સ્પર્શથી રહિત છે. (૧૮)

અવતરણિકા:—પૂર્વ શ્લોકમાં જ્ઞાન, જ્ઞેય, પરિણાતા તથા કરણ, કર્મ, કર્તા એ બે ત્રિઠ (ત્રણ-ત્રણનો સમૂહ) કહ્યાં. હવે બન્ને ત્રિકાવિધે ત્રિશુણ્નરૂપતા અવશ્ય કહેવા યોગ્ય છે; તેથી શ્રીભગવાન બન્ને ત્રિકોનું સંક્ષેપથી કથન કરીને બન્ને ત્રિકાવિધે ત્રિશુણ્નરૂપતાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

જ્ઞાનં કર્મ ચ કર્તા ચ ત્રિધૈવ ગુણમેદતઃ ।

પ્રોચ્યતે ગુણસંખ્યાને યથાવચ્છ્રણ તાન્યપિ ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—સાંખ્યશાસ્ત્રમાં જ્ઞાન, કર્મ તથા કર્તા સત્વાદિ ત્રણ શુણ્નોના લેહથી ત્રણ પ્રકારના જ કથન કર્યાં છે. આ જ્ઞાનાદિકોનું તથા તેના લેહોનું યથાવત્ તું શ્રવણ કર. ૧૯

ટીકા:—જ્ઞાન જેવું પરિણાતા એ પૂર્વોક્ત વચનવિધે કહેલું જે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુજન્ય વસ્તુના પ્રકાશરૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન જ અહીં જ્ઞાન શબ્દવડે સમજવું. વસ્તુવિધે જે જ્ઞેય-પણું હોય છે, તે જ્ઞાનરૂપ ઉપાધિકૃત હોય છે. જ્ઞાનવિના જ્ઞેયપણું હોતું નથી. તેથી પૂર્વોક્ત જ્ઞેયનો આ જ્ઞાનવિધે જ અંતર્ભાવ જાણવો.

કર્મ શબ્દવડે યજ્ઞાદિરૂપ ક્રિયાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, કે જે યજ્ઞાદિરૂપ ક્રિયા ત્રિવિધ: કર્મસંઘ: એ વચનવિધે પૂર્વે ‘કર્મ’ શબ્દવડે કહેલી છે. જ્ઞાનં કર્મ ચ એ વચનમાં રહેલા ચકારથી પૂર્વે કહેલા કર્મ અને કરણ એ બંને કારકોનો પણ આ ક્રિયાવિધે જ અંતર્ભાવ જાણવો. કરણ કે વસ્તુવિધે જે કારકપણું હોય છે તે ક્રિયારૂપ ઉપાધિકૃત હોય છે. ક્રિયાવિના કારકપણું હોય નહિ; તેથી કર્મ અને કરણ એ બંને કારકોનો ક્રિયાવિધે અંતર્ભાવ યુક્ત જ છે.

પૂર્વ શ્લોકમાં કર્મ કર્મ કર્તેતિ એ વચનમાં કહેલો જે ક્રિયાનો ઉત્પાદક કર્તા છે, તે જ કર્તાનો અર્થ અહીં કર્તા શબ્દવડે ગ્રહણ કરવો. કર્તા ચ એ વચનમાં રહેલા ચકારથી પૂર્વે કથન કરેલા પરિણાતાનો આ કર્તાવિધે જ અંતર્ભાવ જાણવો. યદ્યપિ કરણ અને કર્મ એ બન્ને કારકોની પેઠે કર્તાવિધે પણ ક્રિયાનું ઉપાધિકૃતપણું સરખું જ છે, તેથી કરણ અને કર્મ એ બન્ને કારકોની પેઠે કર્તાનું પણ અહીં પૃથક્ કથન કરવું ભેદથી નહિ, છતાં કર્તાવિધે જે ત્રિશુણ્નરૂપતાનું પૃથક્ કથન છે, તે કૃતાર્થિક પુરુષોના ભ્રમવડે ઠલિપત આત્માપણાને નિવૃત્ત કરવા વાસ્તે છે, માટે કૃતાર્થિક પુરુષો કર્તાને જ આત્મા માને છે.

આમાં જ્ઞાન, કર્મ તથા કર્તા શુણ્સંખ્યાનવિધે સત્ત્વ-રજ-તમ એ ત્રણ શુણ્નોના લેહથી સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારનાં કહ્યાં છે. સત્ત્વ-રજ-તમ એ ત્રણે શુણ્નો કાર્યના ભેદે કરીને જે શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલાં છે, તે શાસ્ત્રનું નામ શુણ્સંખ્યાન છે; એણું કપિલમુનિદ્રુત સાંખ્યશાસ્ત્ર છે. એવા સાંખ્યશાસ્ત્રવિધે જ્ઞાન-કર્મ-કર્તા એ ત્રણે સત્વાદિ શુણ્નોના ભેદે કરીને સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એમ ત્રણ પ્રકારનાં જ કહ્યાં છે. ત્રિધૈવ એ વચનમાં રહેલો વચ શબ્દ સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારથી ભિન્ન ચોથા પ્રકારને નિવૃત્ત કરવા વાસ્તે છે.

યદ્યપિ કપિલમુનિરચિત સાંખ્યશાસ્ત્ર પરમાર્થ બ્રહ્મની એકતાવિધે પ્રમાણુભૂત નથી, માટે સાંખ્યશાસ્ત્રવિધે અનેક આત્માઓનો અંગીકાર કરેલો છે, તથાપિ તે સાંખ્યશાસ્ત્ર અપરમાર્થ-રૂપ સત્વાદિ શુણ્નોના ગૌણ લેહના નિરૂપણવિધે બ્યાવહારિક પ્રમાણુ ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. આથી વક્ષ્યમાણ અર્થની સ્તુતિ કરવા વાસ્તે શ્રીભગવાને ગુણસંખ્યાને પ્રોચ્યતે એ વચન કહ્યું છે, અર્થાત્ જ્ઞાનાદિકોનું ત્રિવિધપણું કેવળ આ ગીતાશાસ્ત્રવિધે જ પ્રસિદ્ધ નથી, કિન્તુ કપિ:

લઘુનિરચિત સાંખ્યશાસ્ત્રવિષે પણ પ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રમાણે વક્ષ્યમાણ અર્થની સ્તુતિ કરવા વાસ્તે શ્રીભગવાને તે વચન કહ્યું છે. હે અર્જુન ! જ્ઞાનાદિ ત્રણેને તથા સત્ત્વાદિ શુષ્કૃત જ્ઞાનાદિકોના લેહને તું યથાવત્ શ્રવણ કર, અર્થાત્ શાસ્ત્રમાં જે પ્રકારનું તેમનું સ્વરૂપ કહ્યું છે, તે પ્રકારનાં તેમનાં સ્વરૂપને શ્રવણ કરવા વાસ્તે તું સાવધાન થા.

યદપિ પૂર્વે ચૌદમા અધ્યાયમાં તથા સત્તરમા અધ્યાયમાં શ્રીભગવાને સત્ત્વાદિ શુષ્કૃત તથા શુષ્કૃત સાર્ત્ત્વિકાદિ લેહનું કથન કરેલું છે, તેથી પુનઃ અહીં શુષ્કૃત તથા શુષ્કૃત લેહનું કથન કરવાથી પુનરુક્તિદોષની પ્રાપ્તિ થાય છે; તથાપિ તે વચનોની આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવાથી પુનરુક્તિદોષની નિવૃત્તિ થાય છે. પૂર્વે ચૌદમા અધ્યાયમાં તત્ત્વ સત્ત્વં નિર્મલત્વાદ ધૃત્યાદિ વચનોવડે શુષ્કૃતીત પુરુષોનું તથા જીવન્મુક્ત પુરુષોનું નિરૂપણ કરવા વાસ્તે, સત્ત્વાદિ શુષ્કૃતવિષે ગંધના હેતુપણાને પ્રકાર નિરૂપણ કર્યો હતો અને સત્તરમા અધ્યાયમાં યજ્ઞે ભાગ્યે દેવાન્ ધૃત્યાદિ વચનોવડે સત્ત્વાદિ શુષ્કૃત ત્રિવિધ સ્વભાવના નિરૂપણવડે નીચે પ્રમાણે અર્થ સિદ્ધ કર્યો હતો—અધિકારી પુરુષે અસુરરૂપ રાજસ-તામસ સ્વભાવનો પરિત્યાગ કરી સાર્ત્ત્વિક આહારાદિના મેવનવડે દૈવરૂપ સાર્ત્ત્વિક સ્વભાવ જ સંપાદન કરવો અને આ આહારમા અધ્યાયમાં, “સ્વભાવથી શુષ્કૃતીત અસંગ આત્માનો ક્રિયા-કારક-કૃણ એ ત્રણેની સાથે કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ નથી” એ અર્થનું યોધન કરવા વાસ્તે, “ક્રિયા-કારક-કાદિ સર્વેને ત્રિગુણરૂપતા જ છે, પણ તેથી ભિન્ન બીજું કોઈ સ્વરૂપ ક્રિયા-કારકાદિકોનું નથી, કે જેવડે ક્રિયા કારકાદિકોને આત્માનું સંબંધીપણું થાય,” એ અર્થનું કથન કર્યું છે. આટલી ત્રણે અધ્યાયોનાં વચનોવિષે વિશેષતા છે. તેથી અહીં પુનરુક્તિદોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (૧૯)

અવતરણિકા—પૂર્વે શ્લોકમાં જ્ઞાન-કર્મ-કર્તા એ ત્રણેનું સાર્ત્ત્વિક-રાજસ-તામસરૂપ ત્રિવિધપણું જ્ઞાતવ્યરૂપે કરીને પ્રતિજ્ઞાત કર્યું. હવે, પહેલાં જ્ઞાનના ત્રિવિધપણું ત્રણ શ્લોકોવડે શ્રીભગવાન નિરૂપણ કરે છે; તેમાં પણ સૌથી પહેલાં અદ્વૈત આત્મવાદીઓના સાર્ત્ત્વિક જ્ઞાનનું કથન કરે છે—

સર્વભૂતેષુ યૈનૈકં ભાવમવ્યયમીક્ષતે ।

અવિભક્તં વિભક્તેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ સાત્ત્વિકમ્ ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થ—પરસ્પર લેહવાળા સર્વ ભૂતોમાં સર્વત્ર વ્યાપક એક અવ્યય સત્ત્વારૂપ ભાવનો જે જ્ઞાનવડે પુરુષ સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે જ્ઞાનને તું સાત્ત્વિક જાણ. ૨૦

ટીકા—હે અર્જુન ! અવ્યાકૃત, હિરણ્યગર્ભ, વિરાટ એવાં જેમનાં નામો છે, એવા બીજા-સૂક્ષ્મ-સ્થૂલરૂપ સમષ્ટિ-વ્યવસ્થિત સર્વ ભૂતો છે. આ સર્વ ભૂતો વિભક્ત છે અર્થાત્ ભિન્ન ભિન્ન નામરૂપે કરીને પરસ્પર આવૃત્ત થયેલ તથા અનેક પ્રકારના રસરૂપ છે આવાં ઉત્પત્તિ-નાશવાન્ દૃશ્યવર્ગરૂપ સર્વ છુટા છુટા ભૂતોવિષે સત્ત્વારૂપ ભાવને, જે વેદાંતવાદકોના વિચાર-રજન્ય અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનવડે, અધિકારી પુરુષ સાક્ષાત્કાર કરે છે, અર્થાત્ સર્વ ભૂતોવિષે પરમાર્થ સત્ત્વારૂપ સ્વપ્રકાશ-આનંદ આત્માને જે જ્ઞાનવડે અધિકારી પુરુષ સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે જ્ઞાનને તું સાત્ત્વિક જાણ. સત્ત્વારૂપ ભાવ એક છે અર્થાત્ સત્ત્વતીય લેહ, વિભતીય લેહ, સ્વગત લેહ એ ત્રણ લેહોથી રહિત હોવાથી અદ્વિતીયરૂપ છે. વળી આ સત્ત્વારૂપ ભાવ અવ્યય છે અર્થાત્ ઉત્પત્તિ-વિનાશાદિ સર્વ વિકારોથી રહિત છે તથા અદૃશ્ય છે, વળી આ

સત્તારૂપ ભાવ અવિભક્ત છે અર્થાત્ સર્વ જડ પદાર્થોના અધિષ્ઠાનરૂપે કરીને તથા સર્વ કલ્પિત પદાર્થોના આધના અવધિરૂપે કરીને સર્વત્ર વ્યાપક છે. એવા સર્વત્ર વ્યાપક અદ્વિતીય આત્માદેવને અધિકારી પુરુષ જે વેદાંતવાક્યજન્ય જ્ઞાનવડે સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે મિથ્યા પ્રપંચના બાધક આત્મજ્ઞાનને તું સાત્ત્વિક જ્ઞાન બાણુ. આ અદ્વિતીય આત્માના સાક્ષાત્કારથી ભિન્ન જેટલાં દ્રેત દર્શન છે, તે સર્વે દ્રેત દર્શન રાજસ તથા તામસ હોવાથી સંસારનું જ કારણ છે. તેથી દ્રેત દર્શનવિષે કદાચિત્ પણ સાત્ત્વિકપણું હોતું નથી. (૨૦)

અવતરણિકા:—હવે રાજસ જ્ઞાનના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે —

પૃથક્ત્વેન તુ યજ્ઞાનં નાનાભાવાન્પૃથગ્વિધાન્ ।

વેત્તિ સર્વેષુ ભૂતેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૨૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—વળી પરસ્પર ભેદવડે સ્થિત દેહાદિ સર્વ ભૂતોમાં પરસ્પર વિલક્ષણ અનેક આત્માઓને જે જ્ઞાન બાણુ છે, તે જ્ઞાનને તું રાજસ બાણુ. ૨૧

ટીકા:—અહીં વ્યક્તેન તુ એમાં રહેલો તુ શબ્દ પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલા સાત્ત્વિક જ્ઞાન કરતા રાજસ જ્ઞાનવિષે વિલક્ષણતાનું બોધન કરવા વાસ્તે છે. આ વિલક્ષણતા કહે છે:—હે અર્જુન ! પરસ્પર ભેદવડે રહેલા દેહાદિ સર્વ ભૂતોવિષે જે જ્ઞાન પૃથગ્વિધ નાના ભાવો દેખે છે અર્થાત્ દરેક દેહવિષે સુખાવદુઃખિત્વાદિરૂપે કરીને પરસ્પર વિલક્ષણ ભિન્ન ભિન્ન આત્માઓને જે જ્ઞાન દેખે છે, તે જ્ઞાનને તું રાજસ જ્ઞાન બાણુ. તાત્પર્ય એ છે કે, આ લોકમાં કેાઈ પ્રાણી સુખી છે, કેાઈ પ્રાણી દુઃખી છે, કેાઈ પ્રાણી પંડિત છે, કેાઈ પ્રાણી મૂર્ખ છે, કલ્યાણ અનેક પ્રકારની વિલક્ષણતા બેવામાં આવે છે બે કદાચિત્ સર્વ દેહોવિષે એક જ આત્મા હોય તો એક પ્રાણી સુખી થતાં સર્વે પ્રાણીઓ સુખી થવા બેઠાં તથા એક પ્રાણી દુઃખી થતાં સર્વ પ્રાણીઓ દુઃખી થતાં બેઠાં. પણ તેવું બેવામાં આવતું નથી. તેથી સર્વ દેહોવિષે એક આત્મા નથી, કિન્તુ દેહ દેહવિષે ભિન્ન ભિન્ન આત્મા છે. આ પ્રકારનાં કુતર્કોવડે ઉત્પન્ન થયેલું જે જ્ઞાન દરેક દેહવિષે ભિન્ન ભિન્ન આત્માને દેખે છે, તે જ્ઞાનને તું રાજસ જ્ઞાન બાણુ.

અહીં યદપિ યજ્ઞાનં વેત્તિ (જેને જ્ઞાન બાણુ છે) એ વચનને સ્થાને યેન જ્ઞાનેન વેત્તિ (જે જ્ઞાનવડે બાણુ છે) એ પ્રકારનું જ વચન કહેવું યોગ્ય હતું, તથાપિ યજ્ઞાન વેત્તિ એવું જે વચન શ્રીભગવાને કહ્યું છે, તે જ્ઞાનરૂપ કરણવિષે કર્તૃત્વના ઉપચારથી કહ્યું છે, જેમકે ણ્યાંતિ વત્તિ સર્પણુવડે રધાય છે એ વચન પાકના કરણરૂપ કાષ્ઠોવિષે કર્તૃત્વના ઉપચારથી કહેવામાં આવે છે, અથવા તે જ્ઞાન કર્તારૂપ અહંકારની વૃત્તિરૂપ છે, તેથી કર્તારૂપ અહંકારને। વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનની સાથે અલેદ માગીને શ્રીભગવાને યજ્ઞાનં વેત્તિ એવું વચન કહ્યું છે. અને યજ્ઞાન વેત્તિ એ વચનવિષે પૂર્વ ‘જ્ઞાન’ શબ્દ કહીને તજ્ઞાનં એ વચનવિષે જે પુનઃ ‘જ્ઞાન’ શબ્દ કહ્યો છે, તે ‘જ્ઞાન’ શબ્દ આત્માના ભેદજ્ઞાનને તથા અનાત્માના ભેદજ્ઞાનને દર્શાવે છે તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, દરેક દેહવિષે આત્માઓનો પરસ્પર ભેદ, તે આત્માઓનો ઈશ્વરથી ભેદ, તે આત્માઓથી અચેતન વર્ગનો ભેદ, ઈશ્વરથી અચેતન વર્ગનો ભેદ તથા અચેતન વર્ગનો પરસ્પર ભેદ, એ પ્રકારના અનૌપાધિક પાત્ર ભેદોને વિષય કરનાર જે કુતાર્કિક પુરુષોનું જ્ઞાન છે, તે ભેદજ્ઞાન રાજસ જ બાણુ. (૨૧)

અવતરણિકા:—હવે, તામસ જ્ઞાનના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:—

યત્તુ કૃત્સ્નવદેકસ્મિન્ કાર્યે સક્તમહૈલુકમ્ ।

અતત્ત્વાર્થવદલ્પં ચ તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૨૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-વળી જે જ્ઞાન કોઈ એક કાર્યમાં પરિપૂર્ણ અર્થની માફક અભિનિવેશવાળું છે, યુક્તિથી રહિત છે, પરમાર્થ આલંબનથી રહિત છે તથા અલ્પ છે, તે જ્ઞાનને શિષ્ટ પુરુષો વામસ કહે છે. ૨૨

ટીકા:-અહીં યત્તુ માંહેનો તુ શબ્દ પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલા રાજસ જ્ઞાન કરતાં વામસ જ્ઞાનમાં વિલક્ષણતાનું બોધન કરવા વારતે છે. આ વિલક્ષણતા નીચે પ્રમાણે છે:-આકાશાદિ પંચભૂતોનાં ઘણાં કાર્યો વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ, સર્વ કાર્યોની મધ્યમાં કોઈ એક દેહરૂપ કાર્યવિષે અથવા પ્રતિમાદિરૂપ કાર્યવિષે જે જ્ઞાન પરિપૂર્ણ અર્થની પેઠે સક્ત છે, અર્થાત્ “માત્ર આટલો જ આત્મા છે તથા માત્ર આટલો જ ઈશ્વર છે. એ સિવાય બીજો કોઈ આત્મા નથી તથા એ સિવાય બીજો કોઈ ઈશ્વર નથી” એ પ્રકારના અભિનિવેશવડે જે જ્ઞાન કોઈ દેહરૂપ એક કાર્યવિષે અથવા કોઈ પ્રતિમાદિરૂપ એક કાર્યવિષે જ સંલગ્ન થયું છે, તેને વામસ જ્ઞાન કહે છે.

જેમકે આત્મા સાવચલ છે તથા દેહ પરિમાણ છે. એ પ્રકારનું દિગંબરનું જ્ઞાન છે તથા આ સ્થૂલ દેહ જ આત્મા છે એ પ્રકારનું ચાર્વાકોનું જ્ઞાન છે, પાષાણ-કાષ્ઠાદિરૂપ માત્ર પ્રતિમા જ ઈશ્વર છે, પણ તે સિવાય બીજો કોઈ ઈશ્વર નથી, એ પ્રકારનું શાસ્ત્રસંસ્કારોથી રહિત મૂઢ પુરુષોનું જ્ઞાન છે, તે વામસ જ્ઞાન છે. તથા જે જ્ઞાન અહૈતુક છે એટલે કે કૌપત્તિરૂપ હેતુથી રહિત છે અર્થાત્ દેહથી અને પ્રતિમાથી ભિન્ન બીજાં જેટલાં ભૂતોનાં કાર્યો છે તે સર્વ કાર્યવિષે આત્માપણુનો અભાવ હોવાથી તથા ઈશ્વરપણુનો અભાવ હોવાથી ભૂતોનાં કાર્યરૂપ દેહવિષે આત્માપણું કેવી રીતે સંભવે તથા ભૂતોના કાર્યરૂપ પ્રતિમાવિષે ઈશ્વરપણું કેવી રીતે સંભવે? અર્થાત્ સંભવે નહિ. એ પ્રકારના વિચારથી જે જ્ઞાનરહિત છે તે વામસ જ્ઞાન છે. એ કારણથી જે જ્ઞાન અવત્ત્વાર્થવત્ છે (જે અર્થ પ્રમાણાંતરવડે બાધિત થતો નથી, તે અર્થનું નામ વત્ત્વાર્થ છે તથા વત્ત્વાર્થ જે જ્ઞાનનો વિષય ન હોય તે જ્ઞાનનું નામ અવત્ત્વાર્થવત્ છે) અર્થાત્ જે જ્ઞાન અયથાર્થ અર્થવિષયક છે તથા જે જ્ઞાન અલ્પ છે અર્થાત્ આત્માના નિત્યત્વ વિભુત્વને વિષય નહિ કરવાથી જે જ્ઞાન અત્યંત અલ્પ છે: આ પ્રકારનું જે અનિત્ય-પરિચ્છિન્ન-દેહાદિકોવિષે આત્મત્વ અભિમાનરૂપ ચાર્વાકાદિકોનું જ્ઞાન છે, કે જે જ્ઞાન “આત્મા તથા ઈશ્વર બન્ને નિત્ય, વિભુ તથા દેહાદિ સંઘાતથી ભિન્ન છે:” એ પ્રકારના તાર્કિક પુરુષોના જ્ઞાનથી પણ અત્યંત વિલક્ષણ છે, તે જ્ઞાનને બુદ્ધિમાન્ પુરુષોએ વામસ જ્ઞાન કહ્યું છે. (૨૨)

અવતરણિકા:-એક અદ્વિતીય આત્માને વિષય કરનારું જે ઔપનિષદ પુરુષોનું સાત્ત્વિક જ્ઞાન છે, તે અદ્વિતીય, આત્મવિષયક સાત્ત્વિક જ્ઞાન મુમુક્ષુજનોએ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે અને નિત્ય, વિભુ તથા પરસ્પર ભિન્ન એવા અનેક આત્માઓને વિષય કરનારું જે દ્વૈતદર્શી તાર્કિક પુરુષોનું રાજસ જ્ઞાન છે તથા અનિત્ય-પરિચ્છિન્ન દેહાદિરૂપ આત્માને વિષય કરનારું જે ચાર્વાકાદિકોનું વામસ જ્ઞાન છે, તે રાજસ-વામસ બન્ને જ્ઞાન મુમુક્ષુજનોએ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. એ અર્થ સર્વગ્રંથેષુ યૈકેકં ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે પૂર્વ કથન કર્યું. હવે, નિવર્ત સંગતરિતં ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે શ્રીભગવાન્ સાત્ત્વિક-રાજસ-વામસના ભેદ કરીને કર્મના ત્રિવિધ્ય-લાનું કથન કરે છે. તેમાં સૌથી પહેલાં સાત્ત્વિક કર્મનું સ્વરૂપ કહે છે:-

નિયતં સંગરહિતમરાગદ્વેષતઃ કૃતમ્ ।

અફલપ્રેક્ષુના કર્મ યત્તત્સાત્ત્વિકમુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-ફળની ઇચ્છાથી રહિત પુરુષવડે, સંગથી રહિત તથા રાગદ્વેષથી રહિત જે નિત્ય કર્મ કરવામાં આવે છે, તે કર્મ સાત્ત્વિક કહેવાય છે. ૨૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! નિયત કર્મ એટલે કર્મનાં દ્રવ્ય-દેવતા-મંત્રાદિ સર્વ અંગોની પરિપૂર્ણતા કરવામાં અસમર્થ પુરુષોને પણ જે કર્મ પોતાના ફળની પ્રાપ્તિ અવશ્ય કરે છે, એવું અભિહિત-સંધોષાસનાદિ નિત્ય કર્મ છે તે; તથા સંગરહિત કર્મ એટલે “હું જ મહાન્ યાત્રિક હું-મારી સમાન ખીન્ને કોઈ નથી” ઇત્યાદિ અભિમાનરૂપ તથા જેવું નામ અહંકાર છે એવો જે રાજસ ગર્વવિશેષ છે, તેનું નામ સંગ છે, તે સંગથી જે કર્મરહિત તે સંગરહિત કર્મ કહેવાય છે. અર્થાત્ જે કર્મ આવી રીતના અભિમાનપૂર્વક કરવામાં આવતું નથી, તે કર્મને સાત્ત્વિક કહેવામાં આવે છે. જેટલા કાળ સૂધી અજ્ઞાન હોય છે, તેટલા કાળ સૂધી ઠર્તુત્વ-લોકકૃતૃત્વનો પ્રવર્તક અહંકાર સાત્ત્વિક પુરુષવિષે પણ રહે છે; અને અજ્ઞાનથી તથા અહંકારથી રહિત વત્તવેતા પુરુષને તો કર્મોનો અધિકાર જ નથી, એ વાત પૂર્વે અનેકવાર કહેવામાં આવી ગઈ છે. તેથી સાત્ત્વિક પુરુષવિષે ઠર્તુત્વ-લોકકૃતૃત્વનો પ્રવર્તક સામાન્ય અહંકાર વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ રાજસ ગર્વરૂપ વિશેષ અહંકાર રહેતો નથી. જે કર્મ નિયત છે, સંગરહિત છે તથા (જે કર્મ રાગદ્વેષથી કરવામાં આવે છે. “આ કર્મ કરીને હું રાજસન્માનાદિને પ્રાપ્ત થઈશ.” એ પ્રકારના અભિપ્રાયનું નામ રાગ છે, અને “આ કર્મવડે હું શત્રુનો પરાજય કરીશ” એ પ્રકારના અભિપ્રાયનું નામ દ્વેષ છે. આવા) રાગ-દ્વેષ, જાગ્રને વડે જે કર્મ કરવામાં આવતું નથી તથા જે યજ્ઞ-હાન-હોમાદિરૂપ નિત્ય કર્મ, ફળની ઇચ્છાથી રહિત નિષ્કામ પુરુષ સ્વધર્મ જાણીને કરે છે, તે યજ્ઞ-હાન-હોમાદિરૂપ નિત્યકર્મ સાત્ત્વિક કર્મ કહેવાય છે. (૨૩)

અવતરણિકા:-હવે, રાજસકર્મના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:-

યત્તુ કામેષ્વના કર્મ સાહંકારેણ વા પુનઃ ।

ક્રિયતે બહુલાયાસં તદ્રાજસમુદાહતમ્ ॥ ૨૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-વળી સકામ પુરુષવડે તથા અહંકારયુક્ત પુરુષવડે અનિયત તથા ઘણા કલેશોની પ્રાપ્તિ કરનાર જે કામ્ય કર્મ કરવામાં આવે છે, તે કામ્ય કર્મને શિષ્ટ પુરુષો રાજસ કર્મ કહે છે. ૨૪

ટીકા:-અહીં યત્નમાં રહેલો જ શબ્દ પૂર્વોક્ત સાત્ત્વિક કર્મ કરતાં રાજસ કર્મ વિષે વિલક્ષણતાનું બોધન કરવા વાસ્તે છે. તે વિલક્ષણતા આ પ્રમાણે:-હે અર્જુન ! સ્વર્ગાદિ ફળોની ઇચ્છાવાળો સકામ પુરુષ તથા પૂર્વોક્ત સંગરૂપ ગર્વયુક્ત પુરુષ જે કામ્યકર્મ કરે છે, જે કર્મ બહુ પ્રયાસવાળું છે અર્થાત્ સર્વ અંગોની સંપૂર્ણતાપૂર્વક કરેલું કામ્યકર્મ ફળની પ્રાપ્તિ કરે છે, પણ ક્રિયિત્ માત્ર અંગની વિગણતા થતાં કામ્યકર્મ ફળનો હેતુ થતું નથી, માટે સર્વ અંગોની પરિપૂર્ણતા કરવાવડે જે કામ્યકર્મ ઠર્ત્તા પુરુષને બહુ કલેશની પ્રાપ્તિ કરનાર છે, તેને રાજસકર્મ કહે છે.

અહીં વા પુનઃ એમાં રહેલો પુનઃ શબ્દ આ રાજસ કર્મવિષે અનિયતપણાનું બોધન કરે છે. કારણ કે જેમ નિત્ય કર્મવિષે સર્વદા ઠર્તવ્યતા હોય છે, તેમ આ કામ્યકર્મ વિષે સર્વદા ઠર્તવ્યતા હોતી નથી. કિન્તુ જ્યાં સૂધી પુરુષવિષે ફળની કામના રહે છે, ત્યાં સૂધી જ કામ્ય

કર્મની કલ્પવૃક્ષ રહે છે. કામનાની નિવૃત્તિ યથા પછી કાર્મ્યકર્મની કલ્પવૃક્ષ રહેતી નથી. તેથી કાર્મ્ય કર્મવિષે અનિયતપણું યુક્ત જ છે. આ પ્રકારના કાર્મ્યકર્મને શિષ્ટ પુરુષો રાજસકર્મ કહે છે. અહીં સર્વ વિશેષણોવડે રાજસ કર્મવિષે, પૂર્વે શ્લોકમાં કહેલા સાત્ત્વક કર્મનાં સર્વ વિશેષણો કરતાં વિપરીતપણું કહ્યું છે. (૨૪)

અપતરણિકા:-હવે તામસ કર્મના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:-

અનુબંધ ક્ષયં હિંસામનપેક્ષ્ય ચ પૌરુષમ્ ।

મોહાદારમ્યતે કર્મ યત્તતામસમુચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-વળી અનુબંધનો, ક્ષયનો, હિંસાનો, તેમ જ પૌરુષનો નહિ વિચાર કરી, કેવળ અવિવેકવડે જે કર્મનો આરંભ કરવામાં આવે છે, તે કર્મ તામસ કર્મ કહેવાય છે. ૨૫

ટીકા:-હું અર્જુન! આગળ થનારું જે અશુભ કૃણ તેનું નામ અનુબંધ છે. શરીરના સામર્થ્યનો, ધનનો તથા સેનાનો જે વિનાશ તેનું નામ ક્ષય છે. પ્રાણીઓને જે પીડા કરવામાં આવે છે, તેનું નામ હિંસા છે. પોતાનું જે સામર્થ્ય તેનું નામ પૌરુષ છે. એવા અનુબંધનો, ક્ષયનો, હિંસાનો તથા પૌરુષનો કર્મના આરંભની પૂર્વે ન વિચાર કરીને કેવળ અવિવેકરૂપ મોહની વશતાથી જે કર્મનો આરંભ કરાય છે, તે કર્મ તામસકર્મ કહેવાય છે. જેમકે આ દુષ્ટોધને અનુબંધાદિ ચારેનો વિચાર ન કરીને કેવળ અવિવેકરૂપ મોહથી આ યુદ્ધરૂપ કર્મનો આરંભ કર્યો છે. (૨૫)

અપતરણિકા:-નિયત સંગ્રહિત ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે પૂર્વે સાત્ત્વક-રાજસ-તામસ એ ભેદ કરીને ત્રણ પ્રકારના કર્મનું નિરૂપણ કર્યું. હવે સુક્તસંગઃ ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે શ્રીભગવાન સાત્ત્વક-રાજસ-તામસ ભેદ કરીને ત્રણ પ્રકારના કર્મોનું કથન કરે છે. તેમાં સૌથી પહેલાં સાત્ત્વક કર્મોના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:-

મુક્તસંગોઽનહંવાદી ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ ।

સિદ્ધયસિદ્ધયોર્નિર્વિકારઃ કર્તા સાત્ત્વિક ઉચ્યતે ॥ ૨૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-કૃણની ઇચ્છાથી રહિત, અનહંવાદી, ધૃતિ, ઉત્સાહવડે યુક્ત તેમ જ સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિ બેઉમાં નિર્વિકારી એવા કર્તાને સાત્ત્વિક કર્તા કહેવામાં આવે છે. ૨૬

ટીકા:-કર્મકૃણની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરનાર મુક્તસંગ કહેવાય. વળી હું આ કર્મનો કર્તા છું એમ અભિમાનપૂર્વક નહિ બોલનાર અથવા પોતાના શુદ્ધોની પ્રશંસાથી રહિત અનહંવાદી કહેવાય. વિદ્યા યાદ આવતાં છતાં આરંભ કરેલ કર્મનો ત્યાગ નહિ કરનાર ધૈર્યવાળો કહેવાય. હું આ કર્મ અવશ્ય કરીશ એ રીતની ભુદ્ધિવાળો ઉત્સાહયુક્ત કહેવાય. કરેલ કર્મના કૃણની પ્રાપ્તિમાં હર્ષ તથા અપ્રાપ્તિમાં શોક, તેમ જ હર્ષવડે સુખના પર થનાર વિકાસ તથા શોકવડે સુખપર થનાર જ્ઞાન આ સર્વ દોષથી રહિત હોય તે નિર્વિકાર કહેવાય. વળી શાસ્ત્રના પ્રમાણવડે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થનાર, પણ કૃણ કે રાગવડે કર્મમાં પ્રવૃત્ત નહિ થનાર આમ ઉપર ઉપર કહેલા પ્રમાણે કર્મ કરનાર સાત્ત્વિક કર્તા કહેવાય છે. (૨૬)

અપતરણિકા:-હવે, રાજસ કર્મોના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:-

રાગી કર્મફલપ્રેમ્ભુલ્લેષ્યો હિંસાત્મકોઽશુચિઃ ।

ઈર્ષ્યશોકાન્વિતઃ કર્તા રાજસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૨૭ ॥

• શ્લોકાર્થ:- જે પુરુષ રાજવાળો છે, કર્મના ફળની ઇચ્છાવાળો છે, લુબ્ધ છે, હિંસા સ્વભાવવાળો છે, અશુચિ છે તથા હર્ષ શોકે કરી યુક્ત છે, એવા કવનિ શિષ્ય પુરુષોએ રાજસ કર્તા કથન કર્યો છે. ૨૭

ટીકા:-હે અર્જુન! જે પુરુષ રાગી છે અર્થાત્ જેનું ચિત્ત કામાદિકોવડે યુક્ત છે. જે પુરુષ કર્મનાં સ્વર્ગોદ્દિ ફળોની ઇચ્છાવાળો છે, તથા જે પુરુષ લુબ્ધ છે અર્થાત્ પરાયા ધનાદિ પદાર્થોની અભિલાષા કરનારો છે (અથવા ધનવાત્ હોવા છતાં પણ જે પુરુષ ધર્મને વાસ્તે ધનનું ખર્ચ કરવામાં અસમર્થ છે, તેનું નામ પણ લુબ્ધ છે), તથા જે પુરુષ હિંસાત્મક છે અર્થાત્ પોતાના અભિપ્રાયને પ્રકટ કરીને જે બીજાની હુલિકારૂપ વૃત્તિનું છેદન કરવું તેનું નામ હિંસા છે. આ હિંસા જેનો સ્વભાવ છે તેનું નામ હિંસાત્મક છે અને પોતાના અભિપ્રાયને ન પ્રકટ કરીને બીજાની વૃત્તિનું છેદન કરનારો પુરુષ નૈકૃતિક કહેવાય છે. એટલે હિંસાત્મક અને નૈકૃતિક બંનેવિષે લેહ છે. આ નૈકૃતિક કર્તા આગતા શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યો તથા જે પુરુષ અશુચિ છે અર્થાત્ શાસ્ત્રોક્ત બ્રાહ્મ અને અંતર એ બન્ને પ્રકારના ચૌયથી રહિત છે (જળ મૃત્તિકાદિકોવડે ચરીરની શુદ્ધિને બ્રાહ્મ શૌચ કહે છે, અને ગૌત્રી-કરણાદિ શુભ વાસનાઓવડે ચિત્તને કામક્રોધાદિથી રહિત કરવું તેનું નામ અંતર શૌચ છે), તથા જે પુરુષ કર્મનાં ફળની સિદ્ધિવિષે તથા અસિદ્ધિવિષે હર્ષ-શોકવડે યુક્ત છે, તેવા પ્રકારના કર્તા પુરુષને શિષ્ય પુરુષો રાજસ કર્તા કહે છે. (૨૭)

અવતરણિકા:-હવે તામસ કર્તાના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:-

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ શઠો નૈષ્કૃતિકોઽલસઃ ।

વિપાદી દીર્ઘસૂત્રી ચ કર્તા તામસ ઉચ્યતે ॥ ૨૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-વળી જે પુરુષ અયુક્ત છે, પ્રાકૃત છે, સ્તબ્ધ છે, નૈકૃતિક છે અર્થાત્ સ્વાર્થી છે, આળસવાળો છે, વિષાદવાળો છે અર્થાત્ અનુશોચન સ્વભાવવાળો છે તથા દીર્ઘસૂત્રી છે, તેવા કર્તાને તામસકર્તા કહેવામાં આવે છે. ૨૮

ટીકા:-હે અર્જુન! જે પુરુષ અયુક્ત છે અર્થાત્ સર્વ કાળે વિષયોવિષે ચિત્તની સંલગ્નતાવડે જે પુરુષ કરવાયોગ્ય કર્મોવિષે ચિત્તની સાવધાનતાથી રહિત છે; જે પુરુષ પ્રાકૃત છે અર્થાત્ મૂઢ બાળકની જેમ જે પુરુષ શાસ્ત્રસંસ્કારથી રહિત છુદ્ધિવાળો છે; જે પુરુષ સ્તબ્ધ છે અર્થાત્ શુભ-હેવતાદિકોની આગળ પણ જે પુરુષ નમ્રભાવથી રહિત છે; જે પુરુષ શઠ છે અર્થાત્ અન્ય પુરુષોની વંચના કરવાવાસ્તે જે પુરુષ એક પ્રકારે અર્થને બહુતો હોવા છતાં પણ અન્ય પ્રકારે જ તે અર્થનું કથન કરે છે; જે પુરુષ નૈકૃતિક છે અર્થાત્ “એ મારો બહુ જ ઉપકારી છે” એ પ્રકારનો ઉપકારિત્વભ્રમ પોતાનાવિષે બીજા પુરુષમાં ઉત્પન્ન કરીને તે પુરુષની હુલિકારૂપ વૃત્તિનું છેદન કરીને જે પુરુષ પોતાના સ્વાર્થની સિદ્ધિ કરનારો છે; જે પુરુષ અલસ છે અર્થાત્ અવશ્ય કરવાયોગ્ય કર્મોવિષે પણ જે પુરુષ પ્રવૃત્ત થતો નથી; જે પુરુષ વિપાદી છે અર્થાત્ અસંતુષ્ટ સ્વભાવવાળો હોવાથી જે પુરુષ નિરંતર અનુશોચન સ્વભાવવાળો છે; તથા જે પુરુષ દીર્ઘસૂત્રી છે અર્થાત્ નિરંતર સહસ્ર શંકાઓવડે યુક્ત અવકરણવાળો હોવાથી જે પુરુષ અત્યંત શિથિલ પ્રવૃત્તિવાળો છે, એટલે કે જે કાર્ય એક દિવસમાં કરવાયોગ્ય છે તે કાર્યને એક માસે કરે છે અથવા કરી શકતો પણ નથી, તેવા પ્રકારના કર્તા પુરુષ તામસ કર્તા કહેવાય છે. (૨૮)

અવતરણિકા:- પૂર્વે ઓગણીશમા શ્લોકમાં જ્ઞાન કર્મ ચ કર્તા ચ ઈત્યાદિવચનવડે શ્રીભગવાને જ્ઞાન-કર્મ-કર્તા એ ત્રણેના સત્તાદિ શુણેના લેહે કરીને ત્રિવિધપણું વ્યાખ્યાન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. આ જ્ઞાનાદિકેાનું ત્રિવિધપણું સર્વજ્ઞતેષુ યૈનૈકં ઈત્યાદિ નવ શ્લોકોવડે પ્રતિપાદન કર્યું. હવે, શુક્લગોચરવારી ઘટસ્તાદહસમન્વિતઃ એ પૂર્વોક્ત વચનવિષે સૂચવેલી બુદ્ધિના અને ધૃતિના ત્રિવિધપણાના કથનની પ્રતિજ્ઞાને શ્રીભગવાન કહે છે:-

બુદ્ધેર્મેદં ધૃતેશ્ચૈવ ગુણતસ્ત્રિવિધં ગૃણુ ।

પ્રોચ્યમાનમરોષેણ પૃથક્ત્વેન ધનંજય ॥ ૨૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ધનંજય ! ! બુદ્ધિના તથા ધૃતિના સત્તાદિ શુણે કરી ત્રણ પ્રકારના લેહો મેં-પરમેશ્વરે તને સમગ્રપણાથી તેમ જ પૃથક્ પણાવડે કહ્યા છે, તેને તું શ્રવણ કર. ૨૯

ટીકા:-હે અર્જુન ! નિશ્ચયાદિરૂપ વૃત્તિઓવાળી બુદ્ધિના તથા બુદ્ધિની વૃત્તિવિશેષરૂપ ધૃતિના સત્ત્વ-રજ-તમ એ ત્રણ શુણેના લેહે કરીને સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારના લેહ થાય છે. આ ત્રણ પ્રકારના લેહને, આલસ્યાદિ દોષોથી રહિત તથા પરમ આત્મરૂપ હુ-પરમેશ્વર તારી-અર્જુનની પ્રત્યે, અરોષે કરીને તથા પૃથક્ પણાએ કરીને કથન કરું છું અર્થાત્ સમગ્રરૂપે કરીને તથા આહ્યાઆહ્યાના વિવેકે કરીને કથન કરું છું. એવા બુદ્ધિના ત્રણ પ્રકારના લેહને તથા ધૃતિના ત્રણ પ્રકારના લેહને તું શ્રવણ કર. અર્થાત્ તે ત્રિવિધ લેહનું શ્રવણ કરવાને તું સાવધાન થા. હે ધનંજય એ સંબોધનવડે, દિગ્વિજયવિષે અર્જુનના પ્રસિદ્ધ મહિમાનું સૂચન કરતાં શ્રીભગવાન અર્જુનને ત્રિવિધ લેહનું શ્રવણ કરવામાં ઉત્સાહપ્રેરિત કરે છે.

અહીં એ સંદેહ પ્રાપ્ત થાય છે કે-ફદેર્મેદં એ વચનમાં શ્રીભગવાને કહેલા ‘બુદ્ધિ’ શબ્દવડે શ્રીભગવાનને કેવળ વૃત્તિ અભિપ્રેત છે, અથવા ‘બુદ્ધિ’ શબ્દવૃત્તિવાળું અંતઃકરણ અભિપ્રેત છે. તેમાં ‘બુદ્ધિ’ શબ્દવડે કેવળ વૃત્તિ અભિપ્રેત છે, એ પ્રથમ પક્ષવિષે વૃત્તિરૂપ બુદ્ધિથી જ્ઞાનનું સ્વરૂપ પૃથક્ કહેવું જોઈએ; અને ‘બુદ્ધિ’ શબ્દવડે વૃત્તિવાળું અંતઃકરણ અભિપ્રેત છે, એ દ્વિતીય-પક્ષવિષે વૃત્તિવાળા અંતઃકરણથી કર્તાનું સ્વરૂપ પૃથક્ કહેવું જોઈએ; નહિ તો પુનરુક્તિદોષની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ. કિંવા વૃત્તિઓવાળા અંતઃકરણને જ કર્તાપણું હોવાથી જ્ઞાન અને ધૃતિ એ બન્નેનું પૃથક્ કથન કરવું તે વ્યર્થ જ છે. જો કોઈ એમ કહે કે, ઇચ્છાદિ વૃત્તિઓની પરિ-સંખ્યા વાસ્તે જ્ઞાન અને ધૃતિ બન્નેનું પૃથક્ કથન છે, તો એમ કહેવું પણ સંભવતું નથી. કારણ કે વૃત્તિઓવાળા અંતઃકરણના ત્રિવિધપણાના કથનવડે જ અંતઃકરણની ઇચ્છાદિ સર્વ વૃત્તિઓનું ત્રિવિધપણું અહીં વિવક્ષિત છે. તેથી ઇચ્છાદિ સર્વ વૃત્તિઓની પરિસંખ્યા વાસ્તે પણ જ્ઞાન તથા પૃથક્ કથન સંભવતું નથી. આ પ્રમાણે સંદેહ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ અહીં આ પ્રમાણે નિર્ણય કરવો; પૂર્વે જે કર્તાનું કથન કર્યું હતું, તે અંતઃકરણ ઉપહિત ચિદાલાસનું નામ કર્તા છે અને અહીં તો ઉપહિત ચિદાલાસથી પૃથક્ કરેલી માત્ર ઉપાધિ જ કારણરૂપે કરીને વિવક્ષિત છે. સર્વત્ર કારણ ઉપહિતને જ કર્તાપણું હોય છે. યદ્યપિ કામઃ સંજ્ઞો વિચિ-ક્તિસ્ય યદ્યાશ્નદ્વા ઘટિત્વૃતિર્દોષીર્મૈત્તિયેતત્ત્વં મન એવ એ શ્રુતિમાં કથન કરેલી કામાદિ સર્વ વૃત્તિઓનું ત્રિવિધપણું જ વિવક્ષિત છે, તથાપિ અહીં બુદ્ધિ અને ધૃતિનું જે પૃથક્ પણું કથન કર્યું છે, તે જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ એ બન્નેના ઉપલક્ષણ વાસ્તે કથન કર્યું છે; કોઈ ઇચ્છાદિ વૃત્તિઓની પરિસંખ્યાવાસ્તે કથન કર્યું નથી. તેથી અહીં કિંચિત્ માત્ર પણ પુનરુક્તિ-દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (૨૯)

અવતરણિકા:-તેમાં, પ્રથમ પ્રતિતિ ચ નિવૃત્તિ ચ ઈત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે બુદ્ધિનું ત્રિવિધ પણું કથન કરે છે. તેમાં પણુ સૌથી પહેલાં સાત્ત્વિક બુદ્ધિના સ્વરૂપનું કથન કરે છે:-

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ કાર્યાકાર્યે મયામયે ।

બંધં મોક્ષં ચ યા વેત્તિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ॥ ૩૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પાર્થ ! જે બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિને, નિવૃત્તિને, કાર્યને, અકાર્યને, ભયને, અભયને તથા બંધને અને મોક્ષને જાણે છે, તે બુદ્ધિ સાત્ત્વિકી કહેવાય છે. ૩૦

ટીકા:-કર્મમાર્ગનું નામ પ્રવૃત્તિ છે અને સંન્યાસમાર્ગનું નામ નિવૃત્તિ છે. આ પ્રવૃત્તિ-માર્ગવિષે રહીને જે કર્મો કરવાં તેનું નામ કાર્ય છે અને નિવૃત્તિમાર્ગવિષે રહીને જે કર્મો ન કરવાં, તેનું નામ અકાર્ય છે. પ્રવૃત્તિમાર્ગવિષે જે ગર્ભવાસાદિ દુઃખ છે તેનું નામ ભય છે અને નિવૃત્તિમાર્ગવિષે જે ગર્ભવાસાદિ દુઃખોનો અભાવ છે તેનું નામ અભય છે. પ્રવૃત્તિમાર્ગવિષે મિથ્યાજ્ઞાનકૃત જે કર્તૃત્વાદિ અભિમાન છે તેનું નામ બંધ છે, અને નિવૃત્તિમાર્ગવિષે જે તત્ત્વ-જ્ઞાનકૃત જ્ઞાનનો તથા તેના કાર્યનો અભાવ છે તેનું નામ મોક્ષ છે. એવી પ્રવૃત્તિને તથા નિવૃત્તિને, કાર્યને તથા અકાર્યને, ભયને તથા અભયને, બંધને તથા મોક્ષને જાણનારી પ્રમાણુજન્ય નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ સાત્ત્વિકી બુદ્ધિ કહેવાય છે.

યદપિ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિઆદિકોના જ્ઞાનવિષે બુદ્ધિને કરણરૂપતા જ છે-કર્તારૂપતા નથી, કિન્તુ બુદ્ધિવાળા પુરુષને જ કર્તારૂપતા છે. તેથી યદા હ્રદયા હૃદયઃ વેત્તિ એ પ્રમાણે જ કહેવું ઉચિત હોતું, તથાપિ કારણરૂપ બુદ્ધિવિષે કર્તૃત્વના ઉપચારથી શ્રીભગવાને યા બુદ્ધિઃ વેત્તિ એ પ્રકારનું વચન કર્યું છે. આ પ્રકારની રીતિ આગળ પણુ જાણી લેવી. આ શ્લોકમાં શ્રીભગવાને બંધ અને મોક્ષ એ બંનેનું પ્રવૃત્તિ આદિકોના અંતમાં કથન કર્યું છે, તેથી અહીં બંધ-મોક્ષ-વિષયક જ પ્રવૃત્તિઆદિકોનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. (૩૦)

અવતરણિકા:-હવે, રાજસી બુદ્ધિના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:-

યયા ધર્મમધર્મં ચ કાર્યં ચાકાર્યમેવ ચ ।

અયથાવત્પ્રજાનાતિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥ ૩૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પાર્થ ! આ પુરુષ જે બુદ્ધિવડે ધર્મને તથા અધર્મને, કાર્યને તથા અકાર્યને, વિરુદ્ધ પ્રકારે જાણે છે, તે બુદ્ધિને રાજસી કહેવામાં આવે છે. ૩૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રવડે નિષિદ્ધ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોનું નામ ધર્મ છે. શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રવડે નિષિદ્ધ હિંસાદિ કર્મોનું નામ અધર્મ છે. આ ધર્મ અને અધર્મ બંને અદૃષ્ટ અર્થની જ પ્રાપ્તિ કરનારા છે. એવા અદૃષ્ટ અર્થની પ્રાપ્તિ કરનારા ધર્મ અને અધર્મ બંનેને તથા દૃષ્ટ અર્થની પ્રાપ્તિ કરનારાં અકાર્ય અને કાર્ય એ જાણેને, પુરુષ જે બુદ્ધિવડે અયથાવત્ જ જાણે છે, અર્થાત્ “એ શું છે ?” એ પ્રકારના અનિશ્ચયને અથવા “એ વસ્તુ આ પ્રકારની છે કે અન્ય પ્રકારની છે ?” એ પ્રકારના સંશયને પુરુષ જે બુદ્ધિવડે પ્રાપ્ત થાય છે, તે બુદ્ધિ રાજસી બુદ્ધિ કહેવાય છે. (૩૧)

અવતરણિકા:-હવે તામસી બુદ્ધિના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:-

અધર્મં ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમસાવૃતા ।

સર્વાર્થાન્ વિપરીતાંશ્ચ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ તામસી ॥ ૩૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પાર્થ ! તમવડે આવૃત થયેલી જે બુદ્ધિ અધર્મને ધર્મ માને છે તથા બીજા પણુ સર્વ અર્થોને વિપરીત માને છે, તે બુદ્ધિ તામસી કહેવાય છે. ૩૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! વિશેષ દર્શનનો વિરોધી તમરૂપ દોષ છે. આ તમરૂપ દોષવડે આવૃત થયેલી જે બુદ્ધિ અધર્મને ધર્મરૂપ માને છે; અર્થાત્ અદૃષ્ટ અર્થની પ્રાપ્તિ કરનાર સર્વ કર્મોવિષે જે બુદ્ધિ વિપર્યયને પ્રાપ્ત થાય છે તથા દૃષ્ટ પ્રયોજનવાળા સર્વ જ્ઞેય પદાર્થોને પણુ જે બુદ્ધિ વિપરીત જ માને છે અર્થાત્ સુખાદિકોના હેતુભૂત પદાર્થોને પણુ જે બુદ્ધિ સુખાદિકોના હેતુભૂત જ માને છે, એવી વિપર્યયવાળી (અવળી) બુદ્ધિ તામસી કહેવાય છે. (૩૨)

અવતરણિકા:-પ્રવર્તિ ચ નિર્વર્તિ ચ ઇત્યાદિ ત્રણુ શ્લોકોવડે બુદ્ધિનું ત્રિવિધપણું કહ્યું. હવે ધૃત્યા યયા ઇત્યાદિ ત્રણુ શ્લોકોવડે ધૃતિના ત્રિવિધપણું કથન કરે છે. તેમાં સૌથી પહેલાં સાત્ત્વિક ધૃતિના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:-

ધૃત્યા યયા ધારયતે મનઃ પ્રાણેન્દ્રિયક્રિયાઃ ।

યોગેનાવ્યભિચારિણ્યા ધૃતિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ॥ ૩૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પાર્થ ! યોગવડે વ્યાપ્ત જે ધૃતિવડે પુરુષ મન, પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને નિરુદ્ધ કરે છે, તે ધૃતિને સાત્ત્વિક કહેવામાં આવે છે. ૩૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! સમાધિરૂપ યોગવડે વ્યાપ્ત જે ધૃતિવડે અધિકારી પુરુષ મનની ચેષ્ટારૂપ ક્રિયાઓને, પ્રાણોની ચેષ્ટારૂપ ક્રિયાઓને તથા ઇન્દ્રિયોની ચેષ્ટારૂપ ક્રિયાઓને ધારણુ કરે છે અર્થાત્ જે ધૃતિવડે અધિકારી પુરુષ મન-પ્રાણ-ઇન્દ્રિયોની ચેષ્ટારૂપ ક્રિયાઓને શાસ્ત્ર-નિષિદ્ધ માર્ગથી નિરુદ્ધ કરે છે તથા જે ધૃતિ વિદ્યમાન હોવાથી અધિકારી પુરુષને અવશ્ય સમાધિ થાય છે તથા જે ધૃતિવડે ધારણુ કરેલી મન, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયાદિકોની ક્રિયા શાસ્ત્રવિધિનું ઉલ્લંઘન કરીને શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત અર્થથી અન્ય અર્થને વિષય કરતી નથી, તે ધૃતિ સાત્ત્વિકી ધૃતિ કહેવાય છે (૩૩)

અવતરણિકા:-હવે રાજસી ધૃતિના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:-

યયા તુ ધર્મકામાર્થાન્ ધૃત્યા ધારયતેઽર્જુન ।

પ્રસંગેન ફલાકાંક્ષી ધૃતિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥ ૩૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! વળી ઠર્તૃત્વાદિકના અભિનિવેશવડે કુળની ઇચ્છાવાળો પુરુષ જે ધૃતિવડે ધર્મ, કામ તથા અર્થ આ ત્રણુને જ ધારણુ કરે છે, તે ધૃતિ, હે પાર્થ ! રાજસી કહેવાય છે. ૩૪

ટીકા:-અહીં યયા તુ માં રહેલો તુ શબ્દ પૂર્વોક્ત સાત્ત્વિક ધૃતિ કરતાં રાજસ ધૃતિવિષે ભિન્નપણું કથન કરે છે. હે અર્જુન ! ઠર્તૃત્વાદિ અભિનિવેશવડે સ્વર્ગોદિ કુળની ઇચ્છા કરનારો પુરુષ જે ધૃતિવડે ધર્મને, કામને તથા અર્થને ધારણુ કરે છે, અર્થાત્ ધર્મ-કામ-અર્થ એ ત્રણુ જ મારે અવશ્ય સંપાદન કરવાયોગ્ય છે, એ પ્રમાણે ધર્મ-કામ-અર્થને જ નિત્ય ઠર્તૃત્વતારૂપ નિશ્ચિત કરે છે, પણ કદાચિત્ મોક્ષને સંપાદન કરવાનો નિશ્ચય કરતો નથી, તે ધૃતિ, હે પાર્થ ! રાજસી કહેવાય છે. અહીં યન્નાદિ કર્મોથી ઉત્પન્ન થતા પુણ્યરૂપ અપૂર્વનું નામ ધર્મ છે, વિષયજન્ય સુખનું નામ કામ છે અને ધનાદિ પદાર્થોનું નામ અર્થ છે. (૩૪)

અવતરણિકા:-હવે, તામસી ધૃતિના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:-

યયા સ્વપ્નં મયં શોકં વિપાદં મદમેવ ચ ।

ન વિમુંચતિ દુર્મેધા ધૃતિઃ સા પાર્થ તામસી ॥ ૩૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પાર્થ ! દુર્બુદ્ધિ પુરુષ જે ધૃતિરહે સ્વપ્નનો, ભયનો, શોકનો, વિપાદનો તથા મદનો કદાપિ પણ પરિત્યાગ કરતો નથી, તે ધૃતિ તામસી કહેવાય છે. ૩૫

ટીકા:-અહીં નિદ્રાનું નામ સ્વપ્ન છે. પ્રતિકૂળ વસ્તુના દર્શનથી ઉત્પન્ન થતા ત્રાસનું નામ ભય છે. ઇષ્ટ વસ્તુના વિયોગથી ઉત્પન્ન થતા સંતાપનું નામ શોક છે. ઇંદ્રિયોની વ્યાકુળતાનું નામ વિપાદ છે. શાસ્ત્રનિષિદ્ધ વિષયોનું સેવન કરાવવાની અભિસુખતાનું નામ મદ છે. આ રીતના સ્વપ્નને, ભયને, શોકને, વિપાદને તથા મદને દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો અવિવેકી પુરુષ જે ધૃતિવડે કદાચિત્ પણ ત્યજતો નથી, કિન્તુ જે ધૃતિવડે દુર્બુદ્ધિ પુરુષ સ્વપ્ન-ભયાદિકોને જ કર્તવ્યતારૂપ નિશ્ચિત કરે છે, તે ધૃતિને શિષ્ટ પુરુષોએ તામસી ધૃતિ કહી છે. (૩૫)

અપતરણિકા:-પૂર્વે, ક્રિયાઓનું તથા કર્ત્તાદિ કારકોનું, સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોના ભેદે કરીને, સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રિવિધપણું કહ્યું. હવે, ક્રિયા-કારકોવડે ઉત્પન્ન થતા સુખરૂપ ક્ષણના ત્રિવિધપણાનું શ્રીભગવાન આર શ્લોકોવડે કથન કરે છે. તેમાં પ્રથમ અર્ધો શ્લોકવડે સુખરૂપ ક્ષણના ત્રિવિધપણાની પ્રતિજ્ઞા કરીને બીજા અર્ધો શ્લોકવડે સાત્ત્વિક સુખના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:-

સુખં ત્વિદાનીં ત્રિવિધં ગૃણુ મે મરતર્પમ ।

અભ્યાસાદમતે યત્ર દુઃખાંતં ચ નિગચ્છતિ ॥ ૩૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભરતવંશવિષે શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! હવે વળી તું મારી પાસેથી ત્રણ પ્રકારના સુખનું શ્રવણ કર. જે સમાધિસુખમાં પુરુષ અભ્યાસવડે રમણ કરે છે તથા દુઃખના અંતને પ્રાપ્ત થાય છે, તે સુખ સાત્ત્વિક કહેવાય છે. ૩૬

ટીકા:-હે ભરતવંશવિષે શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! હવે તું મારા પરમેશ્વરના વચનથી સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ભેદે કરીને સુખના ત્રિવિધપણાને શ્રવણ કર; અર્થાત્ “આ સુખ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે અને આ સુખ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે” એ પ્રકારના વિવેક વાસ્તે તું અન્ય સંકલ્પોનો પરિત્યાગ કરી, તેના શ્રવણવિષે પોતાના મનને સ્થિર કર. અહીં દે મરતર્પમ એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને અર્જુનવિષે મનની સ્થિરતા કરવાની યોગ્યતા સૂચિત કરી. આ પ્રમાણે અર્ધો શ્લોકવડે સુખના ત્રિવિધપણાના કથનની પ્રતિજ્ઞા કરી.

હવે, અપ્રાપ્તમતે યત્ર ઇત્યાદિ અર્ધો શ્લોકવડે શ્રીભગવાન પ્રથમ સાત્ત્વિક સુખના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે. હે અર્જુન ! યમ-નિયમાદિ સાધનસંપન્ન અધિકારી પુરુષ સમાધિ સુખવિષે અભ્યાસથી રમણ કરે છે, અર્થાત્ અત્યંત પરિચયથી પરિતૃપ્ત થાય છે. જેમ વિષયજન્ય સુખવિષે પુરુષ શીઘ્ર તૃપ્ત થાય છે તેમ સમાધિસુખવિષે અધિકારી પુરુષ શીઘ્ર પરિતૃપ્ત થતો નથી, કિન્તુ નિરંતર હૃદયકાળ સૂધી સત્કારપૂર્વક સેવન કરવાથી અત્યંત દૃઢ પરિચયરૂપ અભ્યાસથી જ પરિતૃપ્ત થાય છે; તેમ જ જે સમાધિસુખવિષે રમણ કરતો અધિકારી પુરુષ સર્વ દુઃખોના અવસાનરૂપ અંતને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ જેમ વિષયજન્ય સુખના અંતવિષે પુરુષ મદાન દુઃખોને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જે સુખના અંતવિષે દુઃખની પ્રાપ્તિ થતી નથી, કિન્તુ સર્વ દુઃખોના પર્યવસાનરૂપ અંત જ થાય છે, તે સુખ સાત્ત્વિક સુખ કહેવાય છે. (૩૬)

અપતરણિકા:-હવે, દુઃખાંતં ચ નિગચ્છતિ એ વચનના અર્થને સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવે છે:-

યત્તદગ્રે વિપમિવ પરિણામેઽમૃતોપમમ્ ।

તત્સુખં સાત્ત્વિકં પ્રોક્તમાત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥ ૩૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે સુખ પ્રથમ આરંભમાં વિષની માફક હોય છે, પરિણામમાં અમૃતની તુલ્ય હોય છે તથા આત્મવિષયક બુદ્ધિના પ્રસાદવડે ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે, તે સુખને યોગી પુરુષ સાત્ત્વિક સુખ કહે છે. ૩૭

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે સમાધિસુખ અગ્રે વિષની પેઠે હોય છે, અર્થાત્ જ્ઞાન-વૈરાગ્યવડે ધ્યાનસમાધિના આરંભકાળે અત્યંત આયાસવડે સાધ્ય હોવાથી પ્રસિદ્ધ વિષની પેઠે જે સુખ દ્વેષવિશેષની પ્રાપ્તિ કરનારું છે, જે સુખ પરિણામે અમૃતની તુલ્ય છે, અર્થાત્ જ્ઞાન-વૈરાગ્યના પરિપાકવિષે જે અમૃતની પેઠે અત્યંત પ્રીતિના વિષય થાય છે, તથા જે સુખ આત્મબુદ્ધિપ્રસાદ-જન્ય છે (અર્થાત્ તેમાં આત્માને વિષય કરનારી બુદ્ધિનું નામ આત્મબુદ્ધિ છે. આ આત્મ-બુદ્ધિનો જે પ્રસાદ છે અર્થાત્ નિદ્રા-આલસ્યાદિ દોષોથી રહિત થઇને જે સ્વસ્થતારૂપ સ્થિતિ છે, તેનું નામ આત્મબુદ્ધિપ્રસાદ છે. એવા આત્મવિષયક બુદ્ધિના પ્રસાદથી જે સુખ ઉત્પન્ન થાય છે તે સુખ આત્મબુદ્ધિપ્રસાદજન્ય છે;) તેમ જ રાજસ સુખની પેઠે જે સુખ વિષય ઇન્દ્રિ-યના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલું નથી તથા તામસ સુખની પેઠે જે સુખ નિદ્રા-આલસ્યાદિકોષવડે પણ ઉત્પન્ન થયેલું નથી; એ પ્રમાણે અનાત્મબુદ્ધિની નિવૃત્તિવડે આત્મવિષયક બુદ્ધિના પ્રસાદથી ઉત્પન્ન થતા સમાધિના સુખને યોગી પુરુષોએ સાત્ત્વિક સુખ કહ્યું છે.

અહીં કોઇક વિદ્વાન્ પુરુષ હજારં વિદ્વાર્ની એ શ્લોકોના એ પ્રમાણે અર્થ કરે છે કે, પુરુષ પુનઃ પુનઃ સેવનરૂપ અભ્યાસથી સાત્ત્વિક સુખવિષે અથવા તામસ સુખવિષે જે રતિને પ્રાપ્ત થાય છે તથા જે રતિવડે પુરુષ પુનઃશોકાદિરૂપ દુઃખના પણ અવસાનરૂપ અંતને પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું નામ સુખ છે. આ સુખ સત્વાદિ શુભાના લેહે કરીને ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. તે ત્રિવિધ સુખને તું હવે શ્રવણ કર. એ પ્રમાણે ત્વ શબ્દનો અધ્યાહાર કરીને સંપૂર્ણ શ્લોકોના અન્વય કયો છે. તેમાં આ શ્લોકના ઉત્તરાર્દવડે તો સામાન્યતઃ સુખનું જ લક્ષણ કહ્યું છે અને આ શ્લોકના પૂર્વાર્દવડે સુખના ત્રિવિધપણુનું કથન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. યત્તદગ્રે વિપમિવ એ શ્લોકવડે સાત્ત્વિક સુખનું લક્ષણ કહ્યું છે. શ્રીભાષ્યકારોનો પણ આ પ્રકારનો અભિપ્રાય છે. (૩૭)

અવતરણિકા:-હવે, રાજસ સુખના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:-

વિપયેન્દ્રિયસંયોગાદ્યત્તદગ્રેઽમૃતોપમમ્ ।

પરિણામે વિપમિવ તત્સુખં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે સુખ વિષય ઇન્દ્રિયના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે; જે પ્રથમ આરંભમાં અમૃતસમાન છે તથા પરિણામે વિષતુલ્ય છે, તે સુખને રાજસ કહ્યું છે. ૩૮

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે સુખ શબ્દાદિ વિષયોના તથા શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના સંબંધથી જ ઉત્પન્ન થયેલું છે, પણ પૂર્વોક્ત આત્મવિષયક બુદ્ધિના પ્રસાદથી ઉત્પન્ન થયેલું નથી; તેમ જ જે સુખ પ્રથમારંભમાં મન-ઇન્દ્રિયોના સંયમાદિરૂપ કલેશના અભાવથી લોકતા પુરુષને અમૃતની સમાન થાય છે પણ પરિણામકાળે લોકતા પુરુષને આ લોકનાં દુઃખોનું અને પરલોકનાં દુઃખોનું પ્રાપક (પ્રાપ્ત કરનાર) હોવાથી વિષસમાન છે અર્થાત્ જેમ મરણના સાધનરૂપ વિષ લોકોને પ્રતિદૂષ્ણ હોય છે, તેમ જે વિષયસુખ પરિણામકાળે લોકતા પુરુષને અત્યંત

પ્રતિકૂળ થાય છે; (જેવાં કે, અત્યંત પ્રસિદ્ધ સદ્-અન્ધન-વનિતાના સંગાદિથી ઉત્પન્ન થતાં વિષયસુખો હોય છે.) આવાં વિષયજન્ય સુખને શિષ્ટ પુરુષોએ રાજસ સુખ કહ્યું છે. (૩૮)
અપતરણિકા:-હવે, તામસ સુખના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે -

યદગ્રે ચાનુવન્ધે ચ સુખં મોહનમાત્મનઃ ।

નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થં તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૩૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે સુખ પ્રથમારંભમાં તથા પરિણામે બુદ્ધિને મોહ કરવાવાળું છે તથા નિદ્રાથી, આલસ્યથી અને પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થયું છે, તે સુખને તામસ કહ્યું છે. ૩૯

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે સુખ પ્રથમારંભમાં તથા પરિણામમાં બુદ્ધિને મોહની પ્રાપ્તિ કરનાર છે, તેમ જ જે સુખ નિદ્રા, આલસ્ય તથા પ્રમાદ એ ત્રણથી જ ઉત્પન્ન થયું છે (તેમાં નિદ્રા તથા આલસ્ય એ બે તો પ્રસિદ્ધ જ છે અને કત્તવ્ય અર્થના નિશ્ચય વિના જે કેવળ મનોરાજ્ય માત્ર છે તેનું નામ પ્રમાદ છે. એવાં નિદ્રા, આલસ્ય તથા પ્રમાદથી જે સુખ ઉત્પન્ન થયું છે) તથા જે સુખ સાત્ત્વિક સુખની પેઠે આત્મવિષયક બુદ્ધિના પ્રસાદથી પણ ઉત્પન્ન થયેલું નથી તથા રાજસ સુખની પેઠે વિષય ધદ્રિયના સંયોગથી પણ ઉત્પન્ન થયેલું નથી, એવા નિદ્રા, આલસ્ય તથા પ્રમાદજન્ય સુખને શિષ્ટ પુરુષોએ તામસ સુખ કહ્યું છે. (૩૯)

અપતરણિકા:-હવે, પૂર્વે સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ એ ત્રિવિધપણાવડે નહિ કથન કર્યા છતાં પદાર્થોના સંગ્રહ કરાવતાં, શ્રીભગવાન પૂર્વોક્ત પ્રકારના અર્થોના ઉપસંહાર કરે છે:-

ન તદસ્તિ પૃથિવ્યાં વા દિવિ દેવેષુ વા પુનઃ ।

સત્ત્વં પ્રકૃતિજૈર્મુક્તં યદેભિઃ સ્યાન્નિર્મિર્ગુણૈઃ ॥ ૪૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે પદાર્થ પ્રકૃતિજન્ય આ પૂર્વોક્ત ત્રણ ગુણોથી રહિત હોય, તે પદાર્થ આ પૃથિવીવિષે અથવા સ્વર્ગવિષે દેવોમાં વિદ્યમાન નથી. ૪૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! સત્ત્વ, રજ તથા તમ એ ત્રણ ગુણોની સામ્ય અવસ્થારૂપ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો છે, અર્થાત્ પ્રકૃતિથી વૈષમ્ય અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો છે. (સત્ત્વ-રજ-તમ એ ત્રણ ગુણરૂપ જ પ્રકૃતિ હોય છે, તેથી તે ગુણો-વિષે સાક્ષાત્ પ્રકૃતિજન્યત્વ સંભવતું નથી, કિન્તુ ગુણોની સામ્ય અવસ્થારૂપ પ્રકૃતિથી જે સત્ત્વાદિ ગુણોની વૈષમ્ય અવસ્થા છે તે જ ગુણોની ઉત્પત્તિ છે); અથવા ‘પ્રકૃતિ’ શબ્દવડે અનિર્વચનીય માયાનો અર્થ ગ્રહણ કરતાં માયારૂપ પ્રકૃતિવડે જન્ય એટલે કલ્પિત સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો છે; અથવા ‘પ્રકૃતિ’ શબ્દવડે જન્માંતરના ધર્મ-અધર્મના સંસ્કારોના અર્થ ગ્રહણ કરતાં સંસ્કારરૂપ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો છે. એવા પ્રકૃતિજન્ય તથા બંધના હેતુરૂપ સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોથી રહિત જે આણીરૂપ વા અપ્રાણીરૂપ સત્ત્વ એટલે પદાર્થ હોય, તે પદાર્થ આ પૃથિવીમાં રહેલા મનુષ્યાદિકોમાં તથા સ્વર્ગમાં રહેલા દેવતાઓમાં નથી, અર્થાત્ કોઈ પણ લોકવિષે સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોથી રહિત કોઈ પણ અનાત્મ વસ્તુ છે જ નહિ. સર્વે અનાત્મ વસ્તુ ત્રણ ગુણોવડે યુક્ત હોય છે. (૪૦)

અપતરણિકા:-સત્ત્વ-રજ-તમ એ ત્રિગુણાત્મક, ક્રિયા, કારક તથા કૃણ સ્વરૂપ સર્વ સંસાર મિથ્યાજ્ઞાનવડે કલ્પિત અનર્થરૂપ જ છે. એ અર્થ પૂર્વે યૌદ્ધમા અધ્યાયમાં કહ્યો હતો. આ પૂર્વોક્ત અર્થોના અહીં શ્રીભગવાને ઉપસંહાર કર્યો. પૂર્વે પંદરમા અધ્યાયમાં ૧૬

કદપનાવડે અનર્થરૂપ સંસારનું કથન કરીને, અત્યપમેનં સુવિરુદ્ધમુદ્ધમ ॥ અતંગમણેણ દ્યેન દિશ્વાઃ
 ઇત્યાદિ શ્લોકવડે “વિવથો વિવે વૈરાગ્યરૂપ અસંગ શસ્ત્રવડે સંસારવૃક્ષનું છેદન કરી અધિકારી
 પુરુષે પરમાત્મારૂપ પદ અન્વેષણ કરવા યોગ્ય છે” એ અર્થ કહ્યો હતો. તેમાં “સર્વ સંસાર
 ત્રિગુણાત્મક હોવાથી ત્રિગુણાત્મક સંસારવૃક્ષનું કેવી રીતે છેદન થશે ? અને જે અસંગ શસ્ત્ર-
 વડે સંસારવૃક્ષનું છેદન થાય છે તે અસંગ શસ્ત્રની પ્રાપ્તિ જ મહાદુર્લભ છે.” એ પ્રકારની
 શંકા પ્રાપ્ત થતાં “પોત-પોતાના અધિકારને અનુસાર વેદ ભગવાને વિધાન કરેલા વર્ણાશ્રમના
 ધર્મોવડે પ્રસન્ન થયેલા પરમેશ્વરથી અધિકારી પુરુષને અસંગ શસ્ત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે” એ
 અર્થ કહેવાને વાસ્તે, તથા “એટલો જ સર્વ વેદોનો અર્થ છે, તે અર્થ પરમ પુરુષાર્થની
 ઇચ્છાવાળા અધિકારી પુરુષે અવશ્ય અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય છે” એ પ્રકારે આ ગીતાશાસ્ત્રમાં
 સર્વ વેદોના અર્થનો ઉપસંહાર કરવા યોગ્ય છે. એ અર્થ કહેવાને વાસ્તે એની પછીના પ્રક-
 રણનો આરંભ કરે છે. તેમાં પહેલાં સૂત્રરૂપ શ્લોક કહે છે:—

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં શૂદ્રાણાં ચ પરંતપ ।

કર્માણિ પ્રવિભક્તાનિ સ્વભાવપ્રભવૈર્ગુણૈઃ ॥ ૪૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પરંતપ । બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય આ ત્રણ વર્ણોનાં તથા શૂદ્રોનાં જે
 કર્મો, સ્વભાવજન્ય ગુણવડે પૃથક્ પૃથક્ વ્યવસ્થિત છે, તેમને તું શ્રવણ કર. ૪૧

ટીકા:-હે પરંતપ અર્થાત્ હે અંતર-બ્રાહ્મ શબ્દોને સંતાપની પ્રાપ્તિ કરનારા અર્જુન ।
 બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય એ ત્રણોનાં તથા શૂદ્રોનાં કર્મો પરસ્પર ભિન્ન ભિન્ન થઈ રહેલાં છે. અહીં
 બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં એ ત્રણે શબ્દોનો જે સમાસ કર્યો છે, તે બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય-એ ત્રણે
 વર્ણોવિષે દ્વિજપણાવડે વેદોનું અધ્યયન-અશિક્ષિત ઇત્યાદિ તુલ્ય ધર્મોનું કથન કરવા વાસ્તે
 છે; અને શૂદ્રાણાં એ વચનવડે બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણોથી શૂદ્રોનું જે પૃથક્ કથન
 કર્યું છે, તે તે શૂદ્રોવિષે એક ભતિપણાવડે વેદનું અનધિકારીપણું જણાવવા વાસ્તે છે.

(૧) આ વાત વસિષ્ઠ મુનિએ પણ કહી છે:-ચત્વારો વર્ણાં બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવૈશ્યશૂદ્રાસ્તેષાં ત્રયો વર્ણો
 દ્વિજાતયોઃ બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવૈશ્યસ્તેષાં માતૃરમેઽધિજનનં દ્વિતીયં મૌઙ્ગિકચયે । અત્રાસ્ય માતા સાવિત્રી પિતા ત્વાચાર્ય
 વચ્ચેતે’ इति ॥ અર્થાત્ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર એ ચાર વર્ણો કહેવાય છે. આ ચાર
 વર્ણોમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણો દ્વિભતિ કહેવાય છે. જે માતા તથા
 પિતાથી જેનો જન્મ થાય તેને દ્વિભતિ અર્થાત્ દ્વિજ કહે છે. બ્રાહ્મણાદિ ત્રણ વર્ણોનો
 પ્રથમ જન્મ લોકપ્રસિદ્ધ પિતામાતાથી થાય છે અને બીજો જન્મ મૌઙ્ગિકચયન કર્તેવિષે
 થાય છે. દ્વિતીય જન્મવિષે બ્રાહ્મણાદિ ત્રણ વર્ણોની સાવિત્રી માતા હોય છે અને ઉપદેશકર્તા
 આચાર્ય પિતા હોય છે. એ પ્રમાણે ઉત્પત્તિના સ્થાનવિશેષથી પણ ચાર વર્ણોનો વિભાગ જ
 સિદ્ધ થાય છે. (૨) શ્રુતિ કહે છે કે-બ્રાહ્મણોઽસ્ય સુલમાતીદ્વાદ્ રાજન્યઃ કૃતઃ ॥ ઋતદસ્ય વૈશ્યઃ
 પદ્મર્ણો શ્વો અજાયત इति ॥ અર્થાત્-આ પરમેશ્વરના મુખસ્થાનથી બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન થયા છે,
 બાહુસ્થાનથી ક્ષત્રિયો ઉત્પન્ન થયા છે, ઉરસ્થાનથી વૈશ્યો ઉત્પન્ન થયા છે અને બન્ને
 પગોથી શૂદ્રો ઉત્પન્ન થયા છે. (૩) આ પ્રકારનો વર્ણોનો વિભાગ અન્ય શ્રુતિમાં પણ
 કહેલો છે:-‘ગાયત્ર્યા બ્રાહ્મણમચ્ચજત ત્રિષ્ટુપા રાજન્યં જગત્યા વૈશ્યં ન કેનચિચ્ચન્દસા શૂદ્રમ્ इति ॥
 અર્થાત્-પરમેશ્વરે ગાયત્રી નામના છંદવડે બ્રાહ્મણને ઉત્પન્ન કર્યો, ત્રિષ્ટુભ્ નામે છંદવડે ક્ષત્રિ-
 યને ઉત્પન્ન કર્યો, જગતી નામના છંદવડે વૈશ્યને ઉત્પન્ન કર્યો અને શૂદ્રને કોઈ પણ

હંનવડે ઉત્પન્ન કર્યા નથી. ' (૪) શૂદ્રશત્રુપોર્ણે વર્ણે વૈકલ્પિકાતિઃ-અર્થાત્-પ્રાદ્યભૂતિ ત્રણ વર્ણોની અપેક્ષાએ કરીને શૂદ્ર ચતુર્થ વર્ણ કહેવાય છે. આ શૂદ્ર એક જ જન્મવાળો હોય છે. દ્વિતીય જન્મવાળો હતો નથી. આ પ્રમાણે ગૌતમઋષિએ પણ ચાર વર્ણોના વિભાગને કથન કરેલા છે. હે અર્જુન! એ પ્રકારના પ્રાદ્યભૂ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર એ ચાર વર્ણોનાં કર્મો પરસ્પર ભિન્ન ભિન્ન થઈ રહેલાં છે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્! ચાર વર્ણોનાં કર્મો શાવડે ભિન્ન ભિન્ન થઈ રહેલાં છે?”

શ્રીભગવાન્ કર્મોના ભિન્ન ભિન્નપણાવિષે નિમિત્તરૂપ કથન કરે છે:-સ્વભાવમવૈર્ગુણેઃ હિતિ ॥ હે અર્જુન! પ્રાદ્યભૂત્વ-ક્ષત્રિયત્વાદિરૂપ સ્વભાવોના પ્રભવ એટલે હેતુભૂત સત્ત્વદિ શુદ્ધોત્પત્તિ ચાર વર્ણોનાં કર્મો ભિન્ન ભિન્ન થઈ રહેલાં છે. પ્રાદ્યભૂત્વભાવ પ્રશાંતરૂપ હોવાથી સત્ત્વશુદ્ધ જ તેના હેતુભૂત છે. ક્ષત્રિયસ્વભાવ ઈન્દ્રિયસ્વભાવવાળો હોવાથી સત્ત્વ ગૌણયુક્ત રજ્જેશુદ્ધ તેના હેતુરૂપ છે. વૈશ્યસ્વભાવ ઈન્દ્રિયા સ્વભાવવાળો હોવાથી તમ-ગૌણયુક્ત રજ્જેશુદ્ધ તેના હેતુરૂપ છે અને શૂદ્રસ્વભાવ મૂઢ સ્વભાવવાળો હોવાથી રજ્જ-ગૌણયુક્ત તમોશુદ્ધ તેના હેતુરૂપ છે.

અથવા, માંયા નામે પ્રકૃતિનું નામ સ્વભાવ છે. આ માયારૂપ ઉપાદાન કારણથી જે શુદ્ધોત્પત્તિ પ્રભવ છે, એટલે જે શુદ્ધોત્પત્તિ છે, તે સત્ત્વદિ શુદ્ધોત્પત્તિ નામ સ્વભાવ-પ્રભવ-શુદ્ધ છે. એવા સ્વભાવ પ્રભવ શુદ્ધોત્પત્તિ ચાર વર્ણોનાં કર્મો ભિન્ન ભિન્ન થઈ રહેલાં છે. અથવા, પૂર્વ જન્મોના સંસ્કાર આ વર્તમાન જન્મવિષે, પોતાનાં કૃણ દેવાની અભિમુખતાએ કરીને, અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થયો છે, તે સંસ્કારનું નામ સ્વભાવ છે. આ સંસ્કારરૂપ સ્વભાવ જે શુદ્ધોત્પત્તિ નિમિત્તરૂપ કારણ છે, તે શુદ્ધોત્પત્તિ નામ સ્વભાવપ્રભવશુદ્ધ છે. એવા સ્વભાવપ્રભવશુદ્ધોત્પત્તિ ચાર વર્ણોનાં કર્મો ભિન્ન ભિન્ન થઈ રહેલાં છે. ધર્મોનું પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર પણ પુરુષના સ્વભાવની અપેક્ષા અવશ્ય કરે છે; તેથી આરે વર્ણોનાં કર્મો શાસ્ત્રવડે ભિન્નભિન્ન કરેલાં હોવા છતાં એમ કહેવાય છે કે, સ્વભાવપ્રભવ શુદ્ધોત્પત્તિ ભિન્ન ભિન્ન કરેલાં છે; માટે શાસ્ત્ર પુરુષના સંસ્કારરૂપ સ્વભાવની અપેક્ષા અવશ્ય કરે છે. આ કારણથી જ શાસ્ત્રકારોએ આ બ્યાધ્ય કથન કર્યું છે કે, યજ્ઞાદિ કર્મોનું વિધાન કરનારાં વિધિવચનોની-અધિકારી પુરુષની શક્તિ સદ્કારી હોય છે. આ પ્રમાણે સ્વભાવ-પ્રભવશુદ્ધોત્પત્તિ પ્રાદ્યભૂતિ ચાર વર્ણોનાં કર્મો ભિન્ન ભિન્ન થઈ રહેલાં છે.

(૧) ગૌતમ ઋષિએ પણ કહ્યું છે કે:-દ્વિજાતીનામધ્યવનમિજ્ઞાદાનમ્ । વ્રાઢ્ણસ્યાધિકાઃ પ્રવચનયાજ્ઞ-પ્રતિપદ્ધાઃ । પૂર્વેનુ નિયમસ્તુ રાજોધિકં રક્ષણં સર્વભૂતાનાં વ્યાપ્યદંડસ્ત્વમ્ । વૈશ્યસ્વાધિકં કૃષિવનિકૃપશુપાલ્યં કૃત્તોદં વ । શૂદ્રશત્રુપોર્ણે વર્ણે વૈકલ્પિકાતિઃ સત્યમક્ષોધઃ શૌચમાચમનાયં પાણિપાદપ્રક્ષાલનમેવૈકભાદકર્મ-મૃત્યુમરણં સ્વશરણતિપરિચર્યોત્તરેણં હિતિ ॥ અર્થાત્-પ્રાદ્યભૂ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણો દ્વિજાતિ કહેવાય છે. આ દ્વિજાતિ પુરુષોના સાધારણધર્મ વેદોનું અધ્યયન, અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ, દાન એ ત્રણ છે. વેદોનું અધ્યયન કરાવવું, યજ્ઞ કરાવવો તથા પ્રતિગ્રહ લેવો, એ ત્રણ પ્રાદ્યભૂતોના અધિકધર્મો છે. પણ ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યના એ ત્રણ ધર્મો નથી. પૂર્વે કહેલા જે અધ્યયન-ઈન્દ્રિયા-દાન એ ત્રણ ધર્મો છે, તે ત્રણ ધર્મોની અવશ્ય કર્તવ્યતા, સર્વ ભૂતોનું રક્ષણ તથા હૃદ્ય પ્રાણીઓને નીતિપૂર્વક દંડ કરવો, એ ધર્મ ક્ષત્રિયના અધિકધર્મો છે. અને કૃષિ વાણિજ્ય તથા ગૌઆદિ પશુઓનું પાલન તથા વૃદ્ધિને વાસ્તે ધનના પ્રયોગરૂપ કુસીદ એ ધર્મો વૈશ્યના અધિક ધર્મો છે. એક જન્મવાળો જે શૂદ્ર છે, તે શૂદ્રના, સત્ય, અહોધ, શૌચ તથા

આયમનને વાસ્તે હસ્ત અને પાદનું પ્રક્ષાલન, એક શ્રાદ્ધ કર્મ, ભૂત્યોનું ભરણ તથા સ્વહારવૃત્તિ-
ત્રણ વર્ણોની સેવા, ધર્ત્યાદિ ધર્મો છે. આ ગૌતમઋષિના વચનવિષે બ્રાહ્મણુદિ વર્ણોના સાધારણ
ધર્મો તથા અસાધારણ ધર્મો કહ્યા છે.

(૨) એ પ્રકારના ચારે વર્ણોના ધર્મો વસિષ્ઠ મુનિએ પણ કહ્યા છે વદ્કર્માણિ વ્રાહ્મણત્યાધ્યયન-
મધ્યાપનં યજ્ઞો યાજનં દાનં પ્રતિગ્રહશ્ચેતિ । ત્રીણિ રાજન્યપદ્યાધ્યયનં યજ્ઞો દાનં ચ શ્રેણેષુ વ્રજાપાલનં સ્વર્ધર્મસ્તેન
જીવેત્ । एतान्येव त्रीणि वैश्यस्य कृषिवणिक्पशुपाल्यं कुसीदं च । तेषां परिचर्या शूद्रस्य इति ॥ અર્થાત્-
પોતે વેદોનું અધ્યયન કરવું, પુત્ર-શિષ્યાદિકોને વેદોનું અધ્યયન કરાવવું, પોતે યજ્ઞ કરવો, બીજા
યજ્ઞમાનની પ્રતિ ઋત્વિક્ થઈને યજ્ઞ કરાવવો, પોતે દાન દેવું અને બીજા પાસેથી દાન લેવું,
એ ૫૬ કર્મ બ્રાહ્મણનાં જ હોય છે. વેદોનું અધ્યયન કરવું, યજ્ઞ કરવો તથા દાન દેવું, એ
ત્રણ કર્મો ક્ષત્રિયનાં હોય છે. પરંતુ એ ત્રણે કર્મો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યનાં સાધારણ
છે. શસ્ત્રવડે પ્રભુનું પાલન કરવું, એ ક્ષત્રિયનો અસાધારણ સ્વધર્મ છે. આ અસાધારણ
ધર્મવડે ક્ષત્રિયે પોતાનું જીવન કરવું. વેદોનું અધ્યયન કરવું, યજ્ઞ કરવો તથા દાન કરવું એ
પૂર્વોક્ત ત્રણ કર્મો વૈશ્યનાં પણ છે, પરંતુ એ ત્રણે ધર્મો બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્યના સાધારણ
ધર્મ છે અને કૃષિ-વાણિજ્ય-પશુઓનું પાલન તથા વૃદ્ધિને વાસ્તે ધનના પ્રયોગરૂપ કુસીદ
(બ્યાજ વટદર) એ કર્મો વૈશ્યનાં અસાધારણ છે અને બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણોની
સેવા કરવી, એ શૂદ્રનું કર્મ છે.

વૃદ્ધિને વાસ્તે ધનના પ્રયોગરૂપ કુસીદ અને કુષિ, ઇત્યાદિ ધર્મો વૈશ્યના કહ્યા છે અને અસૂયાથી રહિત થઈને બ્રાહ્મણાદિ ત્રણ વર્ણોની શુશ્રૂષા કરવી, એ એક ધર્મ શૂદ્રનું કહ્યું છે.' એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણાદિ ચાર વર્ણોનાં ધર્મો સર્વાદિ શુભોના ૥ લેહે કરી ભિન્ન ભિન્ન થઈ રહેલાં છે. (૪૧)

અપતરણિકા:-તેમાં પ્રથમ બ્રાહ્મણના સ્વાભાવિક શુભકૃત ધર્મોનું કથન કરે છે:-

શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાંતિગર્જવ એવ ચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! શમ, દમ, તપ, શૌચ, ક્ષાંતિ, આર્જવ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન તથા આસ્તિક્ય-આ નવ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલાં બ્રાહ્મણનાં ધર્મો છે. ૪૨

ટીકા:-અંતઃકરણનો જે નિગ્રહ છે, તેનું નામ શમ છે (૧). ઓગાદિ બાહ્ય કારણોનો જે નિગ્રહ છે, તેનું નામ દમ છે (૨). પૂર્વે સત્તરમા અધ્યાયમાં કહેલો શારીર-વાચિક-માનસ એ ત્રણ પ્રકારનો તપ જ અહીં તપ શબ્દવડે સમજવો (૩). શૌચ બાહ્ય તથા અંતરના લેહે કરીને બે પ્રકારનો હોય છે. મુત્તિકા-જળવડે જે શરીરની શુદ્ધિ છે તેને બાહ્ય શૌચ કહે છે અને અંતઃકરણની શુદ્ધિને અંતર શૌચ કહે છે. આ બન્ને પ્રકારનો શૌચ અહીં શૌચ શબ્દવડે સમજવો (૪). કઠોર વચનોવડે નિરાદર કરવા છતાં પણ તથા દંડાદિકોવડે તાડન કરવા છતાં પણ યુરુષના મનમાં જે ક્રોધાદિ વિકારોથી સહિયપાણું છે, તેનું નામ ક્ષમા છે. આ ક્ષમાનો જ અર્થ અહીં ક્ષાંતિ શબ્દવડે ગ્રહણ કરવો (૫). કુટિલતાથી રહિતપણાનું નામ આર્જવ છે (૬). ધટ્ અંગો સહિત વેદને તથા વેદના અર્થને વિષય કરનારી જે અંતઃકરણની વૃત્તિવિશેષ છે તેનું નામ જ્ઞાન છે (૭). ધર્મકાંડવિષે યજ્ઞાદિ ધર્મોનું જે કૌશલ છે તથા જ્ઞાનકાંડવિષે બ્રહ્મ આત્માની એકતાનો જે અનુભવ છે, તેનું નામ વિજ્ઞાન છે (૮). પૂર્વે કથન કરેલી જે સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા છે તેનું નામ આસ્તિક્ય છે (૯). એ પ્રકારના શમ, દમ, તપ, શૌચ, ક્ષાંતિ, આર્જવ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, આસ્તિક્ય-એ સત્ત્વશુભના સ્વભાવકૃત નવ ધર્મો બ્રહ્મકર્મ કહેવાય છે, અર્થાત્ બ્રાહ્મણ જાતિનાં ધર્મ કહેવાય છે. યદ્યપિ સાત્ત્વિક અવસ્થાવિષે બ્રાહ્મણાદિ ચારે વર્ણના શમ-દમાદિ નવ ધર્મ સંભવિત હોઈ શકે છે, તથાપિ શમ-દમાદિ નવ ધર્મ બહુધા બ્રાહ્મણવિષે જ હોય છે, માટે બ્રાહ્મણ સત્ત્વસ્વભાવવાળો જ હોય છે.

અન્ય ક્ષત્રિયાદિવિષે સત્ત્વશુભની વૃદ્ધિની વશતાથી શમ-દમાદિ ધર્મ કદાચિત્ જ ઉત્પન્ન થાય છે, આ કારણથી જ અન્ય શાસ્ત્રવિષે એ શમ-દમાદિ ધર્મ બ્રાહ્મણાદિ ચાર વર્ણોના સાધારણ ધર્મરૂપ કહેલા છે. શમ-દમાદિ ધર્મ ચાર વર્ણોના સાધારણ ધર્મ છે, એ વાત વિષ્ણુ ભગવાને પણ કહી છે:-'ક્ષમા સત્ત્વં દમઃ શૌચં દાનમિન્દ્રિયસંયમઃ ॥ અહિંસા શુશ્રૂષા તીર્થાવસરણં રથા ॥ ૧ ॥ આર્જવં લોભશન્યત્વં દેવત્રાજ્ઞાનપૂજનમ્ ॥ અનન્નપસ્યા ચ તપા ધર્મઃ સામાન્ય વચ્ચતે ॥ ૨ ॥ અર્થાત્-ક્ષમા, સત્ત્વ, દમ, શૌચ, દાન, ઇન્દ્રિયોનો સંયમ, અહિંસા, શુશ્રૂષા, તીર્થોનું સેવન, દયા, આર્જવ, લોભથી રહિતપણું, દેવતા-બ્રાહ્મણોનું પૂજન, અન્નપા દોષથી રહિતપણું, એ સર્વ ધર્મ સામાન્ય ધર્મ કહેવાય છે, અર્થાત્ બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય-શૂદ્ર એ ચારે વર્ણોના તથા બ્રહ્મચર્ય-ગૃહસ્થ-વાનપ્રસ્થ-સંન્યાસ એ ચારે આશ્રમોના સાધારણ ધર્મ કહેવાય છે.'

આ પ્રકારના સાધારણ ધર્મો બૃહસ્પતિએ નવ શ્લોકવડે કહ્યા છે. 'દયા ક્ષમાનસ્યા ચ શૌચાનાયત્સર્વગુણ ॥ અકાર્પણમસ્તદ્ભવં તર્વસાધારણમિતિ ॥ ૧ ॥ પરે વા ચંડુરગે વા મિત્રે દેવરિવા

આચમનને વાસ્તે હસ્ત અને પાદનું પ્રક્ષાલન, એક શ્રાદ્ધ કર્મ, ભૂત્યોનું ભરણ તથા સ્વદ્વારવૃત્તિ-ત્રણ વર્ણોની સેવા, ઇત્યાદિ ધર્મો છે. આ ગૌતમઋષિના વચનવિષે બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોના સાધારણ ધર્મો તથા અસાધારણ ધર્મો કહ્યા છે.

(૨) એ પ્રકારના ચારે વર્ણોના ધર્મો વસિષ્ઠ મુનિએ પણ કહ્યા છે: પદ્ધર્માણિ બ્રાહ્મણસ્યાધ્યયન-મધ્યાપનં યસો યાજનં દાનં પ્રતિગ્રહચેતિ । શ્રીણિ રાજન્યવસ્થાધ્યયનં યસો દાનં ચ શ્રેષ્ઠેન પ્રજાપાત્તેન સ્વપર્મસ્તેન જીવેત્ । एतान्येव શ્રીણિ વૈશ્યસ્ય કૃષિવનિકપશુપાત્યં કૃસીદં ચ । તેષાં પરિચર્યા શૂદ્રસ્ય હતિ ॥ અર્થાત્-પોતે વેદોનું અધ્યયન કરવું, પુત્ર-શિષ્યાદિકોને વેદોનું અધ્યયન કરાવવું, પોતે યજ્ઞ કરવો, ખીજા યજ્ઞમાનની પ્રતિ ઋત્વિક્ષ યજ્ઞને યજ્ઞ કરાવવો, પોતે દાન દેવું અને ખીજા પાસેથી દાન લેવું, એ પદ્ધર્મ બ્રાહ્મણનાં જ હોય છે. વેદોનું અધ્યયન કરવું, યજ્ઞ કરવો તથા દાન દેવું, એ ત્રણ કર્મો ક્ષત્રિયનાં હોય છે. પરંતુ એ ત્રણે કર્મો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યનાં સાધારણ છે. શસ્ત્રવડે પ્રભાતનું પાલન કરવું, એ ક્ષત્રિયનો અસાધારણ સ્વધર્મ છે. આ અસાધારણ ધર્મવડે ક્ષત્રિયે પોતાનું જીવન કરવું. વેદોનું અધ્યયન કરવું, યજ્ઞ કરવો તથા દાન કરવું એ પૂર્વોક્ત ત્રણ કર્મો વૈશ્યનાં પણ છે, પરંતુ એ ત્રણે ધર્મો બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્યના સાધારણ ધર્મ છે અને કૃષિ-વાણિજ્ય-પશુઓનું પાલન તથા વૃદ્ધિને વાસ્તે ધનના પ્રયોગરૂપ કુચીદ (ન્યાજ વટંદર) એ કર્મો વૈશ્યનાં અસાધારણ છે અને બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણોની સેવા કરવી, એ શૂદ્રનું કર્મ છે.

(૩) આ ચારે વર્ણોના ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો આપરતંભ ઋષિએ પણ કહેલા છે:-ચત્વારો વર્ણાં બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવૈશ્યશૂદ્રાતેષાં પૂર્વપૂર્વે જન્મતઃ યેયાન્ । સ્વકર્મક્રમબ્રાહ્મણસ્યાધ્યયનમધ્યાપનં યસો યાજનં દાનં પ્રતિ-ગ્રહણં एतान्येવ ક્ષત્રિયસ્યાધ્યાપનયાજનપ્રતિગ્રહણાનીતિ । પરિહાર્યેયુદ્ધદંઢાપિકાનિ । ક્ષત્રિયવદ્વૈશ્યસ્ય દંદપદવર્જે કૃષિગોરક્ષવાણિજ્યાધિકમ્ । પરિચર્યા શૂદ્રસ્યેતરેષાં વર્ણાનામ્ ॥ અર્થાત્-બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય-શૂદ્ર એ ચાર વર્ણો કહેવાય છે. આ ચાર વર્ણોમાં, ઉત્તર-ઉત્તર વર્ણોની અપેક્ષાએ કરીને પૂર્વ-પૂર્વ વર્ણુ જન્મથી શ્રેષ્ઠ હોય છે; જેમ કે, ક્ષત્રિય-વૈશ્ય-શૂદ્ર એ ત્રણની અપેક્ષાએ કરીને બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે; વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ બન્નેની અપેક્ષાએ કરીને ક્ષત્રિય શ્રેષ્ઠ છે; અને શૂદ્રની અપેક્ષાએ કરીને વૈશ્ય શ્રેષ્ઠ છે. અધ્યયન-અધ્યાપન-યજ્ઞ-યાજન-દાન-પ્રતિગ્રહ એ પદ્ધર્મો બ્રાહ્મણનાં હોય છે. આ પદ્ધર્મોવિષે અધ્યાપન-યાજન-પ્રતિગ્રહ એ ત્રણ સિવાયના અધ્યયન-યજ્ઞ-દાન એ ત્રણે કર્મો ક્ષત્રિયનાં હોય છે અને યુદ્ધ તથા દુષ્ટ જનોને દંડ, એ બે કર્મો બ્રાહ્મણ કરતાં ક્ષત્રિયનાં અધિક છે. ક્ષત્રિયની પોટે વૈશ્યનાં પણ યુદ્ધ અને દંડ સિવાયનાં અધ્યયન-યજ્ઞ-દાન એ ત્રણ કર્મો સાધારણ હોય છે અને કૃષિ-ગૌઆદિ પશુઓનું પાલન તથા વાણિજ્ય એ કર્મો ક્ષત્રિય કરતાં વૈશ્યનાં અધિક હોય છે અને બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણોની સેવા કરવી, એ શૂદ્રનું કર્મ છે.

એ પ્રકારના ચાર વર્ણોના ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો મનુ ભગવાને પણ કહેલા છે:-‘અધ્યાપનમધ્ય-યનં યજનં યાજનં તથા ॥ દાનં પ્રતિગ્રહં ચૈવ બ્રાહ્મણાનામકલ્પયત્ ॥ ૧ ॥ પ્રજાનાં રક્ષણં દાનમિજ્યાધ્યયનમેવ ચ ॥ વિપયેષ્વપ્રસાદં ચ ક્ષત્રિયસ્ય સમાદિશત્ ॥ ૨ ॥ પશુનાં રક્ષણં દાનમિજ્યાધ્યયનમેવ ચ ॥ વણિકપથં કૃસીદં ચ વૈશ્યસ્ય હૃષિમેવ ચ ॥ ૩ ॥ પક્ષમેવ તુ શૂદ્રસ્ય પ્રમુઃ વર્મે સમાદિશત્ ॥ એતપમેવ વર્ણાનાં શુદ્ધપામનલ્લયયા ॥ ૪ ॥ અર્થાત્-સંપ્રિતા આદિકાણે સર્વેષાં પરમેશ્વરે બ્રાહ્મણોનાં અધ્યયન-અધ્યાપન-યાજન-યાજન-દાન-પ્રતિગ્રહ એ પદ્ધર્મો કથન કરેલાં છે. પ્રભાતનું રક્ષણ-દાન-યજ્ઞ-અધ્યયન-વિષયોવિષે અપ્ર-સક્તિ ઇત્યાદિ ધર્મો ક્ષત્રિયના કહેલા છે. પશુઓનું રક્ષણ-દાન-યજ્ઞ-વેદોનું અધ્યયન-વાણિજ્ય-

વૃદ્ધિને વાસ્તે ધનના પ્રયોગરૂપ કુસીદ અને કૃષિ, ઇત્યાદિ ધર્મો વૈશ્યના કહ્યા છે અને અસૂયાથી રહિત થઇને પ્રાદ્ધણાદિ ત્રણ વર્ણોની શુશ્રૂષા કરવી, એ એક ધર્મ શૂદ્રનું કહ્યું છે. એ પ્રમાણે પ્રાદ્ધણાદિ ચાર વર્ણોનાં ધર્મો સત્તાદિ શુભોનાં લેહે કદી ભિન્ન ભિન્ન થઇ રહેલાં છે. (૪૧)

અવતરણિકા:-તેમાં પ્રથમ પ્રાદ્ધણના સ્વાભાવિક શુભકૃત ધર્મોનું કથન કરે છે:-

શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાંતિરાર્જવ એવ ચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! શમ, દમ, તપ, શૌચ, ક્ષાંતિ, આર્જવ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન તથા આસ્તિક્ય-આ નવ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાદ્ધણનાં ધર્મો છે. ૪૨

ટીકા:-અંતઃકરણનો જે નિશ્ચય છે, તેનું નામ શમ છે (૧). શ્રોત્રાદિ બાહ્ય કંરણોના જે નિશ્ચય છે, તેનું નામ દમ છે (૨). પૂર્વે સત્તરમા અધ્યાયમાં કહેલો શરીર-વાચિક-માનસ એ ત્રણ પ્રકારનો તપ જ અહીં તપ શબ્દવડે સમજવો (૩). શૌચ બાહ્ય તથા અંતરના લેહે કરીને બે પ્રકારનો હોય છે. મૃત્તિકા-જાળવડે જે શરીરની શુદ્ધિ છે તેને બાહ્ય શૌચ કહે છે અને અંતઃકરણની શુદ્ધિને અંતર શૌચ કહે છે. આ બન્ને પ્રકારનો શૌચ અહીં શૌચ શબ્દવડે સમજવો (૪). કંઠોર વચ્ચનોવડે નિરાદર કરવા છતાં પણ તથા દંડાદિકોવડે વાડન કરવા છતાં પણ પુરુષના મનમાં જે ક્રોધાદિ વિકારોથી રાહિત્યપણું છે, તેનું નામ ક્ષમા છે. આ ક્ષમાનો જ અર્થ અહીં ક્ષાંતિ શબ્દવડે ગ્રહણ કરવો (૫). કુટિલતાથી રહિતપણું નામ આર્જવ છે (૬). યદ્ય અંગે સહિત વેદને તથા વેદના અર્થને વિષય કરનારી જે અંતઃકરણની વૃત્તિવિશેષ છે તેનું નામ જ્ઞાન છે (૭). ધર્મકાંડવિષે યજ્ઞાદિ ધર્મોનું જે કૌશલ છે તથા જ્ઞાનકાંડવિષે બ્રહ્મ આત્માની એકતાનો જે અનુભવ છે, તેનું નામ વિજ્ઞાન છે (૮). પૂર્વે કથન કરેલી જે સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા છે તેનું નામ આસ્તિક્ય છે (૯). એ પ્રકારના શમ, દમ, તપ, શૌચ, ક્ષાંતિ, આર્જવ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, આસ્તિક્ય-એ સત્ત્વગુણના સ્વભાવકૃત નવ ધર્મો બ્રહ્મકર્મ કહેવાય છે, અર્થાત્ પ્રાદ્ધણ જાતિનાં ધર્મ કહેવાય છે. યદ્યપિ સાત્ત્વિક અવસ્થાવિષે પ્રાદ્ધણાદિ ચારે વર્ણના શમ-દમાદિ નવ ધર્મ સંભવિત હોઇ શકે છે, તથાપિ શમ-દમાદિ નવ ધર્મ બહુધા પ્રાદ્ધણવિષે જ હોય છે, માટે પ્રાદ્ધણ સત્ત્વસ્વભાવવાળો જ હોય છે.

અન્ય ક્ષત્રિયાદિવિષે સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિની વશતાથી શમ-દમાદિ ધર્મ કદાચિત્ જ ઉત્પન્ન થાય છે, આ કારણથી જ અન્ય શાસ્ત્રવિષે એ શમ-દમાદિ ધર્મ પ્રાદ્ધણાદિ ચાર વર્ણોના સાધારણ ધર્મરૂપ કહેલા છે. શમ-દમાદિ ધર્મ ચાર વર્ણોના સાધારણ ધર્મ છે, એ વાત વિશ્વ જાગવાને પણ કહી છે:-‘ક્ષમા સત્ત્વં દમઃ શૌચં દાનમિદિયસંયમઃ ॥ બહિસા ઘુરુઘુપા તીર્થાલ્લરણે રણે ॥ ૧ ॥ આર્જવં યોગયત્ત્વં દેવભાજનપૂજનમ્ ॥ અત્યમ્સુયા ચ તથા ધર્મઃ સામાન્ય વચ્ચતે ॥ ૨ ॥’ અર્થાત્-ક્ષમા, સત્ત્વ, દમ, શૌચ, દાન, ઇદ્રિયોનો સંયમ, બહિસા, ઘુરુની શુશ્રૂષા, તીર્થોનું સેવન, દયા, આર્જવ, લોભથી રહિતપણું, દેવતા-પ્રાદ્ધણનું પૂજન, અસૂયા દોષથી રહિતપણું, એ સર્વ ધર્મ સામાન્ય ધર્મ કહેવાય છે, અર્થાત્ પ્રાદ્ધણ-ક્ષનિધ-વૈશ્ય-શૂદ્ર એ ચારે વર્ણોના તથા બ્રહ્મચર્ય-ગૃહસ્થ-વાનપ્રસ્થ-સંન્યાસ એ ચારે આશ્રમોના સાધારણ ધર્મ કહેવાય છે.

આ પ્રકારના સાધારણ ધર્મો બૃહસ્પતિએ નવ શ્લોકવડે કહ્યા છે. ‘દયા યમાત્મસૂયા ચ શૌભનાત્રાસતર્કભય ॥ અર્ચાર્પણમસ્તુહત્વં સર્વભાષાર્ણાનિ ચ ॥ ૧, ॥’ પરે વા નેપુર્વે વા નિષે દેવરિ વા

સદા ॥ આપને રક્ષિતવ્યં તુ દયેષા પરિકીર્તિતા ॥ ૨ ॥ વાણે વાઘાત્મિકે ચૈવ દુઃખે ચોત્પારિતે ક્વચિત્ ॥
 ન ક્વપ્યતિ ન વા દંતિ સા ધમા પરિકીર્તિતા ॥ ૩ ॥ ન ગુણાન્ ગુણિનો દન્તિ સ્તૌતિ મંદગુણાનપિ ॥ નાન્યદોષેષ્ઠ
 રત્ને સ્થાનછયા પ્રકીર્તિતા ॥ ૪ ॥ અમલ્યપરિહારશ્ચ સંસર્ગશ્યાપ્યનિર્ગુણૈઃ ॥ સ્વપર્મે ચ વ્યવસ્થાનં શૌચમેતત્
 પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૫ ॥ શરીરં પીત્ત્વતે ચેન દુષ્ટમેનાપિ કર્મણા ॥ અત્યન્તં તત્ત્વ કર્તવ્યમનાયાસઃ સ્ત ંચયતે
 ॥ ૬ ॥ પ્રજ્ઞસ્તાચરણં નિત્યમપ્રજ્ઞસ્તવિસર્જનમ્ ॥ એતદ્દિ મંગલં પ્રોકે સુનિમિત્તત્વદર્શિનિઃ ॥ ૭ ॥ સ્તોકા
 દપિ પ્રદાતવ્યમદીનેનાંતરાત્મના ॥ અહન્યહનિ યત્કિચ્ચિકાર્પણ્યં દિ તસ્મૃતમ્ ॥ ૮ ॥ ચપોત્પન્નેન સંતોષ
 કર્તવ્યો વ્યર્થવસ્તુના ॥ પરસ્પાર્ચિતવિધ્વાયં સારશ્ચદા પરિકીર્તિતા ॥ ૯ ॥ જેમાં ઠહું છે કે દયા
 ક્ષમા, અનસૂયા, શૌચ, અનાયાસ, મંગલ, અકાર્પણ્ય, અસ્પૃહા, એ આઠ ધર્મો આર વણીન
 તથા આર આશ્રમેના સાધારણ ધર્મો છે ૧. ખીજા શ્લોકમાં કહ્યાનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. આપ
 ત્તિને પ્રાપ્ત થયેલા જે કોઈ અન્ય પ્રાણી છે, પોતાનો બંધુવર્ગ છે, પોતાનો મિત્ર છે અથવા
 પોતાનો દ્રેષ્ટકર્તા શત્રુ છે, તે સર્વેનું આપત્તિમાંથી જે રક્ષણ કરવું તેનું નામ કયા છે ૨. ત્રીજા
 શ્લોકમાં ક્ષમાનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. પોતાના પ્રારબ્ધકર્મની વશતાથી બાહ્ય આધિભૌતિક દુઃખ
 પ્રાપ્ત થતાં, આધ્યાત્મિક દુઃખ પ્રાપ્ત થતાં, તે દુઃખોના ઉત્પાદક શત્રુ વગેરે પ્રાપ્ત થતાં, પુરુષ
 જે વડે ક્રોધ કરતો નથી તથા તેમને હણતો નથી, તે ક્ષમા કહેવાય છે ૩. ચોથા શ્લોકમાં
 અનસૂયાનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. પુરુષ જે વડે શુભી પુરુષોના શુભોનું હનન કરતો નથી તથા
 અન્ય પુરુષના અદૃષ્ટ શુભોની પણ સ્તુતિ કરે છે તથા અન્ય પુરુષોના દોષોના કથનવિષે
 પ્રીતિમાન થતો નથી, તે અનસૂયા કહેવાય છે ૪. હવે પાંચમા શૌચનું કથન કરે છે. માંસ-
 મદિરાદિ અલક્ષ્ય વસ્તુઓના જે પરિત્યાગ છે, વિદ્યાદિ શુભવાળા પુરુષોના જે સમાગમ છે
 તથા પોતાના ધર્મવિષે જે રિધતિ છે, એને શૌચ કહે છે ૫. હવે છઠ્ઠા શ્લોકમાં અનાયાસનું
 સ્વરૂપ કહ્યું છે. જે શુભ કર્મવડે પણ શરીર અત્યંત પીડાને પ્રાપ્ત થાય, એનું શુભ કર્મ પણ
 પુરુષે કરવું નહિ, તે અનાયાસ કહેવાય છે ૬. હવે સાતમા શ્લોકમાં મંગલનું સ્વરૂપ કહ્યું
 છે. શાસ્ત્રવિહિત શ્રેષ્ઠ આચરણો જે સર્વદા કરવાં તથા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ અશ્રેષ્ઠ આચરણોના જે સર્વદા
 પરિત્યાગ છે, એને જ તત્ત્વવેત્તા સુનિજનો મંગલ કહે છે ૭. હવે આઠમા શ્લોકમાં અકાર્પણ્યનું
 સ્વરૂપ કહ્યું છે. પોતાના ગુહ્યવિષે જે અજ્ઞ-ધનાદિ પદાર્થો અદૃષ્ટ પણ હોય, તે અદૃષ્ટ પદાર્થથી
 પણ હીનતાથી રહિત મનવડે દિવસે દિવસે અતિથિ-પ્રાણીઓની પ્રત્યે યત્કિંચિત્ અજ્ઞાદિ પદાર્થો
 દેવા, એને અકાર્પણ્ય કહે છે ૮. હવે નવમા શ્લોકમાં અસ્પૃહાનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. પરના
 અર્થનું ચિંતન ન કરીને પુરુષ, પ્રારબ્ધની વશતાથી પ્રાપ્ત થયેલા ધનાદિ પદાર્થોવડે, જે સંતોષ
 પામે છે, તે અસ્પૃહા કહેવાય છે.'૯

કયાથી લઇને અસ્પૃહા સૂધીના આઠ શુભો ગૌતમઋષિએ આત્માના શુભરૂપે કહ્યા છે:-
 'અયાદ્યાત્સગુણાઃ દયા સર્વભૂતેઽ ક્ષાંતિરવસ્થાશૌચમનાયાસો મંગલમકાર્પણ્યમસ્પૃહા इति ॥ અર્થાત્-સર્વ
 ભૂતો(વધે દયા, ક્ષાંતિ, અનસૂયા, શૌચ, અનાયાસ, મંગલ, અકાર્પણ્ય, અસ્પૃહા એ આઠ
 આત્માના શુભો છે.'

આ પ્રકારના સાધારણ ધર્મ મહાભારતવિષે પણ કહેલા છે. જેમાં કહ્યું છે કે:-'સત્યં
 દમસ્તપઃ શૌચં સંતોષો દ્વીઃ ધમાડર્જવમ્ ॥ જ્ઞાનં શમો દયા ધ્યાનમેષ ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ સત્યં ભૂતહિતં
 પ્રોકે મનસો દમનં દમઃ ॥ સત્ત્વઃ સ્વપર્મેર્વતિલ્લં શૌચં સ્વપરર્જનમ્ ॥ ૨ ॥ સંતોષો વિપયત્પાગો હીરકાર્પ્યનિવ-
 ર્તનમ્ ॥ ધમાદ્વંદ્વસદિષ્ણુપમાર્જં સમચિત્તા ॥ ૩ ॥ જ્ઞાનં તત્ત્વર્ણસંબોધઃ શમચિત્તપ્રસાંતતા ॥ દયા ભૂતહિ-
 તૈવિત્લં ધ્યાને નિર્વિપયં મનઃ ॥ ૪ ॥ અર્થાત્-સત્ય, દમ, તપ, શૌચ, સંતોષ, હી, ક્ષમા, આર્જવ,
 જ્ઞાન, શમ, દયા, ધ્યાન એ સર્વ પ્રાણીઓ આર વણીના સાધારણ સનાતન ધર્મો છે ૧૦. હવે

ત્રણ શ્લોકોવાડે યથાક્રમે સત્યાદિકોનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. સર્વ ભૂતોનું જે હિત કરવું, તેનું નામ સત્ય છે; મનના જે નિયંત્ર છે, તેનું નામ હમ છે; પાતાના ધર્મવિષે જે વર્તવું તેનું નામ વપ છે, વર્ણસંસ્કારનો જે પરિત્યાગ તેનું નામ શૌચ છે ૨. વિષયોનો જે પરિત્યાગ તેનું નામ સંતોષ છે, શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મમાંથી જે નિવૃત્તિ તેનું નામ હી છે, શીત-ઉષ્ણાદિ દ્વન્દ્વ ધર્મોને સહન કરવાનો જે સ્વભાવ છે તેનું નામ ક્ષમા છે, સમચિત્તપણું નામ આર્જવ છે. ૩ તત્ત્વ-જ્ઞાનો જે સમ્યક્ બોધ છે તેનું નામ જ્ઞાન છે, ચિત્તની જે પ્રશાંતતા છે તેનું નામ શમ છે, સર્વ ભૂતોના હિતની જે ઇચ્છા છે તેનું નામ દયા છે વથા વિષયોની વાસનાથી રહિત જે મન છે તેનું નામ ધ્યાન છે”

આ પ્રકારના સાધારણ ધર્મ દેવલ ઋષિએ પણ કહેલા છે:—“ જૌષ્ઠ દાનં તપઃ મદ્વા ગુરુ-
તેવા ક્ષમા દયા ॥ વિજ્ઞાનં ત્રિવિદ્ય. તત્ત્વમિતિ ધર્મસચ્ચયઃ ॥ ૧ ॥ મતોપવાસનિયમૈઃ શરીરોત્તાપનં તપઃ ॥ પ્રત્યયો
ધર્મકાર્યેષુ તથા શ્રદ્ધેસ્થદાદ્વતા ॥ ૨ ॥ નાસ્તિ ક્ષમદવાનસ્ય કર્મ કૃત્યપ્રયોગનમ્ ॥ યત્કુનર્વૈદિકીનાં ચ લૌકિકી-
નીનાં ચ સર્વશઃ ॥ ૩ ॥ ॥ પાર્ણં સર્વવિધાનાં વિજ્ઞાનમિતિ વીર્યતે ॥ વિનયં દ્વિવિધં પ્રાદુઃ શશ્વદમશમાવિતિ
॥ ૪ ॥ અર્થોત્-શૌચ, દાન, વપ, શ્રદ્ધા, ગુરુસેવા, ક્ષમા, દયા, વિજ્ઞાન, વિનય, સત્ય એ
સાધારણ ધર્મોનો સમુચ્ચય છે. તેમાં ત્રવ, ઉપવાસ તથા નિયમોવાડે જે શરીરનું શોષણ છે
તેનું નામ વપ છે. ધર્મકાર્યોવિષે જે ચિત્તની સાવધાનતા છે તેનું નામ શ્રદ્ધા છે; શ્રદ્ધાથી
રહિત પુરુષને કોઈ પણ કર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી, માટે જે જે કાર્ય કરવું તે શ્રદ્ધાપૂર્વક જ
કરવું. લૌકિક સર્વ વિદ્યાઓનું તથા વૈદિક સર્વ વિદ્યાઓનું જે ધારણ છે તેનું નામ વિજ્ઞાન છે
વથા શમ અને હમ એ બે પ્રકારનો વિનય કહ્યો છે.” બીજા સર્વ ધર્મોનું બ્યાખ્યાન પૂર્વે
કરવામાં આવી ગયું છે, તેથી તે ધર્મોનાં પ્રતિપાદક વચનો અહીં લખ્યાં નથી.

આ સર્વથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, શમ-હમાદિધર્મ જે પુરુષવિષે પ્રાપ્ત થાય છે, તે પુરુષ
જાતિવાડે શૂદ્ર હોવા છતાં પણ શમ-હમાદિ લક્ષણોવાડે બ્રાહ્મણરૂપ જ જાણવા યોગ્ય છે અને
શમ-હમાદિ ધર્મ જે પુરુષવિષે પ્રાપ્ત થયેલા નથી, તે પુરુષ જાતિવાડે બ્રાહ્મણ હોવા છતાં
પણ શમ-હમાદિ ધર્મોના અભાવવાડે શૂદ્રરૂપ જ જાણવા યોગ્ય છે. આ કારણથી જ મહાભાર-
તના આરણ્યક પર્વમાં સર્પભાવને પ્રાપ્ત થયેલા નહુષ રાજાની પ્રત્યે સુધિષ્ઠિરે આ વચનો
કહ્યાં છે:—“તત્ત્વં દાનં ધર્મા શીલમાનુશસ્યં તપો વૃણા । દર્યેતે યત નાગેન્દ્ર સન્નાજન ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ યૈવૈતલ્લ-
દશ્વે સર્પલ્લં સ મ્રાજણઃ સ્મૃતઃ ॥ યૈવૈતલ્લ મ્વેત્સર્પઃ ત સ્મૃદમિતિ નિર્દિશેષ્ ॥ અર્થોત્-હે નાગેન્દ્ર ! સત્ય,
દાન, ક્ષમા, શીલ, કૂર ભાવથી રહિતપણું, વપ, દયા એ સર્વ ધર્મ જે પુરુષવિષે ભોવામાં
આવે છે, તે પુરુષને બ્રાહ્મણ જ જાણવો. હે સર્પ ! આ સત્યાદિ ધર્મ જે પુરુષવિષે વિદ્યમાન
નથી, તે પુરુષને શૂદ્ર જ જાણવો.”

આથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, આ શ્લોકમાં જે શમ-હમાદિ ધર્મો કહ્યા છે, તે સર્વ
ધર્મ દેવી સંપત્તિરૂપ છે. દેવી સંપત્તિ પૂર્વે સોળમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં
આવેલ છે. શમ-હમાદિરૂપ દેવી સંપત્તિ બ્રાહ્મણને તો સ્વભાવસિદ્ધ છે અને ક્ષત્રિય વૈશ્યાદિ-
કોને નૈમિત્તિક છે. તેથી અહીં દ્વિચિત્ માત્ર પણ વિરોધ થતો નથી અને બ્રાહ્મણના યજ્ઞન-
અધ્યાપન-પ્રતિગ્રહ ઇત્યાદિ અસાધારણ ધર્મ તો સ્મૃતિઓમાં પ્રસિદ્ધ જ છે. (૪૨)

અવતરણિકા:—હવે, ક્ષત્રિયના ગુણ સ્વભાવકૃત કર્મોનું કથન કરે છે —

શૌર્ય તેજો વૃત્તિદર્શિયં યુદ્ધે चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षાત્રં કર્મ સ્વભાવજન્મ ॥ ૪૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—શૌર્ય, તેજ, ધૃતિ, દાક્ષ્ય, યુદ્ધમાં પણ અપલાયન, દાન, તથા ઈશ્વરભાવ, આ સર્વ સ્વભાવજન્ય ક્ષત્રિય જાતિનાં વિહિત કર્મો છે. ૪૩

ટીકા:—અત્યંત બળવાન પુરુષોને પણ પ્રહાર કરવા વિષે પ્રવૃત્તિરૂપ જે વિક્રમ છે, તેનું નામ શૌર્ય છે. અન્ય શત્રુઓવડે પરાભવ નહિ પામવારૂપ જે પ્રાગલ્ભ્ય છે તેનું નામ તેજ છે. મહાન્ વિપત્તિ આપ થવા છતાં પણ દેહ-ઈન્દ્રિયરૂપ સંઘાતનો જે અવ્યાકુલીભાવ છે તેનું નામ ધૃતિ છે. શીઘ્ર ઉત્પન્ન થયેલાં કાર્યોવિષે પણ વ્યામોહથી રહિત થઈને પ્રવૃત્તિરૂપ જે દક્ષભાવ છે તેનું નામ દાક્ષ્ય છે. યુદ્ધવિષે મહાન્ શસ્ત્રોનો પ્રહાર થવા છતાં પણ યુદ્ધમાંથી જે પાછળ ન હઠવું, તેનું નામ અપલાયન છે. સંકેતોથી રહિત થઈને સુવર્ણ-ગૌ-ગૃહ-અન્ન-ભૂમિ ઇત્યાદિ ધનવિષે પોતાના મમત્વનો પરિત્યાગ કરીને જે પ્રાદાણાદિકોના મમત્વનું આપાદન છે, તેનું નામ દાન છે. પ્રજાનું પાલન કરવા વાસ્તે પોતાના ભૃત્યાદિકોની સમીપ પોતાની પ્રભુશક્તિનું જે પ્રકટીકરણ છે, તેનું નામ ઈશ્વરભાવ છે, અથવા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ માર્ગવિષે પ્રવૃત્ત થનારા દુષ્ટ પ્રાણીઓનું નિયમન કરવાની જે શક્તિ છે તેનું નામ ઈશ્વરભાવ છે. હે અર્જુન ! આ શૌર્યથી લઈને ઈશ્વરભાવ સૂધીનાં સર્વ કર્મો ક્ષત્રિય જાતિનાં શાસ્ત્રવિહિત કર્મો છે. આ કર્મો સ્વભાવજ છે, અર્થાત્ જેનાવિષે સત્ત્વગુણ ગૌણ છે એવા પ્રધાનભૂત રજ્જેગુણના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. (૪૩)

અવતરણિકા:—હવે, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ બેના ગુણસ્વભાવકૃત કર્મોનું કથન કરે છે:—

કૃષિગોરક્ષવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ સ્વભાવજમ્

પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૂદ્રસ્યાપિ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—કૃષિ, ગાયોનું રક્ષણ તથા વ્યાપાર આ સ્વભાવજન્ય વૈશ્યનાં કર્મો છે તથા શૂદ્રને દિવ્ય પુરુષોની સેવારૂપ સ્વભાવજન્ય કર્મ છે. ૪૪

ટીકા:—ત્રિહિ-ચવાદિ અજોની ઉત્પત્તિ જે ભૂમિકાવિલેખન છે તેનું નામ કૃષિ છે. ગૌઆદિ પશુઓનું જે પાલન છે તેનું નામ ગોરક્ષા છે. અશ્વાદિ પદાર્થોના કૃત્ત્રિવિકૃત્યરૂપ જે વ્યાપાર છે તેનું નામ વાણિજ્ય છે. વૃદ્ધિવાસ્તે ધનના પ્રયોગરૂપ કુસીદ (વ્યાજવટનદર) નો પણ વાણિજ્યવિષે જ અંતર્ભાવ જાણવો. એ ત્રણે વૈશ્ય જાતિનાં કર્મ છે. આ કર્મ સ્વભાવજ છે, અર્થાત્ જેનાવિષે તમોગુણ ગૌણ છે એવા પ્રધાનભૂત રજ્જેગુણના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે.

હવે શૂદ્રના ગુણસ્વભાવકૃત કર્મનું કથન કરે છે:—પરિચર્યાત્મકં હતિ ॥ પ્રાદાણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણોનું નામ દ્વિજાતિ છે. એવા દ્વિજાતિ પુરુષોની શુશ્રૂષારૂપ કર્મ શૂદ્ર જાતિનું સ્વભાવજન્ય કર્મ છે અર્થાત્ જેનાવિષે રજ્જેગુણ ગૌણ છે એવા પ્રધાનભૂત તમોગુણના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. (૪૪)

પૂર્વે જનો દમસ્તપઃ શૌચ ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે પ્રાદાણાદિ ચાર વર્ણોના સ્વભાવજન્ય ગૌણ ધર્મો કહ્યા. આ ગૌણ ધર્મોથી ભિન્ન બીજા પણ ધર્મો શાસ્ત્રોમાં કહેલા છે. તે ધર્મો ભવિષ્યપુરાણમાં આ પ્રમાણે કહેલા છે:—‘ધર્મઃ શ્રેયઃ સદ્ગૃહિં શ્રેયોઽમ્યદ્વલ્લભ્યમ્ । સ તુ પંચવિધઃ પ્રોક્તો વેદમૂલઃ સનાતનઃ ॥ ૧ ॥ વર્ણધર્મઃ સ્મૃતસ્ત્યેક આશ્રમાનામતઃ પરમ્ । વર્ણાશ્રમસ્તૃતીયસ્તુ ગૌણો નૈમિત્તિકસ્તથા ॥ ૨ ॥ વર્ણસ્વમેકમાશ્રિત્ય યો ધર્મઃ સંપ્રવર્તેત્ ॥ વર્ણધર્મઃ સ ઇક્ષત્ત યયોવનયનં નૃપ ॥ ૩ ॥ યસ્ત્વાશ્રમં સમાશ્રિત્ય અધિકારઃ પ્રવર્તેત્ ॥ સ ચત્વાશ્રમધર્મઃ સ્યાદ્વિદ્વાદ્વાદિકો યયા ॥ ૪ ॥ વર્ણ-

સ્વામાશ્રમત્વં ચ યોડધિકૃત્ય પ્રવર્તેતે ॥ સંવર્ણાશ્રમધર્મસ્તુ મૌજાયા મેલઢા યથા ॥ ૬ ॥ યો ગુણેન પ્રવર્તેત ગુણ-
ધર્મઃ સ ઇચ્છતે ॥ યથા ધર્માભિષિત્તસ્ય પ્રજાનાં પરિપાલનમ્ ॥ ૬ ॥ નિમિત્તમેકમાશ્રય યો ધર્મઃ સંપ્રવર્તેત ॥
નૈમિત્તિકઃ સ વિદ્યેયઃ પ્રાયશ્ચિત્તવિચર્યા ॥ ૭ ॥ ઇત્યાદિ શ્લોકોના અર્થ આ પ્રમાણે છે:—શાસ્ત્ર-
હિત ધર્મ જ પુરુષના શ્રેયનું સાધન હોવાથી શ્રેયરૂપ કહ્યો છે. આ શ્રેય સ્વર્ગોદિ અવ્યુદયરૂપ
છે. આ પ્રકારનો શ્રેયરૂપ ધર્મ શાસ્ત્રવેત્તા પુરુષોએ-પાંચ પ્રકારનો કહ્યો છે. જેનું મૂળ વેદ છે
એવો તે ધર્મ છે. આ કારણથી જ ધર્મ સનાતન છે (૧). એક વર્ણધર્મ છે, બીજો આશ્રમ-
ધર્મ છે, ત્રીજો વર્ણાશ્રમધર્મ છે, ચોથો ગૌણ ધર્મ છે અને પાંચમો નૈમિત્તિક ધર્મ છે (૨).
બ્રાહ્મણાદિરૂપ માત્ર એક વર્ણનો આશ્રય કરીને જે ધર્મ પ્રવર્તેક થાય છે, તે વર્ણધર્મ કહેવાય
છે; જેમકે ઉપનયનરૂપ ધર્મ બ્રાહ્મણાદિરૂપ વર્ણમાત્રનો આશ્રય કરીને પ્રવર્તેક થાય છે, તેથી
તે ઉપનયનરૂપ ધર્મ વર્ણધર્મ કહેવાય છે (૩). જે ધર્મ કેવળ આશ્રમનો આશ્રય કરીને
પ્રવૃત્ત થાય છે, તે આશ્રમધર્મ કહેવાય છે; જેમકે શિક્ષા-હંડાદિરૂપ ધર્મ આશ્રમનો
આશ્રય કરીને જ પ્રવૃત્ત થાય છે, તેથી તે શિક્ષા હંડાદિરૂપ ધર્મ આશ્રમધર્મ કહેવાય છે (૪).
જે ધર્મ વર્ણના તથા આશ્રમનો આશ્રય કરીને પ્રવૃત્ત થાય છે, તે ધર્મ વર્ણાશ્રમધર્મ કહે-
વાય છે; જેમકે મૌલદિ મેખલારૂપ ધર્મ વર્ણનો તથા આશ્રમનો આશ્રય કરીને પ્રવૃત્ત થાય
છે, તેથી તે મૌલદિ મેખલારૂપ ધર્મ વર્ણાશ્રમધર્મ કહેવાય છે (૫). જે ધર્મ કોઈ ગુણનો
આશ્રય કરીને પ્રવૃત્ત થાય છે તે ધર્મ ગૌણ ધર્મ કહેવાય છે; જેમકે રાત્ર્યાભિષેકને પ્રાપ્ત થયેલા
ક્ષત્રિયનો પ્રભાઓના પાલનરૂપ ધર્મ ગુણનો આશ્રય કરીને પ્રવૃત્ત થાય છે, તેથી તે પ્રજાના
પાલનરૂપ ધર્મ ગૌણ ધર્મ કહેવાય છે (૬). અને જે ધર્મ કેવળ નિમિત્ત માત્રનો આશ્રય
કરીને પ્રવૃત્ત થાય છે, તે ધર્મ નૈમિત્તિક ધર્મ કહેવાય છે; જેમકે પાપની નિવૃત્તિ વાસ્તે
કરેલો પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ જે ધર્મ છે, તે ધર્મ પાપરૂપ નિમિત્તનો આશ્રય કરીને પ્રવૃત્ત થાય છે,
તેથી તે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ ધર્મ નૈમિત્તિક ધર્મ કહેવાય છે.

હારીત ઋષિએ ચાર પ્રકારનો ધર્મ કહ્યો છે: ‘અપાશ્રમિણાં પૃથક્ધર્મો વિશેષધર્મઃ સમાનધર્મઃ
હસ્તધર્મથેતિ અર્થોત્-આશ્રમી પુરુષોના એક તો પૃથક્ ધર્મ હોય છે, બીજો વિશેષ ધર્મ
હોય છે, ત્રીજો સમાન ધર્મ હોય છે અને ચોથો કૃત્તન ધર્મ હોય છે.’ જે ધર્મનું એક જ
આશ્રમવિષે પૃથક્ પૃથક્ અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે, તે ધર્મ પૃથક્ ધર્મ કહેવાય છે; જેમકે
બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય-શૂદ્ર એ ચાર વર્ણોના પોતપોતાનો ધર્મ હોય છે. જે ધર્મનું પોતપોતાના
આશ્રમવિષે જ અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે, તે ધર્મ વિશેષ ધર્મ કહેવાય છે. જેમકે બ્રહ્મચારી-
ગૃહસ્થ-વાનપ્રસ્થ-સંન્યાસી એ ચારે આશ્રમીઓના પોતપોતાનો ધર્મ છે. જે ધર્મ ચારે
વર્ણોના તથા ચારે આશ્રમોના સમાન ધર્મ છે, તે ધર્મ સમાન ધર્મ કહેવાય છે.

ચારે વર્ણોના ધર્મ મહાભારતમાં આ પ્રમાણે કહ્યા છે:—‘માનુશંસ્યમર્હિતા ચાપ્રમાદઃ સંવિધા-
ગિતા ॥ આદ્યકર્માતિયેયં ચ સત્યમકોષ્ટ એવ ચ ॥ સ્વેષુ દારેષુ સંતોષઃ શૌચં નિત્યાનુસૂતા ॥ આશમજ્ઞાનં તિતિક્ષા ચ
ધર્મઃ સાધારણો નૃપ ॥ ૨ ॥ અર્થોત્-કરુણાવથી રહિતપણું, આર્હિસા, અપ્રમાદ, ભૂતોની પ્રત્યે અત્યા-
હિંકોનો વિભાજ દેવો, શ્રાદ્ધ કર્મ, ગૃહનિપે પ્રાપ્ત થયેલા અતિથિનું સન્માન, સત્ય, અક્રોધ,
સ્વમીઓવિષે સંતોષ, શૌચ, અસુયાથી રહિતપણું, આત્મજ્ઞાન, તિતિક્ષા, એ ચારે વર્ણોના
સાધારણ ધર્મો છે.’ સર્વ આશ્રમોના સાધારણ ધર્મો તો પૂર્વે જાનો દમસ્તપઃ શૌચ એ શ્લોકોનાં
વ્યાખ્યાનવિષે કહેવામાં આવ્યા છે. મોક્ષના હેતુભૂત આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના પ્રતિબંધક
પ્રત્યવાયોની નિવૃત્તિ કરવા વાસ્તે જ નિષ્કામ કર્મોનું અનુષ્ઠાન છે. આ કૃત્તન ધર્મ કહેવાય
છે. એ પ્રમાણે હારિત ઋષિએ ચાર પ્રકારના ધર્મ કહ્યા છે.

શાસ્ત્રોવિધે જેમ ચાર જ વર્ણો કહ્યા છે, તેમ શાસ્ત્રોવિધે આશ્રમ પણ ચાર જ કહ્યા છે. ગૌતમ કહે છે કે તત્વાશ્રમવિકલ્પમેકે મુવતે મલ્લચારી ગૃહસ્થો મિહ્યૈતાનસ इति ॥ વેદવેત્તા પુરુષ અધિકારી પુરુષને બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થ-લિપ્તુ-વૈખાનસ એ ચાર પ્રકારનો આશ્રમ વિકલ્પરૂપે કહે છે. અહીં 'લિપ્તુ' શબ્દવડે સંન્યાસીનો અર્થ સમજવો અને 'વૈખાનસ' શબ્દવડે વાનપ્રસ્થનો અર્થ સમજવો. આ પ્રકારના ચાર આશ્રમો, આપરંતંબ ઋષિએ પણ કહેલા છે: ચત્તાર આશ્રમા ગાર્હસ્થમાચાર્યકુલમ મૌનં વાનપ્રસ્થમિતિ તેષુ સર્વેષુ યયોવદેશમવ્યવ્રો વર્તમાનઃ ક્ષેમં ગચ્છતિ इति ॥ અર્થાત્-ગાર્હસ્થ્ય, આચાર્યકુલ, મૌન, વાનપ્રસ્થ એ ચાર જ આશ્રમ હોય છે. એ ચારેથી વિજ્ઞ પાંચમો કોઈ આશ્રમ હોતો નથી. અહીં ગાર્હસ્થ્ય એ શબ્દવડે ગૃહસ્થ આશ્રમનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. આચાર્યકુલ એ શબ્દવડે બ્રહ્મચર્યાશ્રમનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. મૌન એ શબ્દવડે સંન્યાસ આશ્રમનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. આ ચાર આશ્રમોમાં જે જે આશ્રમની પ્રત્યે શસ્ત્રે જે જે ધર્મો વિધાન કરેલા છે, તે તે આશ્રમવિધે રહીને અધિકારી પુરુષ, તે તે ધર્મોનું શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુધાન કરી, શુભગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારના ચાર આશ્રમો વસિષ્ઠ મુનિએ પણ કહેલા છે. ચત્તાર આશ્રમા મલ્લચારિગૃહસ્થવાનપ્રસ્થપરિવાજકા इति ॥ અર્થાત્-બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, તથા પરિવાજક એ ચાર જ આશ્રમ હોય છે. અહીં પરિવાજક શબ્દવડે સંન્યાસીનો અર્થ ગ્રહણ કરવો.

આ પ્રમાણે શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રોમાં જેમ ચાર વર્ણોશ્રમે કહ્યા છે, તેમ ચાર વર્ણોના-આશ્રમોના પૃથક્ પૃથક્ ધર્મો પણ કહ્યા છે. તેમ જ અસાની પુરુષોની પ્રત્યે તે વર્ણોશ્રમ-ધર્મોનું યથાધોગ્ય ફળ પણ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે. મનુ ભગવાને પણ વર્ણોશ્રમધર્મોનું ફળ કહ્યું છે: 'ધૃતિસ્તૃત્યુદિતં ધર્મમત્તદિન્નં હિ માનવઃ । इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चाहत्तमं सुखम् ॥ અર્થાત્-શ્રુતિ-સ્મૃતિવડે વિધાન કરેલો જે વર્ણોશ્રમનો ધર્મ છે, તે ધર્મનું અનુધાન કરનાર પુરુષ આ લોકોવિષે કીર્તિને પ્રાપ્ત થાય છે અને મરણની પછી સ્વર્ગોદિ ઉત્તમ સુખને પ્રાપ્ત થાય છે.' ધર્મનું ફળ આપરંતંબ ઋષિએ પણ કહ્યું છે: સર્વવર્ણાનાં સ્વધર્માંત્રણને પરમપરિમિતં સુલં તતઃ-પરિવૃત્તો કર્મફલરોપેણ જાતિ રૂપ વર્ણં ઘટં ઘટં મેધાં પ્રજ્ઞાં દ્રવ્યાણિ ધર્માંત્રણમિતિ પ્રતિવચન્તે ॥ અર્થાત્-બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર એ ચાર વર્ણોને, પોતપોતાના ધર્મના અનુધાન કરી, ઉત્કૃષ્ટ અપારિમિત સ્વર્ગોદિ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સ્વર્ગોદિ સુખને લોગવી જ નારે ધર્મો પુરુષોની પુનઃ આ જામિલોકોવિષે આવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે બાકી રહેલા કર્મશેષવડે ધર્મો પુરુષો આ લોકમાં જાવિને, રૂપને, વર્ણને, બળને, વૃત્તને, મેધાને, પ્રજ્ઞાને, દ્રવ્યોને તથા ધર્મોનુધાનને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારનું ધર્મનું ફળ ગૌતમ ઋષિએ પણ કહ્યું છે: -વર્ણાંશ્રમાશ્ચ ધર્મનિશ્ચા-પ્રેત્ય કર્મફલમહમ્ભય તત-રોપેણ વિશિષ્ટદેશજાતિકુલરૂપાયુ-શ્રુતદ્વચિત્સુલભેષતો જન્મ પ્રતિવચન્તે વિષ્વંચો વિપરીતા નચન્તિ ॥ અર્થાત્-બ્રાહ્મણોદિ ચાર વર્ણો, બ્રહ્મચર્યાદિ ચાર આશ્રમો તથા પોતપોતાના ધર્મોવિધે નિશ્ચાવાળા થયેલા મનુષ્યો, મરણ પછી સ્વર્ગોદિ લોકોવિષે, ડિઝિત ધર્મોના સુખરૂપ ફળનો અનુભવ કરીને, ત્યાર પછી પરિશેષ રહેલા ધર્મવડે ક્ષેષ દેશ, ઉત્તમ જાતિ, ઉત્તમ કુળ, સુંદર રૂપ, આયુષ, વેદોનું અધ્યયન, વૃત્ત, વિત્ત, સુખ, મેધા ઇત્યાદિ શુભોપી યુક્ત જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે અને શાસ્ત્રનિષિદ્ધ માર્ગોવિષે પ્રવૃત્ત થનારા પાપિષ્ઠ પુરુષો તો નરકા-દિકોવિષે જન્મને પ્રાપ્ત થઈને વિનાશને જ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ પાપી પુરુષો કુમિ-ક્રીડાદિ લાવવડે સર્વ પુરુષ થોંથી બ્રહ્મ થાય છે.

આ પ્રકારનું ધર્મનું ફળ હારીત ઋષિએ પણ કહ્યું છે: -'કામ્યૈઃ કેચિન્નદાનૈસ્તપોમિર્ઙ્ગજા લોકાન્નુનરતાપિ જન્મ ॥ કામ્યૈર્લેષાઃ સત્યપ્રજ્ઞાઃ સુદાનાસ્તપોનિષા અથાપ્યાંતિ લોકાન્ ॥ અર્થાત્-કોઈ

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વોક્ત સ્વભાવવડે ઉત્પન્ન થયેલું સ્વવર્ણશ્રમનું કર્મ સદૌષ પણ હોય અર્થાત્ શાસ્ત્રવિહિત હિંસારૂપ દોષવડે યુક્ત પણ હોય, તો પણ એવા સદૌષ હોવા છતાં પણ જ્યોતિષ્ટામ-યુદ્ધાદિ સ્વકર્મનો, અતઃકરણની શુદ્ધિની પૂર્વે, તારે-અર્જુને અથવા અન્ય કોઈ પુરુષે પરિત્યાગ કરવો નહિ કારણ કે આત્મજ્ઞાનથી રહિત કોઈ પણ અજ્ઞાની પુરુષ એક ક્ષણ માત્ર પણ કર્મો ન કરીને રહેવા સમર્થ થતો નથી, કિંતુ અજ્ઞાની પુરુષ ચત્કિચિત્ કર્મો કરતો જ રહે છે. હે અર્જુન ! પુરુષ સ્વધર્મનો પરિત્યાગ કરીને પારકા ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરતો હોવા છતાં પણ દોષથી યુક્ત થતો નથી; કારણ કે જેમ લોકપ્રસિદ્ધ અગ્નિ ધૂમ્રવડે આવૃત થાય છે, તેમ જેટલા સ્વધર્મ છે તથા જેટલા પરધર્મ છે તે સર્વે ધર્મો સત્વાદિ ત્રણ ગુણોરૂપ સામાન્ય દોષવડે વ્યાપ્ત છે; તેથી સર્વે ધર્મો દોષયુક્ત જ છે.

આ વાત પૂર્વે પરિણામતાપસંસ્કારદુઃલૈર્ગુણવૃત્તિવિરોધાયક દુઃખમેવ સર્વે વિવેકિનઃ એ યોગસૂત્રવડે કહેવામાં આવી છે. તેથી જેમ વિષથી ઉત્પન્ન થયેલું કૃમિ વિષનો પરિત્યાગ કરતું નથી, તેમ અનાત્મજ્ઞ પુરુષે અગતિથી કર્મો કરીને ત્રિગુણાત્મક સામાન્ય દોષવડે તથા ઝંધુવધાદિ નિમિત્તક વિશેષ દોષવડે યુક્ત સ્વભાવજન્ય યુદ્ધાદિ કર્મનો કઠાચિત્ પણ પરિત્યાગ કરવો નહિ; કારણ કે અજ્ઞાની પુરુષ સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરવા સમર્થ નથી અને સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરવા વિષે સમર્થ શુદ્ધ અતઃકરણવાળા પુરુષે તો સર્વ કર્મોનો પરિત્યાગ જ કરવો. (૪૮)

અર્જુનની શંકા:- અશુદ્ધ અતઃકરણવાળો અનાત્મજ્ઞ પુરુષ જો સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરવાવિષે સમર્થ નથી, તો સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરવાવિષે કયો પુરુષ સમર્થ છે ?

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-અધિકારી પુરુષ નિત્યાનિત્ય વસ્તુના વિવેકવાળો હોય છે. અર્થાત્ “એક આત્મા જ નિત્ય છે, આત્માથી ભિન્ન દેહાદિ સર્વ અનાત્મપદાર્થો અનિત્ય છે” એ પ્રકારના નિત્યાનિત્ય વસ્તુના વિવેકવાળો હોવાથી જે પુરુષ વૈરાગ્યવાળો છે અર્થાત્ આ લોકના તથા સ્વર્ગાદિ લોકોના સર્વ વિષયલોગોવિષે જે પુરુષ રાગથી રહિત છે; અને વૈરાગ્યવાળો હોવાથી જે પુરુષ શમ-દમ-ઉપરતિ-તિવિક્ષા-શ્રદ્ધા-સમાધાન એ પદ સંપત્તિરૂપ સાધનવડે સપન્ન છે; (વિષયોમાંથી મનને દોઢલું એને શમ કહે છે, ઘોત્રાદિ ઈદ્રિયોને શબ્દાદિ વિષયોમાંથી દોઢની એને દમ કહે છે, સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિ સાધનો સહિત સર્વ કર્મોનો જે પરિત્યાગ છે તેને ઉપરતિ કહે છે, શીત-ઉષ્ણ સુધા-પિપાસા ઈત્યાદિ દ્રંદ્ર ધર્મોનું જે સહન છે તેનું નામ તિવિક્ષા છે, વેદ-શુરુઓનાં વચનોવિષે જે વિશ્વાસ છે તેનું નામ શ્રદ્ધા છે અને મનના વિક્ષેપની જે નિવૃત્તિ છે તેને સમાધાન કહે છે-એ પ્રકારના શમ-દમાદિ પદ સંપત્તિરૂપ સાધનોવડે જે પુરુષ સંપન્ન છે) તથા જે પુરુષ ભગવદ્દિવ નિષ્કામ કર્મોવડે અશુદ્ધિની નિવૃત્તિદ્વારા અતઃકરણની શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયો છે તથા જે પુરુષ શુદ્ધ બ્રહ્માત્મૈક્યની જિજ્ઞાસાને પ્રાપ્ત થયો છે; એવા મુમુક્ષુ જને, સ્વેષ્ટ મોક્ષના હેતુભૂત બ્રહ્માત્મૈક્ય જ્ઞાનના સાધનરૂપ વેદાંતવાક્યોનું શ્રવણાદિ કરવા વાસ્તે, સર્વ વિક્ષેપોની નિવૃત્તિદ્વારા, શ્રવણાદિકોના અંગરૂપ તથા શ્રુતિ-સ્મૃતિવડે વિહિત એવા સર્વ કર્મોના સંન્યાસને અવશ્ય કરવો.

આ વાત શ્રુતિમાં તથા સ્મૃતિમાં પણ કહી છે. શ્રુતિ કહે છે કે-તત્માદેવ વિચ્છાતો દાત ઉપરતસ્તિત્તિઃ સ્વાદિત્તો મૃત્વાત્મન્યેવાત્માને પર્યેદ-અર્થાત્-શમ-દમાદિ સાધનોથી રહિત પુરુષને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી, માટે અધિકારી પુરુષે શમયુક્ત થઈને, દમયુક્ત થઈને, ઉપરતિવાળો થઈને, તિવિક્ષાવાળો થઈને તથા સમાધાનવાળો થઈને પોતાના અતઃકરણવિષે

આત્માનેા સાક્ષાત્કાર કરવો. અહીં ચપ્તઃ એ શબ્દવડે સર્વ કર્મોના સંન્યાસ કહ્યો છે. અર્થાત્ શમદમાદિ સાધનપૂર્વક સર્વ કર્મોના સંન્યાસવાળો થઇને અધિકારી પુરુષે આત્માના સાક્ષાત્કાર વાસ્તે વેદાંત-વાક્યોના વિચાર કરવો. એ વાત અન્ય શ્રુતિવિષે પણ કહી છેઃ- સંસ્પર્શ અર્ણવ કૃપાન્-અર્થાત્-અધિકારી પુરુષે અંતઃકરણની શુદ્ધિની પછી વિધિપૂર્વક સર્વ કર્મોના સંન્યાસ કરીને વેદાંતવાક્યોનું શ્રવણ કરવું. સ્મૃતિ કહે છે કે-સત્યાનૃતે સુખદુઃખે વિદ્વાનિમ્ લોકમયં વ પરિત્યજ્યાત્માનમન્વિચ્છેત્-અર્થાત્-અધિકારી પુરુષે સત્ય-અનૃત-સુખ-દુઃખ-આ લોક-પરલોક ઇત્યાદિ સર્વનો પરિત્યાગ કરીને આત્મસાક્ષાત્કાર વાસ્તે વેદાંતશાસ્ત્રનો વિચાર કરવો. આ પ્રકારનો પરમહંસ પરિમાજક જ, વ્રજસંત્યોષ્ટતત્ત્વમેતિ એ શ્રુતિવડે, બ્રહ્મ-ચયં, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, એ ત્રણે આશ્રમોથી નિલક્ષણરૂપ પ્રતિપાદન કર્યો છે. આ પ્રકારનો પરમહંસ સંન્યાસી જ પરમહંસ-પરિમાજક-કૃતકૃત્ય ગુરુની સમીપે જઈને વેદાંતવાક્યોના વિચાર કરવાવિષે સમર્થ થાય છે તથા આ સુમુદ્ધ પરમહંસ સંન્યાસીના જિજ્ઞેષે કરી શ્રીન્યાસ ભગવાને અષાત્તો વ્રજજિજ્ઞાસા ઇત્યાદિ ચાર અધ્યાયરૂપ ઉત્તર મીમાંસા શાસ્ત્રનો પ્રારંભ કર્યો છે.

અવતરણિકાઃ-આ પ્રકારના શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા સુમુદ્ધ જનનું હવે શ્રીભગવાન કથન કરે છેઃ-

અસત્કલ્પદ્વિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ ।

નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિં પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥ ૪૯ ॥

શ્લોકાર્થઃ-સર્વત્ર અસક્ત બુદ્ધિ, જિતાત્મા તથા વિગતસ્પૃહ અધિકારી પુરુષ પરમ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિને સંન્યાસવડે પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૯

ટીકાઃ-હે અર્જુન ! આસક્તિના નિમિત્તરૂપ ધન-સ્રી-પુત્ર-ગૃહ ઇત્યાદિ પદાર્થોવિષે પણ ને પુરુષ અસક્ત બુદ્ધિવાળો છે અર્થાત્ “હું આ ધનાદિ પદાર્થોના હું તથા એ ધનાદિ પદાર્થો મારા છે” એ પ્રકારના અભિર્ભવથી રહિત બુદ્ધિવાળો પુરુષ અસક્ત બુદ્ધિવાળો કહેવામાં આવે છે.

હવે, અસક્ત બુદ્ધિપણાવિષે હેતુ કહે છે-જિતાત્મા इति ॥ અહીં આત્મા શબ્દવડે અંતઃકરણ સમજવું. અંતઃકરણને સર્વ વિષયોમાંથી નિવૃત્ત કરીને જોણે પોતાને વશ કર્યું છે, તેનું નામ જિતાત્મા છે. એવો જિતાત્મા થવાથી જ પુરુષ સર્વત્ર અસક્ત બુદ્ધિવાળો થાય છે.

અર્જુનની શંકાઃ-“હે ભગવન્ ! વિષયરાગ વિદ્યમાન છતાં તેમાંથી અંતઃકરણની નિવૃત્તિ કેવી રીતે સંભવે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાનઃ-વિગતસ્પૃહઃ इति ॥ હે અર્જુન ! દેહ જીવનના હેતુભૂત અભ્યાનાદિ લોભો વિષે પણ ઇચ્છાથી રહિત, સર્વ દૃશ્ય પદાર્થો વિષે દોષદર્શનવડે તથા નિયત્રેષ્ઠ પરગાનંદરૂપ મોક્ષ શુભોના દર્શનવડે સર્વ અનાત્મ પદાર્થોથી વિરક્ત શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો પુરુષ અથવા સ્વર્ગમોક્ષ તમમ્યર્થ્યં તિદ્ધિં વિદતિ માનવઃ એ પૂર્વોક્ત વચનવડે પ્રાપ્તપાદિત કર્મજન્ય અપરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનના સાધનરૂપ વેદાંતવાક્યોના વિચારના અધિકારરૂપ તથા જ્ઞાનનિષ્ઠાની ચોગ્યવાત્સલ્ય નિષ્કામ કર્મજન્ય અંતઃકરણની શુદ્ધિરૂપ અપરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો અધિકારી પુરુષ શિષ્યા-ચરણપત્નીવાદિ રહિત સર્વ કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસવડે પરમ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ તે અધિકારી પુરુષ સંન્યાસપૂર્વક વેદાંત વિચારવડે પરમ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. નિષ્કર્મ નિષ્કિંબ જાનંત એ શ્રુતિએ બ્રહ્મને ક્રિયારૂપ કર્મથી રહિત કથન કરેલ છે, તેથી બ્રહ્મનું નામ

નિષ્કર્મ છે. આ નિષ્કર્મને વિષય કરનાર જે વેદાંત વિચારથી ઉત્પન્ન થયેલું આત્મજ્ઞાન છે, તે જ્ઞાનનું નામ નૈષ્કર્મ્ય છે અર્થાત્ બ્રહ્મસ્મિ એ પ્રકારના આત્મસાક્ષાત્કારનું નામ નૈષ્કર્મ્ય છે. એવી નૈષ્કર્મ્યરૂપ સિદ્ધિ પરમા સિદ્ધિ કહેવાય છે, અર્થાત્ પૂર્વોક્ત નિષ્કામકર્મજન્ય અંતઃકરણની શુદ્ધિ અપરમ સિદ્ધિના ફળરૂપ હોવાથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. એવી આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ પરમનૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને, અધિકારી પુરુષ સંન્યાસપૂર્વક શ્રવણાદિ સાધનોના પરિપાકવડે, પ્રાપ્ત થાય છે.

અથવા સંન્યાસને એ શબ્દમાં રહેલી તૃતીયાવિભક્તિ આ રીતનાં લક્ષણવિષે છે. તેમ કરવાથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, સર્વ કર્મોના સંન્યાસરૂપ એવી જે નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ છે અર્થાત્ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારની યોગ્યતારૂપ જે નૈર્ગુણ્ય લક્ષણ સિદ્ધિ છે તે સિદ્ધિ પરમ છે, અર્થાત્ પૂર્વોક્ત અંતઃકરણની શુદ્ધિ સાત્ત્વિક સિદ્ધિના ફળરૂપ હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે. એવી સર્વ કર્મોના સંન્યાસરૂપ પરમ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિને અસકતબુદ્ધિવાળો જિતાત્મા પુરુષજ પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૯)

અવતરણિકા:-પૂર્વે કથન કરેલાં સર્વ સાધનોવડે સંપન્ન સર્વ કર્મોના સંન્યાસીને બ્રહ્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિવિષે, હવે સાધનોના ક્રમનું શ્રીભગવાનું કથન કરે છે:-

સિદ્ધિ પ્રાપ્તો યથા બ્રહ્મ તથા પ્રોતિ નિબોધ મે ।

સમાસેનૈવ કૌતેય નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ॥ ૫૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે કૌતેય ! સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ જે પ્રકારે કરી બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે પ્રકારનો તું મારા વચનથી સંક્ષેપે કરી નિશ્ચય કર તથા તે સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષની જે જ્ઞાનની પરા નિષ્ઠા છે, તેનો પણ તું નિશ્ચય કર. ૫૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! પોતાના વર્ણાશ્રમનાં કર્મોથી અંતર્યામી ઈશ્વરનું આરાધન કરીને ઈશ્વરના પ્રસાદથી ઉત્પન્ન થયેલી સર્વ કર્મોના ત્યાગ પર્યંત તથા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિની યોગ્યતારૂપ અંતઃકરણની શુદ્ધિરૂપ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો અધિકારી પુરુષ જેમ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ જે પ્રકારે કરીને પ્રત્યક્ અભિન્ન શુદ્ધ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે પ્રકારનું તું-અર્જુન, અનુદાન કરવાને વાસ્તે મારા વચનથી નિશ્ચય કર.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! બહુ વિસ્તારવડે કથન કરેલો તે પ્રકાર મારી બુદ્ધિવિષે કેવી રીતે આરુઢ થશે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-સમાસેનૈવ ઇતિ । હે અર્જુન ! મારા-પરમેશ્વરના વચનથી સંક્ષેપે કરીને જ તું તે પ્રકારનો નિશ્ચય કર, બહુ વિસ્તારવડે નહિ.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! તે પ્રકારનો નિશ્ચય કરવાથી શું સિદ્ધ થશે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ઇતિ ॥ હે અર્જુન ! શ્રવણ-મનનરૂપ વિચારવડે ઉત્પન્ન થયેલા આત્મજ્ઞાનની પરિસમાપ્તિરૂપ જે નિષ્ઠા છે તે નિષ્ઠા સિદ્ધ થશે. અર્થાત્ જે નિષ્ઠાની પછી બીજું કોઈ સાધન અનુદાન કરવામાં આવતું નથી, તથા જે નિષ્ઠા પરા છે, અર્થાત્ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે, અથવા સાક્ષાત્ મોક્ષનો હેતુ હોવાથી જે નિષ્ઠા સર્વના અંતમાં રહેલી છે, તેને જ્ઞાનનિષ્ઠા કહે છે. હે અર્જુન ! તે પૂર્વોક્ત સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષની બ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ પરા જ્ઞાનનિષ્ઠાને પણ તું મારાં વચનથી સંક્ષેપે કરીને નિશ્ચય કર.

કોઈ ટીકામાં તેા નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા એ બ્રહ્મનું જ વિશેષણ કહ્યું છે. તેમાં જા કહેવાં પ્રાપ્ય બ્રહ્મજ્ઞાનની પરા નિષ્ઠા છે, અર્થાત્ બ્રહ્મની અપેક્ષાએ કરીને બીજી કોઈ પદાર્થ

સર્વથી ! અંતઃકૃત્યરૂપ નથી, એવા જ્ઞાનની પરાનિષ્ઠારૂપ બ્રહ્મને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો સુસુષ્ક જે પ્રકારે કરીને સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે પ્રકારને તું મારા વચનથી સંક્ષેપે કરી નિશ્ચિત કર. (૫૦)

અપતરણિકા:-હવે, શ્રીભગવાન તે પ્રકારસહિત જ્ઞાનનિષ્ઠાનું કથન કરે છે —

બુદ્ધ્યા વિશુદ્ધ્યા યુક્તો ધૃત્યાત્માનં નિયમ્ય ચ ।

શબ્દાદીન્વિષયાંસ્ત્યક્ત્વા રાગદ્વેષૌ વ્યુદસ્ય ચ ॥ ૫૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-વિશુદ્ધ બુદ્ધિવડે યુક્ત થયેલો પુરુષ ધૈર્યવડે સંઘાતને નિયમમાં રાખી, શબ્દાદિ વિષયોનો પરિત્યાગ કરી તથા રાગ દ્વેષનો પરિત્યાગ કરી બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૧

ટીકા:-હો અર્જુન ! સર્વ સંશય-વિપર્યયોથી શૂન્ય હોવાથી વિશુદ્ધ એવી અહ મળ્યાત્મિ એ પ્રકારનાં વેદાંતવાક્યોથી ઉત્પન્ન થયેલી બ્રહ્માત્મકયવિષયક બુદ્ધિની વૃત્તિવડે સર્વદા યુક્ત થયેલો અધિકારી પુરુષ ધૈર્યરૂપ ધૃતિવડે શરીર-ધૃતિય સંઘાતરૂપ આત્માનું નિયમન કરીને અર્થોત્ સંઘાતને શાસ્ત્રનિષિદ્ધ માર્ગની પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત કરીને અંતરાત્માપરાયણ કરી, બ્રહ્મભાવને પામે છે. (માત્માન ત્રિપમ્ય ચ એમાં રહેલા ચ શબ્દવડે યોગશાસ્ત્રમાં કહેલાં બીજાં સાધનોનો પણ સમુચ્ચય કરવો.)

તથા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ પાંચ શબ્દાદિ વિષયો પોતાના ભોગવડે ભોક્તા પુરુષને બંધન કરવાવિષે સમર્થ છે, પણ જ્ઞાનનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિવાસ્તે માત્ર શરીરની સ્થિતિરૂપ પ્રયોજન વિષે ઉપયોગી નથી તથા શાસ્ત્રવડે પણ નિષિદ્ધ નથી, એવા શબ્દાદિ વિષયોનો પણ પરિત્યાગ કરનાર બ્રહ્મભાવને પામે છે. તેમ જ આ શરીરની સ્થિતિવિષે માત્ર ઉપયોગી શબ્દાદિ વિષયોવિષે પણ રાગદ્વેષનો પરિત્યાગ કરનાર બ્રહ્મભાવને પામે છે, (અહીં રાગદ્વેષૌ વ્યુદસ્ય ચ એ વચનમાં રહેલા ચ શબ્દથી, બીજા પણ જેટલા જ્ઞાનનો વિક્ષેપ કરનારા છે તે સર્વેના પરિત્યાગનો અર્થ બ્રહ્મણ કરવો.) સામાંશ કે વિશુદ્ધ બુદ્ધિવડે યુક્ત થયેલા અધિકારી પુરુષે ધૃતિથી સંઘાતનું નિયમન કરીને, શબ્દાદિ વિષયોનો પરિત્યાગ કરીને તથા રાગદ્વેષાદિકોનો પરિત્યાગ કરીને વિવિક્તસેવી આદિ વિશેષભોવડે યુક્ત થઈ. આમ કરવાથી અધિકારી પુરુષ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારવાસ્તે સમર્થ થાય છે. આ રીતે આ શ્લોકનો તથા આગલા શ્લોકનો મજબૂતવાપ્ય કલ્પતે એ તૃતીય શ્લોકના વચનની સાથે અન્વય કરવો. (૫૧)

વિવિક્તસેવી લઘ્વાશી યતવાકાયમાનસઃ ।

ધ્યાનયોગપરો નિત્યં વૈરાગ્યં સમુપાશ્રિતઃ ॥ ૫૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે પુરુષ એકાંત દેશનું સેવન કરનાર છે, પરિમિત ભોજન કરવાવાળો છે, જેણે વાણી, કાયા તથા મનપર જ્ય મેળવ્યો છે, જે નિત્ય ધ્યાનયોગપરાયણ છે તથા જે વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થયેલો છે, તે પુરુષ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારને માટે સમર્થ થાય છે. ૫૨

ટીકા:-જેનોના સંસર્ગથી રહિત તથા પવિત્ર એવું જે કોઈ વન હોય અથવા પર્વતની શુદ્ધાઆદિ હોય, તે વિવિક્ત દેશ કહેવાય છે. એવા વિવિક્ત દેશનું સેવન કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે, તેનું નામ વિવિક્તસેવી છે, અર્થાત્ ચિત્તની એકાગ્રતાની સિદ્ધિવાસ્તે જે પુરુષ ચિત્તને વિક્ષેપ કરનારા સર્વ પદાર્થોના સંસર્ગથી રહિત છે; વળી જે પુરુષ લઘ્વાશી છે (એટલે કે

પરિમિત-હિત-યવિત્ર એવા અત્યંત દેવજન કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે તેનું નામ હૃદયારી છે) અર્થાત્ જે પુરુષ નિદ્રા-આદિસ્થિતિ ચિત્તનો લય કરનારા આહારના સેવનથી રહિત છે, જે પુરુષ યતવાક્રમ્યમાનસ છે (એટલે કે જેણે બહિર્મુખ પ્રવૃત્તિમાંથી વાદ, કામ, મન એ ત્રણેને નિરુદ્ધ કર્યા છે, તેનું નામ ચતુર્સ્થવિમાનસ છે) અર્થાત્ જે પુરુષ યમ-નિયમ-આસન ઇત્યાદિ સાધનોવડે સંપન્ન છે; જે પુરુષ નિઃસ્વ ધ્યાન-યોગપરાયણ છે (એટલે કે ચિત્તવિષે આત્માકાર વૃત્તિઓની જે આવૃત્તિ છે તેનું નામ ધ્યાન છે અર્થાત્ વિભતીય વૃત્તિઓનાં વ્યવધાનથી રહિત આત્માકાર સમતીય વૃત્તિઓને જે પ્રવાહ છે તેનું નામ ધ્યાન છે, અને આ ધ્યાનવડે ચિત્તનું જે સર્વ વૃત્તિઓથી ગદ-ગચ્છનું સંપાદન છે તેનું નામ યોગ છે. આ પ્રકારનું યોગનું સ્વરૂપ યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધ એ સ્વરૂપે પતંજલિ ભગવાને પણ કહ્યું છે. અર્થાત્ જે પુરુષ એ પ્રકારના ધ્યાનને તથા યોગને નિઃસ્વ અનુશાનપરાયણ હોય છે) અને તે ધ્યાન-યોગને છોડીને જે પુરુષ કદાચિત્ પદ અંશજાતિયજ્ઞાનિકોને અનુશાનપરાયણ થતો નથી; તથા જે પુરુષ વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થયો છે, એટલે કે ગદ લોકના તથા પરલોકના વિષયોવિષે સ્પૃહાનું વિરોધી જે ચિત્તનું પરિણામનિરોધ કે તેનું નામ વૈરાગ્ય છે; એવા વૈરાગ્યને જે પુરુષ વિવેકપૂર્વક પ્રાપ્ત થયો છે, તે પુરુષ અનુશાનપરાયણ વાસ્તે સમર્થ થાય છે. (૫૨)

છે, અર્થાત્ અહં વ્રજાસિ એ પ્રકારના પ્રદ્વસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વે વૈરાગ્ય સમુપાશ્રિત એ વચનવડે વિષયોની અભિલાષારૂપ કામનો પરિત્યાગ કથન કરીને પુનઃ કામં પરિત્યજ્ય એ વચનવડે જે કામનો પરિત્યાગ કહ્યો છે, તે કામનો પરિત્યાગ કરવામાં પ્રયત્નની અધિકતાનું યોગ્ય ઠરવાવાસ્તે કહ્યો છે. (૫૩)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હિ ભગવન્ ! આ પ્રકારનો પરમહંસ સંન્યાસી કયા સાધનક્રમે કરીને પ્રદ્વસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થાય છે ?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થવાં શ્રીભગવાન તે સાધનક્રમનું કથન કરે છે:-

બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ગત્કિં લભતે પરામ્ ॥ ૫૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-જેપુરુષ પ્રદ્વભૂત છે, પ્રસન્નાત્મા છે, શોકથી તથા ઇચ્છાથી રહિત છે તથા સર્વ ભૂતોવિષે સમ છે, તે પુરુષ મારી પરા ભક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે અધિકારી પુરુષ પ્રદ્વભૂત છે અર્થાત્ વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણ-મન-ના અભ્યાસથી અહં વ્રજાસિ એ પ્રકારના દૃઢ નિશ્ચયવાળો હોય છે તથા જે પુરુષ પ્રસન્નાત્મા છે અર્થાત્ શમ-દમ્ભાદિ સાધનોના અભ્યાસથી શુદ્ધ ચિત્તવાળો છે અને એ કારણથી નષ્ટ થયેલા પદાર્થોના શોક કરતો નથી, અપ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થોની ઇચ્છા કરતો નથી અને નિશ્ચલ-અતુ-શ્ચલના અનારંભથી સર્વ ભૂતોવિષે સમ છે અર્થાત્ જેમ પોતાને સુખ પ્રિય હોય છે તથા દુઃખ અપ્રિય હોય છે, તેમ પોતાના આત્માની પેઠે સર્વ પ્રાણી માત્રના સુખને પ્રિય દેખે છે તથા દુઃખને અપ્રિય દેખે છે, તે મારી ભક્તિને પામે છે.

અથવા સમ સર્વેષુ ભૂતેષુ એ વચનનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવો:-બ્રહ્મેદં સર્વ અર્થાત્ આ સર્વ જગત્ પ્રદ્વરૂપ છે, એ પ્રકારની ભુદ્ધિવડે જે પુરુષ જરાયુજ, અંકજ, સ્વેદજ, ઉદ્ગમજ એ ચાર પ્રકારના ભૂતોવિષે વિષમભાવથી રહિત છે, એવો જ્ઞાનનિષ્ઠ સંન્યાસી મારી-પરમાત્માદેવની ભક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ હું-નિર્ગુણ શુદ્ધ પ્રદ્વવિષયક વિનાતીય વૃત્તિઓના વ્યવધાનથી રહિત સજ્જતીય ચિત્તવૃત્તિઓની આવૃત્તિરૂપ ઉપાસનાને પરિપક્વ નિદિધ્યાસન કહે છે તથા શ્રવણ-મનનના અભ્યાસના ફળરૂપ છે, એવી નિદિધ્યાસનરૂપ મારી ભક્તિને અધિકારી પુરુષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ મારી ભક્તિ પરા છે અર્થાત્ વ્યવધાનથી રહિત પ્રદ્વસાક્ષાત્કારરૂપ ફળને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. અથવા પરા એટલે ચતુર્વિધા મજ્જે માં એ શ્લોકમાં કહેલી ચાર પ્રકારની ભક્તિવિષે જ્ઞાનરૂપ અંત્ય ભક્તિ છે. આ રીતની પરા ભક્તિવાળા પુરુષ માટે શ્રીભગવત વિષે પણ કહેલું છે:-સર્વભૂતેષુ યૈનંક મગવદ્ભાવમીક્ષતે ॥ મૂલત્તિ મગવત્તાત્મન્યેષ મગવતોત્તમઃ ॥ અર્થાત્-જે પુરુષ સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ ભૂતોવિષે એક ભગવદ્ભાવને દેખે છે અર્થાત્ બ્રહ્મેદં સર્વ એ શ્રુતિપ્રમાણથી સર્વ ભૂતો વિષે અસ્તિ-ભાવિ-પ્રિયરૂપ પ્રદ્વને જ વ્યાપક દેખે છે, તથા સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ ભગવાત્ પરપ્રદ્વ વિષે સર્વ ભૂતોને કદિપત્ત દેખે છે, તે વત્તવેત્તા પુરુષ જ સર્વ ભગવદ્ગતોવિષે ઉત્તમ ભક્ત છે. (૫૪)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હિ ભગવન્ ! નિદિધ્યાસનરૂપ ભક્તિવડે અધિકારી પુરુષને કયા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે ?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થવાં શ્રીભગવાન ભક્તિના ફળનું કથન કરે છે.

પરિમિત-રહિત-પવિત્ર એવા અત્તનું લોજન કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે તેનું નામ લઘ્વાશી છે) અર્થાત્ જે પુરુષ નિદ્રા-આલસ્યાદિરૂપ ચિત્તનો લય કરનારા આહારના સેવનથી રહિત છે, જે પુરુષ યતવાક્ષાયમાનસ છે (એટલે કે જેણે બહિર્મુખ પ્રવૃત્તિમાંથી વાહ, કાય, મન એ ત્રણેને નિરુદ્ધ કર્યા છે, તેનું નામ યતવાક્ષાયમાનસ છે) અર્થાત્ જે પુરુષ યમ-નયમ-આસન ઇત્યાદિ સાધનોવડે સંપન્ન છે; જે પુરુષ નત્ય ધ્યાન-યોગપરાયણ છે (એટલે કે ચિત્તવિષે આત્માકાર વૃત્તિઓની જે આવૃત્તિ છે તેનું નામ ધ્યાન છે અર્થાત્ વિભતીય વૃત્તિઓના વ્યવધાનથી રહિત આત્માકાર સન્નતીય વૃત્તિઓનો જે પ્રવાહ છે તેનું નામ ધ્યાન છે, અને આ ધ્યાનવડે ચિત્તનું જે સર્વ વૃત્તિઓથી રહિતપણાનું સંપાદન છે તેનું નામ યોગ છે. આ પ્રકારનું યોગનું સ્વરૂપ યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધ એ સૂત્રવડે પતંજલિ ભગવાને પણ કહ્યું છે અર્થાત્ જે પુરુષ એ પ્રકારના ધ્યાનને તથા યોગને (નત્ય અનુદાનપરાયણ હોય છે) અને તે ધ્યાન-યોગને છોડીને જે પુરુષ ક્લાંચિત્ત પણ મંત્રજપ-તીર્થયાત્રાદિકોને અનુદાનપરાયણ થતો નથી; તથા જે પુરુષ વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થયો છે, એટલે કે આ લોકના તથા પરલોકના વિવચોવિષે સ્પૃહાનું વિરોધી જે ચિત્તનું પરિણામવિશેષ છે તેનું નામ વૈરાગ્ય છે; એવા વૈરાગ્યને જે પુરુષ વિવેકપૂર્વક પ્રાપ્ત થયો છે, તે પુરુષ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારને વાસ્તે સમર્થ થાય છે. (પર)

અહંકારં વલં દર્પં કામં ક્રોધં પરિગ્રહમ્ ।

વિમુચ્ય નિર્મમઃ શાંતો બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ ૬૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-અહંકારનો, બળનો, દર્પનો, કામનો, ક્રોધનો તથા પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી, જે પુરુષ મમતાથી રહિત થાય છે તથા વિક્ષેપથી રહિત થાય છે, તે પુરુષ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારમાટે સમર્થ થાય છે. ૫૩

ટીકા:-“હું મહાન્ કુળવિષે ઉત્પન્ન થયો છું, મહાન્ પુરુષોનો શિષ્ય છું, હું અતિવિરક્ત છું તથા બીજા કોઈ મારા સમાન નથી” આ પ્રકારના અભિમાનનું નામ અહંકાર છે. શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ જે અસત્ આગ્રહ છે તેનું નામ બળ છે. યદ્યપિ ઘણે સ્થળે શરીરના સામર્થ્યને બળ કહ્યું છે, તથાપિ અહીં ‘બળ’ શબ્દવડે શારીર બળ ગ્રહણ કરવું નહિ, કારણ કે શારીર બળ સ્વાભાવિક હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવો અશક્ય છે તથા આત્મજ્ઞાનના સાધનોને સંપાદન કરવામાં અનુકૂલ છે.

હર્ષવડે ઉત્પન્ન થયેલો તથા ધર્મનો અતિક્રમ કરવાના કારણરૂપ એવો જે મદ છે તેનું નામ દર્પ છે. આ વાત સ્મૃતિમાં પણ કહી છે: દદ્યો દૃષ્ટિ દ્યો ધર્મમતિજ્ઞમતિ અર્થાત્-હર્ષને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ મદરૂપ દર્પને પ્રાપ્ત થાય છે અને મદરૂપ દર્પને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ ધર્મનું અતિક્રમણ કરે છે. આ લોકના અથવા પરલોકના વિષયોની જે અભિલાષ છે તેનું નામ કામ છે. દ્વેષનું નામ ક્રોધ છે. સ્પૃહાનો અભાવ થવા છતાં પણ શરીરના રક્તવાસ્તે બીજા લોકો પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલાં જે બાહ્ય લોગનાં સાધનો છે તેમનું નામ પરિગ્રહ છે. એવા અહંકારનો, બળનો, દર્પનો, કામનો, ક્રોધનો તથા પરિગ્રહનો પરિત્યાગ કરી, શાસ્ત્રની વિધિ-પૂર્વક શિખા-ચરોપવીતાદિકોનો પરિત્યાગ કરી તથા શરીરના નિર્બોધવાસ્તે શાસ્ત્રવિદિત દંડ, કમંડલુ, કૌપીન, કંથા આદિકોનું ગ્રહણ કરીને અર્થાત્ પરમહંમ-પરમાત્મક યજ્ઞને જે પુરુષ મમતા-અભિમાનથી રહિત છે અને એ કારણથી જ અહંકાર-મમકારના અભાવવડે દર્પ વિવાદથી રહિત હોવાથી જે પુરુષ શાન્ત છે અર્થાત્ ચિત્તના સર્વ વિક્ષેપોથી જે રહિત છે, તે પરમહંસ સંન્યાસી જ જ્ઞાનસાધનોના પરિપાકરૂને કરી બ્રહ્મસાક્ષાત્કારને વાસ્તે સમર્થ થાય

છે, અર્થાત્ અહં વ્રજાત્મિ એ પ્રકારના બ્રહ્મસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વે વૈરાગ્યં સમુપાશ્રિતઃ એ વચનવડે વિષયોની અભિલાષારૂપ કામનો પરિત્યાગ કથન કરીને પુનઃ કામં પરિત્યજ્ય એ વચનવડે જે કામનો પરિત્યાગ કર્યો છે, તે કામનો પરિત્યાગ કરવામાં પ્રયત્નની અધિકતાનું બાધન કરવાવાસ્તે કહ્યો છે. (૫૩)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હિ ભગવત્ ! આ પ્રકારનો પરમહંસ સંન્યાસી કયા સાધનક્રમે કરીને બ્રહ્મસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થાય છે ?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન તે સાધનક્રમનું કથન કરે છે:-

વ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્વર્ત્તિ લભતે પરામ્ ॥ ૫૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-જેપુરુષ બ્રહ્મભૂત છે, પ્રસન્નાત્મા છે, શોકથી તથા ઇચ્છાથી રહિત છે તથા સર્વ ભૂતોવિષે સમ છે, તે પુરુષ મારી પરા ભક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે અધિકારી પુરુષ બ્રહ્મભૂત છે અર્થાત્ વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણ-મન-નના અભ્યાસથી બહુ વ્રજાત્મિ એ પ્રકારના દૃઢ નિશ્ચયવાળો હોય છે તથા જે પુરુષ પ્રસન્નાત્મા છે અર્થાત્ શમ-દમ્બાદિ સાધનોના અભ્યાસથી શુદ્ધ ચિત્તવાળો છે અને એ કારણથી નષ્ટ થયેલા પદાર્થોના શોક કરતો નથી, અપ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થોની ઇચ્છા કરતો નથી અને નિઃશ્રદ્ધ-અનુ-શંકાના અનારંભથી સર્વ ભૂતોવિષે સમ છે અર્થાત્ જેમ પોતાને સુખ પ્રિય હોય છે તથા દુઃખ અપ્રિય હોય છે, તેમ પોતાના આત્માની પેઠે સર્વ પ્રાણી માનના સુખને પ્રિય દેખે છે તથા દુઃખને અપ્રિય દેખે છે, તે મારી ભક્તિને પામે છે.

અથવા સમ સર્વેષુ ભૂતેષુ એ વચનનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવો:-વ્રજોદેવે સર્વે અર્થાત્ આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મરૂપ છે, એ પ્રકારની બુદ્ધિવડે જે પુરુષ જરાયુજ, અંડજ, સ્પેદજ, ઉદ્ગિન્નજ એ ચાર પ્રકારના ભૂતોવિષે વિષમભાવથી રહિત છે, એવો જ્ઞાનનિષ્ઠ સંન્યાસી મારી-પરમાત્માદેવની ભક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ હું-નિર્ગુણ શુદ્ધ બ્રહ્મવિષયક વિજ્ઞાતીય વૃત્તિઓના વ્યવધાનથી રહિત સજ્જાતીય ચિત્તવૃત્તિઓની આવૃત્તિરૂપ ઉપાસનાને પરિપક્વ નિદિધ્યાસન કહે છે તથા શ્રવણ-મનનના અભ્યાસના ફળરૂપ છે, એવી નિદિધ્યાસનરૂપ મારી ભક્તિને અધિકારી પુરુષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ મારી ભક્તિ પરા છે અર્થાત્ વ્યવધાનથી રહિત બ્રહ્મ-સાક્ષાત્કારરૂપ ફળને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. અથવા પરા એટલે વૃત્તિધ્યા મળતે મા એ શ્લોકમાં કહેલી ચાર પ્રકારની ભક્તિવિષે જ્ઞાનરૂપ અંત્ય ભક્તિ છે. આ રીતની પરા ભક્તિવાળા પુરુષ માટે શ્રીભગવાન વિષે પણ કહેલું છે:-સર્વંશ્રુતેષુ યૈર્નૈક મગવદ્ભાવમીક્ષતે ॥ મૃતાનિ મગવત્પરમન્યેષ માગવતોત્તમઃ ॥ અર્થાત્-જે પુરુષ સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ ભૂતોવિષે એક ભગવદ્ભાવને દેખે છે અર્થાત્ વ્રજોદેવે સર્વે એ શ્રુતિપ્રમાણથી સર્વ ભૂતો વિષે અસ્તિ-ભાતિ-પ્રિયરૂપ પ્રદાને જ વ્યાપક દેખે છે, તથા સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ ભગવાત્ પરબ્રહ્મ વિષે સર્વ ભૂતોને કલિપદ દેખે છે, તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ જ સર્વ ભગવદ્ભૂતોવિષે ઉત્તમ ભક્ત છે. (૫૪)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હિ ભગવત્ ! નિદિધ્યાસનરૂપ ભક્તિવડે અધિકારી પુરુષને કયા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે ?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન ભક્તિના ફળનું કથન કરે છે.

દેહનો પાત થયા પછી સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત થયેલો. બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ નિર્ગુણ અદ્વિતીય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ વિદેહમોક્ષને જ પ્રાપ્ત થાય છે. જો કદાચિત્ તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ દેહના પાત સૂધી પ્રારબ્ધ કર્મોને વિદેહ કેવલ્યના પ્રતિબંધક ન માનીએ, તો તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના કાળે જ દેહનો પાત થવો જોઈએ. જ્ઞાનના સમકાળે જ દેહનો પાત ન માનવામાં એક તો બ્રહ્મવિદ્યાના સંપ્રદાયનો ભ્રષ્ટ્ર પ્રાપ્ત થશે અને બીજું જીવ-મુક્તિનું પ્રાપ્તિપાત્રનું કરનાર શ્રુતિ અસંગત થશે. એ શ્રુતિ આ પ્રમાણે છે:-વિષ્ણુઃ વિષ્ણુર્યતે । મૃત્યુર્મતે વિષ્ણુમયાનિ-હતિઃ ॥ અર્થાત્-તત્ત્વજ્ઞાનવડે મુક્ત થયેલો વિદ્વાન્ પુરુષ પ્રારબ્ધ કર્મના લોભવડે દેહપાતની પછી પુનઃ વિશેષે કરીને મુક્ત થાય છે. આ તત્ત્વવેત્તા પુરુષની અજ્ઞાનરૂપ માયા પૂર્વે તત્ત્વજ્ઞાનવડે નિવૃત્ત થયેલી હોવા છતાં પણ લેશરૂપ બાકી રહેલી માયા પુનઃ દેહપાતની પછી નિવૃત્ત થાય છે. આ બન્ને શ્રુતિઓ મુક્ત પુરુષની પુનઃ મુક્તિનું કથન કરીને તથા માયાની નિવૃત્તિ પછી પુનઃ મુક્તિનું કથન કરીને, વિદ્વાન્ પુરુષની જીવ-મુક્તિનું કથન કરે છે. માટે આ બન્ને શ્રુતિઓ અસંગત થશે, તેથી તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થવા છતાં પણ દેહના પાત સૂધી પ્રારબ્ધ કર્મોને વિદેહકેવલ્યના પ્રતિબંધકપણાનો અંગીકાર કરવું ઉચિત છે.

યદપિ જેમ દીપક અંધકારનો વિરોધી હોય છે, તેથી દીપક પોતાની ઉત્પત્તિના કાળે જ અંધકારની નિવૃત્તિ કરે છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાન પણ અજ્ઞાનનું વિરોધી છે, તેથી તત્ત્વજ્ઞાન પણ પોતાની ઉત્પત્તિના કાળે જ અજ્ઞાનને નિવૃત્ત કરે છે અને અજ્ઞાનરૂપ ઉપાદાન કારણની નિવૃત્તિ થતાં તેના કાર્યરૂપ અહંકાર-દેહાદિ પણ એ જ કાળે નિવૃત્ત થવાં જોઈએ, તથાપિ તત્ત્વજ્ઞાનવડે ઉપાદાન કારણરૂપ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવા છતાં અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ અહંકાર-દેહાદિ ઉપાદાન કારણવિના જ પ્રારબ્ધકર્મના લોભપર્યંત રહે છે, માટે તત્ત્વવેત્તા પુરુષનાં અહંકાર-દેહાદિ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે અને નદિ દષ્ટરૂપવન્ નામ અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુસિદ્ધ અર્થવિષે ઠિચિત્ માત્ર પણ અનુપપત્તિ થતી નથી, એ સર્વ શાસ્ત્રકારોનો નિયમ છે. એવા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુવડે સિદ્ધ તત્ત્વવેત્તા પુરુષનાં અહંકાર-દેહાદિ કોઈથી નિષેધ કરી શકાતાં નથી અને ઉપાદાન કારણની નિવૃત્તિ થયા પછી કાર્યની સ્થિતિ કયાંય, પણ દેખાતી નથી, એવી જો કોઈ શંકા કરે, તો તે શંકા પણ સંભવતી નથી. કારણ કે સમવાયી કારણના નાશથી કાર્ય દ્રવ્યના નાશનો અંગીકાર કરનારા નૈયાયિકોએ પણ ઉપાદાન કારણથી રહિત એક ક્ષણમાત્ર કાર્યદ્રવ્યની સ્થિતિનો અંગીકાર કર્યો છે. નૈયાયિકોના મતવિષે નિત્ય પરમાણુઓવિષે સમવેત જો દ્રવ્યભૂતરૂપ કાર્યદ્રવ્ય છે, તે દ્રવ્યભૂતનો સમવાયી કારણના નાશથી નાશ થતો નથી, કિન્તુ જો પરમાણુઓના સંયોગરૂપ અસમવાયી કારણના નાશથી જ દ્રવ્યભૂતનો નાશ થાય છે. જો નૈયાયિકો સર્વત્ર અસમવાયી કારણના નાશને જ કાર્યદ્રવ્યના નાશવિષે હેતુ કહે છે, તે નૈયાયિકોના મતવિષે આશ્ચર્યના નાશસ્થળવિષે ઉપાદાનથી રહિત થયેલું કાર્યદ્રવ્ય જો ક્ષણસૂધી સ્થિર રહે છે. આ પ્રમાણે નૈયાયિકોએ ઉપાદાન કારણનો નાશ થવા છતાં પણ કાર્યદ્રવ્યની સ્થિતિનો એક ક્ષણપર્યંત વા જો ક્ષણ પર્યંત અંગીકાર કર્યો છે. તેમ સિદ્ધાંતમાં પણ અજ્ઞાનરૂપ ઉપાદાન કારણની નિવૃત્તિ થવા છતાં પણ પ્રારબ્ધ કર્મરૂપ પ્રતિબંધ વિદ્યમાન હોવાં અહંકાર-દેહાદિરૂપ કાર્યની બહુ કાળપર્યંતની સ્થિતિ કોઈથી પણ નિવૃત્ત થઈ શકતી નથી અને તત્ત્વવેત્તા પુરુષનાં અહંકાર-દેહાદિની નિવૃત્તિવિષે પ્રારબ્ધકર્મોનું પ્રતિબંધકપણું છે; એ અર્થ કેવળ સ્વકલ્પનાથી જ સિદ્ધ નથી, કિન્તુ તત્ત્વ તાત્કેવં ચિત્ત એ પૂર્વોક્ત શ્રુતિવડે સિદ્ધ છે તથા તત્ત્વવેત્તા પુરુષનાં અહંકાર-દેહાદિકોની સ્થિતિની અનુપપત્તિરૂપ અર્થોપપત્તિ પ્રમાણુવડે

પણ સિદ્ધ છે. કિંવા, તત્ત્વવેત્તા પુરુષનાં અહંકાર-દેહાદિકોની નિવૃત્તિવિષે કેવળ તત્ત્વવેત્તા પુરુષનાં જ પ્રારબ્ધ કર્મ પ્રતિબંધક નથી, કિન્તુ તત્ત્વવેત્તા પુરુષના ઉપદેશવડે કૃતાર્થ થનારા શિષ્ય-સેવકાદિકોના અદૃષ્ટ પણ પ્રતિબંધક છે. આ પ્રારબ્ધ કર્મોના અભાવની અપેક્ષાએ કરી પૂર્વસિદ્ધ અજ્ઞાનનો નાશ અજ્ઞાનનાં કાર્યરૂપ અંતઃકરણ-દેહાદિકોનો નાશ કરે છે. તેથી અંતઃકરણ-દેહાદિકોનો નાશ કરવા વાસ્તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષને પુનઃ જ્ઞાનની અપેક્ષા હોતી નથી.

એ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કહેલી છે:—તૌર્થે અપચત્ત્વે વા નદસ્તુતિરપિ પરિયજન્દેહમ્ ॥ જ્ઞાનસમકાલમુક્તઃ કેવલ્યં યાતિ હવશોરઃ ॥ ૧ ॥ અર્થાત્—અહં મદ્માસ્મિ એ પ્રકારના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના કાળવિષે મુક્ત થયેલો તથા જેના સર્વ શોક નિવૃત્ત થયા છે એવો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ શ્રીકૃષ્ણ-આદિ તીર્થો વિષે દેહનો પરિત્યાગ કરીને, આંડાલના ગૃહવિષે દેહનો પરિત્યાગ કરીને અથવા સન્નિપાતાદિ રોગની વશતાથી શાસ્ત્રાર્થની સ્મૃતિથી રહિત થઈને દેહનો પરિત્યાગ કરી, સર્વ પ્રકારે વિદેહકેવલ્યને જ પ્રાપ્ત થાય છે. અને અહં મદ્માસ્મિ એ પ્રકારના તત્ત્વજ્ઞાનવડે જેનું અજ્ઞાન નિવૃત્ત થયું છે એવા બ્રહ્મવેત્તા પુરુષને પણ ન જાનામિ એ પ્રકારનો પ્રત્યય તો થાય છે; પરંતુ જેમ અજ્ઞાની પુરુષનો તે પ્રત્યય અજ્ઞાનથી થાય છે તેમ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષનો તે પ્રત્યય અજ્ઞાનથી થતો નથી, કિન્તુ અજ્ઞાનના નાશવડે ઉત્પન્ન થયેલ, ઉપાદાન ભાવથી રહિત તથા સાક્ષાત્ આત્માને આશ્રિત, તત્ત્વજ્ઞાનના સંસ્કારોવડે નિવર્ત્ય તથા અંતઃકરણાદિકોની રિધિતિના અવધિરૂપ એવા અજ્ઞાનના સંસ્કારથી જ તત્ત્વવેત્તા પુરુષને ન જાનામિ એ પ્રત્યય થાય છે. આ પ્રમાણે વિવરણાદિ ઐશિવિષે વ્યવસ્થા કરી છે. તાત્પર્ય એ છે કે અહં મદ્માસ્મિ એ પ્રકારના અંત્ય સાક્ષાત્કારની પછી અહં મદ્મ ન મવામિ અહં મદ્મ ન જાનામિ અર્થાત્ હું બ્રહ્મ નથી તથા હું બ્રહ્મને બાજુતો નથી, એ પ્રકારનો પ્રત્યય તો તત્ત્વવેત્તા પુરુષને કદાચિત્ પણ થતો નથી; પરંતુ તત્ત્વવેત્તા પુરુષને જે કદાચિત્ વ્યવહાર કાળે અહં ષટ્ જાનામિ—હું ઘટને બાજુતો નથી—છલ્લાદિ પ્રત્યય થાય, તો તે પ્રત્યયની સિદ્ધિવાસ્તે અજ્ઞાનનો સંસ્કાર કલ્પવામાં આવે છે, તેથી અહીં કિંચિત્ માત્ર પણ અનુપપત્તિ થતી નથી. તત્ત્વજ્ઞાનવડે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થયા પછી શાસ્ત્રકારોએ જે અજ્ઞાનના લેશનો અંગીકાર કર્યો છે, તે અજ્ઞાનલેશ મહવડે પણ અજ્ઞાનનો સંસ્કાર જ વિવક્ષિત છે. આ સંસ્કારથી ભિન્ન બીજે કોઈ અવયવાદિરૂપ અર્થ ‘અજ્ઞાનલેશ’ ચળદવડે વિવક્ષિત નથી. કારણ કે ઘટ-પટાદિ દ્રવ્યોની પેઠે અજ્ઞાન કોઈ સાવયવ દ્રવ્ય નથી કે જે સાવયવતાવડે “તત્ત્વજ્ઞાનવડે કોઈક અજ્ઞાન નિવૃત્ત થાય છે તથા કોઈક અજ્ઞાન બાકી રહે છે” એ પ્રકારની કલ્પના થાય. પરંતુ અજ્ઞાન સાવયવ નથી અને અજ્ઞાન અનિર્વચનીય હોવાથી જે કદાચિત્ અજ્ઞાનના કોઈ એક દેશનો અંગીકાર કરીએ, તો અજ્ઞાનના એક દેશની નિવૃત્તિવાસ્તે પુનઃ અહં મદ્માસ્મિ એ પ્રકારના અંત્ય જ્ઞાનની અપેક્ષા અવશ્ય હોવી જોઈએ. એ પ્રકારનું જ્ઞાન મરણકાળવિષે દુર્ધટ જ છે, તેથી અજ્ઞાનના એક દેશવિષે પણ પૂર્વ ઉત્પન્ન થયેલા તત્ત્વજ્ઞાનના સંસ્કારવડે જ નાશવાનો અંગીકાર કરવો પડશે. તેમ કરવાથી, પૂર્વોક્ત સંસ્કારપક્ષ કરવાં આ એકદેશપક્ષવિષે કિંચિત્ માત્ર પણ વિશેષતા સિદ્ધ થશે નહિ. તેથી પૂર્વોક્ત અજ્ઞાન સંસ્કારોની કલ્પના જ શ્રેષ્ઠ છે. આ પ્રકારની ઇવન્મુક્તિની અપેક્ષાએ કરીને જ પૂર્વે શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે સ્પર્ધરંપિ તે જ્ઞાન જ્ઞાનિતજ્ઞત્વદર્શિનઃ એ પ્રકારનું વચન કહ્યું હતું તથા તત્ત્વવેત્તા સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનાં લક્ષણો કહ્યાં હતાં. તેથી તત્ત્વજ્ઞે માં મિચ્છે એ વચનવડે તત્ત્વવેત્તા પુરુષને દેહપાતની પછી વિદેહ કેવલ્યની જે પ્રાપ્તિ ભગવાને કહી છે તે મુક્તિ જ છે.

કોઈ ટીકામાં તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિચિતે તદનંતરં એ ઉત્તરાર્દ્રવિષે માં તત્ત્વતઃ જ્ઞાત્વા તતઃ મવતિ અનંતરં તદ્ વિદાતે એ પ્રમાણે મવતિ શબ્દના અધ્યાહારપૂર્વક શબ્દોની યોજના કરીને આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે:—તતઃ શબ્દવડે સર્વવંચ્યાપક માયાવિશિષ્ટ કારણ પ્રદાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. તદિતિ વા એવસ્ય મરતો મૃતસ્ય નામ મવતિ શ્રુતિમાં તત્ત્વ એ નામ શુદ્ધ પ્રદાનું કહ્યું છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે—“હું પ્રદાનરૂપ છું” એ પ્રકારે મારો-પરપ્રદાનો સાક્ષાત્કાર કરીને તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પ્રથમ સર્વાત્મભૂત કારણ પ્રદાનરૂપ થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે—ય એવેદાદ્ મજ્ઞાત્મીતિ સ હૃદં તર્વં મવતિ—અર્થાત્ જે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ જદ્ મજ્ઞાત્મિ એ પ્રકારે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સર્વરૂપ થાય છે. આ શ્રુતિએ તત્ત્વવેત્તા પુરુષને પ્રથમ સર્વાત્મયરૂપ કારણપ્રદાનભાવની પ્રાપ્તિ કહી છે, અને કારણ પ્રદાનભાવની પ્રાપ્તિની પછી તત્ત્વવેત્તા પુરુષ શુદ્ધ પ્રદાનભાવને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ સુક્ત પુરુષોને માયોપાધિક કારણ પ્રદાની પ્રાપ્તિદ્વારા જ નિર્ગુણ શુદ્ધ પ્રદાની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પક્ષનું સવિસ્તર પ્રતિપાદન ગ્રંથોત્તરો વિષે સ્પષ્ટ છે. (૫૫)

અવતરણિકા—અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! જે પુરુષ અનાત્મજ છે તથા અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો છે તે પુરુષ અંતઃકરણની શુદ્ધિપર્યંત યોતાના વર્ણાશ્રમનાં કર્મોના ક્ષાયિત્વ પછી પરિત્યાગ કરતો નથી અને જે પુરુષ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો છે, તે પુરુષ તો સર્વ કર્મોના સંન્યાસવડે જ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાત પૂર્વે આપે કહી અને સર્વ કર્મોના સંન્યાસ પ્રાદાણે જ કરવા યોગ્ય છે, ક્ષત્રિય-વૈશ્ય સર્વ કર્મોના સંન્યાસ કરવા યોગ્ય નથી એ અર્થનું પણ આપ કર્મણેવ હિ સંસિદ્ધિમાયિતા જનકાદયઃ એ વચનવડે કથન કરી રહ્યા છો. જેમનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું છે, એવા ક્ષત્રિયાદિકોએ શું કર્મ અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય છે ? અથવા શું સર્વ કર્મોના સંન્યાસ કરવા યોગ્ય છે ? તેમાં શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા ક્ષત્રિય-વૈશ્યોએ કર્મ જ કરવા યોગ્ય છે, એ પ્રથમ પક્ષ તો સંભવતો નથી. કારણ કે—માદૃશ્વોર્મુનેર્યોગં કર્મ કારણમુચ્યતે ॥ યોગારૂઢસ્ય તત્ત્વેવ શમઃ કારણમુચ્યતે ઇત્યાદિ વચનવડે અંતઃકરણની શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષને કર્મોના અનુષ્ઠાનનો નિષેધ પૂર્વે આપ કહી ગયા છો અને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા ક્ષત્રિય-વૈશ્યોએ સંન્યાસ કરવા યોગ્ય છે, એ બીજો પક્ષ પણ સંભવતો નથી કારણ કે, સ્વર્ગમે નિષ્પન્ન શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહ ઇત્યાદિ વચનોવડે કેવળ પ્રાદાણના ધર્મરૂપ સર્વ કર્મોના સંન્યાસનો આપ ક્ષત્રિય-વૈશ્યની પ્રત્યે નિષેધ કરી ગયા છો અને કર્મોનું અનુષ્ઠાન તથા કર્મોના ત્યાગ, એ બે પ્રકારો વિના ત્રીજો કોઈ પ્રકાર નથી કે જે ત્રીજા પ્રકારને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા ક્ષત્રિય-વૈશ્યાદિકો કરે. તેથી કર્મોનું અનુષ્ઠાન તથા કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ એ બન્નેનો—શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા ક્ષત્રિય વૈશ્યોની પ્રત્યે પ્રતિષેધ થવાથી તથા અન્ય પ્રકારનો અભાવ હોવાથી, એક પ્રતિષેધનું અવિક્રમણ તો અવશ્ય કરીને પ્રાપ્ત થશે. શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા ક્ષત્રિય-વૈશ્યોને કર્મોના અનુષ્ઠાન કરતાં કર્મોના ત્યાગ જ શ્રેષ્ઠ છે કારણ કે કર્મણા વચ્યતે જન્તુ ઇત્યાદિ વચનો વિષે કર્મોને બંધનું હેતુપણું જ કહ્યું છે. એવા બંધના હેતુરૂપ કર્મોના પરિત્યાગ કરવાથી પુરુષને મોક્ષના સાધનોની પુષ્કળતા જ પ્રાપ્ત થાય છે અને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા ક્ષત્રિય-વૈશ્યોએ કર્મો અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય નથી. કારણ કે ચિત્તના વિશ્લેષના હેતુ હોવાથી કર્મો મોક્ષના સાધનરૂપ આત્મજ્ઞાનનાં પ્રતિબંધક જ છે,” આ પ્રકારનો અર્જુનનો અભિપ્રાય બાણીને શ્રીભગવાન્ અર્જુનની પ્રત્યે કહે છે.—

સર્વકર્માણ્યપિ સદા કુર્વાણો મદ્યપાશ્રયઃ ।

મત્પ્રસાદાદવાપ્નોતિ શાશ્વતં પદમવ્યયમ્ ॥ ૫૬ ॥

શ્લોકાર્થઃ—સર્વ કર્મોને સદા કરતો છતો પણ મને શરણુ આવેલો પુરુષ, મારા અનુગ્રહથી શાશ્વત અભ્યય પદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૬

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! પૂર્વોક્ત નિષ્કામ કર્મો કરીને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો થયેલો પુરુષ અવશ્ય ભગવત્ શરણુને પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે નિષ્કામ કર્મોવડે ઉત્પન્ન થયેલી અંતઃકરણની શુદ્ધિનું ભગવત્શરણુની પ્રાપ્તિવિષે જ પર્યવસાન છે. આ પ્રમાણે નિષ્કામ કર્મજન્ય અંતઃકરણની શુદ્ધિપૂર્વક ભગવત્શરણુને પ્રાપ્ત થયેલો અધિકારી પુરુષ, જે કદાચિત્ પ્રાદાણ હોય છે, તેા સંન્યાસના પ્રતિબંધક ક્ષત્રિયત્વ-વૈશ્યત્વભ્રાતિથી રહિત હોવાથી પ્રાદાણે નિશંક થઇને વિધિપૂર્વક સર્વ કર્મોના સંન્યાસ કરવો અને અંતઃકરણની શુદ્ધિપૂર્વક તથા સર્વ કર્મોના સંન્યાસપૂર્વક ભગવત્શરણુને પ્રાપ્ત થયેલા તે પ્રાદાણુનેા પણ આ જન્મ-મરણુરૂપ સંસાર-માંથી મોક્ષ તેા એક ભગવત્ના પ્રસાદથી જ થાય છે. ભગવત્ પ્રસાદવિના કેવળ કર્મોના ત્યાગ-માત્રથી અધિકારી પ્રાદાણુનેા સંસારમાંથી મોક્ષ થતો નથી.

નિષ્કામ કર્મોવડે અંતઃકરણની શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો અધિકારી પુરુષ જે કદાચિત્ સંન્યાસનેા અનધિકારી ક્ષત્રિય-વૈશ્ય હોય, તેા ક્ષત્રિય-વૈશ્ય અધિકારી પુરુષે તેા અવરય કર્મો કરવાં; પરંતુ ક્ષત્રિય-વૈશ્યે મદ્યપાશ્રય થઇને કર્મો કરવાં. હું-ભગવાન વાસુદેવ જ જેનેા વ્યપાશ્રય એટલે જેનું શરણુ હું તેનું નામ મદ્યપાશ્રય છે, અર્થાત્ એક મારુ-પરમેશ્વરનું શરણુ હોઇને જેણે મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે સર્વાત્મભાવ અર્પણ કર્યો છે, તેનું નામ મદ્યપાશ્રય છે. એવો મદ્યપાશ્રય થયેલો ક્ષત્રિય-વૈશ્યાદિ અધિકારી પુરુષ સંન્યાસનેા અનાધિકારી હોવાથી, સર્વદા સર્વ કર્મો કરતો હોવા છતાં પણ અર્થાત્ શાસ્ત્રવિહિત સ્વવર્ણુશ્રમના ધર્મરૂપ કર્મો, લૌકિક કર્મો અથવા પ્રતિષિદ્ધ કર્મો કરતો હોવા છતાં પણ, મારા-પરમેશ્વરના અનુગ્રહથી હિરણ્યગર્ભની પેઠે અહ મજાસિ એ પ્રકારના પ્રદક્ષાનની પ્રાપ્તિવડે શાશ્વત અભ્યય પદને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ તદ્વિષ્ણોઃ પત્તમં પદં એ શ્રુતિવડે પ્રતિપાદિત જે મોક્ષરૂપ પદને પ્રાપ્ત થઈ તરવેત્તા પુરુષ પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી, તે મોક્ષરૂપ પદને અધિકારી પુરુષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પદ શાશ્વત છે અર્થાત્ ઉત્પત્તિ વિનાશથી રહિત હોવાથી નિત્ય તથા અભ્યય છે અર્થાત્ પરિણામભાવથી રહિત છે. યદ્યપિ આ પ્રકારનેા ભગવત્શરણુને પ્રાપ્ત થયેલો અધિકારી પુરુષ કદાચિત્ પણ પ્રતિષિદ્ધ કર્મો કરતો નથી, તથાપિ જે કદાચિત્ ભગવત્ શરણુનેા અધિકારી પુરુષ પ્રતિષિદ્ધ કર્મો કરે પણ ખરે, તેા પણ મારા-પરમેશ્વરના અનુગ્રહથી પ્રત્યવાયની અનુત્પત્તિવડે અહ મજાસિ એ પ્રકારના મારા સાક્ષાત્કારવડે અધિકારી પુરુષ મોક્ષને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે ભગવત્શરણુતાની સ્તુતિ કરવા વાસ્તે શ્રીભગવાને સર્વકર્માણ્યપિ સદા ક્ષર્વાજ. એ પ્રકારનું વચન કહ્યું છે. (૫૬)

અવતરણિકાઃ—એક મારી-પરમેશ્વરની શરણુતા જ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિદારા મોક્ષનું સાધન છે. તે સિવાય કર્મોનું અનુદાન વા કર્મોના સંન્યાસ મોક્ષનું સાધન નથી. માટે તું-ક્ષત્રિય અર્જુન કેવળ હું-પરમેશ્વરપરાયણ જ થા. એ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કહે છે:—

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ૫૭ ॥

શ્લોકાર્થઃ—ચિત્તવડે સર્વ કર્મોને મારેવિષે-પરમેશ્વરવિષે સમર્પણ કરી, મત્પર થયેલો તું બુદ્ધિયોગના સ્વીકારવડે સર્વદા મચ્ચિત્ત થા. ૫૭

ટીકા:-હે અર્જુન ! આ લોકના દૃષ્ટ અર્થોની પ્રાપ્તિ કરનારાં તથા સ્વર્ગોદિ લોકોનાં અદૃષ્ટ અર્થોની પ્રાપ્તિ કરનારાં લૌકિક-વૈદિક સર્વ કર્મોને વિવેકયુક્ત બુદ્ધિવટે ! મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે અર્પણ કરીને, અર્થાત્-ચત્તુરોપિ વદન્નાસિ યજ્ઞુરોપિ દદાસિ યદ્ ॥ એ પૂર્વ શ્લોકોક્ત રીતે લૌકિક-વૈદિક સર્વ કર્મોને મારેવિષે-પરમેશ્વરવિષે અર્પણ કરીને મત્પર થયેલો તું, (હું-ભગવાન્ વાસુદેવ જ જેને અત્યંત પ્રિય છું તેનું નામ મત્પર છે) ; પૂર્વે કહેલો આ કર્મ ફળની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિવિષે સમત્વબુદ્ધિરૂપ જે બુદ્ધિયોગ, બન્ધના હેતુરૂપ કર્મોવિષે મોક્ષના હેતુપણનો સંપાદક છે, એવા બુદ્ધિયોગને અનન્ય શરણરૂપે સ્વીકાર કરીને સર્વદા (મત્પર થયેલો તું) મચ્ચિત્ત થા. મારે વિષે-ભગવાન્ વાસુદેવવિષે જ જેનું ચિત્ત છે, બીજા કોઈ રાજાવિષે વા કામિનીઆદિકોવિષે જેનું ચિત્ત નથી, તેનું નામ મચ્ચિત્ત છે. આ પ્રકારનો મચ્ચિત્ત તું-અર્જુન સર્વદા થા. અહીં કોઈ મૂળ પુસ્તકમાં હ્રદિયોગશાસ્ત્રિત્ય એ પ્રકારનો પછુ પાઠ હોય છે, એવા પાઠવિષે પણ પૂર્વોક્ત અર્થ જ બાજવો. (૫૭) ,

અપતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! તેમ મચ્ચિત્ત થવાથી શું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે ?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે અથવા પૂર્વોક્ત ભક્તિયોગ કરવામાં રહેલા શુભનું તથા ન કરવામાં રહેલા દોષનું શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:-

મચ્ચિત્તઃ સર્વદુર્ગાણિ મત્પ્રસાદાત્તરિવ્યસિ ।

અથ ચેત્ત્વમહંકારાન્ન શ્રોણ્યસિ વિનંક્ષ્યસિ ॥ ૫૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-મચ્ચિત્ત થયેલો તું મારા પ્રસાદથી દુસ્તર એવા કામ ક્રોધાદિને પણ તરી જશે. વળી જો તું કદાપિ અહંકારથી મારા વચનને નહીં શ્રવણ કરશે તો તું નષ્ટ થશે. ૫૮

ટીકા:-હે અર્જુન ! મચ્ચિત્ત થયેલો તું મારા પ્રસાદથી સર્વ દુર્ગોને તરી જઈશ. સંસાર-દુઃખનાં સાધનરૂપ જે અતિ દુસ્તર કામ ક્રોધાદિક છે તેમનું નામ દુર્ગ છે. એવા કામ ક્રોધાદિકરૂપ સર્વ દુર્ગોને તું-અર્જુન પોતાના પ્રયત્નવિના જ કેવળ મારા-પરમેશ્વરના અનુ-શ્રદ્ધથી સુખે અવિક્રમણ કરીશ. જો કદાચિત્ત તું-અર્જુન મારાં-પરમેશ્વરનાં વચનોવિષે અવિ-શ્વાસ કરીને “હું પડિત છું” એ પ્રકારના ગર્વરૂપ અહંકારથી મારાં વચનોને શ્રવણ કરીશ નહિ, અર્થાત્ જો કદાચિત્ત તું મારાં વચનોના અર્થનું અનુધ્યાન કરીશ નહિ, તો તું અર્જુન નષ્ટ થઈશ અર્થાત્ પોતાની ઇચ્છાથી યુદ્ધાદિ સ્વધર્મોને પરિત્યાગ કરીને સંન્યાસાદિ પર-ધર્મના અનુધ્યાનથી તું સર્વ પુરુષાર્થોથી બ્રષ્ટ થઈશ. (૫૮)

અપતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! યુદ્ધાદિ કર્મો કરવાવિષે અથવા નહિ કરવાવિષે હું-અર્જુન સ્તતત્ર છું, તેથી તમારાં વચનના અર્થને હું કરીશ નહિ” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

યદહંકારમાશ્રિત્ય ન યોત્સ્ય્યેતિ મન્યસે ।

મિથ્યૈવ વ્યવસાયસ્તે પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ ॥ ૫૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-તું “અહંકારને આશ્રય કરી, હું યુદ્ધ નહિ કર” આ પ્રમાણે જો માને છે તો તારો તે નિશ્ચય મિથ્યા જ છે. કારણ કે તને પ્રકૃતિ અવશ્ય યુદ્ધવિષે પ્રેરણા કરશે. ૫૯

ટીકા:-હે અર્જુન ! “હું ધર્મોત્તમા છું, તેથી આ યુદ્ધરૂપ કૃર કર્મ હું નહિ કર” એ પ્રકારના મિથ્યા અભિમાનનો આશ્રય કરી “આ યુદ્ધ હું નહિ કર” એ પ્રમાણે જે તું માને

છે, તે તારો નિશ્ચય નિષ્કળ જ છે. ક્ષત્રિય જાતિના આરંભક રમેશુલ્ય સ્વરૂપ જે પ્રકૃતિ છે, તે પ્રકૃતિ તને આ યુદ્ધરૂપ કર્મવિષે અવશ્ય પ્રવૃત્ત કરશે. માટે પ્રકૃતિ યાંત્રિ મૂતાનિ નિષદઃ કિં કરિષ્યસિ એ વચનવડે પૂર્વે સર્વ જીવોની પ્રવૃત્તિ પોત-પોતાની પ્રકૃતિને અધીન કહેવામાં આવી છે, તેથી તું અર્જુન સ્વતંત્ર નથી, કિંતુ પોતાની પ્રકૃતિને અધીન છે. (૫૯)

અવતરણિકા:—હવે, શ્રીભગવાન અર્જુનના સ્વપ્રકૃતિના અધીનપણાનું નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વભાવજેન કૌતેય નિવઙ્ગઃ સ્વેન કર્મણા ।

કર્તુ નેચ્છસિ યન્મોહાત્કણિયસ્યવશોઽપિ તત્ ॥ ૬૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! સ્વભાવજન્ય પોતાનાં કર્મ કરી વશીકૃત થયેલો તું મોહના વશથી જે યુદ્ધ કરવા માટે ઇચ્છતો નથી, તે યુદ્ધને તું અવશ થયેલો અવશ્ય કરશે. ૬૦

ટીકા:—હે અર્જુન ! પૂર્વોક્ત ક્ષત્રિયસ્વભાવવડે ઉત્પન્ન થયેલાં શૌર્યોદિ અનાગતુક કર્મો-વડે વશીકૃત થયેલો તું-અર્જુન મોહની વશતાથી જે યુદ્ધ કરવાને ઇચ્છતો નથી, અર્થાત્ “હું અર્જુન સ્વતંત્ર છું તેથી જે જે અર્થની ઇચ્છા કરીશ તે જ અર્થને સંપાદન કરીશ,” એ પ્રકારના ભ્રમરૂપ મોહની વશતાથી જે તું બન્ધુવધાદિકોના નિમિત્તભૂત આ યુદ્ધ કરવાને ઇચ્છતો નથી, તે યુદ્ધરૂપ કર્મ તું-અર્જુન અવશ થઈને પણ કરીશ, અર્થાત્ તે યુદ્ધરૂપ કર્મ કરવાની ઇચ્છા નહિ કરતો હોવા છતાં પણ તું પૂર્વોક્ત સ્વાભાવિક કર્મોને પરતંત્ર થઈને તથા અન્તર્યામી પરમેશ્વરને પરતંત્ર થઈને તે યુદ્ધ અવશ્ય કરીશ. (૬૦)

અવતરણિકા:—અવશઃ એ પૂર્વોક્ત વચનવડે શ્રીભગવાને અર્જુન વિષે સ્વભાવરૂપ પ્રકૃતિનું અધીનપણું તથા અંતર્યામી ઈશ્વરનું અધીનપણું સૂચિત કર્યું. તેમાં સ્વભાવરૂપ પ્રકૃતિનું અધીનપણું પૂર્વે શ્લોકમાં પ્રતિપાદન કર્યું. હવે અંતર્યામી ઈશ્વરનું અધીનપણું સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન કરે છે:—

ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદયેઽર્જુન તિષ્ઠતિ ।

બ્રામયન્સર્વભૂતાનિ યંત્રારૂદાનિ માયયા ॥ ૬૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! અંતર્યામી ઈશ્વર યંત્રવિષે આરૂઢ કાષ્ઠમય પ્રતિમાની માફક સર્વ પ્રાણીઓને માયાવડે જ્યાં ત્યાં બ્રમણ કરાવતો છતો સર્વ પ્રાણીના હૃદયદેશવિષે સ્થિતિ કરીને રહેલો છે. ૬૧

ટીકા:—હે અર્જુન ! જીવોનાં પુણ્ય-પાપ કર્મોને અનુસરીને સર્વ જીવોને શુભ-અશુભ કર્મ વિષે પ્રવૃત્ત કરનાર અંતર્યામી નારાયણ છે. આ અંતર્યામી નારાયણ યઃ દૃષિષ્યાં તિવ્ર દૃષિષ્યાંતરો ય દૃષિવી ન વેદ યસ્ય દૃષિવી શરીરં યઃ દૃષિવીમંતરોમયતિ ॥ તથા યષ કિંચિદ્ગતસર્વ દ્વપતે ક્ષયતેઽપિ ના ॥ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે પ્રતિપાદિત છે. આ બન્ને શ્રુતિઓનો આ અર્થ છે. જે અન્તર્યામી ઈશ્વર પૃથિવીવિષે સ્થિત થઈ પૃથિવીની અંતર છે, જે અંતર્યામી ઈશ્વરને પૃથિવી બાજુની નથી, જે અંતર્યામી ઈશ્વરનું પૃથિવી શરીર છે, જે અન્તર્યામી ઈશ્વર પૃથિવીને પ્રવૃત્ત કરે છે, તે જ અન્તર્યામી ઈશ્વર તારો આત્મા છે. જેટલું સર્વ જગત્ જીવમાં આવે છે તથા શવણ કરવામાં આવે છે, તે નામરૂપાત્મક સર્વ જગતને અન્તર્યામી બ્રાહ્મણ કરીને નારાયણ રહે છે. આ પ્રકારનો અંતર્યામી નારાયણરૂપ ઈશ્વર સર્વ પ્રાણીઓના અંતઃકરણરૂપ હૃદયદેશવિષે સ્થિત છે, અર્થાત્ જેમ સામાન્યતઃ સર્વત્ર વ્યાપક પણ સૂર્યનો પ્રકાશ

દર્પણાદિ સ્વચ્છ ઉપાધિઓવિષે વિશેષરૂપે કરીને અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે તથા જેમ સર્વ દ્વીપોના અધિપતિ શ્રીરામ ઉત્તર દેશલવિષે વિશેષરૂપે કરીને અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સામાન્યતઃ સર્વત્ર વ્યાપક થયેલા અંતર્યામી ઈશ્વર અંતઃકરણોવિષે વિશેષે કરીને અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી અંતર્યામી ઈશ્વરની હૃદયદેશવિષે સ્થિતિ કહી છે.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન્ ! આ અંતર્યામી ઈશ્વર શું કાર્ય કરીને સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયદેશવિષે રહે છે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-જામયજ્ઞ ઇતિ । હે અર્જુન ! અંતર્યામી ઈશ્વર પોતાની માયાવડે સર્વ પ્રાણીઓને પોવપોતાના પુણ્ય-પાપ કર્મોને અનુસાર તથા પૂર્વના સંસ્કારોને અનુસાર જ્યાં ત્યાં શુભ-અશુભ કર્મોવિષે પ્રવૃત્ત કરતો સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયદેશવિષે રહે છે.

હવે એ અર્થવિષે દૃષ્ટાંત કહે છે-ચંત્રાકાશનિ ઇતિ । હે અર્જુન ! ચંત્રવિષે આરૂઢ જે કાષ્ઠ-રચિત પુરુષ-અશ્વાદિરૂપ પ્રતિમાઓ છે કે, જે પ્રતિમાઓ અત્યંત પરતંત્ર છે, તે કાષ્ઠમય પ્રતિમાઓને જેમ સૂત્રધારી માયાવી પુરુષ ભ્રમણ કરાવે છે, તેમ અંતર્યામી ઈશ્વર પણ પોતાની માયાવડે સર્વ પ્રાણીઓને જ્યાં ત્યાં ભ્રમણ કરાવે છે. તેથી શુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા નહિ કરતો હોવા છતાં પણ તું-અર્જુન અંતર્યામી ઈશ્વરની પ્રેરણાથી અવશ્ય આ શુદ્ધ કરીશ.

અહીં જે અર્જુન એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને અર્જુનવિષે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળાપણું કથન કર્યું. તેમ કરીને એ અર્થનું બોધન કર્યું કે, શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો તું-અર્જુન સર્વોત્તર્યામી ઈશ્વરને બાલુવાને યોગ્ય છે. (૬૧)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! પરતંત્ર સર્વ પ્રાણીઓને જે કલાચિત્ત અંતર્યામી ઈશ્વર જ પ્રેરણા કરતો હોય, તે સ્વર્ગકામો યજેત પરદારાં ન ગચ્છેત્ ઇત્યાદિ વિધિ-નિષેધ શાસ્ત્રને તથા સર્વ પુરુષ પ્રયત્નને અનર્થકતા પ્રાપ્ત થશે” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

તમેવ શરણં ગચ્છ સર્વભાવેન ભારત ।

તત્પ્રસાદાત્પરાં શાંતિં સ્થાનં પ્રાપ્સ્યસિ શાશ્વતમ્ ॥ ૬૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભારત ! સર્વ પ્રકારે કરી આ ઈશ્વરરૂપ આશ્રયનો જ તું આશ્રય કર. ઈશ્વરના પ્રસાદથી તું પરા શાંતિને તથા શાશ્વત સ્થાનને પ્રાપ્ત થશે ૬૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે અંતર્યામી ઈશ્વર સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયદેશવિષે રહીને સર્વ પ્રાણીઓને શુભ અશુભ-કાર્યવિષે પ્રવૃત્ત કરે છે, એવા સર્વના આશ્રયરૂપ અંતર્યામી ઈશ્વરનો જ આ સંસારસમુદ્રના ઉત્તરણ વાસ્તે તું સર્વભાવવડે આશ્રય કર અર્થાત્ શરીરવડે, મનવડે તથા વાણીવડે સર્વ પ્રકારે તે ઈશ્વરનો તું આશ્રય કર. એ પ્રમાણે જ્યારે તું અર્જુન સર્વ પ્રકારે કરીને અંતર્યામી ઈશ્વરનો જ આશ્રય કરીશ, ત્યારે અંતર્યામી ઈશ્વરના અનુગ્રહથી તું-અર્જુન પરા શાંતિને પ્રાપ્ત થઈશ અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પર્થન્વ ઈશ્વરના અનુગ્રહથી તું કાર્યસહિત અવિદ્યાની નિવૃત્તિરૂપ પરા શાંતિને પ્રાપ્ત થઈશ તથા શાશ્વત સ્થાનને પ્રાપ્ત થઈશ. અદ્વિતીય-સ્વપ્રકાશ-પરમાનંદ બ્રહ્મરૂપે કરીને જે અવસ્થાન છે તેનું નામ સ્થાન છે. તે સ્થાન શાશ્વત છે અર્થાત્ ઉત્પત્તિ-નાશથી રહિત હોવાથી નિત્ય છે. એવા નિત્ય સ્થાનને તું પ્રાપ્ત થઈશ, અર્થાત્ ઈશ્વરના અનુગ્રહથી પ્રાપ્ત થયેલા અંદ મહાસ્થિ એ પ્રકારના તત્ત્વજ્ઞાનથી કાર્યસહિત અવિદ્યાની નિવૃત્તિરૂપ તથા પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષને તું પ્રાપ્ત થઈશ.

અહીં કેાઇ ટીકામાં તો વરાં જાતિ એ વચનવડે 'સમાધિ'નેા અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. આ સમાધિની પ્રાપ્તિ પુરુષને ઇશ્વરના અનુગ્રહથી જ થાય છે, એ વાત સમાધિસિદ્ધિરીતરમણિપાનાવ એ સૂત્રવડે પતંજલિ ભગવાને પણ કહી છે. (૬૨)

અપતરણિકા:—હવે આ સર્વ ગીતાશાસ્ત્રના અર્થનેા ઉપસંહાર કરતાં શ્રીભગવાન અર્જુનની પ્રત્યે કહે છે:—

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ૬૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! મેં-પરમેશ્વરે તને આ પૂર્વોક્ત પ્રકારે કરી, ગુહ્ય પદાર્થથી પણ અત્યંત ગુહ્ય આત્મજ્ઞાન કથન કર્યું છે. માટે આ ગીતાશાસ્ત્રનેા આદિથી અંત પર્યંત વિચાર કરી, જે પ્રકારે તારી ઇચ્છા હોય તે પ્રકારે તું કર. ૬૩

ટીકા:—હે અર્જુન ! મારે અનન્ય ભક્ત તથા અત્યંત પ્રિય તું-અર્જુન પ્રત્યે મેં-પરમ આત્મ સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરે પૂર્વોક્ત પ્રકારે કરીને મોક્ષના સાધનરૂપ આત્મવિવેક જ્ઞાન કથન કર્યું છે. આ જ્ઞાન ગુહ્ય પદાર્થો કરતાં પણ અત્યંત ગુહ્ય છે, અર્થાત્ પરમ રહસ્યરૂપ એવેા જે સંન્યાસ પર્યંત નિષ્કામ કર્મયોગ છે તે ગુહ્ય કર્મયોગ કરતાં પણ આ આત્મજ્ઞાન ગુહ્યતર એટલે અત્યંત રહસ્યરૂપ છે. માટે તે સંન્યાસ પર્યંત કર્મયોગના કૃણરૂપ જ આ આત્મજ્ઞાન છે. સાધનની અપેક્ષાએ કરીને કૃણવિષે રહસ્યરૂપતા યુક્ત જ છે અથવા આ લોકવિષે ગુહ્ય રાખવા યોગ્ય મંત્ર-તંત્ર-મણિ-રસાયનાદિ પદાર્થો કરતાં પણ આ આત્મજ્ઞાન અત્યંત ગુહ્ય છે. કારણ કે મંત્ર-તંત્રાદિ પુરુષને કેવળ સાંસારિક અનિત્ય સુખની જ પ્રાપ્તિ કરે છે અને આત્મજ્ઞાન તો પુરુષને બ્રહ્માનંદરૂપ નિત્ય સુખની પ્રાપ્તિ કરે છે. તેથી મંત્ર-તંત્રાદિકેા કરતાં આત્મજ્ઞાનવિષે અત્યંત ગુહ્યરૂપતા યુક્ત જ છે. તેથી હે અર્જુન ! મેં-પરમેશ્વરે તારી પ્રત્યે ઉપદેશ કરેલા ગીતાશાસ્ત્રને, પૂર્વ-ઉત્તર વાક્યોની એક વાક્યતાપૂર્વક, આદિ-અંતપર્યંત સમગ્ર વિચાર કરીને, પશ્ચાત્ પોતાના અધિકારને અનુસાર જે અર્થનું અનુધ્યાન કરવાની તું ઇચ્છા સમ્પત્તેા હોય, તે અર્થનું અનુધ્યાન તું કર. પરન્તુ આ ગીતાશાસ્ત્રનેા આદિ-અંત પર્યંત સારી રીતે વિચાર ન કરીને, કેવળ પોતાની ઇચ્છાવડે તારે દિગ્ધિત્ પણ્ કાર્ય કરવા યોગ્ય નથી.

અહીં શ્રીભગવાનનેા એ હેતુ છે કે, અશુદ્ધ અન્તઃકરણવાળા સુમુઠુ જનને તો, પહેલાં મોક્ષના સાધનભૂત આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિની યોગ્યતાના પ્રતિબંધક પાપકર્મોનેા નાશ કરવા વાસ્તે સ્વર્ગોદિ કૃણની ઇચ્છાના પરિત્યાગવડે તથા ભગવદર્પણ બુદ્ધિવડે પોતાના વર્ણ-શ્રમના ધર્મોનું જ અનુધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. નિષ્કામ કર્મોના અનુધ્યાનવડે શુદ્ધ થયેલા અંતઃકરણવાળેા અધિકારી પુરુષ જો કદાચિત્ બ્રાહ્મણ શરીર હોય, તો તે બ્રાહ્મણ અધિકારી પુરુષે આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છારૂપ વિવિદિષા કૃતપત્ર થયા પછી બ્રહ્મવેત્તા શુરની સમીપ જઇને આત્મજ્ઞાનનેા સાધનરૂપ વેદાંતવાક્યોના વિચાર વાસ્તે, શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત વિધિથી, શિષ્યાયજ્ઞાપ-થીતના ત્યાગપૂર્વક સર્વ કર્મોનેા સંન્યાસ જ કરવેા. આ સંન્યાસનું ગ્રહણ કરવાનેા વિધિ આત્મપુરાણના અગીઆરમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે, તેથી અહીં લખ્યેા નથી. આ સંન્યાસથી એક ભગવત્શરણતાવડે પૂર્વોક્ત, વિવિદિષા દેશસેવાદિ જ્ઞાન સાધનેાના અભ્યાસથી શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસનવડે, આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિવડે અધિકારી પુરુષને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સર્વ કર્મોના સંન્યાસ કરવા વિષે અનધિકારી એવા સુમુક્ષુ ક્ષત્રિય-વૈશ્યાદિકોએ તો અંતઃકરણની શુદ્ધિની પછી પણ પોતાના વર્ણાશ્રમનાં કર્મો જ કરવાં. યદ્યપિ અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે જ કર્મોનું અનુષ્ઠાન હોય છે, પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિની પછી કર્મોના અનુષ્ઠાનનું કાંઈ પ્રયોજન નથી, તથાપિ શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ ભગવાનની આજ્ઞાના પાલનવાસ્તે તથા અન્ય લોકોને શુભ કર્મોવિષે પ્રવર્તનરૂપ લોકસંબંધ વાસ્તે ક્ષત્રિય-વૈશ્યાદિકોએ અંતઃકરણની શુદ્ધિની પછી પણ કર્મો જ કરવાં. આ પ્રમાણે નિષ્કામ કર્મો કરવાથી ક્ષત્રિય-વૈશ્યાદિક સુમુક્ષુ જનોને, એક ભગવંતશરણતાની પ્રાપ્તિવડે, પૂર્વ જન્મ વિષે કરેલાં સંન્યાસાદિ સાધનોના પરિપાકથી અથવા હિરણ્યગર્ભની પેઠે સંન્યાસની અપેક્ષા ત્રિતા જ કેવળ પરમેશ્વરના અનુગ્રહવડે અહં બ્રહ્માસ્મિ એ પ્રકારના આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિવડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. અથવા સુમુક્ષુ ક્ષત્રિય-વૈશ્યાદિકોને આગલા જન્મ વિષે બ્રાહ્મણ શરીરની પ્રાપ્તિ થઈને, ત્યાં સંન્યાસાદિ સાધનપૂર્વક આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિવડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. હે અર્જુન ! આ પ્રકારનો વિચાર કરવાથી અહીં મોક્ષની પ્રાપ્તિને અવકાશ હોતો નથી. (૬૩)

અવતરણિકા:—અત્યંત ગંભીર આ ગીતાશાસ્ત્રના આદિ-અંત પર્યંત સમગ્ર વિચાર કરવાથી ઉત્પન્ન થતા પરિશ્રમની નિવૃત્તિ કરવા વાસ્તે, પોતાની મેળે જ શ્રીભગવાન કૃપા કરીને સર્વ ગીતાશાસ્ત્રના સારાર્થનું સંક્ષેપે કરીને કથન કરે છે:—

સર્વગુહ્યતમં ભૂયઃ શ્રુણુ મે પરમં વચઃ ।

ઇષ્ટોઽસિ મે દૃઢમિતિ તત્તો વક્ષ્યામિ તે હિતમ્ ॥ ૬૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—સર્વથી અત્યંત ગુહ્ય મારા પરમ વચનને તું ફરીથી પણ શ્રવણ કર. તું મને અત્યંત પ્રિય હોવાથી હું તને તારા હિતનું કથન કરું છું. ૬૪

ટીકા:—હે અર્જુન ! પૂર્વે મેં સંન્યાસ સૂઝીતા નિષ્કામ કર્મયોગને ગુહ્ય કહ્યો હતો તથા તે નિષ્કામ કર્મયોગ કરતાં જ્ઞાનને ગુહ્યતર કહ્યું હતું. હવે, નિષ્કામ કર્મયોગ કરતાં તથા તેના ફળજ્ઞાન જ્ઞાન કરતાં સૌથી ગુહ્યતમ તથા સૌથી ઉત્કૃષ્ટ એવાં મારાં વચનને તું પુનઃ પણ શ્રવણ કર, અર્થાત્ પૂર્વે તે તં પ્રસંગે વિસ્તારથી કથન કર્યું હોવા છતાં પણ, તે વચન કેવળ તારા અનુગ્રહ વાસ્તે હું ભગવાન પુનઃ સંક્ષેપે કરીને કથન કરું છું, તે વચનને તું શ્રવણ કર. (ગુહ્ય કરતાં જે અતિગુહ્ય પદાર્થ હોય છે તે ‘ગુહ્યતર’ કહેવાય છે અને ‘ગુહ્યતર’ પદાર્થ કરતાં પણ જે અતિગુહ્ય હોય છે તે ‘ગુહ્યતમ’ કહેવાય છે.)

હે અર્જુન ! કોઈ પદાર્થના લાભ વાસ્તે, પોતાની પૂજા વાસ્તે અથવા પોતાની ખ્યાતિ વાસ્તે હું—પરમેશ્વર તે વચન તારી પ્રત્યે કહેતો નથી, કિન્તુ તું અર્જુન મને અતિશય પ્રિય છે, તે કારણથી તે નહિ પૂછ્યા છતાં પણ હું—પરમેશ્વર કૃપા કરીને તારા પરમ શ્રેયસ્કર હિતનું કથન કરું છું. (૬૪)

મનમના ભવ મદ્ગત્તો મદ્યાજી માં નમસ્કરુ ।

મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિ મે ॥ ૬૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—તું મારે વિષે મનવાળો, મારાપર ભક્તિવાળો તથા મારા યજ્ઞન કરનારો થા. તેમ જ મને—પરમેશ્વરને નમસ્કાર કર. આ પ્રમાણે કરવાથી તું મને—પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થશે. તું મને પ્રિય હોવાથી તારી આગળ આ સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરી હું કહું છું. ૬૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! તું મન્મના થા. હું ભગવાન્ વાસુદેવ વિષે જ જેનું મન છે તેનું નામ મન્મના છે. એવો મન્મના તું થા, અર્થાત્ સર્વ કાળે મારુ-પરમેશ્વરનું જ તું ચિન્તન કર. અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! ઈસ-શિશુપાલાદિ પશુ દ્રેષવડે સર્વદા તમારુ જ ચિન્તન કરી રહ્યા છે, એ પ્રકારે હું પણ તમારુ ચિન્તન કરુ તો શુ ખોટું ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-મદ્ભક્ત ઇતિ । “હે અર્જુન ! તું મારો-પરમેશ્વરનો ભક્ત થા. પરમ પ્રેમવડે મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે જે અનુરાગરૂપ અનુરક્તિ છે, તે મારી ભક્તિ કહેવાય છે, એવી મારી ભક્તિવડે તું યુક્ત થા. અર્થાત્ હું પરમેશ્વરવિષયક અનુરાગવડે સર્વદા તું હું-પરમેશ્વર વિષયક તારા મનને કર. યદ્યપિ ઈસ-શિશુપાલાદિ મનવડે સર્વદા મારુ-પરમેશ્વરનું ચિન્તન કરી રહ્યા છે, તથાપિ ઈસ-શિશુપાલાદિ પરમ પ્રેમવડે મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે અનુરાગવાળા થઇને મારુ-પરમેશ્વરનું ચિન્તન કરતા નથી, કિન્તુ કેવળ દ્રેષવડે જ મારુ ચિન્તન કરી રહ્યા છે. તેથી ઈસ-શિશુપાલાદિ મારા-પરમેશ્વરના ભક્ત કહેવાતા નથી અને તું અર્જુન તો મારો-પરમેશ્વરનો ભક્ત થઈ મારુ ચિન્તન કર.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! આપ-પરમેશ્વરવિષયક અનુરાગરૂપ ભક્તિ જ કયા ઉપાયવડે પ્રાપ્ત થાય છે ?”

શ્રીભગવાન્ ભક્તિના ઉપાયનું કથન કરે છે:-મયાગ્રી ઇતિ । હે અર્જુન ! હું-પરમેશ્વર-વિષયક અનુરાગરૂપ ભક્તિની પ્રાપ્તિને વાસ્તે તું મદ્યાલુ થા. હું ભગવાન્-વાસુદેવનું પૂજન કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે તે મદ્યાલુ કહેવાય છે અર્થાત્ સર્વ કાળે તું અર્જુન, મારો-પરમેશ્વરનો પૂજનપરાયણ થા.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! પૂજન કરવાની સામગ્રીનો અભાવ થતાં અનુરાગરૂપ ભક્તિની પ્રાપ્તિ વાસ્તે શું ઉપાય કરવા યોગ્ય છે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-માં નમસ્કર ઇતિ । હે અર્જુન ! પૂજનની સામગ્રીનો અભાવ થતાં મને-પરમેશ્વરને તું નમસ્કાર કર અર્થાત્ અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક શરીર-મન-વાણીવડે તું મારુ પરમેશ્વરનું જ આરાધન કર. (અહીં મયાગ્રી એ શબ્દવડે કથન કરેલું જે પૂજારૂપ અર્ચન તથા નમઃ એ શબ્દવડે કથન કરેલું જે નમસ્કારરૂપ વંદન છે, તે અર્ચન-વંદન બન્ને ભાગવત ધર્મ, ધીજા પણ ભાગવત ધર્મોનાં ઉપલક્ષણ છે. આ ભાગવતધર્મ શ્રીભાગવતવિષે આ પ્રમાણે કહ્યો છે:-ભવર્ણ વીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પારક્ષેવનમ્ । ભર્વનં વંદનં દાસ્યં સહ્યપમાત્મનિયંદનમ્ । અર્થાત્-વિષ્ણુ ભગવાનનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાઠોનું સેવન, અર્ચન, વંદન, હાસસાવ, સખાસાવ તથા આત્માનું અર્પણ; એ નવ ભાગવત ધર્મ કહેવાય છે. એને જ નવધા ભક્તિ પણ કહે છે.) હે અર્જુન ! આ પ્રકારના ભાગવત ધર્મના અનુષ્ઠાનવડે સર્વદા મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે અનુરાગની ઉત્પત્તિવડે મારા-પરમેશ્વરના ચિન્તનને પરાયણ થયેલો તું-અર્જુન મને-ભગવાન્ વાસુદેવને જ પ્રાપ્ત થઈશ, અર્થાત્ ‘તત્ત્વમસિ’ ‘અહં બ્રહ્માસમિ’ ઇત્યાદિ વેદાંતવાક્યોથી ઉત્પન્ન થયેલા આત્મસાક્ષાત્કારવડે તું અભેદરૂપવડે હું-અદિતીય નિર્ગુણરૂપ પરબ્રહ્મને જ પ્રાપ્ત થઈશ. હે અર્જુન ! એ ઉક્ત અર્થવિષે તું સંશય કર નહિ. હું-પરમેશ્વર તારી આગળ એ ઉક્ત અર્થવિષે સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરુ છું. તું-અર્જુન મને-પરમેશ્વરને અત્યંત પ્રિય છે, માટે તારી-પ્રિય અર્જુનની સાથે વંચના કરવી, એ મને ઉચિત નથી.

અથવા ભણતે એ વચનવિષે તત્તિ બ્રતે એ પ્રકારનો પદ્મચેદ કરીને આ પ્રમાણે અર્થ કરવો. પ્રારબ્ધ કર્મોના નાશ થતાં તું-અર્જુન મને-પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થઈશ. પરન્તુ આ દિતીય

વ્યાખ્યાન કરતાં પ્રથમ વ્યાખ્યાન જ સમીચીન છે. કારણ કે વિષયે તત્ત્વંતરં એ વચનવડે પૂર્વે, પ્રારબ્ધ કર્મોના નાશ થયા પછી તત્ત્વવેત્તા પુરુષને બ્રહ્માભાવની પ્રાપ્તિ કહેવામાં આવી છે. મામેવૈવ્યસિ સત્યતે એ વચનવડે પૂર્વોક્ત અર્થના જ અનુવાદનો અંગીકાર કરવો પડશે. આ અનુવાદની અપેક્ષાએ કરીને, અર્જુનના વિશ્વાસની દૃઢતા કરાવનારું પ્રથમ વ્યાખ્યાન જ સમીચીન છે. આ શ્લોકવડે-યતઃ પ્રતિર્થૂતાનાં યેન તર્વમિદં તતત્ ॥ સ્વર્ગમંગા તમમ્યર્ચ્યં સિદ્ધિં વિંદતિ માનવઃ ॥ એ પૂર્વોક્ત શ્લોકનું વ્યાખ્યાન કર્યું.

કોઈ દીકામાં તો મનના મવ એ શ્લોકનો આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે:-“હું જ પ્રત્યક્ આત્મા આનન્દધન પરિપૂર્ણ બ્રહ્મરૂપ છું,” એ પ્રમાણે જેનું મન પ્રત્યક્ અભિન્ન બ્રહ્માકાર છે, તેનું નામ મન્મતા છે; “એવો મન્મતા તું અર્જુન થા.” (એટલા કથનવડે શ્રીભગવાને જ્ઞાનકાંડરૂપ તૃતીય પદકનો ભવ-બ્રહ્મા અલેક્ષરૂપ અર્થ સંક્ષેપે કરીને કહ્યો.)

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! આ પ્રકારની જ્ઞાનનિષ્ઠા કયા ઉપાયે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-મદ્ગત્ત્વમિતિ ॥ હે અર્જુન ! જ્ઞાનનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિવાસ્તે તું મારો-પરમેશ્વરનો અનન્ય ભક્ત થા. (એટલા કથનથી શ્રીભગવાને ઉપાસનાકાંડરૂપ દ્વિતીય પદકનો ભગવદ્ભક્તિરૂપ અર્થ સંક્ષેપે કરીને કહ્યો.)

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! અદ્ય પુણ્યવાળા પુરુષને ભગવદ્ભક્તિ પણ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-મયાગીતિ ॥ મારી-પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા વાસ્તે, પોતાના વર્ણાશ્રમનાં કર્મો કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે, તેનું નામ મયાગ છે; એવો મયાગ તું યા. અર્થાત્ મારી-પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા વાસ્તે તું પોતાના વર્ણાશ્રમનાં કર્મો કર. (આટલા કથનવડે શ્રીભગવાને કર્મકાંડરૂપ પ્રથમ પદકનો નિષ્કામ કર્મરૂપ અર્થ સંક્ષેપે કરીને કહ્યો.)

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! યજ્ઞાદિ કર્મોના સાધનરૂપ ધનના અભાવથી તથા અહિંસાના અભાવથી જે પુરુષ યજ્ઞાદિ કર્મો કરવાવિષે અસમર્થ છે, તે પુરુષને ભગવદ્ભક્તિ દુર્લભ જ થશે. ભક્તિની દુર્લભતાથી બ્રહ્માકાર ચિત્તની વૃત્તિ અત્યંત દુર્લભ થશે.”

શ્રીભગવાન અત્યંત સુલભ ઉપાય કહે છે:- માં નમસ્કરુરિતિ ॥ હે અર્જુન ! યજ્ઞાદિ કર્મો કરવાનું અસામર્થ્ય હોય, તો પ્રાકૃત ભક્તિવડે જ પ્રતિમાદિકોવિષે મને ભગવાનને ધૂપ દીપાદિ સર્વ ઉપચારોના સમર્પણપૂર્વક નમસ્કારાદિ કરીને તું આરાધન કર. યજ્ઞો વૈ નમઃ ઇત્યાદિ વચનવડે આશ્વલાયન ઋષિએ નમસ્કારને પણ યજ્ઞરૂપ કહ્યો છે.

હવે સોપાનક્રમથી નમસ્કાર, નિષ્કામ કર્મ, ભગવદ્ભક્તિ એ ત્રણ સાધનોની પ્રાપ્તિપૂર્વક જ્ઞાનનિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષના ક્ષણનું ભગવાન કથન કરે છે-મામેવૈવ્યસિતિ ॥ હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે સાધન-સંપત્તિપૂર્વક જ્ઞાનનિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થયેલો તું, સર્વ જગતના કારણરૂપ, સર્વના ઈશ્વરરૂપ, સર્વ શક્તિસંપન્ન તથા અખંડ એકરસ એવા મને-તત્પદાર્થ પરમેશ્વરને જ પ્રાપ્ત થઈશ. જેમ દર્પણાદિ ઉપાધિઓની નિવૃત્તિ થતાં પ્રતિબિંબ બિંબભાવને પ્રાપ્ત થાય છે તથા જેમ ઘટરૂપ ઉપાધિની નિવૃત્તિ થતાં ઘટાકાશ મહાકાશભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તું-અર્જુન મને-પરમેશ્વરને જ પ્રાપ્ત થઈશ.

હવે આ ઉક્ત અર્થ વિષે અર્જુનનો દૃઢ વિશ્વાસ કરાવવા વાસ્તે શ્રીભગવાન શપથ કરીને કહે છે. સત્યં તે પ્રતિજ્ઞાનેતિ ॥ હે અર્જુન ! જહં પ્રમાત્સિ એ પ્રકારની જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળો થયેલો તું મને-પરમાત્મા હેવને જ અલેક્ષરૂપે કરીને પ્રાપ્ત થઈશ, એ પ્રકારની સત્ય પ્રતિજ્ઞા

હું તારી પાસે કરું છું. તું-અર્જુન, મને પરમેશ્વરને અત્યન્ત પ્રિય છે, એ કારણથી વંચના કરવાને અયોગ્ય તારી-અર્જુનની પ્રત્યે હું-ભગવાન આ સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું. (૬૫)

અપતરણિકા:-ઈશ્વર: સર્વભૂતાના હૃદયેન્દ્રિય તિથિતિ । તમેવ સર્વમાત્રેન શરણં ગચ્છ ॥ એ જે વચન પૂર્વે કહ્યું હતું, તે જ વચનના અર્થને હવે સ્પષ્ટ રીતે નિરૂપણ કરે છે:-

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વાં સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિष्याમિ મા શુચ: ॥ ૬૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હું અર્જુન ! સર્વ ધર્મોના પરિત્યાગ કરી એક હું-પરમેશ્વરરૂપ શરણને તું પ્રાપ્ત થા. હું-પરમેશ્વર તને સર્વ પાપોમાંથી મુક્ત કરીશ તું શોક મા કર. ૬૬

ટીકા:-કોઈ ધર્મ વર્ણધર્મ હોય છે, કોઈ ધર્મ આશ્રમધર્મ હોય છે અને કોઈ ધર્મ સામાન્યધર્મ હોય છે. શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રે બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોની પ્રત્યે જે ધર્મો વિધાન કર્યા છે, તે વર્ણધર્મો કહેવાય છે; શાસ્ત્રે બ્રાહ્મણ્યાદિ આશ્રમોની પ્રત્યે જે ધર્મો વિધાન કર્યા છે, તે આશ્રમધર્મો કહેવાય છે અને શાસ્ત્રે વર્ણ-આશ્રમ બન્નેની પ્રત્યે સાધારણરૂપે વિધાન કરેલા ધર્મો સામાન્ય ધર્મો કહેવાય છે. આ ત્રણે પ્રકારના ધર્મો આ અધ્યાયમાં પૂર્વે વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યા છે. તે સર્વ ધર્મોના પરિત્યાગ કરીને અથવા જેટલા વિદ્યમાન ધર્મો છે તથા જેટલા અવિદ્યમાન ધર્મો છે, તે સર્વ ધર્મોના પરિત્યાગ કરીને, અર્થાત્ સ્વરૂપથી ધર્મો વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ “ એ ધર્મો જ મારા શરણરૂપ છે ” એ પ્રકારે સ્વશરણત્વારૂપે ધર્મોને સ્વીકાર નહિ કરીને, તું અર્જુન સર્વ ધર્મોના અધિષ્ઠાનરૂપ તથા સર્વ ધર્મોના ક્ષત્રપરાક્રમરૂપ હું-આદિતીય ઈશ્વરરૂપ શરણને પ્રાપ્ત થા, અર્થાત્ “પૂર્વોક્ત ધર્મો હોય અથવા ન હોય, પણ અન્યની અપેક્ષાવાળા ધર્મોવડે શું પ્રયોજન સિદ્ધિ થાય છે? વળી અન્યની અપેક્ષાથી રહિત ભગવાનના અનુગ્રહથી જ હું કૃતાર્થ થઈશ, ” એ પ્રકારના નિશ્ચયવડે ધર્મોવિષે અતિ આદર ન કરીને હું પરમાનંદધન મૂર્તિ શ્રીભગવાન પાસુદેવને જ તું નિરતર ભાવનાવડે ભજ; અર્થાત્ “પરમાત્મા દેવનું ચિંતન જ પરમ તત્ત્વ છે, એ સિવાય બીજું કોઈ અધિક તત્ત્વ નથી ” એ પ્રકારના વિચારપૂર્વક, પ્રેમની ઉત્કંઠતાવડે સર્વ અનાત્મ ચિંતનથી શૂન્ય તથા તેલની ધારાની પેઠે અનવચ્છિન્ન એવી મનની વૃત્તિઓવડે તું મારુ-પરમાત્મા દેવનું નિરતર ચિંતન કર.

અહીં મામેક શરણ વ્રજ એટલા વચનવડે જ સર્વ ધર્મોના ત્યાગનો લાભ લઈ શકે છે; તેથી પુનઃ સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એ વચનવડે સર્વ ધર્મોના નિષેધનો અનુવાદ, પરમેશ્વરવિષે સર્વ ધર્મકાર્યોની કારિતાના લાભ વાસ્તે કર્યો છે, અર્થાત્ મને-અનર્થમાંથી પરમેશ્વરને જ સર્વ ધર્મકાર્યોની કારિતા હોવાથી, મારા-પરમેશ્વરના શરણે આવેલ પુરુષને અવશ્ય ધર્મોની અપેક્ષા થતી નથી. એટલા કથનવડે એક પ્રકારના વ્યાખ્યાનનું પણ ખડન કર્યું આ વ્યાખ્યાન આ પ્રમાણે છે-સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એટલા કથનવડે કેવળ ધર્મનો જ પરિત્યાગ પ્રતીત થાય છે, અધર્મનો ત્યાગ પ્રતીત થતો નથી, અને અહીં ધર્મ-અધર્મ બન્નેનો પરિત્યાગ વિવક્ષિત છે, તેથી અહીં ધર્મ શબ્દ ધર્મ-અધર્મરૂપ કર્મમાત્રનો બોધક છે. એવા ધર્મ-અધર્મરૂપ કર્મ માત્રનો પરિત્યાગ કરી, હું-પરમેશ્વરરૂપ શરણને તું પ્રાપ્ત થા આ પ્રકારનું વ્યાખ્યાન સ્ખલનું નથી. મારણ કે સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એ વચનવડે શ્રીભગવાને સ્વરૂપથી કર્મોના ત્યાગ વિધાન કર્યો નથી, કે-તું સ્વરૂપથી કર્મો વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ કર્મોવિષે અતિ આદર ન કરીને માત્ર એક ભગવદ્શરણ, પ્રભુઆરી-ગૃહસ્થ-વાનપ્રસ્થ-સંન્યાસી એ આદે આશ્રમીઓની પ્રત્યે

સાધારણરૂપે વિધાન કર્યું છે. આ ચારે આશ્રમીઓના શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત સ્વધર્મ વિષે તો અતિ આદર સંભવિત હોઈ શકે છે, તેથી ઠમોંવિષે અતિ આદરની નિવૃત્તિ કરવાવાસ્તે શ્રીભગવાને સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એ વચન કહ્યું છે અને અનર્થરૂપ કૃણની પ્રાપ્તિ કરનારા અધર્મ વિષે કોઈ પણ ભુદ્ધિમાન પુરુષનો આદર સંભવતો નથી તથા અધર્મોના પરિત્યાગ બીજા પ્રતિષેધ શાસ્ત્રોપદે પણ પ્રાપ્ત છે, તેથી સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એ વચનમાં રહેલા ધર્મ શબ્દને ધર્મ-અધર્મ સાધારણ ઠર્મમાત્રનું ઉપલક્ષણ માનીને એ વચનને અધર્મના ત્યાગનું બોધક અંગીકાર કરવું, તે સંભવતું નથી. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત વર્ણાશ્રમના ધર્મોને જેમ સ્વર્ગોદિતરૂપ અબ્યુદયની કારણતા શાસ્ત્રવિષે પ્રસિદ્ધ છે, તેમ ધર્મોને મોક્ષની કારણતા પણ હોવી જોઈએ: એ પ્રકારની શંકાને નિવૃત્ત કરવાવાસ્તે જ શ્રીભગવાને સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એ વચન કહ્યું છે, કાંઈ સ્વરૂપથી ઠર્મોના પરિત્યાગવાસ્તે શ્રીભગવાને તે વચન કહ્યું નથી.

જે કોઈ વાદી એમ કહે કે, સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એ વચનવડે શ્રીભગવાને સર્વ ધર્મ-અધર્મ-રૂપ ઠર્મોના પરિત્યાગ જ વિધાન કર્યો છે, તો એ કહેવું સંભવતું નથી. કારણ કે શાસ્ત્રવિહિત સર્વ ધર્મોના ત્યાગ તો સંન્યાસનાં વિધાયક વચનોવડે જ પ્રાપ્ત છે, તેમ જ અધર્મોના ત્યાગ પણ પ્રતિષેધ શાસ્ત્રવડે જ પ્રાપ્ત છે. જે અર્થ પૂર્વે કોઈ પણ પ્રમાણુવડે પ્રાપ્ત થતો નથી, તેજ અર્થનું વિધાન થાય છે, અન્ય પ્રમાણુવડે પ્રાપ્ત અર્થનું વિધાન સંભવતું નથી. તેથી સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એ વચનવડે શ્રીભગવાને ધર્મ-અધર્મરૂપ સર્વ ઠર્મોના ત્યાગનું વિધાન કર્યું નથી.

જે કોઈ વાદી એમ કહે કે, સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એ ભગવાનનું વચન પણ સર્વ ઠર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસનું વિધાયક જ છે તો એમ કહેવું પણ સંભવતું નથી. કારણ કે મામેકં વ્રત્ત એ વચનવડે શ્રીભગવાને એક ભગવત્શરણુતા જ વિધાન કરી છે. તેથી સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એ વચન કેવળ અનુવાદ જ છે, પણ ઠર્મોના ત્યાગનું વિધાયક નથી અને સર્વ શાસ્ત્રોત્તરમ રહસ્ય ઈશ્વરશરણુતા જ છે. એ કારણથી શ્રીભગવાને ઈશ્વરશરણુતાવિષે જ આ ગીતાશાસ્ત્રની પરિસમાપ્તિ કરી છે. તે ઈશ્વરશરણુતાવિના પોતાના કૃણવિષે સંન્યાસનું પણ પર્યવસાન થતું નથી, કિન્તુ ઈશ્વરશરણુતાની પ્રાપ્તિવડે જ સંન્યાસનું પોતાના કૃણ વિષે પર્યવસાન થાય છે.

ઠિંવા ક્ષત્રિય હોવાથી સંન્યાસના આશ્રમનો અનધિકારી જે અર્જુન છે, તે અર્જુનની પ્રત્યે સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એ વચનવડે સર્વ ઠર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસનો ઉપદેશ સંભવતો પણ નથી. કારણ કે પુરુષ જે ધર્મ કરવાવિષે અધિકારી હોય છે તે પુરુષની પ્રત્યે જ તે ધર્મનો ઉપદેશ સંભવે છે, પણ તે ધર્મના અનધિકારી પુરુષની પ્રત્યે તે ધર્મનો ઉપદેશ સંભવતો નથી.

જે કોઈ વાદી એમ કહે કે, અહીં શ્રીભગવાને અર્જુનના બ્યાજવડે અધિકારી બ્રાહ્મણોની પ્રત્યે સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એ વચનવડે સંન્યાસનું વિધાન કર્યું છે, તો એ કથન પણ સંભવતું નથી. કારણ કે વચ્ચામિ તે હિતં ત્વાં મોક્ષયિષ્યામિ સર્વવપેમ્પ: ત્વં મા શુચ: એ પ્રકારના ઉપક્રમ-વાળા ઉપસંહારનાં વાક્યોવિષે અર્જુનની પ્રત્યે જ આ ઉપદેશ પ્રતીત થાય છે. જો કદાચિત્ અર્જુનના બ્યાજવડે સંન્યાસના અધિકારી બ્રાહ્મણોની પ્રત્યે જ એ ભગવાનના ઉપદેશનો અંગીકાર કરીએ, તો તે ઉપક્રમ ઉપસંહારનું વાક્ય અસંગત થશે. તેથી સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એ વચનવડે શ્રીભગવાને સર્વ ઠર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ વિધાન કર્યો નથી, કિન્તુ વર્ણાશ્રમના ધર્મોની પેઠે સંન્યાસ ધર્મોવિષે પણ અનાદરવડે એક ભગવત્શરણુતાવિષે જ શ્રીભગવાનનું તાત્પર્ય છે. હે અર્જુન ! સર્વ ધર્મોવિષે નહિ આદર કરીને તું એક માદા-પરમેશ્વરના શરણુને પ્રાપ્ત

થયો છે. એ કારણથી સર્વ ધર્મ કાર્યોનો પ્રવર્તક હું-પરમેશ્વર તને બન્ધુવધાદિનિમિત્તક તથા સંસારના હેતુભૂત એવાં સર્વ પાપોમાંથી પ્રાયશ્ચિત્ત વિના જ મુક્ત કરીશ.

વાતપર્ય એ છે કે, ધર્મેળ વાવમવદ્વદિ એ શ્રુતિવિષે ધર્મને પાપનિવૃત્તિનો હેતુ કહ્યો છે. આ ધર્મરૂપ હું-પરમેશ્વર જ છું, તેથી પ્રાયશ્ચિત્તવિના જ હું-ધર્મરૂપ પરમેશ્વર તને સર્વ પાપોમાંથી મુક્ત કરીશ. આ કારણથી તું શોક કર નહિ અર્થાત્ “આ યુદ્ધવિષે પ્રવૃત્ત થતાં મારો અર્જુનનો બન્ધુવધાદિનિમિત્તક પ્રત્યવાયમાંથી કેવી રીતે નિસ્તાર થશે ?” એ પ્રકારનો તું શોક કર નહિ.

મામેકં કારણં ત્રજ એ વચનવડે શ્રીભગવાને ભગવત્શરણું વિધાન કર્યું. આ ભગવત્શરણુ શાસ્ત્ર ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે:-તસ્યેવાહં મમૈવાતૌ સ એવાહમિતિ ત્રિયા । મગવચ્છરણત્વં સ્વાત્સા-ધનાઘણાવત્તઃ ॥ અર્થાત્-અધિકારી પુરુષને સાધનોના અભ્યાસના પરિપાકથી ત્રણ પ્રકારનું ભગવત્શરણુ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં એક તો “પરમેશ્વરનો જ હું છું” એ પ્રકારનું ભગવત્શરણુ હોય છે, બીજું “પરમેશ્વર મારો જ છે” એ પ્રકારનું ભગવત્શરણુ હોય છે, અને ત્રીજું “પરમેશ્વર હું જ છું” એ પ્રકારનું ભગવત્શરણુ હોય છે. તેમાં પ્રથમ ભગવત્શરણુ મૃદુ કહેવાય છે; જેમકે-સરપિ મેદાપગમે નાથ તવાહ ન મામકીનસવમ્ । સામુદ્રો દિ તરંગઃ કચ્ચન સમુદ્રો ન તારંગઃ ॥ અર્થાત્-હે સર્વ જગતના નાથ પરમેશ્વર ! જેમ સમુદ્રનો તથા તરંગોનો લેહ નથી, તો પણ સમુદ્રના તરંગો કહેવાય છે, કાંઈ સમુદ્ર તરંગોનો કહેવાતો નથી; તેમ તમારો તથા મારો યદ્યપિ લેહ નથી, તથાપિ હું તમારો જ છું, તું-પરમેશ્વર મારો નથી, ઇત્યાદિ વચનો-વિષે પ્રથમ ભગવત્શરણુ કથન કર્યું છે. બીજું ભગવત્શરણુ મધ્યમ કહેવાય છે; જેમકે:-હસ્તશ્ચલિષ્વ યાતોતિ વલાઠ્ઠુષ્વ કિમ્મુતમ્ । હૃદયગદિ નિર્ધાંસિ પૌરવં ગળ્યામિ તે ॥ અર્થાત્-હે કૃષ્ણ ભગવન ! બળાઠ્ઠારથી મારા હસ્તને છોડાવીને તું બાય છે, એથી તારા કાંઈ અફળુવ પૌરુષ સિદ્ધ થતું નથી. જ્યારે તું મારા હૃદયમાંથી નીકળી જઈશ, ત્યારે હું તારા પૌરુષને માનીશ. પણ મારા હૃદયમાંથી કદાચિત્ પણ તું જવાબાળો નથી. ઇત્યાદિ વચનોવિષે બીજું ભગવત્શરણુ કહ્યું છે અને ત્રીજું ભગવત્શરણુ અતિમાત્ર કહેવાય છે, જેમકે:-સકલમિદમહં ચ વાણદેવઃ પરમમાત્મ પરમેશ્વરઃ સ એક । इति मतिरचला मत्स्यनन्ते हृदयगते मज्जताम्विहाय दूरात् ॥ અર્થાત્-આ સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ જગત્ તથા હું વાસુદેવરૂપ જ છીએ. પરમપુરુષ પરમેશ્વર એક અદ્વિતીયરૂપ જ છે; આ પ્રકારની જે પુરુષોની અચલ મતિ, હૃદયદેશવિષે રહેલા પરમાત્મા દેવવિષે થાય છે, તેવા હે હૃત ! સર્વત્ર બ્રહ્મદષ્ટિવાળા પુરુષોની રૂચીપ તારે કદાચિત્ પણ જતું નહિ, કિન્તુ એવા તત્ત્વવેત્તા પુરુષોનો દૂરથી પરિત્યાગ કરીને તું ગમન કર. આ હૃતની પ્રત્યે યમરાજનું વચન છે. ઇત્યાદિ વચનોવિષે ત્રીજું ભગવત્શરણુ કહ્યું છે. આ પ્રકારની ભગવત્શરણુરૂપ ભૂમિકાવિષે અગ્નિરિષ-બ્રહ્માહ-ગોપીઆદિ ઘણા ભક્તજનો દૃષ્ટાંતરૂપ કહ્યા છે. આ ત્રણે પ્રકારનું ભગવત્શરણુ ભક્તિરસાયન નામના અન્યવિષે શ્રીમધુસૂદન સ્વામીએ વિસ્તારથી વર્ણવેલું છે.

આ ગીતાશાસ્ત્રવિષે શ્રીભગવાનને કર્મનિષ્ઠા, જ્ઞાનનિષ્ઠા, ભગવદ્વક્તિનિષ્ઠા, એ ત્રણે નિષ્ઠા પરસ્પર સાધ્ય-સાધનભાવને પ્રાપ્ત થયેલી વિવક્ષિત છે. આ ત્રણે નિષ્ઠા પૂર્વે ઘણા વિસ્તારથી કહેવામાં આવી છે અને આ અઢારમો અધ્યાય સર્વ ગીતાશાસ્ત્રના ઉપસંહારરૂપ છે; તેથી અહીં પ્રથમ સર્વ ઠમોના સંન્યાસ સૂધીની કર્મનિષ્ઠાનો તો સ્વકર્મણા તમસ્વર્ચ સિદ્ધિ વિંદતિ માનવઃ એ વચનવિષે ઉપસંહાર કર્યો છે, બીજી સંન્યાસપૂર્વક શ્રવણાદિ સાધનોના પરિપાકસિદ્ધ

જ્ઞાનનિધાનો તત્તો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનંતરં એ વચનવિષે ઉપસંહાર કર્યો છે; અને ત્રીજી ભગવદ્ભક્તિનિધા ઉક્ત ધનને નિધાઓના સાધનરૂપ પણ છે તથા ફળરૂપ પણ છે. તેથી ત્રીજી ભગવદ્ભક્તિનિધાનો શ્રીભગવાને અંતવિષે સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ એ વચનવિષે ઉપસંહાર કર્યો છે. શ્રીભાષ્યકાર ભગવાન્ તેા સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એ વચનવડે “શ્રીભગવાને સર્વ કર્યોના સંન્યાસનો અનુવાદ કરીને મામેકં શરણં વ્રજ એ વચનવડે જ્ઞાનનિધાનો ઉપસંહાર કર્યો છે,” એ પ્રકારનું વ્યાખ્યાન કરે છે તથા બીજા પણ અનેક પ્રકારના હુમ્મતોનું ખંડન કરે છે. તે સર્વ પ્રસંગ અહીં ગ્રન્થના વિસ્તારના ભયથી લખ્યો નથી. (૬૬)

અવતરણિકા:—શ્રીભગવાને સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એ શ્લોક પર્થત સર્વ ગીતાશાસ્ત્રનો અર્થ સમાપ્ત કર્યો. હવે શ્રીભગવાન્ આ બ્રહ્મવિદ્યારૂપ ગીતાશાસ્ત્રના સંપ્રદાયવિધિનું કથન કરે છે:—

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ૬૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—તારા હિતને અર્થે મારાથી કથન કરાયલા આ ગીતાશાસ્ત્રનો ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહથી રહિત પુરુષને કદાપિ પણ ઉપદેશ કરવો યોગ્ય નથી, ભક્તિથી રહિત પુરુષને ઉપદેશ કરવો યોગ્ય નથી, શુશ્રૂષાથી રહિત પુરુષને ઉપદેશ કરવો યોગ્ય નથી, તેમ જ જે પુરુષ હું-પરમેશ્વરવિષયક અસૂચા કરે છે તેને પણ આનો ઉપદેશ કરવો યોગ્ય નથી. ૬૭

ટીકા:—હે અર્જુન ! તારા જન્મ-મરણરૂપ સંસારની નિવૃત્તિ કરવા વાસ્તે મેં-સર્વજ્ઞ પરમ આત્મ પરમેશ્વરે સર્વ શાસ્ત્રોના અર્થના રહસ્યરૂપ જે આ ગીતાશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કર્યો છે, તે આ ગીતાશાસ્ત્ર અવપરક પુરુષની પ્રત્યે કદાચિત્ પણ ઉપદેશ કરવાયોગ્ય નથી. જે પુરુષ શબ્દાદિ વિષયોથી ઐત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહથી રહિત છે, તેનું નામ અવપરક છે. એવા ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહથી રહિત પુરુષોની પ્રત્યે આ ગીતાશાસ્ત્ર કોઈપણ અવસ્થાવિષે ઉપદેશ કરવા યોગ્ય નથી, અર્થાત્ મહાન્ સંકટ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ એવા અજ્ઞિતેન્દ્રિય પુરુષોની પ્રત્યે આ ગીતાશાસ્ત્ર ઉપદેશ કરવા યોગ્ય નથી. (અહીં કદાચન એ શબ્દનો તદ્વચમાણ ત્રણે પર્થોઓ-વિષે સરળન્ધ કરવો).

હે અર્જુન ! જે પુરુષ ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહવાળો છે, પરંતુ બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશા શરુવિષે તથા ઇશ્વરવિષે ભક્તિથી રહિત છે એવા અભક્ત પુરુષોની પ્રત્યે પણ આ ગીતાશાસ્ત્ર કદાચિત્ પણ ઉપદેશ કરવા યોગ્ય નથી. હે અર્જુન ! જે પુરુષ ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહવાળો છે તથા ભક્તિવાળો પણ છે, પરંતુ જે પુરુષ શરુની પાદપ્રક્ષાલનાદિ સેવારૂપ શુશ્રૂષાથી રહિત છે, એવા પુરુષની પ્રત્યે પણ આ ગીતાશાસ્ત્ર કદાચિત્ ઉપદેશ કરવા યોગ્ય નથી. હે અર્જુન ! જે પુરુષ ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહવાળો છે, ભક્તિવાળો છે તથા શુશ્રૂષાવાળો પણ છે, પરંતુ જે પુરુષ મને-ભગવાન્ વાસુદેવને મનુષ્ય માનીને તથા અસર્વજ્ઞત્વાદિક શુભોવાળો માની અસૂચા કરે છે અર્થાત્ મારામાં-પરમેશ્વરમાં આત્મપ્રશંસાદિ દોષોનું આદોષણ કરીને મારા ઇશ્વરપણુને નહિ સહન કરતો જે પુરુષ મારો દ્વેષ જ કરે છે, એવા મારી-પરમેશ્વરની ઉત્કૃષ્ટવાને નહિ સહન કરનારા પુરુષની પ્રત્યે પણ આ ગીતાશાસ્ત્ર કદાચિત્ ઉપદેશ કરવા યોગ્ય નથી. કિન્તુ જે પુરુષ મનસહિત ઐત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહરૂપ વપવાળો છે, શરુ ઇશ્વરમાં ભક્તિવાળો છે તથા શરુની સેવારૂપ શુશ્રૂષાવાળો છે તથા મારે વિષે-પરમેશ્વર વિષે અનુરાગવાળો છે, એવા અધિકારી પુરુષની પ્રત્યે જ આ ગીતાશાસ્ત્ર ઉપદેશ કરવા યોગ્ય છે.

આ શ્લોકમાં એક નકાર કહેવાથી જ ઉક્ત અર્થની સિદ્ધિ થઈ શકે છે, છતાં એક નકાર ન કહીને શ્રીભગવાને જે અહીં ચાર નકાર કહેલા છે, તે દરેક વિશેષણનો અભાવ હોવાં પણ આ ગીતાશાસ્ત્રના ઉપદેશની અયોગ્યતાનું ભેદન કરવા વાસ્તે જ કહેલા છે. મેધાવિને તપસ્વિને વા વિદ્યા દેવા અર્થાત્ શાસ્ત્રનો અર્થ ધારણ કરવાની શક્તિવાળા મેધાવી પુરુષની પ્રત્યે અથવા ઇદ્રિયોના નિગ્રહવાળા તપસ્વી પુરુષની પ્રત્યે બ્રહ્મવિદ્યા દેવા યોગ્ય છે. આ વચનમાં વિદ્યાના અધિકારીના વિકલ્પ ભ્રમમાં આવે છે, તેથી શુશ્રૂષા-શુરભક્તિ-ભગવદનુરક્તિ એ ત્રણ વિશેષણોથી યુક્ત તપસ્વી પુરુષની પ્રત્યે વિદ્યા દેવા યોગ્ય છે. અથવા ત્રણ વિશેષણયુક્ત મેધાવી પુરુષની પ્રત્યે વિદ્યા દેવા યોગ્ય છે. તેમાં વિદ્યાની પ્રાપ્તિવિષે મેધા અને તપ એ બન્નેને પાક્ષિકત્વ હોવા છતાં પણ ભગવદનુરક્તિ-શુરભક્તિ-શુશ્રૂષા એ ત્રણેનો સર્વત્ર નિયમ જ છે, આ પ્રકારે શ્રીભાષ્યકાર ભગવાન્ કથન કરે છે.

આ શ્લોકમાં શ્રીભગવાને કહેલો જે વિદ્યોપદેશના સંપ્રદાયનો પ્રકાર છે, તે પ્રકાર શ્રુતિમાં પણ કહ્યો છે:—

“વિદ્યા હ વે બ્રાહ્મણમાજગમ ગોપાય મા દેવધિર્દેહમસ્મિ ॥

અસ્યકાયાનુજ્વલેડ્યતાય ન મા શ્રૂયા અવીર્યવતી તથા સ્યાન્ ॥ ૧ ॥

યસ્ય દેવે પરા ભક્તિર્યથા દેવે તથા ગુરૌ । તસ્યૈતે કથિતા હ્યર્થાઃ પ્રકાશંતે મહાત્મનઃ ॥ ૨ ॥

અર્થાત્-એક કાળે અનધિકારી પુરુષોને પ્રાપ્ત થઈને એકને પ્રાપ્ત થયેલી વેદવિદ્યા વિદ્યાના ઉપદેશ પ્રાદ્યોની સમીપમાં બંધને એમ કહેવા લાગી કે, ‘હિ પ્રાદ્યો! તમે મને શુભ રાખો. તેવડે હું-વિદ્યા તમને લોગ તથા મોક્ષ બનેની પ્રાપ્તિ કરીશ અને જે કદાચિત્ લોકોની ઉપર કૃપાદષ્ટ કરીને તમે મને શુભ ન રાખી શકતા હો, તેપણુ જે પુરુષ શુભાવિષે દોષોના આરોપણરૂપ અસૂચાવાળો છે, ઋણુભાવથી રહિત છે, મનસહિત ઇદ્રિયોના નિગ્રહથી રહિત છે તથા શુરની સેવાભક્તિથી રહિત છે, એવા અનધિકારી પુરુષોની પ્રત્યે તમારે કદાચિત્ પણ મારો ઉપદેશ કરવો નહિ. જે તમે ધનાદિ પદાર્થોના લોભવડે એવા અનધિકારી પુરુષોની પ્રત્યે મારો ઉપદેશ કરશો તે હું વંધ્યા સ્ત્રીની પેઠે નિષ્ફળ જ થઈશ; કિન્તુ જે પુરુષ અસૂચા દોષથી રહિત છે, ઋણુભાવવાળો છે, ઇદ્રિયોના નિગ્રહરૂપ તપવાળો છે, શુરની સેવાભક્તિવાળો છે તથા ઈશ્વરવિષે અનુરાગવાળો છે, એવા અધિકારી પુરુષોની પ્રત્યે તમારે મારો ઉપદેશ કરવો. કિંવા જે પુરુષની પરમાત્માદેવવિષે પરમભક્તિ છે તથા જેમ પરમાત્માદેવવિષે પરમ ભક્તિ છે તેમ જ બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશ શુરવિષે પરમ ભક્તિ છે, તે મહાત્મા પુરુષને જ વેદાંતપ્રતિપાદિત અર્થ બુદ્ધિવિષે પ્રકાશમાન થાય છે.” (૬૭)

અવતરણિકા:—આ પ્રકારે બ્રહ્મવિદ્યારૂપ ગીતાશાસ્ત્રના સંપ્રદાયવિધિનું કથન કરીને, દેવે શ્રીભગવાન્ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક પુરુષના કૃણનું કથન કરે છે.

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मायि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ૬૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે પુરુષ મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે પરા ભક્તિ કરી આ પરમ ગુહ્ય શાસ્ત્રને મારા ભક્તોમાં સ્થાપન કરે છે, તે પુરુષ મને-પરમેશ્વરને જ પ્રાપ્ત થાય છે, આ અર્થવિષે કોઈપણ પ્રકારનો સંશય નથી. ૬૮

ટીકા:—હે અર્જુન ! તારા તથા મારા સંવાદરૂપ આ ગીતાશાસ્ત્ર પરમ છે અર્થાત્ મોક્ષ-રૂપ નિરતિશય પુરુષાર્થનું સાધન હોવાથી સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે. વળી આ ગીતાશાસ્ત્ર શુદ્ધ છે અર્થાત્ સર્વ શાસ્ત્રોના રહસ્યાર્થનું પ્રતિપાદક હોવાથી હરકોઈ પુરુષની પ્રત્યે ઉપદેશ કરવા યોગ્ય નથી. એવા આ પરમ શુદ્ધ ગીતાશાસ્ત્રને જે સંપ્રદાયનો પ્રવર્તક વિદ્વાન્ પુરુષ મારા-પરમેશ્વરના ભક્તોવિષે સ્થાપન કરે છે અર્થાત્ મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે અનુસારરૂપ ભક્તિ-વાળા પુરુષોવિષે જે વિદ્વાન્ પુરુષ આ ગીતાશાસ્ત્રને પાઠરૂપે તથા અર્થરૂપે સ્થાપન કરે છે, તે પુરુષ મને જ પ્રાપ્ત થાય છે. (અહીં મદ્ભક્તેષુ એ વચનવડે જે પુનઃ ભક્તિનું ચઢવું કર્યું છે તે પૂર્વોક્ત વપસ્તી આદિ ત્રણ વિશેષભૂતથી રહિત પુરુષને પણ ભગવદ્ભક્તિવડે પાત્રરૂપતાનું સૂચન કરવા વારતે છે.)

અર્જુનની શંકા:—“સંપ્રદાયનો પ્રવર્તક વિદ્વાન્ પુરુષ શું બુદ્ધિવડે આ ગીતાશાસ્ત્રને ભક્તજનોમાં સ્થાપન કરે છે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—મર્તિ મયિ પરાં જત્વા इति અધિકારી ભક્તજનોની પ્રત્યે જે મેં આ ગીતાશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કર્યો છે, તે મેં પરમ શુદ્ધરૂપ ભગવાનની શુશ્રૂષા કરી છે; આ પ્રકારનો નિશ્ચય કરીને જે વિદ્વાન્ પુરુષ મારા ભક્તજનોની પ્રત્યે આ ગીતાશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરે છે, તે ઉપદેશકતાં પુરુષ મને-ભગવાન્ વાસુદેવને જ પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ તે વિદ્વાન્ પુરુષ આ જન્મમરણરૂપ સંસારમાંથી શીઘ્ર મુક્ત જ પામી છે. હે અર્જુન ! આ અર્થવિષે તારે કદાચિત્ પણ સંશય કરવો નહિ.

અથવા, મર્તિ મયિ પરાં જત્વા મામેવૈવ્યત્સંવાય. એ વચનનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવો. મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે પરાભક્તિ કરીને સર્વ સંશયોથી રહિત થયેલા વિદ્વાન્ પુરુષ-મને પરમેશ્વરને અવશ્ય પ્રાપ્ત છે જ. અથવા વિદ્વાન્ પુરુષ મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે પરાભક્તિ કરીને મને-પરમેશ્વરને જ પ્રાપ્ત થાય છે, અન્ય કોઈ લોકને પ્રાપ્ત થતો નથી.

કોઈ ટીકામાં તો યદ્મં પરમં શુભમ્ એ શ્લોકનો આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે: જે પુરુષ ભગવદ્ભક્તિથી રહિત હોવા છતાં પણ કેવળ ચોતાનાં માનપૂજની ઇચ્છાવાળો થઈ, આ પરમ રહસ્યરૂપ ગીતાશાસ્ત્રને મારા-પરમેશ્વરના ભક્તોવિષે પ્રાપ્ત કરે છે, તે પુરુષ પણ પુણ્યવિ-શેષનાં પ્રભાવથી મારે વિષે-ચિદેકંકરસરૂપ પરમેશ્વરવિષે અદ્વૈત ભાવનારૂપ ઉપાસનારૂપ ભક્તિવડે, અર્થાત્ ઉપાસનારૂપ પરાભક્તિવિષે અતિ આદરને પ્રાપ્ત થઈને તથા પરમભક્તિનું અનુદાન કરીને મને-પરમાત્મા દેવને જ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ જ્ઞં દ્રઘાસ્મિ એ પ્રકારના આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિવડે પ્રજ્ઞાલાવની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિને જ પ્રાપ્ત થાય છે. હે અર્જુન ! આ અર્થવિષે કિંચિત્ માત્ર પણ સંશય નથી.

આટલા કથનવડે શ્રીભગવાને આ પ્રમાણે કૈમુતિક ન્યાય સૂચિત કર્યો: પરમેશ્વરની ભક્તિના લેશમાત્રથી પણ રહિત એવા અજ્ઞામિલાદિ ચોતાના પુત્રવિષે સ્નેહની વશતાથી પુત્રના “નારાયણ” નામવડે પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરવા રહેલા છે. તે નારાયણ નામના ઉચ્ચારણ માત્રથી પ્રસન્નતાને પ્રાપ્ત થયેલા પરમેશ્વરે તે અજ્ઞામિલાદિકોની પ્રત્યે શુભ ગતિની પ્રાપ્તિ કરેલી છે. જ્યારે માત્ર નારાયણ નામના ઉચ્ચારણથી જ અજ્ઞામિલાદિ શુભગતિને પ્રાપ્ત થયેલા છે, ત્યારે જે પુરુષ વાણીવડે આ ગીતાશાસ્ત્રના રહસ્યાર્થને પ્રતિપાદન કરે છે, તે પુરુષને ભગવદ્ભક્તિ લાભાદિના ક્રમવડે દ્વૃવકૃત્વતા થાય, એમાં શું જ કહેણું ? અહીં કોઈક મૂળ પુસ્તકમાં યદ્મં પરમં શુભમ્ એ વચનને સ્થાને યદ્મં પરમં શુભમ્ એ પ્રકારનો પણ પાઠ હોય છે. આ પ્રકારના પાઠવિષે પણ પૂર્વોક્ત અર્થ જ જાણવો. (૬૮)

વળી:—

ન ચ તસ્માન્મનુષ્યેષુ કશ્ચિન્મે પ્રિયકૃત્તમઃ ।

ભવિતા ન ચ મે તસ્માદન્યઃ પ્રિયતરો ભુવિ ॥ ૬૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—તેમ જ સર્વ મનુષ્યોના મધ્યમાં આ પુરુષથી અન્ય કોઈપણ મનુષ્ય મારા-પરમેશ્વરના પર અતિશય પ્રીતિવાળો નથી, થશે નહિ, તેમ જ મને-પરમેશ્વરને પણ બીજા કોઈપણ પુરુષ આ પૃથ્વીમાં અત્યંત પ્રિય નથી. ૬૯

ટીકા:—હે અર્જુન ! મારા-પરમેશ્વરના ભક્તોવિષે આ ગીતાશાસ્ત્રના સંપ્રદાયની પ્રવૃત્તિ કરનારા વિદ્વાન્ પુરુષ સિવાયના સર્વ મનુષ્યોમાં કોઈ પણ મનુષ્ય હું-પરમેશ્વર-વિષયક પ્રીતિવાળો આ વર્તમાનકાળે નથી, પૂર્વે કોઈ થયો નથી તથા આગળ કોઈ થશે પણ નહિ. કિન્તુ સંપ્રદાયનો પ્રવર્તક વિદ્વાન્ પુરુષ જ હું-પરમેશ્વરવિષયક અતિશય પ્રીતિ-વાળો છે. હે અર્જુન ! કેવળ વિદ્વાન્ પુરુષ જ હું-પરમેશ્વરવિષયક અતિશય પ્રીતિવાળો નથી, કિન્તુ મને-પરમેશ્વરને પણ તે સંપ્રદાયપ્રવર્તક વિદ્વાન્ પુરુષ સિવાય બીજા કોઈ પણ પુરુષ અતિશય પ્રીતિનો વિષય પૂર્વે થયો નથી, અત્યારે આ ભૂમિલોકવિષે છે નહિ તથા આગળ થશે પણ નહિ; કિન્તુ સંપ્રદાયનો પ્રવર્તક વિદ્વાન્ પુરુષ જ મને-પરમેશ્વરને અતિશય પ્રીતિનો વિષય છે. (૬૯)

અવતરણિકા:—ય ઇમં પરમં ગુણં ઇત્યાદિ બે શ્લોકોવાડે શ્રીભગવાને આ બ્રહ્મવિદ્યારૂપ ગીતા-શાસ્ત્રના અધ્યાપકતા ફળનું કથન કર્યું. હવે શ્રીભગવાન્ આ ગીતાશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરનારા પુરુષના ફળનું કથન કરે છે:—

અધ્યેષ્યતે ચ ય ઇમં ધર્મ્યં સંવાદમાવયોઃ ।

જ્ઞાનયજ્ઞેન તેનાહમિષ્ટઃ સ્યામિતિ મે મત્તિઃ ॥ ૭૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—વળી જે પુરુષ તારા તથા મારા સંવાદરૂપ તથા ધર્મ્યરૂપ આ ગીતાશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરશે, તે પુરુષવડે હું-પરમેશ્વર જ્ઞાનયજ્ઞવડે પૂજિત થાઉં છું, આ રીતનો મારો-પરમેશ્વરનો નિશ્ચય છે. ૭૦

ટીકા:—હે અર્જુન ! મોક્ષની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ અર્થોત્ આત્મજ્ઞાનરૂપ ધર્મનું કારણ હોવાથી ધર્મ્યરૂપ અથવા ધર્મથી અવિરુદ્ધ હોવાથી ધર્મ્યરૂપ તારા તથા મારા સંવાદરૂપ આ ગીતાશાસ્ત્ર છે, એનું જે અધિકારી પુરુષ અધ્યયન કરશે અર્થોત્ જપરૂપે પાઠ કરશે, તે પાઠ કરનારા પુરુષવડે હું-પરમેશ્વર જ્ઞાનયજ્ઞવડે પૂજિત થઈશ, અર્થોત્ આ ગીતાશાસ્ત્રના અતુર્થ અધ્યાયમાં દ્રવ્ય યજ્ઞો સર્વ યજ્ઞો કરવાં શ્રેષ્ઠરૂપ કહેલા જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞવડે હું-પરમેશ્વર પાઠક પુરુષવડે પૂજિત થઈશ. આ પ્રકારનો મારો-પરમેશ્વરનો નિશ્ચય છે. યદપિ પુરુષ આ ગીતાશાસ્ત્રના અર્થને નહિ જાણતો હોવાથી જ આ ગીતાશાસ્ત્રનો પાઠ કરે છે, તથાપિ પાઠને શ્રવણ કરનારા મને-પરમેશ્વરને, આ પુરુષ ગીતાના પાઠવડે મારું-પરમેશ્વરનું જ ચિન્તન કરે છે, એ પ્રકારની બુદ્ધિ થાય છે. આ કારણથી પાઠક પુરુષ પાઠ માત્રથી પણ જ્ઞાનયજ્ઞના ફળરૂપ મોક્ષને, અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તથા આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિદ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. અત્યારે કોઈ પણ પુરુષ આ ગીતાશાસ્ત્રના પાઠ માત્રથી પણ પરંપરાએ કરીને મોક્ષરૂપ ફળને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ ગીતાશાસ્ત્રના અર્થના અનુસંધાનપૂર્વક આ ગીતાશાસ્ત્રનું

પઠન કરનારો પુરુષ સાક્ષાત્ જ મોક્ષરૂપ ફળને પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં શું કહેવું ? શ્રેયાન્દ્રવ્ય-
મયામજ્ઞાજ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ એ વચનવડે પૂર્વે ચતુર્થઃ અધ્યાયમાં, દ્રવ્યમયાદિ સર્વ યજ્ઞો કરતાં,
જ્ઞાનયજ્ઞની શ્રેષ્ઠતા કહેવામાં આવી છે. (૭૦)

અવતરણિકાઃ-પૂર્વે આ ગીતાશાસ્ત્રના વક્તા પુરુષના ફળનું તથા અધ્યયન કરનારા
પુરુષના ફળનું ધ્યન કર્યું. હવે શ્રીભગવાન્ આ ગીતાશાસ્ત્રના શ્રોતા પુરુષના ફળનું ધ્યન કરે છે:-

શ્રદ્ધાવાનનમૂયશ્ચ ગુણ્યાદપિ યો નરઃ ।

સોઽપિ મુક્તઃ શુભાલોકાન્ પ્રાપ્નુયાત્પુણ્યકર્મણામ્ ॥ ૭૧ ॥

શ્લોકાર્થઃ-જે પુરુષ શ્રદ્ધાવાન્ થઈ તથા અસૂયા દોષથી રહિત થઈ આ ગીતાશાસ્ત્રનું
કેવળ શ્રવણ માત્ર જ કરે છે તે શ્રોતા પુરુષ પણ સર્વ પાપોમાંથી મુક્ત થઈ, પુણ્ય કર્મવાળા
પુરુષોના શુભ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. ૭૧

ટીકાઃ-હે અર્જુન ! લોકો ઉપર કરુણા કરીને આ ગીતાશાસ્ત્રનું ઉચ્ચ સ્વરથી પઠન
કરનારા એક પુરુષના મુખથી બીજો કેઈ પુરુષ આસ્તિક્ય યુદ્ધિરૂપ શ્રદ્ધાવાળો થઈને તથા
દોષના આરોપણરૂપ અસૂયાદોષથી રહિત થઈને આ ગીતાશાસ્ત્રનું કેવળ શ્રવણ જ કરે છે,
અર્થાત્ “પુરુષ ઉચ્ચ સ્વરે આ ગીતાશાસ્ત્રને પાઠ શા માટે કરે છે, અથવા પુરુષ આ
ગીતાશાસ્ત્રને અસંબદ્ધ પાઠ કરે છે” ઇત્યાદિ દોષોનું વક્તા પુરુષમાં આરોપણ નહિ કરનારો
જે પુરુષ શ્રદ્ધાવાન્ થઈને, આ ગીતાશાસ્ત્રના કેવળ પાઠને પણ શ્રવણ કરે છે, તે કેવળ
પાઠને શ્રોતા પુરુષ પણ સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈને, અશ્વમેધાદિ પુણ્યકર્મો કરનારા ધર્મોત્તમા
પુરુષોના શુભ લોકોને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ અશ્વમેધાદિ પુણ્યકર્મો કરનારાને પ્રાપ્ત થનારા
ઉત્તમ લોકોને જ ગીતાના માત્ર પાઠને જ શ્રવણ કરનારો પુરુષ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં ગુણ્યાદપિ તોપિ એ વચનમાં રહેલા અપિ શબ્દવડે શ્રીભગવાને આ પ્રમાણે ટેમુતિક
ન્યાય સૂચિત કયોઃ આ ગીતાશાસ્ત્રના અર્થજ્ઞાનથી રહિત કેવળ અક્ષર માત્રના શ્રોતા પુરુષ
પણ ન્યારે ઉત્તમ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ ગીતાશાસ્ત્રના અર્થજ્ઞાનપૂર્વક શ્રવણ
કરનારો પુરુષ ઉત્તમ લોકોને પ્રાપ્ત થાય, એમાં શું જ કહેવું ? આ પ્રકારનું ફળ શ્રીભગવત્માં
પણ કહ્યું છે:-‘વાસુદેવક્રયાપ્રભઃ પ્રહવાંભીપ્તુનાતિ દિ । વક્તારં પ્રચ્છકં શ્રોતૃસ્તત્પ્રાદત્સલિલં યથા ॥
અર્થાત્-પરમેશ્વરરૂપ વાસુદેવની કથાનો પ્રશ્ન પુરુષોને પાવન કરે છે, વક્તા પુરુષને પાવન
કરે છે, પ્રશ્ન કરનારા પુરુષને પાવન કરે છે અને શ્રોતા પુરુષને પાવન કરે છે કે, જેવી રીતે
વિષ્ણુના પાદનું ઉદક પાવન કરે છે.’ (૭૧)

અવતરણિકાઃ-જ્યાં સૂધી શિષ્યને સંશય-વિપર્યયથી રહિત આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય
ત્યાં સૂધી પ્રજ્ઞાવેતા કૃપાળુ ગુરુઓએ ઉપદેશ કરવાનો પ્રયાસ કરવોઃ આ પ્રકારના ગુરુના,
ધર્મની શિક્ષા કરવાને અર્થે સર્વથા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ અર્જુનની પ્રત્યે “હવે તારે” ઉપદેશની
અપેક્ષા નથી,” એ અર્થ દર્શાવવા વાર્તા પૂછે છે:-

કચિદેતચ્છ્રુતં પાર્થ ત્વયૈકાગ્રેણ ચેતસા ।

કચિદ્દજ્ઞાનસંમોહઃ પ્રનષ્ટસ્તે ધનંજય ॥ ૭૨ ॥

શ્લોકાર્થઃ-હે પાર્થ ! તે એકાગ્ર ચિત્તે આ ગીતાશાસ્ત્રમાંથી શું શ્રવણ કર્યું ? હે ધનં-
જય ! તારો અજ્ઞાનકૃત કયો સંમોહ નષ્ટ થયો, તે તું મને કહે. ૭૨

દીકા:-હે અર્જુન ! મેં-પરમ આત્મ સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરે મારી પ્રત્યે ઉપદેશ કરેલા આ બ્રહ્મવિદ્યારૂપ ગીતાશાસ્ત્રમાંથી તે એકાગ્રચિત્તે કરીને શું શ્રવણ કર્યું ? અર્થાત્ તે આ ગીતા-શાસ્ત્ર કયા અર્થે સંહિત નિશ્ચિત કર્યું ? હે ધનંજય ! આ ગીતાશાસ્ત્રના શ્રવણવડે તારે અજ્ઞાનકૃત વિપર્યયરૂપ સંભોહ અજ્ઞાનરૂપ કારણસંહિત શું નષ્ટ થયો ? વાત્પર્ય એ છે કે, અજ્ઞાનકૃત સંભોહ એ ઠેકાચિત્ત અત્યાર સૂધી પણ નષ્ટ ન થયો હોય, તો હું-ભગવાન્ વાસુદેવ તારી પ્રત્યે પુનઃ પણ ઉપદેશ કરું. માટે તારા પોતાના ચિત્તને વૃત્તાંત તું મારી આગળ કહે.

અહીં કહ તથા ચિત્ત એ બંને શબ્દો પ્રશ્નના વાચક છે. અનાત્મરૂપ દેહાદિકાવિષે જે આત્મત્વ બુદ્ધિ છે તથા સ્વધર્મરૂપ યુદ્ધવિષે જે અધર્મત્વબુદ્ધિ છે, તે વિપર્યય જ અહીં અજ્ઞાનકૃત સંભોહ બલ્લવો. (૭૨)

અવતરણિકા:-આ પ્રમાણે શ્રીભગવાનવડે પૂછાયેલો અર્જુન “હું હવે કૃતાર્થ થયો છું તેથી મને પુનઃ ઉપદેશની અપેક્ષા નથી” એ પ્રમાણે પોતાના અભિપ્રાયનું કથન કરે છે:-

અર્જુન ઉવાચ—નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લઙ્ઘા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાચ્ચુત ।

સ્થિતોઽસ્મિ ગતસંદેહઃ કરિણ્યે વચનં તવ ॥ ૭૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-અર્જુન કહે છે:-હે અચ્યુત ! હું-અર્જુન તમારા પ્રસાદથી આત્મજ્ઞાનરૂપ સ્મૃતિ પામ્યો છું, જેથી મારો મોહ નાશ પામ્યો છે. આ રીતે સર્વ સંશયથી રહિત થયેલો હું આપના શાસનવિષે સ્થિત થઈ આપના વચન પ્રમાણે કરીશ. ૭૩

દીકા:-હે અચ્યુત અર્થાત્ “કૃષ્ણ ભગવાન્ મારા આત્મારૂપ જ છે” એ પ્રકારે આત્મારૂપ નિશ્ચિત થવાથી વિયોગ થવાને અયોગ્ય એવા હે કૃષ્ણ ! મારો અજ્ઞાનકૃત વિપર્યયરૂપ મોહ નષ્ટ થયો છે.

ભગવાન્ પૂછે છે:-“હે અર્જુન ! તે તારો વિપર્યયરૂપ મોહ શાવડે નષ્ટ થયો છે ?”

અર્જુન તે મોહનાશના કારણનું કથન કરે છે:-સ્મૃતિર્લઙ્ઘા ત્વત્પ્રસાદાન્મયા રતિ હે ભગવન્ ! મેં-અર્જુને તમારા આ બ્રહ્મવિદ્યારૂપ ગીતાશાસ્ત્રના ઉપદેશથી સર્વ સંશયોથી રહિત બઈ બ્રહ્માસ્મિ એ પ્રકારના આત્મજ્ઞાનરૂપ સ્મૃતિ મેળવી છે. એ કારણથી સર્વ પ્રતિબંધથી શૂન્ય આત્મજ્ઞાનવડે મારો અજ્ઞાનકૃત વિપર્યયરૂપ મોહ નષ્ટ થયો છે.

સ્મૃતિર્લઙ્ઘે સર્વગ્રંથીનાં વિનોદઃ અર્થાત્ “હું જ પરબ્રહ્મરૂપ છું.” એ પ્રકારની સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થતાં પુરુષની સર્વ ચિત્ત જડ અનિચ્છોનેા વિનાશ થાય છે; આ શ્રુતિના અર્થનેા અનુભવ કરતો અર્જુન કહે છે:-સ્થિતોઽસ્મિ ગતસંદેહઃ રતિ હે ભગવન્ ! આત્મજ્ઞાનરૂપ સ્મૃતિની પ્રાપ્તિવડે હું-અર્જુન સર્વ સંદેહોથી રહિત થઈને, તમારી યુદ્ધની કર્તવ્યતારૂપ શાસનાવિષે રહેલો છું. હે ભગવન્ ! ત્યાં સૂધી મારું જીવન છે, ત્યાં સૂધી હું-અર્જુન તમારા વચનને સત્ય કરીશ અર્થાત્ આપ-પરમ શુરૂરૂપ ભગવાનની આજ્ઞાનું હું અવશ્ય પાલન કરીશ.

આ પ્રમાણે શ્રીભગવાનકૃત ઉપદેશના પ્રયાસની સફળતાનું કથન કરીને અર્જુને શ્રીભગવાનને સંતુષ્ટ કર્યો. આટલા કથનવડે, આ ગીતાશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરનારા પુરુષને શ્રીભગવાનના પ્રસાદથી મોક્ષરૂપ ફળપર્યંત આત્મજ્ઞાન અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રકારના આ ગીતા-શાસ્ત્રના ફળનેા ઉપસંહાર કર્યો. જેમકે તદ્વાચ્યવિજ્ઞો એ શ્રુતિમાં મોક્ષપર્યંત આત્મજ્ઞાનરૂપ ફળનેા ઉપસંહાર કર્યો છે. અહીં ગતસંદેહઃ એ વચનવડે અર્જુને દેહાદિ અનાત્મ પદાર્થો વિષે

આત્મત્વયુદ્ધિરૂપ મોહનો નાશ દર્શાવ્યો અને કવિએ વચન તથા એ વચનવડે અર્જુને સ્વધર્મ-
રૂપ યુદ્ધ વિષે અધર્મત્વ યુદ્ધિરૂપ મોહનો નાશ દર્શાવ્યો. દેહાદિ અનાત્મ પદાર્થો વિષે
આત્મત્વયુદ્ધિરૂપ મોહ તો સર્વ પ્રાણીવિષે વિદ્યમાન હોવાથી સાધારણ મોહ કહેવાય છે
અને યુદ્ધરૂપ સ્વધર્મવિષે અધર્મત્વયુદ્ધિરૂપ મોહ તો કેવળ અર્જુન વિષે જ વિદ્યમાન
હોવાથી અસાધારણ મોહ કહેવાય છે. આ બંને પ્રકારના મોહને નિવૃત્ત કરવા વાસ્તે જ
શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે આ ગીતાશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કર્યો છે, એ પ્રમાણે ગીતાશાસ્ત્રના
દ્વિતીય અધ્યાયના આદિમાં કહેવાઈ ગયું છે. (૭૩)

અવતરણિકા:—આટલે સૂધી આ ગીતાશાસ્ત્રના અર્થને સમાપ્ત કરીને, હવે સંજય પૂર્વોક્ત
કથાના સંબંધનું અનુસંધાન કરતાં ધૃતરાષ્ટ્રની પ્રત્યે કહે છે—

સંજય ઉવાચ—इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

શ્લોકાર્થ:—સંજય કહે છે:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! મેં સંજયે મહાનુભાવ વાસુદેવનો તથા અર્જુનનો
આ અદ્ભુત રોમહર્ષ સંવાદ પૂર્વોક્ત પ્રકાર શ્રવણ કર્યો છે. ૭૪

ટીકા:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! મેં-સંજયે મહાનુભાવ શ્રીવાસુદેવના તથા અર્જુનના આ પૂર્વોક્ત
ગીતાશાસ્ત્રરૂપ સંવાદને શ્રવણ કરેલો છે. એ સંવાદ અદ્ભુત છે અર્થાત્ ચિત્તને અત્યંત
વિસ્મયની પ્રાપ્તિ કરનારો છે. વળી એ સંવાદ રોમહર્ષણ છે અર્થાત્ લોકવિષે અસંભાવ્યમાન
હોવાથી તથા અદ્ભુત રસવાળો હોવાથી શરીરનાં રોમને ઊભાં કરનારો છે. (૭૪)

અવતરણિકા:—ધૃતરાષ્ટ્રની શંકા:—“હે સંજય ! હર દેશ વિષે રહેલા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તથા
અર્જુનના મંવાદને અહીં બેઠા તે કેવી રીતે શ્રવણ કરેલો છે ? કારણ કે સમીપસ્થિત પુરુ-
ષનું જ વચન શ્રવણ કરવામાં આવે છે, એવી શંકા પ્રાપ્ત થતાં સંજય પોતાના વિષે રહેલ
સંવાદને શ્રવણ કરવાની યોગ્યતાનું કથન કરે છે:—

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानिमं गुह्यमहं परम् ।

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! શ્રીવ્યાસના પ્રસાદથી મેં-સંજયે આ પરમ ગુહ્ય યોગને
પોતે જ કથન કરતા એવા યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનથી, સાક્ષાત્ શ્રવણ કર્યો છે. ૭૫

ટીકા:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! શ્રીવ્યાસ ભગવાને મને પ્રાપ્ત કરેલાં જે દિવ્ય યજ્ઞ-શ્લોકાદિ છે, એ જ
શ્રીવ્યાસ ભગવાનનો મારા ઉપરનો પ્રસાદ છે. તે વ્યાસ ભગવાનના પ્રસાદથી મેં-સંજયે એ
સંવાદને, સાક્ષાત્ પોતાને પરમેશ્વરરૂપ કહેનારા સર્વ યોગીજનોના ઉચ્ચરૂપ શ્રીકૃષ્ણભગવાન
પાસેથી સાક્ષાત્ જ શ્રવણ કરેલો છે. કાંઈ પરપરાએ કરીને મેં તે સંવાદને શ્રવણ કરેલો
નથી. આટલા કથનવડે સંજયે પોતાની અહોભાગ્યતા સૂચિત કરી.

આ સંવાદ ગુહ્ય છે અર્થાત્ સર્વ શાસ્ત્રોના રહસ્યરૂપ હોવાથી હરકોઈ પુરુષની પ્રત્યે
દેવાયોગ્ય નથી. વળી તે સંવાદ પર છે અર્થાત્ મોક્ષનું સાધન હોવાથી સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.
વળી તે સંવાદ યોગ છે અર્થાત્ નિયમપૂર્વક ચિત્તના નિરોધરૂપ યોગનો હેતુ હોવાથી યોગ-
રૂપ છે અથવા જ્ઞાનયોગરૂપ છે. અહીં કોઈ ભૂળ પુરતકમા શ્રુતવાનિમ્ એ વચનને રથાને
શ્રુતવાનેત્ એ પ્રકારનો પણ પાઠ હોય છે. આ પાઠ પણ સમીચીન જ છે. (૭૫)

અવતરણિકા:-હવે, સંજય તે સંવાદના સ્મરણથી ઉત્પન્ન થતા પોતાના આહ્વાદનું કથન કરે છે:-

રાજન્સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય સંવાદમિમમદ્ભુતમ્ ।

કેશવાર્જુનયોઃ પુણ્યં હૃણ્યામિ ચ મુહુર્મુહુઃ ॥ ૭૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! શ્રીકૃષ્ણના તથા અર્જુનના આ પુણ્યરૂપ અદ્ભુત સંવાદનું વારંવાર સ્મરણ કરી હું હર્ષને પ્રાપ્ત થાઉં છું. ૭૬

ટીકા:-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો તથા અર્જુનનો આ ગીતાશાસ્ત્રરૂપ સંવાદ અદ્ભુત છે અર્થાત્ ચિત્તને વિસ્મયની પ્રાપ્તિ કરનારો છે. વળી આ સંવાદ પુણ્ય છે અર્થાત્ દેવળ શ્રવણ કરવાથી પણ સર્વ પાપોનો નાશ કરનારો છે. એવા અદ્ભુત સંવાદને હું સંજય દેવળ શ્રવણ જ કરી રહેલો નથી, કિન્તુ શ્રવણ કરેલા સંવાદને અત્યારે પુનઃ પુનઃ સંભારીને વારંવાર હર્ષને પણ પ્રાપ્ત થાઉં છું. અથવા હૃણ્યામિ એ શબ્દનો આ પ્રભાણે અર્થ કરવો. આ સંવાદના પુનઃ પુનઃ સ્મરણવડે વારંવાર મારા શરીરના રોમ ઉભા થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, પૂર્વે અનેક જન્મો વિષે મેં એવું શું પુણ્યકર્મ કર્યું હશે ? તથા એવો કેવો તપ કર્યો હશે ? અથવા એવું શું દાન કર્યું હશે ? કે જેના પ્રભાવથી કૃષ્ણ ભગવાનના અને અર્જુનના સંવાદરૂપ ગીતાશાસ્ત્રને મેં શ્રવણ કર્યું છે ? તે પુણ્યવિશેષને હું જાણી શકતો નથી. (૭૬)

અવતરણિકા:-શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે, ધ્યાન કરવા વારતે, જે પોતાનું વિશ્વરૂપ નામે સગુણ રૂપ દર્શાવેલું છે, તે વિશ્વરૂપનું સ્મરણ કરતાં સંજય ધૃતરાષ્ટ્રની પ્રત્યે કહે છે:-

તત્ત્વ સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય રૂપમત્યદ્ભુતં હરેઃ ।

વિસ્મયો મે મહાન્ રાજન્ હૃણ્યામિ ચ પુનઃ પુનઃ ॥ ૭૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! વળી કૃષ્ણ ભગવાનના આ અતિ અદ્ભુત વિશ્વરૂપનું વારંવાર સ્મરણ કરી મને મહાન્ વિસ્મય થાય છે. આ કારણથી જ હું વારંવાર હર્ષને પ્રાપ્ત થાઉં છું. ૭૭

ટીકા:-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે, ધ્યાન કરવા વારતે દેખાડેલું જે પોતાનું વિશ્વરૂપ નામે સગુણ રૂપ છે, તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના અતિ અદ્ભુત વિશ્વરૂપ નામે સગુણરૂપના પુનઃ પુનઃ સ્મરણવડે મને મહાન્ વિસ્મય થાય છે. એ કારણથી જ હું સંજય પુનઃ પુનઃ હર્ષને પ્રાપ્ત થાઉં છું. (૭૭)

અવતરણિકા:-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તું તારા હૃયોધનાદિ પુત્રોની વિજ્યાહિની આશાનો પરિત્યાગ કરીને આ પાંડવોની સાથે મેળાપ કર, એ અર્થ હવે સંજય ધૃતરાષ્ટ્રની પ્રત્યે કહે છે:-

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ।

તત્ર શ્રીર્વિજયો ભૂતિર્ધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥ ૭૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! જે પક્ષમાં યોગેશ્વર કૃષ્ણ ભગવાન છે તથા જે પક્ષમાં ધનુર્ધરે ધારણ કરનારો અર્જુન છે તે પક્ષવિષે શ્રી, વિજય, ભૂતિ તથા નીતિ અવશ્ય થશે, આ નીતનો મારો નિશ્ચય છે. ૭૮

ટીકા—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! જે યુધિષ્ઠિરના પક્ષમાં સર્વ યોગસિદ્ધિઓનો ઈશ્વર, સર્વજ્ઞ, સર્વ-શક્તિસંપન્ન તથા ભક્તજનોનાં દુઃખને નષ્ટ કરનારા ‘નારાયણ’ નામવાળા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન રહેલા છે, તથા જે યુધિષ્ઠિરના પક્ષમાં ગાંડીવ નામે ધનુષને ધારણ કરનારો ‘નર’ નામે અર્જુન રહેલો છે, તે નર-નારાયણબંધે આશ્રિત યુધિષ્ઠિરના પક્ષમાં શ્રી-વિજય-ભૂતિ-નીતિ એ ચારે અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે. તેમાં રાજ્યલક્ષ્મીનું નામ શ્રી છે; શત્રુઓના પરાજય નિમિત્તક ઉત્કર્ષનું નામ વિજય છે; ઉત્તર ઉત્તર રાજ્યલક્ષ્મીની વૃદ્ધિનું નામ ભૂતિ છે; અને ન્યાયનું નામ નીતિ છે. હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! આ પ્રકરનો મારો નિશ્ચય છે. આ મારો નિશ્ચય યથાર્થ જ છે, તેથી તું વારા હુર્યોધનાદિ યુત્રોના વિજયની વ્યર્થ આશાનો પરિત્યાગ કરી, ભગવત્તરફે અનુ-ગૃહીત તથા લક્ષ્મી-વિજયાદિકેાવડે યુક્ત એવા યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવોની સાથે મેળાપ જ કર. (૭૮)

કાંડવ્યાત્મકં શાસ્ત્રં ગીતારવ્યં યેન નિર્મિતમ્ ।

આદિમધ્યાંતપટ્ટકેષુ તસ્મે ભગવતે નમઃ ॥

કાલકૃત્સમો દોષો યસ્ય કંઠે લવાયતે ।

ગુણોઽપિ ઘા કલામાત્રો યસ્ય ભૂપાયતે સતઃ ॥

તમહં પુરુષ વંદે વિદ્યાદોષહરં પરમ્ ।

આદિ, મધ્ય તથા અંત પટ્ટકોમાં ત્રણ કાંડોવાળું ગીતાનામનું શાસ્ત્ર જેણે નિર્માણ કર્યું તે ભગવાનને નમસ્કાર હો.

કાલકૃતવિષમમાન દોષ જેના કંઠને વિષે લવ-અલવ થઈ જાય છે અથવા જેના કલામાત્ર ગુણ પણ શોભાય છે તે (વિદ્યાના દોષોને હરણ કરનારા પરમ પુરુષને હું નમસ્કાર કર છું.

આ પ્રમાણે શ્રીમાન ભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “સંન્યાસયોગ” નામના અષ્ટાદશાધ્યાય ઉપર શ્રીવિદ્ધનાનંદ-સ્વામીની રચેલી “ગૃહ્યાર્થદીપિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણપંથુમસ્તુ.

પરિશિષ્ટ--૧.

ત્રણ ગુણો સંબંધી માહિતી.

શ્રીભગવાને ૧૪ મા અધ્યાયમાં ત્રણ ગુણોનું સ્વરૂપ સમજાવી, ૧૭ મા અધ્યાયમાં શ્રદ્ધા, આહાર, યજ્ઞ, તપ અને દાન—એ પ્રત્યેક, અને ૧૮ મા અધ્યાયમાં ત્યાગ, જ્ઞાન, કર્મ, કર્તા, બુદ્ધિ, ધૃતિ અને સુખ—એ પ્રત્યેક ત્રણગુણવાળા કેવા હોય છે તે સમજાવ્યું છે. આ વિષયો હસ્તામલકવત્ સમગ્ર તો માટે કોષ્ટકમાં ગોઠવ્યા છે. આશા છે કે તેથી વાચનારની સુગમતા વધશે.

ગીતાના ૧૪ મા અધ્યાયના ૫ મા શ્લોકથી ૧૮ મા શ્લોક સુધીના વિષયનું કોષ્ટક.

૧	નામ.	સત્વગુણ (૫)	રજોગુણ (૫)	તમોગુણ (૫)
૨	સ્વભાવ અને સ્વરૂપ.	નિર્મળપણ હોવાથી પ્રકાશક અને દુ અરહિતપણ (૬)	સાત્ત્વિક હોવાથી તૃષ્ણા અને આસગ ઉપજાવે. (૭)	અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન ચનાર મોહ ઉપજાવે. (૮)
૩	કેવી રીતે પુરુષને બાંધે છે?	સુખના સગવડો અને જ્ઞાનના સગવડો બાંધે છે (૬)	(સકામ) કર્મ સગવડો બાંધે છે (૭)	પ્રમાદ, આળસ અને નિદ્રાથી બાંધે છે. (૮)
૪	પુરુષને શેમાં બેઠે છે?	સુખમાં બેઠે છે (૯)	કર્મ કરવામાં બેઠે છે. (૯)	જ્ઞાનને ઢાકી દબાવે પ્રમાદમાં બેઠે છે. (૯)
૫	ગુણોની વૃદ્ધિ ના ચિહ્ન.	સર્વ દારમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે સત્વગુણ વધ્યો જાણવો (૧૧)	લોભ, પ્રવૃત્તિ, કર્મનો આરભ, અશાંતિ, ને ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય ત્યારે રજોગુણ વધ્યો જાણવો (૧૨)	કષ્ટ સુઝે નહિ, કષ્ટ કરવાનું મન થાય નહિ, ગદ્ગલતી થયા કરે, મોહ થાય ત્યારે તમોગુણ વધ્યો જાણવો (૧૩)
૬	મરણ પામીને કેવી ગતિને પામે છે?	સત્વગુણવાળો ઉત્તમ જ્ઞાનીના નિર્મળ લોકને પામે છે (૧૪)	રજોગુણવાળો કર્મના સગી-જોમાં ઉત્પન્ન થાય છે (૧૫)	તમોગુણવાળો મૂઢશોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૫)
૭	ગુણોનું ફળ	પવિત્ર, ઉત્તમ, અને નિર્મળ કામ કરવાની બુદ્ધિ થાય (૧૬) અને જ્ઞાન થાય (૧૭)	દુ અરૂપ ફળ મળે (૧૬) અને લોભ થાય (૧૭)	અજ્ઞાનરૂપ ફળ મળે (૧૬) પ્રમાદ, મોહ અને અજ્ઞાન થાય (૧૭)
૮	કયા લોકોની યોનિને પામે?	ઉપરના દેવલોકને પામે. (૧૮)	મધ્યના સ્થુલોક્કને પામે (૧૮)	નીચ જોનિમાં જાય (૧૮)

પરિશિષ્ટ--૨ જી.

ગીતાના ૧૭ મા અધ્યાયના ૨ શ્લોકથી તે ૨૨ મા
શ્લોક સુધીના વિષયનું કોષ્ટક.

અંક	નામ	સાત્વિક	રાજસ	તામસ
૧	શ્રદ્ધા (૨)	સાત્વિકી શ્રદ્ધાવાળો દેવોને પૂજે છે. (૪)	રાજસી શ્રદ્ધાવાળો યક્ષ અને રાક્ષસોને પૂજે છે (૪)	તામસી શ્રદ્ધાવાળો પ્રેતોને અને ભૂતોને પૂજે છે. (૪)
		દેવી સંપત્તિવાળો ગણાય છે.	આસુરી સંપત્તિવાળો ગણાય છે. (૫-૬)	આસુરી સંપત્તિવાળો ગણાય છે. (૫-૬)
૨	આહાર (૭)	આયુષ્ય, સત્ત્વ, બળ, આરોગ્ય સુખ અને પ્રીતિ વધારનાર, સ્વાદવાળા, ચીકણાસવાળા, શરીરમાં ટકનાર, હૃદયને પ્રસન્નતા આપે એવો આહાર સાત્વિક ગણાય. (૮)	અતિક્રિડ, ખારો, ખારો, ઉન્હો, તીખો, લુખો, દાહ કરનારો, દુઃખ, શોક અને રોગ કરનારો આહાર રાજસ ગણાય છે. (૯)	કાચો, પાકો, રસ વિનાનો, દુર્ગન્ધવાળો, ટાઢો, એડો, યત્નમાં હોમાવાને નાલાયક. પરમેશ્વરને સમર્પણ કર્યા વગરનો આહાર તામસી ગણાય છે. (૧૦)
૩	યત્ન	ફળની ઇચ્છા રાખ્યા વગર માત્ર કર્તવ્યસુદ્ધિથી શાસ્ત્રે કહેલી રીતે કરેલો યત્ન અથવા કોઈ પણ કાર્ય, એ સાત્વિક ગણાય છે. (૧૧)	અયુક્ત ચોક્કસ ફળ મનમાં રાખી તેની પ્રાપ્તિ માટે, ફલ માટે, ગોહથી પ્રેરાઈને કરેલો યત્ન અથવા કોઈપણ કામ, એ રાજસ ગણાય છે. (૧૨)	વિધિ વિનાનો, અનનિર્દાન વિનાનો, મંત્ર અને દક્ષિણા વિનાનો, અંતે શ્રદ્ધા વિનાનો યત્ન અથવા કોઈપણ કામ, એ તામસ ગણાય છે. (૧૩)
૪	તપના ભેદ	શરીરનું	વાણીનું	મનનું
૫	તપના ભેદનાં લક્ષણ	દેવ, બ્રાહ્મણ, ગુરુ, અને આત્મનું પૂજન, પવિત્રતા, સરળતા, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા, એ શરીરનું તપ કહેવાય છે. (૧૪)	કોઈને સંતાપ ન કરે એવું, સાચું, વહાલું, કંદ્યાણુ કરનાર, તેમજ વેદાદિનો અભ્યાસ, એ વાણીનું તપ કહેવાય છે. ૧૫	મનની પ્રસન્નતા, સૌમ્યપણું, મીન, મનનો નિઝલ અને અંતઃકરણની શુદ્ધિ, એ મનનું તપ કહેવાય છે ૧૬
૬	તપ	ફળની આશા રાખ્યા વગર સ્થિર ચિત્તવાળા પુરૂષે ત્રણ પ્રકારનું કરેલું તપ, એ સાત્વિક કહેવાય છે. (૧૭) સ્થિર.	ફલવડે સત્કાર, માન કે પૂજા માટે કરેલું તપ, એ રાજસ તપ કહેવાય છે. (૧૮) અળ અને અસ્થિર હોય છે.	વિવેક વગરના દુરાગ્રહ વડે પોતાને પીડા કરનાર અને પારકાનો નાશ કરનાર તપ, એ તામસ તપ કહેવાય છે. (૧૯) વ્યર્થ નામ છે.
૭	દાન	દેશ, કાળ વિચારી અને સામો ઉપકાર ન કરે એવા યોગ્ય પાત્રને દાન દેવુંજ નોંધએ, એ સાત્વિક દાન કહેવાય છે. (૨૦)	દાન લેનાર પાછો કોઈ દહાડો સામો ઉપકાર કરશે અથવા તેણે કરવોજ નોંધએ એવી ઇચ્છાથી અને કચવાતા મને આપેલું દાન, એ રાજસ દાન કહેવાય છે. (૨૧)	અપવિત્ર દેશકાળમાં, જરા પણ સત્કાર કર્યા વગર અથવા તો દાન લેનારનો તિરસ્કાર કરીને, અથવા તો આપાત્રને દાન આપવું, એ તામસ દાન કહેવાય છે. (૨૨)

પરિશિષ્ટ ૩ જી.

ગીતાના ૧૮ મા અધ્યાયના શ્લોક ૫ થી ૯ સુધીના અને શ્લોક
૧૯ થી તે ૩૯ સુધીના વિષયોનું વિગતવાર કોષ્ટક.

અંક	નામ	સાત્વિક	રાજસ	તામસ
૧	ત્યાગ.	શાસ્ત્રે કહેલાં નિત્યકર્મ કર્તવ્ય યુદ્ધિથી કરતા, કૃણ અને સંગનો ત્યાગ, તે સાત્વિક ત્યાગ. (૫-૬-૮)	કાયાને દુઃખ પડે છે એવા ભયથી નિત્યકર્મો છોડી દેવાં, તે રાજસ ત્યાગ. (૮)	મોહથી નિત્ય કર્મો કરવાન છોડી દેવાં, તે તામસ ત્યાગ (૭)
૨	જ્ઞાન (૧૯)	જેનાથી સર્વ જૂઠાં જૂઠાં પ્રાણીઓમાં એક અખંડ ભાવ જોવાય, એ જ્ઞાન સાત્વિક કહેવાય. (૨૦)	સર્વ પ્રાણીઓનાં જૂઠાં જૂઠાં ખતાવનાર જ્ઞાન, એ રાજસ કહેવાય. (૨૧)	એકજ કાર્યમાં પરિપૂર્ણ અર્થ ની માફક નિશ્ચયવાળું, યુક્તિ વિનાનું, તત્વાર્થ શૂન્ય અં. અપ એવું જ્ઞાન, તામસ કહેવાય. (૨૨)
૩	કર્મ (૧૯)	સંગ વિનાનું નિત્યકર્મ, રાગ દ્વેષ વિના કૃણની ઇચ્છા નહિ રાખનારા પુરૂષે કરેલું કર્મ સાત્વિક. (૨૩)	કામનાવાળાએ અને અહંકાર વાળાએ બહુ કલેશ આપનારું કરાયલું કર્મ તે રાજસ. (૨૪)	બંધનકારક, નાશકારક, હિંસ ત્મક, ગળ ઉપરાંતનું મોહર્થ આરંભેલું કર્મ તે તામસ (૨૫)
૪	કર્તા (૧૯)	નિષ્કામ, કર્તા નહિ કહેવડાવ- નારો, ધીરજ અને ઉત્સાહ- વાળો, સિદ્ધિ અસિદ્ધિમાં નિર્વિકાર હોય તે કર્તા સાત્વિક. (૨૬)	મમતાવાળો, કર્મ કૃણની ઇચ્છા રાખનાર, લાભી, પારકાને પીડા કરનારો, અપ- વિત્ર, હર્ષ શોકવાળો કર્તા રાજસ. (૨૭)	ચંચળ ચિત્તવાળો, નાશન જડ, શક, પારકાને હુકસા કરનારો, આળસુ, રોતલ મંદ કર્તા તે તામસ. (૨૮)
૫	યુદ્ધિ (૨૯)	જેનાથી પ્રવૃત્તિ નિરતિ, કાર્ય અકાર્ય, ભય અભય, બંધ મોક્ષ જણાય તે યુદ્ધિ સાત્વિક. (૩૦)	જેનાથી ધર્મ, અધર્મ, કાર્ય અકાર્ય જોડી રીત જણાય તે યુદ્ધિ રાજસી. (૩૧)	અધર્મને ધર્મ માને તથા બીજા સર્વ અર્થોને ઉચ્ચ માને તે યુદ્ધિ તામસી. (૩૨)
૬	ધૃતિ (૨૯)	જે ધૃતિવડે યોગથી અચલિત મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા ધારણ કરાય તે સાત્વિક. (૩૩)	જે વડે ધર્મ, કામ અને અર્થને પુરૂષ ધારણ કરે તે, પ્રસંગે કૃણને ઇચ્છે છે તે ધૃતિ રાજસી. (૩૪)	જે વડે નિદ્રા, ભય, શોક વિવાદ અને મદને દુર્મુદ્ધિ પુરૂષ છોડતોજ નથી તે ધૃતિ તામસી. (૩૫)
૭	સુખ (૩૬)	આત્મયુદ્ધિ પ્રસાદથી ઉત્પન્ન થતું જે સુખ, આરંભમાં વિષ જેનું પણ પરિણામમાં અમૃત જેનું છે તે સુખ સાત્વિક. (૩૭)	વિષય અને ઇન્દ્રિયના સંયો- ગથી ઉપજેલું જે સુખ, આરં- ભમાં અમૃત જેનું પણ પરિણામે વિષ જેનું છે તે સુખ રાજસ. (૩૮)	જે આરંભમાં અને પરિણામ- માં યુદ્ધિને મોહ ઉપજાવે એવું, તથા નિદ્રા, આળસ અને પ્રમાદથી ઉપજેલું છે તે સુખ તામસ. (૩૯)

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં આવેલા પારિભાષિક શબ્દોનો અકારાદિ અનુક્રમથી કોશ.

અકૃતામ્યાગમ-નહિ કરેલા કર્મના કૃત્વી પ્રાપ્તિ. શાસ્ત્ર-કારો એને એક ભવનો દોષ માને છે. જેએ દેહને આત્મા માને છે એને કહે છે કે, 'મત્સ્વીમૃત્યુ દેહત્વ પુનરાગમનં ક્રુતઃ ભસ્મ યથેલા દેહનો કૃત્રીને જન્મ કયાંથી થાય ?' ને દેહને આત્મા માનીએ અને તેનો પુનર્જન્મ માનીએ નહિ તો એક જ દિવસે જન્મેલા બે બાળકોમાં એક સોનાના પારણામાં હુધે અને બીજાને સુથા માટે ગોદડી પણ ન મળે. આને કયા કર્મનાં ફળ માનવાં ? પુનર્જન્મ નહિ માનનારાના મત પ્રમાણે ભૂત કહેતાં નહિ કરેલા કર્મનાં ફળનો અવ્યાગમ કહેતાં સન્ન્યુષપ્રાપ્તિ નામનો દોષ અહીં આવે.

અગ્નિદોષ-એક ભવનો અગ્નિમાં કરવામાં આવતો હોમ. આ હોમ સવારે તથા સાંજે પ્રત્યેક બ્રાહ્મણે કરવો જોઈએ અને તે હોમ હોમનારો અગ્નિહોત્રી કહેવાય છે.

અણુપરિમાણ-આત્મા અણુના જેવો છે, આમ માનનારાઓ આત્માને અણુપરિમાણ કહે છે. આ મત સાંખ્યનો અને વૈશેષિકનો છે.

અત્યન્તામાવ-મૃત, અવિધ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણ કાળમાં જેનો અભાવ હોય તે. જન્મ વાયુવિષે રૂપનો, વંશવાવિષે પુત્રનો અને આકાશવિષે પુષ્પનો અત્યંત અભાવ છે-સર્વથા છે જ નહિ.

અદ્વય -પરલોકસંબંધી ભય, શાસ્ત્રોક્ત કર્મ નહિ કરવાથી અને નિષિદ્ધ કર્મ કરવાથી નરકાદિકમાં પડવાનો ભય.

અદ્વત્પ-પારલૌકિક અર્થ (સ્વર્ગાદિક લોક).

અધિકરણ-આધાર; આશ્રય. 'પૃથ્વીપર ધરો છે,' એ વાક્યમાં ધરાનું અધિકરણ-આધાર-પૃથ્વી છે.

અધ્યાત્મોપ-અમુકમાં અમુક શુણ્ણનો આરોપ કરવો તે. ઉદાહરણ-નિર્ણુણ બ્રહ્મામાં અજ્ઞાનનો તથા તેનાં કાર્ય-રૂપ જન્મનો આરોપ કરવો તે.

અધ્યાસ-ભ્રાંતિ, જ્ઞાન, ભ્રમ. બીપમાં રૂપાનું જ્ઞાન-ભ્રાંતિ થતું તે. આ અધ્યાસ છે પ્રકારનો છે; જ્ઞાનાધ્યાસ અને અર્થાધ્યાસ. આમાં અર્થાધ્યાસના છ ભેદ છે-૧ કેવળ સંબંધાધ્યાસ; ૨ સંબંધસહિત સંબંધીનો અધ્યાસ; ૩ કેવળ ધર્માધ્યાસ; ૪ ધર્મસહિત ધર્મીનો અધ્યાસ; ૫ અન્યેન્યાધ્યાસ અને ૬ અન્યતરાધ્યાસ, એમ છ ભેદ છે. અનિત્ય એવા દેહમાં આત્માનો અધ્યાસ

થવો, તે કેવળ સંબંધાધ્યાસ કહેવાય છે. આત્મામાં અનાત્માનો તથા સ્વરૂપનો જે અધ્યાસ થવો, તે સંબંધસહિત સંબંધીનો અધ્યાસ કહેવાય છે. સ્થૂલ શરીરના ગોરવપણાનો તથા હૃદિયાતા દર્શનાદિ ધર્મનો આત્મામાં અધ્યાસ થવો, તેનું નામ કેવળ ધર્માધ્યાસ. અંતઃસ્વરૂપના કર્તાપણા આદિક ધર્મનો અને સ્વરૂપનો બળનો આત્મામાં ધર્માધ્યાસ થવો, તે ધર્મસહિત ધર્મીનો અધ્યાસ. લોહું અને અગ્નિની જેટલે આત્માને વિષે દેહાદિક અનાત્માનો અને દેહાદિ અનાત્માને વિષે આત્માનો અધ્યાસ, તે અન્યેન્યાધ્યાસ છે. બેમાંથી એકનો બીજાને વિષે અધ્યાસ, તે અન્વયર અધ્યાસ કહેવાય છે. આ સિવાય બીજા પણ તેના ભેદ છે.

અનાત્મા-આત્મા નહિ તે. મન, હૃદય, શરીર વગેરે અનાત્મા કહેવાય છે.

અનિર્વચનીય-વચનથી કહી શકાય નહિ તે.

અગત-સર્વમાં વ્યાપીને રહેનારો પદાર્થ. ધરો છે, દોષ છે, તપેણું છે વગેરે પદાર્થોમાં અસ્તિત્વવાચક છે' શબ્દ અનુગત છે; તેમ હિંમર પણ સર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપક હોવાથી અનુગત કહેવાય છે.

અણુપત્તિ-અસિદ્ધિ.

અણુપલ્લવિ-ઉપલબ્ધિ કહેતાં ભણવું, દેખાવું, જ્ઞાન વગેરે અને તેનો અભાવ તે અણુપલ્લવિ. જન્મ કે ધરો નથી. કારણ કે તે જોવામાં આવતો નથી. આણું નામ અણુ-પલ્લવિ પ્રમાણ. વેદાન્તીઓ અને મીમાંસાકો આને સ્વતંત્ર પ્રમાણ માને છે.

અનુમાન-જેનાથી અનુમિતિ થાય તે અનુમાન કહેવાય. સિંગપરામર્શરૂપ અનુમિતિ થાય છે, માટે સિંગપરામર્શને અનુમાન કહેવામાં આવે છે. ધુમાદિકતું જે જ્ઞાન તે સિંગપરામર્શ. કારણ કે ધુમાદિકતું જ્ઞાન અનુમિતિમાં કારણરૂપ છે. માટે અગ્નિ વગેરેનું જ્ઞાન અનુમિતિ કહેવાય છે. અનુમિતિનું કારણ ધૂમજ્ઞાન છે. ધૂમ અગ્નિનું સિંગ છે. જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય, આવા સહચારી નિયમને અન્વય-વ્યાપ્તિ કહે છે. મનુષ્ય પ્રથમ પાકાણામાં અગ્નિને જુવે છે, તેથી જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં અગ્નિ હોય એવા તેના સ્વાભાવિક સંબંધને ભણે છે. આ સંબંધ વ્યાપ્તિ-સંબંધ કહેવાય છે. રસોડામાં થપેણું ધૂમનું તે

પ્રથમ જ્ઞાન, પર્વતાદિક ઉપર થયેલું ધૂમનું જ્ઞાન બીજું જ્ઞાન અને પ્રથમ જાણેલી ધૂમાગ્નિની વ્યાપ્તિને સંભારીને પર્વત ઉપર ફરીને ધૂમાકાનો પરામર્શ કરે છે તે ત્રીજું જ્ઞાન. આ વિજયપરામર્શ અનુભવિતું કારણ છે, માટે તે અનુમાન કહેવાય છે.

અતઃપદ-તે વાત કહી હોય તેને જ ફરીથી કહેવી તે; અથવા તો જે વાત પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ હોય તેને જ ફરીને કહેનારું વાક્ય. જેમ અગ્નિ વાદનો વિરોધી છે, એ વાત સૌ પ્રત્યક્ષ જાણે છે, છતાં તેને માટે કહેવામાં આવે કે, 'અગ્નિર્હિમસ્ય મેવજન્મ અગ્નિ વાદનું અધિક છે,' આ અનુવાદ કહેવાય છે.

અનુજ્ઞાન-વિધિપૂર્વક કર્મ કરવું, ક્રિયામાં લાવવું.

અન્તરક્લસપન-અન્તરનાં (સમીપનાં) સાધન. આત્મ-જ્ઞાનને માટે વિચાર, વૈરાગ્ય, ભક્તિ વગેરે સાધન અન્તરજ સાધન છે.

અન્યોન્યભાવ-અન્યો અન્યમાં એક બીજાનો જે અભાવ તે. જેમ ધટ (ધડો) એ પટ (વસ્ત્ર) નથી અને પટ એ ધટ નથી.

અન્વેષણ-શોધન કરવું, શોધવું તે.

અપક્ષીવૃત્તપદ્મદ્વામૃત-એકઠાં નહિ થયેલાં પચમહાભૂતો. તે ઈશ્વરની ઈચ્છાથી પરસ્પર એકઠાં થાય છે, ત્યારે પચીસરજી કહેવાય છે.

અપવાદ-શ્રદ્ધામાં અજ્ઞાનનો તથા તેનાં કાર્યનો આરોપ કરવામાં આવે છે, તેનો નિષેધ કરવા તે.

અપારમાર્થિક-મિથ્યા, ખોટું વગેરે.

અપૌરુષ્ય-પુરુષે નહિ રચેલો તે. વેદ કોઈ પણ પુરુષે રચેલો નથી, માટે અપૌરુષ્ય કહેવાય છે.

અપ્રજ્ઞા-અંધકાર, અજ્ઞાન.

અપ્રવૃત્તિ-કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવી નહિ તે. નિવૃત્તિ, શાંતિ.

અમિનિવશ-અમુક કાર્ય કરવા માટે મનનો આશ્રય, મનની આસક્તિ.

અમિદ્યંજક-જાણવાનાર.

અમ્યદય-આ લોક તથા પારલોક સબંધી ઉત્પત્તિ.

અર્ધમાદ-નિદા અથવા સ્તુતિને કહેનારાં વાક્ય

અર્ચાવતિ-પ્રમાણનો એક પ્રકાર. જોનાથી કદા વચર પણ અર્ચની સિદ્ધિ થતી હોય તેવું પ્રમાણ જેમને આ દેવદત્ત સરીરે જરો છે, પણ દિવસે જોજન કરે તો નથી. અર્ધ જડાપણું જોજન કર્યા વચર સંભવતું નથી માટે તે (જડાપણું) રાત્રિજોજનનો આલેખ કરે છે અર્થાત્ જડાપણું રાત્રિ જોજનથી સિદ્ધ થાય છે. અવિષા-મહિન સવચગુણાથી પ્રદૂષિત.

અગ્ન્યાવૃત્તમજ્જ-નામરૂપરહિત શ્રદ્ધા.

અજ્ઞાના-ધુધા (બૂધ).

અજત્ય-ખીંપણાનું વૃક્ષ અથવા તો આવતી કાલે નહિ રહેનારો નાસવંત પદાર્થ.

અસમવાયિ કારણ-કાર્યની સાથે અથવા તો કારણની સાથે એક અર્થમાં સાથે રહીને જે કારણ હોય તે અસમવાયિ કારણ. જેમકે વસ્ત્રરૂપી એક કાર્યમાં તેના અવયવરૂપ તંતુઓના (તાંતુણ્યોઓના) સંયોગ તે વસ્ત્રનું અસમવાયિ કારણ છે. અર્થાત્ વસ્ત્રરૂપ કાર્યની સાથે એક પદાર્થમાં જ તંતુઓ સમવાય-સંબધવડે રહેલા છે; છતાં વસ્ત્રરૂપી કાર્યમાં તંતુ-સંયોગાત્મક કારણ, અસમવાયિ કારણ કહેવાય છે. કારણની સાથે અસમવાયિ કારણ આ પ્રમાણે છે:- પટરૂપનું (વસ્ત્રના રૂપનું) તંતુરૂપ (તાંતુણ્યોનું રૂપ) અસમવાયિ કારણ છે, અર્થાત્ તંતુરૂપ કારણ છે અને પટરૂપ કાર્ય છે. પટરૂપમાં અસમયવાયિ કારણભૂત પટની સાથે તંતુરૂપ એક અર્થમાં સમવેત છે, અર્થાત્ સમવાય સંબંધથી જોડાયેલ છે, છતાં તંતુરૂપ, પટરૂપ પ્રતિ કારણ છે, માટે પટરૂપમાં તંતુરૂપ તે અસમવાયિ કારણ છે.

અસાધારણધર્મ-જે ધર્મ અમુક જાતિપરતે નિર્માણ કરેલો હોય તે. વેદ તથા યાત્રા અભ્યાસનાં, દાન લેવું અને યજ્ઞ કરાવવો, આ બ્રાહ્મણનો અસાધારણ ધર્મ છે; પ્રભુનું રક્ષણ કરવું, આ ક્ષત્રિયનો અસાધારણ ધર્મ છે; વ્યાપાર, ખેતીવાડી વગેરે કરવાં, એ વૈશ્યનો અસાધારણ ધર્મ છે અને ત્રણે વર્ણોની સેવા કરવી, આ શૂદ્રનો અસાધારણ ધર્મ છે.

આગમાપાયો-ઉત્પત્તિમાન તથા નાશવાનું પદાર્થ.

આત્યન્તિક-અતિશય, ઘણું.

આધારાપેય-પૃષ્ઠીપર ધરો છે, તેમાં પૃષ્ઠી આધાર છે અને ધરો આપેય છે.

આધિવૈનિક દુષ્ટ-દેવતાઓના વરૂંથી ઉતરી આવેલી અતિરૂઢિ, અનારૂઢિ, વિન્યસ્તો પાત, પૃષ્ઠીક્રમ વગેરેથી થનારી પીડા.

આધિસૌતિક દુષ્ટ-પોતાનાં સરીરથી બિન્ન ચાર-ચતુ તથા દ્વિસક માણીઓ વરૂંથી થનારી પીડા.

આદ્યપાર્મિક દુષ્ટ-સ્વૃષ્ઠ તથા સૂક્ષ્મ સરીરમાં થયેલી વ્યાધિઓની અને આધિઓની પીડા.

આચરણ-શ્રદ્ધા નથી અને તેનું જ્ઞાન પણ થતું નથી, આવા વ્યવહારનું જે કારણ તે આવરણ-અજ્ઞાનની છે પ્રકારની યજ્ઞિ છે. એક અસત્વાપાદક અને બીજી

અભાનાપાદક. આ બંનેને આવરણ કહે છે. 'વસ્તુ નથી' આવી પ્રતીતિ કરાવનારી શક્તિ અસત્વાપાદક કહેવાય છે અને 'વસ્તુનું જ્ઞાન થતું નથી' આવી પ્રતીતિ કરાવનારી અજ્ઞાનની શક્તિ અભાનાપાદક કહેવાય છે. અર્થાત્ 'અદ્વ નથી' આવા વ્યવહારની હેતુભૂત અજ્ઞાનની અસત્વાપાદક શક્તિ છે અને 'મને પ્રદ્યુત્ જ્ઞાન નથી' એવી રીતના વ્યવહારની હેતુભૂત શક્તિ, અભાનાપાદક શક્તિ કહેવાય છે. આ બંને શક્તિનું નામ આવરણ શક્તિ છે.

આટલિ-પુનર્જન્મ.

દુષ્ટિકા-સળી.

દુષ્ટસાધનતાજ્ઞાન-સ્વર્ગાદિ ઈષ્ટ વસ્તુના સાધનપણાનું જ્ઞાન.

વત્કમળ-ઉપરથી નિકળતું તે. પ્રાણોત્કમળ-પ્રાણનું ઉપરથી (અટલે પ્રદારધર્મથી) નિકળતું તે.

વત્પાપ-ઉત્પત્ત કરવા યોગ્ય પદાર્થ. ઘટપટ વગેરે ઉત્પાદ્ય કહેવાય છે.

વત્સર્ગચચન-સામાન્યવચન.

ઉપમાન-પ્રમાણનો એક પ્રકાર. ઉપમિતિના કરણને ઉપમાન કહે છે. કોઈ નગરવાસીને પૂછ કે 'રોડ' કેવા હોય? ત્યારે તે કહે કે ગાયના જેવા. પેઢી નગરવાસી વનવાસીના વાક્યાર્થનું સ્મરણ કરતો કરતો વનમાં ભય અને ત્યાં ગાયના જેવા રીરવાળા 'રોડ'ને જોઈને રોડનું જ્ઞાન સંપાદન કરે (અર્થાત્ રોડને જોળખે) તેનું નામ ઉપમાન જ્ઞાન.

વપલ્લક્ષક-જાણાવનારો.

વપસર્જન-ઔણ્ય; વિશેષણ; મુખ્ય નહિ તે.

વપાદાનવપાદેય-માદીનો ધરો ઉપાદેય છે ને તેમાં માદી ઉપાદાન કારણ છે.

વપાદાનકારણ-જે કારણ કાર્યને ઉત્પત્ત કરીને તે કાર્યની સાથે જ રહે તે. માદી ધરાઈ ઉપાદાન કારણ છે અને સુવર્ણ કંઈ કંઈક વગેરેનું ઉપાદાન કારણ છે.

વપાધિ-એક રૂપમાં રહેલા પદાર્થને બીજા રૂપમાં પ્રકાશ કરનારો ધર્મ. ઈશ્વરની ઉપાધિ માયા છે. તે એક આપેક્ષિક ને વ્યાપક છે, તેથી ઈશ્વર એક અને વ્યાપક છે; અને જીવની ઉપાધિ અવિદ્યા છે, તે અનેક પ્રકારની છે અને પરિશ્ચિત્ર (માપવાળી) છે, તેથી જીવ અનેક પ્રકારનો અને પરિશ્ચિત્ર છે.

વપાસનાકાષ્ઠ-ઉપાસનાનો વિભાજ.

વપેદ્યાબુદ્ધિ-ત્યાગ કરવાની બુદ્ધિ.

વેદાન્તિક-અવશ્ય ધનાર, પૌતાની સત્તાથી વ્યાપેતું

વર્મ-ઉત્સેપણ (ઉચ્ચ ફેંકડું), અપસેપણ (નીચે ફેંકડું), આદ્યન (સફેદી છેડું), પ્રસારણ (ફેલાવડું) અને અમન (જીવ), આ પાંચ કર્મે કહેવાય છે.

કર્મકાષ્ઠ-કર્મેકાંડનો વિભાજ.

કામ્યકર્મ-સ્ત્રી, પુત્ર, ધન વગેરેની કામના માટે કરવામાં આવતાં કર્મે.

કારણ શરીર-અજ્ઞાનથી-અવિદ્યાથી થયેલું શરીર. જગત્ત અવસ્થામાં 'હું ક્ષવાણું જાણતો નથી,' 'મને ક્ષવાણાનું જ્ઞાન નથી' વગેરે અનુભવનો જે વિષય, તેનું નામ અજ્ઞાન. સ્વપ્નમાં પણ અજ્ઞાન જ કારણ છે. સુષુપ્તિ અવસ્થામાંથી ઉઠ્યા પછી પણ 'હું ઘણો સમય સુતો,' 'મને કંઈ પણ જ્ઞાન ન હતું' વગેરે અજ્ઞાનનો વિષય છે, આ પ્રમાણે અજ્ઞાનથી થયેલું શરીર, કારણ શરીર કહેવાય છે.

કારયિવૃત્ત-કરાવવાપણું.

કારીરીદષ્ટિ-જાળની દૃષ્ટિની કામનાથી કરવામાં આવતો યાત્ર.

કુસીદ-વ્યાજ. પૈસા આપીને તેના ઉપર વધારો લેવો તે.

કૃત્તવિપ્રગાચ-કરેલાં કર્મેનો નાશ. આ શાસ્ત્રમાં એક ભવનો દોષ કહેવાય છે. જો પુનર્જન્મ માનવામાં ન આવે તો કરવામાં આવતાં ધર્માધર્મરૂપ કર્મે નિષ્ફળ થઈ પડે અને તેથી ધર્માધર્મરૂપ કર્મેનું પ્રયોજન રહે નહિ.

કૈલુતિકન્યાય-પ્રાણજો પલ્લુ સ્નાન કરતા નથી તો શુદ્ધ શા માટે સ્નાન કરે? આવી રીતની કહેવત.

કોશકાર-રેશમ બનાવનારો એક ભવનો જીવરો.

ક્રિયમાણ-જ્ઞાન યથા પહેલાં તથા જ્ઞાન યથા પછી વર્તમાન શરીરવડે કરવામાં આવતાં કર્મે.

ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી-વિજ્ઞાનને ક્ષણિક માનનારા પુરોષો. તેઓ માને છે કે મનનો વ્યાપાર બુદ્ધિને આધીન છે, માટે બુદ્ધિ જ મનસ્વ થાય છે, અને બુદ્ધિ એજ આત્મા છે. જેટલા પદાર્થો જગતમાં છે તે સર્વે વિજ્ઞાનના આધાર છે અને વિજ્ઞાન પ્રકાશરૂપ છે તથા તેની ક્ષણે ક્ષણે ઉત્પત્તિ તથા નાશ યથા કરે છે. પૂર્વ વિજ્ઞાનના જેવું જ બીજું વિજ્ઞાન ઉત્પત્ત થયું કે પૂર્વ વિજ્ઞાનનો નાશ થાય છે અને ત્રીજું વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ યથા પછી બીજું વિજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. આ પ્રમાણે નદીના પ્રવાહની ધેડે વિજ્ઞાનની ધારા પણ ઉત્તરોત્તર વહાજ કરે છે.

હ્યાતિ-પાંચ પ્રકારની છે. ૧ અત્તલ્યાતિ, ૨ આત્મલ્યાતિ, ૩ અન્યાત્મલ્યાતિ, ૪ અલ્યાતિ, અને ૫ અનિવૈચનીયલ્યાતિ આ પચાતિઓમાં મિત્ર મિત્ર મત છે. ત્યાં રમતમાં સર્પ અને હાપમાં રૂપુ છે, વગેરે ભ્રમ થાય છે, ત્યાં મત તરીકે ખ્યાતિઓ કહેવામાં આવે છે. ઉપર દર્શાવેલા ભ્રમેને શૂન્યવાદી અલ્યાતિ કહે છે; ક્ષણિક-વિજ્ઞાનવાદી આત્મલ્યાતિ કહે છે; ન્યાય તથા વેદોપિક મતવાળા અન્યાત્મલ્યાતિ કહે છે, સાંખ્ય અને પ્રમા-

અન્યવર્તનથી કહ્યું છે અને વેદાંતીઓ
અન્યવર્તનથી કહ્યું છે.

અન્યવર્તનથી કહે છે કે સર્વરૂપ દેશમાં જેમ
અન્યવર્તન અસત્ છે તેમ અન્ય દેશમાં (સ્થાનમાં)
પણ અન્યવર્તન અસત્ છે. આમ અન્યવર્તન અસત્ એવા
અન્યવર્તન દેશમાં પ્રતીતિ થાય છે તેને અસત્
લ્લાભ કહે છે. અન્યવર્તન અસત્ એવા સર્વની સ્થિતિ
નામ, જ્ઞાન અને ક્રમ તે અસત્લ્યાતિ કહેવાય છે.

ફલિષ્ક વિજ્ઞાનવાદીઓ કહે છે કે, રૂપ દેશમાં
તમા અન્ય દેશમાં ભુક્તિની બહાર કોઈ પણ કેમણે
સર્વ નથી; સર્વ પદાર્થો ભુક્તિથી ચિત્ર નથી; ભુક્તિ
સર્વ પદાર્થના આકારને ધારે છે; અર્થાત્ ભુક્તિ જ
પદાર્થરૂપ થાય છે; તે ભુક્તિ ફલિષ્ક વિજ્ઞાનરૂપ છે.
ફલે ફલે નાશને અને ઉત્પત્તિને પ્રાપ્ત થનાર જે
વિજ્ઞાન (ભુક્તિ) તેજ સર્વરૂપે પ્રતીત થાય છે; એને
જ્ઞાનલ્યાતિ કહે છે. જાતના એટલે ફલિષ્ક વિજ્ઞાનરૂપ
બલિ. તેની સર્વરૂપે સ્થિતિ કહેતાં જ્ઞાન અને ક્રમ

ચિંતામણિકાર જગેરે નવીન નેપાથિકા કહે :
કે:-દોષવાળાં નેત્રથી રાદુશમાં રહેલા સર્વનું જ્ઞાન
થાય તો મધ્યના બીજા પદાર્થનું પણ જ્ઞાન થ
જોઈએ. પરંતુ એનું જ્ઞાન તો થતું નથી તેથી જ
દેશમાં રહેલા પદાર્થનું નેત્રથી જ્ઞાન થાય નહિ
દોષસહિત નેત્રે કરીને રૂપનું રૂપરૂપે જ્ઞાન થા
નહિ. પરંતુ સર્વરૂપે જ્ઞાન થાય તેથી રૂપનું
અન્યથા નામ બીજા પ્રકારે કરીને સર્વરૂપે જ્ઞાન
કહેતાં ક્રમ, તેનું નામ અન્યથાલ્યાતિ કહેવાય છે.

અપ્રતિબંધિત કહે છે કે:-એ અસત્
પ્રતીતિ થતી હોય તો વંધ્યાપુત્રની અને સસલાન
ચિત્રકાની પણ પ્રતીતિ થવી જોઈએ. પરં
તેની પ્રતીતિ થતી નથી. માટે અસત્પ્રતિ
અસંગત છે. ફલિષ્ક વિજ્ઞાનના જ આકાર સર્પાદિ
હોય તો ફલિષ્ક અધિક કાળ રિચર પ્રતીતિ હો
જોઈએ નહિ. પરંતુ તેમ થાય છે. માટે જ્ઞાનલ્યાતિ

મત પણ સુક્ષિહીન છે. “જા સર્વ છે” એ જ્ઞાનમાં પ્રથમ અંશ ‘જા’ છે, તે રંગબુદ્ધિ સામાન્ય જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે, અને સર્વ છે આટલો અંશ પ્રથમ દીઠેલા સર્વનું રમરણજ્ઞાન છે, એ અખ્યાતિવાદીનું મત છે. ત્યાં પ્રથમ દીઠેલા સર્વનું રમરણ માનીએ નહિ તો સન્નિપ રંગબુદ્ધિ પુરુષને કય થયો અને બયથી નાસી જઈ વગેરે બને નહિ, માટે સન્નિપ રંગબુદ્ધિ પ્રદેશમાં જ સર્વની પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ પ્રથમ દીઠેલા સર્વની રમ્ભિતિ નથી. અથવા તો રંગબુદ્ધિ વિશેષરૂપે કરીને યથાર્થ જ્ઞાન થયા પછી એક જ જ્ઞાન થાય છે કે;—મને સર્વમાં રંગબુદ્ધિ પ્રતીતિ મળ્યા થઈ હતી. એ જ્ઞાનથી પણ રંગબુદ્ધિમાં સર્વની પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ પ્રથમ જોયેલા સર્વની રમ્ભિતિ થતી નથી અને “જા સર્વ છે.” એમાં બે જ્ઞાન નહિ, પણ એક જ જ્ઞાન પ્રતીતિ થાય છે. કારણ કે એક સમયે અંતઃકરણથી રમ્ભિતિરૂપ અને પ્રત્યક્ષરૂપ બે જ્ઞાન થવાનો સંભવ નથી. માટે અખ્યાતિ મત પણ અત્યવ અયોગ્ય છે. ખ્યાતિઓવિષે સ્વારાજ્યસિદ્ધિ વગેરે અંશોમાં વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે.

અતિવેચનીયત્વાતિતું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે.—
અંતઃકરણની વૃત્તિ નેત્રદ્વારા બહાર નિકળીને વિષયના સમાન આકારને ધારણ કરે છે. તે વૃત્તિથી વિષયનું આવરણ બંગ થઈને તે વિષયની પ્રતીતિ થાય છે. ત્યાં સ્વાદિહકનો પ્રકાશ પણ સદાયાક હોય છે; કારણ કે પ્રકાશ વગર પદાર્થની પ્રતીતિ થતી નથી. ત્યાં રંગબુદ્ધિમાં સર્વનો ભ્રમ થાય છે ત્યાં અંતઃકરણની વૃત્તિ નેત્રદ્વારા નિકળે છે અને તેના રંગબુદ્ધિ સાથે સંબંધ પણ થાય છે. પરંતુ તેમાં તિમિર વગેરે દોષ પ્રતિબંધક છે; તેથી, રંગબુદ્ધિના સમાનાકાર વૃત્તિનું સ્વરૂપ થાય નહિ અને રંગબુદ્ધિ આવરણ થશે નહિ. આ રીતે આવરણ બંગનું નિમિત્તરૂપિનો વિષયની સાથે સંબંધ થવાથી પણ જ્યારે રંગબુદ્ધિ આવરણબંગ થાય નહિ, ત્યારે રંગબુદ્ધિ ચેતનમાં રહેલી અવિદ્યામાં દોષ થઈને તે અવિદ્યા સંપર્કાર પરિણમીને પામે છે. તે અવિદ્યાનું કાર્ય સર્વ સત્ હોય, તે રંગબુદ્ધિના જ્ઞાને તે સર્વનો બાધ થાય નહિ; અને રંગબુદ્ધિ જ્ઞાન થયા પછી તે સર્વનો બાધ થાય છે. તેથી અવિદ્યાનું કાર્ય સર્વ સત્ નથી; અને અવિદ્યાનું કાર્ય સર્વ અસત્ હોય તો વંધ્યાપુત્રની પેઠે તેની પ્રતીતિ થાય નહિ, પરંતુ પ્રતીતિ થાય છે માટે અસત્ પણ નથી, પરંતુ સત્થી તથા અસત્થી વિલક્ષણ અતિવેચનીય છે. છીપ વગેરેમાં રૂપા વગેરે પણ એ પ્રમાણે જ ઉત્પન્ન થાય છે, ને તે અતિવેચનીયત્વાતિ કહેવાય છે.

ગુપ્તા-અણુદી.

ગુપ્તા-શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૂર્વકલ્પ, સંયોગ, વિસાગ, પરત્વ, અપરત્વ, શુક્લ, દ્રવત્વ, રનેદ્રત્વ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મે, અધર્મે ને સંસ્કાર આ ચોવીસ શુદ્ધ કહેવાય છે.

ગુપ્તાર-મત્યક્ષમાં વિકલ્પ જણાતાં છતાં શુદ્ધનો આરોપ કરીને કહેવું તે. જેમ આ છોકરો સિંહ છે. આમાં સિંહને જેમ પૂછ્યું તથા સરીરે વાળ વગેરે હોય છે, તેમ છોકરાને પૂછ્યું તથા વાળ વગેરે હોતાં નથી, માટે મત્યક્ષ રીતે આ વાક્યમાં બાધ છે. પરંતુ અર્ધિ છોકરાને જે સિંહ કહ્યો છે તે સિંહના શીર્ષ, કોર્ષ આદિ શુદ્ધનો છોકરામાં આરોપ કરીને છોકરાને સિંહ કહ્યો છે, માટે શુદ્ધવાદ છે.

ગોષ્ઠ્યપ્રાદિકાન્નયાય-અકેષી ગાયનું શિંગડું પકડીને આ અમુક ગાય, આ અમુક ગાય, એમ કહીને પ્રત્યેક ગાય દેખાડેલી તે.

ચિદ્રામાત-વિત્ કહેતાં ચેતન્યબ્રહ્મ, તેનાં સર્વ લક્ષણ જેનામાં હોય નહિ, છતાં જે ચિદ્ગી (ચેતન્યની) પેઠે જાણે તે.

જાગૃત્વત્યા-ઉન્દ્રિય જ્ઞાનના સંસ્કારનો આધારકાળ. જીવજ્ઞાતિ દેહાદિક પ્રપંચની પ્રતીતિ થયા છતાં પણ પ્રક્ષરસ્વરૂપે રહેવું તે.

જ્ઞાનમૃતિકા-શુભેચ્છા, સુવિચારણા, વતુમાનસા, સત્વાપત્તિ, અસંસક્રિત, પદાર્થોભાવિની અને તુરીયગા, આ સાત જ્ઞાનમૃતિકાઓ છે. પૂર્વ જન્મમાં અથવા તો આ જન્મમાં નિષ્કામ કર્મ કરવાથી તથા ઉપાસના કરવાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય અને ચાર સાધનો સંપાદન કર્યા પછી આત્માના સ્વરૂપને જાણવાની શુભ ઇચ્છા કરવી, તે શુભેચ્છા. શુરના સુખચક્રી જીવની અને પ્રજ્ઞાની એકતાને જાણવાનાં વેદાંતવાક્યો અવલુ કરીને તેના અર્થનું અનેક રીતે મનન કરવું, તે સુવિચારણા.

પ્રજ્ઞા અને આત્મા એક જ છે, એવી ભાવનું નિત્ય નિદિધ્યાસન કરીને બહિર્લુપ થયેલાં મનને અંતર્લુપ કરવું એટલે પ્રજ્ઞ વરક્ષ વાળવું, તે વતુમાનસા. અવલુ મનનાદિકથી સ્વરૂપસાક્ષાત્કાર થયા પછી તત્ત્વજ્ઞાનયુક્ત મનની જે શુદ્ધિ થવી તેનું નામ સત્વાપત્તિ. દેહાદિકને વિષે સર્વથા સંસક્રિતતા કહેવાં પ્રીતિનો જે અળાવ થઈ જવો, તેનું નામ અસંસક્રિત. નિર્વિ-કલ્પ સમાધિના અભ્યાસથી દેહાદિક સર્વ પદાર્થો અધિ-જ્ઞાન એવા પ્રક્ષરરૂપે પ્રતીતિ થયા લાગે, પરંતુ દેહાદિકસ્વરૂપે પ્રતીતિ ન થાય, તેનું નામ પદાર્થોભાવિની તુરીયપદમાં મનની જે સ્થિતિ, તેનું નામ તુરીયગા.

કર મતાવલંબીઓ કહ્યાતિ કહે છે અને વેદાંતીઓ અનિર્વચનીયલ્યાતિ કહે છે.

શૂન્યવાદીઓ કહે છે કે સર્પરજ્જુ દેશમાં જેમ અત્યંત અસત્ છે તેમ અન્ય દેશમાં (રેશાનમાં) પણ અત્યંત અસત્ છે. આમ અત્યંત અસત્ એવા સર્પની રજ્જુ દેશમાં પ્રતીતિ થાય છે તેને અસત્-લ્યાતિ કહે છે. અત્યંત અસત્ત્વ એવા સર્પની લ્યાતિ નામ, બાન અને કથન તે અસત્લ્યાતિ કહેવાય છે.

ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદીઓ કહે છે કે, રજ્જુ દેશમાં તથા અન્ય દેશમાં બુદ્ધિની બહાર કોઈ પણ ઠેકાણે સર્પ નથી; સર્વ પદાર્થો બુદ્ધિથી ચિત્ત નથી; બુદ્ધિજ્ઞ સર્વ પદાર્થના આકારને ધારે છે; અર્થાત્ બુદ્ધિ જ પદાર્થરૂપ થાય છે; તે બુદ્ધિ ક્ષણિક વિજ્ઞાનરૂપ છે. ક્ષણે ક્ષણે નાશને અને ઉત્પત્તિને પ્રાપ્ત થનારું જ વિજ્ઞાન (બુદ્ધિ) તેજ સર્પરૂપે પ્રતીત થાય છે; એને આત્મલ્યાતિ કહે છે. જાતમા એટલે ક્ષણિક વિજ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ, તેની સર્પરૂપે લ્યાતિ કહેતાં બાન અને કથન તે આત્મલ્યાતિ કહેવાય છે.

પ્રાચીન નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો કહે છે કે:- રાક્ષા વગેરે રચનમાં સત્ય સર્પ રહે છે, તેને આંખથી જુએ છે અને આંખના દોષના પ્રમાણથી સન્નુષ્ઠ તથા સમીપ રજ્જુમાં સર્પ પ્રતીત થાય છે કે સત્ય સર્પ અને નેત્રના મધ્ય બાજમાં બીતિ વગેરે અંતરાય છે, તથાપિ દોષસહિત નેત્રે કરીને અંતરાય સાથે પણ સર્પ જોવામાં આવે છે. (કોઈ ચંકા કરે કે, દોષથી તો સામર્થ્ય ધટે છે, વધું નથી. જેમ જહરાશિમાં પાચનશક્તિ વાતના, પિત્તના અને કફના દોષથી ધટે છે; તેમ નેત્રમાં પણ તિમિર દોષથી શક્તિ ઘટી જી નેઈએ અને વલ્મીક આદિ રથાનમાં રહેલા સર્પનું દોષસહિત નેત્રથી જ્ઞાન થાય છે. આમ કહ્યું. ત્યાં દોષસહિત શુદ્ધ નેત્રથી પરદેશમાં રહેલા સર્પનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય નહિ, પણ દોષસહિત નેત્રથી જ્ઞાન થાય. આ રીતે જોતાં તો દોષવાળાં નેત્રની શક્તિ વધે છે. કોઈ કહે કે, એમ માનવામાં કોઈ પ્રમાણ મળતું નથી, તેઓને એટલે જ ઉત્તર આપવાનો કે, કેટલાએકને પિત્તનો રોગ થાય છે તેથી જહરાશિમાં ચારત્રણી પાચનશક્તિ વધે છે અને એ રોગને ભરમક (જેનું ખાધું કે બળીને ભરમ થઈ નય) કહે છે. આ રોગમાં ચારત્રણું ભોજન કર્યા છતાં પણ વૃદ્ધિ થતી નથી. જેમ પિત્તદોષથી જહરાશિમાં પાચનશક્તિ વધે છે, તેમ નેત્રમાં પણ તિમિર દોષથી શક્તિ વધે છે. તેથી પરદેશમાં રહેલા સર્પને પણ પ્રત્યક્ષ જોવાની શક્તિ આવે છે.) આ રીતે રાક્ષા આદિ પ્રદેશમાં રહેલા સર્પની અન્યાલ્યાતિ નામ બીજા પ્રકારથી સન્નુષ્ઠ રજ્જુ પ્રદેશમાં જોવાતિ કહેતાં કથન તેનું નામ અન્યાલ્યાતિ કહેવાય છે.

ચિંતામણિકાર વગેરે નવીન નૈયાયિકો કહે છે કે:-દોષવાળાં નેત્રથી રાક્ષામાં રહેલા સર્પનું જ્ઞાન થાય તો મધ્યના બીજા પદાર્થનું પણ જ્ઞાન થવું જોઈએ. પરંતુ એવું જ્ઞાન તો થતું નથી તેથી પરદેશમાં રહેલા પદાર્થનું નેત્રથી જ્ઞાન થાય નહિ, દોષસહિત નેત્રે કરીને રજ્જુનું રજ્જુરૂપે જ્ઞાન થાય નહિ. પરંતુ સર્પરૂપે જ્ઞાન થાય તેથી રજ્જુની જ અન્યાલ્યાતિ નામ બીજા પ્રકારે કરીને સર્પરૂપે જોવાતિ કહેતાં કથન, તેનું નામ અન્યાલ્યાતિ કહેવાય છે.

અપ્ર્યાતિવાદીઓ કહે છે કે:-જો અસત્ની પ્રતીતિ થતી હોય તો વધ્યાપુત્રની અને સસતાની શિંગડાની પણ પ્રતીતિ થવી જોઈએ. પરંતુ તેવી પ્રતીતિ થતી નથી. માટે અસત્પ્ર્યાતિ અસંગત છે. ક્ષણિક વિજ્ઞાનનો જ આકાર સર્પોદિક હોય તો ક્ષણથી અધિક કાળ સ્થિર પ્રતીતિ હોવી જોઈએ નહિ. પરંતુ તેમ થાય છે, માટે આત્મલ્યાતિ યથાર્થ નથી. અન્યાલ્યાતિની પ્રથમ રીત તો ચિંતામણિના મતથી દૂષિત થાય છે. તેમ ચિંતામણિની રીતિનું અન્યાલ્યાતિ મત પણ અસંગત (અયોગ્ય) છે. કારણ કે જોવાનુંસાર જ્ઞાન હોય છે. તેમાં કોય રજ્જુ, જ્ઞાન સર્પનું કહેવું, એ અત્યંત વિરુદ્ધ છે. માટે આ રીતે માનવું યોગ્ય અણુશેઃ-ન્યાય રજ્જુમાં સર્પનો ભ્રમ છે, ત્યાં રજ્જુની સાથે નેત્રનો, પોતાની વૃત્તિદ્વારા સંબંધ થાય છે અને રજ્જુનું રૂપ (આ) રૂપથી સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે અને સર્પની રમ્પતિ થાય છે. ‘આ સર્પ છે.’ એમાં બે જ્ઞાન છે. ‘આ’ અંશ રજ્જુનું સામાન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે અને સર્પ છે એમ સર્પનું રમ્પતિરૂપ જ્ઞાન છે. આ રીતે ‘આ સર્પ છે’ એમાં બે જ્ઞાન રહેલાં છે. આ અંશ તો રજ્જુનું સામાન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે અને સર્પ છે એ જ્ઞાન સર્પની રમ્પતિરૂપ જ્ઞાન છે. આ રીતે આ સર્પ છે, એમાં બે જ્ઞાન છે, પરંતુ પ્રમાણમાં (દ્રશ્યમાં) ભયનો દોષ અને તિમિરનો દોષ છે. પ્રમાણમાં આ રીતે બન્ને દોષના બળથી પુરુષને એવા વિવેક નથી થતો કે, મને બે જ્ઞાન થયાં છે. જો કે આ અંશ રજ્જુનું સામાન્ય જ્ઞાન છે તે યથાર્થ છે અને પૂર્વે જોયેલા સર્પનું રમ્પતિજ્ઞાન પણ યથાર્થ છે; તથાપિ મને બે જ્ઞાન થયાં છે, તેમાં રજ્જુનું સામાન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે અને સર્પનું રમ્પતિજ્ઞાન છે, એવા વિવેક મને નથી. તેથી સાંખ્ય અને પ્રસાદરે તેને ભ્રમ કહે છે.

આ ચાર પ્ર્યાતિથી જોઈને પાંચમી અનિર્વચનીય પ્ર્યાતિ વેદાંતીઓ માને છે. તે કહે છે કે, ઉપર કહેલા ચારેય મત શુદ્ધિ વિનાતા છે. તેમાં પ્રથમના ત્રણ મતનું અપ્ર્યાતિ મત ાજાએ ખંડન કર્યું છે, માટે તેના વિવેચનની જરૂર નથી; પરંતુ ચોથો અપ્ર્યાતિ

મત પણ યુક્તિહીન છે. “જા સર્પ છે” એ જ્ઞાનમાં પ્રથમ અંશ ‘જા’ છે, તે રંગનું સામાન્ય જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે, અને સર્પ છે આટલો અંશ પ્રથમ દીઠેલા સર્પનું રમરણજ્ઞાન છે, એ અખ્યાવિવાહીતું મત છે. ત્યાં પ્રથમ દીઠેલા સર્પનું રમરણ માનીએ નહિ તો સન્નુપ રંગનુથી પુરુષને ભય થયો અને ભયથી નાસી જઈ વગેરે બને નહિ, માટે સન્નુપ રંગનું પ્રદેશમાં જ સર્પની પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ પ્રથમ દીઠેલા સર્પની રમૃતિ નથી. અથવા તો રંગનું વિશેષરૂપે કરીને યથાર્થ જ્ઞાન થયા પછી એવું જ્ઞાન થાય છે કે;—મને સર્પમાં રંગનુની પ્રતીતિ મિથ્યા થઈ હતી. એ જ્ઞાનથી પણ રંગનુમાં જ સર્પની પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ પ્રથમ જોયેલા સર્પની રમૃતિ થતી નથી અને “જા સર્પ છે.” એમાં બે જ્ઞાન નહિ, પણ એક જ જ્ઞાન પ્રતીતિ થાય છે. કારણ કે એક સમયે અંતઃકરણથી રમૃતિરૂપ અને પ્રત્યક્ષરૂપ બે જ્ઞાન થવાનો સંભવ નથી. માટે અખ્યાતિ મત પણ અત્યંત અધોગ્ય છે. ખ્યાતિઓવિષે સ્વારાજ્યસિદ્ધિ વગેરે ક્ષેત્રોમાં વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે.

અનિર્વચનીયલ્પાતિતું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે.— અંતઃકરણની વૃત્તિ ત્રેત્રદ્વારા બહાર નિકળીને વિષયના સમાન આધારને ધારણ કરે છે. તે વૃત્તિથી વિષયનું આવરણ બેગ થઈને તે વિષયની પ્રતીતિ થાય છે. ત્યાં સૂપાર્શ્વિકનો પ્રકાશ પણ સદ્બાધક હોય છે; કારણ કે પ્રકાશ વગર પદાર્થની પ્રતીતિ થતી નથી. જ્યાં રંગનુમાં સર્પનો ભ્રમ થાય છે ત્યાં અંતઃકરણની વૃત્તિ ત્રેત્રદ્વારા નિકળે છે અને તેનો રંગનુ સાથે સંબંધ પણ થાય છે. પરંતુ તેમાં તિમિર વગેરે દોષ પ્રતિબંધક છે; તેથી, રંગનુના સમાનાકાર વૃત્તિનું સ્વરૂપ થાય નહિ અને રંગનુનું આવરણ થશે નહિ. આ રીતે આવરણ બાંધતું નિમિત્તવૃત્તિના વિષયની સાથે સંબંધ થવાથી પણ જ્યારે રંગનુનું આવરણબંધ થાય નહિ, ત્યારે રંગનુ ચેતનમાં રહેલી અવિદ્યામાં હોલ થઈને તે અવિદ્યા સર્પાકાર પરિણામને પામે છે. તે અવિદ્યાનું કાર્ય સર્પ સત્ હોય, તો રંગનુના જ્ઞાને તે સર્પનો બાધ થાય નહિ; અને રંગનુનું જ્ઞાન થયા પછી તે સર્પનો બાધ થાય છે. તેથી અવિદ્યાનું કાર્ય સર્પ સત્ નથી; અને અવિદ્યાનું કાર્ય સર્પ અસત્ હોય તો વૈકલ્પિકનું પેઠે તેની પ્રતીતિ થાય નહિ, પરંતુ પ્રતીતિ થાય છે માટે અસત્ પણ નથી, પરંતુ સત્થી તથા અસત્થી વિલક્ષણ અનિર્વચનીય છે. છાપ વગેરેમાં રૂપા વગેરે પણ એ પ્રમાણે જ ઉત્પન્ન થાય છે, ને તે અનિર્વચનીયલ્પાતિ કહેવાય છે.

ગુણ—અણુહી.

ગુણ—શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, ગુરુત્વ, દ્રવત્વ, રેનેદ્રત્વ, સુખ, દુઃખ, ધૃત્તિ, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ ને સંસ્કાર આ યોગીય ગુણ કહેવાય છે.

ગુણવાદ—પ્રત્યક્ષમાં વિરૂદ્ધ જણાતાં છતાં ગુણનો આરોપ કરીને કહેવું તે. જેમ આ છોકરો સિંહ છે. આમાં સિંહને જેમ પૂછ્યું તથા ચરીરે વાળ વગેરે હોય છે, તેમ છોકરાને પૂછ્યું તથા વાળ વગેરે હોતાં નથી, માટે પ્રત્યક્ષ રીતે આ વાક્યમાં બાધ છે. પરંતુ અહિં છોકરાને જે સિંહ કહ્યો છે તે સિંહના શૌર્ય, કૌર્ય આદિ ગુણોના છોકરામાં આરોપ કરીને છોકરાને સિંહ કહ્યો છે, માટે ગુણવાદ છે.

ગોષ્ઠ્યપ્રાહિકાન્યાય—અક્ષેપી ગાયતુ શિંગડું પકડીને આ અમુક ગાય, આ અમુક ગાય, એમ કહીને પ્રત્યેક ગાય દેખાડેલી તે.

વિદ્યાભાસ—ચિત્ત કહેતાં ચેતન્યબ્રહ્મ, તેનાં સર્વ લક્ષણ જ્ઞાનમાં હોય નહિ, છતાં જે ચિદ્ગતી (ચેતન્યની) પેઠે બાસે તે.

જાગૃત્વસ્થા—ઈન્દ્રિય જ્ઞાનના સંસ્કારોના આધારકાળ.

જીવન્મુક્તિ દેહાદિક પ્રપંચની પ્રતીતિ થયા છતાં પણ બ્રહ્મસ્વરૂપે રહેવું તે.

જ્ઞાનભૂમિકા—શુભેચ્છા, સુવિચારણા, તત્તુમાનસા, સત્તાપત્તિ, અસંસકૃતિ, પદાર્થભાવિની અને તુરીયગા, આ સાત જ્ઞાનભૂમિકાઓ છે. પૂર્વ જન્મમાં અથવા તો આ જન્મમાં નિષ્કામ કર્મ કરવાથી તથા દ્વષાસના કરવાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય અને આર સાધનો સંપાદન કર્યા પછી આત્માના સ્વરૂપને જાણવાની શ્રમ ઇચ્છા કરવી, તે શુભેચ્છા. ગુરુના સુખયત્રી છવની અને બ્રહ્મની એકતાને જાણવાનાં વેદાંતવાક્યો શ્રવણ કરીને તેના અર્થનું અનેક રીતે મનન કરવું, તે સુવિચારણા.

બ્રહ્મ અને આત્મા એક જ છે, એવી ભૂતનું નિલ્પ નિદિધ્યાસન કરીને બહિર્ભૂત થયેલાં મનને અંતર્ભૂત કરવું એટલે બ્રહ્મ તરફ વાળવું, તે તત્તુમાનસા. શ્રવણ મનનાદિકથી સ્વરૂપસાક્ષાત્કાર થયા પછી વાત્સજ્ઞાનયુક્ત મનની જે શુદ્ધિ થવી, તેનું નામ સત્ત્વાપત્તિ. દેહાદિકને વિષે સર્વથા સંસકૃતિના કહેતાં પ્રીતિનો જે અભાવ થઈ જવો, તેનું નામ અસંસકૃતિ. નિર્વિલ્પ સમાધિના અવસ્થાથી દેહાદિ સર્વ પદાર્થો અધિ-હાન એવા બ્રહ્મરૂપે પ્રતીતિ થવા લાગે, પરંતુ દેહાદિકરૂપે પ્રતીતિ ન થાય, તેનું નામ પદાર્થભાવિની તુરીયપદમાં મનની જે સ્થિતિ, તેનું નામ તુરીયગા.

તત્પદાર્થ-સામનેદના છાન્દોગ્ય ઉપનિષદના છઠ્ઠા પ્રપાઠ-
કમાં ઉદાહરક મુનિએ પુત્ર થેતકેતુને જે મહાવાક્યનો
ઉપદેશ કર્યો હતો, તેમાંનું પ્રથમપદ. એ તત્પદનો
વાચ્ય અર્થ ઈશ્વર અને લક્ષ્ય અર્થ શુદ્ધ બ્રહ્મ છે.

તિરોવાન-અદૃશ્ય થવું.

સૂત્રવિષ્ઠ-સ્વનો ઠમ્બો.

તુલ્ણીભાવ-મૂંઝા રહેવું.

તુલા-તરણ

ત્રિપુટી-અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદેવ, એ ત્રણનો
પુટ કહેતાં આકાર એકઠો થાય તે. પાંચ જ્ઞાને-
ન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને ચાર અન્તાઃકરણ, એ
ત્રણ મળીને ત્રીપુટી થાય છે. ઉદાહરણ-બ્રોત
ઈન્દ્રિય, અધ્યાત્મ છે, દિશા એ તેના અધિદેવતા છે
અને શબ્દ તેના અધિભૂત છે, વગેરે.

ત્વેપદાર્થ-ત્વ પદનો અર્થ જીવ અને લક્ષ્ય અર્થ દૃઢરૂપ
સાક્ષી છે.

દર્શપૂર્ણમાસ-અમાવાસ્યાએ તથા પૂર્ણિમાએ કરવામાં
આવતા યાગ.

દિગ્દર્શન-દુકામાં દેખાડવું, ઘોડામાં દેખાડવું તે.

દૃઢમય-ભૌતિક ભય; લઠવા માટે ચઢી આવનારા
શત્રુઓને જોઈને યનારો ભય; અગ્નિ, પાણી તથા
પ્રાણી તરફથી યનારો ભય.

દૃઢાર્થ-પ્રત્યક્ષ ભૌતિક વિષય.

દેવયાન-અગ્નિહાદિ માર્ગ, દેવમાર્ગ, બ્રહ્માર્ગ.

દ્રવ્ય-પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાષ, દિશા,
આત્મા ને મન આ નવ દ્રવ્ય છે અને તે ગુણના
આશ્રય છે.

નિરવકર્મ-અવશ્ય કરવા યોગ્ય કર્મ. સંન્યાસવ્રતન,
પચમહાયજ્ઞ, અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્મ.

નિમિત્તકારણ-જે સમયપાત્ર કારણ પણ ન હોય, તેમ
અસમયપાત્ર કારણ પણ ન હોય, પરંતુ કાર્યમાં
નિમિત્તરૂપ કારણ હોય તે. જેમ વજ્ર વણવામાં
દુરી ચેમા વગેરે વણવાનાં આલેખરૂં ધરો બનાવવામાં
ચાંપડો, ટડ, હુરઘંટો કટકો વગેરે નિમિત્ત કારણ છે.

નિયમવિધિ-આંધાં નિકલ્પની પ્રાપ્તિ હોય ત્યાં નિયમ
કરવામાં આવે તેનું નામ નિયમવિધિ. જેમ યજ્ઞ
કરનારાને સમ અને વિષમ બંને જમી ઉપર યજ્ઞ
કરવાનો પ્રસંગ આવે, ત્યાં સમજમી ઉપર ન યજ્ઞ
કરવો, આ વિધિને નિયમવિધિ કહે છે.

નિર્દેશ-આશા.

નિઃશ્વેત્-મોક્ષ મુખ.

નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ-સુખિત. પરબ્રહ્મ કર્મરહિત છે તેથી
નિષ્કર્મ કહેવાય છે અને વેદાંતનો નિચાર કરવાથી
યથેતું બ્રહ્મજ્ઞાન નૈષ્કર્મ્ય કહેવાય છે અને એ
નૈષ્કર્મ્યરૂપ સિદ્ધિ તે સુખિત કહેવાય છે.

નૈઋત્યવ્રજાપારી-જીવતાં સુધી બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળનાર.

પરાજ્ઞાનનિષ્ઠ-ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાન વિષેની રિપતિ.

પરિચ્છિન્ન-માપમાં આવે તેવું.

પરિણામી-પરિણામ પામનારો પદાર્થરૂપ દ્વધમાંથી
દર્દિ અને દર્દિમાંથી છારા વગેરે થાય છે તે પરિ-
ણામ અને પરિણામવાળો પદાર્થ તે પરિણામી પદાર્થ.

પરિપાક-સંપૂર્ણ રીતે પાકેલું.

પરિસંખ્યા-આ એક વિધિ છે. હુધાતુર પુરૂષ સર્વનું
બક્ષણ કરવા માટે તત્પર થાય છે. તેને વારવા માટે
શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે; પત્ર પચનત્તા મત્યાઃ પાંચ નખ-
વાળાં પાંચ ન માણીઓને ખાતાં. આ વાક્યમાં જે
અર્થ સાંભળવામાં આવે છે તેનો ત્યાગ કરવામાં
તાત્પર્ય છે, ખાવામાં નથી. કારણ કે બક્ષણ રાત્રી
ન પ્રાપ્ત થાય છે. માટે અવશ્ય પતા અર્થનો ત્યાગ
કરીને બીજા અર્થનો કલ્પના કરવી, એટલે જો
માણીઓનું બક્ષણ કરવું હોય તો પાંચ નખવાળાં
પાંચ માણીઓ સિવાય બીજા કોઈ પણ માણીઓનું
બક્ષણ કરવું નહિ.

પિતૃપાન-પિતૃઓને ચન્દ્રલોકમાં જવાનો માર્ગ, ધૂમ-
માર્ગ, કર્મમાર્ગ.

પુનરુત્તિ-એકવાર કહેલો વાત ફરીથી કહેવો તે.

પ્રકૃતિ-સત્ત્વ, રજ અને તમેગુણની સમગ્રાવરણ.

પૂર્વ જન્મના ક્રમેના સંસ્કારોથી બંધાયેલો સ્વભાવ,
માયા, અભ્યક્ત વગેરે.

પ્રતિપદ-હાન લેવું.

પ્રતિચ્છન્નક-અદૃશ્યલોકારક.

પ્રતિયોગી-જે પદાર્થનો અગાધ હોય-થાય તે અસાધ
તે પદાર્થનો પ્રતિયોગી, જેમ ધરાભાવનો ઘટ પ્રતિ-
યોગી છે.

પ્રવચન-નેવાદિક ઈન્દ્રિયા અને યદ વગેરે પદાર્થનો
સંચોગ થવાથી જે જ્ઞાન થાય, તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન.

પ્રત્યભિજ્ઞાજ્ઞાન-પ્રથમ એક પદાર્થને જોયા હોય અને
પાછળથી તે જ પદાર્થને જોઈને તે જ આ છે' આવું
જે જ્ઞાન તે. જેમ પ્રથમ હરિદત્તને કાશીમાં જોયા
હતા અને તેને જ પાછા ધણે કાલે મથુરામાં જોયા
એટલે તરત જ્ઞાન થયું કે, તે જ આ હરિદત્ત છે કે,
જેને મેં કાશીમાં જોયા હતા. બાહ્યાવરણ, હુવા-
વરણ અને વહાવરણનાં સરીર ચિત્ર ચિત્ર હોવા

છતાં તેમાં રહેનારો આત્મા હરિદત્તની પેઠે એક જ છે, આવી રીતનું જ્ઞાન.

પ્રત્યવાય-દોષ; પાપ.

પ્રદ્યૌષ્માત્ત-ધટો પૂદી અથવા વગેરે પ્રતીતિનો સાક્ષી અને ઉત્પત્તિમાન અમાત. ધટો ઉત્પત્તિ થયા પછી ધટાના કારણને વિષે ધ્વસ્ત-નાશ થયા પછી જે ધટાભાવ થાય છે તે.

પ્રમાજ્ઞાન-યથાર્થ જ્ઞાન, ખરું જ્ઞાન, સ્વપાને છાપ તરીકે નહિ, પણ સ્વપાતરીકે ભણવું તે.

પ્રમાતા-અંતઃકરણયુક્ત ચૈતન્ય; વિષયોનો ઉપયોગ કર્તા.

પ્રાગભાવ-કોઈ પણ કાર્યની પૂર્વે કાર્યનો જે અભાવ તે. જેમકે, ધટની પહેલાં ધટનો જે અભાવ તે તેનો 'પ્રાગભાવ.' ધટનો 'પ્રાગભાવ' ક્યારથી આરંભાયો છે તે કહી શકાતું નથી, તેથી તેને અનાદિ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ ધટો ઉત્પત્તિ થયા પછી ધટના 'પ્રાગભાવ' નો અન્ત આવે છે, તેથી પ્રાગભાવ સાન્ત (અન્તનાણો) કહેવાય છે.

પ્રાદુર્ભાવ-પ્રકટ થવું.

પ્રાપ્ત-ગતિ ક્રિયાવડે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય ગામ, નગર વગેરે.

પ્રાયશ્ચિત્ત-પ્રાયશ્ચ એટલે તપ અને 'ચિત્ત' એટલે નિશ્ચય. નિશ્ચયપૂર્વક તપ કરવું તે. શાસ્ત્રમાં પ્રાયશ્ચિત્તનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે: પ્રાયો નામ તપઃ પ્રોક્તં ચિત્તં નિશ્ચય યત્યતે । 'પ્રાયશ્ચ'ને તપ અને 'ચિત્ત'ને નિશ્ચય કહે છે. પાપનો નાશ કરવા માટે અવશ્ય કરવામાં આવનારાં પ્રતાદિક.

પ્રારબ્ધકર્મ-અનેક ભૂતનાં એકલાં થયેલાં કર્મોમાંથી જે કર્મ, પાપી જઈને વર્તમાન દેહને ઉત્પત્તિ કરે છે તે.

વન્ધન-જન્મમરણના ફેરામાં બંધાવું તે.

વહિરક-બહારના સાધન. જેવાં કે યજ્ઞ, દાન વગેરે.

વાચિતાહુત્તિ-કુભારનો ચાકટો જેમ કુભારના ફેરવ્યા વગર પણ પ્રથમના વેગને લીધે ફર્યા કરે છે તેમ જ્ઞાનથી પ્રપચનો બાધ થયા છતાં પણ (મિથ્યા છે એવું જ્ઞાન થયા છતાં પણ) પ્રારબ્ધ કર્મના પ્રભાવથી દેહાદિ પ્રપંચનું જ્ઞાન થવું તે

વાચકરણ-બાહ્યેન્દ્રિયો.

મિશાવર્ષો-મિશ્ર ભાગથી; સંધિયું અત્ર માગી લાવવા માટે ફરવું તે.

મૂતાર્થવાદ-ખરી વાત કહેવી તે. જેમ ઇન્દ્રે વ્રજાસુરને વળ માણે. આ કથામાં કોઈને પણ વિરોધ નથી, માટે તે મૂતાર્થવાદ.

વાન્તિ-જન્માદિક સ્વપ સંસારની ચોલાના કુદરત્ય-સ્વપમાં જે પ્રતીતિ થવી તે.

મધ્યમવરિમાણ-જેવડું શરીર તેવડો આત્મા. આવો એક મત છે. જેવડું શરીર તેવડો આત્મા માનનારા આલોકાદિ કહે છે કે, કીડીના શરીરમાં આત્મા કીડીના જેવડો છે અને હાથીના શરીરમાં આત્મા હાથીના જેવડો છે.

માયુકરી હત્તિ-મધુકર (ભમરો) જેમ નૂદાં નૂદાં પુષ્પોમાંથી રસ ગ્રહણ કરીને આહરિકા કરે છે, તેમ બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યાસીએ પણ પાંચ અથવા સાત ઘેરથી ભિક્ષા માંગી લાવીને હરિકા કરવી તે.

માયા-શુદ્ધ સત્ત્વગુણી પ્રકૃતિ.

મૂર્તદશ્ય-મૂર્તિમાન; સાકાર પદાર્થ.

મદ્દહાલાભ-દેવેન્દ્રાથી થનારો લાભ.

લક્ષણા-જેનાથી લક્ષ્યાર્થ ભણવામાં આવે છે તે. એ લક્ષણાના ત્રણ પ્રકાર છે. ન્યાં વાચ્ય અર્થનો સંપર્હ રીને ત્યાગ કરીને વાચ્ય અર્થના સ્વજન્મની પ્રતીતિ થાય ત્યાં જહતીલક્ષણા. જેમ 'જંગામાં જામડું છે.' ત્યાં જંગા પદની તીરમાં જહતી લક્ષણા છે; કારણ કે જંગા પદનો વાચ્ય અર્થ જંગાનો પ્રવાહ છે, તેમાં જામડું રહી શકે નહિ. તેથી સર્વ વાચ્ય અર્થનો ત્યાગ કરીને તીરને વિષે જંગા પદની જહતી લક્ષણા છે. અર્થાં જંગા પદનો વાચ્ય અર્થ પ્રવાહ છે, તેનો તીર સાથે સંયોગ સ્વજન્મ છે, તેથી જંગા પદના વાચ્યનો તીરની સાથે જે સ્વજન્મ તે લક્ષણા અને સર્વ વાચ્યનો ત્યાગ માટે જહતી.

વાચ્ય અર્થ સહિત વાચ્યના સ્વજન્મનું જે પદ કરીને જ્ઞાન થાય, તે પદમાં અજહતી લક્ષણા. જેમ રોણ (રાતા રંગવાળો) દોડે છે. ત્યાં રોણ પદની રાતા રંગવાળા ધોડા વિષે અજહતી લક્ષણા છે. કારણ કે રોણ એ રાતા રંગનું ન.મ છે. તેને વિષે દોડવાની ક્રિયાનો અસમ્બંધ છે. તેથી રોણ પદનો અર્થ જે રાતા રંગ તે સહિત ધોડાને રોણ પદની અજહતી લક્ષણા છે.

ન્યાં પદોના વાચ્ય અર્થમાંથી એક ભાગને ત્યાગ કરવામાં આવે અને એક ભાગને ગ્રહણ કરવામાં આવે ત્યાં ભાગભાગલક્ષણા. અને જહતી અજહતી લક્ષણા પણ કહે છે. જેમ પ્રથમ દોડેલા પદાર્થને અન્ય પ્રદેશમાં જોઈને કહે કે 'તે આ છે,' ત્યાં ભાગભાગ લક્ષણા છે. કારણ કે ભૂતકાળમાં અને અન્ય પ્રદેશમાં રહેલા પદાર્થને 'તે' પદ કહે છે. ભૂતકાળસહિત અને અન્ય પ્રદેશ સહિત પદાર્થને 'તે' સમ્બંધ કહે છે, માટે ભૂતકાળ-

સહિત અને અન્ય દેશ સહિત વસ્તુ 'જે' પદનો વાચ્ય અર્થ છે અને વર્તમાન કાળ તથા સમીપ સ્થાનમાં રહેલી વસ્તુને 'આ' પદ કહે છે, તેથી તે સર્વ 'આ' પદનો વાચ્ય અર્થ છે. માટે ભૂતકાળ-સહિત અન્ય દેશસ્થિત ને વસ્તુ તે જ વર્તમાન કાળ અને સમીપદેશસ્થિત વસ્તુ છે, આવા સમુદાયનો વાચ્ય અર્થ સંભવે નહિ. કારણ કે અતીત કાળનો અને વર્તમાન કાળનો વિરોધ છે. તેમ અન્યદેશ અને સમીપદેશ વચ્ચે પણ વિરોધ છે, માટે બન્ને પદમાં દેશ તથા કાળરૂપ વાચ્યને ભાગનો ત્યાગ કરવો પડે છે, માટે આ માત્રાગલક્ષણ કહેવાય છે.

તત્ત્વમતિ એ મહાવાક્યનું યથાર્થ જ્ઞાન ગાગ-ત્વાગલક્ષણથી થાય છે. મહાવાક્યમાંના તત્ત્વ પદનો વાચ્ય ઉત્કર અને જ્ઞ પદનો વાચ્ય જીવ છે; તેઓના પરસ્પર વિરૂદ્ધ ધર્મોના ત્યાગ કરીને શુદ્ધ અને અસંગ એવા ચેતનને લક્ષણથી ભણવામાં આવે છે, એટલે બ્રહ્મા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે.

લક્ષણારત્તિ-ને અર્થમાં ને પદની શક્તિ હોય છે, તે અર્થની તે પદે કરીને પ્રતીતિ થાય છે તે. શક્તિ અને લક્ષણ એમ બે પ્રકારની શક્તિ છે. ઉત્કરની ઉચ્છા અથવા તેા વાચ્યવાચકભાવ સંબંધમુળક તાદાત્મ્ય અથવા તેા પદાર્થ બોધ હેતુસામર્થ્યને શક્તિ કહે છે. ને અર્થમાં પદની શક્તિ હોય, તે અર્થ પદનો શક્યાર્થ કહેવાય છે. શક્ય સંબંધને લક્ષણ કહે છે. જેમ કે, 'ગંગા' પદની શક્તિ પ્રવાહમાં છે, તેથી ગંગા પદનો શક્યાર્થ પ્રવાહ છે. તે સાથે તીરનો સંયોગસંબંધ છે. એ રીતે પદનો અર્થની સાથે ને 'પરમપરા'એ સંબંધ તે લક્ષણ. જેમ ગંગા પદનો તીરની સાથે પરંપરા સંબંધ છે, તે જ તીરમાંગંગા પદની લક્ષણ કહેવાય છે. કારણ કે સાક્ષાત્સંબંધ-બાળાની સાથે ને સંબંધ તે પરંપરાસમ્બંધ કહેવાય છે. ગંગા પદનો શક્તિરૂપ સમ્બંધ પ્રવાહ સાથે છે અને તેની સાથે તીરનો સંયોગ છે, તેથી સ્વશક્ય સંયોગરૂપ ગંગા પદનો તીર સાથે પરંપરા સમ્બંધ છે, તે લક્ષણ કહેવાય છે. આ સર્વ ઉપરથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે-ને અર્થની સાથે ને પદનો શક્તિરૂપ સાક્ષાત્સમ્બંધ હોય, તે અર્થ તે પદનો શક્યાર્થ કહેવાય છે; અને ને અર્થની સાથે ને પદનો શક્યનો સમ્બંધ હોય છે તે અર્થ તે પદનો લક્ષ્યાર્થ કહેવાય છે. જેમ ગંગા પદનો શક્ય અર્થ ને પ્રવાહ, તેનો તીરરૂપી અર્થની સાથે સંયોગ સમ્બંધ છે, તેથી ગંગા પદનો શક્યાર્થ પ્રવાહ છે ને લક્ષ્યાર્થ તીર છે. પદનો શક્યાર્થની સથે ને સમ્બંધ તેને લક્ષણ કહે છે, તેથી પદનો

પરંપરારૂપ ને સમ્બંધ તેનું નામ લક્ષણ. કારણ કે પદનો સાક્ષાત્સમ્બંધ શક્યની સાથે થાય છે અને શક્યાર્થનો સમ્બંધ લક્ષ્યાર્થની સાથે થાય છે, આ રીતે શક્યદ્વારા પદનો સમ્બંધ હોવાથી પરંપરા સમ્બંધરૂપ લક્ષણવૃત્તિ છે

હિત-વેદવાક્યના તાત્પર્યનો નિશ્ચય કરનાર. તે છ પ્રકારનું છે. ઉપક્રમેપસંહાર, (આદિ તથા અન્તનું એકસ્વરૂપ), અલયાસ (વારંવાર પાક), અપૂર્વતા, (અલોકિપણ), ફલ (મોક્ષ), અર્થવાદ (સ્તુતિ), ઉપપત્તિ, (અનુકૂળ દર્શાવ).

લોકાયતિક-આર્થિક મતનો એક ભેદ.

વાચ્યાર્થ-શબ્દનો અર્થની સાથે ને સાક્ષાત્ સમ્બંધ તે. શબ્દની શક્તિ શક્તિ કહેવાય છે અને શક્તિ શક્તિથી ને અર્થ ભણવામાં આવે, તે વાચ્યાર્થ કહેવાય છે. તેને જ શક્યાર્થ મુખ્યાર્થ પણ કહેવામાં આવે છે.

વિકાર્ય-વિકાર પ્રાપ્તિને યોગ્ય. દૂધમાંથી બનેલાં દહિં વગેરે પદાર્થો.

વિશેષ-વિશ્વ, વગેરે. વ્યાધિ, રક્ષાન, સંસાર, પ્રમાદ, આલસ્ય, અવિરતિ, ક્ષાંતિદર્શન, અલબ્ધભૂમિકત્વ ને અનવસ્થિતત્વ, આ નવ ચિત્તને વિશેષ કરનારા છે.

(૧) વાત, પિત્ત ને કંદુનામની ત્રણ ધાતુઓમાંથી કેઈ એક ધાતુ કોપાયમાન થઈ ખૂનાધિક થઈ જવાથી શરીરમાં થનારો રોગ, વ્યાધિ (૨) મનની ઉચ્છા હોવા છતાં પણ કાર્ય કરવાનું અસામર્થ્ય તત્વાન; (૩) હું યોગ સાધી શકીશ કે નહિ અથવા મારો યોગ સિદ્ધ થશે કે નહિ, આ રીતે બે કોટીમાં રહેનાર જ્ઞાન સંસારજ્ઞાન; (૪) સમાધિના સાધનોમાં ઉત્સાહપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી નહિ તે પ્રમાદ; (૫) શરીરના અને ચિત્તના બારેપણથી બેસી રહેવું તે આલસ્ય; કંદુના પ્રકોપથી શરીર ભારે થાય છે અને તમેગુણથી મન ભારે થાય છે. (૬) ચિત્તનો વિષયોની સાથે સમ્બંધ યવાથી વિષયોમાં ટુણા યતી તેનું નામ અવિરતિ (વિરાગ્યનો અભાવ); (૭) એક વસ્તુમાં તેનાથી બીજા પ્રકારનું જ્ઞાન તેનું નામ ક્ષાંતિ; (૮) કોઈ કારણથી યોગ ભૂમિનો લાભ ન થવો, તે અલબ્ધભૂમિકત્વ; (૯) કોઈ યોગની અવસ્થાનો લાભ યવાથી યોગાને ફલદૂલ માની લેતાં સમાધિનો લાભ થતો નથી, તેથી ચિત્ત નિયમ થતું નથી તે અનવસ્થિતિ. આ નવ ચિત્તને વિશેષ કરનારા છે.

વિજાતીયભેદ-વૃક્ષ અને પશ્ચર વચ્ચેનો ભેદ. વૃક્ષની ભૂતિ અને પશ્ચરની ભૂતિ બિન્ન બિન્ન છે, તેથી તે બન્ને વચ્ચેનો ભેદ વિન્નતીય ભેદ કહેવાય છે.

વિકૃતતંપાસ-જ્ઞાન યથા પછી વાસનાક્ષય, મનોનાશ

અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસદ્વારા જીવનપુજિતા આનંદ મઠે લીધેલા સંખ્યાસ.

વિધિ-વેદવાક્યવિના બીજા કોઈ પણ પ્રમાણથી જેની પ્રાપ્તિ ન હોય, તેનું નામ અપૂર્વવિધિ. જેમ કે, અસિદ્ધોત્તર જુહવાલ અગ્નિહોત્રમાં હોમ કરવે. અદરહઃ સ્વ્યામુ-પાસીત નિત્ય સ્વંધ્યાવન્દન કરવું વગેરે કર્મ, આ વચનો ચિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રમાણથી પ્રાપ્ત થતાં નથી, મઠે આનું નામ અપૂર્વવિધિ.

ત્રિપર્યય-ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન; જેમ સ્વપ્નામાં હિપનું જ્ઞાન પડે તે. વિશેષ-ભેદ; વ્યવર્તક જે એકમાત્ર રહે છે છતાં ભવિ-રહિત હોય છે તે. પોતાના સ્વસ્વરોપથી સર્વથી ભિન્ન હોય છે; અર્થાત્ દરેક પદાર્થ પરસ્પર ભિન્ન હોવામાં તદ્દત વિશેષ કારણરૂપે હોય છે.

વેદનિષા-વેદઉપર શ્રદ્ધા.

વ્યમિચારી-અન્યોન્યમાં અન્યોન્યનો અભાવ. જેમ ઘટ પટ નથી અને પટ ઘટ નથી. અર્થિ ઘટમાં પટનો અને પટમાં ઘટનો અભાવ છે, મઠે તે વ્યમિચાર છે.

વ્યવસાયાત્મિકાનુદિ-નિશ્ચય ભુક્તિ.

વ્યાકૃત-નામનો તથા સ્વપ્નાનો વિસ્તાર કરીને જગત્ સ્વરૂપે ધરેલા પદમાત્મા.

વ્યાપ્તિ-જ્યારે હેતુ અને સાધ્ય બન્ને નિયમ પ્રમાણે એક ઠેકાણે રહે છે, ત્યારે તેઓની વચ્ચે વ્યાપ્તિ રહે છે. ઉદાહરણ-જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં અગ્નિ પણ હોય. અર્થિ ધૂમ હેતુ છે ને અગ્નિ સાધ્ય છે. અગ્નિ હોય ત્યાં ધૂમ ન હોય પણ ધૂમ હોય ત્યાં તે અગ્નિ હોયજ. આ રીતે હેતુ અને સાધ્ય એક ઠેકાણે હોય ત્યાં વ્યાપ્તિ.

વ્યાવૃત્તિ-ભૂતું પાટવું.

વ્યદરચના-સેનાની ભિન્ન ભિન્ન આકારે ગોઠવણી. કમળ, સોઈ, શકટ (આડું), દંડ, ચક્ર વગેરેના આકારમાં સેન્યની ગોઠવણ કરવી તે

શબ્દ-ધર્માર્થવક્તા. પુરુષનું વાક્ય શબ્દ કહેવાય છે અને તે પ્રમાણ બહુાય છે, પરંતુ તે વાક્ય આકાંક્ષા, શાન્તતા, સન્નિધિ અને તાત્પર્યવાળા પદથી યુક્ત હોવું જોઈએ.

શિરોચાર-શિષ્ય એટલે સત્પુરુષ અને તેનો આચાર કહેવાં વર્તણુક, સત્પુરુષનું આચરણ.

શૂન્યવાદી-શૂન્યને આત્મા માનનારા. બોદ્ધ કહે છે આત્મા નિરંશ છે, એથી એક આત્માને પ્રકાશરૂપ અને અપ્રકાશરૂપ કહેવાં એ ઠીક નહિ અને ખલો-તનો તે એક અંશ પ્રકાશરૂપ છે અને બીજો અંશ અપ્રકાશરૂપ છે, તેની પદ્ધતિ અંશરહિત આત્માવિષે ઉભયરૂપ કહેવું અસંભવ છે, એથી ઉભયરૂપની

સિદ્ધિને મઠે આત્મા અંશ સહિત જ માનવો પડશે. જે અંશવાળા પદાર્થ ધરાઈ છે તે ઉત્પત્તિ અને નાશવાળા હોય છે; તેમ આત્મા પણ અંશ સહિત હોવાથી ઉત્પત્તિનાશવાળો જ માનવો પડશે. જે ઉત્પત્તિનાશવાળો પદાર્થ હોય તે ઉત્પત્તિથી પૂર્વે અને નાશથી અનંતર અસત્ હોય છે. જે આદિ-અંતમાં અસત્ હોય તે મધ્યમાં પણ સત્ હોય નહિ; પરિંતુ મધ્યમાં પણ અસત્ જ હોય છે. એથી આત્મા અસત્ સ્વરૂપ છે. તેમ આત્માથી ભિન્ન પણ સંપૂર્ણ પદાર્થ ઉત્પત્તિનાશવાળો છે, એથી અસત્સ્વરૂપ છે. એ રીતિએ આત્મા અને અનાત્મા સમગ્ર વસ્તુ અસત્સ્વરૂપ હોવાથી શૂન્ય જ પરમવાત્વ છે. એ શૂન્યવાદી માધ્યમિક બૌદ્ધનું મત છે.

સ્યેનયજ્ઞ-જેમાં શકરાનું બળી અપાય છે તેવા યજ્ઞ. આ યજ્ઞ અગ્નિચાર મઠે કરવામાં આવે છે.

શ્રુતિ-ઋષિઓએ સમાધિમાં અવળુ કરેલા મંત્રો-વેદ. સદ્ગુરુ-સેનજેન. એક ભતિના પુરુષે બીજ ભતિની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન કરેલી પ્રેમ.

સહાત-ગોવીંદ તત્ત્વથી યુક્ત દેહ.

સન્નિત-અનેક જન્મોમાં કરેલાં કર્મોનો સમુદય; જેનાં ફળ મળ્યાં નથી તેનાં કર્મો.

સજાતીય ભેદ-એક જ ભતિમાં જે ભેદ તે. જેમ એક વૃક્ષ બીજ વૃક્ષથી ભિન્ન (ભેદ) હોય તે.

સમકોટાદમકાચન-માટીના ઢેકાને તથા પથરાને અને સોનાને સમાન માનનાર-જ્ઞાની.

સમવાય-મિશ્રસિદ્ધ આધારનો અને આધેયનો જે સંબંધ તે સમવાય સંબંધ કહેવાય છે. એક આધારી સદા રહે તે બેકાને મિશ્રસિદ્ધ કહેવામાં આવે છે. શુણ્ણ અને શુણ્ણનો નિત્ય સંબંધ છે, ક્રિયા અને ક્રિયાવા-નનો નિત્ય સંબંધ છે, ભતિ અને વ્યક્તિનો નિત્ય સંબંધ છે, ગદ્ય શુણ્ણ અને પૂરી શુણ્ણ એ બંનેનું ભેદ મિશ્રસિદ્ધ છે. એમાં ગંધશુણ્ણનો આધાર પૂરી છે અને આધારી ગંધશુણ્ણ છે. આ બંનેનો સંબંધ મિશ્રસંબંધ કહેવાય છે. તેને સમવાય સંબંધ કહે છે.

સમવાયિકારણ-કારણ સાથે રહીને કાર્યને ઉત્પન્ન કરે તે. તાંતણા, સાથે રહીને, વસ્ત્રરૂપી કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે, મઠે તે વસ્ત્રનું સમવાયિકારણ.

સહચયવાદ-કર્મ તથા જ્ઞાન એ બંને એકઠાં યજ્ઞને મોક્ષનાં સાધન છે, આવી રીતનો વાદ.

સમ્પદા-સંપત્તિ સુખ.

સંઘય-સાધકોને અથવા તેા શત્રિએ દુશ્મની જાડને ભોળીને આ વૃક્ષ છરી કે પુરુષ છરી, આવા પ્રકારનું જે જ્ઞાન યજ્ઞ તે.

સંસર્ગ-સમગ્ર, સંપ્રદાય

સંસ્કાર્ય-સંસ્કાર કરવા યોગ્ય.

સાહ્ય-જ્ઞાન અથવા ઉશ્વરના રવરૂપને નંજુનારો પુરુષ.

સાધારણ ધર્મ-પ્રાણીઓની લઈને ચંડાળસુખી સર્વથી પાળી શકાય તેવા ધર્મ. તે ધર્મ આ પ્રમાણે છે:- આદિસા, સત્ય, ચોરી નહિ કરી તે; બદાર અને અનંદની શુદ્ધિ; ઇન્દ્રિયોનો નિયંત્ર; દાન, દમ, દયા અને દર્શન.

સામાન્ય-સમાનોમાં રહેલો અનાન્ય નિત્ય ધર્મ. જે નિત્ય હોય, એક હોય અને અન્યમાં હોય તે સામાન્ય કહેવાય નતિ અને સામાન્ય શબ્દોનો એક જ અર્થ છે.

સુપ્રતિ-પુરુષ નિદ્રામાંથી નીકળે તથા પછી અજ્ઞાનનું રમણ કરીને કહે છે કે, હું સુખમાં સુતો હતો, હું બન્યું તેનું મને નિઃકલ્પ જ્ઞાન નથી. આ રીતે જે અવસ્થામાં અજ્ઞાન પ્રકારે છે અને બુદ્ધિનો લય થાય છે; અથવા તો જેમાં સર્વ ઇન્દ્રિયોનો લય થાય છે તે.

સુષ્ણ્ણ-એક નાદીનું નામ.

સૂક્ષ્મ શરીર-પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ પ્રાણ, મન અને બુદ્ધિ, એ સત્ત્વ તત્ત્વોથી બનેલું શરીર. ધોત, ત્વચા, ચમુષ્, નિદ્રા અને નાસિકા-આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો; વાણી, દાઢ, પગ, ઉપરચ અને શ્રદા-આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો; પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન-આ પાંચ પ્રાણ; સંકલ્પ તથા વિકલ્પવૃત્તિરૂપ મન અને નિઃસ્થ વૃત્તિરૂપ બુદ્ધિ-આ સત્ત્વ તત્ત્વોથી થયેલું શરીર, તે સૂક્ષ્મ શરીર.

સૂક્ષ્મકથાહન્યાય-એક પુરુષ સોઈ ધડાવવા મટિ છુદા-રને ત્યાં ગયો અને બીજે પુરુષ તે જ સમયે કઠોદ (કઠાઈયું) ધડાવવા ગયો. છુદારે તે બન્નેને એક સમયે આવેલા ભેઈ પ્રથમ સોઈ ધડા આપી અને પછી કઠાઈયું ધડા આપ્યું કારણ કે સોઈને ધડતાં થોડાવાર લાગે તેમ હતું, અને કઠાયાને

ધડતાં વિદગ લાગે તેમ હતું. આ ન્યાયનો તાત્પર્ય એવો છે કે, એક સમયે બે કામ કરવાનાં હોય, ત્યારે જે કામ થોડા સમયમાં થઈ શકે તેનું હોય તે કાર્ય પ્રથમ કરવું અને જે કાર્યને માટે વિદગ લાગે તેનું કાર્ય પાછળથી કરવું.

સૌગત-જનમતનો એક ભેદ.

સૂક્ષ્મ શરીર-પચમદાબુત્રથી બનેલું શરીર. આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વી એ પાંચ બૂત. એ એક બૂતના પાંચ પાંચ તત્ત્વ છે. કામ, ક્રોધ, રોષ, મોહ અને ભય-એ પાંચ આકાશનાં તત્ત્વ છે; ચત્વન, વલન, ધાવન, પ્રસારણ અને આક્રમન-આ પાંચ વાયુનાં તત્ત્વ; ક્રુધા, તૃષ્ણા, આલસ્ય, નિદ્રા અને કાંતિ-આ પાંચ તેજનાં તત્ત્વો છે; ગીર્વ્ય કુપિર, લાજ, મૂર અને પરશેવો-એ પાંચ જળનાં તત્ત્વો છે; દાહકાં, માંસ, નાદી, વ્યામી અને કેરા-આ પાંચ પૃથ્વીનાં તત્ત્વો છે. આ પાંચ પાંચ તત્ત્વવાળાં પાંચ મદાબૂત્રોથી ઉત્પન્ન થયેલું શરીર તે સૂક્ષ્મ શરીર.

સ્ફુરણ-પ્રકાશનું, રકુરનું.

સ્મૃતિ-શ્રોત્રઆદિ ઇન્દ્રિયોથી અનુભવેલા પદાર્થોનો આત્મામાં જે સંસ્કાર થાય અને તે સંસ્કારથી કાળાન્તરે ઉત્પન્ન થયેલું જે જ્ઞાન તે. સ્મૃતિના બે ભેદ છે:- યથાર્થ અને અયથાર્થ, જેમકે રૂપાને ભેઈને, 'આ રૂપું છે' એવું જે જ્ઞાન થાય તે યથાર્થ જ્ઞાન અને છીપને ભેઈને તેમાં રૂપાંતરી લાંતિ થવી, તે અયથાર્થ જ્ઞાન. ૨ ઋષિઓએ વેદોના અર્થ સંભારીને રચેલાં ધર્મશાસ્ત્ર.

સક્-પુષ્પની મળા.

સ્વતત્ત્વમેદ-પોતાના અવયવોમાં રહેલો ભેદ. જેમ વૃક્ષનો પોતાનાં પાંદડાં, પુષ્પ. ફલ વગેરેમાં જે ભેદ તે.

સ્વરાશ્રયિ-પોતાની પરણેલી સ્ત્રીપર પ્રીતિ રાખવી તે. સ્વમારવ્યા-નમ્રવસ્થામાં જે ભેવામાં, સાંમળ-વામાં તથા ભોજનવામાં આવે તેનો સંસ્કાર દ્વિત્વા નામની નાદીમાં રહી નીચ છે. આ સંસ્કારને લીધે નિદ્રાસમયમાં તે તે પદાર્થનું બાન થાય તે દિવસપર્મ-પ્રજ્ઞા.

નવીન

નવીન

નવીન

જ્ઞાન-કર્મસહ ભક્તિના સિદ્ધાંતો સમજાવનારા નવા ગ્રંથો
ચંદ્રકાંતમાં આપેલા દૃષ્ટાંતો જેવા જ અદ્ભુત અને સાથે
સાથે બોધપ્રદ દૃષ્ટાંતો વાંચવા હોય તો ચંદ્રકાંતના લેખકના
બાળમિત્રનાં નીચેનાં પુસ્તકો અવરથ વાંચો.

શ્રીજ્ઞાનસૂર્યોદય અથવા ભક્તિયોગ

મનુષ્યના હૃદયમાં જ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો ઉદય થાય એટલે ભગવાનનું
ઐશ્વર્ય, માહાત્મ્ય જણાય અને તેથી તે તેની ભક્તિ કરવા લાગે
છે. તેથી આ ગ્રંથમાં ભગવાનની ભક્તિ કેવા પ્રકારે કરવી,
કોણે કોણે અગાઉ ભક્તિ કરી છે, તેમને ભગવાન કેમ મળ્યા,
મૂર્તિપૂજા, નવધાભક્તિનું સ્વરૂપ, ભક્તોના દૃષ્ટાંતો, સત્પુરુષ
અને સત્સંગ વગેરે વિષયો દાખલા દલીલ અને પ્રમાણોથી એવી
રીતે સમજાવ્યા છે કે આ પુસ્તક નાસ્તિકને આસ્તિક કરે, અને
આસ્તિકનો ભાવ દૃઢ કરે તેવું છે. કી. રૂ. ૨-૦-૦

ધર્મજ્ઞાન દૃષ્ટાંતમાળા

અથવા

ધર્મબોધ

આ ગ્રંથમાં મનુષ્યને પ્રજ્ઞા, જગત્, જીવ, સાધન અને કૃણ
સંબંધી ઉત્તમ જ્ઞાન થવા માટે ભક્તરાજે સુંદર ઉપદેશ આપેલો
છે. વાત વાતમાં ધર્મ વિષેના કૃટ પ્રશ્નો પેદાંતના સુંદર, સચોટ,
મનનીય દાખલા દલીલોથી સમજાવ્યા છે. કી. રૂ. ૧-૦-૦

ભક્તરાજની પુષ્પમાળા

ગુજરાતી ત્રેસની

જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા

ભાવાર્થદીપિકાદીકા

(પાંચ રંગીન ચિત્રો સાથે) આ ગ્રંથમાં મહારાષ્ટ્રના એક ઉત્તમ ભક્ત શ્રીજ્ઞાનેશ્વરની ભાવાર્થદીપિકા નામની દીકા આપવામાં આવી છે. ભાષા સરળ અને વિષયાનુરૂપ છે. દાખલા દલીલથી અને માર્ગિકતાથી ગ્રંથ ભરેલો છે. ભક્તિ વિષયમાં આ ગીતા સર્વોત્તમ છે. મહારાષ્ટ્રીયોમાં તેા આના જેવો ઉત્તમ એકે ગ્રંથ મનાતો નથી. એની પ્રતિષ્ઠા ભારી છે. કિંમત રૂ. ૬-૦-૦.

નોંધ-આ પુસ્તકમાં જે રંગીન પાંચ ચિત્રો આપેલાં છે તે એટલાં ઉત્તમ છે કે જેની કોમલ જ રૂપીઆ બે ધવા જાય. ચિત્રો અને પુસ્તકનો વિષય તથા છાપ કામ જોતાં લખેલી કિંમતે પુસ્તક સસ્તું છે.

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજકૃત

અમૃતાનુભવ

આ ગ્રંથમાં ત્રણ ગ્રંથો (૧) અમૃતાનુભવ, (૨) હરિપાઠ અને (૩) આંગદેવ પાસણિ-મહારાષ્ટ્રના પ્રખર ભક્ત શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજના રચેલા છે. તેનું આ સુખોદ, ગુજરાતી અર્થ-વિવરણ સહિત ભાષાંતર છે.

શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ગીતા વાંચનારાઓએ અવશ્ય

વાંચવા જેવા આ ગ્રંથો છે.

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦.

ચિદ્ધનનંદી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

ગૃહ્યર્થદીપિકા ટીકા

(પાંચ રંગીન ચિત્રો સાથે) આ ગ્રંથમાં વેદાંતશાસ્ત્રમાં નિખજીત થઈ ગયેલા ચિદ્ધનનંદ સ્વામીએ શ્રીરામકૃષ્ણાર્ય, મધુસૂદનાચાર્ય, રામકૃષ્ણનંદ વગેરેએ રચેલી મુખ્ય સંસ્કૃત ટીકાઓનો સાર ધણી જ ઉત્તમ રીતે દર્શાવેલો છે. તેમાં મધુસૂદનાચાર્યની ટીકાનો મોટો ભાગ છે. બાપા સરણ સુબોધ છે. જ્ઞાનવિષયમાં આ ગીતા સર્વોત્તમ છે.

કિંમત રૂ. ૮-૦-૦,

શ્રીધરી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

(નાગરી લિપિ, મોટા અક્ષરો,)

આ પુસ્તક વ્યાસને અને બ્રાહ્મણને કથામાં વર્ણવેલા સરણ અને જ્ઞાનમાં આપી શકાય તે માટે ઉપર મનાણે છાપવામાં આવ્યું છે. નિલ પાક પૂલ કરનારને ઘણું ઉપયોગી છે.

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦,

શ્રીધરી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

(મૂળ સ્વરૂપે નાગરી લિપિમાં અને બાપાંતર ગુજરાતી લિપિમાં)

આ નાનું પુસ્તક છે. પણ ગીતા જેવું વેદાંત શાસ્ત્ર સમજવા માટે મત મતાંતર વિનાના મહત્ત્વા શ્રીધરસ્વામીની ટીકાનું જ આમાં સરણ ગુજરાતી બાપાંતર આપવામાં આવ્યું છે.

કાચું પૂઠું કિંમત ૦-૮-૦, પાકું પૂઠું ૦-૧૧-૦ રેશમી પૂઠું ૦-૧૪-૦.

શ્રીયંચરત્ન શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

આ નાના પુસ્તકમાં (૧) ગીતાનું શ્રીધર સ્વામીની ટીકાનું જ સરણ બાપાંતર હોવા ઉપરાંત (૨) શ્રીરામકૃષ્ણાર્યની ટીકાનુસાર વિષ્ણુ સહસ્ત્રનામ તથા (૩) અનુસ્મૃતિ, (૪) લીળમ રતવચન, અને (૫) ગજેન્દ્ર મોક્ષ એ શ્રીમદ્દાભારતનાં ગણ્યાં પાંચ રત્નો મૂળ અને સરણ બાપાંતર સાથે આપવામાં આવ્યાં છે.

કાચું પૂઠું કિંમત રૂ. ૧-૬-૦; પાકું પૂઠું રૂ. ૧-૮-૦ રેશમી પૂઠું. રૂ. ૨-૧૦-૦.

શ્રીવિષ્ણુસહસ્ત્રનામ-(સચિત્ર)

રેશ પાક પૂલ કરનારને સરણ પડે તે માટે આ ગ્રંથ છુટો છપાવ્યો છે. તેમાં શ્રીરામકૃષ્ણાર્યની ટીકાનુસાર મૂળનું બાપાંતર અને વ્યાસ ધ્યાન વગેરે છે. કિં. ૦-૨-૬

વિષ્ણુસહસ્ત્રનામ-મૂળ માત્ર. નિલ પાક માટે ઉપયોગી. ૦-૨-૦.

વિષ્ણુસહસ્ત્રનામવાલી-૨૪ મુંદર યત્રો અને આરતી સાથે કિં. ૦-૪-૦.

શ્રીઅનુગીતા

આ ગીતા પણ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના પ્રિય સિધ્ધ અર્જુનને મદાભારતની લડાઈ પત્યા પછી કહી સંભળાવેલી છે, અને તે અવશ્ય વાંચવા જેવી છે. એમાં હૃદયોગની સમન્વૃત્તિ ઉત્તમ પ્રકારે આપેલી છે. ગીતાની પૂર્તિમાં આ અન્ય ભગવાને કહેલા છે. મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર છે. કિંમત રૂ. ૧-૦-૦.

રામગીતા

મૂળ સંસ્કૃત શ્લોક અને સુંદર સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર અને સમન્વૃત્તિ સાથે નાના કદમાં, મળ્યુત પુકામાં બંધાયેલ છે.

કિંમત રૂ. ૦-૩-૦

ચાર આનાની ટીકીટ મોકલનારને ઘેર બેઠાં પુગાડવામાં આવશે.

શિવમહિમ્નઃ સ્તોત્ર

મૂળ શ્લોક અને તેનું સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે ઉચ્ચ ગ્થેઝ કાગળ ઉપર છપેલું

કિંમત ૦-૩-૦

શિવસહસ્રનામાવલી

૦-૩-૦

ગણેશસહસ્રનામાવલી

૦-૩-૦

મગાવનારે ચાર આનાની ટીકીટ મોકલવી.

નર્મદી-શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

આ ગીતામાં મૂળનું ભાષાંતર કવિ નર્મદાસાહેબે કરેલું છે અને ઉત્તમ ટીપ્પણ તેમણે આપેલું છે. સુધારાવાળો મઠી આર્યશાસ્ત્ર શીખતા યથા ત્યારે તેમણે કરેલું આ ભાષાંતર, વાંચવા જરૂર છે.

સાર્થ સમશ્લોકી બીજું ગુજરાતી ભાષાંતર અને મહાત્મા તુલસીદાસજીનું સમશ્લોકી દિન્દી ભાષાંતર છે. આમ ત્રણ કૃતિઓવાળો આ અત્યુત્તમ ગ્રંથ છે. નથી.

શ્રીપદબંધ મહાભારત

ગુજરાતી ભાષામાં યદ્ય ગયેલા જૂઠા જૂઠા કવિઓના રચેલા જૂઠા જૂઠા મહાભારતના પર્વોને સ્તિક કવિતામાં અનુવાદ, પ્રત્યેક કવિની હકીકત અને કાલ શબ્દોના અર્થ સાથે, આ પર્વો છુટા છપવામાં આવશે